

Հ. Զ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ԱՅԵՐԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

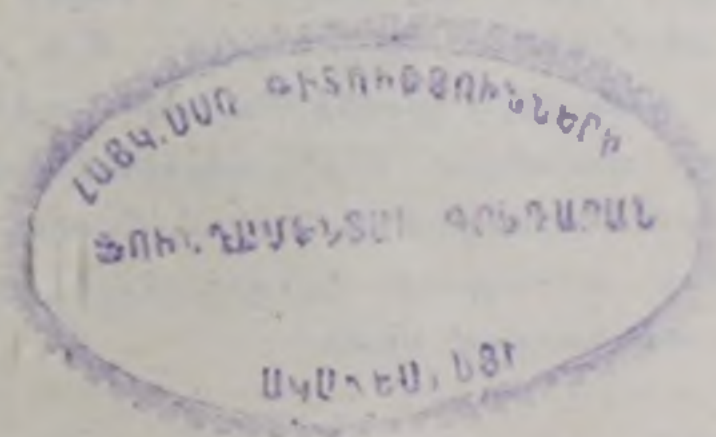
ԲԱՌԱՐԱՆ

ДУБЛЕТ

Հ. Զ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

A II
25523

ԵՐԵՎԱՆ «ՀԱՅԱՍՏԱՆ» 1987

Հրատարակման է երաշխավորել Երևանի պետական համալսարանի
Բայոց լեզվի ամբիոնը

Հնդհանուր խմբագրությամբ Հայկական ՍՍՀ
գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս

Է. Բ. ԱՂԱՅԱՆԻ

Խմբագիրներ՝

Արայան Է. Լ. (ընդհանուր լեզվաբանական մաս, բառացանկեր),
Աղայան Է. Բ. (հայոց լեզվի և հայերենագիտության սլաոմություն,
ձևաբանություն), Փալստյան Ս. Ա. (հնչյունաբանություն, գիր,
ուղղագրություն, ուղղախոսություն), Փաբեղինյան Փ. Լ. (շարա-
հյուսություն), Իշխանյան Լ. Ա. (բարբառագիտություն), Պողոս-
յան Պ. Մ. (ոճագիտություն), Սուրիասյան Ա. Մ. (քառագիտու-
թյուն)

Պետրոսյան Հ. Զ.

Պ505 Հայերենագիտական բառարան /Է. Բ. Աղայանի ընդհանուր խմբ.-
Եր.: Հայաստան, 1987, 686 էջ, 14 թերթ նկ.:

Բառարանը առաջին անգամ հակիրճ, հանրամատչելի շարադրմամբ մասսա-
յական ընթերցողին ներկայացնում է հայոց լեզվին և հայերենագիտությանը վե-
րաբերող տերմիններ և անվանումներ: Այն բովանդակում է նաև հին, նոր, մա-
սամբ նաև նորագույն շրջանի հայտնի հայերենագետների բնութագրեր, տալիս է
հայոց լեզվի ուսմունքում նրանց ներդրումների գնահատականը: *

Բառարանում արված են նաև համառոտ տեղեկություններ հայերենագիտական
կենտրոնների, ամսագրերի, հայ գրչության, գրի (այբուբենի) սարատեսակների
և կարևոր այլ հարցերի մասին:

4602020000

Պ $\frac{4602020000}{201 (01) - 87}$ 156—86

ԳՄԴ 81.292

© «Հայաստան» հրատարակչություն, 1987

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱԺ = ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտի «Աշխատությունների ժողովածու»,
հ. 3, 1948

ԲՆՀ = «Բանբեր Երևանի համալսարանի»

բբ. = բարբառ

ԳԹ = «Գրական թերթ»

գբ. = գրաբար

գրկն. = գրականություն

Ե. = Երևան

ՀԱ = «Հանդես ամսօրեայ»

ՀԼԳԴ = «Հայոց լեզուն և գրականությունը դպրոցում»

հմմտ. = համեմատի՛ր (համեմատե՛լ)

հնխ. = հնդեվրոպական նախալեզու

ՀՍՀ = Հայկական սովետական հանրագիտարան

Ղբբ. = Ղարաբաղ(ի)

Մ. = Մոսկվա

օր. = օրինակ

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Հայերենն աշխարհի առավել զարգացած լեզուներից մեկն է, իսկ հայերենագիտությունը՝ լեզվի գիտության առաջնակարգ բնագավառներից մեկը: Հայերենով են գրել հանճարեղ մտածողներ, ականավոր գիտնականներ, գեղարվեստի կարկառուն ներկայացուցիչներ. հազարամյակներ շարունակ նրանով է խոսել միշտ գեղեցիկն ու բարին երազող, վատն ու չարը մերժող, հարուստ ու պայծառ հոգով մի ժողովուրդ: Մեր լեզուն իր ուսերին է առել երեք (հին, միջին և նոր) քաղաքակրթություններ. այն վիթխարի դեր է ունեցել հայ հասարակության սոցիալիստական մեծ վերափոխություններում. այն հայ ժողովրդի հավերժությունը պայմանավորող հզոր զարկերակն է: Հպարտությամբ կարող ենք նշել, որ հայերենը վաղուց դարձել է միջազգային հետաքրքրությունների առարկա. այն ուսումնասիրում են հայ, ռուս և այլազգի բազմաթիվ ու բազմաթիվ գիտնականներ: Եվ այսպիսի մի լեզվի համար մենք ցայսօր շունենք շատ թե քիչ ամբողջական տեղեկատու բառարան: Այս պահանջը թեկուզ մասամբ բավարարելու մտահոգությամբ ձեռնարկեցինք սույն գործը:

Բառարանի խնդիրն է սեղմ, ամփոփ, հանրամատչելի շարադրանքով մասսայական ընթերցողին ներկայացնել հայոց լեզվին ու հայերենագիտությանը վերաբերող տերմիններ, անվանումներ, համառոտակի բնութագրել հայերենագետներին, տալ հարակից այլ տեղեկություններ: Ըստ այդմ բառարանը բովանդակում է հետևյալ բնագավառները.

ա) հայերենի կառուցվածքը (հնչյունաբանությունը, բառագիտությունը, բերականությունը՝ իր ձևաբանություն և շարահյուսություն ենթաբաժիններով),

բ) գիրը, ուղղագրությունը, ուղղախոսությունը, հայերենի գրատեսակները,

դ) հայերենի տարբեր փուլերը, վիճակները (նախահայերեն, վի-

պատանական հայերեն, գրաբար, հունարան հայերեն, լատինարան հայերեն, միջին գրական հայերեն, նոր գրական հայերեն են),

դ) հայերենագիտական գիտակարգերը (հայոց լեզվի պատմություն, բարբառագիտություն, պատմական, համեմատական, նկարագրական քերականություններ, ոճագիտություն են), հայերենագիտության կարևորագույն օջախները, հանդեսները,

ե) հայերենագիտության երախտավորները (սովետական շրջանից ընդգրկվել են հիմնականում գիտության դոկտորներն ու պրոֆեսորները),

զ) հայերենի բարբառները (թվով շուրջ 60),

է) ընդհանուր լեզվաբանական առավել անհրաժեշտ տերմինաբանությունը:

Բառահոգվածների մեծ մասի վերջում (ըստ անհրաժեշտության) տրված է գրականության ցանկ. եթե բառահոգվածը վերաբերում է հայերենագետի, ապա նաև՝ երկերի ցանկ: Իսկ բառարանի վերջում կան հայերեն և ռուսերեն բառացանկեր:

Բառարանից օգտվելիս պետք է հաշվի առնել նաև հետևյալը.

1. Որևէ տեղեկություն ձեռք բերելու համար նախ պետք է նայել վերջում տեղադրված բառացանկը, որտեղ յուրաքանչյուր տերմինի (անվան, թեմատիկ վերնագրի) դիմաց նշված է նրա էջը: Հայերեն բառացանկում գլխաբառ գնացածներն ընդգծված են:

2. Գլխաբառի դեր հատկացված է այն տերմիններին, որոնք՝ ա) արտահայտում են տերմինաբանական մանրահամակարգի առանցքային հասկացություն, բ) մի տեսակ «մեկուսացած» են (որևէ մանրահամակարգի անդամ չեն), գ) ունեն ծավալուն ինֆորմացիա (այսինքն՝ հանգամանորեն ուսումնասիրված են):

3. Չի կարելի կարծել, թե բառացանկ մտածները կամ գլխաբառ գնացածները բոլորն էլ տերմիններ են: Բառարանի ուրույն բնույթին համապատասխան՝ բառահոգվածը կարող են գլխավորել տերմինաբանական կապակցություն, անուն (անվանում), թեմատիկ վերնագիր են: Ըստ այդմ էլ գլխաբառ տերմինն այստեղ ինչ-որ չափով պայմանական գործածություն ունի:

4. Թեպետ բառահոգվածներում հիշատակված տերմիններն այս կամ այն չափով սլարգաբանված են, այնուամենայնիվ, կողմնորոշում է տրված դեպի գլխաբառը. նրա մեկնաբանությունն է առաջնայինը:

5. Ընդհանուր լեզվաբանական տերմինաբանությանը տեղ է տրված այնքանով, որքանով այն օգնում է հայերենի կառուցվածքը նկարագրելուն, կամ տալիս է լրացուցիչ անհրաժեշտ ինֆորմացիա:

6. Հեղվական միավորներին վերաբերող տերմինները բերված են

առանց եզակի-հոգնակի խստագույն տարբերակման. դրանք հիմնականում արտահայտում են բազմություն, իսկ բազմության գաղափարը կարելի է տալ ն՝ եզակի, ն՝ հոգնակի ձևով: Օրինակ, կարելի է ասել՝ շրթնային բաղաձայն և շրթնային բաղաձայններ (թեև առաջնությունը տրված է Լրկրորդ ձևին), վերացական գոյական և վերացական գոյականներ (այստեղ արդեն որևէ ձևի առաջնություն չի տրված):

7. Եթե որևէ բառահոգվածի նյութի նոր կամ լրացուցիչ մեկնարանության կարիք չի եղել, ապա այն շարադրվել է սկզբնաղբյուրի հետևիզոգությունամբ:

8. Բնուսերեն համարժեքը բերված է սերմինների հիմնական, առավել կանոնադրված շերտի համար: Պետք է նաև նկատել, որ հայերեն և ռուսերեն համարժեքները, ինչպես և դրանց համանիշները, կարող են ունենալ իմաստագործառական դանադանություններ, այսինքն՝ միշտ չէ, որ առկա է ուղղակի կամ լիակատար համապատասխանություն:

Բառարանը կարող է օգտակար լինել հայոց լեզվի մասնադետներին, ուսուցչությանը, ուսանողությանը, հրատարակչությունների, խմբագրությունների աշխատողներին, լրագրողներին, ընթերցող լայն շրջաններին: Բնականաբար որոշ բառահոգվածներ դրված են մասնագետ-հայերենագետների հետաքրքրությունները նկատի առնելով:

Իբրև առաջին փորձ՝ բառարանը կունենա նաև թերություններ, սլակասություններ: Հեղինակը հավաստիացնում է, որ բառարանի վրա կատալիք իր աշխատանքներում սիրով հաշվի կառնի արված օգտակար գիտողությունները:

Ա., ա [a]. հայկական այբուբենի առաջին տառը, անվանումը՝ այբ. սերում է հունական կամ պահլավական նախատիպից. թվային արժեքը՝ մեկ, առաջին: Գրական հայերենում արտահայտում է ետին շարքի ստորին բարձրացման ձայնավոր հնչույթ: Քարաոախոս որոշ տարածքներում (օրինակ, Բայազետի խոսվածքում) առկա է սրա շրթնայնացած տարրերակը՝ ^oա, իսկ որոշ (օրինակ, Ղարաբաղի, Շամախիի, Մարաղայի, Ուրմիայի, Հաղրութի, Սվեդիայի, Մեղրու, Ագուլիսի, Վանի, Տիգրանակերտի, Համշեռի, Շապին-Գարահիսարի, Խարբերդ-Նրզնկայի, Նիկոմեդիայի, Արաբկիրի, Զեյթունի, Գարձիանի) բարբառներում պարզացել է սրա առաջնային շարքի տարրերակը՝ ^oա: Խեն: Ընդհանուր առմամբ հնչույթաբանական ծավալուն հակադրություն չկա, այնուամենայնիվ, ^oա-ն հնչյունական համակարգում ունի ուրույն գործառնություն, սոսկ դիրքային տարբերակ չէ: Այսպես՝ փափուկ (քմայնացած) բաղաձայնի համակցությամբ նա հաճախ դրսևորում է իմաստատարբերիչ (հնչույթաբանական) դեր որոշ, օրինակ, Տիգրանակերտի, Ղարաբաղի բարբառներում: Ղարաբաղի բարբառում կան այսպիսի հակադրություններ՝ կ'ալ-կալ («զալ-կալ»), կ'անը-կառը («զառ և կառ»): հմմտ. նաև հար «խոտհունձ» — հմմտ «հայր»:

Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում ա ձայնավորն ունի արտասանական ու ձայնաբանական ուրույն բնութագիր: Նրա արտաբերման ժամանակ լեզուն բերանի խոռոչում ամբողջ զանգվածով (իրանով) մղվում է ետ, միաժամանակ ետևի մասով զմբեղաձև բարձրանում դեպի փափուկ բիմբը՝ սրա հանդեպ գրավելով ամենացած դիրքը. լեզվի ծայրը քիչ հեռացած է ստորին ասամնաշարից: Լեզվամեջքի կծկվածությունը թույլ է, այն ունի գրեթե փոփած դիրք, իսկ բերանի (արտասանական խոռոչի առաջամասի) բացվածությունը մեծ է. շրթունքները չեղոք դիրքում են: Ա-ն ամենալայն կամ ամենաբաց, ուժգնությամբ, էներգիայով սմբնամեծ, ամենահնչիղ, ամենից ավելի լիահունչ ձայնավորն է. համեմատաբար տևական է (երգեցողության մեջ էլ այն կարևոր ձայնաբանական տարր է): Ունի գրության և արտասանության համապատասխանություն: Օտարաբանություն է գրել ու և արտասանել ա ձայնավոր, ինչպես, օրինակ, Տոլստոյ, Մոսկվա, Վոլոդյա, պոմիդոր բառերում:

Կան հնդեվրոպական ակնհայտ առնչակցություններ, թեև վերացվել է բունակային տարբերությունը. հայերենը հնդեվրոպական երկար և կարճ տարատեսակների փոխարեն ունի մեկ ա. այսպես՝ *sald > աղ (^aa > ա), *aleuro > ալիւր (^aa > ա), *pater > հայր (^aa > ա): Զարգանում է նաև որոշ ձայնորոշների ձայնավորումներից. *dhl > զաղձ (այսպես և՛ ու > աւ, ու > աւ, ռ > աւ ևն):

Հայերը հնդ-իրանական ժողովուրդների նման այախոս են. ա-ն հայերենում ամենահաճախական հնչյունն է, ամենաշատ գործածվող ձայնավորը: Կան բազմաթիվ բառեր, որոնք միայն ա ձայնավորումն ունեն: Այն շատ բազմազան բառերի միակ վանկարարն է, ինչպես՝ համահամալսարանական, արտադասարանական, հակահասարակական, ապաղասակաւրդայնացած, վաճառականական, սաբսափահար, արդարադատ, նակատամարտ, ար-

առասանական, մարդաբանական են: Բազմաթիվ բառերում էլ այն գերիշխող է, օրինակ՝ ժամանակաշրջան, սոցալադրական են: Ա-ի առատությունը հայերեն բառին տալիս է լեզվի հնչեղություն ու երաժշտականություն:

Հինելով ամենից ավելի լիահունչը՝ վանկարարության ուժով էլ այն առաջին տեղում է: Հին հայերենի երկբարբառների և եռբարբառների կազմում հանդես գալու դեպքում վանկարար տարր է՝ ալ, ալ, եա, եալ են: Հին գրական հայերենի բառավերջի դիրքում գրեթե չի հանդիպում. բացառություն են կազմում՝ ա) հրամայական եղանակի ձևերը. զրեա՛, սիբեա՛, բ) ահա, հապա բառերը, գ) մի շարք դերանուններ՝ սա, զա, նա, նոբա են, դ) ստար անունները՝ Յուդա, Եղիա, Լիզեսիա:

Ետգրաբարյան հայերենում պատմական հնչյունափոխությամբ զրսևորվում է ալլևալլ համապատասխանություններով, ինչպես՝ ա > գրո (անկում), տեսանել > տեսնել, հասանել > հասնել, անցանել > անցնել, հատանել > հատնել, մեռանել > մեռնել, ժտանել > ժտնել, զտանել > զտնել, բուսանել > բուսնել, բազանի՛ > բազնի՛: Ա-ի անկում կա, օրինակ, միջինհայերենյան հետևյալ բառերում՝ հասկնալ, հավնել, հանչնալ, զանգվուր, տափնալ, տապկած, կատգիլ: Երբեմն ա-ն պահպանվել է կրկնակ ձևերի հակադրության համար՝ անցավուր || անցվուր, վերացնել || վերցնել, համարիչ || համրիչ:

Բարբառագիտական ուսումնասիրությունները արձանագրում են այսպիսի զարգացումներ. ա > ան (Անաույունի օրենքի զրսևորումով, կամ առանց զրան). երբեմն՝ ներդաշնակությամբ բառի մեջ եղած բոլոր ա-երը > ան, ինչպես՝ աւազակ > անվազակ (Շատախ), անրան (Ղարաբաղ, Ուրմիա), Ղանգան (Ղարաբաղ). ա > ր՝ Ղարաբաղի բարբառի շեշտանախորդ վանկում. ր՛նչի (< առաջին), ր՛նչր՛նակ (< առաջնակ), րկնամում (< տկնամում), Բրդհան (< քաղհան), քիսաղան (< աշխատանք), փրիփիկել (< փափկել): Այս հնչյունափոխությանը հետևում են այլ որոշ բարբառներ հա՛ Ա > օ՝ հուն > հոնց (Ակնա բրբ.) Բսան > Բոսոն (Մարաշ), աման > ամոն (Հաճըն), համար > հոմար (Համշեն): Բեյլանի, Մարաշի, Հաճընի բարբառներում շեշտակիր ա-ն օրինաչափորեն վերածվում է օ-ի: Այս հնչյունափոխությանը մասնակիորեն հետևում են նաև Ադուլիսի, Բրիլիսի, Կոզենի, Արդվինի բարբառները: Ա > է՝ բաժին > օլեմին, բաւ-բակ > օլեմբակ, բարձ > պէրց (Ղարաբաղ): Ա > զրո (անկում). ածել > ծել, ասել > սել (Շատախ), ածելի > ծիլի (Կարճեան, Ղարաբաղ), հաւանել > հաւլնիլ (Հաճըն), չորսանոց > չօրսնօց՝ -անոց > -նօց (Կարնո բրբ.): Որոշ բարբառներ մասնակիորեն անեն ա > ու զարգացում (Կարճեան, Սվեդիա, Ադուլիս): Ադուլիսի բարբառում նկատելի են այսպիսի անցումներ՝ ա > ան, օ, օ, ու, ու, օյ, է, ր, ի, ալ:

Շեշտի հետ կապված հնչյունափոխության նկատմամբ կայուն է Սակայն արդեն միջին հայերենում շեշտանախորդ վանկի ա-ն սովորաբար ընկնում էր. աղաշւմ > աղշւմ: Իսկ, օրինակ, Ղարաբաղի բարբառում շեշտանախորդ վանկերի ա-երը զառնում են լ. հավատացնել > հրվրտլցրնէ՛լ, բարակացնել > պր՛րլկցրնէ՛լ: Նոր գրական հայերենի ա-ի սղման սակավաթիվ դեպքերից են՝ կոնակ > կոնկիլ, բազաֆ > բազֆենի, մասաղ > մատղաշ, ձիծաղ > ձիծղուն, ցամաֆ > ցամֆոց, անդադար > անդադրում, ամառ > ամռան, շուրսք > երկուշաբթի, աստված > աստծու, մասնակիորեն առկա է նաև ա > ր, օր.՝ վագել > վազվիլ, բափել > բափրիված, ծամել > ծամծմել): Այս փոփոխությունների մի մասը ժառանգորդական նստվածք է, կամ ժողովրդախոսակցականից է անցած:

Բառակազմական պլանում ա-ով է արտահայտվում ածանցման, բարդացման հիմնական բաղադրող տարրը՝ ա հոդակապը. սա կապում է ածանցը հիմքին, կամ բաղադրում է արմատները, բառերը՝ միմյանց. հերոս-ա-բար > հերոսաբար, հակ-ա-դիր > հակադիր զր-ա-սեղան > գրասեղան, հի-ա-սքանչ > հիասքանչ, քար-ա-ժայռ > քարաժայռ:

Չնականական պլանում նրանով են արտահայտվում որոշ տարրեր, ինչպես, բայա-

կան վերջավորություններ՝ տար-ա > տարա, կարդ-ա > կարդա, ժողովրդախոսակցակա-
նում, որոշ բարրառներում օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի ձևը՝ խօսում ա,
ասում ա, հին հայերենում որոշ բառերի հոլովիչը՝ տիտան-ա-յ > տիտանայ, որոշ բա-
յերի խոնարհիչը՝ աղ-ա-մ > աղամ, կարդ-ա-մ > կարդամ: Առիվ կարող է արտահայտ-
վել նույնիսկ առանձին բառը, ինչպես՝ ա՛մ ձայնարկությունը:

Գրիկ. աե՛ս Ուայկական գիր բառահոգվածում:

ԱՐԵՂՅԱՆ ՄԱՆՈՒԿ ԽԱՅԱՏՈՒՐԻ (1865—1944), հայ անվանի բանասեր, առաջ-
նավոր լեզվաբան-հայերենագետ, ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս (1943), գիտության վաստա-
կավոր գործիչ: Մնվել է մարտի 5-ին (17-ին) Նախիջևանի գավառի Աստապատ գյուղում,
սովորել՝ էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, ուսումնառությունը շարունակել է Եվրոպա-
կան համալսարաններում: «Հայ ժողովրդական հավատալիքը» թեմայով ուսումնասիրու-
թյան համար 1898 թ. Ննայի համալսարանում ստացել է փիլիսոփայության դոկտորի
գիտական աստիճան: Մանկավարժական աշխատանք է կատարել էջմիածնում, Շուշիում,
Թիֆլիսում, դասախոսել և պաշտոնավարել է (դեկան, ամբիոնի վարիչ) Երևանի պետա-
կան համալսարանում, եղել է (1925—30 թթ.) Հայաստանի գիտության և արվեստի
ինստիտուտի դիրեկտոր: Մահացել է սեպտեմբերի 25-ին, Երևանում:

Մ. Արեղյանի աշխատություններում հայ բանասիրությունը ներկայացված է իր
լայն ընդգրկումներով՝ ժողովրդական բանահյուսություն, հայ գրականության պատմու-
թյուն, հայերենի տաղաչափություն, տեքստաբանություն, հայոց լեզվի տեսություն ևն:
Այս բնագավառներում նա ունի հետաքրքրական հարցադրումներ ու լուծումներ:

Մեծանուն հայագետը հայ ժողովրդական էպոսի խոշորագույն գիտականներից է: Նա
հայտնաբերել է «Սասնա ծռերի» երկրորդ տարրերակը, անդրադարձել է ժողովրդական
բանահյուսությանը սկսած հնագույն շրջանից մինչև նոր ժամանակները, ուշագրավ դի-
տողություններ է արել միջնադարյան հայրենների բնույթի ու դրանց ակունքների
վերաբերյալ, տվել է հայ գրականության պատմության ուրույն պարբերացում, ուրվա-
գծել է հայկական վերածննդի ընթացքը: Պատկառազու գործեր են նրա «Հայ դրակա-
նության պատմությունը» (հ. 1—2, 1944—1946), «Հայոց լեզվի տաղաչափությունը»
(1933): Մեծ ներդրում ունի նաև տեքստաբանության բնագավառում:

Մ. Արեղյանն արևելահայ գրական լեզվի ուսմունքը բարձրացրեց նոր մակարդակի:
Թեպետ տեսական որոշ հարցերում հարում էր երիտքերականության մեթոդաբանորեն
չհիմնավորված առանձին դրույթների, այնուամենայնիվ, հայերենի կառուցվածքի ըմբռնու-
ման մեջ նա բերեց թարմ պատկերացումներ ու հարցադրումներ, տվեց նոր հայերենի
նկարագրության համոզիչ սկզբունքներ: Նրա լեզվաբանական-քերականագիտական
ուսումնասիրությունները՝ «Աշխարհաբարի քերականություն», «Աշխարհաբարի հոլովնե-
րը», «Աշխարհաբարի շարահյուսությունը», «Հայոց լեզվի տեսությունը» ևն, վճռական դեր
խաղացին արևելահայ գրական լեզվի գիտական քերականությունը ստեղծելու գործում:
Նա գրեթե առաջինն էր, որ լրջորեն հաղթահարեց ավանդական քերականագիտության
սխեմաների ու կաղապարների ճնշումը և տվեց ժամանակակից գրական հայերենի կա-
ռուցվածքի ամբողջական ու հետևողական նկարագրությունը՝ ելնելով սրա հորինվածքի,
համակարգի առանձնահատկությունների խոր ու բազմակողմանի ըմբռնումից: Նրա
դրույթները մասնավորապես հեղաշրջող նշանակություն ունեցան հոլովակազմության և
բայի կերպերի ըմբռնման բնագավառներում: Արեղյանը հինգ հոլովի տեսության հիմ-
նադիրն է: Անվանի հայագետը գրադվել է նաև ուղղագրության բարեփոխության ու
տեքմիկնաշինության հարցերով: Նրա անունով է կոչվում ՀՍՍՀ ԳԱ գրականության ինս-
տիտուտը:

Երկեր. Աշխարհաբարի քերականություն (Վազարշապատ, 1906), Աշխարհաբարի հոլովները (ն. տ., 1908), Հայցական հոլովը մեր աշխարհաբարում (ն. տ., 1909), Աշխարհաբարի շարահյուսություն (ն. տ., 1912), Ուղղագրության ուղեգր (Ե., 1925), Հայոց լեզվի տեսություն (Ե., 1931. սա, շարահյուսության հետ միասին, վերահրատարակվել է 1965 թ.), Հայոց լեզվի տաղաչափություն (Ե., 1933), Գրաբարի քերականություն (2-րդ հրատ. 1936), Երկեր (Ա-Բ. Ե., 1966—1985), Գրկն. Աղայան է. Բ., Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 2, Ե., 1962, Հարությունյան Ս., Մանուկ Աբեղյան, Ե., 1970, Ղանալանյան Ա., Մանուկ Աբեղյանի կյանքն ու գիտական գործունեությունը (Մանուկ Աբեղյան, Երկեր, Ա-Բ. Ե., 1966—1985)։

ԱՐՈՎՅԱՆ ԽԱՉԱՏՈՐ ԱՎԵՏԻՔԻ (1809—1848), հայ մեծ լուսավորիչ, գրող, մանկավարժ, հայագետ. ծնվել է հոկտեմբերի 15-ին, Քանաքեռ գյուղում (այժմ Երևանի կապուցյան շրջանի կրթությունն ստացել է էջմիածնում, ապա 1924—26 թթ. սովորել է Քիֆիսի ներսիսյան դպրոցում։ Ուսումը շարունակել է Դորպատի համալսարանում (1830—35 թթ.)։ 1837—43 թթ. աշխատել է Քիֆիսում իրեն զավառական գաղտնի տեսչի նույնպիսի պաշտոնով 1843 թ. աշխատել է Երևանում։ 1848 թ. ապրիլի 2 (14)-ին անհայտացել է։

Մեծ է Արովյանի դերը հայ հասարակական կյանքի առաջընթացում։ Նրա լուսավարչական գործունեությունը պայծառ էջեր բացեց հայ մանկավարժության պատմության մեջ։ Հայ նոր գրականության հիմնադրի «Վերջ Հայաստանի» վեպը մայր ժողովրդի գեղարվեստական աշխարհըմբռնման անգուցական վկայագիրն է։ Նա գտնվում էր նաև իր ազգի քաղաքական կողմնորոշման կարևոր դիտակետում։ Արովյանը գրապայքարում աշխարհաբար գրական լեզվի դատը պաշտպանող առաջամարտիկն էր։ Նոր լեզվի գործադրման նրա փորձերը փայլուն արդյունքներ տվեցին։ Արովյանը խոսեց մի հրեղեն ու անկրկնելի աշխարհաբարով՝ «հարիր հազարի» անունից։

Անվանի հայագետի լեզվաբանական գործունեությունը լայն ընդգրկումներ ուներ. մանկական լեզվաբանության հարցեր, լեզվի գործնական ուսուցում, դասագրքերի մշակում, պատրաստում, լեզվի ավանդման մեթոդիկա, հայերենի պատմության ու համեմատական քերականության հարցեր են։ Իր կարևորագույն դրույթների զգալի մասը ետ ներկայացրել է հռչակավոր «Նախաշավիղում» (երկու մասով) և նրա առաջին մասին կցված հավելվածում։ Այս աշխատության առաջին մասը, որը տպագրվել է հեղինակի կենդանության օրոք, ընդգրկում է քերականական նախագիտելիքներ, ընթերցանության նյութ՝ աշխարհաբար լեզվով։ Երկրորդ մասը, որը լույս է տեսել 1950 թվականին հեղինակի երկերի 5-րդ հատորում, նվիրված է գրաբարի քերականությանը (աշխարհաբար լեզվով)՝ աշխարհաբարի քերականական ձևերի գուգադրմամբ։ Արովյանը կազմել է նաև ուսաց լեզվի ձևոնարկ («Նոր տեսական և գործնական քերականություն ուսաց վասն հայոց», 1838—39)։ Այստեղ նա մասնակիորեն կիրառել է պատմահամեմատական մեթոդը և որոշակի փաստարկումներով աշխատել է հաստատել հայերենի ցեղակցությունը ոուսերենի, գերմաներենի ու ֆրանսերենի հետ։

Մեծ էր Արովյանի սերը հայ ժողովրդի, նրա մշակույթի ու լեզվի՝ հարազատ մայրենի նկատմամբ. այն «գեշնչող էր, անկեղծ ու սրտառու»։

Գրկն. Աղայան է. Բ., Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 1, Ե., 1958, Հակոբյան Պ., Խաչատուր Արովյան, կյանքը, գործը, ժամանակը, Ե., 1967, Մաքաչյան Ա., Խաչատուր Արովյանը և աշխարհաբարը, Ե., 1958, Ջահուկյան Գ. Բ., Խաչատուր Արովյանը որպես լեզվաբան-քերականագետ (Երևանի համալսարանի «Գիտական աշխատություններ», 1954, հ. 42)։

ԱՐԻՍՏՈՄԵՅԱՆ ԱՇՈՏ ԱՐՍԵՆԻ (1918—1985), սովետահայ լեզվաբան-հայերենագետ, պրոֆեսոր (1964), ՀՍՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ, գիտության վաստակավոր գործիչ (1965), ծնվել է սեպտեմբերի 17-ին, Շահրիզ ալժմ՝ Սեռնի շրջանի Գեղամավան գյուղում:

1937 թ-ից աշխատել է որպես ուսուցիչ Հրազդանի (Ախտայի) շրջանի դպրոցներում, վարել է նաև ուսմասվարի և դիրեկտորի պաշտոնները։ Բարձրագույն կրթությունն ստացել է Երևանի հեռակա մանկավարժական ինստիտուտում։ 1948-ին պաշտպանել է դիսերտացիա և ստացել բանասիրական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան, 1943 թ-ից մինչև մահը դասախոսել է նույն ինստիտուտում։ 1950—59 թթ-ին պաշտոնավարել է ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտում իբրև բաժնի (սեկտորի) վարիչ, 1960 թ-ից Երևանի Խ. Աբովյանի անվան պետական մանկավարժական ինստիտուտում հայոց լեզվի ամբիոնի վարիչն էր։ 1963-ին պաշտպանել է դոկտորական դիսերտացիա։ Վարել է ժամանակակից հայոց լեզու, գրաբար, լեզվաբանության ներածություն բուհական դասընթացները։ Ուշագրավ ներդրում ունի հայերենի, մասնավորապես արդի գրական լեզվի բայակազմության, բայական կարգերի ձևաբանական հատկությունների բնութագրման, բառազավառում։ Գրաբարի նրա կազմած ձեռնարկը ակնհայտորեն նպաստել է հին գրական հայերենի ուսուցման գործին։ Հանդես է եկել բազմաթիվ արժեքավոր հոդվածներով, որոնց մեջ անդրադարձել է հայերենի պատմական հնչյունաբանության, բառաքնության պրոբլեմներին, լեզվի ավանդման գիտամեթոդական խնդիրներին ևն։ Նրա թարգմանություններ (գրաբարից աշխարհաբար) լույս է տեսել Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոցք» (1972)։ Մահացել է ապրիլի 16-ին, Երևանում։

ՆՐԿԵՐ. Կրաբարի ձեռնարկ (Ե., 1952—1976), Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը (Ե., 1953), Բայը ժամանակակից հայերենում (Ե., 1962):

Գրկն. Աղալան Է. Բ., Հայ լեզվաբանության պատմություն (հ. 2, Ե., 1962)։

ԱՐԻԱԶԱՄՅԱՆ ՍԵՐԻԵՅ ԳՅԱՆՋՈՒՄԻ, սովետահայ լեզվաբան-հալերենագետ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր (1966), պրոֆեսոր (1970), ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտի ժամանակակից հայոց լեզվի բաժնի (սեկտորի) վարիչ (1959 թ.-ից)։ Մեկել է 1925 թ. փետրվարի 14-ին, ԼՂԻՄ Հաղորթի շրջանի Տումի գյուղում։ Բարձրագույն կրթությունն ստացել է Երևանի պետական համալսարանում։ Դասախոսել է հանրապետության տարբեր բուհերում։ Զբաղվում է ժամանակակից գրական հայերենի կառուցվածքի նկարագրության, նրա պատմության ու ավանդման մեթոդիկայի, ինչպես և խոսքի մշակույթի բարձրացման հարցերով. կատարել է բառարանագրական աշխատանք։ Աշխատակցում ունի հատկապես հայերենի խոսքի մասերի գիտական քննության, շարահյուսության առանցքային պրոբլեմների մշակման, դասագրքերի (ձեռնարկների) պատրաստման քննադատականում։ Գրել է գիտամեթոդական բնույթի բազմաթիվ հոդվածներ։

Երկեր. Արդի հայերենի դերանունները (Ե., 1956), Ժամանակակից հայերէ-
նի շարահյուսության մի քանի հարցեր (Ե., 1962), Հայերէն լեզուի դասա-
գիրք (հեղինակակից, Ե., 1966), Զթեքվող խոսքի մասերը և նրանց բառական ու
քերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունը ժամանակակից հայերե-
նում (Ե., 1965), Ժամանակակից հայերենի քերականություն (Ե., 1969—1975),
Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 2—3 (հեղինակակից, Ե., 1974—1976), Հա-
յոց լեզու. Բառ և խոսք (Ե., 1978), Հայոց լեզու (շարահյուսություն), (Ե., 1984):

ԱՓՈՒԼԻՍԻ ԲԱՐՐԱՌ||агульский диалект, արեւելյան՝ ում ճյուղի բարբառ. խոս-
վել է Ափուլիսում և չղիակա բնակավայրերում: Ձայնավորներն են՝ ա, է, ը, ի, օ, ու, օ,

Տ ո՛ւ: Կան երկրարրառացումներ: Առկա է ձայնավորների ներդաշնակության երևույթը: Բաղաձայնական (պայթականների ու կիսաշփականների) համակարգը՝ եռաշարք (գրադարակերպ): Ետնալեզվային պայթականներն ունեն քմայնացած տարբերակներ: Շեշտը՝ վերջերթեր վանկում: Գոյականն ունի թվի, հոլովի, առկայացման կարգեր: Հոգնակերտներն են՝ -աւ/-ւն, -նէր, -ի, -մտիք, -նմտիք ևն: Հատկացուցիչը որոշիչ հոգ է առնում: Բացառականում՝ -ից, գործիականում՝ -ալ, ներգոյականում՝ ալ (նաև՝ -ում) վերջավորությունները: Կա նաև բացառականի վերլուծական ձև: Առկա է անձի ու իրի քերականական տարբերակում (կրող ինդրի հետ կապված): Օժանդակ բայը շունի անցյալի ձևեր: Բայի անցյալի վերլուծական կաղապարում գործառում է նէլ օժանդակ բառը (բառ-մասնիկը): Անցյալ կատարյալը համադրական ձև շունի: Անկատար դերբայը ձևավորված է -ալ մասնիկով: Սահմանական ներկան կազմվում է անկատար դերբայով և օժանդակ բայով: Չայնավորասկիզբ բայերը ստանում են ն նախահավելվածը: Եռում լւմ տուտում եմ: Անցյալում այս բարբառով իրսողներին կոչել են նաև զոկ, որից էլ բարբառի երկրորդ՝ զոկերեն անվանումը, որն այժմ գործածական չէ:

Կրկն. Անառյան Հ., Քննություն Ազուլիսի բարբառի, Ե., 1935:

Սուրգսյանց Ա., Ազուլեցոց բարբառը (զոկերի լեզուն), մ. 1—2, Մ., 1883:

ԱՍԱԿԱՆ, ԱՍԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆ||прилагательное, имя прилагательное, խոսքի մաս. հայերենի (նաև այլ լեզուների) քերականության մեջ նախադաս դրվում էր անուն խոսքի մասի կազմում: Դեռևս Հ. Երզնկացին (15-րդ դ.), ելնելով որոշակի ձևական հատկանիշներից, տարբերակեց «էական» (գոյական) և «պատահական» (ածական) հասկացությունները՝ տերմինները: Հետագայում Դ. Զեյթունցին լրացուցիչ փաստարկումներով հաստատեց այս տարբերակումը: Արդեն Կ. Գալանոսի կողմից «ածական» տերմինով հաստատվում է առանձին, ինքնուրույն խոսքի մաս՝ տարբերակված գոյականից և թվականից: Հետագա հայ քերականները ածականը առնում էին մեկ թվականի հետ, մեկ՝ անշատ նրանից: Սովետահայ քերականագիտությունը ածականը ճանաչում է իբրև ինքնուրույն խոսքի մաս:

Իբրև խոսքի մաս ածականն անվանում, ցույց է տալիս որակային մի կայուն (ոչ պրոցեսային) հատկանիշ, որն անմիջականորեն տրված, բնորոշ է առարկային կամ որրբիում, սերում է այլ առարկայի (երևույթի) հետ տվյալ առարկայի ունեցած հարաբերությունից, ձևոր է բերված այդ հարաբերությամբ: Ըստ այդմ էլ ածականը լինում է երկու տեսակ՝ որակական (качественное), որը ցույց է տալիս առարկային հատուկ, նրան բնորոշ որակային հատկանիշ (մեծ, կանաչ, ուրախ), հաճախական (относительное), որը ցույց է տալիս այլ առարկայի հետ տվյալ առարկայի ունեցած հարաբերությունից բխող, սերող որակային (տարածածամանակային, սերման, պատկանելության, հատկացման, մի բան ունենալու կամ չունենալու ևն) հատկանիշ. օր.՝ փաղափային, աշակերտական, մաքմաբյա:

Որակականները հարաբերականներից զանազանվում են ոչ միայն նշված իմաստաբանական հատկանիշներով. կան նաև կառուցվածքային՝ ձևաբանական, բառակազմական, մասամբ և կիրառական տարբերություններ: Այսպես՝ ա) որակականների զգալի մասը կարող է համեմատության աստիճաններ կազմել. հարաբերականն այդպիսի աստիճաններ չունի, բ) կան արմատական և բաղադրյալ (բարդ, ածանցավոր) որակականներ. հարաբերականները սովորաբար բաղադրյալ են, գ) որակականը կարող է գործածվել մակրայարար կամ ածանցումով վերածվել մակրայի (հմտ. փաղ կովեց, փաղաբար կովեց, հարաբերականը չի կտրող, դ) որակականը կարող է ունենալ փաղաբանական-նվազական ածանցումներ, հարաբերականը՝ ոչ, ե) այն կարող է -ություն ածանցով վերացական գոյականներ կազմել, հարաբերականի համար դա բնորոշ չէ, զ) այն

մանում է հականիշության մեջ, հարաբերականի համար սա բնորոշ չէ, է) հարաբերականը կարող է փոխարինվել համապատասխան գոյականի սեռ.-տրականով (հմտ. երկարքե գուռ և երկարի դուռ)։ Այնուամենայնիվ, որական-հարաբերական հակադրությունը հայերենում միշտ չէ, որ հստակ է արտահայտվում. երբեմն հարաբերականի մեջ զարգանում, հաստատվում է որականը, կամ երկուսն էլ գոյակցում, համատեղում են միևնույն ձևի մեջ։

Նոր հայերենում ածականն ունի մեկ քերականական (ձևսրանական) կարգ, որը դրսևորվում է համեմատության աստիճաններով (տե՛ս առանձին բառահոլովածով)։

Ընդգրաբարյան, մասնավորապես ժամանակակից գրական հայերենում ածականը լրացյալի նկատմամբ նախադաս է և այդ վիճակում գուրկ է հոլովից ու թվից։ Սակայն նա կարող է հոդ ստանալով (երբեմն նույնիսկ առանց հոդառության) գործածվել գոյականաբար և ձեռք բերել գոյականին հատուկ ձևաբանական կարգեր (հոլով, թիվ)։ Երբ լավ, լավին, լավեր, լավերին. «նախագահը խրախուսեց առաջավորներին»։ «Այստեղ վիրավորներ չկան»։ Մինչդեռ հին գրական հայերենում գոյականի լրացում հանդիսացող ածականին ևս բնորոշ էին հոլովի ու թվի կարգեր։ Գոյականի նկատմամբ նախադաս ածականը (հաճախ նաև նախադաս միավանկները) սովորաբար հոլովվում էր, թիվն այն կարող էր հոլովման տիպով շահաձայնել լրացյալի հետ. օր., տան մեծի, մեծի տան, որդւոյ բարւոյ։

Ածականակազմությունը կատարվում է ածանցմամբ և բարդությամբ. ածական կարող է ստեղծվել նաև խոսքիմասային փոխանցմամբ։ Նայած թե ածականի հիմքում բառակազմական ո՞ր տարրն է ընկած, տարբերում են՝ անվանական ածականներ [отыменные (демонинативные, десубстантивные) прилагательные], որոնք սերում են գոյականներից՝ հող > հողային, հայր > հայրական, բայակազմ ածականներ (отглагольные прилагательные), որոնք սերում են բայարմատներից, կամ գերբայական ձևերից (отпричастные прилагательные. բնդունակ, սիրելի, սուտասան, հաբբած)։

Հստ բառակազմական կաղապարման լինում են՝ պարզ (մեծ, փոքր, լայն, քաղցր), ածանցավոր (ուժեղ, անբախտ, համեղ, բարային, մայրական), բարդ (հավասարակշիռ, սնամեղ, վաստակաշատ), բարդաձանցավոր (հաստոցաչինական, առևտրական, միջմուրակային)։ Ածանցման հիմնական տիպերն են նախածանցումը և հատկապես վերջածանցումը։ Զուտ ածականակերտ ածանցներից են՝ -ական, -ային, -ավոր, -եղ, -ուտ, -զին։

Ածականը ձևախմաստային ու կիրառական առնչություններ ունի, կամ կարող է դրանք հաստատել, այլ խոսքի մասերի հետ։ Հստ այդմ էլ գործածված են այսպիսի հասկացություններ (տերմիններ). ստացական՝ հատկացական ածականներ (присяжательные прилагательные)՝ ստացական դերանունների խումբը, երբեմն անհատաբար այսպես են կոչվել արդի հայերենի անձնական դերանունների սեռական ձևերը, ցուցական ածական (անցյալի հայ քերականության մեջ երբեմն այսպես են կոչվել որոշիչ գործառություն ունեցող ցուցական դերանունները), դերբայ ածական [отпричастное (отпричастное) прилагательное]՝ դերբայից սերված ածական. անցյալում անհատաբար գործածված է ածականներին հարաբերակից գերբայները նշելու համար։ Պարագայական գործառությամբ ածականը շփման կետեր ունի մակրայի հետ. հմտ. լավ մարդ. նա լավ է սովորում։

Կարող են լինել փոխանցումներ ածականի և այլ խոսքի մասերի միջև։ Սրանց արտահայտման ձևերից է ածականացումը (адъективация), որ է՝ այլ խոսքի մասերի գործածությունը, գործառությունը ածականաբար, ինչպես և առհասարակ դրանց վերածումը ածականի, ածական դառնալը (հաբբած, խմած, զրոգ, առաջնսդող, ուսանող)։

Խոսքի (նախադասության) մեջ ածականը կարող է լինել որոշիչ, ստորոգելիական վերադիր, պարագա (որականականների մի մասը)։ Որոշ բառակապակցություններում

այն գերադաս անդամ է (այնպես մեղմ, այնքան հոգատար, խիստ ուժեղ, շափագանց
 • շափագար, հացով առատ, խելքից պակաս, գործին անտեղյակ): Գոյականաբար գործածվելիս ածականն ընդունում է որոշիչ կամ դիմաստացական հոդ: Այս դեպքում նա
 կորոշ է -եր, -ներ մասնիկներով հոգնակի կազմել, հոլովվել ի հոլովմամբ, ունենալ
 հոլովներին հատուկ կիրառություններ:

Գրկն. Անաոյան Հ., Հիականաբար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 1, Ե., 1952, Հարությունյան Հ. Ա., Ածական անուն, դերանուն, Ե., 1976, Սնանյան Հ., Ածական անունը ժամանակակից հայերենում, Ե., 1962, Տե՛ս նաև խոսքի մասեր բառահոգվածի գրականության ցանկը:

ՎՅԱՆՑ || словообразовательный аффикс, երկրորդական բառակազմական ձևույթ. կարող է ավելանալ հիմնախոն ձևույթին, տարրերակել, մասնավորել, ամբողջացնել նրա իմաստը և կազմել բառ (փրկ+անք > փրկանք, սխր+անք > սխրանք), կարող է ավելանալ բառին (բառահիմքին), փոխել նրա նշանակությունը և կազմել նոր բառ (հոգ+ային > հոգային, քար+ային > քարային, մարդասիր+ական > մարդասիրական): Նախապես այս տերմինը գործածվել է վերջամասնիկով կազմված (ածանցական) բառաշխանակությամբ: Մ. Արեղյանի հետևողությամբ այն այժմ գործածվում է բառակազմական մասնիկ նշանակությամբ:

Հստ արմատի նկատմամբ ունեցած դիրքի դասադանում են՝ նախածանց, միջածանց, վերջածանց:

Նախածանցը (префикс) ավելանում է ածանցող հիմքին՝ սկզբից: Հայերենը հնագույն շրջանում քիչ նախածանցներ է ունեցել: Աստիճանաբար, մեր լեզվի բառակազմական հնարավորությունն էր զուգահեռ, աճել է դրանց քանակը, և ժամանակակից գրական հայերենում դրանք բավական շատ են, ինչպես ան- (անարատ, անվայել), անգր(ա)- (ան-բաղարձ, անդրծովյան), ապ(ա)- (ապօրինի, ապուշ), առ(ա)- (առ-երև, առհավետ, առադրել), սուտ(ա)- (արտուղի, արտագրել), բաղ(ա)- (բաղհիմուն, բաղադրություն), բաց(ա)- (բացորոշ, բացահայտ), գեր(ա)- (գերմարդ, գերադաս), դեր(ա)- (դերանուն, դերբայ), դժ- (դժբախտ, դժգույն), ենթ(ա)- (ենթօրհի, ենթադրել), բեր(ա)- (բերխաշ, բերականտարել), հակ(ա)- (հակիմաստ, հակադիր), համ(ա)- (համիմաստ, համանիշ), հառ(ա)- (հառընթաց, հառադիր), հոմ- (հոմանիշ), մակ(ա)- (մա-բայ, մակալեզու), նախ(ա)- (նախդիր, նախադաս), ուն(ա)- (ներգործել, ներակենտրոն), շաղ- (շաղկապ), շառ(ա)- (շառադրել), շ- (շտես, շխոսական, շլամ), պար(ա)- (պարագիծ, պարբերությ, պարտիակել), ստոր(ա)- (ստորերկրյա, ստորադաս), վեր(ա)- (վերընտրել, վերապատրաստել), տ- (տհաս, տգեղ), տառ(ա)- (տարնմանում, տարադիր), տրամ(ա)- (տրամանկյուն, տրամագիծ), փոխ(ա)- (փոխհատուցել, փոխադարձ):

Միջածանցը (инфикс) հանդես է գալիս արմատի մեջ: Հայերենը, ուրիշ շատ լիզուների պես, միջածանցներով աղքատ է. եղածներն էլ հիմնականում ժողովրդախոսակցական ու բարբառային կազմությունների (բաղադրությունների) տարրեր են՝ դերագանցապես սաստկական (գորացուցիչ, ազդուական) նշանակությամբ: Դրանցից են՝ -լ- (բլնհել, պլոկել, ճլստալ), -ր- (դրմփալ, թրխկալ), -ռ- (շառաշել):

Վերջածանցը (суффикс) ավելանում է ածանցող հիմքին՝ վերջից: Հայերենը հարուստ է վերջածանցներով, ժամանակակից գրական հայերենի վերջածանցների թիվը հասնում է շուրջ 180-ի: Դրանցից են՝ -(ա)բան (լեզվաբան, հունաբան), -(ա)բար (հայրաբար, հնրոսարար), -(ա)ղար (խելագար, ցավագար), -(ա)ցին (հիվանդագին, ուժգին), -(ա)դուր (խաղողագործ, գինեգործ, քանդակագործ), -(ա)զույն (հնազույն,

նորագույն), -ալի||-ելի (ցանկալի, սիրելի), -ալիք||-ելիք (խաղալիք, լսելիք), -ած (խաղա-
 րոված, ողորմած, քաղցած), -(ա)ծու||-(ա)ծո (հավաքածու, շինծու, կոփածո), -ակ
 (ծովակ, նավակ), -(ա)կան (մայրական, աշակերտական), -(ա)կի (երկակի, շեշտակի),
 -ալին (ջրալին, ազգալին), -ալն (միանգամայն), -ան (վիպասան, փշան), -անակ
 (բմականակ, ճոճանակ), -անի (լեզվանի, գլխանի), -(ա)նոց (ծերանոց, հիվանդանոց),
 -ոց (դպրոց, սմբոց), -անուտ (հորձանուտ, հոսանուտ), -անք (հեղեղանք, գրոսանք),
 -(ա)պան (ծիսպան, խանութպան), -(ա)պանակ (թղթապանակ, դրամապանակ),
 -(ա)պես (հոգեպես, նյութապես), -(ա)ստան (Հայաստան, ծառաստան, Տաշիկստան,
 Ուզբեկստան, Դաղստան), -(ա)վարի (քաղաքավարի, մարդավարի), -(ա)վետ (օգտա-
 վետ, սիզավետ), -(ա)վոր (պոչավոր, լուսավոր, հնձվոր), -ավուն (երկարավուն, քաղց-
 րավուն), -ատ (պոչատ, գունատ), -առ (կերպար, կտցար), -առան (լսարան, դասարան),
 -առար (գյուտարար, սննդարար), -առդ (զմբեթարդ, խորանարդ), -առեն||-երեն (յի-
 նարեն, հունարեն, հայերեն), -առք (լուծարք, ստուգարք), -ացի||-եցի||-ցի (խայա-
 նացի, սյունեցի, արթիկցի), -(ա)ցու (սերմացու, փեսացու), -ե (փայտե, քարե), -եղ
 (համեղ, շնչեղ, ձայնեղ), -ելեն (բանջարեղեն, կտորեղեն), -ենի (հայրենի, վայրենի),
 -ենք||-անք||ունք||-ոնք (Գրիգորենք, Վարդանանք, խնամոնք, Վեդունք), -եսա||
 ուստ (գովեստ, կորուստ), -երուդ||-ուրդ (հինգերորդ, երկրորդ), -եք (նշանդրեք,
 կոզպեք, արժեք), -ի (կաղնի, աղի), -իկ (բնիկ, փոքրիկ), -ին (վերջին, դյու-
 րին), -ինք (նախատինք, բաժինք), -իչ (դրիչ, փրկիչ), -իք (ուտելիք, խաղալիք,
 ծխելիք), -կան (չխոսկան, խոռվկան), -կոտ (վախկոտ, ամաչկոտ), -մունք (ու-
 մունք, ցուցմունք), -յա (փայտյա, երկաթյա), -յալ (որակյալ, ուխտյալ), -յալն (լու-
 յալն), -յակ (կղզյակ, լուսնյակ), -յան (Մարտիրոսյան, լենինյան), -յուն (հնչյուն,
 վրնջյուն), -ո (հեզաբարո, հաճո), -ող (գրող, մատուցող, ուսանող), -ուն (կտրոն,
 թափոն), -ոնք (զարթոնք), -ով (ուժով, գինով, կաթնով), -ովի (բնտրովի, ծալովի),
 -ովին (հիմնովին, լիովին), -ոտ (մրոտ, յուղոտ), -ոտի (հնոտի, օտարոտի), -ուդ
 (ճամփորդ, լոգորդ), -ոց (շրխկոց, կաթոց), -շյա (առհավատշյա), -ված (հատված,
 դիպված), -վածք (գրվածք, պատմվածք), -ու (ազդու, վարձու), -ալյուն (մեծություն,
 լավություն), -ուկ (զառուկ, ծերուկ), -ունի (բժշկուհի, տիրուհի), -ում (ծագում,
 շարժում), -ույթ (մրցույթ, մշակույթ), -ույց (սառույց, կառույց), -ույք (պիտույք,
 կահույք), -ուն (գործուն, խոսուն), -ունդ (սնունդ, ծնունդ), -ունի (Արշակունի, ժեղու-
 նի), -ունք (ծաղկունք, սկզբունք), -ուչ (տեսուչ, վայելուչ), -ուտ (թփուտ, կաղնուտ),
 -ուրդ (ժողովուրդ, պարասուրդ), -ուց (հնուց, փոքրուց), -ուք (քսուք, քամուք), -ք
 (կամք, միսք):

Կան մի շարք ածանցներ, որոնք բառի ձևությամբ կազմում, թեև արմատի հարա-
 բերությամբ վերջադիր են, բայց միշտ միջձևությամբ դիրքում են, նրանցից հետո եկող
 ձևային է առկա: Այդպիսիք են, օրինակ, բայաձևանցները (սոսկաձանցները, պատճառա-
 կան ածանցները, կրավորական և բազմապատկազան ածանցները), ինչպես՝ լավ-ան-ալ,
 մոտ-են-ալ, դու-ն-ել, թո-չ-ել, խոս-եցն-ել, հեռ-ացն-ել, մտ-ցն-ել, գր-վ-ել, կտր-ատ-ել,
 նստ-ոտ-ել, կտր-տ-ել: Ոմանք նույնիսկ դրանք կոչում են միջաձանցներ: Սակայն ապե-
 նապատակահարմար է դրանք համարել վերջաձանցներ, որովհետև արմատի նկատմամբ
 վերջադիր են:

Ըստ բառային ոլորտում ունեցած հաջորդականության՝ զանազանում են առաջ-
 նային ածանց, որն ավելանում է սնմիջականորեն արմատին, երկրորդային ածանց,
 որն ավելանում է առաջնայինին, երրորդային ածանց, որն ավելանում է երկրորդայինին
 (հմմտ. սկզբ-ունք, սկզբունք-այլն, սկզբունքայն-ուրյուն): Այսպես ըստ ածանցների
 (ածանցումների) քանակի կունենանք մենաձանց բառեր և բազմաձանց բառեր:

Ըստ կազմության տարրերում են՝ պարզ ածանց, որը տվյալ լիզվավիճակում (կամ

առհասարակ) չի գիտակցվում իրեն բաղադրություն (այսպիսին է ածանցների մեծ մասը, աւ-, դժ-, տ-, չ-, -կան, -մ, շար-, բաղ-, համ- են), բաղադրյալ ածանց, որը երկու ածանցների համակցություն է, սերտաճում, և այդ գիտակցվում է խոսողների կողմից, ինչպես՝ աւն-ուտ > աւնուտ (հորձանուտ), (ա)ւլան-ակ > (ա)ւլանակ (թղթապանակ), հմմտ. նաեւ՝ ալ-իւ > ալիւ, ել-իւ > ելիւ (խաղալիք, ուսուցիչ)։ Սերտաճումը կարող է արդյունք լինել նաև պարզ ածանցի և հոգակապի կամ երբեմնի այլ բնականորեն (ինչպես և այլ տարրերի) համադրման, որ.՝ ա-կան > սկան, ա-ց > սց։ Այս սերտաճումները որոշ ածանցումներում դեռևս ավարտուն չեն։ Երբեմն միևնույն ածանցը, դիրքով տարբերակված, հանդես է գալիս մեկ հոգակապով, մեկ առանց դրան, հմմտ. ապուրիւնի և ապարախո։

Նշված և այլ հանգամանքներով պայմանավորված՝ գոյանում են ածանցային յուր-բերականներ կամ ածանցատուրբերականներ։ Այսպես՝ աւդր- և աւդրա-, յեր- և յերա-, -ացի||-եցի||-ցի, -ազիւ և -զիւ, -աստան և -ստան, -եստ||-ուստ են։

Ածանցի արտահայտած իմաստը կոչվում է ածանցային իմաստ։ Հստ նշանակու-թյան՝ իմաստի գանազանում են մեկիմաստ ածանց, որը տարբեր ածանցական բաղա-դրություններում հանդես է գալիս միևնույն իմաստով (-ել, -բար, -վուն, դժ-, տ-, -ե են), բազմիմաստ ածանց, որը տարբեր ածանցական բաղադրություններում կարող է գործածվել տարբեր իմաստներով։ Ածանցների մեծ մասը բազմիմաստ է։ Այսպես՝ -ոց, ա) գոյականակազմ է (գոռգոռոց, կապոց), բ) ունի մի բան անողի, գործիքի (խարտոց, սփռոց, ջնջոց), գործողության կատարման տեղի (գրապահոց, հնոց), հազուադէպ տեսակի (թիկնոց, ձկնոց) և այլ իմաստներ։ Իսկ -ուրյուն ածանցը բառիմաստի վերա-ցականության ցուցիչ է (բաշություն, դեզիցկություն)։ Հավաքականություն է տալիս նաև (ուսանողություն, բանվորություն), բայանունության տարր է (խոսակցություն, փրկու-թյուն)։

Իմաստաբանական պլանում ստանձնանում են միատական ածանցները, որոնք հիմ-նականում նախաածանցներ են (աւ-, դժ-, աւ-, տ-, չ-)։ Ոմանք այս հանգամանքից ելնելով՝ մյուսները կոչում են դրական՝ հաստատական ածանցներ։ Ժխտականներն ար-տահայտում են որևէ բանի (առարկայի, հատկանիշի) բացասում, դրականները չունեն այդպիսի իմաստ, ըստ այդմ էլ սրանց իմաստավորումը բնութագրվում է իրեն հաս-տատական։

Խոսքիմասային կազմություններում ունեցած գործառությամբ գանազանվում են՝ աւելանակերտ ածանցներ, բայական ածանցներ, ինչպես և գոյականակերտ, ածակա-նակերտ, րվականակերտ, մակբայական և այլ ածանցների Գոյականակերտ կամ գոյա-կանական (ավելի լայն ընդգրկումով՝ անվանական) ածանցներով գոյական է կազմվում, դրանցից են՝ -անւ, -անոց, -աբան, -յակ, -ույր, -ուրյուն, -ուհի, -ում, -ցի, -մ (փրկ-աւմ, լս-սուան, բաշ-ուրյուն)։ Ածականակերտ ածանցներից են՝ -ալի, -անի, -յա, -ե, -եղ, -վետ (յուղ-ալի, փայտ-յա)։ Բովականակերտ ածանցներով նոր թվականներ են կազմ-վում եղածներից, ինչպես՝ -բոբղ (երկ-բոբղ, չոր-բոբղ), -եբոբղ (հինգ-եբոբղ, վեց-բոբղ), հմմտ. -ական (չորս-ական, հինգ-ական)։ Մակբայակերտ ածանցները շատ չեն (-բար, -պես, -ակի, -ամբ, -ովիւ, -իցս, ինչպես՝ հերոսաբար, մշտապես, շեշտակի, իրավամբ, գլխովին, երիցս, բազմիցս)։

Ժամանակակից դրական հայերենի բայակազմության մեջ գանազանում են բայական ածանցների՝ բայածանցների չորս խումբ՝ սոսկածանցներ կամ սոսկական ածանցներ, պատճառական ածանցներ, կրավորական ածանց և բազմապատկական ածանցներ։ Սոսկ-ածանցները որոշակի իմաստավորում չունեն, նրանց դերը բաղադրական-հիմքակազմիչ է, դրանք են՝ -ան, -են, -մ, -չ։ Այս տեսքով ներկայանում են անորոշ զերրայի հիմ-քում (և դրանով կազմված բաղադրություններում) և անցյալ կատարյալի հիմքում ունեն իրենց համապատասխանությունները (-ան- > -աց, -են- > -եց, -մ-, -չ- ածանցներն

ընկնում են)։ Պատճառականները սեռանիշ արժեք ունեն, նրանք մի տեսակ թերկորք սուրյեկտն են պահանջում. անորոշի հիմքի -ացն-, -եցն-, -ցն- ածանցներին անցյալ կատարյալի հիմքում համապատասխանում են -ացր-, -եցր-, -ցր- տարբերակները, կրավորական ածանցը -վ-ն է. սեռանիշ է, կրավորական սեռի ցուցիչն է։ Նույնությամբ հանդես է գալիս երկու բայահիմքերում (սիրվել, սիրվեցիր)։ Բազմապատկական ածանցները կերպանիշ են. արտահայտում են գործողության բազմապատկություն. նույնությամբ (-ստ-, -ոտ-, -տ-) հանդես են գալիս և՛ առաջին, և՛ երկրորդ հիմքերում (կտրատել-կտրատեցիր)։

Բայական՝ բայակերտ ածանցներն առանձնացնելիս պետք է նկատի ունենալ նաև այն մասնիկները, որոնցով ածանցող հիմքերից, այլ խոսքի մասերից ստեղծվում են բայեր։ Ժամանակակից գրական հայերենում դրանք -ել և -ալ մասնիկներն են (հնում նաև -իլ, ուլ)։ Սրանցով ածանցող հիմքերից (նաև դրանց ուրույն մասնիկավորումով) կազմվում են բայեր. օր.՝ երգ-ել > երգել, լավ-ան-ալ > լավանալ, թրթիկ-ալ > թրթկալ։ Սրանք բայական մյուս մասնիկների հարաբերությամբ (ձևակազմական պլանում) դիտվում են իբրև վերջավորություններ, թեև երբեմն դերբայական մյուս մասնիկները ևս կոչվում են դերբայակերտ ածանցներ (-ել, -ած, -ող, -ի, -ա, -ում, -ու, -իս)։

Կան ածանցներ, որոնք հանդես են գալիս տարբեր (մեկից ավել խոսքի մասային կազմության) կաղապարներում, ինչպես՝ -ածո, -ական, -ակ, -ային (գոյական ու ածական կերտողներ), -ակի (ածական և մակբայ կերտող) ևն։

Իմաստաբանական պլանում առկա են նաև ածանցների այսպիսի խմբեր՝ նվազական, փառաբանական (նվազափառաբանական), հեղհեղական (նվազահեղհական), սաստկական՝ գորացուցիչ [суффиксы уменьшительные, ласкательные (уменьшительно-ласкательные), пренебрежительные, увеличительные] ևն։ Նվազափառաբանական են, օրինակ, -ակ, -իկ, -ուկ, -լիկ, -ուշ (տնակ, գետակ, նավակ, առվակ, լճակ, արկղիկ, ձկնիկ, լավիկ, սիրունիկ, ղնչիկ, հայրիկ, քաղցրիկ, ճուտիկ, արջուկ, ծերուկ, տաքուկ, գառնուկ, նազուկ, թխլիկ, կոկիկ, նեղլիկ, շեկլիկ, սուսուկ)։ Նվազական կամ նվազահեղհական են, օրինակ, -ակ (գրչակ, իմաստակ), -ուկ (մարդուկ, թզուկ, խղճուկ)։ Սաստկական են, օրինակ, -ին (դուրին, խորին, մթին), -կլո- (բոցկլոտալ, կայծկլոտալ), -կրո-||-կոս- (կոխկրտել, ծեծկոտուք), -րտ||-ոտ (քանդրտել, թափոտել)։

Երբ ածանցը շունի որոշակի իմաստաբանական պլան, նրա բովանդակային կողմը բնութագրվում է սոսկ բաղադրական դերով, ապա այն այդպես էլ կոչվում է՝ բաղադրական ածանց, ինչպիսիք են, օրինակ, բայական սոսկածանցները, Իսկ երբ ածանցը բնութագրելի է և՛ բառակազմական, և՛ ձևակազմական պլաններով, սույա այդ դեպքում այն կոչվում է բառակազմական-ձևակազմական ածանց, ինչպիսիք, օրինակ, անորոշ դերբայի -ել և -ալ մասնիկներն են։

Հստ գործածականության զանազանում են կենսունակ (կենդանի, գործուն) և ոչ կենսունակ կամ անկենսունակ (մեռած, քարացած, ոչ գործուն) ածանցներ։ Առաջինները կիրառվում են ակտիվ գործառական արժեքով, դրանցից են՝ -ուրդ, -ային, -ական, -բար, -ույլուն։ Երկրորդները կամ բառակազմական դեր այժմ չունեն, կամ էլ այդ բնագավառում ակտիվություն չունեն, ինչպես՝ -ուշ, -աւղ, -եմ, -գար, դմ-, ապ-, -իվ, -իցս, -կեկ, -մած։

Հստ ձևաիմաստային հարաբերակցությունների զանազանում են՝ համանուն, նոմանիշ (համանիշ, նույնանիշ), հականիշ ածանցներ։ Համանուն ածանցները (ավելի ճիշտ կլինի ասել համահունչ կամ նույնահունչ ածանցներ) հնչյունական կազմով, արտասանությամբ նույնն են, իմաստով՝ տարբեր. համահնչյունները գոյանում է հնչյունափոխությամբ կամ բազմիմաստ ածանցի իմաստաբանական տարանջնումով։ Ժամանակակից արեւելահայ գրական լեզվում այսպիսիներից են՝ -կոտ (վախկոտ, ալարկոտ) և -կոտ- (թռչկոտել)։

-ալ (զյուհացի, քաղաքացի) և -ալի (կանացի, նշանացի): Հոմանիշ ածանցները հայտնական կազմով, արտասանությամբ տարբեր են, իմաստով՝ մոտ, մերձավոր (համանիշ ածանցներ), կամ՝ նույնական (նույնանիշ ածանցներ): Այսպես՝ -բար|| -ալիս||-որեն (արդարաբար, արդարապես, արդարորեն), -ական||-ալին (տեղական|| առկային, տիտանական||տիտանային, բառական||բառային): Հականիշ ածանցներն ունեն ծայրաթևային հակադիր իմաստներ, անմիջական հակադրությամբ հն դրսևորվում, ինչպես՝ արտ-ներ (արտագաղթ-ներգաղթ), գեր-յեր (գերակատարել-թերակատարել), վեր-ստոր (վերերկրյա-ստորերկրյա):

Հստ ծագման գանազանում են՝ բնիկ ածանցներ և փոխառյալ ածանցներ: Բնիկ ածանցն ունի հայկական ակունքներ, փոխառյալը սերում է այլ լեզուներից: Հնում փոխառված ածանցներն այժմ գիտակցվում են բնիկ: Օրինակ, դժ- ածանցը փոխառված է պարսկերենից, բայց միայն համեմատական դիտարկումներով է այդ բացահայտվում: Առհասարակ ածանցը ներթափանցում է փոխառյալ բառի հետ: Փոխառությունների հոսքի զեպքում միայն խոսողները գիտակցում են ածանցական բաղադրությունը և գործածություն՝ կիրառություն են տալիս փոխառյալին: Համենայն դեպս սա տարածված երևույթ է լեզուներում: Այսպես, այժմ մենք գիտակցում ենք -իստ, -իզմ ածանցների փոխառյալ լինելը (մաբխիստ, կոմունիստ, կոմունիզմ), բայց դրանք մեր լեզվում բառակազմական ակտիվություն չունեն: Կան միայն հազվագեպ ածանցումներ -իստ մասնիկով (թառիստ, փամանչիստ):

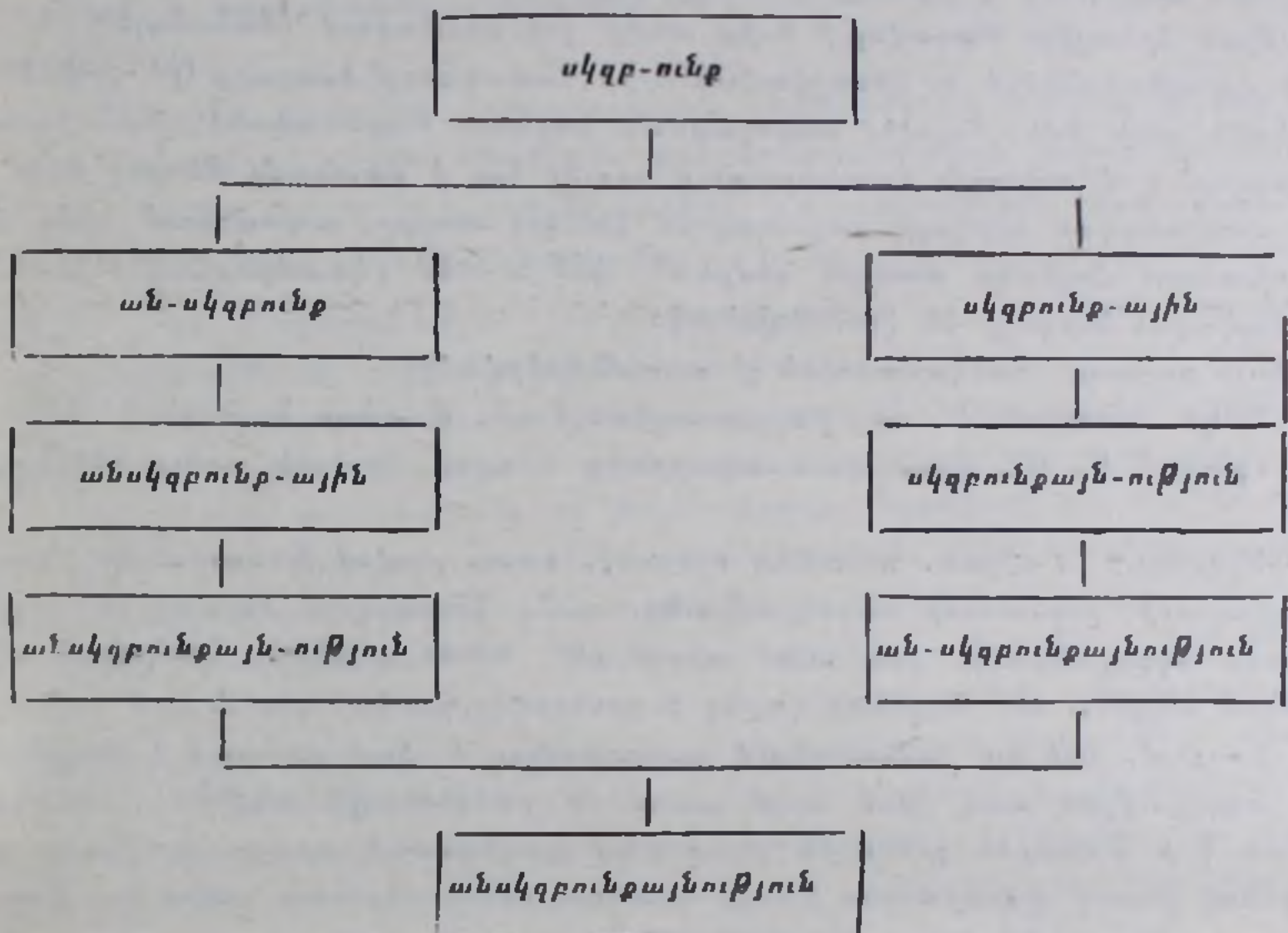
Ածանցաստեղծումը ենթադրում է այսպիսի սյրոցեսներ՝ ա) հրբեմնի արմատական բաղադրիչի իմաստային կամ ձևաիմաստային ուրույն զարգացում, բ) եղած ածանցների (բաղադրության մեջ կից դրվածքով) սերտաճում, գ) փոխառություն այլ լեզուներից, դ) երբեմնի թերույթի վերաարժեքավորում: Այսպես՝ -ոտ ածանցը սերում է ճոտ արմատից (հիվանդոտ, բրդոտ), -վոր-ը՝ բեր- արմատից (լուսավոր, բանվոր), -ատ-ը՝ նատ- արմատից (ֆնատ, պոչատ) ևն: Բաղադրություններում հանդիպող գրաբարյան մի շարք նախդիրներ արդեն անցել են ածանցները շարքը կամ էլ գտնվում են այդ ճանապարհին: Այսպիսի բաղադրությունները թերևս կարելի է կոչել և՛ բարդ, և՛ ածանցավոր բառեր, ինչպես՝ ցմահ, օրեցօր, զարմանուլ, բնդդեղ ևն: Այստեղ առկա է հնչարտասանական և իմաստաբանական էվոլյուցիա: Գրաբարի հոգնակի սեռ.-տրականում դեռևս գիտակցվում էր ոց բաղադրությունը (իբրև հիմքակազմ ո տարրի և ց մասնիկի համակցում), հետագայում դրանց սերտաճումով գոյացավ -ուց ածանցը (օր.՝ հալոց): Սերտաճման երևույթ է նաև՝ ուկ-ոտ > -կոտ (վախկոտ, փութկոտ): Այսպես և -եալ դերբայական մասնիկը (անցյալ դերբայի վերջավորությունը) որոշ բաղադրություններում պահպանվել է իբրև ածանցային տարր (հանգուցյալ, անցյալ, սառուցյալ): Այժմ էլ այս միտումն առկա է, ինչպես՝ -ով թերույթի մասնակի վերածումը -ով ածանցի (հմմտ. զինով խառը և նա զինով է), նաև՝ -ած > -ած (հաբած, խմած), -գործ > -գործ (հմմտ. ձեռագործ, գործաբան և զինեղործ, խաղողագործ):

Գրկն. Գալստյան Ա. Ա., Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում, Ե., 1978: Էլոյան Ա., Ածանցները ժամանակակից հայերենում, Ե., 1963: Տե՛ս նաև բառակազմություն բառահոգվածի գրականության ցանկը:

ԱՍԱՆՑՈՒՄ||деривация, аффиксация, բառակազմության եղանակ, երբ հիմնական ձևույթին, արմատին կամ բառին երկրորդական բառակազմական ձևույթ, ածանց ավելացնելով՝ կազմվում է բառ (կամ նոր բառ): Հնդ որում՝ նախածանց ավելացնելու դեպքում այն կոչվում է նախածանցում, վերջածանցի դեպքում՝ վերջածանցում, իսկ երբ ածանցը ներմուծվում է արմատի մեջ՝ միջածանցում, օր.՝ ան + գործ (>անգործ), պ + Ի + ռկել (<պլուկել), հայր + ական (<հայրական): Բառի՝ մինչև ածանցն ընկած մասը (նախածանցման և վերջածանցման դեպքում) կոչվում է ածանցող կամ սերող

հիմն: Սա կարող է լինել պարզ, երբ ներկայանում է մեկ հիմնական ձևությամբ (հսկ+իչ, տաբ+եց), բազադրյալ, երբ իր կազմում ունի մեկից ավելի ձևայիններ, ընդ որում՝ բազադրյալը կարող է լինել ածանցավոր, բարդ, բազադանցավոր (աշխատանք + աշին, գրագիտ + ություն, նեոուստացույց + աշին):

Ածանցումը կարող է իրացվել մեկ ածանցով (մենածանցում) և մեկից ավելի ածանցներով (բազմածանցում). հմմտ. երգիչ (երգ-իչ) և անսկզբունֆայնություն (ան-սկզբ-ունֆ-այն-ություն): Երկրորդ դեպքում կարող է գոյանալ աստիճանակարգություն (հիերարխիա), համապատասխանաբար՝ մենածանց, երկածանց, հոածանց և այլ կարգերով: Սխեմայով սա կունենա հետևյալ տեսքը.

Առաջին աստիճանում ածանցող հիմքն է սկզբ-, երկրորդում՝ -սկզբունֆ, երրորդում՝ անսկզբունֆ- և սկզբունֆային-, չորրորդում՝ անսկզբունֆային- և -սկզբունֆայնություն: Անկասկած ածանցումների մեծ մասն ունի ավելի պարզ, միագիծ աստիճանակարգություն. օր.՝ նյարդ-ային (նյարդային), նյարդային + ություն (նյարդայինություն):

Ինչպես ածանցները լինում են առաջնային, երկրորդային, երրորդային, հիմքերը ևս, այս աստիճանակարգությամբ պայմանավորված, կարող են լինել առաջնային, երկրորդային, երրորդային ևն, հմմտ. սկզբ-ունք, ան-սկզբունֆ, անսկզբունֆ-աշին, ան-սկզբունֆային-ություն: Առաջնային հիմքը կոչվում է նաև նախատիպ հիմն (նախանիւմ, բացարձակ հիմք): Բոլորն էլ իրենց հերթին ածանցման տվյալ աստիճանում ածանցող հիմքեր են:

Ածանցող հիմքը կարող է՝
ա) համընկնել արմատի, հիմնական ձևային հետ (արմատական հիմն), օր.՝ վրկ-անք, խոս-ք.

բ) սերել բառակապակցական բազադրություններից, կայուն բառակապակցություններից, օր.՝ վաճառական (<Փոքր Ասիա), միջինասիական (<Միջին Ասիա), մանր-բուրժուական (<մանր բուրժուա), այլևայլ ինքնուրույն գործածություն ունեցող կամ չունեցող բարդություններից. օր.՝ ֆաբրիկատ, մազմզոտ, քիսկրիսկոց.

գ) ներկայանալ ձևաբանորեն կամ հնչյունաբանորեն վերակազմավորված և կամ ձևաբանորեն-հնչյունաբանորեն վերակազմավորված տարրերակներով. հմմտ. կին, բայց՝

կան-ացի, յոթ-||յոթն-||յոթան- (յոթական, յոթերորդ, յոթնոց, յոթանասուն), ինը, տասր, բայց՝ իննսուն՝, տասական, տասնոց, այսպես և՝ իմաց-ական, հասկաց-ական, իմաց-ություն, ասաց-ող, գնաց-ք, զարնան-ային, եզեր-ական։

Գրկն. տե՛ս ածանց և բառակազմություն բառահոգվածներում։

ԱԿՆԻ (ԱԿՆԱ) ԲԱՐԲԱԻ||акинский диалект, արևմտյան՝ կը ճյուղի բարբառ. խոսվել է համանուն բաղաբույծ և շրջակա հայաբնակ վայրերում։ Ձայնավորների կազմում հան բնայնացածներ (օ, ու), առանձին երկրարբառացումներ։ Միավանկների սկզբում ուն՝ ո-ին նախորդող վ շրթնային տարրի զարգացում։ Առկա է ձայնավորների ներդաշնակության նրնությունը։ Բառավերջի ն-ից առաջ՝ յ-ի ներմուծում (ման-մայն)։ Բաղաձայնաչափ (պայթականների ու կիսաշփականների) համակարգը՝ եռաշարք (բ՝-բ-փ, ծ՝-ծ-ց)։ Գոյականն ունի թվի, հոլովի, առկայացման կարգեր։ Բացառականի վերջավորությունը ձևավորվում է մ տարրով։ Հատկացուցիչը որոշիչ հոդ է ստանում։ Անորոշ հոդը՝ ետադաս։ Սահմանական ներկայի կաղապարում կա գո՛ւ տարրը, ապառնիում՝ դի/զ, երկուսն էլ՝ նախահար։ Հոգնակի առաջին դեմքում՝ -ինք > -անք (կուտեինք > գ՛ուդէանք)։ Կա շարունակական ներկայի ձև (զու ուղիմ ա)։

Սույն բարբառ հանգամանորեն չի ուսումնասիրված։

Գրկն. Աճառյան Հ., Հայ բարբառագիտություն, Մ.—Նոր Նախիջևան, 1911։ Գաբրիելյան Մ. Ս., Ակնա գաւառաբարբառը և արդի հայերէն լեզու, Վիեննա, 1912։

ԱԿՑԵՆՏ||акцент (<լատ. accentus «շեշտ»)։ օտար լեզվով խոսող անձի թույլ տված այն սխալների, շեղումների ամբողջությունը, որոնք կատարվում են մայրենի լեզվի համակարգի ազդեցությամբ. ըստ այդմ ասում են՝ օտաբ ակցենտ, հայկական ակցենտ, ռուսական ակցենտ ևն։ Ակցենտը կարող է դրսևորվել գրական լեզուն լավ շտիրապետած անձի խոսքում, եթե նա հիմնականում բարբառախոս է, կամ գտնվում է մայրենի բարբառի ազդեցության տակ (ըստ այդմ ասում են՝ բարբառային ակցենտ)։ Օրինակ, խուլ չփական ֆ-ի փոխարեն շրթնային շնշեղ խուլ պայթականի արտասանությունը գրական հայերենով խոսող զարաբաղցու խոսքի հատկանշական ակցենտի տարր է։ Ռուսերենին լավ շտիրապետող հայը ուսաց լեզվի փափուկ բաղաձայնները հաճախ արտաբերում է կոշտ արտասանությամբ, որ բերում է ակցենտային երանգ։

Թեև ակցենտը դրսևորվում է լեզվի կառուցվածքի տարբեր կողմերում (մակարդակներում), այնուամենայնիվ այն առավել կապված է արտասանական-առոգանական տարրերի հետ։ (Տե՛ս առոգանություն)։

ԱՂԱՅԱՆ ԷԴՈՒԱՐԴ ԲԱԳՐԱՏԻ, ականավոր հայագետ-լեզվաբան, ակադեմիկոս. ծնվել է 1913 թ. մարտի 16-ին, Մեղրիում. նախնական կրթությունն ստացել է տեղում, բարձրագույնը՝ Երևանի պետական համալսարանում. 1941-ին ստացել է բանասիրական գիտությունների թեկնածուի, 1945-ին՝ դոկտորի գիտական աստիճան (առաջինը «Մեղրու քաղաքում», երկրորդը՝ «Հայ լեզվաբանության պատմություն» ուսումնասիրությունների համար), 1942-ին՝ դոցենտի կոչում, 1946-ին՝ պրոֆեսորի կոչում, 1970-ին՝ գիտության Վաստակավոր գործչի կոչում. 1953-ին ընտրվել է ԳԱ թղթակից անդամ, 1982-ին՝ իսկա՛հան անդամ, 1980-ին և 1985-ին՝ ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի դեպուտատ 1939-ից դա՛սախոսում է Երևանի պետական համալսարանում. ընդհանուր և համեմատական լեզվաբանության ամբիոնի վարիչն է 1956-ից. այժմ ղեկավարում է նաև համալսարանի հայագիտական կենտրոնը և լեզվի ինստիտուտի ընդհանուր և համեմատական լեզվաբանության բաժինը (սեկտորը)։ Պաշտոնավարել է նաև որպես բուհերի բաժնի վարիչ (մի-

նիստությունում), լեզվի ինստիտուտի դիրհկտորի տեղակալ, համալսարանի պրոֆեսոր (գիտական դոկտ), բանասիրական ֆակուլտետի դեկան ևն: Հայաստանի քուհերում կարդացել է ընդհանուր լեզվաբանություն, լեզվաբանական ուսմունքների սլաութություն, լեզվաբանության ներածություն, հայերենի համեմատական քերականություն, հայոց լեզվի պատմություն, գրաբարի, պարսկերենի, լատիներենի քերականություններ, արեւելյան բանասիրություն և այլ դասընթացներ: Բուհական, դպրոցական դասագրքերի, ձեռնարկների հեղինակ է (կամ հեղինակակից): Նրա ուշադիր ու հոգատար ղեկավարությամբ լիարժեք ուսումնառություն են ձեռք բերել մի քանի տասնյակ ասպիրանտներ, որոնք այժմ գիտության թեկնածուներ (դոցենտներ) են, գիտության դոկտորներ (պրոֆեսորներ) և արդյունավետ աշխատանք են կատարում լեզվի գիտության տարրեր բնագավառներում:

Է. Աղայանի գիտական գործունեության կարևորագույն բնագավառներից են՝ ընդհանուր (տեսական) լեզվաբանություն, քերականագիտություն (նկարագրական, պատմական, համեմատական քերականություններ), բառագիտություն (նաև՝ բառաքնություն և սոուգարանություն), բառարանագրություն, հայոց լեզվի պատմություն, բարբառագիտություն, հայ լեզվաբանության՝ հայերենագիտության պատմություն, գրաբանություն (նաև ուղղագրություն, ուղղախոսություն), բանասիրություն-գրականագիտություն ևն:

Ընդհանուր լեզվաբանությանը նվիրված աշխատությունները աչքի են ընկնում նյութի բազմակողմանի դիտարկումներով, ինքնատիպ հարցադրումներով ու փաստարկումներով, շարադրանքի սլարգությամբ ու թարմությամբ: Դրանցում նա նոր խոսք է ասում լեզվի բնորոշման, նրա տարբերակների առանձնացման, լեզվի ծագման ու զարգացման օրինաչափությունների, լեզվի կառուցվածքային մակարդակների, լեզվաբանական մի շարք հասկացությունների (օրինակ, վանկի, հնչույթի, ձևույթի, խոսքի մասերի, լեզվական կառուցվածքի ու համակարգի ևն) վերաբերյալ: Անվանի լեզվաբանը նաև հնչյունաբանական, բառագիտական-բառակազմական, ձևաբանական արժեքավոր վերլուծություններ է կատարել հայերենի գիտական քերականության պրոբլեմների գծով, կիրառել է նկարագրության ժամանակակից մեթոդներ: Նա կարևոր հետազոտություններ է կատարել՝ նվիրված հայերենի բառապաշարին, նրա շերտերին, բառակազմական կաղապարներին, տերմինաբանությանը և այլ խնդիրներին:

Է. Աղայանն ունի հայերենի բառապաշարի համակողմանի ու խոր իմացություն, բառի զննագիտական հատկությունների, արտահայտչական ուժի ու հնարավորությունների նուրբ ղգացողություն: Նա իսկապես հայերենի բառապաշարի խոշորագույն գիտակ է: Այդ երևում է ամենից առաջ նրա կազմած բացատրական բառարանի հորինվածքից (բառերի նպատակահարմար ընտրությունից, քերականագիտական նշումներից, բառերի՝ տերմինների ճշգրտված բացատրություններից, բառիմաստի ծավալուն բացահայտումներից, տեքստային հաջող վկայություններից, ոճաբանական հագեցվածությունից, բառի գործառության կանոնական ու ոչ կանոնական ոլորտների համոզիչ սահմանագծումներից, գուգահեռ ձևերի մեջ այս կամ այն տարբերակին նախապատվություն տալու հարցում կողմնորոշիչ նկատումներից ևն):

Վաստակաշատ գիտնականին հետաքրքրել են նաև հայերենի կազմավորման ակունքները, նրա ինքնուրույն, անկախ զարգացման պատմական ուղին, հայոց լեզվի պատմության շրջանաբաժանումը, հայ լեզվաբանության պատմության, հայ բարբառագիտության պրոբլեմները: Այս բնագավառներում ևս նա կատարել է արժեքավոր ներդրումներ: Իննելով լայն հետաքրքրությունների տեղ բանասեր՝ Է. Աղայանը արել է ուշագրավ նկատումներ նաև Արևելքի բանասիրության հարցերի շուրջը: Մեծ վաստակ ունի նաև Հ. Աճառյանի գիտական ժառանգության հրատարակման ու վերահրատարակման գործում:

Նրկեր. Ընդհանուր լեզվաբանության դասընթաց (Ե., 1947), լեզվաբանության

ներածություն (Ե., 1949—1967, ուս հրատ. 1959), լեզվի ծագումն ու զարգացումը (Ե., 1948), Նիզամի Գյանջևի (Ե., 1948), Որակական անցումները լեզվի մեջ («Տեղեկագիր», 1951, №2), Հատիներենի քերականություն (Ե., 1950), Մեղրու բարբառը (Ե., 1954), Պատմա-համեմատական մեթոդը լեզվաբանության մեջ (Ե., 1957), լեզվական կառուցվածքի մակարդակները (ԲՅՀ, 1967, № 1), լեզուն իբրև համակարգ և իբրև կառուցվածք (Ն. տ. 1972, № 2), Հայ լեզվաբանության պատմություն (հ. 1—2, Ե., 1958—1962), Գրաբարի քերականություն (հ. 1, գիրք Ա, Ե., 1964), լեզվի գոյության տարբերակային ձևերը (ԲՅՀ, 1973, №2), Դրվագներ Արևելքի դրականության պատմության (Ե., 1971), Բառարենական և ստուգաբանական հետազոտություններ (Ե., 1974), Գրաբարի պատմության շրջանաբաժանումը (ԲՅՀ, 1974, № 2), Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը (Ե., 1967), Արդի հայերենի բացատրական բառարան (Ե., 1976), Նախամաշտոցյան հայ գրի ու դրականության, մեսրոպյան այբուբենի և հարակից հարցերի մասին (Ե., 1977), Տերմինագիտություն (Ե., 1978), Բառագիտություն (տե՛ս Գ. Բ. Զահուկյան, է. Բ. Աղայան, Վ. Դ. Առաքելյան, Վ. Ա. Քոսյան, Հայոց լեզու, 1-ին մաս, Ա սյրակ, Ե., 1980, էջ 187—472), Հայոց լեզու (հեղինակակից, դասագիրք 4-րդ դասարանի համար, Ե., 1970—1982), Հայոց լեզու (հեղինակակից, դասագիրք 5—7-րդ դասարանների համար, Ե., 1965—1982), Տե՛ս նաև՝ է. Բ. Աղայանի աշխատությունների մատենագիտական ցանկ («Հայոց լեզու և գրականություն», 1983, № 1—2. կադմեց Ռ. է. Աղայանը)։

Կրկն. Պետրոսյան Հ. Չ., Աղայան էդուարդ Բագրատի (կյանքը և գիտամանկավարժական գործունեությունը), «Հայոց լեզու և գրականություն», 1983, № 1—2։

ԱՃԱԿԱՆ||**детерминатив, определитель корня, корневой определитель**, ուրույն տարր հնդեվրոպական, ընդ որում և հայերեն բառի ձևային կազմում։ Արմատի նկատմամբ հաջորդող դիրք ունի (արմատ+աճական+ածանց)։ Պատմականորեն նախորդել է ածանցին։ Ըստ է. Բենվենիստի՝ նախահնդեվրոպական շրջանում (ձայնդարձից ու ածանցումից առաջ) բառակազմական-բառաթեքական միջոց էր. սլահականվել է իբրև բաղաձայնական տարր, արմատի մաս, արմատատարբերիչ։ Ընդհանուր հնդեվրոպականում այն արդեն աննշանակ բաղադրական տարր էր։ Քանի որ ձայնավորում չունեն (ոմանք հակասական են պնդում), չէր ենթարկվում և ձայնդարձի օրենքին։ Հնդեվրոպական բաղաձայնների մեծ մասը կարող էր հանդես գալ աճականի դերով։

Հնդեվրոպական մի շարք արմատներ հայերենում հանդիպում են աճականով, այսպես՝ հնդեվր. *ar > հայ. առղ (ղ աճականով), *bhol > բողկ (կ աճականով)։ Այս տեսանկյունից աճականները նկատելի դեր են ունեցել հայերենի բառակազմության մեջ։ Ըստ Հ. Աճառյանի՝ ա) ցեղակից լեզուներում միևնույն արմատը եթե հանդիպում է ազգայնորդ հնչյունով, ապա դա աճական է, բ) նույնը նաև միևնույն լեզվի համակարգում. հմմտ. հայերեն լպիրծ և լպիրշ, լուտ||լուր||լուս- (լսել)։ Միևնույն բառի մեջ կարող են լինել մեկ և մեկից ազգայնականներ (օր.՝ մունջ բառում՝ ն և ջ)։

Կրկն. Աճառյան Հ. Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 3, Ե., 1957։ Սուխիսյան Հ. Վ., Աճականը հնդեվրոպական բառի կազմում («Հայոց լեզվի համեմատական քերականության հարցեր», Ե., 1979), նույնի՝ Արմատական աճականների և ածանցների տարբերակման հարցի շուրջը («Լրաբեր», 1975, №10)։

Туманин Э. Г., Структура индоевропейских имен в армянском языке. М., 1972.

ԱՆԱՌՅԱՆ ՀՐԱԶՅԱ ՀԱԿՈՒԻ (1876—1953), ականավոր հայադետ, լեզվաբան, ՀՍՍՀ
ԳԱ ակադեմիկոս (1943), Փարիզի լեզվաբանական ընկերության անդամ (1897), Զե-
խոսչովակիայի արևելագիտության ինստիտուտի գիտական բաժնի թղթակից անդամ
(1937)։ Ծնվել է մարտի 7(20)-ին, Կ. Պոլսում, ավարտել է տեղի կենտրոնական վար-
ժարանը։ Ուսումնառությունը շարունակել է Սորբոնի համալսարանում՝ ունկնդրելով
Ա. Մեյեին, հետո Ստրասբուրգում մեկ կիսամյակ լսել է Հ. Հյուբշմանի զասախոսու-
թյունները։ Մանկավարժական ուղիստանք է տարել նախ Արևմտահայաստանում, ապա
էջմիածնում, Շուշիում, Նոր Բայազետում, Նոր Նախիջևանում, Թեհրանում, Թավրիզում,
1923 թ.-ից մինչև կյանքի վերջը աշխատել է Երևանի պետական համալսարանում՝ նաև
պաշտոնավարելով իբրև ամբիոնի վարիչ։

Բնատուր տաղանդը, գիտական մեծ էրուդիցիան, բազմաթիվ լեզուների իմացու-
թյունը, աշխատասիրությունը և բեղմնավոր գործունեությունը նրան հասցրին համաշ-
խարհային փառքի ու մեծարանքի։ Նրա ուսումնասիրությունների թիվը հասնում է շուրջ
երկու հարյուրի։ Դրանցից մի քանիսը իրենց արժեքով եղակի երևույթ են լեզվաբան-
կան գրականության մեջ։ Հայագիտական ուսումնասիրություններն ունեն հիմնականում
պատմաբանասիրական բնույթ, վերաբերում են հայերենագիտությանը, հայ գրակա-
նությանը և հայ ժողովրդի պատմությանը։

Մեծավաստակ դիտնականի լեզվաբանական պրոբլեմատիկան բազմազան է ու հարուստ. այն ընդգրկում է հայ բարբառագիտությունը, հայերենի պատմությունը, պատմահամեմատական քերականությունը, բարբառագիտությունը, բառարանագրությունը, տեսական լեզվաբանությունը ևն: 1911 թ. լույս է տեսնում «Հայ բարբառագիտություն» աշխատությունը, ապա հաջորդաբար՝ առանձին բարբառներին վերաբերող մենագրական ուսումնասիրությունները. «Քննություն նոր-նախիջևանի բարբառի» (1925), «Քննություն Մարաղայի բարբառի» (1926), «Քննություն նոր-Ջուղայի բարբառի» (1940), «Քննություն պոլսահայ բարբառի» (1941), «Քննություն Համշենի բարբառի» (1947), «Քննություն Վանի բարբառի» (1952), «Քննություն Առտիալի բարբառի» (1953). էլ ավելի վաղ ուսումնասիրություններ է նվիրել այլ բարբառներին՝ «Քննություն Ղարաբաղի բարբառի» (1901), «Քննություն Ասլան-բեգի բարբառի» (1898). կա ձեռագիր աշխատանք նվիրված Կիլիկիայի բարբառին: Անվանի հայագետը հայ բարբառների ձևաբանական դասակարգման հիմնադիրն է. ընդունել է ում, կը, ել ճյուղեր՝ ելնելով սահմանական եղանակի ներկայի կաղմության ձևերից: Բարբառագիտական աշխատանքների շարքում ուրույն տեղ ունի «Հայերեն գավառական բառարանը» (1913), որը պարունակում է ընդ 30 հազար բարբառային բառ:

1926—35 թթ-ին հերթականորեն լույս տեսան հոշակավոր Արմատական բառարանի հատորները (1—7, երկր. հրատ.՝ շորահատորյակով, 1971—1979), որոնք պարունակում են 11.000 արմատ-բառ, 5095-ի ստուգաբանություններով։ Յուրաքանչյուր բառահոգ-ված ներկայանում է հինգ բաժնով՝ բառագիտական (գլխաբառը իր թերականական ձև-վերով, իմաստի բացատրությամբ, մատենագրական վկայություններով, տարագրչություն-ներով, ածանցված և բարդացված ձևերում), ստուգաբանական (բառի՝ արմատի ծա-ցումն ու զարգացումը), բարբառագիտական (բառի՝ արմատի տարբեր զարգացումները հայերենի բարբառներում), փոխառություններ (հայերենից այլ լեզուներին կատարված անցումները)։ Մանրակշիռ աշխատություն է նաև «Հայոց անձնանունների բառարանը» (հ. 1—5, 1942—62), որտեղ քննաբար ներկայացված են 5—18-րդ դդ-ի հայ մատենա-գրության մեջ հիշատակված անձնանունները, զգալի մասի ստուգաբանություններով. տըր-ված են նաև համառոտ տեղեկություններ հայտնի անձանց մասին։

Միանգամայն առողջ կանխադրույթներով ու հարուստ հարցադրումներով աչքի է ընկնում մեծ երախտավորի «Հայոց լեզվի պատմությունը» (մ. 1—2, 1940—1951),

աթոնդ նա քննում է հայերենի ծագումը, նրա զարգացման առանձին փուլերը (վիճակները), շփումները այլ լեզուների հետ, սրանցից արված փոխառությունները և այլն:

Վեհաճիստ կոթող է մեծահռչակ լեզվաբանի «Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի՝ համեմատությամբ 562 լեզուների» ուսումնասիրությունը (հ. 1—6, 1952—1971)։ Մրա «Ներածություն» հատորի (1955) մեջ արտահայտված են հեղինակի ընդհանուր լեզվաբանական հայացքները լեզվի ծագման, զարգացման, լեզվական հորինվածքի, գեղագիտական-արտահայտչական հատկությունների, լեզվի հասարակական դերի ու հիմնական ֆունկցիաների և հարակից հարցերի մասին: Այստեղ և այլուր, որոշ երևույթների մեկնաբանությունների մեջ նա հարում է սոցիոլոգիական ուղղությանը: Մյուս՝ համարակիր հատորները ներկայացնում են քերականական կարգերի ուսմունքը. նախ տրվում է զրանց ընդհանուր լեզվաբանական բնութագրությունը, ապա դրանք դիտարկվում են հնդեվրոպական լեզվաշխարհում, վերջում՝ հայերենի զարգացման տարրեր էտապներում, վիճակներում (գրաբար, միջին հայերեն, բարբառներ, արևմտահայ և արևելահայ աշխարհաբար լեզուներ): Այս աշխատության մեջ ամփոփ մշակումով ցուցադրված են համեմատական լեզվաբանության էական նվաճումները:

Բազմափաստակ դիտնականն ունի մի շարք տպագրված ու անտիպ հետազոտություններ՝ նվիրված հայ բանասիրության տարբեր խնդիրների, մշակույթի հրատապ հարցերին, հայ ժողովրդի պատմության առանձին կողմերին, ինչպես՝ «Հայոց գրերը» (1928—1968, 1983), մի շարք ձեռագրացուցակներ, «Պատմություն հայոց նոր գրականության» (Էրևր պրակ, 1906—1912) աշխատությունը ևն: Մահացել է ապրիլի 16-ին, Երևանում: 2. Աճառյանի անունով է կոչվում ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտը:

Երկեր. տե՛ս Աշխատությունների թիվիոգրաֆիա (Հրաշյա Հակորի Աճառյան, Ե., 1956):

Իրկն. Աղայան է., Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 2, Ե., 1962: Հրաշյա Աճառյան («Լեզվի և ոճի հարցեր», 1978, № 5):

ԱՄԱՆԱՅԱՆ ՀԱՅԿ ՄԵՍՐՈՊԻ, լեզվաբան-հայերենագետ, ծնվել է 1924 թ. հոկտեմբերի 14-ին, Արթիկի շրջանի Փանիկ գյուղում: Բարձրագույն կրթությունն ստացել է Երևանի պետական համալսարանում: 1965-ին բանասիրական գիտությունների գծով պաշտպանել է թեկնածուական, 1973-ին՝ դոկտորական դիսերտացիա, 1981-ին ստացել է պրոֆեսորի կոչում: 1959—75 թթ. եղել է գիտաշխատող Մատենադարանում: 1975 թ-ից պաշտոնավարում է Լենինականի պետական մանկավարժական ինստիտուտում, որպես հայոց լեզվի ամբիոնի վարիչ: Հիմնականում զբաղվում է բառաքնական, բառարանագիտական (բառարանագրության պատմության ու տեսության) հարցերով: Ինստիտուտում կարդում է լեզվաբանական տարրեր դասընթացներ: Ունի մի շարք հոդվածներ:

Երկեր. Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձաններ (5—15-րդ դդ.), Ե., 1966, Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձաններ (15—17-րդ դդ.), Ե., 1971, «Բառագիրք հայոց» (քննական բնագիր, առաջաբան, ծանոթագրություններ). Ե., 1975:

ԱՄԱՍԻԱՅԻ ԲԱՐԲԱՍԻ||амасийский диалект. արևմտյան՝ կր ճյուղի բարբառ. խոսվել է համանուն բաղաբում: Հնչյունական ինքնատիպ զարգացումներ քիչ ունի (հարում է շրջակա բարբառներին): Միավանկների սկզբում ունի նախորդող վ շրթնային բաղաձայնի զարգացում: Բաղաձայնական (պայթականների ու հպաշիտականների) համակարգը՝ երկշարք խլազուրկ: Դոյականն ունի թվի, հոլովի, առկայացման կարգեր: Կա ուրույն -նրվեր (<վրելեր) հոգնակերտ. օր.՝ աղօիկներվեր, երեսներվեր. ստացական հոգնակիում՝ -նրվիս, նրվիդ, օր., ձևներվիս, տուններվիդ: Որոշ բառերի բացառականի վերջավորությունը ձևավորվում է մ տարրով: Հատկացուցիչը հոդառու է: Բայն ունի նաև ու լծորդությունը: Սահմանական ներկայի կաղապարում՝ վերջահար զա տարրը. նստիմ զա «նստում եմ»:

Ձայնավորասկիզր բայերն ունեն նաև զ նախամասնիկ՝ զԷրբամ զա «դնում եմ»։ Եզայիս Լրբորդ ղԷմբում զա > դրո (անկում)։ զործում է ինքնատիպ ձև զուլկվ «ուզում է»։ Ապառնին՝ բուլո սծանդակ բառով։ Բուլոն Էրբամ «զնալու եմ»։ Կա շարունակականի ձև։ Հանգամանորեն չի ուսումնասիրված։

Գրկն. Անառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մ. 2, Ե., 1951։

ԱՄՓՈՓՈՒՄ || гап.по.попн, մասնակիորեն կոչվել է նաև արագաբանություն. բառի մեջ, հնչյունաշղթայում միանման հնչյունախմբերի կամ վանկերի համառոտումը (հապավում, կրճատումը) կամ հնչյունական-արտասանական ավելի խոշոր միասնությունների, կապակցությունների փոխարինումը ավելի կարճ տարրերով. այսպես՝ տավարաբաժ > տավարած, հասարակակարգ > հասարակարգ, աշխարհահայաց > աշխարհայաց, շահացուցանել > շորացնել, Համամշեն > Համշեն, նստատախան > նստատախան, Արտաշատ > Արտաշատ, օրորան > օրրան, ապաստանարան > ապաստարան։ Առանձին հնչյունակապակցությունների համառոտումը հատկապես բնորոշ է բարբառներին. օր.՝ լինել > նիլ, հօրաբուր > հաբուր, մօրաբուր > մաբուր (Պարճևան), ողկոյզ > զօզ, (Մալաթիա), զուրկանել > զանել (Շատախ), զլեռնել (Վան), ծխահան > ծրհսն (Ղարաբաղ)։ Դեռևս միջինհայերենյան տեքստերում՝ արարին > աբին, անանուխ > անուխ, հոտատալ > հոտալ, սպանանել > սպանել։ Ավելի բնորոշ է հայերենի խոսակցական տարրերակներին, մասնավորապես բարբառներին և դրանցից էլ թափանցում է գրական լեզու։

Ամփոփմանը հասկացվող որոշ համառոտումներ հայերենագիտական գրականության մեջ ղնահատված են իբրև կրճատումներ, ինչպես, օրինակ, հատուկ անունների կրճատումներն են՝ Համբարձում > Համփօ, հմթ. Ղարաբաղի բարբառում՝ Հովհաննէս > Օհսն || Հանէս, Հարութիւն > Խոնի, Հայրապետ > Հաբէդ (կոշական ձևում՝ ա՛ Հապ), Խաչատուր > Խաչի, Չատուր են։

Գրկն. տե՛ս հնչյունափոխություն բառահոգվածում։

ԱՅՐԲԵՆԱՐԱՆ || ԵԿԵԱՐԵ, ԵՅԵԿԱ, ուսուցվող լեզվի առաջին ձեռնարկը՝ դասագիրքը, որով սովորում են տառերն ու նրանց հնչյունական նշանակումները, ձեռք են բերում գրագիտություն, ճիշտ գրելու ու կարդալու նախնական հմտություններ։ Անունը բազաղրված է այբուբենի առաջին երկու տառերի անվանումներից՝ աբան և ծանցով. այբ + բեն + աբան։ Հայերենի այբբենարանները ստեղծվել են շատ վաղուց։ Մեզ են հասել 15-րդ դ.ում և հետագա շրջաններում կազմված այբբենարաններ։ Սովետական իշխանության տարիներին ստեղծվեցին միասնական ծրագրով ու մեթոդական տեսանկյունից լիարժեք այբբենարաններ։ Այժմ գործում են հայերենի մոտ հինգ այբբենարաններ, որոնք նախատեսված են հանրակրթական դպրոցի առաջին դասարանի, նախապատրաստական դասարանի, սփյուռքահայ երեխաների համար, մեկն էլ՝ ոչ հայկական դպրոցի համար։

Գրկն. Այբբենարան. աշխարհին նայող առաջին լուսամուտը («Հայոց լեզուն և գրականությունը դպրոցում»։ 1983, № 1)։ Տե՛ս Լեռն լեզվի մեթոդիկա բառահոգվածի գրականության ցանկը։

ԱՅՐՈՒՐԵՆ || ԵԿԲԱՐՈՒՒ, ԵՅԵԿԱ, երբեմն՝ այբբեն, հին հայ մատենագրության մեջ հանդիպում ենք նաև՝ ալփաբետ, աղփաբետ, ալփափետ, աղփափետ (ենթադրվում է, որ բառապատճենում կատարվել է գրերի գյուտից առաջ՝ Հայաստանում եղած հունական դպրոցների շրջանից)։ Լեզվի հնչյունների (հնչույթների) համար ստեղծված տառերի՝ գրանշանների համակարգը, որի մեջ դրանք ներկայանում են որոշակի (ընդունված, ճանաչված) դասավորությամբ։ Հայոց գրական լեզվի այբուբենը ստեղծվել է 5-րդ դարի սկզբներին՝ Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից, այդ պատճառով այն կոչվում է նաև մեսրոպյան այբուբեն։ Նրանում այն ժամանակ կար 36 տառ։ Ահա այդ տառերն ու նրանց անվանումները. Ա—այբ, Բ—բեն, Գ—գիմ, Դ—դա, Ե—էշ (ետին արտասանությամբ՝ էյէշ), Զ—զա, Է—է, Ը—ըթ, Թ—թռ, Ժ—ժե, Ի—ինի, Լ—լյուն, Խ—խե,

Ծ—ծա, Կ—կեն, Հ—հո, Չ—ձա, Ղ—ղատ, Ծ—ճե, Մ—մեն, Յ—յի (ետին արտասանությամբ՝ [հի]), Ն—նու, Շ—շա, Ո—ո (ետին արտասանությամբ՝ վո), Զ—շա, Պ—պե, Զ—ջե, Ռ—ու, Ս—սե, Վ—վեվ, Տ—տյուն, Բ—րե, Յ—ցո, Ի—վյուն (հյուն), Փ—փյուր, Ք—քե: Հենց այբուբեն բառը կազմված է այս տառաշարքի առաջին և երկրորդ տառերի առանձներից՝ այբ-(ու)-բեն > այբուբեն:

Այս տառերը գործածվել և այժմ էլ մասամբ գործածվում են թվանշանի արժեքով: 3-րդ տառերը համակարգված են չորս շարքով. առաջին շարքն արտահայտում է միավորներ, երկրորդը՝ տասնավորները, երրորդը՝ հարյուրավորները, չորրորդը՝ հազարավորները: Այսպես՝

Ա—1	Ժ—10	Ճ—100	Ռ—1000
Բ—2	Ի—20	Մ—200	Ս—2000
Գ—3	Լ—30	Յ—300	Վ—3000
Դ—4	Խ—40	Ն—400	Տ—4000
Ե—5	Պ—50	Շ—500	Բ—5000
Զ—6	Կ—60	Ո—600	Յ—6000
Է—7	Հ—70	Զ—700	Ի—7000
Ը—8	Չ—80	Պ—800	Փ—8000
Թ—9	Ղ—90	Ջ—900	Ք—9000

Եթե ցանկանում ենք, օրինակ, գրել 451 թիվը, ապա նախ գրում ենք հարյուրավորների տառը, ապա տասնավորներինը, հետո միավորներինը, այսինքն՝ ՆՄԱ: Տարաբանչյուր տառ արժեքավորված էր նաև իբրև տվյալ թվականի դասականը. առենք՝ Ա=մեկ և սուսչին, Բ=երկու և երկուորդ ևն: Երբ տառի վրա դրվում է բյուրի նշանը [—], ապա այն մեծացնում է թվականի արժեքը տասը հազարով, այսպես՝

Ա=տասը հազար, Բ=քսան հազար ևն: Տառերը որոշակի արժեքներ էին ունենում առմարագրության մեջ և ծածկագրություններում: Նոր գրական հայերենում տառի այբբենական հիմնական նշանակությունը որոշակի հնչույթի արտահայտումն է:

Մեսրոպյան այբուբենը, առանց էական փոփոխության, հայոց լեզվին սպասարկում է շուրջ մեկուկես հազարամյակ: Նրանում միայն մասնակի հավելում կատարվեց որոշ հնչյունական տեղաշարժեր արտահայտելու համար. ավելացվեցին օ և ֆ տառերը: 1922 թ-ի ուղղագրական բարեփոխությամբ նրանից հանվեցին է, օ, ի տառերը, ու+ւ > ու տառակապակցությանը ինքնուրույն գրանշանի արժեք տրվեց, և այբբենական տառաշարքում այն մտցվեց Վ-ի տեղը: Ինքնուրույն տառի արժեքով ճանաչում գտավ նաև և գրանշանը: 1939 թ-ի մասնակի բարեփոխությամբ այբուբենում նորից վերականգնվեցին օ և է տառերը, որոնք, ըստ նոր գրության, որոշակի դիրքերում համարժեք են օ և է տառերին: Չնայած նշված բարեփոխություններով գոյացած տարատեսակներին՝ հայկական այբուբենը մնաց միասնական: Նոր՝ արևելահայ գրությամբ տարատեսակն էլ ըստ էության նույն մեսրոպյան այբուբենն է: Այն ունի տառերի հետևյալ շարակարգությունը՝ Ա(ա), Բ(բ), Դ(գ), Դ(դ), Ե(ե), Զ(զ), Է(է), Ը(ը), Թ(թ), Ժ(ժ), Ի(ի), Լ(լ), Խ(խ), Ս(ծ), Կ(կ), Հ(հ), Զ(ձ), Ղ(ղ), Ծ(ճ), Մ(մ), Յ(յ), Ն(ն), Շ(շ), Ո(ո), Զ(չ), Պ(պ), Զ(ջ), Ռ(ու), Ս(ս), Վ(վ), Տ(տ), Բ(ր), Յ(ց), ՌԻ(ու), Փ(փ), Ք(ք), և, Օ(օ), Զ(ֆ): Սրանցից ութ տառ արտահայտում են ձայնավորներ՝ ա, ի, ու, ը, և(է), օ(օ), երեսուն տառ՝ բաղաձայններ. և-ը արտահայտվում է եվ (ev) կամ յեվ (yev) հնչյունակապակցությունը: Այբուբենի այս նոր տարատեսակում ևս պահպանված են տառերի ավանդական անվանումներն ու նրանց թվային արժեքը, թեև ձայնավորների տառերը արտասանում ենք համապատասխան հնչումով (ա-ա, ու-ու), բաղաձայնները՝ ը ձայ-

նավորումով (Բ-ԲԲ, Գ-ԳԲ, Դ-ԴԲ ևն)։ Իսկ թվային արժեքով տառերը, արարական ու հոմեական թվանշաններին դուգահեռ, գործածվում են սովորաբար փոքր թվարկումներում, հիմնականում դասական թվականի արժեքով (ա=սուաջին, բ=երկուորդ, գ=երեուրդ ևն)։

Հայկական այբուբենը իր հորինվածքով տառերի համակարգ է։ Տառը հնչյունի գրային, պայմանական նշանն է։ Հետևապես կարող ենք ասել, որ այս այբուբենը առաջին այբուբենն է (буквенный алфавит), հնչյունական այբուբեն (фонетический алфавит)։

Պետք է տարբերել տառի այբբենական արժեքը գրության մեջ ունեցած նրա ուղղագրական իրացումից։ Առաջինը տվյալ հնչյունի համար համապատասխան գրային, պայմանական նշանի ընտրությունը, համակարգում նրա ձևի (կառուցվածքի), դիրքի սահմանումն է, որը վերաբերում է գրաբանությանը (գրաֆիկային), իսկ երկրորդը տառի գործածությունն է, կիրառությունը ուղղագրական տվյալ սկզբունքով, նրա տեքստային իրացումը։ Այսպես՝ ե (եչ) տառը այբուբենի հին տարատեսակում արժեքավորված էր իբրև առաջնային շարքի միջին բարձրացման մենարարբառ ձայնավորի գրային նշան. այն, որտեղ էլ գրված լիներ, արտասանվում էր իբրև [e], օրինակ՝ երկիր, գետ, բազի։ Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի գրության մեջ (այբուբենի շուրջ տարատեսակում) նա նույն ձայնավորի համար է արժեքավորված, թեև տեքստային իրացումը տարբեր է՝ դիրքով պայմանավորված. բառասկզբում և բառամիջում՝ ձայնավորից հետո արտահայտում է երկհնչյուն (իբրև յե), օրինակ՝ երկիր, երգ, եզ, ամենա-երկար, իսկ մնացած դիրքերում իրացվում է այբբենական նշանակությամբ (զեա, բազե)։ Այսպիսով՝ տառի այբբենական և ուղղագրական պլանները կարող են և մասնակիորեն չհամընկնել, որոշ տարբերություններ ունենալ։ Հին գրական հայերենում այդ տարբերությունները խիստ սահմանավանդ էին։

Սովորաբար այբուբենը ստեղծվում է եղած այբուբեններից որևէ մեկի հետևորդությամբ։ Այս է պատճառը, որ այբուբեններին տրվում են լատինագիր, հունագիր, սեմիտագիր, ռուսագիր անվանումները։ Մեսրոպյան այբուբենի առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ նա ինքնատիպ ու հայագիր է։ Այնուամենայնիվ, Մաշտոցը լավ ուսումնասիրել և հաշվի է առել ուրիշների փորձը, այլ այբուբենների հորինվածքը, նրանց համակարգման սկզբունքները և հայկական տառերի մի մասի ստեղծման գործում հետեւել է մերձավորարևելյան, հունական կամ իրանական որևէ նախատիպի։ Ի վերջոյս որ այդ այբուբենների տառերը քիչ էին, տառերի մի զգալի մասի համար նախատիպ են հանդիսացել արդեն իսկ ստեղծված հայկական տառերը։ Թեև այս հարցը զգալի յափով մշուշապատ ու դեռևս անորոշ են, հստակ չեն մեկնաբանված, բայց էս հավանական մի տեսություն, համաձայն որի նորաստեղծ և հայկական նախատիպ ունեցող տառը այբբենական շարակարգում տեղադրված է անմիջապես իր նախատիպից հետո։

Ի տարբերություն Մերձավոր արևելքում այն ժամանակ ստրածված այբուբենների՝ մեսրոպյանը բաղաձայնագիր չէ, ձայնավորները ևս ունեն իրենց հստակ տառերը։ Այս առումով այն հետևում էր հունականին։ Գրության ուղղությամբ էլ հայկականը հետևել էր հունականին (ձախից աջ ուղղություն ունի)։ Եվ քանի որ հնչյութային կազմը լիովին տառավորված էր, հայկական այբուբենը գերծ է հնչյունատարբերիչ նշաններից (диакритические знаки)։ Այբուբենում չկար նաև բաղադրյալ տառ, թեև գրության մեջ էտին շարքի վերին բարձրացման շրթնայնացած ձայնավորի (ս-ի) համար օգտագործվում էր ու+ւ>ու տառաբաղադրությունը։

Մեսրոպյան այբուբենի ինքնատիպությունը հաստատող հատկանիշներից մեկն էլ այն է, որ այն իր ժամանակի այբուբենների շարքում ամենահնչյունաբանվածն է։ Հետե-

վում է հնչյունական գրության սկզբունքին՝ «մեկ հնչույթին՝ մեկ դիր, մեկ դրին՝ մեկ հնչույթ»:

Հայերենի գրություններում գործում է նաև տառադարձական այբուբեն, որի խընդիրն է հնչույթների կամ հնչյունների արտահայտումը գրության հնչյունական սկզբունքով: Ընդ որում կան հայադիր տառադարձական այբուբեն, որը գործադրվում է, օրինակ, հայ բարբառագիտության (բարբառագրության) մեջ, և լատինագիր տառադարձական այբուբեն, որը գործադրվում է հայերենի բոլոր փուլերի, վիճակների տառագործություններում:

Գրկն. Աբրահամյան Ա. Գ., Հայոց գիր և գրչություն, Ե., 1973: Աղայան Է. Բ., Նախամեսրոպյան հայ գրի ու գրականության, մեսրոպյան այբուբենի և հարակից հարցերի մասին, Ե., 1977: Անատյան Հ., Հայոց գրերը, Ե., 1983:

ԱՅԼԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆ կամ դարձույր. առաջ կոչում էին փոխակերպություն, որն այժմ գործածվում է այլ նշանակությամբ (տե՛ս փոխակերպում) || тРОИ, ոճաարտահայտչական միջոց, փոխաբերական իմաստավորում, երբ լեզվական տվյալ արտահայտությունը (բառ, բառակապակցություն, նախադասություն) խոսքային իրադրությամբ պայմանավորված և կամ տվյալ գույորդմամբ (կապակցության մեջ) գործածվում է այլ առարկա, գործողություն, հատկություն, երևույթ արտահայտելու համար. այն փոխում է լեզվական միավորի առարկայական վերաբերությունը (հատկացումը), փաստորեն դրսևորվում է երկպալանային (երկրնույթ, երկկողմանի) կամ այլաբնույթ կարգով՝ իբրև բուն և փոխաբերական նշանակությունների համակցում, համադրում: Այս հանգամանքն էլ նրան տալիս է արտահայտչականություն, դարձնում խոսքի պատկերավորության միջոց: Ըստ այդմ էլ այն ավելի հատուկ է գեղարվեստական խոսքին, քան, ասենք, գիտական կամ պաշտոնական-գործարարական ոճերին: Հիմնական տեսակներն են՝ ակնաբկ, այլաբանություն, անձնավորում, նակասույր, անվանափոխություն, հակաբանություն, համըմբոցում, հեղճանք, մակդիր, շափագանցություն, պարադոքս, փոխաբերություն, փոխանունություն, փոխադրում ևն:

Ակնաբկը փոխաբերական իմաստավորումով ասույթ, արտահայտություն է, երբ խոսակիցը ասվածի բուն իմաստը (բովանդակությունը) պետք է հասկանա կոահումով: Հաճախական դրսևորում ունի, օրինակ, երգիծական ստեղծագործություններում, անեկդոտներում ևն (հմմտ. ոուս. аляуизия). օր.՝ «եկա, տեսա, հաղթեցի»՝ «Անցնել Ռուսիկոներ»:

Այլաբանությունը (аллегория, иносказание) որևէ հասկացության, մտքի արտահայտումն է կոնկրետ պատկերի միջոցով (և ոչ թե ուղղակի նկարագրությամբ). բառը, արտահայտությունը (նաև գեղարվեստական պատկերը, նկարագրությունը) իրենց մեջ պարունակում են ներառված, ներթափանցող փառքի արտաքին կառուցման տակ «քողարկված» է լինում այլ իմաստ: Բնորոշ է գեղարվեստական խոսքին, հատկապես առակներին, որոնց մեջ անձերի փոխարեն իբրև գործողներ հանդես են գալիս կենդանիներ (երբեմն բույսեր ու այլ առարկաներ): Այսպես՝ խորամանկությունն այլաբանորեն պատկերվում է աղվեսի, ագահությունը՝ գայլի, խարդախությունը՝ օձի, վախկոտությունը՝ նապաստակի կերպարով: Գրողներն իրենց ստեղծագործություններում երբեմն հերոսներին տալիս են այլաբանական անվանումներ: Հանդիպում է այլ ոճերում ևս: Այլաբանության հայտնի արտահայտություն է, այսպես կոչված, եզոպոսյան լեզուն (эзопов язык):

Անձնավորումը (олицетворение, персонификация), այլաբանությամբ հարող երևույթ է. անշունչ առարկաների և ոչ բանական էակների օժտումն է մարդկային հատկություններով (խոսելու, մտածելու կարողությունը, մարդկանց համար բնորոշ հարա-

բերութիւնների մեջ մտնելը են)։ Հատկապես դործածվում է դիցարանական պատմա-
ներում, ժողովրդական բանահյուսության մեջ (առակներում, հերիաթներում) են։

Անվանափոխությունը (антонимизация) մի բառի փոխարեն մի այլ բառի դործածու-
թյունն է, ավելի հաճախ՝ այն բառի փոխարինումը հայտնի անձնավորության անունով,
որը արտահայտում է այդ անձի բնութագրական հանրահայտ հատկանիշը, օր.՝ Մար-
ֆեոս (փոխ. բուն), 'Ին-ժուան (փոխ. սիրահետող)։ Ոմանք դիտում են իբրև փոխա-
նունության առանձին դրսևորում։

Հակաբանությունը (антифразис) բառ, բառակապակցություն է, որն ըմբռնվում է
ասվածին հակառակ իմաստով. օր.՝ «Շատ խելոքն է» (= «հիմար է»), «Հիանալի»
է...» (= «վատ է, տգեղ է»)։

Համըմբռնումը (синекидоха) փոխանունությանը հարող երևույթ է, երբ՝ ա) մ-
բողջի անունով արտահայտվում է մասը («Ելուդը ոտքի ելավ», «Քաղաքն արձագան-
քեց այգ կոշին») և հակառակը («Քանի՞ զլուխ վաճառեցիր», «Աշխատող ձեռք չկա»),
բ) եզակիով արտահայտվում է հոգնակին՝ բազմության դադափարը («Նանութում ձու-
նն վաճառում») և հակառակը («Ինք լավ դեկան եք», «Մենք կփորձենք պարզաբանում
մտցնել այդ հարցում»։ վերջին օրինակում առկա է հեղինակային հոգնակի), գ) վեր-
ցականով արտահայտվում է թանձրացականը և հակառակը (հմտ. «Ուսանողությունը
հուզվեց» և «Ուսանողները հուզվեցին»), դ) հատուկ անունը գործածվում է նաև իբրև
հասարակ անուն (Հուդա||հուդա, «դավաճան», Մեկենաս||մեկենաս «հովանավոր») և
հակառակը (Ժադիկ||Ծադիկ, հաբություն||Հաբություն)։

Հեղնանքը (ирония) երգիծանքի այլաբերական դրսևորումներից է. առերևույթ
դրական բնութագրության նսնում առկա է միանգամայն հակառակ ընկալում, ըմբռ-
նում։ Այսպես՝ Բաջ բառը դրական իմաստավորում ունի, բայց երբ այն ասվում է վախ-
կոտի վերաբերյալ, առկա է արդեն հեղնանք։ Արտահայտության մեջ հեղնանքի կայու-
նացումը հանգեցնում է հակաբանությանը (օր.՝ «Այդ էր պակաս...», «Խելքի՛ն աշե-
ցեք...»)։ Հեղնանքի կառուցվածքում կարևոր դեր ունի հնչերանգը (գրավոր խոսքում
հաճախ դիմում ենք շակերտների գործածությանը)։ Սրա նկարագրական դրսևորում-
ներում առանձին նշանակություն է ստանում այն եղանակը (միջոցը), երբ մի բանի
մասին խոսվում է վերամբարձ ոճով, մինչդեռ իրականությունը ճիշտ դրա հակառակն է։
Հաջող կատարված հեղնանքը ուժեղացնում է խոսքի արտահայտչականությունը։

Մակդիրը (эпитет) փոխաբերական-արտահայտչական իմաստավորում ունեցող
բառ (բառակապակցություն) է, շարահյուսական կառույցում՝ որոշիչ, մասամբ և պա-
րագա. հմտ. երկարի դուռ, երկարե կարգապահություն, սլողպատյա վահան, պսղ-
սլատյա կամք, Բաղդը շաքար, Բաղդը ժպիտ են։ Լինում են կաղապարային բնույթ
ստացածներ, որոնք կոչվում են մշտական մակդիրներ (постоянные эпитеты), ինչ-
պես՝ սև ագռավ, սպիտակ կարապ են։ Խոսքի պատկերավորության կարևորագույն մի-
ջոց է։

Վափազանցությունը (гипербола) առարկայի, երևույթի (պրոցեսի) հատկու-
թյունների քանակային, ծավալային մեծացումն է՝ արտահայտությանը պատկերաչ-
րություն, ներգործուն ուժ տալու միտումով։ Քանակածավալային ինտենսիվությունը կա-
րող է լինել առավելական կամ նվազական։ Գործածվում է գեղարվեստական որոշ նկա-
րագրություններում, հատկապես ժողովրդական բանահյուսության մեջ (կպոսում, հե-
րիաթներում են)։ հերոսները և նրանց գործերը ներկայացվում են սովորականից շա-
փազանցված։

Պարադոքսը (парадокс < հուն. paradoxos «անսպասելի») ոչ սովորական, տար-
օրինակ արտահայտություն է. թեև առաջին հայացքից (առաջին տպավորությամբ) հա-

կոտական է թվում, բայց հաճախ խորիմաստություն է պարունակում. օրինակ՝ «Կա-
մա՞ց գնաս, շատ կգնաս»:

Փոխաբերությունը (метафора) բառի՝ արտահայտության գործածությունն է, ուղ-
ղակի իմաստից գատ, այլ որևէ նշանակությամբ. մի առարկայի, հասկացության անուն
տրվում է մի ուրիշի՝ բոլոր նմանության գույքորդության, Այսպես՝ զլուխ բառի «մարմ-
նի գնդաձև ծայր» նշանակությունից նմանության հիմունքով զարգացել ու տարածվել են
փոխաբերության հետևյալ իմաստավորումները՝ սոխի զլուխ, կաղամբի զլուխ, մեխի
զլուխ, իսկ «գնդաձև զանգված, կտոր» նշանակությունից՝ պանրի զլուխ, շաքարի զլուխ,
մյուս կողմից, գնդաձևության զաղափարը հիմք է հանդիսացել՝ սարի զլուխ, դիրքի
զաղափարը՝ գրքի զլուխ իմաստավորումների հաստատման համար: Բնորոշ օրինակներ
են՝ առյուծ մարդ, փառ սիրտ, ծով աչքեր, քամին ոռնում է, արևը ծալտում է: Փոխա-
բերական իմաստը ետին պլան է մղում բառի անվանողական դերը, առաջ է մղում
պատկերավոր՝ արտահայտչական նշանակությունը: Հաճախական գործածությունը կա-
րող է հանգեցնել անվանողականի վերացմանը և փոխաբերականի հաստատմանը: Փո-
խաբերությունը շփման կետեր ունի համեմատության հետ, սակայն կառուցվածքային ու
իմաստաբանական գծերով որոշակիորեն հեռանում է նրանից: Այսպես՝ համեմատու-
թյունը հենվում է համեմատվող հասկացությունների ուրույն կաղապարի (սովորաբար՝
երկնգր կառուցվածքի վրա), և նմանությունը, ընդհանրությունը հաստատվում է մի-
տքն տվյալ փոխաբերությամբ, մինչդեռ փոխաբերության համար նման կաղապարումը
պարտադիր չէ. և բովանդակության պլանում էլ ենթադրվում է հատկանիշի համեմատա-
բար կայուն դրվածք: Հմմտ. «Նա իրեն խոզի պես է պահում» և խոզ մարդ, կամ՝ «Նա
խոզ է»։ Փոխաբերությամբ են ստեղծվում մակդիրները:

Փոխանունությունը (метонимия) բառի գործածությունն է, ուղղակի իմաստից
գատ, այլ նշանակությամբ. մի առարկայի՝ հասկացության անուն տրվում է մի ուրիշի՝
կցորդության, առնթությունից գույքորդությամբ: Այսպես՝ հավառ («նման կամ նույ-
նական առարկաների հաջորդական կարգ ցույց տվող թիվ») բառը նման գույքորդու-
թյամբ անցել է այդ համարով նվաճ սենյակին՝ արտահայտելով սենյակ, բնակարան
իմաստը (բաղնիքի համար, հյուրանոցի համար են). հմմտ. արո՞ղ սկահույքի տեսակ
և արո՞ղ պաշտոն»։ Հիմնական դեպքերից են՝ ա) պարունակողի անունով արտահայտ-
վում է պարունակվողը («Մի բաժակ խմեց», «Մի աման կերավ»), բ) հեղինակի անու-
նով արտահայտվում է նրա ստեղծագործությունը («Ըս այժմ Թումանյան էմ կարդում»),
գ) պաշտոնյայի անունով՝ պաշտոնը (Կեսար > կայսր), դ) հատկանիշի անունով՝ այդ
հատկանիշն ունեցող առարկան (մեծ տղան > մեծը, անհայտ > գինվոր > անհայտը),
ե) նյութի անունով՝ այդ նյութից պատրաստածը (սլոն > «մետաղ» > սլոն > «աման».
հմմտ. «Հագինը մետաքս է»), զ) ժամանակահատվածի անունով՝ այդ շրջանում եղած
իրադարձությունը («Լուկոն սքանչելի էր»), է) ստացողի անունով՝ ստացյալը (իմ
գիրք > իմը), բ) արտադրանքի վայրի անունով՝ արտադրանքը (ինչպես, օրինակ,
դինո > շատ տեսակների անուններ. Արտաշատ > «Արտաշատ»), թ) ուսումնասիրու-
թյան օբյեկտի, առարկայի անունով՝ ուսումնասիրությունը, գիտակարգը կամ գիտա-
նյութը (Բերականոնություն «քերականական կառուցվածքը» և Բերականոնություն «ուսմունք
այդ կառուցվածքի մասին», ժ) հայտնագործողի, նորարարի, գիտնականի անունով՝
հայտնագործությունը, գյուտը (Մակինտոշ > մակինտոշ, Վոլտ > վոլտ), ժա) վայրի
անունով՝ այդ վայրում ապրողները (Վիբ և Վրաստան > և վիբ և վրացիներ, հմմտ.
բարբառներում՝ բորի > «թուրքեր» և բորի > «թուրքերի ապրած վայրը»):

Փոխացումը (նվագաբերություն||мёознec) իրական հատկանիշի նվազեցրած, փոք-
րացված ներկայացումն է. դրսևորվում է բառով, բառակապակցությամբ, նախադասու-
թյամբ ևն. ինչպես՝ «Առաջին անգամ չէ», «Մի կուպեկ շարժե», «Տանելի է», «Գուցե

միայն դա է: Երբեմն սրտնից առանձնացնում են այն փոքրացումը, որը հիմնված է առարկային ոչ հասուկ հատկանիշի բացառման վրա (МНОТЪ), որը, իբրև «բացասման բացասում», հանգեցնում է իրական հատկանիշի հաստատմանը (ինչպես՝ ոչ առանց մեկի օգնության, ոչ առանց պատճառի, չեմ կարծում, ոչ անտեղյակ):

Իրկն. տե՛ս ոճագիտությունը բառահոգվածում:

ԱՅՏԸՆՅԱՆ ԱՐՍԵՆ (1825—1902), հայ գիտության ու մշակույթի մեծ երախտավորներից մեկը, բունառեր-լեզվաբան, Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության արքահայր, արքեպիսկոպոս. ծնվել է հունվարի 7(19)-ին, Կ. Պոլսում: Սկզբնական կրթությունն ստացել է տեղում, ապա ուսումը շարունակել է Վիեննայում, Մխիթարյանների մատ. Տիրապետել է բազմաթիվ լեզուների, հմտացել ու խորացել է մի քանի գիտությունների մեջ: Զբաղվել է մանկավարժական աշխատանքով, 1887 թվականին հիմնադրել է «Հայ-դէս ամսօրնայ» պարբերականը: Առավել մեծ ներդրում ունի հայերենագիտության բնագավառում: Մահացել է հուլիսի 8(21)-ին, Վիեննայում:

Հայերենագիտական ծանրակշիռ ուսումնասիրություն է նրա «Քննական բերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի» գիրքը (Վիեննա, 1866): Գրքի հիմնական մասերն են «Նախաշավիղը» և «Քերականությունը», որոնց կցված է հավելված: «Նախաշավիղում» հեղինակը շոշափում է տեսական լեզվաբանության հարցեր, ինչպես և անդրադառնում է հայերենագիտության կարևորագույն պրոբլեմներին: Քերականության մեջ տրված է աշխարհաբարի նկարագրությունը՝ պատմական արժեքավոր մեկնարանություններով: Աշխատության տեսական կանխադրույթները, փաստական նյութի ծավալուն ընդգրկումն ու հմուտ վերլուծությունը, հայոց լեզվի զարգացման փուլերի, նրա տերիտորիալ ու սոցիալական տարբերակների արժեքավոր բնութագրությունները, արված գիտական հետևությունները միանգամայն վկայում են հեղինակի հայերենագիտական լայն հետաքրքրությունների, գիտական մեծ էրուդիցիայի մասին: Այսօրնայան իրավամբ դարձավ հայերէնի պատմական ֆեռականության հիմնադիրը: Ուշագրավ է հայոց լեզվի պատմության նրա շրջանաբաժանումը, ուրույն տեղ ունի նաև հայերենի բարբառների նրա տված աշխարհայրական դասակարգումը:

Այսօրնայանը գտնում է, որ հայոց լեզուն ևս կազմավորվել է հնագույն շրջանում, մշակվել է ու հարստացել և ունեցել է իր աստիճանական անցումները. ընդ որում՝ գրաբարն իր գերը կատարել է, սակայն այժմ նա մնում լեզու է և պետք է իբրև գրական լեզու փոխարինվի աշխարհաբարով, որովհետև սա կենդանի լեզու է և խոսվում է ժողովրդի բերանում: Այսպիսի մոտեցումը, իհարկե, առաջագիմական դիրքորոշում էր դեռևս չավարտված գրապայքարում: Մեծանուն հայագետն ընդգծելով հանդերձ լեզվի համաժողովրդական բնույթը՝ ըստ էության բացարձակացնում էր սոցիալական տարբերակների դերը հասարակական կյանքում. այդ երեւում է հատկապես գրաբարի վերաբերյալ նրա կողմից արված դիտողություններից, երբ աղեվականական շրջանների լեզվին հակադրում է «ընտանեկան» կամ «տամկական» լեզուն («բարբառ»):

Հետեւելով լեզվի զարգացման էվոլյուցիոնիստական ըմբռնմանը՝ նշանավոր հայերենագետը նոր հայերենի ակունքները որոնում է հենց հին հայերենում, որոնում և գրանում է այն սաղմերը, որոնք աստիճանական ծավալումով ու տարածումով գցում են ետգրաբարյան հայերենի հիմքերը: 7-րդ դարը նա դիտում է իբրև սահմանաբաժան և տալիս է այդ շրջանից տարորոշվող խոսակցական հայերենի՝ «նախնյաց ռաւկորենի» ընդհանուր ուրվագիծը: Եվ այսպես հեղինակը իր գրքում բայլ առ բայլ հետևում է հայերենի հետագա զարգացման ընթացքին՝ ընդհուպ մինչև աշխարհաբար գրական լեզվի շրջանը: Արևմտյան գրական աշխարհաբարի նրա նկարագրությունը («Քերականություն» մասում) հայերենի կառուցվածքային առանձնահատկությունների բացահայտման փայլուն օրինակ է:

Այտրենյանը կատարել է բեյաթանագիտական այլ ուսումնասիրություններ ևս նրա հետաքննությունները կական դեր ունեցան հայերենագիտության հետադարձ զարգացման գործում և այժմ էլ չեն կորցրել իրենց արժեքը:

Կեկե. Աբրահամյան Ա. Ա., Արսեն Այտրենյանի լեզվաբանական հայացքներ, Ե., 1984: Աղայան է. Ս., Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 1, Ե., 1958: Մեներիչևան Կ., Կենսագրական ակնարկ գեր. Արսեն արքեպիսկոպոս Այտրենյան արքայի..., Վիեննա, 1895: Մսիսկյան Գ. Ս., լեզվաբանության պատմություն, հ. 1, Ե., 1960. Նույնի՝ Գրաբարի բերականության պատմություն, Ե., 1974:

ԱՆԲԱՐԵՆՉՈՒԹՅՈՒՆ || неблагоразумие, какофония, ոչ հաճելի տպավորություն թողնող հնչում, արտասանություն, որ առաջանում է որոշ հնչյունների, հատկապես անբարենունչ բաղաձայնների կուտակումից կամ կրկնությունից: Անվանի հայագետ Գ. Ղափանցյանը նկատում է, թե հայերենի խաղաղությունը բառը «հնչյունական պատերազմ» է՝ այլախոս (այլադգի) մարդու համար: Անբարենչությունից սլետը է խուսափել՝ վատ եմք տպավորություն չստեղծելու նպատակով, թեև մայրենի լեզվի տարրերի արտասանությունը խոսողի կողմից դժվար կարող է ընկալվել իրեն անբարենչություն:

ԱՆՎՐԱԴԱՐՁ ԴԵՐՄԱՆՈՒՄ || возвратное местоимение, դերանվան տեսակ, արտահայտում է Լույնություն գործողության սուբյեկտի հետ: Հայերենում որոշակիորեն տարբերակված չէ նրա գործառնությունն ունեցող ձևերը հիմնականում տեղակայված են դերանվանական և խմբերում (շարքերում): Ինչպես այլ հնդեվրոպական լեզուներում, հայերենում ես բառն անգրադարձ ձևերը կրճատվեցին՝ մասնակիորեն մնալով երրորդ դեմքի ձևերում: Ըստ Հ. Աճառյանի՝ գրաբարում անգրադարձ դերանվան նշանակությամբ գործածվում էր իմ դերանունը (հոգնակին՝ իւրեանք), որը իրականում անձնական դերանուն էր: Սա Եզակի ուղղական և հայցական ձևեր չունեին: Անվանի հայագետը այդպիսի նշանակություն էր գտնում նաև ինքն, ինքեանք, ինքնին ձևերի կիրառություններում:

Ըստ էության անգրադարձ նշանակություն ունեն սաստկություն արտահայտող կապակցությունները՝ ես ինքա, դու ինքդ, ես ինքր, մենք ինքներս, դուք ինքներդ, երանք իրենք, գրաբարում՝ ես ինքն, դու ինքն, մա ինքն, հմմտ. նաև հետևյալ կրկնավորները՝ մենք ու մենք, մենք ու մեզ, մենք մեզ, մենք մեզնից, մենք մեզնով, մենք մեզնում, ես ու ես, ինձ ու ինձ, դու մեզ ու մեզ, արևմտահայ գրական լեզվում՝ ես ինձի, դուն մեզի, ես իրեն իրեն, երանք իրենց իրենց ևն: Այսպիսի ձևերը առավել ընդհանրապես խոսակցականին ու բարբառներին. օրինակ, պոլսահայ բարբառում՝ ես ինձի, դուն քեզի, մենք մեզի, մենք մեզմե, դուն քեզմե, հմմտ. նաև՝ ինքիքեք, ինքնիքեք(ը), ինքիքեք(ը) (իքեքիքեք): Ղաբարադի բարբառում՝ յես ու յես, ուրան ուրան, մունք ու մունք ևն:

Կեկե. Աճառյան Հ., Իրականագրականություն հայոց լեզվի, հ. 2, Ե., 1954:

ԱՆԻԱՉԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆ || неполногласие, պակաս կամ նվազագույն հնչեղության դրսևորումը հնչյունաշարի այս կամ այն հատվածում, բառի մեջ, վանկում, ինչպես և՛ երկբարբառի փոխարեն մեկբարբառի հանդես գալու: Այսպես՝ գրաբարի նույա, վերա, բաղանիք բառերի դիմաց աշխարհագրարում ունենք նրա, վրա, բաղնիք. առաջինների ո, ե, ա, լիահունչ ձայնավորների փոխարեն վերջիններն ունեն պակաս լիահունչ, նույնիսկ գրությամբ շարահայտված լ՝ ն(ը)րա, վ(ը)րա, կամ պարզապես ձայնավորազրկում՝ բաղ(-)նիք: Բոլոր գաղտնավանկերը ընդհանրապես անլիաձայնությամբ: Սա աչգում է վանկի հնչեղության վրա, բայց ձայնավորին չի դրկում վանկարար հատկությունից: Այս գործառնությամբ գաղտնավանկի վանկարարը համարվել է լիահունչ ձայնավորներին, գաղտնավանկը՝ լիահունչ վանկին:

ԱՆՈՒՆԱՆՈՆ ԻԱՅ(ԻՐ) || разноспрягаемые (неправильные, аномальные) глаголы, այն բայերը, որոնք անկանոն խոնարհում ունեն, այսինքն՝ հարացույցի որևէ մասում, չեղվելով համակարգային, օրինաչափական կաղապարից, այս կամ այն անդամը ձև-

վաճակում են ուրույն հիմքակազմությամբ կամ մասնիկավորմամբ և կամ դրանց հա-
մակցությամբ: Անդրադառնալով այս երևույթին՝ Հ. Աճառյանը տարբերում է այլաբ-
մատ բայեր, որոնց շեղումը արտահայտվում է հիմքի (արմատի) փոխարինումով, և
այլաբուն բայեր, որոնք խոնարհիչը՝ բունն են փոխում: Գրաբարում այդ երկու երե-
վույթներն էլ կան, ինչպես՝ ուտեմ-կերայ, ըմպեմ-աբրի, գամ-եկի, երբամ-չոգայ, ունիմ-
կալայ (այլարմատություն), ղենեմ-եղի, տամ-ետու (բնի փոփոխություն):

Հին գրական հայերենում, ապա և ետգրաբարյան վիճակներում, անկանոնությունը
գերազանցապես դրսևորվում էր անցյալ կատարյալի կաղապարներում, հատկապես հիմ-
քակազմության մեջ, ինչպես՝ առնեմ > աբարի, լսեմ > լուայ, ճանաչեմ > ծանեայ, յառ-
նեմ > յարեա, յանցանեմ > յանցեայ, մեղանչեմ > մեղայ, լինիմ > եղէ:

Լեզվի համակարգայնության միտումը, սակայն, այստեղ էլ ուժեղ գործոն է և այն
որն է օղակում հաղթահարում է, կամ ինչ-որ չափով մեղմացնում անկանոնությունը՝
ներմուծելով սովորական, օրինաչափ կաղապարներ:

Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում անկանոնների խմբին են տկանում
հիմնականում հետևյալ բայերը. ուտել, վեր կենալ, ելնել, տեսնել, ասել, առնել, բերել,
բացնալ, գարկել, բանալ, ղենել, անել, տանել, լվանալ, բողնել, դառնալ, լինել, գալ, տալ,
լալ: Արանցից դալ, տալ, լալ բայերը անորոշ դերբայի ձևում միակ միավանկներն են,
որոնց և ձայնավորը միաժամանակ գործառում է իբրև և՛ հիմքի, և՛ դերբայական
վերջավորության տարր: Պարզ ին՝ գալ, տալ, լալ, ուտել, ասել, բերել, գարկել, ածան-
ցավոր են համարվում՝ բանալ, բառնալ, ղենել, դառնալ, լվանալ, առնել, անել, տանել,
ելնել, լինել, տեսնել, բողնել, վեր կենալ: Կաղապարման առանձնահատկությունների
մեջ կարելի է նշել հետևյալը:

Կալ. անկատար երկրորդը (գուգընթացականը) իս-ով է՝ գալիս, որը անկանոնա-
բար գործառում է նաև իբրև անկատար առաջին: Անցյալ կատարյալի հիմքը տարար-
մատությամբ է՝ եկ-, որով կազմվում են անցյալ կատարյալի շարքը (եկա, եկաւ ևն),
վաղակատար, հարակատար, ենթակայական դերբայները (եկել, եկած, եկող), հրամա-
յական եղանակի հաստատական ձևերը (ե՛կ, եկե՛ք), արգելականում առկա են գուգա-
հեռ ձևեր՝ մի՛ գա(ր), մի՛ գաք և մի՛ եկ, մի՛ եկեք: Կա նաև ժողովրդախոսակցական
տարբերակներից թափանցած աբի՝ (բուն հրամայականի ապառնու եզակի երրորդ դեմ-
քի) ձևը: Անկանոնությունը պահպանում է նաև հարադրության բաղադրիչ լինելիս (պար
զալ > պար եկավ, պա՛ւր եկ, պար եկել, պար եկած ևն):

Տալ. անկատար երկրորդը իս-ով է՝ տալիս, որը անկանոնաբար գործառում է նաև
իբրև անկատար առաջին: Կան սրա անցյալ կատարյալի երկու հիմքատարբերակ՝ տվ-
(<տու) և տվեց-, տվ-ի, տվ-իւ, տվ-եց, տվ-ինք, տվ-իք, տվ-ին, տվեց-ի, տվեց-իւ,
տվեց(-), տվեց-ինք, տվեց-իք, տվեց-ին: Առաջին շարքը ավելի բնորոշ է ժողովրդա-
խոսակցական տարբերակին: Տվ- հիմքով են կազմվում նաև վաղակատար, հարակա-
տար, ենթակայական դերբայները (տվել, տված, տվող): Հրամայականը՝ տո՛ւր, տվե՛ք,
մի՛ տուր, մի՛ տվեք: Անկանոնությունը պահպանում է նաև հարադրության բաղադրիչ
լինելիս (պահ տալ > պահ տվի, պահ տվեցի, պահ տվել, պահ տված, պա՛ն տուր ևն):

Լալ. անկատար երկրորդը (գուգընթացականը) իս-ով է՝ լալիս, որը անկանոնաբար
գործառում է նաև իբրև անկատար առաջին: Կան սրա անցյալ կատարյալի երկու հիմ-
քատարբերակ՝ լաց- և լացեց-, առաջինից կազմվում են անցյալ կատարյալի մի շարքը
(լաց-ի, լաց-իւ, լաց-եց, լաց-ինք, լաց-իք, լաց-ին), վաղակատար, հարակատար և
ենթակայական դերբայները (լացել, լացած, լացող), հրամայականի մի շարքը (լա՛ց,
լալե՛ք, մի՛ լաց, մի՛ լացեք, արգելականի եզակին գուգահեռաբար ունի նաև մի՛ լաւ
ձևը): Երկրորդից կազմվում է անցյալ կատարյալի մյուս շարքը (լացեց-ի, լացեց-իւ,
լացեց(-), լացեց-ինք, լացեց-իք, լացեց-ին): Անկանոն են նաև լաց լինել հարադրա-

կանի խոնարհումը և դերբայականությունը. հետևում է լինել անկանոն բայի հարա-
ցույցին՝ կաղապարմանը (լաց լինելիս, լաց եղել, լաց եղած, լաց եղող, լաց եղա,
լաց եղանք, լաց եղիր, լաց մի՛ եղիր, լաց մի՛ լինիր ևն):

Ասել. և խոնարհման պարզ բայ, բայց անցյալ կատարյալի հիմքը -աց հիմքա-
կազմիչով է՝ ասաց-(ասաց-ի, ասաց-իր, ասաց(-), ասաց-ինք, ասաց-իք ասաց-ին),
կանան անածանց հիմքատարբերակ՝ առ- (առ-ի, առ-իր, առ-ավ, առ-ինք, առ-իք, առ-ին),
սրա շարքը ժողովրդախոսակցական-բարբառային ներթափանցում է: Համակարգայնու-
թյան միտումով երբեմն գործածում են ասեց- հիմքը (ասեց-ի, ասեց-իր ևն): Դեր-
բայականության մեջ գործում է առ- հիմքը (ասել, ասած, ասող ևն): Հրամայական-
ում առկա են՝ ասա՛, ասացե՛ք (նաև ասե՛ք), մի՛ ասա (երբեմն մի՛ ասիր), մի՛
ասե՛ք, բարբառայնություն է մի՛ք ասի ձեր:

Բերել. և խոնարհման պարզ բայ է. անցյալ կատարյալում գործում են եր-
կու հիմքատարբերակ՝ բեր- և բերեց-. առաջինով է կազմված անցյալ կատարյալի մի
շարքը. գործածությամբ հատուկ է ժողովրդախոսակցական ոլորտին (ոճին)՝ բեր-ի
բեր-իր, բեր-եց (բեր-ավ), բեր-ինք, բեր-իք, բեր-ին քուն ձևերն են՝ բերեց-ի, բե-
րեց-իր, բերեց(-), բերեց-ինք, բերեց-իք, բերեց-ին: Հրամայականը՝ բե՛ր, բերե՛ք, մի՛
բեր, մի՛ բերեք: Անկանոնությունը պահպանում է նաև հարադրության բաղադրիչ լինե-
լու դեպքում (զլուխ բերել > զլուխ բերի, զլուխ բեր ևն):

Չարկել. և խոնարհման պարզ բայ է. անցյալ կատարյալում ունի երկու հիմքա-
տարբերակ՝ զարկ- և զարկեց-: Առաջինով կազմված կատարյալի ձևերը հանձնարարե-
լի չեն (զարկ-ի, զարկ-իր, զարկ-եց, զարկ-ինք, զարկ-իք, զարկ-ին). կանոնական են
համարվում զարկեց-ի, զարկեց-իր, զարկեց(-), զարկեց-ինք ևն: Հրամայականը՝ զար-
կի՛ր (զարկ), զարկեցե՛ք (զարկե՛ք), մի՛ զարկիր (սակավ՝ մի՛ զարկ), մի՛ զարկեք:

Ուտել. անցյալ կատարյալի հիմքը տարարմատությամբ է՝ կեր-. սրանով կազմ-
վում են անցյալ կատարյալը՝ վերջավորությունների ա շարքով (կեր-ա, կեր-առ, կեր-
ավ, կեր-առք, կեր-առք, կեր-առք, կեր-առք), վստակատար և հարակատար դերբայները (կերել,
կերած), հրամայականի ձևերը (կե՛ր, կերե՛ք, մի՛ կեր, մի՛ կերեք. արգելականում
կան նաև՝ մի՛ ուտիր, մի՛ ուտեք):

Բանալ. ա խոնարհման ածանցավոր բայ է. անցյալ կատարյալի հիմքը՝ բաց-,
որով կազմվում են անցյալ կատարյալը (բաց-ի, բաց-իր, բաց-եց, բաց-ինք, բաց-իք,
բաց-ին). հրամայականի ձևերը (բա՛ց, բացե՛ք, մի՛ բաց, մի՛ բացեք. արգելականում
երկրորդաբար անորոշ դերբայի հիմքով՝ մի՛ բանա, մի՛ բանաք): Այս հիմքով են
էկազմվում նաև սույն բային անորոշում դուպլետ գործածվող բացել բայը և սրա մյուս
դերբայական ձևերը (բացում, բացելիս, բացելու, բացել, բացած, բացող, բացի): Եվ
քանի որ սա գիտակցվում է իբրև և խոնարհման պարզ բայ, անցյալ կատարյալում ունի
կանոնավոր ձևեր՝ բացեց-ի, բացեց-իր, բացեց-, բացեց-ինք, բացեց-իք, բացեց-ին:
Գործառական պլանում բանալ, բացել բայերին դուպլետ գործածվում է բաց անել հա-
րադրականը (հմտ. բացում եմ և բաց եմ անում, բացեցի և բաց արեցի):

Բառնալ. ա խոնարհման ածանցավոր բայ. այժմ գրեթե անգործածական (գրական
աշխարհարարում իբրև հնարանություն գործածված բայ). անցյալ կատարյալի հիմքն
է բարձ-, որից կազմված է բարձել բայը (և խոնարհման պարզ բայ): Այժմ հիմնա-
կանում գործածվում են սրա կանոնական գիտակցվող շարքերը (դերբայական ու խո-
նարհման ձևերը). բարձել, բարձում, բարձելիս, բարձելու, բարձել, բարձած, բարձող,
բարձեցի, բարձեցիր (երկրորդաբար՝ բարձի, բարձիր, բարձի՛ր, բարձե՛ք, մի՛ բար-
ձիր, մի՛ բարձեք ևն) հնարանություն են՝ մի՛ բառնա, մի՛ բառնաք:

Դառնալ. ա խոնարհման ածանցավոր բայ. անցյալ կատարյալի հիմքն է՝ դարձ-
այս հիմքով և վերջավորությունների ա շարքով կազմվում է անցյալ կատարյալը

(ղաւժ-ա, դաւժ-աւ, դաւժ-ալ, դաւժ-ան, դաւժ-աւ, դաւժ-ան): Սրանով են կազմվում նաև վաղակատար, հարակատար, ենթակայական դերբայները (դաւժել, դաւժալ, դաւժող), հրամայականի ձևերը՝ դաւժի՛ր, դաւժե՛ք, մի՛ դաւժի՛ր, մի՛ դաւժե՛ք (գուգահեռաբար անորոշի հիմքով՝ մի՛ դառնա, մի՛ դառնաք): Բարբառային ու ժողովրդախոսակցական ներթափանցում են դառն հիմքով կազմվածները՝ դառել, դառա, դառե՛ք ևն, Սրանք հանձնարարելի չեն:

Լվանալ. ա խոնարհման ածանցավոր բայ. անցյալ կատարյալում շեղվում է -ան-սոսկածանցն ունեցող բայերին բնորոշ կաղապարից՝ ընդունելով վերջավորութիւնների ի շարքը (լվացի, լվացիր, լվաց, լվացիմ, լվացիմ, լվացիմ): Հրամայականը՝ լվա՛ (լվա՛ց), լվացե՛ք, մի՛ լվանա, մի՛ լվանաք (երկրորդաբար՝ մի՛ լվա, մի՛ լվացե՛ք): Հրամայականի լվա՛ ձևը հետևանք է բարբառային-ժողովրդախոսակցական լվալ բայածնի ազդեցության (լվալ > լվա՛):

Կենալ. ա խոնարհման ածանցավոր բայ. դրական հայերենում գործառում է վերկենալ հարադրության մեջ. անցյալ կատարյալի կաղապարում բայահիմքը ձևավորվում է կաց- տեսքով. ընդունում է վերջավորութիւնների ա շարքը (վեր կացա, վեր կացաւ, վեր կացավ ևն): Սրանով են ձևավորվում նաև վաղակատար, հարակատար, ենթակայական դերբայները (վեր կացել, վեր կացած, վեր կացող): Հրամայականում՝ վե՛ր կաց, վե՛ր կացե՛ք, վեր մի՛ կաց, վեր մի՛ կացե՛ք (երկրորդաբար, անորոշի հիմքով՝ վեր մի՛ կենա, վեր մի՛ կենաք):

Անել. ե խոնարհման ածանցավոր բայ. ունի երկու հիմքատարբերակ՝ աւ- և աւեց-, առաջինով կազմվում են վաղակատար և հարակատար դերբայները (աւել, աւաւ), անցյալ կատարյալի երկրորդ (ժողովրդախոսակցականից եկող) ձևերը՝ աւ-ի, աւ-իւ, աւ-եց (աւ-ալ), աւ-իմ, աւ-իք, աւ-իմ: Անցյալ կատարյալի կազմության համար կանոնական է աւեց- հիմքը (աւեց-ի, աւեց-իւ ևն): Հրամայականը՝ աւա՛, աւե՛ք, մի՛ աւել (մի՛ աւա), մի՛ աւեմ (մի՛ աւեք): Անկանոնութիւնը պահպանվում է նաև հարադրության բաղադրիչ լինելու դեպքում (հաճախ անել > հաճախ աւի, հաճախ աւա, հաճախ աւել, հաճախ աւած), սակայն այստեղ էլ (անցյալ կատարյալում) կանոնականը մյուս ձևերն են (հաճախ աւեցի, հաճախ աւեցիւ, հաճախ աւեց ևն):

Դենել. ե խոնարհման ածանցավոր բայ. անցյալ կատարյալի հիմքը՝ դիւ-||դիւ- սրանով կազմվում են անցյալ կատարյալի երկրորդ ձևերը (դիւ-ի, դիւ-իւ, դիւ-եց, դիւ-իմ, դիւ-իք, դիւ-իմ), վաղակատար և հարակատար դերբայները (դիւել, դիւած), հրամայականը՝ դի՛ւ, դիւե՛ք, մի՛ դիւ, մի՛ դիւե՛ք (նաև՝ մի՛ դիւիւ, մի՛ դիւե՛ք): Անցյալ կատարյալն ունի նաև դիւեց- հիմքով ձևեր, որոնք այժմ ավելի կանոնական են համարվում՝ դիւեց-ի, դիւեց-իւ, դիւեց(-), դիւեց-իմ, դիւեց-իք, դիւեց-իւ:

Տանել. ե խոնարհման ածանցավոր բայ. անցյալ կատարյալի հիմքն է՝ տաւ-, որով կազմվում են անցյալ կատարյալի վերջավորության ա խմբով (տաւ-ա, տաւ-աւ, տաւ-ալ, տաւ-ան, տաւ-աւ, տաւ-ան), վաղակատար և հարակատար դերբայները (տաւել, տաւած), հրամայականը (տա՛ւ, տաւե՛ք, մի՛ տաւ, մի՛ տաւե՛ք. նաև անորոշի հիմքով՝ մի՛ տանիւ, մի՛ տանե՛ք):

Թողնել. ե խոնարհման ածանցավոր բայ. անցյալ կատարյալի հիմքը՝ քող-, որով կազմվում են անցյալ կատարյալի մի շարքը (քող-ի, քող-իւ, քող-եց, քող-իմ, քող-իք, քող-իմ), վաղակատար և հարակատար դերբայները (քողել, քողած), հրամայականը (քո՛ղ, քողե՛ք, մի՛ քող, մի՛ քողե՛ք. արգելականը նաև անորոշի հիմքով՝ մի՛ քողիւ, մի՛ քողե՛ք): Կա նաև եց հիմքակազմիչով ձևավորված հիմքատարբերակ, որը անցյալ կատարյալում հետևում է ե խոնարհման պարզ բայերին (քողեց-ի, քողեց-իւ, քողեց(-), քողեց-իմ, քողեց-իք, քողեց-իմ): Իր անկանոնութիւնը պահպանում է

նաև հարադրության բաղադրիչ լինելու դեպքում՝ բաց բողեկ (բաց բողեկ, բաց բողած, բաց բողի, բաց բողեցի, բաց բող ևն)։

Լինել. և խոնարհման ածանցավոր բայ. անցյալ կատարյալի հիմքը՝ եղ-, որով կազմվում են անցյալ կատարյալը՝ վերջավորության ա շարքով (եղ-ա, եղ-աւ, եղ-ալ, եղ-անք, եղ-աք, եղ-ան), վաղակատար, հարակատար ու ենթակայական դերբայները (եղիլ, եղած, եղող. նաև անորոշի հիմքով՝ լինող), հրամայականը (եղի՛ր, եղե՛ք, մի՛ եղի՛ր, մի՛ եղե՛ք. արգելականը նաև անորոշի հիմքով՝ մի՛ լինի՛ր, մի՛ լինե՛ք)։ Իր անկանոնությունը պահպանում է նաև հարադրության բաղադրիչ լինելու դեպքում (բաց եղել, բաց եղած, բաց եղա, բաց եղի՛ր, բաց մի՛ եղի՛ր, բաց մի՛ լինի՛ր ևն)։

Տեսնել. և խոնարհման ածանցավոր բայ. անկանոնությունը դրսևորվում է հրամայականի եզակիում, որը ներկայանում է շեշտված բայարմատով՝ տես։

Ելնել. նույն խմբի բայ է. անկանոնությունը արտահայտվում է նրանով, որ սրա հրամայականի եզակին ևս ներկայանում է շեշտված բայարմատով՝ ել (կանոնավոր ձև է՝ ելի՛ր)։

Առնել. ևս նույն խմբի բայ է. հետևում է նույն կաղապարին, հրամայականի եզակին՝ առ։ Անկանոնությունը պահպանում է նաև հարադրության բաղադրիչ լինելու դեպքում, այսպես՝ հաշվի առնել > հաշի՛ր առ։

Գրկն. տես բայ բառահոգվածում։

ԱՆԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ || anakotuyf, նախադասության մեջ բառի կապակցության խախտում. կառուցվածքային ձև, կազմավորում՝ հակառակ համաձայնության, խնդրադրության ու շարադասության կանոններին. օր.՝ «Գուրը որ փորեց, ինքն ընկավ մեջը» արտահայտության մեջ գուրը բառածը և նախադասության մյուս անդամները անկապակցության մեջ են։

Գրկն. Կարտալետյան Լ. Լ., Շարահյուսական անկապակցությունները միջին հայերենում («Լրաբեր», 1969, №3)։

ԱՆԿԱՏԱՐ I (ԴԵՐԷԱՅ) || причастие несовершенное I, դերբայի տեսակ. արտահայտում է կատարվող՝ անավարտ գործողություն, պրոցեսայնության անավարտություն՝ ստանցքնությամբ ազդեցության պլանի. «կախյալ» է. ժամանակային հաջորդականության մեջ (դիմահարացուցային շարքերում) գործառում է որպես բուն (բացարձակ) առանցքային պահի հանդեպ համընկնող դրվածք ստեղծող. օր.՝ զբոս (եմ), զբոս (էի)։ Գործածվում է եմ/էի շարքի հետ։ Կերպային հատկանիշով հակադրվում է անկատար II-ին և ենթակայական դերբային, որոնք նույնպես գործողության անկատարություն (անկատար էերպ ևն արտահայտում, բայց ընդհանրապես կերպավիճակային իմաստով)։ Առկա է արևելահայ գրական լեզվում և ում, ել ճյուղերի բարբառներում։ Առաջին անգամ առանձին, ինքնուրույն դերբայ է ճանաչվել Մ. Արեգյանի կողմից։ Սրա ձևերի առկայությունը եկատել են դեռևս անցյալ դարի հայերենագետներ Ա. Այտընյանը, Ստ. Պալասյանը, Ք. Պատկանյանը և այլք։ Նախապես այս դերբայի մեջ խմբավորվեցին -ում և -իս մասնիկներով կազմված ձևերը (արևելահայ գրական լեզվում)՝ խոսում, կառդում, զբոս, խոսելիս, կառդելիս, զբոսելիս։ Հաշվի առնելով այդ մասնիկների կիրառական տարբերությունները՝ ոմանք ճանաչեցին անկատարի երկու տարբերակ՝ ում-ով կազմվող և իս-ով կազմվող. առաջինը դիտվեց իրրև բուն անկատար կամ անկատար I, իսկ երկրորդը՝ անկատար II։ Արդի գրական հայերենում և առանձին բարբառներում երեք բայ երկու տարբերակում էլ ունեն նույն կազմությունը՝ զսլիս, տալիս, լալիս։ Հայերենագետների մեծ մասը այժմ երկրորդ տարբերակը արդեն դիտում է իրրև առանձին, ինքնուրույն դերբայ՝ անկատար II, համընթացական, գույրնթացական, հաճախական և այլ անվանումներով։

Ըստ Մ. Արեգյանի՝ անկատար I-ը պատմականորեն սերում է անորոշ դերբայի ներ-

դոյականից. ի զարմանալ եմ > զարմանալում եմ (անորոշ դերբայի վերջավորութեան անկումով)՝ զարմանում եմ: Այս մեկնաբանութեանը հետևում է նաև Ա. Արրահամյանը: Ոմանք էլ նրա ձևավորումը հավանական են համարում ներգոյականի կաղապարի անալոգիայով (նմանակութեամբ): Գ. Բ. Ջահուկյանը գտնում է, թե այստեղ կարևոր դեր են ունեցել այն ներգոյականները, որոնց հիմքերը միաժամանակ բայահիմքեր են. այսպիսի՝ գործում եմ նշանակում է՝ ա) «գործի մեջ եմ», բ) «գործ եմ անում»: Անկատար I-ի և ներգոյական հոլովի առնչակցությունը ավելի հավաստի է դարձնում այն հանգամանքը, որ բարբառներում ևս այդ դերբայում -ում ունենալը զուգակցված է ում-ով ներգոյականի առկայութեամբ:

Այս գերբայը արդի գրական հայերենում կազմվում է անորոշի հիմքից՝ անորոշ դերբայի հիմք + ում կաղապարով. գր-ում, կարդ-ում, մտնեմ-ում, հեռան-ում, զան-ում, լող-ում, սովորեցն-ում, սիրվ-ում, կուրաւ-ում: Ունի կատարվող՝ անկատար կերպ: Առավել մերձավոր հարաբերակցություն ունի հնթականական և անկատար II դերբայների հետ: Այլ դերբայների հակադրվում է և՛ կազմութեամբ (կաղապարով), և՛ իմաստադորժառական հատկանիշներով: Զուգորդվելով օժանդակ բայի և՛ շարքի հետ՝ մասնակցում է սահմանական եղանակի անկատար ներկայի ձևերի կազմութեանը, գրում եմ, գրում ես, գրում եմք ևն. զուգորդվելով էլ շարքի հետ՝ մասնակցում է նույն եղանակի անկատար անցյալի ձևերի կազմութեանը. գրում էի, գրում էիր, գրում էր, գրում էինք ևն: Զուտ կերպային դերբայ է, ինչպես վաղակատարը. շունի վիճակային իմաստ, անկատարութեան՝ կատարվող վիճակի զաղափար, այդ պատճառով զուգորդելի չէ լինել օժանդակ բայի հետ: Սեռանիշ -վ- ածանցով կազմում է պատճառական|| ներգործական -կրավորական հակադրություններ. սիրում-սիրվում, լսեցնում-լսուցվում, մոտեցնում-մոտեցվում: Զուրկ է այլ բայական ու բոլոր անվանական կարգերից:

Անկատար I-ի կազմավորման ակունքները հասնում են մինչև 12—13-րդ դարերը (գրավոր աղբյուրների տվյալներով): Բարբառներում -ում մասնիկը ներկայանում է հնչյունական զանազան տարափոխություններով՝ -ոմ, -լմ, -իմ, -ամ, -ւմ, նաև -ում տեսքով: Զուգայի բարբառում բայերի մի խումբ անկատար I-ը կազմում է -ման մասնիկով: Որոշ (օրինակ, Հավարիքի) բարբառներում -ում մասնիկն ավելանում է անորոշի ձևին. բարբառների մի մասում (օրինակ, Բայազետի հնթաբարբառում) զալ, տալ, լալ բայերը անկատար I-ը ևս ում-ով է՝ զալում, տալում, լալում: Մի բանի բարբառներում ու խոսվածքներում անկատարի ցուցիչը -իս մասնիկն է. Հաղրութի ու Ղարաղաղի բարբառներում այն ավելանում է անորոշ դերբային կամ նրա ձևափոխված (հնչյունափոխված) տարբերակին: Այսպես էլ՝ ս ճյուղի մյուս բարբառներում:

Ինքնին հարց չի ստնում և շունի հակադարձում, այսինքն՝ չ ժխտական չի ստանում:

Գրկն. տե՛ս դերբայ բառահոգվածում:

ԱՆԿԱՏԱՐ II (ԻՆՐՄԱՅ) || причастие несовершенное II, դերբայի տեսակ. արտահայտում է անավարտ գործողության զաղափար՝ կատարվող կերպովիճակի իմաստաբերանգով. անկատար անունը տրվել է անկատար I-ի հետ ունեցած կերպային ընդհանրությունը նկատի ունենալով: Մյուս դերբայներին հակադրվում է անկատար կերպիմաստով, անկատար I դերբային՝ վիճակային իմաստով, ենթականականին՝ բնութագրական պլան շունենալով: Ելնելով սրա բնորոշ մեկ կիրառությունից (մակրայապարագայական գործողությունից, այսինքն, հարակից՝ ստորոգյալով դրսևորվող գործողության համար ուղեկցող վիճակ դառնալուց)՝ այժմ կոչում են նաև համընթացական, զուգընթացական, ժամանակային, հադակցական և այլ անուններով: Նախապես Մ. Արեղյանը և նրա հետևողութեամբ այլ հայերենագետներ այս դերբայը դիտում էին իբրև անկատար I-ի երկ-

րորդ ձև կամ նրա մի տարրերակը: Այժմ սա ճանաչվում է որպես առանձին, ինքնուրույն դերբայ:

Այս դերբայի կազմավորման ակունքները հին են: Գրավոր աղբյուրներում սրա տարրերը հանդիպում են սկսած հինգերորդ դարից: Հստ Մ. Արեղյանի՝ անկատար II-ը սերում է ներգոյականի նշանակությամբ դերբայակազմ տրականից՝ -ս հոդով: Հ. Աճառյանը գտնում է, որ այն ծագում է գրաբարի նախդրով հայցականի դերբայակազմ ձևից: Այս կարծիքն ունի նաև Ա. Արրահամյանը: Ներգոյականի նշանակությամբ հին դերբայակազմ (ոչ անպայման անորոշ դերբայի) հայցականից իսկապես նախդրի անկումով կարող էր զարգանալ դիմավոր ձև, ի խօսելիս > ի խօսելիս եմ. նախդրի անկումով՝ խօսելիս եմ: Իսկ առանց օժանդակ բայի հետ զուգորդվելու՝ այն կարող էր մակբայապարագայական կիրառություն ձեռք բերել: Որոշ բարբառներում -իս վերջավորությունը (կամ նրա հնչյունական այս կամ այն տարափոխությունը) անկատար I-ի հիմնական ցուցիչն է (մասնավորապես ս ճյուղի բարբառներում): Երբեմն հանդիպում է -ուս տարրերակով:

Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում կազմվում է անորոշ դերբայի ձև+իս կաղապարով. գրել-իս, կարդալ-իս, մոտենալ-իս, հեռանալ-իս, գտնել-իս, բռնել-իս, սովորեցնել-իս, սիրվել-իս, կտրատել-իս: Արդի գրական հայերենում և առանձին բարբառներում անկատար I-ի և անկատար II-ի համար գալ, լալ, տալ բայերն ունեն միևնույն ձևը՝ գալիս, տալիս, լալիս: Սեռանիշ լինելը երևում է -վ- մասնիկի առկայությամբ կամ բացակայությամբ. փոխադրելիս-փոխադրվելիս, շարժելիս-շարժվելիս: Ձևավորում է դերբայական դարձված, որի մեջ նա կարող է լինել առանցքային անդամ՝ Բար գլորելիս, տուն գնալիս, գետում լողանալիս: Խնդիր կամ պարագա է առնում ինքնին կամ օժանդակ բայի հետ ունեցած զուգորդումներով: «Առավոտյան զբոսնելիս հանդիպեցի վաղեմի ծանոթիս» և «Այդ ժամին միշտ զբոսնելիս եմ լինում»: Գործառնությամբ՝ ա) կարող է լինել նախադասության ինքնուրույն անդամ՝ ժամանակի պարագա, մակբայապարագայական՝ ժամանակային պլան է ստեղծում ստորոգյալով արտահայտված գործողության համար (վազելիս հենում էր), բ) ունի տեական կերպի հարսցուցային շարքեր (գնալիս եմ լինում, գնալիս էլ լինում, գ) լինել օժանդակ բայի հետ զուգորդվում և կազմում է վերլուծական անորոշի ձև (գնալիս լինել, վազելիս լինել): Կերպավիճակային նշված իմաստաբերանգի պատճառով բացառվում է նրա զուգորդումը եմ/էի շարքի հետ. հմմտ. գրում եմ և գրելիս եմ լինում, գնում եմ և գնալիս եմ լինում: Առնում է անդեմ հարց (ի՞նչ անելիս, ի՞նչ լինելիս) կամ ժամանակի պարագայի հարց (ե՞րբ): Ժխտական ձևերը (չգնալիս, չտեսնելիս) գրեթե անգործածական են:

Իրեն. տե՛ս դերբայ բառահոդվածում:

ԱՆՀԱՄԱՋԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆ, հնում նաև՝ բացաձայնություն, անկապակցության դրուկություններից մեկը, երբ նախադասության շարահյուսորեն կապակցելի անդամների հարաբերությունը չի բխում համաձայնության կանոններից կամ հսկառակ է՝ դրանց (հմմտ. բակառություն: Տե՛ս նաև անկապակցություն): Նաև՝ առհասարակ համաձայնության բացակայություն. այսպես՝ բացահայտիչը և բացահայտյալը սովորաբար հոլովով, թվով (նաև դեմքով) համաձայնում են, բայց կան և անհամաձայնության դեպքեր. օր.՝ Ու դուրս բաշեցին գոռով երկուսին. Մինը մեք Սաբոն, իսկ մյուսն Անուշի Անդրանիկ եղբայր հառնարած Մեսին (Հ. Թ.): Հմմտ. «Դու այստեղ՝ տունը նստած թե՛ համար բաներ ևս հորինում»:

ԱՆՀԱՄԱԺԵՇՈՒԹՅԱՆ ԵՂԱՆԱԿ, շատ տարածված է հարկադրական եղանակ (принудительное наклонение) անվանումը. արտահայտում է անհրաժեշտությամբ, երբեմն հարկադրաբար իրականալի գործողություն: Իրրե եղանակի տեսակ պատկանում է Իրականալիության պլանին: Գրաբարում այս եղանակը բերականորեն ձևավորված չէր:

Արևելահայերենում սա կազմավորվեց պիտի (պետի է) եղանակիչի ավելացումով բղ-
շականի ձևերին: Եղանակիչը սերում է գրաբարում անկախաբար գործածվող պիտիմ
բայից: Որոշ բարբառներում այս բայը մինչև այժմ խոնարհվում է՝ անորոշ դերբայի
հետ բաղադրյալ ձևեր կազմելով. օր.՝ ասէլ պրտիմ, ասէլ սլրտիս, ասէլ պրտի (Ղրբ.):
Արևմտահայերենում ևս այս եղանակը շունի քերականական արտահայտություն, թեև
սրա սաղմերը տանում են մինչև միջին հայերեն: Պիտի օժանդակ բառով արևմտա-
հայերենում ձևավորվում է սահմանականի ապառնու ռուրոյն կաղապար: Այստեղ ևս
այն կառուցվածքայնորեն ավելանում է ըղձականի ձևերին:

Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի քերականության մեջ առաջին անգամ
իրրև անկախ, ինքնուրույն եղանակ ճանաչվել է Մ. Աբեղյանի կողմից:

Կառուցվածքով վերլուծական է. ոչ տևական կերպի շարքերն ունեն ապառնի ու
անցյալ ժամանակներ. կազմվում են ըղձականի ձևերին սկզբից ավելացնելով պիտի
(երբեմն պետի է), եղանակիչը. պիտի գնամ, պիտի գնայի (պետի է գնամ, պետի է
գնայի): Տևական կերպի շարքերը կազմվում են նույն եղանակիչով՝ ըղձականի համա-
պատասխան տևական կերպի ձևերից. գնացած պիտի լինեմ, գնալիս պիտի լինեմ, գնա-
լու պիտի լինեմ (գնացած պիտի լինեի, գնալիս պիտի լինեի, գնալու պիտի լինեի):

Սրա ոչ տևական ապառնու ձևերն արտահայտում են անհրաժեշտաբար իրականալի
գործողություն (պիտի գնամ). անցյալի ձևերը ցույց են տալիս նույնը՝ անցյալի պլա-
նում (պիտի գնայի): Երկու ժամանակների սահմանաբաժանը խոսելու պահն է: Տեա-
կան կերպի շարքերը արտահայտում են ապառնու կամ անցյալի պլանում անհրա-
ժեշտությամբ իրականալի գործողության տևականություն՝ ըստ համընկնող, նախոր-
դող և հաջորդող զրվածքների (գնալիս պիտի լինեմ, գնացած պիտի լինեմ, գնալու պի-
տի լինեմ, գնալիս պիտի լինեի, գնացած պիտի լինեի, գնալու պիտի լինեի): Ժխտա-
կանը կազմվում է չ մասնիկի ավելացումով պիտի (պետի է) եղանակիչին (սկզբից).
չպիտի գնամ, չպետի է գնամ, չպիտի գնայի, չպետի է գնայի, գնալիս չպիտի լինեմ,
գնացած չպիտի լինեմ ևն: Խոնարհման հարացույցը տե՛ս կից բերված սխեմաներում
(ՁԼՁ 1, 2):

Կերկն. տե՛ս եղանակ բառահոլովածում:

ԱՆՁԻ ԵՎ ԻՐԻ ԱՌՈՒՄՆԵՐ Կամ անձի և ոչ անձի կարգ||категория лица и не лица),
քերականական կարգ. կապված է կրող խնդրի ձևաբանական՝ հոլովական արտահայ-
տության հետ, այսինքն՝ բնութագրվում է ձևաբանական ու շարահյուսական գործոն-
ներով: Ներկայանում է երկու հակադիր առումներով՝ իբրև անձի առում և իբրև իրի (ոչ
անձի) առում:

Անձի առումն այն է, երբ կրող խնդիրը արտահայտվում է սեռ.-տրական (անձ-
նանիշ դիրանուններում տրական-հայցական) հոլովով: Կոչվում է անձի առում, որով-
հետև այս կաղապարին հետևում են ամենից առաջ անձի (հատկապես՝ որոշյալ)
անունները, որոնք սովորաբար առնում են ո՞ւմ հարցը, օր.՝ Հայրը սիրում է ուրդուն:
Պիոներները շրջապատեցին ջոկատավար Արամին: Կան միայն մասնակի դեպքեր, բա-
ցառություններ, երբ անձի որոշյալ անունը կարող է զրվել ուղղ.-հայցական հոլովով,
ինչպես՝ Դու բո ընկերն ունես: Նա աղջիկը մարդու տվեց: Այս կարող է լինել նաև
կայունացած կապակցություններում, դարձվածքներում. Շունը տերը չի ճանաչում: Հե-
րըն անիծած: Նա աստվածը մոռացած մարդ է: Անձի անորոշ անունը, մանավանդ մի
մասնավորիչ տարրով (անորոշ հոդով), նույնպես կարող է հետևել այս կաղապարին և
հանդես գալ անձի առումով. օր.՝ Նա արդեն այլ մարդու է սիրում: Մուտքի մոտ
ևս անծանոթ մի մարդու տեսա: Կենդանիների օրոշյալ (բացառիկ դեպքերում նաև անո-
րոշ) անունները, թեև ստանում են ի՞նչ (ինչի՞) հարցը, առաձին դեպքերում, օրի-
նակ, խնդրառու բայի իմաստով պայմանավորված, կամ էլ փոխաբերական իմաստա-

ԱՆՇՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅԱՆ ԵՂԱՆԱԿԻ ՈՉ ՏԵՎԱԿԱՆ ԿԵՐՊԻ ՇԱՐՔԵՐ					
Խմբ.	Դեմք	ԱՊԱՌՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿ		ԱՆՅՅԱԼ ԺԱՄԱՆԱԿ	
		Հաստատ. խոն.	Ժխտական խոն.	Հաստատ. խոն.	Ժխտական խոն.
Վիճակ	I	պիտի գնամ	չպիտի գնամ	պիտի գնայի	չպիտի գնայի
	II	պիտի գնաս	չպիտի գնաս	պիտի գնայիր	չպիտի գնայիր
	III	պիտի գնա	չպիտի գնա	պիտի գնար	չպիտի գնար
Հոգեպահ	I	պիտի գնանք	չպիտի գնանք	պիտի գնայինք	չպիտի գնայինք
	II	պիտի գնաք	չպիտի գնաք	պիտի գնայիք	չպիտի գնայիք
	III	պիտի գնան	չպիտի գնան	պիտի գնա՛ին	չպիտի գնա՛ին

վորման հետ կապված, ինչպես և ո՛ւմ հարցն առնուշ անձնանիշների կադապարման հետևողությունը՝ նույնպես կարող են ունենալ սեռ.-տրական հոլով, անձի առում: Այսպես՝ Տերը ծեծեց շանը: Կատուն շոյում է ձագերին: Երգը հմայում է նաև զագաններին: Գայլը ոչխարի է բռնել:

Մասնակիորեն, փոխարերական իմաստավորմամբ պայմանավորված, անձնավորումով կամ շնչավորումով՝ իրանիշ բառերն էլ կարող են անձի առում ունենալ. օր.՝ Որ դիվանադետը կարող է Մոսկվային խաբել: Հասոն սրնդի նվաղով փախերին էր դադացնում: Պատերազմի հրձիգները դինում են Թուրքիային: Եթե փոխանուն բառը նշանակում է անձ, նույնպես անձի առման կադապարին է հետևում. օր.՝ Արշակը երկու տղա ունի. մեծին ուղարկել է Մոսկվա, փոքրին՝ թողել Երևանում:

Իրի (կամ ոչ անձի) առումն այն է, երբ կրող խնդիրը արտահայտվում է ուղղ.-հայցական հոլովով: Կոչվում է այսպես, որովհետև այս կադապարին հետևում են ամենից առաջ իրանիշ բառերը, որոնք սովորաբար առնում են ի՞նչ հարցը. օր.՝ Վարսե-տը ձևավորում է փառը: Ես շատ եմ սիրում իմ հայրենի գյուղը: Անձնանիշ, բայց անորոշ առումով, կրող խնդիրը ևս կարող է հետևել այս կադապարին. օր.՝ Այդ գործի համար մենք վառպետ կկանչենք: Հիվանդի համար բժիշկ հրավիրեցինք:

Մի շարք բառեր (անձնանիշ անորոշ բառերը, կենդանու անունները) հիմնականում ազատ են երկու կադապարավորումներին հետևելու մեջ, գրեթե հավասարապես գործածվում են կամ անձի առումով, կամ իրի առումով: Մենք բժիշկ հրավիրեցինք: Մենք մի բժիշկ հրավիրեցինք: Մենք մի բժշկի հրավիրեցինք: Հարևանս կովը մորթեց: Հարևանս կովին մորթեց: Հարևանս մի կով մորթեց: Հարևանս մի կովի մորթեց:

«Անձի և իրի առումները» չպետք է հասկանալ ուղղակիորեն, իբրև իմաստաբանական անցում անձի հասկացությունից իրի հասկացությանը և հակառակը: Այս կարգը միայն քերականական արժեք ունի՝ կապված կրող խնդրի այս կամ այն հոլովով արտահայտվելու հետ:

Այս կարգը բնորոշ է ժամանակակից գրական արևելահայերենին և հիմնականում արևելահայ բարբառներին: Այն քերականորեն չի արտահայտվել գրաբարում, միջին հայերենում. չկա նաև արևմտահայերենում: Հին գրական հայերենում ներգործողի (ակտիվ սուբյեկտի) և կրողի (պասսիվ օբյեկտի) իմացական հարաբերությունը քերականորեն տարբերակված էր: Ընդ որում ներգործողը արտահայտվում էր (ներգործական կառուցվածքում) ուղղական հոլովով, կրողը՝ հայցական. Հայր սիրէ զուրդի իւր: Որոշողի կալան զկախաւ: Նոր հայերենում կատարվեց ուղղական—հայցական նույնացում (սկսած 17—18-րդ դարերից): Այսպիսի իրավիճակը բառերի ազատ դասավորության պայմաններում բնականաբար ստեղծում է ներգործողի և կրողի քերականական գործառութային շփոթության վտանգ, մանավանդ այն դեպքում, երբ կրողն էլ շնչավոր, ակտիվ էակի անուն է: Եվ ահա արևմտահայերենը դիմում է քերականական որոշակի միջոցի՝ այդ ֆունկցիաները տարբերակելու համար: Դա եղավ բառերի (ենթակայի ու կրող՝ ուղիղ խնդրի) կայուն դասավորությունը. ենթական շարադասությամբ միշտ նախորդում է ուղիղ խնդրին. օր.՝ Սալմեիկ կսիրէ Լույսայրը: Իսկ արևելահայերենը, պահպանելով ազատ դասավորություն, նույն գործառությունները տարբերում է հոլով-անումով (անձի ու իրի առումներով), թեև առանձին դեպքերում դանադանումը իրացվում է արտակառուցվածքային գործոններով: Այսպես՝ «Փաղափր ապականում է օդը» նախադասության մեջ տարբերակման առավել ակնառու միջոցը բառերի դասավորությունն է (հմմտ. Օդը ապականում է փաղափր): Որոշ դեպքերում դա ակտիվի (ներգործելու ունակ առարկայի) իմացական-հասկացական տարբերումն է. օր.՝ Անձրևաբեր ամպերը քշեցին տարան հյուսիսից փշող ու ծեղ փամփենը: Այստեղ կայուն դասավորության զգուշ գրոյի է հավասարեցված:

կաղապարումն այլ ընթացք ունեցավ արևելահայերենում: Այստեղ ակտիվությամբ օժտված առարկաների քերականական փոխհարաբերության մեջ ներգործողը (երբ ենթական է) զրվեց ուղղ.—հայցականով, իսկ կրողը (երբ ուղիղ խնդիր է)՝ սեռ.—տրականով: Մայրը հագցնում է երեխային: Մենք սիրում ենք մեր ուսուցիչներին: Այս պրոցեսը սկսվեց դերանուններից, ապա տարածվեց գոյականների վրա:

Հայերենում կան անձի և իրի քերականական այլ տարբերակումներ ևս: Մասնակիորեն այն առկա է ներգոյական հոլովի կաղապարման մեջ: Օրինակ, անձնանիշ գոյականները (բառերը) չունեն համադրական ներգոյական. փաղափում, գլուղում, գործառնում, բայց Աշոտի մեջ, բանվորի մեջ, եղբորս մեջ, հարցական-հարաբերական և որոշ այլ դերանուններում առկա է բառային տարբերակում. օրինակ, անձնանիշ, անձը տարբերակող, առանձնացնող դերանուն է ով-ը, իրանիշ է ինչ-ը. հմտ. ոմն, ոմ և իմն, ինչ (գրբ.):

Ծրբեմն, նկատի ունենալով այլ շնչավորների հոլովական արտահայտությունները ևս, այս առմանը զուգահեռ կամ նրա փոխարեն, ճանաչում են շնչավորի և անշունչի առումներ կարգը: Սակայն հայերենում սա համակարգայնացած դրսևորումներ չունի: Որոշ հայերենագետներ անձի և իրի (շնչավորի և անշունչի) առումները շարահյուսական կարգ են համարում:

Գրկն. Աբեղյան Մ., Հայցական հոլովը մեր աշխարհաբարում, Վաղարշապատ, 1909: Աղայան Է. Բ., Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Ե., 1967: Ասատրյան Մ. Ե., Ժամանակակից հայերենի ձևաբանության հարցեր, Ա, Ե., 1970: Պետրոսյան Հ. Զ., Գոյականի առումները հայերենում, Ե., 1960: Սեակ Գ., Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Ե., 1955:

ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐ||личное местоимение, դերանվան տեսակ. արտահայտում է անձ՝ դիմային հարաբերությամբ (կամ դիմային առկայացումով). միևնույն ձևի մեջ այն ունի անձի, դեմքի, հոլովի, թվի իմաստներ: Հայ անցյալի քերականության մեջ կոչվել է նաև էական դերանուն:

Ունի դիմային եռակի տարբերակում. առաջին դեմք՝ ես, իմես, մենք, ինքներս. սրանց է հարում մերոնք հավաքականը. երկրորդ դեմք՝ դու, ինքդ, դուք, ինքներդ. սրանց է հարում ձերոնք հավաքականը. երրորդ դեմք՝ նա, ինքը, նրանք, իրենք:

Հին գրական հայերենում որոշակիորեն տարբերակված էին առաջին և երկրորդ դեմքի անձնականները՝ ես, մեք, դու, դուք. երրորդ դեմքի համար գործածվում էին ցուցական-անձնականները՝ նա, հոքա, և ինքն, ինքեանք, իւր, իւրեանք ձևերը: Ետգրաբարյան դրական հայերենում մեք-ը դարձավ մենք, իսկ նոքա-ին փոխարինեց նրանք ձևը: Բարբառներում ես-ը հանդիպում է էս, յէս, իս, յես, դու-ն՝ դու, դուն, տու, տո՛ւ, տուն. մեք-ը, մէք, մէնք, մինք, մունք, դուք-ը՝ դո՛ւք, տունք, տուք և այլ հնչյունական տարափոխություններով:

Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի անձնականները ինչ-որ չափով համանշային գույգերով են ներկայանում՝ ես—ինքս, դու—ինքդ, նա—ինքը, մենք—ինքներս, դուք—ինքներդ, նրանք—իրենք, թեև երկրորդների առավել բնորոշ գիծն այն է, որ դրանք հիմնականում գործածվում են առաջինների զուգորդությամբ և դրսևորում են սաստկական (զորացուցիչ) նշանակություն. հմտ. ես կամ ինքս և ես ինքս, դու կամ ինքդ և դու ինքդ. այսպես և՛ ես կխոսեմ այդ մասին, ինքս կխոսեմ այդ մասին:

Հոլովումը հիմնականում դերանվանական է. ետգրաբարյան հայերենում բացառական, գործիական, ներգոյական հոլովները նկատելիորեն հետևեցին անվանական հոլովման կաղապարին: Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում առկա է տրական-հայցական նույնացում: Հարացույցում առկա է 6 հոլովաձև: Սեռականը որոշակիորեն

զանազանվում է տրականից: Ուղղականը, սեռականը և տրական-հայցականը միմյանց հակադրվում են տարարմատություն-տարահիմքություն (ես—իմ—ինձ, մենք—մեր—մեզ, դու—դու—քեզ, դուք—ձեր—ձեզ, ես—երես—երես, ինքը—իր—իրեն)։ Երրորդ դեմքի հոգնակու սեռականը, տրականը և հայցականը ունեն նույն ձևը՝ երանց, իրենց: Առկա է ներգոյականի համադրական ձև, բացառականը, գործիականը և ներգոյականը կազմվում են տրականի ձևից, ընդ որում՝ առաջին և երկրորդ դեմքերի եզակի ու հոգնակի ձևերում հիմքերը կադապարվում են ն(ան) տարրով. ինձ(ա)նից, ինձ(ա)նով, ինձ(ա)նում, մեզ(ա)նից, մեզ(ա)նով, մեզ(ա)նում, քեզ(ա)նից, քեզ(ա)նով քեզ(ա)նում, ձեզ(ա)նից, ձեզ(ա)նով, ձեզ(ա)նում, հմմտ. երանից, երանցից, իրենից, իրենցից, երանով, երանում ևն: Երրորդ դեմքի հոգնակին հետևում է ց հոլովման (երանք > երանց, իրենք > իրենց): Բացառական, գործիական, ներգոյական հոլովները անվանատիպ են իրենց -ից, -ով, -ում վերջավորություններով: Այսպիսով՝ այստեղ հոլովումը փաստորեն դերանվանական-անվանական է:

Թիվը զրոսերովում է եզակի—հոգնակի հակադրությամբ. հավաքական իմաստալուծում ունեն մերոնք, ձերոնք ձևերը, որոնք կազմված են հոգնակի սեռական -ոնք կադապարով: Հոգնակին անմիջականորեն եզակիի բաժանական շարքը (բազմությունը) չէ. այն արտահայտում է եզակին այն անձանց ամբողջությամբ, որոնց անունից այն հանդես է գալիս. այսպես՝ մենք-ը չի նշանակում ես-ի բազմություն, այլ՝ խոսողը այն անձանց հետ միասին, որոնց անունից էս հանդես է գալիս: Կադապարով հոգնակին եզակիին հակադրվում է տարարմատություն-տարահիմքությամբ, ինչպես՝ ես—մենք, քեզ—մենք, մասնակի հավելումով եզակի «ուղիղ» ձևին՝ դու—դուք, եզակի տրականի ձևին՝ երես—երեսք, իրեն—իրենք, -երես հոգնակերտի ավելացումով ինք- հիմքի և դիմորոշ հոգի (-ս, -դ, -ն) միջև՝ ինքներես, ինքներդ: Հավաքական անձնականները կադմությամբ և իմաստարանությամբ ինքնատիպ են, ընդ որում՝ մերոնք-ի մեջ բացառված է ես-ը, ձերոնք-ի մեջ՝ դու-ն: Ուսեն տարբերություն հավաքական գոյականներից: Այսպես՝ Կրիզոստոմ ձևի մեջ Կրիզոս-ը կարող է մտնել կամ բացակայել: Ղարաբաղի բարբառում կան ստացականություն արտահայտող հավաքականներ, ինչպես՝ իմունքը (= իմ ունեցածը), մերունքը (= մեր ունեցածը) ևն:

Անձնական դերանունները, րանի որ առարկայանիշ (անձնանիշ) են ու իմաստարանական պլանում միշտ որոշյալ, հողառու չեն: Միայն փոխանվանական նշանակությամբ սեռականի ձևը կարող է հող ստանալ և, իբրեւ անկախ, «ուղիղ» ձև, հոլովվել. իմը, մերը, քեզը, ձերը, իմի, իմին, իմից, քեզից ևն:

Գործառական (կիրառական) պլանում սրանք հարաբերակից են գոյականներին. նախադասության մեջ կարող են լինել ենթակա, ստորոգելիական վերադիր, խնդիր ևն: Սակայն յրացում չեն ընդունում, որոշիչ չեն լինում: Զուգորդելի են կապերի հետ. քո մասին, ինձ նետ, երես համար ևն:

Գրկն. տե՛ս ԳԵՐԱՆՈՒՆ, ԽՈՍՄԻ մասեր բառահողվածներում:

ԱՆՉՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱԻՔԱՐԱՆ||Словарь личных имен (антропонимов), բառարանի տեսակ. բառացանկն ընդգրկում է անձնանունները, մարդկանց հատուկ անունները. բառահողվածում հաճախ տրվում են ստուգաբանական-ծագումնաբանական մեկնարանություններ, հնարավորին չափ էան կենսագրական տեղեկություններ տվյալ անունը կրող անձի վերաբերյալ, նշվում են նրա գործունեությունը բացահայտող տվյալներ ևն: Այս կարգի նշանավոր գործ է Հ. Աճառյանի «Հայերեն անձնանունների բառարան»-ը (հ. 1—3, Ե., 1942—1962): Բառարանը կազմված է լեզվական ու հանրագիտական բառարանների սկզբունքների համադրումով: Բառացանկում ընդգրկված են հայ մատենագրության մեջ գործածված բոլոր անձնանունները՝ սկսած հնագույն շրջանից մինչև 15-րդ դարը: Հետագա ժամանակների անձնանուններից ընդգրկվել են ընտրությամբ: Բառահողվածը կազմված է հետևյալ սկզբունքով՝ ա) անվան ստուգաբանությունը, ծա-

գումը՝ հաճախ բառաքերականական որոշ նշումներով, գրավոր վկայությունները, բ) տարբերակները, գ) տվյալ անունը կրող անձինք՝ կենսագրական հնարավոր տեղեկություններով, դրանց գործունեության համառոտ նկարագրությամբ, մատենագիտական ցանկով: Բառարանից երևում է նաև անվան տարածվածությունը, թե այն ինչ հաճախությամբ է հանդիպում հայ մատենագրության մեջ: Այսպես, օրինակ, հիշատակվում են 'Խավիթ' անունը կրած շուրջ 250 պատմական անձնավորություն (կարասելու՝ 310, վարդան՝ 291 ևն): Մեծ է այս բառարանի դերը հայերենադիտության (հայ բառարանագրության) պատմության մեջ: Կան նաև անձնանունների ավելի փոքրածավալ, համառոտ բառարաններ:

ԱՆՈՐՈՇ ԳԵՐԱՆՈՒՆ||неопределенное местоимение, դերանվան տեսակ. արտահայտում է առարկա, որակային կամ քանակային հատկանիշ, մասամբ էլ՝ հատկանիշի հատկանիշ, և ի տարբերություն որոշյալ դերանունների՝ սրանք ունեն մասնակուս իմաստ: Երբեմն խոսքի մեջ, հաղորդակցման բնույթով պայմանավորված, անհրաժեշտ կամ հնարավոր չի լինում անվանել տարբերակված առարկա, որոշակի քանակություն, ժամանակահատված, առարկայի դրվածքը հաղորդակցվողների նկատմամբ ևն. ահա նման դեպքերում խոսողը դիմում է անորոշ դերանվան:

Հին գրական հայերենն ունի ոմն, ոմանք, ոմ, իմն, ինչ, այլ (այլք), միս||մես անորոշները: Սրանք հոլովվում էին անվանական (այլ, միս), դերանվանական (իմն, ինչ), դերանվանական-անվանական (ոմն, ոմ) հոլովումներով: Միջին գրական հայերենի անորոշներից են՝ իրք, մի, այլ, մէկայլ, շառք, մի քանի ևն: Հնդհար-անորոշ նշանակությամբ գործածվում էր նաև մարլ բառը (իր բուն գործառնություններին գուգահեռ): Բարբառներում սովորական են՝ մին, մինը, էս ու էն, մէզն ու մկզը, իք, իքմին, մէկալ, մի քանի, օրիշ «ուրիշ» ևն:

Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի անորոշ դերանուններից են՝ այլ, այս-ինչ, այնինչ, ինչ-որ, ինչ-ինչ, մի քանի, մի շառք, մի երկու, մի, մեկը, երբեք, երբեք-ցե, սրեք, երեկցե, ոմն, որոշ, ուրիշ, մեկն ու մեկը, (և) այլն: Սրանցից մի-ն գործառում է նաև իբրև անորոշ հոգ: Առարկայանք են՝ մեկը, մեկն ու մեկը, ծմն-ի հոգնակին՝ ոմանք, այլ-ի հոգնակին՝ այլք (և այլք ձևում), այլ-ի և այլն ձևը: Ածականներին հարաբերակից են՝ այլ, այսինչ, այնինչ, ինչ-սր, ինչ-ինչ, մի-ով կապակցությունները (մի քանի, մի շառք, մի երկու, մի ուրեք), որեիցե, ոմն, որոշ, ուրիշ: Սրանցից մի քանիսը կարող են հոդառությամբ, փոխանունաբար ձևոք բերել անվանական հատկանիշներ՝ այսինչը, այնինչը, մի քանիսը, մի երկուսը, ուրիշը, մի քանիսը, մի երկուսը հոգնակական իմաստ ունեն: Սրանք, ինչպես և առարկայանիշ մեկը, մեկն ու մեկը, հոլովվում են ի հոլովմամբ, ոմանք հոգնակին՝ ց հոլովմամբ: Մակբայներին հարաբերակից են երբեք, երբեքցե անորոշները. սրանք ունեն սյարագայական կիրառություն: Որոշ դերանունների հարադրավոր ձևեր ստանում են անորոշ դերանվան իմաստ. օր.՝ այս ու այն, սա ու նա, հմմտ. նաև՝ մի ոմն, ո՛ր մեկը: Սրանք առաջել բնորոշ են խոսակցական (ժողովրդախոսակցական) ոլորտին, բարբառներին:

Գրկն. տե՛ս դերանուն և խոսքի մասեր բառահոգվածներում:

ԱՆՈՐՈՇ ԳԵՐԱՆՈՒՆ||инфинитив, неопределенная форма глагола, դերբայի տեսակ. արտահայտում է գործողության կամ եղելության (պրոցեսայության) ընդհանուր դասար՝ առանց եղանակը, դեմքը, ժամանակը, թիվը (նաև գործողության առանձին կերպեր) ցույց տալու. որոշ լեզուներում (օրինակ, հունարենում և լատինական) այս դերբայը կարող է արտահայտել նաև ժամանակի իմաստ: Ժամանակակից այս հատկությունն էլ անտիկ քերականներին (իսկ սրանց հետևողությամբ նաև ժայռերեն) հիմք է տվել այն եղանակ համարելու: Հայ քերականության մեջ նախապես անհայտ

դերրայր հայտնի էր աներևույթ (կամ աներևույթ 1.դանակ) անունով: «Անորոշ» անվանումն այն ստացավ համեմատաբար ուշ շրջանում:

Հին գրական հայերենում այս դերրայր կազմվում էր ներկայի հիմքով և -ել, -ել<իլ, -ալ, -ուլ վերջավորություններով (մասնիկներով)՝ գրել, անկանել, աղալ, լողուլ: Վերջավորությունների ձայնավորումները ֆունկցիավորում են իրրև խոնարհչներ (լծորդություններ): Անորոշ դերրայում ի լծորդության հաստատումը կատարվեց աստիճանաբար, և այն իր ավարտին հասավ ավելի ուշ շրջանում: Մեսրոպյան հայերենում (վաղ գրաբարում) այն չկար: Միջին գրական հայերենում հիմնականում գործածում էին անորոշի գրաբարյան կաղապարները: Բարբառներում հին լծորդությունները, այս կամ այն մասնակի փոփոխություններով ու սահմանափակումներով, պահպանվել են: Խոնարհչների սահմանափակումը հիմնականում կատարվել է ու-ի հաջորդին: Համընթաց բարբառում կա անորոշի -ուշ վերջավորություն (գրուշ, խօսուշ): Արևմտահայ գրական լեզվում անորոշն ունի -ել (սիրել, պահել), -իլ (խօսիլ, շարժիլ), -ալ (կարդալ, խաղալ) վերջավորությունները: Հիտեում է ու հոլովման:

Արևելահայ գրական լեզվում անորոշ դերրայն ունի կառուցվածքային ու գործառական հետևյալ հատկությունները: Հիմնականում համադրական կազմություն ունի՝ սլաւոգ կամ բալաժանցավոր նիմֆ + -ել/ալ վերջավորություն կաղապարով: Հետ այս կաղապարի էլ զարգանում են սլաւոգ և բալաժանցավոր տեսակները (բայախմբերը): Պարզ են անբալաժանց հիմք ունեցող բայերը՝ գրել, երգել, կարդալ, աղալ են: Բալաժանցավորների հիմքը ձևավորված է որևէ բալաժանցով: Հիմքի բալաժանցներն են՝ սոսկաժանցները -ան, -են-, -ն-, -չ-, կրավորական -վ- ածանցը, սլաւոնուսկան ածանցները (-ացն-, -եցն-, -ցն-), բազմասլաւական ածանցները (-աւ-, -կաւ-, -աւաւ-, -աւ-): Վերլուծական անորոշը կազմվում է համադրական ձևի ու տալ օժանդակ բայի, կամ կնրպանիչ անկատար II, հարակատար, կատարելի I դերբայների ու լինել օժանդակ բայի հարադրությամբ, ինչպես՝ գրել տալ, վագել տալ, երգել տալ, զնալիս լինել, զնալիս լինել, զնալու լինել: Մի քանի բայեր շունեն անորոշի ձև՝ եմ, կամ, գիտեմ, ունեմ: Առկա երկու խոնարհչները (լծորդ ձայնավորները)՝ ե, ա, կանխորոշում են խոնարհման տիպերը: Առաջինը գերակշռող է. բայերի մեծ մասը հիտեում է ե խոնարհման: Համեմատաբար քիչ բայեր կան -ն- և -չ- սոսկաժանցներով: Բազմասլաւական բալաժանցները (ինչ-որ չափով նաև -վ-ն և պատճառականները) ունեն ածանցական նշանակություններ:

Բայական համադրական որոշ ձևերի համար անորոշի հիմքը կամ նրա կաղապարը կազմության ելաձև է: Անորոշ դերբայը դիտվում է նաև իրրև բայի «ուղիղ» ձև:

Անորոշ դերբայը հայերենում նաև գործողության կամ եղելության անուն է: Այն նոր դասական հայերենում ևս հողառու է, կարող է հոլովվել հողով կամ առանց հողի: Հոնդես է դալիս գոյականի հիմնական կիրառություններով: Հոգնակի ձև չունի, բացի բալաժանցական (ստացական) որոշ ձևերից՝ զնալներս, զնալներդ են: Հետևում է ու հոլովման: Ներգոյականը սովորաբար վերլուծական է՝ կարդալու մեջ, շարժվելու մեջ. համադրական ձևերը խիստ սահմանափակ են: Գոյականի պես կարող է գուգորդվել կապից հետո. գրելու նամար, հասնելուն պես, ուտելուց հետո: Դերբայի մեջ դրսևորվող տեսական կարգերից հիմնականներն են՝ հոլովը, առկայացումը (հողառությունը), մասամբ և՛ թիվը: Կերպավորված է. բազմասլաւական կերպը ածանցային արժեք ունի: Բայական կարգերից հատկանշական են նաև սեռը (սիրել-սիրվել, խոսեցնել-խոսեցվել), հաստատման-ժխտման կարգը (հակադարձումը)՝ գրել-չգրել, ասել-չասել: Գործառական հատկություններից կարևոր են հետևյալները. ա) ձևավորում է դերբայական դարձված, որի մեջ նա սովորաբար առանցքային անդամ է. ջուր բերել, արևից խոնավել, բռնել զառնալ, լուրջ լինել, արագ գնալ. բ) միակնգամ անդամ նախադասու-

թյան մեջ այն կարող է լինել ղեկավարության անդամ. օր.՝ Ռաբոբագենի աշխատանքի արտադրողականությունը, գ) դիմավոր բայի հետ դառնում է ստորոգյալի մաս (ըստ ոմանց՝ երբեմն խնդիր). օր.՝ փորձեց ձեռք բերել, աշխատեց հիմնավորել, դ) օժանդակ բայի հետ կարող է զործառել որպես ստորոգելիական վերադիր. օր.՝ Սա աշխատել չէ. ե) կարող է, հնչերանգով պայմանավորված, հրամայականի, ըղձական լղանակի նշանակություններ դրսևորել. չլրակել, հանգցնել, չսովորել, սովորել, սովորել. գ) հոլովական կիրառություններում սևո.— տրականի ձևը կարող է լինել նաև իբրև որոշիչ (խմելու ջուր, ուտելու հաց), զործիականում նաև՝ իբրև ձևի պարագա (վազելով գնաց, մսխալով մոտեցավ), ներգոյականը մասնակիորեն՝ իբրև սահմանափակման պարագա (ուտելում ակտիվ է). եթե օժանդակ բայը զործածված է միադիմի նշանակությամբ, ենթակա է. օր.՝ Հարկավոր է զնալ, կարելի է չզնալ:

Հարուստ է ոճական կիրառություններով: Արդի դրական հայերենի վաղ շրջանում այն զեռես պահպանում էր օժանդակ շեմ բայի շարքի հետ զուգորդվելու և «պայմանական-ենթադրական» եղանակի ժխտական ձևեր կազմելու հատկությունը. շեմ խոսիլ, շեմ կարգալ, շեմ խոսիլ, շեմ կարգալ: Ունի նաև բառակազմական պլան. դառնում է բարդության (բարդածանցման) բաղադրիչ տարր. գրելագալ, խոսելաձև: Նրա հիմքով կազմվում են բայանուններ. շարժում, փոխադրում:

Գրկն. տե՛ս դերբայ բառահոգվածում:

ԱՆՎԱՆԱԿԻՏԻԿՈՒՅՈՒՆ||ОНОМАТОЛОГИЯ, ОНОМАСТИКА, մասնավորելով՝ կոչում են նաև հատկանունաբանություն, քանի որ այն առավելապես հատուկ անունները ուսումնասիրող գիտակարգ է: Մտցվում է բառագիտության մեջ իբրև ենթաբաժին. ոմանք էլ դիտում են իբրև լեզվաբանության առանձին բնագավառ (ճյուղ, բաժին): Այն քննում է հատուկ անունների ծագումը, պատմականորեն կրած փոփոխությունները, կառուցվածքը (համակարգայնությունը), զործառությունները, տարածվածությունը և հարակից այլ հարցեր: Ըստ անունների համակարգայնության, շերտային տարբերացման՝ զանազանում են տեղանունաբանություն (ТОПОНИМИКА), անձնանունաբանություն (АНТРОПОНИМИКА), որի մի բաժինն է ցեղանունաբանությունը (ЭТНОНИМИКА), դիցանունաբանություն (ТЕОНИМИКА), ասլա և՛ կենդանիների անունների ուսումնասիրությունները (ЗООНИМИКА), նյութական մշակույթինը (ХРЕМАТОНИМИКА), տիեզերական անուններինը (КОСМОНИМИКА) ևն: Տե՛ս նաև նատուկ անուն բառահոգվածը (և նրա զրականության ցանկը):

ԱՆՅՅԱԼ ԴԵՐԲԱՅ||прошедшее причастие, ղեկավար տեսակ. հատուկ է գրաբարին: Արտահայտում է անցյալում կատարված, ավարտված (երբեմն և մնայուն հատկություն, վիճակ դարձած) պրոցեսայնության գաղափար: Իմաստով համապատասխանում է ետգրաբարյան հայերենի վաղակատար և հարակատար ղեկավարներին: Կազմվում է -եալ մասնիկով՝ հիմնականում անցյալ կատարյալի հիմքի, մասամբ և՛ ներկայի հիմքի հետ: Ընդ որում՝ ե. ի խոնարհիչներով պարզ բայերի դեպքում կամ կատարյալի, կամ ներկայի հիմքով. գրեմ>գրեալ, գրեցեալ, սիրեմ>սիրեալ, սիրեցեալ, բնակիմ>բնակեալ, բնակեցեալ: Մի քանի բայերում այդ մասնիկն ավելանում է միայն անցյալ կատարյալի հիմքին՝ անել>անեցեալ, ննջել>ննջեցեալ, նայել (նայիմ>նայելեալ): Որոշ բայերի դեպքում զործածվում է դրանց պատճառականի անցյալ կատարյալի հիմքը. երկնչել>երկուցեալ, կորնչել>կորուսեալ, հանգչել>հանգուցեալ:

Բայասեռի ձևաբանական տարբերակում չունի. սիրեալ նշանակում է թե՛ «սիրած», թե՛ «սիրված»: Հոգառու է. փոփոխվում է հոլովով ու թվով. հոլովումը՝ ո բնակազմիչով. ննջեցեալք, հանգուցեալք>ննջեցելոց, հանգուցելոց: Գոյականաբար կամ աստիճանաբար զործածության դեպքում հանդես է բերում համապատասխան կիրառություններ:

Զուգորդվելով ոժանակ բայերի հետ՝ կադմում է դիմավոր ձևեր. սիրձալ նմ, սիրեալ ես, սիրեալ է, սիրեալ էի, սիրեալ էիր, սիրեալ էր. սիրեալ իցեմ ևն:

Գրաբարի որոշ քերականներ (Հովհաննես Հուով, Սկրողեր, Մ. Սեբաստացի) այս դերբայը ինքնուրույն չէին դիտում, համարում էին «աներևույթ եղանակի» (անորոշ դերբայի) և ընդունելության անցյալ ժամանակ: Ոմանք էլ (Մ. Զամչյան, Գ. Ավետիսյան և այլք) այն համարել են պարզապես «ընդունելության անցյալ»: Ա. Այտրնյանը, ելնելով այս դերբայի և գոյականների, դիմավոր բայերի, ածականների հարսերակից կիրառություններից, տարբերակում է «անցյալ՝ գոյական», «անցյալ՝ բայ», «անցյալ՝ ածական»: Մ. Արեղյանը անցյալ դերբայի կարգը ընդունում է նաև աշխարհաբարում՝ նկատի ունենալով վաղակատար և հարակատար դերբայները: Սակայն նոր հայերենում այս դերբայը չի պահպանվել որպես այդպիսին. այն ունեցել է որակական տեղաշարժեր: Դեռևս միջին հայերենում կատարվեց եալ > էլ անցում, իսկ դերբայի կիրառական՝ գործառական հիմքի վրա ձևավորվեցին երկու դերբայներ՝ վաղակատարը և հարակատարը (վերջինս ած մասնիկով):

Կան գրաբարի անցյալ դերբայի քարացած ձևեր, որոնք արդի գրական հայերենում գործածվում են իբրև գոյական կամ ածական. օրինակ՝ անցյալ, մեռյալ, օրհնյալ, ամիժյալ, կատարյալ, բեկյալ, հանգուցյալ, ննջեցյալ, ուրացյալ, կարծեցյալ, ողորմյալ ևն:

Կրկն. տե՛ս դերբայ բառահոգվածում:

ԱՆՈՒՆ||НМЯ, ավանդական (հին) քերականության մեջ՝ խոսքի մասի տեսակ, որը արտահայտում է առարկա (ամարմին և իր), և որը հոլովվում է: Վաղ շրջանի հայ լեզվաբանական-քերականագիտական գրականության մեջ անվանական հատկանիշների հունարանական ըմբռնումը ուժեղ էր: Հին հայերենում անվանական սեռ չկար, սակայն հունարենի հետևողությամբ՝ քերականության մեջ ավելացվել էր «ցուցադրվում» էր: Թվակարգի գնահատման մեջ առանձնացվում էր նաև հրկակին: Այսպիսի արհեստական ու հայերենին խորթ ներմուծումները հետագայում մերժվեցին: Սակայն Թրակացու թարգմանիչը և հետագա մեկնիչ-քերականները ցուցադրեցին նաև հայերենին բնորոշ, յուրահատուկ անվանական ձևեր, երևույթներ: Իրանց մեջ կարելի է նշել, օրինակ, առքական (գործիական) հոլովի մեկնարանությունը: Հստ էության անվան ուսմունքը հայ միջնադարում ավելի խորացվեց: Անվան ու այլ խոսքի մասերի բնութագրություններում ուշադրություն հրավիրվեց բառի իմաստային, ձևակազմական ու գործառական հատկանիշների վրա՝ երբեմն այս կամ այն հատկանիշը առաջին պլան մղելով. օրինակ, Երզնկացին, ղեկավարվելով ձևական հատկանիշի նախապատվությամբ, հանգում է Լուսկան (գոյական) և պատահական (ածական) հասկացությունների տարբերակման: Սակայն երկար ժամանակ հստակորեն չէին սահմանազմված անվանական բոլոր էական հատկանիշները. որոշ անուններ, դերբայներ ու դերանուններ իրենց տեղում չէին: Արդեն Կ. Գալանոսի մոտ հանդիպում ենք անվան մեջ գոյական, ածական, բովական, համեմատարար հստակ, տարբերացմանը:

Ժամանակակից հայոց լեզվի քերականության մեջ անուն տերմինը գործածությունից համարյա դուրս է գցվել, քանի որ այն այժմ ներկայացվում է գոյական, ածական, բովական շարքով: Սակայն գոյականի տեսակների մեջ և նշված խոսքի մասերի բազադրյալ անվանումներում պահպանված է, իբրև՝ հասարակ, հատուկ, վերացական, քանճացական, լավարկվողի, չլավարկվողի, նյութային-զանգվածային անձի, իրի, շրջավորի, անշունչի, ոչ անձի, նաև՝ գոյական, ածական, բովական ևն անուններ: Գոյական բառախմբերում (երբեմն շտեմինավորված) գործածական են՝ զոհողի անուն, զոհողության անուն, զոհիմի անուն, աշխարհագրական անուն, հմմտ. տեղանուն, ղեռանուն, անձնանուն, բուսանուն, դիցանուն, ջրանուն ևն: Վերջին և այլ որոշ գործածություններում նրան համարժեք է անվանում (название, наименование) բառը:

Կրկն. տե՛ս խոսքի մասեր բառահոգվածում:

ԳԱ լեզվի ինստիտուտի հայոց լեզվի պատմության բաժնի (սեկտորի) վարիչ, Հիմնականում գրադրվում է ժամանակակից պրական արևելահայերենի կառուցվածքի ուսումնասիրության, ինչպես և բառարանագրության, ոճաբանության, հայոց լեզվի պատմության հարցերով: Կազմել է «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարանի» երկրորդ հատորը, գրաբարից աշխարհաբարի է վերածել Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմություն Աղվանից աշխարհի» գիրքը: Կատարել է նաև դասախոսական աշխատանք: Ունի բազմաթիվ արժեքավոր հոդվածներ:

Սրկեռ. Գրաբարի հոլովումը և խոնարհումը (Ե., 1945), Գրաբարի հատընտիր (Ե., 1946), Ավ. Իսահակյանի պոեզիայի բառապաշարի ոճաբանական առանձնահատկությունները (Ե., 1954), Ժամանակակից հայերենի հնչյունաբանություն (Ե., 1955), Ժամանակակից հայերենի հոլովների և հոլովական կապակցությունների իմաստային առումները (Ե., 1957), Հայերենի շարահյուսություն (հ. 1—2, Ե., 1958—1964), Հայոց լեզվի շարահյուսության ներածություն, Ե., 1959, Հայերենի պարբերությամբ (Ե., 1968), Գր. նարեկացու լեզուն և ոճը (Ե., 1975), Հայոց լեզու, մ. 1, պր. Ա (հեղինակակից, Ե., 1980), Ակնարկներ հայոց գրական լեզվի պատմության (Ե., 1981), V դարի հայ թարգմանական գրականության լեզուն և ոճը, Ե., 1984:

ԱՌԴՐՈՒԹՅՈՒՆ||примыкание. երբեմն կոչում են ներուճակությոն. նախադասության անդամների ստորադասական կապակցության եղանակ, երբ ստորադաս անդամը գերադասի հարաբերակցության մեջ մնում է անփոփոխ. կարևորը այս կապակցության մեջ իմաստային կապն է, շարահյուսությունը և հնչերանգը: Գերադաս անդամը կարող է արտահայտվել չօյականով, ածականով, բայով, մակբայով: Հնդ որում՝

ա) Գոյականին առդրվող ստորադաս անդամը կարող է լինել գոյական (պողսլատ կամք, ծաղիկ հասակ), ածական (սիրուն աղջիկ, զով պարտեզ), թվական (յոթ հրաշալիքներ, հնգական ուրիշ, երկուրդ դասարան), մակբայ (շեշաակի վերելք, արագ զարգացում), դերանուն (այս ուղին, այսֆան հոգս, այլ գործեր) ևն:

բ) Ածականին առդրվող ստորադաս անդամը կարող է լինել մակբայ (ֆիզիկապես ազատ, ճոզեպես գվարթ), ածական (արտակարգ շքեղ, դժվար հասկանալի), գերանուն (ուրճան համեստ, այսֆան դժվար, այսպես հանգիստ), թվական (յոթ գլխանի, ասոր հարկանի) ևն:

գ) Բային առդրվող ստորադաս անդամը կարող է լինել մակբայ, հատկապես ձև, լուսնի քանակ ցույց տվողները (արագ բայել, բայում է արագ, լիովին չախչախել, լիովին չախչախում է), ածական (երկար նայել, երկար նայում է, զեղեցիկ խոսել, փշեցիկ խոսում է), դերբայ (նեղացած խոսել, նեղացած խոսում է) ևն:

դ) Մակբային ստորադաս անդամը կարող է լինել մակբայ (բավական շուտ, շափազանց արագ), դերանուն (նույնֆան արագ, սյնֆան զգուշորեն):

Գրկն. տե՛ս նախադասություն և կապակցություն բառահոդվածներում:

ԱՌԿԱՅԱՑՄԱՆ ԵՎ ԱՆԱԻԿԱՅԱՑՄԱՆ ԿԱՐԳ. քերականական կարգ, արտահայտում է առարկայի առկայացական հարաբերությունը խոսողության մասնակիցների՝ հաղորդակցվողների նկատմամբ կամ այդպիսի հարաբերության բացակայությունը: Առկայացումը իմացաբանական ըմբռնում է, որը լեզվի մեջ դրսևորվում է բառայնորեն կամ քերականորեն, երբեմն էլ՝ մնում արտակառուցվածքային ոլորտում: Հայերենում քերականական առկայացումը իրացվում է հիմնականում հոգեբով, այդ պատճառով այն հայտնի է նաև ճողային առումներ կամ ճողի կարգ (категория артикля) անունով: Հայերեն սոցումները հայերենում հինգն են՝ ցուցական, դիմորոշ, ստացական, որոշյալ, և՛

աւուրոյ: Սրանց համապատասխան էլ հոդերը լինում են՝ ցուցական, դիմորոշ, ստացման, օրոշյալ, անորոշ (մանրամասն տեղ ու հոլ քառահոդվածում): Առկայացնող հոդերը հայերենում հոաշարք են՝ -ս, -դ, -ն. նախապես ունեցել են դիմայնություն երանգ, անկախ նրանից, որպես ինչ առման ցուցիչ են հանդես գալիս: Ընդ որում՝ ս-ն արտահայտել է առկայացում առաջին դեմքի հարաբերությամբ, դ-ն՝ երկրորդ, ն-ն՝ երրորդ:

Ցուցական առումը -ս, -դ, -ն հոդերի բերականական իմաստավորումներում նախնականն է: Հնդեվրոպական այլ լեզուների մեջ էլ սրանք զարգացել են ցուցական դերանունների հիմքի վրա և իրենց նախնական կիրառություններում խիստ հարաբերակցված են դրանց հետ: Քանի որ հայերենի հոդերը եռադիմային են, ապա ցուցական առումն էլ արտահայտում է առարկայի տարածական-դիրքային հարաբերություն երեք դեմքերից որևէ մեկի նկատմամբ: Գրաբարում հոդային առումների մեջ դերակշռում է հենց այս իմաստը. այսպես՝ Բաղախ = «այս քաղաքը», Բաղադ = «այդ քաղաքը», Բաղան = «այն քաղաքը»: -Ս, -դ, -ն հոդերը դիմացուցական նշանակությամբ կարող էին դրվել նաև բայի դիմավոր ձևերի հետ, օրինակ, լսեմս, ասացեադ, ունէրն: Այս հոդերը, հենց երանգով պայմանավորված, սաստկական (զորացնող) արժեքով կարող էին անցնել բայի հետ բերականորեն առնչված այլ անդամի. օրինակ՝ որպէս դուդ կարծես, զորեսս արարից, Նոգրաբարյան հայերենում ցուցական առումը նկատելիորեն տեղի է տալիս՝ այլ առումների ծավալմանը գուդընթաց: Արդեն սկսած միջին գրական հայերենից ցուցական առումը սահմանափակվում է գրեթե միայն -ս հոդի կիրառություններում: Ժամանակակից գրական արևելահայերենում ևս ցուցական առման ոլորտը սահմանափակված է. ընդ որում -ս ցուցականը կարող է գործածվել բոլոր հոլովածների հետ. այն ստանում են որոշ (հիմնականում ժամանականիչ) բառեր (աշխարհ, զար, ամառ, զիշեր, բառ, ժամ, վայրկյան, օր, նաև՝ վերջին, մառդ են): Ցուցական հոդը բացառում է ցուցական վերադրի (որոշի) առկայությունը, բացի բացառիկ դեպքերից. կարելի է ասել՝ «Գիշերս անձրև եկավ», «Այս գիշեր անձրև եկավ», ճիշտ չէ՝ «Այս գիշերս անձրև եկավ»: Մինչդեռ բարբառներում և արևմտահայերենում այդ նշանակություն էլ Արևելահայերենում ցուցական հոդառությունը առավել բնորոշ է խոսակցական տարրերակին. այն ունի ոճատարտահայտչական երանգ:

Դիմորոշ առումը ևս կապված է դիմայնության գաղափարի հետ: Նախապես -ս, -դ, -ն հոդերը ունեցել են իմաստադործառական ընդհանրություն. նրանց տարբերող հատկանիշը եղել է դիմայնության իմաստը, որ է հարաբերություն տվյալ դեմքի նկատմամբ: Այս նշանակության հիմքի վրա էլ զարգացել է բուն դիմորոշ առումը, որն արդեն ցույց է տալիս հաղորդակցվողներից որևէ մեկի, որևէ դեմքի, ամենից առաջ՝ խոսողի կամ խոսակցի դիրքում գտնվելը: Ընդ որում -ս հոդն այս առումով ցույց է տալիս, որ խոսքի առարկան խոսողի դիրքում է, անկախ նրանից՝ մեկ թե մեկից ավելի անձինք են այդ դեմքով ներկայանում (բանվորս, բանվորներս, ծառայողս, ծառայողներս): -Դ հոդն այս նույն առումով ցույց է տալիս, որ խոսքի առարկան խոսակցի դիրքում է, անկախ վերջինիս թվային՝ քանակային կազմից (բանվորդ, բանվորներդ, ծառայողդ, ծառայողներդ): -Ն հոդը նույն առումով ցույց է տալիս, որ խոսքի առարկան հաղորդակցման ոլորտից դուրս գտնվող դիրքում է. սա նույնպես նույն հարաբերությունն ունի եղակի և հոգնակի թվերի նկատմամբ՝ ուղիմ, ուղիմն (գրք.): Ինչպես ցուցական հոդերը հարաբերակցվում են ցուցական դերանուններին, սրանք էլ հարաբերակից են անձնական դերանուններին, և դիմորոշ առում ունեն սովորաբար անձնանիշ գույականներն ու այլ այնպիսի բառեր, որոնք նույնպես անձնանիշ են, կամ գործածված են այդ նշանակությամբ: Առհասարակ հոդային առումների մեջ այս առումը համեմատաբար թույլ է, քանի որ հոդառու բառը միշտ չէ, որ բացառում է հարաբե-

բակից անձնական դերանվան առկայությունը, և հաճախ առումը տարբերակվում է հենց այդ հարաբերակցությամբ: Օրինակ՝ գծագրողս հողավոր ձևը բացարձակ դիրքում դիմորոշ առումը որոշակիորեն չի սահմանագծում. այն կարող է հասկացվել «իմ գծագրողը», մինչդեռ «ես՝ գծագրողս» կառուցաձևում արդեն այն պարզորոշ տարբերակված է:

Գրաբարում դիմորոշ հող կարող էին ստանալ ինչպես անձնանիշ գոյականները, այնպես էլ գոյականաբար գործածված ու անձ դենոտատ ունեցող այլ բառեր (որոշ ածականներ, թվականներ, դերանուններ, դերբայներ): Հողառու էին բոլոր հոլովաձևվերր: Միջին գրական հայերենից սկսած այս առման ոլորտը աստիճանաբար նեղանում է. -ն հողը կորցնում կամ գրեթե կորցնում է այս առումը: Նոր հայերենի որոշ ձևերում դիմորոշ հողերը հաստատուն դիրք են ձեռք բերում. ինքս, ինքդ, ինքր, ինքնեւս, ինքնեւդ, ամենքս, ամենքդ, ամենքր: Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում էլ -ս, -դ հողերը գործածվում են բոլոր հոլովաձևերի հետ: Հող ստացող բառը սովորաբար ներկայանում է իբրև հարաբերակից դերանվան բացահայտիչ. ևս՝ ուսուցիչս, մենք՝ ուսուցիչներս, դու՝ պիոներդ, դուք՝ պիոներներդ:

Ստացական առումը համեմատաբար ուշ է ձևավորվել. գրաբարում սա թույլ արտահայտություն ուներ: Ետգրաբարյան հայերենում այս առման հիմնական ցուցիչներն էն -ս և -դ հողերը: -ն հողի մեջ ստացականությունը էական զարգացում չունեցավ, որովհետև այն հիմնականում դարձավ որոշյալ առման ցուցիչ, և նրա մեջ դիմայնություն գաղափարը նվազագույնի հասավ: Ստացական առումը արտահայտում է պատկանելության հարաբերություն: Ստացական ձևերը հարաբերակից են ստացական դերանուններին կամ անձնական դերանունների սեռականին, հմտ. իմ զիրք > զիրքս, քո զիրք > զիրքդ: Միջին գրական հայերենում ստացական հողը կարող էր շրջառել ստացական դերանվան (անձնական դերանվան սեռականի) առկայությունը. գործածական էին՝ սիրտս և իմ սիրտս: Այսպիսի վիճակ է նաև բարբառներում (մանավանդ արևմտահայ): Սրանց է հետևում արևմտահայ դրական լեզուն: Արևելահայ գրական լեզվում ստացական հողը բացառում է անձնական դերանվան սեռականի առկայությունը. զիրքս, բայց ոչ՝ իմ զիրքս: Այս հողը գործածական է բոլոր հոլովաձևերի հետ, առհասարակ զուգորդվում է այն բառերի հետ, որոնք չեն բացառում ստացողի և ստացյալի փոխհարաբերությունը. սրանով կաղապարվում են ստացական (բաշխական) և խնդրառական հոգնակիները (սիրտներս, ձեռքներս, հետներս, մեջներս, խոսքներդ):

Որոշյալ և անորոշ առումները կամ որոշյալի ու անորոշի կարգը (категория определенности и неопределенности) առկայացման կարգի ամենաբնորոշ իմաստավորումներն են:

Որոշյալ առումը զարգացել է ցուցական առման հիմքի վրա՝ դիմայնության գաղափարի բացառումով: Հստակ դրսևորում է ստանում ետգրաբարյան հայերենում: Այլ առումներից (ստացական, դիմորոշ, ցուցական) տարբերվում է առկայացնող հատկանիշի բնույթով, այն է՝ հաղորդակցվողների իրազեկությունը խոսքի առարկայի վերաբերյալ: Այս իմաստավորումը կարող է լինել բնությամբ՝ ինքնին կամ պայմանավորված դրությամբ, խոսքային իրադրությամբ: Ինքնին առկայացած են միակի, անհատ առարկաները (արև, լուսին, հյուսիս, հարավ), հատուկ անուններով ներկայացողները (Սրագած, Սուրեն, Արաքս, Հայաստան), տվյալ տեսակն այլ տեսակների հարաբերությամբ ևն: Դրությամբ առկայանում են կոնտեքստում նախապես հիշատակվողները, արդեն իսկ առկայացած առարկաների հարաբերությամբ առնվողները, նաև այն առարկան, որը տվյալ իրադրությամբ առնվում, ընկալվում է իբրև միակ հնարավորը (երեկվա նկարը, Սուրենի զիրքը, մեր տան դռները, ուզածդ մասնագետը, քո նկարը ևն): Հյուսնի վրա կանգնած մարդու համար վարպետի գործածած կամ շրջապատում գտնվող առար-

կանհրդ իրազեկության դաշտում են... «Խնդրեմ, բերե՛ք սղոցը, տարե՛ք ուրազը», կամ՝ «Կացի՛նր ինձ տվե՛ք»:

Հին գրական հայերենում որոշյալ առման ցուցիչ էր զ- նախդիրը, որը այս գործառությամբ հանդես էր գալիս միայն հայցական հոլովածների հետ՝ սկզբից: Այս առումը մասամբ արտահայտվում էր նաև -ն հոդով (հմմտ. գտուն և գտունն): -Ղ-ով հայցականը հայտնի է որոշյալ հայցական անունով: Ետգրաբարյան հայերենում գործածություն ստացավ նաև -ն որոշիչ հոդի մի այլ տարբերակ՝ ը-ն, -ն-ն գրաբարում, միջին գրական հայերենում, բարբառների մեծ մասում գործածական է բոլոր հոլովածների հետ: Իսկ, օրինակ, Արարատյան բարբառի սեռականի հետ այն համարյա գուցակցիչի չէ: Որոշիչ -ն հոդը գրաբարում սովորաբար չէին ստանում հատուկ անունները, բնության մեջ հղած միակի առարկաների, հասկացությունների (արև, լուսին, հիւսիս, հարաւ) անունները: Միջին գրական հայերենը մանավանդ վաղ շրջանում ինչ-որ չափով պահպանեց գրաբարյան հոդառությունը և զ- նախդրի գործածությունը. տեղի ունեցան նաև որոշակի փոփոխություններ: Հատուկ անունները գործածվում էին նաև առանց հոդի: Այս երևույթը առկա է առանձին բարբառներում, մասամբ և արևմտահայերենում: Սակայն -ն հոդը աստիճանաբար դառնում է և՛ բնությամբ, և՛ դրությամբ առկայացման ցուցիչ առհասարակ: Սրա լիակատար իրացումը տեսնում ենք արդի գրական արևելահայերենում: Այստեղ արդեն հոդառու են նաև հատուկ անունները, միակ առարկաների, հասկացությունների անունները: Այնուամենայնիվ այստեղ էլ -ն(ը) հոդի կիրառական ոլորտը նեղանում է (այլ առումով): -Ն հոդը կարող է գուցակցվել միայն ուղղական-հայցական և սեռական-տրական հոլովածների հետ: Ինչպես հայերենի այլ վիճակներում (փուլերում); այստեղ ևս որոշիչ հոդը էական տարր է փոխանվանական կաղապարներում: Որոշյալ հոդառությունը արևելահայ գրական լեզվում ևս կարող է լինել առկայացնող վերադիր բառերի թելադրանքով, խոսքաշարային միջավայրով պայմանավորված. այդպիսի բառերից են գերադրական աստիճանի ածականը, դասական թվականը, հատուկ անուն, ցուցական դերանուն, ստացական դերանուն (անձնական դերանվան սեռականով) հատկացուցիչները ևն. օր., ամենամիլիարական անունը, երեւոյ տարին, Հայկի նկարը, այս տունը, Բո ընկերը: -Ն(ը) հոդը դիմաստացական երանգունի, երբ որոշ կառուցածներում հարաբերակցվում է իր, իրենց սեռականներին. սիրտ-ները, ոտները, հետները ևն:

Անորոշ առումը հայերենում դրսևորվում է իբրև առկայացման (որոշյալություն, ցուցականություն, դիմորոշության, ստացականություն) բացակայություն: Հետևապես չառկայացած բառածին էլ ներկայանում է առանց առկայացուցիչ հոդերի կամ ունենում է, ինչպես ասում են, «զրո» հոդ: Սակայն անորոշ առումն ունի արտահայտման մի այլ ձև ևս, որը անորոշ մի հոդով ձևն է: Առման այս տարբերակը բնորոշ է նրանով, որ խոսքի առարկան մասնավորում է մթազնած քանակային՝ միակիության հատկանիշով: Հստ այդմ էլ երբեմն տարբերակում են լնդհանուր անորոշ առում («զրո» հոդով) և մասնակի կամ մասնավոր անորոշ առում («մի» հոդով). հմմտ. «Ես բժիշկ հրավիրեցի» և «Ես մի բժշկի հրավիրեցի»: Մի բառը սերում է քանակական թվականից և մինչև այժմ էլ որոշ կիրառություններում պահպանել է իր այդ իմաստը: Գործածական է բոլոր հոլովածների հետ, հայերենի տարբեր վիճակներում ներկայանում է հնչյունաբանական (մասամբ և ձևաբանական) տարափոխություններով՝ մի, մեկ, մեզ, մը, մըն, մին ևն:

Կրկն. Աբեղյան Մ., Հայոց լեզվի տեսություն, Ե., 1965: Աբրահամյան Ս. Գ. (և այլք), Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 2, Ե., 1974: Անառյան Հ., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 2—3, Ե., 1954—1957: Ասատրյան Մ., Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, Բ, Ե., 1973: Պետրոսյան

2. Զ., Գոյականի առումները հայերենում, Ե., 1960, նույնի՝ Ակնարկներ հայերենի պատմական ձևաբանության (հոդային կարգ), Ե., 1976, Զահուկյան Գ. Ռ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974:

ԱՌՆՄԱՆՈՒՄ կամ ԱՌՆՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ|| ассимиляция, հնչյունափոխության տեսակ. բառի մեջ, հնչյունական շղթայում որևէ հնչյուն ազդում է մի այլ հնչյունի վրա՝ նմանեցնելով կամ նույնացնելով իրեն: Սովորաբար առնմանության են ենթարկվում միատիպ հնչյունները՝ ձայնավոր—ձայնավոր, բաղաձայն—բաղաձայն: Առաջինը (ձայնավորների առնմանությունը) հայտնի է իբրև ձայնավորների ներդաշնակույթուն (տե՛ս): Առնմանությունը իրացվում է քոլոր հնչյունական հատկանիշներով կամ որևէ մեկ հատկանիշով: Նրբեմն մեկ հատկանիշով առնմանումն էլ բավական է, որ հնչյունների նույնացում տեղի ունենա: Այսպես՝ մի քանի հնչյունական հատկանիշների առնմանություն է տե՛ս > նն (ձայնեղացում—ձայնորդացում, ղնգայնացում, հպանցումայնության գոյացում), հմմտ. գ > ս (*գփոլեմ > սփոլեմ)՝ ապաձայնեղացում, ծ > ճ (*ծանաչ > ճանաչ-)՝ շականացում, նբ > մբ (արյանբ > արյամբ) շրթնայնացում:

Հստ ազդեցության աստիճանի լինում են՝ լրիվ կամ լիակատար առնմանում (полная ассимиляция), երբ առկա է նույնացում, մասնակի կամ րեբի առնմանում (неполная, частичная ассимиляция), երբ առկա է նմանեցում: Հստ ազդման ուղղության լինում են՝ առաջընթաց առնմանում (прогрессивная ассимиляция), երբ նախորդ հնչյունն է ազդում հաջորդի վրա, ետընթաց առնմանում (регрессивная ассимиляция), երբ հաջորդն է ազդում նախորդի վրա: Տարբերում են նաև կից առնմանում (контактная ассимиляция), երբ ազդողը և ազդվողը հնչյունաշղթայում անմիջական հարևաններ են, ոչ կից առնմանում (дистактная ассимиляция), երբ ազդողը և ազդվողը միջնորդավորված են այլ հնչյունով (կամ հնչյուններով): Վատրար > վարրար զարգացման մեջ առկա է ետընթաց լրիվ ու կից առնմանում, իսկ ասենք՝ աշից > աշիչ (միջին հայերեն) զարգացման մեջ՝ առաջընթաց ոչ կից լրիվ առնմանում: Այսպես՝ սուաջընթաց լրիվ առնմանում է՝ Շամսաղլին > Շամշաղլին, առաջընթաց մասնակի առնմանում՝ փտեչ > փքել, բուրտալ > բփրտալ, ցալտել > ցեքել (միջին հայերեն, բարբառներ), ետընթաց լրիվ առնմանում՝ չրցան > ցրցամ (բրբ.), ոտներ > վրէններ, մատներ > մաններ (լրբ.), անալի > ալլի (Տիգրանակերտ), ալլի (Առտիալ), մատանի > մրենի (Տիգրանակերտ), ետընթաց մասնակի առնմանում՝ զփովեմ > սփովեմ, զրավիմ > սրափիմ, բնյրոնել > բմբոնել, արեսմբ > արեամբ, սկիս > սկիզբ (հին հայերենում), Հաղալ > Հախալատ, աստինան > աշտինան (միջին հայերեն): Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում այսպիսի անցումով դ + խույ պայրական (հպաշփական) կաղապարը սովորաբար փոխարինվում է խ + խույ պայրական (հոպաշփական) կաղապարով, թեև գրային աբստասության միտումով այդ հաճախ կանխվում է. այսպես՝ դպ > խպ (պողպատ, կողպել, կողպեք), դտ > խտ (զաղտնիք, կեղտ), դկ > խկ (բողկ, նողկալի, ժպտալ, ծաղկել, փողկապ), դբ > խբ (աղբատ), դբ > խբ (թուղթ), դփ > խփ (հղփանալ), դց > խց (թաղցր, թաղցած, թաղցկեղ), դշ > խշ (զեղչել, բաղչա): Շրթնայինից առաջ մ-ն հարաբերակցությունը թույլ է. այսպես՝ անբիծ||ամբիծ, Մոնբլան||Մոմբլան, կոնֆիսկացիա||կոմֆիսկացիա, ինֆորմացիա||իմֆորմացիա, որ տեղի է տալիս նաև ուղղագրական սխալների: Հմմտ. բամբակ||բանբակ, ամբիոն||անբիոն, ջեմպեր||ջենպեր, կոմպոտ||կոնպոտ, կոմբայն||կոնբայն, Տամբուլ||Տանբուլ, Սամվել||Սանվել, տրամվայ||տրսունվայ, սիմֆոնիա||սինֆոնիա, ամֆիթատրոն||անֆիթատրոն. սրանց մեջ էլ առկա է ետընթաց մասնակի տարնմանման միտում:

Լինում են նաև առաջընթաց-ետընթաց առնմանումներ միևնույն բառի մեջ, ինչպես՝ տեբաբիշտ > ամբաբիշտ (նպ > նբ, նբ > մբ), ետընթաց-առաջընթաց առնմանումներ, օրինակ՝ ապաձայնեղացում-ապաշնչեղացումով՝ յաղթել > յախտել: Կա և առնմանում-

տաբույնում կամ տաբույնում-առնում, ինչպես՝ Եղբայր > ասպար, Երախալ > Էրէխա, բոկիկ > բոբիկ:

Գրկն. տե՛ս հնչյունափոխությունը բառահոգվածում:

ԱՌՈՒԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ՝ || просодические (интонационные) знаки, կետադրական նշանների խումբ. գործադրվում են գրավոր խոսքում, տեքստում՝ առոգանական-հրեղ-երանգային որոշ տարրեր, օրինակ, շեշտը, հարցումը, բացականչումը արտահայտելու համար: Ժամանակակից գրական հայերենի և առհասարակ նոր հայերենի գրության մեջ գործածվում են առոգանության հետևյալ նշանները՝ շեշտ, հարցական նշան, բացականչական նշան:

Շեշտը (ударение) կամ շեշտանշանը հայերենի ուժային շեշտն արտահայտող նշանն է՝ [']։ Ժամանակակից գրական հայերենի բառական շեշտը նկատելիորեն թույլ է, և գրավոր տեքստում արտահայտվում, նշվում է միայն նրա սուր տարբերակը (սուր շեշտը)։ Շեշտանշան են կրում՝

ա) կոշականը և հրաման, հորդոր, կոչ արտահայտող բառերը. օր.՝ Պրոլետար-ներ բոլոր երկրների, միացե՛ք: Կրա՛կ, — հրամայեց սպան, Ամո՛ք գեղծարարներին: Եկե՛ք այստեղ, — ձայն տվեց ջոկատավարը: Արգելական հրամայականի շեշտը կրում է մի՛ արգելականը, շեշտանշանն էլ դրվում է նրա վրա. մի՛ գնա, մի՛ խոսի: Եթե բող-ը հրամայականի ձև է, շեշտակիր է (ըն՞դ, բողե՛ք): Ինչպես բայի հրամայականի ձևերը, այնպես էլ առհասարակ հրամայական հնչերանգ ունեցող բոլոր բայերը շեշտակիր են՝ չլարժվե՛լ, չլարժվե՛ս:

բ) Սաստկություն արտահայտող բառերը, կոշական ձայնարկությունները (Երբե՛ք, բնա՛վ, շո՛ւտ, ահա՛ց, դե՛ն), պատասխանական այո՛ և ո՛չ բառերը:

գ) Իմաստաբանական առանձնացումները՝ տրամաբանական շեշտի սրությունն ընդ-գծելու նպատակով. օր.՝ Դուք ո՛ր երկրում էլ լինեք, ձեզ պահեք արժանապատվությամբ: Ես Դե՛զ եմ դիմում: Դո՛ւ ես մեղավոր:

դ) Կրկնադիր շաղկապները՝ ո՛չ...ո՛չ, քե՛...քե՛, և՛...և՛, կա՛մ...կա՛մ:

Հարցական նշանը (вопросительный знак) ['] դրվում է հարցական առոգանու-թյուն՝ հնչերանգ ունեցող, հարցում արտահայտող բառի վրա, սովորաբար բառական շեշտին հարաբերակցող դիրքում. Դու ինչո՞ւ տխրեցիր: Ո՞րն է քո նշանաբանը: Նա-խապես է՞նչվել է պարույկ (կամ շուրջառ), թեպետ հին հունական պարույկի նշանի հետ այն ոչ մի կապ չունի: Երբեմն գործածվում է ենթադրական կամ կասկածելի առ-տահայտություն, բառի համար՝ սրանց վերջում, փակագծերի մեջ՝ (՝)։ 2. Ահառյանն այս հարցականը կոչում է կասկածական նշան: Որոշ հեղինակներ այս նշանակության համար գործածում են այլ լեզուների գրությունից վերցված (?) նշանը, որ հանձնա-րարելի չէ:

Բացականչական նշանը (восклицательный знак) [!], որ երբեմն ասում են Եր-կար կամ Երկարացման նշան, անցյալում մասնակիորեն նաև՝ զարմացական նշան, դրվում է բացականչական առոգանություն՝ հնչերանգ ունեցող, բացականչում արտա-հայտող բառի վրա. Ինչ՞ա՞ն մտահոգ էր այդ մարդը: Ի՞նչ թարմ են այս վարդերը: «Վա՛յ, վա՛յ, Մոսի ջան, ինձ մի րսպանիր»: Բանավոր խոսքում բացականչական հն-չերանգը հարուստ է ու բազմակերպ գրսևորումներ ունի, և մեկ նշանը բնականաբար չի կարող նրա բազմերանգությունը լիովին արտահայտել: Այդ պատճառով ընթերցողը սովորաբար խոսքաշարային իրադրությունից ինքն է արտածում ու ընկալում համապա-տասխան հնչերանգային տարրերը: Անցյալում, կապված ծաղրական, հեգնական վերա-բերմունքի արտահայտման հետ, գործածվել է բացականչականը կետով՝ [.]։ Նոր ժա-մանակներում որոշ հեղինակներ իբրև՝ ծաղրական նշան երբեմն գործածում են այլ լե-զուների գրությունից վերցված [!] նշանը, նաև սրա բազմակի՛ն՝ !!!, կամ գուգակցված

հարցականով՝ Զ!!, որ հանձնարարելի չէ: [!] նշանը գործածում են նաև դիմողական նշանակությամբ (նամակներում, գրություններում) և կամ այս ու այն խնդրի վրա ուղադրություն հրավիրելու նպատակով. օր.՝ Բարև՛, սիրելի Աշոտ! Ընկ. Հարություն-յան!, որ նույնպես հանձնարարելի չէ:

Առողջանությունը նշանները թեև հին սերում ունեն, քայքայ հայերենի գրության մեջ համեմատաբար ավելի ուշ են գործադրվել. քան, ասենք, տրոհության նշանները, Հայ անցյալի քերականությունը հունարենի հետևողությամբ այս խմբի մեջ էր առնչ հետևյալները՝ շնչո, բուք, պարույկ, սուղ, երկար, քալ, սոսկ, ապաքաբց, ենքամնա (ենքամայն), ստորատ: (Այս մասին տե՛ս նաև առողջանություն և կետագրություն բառահղվածներում):

ԿԵԼԻՆ. տե՛ս կետադրույթուն բառահոգվածում:

ԱՌՈՒԱՆՈՒԹՅՈՒՆ || процессия. լեզվական (հնչյունաբանական, բառային, քերականա-
կան) միավորների հնչարտասանական՝ շեշտադրական, հնչերանգային հատկությունների,
կանոնների, նորմաների ամբողջությունը և այն ուսումնասիրող բաժինը քերականու-
թյան (նաև տաղաչափության) մեջ: Հնում ևս առողանության կանոնների իմացությանը
կարևոր նշանակություն էր տրվում՝ հատկապես տեքստերի ճշգրիտ ու հմուտ ընթերցա-
նությունն ապահովելու նկատառումով: Թրակիացու «Քերականության արվեստի» հե-
տեղությունամբ և սրա հայերեն թարգմանությունից հետո այս խնդրին անդրադարձան
նաև հայ քերականները: Առանձնացվում էին առողանության չորս տեսակ՝ ոլորտով,
ամսմամբ, հսկող, կիրք, որոնք ունեն իրենց ենթատեսակները: Թեև դիտարկումների
հիմքում ընկած էին հին հունարենի առողանական իրողությունները, սակայն թարգմա-
նիչը և մեկնիչ-քերականները դրանց պարզաբանման, մեկնության կապակցությամբ վեր-
հանեցին նաև հայերենի առողանության մի քանի առանձնահատկություններ: Իսկ առո-
ղանության նշանների մի մասը, նույնությամբ կա՝ փոփոխություններով, հետագայում
օգտագործվեց հայերենի կետադրության մեջ:

Ուսումնական հիմնարկներում արտահայտում էր շեշտակիր վանկի (ներառա՞վորաբար) տոնի զրահորումները, փոփոխությունները, ներկայանում էր երեք ենթաստիպակով՝ սուր կամ սուր շեշտ, բույ, պարույկ: Սուրը (հայերեն թարգմանության մեջ՝ շեշտ) կամ սուր շեշտը բնորոշ է ձայնի բարձրության սուր բնույթով. գրավոր տեքստում նրա կենտրոնական նշանն էր [´], որը կարող էր դրվել վերջնականակամ՝ շեշտովոր, վերջընթեր վանկում՝ հարաշեշտովոր կամ հարաշեշտ, նախադերջընթեր վանկում՝ նախահարաշեշտովոր կամ նախահարաշեշտ: Շեշտի նշանը հայերենում դարձավ առհասարակ ուժային շեշտի արտահայտիչ և դրվեց շեշտված ձայնավորն արտահայտող տառի վրա, երբ այն որոշակիորեն (ուժգնության սրությամբ) առանձնանում է շեշտ ուժգնությունը երբեմն, առանց բավարար հիմքի, ներկայացվում էր իբրև շեշտի ուժգնություն՝ շեշտաբանություն (акцентология). այժմ մասնակիորեն «առողջանություն» տերմինը գործածում են տեղեկատվական նշանակությամբ: Բույը բնորոշ էր ձայնի բարձրության իջեցումով. նրա նշանը հայերենում գործածվեց իջնող հնչյունի համար և աստիճանաբար վերածվեց շարահյուսական դադար (ուրույն տրոհում) արտահայտող նշանի: Պարույկը բնորոշ էր ձայնի բարձրության բարձրացումով և իջեցումով, այսինքն՝ բարձրացող-իջնող շեշտն էր նրա նշանը, հիմնարկում՝ [~], հայերենում՝ [ˆ] դրվում էր վերջին վանկում (պարույկ) և նախադերջին վանկում (հարապարույկ կամ նախապարույկ): Հետագայում «պարույկ» տերմինով նշվել է հարցում արտահայտող առողջանությունը և նրա նշանը, այն է՝ հարցական նշանը [ʔ]:

Ումանակը բնութագրվում է վանկի կամ ձայնավորի քանակային հատկանիշով, երբ
 և՛ այն, թե՛ կարճ, նրա ենթատեսակներն են՝ երկայն և սուղ: Երկարը բն-

րոշ է ձայնի համեմատաբար մեծ տեղությունը. նրա նշանը, հունարենում՝ [—], հայերենում՝ [~], հետազայում մեզ մոտ վերաարժեքավորվում է՝ դառնալով երկարացման կամ բացականչական նշան: Սուղը բնորոշ է ձայնի համեմատաբար փոքր (կարճ) տեղությունը. նրա նշանը՝ սղանշանը, հունարենում՝ [—], հայերենում՝ [o], աստիճանաբար գործածությունից դուրս եկավ: Հասկանալի է այս, քանի որ հայերենը ձայնավորի քանակային (ամանակային) տարբերություն չի ճանաչում: Հետազայում այն դրվեց ու-ի վրա [ու]՝ վ արտասանելու նպատակով. քուական (=թվական):

Հազարը բնութագրվում է շնչեղ արտասանությամբ: Ենթատեսակներն են՝ րավը և սոսկը: Թավը որոշակի դիրքում (օրինակ, բառակազմում ձայնավորից առաջ) շնչեղի արտասանությունն է. նրա նշանը հունարենում՝ [·], հայերենում [⌈], մասնակի գործածությամբ առկա էր նույնիսկ ուշմիջնադարյան հայկական գրություններում, ինչպես, օրինակ, դրվում էր աւ-ի, իւ-ի վրա՝ գրային արտասանությունը ազդանշանելու միտումով: Սոսկը ազդանշում էր թավի բացակայությունը: Նրա նշանը հունարենում՝ [·], հայերենում [⌋], հետազայում վերաարժեքավորվեց, իսկ ավելի ուշ գործածությունից դուրս մնաց:

Լիբր առողջանության այն տեսակն է, որն ազդանշում է բառերի ու նոանյ բաղադրիչների գծային փոխհարաբերությունը, նրանց արտասանական անջատվածությունը կամ սերտությունը: Ենթատեսակներն են՝ ալպարացը, ենրամայնը, ստորատը: Ալպարացը հանդիպում է նաև ալպարաճ (ըստ էության ավելի ճշգրիտ) ձևով, կոչվել է նաև ներսահալ. նրա նշանը՝ [·] ազդանշում է ձայնավորի արտասանական բարեհնչունությամբ պայմանավորված գեղղումը: Հայերենում ստացել է նաև բառանջատման ցուցչի արժեք, օրինակ, ի նախդիրը և է օմանդակ բայը նախորդող բառից գրությամբ բաժանելու, անջատելու համար. ի նոսա, բարձր է: Այժմ ևս գործածվում է (մասնակիորեն), Ենրամայնը (հետազայում՝ ենյումհա) և նրա նշանը՝ [—] ազդանշում են բաղադրյալ բառերի բաղադրիչների արտասանական սերտությունը: Նշանը տեքստում դրվում է բաղադրիչների միացման վայրում՝ տակից (այստեղից էլ ներսահալիսն անվանումը) այն միտումով, որ տվյալ բաղադրությունը պետք է կարդալ, արտասանել միասնաբար, իբրև մեկ ամբողջություն. օր.՝ օրէնութոյց, մակդիր: Սա

պետք էր երկաթագրի անանջատ գրության մեջ բարդացվածը շրարդացվածից զանազանելու համար: Այժմ դարձել է տողադարձի նշան: Ստորատը նախապես բառաբաժանման ազդանշան էր. նրա նշանը [·] դրվել է երկու բառերի սահմանագծում՝ ստորին կողմից. հետազայում վերափոխվելով դարձել է ստորակետ՝ նոր կիրառություններով:

Երբեմն առողջական միավորները (դրանց գործառական հատկությունները, մասնավորապես իմաստատարների շերտ հաշվի առնելով) դիտվում են իբրև առանձին հնչյութաբանական տարրեր՝ առողջանություն (процодемы):

Գրկն. տե՛ս կենագրությունը բառահոգվածում:

ԱՌՏԻԱԼԻ ԲԱՐԵԱԼԻ||арднaлeскнй (ардеaлeскнй) диaлeкт, կոչվել է նաև Սուշավայի բարբառ, Ալստուհ-Հունգարիայի բարբառ. արեմտյան՝ կր ճյուղի բարբառ. խոսվել է Հեհաստանի, Հունգարիայի և Ռումինիայի հայաբնակ վայրերում (Տրանսիլվանիայում՝ Առտիայում, Սուշավայում ևն): Ներկայանում է խոսվածքային տարբերակներով (մասնակիորեն գործածվող լեհահայ բարբառ, հունգարահայ բարբառ, Սուշավայի բարբառ, նույնիսկ նաև Առտիայի բարբառ անվանումներն ըստ էության արտահայտում են հենց այդ տարբերակները): Զայնավորներն են՝ ա, է, ր, ի, օ, ու, օ, ու, հարուստ է էրկ-բարբառներով՝ աւ(au), իւ(iu), օւ(ou), ե(ie), իր(ie), կա նաև մեկ եռաբարբառ՝ եւ(ieu): Բաղաձայնական (պայթականների ու կիսաշփականների) համակարգը՝ եռա-

շարք (բ՝—բ—փ. ձ՝—ձ—ց). հմմտ. բերել > բ՝ էրել, կաղին > զաղին: Շեշտը՝ վերջնա-
վանկում: Առկա է ե-ի երկհնչյունացում յ նախադիր կիսաձայնով (միավանկների սկզբ-
ում), նույն դիրքում՝ ա-ից առաջ շրթնային վ-ի ավելացում: Գոյականն ունի թվի, հո-
լովի, առկայացման կարգեր: Հոգնակերտներն են՝ -եր, -ներ, -ի, -ուն, -դա՛մ, -դի՛մ,
-որա՛նք ևն: Որոշյալ հայցականում՝ գ- նախդիրը: Որոշ բառերի բացառականի վերջա-
գործությունը ձևավորվում է մ տարրով. օր.՝ մօռլմէ: Բոլոր հոլովները կարող են որո-
շիչ հոդ ստանալ: Անորոշ հոդը հետագայում է: Բայի եղանակներն են՝ սահմանական, ստո-
րադասական, հրամայական: Մասնակիորեն առկա է ու լծորդությունը: Ներկայի կաղա-
պարում՝ զի մասնիկ-բառը. զի սիրիմ, ապառնիում՝ բիլօր (<բի): Անցյալ կատար-
յալը չունի համադրական կաղապար:

Կրկն. Աճառյան Հ., Քննություն Առախալի բարբառի. Ե., 1953:

ԱՍԱՏՐՅԱՆ ՄԱՆՎԵԼ ԵԿՈՐԻ, սովետահայ լեզվաբան-հայերենագետ, ծնվել է 1926 թ.
մարտի 9-ին, էջմիածնի շրջանի Արագած գյուղում. բարձրագույն կրթությունն ստա-
ցել է Երևանի պետական համալսարանում. ցայսօր աշխատում է այնտեղ (այժմ որ-
պես հայոց լեզվի ամբիոնի պրոֆեսոր): 1954-ին ստացել է բանասիրական գիտություն-
ների թեկնածուի, 1970-ին՝ դոկտորի գիտական աստիճան, 1973-ին՝ պրոֆեսորի կո-
չում: Հիմնականում զբաղվում է ժամանակակից գրական հայերենի կառուցվածքի
ուսումնասիրությամբ և բարբառագիտության հարցերով: Ունի մի շարք հոդվածներ՝
նվիրված նույն կամ հարակից հարցերին:

Երկեր. *Խոսքի կուլտուրայի մասին* (Ե., 1958), *Բայի սեռը ժամանակակից հայ-
երենում* (Ե., 1959), *Ուրմիայի (Խոյի) բարբառը* (Ե., 1962), *Հոռու խոսվածքը*
(Ե., 1968), *Ժամանակակից հայերենի ձևաբանության հարցեր* (հ. 1—3, Ե.,
1970—1977), *Ժամանակակից հայոց լեզու* (Ե., 1983):

ԱՍՈՒՅԻ || ВЫСКАЗЫВАНИЕ, արտասանական ու բովանդակային պլաններով մեկ միաս-
նություն կազմող արտահայտություն, արտասանվածք, որն ունի հաղորդակցական, հա-
զարակցական-էքսպրեսիվ կամ միայն էքսպրեսիվ արժեք: Կառուցվածքով կարող է լի-
նել ձավայուն կամ համառոտ, գեղչումներով, ստեղծված լինել նույնական տարրերով,
բայց տարրեր վերակառուցումներով, ղորձադրելի լինել տարրեր իրադրություններում
կամ միայն տվյալ իրադրության մեջ:

Ասույթը խոսքային միավոր է, կարող է կառուցվածքով համընկնել նախադասու-
թյանը. կարող է ն՝ շահմընկնել: Տիպական ասույթները առավել նշանակավորված,
հնչերանգային ավարտվածություն ունեցող, բովանդակությամբ ևս ավարտագետ, ար-
տահայտչականությամբ հաղեցված միավորներ են՝ համապատասխան (հաղորդակցա-
կան, էքսպրեսիվ) հատկանշական միջոցներով: Նախադասությունը լեզվական միավոր
է և ունի առավել ընդգծված կառուցվածքային դրվածք: Սակայն երբեմն գծվար է
սահմանագծել այս երկու կարգի միավորները: Հայերենագիտական դրականությամբ մեջ
«ասույթ» տերմինով նշում են նաև որոշ դարձվածային արտահայտություններ, իմաս-
տային բառակապակցություններ, արտահայտություններ (հմմտ. ոռու речеице):

ԱՎԵՏԻՔՅԱՆ ԳԱՐԻԻԵԼ (1750—1827), անվանի հայագետ, եղել է Մխիթարյան միա-
բանության անդամ. ծնվել է Կոստանդնուպոլսում. ուսումնասիրությունը ձեռք է բերել
Մխիթարյանների մոտ: Եղել է քահանա, ընդհանուր աթոռակալ: Գիտակ էր բաղմաթիվ
լեզուների: Նրա «Քերականութիւն հայկական» (Վենետիկ, 1815, երկր. հրատ.՝ 1823 թ.)
գիրքը նշանավորեց հայ ինքնատիպ քերականության փուլը: Այն երկար ժամանակ հա-
նաչվում էր որպես գրաբարի լավագույն քերականություն: Հեղինակը վճռականապես
գնդ գուրս եկավ գրաբարի քերականության (նկարագրության) մեջ օտարամուտ, խորթ

ու արհեստական տարրեր, կաղապարներ մուծելուն և իր աշխատությանը ակնասոս-
օրինակ եղավ այդ խնդրում: Գրքի առաջին մասը զբաղած է արևմտահայերենով, Հմատ
գրաբարագետը հին գրական հայերենում ճանաչեց տասը հոլովում և վեց հոլով: Գրքի
երկրորդ մասը նվիրված է շարահյուսությանը: Նշանավոր հայագետը նաև նոր հայ-
կագյուն բառարանի հեղինակներից մեկն է (կազմել է ա տառի բառահոգվածները):
Հրատարակել է իտալերենի քերականություն (հայերեն)՝ «Քերականութիւն թաքանեան
լեզուի, աւանդեալ ի հայ լեզու հանդերձ տաճկական թարգմանութեամբ» (Վենետիկ,
1792): Կատարել է թարգմանություններ, պատմաբանասիրական (տեքստաբանական,
բառաքննական), մեկնողական աշխատանքներ: Վախճանվել է ղեկտեմբերի 24-ին, Վե-
նետիկում:

Գրկն. Աղայան Է. Բ., Հայ լեզվագիտության պատմություն, հ. 1, Ե., 1958: Զա-
հուկյան Կ. Բ., Գրաբարի քերականության պատմություն (XVII—XIX դդ.), Ե.,
1974: Սարգիսեան Բ., Երկհարիրամեայ գրականական գործունեություն և նշա-
նաւոր գործիչներ Վենետիկոյ Միսթարեան միաբանութեան, Վենետիկ, 1905:

ԱՐԱՐԿԻՐԻ ԲԱՐԲԱԽ||арабкерский диалект, արևմտյան՝ կը ճյուղի բարբառ, խոսվել
է Փոքր Հայքի հարավային մասի հայաբնակ որոշ վայրերում, այդ թվում և Արաբկիր
քաղաքում: Չայնավորներն են՝ ա, է, ի, օ, ու, ր, ւ: Միավանկների սկզբում առկա է
ե-ի երկհնչյունացում նախադիր յ կիսաձայնով. նույն դիրքում՝ ո-ին նախադիր վ շրթ-
նատամնայինի ավելացում: Առկա է ձայնավորների ներդաշնակության երևույթը: Բա-
ղաձայնական (պայթականների ու կիսաշփականների՝ հպաշփականների) համակարգը՝
եռաշարք խլաղուրկ (բ^հ-բ-փ, ձ^հ-ձ-ց): Գոյականն ունի թվի, հոլովի, առկայացման
կարգեր: Որոշ բառերի բացառականի վերջավորությունը ձևավորվում է մ տարրով.
գործիականում -օ՛ւ վերջավորությունը (ձէռքօք, խօսէլօք): Հատկացուցիչը հողառու է.
անորոշ հոգը՝ ետադաս: Բայը մասնակիորեն ունի ու լծորդությունը: Սահմանակա՞ն
ներկայի կաղապարում՝ զա(զօ)զու. ձայնավորասկիզբ բայի դեպքում սրանք կրկնվում
են՝ զէքա՛ զու, զօ զէքա՛ւ: Կա նաև շարունակականի ձև (ընը||նը օժանդակ բառով՝
զէքա՛ւ ընը). ապառնին՝ զի/յ տարրով. դի խմ|ւմ. դէքա՛ւ:

Գրկն. Անաոյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մ. 2, Ե., 1951: Գալիք բեկ
Մ. Ս., Արաբկիրի գաւառաբարբառը, Վիեննա, 1919:

ԱՐԱՄՈՅԻ ԲԱՐԲԱԽ||арамойский диалект, արևմտյան՝ կը (ըստ ոմանց՝ հա) ճյուղի
բարբառ. խոսվում է Սիրիայի Արամի գյուղում: Չայնավորների կազմը գրաբարի հա-
մեմատությամբ նկատելիորեն փոխված է. շիշտակիր ձայնավորները վերածվել են երկ-
բարբառների, կամ դարձել երկար, ինչպես՝ ա > օու, էու, ի, ու ևն: Հստ ոմանց կա
երաժշտական շեշտ: Առկա են բմայնացած ձայնավորներ, ձայնավորների ներդաշնա-
կության դեպքեր: Բաղաձայնական (պայթականների ու կիսաշփականների՝ հպաշփա-
կանների) համակարգը եռաշարք (ձայնեղ > խուլ, խուլ > ձայնեղ տեղաշարժերով). այ-
սինքն՝ բ-սլ-փ, ձ-ձ-ց: Գոյականն ունի թվի, հոլովի, առկայացման կարգեր: Որոշ
հայցականում՝ զ- նախդիրը, որոշիչ հոգը՝ ա. հատկացուցիչը հողառու է. անորոշ հո-
գը՝ ետադաս: Որոշ բառերի բացառականի վերջավորությունը ձևավորվում է մ տառ-
րով. կա նաև վերլուծական բացառական: Հոգնակերտներն են՝ -էյր, -նէյր, -ալ,
-աու՛ն ևն: Սահմանական ներկան կազմվում է գրաբարակերպ կամ հայ մասնիկ-բա-
ռով (հայ սիրվւմ «սիրում էմ»), ձայնավորասկիզբ բայի դեպքում՝ զ տարրով:

Գրկն. Արաբկյան Ա., Հայերենի նորագույն բարբառների մի նոր խումբ, Ե.,
1958:

ՄԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԲԱՐՐԱԼԻ||апаратский диалект. կոչել են նաև Նրեանի բարբառ (վերջինս պատմական անվանում է, որովհետեւ այժմ Երևանում խոսում են գրական հայերենով)։ արևելյան՝ ում ճյուղի բարբառ. խոսվում է Արարատյան դաշտում, Վայոց ձորում, Լոռու, Սպիտակի շրջաններում, Իրանական Ադրբեջանի որոշ վայրերում (այն էլ ոչ զանգվածային, հիմնականում հատվածաբար)։ Հնում, որոշ հայերենագետների վկայությամբ, սրա տարածքը համեմատաբար ավելի մեծ էր։ Սակայն Արարատյան աշխարհը պատմական շրջանում հաճախ եղել է բարբառախոս հայերի վերաբնակեցումների, բնակչության հարահոս տեղաշարժերի, հետեապես և միջբարբառային ուժեղ ներթափանցումների վայր։ Այս և այլ հանգամանքներ (մանավանդ երկրի տնտեսական ու քաղաքական անկայուն վիճակը) նկատելիորեն խանգարել են սույն բարբառի միասնականությունը։ այն ներկայանում է տարբեր խոսվածքներով (Լոռու, Աշտարակի, Քանաքեռի ևն), որոնք էական ընդհանրություններով հանդերձ՝ ունեն հնչյունական, բառային, քերականական տարբերություններ։ Այս բարբառը իր հորինվածքի հիմնական գծերով էական դեր է կատարել գրական արևելահայերենի ձևավորման գործում։ Գրական (գրավոր) արտահայտություններ ունի մի շարք դրոշների (հատկապես և. Աբովյանի և Պ. Պողոսյանի) առանձին ստեղծագործությունների շնորհիվ։

Ձայնավորներն են՝ ա, է, օ, ու, ի, լ։ որոշ խոսվածքներում կան երկբարբառային զարգացումներ, ինչպես՝ ե(іе), ո(ио)։ Միավանկների սկզբում՝ ե > յէ (եզն > յէզ), երկվանկ-բազմավանկների սկզբում՝ ե > է կամ ի. երախայ > էրէխա, երեկոյ > իրիկուն։ Միավանկների սկզբում նաեւ՝ ո > լօ։ Խոսվածքների մեծ մասում բաղաձայնական (պայթականների ու կիսաշփականների՝ հպաշփականների) համակարգը՝ եռաշարք, թեև բարբառագետների զգալի մասը ճանաչում է քառաշարք համակարգ (բ՛-բ-պ-փ, ծ՛-ծ-ծ-յ)։ Եռաշարքային լինելը պայմանավորված է նրանով, որ շնչեղությունը ձայնեղների խմբում հնչույթատարբերիչ արժեք չունի։ Որոշ խոսվածքներում առկա է ե > ֆ անցում (դիրքային սահմանափակությամբ). հոռք > ֆոռք։ Մասնակի տարածքում նկատվում են ձայնեղ հ-ի առկայություն, Լտնայեղվային պայթականների քմայնացում, օրինակ, Լտնայեղվայինի կիսաշփականացում, գ > ջ, կ > ճ, ֆ > շ (գինի > ջ՛ինի, ֆեփ > շէփ)։

Գոյականն ունի թվի, հոլովի, առկայացման կարգեր։ Հոգնակերտն է են՝ -էր, -եէր, -ի, -առլեմ, -տիմ, -տիմմ են։ Բացառականում՝ -ից, -ուց, գործիականում՝ օվ, ներդոյականում՝ -լւմ վերջավորությունները։ Համագրական ներդոյական կազմվում է նաև անձնանունների դեպքում։ «Սեռականը» հիմնականում առանց որոշիչ հոգի է։ Կա անձի ու իրի քերականական տարբերակում։ Բայական կարգերը հիմնականում ընդհանուր են արևելահայ գրական լեզվի հետ։ Օժանդակ բայը եղակի երրորդ դեմքում՝ ա. ալիստլւմ ա։

Բայագետի խոսվածքում (ոմանք սա համարում են Լեթաբարբառ, ոմանք էլ առանձին, ինքնուրույն բարբառ) նկատելի են ուրույն գծեր. ա) առկա է առաջնային շարքի քմայնացած ա, բ) հ > խ անցում, հայր > խէր, գ) գալ, լալ, տալ բայերի անկատարը՝ -ում մասնիկով. զալում, լալում, տալում, դ) վաղակատարը՝ ր տաւրով. էկէր, առէր. կրավորական և շեղոք բայերի հարակատարում՝ -ուկ (ֆրնուկ, պառկուկ), ե) օժանդակ բայը կարող է կրկնվել՝ դրվելով դերբային նախահար ու վերջահար. շլւմ տալում էմ, ի՞նչ էս ասում էս. գ) ձայնավորահանգ բառերն ստանում են կրկնակ հոգ՝ նք. ձինք, կտտունք, ձնունք։

Ըստ Մ. Ասատրյանի՝ Լոռու խոսվածքը (Երևանի կամ Քանաքեռի խոսվածքի համեմատությամբ) առանձնանում է հետևյալ հիմնական գծերով. ա) զրաբարի ո, ե հարգ ձայնավորների դիմաց որոշ դեպքերում՝ երկբարբառացում. ո > ուօ, ե > իէ, բ)

ն) > ք անցում բաղաձայն + ն վերջնահանգում, գ) բառասկզբում ձայնեղ ճ-ի հալկում (որոշակի դիրքում), զ) -նի հոգնակերտի առկայություն, ե) երբեմն բացառականի ց-ի անկում, զ) ստացական հոգնակու կաղապարը՝ -նէրուս մասնիկով, է) պայմանականում զուգահեռաբար՝ կա օժանդակ տարրի գործածություն (զրէէմ կա, զրէէնէ կա):

Գրկն. Անաոյան Հ., Հայ բարբառագիտություն (էմինյան ազդագրական ժողովածու, հ. Ը, Մ.—Նոր Նախիջևան, 1911): Ասատույան Մ. Խ., Հոռու խոսվածքը, Ե., 1968, Բաղդասարյան—Խափալցյան Ս. Հ., Արարատյան բարբառի խոսվածքները Հոկտեմբերյանի շրջանում, Ե., 1973, Բաղդամյան Ռ. Հ., Հայերեն բարբառներ (Սևանա լճի ավազանի խոսվածքները), Ե., 1972, Ղաերիյան Ա., Հայ բարբառագիտություն, Ե., 1953:

ԱՐԴՎԻՆԻ ԲԱՐԲԱՆԻ||ардвинский диалект, արևելյան՝ ո ճյուղի բարբառ. խոսվել է Արդվին քաղաքում և շրջակա հայաբնակ որոշ գյուղերում. այժմ նրանով խոսում է Սև ծովի կովկասյան ափերի հայ բնակչության մի մասը: Զայնավորական կազմով նման է Կարևո բարբառին. առկա է միավանկների սկզբի ե-ի երկհնչյունացում նախադիր կիսաձայնով. նույն դիրքում ո-ից առաջ վ շրթնատամնայինի հավելում: Ծրկվանկ—բազմավանկների սկզբում հին ո-ի պահպանում՝ ուղի > օւղի: Բաղաձայնական (պայթականների ու կիսաշփականների՝ հպաշփականների) համակարգով՝ զրաբարակերպ (եռաշարք). դիրքով պայմանավորված որոշ ձայնեղներ վերածվում են խուլերի, որոշ խուլեր՝ ձայնեղների: Վերջնադիրքում կարող է տեղի ունենալ հնչյունի անսովոր անկում. ես > յէ, ւյս > է: Գոյականն ունի թվի, հոլովի, առկայացման կարգեր: Կա նաև անձի ու իրի քերականական տարբերակում: Հոգնակերտներն են -լւ, -նէւ, -էրօւ, -ստան, -անէւ, -ղանէ ևն: Բացառականում առկա են -(ի)մէն, -(ու)մէն, ներգոյականում -ում վերջավորությունը: Ցուցական դերանունների սեռականի, տրականի ու դրանցից կազմված ձևերի հիմքում կա մ տարրը (սա—սմա—սման): Հատկացուցիչ հոդառու է: Անկատար դերբայն ունի -լիս, -ալիս մասնիկները. ներկայի կաղապարում այս անկատարը զուգորդվում է օժանդակ բայի հետ. զրէլիս իմ, կարբալիս իմ: Հաս. Գ. Բ. Զահուկյանի՝ Արդվինի բարբառը Թբիլիսիի բարբառի խոսվածքն է:

Գրկն. Անաոյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մ. 2, Ե., 1951, Ալավերդյան Ս., Արդվինի բարբառը (թեկնած. դիս., անտիպ, Ե., 1969): Զահուկյան Գ. Ս., Հայ բարբառագիտության ներածություն, Ե., 1972:

ԱՐԵՆ—ՀԱՎԱՐԻՔԻ ԲԱՐԲԱՆԻ||арен-аварикский диалект, ասում են նաև Հավարիքի (Հավարիկի) բարբառ, այժմ նաև՝ Արենի բարբառ. արևելյան միջճյուղային (ում և ո ճյուղերի) բարբառ, որոշ հատկանիշներով հարում է Ղարաբաղի, այլ հատկանիշներով՝ Ղարադաղի բարբառին: Խոսվել է Աղբ. ՍՍՀ-ի նախկին Արեն գավառի հայ բնակչության կողմից, այժմ խոսվում է հալոյանի շրջանի Նամեթաբաղ գյուղում (նշված շրջանում է նաև Հավարիկ գյուղը) և Երևանի Նոր Արեն ավանում: Զայնավորներն են՝ ա,

օ, ու, է, ի, ր, ւն, օ, ու, ր: Մասնակիորեն առկա է ձայնավորների ներդաշնակություն երևույթը: Բաղաձայնական (պայթականների ու կիսաշփականների՝ հպաշփականների) համակարգը՝ եռաշարք (բ—պ—փ, ծ—ծ—ց): Ծտնալեզվային պայթականներն ունեն քմայնացած տարբերակներ: Բացակայում է ֆ խուլ շփականը: Առկա է կիսաշփականի շփականացում նախաբաղաձայնական դիրքում: Գոյականն ունի թվի, հոլովի, առկայացման կարգեր: Հիմնական հոգնակերտներն են՝ -լւ, -յէւ, -իյէւ, -էրէ, -էն: Բացառականում՝ -ան/-յան, գործիականում՝ օ, ներգոյականում՝ -ում/-ւմ վերջավորությունները: Հատկացուցիչը որոշիչ հոդ է ստանում: Կա նաև անձի ու իրի քերականական

լովի, առկայացման, անձի ու իրի կարգեր: Անվանական հարացույցում կան 5 հոլով (ուղղ.—հայցական, սեռ.—տրական, բացառական, գործիական, ներգոյական), դերանվանականում՝ 6 հոլով (սեռականը և տրականը ձևաբանորեն տարբերակված են): Առկա են ներքին ու արտաքին հոլովումներ (ըստ եզակի սեռ.—տրականի կազմության): Այսպես ստացվում են հինգ արտաքին (ի, ու, ան, վա, ոչ) և երկու ներքին (ա և ո) հոլովումներ. ներքինը կարելի է բնութագրել իբրև ու/ա, յու/յա, այ/ո հոլովումներ: Հոգնակիում առավել տիրապետող է ի հոլովումը (այն բառերի համար, որոնք հոգնակի ուղղականում ունեն —եւ կամ —ներ վերջավորությունները), որոշ բառերի հոգնակին, մասնավորապես ուղղական—հայցականում —իկ, —այի, —անի, —ոնի, —ենի, —ունի մասնիկներն ունեցողները հետևում են արտաքին 9 հոլովմանը: Ընդհանրականն ի հոլովումն է. սրան հետևում է բառերի բացարձակ գերակշռող մասը: Բացառականի վերջավորությունն է —ից (ու հոլովմանը հետևողների համար՝ —ուց). գործիականում առկա է —ով, որոշ բառերի համար՝ —բ, ներգոյականում՝ —ում վերջավորությունը: Բառերի որոշ խմբերի ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է վերլուծական կադաստրով (սեռ.—տրականով և մեջ կապով): Մի քանի բառ ունեն այլաձև հոլովում (աղջիկ, օւեր ևն):

Հիմնական հոգնակերտներն են՝ —եւ (միավանկների համար, նաև մեկուկես վանկանի այն բառերի համար, որոնց գաղտնավանկը երկրորդ եզրում է. միավանկ գոյականը բարդության վերջնաբաղադրիչի դիրքում պահպանում է —եւ հոգնակերտը, ինչպես՝ վայրեր, դաշտեր և առտավայրեր, մալուղաշտեր), —ներ (երկվանկ-բազմավանկների համար). —ներս (<ներ + ս), —ներդ (<ներ + դ), —ներն կամ —ները (<ներ + ն/ը) կադաստրները գործածվում են ստացական (բաշխական) ու խնդրական հոգնակիներ կազմելու համար (ձեռքներս, ոտքներդ, վրսներս, հետներդ)՝ նայած թե ինչ հիմքերի են լավելանում:

Առկա են որոշյալ, անորոշ, ստացական, դիմորոշ, ցուցական տոումներ: Որոշյալ առման ցուցիչն է —ն/ը մասնիկը. անորոշ առումն արտահայտվում է տնհոլովյալով կամ մի անորոշ դերանունով, որը բերվում է նախադաս. մի մասը, մի լեկն: Մյուս առումներն իրացվում են —ս, —դ, առանձին դեպքերում՝ նաև —ն(—ը), մասնիկներով: Ցուցական առման ոլորտը խիստ նեղ է: Բոլոր հոլովները կարող են ստանալ ս և դ հոգերը. որոշիչ հոգ առնում են միայն ուղղ.—հայցական և սեռ.—տրական հոլովները:

Որականական ածականներում բերականորեն տարբերակվում են համեմատության բաժաններ (զրական—բաղդատական—գերադրական): Դերանունների մեջ առկա են հոլովման երկու տիպ՝ դերանվանական (դերանվանական-անվանական) և անվանատիպ: Զարբերությունները դրսևորվում են հիմնականում ուղղական, սեռական, տրական, հայցական հոլովներում և մյուսների հիմքակազմության մեջ:

Բայն ունի դիմավոր ու անդեմ ձևեր, և և ա լծորդություններ, անբայածանց և բայականցավոր տեսակներ, եղանակի (սահմանական, հրամայական, ըղձական, հարկադրական կամ անհրաժեշտության, պայմանական-ենթադրական), ժամանակի (ներկա, անցյալ, ապառնի, ժամանակային երեք տեսակներով), կերպի (կատարված—կատարվող—կատարելի, տեսական—ոչ տեսական), ղեմի (առաջին, երկրորդ, երրորդ), թվի (եզակի, հոգնակի), բայասեռի (ներգործական, կրավորական, չեղոք, նաև՝ պատճառական կամ պատճառական—ներգործական), հաստատման—ծիտման կարգեր: Անորոշի հիմքի բայածանցներն են՝ սոսկածանցները (—սուի-, —ուի-, —նի-, —չ-), կրավորական —վ- ածանցը, բազմապատկականները (—տ-, —ատ-, —ուտ-, —կուտ-), պատճառականները (—ազն-, —եզն-, —ցն-): Անցյալ կատարյալի հիմքում սրանց մի մասը պահպանվում է, մի մասը՝ փոփոխվում, և կամ ավելանում է նորը: Հարուստ է դերբայական ձևերով՝ անորոշ, անկատար I, անկատար II, կատարելի I, կատարելի II, վաղակատար, հարակատար, ենթակայական, միտական: Բայի համադրական բոլոր ձևերը

կազմվում են երկու հիմքով՝ անորոշ դերբայի և անցյալ կատարյալի հիմքերով։ Սահմանականի ներկան կազմվում է անկատար դերբայով և օժանդակ բայի (եմ-ի շարք) ներկայի ձևերով։ Ըղձականի ձևերը կազմվում են անորոշ դերբայի հիմքով և դիմային վերջավորությունների շարքերով։ անհրաժեշտության եղանակը կազմվում է ըղձականի ձևերով և պիտի եղանակիչով, «պայմանական—ենթադրական» եղանակը կազմվում է ըղձականի ձևերից՝ կը նախամասնիկով։ հրամայականի կաղապարը ձևավորվում է անորոշ դերբայի կամ անցյալ կատարյալի հիմքով և համապատասխան գիմային վերջավորություններով։ Բուն՝ հիմնական և երկրորդական բաղադրյալ շարքերը միմյանց հակադրվում են ոչ տևական ու տևական կերպիմաստներով (հմտ. զրում եմ և զրելիս եմ լինում, ֆեաժ եմ և ֆեաժ եմ լինում)։ Կան նաև անկանոն ու պակասավոր բայեր։ Ժխտական ձևերը կազմվում են շ- նախամասնիկով։ այն ավելանում է համադրական ձևերին, օժանդակ բային, պիտի եղանակիչին։ ուրույն՝ բաղադրյալ կազմություն ունի «պայմանական—ենթադրական» եղանակի ժխտականը։ հրամայականի ժխտական կաղապարներում գործում է մի արգելականը (նախահար բառ-մասնիկը)։

Շարահյուսական կառուցվածքում բնորոշ միավորներ են բառակապակցություններն ու նախադասությունները։ կան միակազմ ու երկկազմ, պարզ ու բարդ նախադասություններ։ նախադասության անդամների դործառությամբ հանդես են գալիս նյութական իմաստ ունեցող խոսքի մասերը։ կայուն՝ շտրոհվող բառակապակցությունները, կապական հոլովառությամբ ձևերը։ Որոշիչը, հատկացուցիչը հիմնականում նախադաս են, բացահայտիչը՝ ետադաս։ Շարահյուսությունը իր հիմնական դրսևորումներով աղատ է։ նախադասության որոշ անդամների միջև առկա է համաձայնություն։

Ունի հարուստ բառապաշար, դարձվածաբանություն, ոճաարտահայտչական միջոցներ, մշակված տերմինաբանություն։ Փոխառություններ են կատարվում գրաբարից, միջին դրական հայերենից, քարքառներից, արևմտահայ դրական լեզվից, այլ լեզուներից (վերջին դեպքում գերազանցապես ոուսերենի միջոցով)։ Բառային կազմը հիմնականում բառարանագրված է։ Բառակազմական կաղապարները էապես ավանդական են, կարևոր տեղ (դեր) ունեն նաև հասլավական բաղադրությունները։

Կրկն. Աբեղյան Մ., Հայոց լեզվի տեսություն, Ե., 1965։ Աբրահամյան Ս. Գ., Ժամանակակից հայերենի քերականություն, Ե., 1969—1975։ Աղայան Է. Բ., Բարսեղյան Հ. Խ., Հայոց լեզու. դասագիրք 5—7-րդ դասարանների համար, Ե., 1965—1982։ նույն հեղինակների՝ Հայոց լեզու. դասագիրք 4-րդ դասարանի համար, Ե., 1973—1982։ Ահառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մ. 2, Ե., 1951, նույնի՝ լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 1—6, Ե., 1952—1971։ Ասատրյան Մ., Ժամանակակից հայոց լեզու, Ե., 1983։ Գալստյան Ս., Հայոց լեզու (ուսումնական ձեռնարկ), Ե., 1965։ Գրիգորյան Ա. Վ., Հայոց լեզու. դասագիրք միջնակարգ դպրոցի 8—10-րդ դասարանների համար, Ե., 1953։ նույնի՝ Հայոց լեզվի դասագիրք (տեխնիկումների և ուսումնարանների համար), Ե., 1963։ Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 1, հեղինակներ՝ Առաքելյան Վ. Դ., Խաչատրյան Ա. Հ., Էլոյան Ս. Ա., Ե., 1979։ հ. 2, հեղինակներ՝ Աբրահամյան Ս. Գ., Պառնասյան Ն. Ա., Օհանյան Հ. Ա., Ե., 1974։ հ. 3, հեղինակներ՝ Աբրահամյան Ս. Գ., Պառնասյան Ն. Ա., Օհանյան Հ. Ա., Բաղիկյան Խ. Գ., Ե., 1976։ Հայոց լեզվի զարգացումը սովետական շրջանում (հեղինակային կոլեկտիվ), Ե., 1973։ Հայոց լեզու, I մաս, Ա պրակ (հեղինակներ՝ Զահուկյան Գ. Բ., Աղայան Է. Բ., Առաքելյան Վ. Դ., Քոսյան Վ. Ա.), Ե., 1980։ II մաս (հեղինակներ՝ Աբրահամյան Ս. Գ., Առաքելյան Վ. Դ., Քոսյան Վ. Ա.), Ե., 1975։ Պալստանյան Ստ., Ընդհանուր տեսություն արևելյան նոր գրավոր լեզվի հայոց. Թիֆլիս, 1870։ Պողոսյան Պ., Հայոց լեզու։ Ուսումնական օժանդակ ձեռնարկ

բուհ ընդունվողների համար, Ե., 1969—1976: Ջահուկյան Գ. Բ., Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը, Ե., 1964. նույնի՝ Հայոց լեզվի զարգացումն ու կառուցվածքը, Ե., 1969. նույնի՝ Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974: Սևակ Գ., Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Ե., 1955: Սուրիասյան Ա. Մ., Ժամանակակից հայոց լեզու, Ե., 1982:

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ԿՐԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒ||западноармянский литературный язык, ասում են նաև ժամանակակից՝ առդի առևմտաճայ գրական լեզու, գրական առևմտահայերեն, առևմտահայ գրական աշխարհարար, կամ պարզապես առևմտահայերեն, թեև վերջինս հասկացվում է նաև առհասարակ նոր հայերենի առևմտահայ ճյուղը, սկսած 17-րդ դարից մինչև մեր օրերը՝ գրական ու ժողովրդախոսակցական տարբերակներով (անցյալում երբեմն կոչում էին տունկահայերեն)։ առևմտահայ գրական լեզուն է, առևմտահայ աշխարհարարի գրական տարբերակը. կազմավորվել է կր ճյուղի բարբառախմբի, մասնավորապես պոլսահայ բարբառի հիմքի վրա: Թեև առևմտահայերենի տարբերը իրենց զգալ են տալիս դեռևս միջինհայերենյան մատենագրության մեջ, այնուամենայնիվ, իրեն լեզվական նոր որակ, այն հիմնականում ուրվագծվում է սկսած 17-րդ դ-ից: Որպես գրական լեզու իր ձևավորումը ավարտեց և ընդհանուր ճանաչում ստացավ 19-րդ դ-ի կեսերին: Արևելահայ գրական աշխարհարարի հետ միասին գրաբարի նկատմամբ հաղթանակ տարավ հայտնի գրապայքարով: Նրանով ստեղծվեց հարուստ ու բազմաբնույթ գրականություն. ունեցավ լայն գործառնություններ, դարձավ առևմտահայ գիտական ու գեղարվեստական գրականության, մամուլի, թատրոնի, դպրոցների, հրապարակախոսության լեզուն. նրանով են ստեղծագործել Մ. Պեշիկթաշլյանը, Պ. Դուրյանը, Մ. Մեծարենցը, Դ. Վարուժանը, Սիամանթոն, Գ. Զոհրապը, Ե. Օտյանը, Հ. Պարոնյանը և այլ մեծանուն գրողներ: Թուրքական բարբարոսների կողմից առևմտահայության բնաջնջման կամ տեղահանության հետևանքով թուլացած առևմտահայ գրական լեզվի հասարակական հիմքերը, այն մնում է իբրև սփյուռքահայության հիմնական ղանգվածի գրական (ու խոսակցական) լեզուն: Պահպանում է գրաբարյան (հին, ավանդական, մեսրոպյան) ուղղագրությունը, այբուբենում կան նաև և, օ, ֆ տառերը, արևելահայերենի հանդեպ ունի նաև կետագրական մասնակի տարբերություններ:

Հնչյունական համակարգում ձայնավորների կազմը նույնն է արևելահայերենի հետ՝ ա, ե(է), ո(օ), ի, ու, ը. կան երկհնչյուններ՝ այ, եա, իւ, ոյ ևն: Բաղաձայնական (պայթականների ու կիսաշփականների՝ հպաշփականների) համակարգը երկշարք է՝ ձայնեղ > շնչեղ խուլ և խուլ > ձայնեղ տեղաշարժերով: Շեշտը ուժային է, արտահայտվում է զերազանցապես վերջնավանկում. որոշ ձայնավորներ ու երկհնչյուններ հնչյունափոխվում են: Առհասարակ ձևակազմական կաղապարներում առևմտահայերենը նկատելիորեն սահմանափակել է հնչյունափոխ հիմքերը:

Քերականական կառուցվածքը դերազանցապես կցական է: Գոյականն ունի հոլովի, թվի, առկայացման կարգեր: Անվանական հարացույցում առկա են 4 հոլով (սեռական — տրական, հայցական — ուղղական նույնացումով), դերանվանակում՝ 5: Գերանունների որոշ ձևեր պահպանել են հայցականը, ունեն գ-նախդիրը: Բացառականի մասնիկն է՝ -ի (ն): Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է վերլուծական ձևով (սեռ.— տրականով և մեջ կապով): Կան ներքին ու արտաքին հոլովումներ. ընդհանրական է ի հոլովումը. հոգնակին հետևում է հիմնականում ու հոլովման: Մասնակիորեն կան նաև հոլովման հետախ (գրաբարատիպ) ձևեր: Հիմնական հոգնակերտներն են՝ -եր (միակնների համար, նաև մեկուկես վանկանի այն բառերի համար, որոնց գույտնավանկը երկրորդ եզրում է. միավանկ գոյականը բարդության վերջնաբաղադրիչի դիրքում պահպանում է -եր հոգնակերտը), -ներ (երկվանկ-բաղմավանկների համար), երեխա (< եր-նի-ս), երեք (< եր-նի-ք), երեխն (< եր-նի-ն) կաղապարները օգտագործվում են

ստացական (բաշխական) հոգնակու համար (սիրտերնիս, ոտքերնիդ)։ Առկա են որոշ-
յալ, հնորոշ, ստացական, դիմորոշ, ցուցական առումներ։ Որոշյալ առման ցուցիչն է
-ն/-ը մասնիկը. անորոշ առումն արտահայտվում է անհոդությամբ կամ ետադաս-
մը/մըն մասնիկ-բառով (մարդ մը, գիրք մըն ալ...)։ Մյուս առումներն իրադրվում են
-ս, -դ (առանձին դեպքերում նաև -ն կամ -ը) մասնիկներով։ Թուր հոլովները հոդա-
րու հն։ Բայն ունի դիմավոր ու անդեմ ձևեր, ե, ա, ի, մասամբ և ու լծորդություններ,
եղանակի (սահմանական, ըղձական, հրամայական), ժամանակի (ներկա, անցյալ,
ապագանի), կերպի (կատարվող, կատարված, կատարելի, ոչ տևական—տևական), դեմքի
(առաջին, երկրորդ, երրորդ), թվի (եզակի, հոգնակի), բայասեռի (ներգործական,
կրավորական, չեզոք, նաև՝ պատճառական կամ ներգործական-պատճառական), հա-
ստատման-ժխտման կարգեր։ Ըղձականի համադրական ձևերը կազմվում են անորոշ
դերբայի հիմքով և դիմային վերջավորություններով. սահմանական եղանակի ներկան
հետևում է ըղձական ձևին՝ կը (միավանկներից առաջ՝ կու) մասնիկ-բառով. հմմտ.
գրեմ և կը գրեմ։ Ապագանի կադապարվում է սլիսի օժանդակ բառով (սլիսի սիրեմ
սսիրելու եմ)։ զուգահեռաբար գործածելի են նաև գեքբայով և օժանդակ բայով կազմ-
ված ձևեր (սիրելու եմ)։ Կան նաև երկրորդական բաղադրյալ ժամանակաձևեր։ Սահ-
մանականի անկատար ներկա և անկատար անցյալ ժամանակաձևերի ժխտականը
կազմվում է անորոշի մի տարբերակով (ձևափոխությամբ), որն ունի -եւ (-իւ) վեր-
ջամասնիկը. հմմտ. կը գրեմ և չեմ գրեւ, կը խօսիմ և չեմ խօսիւ։

Շարահյուսական կառուցվածքում էական տարբերություններ չունի արևելահայերե-
նից. հանդիպում են հնատիպ որոշ շաղկապներ ու կապական զուգորդումներ, նախդրա-
վոր կառույցներ, բառերի կայուն դասավորության ուրույն կիրառություն ևն։

Ունի հարուստ բառապաշար. բառաշերտերում զգացվում է գրաբարյան նստվածք.
բառակազմությունը հետևում է հնուց ևկող (ընդհանուրհայերենյան) կադապարներին.
տարածված է նաև հապավումը։ Կան այնպիսի բառեր, որոնք արևելահայերենում չեն
գործածվում (կամ եթե գործածվում են, ապա այդ լինում է արևմտահայերենի ազդե-
ցությամբ), ինչպես՝ ակուս (ատամ), աղեկ (լավ), ֆով (մոտ), սղջնակ (աղջիկ բառի
փաղաքշական ձևը), աղվուր (սիրուն, գեղեցիկ) ևն։ Արևմտահայերենի մշակությունը տար-
վեց օտարամուտ տարրերի համատարած, հախուռն մերժման ուղիով. նույնիսկ «մի-
ջտզգային» լայն ճանաչում ստացած շատ բառեր փոխարինվեցին ազգային (հաճախ նո-
րահնար) ձևերով. օր., ավտոմեքենա > ինֆնսիշարժ, տանկ > հրասայլ, ռադիո > ձայնա-
սլիյուտ ևն։ Կան ինքնատիպ դերանուններ, մակբայներ՝ աս, ատ, ան, ասդին, անդին,
նուս ևն։

Իրկն. Աբրահամեան Ս. Գ., Վերդեան Բ. Յ., Քոսեան Վ. Ա., Հայերէն լեզուի դա-
սագիրք, Ե., 1966։ Անառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մ. 2, Ե., 1951.
նույնի՝ Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 1—6, Ե., 1952—1971։
Անեմյան Վ. Լ., Գրական արժեւորահայերենի ձևավորումը, Ե., 1971։ Այտրենեան
Ա., Քննական քերականություն աշխարհարար կամ արդի հայերէն լեզուի, Վիեննա,
1866։ Շանբազյան Տ. Ս., Արևմտահայ աշխարհարարի առաջացումը, Ե., 1963.
Ջանուկյան Գ. Բ., Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը, Ե., 1964. նույնի՝ Հայոց
լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Ե., 1969։

ԱՐՄԱՏ||корень, հիմնական ձևույթ. արտահայտում է շտարբերակված, շամբողջացած
բառիմաստ. սովորաբար գործասում է բառաձևի կազմում. երբ այն ձևավորվում է քե-
րականորեն (որևէ ձևույթով, մասնիկով, նույնիսկ զրո ձևույթով) և դուրս է գալիս
նախադասության ոլորտ, համընկնում բառին։ Այս դեպքում նա կոչվում է աբմատա-
կան բառ (корневое слово), ինչպես՝ հաց, ջուր, լույս, ֆաղաֆ, մեծ, կաբն ևն։ Ի տար-

բերություն երկրորդական ձևությոնների՝ կոչվում է արմատական կամ հիմնական ձևությոն։ Բառի կազմում հիմնական, անհրաժեշտ (պարտադրական) տարր է. առանց արմատի բառ լինել չի կարող։ Արմատն էլ ունի իր հնչյունային կաղապարը (հնչյունային կազմը)։ Բաղադրյալ բառի կազմում կարող է լինել մեկ և մեկից ավել (երկու, երեք, հայերենում գրեթե չորսից ոչ ավել) արմատ։ Հայերենի արմատի մեջ հնչյունաբանական կաղապարները խառնվել են։ Միահնչյուն՝ միահնչույթ արմատներ թեև սակավ, բայց լինում են։ Հայերենում միաբաղաձայն արմատ գրեթե չկա. կան, սակայն արմատահնչյուններ։ որոնք երբեմնի տիպական արմատի ուրույն զարգացման արդյունք են (ինչպես՝ է ձայնավոր տարրը մանրէ բառում, է ռժանդակ բայը են)։ «Արմատահնչյուն» ասելով այժմ հասկանում են նաև արմատի հնչյունը, արմատի կազմում գործառող հնչյունը (երբ, օրինակ, ասում ենք՝ «արմատահնչյունի փոփոխություն»)։ Հիմնականում լինում են բաղաչայնների ու ձայնավորների կապակցություններով ստեղծված արմատներ (այ, ջուր, քար, լի, ուժ, քամի են)։ Հայերենում միայն ձայնավորների կապակցությամբ կազմված բառ չունենք։

Ըստ խոսքիմասային բաղադրությունների զանազանում են՝ անվանական արմատ (именный корень), բայական արմատ կամ բայարմատ (глагольный корень)։ Լինում են նաև խառը գործող արմատներ։ Բայական են, օրինակ՝ խոս-, փրկ-, վազ- (խոսել, փրկել, վազել)։ Բայց դրանցով կազմվում են նաև անուններ, բայանուններ (խոսք, փրկականք, վազք)։

Իմաստաբանական պլանում որոշ արմատական բառեր կարող են հարստերակցվել մասնիկների հետ, օրինակ, սպասարկու պարզ՝ արմատական կապերը։ Ձևակաղմական պլանում արմատը կարող է համընկնել այս կամ այն հիմքին (հուլվահիմք, բայահիմք, հոգնակիակազմ հիմք են)։ այս դեպքում կունենանք պարզ կամ արմատական հիմք. օր.՝ սեղան + գրո ձևությ, սեղան + ի, գտ + ա, լո + ալ։ Պատմականորեն առանձնացվում է ստուգաբանական արմատ (этимологический корень), որը բացահայտվում է հատուկ՝ ստուգաբանական վերլուծություններով։ Բառի ձևաբանական (ձևությաբանական) կազմում արմատն առանձնացվում է ըստ խոսողների տվյալ սերնդի դիտակցման, ըմբռնման, այսինքն՝ ըստ տվյալ փուլի լեզվամտածողության։

Արմատի ստեղծումը՝ արմատաստեղծությունը ինքն հնություն ունի։ Այդ պրոցեսի վերաբերյալ էական բան չգիտենք։ Այժմ արմատներ չեն ստեղծվում, եթե նկատի չունենանք բաղադրության տարրերի ուժեղ սերտաճումով գոյացությունները, երբ խոսողը արդեն չի գիտակցում բաղադրիչների անկախությունը։ Որոշ հապավումներ, փոխառյալ բաղադրություններ աստիճանաբար արմատայնանում են, ինչպես բուհ, նէպ, գլս են։ Որոշ արմատներ ու արմատատարբերակներ պոյացել են հնդեվրոպական ձայնդարձի կանոններով. ինչպես՝ սուն || սան, հետ(ք) || -ոտ(ք)։

Արմատն ըստ էության ավարտուն ու ազատ իմաստ չունի. նրա իմաստն ինչ-որ չափով կախյալ է։ Այս տեսանկյունով ևս նա տարբերվում է բառից, որը ինքնուրույն գործառության մեջ դրսևորում է ազատ իմաստ, իսկ բառակապակցության մեջ՝ ձևախյալ կամ կապված (հմատ. տուն և տնամերձ, ֆառ և ֆառտաշ)։ Հայերենում որոշ արմատներ պատմականորեն ձևավորված են աճականով։ Ըստ այդմ էլ սխալ է արմատ ասելով հաճախ հասկանում են աճականից զերծ արմատը։

Գրկն. տե՛ս բառակազմություն բառահոգվածում։

ԱՐՏԱՀԱՅՏԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, գիտական՝ նկարագրական քերականության բաժիններից մեկը. ներկայանում է երեք հիմնական ենթաբաժիններով՝ հնչաբանություն, դրաբանություն, շարժաբանություն։ Սրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր արտահայտչական միջոցները, որոնց մի մասը ամբողջովին, մյուսները միայն մասամբ դեր ունեն հաղորդակց-

ման պրոցեսում (ակտում), Այդ միջոցներից են՝ հնչամիջոցները, գրամիջոցները, շարժամիջոցները: Սրանք կարող են լինել ոչ պայմանական կամ պայմանական: Առաջիններն անմիջականորեն կապված են արտահայտվող երևույթի (օբյեկտի) հետ, ինքնին բնութենի են, հետևաբար միայն մասնակիորեն կարող են դառնալ լեզվաբանական հետազոտության օբյեկտ, այսպիսիք են, օրինակ, ժեստերը, արտահայտչական արժեք ունեցող այլևայլ շարժումները, կամագգացական ճիշերը, շմիտումնավորված նկարները ևն: Երկրորդները հանդես են գալիս լեզվական նշանի գործառնությամբ, ինչպիսիք են, օրինակ, խուլուհամբների մատնախոսությունը, մարդկային հաղորդակցման ձայնը (հրնշյունները), դրանշանները: Ընկալման առումով շարժամիջոցներն ու գրամիջոցները տեսողական բնույթի են, հնչամիջոցները՝ լսողական: Ժամանակակից տեխնիկայի նվաճումները այս միջոցների գործադրումն ու ընկալումը այս կամ այն չափով վերակառուցում են, մասամբ էլ նոր տեսք տալիս դրանց:

Հնչաբանությունն ուսմունք է հնչամիջոցների՝ հնչանշանների (հնչույթ, վանկ, շեշտ, հնչերանգ ևն) մասին: Եվ քանի որ հնչանշանների միմյանցից տարբերող նվազագույն միավորները հնչույթներն են, ուստի դրանց ուսումնասիրությունն էլ սկսվում է հնչույթների դիտարկումներով: Հնչույթն ունի ձայնաբանական կողմ: Ահա թե ինչու անհրաժեշտ է դառնում նախ անդրադառնալ մարդկային արտասանական ապարատի հնչարտաբերական այն հնարավորություններին, որոնք պայմանավորում են հնչույթների արտաբերումը: Այս կապակցությամբ պարզաբանվում են ձայնային հատկությունները, հնչույթային տարբերակիչ հատկանիշները, բնութագրվում են ձայնաարտասանական այն չափանիշները (հիմունքները), որոնք էական դեր ունեն հնչույթների խմբավորման (դասակարգման) խնդրում և հիմք են տալիս հստակորեն առանձնացնելու ձայնավոր և բաղաձայն հնչույթախմբերը: Այստեղ նաև բացահայտվում են հնչույթների հնարավոր կապակցությունները վանկի ոլորտում: Վանկը դիտվում է իբրև հնչական պլանի շարակարգային նվազագույն միավոր, իսկ հնչալղբում՝ առավելագույն: Վերջինս կարող է ներկայանալ ինչպես վանկերի կապակցություններով, այնպես էլ՝ մեկ վանկով, բնութագրվում է ինչպես հնչույթային, այնպես էլ վերահնչույթային հատկանիշներով: Վանկերի միացման կարգը կցույրն է, որը թեև հնչաբանական միավոր է, բայց հակադրվում է բոլոր հնչույթներին, իբրև դրանց ժխտումը: Ուսկարող է լինել տեսական ու ոչ տեսական. Եթե այն շատ կարճ է, կարող է նույնիսկ «նկատելի» չլինել: Ունի տրոհական ու միացնող գործառնություններ. այսպես՝ վանկաբաժանում այն միացնող է, իսկ հնչաշղթայի ավարտը սողանշող դադարով արտահայտվելիս՝ այն ունի տրոհական արժեք: Հնչաբանական կարևոր տարր է հնչերանգը: Սա բնութագրվում է հնչաշղթայի վերահնչույթային հատկանիշներով: Հնչաշղթայի միավորներ են նաև հնչադասությունը (ֆրազ), հնչաբառը, հնչաստակը: Վանկերը կազմում են հնչաբառը, հնչաբառերը՝ հնչատակեր, սրանք էլ՝ հնչադասությունների: Հնչաբանական հարցադրումների մեջ կարևոր տեղ ունի հնչափոխությունը (հնչույթափոխությունը, վանկափոխությունը, վերահնչույթային տարրերի փոփոխությունը ևն): Այս ենթաբաժնում՝ հնչաբանության մեջ ևս, ինչպես նկատելի է, կիրառություն են գտնում լեզվի նկարագրության հարացուցային, շարակարգային (և փոխակերպական) հայեցակետերը:

Գրաբանություն (հմմտ. ռուս. графика) ենթաբաժնում խոսվում է գրամիջոցների մասին: Այստեղ բացահայտվում են դրանշանների առանձնահատկությունները: Գրանշանների համար կարևոր աղբյուր է ձեռքի շարժումը. այդ նշանները տողի վրա ծավալվում են տարբեր ուղղություններով (ըստ դրության սկզբունքների), ածանցյալ բնույթ ունեն, այսինքն՝ նշանի նշան են (սրանցով երկրորդարար նշանակվում են հնչանշաններն ու շարժանշանները), պայմանական են, լինում են ոչ ընդհատական և ընդհատական (հմմտ. ձեռագիր և տպագիր սառաշարքերը): Սրանց նկարագրության մեջ էլ կի-

բառերի են հարացուցային ու շարակարգային հայեցակետերը, Դրանշանները, օրինակ, տառերը, կետադրական նշանները լինում են տարբեր տեսակի, ունեն բաշխումա ին ինքնատիպություն, նույն հասարականությունը չեն հանդիպում տեքստում: Այս ճեթա-
բանում են ուսումնասիրվում նաև գրանշանների՝ տառերի կազմությունը, կառուցված-
յուն հատկությունները, հնչարանական ու գրարանական (հնչույթների ու գրույթների)
փոխհարաբերությունները: Այստեղ տեսակավորվում են նաև կետադրական նշանները,
պարզարանվում է նրանց գործառական արժեքը:

Հաճախանություն (հմտ. ուս. КИЧЕСИКА) ենթարածինը ուսումնասիրում է շար-
ժամիչոցները՝ շարժանշանները, որոնք տեսանելի են ու ինքնին ընկալելի: Լինում են
պայմանական ու ոչ պայմանական: Պայմանական են, օրինակ, դրոշակային ազդա-
նշանումը, լուսաազդանշանումը, խուլուհամրերի մատնանշանային համակարգը՝ մատ-
նախոսությունը (ДАКТИЛОЛОГИЯ): Կան նաև պայմանական բնույթ կրող կամ իմաս-
տավորված բաղաժիվ շարժումներ (մարմնի որոշ մասերի, հատկապես ձեռքի), ինչ-
պես է ոչ պայմանական շարժումներ՝ կապված կամային ու ակամա մղումների, հու-
սազգացական ապրումների (բարկության, զարմանքի, ուրախության են) հետ: Սրանց
արտահայտչական բնույթը այժմ ուսումնասիրվում է հատուկ գիտակարգի մեջ, որը
կոչվում է հարալեզվարանություն (НАРАТНГВИСТИКА):

Արտահայտարանություն բաժինը հայերենագիտության, մասնավորապես արդի գրա-
կան հայերենի ուսմունքի մեջ առանձնացվել, նրա հիմունքներն ու հիմնական հարցա-
դրումները մշակվել են ակադ. Գ. Բ. Ջահուկյանի կողմից (տե՛ս նրա «Ժամանակակից
հայերենի տեսության հիմունքները», Երևան, 1974):

ԱՐՏԱՅՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆ||выражение, արտասանական (և գրավոր) բնույթ՝ պլան ունեցող
լեզվախոսքային ամեն միավոր, տարր (ասույթ, նախադասություն, բառակապակցու-
թյուն, բառ, դարձվածք են), որը որոշակի հաղորդակցական (ինֆորմացիոն) արժեք
ունի: Ըստ այդմ էլ դանապանում են՝ բառային արտահայտություն (СЛОВЕСНОЕ В.), բե-
րականական արտահայտություն (ГРАММАТИЧЕСКОЕ В.), խոսքային արտահայտություն
(РЕЧЕВОЕ В.), դարձվածքային կամ իդիոմատիկ արտահայտություն (ИДИОМАТИЧЕСКОЕ
В.), անվանական արտահայտություն, բայական արտահայտություն են: Այս տերմինը գոր-
ծածվում է նաև երկպլանային հարաբերություններով ներկայացող միավորի այս կամ այն
եզրը (կողմը) նշելու համար, ինչպես՝ դրային արտահայտություն (ГРАФИЧЕСКОЕ В.), բանա-
վոր արտահայտություն (УСТНОЕ В.), ապա և նշվածների լեզվաոճական տարբերացում-
ները (հատկացումները) առանձնացնելու համար, ըստ այդմ էլ՝ գրային (КНИЖНОЕ В.),
թերթային (ГАЗЕТНОЕ В.), ժաղգոնային (ЖАРГОННОЕ В.), հայհոյական (БРАННОЕ В.),
հասարակարանական (ПРОСТОРЕЧНОЕ В.), էֆպրեսիվ (ЭКСПРЕССИВНОЕ В.), արհամարհական
(ПРЕЗРИТЕЛЬНОЕ В., ПРЕНЕБРЕЖИТЕЛЬНОЕ В.), պատկերավոր (ОБРАЗНОЕ, ФИГУ-
РАЛЬНОЕ В.), բանաստեղծական (ПОЭТИЧЕСКОЕ В.), գրասենյակային (КАНЦЕЛЯРСКОЕ
В.), պաշտոնական (ОФИЦИАЛЬНОЕ В.), մտերմական (ФАМИЛЬЯРНОЕ В.), քևավոր
(КРЫЛАТОЕ В.), ֆառացած (ЗАСТЫВШЕЕ, ОКОСТЕНЕЛОЕ В.) արտահայտություններ:

Քերականական վերլուծություններում սրանով նշանակվում են շարահյուսական
միավորի խոսքիմասային պատկանելիությունը, նախադասության անգամի ձևավորման
եղանակը, ենթակայի արտահայտություն, ստորոգյալի արտահայտություն, որոշի ար-
տահայտություն, պարագայի արտահայտություն են:

ԱՐՏԱՍԱՆԱԿԱՆ ԲԱԶԱ կամ արտաբերական բազա (артикуляционная база) և կամ
հնչարտաբերական բազա, լեզվին (բարբառին, խոսվածքին) բնորոշ արտասանական
ունակությունների (պայմանների, միտումների) ամբողջությունը, դրանց համակարգը,
որ նոր սիբոնդր ձևեր է բերում (ընդունում, ընկալում է) խոսողական միջավայրում՝

շրջապատից, ավագ սերնդից՝ ընդօրինակելով մեծերին: Սա է պայմանավորում հնչյունաբանական բոլոր միավորների արտաբերության եղանակը և կախում շունի կենսաբանական (բիոլոգիական) կամ ռասայական գործոններից. ժառանգական չէ: Կարևորը խոսողական միջավայրն է. երեխան ինչ միջավայրում մեծանալ, համապատասխան արտասանական բազա էլ կունենա:

Թեև հնչարտաբերությունն ունի հասարակական պայմանավորվածություն, այնուամենայնիվ նրա մեջ կան անհատական որոշ երանգներ, որոնք առնչություն ունեն տվյալ անհատի խոսքային գործարանների ինքնատիպ, դժերի, սրտասանական ապարատի աշխատանքի ալլելայի (օրինակ, ֆիզիոլոգիական բնույթի) շեղումների, խոսքային սյա կամ այն կենտրոնի դեֆեկտի (վթարի), սոսոցիական միջավայրի, խառնվածքի, նույնիսկ տրամադրության հետ: Սակայն անհատական առանձնահատկությունները (շեղումները) հաղորդակցական արժեք կա՞մ չունեն, կա՞մ էլ նրանց դերը երկրորդական է: Արտասանական բազան իր բնույթով սոցիալ-լիզատիվական կառուցորիա է, նրա գործունեությունը հանրորեն գիտակցված ու արժեքավորված է: Այն մեկընդմիջ տրված ու քաղաքած համակարգ չէ, սակայն ամեն մի նոր սերնդի համար այն պարտադրական է և ժառանգորդական է միայն այս իմաստով: Նա դանդաղ, աննկատելի փոփոխություններով ապրում է իր էվոլյուցիան. ժամանակի ընթացքում խոսող հանրությունը կորցնում է որոշ հին ունակություններ և ձեռք է բերում նորերը:

Արտասանական բազան կարող է հնչյունափոխության պատճառ դառնալ (տե՛ս ճնշյունափոխություն՝ արտասանական բազայով պայմանավորված):

ԱՐՏԱՍԱՆՈՒԹՅՈՒՆ||произношение, հնչյունաշղթայի տարրերի (ձայնավոր և բազա-ձայն հնչյուններ, երկհնչյուններ, երկբարբառներ, վանկ, շեշտ ևն) կաղմավորումն ու արտաբերումը արտասանական ապարատի աշխատանքով: Հասկացվում է նաև անցում գրավոր խոսքից բանավորին, այսինքն՝ գրավոր խոսքի բանավոր վերարտադրումը: Այս դեպքում է գոյանում գրային աբստրակցիոն (побуквенное произношение), երբ տեքստը կարդում ենք՝ հետևելով տառերին, գրությանը, անտեսելով, ասենք, ավանդական ուղղագրության կանոնները. որինակ՝ տեղում բառի գրային արտասանությունը կլինի [անդամ]՝ այնպես, ինչպես գրված է. միևնույն ուղղագրական-ուղղախոսական նորմայով այն պետք է արտասանվի [անբամ]: Պետք է նկատի ունենալ, որ, ի տարբերություն բանավոր խոսքի արտասանական նորմաների, գրավոր խոսքի արտասանությունը, հնչյուն (ոչ մտքում) ընթերցելը կարող է ունենալ հավելյալ՝ լրացուցիչ կանոններ, որոնք պայմանավորված են ավանդությամբ: Այսպես՝ գրաբարյան տեքստերը այժմ կարդում ենք ուշ շրջանում սահմանված ընթերցանության կանոններով. մաքր (փոխ. մաքր), վոքի (փոխ. օրդի) են:

Որոշակի ազդեցություններով պայմանավորված՝ արտասանությունը կարող է լինել բարբառային, օտաբաբան են, Բարբառային աբստրակցիոն (диалектное произношение) այն է, երբ գրական լեզվի տարրերը արտասանվում են բարբառի հետևողությամբ: Հաճախ սա արդյունք է մայրենի բարբառի արտասանական բազայի ազդեցության: Այսպես՝ դարաբաղդիները գրական լեզվով խոսելիս երբեմն թույլ են տալիս ֆ > փ անցում, որովհետև նրանց բարբառում ֆ հնչույթ չկա: Օտաբաբան աբստրակցիոն (иноязычное произношение) այն է, երբ մայրենի լեզվի տարրերը արտասանվում են այլ որևէ լեզվի հետևողությամբ: Օրինակ, որոշ հայեր, ռուսերենի ազդեցությամբ, թույլ են տալիս այսպիսի արտասանական շեղումներ՝ դիբելտո > ձիբելտո||ձիբելտո, Լեմոնտովի՝ > Լե՛մոնտովի, օպերայի՝ > օպ՛երայի են:

Եթե բանավոր խոսքում պահպանվում են տվյալ գրական լեզվի ուղղախոսական նորմաները, ապա արտասանությունը լինում է գրական (литературное произношение): Առ-

Հասարակ լեզվի ուղղախոսական նորմաների պահպանումը ապահովում է օրինակելի արտասանություն, որպիսին սովորաբար բնորոշ է հաղորդավարների, դերասանների, աս-
մունքի վարպետների խոսքին: Դպրոցներում աշակերտներին սովորեցնում են հենց այս
արտասանությունը: Ծիշտ, օրինակելի արտասանությունը խոսքի կուլտուրայի կարևո-
րագույն կողմերից մեկն է:

Գրության ու արտասանության փոխհարաբերության հետ կապված՝ արտասանու-
թյունը կարող է լինել զբաղիմ, եթե առկա է միտում խոսել այնպես, ինչպես գրված է:
Սրա մի տարբերակն է զբաղիմ արտասանությունը:

Արտասանությունը կոչվում է ժառգոնային, եթե գրական արտասանությունը փո-
խարինվում է այս կամ այն ժառգոնին բնորոշ արտասանությամբ, կոչվում է դեֆեկ-
տավոր, եթե անհատական ֆիզիոլոգիական հանգամանքներով պայմանավորված՝ խո-
սողը չի կարող հետևել ընդհանուր, նորմավորված արտասանությանը, հնչական որևէ
տարբ արտաբերում է աղավաղումով, կամ դուրս է թողնում խոսքից:

Երկրարբառների դեպքում և երբ մենաբարբառի արտասանության մեջ մուծվում է
յրացուցիչ հնչյունական տարրի երանգ, կամ տեղի է ունենում մենաբարբառ > երկրար-
բառ անցում, ապա արտասանությունն էլ համապատասխանաբար կոչվում է երկրար-
բառային (дифтонгизмское произношение): Այս նշանակում է, թե դա կերպերում է
նաև երկրարբառակերպների ու երկհնչյունների արտասանությունը:

Անկասկած արտասանությունը, այդ թվում և գրախոսը, ունենում է տարբերացում-
ներ. այն կարող է ներկայանալ տարբերակներով: Պիտք է նկատի ունենալ նաև, որ
խոսքային միավորների արտասանությունը համակցված է. դրանք արտասանվում են ոչ
թե հնչյունների առանձին-առանձին արտաբերումով, այլ՝ վանկերով, միջվանկային ու
այլ անցումներով, դադարներով:

Բ, ք [б], հայկական այբուբենի երկրորդ սառը, անվանումը՝ բեն, սերում է հունա-
կան նախատիպից. թվային արժեքն է երկու, երկրորդ: Արևելահայ գրական լեզվի այբ-
բենական համակարգում սրա դերն է երկշրթնային ձայնից պայթական սլարգ բաղա-
ձայն հնչույթի արտահայտումը:

Հին գրական հայերենում, հայերենագետների մի մասի կարծիքով, ք բաղաձայնը
ունեցել է նաև շնչեղացած տարբերակ, թեև նրա շնչեղությունը հնչույթատարբերիչ նշա-
նակություն չի ունեցել: Ետգրաբարյան հայերենում սա ունի համապատասխանությու-
նների շարք՝ պայմանավորված բաղաձայնական տեղաշարժով, ինչպես՝ խլացում (կի-
լիկյան հայերենում և որոշ բարբառներում)՝ ք > պ, շնչեղխլացում (արևմտահայ գրական
լեզվում և որոշ բարբառներում)՝ ք > փ: Վաղ հինհայերենյան զարգացումներից է միջ-
ձայնավորային ք > վ(ւ), ինչպես՝ երեքունի > երեւան (< երեւան), իրեւ- > վիր(ւ) ||
վիր(ւ) (Վրաստան, վրացիներ): Բարբառների մի մասում սա ունի շնչեղացած տարբե-
րակ, մասնավորապես բառասկզբի դիրքում, թեև շնչեղությունը և ոչ շնչեղությունը այս-
տեղ ևս չեն ներկայանում հնչույթաբանական հակադրությամբ (ք:ք հակադրությունը
իմաստատարբերիչ չէր շունի):

Հայերենում ք բաղաձայնի արտասանական, ձայնաբանական բնութագիրը էական
տարբերություններ չի տալիս (տարբեր փուլերում): Որա արտաբերման ժամանակ
շրթունքները հղկվում և փակվածք են ստեղծում. բերանի ետշրթնային խոռոչում կու-
տակված օդի ճնշմամբ վայրկենապես բացվում է փակվածքը, և արտաբերությունը
ավարտվում է պայթյունով: Արտասանական դրվածքով հարում է պ և փ բաղաձայնե-
րին: Չայնալարերը թրթռում են: Շնչեղացած տարբերակի գիպքում պայթյունին ուղեկ-
ցում է նկատելի շունչ (հագագ): Նվազագույն հնչույթաբանական հակադրություն է կազ-
մում (մերձավոր լծորգական հարաբերակցության մեջ է) մի կողմից պ-ի հետ՝ ձայնե-
ղություն—խլություն (բուկ—պուկ, բահ—պահ), մյուս կողմից՝ վ-ի հետ (երկշրթնայ-

նություն—հտնայեզվայնություն՝ բալ—գալ, բեր—գեր), դ-ի հետ (երկշրթնայնություն— առաջնայեզվայնություն՝ բուտ—դուտ):

Հին գրական հայերենում և արևելահայ գրական լեզվում գրությունը հիմնականում համապատասխանում է արտասանությանը (բակ, բերել, բոլոր, արբանյակ, արյամբ). ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում ավանդական գրության սկզբունքով առկա ձին դեպքերում բնականորեն արտահայտում է հարաբերակից շնչեղ խուլ կամ պարզ խուլ պայթականը (փ կամ պ). օրինակ, բ-ից հետո՝ հարբել, երբ, օրբ, կամ՝ դբ > խոլ (եղբայր, աղբյուր): Կիլիկյան հայերենում և արևմտահայ գրական լեզվում թեև պատասխանվում է ավանդական՝ մեարոպյան ուղղագրությունը, բայց առաջինում արտասանվում էր պ, երկրորդում՝ փ: Օտար բառերի (փոխառությունների) ճիշտ արտասանությունը պահպանելու համար հաճախ միջինհայերենյան (կիլիկյան) տեքստերում և ն տառադարձվում էր պ՝ բ կարդալու համար (bazar > պազար, baron > պարոն). քանի որ բաղաձայնական տեղաշարժով առկա էր բ > պ, պ > բ:

Այս հնչյունը ունի հնդեվրոպական առնչակցություններ՝ որոշակի հնչյունադիֆերենցիալ > բ զարգացումով, ինչպես՝ բառասկզբում ձայնավորից առաջ. *bher- > բեր- (բերեմ), բ, դ, մ (< ն) ձայնորդներից հետո. օր.՝ *bhi- > բ (դատեր-բ, աստեղ-բ, ճանաչ-բ):

Ձևակազմական պլանում բ-ով է արտահայտվում գործիականի հոլովակերտի մի տարբերակը, որ բնորոշ է հիմնականում գրական հայերենին. արյամբ, հաղթուրյամբ, շարժմամբ:

Իբրև տեքստ հայկական զիբ բառահոգվածում:

ԲԱՄԲԱՏՈՒՆԻ ԱՐՍԵՆ ԿՈՄԻՏԱՍԻ (1790—1866), անվանի հայագետ, փիլիսոփա, գրող, թարգմանիչ. ծնվել է օգոստոսի 21-ին Կոստանդնուպոլսում. ուսումնառությունն ասացել է Մխիթարյանների մոտ. եղել է միաբանության անդամ: Լավատեղյակ էր դասական լեզուներին: Հեղինակն է նշանավոր «Հայկ Դիցազն» պոեմի: Գրաբարի խոշորագույն գիտակ: 1846-ին հրատարակել է «Տարբեր հայերէն քերականութեան» գիրքը. «Երկրորդական ձևանարկ էր և ունեցել է ութ հրատարակություն: Սակայն նրա հայերենագիտական գործունեությունը առավել նշանավորում է «Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց» գիրքը (1852), որը մեծ ներդրում էր ոսկեդենիկ հայերենի ուսումնասիրության մեջ: Քերականությունն աչքի է ընկնում փաստական նյութի հարստությամբ և դիտարկումների համակողմանիությամբ: Մանրամասն ու բազմակողմանիորեն ընկած են գրաբարի հնչյունական, բառային, ձևաբանական, շարահյուսական, ուղղագրական, նույնիսկ ոճաբանական երևույթները: Հին գրական հայերենը դիտարկված է ժամանակի մեջ, պատմական ընթացքով (5—12-րդ դդ.): Հեղինակի կարծիքով գրաբարը աստիճանական անկում է ապրել: 4—6-րդ դդ-ը համարում է «ոսկեդար», 7—12-րդ դդ-ը՝ «արծաթե դար», 13-րդ դարը՝ «պղնձի դար», իսկ հաջորդ դարերը՝ «երկաթի, խեցու և վատթարագույն են»: Գրապայքարում կանգնած էր գրաբարյանների կողմը: Կատարել է բազմաթիվ թարգմանություններ դասական հեղինակներից, արժեքավոր գործ է արել տեքստաբանության բնագավառում: Նրա ղեկավարությամբ ու խմբագրությամբ հրատարակվել են հայերեն դասական (ինքնուրույն) ու թարգմանական երկեր: Վախճանվել է դեկտեմբերի 24-ին Վենետիկում:

Գրկն. Անույան Հ., Պատմություն հայոց և որ գրականության, պր. 1, Վաղարշապատ, 1906: Ջափուկյան Գ. Բ., Գրաբարի քերականության պատմություն, Ե., 1974:

ԲԱՉՄԻՄԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ||ПОЛНЕСОДЯ, լեզվական միավորի (բառի, մասնիկի, արմատի, առհասարակ ձևույթի) մեկից ավելի իմաստներ ունենալը, թեև գծային՝ շարակարգային պլանում նա կարող է դրսևորվել իր որևէ մեկ իմաստով: Զանազանում են՝ բազմիմաստ բառ, բազմիմաստ մասնիկ, բազմիմաստ ածանց, բազմիմաստ ձևույթ: Այս հասկացու-

թյունը տարածված է նաև երկու իմաստ ունեցող միավորների վրա, ասենք, երկիմաստ կամ կրկնիմաստ բառ են:

Բազմիմաստությունը (մենիմաստության համեմատ) գերիշխող է. բազմիմաստ բառերն ավելի շատ են, քան մենիմաստները: Բազմիմաստության օրինակներ են՝

խորհուրդ.— 1. ցուցում, առաջարկ՝ խրատ՝ պատվիրան. 2. նիստ՝ խորհրդակցու-
թյուն. 3. պետական կամ ղեկավար մարմին, օրդան. 4. միտք (խոհ) կամ իմաստ նև:

Մաղիկ.— 1. բույսի տեսակ. 2. ղեռահաս՝ ջահել. 3. նորապսակ. 4. լավագույնը մի բա-
նի մեջ. 5. հիվանդության տեսակ և նրա թողած սպին մարմնի վրա. 6. ոլիսակ նև:

Գլուխ.— 1. կենդանու օրգանիզմի, մարմնի մի մասը. 2. առարկայի վերին մասը, կա-
տարը, զագաթը. 3. գնդաձև առարկա (շաքարի, պանրի). 4. անասունների համարի

միավոր, մեկ հատ անասուն. 5. զրքի հատված, բաժին. 6. ղեկավար, պետ նև: -ԱՆՈՒ—

1. բայանուն կերտող (փրկանք, անարգանք). 2. հավաքական անուն կերտող (անե-
րանք, հանդերձանք, Մաճկալանք): -ԱԿԱՆ.— 1. հատուկ անուններից ածական կազ-
մող (գերմանական, հոմերական), 2. հասարակ գոյականներից ածական կազմող (րո-

պեական, բառական). 3. բացարձակ թվականներից բաշխական կազմող (երկուական, հնգական). 4. բայահիմքերից ու դերբայներից ածական կազմող (հորդորական, խու-

սափողական). 5. գործառուժ է գոյականացված կաղապարում (հեղափոխական, վա-
ճառական, կուսակցական, կոմբիտական):

Բազմիմաստությունը թեթևացնում է լեզվի արտահայտության պլանը. հնարավո-
րություն է տալիս արտասանական սեղմ, սահմանափակ տարրերով, բառերի տնտե-

սումով ավելի շատ իմաստներ (նշանակություններ, հասկացություններ) արտահայտել:

Այս երևույթը լեզվի զարգացման, առաջընթացի անբաժան ուղեկիցն է:

Գրկն. տե՛ս բառագիտություն բառահոգվածում:

ԲԱԿԱՌՈՒԹՅՈՒՆ||СИНЕЗИС, նախադասության (խոսքի) կազմի մեջ մտնող միավորների

փոխհարաբերության այն ձևը, եղանակը, երբ մեկ բառը (անդամը) կապվում է մյուս՝

շարահյուսորեն առնչվող բառի (անդամի) հետ ոչ թե քերականական որևէ կանոնի թե-

լադրանքով, այլ ըստ իմաստի: Այսպիսի երևույթ է, օրինակ, հայերենում ձևով եզակի

ենթակայի հետ հոգնակի ստորոգյալ դնելը. «Ամբոխն իրար անցան», «Պիոներների մի

մասը գնացին ճամբար»: Կոչվում է նաև իմաստային համաձայնություն (согласование по СМЫСЛУ): Ոմանք սա հատկացնում են միայն ենթակայի ու ստորոգյալի թվային

համաձայնության ոլորտին:

ԲԱՎԱՌԻՅԱԼ ԲԱԻ||СОСТАВНОЕ СЛОВО, մեկից ավելի հիմնական ձևույթներից և կամ

հիմնական ու երկրորդական բառակազմական ձևույթներից (ածանցներից) կազմված

բառը: Խոսքիմասակազմության մեջ զանազանում են՝ բաղադրյալ գոյական (փորձանք,

գրադարան, ստեղծագործություն), բաղադրյալ ածական (արժաթյա, բազմահմուտ),

բաղադրյալ թվական (տասնհինգ, հարյուր մեկ), բաղադրյալ ղերանուն (այսքան, որ-

քան), բաղադրյալ մակբայ (քաջարար, մեծ-մեծ) նև:

Հստ բաղադրող տարրերի բնույթի զանազանում են՝ ածանցավոր, բառի, բառի-

ածանցավոր բառեր: Ածանցավոր բառը (производное слово, дериват) կազմված է

հիմնական ձևույթից և մեկ կամ մի քանի ածանցներից. օրինակ՝ օւսանողություն (ուս-

-ան-ող-ույթուն): Խոսքիմասակազմության մեջ զանազանում են՝ ածանցավոր գոյական

(գրիչ, ազատություն), ածանցավոր ածական (հայրական, սյողպատյա), ածանցավոր

թվական (հիսուն, հնգական, չորրորդ), ածանցավոր ղերանուն (որերորդ, այսպիսի),

ածանցավոր բայ (ներգրավել, թռչել, խոսեցնել), ածանցավոր մակբայ (հերո-

-սաքար, շեշտակի) նև: Բառի բառը (СЛОЖНОЕ СЛОВО) կազմված է մեկից ավելի հիմ-

նական ձևույթներից՝ արմատներից: Խոսքիմասակազմության մեջ զանազանում են

բառի զոյական (բարտաշ, ջրկէշ, ծովափ), բառի ածական (մեծամիտ, կարճատես), բառի բովական (տասնմեկ, քսանվեց), բառի մակբայ (բարձրաձայն, միաձայն), բառի դերանուն (այստեղ, այսչափ) ևն: Բառի ածանցավոր բառը (сложнопроводное слово) բարդություն ու ածանցման համադրում է, ինչպես՝ ստեղծագործություն (ստեղծ-ա-գործ-ություն), վազֆուլի (վազ-f-ուլի): Հայերենագիտական գրականության մեջ երբեմն բարդածանցավորները և բարդ բառերը դիտարկվում են միևնույն պլանում, իբրև բարդություններ, ինչպես՝ վազֆուլի, առաջընթաց ևն, որ նպատակահարմար մոտեցում չէ: Բարդ են համարվում նաև բարացած բառաձևեր, կառուցածներ (ընդ որում և նախդրավոր մի շարք կազմութուններ), ինչպես՝ ձերբագատ, ձեռագաղիք, ընդմիշտ, ցպանանջ ևն:

Երբեմն բաղադրյալ են կոչվում բառակապակցական անուններն ու տերմինները, ինչպես՝ Պետրոս Կամսարյան, Սովետական Միություն, բառի ստորագասական նախադասություն ևն: (Տե՛ս նաև բաղադրություն բառահոգվածք):

Գրկն. տե՛ս բառակապակցություն բառահոգվածքում:

ԲԱՆԱԿԱՐԳՈՒԹՅՈՒՆ, բառակազմության մեջ, ի տարբերություն պարզ բառերի, առանձին խումբ կազմող այն բառերն ու բառակապակցությունները, որոնք ներկայանում են իբրև տարբեր տարրերի (բառ, հիմնական ձևույթ, ածանց, սկզբնահնչյուն՝ սկզբնատառ, բառի սկզբնամաս ևն) համակցում՝ բաղադրում: Բաղադրվել կարող են հիմնական ձևույթն ածանցի հետ (փրկ-անճ, խոս-ք), հիմնական ձևույթները՝ արմատները միմյանց հետ (ջր-վեժ, հույ-բուխ), ընդ որում արմատական բառերը միմյանց հետ (այս-օր, ձուլ-ափ), ածանցավոր բառը ածանցի կամ արմատական բառի հետ (զբ-ալ, բոխ-ա-ձև, բոխ-ալիս): Մի բառ մի այլ բառի հետ (սլաք զալ, օրու ծեծել, նաև կարմիր անկյուն, Սևանա լիճ), բաղադրյալ անվան սկզբնատառերը՝ սկզբնահնչյունները միմյանց հետ (ՍՍՀՄ, ՏԱՍՍ) ևն: Հայն իմաստով բաղադրություն են նաև ձևակազմական կաղապարները (բառաձևերը), շարահյուսական կառույցները, մանավանդ վերլուծական բառաձևերը:

Բաղադրությունը կաղապարող տարրերը կոչվում են բաղադրիչներ (компоненты, составляющие): Բաղադրության տիպով պայմանավորված զանազանում են՝ ածանցման, բաղադրման (բաղդություն), հստակման և այլ բաղադրիչներ:

Հայերենագիտության մեջ բաղադրության հարցերը դիտարկվել են նաև անցյալում: Դրանց քննական ամփոփումը ինքնատիպ մեկնաբանություններով ներկայացրել է է. Բ. Աղայանը իր «Բառագիտություն» ուսումնասիրության մեջ (տե՛ս Գ. Բ. Ջահուկյան, է. Բ. Աղայան, Վ. Դ. Առաքելյան, Վ. Ա. Քոսյան, Հայոց լեզու, I մաս, Ա պատկ., Ե., 1980): Հեղինակը տարբերում է բաղադրության երեք տիպ՝ վերլուծական, համադրական և հասկանալի:

1. Վերլուծական են կոչվում այն բաղադրությունները, որոնց բաղադրիչները պահպանում են բառական ինքնությունները, արտասանվում (և գրվում են) բաժանական, տրոհված, որպես առանձին բառեր, մեծ մասամբ ունեն ինքնուրույն բառային շեշտ, թեև ամբողջությամբ արտահայտում են մեկ բառիմաստ (բարև տալ, շուր դալ, ցրիվ տալ, մեջ բերել, առաջ քաշել, մեկ-մեկ, փունջ-փունջ, թև ու թիկունք, տուն ու տեղ): Բաղադրության բաղադրիչները կարող են լինել արմատական բառեր կամ ուրույն բաղադրություններ: Վերլուծական բաղադրությունները ներկայանում են հետևյալ խմբերով՝ հաբադրական, կրկնավոր, հատվածական բաղադրություններ և կայուն բառակապակցություններ:

1. Հաբադրական բաղադրությունները բառերի կապակցություն են մեկ բառային իմաստով, ներկայանում են երկու ենթախմբով՝ բայական ու անվանական: Բայական

կան հաւադրութիւններ թաղադրիչներից մեկը կամ բոլորը բայեր են: Այս հաւադրութիւնները իրենց հերթին լինում են՝ հաւադրավոր բայեր և զուգորդական բայեր (այս կերպ՝ զուգաբայական հաւադրութիւններ կամ զուգադրական բայեր): Առաջինների միայն մեկ թաղադրիչն է բայ (պար գալ, վայր բնկնել, անց կենալ, լաց լինել), երկրորդն է՝ հաւադիր և հաւադրյալ: Հաւադիրը կարող է լինել գոյական, ածական, դերանուն, մակբայ են: Հաւադրյալը (բայական թաղադրիչը) պայմանավորում է խոսքի մասային իմաստը, քերականական իմաստավորումները: Զուգորդական բայերի բոլոր թաղադրիչները բայեր են (առնել-փախչել, ասել-խոսել, մեռնել-պրծնել, հաւանել-կապել, գալ-հասնել, դնալ-հեռանալ, գալ-մոտենալ, աղաչել-պաղատել, քշել-տանել): Սրանք սովորաբար կազմվում են հոմանիշ, մերձիմաստ բայերի կապակցութեամբ: Նրանք այդ հարաբերակցութիւնը գործողութեան հաջորդականութեամբ է պայմանավորված (կամ էլ՝ այլ առնչակցութիւններով): Բոլոր դեպքերում էլ ցույց են տալիս միմյանց զուգորդվող գործողութիւնների միասնութիւն, իրենք միասնական պրոցես (մասնականային նույն պլանում իրացվող): Բայական հաւադրութիւնների մեջ ձևակազմական արժեք ունեն տալ թաղադրիչով կազմված և պատճառական իմաստ արտահայտող բաղադրութիւնները:

Անվանական բաղադրութիւնների թաղադրիչները անուններ (գոյական, ածական, թվական) են. ինչպես՝ օր ու գիշեր, լուռ ու մունջ, ահ ու դող, անց ու դարձ, խեղճ ու կրակ, շենք ու շնորհք, կարգին-սարքին, կանաչ-կարմիր, հինգ-վեց, քսան-երեսուն, կորած-մոլորած, ձյուն-ձմեռ, աշակերտ-աշակերտուհի, բանվոր-բանվորուհի: Սրանք կազմութեամբ լինում են՝ շաղկապական, հարակցական, կապակցական: Շաղկապական անվանական հաւադրութիւնների թաղադրիչները կապակցված են ու (սակավ դեպքերում և) շաղկապով՝ օր ու գիշեր, թև ու թիկունք, հայր ու մայր, սար ու ձոր, դաշտ և անտառ: Հարակցական անվանական հաւադրութիւնների թաղադրիչները կապակցված են ուղղակի, անմիջական հարակցմամբ (գրավոր տեքստում՝ միութեան գծիկով), օր.՝ գիշեր-ցերեկ, ամառ-ձմեռ, ջահել-ջիվան, ընկեր-ընկերուհի, ընկեր-բարեկամ: Կապակցական անվանական հաւադրութիւնների թաղադրիչներից մեկը կամ երկուսը շարահյուսորեն կապակցված են քերականական թէր ձևերով. օր.՝ ոտից-գլուխ, տնով-տեղով, ձեռով-ուսով, ոտով-ձեռով: Անվանական հաւադրութիւնների թաղադրիչների իմաստարանական հարաբերակցութեամբ լինում են՝ առնչակից (սար ու ձոր, դաշտ ու անտառ, թև ու թիկունք, տնով-տեղով, ոտով-ձեռով), հոմանիշ (ջահել-ջիվան, հալ ու մաշ, ցիր ու ցան, լոկ-մնջիկ, ախ ու վախ, գոռում-գոշում, ահ ու դող, ահ ու սարսափ), հակառակ (ծեր ու մանուկ, անց ու դարձ, գիշեր-ցերեկ, շար ու բարի, ամառ-ձմեռ): Առնչակից առարկաներ (երևույթներ, հատկանիշներ) ցույց տվող անուններից (թաղադրիչներից) կազմված հաւադրութիւններն արտահայտում են միասնութիւն, հավաքականութիւն, ամբողջութիւն, հոմանիշ թաղադրիչներով հաւադրութիւնները՝ իմաստի սաստկացում: Իմաստարանական տեսանկյունից առանձին խումբ են կազմում թվականների հարակցական հաւադրութիւնները. սրանք սովորաբար արտահայտում են մոտավոր քանակ, ինչպես՝ հինգ-վեց, տասը-քսան, մեկ-երկու, հմմտ. նաև՝ երեքից-հինգ, տասից-տասնհինգ: Անվանական հաւադրութիւնները ձևաբանական կաղապարներ են մտնում իրենք բառային ամբողջութիւն, հոգ ստանում են վերջից:

2. Կրկնավոր բաղադրութիւնների նույն բառի հնչյունափոխված կամ անհնչյունափոխ (չհնչյունափոխված), ամբողջական կամ հատվածական կրկնութիւնն են (մեծ-մեծ, սխալ-միայն, աման-չաման, շիփ-շիտակ, կաս-կարմիր): Արտահայտում են՝ բազմակիութիւն (գունդ-գունդ, տեսակ-տեսակ, հազար-հազար), բաշխականութիւն (հինգ-հինգ, դասակ առ դասակ, խումբ առ խումբ), անորոշութիւն-զանազանութիւն (տեղ-տեղ, տուն առ տուն, մեկ-մեկ, մերթ ընդ մերթ, ժամանակ առ ժամանակ), քանակութիւն-ամբողջականութիւն (սուր-սուր, խակ-խակ, կանաչ-կանաչ, արագ-

արագ), առանձնություն (ես ու ես, մեզ ու մեզ, իրեն-իրեն, մենք ու մենք), հավաքականություն-միասնություն (աման-շաման, ծակ-ծուկ, հաց-մաց), փաղաք-շանք-նվազականություն (լավիկ-մավիկ, նազուկ-մազուկ, բարալիկ-մարալիկ ևն), լինում ևն հստակացական, շաղկապական և նախդրավոր կրկնավորներ: Սրանք բնութագրվում են կազմության նույն հիմունքներով, ինչ որ համապատասխան վերլուծականները (հարակցական՝ տեսակ-տեսակ, կաս-կարմիր, շաղկապական՝ շուռ ու մուռ, ծակ ու ծուկ, նախդրավոր՝ գունդ առ գունդ, մերթ ընդ մերթ, փոխ ի փոխ, մեջ ընդ մեջ): Բայական կրկնավորների բնորոշ կաղապարներից են ա) առաջին դերբայ բաղադրիչը գործիական հոլովով, մյուս բաղադրիչը այլ որևէ ձևով (ատելով ատել, հեռանալով հեռանալ, նաև՝ ատելով ատեց, հեռանալով հեռացավ), բ) երկրորդ բաղադրիչը՝ ժրխտական ձևով (եկավ-չեկավ, եղավ-չեղավ, ունեցած-չունեցած, կերած-չկերած):

Կրկնավոր բաղադրությունների հաջորդող բաղադրիչը կարող է լինել առաջինի անփոփոխ կրկնությունը կամ առաջինի հնչյունափոխ տարբերակը. հմտ. կամաց-կամաց, մեծ-մեծ, տեսակ-տեսակ և հարայ-հուրայ, աման-շաման: Հնչյունափոխության հիմնական դեպքերն են՝ ա) ա > ու երկրորդ եզրում (ծակ-ծուկ, հայ-հույ, հարայ-հուրայ, սարք-սուրք, հանգ-հունդ), բ) բառասկզբի բաղաձայնը երկրորդ եզրում փոխարինվում է մ-ով (բարակ-մարակ, հաց-մաց, սևիկ-մևիկ), երբեմն՝ ս-ով (պարապ-սարապ), գ) ձայնավորասկիզբ բառերը երկրորդ եզրում երբեմն սկզբից ստանում են բաղաձայն (աղ-մաղ, ընկեր-մնկեր, աման-շաման): Փոփոխությունը կարող է վերաբերել առաջին եզրին ևս. օրինակ, բառասկզբի բաղաձայնի անկում (առոք-փառոք, ալան-թալան). առաջին եզրը ներկայանում է իբրև մեկ վանկ, որի սկզբի բաղաձայնն ու հաջորդող ձայնավորը կրկնվող բառինն են, իսկ երկրորդը՝ փ կամ ս (ճեփ-ճերմակ, կաս-կարմիր):

3. Հատվածական բաղադրությունների բաղադրիչները «նույնական կամ նույնիմաստ ածականակերտ ածանցներով կազմված և իրար հետ ստորադասության, համադասության կամ փոխադարձության հարաբերությամբ կապված բառեր են», վերածված կայուն բառակապակցության՝ շաղկապի և առաջին բաղադրիչի ածանցի կրճատումով. ինչպես՝ ռազմական և քաղաքական > ռազմա-քաղաքական, պատմական և բանասիրական > պատմա-բանասիրական, ռազմական և ծովային > ռազմա-ծովային: Այսպիսի բաղադրություն կազմվում է նաև «նույնական կամ համանիշ ածանցներով կազմված այնպիսի բարդածանց բառերից, որոնց հիմքը հանդիսացող բառը բառերի վերջին բաղադրիչը նույնպես նույնական է կամ համանիշ»: Այս դեպքում կրճատվում է ոչ միայն ածանցը, այլև բարդության վերջին բաղադրիչը. ինչպես՝ պտղաբուծական և բանջարաբուծական > պտղա-բանջարաբուծական, այգեգործական և գինեգործական > այգե-գինեգործական: Այս բաղադրությունների բաղադրիչները միմյանց նկատմամբ լինում են համադասական, ստորադասական և փոխադարձ հարաբերակցության մեջ. հմտ. պատմա-բանասիրական, արևմտա-եվրոպական, ռուս-թուրքական: Փոխադարձները պետք է զանազանել բաղադրության հարադրություններից. այսպես՝ ռուս-հայերեն (բառարան) և ռուսերեն-հայերեն (բառարան): Հատվածական բաղադրությունները այժմ հակում ունեն վերածվելու հատվածական (համադրական) բարդությունների. օր.՝ գիտա-հանրամատչելի > գիտահանրամատչելի, գիտա-հետազոտական > գիտահետազոտական: Այս (հատվածական) բաղադրությունները բնորոշ են մեր լեզվի զարգացման համեմատաբար նոր շրջանին:

4. Կայուն բառակապակցությունները այն բաղադրություններն են, որոնք ներկայանում են բառակապակցական տեսքով և բառայնացած են (ուր որ է, որտեղ որ է, ինչ որ է, ամեն մեկը, կարմիր աչկյուն, պատի թերթ, ամեն կերպ, ամեն ինչ, ուղիղ խնդիր, խոսքի մաս, Միավորված ազգերի կազմակերպություն, հավելյալ արժեք, ռադայամ, ի միջի այլոց): Սրանք նախադասության մեկ անդամի պաշտոն են վարում: Զա-

նադանում են դարձվածային (դարձվածային) և բաղադրական բառակապակցություններ։ Դարձվածային բառակապակցությունները սերում են շարահյուսական կապակցություններից, որոնք փոխաբերաբար գործածվելով՝ աստիճանաբար բառայնացել են. մի մասը վերածելի է շարահյուսականի։ Այսպիսիներից են, օրինակ, կրակի կտոր, անհոտ ծաղիկ, անպոչ զղալ կապակցությունները։ Բաղադրական բառակապակցությունները հիմնականում անվանական են, բաղադրիչների ուղղակի իմաստները պահպանված են. բառայնացումը դրսևորվում է տվյալ կապակցությամբ. օր.՝ օղիղ խնդիր, մանկավարժական ինստիտուտ։

11. Համադրական են կոչվում այն բաղադրությունները, որոնց բաղադրիչները միացած են միմյանց, մեկ բառ են կազմում, արտասանությամբ ևս ամբողջացած են՝ մեկ բառային շեշտով (գրությունն էլ միասնական՝ անանջատ է)։ Դրսևորվում են բարդությամբ և ածանցումով։ Համադրական բաղադրությունը, անկախ ձևույթների քանակից, բաղկացած է երկու բաղադրական միավորից. ընդ որում պարզագույն, երկձևույթ համադրական բաղադրությունից հաջորդականորեն կաղմվում են նորանոր բաղադրություններ. օր.՝ զրական > զրականագետ > զրականագիտություն. զրադարան > զրադարանագետ > զրադարանագիտություն։ Հետ բաղադրությունների կաղմույթում այս աստիճանականության (հաջորդականության)՝ լինում են առաջնային և երկրորդային բաղադրություններ։ Առաջնային համադրական բաղադրությունները կաղմված են միայն երկու ձևույթից, ինչպես՝ մտ-ավուր, բազմ-իմաստ։ Սբա՛ցից, նոր բաղադրիչի ավելացումով, կազմվում են երկրորդային համադրական բաղադրությունները. օր.՝ մտավորական, բազմիմաստություն, թեև սա սլարտադիր գործոն չէ։ Կարող է լինել եռաձևույթ համադրական բաղադրություն, որը շների երկձևույթ-առաջնային բաղադրությունից. օր.՝ անտեսվար։ Առաջնայինները կարելի է կոչել նաև սկզբնառիպ կամ նախառիպ համադրական բաղադրություններ։

Ամեն համադրական բաղադրություն ենթադրում է բաղադրական հիմքի գաղափարը։ Բարդության մեջ երկու մասերից յուրաքանչյուրը բաղադրական հիմք է (բազմ-իմաստ, ջր-կիր)։ ածանցումներում այն արմատական մասն է (զր-ական, գործ-իչ)։ Բաղադրական հիմքերը կաղմությամբ լինում են պարզ և բաղադրյալ։ Պարզ են բառակաղմական տեսանկյունից շտաբայութվող (մենաձևույթ) հիմքերը, բաղադրյալ են մեկից ավելի ձևույթներից կաղմվածները. հմմտ. վար-որդ և վարորդ-ական։ Սրանք գործառությամբ (ըստ բառակաղմական դերի) բաժանվում են երկու խմբի՝ սևրող և բաղադրող։ Սևրող բաղադրական հիմքը, որ բնորոշ է և՛ ածանցմանը, և՛ բարդացմանը, այն է, որին ավելանում է ածանց կամ բաղադրական այլ տարր. օր.՝ ճայր-ական, ան-տուն, ևազ-թուխ։ Բաղադրող բաղադրական հիմքը սևրողին ավելացողն է. օր.՝ հաց-քուխ, ջր-կիր, գործ-ընկեր։ Սա բնորոշ է բարդություններին և հիմքերի աստիճանականության (հաջորդականության) մեջ միշտ վերջին բաղադրողն է։

Բաղադրական հիմքերը կաղմող են ներկայանալ տարբերակներով, որոնք լինում են տրիպաբանական, հնչյունաբանական ևն։ Տիպաբանական հիմքատարբերակները բնորոշ են հիմքի քերականական (ձևաբանական) գործուն կամ քարացած (հնատիպ) ձևերով. օր.՝ ձեռ-|| ձեռն-|| ձեռաց|| ձեռք-։ մաքղ-|| մաքղկ-։ հայր-|| հոր-։ աստղ-|| աստեղ-։ քաղտոն-|| քաղտեռ-։ կայսր-|| կայսեր-։ Հնչյունաբանական հիմքատարբերակները բնութագրվում են արտասանական պլանում եղած փոփոխություններով (հնչյունափոխություն, շեշտափոխություն ևն)։ Այսպես՝ զետ|| զիտ- (ամենագետ, գիտական), կին|| կն-|| կան- (կինարմատ, կնառյաջ, կանացի). -յոթ|| յոթն-|| յոթան- (տասնյոթ, յոթնոց, յոթանասուն), հմմտ. նաև ուրոշ-|| ուրոշ (որոշակի, անորոշ)։ Այսպես և՛ Բ-ի անկում և՛ առկայություն (հանքային, հանույթ), Ի-ի անկում և առկայություն (սլատանիություն, պատանություն), ու և ու > վ (դատաւութություն, դասատություն)։ Նշված տարբերակների մի մասը սլատմական պայմանավորվածություն ունի, և դրանք կարելի է բնութա-

գրել իբրև սլատմակում հիմնադրերակներ, սրանք ըստ էության հնացած կամ ժառանգորդաբար սլահայանված, սլանդակաւ (ձևարանական, հնչյունաբանական) ձևեր են. օր.՝ ձերբ- (ձերբակալել), կան- (կանացի) ևն:

111. Հապավական բաղադրությունները ստեղծվում են բաղադրյալ անվանումների տերմինների կրճատված մասերի միավորումով: Բաղադրության արդյունքը կամ բաղադրությունից գոյացած միավորը կոչվում է հապավում: Հապավական բաղադրությունները կազմավորվել են համառոտագրությունների հիմքի վրա, դրանց հետևողությամբ: Այս բաղադրությունների կրճատված բաղադրիչները կոչվում են հապավույթներ: Սրանք լինում են տառային, երբ հապավվող բառերի սկզբնատառերն են (կոչվում են նաև սկզբնատառային). օր.՝ ՍՄԿԿ, ՄԱԿ, բառամասային կամ վանկային, երբ հապավվող բառերի սկզբնամասեր են, օր.՝ գինկոմ (<գինվորական կոմիսար), հատվածական, երբ դրանք ածանցավոր կամ բարդածանցավոր բառերի այնպիսի մասեր են, որոնք համընկնում են «իբրև անկախ բառ դործածվող բաղադրական հիմքի ուղիղ ձևի հետ», ինչպես՝ գյուղ- > գյուղմինիստություն (<գյուղատնտեսության մինիստրություն), անտառ- > անտառտնտեսություն (<անտառային տնտեսություն): Այս կարգի հապավույթների կազմությունը նույնանում է հատվածական բարդությունների հիմքերի կազմությանը, բայց վերջինները ունեն հոդակապ, իսկ հատվածական հապավույթները՝ ոչ:

Ըստ հապավույթների բնույթի և նրանց համակցության զանազանում են՝ ա) տառային հապավումներ, երբ հապավման բաղադրիչները տառային հապավույթներ են, փոփոխատառային, երբ բաղադրիչների մեջ կան և՛ տառային, և՛ վանկային հապավույթներ, վանկային, երբ հապավույթները բառերի սկզբնամասեր են, վանկաբառային, երբ բաղադրիչների մեջ կան և՛ բառի սկզբնամաս, և՛ բառ-բաղադրիչ (օրինակներ՝ ՀՍՍՀ, ՀԿԿԵՄ, աշխղիկ, քաղսովետ, ժողդատարան):

Հապավական բաղադրությունները ներկայանում են՝ իբրև ինքնուրույն բառեր (բուհ, գէս, նիւ, դագս, գյուղսովետ), իբրև սիմվոլիկ բառեր, մանավանդ բաղաձայնական տառային հապավումները (ՍՄԿԿ, ՍՍՀՄ), իբրև տառային-սիմվոլիկ հապավումների կապակցություն (ՀՍՍՀ ԳԱ), իբրև հապավման ու բառի կապակցություն, ինչպես՝ Հայկական ՍՍՀ, ՍՍՀՄ Գերագույն սովետ, շրջկոմի բյուրո ևն:

Դրանք տե՛ս բառակազմություն բառահոդվածում:

ՅԱՆԱԶԱՆ (ՆԻՐ) || согласные, հնչյունների տեսակ, խումբ. հնում առանձնացվում էր վանկարարության հատկանիշով. այսպես էին կոչվում ոչ վանկարար, ինքնին վանկ չկազմող հնչյունները: Ժամանակակից հնչյունաբանությունը սրանց բնութագրության մեջ հատկապես նկատի է ունենում ձայնաբանական ու արտասանական հետևյալ հատկությունները. բաղաձայններին բնորոշ է աղմուկի առկայությունը (երաժշտական ձայն կարող է լինել, կարող է և չլինել). ի տարբերություն ձայնավորների՝ դրանք արտաբերվում են օդի համեմատաբար ուժեղ հոսանքով, արտաբերական արգելքի՝ փակվածքի կամ նեղվածքի հաղթահարումով, լարվածության տիզայնացումով արտասանական խոռոչի այս կամ այն մասում:

Դասակարգման հիմունքները և ըստ այդմ հիմնական խմբերը հետևյալներն են.

1. Ըստ արտաբերիչ օրգանների լարվածության չափի և արտամղվող օդի հոսանքի ուժի՝ ուժեղ բաղաձայններ (сильные согласные), ինչպես՝ պ, կ, ս, բույլ բաղաձայններ (слабые согласные), ինչպես՝ բ, գ, դ: Խուլները ավելի ուժեղ են, քան ձայնահղները. պարզ խուլները ավելի ուժեղ են, քան շնչեղ խուլները: Երաժշտական ձայնի առկայությունը ավելորդ է դարձնում ուժեղ արտաբերությունը:

2. Ըստ ձայնային հատկանիշի (կամ ըստ ձայների պարունակության)՝ ձայնորդներ, ձայնեղներ և խուլեր: Ձայնորդները (сонанты) կամ ձայնորդ բաղաձայնները

(сонорные согласные) իրենց կազմության մեջ ունեն և՛ երաժշտական, և՛ աղմկային ձայներ՝ երաժշտականի գերակշռությամբ: Սրանք հայերենում (չհաշված զրաբարյան և յ ձայնորդները) տարաֆունկցիոնալ չեն, ինչպիսին, օրինակ, հնդեվրոպական ձայնորդներն էին, և բաղաձայններից ու ձայնավորներից դատ առանձին խումբ չեն կազմում: Արդի հայերենի ոչ մի ձայնորդ վանկարար հատկություն չունի: Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի ձայնորդներն են՝ մ, ն, լ, ր, ո, յ: Հին հայերենն ուներ նաև ղ և յ ձայնորդներ: Ե-ն վերաֆունկցիավորվեց կամ վիրացավ ետգրարարյան հայերենում, որոշ բարբառներում, երկրարքառացման հետ կապված, ձևավորվեց այդպիսի տարր: Ձայնեղները կամ ձայնեղ բաղաձայնները (звонкие согласные) նույնպես իրենց կազմության մեջ ունեն և՛ երաժշտական, և՛ աղմկային ձայներ, բայց՝ վերջինիս գերակշռությամբ: Առաջ սրանք կոչվել են նաև՝ միջակ բաղաձայններ, կամ պարզապես՝ միջակ (միջակներ): Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի ձայնեղներն են՝ բ, գ, յ, ձ, ջ, զ, Ժ, դ, վ, դ-ն: Հին հայերենում ձայնորդ էր, այն ձայնեղացավ հետագայում: Որոշ բարբառներում առկա է նաև ձայնեղ հ, որ սովորաբար տառադարձվում է իբրև .: Ձայնորդներն ամբողջությամբ կամ միայն լ-ն և ր-ն անցյալում կոչվել են նաև նայ ձայնորդներ, նայ բաղաձայններ, կամ պարզապես՝ նայեր: Խուլները կամ խուլ բաղաձայնները (глухие согласные) հնում՝ նուրբ, բաբակ, դերկ||լերկ, կամ անձայններ, անձայն բաղաձայններ (հիմնականում խուլ սլաքականները), ամբողջությամբ կազմված են աղմկային ձայնից (երաժշտականը չկա, կամ այնքան չնչին է, որ հաշվի չի առնվում): Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի խուլներն են՝ պ, կ, տ, ծ, ֆ, ս, շ, խ, փ, ք, ց, չ: Հին հայերենը չունեի ֆ խուլը, այն այժմ էլ չկա որոշ բարբառներում: (Այս հնչույթը ձևավորվեց Լուրարարյան շրջանում): Ոմանք երաժշտական ձայն ունեցողներին ընդհանուր անունով կոչում են բրբռուն բաղաձայններ, բայց այս անունով ամբի չնպատակահարմար է կոչել թրթռացողներ (ր և ո բաղաձայնները):

3. Ըստ արձագանքման բնույթի՝ ոնգային և ոչ ոնգային բաղաձայններ: Ոնգային բաղաձայնների [носовые (назальные) согласные] արտաբերման ժամանակ քմային վարազույրը (փափուկ քիմքը) իջնում է ցած, և կոկորդից եկող ձայնային ալիքները թափանցում ու արձագանք են ստանում ոչ միայն բերանի խոռոչում, այլև ոնգայինում, այսինքն՝ երկու արձագանքարաններն էլ ֆունկցիավորում են: Այսպիսին են մ և ն բաղաձայնները: Ոչ ոնգային բաղաձայնների (неносовые согласные) արտաբերման ժամանակ քմային վարազույրը բարձրանում և փակում է դեպի ոնգային խոռոչ տանող աւջրը, որի հետևանքով կոկորդից եկող ձայնային ալիքները թափանցում և արձագանք են ստանում միայն բերանային խոռոչում [այստեղից էլ՝ բերանային բաղաձայններ (ротовые согласные) անվանումը]: Հայերենի բոլոր բաղաձայնները, բացի մ և ն ոնգայիններից, ոչ ոնգային՝ բերանային են:

4. Ըստ շնչի (հագադի) առկայության կամ՝ ըստ շնչեղության դանազանում են՝ ջնչեղներ և ոչ ջնչեղներ: Շնչեղ (аспираты, придыхательные согласные) կոչվում են այն բաղաձայնները, որոնք իրենց մեջ շունչ՝ հագադ ունեն, ուժեղ շնչով և՛ արտաբերվում, ըստ այդմ էլ կոչվում են նաև հագադային բաղաձայններ: Սրանք իրենց հերթին լինում են՝ ջնչեղ ձայնեղներ կամ ձայնեղ ջնչեղներ (звонкие придыхательные), երբ ձայնեղներն իրենց մեջ ունեն շունչ, ջնչեղ խուլներ կամ խուլ ջնչեղներ (глухие придыхательные), երբ խուլերն իրենց մեջ ունեն շունչ: Շնչեղ ձայնեղներ առկա են հայերենի որոշ բարբառներում, օրինակ, Արարատյան տարածքում (նոր Բայազետ, Լոռի, Հոկտեմբերյան), Կարեն, Մշո, Խարբերաի, Սիբաստիայի, Կիլիկիայի, Առտիալի բարբառներում ու խոսվածքներում, հիմնականում բառասկզբի դիրքում: Հայերենագետների մեծ մասը հակված է կարծելու, թե դրանք եղել են նաև հին հայերենում (զրաբարում), թեև շրջիղությունը ձայնեղների մեջ տարրերակիչ չի եղել: Եղել է նաև կարծիք, որ այդ հատկանիշը բարբառները բերել են հնդեվրոպական շրջանից՝ զրաբարից դատ, անկախա-

բարձր Ոմանք էլ գտնում են, թե շնչեղությունը ձայնեղների մեջ հաստատվել է ետգրության շրջանում՝ բարբառների ինքնուրույն զարգացման հետ կապված: Շնչեղ ձայնեղները գրությամբ արտահայտվում են բաղադրյալ ձևով, տառակապակցությամբ, ինչպես՝ րհ (կամ րհ'), զհ (զհ'), դհ (դհ') ևն, շնչեղության նշանով ['], որ դրվում է տառի վերևի սլանկյունում՝ ր', զ', դ' ևն, կամ էլ՝ լատինագիր տառադարձությամբ՝ հի կամ փ, gh կամ g', dh կամ d' ևն: Շնչեղություն ունեն ձայնեղ պայթականներն ու հպաշփականները (կիսաշփականները)՝ ր', զ', դ', ծ', ջ': Խուլ շնչեղները առկա են հայերենի բոլոր վիճակներում, փուլերում: Պրանք են՝ փ, ֆ, ք, ց, չ (նույնպես պայթական են կամ հպաշփական): Սրանց լատինագիր տառադարձումն է՝ ph կամ p', kh կամ k' ևն: Ոչ շնչեղները (непридыхательные согласные) քանակով գերակշռում են: Նրանց մեջ շունչ (հագագ) բոլորովին չկա, կամ այնքան շնչին է, որ հաշվի չի առնվում (բ, գ, դ, պ, կ, տ ևն):

5. Հստ արտաբերման եղանակի՝ պայթական, շփական, հպաշփական (կիսաշփական), նպանցումային: Պայթական բաղաձայնները (взрывные, эксплозивные согласные) կամ հպապայթականները (смычно-взрывные согласные) արտաբերվում են արտասանական օրգանների ստեղծած փակվածքի վաղկենական պայթումով, երբ նկատի են ունենում փակվածքի պահը (դրվածքը), կոչում են նաև փակվածքային, փակական [импловзивные (смычные) согласные], իսկ երբ նկատի են ունենում պահումի ու պայթյունի վայրկենական լինելը, նաև՝ վայրկենական (мгновенные согласные): Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի պայթականներն են՝ բ, գ, դ, պ, կ, տ, փ, ֆ, ք: Սրանցից փ, ֆ, ք շարքը հպաշնչային (հպահագագային) է իբրև պ/հ, կ/հ, տ/հ, թեև յուրաքանչյուրն արտասանությամբ ու գործառությամբ մեկ միասնություն է, Հայերենում, նրա տարբեր վիճակներում պայթականները ներկայանում են տարբեր շարքերով (Էրկշարք, Եռաշարք, Քառաշարք, մանրամասն տե՛ս բաղաձայնական համակարգ բառադրվածում): Նփական բաղաձայնները (спиранты, фриктивные согласные) արտաբերվում են արտասանական օրգանների ստեղծած նեղվածքով, ընդ որում արտամղվող օդի հոսանքը տեականորեն շփվում է նեղվածքի պատերին և առաջ բերում տվյալ բաղաձայնին բնորոշ աղմուկ: Եթե նկատի ունենանք նեղվածքի պահը (դրվածքը), կարող ենք դրանք կոչել նեղվածքային բաղաձայններ (щелевые согласные), իսկ Էթե նկատի ունենանք արտաբերման տեականությունը՝ տեական բաղաձայններ (длительные согласные): Հին քերականության մեջ շփականները հայտնի էին նաև կիսաձայններ, սեղմ բաղաձայններ անուններով: Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի շփականներն են՝ վ, ֆ, ս, շ, գ, ժ, խ, դ, հ, յ, ր, ո, յ, սրանց մի մասը ձայնեղ—խուլ լծորդությամբ ներկայանում է Էրկշարք համակարգով:

գ ժ վ դ
ս շ ֆ խ

Երկուսը՝ ր և ո շփականները, առանձնանում են իբրև բերանցող բաղաձայններ [дрожащие (раскатистые) согласные, выбранты] կամ բերնոն շփականներ, առաջինը իբրև միաբերն շփական, երկրորդը իբրև բազմաբերն շփական: Զորա շփականներն ս, շ, գ, ժ, կաղմում են սուլաչականների (снблянты) խումբը, առաջին երկուսը (ս, գ) կոչվում են սուլական շփականներ, կամ պարզապես՝ սուլականներ (свистящие согласные, свистящие фриктивные), վերջին երկուսը (շ, ժ)՝ շշական շփականներ, կամ՝ շշականներ (шипящие согласные, шипящие фриктивные): Շփականների մեջ լ-ն համարվում է կողմային բաղաձայն (латеральный согласный) կամ կողմաշրջական (боковой фриктивный): Հպաշփականները (аффрикаты, смычно-фрикативные согласные), ասում են նաև՝ կիսաշփականներ (полуфрикативные согласные), կիսապայթականներ (полувзрывные согласные), պայթաշփականներ (взрывно-фри-

кативные согласные), ոմանք նաև՝ կրկնակներ, արտաբերվում են երկու դրվածքով, սկզբում՝ հպում, փակվածք, որը, սակայն, չի ավարտվում պայթյունով (ինչպես պաթականների՝ հպապայթականների դեպքում է), այլ վերածվում է նեղվածքի: Սրանք էլ հայերենում ներկայանում են տարբեր շարքերով՝ երկշարք, եռաշարք, քառաշարք (այս մասին տե՛ս նաև բաղաձայնական համակարգ բառահոգվածում): Հստ սուլական կամ շշական հատկանիշի, որ որոշվում է նեղվածքի դրվածքի թողած ձայնային-արտասանական տպավորությամբ, ժամանակակից գրական հայերենում սրանք ներկայանում են սուլականների շարքով՝ ձ, ծ, ց և շշականների շարքով՝ ջ, ն, շ (հմմտ. ձ=դ/զ, ծ=տ/ս, ց=ր/ս և ջ=դ/ժ, ն=տ/շ, շ=ր/շ): Հպաշփականների հպման (փակվածքի) և նեղվածքի (շփման) դրվածքները չեն նույնանում համապատասխան պայթականների ու շփականների հետ, այսինքն՝ ձ $\neq$ դ+զ, ջ $\neq$ դ+ժ ևն: Սրանք արտասանությամբ ու գործառությամբ մեկ միասնություն ունեն, տարրալուծելի չեն: Պետք է նկատել, որ փ, ք, ր բաղաձայնների մեջ հպման ու շփման (հաղագի) դրվածքների միջև կա պայթյունի պահ. պայթյունն ուղեկցվում է շնչի արտաբերումով, այլապես դրանք ևս կարելի էր կոչել հպաշփական: Իսկ ց, շ բաղաձայնների մեջ կան հպում, շփում և շունչ, բայց ո՛չ պայթյուն: Հետևապես սրանք էլ պայթական կոչվել չեն կարող: Հպանցումային բաղաձայնները (смычно-проходные согласные) արտաբերության սկզբում ունեն որոշակի հպում, փակվածք, վերջում շունեն ո՛չ որոշակի պայթյուն, ո՛չ էլ՝ որոշակի նեղվածք: Այսպիսիք են մ և ն բաղաձայնները:

6) Հստ արտաբերման տեղի՝ շրթնային, առաջնալիզվային, միջնալիզվային, ետնալիզվային, կոկորդային: Շրթնային բաղաձայնները [губные, (лабиальные) согласные] ներկայանում են երկու ենթախմբով՝ երկշրթնային ու շրթնատամնային: Երկշրթնային բաղաձայնները [билабиальные (губно-губные, двугубные) согласные] արտաբերվում են երկու (վերին և ստորին) շրթուների աշխատանքով (բ, պ, փ, մ, գրաբարում նաև ւ-ն), շրթնատամնայինները [лабиодентальные (губно-зубные) согласные]՝ վերին շրթունքի և ստորին ատամնաշարի ստեղծած նեղվածքով (ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում՝ վ, ֆ): Առաջնալիզվային բաղաձայնները (переднеязычные согласные) արտաբերվում են մի կողմից լեզվի առաջամասի կամ ծայրի, մյուս կողմից՝ վերին ատամնաշարի (կամ լեղերքի՝ ավելուլենի, և կամ քիմքի առաջամասի) աշխատանքով, դրանց ստեղծած նեղվածքով կամ փակվածքով (դ, տ, ր, ձ, ծ, ց, ջ, ն, շ, ս, զ, ծ, լ, բ, ո): Սրանք կազմում են հայերենի բաղաձայնական ամենահարուստ խումբը, թեև, իհարկե, սրանց տեղայնությունն ունի բաղաձայնիցայ դրսևորումներ: Առաջնալիզվայիններն իրենք իրենց հերթին ենթախմբերով են ներկայանում: Միջնալիզվային բաղաձայնը (среднеязычный согласный) հայերենում միայն յ-ն է, որը բաղաձայնի ու ձայնավորի միջև հանդես է գալիս իբրև կիսաձայն (ի-ին մոտ նշյուն), միջձայնավորային դիրքում՝ ձայնակույ, գրաբարում նաև երկրարբառի (հոսարարառի) ոչ վանկարար տարր (գրությամբ՝ յ կամ ն), արտաբերվում է լեզվամեջքի միջին մասի և կոշտ քիմքի աշխատանքով, դրանց ստեղծած նեղվածքով: Ետնալիզվային բաղաձայնները (заднеязычные согласные) արտաբերվում են լեզվամեջքի ետևի մասի և փափուկ քիմքի աշխատանքով, դրանց ստեղծած նեղվածքով կամ փակվածքով (զ, կ, ք, դ, խ): Հայերենում կոկորդային բաղաձայնը (гортанный согласный) հ-ն է, որը, ինչպես նշվեց, որոշ բարբառներում (խոսվածքներում) ունի նաև ձայնեղ տարրերակ: Հայերենի որոշ բարբառներում, այլ լեզուների ազդեցությամբ, մասնակի գործառություն ունի դ (կամ դ) կոկորդային-պայթական բաղաձայնը (смычно-гортанный согласный), որի արտաբերական դրվածքները (կոկորդային ու բերանային) միաժամանակյա դրսևորում ունեն:

7. Հստ կազմության կամ բոտ արտաբերման դրվածքների բանակի ու շնչի առ-

կայություն՝ պարզ և բարդ: Պարզ (простые согласные) կոչվում են այն բաղաձայնները, որոնք ունեն արտաբերական մեկ դրվածք (կամ փակվածք, կամ նեղվածք), և նրանց մեջ չկա շունչ կամ այլ որևէ արտասանական հնչյունական տարր, ինչպես՝ պ, կ, տ, ք, գ, դ, զ, ժ, ս, շ ևն: Բարդ (сложные согласные) կոչվում են այն բաղաձայնները, որոնք ունեն մեկից ավելի արտաբերական դրվածքներ, կամ արտաբերվում են ուժեղ շնչով, ինչպիսիք են շնչեղները (փ, ք, ք), հպաշփականները (ծ, ծ, ց, չ, ճ, չ): Օրրհմն բարդ ասիլով հասկանում են միայն շնչեղները: Բարդ բաղաձայնից պետք է տարբերել կրկնականները, կրկնակ բաղաձայնները [двойные (удвоенные) согласные, гемнаты], որոնք բնորոշ են տեականությանը, գոյանում են մեծ մասամբ նույն բաղաձայնի կրկնությամբ նն, սս, շշ, գգ (վաննա, մասսա, թշշալ, բգգալ) ևն:

8. Հստ փափկության և կոշտության՝ փափուկ բաղաձայններ (мягкие согласные) և կոշտ բաղաձայններ (твёрдые согласные): Առաջիններում քմայնացումը հանգեցնում է փափկության հատկանիշի տարբերակիչ դերի, որով դրանք հակադրվում են չքմայնացածներին: Այս տարբերակումն ունեն հայերենի որոշ բարբառներ, օրինակ, Ղարաբաղի բարբառում առկա են՝ կալ «կալ» և կ'ալ «գալ»:

Բաղաձայնները սովորաբար կոչվում ենք արտաբերիչ ակտիվ օրգանի անունով. այսպես՝ դ, տ, ք բաղաձայնները կոչվում ենք առաջնալեզվային, որովհետև դրանց արտաբերման մեջ ակտիվ աշխատանք կատարողը լեզվի առջևի մասն է: Բացառված չէ բաղաձայնը կոչել՝ ա) պասսիվ օրգանի անունով, ինչպես՝ ատամնայինները [дентальные (зубные) с.], ալվեոլայիններ (альвеолярные с.), լմայրններ (нёбные с.), բ) ակտիվ և պասսիվ օրգանների անունների համադրումով՝ լեզվամայիններ [лингво-нёбные (лингво-палатальные) с.], լեզվատամնայիններ կամ ատամնալեզվայիններ (лингво-дентальные с.), լեզվալնդայիններ (лингво-альвеолярные с.), իսկ վ և ֆ բաղաձայնները կոչվում են միշտ այս եղանակով՝ շրթնատամնային (губно-дентальные с.) կամ ատամնաշրթնային բաղաձայններ, գ) երկու պասսիվ օրգանների անունների համադրումով, օրինակ՝ ատամնամային բաղաձայններ (зубно-нёбные с.), դ) արտաբերիչ օրգանի այս կամ այն մասի անունով (մասնավոր կամ հիմնական տեղայնացումը նկատի ունենալով). ինչպես՝ լեզվածայրայիններ կամ ծայրայիններ (апикальные с.), մեջքայիններ (дорсальные с.), միջատամնայիններ [межзубные (интердентальные) с.], ետատամնայիններ [зазубные (постдентальные) с.], վերատամնայիններ (надзубные с.), ստաջնամայիններ կամ նախամայիններ [передненёбные (нрепалатальные) с.], միջնամայիններ [оредненёбные (палатальные) с.], ետնամայիններ [задненёбные (велярные) с.], փափկամայիններ (мягконёбные с.), կոշտամայիններ (твёрдонёбные с.), ե) հիմնական արտաբերությանն ուղեկցող լրացուցիչ արտաբերությունը կամ արտասանական-ձայնային նոր հատկանիշ ձեռք բերելը նկատի ունենալով. ինչպես՝ շրթնայնացածներ (лабнализированные с.), շնչեղացածներ (аспиррированные с.), լմայնացածներ կամ փափկացածներ (палатализованные с.), ծայնեղացածներ (вокализированные с.), ալվալանեղացածներ (девокализированные с.), ալվալշնչեղացածներ (дезаспиррированные с.), ալվաշրթնայնացածներ (делабнализированные с.), ալվաորնգայնացածներ (деназализованные с.), ալվամայնացածներ (депалатализованные с.) ևն:

Գրկն. տե՛ս հնչյունաբանություն բառահոդվածում:

ԲԱՂԱՁԱՅՆԱԿԱՆ ՀՍՄԱԿԱՐԻՄ| система согласных, консонантизм, բաղաձայն հընչույթների (հնչյունների) ամբողջությունը՝ դրանց փոխհարաբերակցություններով ըստ տարբերակիչ հատկանիշների, լծորդությունների, արտասանական ու ձայնային, ինչպես և պորժառական դրսևորումներով, լեզվի կառուցվածքում ունեցած դերով: Ներկա-

յառնում է ենթահամակարգերով, թեև այս կամ այն մասնակի հատկանիշով (հիմունքով) բովանդակում խմբավորումները ևս հաճախ կոչվում են «համակարգ» տերմինով: Այսպես, արտաբերման եղանակով գանազանում են՝ պայթականների համակարգ, կիսաշփականների (հալաշփականների) համակարգ, շփականների համակարգ ևն, ձայնաբանական հիմունքով՝ ձայնեղների համակարգ, խուլների համակարգ, ըստ շնչեղության՝ շրնչեղների համակարգ ևն:

Հայերենի բաղաձայնների ենթահամակարգումները կատարվում են հիմնականում ըստ լծորդակցության (մերձավոր լծորդային հարաբերության), որ արտահայտվում է ձայնաբանական հատկանիշով և շնչեղությամբ: Այս հիմունքով բաղաձայնները ներկայանում են որոշակի շարքերով, իբրև երկշարք, եռաշարք, մասամբ և քառաշարք բաղաձայնական համակարգեր: Սրանց հակադրությամբ կարելի է առանձնացնել նաև միաշարք բաղաձայնների խումբ: Վերջինիս մեջ բաղաձայնը չունի լծորդ՝ հարաբերակից անդամ այլ որևէ շարքում, ինչպես, օրինակ, ձայնորդներն են և շփական խուլ հ-ն (նոր գրական հայերենում):

Երկշարք բաղաձայնական համակարգը (двухрядная система согласных) բնորոշ է նրանով, որ բաղաձայնները ներկայանում են լծորդ երկու շարքով, ինչպես՝ ձայնեղ—խուլ, խուլ—շնչեղ խուլ ևն: Եռաշարք բաղաձայնական համակարգում (трехрядная система согласных) բաղաձայնները ներկայանում են լծորդ երեք շարքով, ձայնեղ—խուլ—շնչեղ խուլ: Քառաշարք բաղաձայնական համակարգը (четырёхрядная система согласных) համեմատաբար սակավ է հանդիպում: սրանում լծորդ շարքերը չորսն են՝ շնչեղ ձայնեղ—ձայնեղ—խուլ—շնչեղ խուլ: Հայերենագիտական (բարբառագիտական) գրականության մեջ այս կատակցությամբ ավելի շատ գործածվում են երկաստիճան, եռաստիճան, քառաստիճան (համակարգ) տերմինները: Քառաստիճան կամ քառաշարք անվանումները պայմանական են, որովհետև շնչեղ ձայնեղների և պարզ ձայնեղների լծորդությունը նրանում (քառաշարքում) հնչույթաբանական հակադրությամբ չի դրսևորվում: Այդ շարքերն իրարից գանազանվում են հիմնականում իբրև սրտասանական տարբերակներ՝ պայմանավորված հնչյունադիրքով (շնչեղ ձայնեղները մեծ մասամբ հանդիպում են բառասկզբի դիրքում):

Երկշարք համակարգումները արտահայտվում են շփականների, պայթականների ու հպաշփականների (կիսաշփականների) մեջ, եռաշարքը և քառաշարքը՝ պայթականների ու հպաշփականների մեջ: Երկշարքների մեջ գանազանում են՝ երկշարք ձայնեղագուրկ համակարգ (պ—կ—տ—ծ—ն և փ—բ—ք—ց—չ), որտեղ առկա է խուլ—շնչեղ խուլ հակադրություն՝ լծորդություն (սլ—փ, կ—բ, տ—ք, ծ—ց, ն—չ), ինչպես տեսնում ենք, օրինակ, Աստրախանի, Շամախու, Ղարաբաղի, Հաղրութի, Գորիսի, Շաղախի, Մարագայի, Խոյի, Վանի բարբառներում, երկշարք խլազուրկ համակարգ (բ—գ—դ—ձ—ջ և փ—բ—ք—ց—չ), որտեղ առկա է ձայնեղ—շնչեղ խուլ հակադրություն (բ—փ, գ—բ, դ—ք, ձ—ց, չ—չ), ինչպես, օրինակ, տեսնում ենք Տիգրանակերտի, Մալաթիայի, Ռոդոսթոյի, Նիկոմեդիայի, Օրտուի, Պոլսի, Տրապիզոնի, Ղրիմի, Եվդոկիայի, Մարաշի բարբառներում և արևմտահայ գրական լեզվում: Եռաշարքների մեջ գանազանում են՝ եռաշարք խլազուրկ համակարգ ((բ'—բ—փ, գ'—գ—բ, դ'—դ—ք, ձ'—ձ—ց, չ'—ջ—չ), որտեղ, օրինակ, Ակնա, Շապին-Գարահիսարի, Համշենի (որոշ խոսվածքներ), Առտիալի (Սուլավայի), Խարբերդ-Երզնկայի, Սեբաստիայի, Արաբկիրի, Խոտորչուրի բարբառները, եռաշարք միջինհայերենյան համակարգ, որը իբրև առանձին, ինքնատիպ համակարգ առանձնանում է նրա մեջ գրաբարի համեմատությամբ ձայնեղ > խուլ և խուլ > ձայնեղ տեղաշարժերով և ունի ձայնեղ—խուլ—շնչեղ խուլ շարքերը (բ—պ—փ ևն), եռաշարք համակարգ (բ—պ—փ, գ—կ—բ, դ—տ—ք, ձ—ծ—ց, չ—ն—չ), որտեղ, օրինակ, Վանի, Թամանակակից արևելահայ գրական լեզուն, ինչպես և՝ Թրիփսիի,

Ազուիսի, Մեղրու, Արդվինի, Կարճեանի, Ղարադաղի, Դզմարի բարբառները Քառաշար՝ համակարգ ունեն, օրինակ, Արարատյան բարբառի որոշ խոսվածքներ, Կարնու Մշո, Զուղայի, Ողմի բարբառները Քառաշար՝ հարաբերակցություններն են՝ ք'—ք—ալ—փ, ց'—զ—կ—ֆ, դ'—դ—տ—ր, ծ'—ծ—ծ—ց, ջ'—ջ—ն—շ:

Երկշար՝ բաղաձայնական համակարգումը կարելի է կատարել նաև ըստ սուլականություն—շչականություն հակադրության: Այս հիմունքով խմբավորվում են որոշ շփականներ և հպաշփականները. շփական սուլականներ են ս-ն և գ-ն, հպաշփականներից՝ ծ, ծ, ց շարքը, շփական շչականներն են շ-ն և ժ-ն, հպաշփականներից՝ ջ, ճ, շ շարքը:

շփականներ		հպաշփականներ	
սուլ.	շ ժ	ջ ճ շ	
	ս գ	ծ ծ ց	

Գրկն. տե՛ս ճնշյունաբանություն բառահոգվածում:

ՐԱՂԱՉԱՅՆԱԿԱՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺ կամ բաղաձայնների տեղաշարժ (передвижение, сдвиг согласных), ճնշյունափոխության տեսակ, մասնավորապես շնդվրոպական նախալեզվի պայթական բաղաձայնների որոշակիորեն համակարգված փոփոխությունները ցեղակից լեզուների մի մասում, այդ թվում և հին հայերենում, ապա և՛ ետգրաբարյան հայերենի որոշ վիճակներում, փուլերում: Ըստ այդմ էլ տեղաշարժերը ներկայանում են աստիճանակարգությամբ՝ առաջին տեղաշարժ, երկրորդ տեղաշարժ ևն: Շնդվրոպական պայթականների համակարգը քառաստիճան (քառաշար՝) էր՝ շնչեղ ձայնեղներ—պարզ ձայնեղներ—պարզ խուլեր—շնչեղ խուլեր: Դրա համեմատությամբ բաղաձայնների առաջին տեղաշարժը (первое передвижение согласных) հին հայերենում արտահայտվում է պայթականների կանոնավորված փոփոխություններով. այսպես՝ շնչեղ ձայնեղներ > պարզ ձայնեղներ (bb > բ, ւ/վ, dh > դ, g¹h > ձ, գ, g²h > զ, ջ, ծ), պարզ ձայնեղներ > պարզ խուլեր (b > սլ, d > տ, g¹ > ծ, g² > կ), պարզ խուլեր > շնչեղ խուլեր կամ շփականներ (p > ֆ, ւ, t > ր, յ, ւ, k¹ > ս, k² > ք): Շնչեղ խուլերն ըստ էության տեղաշարժ չեն կատարել, հիմնականում պահպանվել են նույնությամբ: Բաղաձայնների երկրորդ տեղաշարժը (второе передвижение согласных) արտահայտվում է այն անցումներով, որ կատարել են հինհայերենյան պայթականներն ու հպաշփականները ետգրաբարյան որևէ վիճակում, փուլում: Հայ բարբառացեաներն այստեղ նոր աստիճանավորում են սահմանում՝ բաղաձայնական համակարգի առաջին տեղաշարժ, երկրորդ տեղաշարժ, տեղաշարժ—տեղափոխություն ևն: Այս բոլոր տեսակներում տեղաշարժ կատարողները պայթականներն ու հպաշփականներն են:

Բնորոշ անցումներն են՝ ա) ձայնեղների վերածում խուլերի (բ > սլ, դ > տ, գ > կ, ձ > ծ, ջ > ն), որ առկա է, օրինակ, Շամախու, Ղարաբաղի, Աստրախանի, Հադրութի, Քեյվան-Շաղախի, Մարաղայի, Ուրմիայի (Խոյի), Վանի բարբառներում. բ) խուլերի վերածում ձայնեղների (սլ > բ, կ > գ, տ > դ, ծ > ձ, ն > ջ) և ձայնեղների շնչեղացում (բ > բ', գ > գ', դ > դ', ձ > ձ', ջ > ջ'), որ բնորոշ է, օրինակ, հետևյալ տարածքներին՝ Համշեն, Սյուրիա, Սերաստիա, Առախալ, Ակն, Շապին-Գարահիսար, Խարբերդ-Երզնկա, Արարկիր, Խոտորչուր. գ) խուլերի առկայությամբ՝ ձայնեղների շրնչեղացում որոշակի, հիմնականում բառասկզբի դիրքում (իրրև բ > բ', գ > գ', դ > դ'.

$\delta > \delta'$, $\varphi > \varphi'$), բնորոշ է, օրինակ, Կարենո, Մշո, Ողմի, Արարատյան, Նոր Զուգույի բարրառներին. դ) ձայնեղների խլացում ($p > պ$, $q > կ$, $\eta > տ$, $\delta > \delta'$, $\varphi > \phi$) և խոլների ձայնեղացում ($պ > ք$, $կ > գ$, $տ > դ$, $\delta > \delta'$, $\phi > \varphi$), որ բնորոշ է միջին՝ կիլիկյան հայերենին և Զեյթունի, Հաճընի, Սվեդիայի, Բեյլանի, Քեսաբի բարրառներին. ե) խուլների ձայնեղացում ($պ > ք$, $կ > գ$, $տ > դ$, $\delta > \delta'$, $\phi > \varphi$) և ձայնեղների շնչեղխլացում ($p > փ$, $q > ք$, $\eta > ք$, $\delta > ց$, $\varphi > չ$). որ բնորոշ է, օրինակ, արևմտահայ գրական լեզվին և Տիգրանակերտի, Մալաթիայի, Խոդոսթոյի, Նիկոմեդիայի, Օրտուի բարրառներին. զ) խուլների ձայնեղացում ($պ > ք$, $կ > գ$, $տ > դ$, $\delta > \delta'$, $\phi > \varphi$)՝ ձայնեղների պահպանումով, որ բնորոշ է, օրինակ, հետևյալ տարածքներին՝ Պոլիս, Եվդոկիա, Նոր Նախիջևան, Տրապիզոն, Մարաշ, Անտեղաշարժ համակարգ ունեն Ղարադաղի, Դղմարի, Մեղրու, Կարճեփանի, Արդվինի, Դիադինի, Ամասիայի, Ագուլիսի, Թրիլիսի, Արեշ-Հավարիթի բարրառները, արևելահայ գրական լեզուն. սրանց բաղաձայնական համակարգը հիմնականում գրաբարի նման է։

Բաղաձայնական տեղաշարժերը առավել բնորոշ արտահայտություններ ունեն բառակզրի դիրքում։ Մյուս դիրքերում առկա են պատմական հնչյունափոխության այլ գրանցումներ, որոշ բարրառներում, օրինակ, խուլ > ձայնեղ անցում՝ ղնգայիններից հետո, ինչպես՝ նանն > նանջ, ընկեր > հը՝նդէր (Ղրբ. բրբ.)։ Առավել հաճախական են պայթականների ու հպաշփականների շնչեղխլացումները, մանավանդ՝ Ե-ից հետո (սա նաև գրական հայերենում)։

Իրեն. Հայկական կոնսոնանտիզմը միջազգային լեզվաբանության զնահատմամբ, Ե., 1976։ Տե՛ս նաև բաբբառագիտություն բառահոգվածի գրականության ցանկը։

ԲԱՂԱՉԱՅՆՆԵՐԻ ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ. Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի բաղաձայնների դրության մեջ գերիշխում է հնչյունական սկզբունքը. այսպես՝ կար, լայն, դեմ, ջուր, ջիլ, եռղ, մեծ, սեղան, Բաղաբ ևն. նկատելիորեն կիրառվում է նաև ավանդական սկզբունքը։

Բաղաձայնների դրության մեջ հատկանշական են հետևյալ դեպքերը՝ ա) ք, գ, դ, ծ, չ բաղաձայնների դրությունը Ե-ից հետո, բ) դրանց դրությունը ձայնավորից հետո, գ) դրանց դրությունը դ-ից հետո, դ) դրության մասնավոր դեպքեր, ե) կրկնատառ (կրկրնակ բաղաձայնների) դրությունը։

1. Բ. գ. դ. ծ. չ բաղաձայնների (տառերի) դրությունը Ե-ից հետո։

Մի շարք բառեր, որոնք իրենց կազմում ունեն Ե-ի ձայնեղ պայթական (կամ հպաշփական) դրություն, հետևում են ավանդական սկզբունքին. նշված դիրքում պատմականորեն տեղի է ունեցել ձայնեղների ապաձայնեղացում-շնչեղացում, այսինքն՝ ձայնեղները վերածվել են շնչեղ խուլների, թեև դրությունը ցայսօր պահպանել են։ Այս նշանակում է, թե այստեղ ունենք՝ Եք, Եգ, Եդ, Եծ, Եչ դրություն, բայց Եփ, Եբ, Եք, Եց, Եշ արտասանություն։ Բաղմաթիվ բառերում այդպիսի հնչյունափոխություն առկա չէ։ Այս էլ նշանակում է, թե ունենք նաև՝ Եբ, Եգ, Եդ, Եծ, Եչ դրություն ու նույնական արտասանություն (դրության ու արտասանության համապատասխանություն)։ Մի շարք բառերում Ե-ից հետո առկա են փ, ք, ք, ց, չ, որոնք այդպես էլ գրվում են (նույնպես դրության ու արտասանության համապատասխանություն)։ Եվ այսպես՝

Եք = Եփ՝ դարբին, երբ, լիրբ, հարբել, նուրբ, որբ, սրբել, սուրբ, Սրբուհի, ուրբաթ.
 Եբ = Եբ՝ արբանյակ, արբունք, բարբարոս, բարբառ, բորբ, բորբոս, բորբոքել, դերբայ, նաև՝ արբել, ձերբակալել, ներբող, պարբերաբար, տարբեր, հատկապես նոր փոխառություններում՝ գերբ, կարբիդ, հերբարիում, Հերբերտ, դուրբան, շարբաթ, սերբ, տուրբին, ուրբանիզմ. Եփ = Եփ՝ արփի, Արփիար, երփն-(երփնեբանգ), թարփ, փրփուր։

Եգ = Եգ՝ Գեորգ, Էրգ, Թարգմանել, կարգ, Մարգար, մարգարե, մարգարիտ, միրգ,

Պարզեմ, պարզեմ, Սարգիս. ԲԳ=ԲԳ՝ անարգ, արգահատանք, արգանավորդներ, արգանք, արգասիք, արգավանդ, բարգավաճել, բուրգ, գորգ, զարգանալ, հարգել, մարգ, ողորդագու, նաև՝ արգելք, համերգ, մարգագետին, Թորգոմ. նոր փոխառություններում, օտար անուններում՝ դրամատուրգ, էներգիա, մարգարին, նարգիզ, Ռոգենբերգ, Ստրասբուրգ, Օրենբուրգ, ֆուրգոն. ԲԲ=ԲԲ՝ արքա, դիրք, եզերք, զորք, հերքել, ձիրք, վերք, տուրք, քրքիչ, քուրք են:

ԲԳ=ԲԲ՝ արդար, արդեն, արդյոք, արդյունք, բարդ, բերդ, բրդել, բուրդ, Գեղարք, զրդել, Սղվարդ, երդիկ, երդում, զարդ, լերդ, լյարդ, ևարբերդ, խորդուբորդ, կարգալ, կոկորդ, հաղորդել, մարդ, նյարդ, որդ, որդի, վաղորդյան, վաղորդայն, վարդ, վարդապետ, վրդովել, օրիորդ. նաև՝ -ադդ, -եդդ, -գդդ, -ադդ ածանցներով կազմվածները (լողորդ, հինգերորդ, շորրորդ, ժողովուրդ), անծանոթներից՝ Ավարդ, էդուարդ (էդվարդ), Նվարդ, Սիրվարդ, Վարդան, Վարդգես, Վարդուհի. ԲԳ=ԲԳ՝ անջրդի, բարդի, զղրդալ, խարդախ, խուրդ, խորդենի, հագուրդ տալ, հարդ, հրդեհ, սարդ, սպրդել, նաև՝ արդի, աճուրդ, ապարդյուն, երիտասարդ, թակարդ, կախարդ, հարդարել, հորդ, մակարդակ, նավասարդ, սարդ, սրդողել, տմարդի, Տրդատ. նոր փոխառություններում և օտար անուններում՝ արսուրդ, ակորդ, ավանգարդ, բարդան. Բարդուղիմեոս, դարգլորդ, կարդինալ, կոկորդիլոս, կրոսվորդ, Հերդեր, հորդա, միլիարդ, յարդ, նամարդ, նարդի, նարդա (հմմտ. նար-Դոս), սարդար, Վերդի, քուրդ, օրդեր, Օրդուբադ, Ֆորդ-ԲԲ=ԲԲ՝ արթուն, երթ, զարթնել, զվարթ, թերթ, խորթ, կարթագեն, հերթ, Մարթա, Պարթև, պարթև, փարթամ:

ԲԸ=ԲԳ՝ արձակ, արձակուրդ, բարձ, բարձիթողի, բարձր, դարձ, դերձակ, խուրձ, Համբարձում, հանդերձ, հարձակվել, որձ, վարձ, փորձ. ԲԸ=ԲԸ՝ արձագանք, լորձ, հերձել, հորձանք, մերձ, ուղերձ, քուրձ. նաև՝ արձան, արվարձան, վրձին. ԲԳ=ԲԳ՝ հարց, ընթերցել, պախուրց, կորցնել, մրցում են:

ԲԶ=ԲԶ՝ արջ, թրջել, վերջ, վերջիվերջո, ԲԶ=ԲԶ՝ անուրջ, լուրջ, կամուրջ, հաղարջ, հորջորջել, շուրջ, որջ, ստերջ, խարջ, խուրջին, մարջան, նաև՝ արջառ, արջասպ, երջանիկ, մրջյուն, քուրջ. ԲԶ=ԲԶ՝ դարչին, շարչի, փարչ:

Պետք է նկատել, որ ԲԸ=ԲԸ և ԲԶ=ԲԶ միտումները ավելի ուժեղ են. Բացի այդ՝ ԲԲ, ԲԳ, ԲԳ, ԲԸ, ԲԶ գրություններում առկա են նաև արտասանական տարբերակներ. երբեմն դժվար է որոշել ո՞րն է կանոնականն ու ճիշտը, ասենք, ներքոդ թե՛ ներփոդ, աբգելի թե՛ աբգելի, անուրջ թե՛ անուրչ, երչանիկ թե՛ երչանիկ: Մի բան, սակայն, պարզ է. կազմնորոշումը նման դեպքերում պետք է լինի դեպի գրային արտասանությունը:

11. Բ, Գ, Դ, Ը, Զ բաղաձայնների գրությունը ձայնավորից հետո.

Մի շարք բառեր, որոնք իրենց կազմում ունեն ձայնավոր-ձայնեղ պայթական (կամ հպաշփական) գրություն, հետևում են ավանդական գրության սկզբունքին. նրանց մեջ, ընայած արտասանության փոփոխությանը, գրությունը պահպանվում է. Բազմաթիվ բառերում էլ հնչյունափոխություն տեղի չի ունեցել, և առկա է հնչյունական գրություն (գրության և արտասանության համապատասխանություն), Եվ այսպես՝

Բ=Փ՝ արխագ, իրր, խարել, շաբաթ, երկուշաբթի, երեքշաբթի, չորեքշաբթի, հինգշաբթի, Գաբրիել, Հակոբ, Սերոբ, Քերոբ, նաև՝ գրաբար. Բ=Բ՝ արեթ, Արրահամ, բաբախել, լորի, դարաղ, զոր, հորելյար, միկոր, շաբաշ, շիբ, յակորին, շորան, պրորլեմ, Աբել, Զարել, Հարեթ, Ռուբեն: Արտասանական տարբերակներից են՝ բորիկ||բոպիկ, Արգար||Ապկար||Ափկար. կանոնական է դիտվում զբաբաբ բառի գրային արտասանությունը:

Գ=Գ՝ ավագ, Ավագ, Գրիգոր, դագս, զուգել, էգ (իգական), էգուց, թագավոր, ծագել, ծեգ, կարագ, հագնել, հոգի, հոգնակի, հոգս, ձագ, ձիգ, ճիգ, ճրագ, մարագ, մուգ, նորոգել, շոգ, ոգի, պատարագ, սուգ, տեգր, ուրագ, օգնել, օգուտ, Օգսեն. Գ=Գ՝ ագահ, ագարակ, ագի, ագռավ, Ագուլիս, ահագին, արագ, Արագած, Բագրատ, գագաթ, Գագիկ, ագարակ, ագի, ագռավ, Ագուլիս, ահագին, արագ, Արագած, Բագրատ, գագաթ, Գագիկ,

Գուրգեն, Գարեգին, դագաղ, թագ, իգիթ, հագենալ, հեգ, հեգեթ, Հեգեթ, հեգնանք, ձագար, ձագար, մոգ, շագանակ, ոգել, սագ, սեգ, ստուգել, վագր, վարագ, տեգ, Տիգրան, վա-
փագ, դոգմա, լիգա, վագոն, ոգոստոս: Արտասանական տարբերակներից են՝ երկրպագու
|| երկրպարու, պագ|| պար, անգուգական|| անգութական, ոոոգել|| ոոոթել, նվագ|| նվար, ձրգ-
տել|| ձթտել|| ձկտել:

դ = ը՝ գագար, Թաղենոս, դդում, գդալ. դ = ղ՝ աղամանդ, բադ, գոգել, մոդա, մե-
թոդ, յոդ, շոկոլադ, ոադիո, սոգա, օդեկոլոն, Աղամ, Թողիկ, Թեոդորոս, Մադոյան, Սեդ-
բակ: Արտասանական տարբերակներից է՝ վաոոդ|| վաոոթ:

ծ = ջ՝ օծ բառում:

Ջ = շ՝ աջ, առաջ, առաջին, առջև, առջք, վայրէջք, մեջ, մեջք, ոջիլ, քաջք. ջ = ջ՝
գողղոջ, էջ, խոխոջյուն, հաջորդ, հրշեջ, քաջ, գաջ, հաջի, Քեմբրիջ, նաև՝ աջակցել, գի-
ջել, իջնել, հաջող, միջակ, միջանցք, ապա և՝ կնոջ, Բոսջ և նման ձևերը: Սրանց մեջ ևս
կան արտասանական տարբերակներ:

III. Լ, գ, դ, ձ, ջ բաղաձայնների գրությունը դ-ից հետո.

դլ = խլ՝ աղբ, աղբյուր, եղբայր, Կողբ, ողբ. դգ = խկ՝ շաղգամ բառում (բացառ-
ված չէ գրային արտասանությունը). դդ = խտ՝ խեղդել բառում. դծ = խջ՝ դադծ, դեղծ,
դեղձանիկ. դջ = խշ՝ աղջիկ, ամբողջ, ողջ, առողջ, (բացառված չէ սրանց գրային՝ դծ և
դջ արտասանությունը). արտասանական տարբերակներով են արտարբերվում զալջ, զիդ-
ջուկ, ալջևակ, Եղջուր, գղջալ, շեղջ և մի քանի այլ բառեր: Մյուս բառերում դբ, դզ,
զդ, դծ, դջ կապակցություններն արտասանվում են գրության համապատասխան:

IV. Գրության այլ մասնավոր դեպքեր.

մբ = մփ՝ համբերել, համբույր. նգ = նգ՝ ննգամ բառում. նդ = նր՝ անդամ, խնդիր,
կենդանի, ընդամենը, ընդհանուր, ընդունել, ընդունակ: Լկ = բկ|| պկ|| փկ (Լաբկեն|| Լաու-
կեն|| Բախկեն). բզ = բզ|| սկ|| փկ (Աբգար|| Ասկար|| Ափկար). դբ = խբ՝ (աղբատ), դբ =
խբ (թուղթ, գաղթ), դտ = խտ (աղտ, գաղտնի, գաղտագողի). դփ = խփ (հղփանալ,
փողփողալ):

Գրության ու արտասանության համապատասխանություն կա հետևյալ ուրույն կա-
պակցություններում՝ խտ (ախտ, ապուխտ, բախտ, բախտակ, դրախտ, երախտիք, զըմ-
բուխտ, թախտ, ժխտել, լսխտ, խախտել, խրոխտ, կխտար, պանդուխտ, սխտոր, վխտալ,
տախտակ, ուխտ. նաև՝ -դուխտ ածանցով կազմվածները), խբ (դժոխք, ծախք, կմախք),
իկ (թխկի, նախկին), խպ (թուխպ), խս (թուխս, ծախս), խն (հախճապակի, նախ-
ճիր, վախճան), խշ (նախշուն), խջ (չախջախել), խբ (վախթանգ):

Գրության մասնավոր դեպքերից են նաև հետևյալները.

ա) Որոշ բառերի գրության մեջ բն տառակապակցությունը չի համապատասխա-
նում արտասանությանը. այն կարդացվում է առանց հ-ի (աշխարհ, խորհուրդ, ճանա-
պարհ, շնորհ), բայց բհ = բհ. օրինակ, հետևյալ բառերում՝ արհավիրք, նիրհել, հրահրել,
հուրհրատել. աբհամարհել բառի առաջին հ-ն արտասանվում է, երկրորդը՝ ոչ:

բ) Ե ձայնավորից առաջ առկա է $r > n$ արտասանական (ուժեղ կամ թույլ) անցում,
սակայն դա այժմ գրությամբ չի արտահայտվում: Փոխառյալ բառերում $p(r)$ -ի փոխա-
րեն ունենք ո, եթե այն բառասկզբում է, կամ նախորդում է ն կամ լ ձայնորդին (ոա-
դիո, Վեոններ, Կաուոս, Բեուլին, Մաոն, Բեոնարդ, Վաոնա). պահպանվում է ինտերնա-
ցիոնալ, ինտերնալ, կոմինտերն, Կաուլ և մի քանի այլ բառերում: Հայերենում բ ունենք
նաև այն բոլոր դեպքերում, երբ հնչյունափոխությամբ գոյանում է բն մերձակցություն,
օր., գարուն $>$ դարնանային, արյուն $>$ արնակալած, վերին $>$ վերնազգեստ, կրունկ $>$
կրնկակոխ:

գ) ո-ով վերջացող արմատի կրկնությամբ կազմված բառերում առաջին ո-ն վե-
րածվում և գրվում է ր (բարբառ, կարկառուն, թրթիռ, մրմուռ, սարսուռ, բայց՝ թովը-

ույլ, վառ(ոռն). նմանաձայնության դեպքում տուկա են երկու ո (գոռգոռալ, դոդոալ, կրո-
կրոալ, հոհոալ, մոմոալ, դոգոալ, խոխոալ են):

V. Կրկնատառ (կրկնակ բազմաձայնների) գրությունը.

Բաղաձայնների կրկնատառ գրությունը պայմանավորված է երկու կից (նույնա-
կան) բաղաձայնների տուկաությամբ, մեծ մասամբ դրանց միասնական տնական առ-
տասանության դրվածքով, և կամ դադանավանկային կապակցությամբ՝ բաղաձայն+(ը)
+բաղաձայն կադապարով. այսպես՝

բբ (աբբայություն, այբբենական, գիրքոն, խաբբուկ), զզ (զզվել, դզվանք), ղղ
(բուղղայական, դում, ընդդեմ, ընդդիմադիր, ընդդիմախոս, ընդդիմանալ, Ջալալեդ-
դին), զզ (բզլալ, բզզոց, դզլալ, դզզոց, զզվել, խզզալ, խզզոց, մզզալ, մզզոց, պզզալ,
պզզոց), քք (թթենի, թթխմոր, թթվածին, թթվաշ, թթվասեր, թթու, ճթթալ, ճթթոց,
չթթալ, չթթոց), ժժ (բժժել, բժժոց, բժժանք, դժժոց, դժժալ, ժժմունք, դժժալ, դժժոց),
լլ (Աթիլա, ալլա, ալլո, Ասլուլոն, ապլուլոն, Արիլես, բալլ, բալլադ, գալլերեն, գալ-
լական, Գաստելլո, գյուլլախորով անել, գորիլա, լլկանք, ծլլալ, Լուկուլլոս, կապելլա,
կոլլաբորացիոնիստ, Հալլեյ, Հելլադա, հելլենական, Հելլեսպոնտոս, Մյուլլեր, մտալլուկ,
նելլի, շիլլինգ, Շիլլեր, Պալլաս, սիլլա, սիլլոգիզմ, սլլալ, սովալլուկ, Սուլլա, վիլլա,
Տալլին, Օթելլո), խխ (խխմել, խխունջ), ծծ (խծծվածք, ծծակ, ծծան, ծծել, ծծիչ, ծծկեր,
ծծմայր, ծծումբ, կծծի, ներծծում), կկ (բնակկառավարչություն, երկկնդակավոր, երկկող-
մանի, լիկկայան, մակկոկորդային, մկկալ, մկկոց, Մարոկկո, կկոցել, կկու), ղղ (ան-
ուղղակի, անուղղելի, բղղալ, բղղոց, Գաղղիա, կղղալ, կղղոց, ճղղալ, ճղղոց, սղղալ),
նն (արճճագույն, խճճել, խճճվածք, շարաճճի), մմ (ամմեն, գամմա, էմմա, Լեմմա,
կիլոգրամմետր, Համմուրաբ, սոյեկտորոգրամմա), յյ (նոյյան տապան, նոյյան աղավնի),
նն (Աննա, աննախադեպ, աննախընթաց, աննահանջ, աննամուս, աննենգ, աններդաշ-
նուկ, աննկատ, աննման, աննշան, աննշմարելի, աննորմալ, անքնենելի, ղնենել, Ժաննա,
Իմովսանն, Իննսուն, Իննական, Իննսունիններորդ, ծննդաբերել, ծննդկան, Հաննիբալ,
Հաննովեր, Հովհաննես, մադոննա, յուրովսանն, ննջել||ննչալ, Ջիովաննի, Ջոննաթան,
Ռուզաննա, սննդամթերք, Սուսաննա, վաննա, տոննա, Վիննա, Օվսաննա. ձևակազմա-
կան պլանում զոյանում են -նեռ հոգնակերտի ավելացումով ն-ով վերջացող երկվանկ-
բաղմավանկ բառերին, բառակազմական պլանում՝ առ նախածանցի ավելացումով ն-ով
սկսվող բաղադրիչին), շշ (անշշուկ, թշշալ, թշշոց, խշշոց, խշշալ, շշաձև, շշկվել, շշկո-
վել, շշմած, շշնչալ, շշպոել, շշուկ, շշունջ), շշ (Բոկաշշո), պպ (Բոպպ, լոպպադ,
ծպպցենել, ծպպացենել, ծպպոց, ճպպացենել, պպղել), ջջ (բջջահյութ, բջջային), ոռ (բրո-
ոց, բռռացենել, գոռալ, գոռոց, դոռալ, գոռալ, ճոռալ, մոռալ, շոռալ, շոռալ), սս (ազիտ-
մասսայական, բոսս, գեներալիսսիմուս, երեսսրբիչ, Լասսալ, մասսալ, մասսիվ, միսս, մուս-
սոն, շասսի, պասսիվ, ՏԱՍՍ), վվ (ապահովված, բարելավվել, գրավվել, բվվոց, բովվածք,
զվվոց, ծվվոց, կվվալ, հոլովվել, հովվական, հովվապետ, հովվերգություն, շվվացենել,
շվվոց), տտ (ատտիկյան, բրուտտո, լտտենի, լուսաստիկ, կտտանք, կտտոր, պետտը-
րանս, պտտահողմ, պտտել, Օտտո), րր (անդորր, անդորրագիր, բերրի, բնօրրան, դուրրա,
երրորդ, ճրրալ, ճրրոց, մրրիկ, Պարրոտ, շորրորդ), ցց (կեցցե), փփ (շփփալ, շփփոց,
շփփալ, շփփոց), ֆֆ (աբքադերեն, աբքադական), ֆֆ (Բաֆֆի):

Կրկն. տե՛ս ուղղագրություն բառահոգվածում:

ԲԱՆԱՋԱՅՆՆԻՐԻ ՈՒՂԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ. ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում
բոլոր բաղաձայնները կարող են հանդես գալ բառասկզբում, բառամիջում, բառավերջում և
գրությամբ արտահայտվում են: Ընդ որում բառասկզբի դիրքում ձայնեղ ու խուլ պայթա-

հանձները (նաև հաշվապահները) ավելի հստակ են արտաբերվում, քան բառավորումը։
 Վերջինս նկատելիորեն թույլ դիրք է ծախնեղ—խուլ, մանա՛նդ խուլերի շնչեղություն—ոչ
 շնչեղություն հստակորոշյալ համար։ Այսպես, օրինակ, արտասանական տարբերակներ են
 գոյանում f —կ փոխանցումներով։ Միսար||Միսակ, դիցուք||դիցուկ, Սիրաք||Սիրակ, Տե-
 լեմաք||Տելեմակ, արդյոք||արդյոկ, թուցիկ||թուցիք, թանաք||թանակ, երդիկ||երդիք,
 Ավետիք||Ավետիկ, ընթացիկ||ընացիք, ծածկ||ծածք, քամուք||քամուկ, քսուք||քսուկ,
 վարտիք||վարտիկ, ժնժկոտուք||ժնժկոտուկ ևս։

Բառասկզբում r բաղաձայնը բիշ է հանդիպում։ Օտար՝ փոխառյալ բառերի սկզբում
 առկա է $p(r) > n$ անցում՝ և՛ դրությամբ, և՛ արտասանությամբ (ուրլի, ադիո, ռեանշ,
 ռեժիմ, բայց՝ Բաֆֆի)։ Բառասկզբում սույաշչական+պայթական (հաշվական) կա-
 զալարը սովորաբար ունի (ր) ձայնավորում սկզբից՝ (ր)ոպ, (ր)սկ, (ր)սո, (ր)սփ,
 (ր)սֆ, (ր)սք, (ր)շպ, (ր)շկ, (ր)շտ, (ր)զբ, (ր)զգ, օրինակ՝ (ր)շտապել, (ր)զբաղվել,
 (ր)զգույշ, (ր)սկսել, (ր)սպասել, (ր)ստանալ, (ր)սթափվել ևն։ Այս կաղապարին հե-
 տևում են նաև փոխառյալ բառերը, ինչպես՝ (ր)շտաք, (ր)ստեպ։

Ուշ բառերում բաղաձայնական նշված կապակցությունները տրոհված են (ը)-ով՝
 ներսից, այսինքն՝ սֆ=ս(ը)ֆ, շփ=շ(ը)փ, են, օրինակ՝ ս(ը)քողէլ, ս(ը)պաս, շ(ը)փոթ,
 շ(ը)պրտել, շ(ը)փել, մանավանդ այն բառերում, որոնց մեջ կապակցությունը գոյացել է
 միջբաղաձայնական ձայնավորի հնչյունափոխությամբ, նրա վերածումով (ը)-ի, շի-
 աակ $> \text{շ(ը)տկել}$, գուտ $> \text{գ(ը)տնլ}$, շուք $> \text{շ(ը)քիդ}$, սուզ $> \text{ս(ը)զալ}$ ։

Ոմանք (ը)-ի անկում (բացակայություն) են նկատում բաղաձայն+ r , մասնավո-
 բապես $h+r$ կապակցության մեջ, հ(ը)րեշ=հրշ, շ(ը)րայր=շրայր։ Սրա հերքումը
 (ինչպես և սույաշչական+պայթական կաղապարի դեպքում) լավ երևում է հոգնակիա-
 կազմության մեջ, երբ կիրառում ենք վանկաբանականության սկզբունքը, այն է՝ (ը)-ի
 բացակայության դեպքում (միավանկություն) պետք է ավելանա եր և ոչ ներ հոգնա-
 կան (բայց՝ հրեշներ, գրաստներ)։ Իսկ սա գիտվում է հերքման ուժեղ չափանիշ, սա-
 կան հոգնակիականության կաղապարը կարող է ավանդաբար, ժառանգորդաբար
 պահանջել անկախ նրա արտասանությունից։

Գաղտնավանկային (ը)-ն առկա է նաև կ (նախամասնիկ)+բաղաձայն, շ (նախա-
 մասնիկ)+բաղաձայն, ց (նախամասնիկ)+բաղաձայն կաղապարներում, կգրեմ, կկար-
 դամ, շխոսեմ, շխարհամ, ցտեսություն, ցպահանջ, ցմահ։

Բառասկզբում կարող է լինել միայն լրաղաձայն+յ կիսաձայն կապակցությունը,
 գյոգ, բյուր, հյուր, դյուրին, թյուր, կյանք, մյուս, նյարդ, շյուղ, ձյուն, ճյուղ, հյուղ,
 վյուհ, փյունիկ, սյուն, ժյուրի, լյարդ, պյուրե։

Առհասարակ բաղաձայնների «կուտակումը» հարմարեցված է վանկատման սկզբ-
 րեքին, ընդ որում բառասկիզբն ունի արտասանական նույն պայմանները, ինչ վանկա-
 սկիզբը, բառավերջն ունի նույնը, ինչ վանկավերջը։ Այսպես՝ բառավերջում գրեթե չկան
 պայթական (հաշվական) +պայթական (հաշվական) կապակցություններ, բացա-
 ռություն են կազմում այն դեպքերը, երբ դրանք գոյանում են f ածանցով, միտք, դեպք,
 ոտք, մեջք, աչք, մուտք, միջանցք, կուրծք, պարտք, առանցք են։ Ք-ն բառավերջի զու-
 ղորդումներում ակտիվ է, այն հինհայերենյան և ետգրաբարյան կաղապարներում իրեն
 հոգնակերտ ավելանում էր բառավերջում՝ անկախ սրա բաղաձայնական ընույթից, առանց
 ռահմանափակման։ Հստ էության նա այդ հատկությունը պահպանել է բառակազմական
 բաղադրություններում ևս։ Բառավերջի պայթականների կապակցության մասնավոր
 դեպքերից է՝ ցատկ։ Իսկ փոխառյալ բառերի դեպքում երբեմն տեղի է ունենում մենա-
 բաղաձայնացում, օր.՝ Բրանդտ, Վունդտ, Շմիդտ, Հումբոլդտ ($\eta > \eta$)։

Հաղվաղեպ է պայթական+շփական կապակցությունը, այնպիսին, ինչպիսին
 ունենք, օրինակ, ցանքս բառում, այս կաղապարը, մանավանդ քս-ն հաճախական է փո-
 խառյալ բառերում (գիպս, էլիպս, Հոբս, Մարքս)։ Առավել հաճախական են շփական+

սլայրական, շփական + ձայնորդ, երբեմն սլայրական + ձայնորդ կապակցությունները (մարտ, հաշտ, խորթ, ութմ, լայն ևն)։ Նոսրադաձայն ավարտ առկա է հիմնականում փոխառյալ բառերում՝ սֆինքս, տեքստ, Գծատակ, ինֆարկտ, Մանչեստր, Կարստ, հմատ, անցք, բույլք։

Ս, դ, ն հոգերն արտասանվում են (լ) ձայնավորումով. սիրտ(ր)ս, սիրտդ = սիրտ(ը)տ. նաև՝ ամենք(ը)ս, ամենք(ը)դ = ամենք(ը)տ։ Հմատ. գրք. քաղաք(ը)ն։

Գաղաձայնակային (լ)-ի գրությամբ շարտահայտելը ստեղծում է համանունության (նույնանունության) սլատրանք. հմատ. վարս և վար(ը)ս։

Գրավոր տեքստի բարձրաձայն ընթերցանություններում ավանդական գրությունն ունեցող բառերը կարդացվում, արտասանվում են հիմնականում բանավոր խոսքի հետևավորությամբ (մանրամասն տե՛ս բաղաձայնների ուղղադրությունը վերնագրի տակ)։ Որոշ հնչյունակապակցությունների (տառակապակցությունների) գրության ու արտասանության անհամապատասխանությունները մեկնաբանվում են համաժամանակյա հնչյունափոխության առկայությամբ, օրինակ, փաեյ, աղտ բառերում։ Գրաբարյան տեքստերը կարդացվում են նոր արտասանությամբ։

Բաղաձայնների ուղղախոսությունը հիմնականում կայունացած պետք է համարել, բացի փոխառյալ՝ օտար որոշ բառերի արտասանական սարքնթացություններից և փոխաղղեցական-դիրքային հանգամանքներով պայմանավորված արտասանական մասնակի տեղաշարժերից։ Այսպես՝ մի շարք բառերում առկա են խուլերի թույլ ձայնիզացում (բառամիջում և բառավերջում)՝ հարևան ձայնեղի կամ ձայնորդի ազդեցությամբ (գնտենալ, բանտ, ընկնել, ընկեր, ճանճ, թանկ, բանկ, տնկել, գետին), խուլերի շնչեզացում հարևան շնչեղ խուլի ազդեցությամբ, օր. վատթար, փտել, որտեղ ունենք՝ տ > ք, խկ կուսակցություն, խոսակցություն, իմացություն և նման հնչյունաշարք ունեցող մի խումբ բառերում՝ ք-ի փափկացում, քմայնացում (հպաշփականացում)՝ ց-ի ազդեցությամբ. փոխաղղեցական հնչյունափոխությամբ պայմանավորված արտասանություն է առկա նաև այդտեղ բառում (այդտեղ||այտտեղ||ալտեղ)։

Կրկնակ բաղաձայնները արտաբերվում են հետևյալ կերպ.

ա) իբրև տեական բաղաձայն (մանավանդ բառամիջում), օր.՝ Զեմմա, մասսա. և քանի որ բնիկ հայերեն բառերին բնորոշ չէ տեական բաղաձայնը, ուստի վանկատման, տողադարձի ժամանակ դրանք հեշտությամբ տրոհվում են արտասանությամբ, Զեմ-մա, ար-բա, վան-նա։

բ) Մենսրաղաձայնացվում են. երբ խոսողը ծանոթ չէ օտար հնչմանը, նա փոխառյալ բառերում կրկնակ բաղաձայնները վերածում է մենսրաղաձայնի, քանի որ հայր կրկնակը դիտում է կա՛մ բաղադրություն, կա՛մ էլ՝ հնչյունափոխության հետևանք։ Մենսրաղաձայնացում կա, օրինակ, բոսս, Միսսիսիպի, Միսսուրի, Մասսաչուսետս, սլառ-սիվ բառերի արտասանություններում։ Այս միտումը երբեմն գործում է և հայերեն բառերում՝ ուղղակի > ուղակի, ուղղանկյուն > ուղանկյուն, որ տեղիք է տալիս նույնիսկ ուղղագրական սխալների։

գ) Որոշ կրկնագիրներ ունեն (լ) ձայնավորում. կկու = կ(ր)կու, ծծել = ծ(ը)ծել, գգվել = գ(ը)գվել, թթու = թ(ը)թու, տարր = տար(ր)ր։

դ) Կան և արտասանական տարբերակներ՝ Գրիմ||Գրիմ, Բուպ||Բուպ, Ֆինն||Ֆին, վատտ||վատ։

ե) Փոխառյալ բառերի վերջում՝ մեծ մասամբ իբրև մենսրաղաձայն կամ տեական բաղաձայն. Բոնն, Կանն, Մանն, ՏԱՍՍ, Լոկկ, բոսս ևն։

Դեկն. տե՛ս ուղղախոսություն բառահղվածում։

ԲԱՂԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆ||контаминация, նոր բասի, բառակապակցության, անվան ստեղծումը, կաղմումը երկու համանուն կամ համահունչ, նաև իմաստով մոտ բառերի (կամ բա-

ռակապակցության որևէ բաղադրիչի) խաչավորմամբ՝ միախառնումով, համակցումով, հմմտ. փոդ փշել, ֆնար (քմբուկ) հաւկանել, նաև՝ փոդ հաւկանել: Հաճախ գործածվում է դրականության լեզվում: Այս կերպ է ստեղծվել, օրինակ, Գամառ-Քարիպա դրական անունը (կեղծանունը), որը բաղադրված է երեք տարբեր բաղադրյալ անձնանուններից՝ Գևորգ Փանահյան, Միհայել Թիմուրյան, Ռաֆայել Պատկանյան: Այս եղանակը գործածվում է հատկապես խոսքի ոճավորման մեջ:

Գրկն. տե՛ս սոցիալիստական բառահոգվածում:

ԲԱՎՐԱՄԱՆ ԻՌԻՒՆԸ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆԻ, սովետահայ լեզվաբան-հայերենագետ, ծնվել է 1920 թ. ապրիլի 28-ին, Ադրբ. ՍՍՀ Շամխորի շրջանի Լեռնային Ջադիր գյուղում: Բարձրագույն կրթությունն ստացել է Բաքվի պետական մանկավարժական ինստիտուտում: 1949 թ. ստացել է բանասիրական գիտությունների թեկնածուի, 1971-ին՝ դոկտորի դիտական աստիճան, 1973-ին՝ պրոֆեսորի կոչում: Դասախոսական աշխատանք է տարել նախ Բաքվում, ապա Երևանում: Գիտահետազոտական ինստիտուտներում և բուհերում վարել է տարբեր պաշտոններ: 1957—1965 թթ-ին աշխատել է ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտում որպես ավագ գիտաշխատող: Այժմ աշխատում է Երևանի Խ. Աբովյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտում որպես պրոֆեսոր:

Զբաղվում է հիմնականում բարբառագիտության, լեզվի ավանդման մեթոդիկայի, բառարանագրության հարցերով: Ունի բազմաթիվ հոդվածներ նվիրված հայերենագիտության համար կարևորություն ունեցող հարցերի:

Երկեր. Հայերենի ուղղագրությունը և նրա ուսուցման հարցերը (Ե., 1957), Դեր-սիմի բարբառային բարաեզր (Ե., 1960), Կոզենի բարբառը (Ե., 1961), Շամախիի բարբառը (Ե., 1964), Հայերեն բարբառներ (Ե., 1972), Հայ-ադրբեջաներեն բառարան (հեղինակակից Ի. Հ. Խալիլով, Ե., 1978):

ԲԱՅՈՒՆՈՒՄ, խոսքի մաս. արտահայտում է գործողություն, եղելություն (պրոցեսայնություն՝ ընթացքայնություն), դրսևորվում է ուրույն կարգերով (եղանակ, ժամանակ, կերպ, դեմք, թիվ, հակադարձում՝ հաստատում-ժխտում, բայասեռ). ունի բառակազմական ու ձևակազմական, ինչպես և ղուգորգումների ինքնատիպ կաղապարներ, խոնարհման հարացույց ու անդեմ ձևեր. ընդ որում որոշ անդեմ ձևեր համատեղում են, բացի բայականից, նաև անվանական կարգեր ու կիրառություններ, կամ կարող են հանդես գալ գոյականաբար, ածականաբար, մասամբ և մակբայաբար:

Նախապես հստակորեն չէր սահմանազատված նախադասության անդամ՝ ստորոգյալ զաղափարից: Հնում անվան և բայի փոխհարաբերության մեջ առաջնությունը տալիս էին մեկ անվանը, մեկ բային: Հետագայում որոշ քերականների մոտ բայի դերի բացարձակացում կատարվեց՝ մյուս խոսքի մասերը հիմնականում դիտելով իբրև դրան ստորադաս մասեր: Ըստ Մ. Արեղյանի՝ ինքնուրույնաբար խոսք (նախադասություն) կազմող բառերը բայերն են. բայն է խոսքի կենտրոնը, առանցքը:

Երկար ժամանակ հայ մեկնիչ-քերականները Թրակացու քերականության հետեվողությամբ հայերենում առանձնացնում էին նաև խոնարհման այնպիսի կարգեր, որոնք խորթ էին մեր լեզվին: Այսպիսի հունաբանությունները (օրինակ, երկակի ձևերի ու խոնարհման հարացույցի արհեստական կաղապարների տարբերակումը) ժամանակի ընթացքում դուրս թողնվեցին բայական համակարգի նկարագրությունից: Ոմանք էլ դերբայական ձևերը քննում էին իբրև առանձին համակարգի երևույթներ կամ լուծում այլ խոսքի մասերի մեջ: Միայն սովետահայ քերականագիտությունը որոշակի դարձրեց հայերենի դերբայների իրավիճակը. պարզեց դրանց տեղն ու համակարգային կապերը:

Քերականագիտության մեջ ամենարևորոշ հատկանիշը, որով կատարվել է ներբա-

յական խմբավորում, համարվել է դիմայնությունը, դեմք ցույց տալու հետ այդմ էլ բայական ձևերը ներկայացվել են երկու խմբով. դրանք են՝ դիմավոր ձևեր (личные формы) կամ դիմավոր բայեր (личные глаголы) և անդեմ ձևեր (неличные формы) կամ անդեմ բայեր (неличные глаголы) կամ՝ դերբայներ: Երբեմն «անդեմ բայեր» կամ «դիմադուրկ բայեր» ասելով հասկանում են դիմասլական բայերը (безличные глаголы), որոնք գործածվում են մեկ (սովորաբար երրորդ) դեմքով. ընդ որում բնական կամ տրամաբանական դեմքը չի հասկացվում. այդ պատճառով էլ դրանք կոչվում են նաև միադեմ՝ միադիմի բայեր, ինչպես՝ մքենց, լուսացավ, անձրևում է: Բայերի բացարձակ գերակշռող մասը եռադիմա ին է, ունի երեք (առաջին, երկրորդ, երրորդ) դեմք. գրեմ, գրես, գրի: Բայց գործառնությամբ առաջնություն ունի երրորդ դեմքը.

Եղանակայնության հատկանիշով զանազանվում են՝ սահմանական, հրամայական, ընդհանրական, «պայմանական կամ ենթադրական», անհրաժեշտության (հարկադրական) եղանակի բայեր: Հետ սեռանիշության՝ ներգործական (ներգործական-պատճառական), կրավորական, շեզոմ, անդրադարձ, հասարակ, փոխադարձ, ինչպես և՛ անցողական և՛ անանցողական բայեր: Հետ կերպային նշանակության՝ ոչ տևական, տևական, բազմապատկական բայեր. ըստ խոնարհման յուրահատկությունների՝ ամբողջ կամ լրիվ բայեր (полные глаголы), որոնք ունեն խոնարհման լրիվ հարացույց, պակասավոր բայեր (недостаточные (неполные) глаголы), որոնք ունեն հարացույցի ոչ բոլոր անդամները, կանոնավոր բայեր (правильные глаголы), որոնք ունեն կանոնական, օրինաչափ ձևեր, անկանոն՝ արտուղի, զարտուղի բայեր (неправильные глаголы), որոնք հարացույցի այս կամ այն մասում շեղվում են օրինաչափականից. իսկ այն զույգ ձևերը, որոնք ըստ էության կերպային տարբերակներ են (տարարմատությամբ կամ տարահիմքությամբ)՝ հավելավոր բայեր. ունեմ—ունենում եմ, ւորմե—արժենում է ևն: Երբեմն առանձնացնում են բայեր, որոնք արտահայտում են «գոյություն ունենալու» իմաստ և կոչվում են էական բայեր (глаголы бытия), ինչպես՝ է, գոմ, լինեմ: Իմաստաբանական պլանում զանազանում են նաև՝ ստացական բայեր (ասել, պատմել, խոսել, հարցնել), զգացական բայեր (սիրել, կարոտել, հիանալ, զարմանալ), իմացական բայեր (գիտենալ, ուսանել, քննել), մտածական բայեր (մտածել, խորհել, մտորել), ապա և՛ վերացական բայեր (абстрактные глаголы), որոնք կարող են հանգես գալ հանգույցի դերում, նյութական իմաստ չունեն կամ տվյալ գործածությամբ վերացարկված են այդ իմաստից, բանձրացական բայեր (конкретные глаголы), որոնք ունեն նյութական իմաստ. իսկ այն բայերը, որոնք այլ բայի հետ զուգորդվելով կամ հանգույցի դերում հանդես գալով՝ արտահայտում են քերականական-բայական կարգային իմաստներ, կոչվում են օժանդակ բայեր (вспомогательные глаголы), ինչպես՝ եմ, լինել, տալ (գրում եմ, գրելիս լինեմ, գրել տալ):

Բայականգմական պլանը բազմազան է. Ածանցումով բայեր են կազմվում տարբեր խոսքի մասերից. ըստ այդմ զանազանում են՝ անվանական՝ անվանածանց՝ անվանական բայեր (отыменные глаголы, деноминативные глаголы)՝ մեծանալ, բարձրանալ, ամրանալ, բայականգմ բայեր (отглагольные глаголы, девербативные глаголы), վերադառնալ, ներգրավել, արտաբերել, ինչպես և՛ քվականականգմ բայեր (երկրորդել, տասնապատկել), դերանվանականգմ բայեր (ոչնչանալ, նույնանալ), մակբայականգմ բայեր (դանդաղել, հաճախանալ, արագանալ), բնաձայնական բայեր (звуконподражательные глаголы)՝ թրխկալ, շխկշխկալ, ճոռալ: Բոլոր բայերը իրենց «ուղիղ» անորոշ դերբայի ձևում բաղադրյալ (ածանցավոր) են, ունեն -ել կամ -ալ մասնիկը: Իրանք անորոշ դերբայի հիմքին ավելանում են վերջից. բառականգմական պլանում ածանցի գործառնություն ունեն, իսկ ձևականգմական պլանում՝ վերջավորության (հմտ. բար > բարել և քարել || քարող || քարող || քարեմ || քարեցի: Պարզ կամ անսծանց բայ ասելով հասկացվում է անորոշ դերբայի հիմքում բայածանց չունեցողը (խոսել, բայ-

լել, գրել, կարդալ). և սա ձևակազմական պատճառով: Բառակազմության մեջ դա կնշանակի առհասարակ ածանցադուրկ բայի: Հայերենի բայի այս տեսակցունից միշտ բազադրյալ է: Բայակազմության մեջ կարող են գործառնել բայածանցներ, որոնք այս կամ այն հիմքից բայ են կազմում, ինչպես՝ -ել (քարել, հարթել), -ալ (աղալ, կարդալ), -ան + ալ (լավանալ, մեծասալ, քորանալ), ներ- (ներգրավել, ներմուծել), վեր- (վերահանալ, վերածել), ինչպես և՛ բայածանցներ, որոնք հիմքակազմ նշանակություն ունեն (առն-, ենն-, նն-, չն-, ալցն-, ելցն-, ցն-, եց-, աց-): Հիմքային ածանցները հիմնականում շորս տիպի են՝ սոսկածանցներ, սլատնառական, կրավորական, բազմապատկական ածանցներ: Վերջինները հիմքատարբերակիչ նշանակություն չունեն: Ուղիղ ձևում ածանցավորը կարող է թեք ձևում բեռնաթափվել հիմքածանցից (տեսնել > տես, թռչել > թռավ), իսկ պարզ համարվողը՝ ածանցավորվել (գրել > գրեցի, կարդալ > կարդացի):

Բառակազմական պլանում առկա են նաև բառի ու բառադանցավոր բայեր: Ձանադանում են, օրինակ, հարադրական բայեր (դուրիս բերել, բաց անել, հուպ տալ), կրկնավոր բայեր (վազվզել, չափչփել): Բառի բայի հիմքում առկա է մեկից ավելի հիմնական ձևույթ, հարադրականի դեպքում՝ մեկից ավելի բազադրիչ, ինչպես՝ ձևափոխել, ջրջանցել, պար գալ:

Ձևակազմական պլանում գանադանում են՝ համադրական բայեր, որոնք ձևավորվում են հիմքով ու վերջավորություններով (կամ, ունեմ, գրեցի, գրեմ) և վերլուծական բայեր (մեկից ավելի բայարազադրիչներով կամ դիմավոր բայաձևով ու օժանդակ բայով և կամ գերբայով ու օժանդակ բայով զուգորդվածները, ինչպես՝ դրած լինել, դնում էմ, գնալիս եմ լինում, պիտի գնամ): Օժանդակ բայը գործառնում է նաև անվանաբայական ստորոգյալի կազմում (ուրախ է, առողջ է, բարի է, քաջ կլինի), այս գործառնության մեջ են գալիս շատ այլ վերացական բայեր, ինչպես՝ մարդ դարձավ: Նյութական իմաստ ունեցող բայի հարացուցային ձևերը ինքնին լինում են ստորոգյալ, անկախ նրանից՝ այդ ձևերը համադրական են, թե՛ վերլուծական: Անդեմ ձևերից մի քանիսը ունեն նաև անվանական կամ մակբայական գործառնություններ, կամ էլ միայն այդպիսի գործառնություններ (համար, հարակատարի, ենթակայականի, կատարելի II-ի, անորոշի կիրառությունները): Դերբայների մի մասը միայն բազադրում է (օժանդակ բայի հետ միասին) հարացուցային շարքի կազապար:

Ըստ հակադարձման կարգի (հաստատման—մխտման) գանադանում են՝ հաստատական կամ դրական բայեր և մխտական բայեր. համար. գրել||չգրել, գրեմ||չգրեմ, գրում եմ—չեմ գրում, կգրեմ—չեմ գրի:

Իրկն. Արեղյան Մ., Հայոց լեզվի տեսություն, Ե., 1965: Աբրահամյան Ա., Բայր ժամանակակից հայերենում, դիրք 1, Ե., 1962: Աբրահամյան Ս. Գ. և այլք. Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 2, Ձևաբանություն, Ե., 1974: Աղայան Է. Բ., Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Ե., 1967: Մնատյան Հ., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. IV, գիրք 1—2, Ե., 1959—1961: Ասատրյան Մ., Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, հ. 1—3, Ե., 1970—1977: Բաբսեղյան Հ., Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն, Ե., 1954. Նույնի՝ Հայերենի խոսքի մասերի ուսմունքը, Ե., 1980: Մելումյան Մ. Խ., Հայերենի բայի ձևավորումը (սկզբներ, 1972, №8): Շիրակյան Իվ. Ի., Արդի հայերենի խոնարհման կատեգորիաները (սկզբի և ոճի հարցեր, 1964, №2), Պետրոսյան Հ. Ղ., Հայերենի բայի ձևակազմության մի քանի հարցեր (ԲԵՀ, 1984, №2), Ջափուկյան Գ. Բ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974: Ջուլնարյան Թ., Բայի ուսուցման հիմնական հարցերը, Ե., 1956:

ԲԱՅԱՆՄԱՆԻՐ, բայի ձևակազմության մեջ որոշակի հատկանիշներով առանձնացվող տե-
սակներ: Հայտնի է, որ անորոշ դերբայի և և ա ձայնավորները և առհասարակ բայա-
կան բնակերտները կոչվում են խոնարհիչներ. որոնք կարևոր գեր են խաղում ձևակազ-
մական կազմապարեններում: Նույն դերբայի մինչև վերջավորությունն ընկած մասը հան-
դիսանում է իր իսկ անորոշ դերբայի հիմք: Վերջինս լինում է պարզ կամ ածանցավոր:
Ժամանակակից արևելահայ դրական լեզվում ըստ խոնարհիչների և անորոշի հիմքի
բնույթի՝ բայերը ներկայանում են վեց խմբով՝ ա) և խոնարհման պարզ բայեր, բ) և
խոնարհման պարզ բայեր, գ) սոսկածանցավոր բայեր, դ) պատճառական բայեր, ե)
կրավորական բայեր, զ) բազմապատկական բայեր: Այս խմբերի բնութագրության մեջ
հատկանշական են հետևյալ դժերը:

ա) և խոնարհման պարզ բայերն ունեն և խոնարհիչ, իսկ բայահիմքը անբայա-
ծանց, պարզ է. օր.՝ երգել, սիրել, դրել, վազել, աշխատել: Դերբայակազմության մեջ
բնորոշ են նրանով, որ անորոշն ու վաղակատարը ձևով նույնն են (զրել և գրել),
անորոշը, անկատար 1-ը, վաղակատարը, հարակատարը, թիտականը կազմվում են ան-
որոշի հիմքից, իսկ կատարելի 1-ը, կատարելի II-ը և անկատար II-ը՝ անորոշի ձևից
(գրել, գրում, գրելիս, գրելու, գրել, գրած, գրող, դրի, գրելիք): Սրանց անցյալ կա-
տարյալի հիմքը ձևավորվում է -եց հիմքակազմիչով (զրեց-, սիրեց-, վազեց-, երգեց-
նք): հրամայականի դրական խոնարհման եզակիի, երբեմն էլ հոգնակիի հիմքը անո-
րոշ դերբայինն է (գրի՛ր-գրե՛՛ք): Ձևակազմությամբ այս խմբին են հետևում կրավորա-
կան ու բազմապատկական բայերը: Ե խոնարհման պարզ բայերից կրավորական, բազ-
մապատկական ու պատճառական ձևեր են կազմվում անորոշի հիմքին համապատաս-
խան ածանցների հավելումով (զր-վ-ել, պատռ-ոտ-ել, վազ-եցն-ել):

բ) Ա խոնարհման պարզ բայերն ունեն և խոնարհիչ, իսկ բայահիմքը անբայա-
ծանց, պարզ է. օր.՝ կարդալ, աղալ, խաղալ, գնալ, մնալ: Դերբայակազմության մեջ
բնորոշ են նրանով, որ սրանց վաղակատար, հարակատար, ենթակայական դերբայները
կազմվում են անցյալ կատարյալի հիմքով (զնացել, փնայած, զնացող), անցյալ կա-
տարյալի հիմքը ձևավորվում է -աց հիմքակազմիչով (զնաց-, կարդաց-, մնաց-),
հրամայականի դրական խոնարհման եզակին ձևավորվում է անորոշի հիմքով (կարդա՛,
զնա՛, սղա՛), և խոնարհիչն այստեղ վերջավորության արժեք է ստացել (կրավորականի
ու բազմապատկականի կազմությունը տե՛ս ստորև):

գ) Սոսկածանցավոր կոչվում են այն բայերը, որոնց անորոշ դերբայի հիմքի
ածանցումը կատարվում է սոսկածանցներով՝ -ան-, -են-, -ն-, -չ- (հեռանալ, վախե-
նալ, գտնել, թռչել): Սոսկածանց անունը տրվում է այն պատճառով, որ դրանք զուրկ
են իմաստից, բային (հիմքին) որևէ ածանցային իմաստ չեն հաղորդում. դրանց դերը
սոսկ բաղադրական (հիմքակազմիչ) է. ընդ որում՝ դրանցից հատկապես -ան-, -են-
մասնիկները բայակազմական լայն գործառնություն ունեն, այլ բառերից (հիմքերից)
բայեր են կազմում. օր.՝ լավ+ան+ալ>լավանալ, մեծ+ան+ալ>մեծանալ, վախ+
են+ալ>վախենալ. նաև կիպ+չ+ել>կպչել, ստո(ն)+չ+ել>ստոչիլ: Այս ածանց-
ները հիմքակազմության մեջ բնորոշ են նրանով, որ անցյալ կատարյալի հիմքում
ունեն իրենց ուրույն համապատասխանությունները՝ ան>աց, են>եց, ն>գրո (ան-
կում), չ>գրո (անկում), ինչպես՝ հեռան->հեռաց-, վախեն->վախեց-, գտն->գտ-,
թռչ->թռ-: Դերբայակազմության մեջ հատկանշականն այն է, որ սոսկածանցավորնե-
րի վաղակատարը, հարակատարը, -ան-, -են- ածանցների ղեպքում նաև ենթակայա-
կանը կազմվում են անցյալ կատարյալի հիմքով (հեռացել, հեռացած, հեռացող, վա-
խեցել, վախեցած, վախեցող), մյուսները՝ անորոշ դերբայի հիմքով: Սրանք անցյալ
կատարյալում ունեն վերջավորությունների ա շարքը (հեռաց-ա, վախեց-ա, գտ-ա, թռ-
ա, հեռաց-աք են): Հրամայականի դրական խոնարհման եզակին (պատճառականնե-
րի պես) կազմվում է անցյալ կատարյալի հիմքով՝ հեռաց-ի՛ր, վախեց-ի՛ր, գտ-ի՛ր, թռ-ի՛ր

Ժխտական խոնարհման եզակիում գործառում են երկու՝ անորոշ դերբայի և անցյալ կատարյալի հիմքերը. առաջին դեպքում, եթե առկա են -ան-, -են- ածանցները, իբրև վարչավորություն գործառում է ա խոնարհիչը. հմմտ. մի՛ հեռանա, մի՛ վախենա և մի՛ հեռացիր, մի՛ վախեցիր:

Արանց կրավորականը կազմվում է անորոշ դերբայի հիմք+վ կաղապարով (-ն-, և -չ- ածանցների դեպքում), օր.՝ զանել > զտնվել, և անցյալ կատարյալի հիմք+վ կաղապարով (-ան-, -են- ածանցների դեպքում), օր.՝ հեռանալ > հեռացվել, մոռանալ > մոռացվել: Պատճառականները կազմվում են ան > ացն, են > եցն, ն > ցն, չ > ցն փոխարինումով (հեռանալ > հեռացնել, վախենալ > վախեցնել, հագնել > հագցնել, թռչել > թոցնել): Մի քանի բայերում բաղաձայնական կուտակումը հազթահարելու համար, ցն-ի փոխարեն, գործածվում են -ացն- կամ -եցն-. օր.՝ պրծնել > պրծացնել, իջնել > իջեցնել):

զ) Պատճառական են կոչվում այն բայերը, որոնց արտահայտած գործողությունը ճեխման կատարել է տալիս մի ուրիշին, հմմտ. խաղալ և խաղացնել, խմել և խմեցնել, հալել և հալցնել, զրել և զրել տալ, նկարել և նկարել տալ: Տիպիկ պատճառական բառերը ներգործական սեռ ունեն. կազմվում են հատուկ պատճառական ածանցներով կամ անորոշ դերբայի և օժանդակ տալ բայի հարադրությամբ: Պատճառական ածանցներն են՝ -ացն-, -եցն-, -ցն- (հեռացնել, վախեցնել, թոցնել, հագցնել): Արանք անցյալ կատարյալի հիմքում ունեն իրենց համապատասխանությունները՝ ացն > ացր, եցն > եցր, ցն > ցր (այսինքն՝ ն > ր փոխարինումով). հմմտ. հեռացն- > հեռացր-, վախեցն- > վախեցր-, լոցն- > լոցր-, հալցն- > հալցր-: Դերբայակազմության մեջ հատկանշականն այն է, որ վաղակատարը և հարակատարը կազմվում են անցյալ կատարյալի հիմքով (հեռացրել, վախեցրել, թոցրել, հալցրել, հեռացրած, վախեցրած, թոցրած, հալցրած), մյուսները՝ անորոշ դերբայի հիմքով: Հրամայականի դրական խոնարհման եզակին (սոսկածանցավորների պես) կազմվում է անցյալ կատարյալի հիմքով, բայց՝ -ալ վերջավորությամբ. հեռացր-ո՛ւ, վախեցր-ա՛ւ, թոցր-ո՛ւ, հալցր-ո՛ւ: Ժխտական խոնարհման եզակիում գործում են անորոշ դերբայի ու անցյալ կատարյալի հիմքերը. մի՛ հեռացնի և մի՛ հեռացրու:

Արանց կրավորականը կազմվում է անցյալ կատարյալի հիմքով՝ ր > վ փոխարինումով. հեռաց (< հեռացր) + վ + ել > հեռացվել, արդի մեկնաբանությամբ անորոշի հիմքով՝ ն > ր փոխարինումով (հեռացնել > հեռացվել): Այստեղ գոյանում է զուգահե-հեռություն ու խոնարհման պարզ բայերի կրավորականի ձևի հետ. հմմտ. աղալ—աղացվել, հեռացնել—հեռացվել: Հմմտ. նաև սոսկածանցավորների հետ. մոռանալ—մոռացվել և մոռացնել—մոռացվել: Տալ և դնել անկանոն բայերը այսպիսի դեպքերում անցյալ կատարյալի ր-ն պահպանում են՝ տրվել, դրվել:

Հարադրական (վերլուծական) պատճառականի դեպքում փոփոխվում է նաև բաղադրիչը՝ իր սովորական ձևերով: Վերլուծական այս ձևերն ունեն սովորաբար այն բայերը, որոնք նախորդ կաղապարին չեն հետևում: Երբեմն առանձին բայեր ունենում են երկու ձևերն էլ. օր.՝ խորացնել և խորացնել տալ: Ածանցավոր պատճառականները կազմվում են հատկապես շեղոր բայերից: Սոսկածանցավորներից պատճառականները կազմվում են որոշակի կանոններով (տե՛ս վերը):

հ) Բաղմասպատկական կոչվում են այն բայերը, որոնք ցույց են տալիս գործողության կրկնություն, բազմապատկություն. սովորաբար և խոնարհման բայեր են. կազմված բազմապատկական ածանցներով՝ -ստ-, -ոտ-, -տ-, -կոտ- ևն (կտրատել, նստոտել, բզկտել, թռչկոտել): Արանք երկու բայահիմքերում էլ պահպանվում են: Դերբայակազմության և առհասարակ ձևակազմության մեջ հետևում են և խոնարհման պարզ բայերին: Բազմապատկական կազմություն ունեն սահմանափակ թվով բայեր: Կրավոր-

բականը կազմվում է անորոշի հիմքով, -վ- ածանցի հավելումով՝ կտրատել > կշու-
րատվել:

Բազմապատկական իմաստը կարող է արտահայտվել նաև բայարմատի կրկնու-
թյամբ. վագել > վագվգել, ծախել > ծախծխել: Այս երևույթի քերականական (ձևակազմա-
կան) տեսանկյունն աղոտ է: Սա ըստ էության բառակազմական միջոց է:

զ) Կրավորական բայերը ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որ ենթական
կրում է ուրիշից կամ կատարում է իր նկատմամբ: Կազմվում են կրավորական -վ-
ածանցով, որը ավելանում է ն խոնարհման բայերի անորոշի հիմքին (սիրել > սիրվել,
գտնել > գտնվել, կտրատել-կտրատվել, խոցոտել > խոցոտվել), և խոնարհման բայերի
անցյալ կատարյալի հիմքին (կարգալ > կարգացվել, մոռանալ > մոռացվել): պատճա-
ռականների դեպքում անորոշ դերբայի հիմքից՝ ն-ի անկումով (տե՛ս նաև վերի մեկ-
նաբանությունը)՝ խաղացնել > խաղացվել, հեռացնել > հեռացվել): րնդ որում՝ և խո-
նարհման բայերի դեպքում բայերի պատճառական—ոչ պատճառական հակադրությունն
ըստ էության չեղոքանում է (հեռանալ—հեռացվել, հեռացնել—հեռացվել): Պատմակա-
նորեն պատճառականների կրավորականը սերում է անցյալ կատարյալի հիմքից՝ ր-ի
անկումով, սակայն կառուցվածքայնորեն նպատակահարմար է այն հանել անորոշի հիմ-
քից: Պետք է նաև նկատել, որ ձևակազմական բոլոր օղակներում -վ- ածանցը պահ-
պանվում է:

Զեղոք (ոչ սեռանիշ) բայերը կրավորական չունեն: Կրավորական դարձած բայը
հանդես է գալիս ն խոնարհման ոլորտում և հետևում է համապատասխան պարզ բա-
յի ձևակազմությանը (օր.՝ գրվել, գրված, գրվող, գրվի, գրվեցի, գրվեմ, գրվի՛ր, մի
գրվիր. կարդացվել, կարդացված, կարդացվող, կարդացվի, կարդացվեց, կարդաց-
վեմ ևն):

ՈՒՅԱՆՈՒՆ||глагольное имя, այն անունը (գոյական, ածական), որը սերում է բա-
յական հիմքերից (արմատներից)՝ հատուկ ածանցումով կամ երբեմն էլ՝ առանց դրան:
Երբ բայանունը գոյական է, կոչվում է նաև բայական կամ բայակազմ գոյական (отглаго-
льное существительное), բայածանց գոյական. երբ այն ածական է, կոչվում է
բայածական (отглагольное прилагательное, глагольное прилагательное): Ոմանք
(օրինակ, Մ. Արեղյանը) բայանուն են համարում նաև անորոշ դերբայը, որը պատմա-
կանորեն սերում է դիմավոր ձևերի հիմքերից՝ ածանցումով և ունի գոյականական, ան-
վանողական գործառություններ ևս: Բայածականը կարելի է կոչել բայական կամ բա-
յակազմ, բայածանց ածական: Այս դեպքում (բայակազմ գոյական—բայակազմ ածա-
կան) հակադրվում են նաև բայական՝ դերբայական ձևից կազմվածները, ինչպես՝ խո-
սող+ուրյուն > խոսողություն (գոյական), խոսող+ական > խոսողական (ածական):
Ոմանք (օրինակ, Մ. Արեղյանը) «բայածական» ասելով հասկանում էին նաև ածականա-
կան գործածություն ունեցող դերբայները (հարակատարը, ենթակայականը):

Բայի գոյականացումը հայերենում տարածված երևույթ է: Սա բառակազմական կեն-
սունակ միջոց է, բառապաշարի (այդ թվում տերմինաբանության) հարստացման մի-
ջոց: Շատ գործուն են -ուրյուն, -ում ածանցները, որոնց միջոցով վերացական գոյա-
կաններ են ստեղծվում, ինչպես՝ հաղթ-+-ություն > հաղթություն, շարժ-+-ում > շար-
ժում, -ոց, -յուն մասնիկներով ստեղծվել են բազմաթիվ բնածայնական բայանուններ՝
խլշ-+-ոց > խլշոց, տզզ-+-ոց > տզզոց, մոնշ-+-յուն > մոնշյուն: Նման գործածու-
թյուններ ունեն նաև -անք, -մունք, -վածք, -ույթ, -ք և այլ ածանցներ (դավա-
նանք, համոզմունք, գրվածք, սովորույթ, խոսք, վագք):

Բայածականներ կազմվում են, օրինակ, ան-, տ-, շ-, -իչ ածանցներով (անդարձ,
տհաս, շտես, հաշվիչ), բազմաթիվ ածականներ կան երբեմնի -իչ մասնիկով ենթակա-
յականի փոխանցումով: Այսպիսի գործառությամբ հանդես են գալիս նաև -ական,

-աւրաբ, -օւն, -կոտ, -ու (մխիթարական, կործանարար, ամաշկոտ, ազգու, մնայուն) և այլ ածանցներ:

Բայածական կարող է լինել նաև բայարմատով. օր.՝ զուրկ, կախ: (Տե՛ս նաև զոյական, ամական բառահոգվածները):

ԻԱՅԱՍԵՆԻ կամ բայական սեռ||залога, ասում են նաև բայասեռի կարգ (категория залога), քերականական (ձևաբանական) կարգ, բայի կարևորագույն հատկանիշներից մեկը: Իրոնիսիոս Բրակացու քերականության հայ թարգմանիչը գործածել է տրամապարզություն (հունարեն համարժեքի դիմաց) տերմինը: Թարգմանության մեջ առանձնացված են բայասեռի երեք տեսակ՝ ներգործական, կիր և միջին: Հետագայում Կ. Դալանոսը զբաղարում տարրերակում է վեց սեռ՝ ներգործական, կրավորական, շեղոֆական, հասարակական, ձայնակրական, անցողական, Բաղդասար Դպիրը՝ չորս սեռ (ներգործական, կրավորական, ընդմիջական, հասարակ), Գ. Ավետիքյանը և Ա. Բագրատունին՝ չորս սեռ (էական, ներգործական, կրավորական, շեղոֆ): Հստ Ա. Այտընյանի աշխարհաբարում առկա են ներգործական, կրավորական, շեղոֆ սեռեր, ներգործականներից սերող պատճառականները նա կոչում է անցողական: Մ. Արեղյանը արևելահայ դրական լեզվում տարբերում է անցողական բայեր (переходные глаголы), որոնք կարող են ուղիղ խնդիր ընդունել և անանցողական բայեր (непереходные глаголы), որոնք չեն կարող ուղիղ խնդիր ունենալ: Իրենց հերթին անցողականները բաժանվում են երկու խմբի՝ ներգործական բայեր, որոնց ենթական ինքն է կատարում գործողությունը, և պատճառական բայեր, որոնց ենթական զրգապատճառ է դառնում մի ուրիշին, որպեսզի նա կատարի գործողությունը: Անանցողականները ևս բաժանվում են երկու խմբի՝ կրավորական բայեր (անցողականներից -վ- ածանցով կազմվողները, որոնք և ներգործող խնդիր են ունենում) և շեղոֆ բայեր (սրանք ներգործող խնդիր չեն ունենում): է. Բ. Աղայանը և Գ. Բ. Ջահուկյանը նույնպես պատճառականները առանձին սեռ են համարում: Ոմանք (օրինակ, Հ. Բարսեղյանը, Մ. Ասատրյանը) պատճառականները տեղադրում են ներգործականների մեջ: Ա. Արրահամյանը ընդունում է երեք սեռ՝ ներգործական, կրավորական, շեղոֆ և երկու սեռային առում՝ պատճառական ու միջինանգրադարձ: Ի. Իշխանյանը սեռանիշ բայերը որոշակի սկզբունքով առանձնացնում է անսեռ բայերից՝ ըստ ներգործական—կրավորական հակադրություն կազմելու ձևաբանական հատկանիշի: Երբ բայն ունի -վ- մասնիկը և նրա ենթական պասսիվ է, առկա է կրավորական սեռ, իսկ երբ այդ մասնիկը նույն բայի մեջ պակասում է և ենթական էլ ակտիվ է, առկա է ներգործական սեռ: Սրանք երկուսն էլ կազմում են անցողականների կարգը: Մյուս բայերը կազմում են անանցողականների (շեղոֆների) կարգը, որը սեռանիշ չէ:

Բայասեռի բնութագրության մեջ նպատակահարմար է հաշվի առնել հետևյալը: Նա բայիմաստի (սյրոցեսայնության գաղափարի) որոշակի տեսանկյունն է (ասպեկտը) գործողության ոլորտ ներքաշված, նրա մեջ առնված առարկայի (կամ առարկաների) նկատմամբ, առարկա, որ կարող է լինել կամ գործողության սուբյեկտը, կամ նրա օբյեկտը. երկու դեպքում էլ առարկան լիովին առնված է սյրոցեսայնության մեջ, թեև բացառված չէ օբյեկտի մասնակի ներառում (նաղից կերանք): Այն բայերը, որոնք ունեն, կարող են արտահայտել բայիմաստի տասլիկտը, գործողության ոլորտ լիովին ներառված առարկաների սուբյեկտաօբյեկտային փոխհարաբերության նկատմամբ, կլինեն սեռանիշ բայեր, իսկ մյուսները, որոնց իմաստի դրսևորման համար այդպիսի տեսանկյան (ասպեկտի) անհրաժեշտություն չկա, կլինեն անսեռ կամ շեղոֆ բայեր, ավանդական հորջորջմամբ՝ շեղոֆ սեռ (средний залог) ունեցող բայերը:

Բայասեռը էապես ձևաբանական՝ բայական կարգ է: Այն դրսևորվում է իրեն օրույն քերականական իմաստի և համապատասխան արտահայտություն միջոցների միաձուլությամբ: Իմաստային պլանում հայերենի բայի արտահայտում է հետևյալ սեռա-

յին հարաբերությունները. ա) հաղորդակցական պահանջով պայմանավորված՝ օբյեկտ (ներգործողը) կրողն է, նրան է անցնում, նրա վրա է տալով սուբյեկտի հորձողությունը, օբյեկտասուբյեկտային փոխհարաբերության կողմից առաջին պլանում է գործողի (ներգործողի) ֆունկցիան, բ) հաղորդակցման պահանջով, բայց այլ հայեցակետով օբյեկտն է առաջին պլանում. նա դիտվում է իբրև հաղորդման ելակետ, աղբյուր. սուբյեկտը հետին պլան է մղվում կամ օտարվում է գործողության տեսադաշտից (ոլորտից), գ) նույն պահանջով, բայց մի այլ հայեցակետով՝ գործողության ոլորտի մեջ է առնվում մի երկրորդ «օբյեկտ», որը սուբյեկտի հետ, նրա իսկ դրամամբ, մասնակցում է պրոցեսայնության (գործողության) իրացմանը. Առաջին դեպքում առկա է ներգործական սեռ (действительный залог), երկրորդ դեպքում՝ կրավորական սեռ (страдательный залог), երրորդ դեպքում՝ պատճառական սեռ (понудительный, каузативный): Բովանդակության պլանում կարող են լինել այլ իմաստավորումներ ես, երբ, ասենք, պրոցեսայնությամբ դրսևորվող սուբյեկտասուբյեկտային հարաբերությունը տարածվում է միայն գործողի վրա, սուբյեկտը միաժամանակ օբյեկտի գերում է, կամ մեկից ավելի սուբյեկտներ միաժամանակ միմյանց նկատմամբ նաև օբյեկտի դերում են: Չնախանական միջոցներով հակադրվելու դեպքում առաջինը անդադարձ սեռ (возвратный залог) է, իսկ երկրորդը՝ փոխադարձ սեռ (взаимный залог): Միջսեռային տեղաշարժերը սովորաբար կատարվում են ներգործական $\geq$ շեղոք և կրավորական $>$ շեղոք ուղղություններով:

Արտահայտության պլանում հակադրություններն ունեն համապատասխան ձևական միջոցներ: Այսպես՝ ներգործականները կրավորականներին հակադրվում են -վ- մասնիկի բացակայությամբ. գրել—գրվել, սիրել—սիրվել, ներգործական—պատճառականները բուն ներգործականներին հակադրվում են համադրական ու վերլուծական ուրույն կադապարներով՝ -ցն- մասնիկով կամ տալ օժանդակ բայով (հագնել—հագցնել, սիրել—սիրել տալ), իսկ կրավորականներին հակադրվում են նույն -վ- մասնիկի բացակայությամբ (հագցնել—հագցվել, խաղացնել—խաղացվել): -Ցն- մասնիկը իբրև պատճառականի ցուցիչ թույլ է. կան մի շարք բայեր, որ այդ մասնիկն ունեն, բայց էապես պատճառական չեն, ինչպես՝ փակցնել, կասեցնել, յուրացնել, վերցնել, լցնել, կորցնել, վերջացնել, մեղմացնել, լավացնել, կենտրոնացնել, հանգցնել, մեծացնել ևն: Թերևս պատճառներից մեկն էլ այդ է, որ բուն պատճառականները հաճախ դրսևորվում են վերլուծական կադապարով՝ տալ օժանդակ բայով (բերել տալ, լցնել տալ, գրել տալ, քայլել տալ): Սովորաբար անսեռ (շեղոք) բայերը նշված մասնիկով վերածվում են ներգործականի կամ ներգործական—պատճառականի (կանգնել $>$ կանգնեցնել, վազել $>$ վազեցնել), բայց կարող են մնալ նույնիսկ շեղոքի ոլորտում, ինչպես՝ փնթփնթալ—փնթփնթացնել: Նույնիսկ երբ ասում են՝ «Մայրը երեխային շոր է հագցնում» և «Մայրը շտապ-շտապ հագցնում է երեխային», ապա սեռային իմաստավորումը բայի մեջ նույնը չի մնում: Ահա թե ինչու առաջին նախադասության երեխային անդամը գրաբարում գրվում էր տրական հոլովով, ներգործականի ոլորտում պատճառական իմաստավորմամբ առանձնանալու միտումն է, որ գոյացնում է դույզ ձևեր՝ վազեցնել և վազեցնել տալ: Բուն ներգործական-պատճառականը այստեղ երկրորդ ձևն է, կրավորական -վ- մասնիկը ավելանում է և խոնարհման պարզ բայերի դեպքում, անորոշի հիմքին՝ զր-վ- + ել $>$ զրվ- + ել, այսպես նաև՝ -ն-, -չ- սոսկածանցավոր ու բազմապատկական բայերի դեպքում՝ գտն-վ- + ել $>$ գտնվ- + ել, կտրաւ-վ- + ել $>$ կտրաւվ- + ել, Ա խոնարհման բայերի դեպքում այն ավելանում է անցյալ կատարյալի հիմքին. կառ-վաց-վ- + ել $>$ կառվացվ- + ել, մոտեց-վ- + ել $>$ մոտեցվ- + ել, նեղաց-վ- + ել $>$ նեղացվ- + ել, Թեև պատճառական բայերի դեպքում էլ գործում է անորոշի հիմքը, բայց այստեղ -ցն- մասնիկի ն-ն փոխարինվում է -վ- -ով. հագցն- + ել $>$ հագցվ- + ել, կրավորականի -վ-ն անցյալ կատարյալի հիմքում հանդես է գալիս -եց- հիմքային տարրից ան-

միջապես առաջ (գրվեց-ի, մոռացվեց-ի), մնացած դեպքերում (դերբայներում և խոնարհման համադրական ձևերում) այն հանդես է գալիս վերջավորությունից առաջ (գրվ + ել, գրվ + ում, գրվ + ած, գրվ + ող, գրվ + ի, գրվ + եմ, գրվ + եի)։ Բոլոր դեպքերում էլ նա բայահիմքի տարր է, որով և դառնում է բառաքերականական, և ոչ միայն զուտ ձևակազմական տարր։ Վերլուծական ձևերի կրավորականում -վ- ածանցը հանդես է գալիս օժանդակ բայի հիմքում (գրել տրվեց, փոխադրել տրվեց)։ Սակայն այսպիսի կրավորականը կիրառությամբ թույլ է։

Շարահյուսական պլանում սեռանիշ բայը կարող է հանդես գալ ստորոգական (ստորոգելիական) դերում՝ կանխորոշելով ենթականի և խնդրի հարաբերությունը։ Ներգործական տիպի կառուցվածքներում սուբյեկտը նախադասության ենթական է, օբյեկտը՝ ուղիղ (կրող) խնդիրը։ Արևը խանձեց տերևները։ Կրավորական տիպի կառուցվածքում օբյեկտը ենթակա է, սուբյեկտը՝ ներգործող խնդիր։ Տերևները խանձվեցին արևով։ Սրանք փոխակերպվող (թեև ոչ միշտ) կառուցվածքներ են։ Պատճառական տիպի կառուցվածքներում ևս սուբյեկտը ենթական է, օբյեկտները՝ խնդիրներ (անուղղակի և ուղիղ)։ Մայրը երեխային շուր հագցրեց, իսկ երբ բացակայում, օտարվում է ուղիղ խնդիրը, անուղղակին ֆունկցիավորում է իբրև ուղիղ խնդիր (պատճառական—ներգործական հակադրության շեղբացում)։ Մայրը շտապ-շտապ հագցնում է երեխային։ Կրավորականը ըստ էության վերացնում է ներգործական—պատճառական հակադրությունը։ մոռանալ, մոռացնել, մոռացնել տալ||մոռացվել, հագնել, հագցնել, հագցնել տալ||հագցվել, կանգնեցնել, կանգնեցնել տալ||կանգնեցվել։ Երբեմն կրավորական սյուսնը բացակայում է. թոցնել, թոցնել տալ||—։

Հայերենում անդրադարձ իմաստ արտահայտող բայերն ունեն կրավորականի նույն ցուցիչը (լվացվել, սանրվել, հագնվել), այսպես և՛ փոխադարձ իմաստ արտահայտողները (համբուրվել, գրկախառնվել)։ Բազմաթիվ բայեր -վ- մասնիկն ունենալով հանգերձ՝ սեռանիշ չեն, չեզոք են սեռի քերականական իմաստի նկատմամբ (այսպես կոչված կրավորակերպ շեղբները)՝ հրապուրվել, քաժանվել, ուտվել, ճավափվել, զլուրվել, բեխվել։ Շատերի մեջ -վ-ն միայն բառակազմական գործառությամբ է,

չին հայերենում սեռանիշ բայերի հակադրությունները համեմատաբար թույլ էին արտահայտված։ Բազմաթիվ բայերի ներգործականները կրավորականներին հակադրվում էին և > ի փոփոխությամբ՝ սիրեմ—սիրիմ, գրեմ—գրիմ, և կամ պարզապես համապատասխան կառուցվածքների բնույթով (ներգործական, կրավորական)։ Որոշակիորեն տարբերակված է պատճառական սեռը։ Հիմնական ցուցիչը -ոյց մասնիկն էր։ Կարևոր վերլուծական ձև՝ տալ օժանդակ բայի հարադրությամբ՝ տալ սպանանել։ Պատճառականի նույն ածանցը ֆունկցիավորում է նաև ետգրաբարյան հայերենում։ Բայց այստեղ ներգործական—կրավորական և պատճառական—կրավորական հակադրությունների կրավորականի պլանում հաստատվում է -վ- ցուցիչը։

Դրկն. Արեհամյան Ա., Բայր ժամանակակից հայերենում, գ. 1, 1962։ Աղայան Լ. Բ., Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Ե., 1967։ Անանյան Հ., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 4, գիրք 1—2, Ե., 1959 — 1961։ Ասատրյան Մ., Բայի սեռերը ժամանակակից հայերենում, Ե., 1959։ Ներսիսյան Գ., Բայի սեռի և կերպի ուսուցումը, Ե., 1943։ Զահուկյան Գ. Բ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974։

ՐԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ||Филология, գրավոր կամ բանավոր ավանդված տեքստերի, հիշատակարանների տեքստարանական հետազոտությունների (լեզվի, ոճի, տաղաչափական հատկությունների, բանագիտական, ազգագրական ու հնագիտական կողմերի ուսումնասիրության) ամբողջությունը ներկայացնող գիտություն։ Տարբեր դարաշրջաններում սրա

որորտը նեղացվել կամ ընդլայնվել է: Դասական արտահայտություն է ունեցել հին հուն-
դիկների, հույների ու հռոմեացիների մոտ. էական դարգացում ունեցավ վերածնության
շրջանում և նրանից հետո: Այժմ այս բնագավառին են հատկացնում հիմնականում լեզ-
վաբանական, գրականագիտական, բանագիտական գիտակարգերը:

ԲԱՆԿԱԿԱՆ ԽՎԱԿԱՆ || распределительное (разделительное) числительное, արտա-
հայտում է քանակային բաշխվածություն, հիմնականում, երբ քանակային հատկանիշը
դառնում է համասեռ առարկաների (հասկացությունների) հավասարաչափ խմբավոր-
ման չափանիշ (միջոց, հիմք): Ըստ քանակական թվականների նոր ստորակարգման՝
մտցվում է դրանց մեջ իբրև մի ենթատեսակ (բացարձակ, բաշխական, կոտորական):
Կազմվում են՝ ա) քանակական թվականի վրա -ական ածանցի ավելացումով՝ (մեկ) >
մեկական, (երկու) > երկուական, (երեք) > երեքական, բ) քանակականի կրկնությամբ՝
մեկ—մեկ, երկու—երկու, երեք—երեք:

Կիրառական պլանում ներկայանում են (հիմնականում) իբրև որոշիչ «Հնգական
բաշխումն այս դեպքում ավելի նպատակահարմար է»: Կրկնությամբ կազմվածները հիմ-
նականում ունեն մակբայապարագայական կիրառություն. «նա մեզ մոտ մեկ—մեկ է երևում»,
«Մուտքը նեղ էր, այցելուները մեկ—մեկ էին ներս մտնում»:

Կրկնավորները գրվում են գծիկով և սովորաբար թվանշաններով չեն արտահայտ-
վում: -Ական ածանցով կազմվածների քանակական տարրը կարող է արտահայտվել
թվանշանով. 5-ական, 40-ական, 100-ական: Հարադիր քանակականներ կազմվելու
դեպքում այս ածանցը ավելանում է միայն վերջին բաղադրիչի վրա, օրինակ՝ հազար
ինը հարյուր հիսունական թվականներին: Հոգ ստանում են հազվագեղ. փոխանվա-
նական արժեք ունեն, օրինակ՝ «մեծ վաքսունականը»: «Հնգականը ավելի հարմար բաշ-
խում է»: Ըստ այգմ էլ այն հազվագեղ է հոլովվում, հոգնակի թիվ սովորաբար չի
ունենում:

Գրաբարում բաշխականները ներկայանում էին հիմնականում կրկնավոր ձևերով՝
ևւրն—ևւրն, երկուս—երկուս, մի—մի ևն: Ծագրաբարյան հայերենում սրան ավելանում
են նաև -ական ածանցով ձևերը, որոնք գրաբարում սակավ էին: Հ. Աճառյանը նկատում
է, թե կրկնությունը հիմնականում հատուկ է փոքր թվերին, իսկ ածանցները՝ համեմա-
տաբար մեծ թվերին: Առաջ ավելի հաճախական էին -ական-ի հնչյունափոխ, մասամբ
անհնչյունափոխ հիմքերը, այժմ հակառակն է. երեսնական և երեսունական, հիսնական
և հիսունական:

Գրկն. տե՛ս թվական և խոսքի մասեր բառահոգվածներում:

ԲԱՆԿԱՌԻՄ || дистрибуция, նկարագրական լեզվաբանության հետևողությամբ գործածվող
տերմին. նշանակում է լեզվական գործածության պայմանների ամբողջությունը, կամ
միասնականությունը այն բոլոր շրջապատների (միջավայրերի), որոնց մեջ տվյալ միա-
վորը կարող է հանդիպել, ի տարբերություն այն բոլոր շրջապատների (միջավայրերի),
որոնց մեջ այն չի կարող հանդիպել: Եթե այս կամ այն հատկանիշով մերձավոր տար-
րերը չեն կարող միևնույն միջավայրում հանդիպել և ֆունկցիոնալ հակադրություն ունե-
նալ, ուրեմն առկա է լրացուցիչ բաշխում (дополнительная дистрибуция). նման
պայմաններում առկա է բաշխման սահմանափակում, քանի որ տարրերից մեկը հան-
դես է գալիս մի միջավայրում, իսկ մյուսը՝ այլ միջավայրում: Այսպես՝ ժամանակակից
արևելահայ գրական լեզվում յ, ե, ի հնչյուններից առաջ առկա են քմայնացած ետնա-
լեզվային պայթականներ (զ', կ', փ'), մինչդեռ ետին շարքի ձայնավորից առաջ չքմայ-
նացածները (զ, կ, փ). -ոջ-ից առաջ ունենք կ(ր)ն- տարրը, իսկ -այք-ից առաջ՝ կան-
(կնոջ, կանայք):

Եթե լեզվական տարրերը (միավորները) հանդես են գալիս միևնույն միջավայրում,

սահայն ֆունկցիոնալ հակադրություն չեն դրսևորում, ապա առկա է ազատ տարբերացում կամ ազատ տարադասակում (свободное варьирование): Այսպես՝ միևնույն հնչույթը միևնույն խոսողի կամ տարրեր խոսողների մոտ տվյալ դիրքում կարող է ունենալ ձայնային տարրեր երանգներ, և նա մնում է նույն ֆունկցիոնալ արժեքով, օր.՝ հարավ||հարաֆ: Իսկ եթե լեզվական միավորները կարող են հանդես գալ միևնույն միջավայրում և ունենալ ֆունկցիոնալ հակադրություն, ապա առկա է հակադրական բաշխում (контрастирующая дистрибуция), ինչպես, օրինակ, պ—փ հակադրությունը պայտ (պ—այտ) և փայտ (փ—այտ) բառերում, -ի—-ից հակադրությունը ֆաղի (քար-ի) և ֆաղից (քար-ից) բառաձևերում:

Եթե լեզվաբանական վերլուծությունը կատարվում է նշված սկզբունքներով, ապա այն կոչվում է բաշխումային վերլուծություն (дистрибутивный анализ):

ԲԱՌ||ՇԼՈՎՈ. լեզվական միավոր. լեզվի հորինվածքում այնքան կարևոր է սրա դերը, որ իրավամբ կարող ենք ասել, թե մենք խոսում ենք «բառերի լեզվով»: Թեև ձևականորեն կարող է համընկնել արտասանական-հնչյունաբանական որևէ միավորի (հրնչյունի, հնչյունակապակցության, վանկի), բայց չի նույնանում նրա հետ, էապես երկպառակային միավոր է, ունի ձև և բովանդակություն, հնչյունաբանական-արտասանական կողմ և իմաստային կողմ, այսինքն՝ պատկանում է ձևաիմաստային միավորների խմբին: Բառը կարող է նաև ձևականորեն համընկնել այլ ձևաիմաստային միավորի հետ, ինչպես, օրինակ, հիմնական ձևույթի՝ արմատի հետ: Սակայն այստեղ էլ նույնացում չկա, քանի որ իմաստային, ձևակազմական ու բառակազմական, կիրառական հատկություններով բառը միանգամայն ինքնատիպ միավոր է: Բացի այդ, թեև որոշ բառեր կարող են ստանձնել հազորգման դեր, ստանձնել նախադասության (հատկապես միակազմ և թերի) դործառություն, այնուամենայնիվ, բառը և նախադասությունը կառուցվածքային տարրեր միավորներ են՝ դործառական ու բովանդակային արժեքներով:

Բառի ամբողջական բնութագրության համար, հաշվի առնելով նրա արտահայտության ու բովանդակության պլանները, կիրառությունները, կարելի է բերել հետևյալ բնորոշ հատկանիշները:

1. Բառը տարաբնույթ, ոչ միատարր լեզվական բարդ միավոր է. նրա մեջ խաշառվում են լեզվական տարրեր մակարդակների յուրահատուկ գծեր: Բառերը խոսքային միջավայրով, շարակարգային զուգորդումներով պայմանավորված՝ կարող են կոդցվել որևէ հատկանիշ կամ ձևոր բերել նոր, այլևայլ հատկանիշներ: Ահա թե ինչու բառի տարողական բնութագրության համար պետք է նկատի ունենալ նրա արտասանական-հնչյունական, իմաստաբանական, ձևակազմական ու բառակազմական, ինչպես և դործառական պլանները:

2. Արտասանությամբ, հնչյունական կազմով այն ներկայանում է իբրև հնչյուն կամ հնչյունների սրժակի կապակցություն. հայերենի բառերի դերակշռող մասը բաղաժառնչյուն է. մենահնչյուն բառերը շնչին բանակով են: Բառերի հնչյունների և շարքը (հաջորդական շարադասությունը) կայուն ու պարսպադրական է տվյալ լեզվով խոսող կոլեկտիվի համար: Խոսքի մեջ բառերը շարակարգված են դժային հաջորդականությամբ, միաժամանակ երկու կամ ավել բառեր արտաբերել հնարավոր չէ, այսինքն՝ բառաշարի (արտասանվածքի) յուրաքանչյուր բառային անդամ բաշխված է նաև ժամանակի մեջ: Բազմիմաստ բառը դժային շարքում կարող է հանդես գալ իր որևէ մեկ իմաստով միայն, որեւէ շարակարգային (սինտագմատիկ) պլանում բազմիմաստությունը հատույթավորված է:

3. Արտասանական շղթայում բառը սովորաբար սահմանադրված է միջբառային զադարով. եթե երկու բառ էլ արտասանական միասնություն կազմեն, ապա դրանցից մեկը նախահար կամ վերջահար տարրի դեր է կատարում, հիմնականում զուրկ է լինում նյութական բառիմաստից, հանդես է գալիս բերականական (կապակցական կամ

այլ) որևէ դերով: Արտասանական միասնությունը թույլ չի տալիս, որ բառի սահմաններում միջարկվի այլ բառային միավոր (տարր): Այս դիմադրողականությունը պայմանավորում է բառի ամբողջականությունն ու ինքնուրույնությունը «այլաժին տարրերի» նկատմամբ:

4. Բառերի գերակշռող մասի համար գլխավոր շեշտի առկայությունը անհրաժեշտ է. որոշ բառեր, օրինակ, կապերը, առհասարակ հնչաբառի կազմում եղած վերջահար ու նախահար տարրերը, օժանդակ բառերը, մի շարք դորժածություններում նաև շաղկապները շեշտադուրկ են: Բազմավանկ մի շարք բառեր ունեն նաև երկրորդական կամ թույլ շեշտ: Ուրեմն բառերը լինում են միաշեշտ, երկշեշտ և անշեշտ: Այս հատկանիշով (շեշտադրությամբ) բառը հակադրվում է ինչպես հիմնական ձևույթին, այնպես էլ մասնիկին, որոնք կարող են շեշտված կամ անշեշտ լինել (օր.՝ ան-տո՛ւն, փրկ-ե՛լ):

5. Բառերի գերակշռող մասը արտահայտում է հասկացություն, հասկացության (առարկայի, նրա որակական կամ քանակական հատկանիշի, պրոցեսայնության, հատկանիշի հատկանիշի) անուն է, թեև իբրև լեզվական ուրույն նշան այն կարող է բնութագրվել նաև կապակցական գերով, բնաձայնությամբ (նմանաձայնությամբ), մտածական-դատողական կամ հուզադրացական վերաբերմունքի նշանակությամբ: Այս բոլորը բառային նշանի համար կարող են լինել բովանդակային պլան, բառիմաստ: Սակայն, ի տարբերություն հիմնական ձևույթի (կամ արմատի) արտահայտած բառիմաստի, բառը իր բառիմաստով ամբողջացած, ավարտուն է՝ տարբերակված բովանդակությամբ. հմմտ. փրկ-(չ)տարբերակված, ոչ ավարտուն բառիմաստով) և փրկել կամ փրկանք (տարբերակված ու ավարտուն բառիմաստով): Բառերի մի մասի բառիմաստը հասկացական, նյութական բնույթ չունի. այս դեպքում բառը բովանդակության պլանում հարաբերակցություն է ստեղծում, համարժեքության մեջ գտնվում որոշ մասնիկների հետ: Դրանք մեծ մասամբ օժանդակ, սպասարկու բառերն են, որոնք հայտնի են նաև բառ-մասնիկներ անունով: Մասնիկները բնականաբար նյութական իմաստ ունեցող բառերին հակադրվում են բառիմաստից դուրկ լինելով և կախյալ կիրառությամբ. իսկ օժանդակ բառերից դանազանվում են հիմնականում իրենց շարակարգային դրվածքով (մասնիկը գործառում է միայն բառաձևի ոլորտում):

6. Յուրաքանչյուր բառ ունի հարաբերականորեն անկախ գործածություն. գործառում է նախադասության ոլորտում. բառերի գերակշռող մասը կարող է լինել նախադասության ինքնուրույն անդամ (մինչդեռ արմատների մի զգալի մասը և մասնիկներն առհասարակ գործածությամբ սահմանափակված են բառաձևի սահմաններում): Կան բառեր էլ, որոնք նախադասության կառուցվածքում կապակցությունից դուրս են, ֆունկցիավորում են իբրև խոսքի անկախ, ինքնուրույն տարր (ձայնարկությունները, նմանաձայնությունները և այլն): Նախադասության ինքնուրույն անդամ չեն լինում նաև սպասարկու՝ օժանդակ բառերը, որոնք հիմնականում գործառում են իբրև քերականական արտահայտության միջոց:

7. «Բառ» ասելով սովորաբար հասկանում ենք բառույթի տարբերակը. ձևակազմական պլանում նա բառաձևերի հարացույցի անդամ է, թեև իբրև այդպիսին միշտ առաջին պլան է մղվում «ուղիղ» ձևը, որը կիրառությամբ համեմատաբար բազմազան ու հաճախական է: Այս կերպ նա, բառափոխությամբ սլայմանավորված, հանդես է գալիս իբրև բառային ու քերականական նշանակությունների ամբողջություն (միասնություն):

8. Բառի կարևորագույն հատկանիշներից մեկը նրա զուգորդելիությունն է շարակարգային պլանում: Դրա համար տեղի է ունենում բառափոխություն, կամ գործում են քերականական այլ միջոցներ, բառը մտնում է համաձայնության, խնդրառության (չառավարման), աղորության, շարադասության և այլ հարաբերությունների մեջ: Մեկուսացած բառի խոսքային արժեքն աննշան է. բառի հաղորդակցական էությունը բացահայտվում է այլ բառերի հետ ունեցած կապակցություններով. հարաբերություններով: Բառի

գույքորդելիությունը և նրա քերականական արտահայտությունները գերազանցապես պայմանավորված են բովանդակությամբ, բառիմաստի բնույթով:

9. Բառի բովանդակային պլանը բազմաբնույթ է, ունի այլևայլ դրսևորումներ, իմաստային երանգավորումներ: Հաշվի առնելով բառային ու քերականական իմաստավորումների բնույթը, ձևակազմական, երբեմն նաև բառակազմական հատկանիշները, ապա և հիմնական գործառությունները (կիրառությունները)՝ բառերը խմբավորվում են խոսքի մասերի մեջ: Իմաստաբանական առումով բառերն արտահայտում են՝ ա) առարկայնություն, բ) որակային կամ քանակային հատկանիշ, գ) պրոցեսայնություն, դ) հատկանիշի հատկանիշ, է) դատողական, կամազգացական վերաբերմունք ու մղումներ, զ) հույզ (աֆեկտ), է) քնածայնություն (նմանական մղումներ), ը) կապակցություն-զուգորդելիություն և քերականական որոշ այլ տեսանկյուններ:

10) Բառը հետևում է գործառական որևէ միտումի. ամենից առաջ այն ունի իմացաբանական (ճանաչողական) արժեք, այսինքն՝ միջնորդավորված ուղղվածություն՝ դեպի օբյեկտիվ իրականությունը. սա պայմանավորում է նրա անվանողական արժեքը՝ անվանողական գործառությունը (номинативная функция), որ է ուղղվածություն՝ դեպի օբյեկտիվ իրականության արտապատկերումները: Բառը մտածական, մասամբ էլ հոգեկան այլ արտապատկերման պրոյեկցիան է լեզվական արտահայտության մեջ: Կառուցվածքային պլանում բառերն ունեն հարաբերակցություն այլ բառերի հետ (շարակարգային պլան կամ ուղղվածություն միմյանց նկատմամբ), նաև հարաբերակցություն՝ դեպի տվյալ բառույթի այլ տարրերակները (հարացուցային պլան կամ ուղղվածություն՝ դեպի մյուս տարրերակները): Բառակազմական պլանում բառն ունի միտում՝ դեպի բառաստեղծությունը, բաղադրիչի գերում հանդես գալը: Բառն ունի նաև գեղադիտական գործառություն. խոսողի համար այն գործիք է իրականության գեղարվեստական յուրացման մեջ, ինչպես և՛ իրականությունը գեղարվեստորեն վերափոխելու համար (իբրև խոսքարվեստի ստեղծագործական տարր):

11. Բառաստեղծական պլանում այժմ բառերը ոչ թե ծագում կամ ծնվում են, այլ ստեղծվում են բառակազմական առկա տարրերի բաղադրություններով կամ իմաստափոխությամբ:

12. Բառը իր ձևաիմաստային յուրահատկությունների շնորհիվ հեշտ համակարգայնացող միավոր է. պարզորոշ հարաբերակցություններ ունի և՛ ձևակազմական, և՛ բառակազմական, և՛ իմաստաբանական պլաններում: Բառերը շերտավորվում, խմբեր են կազմում ու հանդես գալիս իմաստաբանական դաշտերում: Դրանք առավել զդայուն տարրերն են լեզվական հորինվածքի էվոլյուցիայի մեջ:

Ըստ վերը նշված բնութագրիչ հատկանիշների գանադանում են բառատեսակներ, որոնք բառերի որոշակի խմբավորումներն են՝ պայմանավորված բառը բնութագրող ապկամ այն հատկանիշով: Այսպես, նկատի ունենալով բովանդակային կողմի առաջնահատկությունները, գանադանում են, օրինակ, մենիմաստ և բազմիմաստ, լիիմաստ և բերիմաստ, նյութական իմաստ ունեցող և ձևական իմաստ ունեցող, իմաստով պատճառաբանված և իմաստով չպատճառաբանված, լանդրացական և վերացական, նյութայնություն-գանգվածայնություն արտահայտող, անձնանիշ, իրանիշ (առարկայանիշ), կապակցականություն արտահայտող, հոմանիշ, հականիշ, նույնանիշ, նմանածայնական, զգացական (աֆեկտիվ), դատողական, եղանակիչ, հարցական, հրամայական, բացականչական բառեր: Ըստ արտասանական-հնչյունաբանական հորինվածքի, օրինակ՝ հրնչյունական բառ (կամ հնչաբառ), շեշտված և անշեշտ, հաբաշեշտ, միավանկ, երկվանկ, բազմավանկ, մեկուկես վանկանի, նախահաբ, վերջահաբ, բաղաձայնահանգ, ձայնավորումանգ, բաղաձայնասկիզբ, ձայնավորումսկիզբ բառեր, ըստ ձևաբանական բնութագրի, օրինակ, անեզական, աննոգնական, անհոլով, անփոփոխ, ըստ շարահյուսական

հարաբերությունների, օրինակ, ինֆնուրույն, սպասարկու, շաղկապական, հարաբերական, կապական, միջանկյալ, կապվող, օժանդակ ևն:

Գործառական պլանում առանձնացնում են նաև հարաբերական բառեր, որոնք կարող են հանդես գալ ստորագասական շաղկապի կիրառությամբ և լինել նախադասության անդամ. նրանց հարաբերակցող բառերը գլխավոր նախադասության մեջ կոչվում են հարաբերյալ բառեր:

Բառակազմական հատկանիշով տարբերում են, օրինակ, պարզ (նախատիպ), բաղադրյալ, անանցավոր, բարդ, բաղադանցավոր, հապավական, արմատական, հարաբարդ, կրկնավոր, միաձեռույր, երկձեռույր, բազմաձեռույր բառեր, նաև՝ ազգակից (ցեղակից), ռույնարմատ, բնածայնակազմ, հարադրական, նախածանցավոր, վերջածանցավոր, բայածանցավոր բառեր: Ըստ բառապաշարային շերտավորման, ծագման՝ սերման ու կիրառությունների, օրինակ, բնիկ, փոխառյալ, զավառական, բարբառային, ժարգոնային, օտար, օտարամուտ, նորաստեղծ (նորակերտ), նորակազմ, մակարոյծ, կազապարային, ազգականական, ընտանեկան-կենցաղային, աշխարհիկ, արհեստական, զբոսային, եղանակավորիչ բառատար, կարծեցյալ (դիպվածային), հարցապատասխանական, հարցական, հնացած, գոեհիկ, փաղափշական, մանկական, մասնագիտական, միջազգային (ինտերնացիոնալ) բառեր:

Բառի արտասանական-հնչյունական կաղապարման մեջ զանազանում են՝ բառասկիզբ (начало слова), բառամեջ (середина слова) և բառավերջ (исход слова): Բառասկիզբը այն հնչյունը կամ հնչյունակապակցությունն է, որով սկսվում է բառը. եթե այն զրսևորվում է զարդարից, հնչարտաբերական ընդհատումից հետո, կոչվում է բացարձակ սկիզբ (абсолютное начало), որը կարող է լինել նաև նախադասության (ասույթի) սկիզբ: Ոչ բոլոր հնչյունները (ձայնավորները, բաղաձայնները, երկհնչյունները ևն) կարող են հանդիպել բառասկզբում. օրինակ, դասական գրաբարում Ե ձայնորդը, հոարարբառները (բացի եալ-ից) այս դիրքում չեն հանդիպում: Չեն հանդիպում նաև բաղաձայնական կապակցությունները (նոր հայերենում հնարավոր է միայն բաղաձայն + յ կապակցությունը): Սուլաշչական + պայրական բառասկիզբը միայն (ը) ձայնավորում ունի՝ սուլաշչականից առաջ (շտապել, սկիզբ, զգալ) կամ դրանից հետո (շէղ, գտել, ստել): Բառավերջը այն հնչյունը կամ հնչյունակապակցությունն է, որով ավարտվում, վերջանում է բառը. եթե այն զրսևորվում է զարդարից, հնչարտաբերական ընդհատումից առաջ, կոչվում է բացարձակ ավարտ (абсолютный исход), որը կարող է լինել նաև նախադասության (ասույթի) ավարտ: Հին հայերենում բառավերջը չէր կարող ներկայանալ ամեն հնչյունով: Նոր հայերենում այդ հնարավոր է. թեև բոլոր բաղաձայնները հանդիպում են բառավերջում, բայց ոչ բոլոր բաղաձայնական կապակցություններն են հնարավոր այդ դիրքում: Բառամեջը ներկայանում է բոլոր հնչյուններով ու երկբարբառներով, երկհնչյուններով: Սակայն հնչյունական կապակցությունները իրականացվում են որոշակի կանոններով:

Դրկն. Աբեղյան Մ., Հայոց լեզվի տեսություն, Ե., 1965: Առաֆելյան Վ. Դ., Խաչատրյան Ա. Հ., Էլոյան Ս. Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 1, Ե., 1979: Ղաբաղյուլյան Խ. Ա., Դիպվածային և պոտենցիալ բառերը ժամանակակից հայերենի բառաստեղծման համակարգում (սլեզվի և ոճի հարցեր», №7, 1983): Ջահուկյան Գ. Բ., Աղայան Է. Բ., Առաֆելյան Վ. Դ., Փոսյան Վ. Ս., Հայոց լեզու, 1 մ., Ա պրակ, Ե., 1980: Սուֆիասյան Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու, Ե., 1982:

ԲԱՌԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐ՝ лексические, лексикологические единицы. բառագիտական մակարդակի միավորները՝ բառեր, անվանումներ, բառայնացած կայուն բառակապակցություններ, դարձվածքներ. դարձվածաբանական բառակապակցություններ: Պատկանում են ձևախմբաստային միավորների շարքին. ունեն երկու կողմ. ձևական (ար-

առանձին-հնչյունական) և բովանդակային, իմաստային, այսինքն՝ երկպայանակի են (արտահայտության և բովանդակային պլաններով)։ Բառերի ու դարձվածքների առանձնացումը երբեմն դժվարություններ է հարուցում, քանի որ հաճախ բառերի զուգորդումները ոչ միատեսակ բովանդակային պլան են ստեղծում։ Հմտ. քաղաքային այգի, կենտրոնական այգի, մտնկական այգի, սղային մարտ, օղային նավատորմ, օղային ամրոց, ջուր ցանել, ջուր դառնալ, ջուր ծեծել, մութ անկյուն, կարմիր անկյուն, անկյուն կանգնեցնել, հիմ. մայրաքաղաք, հանրապետության մայրաքաղաք, Հայկական հանրապետության մայրաքաղաք, Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության մայրաքաղաք։

Այս օրինակների մեջ գործ ունենք բառակապակցությունների հետ։ Սրանց ճիշտ խմբավորումը, դասդասումը կարող է որոշակի զաղափար տալ այդ միավորների լեզվաբանական արժեքի մասին։ Նախ՝ բառակապակցությունները լինում են երկու տեսակի՝ շարահյուսական և կայուն։ Շարահյուսական կապակցությունները ծառայում են հասկացությունների (կապակցության առանցքային անդամի) առկայացման համար՝ դրա և հարակից կամ այլ հասկացության առնչության բացահայտումով. ծառի տերև, կանաչ տերև, երեմ տերև, առազ գրել, լավ գրել ևն։ Կան բառակապակցություններ, որոնք արտահայտում են քերականական այլ հարաբերություններ, ինչպիսիք են, օրինակ, կապի և կապվող բառի կապակցությունը, վերլուծական ձևերը (ձևաբանական հարացույցներում) ևն, որոնք քերականորեն ձևավորում են շարահյուսական կապակցության այս կամ այն անդամը. քեզ նետ, մի մարդ, խոսել տալ, վազեցնել տալ, ի սրտէ (գրք.), տան մեջ ևն։ Այս բառակապակցությունները դիտարկվում են քերականության մեջ։ Կան, սակայն, բառակապակցություններ, որոնց բովանդակային պլանը այլ է։ Դրանք բաղադրյալ անվանումներն են, օրինակ, բաղադրյալ հատուկ անունները։ Սահակյան Աշոտ, Աշոտ Սարգսի Սահակյան, Լեոնային Ղառաբազի Ինֆնավուր Մարզ, Աշոտ Երկար, Հայրենական մեծ պատերազմ, Միավորված ազգերի կազմակերպություն, «Սովետական Հայաստան» (թերթ), Սովետական Միություն։ Սրանց արտահայտության պլանը բնորոշ է կապակցության կայունությամբ, բովանդակային պլանը՝ անվանողական ընդգծված արժեքով։ Կան այլ կայուն բառակապակցություններ, որոնք թեև հատուկ անուններ չեն, բայց բնորոշ են նշված հատկանիշներով և դրանցով էլ առանձնանում են բառակապակցությունների շարքում. զրեմական պիտույք, մանկական երկաթուղի, բանձաբանական շաճում, կենտրոնական կոմիտե, սովետական բանակ, ֆաղաֆաղիական կոիվներ։ Որոնք էլ կազմում են կայուն բառակապակցությունների մի տեսակը։ Որոշ բառայնացած բառակապակցություններում կապակցության անդամները այս կամ այն չափով հեռացել են իրենց ուղղակի նշանակություններից և բաղադրիչների իմաստաբանական անցումը փոխաբերական իմաստափոխությամբ չի բացատրվում. բաղադրությունը ամբողջությամբ վերցրած, ստանում է նոր՝ ընդհանուր իմաստ։ Սրանց մի մասը համարժեք է առանձին բառերի և փոխակերպելի է. օր.՝ հայր ու մայր = ծնողներ, լաց լինել = լացել։ Իսկ որոշ բառայնացած բառակապակցություններ իմաստների փոխաբերական անցմամբ վերածվել են դարձվածքների (դարձվածաբանական բառակապակցությունների). ջուր ծեծել, աչքի լույս, կապը կտրու, բար կտրել, տախտակը պակաս ևն։ Այնուամենայնիվ բառ և բառակապակցություն հասկացությունների սահմանադրումը դեռես ունի մութ կետեր։

Այսպիսով, բառագիտական միավոր հասկացությունը չի սահմանափակվում միայն բառի շրջանակներով. այն ներառում է նաև բաղադրյալ հատուկ և հասարակ անվանումները, առհասարակ կայուն բառակապակցությունները, ընդ որում՝ բառայնացած բառակապակցություններն ու դարձվածքները (դարձվածաբանական բառակապակցությունները)։

Գրկն. տե՛ս բառագիտություն բառահոգվածում։

ԲԱՌԱՎԻՏՈՒԹՅՈՒՆ||ЛЕКСИКОЛОГИЯ, լեզվաբանության բաժիններից, գիտաճյուղերից մեկը, ուսումնասիրում է լեզվի բառապաշարը, բառագիտական միավորները՝ բառերը, բառայնացած կապույն բառակապակցությունները, լայն ըմբռնմամբ սրա հիմնական հարցադրումներն են՝ բառի սահմանումը, բառատեսակների, բառատարրերակների առանձնացումը, տերմինաբանության խնդիրները, բառագիտական միավորների արտահայտության և բովանդակային պլանների փոխհարաբերության հարցերը, բառակազմական կաղապարների բացահայտումը, բառիմաստների քննությունը, դրանց տեսակների առանձնացումը, ասլա և՛ իմաստափոխության եղանակներն ու պայմանները, ուղղակի և փոխարեբական իմաստները, բառի ծագումն ու նրա պատմական զարգացումը, բառապաշարի ուսմունքը, այս կապակցությամբ՝ բառային կազմը, բառագործածության ոճական ոլորտները, բառաշերտերը, բառապաշարի հարստացման աղբյուրները, փոխառությունները, բառապաշարի տեղաշարժերը, կապույն բառակապակցություններն ու դարձվածքները, բառարանագրության տեսությունն ու տեխնիկան են: Ըստ այդմ էլ բառագիտության մեջ մտնում են՝ ա) բառի տեսությունը, բ) բառակազմությունը, գ) իմաստաբանությունը, դ) ստուգաբանությունը, ե) բառապաշարի ուսմունքը, զ) տերմինադիսությունը, է) դարձվածաբանությունը, ը) բառարանագրությունը: Բառագիտությունից դուրս սրանց մի մասը (օրինակ, իմաստաբանությունը, ստուգաբանությունը, դարձվածաբանությունը) հաճախ դիտվում է իբրև լեզվաբանական առանձին գիտաճյուղ կամ գիտակարգ, իսկ բառակազմության հարցերը երբեմն տեղափոխում են ձևաբանության բնագավառը:

Բառագիտությունը կոչվում է պատմական, երբ նյութը քննվում է պատմական զարգացման մեջ, կոչվում է համաժամանակյա կամ նկարագրական, երբ այն քննվում է ժամանակագրական այս կամ այն կտրվածքով, որն է փուլում, լեզվավիճակում:

Երբեմն բառագիտության բաժնում առանձնացնում են բառամեկնություն գիտաճյուղը, իբրև բանասիրության ու լեզվաբանության միջև ընկած մի գիտակարգ, սրա խընդիրն է ուսումնասիրել հին մատենագրության բառապաշարը, վեր հանել բառերի ձևաիմաստային, ժամանակագրական, տարածքային հատկությունները, բառատարրերակները, դրանց այլևայլ դրսևորումները, պարզել ճշգրիտն ու սխալագործածությունը (սխալագրությունը), համեմատական դիտարկումներով վերականգնել բնագրի անագարտ տեքստը: Հնագույն հայկական ձեռագրերը մեզ են հասել մեծ մասամբ վերընդօրինակումներով: Ըստ որում Խմենահին ձեռագիրը չի անցնում 9-րդ դարից այն կողմ: Հնդօրինակումների հետ կապված հոյացել են ձեռագրային (տեքստային) տարրերակներ, այլագրություններ են: Եվ միայն գիտական քննությունը կարող է ապահովել բառային տարրնթացութունների ճշգրիտ մեկնությունը: Հայ բառաքննությունը ուղադրավ արդյունքների է հասել անցյալում: Այժմ էլ եռանդուն ու արգասավոր աշխատանք է կատարվում այս բնագավառում: Հուսկապես մեծ է անվանի հայագետներ Լ. Աճառյանի, Ստ. Մալխասյանցի, Լ. Մանանդյանի, Ն. Բյուզանդացու, Դ. Տեր-Մկրտչյանի, Լ. Ակինյանի և այլոց ներդրումը հայ բառաքննության մեջ:

Հայերենի բառագիտական դիտարկումն է սկսվում են դեռևս Դ. Թրակացու բերականության թարգմանության շրջանից (5-րդ դար): Այն առաջել մեծ առաջընթաց ապրեց հայ բառարանագրության վերելքի հետ կապված: Ժամանակակից գրական արևելահայերենի բառապաշարը ես ենթարկված է բազմակողմանի բառագիտական դիտարկումների: Այդ արված է դիտական քերականություններում, առանձին մենագրական ուսումնասիրություններում, տարրեր քննյթի բառարաններում, տերմինաբաններում:

Իրկն. Արևելյան Ս., Հայոց լեզվի տեսություն, Ե., 1965: Աղայան Է. Բ., Բառաքննական և ստուգաբանական հետազոտություններ, Ե., 1974, նույնի՝ Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Ե., 1984: Անտույան Լ., Հայոց լեզվի

սպառնալիցություն, մ. 1—2, Ե., 1940—1951; Առաքելյան Վ. Գ. և այլք, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 1, Ե., 1979; Ավագյան Ս. Ա., Վիժական արձանագրությունների բառաքնություն, Ե., 1978; Բառարանագրության և բառագիտության հարցեր (ժողովածու), Ե., 1972; Մուրվալյան Ա. Ա., Հայոց լեզվի բառային կազմը, Ե., 1955; Զանուկյան Գ. Ք. և այլք, Հայոց լեզու, 1 մաս, Ա պրակ, Ե., 1980; Սուֆիասյան Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու, Ե., 1982:

ԲԱՌԱԿԱՋՄԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ||словособразовательный словарь, բառարանի տեսակ, բառացանկն ընդգրկում է գործածական բոլոր բառերը. երբեմն այն սահմանափակվում է՝ ելնելով բառարանի նպատակից, ինչպես, օրինակ, զպրոցական բնույթի բառարաններում: Գլխաբառը զրվում է ձևաբանական կամ ստուգաբանական բաղադրիչների առանձնացումով: Բառի ձևաբանական կազմի տարրերը (արմատ, հոդակապ, ածանց) առանձնացվում են հատուկ նշանով: Այստեղ տրոհումը կատարվում է ըստ խոսողների լեզվամտածողության, առանձնացվում է այն բաղադրիչը, որը ինքնուրույնաբար խոսողների կողմից գիտակցվում է: Որոշ բառարաններում կատարվում է նաև ստուգաբանական բաղադրիչների առանձնացում: Այսպիսի բաղադրիչների ինքնուրույնությունը որոշվում է լեզվաբանական հատուկ վերլուծությամբ: Հաճախ որոշվում է նաև բառակազմական աստիճանականությունը (հիերարխիան)՝ ըստ բառաբաղադրող տարրերի (բառակազմական հիմք, բառակազմական ածանց): Հմտ. գործ||ստեղծագործ||ստեղծագործություն, կարգ||կարգ(ա)պահ||կարգ(ա)պահ, աճ[(կարգ(ա)պահ)] և կարգապահություն||աճկարգապահություն:

Հնդկայնված սկզբունքներով է կազմված Ա. Սուրիասյանի և Ս. Գալստյանի «Հայերեն բառակազմական բառարանը» (ձեռագիր):

ԲԱՌԱԿԱՋՄՈՒԹՅՈՒՆ||словообразование, լեզվաբանության բաժիններից մեկը, որը քննում է բառեր կազմելու եղանակներն ու միջոցները, բառակազմական կաղապարները. այսպես է կոչվում նաև բառեր կազմելու, ստեղծելու երևույթը (լեզվի բառակազմական կաղապարներով նոր բառերի կազմումը): Ոմանք սա դիտում են իրեն բառագիտության ենթաբաժին, ոմանք էլ մտցնում են ձևաբանության մեջ, իբրև նրա պրոբլեմներից մեկը: Վերջին մոտեցումը պատճառաբանվում է նրանով, որ սրան են վերաբերում նաև խոսքի մասերի կազմության եղանակներն ու միջոցները, ինչպես՝ անվանակազմությունը (գոյականակազմությունը, ածականակազմությունը, բվականակազմությունը), բայականությունը ևն: Երբեմն գործածում են նաև բառաստեղծություն կամ բառակերտություն (словотворчество, словопронизводство) տերմինը. սա նշանակում է այն պրոցեսը, որն ընկած է նոր բառեր, բառարմատներ ստեղծելու հիմքում: Ըստ այդմ էլ դրանով ամենից առաջ հասկացվում է լեզվի ծագման, նախնական կազմավորման պրոցեսին հատուկ այն օրինաչափությունը, որով նոր արմատներ էին ստեղծվում: Այդ օրինաչափությունը այժմ գրեթե չի գործում: Այժմ բառերի ստեղծումը արդեն քրմատի ծագում չէ. այն եղած արմատների, ածանցների գործադրումով, բաղադրությամբ (և այլ մասնակի միջոցներով) նոր բառերի կազմումն է, այսինքն՝ բառակազմությունը: Բառակազմությունը լեզվի բառապաշարի հստակացման, լեզվական առաջընթացի կարևորագույն գործունեներից մեկն է:

Բառակազմության հաջերի քննությունը հայերենագիտության մեջ սկսվում է Գ. Քրակացու քերականության թարգմանության շրջանից: Հետագա հայ քերականները այս կամ այն չափով խորացրել, ընդլայնել են նրա պրոբլեմատիկան: Նոր շրջանում արդեն հարցադրումներով դրան անդրադարձան Հ. Աճառյանը, Մ. Արեղյանը, Ա. Մուրվալյանը, է. Աղայանը, Ա. Սուրիասյանը, Ս. Գալստյանը, Ս. Էլոյանը և այլք:

Կան բառակազմական կաղապարներ, որոնք գործում են լեզվի որոշակի փուլում (էտապում), տվյալ լեզվավիճակում. կան այնպիսիները, որոնք բնորոշ են մի քանի

էտապների, ժառանգորդարար գործում են նաև լեզվական նոր վիճակներում: Ըստ Ռյդմ էլ բառակազմությունը կարելի է դիտարկել ինչպես պատմական (դիախրոնիկ), այնպես էլ համաժամանակյա (սինխրոնիկ) հայեցակետերով: Պատմական փոփոխությունների հիմքի վրա որոշ կաղապարներ հնանում են, դուրս են մղվում, կամ գործածվում են մասնակիորեն՝ իբրև ոչ գործուն միջոցների: Ուրեմն, տվյալ լեզվավիճակում կարող են առկա լինել ինչպիսի գործուն, կենսունակ (ակտիվ), այնպես էլ ոչ գործուն, ոչ կենսունակ կաղապարներ:

Բառակազմության հիմնական դրսևորումներն են՝ ա) ածանցումը (նախածանցումը, միջածանցումը, վերջածանցումը, բարդության ածանցումը՝ բարդածանցումը), երբ բառակազմական հիմքերին ավելացնելով մասնիկ (ածանց) կազմում ենք բառեր կամ նոր բառեր. բ) բարդացումը կամ բառաբարդումը (հարադրություն, կրկնություն, կցում), երբ պարզ, ածանցավոր բառերի և կամ արմատների համակցումով ստեղծվում են բառեր կամ նոր բառեր, գ) հապավումը, երբ սկզբնատառերի՝ սկզբնահնչյունների, բառերի սկզբնամասերի և այլ տարրերի համակցումով բաղադրյալ անուններից կազմում են ուրույն (կրճատ) բաղադրություններ, դ) բերականական ձևերի բարացումը, երբ հին լեզվավիճակների որոշ քերականական ձևեր հետագայում վերածվում են կայուն, անտրոհելի կասկածությունների, բաղադրությունների և գործածվում են իբրև բառի ուղիղ, ինքնուրույն ձևեր (շնորհիվ, հաբկավ, նաև), ե) բազմիմաստ բառերի իմաստների հեռացումը, երբ բազմիմաստությունը տրոհվում է և իմաստներից որևէ մեկի մեկուսացումը, հեռացումը հանգեցնում է նոր, ինքնուրույն, անկախ բառիմաստի հաստատման, նույնանունների գոյացման:

Հայերենի բառը, արմատը՝ հիմնական ձևույթը, բառակազմական այլ տարրեր մեծ ակտիվություն ունեն: Ըստ է. Բ. Աղայանի հաշվումների՝ զլուխ բառը իբրև սկզբնաբաղադրիչ հանդես է գալիս շուրջ 150 բառաբաղադրություններում, զործ նախաբաղադրիչը՝ 176, իսկ երկու (երկ-, երկվ-) բաղադրիչը՝ 550 բաղադրություններում:

Բառակազմության տեսանկյունով զանազանում են պարզ բառեր և բաղադրյալ բառեր. բաղադրյալներն իրենց հերթին լինում են՝ բարդ, բարդածանցավոր, հապավական. կան և բարացած բառաձևեր: Վերջիններս եթե բնորոշ են բաղադրիչների առավել սերտաճումով, կարող են դիտվել իբրև պարզ բառեր: Հին քերականների զանազանում էին պարզ, ածանցական, բարդ, հարաբարդ բառեր: Սրանց բմբունման շրջանակները մասամբ չեն համապատասխանում այժմյան սահմանումներին. այսպես՝ ածանցական կամ ածանց բառ ասելով մեծ մասամբ հասկանում էին վերջածանցավորները, հարաբարդ հասկացությունն ընդգրկում էր մի քանի անգամ բարդվածները, բազմարմատ բարդությունները: Ածանցավորների մեջ բաղադրող (սերող) հիմքը կոչվում էր նախազաղափար (օր.՝ հայր-ական, գր-իչ): Իսկ բառակազմության հարցերը քննվում էին ձև(f) կարգի տակ:

Ժամանակակից սովետահայ գրական լեզվի բառակազմական կաղապարները ինչ-որ չափով հնատիպ են կամ ուղղակի գրաբարյան. դրանց մի մասը բարբառների ու ժողովրդախոսակցական տարրերակի վրայով է թափանցել գրական լեզու և այժմ էլ գործուն, կենսունակ է:

Կրկն. Արեղյան Մ., Հայոց լեզվի տեսություն, Ե., 1965, Առաջնային Վ. Գ. և այլք, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 1, Ե., 1979, Զահալյան Գ. Բ. և այլք, Հայոց լեզու, 1 մ., Ա պրակ, Ե., 1980, Սուֆիասյան Ա. Մ., Ժամանակակից հայոց լեզու, Ե., 1982, Քոսյան Վ., Հնդեվրոպական արմատների լեքսիկական արժեքները հայերենում (թեկնած. գիտ., Ե., 1953), Аветисян Т., Структура слова современного армянского языка (автор. канд. диссертации. Е., 1970).

ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆ||СЛОВСОЧЕТАНИЕ, շարահյուսական կառույց, որը բնորոշ է հետևյալ հատկանշական գծերով.

ա) Բառերի շարահյուսական ուրույն կապակցություն. ի տարբերություն համադասական շարահյուսական կապակցության, որի յուրաքանչյուր անդամ առանձին հասկացության անուն է և մեկը մյուսի լրացումը չէ, այստեղ առկա է կախյալ հարաբերություն. ի տարբերություն կայուն (անազատ) բառակապակցությունների, օրինակ, բառահարադրությունների (հարադրական բարդությունների)՝ բաղադրիչների գործառությունը շարահյուսական է, բաղադրիչները (չնչին բացառություններով) նախադասության առանձին, ինքնուրույն անդամ են և հանդես են գալիս իրենց ուղղակի, անկախ ու ոչ փոխաբերական նշանակությամբ:

բ) Ի տարբերություն նախադասության՝ շունի ստորոգում, եղանակածամանակային դրվածք, ավարտուն, ինքնուրույն (անկախ) հնչերանգ, հետևապես և՛ հաղորդակցական դեր. բացի այդ՝ մեկ բառով արտահայտվել չի կարող Ոմանք, սակայն, նախադասությունը դիտում են իբրև բառակապակցության այնպիսի տեսակ, որն ունի ստորոգում: Իրականում բառակապակցությունն այլ միավոր է և նախադասության կազմի մեջ մըտնում է որպես նրա բաղադրիչ: Որոշ բառակապակցություններ գործածելի են նաև նախադասությունից դուրս. հատկապես վերնագրային-անվանական արժեքով: Մի մասն էլ ավարտուն հնչերանգային կաղապարի դեպքում կարող է հանդես գալ նախադասության գերով. գործածել, օրինակ, իբրև միակազմ անդամ նախադասություն:

գ) Բաղադրիչների կախյալ հարաբերությունը դրսևորվում է լրացում—լրացյալ կապով. ընդ որում՝ անդամներից մեկը (լրացյալը) կոչվում է զերույսու անդամ. սա շարահյուսական այդ կապի մեջ գերիշխողն է. մյուսը հանդես է գալիս որպես նրա լրացում և կոչվում է ստորադաս անդամ: Սա պարզաբանում, մասնավորում, կոնկրետացնում, տարբերակում է գերադաս անդամի բովանդակային պլանը (իմաստը): Նվ քանի որ բառակապակցությունը ստեղծվում է լրացյալի շուրջը, ապա վերջինս էլ թելադրում է կապակցության բնույթը: Բաղադրիչի դերում կարող է հանդես գալ միայն նյութական իմաստ ունեցող բառը. գերադաս անդամը խոսքիմաստային արտահայտությամբ կարող է լինել գոյական, ածական, բայ, մակբայ, մասամբ և թվական, դերանուն, իսկ ստորադաս անդամը՝ գոյական, ածական, թվական, դերանուն, բայ (դերբայ), մակբայ, ըթե գերադաս անդամը դիմավոր բայ է, ապա, ըստ էության, բառակապագցությունը համընկնում է նախադասությանը: Ըստ գերադաս անդամի խոսքիմաստային արտահայտության՝ գանազանում են դոյականական (կամ բուն անվանական), ածականական, բայական, մակբայական, թվականական բառակապակցություններ: Բացի այդ՝ բաղադրիչների (կամ կապակցության անդամների) փոխհարաբերությունները դրսևորվում են հիմնականում առդրությամբ և խնդրառությամբ. համաձայնությունն այստեղ մասնակի դեր ունի (օրինակ, այնպիսի դեպքում, երբ լրացումը թելադրում է լրացյալի թիվը):

դ) Բառակապակցությունը դրսևորվում է ոչ միատեսակ կաղապարով. թեև այն միշտ երկանդամ է աստիճանակարգության յուրաքանչյուր փուլում: Նվ քանի որ բառակապակցության անդամը միածամանակ կարող է կապակցական հարաբերության մեջ լինել այլ լիմաստ բառի հետ, ապա գոյանում է կաղապարների համակցում: Ըստ այդմ էլ գանազանում են՝ պարզ բառակապակցություն (простое словосочетание), երբ կապակցությունը ներկայանում է մեկ գուգորդումով (լրացում—լրացյալ), օրինակ, նվիրել ծաղիկեփունջ, և բարդ կամ բնդարձակ բառակապակցություն (сложное словосочетание), երբ կապակցության մեկ կամ երկու անդամներն էլ ներկայանում են տարբեր, ուրիշ գուգորդումներով, ինչպես՝ ծաղիկեփունջ նվիրել Սուրենին:

ե) Բառակապակցության կառուցվածքային առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ նրա բաղադրիչները նախադասության ոլորտում գործառում են մեծ մա-

սամբ իբրև ինքնուրույն անդամներ, թեև առանձին ղեպքերում բառակապակցությունը սամբողջությամբ հանդես է գալիս մեկ անդամի պաշտոնով: Երկրորդ տիպի գործառնությունը հատկապես լինում է այն դեպքում, երբ առանցքային՝ գերադաս անդամը արտահայտում է շափակշռային միավոր, նույն այլ կաղապարների դեպքում: Այս հիմունքով կարելի է դանդաղանել երկու տիպի բառակապակցություն՝ տրոհելի և անտրոհելի (կամ ազատ և ոչ ազատ): Եթե բառակապակցության նշանակած օբյեկտի, պրոպիի բմբռնման (լինկայման, պատկերացման) սամբողջականությունը ստեղծվում է լրացման գաղափարով հանդերձ, ապա բառակապակցությունը իբրև նախադասության անդամ անտրոհելի է, իսկ եթե այն հասկացվում է բաժանական ձևով, ապա նա տրոհելի է: Անտրոհելի կապակցությունները համեմատարար բիշ են. հմմտ. դաշտի ծաղիկ. կանաչ աերև, հայրենասեր մարդ և բարձր ուակի (աշխատանք), միջին մեծուրյան (առարկա), սև գույնի (թանաք), հինգ ուուրու (միրգ), մազերը շեկ (աղջիկ), երեմ ժամվա (ճամփա) ևն:

զ) Կաղապարման էդանակը նկատելի շափով պայմանավորված է բաղադրիչների բառիմաստով և դրանց խոսքիմասային արտահայտությամբ. այսպես՝ 1) նայած գերադաս անդամը բայանուն է թե դերբայ, լրացման հոլովը կարող է փոխվել. հմմտ. մտերի փոխանակում և մտեր փոխանակել. 2) որոշ դեպքերում լրացումը կարող է բեկադրել լրացյալի թիվը. բազմաթիվ մարդիկ, տեսակ-սեսուկ ծաղիկներ, զանազան դույներ, սուրբեր մոտեցումներ, հին-հին դաեր, մեծ-մեծ աշեր, խումբ-խումբ երեխաներ, սուտ-սուտ խոսսումներ, սա վերաբերում է նաև հոդաոությանը. օր.՝ հետևյալ հարյր, ամենաերջանիկ մարդը, ուերուդ դասաուեր, Հակոբի տղան, Արագածի փեշերը. 3) լրացյալը շատ դեպքերում միայն որոշակի իմաստավորումով լրացում կարող է բնդունել. գուգորդելությունը անսահմանափակ չէ. օր.՝ բաղդր միրգ, լայն հրապարակ, եոգներցուցիշ ճամփա կապակցություններում ածականները միմյանցով փոխարինելի չեն. 4) երբ գերադաս անդամը բայանուն է, այն սովորաբար ունենում է բայական անդամին բնորոշ լրացումներ (գրեթե բոլոր հոլովներով), այսինքն՝ կապակցություն հիմքում ընկնում են խնդրառական ու պարագայական հարաբերություններ:

է) Լրացյալի հոլովական դրսևորումը կարող է իրացվել. եթե այն գոյական է, գոյականաբար առնված բառ (լեղվական արտահայտություն), առարկայանիշ դերանուն: Հոլովի փոխարին այդ իրացումը կարող է լինել կապական հոլովաոությամբ (նախադրությունների ու ետադրությունների և որոշակի հոլովաձևերի գուգորդումներով):

ը) Բառակապակցության յուրաքանչյուր տիպ գործառնությամբ բազմազան ու տարաֆունկցիոնալ է (հիմնականում որոշչային-հատկանշային, հատկացուցիշ-հատկացյալ, պարագայական-խնդրառական հարաբերություններով):

Ֆոյականական բառակապակցությունը (именное словосочетание) հատկանշական է կաղապարային հետևյալ գծերով. ա) գերադաս անդամը գոյական է, բ) ստորադաս անդամի դերով կարող են հանդես գալ գոյականը, ածականը, թվականը, գերանունը, դերբայը, մասամբ նաև մակրայր, դ) լրացումը գերազանցապես նախադաս է. սուանձին դեպքերում որոշակի անհրաժեշտությամբ (նայած թե ինչ հարաբերություն է ընկած բառակապակցության հիմքում) այն կարող է ետադաս լինել, գ) լրացումը կարող է արտահայտվել բոլոր հոլովներով (ուղղ.-հայցական, սեռ.-տրական, բացառական, գործիական, ներգոյական), ե) լրացումը (ստորադաս անդամը) կարող է դրսևորվել կապական հոլովաոությամբ, գ) երբեմն (մասնավորապես ոչ ազատ կապակցությունների դեպքում) լրացումը և լրացյալը կարող են պաշտոնավարել իբրև նախադասության մեկ անդամ, է) շարահյուսական հարաբերակցությունը գերազանցապես բնութագրական է՝ որոշչային ու հատկացուցչային, մասամբ և՛ խնդրառական ու պարագայական:

Կաղապարումն բառ լրացման խոսքիմասային արտահայտության իրացվում է՝

յախանով (վարդան գորավարը, Համիկ մորաբույրը, ծաղիկ հասակ, հովիվ սլառանի),
ածականով (կանաչ դաշտ, պայծառ արև, սիրուն աղջիկ), քվականով (յոթ հրաշալիք-
ներ, իններորդ ալիքը, տասներորդ դասարանը), ղերանունով (իմ որդին, այս քաղաքը,
բոլոր մարդիկ), ղերբայով (խմելու ջուր, քնած երեխա, մարող վերջալույս), մակբա-
յով (դանդաղ քայլվածք, կրկնակի հերոս, արագ ընթացք, միշտ պատանի, ուշ աշուն)։

Կաղապարումն ըստ ստորադաս անդամի հոլովական արտահայտության իրացվում է՝ ուղղ.-հայցական հոլովով (ոսկի աշուն, մուտքը ցուցահանդես, վերադարձ տուն, ժամանումը Մոսկվա, սպարապետ Վարդանը, գոհար աստղեր, մարշալ Բաղրամյանը), սեռ.-տեղական հոլովով (հացի կտոր, աղբյուրի ակր, գարնան օր, կարի ֆաբրիկա, հաղթության լուրը, Սևանի ափերը, ընդունելություն դեսպանատանը, պատասխան գրա-
խոսին, նվեր հորեկարին), բացառական հոլովով (մետաքսից դրոշակ, քարից տուն, սատինից շոր), զուգծիական հոլովով (տարիքով մարդ, համով ճաշ, ճաշակով աղջիկ, մուտքը տոմսերով, պատվերով համերգ), ներգոյական հոլովով (անցուդարձ փողոցում, երեկո դպրոցում, գիշերը սարերում)։ Կապական հոլովառությամբ արտահայտվելու դեպքերից են՝ խելքի մոտ բան, առանց դավանանքի մարդ, ասք հայրենիքի մասին, ամուսնություն նրա հետ, հանդիպում գրողի հետ, զրույց ծնողների հետ, արհամար-
հունք ձրիակերների նկատմամբ են։ Միասնաբար (իբրև նախադասության մեկ անդամ) պաշտոնավարելու դեպքերից են՝ հինգ մետր (կտոր), շորս կիլոգրամ (հաց), մեկ օր (գուղում), հմմտ. նաև՝ աչքը ճամփին, ձեռքը ճակատին, գլխարկը գլխին, պարկը ուսին, գենքը ձեռքին, թագը գլխին, արտասուքն աչքերին, կսկիծը սրտում, լրացման ծախսումով՝ հինգ քառակուսի մետր տարածություն, ինը խորանարդ մետր ջուր, հինգ ու կես մետր կտոր։

Ածականական բառակապակցությունը (адъективное словосочетание) բնորոշ է նրանով, որ՝ ա) գերադաս անդամը ածական է, բ) ստորադաս անդամի դերում կա-
րող են լինել գոյական, դերանուն, մակբայ, մասամբ և թվական, ածական, դերբայ, գ) լրացումը (ստորադաս անդամը) գերազանցապես նախադաս է, գ) այն կարող է դրվել բոլոր հոլովներով, ե) լրացումը կարող է դրսևորվել կապական հոլովառությամբ, գ) երբեմն լրացումը և լրացյալը կարող են պաշտոնավարել իբրև նախադասության մեկ ան-
գամ, է) շարահյուսական հարաբերակցությունը դերազանցապես խնդրառական-պարա-
գայական է։

Կաղապարումն ըստ ստորադաս անդամի (լրացման) խոսքիմասային արտահայ-
տության իրացվում է՝ գոյականով (ցավին անտարբեր, մրգով առատ, հոգսերից ազատ, ախատանքում հմուտ, պատժի արժանի), ածականով (արտակարգ ուժեղ, անսահման
բարի, անասելի դժվար), քվականով (հինգ հարկանի, յոթ գլխանի), ղերանունով (այս-
բան խելոք, ինչքան հիմար, քանի գլխանի), մակբայով (խիստ ամուր, միշտ ուրախ, հույժ կարևոր, ֆիզիկապես տկար), գոյականաբար առնված բառով (բոլորից խելոք,
արածով հպարտ, եղածով գոհ)։

Կաղապարումն ըստ ստորադաս անդամի հոլովական արտահայտության, իրացվում է՝
ուղղ.-հայցական հոլովով (մազերը սև, հագուստը հնամաշ, ձեռքերը կեղտոտ, հոգին
պարզ), սեռ.-տեղական հոլովով (գործին հմուտ, գնալքին անտեղյակ, կամքին հակա-
ռակ, ճակատագրին հնազանդ), բացառական հոլովով (շնորհքից զուրկ, միմյանցից
անտեղյակ, մանկությունից անխոս), զուգծիական հոլովով (հոգով իաղաղ, մտքով պայ-
ծառ, սրտով բարի, աստղերով լի, վտանգով հզի), ներգոյական հոլովով (ծախսումնե-
րում շռայլ, աշխատանքում հմուտ)։ Լրացման՝ կապական հոլովառությամբ արտա-
հայտվելու դեպքերից են՝ լոբի պես սանձարձակ, երեխայի պես միամիտ, սարի պես
հաստատ, մինչ այդ անծանոթ, ծնողի պես հոգատար։ Միասնաբար (իբրև նախադա-
սության մեկ անդամ) պաշտոնավարելու դեպքերից են՝ մազերը սև (աղջիկ), ծամը

երկար (կին), թիկունքը լայն (տղամարդ), շորս տարեկան (երեխա), հմ.տ. ն.ա.՝
քայլվածքը մուր (ծերունի), բերանը արնոտ (ղազան)։

Թվականական բառակապակցությունը բնորոշ են հետևյալ գծերը. ա) գերադաս
անդամը թվական է, բ) լրացումը (ստորադաս անդամը) կարող է լինել գոյական,
մակբայ, մասամբ այլ խոսքի մաս, գ) սակավադեպ կառույց է, դ) լրացումը և լրաց-
յալը սովորաբար առնվում են միասին իբրև նախադասության մեկ անդամ. այսպես՝
շուրջ տասը (անուն), ընդամենը երկու (հոգի), մոտ հարյուր (զինվոր), գրեթե հիսուն
(ուսանող), ժամը հինգը, ամսի վեցը, Մայիսի մեկը, վերևից հինգերորդը, ներքևից
չորրորդը, ներկաներից երկուսը։

Բայական բառակապակցությունը (глагольное словосочетание) բնորոշ է հետև-
յալ գծերով. ա) գերադաս անդամը բայ՝ դերբայ է (անորոշ, անկատար II, կատարելի
II, ենթակայական, հարակատար), բ) ստորադաս անդամը՝ լրացումը կարող է
լինել գոյական (նաև գոյականաբար առնված բառ), ածական, դերանուն, մակբայ,
դերբայ ևն, գ) շարահասությունը գրեթե ազատ է, ոչ միատիպ. գերադաս անդամը
կարող է ունենալ նախադաս ու ետադաս լրացումներ, դ) լրացումը կարող է արտա-
հայտվել բոլոր հոլովներով, ե) այն կարող է արտահայտվել կապական հոլովառու-
թյամբ, գ) շարահյուսական հարաբերակցությունը գերազանցապես խնդրառական-պա-
րադայական է։

Կաղապարումն ըստ գերադաս անդամի դերբայական արտահայտության իրացվում
է անորոշ դերբայով (ժամանակ շահել, երկրներ գրավել, կողքին ընկնել), անկատար
II-ով (տուն գնալիս, գլանակ ծխելիս, բաժակ բռնելիս, քաղաքից վերադառնալիս), կա-
տարելի II-ով (վաղվա ուտելիքը, սպասելիք քեզնից, արագ կատարվելիք), հաճախ-
տար դերբայով (երեկվա գրած, ձեռքից թոցրած, ուրախությունից շշմած), ենթակա-
յալով դերբայով (անձրևից փախչող, թշնամուց հալածվող, համալսարանում սովորող,
մատիտով գրող)։

Ըստ ստորադաս անդամի խոսքիմասային արտահայտության՝ այս բառակապակ-
ցությունը իրացվում է գոյականով (ծաղիկ քաղել, ջրում լողանալ, տիեզերք թռչել),
ածականով (սուտ խոսել, մաքուր հագնվել, ազատ զգալ), մակբայով (արագ հեռանալ,
շատ խոսել, շուտ վերադառնալ, կանգնել դեմառդեմ), դերբայով (հուզված արտասա-
նել, հոգնած աշխատել, վազելիս ընկնել, քայլելիս սայթաքել), գոյականաբար սուբյեկտ
բառով (արածից հիասթափվել, լավով հպարտանալ, վիրավորին օգնել), դերանունով
(այսքան խոսել) ևն։

Ստորադասն իրացվում է՝ ուղղ. — հայցական հոլովով (սիրելի հայրենիքը, բերել
տուն, ջրել այգին), սեռ.-տրականով (քամու բերած, գնալ ջրի, անդրադառնալ հար-
ցին, աշխատել տանը), բացառական հոլովով (հեռանալ տնից, ուտել հացից, խանձվել
արևից, լալ ուրախությունից), գործիական հոլովով (աշխատել ուրազով, ուշանալ ժա-
մերով, քայլել մայթով), ներգոյական հոլովով (ապրել քաղաքում, լողալ ծովում, սո-
վորել դպրոցում)։ Լրացման՝ կապական հոլովառությամբ արտահայտվելու ղեկավարից են՝
տուժել հիմարի երեսից, մաքառել արհավիրքի դեմ, ներկայանալ ընտանիքով հանդերձ,
խոսել ապագայի մասին։ Միասնաբար (իբրև նախադասության մեկ անդամ) պաշտո-
նավարելու դեպքերից են՝ սկսեց երգել, փորձում է գլուխ բերել, աշխատում է ձեռք բե-
րել, որոշեց գնալ, ոմանք այս կառույցները դիտարկում են բառակապակցության ոլոր-
տից դուրս, հատկապես երբ դիմավորը ներգործական սեռի բայածն է։

Ուկրադայական բառակապակցությունը (наречное словосочетание) բնորոշ է հե-
տևյալ գծերով. ա) գերադաս անդամը մակբայ է, բ) լրացումը կարող է լինել գոյա-
կան, ածական, դերանուն, մակբայ, գ) շարահասությունը անմիակերպ է, դ) լրացումը
կարող է դրվել տարբեր հոլովներով, ե) քերականական հարաբերակցության հիմքում
ընկած են մակբայական հատկանիշի սաստկացումը, ուժեղացումը, ինչպես և այլ իմաս-

ստավորումներ, գ) լրացումը և լրացյալը պաշտոնավարում են հիմնականում միասնա-
բար, իրրև նախադասության մեկ անդամ, է) ստորադաս անդամը կարող է արտա-
հայտվել կապական հոլովառությամբ:

Հիմնական դրսևորումներից են՝

ա) երբ լրացումը զոյական է (ժամ առաջ, ժամանակից շուտ), երբ այն ղերանում
է (մեզնից ծածուկ, մեզնից ավելի, ամենից շուտ, որքան շուտ, այնքան ուշ, այնպե՛ս
ուժդին), երբ ա՛յն ածական է (սնասելի հապճեպ, արտակարգ խիստ), երբ այն մուկրայ
է (բոլորովին դանդաղ, չափազույնց շուտ, արդեն ուշ):

բ) երբ կապակցությունը արտահայտում է սաստկություն (շատ արագ, շատ վա-
ղուց):

Պետք է նկատի ունենալ, որ բառակապակցությունը ժամանակի ընթացքում ազատ՝
շարահյուսական մնալուց կարող է վերածվել կայուն բառակապակցության (դարձվածքի,
հարադրական բառի): Բառակապակցության բառայնացումը կարող է միապլանային
լինել, այսինքն կառարվել բովանդակային՝ իմաստային պլանում, մանր բուրժուա, կարմիր
զվարդիական, ուղիղ խնդիր, հատուկ անուն, հազար մեկ, հարյուր հաճմեկ: Սրանք
բոլորն էլ հասկացություն են արտահայտում, մեկ բառիմաստ ունեն: Այս հանգամանքը
հնարավորություն է տալիս որոշ բառակապակցություններ խմբավորելու խոսքիմասա-
յին մակարդակում, իրրև բառակարգեր: Սրինակ, բառակապակցական հատուկ անունները
զոյական են (Փոքր Ասիա, Մերձավոր արևելք, Սովետական Հայաստան, Սևանա լիճ),
բայց մեկ բառ չեն, այսպես և՛ բաղադրյալ-հարադրական թվականները (հարյուր քսան-
վեց, հազար երկու հարյուր):

Եթե կախյալ անդամը գործառում է իրրև որոշիչ, այդպիսի բառակապակցություն-
ները կոչվում են որոշչային /атрибутивное (определятельное) словосочетание/,
օր.՝ կանաչ տերև, բաբմ ձաղրկ, իրրև խնդիր գործառելու դեպքում՝ խնդրային (объектное
словосочетание), օր.՝ նամակ գրել, գիրք կարչալ, իրրև պարագա գործառելու դեպ-
քում՝ պարագայական (обстоятельственное словосочетание)՝ օր.՝ ալգում բնած,
տուն ղնալ:

Վերկն. Ուտուտյան Լ., Ժամանակակից հայերենի բայական բառակապակցու-
թյունների ձևային նկարագրություն, Ե., 1984: Քոսյան Վ., Ժամանակակից հա-
յերենի բառակապակցությունները, Ե., 1975: Տե՛ս նաև շարահյուսություն բա-
ռահոդվածի գրականության ցանկը:

ԲԱՌԱՊԱՇԱՐ||.лексика, словарь, լեզվի մեջ գործող բառերի ամբողջությունը, կոչվում
է նաև բառային կազմ (словарный состав): Թեև սահմանափակված է որոշակի բա-
ռարանակով, սակայն զարգացող, կենդանի լեզվի մեջ բառերի թիվն անընդհատ մեծա-
նում է, ավելի շատ նոր բառեր են ստեղծվում, քան լեզուն դրանք կորցնում է: Բառա-
պաշարի առավել գործուն, կենսունակ շերտը երբեմն կոչվում է բառսյուն Գիմնական
ֆոնդ:

Բառապաշարը ներկայանում է այլևայլ բառաշերտերով: Բառաշերտը (пласт слов)
բառային կազմի այն մասն է, որը որոշակի հատկանիշով (բառամթերքով ու գործա-
ռությամբ) առանձնանում և ինքնուրույն խումբ է կազմում: Ընդհանուր հայերենյան
կամ համահայկական բառապաշարը բաղկացած է գրաբարյան, միջինհայերենյան,
արևմտահայերենյան, արևելահայերենյան ու բարբառային բառաշերտերից, որոնցից
յուրաքանչյուրը համապատասխան լեզվավիճակի համար ինքնուրույն, անկախ բառա-
պաշար է (համաժամանակյա կտրվածքով):

Ժամանակակից արևելահայ դրական լեզվի բառապաշարը սերում է տարբեր
աղբյուրներից. ըստ այդմ էլ պատմականորեն նրա մեջ դանադանում են այսպիսի բա-

ռաշերտեր՝ ընդհանուր հայերենյան, գրաբարյան, միջին հայերենյան, բարբառային, արևմտահայերենյան, ժողովրդախոսակցական, փոխառյալ՝ օտար են:

Ընդհանուր հայերենյան բառաշերտի մեջ մտնում են այն բառերը, որոնք առկա են հայերենի բոլոր վիճակներում, ինչպես՝ մարդ, հայր, մայր, բույր, եղբայր, հաց, ջուր, քար, փայտ, ձառ, դուխ, աչք են: Գրաբարյան բառաշերտն են կազմում այն բառերը, որոնք սերում են գրաբարից և խոսողները կարող են նույնիսկ գիտակցել դրանց գրաբարյան լինելը: Սա առավել հնատիպ բառաշերտն է: Բնորոշ է գրաբարաբանություններով (грабаризм), երբ այս կամ այն միտումով նոր գրական հայերեն են մուտք գործում գրաբարյան բառեր: Գրաբարյան բառաշերտի տարրեր են՝ բազմաբեղուն, գեղմ, դես, իղձ, անուրջ, շաղակրատել, սյուք, տենչ, բաղդատություն, ենթադրել, վայրիվերո, ցմահ, հայոց, երիցս նզովյալ, բազում, քաղաքամայր, ըստ այդմ, ընդ որում, ի թիվս այլոց, ի միջի այլոց, համենայն դեպս, ի փառս, ի խորոց սրտի: Սրանց մեջ չպետք է մտցնել այն բոլոր բառերը, որոնք ժառանգորդաբար անցել են հին հայերենից նոր հայերենին (գրաբարից՝ նոր գրական հայերենին): Կարծում են, որ այս եղանակով ժամանակակից գրական հայերենին է անցել գրաբարի բառապաշարի մոտ 40%-ը: Միջին հայերենյան բառաշերտի մեջ մտնում են այն բառերը, որոնք սերում են միջին հայերենից և խոսողները կարող են նույնիսկ գիտակցել դրանց միջին հայերենյան լինելը: դրանցից են՝ աղվեսագիրք, զստաստանագիրք, մանչ, պարոն, մարաջախտ, ճորտ, կտրիճ, ինչպես գրաբարյան, այնպես էլ միջին հայերենյան բառերը արևելահայ գրական լեզու են թափանցել հիմնականում գրավոր ճանապարհով (իբրև գրական, գրքային փոխառություններ): Բարբառային բառաշերտի մեջ մտնում են այն բառերը, որոնք արևելահայ գրական լեզու են թափանցել բարբառներից, և խոսողները կարող են նույնիսկ գիտակցել դրանց ակունքը: դրանցից են՝ շմուշկ, դահուկ, էլակ, տերություն, ջան, մարալ, էս, էդ, էն, էսօր, յուրա պնալ, քեֆ, դարդ անել: Այս բառաշերտը բնորոշ է բարբառայնություններով՝ զավառաբանություններով (диалектизм, провинциализм), երբ բարբառներին, խոսվածքներին բնորոշ լեզվական երևույթները (հնչյուն, բառ, քերականական ձև, գարծվածք) այս կամ այն միտումով օգտագործվում են գրական լեզվում: Հաճախ դրանք գեղարվեստական խոսքում գործածվում են ոճավորման նպատակներով: Արևմտահայերենյան բառաշերտի մեջ մտնում են արևմտահայ գրական լեզվից անցածները, ինչպես՝ աճապարել, քով, աղվոր, լրագրող, գրոսաշրջիկ, լոլիկ, փառատոն, դափնեկիր, տնօրեն, հարկավ: Ժողովրդախոսակցական բառաշերտի մեջ մտնում են հիմնականում խոսակցական տարրերակին բնորոշ բառերը, որոնք մերժելի չեն գրական լեզվով խոսողների համար: Եվ վերջապես՝ փոխառյալ բառաշերտի մեջ մտնում են այն բառերը, որոնք փոխառված են այլ լեզուներից, և խոսողները դեռևս գիտակցում են դրանց ակունքը կամ փոխառյալ լինելը, ինչպես՝ ռադիո, տանկ, տրակտոր, կոմբայն:

Հստ գործածականության զանազանում են՝ զործուն և ոչ զործուն բառաշերտեր: Կործուն բառաշերտ են կազմում այն բառերը, որոնք գործադրվում են սովորական խոսքային իրադրության մեջ: Կոչվում է նաև ակտիվ բառապաշար (активный словарь), ինչպես՝ հաց, ջուր, գնալ, գալ, մայր, հայր, քույր, դաշտ, քաղաք, գյուղ: Ոչ զործուն բառաշերտին (ասվում է նաև պասսիվ բառապաշար || пассивный словарь) են պատկանում սակավ, հազվադեպ գործածվող բառերը, հնարանություններն ու նորարանությունները, նեղ՝ մասնագիտական բառերը, որոնք միայն հատուկ իրադրության մեջ են գործածվում, ինչպես՝ փոշեծուծ, էսկալատոր, պենիցիլին, մանրէ, հնչույթ են: Սրանց են պատկանում նաև անհատական բառաստեղծությունները, դիպվածային բառերը: Պետք է սակայն նկատի ունենալ, որ ոչ զործուն (պասսիվ) բառապաշարում կարող է տեղայնանալ զործուն՝ ակտիվ բառապաշարի մասնահամակարգ, օրինակ, մասնագիտական բառաշերտը տվյալ մասնագիտությունն ունեցողների համար:

Հստ ոճական ոլորտների, գործառական առանձնահատկությունների զանազանում

են՝ համագործածական կամ շեզոֆ բառաշերտ (нейтральная лексика), որ հատուկ է ռեալական բոլոր ոլորտներին. առավել գործածական են ու կենսունակ, լայնուրուտ կիրառություններ ունեն, նեղուրուտ բառաշերտ, որ հատուկ է լեզվաոճական այս կամ այն ոլորտին, ինչպես, օրինակ, առանձին գիտություններին, մասնագիտություններին, վերաբերող բառերը՝ տերմինները (մասնագիտական՝ գիտական, գիտատեխնիկական բանապաշար, զբաղմունքային բառապաշար, տերմինային՝ տերմինաբանական բառապաշար)։ ընտանեկան-կենցաղային, գրասենյակային, պաշտոնական-գործարարական, բանաստեղծական բառերը, այսպես և սոցիալական, պաշտամունքային (կրոնական ծիսակատարություններին, արարողություններին բնորոշ) ու այլ տարբերակումներով պայմանավորվածները, այդ թվում՝ մանկական, ժարգոնային, ծածկալեզվային բառերը, հասարակարանությունները, գոհակարանությունները, արհամարհական, հայհոյական բառերը, պրոֆեսիոնալ խմբերին, արհեստավորական խավերին բնորոշ բառագործածությունները (պրոֆեսիոնալիզմները), քաղաքային, գյուղական միջավայրով, կրթությամբ ու տարիքով, գրավոր՝ զրբային ու բանավոր համատեքստով պայմանավորվածները և այլն։ Նշված տարբերացումների (իմաստավորումների) համար գործածում են նաև բառապաշար տերմինաբանադիրքը, ինչպես՝ համագործածական բառապաշար, շեզոֆ բառապաշար, նեղուրուտ բառապաշար, մանկական բառապաշար. սրա նմանողությամբ նաև՝ աշակերտական բառապաշար, զրոդի լեզվի բառապաշար ևն։ Լեզվաոճական տարբերացումներում գանազանում են նաև՝ հուզամբարանային կամ արտահայտչական բառապաշար՝ բառաշերտ, որի մեջ մտնում են այն բառերն ու դարձվածքային միավորները, որոնք հիմնականում գործածվում են հուզում, ապրում, տրամադրություն, «ուրյեկտիվ վերաբերմունք՝ գնահատություն արտահայտելու համար. սրանց մեջ մտնում են նաև նվագափաղաքչական մասնիկներով կազմվածները, շատ գոհակարանություններ, ձայնարկություններ, եղանակավորող բառեր ևն (օրինակ՝ աղավնյակ, սիրունիկ, հոգին ավանդել, թուղթ մրող, էշի ականջում քնած, կեցցե, ափսոս, արդյոք, ա՛խ, ուռա՛, հմմտ. նաև՝ զգվելի, գարշելի, նողկալի, սարսափելի, ահարկու, փառահեղ, պանծալի, «քանչե՛ր, հոյակապ)։ Նրբեմն առանձնացնում են բարձրաոճ բառապաշար՝ բառաշերտ, որ հատուկ է հիմնականում բարձր, վսեմ ոճին. ցածրաոճ բառապաշար՝ բառաշերտ, որ բնորոշ է ցածր, հասարակ (սովորական) ոճին (հմմտ. նմույց և ձի, սուրալ և զնալ, զեփյուռ և ֆամի)։

Բառաշերտերը տարբերակվում են նաև ըստ այն բանի, թե բառերը մարդկային գործունեության, բնության ու հասարակական կյանքի ո՞ր բնագավառին են սպասարկում։ Այսպես, բառաշերտը կարող է արտահայտել բնության իրեր, առարկաներ, երեվոյթներ (հող, երկիր, սար, դաշտ, անձրև), կենդանական աշխարհ (կով, գայլ, առյուծ, թռչուն, ագռավ), անձեր (մարդ, ուսուցիչ, աշակերտ, Արամ, Հայկ, Աշխեն), բուսական աշխարհ (ծաղիկ, վարդ, շուշան, կաղնի), ազգակցական կապեր, հարաբերություններ (հայր, մայր, պապ, տատ, եղբայր, քույր, քեռի, ասներ, հարս, դոքանչ, կեսբայր, կեսուր), մարմնի մասեր (գլուխ, ձեռք, աչք, մատ, ոտք, ծունկ), սննդամթերք (հաց, կարագ, պանիր, լավաշ, խաշ), աշխատանքային, արտադրական գործիքներ, պրոցեսներ, արտադրանք (սզոց, կացին, տրակտոր, հաստոց, շինարարություն, շենք, հնձել, վարել, հերկել, կառուցել), արհեստներ ու մասնագիտացումներ, զբաղմունք (լաւնոյր, ծառայող, ուսուցիչ, հյուսն, բժիշկ, ֆիզիկոս), կենցաղային իրեր ու երևույթներ (նիւն, բաժա՛լ, խոհանոց), տարածք, աշխարհագրական վայր (Նրնան, Արաքս, Մասիս) ևն։ Խոսքի խմբերի այս բազմազանությունը պայմանավորված է բառերի իմաստային զաշտի անմիասնարրությամբ։

Լեզվի բառապաշարը գտնվում է անընդհատ փոփոխությունների մեջ. այն ավելի զեղտ է ենթարկվում արտաքին գործոնների ազդեցության, զգայուն է բնության մեջ ու հասարակական կյանքում կատարվող տեղաշարժերի նկատմամբ, դրանց ուղեկցում է

բառեր կորցնելով, դուրս մղելով և նորերը ստեղծելով: Ոմանց հաշվումներով հիմնական բառաֆոնդից յուրաքանչյուր հազարամյակում դուրս է բնկնում 15%-ը: Բառապաշարային տեղաշարժերում կարելի է առանձնացնել հետևյալ մասնավոր դեպքերը.

ա) Բառը փոխում է իր իմաստը, ինչպիսին տեղի է ունեցել, օրինակ, վաճառել, մոքթել, մաքտկոց բառերի հետ: Սրան կարելի է հատկացնել առհասարակ բառիմաստի ընդլայնման, նեղացման, շրջման երևույթները, փոխարեքական իմաստներ ձեռք բերելը, մենիմաստություն > բազմիմաստություն և հակառակ անցումները:

բ) Բառը փոխում է իր արտասանությունը (տեղաշարժ հնչյունափոխությամբ պայմանավորված), ինչպես՝ տեսանել > տեսնել, աւր > օր, սիւն > սյուն:

գ) Բառը փոխվում է և՛ իմաստով, և՛ արտասանությամբ (սեպուհական > սեփական):

դ) Բառը փոխում է գործառական ոլորտը, ասենք, անցում է կատարում ժողովրդագիտականից՝ գրական լեզվի շեղոք բառաշերտին (ալրաթաթախ, բարալիկ, ձրնհալ, լուսնահալ, մարդագլուխ, քաղհան, աշխալուսանք, հերանք, պապոնք). ոչ գործուներ, դառնում է գործուն (ծիծաղախիտ, դաստակերտ, առաքել, սաղավարտ, բաղդատել, բազում, արգելարան). գործածականը հնանում է (նէպման, կուլակ, լիկկայան, տանուտեր, գզիր). մուտք են գործում նորարանություններ (տիեզերագնաց, մարզիչ, մայրուղի, անցուղի, ձայնապնակ, հեռուստացույց, աշխատատար, ջրացատկ, դահուկորդ, խաղավար, ծանրորդ, տեսագրել). նորարանություններն անցնում են համագործածական բառաշերտին (լենինյան, շաբաթօրյակ, հարվածային). գործադրվում են հնարանություններ, պատմաբաններ (հատկապես պատմավեպերում, պատմական պիեսներում), բառակազմական հին կաղապարի փոխարինում նորով (դարձվածային > դարձվածիային). բառատարբերականների վերացում, նրանց հատկացումը այլ ոլորտ կիրառության կամ սարքերականներից մեկի կորուստ (սիստեմ || համակարգ > սիստեմ և համակարգ, սովետ || խորհուրդ > սովետ և խորհուրդ, շնչերակ > զարկերակ, աստղաբաշխություն > աստղագիտություն): Համանման տեղաշարժեր են տերմինավորումը և ապատերմինավորումը:

ե) Բառադրվում (табу), երբ սնոտի ապաշտություն, կրոնական ու դիցաբանական պատկերացումների հետ կապված կամ այլ պատճառներով արգելվում, մերժվում է բառի գործածությունը տվյալ հանրության մեջ: Հայերենում բառարգելումները քիչ են. հատկանշական է՝ օծ > քոկ, պարան (բարբառներում): Սրան են հատկացվում նաև գոհակարանություններից միտումնավոր հրաժարումը: Հին գյուղում հարսն իրավունք չուներ սկեսրոջը և կեսրայրին անունով կոչելու: Ղարաբաղի որոշ գյուղերում կինը ամուսնու վերաբերյալ ասում է՝ «մէր մարթը», «ա՛ մարթ» (կոչական ձև), փոխանակ անունը տալու Ղարաբաղցիները կարիճին կրորհա՛մի են ասում (= «կեն՝ ծուռ պոչ»):

զ) Մեղմասություն (эвфемизм), երբ բառարգելումը, գոհհիկ, կոպիտ կամ այդպիսին համարվող բառերն ու արտահայտությունները փոխարինում են ավելի մեղմ, ընդունելի բառերով ու արտահայտություններով: Այսպես, օրինակ, մի շարք ֆիզիոլոգիական երևույթների բուն անունների փոխարեն գործածում են այլ, «ընդունելի» բառեր. ինչպես՝ հղի > պատնառավոր, փսխել > սիւտը ետ տալ: Հմմտ. «Ստում ես» և «կարծեմ՝ Դուք ճիշտ չեք ասում»: Նախապես ասում էին վարտի՛մ, հետո փոխան, ապա ունաշուր, այժմ՝ նորից վարտի՛մ:

է) Մաքրամոլություն (чырпизм), երբ լեզվի բառապաշարը մաքրվում է օտար ու այլ անհարկի տարրերից և կամ առհասարակ օտար՝ փոխառյալ տարրերի մերժում: Վերջին մոտեցումը հատկապես բնորոշ է արևմտահայ լեզվաշինությանը (ինչպես՝ տանկ > նրասայլ, ուղիո > ձայնասփյուռ):

բ) Բառափոխադրումներ, որ կարող են պայմանավորված լինել մեղմասությամբ, մաքրամոլությամբ, այլ հանգամանքներով: Այսպես՝ կայուն բառակապակցությունը կարող է փոխարինվել բարդությամբ և հակառակը (անց կացնել || անցկացում, նկատի

ունենալ||նկատառում, գործ ածել||գործածում||գործածություն, առաջ քաշել||առաջա-
շում, միտը պահել||մտապահում), բառակապակցական բաղադրությունը՝ բարդությամբ
(պատմական ու աշխարհագրական > պատմա-աշխարհագրական > պատմաաշխարհա-
գրական), հապավումով և հակառակը (Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետու-
թյունների Միություն||ՍՍՀՄ)։

Լեզվի բառապաշարի հարստացման հիմնական աղբյուրներն են ներքին բառ-
կազմական միջոցները, եղանակները (ածանցում, բարգացում, հապավում) և փոխա-
ռությունները։

Գրկն. Պատյոյան Ա. Հ., Պարույր Սևակի շափածոյի բառապաշարը, Ե., 1970.
Օճանյան Հ. Ա., Ժամանակակից հայոց լեզվի բառապաշարը և նրա հարստաց-
ման միջոցները, Ե., 1982։ Տե՛ս նաև բառագիտություն բառահոգվածի գրակա-
նության ցանկը։

ԲԱՌԱՏԱՐԻՆԵՐԱՆՆԵՐ, իմաստով, հիմնականում նաև գործառությամբ ընդհանուր (նույ-
նական, մերձավոր) այն բառերն են, որոնք միմյանցից տարբերվում են հնչյունական
կամ բառակազմական և կամ այլ որևէ մասնակի հատկանիշով, յուրահատկությամբ,
շխմնական տարբերությունները հանգում են հետևյալին. ա) բաղադրիչների փոխադա-
շում. օր.՝ հրաշագեղ||գեղահրաշ, մայրաքաղաք||քաղաքամայր, ջլապինդ||պինդաջիլ, բ)
բաղադրիչներից մեկի փոխարինում նրա որևէ հոմանիշով. օր.՝ տնկարան||տնկանոց,
բառական||բառային, հոլովակերտ (հիմք)||հոլովակազմ (հիմք), նույնահունչ||նույնա-
հնչուն, գ) մեկը հոգակապով, մյուսը՝ անհոգակապ բարդություն է, կամ էլ հոգակապե-
րը այլ են. օր.՝ շարալեզու||շարլեզու, ավիաչոկատ||ավիոչոկատ, դ) բաղադրիչներից
մեկի փոխարինում նրա հնչյունափոխված տարբերակով. օր.՝ ոսկիաշար||ոսկեշար,
մշակութային||մշակույթային, արյունախում||արնախում, ե) հարաբերակցող բաղադրիչները
ձևաբանական տարբերակներ են. օր.՝ աստղ-||աստղ-(աստղալից||աստեղալից), ճյու-
մուտ||ճլրումուտք, դարձվածային||գարձվածքային, զ) բաղադրությունը մի գեպրում հա-
րադրական է, մյուս գեպրում՝ կցական. օր.՝ գործ ածել||գործածել, դեմ առ դեմ||դե-
մադեմ, է) մեկը ազգային է, մյուսը միջազգային (ինտերնացիոնալ). օր.՝ պրոցես||
գործընթաց, ֆունկցիա||գործառություն, ը) գրությամբ պայմանավորված տարբերակներ
են՝ պասիվ||պասսիվ, բրիգադ||բրիգադա, նորմ||նորմա, պլուտոն||պլուտոնիում, իրերո-
կովկասյան||իրերա-կովկասյան, ուդրո-ֆիննական||ուդրա-ֆիննական, թ) ուղղախոսու-
թյամբ (արտասանությամբ) պայմանավորված տարբերակներ. ստեպ||(ը)ստեպ, շտար||
(ը)շտար, արբել||արիել, ներքող||ներփող, արգելք||արթելք, համերգ||համերթ, մար-
դադետին||մարքագետին, թակարդ||թակարթ, ժ) այլևայլ հիմքատարբերակների առ-
կայությամբ պայմանավորվածներ, ինչպես՝ զազարն-||զազար-(զազաթնային||զազա-
թային)։

Տարբերակային այս դուգահեռությունները լեզվի առաջընթացին համեմատաբար աստի-
ճանաբար հաղթահարվում են. զարգացող լեզվի համար տարբերակներն անխուսափելի
են. երբեմն եղած տարբերակները հատկացվում են գործառական տարբեր ոլորտների։

Գրկն. տե՛ս բառագիտություն բառահոգվածում։

ԲԱՌԱՏՆՍԱՆՆԵՐ, բառերի որոշակի խմբավորումներ՝ պայմանավորված բառի բնութա-
գրող այս կամ այն հատկանիշով (իմաստարանական, արտասանական-հնչյունաբանա-
կան, բառակազմական, ձևակազմական-ձևաբանական, շարահյուսական, գործառական
են) կամ հատկանիշների խմբով (ասենք՝ ձևաիմաստային)։

Իմաստարանական հիմունքով բառերը լինում են՝ մենիմաստ, բազմիմաստ, լի-
իմաստ, բերիմաստ, իմաստով պատճառաբանված, իմաստով չպատճառաբանված.

բանճրացական, վերացական, նյութային-զանգվածային, անձնանիշ, իրանիշ, հոմանիշ, հսկանիշ, զգացական, մտածական, ձևախմբաստային հատկանիշներով՝ համանուն, հա-
րանուն, իմաստաբանական-քերականական հատկանիշներով՝ հաբցական, բացականչա-
կուն, կոչական, եղանակիչ, քաղմատար են:

Մենիմաստ բառերի [моносемантические (однозначные) слова] բովանդակու-
թյունը ներկայանում է մեկ իմաստով՝ նշանակությամբ. բառը գործածվում է մեկ
իմաստով: Մենիմաստ է մասնագիտական բառերի, տերմինների գրալի մասը. բրուտ,
բուժակ, էլեկտրադաշ, հոկեյ, դեպո, սարյակ, ստոծանի, սալոր, մայթ, դուլար, անաս-
նաբույժ, ծոցատետր, խնձորենի, թեքույթ, միշմասնիկ, Հատուկ անունները հիմնակա-
նում մենիմաստ են, թեև դրանց մի մասը կարող է տարբեր դեմոտատ ունենալ (տե՛ս
նաև մենիմաստություն): Նրբիմն առանձնացնում են նաև երկիմաստ կամ կրկնիմաստ
բառեր, որոնք երկու տարբեր իմաստներ ունեն. համապատասխանաբար էլ գործածվում
է երկիմաստություն՝ կրկնիմաստություն (дисемия) տերմինը: Երկիմաստությունը կա-
րող է բնորոշ լինել լեզվական այլ արտահայտության եւս: Այս բառն ունի նաև թերկու
հնարավոր իմաստ ունեցող, երկու իմաստով հասկանալու հնարավորություն տվող
նշանակություն (չտերմինավորված):

Բազմիմաստ բառերի [многозначные (полисемантические) слова] բովանդա-
կությունը ներկայանում է մեկից ավելի իմաստներով՝ նշանակություններով: Օրինակ,
շրջան (երկրաչափական գծապատկեր, այդ պատկերով մարմին, աշխարհագրական
տարածք, վարչատերիտորիալ միավոր, պրոֆեսիոնալ կամ այլ հատկանիշով մարդ-
կանց խմբավորում, իշխանության ներկայացուցիչների խումբ, ժամանակաշրջան են.
(տե՛ս նաև բազմիմաստություն):

Լիիմաստ բառեր (полнозначные слова), ի տարբերություն թերիմաստների,
հասկացության անուն են, արտահայտում են առարկա, որակային, քանակային հատ-
կանիշ, պրոցեսայնություն, հատկանիշի հատկանիշ, այսինքն՝ հիմնականում գոյական-
ները, ածականները, թվականները, բայերը, մակբայները. կոչվում են նաև նյութանիշ
բառեր (знаменательные слова), ինքնուրույն բառեր (самостоятельные слова):
Շարահյուսական պլանում նրանք կարող են լինել նախադասության անդամ:

Թերիմաստ բառեր (неполнозначные слова), ի տարբերություն լիիմաստ բառերի,
հասկացություն չեն անվանում. արտահայտում են քերականական-կապակցական հա-
րաբերություններ, վերաբերմունք, կամազգացական, բնածայնական (նմանական)
միտումներ, մղումներ (կապերը, շաղկապները, եղանակավորող բառերը, ձայնարկու-
թյունները, այլևայլ բառ-մասնիկներ): Սրանց մի մասը, հատկապես քերականական
հարաբերություններ արտահայտողները, բառ-մասնիկները կոչվում են նաև կախյալ
բառեր (зависимые, несамостоятельные слова), ձևական բառեր (формальные
слова), ֆեռականական բառեր (грамматические слова), սպասարկու բառեր [слу-
жебные (вспомогательные) слова], երկրորդական բառեր (второстепенные слова)
են: Շարահյուսական պլանում սրանք նախադասության ինքնուրույն անդամ չեն լինում,
կամ առհասարակ նախադասության ոլորտից դուրս են գտնվում:

Իմաստով պատճառաբանվող բառերի «ներքին ձևը» խոսողների համար չի մթա-
գնած, մեկնարանվում է, ինչպես՝ ձեռնարկ (= ծաղիկ, որը երևան է գալիս ձյան տի-
րապետության, ձնհալի շրջանում), հեռուստացույց (= սարք, որը հեռվից պատկերներ
է ցույց տալիս, ցուցադրում):

Իմաստով չպատճառաբանվող բառերի «ներքին ձևը» (բնիմաստը) աշխատում է,
մեկնարանելի չէ խոսողների կողմից. ինչպես՝ ֆառ, փայտ, ծառ, ջուր:

Խանճրացական բառեր (конкретные слова) արտահայտում են զգայական բն-

կալումներում տրվող առարկա կամ հատկանիշ (տուն, կանաչ, վազել, դղրդյուն, կոշտ, լուրել), այսինքն՝ թանձրացական իմաստ՝ նշանակություն ունեն։

Վերացական բառերը (абстрактные слова) ունեն վերացական իմաստ՝ նշանակություն, այսինքն, որոնք արտահայտում են մտքով հասկացվող (ընկալվող, ըմբռնվող, պատկերացվող), ոչ նյութական, ոչ ֆիզիկական առարկաներ, երևույթներ. երազանք, խոհ, զեղեցկություն, կարմրություն, վեհություն, հարգանք, դառնալ, լինել։ Խոսքային որոշակի հանգամանքներում (քերականական ձևավորումով, կամ առանց դրան) թանձրացականից կարող է անցում կատարվել վերացականին և հակառակը. օր.՝ ուրախություն և սուրախություններ։

Նյութայնություն-զանգվածայնություն արտահայտող բառերը բաժանական, թվարկվող (համբելի) բովանդակություն չունեն. ասում են նաև նյութային-զանգվածային գոյականներ (вещественные существительные). սրանք մեծ մասամբ արտահայտում են այնպիսի առարկա, որի մասը սովորաբար ունի նույն հատկությունները, ինչ ամբողջը. օր.՝ մեղր, ձյուր, ալյուր, շափառվազ, բրինձ ևն։

Անձնանիշ բառերն արտահայտում են անձ, բանական էակ. մարդ, ուսուցիչ, Վահան, Ալիսեն, Լս, դու, սի։

Առարկայանիշ՝ իրանիշ բառերն արտահայտում են ոչ անձ (կենդանի, իր)՝ դուշտ, չուր, ծառ, աբազիլ, ծիտ, բոշոն։

Հոմանիշ բառերը (синонимы) արտասանությամբ, հնչյունական կազմով տարբեր են, իմաստով՝ մոտ, մերձավոր կամ նույնական. օր.՝ սիրուն||գեղեցիկ, վառել||կրույ առ||հրդեհել, Սրանց համար ենթախմբեր են դիտվում համանիշ ու նույնանիշ բառերը (տե՛ս հոմանիշություն)։ Համանիշ են կոչվում այն բառերը, որոնք արտասանությամբ, հնչյունական կազմով տարբեր են, իմաստով մոտ, մերձավոր (տե՛ս վերևի օրինակները). նույնանիշ կոչվում են այն բառերը, որոնք ունեն արտասանական նշված տարբերություններ, բայց իմաստով նույնն են. օր.՝ հարևան||դրացի, այտ||թուշ, համեմատել||բաղդատել։

Հականիշ բառերը (антонимы), արտասանական-հնչյունական տարբերություն ունենալուց բացի, արտահայտում են ժայռաթևային հակադիր հասկացություններ (բառ-իմաստներ), ինչպես՝ բարձր—ցածր, երկար—կարճ, հաստ—բարակ, շաղ—նիհար, պատերազմ—խաղաղություն, մեծություն—փոքրություն, մեծ—փոքր (տե՛ս. նաև հականիշություն)։

Ըստ իմաստաբանական-արտասանական (ձևաիմաստային) հարաբերակցության առանձին խումբ են կազմում նույնանուն կամ համանուն բառերը (омонимы), որոնք արտասանությամբ, հնչյունական կազմով նույնն են, իմաստով՝ տարբեր. օր.՝ մարտ (ամսանուն)—մարտ (կոիվ), սեր (կաթի սեր)—սեր (զգացմունք). տե՛ս նաև նույնանունություն։

Համանման հարաբերակցությամբ առանձնացնում են նաև հաբանուն բառերը (паронимы), որոնք հնչումով մոտ են, իմաստային նմանություն հուշող (որով երբևէն տեղիք են տալիս շփոթության), թեև էապես տարբեր են. օր.՝ ժամավաճառ—ժամավճար, պաշտպանել—պահպանել, հրատարակություն—հրատարակչություն (տե՛ս նաև հաբանունություն)։

Ձգացական բառերը (эмоциональные слова) արտահայտում են հուզազգացական, զգացմունքային երևույթներ. այսպիսին են որոշ ձայնարկություններ, զգացական բայեր (аффективные глаголы), ինչպես՝ վա՛յ, ա՛խ, սիրել, կարոտել, հիանալ, զարմանալ, մեռնալ։

Մտածական բառերը (интеллектуальные слова), ի տարբերություն զգացական բառերի, մտավոր (դատողական-մտածական) բովանդակություն ունեն, լեզվի բառերի գերակշիռ մասը այդպիսին է։

Եղանակիչ բառեր (модальные слова) այն բառ-մասնիկներն են, որոնք եղանակավորման իմաստ են արտահայտում, հաճախ մասնակցում են բայի եղանակների վերլուծական կադապարմանը: Հայերենում այսպիսի եղանակիչներ են՝ պիտի և պետք է, կու (արևմտահայերենում) և այլ բառեր: Ըստ էության այս բառախմբի առանձնացումն ունի իմաստարանական-ձևարանական հիմունք:

Իմաստարանական-շարահյուսական հիմունքով առանձնացվում են՝ հարցական բառեր (вопросительные слова), բացականչական բառեր (восклицательные слова). նաև հրամայական, հարցուպատասխանական, հաստատական, միտական, կոչական, բացմատար, կապակցական ևն. այսպես՝ հարցական (արդյո՞ք, մի՞թե, ինչո՞ւ, չէ՞ որ), բացականչական (վա՛յ, ափսո՜ս), կոչական (ո՛վ, ա՛յ, հե՛յ), հաստատական (այո, իրավ), միտական (ոչ, բնավ), բացմատար (շաղկապ, դերանուն. ինչպես՝ այնպես ող, թե ող, թե ինչ ևն), կապակցական բառեր, որոնք արտահայտում են բառերի ու նախադասությունների համագոր ու կախյալ հարաբերություններ (կապերը, շաղկապները, ինչ-որ շափով և հարաբերական բառերը՝ դերանունները):

Հնչյունարանական-արտասանական հիմունքով բառերը լինում են. 1. Հնչունական բառ կամ ճնշաբառ (фонетическое слово), որ արտասանական շղթայում առանձին միավոր է: 2. Վանկաբանակություն՝ միավանկ բառ (односложное слово), երբ բառը ներկայանում է մեկ վանկով (տուն, քար, փայտ, ծիտ, սուր), երկվանկ բառ (двусложное слово), երբ բառի կազմում կա երկու վանկ (քարաւաշ, կատու, մարմին, անկարգ), մեկուկես վանկանի բառ (полусложное слово), երբ երկվանկ բառը ներկայանում է մեկ լիահունչ վանկով և մեկ գաղտնավանկով (նվաստ, տնակ, աստղ, արկղ, տետր, նեգր), բազմավանկ բառ (многосложное слово), երբ բառի կազմում առկա են երեք և ավելի վանկեր (նավաստի, քաղաքային, մարդասիրություն). երբեմն երկվանկն էլ առնում են «բազմավանկ» անվան տակ: Վանկաբանակությունը սովորաբար ենթադրում է բառի կամ բառույթի «ուղիղ» ձևը. այսպես՝ փառ միավանկ բառ է, նրա փառի ձևը՝ երկվանկ: 3. Շեշտադրությամբ՝ շեշտված բառ (ударное слово), անշեշտ բառ (безударное слово), հարաշեշտ բառ (վերջընթեր շեշտադրություն ունեցող): 4. Նախաճար բառ (проклитика)՝ շեշտված բառին նախորդող բառը հնչարարի կազմում: 5. Վերջաճար բառ (энклитика)՝ շեշտված բառին հաջորդող բառը՝ հնչարարի կազմում. օր.՝ ի գիտություն, իսկույն եւր. նաև՝ բաղաձայնաճար, ձայնավորաճար, բաղաձայնասկիզբ, ձայնավորասկիզբ բառեր (քաղաք, գինի, կարագ, արագ)՝ նայած թե բառի վերջը կամ սկիզբը ներկայանում է բաղաձայնով, թե՞ ձայնավորով:

Բառակազմա՝ան հիմունքով բառերը լինում են՝ պարզ (простые, первичные слова), որոնք, ի տարբերություն բաղադրյալ բառերի, դրսևորվում են մեկ հիմնական ձևությամբ՝ արմատով (արմատական բառեր, նախատիպ բառեր), բաղադրյալ (составные слова), որոնք, ի տարբերություն պարզ բառերի, բաղադրված են բառակազմական տարրերով (արմատ, ածանց, բառսմաս ևն), նաև՝ միաձևույթ՝ միայն մեկ հիմնական ձևությամբ ներկայացող բառը, արմատական՝ պարզ բառը, երկձևույթ՝ երկու բառակազմական տարրերով, ձևություններով բաղադրված բառը, բազմաձևույթ՝ երկու և ավելի բառակազմական ձևություններով բաղադրված բառը: Երկձևությունները և բազմաձևությունները բաղադրյալ բառեր են:

Ազգակից (ասում են նաև ազգականական) կամ ցեղակից բառեր (родственные слова) ծագումնաբանորեն ընդհանուր են, օրինակ՝ հայ. եղբայր, ողւս. брат, գերմ. Bruder, լատ. frater, սանսկ. bhṛatṛ: Սրանց գուգահեռ գործում են նաև՝ նույնաբան կամ համաբան բառեր (однокорневые слова), որ այժմ առավել ունի «նույն արմատից սերող՝ կազմված» նշանակությունը. օր.՝ հողային, անհող, հողագործ, հողորդ ևն:

Ըստ բառապաշարային շերտավորումների, կիրառական այլևայլ ոլորտների լինում էն՝ 1. համագործածական բառեր (общедоступные слова), երբ բառը ընդհանրացած է իր գործածության մեջ, չի սահմանափակված ոճական մասնավոր ոլորտով, ինչպես՝ հաց, ջուր, շալ, գնալ, ուտել, երգել, փայտ, ծառ, տուն, այգի ևն, 2. բնաանկալի-կենցաղային բառեր (ընտանեկան, կենցաղային ոլորտում գործածվողները), 3. աշխարհիկ բառեր (ի տարրերություն կրոնական, պաշտամունքային, եկեղեցական շրջաններին, ծեսերին, արարողություններին բնորոշ բառերի՝ այն բառերը, որոնք վերաբերում են բուն հասարակական կյանքին, իրական մարդուն, բնությանը, աշխարհիկ գրականությանը հատուկ բառերը), 4. գրքային բառեր (книжные слова), որոնք բնորոշ են գրքերին, գրավոր տեքստին, սակավ են հանդիպում այլ ոլորտներում, 5. դիպվածային բառեր (окказиональные слова), որոնք խոսողը գործածում է միայն տվյալ խոսքային իրադրության համար, «մեկ անգամ», օր.՝ ամենախմբ, ամենախոնր (2. Սահյան), ուղեղվել (2. Շիրազ), 6. հնազանդ բառեր (устаревшие слова), ի տարրերություն կենդանի գործածություն ունեցողների, այն բառերը, որոնք թեև կարող են մասնակիորեն գործածության մեջ դրվել, բայց խոսողը գիտակցում է դրանց հին, անցած փուլին, շրջանին պատկանելը, 7. մանկական բառեր (детские слова), բնորոշ են հիմնականում փոքրահասակ երեխաներին, որոնք շատ բառերի արտասանության մեջ փոփոխություն են մտցնում, հարմարեցնում իրենց հնչարտաբերական հնարավորություններին, բառակազմական եղանակներից ավելի հաճախ ոգտագործում են բնաձայնությունը, կրկնությունը ևն, այսպես, ուտել ասելու փոխարեն հաճախ ասում են՝ հուտ-նամ, 8. փաղաճալի բառեր (ласкательные слова), ունեն փաղաքշական իմաստ և հիմնականում կազմված են այդպիսի իմաստ ունեցող ածանցներով (-իկ, -ուկ ևն), անուշիկ, հայրիկ, մայրիկ, փոքրիկ, մանկիկ, մանչուկ, սիրունիկ, աղալնյակ, 9. հայկոյական (գոնիկ) բառեր [бранные (вульгарные) слова], արտահայտում են կոպիտ վիրաբերմունք, ահաճություն, զգվանք՝ ոչ սովորական, կոպիտ կերպով, հաճախ դրանք գործածվում են վիրավորանք պատճառելու միտումով, 10. մասնագիտական բառեր (профессиональные слова), տվյալ՝ մասնագիտությամբ միավորված սոցիալական խմբին, որոշակի մասնագիտության տիր մարդկանց բառապաշարին բնորոշ բառերը, տերմինները, Սրանց մի խումբն են կազմում՝ զիտական բառերը՝ զիտարաները (զիտական հասկացություններ արտահայտողները), 11. ինտերնացիոնալ՝ միջազգային բառեր (интернациональные, международные слова), որոնք գործածական են մի բանի կամ շատ լեզուներում (հայերենում դրանք հիմնականում փոխառյալ բառաշերտին են պատկանում), 12. ժարգոնային բառեր (жаргонные слова)։

Ըստ սերման (ծագման, գոյացման) կամ բառաշերտային պատկանելության՝ 1. անտոյզ կամ անվավեր բառ (ձեռով կամ իմաստով կասկածելի, ոչ հավաստի բառ), 2. բնիկ բառեր (исконные слова), որոնք, ի տարրերություն փոխառյալի, սերում են տվյալ լեզվի կազմավորման շրջանից, ինչպես, օրինակ, բնիկ հայերեն բառերն են, 3. փոխառյալ բառեր [заимствованные (иноязычные) слова], որոնք սերում են մյուս լեզուներից և ուրույն բառաշերտ են կազմում՝ բնիկ բառերի կողքին, 4. օտար բառեր (чужие слова, иностранные слова), որոնք փոխառյալ բառաշերտին են պատկանում, սերում են այլ լեզուներից, և խոսողները գիտակցում են նրա այլալեզու լինելը, 5. նորակերտ (նորակազմ, նորաստեղծ, նորամուտ) բառեր, որոնք նոր են ստեղծվել կամ նոր են մուտք գործել լեզվի մեջ (բառակազմական միջոցներով, փոխառություններով ևն), 6. բաբրառային բառեր (диалектные слова), որոնք սերում են համաժողովրդական լեզվի տերիտորիալ տարրերականից, բարբառներից կամ պատկանում են բարբառային բառաշերտին, որոնց մեջ երբեմն առանձնացվում են զավստական բառերը (областные слова), Վերջին տերմինով ոմանք հասկանում են գուտ բարբառային

(գրական տարրերակ շթափանցած կամ նրանում շեղող) բառերը Այս խմբավորման մեջ կարելի է տեսնել նաև ազգակից բառերը՝ ծաղումնարանական առումով:

Հստ սերման և ուրույն իմաստարանության՝ առանձնացնում են բնածայնական կամ նմանածայնական բառերը [звукоподражательные (ономатопеические) слова], որոնք գոյանում են բնական ձայների (առարկայի արձակած ձայնի, կենդանու ճիչի՝ ձայնի) նմանողությամբ, և դրանց բառիմաստը հենց այդ ձայնի արտահայտումն է (և այստեղ լեզվական նշանը ընդհուպ մոտենում է բնական նշանին):

Հստ ձևաբանական (ձևակազմական) բնութագրի՝ 1. անեզական բառեր (pluralia tantum), որոնք միայն, կամ գրեթե միայն, հոգնակի ձևով են գործածվում, ինչպես՝ նոթեր, ֆինանսներ, պայմաններ, գրաբարում՝ կամֆ, միտֆ, կյանֆ. 2. անհոգնական բառեր (singularia tantum), որոնք միայն, կամ գրեթե միայն, եզակի ձևով են գործածվում, ինչպես՝ ալյուր, բրինձ, ձյուր ևն, հատուկ անունները ու մի շարք այլ բառեր. 3. անհոլով բառեր (несклоняемые слова), որոնք չեն հոլովվում, օրինակ, մակբայները, բայերը, կապերը, շաղկապները. փոխանվանական գործածությունների դեպքում շատ անհոլով բառեր հոլովվում են. 4. անփոփոխ բառեր (неизменяемые слова), որոնք չեն հոլովվում, չեն խոնարհվում կամ հոգնակի չեն կազմում:

Հստ շարահյուսական հարաբերությունների՝ 1. ինքնուրույն բառեր (самостоятельные слова), որոնք ունեն նյութական իմաստ և կարող են լինել նախադասության ինքնուրույն անդամ, 2. սպասարկու կամ օժանդակ բառեր (служебные слова), որոնք նյութական իմաստ չունեն, հիմնականում կասկեցական դեր ունեն, արտահայտում են լիիմաստ բառերի այս կամ այն փոխհարաբերությունը կամ դրանց որևէ իմաստարանական տեսանկյունը (ասպեկտը), 3. կապական բառեր, որոնք հանդես են գալիս նաև կապի դերով, թեև պատկանում են այլ խոսքի մասի. օր՝ պատկանով, մամանակ, դեպքում, րենալում ևն, 4. շաղկապական բառեր (сюзные слова), որոնք հանդես են գալիս նաև շաղկապի դերով, թեև պատկանում են այլ խոսքի մասի (մակբայի, դերանվան ևն). օր՝ ինչպես, որտեղ, 5. հարաբերական բառեր՝ շաղկապական բառերի դերով հանդես եկող բառերը, հիմնականում հարաբերական դերանունները, որոնք սովորաբար ունենում են նախադասության ինքնուրույն անդամի գործառնություն. կարող են հոլովվել, հոգնակի լինել և հոգ ստանալ, 6. հարաբերչալներ, որոնք հանդես են գալիս զլխավոր նախադասության կազմում և ունեն նախադասության ձևական անդամի դեր, 7. կապվող բառ. երբեմն այսպես են կոչում այն բառը, որը զուգորդված է կապի հետ, և դրանք միասին հանդես են գալիս որպես նախադասության մեկ անդամ. օր՝ Աշոտի նետ, սեղանի վրա, աշխատանքի մեջ, սա կոչվում է նաև կապի խնդիր, 8. միջանկյալ բառ (вводное слово, парантез), որը նախադասության կառուցվածքում կապակցությունից թեև դուրս է, սակայն իմաստային (դատողական, զգացական) այս կամ այն երանդ է հաղորդում. մեծ մասամբ հանդես է գալիս եղանակավորման դերով. օր՝ իհարկե, անշուշտ (նա, իհարկե, կգա, Դու, անշուշտ, տեղյակ ես):

Գրկն. տե՛ս բառագիտություն բառահոգվածում:

ԲԱՌԱՐԱՆ||словарь (անցյալում՝ лексикон). որոշակի (հիմնականում այբբենական) կարգով դասավորված բառերի ամբողջություն, համակարգում՝ հանդերձ բացառությու-
թյուններով կամ թարգմանությամբ այլ լեզուների և կամ այլ տեղեկություններով՝
պրանց մասին: Մասամբ բառարանի նյութ են ծառայում ոչ թե բառերը, այլ դարձ-
վածքները, կայուն բառակապակցությունները, քերականական ձևերը, ձևույթները: Բա-
ռարանում արտահայտություն են պտնում մարդու հոգևոր մշակույթի, գաղափարախո-
սության, գիտական ու քաղաքական, տնտեսական կյանքի պարզացման, գիտատեխնի-
կական առաջընթացի և առհասարակ հասարակական փորձի արդյունքները: Բառարանը
քաղաքակրթության նվաճումների հետ շփվելու ամենակարճ ուղին է: Այն նպաստում է

Հաղորդակցման ունակությունների տիրապետմանը, լեզուներ սովորելուն: Բառարանը սեղանի գիրք է. այն ամեն կուլտուրական մարդու լավագույն բարեկամն է ու օգնականը:

Բառարանները միանգամից չեն ստեղծվել: Դրանք անցել են երկար ու ծիգ ճանապարհ: (մանրամասն տես բառարանագրություն բառահոգվածում): Յուրաքանչյուր բառարան ունի իր բառացանկը (բառամթերքը), կառուցվածքը, նպատակադրումը: Այսպես՝ ա) Հստ բառարանակի (բառացանկի) կամ ըստ բառահոգվածի ծավալի՝ բնդարձակ կամ լիակատար բառարան (полный словарь), և համառոտ բառարան (краткий словарь):

բ) Հստ գործնական կամ այլ նպատակադրման՝ դպրոցական բառարան (школьный словарь), նաև՝ առձեռն բառարան, տեղեկատու բառարան (словарь-справочник):

գ) Հստ դիտական (բառարենական) մշակվածությամբ՝ ակադեմիական բառարան (академический словарь). Երբ սա արտահայտում է նաև գրական լեզվի նորմատիվացվածությունը՝ նորմատիվ բառարան (нормативный словарь):

դ) Հստ լեզուների ընդգրկման՝ միալեզվյան բառարան (одноязычный словарь), եթե վերաբերում է մեկ լեզվի բառամթերքին, երկլեզվյան բառարան (двухязычный словарь), եթե վերաբերում է երկու լեզուների բառամթերքին, բազմալեզվյան բառարան (многоязычный словарь), եթե բառամթերքը շատ լեզուների է վերաբերում: Վերջին երկու տիպի բառարանները սովորաբար թարգմանական բնույթի են լինում: Կան նաև՝ համեմատական բառարան (сравнительный словарь), գուգադրական բառարան (параллельный словарь) ևն:

ե) Հստ բառամթերքի բնույթի, բառահոգվածի կառուցվածքի ու բովանդակության, ինչպես և նպատակաուղղվածության՝ բառարանները բաժանվում են երկու խմբի՝ լեզվալի (լեզվաբանական, բանասիրական) բառարաններ և հանրագիտական բառարաններ: Լեզվականները լինում են՝ բացատրական, բառակազմական, դարձվածաբանական, համանունների բառարան, հանգաբան կամ հանգաբառարան, հապավումների, հոմանիշների, հեղինակային, պատմական, ստուգաբանական, ուղղագրական, ուղղախոսական, բարգմանական, օտար բառերի ևն: Հանրագիտական տիպի բառարաններ են՝ հանրագիտարաններ, մասնագիտական բառարանների մեծ մասը, կենսագրական բառարաններ, անձնանունների բառարաններ: Մեծ մասը և այլն: Կան և այդ երկու տիպի բառարանների սկզբունքների համադրման դեպքեր: Սա հատկապես լինում է մասնագիտական որոշ բառարաններում, անձնանունների ու ճյուղային առանձին բառարաններում ևն:

զ) Հստ բառապաշարային ընդգրկման՝ զբաղարյան, միջինհայերենյան, բարբառագիտական (զավառական), աշխարհագրարյան, հեղինակային (գրողի լեզվի), անձնանունների, հոմանիշների, համանունների, հականիշների, նորաբանությունների, հնարանայինների, օտար բառերի, մասնագիտական (տեխնիկական):

է) Հստ լեզվական միավորների տիպի՝ աբմատական, դարձվածաբանական, բերականական, հապավումների ևն:

բ) Հստ դիտարարների (բառացանկի) դասավորության՝ այբբենական, փնջային (ըստ ազգակից արմատների), շրջուն (օրինակ, հանգաբառարաններ):

Այժմ ստեղծվում են նաև վիճակագրական բառարաններ (статистические словари), օրինակ՝ հաճախականության բառարան (частотный словарь): Ինքնատիպ աշխատանք է Բ. Կ. Ղազարյանի «Ժամանակակից հայոց լեզվի հաճախականության բառարանը» (Ե., 1982):

Նշված հիմունքները բացարձակ չեն. կան և դրանց համակցումներ: Ուստի նշված խմբավորումները ինչ-որ չափով սխալմանական են: Բառարանագիրները հաճախ ղեկավարվում են համակցված սկզբունքներով. օրինակ, դպրոցական բառարանը կարող է լի-

նել համառոտ կամ ընդարձակ, ուղղագրական կամ ուղղախոսական, թարգմանական (միալեզվյան կամ բազմալեզվյան) են:

Թեպետ բառարանի յուրաքանչյուր տեսակ ունի կառուցվածքային իր ուրույն հատկանիշները, այնուամենայնիվ կան նաև ընդհանրական գծեր: Յուրաքանչյուր բառարան ներկայանում է որոշակի բառադասկով, որի բառաշարքը տեղակայվում է հիմնականում այբբենական կարգով, մասամբ էլ այլ եղանակներով: Բառացանկի յուրաքանչյուր բառի վերաբերյալ տրվում է այս կամ այն ինֆորմացիան (տեղեկությունը) կապված բառարանի բնույթի, նրա նպատակադրման հետ: Բառը իր այս ինֆորմացիոն տվյալներով կոչվում է բառահոդված (словарная статья): Բառահոդվածն սկսվում է գլխաբառով (заглавное слово), ապա տրվում են նրա բառաբանագրական նշումները (пометы): սրանք կարող են վերաբերել բառի հնչյունաբանական, ուղղագրական, ուղղախոսական, բերականական, բառակազմական, բառապաշարային, ոճական և այլ առանձնահատկություններին: Բացատրական բառարաններում բառահոդվածը ներկայանում է մի քանի բաժիններով: Բառարանագրական նշումներից հետո նրանում տրվում են բառիմաստի բացատրությունը՝ հեղինակային կամ տեքստային օրինակների ցուցադրումով, համապատասխան կայուն բառակապակցությունները, դարձվածքները: Սովորաբար մեկնաբանվում են համեմատաբար կայունացած իմաստները: Խոսքի մեջ բառը երբեմն ստանում է տվյալ իրադրությամբ պայմանավորված այլևայլ պատահական, դիպվածային, ոչ բնորոշ իմաստավորումներ: Թարգմանական տիպի բառարաններում գլխաբառը թարգմանվում, մեկնվում է համապատասխան լեզվով (եթե բառարանը երկլեզվյան է), լեզուներով (եթե այն բազմալեզվյան է):

Պատահում է, որ տարբեր տիպի բառարանների կազմության սկզբունքները համակցվում են մեկի մեջ, ասենք, թարգմանական-բացատրական, լեզվական-հանրագիտական, ուղղագրական-ուղղախոսական, ուղղագրական-ուղղախոսական-տերմինաբանական են: Վերջին տիպի է, օրինակ, Հ. Խ. Բարսեղյանի «Հայերեն ուղղագրական-ուղղախոսական, տերմինաբանական բառարանը» (Ե., 1973):

Բառարանի կազմությունն սկսվում է բառահավաքման, բառընտրության աշխատանքներից: Բառերի հավաքումը, ընտրությունը, դրանց գիտական մշակումը երկար և աշխատատար պրոցես է, որը երբեմն տևում է տասնամյակներ: Քաղաքակիրթ շատ ժողովուրդներ ստեղծել են բառարաններ, որոնց նյութն էլ օգտագործվում է խոշոր բառարաններ ստեղծելիս: Այժմ կան բառարաններ, որոնք ընդգրկում են մի քանի հարյուր հազար բառեր: Քարտագրման, քարտարան ստեղծելու ուղղությամբ մեծ աշխատանք է տարվում ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտում: Այնտեղ դրա համար ստեղծված է հատուկ բաժին: Կազմված են հայ մի շարք պատմիչների, գրողների, գիտական երկերի համաբարբառներ: Համաբարբառներ ստեղծելու գործով հայերը զբաղվել են գեոնս անցյալ դարում: Կազմված է, օրինակ, Աստվածաշնչի համաբարբառը (Թադևոս Աստվածատուրյան, Համաբարբառ հին և նոր Կտակարանաց, Երուսաղեմ, 1895):

ԿԵԼՆ. տե՛ս բառաբանագրություն բառահոդվածում:

ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ|| лексикография, նեզ իմաստով՝ բառարան կառուցելու աշխատանքների իրացումը, բառարան ստեղծելը, բառարան կազմելու արվեստը, լայն իմաստով՝ լեզվաբանության բնագավառներից, ճյուղերից մեկը, երբեմն դիտվում է իբրև բառաբանության ենթաբաժին, երբեմն՝ իբրև ինքնուրույն գիտակարգ, այս դեպքում այն կոչվում է բառաբանագիտություն: Սա զբաղվում է բառարանագրության տեսական ու գործնական խնդիրներով, պրոբլեմատիկան հանգում է հիմնականում հետևյալին՝ ուսումնասիրել բառարանները, մշակել ամբողջական ուսմունք բառարանի մասին՝ (զտագործելով բառագիտական (ընդ որում նաև իմաստաբանական, ստուգաբանական) հետազոտությունների արդյունքները, այդ թվում՝ ա) որոշել բառարանի տեսակները,

յուրաքանչյուրի հետ կապված՝ կազմության առանձնահատկություններն ու նպատակները, բ) մշակել բառարան կազմելու տեխնիկան, բառահոգվածի կառուցվածքը, բառաբանագրական նշումները, պարզել բառընտրության սկզբունքները, բառերի դասավորության կարգը, սրինակների, դարձվածքների՝ կայուն բառակապակցությունների ցուցադրման շրջանակները: Բառարանագիտության խնդիրների մեջ է մտնում նաև բառաբանագրության պատմության հարցերի լուսաբանումը:

Հայ բառարանագրությունն ունի հարուստ պատմություն: Նա գրեթե այնքան հին է, որքան հայերեն գրավոր խոսքը: Վաղ շրջանի հասարակ ու պարզունակ բառացանկերին (словник), բառացույցներին աստիճանաբար փոխարինել են լիարժեք ու գիտական հիմունքներով կազմված բառարանները: Մինչև X—XI դարերը թեև չենք ունեցել որոշակիորեն ձևավորված բառարաններ, բայց բառարացատրությունը շատ հին է: Բարգմանական աշխատանքը, դպրոցական ուսուցումը, դժվարընկալելի բառերի առկայությունը հին տեքստերում և այլ հանգամանքներ մարդկանց մղել են բառարան ստեղծելու: Գաղափարին: Նշված շրջանում ավելի շատ կային տեքստին, մատյանին կից բառաձանկեր, անվանացանկեր: Առաջին ուշագրավ գործերից են Արիստակես գրչի ուղղագրական բառարանը (12-րդ դար), «Բառք քերականին», որի ժամանակաշրջանը ստույգ հայտնի չէ, «Հանդէս բանաստեղծաց» բառարանը (հնագույն ձևագիրը 12-րդ դարից), «Բառք քերթողականը», որն ամենից ավելի ընդարձակն էր վաղ միջնադարյան հայ բառարանների մեջ: Առաջին տպագիր բառարանը Ֆրանչիսկո Ռիվոյայի հայերեն-լատիներեն բառարանն է (1621 թ.): 1695 թվականին Հոռմում լույս է տեսնում Աստվածատուր Ներսեսովիչի լատիներեն-հայերեն բառարանը, որը պարունակում է 17.500 բառահոգված: Հակոբ Վարդապետի նույնանուն բառարանը (1714 թ., Հոռմ) արդեն ունեւ 26.000 բառահոգված: Ինքնատիպ բառարան է Երեմիա Մեղրեցուն վերագրվող «Բառգիրք Հայոց»-ը (1695 թ.): 18-րդ դարը նշանավորվեց բառարանագրության նոր վերելքով: 1749 թ. լույս է տեսնում Մխիթար Սեբաստացու «Բառգիրք հայկազեան լեզուի» ծավալուն բառարանի առաջին հատորը (Երկրորդը՝ 1769 թվականին): Այս բառարանն իր հորինվածքով, կազմության սկզբունքներով, ներգրաված նյութով, առաջադրված նպատակներով միանգամայն նոր երևույթ էր հայ բառարանագրության պատմության մեջ: Այն ստեղծվել է երկարատև, տքնաջան աշխատանքով: Նույն դարում երևան են գալիս ոռոս-հայերեն և հայ-ոռոսերեն բառարանագրության առաջին նմուշները: 1788 թվականին լույս է տեսնում Կղեոպատրա Սարաֆյանի «Գիրք որ կոչի բանայի գիտության» աշխատությունը (գրքի հայ-ոռոսերեն բաժինն ունի 2.000, իսկ ոռոս-հայերեն բաժինը՝ 2.500 բառահոգված): Հայ բառարանագրությունը ծաղկում ապրեց 19-րդ դարում: Մխիթարյան միաբանության երեք անդամներ՝ Գաբրիել Ավետիքյանը, Խաչատուր Այուրմեչյանը և Մկրտիչ Ավգերյանը 1836—37 թթ. լույս բնծայեցին «Նոր հայկազյան բառարանը», որպես շուրջ 50 տարվա եռանդուն աշխատանքի արդյունք: Այն իրոք դարձավ անցյալ դարի հայ բառարանագրության զուլսգործոցը և մինչև այժմ էլ չի կորցրել իր արժեքը: Նրա ազդեցությունը հայ բառարանագրության հետագա զարգացման մեջ անուրանալի է:

Հայերենի, մանավանդ միջինհայերենյան բառապաշարի բառարանագրման գործում մեծ ներդրում ունեցավ Նորայր Բուդանդացին. կարևոր է նաև նրա գաղիերեն-հայերեն բառարանը: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին և 20-րդ դարի առաջին տասնամյակներին հայ բառարանագրությունը ակնհայտ առաջընթաց ապրեց մի շարք ուղղություններով: Ստեղծվեցին աշխարհաբարի բառարաններ, հատկապես հայերեն—այլ լեզուներ, այլ լեզուներ—հայերեն թարգմանական բազմաթիվ բառարաններ, կազմվեցին գործնական ու գիտական նպատակներ հետապնդող տարարնույթ բառարաններ, հանրագիտարաններ, գաղափարական բառարաններ, օտար բառերի, արհեստական լեզուների բառարաններ: 1892 թվականին լույս տեսավ Ս. Գաբումաճյանի «Նոր բառգիրք հայերեն լեզուի» բա-

ցատրական բառարանը (երկրորդ հրատ. 1910 թ.), որը պարունակում է մոտ 70 հազար բառ: Բառացանկն ընդգրկում է գրաբարի, աշխարհաբարի (հատկապես արևմտահայերենի), մասամբ և բարբառների բառերը: 1912 թ. լույս տեսավ Սահակ Ամատունու «Հայոց բառ ու բանը», 1913 թվականին՝ Հ. Աճառյանի «Դավառական բառարանը» (շուրջ 30 հազար բառահոգվածով), 1922 թվականին՝ Հ. Զաղմագճյանի «Ընդարձակ բառարան անգլիերեն-հայերեն»-ը (Բոստոնում):

Հայ բառարանագրությունն իր ծաղկումն ապրեց հեղափոխությունից հետո. այն ծավալվեց գրեթե բոլոր ուղղություններով, ստեղծվեցին բացատրական, թարգմանական, ուղղագրական, ստուգաբանական, հոմանիշային, դարձվածաբանական նոր բառարաններ, տերմինաբաններ: Դրանցից են, օրինակ, ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտի հրատարակած «Ռուս-հայերեն բառարանը» (քառահատոր, 1954—1958), «Ժամանակակից հայերենի բացատրական բառարանը» (քառահատոր, 1969—1980), Հ. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանը» (հ. 1—7, 1926—1935. նոր հրատարակությունը՝ հ. 1—4, 1971—1979), «Հայոց անձնանունների բառարանը» (հ. 1—5, 1942—1962), Ս. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանը» (հ. 1—4, 1944—1945), է. Բ. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանը» (1976), Հ. Թարսեղյանի «Հայերեն ուղղագրական-ուղղախոսական, տերմինաբանական բառարանը» (1973), Ա. Սուքիասյանի «Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարանը» (1967), Ա. Սուքիասյանի և Ս. Գալստյանի «Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարանը» (1975) ևն: 1974 թվականից հաջորդաբար սկսել են լույս տեսնել «Հայկական սովետական հանրագիտարանի» հատորները (առայժմ՝ տասներկու):

Ժամանակակից բառարանագրությունը հենվում է բառի գիտական քննության վրա: Բացատրական բառարանները միտում են լիակատարության՝ ընդգրկելու գործածության մեջ գտնվող բոլոր բառերը: Նրանցում բառահոգվածները պարունակում են բազմակիցմանի տեղեկություններ՝ տվյալներ բառի մասին: Այժմ բառարանագրությունը սովորելով լեզվաբանների մենաշնորհը չէ. նրանով զբաղվում են տարբեր մասնագիտությունների տեր մարդիկ, մանավանդ տերմինաշինությամբ զբաղվողները:

Գրկն. Զահուկյան Գ. Բ. և այլք, Հայոց լեզու, I Մ., Ա պրակ. Ե., 1980, էջեր 187—472, 512—524, Ամալյան Հ. Մ., Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձանները, հ. 1—2, Ե., 1966—1971, Բառաբանագրության և բառագիտության հարցեր (Ժողովածու), Ե., 1972, Գասպարյան Գ. Հ., Հայ բառարանագրության պատմություն, Ե., 1968, Նղիազարյան է. Ռ., Մեքենական բառարանների կառուցման որոշ հարցեր («Լեզվի և ոճի հարցեր», №6, 1982), Ա. Առուխյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, Ե., 1982:

ԲԱՌՈՒՅԹ || лексема, բառի ձևախմբաբանական դրսևորումների ամբողջությունը, ընդհանրությունը: Բառը խոսքի մեջ հանդես է գալիս որոշակի հաղորդակցական, ճանաչողական, անվանողական և այլ դերով՝ արտահայտելով բառիմաստ (հասկացություն, վերաբերմունք, նմանակություն ևն): Ընդ որում այն դրսևորվում է ինքնին, իբրև խոսքի անկախ, ինքնուրույն տարր, կամ էլ՝ որպես քերականական կապակցության, նախադասության բաղադրիչ: Իր այդ ֆունկցիաներն արտահայտելու համար բառը կարող է մնալ անփոփոխ, կամ էլ՝ ենթարկվել քերականական (ձևաբանական) տարբերացումների: Զեափոխված (բառափոխական) տարբերակները համակարգայնանում են հարացուցային շարքերով: Շարքի յուրաքանչյուր անդամ կոչվում է բառածև (словоформа) կամ ֆեռականական ձև (грамматическая форма): Բառածև է համարվում նաև բառի այն արտահայտությունը, որը ձևակազմական հարացուցային շարք չի մտնում (օր.՝ հարավային, առավոտյան): Եվ ահա հարացուցային ձևերի ամբողջությունը կամ ընդհանրությունը կոչվում է «բառույթ»: Սա, իհարկե, բառույթի համեմատաբար սեղմ բմ-

բընումն է. իբրև բառույթի ներկայացուցիչ սովորաբար նկատի է առնվում շարքի անդամներից՝ ենթաբառույթներից որևէ մեկը, ըստ էության առավել ֆունկցիավորվածն ու առավել գործածականը (ելակետայինը), ինչպես եզակի ուղղականը՝ գոյական բառույթի համար, անորոշ դերբայը՝ բայականի, դրական աստիճանը՝ ածական բառույթի համար։ Հարացուցային շարքով շներկայացող բառն էլ պայմանականորեն բառաձև է ու ինքնին՝ բառույթ, որովհետև նա էլ ինչ-որ չափով տարբեր գործառնությունների ամբողջություն է։ Այս նշանակում է, թե ձևաբանական բնութագրությամբ չի սպառվում բառույթի գաղափարը։ Ընդլայնված ըմբռնմամբ բառույթ էն համարվում նաև բազմիմաստությամբ իրացվող դրսևորումների ամբողջությունը, ընդհանրությունը, մանավանդ որ շարակարգային պլանում այդ բազմիմաստությունը վերացվում է։ Կան բառույթի այլ ըմբռնումներ ևս։

Կրկն. տե՛ս բառագիտություն բառահոգվածում։

ԲԱՐՐԱԹ|| диалект, լեզվի տերիտորիալ (տարածքային) տարբերակ. համաժողովրդական լեզվի ճյուղավորում, որը սաասարկում է հասարակության որոշակի հատվածի և տարածքանշյուր բարբառ ընդհանուր (գրական) լեզվի ու այլ տերիտորիալ տարբերակների հետ ունենում է ակնհայտ ընդհանրություններ, սակայն բնորոշը նրա համար հրնյունական, բառային, քերականական ու ոճաբանական այն յուրահատկություններն են, որոնք պայմանավորում են նրա ինքնությունը։ Եվ՝ սնի որ լեզվի բարբառային ճյուղավորումը կատարվում է ինչ-որ տարածքում, այդ պատճառով էլ գործածում են նաև տերիտորիալ բարբառ, տեղային բարբառ անվանումները։ Որոշ վերապահությամբ գործածվում են նաև՝ գավառական բարբառ, գավառաբարբառ, ժողովրդական բարբառ անվանումները։ Բարբառների գոյացումը և անկախ ինքնությունը զարգացումը հատկանշական են դեռևս ցեղային, էթնիկական լեզունների շրջանին, դրանք ակնհայտ կերպով դրսևորվում են նաև ֆեոդալական մասնատվածության պայմաններում։ Ազգային լեզուների զարգացումը տանում է դեպի բարբառների աստիճանական վերացում։

Որոշ լեզուներ ներկայանում են բարբառանյութերով, սրանք էլ իրենց հերթին՝ առանձին բարբառներով։ Խոշոր բարբառը կարող է ներկայանալ ենթաբարբառներով կամ խոսվածքներով (говор, наречие), սրանք էլ իրենց հերթին՝ ենթախոսվածքներով։ Կատարծրները թեև մայր բարբառի հետ ունենում են ընդհանրական գծեր, բայց տառերովում են նրանից ու միմյանցից այս կամ այն (հնչյունական, բառային, քերականական, ոճական) հատկանիշով։ Ոմանք առանձնացնում են նաև միջնյութային բարբառներ, ևր տվյալ բարբառը համատեղում է տառեր բարբառների կամ բարբառաճյուղերի գծեր (ինչպես, օրինակ, Բրիլիսիի, Արեշ-Հավարիքի բարբառները)։

Նախկինում հայ մատենագրության մեջ բարբառ ասելով հասկացել են լեզու, խոսք, խոսվածք, նույնիսկ ծայն, հնչյուն (հմմտ. երկրաբառ)։ Հայերենի բարբառների մասին եղած առաջին տեղեկությունները վերաբերում են 5-րդ դարին։ Հայերենագետների մի մասի կարծիքով հին հայերենը չի ունեցել բարբառային ուժեղ տարբերացում. բարբառների էական տարրերացումները վերաբերում են ետգրարարյան շրջանին։ Ըստ այլ տեսակետի՝ հայերենը բարբառներ ունեցել է նաև նախագրային շրջանում։ Իրանք արզեն միջինհայերենյան շրջանում որոշակիորեն ուրվագծված են։ Բավականաչափ շատ են նոր հայերենի բարբառները, դրանք հաշվվում են տասնյակներով (շուրջ վաթսույն բարբառ)։ Բարբառների զգալի մասը հանգամանորեն ուսումնասիրված է. մի շարք բարբառների մասին, սակայն, անհրաժեշտ տվյալներ չկան։ Պետք է նկատել նաև, որ բարբառագիտական շատ ուսումնասիրություններում բարբառների կառուցվածքային ոչ բոլոր հատկանիշներն են ցուցադրված։ Հայոց բարբառների մի մասը ալժմ էլ խոսվում է. որոշ բարբառների իոսոդական տարածքը նկատելիորեն նեղացել է, իսկ բազմաթիվ բարբառախոս տարածքներ ալժմ վերացված են։ Առավել շատ բարբառներ

Գ. ԽԱՆԴՋՅԱՆ
ՀԱՅ ՈՅ ԱՅԲՈՒԲԵՆԸ

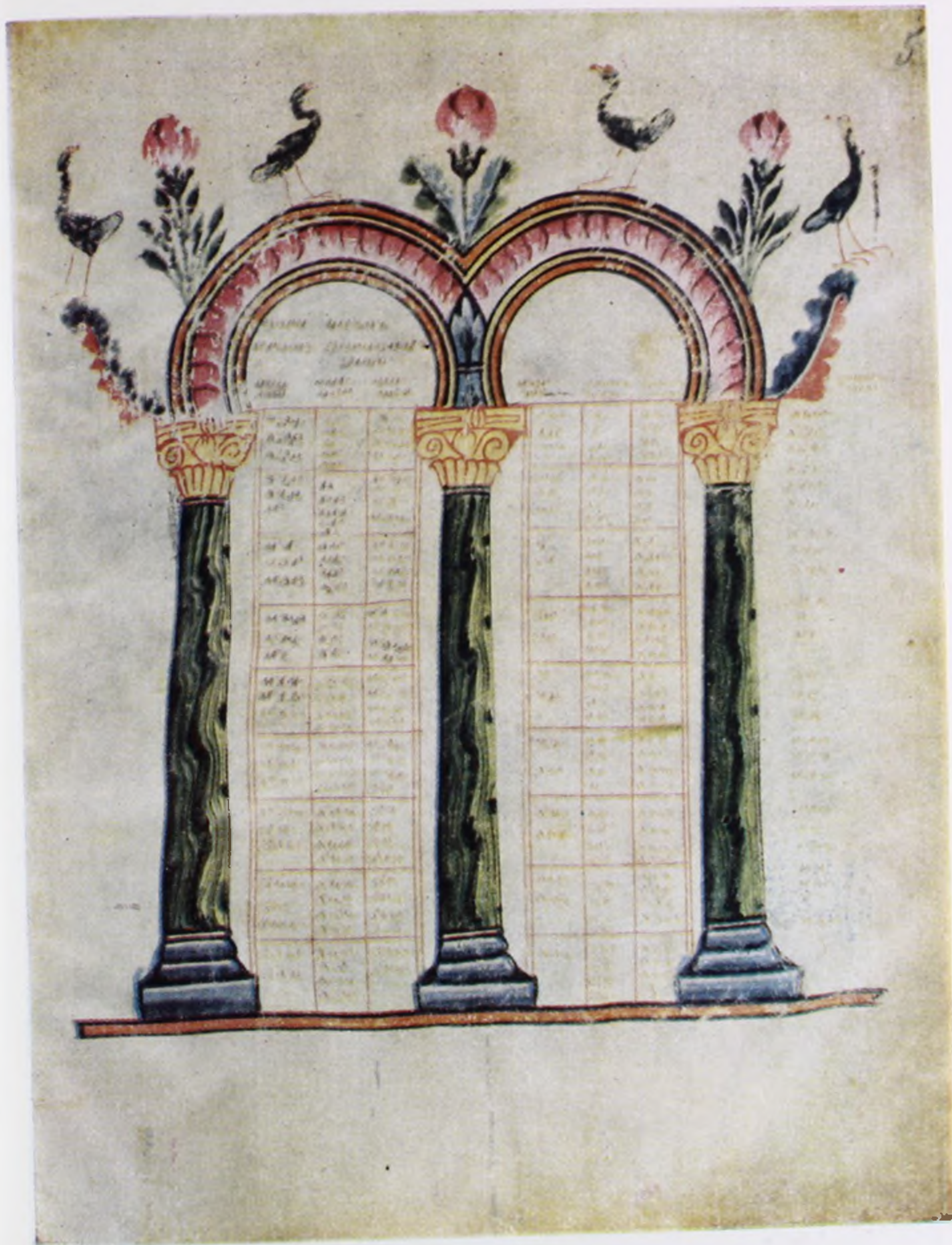
Գ. ԽԱՆԴՋՅԱՆ
ԱՐՄԵՆԻԱՆ ԱԼՓԱՅԻՏ
G. KHANGIAN
THE ARMENIAN ALPHABET

+ Ա իսկուս լիս Դորե
 ԱՆՉԻԲԸՈՌԻՄ
 ՅԱԽԱՐԵՅԻՆԱԵՐԱ
 ՏԻՆԿԱՐԳԵԼՈՂԱՄ
 ՄՈՒԴԻՆ ԱՄԱԽ
 ԲԱՅՆՆԱՄԵՆ Ե
 ԱՅԻՄԵՉ ՈՐՄԵՍ
 ԵԽԱՄՆԵՅԻ Ն
 ՄԵՉ ՈՐԻՍԱԾԻ Ա
 ՆԵԱԿԱՆԱՄԵԱՐ Ե
 ՍՊԱՍԱԽՈՐԵՂԵՆ

ԲԱՆԻՆ ԿԱՄԵՂԵԻ
 ԵԻՆՉՈՐԻՍԱՉԻ Ա
 ՆԵՉՆԵՏԵՐԹԵԱՆԵ
 ԲԱՄԵՆԱՅԵՃԱՄԻ
 ՏՈՒԴԵԱՄԲ ԿԱՐ
 ԳԱԿԵՆԵՐԵՉ ԲԱ
 ԶԻՌԵՆՈՒԹԻՂԵ ԻՉԻ
 ՃԱՆԻՑԵՄԵԱՆԻՑՆ
 ՈՐՈՅԱՃԱԿԵՄ Ե
 ՑԱՐՉՃԱՄԵՄՈՒԵ

Զ
 ԻԲ

Յամարարբառ, X դ.

Գրիգոր Նարեկացու «Ողբերգության մատյանի» սկզբնաէջը
(XII դ. ձեռագրից)

Բամաբարբառ՝ Եսայի Նշեցու դիմանկարով, XIV դ.

Մերուն Ծաղկողն ուսուցանելիս

կորստի են մատնված թուրքական իշխանությունների հայաջինջ քաղաքականության հետևանքով: Իրենց ավերիչ դործն են արել նաև զաղթի ու տարագրությունը, օտար բռնակալության հայաշաղկապ քաղաքականությունը: Շատ բարրատախտակներ արդեն հաղորդակցվում են գրական հայերենով: Բնորոշանից դուրս մղված բազմաթիվ բարրատախտակներ դեռևս պահում են իրենց մայրենին և՛ Սփյուռքում, և՛ ՀՍՍՀ-ում:

Հայ բարրատախտակությունը ճանաչում է բարրատների հետևյալ միասնությունները (ամբողջությունները)՝ շհաշված ենթաբարրատները և խոսվածքները. Աղուլիսի, Ակնի (Ակնա), Ամասիայի, Առտիայի, Արարկիրի, Արամոյի, Արարասյան, Արզվինի, Արեշ-Հավարիքի, Բեյլանի, Բուրդուրի, Գորիսի, Դզմարի, Դեաղինի, Եղեսիայի, Եվդոկիայի, Երզնկայի, Զեյթունի, Զմյուռնիայի, Թավրիզ-Մոզդոկի (Թավրիզ-Մոզդոկյան), Թրիփսի (Իֆրիսի), Խարբերդի, Խոտորչուրի, Կարնո (Կարինի), Կարճևանի, Կարավարերդի, Կեսարիայի, Կիլիկիայի, Կոդենի, Հաղրութի, Համշենի, Հաջրնի, Ղարաբաղի, Ղարաղաղի, Մալաթիայի, Մարաղայի, Մարաշի, Մեղրու, Մշո (Մուշի), Նիկոմեդիայի, Նոր Նախիջևանի, Նոր Զուղայի, Շամախի, Շապին-Գարահիսարի, Շատախի, Ողմի, Պոլսի, Ռոդոսթոյի, Սասունի, Սեբաստիայի, Սիրիայի կամ Սյուրիայի, Սվեդիայի, Վանի, Տիգրանակերտի, Տրապիզոնի, Ուրմիայի (Խոյի), Քաբուսիևի, Քեյվան-Շաղախի, Քեսաբի, Օրդուի (Օրտուի), Սակայն, ինչպես այլ բարրատներ, սրանք էլ շունեն որոշակիորեն սահմանագծված տերիտորիա: Այս իմաստով նշված անվանումները ինչ-որ չափով պայմանական են:

Հայերենի բարրատները այս կամ այն հատկանիշով ներկայացվում են տարբեր խմբերի մեջ: Այսպես, բոլոր Ա. Այտրեյանի աշխարհագրական՝ տերիտորիալ դասակարգման՝ ընդունվում են շորս խումբ (գավառական). ա) Վանը, Միջագետքը և հարակից որոշ վայրեր, բ) Կոստանդնուպոլիս—Փոքր Ասիա, գ) Արևմտյան Հաստան—Առախալ, դ) արևելյան գավառականներ. Աստրախան—Պարսկաստան (սիր ձգուի Ռուսաստանին մինչև Հնդկաստան), Աշխարհագրական սկզբունքը պաշտպանություն գտավ Ք. Պատկանյանի կողմից. նա տարբերակում էր արևելյան և արևմտյան բարրատներ՝ նշելով դրանց հատկանշական որոշ քերականական գծեր: Ըստ Հ. Աճառյանի ձևաբանական դասակարգման ընդունվում են Երեք խումբ՝ ում ճյուղ (ներկան կազմվում է ում, ամ, իմ տարբերով, Երևանի, Բրիլիսի, Ղարաբաղի, Շամախու, Աստրախանի, Զուղայի, Աղուլիսի բարրատները), կր ճյուղ (ներկան կազմվում է կր, կու, զր, զա, զի, զօ, զու տարբերով. Կարինի, Մշո, Վանի, Տիգրանակերտի, Խարբերդ-Երզնկայի, Շապին-Գարահիսարի, Տոպիզոնի, Համշենի, Մալաթիայի, Կիլիկիայի, Սիրիայի, Արարկիրի, Ակնա, Սեբաստիայի, Եվդոկիայի, Զմյուռնիայի, Նիկոմեդիայի, Պոլսի, Ռոդոսթոյի, Ղրիմի, Ավստրո-Հունգարիայի բարրատները), ել ճյուղ (ներկայի կազմությանը մասնակցում են ել, իլ, ալ վերջավորությամբ դերբայներ)՝ Մարաղայի, Խոյի, Արզվինի բարրատները: Հետադաշում Ա. Ղարիբյանը վերջինս անվանել է լ ճյուղ և ավելացրել շորրորդը՝ ս ճյուղը այն հիմունքով, որ անկատար դերբայում առկա է ս տարրը: Այս ճյուղի մեջ մտան Արզվինի, Շամախի, Կարճևանի, Մեղրու, Հաղրութի, Ուրմիայի բարրատները: Կա միաժամանակ կր ճյուղի մեջ փորձեց գանազանել հա, կա և զբարաբակերպ ենթաճյուղեր:

Կա նաև բարրատների հնչյունաբանական դասակարգում: Այսպես՝ Ա. Ղարիբյանը հայ բարրատների դասակարգման փորձ կատարեց նաև այդ սկզբունքով: Հիմք ընդունելով զբարարի վիճակը (ձայնեղ պայթականների ու հպաշփականների եռաշարքայնությունը)՝ նա գանազանեց հետևյալ խմբերը. ա) առաջին տեղաշարժ ունեցողներ (զբարարի ձայնեղների դիմաց՝ խուլներ. բ, գ, դ, ձ, ջ > պ, կ, տ, ծ, ճ), բ) երկրորդ տեղաշարժ ունեցողներ (ձայնեղ > շնչեղ ձայնեղ, խուլ > ձայնեղ. բ, գ, դ, ձ, ջ > բհ, գհ, դհ, ճհ, ջհ և պ, կ, տ, ծ, ճ > բ, գ, դ, ձ, ջ), գ) տեղաշարժ-տեղափոխություն ունեցողներ (ձայնեղ > խուլ և խուլ > ձայնեղ. բ, գ, դ, ձ, ջ > պ, կ, տ, ծ, ճ), դ) զբարաբակերպ

(*Լոռաշարք՝ ձայնեղ—խուլ—շնչեղ խուլ*)։ Սրանցից առաջինը շունի ենթախմբեր, «Լր-
կաստիճան» ձայնեղագուրկ է. առկա են միայն խուլեր և շնչեղ խուլեր (Աստրախան,
Ղարաբաղ, Հադրութ, Շամախի, Շաղախ, Մարաղա, Ուրմիա, Վան, Մոկս)։ Ենթախմբեր
չունի նաև շորորոգ խումբը (*Թրիխսի, Մեղրի, Արզվին, Կարճևան*)։ Երկրորդի ենթա-
խմբերն են՝ ա) «Լրկաստիճան» խլազուրկ ունեցողներ (սլ, կ, տ, ծ, և >բ, գ, դ, ձ, ջ),
երկշարք համակարգով՝ ձայնեղ—շնչեղ խուլ (*Պուխ, Եվդոկիա, Ամասիա, Նոր Նախի-
ջևան, Տրապիզոն և այլն*), բ) «Լուստիճան» խլազուրկ ունեցողներ՝ սլ, կ, տ, ծ, և >բ,
գ, դ, ձ, ջ և բ, գ, դ, ձ, ջ >բ^հ, գ^հ, դ^հ, ձ^հ, ջ^հ, Լոռաշարք համակարգով՝ շնչեղ ձայ-
նեղ—պարզ ձայնեղ—շնչեղ խուլ (Ակն, Արաբկիր, Համշեն, Հաջրն, Շտսլին-Գարահի-
սար, Խարբերդ—Երզնկա, Սուլաճա), գ) «Բուստիճան» ունեցողներ՝ շնչեղ ձայնեղ—
պարզ ձայնեղ—պարզ խուլ—շնչեղ խուլ (Կարին, Մուշ, Երևան, Նոր Զուղա ևն)։ Եր-
րորդի ենթախմբերն են՝ ա) «Լրկաստիճան» խլազուրկ ունեցողներ՝ բ, գ, դ, ձ, ջ >փ,
ֆ, ք, ց, շ և սլ, կ, տ, ծ, և >բ, գ, դ, ձ, ջ, երկշարք համակարգով՝ ձայնեղ—շնչեղ խուլ
(Մալաթիա, Նիկոմեդիա, Ռոդոսթո, Տիգրանակերտ), բ) միջին հայերենին հետևողներ՝
բ, գ, դ, ձ, ջ $\geq$ սլ, կ, տ, ծ, և, Լոռաշարք համակարգով՝ ձայնեղ—խուլ—շնչեղ խուլ (Մա-
րաշ, Զեյթունի տարածքներից մեկը)։

է. Աղայանը իր «Մեղրու բարբառ» սոցիալառարկային մեջ առաջարկեց նոր խմբավո-
րում՝ դերբայական կազմությամբ ներկա ունեցողներ և զբաղաբանություն—մասնակազմու-
ներկա ունեցողներ։ Սրանք ներկայացվում են իրենց ենթաճյուղերով Գ. Բ. Ջահուկյանը
զուգահեռական—վիճակագրական սկզբունքի կիրառումով (բարբառախոս վայրերի հրա-
տակ ընտրություն, բազմահատկանիշ դիտարկումներ ևն) նոր ձևով ներկայացրեց բար-
բառների փոխհարաբերության բարդ պատկերը։ Նա իր դասակարգումը կոչեց բազմա-
հատկանիշ վիճակագրական։ Գ. Բ. Ջահուկյանը իր դիտարկումների համար ընտրել է
շուրջ 120 բարբառախոս վայր, դասակարգման համար քննությունը կատարել է բազմա-
հատկանիշ սկզբունքով՝ ընտրելով բարբառային 100 հատկանիշ։ Ըստ այդմ հայերենի
բարբառները դասդասվում են Երկու՝ աբեմտյան և աբեմտյան խմբակցությունների մեջ։
Յուրաքանչյուր խմբակցության մեջ առանձնացված են բարբառախմբերն ու միջբարբա-
ռախմբերը, ապա և բարբառներն ու միջբարբառները։ Այսպես, աբեմտյան խմբակցու-
թյան մեջ մտնում են՝ ա) Անտիոֆի կամ ծայր հարավ—աբեմտյան բարբառախումբը
(Բեսար-Սվեդիալի, Բեյլանի բարբառները), բ) Կիլիկիայի կամ հարավ—աբեմտյան
միջբարբառախումբը (Հաջրնի, Մարաշ-Զեյթունի բարբառները), գ) Փոֆր-Ասիսլի կամ
աբեմտյան բարբառախումբը (Կարինի, Սերաստիսլի, Մարզվան-Ամասիայի, Ղրիմ-Նոր
Նախիջևանի, Կյուրիների, Մալաթիայի, Կեսարիայի, Խարբերդ-Երզնկայի, Ասլանբեկի, Ակնի,
Արաբկիրի բարբառներ, Շապին-Գարահիսարի, Եվդոկիայի, Պուխի, Սիվրիհիսարի, Սյույոգի
միջբարբառները), դ) Համշենի կամ հյուսիս—աբեմտյան միջբարբառախումբը (Համշենի,
Եզնիսի բարբառները), ե) Ադղեալի (Տրանսիլվանիայի) կամ ծայր հյուսիս—աբե-
մտյան միջբարբառախումբը (Ադղեալի բարբառ), զ) Մուշ-Տիգրանակերտի կամ հա-
րավ—կենտրոնական բարբառախումբը (Մուշի, Տալվորիկ-Մոտկանի, Մասունի, Տիգրա-
նակերտի բարբառներ), է) Վանի կամ հարավային միջբարբառախումբը (Վաժի, Դիս-
դինի բարբառներ), աբեմտյան խմբակցության մեջ մտնում են՝ ա) Խոյ-Մարաղայի կամ
հարավ—աբեմտյան բարբառախումբը (Խոյ-Մարաղայի բարբառ), բ) Արարատյան կամ
հյուսիս—աբեմտյան բարբառախումբը (Երևանի՝ Արարատյան, Զուղայի, Բայազետի, Աստ-
րախանի, Արզվին-Թրիխսիի բարբառները), գ) Ղարաբաղ-Շամախիի կամ ծայր հյուսիս—
աբեմտյան միջբարբառախումբ (Մեհտիշենի, Ղարաբաղի, Կոզենի, Հավարիկի, Շամա-
խիի, Թուրգուրի բարբառներ, Ղազախ-Կիրովաբադի միջբարբառ), դ) Ազուլիս-Մեղրիի
կամ աբեմտյան բարբառախումբը (Ազուլիսի, Մեղրու բարբառներ)։ Դասակարգման մեջ
նշվում են նաև խոսվածքային կամ ենթաբարբառային տարածքները։

Գրկն. տե՛ս բարբառագիտություն բառահոգվածում։

ԲԱՐՐԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ|| ДИАЛЕКТОЛОГИЯ, լեզվաբանական գիտակարգ, ուսումնասիրում է լեզվի տերիտորիալ տարբերակները՝ բարրառոները, ենթաբարրառները, խոսվածքները։ Ներկայանում է առանձին գիտաճյուղերով՝ նկարագրական, սլատմական, համեմատական, վիճակագրական ևն։ Նկարագրական բաբրառագիտությունը (описательная диалектология) ղեկավարվում է նկարագրական լեզվաբանության սկզբունքներով, բարրառը դիտարկվում է տվյալ (համաժամանակյա) վիճակով։ Պատմական բաբրառագիտությունը (историческая диалектология) հենվում է բարբառային՝ գրավոր աղբյուրներով ավանդված տվյալների վրա։ Համեմատական բաբրառագիտությունը (сравнительная диалектология) կատարում է միջբարբառային համեմատական դիտարկումներ, կամ բարբառային նյութը քննում է ընդհանուր (գրական) լեզվի տվյալների համեմատությամբ։ Երեք գիտաճյուղերն էլ էական նյութ են տալիս ոչ միայն ընդհանուր լեզվաբանությանը, այլև հարակից որոշ գիտությունների (օրինակ, պատմագիտությանը, հնագիտությանը, ազգագրությանը, գրականության պատմությանը, ժողովրդական բանահյուսությանը, տվյալ լեզվի պատմությանը, լեզվի մեթոդիկային և այլն)։ Բարբառագիտական ուսումնասիրությունները գիտական տեսք ստացան 19-րդ դարի 2-րդ կեսից սկսած։ Ձևավորվեց նոր գիտաճյուղ՝ բաբրառագրությունը, որը հետամուտ եղավ բարբառային երևույթների, իրողությունների ժամանակագրական ու տարածական ընդգրկումների քննությանը և հող նախապատրաստեց լեզվաբանական աշխարհագրության հիմնադրման համար։

Վիճակագրական բաբրառագիտությունը (статистическая диалектология), ի տարբերություն լեզվաբանական աշխարհագրության (կամ բարբառագրության), որը բարբառային կենտրոնները և սահմանները որոշում է ըստ քարտեզի վրա անցկացրած գուգարանական գծերի խտության ու նոսրության աստիճանի, դիմում է աղյուսակների և բարբառային ընդհանրությունների ու տարբերությունների թվային նշանակմանը՝ համապատասխան վիճակագրական հաշվումներով։

Հայ բաբրառագիտությունը անցել է զարգացման տևական ուղի։ Առաջին բարբառագիտական դիտարկումները կապվում են Դ. Թրակացու քերականության թարգմանության հետ։ Մասնակի տեղեկություններ տալիս են դեռևս 5-րդ դարի որոշ պատմիչներ (Մ. Խորենացի, Կորյուն և այլք)։ Բայց ամենից որոշակի դիտարկումների հանդիպում ենք համեմատաբար ավելի ուշ շրջանում (Անանուն, Ստ. Սյունեցի, Գ. Մազիստրոս և այլք)։ 18-րդ դարի սկզբներին որոշակի նկատումներ արել է հուլանդացի հայագետ Գերման Յոհան Շրյոդերը («Արամեան լեզուին գանձ» գրքում Ամստերդամ, 1711)։ Հետագայում եղան այլ դիտարկումներ ևս, բայց բոլորն էլ մասնակի բնույթ էին կրում։ Համեմատաբար արժեքավոր գործ է Գ. Ախվերդյանի «Սայաթ-Նովա» գիրքը (1852, Մոսկվա), որի առաջարանը խիստ կարևոր է Թբիլիսիի բարբառի նկարագրության տեսանկյունից։ Ա. Այտընյանն իր քննական քերականության «Նախաշավիղում» կարևոր բաժին ունի նվիրված հայերենի բարբառներին՝ նրանց պատմությանը, տարածական բաշխվածությանը, կառուցվածքային առանձնահատկությունների բացահայտմանը և հարակից այլ հարցերի։ Հայ բարբառադիտությունը նկատելի առաջընթաց ապրեց շնորհիվ Բ. Պատկանյանի, Ս. Սարգսյանցի, Լ. Մսերյանցի, Ա. Տոմսոնի և հատկապես Հ. Աճառյանի ուսումնասիրությունների։ 1911 թվականին լույս տեսավ վերջինիս «Հայ բարբառագիտություն» արժեքավոր աշխատությունը (ընդգրկված են շուրջ երեսունմեկ բարբառների նյութեր)։ Նրա գրչին են պատկանում նաև մի շարք մենագրություններ՝ նվիրված հայերենի առանձին բարբառներին։ Բարբառագիտական ուսումնասիրություններով հանդես եկան նաև Ա. Ղարիբյանը, է. Աղայանը, Գ. Զահուկյանը, Հ. Մուրադյանը և այլ սովետահայ ու արտասահմանյան հայերենագետներ։

Գրկն. Անառյան Հ., Հայ բարբառագիտություն, Մոսկվա—Նոր Նախիջևան, 1911, Գրիգորյան Ա. Վ., Հայ բարբառագիտության դասընթաց, Ե., 1957, Ղա-
րիբյան Ա., Հայ բարբառագիտություն, Ե., 1953, Զահուկյան Գ. Բ., Հայ բարբա-
ռագիտության ներածություն, Ե., 1972:

ԲԱՐԲԱՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ||диалектография, բարբառագիտության ընդերքում ձևավորված
գիտակարգ, որն այժմ առավել հայտնի է լեզվաբանական ուշխարհագրություն (линг-
вистическая география) անունով: Նախապես սրա սկզբունքները մշակվեցին բարբա-
ռային նյութի քննության հետ կապված, երբ մանավանդ պարզ դարձավ, որ բարբառ-
ները չունեն որոշակիորեն, խստորեն սահմանագծված տերիտորիա, և նրանց իրողու-
թյունները հաճախ թափանցում են բարբառախոս այլ տարածքներ:

Այսպես պահանջ գոյացավ դիտարկելու բարբառային երևույթների տարածական
ընդգրկումները: Հաստատվեց այն գաղափարը, որ լեզվական փաստը (բառը) ունի ոչ
միայն իր պատմությունը, այլև իր աշխարհագրությունը: Հետագայում այդ սկզբունք-
ները տարածվեցին նաև մերձավոր լեզուների, մանավանդ հնդեվրոպական «բարբառ-
ների» ուսումնասիրության բնագավառի վրա: Բարբառագրության մեջ կարևոր տեղ է
գրավում բարբառագիտական—լեզվաբանական փառագեղանությունը (лингвистическое
картографирование), որի խնդիրն է կազմել բարբառագրական նյութը ցուցադրող
քարտեզներ: Յուրաքանչյուր բարբառագիտական փառագեղ (диалектологическая кар-
та) ցուցադրում է բարբառային (լեզվական) այս կամ այն երևույթի, իրողության,
տարածական ընդգրկումները՝ ուղիները, սահմանները, հաճախ նաև հնարավորություն է
տալիս փաստը դիտարկելու ժամանակագրական տեսանկյունով (պատմականորեն):
Քարտեզագրման նպատակով՝ ա) պետք է ունենալ որոշակի ծրագիր, ուշխատանքային
պլան, նպատակադրումների հստակ պատկերացմամբ, բ) բարբառային իրողություննե-
րը հավաքելիս պետք է դրանք դիտել իբրև համակարգի տարրեր և ոչ թե մեխանիկորեն
առնչվող միավորների հավաքածու, գ) պետք է ձեռքի տակ ունենալ գիտական տառա-
դարձական այբուբեն:

Քարտեզում կողմնորոշող տարրը գուգաբանությունն է (изобража), այն գիծը, որը
քարտեզի վրանշանակում է միևնույն երևույթի տարածական ընդգրկումը, ժամանակագրա-
կան կտրվածքը, այսինքն՝ բացահայտում տվյալ երևույթի արեալը (ареал) կամ տարա-
ծույթը: Զուգաբանությունները կարող են լինել հնչյունական, բառային, քերականական
են: Հնչյունական զուգաբանությունների նշանակման համար հաշվի են առնվում գրա-
կան լեզվի (հին, ժամանակակից) համեմատ եղած հնչյունական նույնություններն ու
տարբերությունները բարբառախոս վայրերում: Բառային դեպքում նկատի է առնվում,
թե տվյալ բառն ինչ իմաստներով է տարածված, կամ էլ միևնույն բառիմաստի համար
ինչ բառեր կան: Քերականական զուգաբանությունները սովորաբար պարզում են տվյալ
իմաստի համար եղած ձևերի, արտահայտության միջոցների տարածքը: Տարբեր լեզ-
վական իրողությունների զուգաբանությունները կարող են չհամընկնել, նույն ուղղու-
թյունը, տարածքը չունենալ, բայց կարող են նաև զուգահեռ ընթանալ, տարածքով մեր-
ձավոր լինել, նույնիսկ փունջ կազմել: Այս հանգամանքով էլ որոշվում են բարբառների
սահմանագծերը:

Քարտեզները որոշակի կարգով ամբողջացվում են մեկ ժողովածուի մեջ, որը կոչ-
վում է բարբառագիտական ատլաս (диалектологический атлас) կամ լեզվաբանական
ատլաս: Հայերենի բարբառների քարտեզագրումն ու համապատասխան ատլասի ստեղ-
ծումը հայերենագիտության կարևորագույն խնդիրներից են: Այս ուղղությամբ լուրջ աշխա-
տանքներ են կատարվում ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտում: Կազմված է համապատաս-
խան ծրագիր և կատարվում են քարտեզագրումներ: Արդեն հրապարակի վրա են առա-
ջին արդյունքները: Գիտականորեն մշակված, կազմված ատլասը կօգնի պարզելու հայ

ժողովրդի պատմության, ազգագրության, բանագիտության, տեքստարանության, գրական հայերենի կազմավորման և այլ բնագավառների հետ կապված շատ հարցեր:

Գրկն. Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, 1, Ե., 1982: Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիր, Ե., 1977: Բաղրամյան Լ., Դերսիմի բարբառային քարտեզը, Ե., 1960: Դավթյան Կ., Հոնային Ղարաբաղի բարբառային քարտեզը, Ե., 1966: Տե՛ս նաև բարբառագիտություն բառահոգվածի պրակտիկական ցանկը:

ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԲԱՌԱՐԱՆ||диалектологический (диалектный) словарь. Կոչվում է նաև գավառական բառացանկ (областной словарь). բառարանի տեսակ, որի բառացանկն ընդգրկում է ավելի լեզվի մեկ բարբառի, բարբառախմբի և կամ բոլոր բարբառների բառերը: Սովորաբար լինում է բացատրական տիպի: Բառարանագրվում են կամ զուտ գավառական բառերը, որոնք գրական լեզվում չեն հանդիպում, կամ էլ բարբառային բոլոր գործածական բառերը: Հաճախ բարբառագիտական ուսումնասիրություններին կից բերվում են բառացանկեր՝ բացատրություններով, երբեմն էլ գրական լեզվի համապատասխան բառերի, համարժեքների զուգադրումներով հանդերձ:

Հայ բարբառների բառամթերքի բառարանագրում կատարվել է դեռևս անցյալ դարում: Սակայն առավել աչքի ընկնող գործերը հրապարակ եկան մեր դարի առաջին կեսին: Դրանցից են՝

ա) Կ. Գաբիկյանի «Բառգիրք սերսուտահայ գավառալեզվի» աշխատությունը, որը գրվել է վաղուց, րայց լույս է տեսել միայն 1952 թվականին, Երուսաղեմում: Այն պարունակում է շուրջ 15 հազար գավառաբառ:

բ) Ս. Ամատունու «Հայոց բառ ու բանը» (Վաղարշապատ, 1912): Հեղինակը նայատակ է գրել դրավոր ու բանավոր աղբյուրներից հավաքել ու բառարանագրել ժողովրդի կյանքը, մշակույթը, կենցաղը արտահայտող բառերը, դարձվածքները, առածներն ու ասացվածքները: Այն պարունակում է մոտ 14 հազար բառ ու դարձվածաբանական միավոր: Հիմնականում ընդգրկված է Արարատյան տարածքը, թեև քիչ չեն այլ բարբառների վերաբերող նյութերը:

գ) Հ. Աճառյանի «Հայերեն գավառական բառարանը» (Մոսկվա, 1913), որը պարունակում է տարբեր բարբառների շուրջ 30 հազար բառ ու դարձվածաբանական միավոր: Բառահոգվածում գլխաբառը ներկայանում է հազեցված մեկնաբանություններով, նշվում է բառագործածության տարածքը, երբեմն՝ աղբյուրը, բերվում են բառի հոմանիշները, կրկնակները, արվում են ստուգաբանական, պատմական, բառակազմական նկատումներ և այլն:

դ) ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտը հրատարակության է պատրաստում հեղինակային կոլեկտիվի կազմած «Հայերեն գավառական բառարանը» (փորձնական պրակտ լույս է տեսել 1975 թվականին): Այն ընդգրկում է 19—20-րդ դարերի բարբառային բառամթերքը: Բառահոգվածում գլխաբառի դիմաց նշվում են բարբառային պատկանելությունը, գործածության ոճական ոլորտը, այս կամ այն բառաչերտին պատկանելը, բերվում է դարձվածաբանությունը, տրվում է բացատրությունը (առանց բերականական նշումների), տառադարձությունը (ուղղագրությունը) հիմնականում՝ գրական լեզվի գրությունով:

ԲԱՐԴ ՀԱՄԱԴԱՍԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ||сложносочиненное предложение. բարդ նախադասության տեսակ. կազմված է համադասությամբ հարաբերակցող մեկից ավելի բաղադրիչ նախադասություններից: Ի տարբերություն բարդ ստորադասական նախադասությունների՝ այստեղ բաղադրիչ նախադասությունների փոխհարաբերության բնույթը համադասական է. հնչերանգային կադապարն էլ հարմարեցված է համադասական կապին: Կապակցության հիմնական բերականական միջոցներն են համադասական շաղ-

Հասկերը և շարահարությունը: Եթե առկա են շաղկապներ, ապա դրանք գրավոր խոս-
քում սկզբից ունենում են ստորակետ, բացի և, ու շաղկապներից, որոնք ստորակետ
ունեն. էրր ենթական հաջորդող համադաս նախադասություն մեջ փոխվում է (այս կա-
նոնը պորժում է որոշ սահմանափակումով): Եթե կապակցությունը գողվածով չէ (շա-
րահարությամբ է), ստորակետը միշտ առկա է. «Փոթորիկն անցավ, և անձրևը դադա-
րեց», «Փոթորիկն անցավ, անձրևը դադարեց». հմտ. «Փոթորիկն անցավ, բայց անձրևը
չդադարեց»:

Բաղադրիչները, որոնք կոչվում են համադաս նախադասություններ, միմյանց
եկատմամբ ունենում են տարբեր հարաբերություններ՝ միասլորական, ներհակական
կամ հակադրական, տրոհական, մեկնական, հսկայական կամ հաշվեկան: Միավո-
րական հարաբերությունը բովանդակության պլանում դրսևորվում է համասեռ մտքերի
կապակցությամբ, արտահայտության պլանում՝ միավորիչ շաղկապներով կամ շարա-
հարությամբ. «Ելեկտրական հոսանքն անջատվեց, և էկրանի պատկերներն անհետա-
ցան». «Ելեկտրական հոսանքն անջատվեց, էկրանի պատկերներն անհետացան»:
Ներհակական կամ հակադրական հարաբերությունը իրացվում է հակադիր, ներհակ
մտքերի կապակցությամբ և արտահայտվում է ներհակական շաղկապներով, մասամբ
և շարահարությամբ. «Մենք չընկոն կազմակերպեցինք դպրոցում, իսկ հարևան դպրոցի
աշակերտները՝ ակումբում»: Տրոհական հարաբերությունն այն է, երբ բաղադրիչ նա-
խադասությունների արտահայտած մտքերից մեկն է իրական կամ հնարավոր դիտվում,
մեկը բացառում է մյուսին. «Կամ դու ներողություն կիշորես, կամ նա կջանա ջեղ որևէ
կերպ սպառնա»: «Արդյոք, նրանք վերադարձան, թե՞ քամին է աղմկում դարպասի
մոտ»: Մեկնական հարաբերությամբ կապված բաղադրիչ նախադասություններից վեր-
ջագույնը պարզաբանում, բացահայտում է նախորդի բովանդակությունը, մեկնաբանում
կամ ճշտում նրա միտքը: Դրա համար գործադրվում են մեկնական շաղկապներ. «Դրա-
նից հետո ևս նրանց այլևս միասին չտեսա, այսինքն՝ նրանք արդեն բարեկամներ չէին»:
Հսկայական հարաբերությունը բնորոշ է նրանով, որ հաջորդող բաղադրիչ նախադա-
սությունը համասեռ բնույթ չունի նախորդի հետ, նրան զուգահեռ ու մեկնական նշանա-
կություն ունի, հավելյալ միտք է պարունակում. «Դու նրա մոտ ձեռք կրերես աշխու-
տանքի մեծ կույտուրա, իսկ, ինչպես գիտես, ևս այդ կողմին առաջնություն ևս տալիս»:

Կարող է լինել նաև այնպիսի բարդ համադասական նախադասություն, որի մեջ հա-
մատեղեն տարբեր իմաստային հարաբերություններ. «Արդեն բավական ուշ էր, և մենք
ուզում էինք տեղ գնալ, բայց կինս դանդաղում էր»:

Գրկն. տե՛ս նախադասություն բառահոգվածում:

ԲԱՐԴ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ||сложное предложение, մեկից ավելի ստորոգումների
ունեցող նախադասությունը, որը ամբողջացած է նաև հնչերանգով. սովորաբար կազմ-
ված է լինում երկու կամ ավելի բաղադրիչ, իրար հետ քերականորեն հարա-
բերակցված, նախադասություններից: Քերականական առնչակցությունները դրանց մի-
ջև դրսևորվում են համադասությամբ կամ ստորադասությամբ, համադասական կամ
ստորադասական հարաբերություններով: Երկու ախի հարաբերություններում էլ բաղա-
դրիչ նախադասությունների փոխադարձ կապն առկա է: Հնչերանգային կաղապարով
չեն նույնանում: Կապակցությունը դրսևորում է շաղկապներով, շաղկապական բառերով,
հնչերանգով, եղանակածամանակային ձևերի հարաբերակցությամբ, շարադասությամբ և
այլ միջոցներով: Ընդ որում համադասական հարաբերությունը արտահայտվում է հա-
մադասական շաղկապներով, ստորադասականը՝ ստորադասական շաղկապներով ու հա-
րաբերական բառերով: Ըստ այդմ էլ բարդ նախադասության բաղադրիչ նախադասու-
թյունների կապակցությունը լինում է շաղկապալուր (համապատասխանաբար՝ շաղկա-

պալո՞ւ քաղ նախադասությունը || сложное предложение) և տնշողկապ (համապատասխանաբար՝ անշողկապ քաղ նախադասություն || бессоюзное сложное предложение): Շաղկապափորը կոչվում է նաև զուլվանով կապակցություն. անշողկապը՝ շաղկապակցություն: Համառ. «Մենք հաղթեցինք, որովհետև արդարացի էինք»։ «Այդ երեկո մայրը շարժվեց քնելու. սպասում էր որդուն»։ Քարդ նախադասության բաղադրիչների միջև եղած շարահյուսական դադարը արտահայտվում է կետադրական նշանով (ստորակետով, միջակետով, բութով ևն):

Ոմանք նշված տարբերակները բնութագրում են իրյի շեղումն, քերականական, ոչ բովանդակային: Լեզվաբանների մի մասը շարահյուսական կապակցության ղեկավարում համադասության ու ստորադասության հարցը խստորեն չի դնում՝ այդ կապակցությունը դիտելով ոչ քերականական: Համենայն դեպս էան դեպքեր, երբ զովար է լինում հստակ սահմանափակում անցկացնել այդ երկու կառույցների միջև, մանավանդ երբ նշված հարաբերակցությունը որոշակի քերականական-բառական միջոցներով արտահայտված չէ:

Հետ բաղադրիչների միջև զրահորվող շարահյուսական հարաբերության բնույթի և բոտ կապակցության բառական միջոցների դանազանում են՝ բաղ նամադասական նախադասություն և բաղ ստորադասական նախադասություն (տե՛ս առանձին բառահոգվածներով):

Կերկն. տե՛ս նախադասություն բառահոգվածում:

ԲԱՐԴ ՍՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ || сложноподчиненное предложение, բարդ նախադասության տեսակ. կազմվում է ստորադասական կապի հիմքի վրա. բաղադրիչ նախադասություններից մեկը կախյալ հարաբերության մեջ է մյուսի հանդեպ: Ի տարբերություն բարդ համադասական նախադասության՝ այստեղ առկա են գերադաս և ստորադաս բաղադրիչներ: Այն բաղադրիչը, որը թելադրում է կախումը, կոչվում է զերահաս նախադասություն: Այն բաղադրիչը, որը իրացնում է կախյալ հարաբերությունը գերադասի հանդեպ, կոչվում է ստորադաս նախադասություն: Երբ դերադաս նախադասությունը կախյալ հարաբերության մեջ չէ այլ՝ որևէ դերադասի նկատմամբ, կոչվում է զլխավոր նախադասություն. օր.՝ «Այս տաբի ամառանոց շեմ վնայու, որովհետեւ քաղաքում գործ ունեմ»։ Գերադաս նախադասության ղերում կարող է հանդես գալ նաև երկրորդական նախադասությունը, երբ նրա որևէ անդամ արտահայտված (փոխարինված) է այլ երկրորդական նախադասությամբ. օր.՝ «Իմ ճանապարհորդությունը երկար կտևի, որովհետև լինելու եմ նաև այն վայրերում, ուր անց եմ կացրել բանակային ծառայությունս»։ Ոմանք սակայն «դերադաս նախադասություն» ասելով հասկանում են սոսկ զլխավոր նախադասությունը:

Երկրորդական նախադասությունը զլխավորի հետ կապվում է ղողվածով՝ ստորադասական շաղկապներով. հարաբերական բառերով և կամ շարահարությամբ. օր.՝ «Քամին տապալեց այն բնկուղենին, ուր մեր այդու ամենաբարձր ծառն է», «Մենք այդ խաղը չենք կարող դիտել, որովհետև գնալու ենք քաղաքից դուրս՝ ամառանոց»։ «Ես չեմ թողնի՝ դու կորչես»։ Շաղկապները, հարաբերական բառերը և կապակցական մյուս միջոցները հնարավորություն են տալիս արտահայտելու բարդ ստորադասական նախադասության բաղադրիչների (զլխավոր և երկրորդական նախադասությունների) միջև եղած իմաստային այլևայլ հարաբերություններ: Շաղկապները ստեղծում են քերականական կապ երկրորդական ու զլխավոր նախադասությունների միջև, ունեն միայն կապակցական այս դերը և երկրորդական նախադասության կազմում նրանք ինքնուրույն անդամի պաշտոն չեն վարում: Իսկ հարաբերական բառերը՝ ա) ունեն շաղկապների կապակցական դերը, բ) երկրորդական նախադասության կազմում վարում են ինքնուրույն անդամի պաշտոն, գ) իմաստային, կապակցական հարաբերության մեջ են զլխավոր նախադասության կազմում եղած հարաբերյալների հետ, դ) կարող են հանդես գալ հոլովված և

Հագնակի ձևերով. այսպես՝ «այն դիտողությունները, որոնք...», «այն ընկերոջը, որը...», «կհետևեն նրան, ով...» ևն: Սովորական շարադասությամբ կապակցական այս տարբերը դրվում են երկրորդական նախադասության սկզբում, թեև դա պարտադրական չէ: Ինչ մնում է հարաբերյալներին, ապա սրանք՝ ա) հիմնականում ցուցական դերանուններ են, որոնք դրսևորվում են ինքնին կամ կապական հոլովառությամբ, բ) ձևականորեն վարում են նախադասության անդամի պաշտոն, գ) երկրորդական նախադասության մեջ կարող են ունենալ համապատասխան հարաբերական, դ) ազդանշում են երկրորդական նախադասության անհրաժեշտությունն ու առկայությունը՝ նրա ու զերադասի կապը դարձնելով որոշակի, ե) սովորաբար կրում են նախադասության իմաստային (տրամաբանական) շեշտը:

Երկրորդական նախադասությունը կատարում է գլխավոր (զերադաս) նախադասության նյութականորեն շարտահայտված անդամի դեր, կամ էլ բացահայտում ձևականորեն դերանունով արտահայտված անդամի իմաստը: Նայած թե ո՞ր անդամի պաշտոնն է վարում, նախադասությունը տրվում է այդ անդամի անունը՝ ենթակա, երկրորդական, ստորոգելիական, երկրորդական, սուբյեկտիվական, հոգնակ, երկրորդական, հատկացուցիչ, երկրորդական, բացահայտիչ, երկրորդական, խնդիր, երկրորդական, պարագա, երկրորդական նախադասություններ:

Կելն. տե՛ս նախադասություն բառահոգվածում:

ԲԱՐԻԱՄԱՆՅԱՆՈՒՄ. բառակազմական հղանակ, երբ բարդացման ու ածանցման համակցությամբ բառեր են կազմվում: Այս եղանակով ստեղծված միավորները կոչվում են բարդացմանցավոր կամ բարդացմանց բառեր, սրինակ՝ ստեղծագործություն, ջերմամիջուկային, երկրագործական, աստղագիտություն, բանասիրական, դիտատեսիլական, մասնագիտություն:

Կոչանում են ածանցումով՝

ա) Համադրական բարդություններից. ընդ որում՝ իսկական բարդություններից. զրադարան > զրադարանային, բանջարաբույծ > բանջարաբուծական, վիճակագիր > վիճակագրական:

բ) Շարահյուսական՝ ազատ բառակապակցություններից, նաև նախադասությունից (ստորոգելիական բառակապակցության սերսաճումով). Երբ և ից > երբևիցե, տեր ողորմյա > տերողորմյա (վերջինս կարելի է դիտել նաև իբրև անածանց բարդություն), բայական կապակցություններից՝ ճրագվառոց, կուժկուտուկ, երեսսբիշ, մասնաճում, ավանանում ևն:

գ) Իբրև զրաբարյան նախդրավոր կադասարների և դրանցով կազմված միավորների ժառանգորդություն, որի հետևողությամբ այժմ էլ ստեղծվում են նոր բարդացմանցավորներ: Այսպիսի ածանցող հիմքերը ներկայանում են իբրև առ, գ, ընդ, ըստ, ի, ց նախդիրներով բարդացված միավորներ, ինչպես՝ առկայություն, առնթերություն, առնմանություն, առօրյա, առճակասում, օրըստօրե, դանցանք, ընդդիմություն, անընդհատ, ընդերկրյա, ընդունակ, ըստամենայնի, ինքնըստինքյան, իհարկե, իմիջիպայոց, առաքել, առանձնանալ:

դ) Հարադրական՝ վերլուծական բարդություններից (հիմնականում բայական հարադրություններից). իրարանցում (< իրար անցնել), աստիճանացում (< աստիճանադարձ), հստակառություն (< հստակ առնել), մեջբերում (< մեջ բերել), ակնածում (< ակն ածել), վերածում (< վեր ածել), վերլուծում (< վեր լուծել), վերծիմնություն (< վերծիմնդիր լինել), բեռնում (< թե ածել):

ե) Անկախ գործածություն չունեցող բաղադրյալ՝ բարդ հիմքերից. օր.՝ բարձրարտ, խորխորատ, դողդողալ, միջերկրական, այլալուծ, միջբուհական, արարիչ, արծարծում, չախչախում, կեսդարյա, կիրականօրյա, շարաթօրյակ, երկամյա, եռամսյակ, երկսրյա:

Արանք, իհարկե, փոխակերպելի են որոշակի շարահյուսական բառակապակցությունների:
զ) Ածանցավորների բարդացումով. Լեհսունմեկ, Լեհսունվեյ, գրչակոր:
է) Բառակապակցական հարադրություններից, փոխառական (<Փոքր Ասիա), մե-
ծավորաբանական (<Մերծավոր արեւելք), միջինասիական (<Միջին Ասիա), սպիտակ-
գվաղղիական (<սպիտակ գվաղղիա), մանրբուրժուական (<մանր բուրժուա):

Իսկն. տե՛ս բառակազմություն բառահոգւածում:

ԲԱՐԴԱՅՈՒՄ կամ ԲԱՌԱՐԱՐԻԱՅՈՒՄ՝ ԲԱՌԱՐԱՐԻՈՒՄ || словосложение, բառակազ-
մության եղանակ, երբ ստեղծվում է բարդ բառ, բարդություն՝ որոշակի տարրերի, բա-
ղադրիչների համակցումով, միացումով կամ դրանց հարադրությամբ: Իրեն բաղադրու-
թյուն, բարդությունը արդյունք է լեզվի մեջ մասի (մտածողության) ընդհանրացնող ու
վերացարկող աշխատանքի, գոյանում է նոր հասկացություններ արտահայտելու, եղած
բառիմաստների հիմքի վրա նորերը ստեղծելու, դրա հետ կապված՝ բառակապակցու-
թյունները կայունացնելու անհրաժեշտությունից:

Բարդացումը իրացվում է հետևյալ կաղապարներով.

ա) Հիմնական ձևայինների՝ արմատների, ընդ որում և արմատական բառերի բա-
ղադրումով՝ միակցումով, միավորումով. օր.՝ Բարտաշ, չրվեմ, չրկիր, հացքուխ, վերամ-
բարձ, ծովափ, ծովեզր:

բ) Հարադրումով, հիմնականում շարահյուսական ազատ կապակցության կայունա-
ցումով՝ բառայնացումով. առաջ գնալ, գուրս ընկնել, գնալ-գալ, հինգ-վեց, մեռնել-
պրծնել, պար գալ, այդ թվում՝ կրկնությամբ (մեկ-մեկ, տեսակ-տեսակ, առո՛ւ-փառո՛ւ):

գ) Բաղադրությունների մի մասի գեպրում բաղադրվող միավորների՝ բաղադրիչնե-
րի միջև կապակցական որևէ տարրի (նախդիր, շաղկապ, հոդակապ) էներմունքով,
ինչպես՝ դեմ առ դեմ, առ ու ծախ, վիմագիր, բառատեսակ, Բարաշատ:

Բարդացման այս կաղապարներում բաղադրիչը՝ ա) կարող է արտահայտվել տար-
րեր խոսքի մասերով, բ) ներկայանալ հնչյունափոխված կամ անհնչյունափոխ (չհնչյու-
նափոխված) տարրերակներով, գ) լինել անկախաբար չգործածվող հիմնական ձևային,
արմատական բառ կամ բառահիմք, մեծ մասամբ երբեմնի քերականական ձև, բայաբ-
մատ, բայահիմք. օր.՝ այսուհետև, այնուհետև, ուրվհետև ևն, դ) լինել հրկանդամ կամ
բազմանդամ:

Բարդության մեջ մասնիկ բաղադրիչը կամ արմատական բառը իմաստաբանորեն
ինչ-որ տեղաշարժ է կատարում. նրա ազատ իմաստը վերածվում է կախյալ իմաստի.
հիմտ. ջուր և ջրաման, դուրս և գուրս գալ, արագ և արագ-արագ: Երբեմն սեղի է ունե-
նում իմաստի հեռացում, անհամապատասխանություն, օր.՝ ջերմաչափ, լրագիր: Այլ
կերպ՝ բարդության իմաստը բաղադրիչների իմաստների սոսկ մեխանիկական դումա-
րը չէ:

Վերը կատարված նկատումներից երևում է, որ բարդացումը իրացվում է նաև ոչ
արմատ-բառ բաղադրիչով, ինչպես՝ անկախաբար չգործածվող (կամ էլ գործածվող)
հիմքով, մեծ մասամբ բայահիմքով, որը կարող է ներկայանալ իրեն որևէ հիմքակազմ
տարրով կամ այլ մասնիկով ձևավորված միավոր. օր.՝ համբերքաց (<ընթաց), վազի-
ուղի (<վազիք-), տաբեցտաբի (<տաբե-ց-տաբի), ձերբազատ (<ձեր/բ+ազատ)
ևն: Այս կարգի բարդությունների մի մասը պատմաստուգաբանական տեսանկյան հե-
տեղություններ կարելի է բնութագրել իրեն բարդածանցավոր, ինչպես՝ ընթանալ > ըն-
թաց- > համբերքաց, զարման-ալ+հրաշ > զարմանահրաշ, ուշ(ա)+գնաց > ուշագնաց:

Բարդությունը կարող է լինել երկբաղադրիչ, եռաբաղադրիչ, մասամբ նաև բառա-
բաղադրիչ, երկբաղադրիչ բարդության մեջ բաղադրիչը կարող է նախադաս կամ և տա-
դաս լինել. միադիրք լինելը պարտադրական չէ (օր.՝ զաշտավայր և մարտադաշտ):
Որոշ բաղադրիչներ, դիրքով պայմանավորված, ներկայանում են կամ հնչյունափոխ,

Գ անհնչյունափոխ (չհնչյունափոխված) տարբերակներով, ընդ որում՝ հնչյունափոխ սովորական նախադաս՝ անշեշտ դիրքում, անհնչյունափոխ՝ վերջաբան (շեշտված) դիրքում: Բնականաբար այս լինում է շեշտադրության նկատմամբ զգայուն ձայնավորով (երկհնչյունով) բաղադրիչների հետ, ինչպես՝ խուս-||խույս, բուծ-||բույծ, գիտ-||գետ, սուգ-||սույգ, լուս-||լույս: Երբեմն ոչ միայն մասնիկավորման՝ ածանցման մեջ, այլև համադրական (խակական) բարդության մեջ առանձնացվում են հիմքեր: Ոմանք գրանք կոչում են բաղադրական հիմքեր, որոնք իրենց հերթին ստորաբաժանվում են **սեռոգ** և **բաղադրող** հիմքաշարքերակների: Երկրադարիչ բարդության մեջ սերողը նախորդ է, բաղադրողը՝ հաջորդը: Բայց քանի որ բառակազմական ստորակարգության մեջ (հիերարխիայում) միշտ էլ բարդությունը երկրադարիչ է, ապա սերող և բաղադրող տարբերակները ամեն դեպքում էլ առկա են. օր.՝ զբաղաւրան բարդության մեջ **աւրոզն** է **զբ(ա)**-, բաղադրողը՝ -զաւրան: Բաղադրման կադասյարներում, ինչպես և այլ բաղադրություններում (օր.՝ ածանցումներում), բաղադրիչը, հիմնականում սկզբնաբաղադրիչը, մասամբ և վերջնաբաղադրիչը, կարող է ներկայանալ ձևահնչյութաբանական տարբերակներով. այստեղ դեր են խաղում ավանդության միտումները, հնչյունական-արտասանական դործոնները, հնարիւյ ու նոր կադասյարումների որոշ տարբերացություններ, անհամատեղումներ են: Այսպես, կին-||կն- (կինամաս, կնամուլ, ածանցման մեջ նաև՝ կան > կանացի), բաւրոն-||բաւեր-, հայր-||հոր-, ասուլ-||աստեղ-, ակն-||ական-, կայսր-||կայսեր-, յորն-||յորան- (վերջնաբաղադրիչը նաև՝ -յոր, ինչպես՝ ասանյոր, քանյոր), հմմտ. նաև ուրոշ-||ուրոշ (որոշակի, անորոշ): Տարբերակներ կան, երբեմնի և հոգնակերտի կամ բառավերջի հնչյունի պահպանման և դրա անկման հետ կապված, ինչպես՝ հիմն-||հիմն- (հիմնահատակ, հիմքակազմ), աշ-||աշխ- (աշխատ, աշխատող), կրծք-||կրծ- (կրծքավանդակ, կրծոսկր), խելի-||խել- (խելքահան անել, խելագար), այսպես և՝ ասեղ-||ասեղն- (ասեղակալ, ասեղնագործ), ձեռն-||ձեռ- (ձեռնտու, ձեռագործ), նաև՝ ձեռագ- (ձեռագագիր), ձերբ- (ձերբակալել), կենս-||կեն- (կենսաբեր, կենակից), մեղս-||մեղ- (մեղսակից, մեղապարտ), օրենս-||օրին-||օրեն (օրենսգիր, օրինապահ, անօրեն):

Բաղադրության վերջնաեզրը ևս կարող է տարբերակներով ներկայանալ, ինչպես **մասն-||մաս** (մանրամասն, արտադրամաս):

Գրկն. տե՛ս բառակազմություն բառահոլովածում.

ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆ, բառակազմության՝ բարդ բառեր կազմելու եղանակը, բաղադրումը (сложение), ինչպես և նրա արդյունքը՝ բարդ բառը (компози́та, сложное слово): Լինում է տարբեր տեսակի: Մ. Աբեղյանը հայերենում գանազանեց բարդության երեք տեսակ. ա) հաւադրություններ կամ հաւադրական բաղադրություններ, որոնք բառերի կապակցություններ են, և, թեպետ մեկ բառի նշանակություն ունեն, բայց մեկ բառ չեն համարվում (զրությանմբ էլ անջատական են). օր.՝ բաց անել, ցույց տալ, պար գալ. սրանց մեջ շարահյուսական կապակցության զգացումը նկատելիորեն մթազեւած է. բ) կցական բաղադրություններ, որոնք արտասանությամբ, իմաստով (նաև գրությամբ) մեկ բառ են և սերում են շարահյուսական կապակցություններից, հարադրական բարդություններից (այսպես, կեսօր, տանտիկին). գ) իսկական բաղադրություններ, որոնց բաղադրիչները արտասանությամբ, բովանդակությամբ (զրությանմբ ևս) միասնական են, մեկ ընդհանուր նշանակություն են ստանում. սրանց շարահյուսական կապակցության ձևը միտած է, դրսևորվում է միայն բարդության մեջ, Թեև բառակազմական հնագույն կադասյար է, բայց այժմ էլ կենսունակ գործում է. դրանով նորանոր բառեր են կադմում: Գ. Սևակը բարդության հարցերը շարադրելիս հետևեց Մ. Աբեղյանին՝ որոշ փոփոխություններ մտցնելով նրա սխեմայի մեջ: Ճանաչվեց բարդության երկու հիմնական տեսակ՝ իսկական և անիսկական. բարդության (բառակազմության) ուրույն, նոր տե-

սակ համարեց հասարակումները, Իսկական բարդությունը մեկնաբանվեց այսպես: Այն կազմվում է մեկից ավելի հիմնական ձևայիններից (արմատներից) կամ իբրև արմատ գիտակցված բառերից. որոնց միջև եղած շարահյուսական հարաբերությունը մթափնած է կամ ձևարանորեն չի դրսևորված համասյուսառարման վերջավորություններով. այդ հարաբերությունը դիտակցվում է կոնկրետ բառի մեջ՝ առանձին. այսպես՝ զյուղ բաղադրիչը զյուղասեր բառում արտահայտում է ուղիղ խնդրի դաղափար (հայցական հոլովի կիրառությանը հարաբերակցող), զյուղարմակ բառում՝ տեղի պարագայի գաղափար (ներգոյական հոլովի կիրառությանը հարաբերակցող): Սովորաբար վերջին բաղադրիչն է բնութագրվում գլխավոր բառաշեշտով: Նախորդ բաղադրիչները շեշտազրկվելով (նայած որ ձայնավորն է զրկվում շեշտից) կարող են հանդես գալ հնչյունափոխ տարբերակով: Իսկական բարդությունը կարող է լինել հոդակապով, որի հանդես գալը պայմանավորված է լեզվական սովորույթով և առանց դրան (հմտ. մառդասեր և հացրուի): Անիսկական բարդությունները կազմվում են իրար հետ շարահյուսորեն կապված բառերի բաղադրությունից: Լինում են կրկնավոր, հաջորդական, բաղնյուսական, կցական:

է. Բ. Աղայանը բարդությունը դիտում է իբրև բառակաղմական (համաժամանակ-
յա, համադրական) բաղադրության մի տեսակ, երբ թաղադրիչները հիմնական ձևայթ-
նե՛ր՝ արմատներ (կամ ուրույն բառահիմքեր) են, որոնք արտասանվում (և գրվում) են
միասնաբար՝ ստանց բառանշատ դադարի, մեկ հիմնական՝ գլխավոր բառային շեշտով.
վերջինիս դուրսհեռ կարող է լինել երկրորդական կամ թույլ շեշտ, որը սովորաբար նա-
խորդում է գլխավորին և հանդիս է գալիս առաջին բաղադրիչում, մեծ մասամբ՝ սկզբ-
նավանկում: Ըստ կաղմության սրանք լինում են շորս տեսակ՝ բուն կամ իսկական,
կցական կամ կուպակցական, կրկնական, հատվածական:

Բուն Համ իսկախան բարդությունը ներկայանում է իբրև սերող և բաղադրող հիմ-
քերի համակցություն, միասնություն, օր.¹ սնամեհ, այգեվետ, քոչնորս, հեռախոսա-
լար, զբաղաբանագետ: Սա կոչվում է նաև համադրական բարդություն:

Կցակամ՝ կապակցակամ բառգործունեները ստացվում են վերլուծական բաղադրու-
թյուններից՝ բառաբաղադրիչների կցումով, միավորումով. ներկայանում են իբրև մեկ
բառ։ Եթե հարադրությունները (բայական թև անվանական), կայուն բառակապակցու-
թյունները, հաստատական բաղադրությունները և առհասարակ բոլոր վերլուծական բա-
ղադրությունները միեջիվերջո բառակապակցություններ են (բաղադրիչները պահպա-
նում են իրենց բառային ինքնությունությունը, բառանշատ դադարը, բառային շեշտը),
ապա սրանց բաղադրիչների միավորումով գոյանում են կցական բարդություններ։ Այս
հանգամանքը կցական բարդությունների և համապատասխան վերլուծական բաղադրու-
թյունների փոխանցումների տեղիք է սալիս։ Ինչպես՝ ի միջի այլոց՝ իմ/իչիայլոց, այնու
ամենայնիվ՝ այնուամենայնիվ, այսու հանդերձ՝ այսուհանդերձ, մեկ ընդ մեջ՝ մեկընդ-
մեջ, հինգ մետրանոց՝ հինգմետրանոց, խոսքի մասային՝ խոսքիմասային, դեմ առ դեմ՝
դեմադեմ։ Ժամանակակից արեելահայ գրական լեզվում սրանց կաղմավորման մի-
տումը տանում է դեպի կցական կաղապարի հաստատումը։ Կցական բարդությունների
բաղադրիչում եղած շեշտափոխական հնչյունափոխությունը կամ միջբաղադրիչային հո-
դակապի երևան գալը քնականաբար կցական բաղադրությունը դարձնում է բուն բար-
դություն։ Այսպիսով կցական բարդության բնորոշ կոդն է այս կամ այն կապակցու-
թյան բաղադրիչների կցումը։ Կցական բարդությունները իսկական բարդություններից
ամենահեշտ կերպով տարբերելու եղանակը հետևյալն է. «Եթե տվյալ բարդությունը կա-
րող է վերածվել հարադրության կամ այլ կարգի բառակապակցության՝ բաղադրիչների
ուղղակի անջատումով առանց որևէ ձևափոխության և առանց իմաստային միասնու-
թյունը խախտելու, ապա դա կցական բարդություն է, ինչպես՝ այստեղ—այս տեղ,
զուխգործոց—զուխ գործոց, գործածել—գործ ածել, վերածել—վեր ածել... Ըստ որում,

այն բարդությունները, որոնք չեն կարող վերաձվել կապակցության (հարադրությունների կամ լրացական բառակապակցությունների, հատվածական բաղադրությունների և այլն), այլևս չեն կարող դիտվել որպես կցական բարդություններ, ինչպես՝ հանձնաբար, հուշաբար, ակնկալի, օրենսդիր, կիրառել և այլն»...

Կրկնակի բարդությունները ներկայացնում են ամբողջական բառի կամ նրա մի մասի կրկնությունը մեկ բառի կազմում, ինչպես՝ կցկցել, կցմցել, վազվզել, վալլփլել, շաբշաբել, գունդադունդ, մեծամեծ, ծուռուծուռ: Կրկնավոր հարադրությունների պես սրանք էլ կարող են կազմվել բառի անփոփոխ կրկնությամբ, կամ էլ՝ փոփոխված ձևերով: Իրենց փոփոխություններով կրկնական բարդությունները շատ ավելի բաղադրական են, քան կրկնավոր հարադրությունները: սրանք կարող են և ներկայացնել կրկնավոր հարադրությունների միավորումը մեկ բարդության մեջ՝ կցման եղանակով, կամ էլ կազմվել իրեն բուն բարդություն՝ կրկնության բաղադրիչների համադրումով, հաճախ նաև հոդակապ ստանալով: Այսպես՝ շաբշաբել, դյուղեդյուղ, տնետուն, ծակուծուկ, մեկառմեկ բարդությունները կցումով միավորված բարդ բառեր են:

Հատվածական բարդությունները գոյանում են հատվածական բաղադրությունների բաղադրիչների միավորումով: կազմության եղանակով նույնանում են կցական բարդություններին, բայց տարբերվում են նրանցից, ինչպես և բարդության մյուս տեսակներից, բաղադրական հիմքերի յուրահատկությամբ: Բաղադրող հիմքն այստեղ միշտ բաղադրյալ է, սովորաբար՝ -ական, -ային, -յան ածանցներով կազմված ածական, սակավ գեղերում՝ -ություն ածանցով կազմված գոյական. օր.՝ ռազմաօդային, պատմաֆանտազիական, պտղաբանաբուսաբուծություն բարդությունների բաղադրող հիմքերն են՝ օդային, ֆանտազիական, բանջարաբուծություն բառերը: Իսկ սերող հիմքը ածականի կամ գոյականի հատված, կրճատված մասն է (այստեղից էլ կատվածական հիմք հորջորջումը): Ընդ որում կրճատվել, հատվել կարող է ոչ միայն նույնական կամ հոմանիշ ածանցը, այլև բարդության նույնական կամ հոմանիշ արմատը. օր.՝ ռազմա-(<ռազմական), լեռնա-(<պատմական), պտղա-(<պտղաբուծություն):

Բարդության բաղադրիչները միմյանց նկատմամբ ունեն համադասական կամ ստորադասական հարաբերություն: Համադասական հարաբերություն ունեն շաղկապական ու հարակցական հարադրություններից սերած կցական բարդությունների, ինչպես և հատվածական բաղադրությունների մեծ մասի բաղադրիչները (անցուդարձ, կերուխում, տունուտեղ, գիտահետազոտական, հողակլիմայական): Ստորադասական հարաբերություն են արտահայտում բուն (իսկական) բարդությունների մեծագույն մասի, ինչպես և որոշ այլ բարդությունների բաղադրիչները. օր.՝ զետափ, ծովեզր:

Կան բարդության այլ ըմբռնումներ ևս: Քանի որ բարդություն է կոչվում միասնական արտասանություն ունեցող երկու կամ ավել ձևույթների (արմատների), բառերի բաղադրությունը և կամ երկու բառային բաղադրիչների հարադրությունը, ըստ այդմ էլ զանազանվում են համադրական և վերլուծական բարդություններ (տե՛ս առանձին բառահոդվածներով):

Որոշ բարդություններն ըստ էության երկբաղադրիչ են, անկախ նրանց մեջ եղած արմատական տարրերի քանակից: Սա պայմանավորված է բարդության աստիճանակարգությամբ: Երեք և ավելի արմատներով կազմված բարդությունները հայերենագիտության մեջ վաղուց կոչվել են հաբարաբար բառեր:

Գրկն. տե՛ս բառակազմություն բառահոդվածում:

ՐԱՐԻՆԶՈՒԹՅՈՒՆ||ЭВФОННА, благозвучие. խոսքի կառուցման եղանակ, որ հենված է հեշտ արտաբերվող ու արտասանական հանգի տպավորություն թողնող հնչյունների հարաբերակցության վրա. կիրառվում է, օրինակ, հնչյունակրկնություններում՝ առձայնություններում, բաղաձայնություններում:

ՐԱՐՍԵՂՅԱՆ, ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԽԱՉՍՏՈՒՐԻ, սովետահայ լեզվաբան-հայերենագետ, ծնվել է

1920 թ. հոկտեմբերի 25-ին, Քալինի շրջանի Մաստուրա գյուղում, Բարձրագույն կրթությունն ստացել է Երևանի պետական համալսարանում, 1952 թ. ստացել է բանասիրական գիտությունների թեկնածուի, 1981-ին՝ դոկտորի գիտական աստիճան, 1948—58 թթ.-ին դասախոսել է Երևանի հեռակա մանկավարժական ինստիտուտում, 1958 թ.-ից ցայսօր՝ Երևանի պետական համալսարանում, Համալսարանում պաշտոնավարել է նաև որպես հայոց լեզվի ամբիոնի վարիչ, Զբաղվում է հիմնականում հայոց լեզվի պատմության, ժամանակակից հայոց լեզվի կառուցվածքի, գրական հայերենի ուղղագրության, ուղղախոսության, տերմինաշինության և հարակից այլ հարցերով, Ունի մի շարք հոշվածներ՝ նվիրված հայերենագիտության տարբեր պրոբլեմներին, Կազմել և խմբագրել է «Տերմինաբանական և ուղղագրական ժողովածուն» (Ե., 1978), է. Բ. Աղայանի հետ միասին հեղինակ է «Հայոց լեզու» դպրոցական դասագրքերի, Հեղինակակից է նաև Հայաստանի տեղանունների բազմահատոր բառարանի, որի առաջին հատորը լույս է տեսել 1986 թ., Ակտիվ աշխատանք է տանում տերմինաբանական կոմիտեում:

Երկեր. Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեղություն (Ե., 1953), Հատուկ անուն (Ե., 1964), Մանուկ Աբեղյանի հինգ հոլովի տեսությունը և նրա հին ու նոր քննադատությունները (Ե., 1967), Հայերենի ուղղագրական-ուղղախոսական, տերմինաբանական բառարան (Ե., 1973), Հայերենի խոսքի մասերի ուսմունքը, (Ե., 1980), Հայոց լեզու (հեղինակակից, դասագիրք IV դասարանի համար, Ե., 1973—1983), Հայոց լեզու (հեղինակակից, դասագիրք V—VII դասարանների համար, Ե., 1965—1982):

ՐԱՑԱԿԱՆՉԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ||**восклицательное предложение**, նախադասության տեսակ. արտահայտում է խոսողի զգացական վերաբերումը իրականության ներկատմամբ՝ հաճելի ապրումներ, հիացմունք, զարմանք, կանչ, հրավեր, կոչ, ողջույն, բարեմաղթություն, ցանկություն, իղծ, տենչ, զգացական պոռթկում, ցավակցություն, ախսոսանք, հուսահատություն, երկյուղ, վախ, հեգնանք, արհամարհանք, հանդիմանություն, անեծք, դժգոհություն ևն: Արտաբերվում է բացականչական հնչերանգով, ձևավորվում եղանակային որոշակի արտահայտությամբ, նաև հաղորդակցական ինքնատիպ միտումով (նպատակադրումով), կարևոր դեր ունի խոսքի հուզասրտահայտչական երանգավորումներում: Ստորոգյալը մեծ մասամբ արտահայտվում է ըղձական եղանակով: Կան բառեր, որոնք առանձնվում կամ նպաստում են բացականչական հնչերանգի ձևավորմանը: Դրանցից են, օրինակ, հարցական-հարաբերական դերանունները, որոշ եղանակավորիչ բառեր. դեր ունեն նաև ձայնարկությունները: Բացականչական կարող են լինել և՛ միակազմ, և՛ երկկազմ նախադասությունները, ինչպես՝ Ինչքան սիրուն են մեր սարերը: Փա՛ռք Հիմալայը նվաճողներին: Երանի՛ ես էլ լինեի նրանց ճետ: Բացականչական հնչերանգը թեև տարածվում է ամբողջ նախադասության (ասույթի) վրա, բայց այն սովորաբար կենտրոնանում է այս կամ այն բառի վրա. այն կարող է համընկնել կամ շհամընկնել շեշտադրությանը: Հնչերանգային բնույթով պայմանավորված՝ գրավոր խոսքում այդ կենտրոնացումը սովորաբար արտահայտվում է բացականչական հատուկ նշանով՝ ['], կամ շեշտանշանով՝ [']:

Կերկն. տե՛ս նախադասություն բառահոգվածում:

ՐԱՑԱՀԱՅՏԻՉ||**аппозиция, приложение**, նախադասության երկրորդական (կախյալ, ստորադաս) անդամ, գոյականով արտահայտված (կամ գոյականաբար առնված) գերադաս անդամի լրացում. գերադաս անդամի դերում կարող է լինել նաև առարկայանիշ (կամ գոյականաբար առնված) դերանուն. ցույց է տալիս, թե ով կամ ինչ է լրացյալի նշանակած առարկան: Բացահայտիչ ունեցող գերադաս անդամը (լրացյալը) կոչվում է լրացանալոյալ:

Բացահայտյալը կարող է արտահայտված լինել՝ ա) զոյականով («Սեանը՝ Հայաստանի կապտաշյա գեղեցկուհին, հիացնում է թուրքին»), բ) առարկայանիշ դերանունով («Մենք՝ պիոներներս, բնության բարեկամներն ենք»), գ) զոյականաբար առնելով քառով, լեզվական ցանկացած այդպիսի իրողությամբ («Ամենածանր վիրավորին՝ Սուրենին, տեղափոխեցե՛ք մոտիկ պալատ»։ «Ֆ-ն՝ մեր այժմյան այրուքների վերջին տառը, համեմատաբար ուշ է գործածություն ստացել»)։

Այս անդամը շարահյուսական կառույցներում կարող է լինել ենթակա, հասկացուցիչ, խնդիր, պարագա, ստորոգելիական վերադիր։

Բացահայտիչը կարող է արտահայտվել՝ ա) զոյականով («Հայաստանի մայրաքաղաքը՝ Երևանը, միլիոնից ավելի բնակչություն ունի») բ) զոյականաբար առնված բառով, լեզվական ուրե՛կ իրողությամբ («Սուրենին՝ ամենածանր վիրավորին, տեղափոխեցինք մոտիկ պալատում», «Մեր այժմյան այրուքների վերջին տառը՝ ֆ-ն, համեմատաբար ուշ է գործածություն ստացել»)։ Այն շարահյուսությամբ հաջորդում է բացահայտյալին և նրա հետ համաձայնում է գեմքով, թվով, հոլովով, հաճախ նաև հոդառությամբ։ Դիմային համաձայնությունը իրացվում է -ս, -դ հոդերով (բացահայտիչ կազմում), երբ բացահայտյալը առաջին կամ երկրորդ դեմքի դերանուն է («Մենք՝ պիոներներս, բնության բարեկամներն ենք», «Դուք՝ պիոներներդ, բնության բարեկամներն ենք»)։ Որոշյալ առման հոդառության համապատասխանությունը պարտադրական չէ, կախված է յվյալ հարաբերակցությունից, կաղապարման յուրահատկությունից, թևե, իհարկե, հատկանշականը այստեղ որոշյալ բացահայտյալի որոշյալ բացահայտիչ ունենալն է. «Նորից տեսա այդ մոայլ տեսաբանը՝ ճրքեմնի ճամբարը»։

Ժամանակակից գրական հայերենում հոլովական համաձայնությունը իրացվում է բոլոր հոլովներով (ուղղ.—հայցական, սեռ.—տրական, բացառական, գործիական, ներգոյական)։ Բացահայտյալը բացահայտչին թելադրում է իր հոլովը. «Եղբայրս՝ Վահանը, հավատ է ներշնչում մեզ», «Եղբուրս՝ Վահանի գործերը լավ վիճակում են», «Եղբուրդս՝ Վահանից, շատ սպասելիքներ ունենք» ևն։

Արտահայտության պլանում կաղապարումը բնորոշ է նաև նրանով, որ բացահայտչի և բացահայտյալի միջև եղած արտասանական դադարը (որոշչի և որոշյալի, հատկացուցչի և հատկացյալի համեմատությամբ) բավականին ակնհայտ է, և այն գրավոր խոսքում արտահայտվում է կետադրական նշանով (հիմնականում բուծով)։ Հստ ոմանց՝ բացահայտչական մասնավորումը, կոնկրետացումը կարող է արտահայտվել մեկնական բառով, բառակապակցությամբ, ինչպես՝ այսինքն, այն է ևն. օր.՝ «Շատերն են առավելություն տալիս նրա սիրած մարգանթին, այսինքն՝ ջրային սպորտին»։

Բովանդակության պլանում բացահայտիչը ինչ-որ շափով լրացյալի կրկնությունն է (ծավալային ընդգրկումով, սեռի և տեսակի, տեսակի և անհատի, ընդհանուրի և մասնավորի, ամբողջի և մասի, ինչպես և այլ հարաբերակցություններով)։ Հմմտ. Երևանը՝ Հայաստանի մայրաքաղաքը, Անահիտը՝ մեր ֆակուլտետի լենինյան թոշակառուն, այս միջոցով խնձորը ևն։

Մասնական հարաբերություն առկա է հատկապես մասնական բացահայտիչի կաղապարման մեջ, երբ այն արդեն լիովին չի կրկնում բացահայտյալին ու նրա հետ գուցե դրվում է ուղեւ, իբրեւ կապերով։ Սա բացահայտյալի հանդեպ աղատ շարադասություն ունի, կարող է նախորդել կամ հաջորդել նրան, շունի դիմային համաձայնություն, սովորաբար հոդառու չէ։ Օր.՝ «Վեդ, ուղեւ առաջավորի, անպայման կպատվեն», «Ուղեւ առաջավորի, քեզ անպայման կպատվեն»։ Գրավոր խոսքում սովորաբար տրոհվում է կետադրական նշանով, դերադանցապես ստորակետով։ Մասնական բացահայտիչը հոդ ստանում է առկայացուցիչ որոշիչների ու հատկացուցիչների պահանջով. «Արշակը, որ-ովես քո ամենամոտ բարեկամը, չուլտը է մեր մասին այդպես արտահայտվել»։ Հոլովական համաձայնությունն առկա է։

Բացահայտչին տրվում է նույն հարցը, ինչ որ ատնում է բացահայտյալը:

Անցյալի հայերենագիտական գրականության մեջ «բացահայտիչ» տերմինը գործածված էր նշելու համար նաև որոշ տիպի գոյական որոշիչներ, մասնավորապես նրանք, որոնք լրացյալի հետ ունեն սեռ—տեսակ (տեսակ—սեռ), տեսակ—անհատ (անհատ—տեսակ) հարաբերակցություն, ասենք, երբ անհատով բնութագրվում է տեսակը, կամ հակառակը. հմտ. «Վարդան գորավարը» և «զորավար Վարդանը»: Այժմ նման կադապրները դիտարկում են իրեն որոշչային—հատկանշային բառակապակցություններ (որոշիչ—որոշյալ շարահյուսական բնութագրությամբ). ընդ որում առաջինի մեջ որոշիչ է համարվում Վարդան, երկրորդի մեջ զորավար լրացումը:

Չնայած ճանաչված է իբրև էսիայի անդամ, բացահայտիչը, այնուամենայնիվ, ինքնատիպ դրվածք ունի, մի տեսակ վերահրկային հասկացություն է, և ոմանք իրավացիորեն այն լրացում չեն համարում:

Գրկն. տե՛ս նախագաղափարում բառահոգվածում:

ՐԱՑԱՀԱՅՏՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ՝ выделяющие (поясняющие) знаки, կետադրական նշանների խումբ. գործադրվում են շարահյուսական որոշակի կառույցներ, նախադասության այս կամ այն մասը, անվանումներ, վերնագրեր և այլ տարրեր բացահայտելու, ընթերցողի համար պարզորոշ դարձնելու, ինչպես և ուրիշ ազդանշանների նպատակով: Հայերենի կետադրական համակարգում այդպիսի նշաններ են՝ անջատման զիծ, միավորյալի գծիկ, ապաքարց, բազմակետեր, կախման կետեր, Լնրամնա, փակագծեր, շակերտներ:

Անջատման զիծը (type), անցյալում նաև՝ տաշ, այժմ նաև՝ զիծ, գործադրվում է՝ ա) զրույց (կրկնություն) պարունակող հատվածներում, նոր տողերի՝ իրար հաջորդող ուղղակի խոսքերի սկզբում. բ) երբ սուհասարակ հեղինակի խոսքն ավարտվում է նախորդ տողում, իսկ նոր տողից սկսվում է ուղղակի խոսքը, ապա՝ սրանից առաջ. գ) բառերի բաժանական հարաբերությունը (փոխհարաբերությունը) բացահայտելու նպատակով, ասենք, երթուղային գծի հաջորդող կետերի անունների միջև. օր.՝ Երևան—Թբիլիսի—Բաքու երթուղին, մրցող կողմերն արտահայտող բառերի միջև. օր.՝ Պետրոսյան—Ֆիշեր սյարախան են: Այս նշանը կարող է վերցվել ստորակետով՝ ստորապետ-զիծ, որը դրվում է՝ ա) ուղղակի խոսքի և հեղինակային խոսքի սահմանագծում, դրանց միջև. բ) հեղինակային խոսքի հետ՝ սկզբից և վերջից, երբ այն ուղղակի խոսքի հանդեպ միջադաս է. գ) պարբերություններում, հոնտորախան, հրապարակախոսական տեքստերում, հատկապես այս, այդ, այն, այս ամենը, այդ ամենը, բոլորը, ակա, անա այս և նման՝ սահմանագիծ բացահայտող բառերից առաջ, որոնք ազդանշում են խոսքի նախորդող մասի ամփոփումը, եզրահանգումը: Գիծը կարող է վերցվել նաև միջակետով՝ կետ-զիծ կամ միջակետ-զիծ, որ սակայն հազվադեպ կիրառություն ունի:

Գծիկի կամ միության գծիկի (дефис, черточка) գործածությունը կանոնավորված է տերմինաբանական կոմիտեի 1976 թվականի ապրիլին կայացած որոշմամբ: Հստ այդ որոշման՝ գծիկով պետք է գրել.

1. Բառերի հարադրական կրկնությունները (օր.՝ զույն-զույն, մեծ-մեծ, մեկ-մեկ, աման-շաման): Եթե կրկնավոր բարդության բաղադրիչներից մեկը քարացած բերականական ձև է, բաղադրիչները գրվում են միասին, առանց գծիկի (տնետուն, զյույն-զյույ, ամսեամիս, բերեբերան, օրեցօր): Բացի այդ՝ կրկնությամբ կազմված այն կապակցությունները, որոնց թեքված բաղադրիչի հոլովական իմաստը գիտակցվում է, գրվում են առանց գծիկի (բաղաբից բաղաբ, զյուղից զյուղ, երկրից երկիր, մեջք մեջքի, ձեռք ձեռքի, ուս ուսի):

2. Միևնույն խոսքի մասին պատկանող բառերի այն միացությունները, որոնց բաղադրիչները պահպանում են իրենց հարաբերական անկախությունը (սովորաբար նաև

շեշար)՝ լրացնելով իրար և բնութագրելով կամ ներկայացնելով առարկան (աճր, իրր, երևույթը) տարբեր կողմերից. ա) մարխսիզմ-լենինիզմ, հասարակական-ֆալսեֆական, ազգիտացիոն-մասսայական, զաղափարական-դաստիարակչական, բ) ինժեներ-մեխանիկ, գեներալ-մայոր, գ) առն-բանգարան, վազոն-ռեստորան, դ) հյուսիս-արևելք, հյուսիս-արևմուտք, հարավ-արևելք, ե) ուտել-խմել, ասել-խոսել, գնալ-գալ, լինել-չլինել, զ) կիլովատ-ժամ, լիտր-վայրկյան, տոննա-կիլոմետր, մարդ-օր, մեքենա-օր, է) նիկոլա-Տերեշկովա, Սալոնկով-Շչեդրին, Գալկինա-Ֆեդոտով, Դուրյան-Արմենյան, Գվինեա-Ռիսաու, էլզաս-Լոթարինգիա, Կամենեց-Պոդոլսկ, բ) աշակերտ-աշակերտուհի, ուսանող-ուսանողուհի, սաուցիչ-ուսուցչուհի: Գծիկի այսպիսի գործածության կապակցությամբ 2. Անճառյանը նկատել է, զծիկը գործածվում է հրկու կամ ավել անջատ բառեր միացնելու և բարդության ձև տալու համար:

3. Քառերի այնպիսի միացությունները (առաջին բառի վերջածանցի կրճատումով), որոնք արտահայտում են տարբեր կողմերի հարաբերություններ (լեզուների, ժողովուրդների, պետությունների են). օր.՝ ա) հայ-անգլերեն, հայ-ուս-լատիներեն, շին-տիբերական, ֆրանս-գերմանական, բ) սովետա-լեհական, գերմանա-իտալական, եղիպտա-սիրիական, գ) անգլո-ամերիկյան, իբերո-կովկասյան են: Պետք է նկատի ունենալ նաև, որ ա) հոդակապ ունեցող բարդ բառերը, այդ թվում նաև համադաս բաղադրիչներով կազմվածները, զբվում են առանց գծիկի՝ միասին. օր.՝ լեզվագրական, դիտահետազոտական, դրամաիբային, նյութատեխնիկական ռազմածովային, ժողովրդատնտեսական, բառաբերական, ուսումնադաստիարակչական, աղետամոխսային. բ) դոկտոր և պրոֆեսոր բառերը համատեղ գործածելիս անջատվում են ոչ թե գծիկով, այլ ստորակետով (դոկտոր, պրոֆեսոր). գ) այն կապակցությունները, որոնց առաջին բաղադրիչն արտահայտված է որոշիչ դեր կատարող ածականով կամ գոյականով, զբվում են առանց գծիկի՝ անջատ. օր.՝ ալ կարմիր, բաց դեղին, նու նսիիչևան, Հեռավոր արևելք, Փոքր Ասիա (բայց՝ հեռավորարևելյան, փոքրասիական), յգրակից անդամ, տիեզերագնաց ողալու. դ) անձի անվան և նրա գործունեությունն այս կամ այն առումով բացահայտող նշանադրական կապակցությունը զբվում է առանց գծիկի՝ անջատ. օր.՝ Քումանյան Բենզադատը, Շիրվանզադե դրամատուրգը, Բաֆֆի վիպասանը:

4. Որևէ անունից (կամ ազգանունից) և Տեր-, Մելիք-, Միրզա- ու նման բաղադրիչներից կազմված անձնանունները (կամ ազգանունները), երբ նշված բաղադրիչներն արտասանվում են առանձին և միշտ զբվում են մեծատառով. օր.՝ Տեր-Պաբրիկյան, Իսվիթ-բեկ, Մելիք-Մուսյան (բայց Բեկնազարյան, Մելիքջանյան են). իսկ եթե դրանք ազգանվան բաղադրիչ չեն, ապա զբվում են առանձին ու առանց գծիկի (տե՛ս Սահակ, Խոսրով բեկ, մելիք Ավան):

5. Վայ, ուռա բառերով ու գոյականով բաղադրվածները, որոնք արտահայտում են հեզնա՛ն իմաստ. օր.՝ վայ-առաջադիմականներ, ուռա-հայրենասիրություն:

6. Ինչ դերանունով բաղադրված և անորոշության իմաստ արտահայտող բառերը (ինչ-որ, ինչ-ի՜նչ, փոքր-ինչ, դույզեն-ինչ են):

7. Ավանդաբար գծիկով զբվող հատուկ անունները. օր.՝ Գամառ-Փաթիպա, Նուր-Իոս, Սայաթ-Նովա, Խեկո-Ապեր, Հաջի-Մուրադ, Քամաուրա-Խանում, Շահ-Աքաս: Առանց գծիկի են զբվում բնորոշ բաղադրատարր ունեցող օտարազգի հատուկ անունները, ինչպես, արևմտյան՝ զա, դր, զե, դել, դը լա, վան, ֆոն, սան, սենա են (օր.՝ Լեոնադուզա Վինչի, Լյուդվիգ վան Բեթհովեն, Վիլհելմ ֆոն Հումբոլդտ), արևելյան՝ ալ, էդ, էլ, էն են (օր.՝ Հաբուս ալ Մաշիդ, Նուր էդ Իին), շինական, կորեական ու վիետնամական տնտեսականներ (օր.՝ Սուն Յար Սեն, Կիմ Իր Սեն, Հո Շի Մին), մի շարք այլազգի բաղադրյալ (բառակապակցական) տեղանուններ (Նյու Յորք, Սուեյնոս Ալեքս, Ալմա Ալա, Լա Մանչ, Սան Ֆրանցիսկո են): Առանց գծիկի և միասին են զբվում նաև արևելյան այն

տեղանունները, որոնք ունեն ֆենդ, սու, շայ, դուգ, բափա և նման բաղադրիչներ (օր.՝ Շուշիֆենդ, Մուրադսու, Բոյուֆուգ): Առանց գծիկի ու միասին են գրվում նաև փոխ, էֆս, վիցե, օքեռ բաղադրիչներով կազմված բառերը (օր.՝ փոխգնդապետ, Լֆսչևպիոն, վիցեպրեզիդենտ, օքերլեյունանտ):

8. Որոշ համառոտագրություններ, ինչպես՝ դ-ր (դոկտոր), պ-ն (պարոն):

9. Բվականներից կազմված այն կապակցությունները, որոնք արտահայտում են մտավորության իմաստ. օր.՝ տասը-տասնհինգ (նաև՝ 10—15), չորս-հինգ (նաև՝ 4—5), եթե նման դեպքերում կապակցության առաջին բաղադրիչն արտահայտված է քառասական հոլովով, գծիկ չի դրվում (օր.՝ ութից տասը տարի, չորսից յոթ տարեկան):

10. Տառերով արտահայտված սլաժանանիշների, այլև բառերի և նրանց հետ գործածվող թվանշանների կապակցությունները (օր.՝ Ա-93 բենզին, ՏՈՒ-134 ինքնաթիռ, «Ույուզ-6» տիեզերանավ):

11. Անկախ շգործածվող բառամասերը (ածանցներ, վերջավորություններ, հիմքեր, տառեր), այդ թվում՝ հարակցվող այն բառերի առաջին բաղադրիչները, որոնց երկրորդ բաղադրիչը բաց է թողնվում, ինչպես՝ ա) -ից, -ական, զբ-, բ) մակրո-, մեզա-, միկրոաշխարհ:

12. Գծիկ գործածվում է նաև վանկաստացին հապավումների, լեզվական արտահայտության գոյականաբար գործածությունների, չակերտներում առնված որոշ անունների թեք ձևերում, թվանշաններով գրված բառահիմքի դեպքում, բաղադրության առաջին բաղադրիչը թվանշանով գրելու դեպքում. օր.՝ ՍՍՀՄ-ում, ԵԲԵԲ-ը, ու-ն, «Սերմնազանները շվեդադարձան»-ի մասին, 12-ամյա, 70-ամյակ, 2-րդ, 10-ական:

Ասլարադը (астроф), անցյալում նաև՝ ապադարձ, մակակետ, ներսահատ՝ [']. Նախապես դիտվել է իբրև առոգանության նշան (տե՛ս առոգանություն). արևմտահայերենի գրության մեջ գործածվում է գեղչված ձայնավորի (տառի) փոխարին, կից տառի վերևի աջ անկյունում. մը > մ' (անգամ մ'ալ), պիտի > պիտ' (պիտ'որ գա), բե > բ' (թ'հովէ), մի' > մ' (մ'երթար), չի > չ' (չ'երթար), կը > կ' (կ'երբամ): Արևելահայերենի գրության մեջ գրեթե չի գործածվում, երբեմն հանդիպում ենք սխալ կետադրության՝ չ'ծխել, չ'կեղտոտել: Մասնակիորեն այս նշանը գործածվում է օտար բաղադրյալ հատուկ անվան մասնիկ-բաղադրիչի վրա. Ժամնալ պ'Արկ, պ'Ալամբեր:

Խտգրաբարյան հայերենի գրություններում գործածված է ի նախդիրից և Լ օժանդակ բայից առաջ՝ անջատ ընկալելու համար. այս նշանակությամբ այն հայտնի է նաև մակակետ անունով (Ա. Այտրեյան, Հ. Աճառյան). ի տուհ, ի ֆաղաֆէ, բաբձը Լ:

Բազմակետերը (многоточие) կամ բազմակետի երեք կամ ավելի կետերից բաղկացած նշան է՝ [...], [....]. կետերը գծային կարգով հաջորդում են իրար և տեղավորվում տողի վրա. գործածվում է խոսքաշարում որևէ հատվածի, մեջբերման կամ այլ մասի բացթողումը, ընդհատումը, անավարտությունը (թերի լինելը) արտահայտելու համար: Երեք կետերով տարբերակը հայերենում կոչվում է կախման կետեր, որ դրվում է հեղինակի կողմից ակնկալությամբ բացթողումը արտահայտելու համար: Վերջինս կարող է պայմանավորված լինել խոսողի հուզմունքով կամ շարունակությունը ընթերցողին թողնելու ակնկալումով, միտումով: Այսպիսի կետադրության հաճախ ենք հանդիպում բանաստեղծական խոսքում:

Լեյրամնա անցյալում նաև Լեյրամայն, ներսադրական՝ [˘], նախապես դիտվել է իբրև առոգանության նշան (տե՛ս առոգանություն). գործածվում է իբրև տողադարձի նշան (знак переноса), դրվում է տողի վերջում, երբ կիսատ մնացած բառամասի շարունակությունը (վանկ, ձևաբանական տարր) տարվում է հաջորդ տողի սկիզբը: Ըստ Հ. Աճառյանի՝ երկու ձև ունի, կիսարդյոք՝ [˘] և ուղղաձիգ՝ [-]. «Հենքը գահադառնում էին երկու տեսակ ենթամնա. մեծ կամ կատարյալ Լեյրամնա կոչվում էր այն նշանը,

որը գործածվում էր բարդ բառերի կազմիչ մասերը բաժանելու համար իրարից... Բնական կամ փոփոխելի ենթամնա (կիսաենթամնա) կոչվում էր այն նշանը, որ արդի սովորական ենթամնան է և գործածվում է վանկերը բաժանելու համար տողադարձի ժամանակ...» Այժմ գրեթե նույնացած է միության գծիկին:

Փակագծերը (СКОБКИ) գույք նշան են. լինում են կորացված՝ (), ուղիղ՝ [], ձևավոր՝ j) . առանձնացնում են նախադասություններ, բառակապակցություններ, բառեր, որոնք լրացուցիչ պարզաբանում կամ հաղորդում են պարունակում հիմնական խոսքաշարի վերաբերյալ: Նրանց մեջ են առնվում, օրինակ, ունկնդիրների վերաբերմունքն արտահայտող միջանկյալ բառերը՝ (ծիծաղ), (ծափահարություններ), (աշխուժություն դառնալու), առհասարակ միջանկյալ բառերն ու նախադասությունները, տողամիջում հեղինակի արած հղումը սկզբնաղբյուրի վերաբերյալ, օր.՝ (Աճառյան Հ., Լիակատար բերականություն հայոց լեզվի, հ. 6, Երևան, 1971, էջ 25), պիւսներում ուժարկները, մեկնողական նշանակությամբ այլևայլ ներդրյալ բառեր, բառակապակցություններ ու նախադասություններ, օր.՝ «Պատերազմ» (պատմվածք), Նորից դարուն է (շարադրություն), Անտառում (ստուգողական թվադրություն) են:

Թվարկումներում թվանիշ ստորերը, թվահամարները փակագծով առանձնացվում. ազդանշվում են մեկ (աջ) կողմից, այն էլ մեկ փակագծով. օր.՝ ա), բ), գ), զ) են. մասամբ և՛ 1), 2), 3) ևն, թեև երկրորդ շարքում հաճախ փակագծի փոխարեն դրվում է միջակետ՝ 1., 2., 3. ևն: Փակագծերը, այդ թվում և ուղիղ ու ձևավոր տեսակները, առավել շատ գործածվում են մասթեմատիկական, դիտատեխնիկական տեքստերում, հրություններում, համապատասխան մասնագիտական ձեռնարկներում, դասագրքերում:

Չակերտները (КАВЫЧКИ)՝ [«»] գործածվում են՝

ա) մեջբերման եզրերը նշելու համար.

բ) ուղղակի խոսքը սահմանագծելու համար. այս դեպքում հեղինակի խոսքից հետո դրվում է միջակետ, բացվում են շակերտները, ուղղակի խոսքը սկսվում է մեծատառով, ուղղակի խոսքի ավարտը նշվում է փակ շակերտներով. օր.՝ Զոհուտավարն ասաց. «Վաղը շաքաթօրյակ է»:

գ) մի շարք անվանումներ, վերնագրեր ֆիկսացնելու համար, ինչսիսիք, օրինակ, գրքերի, ամսագրերի, հանդեսների, թերթերի, նավերի, ձեռնարկությունների, կազմակերպությունների անուններն են. «Սամվել» վեպը, «Պիոներ կանչ» թերթը, «Սոյուզ-6» տիեզերանավը, «Նոր կյանք» կուսակցությունը ևն:

դ) պայմանական կամ հեղեղական (ծաղրական) հնչերանգ (իմաստաներանգ) ունեցող որոշ բառեր, արտահայտություններ սահմանագծելու համար. օր.՝ Դու չգիտես, որ նա «խելոք» է (այսինքն՝ այնքան էլ խելոք չէ կամ հիմար է):

ե) լեզվաբանական տեքստում մեկնաբանող բառը, բառակապակցությունը, արտահայտությունը սահմանագծելու համար. օր.՝ Էրեզ՝ «երեկ», հինգ թինչ»:

ՀԱՅԿ Մինիստրների խորհրդին առնթեր տերմինաբանական կամիտեն շակերտներում առնվող անունների հոլովական վերջավորությունների և հոգերի գրության վերաբերյալ ունի որոշում (կայացված 1978 թ. նոյեմբերին): Այդ որոշումը պահանջում է՝

1. Չակերտներում առնվող անունների հոլովական վերջավորություններն ու հոգերը, որպես կանոն, գրել շակերտներում՝ անվան վերջին բաղադրիչին միացած. օր.՝ «Պիւսի» գլխավոր հերոսը, Մոսկվայի «Իննամոն» հաղթեց «Լոկոմոտիվին»:

2. Չակերտներում առնվող անունների հոլովական վերջավորություններն ու հոգերը գրել շակերտներից դուրս՝ գծիկով անջատված, միայն այն դեպքում, երբ անվան և վերջավորության կամ հոգի միացած գրությունը առաջ է բերում հայերենի համար անսովոր ձևեր կամ դժվարացնում է բնագրի ընկալումը, մասնավորապես՝

ա) Եթե անունը արտահայտված է ամբողջական նախադասությամբ, օր.՝ «Ղազարը գնում է պատերազմ»-ի գլխավոր հերոսը.

բ) Եթե անունը (բաղադրյալ լինելու դեպքում՝ վերջին բաղադրիչը) կա՛մ բառի հոլովածն է, կա՛մ չհոլովվող բառ, կա՛մ դերանուն (անձնական, ցուցական). օր.՝ երգեցին «Ամպի տակից»-ը, Նար-Դոսի «Լս և նա»-ի հերոսը.

գ) Եթե անունը բերված է օտար կամ կրճատ գրությամբ, անվան վերջին բաղադրիչը թվանշան կամ տառային հապավում է. «Современник»-ի լենինյան քննադատությունը, «ՄԻՒ»-ի օդաչուն, «Ս.Հ.»-ի փոստից, «Երգ-83»-ի շարքից:

Կան նաև մասնակի այլ գործադրումներ:

Հեղվարանական տեքստերում երբեմն գործածում են յրացուցիչ նշաններ, ինչպես՝ $[>]$ և $[<]$, սերում ծագում, փոփոխության ուղղություն ցույց տալու համար. օր.՝

*bher- > բեր-, *mater > մայր, կամ՝ բեր- < *bher-, մայր < *mater. $[=]$ «համարժեք, նույնարժեք, ծագումնաբանորեն ընդհանուր, միասեր է» նշանակությամբ. օր.՝ ասծ (= օծ): Այս խմբին կարելի է հատկացնել աստղանիշը (звездочка)՝ աստղածն նշան $[*]$, որ դրվում է լեզվական միավորի (բառ, ձևույթ, հնչյուն) վրա (ձախ կողմից՝ սկզբնատառի վերևում), ցույց տալու համար, որ այն վերականգնված կամ ենթադրվող (բանավոր կամ գրավոր չավանդված) ձև է: Առաջին անգամ գործածել է Ա. Շլայխերը: Գործածվում է այլ նպատակներով ևս: Գործադրվում է նաև հայերենագիտական տեքստերում (մանավանդ հայերենի համեմատական ու պատմական քերականության մեջ). ինչպես՝ *mater > մայր (այստեղ հնդեվրոպական վերականգնված ձևը աստղանիշով է). հմմտ. *uik'ni > *գիսան > *գսան > ֆսան (գիսան և գսան ձևերը չեն ավանդված):

Բացահայտության որոշ նշաններ իրենց գործառնություններում մերձենում են տրոհության նշաններին:

Իրկն. տե՛ս կետադրություն բառահոգվածում:

ԻԱՅԱՒԱՒԱՆ ՀԱՆՈՎ||аблятив (аблатив), отложительный (исходный) падеж, անհատարար կամ մասնակիորեն՝ առողական հոլով, պատճառական հոլով, սկզբնական հոլով, հոլովի տեսակ. արտահայտում է այն առարկան, որից բխում, ծագում կամ սերում է գործողությունը: Թրակացու քերականության թարգմանիչը սրա ձևերը առել էր առաքական՝ գործիական հոլովի մեջ: Հայերենի բացառականը սերում է հնդեվրոպականից. պատմական շրջանում այն իր կաղապարումը հասցրել է ավարտին: Ժամանակակից գրական հայերենում նրանով կարող են արտահայտվել խնդիրներ (անջատման, բաղադատության, մասնական, ներգործող, վերաբերության) և պարագաներ (տեղի, ժամանակի, պատճառի ևն): Համանման գործառնություններ նա ունի հայերենի այլ վիճակներում:

Գրարարում ունեն վերլուծական կառուցվածք. եզակիում կազմվում էր ինքնատիպ բառաձևի (նղակի սեռական-տրականի հնչյունափոխ կամ անհնչյունափոխ ձև + -է՝ ֆաղաֆէ, սւտէ, բռանէ) և օժանդակ նախահար բառի՝ ի (ձայնավորից առաջ՝ յ) նախդիրի գուգորդումով. յաղբերէ, ի ֆաղաֆէ, ի բռանէ, ի զեառյ, յաքոռոյ, իսկ հոգնակիում՝ հոգնակի սեռ.—տրականի և նույն նախդիրի գուգ ողումով. յաղբերց, ի ծովուց, ի զետոց, յաքոռոց (հմմտ. ի տեղուջէ, ի տաւուջէ, յառ. մէ): Երբեմն բացառականի ձևը կրկնակ նախդիրով է (առ ի). առ ի շգոյէ, առ յիմս մոց. երբեմն ի(յ)-ի փոխարեն դրվում է այլ նախդիր. զհօրէ, զնմանէ (պատմական հոլով), ընդ աջմէ, ընդ անկէ, ըսա նմանէ, բաց յինէն ևն: Նախդիրը կարող է ընկնել կայունացող բառակա-

սլակցութիւնների կազմում (նաև նախդիրի կրկնութիւնից խուսափելու դեպքում)։
տաճէ ի տուն, փաղափէ ի փաղափ, ծագէ ի ծագ։ Այսպես և՛ դերանունների սաստկական
կիրառութիւններում. ինձէն, մեզէն։

Միջին գրական հայերենում ևս բացառականը վերլուծական կազմութիւն ունեն.
հիմնականում հետևում էր գրաբարյան կաղապարին. ի գինոյ, ի ծովէ, ի դեղերսյ. հմմտ.
ի փաղափնու(ն)։ Մինչդեռ բարբառներում հաստատված է համադրական ձև, կը ճյուղի
բարբառների մեծ մասում -է, -էն կամ -մէ վերջավորութիւններն ավելանում են ուղղ. —
հայցականին, որոշ բառերի դեպքում՝ սեռ. — տրականի ձևին. հացէ, հացէրէ, էրզանէ,
էրիզնէրէ, հօրմէ, ֆօշմէ (Պոլիս)։ Ում ճյուղի բարբառների մի մասում (և վանի բար-
բառում) նույն հիմքերին ավելանում է -ից (կամ -ուց). հացից, հացէրից, հօրից, հէրէ-
րից (Արար. բրբ.), իսկ մի քանի բարբառներում՝ -ա(ա). հացա «հացից», տանա
«տանից» (Ղրբ. բրբ.)։ Բարբառներն ունեն նաև վերլուծական բացառական, որ կազմ-
վում է սեռ. — տրականի հետ օժանդակ բառի (էնից, հէնից, աճից, հաճից, աճա, նրէս-
տա ևն) գուգորդումներով. փառու հէնից (Մեղրի), իմ ախպօր աճա «իմ եղբորից» (Ղրբ.
բրբ.)։

Արևմտահայ գրական լեզվում բացառականը համադրական է, կազմվում է -է(մէ)
վերջավորութիւն և ուղղ. — հայցականի (առանձին բառերի դեպքում սեռ. — տրականի)
ձևի գուգորդումներով. հացէ, հացէրէ, ձիէ, մեծուքնէ, օրվանէ կամ օրէ, ֆօշմէ, հօր-
մէ։ Արևելահայ գրական լեզվում այն կազմվում է -ից (ու հոլովման դեպքում՝ -ուց)
վերջավորութիւն ավելացումով հոլովահիմքին։ Վերջինս համընկնում է ուղղ. — հայցա-
կանի ձևին (փաղափից, դաշտից), առանձին բառերի դեպքում՝ սեռ. — տրականի ձևին (հո-
րից, ֆօշից). հազվադեպ՝ ն կամ աճ հիմքակազմիչ տարրով (ներույթով). աղջկանից,
վաղվանից, տաւվանից. -ուց-ը սովորաբար, երկվանկ — բազմավանկ ի-ով վերջացող
բառերի դեպքում, ավելանում է ուղղ. — հայցականի հնչյունափոխ (ի > գրո) հիմքին՝
այգի > այգուց, գինի > գինուց. հմմտ. ձի > ձիուց, մարդ > մարդուց. հմմտ. նաև՝ սեր >
սիրուց։ Հոգնակին՝ անհնչյունափոխ հիմք (= հոգնակի ուղղ. — հայցականի ձև) + -ից.
փաղափնէրից, ֆույրէրից, հայրէրից, աղջիկնէրից։ Իսկ եթե հոգնակի հարացույցում
հոգնակերտը -եւ կամ -նեւ չէ, ապա -ից վերջավորութիւնն ավելանում է սեռ. — տրա-
կանի ձևին (մարդկանցից, կանանցից, պապոնցից)։ Կողմ բառի բացառականը երբեմն
գործածվում է իբրև օժանդակ (կապական) բառ՝ վերլուծական բացառական կաղապար
համար. այն գուգորդվում է սեռ. — տրականի ձևի հետ (դիրեկտորի կողմից, եղբոր
կողմից)։ Հնարավոր են նաև կապական այլ գուգորդումներ. նման կաղապարներում
հանդես են գալիս հետևյալները. անկախ, անց, անցած, առաջ, քացի, դուրս, ետ (հետ),
զատ, ի վեր, հեռու, հետո, ներքե, վեր, վերե, սկսած։ Ամեն դերանվան բացառականը՝
ամենից. կարող է գործածվել իբրև օժանդակ բառ (գերադրական ածականների կազ-
մութիւն մեջ)՝ ամենից մեծ։ Կայունացած հնատիպ ձևեր են՝ ի սրտե, ի վերջո, իհաւ-
կե, ի սկզբանե ևն։

Դերանվանական հոլովման մեջ բացառականն անմիօրինակ կաղապարում ունի
Գրաբարում այն վերլուծական էր, ի(յ) նախդիրի և տրականի ձևի գուգորդումով. ի
սմին, յիննեանց, ի սոցունց, կամ տրականի ձևի տարբեր վերակազմավորումների հետ
ի(յ) — ի գուգորդումներով. յինէն, ի մէնջ, յիննէնէ, ի սմանէ, ի սոցանէ, յիւրմէ, յիմմէ
ևն։ Ինչպես նկատելի է, այս վերակազմավորված ձևերում առկա է է կամ աճ(է) տար-
րը։ Ան մասնիկը հնչյունական տարաճումներով հանդիպում է ետգրաբարյան հայերե-
նում, ինչպես, սրինակ, Ղարւ յաղի բարբառի աճ, ան, Մեղրիի էն, Արարատյան բար-
բառի աճ մասնիկները (ինձ ա, ինձէնից, ինձանից)։ Միջին գրական հայերենի անձ-
նական դերանունների բացառ. — անում հաստատվեց -նէ տարրը. ի մեզնէ, ի ձեզնէ, ապա
նէ > մէ գարգացումով՝ ի մեզմէ, ի ձեզմէ։ Սրան հետևեցին որոշ բարբառներ. օր.
ինձմէն, միզմէն (Բրիտիսի բրբ.)։ -է, -մէ վերջավորութիւնները հաստատվեցին նաև

արևմտահայ գրական լեզվի բացառականում. առկէ, անկէ, ինձմէ, մեզմէ, քեզմէ, ձեզմէ, ասոնցմէ: Արևելահայ գրական լեզվի բացառականում -ից վերջավորությունը ավելանում է տրականի ձևին (սրանից, սրանցից) կամ տրականի՝ ն կամ ան տարրով (նե-րույթով) ձևավորված տարբերակին՝ ինձնից (ինձանից), մեզնից (մեզանից), վերջի-նքս՝ անձնական դերանունների առաջին ու երկրորդ դեմքերի դեպքում: Նոր հայերենում ինչպես անվանական, այնպես էլ դերանվանական հարացույցում, տեղի է ունեցել նախ-դիրի համատարած անկում. բացառականն ունի համադրական ձև (որոշ բարբառներում նաև՝ վերլուծական նոր կաղապար):

Գրկն. տե՛ս նույն վրացահոգվածում:

ՐԱՅԱՏՐԱԿԱՆ ՐԱԽԱՐԱՆ||ТОЛКОВЫЙ СЛОВАРЬ, բառարանի տարածված տեսակ. բառա-ցանկի յուրաքանչյուր գլխաբառ բերվում է իմաստի կամ իմաստների բացատրությամբ, բառարանագրական նշումներով, սվյալ իմաստի համար տեքստային (բնագրային) կամ հեղինակային օրինակների ցուցադրմամբ. կամ առանց դրան: Տիպիկ բացատրա-կան բառարաններում տրվում են նաև սվյալ-բառով ներկայացող բառակապակցու-թյունները, դարձվածքները, երբեմն՝ ասույթները, ասացվածքները, թևավոր խոսքերը: Նայած բառարանի նպատակներին՝ գլխաբառի համար, հիմնական ինֆորմացիայից բացի, երբեմն տրվում են նաև լրացուցիչ, հարակից տեղեկություններ (օրինակ, պատ-մական, ծագումնաբանական, արտասանական, ուղղագրական): Գրական լեզվի բացա-տրական բառարանը սովորաբար կազմվում է նորմատիվության հիմունքներով, այն միտում ունի նպաստելու լեզվի մաքրությանը, անաղարտությանը, միօրինակությանը, խոսքի կուլ-տուրայի բարձրացմանը: Կան բացատրական բառարաններ, որոնք չեն սահմանափակվում լեզվի որևէ փուլի, վիճակի բառերի նկարագրությամբ, կազմվում են լեզվական բոլոր տար-բերակների, վիճակների բառերը ներգրավելու նպատակադրումով: Այսպես ստեղծվում են բառապահեստներ (тезаурысы): Սակայն զարգացող լեզվի համար այսպիսի բա-ռարան կազմելը գրեթե անհնարին է: Լեզվի մեջ ամեն օր նոր բառ է ստեղծվում: Ահա թե ինչու է ապես բառապահեստարան կարելի է ստեղծել որոշակի բառապաշարային սահման ունեցող գրավոր այս կամ այն հուշարձանի, տեքստի, գրողի կամ նրա որևէ երկի բառապաշարի համար:

Կան բացատրական բառարաններ, որոնք ունեն մասնագիտական թեքում՝ բառերի (տերմինների) որոշակի ընտրությամբ: Որոշ իմաստով հանրագիտական բառարաններն էլ բացատրական բնույթի են, թեև, իհարկե, բառի բացատրությունը և գիտական հաս-կացության մեկնաբանությունը նույն բանը չեն:

Չնայած հայ մատենագրության մեջ բառերի բացատրությունները խոր հնություն ունեն, բայց ձևավորված բացատրական բառարանները երևան են գալիս հիմնականում միջին դարերում: Առավել նշանավոր բացատրական բառարաններից են հետևյալները.

ա) Բառգիրք հայկազեան լեզուի, երկու հատորով (1749—1769, Վենետիկ). կազ-մել է Մխիթար Սեբաստացին: Երբեմն ասում են՝ «Հին հայկազյան բառարան». բնո-գրկում է հիմնականում գրաբարի բառապաշարը. հնարավորին չափ հազիցված է օրինակներով. բացատրությունն ավելի հավաստի է, քան նախորդ բառարաններում: Բառահոգվածներում կան բառարանագրական նշումներ:

բ) Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, երկու հատորով (1836—37 թթ., Վենետիկ, նոր հրատ. Ե., 1979—1981). կազմել են Մխիթարյան միաբանության անդամներ Գաբրիել Ավետիքյանը, Խաչատուր Սյուրմելյանը և Մկրտիչ Ավգերյանը: Երբեմն ասում են՝ «Նոր հայկազյան բառարան»: Բառարանը ստեղծվել է երկարատև բառաքնական աշխա-տանքով, այն ընդգրկում է գրաբարի գրեթե ամբողջական բառապաշարը (շուրջ 51 հազար բառ): Ունի բառահոգվածների բազմակողմանի մշակվածություն, բառաբանա-

գրական նշումներով, իմաստների հստակ բացատրություններով. հազեցված է տեքստային օրինակներով, դարձվածաբանություններով: Որոշ բառեր բերվում են այլ լեզուների (հունարեն, լատիներեն են) համապատասխան բառերի բաղդատություններով՝ հաճախ ակնարկելով դրանց ծագումնաբանությունը: Այս բառարանի համառոտությունն է Մ. Ավգերյանի կազմած Առձեռն բառարանը («Առձեռն բառարան Հայկազեան լեզուի», Վենետիկ, 1846), որը որոշ փոփոխություններով ու լրացումներով (շուրջ 5 հազար բառ) վերահրատարակվեց 1865 թվականին (Գրիգոր վ. Ծելալյանի կողմից): Կրճատված է ստուգաբանական նշումները և համառոտված բերականականը, վերամշակված է իմաստների բացատրական մասը, դուրս են թողնված բնագրային օրինակները, այլալեզու համարժեքները (մասամբ):

գ) Հայերեն բացատրական բառարան (հ. 1—4, Ե., 1944—45). կազմել է Ստ. Մալխասյանցը: Ընդգրկում է հայերենում (ներառաբար փոխերում, նաև բարբառներում) գործածված բառերը. ամբողջացնում, գիտական բառարանական նոր մակարդակով է ներկայացնում իր իսկ հեղինակի հավաքած, ինչպես և նախորդների բառարանագրած նյութերը: Օրինակները հիմնականում հեղինակային են: Ունի հարուստ դարձվածաբանություն: Բառացանկում ընդգրկված են շուրջ 120 հազար բառ: Փոխառյալ բառերի համար նախափորին չափ նշվում են ակունքները:

դ) Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան (հ. 1—4, Ե., 1969—1980), կազմել է ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտի հեղինակային կոլեկտիվը. բառարանն ընդգրկում է մոտ 125 հազար բառեր ու դարձվածքներ: Ներառում է նոր գրական հայերենի (արևմտահայ և արևելահայ գրական լեզուների) բառամթերքը: Նորմատիվ ակադեմիական բառարան է, համակողմանի բառարանություններով, գիտական կուռ սպարառով: Բացատրությունները հազեցված են տեքստային օրինակներով: Ունի հարուստ դարձվածաբանություն:

ե) Արգի ճալերենի բացատրական բառարան (Երևան, 1976). կազմել է է. Բ. Աղսյանը: Բառացանկում տեղ են գտել 135.000 բառ՝ զլխաբառ: Ընդ որում դրանցից 15 հազարը առաջին անգամ են բառարանագրված: Բառարանի կազմության մեջ հաշվի է առնված հայ դասական բառարանագրության հարուստ փորձը: Այն աչքի է ընկնում բառիմաստների ավելի ճշգրիտ մեկնություններով, հարուստ դարձվածաբանությամբ (բառարանում ընդգրկված են շուրջ 11 հազար դարձվածաբանական միավոր): Քերականական նշումները ներկայացնում են գրական լեզվի կանոնական վիճակը, բարձր մակարդակով են մեկնաբանված նաև մասնագիտական բառերը, գիտական տերմինները, պարզորոշ սահմանազօծված են ազգային ու միջազգային, հնատիպ ու նորակաղմը, որոշված են նրանց դորձառական ոլորտները: Գրավոր աղբյուրներից բաղված բառերն ունեն տեքստային վկայություններ: Մեծ է այս բառարանի գիտական ու գործնական նշանակությունը:

Գրկն. Վազարյան Ռ. Ա., Նոր հայկազյան բառարանը, Ե., 1972: Պետրոսյան Լ., Ստ. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանը», Ե., 1953: Փաշոյան Լ. Կ., Հայերեն դպրոցական բացատրական բառարան, Ե., 1966:

ԻՆՅԼԱՆԻ ԲԱՐԲԱՐՆԵՐՆԵՐԸ ԵՎ ԴՆԱԼԵԿՏ, արևմտյան՝ կր ճյուղի բարբառ, խոսվել է Անտիոքից հյուսիս գտնվող Բեյլան բնակավայրում: Չայնավորներն են՝ ա, է, ու, օ, ի, ը, ան, օ, ու: Առկա է ձայնավորների ներդաշնակության երևույթը: Բաղաձայնական (պայթականների ու հայաշփականների) համակարգը՝ եռաշարք (ձայնեղ $\geq$ խուլ տեղաշարժերով): Ետնալեզվային պայթականներն ունեն բմայնացած տարբերակներ: Գոյականն ունի թվի, հոլովի, առկայացման կարգեր: Հիմնական հոգնակերտներն են՝ -էր, -դէր: Հատկացուցիչը հոդառու է, որոշիչ հոդ է ստանում: Անորոշ հոդը ետադաս է:

Բացառականն ունի -էն, -ի՞նէ վերջավորությունները, Բայն ունի նաև ու լծորդություն, Սահմանափակն ներկան կազմվում է զմ տարրով (զմ կրրիմ, զմ գալտոմ)։

Գրկն. Դարիբյան Ա., Հայերենի նորահայտ բարբառների մի նոր խումբ, Ե., 1958.

ՐԱՎԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆ կամ ՆՄԱՆԱՎԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆ||звуконподражание, ономотопея, բա-
ռաստեղծական ուրույն երևույթ, երբ բառը գոյանում է բնական ձայների (առարկայի
արձակած կամ որևէ էրևույթի, պրոցեսի բնորոշ ձայնի, կենդանու ճիշի) նմանակու-
թյամբ: Բնաձայնական բառի իմաստը հենց ձայնի լեզվական արտահայտումն է. այս-
տեղ լեզվական (բառային) նշանը մոտենում է բնական նշանին՝ իր անմիջականությամբ:
Այնուամենայնիվ, յուրաքանչյուր լեզվում այդպիսի բառաստեղծությունը կատարվում է
տվյալ լեզվի հնչարտաբերական նորմաներով, և բառերն ստանում են արտասանական-
հնչյունա՝տն ինքնատիպ տեսք: Սովորաբար բնաձայնությունները՝ բնաձայնական
բառերը քերականական ձևավորում չեն ունենում. անփոփոխ, չթեքվող բառեր են: Կազ-
մությամբ մեծ մասը պարզ է, թեև կան նաև բազազրյալ բառեր՝ արմատի կրկնու-
թյուններով, բառերի մեջ կարող են լինել նաև հնչյունական կրկնություններ, ինչպես
լրիսկ, քիսկլիկալ, բզզալ, րբրիկ նա րբրիկ: Կրկնվող բազազրիչի մեջ կարող է և
հնչյունափոխություն տեղի ունենալ: Բնաձայնությամբ կազմված արմատները հաճախ
բայականոմական պլան են ներթափում -ալ բայածանցով. րրիկ>րիկալ, ճրր>ճր-
րալ>ճրճրալ: Իսկ -ոց ածանցով նրանք գոյականանում են՝ րիկոց, ճրոց,
րիկրիկոց, ճրճրոց:

Այս կարգի բառերը ամփոփվում, խմբավորվում են ձայնարկությունների մեջ, լսողության, ինչպես ղտնում են որոշ լեզվաբաններ, դրանք պետք է դիտել իբրև առանձին խոսքի մաս։ Լսող. 2. Անատյանի տվյալների՝ հայերենում բնածայնակուն արմատների թիվը անցնում է 150-ից, Անկասկած, այս արմատներով կազմված բառերի թիվը շատ է։

Կրկն. տե՛ս բառագիտություն և ծայնարկություն (խոսքի մասեր) բառահոգված-
ներում:

ԲՆԻԿ ԶԱՅՆՐԻՆ ԲԱՌԵՐ, հայերենի բառապաշարի մեջ այն շերտը, որը սերում է հնդեվրոպական ափսոսանքից, հայերենի կազմավորման շրջանից (նախահայերենից), փոխառյալ չէ և չի ստուգաբանվում (գիտակցվում) որպես այդպիսին: Ըստ Հ. Աճառյանի տվյալների՝ հայերենում հնդեվրոպական արմատների թիվը հասնում է շուրջ 930-ի: Մեր լեզվի բառամթերքի մեջ մեծ է այս արմատների տեսակարար կշիռը. դրանցով կազմվել են կենսականորեն անհրաժեշտ հազարավոր նոր բառեր: Ըստ հետագա ուսումնասիրությունների տվյալների՝ հնդեվրոպական ծագում ունեցող բառերի քանակը անցնում է 1200-ից: Անկասկած նոր հետազոտությունները կմեծացնեն այս թիվը:

Բնիկ հայերեն բառերը վերաբերում են տարբեր բնագավառների. դրանք բազմաբնույթ են, ներկայանում են այլևայլ տիպի բառաշերտերով, արտահայտում են՝ բնության երևույթներ, անձեր, իրեր, մարդու՝ կենդանու օրգանիզմի մասեր, ընտանեկան-ազգակցական կապեր, մարդկային այլևայլ հարաբերություններ, պաշտամունք, հոգեկան երևույթներ (պրոցեսներ), հիվանդություններ, կենդանիներ, բույսեր, գյուղատնտեսական, երկրագործական, անասնապահական գործունեություն, զբաղմունք, կենցաղ, արհեստներ, առևտուր, ծովագնացություն, գործիրներ, հագուստ, զարդեղեն, սնունդամթերք, գույներ, չափակշռային հասկացություններ, հասարակական կյանքի, մարդկային գործունեության զանազան երևույթներ, ժամանակ, միջավայր, տեղ ևն. Որանց մեջ կան նաև լրագմաթիվ թվականներ, դերանուններ: Այս միաժամանակ նշանակում է, թե նախահայիրը ապրել են բավական զարգացած հասարակական կյանքով:

Բնիկ հայերեն բառարմատներից են՝ արև, աստղ, լուսին, լույս, ամպ, կարկուտ, գետ, աղբյուր, սար, օդ, ակն/աչ(ք), ականջ, բերան, լեզու, ատամ, երես, արմունկ, ձև(ք), սիրտ, արգանդ, ծունկ, ջիլ, միս, ամուսին, կին, հայր, մայր, քույր, եղբայր, հարս, սկեսուր, տալ, մարդ, հղի, դեղ, ջերմ, երդում, այծ, մեղու, ձուկ, աղվես, արջ, գայլ, մրջյուն, օձ, արծաթ, բույս, գարի, դեղձ, կաղին, արմատ, ծառ, արոթ, լուծ, հերկել, դեզ, հոդ, ստերջ, տավար, առագաստ, դուռ, տուն, դարբին, կարթ, որս, նավ, անկողին, աղանձ, արյուր, մեղր, դեղին, մի, երկու, հինգ, տասն, ես, դու, նա, այս, այդ, այն, ամառ, ձմեռ են։ Բնիկ և փոխառյալ հասկացությունները (անվանումները) ոչ մասնագետի համար ինչ-որ չափով պայմանական են. երբ խոսողը դադարում է գիտակցել բառի փոխառյալ լինելը, այն նրա համար դառնում է բնիկ։ Օրինակ, ժամանակակից հայի համար կապույտ (իրանական փոխառություն) բառը «բնիկ» է, իսկ, ասենք, սաղիո՝ փոխառյալ։ Միայն ծագումնաբանական-ստուգաբանական պլանում գրանք նույն բառաշերտի մեջ են առնվում։

Իրկն. Անաոյան Հ., Հայոց լեզվի սլաոմություն, մ. 1—2, Ե., 1940—1951:

ԲՈՒՆ||тема, ձևակազմական (ըստ էության նաև բառակազմական) հիմքը ձևավորող տարր՝ ձայնավոր կամ ներույթ, ինչպես և այդ եղանակով ձևավորված հիմքը։ Ըստ այդմ՝ բնակազմիչ ձայնավորով (тематический гласный) ձևավորված հիմքը կոչվում է բնավոր հիմք (тематическая основа), իսկ այն հիմքը, որը շունի այդպիսի տարր, կոչվում է անբուն հիմք (атематическая основа), այսպես՝ գրաթարի գրե-+մ (գր-ե-+մ) բայահիմքը և գետո-+յ (գետ-ո-+յ) հոլովահիմքը բնավոր են, իսկ հառ-+ք ձևում առկա է անբուն հիմք (տե-ս նաև նիմք բառահոլովածը)։ Բնակազմիչ տարրը կարող է հարել վերջավորությունը և աստիճանաբար տեղակայվել նրա կազմում, ինչպես՝ գետ-ո-+վ > գետ-+ով։ Երբեմնի բնի ձայնավորը կարող է հանդես գալ նաև բառակազմական պլանում։

ԲՈՒՐԴՈՒՐԻ ԲԱՐԲԱՆ||бурдурский диалект, արևելյան՝ ում ճյուղի բարբառ. խոսվել է Փոքր Ասիայի Բուրդուր քաղաքի հայ բնակիչների կողմից. այժմ մասնակիորեն խոսվում է Սփյուռքում ու Երևանում՝ նախկին բուրդուրցիների կողմից։ Ունի նմանության գծեր Ղարաբաղի բարբառի հետ։ Որոշ հայագետներ գտնում են, թե բուրդուրցիները մի երկու դար առաջ գաղթել են Ղարաբաղից։

Հարուստ է ձայնավորական կազմով (ա, օ, օ, օ, ու, ու, է, ի, ր)։ Միավանկների սկզբում ե-ն երկհնչյունի է վերածվում նախադիր յ կիսաձայնով. նույն դիրքում ո-ին նախադիր զարգացել է վ շրթնատամնայինը։ Առկա է ձայնավորների ներդաշնակության երևույթը։ Բաղաձայնական համակարգը՝ երկշարք ձայնեղագուրկ։ Նունալեզվային սլայթականներն ունեն քմայնացած տարբերակներ։ Գոյականն ունի հոլովի, թվի, առկայացման կարգեր։ Բացառականն ունի -է, -էն, -մէն, ներգոյականը՝ -ում/ւմ վերջավորությունները. հիմնական հոգնակերտներն են՝ -էր, -նէր, -նի, նաև՝ -ֆ, -ան, -անֆ, -անիֆ։ Կա նաև անձի ու իրի քերականական տարբերակում։ Հատկացուցիչը հոդպետ է, Անկառար դերբայը, որ մասնակցում է սահմանական եղանակի ներկայի կազմությանը, ունի -ում(-ւմ), մասամբ՝ -իս վերջավորությունը։ Անցյալի ձևերի կազմությանը մասնակցում է փոխառյալ իղի տարրը. կարծում ըմ իղի (=կարդում էի)։

Իրկն. Մկրտչյան Ն., Բուրդուրի բարբառը, Ե., 1971:

Ի, գ [ց], հայկական այբուբենի երրորդ տառը, անվանումը զիմ. սերում է հունական նախատիպից։ Թվային արժեքն է երեմ, երեուրգ։ Արևելահայ գրական լեզվի այբրենական համակարգում սրա դերն է ետևալեզվային ձայնեղ պայթական պարզ բաղաձայն հնչույթի արտահայտումը։ Հին գրական հայերենում, հայերենագետների մի մասի կարծիքով, գ բաղաձայնն ունեցել է նաև շնչեղացած տարբերակ, թեև նրա շնչեղություն-

նը հնչույթատարբերիչ նշանակություն չի ունեցել, և տարբարության հայերենում այս բաղա-
ձայնն ունի համապատասխանությունների շարք՝ պայմանավորված բաղաձայնական
տեղաշարժով, ինչպես, խլացում՝ $q > Կ$ (կիլիկյան հայերենում և որոշ բարբառներում),
շնչիդիլացում՝ $q > Բ$ (արեմտահայ գրական լեզվում և որոշ բարբառներում),
Բարբառների մի մասում սա ունի շնչեղացած տարբերակ, մասնավորապես բառակերպի
դիրքում, թեև շնչեղությունը և ոչ շնչեղությունը այստեղ ևս չեն ներկայանում հնչույ-
թաբանական հակադրությամբ (զ՝զ հակադրությունը իմաստատարներից դեր չունի)։
Առաջնային շարքի ձայնավորներից առաջ եղած քմայնացումը որոշ խոսվածքներում
հանգեցնում է այլ հնչյունի. $q > ք$ (Աշտարակում, Դետսփում, մասամբ՝ Տաթևում. ար.՝
 $q\acute{e}l > ք\acute{e}l$, $q\acute{h}n\acute{h} > ք\acute{h}n\acute{h}$)։ Նկատելի է նաև $q > յ$ անցում (մասնակիորեն, օրինակ, նիւ-
մեղիայում)։

Հայերենում q բաղաձայնի արտասանական, ձայնաբանական բնութագիրը էական
տարբերություններ չի տալիս (տարբեր փուլերում)։ Սրա արտաբերման շամանակ լեզ-
վի ետևի մասը փափուկ քիմքի (քմայնացման դեպքում՝ հիմնականում կշտ քիմքի)
հետ հպվում ու փակվածք է ստեղծում. բերանի խոռոչի երախին հարող հատվածում
կուտակված օդի ճնշմամբ փակվածքը վայրկենապես քանցվում է, և արտաբերությու-
նավարտվում է պայթյունով։ Շնչեղացած տարբերակի դեպքում պայթյունին ուղեկցում է
նկատելի շունչ (հագուգ)։ Ձայնայարերը թրթռում են։ Արտաբերական զրկածքով հա-
րում է Կ. Բ պայթականների։ Նվազագույն հնչույթաբանական հակադրություն է կազ-
մում (մերձավոր լծորդական հարաբերակցության մեջ է) Կ-ի հետ՝ ձայնեղություն—
խլություն (զեր—կեր, գուլ—կալ), Բ-ի հետ՝ (ետնալեզվայնություն—շրթնայնություն,
զեր—բեր, գալ—բալ), Կ-ի հետ՝ (ետնալեզվայնություն—առաջնալեզվայնություն, զեր—
—դեր, գող—դող)։

Հին գրական հայերենում և արևելահայ գրական լեզվում գրությունը հիմնականում
համապատասխանում է արտասանությանը (դորդ, գործ, գազափար, հանգ). ժամանա-
կակից արևելահայ գրական լեզվում ավանդական դրությամբ առանձին գիրքերում
(օրինակ, Բ-ից հետո մի շարք դեպքերում) q տառը արտահայտում է հարաբերակից
շնչեղ խուլ պայթականը՝ Բ (երգ, կարգ, հագնել, տնգամ)։ Կիլիկյան հայերենում և
արեմտահայ գրական լեզվում թեև պահպանվում է ավանդական՝ մեսրոպյան ուղղա-
գրությունը, բայց առաջինում արտասանվում էր Կ. երկրորդում՝ Բ։ Օտար բառերի (փո-
խառությունների) ճիշտ արտասանությունը պահպանելու միտումով հաճախ միջին-
հայերենյան (կիլիկյան) տեքստերում ց-ն սառադարձվում էր Կ՝ q կարդալու համար,
բանի որ բաղաձայնական տեղաշարժով առկա էր $q > Կ$, $Կ > q$ ։

Այս հնչյունն ունի հնդեվրոպական առնչակցությունների՝ որոշակի հնչյունադիրքում
 $g^2h(gwh) > q$ զարգացումով. ինչպես, չքմայնացած դիրքում՝ * $g^2h\acute{e}n > q\acute{a}n$ — (զա-
նակոճել). առկա է նաև $w > q$ զարգացում (օրինակ, գիշեր, զետ, գիւ ևն բառերում).
ոնգայինից հետո կարող է՝ $k^2 > q$. * $pen-k^2e > քիճգ$ ։

Գրկն. տե՛ս հայկական գիր բառահոգվածում։

ԻԱՍՊԱՐԾԱՆ ԳԱՍՊԱՐ ԿԱՐԱՊԵՏԻ (1901—1981), սովետահայ լեզվաբան-հայերենա-
գետ. ծնվել է սեպտեմբերի 15-ին, Երևանում. ավարտել է Երևանի պետական համալի-
սարանի պատմագրական ֆակուլտետը, Երկար տարիներ աշխատել է որպես ուսուցիչ
1940 թ-ից անցել է գիտական աշխատանքի (հիմնականում ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտու-
տում), Կատարել է նաև դասախոսական աշխատանք, 1943 թ. պաշտպանել է թեկնա-
ծուական դիսերտացիա, Դոկտորի գիտական աստիճան ստացել է 1969 թ.։ Հիմնակա-
նում ղրադվել է բառարանագրությամբ, Մասնակցել է ժամանակակից հայոց լեզվի
բաղադրական բառարանի առաջին հատորի (Ե., 1969) առանձին մասերի կազմման ու
խմբագրման աշխատանքներին։ Ունի մենագրություն՝ նվիրված հայ բառարանագրու-
թյան պատմությանը, Գրել է նաև մի շարք հոգվածների, Մահացել է փետրվարի 15-ին,
Երևանում։

Իրկեր. Արուվյանի երկերի թողարանը (Ե., 1947), Հայ թողարանագրության
պատմություն, Ե., 1968:

ՊԻՏՄՈ. որևէ գաղափար, հասկացություն կամ խոսքի արտասանական-հնչյունա-
կան միավոր արտահայտող գծագիր պատկեր, այսմանական նշան, տառ կամ դրանց
համակարգը: Հստ այդմ գանգանում են՝ պատկերագրություն, գաղափարագրություն,
հնչյունագրություն (վանկագրություն, տառային այբուրեն): Առաջին երկուսը կադ
ունեն խոսքի ըմբանդակային (իմաստային) կողմի հետ: Պատկերագրությունը (ПІК-
тография) այն գրատեսակն է, որի միավորները (առարկայի գծագիր պատկերները)
հիմնականում արտահայտում են այս կամ այն դողափարը, միտքը (նույնիսկ ունեն
աբողջական միտք պարունակող հաղորդման արժեք)՝ առանց նախադասության, ար-
տահայտության հնչյունական-արտասանական կամ իմաստային որևէ տարրի առանձ-
նացման:

Նախնա. րում գիրը մեծ մասամբ արտահայտվել է վիմապատկերների (наскаль-
ные изображения, петроглифы) ձևով, երբ կապված կրոնական դիցարանական, մո-
գական ու հնագույն գեղանկարչական ըմբոնումների, պատկերացումների հետ՝ գծագիր-
նախնապատկերների միջոցով մարդիկ արտահայտել են զանազան առարկաներ, ռազմի,
հողամշակության, որսի և այլ տեսարաններ, բնության ու վայրի կենդանիներ են: Այս-
պիսի վիմապատկերներ թողել են նաև Հայաստանի նախաբնիկները:

Պատկերագրությունը (пиктография) մի համակարգ է, որի միավորները (այս-
մանական նշանները) հիմնականում արտահայտում են բառ (բառիմաստ) կամ նրա
իմաստակիր որևէ մաս: Հնչյունագրությունը (звучное, фонетическое письмо) այն
գրատեսակն է, որի միավորները (այսմանական նշանները) արտահայտում են հնչյու-
նական-արտասանական տարրեր (հնչյուն՝ հնչույթ, վանկ են), ըստ այդմ էլ այն գր-
անորվում է իբրև տառային այբուրեն կամ վանկագրություն (снлабнческое письмо):

Բոլոր գրատեսակներն էլ, ուրույն արտահայտություն տալով ձայնական, ականջով
ընկալվող խոսքին, նկատելիորեն ընդլայնում են մարդկային հաղորդակցման ոլորտը,
հագթահարում բանավոր խոսքի որոշ (որինակ, տարածական, ժամանակային) սահմա-
նափակություններ:

Իբրև մշակութային երևույթ, բանավոր խոսքի համեմատությամբ, գիրը հաղորդակ-
ցական ալորտում երևան է եկել ավելի ուշ: Հաղորդակցման գնալով աճող պահանջնե-
րին համապատասխան՝ այն կարող էր սկզբնավորվել հասարակական կյանքի նկատելի
վերելք ապրած ժողովուրդների մեջ: Բնականաբար, մարդիկ նախապես օգտվել են պար-
զունակ գրատեսակներից, իսկ էլ ավելի վաղ շրջանում այդ նպատակով գործածվել են
եթմաստավորված առարկաներ, օրինակ, ամերիկյան-հնդկացիական որոշ ցեղերի
վամպումները (թելերի վրա գունավոր խեցիներից որոշակի իմաստավորումով հորին-
վածք), պերուացիների ներիկիպուն (պարանի վրա հանգուցավոր թելերի՝ որոշակի
իմաստավորում ունեցող հորինվածք), ավստրալիական ու աֆրիկյան առանձին ցեղերի
յուրօրինակ ձևավորված ձողիկները են:

Պատկերագրությունը պատմականորեն նախորդում է մյուս գրատեսակներին: Այն
օգտագործել են, օրինակ, հին եգիպտացիները, Մերձավոր արևելքի որոշ ժողովուրդ-
ներ, հին շինացիները, ամերիկյան հնդկացիական ցեղերը, Հայաստանի նախաբնիկները
են: Այս գրատեսակը նախապես ձևավորվել և զարգացման ուրույն, անկախ բնթացք է
առացել նկարչական արվեստին զուգահեռ: Իսկ գաղափարագրությունը շատ դեպքե-
րում հենց պատկերագրության բնական զարգացման, նրա մշակման ու կատարելա-
գործման արդյունքն է: Ահա թե ինչու այս գրատեսակը առավել տարածված է եղել
պատկերագրության հին օջախներում (Նդիպտոս, Զինաստան են): Հնչյունագրությունն
ըստ էության սերում է գաղափարագրությունից: Հաղորդակցական ոլորտում պատկե-
րագրությունը ստացել է այլևայլ դրսևորումներ, այն նույնությամբ զրևթե շի պահպան-

վելու Գաղափարագրությունից այժմ էլ օգտվողներ կան (օրինակ, շինացիները)։ Գաղափարագրության սկզբունքով հենարան դրված մաթեմատիկական թվանշանները, քիմիական նշանակումները ևն։ Գաղափարագիր նշանների առանձին հետքեր պահպանվել են հայ հին և միջնադարյան մատենագրության մեջ. դրանց ծագումը պարզորոշ չէ։ Հնչյունագրության վանկագիր տեսակից օգտվել են մի շարք ժողովուրդներ։ Բնորոշ վանկագիր է հնդկական գեանագարին։

ժառանգորդարար նախորդ գրատեսակների առանձին տարրեր երևան են եկել հաջորդ համակարգերում, այսպես, պատկերագրությունից գաղափարագրությանը, սրանից էլ՝ հնչյունագրությանը։ Հնչյունագրությունը սեմական ծագում ունի։ Գրեթե բոլոր տառային այբուբենները սեմական բաղաձայնագրի հետագա տարրեր ձևափոխություններն են։ Փյունիկեցիներից գիրն անցել է հույներին, դրանցից՝ հռոմեացիներին, ըստ էության՝ հայերին, վրացիներին։ Մեկ այլ շառավղով այն թափանցել է Արևելք, Հնդկաստան, հարավ-արևելյան Ասիայի խորքերը, մեկ ուրիշով՝ Արևելյան Աֆրիկա, ապա՝ աշխարհամասի այլ վայրեր։ Որոշ տարատեսակներ ընկան գանադան ժողովուրդների այբուբենների հիմքում։ Այսպես դոյացան լատինագիր, սլավոնագիր, ուսուգիր և այլ այբուբեններ, գրատեսակներ։ Ժամանակակից լեզուների համար առավել գործածական են լատինագիր, ասյա սեմագիր, ուսուգիր գրատեսակները։ Սովետական Միության մեջ էստոնացիները, լատիշները, լիտվացիները գործածում են լատինագիր այբուբեններ, վրացիները և հայերը ունեն ինքնատիպ գրատեսակներ, մյուսները գործածում են ուսուգիր այբուբեններ։

Գրի հնագույն արտահայտությունները վերաբերում են մ. թ. ա. 4—3-րդ հազարամյակներին։ Հին գրատեսակներից են եգիպտականը, շինականը, շումերականը, էլամականը, նախահնդկականը, կրետականը ևն։ Մինչև թղթի հայտնագործումը որպես գրանյութ ծառայել են պալիթուսը, կավե սալիկները, մետաղյա կամ փայտյա տախտակները, արմավենու տերևները, մագաղաթը ևն։ (Կա մի գիտակարգ՝ էպիգրաֆիկա||эпиграфика, որն ուսումնասիրում է պինդ մարմինների, օրինակ, քարի, ժայռի, մետաղյա իրերի, աղյուսե սալիկների վրա եղած գրությունները, արձանագրությունները)։ Լիմագրությունը (лимагарные надписи) տարածված եղանակ է շատ ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայերի մեջ։ Դրանցից օգտվել են դեռևս մեր թվագրությունից շատ դարեր առաջ։ Հայտնի են տասը հազարից ավելի հայերեն վիմագիր արձանագրություններ։ Հայ գրիչները օգտագործել են երկաթից, եղեգնից, հետագայում նաև սագի փետուրից պատրաստած ձողիկներ։ Ավելի ուշ (մոտ 19-րդ դարից) ստեղծվել են մետաղյա գրչածայրով ու այլ տիպի գրիչներ։ Տեսական էվոլյուցիա են ունեցել նաև գրելանյութն ու գրելու այլ գործիքները (միջոցները)։

Հնագույն ժամանակներում գիրը եղել է պաշտամունքի (կրոնի) գործիչների մենաշնորհը։ Այդ է պատճառը, որ կրոնի տարածմանը համարյա միշտ ուղեկցել է որոշակի գրային համակարգ, գրություն։ Այսպես՝ բուդդայականությանը սպասարկել է հիմնականում հնդկական գրի այս կամ այն տարատեսակը, իսլամին՝ հիմնականում սեմական-արաբական գիրը, քրիստոնեությանը՝ հիմնականում հունա-լատինական, մասամբ՝ սեմական տարատեսակները։ Քրիստոնեության մուտքից շատ շանցած հայերն ու վրացիները ևս ունեցան գիր։ Մինչև մեսրոպյան գրի ստեղծումը Հայաստանում մասնակիորեն օգտվում էին հունական ու ասորական այբուբեններից։ Ոմանք այն կարծիքին են, թե նախաքրիստոնեական Հայաստանում եղել է մեհենական գիր։ Բայց այս պնդումը գիտական հիմնավորում չի ստացել։ Ոմանք էլ հենվելով պատմիչների կցկտուր տեղեկությունների վրա՝ ենթադրում են, թե մինչմեսրոպյան շրջանում եղել է անկատար տառային այբուբեն, որ հայտնի է զանիելյան նշանագրեր անունով։ Սա ևս հաստատված չի գտել։

Գրատեսակներից բաղաձայնական գիրը (консонантное письмо) տիպական գր-

«Երում ունեցավ սեմականում (փյունիկյան, հին հրեական գրատեսակներում)։ Այս համակարգում տառային նշաններով արտահայտվում էին միայն բաղաձայնները։ Հին-բաղիթյան կամ հիերոգլիֆային գիրը (hieroglyphическое письмо), որ պատկերագիր-հաղափարագիր խառն տեսակ է՝ հնչյունականի մասնակի տարրերով, բնորոշ էր եգիպտականին։ Հայկական ու խեթական գաղափարագրերը որոշ բնահանրություններ ունեն սրա հետ։ Սևազգույնյունը կամ բևեռագույնյունը (краснопись) գաղափարագիր-վանկագիր տեսակ է. գրանշանների ունեին սեպի ձև. դրությունը իրացվում էր այգ գրանշանների տարրեր համակցություններով. դորժածել են շումերները, ասորեստանցիները, Մերձավոր արևելքի (Միջագետքի) այլ որոշ ժողովուրդներ, ուրարտացիները, խեթերը, հին պարսիկները։ Սևագիր է այն վիմագիր արձանագրությունը, որը վերաբերում է էրեբունիի հիմնադրմանը (782 թ. մ. թ. ա.)։

Հստ գրանշանների, տառերի ձևավորման՝ տարատեսակներ են գաղազգույնյունը, ջղագույնյունը, ըստ ուրույն նշանակումների՝ ծածկագույնյունը, ըստ գրության եղանակի՝ նամատաղազույնյունը։ Երբեմն միևնույն տեքստեր գործածվում է ն՝ գրային համակարգ, դրություն, և՛ դրա առանձին տարրը արտահայտելու համար։ Այդպիսին են՝ սևագիր (բևեռագիր), պատկերագիր, գաղափարագիր, հնչյունագիր, հիերոգլիֆ, վիմագիր, գաղազգիր, ծածկագիր անվանումները։ Իսկ սրանց հոգնակին հայերենում առկա է գործածվում է գրանշանի իմաստով՝ սևագրեր (ոտսերենը միայն եզակի՝ краснописец), գաղափարագրեր (идеограммы), հիերոգլիֆներ (hierоглифы), պատկերագրեր (пиктограммы) ևն։

Գրկն. Աղայան Է. Բ., Հեղվարանության ներածություն, Ե., 1967։

ԳԼԽԱՎՈՐ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ|| главное предложение, բարդ ստորադասական նախադասության կազմի մեջ մշտնոգ այն բաղադրիչ նախադասությունը, որից շարահյուսորեն կախված է և որին լրացնում է երկրորդական նախադասությունը. «Մենք ընդհուպ մոռացանք պուցսփեյկին, որպեսզի մոտիկից դիտենք մեզ հետաքրքրող իրերը»։ «Ձուկատի հրամանատարն ընտրեց այն ուլին, որը տանում է անտառի միջով»։

Գլխավոր նախադասության դերանունով (ցուցականով կամ սրա կապական հոլովաբանությամբ) արտահայտված անդամը ազդանշանում է երկրորդականի առկայությունը, երբեմն նաև սրա բնույթը։ Այս անդամը կոչվում է հաբարեյալ։ Օր.՝ «Կոլտնտեսությունն այս տարի այնքան բերք ստացավ, որքան պլանավորել էր»։ Սա պարտադրական տարր չէ որոշ կառույցներում։ (Այս մասին տես նաև բարդ ստորադասական նախադասություն բառահոգվածում)։

Հարաբերյալը սովորաբար իր վրա է կրում տրամաբանական շեշտը՝ դրանով ևս ազդանշանելով գլխավորի հարաբերակցությունը երկրորդականի հետ («Իսկ իսկոնեմ այն եկար, որն ինձ դուր է գալիս»։ «Ինչ խոսիւ նրա մասին, ով իր պարտականությունները միշտ է կատարում»)։

Երբեմն կոչվում է անկախ նախադասություն (независимое предложение)։

Միևնույն գլխավոր նախադասությանը կարող են ստորադասված լինել մեկից ավելի երկրորդական նախադասություններ. սա լինում է այն դեպքում, երբ փոխարինումներ ունեն գլխավորի մեկից ավելի անդամներ. օր.՝ «Հայտնի դարձավ, որ հանցանքը կատարված է Վահանի կողմից, իսկ նրա եղբայրը գործին տեղյակ չէ»։ Միևնույն երկրորդական նախադասությունը կարող է հարաբերակցել (ստորադաս լինել) մեկ և մեկից ավելի գիրադաս՝ գլխավոր նախադասությունների. «Նթե մայրիկը շուտ եկավ, ապա և՛ կգնամ կինոթատրոն, իսկ եղբայրս՝ ցուցահանդես»։ [Երեք և ավելի բաղադրիչներով բարդ նախադասությունները կոչվում են բազմաբարդ (բազմաբաղադրիչ), որոնք կարող են լինել ինչպես բարդ համադասական, այնպես էլ բարդ ստորադասական]։

Գրկն. տես նախադասություն բառահոգվածում։

ԿՅՈՒՆԻՍԻՒՄԱԼՅԱՆ ՍԻՐԱՔ ՎԱՂԱՐՇԱԿԻ, սովետական լեզվաբան-հայերենագետ. ծնվել է 1915 թ. սեպտեմբերի 2-ին, Կոդրում (Սուրմալու): Բարձրագույն կրթությունն ստացել է Երևանի պետական համալսարանում: Վարել է ուսուցչի պաշտոն: 1953 թ. բաժնապետական պիտույքայինների գծով պաշտպանել է թեկնածուական, 1974 թ.՝ դոկտորական դիսերտացիա: 1978 թ. ստացել է պրոֆեսորի կոչում: 1952—55 թթ. աշխատել է Լենինականի պետական մանկավարժական ինստիտուտում որպես դասախոս: 1956 թ. ից աշխատում է Երևանի պետական համալսարանում, այժմ որպես հայոց լեզվի ամբիոնի պրոֆեսոր: Զբաղվում է հիմնականում ժամանակակից հայոց լեզվի կառուցվածքի նկարագրությամբ, ուղղագրությամբ, լեզվի մեթոդիկայի հարցերով: Ունի բազմաթիվ արժեքավոր հոդվածներ՝ նվիրված հայերենագիտության տարբեր բնագավառներին:

Խելեք. Աշակերտների բառապաշարի հստակացման միջոցները 5—8-րդ դարաբաններում (Ե., 1963), Թվական անունը ժամանակակից հայերենում (Ե., 1964), Շիրվանզադեի լեզվական մշակույթը (Ե., 1966), Միակազմ նախադասությունները ժամանակակից հայերենում (Ե., 1967), Հայերենի ուղղագրության պատմություն (Ե., 1973), Հայոց լեզվի մեթոդիկա (Ե., 1978):

ԳՈՅԱԿԱՆ, ԳՈՅԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆ||существительное, имя существительное, խոսքի մաս. հայերենի բերականության մեջ նախապես դրվում էր անուն խոսքի մասի կազմում: Հովհաննես Քոնեցին (14—15 դդ.) «գոյացական», իսկ Հ. Երզնկացին (15-րդ դ.)՝ Լական տերմինով ստանձնացրին առարկայանիչ անունները: Հետագա որոշ շրջանում այն պահպանվեց իր այդ նշանակությամբ իբրև ածանցական անունների տեսակ: Արդեն Կ. Գալանոսի մոտ «գոյականը» տեսնում ենք առանձին խոսքի մասի նշանակությամբ՝ ի տարբերություն ածականների ու թվականների, որոնք առաջ նույնպես ներկայացված էին անունների շարքում:

Գոյականը ցույց է տալիս առարկա, առարկայնություն (տուն, փայտ, կաթ, մարդ), ընդ որում նաև՝ առարկայի որակային հատկանիշի վերացարկված հասկացություն (գեղեցկություն, մեծություն, քաղցրություն), գործողության, վիճակի վերացարկված գաղափար (ընդգրկում, փայլատակում, փրկանք): Թեև իմաստային դաշտում (բովանդակային՝ իմաստային պլան) առկա է նաև անմիջականություն, արտահայտության կառուցվածքային պլանում գոյական բառերը ներկայանում են իբրև բառաբերականական մեկ խմբավորում. գրեթե բոլորն էլ ունեն նույն բերականական կարգերը, ենթարկվում են բառափոխական ու բառագույքորոշումների նույն օրինաչափություններին, ունեն կիրառական-գործառական նույն դերը, կատարում են հիմնականում շարահյուսական նույն պաշտոնները. այլ կարգի բառերից նկատելի չափով տարբերվում են նաև բառակազմական կաղապարներով: Անվանական կարգերի դերակշիռ մասը (թիվ, սեռ, դաս, հոգային առումներ, հոլով, շնչավորի ու անշունչի, անձի ու իրի կարգեր) բնորոշ է գոյականին կամ նաև՝ գոյականին:

Հայերենի գոյականի համակարգում առանձնացվող հիմնական բառատեսակներից են հետևյալները. հատուկ գոյականներ (собственные существительные) կամ՝ հատուկ անուններ (собственные имена), որոնք իբրև անվանում տրվում են առարկային (տվյալ դասի անդամներից մեկին)՝ անհաստատոր. հասարակ գոյականներ (нарицательные существительные) կամ՝ հասարակ անուններ (нарицательные имена), որոնք իբրև անվանում տրվում են առարկաների դասին (միասեռ առարկաների շարքին). և դասի յուրաքանչյուր անդամ կրում է այդ անվանումը. բանձրացական կամ կոնկրետ գոյականներ (конкретные существительные), որոնք անվանում են գգայական բնկալումներում տրվող առարկաներ, այն, ինչ անմիջականորեն կարող է ներգործել գգայարանների վրա, կարելի է տեսնել, շոշափել, լսել ևն (ծառ, քար, ջուր, աշակերտ, հորժարան). վերացական գոյականներ (отвлеченные, абстрактные существительные),

որոնք անվանում են միայն մտքով բժրոնվող, հասկացվող առարկաներ, առարկայաց-
ված հատկություններ, միասեռ հատկանիշի, հատկության բնութանություն, այսինքն՝
հատկանիշ, որ անկախությամբ առնված է տեղ կրող առարկայից, դործողություն (պրո-
ցեսսայնություն), որ անկախաբար առնված է այն կատարող սուբյեկտից (կարմրու-
թյուն, քաղցրություն, մտորում, հարգանք, պատիվ), նյութային գոյականներ (вещест-
венные существительные), որոնք անվանում են նյութայնություն-զանգվածայնու-
թյուն (սոսինձ, ձյութ, թթվածին), սրանք հիմնականում շրվարկվող գոյականներ
(ненчисляемые существительные) են, հմմտ. նաև՝ բրինձ, ձավար, շափաղագ, քվարկվող գոյականներ (числяемые существительные) արտահայտում են միասեռ
առարկաների դաս, բնդ որում դասի յուրաքանչյուր անդամ մյուսների հետ գտնվում է
բաժանական հարաբերության մեջ, մտնում է թվարկման մեջ (գրիչ, գիրք, առու, դաշտ,
եղնիկ), հավաքական գոյականներ (собирательные существительные), որոնք ան-
վանում են միասեռ առարկաների այնպիսի ամբողջություն կամ բաղադրություն, որի մեջ
մտնող միավորների բաժանական բնկայումը ետին պլան է մղված, իշխում է դրանց
ամբողջություն, միասնություն, միավորվածության գաղափարը (նախիր, հուտ, բանակ,
անտառ, ամսնեղեն, բան արեղեն), այդ թվում հավաքական հոգնակներ (պապուկներ,
Գրիգորներ, Մահիկալանք, Վեդունք են), անհնունիչ գոյականներ, իրանիչ գոյականներ:

Հայերենի գոյականին բնորոշ քննականություն (ձևաբանական) կարգերն են՝ հոլով
(հայոց լեզվի տարբեր վիճակներում ձևաբանորեն տարբերակվում են 4—6 հոլովաձևեր, և
առկա են տարատիպ հոլովումներ), թիվ կամ թվակարգ (եզակի, հոգնակի, հավաքական,
միջին հայերենում և որոշ բարբառներում մասնակիորեն նաև՝ երկակի), առկայացման
և անառկայացման կարգ (որոշյալ, անորոշ, ցուցական, ստացական, դիմորոշ առում-
ներ), անձի (շնչավորի) և իրի (անշունչի) առումներ՝ արևելահայ գրական լեզվում և
որոշ բարբառներում: Քանի որ հնդեվրոպականում գոյականն ուներ սեռի կարգ, կար-
ծում են, որ հնագույն հայերենում (նախահայերենում) ևս եղել է այդ կարգը, բայց
ժամանակի ընթացքում վերացել է: Բնական սեռը հայերենի գոյականը տարբերակում
է բառայնորեն կամ ածանցմամբ, որ՝ Գուրգեն և Աշխեն, հայր և մայր, փույր և եղ-
բայր, օրդի և դուստր, հայ և հայուհի, աշակերտ և աշակերտուհի:

Գոյականակազմությունը կատարվում է ածանցմամբ, բարդությամբ, հապավու-
մով, նայած թե նրա հիմքում բառակազմական որ տարրն է ընկած, տարբերում են՝
անվանական գոյականներ (отыменные существительные), որոնք սերում են այլ
գոյականներից (ղպիր > ղպրոց, հուն > հնոց), կամ ածականներից՝ ածականակազմ
գոյականներ (խաղաղություն, ուրախություն), թվականներից՝ թվականակազմ գոյա-
կաններ (եռյակ, բառյակ, հարյուրյակ), բայական կամ բայական գոյականներ (от-
глагольные существительные), որոնք սերում են բայարմատներից, բայահիմքերից,
դերբայներից (փրկանք, լուծում, հեղաշրջում, վազք, գալուստ, կարողություն, մրսա-
շություն), բնանայնական գոյականներ (звукотражательные существительные)՝
թրխկոց, չրխկոց, բղղոց:

Ըստ բառակազմական կաղապարների լինում են՝ սլաբգ (փայտ, հաց, սեղան),
ածանցավոր (հայրական, քաղաքային, վերադարձ), բաբգ (չրկիր, հացթուխ, գրադա-
րան), բաբղածանցավոր (ստեղծագործություն, բերքատվություն, ազատասիրություն),
հապավումային (սովխող, ժողկրթբաժին, ՍՍՀՄ), Ածանցման հիմնական տիպերն են
նախաածանցումը և վերածանցումը: Կան զուտ գոյականակերտ ածանցներ, կան նաև
այնպիսիները, որոնք մասնակցում են նաև այլ խոսքի մասերի կազմությանը, հմմտ.
-սություն, -անք, -ում և -ուչ, -առ, -ենի, -յա:

Գոյականը ձևախմաստային ու կիրառական առնչակցություններ ունի, կամ կարող
է դրանք հաստատել այլ խոսքի մասերի հետ: Ըստ այդմ էլ գործածված են այնպիսի
հասկացություններ (տերմիններ), գոյական դերանուն նաև դերանուն գոյական (мес-

տոնմանը — **существительное**), դերանվանական գոյական (**местоименное существительное**)։ սրանք առարկայանիշներն են՝ ես, դու, նա, մենք, սրանք, գոյական դեր-
բայ (ըստ որոշ հայ քերականների՝ անորոշ և ապառնի դերբայները, ըստ ոմանց՝ մի-
այն անորոշը)։ Կարող են լինել փոխանցումներ գոյականի և այլ խոսքի մասերի միջև։
Սրանց արտահայտության ձևերից է գոյականացումը (**субстантивация**), որ է՝ այլ
խոսքի մասերի գործածումը գոյականի նշանակությամբ, ինչպես և առհասարակ դրանց
վերածումը գոյականի, գոյական դառնալը։ օր.՝ լավը, զրածը, վազել (ը) ե րանվոր, զի՛-
վորական, մտավորական, վառպետ, սիրած, կոլտնտեսական, կոմերիտական, կուսակ-
ցական։ Գոյականաբար գործածությունը սովորաբար լինում է հոգով, երբեմն էլ առանց
հոդադրության։

Դրկն. Խլղաքյան Յ., Գոյական անուն, Ե., 1968, Մամուլայան Է., Բարանուն գոյականը ժամանակակից հայերենում, Ե., 1984, ՏԷՄ նաև խոսքի մասեր բառահոգվածի գրականության ցանկը:

ԿԵԼՆ. Մարգարյան Ա., *Գորիսի բարրապոռ, Ե., 1975*; Վաղդայետյան Ն. Հ., *Խոսքի մասերը Սյունյաց բարրապոռ, Ե., 1962*; Вартанетян Н., Сюникский диалект (автор. канд. диссертации, Е., 1962).

Գրաբարում ունի համապատասխան կառուցվածք. եզակիում կազմվում էր հոլովահմարի (որ հիմնականում եզակի սեռ.—տրական ձևն է) և -վ/ւ կամ -բ վերջավորություն միակցությամբ. բ-ն ավելանում էր բաղաձայնահանգ հիմքերին (հիմքավերջում բ-ից առաջ ն—մ հնչյունափոխությամբ). սրտիւ, դետով, ամաւ, ձեռամբ, անձամբ, աստեղը, Հոգնակիում գործում էր եզակի գործիականի ձև+ւ կաղապարը. սրտիւմ, դետովմ, ամաւմ, ձեռամբմ, աստեղբմ: 11. հոլովիչի (բնակերտ-հոլովակերտի) առկայության դեպքում գործիականի եզակին անվերջավոր (առանց հոլովակերտի) է. ծովու, կովու: Գործիականը հանդիպում է նաև նախդրի (նախադրության) հետ ունեցած զուգորդման հրով. զգաղաբով, զնովաւ (սպարառական հոլով), առ ստորոտով, առ մեօմ, բնդ հողով, բնդ մեօմ ևն:

Միջին գրական հայերենում եւ գործիականը համադրական կազմություն ունի. եզակիում գործում է ուղղ.-ի ձև (առանձին դեպքերում սեռ.—տրականի ձև) + ու կաղապարը. զինով, ձինով, տաբով, հօրով, մօրով, մասնակիորեն՝ -օմ վերջավորությամբ (բայ 2. Աճառյանի՝ սա սերում է գրաբարյան գործիականի -ամբ վերջնահանգից). ձկնով, անձով, կարօմ: Հոգնակիում գործում է հոգնակի ուղղականի ձև+ով կաղապարը. զեղեռով, քաղերով, քաղաւմով, բանջրնով: Առհասարակ ետգրաբարյան հայերենում -ով-ը հաստատուն կիրառություն է ստանում, բարբառներում այն գործածվում է հնչյունական տարաճումներով. Լրբեմն ձևաբանական փոփոխություններով (-օվ, -սով, -ուվ, -ուվ, -ուվ, ևն), Լրբեմն՝ հիմքակազմ տարրով (ներույթով՝ ն, ան, մ ևն) և ավելանում է ուղղ.—հայցական ձևին. առանձին բառերի դեպքում՝ սեռ.—տրականի ձևին. հացով, հացւռով, հօրով, հէրէռով (Արար. բ.), հացով, հրցէեռով, հաւււով, մաււով (Ղբ. բ.), հացով, հաււռով, հօրւով, հաււռով (Պոլիս), հացցում, հացցիրում, դ'ոնում (Սկէդիա): Բարբառներում կա նաև վերլուծական գործիական, որը կազմում է անով, (անւով), էնով, հէնով և նման ոժանդակ բառերով. օր., իմ ախալօւ անով «իմ հոր-բորով» (Ղբ. բ.):

Արեւմտահայ գրական լեզվում գործում են երկու վերջավորություններ. բառերի մի-իմբի համար. հասոկապիս -ուրիմ ածանցի դեպքում՝ -բ մասնիկով, որը ավելանում է սեռ.—տրականի ձևին (գրաբարաւիդ). քաղաքաւաւիմբ, ուրախուրեւամբ, բառերի մեծ մասի համար՝ -ով մասնիկով, որը ավելի շատ ավելանում է ուղղ.—հայցականի ձևին՝ քաղաւով, հացով, սակավ թվով բառերի դեպքում՝ սեռ.—տրականի ձևին. էրլանով, կնկանով, աղջկանով. մ ներույթով՝ քոջով, հօրւով: Կան և տատանումներ՝ շաւժումով||շաւժմամբ:

Արեւելահայ գրական լեզվում եւ առկա են -ով և -բ վերջավորություններ. -ով-ը ավելի հաճախական է: Սա սովորաբար ավելանում է ուղղ.—հայցական ձևին. քաղաւ-բով, փառնով, սակավ բառերի դեպքում՝ սեռ.—տրականի ձևին՝ հօրով, մօրով, կնոջով: -բ-ով կազմությունները գրաբարատիպ են. մեծ մասամբ այս հոլովակերտն են առնում -օրյուն ածանցն ունեցողները և մի քանի այլ բառեր. հոլովակերտը ավելանում է սեռ.—տրականի ձևին (դրանից առաջ ն > մ անցումով). հաղարւրյամբ, ուրախուրյամբ, արյամբ, մոտեցմամբ: Հինում են և տատանումներ՝ արյամբ||արյունով, ուրախությամբ||ուրախությունով:

Հոգնակիում -ով-ը անհնչյունափոխ հիմք ունի, որը հոգնակի ուղղ.—հայցականի ձևն է. քաղաւնեռով: Եթե հոգնակերտը -եւ կամ -նեւ չէ, -ով-ը ավելանում է սեռ.—տրականի ձևին. մաղղկանցով, կանանցով, պապօնցով: Հազվադեպ են կապական զուգորդումները՝ գործիական+կապ կաղապարով. օր., լրացումներով հանդերձ, բնութաւիւթով ճանաչութեւ, գործիական են առնում նաև միասին, մեկտեղ, մեկ ետադրություները:

Սակայն գործիականի որոշ (նաև գրաբարյան) ձևեր գործածվում են կապի, կամ

նաև կապի, նշանակությամբ. որ.՝ միջև, շնորհիվ, դիտմամբ, պատճառով, վերաբերմամբ, ուղղությամբ, զծով, միջոցով, նպատակով ևն:

Դերանվանական հոլովման մեջ գրաբարն ունեւր -վ (ւ), -ք, հոգնակիում -վ (ւ) -+-ք, -ք+-ք տարրերը, որոնք ավելանում էին հիմնականում որականի ձևին, բայց կային նաև տարահիմք կաղմություններ. հմմտ. ինև, քև, ինքևամբ, սոքաք, սոքվին ևն. միջին գրական հայերենում և հատկապես բարբառներում ընդհանրանում է -ով մասնիկը, ինչպես այդ կատարվեց անվանական հոլովման մեջ. -ով-ը ավելանում է սեռ. տրականի ձևին (երբեմն մ, ան, և կամ այլ ներույթներով). ինծմով, քիքմով, իքմով, միքմով (Թրիլիսիի ք.), ինծանով, քրզանով (Ղրք. ք.), իքմով, մէքմով (Պռլիս). ինծնով կամ ինծանով (Արար. ք.):

Արևմտահայ գրական լեզուն հետևում է տրականի ձև+-մ+-ով կաղապարին. ինծմով, մեքմով, քեքմով, ձեքմով, ասոնցմով, անոնցմով, երբեմն ուղղականի ձև+-ով կաղապարին. ասով, ատով, անով, նույնով, նույներով (գոյականատիպ): Արևելահայ գրական լեզվում գործում է տրականի ձև+-ով կաղապարը՝ -ն- կամ -ան- ներույթով՝ անձնական հերանվան առաջին և երկրորդ դեմքերի դեպքում) կամ առանց դրան. ինծնով||ինծանով, մեքնով||մեքանով, քրզնով, ումով ևն. ինչպես նկատելի է, նոր հայերենում մաքուր դերանվանական գործիական չկա (այն ավելի ճիշտ դերանվանական-անվանական է):

Կրկն. տե՛ս հոլով բառահոլովածում:

ԿՐԱՐԱՐ||грабар. ասվում է նաև՝ հին գրական հայերեն (древнеармянский литературный язык), զասական հայերեն. մ. թ. 5-րդ դ-ի սկզբին գրի առնված հին հայերենը, որը իրեն գրական լեզու գործառնության այս կամ այն սահմանափակումով (և կամ վերընդլայնումով) գործածվել է 5—19-րդ դդ-ում: Նրա վերջնական հաղթահարումը գրականության մեջ կատարվեց հայտնի գրապայքարով: Այն այժմ միայն պաշտամունքային լեզու է, այն էլ՝ մասնակիորեն. սպասարկում է հայոց եկեղեցուն: 5—11-րդ դդ-ի ընթացքում գրաբարի խոսակցական տարրերակն այնքան էր հեռացել դրականից, որ վերջինս դարձել էր գրեթե անհասկանալի. ժողովուրդը այն կոչում էր «գրոց» լեզու (այստեղից էլ «գրաբար» անվանումը): Խոսակցականի հիմքի վրա կազմավորվեց ետգրաբարյան հայերենը իր բարբառային հիմնական տարրերակումներով: Հին գրական հայերենը էական դեր ունեցավ (հատկապես բառապաշարային ազդեցություններով) միջին ու նոր գրական լեզուների կազմավորման ու զարգացման մեջ:

Նշենով գործառական, ինչ-որ չափով նաև կառուցվածքային ու այլ առանձնահատկություններից՝ հայերենագիտության (գրաբարագիտության) մեջ պանագանում են գրաբարի պատմության երկու մեծ դարաշրջաններ՝ հինհայերենյան և ետհինհայերենյան: Առաջինն ընդգրկում է 5—11 դդ-ը, երկրորդը՝ 12—19-րդ դդ-ը: Առաջինում գրաբարը հայ ժողովրդի ընդհանուր լեզուն էր՝ իր գրական ու խոսակցական տարրերակներով (և բարբառային մասնակի տարրերակումներով): Այս շրջանի ենթաշրջաններն են՝ զասական կամ մեսրոպյան (առաջ ասում էին նաև «ոսկեդարյան», գրերի գյուտից մինչև 5-րդ դ-ի երկրորդ կեսերը), ետզասական կամ ետմեսրոպյան («ետոսկեդարյան», 5-րդի երկրորդ կեսից մինչև 8-րդ դ-ի կեսերը), ետին կամ նախամիջին (8—11 դդ.): Այս ենթաշրջաններից առաջին երկուսին բնորոշ է գրական ու խոսակցական տարրերակների մերձավորությունը, երկրորդ ենթաշրջանում նաև ձևավորվում է «հունարան հայերենը», իսկ երրորդում տեղի են ունենում հունարանության սահմանափակում (հաղթահարում), ժողովրդախոսակցական (ռամկորենի) տարրերի ներթափանցում գրական տարրերակի մեջ, խոսակցականի ու գրականի նկատելիորեն ուժեղացող տեղաբաշխում: Երկրորդ դարաշրջանում գրաբարը արդեն հեռացած է իր խոսակցական հիմքից, իսկ նրա գործառնությունները մեծ թվերականգնվում կամ ընդլայնվում են, մեծ թվ սահմանափակվում, մինչև որ գրկվում է հիմնական գործառնություններից:

Հնչյունական համակարգում գրաբարն ունի 6 ձայնավոր (ա, ե, ի, ո, ու, ւ), 30 բաղաձայն, երկրարբայություններ (այ, աւ, եա, եւ, իւ, ոյ, ւո), եռարարբայություններ (եւայ, եաւ, ւոյ, իայ) և է երկրարբայականերպը: Նրկու ձայնորդներ պահպանել են հնդեվրոպականի համապատասխան հնչույթների եռակի գործառնությունները (ձայնավորական, բաղաձայնական, երկրարբայական): Պայթականներն ու հալարականները եռաշարք են՝ ձայնեղ, խուլ, շնչեղ խուլ: Որոշ հայագետներ գտնում են, թե ձայնեղների մեջ եղել է շնչեղություն, բայց այն հնչույթատարբերիչ արժեք չի ունեցել: Բացակայել է ֆ խուլ շփականը, իսկ դ-ն դեռ չէր անցել ձայնեղների շարքը (ձայնորդ էր): Շեշտը հիմնականում վերջնավանկային է:

Կառուցատիպով գերազանցապես թեքական է: Գոյականն ունի հոլովի, թվի, առկայացման (հոդային առումների) կարգեր: Հաշվի առնելով վերլուծական կաղապարները և գուգահեռ դերանվանական ձևերը ևս՝ դանագանում են ուղղական, սեռական, տրական, հայցական, բացառական, գործիական հոլովներ: Ոմանք նախդրավոր որոշ կազմություններ ևս հոլովաձևեր դիտելով՝ սրանց թիվը հասցնում են 10-ի: Համադրական հոլովաձևերը կազմվում են հոլովական հիմքերի ու հոլովական վերջավորությունների միակցություններով (հոգնակիում սովորաբար՝ հոլովակազմ-հոլովակիակազմ հիմք + հոլովակերտ-հոլովակերտ կաղապարով): Հոլովակազմ հիմքը կարող է լինել բնավոր կամ անբուն: Կան կանոնավոր ու անկանոն, պարզ ու խառը, արտաքին ու ներքին հոլովումներ: Հոլովվում են անունները, դերանունները, գոյականաբար գործածված բառերը, ընդ որում՝ ածականներն ու թվականները հոլովվում են գերադասանդամի հետ գուգորդվելիս և գոյականաբար գործածվելիս: այսպես և՛ դրանց հարաբերակից դերանուններն ու դերբայները: Դերանուններն ունեն դերանվանական, դերանվանական-անվանական և անվանական հոլովման տիպեր: Հիմնական հոգնակերտներն են՝ ք (հոգնակի ուղղականում և գործիականում), ս (հոգնակի հայցականում), ղ (հոգնակի սեռական-տրականում և նրանից կազմված բացառականում): Հարուստ է հավաքականակերտ մասնիկներով, անեզական ձևերով: Հիմնական առումներն են՝ որոշյալ, անորոշ, ցուցական, դիմորոշ, մասամբ և ստացական, որոնք իրացվում են -ս, -դ, -ն հոդերով (անորոշը մի սծանդակ բառով կամ անհոդությամբ): Բոլոր հոլովները հոդառու են: Բայն ունի դիմավոր և անդեմ ձևեր, եղանակի, ժամանակի, կերպի, դեմքի, թվի, բայասեռի, հաստատման-ժխտման կարգեր: Առկա են սահմանական, ստորադասական, հրամայական եղանակներ, ներկա, անցյալ, ապառնի ժամանակներ, եզակիի ու հոգնակիի ձևեր, առաջին, երկրորդ, երրորդ դեմքեր, ավարտված (կատարյալ) և անավարտ (անկատար) կերպեր, բայասեռի տարբերակումներ (ներգործական, կրավորական), պատճառականի ձևեր, համագրական (խոնարհման հիմք + վերջավորություն) ու վերլուծական (դերբայի և սծանդակ բայի զուգորդումներով) կաղապարներ, կանոնավոր ու անկանոն խոնարհում, հիմնականում բնավոր խոնարհման ձևեր: Դերբայներն են՝ անորոշ, ենթակայական, անցյալ, ապառնի:

Շարահյուսական համակարգի համար հատկանշական են գոյականակառու անդամի և նրա լրացումների հոլովական ու թվային համաձայնության դեպքերը, առանձին կաղապարներում գերազաս անդամի հետ լրացյալի դիմային համաձայնությունը, գոյականի լրացումների ետադաս շարադասությունը, կապվող բառի հետ կապերի ունեցած նախադաս գործածությունները ևն:

Դրաբարն ունի հարուստ բառապաշար՝ առատ հոմանիշներով, դարձվածքներով, ձևական միջոցներով: Կենսունակ, առավել հաճախական բառերի հիմնական շերտն ունի հնդեվրոպական համապատասխանություններ: Բառային կազմը դրեթե լիովին բառարանագրված է: Բառակազմության մեջ գործում են հոդակապով (գերակշռող մասը) և անհոդակապ բարդացման կաղապարները: առկա են հարադրական, կրկնավոր, կցական բարդություններ: Վերջածանցումը գերիշխում է նախածանցմանը: Հունարան ղրու-

րոցի գործունեության շրջանում և նրա հետևողությամբ հետազայում հաճախացան նախաժանցավորները ևս: Հարուստ է փոխառություններով:

Գիրք նախապես երկաթագիրն էր. հետագայում գործածվեցին այլ գրատեսակներ ևս: Գրությունը համապատասխանում էր արտասանությանը: Հին շրջանից (մինչև տպագրության գյուտը) պահպանվել են վիճադիր ու ձեռագիր շատ հուշարձաններ: Նրանցով ավանդված է հարուստ, բազմաբնույթ (ինքնուրույն ու թարգմանական) գեղեցիկ ու բազմաբովանդակ գրականություն: Նրանով են ստեղծագործել Ազաթանգեղոսը, Կորյունը, Մ. Խորենացին, Փ. Բյուզանդը, Ե. Կողբացին, Եղիշեն, Ղ. Փարսեցին, Ա. Շիրակացին, Գ. Նարեկացին, հին և ուշ ժամանակների շատ պատմիչներ, գիտնականներ, գրողներ, կրոնական ու հասարակական գործիչներ:

Գրաբարի ուսումնասիրությունն սկսվում է Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականության արվեստ» դրքի թարգմանությամբ, դրա բաղմահմուտ «մեկնություններով», և հարևանվում է մինչև մեր օրերը: Գրաբարագիտության շրջանառությամբ հայերենի ուսմունքի կարևորագույն խնդիրներից մեկն է: Ըստ է. Բ. Աղայանի՝ գրաբարի ուսումնասիրության պատմությունն անցել է երկու հիմնական փուլերով՝ ա) բերականական—մեկնաբանական աշխատությունների շրջան (5—17-րդ դդ.), որը բաժանվում է երկու ենթաշրջանների՝ հունատիպ քերականական մեկնաբանությունների ենթաշրջան (5—13-րդ դդ. և ինքնատիպ քերականությունների սաղմնավորման և «գրչության արվեստի» ստեղծման ենթաշրջան (13—16-րդ դդ.), բ) ինֆնուրույն բերականական աշխատությունների շրջան (17-րդ դ-ից մինչև մեր օրերը). սա էլ իր ներքին երկու ենթաշրջաններով է ներկայանում՝ լատինատիպ քերականությունների ենթաշրջան (17—18-րդ դդ.) և ինքնատիպ քերականությունների ենթաշրջան: Նոր գրաբարագիտությունը նա բաժանում է հետևյալ շրջանների՝ բանասիրական ումանտիզմի շրջան (18-րդ դ-ի վերջերից մինչև 19-րդ դ-ի կեսերը), պատմաֆենական ումանտիզմի շրջան (19-րդ դարի քառասունական թվականներից մինչև դարավերջը, առանձին դեպքերում՝ մինչև մեր օրերը), սոցիոլոգիական էվոլյուցիոնիզմի շրջան (19-րդ դ-ի վերջին քառորդը և 20-րդ դ-ի առաջին կեսը), Մառի «նոր ուսմունքի» տիբալետության շրջան (20-րդ դ-ի 30—40-ական թվականներ), մաթեմատիկական լեզվաբանության զարգացման շրջան (1950 թ-ից հետո), Գ. Բ. Զահուկյանը դեռևս «Հին հայերենի հոլովման սիստեմը և նրա ծագումը» (Ե., 1959) աշխատության մեջ գրաբարի քերականության պատմությունը բաժանել է երեք շրջանի՝ ա) հունատիպ բերականությունների շրջան (5-րդ դ-ից մինչև 17-րդ դ-ի սկզբները), բ) լատինատիպ բերականությունների շրջան (17-րդ դ-ի սկզբներից մինչև 18-րդ դ-ի երրորդ քառորդը), գ) ինֆնատիպ բերականությունների շրջան (18-րդ դ-ի վերջին քառորդից մինչև մեր օրերը):

Գրաբարագիտության պատմության մեջ անվանի դեմքեր են՝ Մ. Զամչյանը, Գ. Ավետիքյանը, Ա. Բագրատունին, Ա. Այտընյանը, Հ. Տաշյանը, Հ. Պետերմանը, Հ. Հյուրըմանը, Ա. Մեյեն, Գ. Ղափանցյանը, Մ. Աբելյանը, Ստ. Մալխասյանցը, Հ. Աճառյանը, է. Աղայանը, Գ. Զահուկյանը: Նորագույն ժամանակների լավագույն գրաբարագետներից են Վ. Առաքելյանը, Ա. Աբրահամյանը և այլք: Գրաբարի ուսմունքը արժեքավորվել է բաղմաթիվ քերականագիտական ու բառարանագրական կոթողներով:

Կրկն. Աբելյան Մ., Գրաբարի քերականություն, Ե., 1936, Աբրահամյան Ա. Ա., Գրաբարի ձեռնարկ, Ե., 1952—1976, Աղայան է. Բ., Գրաբարի քերականություն, հ. 1, գիրք Ա, Ե., 1964. Նույնի՝ Գրաբարի պատմության շրջանառությամբ, Բիշ, 1974, №2, Աճառյան Հ., Գրաբարի ուսուցիչ, Ե., 1954, Նույնի՝ Հայոց լեզվի պատմություն, մ. 1—2, Ե., 1940—1951, Նույնի՝ Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 1—6, Ե., 1952—1971, Այտընեան Ա., Վալթեան Վ., Քերականություն հայկազենեան լեզուի, Վիեննա, 1885, Առաքելյան Վ. Ի., Գրաբարի հոլո-

վումբ և խոնարհումը, Ծ., 1945, նույնի՝ Գրաքարի հատընդիր՝ քաղված գասա-
կան մատենագիրներից, Ծ., 1946, նույնի՝ Ակնարկներ հայոց գրական լեզվի
սլաւոմոթյան, Ծ., 1981, Ավետիսյան Հ. Մ., Ղազարյան Ռ. Ս., Գրաքարի ձեռ-
նարկ, Ծ., 1978, Ավետիսյան Գ., Քերականութիւն հայկական, Վենետիկ, 1815,
Ավետիսյան Գ., Սիրմելեան Խ., Ազգերեան Մ., Նոր բառգիրք հայկազեան լե-
զուի, Ա—Բ, Վենետիկ, 1836—1837, Բագրատունի Ա., Հայերէն քերականութիւն
ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ, 1852, Հովհաննիսյան Լ. Շ., XVII դարի գրա-
քարը («Լեզվի և ոճի հարցեր», № 7, 1983), Ղազարյան Ս., Գրաքարի ձեռնարկ,
Ծ., 1951, նույնի՝ Հայոց գրական լեզվի սլաւոմոթյուն, Ա, Ծ., 1961, Ղազար-
յան Ս. Ա., Հին հայերէնի խոնարհման համակարգի ծագումը, Ծ., 1961,
Ղազարյան Ս., Հայոց լեզվի սլաւոմոթյուն (հին շրջան), Ծ., 1961, Մայիսա-
յանց Ատ., Գրաքարի հոլովումը, խոնարհումը և նախդիրները, 2-րդ հրատ.,
Խիֆիս, 1910, Շաւարժստեան Պ., Գրաքարի դասընթաց, Ծ., 1974, Զահուկյան
Գ. Ռ., Քերականական և ուղղագրական աշխատութիւնները հին և միջնադարյան
Հայաստանում (5—15-րդ դդ.), Ծ., 1954, նույնի՝ Հին հայերէնի հոլովական սիս-
տեմը և նրա ծագումը, Ծ., 1959, նույնի՝ Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը,
Ծ., 1964, նույնի՝ Գրաքարի քերականութեան սլաւոմոթյուն, Ծ., 1974, Տաշեան
Հ., Ուսումնական հայերէն լեզուի, Վիեննա, 1920, Мapp Н. Я., Грам-
матика древнеармянского языка, СПб. 1903, Туманян Э. Г. Древнеармян-
ский язык, М., 1971, Hübschmann H., Armenische Grammatik, 1-2, Leipzig,
1895—1897, Meillet A., Altarmenisches Elementarbuch, Heidelberg, 1914.

ԳՐԱԿԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆ||транслитерация, տառադարձութեան (տե՛ս) եղանակներից (տե-
սակներից) մեկը, երբ մի լեզվի այբուբենի (դրավոր տեքստի, բառերի) տառերը, գրա-
յին նշանները, փոխարինվում են մեկ այլ այբուբենի տառերով, գրային նշաններով՝
հենվելով այդ այբուբենների գրութիւնների հարաբերակցութիւնների վրա, կատար-
վում է թիշ ծանոթ այբուբենով տեքստերը ավելի ծանոթ այբուբենով արտահայտելու
նպատակով և կամ շարգմանվող օտար բառերը, անունները դրութեամբ արտահայտե-
լու համար, հմտ. Москва > Մոսկվա, «Սովետական Հայաստան» (թերթի անուն) >
> «Советская Армения» Գրադարձութեան ժամանակ, ի տարբերութիւն բուն տա-
ռադարձութեան, ոչ թե հնչույթը (հնչյունն) է տառով արտահայտվում, այլ գրանշանը
փոխարինվում է այլ այբուբենի գրանշանով (տառը՝ այլ այբուբենի տառով)։

Դրկն. տե՛ս տառադարձութիւն բառահոլովածում։

ԳՐԱՊԱՅՔԱՐ||графика, հայոց լեզվի և առհասարակ հայ մշակութի սլաւոմոթյան
մեջ այսպէս է կոչվում այն պայքարը (բանավեճը), որ մղվում էր արեւելահայ ու արեւ-
մրտահայ մտավորականութեան շրջաններում, սկսած 19-րդ դ-ի առաջին կեսերից
(արեւելահայերի մոտ այն հիմնականում ավարտվեց դարի 60—70-ական թվականնե-
րին, արեւմտահայերի մեջ շարունակվեց ընդհուպ մինչև դարի վերջերը), հետևյալ հար-
ցերի շուրջը. աշխարհաբարը պիտի ճանաչել հայ հասարակութեան գրական լեզու, թե՞
պետք է պահպանել գրաբարը իբրև այդպիսին, և ապա՝ ի՞նչ ուղիներով պիտի զարգա-
նա աշխարհաբարը իբրև գրական լեզու, ինչպէ՞ս պիտի ընթանա նրա մշակութեան
գործը, Գրաբարի կողմնակիցները՝ զբաղւաւանները ելնում էին նրանից, որ հին գրա-
կան հայերէնը բազմաթիւ դարեր հաջողութեամբ սպասարկել է հայ հասարակութեանը,
և թեև ժողովուրդը արդեն այն չի հասկանում, բայց ավելի մշակված ու հարուստ է,
քան աշխարհաբարը, Աշխարհաբարի կողմնակիցները՝ աշխարհաբարյանները ելնում
էին այն բանից, որ ժողովուրդը խոսում է աշխարհաբարով, շատ ավելի հեշտ կհասկա-
նա այդ լեզվով պրտը, և շնայած այն դեռևս գրական լուրջ մշակման չի ենթարկվել, բայց

դա ժամանակավոր երևույթ է, իսկ կոտորածը հրաբուխ է, իսկ մշակված ու հարուստ Գրաբարյանների հայտնի դեմքերից են՝ Մ. Թադիադյանը, Խ. Ավետիսյանը, Ա. Մուրադյանը և այլք, աշխարհաբարյանների ականավոր դեմքերից են Խ. Արվյանը, Ստ. Նալբանդյանը, Միքայել Նալբանդյանը (արևելահայերի մեջ), Ա. Այտրնյանը, Ն. Ռուսինյանը, Հ. Սվաճյանը և ուրիշ. (արևմտահայերի մեջ)։ Կյանքը հաստատվեց աշխարհաբարյանների իրավացիությունը, աշխարհաբարը դարձավ հայ հասարակության գրական լեզուն, գրասլոգարը ավարտվեց աշխարհաբարի կողմնակիցների հաղթանակով, իսկ նոր գրական լեզուն մշակվեց ու զարգացավ ժողովրդայնացման ուղիով։

Իրկն. Աբադյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մ. 2, Ե., 1951, Անեմյան Վ., Գրական արևմտահայերենի ձևավորումը, Ե., 1971, Այտրենյան Ա., Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի, Վիեննա, 1866, Գալստյան Ս. Ա., Ակնարկներ աշխարհաբարի պատմության, Ե., 1963, Իշխանյան Ռ. Ա., Արևելահայ բանաստեղծության լեզվի պատմություն, Ե., 1978, Մարգարյան Ա., Խաչատուր Աբովյանը և աշխարհաբարը, Ե., 1958, Նույնի՝ Մ. Նալբանդյանի լեզվագիտական գործունեությունը, Ե., 1957։

ԿԻՄ||ուսեա, գրչությանք (տե՛ս) հրազվող (միջին դարերում), ձևագիր գրող, ընդօրինակող, պատրաստող։ Մինչև տպագրության անցնելը ձևագրումը կամ ընդօրինակումը գրիչների գործն էր։ Նրանք պատրաստվում և գրչության արվեստի մեջ հմտանում էին հատուկ կենտրոններում, գրչության օջախներում։ Գրիչների ուսումնառության գործը կազմակերպվել է դեռևս Մ. Մաշտոցի, նրա գործընկերների ու աշակերտների կողմից։ Առավել հայտնի գրիչներից («գրչության արվեստի» հմուտ գիտականներից) էին Հովհաննես Սանդղկավանեցին (11-րդ դ.), Արիստակես Գրիչը, Գրիգոր և Գևորգ Սկևռացիները (12—13-րդ դդ.), Ստեփանոս Գուրգիշանցը, Գրիգոր Պիծակը (13—14-րդ դդ.), Գրիգոր Տաթևացին (14—15-րդ դդ.), Գրիգոր Սուրիասանցը (14—15-րդ դդ.), Հովհաննես Մանկասարենդը (15-րդ դ.), Ղազար Բաբերդցին (17-րդ դ.) և բազում այլք։

Գրիչները սովորաբար բազմակողմանիորեն զարգացած և շնորհալի մարդիկ էին, աշխատանքի բարձր կուլտուրայով, պատասխանատվության գիտակցությամբ, խստապահանք ու նվիրումով։ Նրանք պետք է տիրապետած լինեին քերականաուղղագրական կանոններին, ունենային գեղեցիկ գրելաձև, ձևագիր են։ Նրանք նաև համեստ, ոչ փառասեր էին։ Ձևագրին կից հիշատակություններում, երբեմն իրենց անունը նշելու փոխարեն, ներկայանում էին նվաստ կոչումներով, իբրև՝ ապիկար, ծույլ, հիմար, անարվեստ ևն։ Վարպետ գրիչները ունեին նաև «գրոց աշակերտներ», որոնք գործակցում էին իրենց ուսուցիչների մեջ, հմտանում գրչության արվեստի մեջ՝ դառնալով ինքնուրույն վարպետ-գրիչներ։ Հիշատակարաններում կարելի է հանդիպել մեծարանքի խոսքերի, որոնք աշակերտները հղում են իրենց ուսուցիչներին։ Անկասկած եղել են նաև թիրուս գրիչներ, որոնց ընդօրինակումները սխալագրություններ ունեն։ Երբեմն նրանք ներողության խոսք են հղում տալիս սերունդներին՝ աղավաղումներ թույլ տալու պատճառով։ Եղել են գրիչներ, որոնք անեծքի խոսք են ուղղել նրանց հասցեին, ովքեր կփորձեին եղծել, վնասել ձևագիրը։ Հայտնի են տղամարդ, մասամբ և կին, տալիս ու երիտասարդ, նույնիսկ պատանի գրիչներ։

Գրիչը գործն ստանձնում էր պատվիրատուի պահանջով կամ խնդրանքով։ Որքան սովորաբար եղել է ունևոր անձ, որովհետև միայն այդպիսինը կարող էր ձևագրման, ընդօրինակման, ձևագրի արտագրման ծախսերը հոգալ։ Ձևագրերի բացատներում կամ տեքստերի վերջում գրիչները մեծ մասամբ թողնում էին գրառումներ՝ հաղորդելով պատմական տեղեկություններ ձևագրման հանգամանքների, գրչության վայրի, պատվիրատուի, ժամանակի անցքերի, հիշարժան դեպքերի ու դեմքերի մասին։ Այս գրառում-

ները հայտնի են ճիշատակաբաններ (նաև հիշատակագրություններ) անունով: Սրանք ինչ-որ շափով հրատարակված են ձեռագրացուցակներում, մասամբ՝ առանձին ժողովածուներով: Այս բնագավառում նկատելի գործ են արել հայագետներ Ղ. Փիրղալիմյանը, Գ. Հովսեփյանը, Է. Խաչիկյանը և այլք:

Ծանր են եղել միջնադարյան գրիչների աշխատանքային պայմանները. հաճախ մի կտոր շոր հացով, մի կում ջրով, խոնավ ու մռայլ խուցերում, աղոտ լույսի տակ ապրել ու աշխատել են նրանք՝ մեծ նվիրումով ու եռանդով: Եվ որ շատ հատկանշական է, նրանք գնացել են դրան՝ առանց փոխհատուցում, փառք ու մեծարում ակնկալելու: Շատերի համար, իհարկե, գրչության գործը ասլուստի միջոց էր. ըստ այդմ հաշտ հիշատակարաններում հնչում են նաև գանգատի ձայներ: Եղել են և սլանդուխտ գրիչներ, գրանյութը և գրենական այլ պիտույքներ ձեռքներին՝ նրանք թափառել են վայրից վայր՝ իրենց արվեստը գործադրելու համար: Բաղմաթիվ են այն գրիչները, որոնք ստեղծագործել են օտար արյունարբու դավթիչների սրի մահացու սպառնալիքի տակ՝ վառնգելով իրենց կյանքն ու վաստակը:

Կրկն. տե՛ս գրչությունը բառահոգվածում:

ԿՐՉՈՒԹՅՈՒՆ|| ПИСЬМЕННОСТЬ, ձեռագիր գրության՝ ձեռագրման եղանակը, արվեստը, հմուտ ձեռագրելը, շարագրելը, ձեռագրի որակյալ բնութարանակումն ու հարակից այլ աշխատանքներ, ինչպես և ուսմունք այդ բնագավառի վերաբերյալ: Սա հարգված գործունեություն էր հին ու միջնադարյան բաղադրակիր ճակատներում, այդ թվում և Հայաստանում: Այսպիսի գործունեության բնագավառը հայտնի էր գրչություն անվանումով, իսկ այդպիսի գրագմունք ունեցողները կոչվել են գրիչ (տե՛ս):

Հայ ձեռագրական մշակույթը, գրչության արվեստը ունի հարուստ պատմություն. նրա հարցերով զբաղվել են պատմիչներ, հասարակական գործիչներ, քերականներ ևն: Այս բնագավառի խոշոր գիտականեր են, օրինակ, Արիստակես գրիչը, Գևորգ Սկևռացին, Ստեփանոսը, ավելի ուշ՝ Գրիգոր Տաթևացին, նոր ժամանակներում՝ Հ. Տաշյանը, Գ. Հովսեփյանը և այլք: Բնականորեն գրչության արվեստին անդրադարձել են 5-րդ դարից սկսած, սակայն այն առաջընթացի ուժեղ թափ է ստացել 12—13 դարերից, երբ այն արդեն ներկայանում է բաղմապետական ու բաղմարնույթ գործունեությամբ: Գրչության կարևորագույն խնդիրներից էին՝ հմուտ գրիչների պատրաստումը, շարագրստների կազմակերպում, քերականական-ուղղագրական կանոնների տիրապետում, տեքստի բնութարանակում՝ անսխալ ու վայելչագրական (գեղագրական) նորմաներով, զարդանկարումը, կաղամարարությունը, գրանյութի, գրամիջոցների (գրենական պիտույքների) հայթայթում ևն: Գրչության առաջին հայտնի կենտրոններից են եղել Վաղարշապատի, Կյաձորի, Սյունյոյի, Տաթևի, Նարեկի, Հաղպատի, Սանահինի, Աղթամարի, Գոշավանքի, Մշո առաքելից վանքի և այլ բաղմաթիվ (Վան, Պոլիս, Երուսաղեմ ևն) վանքեր, օջախներ:

Գրչության օջախներին անդրադարձել են Գ. Հովսեփյանը, Հ. Ոսկանյանը, Ն. Ակինյանը և այլ հայագետներ: Պետք է նկատի ունենալ, որ ձեռագիրը կամ ձեռագիր հրկը (рукопись) մի բարդ հորինվածք է. նրա հետ գործ ունենալը այնքան էլ հեշտ չէր: Ամենից առաջ պետք է նշել, որ ձեռագիր մատյանի ստեղծումը տարբեր (նաև մասնագիտացված) աշխատանքների համակցման արդյունք էր. այդ աշխատանքների մեջ մտնում էին՝ գրանյութի, գրենական պիտույքների հայթայթումը, տեքստի շարագրումը կամ բնութարանակումը, զարդանկարումը, շարագրվածի ճշգրտումը՝ սրբագրումը, կազմարարությունը ևն: Այս ամենը պահանջում էր կոլեկտիվ գործունեություն: Նրբեմն ձեռագրում լինում էին հատուկ վերձանություն պահանջող գաղափարանշաններ, հասկանալիություններ (համառոտագրություններ), կապերություններ, ծածկագրություններ, տա-

ոերի թվանշանային կիրառություններ, այլևայլ, մեկնարանություններ սլահանջող, գրություններ:

Հայկական ձեռագրերի թիվը հասնում է 25.000-ի: Սմենահարուստ հավաքածուն գտնվում է ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտում (Մատենադարանում): Հայկական ձեռագրեր կան նաև Երուսաղեմում, Վենետիկում, Վիեննայում, Նոր Զուղայում, Լոնդոնում, Փարիզում, Բեռլինում, Լենինգրադում, Զմմառում, Անդիյուսում, Կոստանդնուպոլսում, Վրաստանում և այլուր: Հաղարավոր ձեռագրեր գոհ են գնացել օտարերկրյա գավթիչների ասպատակություններին, ավերումներին: Բայց հայր ձեռագիր մատյանը սիրել է իր հարազատ գավակի պես և գիշեր ու զօր հող է տարել նրա անվտանգության համար: Իսկ պանդուխտը հաց հանապազօրյայի հետ իր ուսին կրել է մատյան ու գիրք: Ո՞վ կարող է մոռանալ Մշո հռչակավոր «Ճառքնտիրի» ողիսականը... Հայրենասեր հայորդիներն ու հայուհիները այսպես անցել են արհավիրքներ, համաճարակներ, ավերում ու կոտորածներ և լուսավոր ժամանակներին են հանձնել իրենց ազգային մեծագործությունների վկայագրերը: Հայր, որ միշտ ունեցել է դպրության, գրչության, ձեռագիր մատյանի ու սպագիր գրքի պաշտամունք, ցեղային իր բնագոգզ գգացել է, որ գրով է հավերժացնում իր ստեղծագործ կյանքը, անմահացնում ու անմոռաց դարձնում իր պատմությունը, ապագա սերունդներին փոխանցում իր մեծագործ հանճարը, վեհացնում ու պայծառացնում իր ազգային հուարսությունը:

Ինքնագիր ձեռագրերը (բնագրերը) մեզ են հասել ուշ շրջանից: Հնագույն ձեռագրերը սլահպանվել են ընդօրինակումներով: Կան բազմաթիվ ձեռագրեր, որոնք թվագրություն չունեն: Նրանց ժամանակաշրջանը որոշվում է հնագրական դիտարկումներով: Թղթի վրա մնացած հնագույն ձեռագիրը (862 թ.) Մլթեի ավետարանն է: Հ. Աճառյանի կարծիքով հավանաբար 5-րդ դարից են մնացել Սանասարյան վարժարանի Ա1 մագաղաթի ձեռագրի սլահպանակի էրկենագիրը և նրա մեջ եղած հին գրչագրի մի թուղթ: Թվագրություն ունեցող ամենահին ամբողջական ձեռագիրը Լազարյան ավետարանն է (887 թ.): Հայտնի հին ձեռագիր է նաև «Փղոսկրյա» ավետարանը (989 թ.):

Հայ գրչության պատմությունը հայագետների ուշադրության կենտրոնում է. հետեւողականորեն ուսումնասիրվում են աշխարհում ամենահարուստ ձեռագիր կոթողները:

Կրկն. Աբրահամյան Ա. Գ., Հայկական պալեոգրաֆիա, Ե., 1948. նույնի՝ Հայոց գիր և գրչություն, Ե., 1973: Ակինյան Ն., Հայերեն այբուբենի գյուտը (1938): Անսոյան Հ., Հայոց գրերը, Երևան, 1983: Լևոնյան Գ., Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Ե., 1946, 2-րդ հրատ., Ե., 1958: Խաչերյան Լ., Գրչության արվեստի լեզվա-քերականական տեսությունները միջնադարյան Հայաստանում, Ե., 1962: Հովսեփյան Գ., Գրչության արվեստը հին հայոց մեջ (1912), Ղաֆաղարյան Կ., Հայկական գրի սկզբնական տեսակները, Ե., 1958: Տաշյան Հ., Ակնարկ մը հայ հնագրության վրա, 1948:

ԻՐՈՒԹՅՈՒՆ,

1. (инсьменность, письмо) գրի համակարգը, գիրը, ինչպես, օրինակ՝ հայկական գրություն (տե՛ս նաև հայկական գիր):

2. (написание) հաղորդակցման գրային միջոցների, տառերի ու նրանց գործադրման եղանակների ամբողջությունը, գրելաձևը: Ըստ գրության ուղղության տարբերում են՝ վայրի՝ լրաց գրություն, երբ այն ընթանում է վերից վար, աջակողմյան կամ ձախընթաց գրություն, երբ տառերը, գրանշանները շարվում (գրվում) են տողի աջ կողմից և գնում են դեպի ձախ, ինչպիսին, օրինակ, սեմական՝ արաբական գրությունն է, ձախակողմյան կամ աջընթաց գրություն, երբ սա ունի ձախից աջ գնացող ուղղություն, ինչպիսին, հունա-լատինականն է, որին հետևել են շատ ժողովուրդներ, այդ թվում

և հայերը, Հստ գրության ընդհատվածության կամ անընդհատության (հատույթավոր-
ված կամ չհատույթավորված) լինելու հատկանիշի՝ զանազանում են անջատ գրություն
(раздельное написание), երբ բառերը (կամ բաղադրության տարրերը) տողի վրա
շարակարգվում, գրվում են առանձին-առանձին, անկախաբար, ոչ կիպ, չեն միանում իրար
(ժամանակակից հայերենի, ռուսերենի, անգլերենի, ֆրանսերենի և այլ բազմաթիվ լե-
զուների գրությունը, չնչին բացառություններով, հետևում է սրան), անանջատ գրություն
(нераздельное, слитное написание), երբ բառերը տողի վրա շարակարգվում, գրվում
են կիպ, առանց բացատի, այս եղանակին էր հետևում, օրինակ, մեր երկաթագիրը, Գրու-
թյունը անանջատ է համարվում նաև այն դեպքում, երբ բառերը (բաղադրության տար-
րերը) տեքստում միացած են որևէ կապող, միացնող նշանով, օրինակ, միության
գծիկով:

3. (орфография, правописание), ուղղագրություն, ուղղագրական սկզբունքի իրա-
դում, ըստ այդմ զանազանում են հին՝ ավանդական՝ մեսրոպյան՝ դասական գրություն
և նոր կամ արևելահայ գրական լեզվի համար սահմանված (1922 թ.) գրություն, Հստ
ուղղագրական այս կամ այն սկզբունքի գործադրման, կիրառման զանազանում են՝
հնչյունական գրություն (մեկ հնչյունին՝ հնչույթին մեկ գիր՝ գրույթ, մեկ գրին՝ գրույ-
թին մեկ հնչյուն՝ հնչույթ սկզբունքով, հմմտ. ուղղագրության հնչյունական սկզբունք),
սյուսմական կամ ավանդական գրություն, երբ գրությունը հին է, արտասանությունը՝
նոր (հմմտ. ուղղագրության ավանդական սկզբունք), ստուգաբանական գրություն,
երբ գրում ենք բաղադրիչների ստուգաբանական արժեքը հաշվի առնելով (հմմտ.
ուղղագրության ստուգաբանական սկզբունք):

Հայերենագիտության մեջ զանազանում են նաև հյունագրություն և վեժագրություն
սկզբունքները, Դեռևս միջինհայերենյան տեքստերում ձայնավորից առաջ ու>վ անցու-
մը երբեմն արտահայտվում էր « տառով՝ արուեստ > արուեստ: Սա հետագայում հոր-
ջորջվեց «հյունագրություն» Այս գրությունը հաճախացավ սովելի ուշ շրջանում, մասնա-
կանը 19-րդ դարում: Այս սկզբունքին սատար կանգնեցին Ղ. Աղայանը և այլ գործիչ-
ներ: Մի որոշ շրջանում այսպես էին վարվում նաև Մխիթարյանները: Սակայն կար նաև
հակառակ հոսանքը, որը պահանջում էր նույն դիրքում գրել վ տառը, արուեստ > ար-
վեստ: Սա էլ հորջորջվեց «վեժագրություն»: Հյունագրությունը վ-ի գրությունը սահմա-
նափակում էր հին՝ դասական գրության շրջանակներում:

Հստ տառաձևերի գործածության զանազանում են մենագիր կամ մենատառ գրու-
թյուն, երբ իրացվում է պարզ տառ, բաղադրյալ գրություն, երբ իրացվում է տառա-
կապակցություն, ինչպես, ունենք գրաբարում՝ ու+ւ>ու, ասում են նաև վերլուծական
գրություն:

4. Բարդության բաղադրիչ տերմինավորման կամ տերմինակազմության պլանում՝
(-գրություն)՝ գրի, գրելու հետ կապված այլևայլ հասկացություններ արտահայտելու
համար, ինչպես՝ առագագրություն, առձանագրություն, գաղափարագրություն, գեղա-
գրություն (վալեյչագրություն), գաղագրություն, ծածկագրություն, կապգրություն,
կցագրություն, համառոտագրություն, հանրագրություն, հմայագրություն, հնչյոճագրու-
թյուն, մեհենագրություն, մեհենագրություն, նշանագրություն, շղագրություն, սլատկե-
րագրություն, սլատկագրություն, սեպագրություն (բևեռագրություն), սխալագրություն,
ողագրություն, սրբագրություն, վանկագրություն, վիմագրություն, տապանագրություն,
տպագրություն, ուղղագրություն, փակագրություն են:

Սրանց մի մասը արտահայտում է գրային որոշակի համակարգ կամ նրա գործա-
ռությունը, ինչպես սլատկերագրություն, գաղափարագրություն, վանկագրություն, հրն-
չյունագրություն (տե՛ս զիր բառահոգվածը), նշանագրություն, հանրագրություն: Նշա-
նագրությունը գրության այն համակարգն է, որի միավորները գրային պայմանական
նշաններ՝ նշանագրեր են, այսինքն՝ գաղափարագրեր, հնչյունագրեր (վանկագրեր) ևն:

Իսկ հանրագրությունը (пазиграфия) որևէ բնագավառով կամ լեզվական միջոցներով չսահմանափակված և ընդհանուր (սովորաբար միջազգային) արժեք, գործառնություն ունեցող նշանագրումներն են, ինչպես երաժշտական նոտագրությունը, որոշ սղագրական նշաններ (համակարգեր), հեռագրական կամ գիտական բնագավառներում գործածվող սիմվոլիկան, պայմանական նշանակումները, թվանշանները ևն:

Որոշ տերմիններ արտահայտում են պայմանական նշանների, դրանշանների գործադրման կամ արտահայտման եղանակը, գրելու ձևը և կամ տառատեսակը ևն, ինչպես՝ առագագրություն, շղագրություն, սղագրություն, գեղագրություն (վայելչագրություն), կցագրություն, կապագրություն, համառոտագրություն (շե՛ս), զարգագրություն (պատվագրություն), սխալագրություն, սեպագրություն (բեկագրություն): Առագագրությունը (скоропись) բնորոշ է ամենից առաջ գործառական պլանով, կապված նոտագրի, շղագրի (շղագրության) և սղագրության (стенография) հետ: Ընդ որում՝ վերջինս հենվում է հատուկ նշանների, համառոտագրումների կիրառման վրա, սովորաբար բանավոր խոսքը գրավորի է վերածում, այն վերարտադրում է ամբողջությամբ, բոլոր մանրամասներով: Գեղագրությունը կամ վայելչագրությունը (каллиграфия) վերաբերում է գրության գեղագիտական կողմին, երբ լիովին պահպանվում են գրանշանների, տառերի արտահայտման, օգտագործման բոլոր համաչափությունները, ներդաշնակ ձևերը, փոխհարաբերությունները ևն: Կցագրությունը կամ, որ նրա մի դրսևորումն է, կապագրությունը (лигатура) գրի գործադրման այն եղանակն է, երբ գրության մեջ համակարգվում են երկու կամ ավելի տառեր, սրանց որոշ մասերի հապավումով կամ համատեղումով: Այսպես ձևավորված գրանշանն էլ կոչվում է կապգիր: Հայ մատենագրության (գրչության) մեջ ևս կապագրությունը կիրառվել է տեղ շահելու, արագագրության, ծածկագրության նպատակներով, տողադարձ չկատարելու նպատակով ևն: Գործածությունը սկսում է որոշ երկաթագիր տեքստերում, հատկապես վիմագրություններում, մատանիների, կնիքների վրա ևն: Հայ մատենագրության մեջ ծավալուն գործածություն ուներ նաև զարգագրությունը, զարգագրերով իրացվող գրությունը: Սխալագրությունը տարածված էր հատկապես միջնադարյան գրչության մեջ, երբ սխալ գրված (կանոնական չգրված) բառը չնչելու փոխարեն՝ նրա մոտ տեղադրվում էր պայմանական նշան, դիմացը՝ լուսանցքում կրկնելով նույնը, բառի ճիշտ գրության կողքին: Այժմ կան հատուկ սրբագրական նշաններ, որոնք գործածվում են տպագիր տեքստը պատրաստելիս. դրանք գրաշարին ազդանշում են բառի ճիշտ գրությունը:

Որոշ տերմիններ կապված են գրանյութի արտահայտման հետ, ինչպես՝ վիմագրություն, տապանագրություն, որոնք շատ տարածված էին հայ գրչության մեջ: Ավելի լայն իմաստավորում ունի առձանագրություն (надпис) տերմինը, որը նշանակում է՝ քարի, աղյուսի և առհասարակ կարծր առարկաների վրա արված գրություն: Հնագույն հայերեն վիմագիր արձանագրությունը V դարից է: Այն փորագրված է Տեկորի տաճարի դռանը: Դվինի Կաթողիկե եկեղեցու մոտ գտնված տասպանագրերը վերագրվում են VI դարին: Այս տիպի արձանագրություններ հաճախանում են VII դարից:

Մեհենագրությունը և հմայագրությունը բնորոշ են հիմնականում պաշտամունքային գործառնությամբ: Առաջինը գործադրվել է նախաքրիստոնեական շրջանում և սպասարկել մեհենական մշակույթին: Կարծում էին, այսպիսի գրությունը եղել է նաև նախաքրիստոնեական Հայաստանում: Երկրորդը արտահայտել է դիցաբանական, սնոտիապաշտական, այլևայլ պաշտամունքային, ախտարական պատկերացումներ (հմմտ. գրքաց, զրոդ բառերի հին իմաստավորումները): Սա տարածված է եղել նաև հին ու միջնադարյան Հայաստանում: Ըստ էության գործածվել են գաղափարանշաններ (գաղափարագրեր), որոնց ծագումը դեռևս լիովին պարզաբանված չէ:

Ըստ մեծատառի ու փոքրատառի գործածության տարբերում են՝ մեծատառ գրություն, փոքրատառ գրություն: Կարելի է գանազանել նաև ընդգծված գրություն, երբ

ձևագիր տեքստում լեզվական միավորը (բառ, նախադասություն, մասնիկ, արմատ, ձևույթ, դարձվածք ևն) ընդգծվում են, համապատասխանաբար տպագիր տեքստում դրանք շարվում են ուրույն տառատեսակներով:

Կարևոր է գանազանել նաև միագրություն և ալլագրություն տերմինները: Միագրությունը (կամ մենագրությունն) այն է, երբ տարբեր բառեր (նույնանուններ) կամ հնչյունաբանական միավորներ նույն գրությունն ունեն, ինչպես այդ տեսնում ենք, օրինակ, նույնագիր բառերում (омографы): Ալլագրությունն այն է, երբ նույն բառը կամ տարբեր բառեր, հնչյունաբանական միավորը կամ միավորները դրությամբ տարբերակվում են, օր.՝ ուլյեֆ և ուլիեֆ, հուրդ և հուրբ, յա=յա, իա, եա (մատյան, հերիաթ, հրեա), յե=յե, ե (հայեր, երգ):

Հինում է նաև կիցգրություն (պետք է տարբերել կցագրությունից, որը կապվում է կցել բառի հետ), երբ երկու միատիպ կամ ալլատիպ տառերը հանդիպում են իրար և ունենում են գրության կամ արտասանության հատկանշական որևէ կողմ, ասենք, անցումային հնչյունի առկայություն կամ բացակայություն, հորանջի առկայություն կամ բացակայություն, միջբաղաձայնական ը-ի առկայություն կամ բացակայություն ևն, ինչպես՝ աա, աու, ուա, իե ևն: Երբ կից գրվողները նույն տառերն են, ապա գործ ունենք կրկնակ գրության, երկգրության հետ. սա կարող է արտահայտել կրկնակ հնչյուն, օրինակ՝ կրկնակ ձայնավոր (ամենաարագ, լիիրավ), կրկնակ բաղաձայն (մասսա, վաննա), մենարարբառի և երկհնչյունի կապակցություն (կորեերեն, հրեերեն), կամ լինել ալլագրություն ևն: (Որոշ տերմինների վերաբերյալ տե՛ս նաև զիբ, հայկական զիբ, հայկական գրատեսակներ բառահոգվածները):

Դեկն. տե՛ս հայկական զիբ, գրություն բառահոգվածներում:

Դ, դ [d], հայկական այբուբենի չորրորդ տառը, անվանումը՝ զա, սերում է հունական նախատիպարից. ըստ ոմանց կերտված է հայկական Դ-ից. թվային արժեքն է չորս, չորբորդ: Արևելահայ գրական լեզվի այբբենական համակարգում սրա դերն է առաջնալեզվային ձայնեղ պայթական պարզ բաղաձայն հնչույթի արտահայտումը: Հին գրական հայերենում, հայերենագետների մի մասի կարծիքով, դ բաղաձայնն ունեցել է նաև շնչեղացած տարբերակ, թեև նրա շնչեղությունը հնչույթատարբերիչ նշանակություն չի ունեցել: Ընդհանրապես հայերենում այդ բաղաձայնն ունի համապատասխանությունների շարք՝ պայմանավորված բաղաձայնների տեղաշարժով, ինչպես՝ խլացում. զ > տ (կիլիկյան հայերենում և որոշ բարբառներում), շնչեղխլացում. դ > ք (արևմտահայ գրական լեզվում և որոշ բարբառներում): Բարբառների մի մասում սա ունի շնչեղացած տարբերակ, մասնավորապես բառակազմի դիրքում, թեև շնչեղությունը և ոչ շնչեղությունը այստեղ ես չեն ներկայանում հնչույթաբանական հակադրությամբ (դ՝:դ հակադրությունը իմաստատարբերիչ դեր չունի):

Հայերենում դ բաղաձայնի արտասանական, ձայնաբանական բնութագիրը էական տարրերություններ չի տալիս: Որա արտաբերման ժամանակ լեզվի առաջամասը մեջքային կողմով հպվում և փակվածք է ստեղծում վերին առամնաշարի մակերևսի՝ հետ՝ ձտերի (ներսի) կողմից և մասամբ՝ լնդերքի (ալվեոլների) հետ. բերանի ետատամնային խոռոչում կուտակված սդի ճնշմամբ այդ փակվածքը վայրկենապես բացվում է, և արտաբերությունը ավարտվում է պայթյունով. ձայնալարերը թրթռում են: Շնչեղացած տարբերակի դեպքում պայթյունին ուղեկցում է նկատելի շունչ (հագագ): Արտաբերական զրվածքով հարում է տ, ք պայթականներին: Նվազագույն հնչույթաբանական հակադրություն է կազմում (մերձավոր լծորդական հարաբերության մեջ է) մի կողմից՝ տ-ի հետ (ձայնեղություն—խլություն, զիբ—տիբ, զաա—տաա), մյուս կողմից՝ գ-ի հետ (առաջնալեզվայնություն—ետնալեզվայնություն, զոդ—գոդ, դեբ—գեբ), բ-ի հետ (առաջնալեզվայնություն—չրթնայնություն՝ զուռ—բուռ):

Հին գրական հայերենում և արևելահայ գրական լեզվում գրությունը հիմնականում համապատասխանում է արտասանությանը (գու, գունդ, անդունդ, դեղ)։ Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում ավանդական գրությամբ ի տառը առանձին գիրքերում (օրինակ, Ե-ից հետո մի շարք դեպքերում) արտահայտում է հարաբերակից շնչյախույզ պայթականը՝ ք (բերդ, մարդ, վարդ, անդամ)։ Կիլիկյան հայերենում և արևմտահայ գրական լեզվում թեև հիմնականում պահպանվում է ավանդական՝ միջուկյան ուղղագրությունը, բայց առաջինում արտասանվում էր տ, երկրորդում՝ ք։ Օտար բառերի (փոխառությունների) ճիշտ արտասանությունը պահպանելու միտումով միջինհայերենյան (կիլիկյան) տեքստերում հաճախ Ժ-ն տառադարձվում էր տ՝ դ կարդալու համար, քանի որ բաղաձայնական տեղաշարժով առկա էր $\eta > \text{տ}$, $\text{տ} > \eta$ ։

Այս բաղաձայնն ունի հնդեվրոպական առնչակցություններ՝ $\text{dh} > \eta$ զարգացումով. *dhuk'ler > դուստր, *dheig'h > դէզ (բայց և՛ *lu > դու)։ Զայնեպից հետո կարող է՝ $t > \eta$. *art > (զ)արդ։

Ձևակազմական պլանում այս բաղաձայնով է արտահայտվում դ հոդը, որը ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում ապաձայնեղացում է։

Գրկն. տե՛ս նալկական գիր բառահոլովածում։

ԴԱՍԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆ||порядковое числительное, թվականի տեսակ. արտահայտում է քանակային հատկանիշ, թվային կարգ՝ ըստ հաջորդականության։ Կազմվում են քանակական թվականներից՝ մասնիկավորմամբ։ Գրական հայերենում գործառում են -բոց և -երոց ածանցները։ Յուրաքանչյուր քանակական թվական ունի իր զուգահեռը դասականների շարքում, ոչ միայն իմաստաբանական, այլև կառուցվածքային պլանում. բաղառություն է կազմում մեկ թվականը, որի համապատասխան դասական կառուցվածքով հաբարակից չէ. հմմտ. երկու—երկրորդ, հինգ—հինգերորդ, բայց՝ մեկ—առաջին։ Վերջինս կազմված է առաջ բառով և -ին մասնիկով։ Այս մասնիկով վերջ բառից կազմվում է վերջին բառը, որն արտահայտում է քանակային հաջորդականության ժայռային հասույթը, կարգը, և ոմանք սա էլ են դասական ընդհանրների շարքը դասում։

Գրարարում առաջին-ն ունի նաև զուգահեռ առաջնորդ և առաջներոց ձևեր. երկու, երեք, չորս քանակականներից դասական է կազմվում բոց ածանցով (երկրորդ, երրորդ, չորրորդ), ավելի բարձրներից՝ -երոց ածանցով (հինգերորդ, վեցերորդ, մետասաներորդ, յիսներորդ ևն)։ Հարադիր դասականների յուրաքանչյուր բաղադրիչ առանձին բաղադրվում է ածանցի հետ. օրինակ՝ ճարեւերոցը ճաներոց չորրորդ։ Հոլովման ժամանակ բարդության յուրաքանչյուր անդամ առանձին է հոլովվում։ Եզակի սեռականտրականում գործածական էին երկու ձև՝ բնակերտով և -ում մասնիկով՝ առաջնոյ|| առաջնում, երկրորդի||երկրորդում։

Ետդրարարյան հայերենում դասականի կազմության այս կաղապարները գրեթե չպահպանվեցին։ Միջին գրական հայերենում և բարբառների մի մասում հաստատվեց -ում մասնիկով ձև, երկսում, հնգում ևն. բարբառների մի մասը թուրքերենից փոխառել է -ընջի մասնիկը. հենգ'ընջի «հինգերորդ», վեցընջի «վեցերորդ»։ Նոր գրական հայերենն ընդունել է գրարարյան կաղապարները. առաջին, երկրորդ, երրորդ, չորրորդ, հինգերորդ..., տասնմեկերորդ, քսանչորսերորդ ևն։ Սակայն հարադրական դասականներում վերջին բաղադրիչն է դասականակերտ ածանց ընդունում. հարյուր քսանմեկերորդ, հազար ինը հարյուր տասնվեցերորդ։

Եթե մեկ, երկու, երեք, չորս քանակականները բաղադրության վերջին տարրն են, ապա ածանցումը կատարվում է -երոց-ով (տասնմեկերորդ, տասներկուերորդ, տասներեքերորդ, տասնչորսերորդ, հարյուր մեկերորդ ևն)։

Դասականները կիրառական պլանում հանդես են գալիս որոշիչ, ստորոգելիական վերադրի պաշտոնով։ Զուգորդելի են -ս, -դ, -ն(ը) հոգերի հետ. ընդունում են -հեւ հոգ-

նակերտը և գոյականաբար հոլովվում են ի հոլովմամբ ու ստանում հոլովներին համապատասխան գործադրություններ:

Ունի բառակազմական պլան, ինչպես՝ երկրորդական, երկրորդաբար, երկրորդել: Իրրև բառակապակցության կախյալ անդամ կարող է տրոհելի չլինել, օր.՝ առաջին անգամ (սխալվեց), առաջին կարգի (վարորդ), առաջին շաբաթի (աթոռները), երկրորդ կարգի (մրցանակ):

Ունեն՝ ա) բառային գրություն (երկրորդ, երրորդ, չորրորդ), բ) տառային գրություն՝ ա (=առաջին), բ (=երկրորդ), գ) գրություն արարական թվանշաններով և դասականի ածանցի -րդ մասով (բացի առաջին բառից, որը գրվում է 1-ին և որը կարող է կարդացվել նաև՝ «մեկին»)՝ 2-րդ, 3-րդ, 5-րդ, դ) հոմեական թվանշաններով՝ I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XX, XXI, XXX, XL (=40-րդ), L (=50-րդ), LX (=60-րդ), C (=100-րդ), CD (=400-րդ), M (=1000-րդ):

Գրկն. տե՛ս քվական, խոսքի մասեր բառահոգվածներում:

ԳԱՈԱԿԱՐԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԳՈՐԾԱԳՐՎՈՂ ԿՐՈՑՆԵՂՈՒՐԱ, երբ լեզուները, նրանց տարբերակները, լեզվի կառուցվածքային տարրերը խմբավորվում են որևէ բնորոշ, ընդհանրական հատկանիշով կամ հատկանիշների խմբով:

Կան լեզուների աշխարհագրական (географическая классификация), ձևաբանական՝ տիպաբանական (морфологическая, типологическая кл.), ծագումնաբանական (генеалогическая кл.) դասակարգումներ: Ձևաբանական դասակարգմամբ հին դրական հայերենը՝ գրաբարը գերազանցապես թերական լեզու է, ետգրաբարյան հայերենը, մասնավորապես նոր հայերենը՝ գերազանցապես կցական:

Հայ բարբառները դասակարգվել են ֆոնոլոգիական (=фонетическая классификация), ձևաբանական, աշխարհագրական սկզբունքներով: Ըստ հնչյունաբանական դասակարգման բարբառները խմբավորվում են բաղաձայնների տեղաշարժի հատկանիշով, ըստ ձևաբանական դասակարգման՝ առանձնացվում են ում և կլ ճյուղեր (մասնավորված՝ նաև այլ ճյուղեր): Աշխարհագրական դասակարգմամբ զանազանում են արևելիկաճայ և արևմտաճայ բարբառներ (մասնավորված՝ նաև այլ խմբեր): Կան նաև այլ սկզբունքներով դասակարգումներ: Հայն ճանաչում է գտել հայ բարբառների բազմահատկանիշ դասակարգումը:

Լեզվական միավորները ևս դասակարգվում են այլևայլ հիմունքներով, ինչպես՝ հրնչյունների դասակարգում ըստ ձայնային հատկանիշի, ըստ վանկարարության սկզբունքի, ըստ խոսքային շնչառության բնույթի ևն: Ձայնավորները և բաղաձայնները, հնչյունաբանական այլ միավորներ ևս ունեն իրենց դասակարգման հիմունքները: Դասակարգումներ կատարվում են լեզվի կառուցվածքային գրեթե բոլոր մակարդակներում:

Գրկն. Աղայան է. Բ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 1967:

ԳԱՐԶՎԱՄԱՐԱՆԱԿԱՆ ԳԱՐԶՎԱՄՔԱՅԻՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, փոխաբերական իմաստավորմամբ առանձնացող կայուն բառակապակցություններ, արտահայտություններ (ասույթ, նախադասություն), որոնք հաճում են դարձվածքներին (և ոմանք տեղադրում են դարձվածաբանական կապակցությունների շարքը), սակայն դարձվածքային սերտաճումներից ու միասնություններից հեռանում են բաղադրիչների ամենաթույլ հարարեկացությանը ու մասնակի այլ հատկություններով, թեև իրրև բաղադրություն պահպանում են դարձվածքին բնորոշ պատկերավորությունը, այսրերական իմաստը, հուզազգացական երանգավորումը, արտահայտչականությունը: Այսպիսիք են, օրինակ, առածները, ասացվածքները, քնավոր խոսքերը, առհասարակ իմաստալից խոսքերը՝ իմաստույթները, կաղա-

պարույրները, ինչպես և՛ անեծքները, մաղբանքները, օրհնանքները, սպանալիքները, փաղափշական արտահայտությունները ևն:

Иллю́зия (поговоро́ка), հնչերանգով ամբողջացած ու քերականորեն ձևավորված, սեղմ, իմաստալից ու պատկերավոր, այլարանական-խրատական ասույթ, դիպուկ արտահայտություն է. գործածվում է հասարակական կյանքի, մարդկային հարաբերությունների, աշխարհայացքի այս կամ այն կողմը բնորոշ կերպով գնահատելու, բնութագրելու համար. ներծծված է ժողովրդական իմաստությամբ, մարդկանց դարավոր կենսափորձի խտացումով. օրինակ՝ «Մի ձեռքով երկու ձմերուկ չեն բռնում», «Երկաթը տաք-տաք կծծեն», «Ճտերն աշնանն են համրում»: Ասացվածք (пословица) առածին մերձավոր, ասույթ, արտահայտություն է: Սովորաբար սրա բնորոշ կողմը համարում են այլարանական իմաստավորում շունենալը. «Աղքատ ու հպարտ», «Քանի լեզու գիտես, այնքան էլ մարդ ես», «Ճիշտ խոսքը կատակով կասեն»: Սակայն առածի և ասացվածքի գաղափարությունը ինչ-որ չափով պայմանական է. դրանք խիստ սահմանագծված հասկացություններ չեն: Երկուսն էլ խոսքի պատկերավորության միջոցներ են, հանդիպում են լեզվական տարբեր ոճերում, հատկապես գեղարվեստական խոսքում: Սրանց են հարում, այսպես կոչված, բևավոր խոսքերը (крылатые слова), որոնք սեղմ, պատկերավոր, իմաստալից կայուն ասույթներ, բառակապակցություններ (արտահայտություններ) են, սերում են որոշակի (անհատական բնույթի) աղբյուրից (գրական, գիտական, հրապարակախոսական, պատմական, բանասյուսական, դիցարանական) կամ սյուսմական որևէ դեմքի խոսքից, երկերից. բնորոշ են նաև տարածվածությամբ, հանրահայտությամբ: Մասնավոր գործածությունից են սերում, օրինակ, հետևյալ թևավոր խոսքերը. Մահ իմացյալ անմահություն է (Նղիշե). Նազարի բախտ («Քաջ Նազար» հերթաթի հետևողությամբ). Մեջներով սև կատու անցավ. աչքով տալ. Գործը աչք զնաց. Գործը ձախ զնաց (ժողովրդական ավանդույթներից, հավատալիքներից, սովորույթներից). ձայն բարբառո հանապատի. բարելոնյան խառնակություն. ավզյան ախոռ. ափիլեսյան գաւջապար (կրոնական, դիցարանական ակունքներից). լինել թե շլինել (Շեքսպիրի հետևողությամբ). Թուրիկոնն անցնել. պյուրոսյան հալթահակ (պատմական իրադարձությունների հետ կապված ասույթներից). սահման քաջաց՝ գին յուրյանց (Մ. Խերենացի), նաև՝ Լավ է քիչ՝ բայց լավ. Ծիծաղում է նա, ով վերջինն է ծիծաղում. Չկա շաբի՛ առանց բաբի՛ի. Լավ է կույր լինել աչքով. Բան մտնով: Առանձնացնում են նաև այս կարգի մի այլ միավոր՝ կազապարույրը (шутам) կամ կաղապարային բառերն ու արտահայտությունները կամ շաբլոնային՝ տրաֆարետային խոսքը: Ուստի արտահայտչական երանգավորում ունեցող արտահայտություն կամ բառակապակցություն է, որը բնորոշ է սյուսության ու կայուն կաղապարով, հաճախական գործածությամբ. հատկանշական է հատկապես հրապարակախոսական, պաշտոնական-գրասենյակային, ինֆորմացիոն-լրագրային լեզվաոճական ոլորտին. օր.՝ պատերազմի հրձիգ, բանվորական շարժում, խոշոր կառույցներ, պլանային առաջադրանք, խաղաղ գոյակցություն ևն:

Երբեմն դարձվածաբանական արտահայտությունները խմբավորվում են իբրև իմաստալից խոսքեր, իմաստալից ասույրներ կամ աֆորիզմներ (афоризмы): Ոմանք գեկավարվելով դարձվածաբանական միավորների առանձնացման այլ չափանիշներով՝ սրանք դուրս են թողնում դարձվածաբանության շրջանակներից:

Դեկլ. ան ս դարձվածաբանություն բառահոգվածում:

ԻԱՐՉՎԱԾԱՐԱՆԱԿԱՆ ԲԱԽԱՐԱՆ||фразеологический словарь, словарь пословиц, բառարանի տեսակ. բառացանկի մեջ ընդգրկվում են լեզվի դարձվածքները, դարձվածաբանական միավորները: Երբ այն բացատրական բնույթ ունի, կոչվում է դարձվածաբանական-բացատրական բառարան: Լինում են նաև բարգմանական և բարգմանական-բացատրական բնույթի: Այս բնագավառի առաջին խոշոր գործը Սահակ Ամատունու «Հայոց

քառ ու րանն» է (Վաղարշապատ. 1912)։ Բառարանում տեղ հն գտիլ խոսակցական հայերենի, բարբառների բառերն ու դարձվածաբանական նյութը։ Բառացանկում կան 16 հազար բառ և դարձվածաբանական միավոր։ Հեղինակի նպատակն է եղել «ի մի հավաքել ժողովրդի միտքն ու հոգին, կյանքն ու կենցաղը պատկերող բառերը, ոճերը, դարձվածքներն ու ասացվածքները»։ Թեև բառարանը ղուտ դարձվածաբանական չէ, սակայն այն առաջինն է հայերենի դարձվածքները առատությամբ բառարանագրելու տեսանկյունից։ Դարձվածքներ են ընդգրկում նաև Հ. Աճառյանի «Գավառական բառարանը» (Մոսկվա, 1913), Հ. Գաբրիկյանի «Բառգիրք սերաստահայ գավառաբարբառի» (Երուսաղեմ, 1952) աշխատությունը։ Հայերենի դարձվածաբանությունը, բացի գավառականից, ընդգրկվել է նաև բացատրական, ինչ-որ չափով նաև թարգմանական բառարաններում։ Այն առկա է Հին և Նոր հայկազյան բառարաններում, Ստ. Մալխասյանցի, է. Բ. Աղայանի, լեզվի ինստիտուտի կազմած բառարաններում։

Իր տեսակի մեջ ամենախոշոր աշխատությունը Ա. Մ. Սուքիասյանի և Ս. Ա. Գալստյանի «Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարանն» է (Ե., 1975)։ Նրա մեջ ընդգրկված են նոր գրական հայերենի (գեղարվեստական, թարգմանական գրականության, հրապարակախոսության, մամուլի ևն) դարձվածաբանական միավորները, ինչպես և գավառական-բարբառային այն դարձվածքները, որոնք թափանցել են գեղարվեստական գրականության, ժողրանահյուսության կամ խոսակցական լեզվի մեջ։ Հեղինակները նկատի են ունեցել նաև բացատրական, գավառական, թարգմանական բառարաններում եղած դարձվածաբանական նյութը։ Բառարանում ընդգրկված են շուրջ 20 հազար դարձվածաբային միավոր։ Բառահոգվածը (դարձվածքային հոգվածը) ունի հարուստ ինֆորմացիա։ Դարձվածքից հետո տրվում են նրա բացատրությունը, ոճաբանական մեկնաբանությունը, նշվում է դարձվածքի գործառական ոլորտը, բերվում են հիմնականում քննադրային օրինակներ։ Այս կարգի ավելի փոքր, ուսուցողական նպատակներ հետապնդող բառարան է Պ. Ս. Բեդիրյանի կազմած «Դարձվածաբանական բացատրական բառարանը» (Ե., 1971)։

Թարգմանական-դարձվածաբանական բառարանի նմուշ է «Ռուս-հայերեն դարձվածաբանական բառարանը» (Ե., 1975), որը կազմված է հեղինակային կոլեկտիվի կողմից (խմբագիրներ՝ Ի. Լ. Մելքոնյան, Պ. Մ. Պողոսյան)։

ԿԱՐԳԱՅԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ||**фразеологич.** բառագիտության ենթաբաժին (բառագիտական գիտաճյուղ), որն ուսումնասիրում է լեզվի դարձվածքները, սրանց ծագումը՝ կազմավորումը, կառուցվածքը, տեսակները, ունեցած դերը լեզվի կառուցվածքում։ Ոմանք սահմանում են իբրև բառագիտությունից անկախ ընդգավառ (բաժին), կամ իբրև ինքնուրույն լեզվաբանական ճյուղ (ոճաբանություն և բառագիտության մեջ ընկած միջգիտակարգ)։ Ունի էական կապեր ոճագիտության հետ։ քանի որ դարձվածքը լեզվի արտահայտչական կարևորագույն միջոց է, լեզվական ոճավորման անհրաժեշտ տարր։ Որոշակի կապեր ունի նաև շարահյուսության հետ, քանի որ դարձվածքը սերումով և կառուցվածքով բառակապակցություն է (կարող է դրսևորվել նաև նախադասության տեսքով), հաճախ սերում է առատ բառակապակցությունից՝ սրա ուրույն վերախմաստավորումով։ Այնուամենայնիվ դարձվածաբանությունը էապես բառագիտական գիտաճյուղ է, որովհետև նրա ուսումնասիրության սրբեկտը (առարկան)՝ դարձվածքը ամենից առաջ ուրույն իմաստավորումով բառայնացած կայուն բառակապակցություն է։

Դարձվածաբանությունն ասելով հասկանում ենք նաև լեզվի դարձվածքների ամբողջությունը։

Գրկն. Բեդիրյան Պ. Ս., Ժամանակակից հայերենի դարձվածաբանություն, Ե., 1973, Գեորգյան Ե., Հայերենի դարձվածքները, Ե., 1969, Մուրվալյան Ա., Հայոց լեզվի դարձվածաբանություն և բայակազմություն, Ե., 1959, Սուքիասյան Ա. Մ.,

ԴԱՐՉՎԱԾՔ || фразеологическая единица, фразеологизм, լեզվական՝ բառադիտական միավոր, որոշակիորեն վերաիմաստավորված կայուն բառակապակցության տեսակ։ Սրա բնութագրությունը ամբողջացնելու համար կարելի է առանձնացնել հետևյալ հատկանիշները. ա) ինքնին բառակապակցություն է. առանձին բառը հազվադեպ կարող է դարձվածքի արժեք ունենալ, բ) պատկանում է կայուն բառակապակցությունների խմբին, բնորոշ է բաղադրիչների ուժեղ կամ պակաս սերտաճումով. ընդ որում՝ խոստարանական (բովանդակային) պլանում անսրոհելի է, արտահայտում է ամբողջացած, նոր գաղափար՝ ուրույն վերաիմաստավորումով, իսկ կառուցվածքային (արտահայտության) պլանում բաղադրիչները (կամ դրանցից որևէ մեկը) անփոփոխելի են, գ) իբրև բաղադրություն, ի տարբերություն ազատ (շարահյուսական) բառակապակցության, ամեն անգամ չի ստեղծվում տվյալ իրադրության համար, այլ պատրաստի վերարտադրվում է (գործածության մեջ է դրվում) միևնույն բառաքերականական կազմով, դ) ունի փոխաբերական իմաստավորում, որը նրան տալիս է պատկերավորություն. մեծ մասը արտահայտում է իոստոդի հուզազդեցական վերաբերմունքը, որով և պայմանավորված է նրա հուզաարտահայտչական նշանակությունը. և այս ամենը նրան դարձնում է լեզվական ոճավորման միջոց, ե) կարող է ձևականորեն համընկնել ազատ բառակապակցությանը, բայց էապես տարբերվում է նրանից. հմտ. ձևովերը լվանալ (ազատ բառակապակցություն) և ձևովերը լվանալ (դարձվածք՝ «մի կողմ քաշվել» վերաիմաստավորումով). այսպես՝ երկբնույթ են նաև՝ լեզուն կծել, կուկը պցիլ, շաբից դուրս գալ, գլուխ բերել ևն, գ) կարող է սերել ազատ բառակապակցությունից, բայց կարող է և ինքնուրույն կազմավորում ունենալ, է) որոշ դարձվածքներ հանդես են գալիս նախադասության տեսքով (Մայրը ծայրին չի հասցնում, Աստված չանի), բ) իմաստաբանական պլանում կարող է հարաբերակցություն ունենալ առանձին բառի հետ (օր.՝ գլուխը կուրցնել = չփոթվել, գլուխ տանել = ծանծրացնել, գլխի բնկնել = հասկանալ, կողմն ալվանցիլ = մեռնել, թ) ձևականորեն նմանվում է հարադիր բարդություններին, մինչդեռ հարադրության բաղադրիչը կարող է անկտի բառային արժեք ունենալ կամ չունենալ, իսկ դարձվածքի բաղադրիչը սովորաբար անկտի գործածվող բառաձև է. հարադրական բարդության բովանդակությունը բխում է բաղադրիչների իմաստից, պայմանավորված է նրանով, մինչդեռ դարձվածքի բովանդակությունը անմիջականորեն չի բխում բաղադրիչների իմաստից, Բացի այդ՝ հարադիր բարդությունը հիմնականում կարող է անվանողական արժեք ունենալ, նրա հուզաարտահայտչականությունը թույլ է, դարձվածքինը՝ ուժեղ, ժ) իբրև բառագիտական միավորներ պատկանում են բառապաշարի որոշակի շերտերի, ունեն գործառական իրենց ոլորտները։

Դարձվածքներն ըստ էության ժողովրդական լեզվամտածողության արդյունք են, ձևավորվում են հիմնականում խոսակցական տարբերակում, ապա աստիճանաբար թափանցում են գրական լեզու։ Դրանք իոսոբի ոճավորման կարևորագույն միջոց են։ Սրանց կազմավորման հիմքում ընկած են այլևայլ (օրինակ, հոգեբանական, տրամաբանական) գործոններ, ինչպես՝ նմանակումը, համեմատությունը, սուրնթերության զուգորդումը, չափազանցումը, տարամիտումը՝ հակադրումը ևն։ Ըստ բաղադրիչների սերտության աստիճանի հանազանում են՝

ա) Դարձվածաբանական՝ դարձվածքային սերտաճումներ (նամածույլեր, միակցություններ || фразеологические сращения), երբ դարձվածքի իմաստը խիստ հեռացած է բաղադրիչների իմաստից. օր.՝ գլխի բնկնել «հասկանալ», գլուխը յուղել «համոզելով բարել», տախտակը պակաս «հիմար», խելի տուպրակ «դատարկամիտ»։

բ) Դարձվածաբանական՝ դարձվածքային միասնություններ (фразеологические единства), երբ դարձվածքի իմաստը կարելի է բխեցնել բաղադրիչների իմաստից. օր.՝

վիզ ծոել՝ «ստորանալով քան խնդրել, ստորանալ», գլխին նստել՝ «մեկի վրա իշխել»՝ իշխանություն քանեցնել», բերանը բաց՝ «1. գարմացած, 2. գաղտնիք չպահող», զուոր երեսին փակել՝ «ներս շթողնել, վռնող»:

գ) 'Դարձվածաբանական' դարձվածալին կապակցություն (фразеологические сочетания), երբ սերտության աստիճանը այնքան թույլ է, որ բաղադրիչները գրեթե պահպանում են իրենց ուղղակի իմաստները, այսինքն՝ դարձվածքի իմաստը լիովին հասկացվում է բաղադրիչների իմաստից, թեև բաղադրիչները իմաստարանորեն միմյանց նկատմամբ մնում են կախյալ վիճակում. օր.՝ գլուխը կախել՝ «անհարմար զգալ, ամաչել», ունևորը կիտել՝ «մոռացվել, տխրել», աշխի լույսի պես պահպանել՝ «հոգատարությամբ, խնամքով, մեծ ուշադրությամբ պահել»:

Առանձին խումբ կարելի է համարել, այսպես կոչված, դարձվածաբանական՝ դարձվածալին արտահայտությունները (տե՛ս):

Չնայած այս խմբավորումներին՝ դարձվածաբանական միավորներն ունեն իմաստարանությամբ խստորեն շահմանագծված, երբեմն էլ ոչ կայուն շրջանակներ, և հաճախ գրանք առանձնացնող չափանիշը այնքան էլ որոշակի ու աչքի զարնող չէ:

Թեև բառի պես դարձվածքն էլ պատրաստի ու վերարտադրվող միավոր է (չի ըստեղծվում հաղորդակցման սոսկ տվյալ ակտի պահանջներով), այնուամենայնիվ, որոշ դարձվածքների այս կամ այն բաղադրիչը կարող է փոխարինվել համարժեք տարրով: Այսպես գոյանում են դարձվածաբանական՝ դարձվածալին տարբերակներ. հմմտ. արջ խաղալնույ և արջ պար ածող:

Ամենասերտ դարձվածքային միավորները կոչվում են իդիոմներ (ИДИОМЫ) կամ նատկարանություններ: Հաճախ սրանք տվյալ լեզվին բնորոշ առանձնահատուկ արտահայտություններ են և դժվարությամբ են թարգմանվում այլ լեզուների. օր.՝ աշխույժ, աշխր շուր դարձալ: Սրանք նաև ունեն նյութական իմաստ ունեցող բառերին համարժեք գործառություն, որոշակի խոսքաիմաստային պատկանելություն, իբրև անտրոհելի ամբողջություն ֆունկցիավորում են որպես նախադասության մեկ անդամ: Սակայն և՛ վերական բացատրական (ոչ դարձվածաբանական) բառարաններում այս միավորները ցուցադրվում են ոչ թե ինքնուրույն գլխարառով, այլ ըստ առանցքային իմաստավորում ունեցող բաղադրիչի. ասենք, սիրտ տալ դարձվածքը բացատրվում, մեկնվում է սիրտ գլխարառին նվիրված բառահոգվածում:

Դարձվածքները կարող են միմյանց (նաև առանձին բառային միավորների) նկատմամբ լինել հոմանիշության, հստակություն, բազմիմաստության, մենիմաստության հարաբերության մեջ. ըստ այդմ էլ դանդաղանում են՝ հոմանիշ, հստակույն, բազմիմաստ, մենիմաստ դարձվածքներ:

Այս միավորները տարածված են լեզվական տարրեր ունենալու, ոճերում, սակայն առավել շատ հանդիպում են գեղարվեստական խոսքում, առօրյա խոսակցական բնույթի նեկան կենցաղային ոճերում:

Իրկե. տե՛ս դարձվածաբանություն բառահոգվածում:

Ինտ||ուս, կամ դեմֆի կարգ (категория лица), քերականական (ձևաբանական) էություն՝ Դրսնորվում է գերանվան ու բայի համակարգերում, նաև որոշ հոգերի մեջ: Դերանուններում դիմայնության առանցքը հիմնականում հաղորդակցվողների նկատմամբ եղած հարաբերությունն է. խոսողական ակտը երկկողմանի է. այն իրացվում է խոսողի և խոսակցի կողմից: Խոսողի դիրքում գտնվելը հասկացվում է իբրև առաջին դեմֆ, խոսակցի դիրքում գտնվելը՝ երկրորդ դեմֆ: Այն, ինչ դուրս է խոսողի և խոսակցի (հաղորդակցման ակտի) ոլորտից, բնորոշվում է իբրև երրորդ դեմֆ: Դեմքի գաղափարը սերտորեն կապված է թվի իմաստի հետ: Դիմանիշ գերանուններում դեմքի, թվի, հոլովի քերականական իմաստները հանդիս են գալիս միակցված (արմատի մեջ). օր.՝ զու գերանունն ունի անձի նշանակություն (բառիմաստ)՝ ուղղական հոլովի, եզակի թվի, երկրորդ դեմ-

քի քերականական իմաստներով, իսկ զուգ հերանունը՝ նույն իմաստները՝ եղակիի փոխարեն հոգնակիի իմաստի սովորությունը: Դիմանիշ հերանունների հոգնակին առաջին դեմքի դիպքում նշանակում է խոսողը այն անձանց հետ, որոնց նա ներկայացնում է, կամ որոնց անունից նա հանդես է գալիս, երկրորդ դեմքի դեպքում՝ խոսակիցը այն անձանց հետ, որոնց նա ներկայացնում է, կամ բրոնց անունից նա հանդես է գալիս (մե՛նք, դու՛մ): Քանի որ հաղորդակցվողները կարող են լինել միայն անձեր, ապա առաջին և երկրորդ դեմքերը գրանորվում են միայն անձնանիշ հերանուններում, երրորդ դեմքը կարող է արտահայտել դիմային հարաբերություն ինչպես անձի, այնպես էլ ոչ անձի (իրի) նկատմամբ: Նա, նրանք հերանունները գործածվում են հենց այդպիսի նշանակություններով: Եռադիմայնության գաղափարը գրանորվում է նաև որոշ ցուցական հերանունների մեջ (սա, սրանք, դա, դրանք, նա, նրանք, այս, այդ, այն ևն): Այստեղ դիմայնությունը արտահայտում է առարկայի տեսանկյունը (հարաբերությունը) հաղորդակցվողների նկատմամբ, թե տվյալ առարկան ի՛նչ (ո՞ր դեմքի) հարաբերությամբ է առնվում:

Հայերենի եռաշարք հոգերն ունեն որոշակի հարաբերակցություններ հերանունների եռադիմայնության հետ: Հնագույն շրջանում -ս, -դ, -ն հոգերը արտահայտել են դիմային գրեթե այն տեսանկյունները, ինչ տեսնում ենք նշված ցուցական հերանունների մեջ (առաջին դեմքի հարաբերությամբ առնվելու դեպքում՝ -ս, երկրորդի հարաբերությամբ առնվելու դեպքում՝ -դ, երրորդի դեպքում՝ -ն): Հետագայում -ն հոգը աստիճանաբար դարձավ որոշյալ առման ցուցիչ (հիմնականում), իսկ -ս, -դ հոգերը ձեռք բերեցին նաև բուն դիմորոշ նշանակություն՝ հարաբերակցվելով առաջին և երկրորդ դեմքի անձնական հերանունների հետ (մե՛նք՝ կոմերիտականներս, դու՛մ՝ կոմերիտականներդ):

Առարկան (գոյականը), թեկուզ և՛ անձնանիշ, ինքնին դեմք ունենալ չի կարող: Նրա պտնվելը խոսողի և խոսակցի դիրքում, կամ առնվելը դրանց հարաբերությամբ կարող է արտահայտվել հոգերի միջոցով: Գոյականների (կամ գոյականաբար գործածվող բառերի) դիմայնության ասպեկտը հենց այսպես է արտահայտվում: 'Իրեմ, դիրեդ ձևերը սարքերվում են միայն դիմային հատկանիշով, այսպես և՛ առաջավորներս, առաջավորներդ:

Բայերի մեջ դիմային հարաբերությունները գրանորվում են խոնարհված՝ եղանակային ձևերում: Երբեմն դիմայնությունը խոնարհված բայաձևերի համար դիտվում է իբրև առաջնային հատկանիշ: Ահա թե ինչու այդ ձևերը կոչվում են նաև դիմավոր ձևեր: Հայերենի բայն էլ եռադիմային է: Յուրաքանչյուր դեմք ունի իր դիմային ցուցիչը: Բայը քանի որ դեմքը, թիվը, եղանակը, ժամանակը հաճախ համակցված են գրանորվում, ուստի դիմային վերջավորությունները բովանդակության պլանում մեծ մասամբ բազմանիշ են (օր.՝ կարդացի ձևի -ի վերջավորությունը հակադրվում է կարդացեմ ձևի -եմ վերջավորությանը դեմքով, թիվով, եղանակով, ժամանակով): Գործողությունն ինքնին դեմք ունենալ չի կարող: Բայի մեջ գրանորվում է գործողի դեմքը, այսինքն՝ բայը դիմային իմաստը արտահայտում է գործողի (ենթակայի) հարաբերությամբ: Եթե այդ հարաբերությունը արտահայտվում է խոսողի (կամ նրանով ներկայացող խմբի) վերաբերյալ, ունենք առաջին դեմք (գրում եմ, գրում եմք), եթե այն արտահայտվում է խոսակցի (կամ նրանով ներկայացող խմբի) վերաբերյալ՝ երկրորդ դեմք (գրում ես, գրում եք), իսկ եթե գործողություն կատարողը ոչ խոսողն է, և ոչ էլ խոսակիցը, այլ մի այլ անձ (անձեր) կամ իր (իրեն), ապա առկա է երրորդ դեմք (գրում է, գրում են, հոսում է, հոսում են): Կան բազմաթիվ դեպքեր, երբ տվյալ գործողությունը մեկ կամ երկու դեմքի ներկայացուցիչներ միայն կարող են կատարել: Եռադիմայնությունը ոչ բոլոր բայերին է բնորոշ: Եթե գործողը անձ է, երեք դեմքերն էլ հնարավոր են (խոսեմ, խոսես, խոսի), իսկ եթե ոչ անձ է, սովորաբար դիմայնությունը սահմանափակվում է երրորդ դեմքով

(բառաշում է, հոսում է, բոցավառվում է, կաճաշում է ևն)։ Փոխարենական խմաստավորումների դեպքում դիմային փոխանցումներ հնարավոր են։ Քանի որ հաղորդակցվողների նկատմամբ եղած դիմային հարաբերության հատկանիշը ըստ էության բավական է (սինեկդոխային անցում) գործողի գաղափարն արտահայտելու համար, այդ պատճառով առաջին և ընկրորդ դեմքերի դեպքում բայը (ստորոգյալը) կարող է գործածվել նաև առանց Լնթականի, սրա գեղչումով։ Իսկ եթե բայը (ստորոգյալը) երրորդ դեմքով է, Լնթական կարող է գեղչվել նախապես կոնտեքստում հիշատակված լինելու դեպքում։ Եթե բայի դիմայնությունը որոշակի չէ, այսինքն՝ գործողը քերականորեն չի արտահայտված, կամ անհայտ է, ապա գործ ունենք այսպես կոչված միադեմ բայերի հետ։

Կրկն. Աճառյան Հ., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 4, գիրք Ա., Ծ., 1959, Աբրահամյան Ս. Կ. և այլք, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 2, Ձևաբանություն, Ծ., 1974, Հարությունյան Հ. Ն., Դեմքի քերականական կարգը ժամանակակից հայերենում, Ծ., 1978, Պետրոսյան Հ. Չ., Ակնարկներ հայերենի պատմական ձևաբանության, Հոդային կարգ, Ծ., 1976։

ԴԵՄԱՆՈՒՄ|| местоимение, խոսքի մաս, անցյալի հայ քերականության մեջ հանդիպում է նաև դերանունություն, փոխանուն, հասարակ անուն, քերանուն, տիրանուն անվանումներով։ Նախապես սրա մեջ խմբավորվում էին տե՛սականներն ու ստացականները, մյուսները բաժնվում էին այլ խոսքի մասերի (անվան, մակբայի) վրա։ Հետագայում աստիճանաբար ընդլայնվում է դերանունների ցանկը։ Արդեն Ստ. Սյունեցին այն լրացրեց ցուցականներով։ Որոշ մեկնիչ քերականներ ընդգծեցին դերանունների տարածածածանակային, դիմացուցական նշանակությունները՝ դրանց մասնավորող իմաստը համեմատության մեջ դնելով հատուկ անունների հետ։ Համեմատաբար ուշ շրջանի հայ քերականները այդ խոսքի մասը մարքեցին հունարանություններից, մերժեցին երկակի թվի, անվանական սեռի և այլ արհեստական ու խորթ ձևեր։ Սակայն երկար ժամանակ որոշ ցուցական դերանուններ, հոգ համարվելով, քննվում էին առանձին։ Ոչ դիմանիչ դերանունները հիմնականում տեղադրվում էին անունների շարքում։ Այնուամենայնիվ, դերանվան բնութագրական հատկանիշներ էին դիտվում անվանի փոխարինելու և դեմք առնելու (դիմայնության) հատկանիշները։

Ժամանակակից քերականությունը, թերություններ տեսնելով անցյալի ըմբռնումների մեջ, փորձեր է անում գտնել բառաքերականական այս խմբավորմանը բնորոշ ձևաբանական-իմաստաբանական գծերը։ Ըստ այդմ, գտնում են, որ դերանուններն ունեն ընդհանուր, շտաբերակված իմաստ, որը որոշակիություն է ստանում խոսքային իրադրությամբ, ոչ թե անվանում է առարկան կամ հասկանիշը, այլ ցույց է տալիս, մատնանշում է այն այս կամ այն հարաբերությամբ և նախադասության մեջ գոյականին, ածականին, թվականին և մակբային փոխարինող գործառություն ունի։ Երկու հայ մեծանուն լեզվաբաններն ահա այսպես են բնութագրում այս խոսքի մասը. «Դերանունը ամբողջապես անորոշություն է և որե՛կ կասկածություն միայն կարող է նշանակել»՝ այսինչ առարկան... Դոյականը առարկայի ընդհանուր անունն է, առանց ցույց տալու, թե որն է, իսկ դերանունը ցույց է տալիս, թե որն է, առանց այդ առարկայի անունը տալու» (Հ. Աճառյան)։ «Դերանունները հաստատուն նշանակություն չունեն, այլ ամեն անգամ նայելով, թե ինչ անվան տեղ են դրված կամ ինչ անվան են ակնարկում՝ նրա նշանակությունն էլ ստանում են» (Մ. Արեղյան)։

Հայերենի դերանունները ձևաբանական ու գործառական հատկանիշներով միատարր ու միասնական չեն։ Նրանց մեջ այս կամ այն սահմանափակումներով տեղակայվում են դեմքի, հոլովի, թվի կարգերը, հոգառությունը, բառայնորեն՝ անձի ու ոչ անձի դասային տարբերակումը (ով—ինչ)։ Քերականական ձևեր ստեղծվում են ոչ միայն մասնիկավորմամբ, այլև տարարմատությամբ (տարահիմքությամբ), հմմտ. ուղղ. ես, սեռ. իմ,

տրակ. ինծ, ճգ. ուղղ. ևս, հոգն. ուղղ. մենք: ներխոսքի մասային տարրերակներն են՝ անծ-
նական, ցուցական, փոխադարձ, որոշյալ, անորոշ, նաեցական, նաբերական, ժխտա-
կան, անդրադարձ, ստացական: Սրանցից անդրադարձն ու ստացականը ետգրաբարյան
հայերենում գրեթե չեն տարրերակված: Ոմանք մեկական խումբ են դիտում ժխտականն
ու որոշյալը, հարցականն ու հարաբերականը: Երբեմն առանձին խումբ են համարում
սաստկական նշանակությամբ գործածվողները՝ սաստկական կամ զուրավոր դերանուն-
ները (эмфатические местоимения), ինչպես՝ ինքս, ինքդ, ինքր, ինքներս, ինքներդ,
իբեք:

Դեմքի կարգը արտահայտվում է տարահիմքությամբ-տարարմատությամբ (ևս-դու-
նա, մենք-դուք-նրանք, մերոնք-ձերոնք), դիմանիշ հոգեբով՝ ինքս-ինքդ-ինքր, ինքներս-
իքներդ-իբեք (իքներդ ձեր գրեթե անգործածական է): Թվային հակադրություն
(եզակի-հոգնակի) ունեն անձնականները, մյուսներից՝ առանձին խմբեր. մի մասը այս-
պիսի հակադրության մեջ է մտնում միայն գոյականաբար գործածություններում. կան
անհոգնականներ (այս, այդ, այն, այսքան, այդչափ, այստեղ, յուրաքանչյուր, մեկը ևն),
անեղականներ (փոխադարձ դերանունները), հավաքականներ (ամենք, բոլոր, մերոնք,
ձերոնք). հոգնակերտներն են՝ -եր (ինչեր), -քեր (ովքեր), գոյականաբար գործածու-
թյուններում՝ -ներ (ուրիշները, այսպիսիները), -ք (դուք, նրանք), -ոնք (մերոնք, ձե-
րոնք):

Հին հայերենի դերանուններին բնորոշ էին դերանվանական, դերանվանական-անվա-
նական (մասամբ և անվանատիպ) հոլովումներ. հոլովական հարացույցում կային 5—6
հոլովաձևեր: Նկատելի փոփոխություններ եղան ետգրաբարյան հայերենում, ընդ որում
համարյա վերացան թվային ու հոլովական համաձայնությունները դերանունների ու
գերադաս բառերի շարահյուսական զուգորդումներում: Արևելահայ գրական լեզվում դե-
րանունների զգալի մասը հոլովվում է: Կան դերանվանատիպ (դերանվանական-անվանա-
կան) հոլովումներ, երբ հարացույցի մի մասը հետևում է գերանվանականին, մյուս մա-
սը՝ անվանականին, անվանատիպ հոլովումներ, երբ հոլովումը հետևում է անվանակա-
նին: Առաջինին հետևում են անձնականները, ցուցականների մի մասը և ով բառը
Երկրորդին հետևում են հոլովվող մնացած դերանունները, գոյականաբար գործածվող-
ները. սրանք հետևում են ի հոլովման:

Դերանունների քանակը սահմանափակ է (շուրջ 100): Արմատականներն ավելի քիչ
են: Կան պարզ (ես, դու, նա, սույն), ածանցավոր (որերորդ, քանիերորդ), բարդ (մեկ-
մեկու, միևնույն, ոչինչ, ոչ ոք). կցական բարդություններում առավել հաճախական բա-
ղադրիչներն են՝ -պես, -պիսի, -տեղ, -չափ, -քան (այսպես, այսպիսի, այստեղ, այս-
չափ, այսքան): Մի քանի դերանուններ բառակազմական բաղադրիչի դերով են հանդես
գալիս. ինչպես՝ ինքր > ինքնակամ, ևս > ևսասեր, նույն > նույնական:

Դերանունները այլ խոսքի մասերի (գոյականի, ածականի, թվականի, մակբայի)
հետ ունեն նկատելի ձևաբանական, էլ ավելի շատ՝ կիրառական հարաբերակցություններ,
այնքան, որ լեզվաբանների մի մասը դրանք բաշխում է առնչակից խոսքի մասերի մի-
ջև: Ըստ նշված հարաբերությունների՝ վանագանում են զայական դերանուն կամ դերանուն
գոյական (существительное-местоимение, местоименное существительное), որ
առարկայանիշն է, ածական դերանուն կամ դերանուն ածական (прилагательное-ме-
стоимение, местоименное прилагательное), որ որակային հատկանիշ ցույց տվողն է,
րվական դերանուն կամ դերանուն րվական (числительное-местоимение, местоименное
числительное), որ քանականիշն է, մակբայ դերանուն կամ դերանուն մակբայ, դերան-
վանական մակբայ (наречие-местоимение, наречное местоимение, местоименное
наречие), որ հատկանիշի հատկանիշ մատնացույց անողն է, մակբայական կիրառու-
թյուն ունեցողը:

Պատմականորեն (ծագումնաբանորեն) դերանուններն ունեն առնչակցություններ այլ

խոսքի մասերի հետ: Դերանունացումը (прономинализация), մասնավորապես այլ խոսքի մասի գործածումը դերանվան նշանակությամբ, ինչպես և առհասարակ դրա վերածումը դերանվան, այժմ տարածված երևույթ չէ: Մասնակի դեպքերից են, օրինակ, մեկը անորոշ դերանվան սերումը մեկ քանակական թվականից, մի քանակականից մի անորոշ դերանվան անցում կատարելը և նրա արժեքավորումը իբրև անորոշ հոգ:

Դերանունների հետ գործածական են -ս, -դ, -ն(ը) հոգերը դիմաստացական ու այլ նշանակություններով (յուրաքանչյուրս, բոլորդ, ինչդ, իմը, սրանը): Երբեմն այդ նշանակությունը բառայնացնող է (ին՛քս, ամեն՛քս, ին՛քը, մեկը):

Դերանունները խոսքի (նախադասությամբ մեջ) հանդես են գալիս նույն պաշտոններով, ինչ հարաբերակից խոսքի մասերը. գոյականաբար գործածվողները ստանում են համապատասխան հոլովների գործառնությունները: Հարուստ են ոճական կիրառություններով: Սովորաբար լրացումներ չեն առնում, բառակապակցության գերադաս անդամ չեն լինում: Առարկայանիշները և գոյականաբար գործածվողները գուցորդելի են կապերի հետ. դառնում են կապվող բառ (այսֆանից հետո, նրանից առաջ, ինձ հետ, քո մասին, նույնի մասին):

Կրկն. Արուհամյան Ս. Գ., Արդի հայերենի դերանունները, Ե., 1956: Աճառյան Հ., լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 2, Ե., 1954: Հարությունյան Հ. Ա., Ածական, Դերանուն, Ե., 1976: Տե՛ս նաև խոսքի մասեր բառահոգվածի գրականության ցանկը:

ԴԵՐԱՆՈՒՆ||причастие, բայական ձևերի խումբ. բայի համակարգում առանձնանում է նրանով, որ, ունենալով բայիմաստ, սեռ ու բային բնորոշ գուցորդումներ (մասնավորապես խնդրառնությամբ՝ վարումով արտահայտվող), գուրկ է եղանակի, ժամանակի, դեմքի, թվի կարգերից. առանձին ձևեր կարող են համատեղել նաև սինվանական կարգեր: Այս ընդհանուր բնութագրությունը հավասարապես չի տարածվում բոլոր դերբայների վրա. սրանք ունեն այլևայլ դրսևորումներ, ձևաիմաստային ու կիրառական առանձնահատկություններ ինչպես հայերենում, այնպես էլ այլ լեզուներում: Այդ է պաաճառը, որ քերականագիտության մեջ չկա դերբայի մեկ, ընդհանուր ճանաչում գտած սահմանում: Ամենաբնորոշ, աչքի զարնող հատկանիշը, որով այս կարգի բառերը հակադրվում, առանձնանում են մյուս՝ խոնարհված բայաձևերից, դիմագուրկ լինելն է: Ահա թե ինչու լեզվաբանական գրականության մեջ դրանք կոչվում են անդեմ ձևեր. բայի անդեմ ձևեր (неличные формы глагола):

Հայ քերականության մեջ սկզբնական շրջանում բայի անդեմ ձևերը դիտվում էին իբրև անվան և բայի ձևաբանական ու կիրառական հատկանիշներով բնորոշ բառախումբ և դրանք քննում էին անեւելույթ ու ընդունելութուն հասկացությունների (տերմինների) տակ: Հ. Կոստանդնուպոլսեցին «դերբայ» անվանումը գործածեց հիմնականում անորոշ դերբայի թեք հոլովաձևերը նշելու համար: Իսկ Ա. Բագրատունին նրա մեջ առավ նաև ընդունելությունը և բոլորը միասին ճանաչեց իբրև առանձին խոսքի մաս՝ բային փոխարինող (դեր+բայ): Եվ այսպես մինչև սովետահայ քերականագիտությունը դերբայները հիմնականում կամ միացվել են բային, կամ էլ՝ լուծվել հարաբերակից այլ խոսքի մասերի մեջ: Այժմ դրանք համարվում են բայի առանձին ձևեր, թեև դրանց մի մասի մեջ բայական ու անվանական հատկանիշների գուգահեռ առկայությունը մինչև այսօր էլ տարակարծությունների տեղիք է տալիս՝ այդ կարգի բառերի իրավիճակը, տեղն ու դիրքը վերջնականորեն որոշելու խնդրում:

Նշելով այլ խոսքի մասերի հետ ունեցած ձևաիմաստային, կիրառական առնչակցություններից՝ երբեմն տարբերում են գոյական դերբայ կամ դերբայ գոյական (существительное-причастие, субстантивное причастие), ասում են նաև՝ բայանուն ||отглагольное имя (անորոշ դերբայը, երբեմն նաև առհասարակ գոյականաբար գոր-

ծածված դերբայը), ածական դերբայ կամ դերբայ ածական (прилагательное-причастие, адъективированное причастие), ասում են նաև բայ-ծական||отглагольное прилагательное (ածականական կիրառություն ունեցող գերբայները), մակբայական դերբայ||паречное причастие (պարագայական կիրառություն ունեցողները)։

Հին հայերենն ունի անոճոշ, անցյալ, ներկա, ապառնի դերբայներ։ Խոգրաբարյան հայերենում ձևավորվում են նոր դերբայներ ևս։ Մ. Արեղյանը հին «նիրկան» կոչեց ներակայական և առանձնացրեց «վաղակատար», «հարակատար, ու «անկատար» տեսակները։ Հարակատարն ու վաղակատարը ընդհանուր են նոր հայերենում, անկատարը հասուկ է հիմնականում «ում» ճյուղի բարբառներին և արևելահայ դրական լեզվին։ Նկատելիորեն տարածված է անկատար II դերբայը, որը հայտնի է նաև համընթացական, գուգրնրացական և այլ անուններով, մասամբ՝ ժխտականը (ժխտմանը), որը հատկապես բնորոշ է արևելահայ դրական լեզվին։ Ոմանք նոր հայերենում ընդունում են նաև բացակայական դերբայ, տեսակ, որն ըստ էության անորոշ դերբայի բացառականի կամ գործիականի պարագայական կիրառություն է։

Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզուն ունի հետևյալ դերբայները՝ անոճոշ, անկատար I, կատարելի I, վաղակատար, հարակատար, ներակայական, անկատար II, կատարելի II, ժխտման։ (Ոմանք դերբայների թիվը հասցնում են 10-ի՝ ավելացնելով ընթացակցականը)։ Բաղմաթիվ փորձեր են եղել կատարելու ներդերբայական դասակարգում, խմբավորում։ Դեռևս Մ. Արեղյանը առանձնացրեց հրեք դերբայներ՝ ըստ կատարված, կատարվող, կատարելի կերպային իմաստների (համապատասխանաբար՝ անցյալ, անկատար, ապառնի գերբայներ), մյուսները բաշխեց հարաբերակից խոսքի մասերի վրա։ Ա. Աբրահամյանը խմբավորում կատարեց ըստ վիճակային իմաստների արտահայտման։ Է. Բ. Աղայանը գասակարգման հիմունք ընտրելով կերպային ու վիճակային իմաստների արտահայտման եղանակը՝ ճանաչեց երեք խումբ. ա) բացարձակ կամ ընդհանուր (անորոշ դերբայը), բ) կերպային (անկատարը, վաղակատարը, կատարելին, ժխտականը), գ) վիճակային, որն իր հերթին երկու ենթատեսակ ունի՝ ուժոշական (ենթակայականը, հարակատարը, ապառնին) և մակբայական։ Դասակարգման ինքնատիպ սխեմա է առաջարկել նաև Գ. Բ. Զահուկյանը։ Առաջարկված դասակարգումներում առաջին պլան է մղվել կամ իմաստաբանական, կամ կիրառական (շարահյուսական) կամ էլ ձևաբանական որևէ կարևոր հատկանիշ, փորձեր են արվել և գասակարգման համակցված հիմունք գտնելու։

Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի դերբայները բնորոշ են իմաստային, ձևաբանական (կառուցվածքային) ու կիրառական (գործառական) հետևյալ գծերով։

ա) Բոլոր դերբայներն ունեն րայիմաստ, արտահայտում են գործողության (պրոցեսայինության) գաղափար, կարող են տարբերակել բայասեռը՝ Դերբայական ձևեր շունեն միայն եմ, կամ, գիտեմ, ունեմ բայերը։

բ) Բոլոր դերբայները կերպանիշ են։ Բայց հայերենին բնորոշ երեք կերպատեսակները հավասարաչափ բաշխում չունեն։ Բաղմապատկական կերպն առկա է բոլորի մեջ։ Ոչ տեսական—տեսական կերպային հակադրություններով անորոշի վերլուծական ձևերի հետ Երկանդամ մանրահամակարգ են կազմում հարակատարը (գրած և գրած լինել)։ անկատար II-ը (գրելիս և գրելիս լինել), կատարելի I-ը (գրելու և գրելու լինել)։ Այս մանրահամակարգերը, ինչպես նկատել է Հ. Աճառյանը, հայերենագետների կողմից բիշ են ուղարկության արժանացել։ Ըստ Լորային կերպերի առկայության ու բացակայության կունենանք՝ անկերպ դերբայ, որ համադրական (նաև վերլուծական-սյուսմառական) անորոշն է, կերպանիշ դերբայներ, որ են՝ կատարելի I-ը, կատարելի II-ը, ժխտականը (կատարելի կերպով), անկատար I-ը, անկատար II-ը, ենթակայականը (անկատար՝ կատարվող կերպով), վաղակատարը և հարակատարը (կատարված՝ կատարյալ կերպով)։

դ) Ըստ վիճակի կարգի առկայության դերբայները երկու խմբի են բաժանվում՝

վիճակային և ոչ վիճակային: Վիճակային են հարակատարը, ենթակայականը, կատարելի II-ը, անկատար II-ը: Ոչ վիճակային են անորոշի վերլուծական մանրահամակարգը, անկատար I-ը, կատարելի I-ը, վաղակատարը և ժխտականը: Եթե դերբայի մեջ կա և՛ եզրական կերպ, և՛ վիճակ, ապա կարելի է այդպիսի դերբայը կոչել կերպավիճակային (ինչպես՝ հարակատարը, ենթակայականը, կատարելի II-ը, անկատար II-ը): Այս նշանակում է, թե վիճակայինները կերպավիճակային են: Ոչ վիճակայիններից անկատար I-ը, կատարելի I-ը՝ վաղակատարը և ժխտականը, կերպավիճակայիններից հարակատարը մասնակցում են հարացուցային շարքերի կազմությանը. պայմանականորեն սրանք կարելի է կոչել կերպավիճակային:

դ) Դերբայների մի մասը գործում է միայն բայական ոլորտում, իր բնույթով բայական է (ոմանք սրանց համար գործածում են կախյալ դերբայներ անվանումը)՝ անկատար I-ը, կատարելի I-ը, վաղակատարը, ժխտականը, մի մասը գործում է և՛ բայական, և՛ անվանական ոլորտներում, իր բնույթով անվանաբայական (բայանվանական) է՝ անորոշը, ենթակայականը, հարակատարը, կատարելի II-ը, անկատար II-ը գործում է և՛ բայական, և՛ մակբայական հատկություններով, իր բնույթով բայամակբայական է: Կատարելի I-ը սերում է անորոշ դերբայի սեռ.—տրականից և նրա հետ (իմաստների հեռացումով) համանունության մեջ է (հմտ. խմելու ջուր և խմելու եմ): Ամենաբազմիմաստ դերբայը հարակատարն է. նա գործառում է իրեն կերպաժամանակային, բայանվանական, բայամակբայական: Ըստ այդմ նա կարող է լինել հարացուցային շարքի անգամ, որոշիչ, «ստորոգելիական վերադիր», ձևի պարագա. կարող է գոյականաբար գործածվել (հոլովվել, հոդ ստանալ, հոդակի լինել և ունենալ հոլովներին բնորոշ պաշտոններ): Դիտես լիովին չի պարզաբանված, թե տվյալ դերբայի մեջ կարգային ո՞ր իմաստներն են դերիշխում, սակայն օրինակ, ակնհայտ է, որ անորոշի, ենթակայականի ու կատարելի II-ի մեջ անվանականն ուժեղ նստվածք ունի, իսկ հարակատարը կրավորական ձևում ավելի բայական է:

ե) Կառուցվածքային հատկանիշով դերբայները հիմնականում համադրական ձևեր են՝ կազմված հիմքով և դերբայական մասնիկով. կան նաև անորոշի վերլուծական ձևեր, որոնք բաղադրված են հարակատար, անկատար II, կատարելի I դերբայներով և լինել օժանդակ բայով, համադրական անորոշով և տալ օժանդակ բայով, ինչպես՝ զնայած լինել, զնալիս լինել, զնալու լինել, զրել տալ, խոսել տալ: Լինել տարրով վերլուծական անորոշի ձևերն ըստ տեական—ոչ տեական կերպահասականի՝ հակադրական հարաբերության մեջ են համապատասխանաբար հարակատար, անկատար II և կատարելի I դերբայների հետ. հմտ. զնայած լինել (կատարյալ անորոշ) և զնայած (հարակատար), զնալիս լինել (անկատար անորոշ) և զնալիս (անկարատ II), զնալու լինել (կատարելի անորոշ) և զնալու (կատարելի I): Իսկ տալ տարրով կազմված վերլուծական անորոշը պատճառականի համար է (հմտ. զրել և զրել տալ): Խոնարհման հարացուցում փոփոխվում է վերլուծական օժանդակ տարրը:

Դերբայների համադրական կազմության կաղապարն է՝ դերբայական հիմք + դիմբայական վերջավորություն: Ժամանակակից արևելահայ դրական լեզվի դերբայակազմ հիմքերը Լրէքն են՝ անորոշ դերբայի հիմք, անորոշ դերբայի ձևը իբրեւ հիմք և անյայտ կատարյալի հիմք: Զկա, սակայն, մի դերբայ, որ լիովին կազմվի միայն անցյալի հիմքով. Անորոշ դերբայի և ըղձականի անկատար ապառնու հիմքը նույնական են. ձևաբանորեն սխալ չէ համադրական բայաձևերի հիմք ճանաչել նաև այդ Կան դերբայներ (անորոշ, անկատար I, ժխտման), որոնք կազմվում են անորոշի հիմքով. Կան այնպիսիները, որոնց հիմքը անորոշ դերբայի ձևն է (անկատար II, կատարելի II, կատարելի I). Ոմանք սրանց համար իրեն հիմք են ճանաչում անորոշ դերբայի հիմքը (հմտ. զրել + իս, զրել + ու, զրել + իք և զր + ելիս, զր + ելու, զր + ելիք). առաջին մոտեցումը ավելի նպատակահարմար է դիտվում: Կան դերբայներ էլ, որոնք տարահիմք կազմություն ունեն, որոշ բայերի

դեպքում դործածվում է տնորոշի հիմքը, որոշ բայերի դեպքում՝ անցյալի հիմքը (վաղակատարը, հարակատարը, ենթակայականը)։ Դերբայներից միայն անորոշն է, որ իր հիմքով կամ իր ձևով կարող է այլ դերբայի կազմության ելաձև (հիմք) լինել։

գ) Միջդերբայական կառուցվածքային հակադրությունները իրացվում են հիմնականում վերջավորություններով՝ դերբայակերտ մասնիկներով. երեք բալ՝ զալ, տալ, լալ անկատար I-ում և անկատար II-ում ունեն նույն ձևը՝ զալիս, տալիս, լալիս. և խոնարհման պարզ, կրավորական ու քաղմապատկական բայերի անորոշը և վաղակատարը ձևով համընկնում են՝ սիրել—սիրել, սիրվել—սիրվել, կտրատել—կտրատել։ Այս համընկնումները տարորոշվում են գործառական պլանում։ Դերբայակերտ մասնիկներն են՝ -ել, -ալ (անորոշ), -ում (անկատար I), -ու (կատարելի I), -ի||-իք (կատարելի II), -իս (անկատար II), -ել (վաղակատար), -ած (հարակատար), -ի, -ա (ժխտման)։ Միջդերբայական հիմքային հակադրությունները գրական հայերենում արդեն թույլ են և ձևաբանական էական դեր չունեն. միևնույն դերբայը կարող է կազմվել տարբեր հիմքերով, տարբեր դերբայներ կարող են հիմքակազմությամբ հարաբերակցել կամ կազմվել միևնույն հիմքով։

Դերբայներից անորոշը ինքնին հոլովվելու հատկություն ունի. պատկանում է ու հոլովման, համադրական ներգոյականը խիստ սահմանափակ է. «կախյալ» դերբայները չեն հոլովվում։ Մյուսները հոլովվում են գոյականաբար գործածվելու դեպքում. պատկանում են ի հոլովման։

Վերլուծականները ևս հետևում են ու հոլովման։

ը) Անորոշի հոգնակին սահմանափակ է. մասնակիորեն առկա են քաշխական՝ քատացական հոգնակիի ձևեր՝ զրելներս, ուտելներդ, զալներդ։ «կախյալները» հոգնակիակազմություն չունեն. մյուսները հոգնակի ունեն հիմնականում գոյականաբար գործածվելու դեպքում. օրինակ՝ վիրավորվածներ (ը), վիրավորվողներ (ը), ուտելիքներ (ը)։

թ) Անորոշը կարող է ստանալ որոշիչ և այլ հոդեր (վերջիններս՝ դիմաստացական նշանակություններով), զալը, զալս, զալդ, զալներդ. «կախյալները» հոդառու չեն. մյուսները հոդ են ստանում գոյականաբար գործածվելու դեպքում, կարող են առնել և՛ որոշիչ, և՛ դիմաստացական հոդեր։

ժ) Գոյականական կիրառություններով հանդես են գալիս անորոշը (ինքնին), հարակատարը, ենթակայականը, կատարելի II-ը (գոյականաբար գործածվելիս), մակբայական կիրառությունը հատուկ է անկատար II-ին և անորոշ դերբայի գործիականին։ Դերբայը կարող է լինել ենթակա, խնդիր, պարագա, ստորոգելիական վերադիր։ Մակբային հարաբերակից կիրառություններով (ձևի պարագա) հանդես է գալիս նաև հարակատարը։ Ածականներին հարաբերակից կիրառություններով գործածվում են հարակատարը, ենթակայականը, կատարելի II-ը, կարող են լինել գոյականի լրացում՝ որոշիչ, ենթակայականը և կատարելի II-ը՝ նաև ստորոգելիական վերադիր։ Առանձին դեպքերում հարակատարը ունենում է համեմատության աստիճաններ (որոշիչ գործառություն կարող է ունենալ նաև անորոշ դերբայի սեռական-տրական հոլովը)։ Գոյականացման միտումներ հանդես են բերում հատկապես հարակատարը (հաբրած, խմած), ենթակայականը (զրոզ, աշխատող), կատարելի II-ը (խաղալիք, ուտելիք)։

ժա) Դերբայների մի մասը (անորոշը, անկատար II-ը, հարակատարը, ենթակայականը) ինքնին կարող է խնդրապարագայական լրացում առնել (խնդրառություն՝ վարում ունենալ), մյուս մասը ինքնին այդպիսի հատկություն չի դրսևորում. այս խմբով բաղադրված հարացուցային անդամը միայն կարող է այդպիսի լրացումներ ունենալ։ Վերջին խմբի դերբայները ինքնին չունեն նաև հաստատման-ժխտման ձևաբանական տարբերակում։ Դերբայներից անորոշը, կատարելի II-ը և ենթակայականը գրեթե չեն մտնում հարացուցային պլան և չեն մասնակցում կերպաժամանակային շարքերի կազմությանը։

կերպաժամանակային դերբայները հարացուցային պլան են մտնում գուգորդվելով
 օժանդակ բայերի հետ: Ընդ որում համադրականները գուգորդվում են եմ/էի խմբի
 հետ, վերլուծականների դեպքում խոնարհվում է օժանդակ տարրը՝ լինել բաղադրիչը
 (գրելիս եմ լինում, գրելիս կլինեմ են): Հարակատարն իր կարգային իմաստով պայմա-
 նավորված, ի տարբերություն մյուս կերպաժամանակային դերբայների, հարացուցային
 շարք է մտնում երկդիմի հատկությամբ. այն թեև հարացուցային անդամ է, գործառում
 է որոշակի հարացուցային մանրահամակարգում (հմմտ. ֆնած եմ և ֆնած եմ լինում,
 ֆնած էի և ֆնած էի լինում են), բայց ունի նաև անվանական հատկություններ, անվա-
 նաբայական մյուս դերբայների հետևողությամբ ստորոգական պլանում կադապարվում
 է ածականի (հարաբերակից խոսքի մասի) նման. հմմտ. արքուն է||արքուն չէ և ֆնած
 է||ֆնած չէ: Այլ կերպաժամանակային դերբայներով կազմված հարացուցային ձևերում
 օժանդակ բայի ժխտականը նախորդում է դերբային և երրորդ դեմքում տեղի է ունենում
 չէ>չի անցում (գրում է>չի գրում): Այս երկվությունը, որ պայմանավորված է նրա
 նաև վիճակային լինելով, բավարար հիմք չի տալիս հարակատարով և եմ/էի խմբով
 կազմված ձևերը բայական համակարգի հարացուցից լիովին դուրս թողնելու:

Հայերենի օժանդակ բայերի ստորոգող հատկությունը շատ ուժեղ է: Նրանք իրենց
 կերպաժամանակային հատկությունները պահպանում են նաև այն դեպքում, երբ գործա-
 ռում են շարակարգային պլանում (հմմտ. ուրախ է և ուրախ է լինում, մտախոհ է և
 մտախոհ է լինում): Այս հանգամանքը ստեղծում է քերականական պատրանք. կարծես
 իրար են խառնվում հարացուցայինն ու շարակարգայինը:

Վերլուծական անորոշը, որը կազմվում է տալ օժանդակ բայով, պատճառականի
 համար է. խոնարհվում է օժանդակ տարրը:

Այնտեղ, ուր առկա են դերբայ+եմ/էի կերպաժամանակային շարքեր, ունենք ոչ
 տեական կերպի դրսևորում. այնտեղ, ուր առկա են դերբայ+լինում եմ/լինում էի/լի-
 նեմ/լինեի շարքեր, ունենք տեական կերպի դրսևորում: Կան դերբայներ, որոնք մաս-
 նակցում են միայն առաջին (ոչ տեական կերպի) շարքերի կազմությանը (անկատար I,
 վաղակատար, ժխտական, կա այնպիսին, որը մասնակցում է միայն երկրորդ (տեական
 կերպի) շարքերի կազմությանը (անկատար II), կան այնպիսիներն էլ, որոնք մասնակ-
 ցում են թե՛ մեկի և թե՛ մյուսի կազմությանը (կատարելի I և հարակատար):

ոչ տեական կերպ

գնում եմ

գնացել եմ

նստած եմ

գնալու եմ

տեական կերպ

գնալիս եմ լինում

գնացած եմ լինում

նստած եմ լինում

գնալու եմ լինում

Ինչպես նկատելի է, տեական կերպի շարքում անկատար I-ին փոխարինում է ան-
 կատար II-ը, իսկ վաղակատարին՝ հարակատարը: Այս փոխարինումները պայմանավոր-
 ված են կերպային ներդաշնակության պահանջով: Ժխտման դերբայը կատարելի կերպի
 երանդ ունի և մասնակցում է այդ կերպն ունեցող բղձականի ոչ տեական կերպի ժխ-
 տականի վերլուծական (կադապարով մեկուսացած) շարքերի կազմությանը: Անորոշ
 գերբայի այն հարադրական (վերլուծական) ձևերը, որոնք կազմվում են տալ օժանդակ
 բայով և ստեղծում են սեռանիշ բայերի ուրույն շարք, դուրս են մնում կերպային ներ-
 դաշնակությունից. դրանք և դրանց խոնարհված ձևերը ոչ տեական — տեական հարաբե-
 րակցություններ չեն կազմում (օրինակ՝ վստեղ տալ, երգել տալ, վստեղ եմ տալիս, վա-
 զել տամ, վազել կտամ, վազել տվեց են):

Ժբ) "Էերբայներից մեկը՝ անորոշը, ճանաչվում է իբրև բայի «ուղիղ ձև»՝ օժտված նաև
 անվանողական նշանակությամբ, խիստ բազմաֆունկցիոնալ է, և նրա ճեշ անվանական
 հատկանիշները շատ ամուր են նստած:

ժող) Գործառնական պլանում նախադասության ինքնուրույն անդամի դերում հանդես են գալիս միայն անորոշը, անկատար II-ը, հարակատարը, ենթակայականը, կատարելի II-ը: Մյուսները ինքնին այդպիսի դեր չունեն. միայն նրանցով բաղադրված հարացուցային անդամը կարող է գործառնել իբրև նախադասության ինքնուրույն անդամ: Անկատար II-ը, հարակատարը երկակի գործառնություն ունեն, նախադասության ինքնուրույն անդամ կարող են լինել և՛ իրենք, և՛ դրանցով բաղադրված հարացուցային անդամները:

Երբ դերբայը կապվող բառ է, ապա նա կապի հետ միասին է նախադասության անդամ: Այսպիսի գործառնությամբ հանդես են գալիս անորոշը և դոյականաբար առնված դերբայը (զբելու համար, զբելով հանդերձ, զբաժի համար, խոսողի հետ են): Միակազմ բայական անդամ նախադասության մեջ անորոշ դերբայը կարող է հանդես գալ գերադաս անդամի դերով: Անորոշը, անկատար II-ը, հարակատարը, ենթակայականը, մասամբ և կատարելի II-ը ունեն դերբայական դարձված կաղապարելու հատկություն:

Ժող) Բառակազմական սլան ունեն անորոշը (զբելածի, վազվելակերպ, ստելություն), ենթակայականը (կառողություն, խոսողություն, գործողություն), հարակատարը (բեռնվածություն, կաշկանդվածություն), մասամբ և՛ կատարելի II-ը (շոշափելիություն) և վազականաբար (եղելություն): Որոշ (հատկապես իմացական, զգացական) բայերի անորոշի սեռ.-տրականի ժխտական ձևը տալ բայի հարադրությամբ նոր բայ է ստեղծում՝ շտեմելուն տալ, շլսելուն տալ, շիմանալուն տալ. բայց սրանք խոսակցականից գրականին տեղափոխված ձևեր են, սակավ գործածական:

Դերբայների անունների մի մասը իմաստով պատճառաբանված է, մյուս մասը ավանդական անվանում ունի (մեզ համար արդեն չպատճառաբանված): Նոր տրվող անվանումները միասնական հիմունքով չեն. մի դեպքում հաշվի է առնվում կերպային հատկանիշը, մի այլ դեպքում հիմնական կիրառություններից մեկը են. հմտ. «կատարելի» դերբայ և «գուգրնթացական» դերբայ: Ավանդական անվանումներն էլ հատակ չեն, այսպես՝ ասում ենք «անկատար» դերբայ (կերպային հատկանիշով) և «ենթակայական» կամ «ներկա» գերբայ (այլ իմաստավորումով): Իսկ ինչ մնում է դերբայների սահմանումներին՝ ապա և՛ տեղ է ասել հետևյալը: Յուրաքանչյուր դերբայ բնութագրվում է նրա այս կամ այն «աշխի գարնող» հատկանիշը կամ նրա հիմնական գործառնություններից որևէ մեկը նկատի ունենալով: Այդպես վարվում ենք նաև հոլովները սահմանելիս: Ոչ մի սահմանում չի կարող ընդգրկել դերբայի (կամ հոլովի) բոլոր իմաստագործածական հատկությունները (Տե՛ս կից բերված ուրվագծային սխեման):

Կելն. Աբելյան Մ., Հայոց լեզվի տեսություն, Ե., 1965: Աբրահամյան Ա., Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, Ե., 1953. Նույնի՝ Դրաբարի ձևոնարկ, Ե., 1976: Աբրահամյան Ա. Գ., Պառնասյան Ն. Ա., Սիսեյան Հ. Ա., Ժամանակակից Հայոց լեզու, հ. 2, Ե., 1974: Աղայան Է. Բ., Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Ե., 1967: Անադյան Հ., Լիակատար բերականություն հայոց լեզվի, հ. 5, Ե., 1965: Ասատույան Մ., Ժամանակակից հայերենի ձևաբանության հարցեր, հ. Բ, Ե., 1973: Բաբսեղյան Հ., Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն, Ե., 1953: Պետրոսյան Հ. Զ., Հայերենի բայի ձևակազմության մի բանի հարցեր (ԲՅՀ, 1984, №2), Ջահուկյան Գ. Բ., Ժամանակակից հայերենի անդամ բայաձևերը (ԲՅՀ, 1975, №3), Նույնի՝ Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974:

ԿԱՐԳԱՅԱԿԱՆ ԴԱՐՉՎԱԾ||инфинитивный (причастный, деепричастный) оборот. այն բառակապակցությունը, որի գերադաս կամ տոնանքային անդամը արտահայտված է դերբայով: Հայերենում այսպիսի գործառնություն ունեն ոչ կախյալ դերբայները՝ անորոշը, կատարելի II-ը, հարակատարը, ենթակայականը, կատարելի (ապառնի, ապակատար) II-ը: Իբրև բայ այստեղ դերբայը լրացման հետ մտնում է խնդրառական-պարագայական հա-

ԴԵՐՄԱՅԵԼ	Կ ա ղ ա ս ր ը		Իմաստագործական									
	Համադրական	Վերլուծական	ձևաբանական									
			բայական կարգեր, հատկանիշներ									
			բ ա ի ժ ա ս տ	բայական	հաստատում-ծիտում	վիճակ	բազմապատկ.	նշ/զտկություն	զտկություն	զտկմեջ		
											Կ ե Ր Ա	
անորոշ	I հիմք-ել/աղ	հմդր. չեն+տալ կատ. I \ / ունկ. II-+իհեկ հարակ. /	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
անկատար I	I հիմք-ում		+	+		+	+		+	+		+
կատարելի I	անորոշի ձև+ու		+	+		+	+		+	+	+	+
վաղակատար	I/II հիմք+ել		+	+		+	+	+		+		+
հորսկատար	I/II հիմք+ած		+	+	+	+	+	+		+		+
ծիտման	I հիմք-ի/ա		+	+		+				+	+	+
անկատար II	անորոշի ձև+իս		+	+		+	+		+	+		
Անթակայական	I/II հիմք+ուլ		+	+	+	+	+			+		
կատարելի II	անորոշի ձև+իք		+	+		+	+					

Ծանոթ. անորոշ դերբայի իմաստագործական բնութագիրը որոշ

Բնութագիրը

պլան				շարահյուսական պլան				բաղական կապ պլան	
անվանական հատկանիշներ				կիրառությունը					
ածականական		գոյականական							
համեմատութ. աստիճան.									
բիւլ	հոլով	հոգսություն.	գոյականաբար գործածու- թյունը						
գոյականակ. պաշտոն վար.									
բ ի վ									
հոլով (հոլովում)									
հոգսություն									
գոյականական պաշտոն չարելը									
արդի լինելը									
ձևի պար.				պարագա լինելը					
ժամ. պար.									
նախադաս.- ն լինել. անդամ լին.									
բայական. բազադր. ստորոգյալի բա- ղարի լինելը									
գերադաս անդամ անդամ նախադաս- ություն մեջ									
վարումը և գերբայական գաղափար կազմելը									

կադրապարենը ունի համառոտագրություններ

բարեբախտությունների մեջ. օր.՝ մայրով ֆայելը, մայրով ֆայլոդ, առջևում նստած, այդին ջրելիս, տուն տանելիք (ապրանքը): Այս գործառնություններում դերբայը եթե գործածված է գոյականաբար, կարող է հանդես գալ նաև կապական հոլովառությամբ. մայրով ֆայելու համար, առջևում նստածի մոտ:

Դերբայական դարձվածք գործառնում է որպես նախադասության մեկ ծավալուն անդամ, և նրան տրվում է որոշակի հարց. ծառերը ջրելիս, ծառերը ջրելու ժամանակ (ե՞րբ). «Ծառերը ջրելիս (ջրելու ժամանակ) այգի մտավ իմ ծերացած պապը»: Այստեղ այն ժամանակի պարագա է: Սակայն դերբայական դարձվածք կարելի է դիտել իրրև առանձին կառույց, և նրա մեջ հնարավոր է առանձնացնել լրացումներ (խնդիր, պարագա) և կապակցված այլ անդամներ (ենթակա հն), որոնք կոչվում են կողմնակի անդամներ՝ կողմնակի խնդիր, կողմնակի պարագա, կողմնակի ենթակա են՝ ի տարբերություն դիմավոր բայի համապատասխան անդամների:

Այսպես, կողմնակի ենթակա՝ հուր դաստիարակած երեխան, երեխայի դաստիարակվելը հոր կողմից. կողմնակի խնդիր՝ բեռ տեղափոխող, ջուր մատակարարող, երեխայի դաստիարակվելը հուր կողմից, կողմնակի պարագա՝ դաշտում աշխատող, գետափին նստած: Դերբայական դարձվածքների զգալի մասը փոխակերպելի է համապատասխան երկրորդական նախադասությունների. օր.՝ «Տուն եկավ պարտեզում խաղացող երեխան». «Տուն եկավ այն երեխան, որը խաղում էր պարտեզում»:

Դերբայական դարձվածք կարող է ներկայանալ իրրև պարզ կամ բարդ բառակապակցություն. հմտ. գիրք լնքերցող և այլում գիրք լնքերցող:

Այն նախադասության մեջ վարում է ենթակայի, գոյականական ու բայական լանալ նաև ներգործական ու ստորոգելիական վերադրի պաշտոններ, կտրող է ներկայանալ նաև ներգործական ու կրավորական կառուցվածքներով, կաղապարներով և իր մեջ արտահայտել ներգործողի ու կրողի քերականական հարաբերությունները:

Կրկն. ճշմարտյան Ժ. Տ., Դերբայական դարձվածք արդի հայերենում, Ե., 1961: Մարտիրյան Ա. Ա., Դերբայական դարձվածք և նախադասության կողմնակի անդամներ, Ե., 1971: ՏՃՍ նաև ղերբայ, հախաղասություն բառահոգվածների գրականության ցանկերը:

ԳՂՄԱՐԻ ԲԱՐԲԱԼՈՒ||дзмарскі диалект, արևելյան ս ճյուղի բարբառ. խոսվում է Դժմարում (Աղաղան, Ուրգութու, Ղշլաղ, Սուդրու գյուղերում). ներկայանում է իրրև աեցման օղակ Ղարաբաղի բարբառից ՄԼդրու բարբառին: Բարբառի բնորոշ ներկայացուցիչներն են Ղշլաղի և Ուրգութուի խոսվածքները: Բաղաձայնական (պայթականների ու կիսապայթականների) համակարգը՝ եռաշարք. բ-պ-փ, ձ-ձ-ց: Գոյականն ունի թվի, հոլովի, հոգային առման կարգեր: Ներկան կազմվում է ս մասնիկն ունեցող անկատար գերբայով ու օժանդակ բայով (մնայիս լմ, գիրիյիս լմ): Անցյալի կաղապարում հանգև է գալիս լալ օժանդակ բառ-մասնիկով (մնայիս լմ լալ): Օժանդակ բայը անցյալի ձևեր ունի: Անցյալ կատարյալի կաղապարը վերլուծական է: Վաղակատարի գործառնությունները առնել են հարակատարին: Անկատար դերբայի լ-ն վերածվել է յ-ի (տևս վերի օրինակները):

Կրկն. Ղադիրյան Ա., Հայ բարբառագիտություն, Ե., 1953:

ԳԲԱԴՐԱԼԻ ԲԱՐԲԱԼՈՒ||диадинский диалект, արևմտյան՝ կը ճյուղի բարբառ. խոսվել է Դիադինի (պատմական Հայաստանի Սողկոտն) գավառում. այժմ խոսվում է ՀՈՈՀ Վարգենիսի շրջանի առանձին գյուղերում, մասամբ Վարդենիսում: Զայնավորներն են՝ ա, ո, է, ի, ու, լ, ն, օ, ու: Կան և և ո երկրարբառացումներ: Բաղաձայնական (պայթականների ու կիսապայթականների) համակարգը՝ եռաշարք (բ-պ-փ, ձ-ձ-ց): Զայնեղից հետո՝

ս>ն: Գոյականն ունի թվի, հոլովի, հոդային առման կարգեր: Հոգնակերտներն են՝ -եր, -ներ, -ի՛, -վեր, -քեր, -սսւան են: Ներկայի կաղապարում՝ նախադիր կր/կ, հարակատարում՝ նաև -ուկ մասնիկը: Շրջուն շարադասութիւնն դեպքում օժանդակ բայը կրկնվում է. սրբտանց էր ասւ.է էր: Չայնավորից առաջ կը տարրը կրկնվում է, նախորդողը՝ կօ. կօ կէրամ: Ժխտական ձևերում շ մասնիկը գերբային ավելանում է սկզբից. շրտէսւ.է էմ, շէկէրա:

ԿԵԼԵՆ. Թաղբամյան Խ., Հայերեն բարբառներ, Ե., 1972: Ղադիբյան Ա. Ս., Հայ բարբառագիտություն, Ե., 1953:

ԿԻՆԱՆՈՒՄՆԻԱ || диахрония (<հուն. diá «միջով, վրայով» և chronos «ժամանակ»), լեզվի քննության երկու կարևորագույն հայեցակետերից, տեսանկյուններից մեկը (մյուսը՝ սինխրոնիա), որը լեզվական փաստերը, իրողությունները քննում է պատմական զարգացման մեջ, ժամանակի մեջ՝ պատմականորեն կրած փոփոխություններով: Լեզվական երևույթների դիախրոնիկ հաջորդականությունը երևում է ժամանակագրական որոշակի կտրվածքների շարքում, երբ մի խումբ տարրեր աստիճանաբար վերանում, այլ խումբ տարրեր աստիճանաբար ծնվում, տարածվում, հաստատվում են: Հստ Սոսյուրի՝ դիախրոնիկ պլանում համակարգայնությունը հստակ չի դրսևորվում, այդ պատճառով նշված հայեցակետերից առաջնությունը պետք է տալ սինխրոնիային: Մինչդեռ այդ երկու տեսանկյունները չի կարելի հակադրել, ավելին՝ դրանք միմյանց լրացնում, օժանդակում են: Թե ո՛ր հայեցակետին պետք է հետևել, այդ պայմանավորված է տվյալ ուսումնասիրության բնույթով ու նպատակադրումով: Հայերենագիտության մեջ դիախրոնիկ և սինխրոնիկ պլանները զուգակցված են. ուսումնասիրություններ կատարվում են թե՛ մեկ, թե՛ մյուս հայեցակետով:

ԿԵԼԵՆ. Աղայան Է. Բ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 1967. Նույնի՝ Գրարարի քերականություն, հ. 1, գիրք Ա, Ե., 1964: Ջաուկյան Գ. Բ., Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Ե., 1969: Джаукян Г. Б. Общее и армянское языкознание, Е., 1978:

ԿԻՐՔԱՅԻՆ ՀՆՉՅՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ || позиционное звуковое (фонетическое) изменение, հնչյունափոխության հիմնական տեսակներից մեկը, երբ հնչյունը ենթարկվում է որակական կամ քանակային փոփոխության և կամ այլ տեղաշարժերի՝ պայմանավորված բառի, հնչյունաշարքի (հնչյունաշղթայի) մեջ հնչյունի գրաված դիրքով, հնչյունադիրքով, հնչյունական միջավայրով: Հնչյունադիրք տեսնով ամենից առաջ հասկացվում է՝ ա) բառային ոլորտում հնչյունի գրաված տեղը՝ բառասկզբ, բառամեջ, բառավերջ, բ) տվյալ հնչյունին այլ ինչ հնչյուն է հաջորդում կամ նախորդում, կից կամ ոչ կից հարևանը ո՛րն է, գ) ձայնավորի վերաբերյալ՝ շեշտված է, թե՛ անշեշտ, շեշտակիր է, թե՛ շեշտազրկված, նաև՝ ինչ կառուցվածքի վանկում է գտնվում (երկբաց, երկփակ, սկզբնափակ՝ բաց, վերջափակ՝ փակ):

Այս տիպի հնչյունափոխությունները մոտ են փոխազդեցական հնչյունափոխություններին, հաճախ դրսևորվում են նրանց հետ համակցված, և միասին կոչվում են նաև դիբալյուն-փոխազդեցական կամ համակցական հնչյունափոխություններ: Այսպիսին է, օրինակ, ե>մ անցումը շրթնային բ-ից առաջ. սւրյան + բ > աւրյամբ:

Հնչյունափոխությունը կարող է դիրքային լինել՝ բառասկզբում, բառամիջում, բառավերջում, ձայնավորանախորդ, ձայնավորահաջորդ, միջձայնավորային դիրքերում, առաջնային շարքի ձայնավորներից առաջ կամ հետո, յ-ից առաջ ևն. այն սովորաբար մասնավոր դրսևորում է ունենում, ընդգրկում է մեկ կամ մի քանի դեպքեր, բայց կարող է և տարածվել, ընդհանրանալ որոշակի դիրքում:

Օվ այսպես, դիրքային հնչյունափոխություն՝

ա) Բառասկզբում. սա կարող է կապված լինել խոսքային շնչառության և ձայնալարերի թրթռման համապատասխանության հետ: Չայնավորասկիզբ բառի արտասանության մոտքում սովորաբար օդի արտամղումը և ձայնալարերի թրթռումը գործում են միաժամանակ: Երբ օդի արտամղումը ավելի շուտ է սկսվում, քան ձայնալարերի թրթռումը, բառասկզբում ավելանում է շունչ (հագագ), ինչպես ունենք որոշ բարբառներում. րնկեր > րնդէր, ինչ > րինչ: Որոշ հնդեվրոպական բառեր, որոնք սկզբում ունեն ցել, հայերենում ներկայանում են դրանով. *od > հոռ, *ovipa > հովիվ: Սրանով է բացատրվում նաև յ > ր անցումը նույն դիրքում. յիսուն > րիսուն, յիշել > րիշել: Հստումանց՝ այս հանգամանքներում է գոյացել բառասկզբի ձայնեղների շնչեղացումը որոշ բարբառներում. բ > բ', գ < գ', դ > դ' են:

բ) Բառամիջում. կարող է դրսևորվել հավելումով, ինչպես՝ մանր > մանգր, ծանր > ծանդր (բարբառներում), անկումով՝ հավասար > հավսար (բրբ.), բաղանիք > բաղեիք, կամ հնչյունափոխական այլ դեպքերով:

գ) Բառավերջում. հաճախ արդյունք է սրտասանական թուլացման, գաղարի, արտասանական պրոցեսի ընդհատման: Երբեմն բառի արտաբերման ժամանակ դեռևս վերջին հնչյունը շարտասանած՝ արտաբերիչ օրգանները նախապատրաստվում են դադարի, վերջնահնչյունը ենթարկվում է փոփոխության, իսկ եթե սա գուցակցվում է ձայնալարերի տատանումների ընդհատման, անկման հետ, կարող է տեղի ունենալ վերջնաբաղաձայնի ապաձայնեղացում: Այս երևույթի հետ է կապված, օրինակ, ժամանակակից գրական հայերենի -դ հոդի իլացումը. սիրտդ, խոսիդ: Վերջնահնչյունի արտասանական թուլացումը կարող է հանգեցնել նրա անկմանը: Երբ նախահայերենում շեշտը կայունացավ վերջերթեր վանկում, վերջնավանկը թուլանալով համառոտվեց՝ ձայնավորի կամ սրա ու բաղաձայնի միատեղ անկումով: Ահա թե ինչու հայերենի բառածևերը մեծ մասամբ մեկ վանկով կարճ են ցեղակից լեզուների համապատասխան բառածևերի համեմատությամբ: Այս նույն հանգամանքով կարելի է մեկնաբանել ի վերջնաձայնավորի անկումը եռդասական գրարարի և ետգրաբարյան հայերենի մի շարք բառերում. հիսիսի > ճյուսիս, արծուի > արծիվ, տեղի > տեղ, պատասխանի > պատասխան են: Բառավերջի դիրքային հնչյունափոխության դեպք է նաև յ հնչյունի անկումը. տղայ > տղա, կարսայ > կարսա, արհայ > արհա են:

դ) Շեշտադուրկ դիրքում. տարածված երևույթ է հայերենում. գործել է հայերենի զարգացման բոլոր փուլերում, վիճակներում (տե՛ս շեշտափոխական հնչյունափոխություն):

ե) Չայնավորանախորդ դիրքում, ինչպես ի > յ անցումը գրաբարի բացառականի, վերլուծական ներդոյականի կապարներում. ինչպես՝ ի արհայէ > յարհայէ, ի անուանէ > յանուանէ:

զ) Միջձայնավորային դիրքում. սրան է վերաբերում, օրինակ, յ-ի հավելումը հորանջից խոսափելու միտումով. գրեի (= գրեյի), արհա > արհայի: Միջձայնավորային դիրքի հետ են կապված հնդեվրոպական—հայերեն մի շարք հնչյունական համապատասխանություններ, ինչպես՝ լ > յ. *pater > նայր, ք > յ. *ovipa > հովի:

*Իրքային պայմանավորվածություն ունեն ետնալեզվային պայթականների բնականացումը առաջնային շարքի ձայնավորներից և յ-ից առաջ, ձայնեղ պայթականների և հոսաշփականների ապաձայնեղացումը կամ շնչեղիլացումը և ձայնորդից հետո, ինչպես և հնչյունափոխական մի շարք այլ դեպքեր:

*Իրկն. տե՛ս հնչյունափոխություն բառահոդվածում:

ԳՐԱԴԻԹՈՒՆ||СЛОВЕСТНОСТЬ, ПИСЬМЕННОСТЬ, նախքան Թրակացու «Քերականության արվեստ» գրքի հայերեն թարգմանությունը՝ հենրի մոտ գործածվել է (այժմ էլ մասամբ

գործածվում է) «գիր, այբուբեն, գրավոր մշակույթ, գրագիտություն, մասնագիտություն, դպիրի գրադմունք» նշանակություններով:

ԿՐԻՍՏՈՒՄՈՒԹՅՈՒՆ||METATEZA, կոչվում են նաև հնչյունների տեղափոխություն (перестановка). հնչյունափոխության տեսակ (փոխադրեցական—համակցական տիպի), երբ այս կամ այն պատճառով բառի մեջ, հնչյունաշարքում (հնչյունաշղթայում) հնչյունը փոխում է իր տեղը: Ավելի շատ բնորոշ է խոսակցական լեզվին, բանավոր խոսքին, հատկապես բարբառներին. օրինակներ՝ բազաձայն + (ր)ն > բազաձայն + նր. եզն > իզնր. կոռն > կոռնր, ինն > իննր (Կարճևան). հմմտ. յէզնր, կոռնր, իննր (Ղարաբաղ), ակն > ակնր, աղեղն > աղելունր, սառն > սառնր, մուկն > մոկնր (Մեղրի). շխ > խշ՝ բաշխել > բախշել (Կոզեն), բախշիլ (Ղարաբաղ), շխ > խշ՝ ոշխար > օխշար (Կոզեն), վէխնար (Ղարաբաղ), սխ > խս՝ խստոր > սրխտոր (Կարճևան), նան՝ սովորել > սօրվիլ||սօրվել (Շամախ), ականջ > անգոջ, լոնիր > լօրոն (Մալաթիա), անգուն (Կարճևան), անգսջ (Պոլիս), անջուկ (Ղարաբաղ), համար > մրհար (Կոզեն), բանալի > բիլանի (Կարճևան), փետուր > բէփուտ (Ղարաբաղ, Կոզեն), բէփուր (Մալաթիա), նման > մրնան (Գորիս, Ղարաբաղ), լուալ > վրլալ (Մալաթիա), դատարէ > տէլտակ (Կարճևան), տնւրտակ (Ղարաբաղ), բարգակ (Մալաթիա), կամուրջ > կարմունջ (Ղարաբաղ), վարմուշ (Մալաթիա), դեպի > ըր՝ դն (Ղարաբաղ), կապերտ > գարբէղ (Մալաթիա), կսուպէտ (Ղարաբաղ), կարպատ (Կարճևան), անալի > տլնի (Շատախ), արմուկն > արմունգ (Ղարաբաղ), պղտոր > պլ՝րտժղ (ն. տ.): Թեև հնչյունափոխության պատճառ կարող են լինել հոգեբանական գործոններ ևս, բայց առավել շատ դեր ունեն տվյալ լեզվական (բարբառային) համակարգին բնորոշ հնչարտաբերական նորմաների միտումները:

ԿՐԼԵՆ. տե՛ս հնչյունափոխություն բառահոգվածում:

Լ, Ե [e], հայկական այբուբենի հինգերորդ տառը. անվանումը՝ Եշ. սերում է հունական նախասիպարից. թվային արժեքն է հինգ, հինգերորդ: Հին գրական հայերենի այբբենական համակարգում սրա դերն էր առաջնային շարքի միջին բարձրացման ձայնավոր հնչույթի արտահայտումը: Նախնաբայան հայերենում ամենուր, հին, ավանդական (մեսրոպյան) ուղղագրության գործառնություններում այն պահպանեց իր այբբենական արժեքը. արևելահայ նոր ուղղագրության համաձայն, ինչպես և նոր այբբենական համակարգում այն իր հին նշանակությունը պահպանում է առաջնային շարքի միջին բարձրացման ձայնավորի (նաև պատմականորեն է > Ե հնչյունափոխությամբ գոյացածի) համար, ինչպես՝ ձեր, մեկ, վեր, (կէս) > կես, (մէջ) > մեջ, (սէր) > սեր, բացի բառասկզբի դիրքից, ուր այդ նշանակությամբ գործառնում է Լ տառը (Լջ, Լակ, ստուգաբանական գրությամբ՝ մանրէ, որևէ ևն): Բառասկզբի դիրքում, բառամիջում ու բառավերջում ձայնավորից հետո Ե-ը այժմ արտահայտում է յն երկհնչյունը (Ես, Երգ, Երկիր, ամենաերկար): Նմ օժանդակ բայի եղակի առաջին և երկրորդ դեմքի, իսկ հոգնակիի բոլոր ձևերում այս տառը հանգես է գալիս բառասկզբի դիրքում՝ ավանդական գրության սկզբ-րունքով (Եմ, Ես, Ենք, Եք, Են), թեև իբրև վերջահար տարրեր հնչյունաբառում՝ բաղաձայնից հետո դրանք արտասույնվում են պարզ ձայնավորով, ձայնավորից հետո՝ երկհնչյունով՝ յն: Հմմտ. գրելու (յ) Եմ, տղա (յ) Ես, բայց գրում Եմ, աշակերտ Եմ:

Բառամիջում և բառավերջում, բացի կանոնից բխող սահմանափակումից, Ե-ը համահունչ է Է-ին (զետ, հերոս, բազե, քե):

Բարբառային տառադարձություններում նույն ձայնավորի համար սովորաբար գործածվում է Է տառը, իսկ Ե-ը պահպանվում է որոշ երկբարբառակերպների համար՝ օրինակ, իէ (ie), երբևմն ըէ արտասանությունները նշելու ժամանակ:

Ուղղագրական կանոնների համաձայն Ե + Վ > Եվ հնչյունակապակցությունը կարող է արտահայտվել նաև և տառով: Հմմտ. տառելիք, հոգեվարէ՛ և բարե, արե: Իսկ երբ տա-

դադարձի ժամանակ վանկաբաժանն ընկնում է և-ի (ե+վ) միջով, գրվում է բաղադրյալ ձևով՝ արե--վային, տերե-վաթափ են:

Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում ե(լ) ձայնավորի արտասանական ու ձայնաբանական ընդթափրը հետևյալն է: Սրա արտաբերման ժամանակ լեզուն բերանի խոռոչում ամբողջ գանգվածով (իրանով) մղվում է առաջ, լեզվի ծայրը թեթևորեն հանգչում է ստորին ատամնաշարի վրա (ներսի կողմից), լեզվամեջքը միջին մասով բարձրանում է դեպի կոշտ քիմքը՝ գրավելով միջին դիրք վերին և ստորին բարձրացում-ների հանդեպ, բնականաբար լեզվի կծկվածությունը և բերանի քաղցվածությունը ևս միջին չափի են: Շրթունքները շեղոք դիրքում են: Սրա ուժգնությունը և տևողությունը ավելի մեծ են, քան ի ձայնավորինը:

Այս ձայնավորն ունի հնդեվրոպական առնչակցություններ: Մի շարք դեպքերում այն սերում է հնդեվրոպական կարճ e-ից. *eg'o > ես, *wed- > զետ, *blier- > բերեմ: Հին գրական հայերենում այն չէր հանդիպում բառավերջի դիրքում, բարձրացող երկբարբառի և եռարարբառի կազմում արտահայտում էր ի-ի ոչ վանկարար տարբերակը (ևա, եայ): Հնչյունափոխվում էր սակավ դեպքերում (ե > ի, դե > դիւի), կարող էր սղվել՝ տսեղն > ասղան, մմեղն > մմղան: Այն դեպքում, երբ առկա չէ է > ի, կա է > ե, աղուէո > աղուեսու, եղէզն > եղեզան, Մովսէս > Մովսեսի: Ծաղրաբարյան հայերենում բառասկզբի դիրքում սովորաբար (առանձին բարբառներում մեծ մասամբ միավանկների սկզբում) վերածվում է լե երկհնչյունի (որոշ բարբառներում՝ նաև բառամիջում): Գրաբարյան տեքստերը այժմ կարդացվում են ըստ նոր արտասանության, բառասկզբի դիրքում և բառամիջում ձայնավորից հետո այն արտասանվում է իբրև երկհնչյուն, երկբարբառակերպ լե:

Միջինհայերենյան որոշ տարածքներում բառասկզբի դիրքում՝ ե > իե||յե, առանձին տարբերակներում նաև՝ բառամիջի դիրքում: Առկա է նաև է > ե անցում (ուների նաև ե > լ զարգացում): Արդեն սկսած IX—X դարերից, նույնիսկ ավելի վաղ շրջանի գրավոր տեքստերում կատարվում էր է—ե փոխարինում: Մասնակիորեն կա նաև ե > ա համապատասխանություն, եղբայր > աղբար:

Բարբառագիտական ուսումնասիրությունները արձանագրում են այսպիսի զարգացումներ. ե||ա փոխարինում՝ եղբայր > ալսալիւր (կարճևան), աղբէր (կոզճն), ախալիւր (շարաբաղ), երազ > աւրազ (Մեղրի, կարճևան, շարաբաղ), երաշտ > աւրաշտ (Մեղրի, կարճևան, կախավաբերդ, շարաբաղ), երկար > աւկար (Մեղրի, շարաբաղ, կոզճն, Ջուշա), երախայ > աւախաւ (կոզճն), երկանֆ > աւկանֆ (Մեղրի, շարաբաղ, Ջուշա): 'Դեռևս հին հայերենում առկա էին երազ||աւրազ, երախ||աւախա տարբերակները, նաև՝ ե > ա՝ տեւղ > տաւղ (կարճևան, շարաբաղ), ե > ու՝ տաշեղ > տաշուղ (կարճևան), ե > ի՝ եզեր > իզեր, ես > իս (Մեղրի, կարճևան), բել > բիլ (Սվեդիա, շարաբաղ), մեր > միւր, մեֆ > միֆ, խելֆ > խիլֆ (Մալաթիա), ցերեկ > ցօրիզ (Տիգրանակերտ), ե > օ՝ ուղեղ > օրիօղ (շարաբաղ, կարճևան), երդումն > օրդում (ե > օ, Աղուլիս, կոզճն), ե > ը՝ երկու > ըրզը, երեֆ > ըրկ (Սվեդիա), երեան > լ'ըլվան, երախալ > ըրախա (շարաբաղ), բերան > բըրան (կոզճն), ես > ըս, մեֆ > մընֆ, մեր > մըր, չեմ > չըմ (Մասուն), ե > է, համատարած կամ սահմանափակված՝ ա) վանկաբանականությամբ, բ) հնչյունադիրքով (այս փոփոխությունը ե-ի բնորոշ զարգացումներից է, ընդգրկում է գրեթե բոլոր բարբառները), երկու > էրկու, երկայն > էրզ'ան (շարաբաղ), երես > էրէս (Մալաթիա), երազ > էրազ (Շատուխ), երկար > էրկար (Վան): Պատմական այս հնչյունափոխությունը, բացի բառասկզբի դիրքից, արտահայտություն է գտել նաև բառամիջում, ինչպես՝ բեռի > բլոա (Մեղրի), ձեր > ձէր (Արարատյան բ.), Ըստ ոմանց՝ վանի բարբառն է, որ որոշակիորեն տարբերակում է ե—է ձայնավորները: Ե-ի մյուս բնորոշ զարգացումն է՝ ե > յե, (հիմնականում միավանկների, մասամբ և երկվանկների սկզբում, կամ այլ դիրքերում), ես > յես, երկինֆ > յէրզ'ինֆ (շարաբաղ), ե > յե՝ ես >

յէս, Լոալ > յեալ (Վան), և > յի՝ Ես > յիս (օրինակ, Թրիլիսիի բարբառում), Կա նաև և > իե [ie] զարգացում (Շատախ, Զեյթուն, Հաճրն, Մուշ, Կարին, Զուզա, Ուրմիա, Լոռի, նոր Բայազետ, Հոկտեմբերյան, նաև Վանի բարբառի շեշտված վերջնամանկում), բարբառային տառադարձությամբ այս երկբարբառայնացած հնչյունը արտահայտվում է ն տառով, դեղ > տեղ (= տիեղ), առեղ > ասեղ (= ասիեղ), որոշ բարբառներում (Ղարաբաղ, Մեղրի, Կարճեան ևն) առկա է՝ և > ըէ (վանկի բնույթով պայմանավորված), օրինակ՝ պրէլ «խենթ», մրէծ, մրէռած, ցրէլս (Ղարաբաղի բարբառում), Մասնակիորեն նկատվում է՝ և > զրո (անկում), Եղունդն > ղէյնը, Երախ > ռքէխ (Ղարաբաղ), Երևան > Ի՛էվան (Մեղրի), Սկսած հին հայերենի շրջանից շեշտի հետ կապված հնչյունափոխության նկատմամբ եղել է կայուն, ժամանակակից գրական հայերենում հնչյունափոխվում է այն ե-ն, որը սերում է հին է-ից (որը այժմ բառակցքում դրությամբ արտահայտվում է է-ով, բառամիջում՝ ե-ով), այն էլ՝ ոչ բոլոր բառերում, Միավանկ-վերջամակ դիրքում ունենք, օրինակ, է > ի, էզ > իզական, էջ > իջնել, էշ > իշուկ, այս նույնը՝ որոշ երկվանկ-բազմավանկ բառերի միջում, կես > կիսել, մեջ > միջին, պարտեզ > պարտիզպան, հսունդես > հսնդիսավոր։ Բարբառներին բնորոշ են շեշտափոխական այլևայլ դրսևորումներ։

Բառակազմական պլանում առկա է ի > ե անցում հաջորդող ա հոդակապի դեպքում, ոսկի + ա + զօծ > ոսկեզօծ, բարի + ա + կամ > բարեկամ, Մասնակիորեն արտահայտում է նաև հոդակապը, օրինակ՝ դուր + ե + կան > դուրեկան, շահ + ե + կան > շահեկան, Հին բացառականի է-ն վերածվում է բաղադրիչ տարրի և նոր դրությամբ արտահայտվում է ե-ով, ինչպես՝ օրեցօր, երկրեերկիր։

Ձևակազմական պլանում սրանով արտահայտվում է խոնարհիչը (բնավոր հիմքություն)՝ գրեմ, երգեմ, բացառականի հոլովակերտը (գրաբարում, արեմտահայերենում, միջինհայերենյան որոշ տարբերակներում), ինչպես՝ ի սրտէ (գրք.), հօրէ, զաշտէ(ն), մ-ի գուգորդությամբ՝ ինձմէ, օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքը (ժամ. գր. հայերենում)՝ գրում է, կարդում է։ Ե(է)-ով կարող է արտահայտվել առանձին բառը, ինչպես՝ է՝ ձայնարկությունը։

Գրկն. տե՛ս ճայկական գիր բառահոդվածում։

ԽԻՆՍԻԱՅԻ ԲԱՐԲԱՆ||едесныйский диалект, արեմտյան՝ կր ճյուղի բարբառ, խոսվել է Օդեսիայում (Ուրհա կամ Ուռհա, այստեղից էլ նաև՝ Ուրհայի՝ Ուռնայի բաբառ, Ուրֆայի բաբառ անվանումները), ինչպես և շրջակա հայաբնակ գյուղերում։ Ձայնավորներն են՝ ա, փ, է, է՝ (բաց է), ք, ի, օ, ու։ է և օ ձայնավորներն ունեն երկբարբառակերպ տարբերակներ (է = ie, օ = uo)։ Բաղաձայնական (պայթականների ու կիսաշփականների) համակարգը՝ եռաշարք (բ-պ-փ, ծ-ծ-ց, ձայնեղ > խուլ տեղաշարժերով), Ետնալեզվային պայթականներն ունեն քմայնացած տարբերակներ, Ըստ ոմանց՝ բառակցքում ձայնեղները վերածվում են շնչեղ խուլների։

Միավանկների սկզբում ե-ն երկհնչյունացել է յ նախադիր կիսաձայնով, նույն դիրքում ու-ին նախադիր ավելացել է վ շրթնատամնայինը, Գոյականն ունի թվի, հոլովի, հոդայի՝ առման կարգեր, Հոգնակերտներն են -էր, -նի, -ղի, -ղաֆ, -վըղաֆ, -վի ևն, Հատկացուցիչը ստանում է որոշիչ հոդ, անորոշ հոդը ետադաս է, Բայն ունի ա, է, ի լծորդություններ, ներկայի կաղապարում՝ զր մասնիկը, շարունակական ներկայի կաղապարը՝ ա օժանդակ տարրով՝ գէրբամ ա։ Ապառնին՝ բըղ օժանդակ բառով, որն ավելանում է ըզձականի ձևին, բըղ էրբամ։ Հանգամանորեն չի ուսումնասիրված։

Գրկն. ՀՍՀ, հ. 3, էջ 484, Ջահուկյան Գ., Հայ բարբառագիտության ներածություն, Ե., 1972։

ԵՎԱՆԱԿԻ||наклонение, կամ եղանակի կարգ (категория наклонения), բայական կարգ. արտահայտում է խոսողի տեսանկյունը գործողության կատարման նկատմամբ. գրսևորվում է սովորաբար դիմաժամանակային հատկանիշների հետ (հայերենում եղանակային ձևերը համարժեք են դիմալուր ձևերին): Հայ քերականագիտությունը գրաբարի բայական համակարգում առանձնացրել է երեք եղանակ՝ սահմանական (գրեմ, գրես, գրէ, գրէի, գրէիր, գրէր ևն), ստորադասական (գրիցեմ, գրիցես, գրիցէ ևն), հրամայական (գրեա՛, գրեցէ՛ք): Միջին հայերենը ևս տարբերակում էր նույն եղանակները՝ սահմանական (կու սիրեմ, կու սիրես, կու սիրէ), ստորադասական (սիրեմ, սիրես, սիրէ), հրամայական (սիրէ՛, սիրեցէ՛ք): Նախկին սահմանականի ձևերը եղանակային վերաֆունկցիավորմամբ դարձան ստորադասական, իսկ նույն ձևերը կու եղանակիչ մասնիկով՝ գործածվեցին սահմանականի նշանակությամբ: Նոր գրական արևելահայերենում, այդ թվում և բարբառների զգալի մասում առանձնացվեցին հինգ հիմնական եղանակներ՝ սահմանական, քղական, ենրադրական (պայմանական), հարկադրական (անհրաժեշտությամբ), հրամայական:

Է. Բ. Աղայանը, անգրադառնալով արևելահայ գրական լեզվի եղանակների բնութագրությունը, նշում է, որ եղանակն արտահայտում է գործողության իրական կամ ոչ իրական լինելը որպես իրողության հաստատում կամ ժխտում (բացասում)՝ խոսողի հայեցակետով: Ըստ այդմ ընդունում է երկու տիպի եղանակներ՝ ա) իրական գործողություն (իրողություն, վիճակ ևն) արտահայտողներ, բ) անիրական գործողություն արտահայտողներ: Այստեղ «իրական» ասելով չի հասկացվում օբյեկտիվորեն իրական կամ ճշմարիտ լինելը, այլ այն, որ խոսողը ներկայացնում է գործողությունը իբրև իրողություն: Սահմանական եղանակը արտահայտում է առաջին իմաստավորումը, մյուս եղանակները՝ երկրորդ: Ուրեմն սահմանական— ոչ սահմանական հակադրությունը հարաբերակից է իրական— ոչ իրական տարբերությանը: Անիրական եղանակներն, ըստ այդմ, ցույց են տալիս, որ գործողությունը իրական չէ, չի համապատասխանում իրականությանը և այն բնութագրվում, ներկայացվում է որպես խոսողի ցանկություն, հրաման, հարկադրանք ևն: Զ. Աճառյանը արևմտահայ որոշ բարբառներում (Պոլսի, նոր նախիջևանի ևն) տարբերակում է նաև րեական և պատմողական եղանակներ. առաջինը կազմվում է նա սժանդակ բառով ու դրա հնչյունափոխված ձևերով, երկրորդը՝ ելևե օժանդակ բառով ու դրա ձևափոխված տարատեսակներով. հմմտ. խաղամ նէ, սլիտի գա ելևե (Պոլսի բրբ.):

Անցյալի քերականության մեջ եղանակները հստակ չէին սահմանագծված: Հենրը անորոշ դերբայը ևս եղանակ էին ճանաչում՝ անորոշ եղանակ (неопределённое наклонение): Ա. Բազրատունին գանազանեց երեք եղանակ. սահմանական, ստորադասական, հրամայական՝ անորոշը (աներևույթը) գատելով եղանակային ձևերից:

Եղանակի կարգը եղանակավորման լեզվական ավելի բնահանրական կարգի քերականական (ձևաբանական) գրսևորումն է: Այն շունի միակերպ արտահայտություն բոլոր լեզուներում: Հայերենի դիմավոր բայերը, այս տեսանկյունից, երկու խմբի են բաժանվում՝ իբրացման պլան ունեցողներ և իրականալիություն եղանակավորում ունեցողներ: Առաջինն արտահայտում է սահմանական եղանակը, երկրորդը՝ իրականալիություն՝ եղանակներ:

Գործողության իբացումը խոսողի սուբյեկտիվ գնահատման ոլորտից դուրս է: Այն, ինչ կոչվում է «եղանակավորում», նրա մեջ ըստ էության բացակայում է: Եղանակավորում ունեն իրականալիություն արտահայտող ձևերը, որոնց մեջ որոշակիորեն առկա է խոսողի տեսանկյունը (հայեցակետը): Սահմանականը այս տեսանկյունից շնչույթավորված կոչվում է: Յուրաքանչյուր եղանակ ունի նաև բառային առկայացումներ, հիմնականում եղանակավորող կամ ավելի ճիշտ եղանականիշ բյուրի միջոցով. օրինակ, երևի համ, զուցի գամ, երե գամ, ուր դամ, անպայման կդամ, անկասկած կգամ, իրոք գալիս 194

է, իսկապես գնում է են: Հայոց լեզվում, ինչպես և շատ այլ լեզուներում, իրականալիութ-
թյան (հմմտ. ստորադասական) եղանակաձևերը ավելի հարուստ են այսպիսի առկայա-
ցումներով:

Սահմանական եղանակի շարքերը ցույց են տալիս երեք ժամանակային պլաններում
իրացվող գործողություն (առանց խոսողի սուբյեկտիվ գնահատման):

Իրականալիության պլանը ներկայանում է երեք եղանակային շարքերով. րդծուկան,
անհրաժեշտությամբ, հրամայական:

«Պայմանական կամ ենթադրական» եղանակի առանձնացման հսմար նոր հայերե-
նը, ըստ էության, կադապարային ու իմաստագործառական հիմքեր չի տալիս:

Հրամայական եղանակը սարբերակներով է ներկայանում՝ բուն հրամայական և
հորդորական հրամայական: Առաջին ձևերը արտահայտում են խոսողի տեսանկյունով
հարկադրաբար, հրամայաբար իրացվելիք գործողություն և ունեն սուր շեշտադրություն.
երկրորդները՝ խոսողի հորդորով իրականալի գործողություն՝ թույլ շեշտադրությամբ:
Պետք է եղանակային ձևերի հարացուցային իրացումները և համապատասխանաբար՝
շարահյուսական հիմնական կիրառությունները տարբերել դրանց ոճաբանական դրսե-
րումներից: (Տե՛ս նաև եղանակավորություն բառահոգվածը):

Իրկն. Անալյան Հ., լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 4, գիրք 1—2,
1959—1961, Աղայան Է., ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Ե.,
1967, Աբրահամյան Ս. Կ., Պառնասյան Ն. Ա., Օնանյան Հ. Ա., ժամանակակից
հայոց լեզու, հ. 2, Ձևաբանություն, Ե., 1974, Պետրոսյան Հ. Ջ., Հայերենի բա-
յի ձևակազմության մի քանի հարցեր (ԲԵՀ, 1984, №2), նույնի՝ Արդի հայերենի
բայաեղանակային տիրույթների հարացուցային շարքերը («Հայոց լեզու և գրա-
կանություն» ժողով. Ե., 1984), Պողոսյան Պ., Բայի եղանակային ձևերի ոճական
կիրառությունները արդի հայերենում, Ե., 1959:

ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐՈՒՄ ԲԱԽԵՐ||
Модальные слова, շեքվող խոսքի մասերի շարքը դաս-
վող բառաքերականական խմբավորում: Բառայնորեն արտահայտում են եղանակավոր-
ման հասկացական—իմացական պլանը, այսինքն՝ խոսողի մտածական—դատողական՝
սուբյեկտիվ գնահատողական վերաբերմունքը նախադասության կամ նոր որեւէ անդամի
բովանդակության նկատմամբ. գրեթե չունեն նյութական իմաստ և անվանողական ար-
ժեք, շատ դեպքերում նաև՝ ինքնուրույն գործածություն (նախադասության անդամի
պաշտոն). լինելով խոսքի անջատ միավոր՝ մեկուսացած են նաև հնչերանգով. չեն թեք-
վում (հոլովվում կամ խոնարհվում, հոգնակի չունեն, հոգ չեն ստանում): Նախադասու-
թյան անդամը բնութագրելու դեպքում չունեն հնչերանգային հստակ մեկուսացում. այս
դեպքում հաճախ չեն տրոհվում նաև կետադրությամբ: Այժմ գործածության մեջ է
դրվել վերաբերական անվանումը:

Առաջ այս բառերը մուծվում էին, այլ խոսքի մասերի, հիմնականում մակբայների
մեջ: Մակբայների տեսակների շարքում առանձնացված էր մի խումբ, որը կոչվում էր
եղանակային (եղանակական, եղանակիչ): Մասամբ էլ սրանք «միջանկյալ բառեր» դիտ-
վելով՝ դուրս էին գցվում խոսքիմասային ոլորտից: Վերջին տասնամյակներին այս
կարգի բառերը շատ լեզվաբաններ խմբավորում են մեկ առանձին, ինքնուրույն խոսքի
մասի մեջ. այդպիսի մոտեցումը գնալով ընդհանուր ճանաչման է արժանանում: Թեև,
իհարկե, դեռևս վերջնականորեն չեն սահմանագծված եղանակավորող բառերի իմաստա-
յին ու կիրառական ոլորտները՝ մի մասի խոսքիմասային պատկանելությունը, նախա-
դասության անդամ լինելու կամ չլինելու հարցը, բառային թե քերականական իմաստա-
վորում ունենալու խնդիրը ևն: Կիրառական պլանում այս կարգի բառերի բնորոշ գիծն
այն է, որ շարահյուսական հարաբերակցություններում ինչ-որ չափով ինքնավար, հնչե-
րանգով ևս «մեկուսացած» գործածություն ունեն: Հաճախ միայն այս հատկանիշով է.

որ նրանք առանձնացվում են մակրայներից ու շաղկապներից: Չայնարկություններից առարկերվում են իմաստով և նշերանգի բնույթով, մասամբ և գործառությամբ:

Պատմականորեն սերում են այլ խոսքի մասերից և դիտվում են իբրև համեմատաբար ուշ առաջացած կարգի ժամանակակից գրական արևելահայերենում գործածական էն՝ ահա, ահավասիկ, այո, անկասկած, անշուշտ, անսլայման, անսլատճառ, անտարակույս, ապա, հապա, ասես, արգարև, արդյոք, բարեբախտարար, բնականաբար, գեթ, գոհե, գուցե, դժբախտարար, դժվար թե, երանի (երանի թե)||երենկ, երևի, ըստ երեվույթին, ըստ էության, թերևս, թող, իբր (իբր թե), ի դեպ, իհարկե, իմիջիայլոց (իմիջի այլոց), ինչևէ, ինչևիցե, իսկապես, իրավ, իրավամբ, իրոք, լոկ, կարծեմ, կարծես (կարծես թե), հազիվ թե, համենայն դեպս, հավանաբար||հավանորեն, հատկապես, հենց, հիրավի, հո, ճիշտ որ, մի, միայն, միմիայն, միթե, ոչ (չէ), չլինի թե, սոսկ, ցավոք, ցավոք սրտի ևն:

Որոշ բառեր գալիս են հին հայերենից՝ ոչ, այո, հիրավի (<յիրաի), քերևս, գրեթե, միքե: Կան այնպիսիները, որոնք սերում են քերականական որևէ հին ձևից (հոլովածներից, խոնարհման ձևից, շարահյուսական կապակցությունից), ինչպես՝ իհարկե (գրաբարի բացառականից), արվարև, հարկավ, հավաստյավ, իրավ, այնուամենայնիվ, ույսուամենայնիվ, իրոք, կարծյոք (գրաբարի գործիականից), կարծեմ, կարծես, ասես, խնդրեմ, գուցե, չլինի (չլինի քե), երևի (խոնարհման ձևերից), ինչևիցե, ինչևէ (շարահյուսական կապակցություններից):

Հստ կազմության լինում են սլարգ (այո, ոչ, հո, իբր, իսկ, անգամ, հենց, թող, հապա, մի, դե, ահա ևն), անանցավոր (անտարակույս, անկասկած, անսլատճառ, իսկապես, հավանաբար ևն), բարդ (թերևս, միգուցե, միթե, նույնիսկ ևն), բառակապակցական (կարծես թե, կարծեք թե, հազիվ թե, ինչպես թե, գժվար թե, երանի թե, իբր թե, իբրև թե, ինչ է թե, մինչև անգամ, մինչև իսկ, ինչ խոսք, ինչպես չէ, Հմմտ. նաև՝ ինչ էլ լինի, ինչ ուզում է լինի, ինչ զնով էլ լինի, առանց այլևայլության, ըստ երևույթին, ըստ էության, ուր մնաց թե, ուր է թե, ով գիտի, ով իմանա ևն):

Հստ իմաստի զանազանում են հետևյալ տեսակները՝ հաստատական, ցուցական, երկրայական, սաստկական, սահմանափակման, կամային, զիջական, մխտակուն, բաղձանքի, ոմանք ավելացնում են՝ ավսոսանքի, նշգրտման և բացահայտման, խրախուսանքի ու խնդրանքի, բաժանական-լրացական, բնդհանուր: Չնայած այս տարբերակներին՝ տեսակավորման սահմանները մի շարք դեպքերում դեռևս որոշակիություն չունեն:

Հաստատական եղանակավորող բառերը արտահայտում են խոսողի հաստատական վերաբերմունքը. օր.՝ արդարև, իսկապես, իհարկե, իրոք, իրավ, ինչ խոսք, իսկ և իսկ, նաև՝ այո, անսլատճառ, անշուշտ, անկասկած, անտարակույս, ապա և՝ ինչ էլ լինի, ինչ ուզում է լինի, ինչ զնով էլ լինի, առանց այլևայլության:

Ցուցական եղանակավորող բառերը ցուցական իմաստավորումով բառեր են, որոնցով խոսողն ուշադրություն է հրավիրում այս կամ իրողության, փաստի (նախադասության կամ նրա անդամի բովանդակության) վրա. օր.՝ ահա, ահավասիկ: Գրաքարում այս կարգի բառերը ցուցականությունը արտահայտում էին դիմային հարաբերությամբ և Լոաշարք էին. թեև կազմվում էին ահա բառով, բայց սա դիմայնություն չունեն. ահա-ասիկ||ասուսիկ, ահա-ադիկ||աւադիկ, ահա-անիկ||աւանիկ:

Երկրայական եղանակավորող բառերը արտահայտում են խոսողի երկրայական, թեական (կասկածական) վերաբերմունքը. կարծես, կարծեմ, կարծես թե, ասես, թերևս, երևի, իբր, իբր թե, իբրև թե, գուցե, միգուցե, չլինի (չլինի թե), արդյոք, միթե, հո ևն:

Սաստկական եղանակավորող բառերը արտահայտում են սաստկություն, ունեն սղդուական, գորացուցիչ նշանակություն. նույնիսկ, անգամ, մինչև իսկ, մինչև անգամ, իսկ, մանավանդ, նամանավանդ ևն:

Սահմանափակման եղանակավորող բառերը արտահայտում են օրյեկտի (հատկանիշի,

տարածքի, առարկայի, ժամանակային պլանի) սահմանագծում. գեթ, գոնե, լոկ. միայն, միմիայն են:

Կան նաև այնպիսիները, որոնք արտահայտում են կամային (թող, դե, հապա, ապա, մի ևն), զիջական (ինչևէ, ինչևիցե, ինչ որ է, համենայն դեպս, այնուամենայնիվ, այնուամենայնիվ, ինչ էլ լինի ևն), ժխտական (ոչ, մասամբ՝ ընավ, ամենեին), բաղձանք (երանի, երևեկ, երանի թե, երևեկ թե, ուր է թե) և այլ վերաբերություններ:

Հնչերանգային հստակ տրոհման դեպքում գրավոր խոսքի մեջ սովորաբար առանձնացվում են (կետադրությամբ)։

Կրկն. Ավագյան Վ., Եղանակավորող բառերը և նրանց ուսուցումը, Ե., 1975:
Տե՛ս նաև Խոսմի մասեր բառահոգվածի գրականության ցանկը:

ՆՂԱՆԱԿԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ|| МОДАЛЬНОСТЬ, լեզվական-հասկացական կարգ, որ արտահայտվում է բառայնորեն, քերականորեն, կամ էլ հնչերանգային տարրերով, երբեմն էլ այդ միջոցների համակցումով: Դրանորվում է բառակապակցությունների, նախադասությունների, բառաձևի ոլորտներում: Լայն ըմբռնումով սրա մեջ մտնում են նաև նախադասությունների տարրերով կազմված ըստ հնչերանգային բնույթի ու հաղորդակցման նպատակադրումների (հարցական, բացականչական, հորդորական են), ըստ հաստատման ժխտման: Չնախնական պլանում սրա հիմքի վրա է կազմավորվում եղանակի կարգը: Ըստ այդմ բայերը լինում են շեղոք և եղանակավորված (շեղանակավորված և եղանակաչունիչ): Չեղոքն արտահայտվում է սահմանական եղանակով: Ժամանակակից գրական հայերենում եղանականիշ բայերը բաժանվում են երեք, ըստ ոմանց՝ չորս խմբի. հրամայական, ըղձական (սպասմանական կամ ենթադրական) և անհրաժեշտության, նշանակավորությունը հայերենի բայի մեջ ստեղծվում է իրականալիության իմաստավորման վրա: Մի գեպքում սա կապվում է հրամանի՝ հորդորի հետ (հրամայական եղանակ), մի գեպքում այն պարզապես իրականալի տեսանկյուն է (ըղձական եղանակ), մի այլ գեպքում՝ անհրաժեշտությամբ իրականալի (անհրաժեշտության եղանակ):

Բազմականաչափ շատ են գործողությունն իրացումը և իրականաչիությունը, ինչպես և նախադասությունը (ամբողջությամբ կամ նրա որևէ անդամը) հղանակավորող բառաչին միջոցները։ Այս կապակցությամբ ակադեմիկոս Գ. Բ. Ջահուկյանը առանձնացնում է բառերի որոշակի խումբ՝ դրանք կոչելով եղանականիշ բառեր (տե՛ս նրա «Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները», Ե., 1974, էջք՝ 355—387)։ Սրանց մեջ խրմբավորվում են շորս կարգի բառեր՝ հարցուպատասխանական, կոչական, վերաբերողական բառեր և ձայնարկություններ։

Հարցուպատասխանական բառերը բնորոշ են հարցական—շեշտային առոգանու-
թյամբ (գրության մեջ կարող են շեշտի նշան չունենալ), շարադասությամբ գերազան-
ցապես նախորդող դիրք ունեն. հիմնականում նախադասությանն ուղեկցող բառեր են։
Հարցական են, օրինակ, արգյո՞ւմ, մի՞քն, պատասխանական են՝ այո, ասենմի՛ թե, ուր-
դարեւ, գուցե (միգուցե), երեւի, բերես, իբր (իբր թե), իբրեւ թե, իհարկեւ, ինչ խոսք (ինչ
խոսք ուր), ինչպես չէ, իսկապես (իսկապես ուր), կարծես (կարծես թե), ոչ, ոչ մի կերպ, ոչ
մի դեպքում, չէ են։ Սրանք և կոչականները հաղորդակցական արժեք ունեն։ Չայնար-
կությունները թեև շարադասությամբ հիմնականում հարում են սրանց, բայց արտա-
հայտչական բնույթի են. դրանցից են՝ ա՛, ա՛հ, ա՛մա՛ն, ա՛յ, ա՛վա՛զ, բա՛, եւանի՛, է՛,
է՛հ, է՛հե՛, է՛հե՛յ, է՛յ, ը՛, ը՛հ, ը՛հը՛, ը՛յո՛ւ, ըո՛ւ, ի՛, ի՛հ, ի՛ֆ, հա՛, հա՛յ, հաւա՛յ,
հե՛յ, պա՛, պա՛հ, ջա՛ն, վա՛, վա՛հ, վա՛յ, վա՛շ, ո՛ւ, ուխա՛յ, ո՛ւհ, օ՛, օ՛հ, օհո՛, օ՛ֆ,
ֆօ՛ւ (ֆո՛ւ), ֆո՛ւհ (ֆո՛ւհ), փոխառյալներից՝ դա՛, է՛խ, փա՛հ, ֆի՛ (ֆի՛) ևն։

Վերաբերողական բառերը հիմնականում զգացական ու իմացական բնույթ ունեն։ Սրանց մեջ մտնում են՝ ա) -(ա)բար, -(ա)պես, -օրեն մասնիկներով կազմված բառերը, որոնք համապատասխան մակրայական գործածություններից զանազանվում են

աւրույն հնչեցանգով և ամբողջ նախադասութիւնը բնութագրելու հատկութիւնը (բառ-
բախտաբար, քնականաբար, հավանաբար, հարկադրաբար, հասկանալիորեն ևն), բ)
անդամ նախադասութեան արժեք ունեցող որոշ միադամ ձևեր, ինչպես՝ դարձանալի է
(որ), ցանկալի է (որ), կհաւատա՞ն (որ), ներեցե՛մ (որ), չկարծես (որ, քե), ասում են (որ,
քե), նշվում է (որ), նիշտ է (որ), հայտնի է (որ), գ) առանձին կապակցութիւններ (բառա-
բաղադրութիւններ), ինչպես՝ նիշտ ուր, դժվար քե, հազիվ քե, այսպես ասած, նիշտն ասած,
ինչ էլ լինի, քստ երեւոյթին, ո՞վ իմանա, ցավոք սրտի, դ) այլ բառեր՝ աւղաւր, իրոք
(իրոք որ), ցավոք, անտարակոյս, անկասկած, հախ, նախ և առաջ, դասական թվականները
որոշ գործողութիւններում (առաջին, երկրորդ, երեսուրդ...), նաև՝ աւղ, ահա, ահա-
վասիկ, է) նախադասութեան առանձին անդամներ, բառակապակցութիւններ, եղանա-
կավորող բառեր, ինչպես՝ մի մի, թող, պիտի, հապա, երանի, որոշ դիմաւոր բայեր,
որոնք հանդես են գալիս անորոշ դերբայի գոգորդութիւնը (ուզում եմ, սկսեց, փորձեց,
շարունակում է), նաև անգամ, իսկ, հենց, մանաւանդ, մինչև անգամ, մինչև իսկ,
նույնիսկ, դէր, զոնե, քեկսուգ, միմիայն ևն, ջնայած որոշակի տարբերութիւններին՝
էղանականիչ բառերն ունեն էական ընդհանրութիւններ ևս, Այսպես, վերաբերողական
բառերը ձայնարկութիւնների պես կարող են արտահայտուել խրախուսանք, հանդիմա-
նութիւն, արհամարհանք, զարմանք, զղջում, ուրախութիւն, տհաճութիւն, վախ,
կարեկցանք ևն:

Եղանակավորման կարգի առաջել բնորոշ իմաստավորումներից են հաժապարակու-
թիւնը, անհաժապարակութիւնը, անհրաժեշտութիւնը, պայմանականութիւնը, ենթադրա-
կանութիւնը, հնարավորութիւնը, անհնարինութիւնը ևն:

Եղանակավորութեան արտահայտութեան մեջ որոշակի դեր ունեն այլ միջոցներ ևս,
ինչպես ենթակայի բնորոշութիւնը, բառային համանիշների գործածութիւնը, տրամա-
բանական շեշտը, շարահասութիւնը ևն: (Տե՛ս նաև Եղանակ, Եղանակավորող բառեր
բառահոգւածները):

Իրկն. տե՛ս Եղանակավորող բառեր (խոսքի մասեր) և նախադասութիւն բառա-
հոգւածներում:

ԽՆԹԱԿԱ||подлежащее, նախադասութեան գլխավոր անդամներից մեկը. հաժապարական,
ոչ կախյալ հարաբերութեան մեջ է նախադասութեան մյուս գլխավոր անդամի՝ ստորո-
գյալի հետ. ցույց է տալիս այն առարկան, որին ստորոգումով վերագրվում է որևէ հա.ու-
կանիչ. իմաստարանական պլանում այն կարող է լինել գործողութեան սուբյեկտ կամ
որբէկտ. Հմմտ. «Անձերն թրջեց գետինը» և «Գետինն թրջվեց անձրևից»: Ենթական ար-
տահայտվում է՝

ա) Գոյականով. սա ենթակայի առաջնային, հիմնական արտահայտութիւնն է. օր.՝
«Փողոցը ատտիճանաւարար դատարկվեց»:

բ) Դերանունով. առարկայանիչ դերանունները ենթակա ևն լինում ինքնին. «Նա
բարի մարդ է»: «Ուա ավելի նախընտրելի է»: Մյուսները ենթակայի գործառութիւն են
ձեռք բերում գոյականաբար գործածվելու դէպքում:

գ) Գոյականաբար առնված ածականով. «Մեծս սովորում է ինստիտուտում». «Առա-
ջավորները պարգևատրվեցին»:

դ) Գոյականաբար առնված քվականով. «Այդ ժամանակ երեխ էլ ուսանող էինք». «Չորսը գույգ թիվ է»:

ե) Գոյականաբար դարձած ղերբայով. այսպիսի գործառութիւն ունեն անորոշը
(մեծ մասամբ հողառու ձևով, թէև կարող է անհոգ էլ գործառել), հարակատարը, են-
թակայականը, կատարելի II-ը. «Ձրոսները շատ օգտակար է մարդուն». «Նստածը իմ
տղան է», «Գնացողը բժիշկ Արան է», «Նրա ուտելիքը ցամաք հաց կլինի»:

զ) Լեզվական այլ տառերի գոյականացված ձևերով. «Հանկարծակի-ն մակրայ է»:

«Պրոպոզիցիաներն ու բոլոր երկրներն, միացնե՛մ»-ը հզոր կոչ է»։ «Կ-ն ետնալեզվային ձայնն զ պայթալուն բաղաձայն է»։

Ինքական կարող է լինել մենաբառ, անտրոհելի (ոչ աղատ) բառակապակցություն, հազվադեպ՝ վերլուծական բառաձև։

ա) Երբ այն մենաբառ է. «Այս քաղաքը մեծացավ իմ աչքի առաջ»։ «Քաղցրահամ ջրերը զնալով պակասում են»։

բ) Երբ այն անտրոհելի (ոչ աղատ կամ դրան հարող) բառակապակցություն (կամ բաղադրյալ անուն) է. հեղինակն ինքը, ինքը հեղինակը, ես ինքս, Պետրոս Կամսար-յանը, Սովետական Հայաստանը, սպիտակ զվարդիականները, Աշոտ Երկաթը, ներկանե-րից մեկը, հանդիսականների մի մասը, ժողովականների կեսը, Երեմ հոգի, (արտադը-րանքի) հինգ տոկոսը, նրանցից հինգ հոգի, գետերից ամենահորգառատը, մենք ամենքս, դուք բոլորդ, մենք Երեմս, այս բոլորը, մեզնից յուրաքանչյուրը, մեզնից մի քանիսը, կանգնածներից շուրջըդ էն, ինչպես՝ «Հեղինակը ինքն է պնդում այդ», «Ես ինքս կգամ», «Ժողովականների կեսը դեմ քվեարկեց»։ Հմմտ. նաև՝ ամենից մեծը, բոլորի, խելո՛ք, ինձնից հեռուն, Բեզ պեսները (Բեզպեսները), զրե՛լ տալը, զրաժ լինելը են, ինչ-պես՝ «Բոլորից խելո՛ք Աշոտն է»։ «Գրել տալը դժվար չէ»։

Ինքական հայերենում դրսևորվում է ուղղական (ուղղ.-հայցական) հոլովով։ Ոմանք առանձնացնում են բացառական հոլովով դրսևորվող ենթակայի տեսակ՝ մաս-նական ենթակա։ Հմմտ. «Կատարվեցին Ա. հաշատրյանի ստեղծագործություններից մի քանիսը (մի երկուսը)» և «Կատարվեցին Ա. հաշատրյանի ստեղծագործություններից»։

Երբ նախադասության ենթական առկա է, այն կոչվում է աւտահայտված, ինչպես լրիվ երկկազմ նախադասությունների ենթական է, իսկ եթե ենթական բացակայում է, բայց մտքով հասկացվում է, ապա այն կոչվում է զեղչված, որ սովորաբար պատահում է թերի նախադասություններում։

Ենթական իր լրացումներով հանդերձ կոչվում է ենթակայի խումբ (группа подлежащего). օր.՝ Մեր տան պատուհանների փեղկերի նորածն շրջանակները լայն են։

Քերականական ենթական (грамматическое подлежащее) բնութագրվում է լեզ-վական-շարա.յուսական հատկանիշներով։ Ոչ քերականական մոտեցումով զանազանում են տրամաբանական և հոգեբանական ենթականեր։

Տրամաբանական ենթակա (логическое подлежащее) ասելով հասկանում են դատողության սուբյեկտը՝ այն հասկացությունը, որի նկատմամբ մի բան հաստատվում է կամ ժխտվում։ Հոգեբանական ենթակա (психологическое подлежащее) ասելով հասկացվում է այն պատկերացումը (մտապատկերը), որն առաջինն է արթնանում խո-սողի գիտակցության մեջ, որից սկսվում է պատկերների զուգորդումը։

Ենթակային տրվում են՝ ո՞վ, ովքե՞ր, ի՞նչ, ինչե՞ր հարցերը, այս հարցերը առնվում են սովորաբար ստորոգյալի հետ. օրինակ՝ Տրամվայը գալիս է, Հարց՝ Ի՞նչն է գալիս։

Գրկն. տե՛ս նախադասություն բառահոգվածում։

ԵՆԹԱԿԱՆԱԿԱՆ ԴԵՐՐԱՅ|| субъектное причастие, դերբայի տեսակ. արտահայտում է սուռարկան բնութագրող ահավարտ կերպավիճակային հատկանիշով պրոցեսայնություն (բնթացքայնություն, գործողություն)՝ վազուլ (ձի), զրվող (նամակ), փոխադրվող (բժո)։ Անկատար՝ կատարվող կերպիմաստով հարաբերակից է անկատար I և անկատար II դեր-բայներին, իսկ բնութագրական պլանով՝ ածականին, մասնավորապես՝ բայածականին (հուզիչ նամակ, փոխադրակալն միջոցներ, փրկիչ ջոկատ, հմմտ. նաև՝ կծան, ճղճղան, վա-զան, մատնիչ, շրջիկ, զնորդ, լողորդ, ազդու, հատու, բանուկ, սահուն, հասուն, շատախոս, հյուրասեր, ինքնագնաց)։ Թեև անկատար I-ին և անկատար II-ին մերձենում, հարում է կերպիմաստով, սակայն հակադրվում է նրանց իր ուրույն բնութագրական՝ վիճակու-յին պլանով (գործառություններով)։ Ածականներին հարաբերակից է բնութագրական

պաշտօնի, բայց հակադրվում է բայթմաստով ո. բայական կարգի. ին հատկանիշներով՝ կերպի, բայասեռի, հակադարձման (հաստատման-ծխտման) դրսևորումներով:

Այս դերբայը բնորոշ է հայերենի բոլոր փուլերին (դրաբար, միջին գրական հայերեն, բարբառներ, արևմտահայ և արևելահայ գրական լեզուներ): Հայ անցյալի բերսկանություն մեջ սա դիտվել է իբրև ընդունելության երեք ձևերից մեկը և կոչվել ընդունելության ներկա, ապա և՛ ներկա դերբայ: Ներսկալակուն տեսնելով տվել է Մ. Արեգյանը:

Հին գրական հայերենում սույն դերբայը դեռևս լիովին համակարգայնացած չէր անդամ ձևերի շարքում: Նա իր հաստատումը գտավ աստիճանաբար: Գրաբարում կազմվում էր հիմնականում անցյալ կատարյալի, մասամբ ներկայի հիմքով և -ող||ող մասնիկով, սիրող խօսող, գտանող (նաև գտող), տեսանող (նաև տեսող), դարձուցանող (նաև դարձուցող): Որոշ բայեր, մասնավորապես ա, ու խոնարհիշն ունեցողները, միայն անցյալ կատարյալի հիմքով՝ գնացող, ստացող, արգելող: -||ող մասնիկի վիճարկելով կամ նրան զուգահեռ գործառում էր նաև -իչ ածանցը՝ այրիչ, ծնիչ, սնուցիչ (հիմնականում ներգործական սեռի նշանակությամբ), կամ էլ «որ հարաբերական + դիմավոր բայ» կաղապարը, որ շարժիկ(ն) «շարժվողը», «նա, որ շարժվում է»: Ենթակայականի նշանակությունը դրսևորվում էր այլ մասնակիավորումներով ևս, ինչպես՝ խցան, խբան, վիպասան, զնայուն, ասուն: Առանձին դեպքերում անցյալ դերբայը և -ի մասնիկով կատարելի դերբայը ենթակայականի նշանակությամբ էին կիրառվում, ստեղծելով «ատող», սիրելի «սիրող» ևն: Բայասեռային հակադրությունները դեռևս որոշակի ձևաբանական աբստրակտություններ չուներին: Ավելի հստակ էին անվանական (գոյականական, ածականական) դրսևորումները. հող էր ստանում, հուլովվում, հոգնակի թիվ կազմում, այս գեպքում վարում էր գոյականի սյաշտոններ:

Միջին գրական հայերենում հաճախանում է -ող մասնիկով ենթակայականը, զնող, զրող, լսող, բնդ որում ավելի շատ բառեր են հետևում ներկայի հիմքով կաղապարին. գտող > գտնող, առող > առնող: Բարբառներում -ող (ւղ) մասնիկը դարձավ ենթակայականի հիմնական ցուցիչը: Այսպես է նաև արևմտահայ գրական լեզվում:

Արևելահայ գրական լեզվում այս դերբայն ունի իմաստարանական, ձևաբանական ու կիրառական բնորոշ գծեր: Տարահիմք կաղապարում ունի. կազմվում է -ուլ մասնիկի ավելացումով՝ ա) անորոշ դերբայի հիմքին (և խոնարհման բայերի դեպքում), գրել > գրող, բռնել > բռնող, գտնել > գտնող, սովորեցնել > սովորեցնող, գրվել > գրվող, կարգավել > կարգացվող, կտրատել > կտրատող, բ) անցյալ կատարյալի հիմքին (ա խոնարհման բայերի համար), կարդալ > կարդացող, հեռանալ > հեռացող, մոտենալ > մոտեցող:

-||- ածանցով կազմում է կրավորական՝ առաջ բերելով ներգործական||պատճառական—կրավորական հակադրություններ: Գ-մասնիկով ունի հակադարձում՝ հանգստացող||չհանգստացող: Կարող է որոշիչ հող ստանալ, գործածվել գոյականաբար: Այս դեպքում նա հուլովվում է (ի հուլովումով), հոգնակի ձև ստանում (վագողը, վագողները, հարվածողը, հարվածողները): Դիմաստացական հողերով մտնում է համապատասխան հարաբերության մեջ գործողությունը կատարողի կամ ստացողի հետ. վագողներս (= մենք՝ վագողներս), աշխատողս (= ես՝ աշխատողս, իմ աշխատողը): Հողավոր ձևում (մասամբ և առանց հողի) ենթակայական դերբայը կատարում է գոյականին բնորոշ սյաշտոններ (ենթակա, գոյականական անդամի լրացումներ, ստորոգելիական վերադիր, խնդիր, պարագա ևն): Ինքնին կարող է հանդես գալ ածականական կիրառություններով (որոշիչ, ստորոգելիական վերադիր ևն), վագող ձի, երգող սոխակ, հանգստացող բանվորներ, Սալավ աշխատող է, Դու լավ նվագող ես: Ժամանակ բայի զուգորդումներով կազմում է բայական բաղադրյալ ստորոգյալ (հարացուցային շարքերի կազմությանը չի մասնակցում), նա լավ երգող է, նա լավ երգող կլինի, այսպիսի ստորագյալը կաղապարով հարաբե-

քակից է անվանաբայական ստորգյային (հմտ. նա լավ երգիչ է. նա լավ երգիչ կլինի):

Նախադասության ինքնուրույն անդամ կարող է լինել ինքնին, ինչպես և կասերի, օժանդակ բայերի գուգորդումներով: Կարող է զերբայական դարձված կազմել. Եկավ բանաստեղծություններ գրող ընկերս. նա ընդառաջ գնաց ջուր քերով աղջկան: Դու ջուր քերող հա: Ունի խնդրառություն. առնում է խնդիր ու պարադա լրացում: Հանդես է քերում գոյականացման և ածականացման միտումներ՝ գրող, աշխատող, առաջնորդող, շարող, ուսանող, ընտրող, ծնող, ծառայող ևն: Ունի բառակազմական պլան՝ գործողություն, խոսողություն, գնողունակ ևն: Այսպիսի միտումներով ավելի վաղ հանդես է եկել ենթակայականի երբեմնի -իչ ցուցիչը: Սրանով կազմված բառերը ետգրաբարյան, մասնավորապես նոր գրական հայերենում ածականներ ու գոյականներ են:

Գրկն. տե՛ս դերբայ բառահոգվածում:

ԵՌԱՐԱՐՐԱՒ||Трифтонг, հնչյունաբանական միավոր, գոյանում է մեկ վանկի սահմաններում երեք ձայնավորի (կամ ձայնավոր ու ձայնորդ հնչյունների) արտասանական սերտ գուգակցումով կամ համակցումով, որի մեջ դրանցից մեկը պահպանում է իր վանկարար հատկությունը: Եռաբարբառներ ունեն գրաբարը՝ Լայ (հրեայք, պաշտոնեայք), Լալ (արգեալք, պատանեալք), Լոլ (այդույն, կենդանույն), նաև ուլայ, ուլալ, Լայ, որոնք բոլորն էլ բարձրացող-իջնող տիպի են, այսինքն՝ նրանց մեջ վանկարար, չիահունչ տարրը գտնվում է մեջտեղում: Ոմանք եռաբարբառների շարքն են դասում նաև լայ հնչյունակապակցությունը, որ կա, օրինակ, միայն բառում, ինչպես և ուլայ, Լի համակցությունները: Գրաբարն ունեն նաև ուլ եռաբարբառակերպ (трифтонгоид)՝ նուէր, պատուէր: Ետգրաբարյան հայերենը եռաբարբառներ ու եռաբարբառակերպներ չունի: Միակ եռաբարբառակերպը յայ եռահնչյունն է (միայն, լույլայն): Այդ միավորներին նոր հայերենում հիմնականում փոխարինում են երկհնչյուններ կամ ձայնավորի ու բաղաձայնի կապակցություններ (փայտեայ > փայտյա, նուէր > նվեր):

Գրաբարյան տեքստերի նոր ընթերցանության մեջ եռաբարբառները արտասանվում (կարդացվում) են իբրև եռահնչյուններ, օրինակ, Լայ > յայ կամ իբրև երկհնչյուններ (Լալ > լո), և կամ պարզապես իբրև հնչյունների սովորական կապակցություն. հմտ. ուլ > վե:

Գրկն. տե՛ս հնչյունաբանություն բառահոգվածում:

ԵՎԴՈՔԻՅԱՅԻ ԲԱՐՐԱՒ||евдокийский диалект, արևմտյան՝ կլ ճյուղի բարբառ. խոսվել է Եվդոկիա (Թոքաթ) քաղաքում և շրջակա հայաբնակ գյուղերում: Ձայնավորներն են՝ ա, փ, է, օ, ի, ու, լ: Կա երկբարբառացում: Ո > ուօ՝ շեշտված դիրքում: Ե-ի երկհնչյունացում միավանկների սկզբում՝ նախադիր յ կիսաձայնի հավելումով: Նույն դիրքում ո-ից առաջ վ շրթնատամնայինի զարդացում: Առկա է ձայնավորների ներդաշնակության երևույթը: Բաղաձայնական (պայթականների ու կիսաշփականների) համակարգը՝ երկշարք խլազուրկ (բ—փ, ձ—ց): Քերականական հորինվածքով հարում է Պոլսի բարբառին: Հոգնակերաններն են՝ -էր, -նէր, -ե, -դիմ ևն: Բացառականի վերջավորությունը որոշ բառերի դեպքում ձևավորվում է մ տալրով: Հատկացուցիչը որոշիչ հոգ է ստանում. անորոշ հոգը՝ ետադաս: Խոնարհման մեջ կա նաև ու լծորդություն (պատճառականի ձևերում): Ունի շարունակականի ձև: Հանգամանորեն չի ուսումնասիրված:

Գրկն. Անառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն. մ. 2, Ե., 1951:

Գաղանճեան Հ., Եվդոկիո հայոց գաւառաբարբառը, Վիեն., 1899:

ԵՐՁՆԿԱՅԻ ԲԱՐՐԱՒ||ерзункайский диалект, արևմտյան՝ կլ ճյուղի բարբառ. խոսվել է Երզնկա քաղաքում և շրջակա հայաբնակ որոշ վայրերում: Նախապես հայտնի էր Խարբերդ—Երզնկայի բարբառ անունով. այժմ այն զանազանում են Խարբերդի բարբառից՝ այդ երկուսը դիտելով անկախ, ինքնուրույն բարբառներ: Ձայնավորներն են՝ ա, ի, օ,

ու, է, է, ր, ւ, ծ, ու: Միավանկների սկզբում եւն երկհնչյունանում է նախադիր յ կիսա-
 ձայնով: Բաղաձայնական (պայթականների ու կիսաշփականների) համակարգը՝ երկշարք
 ձայնեղազուրկ (պ-փ, ծ-ց): Որոշ հայերենագետներ ճանաչում են եռաշարք խլազուրկ հա-
 ճակարգ (բ-ք-փ): Ետնաշփային պայթականներն ունեն քմայնացած տարրերականնր:
 կիսաշփականները որոշ բաղաձայններից առաջ վերածվում են շփականների: Շեշտը՝
 վերջնավանկում: Գոյականն ունի թվի, հոլովի, հոդային առման կարգեր: Բացի գոր-
 ծիականից՝ մյուսները ստանում են որոշիչ հոդ: Անորոշ հոդը՝ ևտադաս: Բացառականի
 վերջավորությունը որոշ բառերի դեպքում ձևավորվում է մ տարրով. կա նաև վերլուծա-
 ֆան բացառական: Հոգնակերտներն են -էր, -նէր, -ի, -վրդի, -ղան, -դի, -նի, Սահ-
 ժանական ներկայի կաղապարում՝ կը (կը իւրմիւմ), ապառնիում՝ պի (պի իւրմիւմ):
 Վաղակատարի վերջավորությունը ձևավորվում է ր տարրով:

Գրկն. Կոստանդյան Գ. Մ., Երգնկայի բարբառը, Ե., 1979:

ԵՐԿՐԱՐՐԱՌ||ДИФТОНГ, հնչյունաբանական միավոր, որ գոյանում է մեկ վանկի սահ-
 մաններում երկու ձայնավորների (կամ ձայնավորի ու ձայնորդի) արտասանական սերտ
 դուգակցումով կամ համակցումով, որի մեջ դրանցից մեկը պահպանում է իր վանկարար
 հատկությունը. արտասանական սերտ համակցման բնույթն այնպիսին է, որ դժվար է
 լինում բնկալել, թե երբ ու որտեղ է վերջանում նախորդող տարրի արտաբերումը և երբ
 ու որտեղ է սկսում հաջորդող տարրին: Ըստ վանկարար, լիահունչ տարրի դիրքի լինում
 էն բաժնեացող՝ անուն, անիսկական, կեղծ երկբարբառ (ВОСХОДЯЩИЙ ДИФТОНГ, ЛОЖ-
 НЫЙ ДИФТОНГ) և իջնող՝ նվազում, իսկական երկբարբառ (НИСХОДЯЩИЙ ДИФТОНГ):
 Առաջինում վանկարար, լիահունչ տարրը հաջորդում է ոչ վանկարարին (ոչ լիահունչին),
 երկրորդում այն նախորդում է ոչ վանկարարին (ոչ լիահունչին): Գրաբարը երկու տիպի
 երկբարբառներով էլ հարուստ էր: Բարձրացող են՝ եա, ուա, ուե, ուի, ուո (մատեան,
 հաղուած, արուեստ ևն), իջնող են՝ այ, ոյ, աւ, իւ, (եւ), (փայտ, լոյս, աւր սին):
 Սրանք ևտղարարյան հայերենում վերածվել են երկհնչյունների (այ>այ, ոյ>ույ,
 եա>յա, իւ>յու ևն) կամ պարզ ձայնավորի (աւ>օ) և կամ բաղաձայնի ու ձայն-
 ավորի կապակցություն. օրինակ՝ ուե>վե (արուեստ>արվեստ), ուա>վա (նուարդ>
 նւարդ): Երկբարբառի (և եռաբարբառի) կազմում վանկարար տարրեր էին ա, ի, ո
 ձայնավորները, ոչ վանկարար՝ ւ, յ, ու և ե ձայնավորները կարող էին լինել և՛ վան-
 կարար (տուե, գնտ), և՛ ոչ վանկարար (հաղուած, մատեան):

Հին հայերենն ուներ նաև երկբարբառակերպ (ДИФТОНГОИД), երկբարբառի տեսք
 (կերպ) ունեցող հնչյունաբանական միավոր, որի մեջ ոչ վանկարար ներկայանում է
 իբրև հաղիվ բնկալի, թույլ արտասանական տարր. դրությամբ արտահայտվում էր և՛
 առաջ (կէս, սէր, պարտէզ): Գրաբարյան տեքստերի ընթերցանության նոր կանոնների
 համաձայն երկբարբառները արտասանվում են կա՛մ իբրև երկհնչյուններ (այ>այ, իւ>
 յու ևն) կա՛մ իբրև պարզ ձայնավոր (աւ>օ) և կա՛մ իբրև բաղաձայնի ու ձայնա-
 վորի կապակցություն (արուեստ>արվեստ):

Ետղարարյան հայերենում երկբարբառներ կամ երկբարբառակերպներ զարգացրել
 են միայն որոշ բարբառներ. այսպիսի՝ աու, էու (Սվեդիա), ուօ (Վան, Շատախ), ուօ
 (Վան, Մուշ, Կարին, Ուրմիա, Հաճրն, Արարատյան որոշ խոսվածքներ, Շամախի), ուր,
 ուէ (Քեսաբ), յն (Վան), իե (Շատախ, Հաճրն, Մուշ, Կարին, Զուղա), օու (Ողմի, Քե-
 սաբ), աօ (Շամախի) ևն:

Նոր գրական հայերենի երկհնչյունները, ինչպես ճիշտ են նկատել որոշ հայերենա-
 գետներ, երկբարբառակերպի բնույթ ունեն (այ, յա, ոյ, յօ, իյ, յե, յի ևն): Դրանց մի
 մասը հանդիպում է նաև բարբառներում. օրինակ՝ յէ (յէզ, յէս), յի (հայի, գնայի):

Երկբարբառների համեմատությամբ պարզ ձայնավորը երբեմն կոչում են մենաբառ-
 ար (МОНОФТОНГ): Մենաբարբառի երկբարբառային արտասանություն ձևոք բերելը կամ

անցումը երկրարբառի՝ կոչվում է երկրաբառացում (дифтонгизация), իսկ երկրարբառի կամ երկրարբառակերպը վերածումը պարզ ձայնավորի՝ մենաբաբառացում (мо-нофтонгизация). ինչպես՝ ո > ուո (uo), ե > յե (ie) և աւ > օ, է > է (ե):

Գրկն. տե՛ս հնչյունաբանությունը բառահոգվածում:

ԵՐԿՐԱՐՐԱՌՆԵՐԻ ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, հիմնականում վերաբերում է գրաբարի գրությանը, ետգրաբարյան հայերենի (որոշ բարբառների) երկրարբառները գրության լիջյուրահասկություններ ունենւ շին գրական հայերենում. ինչպես և այլ շատ լեզուներում, երկրարբառները գրությամբ հիմնականում հետևում են հնչյունական սկզբունքին: Հնչյունաբանական այս միավորները սովորաբար երկու հնչյունների արտասանական սերտ զուգակցումներով են բնորոշ, ընդ որում այդ երկու տարրերը գրությամբ արտահայտվում են մերձավոր ձայնավոր և ձայնորդ տառերով: Այսպես՝ այ, աւ, ոյ երկրարբառներում ա տարրը մերձավոր է ինքնուրույն ա ձայնավորի հետ (և գրությամբ էլ դրսևորվում է նրա տառով), իսկ յ-ն՝ ՝ ձայնորդի հետ, յ-ն ի ձայնավորի հետ: Ինչպես նկատելի է, հնչյունական սկզբունքն այստեղ որոշ սլայմանականություն ունի: Սա առավել բնորոշ տեսք ունի յ տարրի գրային արտահայտություններում. հմմտ. եա (մատեան, գրեան), այ (հայր, ծայր):

Բարբառներում էլ սա այսպես է: Կան առանձին բացառություններ, երբ երկրարբառը (ավելի ճիշտ երկրարբառակերպը) գրվում է մեկ տառով, օրինակ՝ ո = ուո, ե = յե (ie):

Որոշ հայերենագետներ կարծում են, թե հին գրական հայերենում ու տառակապակցությամբ արտահայտվել է երկրարբառ (կամ երկրարբառակերպ): Այս ըմբռնումը հնչյունաբանական անհրաժեշտ վերլուծությամբ գեռ հիմնավորում չի ստացել: (Տե՛ս նաև երկրաբառների ուղղախոսությունը բառահոգվածը): Ետգրաբառների գրությունը ևս հետևում էր հնչյունական սկզբունքին:

Գրկն. տե՛ս ուղղագրությունը բառահոգվածում:

ԵՐԿՐԱՐՐԱՌՆԵՐԻ ՈՒՂՂԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ, հիմնականում վերաբերում է գրաբարին, մասամբ՝ որոշ բարբառներին: Արտասանությունը հիմնականում հետևում է գրությանը. թանի որ երկրարբառները սովորաբար գրվել են հնչյունական սկզբունքով: Հիանուն տարրի հետ երկրարբառի կազմում կարող էին հանդես գալ յ, ՝ ձայնորդները, ըստ որում բարձրացող երկրարբառում այդ յ-ն գրվում էր ե տառով, իսկ յ-ն միջձայնավորային դիրքում և բառավերջում արտաւանվում էր իբրև բաղաձայն. հմմտ. լայն և մատեան, աւր և հաւատ, նաւ: Որոշ հայերենագետներ կարծում էին, թե քոլոր ն ված դիրքերում յ-ն երկրարբառի տարր էր: Ոմանք էլ գտնում են, թե ու գրությունն ուներ երկրարբառային արտասանություն, իբրև օւ (տուն, դարուն):

Ետգրաբառների արտասանությունն էլ հիմնականում հետևում էր գրությանը: Հայերենի բարբառներում թեև երկրարբառների գրությունը լրիվ կանոնավորված չէ, արտասանությունը հիմնականում հետևում է գրությանը: (Տե՛ս նաև երկրաբառների ուղղագրությունը բառահոգվածը):

ԵՐԿՐԱՂՄ ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆ||двусоставное предложение, այն պարզ նախադասությունը, որի գլխավոր անդամները՝ ենթական (ինքնին կամ լրացումներով՝ ենթականի խումբը) և ստորոգյալը (ինքնին կամ լրացումներով՝ ստորոգյալի խումբը) արտահայտված են, կամ՝ եթե բաց էլ են թողնված, մտքով հասկացվում են ու վերականգնելի են: Երկկազմ լինելն էտպես կասված է ստորոգման բնույթի, եղանակի հետ: Եթե անդամ միակազմ նախադասության քերականական ձևավորումը կատարվում է հնչերանգով, ապա այստեղ հնչերանգի դերը (այս խնդրում) ետին պլան է մղվում, և ստորագումը հիմնականում իրացվում է նախադասության հատուկ, ինքնուրույն անդամով, գրլիավոր անդամներից մեկի՝ ստորոգյալի միջոցով: Ստորոգյալի առկայությունը այսպիսի

Նախադասութիւններում ենթադրում է ենթակայի ներկայութիւն: Սա պայմանավորված է հաղորդակցական տնօրոշմանութեամբ, երբ տնօրոշման է լինում հիւստակել այն սուբյեկտը, առարկան, որին պետք է վերագրվի հատկացվի ստորոգելի հասկանիչը: Սկսած այն դեպքն է, երբ առանց ենթակայի արտահայտութեան միտքը մնում է թերի, անավարտ կամ անհասկանալի:

Հստակացնելով ենթադրութեան բաղադրիչ մասերն են գլխավոր անգամները՝ ենթական ու ստորոգյալը, իսկ էթն ենթադրութեան ընդարձակ է և դրանք ունեն յրացումներ, այդ մասերն են ենթակայի խումբը և ստորոգյալի խումբը: Հմմտ. Քամին|| Սաստեղացա՛մ, Հյուսիսից փչող քամին|| աստիճանաբար սաստեղացա՛մ, էթն գլխավոր անգամներից մեկը բաց է թողնված, ապա միևնույն է, այն մնում է ենթակազմ, քանի որ բաց թողնվածը մտքով բմբռնվում է ու այն վերականգնելի է:

Կրկն. տե՛ս նախադասութիւնը բառահոլովածում:

ԵՐԿՆՁՅՈՒՆ|| АВУГЛАСИИ. Հնչյունաբանական միավոր. դոյանում է յ կիսաձայնի և որևէ ձայնավորի արտասանական սերտ գուգակցումով (համակցումով), որի մէջ ոչ վանկարար տարրը միշտ կիսաձայնն է: Այս տնվանումը տրվել է այդ միավորը երկրարբանից տարբերակելու նպատակով: Սակայն տնվանումը հաշուող չէ. քանի որ երկրարբան բառը պարտաւ նշանակում էր նաև սերկհնչյուն: Սկսած քանի որ իրենց ընդլայնումը նշված կարգի միավորները՝ երկհնչյունները, ինչ-որ չափով տարբերվում են երկրարբաններից, կարելի է, ինչպես նկատում է Գ. Բ. Զահուկյանը, կոչել երկրարբանակերպներ: Ըստմանակակից արևելահայ գրական լեզվի երկհնչյուններն են՝ ալ (փայտ, լայն), յա (վայրկյան, մատյան), ույ (լույս, հույս), յու (բյուր, սյուն), ոլ (խոլ, գոլ), յո (յոթ, արդյոք), եյ (բէյ, Սերգեյ), յե (հայերեն, նայել), յի (կարգայի, արքայի), յը (հայը, վայը): Յ կիսաձայնը համակցվում է ձայնավորին կամ սկզբից, կամ վերջից, ի. ը ձայնավորների հետ՝ միայն սկզբից: Միջձայնավորային յ-ն (ձայնակապը) երկհնչյուն է կազմում հաջորդող ձայնավորի հետ (Հա-յաստան, թե-յից, կարո-յի): Շեշտագուրկ դիրքում սրանց մի մասը հնչյունափոխվելով վերածվում է պարզ ձայնավորի՝ մենարարբանի: Երկու բառում՝ միայն և լուելլայն, ունենք յայ եռահնչյունը:

Յ կիսաձայնը երկհնչյունի տարր էր նաև հայերենի այլ վիճակներում: Գրաբարյան երկհնչյունները հանգամանորեն ուսումնասիրված չեն:

Կրկն. տե՛ս հնչյունաբանութիւնը բառահոլովածում:

ԵՐԿՆՁՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ. Ժամանակակից գրական հայերենի երկհնչյուններն են՝ ալ, յա, ույ, յու, ոլ, յո, եյ, յե, յի, յը: Սրանց գրութիւնը բնորոշ է հետևյալ էականներով.

1. ալ. լսվելիս միշտ գրվում է ալ, այսինքն՝ գրութիւնը համապատասխանում է արտասանութեանը, ինչպես՝ ալը, մալը, հալը, լայն, կայսր, վայր:

2. յա. գրվում է յա, իա, եա տառակապակցութիւններով, ինչպես՝ յա.—այժմ, առնվառն, առնան, արբանյակ, արուսյակ, բարյացակամ, դայակ, դղյակ, եղյամ, լուսկյաց, խարտյաշ, կյանք, կոնյակ, հարսանյաց, հորելար, մանյակ, մատյան, մեհյան, միմյանց, նյութ, պատյան, սարյակ, սենյակ: Որոշ ածանցներում ալելի հաճախական է, օրինակ, —յան՝ ազգամիջյան, ալժմյան, անդրծովյան, առավոտյան, արեւելյան, արեւմտյան, բենգալյան, գրաբարյան, Գրիգորյան, դամոկլյան սուր, ինդոնեզյան, ծննդյան, կոկորդիլոսյան, հնադարյան, —յա՝ առափնյա, արծիւայ, արտաժամյա, բազմամյա, բրդյա, գետափնյա, գործունյա, երկնոսյա, եղեգնյա, եռամսյա, ծովեզրյա, առօրյա, հազարամյա, հակառակ, համարյա, հանապազօրյա, հումայ, հրաշյա, սեւաշյա, կապուտաշյա, մագաղաթյա, մետաքսյա, ոգորմյա, պաշտոնյա, սուրբերկրյա, —յալ՝ անիծյալ, առաքյալ,

արտադրյալ, արտոնյալ, արսւրյալ, բաղադրյալ, դարձյալ, երգվյալ, զառամյալ, ընտրյալ, իմացյալ, լրացյալ, ծպտյալ, կախյալ, կոչեցյալ, կորուսյալ, հանգուցյալ հանդերձյալ, հավատացյալ, հավելյալ, հատկացյալ, հարարեցյալ, միացյալ, միջանկյալ, ներառյալ, ներքոհիշյալ, ննջեցյալ, որոշյալ, շեղյալ, ստորոգյալ, -յակ՝ աղավնյակ, որդյակ, կղզյակ, հոգյակ, պատանյակ, եռամսյակ, եռյակ, երկյակ, հնգյակ, լուսնյակ, ուսմանյակ, միհասորյակ: Յա-ն գրվում է յա նաև փոխառյալ մի շարք բառերում. ակումուլյատոր, ամոնյակ, ասիմիլյացիա, բրիլյանտ, բուրյաթ, գուլաշ, ինչալյացիա, ինֆլյացիա, կուկուլյատոր, կապիտուլյացիա, կոռելյացիա, կորյակ, կրակովյակ, մանիպուլյատոր, շլյախտա, ռելյատիվիզմ, Վիլյամ, Տատյանա, Վոդոպյանով, Տիմիրյազև, Տրետյակով ևն:

Յա-ն գրվում է իա՝ ա) հետևյալ հասարակ անուններում՝ քամիա, դաստիարակ, հերիաթ, խավիար, կրիա, փասիան, օվկիանոս, բ) մի շարք հայացի ու ալլադ-դանունների մեջ՝ Անանիա, Ազարիա, Բենիամին, Բունիաթ, Եղիա, Եղիազուր, Երեմիա, Զարարիա, Լարիամ, Սուքիաս: գ) աշխարհագրական բաղմաթիվ անվանումների մեջ՝ Ասիա, Անգլիա, Ֆրանսիա, դ) փոխառյալ բառերում (հմտ. յա—յա գրության հետ)՝ քիմիա, սոցիալիզմ, մատերիա, մոնուպոլիա, պրոլետարիատ, ամիակ, միսիա, ուսպոդիա, բիլիարդ, իշիաս, միլիարդ:

Յա-ն գրվում է եա՝ հրեա, իդեալ, քվեարկել, Անդրեաս, սեանս, ստեարին (նաև յանցումայինով): Բացառությամբ ա և ո ձայնավորներին հաջորդող դիրքի՝ Լրկհնշյունի յ տարրը գրությամբ չի արտահայտվում, օրինակ՝ էակ, էապես, արդիական, կղզիանալ, միասին, ձիաբույծ, այժմեական, հասցեագրել, հոռմեական:

Յ. ույ. լսվելիս միշտ գրվում է ույ. այսինքն՝ գրությունը հետևում է արտասանությանը. ինչպես՝ բույս, լույս, կույս, հույս, մշակույթ, ասույթ, շարույթ, գգույշ, սառույց, կապույտ, մեղվարույծ, անասնաբույծ, ջրասույզ, հույզ, ստույգ, սույն, նույն, միևնույն, ցույց, համբույր:

Կ. յու. լսվելիս սովորաբար գրվում է յու. ինչպես՝ ալյումին, ալյուր, աղյուր, աղյուս, առյուն, առյուծ, Բյուզանդիա, Բյուրական, գյուղ, Էղջյուր, ձյուղո, ձյուն, լյուդմիլա, լյուդվիգ, կոստյում, հարյուր, շյուղո, հնշյուն, ճայթյուն, նյութ, նյութոն, շյուղ. շնշյուն, սլայթյուն, Պյութագորաս, սկյուռ, Սյունիք, Վիլնյուս, Տյուսաբ, Փյունիկիա, Փոյուգիա: Գրվում է նաև իու (փոխառյալ՝ օտար բառերում)՝ ամոնիում, արխիվարիուս, գերմանիում, թալիում, իրիդիում, լիթիում, լեկտորիում, կադմիում, կալիում, կալցիում, կոնսիլիում, հելիում, մագնեզիում, նատրիում, պալադիում, պլանետարիում, պլուտոնիում: Որոշ դեպքերում, երբ յ-ն ձայնակապ է, կարող է չգրվել. աղիություն, անալիություն, բարիություն, լսելիություն, կանացիություն. նաև՝ ալեուտիրեն, գործունեություն, էություն, իարեություն, մանիքեություն, մարգարեություն, պաշտոնեություն, լիուլի բառը հնարավոր է արտասանել հորանջով (լի+ու+լի) և յ ձայնակապով՝ լի(յ)ուլի:

Յ. ոյ. լսվելիս գրվում է ոյ, ինչպես՝ գոյ, խոյ, Դետրոյդ, Կրիվոյ Լոդ, Հանոյ, Նոյ, Վոլխովստոյ, Պոլեոյ, Տոլստոյ, Տրուբեցկոյ, Հագվադեպ՝ օյ (օյրոթ, օյրոթական):

Ե. յո. գրվում է հիմնականում յո, ինչպես՝ արդյոք, արքայորդի, Գյոթև, ընտանյոք, լիկյոր, մոնտյոր, յոգ, յոդ, յոթ, պառլամենտյոր, պարտնյոր, Պյոտր, սելյոդկա, սենյոր, սինյոր: Գրվում է նաև իո (սովորաբար փոխառյալ, օտար բառերում)՝ արստրակցիոնիզմ, ադիտացիոն, աժիոտաժ, սկցիոներական, ամբիոն, ապրիորի, ասեստացիոն, ասրակցիոն, ափիոն, աքսիոմ, բաստիոն, բիրլիոգրաֆիա, բիլիոն, բիոնիկա, բիոթիմիա, դիվերսիոն, դիվիզիոն, էմպիրիոկրիտիցիզմ, էպիդեմիոլոգիա, էվոլյուցիոն, էքսպրեսիոնիստ, իդիոմ, իմպրեսիոնիզմ, ինդուկցիոն, ինկուբացիոն, ինտերնացիոնալ, ինֆորմացիոն, իոն, իռացիոնալ, լիկվիդացիոն, լիոն, կանիոն, կոալիցիոն, կոլեկցիոններ, կոմիսիոն, կոնցենտրացիոն, կուլմինացիոն, հակաբիոտիկներ, հելիոտեխնիկա, մարիոնետ, մելրիոր, միլիցիոններ, մուլտիպլիկացիոն, նացիոնալիստ, շեմպիոն, պանսիոնատ, սյուներ, սյրովոկացիոն, պրոֆեսիոնալիզմ, ռադիո, ռացիոնալ, ռեզիոնալ, ռեսարացիոն,

ռնիզիոն, սելեկցիոններ, սենսացիոն, սիոնիստական, սուֆեջիո, սոյիոլոգ, ստադիոն, տատացիոնար ևն: Մի չափ փոխառյալ բառերում առկա է նաև գրությունը (թեև այստեղ գրային արտասանության միտում ևս կա): ակորդոն, ամեորա, ապոթեոզ, գեոգեգիա, գեոպոլիտիկա, գեոքին, գեոքիմիա, գեոֆիզիկա, էնեոլիթ, թեորեմ, լեգեոն, կրեոլ, մետեորիա, նեոն, նեոոնալիզմ, նեոռոմանտիզմ, նեոֆաշիզմ, պալեոգոյան, պալեոլիթ, պանթեոն, ռեոստատ, սպելեոլոգիա, ստերեոտիպ: Որոշ գեպքերում, երբ յ-ն ձայնակապ է, կարող է շարվել. օր.՝ որոշակիորեն, լիովին, միօրինակ, անդեորդ:

7. Եյ. լավելիս գրվում է եյ. օր.՝ Անթեյ, ապոգեյ, բեյթ, Բոմբեյ, Գալիլեյ, գրեյֆ, էնիօեյ, էֆրեյտոր, Զեյթուն, թեյ, լակեյ, լիյորոիստ, լեյկոպլաստ, լեյկոցիտներ, լեյտենանտ, լեյտմոտիվ, լիցեյ, կայեյդոսեկոսյ, կոլտեյլ, կոնտեյնեյ, կորիֆեյ, հեյ, հոկեյ, մալեյրա, Էլեյն, Ելյսրոն, Ելյրոն, շեյխ, Շվեյցարիա, շտրեյկբրեյներ, պլեբեյ, Պոմպեյ, օեյզ, սեյմ, սեյսմիկ, սեյֆ, Ցեյլոն, Քուվեյթ: Բառասկզբում գրվում է էյ (էյֆելյան, էյֆետիզմ):

8. յև. գրվում է յև (ստելյե, հայերեն, հայելի, Գրիբոյեդով, Մեյն, Մեյեր, նայել, կոնվեյեր, շոյել, բայել, վայել), և (հրգ, Լրկիր, հրադ, ամենաերկար, Էս), ին (Վիետնամ, պրեմիերա, բարելիեֆ, դիետա, կլիենտ, հիերարխիա, հիերոգլիֆ, ուելիֆ, Մոլիեր, ֆելիստոն, Մարիետա, Պոլոլոիե, կարիերա), առանց չ ձայնակապի գրության (անդիերեն, դանիերեն, լեզգիերեն, հրեիերեն, կորեերեն, ղալտիերեն, նուրիերեն, պոետ, պոեգիա, դուետ), կամ ամփոփվում է և գրով (նաև, թեև, և):

9. յի. գրվում է յի ա, ո, օ ձայնավորներից՝ տառերից հետո, ինչպես՝ կարդայի, հյուսիսային, դեպոյի, Էամ՝ առանց չ ձայնակապի գրության (ե, է, ու, ի ձայնավորներից՝ տառերից հետո), ինչպես՝ դրեի, մանրէի, էի, էիր, էինք, էիք, էին, արուի, Բրիլիսիի, աթեիզմ, դեիզմ, բեիզմ, էոֆեիս, պանթեիզմ, ալտրուիզմ, ինտուիցիա, լյուիդիտ, սյուիտ ևն: Ս-ից հետո յ-ն գրով արտահայտվում է, երբ սա սերում է արմատական եյ երկհնչյունից (թեյ > թեյի, մերգեյ > մերգեյի, հոկեյ > հոկեյի): Ա-ից և ո-ից հետո յ-ն գրով չի արտահայտվում սովորաբար փոխառյալ՝ օտար բառերում. օր.՝ մառիզմ, սպերմատոզոիդ, կարտիրյան, նաիրա, Աիդա, նովոկաին, սյրոզաիկ, արխաիկ, Խաիստ, սեիդ, համտ, նաիրի, նաիրյան:

10. յը. գրությունը համապատասխանում է արտասանությանը, բայց վերջնահնչյուն յ-ի և ը հոգի գաղտնիումն է, ինչպես՝ հայը, բայը, թեյը, նոյը ևն:

11. Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում կա նաև յայ եռահնչյունը, որը հանդիպում է սակավաթիվ բառերում. գրվում է յայ կամ առանց նախորդող յ-ի գրության, ինչպես՝ լոնյայն, միայն, միմիայն, միայնակ: Իբրև եռահնչյուն կարող է հնչել նաև ուայ տառակապակցությունը (Ուայլդ, Ուայնբերգեր):

Վերկն. տե՛ս Եղգաղբուրյուն բառահոգվածում:

ՆՐԱԿԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՈՒՂՂԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ. սրանք երկբարբառներին մոտ արտասանություն ունեն: Ահա թե ինչու որոշ հայերենագետներ ավելի հարմար են գտնում «երկբարբառակերպներ»: Գրությունը հիմնականում հետևում է արտասանությանը: Սակայն կան նաև անհամապատասխանություններ: Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի երկհնչյուններն են՝ այ, յա, եյ, յև, յը, յի, ոյ, յո, ույ, յու: Սրանք կազմված են չ ձայնորդով, որը ձայնավորին միանում է սկզբից և վերջից, ի, ը ձայնավորներին՝ միայն սկզբից: Սրանց համար հասկանալի են ուղղախոսական հետևյալ առանձնահատկությունները, գրության ու արտասանության փոխհարաբերությունները.

այ. գրությունը հետևում է արտասանությանը, կայուն արտասանություն ունի, սովորաբար չի ենթարկվում շեշտափոխական հնչյունափոխության, ինչպես՝ հայր, մայր, ծայր, սյր, բայ, հայ, այսուամենայնիվ. արտասանվում է իբրև փակ վանկի վանկաբուն կամ փակ վանկ. կարող է ինքնին վանկ լինել. այ-բաղան:

յա. գրվում է հիմնականում արտասանության հետևողությամբ, իբրև յա (սենյա-կ, պատյան, կյաւ.թ), նաև՝ իա (հերիաթ, Սուրիաս, սոցիալիզմ), եա (հրեա, իդէալ, ռեու-րիլիտացիա, առանց յ ձայնակապի գրության (այժմեական, հռոմեական, կական, անգիւ-կան, դպտիական)։ Միևնույն արտասանությամբ հանդես է գալիս տարբեր վանկա-յու-ղապարներում. կարող է ինքնին վանկ լինել. կա-յա-րան, Յա գրության հնչյունում առ-դասարձր չի երկատում. մինչդեռ եա, իա գրությունն ունենալու դեպքում տրոհվում է՝ ե-ա, ի-ա (օրինակ՝ հրե-ա, հերի-աթ), թեև արտասանությունը մնում է նույնը՝ յա։

Եյ. գրությունը հետևում է արտասանությանը. հայերեն բառերում քիչ է հանդիպում, հիմնականում առկա է օտար՝ փոխառյալ բառերում. շեշտափոխական հնչյունափոխու-թյան նկատմամբ կայուն է (թեյ, հեյ, լակեյ)։ Հազվադեպ է էյ գրությունը՝ էյֆելյան, էյդեսիում։ Հնչյունափոխության նկատմամբ կայուն է. գիտվում է իբրև փակ վանկ կամ վանկարուն. ինքնին կարող է լինել վանկ. էյ-ֆելյան։

յե. բառասկզբում գրվում է միայն ե (երկիր, երգ), այլ դիրքերում՝ յե (հայերեն, բայեր), որոշ բառերում՝ իե (պրեմիեր, Վիլտնամ, կարիերա). միայն ե է գրվում նուև Լաձայնավորային դիրքում (ամենաերկար, հրեերեն, անգիւրեն)։ Հանդիպում է վան-կային տարբեր կաղապարներում, շեշտափոխական հնչյունափոխության նկատմամբ կայուն է, ինքնին կարող է վանկ լինել. հա-յե-րեն, վա-յե-լել։

յր. գրությունը հետևում է արտասանությանը. հանդիպում է միայն բառաձևի վեր-ջում՝ յ-ով վերջացող բառի հոգառության հետ կապված. բառասկզբում և բառամիջում չկա։ Այլ վանկաղապարներում չի հանդիպում։ Վանկային վերակազմավորման հետ կապված արտասանական շղթայում կարող է վերանալ $\text{յ} > \text{ն}$ փոխարինմամբ. օրինակ՝ հայր ընդունվեց $>$ հայն ընդունվեց (= հայնընդունվեց)։

յի. գրվում է յի (կարդայի, Մարոյի). կամ՝ միայն ի (առանց յ-ձայնակապի գրու-թյան), էի, խոսէի, նաիրի, արխաիկ, պանթիսա, ժյուրիի, բանտորդ, Թէկնածուի, Բա-ռասկզբում չի հանդիպում. ինքնին վանկ է լինում. Մարո-յի։

ոյ. գրությունը հետևում է արտասանությանը. գոյ, խոյ, Քիչ է հանդիպում. բառա-սկզբում ևս հազվադեպ է լինում և գրվում է օյ. օյրոթ. ինքնին վանկ է կազմում՝ օյ-րոթական։

յո. գրվում է՝ յո (յոթ, արդյոք), իո (ուղիղ-աբսիոմա, ֆրակցիոն), ևո (ամեռա, նապոլեոն), միայն ո (լիովին, ձիով, բոսլեով)։ Հնչյունափոխության նկատմամբ կայուն է։

ույ. գրությունը հետևում է արտասանությանը (լույս, հույս, կույս, աշխույժ, գղույ), Շեշտափոխական հնչյունափոխության նկատմամբ զգայուն է. $\text{լույս} > \text{լուսավոր}$, $\text{հույս} > \text{հուսաբեր}$ ։ Բառասկզբում բացառություն են՝ ույժ, ույղուրեբեն։ Ավելի հաճախական է բառամիջում։ Ինքնին վանկ է լինում հազվադեպ. ույ-դուրեբեն, հիմնականում փակ վան-կի տարր է։

յու. գրվում է յու (բյուր, գյուղ, յուղ), իու (Մարիուս, ամոնիում, ցելսիուս), միայն ու, առանց յ ձայնակապի գրության (մարգարեություն, խաբեություն)։ Հնչյունափո-խության նկատմամբ կայուն է (կան որոշ, հասկապես ժողովրդախոսակցականից եկած, զեպթեր. օր.՝ արյուն—արնոտ, ալյուր—ալրաթաթախ, ձյուն—ձնագնդի)։

Այ, ոյ, եյ երկհնչյունների յ-ն, բառակազմության կամ ձևակազմության հետ կապ-ված, երբ բառն աճում է երկհնչյունին հաջորդող մի ձայնավորով, վերածվում է ձայնա-կապի և երկհնչյուն է կազմում հաջորդողի հետ. այսպես՝ հայ (= այ) $>$ հայասեր (= հա-ի-+յ+ասեր $>$ հա-յա-սեր), գոյ (= ոյ) $>$ գոյատևել (= գո-ի-յ+ատևել $>$ գո-յա-տևել), Թէյ (= եյ) $>$ Թէյաման (= Թե-ի-յ+աման $>$ Թե-յա-ման)։

Երկու հնչյուններ կարող են կից արտասանվել՝ ունենալով եռատառ գրություն, ինչ-պես՝ մառիւմ (= մառ-յիզմ), ռազիոնելույթ (= ռազյո-յելույթ)։ Ստար բառերում եռա-տառ որոշ գրություններ (սուև, սուա) արտասանվում են կամ իբրև եռահնչյուն՝ եռա-

բարբառակերպ (Սուեն, Հաուսդեն) կամ տրոհվում են ձայնակապով՝ Հաու+(վ)ագեն։
Հայոց լեզուն միտում ունի օտար երկբարբառները հայերենացնել՝ դրանք վերածելով երկհնչյունի, օտարաբանություն է դրանք իբրև երկբարբառ արտասանելը։

Երկհնչյունների արտասանությունը ևս արդի գրական հայերենում կայունացած ու կանոնավորված է. մասնակի շեղումները՝ գրական նորմավորած արտասանության ճշնշումով արդեն վերանում են (հմմտ. ույ||ու՝ հույժ||հուժ, գույժ||գուժ, տույժ||տուժ, գգույշ||գգուշ, աշխույժ||աշխուժ, վիրաբույժ||վիրաբուժ, մեղվաբույժ||մեղվաբուժ, ույ||յու՝ ոգջույն||ողջյուն, համբույր||համբյուր, յու||ույ՝ հյուր||հույր, հարյուր||հարույր, ու||ույ՝ թուլավոր||թույնավոր, գունավոր||գույնավոր ևն)։

Գրկն. տե՛ս ուղղախոսությունը բառահոգվածում։

ԽԻՎՐՈՒՄԻԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ||придаточное предложение, ասում են նաև ստորադաս նախադասություն, կախյալ նախադասություն (зависимое предложение). բարդ ստորադասական նախադասության կազմի մեջ մտնող այն բաղադրիչ նախադասությունը, որը կախյալ հարաբերության մեջ է գերադաս (գլխավոր) նախադասության հանդեպ և լրացնում է նրան։

Հստ շարադասության երկրորդական նախադասությունը կարող է լինել առաջադաս, էրբ դրված է գլխավորից առաջ, վերջադաս, երբ դրված է գլխավորից հետո, միջադաս, էրշ այն ընկնում է գլխավոր նախադասության անդամների միջև։

Բազմաբարդ ստորադասական նախադասության մեջ երկրորդականների ունեցած հարաբերությունը գլխավորի (գերադասի) նկատմամբ ունի այլևայլ դրսևորումներ։ Այն կարող է իրացվել, օրինակ, համաստորադասությամբ և ենթաստորադասությամբ։ Նշք երկրորդականները զուգահեռաբար լրացնում են գերադասին, ապա սոկա է համաստորադասություն, իսկ երբ դրանք լրացնում են միմյանց (մեկը՝ մյուսին, հաջորդը՝ նախորդին), ապա աոկա է ենթաստորադասություն։

Մեկից ավել այն երկրորդական նախադասությունները, որոնք լրացնում են գլխավորին (գերադասին) կամ նրա միևնույն անդամին՝ իմաստային նույն հարաբերությամբ (այսինքն՝ կատարում են շարահյուսական նույն պաշտոնը), կոչվում են համասեռ երկբարդականներ. օր.՝ «Ես նկատել եմ, որ դու շատ ես սիրում փոքր եղբորդ և ծնողի պես հոգ ես տանում նրա նկատմամբ»։ Մեկից ավելի այն երկրորդական նախադասությունները, որոնք տարաբնույթ են (լրացնում են գլխավորի՝ գերադասի նույն կամ տարբեր անդամների), կամ էլ նույնաբնույթ են, սակայն լրացնում են գլխավորի (գերադասի) տարբեր անդամների, կոչվում են անհամասեռ երկբարդականներ. օր.՝ «Երբ հասանք գետափ, մենք վրան զարկեցինք, որպեսզի գիշերենք այնտեղ»։ «Ուղեկիցս, որին մթության մեջ հաղիվ էի նշմարում, բարեբախտաբար ընտրել էր այն ճանապարհը, որն սմենակարճն էր»։

Այլ խմբավորմամբ ոմանք համասեռը կոչում են համաստորադաս, անհամասեռը՝ տարաստորադաս։

Երբ մի երկրորդական նախադասություն ստորադասված է անմիջականորեն գլխավորին ստորադաս երկրորդական նախադասությանը, ապա այն կոչվում է երկբարդական կարգի երկբարդական նախադասություն։ Երկրորդական կարգի երկրորդական նախադասությունը ստորադասված երկրորդական նախադասությունը կոչվում է երկբարդական կարգի երկբարդական նախադասություն։ Հաջորդաբար ստորադասվող այդպիսի երկրորդական նախադասությունները կոչվում են ենթաստորադաս երկբարդական նախադասություն. օր.՝ «Բոլորը քաշալներում էին խիզախ երիտասարդին, ա) որպեսզի նա փրկի անօգնական ծերունուն, բ) որը մնացել էր գամված անկողնուն, գ) որովհետև ուժ չէր ունեցել վեր կենալու ու ժամանակին հեռանալու կրակի ու ծխի մեջ կորած տնից»։ Այս ստորակարգությունները թեև կառուցվածքայնորեն հնարավոր է շարունակել, բայց դա ծանրաբեռնում է լեզուն և սովորաբար չի իրացվում։

Երկրորդական նախադասությունը, նայած թե գլխավոր (գերադաս) նախադասության որ անդամի դերն է կատարում, կոչվում է այդ անդամի անունով, այն է՝ ենթակա երկրորդական նախադասություն, ստորոգելիական երկրորդական նախադասություն, որոշիչ երկրորդական նախադասություն, հատկացուցիչ երկրորդական նախադասություն, բացանայտիչ երկրորդական նախադասություն, խնդիր երկրորդական նախադասություն, պարագա երկրորդական նախադասություն:

1. Ենթակա երկրորդական նախադասության (придаточное подлежащее, подлежащее придаточное предложение) դեպքում գլխավոր նախադասության մեջ իրրե հարաբերյալ կարող են հանդես գալ, օրինակ, նա, այն, բոլորը, ամեն ոք, լուրսֆանշյուրը, մի բան բառերն ու բառակապակցությունները, իսկ երկրորդական նախադասությունը կապակցվում է որ, թե ստորադասական շաղկապներով, ով, որ(ք), ինչ (երբեմն նաև՝ երբ) հարաբերականներով. օր.՝ «Մրցումը կշահի նա, ով ունի լավ մաքրվածություն, բարոյական ու կամային կոփվածություն»:

2. Ստորոգելիական երկրորդական նախադասության (придаточное сказуемое) դեպքում որպես հարաբերյալ հանդես են գալիս այն նա, այնպիսին, այնքան ևն. Որպես հարաբերականներ ու ստորադասական շաղկապներ գործառում են որ, թե, ուր, ուտեղ, ինչ (ինչ որ), ով, ուպիսին, ինչպիսին, ինչքան և այլ բառեր. «Ծնողների ուզածըն այն է, որ Վանանը կարգին մաքր դառնա»: Շարադասությամբ վերջադաս է, սովորաբար դրվում է գլխավոր նախադասության անվանաբայական ստորոգյալից անմիջապես հետո:

3. Որոշիչ երկրորդական նախադասության (придаточное определительное, придаточное) դեպքում իրրե հարաբերյալներ հանդես են գալիս այն, այնպիսի, նույն, այնքան, նույնպիսի ցուցական դերանունները, իրրե հարաբերականներ ու ստորադասական շաղկապներ հանդես են գալիս որ, ուտեղ, ուր, երբ, ինչպիսի, ուպիսի, ինչ, քի, ինչքան, սբքան և այլ բառեր. «Ջեկուցողը բերեց այնպիսի փաստեր, որոնց նշանության վրա կասկածել չէր կարելի»:

4. Բացանայտիչ երկրորդական նախադասությունը (придаточное приложение) նկատելիորեն մոտ է որոշիչ երկրորդական նախադասություններին: Դրվում է գլխավոր նախադասության մեջ արտահայտված բացահայտյալից անմիջապես հետո. գլխավորի մեջ հարաբերյալ չունի, երկրորդական ստորոգյալը հիմնականում անվանաբայական է. գլխավորին միանում է հիմնականում որ բառով. օր.՝ «Դիրեկտորը քաջալերեց մեր չոկատի պիտներներին, որոնք բնության ցեղի բառեկամներն են»:

5. Հատկացուցիչ երկրորդական նախադասության (придаточное несогласованное определение) դեպքում որպես հարաբերյալ բառ հանդես է գալիս հիմնականում նրա (նրանց) ձևը. երկրորդական նախադասությունը գլխավորին միանում է հիմնականում ով (ովհեր) հարաբերականով. շարադասությամբ մեծ մասամբ հաջորդում է գլխավորի հատկացյալին: Օր.՝ «Դու հաշվի առար միայն նրանց դիտողությունները, ովհեր դրանք արեցին քառակամարա, ոչ միտումնավոր»:

6. Խնդիր երկրորդական նախադասությունը (придаточное дополнение) նայած թե որ խնդրի դերն է կատարում, ըստ այդմ էլ տարբերակում են, օրինակ, ուղիղ խնդիր, հանգման՝ մատուցման խնդիր, անջատման խնդիր, միջոցի խնդիր, վերաբերության խնդիր երկրորդական նախադասություններ: Խնդիր երկրորդական նախադասությունները գլխավորի հետ կապվում են գրեթե նույն շաղկապներով ու հարաբերական բառերով. Եվ այսպես՝ ա) Ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասության դեպքում իրրե կապակցվող տարրեր հանդես են գալիս որ, թե շաղկապները (մասամբ և՛ ինչ, ինչ որ, ով, երբ, բրբ թե բառերն ու բառակապակցությունները). իրրե հարաբերյալ սակավադեպ գործածվում են այն, նրան, ամենը, նույնը, ամեն ինչ դերանունները (բայց սրանք մեծ մասամբ բացակայում են). օր.՝ «Ելույթ ունեցողը ընդգծեց հատկապես այն, որ Վահեի ծնող-

ներք քերացել են նրա պատիարակության գործում: ր) Հանգման՝ մատուցման խնդիր երկրորդական նախադասությունը գլխավորին միանում է ու, քե շաղկապներով, երբեմն է՝ ով հարաբերականով. գործածվում են այն բանին, նրան, այն ամենին հարաբերյալները. «Բա՛նը հասավ նրան, որ վաղեմի բաբեկամներն իրար վիրավորեցին»: «Ծրարը հանձնեց՝ նրան, ում այն հասցեագրված էր»: ր) Անջատման խնդիր երկրորդական նախադասությունը գլխավորին միանում է ու, երբեմն քե շաղկապներով. կարող են հանդես գալ նրանից, այն բանից հարաբերյալները. «Հետախույզը միշտ էլ զգուշանում է, որ իրեն կարող են ծուղակի մեջ լցել»: ր) Միջոցի խնդիր երկրորդական նախադասությունը գլխավորին է միանում ու, քե շաղկապներով (երբեմն՝ ինչ, ինչ որ հարաբերականներով). կարող են հանդես գալ նրանով, այն ամենով, այն բանով հարաբերյալները. օր.՝ «Վարպետը ոգևորված աշխատում էր այն ամենով, ինչ ձեռքն էր բերվում»: ւ) Վերաբերության խնդիր երկրորդական նախադասությունը գլխավորին միանում է ու, քե շաղկապներով. գործածվում են այն մասին, նրա վերաբերյալ, նրա մասին, նրանում, այն բանում և համիմաստ այլ հարաբերյալներ. «Հայրը շատ էր մտածում այն մասին, որ սրղին բաբեկիւր փալաւաղի դառնա»: զ) Զանազանում են նաեւ այլ բնույթի խնդիր երկրորդական նախադասություններ:

7. Պարագա երկրորդական նախադասությունը (придаточное обстоятельственное) նշանակում է, որ պարագայի դերն է կատարում, ըստ այդմ էլ տարբերակում են՝ տեղի, ժամանակի, ձևի և համեմատության, չափի, պատճառի, նպատակի, պայմանի, զիջման, հետևանքի պարագա երկրորդական նախադասություններ: Այսպես՝

ա) Տեղի պարագա երկրորդական նախադասությունը (придаточное места) գերադասին միանում է միայն հարաբերական (մասնավորապես ուր, որտեղ) բառերով, նաև՝ ուր ուր, ուր և, որտեղ և կապակցություններով (գերադասի մեջ՝ այնտեղ, այնտեղից, դեպի այնտեղ, այնտեղով հարաբերյալները). օր.՝ «Այնտեղով, ուր այժմամբ անգամ չէր կարող շարժվել, հեշտ ու հանգիստ անցան մեր ալպինիստները»:

բ) Ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունը (придаточное времени) գերադասին միանում է երբ, մինչև, մինչև որ, մինչ, մինչդեռ, բանի, բանի դեռ, բանի որ, հենց, հենց որ և այլ շաղկապներով ու հարաբերական բառերով (բառակապակցություններով), մասամբ և այլ միջոցներով. «Երբ արեւը ծագում է, մենք հնում ենք դաշտ»:

գ) Զևի և համեմատության պարագա երկրորդական նախադասությունը (придаточное образа действия и сравнения) գերադասին միանում է ու, կարծես, ասես, որ կարծես, որ ասես, ինչպես, ինչպես որ, ոնց, ոնց որ, բան, բան քե շաղկապներով ու հարաբերականներով. գլխավորի մեջ կարող են լինել այնպես, այն ձևով հարաբերյալները. «Սահակը այնպես է աշխատում, կարծես արձակուրդից նոր է եկել»:

դ) Զափ ու բանակի և աստիճանի պարագա երկրորդական նախադասությունը (придаточное меры и степени) գերադասին միանում է ու, մինչև շաղկապներով և ինչ-բան, ինչչափ, որքան, որչափ, բանի հարաբերականներով. գերադասի մեջ կարող են լինել այնքան, այնչափ, այնքանով, այն աստիճան հարաբերյալները. «Հորդ անձրևներից հետո այնքան վարարեց, որ ոչ ոք չկարողացավ անցնել»:

է) Պատճառի պարագա երկրորդական նախադասությունը (придаточное причины) գերադասին միանում է որովհետև, բանի որ, որ, երբեմն, այնքանով, որքանով որ և այլ շաղկապներով. որպես հարաբերյալներ (հիմնականում ու շաղկապի առկայության դեպքում) գործառում են այն պատճառով, շնորհիվ այն բանի, այն բանի հետևանքով, նրա համար են. «Երեկ դասի չէմ եկել, որովհետև հիվանդ էի»: Սրա մի տարատեսակն է՝ հիմունքի պարագա երկրորդական նախադասությունը. գերադասին միանում է հիմնականում բանի ու շաղկապով, մասամբ և՛ այնքանով, որքանով որ, չէ՞ որ կապակցություններով. նախադաս լինելու դեպքում գերադասի մեջ կարող են լինել ուստի, ուրեմն, եր-

բեմն՝ այդ պատճառով, դրա համար հարարերակից տարրերը «Քանի որ չես ուզում ապ-
րել քաղաքում, ուրեմն գնա գյուղ»:

գ) նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունը (придаточное цели)
գերադասին միանում է հիմնականում որպեսզի, որ երբեմն նաև թե շաղկապներով, գըլ-
խավորի մեջ կարող են լինել նրա համար, այն նպատակով հարարերյալները, ստո-
րոգյալը բղձական եղանակով է. «Դուք պետք է գործադրեք ամեն ինչ, որպեսզի հաս-
նեմ ձեր նպատակին»: Կապակցությունը կարող է դրսևորվել նաև թե ինչ է, չի՞նք թե,
ի՞նչ է, ինչ է թե քաղաղություններով. «Այս մարդը ամեն նվաստացում տարավ, թե
ի՞նչ է, պաշտոնյա պիտի դառնա»:

է) Պայմանի պարագա երկրորդական նախադասության (придаточное условия)
դեպքում գերադասի հետ կապակցությունը իրացվում է եթե, թե, որ, եթե... ապա, եթե...
ուրեմն, երբեմն՝ եթե, թե, որ, պայմանով որ շաղկապներով. մասամբ և գործածվում են
այլ տարրեր Գերադասի մեջ կարող են մտնել այն դեպքում, այն ժամանակ հարարե-
յալները. «Այդ գբոսանքը կլինի, եթե մեզ առաջնորդի դասաբանի ավագը»:

բ) Զիջական երկրորդական նախադասության (придаточное уступительное)
դեպքում (կոչվում է նաև հակառակ հիմունքի երկրորդական նախադասություն) կապակ-
ցությունը դրսևորվում է շնայած, բեկուզ, բեև, բեպետ, շնայած որ, շնայելով որ, շնա-
յած այն բանին որ մենադիր և շնայած... սակայն (բայց), բեպետ... բայց (սակայն)
դուգադիր շաղկապներով (հմտ. նաև՝ ինչքան էլ, որքան էլ, ինչ էլ, ով էլ, ուր էլ, ինչ
էլ որ, ով էլ որ, ուր էլ որ, ինչքան էլ որ, որքան էլ որ). «Չնայած մենք ժամանակին
զգուշացրինք նրան այդ մասին, բայց նա մինչև վերջ էլ մնաց անտարբեր»: Ինչքան էլ
համոզեցինք, նա չեկավ մեզ հետ»:

թ) Հետևանքի երկրորդական նախադասությունը (придаточное следствия)
գերադասին միանում է ուստի, ուստի և, ուրեմն, հետևաբար, այնպես որ, որից, որի
համար, որի պատճառով քսուերով ու բառակապակցություններով. «Բոլորն արդեն հա-
վաքվել են, հետևաբար ժողովը պետք է սկսել»:

Երբ երկրորդական նախադասությունը ոչ թե լրացնում է գլխավոր նախադասության
այս կամ այն անդամին, այլ ամբողջ գերադասին, ապա ստորադասական կապակցու-
թյունը մերձենում է համադասականին, և երբեմն դրանք քննականորեն տարրորդել
դժվար է լինում:

Իրեն. Հովհաննիսյան Ռ. Կ., Հին հայերենի ուղիղ խնդիր երկրորդական նախա-
դասությունների կառուցվածքը, Ե., 1972: Պառնասյան Ն. Ա., Ժամանակի պարա-
գա երկրորդական նախադասությունները ժամանակակից հայերենում (եզգվի և
ոճի հարցեր», 1950, № 1): Տե՛ս նաև նախադասություն բառահոգվածի գրականու-
թյան ցանկը:

Ձ. գ /շ/. հայկական այբուբենի վեցերորդ տառը, անվանումը՝ զա. սերում է հու-
նական նախատիպարից: Այբբենական համակարգում (հին և նոր) սրա դերն է առաջ-
նալեզվային (ատամնային) ձայնեղ շփական (սուլական) պարզ բաղաձայն հնչույթի
արտահայտումը: Թվային արժեքը՝ վեց, վեցերորդ: Ձ բաղաձայնի արտաբերման ժամա-
նակ լեզուն առաջամասով մոտենում է վերին ատամնաշարի հիմքերը երիզող շերտին
(վերին լնդերքին, ալվեոլներին), առաջ բերելով նեղվածք՝ կլորավուն անցքի տեսքով.
օդի սրուշ տեղումը արտամղումը այդ անցքով թողնում է սուլոցի տպավորություն:
Ձայնալարերը թրթռում են: Նվազագույն հնչույթաբանական հակադրություն է կազմում
(մերձավոր լծորդական հարարերակցության մեջ է) մի կողմից՝ ս-ի հետ (ձայնեղու-
թյուն-խլություն, զուր-սուր, զուտ-սուտ), մյուս կողմից՝ ժ-ի հետ (սուլականություն-
շշականություն, զանդ-ժանդ, խազ-խաժ):

Գրությունը հիմնականում համապատասխանում է արտասանությանը: Կայուն է
հնչյունավորության նկատմամբ. մասնակիորեն, դիրքով պայմանավորված, ապաձայնե-

գանում է. *գֆուլել > սֆուլել, *գթափ > սթափ. մեծ մասամբ սա դրսևորվում է իբրև ար-
տասանական երանգ, ինչպես ունենք, սրինակ, սկիզբ, ազգ բառերում: Ունի նշեվորոպա-
կան առնչակցություններ. այսպես՝ g'h > q (առաջնային շարքի ձայնավորներից հետո).
*dheig'h > դէգ:

Պատմական շրջանում (գրաբար, ետգրաբարյան հայերեն) դ+նպաշփական, գ+
+նիզապայրական և այլ որոշ կապակցություններից առաջ հիմնականում առկա է (ը)
ձայնավորում. գգույշ = (ը) գգույշ, գգալ = (ը) գգալ, գբոսնել = (ը) գբոսնել: Այսպիսի ձայ-
նավորում ունի նաև գ նախդիրը բաղաձայնից առաջ. գտուն = (ը) գտուն, գֆաղաֆ =
= (ը) գֆաղաֆ:

Ձևակազմական պլանում սրանով է արտահայտվում գ նախդիրը. գտուն, գնմանէ,
գֆեզ(զրբ.), որ ետգրաբարյան հայերենի առանձին սարածքներում ևս մասնակիորեն
հանդիպում է:

Հանդիպում է նաև բառակազմական պլանում՝ անվանական, նաև բայական բաղա-
գրություններում. գգեստ, գբոսնել, գույնգգայն, գառնել, գանց անել ևն:

Գրկն. տե՛ս հայկական զիւ բառահոգվածում:

ՁԵՂՉՈՒՄ || эл.тунене, огушение, ասույթի՝ նախադասության այս կամ այն բաղադրիչի,
անդամի բաց թողնումը, երբ դրանք մտքով հասկացվում ու հեշտ վերականգնելի են. հա-
ճախ օգտագործվում է իբրև ոճաարտահայտչական հնար: Ձեղչումը թեթևացնում է խոս-
քի արտահայտության պլանը, կանխում անհարկի կրկնությունը, ասույթին բերում դինա-
միկություն, արտասանական դյուրություն, սահունություն, խնայում արտաբերական ջան-
քերը (էներգիան). առավել բնորոշ է բանավոր խոսքին. երկխոսությանը, նայած թե ո՛ր
անդամն է զեղչվում, զանազանում են՝ զեղչված ենթակա, զեղչված ստորոգյալ ևն, հա-
մապատասխանաբար նախադասություններն էլ կոչվում են զեղչված ենթակայով նա-
խադասությույն, զեղչված ստորոգյալով նախադասությույն ևն, ենթական կարող է զեղչ-
վել, էթե՝ ա) նրան հարաբերակցող ստորոգյալը առաջին կամ երկրորդ դեմքի է. «Պրո-
լետարների բոլոր երկրների, միացե՛ք»... «Ասում եմ, ասում, բայց չես լսում», բ) են-
թակա արտահայտող բառը համատեքստում (սովորաբար նախորդող նախադասության
մեջ) հիշատակված է նույն կամ որևէ այլ պաշտոնով. «Նրեկ հանդիպեցի Սուրենին.
խելացի մառդ է դարձել»: Հնդգծված և այլ նմանատիպ նախադասություններում են-
թական վերականգնել կարելի է, բայց այդ դեպքում կրկնությունը չպետք է խափանի
նախադասության ոճաարտահայտչական կանոնավորությունը:

Ստորոգյալը կամ նրա մի մասը կարող է զեղչվել, էթե՝ ա) մտքով հասկաց-
վում է. օր.՝ «Հասկացողին՝ մին, շհասկացողին՝ հազար ու մին», բ) համատեքստում
(սովորաբար նախորդող նախադասության մեջ) այն առկա է նույն պաշտոնով. «Ես
զնացի տուն, իսկ դու՝ դպրոց»: Կարող է զեղչվել միայն օժանդակ բայը կամ հանգույ-
ցը, էթե կրկնելու անհրաժեշտություն չկա. «Նղբայրդ բանվոր է, իսկ դու՝ ծառայող»:
«Այս պատանին և՛ երգում է, և՛ պարում»:

Ձեղչման համար համատեքստային պայմաններ ունեն հատկապես բարդ հաժադա-
սական նախադասությունները, իսկ խոսքային հարմար իրադրություններով բնորոշ են
երկխոսությունները:

Երբեմն, մանավանդ ներհակական բնույթի որոշ համադասական նախադասությու-
ներում, երբ հաջորդող համադաս նախադասության ստորոգյալը նախորդողի կրկնու-
թյունն է՝ ժխտական ձևով, այն փոխարինվում է ոչ բառով. «Ես քեզ դիտեմ, իսկ նրան՝
ոչ»: Ձեղչումով են հատկանշական թե՛ր նախադասությունները (տե՛ս):

Գրկն. տե՛ս նախադասությույն բառահոգվածում:

ՁԵՅԹՈՒՆԻ ԲԱՐԲԱՒ || зейтунский диалект, արևմտյան՝ կը հյուղի բարբառ. խոսվել է
Ձեյթունում ու մերձակա հայաբնակ որոշ վայրերում: Ձայնավորների կազմով հարուստ է.

ցուցադրում են, օրինակ, այսպիսի զարգացումներ. է>ա՝ տէր>տար, մէջ>մաջ (Կարճեան), տէր>տար (Ղարաբաղ), է>ի՝ մէջ>մին, սէզ>սիզ (Սվեդիա), մէջ>միշ (Ղաբաբաղ), է>է՝ կէս>կէս (Արարատյան բրբ.), աւելն(f)>օրէնf՝ (Ղարաբաղ), է>րէ՝ կէս>կրէս (Կարճեան):

Հին գրական հայերենում շեշտադրկվելով հնչյունափոխվում էր. առկա էին է>ի անցում (դէգ>դիգի, հանդէս>հանդիսի), է>ե անցում (աղուէս>աղուեսու, սլասուճէն>սլասուճենի):

Այս է>ի անցումը ետգրաբարյան հայերենում ավանդաբար հիմնականում պատկանում Գրարարում այս հնչյունը հանդիպում է բառասկզբում, բառամիջում և բառավերջում (էջ, կէս, բազէ): Սակայն բառասկզբում ե-ի համեմատությամբ ավելի սակավ է հանդիպում: Այժմ գրաբարյան տեքստերը կարգալիս է տառը արտասանում ենք ոչ երկրարբառակերպ՝ [e¹], այլ իբրև պարզ ձայնավոր՝ [e]:

Ունի հնդեվրոպական առնչակցություններ. այսպես՝ ci>է (*dheig'h>դէգ): Սերում է նաև հայերենի ե+յ կապակցությունից. օրինակ՝ *բերեյ>բերէ: Է-ի մասին տե՛ս նաև ե առի (հնչյունի) կապակցությամբ:

Ձևակազմական պլանում սրանով են արտահայտվում բացառականի -է, հոլովակերտը, է օժանդակ բայը (առհասարակ հայերենում): Տիգրանակերտի բարրառում որոշիչ հոգը արտահայտվում է է ձայնավորով:

Դերկն. տե՛ս հայկական գիր բառահոգվածում:

Ը. ր [ə] հայկական այբուբենի ութերորդ տառը, անվանումը՝ րբ. նախատիպարն է հայկական է տառը. թվային արժեքն է ուր. ութերորդ: Գրական հայերենում արտահայտում է միջին շարքի միջին բարձրացման ձայնավոր հնչույթ, որ և այբբենական համակարգում նրա դերն է: Բարբառախոս որոշ տարածքներում (Ղարաբաղ, Մեղրի, Շամախի, Հաղբոթ) առկա է նրա վերին բարձրացման առաջահայաց տարբերակը՝ ր՝ (տառադարձում են նաև իբրև ի՝). որը թեև ոչ ամբողջ ոլորտով, բայց առանձին դիրքերում հնչույթաբանական հակադրություն է կազմում ր-ի հետ, ինչպես Ղարադաղի բարբառում՝ բրդէլէն «բաղերին» — բր՝դէլէն «բեխերին»: Որոշ բարբառական տարածքներում (օրինակ, Շամախի, Զեյթուն, Նոր Բայազետ, Կոզեն, Ուրմիա, Ղարադաղ), առկա է ր (ետահայաց՝ կոշտ արտասանվող) տարբերակ, ինչպես՝ մրս (Ղարադաղ), սրւտ (Շամախի):

Ը ձայնավորի արտասանական և ձայնաբանական բնութագիրը հետևյալն է. սրա արտաբերման ժամանակ լեզուն գրավում է մի տեսակ միջին դիրք առաջնային ու ետին շարքերի (դրվածքների) հանդեպ, լեզվամեջքը հարթությամբ բարձրանում է զեպի քիմքը՝ բնդունելով միջին դիրք ստորին և վերին բարձրացումների հանդեպ, լեզվի ծայրը ուղղվում է զեպի ստորին ատամնաշարը, շրթունքները գտնվում են շեղոք դիրքում. էներգիայով, ուժգնությամբ (հնչեղությամբ) թույլ է, աեղղությամբ՝ ամենակարճը, բայց վանկարարության հատկությամբ համարժեք է մյուս՝ լիահունչ ձայնավորներին, թեև գաղտնավանկ կազմող միակ ձայնավորն է: Այս ձայնավորով շատ առատ են Շամախու և Ղարաբաղի բարբառները: Զայնարկություններում հանդիպում է նաև ոնգային երանգով՝ Էրությամբ արտահայտվում է որոշակի դիրքերում: Պետք է նկատել, որ «գաղտնավանկ» հասկացությունը գրավոր խոսքի նրևույթ է, բանավոր խոսքում այն անորոշ է:

Պատմականորեն սերում է այլ ձայնավորներից՝ իբրև նրանց շեշտադրկ գիրքի արտասանական ուրույն զարգացման հետևանք. հնդեվրոպական առնչակցությունները պարզ չեն (նախալեզվի համար այդպիսի ձայնավոր տարր վերականգնված չէ): Հին գրական հայերենում բառավերջի դիրքում այն չէր հանդիպում. արտասանվում և գրվում էր բառասկզբում՝ դ, մ, ն ձայնորգերից, մասամբ և ս-ից առաջ, ածանցման և բարդացման հետ կապված՝ սլահպանում էր իր այս գրությունը նաև բառամիջում. բնդ>խոշընդոտն, բնծալ>խոշընդալ, բնչասէր>անընչասէր, ըստ>օրըստօրեայ||օրըստօրէ.

Միջրադաժտյնական՝ գաղտնավանկային արտասանությունը գրությամբ չէր արտահայտվում։ Սա նաև՝ սուլաշշական-սլայթական կապակցություններից (սկ, զգ, սպ, զբ ևն) առաջ։ Միջինհայերենյան տեքստերում երբեմն գաղտնավանկային ր-ն արտահայտված է, ինչպես՝ նըշմաբիտ, դաուրն։ Բարբառային տեքստերում արտասանվող ր-ն տառադարձությամբ սովորաբար արտահայտվում է. օրինակ՝ վընաս, սըբուտ, րսկրսէլ։ Նոր գրական հայերենում ր-ի գրությունը հիմնականում մեսրոպյան ուղղագրությամբ է։ Գաղտնավանկային ր-ն չի գրվում, բացի այն դեպքերից, երբ տաղաչափական պահանջով կամ տողադարձի հետ կապված գրությամբ կարող է արտահայտվել։ Այս նաև այն ձայնարկություններում, որտեղ ր-ն շեշտված է (կամ միակ ձայնավորումն է)։ Արևմտահայ գրություններում երբեմն ր տառը որոշ դիրքերում փոխարինվում էր ապաօարցով, օրինակ, չրտալ||չ՝տալ, կըհրամայվի||կ՝հրամայվի։ Այլալեզու և հայերեն (բարբառային, արևմտահայերեն) որոշ տեղանուններում ր-ն գրությամբ ավելի ծավալուն արտահայտություն ունի։ Կզըլ-կում, Մսըր, աղըղե (գրական արևելահայերեն՝ աղիշեբեբեն), Պրլը-Պուղի, Այտընյան, Չալրխյան, Հաճըն, դրո(եբ), Ֆերդինանդ դը Սոսյուր ևն։

Դեռևս գրաբարում բաղաձայն-ն կապակցությունը արտասանվում էր ր ձայնավորումով, որը նույնպես գրությամբ չէր արտահայտվում. դուռ(ր)ն, գառ(ր)ն, սառ(ր)ն, այսպես և՝ հողերի դեպքում. քաղաք(ը)ն, սիրտ(ը)ս։ Ետգրաբարյան հայերենում այս ն-ի անկումը հանդեցրել է գաղտնավանկային ր-ի վերաարժեքավորմանը՝ իբրև հողի-քաղաք(ը)ն > քաղաքը, սիրտ(ը)ն > սիրտը։ Որոշ բառերում ն-ի անկմանը զուգահեռ՝ ր-ն իբրև արմատահնչյուն վերաարժեքավորվել ու գրային արտահայտություն է ստացել. սառ(ը)ն > սառը, դառ(ը)ն > դառը, ին(ը)ն > իներ, տաս(ը)ն > տասը ևն։ Բարբառախոս որոշ տարածքներում, օրինակ, Ղարաբաղի բարբառում այս դիրքում դրափոխության նման մի տեղաշարժ է տեղի ունեցել, իբրև-(ը)ն > -ներ, ինչպես ծուկ(ը)ն > ծուկներ, մուկ(ը)ն > մուկներ։

Գրաբարում քանի որ բառավերջի դիրքում ր չկար, չկար նաև ր հողը։ Սա նոր գրական հայերենում որոշակի պայմաններում փոխարինվում է ն-ով. օրինակ, հնչյունաշղթայում հաջորդող ձայնավորից առաջ առկա է ր > ն. հմմտ. «Արամը գալու է», բայց՝ «Արամն ասաց»։ Այսպիսի փոխարինում (կամ ն-ի վերականգնում) կատարվում է նաև ր արմատահնչյունի հետ. իներ > ինեսուն, տասը > տասնամյա, դառը > դառնություն, սառը > սառնորակ։

Իբրև ոչ լիահունչ, թույլ ձայնավոր՝ ր-ն անշեշտ է։ Շեշտված ր հանդիպում է որոշ ձայնարկություններում, առանձին բարբառներում (օրինակ, Շամախու բարբառում), Պոլսի բարբառում՝ ժխտական չը՝ մասնիկում ևն։ Այլ ձայնավորներ շեշտագուրկ դիրքում կարող են վերածվել ր-ի. ինչպես, ի > ր՝ սիրտ > ս(ը)րտի, ու > ր՝ ջուր > ջ(ը)րի, ա > ր՝ վազել > վազվ(ը)զել, ո > ր՝ փորել > փորփ(ը)րել, է(ն) > ր հընչյունափոխություն վկայում են բարբառները, միջին հայերենը։ Գրական հայերենում ավելի հաճախական են ի > ր, ու > ր անցումները։ Մասնակիորեն առկա է ի > ր հնչյունափոխության դեպք, ուր ր-ն գրությամբ արտահայտվում է, ինչպես միավանկ-վերջափակ մի քանի բառերում. իղձ > ըղձալի, ինձ > ընձենավոր, ինչ(ք) > ընչասեր։

Առհասարակ հին հայերենի բոլոր ձայնավորները ետգրաբարյան հայերենում դիրքային պայմանավորվածությամբ կարող են վերածվել, համապատասխանել ր-ի (ա > ր, ու > ր, ե > ր, ի > ր, ո > ր, նաև՝ է > ր)։

Ղարաբաղի բարբառում առկա են՝ ա > ր, օ > ր, ու > ր, ե > ր և օ > ր՝, ի > ր՝. է > ր՝ անցումներ՝ ձայնավորային ներդաշնակությամբ պայմանավորված։ Ը-ն էլ կարող է ենթարկվել ներդաշնակության օրենքին. ընդունել > օնթօնել (Ուրմիա)։ Որոշ բարբառներում (Ղարաբաղ, Կարճևան, Մեղրի, Հաղրութ, Կաթավաթերդ) առկա է ձայնավոր > րէ զարգացում, որ դիտվում է իբրև երկրարբառացում (ավելի ճիշտ՝ երկհընչյունացում, վերածում երկբարբառակերպի)։ Հստ էության սա առաջահայաց, է-ին

ժոտ, մի ր է, բայց նեղ ուղորտով հնչույթաբանական հակադրության մեջ է նրա հետ, օրինակ, Ղարաբաղի բարբառում՝ վրէս (= որս) — վէս (շափի միավոր), վրէսուն (= օրից) — վէրան (անձնանուն), պրէլան (= խենթից) — պէլան (= քավորից), Անսովոր Էրեւոյթ է՝ րն > նրն, րնկեր = նրնգիր (Թբիլիսիի բրբ.), Վանի բարբառում և Մշո բարբառի որոշ խոսվածքներում, գրաբարի նման, բառավերջի դիրքում ր չկա: Ուրմիայի բարբառում ր հոգը դառնում է ա||ն: Շամախիի բարբառում առկա է նաև շեշտված ր: Դրական հայերենում կարող է շեշտվել, Լթե ձայնարկության միակ ձայնավորումն է, ինչպես՝ րրխկ, շրխկ, իսկ Լթե մշուս վանկերի ձայնավորումներն էլ ր-ով են, վերջին ր-ն շեշտված է. թրրխկ, շրրխկ: Այսպիսի շեշտված ր-ն գրությանմբ արտահայտվում է:

Ժամանակակից գրական հայերենում ր-ի հնչյունափոխությունը դրսևորվում է գաղտնավանկայինի անկումով որոշակի դիրքում. օրինակ՝ ասս(ր)դ > աստղալից, կարծ(ր)ր > կարծրություն: Լ-ի անկում է լինում նաև, երբ հնչյունաշարքում այն բնկնում է նախորդող ձայնավորից հետո. հմմտ. (ր)սկսի՛ր և մի՛ սկսիր: Ավելի շատ (և՛ պատմականորեն, և՛ համաժամանակյա կտրվածքում) այլ ձայնավորներն են հերթագայությանմբ վերածվում ր-ի: Դրանով նա ավելի ծավալում է իր գործառնությունը և ձևոր բերում գործածության համեմատաբար մեծ հաճախականություն: Նոր գրական հայերենում որոշ գործոններ (բարբառայություն, օտարաբանություն ևն) երբեմն խանգարում են ինչպես միջբաղաձայնական կիրառություններին, այնպես էլ՝ սուլաշղական + հպակառ կապակցություններից առաջ ունեցած գործածություններին: Այսպես, օրինակ, շտաբ||(ը)շտար, ստեպ||(ը)ստեպ, պատ(ը)մվածք||պատմ(ը)վածք||պատմվածք, ս(ը)պաս||(ը)սսլաս ևն:

Գաղտնավանկային ր-ն ևս ունի հնչույթաբանական արժեք. այսպես՝ դուրս եկավ — դուր(ր)ս եկավ: Այստեղով որս է անցնելու — Այստեղով ո՛ր(ը)ս է անցնելու: Տակա չէ — տակ(ը)դ (= տակըտ) չէ: Ապա և՛ պարս — սլաւ(ը)ս, շափս — շափ(ը)ս:

Չնակազմական պլանում (ետգրաբարյան վիճակներում) այս հնչույթով է արտահայտվում ր հոգը: Բառակազմական պլանում այն (մասնակի դեպքերում) հանդես է գալիս իբրև արմատի (բառի) միակ ձայնավորում, օրինակ, որոշ ձայնարկություններում (ը, հը ևն), արևմտահայերենում նաև մր անորոշ հոգի հնչյունական կազմում:

Կրկն. Ղարաբաղյան Թ. Ա., Հայերենի գաղտնավանկային ր-ի հնչման հիմնական առանձնահատկությունները, «Լրաբեր», 1979, № 12: Տե՛ս նաև հայկական գիր բառահոգվածի գրականության ցանկը:

ԸՆԴԱՆԱՆ ԵՂԱՆԱԿ||желательное наклонение, оптатив, բայական եղանակ, արտահայտում է գործողության իրականալիություն, այլ բնութագրությամբ՝ «խոսողի ցանկությունը, իղձը, խնդիրքը, հորդորը, երբեմն նաև պահանջը որևէ գործողություն կատարելու վերաբերյալ»: Եղանակային իմաստը կարող է ուժեղացվել առկայացուցիչներով՝ եղանակայնություն արտահայտող որոշ բառերով, ինչպես՝ երանի, գույն, բոլ ևն:

Գրաբարի քերականության մեջ իրականալիության իմաստ արտահայտող ձևերը խմբավորում են ստորադասական եղանակի մեջ՝ առանձնացնելով հետևյալ ժամանակային ձևերը. առաջին ապառնի, երկրորդ ապառնի, բաղադրյալ երկու ապառնիներ: Առաջին ապառնին կազմվում է ներկայի հիմքով և իցեմ-ի շարքով (-իցեմ, -իցես, -իցէ, -իցեմք, -իցէք, -իցենք). շարժիցեմ, շարժիցեմք: Երկրորդ ապառնին կազմվում է անցյալ կատարյալի հիմքով և -ից-ի շարքով (-ից, -ցես, -ցէ, -ցուք, -ջիք, -ցենք). շարժեցիք, շարժեցուք: Բաղադրյալ ապառնիները կազմվում են անցյալ կամ ապառնի դերբայներով ու եմ, լինել բայերի խոնարհված ձևերով. սիրեալ իցեմ, սիրելոց իցեմ, սիրեալ լինիցիմ, սիրեալ եղէք: Պետք է սակայն նկատել, որ սրանց եղանակակերպային սահմանագծումները որոշակի չեն: Գրաբարի առաջին ապառնին ցույց է տալիս իրականալիություն՝ ապառնի ժամանակի և անկատար կերպի նշանակություններով: Երկրորդ

ապառնին ժամանակով նույնն է առաջին ապառնու հետ, նրան հակադրվում է կերպով (կատարելի կերպ)։

Միջին գրական հայերենում առաջին և երկրորդ ապառնու ձևերը վերացան, նախկին սահմանականի ներկան և անցյալ անկատարը ձևարանական ու գործառնական վերաարժեքավորման ճանապարհով հաստատվեցին իբրև ըղձականի ձևեր։ Ներկան գիտակցվեց իբրև ըղձական ապառնի, իսկ անցյալի անկատարը՝ իբրև ըղձական անցյալ։ Որոշ բարբառներում և արևմտահայ գրական լեզվում սահմանականի ներկան և անցյալ անկատարը կառուցվածքայնորեն հանվում են ըղձականի ձևերից։ Այլ բարբառներում և արևելահայ գրական լեզվում ըղձականը այդպիսի էլաձև չէ։ սահմանականի ձևերը կազմվում են դերբայի ու օժանդակ բայի բաղադրությամբ։

Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի գիտական քերականությունը ճանաչում է ըղձականի համադրական երկու ժամանակ՝ ապառնի և անցյալ։ Ապառնին կազմվում է անորոշ դերբայի հիմքին ավելացնելով -մ, -ս, -նմ, -մ, -ն վերջավորությունները. գր-ե-մ, կարդ-ա-մ։ Ըղձական ապառնու որոշ ձևեր, բուն բայական արժեքները պահելուն զուգահեռ, քարացումով, մեկուսացումով վերածվել են եղանակավորող բառերի՝ ասես, կարծես, տեսնես, տեսնենք, չի՞նք, երևի։ Անցյալը կազմվում է նույն հիմքին ավելացնելով -ի, -իր, -ր, -ինք, -իր, -ին վերջավորությունները. գր-ե-ի, կարդ-ա-ի + -(յ)ի։ Բաղադրյալ կազմություններն են՝ ապառնիի անկատար (վազելիս լինեմ), անցյալի անկատար (վազելիս լինեի), հարակատար (վազած լինեմ), անցյալի հարակատար (վազած լինեի), երկրորդական ապառնի (վազելու լինեմ), երկրորդական անցյալի ապառնի (վազելու լինեի)։

Ըղձականի համակարգումը կատարվում է անցյալ կատարյալի ձևերով հանդերձ։

Անցյալ կատարյալի տեղակայումը ըղձականի հարացուցային շարքում ունի իր պատմական, կառուցվածքային ու իմաստաբանական հիմքերը։ Այսպես՝

ա) Այն արտահայտում է գործողության իրականացիություն, խոսողի ակնհայտ տեսանկյունով՝ հավաստիորեն իրականացված գործողություն։ Սահմանական եղանակի բայաձևերը արտահայտում են գործողության իրացում՝ առանց խոսողի տեսանկյան, նրա սուբյեկտիվ գնահատության։

բ) Ժամանակային հաջորդականության տեսանկյունից անցյալ կատարյալը ծածկում է անցյալի պլանը. առկա է անցյալ ժամանակ և կատարված կերպ. վերջավորություններով արտահայտված է անցյալի պլանը, հիմքով՝ կատարված կերպը. այն սահմանականում գործառող և եռակի հակադրությամբ բացարձակ առանցքային սլահի հանդեպ մանրահամակարգ ստեղծող կատարված—կատարվող—կատարելի գրվածքներից որևէ մեկը չէ։ Ընդհակառակը, անցյալ կատարյալը կերպիմաստային միաժամանակյա հակադրության մեջ է մտնում և՛ ապառնիի, և՛ անցյալի ձևերի հետ, ինչպես՝ գրեցի—գրեի—կգրեի և գրեցի—գրեմ—կգրեմ։ Բացի այդ՝ սահմանականում չկա առհասարակ անցյալ, այլ միայն նախորդող դրվածքի անցյալ։

գ) Սահմանական եղանակում կերպային հարաբերակցությունները ստեղծվում են դերբայների միջոցով, ըղձական եղանակում՝ հիմքերի միջոցով. կերպը անցյալ կատարյալում ևս հիմքային արտահայտություն ունի։

դ) Սահմանական եղանակում ժամանակային հաջորդականության սլաններ (ներհա, անցյալ) ստեղծում են օժանդակ բայերը, ըղձականի ձևերում այդ պլաններից յուրաքանչյուրը արտահայտվում է հատուկ վերջավորություններով։ Անցյալ կատարյալում ևս այդպես է. ընդ որում անցյալի պլանն արտահայտող վերջավորությունները և՛ անցյալ կատարյալում, և՛ ըղձականի անցյալի մյուս ձևերում նույնն են. կամ հարաբերակցող, Այսպես՝

անկատար կերպ

կատարված կերպ

Եզակի

գրե-ի, կարդա(յ)-ի
գրե-իր, կարդա(յ)-իր
գրե-ր, կարդա-ր

խոսեցնե-ի
խոսեցնե-իր
խոսեցնե-ր

գրեց-ի, կարդաց-ի
գրեց-իր, կարդաց-իր
գրեց-, կարդաց-

խոսեցր-ի
խոսեցր-իր
խոսեցր-եց

հոգնակի

դրե-ինք, կարդա(յ)-ինք
գրե-իք, կարդա(յ)-իք
դրե-ին, կարդա(յ)-ին

խոսեցնե-ինք
խոսեցնե-իք
խոսեցնե-ին

դրեց-ինք, կարդաց-ինք
գրեց-իք, կարդաց-իք
գրեց-ին, կարդաց-ին

խոսեցր-ինք
խոսեցր-իք
խոսեցր-ին

Թեև անցյալ կատարյալը անցյալի պլանն արտահայտում է այլ վերջավորություններով ևս (-ա, -աւ, -ալ, -անք, -աք, -ան), բայց կերպանիշ հիմքերը նույնն են:

Ըղծական ևղանակի հարացույցը ճիշտ պատկերացնելու համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև հետևյալը (հմմտ. №№ 1, 2 սխեմաները):

1. Այս եղանակը պատկանում է իրականալիության պլանին. արտահայտում է իրականալի կամ իրականացված գործողություն. ունի ապառնի ու անցյալ ժամանակներ, տեական ու ոչ տեական, կատարված—անկատար—կատարելի կերպեր, համադրական ու վերլուծական (բաղադրյալ) կառուցվածքներ (կաղապարներ):

2. Ժամանակային պլանները համադրական ձևերում համընկնում են ապառնի ու անցյալ ժամանակների հետ. վերլուծական շարքերում ժամանակային յուրաքանչյուր պլան տեղակայում է որոշակի մանրահամակարգեր՝ նախորդող, համընկնող ու հաջորդող դրվածքներով: Ապառնիի պլանն ունի իրկու, անցյալի պլանը երեք մանրահամակարգ. առաջին գեպքում առանցքային պահը տեղադրված է ապառնիի պլանում, երկրորդ դեպքում՝ անցյալի պլանում:

3. Կերպային կազմը միատարր չէ. ապառնիի պլանում (հաջորդող առանցքային պահի շարքերում) գործում են տեական ու ոչ տեական, անկատար ու կատարելի կերպեր, անցյալի պլանում՝ նույնը կատարված (կատարյալ) կերպով հանդիսի: Համադրական ձևերում անկատար ու կատարված կերպերի հակադրությունը իրացվում է հիմքային տարբերություններով, կատարելի կերպը դրանց հակադրվում է -կ(ը) ցուցիչով (գրեմ—կգրեմ—գրեցի): Ժամանակային պլաններն արտահայտվում են վերջավորություններով:

4. Վերլուծական շարքերում գործում են անկատար II, կատարելի I և հարակատար ղերբայները, որոնք արտահայտում են համընկնող, նախորդող և հաջորդող դրվածքներ: Միակողմ Բայի ձևերը («լինեմ»-ի և «լինեի»- իմքերը) արտահայտում են ժամանակային պլան՝ պահպանելով եղանակա-կերպա-դիմա-թվային իմաստները:

5. Ըղծական ևղանակի ոչ տեական կերպի ապառնու համադրական ձևերը արտահայտում են գործողության իրականալիությունը ըստ անկատար ու կատարելի կերպերի

ԸՂԶԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԻ ՈՉ ՏԵՎԱԿԱՆ ԿԵՐՊԻ ՇԱՐՔԵՐ

Կատարող	Թիվ	Վրդ	անկատար կերպ		կատարելի կերպ		կատարված կերպ	
			հաստատ. խոն.	ժխտակ. խոն.	հաստատ. խոն.	ժխտակ. խոն.	հաստատ. խոն.	ժխտակ. խոն.
Վերահսկում	Վիտեզ	I	գնամ	չգնամ	կգնամ	չեմ գնա		
		II	գնաս	չգնաս	կգնաս	չես գնա		
		III	գնա	չգնա	կգնա	չի գնա		
	Վիտեզայ	I	գնանք	չգնանք	կգնանք	չենք գնա		
		II	գնաք	չգնաք	կգնաք	չեք գնա		
		III	գնան	չգնան	կգնան	չեն գնա		
Լուսն	Վիտեզ	I	գնայի	չգնայի	կգնայի	չէի գնա	գնացի	չգնացի
		II	գնայիր	չգնայիր	կգնայիր	չէիր գնա	գնացիր	չգնացիր
		III	գնար	չգնար	կգնար	չէր գնա	գնաց	չգնաց
	Վիտեզայ	I	գնայինք	չգնայինք	կգնայինք	չ'ինք գնա	գնացինք	չգնացինք
		II	գնայիք	չգնայիք	կգնայիք	չէիք գնա	գնացիք	չգնացիք
		III	գնային	չգնային	կգնային	չէին գնա	գնացին	չգնացին

ԱՊԱՌՆԻԻ ՊԼԱՆ

				«Լինում»-ի խումբ (անկատար կերպ)	
				հաստատ. խոն.	ժխտակ. խոն.
մեզգրված (հարկ 1 վերադարձ)	հարկ 1	1	1	գնալու լինեմ	գնալու չլինեմ
		II	II	գնալու լինես	գնալու չլինես
		III	III	գնալու լինի	գնալու չլինի
	հարկ 2	1	1	գնալու լինենք	գնալու չլինենք
		II	II	գնալու լինեք	գնալու չլինեք
		III	III	գնալու լինեն	գնալու չլինեն
մեզգրված (հարկ 11 մատակցում)	հարկ 11	1	1	գնալիս լինեմ	գնալիս չլինեմ
		II	II	գնալիս լինես	գնալիս չլինես
		III	III	գնալիս լինի	գնալիս չլինի
	հարկ 12	1	1	գնալիս լինենք	գնալիս չլինենք
		II	II	գնալիս լինեք	գնալիս չլինեք
		III	III	գնալիս լինեն	գնալիս չլինեն
մեզգրված (հարկ 11 մատակցում)	հարկ 11	1	1	գնացած լինեմ	գնացած չլինեմ
		II	II	գնացած լինես	գնացած չլինես
		III	III	գնացած լինի	գնացած չլինի
	հարկ 12	1	1	գնացած լինենք	գնացած չլինենք
		II	II	գնացած լինեք	գնացած չլինեք
		III	III	գնացած լինեն	գնացած չլինեն

ԸՆԴՁԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԻ ՏԵՎԱԿԱՆ

«Կլինեմ»-ի խումբ (կատարելի կերպ)	
Հաստատ. խոն.	Ժխտակ. խոն.
զնալու կլինեմ զնալու կլինես զնալու կլինի զնալու կլինենք զնալու կլինեք զնալու կլինեն	զնալու չեմ լինի զնալու չես լինի զնալու չի լինի զնալու չենք լինի զնալու չեք լինի զնալու չեն լինի
զնալիս կլինեմ զնալիս կլինես զնալիս կլինի զնալիս կլինենք զնալիս կլինեք զնալիս կլինեն	զնալիս չեմ լինի զնալիս չես լինի զնալիս չի լինի զնալիս չենք լինի զնալիս չեք լինի զնալիս չեն լինի
զնացած կլինեմ զնացած կլինես զնացած կլինի զնացած կլինենք զնացած կլինեք զնացած կլինեն	զնացած չեմ լինի զնացած չես լինի զնացած չի լինի զնացած չենք լինի զնացած չեք լինի զնացած չեն լինի

ԱՆՑՅԱԼԻ ՊԼԱՆ

Լախորդում (Հարակատար գերբ.)	Համընկնում (անկատար II գերբ.)	Հաջորդում (կատարելի I գերբ.)	Հաջորդում (կատարելի I գերբ.)	Ժամանակ անցյալ	Ժամանակ անցյալ	«Իննի»-ի խումբ (անկատար կերպ)		«Կլիննի»-ի խումբ (կատարելի կերպ)		«Եղա»-ի խումբ (կատարված կերպ)	
						Հաստատ. խոն.	Ժխտակ. խոն.	Հաստատ. խոն.	Ժխտակ. խոն.	Հաստատ. խոն.	Ժխտակ. խոն.
I II III	I II III	I II III	I II III	I II III	I II III	գնալու լինելի գնալու լինելի գնալու լինելի	գնալու չլինելի գնալու չլինելի գնալու չլինելի	գնալու կլինելի գնալու կլինելի գնալու կլինելի	գնալու չէի լինի գնալու չէի լինի գնալու չէի լինի	գնալու եղա գնալու եղար գնալու եղավ	գնալու չեղա գնալու չեղար գնալու չեղավ
						գնալու լինելին գնալու լինելի գնալու լինելին	գնալու չլինելին գնալու չլինելի գնալու չլինելին	գնալու կլինելին գնալու կլինելի գնալու կլինելին	գնալու չէին լինի գնալու չէի լինի գնալու չէին լինի	գնալու եղանք գնալու եղաք գնալու եղան	գնալու չեղանք գնալու չեղաք գնալու չեղան
						գնալիս լինելի գնալիս լինելի գնալիս լինելի	գնալիս չլինելի գնալիս չլինելի գնալիս չլինելի	գնալիս կլինելի գնալիս կլինելի գնալիս կլինելի	գնալիս չէի լինի գնալիս չէի լինի գնալիս չէի լինի	գնալիս եղա գնալիս եղար գնալիս եղավ	գնալիս չեղա գնալիս չեղար գնալիս չեղավ
I II III	I II III	I II III	I II III	I II III	I II III	գնացած լինելի գնացած լինելի գնացած լինելի	գնացած չլինելի գնացած չլինելի գնացած չլինելի	գնացած կլինելի գնացած կլինելի գնացած կլինելի	գնացած չէի լինի գնացած չէի լինի գնացած չէի լինի	գնացած եղա գնացած եղար գնացած եղավ	գնացած չեղա գնացած չեղար գնացած չեղավ
						գնացած լինելին գնացած լինելի գնացած լինելին	գնացած չլինելին գնացած չլինելի գնացած չլինելին	գնացած կլինելին գնացած կլինելի գնացած կլինելին	գնացած չէին լինի գնացած չէի լինի գնացած չէին լինի	գնացած եղանք գնացած եղաք գնացած եղան	գնացած չեղանք գնացած չեղաք գնացած չեղան
						գնացած լինելի գնացած լինելի գնացած լինելի	գնացած չլինելի գնացած չլինելի գնացած չլինելի	գնացած կլինելի գնացած կլինելի գնացած կլինելի	գնացած չէի լինի գնացած չէի լինի գնացած չէի լինի	գնացած եղա գնացած եղար գնացած եղավ	գնացած չեղա գնացած չեղար գնացած չեղավ

(զնամ, կզնամ). անցյալի ձևերը ունեն նույն իմաստը՝ ըստ անկատար, կատարելի ու կատարված կերպերի (զնայի, կզնայի, գնացի):

6. նույն եղանակի տեական կերպի ապառնու «լինեմ»-ի շարքերը արտահայտում են իրականացի գործողության տևականություն՝ անկատար կերպիմաստով (ըստ ապառնու պլանում տեղակայող առանցքային սլաֆի հանդեպ եղած համընկնող, նախորդող ու հաջորդող դրվածքների զնալիս լինեմ, գնացած լինեմ, գնալու լինեմ). այս ապառնու «կլինեմ»-ի շարքերը արտահայտում են նույն իմաստը՝ կատարելի կերպիմաստով (զնալիս կլինեմ, գնացած կլինեմ, գնալու կլինեմ):

7. նույն եղանակի տեական կերպի անցյալի «լինեի»-ի շարքերը արտահայտում են իրականացի գործողության տևականություն՝ անկատար կերպիմաստով (ըստ անցյալի պլանում տեղակայող առանցքային սլաֆի հանդեպ եղած համընկնող, նախորդող ու հաջորդող դրվածքների (զնալիս լինեի, գնացած լինեի, գնալու լինեի). այս անցյալի «լինեի»-ի շարքերը արտահայտում են նույնը՝ կատարելի կերպիմաստով (զնալիս կլինեի, գնացած կլինեի, գնալու կլինեի). այս անցյալի «եղու»-ի շարքը արտահայտում է նույնը՝ կատարված կերպիմաստով (զնալիս եղա, գնացած եղա, գնալու եղա): Վերջին շարքերը հաղեցված են կերպային համակցություններով, ուստի էապես կառուցվածքային հնարավորություն են և թույլ, ոչ կենսունակ գործառնություններ ունեն:

8. Ոչ տեական կերպի անկատար և կատարված անցյալի, ինչպես և ապառնու ժխտական ձևերը կազմվում են չ նախամասնիկի հավելումով խոնարհվող բայաձևին (չզնամ, չզնայի, չզնացի): Կատարելի կերպի ձևերի ժխտականը վերլուծական կաղապար ունի. կազմվում է ժխտական դերբայով և եմ-ի ժխտական ձևերով (չեմտված ու նախահար). ընդ որում անցյալի պլանում գործում են օժանդակ բայի անցյալի ձևերը, ապառնի պլանում՝ ներկայի ձևերը (չէի գնա, չեմ գնա): Տեական կերպի ձևերում շմասնիկը ավելանում է լինել օժանդակ բայի խոնարհված ձևերին. սրանց համադրական ձևերի դեպքում այն ավելանում է խոնարհվող բային (զնալիս չլինեմ, գնալիս չլինեի), վերլուծական ձևերի դեպքում՝ եմ-ի շարքին (զնալիս չեմ լինի, գնալիս չէի լինի):

9. Ապառնու ժխտականի ձևերը արտահայտում են իրականացի գործողության ժրխում, բացասում (հմտ. գնամ-չզնամ, կզնամ-չեմ գնա): Անցյալի կատարված կերպի ժխտականը արտահայտում է իր իսկ կատարյալ կերպի գործողության ժխտում, բացասում (չզնացի, չխոսեցի), իսկ անցյալի անկատար ու կատարելի ձևերի ժխտականը՝ հաստատական գործողություն: Իրականացիության համակցումը ժխտական պլանի հետ անցյալի տիրույթում ստեղծում է երկու բացասում, որ է դրական արդյունք (չզնայի, չէի գնա):

Կերկն. տեղա եղանակ բարահողվածում:

ԸՆԷՀԱՆՐԱԿՈՆ շՆՁՅՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ|| общее звуковое (фонетическое) изменение, տսում են նաև բնդիանուր-պատմական ինչյունափոխություն (общенсторическое звукоизменение). մասնակիորեն, անհատապես՝ նաև առաջատվական հնչյունափոխություն. հնչյունափոխության հիմնական տեսակներից մեկը: Բնորոշ է հետևյալ հատկանշական գծերով. ա) ի տարրերություն փոխազդեցական-համակցական հնչյունափոխությունների՝ չի սահմանափակվում մասնավոր դեպքերով և հեշտությամբ չի մեկնարանվում կամ պատճառարանվում, բ) դժվար է առանձնացնել ժամանակագրական այն հորվածքը, որի բնթացքում նա սկսվում, գործում և ավարտվում, դադարում է. սովորաբար ընդգրկում է պատմականորեն տեական ժամանակաշրջան, գ) սկսելով մասնավոր դեպքից՝ բնդհանրանում, ստրածվում և ընդգրկում է նման բոլոր դիրքերը, վերածվում օրինաչափության՝ դառնալով հնչյունական օրենք:

Այսպիսի հնչյունափոխության դեպքերի շատ վկայություններ ունի հայերենը. օրինակներ և > յի անցում բառասկզբի դիրքում. երկիր > [յերկիր], ես > [յես], երգ >

[յերթ], եղանակ > [յեղանակ], եղրայր > [յիխպայր]։ սրանք նոր գրական հայերենում պահպանում են ավանդական գրությունը։ Ո > Վո անցում բառասկզբի դիրքում։ որդի > [վորթի]։ ոսկի > [վոսկի], որս > [վորս], որ > [վոր]։ սրանք էլ նոր գրական հայերենում պահպանում են ավանդական գրությունը։ Աւ > Օ անցում փակ վանկում։ ար > օր, աւծ > օծ, արէն(ք) > օրենք։ Այս կարգի հնչյունափոխություն են նաև բաղաձայնական տեղաշարժը, հնչյունական կազմում նոր հնչյունների ձևավորումը, այս կամ այն հնչյունի վերացումը, հնչույթավորումը, ապահնչույթավորումը ևն։ Ոմանք «ընդհանրական» ասելով հասկանում են առհասարակ շեշտափոխությամբ չպայմանավորված հնչյունափոխությունը։

Գրկն. տե՛ս հնչյունափոխություն բառահոգվածում։

Թ, թ [tʰ||tʰh], հայկական այբուբենի իններորդ տառը, անվանումը՝ լոռ. ս/ոռ.ժ է հունական նոխատիպից։ Թվային արժեքն է ինը, իններորդ։ Թ-ով վերջանում է միավոր նշող տառերի շարքը։ Այբբենական համակարգում սրա դերն է առաջնալեզվային շնչեղ խուլ պայթական բարդ բաղաձայն հնչույթի արտահայտումը։ Հայերենում ք հնչույթի արտասանական, ձայնարանական բնութագիրը գրեթե ընդհանուր է բոլոր վիճակներում, փուլերում։ սրա արտաբերման ժամանակ լեզվի առաջամասը մեջքային կողմով հպվում ու փակվածք է ստեղծում վերին առամենաշարի մակերևույթի հետ՝ ետևի (ներսի) կողմից և մասամբ՝ լնդերքի (ալվեոլների) հետ։ բերանի ետառամենային խոռոչում կուտակված օդի ճնշմամբ փակվածքը վայրկենասլես բացվում է, և արտաբերությունը ավարտվում է պայթյունով, որին ուղեկցում է նկատելի շուշ (հագազ)։ ձայնալարերը շեն թրթռում։ Արտաբերական զրկածքով հարում է դ. տ պայթականներին։ Նվազագույն հնչույթաբանական հակադրություն է կազմում (մերձավոր լծորդական հարաբերակցության մեջ է) մի կողմից՝ տ-ի հետ, շնչեղություն— ոչ շնչեղություն (քեր—սեր, լար—տատ), ե-ի հետ (առաջնալեզվայնություն— ետնալեզվայնություն՝ քաղեյ—լուղեյ, լուրեյ—լուրեյ), փ-ի հետ (առաջնալեզվայնություն— շրթնայնություն՝ քո—բեյ—վուրեյ)։

Հին գրական հայերենում գրությունը լիովին համասլատասխանում էր արտասանությանը։ Ժամանակակից գրական հայերենում հիմնականում առկա է այդ համասլատասխանությունը։ Որոշ դիրքերում ձայնեղ դ-ի շնչեղխլացմամբ սլայմանավորված՝ ավանդաբար գրում ենք դ, թեև արտասանում ենք ք՝ մաբղ (=մաբք), վարլ (=վաբք), բերղ (=բեբք), անգամ (=անբամ)։ Հնչյունաշղթայում հարևան հնչյունի ազդեցությամբ կարող է քմային երանգ ստանալ։ խոսակցություն, ազդեցություն են, որոնց մեջ արտասանվում է գ-ին մոտ, կարող է նաև ապաշնչեղանալ մանավանդ բարբառներում՝ բուղք (=բուխտ), հաղբել (=հախալել)։ այստեղ՝ դք > խտ։

Արևմտյան գրական լեզվում, շեշտած դ > ք բաղաձայնական տեղաշարժին, գրությունը ավանդական է։ Բարբառային տառադարձությունը հետևում է արտասանությանը։

Ունի հնգնվորպական առնչակցություններ. այսպես՝ t > p, *te > pե, *tek² = pեf- (բեfեմ), նաև՝ t|| > p (շնչեղ խուլի պահպանում)։

Գրկն. տե՛ս հայկական դիր բառահոգվածում։

ԹԱՎՐԻՉ-ՄՈՂԴՈՒՅԱՆ ԲԱՐԲԱՆ||тебріз-моздокский диалект, ասում են նաև՝ սլաբականացյոց և Աստրախանի բարբառ, Երբեմն՝ առանձին խոսվածքի անունով, ինչպես, օրինակ, Աստրախանի բարբառ, սլաբականացյոց բարբառ ևն։ Նախապես ունեցել է մեծ տարածք (Հյուսիսային Կովկաս, Աստրախան, Բավրիզ, պարսկահայ այլ որոշ շրջաններ)։ Արևելյան՝ ում ճյուղի բարբառ, ունի մոտ գծեր Արարատյան, Շամախիի և այլ բարբառների հետ։ Ձայնավորական համակարգով հարում է Երևանի բարբառին։ Բաղաձայնական (պայթականների ու հպաշփականների՝ կիսաշփականների) համակարգը՝ Երկշարք ձայնեղազուրկ (պ-փ, ծ-ց)։ Առկա է fi > խ, նաև՝ ե-ի երկհնչյունա-

ցում միավանկների սկզբում՝ յ նախադիր կիսաձայնով, նույն դիրքում՝ օ-ից առաջ վ շրթնատամնայինի զարգացում: Կա նաև ձայնավորի բնականացում, մասնակիորեն գործում է ձայնավորների ներդաշնակութային երևույթը: Հոլովման մեջ հակում ունի դևսի անհնչյունափոխ հիմքերը: Գոյականն ունի հոլովի, թվի, առկայացման կարգեր. կա նաև անձի ու իրի քերականական տարբերակում: Բացառականը՝ -ից-ով, ներգոյականը՝ ում-ով, վաղակատարի վերջավորությունը ձևավորվում է ր տարրով: Զայնավորահանգ բառերը, հոգնակիում ստանալով ֆ մասնիկը, հոլովվում են եզակիի պես. օր.՝ կատուք—կատուքին ևն: Անկատարի և կատարյալի եզակի առաջին դեմքն ունի մ տարրը. ապրմ էիմ, ասամ:

Կրկն. Անառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մ. 2, Ե., 1951: Ղադիրյան Ա., Հայ բարբառագիտություն, Ե., 1953:

ԽԱՐԿՄԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ||переводной (разноязычный) словарь, բառարանի տեսակ, որի մեջ մի լեզվի բառերը (դարձվածքները, տերմինները) թարգմանվում են մեկ կամ մի քանի այլ լեզուների. համապատասխանաբար լինում են՝ երկլեզվյան թարգմանական բառարան, բազմալեզվյան թարգմանական բառարան: Այս տիպի բառարաններն ունենում են իրենց էնթատեսակները: Այսպես՝ կան թարգմանական-բացատրական բառարաններ, որոնց մեջ մի լեզվի բառերը թարգմանվում, բացատրվում են այլ որևէ լեզվով (համարժեք բառերի տեղադրումով կամ պարզապես իմաստների մեկնաբանությամբ, երբեմն էլ օրինակների ցուցադրումով): Առաջին տպագիր երկլեզվյան թարգմանական բառարանը Ֆ. Թիվուլայի Հայ-լատիններեն բառարանն է (Փարիզ, 1633): Հետագայում ստեղծվել են հարյուրավոր թարգմանական երկլեզվյան, բազմալեզվյան բառարաններ (հայերենից այլ լեզուների, այլ լեզուներից հայերենի): Նոր ժամանակներում ստեղծված այս կարգի բառարաններից են՝ Հ. Դադրաշյանի կաղմածները (լիակատար բառարան ուսերենից-հայերեն, Թիֆլիս, 1906, լիակատար բառարան հայերենից-ուսերեն, (ն. տ., 1911), «Ռուս-հայերեն բառարանը» (հեղինակային կոլեկտիվ, հ. 1—4, Ե., 1954—1958), Ա. Ս. Ղադիրյանի «Ռուս-հայերեն բառարանը» (Ե., 1968), «Ռուս-հայերեն դարձվածաբանական բառարանը» (հեղ. կոլ., Ե., 1975), նաև՝ Գ. Անդրեասյանի Գերմաներեն-հայերեն բառարանը (Ե., 1976), Ռ. Արահամյանի Պահլավերեն-պարսկերեն-հայերեն-ուսերեն-անգլերեն բառարանը (Ե., 1965), «Անգլերեն-հայերեն բառարան» (հեղ. կոլ., Ե., 1984), «Հայ-ուսերեն բառարան» (հեղ. կոլ., Ե., 1984) ևն: Լեզուների զնալով ուժեղացող շփումները, օտար լեզուների ուսուցման պահանջը, գիտատեխնիկական ինֆորմացիան խթանում են այսպիսի բառարանների ստեղծմանն ու տարածմանը: Ահա թե ինչու պատրաստվում են նաև թարգմանական ուսուցողական բառարաններ, թարգմանական-տերմինաբանական բառարաններ (տերմինաբաններ): Երբեմն թարգմանական բառարանի կազմությունը կառավարվում է տարբեր սկզբունքների համակցումով. այսպես ստեղծվում են, օրինակ, թարգմանական-տերմինաբանական-բացատրական բառարաններ: Այս տեսակին կարելի է հատկացնել, օրինակ, Վ. Արծրունու կազմած «Ռուսերեն-լատիններեն բժշկագիտական տերմինների բառարանը» (Ե., 1956), ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտի հրատարակած «Լեզվաբանական բառարանը» (հեղինակային կոլեկտիվ, Ե., 1975): Շատ կան թարգմանական տերմինաբաններ (մասնագիտական ուսերենից-հայերեն): Մրանց մեջ ուսերեն կամ օտար լեզվի տերմինաբանի յուրաքանչյուր զխաբառի դիմաց տրվում է հայերեն համարժեք տերմինը (մասնագիտական բառը): Այս տիպի բազմալեզվյան տերմինարան է Ա. Հ. Տոնյանի և Վ. Ա. Տոնյանի կազմած «Մաթեմատիկական տերմինների բառարանը» (անգլերեն, ուսերեն, հայերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն լեզուներով, Ե., 1965):

Կրկն. տե՛ս բառարանագրություն բառահոգվածում:

ԽԱՐԿՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ||перевод, բանավոր կամ գրավոր տեքստի վերարտադրումը մի այլ

Մխիթար Սեբաստացի

Արովյան Խ. Ա.

Պետերյան Հ.

Հյուբշյան Հ.

Պատկանյան Բ. Պ.

Այտընյան Ա. Կ.

Պալասանյան Ս. Հ.

Նալբանդյան Մ. Ղ.

Մելիս Ա.

Մալխասյանց Ա. Ս.

Մսր Ն. Յակ.

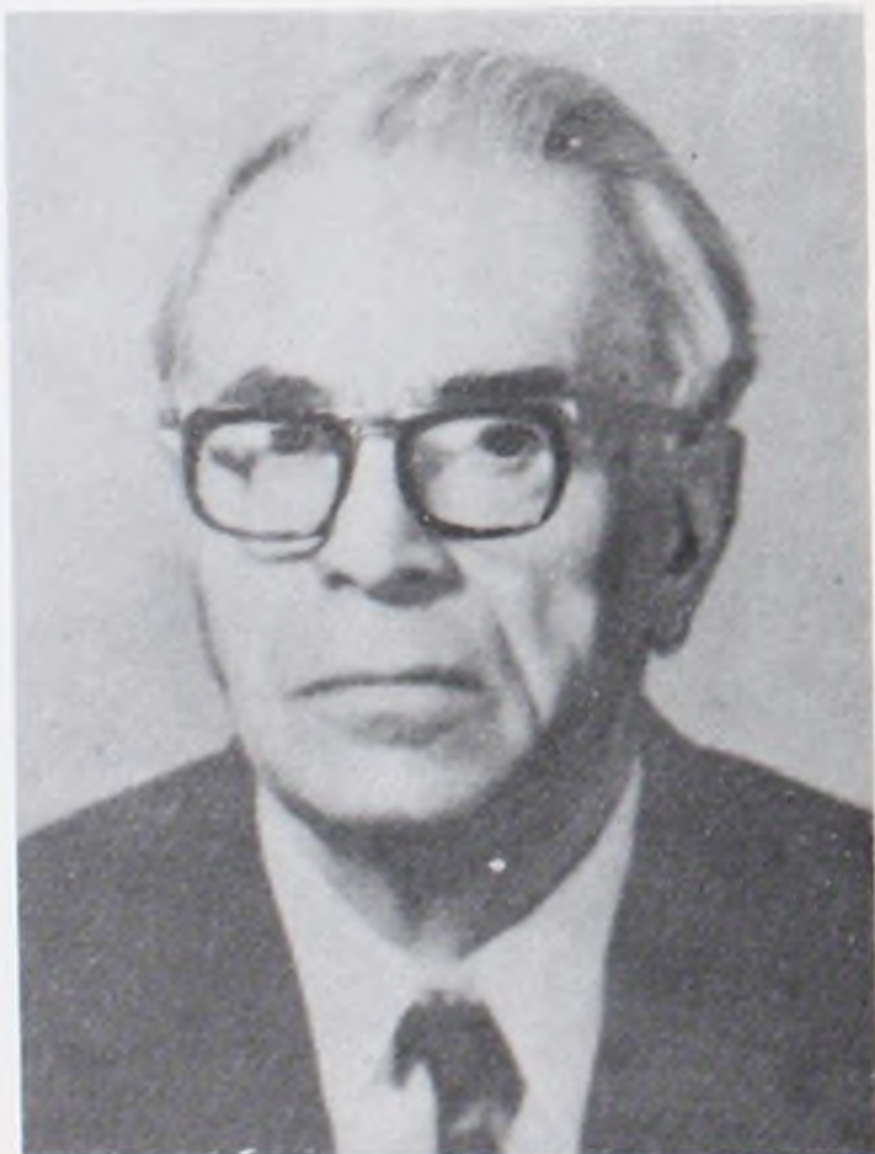
Աճառյան Հ. Հ.

Հափանցյան Գ. Ա.

Աբեղյան Մ. Խ.

Հարիբյան Ա. Ս.

Սևակ Գ. Գ.

Աղայան Է. Բ.

Զահուկյան Գ. Բ.

Հազարյան Ս. Ղ.

Աբրահամյան Ա. Ա.

Հայկական գաղափարագրեր

Եւսեալսն դպիրսն և
 փարիսեցիքն զճարեւ
 արդուն վասն բազում հրա
 ց և աստեղ որ ասլբան
 սինջի հրանոյ տորա
 զի ճարախաւս եացնազն
 անէ

Որովք հետեւել բեր
 աւորաց ծողով յոյնացն
 մինչ և նոսել զմեկն և ան

ՍԱՍԷ ԲԱՆԷ
Սցաշապարտանիւ ռ
 նախդպր ինքնուք ան
 անց ի հանրոյ փարիսեց
 ոցն որէ պիւծաւորութիւն

Օհոջինջէի ծածուկ
 որոջ յայտնեացի և
 պաղտնի որոջ ծանկի
Լաւնզիզոր ինչասից
 էքի իտաւորի լեկի լիցի
 ի լոյս և զորոյս հա
 նէս իտաւորացարտ ք
 յշտեմարանս քալո զ

եացի ի զնրաւան նաղ

Օայց ճեղատանս սիրե
 ցիմոց մեղարհուրեցի
 յայտնան որսդանան
 նազմարմին և յետաք
 որիկաւելի ինչոյն հիցին
 առնալ

Եւսցից ճեղ յոմ
 և երկն շիցիք երկն չիք
 յայտնան որ յետաք
 աննոյս ունի շիտանութիւն
 արդանել հոջինն

Եւստեմ ճեղ յայտ
 մանէ երկն շիցիք

Ուստաքէս հինգ
 ճագնոկոց դանգալ
 վաճաւի և մի հարցա
 նե ոչ և մտազնալ տու
 ի ալ և լաւ ճորե սակո ո
 ւստիսկ հերգիւոյ լաւեալ
 և միտանջիք զիքան
 զբազում ճագալո էք
 դուք

Եւ յիսկապի յայտարարեց թէ պատահեալ
 ան ճշն ոչ ինչ կարէ հաւանեցաւ զնա զի ծեղ
 զանպատշաճն: ոչ հաւանէր. Եւ ինչ զի
 ինչ ամոքս կարէ զնա: զի իրաւեացեալ է զի
 հաւանել զիտայ. Եւ Կարի ինչ ատեցեն: Եւ
 ինչն յետոյ ըմբերանէր զնա. Եւ զի Կարի
 զի զի զնա: Եւ զի հարցուի պատշաճ որ ծառ
 ապ Եւ ճշն կոչէր զնա. սաստիկ բանիւ: Եւ
 Եւ զայս Եւ ուսուցանէ. որ Եւ զի զնա ջի
 ճի յամենայն ժամ պատշաճել. ոչ զարարի
 ուր Եւ զնա. ալ զի զի զնա ջի. Եւ ջի ջի:
 Եւ Կարի. զի սաստիկ զի զնա կոչէր զնա ջի.
 որ Կարի ջի զնա հարցեր: Բայց իմաստն զի
 Եւ զարմանալէս Եւ Կարի եացեալ Եւ
 հարցի զի Կարի կերակրելով. Եւ զարարի ջի
 ջի ի Կարի Կարի. արարի ջի զնա ջի ջի
 ետցաւ: Եւ զնա սաստիկ զի ջի ջի ջի ջի ջի
 Եւ ջի. զի Եւ Եւ ջի ջի ջի ջի ջի ջի
 Եւ ջի ջի:

ՓՐԵՊԵՐ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՏԻ ՏՈՒՆԵՐԻ ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՏԻ

1861

ՉՈՐՐՈՐԴ ՏԱՐԵԳՆԱՅՔ

ԽՄԱՆԱԿԻ Կ.

ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՏԻ

ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՏԻ ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՏԻ	99 — 100
ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՏԻ ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՏԻ	101 — 102
ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՏԻ ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՏԻ	103 — 104
ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՏԻ ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՏԻ	105 — 106
ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՏԻ ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՏԻ	107 — 108
ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՏԻ ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՏԻ	109 — 110
ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՏԻ ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՏԻ	111 — 112

ՓՐԵՊԵՐ,

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՏԻ
1861.

«Հյուսիսարևել»

ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՏԻ

ԲԱՆԵՐԻ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

ВЕСТНИК ЕРЕВАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

0

1985

«Բաների Երևանի համալսարանի»

«Բազմապետ»

«Հանդես ամսօրեայ»

ԼՐԱՐԵՐ
ВЕСТНИК

8

ԵՐԵՎԱՆ 1971 ԵՐԵՎԱՆ

«Լրարեր»

Պատմա-բանասիրական
ՀԱՆԴԵՍ
ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

4

1967

«Պատմա-բանասիրական հանդես»

ԽՐԱՏԵԼՆԵՐԵՐԵՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՍ ԿՐԻՍՏՈՍԻԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻ ԱՐԽԵՐԻՍ

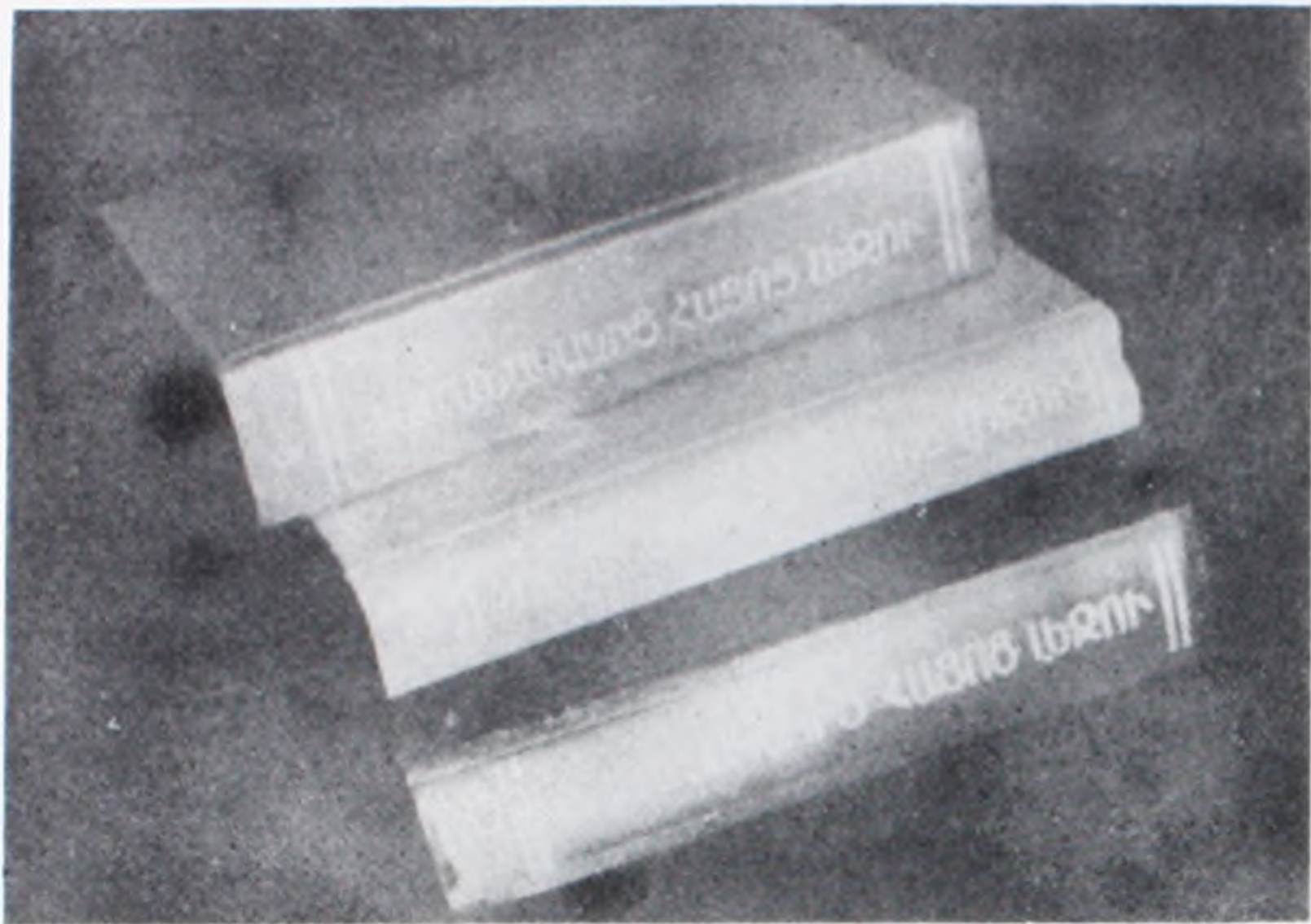
ԿՐԻՍՏՈՍԻԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻ ԱՐԽԵՐԻՍԻ ԿՐԻՍՏՈՍԻԱՆԻ

ԲԱՆԲԵՐ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

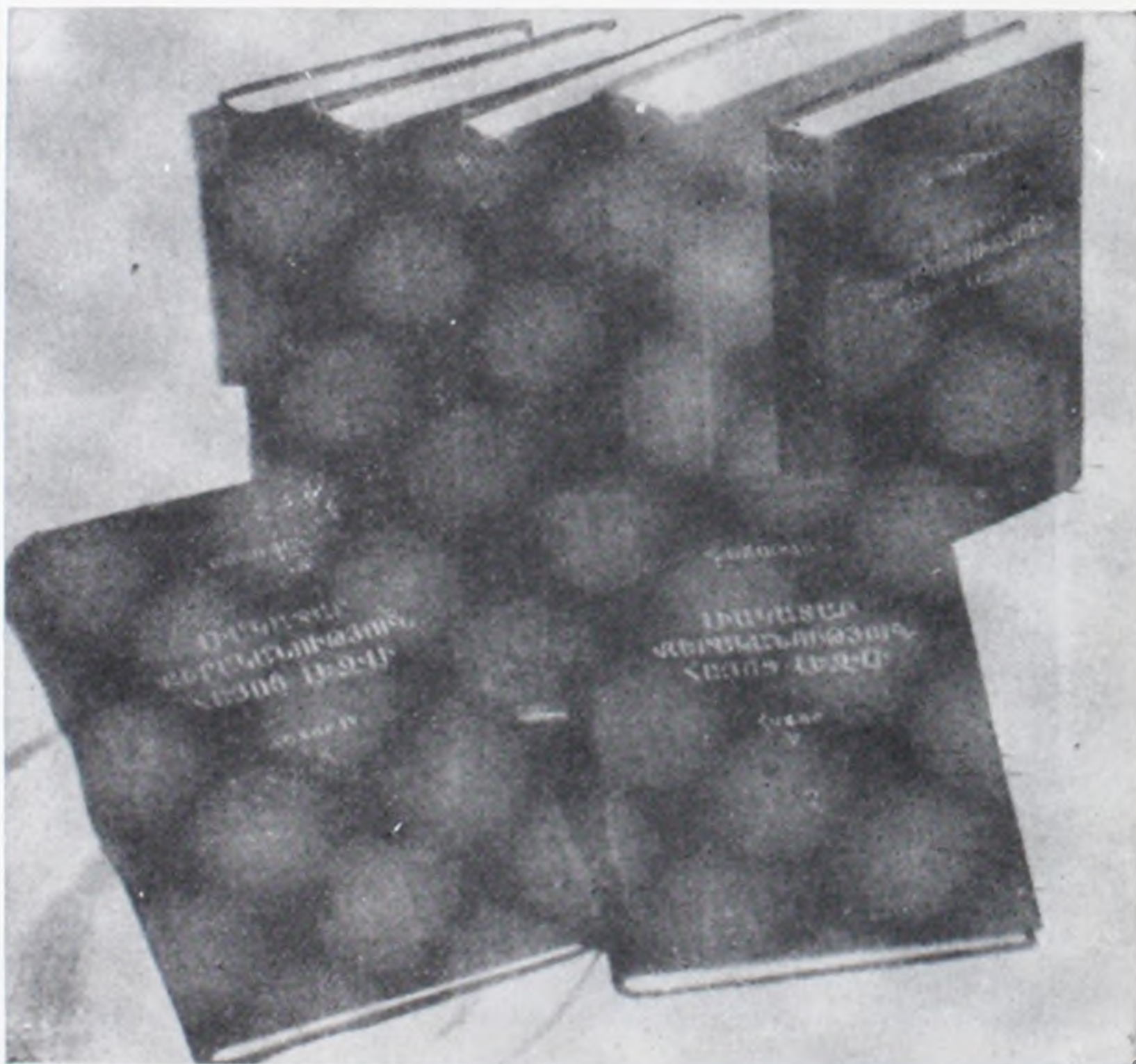
10

«Բանբեր մատենադարանի»

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՍ ԿՐԻՍՏՈՍԻԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻ ԱՐԽԵՐԻՍԻ ԿՐԻՍՏՈՍԻԱՆԻ
ԵՐԵՎԱՆ 1971

Ա. Աբրահամյան և ուրիշ. Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 1—3

Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 1—6

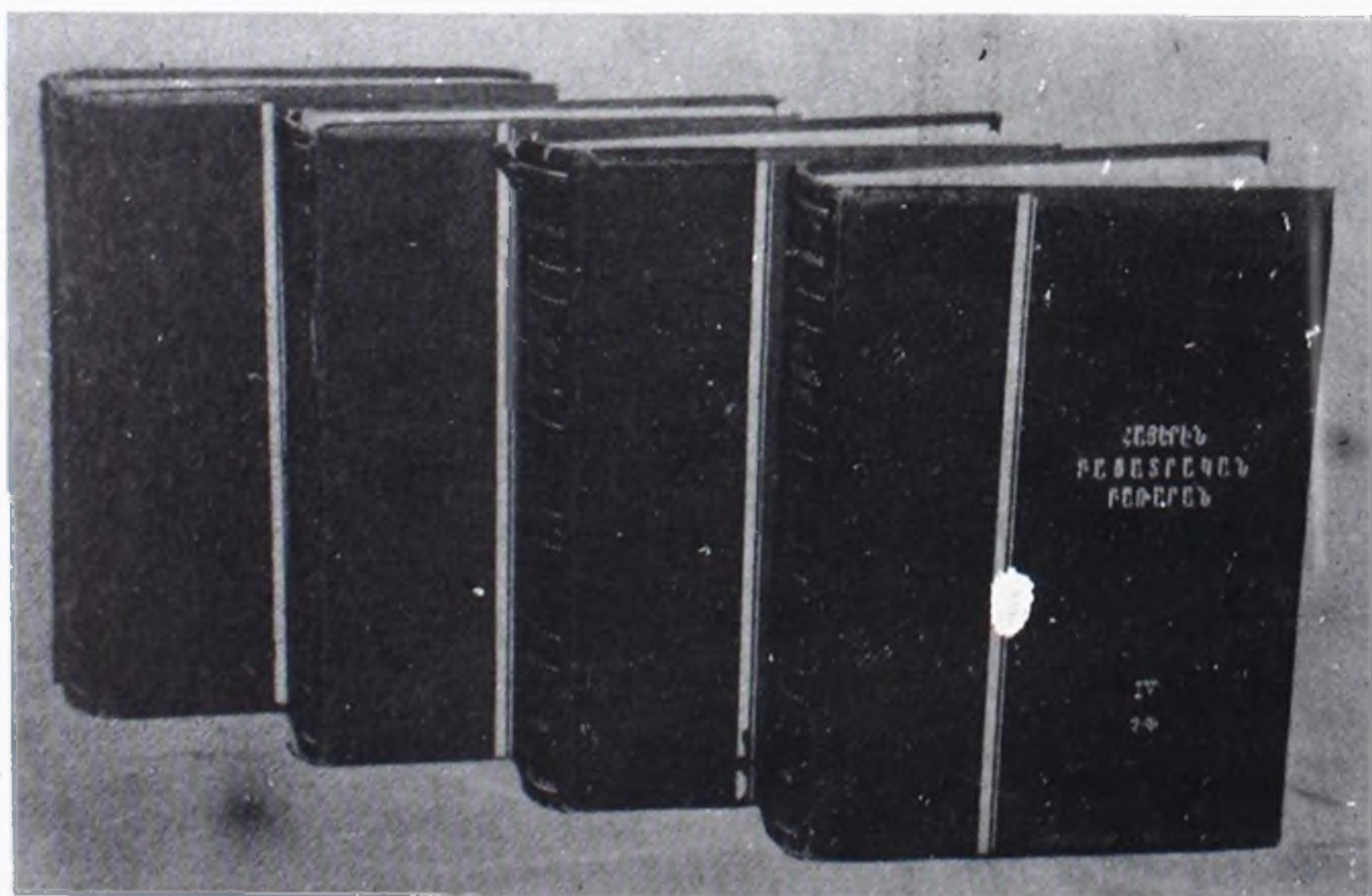
Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն

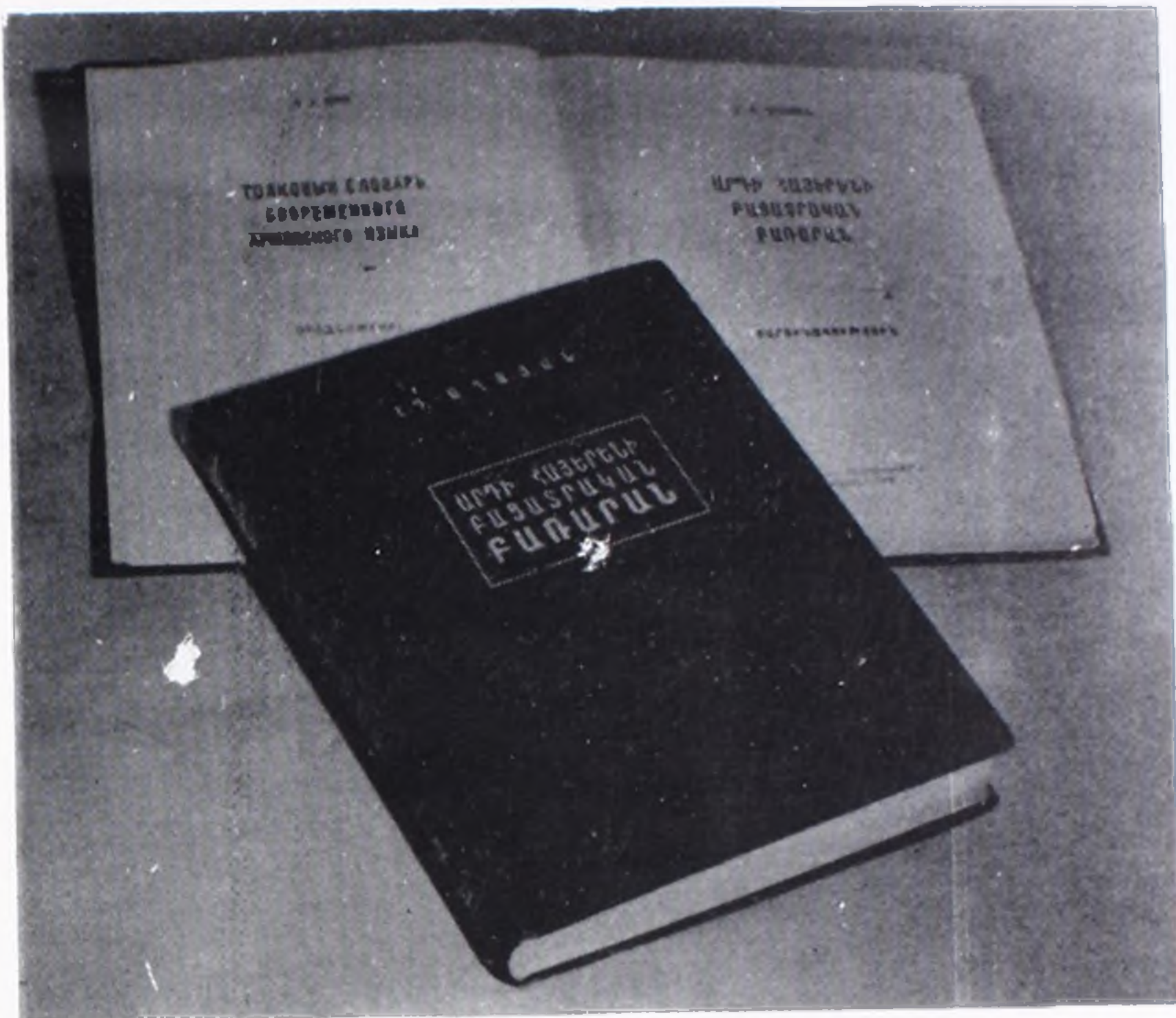
Ա. Մեյն, Հայագիտական
ուսումնասիրություններ

Նոր բառ գիրք հայկազեան լեզուի

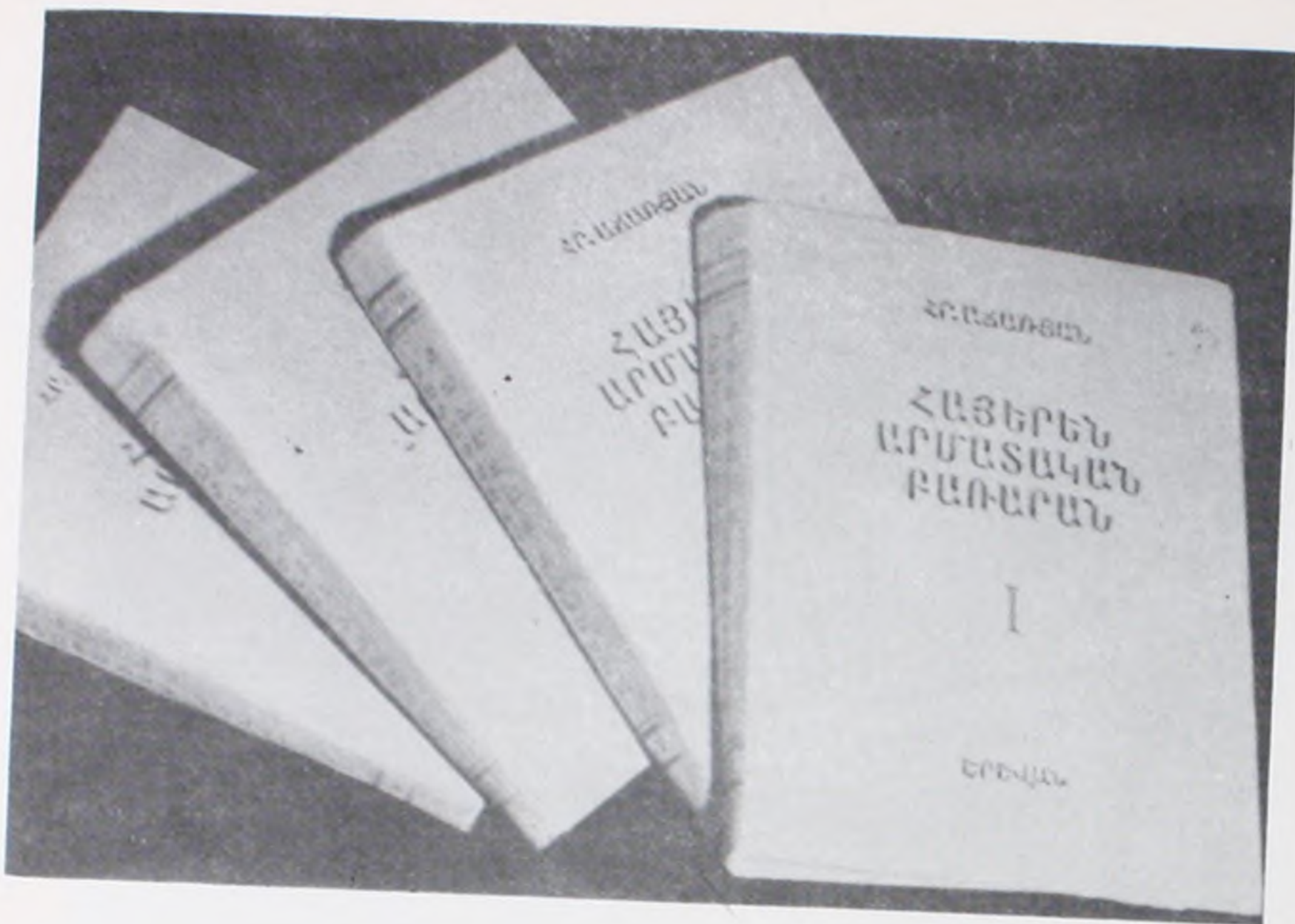
Հայերեն բացատրական բառարան (Ս. Մալխասյանց)

Լ. Բ. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան

Փամանասկակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան

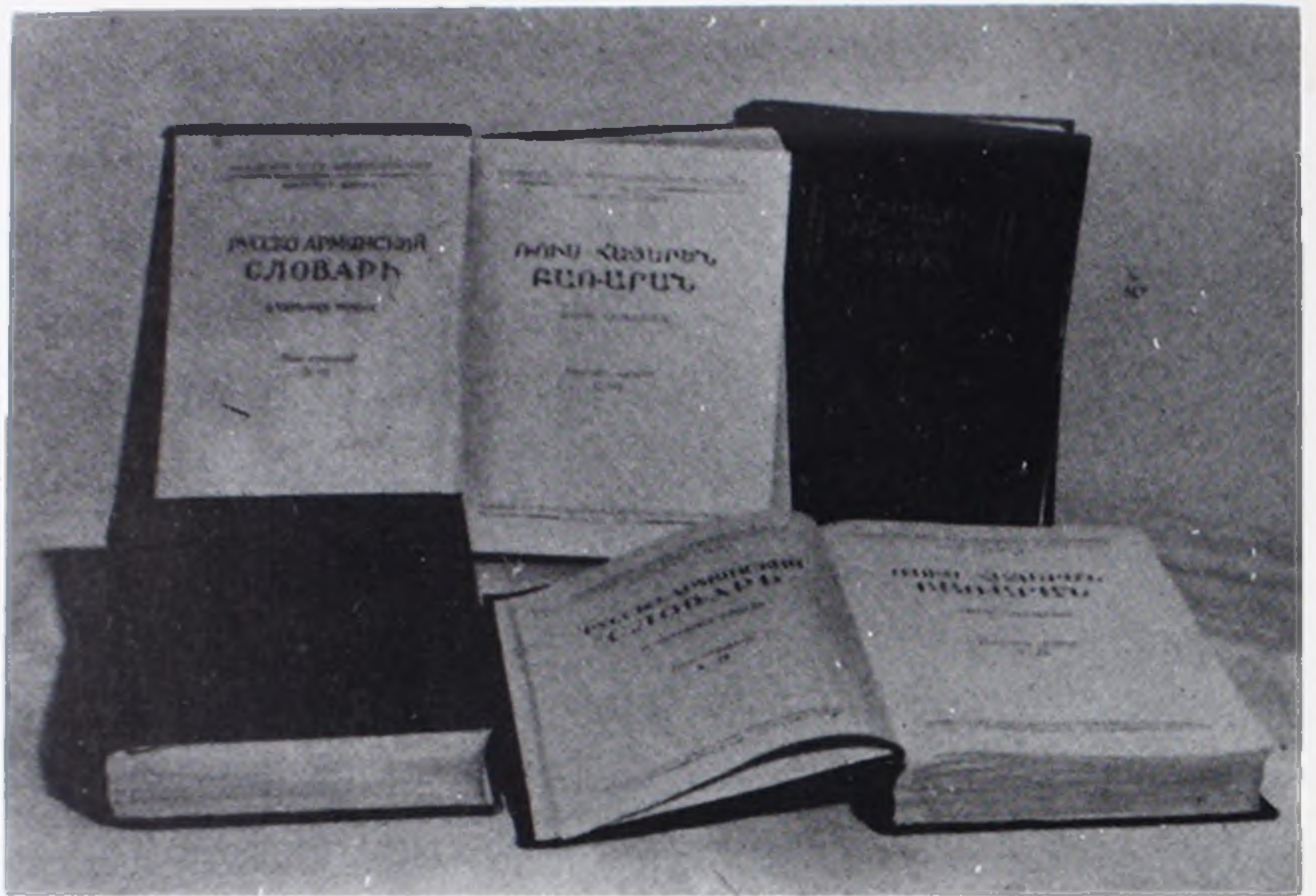
Հր. Աճատյան, Հայերեն արմատական բառարան

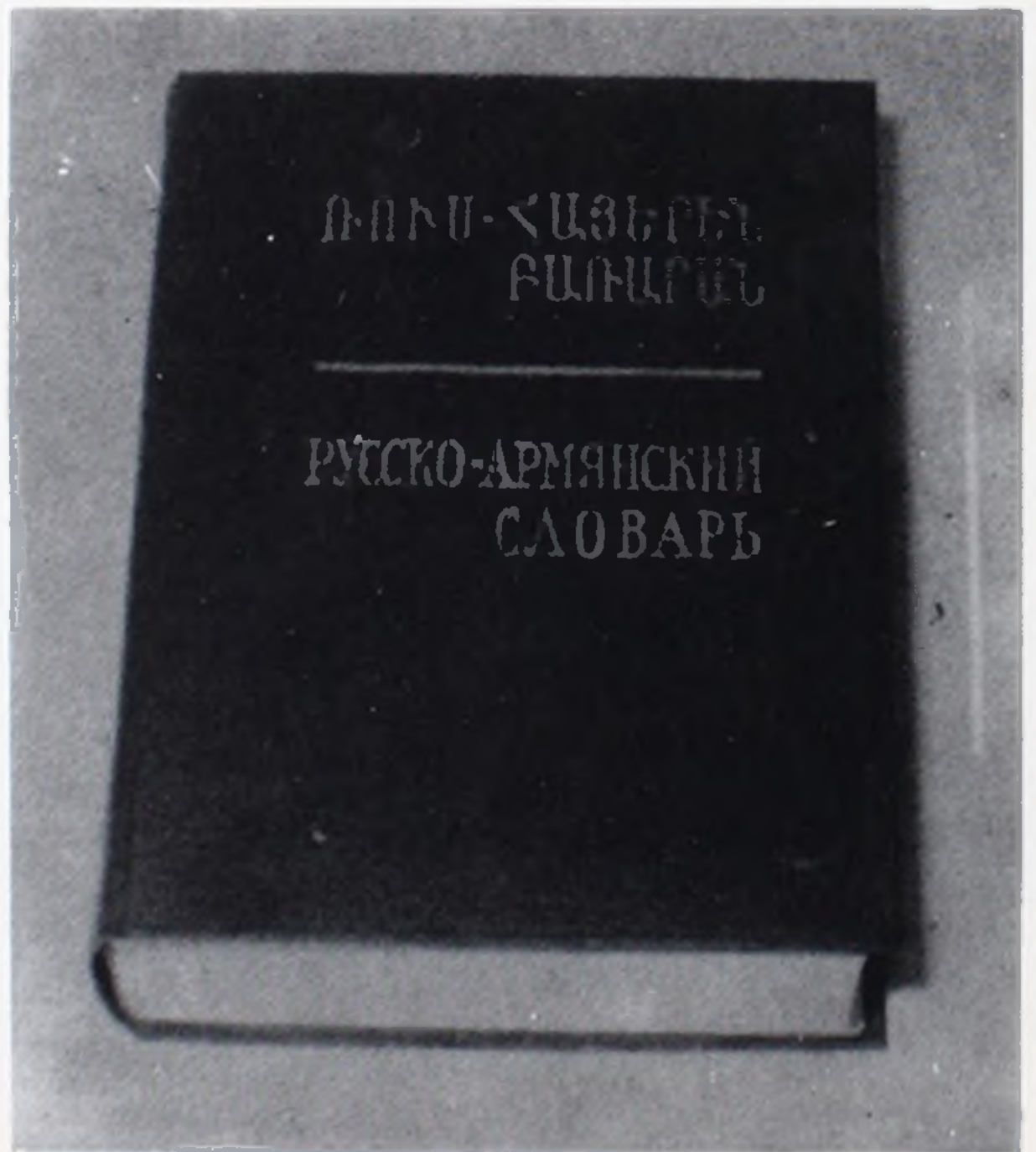
Հ. Աճատյան, Հայոց անձնանունների բառարան

ՄԵԾԱՏԱՆ		ՊՐՐԱՏԱՆ		ՄԵԾԱՏԱՆ		ՊՐՐԱՏԱՆ	
ձեռագիր	տպագիր	ձեռագիր	տպագիր	ձեռագիր	տպագիր	ձեռագիր	տպագիր
Ն	Ա	ա	ա	Յ	Յ	Ժ	Ե
Ր	Բ	բ	բ	Զ	Ն	Է	Ն
Գ	Գ	գ	գ	Շ	Շ	Ղ	Ղ
Պ	Դ	դ	դ	Ո	Ո	Ն	Ո
Է	Ե	ե	ե	Զ	Զ	Ն	Ն
Զ	Զ	զ	զ	Պ	Պ	Կ	Կ
Է	Է	է	է	Զ	Զ	Զ	Զ
Ը	Ը	ը	ը	Ո	Ռ	Ն	Ո
Ր	Թ	թ	թ	Ա	Ս	Ա	Ա
Ժ	Ժ	ժ	ժ	Վ	Վ	Վ	Վ
Ի	Ի	ի	ի	Մ	Տ	Կ	Մ
Լ	Լ	լ	լ	Ո	Ր	Ր	Ր
Խ	Խ	խ	խ	Կ	Ց	Կ	Գ
Ծ	Ծ	ծ	ծ	Ի	Ի	Լ	Լ
Կ	Կ	կ	կ	Փ	Փ	Փ	Փ
Զ	Հ	հ	հ	Ք	Ք	Ք	Ք
Զ	Ձ	զ	զ			Է	Է
Ղ	Ղ	ղ	ղ	Օ	Օ	Օ	Օ
Ճ	Ճ	ճ	ճ	Ֆ	Ֆ	Ֆ	Ֆ
Վ	Մ	վ	մ				

Հայկական
այբուբենի
տառերը

Ռուս-հայերեն քառահատոր քառարան

Ռուս-հայերեն
(միահատոր) քառարան

Հայ-ռուսերեն բառարան

Անգլերեն-հայերեն բառարան

Երևանի պետական համալսարանի շենքը

Մատենադարանի շենքը

լեզվով: Հայ իրականության մեջ թարգմանչական գործը խոր հնություն ունի: Այն ծավալուն կիրառություն ստացավ գրերի գյուտից անմիջապես հետո: Մի քանի տարում իրականացվեց «Աստվածաշնչի» թարգմանությունը, որ համարվում է «թարգմանությունների թագուհի»: Որոշ հունական բնագրեր կորել են և պահպանված են միայն հայերեն թարգմանությամբ: Հայաստանում միշտ խրախուսվել է թարգմանությունը, և այն միշտ մեծարվել ու նրան լայն ասպարեզ է տրվել: Հայերի ուրույն վերաբերմունքն այդ գործի նկատմամբ արտահայտություն է գտել առանձին անվանումներում, ձեռնարկումներում, տոներում: Կա հայկական ձեռագիր մատյան՝ «Թարգմանչաց ավետարան» (պահպանվում է Մատենադարանում): «Թարգմանչաց» անունն է կրում էջմիածնի շրջանի Այգեշատ գյուղի արևելյան մասում գտնվող վանքը: Հայաստանում մեծ ոգևորությամբ են նշում Թարգմանչաց տոներ (Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի տոներ՝ հունիսի վերջերին և հուլիսի սկզբներին, Մաշտոցի և նրա թարգմանիչ աշակերտների տոներ՝ հոկտեմբերին): Այժմ էլ նշվող այս տոներ մեծ արձագանք է գտել հանրապետության սահմաններից դուրս: Հայերեն են թարգմանված համաշխարհային դասականների շատ երկեր: Հայերենից այլ լեզուների են թարգմանվել բազմաթիվ երկեր: Գրական (գեղարվեստական գործերի) թարգմանությունը մեծ թափ ստացավ հատկապես սովետական շրջանում:

ԹԻՖԼԻՍԻԻ (ԹԻՖԼԻՍԻ) ԻՍԻՐԱԽ|| ТБИЛИССКИЙ ДИАЛЕКТ, խոսվել է Թբիլիսի քաղաքում. այժմ՝ մեռած: Հայերենի այն բարբառներից է, որոնք ամրապնդված են գրականությամբ: Շնորհիվ որոշ հեղինակների (մասնավորապես Սայաթ-Նովայի և Գ. Սունդուկյանի)՝ նրանով ավանդված են գեղարվեստական երկեր: Որոշ հատկանիշներով հարում է ում, այլ հատկանիշներով՝ կր ճյուղին. այդ պատճառով ոմանք այն դիտում են իբրև միջնյուղային բարբառ: Չայնավորական համակարգով (ա, է, ի, օ, ու, ւ) հարում է գրական լեզվին. գրաբարի համեմատությամբ բառասկզբում ունի ե > յի, ո > վու, օ դարգացումներ. երկբարբառներ չկան: Բառասկզբում՝ եռաշարք քաղաձայնական համակարգ (բ—ւ—փ): Չունի Ֆ խուլ շփականը: Որոշ բառերում, մանավանդ վրացական փոխառություններում առկա է ղ կոկորդային: Կա բ-ի անկում համար բառում (> համա), ու-ն հնչում է բ-ին մոտ: Շեշտը՝ վերջերթեր վանկում: Գոյականն ունի թվի, հոլովի, առկայացման կարգեր: Բացառականը կազմվում է -էն, -մէն, ներգոյականը՝ -ում վերջավորություններով: Հիմնական հոգնակերտներն են -իբ, նիբ: Կա նաև շնչավորի (անձի) և անշունչի (իբի) կարգ: Ներկան կազմվում է կա՛մ անկատուր դերբայ + օժանդակ բայ կաղապարով (գրբում իմ, կարթում իմ), կա՛մ կու (զու/կ) մասնիկով (կու գրցիմ, կօսին): Օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքում՝ է: Բարբառն արժանացել է նաև այլազգի հայագետների (Ա. Տոմսոնի և Հ. Պետերմանի) դիտարկումներին:

Կեղև. Ախվերդյան Գ., Սայաթ-Նովա, Մ., 1852: Ղադիրյան Ա., Հայ բարբառագիտություն, Ե., 1953: Քոչոյան Ա., Թբիլիսիի բարբառի կառուցվածքային առանձնահատկությունների արտացոլումը Գ. Սունդուկյանի երկերում (թեկնած. դիս., Ե., 1956): Томсон А., Историческая грамматика современного армянского языка города Тифлиса, СПб. 1890:

ԹԵՐԻ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ|| неполное предложение, կառուցվածքով ոչ ավարտուն (այս կամ այն անդամը գեղչված, բայց թողնված), բայց հնչերանգով և արտահայտված մտքով ամբողջական նախադասությունը: Հատկապես բնորոշ է բանավոր խոսքին, երկխոսությանը, առհասարակ՝ լեզվի խոսակցական տարրերակին: Բաց թողնված անգամը հեշտ հասկացվում է խոսքային իրադրությամբ, համատեքստով պայմանավորված: Այս կերպ թերի նախադասությունը հաղորդակցական պլանում դառնում է համարժեք լրիվ նախադասությանը:

Նախադասության այսպիսի համառոտումը կարող է սուրբեր չափի լինել: Զեղ-

չումից. կրճատումից հետո այն կարող է արտահայտվել մեկ բառով. նախադասության մեկ անդամով (ենթակա, ստորոգյալ, խնդիր, պարագա, ենթական լրացումների իր խմբով, ստորոգյալը լրացումների իր խմբով ևն): Այն կարող է արտահայտվել նույնիսկ երկրորդական նախադասությամբ:

Ստորև բերվող երկխոսությունը կազմված է թերի նախադասության տարատեսակներով.

— Հայկ, ի՞նչ առարկա հանձնեցիր:

— Մաթեմատիկա:

— Ծ՞րբ:

— Առավոտյան ժամը տասին:

— Ի՞նչ ստացար:

— Գերազանց: Իսկ դու՞...

— Ոչ մի առարկա:

— Ինչո՞ւ:

— Որովհետև լրջորեն չէի պարապել:

Թերի նախադասությունները, համարժեք լինելով լրիվ նախադասություններին, կարող են հարաբերակցել նաև միակազմ նախադասություններին, եթե նախատիպը վերականգնելուց հետո ստացվում է միակազմ կաղապար (կառույց): Այսինքն՝ թերի կարող է դառնալ և՛ երկկազմ, և՛ միակազմ:

Երբ նախադասությունը թերի է ենթակայի զեղչումով, այն կոչվում է զեղչված ենթակայով նախադասություն: Ենթական ազատորեն կարելի է վերականգնել, եթե կրկնությունը չի խափանի խոսքի ոճաարտահայտչական կանոնավորությունը:

Երբ նախադասությունը թերի է ստորոգյալի զեղչումով, այն կոչվում է զեղչված ստորոգյալով նախադասություն:

Գրկն. տե՛ս նախադասություն բառահոդվածում:

ՔԵՐՈՒՄ||**флексия**. կոչվում է նաև բառափոխություն (словоизменение), բառի ձևաբանական այն փոփոխությունը, որը կապված է կարգային իմաստների արտահայտման, հիմնականում հոլովման ու խոնարհման հետ: Այդ փոփոխությունը կարող է իրացվել քերականական (ձևաբանական) տարրեր միջոցներով՝ մասնիկավորում, հերթագայություն ևն: Թեքումն իրացնող միջոցը, տարրը կոչվում է րեֆույր (флексия): Եթե թեքույթը, հիմքին միացող մասնիկ է, ապա թեքումը կոչվում է աբտաֆին, իսկ եթե այն զրսևորվում է արմատի մեջ կատարվող հերթագայությամբ, ապա գործ ունենք ներֆին քերման հետ: Ներֆին րեֆումը կարող է տարբերակել նաև բառիմաստներ. այս դեպքում նա ստանում է ավելի լայն ըմբռնում: Ժամանակակից հայերենում արտաքին թեքման զրսևորում է, օրինակ, աբտաֆին հոլովումը, ներքին թեքման զրսևորում է սեռականի ձևավորումը հերթագայությամբ (ու > ա, յու > յա, այ > ո)՝ տուն-տան, արյուն-արյան, հայր-հոր:

ՔԻՎ||**число**. կամ՝ քվի կարգ, քվակարգ (категория числа). քերականական կարգ, զրսևորվում է դոյականական, դերանվանական, բայական համակարգերում. հին դրական հայերենում նաև՝ ածականների ու թվականների մեջ: Գոյականի թվակարգի հիմքում ընկած է առարկաների քանակային հարաբերության հատկանիշը: Հայերենում այս էարգը ներկայանում է երկեզր հակադրությամբ՝ եզակի—հոգնակի, կան էրբեմնի երկակի հետքեր (զրաբարում, մանավանդ միջին գրական հայերենում և որոշ բարբառներում):

Եզակի րիվր (единственное число), ցույց է տալիս մեկի և մեկից ավելի քանա-կության հարաբերության մեջ առաջին եզրը, այսինքն՝ այն, որ խոսքի առարկան մեկն

է: Հոգնակի բիւլը (множественное число), ցույց է տալիս նույն հարաբերության երկրորդ եզրը, այսինքն՝ այն, որ խոսքի առարկան մեկից ավելին է:

Եզակիի եզրում կարող են տեղի ունենալ իմաստարանական տեղաշարժեր. նրա իմացարանական ոլորտը լայն է: Ահա թե ինչու հաճախ ընդգծում են, որ եզակին բազմանշանակ է. այն կարող է արտահայտել միասեռ (բաժանական, թվարկվող) առարկաներից մեկը, կարող է ցույց տալ տվյալ տեսակի առարկաներից յուրաքանչյուրի քանակային հարաբերությունը (այսինքն, սինեկդոխային առումով՝ ամբողջ տեսակը), նրանց այս կամ այն խումբը են: Հմմտ. ծառից խնձոր ընկալի: Խնձորը օգտակար միրգ է: Այս աղջիկը խնձոր էր քաղում: Առաջինում խոսքի առարկան՝ խնձորը, մեկն է, երկրորդում քանակային հարաբերությունը տարածվում է ամբողջ տեսակի (բոլոր խնձորներին) վրա, իսկ երրորդում եզակին արտահայտում է մի խումբը: Սրանք եզակիի թվակարգային իմաստավորումներն են:

Եզակի բառաձևը կարող է արտահայտել նաև առարկայնության այնպիսի զաղափար (հասկացություն), որը դուրս է թվակարգային ոլորտից: Այս կարգի բառերը, որոնք ձևով եզակի են, բայց դուրս են թվակարգային ոլորտից, այսինքն՝ համապատասխան հոգնակի ձև չունեն, կոչվում են անհոգնակաճեւեր (singularia tantum): Սովորաբար անհոգնական են հատուկ անունները (Աշոտ, Գուրգեն, Ծաղիկ, Արագած, Արարատ, Արաքս), բնության մեջ մեկ, անհատ առարկաների անունները (արեւ, լուսին, երկինք, երկիր, արեւելք, արեւմուտք, հյուսիս, հարավ), առհասարակ անհատական հասկացությունների անունները՝ (ֆիզիկա, լեռնինիզմ, լեզվաբանություն, մասերիալիզմ), շարաթվա օրերի, ամիսների անունները (երկուշաբթի, երեքշաբթի, հունվար, փետրվար), որոշ հավաքականներ (ուսանողություն, մարդկություն, բանջարեղեն, ոսկեղեն), վերացական հասկացությունների անուններ (հպարտություն, բարկություն, խաղաղություն, կյանք, սեր, վրդովմունք), նյութայնության-զանգվածայնության անուններ (սոսինձ, հյութ, թթվածին, ազոտ, թուրք, շիր, ձավար) են: Եթե նույնիսկ այս կարգի որոշ բառերից հոգնակի է կազմվում, ապա սովորաբար այդ հոգնակին իմաստով հարաբերակից չէ եզակիին, տեղի է ունենում իմաստարանական տեղաշարժ, հոգնակին մի տեսակ իմաստով մեկուսանում է. հմմտ. գեղեցկություն—գեղեցկություններ, մածուն—մածուններ, ցուրտ—ցրտեր: «Եթե գոյականը ցույց է տալիս այնպիսի նյութեր, որոնց քանակը որոշվում է ծավալով կամ չափով, բայց ոչ համրանքով, ապա հոգնակին վերաբերում է դրանց տարբեր տեսակներին (օր. գինիներ, շաքարներ, ցորեններ)».— ընդգծում է պրոֆ. է. Բ. Աղայանը:

Հոգնակիի իմացարանական ոլորտը եւս լայն է: Այն ամենից առաջ թվակարգային հակադրության եզր է. տուն—տներ, քաղաք—քաղաքներ, մարդ—մարդիկ: Սովորաբար այն գոյականներն են ունենում հոգնակի, որոնք թվական լրացում են առնում. հինգ գյուղ>գյուղեր, երեք ծառ>ծառեր, երկու ընկեր>ընկերներ: Առհասարակ բաժանական, թվարկվող անունների հոգնակին հարաբերակից է եզակիին: Եվ ինչպես եզակին, սա էլ բաղմանշանակ է: Այսպես՝ Ձիերը չորքոտանի կենդանիներ են (ընդգրկված է ամբողջ տեսակը): Մեր ձիերը խեղդվեցին գետում (ընդգրկված է տեսակի մի խումբը):

Կան բառեր, որոնք համապատասխան եզակի ձևեր չունեն (կամ գրեթե չունեն). իսկ եթե ունեն էլ, ապա իմաստով հոգնակին համարժեք չէ եզակիին: Այսպիսի բառեր (բառաձևերը) կոչվում են անեզակաճեւեր (pluralia tantum): Անեզակաճեւությունը պայմանավորող իմաստարանական գործոններից են հետևյալները. ա) անհամարժեքայնություն եզակիի հետ, որ սովորաբար լինում է վերացական, հավաքական, անհատական, զանգվածայնություն-նյութայնություն իմաստավորումների կապակցությամբ. օրինակ՝ գեղեցկություններ, պապոնք, Գրիգորենք, հուշեր, զանգուրներ, ղոնկիխոտներ, դիմզիմովներ, բ) առարկայի՝ բարդ կամ երկկազմ, բազմակազմ լինելու դեպքում. ինչպես՝ կառք, դուրք, դէմք, երեսք, երկիք, մահիք, բաղանիք (գրաբարում), խոլիքներ,

յնդերք (աշխարհաբարում). հմմտ. աշխարհագրական որոշ անուններում՝ Այալեր, Լաւ-
պատներ են, գ) բազմազեպ երևոյթների, բազմապահ զեպքերի, անցքերի, ժամանակ-
ների որոշ անուններ կամ անեզական են, կամ էլ գերազանցապէս անեզական են զործած-
վում. ասք, հաւսանիք, աղաչանք, Ելք, քնքացք, բերք, զնացք, դէպք, մուտք, շէնք, վազք
(գրաբարում), բանակցութիւններ, մեքենայութիւններ, բնութիւններ (քվեարկութիւն
իմաստով): Գրաբարում հաճախական գործածութիւն ունեն հոգեկան, բարոյական բազմա-
զեպ երևոյթների, բազմապահ պրոցեսների, ինչպէս և հուղագրական բարգ ապ-
րումների անունները. աղօթք, անէծք, կիրք, մեղք, նզովք, կամք, խօսք: Այժմ գերա-
զանցապէս հոգնակի ձևով են գործածվում մի շարք բառեր, ինչպէս՝ դահուկներ, զան-
գուրներ, կոսյեր, ազգերի, բուսական, կենդանական տեսակավորումների, որոշ հանքա-
տեսակների, քիմիական նյութերի անուններ: Գրաբարյան անեզական շատ ձևեր այժմ
գործածում ենք իբրև եզակի. կամք, խօսք, միտք, վազք են: Բայց նոր հայերենը ոչ թե
վերացրել է անեզականութիւնը, այլ նրան կառուցվածքային (կաղապարման) նոր
ձևեր է տվել:

Երկակի քիվր (двойственное число) հայերենում որոշակի արտահայտութիւն
չունի, կան միայն նրա երբեմնի գոյութիւնը հաստատող առանձին հետքեր, վերապ-
րուկներ: Երկակին կապված է գույզայնութիւն իմաստի հետ: Գրանով նա տարբերվում
է մի կողմից՝ եզակիից, մյուս կողմից՝ հոգնակիից: Գրաբարում կան հոգնակի մի քա-
նի ձևեր, որոնք կառուցվածքայնորեն տարբերվում են սովորական հոգնակիներից: Այդ
ձևերը հանդիպում են հատկապէս գույզայնութիւն արտահայտող բառերի թվակազմու-
թիւն մեջ: Կարելի է ենթադրել, որ դրանք երբեմնի երկակիի հիմքի վրա զարգացած
հոգնակիներ են: Հմմտ. ական—ակունք, բայց կենդանու գույզ աչքի իմաստով՝ սւշք, ունկն-
օնկունք, բայց կենդանու գույզ ականջի իմաստով՝ ականջք: Միջին գրական հայերենում
Երկակիատիպ հոգնակիի համար կար հատուկ մասնիկ՝ -վի. ձեռվի, ծնկվի, ականջվի,
բնքվի, ոտվի, աչվի, երեսվի, դո՛վի: Որոշ բարբառներում այս կառուցածները ուրույն
զարգացում ունեցան: Հնդ որում վի-ն հանդէս եկավ նաև իբրև բաղադրյալ հոգնակե-
րի տարր՝ -վեր, -վէյր, -վէք, -վրդնք, -վրնէր, -վրդի, -վրտանք, -վրտիք են: Նոր գրա-
կան հայերենը և որոշ (հատկապէս սրեւեհահայ) բարբառներ իսպառ կորցրել են երկա-
կիի հետքերը:

Հայերենում մասնակի դրսևորումներ ունի հաւաքական քիվր (собирательное
число): Իմացարանական պլանում հավաքականութիւնը ներկայանում է իբրև միասնո
առարկաների այնպիսի բազմութիւն, որի մեջ դերիշխում է ոչ թե բաժանականութիւն,
այլ միասնութիւն, ամբողջականութիւն իմաստավորումը: Արտահայտութիւն պլանում
այն կարող է լինել պարզ, արմատական կամ՝ հատուկ հավաքականակերտ ածանցով
շեղավորված. օրինակ՝ ամբոխ, զունդ (գինձորական), բանջարեղեն, ամանեղեն, կտո-
բեղեն, ուսանողութիւն, աշխատավորութիւն (վերջինները՝ -եղեն, -ութիւն ածանցնե-
րով). հմմտ. բարբառներում-օտ ածանցով՝ տանձօտ, «տանձենիներ ունեցող վայր»:
Իսկ եթե հավաքականութիւնը բաղաբերականական կարգ է, ապա նա կառուցվածքայ-
նորեն ներկայանում է հոգնակի ձևերով: Արդի գրական հայերենում այսպիսի հավաքա-
կան հոգնակիներ են կերտում -անք, -ոնք, -ենք, -ունք, մասամբ և -եր, -ներ մասնիկ-
ները (Վարդանանք, պապոնք, Գրիգորենք, Վեդունք, կանաչներ, զեկավար շրջաններ):

Վերը արված բնութագրութիւններից երևում է, որ թվակազմութիւնը (թվակար-
գային իմաստավորումների կաղապարումը) մեծապէս պայմանավորված է բառիմաստի
առանձնահատկութիւններով, նրա որեւէ երանդի առկայութեամբ կամ բացակայու-
թեամբ, ինչպէս՝ բաժանականութիւն—անբաժանականութիւն, թվարկվողականութիւն—
նյութայնութիւն—զանգվածայնութիւն, հավաքականութիւն— ոչ հավաքականութիւն,
թանձրացականութիւն—վերացականութիւն, անհատականութիւն—տեսականութիւն (հան-

բություն), մենիմաստություն—բազմիմաստություն, ուղղակի իմաստ—փոխաբերական իմաստավորումներ են:

Իզակի թիվը որևէ կադապարում շունի, նա հոգնակիին հակադրվում է պարզապես հոգնակերտ մասնիկների բացակայությամբ, հետևապես թվակազմությունը էապես հոգնակիակազմություն է: Հայերենում հոգնակին կազմվում է հոգնակիակազմ հիմքերից մեկից մեկով հոգնակերտ վերջավորություններ: Հոգնակիակազմ հիմքերը ներկայանում են աեսակներով: Այսպես՝ հին գրական հայերենում, թեքական կառուցատիպով սյալ-մանավորված, առկա էին հիմնականում ոչ թե պարզապես հոլովակազմ հիմքեր և հոգնակիակազմ հիմքեր, այլ՝ հոլովակազմ-հոգնակիակազմ հիմքեր, ինչպես որ վերջավորություններն էլ հոլովակերտ-հոգնակերտ էին (կրկնարժեք): Ետգրաբարյան հայերենում այս կադապարումը փոխարինվեց կցական կառուցատիպին բնորոշ հիմքակազմությամբ, տարբերակվեցին այդ երկու հիմքատեսակները. հմմտ. գրք. սրտի + ց և աշխարհարարում՝ սրտ + եր + ի (հոգնակիակազմ հիմք՝ սրտ + եր, հոլովակազմ հիմք՝ սրտեր + ի): Հոգնակիակազմ հիմքատեսակները առավել շատ պայմանավորված են հնչյունաբանական, մասամբ և ձևաբանական ու իմաստաբանական գործոններով: Այսպես՝ ետգրաբարյան հայերենում վանկաքանակությամբ գանազանվում են միավանկ, մեկուկես վանկանի, երկվանկ-բազմավանկ հիմքատեսակներ: Արևելահայ գրական լեզվում միավանկներն ու մեկուկես (դադտնավանկը երկրորդ ճշգրտում) վանկանի բառերը ստանում են -եր հոգնակերտ, երկվանկ-բազմավանկները՝ -ներ. քարեր, աստղեր, քաղաքներ, Հատկապես բարբառներում գանազանում են ձայնավորահանգ և բազմաձայնահանգ հիմքատեսակներ: Այս տարբերակման հիմքում ընկած է այն հանգամանքը, որ դրանք կարող են զուգորդվել տարբեր հոգնակերտների հետ. հմմտ. փխա > փխսլ, գէղ > գէղեր: Զևոյթային սյալ-մանավորվածություն ունեն, օրինակ, մարդիկ, կանայք կառուցաձևերը, Եզակի ձեռ հոգնակիակազմ հիմք է դառնում ինքնին կամ հնչյունաբանական, ձևաբանական վերականգնմամբ: Այսպես գոյանում են այլևայլ հիմքատարբերակներ, օրինակ, հրն-չյունավոխ, անհնչյունավոխ են: Ժամանակակից գրական հայերենում -եր հոգնակերտի հիմքերում կան հնչյունափոխներ, ինչպես՝ ջուր > ջրեր, գիրք > գրքեր, մինչդեռ -ներ մասնակի դեպքում այդ հիմքերը անհնչյունափոխ են, քացի երկր- հիմքից, երկիր > երկրներ: Հմմտ. արագիլ > արագիլներ, տեսիլ > տեսիլներ, շարժում > շարժումներ:

Տարբերակներով բաղմազան են նաև հոգնակերտ մասնիկները (վերջավորություններ): Կան բուն հոգնակերտ մասնիկներ, որոնք թվակարգային հակադրություններ են ստեղծում, ինչպես, օրինակ, -եր, -ներ մասնիկները, գյուղ-գյուղեր, քաղաք-քաղաքներ հարաբերակցության մեջ: Իհարկե, այստեղ նկատի ունենք հոգնակերտի հիմնական կիրառությունը, որովհետև միանշանակ մասնիկներ հազվադեպ կարող են լինել: Կան հավաքականակերտ հոգնակերտներ, որոնք հիմնականում անհղական հոգնակիի ձևեր են ստեղծում (-անք, -ոնք, -ունք են): Լինում են մեկիմաստ հոգնակերտներ, որոնք թվակարգային (ոչ բառաբերականական) ցուցիչ են, ինչպես -այք մասնիկն է ժամանակակից գրական հայերենում՝ կանայք: Կան նաև կրկնիմաստ կամ բազմիմաստ հոգնակերտներ: Սրանք հատկապես բնորոշ են թեքական գրարարին, օրինակ՝ -ք, -ց, -ս մասնիկները, որոնք և՛ հոգնակիի, և՛ հոլովի ցուցիչներ են, այսինքն՝ հոգնակերտ-հոլովակերտ (կամ հոլովակերտ-հոգնակերտ) են: Կան, որ արտահայտում են հոգնակիություն և տարածական իմաստ, օրինակ՝ -ք-ն գրաբարի Վիրձեում (վրացիներ և վրաստան): Զանազանում են նաև պարզ և բաղադրյալ հոգնակերտներ: Պարզ են քաղաքիչ տարրեր շունեցույները (-եր, -նի, -ք), իսկ այդպիսիք ունեցողները՝ քաղաքայալ, որ կարող է արդյունք լինել երբեմնի հիմքային տարրի սեռ-սեռման՝ -ենք + -ք > -ենք, -անք + -ց > -անց, հետևանք լինել երկու կամ ավել անկախ հոգնակերտների զուգակցման, -վիք + -տի > -վտի, -ք + -եր > -քեր: Այսպիսի տարբերակման մեջ կա նաև պատմական (մասամբ և ստուգատեսական) մոտեցում: Բաղադրյալ

կարելի է համարել ավելի շուտ գույգ հոգնակերտները, որոնք հանդես են բերում ֆունկցիոնալ միասնություն. օրինակ՝ $-եր + -նի > երնի$ (հացերնիս, սիրտերնիս՝ արևմտահայերենում), $-բ + -ներ > -ներ$ (տղաբներ):

Հայերենի հարյուրավոր բաղադրյալ հոգնակերտները պայանք են սխալ մասնակների նշյունական տարածումով (հնչյունափոխական տարբերացումներով) կամ ձևաբանական սերտացումներով (հոգնակերտի ձուլում այլ հոգնակերտի կամ երբեմնի հիմքակազմ տարրի հետ): Հինհայերենյան պարզ հոգնակերտներն են՝ $-ան$, $-անի$ ($-նի$), $-եաբ$ ($-եր$, $-աբ$, $-օբ$), $-եան$, $-իկ$, $-կան$, $-նեաբ$ ($-ներ$), $-ս$, $-ստան$, $-վի$, $-տի$, $-ց$, $-ունի$, $-բ$, $-օտ$, ($-ատ$): Սրանցից ձևաբանական սերտացման մեջ ավելի ակտիվ են՝ $-բ$, $-ան$, $-վի$, $-եր$, $-տի$ ($-այբ$, $-աբանբ$, $-աբբ$, $-անտի$, $-ղինբ$, $-անն$, $-երբ$ ևն): Հայերենի զարգացման յուրաքանչյուր փուլում և տարբերակում առկա են համակարգայնացած և չհամակարգայնացած հոգնակերտներ: Գրաբարում համակարգային էին $-բ$, $-ց$, $-ս$ մասնիկները, միջին գրական հայերենում՝ $-եր$, $-նի$, $-ներ$, նոր գրական հայերենում՝ $-եր$, $-ներ$: Այս տեսանկյունից քարքառները մեծ քաղմագանություն ունեն:

Թվակազմության անվանական կաղապարները տարածվում են նաև գոյականաբար առնված բառերի վրա. հմմտ. մեծը—մեծերը, կարմիրը—կարմիրները, վագոդը—վագոդները, գրածը—գրածները ևն:

Թվակազմի ղեկավարողների մեջ ներառում է առարկայանիշ խմբերը, ընդ որում այստեղ այն ունի իմաստաբանական ու կաղապարման յուրահատկություններ: Կան այնպիսիները, որոնք անհոգնական են, կան նաև անեզականներ (օրինակ՝ ոչինչ, ոչ ոք, միմյանց, իրար): Անձնական ղեկավարողների առաջին և երկրորդ ղեկավարի հոգնակին արտահայտում է ոչ թե մեկից ավելի խոսող կամ խոսակից, այլ խոսողը և այն անձինք, որոնց անունից սա հանդես է գալիս, որոնց նա ներկայացնում է: Որոշ հոգնակի ձևերում խոսողը կամ խոսակիցը կարող են և չմտնել. օրինակ՝ մերոնբ, ձերոնբ:

Բայական լիկը ցույց է տալիս գործողությունը կատարողի մեկ կամ մեկից ավելի լինելը. արտահայտության սլանում հաճախ հանդես է գալիս եղանակա-դիմա-ժամանակային կարգերի դուգակցությամբ, միասնությամբ: Այսպես՝ զբոսնում բայածնի մ մասնիկը համատեղում է եղանակի, ժամանակի, թվի, ղեկավար կարգային իմաստներ: Թվակարգային հատկանիշով բայի ձևակազմությունը ներկայանում է երկշարք հարացույցով՝ էզակի—հոգնակի (զբոսն—զբոսնք, զբոս—զբոսք, զրի—զրեն): Եզակին ցույց է տալիս, որ գործողությունը կատարողը մեկ առարկա է, հոգնակին ցույց է տալիս, որ գործողությունը կատարում են մեկից ավելի առարկաներ: Միակազմ նախադասություններում երբեմն դժվար է լինում որոշել թիվը, անկախ նրանից, բայը եզակի, թե հոգնակի ձևով է. Աշտար երևի գործից կհեռացվի: Նրան անպայման կհեռացնեն: Ինչպես գերանուններում, այնպես էլ բայական թվակարգում հոգնակին կարող է օգտագործվել ոճավորված արժեքով. օրինակ՝ քաղաքավարական խոսքերում: Վերացական բայերը հանգույցի դերում արտահայտում են ստորոգելի հատկանիշը, դրությունը, վիճակը կրողի, օժնեցողի թիվը. Դու լավ վարպետ ես (կլինես): Դուք շատ հոգատար եք (կլինեք):

Նոր հայերենը զարգացրել է հոգնակի ուրույն ձևեր: Դրանցից մեկը կոչվում է օտաջական հոգնակի (посещивное множественное), կամ՝ բաշխական հոգնակի (дистрибутивное множественное). երբ հոգնակի ձևը արտահայտում է ստացողի հոգնակին, Արևմտյան գրական հայերենում սրա կաղապարն է միավանկների համար՝ հոգնակիակազմ հիմք + գույգ հոգնակեբտ + ստացական հոգ. ձևոք + եր-նի + ս, տուն + եր-նի + ս, երկվանկ-բաղմավանկների համար՝ հոգնակիակազմ հիմք + նի + ստացական հոգ. դուխ + նի + ս: Արևելահայ գրական լեզվում առկա է միավանկ հոգնակիակազմ հիմք + ներ + ստացական հոգ կաղապարը. ուս + ներ + ս, մեջք + ներ + ս: Համասման կաղապարներ ունեն քարքառները:

Մյուս ուրույն ձևը խնդրառական հոգնակին է, որն արտահայտում է կապվող բառի

հոգնակիությունը Սրա կաղապարն է՝ կապ + հոգնակերտ + ստացական հոդ: Արևմտահայերենում հոգնակերտը զույգ է՝ հետերնիս, մոտերնիս, արևելահայերենում այն -նիս մասնիկն է. հետներս, մոտներս: Ստացական հոդը փոխարինում է կապվող բառին, իսկ հոգնակերտն արտահայտում է նրա մեկից ավելի լինելը: Հմմտ. մեզ հետ > հետներս: Իհարկե, ոչ բոլոր կապերն են մտնում այսպիսի կաղապարման մեջ, ինչպես և ոչ բոլոր գոյականները կտրող են բաշխական հոգնակի կազմել:

Գրկն. Աղայան է. Բ., Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Ե., 1967: Անանյան Հ., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 3, Ե., 1957: Ասատրյան Մ. Ե., Անեզական բառերը հայերենում (ՊԲՀ, Ե., 1960, № 3): Ռադրամյան Խ., Երկակի թվի մնացորդները հայերենի բարբառներում (ՊԲՀ, Ե., 1969, № 1): Մուրվալյան Ա., Հայերենի մասնիկները և նրանց առնչությունները վրաց և կովկասյան մյուս լեզուների հետ, Ե., 1949: Պետրոսյան Հ. Զ., Գոյականի թվի կարգը հայերենում, Ե., 1972:

ԽՎԱԿԱՆ, ԽՎԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆ||числительное, имя числительное, խոսքի մաս. արտահայտում է քանակ, քանակային հատկանիշ և, ի տարբերություն քանակ արտահայտող այլ բառերի (ածական, մակբայ, դերանուն) նշում է քանակայնության սահմանային գաղափար՝ իմաստ, թվարկման աճող կամ նվազող աստիճանականության որոշակի միավոր. հմմտ. շատ, քիչ, բազում, բոլոր, բազմիցս, կրկին, այսքան, ուրեքուր և մեկ, երկու, տասը, երկուրդ, երեքուրդ, երկուական, երեքական: Նախապես թվականը դիտարկվում էր անուն խոսքի մասի մեջ՝ շտաբորոշված, ապա համարվեց անվան քանակ արտահայտող տարրերակ, այժմ այն ճանաչվում է իբրև ինքնուրույն խոսքի մաս, թեև ոմանք թվականները բաշխում են հարաբերակից խոսքի մասերի (գոյականի, ածականի, մակբայի) մեջ:

Կազմությամբ լինում են պարզ (միավորները և տասը, քսան, հարյուր, հազար, միլիոն, միլիարդ), բաղադրյալ, որը ներկայանում է իբրև ածանցավոր (հնգական, հարյուրական, հինգերորդ, հիսուն, վաթսուն ևն) ու բաղ (կցականներ՝ տասնմեկից մինչև իննսունինը, բացի տասնավորներից, հարադրականներ՝ հարյուր մեկից սկսած, շահված՝ հազար, միլիոն, միլիարդ, ինչպես՝ հարյուր քսան, երկու հարյուր քսանվեց, հազար ինը հարյուր ութսունները. սրանց հետ են նաև կոտորակայինները՝ հինգ վեցերորդ, հինգ հարյուրերորդական): Թվականների մեջ կան արմատատարրերակներ, ինչպես՝ երկու-|| երեք- (երկրորդ տարրերակը բուն թվականների մեջ չի գործածվում), օրինակ, երեք և երկու, չորս-|| քառ, օրինակ, չորեքուրդ և քառասուն, հինգ-|| հինգ, օրինակ, հիսուն և հինգ, տասնհինգ. յոթ||յոթան- (վերջինս գրաբարյան հոլովածն է). հմմտ. յոթ և յոթանասուն. ինը և տասը ձևերը արմատներ են, թեև ր-ն գիտակցվում է նաև հոդի արժեքով. սրանք բաղադրության մեջ հաջորդող բաղադրիչից առաջ ներկայանում են հին տեսքով՝ ինն- (տասն- (օրինակ՝ իննսուն, իննսունիններորդ, տասներորդ, տասնվեց). երկու թվականը նման դիրքերում նաև՝ երկու- (երկուական և երկուուրդ):

Հստ իմաստի զանազանում են փանակական, կոտորակային, դասական, բաշխական, անձնեական (հավաքական) ևն, այլ դասակարգմամբ՝ փանակական (բացարձակ, բաշխական, կոտորակային ենթախմբերով) և դասական: Երբեմն քանակականի փոխարեն գործածում են բացարձակ տերմինը: Հ. Անանյանը քանակային իմաստավորումների գրեթե բոլոր բառային արտահայտությունները քննում է թվականի մեջ: Ինչպես, նշվածներից բացի, նա ընդունում է՝ բազմապատկական թվական (կազմվում է -պատիկ բաղադրիչով՝ հնգապատիկ, տասնապատիկ, հարյուրապատիկ, գրաբարում նաև -կին տարրով՝ կրկին, երեքկին, չորեքկին, միջին հայերենում և հատկապես բարբառներում -տակ բաղադրիչով. ինչպես՝ միատակ, չորստակ, մէտակ, իրէքտակ), կրկնական թվական (անգամ բառի հարադրությամբ՝ երեք անգամ, չորս անգամ, գրաբարում նաև՝

երիցս, շորիցս), հալաֆական թվական (-յակ < -եակ մասնիկով՝ քառյակ, հնգյակ), մակբայական թվական (քառակի, եռակի, հմմտ. երկրորդաբար, երկրորդ հերթին, շոր-
 րորդ անգամ), տեսական թվական (միայն վերլուծական ձևերով՝ երկու տեսակի՝
 երկու տեսակ, երեք տեսակի||երեք տեսակ), բաղկացական թվական (-ավոր < -աւոր
 մասնիկով՝ հարյուրավոր, հազարավոր, հմմտ. նաև՝ երեսնական, վաթսունական), մեր-
 ծավորական թվական (մոտավորապես, շուրջ, մոտ, գրեթե, համարյա, իբր օժանդակ
 բառերի հարադրությամբ՝ մոտ տասը, շուրջ հազար ևն, հմմտ. շուրս քե հինգ հոգի,
 քանականների հարադրությամբ՝ հինգ-վեց հոգի, երկու-երեք օր, այլ է՝ կամ շաղ-
 կապով, երկու կամ երեք օր), չափական թվական (-անոց||-նոց մասնիկներով՝ տասնոց||
 տասանոց, հնգնոց||հնգանոց), նվագական թվական (մեկիկ, մեկ հատիկ), Այժմ այս
 «թվականները» հիմնականում բաշխված են հարաբերակից խոսքի մասերի (գոյականի,
 ածականի, մակբայի) վրա, կամ դիտվում են իբրև բառակապակցություններ, գլխավոր
 տարատեսակներ են համարվում բանական ու զասական խմբերը (քանականները՝
 իրենց ենթատեսակներով)։

Հին գրական հայերենում կար հավաքական թվականների մի խումբ, որը գրաբարի
 քերականության մեջ հայտնի է անձնեական թվականներ անունով, դրանցից են՝ եր-
 կոթին||երկոթեան, շորերին||շորերեան։ Սրանք անեզական են և հոլովվում են ու հոլո-
 վիչով։ Ետգրաբարյան հայերենը հիմնականում վերացրել է այս ձևերը, գրանք փո-
 խարինվել են երկուսն էլ, երեքն էլ բառակապակցություններով։ Որոշ բարբառներում (Ղարա-
 բաղի, Մեզրու ևն) նման ձևեր պահպանվել են, բրկուֆանր, բրկօֆէն, իրէֆանր, իրիֆֆէն)։

Հին գրական հայերենում թվականը ձևաբանական հատկանիշներով ավելի հարուստ
 էր, այն հոլովվում էր (անվանատիպ հարացույցով), կային անեզականներ, ինչպես՝
 երկու, երեք, չորս, մի -ն անհոգնական էր, գոյականաբար գործածվում էր հոգով կամ
 առանց դրան, առնում էր -ս, -դ, -ն հոգերը։ Ետգրաբարյան հայերենում իբրև վերադիր
 կորցրեց հոլովաթվային համաձայնությունը, հոգնակիակազմություն չունի, գոյականա-
 բար գործածվելիս ձևոք է բերում գոյականական պաշտոններ ու կարգեր, բացարձակ-
 ները հոգ են ստանում ինքնին և փոխանվանական գործածություններում, դասականներն
 ու բաշխականները հոդառու են գոյականաբար կիրառություններում, կան նաև, որ
 հոդառու չեն, գոյականական կիրառություններում հոլովվում են ի հոլովիչով, -Ս, -դ
 հոգերը թվականների հետ ունեն դիմաստացական իմաստավորումներ (երեքս, շորրորդդ)։
 Սակայն թվականը ձևաբանական հիմքերում ունի երկուս- տարբերակ, երկուսիս, եր-
 կուսներ։

Իմաստաբանական պլանը բնորոշ է նրանով, որ համարյա բաղմիմաստություն և
 փոխաբերական իմաստավորում չունի։ Ինքնին կիրառվում է իբրև որոշիչ, ստորոգելիա-
 կան վերադիր, ժամանակի ու չափակշռային իմաստ ունեցողների հետ սովորաբար
 գործառում է իբրև նախադասության մեկ անդամ (մեկ կիլոգրամ հաց, երեք մետր
 կտոր, երկու օր անձրևեց ևն)։ Մի մասը (օրինակ, կրկնավոր բաշխականները) կարող
 է մակբայապարագայական գործածություն ունենալ, Թվականը ինքը լրացում չի բն-
 զունում, առանձին մակբայների հետ բառակապակցություն է կազմում և գործառում
 նախադասության մեկ անդամի պաշտոնով, մոտ հինգ հոգի, ընդամենը հինգ ուսույի ևն։

Ունի բառակազմական պլան, կան թվականակազմ գոյական (եռյակ, երրորդու-
 թյուն), թվականակազմ ածական (հաղարավոր, բազմահաղար), թվականակազմ մակբայ
 (եռակի, քառակի), թվականակազմ դերանուն (օր,՝ մեկը, -երուդ ածանցով՝ ուրե-
 քուդ), թվականակազմ բայ (երկրորդել, երրորդել)։ Ռայց ինքը՝ թվականը, չի սերում
 այլ խոսքի մասերից, ենթադրվում է, որ թվականները ծագումնաբանորեն սերում են
 հոյականներից, նոր թվականներ կազմվում են արդեն առկա արմատական թվականնե-
 րի բաղադրությամբ և կամ բացարձակ թվականների ու թվականակերտ մասնիկների
 (-բուդ, -երուդ, -ական ևն) ածանցումով։ Ուղղադրական պլանում թվականները ներ-

կայանում են՝ ա) բառատառային գրությամբ՝ (մեկ, քսան, հինգերորդ), բ) արաբական թվանշաններով (1, 2, 20, 100), գ) արաբական թվանշաններով, գծիկով և ածանցներով (1-ին, 5-ական), դ) արաբական թվանշաններով, գծիկով և ածանցի տարրերով (2-րդ, 20-րդ), ե) հոմեական թվանշաններով (I, II, III IV, V ևն), որոնք գործածվում են հիմնականում դասական թվականների արժեքով. զ) այբուբենի տառով և միջակետով կամ փակագծով, ինչպես՝ ա., բ., գ., կամ՝ ա), բ), գ) ևն, որոնք հիմնականում դասականների արտահայտման համար են, է) անշատ գրությամբ (հարադրականները), կիցգրությամբ (մյուսները): Ավելի հաճախական ու ծավալուն են տառային ու արաբական թվանշաններով գրությունները:

ԿԵԼԵ. Գյուլբուղայան Ա., Թվական անունը ժամանակակից հայերենում, Ե., 1964: Տե՛ս նաև Խոսիի մասեր բառահոգվածի գրականության ցանկը:

ԽՈՒՄԱՆՅԱՆ ԷԹԵՐԻ ԳՐԻԿՈՐԻ, լեզվաբան-հայերենագետ, ծնվել է 1923 թ. հոկտեմբերի 30-ին, Գանձակ (այժմ Կիրովաբադ) քաղաքում: Բարձրագույն կրթությունն ստացել է Երևանի ուսական պետական մանկավարժական ինստիտուտում, 1954 թ.-ից աշխատում է ՍՍՀՄ ԳԱ լեզվաբանության ինստիտուտում: 1953 թ. բանասիրական գիտությունների գծով պաշտպանել է թեկնածուական, 1972-ին՝ դոկտորական դիսերտացիա: Զբաղվում է հիմնականում հայոց լեզվի պատմության, համեմատական քերականության, հայերենի տարրեր վիճակների (փուլերի) կառուցվածքի հարցերով, նաև՝ ընդհանուր (տեսական) լեզվաբանության պրոբլեմներով. ունի արժեքավոր ներդրում հայերենի պատմական ու համեմատական քերականության բնագավառում: Հրատարակել է բազմաթիվ ուշագրավ հոգվածներ՝ նվիրված հայերենագիտության տարրեր հարցերին:

ԵԿԵՐ. Очерки исторического развития падежных форм новоармянского литературного языка (М., 1962), Артикли в современном армянском языке (Е., 1963), Армянский язык («Языки народов СССР», т. I, М., 1966), Древнеармянский язык (М., 1971), Структура индоевропейских имен в армянском языке (М., 1978), Язык как система социолингвистических систем (М., 1985).

Փ, ժ [z̃], հայկական այբուբենի տասներորդ տառը, անվանումը՝ ժե. սերում է հայկական ք-ից. թվային արժեքն է սուս||տասը, տասներորդ: Փ-ով սկսվում է տասնավոր արտահայտող տառերի շարքը: Այբբենական համակարգում (հին և նոր) սրա դերն է առաջնալեզվային (նախաքմային) ձայնեղ շփական (շշական) պարզ բաղաձայն հնչույթի արտահայտումը: Փ բաղաձայնի արտաբերման ժամանակ լեզվի առաջամասը մեջքային համեմատաբար լայն գոտիով մոտենում է վերին լնդերքին (ալվեոլներին) ու նախաքիմքին (կոշտ քիմքի առաջամասին)՝ առաջ բերելով նեղվածք: Շրթունքները մասնակիորեն առաջ են ձգվում: Օղի արտամղումը ստեղծված նեղվածքով թողնում է շոցի տպավորություն: Զայնալարերը թրթռում են: Նվազագույն հնչույթաբանական հակադրություն է կազմում (մերձավոր լծորդական հարաբերակցության մեջ է) մի կողմից՝ շ-ի հետ. ձայնեղություն—խլություն (ուժ-ուշ, բաժին-բաշին), մյուս կողմից՝ գ-ի հետ. շշականություն—սուլականություն (ժանգ-զանգ, խաւժ-խազ): Գրությունը համապատասխանում է արտասանությանը: Հնչյունադիրքով պայմանավորված կարող է ձևաբերել այլ հնչյունի երանդ, օրինակ, ապաձայնեղանալ: Առհասարակ կայուն է հնչյունափոխության նկատմամբ:

Ունի հնդեվրոպական առնչակցություններ. այսպես՝ $g^2h(gwh) > \text{ժ}$ (միջձայնավորային դիրքում). $\overline{eg}^2hi > \text{իժ}$:

ԿԵԼԵ. տե՛ս հայկական գիր բառահոգվածում:

ՎԵՐԱՆԱԿ|| время, կամ ժամանակի կարգ (категория времени), քերականական՝ շարական կարգ. արտահայտում է բայիմաստի (գործողության՝ պրոցեսայնության) հարաբերությունը որևէ իմացական (տրամաբանական) ժամանակային առանցքի նկատմամբ, կամ էլ նրա առնվելը, իրացվելը (իրականանալը) հաջորդականության այս կամ այն պլանում: Հայերենում բայաժամանակի գաղափարը (ղեմքի ու թվի հետ միասին), կարևորագույն հատկանիշ է նաև ստորոգման պլանում, այսինքն՝ այն ստորոգումն իրացնող հատկանիշներից մեկն է, ինչպես՝ Մթերքը սպառվում է (սպառվել է, սպառվելու է, սպառեմք, կսպառեմք): աշակերտ է, հիվանդ է, աշակերտ էր, հիվանդ էր, սպառ կլինի, վարպետ դարձավ:

Պետք է քերականական ժամանակը տարբերել ժամանակի այն դաղափարից, որը դրսևորվում է բառայնորեն, ժամանականիշ բառերի միջոցով: Իմացական, հասկացական տեսանկյունից ժամանակը մատերիայի գոյության ձև է և կապված է նրա շարժման, զարգացման, ունեցած փոփոխությունների հետ: Մարդկային մտածողությունը հավերժության, նրա անսկիզբ ու անվերջ ընթացքայնության հանդեպ կողմնորոշվելու, այն ճանաչողության օրյեկտ դարձնելու նպատակով նրա մեջ գտնում, տարրորոշում է հենակետեր (հատույթներ, հատվածներ, «աստիճանիկներ»): Լեզվի մեջ դրանք իրենց հաստատումն են ստանում բառերով, բառակապակցություններով, դերբայական կառուցվածքներով, նախադասություններով (ինչպես՝ վայրկյան, րոպե, ժամ, օր, շաբաթ, ամիս, տասնօրյակ, եռամսյակ, տարի, դար, դարաշրջան, հազարամյակ, միշտ, հավիտյան, հիմա, այժմ, ամեն անգամ, ամեն օր, այս պահին, այդ ժամանակ, այսօր երեկոյան, վաղ առավոտյան, հունվարի քսաներկուսին, հազար ինը հարյուր վաթսուչորս թվականին, քո վերադառնալուց հետո, քո գնալուց առաջ, երբ դու գաս... ևն): Դրանց փոխհարաբերությունների բնորոշ տեսանկյունը դրսևորվում է հաջորդականության շարքով: Այսպես են ընկալվում, օրինակ, ցերեկը և գիշերը, տարվա եղանակները, օրերը, ամիսները, դարերը ևն: Ցուրաքանչյուր հատույթ տվյալ շարքում ունի իր նախորդողը և հաջորդողը: Սրանով պայմանավորված գոյանում են ժամանակային պլաններ՝ երկպլանայնություն, եռապլանայնություն ևն, որոնք ունենում են բառային կամ քերականական իրացումների երկպլանայնություն է, օրինակ՝ գիշեր—ցերեկ, մեր քվադրուբյունը և մեր քվադրուբյունից առաջ (մեր էրայում—մեր էրայից առաջ): Եռապլանայնության բառային իրացումներից են, օրինակ, առավոտ—կեսօր—երեկո, անցյալ—ներկա—ապագոնի, երեկ—այսօր—վաղը, առաջ—հիմա (այժմ)—ներս ևն: Կարող է լինել նաև քառապլան տարբերակում, ինչպես զարուհ—ամառ—աշուն—ձմեռ: Նման տարբերակումների հանդիպում ենք նաև բարբառներում: Ղարաբաղի բարբառը բառայնորեն զանազանում է ժամանակային հաջորդականության այսպիսի տիրույթներ ևս՝ մ. ևսալօրը (այսօրվանից հաշված՝ հաջորդականության նախորդող սլանում տեղակայվող երրորդ օրը)—մէկալօրը (նույն շարքում երկրորդ օրը)—էրէզ (երեկ)—ասօր (այսօր)—էֆուց (վաղը)—ալօր (վաղը չէ՝ մյուս օրը)—կ'ալօր (հաճորդող շարքում երրորդ օրը):

Հաջորդականության բաղմապլան շարքում սովորաբար մի հատույթ կատարում է առանցքային սլանի դեր: Մարդու գործունեության առօրյայով իմացաբանորեն առաջիկա շաբաթի դարձող այսպիսի հատույթը կամ առանցքային պահ, որի հանդեպ գոյանում և հիտակցվում են նախորդող և հաջորդող դրվածքներ, խոսելու, լռելու, հաղորդակցման պահն է: Այսպես էլ հաստատվում է ժամանակի եռապլան ըմբռնում՝ անցյալ—ներկա—գալիք (ապագոնի):

Ժամանակակից հայերենի բաղադրյալ բայաձևերում ներկայի պլան են ստեղծում եմ.ի և լինեմ.ի շարքերը, համադրական ձևերում վերջավորություններից՝ մ, ս, (-) շարքը, անցյալի պլան են ստեղծում էի.ի և լինի.ի շարքերը, վերջավորություններից՝ ի. իր (եց, -, ր) շարքը: Սահմանականը չունի ապագոնի պլան, մինչդեռ ըղձականի

և հարկադրականի շարքերում այդ առկա է (գնալիս լինեմ, գնալու լինեմ, գնալու լինեմ, գնալու պիտի լինեմ ևն)։ Համադրական ձևերում վերջավորությունները՝ ներկայի շարքը, սկսած հին հայերենից, արտահայտում է «ոչ անցյալի» պլան, ահա թե ինչու դրանք և՛ դրարարում, և՛ նոր հայերենում հանդես են գալիս ինչպես ներկայի (սահմանականում), այնպես էլ ապառնիի (ըղծականի և հարկադրականի) համադրական շարքերում։ Համադրական ձևերի ապառնիի համար նոր հայերենը ևս հատուկ ձևեր չի զարգացրել։

Սրա քերականական արտահայտության մեջ էլ հատկանշական է եռաժամանակայնությունը՝ սուլցյալ—ներկա—սուլսուկի։ Նույնիսկ եթե որոշ տեսանկյունների հետ կապված ներկան կամ ապառնին ձևարանորեն չի արտահայտվում, միևնույն է, հաջորդականության գիտակցումը կա։ Ժամանակային նշված իմաստավորումները արտահայտվում են որոշակի միջոցներով, ինչպես՝ մասնիկավորումը, օժանդակ բառերը ևն։

Գործողությունը (իրադարձություն, շարժում, երևույթ, եղելություն, դրություն կամ վիճակ, որակային կամ քանակային հատկանիշ, ամեն ինչ, որ ստորոգելի է) կարող է առնվել առանցքային պահի նկատմամբ իբրև համընկնող դրվածք (համընկնում), իբրև նախորդող դրվածք (նախորդում), իբրև հաջորդող դրվածք (հաջորդում)։ Պրոցեսայնություն արտահայտելու դեպքում այս դրվածքները կարող են արտահայտվել կերպարանիչ դերրայներով կամ ձևակազմական բայահիմքերով, իսկ այդ դրվածքների հարաբերությունը ժամանակային՝ առանցքային պահի նկատմամբ՝ օժանդակ բայերով կամ վերջավորություններով. օրինակ՝ գրում եմ, կամ (ներկա), գնացել եմ, կայի (անցյալ), գնալու եմ, գնում (ապառնի)։

Ժամանակային պլաններում կարող են տեղակայիլ ինը առանցքային պահեր։ Այս դեպքում ժամանակի քերականական իրացումները կներկայանան եռանդամանի ինը մանրահամակարգերով (տես կից սխեման)։ Բնականաբար եթե բայը բացառում է առանցքային պահերի նման տարբերացումները, ապա այս դեպքում ժամանակային երեք պլանները կհամընկնեն կոնկրետ ժամանակների հետ. ներկան՝ ներկայի, անցյալը՝ անցյալի և ապառնին՝ ապառնիի։ Այսպես՝ գրեմ ներկան գրարարում ժամանակային մանրահամակարգի տարր չէ. ինչպես և՛ գրելի անցյալը, այստեղ առկա է ժամանակային պլանների համընկնում կոնկրետ ժամանակների հետ։ Նույնպես և՛ նոր դրական հայերենում գրեմ սոսկ ապառնի է, իսկ գրեի՝ սոսկ տեղյալ իրոք, գրաբարի գրեմ|| գրելի և նոր հայերենի գրում եմ||գրում էի ժամանակների հարաբերակցությունները։ Նույնական չեն ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի «գրում եմ»-ը այլ մանրահամակարգի անդամ է (ներկայի պլանում), «գրում էի»-ն՝ այլ (անցյալի պլանում)։ Այստեղ չկա ժամանակային պլանի ու կոնկրետ ժամանակի համընկնում։

Յուրաքանչյուր առանցքային պահ համապատասխանաբար ունի իր համընկնող, նախորդող և հաջորդող դրվածքները (ընդհանուր քանակով՝ 9 առանցքային պահ, 27 դրվածք)։ Առանցքային պահի նկատմամբ համընկնող դրվածքի արտահայտումը կլինի ներկա ժամանակ, նախորդողի արտահայտումը՝ անցյալ ժամանակ, հաջորդողի արտահայտումը՝ ապառնի ժամանակ։

Պետք է տարբերել ժամանակային պլանը, որը ավելի լայն հասկացողություն է, ժամանակային կոնկրետ իրացումներից. միևնույն ժամանակային պլանում կարող են տեղակայել մեկից ավել հաջորդականության շարքեր։ Եվ իսկապես հայերենը երբեմն չի սահմանափակվում մեկ առանցքային պահով (խոսելու պահով)։ Այդպիսի պահ կարող է ընտրվել և՛ նախորդող (անցյալի պլան), և՛ համընկնող (ներկայի պլան), և՛ հաջորդող (ապառնիի պլան) տիրույթներում։ Եթե խոսելու պահին կամ նրան համարժեք պահին համընկնող առանցքային կոչված բուն կամ բացառական սուսցյալին պահ, ապա նրան նախորդող առանցքայինը կարելի է կոչել նախորդող առանցքային պահ, իսկ նրան հաջորդող առանցքայինը՝ հաջորդող առանցքային պահ։

հաշորդում
նախորդող առանցքային պահ
նախորդում

հաշորդում
հաշորդող առանցքային պահ (համընկնում)
նախորդում

հաշորդում
բուն առանցքային պահ (համընկնում)
նախորդում

հաշորդում
նախորդող առանցքային պահ (համընկնում)
նախորդում

անցյալի պահ

Միջնա

հաշորդում
հաշորդող առանցքային պահ (համընկնում)
նախորդում

հաշորդում
բուն առանցքային պահ (համընկնում)
նախորդում

հաշորդում
նախորդող առանցքային պահ (համընկնում)
նախորդում

դաշին փոխառում

հաշորդում
հաշորդող առանցքային պահ (համընկնում)
նախորդում

հաշորդում
բուն (բացարձակ) առանցքային պահ (համընկնում)
նախորդում

դաշին փոխառում

Առանցքային պահերի համանման մանրահամակարգեր կարող են լինել և՛ նախորդող, և՛ հաջորդող տիրույթներում (պլաններում)։

Ժամանակի կարգը, ինչպես գիտենք, հնդեվրոպական միասնության շրջանում դեռևս լիովին չէր ուրվագծվել։ Ժամանակային այն իրավիճակը, որ տեսնում ենք հին հայերենի մեջ, արդյունք է մեր լեզվի ինքնուրույն, անկախ դարգացման, սլավոնավորված է ևտհնդեվրոպական կամ նախահայերենյան շրջանի ներքին համակարգայնացման միասնամենակում։ Եթե հնդեվրոպականում կերպը առաջնություն ունեւ ժամանակի նկատմամբ, ապա հայերենում այս երկուսը դարձան միմյանց պայմանավորող, միմյանց հետ սերտ կապի մեջ մտած կարգեր։ Բայի համակարգայնացումը գնաց կերպաժամանակային կազապարումների ուղղությամբ և այն իր ավարտին հասավ նոր հայերենում։

Կերպը (եզրական և տեական—ոչ տեական) և ժամանակն ունեն շփման կետեր, բայց նույնական չեն։ Այսպես՝ եռակերպությունը միտում է հարաբերակցություն ստեղծել եռաժամանակային համակարգի հետ, ինչպես այդ հստակ երևում է ժամանակակից հայերենի կերպաժամանակային շարքերում։ Հմմտ. գրում եմ=կատարվող (անկատար) կերպ, ներկա ժամանակ, գրելու եմ=կատարելի կերպ, ապառնի ժամանակ, գրել եմ=կատարված կերպ, անցյալ ժամանակ։ Ուայց միևնույն ժամանակային սլանում պարող են համատեղել տարբեր կերպեր։ Օրինակ, գրաբարի ստորադասականի ապառնիում կա երկու կերպային արտահայտություն. գրիցեմ (տեական կերպ), գրեցից (կատարելի կերպ)։ Ժամանակակից հայերենի ըղձականի ապառնին և անցյալը նույնպես ըստ կերպերի զանազանության տարբեր շարքեր ունեն։

Միևնույն կերպը կարող է հանգես գալ տարբեր ժամանակային սլաններում։ Օրինակ, ժամանակակից գրական հայերենի սահմանական եղանակի տեական ներկայի սլանում ունենք երեք տարբեր կերպերի արտահայտություններ (հմմտ. անայիս եմ լինում, գնացած եմ լինում, գնալու եմ լինում)։ Այսպես է նաև նույն եղանակի անցյալի սլանում։

Մերձավորություն ունեն նաև տեական կերպն ու շարունակական ժամանակատարյեակը։ Եթե առաջինը ցույց է տալիս պրոցեսայնության կամ վիճակի հարատևում, ձգում տվյալ տիրույթում, ապա երկրորդն արտահայտում է պրոցեսայնության հարաբերություն մեկից ավելի պահերի նկատմամբ։ Շարունակականը ձևաբանորեն զանազանում են որոշ բարբառներ։ Գրական հայերենում գնում եմ (հիմա թե ամեն օր) նույն կազապարն ունի։

Պայմանականորեն բուն (բացարձակ) առանցքային պահի մանրահամակարգի անդամները կարելի է կոչել զլխավոր ժամանակներ, իսկ նախորդող կամ հաջորդող առանցքայինների մանրահամակարգի անդամները՝ երկրորդական ժամանակներ։ Յուրաքանչյուր ժամանակ (և՛ գլխավոր, և՛ երկրորդական) կարող է ունենալ իր տարբերակները, մասնավոր գրանորումները, առանձնահատուկ կիրառությունները։

Ներկա ժամանակը (настоящее время) ստեղծում է համընկնող սլան. առաջին հայտում է հարաբերություն այն պահի հետ (սովորաբար խոսելու պահի հետ), որին համընկնում է գործողության իրացումը, կատարումը (հատկանիշի ստորոգումը)։ Կարող է ունենալ բառային առկայացուցիչներ. հմմտ. ես դրում եմ և ես հիմա գրում եմ, երկիրը պատվում է արևի շուրջը և երկիրը միշտ պատվում է արևի շուրջը։ Հմմտ. նաև՝ Դասերից հետո միշտ առան եմ գնում։ Ձանգը տալու ժամանակ հագնվելիս եմ լինում։ Ձանգը տալու ժամանակ միշտ հագնվելիս եմ լինում։ Այսպես և՛ Դու հիմա առողջ ես, Դու ձմեռամստին միշտ հիվանդ ես լինում։

Երբ գործողությունը համընկնում է խոսելու պահին, ունենք սովորական կամ բուն ներկա (Այժմ ես մտածում եմ քո մասին), երբ գործողությունը համընկնող է բոլոր պահերի նկատմամբ, ունենք ընդհանրական ներկա (Հուսինը պատվում է երկրի շուրջը), երբ նախորդած, ավարտված գործողությունը ներկայացվում է ներկայի կազապարով՝

ւյատուական ներկա (հորենացրն խառնագանում է ժամանակի ապականված բարբերը), երբ կատարելի գործողությունը ներկայացվում է ներկայի կաղապարով՝ զալլիլ ներկա (Վաղը եղբայրս բռնում է Մոսկվա), երբ ներկայի կաղապարը գործածվում է բոլոր պահերի համար, ճանաչված ասույթներ, իմաստալից ու թևավոր խոսքեր, առածներ, ասացվածքներ արտահայտելու համար՝ առածական ներկա (Ճտերը աշնանն են համբույրում): Երբ բայն ունի հատուկ կաղապար մեկից ավելի պահերի ներկան արտահայտելու համար, ապա առկա է շարունակական ներկա, որպիսին ունենք, օրինակ, սյուսահայ բարբառում:

Անցյալ ժամանակը (прошедшее время) նախորդող պլան է ստեղծում տվյալ առանցքային պահի նկատմամբ, օրինակ՝ նա գրել էմ: Առկայացուցիչներով՝ նա արդեն (երեկ, երեկ առավոտյան, վաղուց) գրել էմ. հմմտ. Դու երեկ հիվանդ էիր: Դու անցյալ տարի ավելի շաղ էիր:

Ապառնի ժամանակը (будущее время) հաջորդող պլան է ստեղծում տվյալ առանցքային պահի նկատմամբ, օրինակ՝ նա գրելու էմ: Առկայացուցիչներով՝ նա վաղը գրելու էմ: Մենք երեկոյան կգանք: Գրական հայերենում այս ապառնին տարբերակներ չունի: Հարաբաղի բարբառում կա անմիջական ապառնի (ближайшее будущее), Բլ'նննիլ լլմ (սեն անմիջապես՝ խոսելուց հետո գնալու եմ, «Գնալու վրա եմ»): Գրարարի ստորադասական եղանակում տարբերակված էին երկու ապառնի՝ առաջին և երկրորդ: Երրորդն առանձնացնում են լեզվաբանական ապառնու տեսակ, երբ այն ապառնիի սլանում (տիրույթում) չի առկայացած, մասնավորված. «Երկաթը տաք-տաք կծեծեն»:

Իրկն. Արեղյան Մ., Հայոց լեզվի տեսություն, Ե., 1965: Արեախամյան Ս. Գ., Պառնասյան Ն. Ա., Սիմոնյան Հ. Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 2, 1974: Աղայան Է. Բ., Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Ե., 1967: Անանյան Հ., Իրականության բերականություն հայոց լեզվի, հ. 4, գ. Ա, Ե., 1959: Ասատույան Մ., Ժամանակակից հայերենի ձևաբանության հարցեր, հ. Բ., Ե., 1973: Բարսեղյան Հ., Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն, Ե., 1953: Խլխանյան Ռ., Արդի հայերենի հոլովումն ու խոնարհումը, Ե., 1971: Հովնան-նիսյան Լ. Շ., Առաջին և երկրորդ ապառնիները դասական գրաբարում («Լրաբեր», 1971, № 6). Նույնի՝ Քերականական ժամանակների երկրորդական կիրառությունները դասական գրաբարում («Լրաբեր», 1973, № 1): Ղազարյան Ս., Հին հայերենի բայի պարզ ժամանակների կազմության հիմնական գծերը (ՊԲՀ, 1959, № 2): Մարգարյան Ա., Հարակատարն ու անցյալի հարակատարը բայական ժամանակներ են (ՊԲՀ, 1964, № 2): Պետրոսյան Հ. Զ., Հայերենի բայի ձևակազմության մի քանի հարցեր (ԲՅՀ, 1984, № 2): Զահուկյան Գ. Բ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974. Նույնի՝ Արդի դրական հայերենի ժամանակների համակարգը (ՀԼԳԴ, 1983, № 1): Սևակ Գ., Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Ե., 1955:

ԺԵՏԱԿԱՆ ԴԵՐՄԱՆՈՒՆ||отрицательное местоимение, դերանվան տեսակ, բացառում է որոշյալ դերանվան իմաստը, այդ իրացվում է սովորաբար ոչ օժանդակ բառով. (ամէն) — ոչ ամեն, (ամեն ոք) — ոչ ոք, (ամեն մի) — ոչ մի, (ամեն մեկը) — ոչ մեկը, (ամեն ինչ) — ոչինչ, (բոլոր, ողջ, ամբողջ, համայն, ամենայն) — ոչ ամբողջ, ոչ բոլոր: Թեև ոչ բոլոր որոշյալ դերանուններն ունեն անմիջական ձևեր ժխտական հզրում, այնուամենայնիվ հարաբերակից որեւէ ձև փոխարինում է հաստատականին: Այս է պատճառը, որ որոշ հայերենագետներ այս երկու (հաստատական, ժխտական) ձևերը դիտարկում են մեկ՝ «որոշյալ դերանուն» խմբավորման մեջ: Առարկայանիչ են ոչ ոք, ոչ մեկը, ոչինչ, որոնք հոլովվում են ի հոլովումով. հոգնակի ձևեր չունեն: Ոչ մի ժխտականը ածականական կիրառություն ունի, հոդառու չէ, ցույցականաբար չի գործածվում:

Հին դրական հայերենում գործածական էին՝ ոչ ոք, մի՛ ոք, ո՛չ ինչ, ոչինչ, մի՛ ինչ

են դերանունները: Ետդրաբարյան հայերենում, մասնավորապես բարբառներում ս, սնք մասամբ վերացել են, մասամբ նոր զարգացում են ունեցել. օր.՝ հիշ մէզր, հէշ մէզր: ուլէֆ «ոչ ոք» (Համշեն), վոշ մէկ (Վան), վէշ միւր (Ղարաբաղ):

Իրկն. տե՛ս Դերանուն (խոսքի մասեր) բառահոգվածում:

ԺԻՏՈՒԱՆ ԻՆԻՐԱՅ||причастие отрицания, ասում են նաև ժխտական դերբայ (отрицательное причастие). դերբայի տեսակ. արտահայտում է գործողության կամ եղելության (պրոցեսայնության) հաղափար՝ առանց եղանակի, դեմքի, թվի, ժամանակի իմաստների. հարացուցային շարքում նա գործառում է կատարելիության կերպային երանգավորումով: Տարբերակում է բայասեռը՝ գրի||գրվի, սիրի||սիրվի: Պատմականորեն սերում է անորոշ դերբայից և իմաստաբանական պլանում դեռևս նրանից շատ չի հեռացած: Հայերենի այլ որոշ վիճակներում անորոշ դերբայի ու օժանդակ բայի (եմ/էի-ի շարք) ժխտական ձևերի գուգորդումներով կազմվում են դիմավոր, այսպես կոչված, պայմանականի կամ ենթադրականի ժխտական շարքեր: Այսպիսի վիճակ էր տիրում նաև արևելահայ գրական աշխարհարարի համեմատաբար վաղ շրջանում (գրեթե մինչև անցյալ դարի վերջերը). հմտ. կգրեմ—չեմ գրի, կկարդամ—չեմ կարդալ. —ի վերջավորության անկումով սրա՛նք հարձան շեմ գրի, շեմ կարդա ձևեր, որոնք էլ գործածական են արդի գրական հայերենում: Եվ ժամանակակից փուլում երբեմնի ի. և լծորդները (խոնարհիչները) արդեն գիտակցվում են իրեն ժխտական դերբայի վերջավորություններ: Պետք է, սակայն, նկատի ունենալ, որ այս դերբայի ոչ բոլոր ի-երն են սերում և խոնարհիչից: Այժմ անորոշ դերբայի և խոնարհիչին ժխտական գերբայում համապատասխանում է -ի. և խոնարհիչին՝ -ալ— վերջավորությունը. գրել > գրի, կարդալ > կարդալ: Միակ «կախյալ» դերբայն է, որը օժանդակ բայի հաստատական ձևերի հետ չի գուգորդվում. այդ գուգորդումը բացառված է և ստորոգական (շարահյուսական), և՛ հարացուցային պլաններում: Ձևով նման է ըզձական եղանակի անկատար ապառնիի եզակի երրորդ դեմքին, և խոնարհման դեպքում նաև հրամայականի եզակիին (այդ պատճառով նախապես այն կոչվել է լյծսական դերբայ): Գործառական պլանը շատ նեղ է. գուգորդվելով եմ/էի օժանդակ բայի ժխտական ձևերի հետ՝ կազմում է ժխտական հարացույց «պայմանական կամ ենթադրական» եղանակում (այլ մոտեցմամբ՝ ըզձականի կատարելի շարքերում): Ընդ որում օժանդակ բայը շեշտված է ու դերբային նախահար՝ շեմ գրի, շեմ կարդա, շեմ գտնի, շեմ թռչի, շեմ խոսեցնի: Սաղմերը երևում են դեռևս միջինհայերենյան փուլում: Որոշ բարբառներում անորոշը դեռևս գարծածվում է ուղի՛շ ձևով. օրինակ՝ ասէլ չլւմ, խօսէլ չլւմ (Ղրբ. բրբ.):

Գրկն. տե՛ս դերբայ բառահոգվածում:

Ի, ի [i], հայկական այբուբենի տասնմեկերորդ տառը, անվանումը՝ ինի. սերում է հունական նախատիպարից. այբբենական համակարգում սրա դերն է առաջնային շարքի վերին բարձրացման ձայնավոր հնչույթի արտահայտումը. թվային արժեքը՝ հստակ, Լսանեւորդ: Ի ձայնավորի արտասանական ու ձայնաբանական բնութագիրը հայերենի սարքեր վիճակներում ու փուլերում ըստ էության ընդհանրական է. սրա արտաբերման ժամանակ լեզուն բերանի խոռոչում ամբողջ գանգվածով (իբանով) մղվում է առաջ, լեզվի ծայրը թիթեորեն հենվում է ստորին առամենաշարին՝ ներսի կողմից, լեզվամեջքը միջին մասով գմբեթաձև բարձրանում է, դեպի կոշտ բիմբը՝ սրա նկատմամբ գրավելով ամենամոտ գիրքը, լեզվի կծկվածությունը համեմատաբար շատ է, բերանի (արտասանական խոռոչի առաջամասի) բացվածությունը՝ քիչ. շրթունքները՝ շեղք դիրքում: Էներգիայով (ուժգնությամբ) համեմատաբար թույլ է, տեղդությունը՝ կարճ: Հայերենի ամենանեղ ձայնավորն է, պակաս հնչեղությամբ: Որոշ բարբառներում առանձնանում է

այս ձայնավորի ի՝ տարբերակը, իբրև առաջնային շարքի վերին բարձրացման ը. կարե-
լի է այն դիտել իբրև վերին բարձրացման առաջահայաց ը, տառադարձությամբ՝ ը՝:

Հին գրական հայերենում իբրև պարզ ու անկախ ձայնավոր ունեն գրության և ար-
տասանության համապատասխանություն (գիր, իրաւ, բամի, երկիր). ըստ պրոֆ.
է. Աղայանի նաև՝ միայն, ըիսկ բառերում: Երկրարբառի կազմում արտահայտվում էր
ի. ե. յ, ւ տառերով, ընդ որում դրա վանկարարը լինելու դեպքում՝ ի տառով (իւ, ուի),
բարձրացող երկրարբառի ոչ վանկարարը լինելու դեպքում՝ և տառով (էա, եռարար-
բառում ևս՝ էաւ), ու-ից առաջ՝ ւ տառով. ւո, իջնող երկրարբառի ոչ վանկարարը լինելու
դեպքում՝ յ տառով (այ, ոյ, հմմտ. եայ):

Ետգրարարյան հայերենում ի -ի այբբենական արժեքը հիմնականում պահպանվեց.
ի ձայնավորը արտահայտվում է միշտ ի տառով. բայց երբեմն, որոշ դիրքերում, մաս-
նավորապես երկհնչյունների գրության մեջ, ի-ով արտահայտվում է յա երկհնչյունի յ
տարրը, ինչպես՝ հեփար, Եղիազար, սոցիալիզմ. Գեւմանիա, յո երկհնչյունի յ տարրը՝
ոսղիո:

Ի ձայնավորն ունի հնդեվրոպական առնչակցություններ, ինչպես՝ $\bar{e} > i$ (*k^{er}di >
սիրտ, *eg²li > իծ, այսպես և e-ն ռեզայիններից առաջ. *en > ին, *em > իմ: Սերում
է նաև հնդեվրոպական i ձայնորդից (*lik² — > ելիֆ, լիանեմ): Հին գրական հայերենում
հանդիպում է բառասկզբում, բառամիջում և բառավերջում (իմաստուն, գինի, արի):
Այս ձայնավորը իրիստ զգայուն է շեշտի հետ կապված հնչյունափոխության նկատմամբ:
Գրարարում առկա է ի > ե՝ ակ-ից առաջ (որգի + ակ > որգեակ, պատանի + ակ > պա-
տանեակ), առհասարակ՝ ա հոդակապից առաջ (բարի + ա + կամ > բարեկամ): Ընկնում
է ու-ից առաջ. վայրենի > վայրենություն. բառասկիբում ձայնավորից առաջ՝ ի > յ. ի
անուանէ > յանուանէ, կարող է «փոխարինվել» ւ-ով. մաքի > մաքւոյ:

Ետգրարարյան հայերենում ունի այլևայլ համապատասխանություններ. ի > ե (է)՝
ուղիղ > ուղեղ, պիղծ > պեղծ (միջին գրական հայերեն), վիզ > վէզ, ցից > ցէց (Սվե-
դիա), ծիրտ > ծէրտ, ծիղ > ծէղ (Կողեն), ի > ը՝ ծիտ > ծրէտ, կիսատ > կըէսատ (Կար-
ճեան), վիզ > վըէզ (Ղարաբաղ), ի > ա՝ ազի > ակա (Սվեդիա), ի > օ՝ ծիծ > ծօծ, միս >
> մօս, վիզ > վօզ (Կարճեան), ի > ու՝ գիրկ > գօրգ (Ղարաբաղ), ի > ը՝ նախիր >
նախրր (Տիգրանակերտ), ծիծաղ > ծըծաղ (Կարճեան), հացի (սեռ. հոլով) > հօցցր
(Սվեդիա), ի > օ՝ վիշապ > օշափ (Ղարաբաղ), ի > ը՝ սիրտ > սըրտ (Շամախի): Երկ-
րարբառացման դեպքերից են՝ ի > այ||ւնյ (Սվեդիա), ի > էյ, ի > ույ, ի > այ (Ագուլիս):

Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում շեշտափոխության հետ կապված՝ ա)
վերջափակ-միավանկ որոշ բառերում՝ ի < ը (իղծ > ըղծալի, ինծ > ընծենավոր, ինչ(ք) >
ընչաքաղց), երկփակ-միավանկ մի շարք բառերի ի-ն փոխվում է (ը)-ի. գիր > գ(ը)րել,
սիրտ > ս(ը)րտի, դ) երկվանկ-բազմավանկ բառերի վերջին փակ վանկի ի-ն կա՛մ
ընկնում է, կա՛մ վերածվում (ը)-ի. ուսուցիչ > ուսուցչական, երկիր > երկրամաս, եր-
կիր > երկրներ), դ) երկվանկ-բազմավանկ բառերի վերջին բաց վանկի ի-ն ակ-ից
առաջ՝ յ. որդի > որդյակ, կղզի > կղզյակ, աղավնի > աղավնյակ, պատանի > պատան-
յակ, ե) նույն դիրքում ա հոդակապից առաջ՝ ի > ե. ոսկի + ա + զօծ > ոսկեզօծ, գ) նույն
դիրքում կարող է ընկնել, կարող է և պահպանվել. գյուղացի + ական > գյուղացիական,
բարի + ություն > բարություն:

Ձևակազմական պլանում այս ձայնավորով են արտահայտվում սեռականի հոլովա-
կերտներից մեկը (թար-ի, սեղան-ի), բայական վերջավորություն (գր-ի, դրեց-ի), գրա-
բարի ի հոլովիչը և ի խոնարհիչը, բառային արտահայտությամբ՝ ի՝ ձայնարկությունը,
հրաբարի ի նախդիրը: Վերջինս բառակազմական տարրի գործառությամբ պահպանված
է մի շարք բառարազդողություններում (վերջ ի վերջո, ի փառս):

Ֆրկն. տե՛ս հայկական զիր բառահոգվածում:

ԻՄԱՍՏ||СМЫСЛ, значение, արտահայտության և բովանդակության պլաններով բնորոշ լեզվական միավորի (բառ, ձևույթ, բառաձև, դարձվածք, բառակապակցություն, նախադասություն ևն) բովանդակային սլանը, կողմը: Սրան գրեթե համարժեք գործածվում է նշանակություն տերմինը: Իմաստն ունի փիլիսոփայական, տրամաբանական, հոգևրանական, լեզվաբանական և այլ տեսանկյուններ: Որոշ հարաբերակցություններ կան լեզվաբանական ու այլ տեսանկյունների միջև, օրինակ՝ տրամաբանականի հետ. բառ—հասկացություն, նախադասություն—դատողություն, ենթակա—սուբյեկտ, խնդիր—օբյեկտ: Բառիմաստը որոշակի հարաբերակցություններ ունի նաև հոգեկան սրոցեսների, զգայական արտապատկերումների, կամազգացական արտահայտությունների, դրսևորումների հետ: Այս առնչակցությունները դեռևս հանգամանորեն չեն մեկնաբանված, դրանց բնորոշման մեջ կան տարակարծություններ: Համենայն դեպս լեզվական միավորի բովանդակությունը տերմինավորվում է իրրև լեզվական իմաստ՝ նշանակություն: Նկարագրական լեզվաբանության մեջ իմաստային նվազագույն միավորը կոչվում է իմաստույթ (сема, ձևույթայինը՝ семема):

Լեզվական իմաստները նախ խմբավորվում են ըստ համապատասխան միավորի զանազանում են՝ բառիմաստ (բառային իմաստ), ամանցային իմաստ, բերականական իմաստ, խոսքիմասային իմաստ, դարձվածային իմաստ, շարահյուսական իմաստ, ռեական իմաստ ևն, Երբեմն իմաստ և ֆունկցիա (գործառություն) տերմինները այնքան են մերձենում իրար, որ մեկը փոխարինելի է դառնում մյուսով. օրինակ՝ շարահյուսական իմաստ||շարահյուսական ֆունկցիա, բաղադրական իմաստ||բաղադրական ֆունկցիա, պարագայական իմաստ||պարագայական ֆունկցիա, որոշչային իմաստ||որոշչային ֆունկցիա, թեև իմաստ և ֆունկցիա հասկացությունները նկատելիորեն հեռու են իրարից:

Բառիմաստը կամ բառային իմաստը՝ բառի նշանակությունը (значение слова, лексическое значение) դրսևորվում է բառերում, բառայնացած կայուն կապակցություններում, հիմնական ձևույթներում (արմատներում): Այն ամբողջացած, ավարտուն ու տարբերակված տեսքով հանդես է գալիս բառերի մեջ ու բառայնացած կայուն բառակապակցություններում (Բաղաճ, անց ու դարձ, լաց լինել), ոչ ավարտուն, չամբողջացած, շտարբերակված ձևով՝ հիմնական ձևույթներում. օր.՝ աշխատ— (հմտ. աշխատանք, աշխատել), փրկ— (հմտ. փրկանք, փրկել): Ահա թե ինչու երբեմն այս երկու նշանակությունների համար ինքնուրույն արժեք ու գործածություն են տալիս բառիմաստ և բառային կամ բառական իմաստ տերմիններին: Հատկանշական է նաև այն, որ բառիմաստը արտահայտում է առարկա, նրա որակային, բանական, պրոցեսային հատկանիշները, նաև՝ հատկանիշի հատկանիշ, կապակցականություն, վերաբերմունք (մտածողատողական, հուզազգացական), զգացական, նմանաձայնական միտումներ, մղումներ: Սրանք ներկայացնում են բառային նշանի բովանդակային կողմը, նշանակվողը: Բառիմաստը ձևավորվում է մարդկային ճանաչողական գործունեության հետ կապված, ընդհանրացնում և ամրապնդում է իմացական պրոցեսի արդյունքները, հասարակական ու անհատական փորձը: Բառիմաստ ունեն բոլոր խոսքի մասերը: Այն նույնանում է հասկացության հետ, երբ արտահայտում է առարկա կամ նրա այս կամ այն հատկանիշը (հատկանիշի հատկանիշ): Բառիմաստները թեև գոյանում են ընդհանրացման ու վերացարկման ճանապարհով, և շնայած իմաստաբանական կողմն առհասարակ շատ դժվար է ենթարկվում կառուցվածքային-տիպաբանական դիտարկումների, խմբավորումների, դասդասումների, այնուամենայնիվ, իմաստային այս կամ այն կողմը (հատկանիշը, դրսևորումը) հնարավորություն է տալիս զանազանելու բառիմաստի հետևյալ տեսակները.

1. բուն, կամ սովորական, իմաստ՝ նշանակություն (узусальное значение). բառի

առավել գործածական (ոչ իրադրական, ոչ դիպվածային, ոչ փոխարերական) իմաստը: 2. Ուղղակի իմաստ՝ նշանակություն (прямое значение). բառի բուն նշանակությունն է փոխարերականի հակադրությամբ: 3. Հիմնական իմաստ՝ նշանակություն (основное значение). համարժեք է բուն (սովորական), ուղղակի իմաստներին (ի տարբերություն իրադրական, դիպվածային, փոխարերական, երկրորդական, հավելական իմաստավորումների): 4. Փոխաբերական իմաստ՝ նշանակություն (переносное значение). երբ բառիմաստը արտահայտում է նմանողությամբ կամ կցորդության գույրողությամբ հարաբերակցող, երբեմն գործառությամբ բնդհանուր որևէ այլ առարկա (ներկայանում է իբրև փոխաբերություն, փոխանունություն, համարմունք): 5. Իրադրական իմաստ՝ նշանակություն (ситуативное значение). բառի այն իմաստն է, որը պայմանավորված է խոսքային տվյալ իրադրությամբ, ի տարբերություն նրա հիմնական նշանակության: 6. Դիպվածային իմաստ՝ նշանակություն (оказанное значение). բառի միայն տվյալ իրադրությամբ գործածվող իմաստը (բացառվում է այլ իրադրություններում): 7. Բառարանային իմաստ՝ նշանակություն (словарное значение). խոսքային իրադրություններում իրացվող իմաստավորումների ամբողջությունը, բառի իմաստային բոլոր դրսևորումների ընդհանրությունը, որ և արձանագրվում է բառարանում: 8. Երկրորդական իմաստ՝ նշանակություն (второстепенное значение). բառագիտական սլանում համարժեք է իրադրական իմաստին: 9. Ընդհանուր իմաստ՝ նշանակություն (общее значение). բառիմաստն է իբրև լեզվական միավոր, ի տարբերություն նրա խոսքային իրացումների, առարկայական վերաբերության: Կարող է նշանակել նաև վերակարգային իմաստը իմաստաբանական աստիճանակարգում (հիերարխիայում). հմմտ. խնձոր—պտուղ, միրգ: 10. Մասնավոր իմաստ՝ նշանակություն (частное значение). ստորակարգային իմաստը իմաստաբանական աստիճանակարգում. հմմտ. միրգ—խնձոր: 11. Սկզբնական իմաստ՝ նշանակություն (исходное, первоначальное значение). բառի նախնական, նրա ծագումը. ստեղծումը պայմանավորող իմաստը, որ սովորաբար կոչվում է բնիմաստ (этимон): 12. Մակածական իմաստ՝ նշանակություն (производное значение). բնիմաստից զարգացած, ածանցված նշանակությունը: 13. Կազմակի՝ հավելյական իմաստ՝ նշանակություն (побочное значение). հիմնական նշանակությանը մակարերվող կամ երկրորդական իմաստները: 14. Ստուգաբանական իմաստ՝ նշանակություն (этимологическое значение). բնիմաստը կամ նրա հիմքի վրա հաստատված այն պատմական իմաստավորումը, որը մթազնած է և վերականգնվում է միայն ստուգաբանական վերլուծությամբ: 15. Թանձրացական կամ կոնկրետ իմաստ՝ նշանակություն (конкретное значение). արտահայտում է զգայական ընկալումներում տրվող (զգայարանների վրա ազդելու ունակ) առարկա, հատկանիշ: 16. Վերացական իմաստ՝ նշանակություն (абстрактное значение). արտահայտում է մտքով հասկացվող (ընկալվող, ըմբռնվող, պատկերացվող), ոչ նյութական, ոչ ֆիզիկական առարկա, հատկանիշ, երևույթ: 17. Առարկայական, նյութական իմաստ՝ նշանակություն (предметное, материальное, вещественное значение). լիիմաստ բառերի նշանակությունը: Սրա հակառակն է՝ ձևական իմաստ՝ նշանակություն (формальное значение). որ է կապերի, շաղկապների, առհասարակ օժանդակ բառերի նշանակությունը: 18. Զանազանում են նաև բառի հին իմաստ՝ նշանակություն և նոր իմաստ՝ նշանակություն (старое значение и новое значение). 19. Թարմաստի իմաստ՝ հիմնական իմաստը, նշանակությունը գորացնող, սաստկացնող, ուժեղացնող իմաստը. իմե, ինչ բառերի որոշ իմաստավորումներ (գրաբարում). որ, քե և այլ մի բանի տարրեր բաղադրյալ շաղկապներում են: Բառիմաստը կարելի է ներկայացնել լեզվական մակարդակում՝ լեզվակազմային իմաստ՝ նշանակություն (интенсиональное значение) և խոսքային մակարդակում՝ խոսքակազմային իմաստ՝ նշանակություն (экстенциональное значение). երբեմն

խոսքի մեջ բառի տվյալ գործածությամբ զրսևորած իմաստը կոչում են առարկայու-
կան վերաբերություն:

Բառիմաստը կարող է ունենալ նաև սուբյեկտիվ երանգներ, մանավանդ այն դեպ-
քում, երբ այն արտահայտում է խոսքի առարկայի նկատմամբ մարդկանց, հասարա-
կության ունեցած վերաբերմունքը. հմմտ. ուսուցիչ և վարժապետ բառերը Առաջինը չե-
զոք բառաշերտին է պատկանում. եթե մեկին ասում են վարժապետ, ապա նկատի են
առնում նրա գիտաուսումնական, մեթոդական տեսանկյունից անպատրաստ լինելը:
Հմմտ. նաև ձիծաղել և հոհալ, ուտել և լսել (լսվել):

Վերջապես կարելի է զանազանել նաև ազատ բառիմաստ (ազատ իմաստ), որ զըր-
սևորում է բառը՝ իր անկախ գործածությամբ, և կախյալ բառիմաստ, որ բառը զրսևո-
րում է բառարարողության, կայուն բառակապակցության, դարձվածքի կազմում:

Բառիմաստները գիտալուծորեն քննվում, բացահայտվում ու պարզաբանվում են
բառայաններում:

Քերականական իմաստը՝ նշանակությունը (грамматическое значение) արտահայ-
տում է առարկայի և գործողության տարրեր տեսանկյուններ, ձևաբանական ու շարա-
հյուսական այլևայլ հարաբերություններ: Այն զրսևորվում է արտահայտության ուրույն
միջոցներով (մասնիկավորում, ներքին թերում, հնչերանդ, օժանդակ բառեր, շարա-
հյուսական բառակապակցություններ, նախադասություններ, խոսքի մասեր, նա-
խադասության անդամներ ևն): Երբեմն քերականական իմաստները ներկայացվում են
երկու խմբով. ածանցական՝ ածանցային իմաստ՝ նշանակություն (дескриптивное
значение), որ զրսևորվում է ածանցների մեջ, «վերաբերական» իմաստ՝ նշանակու-
թյուն (релативное значение), որ զրսևորվում է ձևակազմական երկրորդական ձե-
վույթների (այդ թվում և վերջավորությունների) մեջ. վերջինս կարող է արտահայտվել
նաև ներքին թեքումով և օժանդակ բառով: Անկասկած ածանցային իմաստը պիտի սահ-
մանադժեյ բուն քերականական իմաստներից: Հնարավոր է այլ բաժանում ևս. ձևաբա-
նական իմաստներ և շարահյուսական իմաստներ (նշանակություններ): Սրանք ներկայա-
նում են բազմազան կարգային իմաստներով (категориальные значения). ինչպիսիք
են՝ հոլովական (ուղղականի, հայցականի, գործիականի, ներգոյականի ևն), րվակաբայի-
(եզակիի, հոգնակիի, երկակիի), հոդային ստույնների (որոշյալ, անորոշ, ցուցական, ստացա-
կան, դիմորոշ), բայասեռային (անցողական, անանցողական, պատճառական, ներգործական,
կրավորական), դիմային (առաջին, երկրորդ, երրորդ), եղանակային (սահմանական, հրամա-
յական, ըզձական, անհրաժեշտության), ժամանակային (ներկա, անցյալ, ապառնի), կե-
սյային (կատարվող, կատարված, կատարելի, ավարտված, անավարտ), խոսքիմասային
(գոյականական, ածականական, թվականական, դերանվանական, բայական, մակրա-
յական ևն), ապա և՛ ենթակայի, ստորոգյալի, ստորոգելիության, որոշչային, խնդրառա-
կան, պարագայական ևն:

Ի տարրերություն բառային ու քերականական իմաստների՝ կարելի է առանձնացնել
դարձվածային իմաստը՝ նշանակությունը (фразеологическое значение), որ զրսև-
վում է արտահայտչականությամբ, հուզաարտահայտչականությամբ. պատկերավորու-
թյամբ: Երբեմն խոսվում է լեզվական միավորների զործառական՝ ֆունկցիոնալ նշա-
նակության մասին, հասկանալով՝ շարահյուսական իմաստավորումները, տվյալ միա-
վորի բաղադրական-կապակցական գերը (օր՝ հողակապի վերաբերյալ), բառի աճա-
նողական դերը, իմացական (ճանաչողական) դերը ևն:

Իմաստաբանական ստույնով բառայինը և քերականականը, ինչ-որ չափով նաև բա-
ռայինն ու դարձվածաբանականը, միշտ չէ, որ անջրպետված են: Նախ բառայինը հա-
ճախ թելադրում է քերականականի բնույթը: Երբեմն էլ դժվար է դրանց միջև սահմա-
նագիծ անցկացնել: Որոշ միավորներ բնորոշ են բառաքերականական կամ ածանցակա-
նական վերաբերական բնութագրությամբ: Օրինակ, խոսքիմասային իմաստը բառայինին մակա-

բերված քերականական (ձևաբանական) իմաստավորում է, և այն դժվար է բացահայտել առանց բառային Այսպես և՛ բազմապատկական կերպի իմաստը հայերենի բայում: Բայի այդ՝ միևնույն իմացական կարգը կարող է զրահորվել (լեզվի մեջ) և՛ իրոք բառային իմաստ, և՛ իրոք քերականական իմաստ. օրինակ՝ եղանակայնության, քանակայնության իմաստները:

Բառերի համակարգայնացումը աստիճանակարգային (հիերարխիկ) եղանակով է ապես կախված է դրանց իմաստից:

Կրկն. տե՛ս իմաստաբանություն բառահոգվածում:

ԻՄԱՍՏԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ||сemasiology, семантика, լեզվաբանական գիտաճյուղ (հաճախ էա դիտում են իրոք բառագիտության ենթաբաժին), որն ուսումնասիրում է ձևաիմաստային միավորների (արտահայտության ու բովանդակության պլաններով բնորոշ տարրերի)՝ բառերի, ձևույթների, բառաձևերի, բառայնացած կայուն բառակապակցությունների, դարձվածքների, լայն ընդգրկումով նաև շարահյուսական կառույցների իմաստային՝ բովանդակային կողմը, պարզաբանում է իմաստների բնույթը, տեսակները, դասից փոխհարաբերակցությունները, պատմականորեն կրած փոփոխությունները և հարակից այլ հարցեր: Անցյալում լեզվական միավորների իմաստաբանական կողմը համեմատաբար քիչ է դիտարկվել, մեծ մասամբ դրան անդրադարձել են բառարանագրության, ստուգաբանության խնդիրների հետ կապված: Սակայն, երկար ժամանակ (այժմ էլ) իմաստաբանության հարցերը գտնվել են նաև փիլիսոփաների, հոգեբանների, սրամաբանների և այլ մասնագետների ուշադրության կենտրոնում: Սակայն բուն լեզվաբանական դիտարկումները ամբողջական ուսմունքի տեսք ստացան ավելի ուշ: Այժմ իմաստաբանությունը ճանաչված է իրոք լեզվաբանության առաջնակարգ բնագավառներից մեկը:

Կրկն. Աղայան Է. Ս., լեզվաբանության ներածություն, Ե., 1967: Տե՛ս նաև բառագիտություն բառահոգվածի գրականության ցանկը:

ԻՄԱՍՏԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ||изменение значения, смысловое изменение, լեզվական միավորի (բառ, բառակապակցություն ևն) բովանդակային կողմի, իմաստի փոփոխությունը: Սա թեև սկիզբ է առնում որոշակի սինխրոնիկ պայմաններում, էապես պատմական երևույթ է, իրականանում է ժամանակի ընթացքում: Իմաստափոխությունը միակերպ ընթացք ու ճակատագիր չի ունեցել հայերենի զարգացման տարբեր գույներում և վիճակներում: Կան բառեր, որոնք հին հայերը գործածել են գրեթե նույն նշանակությամբ, ինչ որ մենք՝ այժմ, օրինակ, աղյուս, հլուսն, աբտ, աբուր բառերը: Բազմաթիվ բառեր պահպանել են իրենց հիմնական իմաստները, ինչպես՝ եաց, չուր, գլուփ, բերան, բերել, գյուղ, կով, այժ ևն: Մինչդեռ, ասենք, սկև բազմիմաստ բառը չի պահպանել իր հիմնական իմաստը՝ «սլշ»։ մյուս իմաստները անցել են էությունարյանին: Նույնը և՛ անել բառի «բերել» հիմնականը մթազենել է, իսկ մյուսները հարստեղ են առ այսօր: Մի շարք բառեր գործածվում են նոր նշանակություններով (ինչպես՝ պաբետ, պաբեկ, մաբտկոց, դեափ, ոռոմբ, հաստոց ևն): Որոշ բազմիմաստ բառեր կորցրել են այս կամ այն երկրորդական նշանակությունը. օրինակ՝ գլուխ բառը ժամանակակից գրական հայերենում չի պահպանել «դրամ, գումար» նշանակությունը, բերան բառը՝ «հրաման, պատգամ» նշանակությունները ևն: Գրաբարյան բառերի մի մասը իմաստային տարբեր զարգացումներ են ունեցել միջին գրական հայերենում, արևմտահայ և արևելահայ գրական լեզուներում, հայերենի մի քանի տասնյակ բարբառներում: Լեզվական իմաստները սովորաբար կայուն են և երկար ժամանակ պահպանում են իրենց դրվածքը. նույնիսկ պատահում է, որ բառի արտասանական կողմը (հնչյունական կազմը) փոփոխվում է, իսկ իմաստը՝ մնում, օրինակ՝ տեսանել > տեսնել, երբ > յոբ, ուղի > վուրի (գրվում է՝ ուղի): Այնուամենայնիվ, այլևայլ պատճառներով

տեղի է ունենում իմաստափոխություն: Պատահում է, որ իմաստային անցումը գու-
գակցվում է արտասանական փոփոխությամբ, ինչպես՝ սեպուհական ռեպուհին պատ-
կանող, նրան վերաբերող» > սեփական ռեպուհություն հանդիսացող, նրան վերա-
բերող: Կարող է և միայն իմաստը փոխվել, արտասանությունը՝ պահպանվել, օրինակ՝
մորթել բառը հնում նշանակում էր «մորթին հանել, մորթագերծ անել», այժմ՝ «վիզը
կտրել», ապրել առաջ՝ «ազատվել», այժմ՝ «կյանք ունենալ, բնակվել»:

Իմաստափոխության այլևայլ դրսևորումներից կարելի է նշել հետևյալները. ա) Բառիմաստի ընդլայնում կամ իմաստի ընդլայնում (расширение значения), երբ մաս-
նավոր իմաստը (բառիմաստը) հետագայում ստանում է ավելի մեծ ծավալ, ձեռք է բե-
րում ծավալային նոր ընդգրկումներ, տարածվում է նաև այլ առարկաների (հատկա-
նիշների, պրոցեսների, երևույթների) վրա. այսպես՝ տուն նախապես նշանակել է «շի-
նություն՝ կառույց բնակության համար». նախկին իմաստի պահպանումով՝ այն այժմ
նշանակում է նաև հատուկ նպատակներով կառուցված շենք. ըստ այդմ էլ ասում ենք՝
սպիտակա՝ առ տուն, գրողների տուն, կառավարական տուն, առևտրի տուն, կոշիկի տուն
ևն: Այսու բառը նախապես նշանակում էր «կահույքի տեսակ», հետագայում այն դար-
ձավ բազմիմաստ, այժմ ավելացել է նաև «պաշտոն» իմաստը: Իմաստային անցում է
կատարվում նաև այն դեպքում, երբ հատուկ անվան հիմքի վրա էփրառություն է ստա-
նում հասարակ անուն (Մեկենաս > մեկենաս): Այսպես և՛ երբ հատուկ անունը կամ
տեղանունը գործածվում է նաև իբրև անվանակարգային անուն. Դվին > «Դվին»
(կոնյակ): բ) Բառիմաստի նեղացում կամ իմաստի նեղացում (сужение значения),
երբ նախկին լայն ծավալի ընդգրկումներ ունեցող իմաստի մեջ տեղի է ունենում մաս-
նավորում, իմաստը տարածվում է ավելի քիչ առարկաների (հատկանիշների, պրոցես-
ների, երևույթների) վրա. ինչպես, հավ հնում՝ «թռչուն», այժմ՝ ընտանի թռչունների
մի տեսակը: Մասնավորում է նաև այն, երբ բազմիմաստ բառի իմաստների հեռա-
ցումով գոյանում է անկախ, ինքնուրույն իմաստ. այս դեպքում նախկին բառի կազմին
գոյանում է համանուն բառ. օր.՝ քրու «հատկանիշի անուն» (քրու խնձոր), այժմ նաև՝
1. ուտելիքի տեսակ. 2. քիմիական տերմին: Նեղացումով է գոյանում նաև հասարակ
անունից սերող հատուկ անվան իմաստը. օր.՝ վաճճ > Վաճճ, բերդ > Բերդ, ճագլի >
Նագլի, աշտաբակ > Աշտաբակ, հրաշյա > Հրաշյա, սեակ > Սեակ, համբարձում > Համ-
բարձում, ծաղիկ > Մաղիկ, գալուստ > Կալուստ: գ) Բառիմաստի բեռացում կամ իմաս-
տի բեռացում (поляризация значения), երբ հակառակ իմաստավորում է գոյանում,
ինչպես՝ զեղ «բուժման միջոց, բույս», այժմ՝ նույն բառից բարրացում ունենք զեղել
«թունավորել», աղու «քաղցր, անուշ» (հմտ. արևմտահայերենում՝ աղվոր), որոշ
բարրացումներում՝ «դառը», մեղք «հանցանք», այժմ՝ «մեղք զալ», «խղճալ», մեղք է
«խեղճ է, գթության արժանի է», պարապել «ազատ մնալ, զրադված չլինել, ժամանակ
ունենալ», այժմ՝ «զրադված լինել, սովորել, որևէ թեմայի վրա աշխատել, դաս պատ-
րաստել» ևն: գ) Բառիմաստի նորացում կամ շրջում (իմաստի նորացում կամ շրջում),
երբ հին իմաստին փոխարինում է նորը. օր.՝ ծախել «սպառել, ոչնչացնել», այժմ՝ «վա-
ճառել», խաղալ «շարժվել, ընթանալ», այժմ՝ «խաղ անել», խնդրել «որոնել, փնտրել»,
այժմ՝ «խնդրանք ներկայացնել»: Երբեմն «բառիմաստի շրջում» տերմինը հասկացվում է
իբրև «բառիմաստի բեռացում»: Սրանից պետք է տարբերել այն վերաիմաստավո-
րումները, երբ նորի ձեռքբերումը չի ուղեկցում հնի վերացմանը. օրինակ. պաստառ
«շորի կտոր», այժմ նաև՝ էկրան: Ն) Դործառական՝ ֆունկցիոնալ իմաստափոխություն,
երբ որոշակի ֆունկցիա ունեցող առարկայի անունը հետագայում տրվում է նույն ֆունկ-
ցիան կատարող (ստանձնած) այլ առարկայի. օր.՝ բե «թռչունի թև», այժմ նաև՝
«ինքնաթիռի քաշող մակերեսը». լամպ «ճրագով աշխատող», այժմ՝ նաև «էլեկտրական
հոսանքով աշխատող». զեղ «բուսադեղ», այժմ՝ նաև քիմիական միջոցներով ասպրինոդ,
բուժիչ միջոցները. նավ «մեջը փորած գերան՝ ջրի վրայով լողալու համար», այժմ՝

«չրային տրանսպորտի կամ ռազմական միջոց»։ գ) Համաբանական իմաստափոխու-
 րյուն, երբ գուգահեռ գործածություն ունեցող բառի իմաստափոխության հետևողու-
 թյամբ՝ բառը փոխում է իր նշանակությունը. օր.՝ ակն բազմիմաստ բառն ունեցել է
 նաև «բողոքող, փեթակի անցք» իմաստները. սրա հետևողությամբ նման իմաստավո-
 րումներ է ստացել նաև աչք բառը է) Ապաստուգարանություն (деэтимологизация,
 опровержение), երբ տեղի է ունենում հին և նոր իմաստավորումների կապի խզում.
 այսպես՝ մառդ բառի այժմյան իմաստները արդեն չեն հիշեցնում «մահկանացու, մեռ-
 նող» բնիմաստը. դեղծ բառը, որ նշանակում է մրգի տնտակ, շունի բնիմաստի («դե-
 դին, դեղին գույն ունեցող») հետք։ Այսպես և՛ հասցե բառը, որ գրաբարում բայական
 ձև էր (բայիմաստով ու համապատասխան քերականական իմաստավորումներով), այժմ
 ունի միայն գոյականական իմաստ, գոյացել է իմաստաբանական խզում հնի և նորի
 միջև։ Այսպիսի իմաստափոխություն է կատարվել նաև էջմիածին, իրավ, իրոմ, մեղու
 և գրաբարյան սերում ունեցող այլ շատ բառերի հետ։ ը) Իմաստափոխություն կապված
 խոսքի մասերի փոխանցման հետ. ինչպես՝ ածականի գոյականացում (մուրացկան,
 անասուն, թռչուն, կենդանի, սուր, ցուրտ, տաք, շոգ, բանվոր, կոմերիտական, կուսակ-
 ցական, առևտրական), գոյականի ածականացում (տուն=ստն օր, ոսկի=ոսկի երիտա-
 օարդություն, ծաղիկ=ծաղիկ հաճախ ևն)։ թ) Փոխարեբանական իմաստափոխություն, երբ
 բառը ուղղակի նշանակությամբ գուգահեռ, իոսքային իրադրությամբ պայմանավորված
 (նմանության կամ առնթերության գուգորդությամբ)՝ արտահայտում է այլ առարկա
 (հատկանիշ, գործողություն, երևույթ), դրսևորվում է փոխարեբանությամբ, փոխանունու-
 թյամբ և համըմբոնումով։ ժ) Իմաստափոխություն՝ մենիմաստություն > բազմիմաստու-
 րյուն անցումով, երբ մենիմաստ բառը որոշակի անհրաժեշտությամբ ստանում, ձեռք
 է բերում նոր իմաստներ և վերածվում բազմիմաստ բառի։ Սա սովորաբար լինում է
 փոխաբերական իմաստների գոյացմամբ, բառիմաստի ընդլայնումով, սովորական
 իմաստի կողքին մասնավոր, օրինակ, տերմինավորված իմաստի հաստատումով և այլ
 եղանակներով։ ժա) Իմաստափոխություն բազմիմաստության վերացումով, իմաստների
 հեռացման, մասնավորման, համանունության հաստատման եղանակով, հիմնական
 (նախնական) իմաստի պահպանումով կամ վերացումով։ ժբ) Իմաստափոխություն
 տերմինավորումով և ապատերմինավորումով, երբ շեղոք բառաշերտի բառիմաստը ձեռք
 է բերում մասնավոր՝ տերմինավորված իմաստ (քրու «հատկություն», քրու «քիմիական
 տերմին»), կամ էլ հնացած բառը օժտվում է տերմինաբանական արժեքով, ինչպես
 այդ կատարվեց գրաբարյան մի շարք բառերի հետ, ապա և՛ տերմինը կորցնում է իր
 արժեքը և պահպանվում իրրև սովորական բառ (հաճախ՝ նաև իրրև սովորական բառ)։
 ժգ) Հոմանիշների իմաստաբանական հեռացում, երբ նույն կամ մերձավոր իմաստներ
 ունեցող բառերը աստիճանաբար մասնավորում են իմաստները, հիռանում միմյան-
 ցից, օրինակ՝ խմիչք և ըմպելիք բառերը նախապես կապվում էին առհասարակ «խմելու
 բան» նշանակության հետ, այժմ գրեթե տարբերակված են. խմիչք՝ «սգելից խմիչք»,
 իսկ ըմպելիք՝ «առհասարակ խմելու բան, խմելիք»։ ժդ) Իմաստափոխություն բյուրում-
 բոնման կամ կեղծ ստուգաբանության հետ կապված, երբ բառի բնիմաստը կամ ներ-
 քին ձևը հիշտ չի մեկնաբանվում, որ սակայն հազվադեպ երևույթ է և հիմնականում
 հասուկ է բառակազմական կաղապարների ոչ հստակ ըմբռնում ունեցողներին. օրինակ՝
 մեղանչել բառը («մեղք գործել») ոմանք իմաստավորում են իրրև «զղչալ, մեղքը քա-
 վել» (մեղա զալ բաղադրության հետևողությամբ), մեծահոգի («մեծ հոգու տեր»)՝
 բառը՝ իրրև «մեծամիտ» են։ ժե) Ընիմաստի, «ներքին ձևի» մրազնում, որ տարածված
 էրևույթ է լեզուների կյանքում. ժամանակակից շատ բառեր (բար, ծառ, տուն, այգի,
 ցուր, հաց ևն) կորցրել են իրենց բնիմաստները։ Այսպես և՛ նեոնյ «նեոտ արձակել»,
 այժմ՝ «դեն գցել, չպրտել», նախատակ «առաջին շարքերում կովող», այժմ՝ «զազափարի

Համար զոհված» ժգ) Խմաստափոխություն կապված բառաձևերի փառացման հետ, երբ վաղեմի, գործածությունից դուրս եկած բառաձևերը պահպանվում են նոր իմաստավորումով (նախկին բառիմաստի ու նրա հետ կապված քերականական լիարժեքությունների մթագնումով)։ այսպիսի իմաստափոխությամբ են բնորոշ, օրինակ՝ էրոհ, խելոք, իրավ, բնավ, հարկավ, սակավ, իհարկե, կամաց, կենաց, կեցցե, հասցե, աճյալ, հանգուցյալ, բառերը ժէ) Խմաստի սուբյեկտիվ (հուզագրգացական, դատողամտածական) կամ ոնա-տատահայտչական երանգավորումներ, երբ բառի հիմնական իմաստը զուգակցվում է նշված բնույթի երանգներով. ծիծաղել և հռհռալ, ուտել և խմել, լալել։ Բառի մեջ սուբյեկտիվ երանգ կարող են մտցնել անհատ անձինք, հասարակության տարրեր խա-վեր, դասակարգեր ու այլ խմբավորումներ (հմտ. բնկեր և պարոն, ուսուցիչ և վարժա-պետ, աչեր և ձախեր, կարմիրներ և սպիտակներ իմաստները)։ Իմաստային երանգա-վորման պայմանավորվածությունը գաղափարախոսությամբ հստակ երևում է քաղաքա-կան բառերում ու տերմիններում. օրինակ, ագրեսիա, ագրեսոր, խաղաղություն իմաստ-ները տարբեր գաղափարախոսության տերմինային տարբեր երանգներով են ընկալում։ Սուբյեկտիվ երանգներ կան նաև հասարակաբանություններում, գոհակաբանություննե-րում (անեծքի, հայհոյանքի արտահայտություններում) ևն ժը) Խմաստների բաղադրում (семантическая контаминация, перенесение значения слов), երբ երկու բառերի իմաստները շփոթվում, խառնվում են իրար՝ նրանց արտասանական (ձևական) որոշ նմանության կամ համանման գույքորդումներում գործածվելու պատճառով, որով դրան-ցից մեկը փոխում է իր իմաստը՝ ստանալով մյուսինը. «սպես՝ դեր խաղալ և արժեք ունենալ» > դեր ունենալ։ ժթ) Խմաստափոխություն՝ փոխառությամբ, բառապատճենումով պայմանավորված կամ այլ լեզուների հետևողությամբ. ինչպես՝ ռուս. жараться «ամ-րարծիշ մեքենա» > հայ. կոունկ։ ի) Խմաստափոխություն՝ հնչյունական գործոններով պայմանավորված. երբ հնչյունափոխությունը ուղեկցվում է իմաստային տեղաշար-ժով։ Օրինակ՝ համարել||համրել, հուզել||ուզել, կոտրել||կոտորել։ իա) Խմաստափոխու-րյուն բառակազմական գործոններով պայմանավորված, ինչպես՝ գործ բառը գինեգործ բաղադրության մեջ։

Իր կն. տե՛ս իմաստաբանություն և բառագիտություն բառահոգվածներում։

ԻՆՆԱՆՅԱՆ ՌԱՅԱՅԵԼ ԱՎԵՏԻՍԻ, սովետահայ լեզվաբան-հայերենագետ, ծնվել է 1922 թ. մարտի 9-ին, Երևանում։ Բարձրագույն կրթությունը ստացել է Երևանի պետական հա-մալսարանում։ 1962 թ. բանասիրական գիտությունների գծով պաշտպանել է թեկնա-ծուական, 1973-ին՝ դոկտորական դիսերտացիա, 1978 թ. ստացել է պրոֆեսորի կոչում։ 1963-ից աշխատում է Երևանի պետական համալսարանում, այժմ՝ որպես հայոց լեզվի պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր։ Ունի հայերենագիտական լայն հետաքրքրություն-ներ։ Հիմնականում զբաղվում է ժամանակակից հայոց լեզվի կառուցվածքի, հայոց լեզվի պատմության, բարբառագիտության, ոճագիտության, տերմինաբանության, ուղ-ղագրության հարցերով։ Նաև զբաղարանագետ-մատենագետ է։ Երևանի Ա. Մյասնիկ-յանի անվան հանրապետական (հանրային) գրադարանում մի քանի տարի (1948—62) աշխատել է որպես հայկական մատենագիտության բաժնի վարիչ։ 1962—63 թթ. աշ-խատել է Մատենադարանում։ Լույս է ընծայել՝ «Հայ մատենագիտության պատմություն» (սյր. Ա, Ե., 1964, սյր. Բ, Ե., 1968, սյր. Գ, Ե., 1966), «Հայ հնատիպ գիրքը» (Ե., 1968), «Հայ գրքի պատմություն» (հ. 1, Ե., 1977), «Ակսել Բակունց» (Ե., 1960)։ Ունի բազմաթիվ այլ գրքեր ու հոդվածներ՝ նվիրված գրադարանագիտության, հայերենագիտու-թյան, հայ բանասիրության այլևայլ հարցերի։

Ուրկեր. Բակունցի լեզվական արվեստը (Ե., 1965), Արդի հայերենի հոլովումը և խոնարհումը (Ե., 1971), Տերյանի լեզվական արվեստը (Ե., 1972). Արևելա-

հայ բանաստեղծության լեզվի պատմություն (Ե., 1978), 500 բառ (Ե., 1971—1981), նոր գրական հայերենը 17—18-րդ դարերում (Ե., 1979), Ակնարկ հայերենի տերմինաշինության (Ե., 1981)։

Լ. յ [1], հայկական այբուբենի տասներկուերորդ տառը, անվանումը՝ լյուն, հավանական է համարվում սրա սերումը հայկական ի տառից։ Այբբենական համակարգում սրա դերն է առաջնալեզվային (ետատամնային, կողքային) ձայնորդ (նայ) շփական բաղաձայնի արտահայտումը, թվային արժեքը՝ ԵՐԵՍՈՒՆ, ԵՐԵՍՈՒՆԵՐԱՐԴ։ Լ հնչույթի արտասանական, ձայնական բնութագիրը գրեթե ընդհանուր է հայերենի բոլոր վիճակներում, փոփոխություն։ Սրա արտաբերման ժամանակ լեզվի ծայրը մոտենում, հպվում է վերին ատամնաշարի հիմքերին (կամ ալվեոլներին), լեզվի առաջամասի եզրերը մեկ կամ երկու կողմից ճեղք են թողնում, որտեղով օդը արտամղվում է։ Կոշտ տարբերակի դեպքում լեզվի ետևի (քմային տարբերակի դեպքում՝ միջին) մասը քիչ վեր է բարձրանում։ Չայնալարերը թրթռում են։ Ծոցաբարայան հայերենում նվազագույն միահատկանիշ հնչույթաբանական հակադրություն չունի։ Բոլոր հակադրությունները երկհատկանիշ-բազմահատկանիշ են։ Գրությունը համապատասխանում է արտասանությանը։ Կայուն է հնչյունափոխության նկատմամբ։

Լ հնչույթն ունի հնգեվրոպական առնչակցություններ. մի շարք դեպքերում այն ունի $1 > 1$ համապատասխանություն. *lik² > ելիք, լիֆանեմ, *aleuro > ալիւր։ Մի այլ զարգացումով առկա է $1 > 2$ ։ Հին հայերենում այս (այն ժամանակ ձայնորդ) դ-ի հետ լ-ն ուներ լծորդական հարաբերություն, որոշ դեպքերում նույնիսկ նրանք փոխարինում էին միմյանց. հմմտ. ջի||ջիդ, ադի||անալի։

Բառաբերականական պլանում այս հնչույթով է արտահայտվում բայական -լ մասնիկը (գրելլ, կարդալ), որն ունի հնգեվրոպական ծագում։

Իրկն. տէ՛ս հայկական դիր բառահոգվածում։

ԼԱՏԻՆՈՒԹԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ, լատիներենի հետևողությամբ վերափոխված հայերենը՝ գրաբարը, որը գործածության մեջ դրվեց XVI դ-ի վերջերից և գոյատևեց մինչև XVIII դ-ի կեսերը։ Վերափոխողները կաթոլիկ եկեղեցու շատագույններն էին, որոնք ցանկանում էին Հայաստանում ծավալել, ընդլայնել կրոնական ազդեցության ոլորտը։ Լատինարան ուղղության հայտնի ներկայացուցիչները Հռոմում ուսումնառություն ձեռք բերած հայ կաթոլիկ վարդապետներն էին։ Լատինարանությունները բնորոշ արտահայտություն են ստացել Հովհաննես Հոլովի «Ջտութիւն Հայկաբանութեան» (Հռոմ, 1674) քերականության մեջ։ Գրանք դրսևորվեցին բառապաշարում, բառակազմության մեջ, քերականական համակարգում։ Այսպես՝ ա) Բացի սովորական կաղապարից՝ ներգոյականում գործածություն է ստանում նաև նր նախահար մասնիկը (ձայնավորից առաջ՝ ն-), եզակիում ա-ն ավելանում է -ում, -ոջ, -եր, -ել վերջացող սեռ.-տրականի վրա (ըն բանում, նարեան, նադրեր, նաստեղ, ըն կնոջ), հոգնակիում՝ հին հայցականի վրա (ըն բանս, նոսկիս)։ Այս կաղապարներին է հետևում նաև որոշ դերանունների, դերբայների ալ այլ բառերի ներգոյականը։ Բ) Բաղաձայն + (ը) հանգող բառերը առհասարակ հետևում են և ներքին հոլովման. ծաղը > ծաղեր, մեղը > մեղեր, ֆաղը > ֆաղեր ևն։ Գ) Անեզականներից ֆ-ի հապավումով ստեղծվեցին եզակի ձևեր. կեան (<կեանք), միտ (<միտք), փառ (<փառք) ևն։ Դ) Բաղադատականի մասնիկ է ճանաչվում -գոյն-ը, իսկ գերադրականի համար՝ -գունեղ. խոնարհ||խոնարհագոյն)||խոնարհագունեղ։ Ե) Ածականը (որոշիչը) գոյականի հետ համաձայնում է բոլոր դեպքերում (և՛ նախադաս, և՛ ետադաս գործածվելիս)։ Զ) Բայական համակարգ են մուծվում արհեստական, գրա-

րարին խորթ կաղապարներ. ճանաչվեցին երեք՝ ա, ե, ու լծորդություններ. ի-ն հասո-
կացվեց հիմնականում կրավորական խոնարհմանը, է) լատիներենից կատարված փո-
խառություններին, բառապատճենումներին գուգահեռ՝ ընդունելություն գտան հունարան
հայերենից եկող նախածանցները: Բացի Հովհաննես Կոստանդնուպոլսեցուց (Հոլովից)՝
հայտնի լատինարաններ էին նաև Ֆ. Միվոլան, Ոսկան Երևանցին, Կղևմես Գալանոսը,
Սիմեոն Զուղայեցին, մասամբ և Մխիթար Սեբաստացին:

Գրկն. Անառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մ. 2, Ե., 1951. Զահուկյան
Կ. Բ., Գրաբարի քերականության պատմություն, Ե., 1974.

ԼԵԶՎԱՐԱՆԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ||ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ, ասում են նաև լեզվա-
կան վերլուծություն. լեզվական երևույթների դիտարկման եղանակ, որ գործադրվում
է գիտահետազոտական կամ ուսուցողական նպատակներով: Սա կիրառվում է լեզվա-
կան ոլորտի տարրեր ընագավառներում և ըստ այդմ էլ լինում է հնչյունաբանական,
հնչույթաբանական, գրաբանական, ուղղագրական (նաև կետադրական), բառագիտա-
կան, բառակազմական, իմաստաբանական, ստուգաբանական, բերականական (ծերա-
նական, շաբահյուսական), ռեաբանական ևն:

Հնչյունաբանական վերլուծության (фонетический анализ) ղեկավարում
վում, պարզաբանվում են հնչյունաբանական միավորները (ձայնավոր և բաղաձայն
հնչյունները, երկրարբանները, երկհնչյունները, վանկերը, շեշտերը, հնչերանգա ին
կաղապարները), դրանց տեսակները, հնչյունների ձայնային և արտասանական հատ-
կությունները ևն: Հնչույթաբանական վերլուծության (фонологический анализ) ղեկ-
ավարում բացահայտվում, պարզաբանվում են հնչույթային կազմը, հնչույթատարրերակ-
ները (ենթահնչույթները), դրանց գործածության գիրքերը, հնչույթների հակադրությունները
(տե՛ս նաև առանձին բառահոդվածով): Գրաբանական-ուղղագրական վերլուծությունն-
երի (графический анализ, орфографический анализ) ղեկավարում, բացահայտվում,
պարզաբանվում են գրի (տառի) և հնչույթի հարաբերակցությունը, գրության նորմա-
նների, կանոնների համակարգը. ուղղագրականին գուգահեռ կարելի է կատարել նաև
կետադրական վերլուծություն, որը քննում, պարզաբանում է կետադրության հետ կապ-
ված հարցերը: Եթե պարզաբանումները ուսուցողական բնույթ ունեն, վերլուծությունը
սովորաբար կատարվում է շարահյուսականին գուգահեռ: Ուղղախոսական վերլուծության
ղեկավարում, բացահայտվում, պարզաբանվում են արտասանական նորմաների, կանոնների
համակարգը, գրության ու արտասանության փոխհարաբերությունը, հնչյունաբանական
միավորների հետ կապված արտասանական-առոգանական յուրահատկությունները:

Բառագիտական վերլուծությունը (лексикологический анализ) ևս լեզվական վեր-
լուծության տեսակ է. լայն առումով՝ հասկացվում է բառապաշարային, իմաստաբա-
նական, բառակազմական, դաճվածաբանական, ստուգաբանական վերլուծությունների
ամբողջությունը, համակարգը, նեղ իմաստով՝ բառային-բառապաշարային վերլուծությունը
(лексический анализ). Էրկրորդ ղեկավարում որոշակի հիմունքներով առանձնացնում ու
բնութագրում ենք բառատեսակներն ու բառատարրերակները, բառագործածությունները,
բառապաշարային շեշտերը, նորաբանություններն ու հնարանությունները, բնիկն ու փո-
խառյալը, օտարարանությունները, բարբառայնությունները, գրաբարաբանությունները,
հասարակաբանությունները, գոհհարանությունները ևն:

Իմաստաբանականը (семантический анализ). սկսվում է լեզվական միավորի
արտահայտության ու բովանդակային պլանների առանձնացումով, ապա վերջինիս սահ-
մաններում խմբավորվում են բառայինն ու քերականականը, արմատայինն ու ածանցա-
յինը: Բառիմաստների տեսակները իրենց հերթին դիտարկվում են տարրերացումներով,
առանձնացվում են հիմնականն ու երկրորդականը. ուղղակին ու փոխաբերականը ևն:
Քերականական իմաստները ևս դիտարկվում են տարրերացված (ածանցայինն ու քե-

բականականը)։ Իմաստները նկարագրվում, բնութագրվում են համաժամանակյա կամ պատմական իրացումներում։

Ստուգաբանական վերլուծությունը (этимологический анализ) բառակազմական-խմաստաբանական վերլուծությունն է պատմական հայեցակետով։ Հիմնական խնդիրն է բացահայտել բառի ծագումը, որոշել նրա ստուգաբանական բաղադրիչները, բնիմաստն ու ներքին ձևը։ Սրա համար օգտագործվում են արտաքին ու ներքին վերականգնումների սկզբունքները, պատմահամեմատական լեզվաբանության (քերականության) ուսումնասիրության տվյալները։

Բառակազմական վերլուծության հիմնական խնդիրն է՝ բացահայտել ու խմբակարգել բառ կազմող բաղադրիչները, բառակազմական կաղապարները։ Վերլուծությունը կատարվում է բառի ձևույթային կազմի դիտակցումով, նրա մեջ բառակազմականն ու ձևակազմականը տարրորոշելով։ Այս կապակցությամբ առանձնացվում են արմատը, ածանցը և բաղադրական այլ տարրեր (օրինակ, հոդակապը)։ Բառակազմական սլանում տարրորոշվում են նաև պարզը (արմատականը) ու բաղադրյալը։ Բաղադրությունը գիտակցվում է իր մասնավոր դրսևորումներով՝ ածանցում, բարդացում, բարդածանցում, հապավում։ Վերլուծության մեջ որոշվում են սրանց կաղապարային դրսևորումները, մասնավոր իրացումները, տարբերացումները (նախածանցում, վերջածանցում, միջածանցում, հարադրում, կցում են)։ Հստ այդմ էլ դիտարկվում են ածանցավոր, բարդ, բարդածանցավոր բառերը և հապավումները։ Բառակազմական կաղապարների բացահայտումը կատարվում է բարդացող բաղադրիչների (այլ կերպ, բաղադրական՝ սերող և բաղադրող հիմքերի), ինչպես և ածանցող հիմքերի ու բառակազմական մասնիկների՝ ածանցների առանձնացումով։ Հիմքերը իրենց հերթին առանձնացվում են ըստ իրենց նյութական արտահայտության եղանակների, խմբավորվում են դրանց տարբերակները, որոշվում գործածության դիրքերը, զուգորդելիությունը, կախյալ կամ համադաս փոխհարաբերությունը, բաղադրության աստիճանակարգությունը ևն։ Այս ամենը կարելի է բանաձևելու։ Այս որոշվում են յուրաքանչյուր կաղապարի գործառական հատկությունները, բառակազմական արժեքը (կենսունակությունը)։

Ձևույթային վերլուծությունը (морфемный анализ) կատարվում է բառույթի (բառի, բառաձևի) ձևույթային կազմը (արմատ, ածանց, ձևակազմական տարրեր՝ մասնիկներ) պարզաբանելու միտումով։ Բացահայտվում են ձևույթները, նրանց տարբերակները (ձևույթատարբերակները՝ ենթաձևույթները), պարզվում են նրանց գործածության դիրքերը, զուգորդման հնարավորությունները, տիպերը, գործառությունները ևն։

Ձևաբանական վերլուծությունը (морфологический анализ) հետապնդում է հետևյալ նպատակները՝ ա) պարզել բառի ձևաբանական կազմը (ձևակազմական հիմքերն ու մասնիկները), մասնիկավորման տիպերը, բ) պարզաբանել խոսքիմասակազմության առանձնահատկությունները, խոսքի մասերի համակարգերը, քերականական՝ ձևաբանական կարգերը, հարացույցները, փոփոխվող ու անփոփոխ ձևերը, օրինաչափական (համակարգայնացած) ու անկանոն (ոչ համակարգային) տարրերը, կազմությունները։ Այսպես, օրինակ, զոյականի բնութագրության մեջ մտնում են՝ զոյականակազմությունը, տեսակները (վերացական—թանձրացական, հատուկ—հասարակ, անձնանիշ—իրանիշ), առումները (որոշյալ, ստացական, ցուցական, դիմորոշ, անորոշ), հոլովը և հոլովումը, թիվը (եզակի—հոգնակի—հավաքական), բայի համար՝ բայակազմությունը, տեսակները (դիմավոր—անդեմ), դերբայների համար՝ կազմությունը, կիրառությունը, բայի սեռը, դիմավոր ձևերի համար՝ կազմությունը, եղանակը, ժամանակը, դեմքը, թիվը, բայասեռը, կերպը, կանոնավորությունը, անկանոնությունը, խոնարհման տիպերը (հաստատական—ժիտական են), խոնարհիչները, կիրառությունները։

Շարահյուսական վերլուծությունը (синтаксический анализ, разбор) պարզում է բառակապակցության և նախադասության կառուցվածքային առանձնահատկությունները,

կապակցության: բնույթը, համադասությունն ու ստորադասությունը, շարահյուսական կադապարները, նրանց գործառությունները, շարահյուսության իրացումները, փոխակերպումները ևն: Ձևաբանական ու շարահյուսական վերլուծություններում նկատի է ստեղծվում երևույթի, կադապարի, կառուցածևի երկրնույթ լինելը (բովանդակային և արտահայտության սլաններ ունենալը):

Ամերիկյան ստրուկտուրալիզմի հետևողությամբ առանձնացնում են անմիջական բաղադրիչներով վերլուծություն (анализ по непосредственно составляющим) և փոխակերպական վերլուծություն (трансформационный анализ). ստաշինը նախադասությունը դիտում է իբրև մի կառույց (конструкция), որի հաջորդականորեն երկատրոհ (րինար) տարրալուծումով բոլոր սլան կառույց անմիջական բաղադրիչների՝ բացահայտվում են նվազագույն բաղադրիչները: Երկրորդը շարահյուսական որոշակի կառույցների փոխակերպումներով հանգում է նվազագույն՝ միջուկային նախադասությունների:

Ոնաբանական վերլուծությունը (стилистический анализ) պարզում է լեզվական միավորի (բառի, բառակապակցության, նախադասության, ասույթի) գործառությունը, կիրառման ոլորտները, մենախոսական, երկխոսական պլանները, հուղաարտահայտչական, գեղատիպական հատկանիշները, միջոցները, իրացումները ևն:

Իրկն. Աղայան Է. Բ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 1967: Տե՛ս նաև լեզվի մեթոդիկա բառահոգվածի գրականության ցանկը:

ԼԵՂՎԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ|| языкознание, лингвистика, языковедение, ուսմունք մարդկային լեզվի, նրա առանձին, կոնկրետ դրսևորումների մասին: Իբրև ինքնուրույն, անկախ գիտություն ձևավորվել է XIX դ-ի սկզբներին, երբ համեմատական ու պատմական հայեցակետերի գործադրումով հիմնադրվեց պատմաճամբմատական լեզվաբանությունը (сравнительно-историческое языкознание). և բանի որ նշված հայեցակետերը լրջորեն կիրառվեցին ամենից առաջ հնդեվրոպական լեզուների նկատմամբ, այդ պատճառով պատմահամեմատական լեզվաբանության կարևորագույն բնագավառը նախապես կաղմից հնդեվրոպաբանությունը կամ հնդեվրոպական լեզվաբանությունը (индоевропеистика, индоевропейское языкознание): Հիմնադրման մեջ առաջնակարգ դեր ունեցան դանիացի Ռ. Ռասկը, գերմանացի Ֆ. Բոպպը, Յակ. Գրիմը, Ռ. Մ. Վոստոկովը: Հնդեվրոպաբանության առանձին պրոբլեմների և հնդեվրոպական առանձին լեզվաճյուղերի ու լեզուների վերաբերյալ արժեքավոր ուսումնասիրություններով հանդես եկան նաև Ա. Պոտտը, Ֆ. Դիցը, Ֆ. Միլլոշիչը, Հ. Հիրտը, Ա. Մեյեն, պատմահամեմատական լեզվաբանության այլևայլ ուղղությունների ներկայացուցիչներ:

Ինչպես XIX դարում, այնպես էլ հետագայում լեզվի գիտությունը ներկայացավ առանձին ուղղություններով (դպրոցներով). գիտակարգերով ու միջգիտակարգերով: Առավել հայտնի ուղղություններից են՝ ճատուր-բիոլոգիականը, հոգեբանականը, երիտֆնրականականը, սոցիոլոգիականը, ստրուկտուրալիստականը, ճեռլինգվիստիկան, լեզվաբանական առանձին ուսմունք է սովետական լեզվաբանությունը:

Նատուր-բիոլոգիական ուղղությունը (биологический натурализм, натуралистическое направление) ձևավորվեց XIX դ-ի կեսերին. սրա ներկայացուցիչները (օրինակ, Ա. Շլայխերը) գտնում էին, թե լեզուն օրգանիզմ է և նրա մեջ գործում են կենսաբանական օրինաչափություններ:

Հոգեբանական ուղղության (психологическое направление) ներկայացուցիչները (Հ. Շտայնթալ, Վ. Վունդտ, Ա. Պոտերնյա և այլք. առանձին հարցնում այս ուղղությանն էր հարում նաև Բոդուեն դե Կուրտենին) գտնում էին, թե լեզուն հոգեկան երևույթ է, նրա զարգացման և գործունեության մեջ վճռական դերը պատկանում է հոգեբանական գործոնին. ոմանք էլ լեզվաբանությունը դիտում էին իբրև հոգեբանական գիտություն:

Ներուժեղականական ուղղությունը (младограмматическое направление) ձևավորվեց XIX դ-ի 70-ական թվականներին. սրա ներկայացուցիչները (Հ. Օստհոֆ, Հ. Պատու, Կ. Բրուգման, Բ. Դելբրյուկ և այլք) հաստատեցին պատմականության սկզբունքը, ուշադրություն հրավիրեցին կենդանի, խոսակցական լեզուների օրինաչափությունների վրա. ձևակերպեցին հնչյունական համապատասխանությունների մի շարք օրենքներ: Սակայն լեզվի իրական գոյությունը համարում էին անհատի կենդանի խոսքը (ինդիվիդուալիզմ):

Սոցիոլոգիական ուղղությունը (социологическое направление) ձևավորվեց XIX դ-ի վերջերին և XX դ-ի սկզբներին. սրանց ներկայացուցիչները (Ֆ. դը Սոսյուր, Ա. Մեյե, Հ. Աճառյան և այլք) հաստատեցին այն գաղափարը, որ լեզուն հասարակական երեվոյթ է, իրականում գոյություն ունի ժողովրդի, ազգի լեզուն, լեզվի զարգացման ու գործառության մեջ վճռական դերը պատկանում է սոցիալական դործունին:

Ստրուկտուրալիստական ուղղությունը կամ ստրուկտուրալիզմ (структурализм) ձևավորվեց մեր դարի 20—30-ական թվականներին երեք հիմնական կենտրոններով՝ ամերիկյան ստրուկտուրալիզմ, դանիական ստրուկտուրալիզմ և Պրագայի լեզվաբանական խմբակ (դպրոց): Երեքի համար ընդհանուրն այն է, որ լեզվի նկարագրությունը պետք է լինի ամբողջական ու հետևողական (անհակասական), ուսումնասիրության մեջ առաջնությունը պետք է տալ կառուցվածքային կողմին, նկարագրության մեջ պետք է առանձնացնել կառուցվածքային մակարդակները, յուրաքանչյուր մակարդակում բացահայտել դրա միավորները, սրանց տարբերակները, գործածության դիրքերը, որոշել միավորների համակարգային կապերն ու գործածությունները: Որոշ ստրուկտուրալիստներ ուսումնասիրության համաժամանակյա (սինխրոնիկ) ու սարժամանակյա (դիախրոնիկ) հայեցակետերի ընտրության մեջ գերակշռությունը տալիս են առաջինին, չեն ելնում արտահայտության ու բովանդակության պլանների միասնության գաղափարից. լեզուն դիտում են իրեն մեկուսացած համակարգ: Ամերիկյան ստրուկտուրալիզմը (американский структурализм), որ նախապես հայտնի էր նկարագրական լեզվաբանություն (дескриптивная лингвистика) անունով, հիմնականում համաժամանակյա հայեցակետ ունի. հիմնադիրը Լ. Բլումֆիլդն է, հայտնի ներկայացուցիչներից են Գ. Թրեյգերը, Բ. Բլոկը, Զ. Հախսը, Յու. Նայդան և այլք: 1950-ական թվականներից նրա ընդերքում ձևավորվեց փոխակերպական էներականությունը (трансформационная грамматика), որի հիմնադիրն է Ն. Նոմսկին: Իսկանական ստրուկտուրալիզմը (датский структурализм) հիմնադրել են Վ. Բրյունգալը, Ն. Ուլդալը և Լ. Ելմսկեր: Վերջինս իր ուսմունքը կոչել է գլոսեմատիկա (гlossenематика)՝ հուն. glossa «լեզու» բառից: Պրագայի լեզվաբանական խմբակի (пражский лингвистический кружок) հիմնադիրն է Վ. Մատեդիուսը. հայտնի ներկայացուցիչներից են Ս. Գափրանեկը, Բ. Տրեկան, Ն. Տրուբեցկոյը, Ս. Յակոբսոնը և այլք: Քանի որ նրանք առաջին պլան մղեցին լեզվի կառուցվածքի ֆունկցիոնալ դիտարկումները, այդ պատճառով ուսմունքը կոչվեց Նան ֆունկցիոնալ լեզվաբանություն (функциональная лингвистика): Ստրուկտուրալիստական ուղղության ճանաչում գտած սկզբունքների հետագա մշակումն ու մեթոդարանական հիմնավորումը (նաև սովետական լեզվաբանության մեջ) հանդեպրեց կառուցվածքային լեզվաբանություն (структуральная лингвистика) դիտարկող ձևավորմանը:

Նեոլինգվիստիկան (неолингвистика) հիմնականում իտալական ուսմունք է, կազմավորվել է մեր դարի 20-ական թվականներին: Նրա ներկայացուցիչները (Զ. Բարտոլին, Ս. Բարտոլին, Վ. Պիգանին և այլք) լեզվի մեջ վճռական դեր հատկացրին իմաստարանական, կարևոր տեղ տվեցին ռեադիատությանը. հենվեցին լեզվաբանական աշխարհագրության սկզբունքների վրա, խաղաղորումը դիտեցին իրեն անխուսափելի գործոն լեզվի կյանքում: Նրանց ջանքերով մշակվեցին լեզվական ալեալ||լինգվիստический ареал (լեզվական տար-

րերի տարածումը որոշակի վայրերում և որոշակի ժամանակահատվածում) գաղափարը և արեալային լեզվաբանության (арсальная лингвистика) սկզբունքները:

Լեզվաբանական ուսմունքների մեջ ինքնուրույն տեղ ունի սլավոնական լեզվաբանությունը (славянское языкознание), որը նաև սլավոնագիտության (славяноведение) կարևորագույն բնագավառներից է: Այն ձևավորվել է XVIII դ-ի վերջերին և XIX դ-ի սկզբներին: Հիմնադիրներից են չեխ լեզվաբան Յ. Դորրովսկին, Ա. Վոստոկովը, Սակայն նրա աշակերտները սկիզբ են առնում դեռևս XVI—XVII դդ-ից: Ականավոր ներկայացուցիչներից են Վ. Լոմոնոսովը, ուշ շրջանում՝ Ֆ. Միկլոշիչը, Ի. Յագիչը, Ա. Պոտեբնյան, Ֆ. Բուսլանը, Ֆ. Ֆորտունատովը, Բուդուեն դե Կուրտենեն (որոշ շրջանում), Ն. Կրուշևսկին, Ա. Շախմատովը, Ա. Սորոկուսկին, Լ. Շչերբան, Վ. Վինոգրադովը և ուրիշները: Սլավոնագիտության մեջ կարևոր ներդրում ունեն նաև այլազգի գիտնականներ Ա. Լեսկինը, Ա. Մեյեն և այլք: Թուսական լեզվաբանությունը (русское языкознание), որ սլավոնական լեզվաբանության առաջավոր ջոկատն է, նոր ժամանակներում առանձին պրոբլեմների մեկնաբանության կապակցությամբ ներկայացավ ինքնատիպ դպրոցներով: Ինչպես՝ Կազանի դպրոց (казанская школа), որի ձևավորումը ևս սկսում է անցյալ դարից (Բուդուեն դե Կուրտենեն, Ն. Կրուշևսկի, Վ. Բոգորոդիցկի, Լ. Շչերբա և ուրիշ.), Լենինգրադյան դպրոց (ленинградская школа), որը առանձնանում է Նշույթաբանական ուրույն ուսմունքով (Մ. Մատուսևիչ, Լ. Զինդեր և ուրիշ.), Մոսկովյան դպրոց (московская школа), որի հիմնադիրն է Ֆ. Ֆորտունատովը (ներկայացուցիչներից են Ա. Շախմատով, Վ. Պորժեգինսկի, Ա. Տոմսոն, Դ. Ուշակով, Ռ. Ավանեսով, Ա. Ռեյորմասուսկի և ուրիշ.):

Ժամանակագրական խորությամբ, հարուստ պրոբլեմատիկայով առանձնանում է նաև հայ լեզվաբանությունը (армянское языкознание), որի աշակերտները հասնում են V դար (գուցե և ավելի վաղ շրջան): Սակայն նրա գիտական հիմունքները դրվում են XIX դ-ի առաջին կեսերին, երբ հայերենի նկատմամբ ևս կիրառվում է պատմահամեմատական լեզվաբանության սկզբունքները:

20-րդ դարի լեզվաբանական առաջընթացում կարևոր տեղ ունի սովետական լեզվաբանությունը (советское языкознание): Այն ձևավորվեց լեզվի վերաբերյալ եղած մարքսիստական փիլիսոփայության դրույթներով: 20-ական թվականների վերջերից մինչև 40-ական թվականների վերջերս մեր լեզվաբանության մեջ գերիշխող դիրք ունեւ այսպես կոչված լեզվի նոր ուսմունքը, որի հիմնադիրն էր Ն. Յ. Մառը: Նա փորձեց ստեղծել մարքսիստական լեզվաբանություն, սակայն թույլ տվեց տեսական մի շարք սխալներ (լեզվի վերնաշենքային կատեգորիա ու դասակարգային լինելու, ստադիալականության տեսությունները ևն): 1950 թ. «Պրավդա» թերթում կայացած լեզվաբանական բանավեճի ընթացքում հաղթահարվեցին այդ սխալները:

Լեզվաբանական գիտակարգերից (лингвистические дисциплины) առավել հայտնի են մասնավոր լեզվաբանություն, բնվիճակային լեզվաբանություն, նկարագրական, պատմական, համեմատական լեզվաբանություններ, բերականագիտություն, կիրառական լեզվաբանություն, բարբառագիտություն, լեզվաբանության պատմություն, ներքին և արտաքին լեզվաբանություններ, գիղակտիկական լեզվաբանություն ևն:

Մասնավոր լեզվաբանությունը (частная лингвистика) ուսմունք է մեկ առանձին լեզվի կամ մերձավոր լեզուների խմբի մասին, ինչպես հայերենագիտությունը, սլավոնական լեզվաբանությունը, հնդեվրոպարանությունը ևն:

Ընդհանուր լեզվաբանությունը (общее языкознание) ի մի է բերում մասնավոր լեզվաբանությունների ուսումնասիրության արդյունքները, ամփոփում է դրանք և մի ընդհանրական հետևության գալիս առհասարակ մարդկային լեզվի մասին, թե ինչ է լեզուն, ինչպես է ծագել, ինչպես է զարգանում նա, կառուցվածքային ինչ հատկություններ ունի, որն է լեզվի հասարակական դերը, որոնք են նրա գործառնությունները, ուղիարհ

լեզուները խնդհանրություններ և տարբերություններ ունեն։ Նրա մեջ տեսական հարցերը գերիշխում են ու առաջնություն ունեն։ այս իմաստով այն նաև տեսական լեզվաբանություն (теоретическая лингвистика) է։ Այս գիտակարգի հիմնադիրը իրավամբ համարվում է գերմանացի նշանավոր գիտնական, փիլիսոփա, լեզվաբան Վիլհելմ Ֆոն Հումբոլդտը (1767—1835)։ Հնդհանուր լեզվաբանության պրոբլեմատիկայի վրա է կառուցվում լեզվաբանության ներածությունը (введение в языкознание) իրեն տարրական դասընթաց։

Նկարագրական լեզվաբանությունը /синхроническая (синхронная, описательная, дескриптивная) лингвистика/ լեզուն դիտարկում է ստատիկ կտրվածքով։ Պատմական լեզվաբանությունը (историческое языкознание, диахроническая лингвистика) լեզուն դիտարկում է պատմական զարգացման մեջ։ Համեմատական լեզվաբանությունը (сравнительное языкознание) լեզուն դիտարկում է այլ լեզուների համադրական փաստերի համեմատությամբ։ Վերջին երկուսը սովորաբար առնվում են միասին և կոչվում՝ պատմահամեմատական լեզվաբանություն։

Քերականագիտությունը (грамматическое учение) կամ քերականությունը (грамматика) հնագույն լեզվաբանական գիտակարգ է։ Հայտնի քերականություններից են՝ հնդկ Պանինիի քերականությունը (մ.թ.ա. V—IV դդ.), հույն Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականության արվեստը», հռոմեացի Դոնատուսի և Պրիսցիանոսի քերականությունները, արաբ Սիբավեյդու քերականությունը, Պոր Ռոյալի քերականությունը (ընդհանրական քերականություն՝ կազմված փիլիսոփայության ու տրամաբանության սկզբունքներից, XVII դ-ի II կես, հնդինականներ՝ Կ. Լանսլո և Ա. Աոնո), ապա և՛ Ֆ. Բոպպի, Ա. Շլայխերի, Կ. Բրուգմանի, Ա. Մեյերի, Հ. Աճառյանի հոշակավոր քերականությունները ևն։ Ինչպես թե լեզվաբանական որ սկզբունքներն է հետևում, զանազանում են՝ նկարագրական քերականություն, պատմական քերականություն (սրա հիմնադիրն է համարվում Յակ. Գրիմը, հայերենագիտության մեջ՝ Ա. Այտրեյանը), համեմատական քերականություն։

Կիրառական լեզվաբանությունը (прикладная лингвистика) զբաղվում է հիմնականում գործնական անհրաժեշտություն ունեցող խնդիրներով, ինչպես գրագուրկ լեզուների համար գիր, այբուբեն ստեղծելը, եղած գրաանսակների կատարելագործումը, մեքենայական թարգմանության պրոբլեմները, խոսքի կուլտուրայի հարցերը ևն։

Լուսբանագիտությունը (диалектология) զբաղվում է բարբառների ուսումնասիրությամբ (մանրամասն տե՛ս առանձին բառարանագրություն)։

Եանրակշիռ գիտակարգ է լեզվաբանության պատմությունը (история языкознания)։ Այն բնում է լեզվաբանական քերականագիտական մտքի էվոլյուցիան հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը։ Կան լեզվաբանության պատմության այլևայլ շրջաբաժանումներ։ Ուշագրավ շրջաբաժանումներ է կատարել սովետահայ լեզվաբան Գ. Զահուկյանը իր «Լեզվաբանության պատմություն» երկհատոր աշխատության մեջ։ Նա մերժում է «նախագիտական» (մինչև XIX դ.) և «դիտական» (XIX դարը և հետագա շրջանը) բաժանումները և սահմանափակում է երեք հիմնական շրջաններ՝ ա) ստատիկ-վերլուծական լեզվաբանության ձևավորման շրջան (լեզվաբանական դիտելիքների սկզբնավորումից մինչև XVIII դ-ի վերջը), բ) պատմահամեմատական լեզվաբանության ձևավորման շրջան (XIX դ.), գ) սիստեմային-վերլուծական լեզվաբանության ձևավորման շրջան (XX դ.)։ Առաջին շրջանը բնորոշ է նկարագրական-բանասիրական քերականության տիրապետությամբ, լեզվաբանական մտքի ոչ անկախ զարգացումով, գիտական մեթոդի բացակայությամբ, հունա-լատինական քերականության սխեմաների գերիշխանությամբ ևն։ Երկրորդ շրջանը բնորոշ է պատմական ու համեմատական հայեցակետերի գործադրումով, լեզվի ան ախ, ինքնուրույն գիտության ձևավորումով, համեմատական քերականության առաջնիկացով, երրորդ շրջանը բնորոշ է լեզվաբանական սլատկերացում-

ների ընդայնումով, լեզվի համակարգայնության դաշտի արի հաստատումով, սովետական լեզվաբանության ձևավորումով են:

Դեռևս Սոսյուրը առաջարկում էր դանադանել ներքին լեզվաբանություն (внутренняя лингвистика), որը պետք է ուսումնասիրի միայն այն երևույթները, որոնք բխում են լեզվական համակարգից, պայմանավորված են այդ համակարգով, և արտաքին լեզվաբանություն (внешняя лингвистика), որը պետք է ուսումնասիրի այն երևույթները, որոնք թեև կապված են լեզվի հետ, բայց չեն բխում նրա համակարգից, չեն պայմանավորված այդ համակարգով: Այս տարրերացումը հիմք հանդիսացավ լեզվաբանական գիտակարգերի նոր բաժանումների, ինչպես՝ մակրոլեզվաբանությունը (макролингвистика), որը ներառում է հիմնական գիտակարգերը՝ նախալեզվաբանությունը (предлингвистика), միկրոլեզվաբանությունը (микролингвистика), ու բուն՝ ներքին լեզվաբանությունն է, մետալեզվաբանությունը (металингвистика) են: Այժմ որոշակիորեն ուրվագծված է կառուցվածքային լեզվաբանությունը [структуральная (структурная) лингвистика], որը մաքրվելով ստրուկտուրալիզմի ծայրահեղություններից՝ ձգտում է դառնալ լեզվի կառուցվածքն ուսումնասիրող նոր գիտակարգ (նաև սովետական լեզվաբանության մեջ): Հնուց առանձնացվում է նաև այսպես կոչված դիդակտիկ (կամ մանկավարժական) լեզվաբանությունը, որի խնդիրն է կատարելագործել լեզվի ուսուցման գործը: Այժմ հաճախ գործածում են նոր լեզվաբանություն (новая лингвистика) և ավանդական լեզվաբանություն (традиционная лингвистика) անվանումները: Սրանց բաժանող հատկանիշը լեզվի սիստեմային վերլուծության մեթոդիկայի կիրառումն է: Ավանդականը չէր դեկավարվում այդ մեթոդիկայով, ժամանակակից լեզվաբանության մեջ գործադրվում են նաև մաթեմատիկական մեթոդներ: Նկատի ունենալով այս մոտեցումը, ոմանք առանձնացնում են նաև մաթեմատիկական լեզվաբանությունը (математическая лингвистика): Սկսած 1960-ական թվականների կեսերից մաթեմատիկական տրամաբանության և բուն մաթեմատիկայի ազդեցությամբ ձևավորվում է նոր գիտակարգ՝ կոնստրուկտիվիզմը (конструктивизм): Սրա հաղափարներով է առաջնորդվում այսպես կոչված սերոզ բեռականությունը (пораждающая, генеративная грамматика): Սրա առանցքային խնդիրներից մեկը լեզվական տարրերի հարաբերությունների կադաստրումն է:

Կան նաև լեզվաբանական միջդիտակարգեր, որոնք զբաղվում են մի կողմից՝ լեզվի, մյուս կողմից՝ հարակից երևույթների առնչակցություններով: Դրանցից են՝ լեզվաբանական հնէաբանություն, լեզվաբանական աշխարհագրություն, լեզվափիլիսոփայություն, հոգե-լեզվաբանություն, հանրալեզվաբանություն, էթնոլեզվաբանություն, ռեալիստություն, լեզվի մեթոդիկա են:

Լեզվաբանական հնէաբանությունը (лингвистическая палеонтология) լեզվաբանության և հնէաբանության հանդեպ միջին դիրք ունեցող գիտակարգ է: Սա լեզվաբանական տվյալները (ստուգաբանության արդյունքները, փոխառությունները, անձնանունները, տեղանունները) օգտագործում է խոսողների պատմական կյանքի մասին հետևություններ անհյու համար: Ձևավորվել է անցյալ դարում: Լեզվաբանական աշխարհագրությունը (лингвистическая география) ելնում է այն դադափարից, որ բառն ունի ոչ միայն իր պատմությունը, այլև իր աշխարհագրությունը: Սրա հետևողությամբ քննում է լեզվական երևույթների տարածական ընդգրկումները (և ժամանակագրական շերտերը): Ձևավորումն սկսել է անցյալ դարի վերջերից: Փիլիսոփայական լեզվաբանությունը (философская лингвистика) կամ լեզվափիլիսոփայությունը լեզվական փաստերը քննում է փիլիսոփայական խնդիրների պարզաբանման հետ կապված: Հիմնական հարցադրումները գալիս են Վիլհելմ ֆոն Հումբոլդտի ուսմունքից, թեև դրանց ազդեցությունը տանում են անտիկ աշխարհ: Սակայն «լեզվափիլիսոփայություն» ասելով այժմ հասկանում են նաև անդլիական փիլիսոփայության մի ուղղություն, որը զբաղվում է մտածական երևույթների լեզվական արտահայտության հարցերով: Հանրալեզվաբանությունը (социолинг-

ВНСТИКА) ուսումնասիրում է լեզվի հասարակական գործառնությունների, լեզվի ու հասարակության փոխհարաբերության, դրանց փոխազդեցությունների և հարակից այլ հարցերով: Ուսումնական լեզվաբանության կարևորագույն բնագավառներից մեկն է: Հոգեբանական լեզվաբանությունը կամ հոգելեզվաբանությունը (ПСИХОЛИНГВИСТИКА) զբաղվում է լեզվական երևույթների հոգեբանական կողմի ուսումնասիրությամբ, լեզվի և հոգեկան երևույթների առնչությունների հարցերով: Սակայն «լեզվահոգեբանություն» տեսլով աշխատում հասկանում են ամենից սուղ ամերիկյան մի ուսմունք, որը խնդիր է դնում քննել հաղորդակցման, խոսողության (հաղորդման և ընկալման) հոգեբանական հիմունքները և հարակից որոշ հարցեր: Էթնոլեզվաբանությունը (ЭТНОЛИНГВИСТИКА) ուսումնասիրում է լեզվի և նրանով խոսող ժողովրդի էթնիկական ու լեզվական գործոնների փոխհարաբերության հարցերը: Ելնում է այն գաղափարից, որ ոչ միայն մարդը (հասարակություն) է ձևավորում լեզուն, այլև լեզուն է ձևավորում մարդուն. այն ոչ միայն կարգավորում է արտաքին աշխարհի արտապատկերումները, այլև խոսողի համար պատուհան է բացում գեպի այդ աշխարհը: Ոճագիտությունը (СТИЛИСТИКА) ուսումնասիրում է լեզվական ոճերը, խոսքի արտահայտչականության, պատկերավորության միջոցները և հարակից այլ հարցեր: Լեզվի մեթոդիկան (МЕТОДИКА ЯЗЫКА) սերում է դիդակտիկական լեզվաբանությունից. այն զբաղվում է լեզվական նյութի, նրա մատուցման նպատակահարմար եղանակների, ուսուցման միջոցների ընտրության հարցերով:

Լեզվաբանությանն է հարում նաև հանրախոսությունը (ПАЗНАЛНЯ), որն զբաղվում է մեկ համաշխարհային լեզու ստեղծելու սկզբունքների մշակումով:

Անկասկած լեզվաբանական ուսմունքները (ուղղությունները), գիտակարգերը, միջգիտակարգերը սրանցով չեն սպառվում, կան ուրիշները ևս, ինչպես և ձևավորվում են նորերը:

Կրկն. Աղայան Է. Ռ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 1967. Նույնի՝ Հայ լեզվաբանության պատմություն, Հ. 1—2, Ե., 1958—1962: Ղափանցյան Գ., Հնդհանուր լեզվաբանություն, Ե., 1937—1939: Զահուկյան Գ. Ռ., Լեզվաբանության պատմություն, Հ. 1—2, Ե., 1960—1962, Նույնի՝ Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում (V—XV դդ.), Ե., 1954. Նույնի՝ Գրաբարի քերականության պատմություն (XVIII—XIX դդ.), Ե., 1974. Նույնի՝ Общее и армянское языкознание, Е., 1979: Ալեքսանյան Վ. Խ., Հայ լեզվաբանությունը սովետական շրջանում, Ե., 1981:

ԼԵԶՎԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ||языковой словарь, ասում են նաև լեզվաբանական բառարան (лингвистический словарь), բանասիրական բառարան (филологический словарь). Ի տարբերություն հանրագիտական բառարանի՝ բնութագրվում է հետևյալ գծերով. ա) հետապնդում է հիմնականում լեզվաբանական նպատակներ. բառահոգվածում բնութագրությունները (իմաստաբանական, բառակազմական, ստուգաբանական, ուղղագրական, ուղղախոսական ևն) լեզվաբանական են, բ) բառացանկն ընդգրկում է լեզվի կամ նրա բոլոր բառաշերտի բոլոր բառերը, գ) տիպիկ լեզվաբանական բառարաններում գլխաբառի համար տրվում են անհրաժեշտ բառարանագրական նշումներ, իսկ մեկնաբանությունները ներկայանում են իբրև բառիմաստի բացատրություններ. ցուցադրումները, նշումները պահանջակցում են տեքստային կամ հեղինակային օրինակների բերումով. բառահոգվածն ավարտվում է կայուն բառակապակցությունների, դարձվածքների շարքով, դ) բառացանկից դուրս են մնում հատուկ անունները, տեղանունները, ինչպես նաև լեզուադրյալ անվանումները, ե) եթե բառարանը դուրս անձնանունների կամ տեղանունների համար է, ապա այն միշտ տեղ է բռնում լեզվականի և հանրագիտականի միջև: Բառարանի ստիպի է. օրինակ, Հ. Աճառյանի կազմած «Հայերեն անձնանունների բառարանը»: Երկրորդ միաժամանակ նաև կոչվում է, թե չկա իրիստ անջրպետ այդ երկու բառարանների (լեզ-

վականի և հանրագիտականի) միջև, որոշ դեպքերում նրանք ունեն ընդհանուր գծեր, լեզվական են, օրինակ, յաջատրական, ուղղագրական, ուղղախոսական, թարգմանական, ստուգարանական, ինչպես և հոմանիշների, համանունների, հականիշների, բառակազմական և այլ շատ բառարաններ:

ԼԵՃՎԱԿԱՆ (ԼԵՃՎԱԲԱՆԱԿԱՆ) ԿԱՐԳԵՐ՝ языковые (лингвистические) категории, մտքի ձևավորմանը, արտահայտմանը և հաղորդմանը մասնակցող տրամաբանական կարգերի (հասկացությունների, հասկացական, մտածական կադապարների ու կարգերի, դատողությունների, մտահանգումների) լեզվական արտահայտությունը: Նայած թե այդ արտահայտությունը ինչ միջոցներով, ձևերով, եղանակներով է կատարվում, կառուցվածքային ո՞ր պլանում կամ մակարդակում է զրուսորվում, գտնադրանում են՝ հնչյունաբանական, բառագիտական, իմաստաբանական, բերականական (ձևաբանական, շաբախյութական), ոճաբանական, Լարգեր, Հասկացական կարգերը (понятийные категории) քիչ բացառությամբ՝ ունեն իրենց պրոյեկցիաները լեզվի մեջ, նույնիսկ որոշ հոգեկան (կամագգացական) էարդեր ունեն կամ միտում են լեզվական արտահայտության: Միևնույն հասկացական կարգը կարող է լեզվական արտահայտության մեկ կամ տարրեր միջոցներ ունենալ: Այսպես՝ բանականության կարգը կարող է արտահայտվել բառայնորեն (հինգ, վեց, բոլոր), ձևակազմական միջոցներով (քարեր, փայտեր), քերականական այլ միջոցներով, օրինակ, կրկնությամբ (վազվզել, փայլփլել, տեսակ-տեսակ, աման-չաման), տարարմատությամբ (ես—մենք, իմ—մեր), բազմապատկություն նշող, բազմապատկական ածանցներով (-ոտ-, -կոտ-, -տ-) ևն: Եղանակայնությունը կարող է արտահայտվել ձևակազմական միջոցներով (ինչպես՝ բայի եղանակային ձևերը), հղանակա-նիշ բառերով (երևի, գուցե, թող), հնչերանգով (գրե՛լ, չխոսե՛լ, առա՛ջ...): Ժխտման-հաստատման կարգը նույնպես զրուսորվում է բառայնորեն (գունեղ—անգույն, բոլորը—ոչ ոք), քերականորեն (գրել—չգրել, խոսում է—չի խոսում), հնչերանգով ևն:

Առարկաների, երևույթների փոխհարաբերության աստիճանակարգությունը արտահայտվում է բառակազմական իմաստաբանական պլանում, ձևաբանական ու շաբախյութական մակարդակներում, ոճաբանական հնարներում: Այս կերպ գոյանում են, օրինակ, ստորակարգ (կամ բարձրագնաց) և կամ համեմատության աստիճանակարգություններ: Առաջինը բառակազմական, բառաստեղծական միտումը պայմանավորող սկզբունքն է, երբ բառային մի միավոր դառնում է հիմք հաջորդ բառակազմական աստիճանի համար (սկիզբ > սկզբունք > անսկզբունք || սկզբունքայնություն > անսկզբունքայնություն): Հոմանիշության պլանում այն բերում է իմաստի սաստկացում կամ նվազում հատկա-նիշի թանձրացում կամ նոսրացում ևն. օր.՝ ժպտալ—ծիծաղել, ոճավորումներում՝ ծի-ծաղել—հոհալ, ծախել—վատնել: Բառակապակցություններում էս՝ ուժեղ—սաստիկ ուժեղ, բարի—անսաման բարի: Ձևաբանական պլանում այն զրուսորվում է հատկապես ածա-կանների համեմատության աստիճանների քերականական կարգի ձևով. բարձր—ավելի բարձր || նույնչափ բարձր || բարձրավուն—շատ բարձր, բարձրագույն || ամենից բարձր || ամե-նաբարձր:

Դիմային իմաստավորումները ևս լեզվական տարրեր արտահայտություններ ունեն. բառային (ես—դու—նա), ձևակազմական (գրեմ—գրես—գրի), բայի հաղորդակցմանը մասնակցույթների ներառումների ու բացառումների՝ ներառական և բացառական ձևերով. համտ. մեկ (խոսողի ներառում)—մեկուկ (խոսողի բացառումով):

Լեզվական կարգերի մեջ առավել հատկանշականը բերականական կարգերն (грамматические категории) են: Սրանք քերականական իմաստների և դրանց արտահայտու-թյան միջոցների միասնությունն են: Նայած ո՞ր մակարդակում են գործառում, լինում են ձևաբանական և շաբախյութական կարգեր: Հայերենը հարուստ է երկու տիպի կար-գերով էլ: Ձևաբանական կարգերը (морфологические категории) հիմնականում հե-տեյական են՝ անձի և իրի, առկայացման ու անառկայացման (հոգային), րվի, հոլո-

վի, համեմատության աստիճանափորժան, դեմքի, եղանակի, ժամանակի, կերպի, բայա-
սեպի, հաստատման-միտման, լայն իմաստով խոսքիմասային տարբերությունները՝
գոյական, ածական, բովական, բայ են: Շարահյուսական կարգերը (синтаксические ка-
тегории) եւ շատ են ու բազմազան: Դրանցից են՝ համաձայնությունը, խնդրառությունը
(փառումը), աուրությունը, համադասությունը, սառադասությունը, լայն իմաստով՝
ենթական, ստորոգյալը, նախադասությունը, որոշիչը, հատկացուցիչը, խնդիրը, պարա-
զան են:

Կրկն. Աղայան է. Բ., լեզվաբանության ներածություն, Ե., 1967: Տե՛ս նաեւ Վե-
րականություն բառահոգվածի գրականություն ցանկը:

ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿՆԵՐ՝||УРОВНИ ЯЗЫКА. լեզվի կառուցվածքի կարեւորագույն
կողմերից մեկը. կազմով, գործառնությամբ բնդանուր տարրերի բազմություններ, ամ-
բողջություններ են՝ վերակարգային ստորակարգային (հերարիսիկ) հարարերակցու-
թյուններով: Հանաչվում են տարբեր կարգի մակարդակներ: Ոմանք բնդունում են երկու
հիմնական մակարդակներ՝ տարբերակիչ (տարբերակիչ նշանների համակարգը, ինչպես՝
նշյունաբանական միավորները, գրավոր խոսքում՝ տարբերիչ արժեք ունեցող գրանշան-
ները), իմաստարանական (ձևայինները, բառերը, բառակապակցությունները եւ առհա-
սարակ ձևախմաստային տարրերը, որոնք երկու կողմ ունեն. երկպլանային են՝ արտա-
սանական եւ բովանդակային):

Մակարդակների տեսությունը մշակվել է հիմնականում կառուցվածքային լեզվաբա-
նության ներկայացուցիչների կողմից: Առավել հանգամանորեն այս խնդրին անդրադար-
ձել է է. Բենվենիստը: Նա պահանջանում է տարբերության (մերիզմատիկ), հնչույթային,
նշանային եւ ստորոգյալին մակարդակներ: Խոսելով այս տարբերական առավելություն-
ների ու պակասությունների մասին՝ է. Բ. Աղայանը նաեւ նշում է հիմնավորում է հետեւյալ
մակարդակների գոյությունը՝ տարբերային, հնչույթային, ձևային, բառային, ձևա-
բանական, շարահյուսական, ստորոգյալին:

Տարբերային մակարդակի միավորներն են տարբերակները (կամ տարբերակիչ
հատկանիշները), որանք բաղադրում են հնչույթներ, ինքնին գոյություն չունեն իբրեւ
լեզվական միավորներ. հնչույթները տարբերակների զանազան համակցություններն հնո
հարբույթները փոխարկվում են միմյանցով, բայց չեն հաստատվում, իրենք են
բաղադրույթներ (ինտերգրանտներ), հոգավորիչներ (կոնստիտուենտներ) չունեն: Հնչույ-
թային մակարդակի միավորներ են հնչույթները, որանցով կազմվում են նվազագույն
իմաստակիր միավորները: Այս մակարդակում իրար փոխարկվող տարբերակիչ հուսկու-
նիշները ներկայանում են հարապոցային շարքով՝ միաժամանակյա (ու գծային)
հարակցությամբ: Հնչույթները շարակարգային պլանում հանդես են գալիս հաջորդական
հարակցությամբ: Ձևային մակարդակը անմիջապես գերադաս է հնչույթայինին: Միտ-
վորները ձևային են, որանք իմաստի ու ձևի միասնություն կազմող նվազագույն
միավորներն են: Այս կապակցությամբ գործածության մեջ է դրվում ներույթ տերմինը՝
նշանակելու համար այն հնչույթները, որոնք բնորոշ են սոսկ բաղադրական ողջանով,
կապակցում են ձևային, իմաստակիր չեն (ինչպես՝ հոգակապը, հոլովիչը, խոնորհի-
չը, բունը կամ բնակերտ ձայնավորը): Ինչում են հիմնական ձևայիններ՝ աւմատներ,
աժանցներ եւ ձևաւներ (форманты): Առաջիններն ունեն բառային իմաստ (չտարբերակ-
ված), Լրկորդները՝ աժանցական (աժանցային), երրորդները՝ բուն քերականական
(«վերաբերական»): Արմատներն ու աժանցները բառակազմական դեր ունեն, ձեռքդն-
բով կազմվում են միևնույն բառի տարբեր քերականական ձևերը, այսինքն՝ ձևաբանական
մակարդակի բաղադրույթներ են: Արմատները կազմում են հարաբերականորեն բաց
դաս, աժանցները՝ հարաբերականորեն փակ դաս, ձևորդները՝ փակ դաս: Ձևորդները
գրանորվում են ձևակերպի շարքով, վերջիններս տարբեր ոլորտներ ունեն (տրբոս -ն,

բաղադր-ը): Ձևույթային մակարդակը միաժամանակ ստորադասված է երկու այլ՝ բառային ու ձևաբանական մակարդակներին. ձևույթային համակցություններով բառեր կամ բառաձևեր են ստեղծվում: Ուսումնասիրելով մակարդակի միավորները բառեր են, որոնք ներկայացնում են բաց դաս. ոչ մի ցանկով հնարավոր չէ սահմանափակել բառերը: Ինչպես հաջորդ (ձևաբանական ու շարահյուսական) մակարդակներում, այստեղ էլ համաժամանակյա կտրվածքով միավորների զուգակցումը (բառ+բառ) տալիս է նույն մակարդակի միավոր (նոր բառ), թեև բաղադրություն գոյանում է նաև ստորին մակարդակի միավորների զուգակցումով: Այս կապակցությամբ առաջ է քաշվում հիմույք գաղափարը (տվյալ ինքնակա մակարդակի ավարտուն միավորը որպես նույն մակարդակի մի ուրիշ միավորի բաղադրույթ. օրինակ՝ զուգահեռաձայնություն = զուգահեռաձայն և տեղ, բաղադրություն = բաղադր և լեռնային): Ձևաբանական մակարդակը միաժամանակ գերադասվում է բառային ու ձևույթային մակարդակներին. միավորներն են քերականական ձևերը, որոնք ստեղծվում են բառերի ու քերականական ձևերի համակցություններով: Այս մակարդակը ծառայում է շարահյուսական մակարդակի միավորներ կազմելուն: Քերականական ձևերը հանդես են գալիս նախադասության կազմում՝ քերականական կապակցություններ ու հարաբերություններ ստեղծելով բառերի միջև: Այս կապակցությամբ մեկնաբանվում է բառույթի գաղափարը (տվյալ կարգի ձևաբանական հարացույցի էլակետային ձև):

Շարահյուսական մակարդակը անմիջականորեն գերադասվում է ձևաբանականին, ինչպես և բառայինին, քանի որ կան բառերի դասեր, որոնք, առանց ձևաբանական մակարդակին անցնելու, կարող են դառնալ շարահյուսական մակարդակի միավորներ. որպիսիք են, օրինակ, հայերենում մակբայները, թվականները, մանավանդ կապերը, շարականները: Այս մակարդակի միավորներն են շարահյուսությունները (синтаксемы), որոնք շարահյուսական իմաստային հատկանիշների ամբողջությունը կամ փունջն են, իրացվում են նախադասության անդամների միջոցով. կառուցում են նախադասություն:

Ստորոգային մակարդակը լեզվի սահմանային, բարձրագույն կազմավորման՝ խոսքի մակարդակն է. միավորն է նախադասությունը: Խոսքը կարող է ներկայանալ նաև մեկ նախադասությամբ: Նախադասությունը, ուրեմն, ավելի մեծ միավորի տարր չէ, անլեզվական-կառուցվածքային ամենամեծ միավորն է, նրանով ավարտվում է կառուցվածքային մակարդակների հիերարխիան: Ասույթը, պարբերույթը և նման միավորները կառուցվածքային-լեզվական շեն, այլ՝ խոսքի գանազան հատվածներ, որոնք կարող են բնութագրվել ոչ լեզվաբանական հատկանիշներով:

Կերկն. Աղայան. Է. Բ., Լեզվական կառուցվածքի մակարդակները (ԲՆՀ, 1967, № 1), նույնի՝ Լեզուն իբրև համակարգ և իբրև կառուցվածք (ԲՆՀ, 1972, № 2):

ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐ՝ языковая (лингвистическая) единица, լեզվի կազմի ներկայացնող լեզվական մակարդակները բաղադրող տարրերը. լինում են հնչյունաբանական միավորներ (фонетические единицы), ինչպիսիք են՝ ձայնավոր և բաղաձայն հնչյունները, երկհնչյունները, երկբարբառները, եռաբարբառները, վանկը, հնչաբառը, հնչաշարույթը ևն, բառային միավորներ (лексические единицы), ինչպիսիք են բառերը, բառույթները, բառայնացած կապակցությունները, դարձվածային միավորներ (фразеологические единицы), ինչպես՝ դարձվածքները, իդիոմները, դարձվածային կապակցությունները ևն, իմաստաբանական՝ իմաստային միավորներ (семантические единицы), ինչպես՝ բառիմաստը, քերականական իմաստը, փոխաբերական և այլ իմաստները, բնիմաստը, բերականական միավորներ (грамматические единицы), որոնք ներկայանում են երկու խմբով՝ ձևաբանական միավորներ (морфологические единицы), ինչպես՝ մասնիկները, վերջավորությունները, հարացույցային անդամները, շարահյուսական միավորներ (синтаксические единицы), ինչպես բառակապակցությունները, նախադասությունները, նախադասության անդամները, առողանական միավորներ:

(просодические единицы), ինչպես՝ շեշտը, հնչերանգային տարրերը: Առանձնացնում են նաև յուրաքանչյուր մակարդակի նվազագույն միավորները (минимальные единицы), օրինակ, հնչույթաբանական մակարդակում՝ տարրույթները կամ հնչույթները, բառայինում՝ բառը, բառույթը, ձևաբանականում՝ բառածեր կամ ձևույթը, շարահյուսականում՝ շարահյուսույթը, քերականականում՝ ֆեռականույթը (граммема), իմաստաբանականում՝ իմաստույթը, առոգանականում՝ առոգանույթը (просодема), դրայինում՝ դրույթը (графема) ևն:

Տարրերում են գծային կամ հատույթային միավորներ (линейные, сегментные единицы), ինչպես հնչյունները, վանկը ևն, վերգծային կամ վերհատույթային միավորներ (суперсегментные единицы), ինչպես՝ առոգանական միավորներն ևն. գծայինները բաշխված են ժամանակի մեջ, արտաբերվում են հաջորդաբար, մեկը մյուսի հետևից. վերգծայինները կարծես թե մակաբերվում են գծայինի վրա, նրանցից անկախ արտասանություն չունեն և հատույթավորվում են վերացարկումով:

Լեզվաբանական միավորներ (лингвистические единицы) ասելով սովորաբար հասկանում են լեզվագիտական կառուցումներին, կադապարումներին բնորոշ տարրերը: ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՆՈՐՄԱ||языковая норма, այն, ինչ լոգոտենցիալ կերպով տրված է լեզվական համակարգում, և որի վրա կառուցվում է խոսքը: Հաճախ հասկացվում է՝ կանոնավորված, հանրության կողմից (նաև ավանդությամբ) ընդունելություն գտած, օրինականացված լեզվական (արտասանական-հնչյունական, բառային, դարձվածքային, ոճական ու քերականական) միջոցների ու ձևերի զործադրումը. ըստ այդմ էլ կազմվում են նորմատիվ քերականություններ, բառարաններ ևն: Գրական նորման (литературная норма) նշված միջոցների առավել կարգավորված ու օրինակելի զործադրման կանոնների ամբողջությունն է: Լեզվական նորման բարացած կատեգորիա չէ. այն ժամանակի ընթացքում փոփոխվում, կատարելագործվում է՝ հաջորդակցման պահանջները առավելագույնս բավարարելու միտումով:

ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՊԼԱՆ, լեզվի կառուցվածքի ու զործառության կողմերը, ոլորտները, բաժինները, մակարդակները, որոնք պայմանավորում են կառուցվածքային միավորների ձևավորումը և ֆունկցիավորումը: Հիմնական պլանները երկուսն են՝ աբստրակտային պլան (план выражения) և բովանդակային պլան (план содержания): Լեզուն հանդես է գալիս սրանց միասնությամբ: Մասնավոր ըմբռնմամբ զործածում են՝ աբստրակտական, իմաստաբանական, բառակազմական, հարապատկերային, շարակադրային, օղղակական, ձևակազմական, ստուգաբանական և այլ պլաններ:

ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՓԻՆԱԶԳԵՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ||языковые взаимодействия, այն երևույթը, երբ լեզուները ազդում են միմյանց վրա և միմյանց մեջ առաջ են բերում այս կամ այն փոփոխություն: Զկան մեկուսացած ժողովուրդներ, չկան նաև մեկուսացած լեզուներ: Ժողովուրդները գտնվում են տնտեսական, մշակութային, քաղաքական կապերի, փոխհարաբերությունների մեջ: Այս հիմքի վրա շփվում են նաև նրանց լեզուները: Լեզվական շփումը (языковой контакт) սովորաբար հանդեցնում է փոխազդեցության, որը, ըստ ազդեցության աստիճանի, կարող է տարբեր արդյունքների հասցնել: Սովորական փոխազդեցությունը կարող է հանգեցնել փոխազդեցական ընդհանրությունների, փոխառությունների գոյացման: Այսպես, ռուսերենի ազդեցությամբ բազմաթիվ լեզուներում տարածվել ու ընդհանրացրել են սովետ և բոլշևիկ բառերը, այսպես հունարենից են սերում ատոմ և փիլիսոփա բառերը, չինարենից են գալիս շայ և քեյ բառերը: Հայերը և վրացիները, հայերը և պարսիկները, բազմաթիվ դարեր հարևանությամբ ապրելով, միմյանց նկատմամբ եղել են փոխատու և փոխառու:

Առավել ուժեղ փոխազդեցությունները կարող են հանգեցնել խաչավորման (скрепление, скрепление языков), երբ երկու կամ ավել լեզուներ մտնում են ուժեղ փոխներգործության մեջ, որոնցից մեկը հաղթում, իսկ մյուսները ձուլվում են նրա մեջ. կարող

է գոյանալ նաև կրեոլ լեզու, երբ որևէ լեզվական համակարգ հագեցվում է այլ լեզվի տարրերով: Խաչափորմանը ուղեկցող երևույթներից են Լեքսիկալ (lexicostat) և մակաշխուր (superstrat): Առաջինը բնիկների լեզվական տարրերի շերտն է եկվորների (հաղթածների) լեզվական համակարգում, երկրորդը եկվորների լեզվական տարրերի շերտն է բնիկների, նվաճվածների լեզվական համակարգում: Հայերենի մեջ առկա են մարական, ուրարտական, իուտիական և այլ ենթաշերտեր:

Լեզվական շփումների արդյունք է նաև առչերաթի (адстрат) երևույթը, երբ սահմանամերձ շրջաններում էթնիկական շփումներով գոյանում են երկլեզվությամբ (билингвизм) տարրեր, և երբեմն դժվար է լինում որոշել, թե այդ տարրերից ո՞րն է գերիշխում:

Հայերենի ծագման և ցեղակցության հարցերի մեկնաբանության մեջ ոմանք առաջնային տեղ են տվել խաչափորմանը՝ մեր լեզուն դիտելով իբրև երկակունք՝ երկցեղ լեզու: Հալազետ Գ. Ղափանցյանը հայերենի մեջ տեսնում էր երկու շերտ՝ հնդեվրոպական և տեղական: Առաջատարը նա հատկացնում էր երկրորդին: «Տեղական» ասելով նշանավոր հայագետը հասկանում էր փոքրասիական ու կովկասյան նստվածքները: Սակայն ուշադիր դիտարկումների հետևանքով վաղուց ակնհայտ է, որ կովկասյան տարրերը հիմնականում բառապաշարային են, և դրանց տեսակարար կշիռը հայերենի հորինվածքում չնչին է: Ինչ մնում է փոքրասիական շերտին, ապա հաջորդաբար բացահայտվել է փոքրասիական լեզուների մեծ մասի հնդեվրոպական բնույթը: Հետևապես այդ շերտն էլ խոսում է հոգուտ հնդեվրոպական ակունքի: Այսպիսով հայերենը, անկախ եղած փոխազդեցություններից, խառնածին լեզու չէ, այն իր համակարգի հիմնական տարրերով հնդեվրոպական է, նրա մեջ կան նաև ենթաշերտային նստվածքներ:

Կրկն. Ա. Վալյան է. Բ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 1967, նույնի՝ Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 1—2, Ե., 1958—1962, Ղափանցյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն (հին շրջան), Ե., 1961:

Լեզվի մեթոդիկա || методика языка, կամ լեզվի դասավանդման մեթոդիկա (методика преподавания языка), լեզվաբանական միջգիտակարգ (ըստ ոմանց՝ մանկավարժական գիտություն). միջին տեղ է բռնում մանկավարժության ու լեզվաբանության միջև. էական կապեր ունի հոգեբանության (մասնավորապես մանկավարժական հոգեբանության) հետ, հենվում է ընդհանուր դիդակտիկայի նվաճումների վրա: Հիմնական խնդիրն է մշակել լեզվի ուսուցման տեսական ու գործնական հիմունքները:

Հայոց լեզվի մեթոդիկան այս տիպի մասնավոր գիտակարգ է և իբրև դասընթաց ավանդվում է բուհերում: Նրա կազմավորման ակունքները նույնքան հին են, որքան հայ դպրոցը, հայերենի ուսուցման պատմությունը: Սակայն այն որպես ինքնուրույն դիտակարգ ուրվագծվեց միայն անցյալ դարում և իր ամբողջացումն ստացավ արդեն դարի երկրորդ կեսերին: Այս բնագավառում իրենց ծառայությունն ունեցան Խ. Աբովյանը, Մ. Նալբանդյանը, Ղ. Աղայանը, Ա. Բահաթրյանը, Ատ. Պալասանյանը և այլք: Մեթոդական գրականությունը իր վերելքն ապրեց 20-րդ դարում, մանավանդ սովետական շրջանում: Լույս տեսան Գ. էդիլյանի, ապա և Ա. Ղարիբյանի ձեռնարկները: Հայերենի ավանդման գիտամեթոդական հիմունքները վերանայվեցին ըստ նոր ժողովրդի: Արդեն 1950-ական թվականներից այս բնագավառը մուտք գործեց նոր ակունքի, Իրենց արժեքավոր ուսումնասիրություններով հանդես եկան Տ. Շահբազյանը, Թ. Ջուհարյանը, Ս. Գյուլբուրդյանը, Ա. Տեր-Գրիգորյանը և ուրիշ:

Այս գիտական պրոբլեմատիկան ունի երեք հիմնական հարցադրում. ա) այն նյութը, որը պետք է ուսուցանվի, բ) նյութի ավանդման եղանակների, ձևերի ու միջոցների նպատակահարմար ընտրությունը, գ) ուսումնառության (նյութի յուրացման) պրոցեսը: Ըստ այդմ էլ գիտակարգն ունի հետևյալ բաժինները.

ա) Ընդհանուր հիմունքներ. այստեղ քննվում են գիտակարգի բնույթը, նրա խնդիր-

ները, համառոտ տեղեկություններ են տրվում նրա կազմավորման, զարգացման ընթացքի մասին, ուրվագծում են նրա կապերը այլ գիտությունների հետ ևն:

բ) Գրահանաչության մեթոդիկա. այստեղ հիմնական ուղղորթյունը դարձվում է ճիշտ գրելու ու խոսելու հարցերին. ուսուցման խնդիրն է ճիշտ ու նպատակային ոգտագործել այբբենականը, զարգացնել կանոնավոր ընթերցանության հմտություններ, հետևել հոսքի ու մտածողության զարգացմանը:

գ) Ընթերցանության մեթոդիկա, հետևում է ուսուցման հաջորդ փուլերում ընթերցանության կանոնների յուրացմանը. երաշխավորում է այն բոլոր միջոցները, որոնք անհրաժեշտ են արտահայտիչ, սահուն ու կանոնավոր ընթերցանության համար. կարևոր տեղ է տալիս համապատասխան նյութերի ընտրությանը ու դասի հաջորդ անցկացման ձևերին:

դ) Լեզվական համակարգի ուսուցման մեթոդիկա. այստեղ ուսուցման հարցերը քննվում են ըստ լեզվական նյութի բնույթի. ըստ այդմ պարզաբանվում են նշյունաբանության, ուղղագրության, ուղղախոսության, բառագիտության ու բառակազմության, ձևաբանության ու արահյուսության ավանդման հարցերը (ինչ-որ չափով անդրադառնում են նաև գրաբանության ու ոճաբանության հարցերին): Գրավոր խոսքի հմտությունները զարգացնելու և ամրապնդելու համար տրվում են գրավոր աշխատանքներ անցկացնելու անհրաժեշտ ցուցումներ:

Անկասկած մեթոդական մշակման մեջ հաշվի են առնում ավանդվող նյութի առանձնահատկությունները, ուսուցման փուլերը (սարրական, բարձր դասարաններ, բուհ ևն):

Իրկն. Արուստամյան Ս. Գ., Աշակերտի խոսքի ուսուցումը, Ե., 1973: Ալեքսանյան Ջ., Բարդ նախադասության ուսուցման իմ փորձը, Ե., 1953: Ամիրյան Ա. Ա., Քերականական վերլուծությունները 5—8-րդ դասարաններում, Ե., 1961, նույնի՝ Գրավոր խոսքի բարելավման մի քանի հարցեր, Ե., 1974: Լադրամյան Լ., Մխիթարյան Հ., Նշյունաբանության ու բառակազմության ուսուցումը, Ե., 1953: Դասպարյան Մ. Դ., Քերականության և ուղղագրության ուսուցումը տարրական դասարաններում, Ե., 1954: Դյուրբույսովյան Ս., Հայոց լեզվի մեթոդիկա, Ե., 1978: Դավթյան Լ., Գրական երկի լեզվի ու ոճի ուսուցումը 8—10-րդ դասարաններում, Ե., 1971: Էդիլյան Գ., Ուղղագրության ուսուցման մեթոդիկա, Ե., 1927, նույնի՝ Լեզվի մեթոդիկա, Ե., 1930: Թումանյան Վ. Ս., Շարահյուսական վարժությունները 8-րդ դասարանի համար, Ե., 1977: Հաբուրյունյան Հ. Ա., Լեզվի գործնական ուսուցումը և տրամաբանական մտածողության զարգացումը, Ե., 1984: Հովնան Ա., Ծրագրավորված ուսուցումը դպրոցում, Ե., 1969: Ղափրյան Ա., Հայոց լեզվի դասավանդման մեթոդիկա, Ե., 1954. նույնի՝ Հայ մանկավարժական լեզվաբանություն, Ե., 1969: Մանուկյան Ա., Խոսքի զարգացման մեթոդիկա, Ե., 1976: Մխիթարյան Հ., Հայերենի կետադրության ուսուցումը, Ե., 1957: Շահրսովյան Տ., Հայոց լեզվի դասավանդման մեթոդիկա, Ե., 1958: Զուհարյան Խ., Լայի ուսուցման հիմնական հարցերը, Ե., 1956: Տեր-Գրիգորյան Ա., Հայոց լեզվի մեթոդիկա (տարրական դասարաններ), Ե., 1980. նույնի՝ Կարդալու և գրելու սկզբնական կարողությունների ձևավորումը, Ե., 1985: Փոշարյան Գ., Շարահյուսությունների մեթոդիկա, Ե., 1960: Հայոց լեզվի դասավանդման հարցեր, Ե., 1958. Հանրակրթական դպրոցներում հայոց լեզվի ուսուցման բարելավման ուղիները (գեկուցումների թեզիսներ), Ե., 1972:

ԼԵՂՎԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ||ИСТОРИЯ ЯЗЫКА, լեզվաբանական գիտակարգ. լեզուն ուսումնասիրում է ծագման, զարգացման, կառուցվածքային հատկությունների, հասարակական դերի ու գործառությունների տեսանկյուններով, բացահայտում է ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին (արտալեզվական) գործոններով պայմանավորված տեղաշարժերը ևն: Ուս

լեզվի մասին համեմատաբար ավելի ամբողջական ու համակողմանի գաղափար տվող գիտականագն է:

Հայոց լեզվի պատմությունը, որը նաև որպես դասընթաց ավանդվում է բուհում, բավականաչափ հարուստ է իր հարցադրումներով, դիտարկած նյութով, բազմափուլ է իր շրջաբաժանմամբ: Այն բնորոշվում է տեական պատմական շրջան: Ինչու չկա նրա մեկ միասնական շրջաբաժանում: Հայերենագետները նախ առանձնացնում են երկու մեծ շրջան. մինչգրային՝ նախագրային շրջանի հայերեն (սկզբից մինչև մ.թ. V դ-ը) և գրային կամ գրավոր շրջանի հայերեն (V դարից մինչև մեր օրերը): Ամենաճանաչված շրջաբաժանումով ունենք՝ հին հայերեն, միջին հայերեն, նոր հայերեն: Եթե վերջին երկուսը որոշակի սահմանագծված շրջաններ են, ապա առաջինը չունի այդպիսի հստակ շրջանագծում: Հին հայերեն ասելով հասկանում են երկու բան՝ «հին գրական հայերեն (գրաբար)» կամ սա՝ մինչգրայինով հանդերձ: Գրավոր շրջանը սովորաբար կոչում են հայոց գրական լեզու, որի ստորաբաժանումներն են՝ հին գրական հայերեն կամ գրաբար (V—XI դդ.), միջին գրական հայերեն (XI—XVI դդ.), նոր գրական հայերեն (XVII—XX դդ.). վերջինս երկնյուղ է՝ արևմտահայ գրական լեզու և արևելահայ գրական լեզու: Նոր հայերեն անվանումը իր մեջ ներառում է և՛ նոր գրական հայերենը իր երկու ճյուղերով, և՛ բարբառները, որոնց թիվը հասնում է շուրջ 60-ի:

Վաղ հայերենագետներից ոմանք հայոց լեզվի պատմությունն սկսում են ենթադրական ժամանակներից՝ մեր լեզուն կապելով առասպելական Նոյի լեզվի հետ. այսպիսի միտք, օրինակ, արժարժել է Հ. Ղուկաս Ինճիճյանի իր «Հնախօսություն Աշխարհական Հայաստանեայց աշխարհի» (հ. 1—3, Վենետիկ, 1835, Ետմահու) աշխատության մեջ: Արդեն XIX դ-ի առաջին կեսին էական աշխատանքներ ծավալվեցին հայերենի ծագման, նրա ցեղակցության ու նախնական պատմության հարցերը գիտական հիմքերի վրա դնելու համար: Գրաբարի պատմության շրջաբաժանումը դարձավ օրակարգի հարց: Այս բնագավառում էական աշխատանք կատարեցին մխիթարյաններ Հովսեփ Գաթրճյանը, Մատթիա Գարազաշյանը, Ղևոնդ Հովնանյանը և այլք: Գրաբարի տարբեր շրջանների մատենագրության լեզուն մանրամասն քննելով՝ Հ. Գաթրճյանը եկավ այն եզրակացության, թե V դ-ի առաջին կեսի (մինչև 60-ական թվականների) լեզուն նկատելի տարբերություններ ունի հետագա շրջանի լեզվից: Այս նկատումը հանգեցրեց դասական գրաբարի (դասական հայերենի, ռսկեղարյան հայերենի) և հետդասական (ետդասական) գրաբարի (հետռսկեղարյան հայերենի) տարբերացման: Այս բաժանումը չափազանց խիստ է կատարված և իրավամբ որոշ հայերենագետներ չեն ճանաչում: Ղ. Հովնանյանը հանգամանորեն դիտարկել ու բնութագրել է ռամկորենը, նրա և գրաբարի փոխհարաբերությունները: Ռամկորենը (ժողովրդախոսակցական հայերեն) դեռևս գրաբարի տիրապետության շրջանում աստիճանաբար ներթափանցումներ է ունենում դասականի մեջ, իսկ ավելի ուշ շրջանում դառնում է տիրապետող (ռամկախառն գրաբար > գրաբարախառն ռամկորեն):

Վաղ հայերենագիտության մեջ կար հայոց լեզվի պատմության նաև այսպիսի շրջաբաժանում. ա) գրաբարի բարձրացման՝ ծաղկման շրջան V—XIII դդ.), բ) նրա անկման շրջան (XIV—XVI դդ.), գ) դասական հայերենի մասնակի վերականգնման շրջան (XVII-ից XIX դ-ի առաջին կեսը), զ) նոր լեզվի՝ գրական աշխարհաբարի տիրապետության շրջան: Ա. Բազրատունին, ըստ գրաբարի բարձրացման կամ անկման, զանազանից ռսկեղարյան հայերեն (V—VII դդ.), ապա ըստ անկման աստիճանի՝ արժարի (VIII—XII դդ.), պղնձի (XIII դ.), երկարի (XIV դ.), խեցիի շրջանի հայերեն: Ա. Այտրեյանը իր հայտնի քերականության մեջ զանազանում է՝ ա) գրաբարի ծաղկման շրջան (IV—V դդ.), երբ հին գրական հայերենը գործառական պլանում կատարելապես տիրապետում էր՝ ներկայանալով իր բնորոշ համակարգով (կային աշխարհաբարի միայն առանձին տարրեր), բ) նույն դրվածքը՝ աշխարհաբարյան տարրերի գործածության

համախառնումով (VI—VII դդ.), գ) գրաբարի անկման և աշխարհաբարի համակարգի օրգանացման շրջան (VIII—X դդ.), դ) աշխարհաբարի ձևավորման՝ «նախնյաց ուսուցում» շրջան. աշխարհաբարը գրական լեզու է (XI—XIV դդ.), ե) ժամանակակից գաղափարականների՝ բարբառների ձևավորման և նոր հայերենի շրջան (XV դ-ից այս կողմը):

Նոր ժամանակներում գրաբարի պատմության շրջաբաժանման հարցերին տեղադրվել է է. Բ. Աղայանը: Նրա դիտարկումները կարևոր են ոչ միայն գրաբարի պատմության ուսումնասիրության մեջ, այլև առհասարակ հայոց լեզվի պատմության շրջաբաժանմանը վերջնական, ավարտուն տեսք տալու տեսանկյունից:

Հ. Աղառյանն անգրագաոնալով այս հարցին՝ շրջաբաժանումն սկսում է նախա-հայերենից, որը հնդեվրոպական միասնությունից անջատված և անկախ, ինքնուրույն զարգացման ընթացք վերցրած հայերենն է: Սա որոշակի ժամանակագրական կտրվածքով չի ներկայացվում: Այս նախաշարժում է նախագրային հայերենի մի տեսական շրջան, որի ընթացքում ևս մեր լեզուն բազմաթիվ շփումներ է ունեցել այլ լեզուների հետ և որոնցից կատարել է փոխառություններ, մասամբ և ինքն է եղել փոխատուի դերում: Այս շրջանն ավարտվում է վիպասանական հայերենով, որի լեզվական հատկությունների մասին տեղեկություններ ունենք հայ հին բանահյուսության պահպանված պատառիկներից: Գրավոր շրջանի պատմությունն սկսվում է մեսրոպյան հայերենով (գրերի գյուտից մինչև 460 թ-ը): Այս շրջանում հին հայերենը հանդես է գալիս իր համակարգի հստակ գծերով: Սրանից մինչև XI դարն ընկած շրջանը նա կոչում է հետմեսրոպյան հայերեն, երբ աստիճանաբար հեռանում են իրարից գրական հայերենն ու նրա խոսակցական տարբերակը: Սրանից հետո սկսում է միջին հայերենի տիրապետության և բարբառների որոշակի տարբերացումների շրջանը: Միջին հայերենի էվոլյուցիան էլ հանդես է գալիս հայերենին կամ աշխարհաբարին:

Հայոց լեզվի պատմության շրջաբաժանումն ավելի մանրամասնվում, ամրոցացվում ու առավել լավորվում գիտական տեսքի է բերվում Գ. Զահուկյանի կողմից: Գրային (գրավոր) շրջանը նա ներկայացնում է երեք շրջանով՝ հին, միջին և նոր:

Հին շրջանը (V—XI դդ.) ներկայանում է հին հայերենով, որը դրի է առնվել V դ-ի սկզբներին: Սրա ենթաշրջաններն են՝ ա) դասական գրաբար (մինչև V դ-ի կեսերը), բ) ետդասական գրաբար (VI—VII դդ.), գ) նախամիջին ենթաշրջան (VIII—XI դդ.): Միջին շրջանը (XI—XVI դդ.) ներկայանում է միջին հայերենով, որը նաև գրական լեզու էր: Սրա ենթաշրջաններն են՝ ա) կիլիկյան նորմավորման ենթաշրջան (XI—XIV դդ.), բ) աշխարհաբարացման ենթաշրջան (XV—XVI դդ.): Նոր շրջանը (XVII դ-ից մինչև մեր օրերը) ներկայանում է աշխարհաբարով, որը հաստատվում է իբրև գրական ազգային լեզու: Սրա ենթաշրջաններն են՝ ա) վաղ աշխարհաբար (XVII դ-ի սկզբներից մինչև XIX դ-ի կեսերը), որի արտահայտություններից մեկը այսպես կոչված փաղափայտական հայերենն էր, որը ընդհանրացման ձգտող, գրականացող սարքերակ էր (հայկական կոյնե), բ) երկնյուղ աշխարհաբարի ենթաշրջան (XIX դ-ի կեսերից մինչև Հայաստանի սովետականացումը), գ) ժամանակակից գրական հայերենի շրջան:

Ժամանակակից գրական արևելահայերենի պատմությունը ենթարկվել է շրջաբաժանման նաև առանձին վերցրած, ոչ ընդհանուր հայերենյան շրջաբաժանման համակարգի կազմում: Այդ արել է Գ. Սևակը: Առանձնացրել է 4 շրջան՝ ա) աշխարհաբարի կազմավորման կամ վաղ աշխարհաբարի շրջան (XVII—XVIII դդ.), բ) աշխարհաբարի ձևավորման կամ լուսավորական շրջան (XIX դ-ի սկզբներից մինչև Ն. Գ.-ի 70-ական թթ-ը, գ) աշխարհաբարի ժողովրդականացման շրջան (XIX դ-ի 70-ական թթ-ից մինչև 1920 թ.), դ) սովետական կամ համազգային լեզվի շրջան (1920 թ-ից ի վեր):

*Երկն. Աղայան է. Բ., Հայոց լեզվի պատմության հարցերը նորագույն ուսումնասիրություններում, ՊՐՀ, 1962, № 1. Նույնի՝ Գրաբարի պատմության շրջանաբա-

Ժանուար, № 2, 1974, № 2, Ակնարկներ միջին զրական հայերենի պատմության, հ. 1—2, Ե., 1972—1975, Անտոյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մ. 1—2, Ե., 1940—1951, Անեմյան Վ., Գրական արեմատայինների ձևավորումը, Ե., 1921, Այսորենյան Ա., Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզուի, Վիեննա, 1866, Առաքելյան Վ. Գ., Ակնարկներ հայոց զրական լեզվի պատմության, Ե., 1981, Դալստյան Ա. Ա., Ակնարկներ աշխարհաբարի պատմության, Ե., 1963, Դյուրբուդյան Ա., Հայերենի ուղղագրության պատմություն, Ե., 1973, Խիսանյան Խ., Նոր զրական հայերենը XVII—XVIII դարերում, Ե., 1979, Նույնի՝ Արևելահայ բանաստեղծության լեզվի պատմություն, Ե., 1978, Հայոց լեզվի բարձրագույն սովետական շրջանում, Ե., 1973, Հովնանեան Ղ., Հետազոտություն նախնեաց ուսուցիչների վրայ, մ. 1, տետր 1—2, Վիեննա, 1897, Վազարյան Ա., Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Ե., 1954 (ևսն՝ 1982), Նույնի՝ Հայոց զրական լեզվի պատմություն, Ե., 1961, Վախթյան Ա., Հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրության ներածություն, Ե., 1937, Մկրտչյան Է., Աշխարհաբարի տարրերը միջնադարի զրական հուշարձաններում, Ե., 1980, Ղափանյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն, Ե., 1961, Ուսակ Գ., Ժամանակակից հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Ե., 1948, Նույնի՝ Հայոց լեզվի բարձրագույն սովետական փուլը, Ե., 1946, Ջահուկյան Գ. Բ., Հայոց լեզվի բարձրագույն փուլերը, Ե., 1954, Նույնի՝ Հայոց լեզվի պատմության պերիոդիզացիայի հարցերը (Երևանի համալսարանի «Գիտական աշխատություններ», 1956, հ. 57), Տաշեան Հ., Ուսումնական զրական հայերեն լեզուի, պրակ. Ա-Դ, Վիեննա, 1920:

ԱՅՈՒՐ||ЯЗЫК, նշանային համակարգ, որ հասարակական կյանքում ծառայում է իբրև հաղորդակցման կարևորագույն միջոց. այն խոսողական նորմաների ամբողջական համակարգ է, որը դոյություն ունի սովյալ հանրության յուրաքանչյուր անդամի գիտակցության մեջ. նրա կենդանի գոյը խոսքն է (առհաս). Ավելի ամբողջական բնութագրության համար կարևոր են հետևյալ գծերը. ա) լեզուն առարակական երևույթ է. ստեղծվում է հասարակության, ժողովրդի կողմից. այն հարատևում է սյնքան, որքան ապրում, գոյատևում է նրանով խոսող ժողովուրդը. լեզուն և հասարակությունը փոխներգործության մեջ են: բ) Հասարակական երևույթներ շատ կան. լեզուն դրանց շարքում առանձնանում է նրանով, որ նա մարդկանց (հասարակությունը) սպասարկում է իբրև հաղորդակցման միջոց: գ) Իրականում հաղորդակցման միջոցներ, նշանային համակարգեր շատ կան. լեզուն դրանց մեջ առանձնանում է նրանով, որ նա հաղորդակցման հիմնական, ամենակարևոր միջոցն է: Մյուսները (շարժումների լեզուն, ձեռք լեզուն, լուսային, ձայնային, գծագրական ազդանշանները, ինչպես և զրոշակները, հրթիռները և այլ նշանային արժեքով օժտված միջոցները) միայն օժանդակ, լրացուցիչ դեր ունեն հասարակական հաղորդակցման ոլորտում: դ) լեզվի գործառնությունները շատ են. առավել կարևորներից են՝ հաղորդման (коммуникативная функция), առաջադրման (экспрессивная функция), նախադրական (познавательная функция) ֆունկցիաները: Ոմանք առանձնացնում են նաև՝ նշանակողական (репрезентативная, референтная, денотативная функция), այն է՝ իրերի, առարկաների, երևույթների, դրանց հատկությունների ու փոխհարաբերությունների նշանակումը, ներազդման (апеллятивная функция), այն է՝ խոսքը հասցեագրված անձի վրա ազդելու միջոց լինելը, էմոտիվ ֆունկցիա (эмотивная функция), որով իրացվում է խոսողի ինքնաարտահայտումը: Հաշվի առնելով այն, որ լեզվի մեջ գործածվող որոշ երևույթներ նպատակ ունեն ընդմիջարկումներով պահպանել խոսողության անընդհատականությունը, ընդհատել կամ բորբոքել այն, առանձնացնում են նաև խոսման ֆունկցիա (фатическая функция), հմտ. սպասիր..., լսիր..., վերջ տուր... ևն: Անկասկած, լեզվական հորինվածքը ստեղծվել է խոսողության, հա-

դորդակցման պրոցեսում, հաղորդակցման նպատակով, Սակայն այդ դերը լեզուն կատարում է հենց այն պատճառով, որ նա նաև մտքերի արտահայտման, մտածողության ձևավորման, իրականության նկատմամբ հուղազգացական վերաբերմունքի, կամագագացական մղումների դրսևորման միջոց է: Այս իր հերթին նշանակում է, թե լեզուն արտաքին աշխարհի արտացոլման, իրականության արտապատկերումների պրոյեկցիաների համակարգ է արտահայտության ոլորտում, այն ճանաչողության հզոր գործիք է: Ե) Հնչյունական-բառային լեզուն հասարակական հաղորդակցման միջոց է, իր էությունը մարդկային է, կենդանական լեզուներ չկան: Կենդանական «հաղորդակցումը», որ մեծ մասամբ հենվում է ձայնային ազդանշանների վրա, կենդանու բնագոյային վարքագծի դրսևորումներից մեկն է: Ոչ մի կենդանուկան ճիշ հասկացության անուն չէ, միտք չի արտահայտում, կենտոնական ազդանշաններ էապես չի համակարգայնացած, բազմաֆունկցիոնալ չէ: Գ) Լեզուն համաժողովրդական է, ընդհանուր և միասնական հասարակության համար: Այն հավասարապես սպասարկում է հասարակության բոլոր դասակարգերին, բոլոր խավերին ու խմբավորումներին, բացառությամբ լեզուներ չկան: Է) Լեզուն նշանային բնույթ ունի, այն նշանների համակարգ է: Հաղորդակցական արժեքով նշաններ շատ կան, դրանք երեք հիմնական խմբերով են ներկայանում՝ բնական, կենդանական «հաղորդակցման» և լեզվական: Լեզվական նշանի համար հատկանշական են հետևյալ գծերը. նշանակիչի դերում հանդես է գալիս ձայնը իր հատկություններով, բազմաֆունկցիոնալ է (անվանողական, հանաչողական, հաղորդակցման, արտահայտման և այլ դործառնություններով), բովանդակային կոդը ընդհանրացնում է և՛ հասարակական, և՛ անհատական փորձի արդյունքները, նրա դերը որևէ մասնավոր, նեղ իրադրությամբ չի սահմանափակված, ֆունկցիավորում է մարդկային գործունեության բոլոր ոլորտներում, ներկայանում է իբրև մտածողության (արտացոլման) տրամաբանական մեխանիզմի պրոյեկցիա, խիստ համակարգայնացած է, կարող է վերադարձվել, փոխարինվել այլ համակարգով (դրային, ձայնագրական) և հազթահարել ժամանակի ու տարածության գործոնները: Զ) Լեզուն որոշակիորեն համակարգայնացած կառուցվածք է, նրա հորինվածքի տարրերը (միջանի տասնյակ հնչյուններ, մի քանի հարյուր մասնիկներ, մի քանի հազար արմատներ, տասնյակ, նույնիսկ հարյուր հազարավոր բառեր, անթիվ նախադասություններ արտադրելու էությունություն ունեցող կառույցներ են) գտնվում են փոխկապակցության մեջ, յուրաքանչյուր միավոր ունի իր տեղը, դիրքը, դերը կառուցվածքում:

Լեզվի ծագումը կապված է մարդու ծագման, մարդու մարդագման պրոցեսի հետ: Այս խնդրում կարևոր դեր են ունեցել երեք հիմնական գործոններ՝ ա) մարդու կենսաբանական ուրույն հարգացումը, բ) հասարակական ապրելակերպի հաստատումը, գ) հոգեկան-գիտակցական առաջընթացը: Լեզուն անընդհատ զարգանում, փոփոխվում է շնագած զարգացման էվոլյուցիոն, աստիճանական բնույթին, լեզվին բնորոշ են դիալեկտիկական օրինաչափություններ, որակական անցումներ: Լեզվական օրենքներն ունեն օրենքափոխ բնույթ, դրանք գործում են խոսողների կամքից անկախ: Լեզվի զարգացման մեջ հասարակական գործոնը վճռական դեր ունի: Բարձր հասարակական կյանքով ապրող ժողովրդի լեզուն էլ զարգացած է: Զարգացած է այն լեզուն, որն ունի հարուստ բառապաշար, ոճաբանություն, միօրինականացած քերականական կառուցվածք, և որը ստավելագույնս բավարարում է քաղաքակիրթ մարդու վերացական մտածողության պահանջները: Հայոց լեզուն աշխարհի առավել զարգացած լեզուներից մեկն է: Սակայն դեռևս ոչ բոլոր լեզուներն ունեն զարգացման համար անհրաժեշտ պայմաններ: Զնայած լեզուն համաժողովրդական է իր բնույթով, այնուամենայնիվ, նա ներկայանում է այլևայլ տարբերակներով, դրսևորվում է տարբեր գոյաձևերով: Հիմնական լեզվական տարբերակներն են՝ տեղիտոբիալ, սոցիալական, գործառական, ռեալական (ռեալիստիկ): Տեղիտոբիալ տարբերակներն են բարբառները, ենթաբարբառները, խոսվածքները (մանրա-

մասն տե՛ս բարբառ բառա՛նդվածում)։ Սոցիալական տարբերակներից են ժառգոնը, ծածկալեզուն, «մասնագիտական լեզուն» ևն։

Ի տարբերություն բարբառի, որը ստեղծվում է հասարակության որևէ հատվածի կողմից, տարբերայնորեն, ժառգոնը (ЖАРГОН) հիմնականում համաժողովրդականի բնույթի առարկային տարբերակում է, ստեղծվում է սոցիալական որևէ խմբի (վերնախավ, ուսանողություն, «բոլելչիկներ», զինվորական խավ, բաղբերիներ ևն) կողմից՝ որդալի միտումով։ Ծածկալեզուն (ТАЙНЫЙ ЯЗЫК) ևս հիմնականում բուռնադարձային տարբերակում է, սակայն այլ խավերի, խմբավորումների համար երա՛ստամթերքը անհասկանալի է։ Ծածկալեզվի դիմում են զոլերը, հետախույզները, ընդհատակում աշխատող հեղափոխական գործիչները ևն։ Մասնագիտական լեզուների (ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ ЯЗЫКИ) առանձնացումը արհեստական է, տարբերացումը այստեղ ևս բնույթալարային է (բաժանագիտական բառերի, տերմինների շերտերի)։ Առավել տրե՛ստական է, երբ առանձին լեզու է գիտվում սոցիալական այս կամ այն խավի, նույնիսկ դասակարգի գործածած լեզուն, օրինակ, արհեստավորական լեզու, զանազան զայլեր (գյուղացիության, բուրժուազիայի, պրոլետարիատի ևն) լեզու։

Գործառական տարբերակներից են գրական և խոսակցական տարբերակները, լեռական լեզուն, պաշտամունքային լեզուն ևն։ Կրական լեզուն (Литературный Язык) տվյալ ժողովրդի դրավոր, մշակված լեզուն է։ Մեծ է ժամանակակից գրական լեզուների հասարակական դերը, բազմապիսի են նրանց գործառութիւնները (բունտիոր և գրավոր հաղորդակցման միջոց, գիտական ու գեղարվեստական գրականության լեզու, մամուլի, ռադիոյի, թատրոնի, հեռուստատեսության, միջնակարգ ու բարձրագույն դպրոցների լեզու, պետական, պաշտամունքային գործառություններ ևն)։ Խոսակցական լեզուն (РАЗГОВОРНЫЙ ЯЗЫК) թեև հարաբերակցում է գրականին, այնուամենայնիվ, հեռանում է նրանից որոշ հատկանիշներով։ Այն նաև ավելի դինամիկ է, գրական լեզուն համեմատաբար պահպանողական է։ Պետական լեզուն (ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЯЗЫК) էտն պաշտոնական լեզուն (ОФИЦИАЛЬНЫЙ ЯЗЫК) տվյալ պետության (երկրի) սահմաններում պաշտոնապես ճանաչում գտած լեզուն է, ինչպես հայոց դրուկոն լեզուն Հայկական ՍՍՀ-ում։ Պաշտամունքային լեզուն (КУЛЬТОВЫЙ ЯЗЫК) որևէ կրոնի, պաշտամունքի սպասարկող լեզուն է։ Սովորաբար սա լեզվի գործառական դրսևորումներից մեկն է, մյուսն՝ գրաբարը իր բազմաթիվ գործառություններով հանդերձ նաև եկեղեցու լեզու էր։ Զուտ պաշտամունքային գործառություն ունեցող լեզուներից է, օրինակ, դպիրներն (հգիպատոսի քրիստոնյա արարների համար)։

Գործառական հիմունքով է առանձնացվում նաև աշխատանքային լեզուն (РАБОЧИЙ ЯЗЫК), որը պաշտոնապես ճանաչվում կամ ընդունվում է միջազգային կազմակերպություններում (օրինակ, ՄԱԿ-ում), կոնֆերանսներում, գիտաժողովներում ևն։

Կան տարբերակներ, որոնք ունեն սոցիալ-պատմական-գործառական հիմունքներ, դրանցից են՝ տոհմային լեզու (РОДОВОЙ ЯЗ.), ցեղային լեզու (ПЛЕМЕННОЙ ЯЗ.), էթնիկական լեզու (ЭТНИЧЕСКИЙ ЯЗ.), միջցեղային լեզու (МЕЖПЛЕМЕННОЙ ЯЗ.), ազգային լեզու (НАЦИОНАЛЬНЫЙ ЯЗ.), ազգամիջյան լեզու (МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫЙ ЯЗ.), միջէթնիկական լեզու ևն։ Սրանք համապատասխանաբար սպասարկում են որոշակի հասարակական միավորների, ասենք, ցեղին սպասարկող լեզուն ցեղային է, էթնիկական հասարակությանը՝ էթնիկական, ազգային հասարակությանը՝ ազգային ևն։ Ինականաբար ցածր հասարակական կյանքով ապրող միավորի լեզուն էլ աղքատ է պակաս զարգացած է։ Այս տեսանկյունից առավել զարգացած ու գործառություններով հարուստ են ազգային գրական լեզուները։ Բազմացեղ կամ էթնիկական բազմատարր հասարակություններում, ինչպես և բազմազգ պետություններում համապատասխանաբար գոյանում է միջցեղային, միջէթնիկական, ազգամիջյան լեզվի պահանջ։ Որինակ, Դադարյանի ԽՍՀ-ում որոշ ազգությունների համար ավարերենը կատարում է նաև միջ-

Հիմնական լեզվի ֆունկցիա, իսկ ուսուցիչներ՝ ազգամիջյան կապերի լեզու է ՄԱՆՄ-ում:

Հետ ոճաբանական սարքերի օգտագործումների զանազանում են՝ նկարագրի լեզու (язык автора), գրասենյակային լեզու (канцелярский язык), քերթի լեզու (газетный язык), գրքային լեզու (книжный язык), գիտական լեզու (научный язык), առօրյա լեզու, կամ առօրին լեզու (повседневный язык), մամուլի լեզու (язык прессы) են:

Աշխարհի լեզուները տերիտորիալ հատկանիշով խմբերի են բաժանվում և կոչվում են աշխարհագրական անուններով՝ արևելյան, բալկանյան, եվրոպական, ավստրալիական, ասիական, անատոլիական (ասիանական) լեզուներ են: Այս անվանումներից ոգտվում են հաակապես այն դեպքում, երբ տվյալ վայրի լեզուների ցեղակցությունը պարզ չէ, և գրանք նարավոր չէ կոչել ընտանիքների անուններով:

Կառուցվածքային հատկանիշներով լեզուները երկու տիպի խմբավորումների մեջ են մտնում. մի դեպքում հաշվի է առնվում այն, թե զրանց մեջ քերականական իմաստները արտահայտության ինչ հիմնական միջոցներ ունեն, մյուս դեպքում նկատի է առնվում այն, թե արտահայտության այդ միջոցները վերլուծական թե՛ համադրական կաղապարներ են ստեղծում: Առաջին մոտեցումով զանազանում են 4 լեզվախումբ՝ բեհական, կցական, անջատական, բազմաֆունկցիոնական. երկրորդ մոտեցումով լեզուները ներկայանում են երկու խմբով՝ վերլուծական և համադրական: Թեհական (флективный язык) կոչվում է այն լեզուն, որի մեջ քերականական իմաստներն արտահայտվում են ներքին թվումով (որինակ, սեմական լեզուներ, մասնակիորեն՝ որոշ հնդեվրոպական ու այլ լեզուներ) կամ ուրույն մասնիկավորումով (ոուսերեն, լատիներեն, սանսկրիտ են): Գրաբար գերազանցապես թեհական լեզու է: Թեհական մասնիկավորումն այն առանձնահատկությունն ունի, որ՝ ա) հիմքին ավելացող մասնիկը կարող է համատեղել մեկից ավելի քերականական իմաստ, բ) հիմքի և մասնիկի հարաբերակցությունը սերտ է, հիմքը կարող է և չգործածվել իբրև ինքնուրույն բառածն (հմտ. ոուս. семья-я, գրբ. հուր-я): Կցական (агглютинативный язык) կոչվում է այն լեզուն, որի մեջ քերականական իմաստներն արտահայտվում են հիմնականում մասնիկների կցումով հիմքին, բայց որում՝ ա) ավելացող մասնիկը սովորաբար ունենում է մեկ քերականական իմաստ, բ) հիմքը շատ դեպքերում կարող է գործածվել իբրև անկախ բառածն: Այսպիսի կառուցատիպ ունեն, օրինակ, թուրքական, ուզբա-ֆիննական, իբերա-կովկասյան լեզուները. մեր աշխարհագրորդ գերազանցապես կցական է (ինչպես՝ հայերեն-ի-ն, աշակերտ-ներ-ից-ս): Անջատական (изолирующий язык) կոչվում է այն լեզուն, որի մեջ քերականական իմաստներն արտահայտվում են հիմնականում բառերի գասավորությամբ, չնշտով, չնչրանգով, օժանդակ բառերով: Տիպիկ անջատական լեզուներում բառերը ներկայանում են միավանկ արմատների տեսքով. այդ պատճառով զրանք ունեն նաև աբստրակտական լեզուներ (корневые языки) անունը: Այս կառուցատիպն ունեցող լեզուներում բառերը մի տեսակ չունեն ձևաբանական ախար (մասնիկավորում, հոլովում, խոնարհում), ուստի զրանք կոչվում են նաև անձն լեզուներ (апорфные языки): Այսպիսին են, օրինակ, չին-տիբեթական լեզուները. այս խմբին է հարում նաև անդլերենը: Բազմաֆունկցիոնական (полисинтетический язык) կոչվում է այն լեզուն, որն ունի շարահյուսական բարդություն, հայտնի է նաև ներմաբմնավորյալ լեզու (инкорпорирующий язык) անունով: Այսպիսի կառուցատիպ ունեն, օրինակ, ամերիկյան հնդկացիական և հյուսիսում ապրող որոշ ցեղերի լեզուները:

Վերլուծական լեզուն (аналитический язык) գործածում է հիմնականում օժանդակ բառեր, չնշա ու չնչրանգ, բառերի գասավորություն, համադրական լեզուն (синтетический язык) գործածում է հիմնականում մասնիկավորում, ներքին թվում կամ շարահյուսական բարդություն (վերջինս բազմահամադրական լեզուներում): Հայերենը պատկանում է երկրորդ խմբին:

Զկա մի լեզու, որը հետևի գույտ որևէ մեկ կառուցատիպի. այսպես՝ հայոց լեզուն

համադրական տիպի է, բայց նրա մեջ կան վերլուծականի տարրեր, աշխարհաբարբ հետևում է կցականին, բայց նրա մեջ կան թերականի ու անջատականի տարրեր:

Նրբ լեզուները մերձենում են ծագումնաբանորեն, ծագումնաբանական ընդհանրություններով, ապա այս երևույթը կոչվում է ցեղակցություն (родство языков), իսկ այդ լեզուները՝ ցեղակից լեզուներ (родственные языки): Այն լեզուն, որից սերում են ցեղակից լեզուները, կոչվում է նախալեզու (праязык) կամ մայր լեզու կամ նախամայր լեզու և կամ հիմն լեզու (язык-основа): Վերջինիս հարստերակցությամբ, ցեղակից լեզուները՝ դուստր լեզուներ (дочерние языки):

Ցեղակցության հատկանիշով լեզուները խմբավորվում են ընտանիքներով կամ լեզվաընտանիքներով (семья языков): Թեև ոչ բոլոր լեզուների ցեղակցությունն է որոշված, զանազանում են շուրջ երկու տասնյակ համեմատաբար խոշոր ընտանիքներ: Լեզուների մի քանի խմբեր դեռևս անվանվում են աշխարհագրական-տերիտորիալ սեգրոնգով: Առավել հայտնի լեզվաընտանիքները (լեզվախմբերն) են՝ ամերիկահնդկացիական (индейские языки Америки), ավստրալիական (австралийские языки), ավստրոասիական (аустро-азиатские яз.), աֆրիկյան (африканские яз.), դրավիդյան (дравидийские яз.), էսկիմոս-ալեուտյան (эскимосско-алеутские яз.), բուրգական (тюркские яз.), իբերա-կովկասյան (иберийско-кавказские яз.), հնասիական (палео-азиатские яз.), հնդեվրոպական (индоевропейские яз.), մալայա-պոլինեզյան կամ ավստրոնեզյան (малайско-полинезийские, австронезийские яз.), մոնղոլական (монгольские яз.), շին-տիբերական (китайско-тибетские яз.), պապուա (языки папуа, папуа-языки), սամոգիական (самодийские яз.), սեմաֆամյան (самито-хамитские яз.), տունգուս-մանջուրական (тунгусо-маньчжурские яз.), ուրա-ֆիննական (финно-угорские яз.):

Կան նաև միայնակ լեզուներ, որոնց ցեղակցությունը բոլորովին պարզ չէ և որն է ընտանիքի (լեզվախմբի) մեջ չեն մտնում, դրանցից են՝ այնու լեզուն, ճապոներենը, կորեերենը, բասկերենը, մեռած լեզուներից՝ վերջիկերենը, ուրարտերենը, էլամերենը, էտրուսկերենը:

ա) Հնդեվրոպական ընտանիքը համեմատաբար մեծ է ու լավ ուսումնասիրված. նրա մեջ առանձնացված են 11—12 ճյուղ՝ հնդիրանական, որը ներկայանում է հնդկական լեզուներով (հին հնդկերեն՝ վեդական, դյուցազներգական և սանսկրիտ տարբերակներով, միջին հնդկական լեզուներ՝ պրակրիտներ, պալի, նոր հնդկական լեզուներ՝ բենգալի, փանջաբի, ռաջասթանի, մարաթի, նեպալի, բիհարի, սուսամի, դարդու, գնջուերեն ևն. առավել ծանրակշիռն է հինդուստանին՝ հինդի ու ուրդու տարբերակներով) և իրանական լեզվախմբով (հին իրանական՝ հին պարսկերեն, Ավեստայի լեզու կամ գենդերեն, մարերեն կամ միդիերեն, միջին իրանական՝ միջին պարսկերեն կամ պահլավերեն՝ արշակունյան կամ հին պահլավերեն և սասանյան կամ նոր պահլավերեն տարբերակներով, սողդիերեն, խորեզմերեն ևն. նոր իրանական՝ նոր պարսկերեն, տաջիկերեն, աֆղաներեն, բելուջերեն, քրդերեն, թաթերեն, օսեթերեն, թալիշերեն ևն): Լերբեմն այս ճյուղը կոչվում են աբիական անունով, ոմանք փորձել են այս անվանումով կոչել ամբողջ հնդեվրոպական ընտանիքը. փորձեր են արվել նաև հնդեվրոպական անունը փոխարինել հնդգերմանական անունով, բոխարական (թոխարերեն և կամ կարաշարերեն, թոխարերեն և կամ քուշերեն), խերական (խեթերեն, լուվիերեն, պալայերեն, լիդիերեն, լիկիերեն), հունական (հին հունարեն՝ յոնիական-ատտիկյան, դորիական, էոլիական, աթաական բարբառներով, միջին կամ բյուզանդական և նոր հունարեն), ալբանական, քուրդական, փոյուգիական, հայկական (հին հայերեն, միջին հայերեն, նոր հայերեն՝ շուրջ 60 բարբառներով), սլավոնական (արևելյան խումբ՝ ռուսերեն, ուկրաիներեն, բելոռուսերեն, արևմտյան խումբ՝ չեխերեն, սլովակերեն, լեհերեն, կաշուրերեն, սերբալուծիերեն, հարավային խումբ՝ հին սլավոներեն, մակեդոներեն, սերբախորվաթերեն, սլովեններեն,

բուլղարերեն), քալքյան (լիտվերեն, լատիշերեն, սլովուսերեն կամ հին սլովուսերեն), ռոմանական (հին ռոմանական կամ իտալիկ խումբ՝ լատիններեն, լակերեն, ումբրերեն, ապա վաղմիջնագարյան ժողովրդական կամ վուլգար լատիններեն, նոր ռոմանական՝ պորտուգալերեն, իսպաներեն, ֆրանսերեն, իտալերեն, կատալաներեն, ռումիներեն, մոլդավերեն, ռետո-ռոմաներեն), զերմանական (հյուսիսգերմանական՝ իսլանդերեն, նորվեգերեն, գանիերեն, շվեդերեն, արևելագերմանական՝ գոթական խումբը, արևմտագերմանական՝ գերմաներեն, անգլերեն, հոլանդերեն, ֆրիզերեն, իդիշ), կելտական (գաելյան խումբ՝ իռլանդերեն, շոտլանդերեն, բրիտական խումբ՝ բրետոներեն, վալլերեն, գալլական խումբ՝ գալլերեն են)։ Հնդեվրոպական լիզվաճյուզերը (լեզուները) որոշակի հատկանիշներով խմբերի են բաժանվում. տերիտորիալ հատկանիշով զանազանում են արևելյան հնդեվրոպական լեզուներ (восточноиндоевропейские языки) և արևմտյան հնդեվրոպական լեզուներ (западноиндоевропейские языки)։ Սակայն ավելի մեծ հաշվում ունեն այն խմբավորումները, որոնք կատարվել են ըստ հնդեվր. k՝ հնչյունի փոփոխությունների (ցնդակից լեզուներում ունեցած համապատասխանությունների)։

այս հիմունքով զանազանում են՝ կենտում լեզուներ (кентум языки), որոնց մեջ քալքյան k՝ պայթականին համապատասխանում է k (c), ինչպես՝ *k^{er}di > հուն. kardia, լատ. cor (cordis), *dek'm > հուն. deka, լատ. decem, և սատեմ լեզուներ (сатэм языки), որոնց մեջ նույն պայթականին համապատասխանում է s (կամ š), ինչպես՝ *k^{er}di > հայ. սիրտ, ռուս. сердце, *dek'm > հայ. տասն, ռուս. десять Կենտում խմբին են պատկանում թոխարական, հունական, խեթական, ռոմանական, գերմանական, էլյաական, սատեմ խմբին են պատկանում հնդիրանական, ալթայական, հայկական, սլավոնական, բալթյան։

բ) Սեմա-ֆամյան լեզուները ներկայանում են երկու խմբով (ճյուղով)՝ սեմական (աքքադերեն, եբրայերեն, փյունիկերեն, ասորերեն, գեեզ, ամհարերեն կամ եթովպերեն, արամեերեն), ֆամյան (եգիպտական ենթախումբ՝ հին եգիպտերեն, ղպտիերեն, քուշյան, բերբերական և հատուկ կամ չաղ-համիտյան ենթախմբեր)։ Իբերա-կովկասյան լեզուները ներկայանում են 4 հիմնական խմբերով՝ արխագ-ադիգեական կամ արխագ-չեռեն-զակսոն (արխագերեն, արագիներեն, ադիգեներեն, կարարդիներեն, ուրիխներեն), ֆալսյան (չեչեններեն կամ չեչեն-ինգուշերեն, բաղրիներեն), ղաղստանյան (ավսերեն, դարգիներեն, լեզիներեն, լակերեն, թարասարաներեն, անգիներեն, ագուլներեն են), ֆալսկական (մեգրելերեն, լաներեն կամ լազերեն, վրացերեն, սվաններեն)։ Ապա և՛ գ) ուգու-ֆիննական (հունգարերեն, մանսիերեն, ֆիններեն, սամերեն, էստոներեն, կարելներեն, կոմի-բերյաններեն, ուգուրներեն, մարիերեն, մորդվաններեն կամ մորդովներեն)։ և) սամոդիական (նենեցերեն, նգանասաներեն, սելկուպերեն, էնեցերեն)։ ղ) բուրգական (թուրքերեն, աբրեջաներեն, թուրքմեններեն, ուզբեկերեն, կիրգիզերեն, ղազախերեն, հազաուգերեն, կոմիկերեն, նոդայերեն, թախտալական խումբ, բաշկիրերեն, ալթայերեն, խալսուներեն, յակուտներեն, ույգուրներեն, շուվաշերեն, բուլղարերեն, խաղարներեն, օդուգերեն են)։ է) մոնղոլական (խալխա-մոնղոլերեն, բուրյաթ-մոնղոլերեն, կալմիկերեն)։ բ) տունգուս-մոնչուրական (էվենկերեն, էվեներեն, նեգիդալներեն, մանչուրերեն, նանայերեն, ուդեներեն են)։ թ) չին-տիբեթական (թաի-չինական խումբ՝ չինարեն, ղունգաներեն, թաի, լաոսերեն, վիետնամերեն կամ աննամերեն, տիբեթարիբմայական խումբ՝ տիբեթերեն, բիրմայերեն կամ բիրմաներեն)։ ժ) դրավիդյան (թամիլերեն, կաննադա, բրահուի են)։ ժա) ալստուրասիական (մունդա, բմեր, մոն, մալակկերեն են)։ ժբ) մալայա-պոլինեզյան (ինդոնեզերեն, բատակերեն, ճավայերեն, ղայուկերեն, ֆիլիպիններեն, մալգաշերեն, կավի, մաորի, հավայերեն են)։ ժգ) ալստուրալիական (արանտա են)։ ժդ) պապուա լեզուներ)։ ժե) աֆրիկյան լեզուներ, լեզվախմբեր (բանտու, բանտոիդ, մունդի, ցվինական, սոնգաի, կանուրի-տեդա, սուդանական, կորգոֆոնյան, նեղոսյան, հնաֆ-

րիկյան կամ կոյ-սան). ժգ) հնասիական (չուկոտերեն, կորյակերեն, կամչադայերեն, նիվխերեն, կիտերեն). ժէ) էսկիմոս-ալեուտյան (էսկիմոսերեն, ալեուտերեն կամ ունա-
հաներեն). ժր) ամերիկանդկազիական (ալգոնկիներեն, իրոկեզերեն, սիու, նատչիգ-
մուսկոգ, աթաբասկերեն, ուտո-աջոտեկերեն, մալա, սուպի-գուարանի, կեչուա, արավա-
կերեն, չոն, արաուկաներեն ևն):

Նշվածների մեջ (աշխարհի լեզուների թիվը՝ 3000, ըստ այլ հաշվումների՝ 5 հա-
զար) կան այնպիսիները, որոնք խոսվում են վիթխարի տարածությունների վրա (անգ-
լերեն, իսպաներեն, ռուսերեն, արաբերեն ևն), մի շարք լեզուներով խոսում են մարդկա-
յին հոծ դանգվածներ (չինարեն, հնդկերեն, անգլերեն, իսպաներեն, ռուսերեն ևն), կան
լեզուներ էլ, որոնցով խոսում են մի քանի հարյուր կամ մի քանի հազար մարդ, երբեմն
միայն մեկ գյուղում: Որոշ լեզուներ հնագիշտ են (հնդկերեն, չինարեն, հունարեն, հայե-
րեն ևն), մի զգալի մասը նորագիշտ է (սրիլանկ, ԵՍՀՄ-ի շուրջ 50 ազգութիւնների լե-
զուներ), բազմաթիվ լեզուներ անգիշտ՝ զբաղուիկ են: Լեզուների մի մասը մեռած է
(սանսկրիտ, դրաբար, հին հունարեն, լատիներեն, հին պարսկերեն, պահլավերեն, Ավես-
տայի լեզու, մարերեն, արքադերեն, փյունիկերեն, ասորերեն, ղեւզ, ուրարտերեն, էտ-
րուսկերեն, գալիերեն, ադվաներեն, խեթերեն, թուրաթական լեզուներ, հին սլավոներեն,
պրուսերեն, գոթերեն, Լեզիպտերեն ևն): Կան առավել զարգացած լեզուներ (հայերեն,
ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, իսպաներեն, ճապոներեն, չինարեն ևն),
կան պակաս զարգացած լեզուներ, հատկապես նախկինում զարգացած ժողովուրդների
լեզուները: Զարգացող երկրների լեզուները եւ զարգացման նոր փուլով են ապրում:

Լեզուների տարբերացումներ կատարվում են այլ հատկանիշներով եւ. այսպէս,
օրինակ, ա) լեզվական փոխադրեցության հետ կապված դանդաղանում են ամխառն լե-
զու, երբ այն չի ենթարկվել էական ազդեցությունների, երկրորդ կամ խառնածին լեզու
(гибридный, смешанный язык), երբ այն ունի սերման երկու (կամ ավել) ակունքներ,
ինչպիսի՝ կրեոլ լեզուն (креольский язык). բ) ըստ գրի հետ ունեցած առնչության՝
զբաղուի (կամ գրոց) լեզու (письменный яз.), անգիշտ լեզու (бесписьменный яз.),
հնագիշտ լեզու (старописьменный яз.), նորագիշտ լեզու (младописьменный яз.), բա-
նավուի լեզու (устный яз.) ևն. գ) ըստ խոսողի առնչության շափի՝ մայրենի լեզու
(родной яз.), որ նրա հիմնական գործածության լեզուն է, օտար լեզու (иностранный
яз.)՝ այլ ժողովրդի լեզուն, երկրորդ լեզու (второй яз.)՝ որևէ լեզու, որ գործածվում
է մայրենիին, հիմնական լեզվին զուգահեռ. դ) ըստ գոյության ձևերի՝ մեռած լեզու (мертвый
яз.), որը դադարել է գործածական լինելուց, կամ ձուլվել է՝ առանց էական հետք թողնելու
դատմությանը, կենդանի լեզու (живой яз.)՝ տվյալ սերնդի կողմից խոսվող լեզուն, ե) բնա-
կան լեզու (естественный яз.), որ ստեղծվում է գործածվում է ժողովրդի կող-
մից, արհեստական լեզու (искусственный яз.), որը ստեղծվում է անհատ մարդու
(մարդկանց) կողմից, և եթե նա համաշխարհային գործածության ոլորտ ունի կամ մի-
տում է դրան, ապա այն կոչվում է միջազգային լեզու (международный, интерна-
циональный яз.), ինչպիսին էսպերանտոն (эсперанто) է. գ) ըստ նշանային բնույթի՝
հնչյունային-բառային լեզու, շաբժուձևերի՝ կիներտիկ կամ գծային, ձեռն լեզու (кине-
тический, линейный яз.), ժեստերի լեզու (язык жестов), «կենդանական լեզու»
(«язык животных»), մանկական՝ մանկան լեզու (детский яз.) ևն. է) փոխառության
հետ կապված՝ փոխառու լեզու (փոխառության աղբյուր հանդիսացող լեզուն), փոխառու
լեզու (փոխառություն բնդունող լեզուն):

Կրկն. Աղայան է. Բ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 1967. նույնի՝ Լեզվի
գոյության տարբերակային ձևերը (ԲՈՀ, 1973, № 2), Անաոյան Հ., Լիակատար
լեզվականություն հայոց լեզվի, ներածություն, Ե., 1955, Դաբադյան Խ. Ա.,
Լեզվական տարբերակները, դրանց պնակառումը («Լրագրեր», 1980, № 7):

ԼՐԱՉԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆ||полногласие, պատմականորեն ավանդված կամ վերականգնված ձևի (բառի, ձևային) լրիվ կամ լիահունչ ձայնավորված վիճակը՝ ի տարբերություն անլիաձայնության (տե՛ս)։ Այսպես՝ ր ոչ լիահունչի փոխարեն այլ ձայնավորի առկայություն. անկանխ և բնկենմ. (ր)-ի փոխարեն՝ լիահունչի առկայություն. նուրայ, վերայ, բայց՝ նու, վրա, հմմտ. նաև բաղանիֆ > բաղնիֆ։ Այստեղ գրաբարյան լիաձայն (լիահունչ) ձևերի փոխարեն տրված են հոգրաբարյան (նոր հայերենի) անլիաձայն ձևերը։ Երբեմն լիաձայնությունը գոյանում է հնչյունափոխությամբ հետևանքով. օրինակ, ձայնավորների ներդաշնակությամբ գոյացած լիաձայն ձևեր են բիբինն (<բիբնն), ծուկուն (<ծուկն)։ Բարբառներում սա ոչ հազվագեպ երևույթ է։

Լիաձայնության փոխարինումը անլիաձայնությամբ նահանջ չէ լեզվի համար. հաճախ այսպես ծանրարևոնված արտասանությունը փոխարինվում է սահուն ու թեթև հնչումով։

ԼՄՈՒՄՈՒԹՅՈՒՆ||корреляция, լեզվական տարրերի, հատկապես հնչույթների (հնչյունների) փոխարարելության եղանակ, որ դրսևորվում է հարաբերակից (տարբերակիչ) հատկանիշների փոխադարձ կապով, ինչպես՝ ձայնեղություն—խլություն, պայթականություն—շփականություն, շնչեղություն—ոչ շնչեղություն։ Հնչյունաբանական՝ հնչույթաբանական լծուղություններում (фонологические корреляции) նշված հարաբերակցությունն ունեցող տարրերը՝ լծող հնչյունները (լծող հնչույթները) կամ լծողակիցները փոխարինում են իրար, հակադրվում և դրանով իսկ դրսևորում իմաստատարների Ֆունկցիա (գեր—կեր, կուր—խուր, փայտ—պայտ)։

Երբ միևնույն պայմաններում, միևնույն լեզվական միավորների (բառերի) մեջ հնչույթների փոխարինումը չի հանգեցնում իմաստային տարբերակման, ապա առկա է ազատ լծողություն (свободная корреляция)։ Այստեղ կարող են լինել եղած՝ ավանդական ձևի և նոր՝ փոփոխված ձևի համագոյակցություն, բարբառայնությամբ պայմանավորված գուգահեռներ են. հմմտ. բ||գ (թագավոր—թագակիր), լ||ղ (ջիլ—ջիղ, մառախուղ—մառախլապատ, աղի—անալի), ե||ի (մեւս—միւս, գեւղ—գիւղ, երկեւղ—երկիւղ, բեր—բիր, առեւծ—առիւծ, ալեր—ալիր, եւղ—իւղ, եղջեր—եղջիր, աղբեր—աղբիր, հարեր—հարիր), ա||ն (արագ—երագ, Արաքս—Երասխ), եւ||իւ (եթն—եաթն, սեւ—սեւա) ևն։

Իսկ եթե փոխարինումը կապված է որոշակի պայմանների հետ և հիմնականում կանոնական բնույթ ունի, ապա գործ ունենք հերթագայական լծողության հետ, որ դրսևորվում է. օրինակ, շնչտափոխական հնչյունափոխությամբ, քերականական հերթագայությամբ են, ինչպես՝ ի||(ր)՝ գին—գ(ր)նի, ի||գրո՝ երկիր—երկրի, ու||(ր)՝ ջուր—ջ(ր)րի, ու||գրո՝ գարուն—գարնան, նաև՝ (ր)||ն՝ դուստ(ր)ր—դստեր, ու||ա՝ տուն—տան ևն։

Մասնակիորեն լինում է նաև բաղաձայնական լծողություն (բաղաձայնական հերթագայություն), ինչպես՝ ր||ո (հաջորդող և-ից սուաջ), դուներ—դուոն, այր—աոն, ց||ս՝ գրեցի և գրեսցես (<գրեց+ցես), ր||ս՝ արարի և արասցես (<արար+ցես), ն||մ (հաջորդող շրթնային պայթականից առաջ, արյուն և արյամբ (<արյան+բ), ծ||տ||ս՝ ծածանել—ստտանել—սասանել։

Հայ քերականության մեջ «լծողություն» տերմինը գործածվել է նաև «խոնարհում» նշանակությամբ, իսկ լծող՝ «լծող հնչյուն», «խոնարհիչ» իմաստներով։ Տե՛ս նաև հնչույթաբանական վերլուծություն։

ԼՐԱՅՈՒՄ, նախադասության երկրորդական (կախյալ՝ ստորադաս) անդամ, որը պարզաբանում, լրացնում, մասնավորում է գլխավոր կամ գերադաս անդամի բովանդակությունը (իմաստը)։ Լրացում ունեցող անդամը կոչվում է լրացյալ. լրացյալը միշտ գերադաս անդամն է։ Եթե լրացումը իր հերթին ունի այլ լրացում, որի նկատմամբ հանդես է գալիս իրեն գերադաս անդամ, ապա երկրորդը կոչվում է լրացման լրացում։ Գերադաս

անդամը նայած ինչ խոսքի մասով է արտահայտված (բայով թե տնունով), զանազանում են բայական անդամի լրացումներ և գոյականական անդամի լրացումներ: Բայական անդամի լրացումներ են խնդիրներն ու պարագաները, իսկ գոյականական անդամի լրացումներ՝ որոշիչը, հատկացուցիչը, բացահայտիչը, թեպետ որոշ դեպքերում անվանական անդամը (գոյականը՝ հատկապես բայանունները, որոշ ածականներ) կարող են խնդիր կամ պարագա առնել, իսկ բացահայտիչ գերադաս անդամը կարող է դերանուն լինել: Ոմանք բացահայտիչը լրացում չեն համարում: Կան բառեր, որոնք լրացում լինել չեն կարող, ինչպես՝ ծայնարկությունները, կապերը, շաղկապները, եղանակավորիչ բառերը: Կան բառեր էլ, որոնք լրացում ունենալ չեն կարող, սրինակ՝ ծայնարկությունները, կապերը, շաղկապները, եղանակավորող բառերը, առանձին մակբայներ, դերանուններ, թվականներ են:

Լրացումը կարող է միայնակ կամ բազմակի լինել, ինչպես՝ բազմակի որոշիչներ (հատկացուցիչներ, բացահայտիչներ, խնդիրներ, պարագաներ): Այն կարող է արտահայտվել գոյականով, ածականով, թվականով, դերանունով, դերբայով, մակբայով, կապական հոլովադրությամբ, բառակապակցությամբ:

Նոր լրացումը (մանավանդ բազմակին, ծավալվածը) հնչերանգով մեկուսանում, առանձնանում է դերադաս անդամից, թույլացնելով արտասանական կապը նրա հետ, կոչվում է տրոսիված լրացում:

ԼՐԻՎ ՆԱԽԱԳԱՅԻՆՈՒԹՅՈՒՆ||полное предложение, ի տարբերություն թերի նախադասություն, այսպես է կոչվում այն նախադասությունը, որը չունի զեղչված անդամ: Այս հավասարապես վերաբերում է ինչպես երկկազմ, այնպես էլ միակազմ նախադասություններին: Այսպես՝ «Մենք բնության բարեկամներն ենք», «Պահպանել բնությունը նախադասությունները լրիվ են: Հմմտ. Գուք ովքե՞ր եք—Բնության բարեկամները: Վերջինիս մեջ զեղչված են մենք ենթական և ստորոգյալի հանգույցը:

Գրկն. տե՛ս նախադասություն բառահոգվածում:

Խ, խ [x], հայկական այբուբենի տասներեքերորդ տառը, տնվանումը՝ խն. հավանական է համարվում սրա սերումը հայկական Լ տառից: Թվային արժեքն է հառասուն, հառասունհորդ: Այբբենական համակարգում սրա դերն է ետնալեզվային (փափկաքմային, կասկային) խուլ շփական բաղաձայնի արտահայտումը: Խ հնչույթի արտասանական, ծայնարական բնութագիրը գրեթե ընդհանուր է հայերենի բոլոր վիճակներում, փոփոխություն: Սրա արտաբերման ժամանակ լեզուն ետևի մասով և փափուկ քիմքը լեզվակով մոտենում են իրար՝ առաջ բերելով նեղվածք. ծայնալարերը չեն թրթռում: Նվազագույն հնչույթարանական հակադրություն է կազմում (մերձավոր լծորդական հարաբերակցության մեջ է) մի կողմից Ղ-ի հետ (խություն—ծայնեղություն, փոխ—փող, ախ—աղ), մյուս կողմից՝ հ-ի հետ (ետնալեզվայնություն—կոկորդայնություն, խոտ—հոտ, խոբ—հոբ), ֆ-ի հետ (ետնալեզվայնություն—չրթնատամնայնություն, խազ—ֆազ):

Գրությունը հիմնականում համապատասխանում է արտասանությանը. ժամանակակից արեևլահայ գրական լեզվում, տվանդակուն գրությամբ պայմանավորված, երբեմն խ հնչույթը արտահայտված է ղ-ով, ինչպես՝ խուլ=ղը (եղբայր, աղբյուր), խշ=ղջ (աղջիկ, աղամուղջ), խտ=զոտ (աղտ), խր=ղբ (թուղթ) են: Կայուն է հնչյունափոխության նկատմամբ: Ունի հնդեվրոպական առնչակցություններ. ինչպես՝ k²h (kwh) > խ. *k²hait > > խայր: Որոշ բարբառներում պատմական հնչյունափոխությամբ առկա է հ > խ. հաց > խաց:

Գրկն. տե՛ս հայկական գիր բառահոգվածում:

ԽԱՌԸ ՀԱՋԵՐԱՆԻՈՎ ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆ, նախադասության տեսակ, առանձնանում է խառը հնչերանգով (հարցական-բացականչական, բացականչական-հրամայական, պատմողական-հարցական են)։ Կարող է այգպիսին լինել ինչպես պարզ, այնպես էլ բարդ նախադասություն։ «Վա՛յ, վա՛յ, Մոսի չան, ինձ մի՛ քսպանիր»։ «էյ, հրակեղև՛ք, ի՛նչ եք քրնում, Քաջ գին՝ Վորենի թաթուլի»։ Գլխավոր և երկրորդական նախադասութ-
յունները էրանգավորվում են որոշակի որինաշափությամբ, սրինակ՝ հարցական գլխավոր նախադասության հետ հարցական երկրորդական նախադասությունը գուգորդելի չէ, երա հետ չի գործածվում նաև հրամայական երկրորդական նախադասություն։ Բո՛ր
դեպքերում երկրորդական նախադասությանը բնորոշ են անուղղակի հրամանը (հորդո-
րականը) և անուղղակի հարցը։

Գրկն. տե՛ս նախադասություն բառահոգվածում։

ԽԱՐԵՐԻՒԻ ԲԱՐԲԱԼՔ||харбердский диалект, արեմայան՝ վր ճյուղի բարբառ. խոսվել է
Էսրերերում և հարակից որոշ վայրերում։ Ջայնավորներն են՝ ա, օ, է, ու, ի, ր (փոխ-
առյալ բառերում նաև՝ օ, ու)։ Բաղաձայնական (պայթականների ու հոյաշփականների՝
էիաշփականների) համակարգը՝ եռաչարք (ձայնեղ $\geq$ խուլ անդաշարժերով), այսինքն՝
լ — ալ — վի, ձ — ձ — զի։ Բառասկզբում ո = օ հնչման պահպանում, բացի միավանկներից
(սրանց սկզբում ո-ին նախադիր զարգացել է շփական վ)։ նաև՝ ր > ո անցում, ստ > տ,
սպ > սլ։ Բառամիջում՝ և > յ կամ անկում, նաև՝ նր > յր, տր > յր, տն > նն։ Գոյականն
ունի թվի, հոլովի, առկայացման կարգեր։ Հոգնակի տներն են՝ -էր, -նէր, -վի, -վրնի,
-վրնէր, -ստան են։ Հոգնակի՝ ու հոլովմամբ։ Բացառականում՝ -էն, -մէն, -մրնէ վերա-
վորություններ։ Կա նաև վերլուծական բացառական։ Հատկացուցիչն ստանում է որոշիչ
հոդ, անորոշ հոդը՝ Էտադաս։ Բայական յծորդությունները՝ Լ, ի, ա։ Վաղակատար դեր-
բայի վերջավորությունը ձևավորվում է ր տարրով։ Ոմանք բնորոշում են նաև թեական
Էղանակի գոյությունը։ Ներկայի կադասարում՝ նախադաս գր, ապառնիում՝ դի||դը||դ,
թեա՛նում՝ նէ, ապրը (գուդիմ, գր գրիմ, դուգիմ, դի հագնիմ, ուգիմ նէ)։ Ոմանք
առանձնացնում են նր տարրով չարունակական ձև։

Այս բարբառը էական բնորոշություն ունի Երզնկայի բարբառի (տե՛ս) հետ, և
ոմանք դրանք առնում են միասին իրեն մեկ՝ Խարբերդ-Երզնկայի բարբառ։

Գրկն. Անառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մ. 2, Ե., 1951։ Բաղբառյան Լ.,
Դերսիմի բարբառային քարտեզը, Ե., 1960։ ՀՍՀ, հ. 5, էջ 39 (Ե., 1979)։

ԽՆԴԻՐ||дополнение, նախադասության երկրորդական (կախյալ, ստորադաս) անդամ,
բայական գերադաս անդամի լրացում (մասնակիորեն խնդիր են առնում նաև որոշ ածա-
կաններ ու բայանուններ)։ ցույց է տալիս գործողության՝ պրոցեսայնության մեջ առնված
կամ դրա հետ այս կամ այն առնչությունն ունեցող առարկան։ Մ. Աբեղյանի հեանողու-
թյամբ հանազանում են ուղիղ, ներգործող և անուղղակի կամ բնության խնդիրները։
Առաջինը ցույց է տալիս գործողության անմիջական առարկան, երկրորդը՝ ներգործող
սուբյեկտը, երրորդը՝ գործողության հետ անուղղակի առնչություն ունեցող առարկան.
օր. «Վարսյետը շարեց տատր»։ «Պատը շարվեց վարտիտի կողմից»։ «Վարսյետը մասն-
ցավ պատիճ»։ Սակայն նշված առարկերումն ունի այլևայլ մասնավորումներ։ Եվ հա-
շերենում դանազանում են խնդրի հետևյալ հիմնական տեսակները՝ ուղիղ, ներգործող,
հանգման՝ մատուցման, անջատման, միջոցի, բաղկացության, վերաբերության, սահմա-
նափակման, ճամնամատության են։

Ուղիղ խնդիրը (прямое дополнение) առնվում է ներգործական սեռի բայի հետ,
ամբողջովին ներառվում է նրանով արտահայտված գործողության (պրոցեսայնության)
պատկեր։ Իր վրա է կրում այդ գործողությունը, բայտ այդմ՝ այն կոչվում է նաև կրող
խնդիր։ Պատահում է, որ խնդիրը ներգործական սեռի բայական ոլորտ է մտնում ոչ թե

ստորոգյալութամբ, այլ միայն մի մասով. այդ դեպքում այն կոչվում է մասնական ուղիղ խնդիր. հմմտ. «Հնձվորը կերավ հացը» և «Հնձվորը կերավ հացից». «Դու խմեցիր զինն» և «Դու խմեցիր զինուց»:

Ժամանակակից արևելահայ գրական լիզվում և որոշ (արևելահայ) բարբառներում ուղիղ խնդրի հոլովական արտահայտությունը տարբերակված է ըստ անձի ու իրի առման: Եթե այն որոշյալ անձնանուն է կամ անձի առումով է, զրսևորվում է սեռ. տրական, դերանվանականում՝ տրական-հայցական հոլովով (սՄենք հրավիրեցինք մեր ծանոթ բժշկին), իսկ եթե այն իրի անուն է կամ իրի առումով է, ապա զրսևորվում է ուղղ.-հայցական հոլովով. (սՄենք բժիշկ հրավիրեցինք): Որոշ ներգործական բայերի մոտ շնչավորի անուն-ուղիղ խնդիրը ևս կարող է հետևել հոլովական նշված տարբերացմանը: Մասնական ուղիղ խնդիրը սովորաբար զրսևորվում է բացառական հոլովով: Հին հայերենում ուղիղ խնդիրը հիմնականում զրսևորվում էր հայցական հոլովով (սՀալր սիրէ զօրդի իւր): Նոր դրական արևմտահայերենում և որոշ (արևմտահայ) բարբառներում այն ալ տալայտվում է ուղղ.-հայցականով (սՄաթենիկ կսիրէ Լիլալը):

Ուղիղ խնդրի դերադաս անդամը ներգործական (ներգործական-պատճառական) սեռի բայ է (զիմավոր էամ անդամ): Ահա թե ինչու երբեմն այն կոչվում է նաև սեռի խնդիր: Բայ ներգործական սեռի բայի (զերադաս անդամի) և նրա խնդրի իմաստաբանական հարաբերակցության երբեմն տարբերում են ներքին ու արտաքին ուղիղ խնդիրներ: Ներքին խնդիրը (внутреннее дополнение) պարունակվում է խնդրառու բայի նշանակության մեջ. «Այդ երեկո երիտասարդները երգեցին քաղաքական երգեր»: «Դուք այնքան լավ խօսե՛ք խոսեցի՛ք»: Արտաքին խնդիրը (внешнее дополнение) խնդրառու բայի նշանակությունից դուրս է. «Գունդը խոնարհեց իր պոչը՝ հարգանք մատուցելով զոհված հերոսին»:

Ուղիղ խնդիրը հիմնականում արտահայտվում է գոյականով, առարկայանիշ դերանունով, կարող է արտահայտվել նաև գոյականաբար առնված բառով (խոսքի մասով, լեզվական իրողությամբ): Սրան տրվող հարցերն են՝ ո՞ւմ, ի՞նչ(ը), ի՞նչե՞ր(ը): Մասնական ուղիղ խնդրին տրվում են՝ ո՞ւմից, ի՞նչի՞ց, ի՞նչերի՞ց: Հարցն առնվում է գերադաս անդամի (լրացյալի) հետ. «Երեխաները ծաղիկ են հավաքում», հարց՝ «Ի՞նչ են հավաքում»:

Ներգործող խնդիրն արտահայտում է գործողության սուբյեկտը, այն առարկան, որի կատարած գործողությունն անցնում է ենթակային. ենթական ինքն է կրում խնդրի գործողությունը, այն լիովին ներքաշվում է վերջինիս ոլորտը: Սա հանդիպում է կրավորական կառուցվածքի նախադասություններում (զերադաս անդամը կրավորական սեռի բայ է), բառակապակցություններում. «Խոտը խանձվել է արևից», «արևից խանձված խոտ»: Արտահայտվում է բացառական հոլովով: Այսպիսի խնդիր նկատում են նաև (մասնակիորեն) գործիական հոլովով. «Քաղաքը պաշարվեց թշնամական զորքերով»: Կարող է արտահայտված լինել կապական հոլովառությամբ. «Գերազանցիկ աշակերտը սյուրգետարվեց դիրեկտորի կողմից», «Նոր ծրագիրը հաստատվեց մինիստրության կողմից»: Տրվում են ումի՞ց, ինչի՞ց, ինչերի՞ց, կապական հոլովառության դեպքում նաև՝ ո՞ւմ կողմից հարցերը:

Անուղղակի խնդիրը (косвенное дополнение) ևս ներկայանում է տարբերակներով, այսպես՝

ա) հանգման՝ մատուցման խնդիր. ցույց է տալիս գործողության հետ առնվող այն առարկան, որին ուղղվում կամ տրվում է մի բան, որի օգտին կամ վնասին ենթական անում է որևէ բան: Արտահայտվում է սեռ.-տրական (տրական) հոլովով. բնդունում է ո՞ւմ, ի՞նչի՞(ն), ի՞նչերի՞(ն) հարցերը (կապական հոլովառության դեպքում՝ ինչի՞ նամա՞ր, ո՞ւմ համա՞ր, ո՞ւմ դեմ են). օր.՝ «Բրիգադը հասավ առաջավոր բնագծին»:

«հումոր մոտեցավ նամբարին», «նվերները հանձնեցինք հոբելյարին». «Դուք կովեցիք թշնամու, դեմ՝ ազատության համար»: «Մենք համաձայնեցինք զեկուցողի հետ», «Սուրհիկը մտերմացավ Վարդուհու հետ», «Հայրը բարկացավ սուլայի վրա»: Այսպիսի խրնդիր կարող են առնել նաև որոշ ածականներ. օր. ցավին անտարբեր, դավին անտեղյակ, կրֆերին գերի, լավության ընդունակ, բարբերին խորթ, ասածներին հյուս Արտահայտվում է գոյականով, առարկայանիշ դերանունով, գոյականաբար առնված բառով:

բ) Անշատամուն խնդիր. ցույց է տալիս այն առարկան, որից անջատվում, առանձնանում, հեռանում, ծաղում կամ սերում է մի բան: Արտահայտվում է բացառական հոլովով կամ կապական հոլովառությամբ. ընդունում է ումի՞ց, ինչի՞ց, ինչերի՞ց հարցերը: «Նղբայրը շրածանվեց իր եղբորից, քույրը՝ քրոջից». «Դու շխուսափես ինձնից», «Հետախույզ ջոկատը կտրվեց թիկունից»:

գ) Միջոցի խնդիր. ցույց է տալիս այն առարկան, որով, իբրև միջոցի, կատարվում է գործողությունը: Դրսևորվում է գործիական հոլովով. ընդունում է ումով, ինչով, ինչերով, կապական հոլովառության դեպքում նաև՝ ո՞ւմ միջոցով, հարցերը: «Այս եկեղեցու պատերը ամուր փառով են շարված». «Հայերը Ավարայրի դաշտում սրով հաստատեցին իրենց գոյության իրավունքը»: Միջոցի խնդիր են առնում նաև որոշ ածականներ (առատ, հարուստ, լի, լիքը, հայտնի, գոհ, հպարտ, հղի ևն). օր. բուրմունիով լի պարտեզ, վտանգներով հղի ճամփա, նվաճումներով գոհ մարդիկ, մեզով առատ այգի:

դ) Լսուկալսության խնդիր. բացառական հոլովով դրսևորվող խնդրի իմաստաբանական տարրերակ. ցույց է տալիս այն նյութը, առարկան, որից բաղկացած, ստեղծված է մի այլ առարկա. տրվում են հիմնականում ինչի՞ց, ինչերի՞ց հարցերը. օր. «Տունը շինված է փայտից», «Զիրքը բաղկացած է հինգ զլուխներից»:

ե) Վերաբերության խնդիր. ցույց է տալիս այն առարկան, որին վերաբերում է գործողությունը. որի նկատմամբ, վերաբերյալ, մասին, շուրջը ասվում կամ արվում է որևէ բան. արտահայտվում է՝ 1) բացառական հոլովով և ընդունում է ինչի՞ց, ինչերի՞ց, ումի՞ց հարցերը. «Երկար խոսեցինք հին-հին անցքերից», հմմտ այդ բանից անտեղյակ (ածականի խնդիր), 2) կապական հոլովառությամբ. ընդ որում կապվող բառը (կապի խնդիրը) մեծ մասամբ դրվում է սևո.-տրական, մասամբ և ուղղական (որոշ դեպքերում դերանվանական տրական) հոլովով (այս դեպքում հարցի մեջ է առնվում նաև կապը). «Ժողովում շատ խոսեցին բերության մասին», «Այդ հուրի վերաբերյալ արտահայտվողներ չեղան», «Վերականգնելի նկատմամբ ատելություն է գոյանում», «Ժո հանդեպ մեծ սեր է տածում», «Հարգանք է տածում ղեպի ուսուցիչը», «Ատելությամբ է լցված ղեպի նա», «Ինչեր ասես՝ չի խոսում դիրեկտորի հասցեին», «Ժո տուածների վրա շատ եմ խորհել», Հմմտ. նաև՝ հարգանք ղեպի մեծը, ատելություն թշնամու նկատմամբ, հայհոյանք Բո հասցեին, համակրանք նորեկի շուրջը (նկատմամբ), դիտողություններ դրա վերաբերյալ, խոսել նաեղի շուրջը:

զ) Սահմանափակման խնդիր. անուղղակի խնդրի տեսակ. ցույց է տալիս այն առարկան, որը այս կամ այն չափով, այս կամ այն կողմով սահմանափակում է ենթակայի գործողության ոլորտը. դրսևորվում է բացառական, գործիական, ներգոյական հոլովներով և կապական հոլովառությամբ. առնում է համապատասխան հոլովի հարցը (ինչի՞ց, ինչով, ինչում). կապը ևս առնվում է հարցի մեջ. օրինակ՝ ինչի՞ մեջ: Այսպես՝ «Արշակը թույլ է օտար լեզվից», «Բողոքողը սխալ էր իր հաշիվներում», «Համարձակ կանխատեսումներ ունի մասնագիտության գծով»: «Այդ մարդը ազգությամբ ռուս է, մասնագիտությամբ՝ բժիշկ, բնավորությամբ՝ աշխույժ»:

Առանձնացնում են նաև՝ ա) բացառման խնդիր, երբ խնդիրը դուրս է գործողության ոլորտից. «Բոլորը եկել էին, բացի Բեզնից», «Ամբողջ շաշտը վարեցին, բացի վերին եզրից», բ) նամեմատության խնդիր, որը ցույց է տալիս համեմատության մյուս

հորի առարկան. «Մասիսը ավելի բարձր է Արագածից», «Եղբայրդ ավելի խելոք է, Բանդու», ց) Միասնության խնդիր (ոմանք սա դիտում են իրեն «միասնության պարագա»): ցույց է տալիս այն առարկան, որի մասնակցությամբ, որի հետ միասին կատարվում է գործողությունը. արտահայտվում է գործիական հոլովով, կապական հոլովառությամբ (գործում են հետ, հետ միասին, հանգեւծ ետադրությունները): հարցերը՝ ո՞ւմ հետ, ումո՞վ, ինչո՞վ հանգեւծ, ումո՞վ հանգեւծ. «Քույրս կգա մեզ հետ», «Երեխան կուղարկեմ եղբորս հետ»: դ) փոխադարձության խնդիր, որը ցույց է տալիս փոխադարձ գործողությամբ, վիճակով կապված առարկա. խոռով (բարեկամ, մոտ) լինել մեկի հետ. կովել միմյանց հետ:

Որոշ որակական ածականներ, ինչպես ասվեց, նույնպես խնդիր են առնում. սա կարող է դրսևորվել տարբեր հոլովներով և ունենալ խնդրառական գրեթե նույնպիսի հարաբերություններ, ինչպիսին ունենում է բայը, ասենք, հանգման (նակատագրին հյու, ամենֆին ոգտակար): անջատման (հոգսերից ազատ, ինձնիվ հեռու), միջոցի (աստվերով ի, վտանգներով հզի), ուղիղ խնդրի (զործերն անավարտ, ուսումը կիսատ) հարաբերություններ:

Իբրև Պոդոսյան Ա. Մ., Ստորոգյալի խնդիր լրացումները (դասախոսություն), Ե., 1972: Տե՛ս նաև հախալսություն բառահոլովածի գրականության ցանկը:

ԽՆԻՒՄԻՈՒԹՅՈՒՆ||управление, ասում են նաև հոլովառություն, վարում, կառավարում՝ կառավարություն. նախադասության անդամների ստորադասական կապակցության եղանակ, երբ գերազուս անդամը թելադրում է ստորադասի հոլովը կամ կապը և հոլովը: Ի տարբերություն համաձայնության, որի հետ կապված՝ հարաբերակցող (գերադաս) անդամի բերականական հատկանիշները (ղեմք, թիվ, հոլով են) անցնում են հարաբերակցվողին (ստորադասին), այստեղ ստորադաս անդամի ձևը պայմանավորված է գերադասի բառաբերականական նշանակությամբ (ոչ նրա բերականական հատկանիշներով). այսպես՝ դիմավորել ընկերոջը, դիմավորում ընկերոջը, դիմավորում է ընկերոջը: Բացի այդ՝ համաձայնությունը ենթադրում է նաև զլխավոր անդամների կապակցություն (որ.. ենթադայի և ստորոգյալի համաձայնությունը), մինչդեռ խնդրառությունը դրսևորվում է միայն ստորադասական կապակցության մեջ:

Հայերենում գործածված տերմինային համարժեքներից ոմանք նախապատվությունը տալիս են խնդրառությանը, ոմանք՝ կառավարությանը, ոմանք՝ գործածում են հոլովառությունը, թերևս հաջող է վարումը, քանի որ սա ներառում է ոչ միայն խնդրառական հարաբերությունը, այլև բայով ու գոյականով արտահայտված (նաև գոյականաբար առնված անդամի) որոշ պարագայական հարաբերություններ: Բացի այդ՝ գերադասը, ինչպես նշվեց, թելադրում է ոչ միայն հոլովը, այլև կապով ու հոլովաձևով գուցորդված անդամ (լրացում): Այս կարգը բնորոշ է հիմնականում բային. մասնակիորեն այսպիսի կապակցություն դրսևորում են բայանունները, որոշ ածականներ ու մակբայներ: Իսկ երբ վարումը իրացվում է կապի միջնորդությամբ, ապա այդ ղեպում պայմանականորեն կապի և հոլովի գուցորդումը կարելի է կոչել կապական խնդրառություն կամ կապական հոլովառություն (предложно-подлежащее управление), որովհետև այստեղ հոլովը իսկապես առնվում է կապի թելադրանքով (ոչ գերադաս անդամի): Այս երևույթը բնորոշ է հետևյալ գծերով. ա) իրեն հարաբերիչ բառ կապը նախորդում (նախադիր) կամ հաջորդում (ետադիր) է կապվող բառին՝ նրա հետ մտնելով մեկ հնչաբառի մեջ. բնդ որում ժամանակակից գրական հայերենում նախադրությունները քանակապես որոշ չափով պակաս են ետադրություններից. ավելի քիչ են նախադրություն-ետադրությունները (բացի, հակառակ, համաձայն, շնորհիվ, փոխաբեն), որոնք կարող են գործածվել և՛ նախադաս, և՛ ետադաս. բ) կապերը միմյանցից տարբերվում են հոլով առնելու հատկությամբ. գերազանցապես մեկ կամ միայն մեկ հոլով են առնում, որ.՝ ի. նախահատկությամբ. գերազանցապես մեկ կամ միայն մեկ հոլով են առնում, որ.՝ ի. նախահատկությամբ, Բան, ի վառ, ի վեր (աղեպի վեր) կապերը մեծ մասամբ ուղղ.-հայցական են առնում,

ճանուն, շնայած, առանց, ըստ, դիմաց՝ միայն տրական (կամ՝ սեռ.-տրական), բացի, եւտո՝ հիմնականում բացառական, հանդերձ՝ միայն գործիական: Քիչ են այն կապերը, որոնք բնդունակ են տարբեր հոլովներ առնելու (օր. իբրեւ, որպես կապերը կարող են առնել ուղղ.-հայցական, սեռ.-տրական, բացառական, գործիական հոլովները): գ) վարումը կարող է սահմանափակված լինել իմաստաբանական որոշ գործոններով. նայած թե կապվող բառը բառաբերականական որ խմբին է պատկանում (եզակի-հոգնակի, արոշյալ-անորոշ, անձնանիշ-իրանիշ), կապը կարող է զուգորդվել կամ չզուգորդվել նրա հետ (մանրամասն տե՛ս Գ. Բ. Ջահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974, էջ 317—332): դ) կապը կապվող բառի (հոլովի) հետ գործառում է որպես նախադասության մեկ անդամ: Կապվող բառը կապի լրացում չէ:

Միևնույն բառը կարող է հոլով առնել ինքնին, կամ էլ կապի միջոցով. այսպես՝ «Մենք գրուցում էինք անցած-դնացածից» և «Մենք գրուցում էինք անցած-դնացածի մասին»: Քիչ քայլեր կան, որոնք միայն մեկ խնդիր (հոլով) են առնում. դրանք մեծ մասամբ ի վիճակի են միաժամտնակ տարբեր հոլովներ առնելու. օր.՝ «Վարսյէտը Բարը տալում է նոր գործիքով», «Մայրը երեխային շուր է հագցնում», «Այս զիւրկը կտաս եղբորդ»: Տարահոլով իրացումները կապված են նաև կրկնասեռ բայերի հետ. հմմտ. նայել, նկատիւն, և նայել գրրի էջերը: Անձի ու իրի առումների հետ կապված՝ միևնույն ներգործական սեռի բայը առնում է ուղղ.-հայցական կամ սեռ.-տրական հոլով. «Դահլիճում մենք ձանոք սեսանք», «Դահլիճում տեսանք մեր վաղեմի ծանոթին»: Երբ ներգործական սեռի բայը վարումը իրացնում է միաժամանակ երկու (կամ ավելի) հոլովներով, ապա այդպիսի վարումը կոչվում է կրկնակ (двойное управление) կամ բազմակի:

Վարումը (խնդրառությունը) լինում է ուժեղ և թույլ: Այն կոչվում է ուժեղ (сильное управление), երբ վարող անդամը պահանջում է որոշակի հոլով կամ կապով զուգորդված լրացում. այսպես՝ դիմանալ մի բանի, խոռվել մեկից, ամուսնանալ մեկի հետ: Այն կոչվում է թույլ (слабое управление), երբ վարող՝ գերադաս անդամը նման պահանջ չի դրսևորում. այն կարող է գործառել նույնիսկ առանց լրացման. «Ուրեներ դաւլից հնաց Բաւախ»:

Վարումը կարող է լինել պարտադրական, երբ լրացման առկայությունը պարտադիր է. սովորաբար այսպիսին է ներգործական (ներգործական-սլատճառական) բայերի վարումը. «Դատավորը խոսեցրեց... (վկային)»: Այն կարող է լինել միակի, երբ վարող գերադաս անդամը պահանջում է մեկ լրացում (օր. խուսափել մի բանից), որ քիչ է պատահում:

Խնդրառություն կարող է ունենալ նաև գոյականը, հատկապես երբ այն բայանուն է, կամ նրա մեջ գիտակցվում է նման իմաստային առումը (պրոցեսսայնության դադափարը). օր. գլկուցում հրամանատարին, հանդիպում քեկնածուի հետ, հաբղանք ծնողներին կատմամբ, փախուստ բանտից, հաղորդում ռաւլիւյով: Որոշ ածականներ ևս հոլով (խնդիր) են առնում ինքնին կամ կապի միջոցով (կապական հոլովառություն). դեպքին անտեղյակ, բոլորին հայտնի, նակատագրին հնազանդ, պատմի աբժանի, գործելու մեջ հմուտ, Բո հանդեպ բաբյացակամ, դպրոցին կից, ասածին համամիտ, քեուրյունից գերծ, վտանգից ապահով, նավթով հաբուստ, խոսելում ժլատ, ծնողից ծածուկ:

Դրկն. տե՛ս կապակցություն բառահոգվածում:

ԽՈՆԱՐՉՈՒՄ || **спряжение**, բայի ձևակազմական կարգ. քերականական-բայականային իմաստներով պայմանավորված ձևափոխություններ, որոնք դրսևորվում են հարացուցային հարաբերակցված ձևերով: Խոնարժման յուրաքանչյուր ձև, բայաձև բայիմաստի ու քերականական որոշակի իմաստների համակցություն է, որով բայը մտնում է շարահյուսական էլիտությունների մեջ և իրացնում ստորոգական իր դերը: Կան խոնարհված

բայեր, որոնք արտահայտում են բայիմաստ և իրացնում նրա ստորոգումը: Դրանք թանձրացական բայաձևերն են: Կան և վերացական (օժանդակ) բայաձևեր, որոնք միայն ստորոգողի ֆունկցիայով են գործածվում, ինչպես, օրինակ, եմ, էի բայախմբերը: Որոշ բայեր գործածական են և՛ իբրև թանձրացականներ, և՛ իբրև վերացական, ինչպես, օրինակ, լինել, դառնալ, ունենալ, կամ են:

Բայական հարացույցը ներկայանում է հստակորեն համակարգայնացած շարքերով ու ենթաշարքերով: Շարքերը ստեղծվում են՝ ա) ըստ բայական կարգերի արտահայտման, բ) ըստ կազմության առանձնահատկությունների: Առաջին հիմունքով զանազանում են, օրինակ, եղանակային, ժամանակային, դիմային, թվակարգային, սեռանիշ, հակադարձման (հաստատման-ժխտման) շարքեր: Երկրորդ հիմունքով զանազանում են՝ համադրական շարքեր, եթե հարացույցի անդամները, բայաձևերը դրսևորվում են մասնիկավորմամբ, վերլուծական շարքեր, եթե դրանք արտահայտվում են դերբայի ու օժանդակ բայի (կամ դիմավոր ձևի ու կարգանիշ որևէ օժանդակ բառի) գույգորգումներով:

Հայերենում գույգորգովող օժանդակ բայերը նույնպես ներկայանում են խոնարհման (հարացուցային) շարքերով: Վերլուծական շարքերում դրանք կարելի է կոչել խմբեր: Այսպես, եմ-ի խումբ (եմ, ես, է, ենք, եք, են), էի-ի խումբ (էի, էիր, էր, էինք, էիք, էին), լինել-ի խումբ (լինում եմ, լինում էի, լինեմ, կլինեմ, եղել եմ են)՝ սրանց ժխտական ձևերով հանդերձ (չեմ, չէի, չեմ լինում, չլինեմ են):

Կան բայական կարգեր, որոնք դրսևորվում են հարացույցի բոլոր ձևերում: Օրինակ, դեմքի կարգը արտահայտվում է բոլոր շարքերում: Այդ պատճառով խոնարհված բայաձևերը կոչում են նաև դիմավոր ձևեր: Յուրաքանչյուր դիմավոր ձև նաև որևէ եղանակի, ժամանակի դրսևորման ձև է: Թվակարգը ևս հասուկ է հարացույցի բոլոր անդամներին (և այն արտահայտվում է գիմային իմաստին համակցված): Մեծ ընդգրկում ունեն հակադարձման (հաստատման-ժխտման) կարգով առանձնացվածները՝ հաստատական ու ժխտական ձևերը:

Հարացույցի յուրաքանչյուր այսպիսի բայաձև կամ անդամ որոշակի շարքի, ենթաշարքի ներկայացուցիչ է: Եվ քանի որ շարքի յուրաքանչյուր անդամ, ամեն մի ձև, ներկայացուցիչ համատեղում է մեկից ավելի քերականական իմաստներ (բայիմաստով հանդերձ), ապա այն սովորաբար կոչում ենք բաղադրյալ անունով, օր.՝ ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակ՝ առաջին դեմք՝ եզակի թիվ՝ հաստատական խոնարհում են:

Ըստ հաջորդականության ստանցքային պահի և նրա հարաբերությամբ առնված դրվածքների (նախորդող, համընկնող, հաջորդող)՝ շարքերը ներկայանում են մանրահամակարգերով: Սրանք կան հաջորդականության երեք պլաններում:

Խոնարհումը լինում է կանոնավոր (правильное, регулярное спряжение), երբ հարացույցում օրինաչափականությունից շեղում չի նկատվում, անկանոն (աբնորոգի, վաբնորոգի||неправильное, нерегулярное спряжение), երբ հարացույցի որևէ շարքում նկատվում են շեղումներ օրինաչափականից: Օրինակ, գրել բայի խոնարհումը կանոնավոր է, իսկ գալ բայինը՝ ոչ, որովհետև նախ՝ սրա անկատար դերբայը կազմվում է ոչ թե ում-ով, այլ՝ իս-ով, ուստի ուսմանականի ներկայում ունենք գալիս եմ ձև: Բացի այդ՝ անցյալի շարքերում ունենք սուպլետիվ ձև՝ եկել, որից էլ՝ եկել եմ, եկա են:

Դրաբարում, մասամբ և ետգրարարյան հայերենում երբեմն զանազանում են բնավոր խոնարհում (тематическое спряжение) և անբուն խոնարհում (атематическое спряжение): Առաջինը ունի բնավոր հիմքեր, երկրորդը՝ անբուն հիմքեր: Հնում խոնարհման ձևերը գերազանցապես բնավորված էին, օր.՝ գրե-մ, գրե-ս, գրե ($\leq$ գրե-յ), որտեղ և-ն բնակազմիչ ձայնավոր է: Ինչպես որ հոլովիչը կամ բնակազմիչը գրաբարի հոլովման մեջ կանխորոշում, աղղանշանում էր հոլովման տիպը, այնպես էլ խոնարհիչը կամ բնակազմիչը շատ ղեկավարում կանխորոշում, աղղանշանում էր խոնարհման տիպը:

ժամանակակից գրական հայերենի բայի ձևակազմության մեջ՝ խոնարհման հարացույցում բաց խոնարհիչի տարբերում են և խոնարհում, ա խոնարհում: Թեև, իհարկե, բնավոր և անբուն տարբերակումը արդեն գրաբարից սկսած նկատելիորեն կորցրել է ձևաբանական հիմունքները:

Գրաբարի խոնարհման մեջ գանազանում են նաև ներգործածն (կամ ներգործակերպ) խոնարհում և կրավորածն (կամ կրավորակերպ) խոնարհում: Այս տարբերակումը թեև առնվում է սեռանիշ բայերի ձևափոխությունների բնույթի հետ, սակայն ուղղակի համապատասխանություններով չի դրսևորվում: Այսպես, զատիվ ունի կրավորածն խոնարհում, սակայն կարող է, նախադասության կառուցվածքով պայմանավորված, ունենալ ներգործական կամ կրավորական սեռիմաստ:

Գրկն. տե՛ս բայ բառահոգվածում:

ԼՈՍՏ||բԵԿԵ, հին քերականության մեջ նաև՝ բառ: Ի տարբերություն լեզվի, որը խոսողական ունակությունների՝ նորմաների ընդհանրական համակարգ է տվյալ լեզվով խոսող կոլեկտիվի՝ հանրության յուրաքանչյուր անդամի գիտակցության մեջ, — այդ համակարգի կոնկրետ՝ անհատական իրացումն է, լեզվի կենդանի գոյը, դրսևորվում է խոսքային գործունեության կամ խոսողության մասնավոր իրացումներով, խոսողական ակտերով (речевые акты): Խոսքը կառուցվում է լեզվական նորմայի (համակարգի) թելադրանքով, նրան համապատասխան: Այն լեզվի հետ միասնության մեջ է, Խոսքը բնորոշ է նաև նրանով, որ այն նյութական, ֆիզիկական կողմ ունի, բնկալելի է զգայարաններով (լսողությամբ, տեսողությամբ, շոշափելիքով), իրացվում է դժային պլանով, իրականության համապատասխանության տեսանկյունով կարող է լինել ճիշտ կամ սխալ, կեղծ, այն անկրկնելի է, իրացվում է կապված հաղորդման որոշակի նպատակների հետ, հարմարեցվում է իրադրության հետ (=խոսքային իրադրություն||речевая ситуация), ծավալվում է ժամանակի ու տարածության մեջ (=խոսքային շղթա||речевая цепь), դինամիկ է, արտադրողականությամբ ստիմանափակ չէ և անվերջ է, միշտ իրացվում է որոշակի անհատի կողմից, դրսևորվում է անհատական տարբերացումներով, պայմանավորված է անհատի սոսեղծագործական ակտիվությամբ ու նպատակադրումներով, անհատը իր խոսքի կառուցման մեջ նկատելի չափով անկախ է, անկաշկանդ, այստեղ որոշակի տեղ ունեն պատահականությունը, շեղումները, անկանոնականը, անհատական փորձը, անհատի, հաղորդակցվողների հոգեֆիզիկական պայմանները են:

Խոսքի արտաբերումը, հաղորդումը և ընկալումը իրացվում են խոսքային գործառանձեռով: Սրանց այս կամ այն վթարի հետ կապված գոյանում են խոսքային խանգարումներ:

Խոսքային գործունեությունը (речевая деятельность) բարդ երևույթ է, այն ունի լեզվաբանական, հոգեբանական, ֆիզիոլոգիական, փիլիսոփայական, սոցիոլոգիական և այլ տեսանկյուններ և գիտարկվում է համապատասխան գիտակարգերի կողմից:

Խոսողական իրացումների ամբողջությունը (շարքը) կոչվում է խոսողություն: Այն կարող է կատարվել միայն մեկ անձի կողմից, թեև սովորաբար իրացվում է երկկողմանի՝ խոսողի և խոսակցի (խոսակիցների) միջև: Ըստ այդմ էլ գանազանում են՝ մենախոսություն (монолог), երկխոսություն (диалог): Առաջին դեպքում խոսողական ակտիվությունը մեկի մոտ է, երկրորդ դեպքում՝ երկու կողմերն էլ ակտիվ զերում են, հավասարապես մասնակցում են խոսակցությանը: Մենախոսությունը միակողմանի բնույթ ունի, այն դրսևորվում է ինքնիրեն խոսելու, կամ էլ մեկին (ունկնդիրներին) պատմելու եղանակով (զեկուցում, դասախոսություն, ճառ, հրապարակախոսական կամ այլ ելույթ, երգ, արտասանություն, հայտարարություն են): Երկխոսությունը դրսևորվում է զրույցի, հարցազրույցի, բանավեճի, վեճի եղանակով:

Ըստ արտահայտման եղանակի խոսքը լինում է բանավոր կամ զրավոր, արտա-

Ի՞նչ կամ ներքին: Տարբերում էն նաև նեղիկակային խոսք և ուրիշ խոսք: Կարող է զրսևորվել ընթերցանության եղանակով:

Բանավոր խոսքը (устная речь) պատմականորեն նախորդում է գրավորին. ունի խոսակցական-արտասանական իրացում: Այն հիմնականում բարձրաձայն խոսողության է. կարելի է ձայնադրել ու վերարտադրել, հաղորդել տեխնիկական միջոցներով (հեռախոս, ռադիո): Որոշակի է սրա պայմանավորվածությունը խոսքային իրադրության՝ բ, մասնավորապես՝ հաղորդակցվողների փոխհարաբերությանը, հաղորդողի հոգեվիճակով, տրամադրությամբ: Այս դեպքում առանձնակի նշանակություն են ստանում ուղեկցող միջոցները (շարժումների գործադրումը): Արահայտության ձևերն են՝ գրույցը, բառավեճը, վեճը, գեկուցումը, դասախոսությունը, ճառը, հայտարարությունը, կոչը, էլզր (մեներզը, խմբերզը), շափածո և արձակ խոսքը: Բանավոր խոսքը սահմանափակված է տարածականորեն (բանավոր կտրելի է հաղորդակցվել միայն լսելի տարածության վրա՝ չհաշված տեխնիկական միջոցների գործադրումը) և ժամանակով (բանավոր էարող էն հաղորդակցվել միայն սովյալ սերնդի մարդիկ, ժամանակագիշները): Գրավոր խոսքը (печменная речь) գրի առնված, գրավոր տեքստի վերածված խոսքն է. իրացվում է գրային պայմանական նշանների գործադրումով (ձևորով), ընկալվում է տեսողությամբ կամ շոշափելիքով: Այս դեպքում խոսքային իրադրություն ստեղծվում է մտովի, ոչ իրականում: Զուրկ է բանավորին հատուկ կառուցվածքային ու ոճաարտահայտչական (հենչերանգային) որոշ հատկանիշներից: Կարևոր դեր էն ստանում դրության եղանակները, կետադրությունը: Սովորաբար ունենում է վերնապիտ (խորագիր): Հաղթահարում է բանավոր խոսքի ժամանակային ու տարածական սահմանափակությունները: Ստալինը խոսքը (внешняя речь) սովորական, հնչյունական-արտասանական իրացում ունեցող խոսքն է: ներքին խոսքը (внутренняя речь) մենախոսության այն տեսակն է, երբ խոսքը հնչյունական-արտասանական զրսևորում չունի, չի ուղղված ունկնդրին. ինքնիլեն է, խոսողը բարձրաձայն չի արտասանում իր մտածածը, արտաբերում է «մտքում», լռելյայն: Եթե ունկնդիր (խոսակից) էլ կա, ապա այն երևակայական, ենթադրական է: Այն մի տեսակ նախապատրաստություն է երկխոսության համար, ինչպես և կարող է արագ վերածվել բարձրաձայն մենախոսության: Գիտական, ուսուցողական և այլ շարադրանքները հենվում են ներքին խոսքի վրա: Բեմական խոսքում այն կարող է պայմանականորեն ներկայացվել բարձրաձայն արտասանությամբ: Ընթերցանությունը (чтение) խոսողության այն ձևն է, երբ մեկը բարձրաձայն կամ մտքում լռելյայն վերարտադրում, արտաբերում է իր կամ ուրիշի գրավոր խոսքը, պրածը, տեքստը:

Հստ ծավալի գանազանում են՝ համառոտ խոսք և ընդարձակ խոսք: Խոսքը համառոտ է, երբ նրա մեջ քիչ բան է ասված, այն ընդարձակ է, երբ նրա մեջ համեմատաբար շատ բան է ասված: Կա խոսք, որ նույնիսկ մեկ բառով է զրսևորված: Այսպես՝ համառոտ են կոչերը, հայտարարությունները, իմաստալից խոսքերը, առածները, ասացվածքները: Համեմատաբար ավելի ընդարձակ են պատմվածքը, նովելը, հողվածը, ակնարկը, էլ ավելի ընդարձակ են վեպերը, վիսյակները ևն:

Հստ պարունակած ինֆորմացիայի բնույթի տարբերում են՝ մտածական՝ մտավոր խոսք և զգացական խոսք, պատկերավոր խոսք, բաղափառական խոսք ևն: Մտավոր խոսքը (интеллектуальная речь) պարունակում է մտածական, հատողական ինֆորմացիա, իսկ զգացական խոսքը (эмоциональная речь)՝ կամահուզագգայական միտումներ, մղումներ, երանգներ: Պատկերավոր խոսքը (образная речь) բնորոշ է լեզվաարտահայտչական միջոցների գործադրմամբ: Քաղափառական խոսքին հատուկ են ոճական ուրույն երանգներ, բառեր, ձևեր, արտահայտություններ (ինչպես՝ Դուր, փոխ. դու, անցյալում նաև՝ ծառադ, նվաստս, հրամանդ ևն):

Հեղինակային խոսքը (авторская речь) խոսողից կամ գրական ստեղծագործության հեղինակից սերող խոսքն է՝ ի տարբերություն ուրիշի և գրական հերոսների խոսքի:

Հստ զորժառական ոլորտների զանազանում են խոսքի հետևյալ տեսակները. ամօրյա (повседневная р.), կենցաղային (бытовая р.), զորժացական (деловая р.) պաշտոնական (официальная р.), բանաստեղծական (поэтическая р.), մասնագիտական (профессиональная р.), հրապարակախոսական (публицистическая, публичная р.), ճարտասանական (ораторская р.), բեմական (сценическая р.), գրական (литературная р.), բարբառային (диалектная р.) ևն:

ԼՈՍՔԻ ԳՈՐԾԱՐԱՆՆԵՐ|| органы речи, речевые, артикуляционные органы, *ասում ևն*
 և առաջնական գործարաններ, առաստանական կամ խոսքային ապարատ (речевой
 (артикуляционный) аппарат), մարդու օրգանիզմի այն օրգանների ամբողջությունը,
 որոնց աշխատանքով իրացվում է խոսողությունը, խոսքի կազմավորումը, արտաբերումը,
 հաղորդումը և բնկալումը: Գրեթե չկան գույտ խոսքային գործարաններ, պատմականո-
 բեն գրանք նախապես գործառել և այժմ էլ շարունակում ևն գործառել իբրև կենսաբա-
 նական օրգաններ և միայն մարդու հասարակական զարգացման որոշակի փուլում, խո-
 սելու պահանջի հետ կապված, ձեռք ևն բերել լրացուցիչ՝ հնչարտաբերական ֆունկցիա
 ևս: Այսպես՝ ամենատարած արտասանական օրգանը՝ լեզուն, նախապես հնչարտաբերա-
 կան դեր չունի: չէ՝ որ այդ օրգանն ունեն ևս կենդանիները, որոնք խոսելու ունակու-
 թյունից զուրկ են:

Հնչարտաբերութիւնը որդակիւրէն կապւած է խոսքային շնչառության հետ։ Սա տարբերւում է սովորական՝ կենսաբանական շնչառութիւնից նրանով, որ կարգավորւած ու հարմարեցւած է հնչարտաբերության սահմաններին։ Այն խոռոչը, որով կատարւում է խոսքային շնչառութիւնը, և որը զրանով իսկ սլաքմանաւորում է հնչարտաբերութիւնը, կոչւում է առաջանական կամ առաւարեական խոռոչ (артикуляционный канал)։ Ան սկիզբ է առնում կրծքավանդակից, որտեղ տեղավորւած են ստոծանին (диафрагма) և բոկեր (легкие)։ Սրանց աշխատանքով օդի հոսանք (струи воздуха) մղւում է շնչափող (трахея, дыхательное горло), այնտեղից էլ կոկորդ (гортань)։ Կոկորդային խոռոչում (гортанная полость) են գտնւում վահանաձև կոնիկը (щитовидный хрящ), որի դուրս ընկած մասը կաղիկն է (կամ՝ կաւիկը||кадык), որ է աղամախնձո-

րը (адамово яблоко), և մատանիաձև (մատանաձև) կոճիկը (перстневидный хрящ), որոնք իրար միացած են մկաններով և կազմում են կոկորդի «հենքը»։ Նրանում թեք ձևով, առջևի մասի վերևից դեպի հետևի մասի ներքևը իջնում է վարագուրաձև մկանային հյուսվածք։ սրա վերին ծայրերը հանգչում են վահանաձև դեղձի միջին պատերին, իսկ ստորին ծայրերը՝ փոքրիկ բրգաձև կոնիկներին՝ ղեղձերին (пирамидалыные, черпаловидные хрящи)։ Այդ վարագուրաձև հյուսվածքը միջին մասում երկփեղկվելով կազմում է ձայնալարերը (голосовые связки)։ Սրանց և վահանաձև կոճիկի միջև եղած ճեղքը կոչվում է ձայնածեցայ (голосовая щель)։ Լինելով չարժուն՝ ձայնալարերը պարբերական կամ բնդհատումներով թրթռում են և արտամղվող օդի հոսանքը վերածում ձայնային ալիքավորման՝ ձայնի։ Սա թափանցում է երախային (բմպանային), ապա և բերանային կամ ռնզային (ռթի) խոռոչները (ротовая полость, носовая полость) կամ դրանցից որևէ մեկի մեջ, որոնք արձագանքաբանի՝ հնչարանի (резонатор) դեր են կատարում։ Վահանաձև կոճիկի վերևում է գտնվում մակկոկորդը (надгортанник), որը նույնպես հնչարտարերական դեր ունի։ Երախը կամ բմպան (зев, глотка, фаринкс) տեղակայված է կոկորդից վերև՝ բերանի խոռոչի էտեի մասում։ այն միացված է նաև ռնզային խոռոչին։ Մեծ է բերանային և ռնզային արձագանքաբանների (ротовой резонатор, носовой резонатор) դերը։

Խոսքային շնչառությունը, ի տարբերություն կենտաբանական շնչառության, կատարվում է հիմնականում բերանային խոռոչով։ Սովորական շնչառության ժամանակ քմային վարագույրը գտնվում է ցած (իջած) դիրքում։ Օդը ներս է մղվում ու արտամղվում թթի խոռոչով։ Բերանով կատարվող կենտաբանական շնչառությունը կատարված է ալվեոլային հանգամանքների հետ, այն բնական, սովորական չէ։ Իսկ ռնզային խոռոչը խոսքային շնչառությանը մասնակցում է մասնակիորեն (ռնզային արձագանքման ու համասլատախան ռնզային հնչյունների արտաբերման հետ կապված)։

Բերանի խոռոչն բնկած է վերին (աճաբ) և ստորին (չաբաղական) ծնոտների միջև։ Նրա մեջ են գտնվում արտասանական շատ կարևոր օրգաններ։ Դրանց մեջ առաջնային դեր ունի լեզուն (язык)՝ իր տարբեր մասերով։ Լեզվի ծայրը (кончик языка), լեզվամեջք (спинка языка), լեզվաբմալ (корень языка), լեզվամեջքի լի տեղի իր առջևի, միջին, ետևի մասերը, որոշ հնչյունների արտաբերման մեջ դեր ունեն նաև լեզվի կողմերը։ Լեզուն այնքան կարևոր օրգան է, որ մի շարք լեզուներում, այդ թվում և հայերենում, մարդկային խոսքը կոչվում է այդ օրգանի տնտնով։ Լեզվի յարձրացող մասը բերանային խոռոչը բաժանում է երկու մասի՝ առաջնային արձագանքաբանի, որն ազնի մեծ է ետին շարքի ձայնավորների արտաբերման ժամանակ, և ետին արձագանքաբանի, որն ազնի մեծ է առաջնային շարքի ձայնավորների արտաբերման դեպքում։ Բերանային մյուս օրգաններից են՝ ատամնաշարերը (վերին ատամնաշար||верхние зубы և ստորին ատամնաշար||нижние зубы), որոնցից ազնի շատ աշխատանք է կատարում վերինը, ապա՝ շերտնեները (губы)՝ վերին շերտնե (верхняя губа) և ստորին շերտնե (нижняя губа), որոնցից ազնի ակտիվ աշխատանք է կատարում ստորինը, ալվեոլները կամ լնդեբեր (альвеолы), որ կազմում են ատամնաշարի հիմքերը երիզող շերտը, քիմբ (нёбо), իր առջևի մասով՝ կոշտ քիմբ (твёрдое нёбо) և ետևի մասով՝ փափուկ քիմբ (мягкое нёбо)։ վերջինս կոչվում են ետև քիմբ վաբաղույթ (нёбная занавеска), որը վերջավորվում է մկանային մի էլուստով՝ լեռլակով (язычок)։ Ուսանք այս օրգանը կոչվում են «կատիկ», իսկ նրա մասնակցությունը արտաբերվող հնչյուններ՝ «կատկային», որ նպատակահարմար չէ։ Երբ քմային վարագույրը բարձրանում է վեր և փակում դեպի ռնզային խոռոչ տանող անցքը, կոկորդից եկող ձայնային ալիքները թափանցում են միայն բերանի խոռոչ և արձագանք են ստանում միայն այնտեղ։ Իսկ երբ այն իջնում է ցած, ձայնային ալիքները թափանցում են նաև ռնզային խոռոչ և արձագանք են ստանում նաև տնտնիդ, արտաբերվող հնչյունը դրանով

առանում է ոնգային երանգ: Եվ եթե բերանային արձագանքարանք, շնորհիվ նրա մեջ եղած շարժուն օրգանների և այլ հանգամանքների, կարող է փոխել իր ձևը, կամ չափսը, ապա ոնգայինը այս տեսանկյունից գրեթե անփոփոխ է:

Արտաբանական ապարատի օրգանները (ըստ հնչարտաբերության մեջ ունեցած դերի) երկու խմբով են ներկա սենում՝ ակտիվ և պասսիվ: Ակտիվ (активные органы) կոչվում են այն օրգանները, որոնք շարժուն են և էական դեր ունեն հնչարտաբերության մեջ, ինչպես՝ լեզուն, շրթունքները, ծայնակարերը, փափուկ քիմքը: Պասսիվ (пассивные органы) կոչվում են այն օրգանները, որոնք անշարժ են և պակաս դեր ունեն հնչարտաբերության մեջ, հիմնականում հենարանի դեր են կատարում ակտիվ օրգանների աշխատանքի համար, ինչպես՝ ատամնաշարերը, կոշտ քիմքը, ալվեոլները ևն:

Խոսքային գործարանի որևէ խաթարում հանգեցնում է խոսքի խանգարման (տե՛ս):

Իրեն Աղայան է. Բ., Հեղվարանության ներածութուն, Ե., 1967: Ահաոյան Հ., Հիպոթալամիկ թերապիայի հայտնի լեզվի, հ. 6, Ե., 1971: Առաքելյան Վ. Գ., Խաչատրյան Ա. Հ., Էլոյան Ս. Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 1, Ե., 1979: Ջաֆարյան Գ. Բ., Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսության հիմունքները, Ե., 1974:

ԽՈՍՔԻ ԽԱՆԿԱՐՈՒՄ || расстройство речи. Խոսողության լիակատար կամ մասնակի խախտում, խախտում և կամ շեղում նորմայից՝ կապված խոսքային կենտրոնների գործունեության որոշակի խախտման, ինչպես և արտասանական ապարատի այս կամ այն օրգանի վթարի, զեֆեկտի հետ: Բնորոշ իրանդարումներից է անխոսությունը (алалия-афазия, анартрия, дисартрия ևն): Այսպես, Վերնիկեի կենտրոնի գործունեության խանգարման հետ կապված՝ գոյանում է զգայական աֆազիա (сенсорная афазия), ախտը՝ խոսքային խլություն, երբ անձը կորցնում է իր և ուրիշի խոսքի բովանդակությունը ըմբռնելու ունակությունը: Դրա հետ կապված նվազում է տառերը տեսնելու և լսանալու կարողությունը, մարդը չի կարողանում գրել ու բարձրաձայն կարդալ: գրելու ունակության խաթարումը կամ լիակատար կորուստը կոչվում է ագրաֆիա կամ գրելագրելություն (аграфия), իսկ կարդալու ունակության կորուստը, որ կարող է ուղեկցվել գրելագրելությամբ, կադալագրելություն (алексия): Բրոկայի կենտրոնի խաթարման դեպքում գոյանում է շարժողական աֆազիա (моторная афазия), մարդն ըմբռնում է լսածի բովանդակությունը, բայց ինքը չի կարողանում խօսել, բառերը արտաբերել, ճիշդ է արձակում և անխոս երգում: Բառերը հիշելու կարողության անկումը և առասարակ խոսքային հիշողության կորուստը կոչվում է ամնեզիա (амнезия): Հինում է լսել անկապ խոսողություն, երբ առկա է աստղերի, վանկերի կամ բառերի անհամահունչություն (խառնահնչյուն) արտասանություն, մինչդեռ խոսելու պերիֆերիկ ապարատը (բերանի և կոկորդի մկաններն ու ներվերը) վնասված չեն լինում: Սա կոչվում է անարտրիա (анартрия): Իսկ այն երևույթը, երբ ծայրամասային մկանների ու ներվերի գործունեության խանգարման հետ կապված՝ խոսողը ցածարանում կամ չի կարողանում արտասանել առանձին բառեր, վանկեր, հնչյուններ, կոչվում է դիզարտրիա (дисартрия): Ժամանակավոր կամ մշտական անխոսողություն կարող է գոյանալ նաև անձայնության (афония) հետ կապված, երբ իրանդարվում է ծայնակարերի կամ արտասանական խոռոչի այլ որոշ օրգանների գործունեությունը:

Խոսքային խանգարման մասնավոր դրսևորումներից են՝ բորովախոսություն, բլիկություն, բլվատություն, դիզարտրիային բլվատություն, հոտենտոտիզմ, բառաբառաբաղակալ աղավաղումներ, սակավախոսություն և աբազախոսություն, անխոսություն դրսևորումներ, կակազություն, ոնգախոսություն, խուլությունամբություն ևն:

ա) Բորովախոսությունը (депетание) երեխայի խոսքի զարգացման որոշակի փուլի արտահայտություն է, սակայն պատահաբար կամ մեծահասակի մոտ արտահայտվելու դեպ-

քում այն արդեն խոսքի խանգարում է: բ) Քլիկոսլությունը (КОСНОСЛЫЧЕ) բնորոշ է նրանով, որ հնչյունների արտաբերությունը թեև սովորական է, բայց ձայնաբանական առումով դրանք աղավաղված են հնչում (թլթլոցով): գ) Քլվատությունը հնչյունի (գրի) ոչ ճիշտ արտասանություն է, մեկը արտաբերվում է մյուսի փոխարեն. խոսողը երբեմն չի արտաբերում բ, ո հնչյունները, կամ դրանք շփոթում է այլ հնչյունների հետ, օրինակ՝ ո > ւ, բ > յ, լ: Հնչյունի փոխարինումը դ-ով կոչվում է դատասություն: լինում է և սուլականի կամ շշականի բացթողում են: դ) Հոտենտոտիզմը (ГОТЕНТОТИЗМ) այն է, երբ խոսողը բոլոր բաղաձայնները (կամ էլ մ, ն ոնգայիններից բացի մյուսները) արտասանում է իրեն տվյալ դ (ը ձայնավորումով կամ առանց դրան): ե) Սակտվոլսությունը կամ աքսիլատսությունը (ТАХИЛАЛНЯ) արտահայտվում են հնչարտաբերության (բառարտաբերության) սովորականից տարբեր դանդաղեցումով, կասեցումով կամ դրա անսովոր աբազացումով: Վ) Անխոսություն խոսքային իրադրությամբ, չբախտված պայմանավորված. երբ խոսողությունը շրջապատի ազդեցությամբ բնդհատվում է (ժամանակավորապես). արգելակվում է խոսքային շնչառությունը: է) Կակազությունը (КАКАНИЕ) հնչարտաբերության ուժի խանգարում է. կրկնվում է հնչյունի (հնչյունապակցության) արտաբերությունը, կամ արտասանությունը կատարվում է բնդհատումներով: ը) Ինդախոսությունը կապված է բերանային և ոնգային արձագանքաբանների ոչ ներգաշնակ գործունեության հետ, օրինակ, ոնգայինի ոչ հստակ մեկուսացման ղեկում: թ) Խուլություն (ГЛУХОТЕМА). լինում է այն դեպքում, երբ խոսքը խանգարվում է խլացման (խլության) հետ կապված: Ահտասարակ խոսելու անկարողությունն բնդունված է կոչել համություն (ТЕМА):

Կա մի գիտակարգ՝ լոգոպեդիա (ЛОГОПЕДИЯ), որն ուսումնասիրում է խոսքային խանգարումները և մ ալում է միջոցներ, եղանակներ՝ դրանք բուժելու համար:

Գրկն. Ալլայան Է. Բ., Հեզվաբանության ներածություն, Ե., 1967: Գրիգորյան Կ. Հ., Խոսքը և նրա արտաբերման թերությունների վերացման միջոցները, Ե., 1980:

ԽՈՍՔԻ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱ||культура речи. ասում են նաև՝ խոսքի մշակույթ, լեզվի՝ լեզվական կուլտուրա (մշակույթ). բանավոր և գրավոր խոսքի (լեզվի) հնչյունաբանական, բառագիտական, քերականական, ոճագիտական նորմաներին տիրապետելը և դրանք բառնայատակադրման՝ տեղին գործածելը: Խոսքի կուլտուրան մարդու կուլտուրայի կարևորագույն կողմերից մեկն է: Այն ձևոք է բերվում համառ ու հետևողական աշխատանքով: Հայ դասական գրողները, նշանավոր գիտնականներն ու հրապարակախոսները, արվեստի գործիչները, բազմահմուտ ուսուցիչները ցուցադրել են խոսքի մշակույթի լավագույն օրինակներ: Գեղեցիկ խոսելու համար պետք է տիրապետել լեզվի հնչարտաբերական նորմաներին, կարողանալ գանազանել կանոնականն ու ոչ կանոնականը, կողմնորոշվել երկձևությունների, բազմաձևությունների մեջ, խուսափել օտարաբանություններից, անհարկի բարբառայնությունից, գոհակարանությունից ևն: Խոսքի կուլտուրայով զբաղվողները հաշվի են առնում լեզվի գիտության նվաճումները, կենդանի, բնական խոսքի պրակտիկան, գիտական ու գեղարվեստական գրականության լեզվի փորձը, մամուլի, հաղիոյի, խմբագրությունների, թատրոնի, կինոյի, բուհական ամբիոնների, դպրոցների լեզվական գործունեությունը:

Հեղափոխությունից հետո խոսքի կուլտուրայի հարցերը կարգավորվեցին պետականորեն, մասնավորապես տերմինաբանական կոմիտեի կողմից. ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտի բաժիններից մեկը զբաղվում է դրանցով. կազմակերպվել են հատուկ հաղորդումներ հեռուստատեսությամբ:

Գրկն. Ասատրյան Մ., Խոսքի կուլտուրայի մասին, Ե., 1958: Ավագյան Մ., Խոսքի մայրենի լեզվի մասին, Ե., 1982: Բաբսեղյան Հ. Խ., Տերմինաբանական ուղեցույց, Ե., 1964, նույնի՝ Տերմինաբանական և ուղղագրական տեղեկատու, Ե., 1978:

Խյղարքյան Ֆ. Հ., Խոսքի մ տեւութի մի քանի հարցեր («Հայոց լեզուն և գրականութիւնը դպրոցում», 1969, № 2); Արայան Խ., Գեղեցիկ խոսքը մայրենի լեզվի ուսուցման գործին, Ե., 1984; Հախվերդյան Լ., Զրույցներ լեզվի մասին, Ե., 1982; Հարութիւնյան Հ., Հետաքրքրաշարժ հայոց լեզու, Ե., 1974, 1979; Ղազարյան Ա., Ողեցույց տերմինաբանական կամիտեի որոշումների, Ե., 1945; Պողոսյան Պ., Խոսքի արմատը, Ե., 1983; Տերմինաբանություն և խոսքի մշակույթի հարցեր, Ե., 1967; Սևակ Գ., Մեր գրական լեզվի և բեմական խոսքի կուլտուրայի մասին («Սովետական գրականութիւն», № 4—5, 1945)։

ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԻՆ||**части речи** (հոմ.՝ մասունք բանի). բառերի խմբավորումներ ըստ իմաստի, ձևավորման (ձևակազմական, մասամբ և բառակազմական) և գործառական բնութհանրությունների։ Հայերենագիտության մէջ սխալեց առանձնացումը նախապես կատարվել է հունական քերականության հետևողությամբ։ Ի. Թրակացու «Քերականության արձեստի» թարգմանության մէջ ճանաչված է ութ խոսքի մաս՝ սնուն, բայ, ընդունելություն, հոգ, դերանուն, նախադրություն, մակբայ, շաղկապ։ Հետագայում լատինական քերականության հետևողությամբ ավելացվում է միջաբկությունը. հոգը, իբրև ինքնուրույն խոսքի մաս, մերժվում է։ Աւտոնոմաբար անվան մէջ տարրորոշվում են գոյականն ու ածականը. Ա. Բագրատունի «Երեզունելութիւնը» փոխարինում է դերբայով, միջարկությունը՝ ձայնաբկությամբ։ Սա. Պալասանյանցի մոտ որոշակի տարրորոշված են գոյականը, ածականը և բվականը։ Մ. Արեղյանը թվականները, դերանունները և դերբայները բախեց ու տեղադրեց հարաբերակից խոսքի մասերի մեջ, իբրև՝ բվական-գոյական, քճական-ածական, բվական-մակբայ, դերանուն-գոյական, դերանուն-ածական, դերանուն-մակբայ (դերանվանական մակբայ), դերբայ-գոյական, դերբայ-ածական, դերբայական մակբայ։ Ա. Ղարիբյանը և Գ. Սևակը հետագայում վերականգնում են դերանվան և թվականի ինքնուրույն տեղը խոսքի մասերի շարքում, իսկ դերբայները դիտելով իբրև բայի անդամ ձևեր՝ տեղադրում են բայական համակարգի սխեմայում։ Ավելի ուշ Ս. Գ. Աբրահամյանը և Ա. Ա. Աբրահամյանը պահանջում են ճանաչել եղանակավորող բառերը իբրև ինքնուրույն խոսքի մաս։ Է. Բ. Աղայանի և Գ. Բ. Զահուկյանի աշխատություններում փորձեր են արվում խոսքի մասերի դասակարգումը հասցնել իր ավարտին, դրան առաջ համակողմանի մեկնաբանություն։ Ընդ որում է. Բ. Աղայանը ճանաչում է 11 խոսքի մաս՝ գոյական, ածական, բվական, դերանուն, բայ, մակբայ, կապ, շաղկապ, եղանակավորող բառեր, ձայնաբկություն, նմանաձայնություն։ Գ. Բ. Զահուկյանի սխեմայում խոսքի մասերը (թվով՝ 14) ներկայանում են հետևյալ համակարգությամբ՝ գոյական, դերանուն գոյական, ձևաբանական բառ-մասնիկներ, ածական (բուն ածական), բվական (բվական-ածական), դերանվանական ածական, կապ, բայ, մակբայ, ստորադասական շաղկապ, ձայնաբկություն, եղանակավորող բառեր, եղանակական բառ-մասնիկներ, համադասական շաղկապ։ Հ. Խ. Բարսեղյանը, քննելով արված դասակարգումները, գալիս է այն հետևություն, որ խոսքի մասերի դասակարգման ընդհանուր հիմունքը իմաստագործառական հատկանիշն է, և որ դրանք իսկապես բառաքերականական խմբավորումներ են և բնութագրվում են դրական ու բացասական կարգային հատկանիշներով։ Ըստ այդմ նա գաւանդանում է երկու կարգի բառախմբեր՝ կարգային բացասական հատկանիշներով բնութագրվող բառակարգեր և խոսքիմասային իմաստ ունեցող բառեր կամ հիմնական խոսքի մասեր։ Առաջինների մէջ մտնում են ձայնաբկությունները, նմանաձայնությունները, կապերն ու շաղկապները, եղանակավորող բառերն ու երանգական բառ-մասնիկները։ Երկրորդների մէջ մտնում են անուն խոսքի մասերը՝ գոյական, ածական, բայ, մակբայ (նաև՝ թվական) և դերանուն խոսքի մասերը՝ գոյական դերանուն, բայ դերանուն, ածական դերանուն, թվական դերանուն, մակբայ դերանուն։

Ինչպես այլ լեզուների քերականությունների մէջ, այնպես էլ հայերենագիտական

Եւսումնասիրություններում ղեռնս չկան խոտորի մասերի դասակարգման ընդհանուր ճանաչում գտած սկզբունքներ (հիմունքներ)։ Թեև կան իմաստային (իմացութեանական), պործառական (շարահայտական), իմաստային-պործառական, իմաստարանական, բազմաստիճան (տարահատկանիշ-աստիճանական, բազմահատկանիշ-աստիճանական) և այլ հորջորջումներ, սակայն վերջիվերջո՝ բոլորն էլ հանգում են ավանդականին՝ այս կամ այն հիմունքը առաջին սլան մղելով, կամ որևէ մեկին առաջնություն տալով։

Իրկն. Արեղյան Մ., Հայոց լեզվի տեսություն, Ե., 1965: Արամիամյան Ս. Փ., Զթևեղոյ խոսքի մասերը և նրանց բառական ու քերականական հատկանիշների փոխադարձերությունը ժամանակակից հայերենում, Ե., 1965: Արալյան Է., Խոսքի մասերն ընդհանուր լեզվաբանական հայեցակետից, ԲՆՀ, 1970, № 3: Անաոյան Հ., Հրակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 1—6, Ե., 1952—1971: Այտրենևան Ս., Քննական քերականության աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի, Վիեննա, 1866: Աղալյան Է. Բ., Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Ե., 1967: Եսոյնի՝ Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 1967: Աւատույան Մ. Ե., Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, հ. 1—3, Ե., 1970—1977: Բարսեղյան Հ. Խ., Հայերենի խոսքի մասերի ուսմունքը, Ե., 1980: Զահուկյան Փ. Բ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974: Եսոյնի՝ Խոսքի մասերի կառուցարարին հաւակարգումը, «Հրաբեր», 1976, № 1: Սևակ Փ., Խոսքի մասերի ուսմունքը (Եր. սլետ. համ. -ի «Գիտական աշխատություններ», հ. 11, Ե., 1939):

Իրկն. Անտոյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2, Ե., 1951, շտշ. հ. 5, էջ 83 (Ե., 1979):

Ս հեշտությամբ արտատանական ու ձայնարանական բնութագիրը գրեթե ընդհանուր է

հայերենի բոլոր վիճակներում, փոփոխում։ Մրա արտաբերման ժամանակ լեզվի ծայրը հզվում և փակվածք է ստեղծում վերին առումնաշարի մակերեսի հետ՝ Լտևի (նեբսի) կռճից, բերանի ետատամնային խոռոչում կուտակված օդի ճնշմամբ փակվածքը վերածվում է նեղվածքի (ս-ին բնորոշ դրվածքի)։ Զայնալարերը շեն թրթռում։ Նվազագույն հնչյունաբանական հակադրություն է կազմում (մերձավոր լծորդական հարաբերակցության մեջ է) ն-ի հետ (սուլականություն—շշականություն, ծառ—նառ, ձիտ—նիտ), ծ-ի հետ (խլություն—ձայնեղություն, ձեր—ձեր, ծաղկել—ձաղկել), ց-ի հետ (ոչ շնչեղություն—շնչեղություն՝ ձին—ցին, ծավի—ցավի)։

Գրությունը համապատասխանում է արտասանությանը, կայուն է հնչյունափոխության նկատմամբ։ Մեկ բառի ոլորտում հաճախական չէ, բայց՝ մանածագործվածքային, ցուցված։

Ունի հնդեվրոպական առնչակցություններ, ինչպես՝ $g' > \delta$ (* $g'en > \delta$ ին, * $g'er > \delta$ եր), թեև հնդեվրոպական տարածքում հազվադեպ է հանդիպում։

Գրկն. տե՛ս հայկական գիր բառահոգվածում։

ՔՐԻՊՏԱԳՐԱԲԻՅՈՒՆ||тайнопись, криптография, կամ՝ զալտնագրություն (հմպտ. ծածկագիր||զալտնագիր, գրության համակարգը կամ համակարգի առանձին տեսակներն ու տարրերը նշելու համար, վերջին նշանակությամբ առավել հոգնակի ձևերը՝ ծածկագրեր, զալտնագրեր||криптограммы)։

Գրության ինքնատիպ համակարգ, որի մեջ տառերը (կամ թվերը, կետերը և այլ պայմանական նշաններ) արժեքավորվում են ոչ ուղղակի նշանակություններով և հաճախ պայմանական նշանների այլևայլ համակցումներով այս կամ այն միտք են հաղորդում։ Ծածկագրությունը վերծանելու, բմբռնելու բանային (սկզբունքը) սովորաբար հայտնի է լինում սահմանափակ թվով մարդկանց։ Հայ միջնադարյան գրչություն մեջ քաղաքական, կրոնապաշտոնապետական, ռազմական, արտադրատնտեսական, արհեստագործական և այլ բնույթի տեղեկություններ հաղորդելու համար՝ գրիչները երբեմն դիմել են գրության այս համակարգին։ Հիշատակարաններում նրանք ծածկագրությամբ տեղեկություններ են թողել նաև իրենց մասին։ Հայ ծածկագրությունը ներկայանում է մի շարք տարրերակներով (տարատեսակներով), որոշ տարրերակներ գործածվել են դեռևս XII դ-ից։ Հիմնական սկզբունքներից են՝ 1. տառերի այբբենական արժեքի արտահայտումը սյունիկների ու կոգրին դրված կետերի համակցումով (սյունակետագիր ծածկագիր), 2. նախորդի համակարգն է, սյունիկները փոխարինված են հայկական այբուրենի տառերով (կետագիր ծածկագիր), 3. օղբերի և կետերի համակցում (օղակետագիր ծածկագիր), 4. գավազանանման պայմանական նշան՝ կետերի համակցումով (գավազանագիր ծածկագիր), 5. այբուրենի տառերի արժեքների փոխարինում որոշակի սկզբունքով (փոխարինագիր ծածկագիր), 6. փոխարինում բառ հաջորդականության (եղբայրագիր ծածկագիր), 7. տառը թվական և անակության ուրույն վերարժեքավորումով (գումարգիր ծածկագիր), 8. տարբեր սկզբունքների համակցված գործադրումով (Էրկրանայի ծածկագիր), 9. ակրոստիքոս սկզբունքի գործադրում են։ Հայկական որոշ ծածկագրություններում գործածված են նաև այլագիր (օր. հունական) տառեր, արաբական թվանշաններ ևն։ Այլ տեսակներից են՝ արաբական լվանշանագիր, նիւնանավոք, շրջագիր, վանկագիր, հունաստան, ներսիսյան, ակրոստիքոս, բռնկական, լուսիսմանագիր ծածկագրություններ։

Գրկն. տե՛ս հայկական գիր բառահոգվածում։

Կ, կ [k], հայկական այբուրենի տասնհինգերորդ տառը, անվանումը՝ կին։ Կարծում են՝ ունի հունական (ըստ ոմանց՝ ասորական, ըստ ոմանց էլ՝ իրանական) նախատիպար, ըստ պրոֆ. է. Բ. Աղայանի՝ երեքի (հունա-ասորա-իրանականի) հետեղությունամբ ստեղծված միջին ձև է։ Թվային արժեքն է վաքսուն, վաքսունեւոք։ Արեւելահայ

գրական լեզվի (և հին գրական հայերենի) այբբենական համակարգում սրա ղերն է ետնալեզվային խուլ պայթական պարզ բաղաձայն հնչույթի արտահայտումը:

Կ հնչույթի արտաբերման ժամանակ լեզուն ետևի մասով փափուկ քիմքի (քմայնացման դեպքում՝ հիմնականում կոշտ քիմքի) հետ հպվում և փակվածք է ստեղծում. քերանի խոռոչի հրախին հարող հատվածում կուտակված օդի ճնշմամբ փակվածքը վայրկենապես բացվում է, և արտաբերության ավարտվում է պայթյունով: Չափալարերը չեն թրթռում: Արտաբերական զրկածքով հարում է գ. ֆ պայթականներին: Նվազագույն հրնչույթաբանական հակադրություն է կազմում (մերձավոր լծորդական հարաբերակցության մեջ է) գ-ի հետ (խլություն—ձայնեղություն, կեր-ղեր, կոլ-ղոլ), ֆ-ի հետ (ոչ շնչեղություն—շնչեղություն, կար-ֆար, կեզ-ֆեզ), պ-ի հետ (ետնալեզվայնություն—չրթնայնություն՝ կետ-պետ, կար-պար), տ-ի հետ (ետնալեզվայնություն—առաջնալեզվայնություն՝ կեր-տեր, կես-տես):

Հայերենի էտգրաբարյան որոշ տարածքներում (կիլիկյան հայերեն, արևմտահայ գրական լեզու, որոշ բարբառներ) ձայնեղացել է՝ կ > զ: Առաջնային շարքի ձայնավորներից առաջ եղած քմայնացումը առանձին խոսվածքներում (Աշտարակ, Գետափ, մասամբ՝ Տափա) հանգեցրել է կ > ց անցման, կերավ > ցեբավ: Երբեմն՝ կ > յ, անկանիլ > իյնալ (Պոլիս), այսպես և՛ Ուրմիայի, Քեսարի, Սվեզիայի բարբառներում բաղաձայնին նախորդող դիրքում: Սովորական է կտ > խտ անցումը փոխառյալ բառերում՝ դոկտոր > դոխտուր, ակտ > ախտ, տրակտոր > տրախտուր:

Ունի հնդեվրոպական առնչակցություններ, ինչպես՝ $g^2(g^w) > կ$, $*g^2ov > կով$, $*g^2en > կին$: Միջինհայերենյան տեքստերում և արևմտահայ գրական լեզվում, չնայած պատմականորեն՝ բաղաձայնական տեղաշարժով կ > զ գարգացմանը, հիմնականում պահպանված է դասական (մեսրոպյան) գրությունը: Արևելահայ գրական լեզվում գրությունը հիմնականում համապատասխանում է արտասանությանը (կապ, փակ, ական):

Ձևակազմական պլանում այս հնչույթով է արտահայտվում բայական կ մասնիկը (արևելահայ գրական լեզվում), որը բաղաձայնից առաջ ունի (ր) ձայնավորումը. կասեմ, կզբեմ = կ (ր) զբեմ:

Գրկն. տե՛ս հայկական գիր բառահոգվածում:

ԿԱ՛ՂԱՊԱ՛Ղ||модель, լեզվի կառուցվածքային միավոր՝ տիպ, իբրև բաղադրիչ աարերի հետևողական շարք, դրանց կանոնավորված փոխկապակցությամբ (փոխհարաբերությամբ): Այսպիսի միավորների բացահայտումը և դրանց ձևակերպումը որոշակի բանաձևերով՝ կոչվում է կաղապարում (моделирование): Նայած թե լեզվական ինչ բաղադրություն է կաղապարվում, բոտ այդմ էլ լինում են՝ բառակազմական կաղապար, հնչերանգային կաղապար, ձևաբանական կաղապար, շաբափյուսական կաղապար: Առաջինի տարածքը բառն է, երկրորդինը՝ նախադասության, ասույթի վերջձային ոլորտը, երրորդինը՝ բառաձևը, չորրորդինը՝ բառակապակցությունը, նախադասությունը:

Կաղապարման հայտնի տեսալան է Գ. Բ. Ջահուկյանը: Նրա տեսության մեջ առկա են հետևյալ հիմնական բնութագրությունները: Լեզվական կաղապարները բառաձևերի որոշակի կարգերի հետևողական շարքեր են, որոնք միմյանցից տարբերվում են այդ կարգերի քանակով, դիրքով և պարստադրականությամբ, բնդ որում՝ կաղապարային բանաձևերում կաղապարը կազմող կարգերի քանակը և դիրքը նշանակում են համապատասխան տառան տնների քանակով և դիրքով, իսկ պարտադրականությունն ու ոչ պարտադրականությունը՝ փակագծերի բացակայությամբ ու առկայությամբ: Այսպես՝ ֆաղաֆ-նեբից (ֆաղաֆ-նեբ-ից) բառաձևի համար բանաձևը կունենա հետևյալ տեսքը՝ $A(+a(+b))$, որ նշանակում է՝ ա) կաղապարը եռանդամ է՝ բաղկացած A գոյականական հիմքից և a (թվանիշ) ու b (հոլովանիշ մասնիկներից, բ) A հիմքը նախորդում է a կարգի (թվանիշ), սա էլ b կարգի (հոլովանիշ) մասնիկներին, գ) a կարգի թվա-

իւշ) և ի կառգի (հոլովանիշ) մասնիկների առկայությունը պարտադիր չէ (A հիմքը կարող է հանդես գալ առանց այդ երկու մասնիկների կամ դրանցից մեկնումեկի): Երբ քերականական տվյալ կարգին պատկանող իմաստներն արտահայտվում են ոչ թե մասնիկավորմամբ, այլ հերթագայությամբ (a/b) կամ տեղափոխությամբ (ab/ba), բանաձևն ունենում է մասնիկավորմանը համատիպ տեսք. այսպես՝ ներքին թեքման տան բառաձևը հներկայանա տուն + ու/ա բանաձևով: Այսպիսի կադապարումներն ունեն ոչ միայն համադրական բանաձևերը, այլև մյուս մակարդակի միավորները, կառուցվածքային այլ տարրեր:

Կան երեք հիմնական կադապարներ՝ լեզվական (языковая модель), լեզվաբանական (лингвистическая модель) և մետալեզվաբանական (металингвистическая модель): Առաջինը գոյանում է մարդու պատմական էվոլյուցիայի ընթացքում, իրականության արտացոլման, ճանաչման պրոցեսում, երկրորդը՝ լեզվական կադապարների դիտարկման, ուսումնասիրության պրոցեսում, երրորդը ստեղծվում է լեզվաբանական կադապարների համեմատական պիտարկումներով: Կադապարման պրոցեսը ենթադրում է որոշակի հայեցակետերի համակցում՝ կառուցվածքային տարրերի զծային կամ հոդիգոնական (синтагматика), ասոցիատիվ կամ հադացուցային (парадигматика) հարաբերակցությունները և մի կադապարից մյուսին անցնելու հնարավորությունները: Այս կադակցությամբ կարևոր պրոցեդուրա է դիտվում փոխկադապարումը (трансmodellирование), որը կադապարների ֆունկցիոնալ վերակազմավորում է՝ կադապարի քադադրիչների փոխանցումները, մի կադապարի փոխարինումը մյուսով:

Հինում են ընդհանրական կադապար (универсальная модель) և առանձնական կադապար (единичная модель). առաջինը վերաբերում է բոլոր լեզուներին, երկրորդը՝ որևէ առանձին լեզվին: Վերջինիս կադապարը կարող է իր հերթին լինել նաև լրիվ՝ լիակադապար (полная, общая модель) և մասնակի՝ մասնակադապար (частная модель): Սրանք վերաբերում են կառուցվածքային միենույն մակարդակին, բնդ որում առաջինն ընդգրկում է բոլոր հնարավոր կարգերը, երկրորդը՝ միայն որոշ թվով կարգեր: Երբ կադապարն ընդգրկում է տվյալ միավորի հիմնական կարգերը, կոչվում է հիմնական, իսկ երբ այն ներառում է միայն այդ կարգերից յուրաքանչյուրի ենթակարգերի կադասյարը, կոչվում է լրացական կամ ստուգադաս: Ըստ միջկադապարային փոխհարաբերության բնույթի լինում են համասեռ կադապար (гомогенная модель) և տադասեռ (гетерогенная модель): Առաջինը ինքնակա բնույթ ունի, տարասեռը երկու կամ ավելի ինքնակա կադապարների խառնուրդ է. վերջինիս մեջ խախտվում է ինքնակա կադապարներում հանդես եկող կարգերի հաջորդականությունը: Ըստ աստիճանականության (հերարխիկ փոխհարաբերության) կան մեծակադապարներ և մանրակադապարներ (макромодели, микромоделли), որոնք վերաբերում են կառուցվածքային տարրեր մակարդակներին:

Կա նաև սերող կադապար (порождающая модель). սա ներկայանում է իրեն կանոնների մի ամբողջություն, որոնց կիրառումով կարելի է ստանալ քերականորեն ճշգրիտ միավորներ, մասնավորապես նախադասություններ: Անդրադառնալով Մ. Խոմսկու և այլոց մշակած սերող կադապարների պակասություններին՝ Գ. Բ. Ջահուկյանը առաջարկում է իր մշակած ընդհանրական սերող կադապար (универсальная порождающая модель), որի հիմքում ընկած են հետևյալ սկզբունքները. ա) բոլոր քերականական միավորները պետք է ոչ միայն քերականորեն ճիշտ լինեն, այլև իմաստալից (ի տարրերություն գոյություն ունեցող մյուս սերող կադապարների), բ) կադապարը պետք է կիրառելի լինի բոլոր լեզուների նկատմամբ, գ) ընդգրկի լեզվի բոլոր կոդմերը, դ) սպառիչ լինի նախադասությունը այն միավորն է, որի մեջ հանդես են գալիս լեզվական բոլոր իմաստները և ձևերը: Այդ պատճառով էլ ընդհանրական լեզվական կադապարը կարող է լինել առաջին հերթին նախադասության կադապար. այդ կադապարից կարող են որոշ փոխակերպմամբ ստացվել մյուս բոլոր կադապարները, այն իրապես լիակատար է և ընդ-

հանրականի հիմք: Նախադասության կաղապարի կառուցումը կարելի է սկսել իրական աշխարհի առարկաների փոխհարաբերությունների, նրանց հատկությունների ուսումնասիրությունից: Իմ այսպես՝ կաղապարման սկզբում առանձնացվում են գոյաբանական կարգերը, որոնց համար ընդգրկվում են առարկաների էական, շխաշածեղ հատկանիշները, ինչպես՝ պարունակություն, բաղկացականություն, հաշվականություն (բանականություն, վիճականություն, նշանայնություն): Այս կարգերը հավասարապես պրոյեկցվում են լեզվի ինչպես բովանդակային, այնպես էլ արտահայտության սյուսնում:

«Յուրաքանչյուր լեզվական երևույթ քննելիս պետք է կառուցել նրա կաղապարը: Վերջինս ոչ թե լեզվաբանի քմահաճ կառուցում է, այլ խոսողի մոտ տեղի ունեցող պրոցեսի արտացոլում: Կաղապարը տալիս է հնարավոր կառուցվածքները, որոնք իրականացվում են խոսքային ակտերի մեջ» (Գ. Բ. Ջահուկյան):

Լեզվի կառուցվածքի կաղապարման հարցերով զբաղվել է նաև է. Բ. Աղայանը, որի առաջարկած բանաձևերը կարևոր դեր ունեն հայերենի նկարագրության մեջ: Այս ուղղությամբ այժմ նկատելի աշխատանք են տանում այլ հայերենագետներ ևս:

Գրկն. Աղայան է. Բ., Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Կ., 1967: Պալստյան Ս. Ա., Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում, Կ., 1978: Ջահուկյան Գ. Բ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Կ., 1974. Նույնի՝ Общее и армянское языкознание, Е., 1978:

ԿԱՊ||предлог-послелог, խոսքի մաս. արտահայտում է քերականական հարաբերություն (իմաստ). զրգելով գոյականի կամ առարկայանիշ դերանվան (նաև գոյականացված, գոյականաբար գործածված բառի) վրա, ցույց է տալիս դրա ստորադասական, կախյալ աորնչությունը գերադաս բառի նկատմամբ: Կապը թերիմաստ, սպասարկու, օժանդակ բառ է, իմաստով հարում է մասնիկներին, իսկ անկախ գործածությամբ՝ լիիմաստ, նյութական իմաստ ունեցող բառերին, այսինքն՝ բառ-մասնիկ է, սպասարկու դեր է կատարում լիիմաստ բառերի փոխհարաբերություններում: Այն բառը, որին նա կապում է գերադաս անդամի հետ, կոչվում է կապվող բառ: Լինելով հիմնականում անշեշտ՝ կապը արտասանությամբ հարում է կապվող բառին (սկզբից կամ վերջից)՝ իրեն նախահար կամ վերջահար տարր: Գրությամբ էլ նա լինում է անջատ, եթե ձայնավորում ունի, և անանջատ՝ եթե բաղաձայնական տարր է: Այլ լեզուներում, օրինակ, ռուսերենում, բաղաձայնական էլ կարող է անջատ գրություն ունենալ, ինչպես՝ в городе: Հայերենում սա հնարավոր չէ. հմմտ. գրաբարում՝ ի սքտէ, բայց՝ յաբալէ: Կապվող բառի և կապի միջև կարող են լինել նախադասության այլ անդամ, այլ բառեր, օր.՝ մինչև մեւ տուն:

Եթե կապվող բառը կարող է արտահայտվել գոյականով, առարկայանիշ դերանունով կամ գոյականաբար առնված որեւէ բառով, ապա գերադաս բառը սովորաբար լինում է բայ, մասամբ և՛ այլ խոսքի մաս, օրինակ՝ Ծա Բայլում եմ հուրս հետ. գրույց ղիմուրդի հետ. պարապմունք եւ մնացողների հետ: Կապի սեփականորոշ գործառությունը պարագայի և խնդրի ստորադասական առնչության արտահայտումն է ստորոգյալի նկատմամբ: Մասնակիորեն այն կարող է արտահայտել որոշիչ, բացահայտիչ հարաբերություն գերադաս անդամի նկատմամբ, օր.՝ Արարատի պես ճերմակ գագաթ. Դո՛ւք, ուրպես հայրենասեր պատանիներ...:

Կապերը ստորադասական հարաբերություն արտահայտելու հատկությամբ նման են շաղկապներին: Մակայն նրանցից տարբերվում են ամենից առաջ նրանով, որ այդ գործառությամբ շաղկապներն արտահայտում են նախադասությունների հարաբերություն, իսկ կապերը՝ բառերի, այսինքն՝ առաջինները գործառում են նախադասության ոլորտում, երկրորդները՝ նրա անդամների կապակցության: Նախադասության անդամների փոխհարաբերության ոլորտում շաղկապները կարող են միայն համադասական, համագոր առնչակցություն արտահայտել՝ ես և դու, ուսուցիչը և աշակերտը, հայր ու որդի ևն: Կապերն իրենց

իմաստային ու գործառական հատկություններով առավել մոտ են հոլովներին, հոլովական վերջավորություններին։ Միևնույն հարաբերությունը կարող է արտահայտվել և՛ կապային գուգորդումով, և՛ հոլովածնով. հմտ. կայցելեմ ընտանիքով, կայցելեմ ընտանիքով նանդեծ։ Սուրենը ընկերներով եկավ մեր տուն։ Սուրենը ընկերների հետ եկավ մեր տուն։ Այսպիսի համանիշային հարաբերություններ շատ կան։ Այնուամենայնիվ, կապերը և հոլովական միջոցները բացարձակապես չեն նույնանում։ Կապերը ավելի մասնավորված իմաստավորումներ ունեն, քան հոլովները։ Ավելին. կան հարաբերություններ, որոնք կարելի է արտահայտել միայն կապերով, և հակառակը, միայն հոլովով. օրինակ, նախան, առանց, բացի, ընդդեմ, պես կապերի շատ կիրառություններ հարաբերակից հոլովական դրսևորումներ չունեն։ Իսկ մի շարք հոլովական գործառություններ կապերը չեն կարող արտահայտել։ Այսպես՝ կապի և կապվող բառի գուգորդումը չի կարող ենթակայի ֆունկցիան արտահայտել։ Այն արտահայտվում է միայն հոլովով։

Պատմականորեն կապերը սերում են լիիմաստ բառերից, նյութական իմաստ ունեցող խոսքի մասերից (հիմնականում՝ գոյականներից, մասամբ և՛ ածականներից, մակբայներից, բայերից)։ Որոշ լիիմաստ բառեր, բովանդակային առանձնահատկությամբ պայմանավորված, ներքավում են ստորադասական, կախյալ հարաբերություններ արտահայտելու ոլորտ, և այս գործառության հաճախացումները սովորաբար դրանց զրկում են ինքնուրույն գործածության արժեքից՝ դարձնելով կապեր։ Այժմ էլ բազմաթիվ բառեր երկրնույթ գործառություն ունեն՝ կախյալ կամ կապական և անկախ՝ այլ խոսքի-մասային արժեքով։ Հմտ. Քեզնից հետո եկավ Սուրենը, Հիմա գնա, հետո կկանչեմ։ Որոշ բառերի վերաբերյալ նույնիսկ դժվար է որոշակիորեն ասել՝ կապական, թե՛ այլ լիսքիմասային կիրառությունն է առաջնային։ Կապը կարող է պահպանել կամ կորցնել սկզբնական հետ եղած առնչությունը։ Այսպես՝ մենք կարող ենք մեկնաբանել արդի մալիքն կապի և հինգայերենյան մալիքն գոյականի առնչությունը։ Մինչդեռ, օրինակ, ի, քստ, լնդ նախդիրների սերումը կարող ենք մեկնաբանել միայն լեզվաբանական հատուկ վերլուծությամբ։

Բնականաբար կապը ինքնին նախադասության անդամ չի կարող լինել։ Կապը միայն մասնակցում է նախադասության որոշակի անդամի (պարագա, խնդիր, որոշիչ, բացահայտիչ) ձևավորմանը։ Կապի շտրաշյուսական պլանը ստեղծվում է նրա և կապվող բառի գուգորդությամբ։ Ձևաբանական մակարդակում կապը մասնակցում է հոլովական հարացույցի այս կամ այն անդամի ձևավորմանը։ Հայերենի կապը նախապես գուգորդվում էր միայն թեք հոլովածների հետ։ Այս եղանակով նա կապվող բառի հետ ձևավորում էր վերլուծական հոլոված (զրաբարում՝ բացառականը)։ Եվ սա էլ կապի ձևաբանական առավել ցայտուն գործառությունն է։ Ծագարարյան հայերենում, ուղղական-հայցական համընկնմամբ պայմանավորված, կապական գուգորդումներ գոյացան նաև բառի ուղիղ ձևի՝ ուղղական-հայցականի հետ, ինչպես այդ ունենք նոր գրական հայերենում։

Կապերը կարելի է դասակարգել տարրեր հիմունքներով՝ իմաստաբանական, հոլովառության, դիրքային, բայ սերման, կազմության, պատմական, կապականացման (կապական կիրառության աստիճանականության)։

Իմաստաբանական հիմունքն այն է, թե կապը հարաբերության ո՞ր տեսակն է արտահայտում՝ տարածական, վերաբերության, ժամանակային ևն։ Ըստ այդմ էլ առկա են կապերի հետևյալ հիմնական խմբերը. տեղի կամ տարածական վերաբերության, բացառման, ժամանակի, հիմունքի, նպատակի, միջոցի, ներգործության, պատճառի, բացահայտման, չափի, ընդդիմության, միասնության ևն։ Տարածական ասպեկտը կապերի մեջ ավելի ծավալուն ոլորտ ունի։ Ուստի առաջին պլանում են տարածական հարաբերու-

թյուն սրտա՝այտող կապիրը. ժամանակակից գրական հայերենում տարածական են՝ մեջ, վրա, տակ, մոտ, ներքո, միջև, հանդեպ, դիմաց, շուրջ, ի վար, ի վեր, դեպի, (քով), կապական բառերից՝ հեռու, վերև, վեր, վար, դուրս, առաջ, առջև են: Մյուս խմբերից առավել գործածական են հետևյալները. վերաբերության՝ մասին, վերաբերյալ, վերաբերմամբ, նիսամամբ, առթիվ, կապակցությամբ, բացառման ու դիման՝ բացի, առանց, զատ, փոխարեն, փոխանակ, հանդերձ, տեղ, տեղակ, շնայած, չհաված, հաջորդակ, բացառությամբ, ժամանակի՝ օրոք, սրով, հետո, անց, նախքան, մինչև, միջոցին, պահին, առաջ, առ, սկսած, ժամանակ, ընթացքում, հիմունքի՝ բաժնի, առթիվ, համաձայն, կապակցությամբ, հիմամբ, հիման վրա, նայած, միջոցի՝ ձեռքով, միջոցով, պատճառի՝ շնորհիվ, ձեռքից, երեսից, պատճառով, հետևանքով, նպատակի՝ համար, հոգուտ, հանուն, ի, օգտին, բացահայտման՝ իբրև, հանձին(ս), ի դեմս, որպես, ձևի՝ պես, նման, ինչպես, չափի՝ չափ, ավել, պակաս, ավելի, քան, ավելի քան, մինչև, լնդդիմության՝ դեմ, դեմ հանդիման, ընդդեմ, ի հեճուկս, միասնության՝ հետ, հանդերձ, սահմանափակման՝ գծով, ուղղությամբ, գործում: Այս խմբավորումներում պետք է հաշվի առնել կապերի բազմիմաստությունը եւս: Միևնույն կապը, կապվող բառի իմաստային սլանով պայմանավորված, կարող է այլ հարաբերությամբ հանդես գալ, Հմմտ. Սեդանի վրա գինու բաժակներ են դրված (տարածական հարաբերություն), նրա գալու վրա ես ինձ լավ զգացի (ժամանակային հարաբերություն):

Հոլովառության հիմունքն այն է, թե տվյալ կապի խնդիրը (կապվող բառը) ո՞ր հոլովով է դրված: Ըստ այդմ էլ ժամանակակից գրական հայերենում կապերը կարելի է խմբավորել՝ ա) ուղղական-հայցական հոլով առնողներ՝ առ, դեպի, (զերդ), ի, ի վար, ի վեր, մինչև, անց, առաջ, հետո, նախքան, ց, իբրև, ինչպես, որպես, ոնց, քան, բ) սեռ.-տրական հոլով առնողներ, որ հայերենում առհասարակ գերակշռող թիվ ունեն. մոտ, վրա, առաջ, մեջ, առջև, միջև, տակ, ներքո, դիմաց, հետ, ժամանակ, ընթացքում, շնորհիվ, առթիվ, պատճառով, հետևանքով, երեսից, ձեռքից, հիման վրա, դեմ, ընդդեմ, փոխարեն, փոխանակ, տեղ, մասին, շուրջը, նկատմամբ, վերաբերմամբ, վերաբերյալ, հասցեին, հանդեպ, պես, նման, հոգուտ, օգտին, բաժնի, չափ, համար, նպատակով, ի դեմս, հանուն, միջոցով, կողմից, սրանցից՝ մոտ, վրա, հետ, պես, չափ, համար, հոգուտ, հանձինս, ի դեմս, հանուն կապերը, անձնական դերանունների առաջին և երկրորդ դեմքերի դեպքում, գուգորդվում են տրականի ձևի հետ. ինձ մոտ, բեզ մոտ, ինձ հետ, բեզ հետ են (մի մասի համար բացառված չէ նաև սեռականի հետ գուգորդումը՝ իմ չափ, բո չափ): որոշ կապեր պահանջում են հոգավոր կապվող բառ՝ գուգրեթաց, ընդառաջ, կից, հակառակ, համաձայն, հավասար, շնայած, շնայելով, հմմտ. նաև պես կապը ունեցող դերբայի սեռ.-տրականի հետ. զնալուն պես, շարժվելուն պես, մի քանիսը այս, այդ, այն (թեք հոլովաձևեր, հետևապես և սեռ.-տրական շունեցող) դերանունների ուղիղ ձևերի հետ են գուգորդվում. այս մասին, այդ մասին, այն մասին, այս առթիվ, այդ նպատակով, այս պատճառով են, գ) բացառական հոլով առնողներ՝ բացի, զուտ, դուրս, հեռու, ներքև, վերև, վեր, (դեն), (դես), առաջ, հետո, սկսած, ի վեր, դ) գործիական հոլով առնողներ՝ հանդերձ, մասամբ՝ չափ (կիսով չափ, հոգով չափ), մեկ (աշխարհով մեկ, քաղաքով մեկ): ներգոյական հոլովը կապերի հետ չի գուգորդվում:

Սովորաբար յուրաքանչյուր կապ որոշակի հոլով է առնում. մի քանի կապեր կտրող են տարբեր հոլովների հետ գուգորդվել, բայց դրանց թիվը քիչ է: Հմմտ. մի շարաթ հետո, մի շարաթից հետո, իմ առաջ, ինձնից առաջ:

Կապականացման (կամ կապական կիրառության առտիճանականության) հիմունքն այն է, թե տվյալ բառը, ներքաշվելով կապական գործառության մեջ, ինչքանով է վերածվել կապի, ինչքանով է հեռացած իր սկզբնաձևից (այլ խոսքիմասային արժեքից), այսինքն՝ կապականացման ո՞ր աստիճանում է գտնվում: Կան այնպիսիներ, որոնց առնչությունը սկզբնաձևի հետ մթազնել է կսոմ լիովին խզվել, և դրանք գործառում են

միայն մեկ կատարին կիրառությունը՝ իսկական կապեր, կան այնպիսիները, որոնք թեև ներքալած են կապային գործառնությունների մեջ, հիմնականում իբրև կապեր են կիրառվում, չափ կարող են նաև գործածվել այն խոսքի մասի արժեքով, որից նրանք բերում են՝ տեխնիկական կապեր, և կան այնպիսիները, որոնք գիտակցվում են իբրև այլ խոսքի մասի պատկանող, բառաքերականական նրա հատկանիշներն ունեցող բառեր, բայց ունեն նաև կապական կիրառություն՝ կապական բառեր: Ժամանակակից գրական հայերենում իսկական կապերն են՝ ի, ըստ, առ, մասին, առանց, բացի, դեպի, համար, հանուն, հանդերձ, օրոք, շնորհիվ, առթիվ, նկատմամբ, վերաբերյալ, փոխանակ, տեղի, մինչև, նախքան, ներքո, միջև, հետ, (քով), ընդդեմ, հանդիման, հանդեպ, այն, հանձին(ս), իբրև, որպես, ի դեմս, ի վար, ի վեր, ի փառս, ի հեճուկս, ի հաշիվ, հիման վրա են, անիսկական են՝ մոտ, վրա, մեջ, տակ, շուրջ, դեմ, փոխարեն, դիմաց, առջև, համեմատ, առնթեր, համաձայն, հակառակ, չափ, նայած, շնայած, տեղ, նման, գատ, անձ, առաջ, հետո, միջոցին, կապական բառեր են՝ ժամանակ, վերև, ներքև, ներս, դուրս, հեռու, կից, զուգընթաց, պատճառով, միջոցով, ձեռքով, գծով, անունով, անունից, կողմից, համապատասխան, հավասար, ընթացքում, սկզբում, նպատակով, հետևանքով, անցած են: Այս սահմանագծումներն ինչ-որ չափով պայմանական են, որովհետև կապականացումը ինքնին ենթադրում է տեղաշարժեր, աստիճանական ընթացք դեպի բուն՝ իսկական կապերը: Որոշ հայագետներ կապական բառերը դիտում են կապ խոսքի մասից դուրս, կապի ոլորտում ճիշտ են համարում միայն դրանց կապական կիրառությունների դիտարկումը:

Դասակարգման դիրքային հիմունքն այն է, թե տվյալ կապը ո՞ր կողմից է հարում կապվող բառին՝ սկզբից, նախահար է, թե՞ վերջից՝ վերջահար է: Ըստ այդմ տարբերում են նախդիրներ կամ նախադրություններ և ետադրություններ: Նախադրություն (предлог) տերմինը անցյալի հայ քերականության մեջ գործածվել է հիմնականում կապ նշանակությամբ: Այսպիսի գործածությունը պաշտպանում էր նաև Հ. Աճառյանը: Սակայն Մ. Արեղյանի կողմնորոշմամբ՝ այն այժմ նշանակում է կապերի այն տեսակը, որը նախահար դիրք ունի կապվող բառի նկատմամբ: Գրաբարում նախադրությունները քանակով ավելի շատ էին, քան ետադրությունները, հիմնականում դրվում էին որևէ մեկ հոգվի հետ: Շատ քչերն են պահպանվել ետգրաբարյան հայերենում: Ժամանակակից գրական հայերենի հաճախական գործածվող նախադրություններն են՝ առ, առանց, դեպի, ընդդեմ, ըստ, ի, ի դեմս, ի հաշիվ, ի հեճուկս, ի փառս, իբրև, ինչպես, որպես, հանձին(ս), հանուն, հոգուտ, մինչ, մինչև, նախքան, չհաշված, շնայած, փոխանակ, քան: Ոչանք կարող են կապվող բառին հարել անմիջաբար կամ միջնորդավորված՝ դրավելով նրա լրացյալից առաջ, մինչև, տուն, մինչև մեր տուն: Ետադրություն (послелог) ասելով հասկանում ենք այն կապերը, որոնք կապվող բառի նկատմամբ վերջահար գիրք ունեն: Հին հայերենում սրանք սակավ էին, նոր դրական հայերենում ետադրությունները գերակշռում են. առավել գործածականներն են՝ անց, անունից, անունով, առաջ, առնթեր, առթիվ, առջև, գծով, դեմ, դեպքում, դիմաց, դուրս, երեսից, գատ, զուգընթաց, ընթացքում, ժամանակ, ի վար, ի վեր, կից, կողմ, կողմից, համար, համեմատ, հանդեպ, հանդերձ, հանդիման, հավասար, հեռու, հետ, հետո, հետևանքով, հիման վրա, ձեռքով, մասին, մեջ, միջոցին, միջոցով, միջև, մոտ, ներս, ներքո, ներքև, նկատմամբ, նման, նպատակով, շուրջ(ը), չափ, պատճառով, այն, վերաբերմամբ, վերաբերյալ, վերջում, վերև, վրա, տակ, տեղ, ուղղությամբ, օրոք:

Կան կապեր, որոնք գիրքային կայունություն չունեն, կարող են գործածվել և՛ իբրև նախադրություն, և՛ իբրև ետադրություն. դրանցից են՝ անկախ, բացի, հակառակ, համաձայն, համապատասխան, հանդեպ, հեռու, շնորհիվ, փոխարեն:

Ըստ սերման աղբյուրի զանազանում են՝ զոյականակալմ կապեր, երբ գոյացման հիմքում ընկած է զոյական, ինչպիսիք են՝ նպատակով, պատճառով, չափ, առթիվ,

շնորհիվ, ընթացքում, կողմից, մասին, մակրայական կապեր, երբ սերում էն մակրա- ներից՝ հետո, վեր, վար, շուրջը, ածականական կապեր՝ հետո, համապատասխան, հակառակ, բայական կապեր՝ շանցած, վերաբերյալ, սկսած, չհաշված, ներառյալ, շնա- յած, բացառյալ:

Ըստ կազմության հանազանում էն՝ պարզ կամ նախատիպ՝ նախադասությամբ կա- պեր, որոնք կազմված են մեկ արմատից (կամ արմատահնչյունից), և բաղադրյալ կամ բարդ կապեր, էթն կազմված են մեկից ավելի կապերի (կամ նախդիրի և մի այլ կապի) բաղադրություններ: Պարզ են, օրինակ, գրաբարյան բոլոր նախդիրները, որոնց մի մասը ներկայանում է նույնիսկ մեկ արմատահնչյունով՝ ի(յ), զ, ց (մեկ արմատից է կազմ- ված հայերենի կապերի որոշ մասը. ինչպես՝ պես, վրա, մեկ, մեջ, տակ, փոխանակ, շուրջ, գատ, համար, մոտ): Կապերի մի զգալի մասը սերում է քերականական ձևերից, հատկապես հոլովածներից՝ քերականական իմաստի միացնումով կամ վերացումով: Դրանք այժմ ներկայանում են իբրև քարացած ձևեր: Բաղադրիչ տարրերի ձուլումով՝ այս տիպի կապերը բաղադրյալ լինելուց աստիճանաբար վերածվում են պարզի: շնոր- հիվ, ներքո, դիմաց, մասին, դեպի ևն: Բաղադրիչներից մի քանիսը կազմված են որևէ նախդիրով և մի այլ կապով կամ այլ խոսքի մասով, և կամ վերջինիս քարացած որևէ ձևով. ի վերայ, ի վերուստ, ի վերոյ, ի ներքոյ, ի ներքուստ, ի հանդէպ, ընդդէմ, զհետ, ի պատճառս (գրաբարում), ի հաշիվ, ի փառս, ի վար, ի վեր, ի դեմս, ի հեճուկս, ի տրիտուր, հետ, միասին, հիման վրա, ի պատիվ, որպես, ինչպես, իբրև, աորենթեր, նախ- քան, քերականական ձևերի քարացումով կազմված մի շարք կապերի բաղադրյալ լի- նելը դեռևս (առավել կամ պակաս չափով) գիտակցվում է. ար.՝ հանուն, հոգուտ, հան- ձին(ս), ներքո, միջև, վերաբերյալ, ներքև, Անկասկած, իբրև բառ բաղադրյալ են նաև այն կապերը, որոնք սերման աղբյուրում իսկ (գոյական, ածական, մակրայ, բայ) բաղադրված են այս կամ այն տարրերից:

Որոշ կապեր գուցեորդվում են հոգերի հետ և ձևոր են բերում գործառական այլ ար- ժևր՝ դառնալով նախադասության ինքնուրույն անդամ, մեծ մասամբ պարագայական նշանակություններով. հետս, հետդ, հետը, մոտս, մոտդ, մոտը, քովս, քովդ, քովը, դեմս, դեմդ, դեմը ևն: Որանց հիման վրա էլ ձևավորվում են խնդրառական հոգնակիներ. հետ- ներս, հետներդ, հետները: Նոր գրական հայերենում ևս կապերը հիմնականում մենադիր (մենաբառ) են. դուգադիրը բացառություն է. այժմ գործածություն է ստանում Ուտ միասին կապը:

Իրկն. Անաոյան Հ., Լեզվատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 5, Ե., 1965: Առախելյան Վ. Դ., Ժամանակակից հայերենի հոլովների և հոլովական կապակ- ցությունների իմաստային առումները, Ե., 1952: Մարգարյան Ա. Լ., Արդի հայե- րենի կապերը, Ե., 1955: Սարգսյան Բ. Ռ., Կապերի և կապական բառերի ուսուցումը միջնակարգ դպրոցում, Ե., 1977: ՏԵՍ նաև խոսքի մասեր բառահոգ- վածի գրականության ցանկը:

ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ||сочетание, связь, сочинение, լեզվական միավորների (հնչյունների, բառերի՝ նախադասության անդամների, կայուն բառակապակցության ու դարձվածքների բաղադրիչների, նախադասությունների, ձևույթների) գծային հաջորդականության, շարա- կարգային հարաբերակցության, իմաստային (իմաստային-կառուցվածքային) փոխհա- րաբերակցության արտահայտությունը, որ բոլոր արտահայտման պլանի կարող է լինել՝ հնչյունական, բառային, դարձվածքային, ձևային, շարահյուսական:

Հնչյունական կապակցությունը կամ հնչյունակապակցությունը (звукосочетание) արտասանությամբ հարաբերակցող (նախորդող և հաջորդող) երկու ու ավելի հնչյունների գծային հատվածն է. կարող է լինել բաղաձայնական կապակցություն, վանկակապակցու- րյուն ևն: Հայերենի բաղաձայնական կապակցություններն ունեն իրենց արտասանական՝

ա. զղախոսական (ու գրային՝ ուղղագրական) առանձնահատկությունները: Վանկի ուսմունքից հայտնի է, որ նրա (վանկի) բաղաձայնական եզրը կարող է ներկայանալ մենաբաղաձայն հատվածով կամ բաղաձայնական կապակցությամբ: Հայերենում մենաբաղաձայն կարող է լինել ինչպես վանկասկիզբը, այնպես էլ վանկավերջը (կար-կուտ, մար-մին): Երկբաղաձայն ու մասամբ եռաբաղաձայն կապակցությամբ կարող է ներկայանալ միայն վանկավերջը (մարդ, պագր, քայլք, անցք, ինֆուրկա): Կան թույլատրելի՝ ննարավոր բաղաձայնական կապակցություններ և անթույլատրելի՝ աննարին ննչունակապակցություններ: առաջին դեպքում առկա է կապակցիվորություն, երկրորդ դեպքում՝ անկապակցիվորություն: Հնչյունական կապակցելիությունը դրսևորվում է մեկ վանկի սահմաններում, այսպես լինում է վանկերի կապակցություն: Այսպես՝ Արգաբ բառում րգ-ն կապակցելի չեն, նրանց միջով անցնում է վանկաբաժան (Ար+գաբ), մինչդեռ, օրինակ, Եր թույլատրելի կապակցություն է գաբը-նել բառում:

Վանկակապակցությունը (слоговое сочетание) նույնպես ունի իր առանձնահատկությունները: Վանկերը նշարառում հանդես են գալիս որոշակի կապակցություններով: Վանկից առաջ և նրանից հետո կարող է հանդիպել ոչ ամեն տեսակի վանկ: Այսպես՝ հայերենում երկբաց վանկին չի կարող հաջորդել այլ երկբաց վանկ, երկփակ ու վերջափակ վանկին չի կարող հաջորդել երկբաց կամ սկզբնաբաց վանկ ևն: Լիահունչ վանկին կարող է հաջորդել կամ նախորդել գաղտնավանկ, բայց բառը չի կարող միայն գաղտնավանկից կազմված լինել: Երկու ոչ լիահունչ վանկեր կարող են կապակցվել միևնույն բառում: Սակայն զրանցից մեկը վերաառքժեռավորվելով հարում է լիահունչին, համառ. քրիկ և քրիխ: Այն կաղապարները, որոնք ունեն միավանկները, վերակազմավորվում են երկվանկ-բաղմավանկ բառերում՝ ըստ կապակցելիության նորմայի:

Չնույրալին կապակցությունը (морфемное сочетание) ֆունկցիավորվում է բառածնի ոլորտում, բաղադրյալ բառի կազմության մեջ. պայմանավորված է ձևային կապակցելիությամբ, նրա ննարավոր զուգորդումներով, դիրքային, իմաստային և այլ գործոններով:

Ինչոր մյուս տիպի (բառերի, բաղադրության՝ բարդության բաղադրիչների, նախադասության անդամների, բարդ նախադասության բաղադրիչ նախադասությունների) կապակցությունները դրսևորվում են համադասությամբ կամ ստորադասությամբ:

Համադասությունը (сочинительная связь, сочинение, паратак西斯) քերականորեն համարժեք, համագոր միավորների կապակցության եղանակն է. այսպիսի հարաբերության մեջ են, օրինակ, նախադասության բաղմակի անդամները, բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչ նախադասությունները, բաղմակի անդամների համաճումով, բաղչյուսումով գոյացած բաղադրության բաղադրիչները (առ ու ծախ, նիստ ու կաց, հայր ու մայր) ևն: Համադասական կապակցությունը կարող է արտահայտվել համադասական շաղկապներով, ուրույն նշերանգով:

Ստորադասությունը (подчинительная связь, подчинение, гипотак西斯) քերականորեն անհամարժեք, անհամագոր միավորների կապակցության եղանակն է: Այսպիսի հարաբերության մեջ են կախյալ բառակապակցության անդամները (լրացում-լրացյալ), ստորադաս նախադասությունը գերադասի հանդեպ, իսկական բարդության բաղադրիչները (մեծ մասամբ) ևն: Ստորադասությունը կարող է դրսևորվել համաստորադասությամբ (соподчинение) կամ ենթաստորադասությամբ (последовательное подчинение): Առաջինը կարող է լինել համասեռ (однородное соподчинение) և անհամասեռ (неоднородное соподчинение): Համասեռի դեպքում ստորադասվողները միարևույթ են, նույն լրացյալի հետ կապված ու միմյանց նկատմամբ համադաս. օր.՝ լայն ու խոր փոս, «Հաստատ գիտեմ, որ նա այլևս չի գա, և մենք հանգիստ կլինենք»: Անհամասեռի դեպքում ստորադասվողները, թեև կարող են նույն լրացյալի հետ կապված լինել, բայց տարարևույթ են. օր.՝ զիբբ հանձնել Սուրենին: «Եր դու գալու լինես, իմաց կտաս,

որ դիմավորեմ բեզ»: Նեխատորադասություն ունեն, օրինակ, հետևյալ կապակցությունները. մեք տան դուռը», «Դու նկատեցիր, որ նա զանում էր ապացուցել, քե քո ասածները իզուր են»: Տե՛ս նաև երկրորդական նախադասություն բառահոգվածը:

Բարդ ստորադասական նախադասություններում ստորադասական կապակցությունը կարող է արտահայտվել ստորադասական շաղկապներով և հարաբերական բառերով, շարադասությամբ, ուրույն հնչերանգով:

Բառերի կապակցությունները դրսևորվում են իբրև ազատ կապակցություններ կամ ազատ բառակապակցություններ (և կամ պարզապես՝ բառակապակցություններ), իբրև կալուն կապակցություններ կամ կալուն բառակապակցություններ: Ազատ կապակցություններ (свободные сочетания) պատկանում են շարահյուսական կապակցությունների խմբին, եթե նրանք վերաբերում են նախադասության անդամների փոխհարաբերությանը, ասյա կոչվում են ազատ բառակապակցություններ (свободные словосочетания). սրանք, ըստ կապակցության անդամների փոխհարաբերության բնույթի, լինում են համադասական (сочинительное, независимое сочетание) կամ համասեռ (однородное сочетание) և կախյալ (зависимое сочетание): Համադասական հարաբերության մեջ են, օրինակ, բազմակի անդամները, կախյալ հարաբերության մեջ են լրացումն ու լրացյալը: Համադասականը անվանողական դեր գրեթե չունի. այն միայն վերնագրային գործածություններում է այդպիսի նշանակություն ձևոր բերում. օր.՝ Մարտի և բնությունը, Գիտությունը և կյանքը: Այժմ «բառակապակցություն» ասելով հասկանում են հիմնականում վերջին տիպի՝ կախյալ կապակցությունը:

Բառայնացած կապակցությունները (лексикализованные сочетания) հիմնականում հարադրական բարդություններն են ու դարձվածքները. սրանց են հարում բառակապակցական անվանումները (հատուկ, հասարակ), դարձվածքային կապակցությունները (идиоматические словосочетания):

Շաղկապական կապակցությունները (синтаксические сочетания) արտահայտվում են ազատ բառակապակցության և նախադասության ոլորտներում. դրսևորվում են համադասությամբ և ստորադասությամբ: Ազատ բառակապակցության մեջ բաղադրիչները նախադասության անդամներ են (մանրամասն տե՛ս բառակապակցություն): Նախադասության անդամների կապակցությունը դրսևորվում է համաձայնությամբ, խնդրառությամբ, առկրությամբ (տե՛ս առանձին բառահոգվածներով):

Բարդ նախադասության բաղադրիչների կապակցությունը ևս կարող է լինել համադասական և ստորադասական (сочинительная связь, подчинительная связь): Կապակցությունը համադասական է, երբ բաղադրիչ նախադասությունները միմյանց նկատմամբ համագոր են, կախյալ չեն. այսպիսի կապակցություն ունեն բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչները. օր.՝ «Վերջին ամպրոպից հետո անձրևը դադարեց, և մենք ուղևորվեցինք տուն»: Համադասական հարաբերության մեջ են նաև բարդ ստորադասական նախադասության համաստորադաս բաղադրիչները. օր.՝ «Երբ անձրևը դադարեց, և այլևս ժամանակ չէր մնացել, մենք շտապեցինք կինոթատրոն»: Կապակցությունը ստորադասական է, երբ բաղադրիչ նախադասություններից մեկը գլխավոր է, իսկ մյուսը՝ երկրորդական: Այսպես՝ «Քանի որ երաշտ էր սպասվում, մենք շտապեցինք դաշտ՝ այգիները ջրելու»: Ստորադասական հարաբերություն կա նաև երկրորդական կարգի (ենթաստորադաս) նախադասությունների կապակցություններում. օր.՝ «Մենք շտապեցինք դպրոց, որպեսզի հիշեցնենք ջոկատավարին այսօրվա հավաքի մասին, որը նախատեսված էր ժամը հինգին»:

Խոսքի մեջ նախադասությունների կապակցությունը դրսևորվում է տարբեր հարաբերություններով՝ միավորական, ներհակական (հակադրական), մեկնական, տրոհական, պատճառահետևանքային, պիջական, ժամանակային, տարածական ևն:

Կալուն բառակապակցությունների (նաև դարձվածքների ու դարձվածաբանական

կապակցությունների) բաղադրիչների, նախադասության տեղամասերի, բարդ նախադասության բաղադրիչ նախադասությունների, ինչպես և խոսքի մեջ հաջորդող առանձին նախադասությունների համադասական և ստորադասական կապակցությունները իրացնող միջոցները՝ շարահարությունը, շարադասությունը, շնչերանգը, կապակցական բառերը՝ կապերը, շաղկապները, համարժեք այլ բառեր ու բառակապակցություններ, կոչվում են կապակցական միջոցներ: Երբ բաղադրության (հարադրության), բառակապակցության, բարդ նախադասությունների բաղադրիչները միավորվում են նյութական արտահայտություն ունեցող կապակցական տարրերով, ապա առկա է զոդվածով կապակցություն, իսկ երբ դրանք միավորվում են շարահարությամբ, առանց նյութականորեն արտահայտված տարրերի, ապա առկա է անշաղկապ կապակցություն. հմմտ. հադ ու մաց||հաց-մաց: Արշակն ու Գուրգենը||Արշակը, Գուրգենը: Հուսով եմ, որ լավ ես զգում քեզ: Հուսով եմ, լավ ես զգում քեզ:

Կրկն. Ավետիսյան Հ. Մ., Որոշիչ-որոշյալ կապակցությունը, Ե., 1972: Հարությունյան Հ. Ա., Կառավարումը ժամանակակից հայերենում, Ե., 1983: Պառնասյան Ն. Ա., Ստորադասական կապակցությունը արդի հայերենի բարդ նախադասություններում, Ե., 1961: Սարգսյան Ն., Հավելական կապակցությունների ընդհանուր բնութագիրը, «Լրագր», 1979, № 2. նույնի՝ Հավելական կապակցությունները ժամանակակից հայերենում («Լեզվի և ոճի հարցեր», № 6, 1982, տե՛ս նաև նախադասություն բառահոգվածի գրականության ցանկը:

ԿԱՌԻՍԻՅՎԱԾՔ կամ լեզվական կառուցվածք (структура, языковая структура) լեզվի տարրերի ներքին կազմակերպվածությունը, որը ներկայանում է առանձին փոխկապակցված, վերակարգային-ստորակարգային (հիերարխիկ) մակարդակներով, հնթամակարդակներով, փոխադամանավորված միավորների կարգերով ու հարաբերություններով: Համակարգին մոտ հասկացություն է, և երբեմն դրանք գործածում են մեկը մյուսի փոխարեն: Տարբերում են հնչյունական, բառային, բնականական (ձևաբանական, շարահյուսական), ոճական կառուցվածքներ, ինչպես և՛ բառաձևի կառուցվածք, պարզվածքային կառուցվածք, իմաստային կառուցվածք ևն: Յուրաքանչյուր դեպքում կառուցվածքը ներկայանում է կաղապարների՝ կառույցների փոխկապակցված համակարգով: Ըստ է. Բ. Աղայանի՝ պետք է որոշակիորեն սահմանագծել կառուցվածք և համակարգ տերմինները. «Լեզվական կառուցվածքը լեզվի մակարդակների ստորակարգությունն է, հիերարխիան, դրանց միավորների բաղադրական (ինտեգրատիվ) բնույթով ու նոդավորման կամ կառուցողական (կոնստիտուտիվ) դերով» (հմմտ. համակարգ):

Կրկն. Աղայան է. Բ., Լեզուն իբրև համակարգ և իբրև կառուցվածք (ԲՅՀ, 1972, № 2):

ԿԱՏԱՐՆԻԻ 1 ԳԵՐԲԱՅ, ասում են նաև՝ ապառնի 1, առաջին ապառնի (причастие быдущее 1), արտահայտում է կատարելի դործողության (պրոցեսսայնության) գաղափար: Ասում են կատարելի դերբայ, հաշվի առնելով այն, որ նրա մեջ դրսևորվում է կատարելի կերպ, Ապառնի դերբայ անունը առաջ ավելի տարածված էր նախապես դիտվել է իբրև ընդունելության երեք ձևերից մեկը և կոչվել ընդունելության ապառնի. իբրև անկախ դերբայ է ճանաչվել Ա. Թադրատունու կողմից: Առկա էր դեռևս գրաբարում: Կազմվում էր անորոշ դերբայ+ոց կաղապարով (խոնարհիչների մեջ ի> ե անցումով և ու-ի անկումով). շաբժելոց, անկանելոց, բոշելոց, բուլլոց, ջեռնլոց, սպալոց, գողանալոց: Կար նաև այս դերբայի այլ տարբերակ՝ անորոշ դերբայ+ի կաղապարով. աղալի, բոշելի ևն: Զուգորդվում էր ոժանդակ բայի հետ և կազմում վերլուծական ձև. բերելոց եմ, բերելոց էի, բերելոց իցեմ: Զէր հոլովվում, Խոգրաբարյան հայերենում սահմանափակվում է այս կաղապարի գործածությունը, թեև առանձին բարբառներ պահպանել են այն (ինչպես,

օրինակ, Ագուլիսի, Զուղայի բարբառները)։ Նոր կաղապարը կազմավորվեց անորոշ դերբայի սեռական-տրական ձևից, -ու մասնիկով։ Ղարաբաղի բարբառում այս դերբայն ունի հիմնականում -ական մասնիկը, որն ավելանում է անորոշ դերբայի ձևին. ըսրլական (ասելու), փրխշլլական (փախչելու), խուսուլական (խոսելու)։ Բարբառների մեծ թվում այն ձևով նույնական է անորոշի սեռական-տրական ձևի հետ։ Այսպես է և գրական լեզվում։ Տարբերվում է գործառնությամբ. հմմտ. խմելու ջուր և խմելու եմ (խմելու եմ լինում)։

Ինչպես հայերենի այլ վիճակներում (փուլերում), ժամանակակից գրական հայերենում ևս զանազանում են այս դերբայի երկու ձևեր, տարբերակներ, որոնք այժմ տոանձին, անկախ ու ինքնուրույն դերբայներ են համարվում՝ կատարելի I (վերը նշված կաղապարներով) և կատարելի II (անորոշ դերբայ + (ի)ք կաղապարով)։ Վերջինս հայտնի է նաև պարզապես ապառնի դերբայ անունով (այս անունը տալիս են նրանք, ովքեր ապառնի I-ը կոչում են կատարելի դերբայ)։ Արդի-գրական հայերենում կատարելի I-ը ևս կազմվում է անորոշ դերբայ + ու կաղապարով. գրելու, կարդալու։

Ունի կատարելի կերպ, որով հարաբերակից է կատարելի II դերբայի հետ. վաղակատարից և անկատար I-ից տարբերվում է հիմնականում կերպի բնույթով։ Վիճակային է։ Ժամանակային հաջորդականությունների պլանում հաջորդող դրվածքի արտահայտիչ է։ Զուգորդվելով օժանդակ բայերի ձևերի հետ (եմ/էի խումբ)՝ մասնակցում է սահմանական եղանակի ոչ տեական շարքերի կազմությանը՝ գրելու եմ, գրելու եմք, կարդալու եմ, կարդալու եմք ևն, գրելու էի, գրելու էինք, կարդալու էի, կարդալու էինք ևն։ Զուգորդվում է լինել բայի հետ, կազմում վերլուծական ձև (գնալու լինել, խոսելու լինել) և համապատասխանաբար տեական կերպի շարքեր (հարաբերակցվելով հարակատար և անկատար II դերբայներին)՝ գնալու կլինեմ, գնալու եմ եղել, դնալու եմ լինում (հմմտ. զնալու եմ լինում, զնալու կլինեմ, զնալիս եմ լինում ևն)։ Սակայն այս ձևերից մի քանիսը սոսկ կառուցվածքային հնարավորություն են այդ դերբայի համար։

Սեռանիշ -վ- ածանցի առկայությամբ ու նրա բացակայությամբ ստեղծվում են ներգործական (պատճառական) — կրավորական հակադրություններ. գրելու — գրվելու, կարդալու — կարդացվելու, մոտեցնելու — մոտեցվելու։ Կիրառական սլանը, իրացումը կատարվում է միայն օժանդակ բայի գուգորդումներով։

Գրկն. տե՛ս դերբայ բառահոգվածում։

ԿԱՏԱՐԵԼԻ II ԴԵՐԲԱՅ, ասում են նաև՝ ապառնի II կամ երկրորդ ապառնի (причастие будущее-II), դերբայի տեսակ. արտահայտում է առարկան, օբյեկտը բնութագրող կատարելի կերպավիճակային հասկանիչով գործողություն (պրոցեսայնություն) — գրելի (ք), խոսելի (ք), ուտելի (ք), սուսնելի (ք)։ Այս նշանակությամբ նա մոտ է անորոշ դերբայի սեռ.-տրականի այն կիրառություններին, որոնք վերաբերություն, հստակացում են արտահայտում։ Հմմտ. կատարելու գործ||կատարելիք գործ (կատարվելու գործ||կատարվելիք գործ). ուտելու հաց||ուտելիք հաց (ստովելու հաց||ստովելիք հաց)։ Սակայն այս հարաբերակցությամբ ըստ էության ավելի հաճախական գործածություն է ստացել անորոշի սեռ.-տրական ձևը։ Ավելի շուտ կասենք՝ ուտելու հաց շունենք, քան՝ ուտ(վ)ելիք հաց շունենք։ Քանի որ անորոշ դերբայը եզրական եռակերպային միկրոհամակարգից դուրս է, իսկ նրա սեռ.-տրականը որոշակի կիրառություններում կերպավորման ընդգծված միտում է հանգես բերում և հստակորեն մտնում է սեռանիշ հակադրության մեջ, սպա այս հանդամանքներում, այս միտումի ճնշմամբ աստիճանաբար կատարելի II-ում սահմանափակվել են բայական նշված հատկանիշները (կերպասեռային դրվածքը). դրան գուգահեռ գոյացել է կատարելի II-ի գոյականական, ածականական գործածությունների և գոյականացման, ածականացման ուժեղ հակում։

Այս դերբայի սահմանը առկա են հին գրական հայերենում. այն որոշակի արտահայ-

տություններով զրսևորվում է հայերենի այլ վիճակներում, փուլերում: Սակայն այն ինքնուրույն, անկախ դերբայ ճանաչվեց միայն վերջին ժամանակներս: Անցյալի քերականությունը մեկ ապառնի դերբայ էր ճանաչում (ապառնի I-ը)՝ սրա առանձին տարբերակներով:

Գրաբարում կատարելի գերբայի մի տարբերակը կազմվում էր անորոշ զերբայ + ի կաղապարով (խոնարհիչների մեջ ի > և անցումով և ու-ի անկումով): շարժելի, անկա-
նելի, բռնելի, կիզի, լուլի, աղալի, զողանալի: Ներդործականների դեպքում այս դեր-
բայը կարող էր արտահայտել նաև ենթակայականի իմաստ: Բայց կրավորական իմաստը
նրա մեջ ավելի մեծ նստվածք տվեց: Ահա այս տարբերակի հիմքի վրա ձևավորվեց
մի նոր, ինքնուրույն, անկախ գերբայ՝ ապառնի II-ը, որը լայն տարածում ստացավ
ետգրաբարյան հայերենում: Գերբայական ի մասնիկը աստիճանաբար սերտաճում է և
սածանցային տարրով (նախկին հոգնակերտով)՝ իրրև ի + և > ի և (խմելի > խմելիք,
հաղնելի > հաղնելիք): Այս պրոցեսը իր հստակ ավարտումը ստացավ բարբառներում
և առհասարակ նոր հայերենում. օր.՝ ամելիքս, ասելիքդ (նոր Զուղայի բ.), ասելիքիւ, սո-
նելիքիս (Մարադայի բ.), սիրելիք, լսելիք (Պոլսի բ.): Երբեմն այս նշանակու-
թյամբ անորոշ էլ կարող է դործածվել. օր.՝ ասելլու «ասելիքդ», Ասելլու ճի՞նչ ա
«Ասելիքդ ի՞նչ է» (Ղրբ. բ.): Ղարաբաղի բարբառում կատարելի II-ը հիմնակա-
նում ունի անորոշ զերբայ + ի կաղապարը, որպիսի կազմությամբ ձևը վաղուց անվա-
նական ֆունկցիա ունի հայերենի այլ վիճակներում (փուլերում): Ընդ որում այս դեր-
բայը բարբառում, գուցորդվելով օժանդակ բայի հետ, կազմում է մեծամասին ասլուսնի
(դիմավոր ձև). կ'ըրիլի յրմ, ք'ըննլի յրս, ք'ըննլի յրմ տննում: Սա արտահայտում
է խոսելու պահին (հաղորդակցման ակտին) անմիջականորեն հաջորդող դործողություն:

Արևմտահայ գրական լեզվում ևս գործառում է նույն կաղապարը. լլլալիք, լնելիք,
հաշելիք, ուտելիք: Իմ ինչպես բարբառներում, այն այստեղ էլ հաճախական է բա-
նուններին, բաժանականներին բնորոշ կիրառություններով, գոյականաբար գործածու-
թյուններում և ակտիվ է գոյականացման, ածականացման միտումներում:

Արևելահայ գրական լեզվում նույնպես գործում է անորոշ զերբայ + ի կաղապարը.
ուտելիք, հաղնելիք, խմելիք ևն. և, ինչպես նշվեց, գործածությամբ սահմանափակ է,
իր դերբայական կիրառությունները հիմնականում զիջել է անորոշ դերբայի սեռ.-տրա-
կանին, և հաճախատաբար քիչ թվով բայեր են հետևում դրա կաղապարին: Կերպավի-
ճակային է: Ունի ներդործական (պատճառական) — կրավորական հակադրություններ:
Վ մասնիկով կազմում է հակադարձում (հաստատում — ժխտում)՝ հավաքելիք (հավաք-
վելիք) — չհավաքելիք (չհավաքվելիք), բերելիք (բերվելիք) — չբերելիք (չբերվելիք): Կա-
րող է հող ստանալ, գործածվել գոյականաբար, զրսևորել փոխանվանական իմաստ
(հավաքելիք բամբակ > հավաքելիք, հավաքվելիք բամբակ > հավաքվելիքը): Այս դեպ-
քում էա հոլովվում (ի հոլովումով), հոգնակի ձև է ստանում. ուտելիքը, ուտելիքները,
ստանալիքը, ստանալիքները: Դիմաստադական հոգներով մտնում է համապատասխան
հարաբերության մեջ գործողությունը կատարողի (ստացողի) և ստացյալի (խնդիր)
հետ. բերելիքս = իմ բերելիքը, այսինքն՝ այն, որ ևս եմ բերելու կամ այն, որ իմ կող-
մից պիտի բերվի: Այսպես և՛ ուտելիքս, հաղնելիքս, խոսելիքս: Քանի որ այս ձևերի
մեջ առկա է կրավորականի իմաստ ևս, համապատասխան կրավորական ձևերը գործա-
ծական չեն:

Հոգավոր ձևերում (մասամբ և առանց հոգի) այս դերբայը կատարում է գոյակա-
նին բնորոշ պաշտոններ (ենթակա, գոյականական անդամի լրացումներ, ստորոգելիա-
կան վերադիր, խնդիր, պարադա ևն): Ինքնին կարող է հանդես գալ ածականական կի-
րառություններով (որոշիչ, ստորոգելիական վերադիր ևն). բերվելիք իրեր, ուտվելիք
հաց, զբվելիք նամակ: Օժանդակ բայի գուցորդումներով կազմում է «բաղադրյալ» ստո-
րագյալ. «Սա համով ուտելիք է»: Այսպիսի կիրառությունները շատ չեն:

Նախադասության ինքնուրույն անդամ կարող է լինել ինքնին կամ կապերի գո-
գորդումներով: Հարացուցային շարք չի մտնում: Կարող է դերբայական դարձված կազ-
մել: Խնդրառու է դերբայական դարձվածի մեջ:

Ուժեղ է գոյականացման, ածականացման միտումներով. օժանելիք, շոշափելիք,
խաղալիք, գվարճալիք, գալիք, դիտելիք, սպառնալիք, վառելիք, հավատալիք, հրաշալիք:
Մարելի է կարծել, որ -իք մասնիկը ազելի գոյականացնող է, իսկ ի-ն ազելի ածակա-
նացնող (շոշափելի, գվարճալի, հրաշալի, սպառնալի, վառելի են):

Գրկն. տե՛ս դերբայ բառահոգվածում:

ԿԱՐՃԵՎԱՆԻ ԲԱՐԲԱՌ||карчеванский диалект, արևելյան՝ ս ճյուղի բարբառ. խոսվում
է Մեղրու շրջանի Կարճևան գյուղում: Չայնավորներն են՝ ա, օ, ու, ու, ի, է, ր,
լէ): Բաղաձայնական (պայթականների ու հպաշփականների՝ կիսաշփականների) հա-
մակարգը՝ եռաշարք (գրաբարակերպ): Նախալեզվային պայթականներն ունեն քմայնա-
ցած տարբերակներ: Բացակայում է ֆ խուլ շփականը: Առկա է ձայնավորների ներդաշ-
նակության երևույթը: Շեշտը՝ հիմնականում վերջընթեր վանկում: Գոյականն ունի թվի,
հոլովի, առկայացման կարգեր. կա նաև անձի ու իրի քերականական տարբերակում:
Հոգնակերտներն են՝ -աք/-մաք, -նա, -ք: Բացառականը կազմվում է -էնի/նէնի տարրով.
գործիականում առկա է -ալ, ներգոյականում՝ -ում մասնիկը: Խոնարհման տիպերով
բաղմագան է: Սահմանական ներկան կազմվում է « տարրը (կամ նրա տարբե-
րակը) ունեցող անկատար դերբայով և օժանդակ բայով՝ մնայ իմ (հմմտ. Իս իմ մլնայս)
«Մնում էմ»: Ապառնի դերբայում՝ -սպուկ/-ացկուն/-ասկսն մասնիկավորումները: Պայ-
մանականը կազմվում է անորոշ դերբայով ու օժանդակ բայով. կր եղանակիչ չկա:
Սժանդակ բայը շունի անցյալի ձևեր: Անցյալի կաղապարում հանդես է գալիս լ, օժան-
դակ բառը:

Գրկն. Մուրադյան Հ. Ի., Կարճևանի բարբառը, Ե., 1960:

ԿԱՐՆԱ (ԿԱՐՆԻ) ԲԱՐԲԱՌ||карянский диалект, արևմտյան՝ կր ճյուղի բարբառ.
խոսվում է Հենինականում (այժմ նրա բնակիչները հիմնականում խոսում են գրական
հայերենով), մասնավորապես մերձակա բնակավայրերում, ինչպես և Վրաց. ՍՍՀ
Ախա-ցիայի, Ախալքալաքի, Բողղանովկայի, Սալկայի շրջանների հայ բնակչության
կողմից. խոսվել է նաև Կարսի ու Կարինի տարածքներում: Ունի գրական լեզվի բոլոր 6
ձայնավորները (ա, օ, ի, է, ու, ր): Քմայնացած (քմային) ձայնավորների գործածու-
թյունը կապված է հիմնականում փոխառյալ բառերի հետ: Միավանկների սկզբում և ի-
երկհնչյունացում՝ նախադիր յ կիսաձայնով (ես > յէս, երբ > յէփ), երկվանկ-բաղմա-
գանկների սկզբում՝ ե > է (պահպանում), երես > էրէս: Միավանկների սկզբում ո > վո
(ոսպ > վոսպ), երկվանկ-բաղմանկների սկզբում՝ ո > օ (պահպանում)՝ ոչնչաց > օչ-
խառ: Բաղաձայնական (պայթականների ու հպաշփականների՝ կիսաշփականների) հա-
մակարգը՝ քառաշարք (քհ—ք—պ—փ, ձ—ձ—ծ—ց): Բառասկզբում՝ 6 ձայնի դի առկա-
յություն:

Գոյականն ունի թվի, հոլովի, առկայացման կարգեր: Քերականորեն տարբերակում
է անձը և իրը, Բացառականի վերջավորությունը որոշ բառերի դեպքում ձևավորվում է
մ տարրով: Բոլոր հոլովները որոշիչ հոգ են ստանում (մասնավորապես Ախալքալաքի
ու Ախալցիայի խոսվածքներում): Անորոշ հոգը ետադաս է. մանչրով մի տղաս: Հոգնա-
կերտներն են՝ -էր, -նէր, -ք, -ստան, -դիք, -վի, -վրնէր են: Բայն ունի է, ա, ի ժողովրդուն-
ներ: Բացակայում է անկատար դերբայը: Վաղակատարի վերջավորությունը ձևավորվում
է ք տարրով:

Հղձական եղանակը կազմվում է անորոշի հիմքով և դիմային վերջավորությու-
ն-

ներով (գրաբարակերպ). սահմանական ներկայում՝ կը վերջահար տարրը. աշխ կը: Հարկադրականը (խոսվածքների մեծ մասում)՝ պիղի նախահար տարրով. սլիղի աշխ:

Գրկն. Մկրտչյան Հ. Մ., Կարնո բարբառ, Ե., 1952:

ԿԱՐՍՏ ՅՈՒՆՅ (1871—1942), գերմանացի լեզվաբան-հայագետ, ուսումնառություն ձեռք է բերել Ստրասբուրգի համալսարանում, որտեղ և աշակերտել է Հ. Հյուրշմանին: Աշխատել է նույն համալսարանում: 1899 թ. «Կիլիկյան հայերենի արտասանությունն ու ձայնավորները» աշխատության համար ստացել է գոկտորի աստիճան: 1901 թ. հրատարակեց իր նշանավոր ուսումնասիրությունը՝ «Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականությունը» (գերմ.): Աշխատությունը բազկացած է երկու մասից. առաջինը նվիրված է հնչյունաբանությանը, երկրորդը՝ ձևաբանությանը: Լեզվական նյութի դիտարկումները կատարված են պատմական նկատումներով, մեկնաբանություններով: Փոքրիկ հավելվածով տրված են նաև շարահյուսական առանձնահատկությունները: Որոշ տեղ է տրված նաև միջնադարյան առակների ու բարոյախոսական երկերի դիտարկումներին: «Հայոց ազգադրական դիրքը» (1911, գերմ.), «Աւարոդյաններ և նախաբասկեր» (1928, ֆրանս.), «Հայ բանասիրության պատմություն (1907, գերմ.)» աշխատություններում փորձել է պարզել հայերենի նախնական առնչակցությունները և հայերի սկզբնական էթնիկական շփումներն ու խմորումները: Գերմաներեն է թարգմանել Սմբատ Սպարապետի և Մխիթար Գոշի դատաստանագրքերը: Ունի նաև միջին հայերենին նվիրված բառարան:

Երկեր. Historische Grammatik des Kilikisch-Armenischen (Str., 1901), Zur ethnischen Stellung der Armenier (1911), Grundriss der Geschichte des armenischen Rechtes (1906—1907).

Գրկն. Աղայան Է. Բ., Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 1, Ե., 1958:

ԿԱՔԱՎԱՐՆԻԻ ԲԱՐՐԱՌ||какавабердский диалект, հայերենի արևելյան բարբառներից մեկը. միջճյուղային դիրք ունի ս և ում ճյուղերի հանդեպ: Խոսվում է Կաքավաբերդում (Վարհավար, Գուղեմնիս, Կուրիս, Ագարակ բնակավայրերում): Ձայնավորներն են՝ ա, է, ու, ի, օ, ւ, րէ, օ, ու, ան: Բաղաձայնական համակարգը Եռաշարք է (բ—պ—փ). բացակայում է ֆ խուլ շփականը: Ետնա-Լզվային պայթականներն ունեն քմայնացած տարբերակներ: Գոյականն ունի թվի, հոլովի, առկայացման կարգեր: Հիմնական հոգնակերտներն են՝ -աբ||անբ, -նէ, -բ: Բոլոր հոլովները որոշիչ հոդ են ստանում: Բացառականն ունի -ան, -նանի, ներգոյականը՝ րմ||ում վերջավորությունները: Բայն ունի է, ա, ի լծորդություններ. առաջին երկուսի դեպքում անկատար դերբայն ունենում է -լիս, իսկ երրորդի դեպքում՝ -ում/-լմ վերջավորությունը: Ապառնի (կատարելի) դերբայում՝ -ու վերջավորությունը: Սահմանականի ներկան կազմվում է անկատար դերբայի և օժանդակ բայի զուգակցությամբ (օր.՝ խրմում րմ): Անցյալի կաղապարներում հանդիպում է լան օժանդակ բառը (օր.՝ խրմում րմ լան):

Գրկն. Մուրադյան Հ. Դ., Կաքավաբերդի բարբառ, Ե., 1967:

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ||бюрографический словарь, բառարանի տեսակ, մեծ մասամբ լինում է հանրագիտական բնույթի. բառացանկում տեղ են գտնում հայտնի (պատմական կամ արդի) անձանց, մշակույթի ներկայացուցիչների, գիտության ու արվեստի գործիչների, քաղաքական ու այլ նշանավոր դեմքերի անուններ: Հայ իրականության մեջ այս տիպի բառարան ստեղծելու փորձեր արվել են ղեկավար անցյալ դարում: Արժեքավոր է Գ. Ստեփանյանի «Կենսագրական բառարանը», որի մեջ տեղ են գտել շուրջ տասը հազար անվանի գործիչներ, գրողներ, արվեստագետներ, հրապարակախոսներ, զրականագետներ, լեզվաբաններ, թարգմանիչներ և հայ գիտությանն ու մշակույթին ծառայություն մատուցած այլ անձինք: Առայժմ լույս են տեսել առաջին և երկրորդ

հատորները (հ. 1, Ե., 1973, հ. 2, Ե., 1981)։ Երրորդ հատորի հավելվածում տեղ է տրվելու օտարազգի հայագետներին ևս։ Բառահոգվածում անհրաժեշտ կենսագրական տեղեկություններ են տրվում տվյալ գործչի կյանքի ու գործունեության, հայ մշակութի մեջ ունեցած ներդրումների վերաբերյալ։

Գրկն. տե՛ս բառաբանագրություն բառահոգվածում։

ԿԵՍԱՐԻՍԿԻ ԲԱՐԲԱԼ||кесарийский диалект, արևմտյան՝ կր ճյուղի բարբառ. խոսվել է Կեսարիայում, նաև՝ Մունճուսուն, Նիզե, Պալակեսի, էվերեկ-Ֆենեսե, Թոմարզա և այլ (հարակից) բնակավայրերում։ Չափավորներն են՝ ա, է, ի, ու, օ, ր, ւն, օ, ուն։ Առկա է ձայնավորների ներդաշնակության էրեույթը։ Բաղաձայնական (պայթականների ու հալափականների՝ կիսահալականների) համակարգը՝ երկշարք խլազուրկ (բ—փ, ձ—ծ)։ Գրաբարյան խուլերը ձայնեղացել են, իսկ ձայնեղները բառասկզբում մնացել են անփոփոխ, բառամիջում ու բառավերջում՝ դարձել շնչեղ խուլ։ Բառասկզբում՝ և-ի պահպանում (և=է)։ Երազ > էրաձ, նաև՝ և > ի (երեկոյ > իրիգուն)։ Այսպես և՝ ո=օ (ոսկի > օսկի)։ Գոյականն ունի թվի, հոլովի, առկայացման կարգեր։ Հոգնակերտներն են՝ -էր, -նէր, -անք, -վանք, -դիք, -վրդիք, -նի ևն։ Բացառականում՝ -էն վերջավորությունը։ Որոշ բառերի բացառականի վերջավորությունը ձևավորվում է մ տարրով (-մէք, -էմէք)։ Գործիականում՝ -օվ (նաև -օք) վերջավորությունը։ Բոլոր հոլովները որոշիչ հոգ են ստանում։ անորոշ հոգը վերջադաս է (մարթ մր)։ Բայն ունի է, ի, ա (նաև ու) լծորդություններ։ Վաղակատարի գործառություններն անցել են հարակատարին։ Ըղձական եղանակը կաղմվում է անորոշի հիմքով և դիմային վերջավորություններով. սաւ-մանականի ներկայում՝ զա նախահար տարրը. զա զիււմ։ Ապառնին՝ բլլլլ նախահար տարրով. բլլլր զիււմ։

Գրկն. Անրոսյան Ա. Մ., Կեսարիայի բարբառը, Ե., 1961։

ԿԵՏԱՒԻՐՈՒԹՅՈՒՆ||пунктуация, գրության բնագավառին, գրաբանության վերաբերող (ներա համակարգի մի մասը կազմող) պայմանական նշանների ենթահամակարգ, որ հորինվում է նշելու համար խոսքի այն հատկությունները, որոնք սովորական գրային նշաններով կամ նշանակումներով (տառեր, թվեր ևն) չեն արտահայտվում, ինչպես և՝ բերականության այն բաժինը, որն ուսումնասիրում է այն, որոշում այդ պայմանական նշանների՝ կետադրական նշանների գործածության նորմաներն ու կանոնները։

Կետադրական նշանները (знаки препинания, пунктуационные знаки) («Քերականության արվեստի» հայերեն թարգմանության մեջ՝ կլտք) նախապես շատ սակավ էին։ Բառանշատում շունեցող երկաթագիր տեքստերում հիմնական կետադրական նշանը միջակետն էր (ընդհուպ մինչև X դ-ը)։ այն նախապես ուներ երկարող քառակյան ձև և դրվում էր այժմյան միջակետի տեղից քիչ վերև (ոչ անմիջականորեն տողի վրա)։ Ուղղագրության և կետադրության բնագավառներում հայ քերականությունը նկատելի առաջընթաց ապրեց X—XIII դդ-ում։ Անհրաժեշտ կանոններ մշակեցին Արիստակեսը, Գևորգ Սկևռացին, Կապիի ու Ղափիթ Զեյթունցին և այլք։ Թրակացու քերականության թարգմանության հետևողությամբ սկզբում ավելի ճանաչում ունեին առուեսության նշանները, բայց արդեն XIII—XIV դդ-ում գործի գրվեցին կետադրական նշանների հիմնական խմբերը։ Հայ միջնադարյան գրչության մեջ ձևագիրը կանոնավոր կետադրությամբ պատրաստելը, ընդօրինակելը նույնպես գրիչների նախանձախնդրության առարկա է եղել, ինչպես այդ որոշակիորեն դրսևորվում էր ուղղագրության բնագավառում։

Ժամանակակից կետադրությունը գործադրվում է խոսքի իմաստային ու արտասանական (հնչերանգային) երևույթների տրոհման, սուհմանագծման, դրանց գծային ու վերգծային փոխհարաբերությունների այս կամ այն կողմի բացահայտման և հարակից այլ նշանակություններով (ֆունկցիաներով)։ Ըստ այդմ էլ հայերենի կետադրության

նշանները ներկայացվում են երեք խմբով՝ տրոնոլոյալն (վերջակետ, միջակետ, ստորակետ), առաջանություն (շեշտ, հարցական նշան, բացականչական նշան), բացահայտություն (չակերտներ, փակագծեր, կախման կետեր, բազմակետեր, անջատման գիծ, միության գծիկ, ենթամնա, ապաֆարց)։ Կետադրության նշանների առանձին խումբ են կազմում համառոտագրության նշանները (տե՛ս համառոտագրություն)։

Կան միակի և զույգ կետադրական նշաններ. միակի են ներկայանում է մեկ նշանով, ինչպես՝ ստորակետը, միջակետը, բութը, գիծը ևն, զույգները՝ երկու նշանով, որոնցից մեկը դրվում է լեզվական տվյալ միավորի սկզբից, մյուսը՝ վերջից, ինչպես չակերտները, շատ դեպքերում և՛ փակագծերը։ Կա նշան, որը սխալ է. բաղադրիչներ չունի, օրինակ՝ ստորակետը, բութը, միջակետը, գիծը, գծիկը, ենթամնան, ապաֆարցը, կան այնպիսիները, որոնք բաղադրյալ են, ինչպես՝ չակերտները՝ [« »], վերջակետը՝ [։], ստորակետ-գիծը՝ [,—], կետ-գիծը՝ [.—], բազմակետը՝ [....]։

Որբեմն երկու կամ ավելի տարբեր կետադրական նշաններ հանդիպում են իրար. դրանք չի կարելի բաղադրություն դիտել, ինչպես փակագծերն ու չակերտները, փակագիծը և բութը, կախման կետերն ու վերջակետը, փակագծերը, չակերտները և տրոնոլոյալն այլ նշաններ ևն։ Լինում է նաև կրկնակի չակերտավորում՝ տարբեր նշանակություններով։ Որոշ կետադրական նշաններ առանձին դործառություններում փոխարինելի են միմյանցով (օրինակ, բութը, ստորակետը, փակագծերը)։

Խոսքի անատական ընդլայնված պայմանավորված՝ կետադրությունն էլ ունի անատական, մասնավոր իրաճումներ, որ դժբախտաբար ոչ բոլորն են հաշվի առնում։

Իրկն. Աբելյան Մ., Հայոց լեզվի տեսություն, Ե., 1965; Աբրահամյան Ա. Գ., Հայոց գիր և գրչություն, Ե., 1973; Անառյան Հ., Հիականատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 6, Ե., 1971; Բաղդասարյան Է. Փ., Հայերենի կետադրությունը (թեկնած. դիս., Ե., 1972); Խիբրաբյան Հ., Հայերենի կետադրության ուսուցումը միջնակարգ դպրոցում, Ե., 1957, նույնի՝ Հայերենի կետադրության համառոտ պատմություն, Ե., 1972; Մուրադյան Ա. Մ., Հունաբան դպրոցը և նրա դերը հայերենի քերականական տերմինաբանության ստեղծման գործում, Ե., 1971; Ջուհովյան Գ. Բ., Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Ե., 1954; Տերմինաբանական և ուղղագրական տեղեկատու (կազմող և խմբագրող՝ Է. Խ. Բարսեղյան), Ե., 1978; Адонц Н., Дионисий Фракийский и армянские толкователи, П., 1915։

ԿԵՐՊ||Вид, կամ կերպի կարգ (категория вида), բայական կարգ, արտահայտում է բայիմաստի (գործողության, պրոցեսայնության) ուրույն դրվածքը, ասենք, ավարտված՝ կատարված, անավարտ՝ անկատար կամ կատարվող, կատարելի՝ ավարտելի, տևական ու ոչ տևական, միականատար կամ բազմականատար լինելը ևն։ Հայերենի բայը այս կամ այն կերպով իմաստավորված է, այսինքն՝ կերպանիչ է։ Պետք է նկատի ունենալ, որ որոշ բայերի դրսևորված կերպը կարող է հատուկ շլիներ մյուսներին. այսպես բայական համակարգում, նրա դիմավոր և անդամ ձևերում ստեղծվում է կերպային բազմազանություն։

Գործողության կատարումը (ընթացրայնությունը կամ պրոցեսայնությունը) կարող է ունենալ քանակային տեսանկյուն (ասպեկտ)։ Ուս կարող է բայի մեջ դրսևորվել միակատարություն — բազմակատարություն, միասուրյիկտ կատարում — բազմասուրյիկտ կատարում հակադրություններով, ինչպես բայական զմայական-քանակական պլանում, այնպես էլ ձևակազմության մեջ (ձևաբանորեն)։ Այս իմաստավորումներով սովորաբար ներկայանում է բազմապատկական կերպը (множественный, итеративный вид)։ Արտահայտվում է հայերենի բայականության մեջ բայահիմքի (բայարմատի) կրկնությունը, ինչպես՝ վազվզել, փայլվել, զգզգել, կամ ամանցմամբ՝ -ատ-, -ոտ-, -ու-

տծանցներով: Այս տծանցումը հատուկ է սահմանափակ թվով բայերի, բայց հանդես է գալիս կերպավորված բայի բոլոր դրսևորումներում, դիմավոր և անդամ բոլոր ձևերում: Կերպածանցները գործառուժ են առանձին (կտրատել, խոցոտել, նխտել), կամ՝ այլ տծանցային տարրերով բաղադրված (-կոտ-, -կլտ-, -կտ-, -բտ-, -ոտ-, -շտ- են), որոնք սաստկական երանդ են բերում բային (կեծկլտալ, նանկոտել, փանդրտել): Վերջինները բարբառային-խոսակցական ակունքներ ունեն: Սաստկական բազմապատկականներ կային նաև հին հայերենում: Անկասկած գործողության քանակային ասպեկտը կարող է հենց բայիմաստի մեջ էլ դրսևորվել, ինչպես՝ ծեծել, հավաքել, շարել, դարսել, ցրել, սփռել: Սա արդեն կերպ չէ: Բուն քերականական կերպը ձևակազմական պլանի երևույթ է:

Գործողության քանակային կողմը կարող է արտահայտություն գտնել նաև ոչ տևական—տևական հակադրություններով: Այս կերպիմաստները հայերենը տարբերակում է քերականական (ձևաբանական) միջոցներով՝ հարացուցային շարքերի որոշակի կադայարումներով ու մասնակիորեն՝ սուպլետիվ եղանակով (տարարմատությամբ կամ տարահիմքությամբ): Տևական կերպի (длительный, дуративный вид) դեպքում գործողությունը (պրոցեսայնությունը) շարունակական՝ տևական իմաստ է ձևոր բերում, մի տեսակ ձգվում է ընթացքայնության տվյալ պլանում, վիճակային տվյալ դրվածքում: Ընդ տևական կերպը (недлительный вид) բացառում է այդպիսի տևականությունը: Հմմտ. գրում եմ—գրելիս եմ լինում, նստած եմ—նստած եմ լինում, գրել եմ—գրած եմ լինում, սուպլետիվ հակադրություններ են՝ ունեմ—ունենում եմ, կամ—լինում եմ, դիտեմ—իմանում եմ, եմ—լինում եմ: Հմմտ. նաև՝ գրելիս—գրելիս լինել: գրած—գրած լինել, գրելու—գրելու լինել:

Բայն ունի նաև էզրային կերպեր, որոնք արտահայտում են էզրայնություն-անէզրայնություն հակադրությամբ: Եզրայնությունը սահմանագծում է գործողության սկիզբը և ավարտը, կամ միայն սկիզբը, կամ միայն ավարտը: Այսպես՝ գրեցի բայաձևում կա ավարտը, սկզբնանգը անորոշ անհայտ է: Եմ և գամ բայաձևերում ակնարկվում է սկզբի գաղափարը (այն խոսելու պահն է), բայց ավարտը սահմանագծված չէ: Ընդդեմ, օրինակ, կզնամ բայաձևի արտահայտած պրոցեսայնության վերջնանգը ակնկալվում է: Եզրային կերպիմաստի համար հայերենում կարևորը հենց վերջնանգի սահմանագծումն է, եթե այն առկա է, ունենք կատարյալ (կատարված, ավարտված) կերպ, եթե այն առկա չէ, ունենք անկատար (կատարվող, անավարտ) կերպ, իսկ եթե այն ակնկալվում է՝ կատարելի (ավարտելի) կերպ: (Համապատասխանաբար՝ совершенный, несовершенный, подлежащий завершению): Այս կերպերը հայերենի բախն հնարավորություն են տալիս ժամանակային պլաններում առանցքային պահի նկատմամբ ստեղծելու նախորդող, համընկնող և հաջորդող դրվածքներ:

Եզրայնության կերպիմաստները ձևաբանորեն արտահայտվում են հիմնականում հիմքերի հակադրություններով, որոշ տարբերացումներ կատարվում են մասնիկավորումով կամ նաև մասնիկավորումով: Բայի ձևակազմական հիմքն այսպիսի գործառույթուն ունեն նաև հին հայերենում: Ընդ որում անցյալ կատարյալի հիմքը բնորոշ էր կատարված կերպիմաստով, ներկայի հիմքը՝ անկատար կերպիմաստով: Կատարելի կերպը, որ առկա էր ապառնի երկրորդում, կատարված (կատարյալ) կերպին հակադրվում էր վերջավորությամբ, իսկ անկատար կերպին՝ հիմքով: Ուսկայն նոր գրական հայերենում անորոշ դերբայի հիմքը, մասամբ և անցյալ կատարյալինը այլևս կերպավորման հրատակ միջոցներ չեն, մանավանդ դերբայական ձևերում: Սա պարզ երևում է, օրինակ, վաղակատարի, հարակատարի, ենթակայականի կադայարումներից: Այստեղ վճռական դերը պատկանում է դերբայակազմ վերջավորություններին:

Հին հայերենի բայը էպես կերպավորված էր, ընդ որում ստորագատականում առկա էր եռակերպություն՝ շարժեցի (կատարյալ), շարժեցեմ (անկատար), շարժեցից

(Լատարելի)։ Սահմանափակ առկա տարրերը կիրառելի են հակադրության (երկկերպություն) մեջ էին հին վաղափառարի՝ պերֆեկտի հետ. վերջինիս անկումից հետո դրանք կերպային մանրահամակարգի մեջ մտան անցյալ կատարյալի հետ (եռակերպություն), բայց արդեն ստորադասականի՝ ըզձականի ոլորտում։

Նգրային կերպատեսակն իր կատարելության մեջ եռանդամ է (կատարված—կատարվող—կատարելի)։ Հայերենն այս կերպատեսակը ցուցադրում է իր բոլոր փուլերում, վիճակներում։

Որովհետև կերպերի բնույթը տարբեր է, միևնույն բառածնի մեջ կարող են համակցված եղանակով տարբեր կերպեր դրսևորվել։ Այսպես՝ կտրատում եմ բայածնի մեջ կան ածանցական-բայակազմական արժեք ունեցող բաղմապատկական կերպ, համարեկնող դրվածքի առկա տար կերպ և ոչ տեսական կերպ։ Նթե միևնույն բայածնի մեջ համատեղում են տարաբնույթ կամ նույնաբնույթ կերպեր, ապա հնարավոր է, որ որևէ կերպիմաստ ետին պլան մղվի. վերաբժեքավորվի։ Այսպես է, օրինակ, եմ օժանդակում (ոչ տեսական կերպի ցուցիչ) տեսական կերպ արտահայտող լինում եմ կաղասարում, ար(ե) - հիմքը (առկա տար կերպիմաստ)՝ կզբ(ե)մ (կատարելի կերպ) կաղապարում են։ Նման երևույթ ունենք հոլովական կաղասարներում. հմմտ. ընդգծված ձևույթների արժեքը հետևյալ կաղապարներում՝ մարդ-իկ > մարդ-կ-անց > մարդ-կ-անց-ից, կն-ոչ > > կն-ոչ-ից։ Նվ այսպես հայերենի բայի մեջ առկա են կերպերի այլևայլ համակցումներ, և տարբեր դրվածքներ արտահայտողները հարաբերակցում ու կազմում են մեկ մանրահամակարգ, ինչպես՝ զբ(ե)մ—զբում—զբելու, զբեց-ի—զբ(ե)-մ—կ-զբեմ (կատարված—առկա տար—կատարելի)։ Հայ քերականության մեջ իրականալիության (ըզձականի) եղանակային պլանում այս եռակերպային հակադրությունը դեռևս լայն մեկնաբանություն չի ստացել։

Հին հայերենում եռակի հակադրությամբ կերպային մանրահամակարգ էին ստեղծում անցյալ, ենթակայական և կատարելի դերբայները (կատարված կերպ՝ զբեալ, առկա տար կերպ՝ զբող, կատարելի կերպ՝ զբելոց)։ Դերբայներում հաստատված կերպային եռաշարք հակադրությունը պետք է արտահայտություն գտներ նաև դիմափոխ համադրական ձևերում։ Գրաբարի շրջանում դերբայակազմ հարացուցային շարքերը ավելի կենսունակ դառնալու միտում ունեին. այդ են վկայում ետդրաբարյան վիճակներում լայն գործածություն ձևեր բերած վերլուծական-բաղադրյալ կերպածումանակային ձևերը։

Պետք է նաև նկատել, որ ավանդական քերականությունը մասամբ է դադարել հայերենի կերպի հարցերով։ Նոր շրջանում ուշագրավ դիտարկումներ արել են Մ. Աբեղյանը, Հ. Աճառյանը, է. Աղայանը, Գ. Զահուկյանը։ Կատարված—կատարվող—կատարելի կերպամանրահամակարգը բացահայտեց Մանուկ Աբեղյանը։ Բայց կերպերի տեսությունը նրա ուսմունքում իր ավարտուն տեսքը չստացավ։

Իրեն. Աբեղյան Մ., Հայոց լեզվի տեսություն, Ե., 1965։ Արամիսյան Ա. Ա., Բայական կերպի քերականական կարգը ժամանակակից հայերենում, ՀԳԴ, 1985, № 3։ Աղայան է. Ս., Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Ե., 1967։ Աճառյան Հ., Իրականալիության հայոց լեզվի, հ. 4, Ա, Բ, Ե., 1959—1961։ Հովհաննիսյան Վ. Զ., Գրաբարի բայական կերպի հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1972, № 1։ Պետրոսյան Հ. Զ., Հայերենի բայի ձևակազմության մի բանի հարցեր, ԲԵՀ, 1984, № 2։ Զահուկյան Գ., Հայոց լեզվի տեսության հիմունքները, Ե., 1974։ Ներսիսյան Գ., Բայի սեռի և կերպի ուսուցումը, Ե., 1943։

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԲԱՐԲԱԼՔԻ||киликский диалект. հայերենի արևմտյան՝ կր Այուդի բարբառների ենթախումբ, որի մեջ մտնում են Զեյթունի, Հաճրնի, Մարաշի բարբառները. Թիլիսի, Փայասի, Ալեքսանդրեթի, Անթաթիայի և դրանց շրջակա հայաբնակ վայրերի

խոսվածքները Ամհնարնորոշ ներկայացուցիչը Չեյքովսկի բարբառն է (տե՛ս առանձին բառահոգվածով)։

Գրկն. Անառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մ. 2, Ե., 1951, Գրիգորյան Ա. Վ., Հայ բարբառագիտության դասընթաց, Ե., 1952։

ԿՈՆՏԵՔՍՏ կամ համատեքստ||КОНТЕКСТ (<լատ. contextus «կցում, միացում, կապ»): խոսքային շղթայի՝ իմաստով ու ձևով ավարտուն, ամբողջականություն ներկայացնող այն հատվածը, որի սահմաններում պարզորոշ նկատվում է նրա մեջ մտնող լեզվական տարրերի, միավորների նշանակությունը։ Կոնտեքստի ամբողջականության խախտումը կարող է հանգեցնել իմաստի աղճատման։ Հատկապես կարևոր տարր է գեղարվեստական տեքստի ըմբռնման, մեկնարկության մեջ։

ԿՈՉԱԿԱՆ||обращение, խոսքի՝ ասույթի տարր. շարակարգային պլանում և հնչերանգային արտահայտությամբ մեկուսացված է, ցույց է տալիս այն առարկան, որին խոսողը դիմում է։ Դրսևորվում է գոյականով, գոյականաբար արտահայտված բառով (հազվադեպ՝ անձնանիշ դերանունով)։ օր.՝ Լճակ, դու ես թագուհիս... (Պ. Դ.)։

Կան այլ կարգի կոչական բառեր, ընդ որում և կոչական ձայնարկություններ, էջ-չական բառ-մասնիկներ, ինչպես՝ ա՛, ա՛յ, է՛յ, Լհե՛յ, ծո՛, ս՛վ, շո՛ւ, չո՛ւ-չո՛ւ, տո՛, ֆշա՛, փիշի-փիշի՛, փի՛շտ։ Սրանցով դիմում ենք անձերին կամ կենդանիներին և կա՞մ մի խումբը՝ անձերին, մի խումբը՝ կենդանիներին։ Կոչական ձայնարկությունը գրավոր խոսքում կարող է ունենալ շեշտ, մի մասը՝ երկարացման նշան։ Հնչերանգային պայմանավորվածությամբ այս նշանները կարող են և փոխարինել միմյանց։ Կոչական ձայնարկությունը կարող է առնվել գոյական կոչականի հետ և գրությամբ տրոհվել միասնաբար. հմմտ. «Հե՛յ, այդ ի՞նչ ես անում» և «Հե՛յ Աբամ, այդ ի՞նչ ես անում»։ Քնրականության մեջ վաղուց ընդգծվել է, որ հայերենում կոչականը կարող է դրսևորվել հատուկ կոչական բառ-մասնիկների գուգակցությամբ. սրանք բուն կոչականի համար դառնում են նախահար շեշտակիր տարր. ա՛յ մաւղ, ո՛վ մաւղ։ Խոսակցական տարրերակում, բարբառներում հաճախ անձնանուն կոչականը համառոտվում, կրճատվում է իր մի վերջամասով և մեծ մասամբ ու ձայնավորի հավելումով. Կաւո՛ (<Կաւայետ), Հասո՛ (<Հասւիկ)։ Ղարաբաղի բարբառում կան կոչականի ինքնատիպ ձևեր. այսպես՝ ա՛ Հնայ (<ա՛յ Հայրապետ), ա՛ Թոն (<ա՛յ Հարություն). մինչդեռ սրանց ուղիղ (ուղղական) ձևերն են՝ Հնայի, Թոնի։ Հմմտ. ա՛ դէր (ա՛յ տերտեր), ա՛ մաւր (ա՛յ մարդ), ա՛ ֆէր (ա՛յ քույր)։ Այս կոչական բառ-մասնիկները (ա՛, ա՛յ, ո՛վ են) գրավոր խոսքում սովորաբար բուն կոչականից չեն տրոհվում կետադրական նշանով։ Հայերենում կոչականը ներկայանում է բառերի ուղիղ ձևով («Մա՛յր, հանգցրո՛ւ այդ կրակը»), որ ուղղական (ուղղ.-հայցական) հոլովն է։ Որոշ լեզուներում այն ունի ինքնուրույն հոլովածև, որ կոչվում է կոչական հոլով։ Կոչականն ինքնին կարող է գործառնել թերի նախադասության հաղորդակցական դերով (արժեքով), օրինակ. երկխոսության մեջ՝ —Աշո՞տ...։—Սուրե՞ն...։

Կոչականը գոյականի անվանողական դերը գործառական պլան է մղում խիստ ընդգծված ձևով։ Ահա թե ինչու առարկայանիշ դերանունը սովորաբար կոչական չի լինում, մինչդեռ հատուկ անունների համար դա սովորական դործառություն է։ Կոչականի գործածությունը ավելի շուտ վերաբերում է լեզվի ոճաարտահայտչական ու եղանակավորման պլանին այն ունի քաղաքավարական, պաշտոնական, մեղմական-փաղաքական և այլ ձևեր։ Հայերենում մեղմական-փաղաքչականի համար բուն կոչականի գուգակցությամբ գործածվում է ջան բառը, որը շարադասությամբ վերջադիր է, շեշտ չի ընդունում և այս կերպ այն տարրերվում է կոչական բառ-մասնիկներից. հմմտ. ա՛յ ուրյի և ուրդի՝ ջան։ Հմմտ. նաև փաղաքչական կոչականներ՝ արտահայտված հոգառու ածականով. սիրելիս, սիրունիկս, անուշիկս ևն։

Նախադասության՝ խոսքի մյուս տարրերից մեկուսանում է դադարով (ավելի տևական, քան միջհնչաբառային դադարն է), գրավոր խոսքում՝ ստորակետով: Կոշականին բնորոշ է սուր շեշտը, որ գրավոր խոսքում սովորաբար արտահայտվում է: Հոդառու է միայն խոսքային հատուկ իրադրությունում, մանավանդ երբ ունի հոդ պահանջող լրացում: Բառակապակցությամբ դրսևորվելու դեպքում այն գերադաս անդամ է («Մայր իմ անուշ ու անգին»): Կոշականի արտասանական տրոհումն արտահայտող կետադրական նշանը սովորաբար ստորակետն է. երբեմն դրվում է վերջակետ (մանավանդ հրապարակախոսական ոճերում):

Կոշականը կարող է գործածվել իբրև դիմելու եղանակ, իբրև դիմում: Այդ դեպքում գործածվում են՝ ա) ազգակցական բառեր (արական սեռի համար օր.՝ պապ, հայր, եղբայր, հորեղբայր, քեռի, իգականի համար՝ տատ, մայր, քույր, հորաքույր, մորաքույր), պաշտոնական կամ այլ հարաբերություններում՝ պարոն, երիտասարդ, տիկին, օրիորդ, քնկեր, քնկերուհի, բ) անունը կամ ազգանունը և կամ՝ անուն-ազգանունը (Սուրեն, Գրիգորյան Սուրեն, Սուրեն Գրիգորյան), գ) առաջինը և երկրորդը միասին (քույր Աննա, մորաքույր Ալիսեն, քնկեր Աշոտ, քնկեր Գրիգորյան), դ) փոխառյալ ձևեր (Արշակ Սմբատովիչ) ևն:

Բաղիկյան Խ. Գ., Կոշականը և նրա ուսուցումը, Ե., 1982: Տե՛ս նաև շարահյուսությունը բառահոգվածի գրականության ցանկը:

ԿՈՏՈՐԱԿԱՅԻՆ ԹՎԱԿԱՆ||дробиное (партитивное) числительное, թվականի տեսակ, արտահայտում է քանակային հատկանիշ՝ ամբողջի մասերի հարաբերությամբ: Ժամանակակից գրական հայերենում կազմվում է քանակականի և դասականի հարադրությամբ, ընդ որում դասականը ցույց է տալիս, թե ամբողջը քանի մասերի է բաժանված, իսկ քանակականը նշում է, թե այդ մասերից քանիսն է վերցված. օր.՝ հինգ վեցերորդ, երկու յոթերորդ ևն: Դասական բաղադրիչը կարող է ունենալ նաև ական ածանցը՝ մեկ տասներորդական, մեկ տասներորդական, հինգ հարյուրերորդական: Հանգիստում են տասներորդ||տասներորդ||տասներորդական||տասներորդական ձևերը: Մեկ երկրորդի փոխարեն գործածվում է կես բառը, չորրորդ ձևին գուցահեռ առկա է ֆառորդ:

Կարող են գրվել թվանշաններով (հատկապես մաթեմատիկական և այլ որոշ տեքստերում)՝ $\frac{5}{6}$, $\frac{2}{7}$, $\frac{1}{10}$: Ամբողջ թվերի հետ առնվելու դեպքում ստեղծվում է նոր հա-

րադրական արտահայտություն՝ մեկ ամբողջ հինգ վեցերորդ (թվանշաններով՝ $1\frac{5}{6}$):

Այսպիսի հարադրությունը պայմանավորված է կոտորակի բնույթով (պարզ, խառը): Կոտորակային բոլոր թվականները կազմությամբ բարդածանցավոր են:

Կիրառությամբ սովորաբար լինում են որոշիչ: Որոշիչ հոդով ունեն փոխանվանական գործածություն՝ գոյականական պաշտոններով. «Մաքրագրածիդ մեկ երեքրդն ընթերցելի չէ» (=մեկ երրորդ մասը): Հոդառու ձևում հոլովվում է:

Հին գրական հայերենում այս թվականի համար ուրույն կաղապարներ չկային. հաճախ սրա դերը կատարում էին դասականները, հետագայում՝ կես, շաբեմ «քառորդ»,

ակ մասնիկով ձևեր. երեքակ ($=\frac{1}{3}$), հնգակ ($=\frac{1}{5}$), նաև վերլուծական-նկարագրական

կազմություններ՝ յերեմե մեկը, յերեմ բաժնեմ մեկը: Վերջինը, որ բացառականով կապակցություն է, հաստատուն գործածություն ունի նաև բարբառներում. օր.՝ իրեման մինը, տասսան մինը (Ղրբ. բ.):

Գրկն. տե՛ս թվական, խոսքի մասեր բառահոգվածներում:

ԳՈՒՋՆՆԻ ԲԱՐՐԱՌ՝ կրзєнскій диалект, արևելյան՝ և ճյուղի բարբառ. խոսվում է հիմնականում Ադրբ. ՍՍՀ թովուզի շրջանի Կողեն գյուղում: Հայնավորներն են՝ ա, օ, ու, է, ի, ր, ը, փ, օ, ֆ: Բառասկզբում՝ ե > յէ, գարգացում. եզն > յէզ, երկու > յէրկու, կառնան շնշով (հագագավորում). երինչ > հլերինչ: Առկա է ձայնավորների ներդաշնակությամբ երեույթը: Բաղաձայնական (պայթականների ու հպաշփականների՝ կիսաշփականների) համակարգը՝ եռաշարք (բ—պ—փ, ձ—ծ—ց): Ետնալեզվային պայթականներն ունեն բմայնացած տարբերակներ: Դոյականն ունի թվի, հոլովի, առկայացման կարգեր. կանան անձի ու իրի քերականական տարբերակում: Հոգնակերտներն են՝ -էր, -նէր, -անի, -ֆ, -նիւֆ, -ուիւֆ ևն: Բացառականը կազմվում է -էն, ներգոյականը՝ -ըմ վերջավորությամբ: Բայն ունի է, ա լծորդություններ: Վաղակատարի գործառություններն անցել են հաբակատարին, սահմանականի ներկան կազմվում է անկատար դերբայով և սժանդակ բայով. հաճեւ ի, «հանում է»: Անկատար դերբայն ունի կրկնակ ձև. մեկում ս-ն առկա է, մյուսում՝ ոչ. հմմտ. հաճեւ և հաճելի: Ապառնին կազմվում է դի/դ տարրի հավելումով սժանդակ բային. գրծէ դլւմ «գցելու էմ», կօխէ դի «կոխելու է»: Բացակայում են կատարելի դերբայը և պայմանականի ու հարկադրականի կաղապարները:

Գրկն. Բաղրամյան Ռ. Հ., Կողենի բարբառը, Ե., 1961.

ԿՐԻՆՈՒԹՅՈՒՆ|| повтор, повторение, удвоение, редупликация, լեզվական որևէ տարրի (միավորի)՝ հնչյունի, արմատի, բառի, դարձվածքի, գրավոր տեքստում նաև տառի, կրկնակ (երկու, երբեմն՝ ավելի) գործածումը, մեկից ավելի արտասանությունը՝ արտասանական, բառաւազմական, իմաստաբանական, ընթականական կամ ոճական նկատահարումներով: Ըստ այլմ լինում են՝ կրկնակ հնչյուններ՝ կրկնահնչյուններ, արմատա-կրկնություններ, բերականական կրկնություններ, ոճական կրկնություններ ևն:

Կրկնահնչյունը համ կրկնակ հնչյունը (двойной, удвоенный, gemинированный ЗВУК) երկու նույնատեսակ հնչյունի կապակցություն, համակցություն է՝ պայմանավորված դրանց կից արտասանությամբ: Տարբերում են կրկնակ բաղաձայններ՝ երկրաձայններ և կրկնակ ձայնավորներ՝ երկձայնավորներ:

Կրկնակ բաղաձայնները (двойные, долгие, геминированные согласные, гемина-
ты) զրահորվում են երկու նույնական բաղաձայնների կից, միասնական արաաստանու-
թյամբ, ընդ որում՝ հաճախ տեղի է ունենում զրանց արտաբերական որոշակի զրվածք-
ների (նախորդի էլքի, հաջորդի մուտքի) ձուլում՝ արաստանական կողմից թողնելով
տեական բաղաձայնի տպավորություն: Եվ երբեմն այդպես են կոչվում տեական բաղա-
ձայնները: Կրկնակ բաղաձայններ գոյանում են՝ ա) միջավայրով պայմանավորված.
որինակ՝ միջձայնավորային դիրքում բաղաձայնը համեմատաբար տեական է չնչում.
որի ապացույցներից մեկը այդ դիրքում չնդեվրոսական պայթականի վերածումն է
շփականի. *oxipa > հովի, *pater > հայր. բ) չնչունափոխական որևէ միտումով՝ ոտ-
ներ > վրէններ, անայի > ալի (բբբ.). ամփոփումով՝ որորան > օրրան, միջբաղաձայնա-
կան ձայնավորի սղումով, անկումով. բջիջ > բջջահյուր, հովիվ > հովվի (հովվական,
հովվապետ, հովվերգություն), ուղիղ > ուղղագիծ (ուղղաքիտ, ուղղագրություն, ուղղակի,
ուղղահայաց, ուղղափառ, ուղղություն, անուղղակի), զրոշմում > զրոշմման, կազմում >
> կազմման, սեղմում > սեղմման, առնմանությամբ (խոսակցականում)՝ այդտեղ >
> այտտեղ, վատթար > վաքրար, Գրակթոս > Գրաֆոս. գ) բաղադրության (բառակազ-
մական, ձևակազմական) բաղադրիչների եզրագծում. հարավ + վիետնամական > հարավ-
վիետնամական, ընդ + դեմ > ընդդեմ, երկ + կողմ > երկկողմ, ան + նպատակ > աննպատակ.
երես + սրբիչ > երեսսրբիչ, և հանգող երկվանկ-բազմավանկ բառ + ներ հոգնակերտ՝
սեղան + ներ > սեղաններ, կայարան + ներ > կայարաններ, և հանգող բառ + ն հոլր՝
առ + նն էլ, կինն ու քույրը. բայական վ ածանցով՝ գրավել, ապահովել, բարելավել,
նզովել, հոլովել (հմտ. գրավել, ապահովել, բարելավել, նզովել, հոլովել). դ) բնա-

Հայնական բառակազմություններում, մասնավորապես սուլաշակականների (ս, գ, շ, ծ) և ուրիշ կրկնություններ՝ բղղալ, տգգալ, նոռալ, մսոալ, խշշալ, բծծալ, հմմտ. նաև՝ մկկալ, կուուոյ, նրրալ. և) օտար՝ փոխառալ բառերից սերելով՝ վաննա, մասսա, մուհամմեդ, զամմա, Զեմմա, էմմա. գ) առատկական, ազդուաբանական գործոններով պայմանավորված՝ հիմմա՜ւ, ամմե՜ն, մատտա՜ղ, ապպո՜ւշ, ուռռացնել, հազզաւ, շպպալցնել (մանավանդ խոսակցականում, բարբառներում)։

Կրկնակ բաղաձայն կարող է գոյանալ նաև երկու բառերի արտասանական կցությամբ, երբ նախորդը վերջանում, իսկ հաջորդը սկսվում է միևնույն բաղաձայնով, ինչպես՝ իմ մայրը, ես ունեմ երեխաներ։ Հայերենում կրկնակ բաղաձայնի պատրանք են ստեղծում հաղտնալանջային և ձայնավորում ունեցող «բաղաձայնակապակցությունները», ինչպես՝ բբու, դդում, շշուկ, ծծվել, տտաւ, ծծումբ։

Կրկնակ ձայնավորները (реминированные гласные) նույնական կից արտասանվող ձայնավորներն են՝ անջատված հորանջով, Հայերենը մեծ մասամբ խուսափում է այսպիսի ձայնավորներից։ Այսպես՝ փոխառյալ բառերի կրկնակները փոխարինվում են մեղմաբարբառով, կրճատվում, ընկնում է ձայնավորներից մեկը, օրինակ՝ կոուպերսուտիվ, կոուպլինայիա բառերում։ Նման կրճատում լինում է նաև բարդության կամ ածանցման բաղադրիչների միջև. շրինա + ատամնային > շրնատամնային, հնչա + արտաբերական > հնչարտաբերական։ Հորանջը հաճախ վերացվում է անցումային կիսաձայնով, օր. կուեեեեե, հեեեեե։ Որոշ դեպքերում կրկնությունը կասեցվում է հորանջով՝ լիիրավ, ամենամուրազ, աւրու ու էգ, այլապես կրկնակները կհնչեն իբրև մեկ երկար ձայնավոր։

Հայերենում կրկնությանը հետևում են առավելապես տեական բաղաձայնները՝ շփականները, ապա ոնդայինները, հազվադեպ՝ պայթականներն ու հպաշփականները։

Բաղաձայնական կրկնություններով (повтор, удвоение согласных) առավելապես բնորոշ են հայերենի բարբառները, որանք կատարվում են սաստկական նշանակություններով կամ էլ պարզապես դրսևորվում են իբրև արտասանական երևույթ. քսել > քրսսիլ, մխել > մրխխիլ, հոգի > հիկկա (Սվեդիա), անուշ > աննոշ (Մարաղա), հրամմել (Պուլիս), ծամել > ծամմել (Մալաթիա), վեց > վեցցը (Ուրմիա), վիցց (Մարաղա), յիսուն > իցցուն (Ուրմիա), իսսուն (Մարաղա), վաթսուն > վացցուն (Ուրմիա), տասն > տասսը (Առտիալ, Ղարաբաղ ևն), մենակ > մլենազ (Կարնո բրբ.), երեսուն > առասսուն (Կարճևան), քամել > քրմմիլ, քուռակ > քուռազ, այսօր > քսսօր (Տիգրանակերտ) ևն։

Գրական հայերենում, մանավանդ փոխառյալ և բնիկ բառերի հարաբերակցություններում, տեական արտասանություն բերող կրկնությունը կարող է տարբերակիչ արժեք ունենալ. հմմտ. վատտ—վատ, միսս—միս, Մանն եկավ—ման եկավ ևն։

Արմատակրկնությունը հայերենում հիմնականում բառակազմական միջոց է, ինչպես՝ բայակազմության մեջ բազմակատարության կամ տեականության իմաստավորման համար (վաղվիլ, փայլվիլ, ծախծխել, նոռալ)։ Առավել ևս հաճախական են (այս և այլ բառային իմաստավորումների համար) բառակրկնությունները, որոնք առատասպա, իբրև բառակազմական միջոց, գործադրվում են խոսքիմասակազմության պլանում։ Հստայեմ լինում են կրկնավոր գոյական (աման-չաման, ծակ ու ծուկ), կրկնավոր ածական (կաս-կարմիր, սև-սև, հին-հին), կրկնավոր մակբայ (արագ-արագ), կրկնավոր ձայնարկություններ (է...է, հե՜յ-հե՜յ) ևն։

Հնչյունակրկնությունը և բառակրկնությունը, ինչպես և դարձվածքների (բառակապակցությունների) կրկնությունը կարող են օգտագործվել ոճաարտահայտչական նպատակներով (տե՛ս ոճական հնարներ բառահոգվածք), հմմտ. նաև՝ զնա՛ց... զնա՛ց, եկա՛վ... եկա՛վ։ Քերականական կրկնությունները հայերենում շատ սակավ արտահայտություն ունեն (տե՛ս փերականական արտահայտության միջոցներ բառահոգվածք)։ Բնականաբար ամեն մի կրկնության դուզընթաց տեղաշարժ է կատարվում նաև իմաստարանական պլանում։

Գրկն. Աղայան է. Բ., Հեղվարանության ներածություն. Ի., 1967, տե՛ս նաև նրա յուրաքանչյուր, բառագիտություն, իմաստարանություն, ձևարանություն, ճեպագիտություն բառահոգվածների գրականության ցանկը:

ԿՅՈՒՅԹ. Հնչյունաբանական միավոր. վանկերի և այլ միավորների միացման արտահայտությունը, որ ներկայանում է իրրև հնչյունական-արտասանական տարրերի բացառում: Քանի որ այն համընկնում է խոսքային-արտասանական դադարի հետ, ուստի ունի նաև տրոհող, սահմանային ազդանշանի դեր: Գրությամբ սովորաբար արտահայտվում է $\#$ նշանով: Կցույթը լինում է միջհնչյունային, միջվանկային, միջհնչաբառային ևն: Միջհնչաբառային դադարը կարող է տարբերակիչ դեր ունենալ. հմտ. «Գրածս ա՛ է» և «Գրածը սա՛ է»: Առաջինում այդ դադարը ս-ից հետո է, երկրորդում՝ դրանից առաջ:

Սովորաբար բնորոշ է ոչ տևական դադարով, համենայն դեպս այդ տևականությունը ներկայանում է աստիճանավորմամբ (քիչ, զգալի- ևն): Միջձայնավորային հորանջը կարող է համընկնել բաղադրյալ բառի բաղադրիչների սահմանագծին. օրինակ՝ ամենա-արագ, կանացի-ական: Այս հանգամանքով պայմանավորված գոյանում են գրության և արտասանության ուրույն երևույթներ:

Կցույթի դրսևորման ձևերից է հորանջը (звняние, хватыс), որը արտահայտվում է երկու վանկարար հնչյունների (ձայնավորների) միացման կամ տրոհման սահմանագծում: Ժամանակակից գրական հայերենում հորանջն ունի մասնակի արտահայտություն:

Միջձայնավորային հորանջը, օրինակ, առկա է. ա) երբ բաղադրությունը տրոհված է ամենա-, նախա-, հակա-, վերա-, ինքնա-, կիսա-, համա- նախածանցներից որևէ մեկով. ինչպես՝ ամենաընտիր, նախաօլիմպիական. բ) երբ բաղադրության նախորդող բաղադրիչը մյուսից տրոհված է (զլխավոր կամ երկրորդական) շեշտով մանավանդ կցական բարդություններում. օրինակ՝ լիիրավ, ձայրելիձայր, ծիաում, (=ծիա+ում), կինուսքվեստ, պոլիէթիլեն, միկրոաշխարհ, կինոապարատ, ռադիոսլիֆ, էլեկտրաէներգիա: Հմտ. հարադիր բարդություններում ու վերլուծական որոշ ձևերում. օր. օրին, չի ասում ևն. գ) ձայնավորահանգ դերբայի և էի, էիր, էինք, էիք, էին կցույթում. գրելու էի:

Հորանջը վերացվում է անցումային որևէ տարրով, ժամանակակից գրական հայերենում յ, մասամբ և վ ձայնակապով. կարդայի, գրելի, դեպոյի, երկձայնավորի տևական հնչումով (կոոպերացիա, կոորդինատ, երկություն), երկձայնավորներից մեկի հնչյունափոխությամբ՝ ծու+ի > ծվի, կաւու+ի > կատվի. անկումով՝ երկուօրյա > երկօրյա, (ը) > գրո. մի սպասիր, ամենաստույգ. որևէ մեկ տարրի հնչյունափոխարինումով. օրինակ՝ Աւամր ընկավ > Աւամն ընկավ ևն:

Գրկն. տե՛ս հնչյունաբանություն բառահոգվածում:

ԿՈՒՍԻՅԱՆ ՀՈՎՍԵՓ ԿԱՐԱՊԵՏԻ (1890—1964), լեզվաբան-հայերենագետ. ծնվել է հունիսի 14(26)-ին, Մոսկվայում, ուսումնառությունը՝ նախ Հաղարյան ճեմարանում, ապա՝ Մոսկվայի համալսարանում: Նույն ճեմարանում կատարել է ուսուցչական աշխատանք: Դասախոսություններ է կարդացել Մոսկվայի ու այլ (նաև Հայաստանի) բուհերում: Երկար տարիներ աշխատել է ՍՍՀՄ ԳԱ լեզվաբանության ինստիտուտում որպես ավագ գիտաշխատող: Ունեցել է պատմաբանասիրական հետաքրքրություններ. հանդես է եկել հետապոտություններով՝ նվիրված Բյուզանդիայի և հայ ժողովրդի պատմության հարցերին. հրապարակել է հայագիտության, մասնավորապես հայ բանասիրությանը նվիրված բազմաթիվ արժեքավոր հոդվածներ. մասնակցել է «Սասունցի Դավիթ» էպոսի ռուսերեն թարգմանության խմբագրությանը. ռուսերեն է թարգմանել Բաֆֆու «Ուամվել» վեպը: Զբաղվել է նաև բառարանագրության հարցերով: Կենդանի արևելյան լեզուների կենտրոնական ինստիտուտում (նախկին Հաղարյան ճեմարանում) մի առ ժամանակ

պաշտոնավարել է որպես հայոց լեզվի ամբիոնի վարիչ: 1961 թ. շնորհվել է բանասիրական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան, 1962-ին՝ ՀՍՍՀ գիտության վաստակավոր գործչի կոչում: Վախճանվել է ղեկավարների 27-ին, Մոսկվայում:

Երկեր. Грамматика современного литературного армянского языка (Մ.-Լ. 1950. սամանափակ տպաքանակով), Очерки исторического синтаксиса литературного армянского языка (Մ. 1959), Изменения в словарном составе литературного армянского языка советского периода (Մ., 1964).
Կրկն. Աղայան Է. Բ., Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 2, Ե., 1962:

2. և [h], հայկական ալբուրենի տասնվեցերորդ տառը, անվանումը՝ հո. սերում է պահլավական նախատիպարից. ըստ ոմանց՝ հայկական Կ-ից: Ալբուրենական համապարգում սրա դերն է կոկորդային խուլ շփական բաղաձայն հնչույթի արտահայտումը, թվալին արժեքը՝ յուրանասուն, յուրանասունեւորդ: Այս հնչույթի արտաբերական տեղայնացումը, նեղվածքը թեև հստակ չի ուրվագծված, պարզորոշ չէ, բայց հիմնականում դեր ունի կոկորդային շփումը (արտամղվող սղի շփումը ձայնածերպում, կոկորդի, մասամբ և երախի սլատերին): Ձայնեղացած տարբերակի արտաբերությանն ուղեկցում է ձայնալարերի թրթռումը: Այսպիսի տարբերակ կա, օրինակ, Շատախի, Կարնո, Մշո, Շապին-Գարահիսարի, Արարկիրի, Սեբաստիայի բարբառներում, Արարատյանի որոշ խոսվածքներում (Լոռի, Հոկտեմբերյան, Մարտունի, Նոր Բայազետ)՝ հիմնականում բառասկզբում, ձայնավորից առաջ: Ինչ-որ չափով ձայնեղություն ունի նաև գրական հայերենի և-ն՝ միջձայնավորալին դիրքում:

Հ հնչույթը նվազագույն հնչույթաբանական հակադրություն է կազմում խ-ի հետ՝ կոկորդայնություն—էտնալեզվայնություն (հոտ—խոտ, հոբ—խոբ), ֆ-ի հետ (հազ—ֆազ):

Իբրև շունչ՝ հազազ (այստեղից էլ՝ հազաղալին հնչյուն, հազազալին բաղաձայն) առկա է շնչեղ բաղաձայնների կազմում, իբրև՝ պ/հ = փ, կ/հ = ֆ, տ/հ = ք:

Ունի հնդեվրոպական առնչակցություններ, ինչպես ք > հ (բառասկզբում ձայնավորից առաջ). *pater > հայր, *penk²e > հինգ, *ped > հետ (ֆ):

Առանձին բարբառներում արձանագրված են խ > հ, ֆ > հ անցումներ, օրինակ՝ զինի՛սուհ > կինի՛սուհ. ոչ տարբերակ կա վանի և Ղարաբաղի բարբառներում. օր.՝ ր՝ րիկյնակ ժարեգակս:

Գրայարում գրությունը համապատասխանել է արտասանությանը: Ծագումնաբանական հայերենում բառասկզբի դիրքում՝ յ > հ: Գրարարյան տեքստերն ընթերցելիս ալթմ այդ յ-ն արտասանում ենք իբրև հ (յաւմաւ = հաւմաւ): Նոր ուղղագրությամբ այս յ-ի փոխարեն գրվում (և արտասանվում) է հ (հաւմաւ, հօգոտ, Հակոբ): Այնպես որ արևելահայ գրական լեզվում գրությունը հիմնականում համապատասխանում է արտասանությանը: Որոշ դիրքերում, մասնավորապես Ե-ից հետո, այն արտասանվում է թույլ կամ բուրբուկին չի արտասանվում (աշխաւհ, շնուհ, նիւհ, աւհամաւհել, հանապաւհ ևն):

Որոշ բարբառներում պատմական հնչյունափոխությամբ՝ հ > ֆ, մասնավորապես միավանկների սկզբում՝ օ(ո)-ից առաջ (հո > ֆօ || ֆո). հուլ > ֆօղ, հոբք > ֆօբք: Այս էրենույթը առկա է, օրինակ, Հաճրնի, Կարնո, Սեբաստիայի բարբառներում, Արարատյանի որոշ խոսվածքներում, Հաճրնի բարբառում նաև՝ հո > ֆուէ, հուլ > ֆուէղ: Նույն դիրքում՝ որոշ բարբառներում (խոսվածքներում)՝ հո > վրէ, ինչպես՝ հոբ > վրէ, հոտ > վրւտ (Ղարաբաղի բարբառում): Մի քանի բարբառներում (Վանի, Ուրմիալի, Մարաղայի, Գիւղիների) և Նոր Զուղայի, Մշո, Արարատյանի առանձին խոսվածքներում՝ համատարած (Վանի բրբ.) կամ մասամբ (մյուսներում)՝ հ > խ. հազ > խազ, հայր > խւհ: Այսպիսի անցման դեպքեր արձանագրում են անգամ միջին հայերենյան տեքստերը:

Կրկն. անս հայկական զիւ բառահոգվածում:

ՀԱՎՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՔԱՐՐԱԿՈՒՄ||гадрутский диалект, արենելյան՝ ս ճյուղի բարբառ. խոսվում է ՂՀԻՄ Հաղորոթի շրջանում: Ոմանք դիտում են իբրև Ղարաբաղի բարբառի ենթաբարբառ: Չայնավորներն են՝ ա, օ, ի, ու, է, ը, ըէ, ի՛, օ՛, օ՛, ու: Բառասկզբում առկա է ե > յի, է, հէ, ա գարգացումներ (ես > յիս, երկու > էրկու, երինգ > հէրէնգ, երկար > արկար): Նույն դիրքում կարող է լինել ո-ին նախադիր վ շրթնայինի հավելում: Առկա է ձայնավորների ներդաշնակության հրեույթը: Շեշտը՝ հիմնականում վերջերթեր վանկում: Բաղաձայնական (պայթականների ու հսկաշփականների՝ կիսաշփականների) համակարգը՝ երկշարք ձայնեղագուրկ (պ—փ, ծ—ց): Շտնալեզվային պայթականներն ունեն բմայնացած տարրերակներ: Բացակայում է ֆ խուլ շփականը: Գոյականն ունի թվի, հոլովի, առկայացման կարգեր. կա նաև անձի ու իրի քերականական տարրերակում: Հոգնակերտներն են՝ -էր, -նէ, -է՛, -է՛, -է՛, -է՛, -է՛, -օւոէ՛, են: Որոշյալ առման գեպքում բառերը ենթարկվում են է(ն) հոլովման, անորոշ առման դեպքում՝ ու (ծառէն||ծառու): Բոլոր հոլովները որոշիչ հոգ են ստանում: Բացառականն ու գործիականը ունեն համադրական ու վերլուծական ձևեր. համասյուսաւսխանարար վերջավորություններն են -ա (օժանդակ տարրը՝ նրէստա, աճա) և -ավ (օժանդակ տարրը՝ աճավ): Ներգոյականը՝ -ում/-ւմ մասնիկով: Բայն ունի ա, է, ի լծորդություններ: Կատարելի դերբայի մասնիկն է -ական, վաղակատարինը՝ -ալ: Անկատար դերբայում առկա է ս աարրը: Սահմանական ներկան կազմվում է անկատար դերբայով և օժանդակ բայով. մրնասս ըմ ամնում եմ: Ժխտականի որոշ կաղապարներում գործառում է վրէչ օժանդակ բառը:

Գրկն. Պողոսյան Ա. Մ., Հաղորոթի բարբառը, Ե., 1965:

ՀԱԿԱՆԻՇՈՒԹՅՈՒՆ||аиҥонимия, բառերի (մասամբ և ածանցների) ձևախմբաստային փոխհարաբերության դեպքերից մեկը. երբ արտասանությամբ, հնչյունական կազմով միմյանցից տարբեր երկու միավոր հակադրվում են իրար ծայրսթևային՝ հակառակ հասկացություններով (իմաստներով): Հականիշությունը հիմնականում տարածվում է բառերի վրա, ըստ այդմ էլ հականիշներ (аиҥонимы) ասելով ամենից առաջ հասկանում ենք հականիշ բառերը, որոնք ներկայանում են գույղերով: Զույգի անդամներից մեկը կարող է մյուսի հանդեպ հակադիր իմաստ արտահայտել (հակադրական հականիշներ. օր.՝ բարեկամ—թշնամի, իմաստուն—տգետ), կամ էլ մեկը բացասում, ժխտում է մյուսին (ժխտական հականիշներ. օր.՝ կեղծ—անկեղծ, ուշադիր—անուշադիր): Զանազանում են նաև՝ տարաբանաբան հականիշներ, որոնք կազմված են տարբեր արմատներից (հիմքերից). օր.՝ մեծ—փոքր, լայն—հեղ, նույնաբան հականիշներ, որոնք բաղադրյալ բառեր են՝ առնվազն մեկ հիմնական ձևով ընդհանրությամբ. օր.՝ ջրագուրկ—ջրառատ, Էներջն—չեյ—առտաշնչել: Հականիշները հանդես են գալիս (հակադրություն են կազմում) խոսքիմասային միևնույն խմբում, ինչպես՝ հարավ—հյուսիս, արենլը—արեմուտք, լույս—մութ, գիշեր—ցերեկ, պատերազմ—խաղաղություն, սար—ձոր (գոյական), չ՛երին—ստորին, արտաքին—ներքին, հին—նոր, բարձր—ցածր, ծանր—թեթև, լայն—նեղ, բաց—փակ, մանր—խոշոր, հաստ—բարակ, լի—դատարկ, սուր—բութ, փակ—բաց, մաքուր—կեղտոտ, սև—սպիտակ, ծուռ—ուղիղ, պարզ—բարդ, թանկ—էժան, քաղցր—դառը, խակ—հասած, լավ—վատ, աղի—անաղի, բարի—չար, հաստատական—ժխտական, կենդանի—մեռած, արդար—մեղավոր, հարուստ—աղքատ, կուշտ—քաղցած, հասուն—տհաս, զոհ—ղծզոհ, ուրախ—տխուր, ժլատ—առատաձևուն, մեղմ—կուպիտ, վախկոտ—անվախ, խելոք—հիմար (ածական), գնալ—գալ, առնել—վաճառել, խոսել—լռել, հանվել—հագնվել, ապրել—մեռնել, հաղթել—պարտվել, մթնել—լուսանալ (բայ), արագ—դանդաղ, լիք—վին—բուրբուրվին (մակբայ), հանուն—ընդդեմ (կապ): Համեմատաբար շատ հատկանշային, մասնավանդ ածականական հականիշությունն է տարածված:

Հականիշության զույգի մեկ անդամը սովորաբար ենթադրում է մյուսի գոյությունը. հակադրությունը ներկայանում է նգրերի միասնությամբ, փոխադարձ կապով: Բացի այդ՝

լույզի մեկ անգամը կարող է հակառակ թևում ունենալ մեկից ավելի հակառակ անգամ-
ներ, ինչպես՝ տեր—ստրուկ||ծառա, լույս—մութ||խավար, ժլատ—շոտլ||առատաձեն, ան-
հանգիստ—հանգիստ||խաղաղ:

Հակառակ բառերը գործածվում են ոճաարտահայտչական նպատակներով, խոսքա-
յին դարձվածներում (օրինակ, հակադրություններում, անտիթեզում), առածներում,
առաջվածքներում, դարձվածաբանական կապակցություններում, դիպուկ վերնագրերում):

Գրկն. Շալունց Լ. Ն., Հակառակ բառերը ժամանակակից հայերենում, Ե., 1978:

Տե՛ս նաև բառագիտություն բառահոգվածի գրականության ցանկը:

ՀԱՂՈՐԴԱԿՅՈՒՆ||коммуникация, общение, մարդկային համատեղ գործունեությունը
պայմանավորող կարևորագույն գործոններից մեկը. մարդը չի կարող ապրել ու ստեղծ-
ագործել առանց հաղորդակցման, ինֆորմացիայի փոխանակման, առանց դրա համար
անհրաժեշտ միջոցներ՝ հաղորդակցման միջոցներ ունենալու: Հաղորդակցման ամենաուրու-
րոշ արտահայտությունը խոսքային գործունեությունն է, որը դուրս մարդկային է, կեն-
դանինները իրենց «հաղորդակցումը» իրացնում են բնագոյային վարքագծի ուրույն դրսևո-
րումով, ազդանշանային ուրույն համակարգով, որ երբեմն կոչում են «կենդանու լեզու»
կամ «կենդանական լեզու»: Մարդկային հասարակության մեջ հաղորդակցման միջոց-
ները շատ են ու բազմազան. ամենակարևորը լեզուն է, խոսքը: Լեզվի կարևորագույն
գործառնությունը հենց հաղորդման ֆունկցիան է (коммуникативная функция): Հա-
ղորդման օժանդակ, լրացուցիչ միջոցներ են, օրինակ, շարժումների լեզուն, առարկայա-
կան ազդանշանները (տարբեր գույնի լույսեր, դրոշակներ, հրթիռներ, ձայնային ալլելայ
ազդանշաններ են): Կա մի գիտակարգ, որը զբաղվում է հաղորդակցման նշանային
միջոցների քննությամբ՝ նշանագիտությունը (семiotика):

Գրկն. Աղայան Է. Բ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 1967: Ջահուկյան Գ. Բ.,
Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974:

ՀԱՄԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀՆՉՅՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ||звуковое (фонетическое) изменение по
аналогии, մասնակիորեն նաև՝ նմանողական ձայնափոխություն. հնչյունափոխության
տեսակ, երբ այն կատարվում է գործածությամբ հարաբերակցող որևէ բառի հնչյունա-
կան կազմի, կաղապարի, հնչյունափոխական այս կամ այն երևույթի, միտումի, օրինա-
չափության հետևողությամբ: Այսպես՝ հոկտեմբեր բառի մ-ն ներմուծված է (հնչյունի
հավելում)՝ սեպտեմբեր, նոյեմբեր, դեկտեմբեր բառերի նմանակությամբ. դեկտեմբեր
բառում կատարվել է տ-ի հավելում՝ սեպտեմբեր, հոկտեմբեր բառերի հետևողությամբ.
բարբառախոսների մոտ երբեմն՝ սեպտեմբեր > սեկտեմբեր (պ > կ անցում)՝ հոկտեմ-
բեր, դեկտեմբեր բառերի նմանողությամբ: Հմմտ. կանաց > կանանց (հարասություն)՝
առանց-ի նմանակությամբ. արևմտահայերենում զուրմացուցի բայաձևի հնչյունական
կազապարով՝ լոուցի > լոցուցի, փախուցի > փախցուցի (նախասություն), գրաբա-
րում՝ սիրեցցես > սիրեսցես և նման հնչյունափոխության (ցց > սց տարեմանությամբ)
հետևողությամբ՝ բց > սց (արարցես > արասցես). հմմտ. նաև՝ ցած > ցածր (բարձր-ի
ազդեցությամբ), լեղ > լեղր, օրինակ՝ լեղր-մեղր (բարբառներում՝ մեղր-ի առնչու-
թյամբ):

Ընդհանրացման միտումը առավել բնորոշ դրսևորում է ստանում հնչյունական
օրենքներում, որոնց կազմավորման մեջ համաբանությունը էական դեր ունի: Եթե որևէ
հնչյունադիրքում կատարվել է այս կամ այն հնչյունափոխություն, ապա համաբա-
նական միտումը այն դարձնում է բնդհանրական՝ նման բոլոր դիրքերում: (Տե՛ս ընդ-
հանրական հնչյունափոխություն և հնչյունական օրենք բառահոգվածները):

Գրկն. աճ՝ս հնչյունափոխություն բառահոգվածում:

ՀԱՄԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ||аналогия, նաև՝ նմանաբանություն, նմանակություն, լեզվական ձևերի (կաղապարների), հնչյունափոխական երևույթների (պրոցեսների) մերձեցումը, նմանակումը, վերակառուցումը՝ վերափոխումը, նորի ստեղծումը նույն մակարդակի առավել կենսունակ, գործունե և որոշ ընդհանրություն ունեցող կաղապարի, պրոցեսի հետևողությամբ: Հստ այդմ էլ լինում էն ֆեռականական, բառակազմական, հնչյունական համաբանություններ: Քերականական համաբանության (грамматическая аналогия) համար բնորոշը կառուցվածքային ձևի (կաղապարի) ընդհանրացումն է. այսպես՝ ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի ի հոլովումը ընդհանրացվել, տարածվել և այժմ էլ ընդլայնում է իր գործառական ոլորտը նշված համաբանությամբ, ինչպես որ գործիական հոլովի կաղապարման մեջ աստիճանաբար ծավալում է ստանում -ով մասնիկով կաղապարը, նաև՝ տրականաձև հայցական (հայցական-տրական) կաղապարի տարածումը եսորստարյան հայերենի որոշ վիճակներում կատարվել է ղերանվանական հայցական-տրականի համաբանությամբ. հարաբերակից պարզ կամ համադրական ձևերի (շարքերի) դիմային վերջավորության հետևողությամբ որոշ քաբրաոնների անցյալ կատարյալի ելակի 1 դեմքի ձևերում երևան է գալիս մ տարրը. գնացիմ, կերամ, տեսամ: Բառակազմական համաբանություն /новообразующая (созидательная, словообразующая) аналогия/ համար բնորոշը նոր բառի ստեղծումն է կամ նախկինի վերակազմումն ըստ առավել կենսունակ կաղապարի: Այսպես՝ հին գրական հայերենում բառակազմությունը իրացվում էր առավելապես հոգուտ հոդակապով կաղապարի, մինչդեռ բարբաոններում՝ ղելադանցապես ըստ անհոդակապ կաղապարի: Հնչյունական համաբանության (фонетическая аналогия) համար բնորոշը հնչյունափոխական միատիպ պրոցեսների (աոնմանության, տարնմանության են) մերձեցումն է, գործունե օրինաչափությամբ (տե՛ս համաբանական հնչյունափոխություն):

Համաբանությունը որոշակի դեր ունի լեզվական փոփոխությունների (տեղաշարժերի) ու զարգացման մեջ, այն նպաստում է բացատրությունների, բազմաձևությունների վերացմանը, լեզվի կառուցվածքային միօրինականացմանը, առավել կենսունակ կաղապարի ընդհանրացմանը: Մեն, իհարկե, համաբանական պայմանավորվածություն ունեցող ոչ բոլոր փոփոխություններն են ընդհանրանում, տարածվում ու ընդգրկում այլ ձևեր, բառեր, դիրքեր են:

Երբեմն խոսողները գիտակցաբար մերժում են համաբանական այս կամ այն միտումը, փոփոխությունը, եթե այն խախտում է նորմավորվածի գործառությունը: Այսպես, խոսակցական սարքերակում ինր, տասը բառերի հնչյունական կաղապարի հետևողությամբ ոմանք արտասանում են յորր, ուրր, յարանասուն-ի հետևողությամբ՝ ուրսուն-ը վերակաղապարում՝ ուրանասուն, տաբեկան բառակազմական կաղապարի հետևողությամբ՝ ամսեկան, օրեկան (փոխանակ՝ ամսական, օրական) են:

Այսպիսով համաբանությունը թեև հզոր գործոն է լեզվի մեջ, այնուամենայնիւ, այն ամենակարող ու բացարձակ չէ, չի գործում կույր անհրաժեշտությամբ:

Իրկն. Անաոյան Հ., Լիակատար բերականություն հայոց լեզվի, հ. 6, Ե., 1971:

Աղայան Է. Բ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 1967:

ՀԱՄԱՐԱՐԲԱՒ||конкорданс, հեղինակի կամ նրա որեւէ հրկի բառապաշարն ընդգրկող բառացանկ՝ բառերի լրիվ ներառումով ու այբբենական դասավորությամբ: Կազմվում է նախապես քարտադրված նյութի հիման վրա: Սովորաբար իբրև «գլխաբառ» վերցվում է բառի ուղիղ ձևը: Բերվում են այն բոլոր կոնտեքստները (նախադասություններ), որոնց մեջ առկա է տվյալ բառը: Ունի կարևոր նշանակություն գիտահետազոտական առումով և իբրև այլևայլ տեղեկությունների աղբյուր:

Հայկական համաբարբաոններ կազմվել են նաև անցյալում: Սակայն այս ուղղությամբ բուոն գործունեություն ծավալվեց Սովետական Հայաստանում, մասնավորապես ԳԱ լեզ-

էի ինստիտուտի կոլեկտիվի կողմից: Այս ինստիտուտում կա համաբարբառի հասուկ բաժին: Վերջին տասնամյակներին բազմացնող մեքենայով (ոռոտարինտ) հրատարակվել են բաժնաթիվ հեղինակների համաբարբառներ (Եզնիկ, Կորյուն, Ազաթանգեղոս, Փապստոս Բուզանդ, Եղիշե, Ղազար Փարպեցի, Մ. Խորենացի, Դավիթ Անհաղթ, Զենոն, Ղևոնդ, Գ. Նարեկացի և այլք): Կան նաև աշխարհաբար երկերի մի շարք համաբարբառներ: Այս ուղղույթ ամբ աշխատանքները շարունակվում են:

Հայերենի համաբարբառը, լինելով ամենախոշորը ազգային լեզուներով ստեղծվածների մեջ, մեծ երկույթ է հայ գիտական ու մշակութային կյանքում:

Կեղե. Թոսունյան Կ., Հայկա՛ն համաբարբառ, «Գրքերի աշխարհ», 1981, № 12, Պետրոսյան Հ. Զ., Հայ գրականության համաբարբառ, «Գրական թերթ», 1959, № 43:

ՀԱՄԱՐԲԱՐԱՆ, ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆ, բարդության տեսակ. ի տարբերություն վերլուծական բարդության՝ բաղադրիչները միակցված, համադրված են, ամբողջացած և՛ արտասանությամբ, և՛ գրությամբ, իսկ բովանդակային պլանում առկա է մեկ ընդհանուր ամբողջական բառիմաստ (իմաստի միասնություն), միջբաղադրիչային դադարը հավասար է միջվանկային դադարին, առկա է մեկ գլխավոր շեշտ, որին նախորդում է երկրորդականը (էթե այն առկա է). օր.՝ դասասենյակ, գրադարան, մաշտաղաշտ, բուսանուն, ծովափ, մատենադարան: Ըստ համադրման եղանակի և բաղադրիչների ներքին ձևաիմաստային փոխհարաբերության՝ գանադանում են կցական բարդություններ, իսկական բարդություններ և հատվածական բարդություններ:

1. Կցական բարդությունների բաղադրիչները համակցված, համադրված են մի ամբողջության մեջ, գրվում են միասնաբար, անանջատ՝ ընդ որում դրանց հարաբերական անկախությունը՝ ինքնուրույնությունը գիտակցվում է: Օր.՝ այսօր, տասնմեկ, հուրեղայր, մեկլիկմիշտ, առևտուր, տունուտեղ, զեմաուլեմ: Այս բարդությունները հիմնականում գոյանում են վերլուծական բաղադրություններից՝ բաղադրիչների միավորումով, կցումով, միջբաղադրիչային դադարի վերացումով, մեկ գլխավոր շեշտի հաստատումով (պատկանումով)՝ վերջնավանկում: Մեծ մասի դեպքում բաղադրիչները կարող են անկախաբար գործածվել իրեն առանձին բառային միավոր՝ առանց իմաստի էական փոփոխության:

Կցականները կազմվում են՝

ա) Շարահյուսական՝ ահատ բառակապակցություններից, ինչպես՝ տունտիկին, հուրեղայր (հատկացուցիչ—հատկացյալ), այսօր, այստեղ (որոշիչ—որոշյալ), երբեք, եսիմ, էլմիածին (ենթակա—ստորոգյալ, կամ՝ նախադասության, ստորոգելիական կապակցության սերտաճում), առևտուր, ելևէջ (բայական տարրերի բաղճյուսում):

բ) Գրաբարյան նախադրավոր կադապարների և դրանցով կազմված բառերի (բարդությունների) ժառանգորդություն. նույն կադապարների հետևողությամբ նոր բարդությունների ստեղծում: Այս տիպի բառակազմություններում հաճախական գործադրում ունեն գրաբարյան առ, գ, ընդ, լստ, ի, ց նախդիրները, ինչպես՝ առծեռն, զարտուղի, բնդլեմ, լստգյուտ, իսպառ, հօգուտ (<ի օգուտ), հմմտ, նաև՝ զգետնել, առինհնել, զօծել, ընդաբծակել, ընդլայնել:

դ) Հարադրական բարդություններից, ընդ որում՝ սովորական հարադրություններից (գիրկապ, աղօթկտես, շուրջկալ), բաղճյուսականներից (նիստուկաց, անցուղաբծ, շարմուռ, այրուծի, լացուկոծ, ելումուտ, այրուբեն, կերուխում, խաղուպաբ, բևութիկուն, բսոռ.բան), կրկնավորներից (լիուլի, պեսպես, մերբրնդմերբ, խուրախուր, զեմաոդեմ, մեծամեծ, նուրանուր, օլեմաթեմ, շաբաշաբ, գույնգույն, հետգհետ): Ոմանք այս խմբին են հատկացնում նաև բայական համադրական կրկնավորները, որոնք բաղադրված են կրկնավոր հիմքից և բայական անանջ-թերությունից, ընդ որում՝

այդ հիմքը կարող է ունակ լինել անկախ գործածության (բարբառել, կսկծալ, քրքոալ), կամ էլ այդպիսի գործածություն չունենալ, որպիսիք բազմաթիվ են (աբծաբծել, բեկբեկել, զեղզեղալ, երերալ, խողխողել, կերկերել, կափկափել, հոտոտել, հայրայրել, ձգձգել, շողշողալ, ողողել, ոստոստել, ջախջախել, փայփայել, փողփողել, փորփորել):

Բայական կրկնավորների մեջ առանձին խումբ են կազմում բնածայնական ծագում ունեցողները, որոնք արտահայտում են գործողության սաստկություն, տևականություն, բազմապատկություն (բխկբխկալ, զլզլալ, գոգոռալ, դմրդմբալ, դմփդմփալ, դխկդխկալ, դողոռալ, զնզնզալ, բխկբխկալ, թշրշալ, բոբոռալ, լխլխալ, լփլփալ, խշխշալ, խոխոռալ, ծլլլալ, կլկլալ, կշկշալ, կոկոռալ, հոհոռալ, նղնղալ, մրբմրբալ, մոմոռալ, նվնվալ, շխկշխկալ, շոշոռալ, շրխկշրխկալ, սրբսրբալ, սվսվալ): Բազմաթիվ հիմքերում բաղադրիչների սերտաճումն այն աստիճանի է, որ բաղադրվածությունը այլևս չի գիտակցվում կամ գրեթե չի գիտակցվում (աղավաղել, լսահամարհել, բարախել, զրգռալ, դադարել, բոբափել, ծածանել, կակագել, կաղկանծել, կաշկանդել, կարկատել, հեծեծել, հեկեկալ, հորջորջել, շոշափել, սասանել, տատանել, փայտարել): Կրկնավոր գոյականների բաղադրիչները, ինչպես և մյուս կցականների դեպքում, սակավ են հնչյունափոխված լինում (ներանց մեջ եղած հնչյունական տեղաշարժերը հաճախ գալիս են նախատիպ վերլուծական բաղադրությունից, կամ էլ գոյանում են վերջինիս հետևողությամբ): Համեմատաբար նոր կազմություններում բայական կրկնավորների երկրորդ (երբեմն երրորդ) բաղադրիչը հնչյունափոխության նկատմամբ զդայուն է. ինչպես՝ ա > ր (թափթփել, խագխգել, ծակծկել, ծամծմել, մարմրել, մաղմղել, պաշպշել, վախվխել, բաշքշել), ալ > ր (փալլփլել), ու > ր (փորփրել), ու > ր (ծոմոնել), ի > ր (կցկցել):

Կցական համադրականների բաղադրիչները կցող տարրերը կարող են լինել նախիրներ (մեկընդմիջտ, մերձիմահ, պատնիվեր, վայրիվերո, փոփրիշատե, մեկառմեկ), շաղկասաներ (լսոնտուր, աջուծախ, մեկուկես, տունուտեղ), մասամբ՝ հոդակապ (շառաշառ, մեծամեծ, կուզեկուզ, շոֆեշոֆ): Հնաժողով կաղապարներում և դրանց հետևողությամբ ստեղծված նոր բաղադրություններում կարող է բաղադրիչը ներկայանալ երբեմնի հոլովածնով (այսուամենայնիվ, հինավուրց, պատվովի, բանասերկու, իմիջիայլոց):

Կցական համադրականները կարող են փոխարինվել վերլուծական նախատիպերով կամ համարժեքներով, ինչպես՝ իմիջիայլոց || ի միջի ալլոց, ճեփճեմակ || ճեփ-ճեմակ, շիփշիտակ || շիփ-շիտակ:

II. Իսկական կոչվում են համադրական այն բարդությունները, որոնք կազմվում են երկու կամ ավել հիմնական ձևույթներից՝ արմատներից, արմատական բառերից (մասամբ և ուրույն բառահիմքերից, բայահիմքերից)՝ նախատիպ կապակցության բաղադրիչների շարահյուսական կապի մթազնումով, ձևաբանորեն չձևավորված վիճակով, կախյալ դրվածքով, ինչպես և նախատիպը չունեցող յուրովի կաղապարումով (ջրկիր, հացքուխ, արեահում, ծովափ, տրոսուվայր, լուսակերտ, զրասեղան): Շեշտադրությունը սովորական է՝ վերջնավանկում: Բազմավանկները կարող են երկրորդական (թույլ) շեշտ ունենալ նաև սկզբնավանկում:

Իմաստաբանական պլանը բնորոշ է նրանով, որ բարդության ամբողջացած, բնդանուր իմաստը բաղադրիչների իմաստների մեխանիկական դումարը չէ. այն ավելի լայն է ու նորացված՝ ըստ բառակազմական միտումի: Մասնակի դեպքերում միայն այդ բնդահանրական իմաստը կարելի է անմիջականորեն բխցնել բաղադրիչներից. որ.՝ մշտադալսուր, քաջահմուտ, լայնաբժակ, խառնաշփոթ, հերաբժակ, լուսապայծառ, հուրախույր, մուրախույր: Բարդության տրոհումը, միջբաղադրիչային դադարի մոծումը անհնար է, որովհետև իմաստի աղավաղում կգոյանա: Բաղադրիչների շարահյուսական կապը մեկնաբանվում է միայն փոխակերպման միջոցով: Այս փոխակերպման մեջ բացահայտվում է բաղադրիչների կախյալ հարաբերությունը. առաջինը մեկնաբանվում է իբրև երկրորդի լրացում՝ բաղադրության յուրաքանչյուր աստիճանում: Ընդ որում՝ բաղադրի-

չր հաճախ յազմանշանակ է: Հմմտ. վիմագիր, շղագիր, գրագիր, լրագիր, օրագիր, ամսագիր, պատմագիր ևն: Համադասական հարաբերությունը այստեղ հաշվադեպ է (տեղատարափ, ազգատոհմ, բնծառյուծ, ամբակոռ, հիսսաֆանչ, փայելչաղեղ):

Իսկական բարդության փոխակերպումներում բացահայտվում է յուրաքանչյուր բաղադրիչի շարահյուսական (խնդրառական-հոլովառական, առդրական ու այլ) արժեքը, բնցորում բաղադրության գոյական անդամը հիմնականում ներկայանում է համապատասխան հոլովի նշանակությամբ, իսկ բայական անդամը համադրական (նույնարմատ) դերբայի նշանակությամբ. այսպես՝ ջրկիր (=ջուր կրող), հուլածին (=հողից ծնված կամ հողի ծնած), խավարաբնակ (=խավարում բնակվող), մեֆենավար (=մեքենա վարող), նրբերկու բաղադրիչներն էլ գոյականներ են, ասյա մեծ մասամբ առաջինը սեռ.-տրականի (պատկանելության, վերաբերության) հարաբերակցություն է արտահայտում, ինչպես՝ ծովափ (=ծովի ափ), մարտադաշտ (=մարտի դաշտ): Նրբ երկրորդ բաղադրիչը ածական է (դոյական+ածական), դիրիշխում է ածականական խնդրառությունը. օր.՝ ստվերախիտ (=ստվերով խիտ), ջրառատ (=ջրով առատ). երկու ածականների դեպքում՝ մեծ մասամբ համագոր (փոխհարաբերակցող) իմաստ, ինչպես՝ փառամոլություն (=քաջ և հմուտ), լայնաբերանակ (=լայն ու արձակ): Նվ այսպես յուրաքանչյուր կաղապար բերում է իր ուրույն իմաստավորումը:

Բաղադրությունը (սովորաբար առաջին բաղադրիչը) հետևում է շեշտափոխական հնչյունափոխությանը. ինչպես՝ ջուր > ջրաման (ու > ր), երկիր > երկրագունդ (ի > րո), կես > կիսագունդ (ե > ի կամ է > ի): Վերջնավանկում (շեշտված դիրքում) վերականգնվում է արմատի հնչյունափոխված ձայնավորը (երկ. հնչյունը). ամենագիտ, ջրասույզ, ատամնաբույժ, վայրէջք:

Քնորոշ է նաև կաղապարման հատկանիշներով. առավել դրսևորվում է հողակապով (մեծամիտ, դաշտավայր, մայրաֆաղաֆ, առատածեղև, անտառանյութ, փառաշատ, փործաղաշտ, ձայնաղարան, մարգածե, սակավաղեպ, բաժնետեր, ծաղկեպսակ): Բայց թիշ չեն նաև անուշակապ բարդությունները (աներծագ, ակիրախ, ակնհայտ, բանքեր, բացբերան, ժամկետ, հավկիր, ձնծաղիկ, շենշող, ջրվեժ, ջրհոր, սևերես, տափղուխ, տունդարն, փառնատ, փողկապ, փաղցկեղ, օրհաս): Հողակապի առկայությունը և բացակայությունը կարող են հանգեցնել բարդության տարբերակների գոյացման, ինչպես՝ ջրադալար || ջրադալարաբար, արևշող || արևաշույլ, երեսպատել || երեսպատել: Անհողակապ տարբերակներն ավելի բնորոշ են ժողովրդախոսակցականին: Հողակապի հետ կապված կարող է լինել նաև իմաստային տարբերացում. օր.՝ հրծիղ և հրածիղ:

Երբեմն հողակապի կիրառման հիմունքով զանազանում են հողակապով բարդություններ և անհողակապ բարդություններ: Այս դեպքում որոշ կցական համադրություններ կմտնեն իսկական բարդությունների շարքը. Այսինքն՝ բաժանման շախմատիչը կփոխվի Այս և այլ հանգամանքներ հաշվի առնելով՝ ոմանք առհասարակ հրաժարվում են իսկական բարդությունից տեղմից, կամ այդ սղտադործում են նոր իմաստավորումով (տե՛ս բարդություն բառահոգվածք):

Ըստ խոսքիմասային պատկանելության՝ դուգորդվող (միավորվող) բաղադրիչները կարող են լինել դոյականներ կամ այլ խոսքի մասային բաղեր՝ նույնատիպ կամ խառը դուգորդումներով. այսպես՝ ա) գոյական + գոյական (ջրհոր, գետափ, ձևազործ, աներծագ, արոտավայր, առուծասիրտ, բունածե, գոտեմարտ, ռազմաճակատ, մայրաքաղաք, անձրևաջուր, սնձնակազմ, արևածաղիկ, ձնծաղիկ, բաժակաճառ, բառածե, բայիմաստ, բեմարվեստ, գրատախտակ, գործընկեր, դարաշրջան, հրթուղի, թվանշան, ժամկետ, լեռնաշխարհ, լողավազան, հողագունդ, մանկապարտեզ, սարսլանջ, տարեվերջ). գոյական + + ածական (լուսապայծառ, մարդաշատ, ջրառատ, մարդավայել, անդնդախոր, սանձարձակ, մտամոլոր, ստվերախիտ). գոյական + բայաբանություն (անասնապահ, գրաշար, գրախոս, քարտաշ, դաստատու, հրաքան, զննադիր, սերմնացան, գործակատար,

տոմսավաճառ, որմնադիր, մարդասպան, տեղակալ, հրծիգ, հեռագնաց, հրացայտ, գլուգետ, շանթահար, գլխակեր, երգասաց, շափահաս, սրտարուխ, հայասեր, տերևաթափ, համտես, մատենագիր, ջրասույգ, ատամնարույժ, տարեմուտ, սառցահատ, քենուտար)։

բ) ածական + ածական (դեղնակարմիր, ամրապինդ, քաջահմուտ, քաջառողջ, բաւմահմուտ, բարեկիրթ, լայնարձակ, հեղաճկուն, լավատեղյակ, մեծահարուստ)։ ածական + գոյական (կիսագունդ, փափկամաւրմին, մեծահոգի, դեղնագույն, ազատախոհ, առանձնատուն, հավերժահարս, հարժավայր, մեծատառ, նորահարս, երկարաշունչ, ահեղածայն, բազմամարդ, բարեսիրտ, շիկահեր, լավորակ)։ ածական + բայարմատ՝ բայահիմք (շարակամ, շարախոս, շատախոս, կարճատև)։

գ) բայ, բայարմատ՝ բայահիմք + գոյական (վառելափայտ, գրելաձև, ապրելալեռայ, վարվելաձև, խոսափող, ննջասենյակ, տեսակետ, դրդապատճառ, ցուցամատ, խեղդամահ, հայեցակետ, սուգանավ, տեսադաշտ, քսայուղ, շարժանիվ, շինանյութ, գրոսայգի)։

դ) լիական + գոյական (երկանիվ, եռանկյուն, միաբջիջ, քառուղի, հնգամարտ, հազարածայն)։

ե) դերանուն + ածական (ինքնավստահ, ինքնագոհ, յուրահատուկ)։ դերանուն + գոյական (ինքնագլուխ, ինքնագործ, յուրատեսակ, յուրօրինակ, ինքնագիր, այլալեզու, այլախոհ, ինքնարժեք, նույնատիպ)։ դերանուն + բայարմատ՝ բայահիմք (ինքնահավան, ինքնասեր, եսասեր, եսամուլ, ինքնագնաց, ինքնաեռ, ինքնաթիռ)։

զ) մակբայ + գոյական (շրջագգևատ, շուրջպար, հեռանկար)։ մակբայ + բայարմատ՝ բայահիմք (վաղամեռ, արագասլաց, արագավազ, հեռահար, հեռակա, հավերժահոս, հեռախոս, հեռատես)։ մակբայ + ածական (մշտադալար, վաղածանոթ)։

է) կապ + գոյական / բայահիմք (վրաներթ միջակա)։

Այս կադրապարներով ստեղծվում են հիմնականում գոյականներ (ծովեզր, արոտավայր, քարտաշ, թերակղզի, ապրելաձև ևն) և ածականներ (քարսիրտ, կարկտահար, ալեւարդ, քաջահմուտ) ևն։ Որոշ դեպքերում բարդություն բաղադրիչը կարող է իմաստով համարժեք չլինել իր անկախ գործածության հետ։ Օրինակ՝ ջերմաչափ նշանակում է ոչ թե ջերմ (ածական) չափող, այլ՝ ջերմությունը (գոյական) չափող գործիք։

Իսկական և կցական բարդությունների տարբերությունը մի շարք դեպքերում սոսկ կառուցվածքային է և ոչ թե իմաստաբանական։ Նմատ. հորափուլ և հորեղբայր։ Հատվածական բարդությունների մասին տե՛ս բարդություն բառահոգվածում։

Գրկն. աճ՝ս բառակազմություն բառահոգվածում։

ՀԱՄԱԿԱՐԻ ԿԱՄ ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԻ || система, языковая система, լեզվի կազմի՝ կառուցվածքի և նրա առանձին մակարդակների մեջ մտնող տարրերի փոխկապակցված բազմությունն է, երբ ամեն միավոր փոխադարձ կապերի ու հարաբերությունների մեջ է մյուսների հետ, ունի իր տեղը, դիրքը և ֆունկցիան (գործառությունները)։ Կառուցվածք հասկացությանը մերձավոր է, և երբեմն այդ երկուսը գործածում են մեկը մյուսի փոխարեն։ Ըստ է. Բ. Աղայանի՝ պետք է որոշակիորեն սահմանագծել համակարգ և կառուցվածք տերմինները. «Լեզվական համակարգը լեզվի ամբողջությունն է՝ համակարգերի ու հակահամակարգերի միասնությամբ»։ Տարբերում են՝ առոգանական (շեշտահեղեղանգային), հնչյունական (ձայնավորական, բաղաձայնական), բառային, դարձվածային, բերականական՝ ձևաբունական (հոլովական, խոնարհման՝ բայական), խոսմանական, շարահյուսական, իմաստաբանական և այլ համակարգեր (օրինակ, զրային համակարգ)։

Գրկն. Աղայան է. Բ., Լեզուն իբրև համակարգ և իբրև կառուցվածք (ԲՃՀ, 1972, № 2)։

ՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆ || согласование, նախադասության անդամների կապակցության եղանակ. հայերենում բնորոշ է նրանով, որ անդամներից մեկը ստանում է իր հետ կապ ունեցող մի այլ անդամի քերականական (ձևաբանական) հատկանիշները։ Համեմատա-

բար ծավալուն դրսևորում ունեն հայերենում, իսկ ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում հիմնականում տարածվում է ենթակայի ու ստորոգյալի, բացահայտչի ու բացահայտյալի վրա: Լեզուներում համաձայնությունը լինում է տարբեր կարգային հատկանիշներով. հայերենում առանձնացվում են՝ բվային համաձայնություն, դիմային համաձայնություն և հոլովական համաձայնություն: Համաձայնությունը կարող է պայմանավորված լինել հարաբերակցվող (կապակցվող) անդամներից որևէ մեկի բովանդակային պլանով, նրա արտահայտած իմաստի բնույթով: Սա կոչվում է իմաստային համաձայնություն (согласование по смыслу): Այսպես՝ եզակի, բայց հավաքական իմաստ ունեցող անդամը կարող է հարաբերակից անդամին թելադրել հոգնակի իմաստ (օր.՝ «Փոխադրվածների մի մասը տեղացիներ են»), հոգնակի շունեցող (ածականով, թվականով, դերանունով արտահայտված) անդամը իմաստային պայմանավորվածությամբ կարող է թելադրել հոգնակի թիվ (բազում մառդիկ, բոլոր ֆազաններ):

Խվային համաձայնությունը (согласование в числе) բնորոշ է հայերենի բոլոր փուլերին, վիճակներին, տարածվում է ենթակայի ու ստորոգյալի, բացահայտչի ու բացահայտյալի, մասամբ և որոշչի ու որոշյալի վրա (վերջին տիպի թվային համաձայնությունը առավել հատկանշական է գրարարի համար): Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում թվային համաձայնությունը բնորոշ է հետևյալ հիմնական գծերով.

ա) եզակի ենթակայի հետ դրվում է եզակի ստորոգյալ, հոգնակի ու բազմակի ենթակայների հետ՝ հոգնակի ստորոգյալ: Ստացական (բաշխական) հոգնակիով դրսևորված ենթակայի ստորոգյալը հիմնականում եզակի թվով է. հմմտ. «Գործերը(դ, ս) լավ են» և «Գործներս լավ է»: Երբ ենթական ձևով եզակի է, բայց իմաստով բազմություն է արտահայտում, ստորոգյալը կարող է և հոգնակի լինել (բախտություն, իմաստային համաձայնություն): Իմաստային գործոնը դեր ունի նաև այն դեպքում, երբ մեծադիր նշանակությամբ բազմակի ենթականների հետ դրվում է եզակի ստորոգյալ. օրինակ՝ «Նրա գսպվածությունը, համբերությունը ոչ մի աբժեր չունեցավ»: Երբ ենթական ձևով եզակի է, բայց ունի քանակական թվական լրացում, ստորոգյալը կարող է լինել եզակի կամ հոգնակի (համաձայնությունը կայուն չէ): Կայուն համաձայնություն չկա նաև ենթակայի ու ստորոգելիական վերադրի միջև:

Մեկից բարձր փոխանուն բացարձակ թվականների հետ ստորոգյալը հիմնականում հոգնակի է. «Զորսս էլ պարզատրվել ենք», «Հինգը նոր սորտի խնձորենիներ են»:

բ) Որոշ որոշիչներ, իմաստային յուրահատկությամբ պայմանավորված, որոշյալին (լրացյալին) պարտադրում են հոգնակի թիվ. այդպիսի գործառությամբ կարող են հանդես գալ, օրինակ, բազում, անհամար, անքիվ, բազմաքիվ, բազմազան, բազմապիսի, բալմեբանգ, բազմատեսակ, բազմաձև, զանազան, տարբեր և այլ ածականներ, որոնք գրվում են բաժանական (թվարկվող) առարկաների անունների հետ: Հիմնականում նույնպիսի համաձայնություն են պահանջում նաև կրկնավոր ածական որոշիչները. մեծ-մեծ, երկ-երկ, տեսակ-տեսակ, շատ-շատ, սուր-սուր, խոր-խոր, մանր-մունր, հմմտ. նաև՝ ետրյուրավոր, հազարավոր, միլիոնավոր, բազմազան, վարսունական և համարժեք այլ որոշիչների գործառությունը: Երբ բազմակի որոշիչներն ունեն տարբեր ղեկոտատներ ունեցող, բայց մեկ բառով արտահայտված որոշյալ, ապա սա հոգնակի թվով է դրվում. օրինակ՝ հայ և ռուս ժողովուրդները:

Երբ որոշիչն արտահայտված է բոլոր դերանունով, որոշյալը հոգնակի ձևով է դրվում. օրինակ՝ բոլոր իրերը, բոլոր մառդիկ: Անկայուն է թվական որոշիչ թվային համաձայնությունը որոշյալի հետ: Դասական թվականների և այլ որոշ թվական կապակցություններով արտահայտված որոշիչների լրացյալը դրվում է հոգնակի ձևով. երկու-երեք-վեցերորդ դասաբաններում, տասներեզից տասնութերորդ դասերում: Այլ դեպքերում որոշիչի հետ կարող է դրվել ինչպես եզակի, այնպես էլ հոգնակի որոշյալ (սև ամպ, սև ամպեր, այս մառդր, այս մառդիկ):

դ) Երբ բազմակի հատկացուցիչներն ունեն տարբեր դիմումներն ունեցող, բայց մեկ յառույթ արտահայտված հատկացյալ, ապա վերջինս հոգնակի թվով է դրսևորվում. օրինակ՝ «Ես ու ճարեհանի երեխաները բաժնում միասին են խաղում»:

դ) Նգահի բացահայտյալի հետ դրվում է եզակի բացահայտիչ, հոգնակի բացահայտյալի հետ՝ հոգնակի բացահայտիչ: «Իրեանը՝ մեր մայրաքաղաքը, նաև մշակութային խոշոր կենտրոն է»։ «Ինչու՞ր բանական էակները՝ մառդիկ, ապրում են հասարակական կյանքով»։ Երբ բացահայտյալը ամփոփիչ (ընդհանրացնող) բառ է եզակի կամ հոգնակի, իսկ բացահայտիչը արտահայտված է բազմակի անդամներով, ապա վերջինիս յուրաքանչյուր անդամ կարող է եզակի լինել, կամ բոլորն էլ՝ հոգնակի: Այսպես՝ «Մենք Մոսկվայի մեր բարեկամներին ուղարկեցինք թարմ միրգ՝ խաղող, տանձ, խնձոր, դեղձ»։ «Մենք Մոսկվայի մեր բարեկամներին ուղարկեցինք թարմ մրգեր՝ խաղող, տանձ, խրնձոր, դեղձ»։ Հմմտ. նաև՝ «Պապս այցում տեկեց նոր ծառեր՝ խնձորենիներ, տանձենիներ, սալորենիներ, բնկուղենիներ»:

Շարահյուսության մեջ կա նաև ժամանակային համաձայնություն (согласование времени), որը պարբերություններում եղած նախադասությունների և բարդ նախադասության բաղադրիչ նախադասությունների ստորոգյալների ժամանակային, տվյալ լիզվի համար հատկան ազան համաձայնությունն է: Հայերենում սա իրացվում է շարահյուսական որոշակի կանոններով:

Դիմային համաձայնությունը (согласование в лице) ևս բնորոշ է հայերենի բոլոր փուլերին, վիճակներին, տարածվում է ենթակայի ու ստորոգյալի, բացահայտիչի ու բացահայտյալի վրա: Այսպես՝

ա) Եթե ենթական արտահայտված է դիմանիչ դերանունով, ստորոգյալը դեմքով համաձայնում է նրան: Դիմանիչ ենթական ստորոգյալին թելադրում է իր դեմքը. «Իս դո շեմ ավարտել գործս», «Ինչո՞ւ դեռ չես ավարտել դործդ», «Նուս դեռ չի ավարտել գործը»։ «Մենք դեռ չենք ավարտել դործներս»։ Հմմտ. «Ինքս էլ կանեմ այդ գործը», «Ամենքս էլ կանենք այդ գործը»։ Դիմային համաձայնությունը ոչ դիմանիչ ենթակաների դեպքում իրացվում է դիմորոշ հոգերի գործածությամբ. «Ինքս էլ կանենք այդ գործը», «Բոլորս էլ կանենք այդ գործը»:

Ցուցական դերանունները թեև արտահայտում են դիմայնություն, ցույց են տալիս առարկա՝ առաջին կամ երկրորդ և կամ երրորդ դեմքերի հարաբերությամբ, ինքնին դիմանիչ չեն և նրանց ստորոգյալը միշտ երրորդ դեմքով է. «Սա կլինի վերջին դեպքը», «Իս կլինի վերջին դեպքը»։ Բազմակի տարադեմք ենթակաների հետ եթե առկա է առաջին դեմքի անդամ ևս, ստորոգյալը ընդունում է առաջին դեմքը. «Ներկաների մեջ լողալ չիտեմք ևս, դու, նա»։ Եթե առկա է երկրորդ դեմքի անդամ ևս (առաջին դեմքի բացակայությամբ), ստորոգյալը ընդունում է երկրորդ դեմքը. «Ներկաների մեջ լողալ գիտեմք դու և նա»։ Նման պայմաններում ոչ դիմանիչ ենթակայի առկայությունը չի ազդում դիմային համաձայնության վրա. «Ներկաների մեջ լողալ գիտեմք ևս ու իմ եղբայրը»։ Երբ ենթական դիմանիչ չէ, բայց ստորոգյալիական վերադիրը դիմանիչ է, ապա տեղի է ունենում դիմային համաձայնություն վերադրի ու հանգույցի միջև. «Սերգեյի եղբայրը ևս եմ», «Սերգեյի եղբայրը դու ևս», «Սերգեյի եղբայրը նա է», «Հաղթողները մենք ենք»:

բ) Եթե բացահայտյալը դիմանիչ բառ է, բացահայտիչը կարող է դեմքով համաձայնել նրան (սովորաբար ստանալով դիմորոշ հոգ)։ Սա՝ փոխաբերական, դու՝ փոխաբերական, իրենք՝ փոխաբերականները: Հոգի բացակայությունը բացահայտչական կապակցություններին զրկում է դիմային համաձայնությունից: Այս հատկապես լինում է մասնական բացահայտչի դեպքում. «Սա, որպես փոխաբերական», «Դու, իբրև փոխաբերական»:

Հարկական համաձայնությունը (согласование по падежу) նույնպես բնորոշ է հայերենի բոլոր փուլերին, վիճակներին. հին հայերենում այն տարածվում էր բացահայտչի ու բացահայտյալի, ինչ-որ լափով նաև որոշիչի ու որոշյալի, հատկացուցչի ու

հատկացյալի վրա, նոր հայերենում՝ միայն բացահայտչի ու բացահայտյալի վրա ժամանակակից արեւելահայ գրական լեզվում ևս բացահայտյալը բացահայտչին թելադրում է իր հոլովը. այսպես՝ «Ընկեր Հասմիկը՝ մեր դասուկը, այսօր հրապարակելու է քննության արդյունքները»։ «Մենք երախտագիտությամբ ենք հիշում ընկեր Հասմիկին՝ մեր դասուկին»։ «Ծնողներս շատ զոհեղանքով եղան ընկեր Հասմիկից՝ մեր դասուկից»։ Հմմտ. նաև՝ «Աստղիկը, իբրև օլիմպիադայի հաղորդ, այսօր մեծարվելու է», «Աստղիկին, իբրև օլիմպիադայի հաղորդի, այսօր պարգևատրելու են»։ Սովորական (ոչ մասնական) բացահայտչը կարող է դրսևորվել նաև առանց հոլովական համաձայնության, մանավանդ երբ բացահայտյալը արտահայտված է այստեղ, այդտեղ, այնտեղ ցուցականներով (այստեղ՝ մեր տանը), կապական հոլովառությամբ (ինձ մոտ՝ կարիճեստում), տեղ բառով (քո սիրած տեղը՝ գետափին), կամ էլ բացահայտչին է արտահայտված կապական հոլովառությամբ (կարիճեստում՝ ինձ մոտ, խորհրդակցություն է լինելու)։ Հմմտ. նաև՝ «Հաջորդ տարի՝ 1982 թվականին, սպասվում է մոլորակների շքերթ»։

Հայերենում ինչ-որ չափով առկա է նաև հոլովառական համաձայնություն, հատկապես բացահայտչական կապակցություններում. երբ լրացյալի հոգը արտահայտվում է նաև լրացման հետ, որ սակայն պարտադրական չէ, մանավանդ երբ գործ ունենք մասնական բացահայտչի հետ. հմմտ. «Բոլորս՝ օլիմպիադայի հաղթողներս, ներկայացված ենք պարգևատրման», «Բոլորս, որպես օլիմպիադայի հաղթողներ, ներկայացված ենք պարգևատրման»։ Հետ էության միատիպ հոդառությունը այստեղ պայմանավորված է դիմային համաձայնությամբ։

Նայած թե գերադաս տեղամի հատկանիշները ինչ չափով են առնվում ստորադասի էությունից, հանազանում են լրիվ՝ լիակատար համաձայնություն (полное согласование) և քերի կամ մասնակի համաձայնություն (неполное согласование)։ Հայերենում համաձայնաբար լրիվ է բացահայտչի և բացահայտյալի համաձայնությունը։

Գրկն. տե՛ս կապակցություն և նախադասություն բառահոլովածներում։

ՀԱՄԱՆՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆ||СННКРЕТИЗМ, միևնույն ձևի մեջ տարբեր քերականական իմաստների համատեղումը կամ տարբեր ձևերի սերտաճումը, միաձևության վերածվելը, հակադրությունների չեզոքացումը՝ իմաստների տարբերության պահպանումով։

Այսպիսի երևույթ է, օրինակ, ես դերանվան մեջ դեմքի, հոլովի, թվի իմաստների համատեղումը։ Այսպես և՛ տանը բառաձևում տրականի և ներգոյականի իմաստների համատեղում. «Ես հանգստացա մեր տանը» և «Ես մոտեցա մեր տանը»։

ՀԱՄԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱԻՍՐԱՆ||СЛОВАРЬ ОМОНИМОВ, բառարանի տեսակ. բառացանկն ընդգրկում է համանունությամբ առնչվող բառերը. յուրաքանչյուր համանունի դիմաց կամ հաջորդական շարքով տրվում են համանունները. Ծ. Գևորգյանի «Ժամանակակից հայոց լեզվի համանունների բառարանը» (Ծ., 1978) ընդգրկում է 12000 համանուն (բառ, բառաձև, կայուն բառակապակցություն՝ դարձվածք)։ Բառամթերքը ներկայացված է երեք բաժնով՝ նույնանուններ, որ ամենից մեծն է, նույնագիծներ և նույնահունչներ։ Համանունության շարքի յուրաքանչյուր անդամ ներկայացվում է գլխաբառի դիրքով, համարակալումով, տրվում են բառաքերականական նշումներ (սերումը, խոսքիմասային պատկանելությունը, բառագործածության ոլորտը), ապա՝ բացատրությունը՝ երբեմն տեքստային վկայություններով, անհրաժեշտության դեպքում կոդմնորոշում է տրվում գրության և արտասանության անհամապատասխանության վերաբերյալ։

Ի. Ն. Շալունցի «Արդի հայերենի համանունների դպրոցական բառարանում» (Ծ., 1980) տրված են անցյալ դարի երկրորդ կեսերից մինչև մեր օրերն ընկած շրջանի գեղարվեստական գրականության մեջ և դպրոցական դասագրքերում հանդիպող համանունները։ Բառարանը նպատակ ունի «ճիշտ կոդմնորոշել ընթերցողներին միևնույն արտասանություն և գրություն, բայց տարբեր իմաստ ունեցող բառերը գործածելիս»։ Բառարանը,

պայմանավորված գայրոցական-ուսուցողական խնդիրներով, համեմատաբար քիչ բառեր է բնագրկում:

ՀԱՄԱՆՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆ||ОМОНИМІЯ, լեզվական որոշ միավորների՝ բառերի, բառաձևերի, քերականական կառույցների, մասնիկների, ձևաիմաստային փոխհարաբերության այն դեպքը (կրկնություն) է, երբ դրանք արտասանությամբ, հնչյունական կազմով նույնն են, իմաստով՝ տարբեր: Ըստ այդմ էլ զանազանում են՝ համանուն կամ նույնանուն բառեր (омонимы, лексические омонимы), «համանուն» մասնիկներ (ածանցներ), բերական համանուններ (грамматические омонимы), համանուն բառաձևեր, օրինակ՝ մարտ (կոիվ)—մարտ (ամսանուն), հոտ (բույր)—հոտ (ոչխարների բազմություն, խումբ), մորթ (մորթելը)—մորթ (մաշկ), ժամ (հեղեղեցի)—ժամ (ժամանակի միավոր), տալ (բայաձև)—տալ (ամուսնու քույրը), աներ (կնոջ հայրը)—աներ (բայաձև), հարեմ (կանանոց)—հարեմ (բայաձև), դող (սարսուռ)—դող (ավտոմաս), զունդ (կլոր՝ շրջանաձև առարկա)—զունդ (դինվորական միավորում): Համանունությունը դիտարկվում է միևնույն լեզվավիճակում, համակարգում, երբեմն էլ միևնույն միկրոհամակարգում: Համանունության առնչակցություն չի կարելի տեսնել, օրինակ, գրաբարի ու նոր դրական հայերենի բառերի միջև:

Բառերի (կամ այլ տարրերի) խումբը, որի անդամները զտնվում են համանունության հարաբերության մեջ, կոչվում է համանունների շարք. օր.՝ փող (դրամ)—փող (երաժրշտական գործիք)—փող (խողովակ): Ըստ քերականական ձևերի (բառաձևերի) կամ հարացուցային անդամների բնորոշման դաժնազանում են՝ լրիվ համանուններ, երբ համանունությունը տարածվում է հարացույցի բոլոր անդամների վրա, ինչպես՝ ափ (ձեռքի ափ)—ափ (եղր), մասնակի համանուններ, երբ այն տարածվում է մեկ անդամի ուղիղ, մյուսի թեք ձևի վրա կամ տարբեր խոսքիմասային պատկանելություն ունեցող ձևերի վրա, ինչպես՝ անցավ (բայաձև)—անցավ (առանց ցավի), սուր (հատու, կտրող)—սուր (զենքի սեսակ), խառը համանուններ, երբ խիստ, որոշակի սահմանագծումներ չկան: Զանազանում են նաև համաձին համանուններ, որոնք գոյանում են բազմիմաստության հիմքի վրա, տարաձին համանուններ, որոնք գոյանում են այլ ուղիներով: Բառային համանունները լինում են նաև՝ 1) համաբնույտ համանուններ, հմմտ. հարկ (չենքի հարկ, ծածկ)—հարկ (տուրք), դաբան (հարդ)—դաբան (դեղ), 2) տարաբնույտ համանուններ, հմմտ. հոտ (ոչխարի հոտ)—հոտ (բույր), 3) նույնագիրներ՝ համագիրներ, երբ շարքի անդամները գրությամբ են միայն համընկնում, նրանց արտասանությունը տարբեր է. ուրդ (ճիճու)—ուրդ (ձեզնից որր), պարս (մեղունների խումբ)—պարս (իմ պարր), բարդ (խրթին)—բարդ (դեզ), դարդ (վիշտ)—դարդ (քո դարը), ես (անձնական դերանուն)—ես (օժանդակ բայ), հորդ (վարար)—հորդ (քո հոր), յարդ (երկարության չափի միավոր)—յարդ (բռնյարդ), 4) այլագիրներ կամ համահունչներ, երբ դրանք միայն հնչմամբ են համընկնում, գրությունը տարբեր է. օր.՝ հորթ (կովի հորթ)—հորդ (վարար), անօդ (առանց օդի)—անօր (աման), որթ (խաղողի որթ)—ուրդ (ճիճու), հարդ (դաբան)—հարթ (հավասար մակերեսով), ուլուն (կենդանի)—ուխտ (պաշտամունքային արարողություն), ալտ (կեղտ)—ախտ (հիվանդություն), զես (ծամ, մազ)—զես (հապավում), գրավ (խղճալ)—գրավ (ճաշի, թեյի սպասք):

Թեև համանունությունը հակառակ է լեզվի պարզության սկզբունքին, որը միտում է յուրաքանչյուր բառիմաստի համար ունենալ մեկ անվանում, այնուամենայնիվ, համանուններ գոյանում են: Համանունության ակունքները հիմնականում հետևյալներն են.

ա) Համանունություն հնչյունափոխությամբ, ինչպես՝ սեր (<սէր) «զգացմունք»—սեր «կաթի երեսը», հարկ (<յարկ) «տան հարկ»—հարկ «տուրք»:

բ) Համանունություն փոխառությամբ, ինչպես՝ շինել «զգեստի տեսակ» (փոխառություն է ոուսերենից)—շինել (հայերեն բայաձև), կետ (մաթեմատիկական՝ տարածական հասկացություն, նշան)—կետ «ծովային կենդանի» (փոխառություն հունարենից), մարտ

(կռիվ) — մարտ (փոխառություն, հունալատինական սերումով), բար («բերք, պտուղ», փոխառ. պարսկերենից) — բար («փոքրիկ ռեստորան», փոխառություն անգլերենից)։

զ) Համանունություն քերականական ձևերի (բառաքերականական) պատահական նմանությամբ, ինչպես՝ առի (բայաձև) — առի «քաջ» (ածական)։ ընդ որում բառափոխական ձև կարող է լինել համանունության շարքի թեկուզ մեկ անդամը։

դ) Համանունություն բազմիմաստ բառերի իմաստների հեռացումով, մեկուսացումով, ինչպես ակն (զրբ. «աչք») > ակ «թանկագին քար» — ակ «անիվ» — ակ «ակունք»։ հմմտ. նաև՝ ճակատ (պատերազմին վերաբերող հասկացություն) — ճակատ (անատոմիական հասկացություն), ական (փոս) — ական (պայթուցիկ սարք) ևն։ Համանունություն գոյանում է նաև փոխաբերական իմաստի մեկուսացումով, ինչպես՝ մայիս — Մայիս, ծաղիկ — Մաղիկ, Ամպեր — ամպեր, Արտաշատ — «Արտաշատ» (գինի) ևն։

ե) Համանունություն կապված գրության տարբեր սկզբունքների գործադրման հետ։ այսպես կարող են գոյանալ նույնահունչներ և նույնագիրներ. օրինակ՝ հորդ (ազանդական գրություն) — հորք (հնչյունական գրություն), հմմտ. նաև՝ վարս (հնչյունական գրություն, «մազ» նշանակությամբ) — վարս (ազանդական՝ «իմ վարը» նշանակությամբ)։

Համանուն անձանց կամ համանուն մասնիկ տերմինավորումը ինչ-որ չափով պայմանական է, քանի որ մասնիկը կամ անձանցը «անուն» չէ։ Թերևս ավելի նպատակահարմար է այս դեպքում գործածել համանուն (նույնահունչ) անձանց կամ համանուն (նույնահունչ) մասնիկ, ինչպես որ իրականում էլ այդպես է. օր.՝ ան (ժխտական նախածանց՝ անտուն, անկեղծ), սն (բայական ձևանց՝ լավանալ, մեծանալ), -ան (ածականակերտ անձանց՝ վալան), կամ՝ -ի (սեռականի ցուցիչ, օր.՝ բարի, փայտի), -ի (բայի գիմային ցուցիչ, օր.՝ գրի, խոսի)։

Համանունության մեջ առանձին խումբ են կազմում համանուն դարձվածքները։ Իբրև կայուն բառակապակցություններ՝ սրանք հարում են բառային համանունությանը. մեծ մասամբ գոյանում են բազմիմաստության հիմքի վրա՝ իմաստների հեռացումով (թեև ինչպես այլուր, այստեղ ևս հաճախ դժվար է լինում բազմիմաստ կիրառությունները զանազանել համանունության դեպքերից, թե իմաստների ո՞ր աստիճանի հեռացումն է գիտվում համանունություն)։ Այսպիսի դարձվածքներ են, օրինակ, ձեռք տալ (դիպչել) — ձեռք տալ (ձեռքը սեղմելով բարեկ, ողջունել)։

Հայերենում ևս ավելի շատ են բառային համանունները, ապա բառաքերականական (մի բառի ուղիղ ձև — մի այլ բառի թեք ձև, կամ՝ տարբեր բառերի բառափոխական ձևերի միջև), մյուսները համեմատաբար քիչ են։

Ոմանք համանունները ներկայացնում են երեք ենթախմբով՝ նույնանուններ, որոնք հընչմամբ, արտասանությամբ նույնն են, իսկ իմաստով՝ տարբեր, նույնագիրներ, որոնք գրությամբ նույնն են, իմաստով ու արտասանությամբ տարբեր, նույնահունչներ, որոնք գրությամբ ու իմաստով տարբեր են, արտասանությամբ նույնը։ Ընդ որում՝ համանունները լինում են՝ շարահյուսական, որ դրսևորվում է բառակապակցությունների ու նախադասությունների հարաբերակցություններում, բառազիտական, որ դրսևորվում է առանձին գործածություն չունեցող սրմատների, ինքնուրույն բառերի, կայուն բառակապակցությունների, անձանցների նմանատարր կամ այլատարր հարաբերակցություններում, ինչպես՝ այդ «քարայր» — այդ — (<այրել), ղեր «չաղ» — ղեր (անձանց), բառափոխական, երբ համադասության շարքի անդամներից զոնե մեկը թեքված բառաձև է (մյուսները կարող են լինել ուղիղ, բառարանային ձևում), ինչպես՝ շաւոմ (անկատար դերբայ) և շաւոմ (բայանուն)։ հմմտ. նաև հոր «փոս» — հոր (հայր բառի սեռ. տրականը), բեռակահական, երբ համանունության շարքի անդամները ձևակազմական մասնիկներ են, ինչպես՝ -ս (բայի գիմային վերջավորություն) և -ս (ստացական հոդ)։

Նրբեմն տարբերակում են համանունների միայն երեք հիմնական խումբ՝ բառական,

բառաբանականական և խառը: Առաջինի մեջ մտնում են այն համանունները, որոնք պատկանում են միևնույն խոսքի մասին և միանման էլ հնչում են քերականական բոլոր ձևերում (օր.՝ կետ ճնշան» և կետ թժովային կենդանի»): Երկրորդի մեջ մտնում են այն համանունները, որոնք պատկանում են տարբեր խոսքի մասերի (օր.՝ տալ «բայաձև» և տալ «գոյական» ամուսնու քույրը»): Երրորդի մեջ համանունության շարքի անդամներից որևէ մեկը այլ խոսքի մասային պատկանելություն ունի:

Կրկն. Գեորգյան Ե., Ժամանակակից հայոց լեզվի համանունների բառարան, Ե., 1978: Շալունց Լ. Ն., Համանուն բառերը ժամանակակից հայերենում («Լեզվի և ոճի հարցեր», № 4, 1977), նույնի՝ Արդի հայերենի համանունների դպրոցական բառարան, Ե., 1980: Պառնասյան Ն. Ա., Քերականական համանունները ժամանակակից հայերենում, Ե., 1979: Տե՛ս նաև բառագիտություն բառահոգվածի գրականության ցանկը:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ||сокращение, сокращенное написание, графическое сокращение, գրության ձև, եղանակ, երբ այս կամ այն նկատառումով համառոտվում են առանձին տառեր, բառամասեր, և կամ բառը (հասկացությունը) արտահայտվում է պայմանական հատուկ նշանով, օրինակ, գաղափարագրով (նշանագրով): Հայկական համառոտագրությունը գործել է հայոց լեզվի ամբողջ գրավոր շրջանում: Ժամանակի ընթացքում փոխվել են համառոտագրության ձևերը, եղանակները, արտահայտության նշանները: Համառոտագրության նշաններից ամենահինը պատկերն է կամ դուրը՝ [—], [~], որը նախապես դրվում էր որոշակի բառերի համառոտումը արտահայտելու համար: Սրանք թվով 7-ն էն. Աստուած, Յիսուս, Քրիստոս, Տէր, Երուսաղէմ, Իսրայէլ, Սուրբ, որ համարվում էին նաև տեղանակա՛ն բառեր (այսինքն՝ սրբազան կամ պատվարժան, որից էլ՝ նշանի անունը): Համառոտագրություններն էին՝ Ած, Յս, Քս, Տր, Եմ,

Իէլ, Սբ: Թեք հոլովաձևերի համառոտման դեպքում էլ դրվում էին առաջին ու վերջին տառերը, ինչպես՝ Այ, Յի ևն: Պատվի այս նշանի գործածությունը հետագայում կոչվեց պատվագրություն. ըստ այդմ նշանն էլ կոչվեց պատվագրության նշան:

Ավելի ուշ շրջանում գործածության մեջ մտան համառոտագրության այլ նշաններ ևս, ինչպես՝ սյունը և երկվորյակը: Սյունը փշիկի կամ շեշտի նման նշան է ['], որ դրվում է համառոտված տառի (սովորաբար գործածության մեծ հաճախություն ունեցող տառի) փոխարեն, օրինակ, Բ՝ո՛ւ՛ (= քաղաք): Երկվորյակը (երկուրյակ, կրկնասյուն) սյունի կրկնությունն է ["], որ դրվում էր հապավման, կրճատման տեղում (քիչ վերև՝ բաց թողնվածի ուղղությամբ). օր.՝ խ''ն''րհութիւն (խոնարհութիւն): Միջնադարյան մատենագրության մեջ որոշ համառոտագրություններ արտահայտվում էին գաղափարագրով (логограмма), որ հայ մատենագրության (գրչության) մեջ հայտնի է նշանագիր անունով: Համառոտագրության այս ձևում բառը (հասկացությունը) համառոտագրվում է նշանագրով (գաղափարագիր նշանով) և ոչ թե տառերի համառոտման եղանակով: Այսպիսի նշանագրեր հատկապես առկա են «նշանագիրք իմաստնոց»-ի շարքերում:

Հնում համառոտագրության դիմում էին հատկապես գրանյութը, թուղթը խնայելու, ինչպես և տեքստը արագ ու հեշտ ընկալելու համար: Այժմ էլ գրության այս ձևին ևն դիմում գրեթե նույն նպատակադրումով: Համառոտագրումները ժամանակի ընթացքում այնպիսի ծավալում ստացան, որ արդեն նոր ժամանակներում փորձեր էին արվում դրանք սահմանափակելու:

Համառոտագրվում են ոչ բոլոր բառերը: Հնում, ինչպես նշվեց, այս գրության մեջ առնվում էին միայն որոշակի բառեր: Հետագայում դրանց ցանկը աստիճանաբար մեծացավ. ընդգրկվեցին շարաթվա սրբերի անունները, առավել գործածական այլ բառեր, հատուկ անուններ, բազմատառ մի շարք բառեր, մանավանդ դրանց վերջին մասում, օրինակ, ուրիւն ածանցում, այժմ՝ անվան և հայրանվան սկզբնատառերը (ազգանվանը

կից), հոլովների անունները լեզվաբանական տեքստում (մասնավորապես հարացույցի ցուցադրման ժամանակ), առանձին կոչումներ, պաշտոններ արտահայտող բառերը (օրինակ, բնկ., պրոֆ., դ-ր են): Ժամանակակից համառոտագրություններում գործածվում է միջակերտ:

Ըստ համառոտման բնույթի զանազանում են՝ միատառ, երկտառ, բազմատառ համառոտագրություններ: Միատառ համառոտագրության դեպքում բառից թողնվում է միայն մեկ տառ, այսպես հապավվում էին հատկապես պէս, քան, ընդ, կամ բառերը.

օրինակ՝ պ (=պէս), սյսպ (=այսպէս): Որոշ բառեր համառոտագրվում էին սուղի նշանով. Գ (=Գէորգ): Հաճախական էին երկտառ համառոտագրությունները. սովորա-

բար սյահպանվում էին առաջին և վերջին տառերը՝ ամ (=ամենայն), մդ (=մարդ): Ավելի հաճախական էին բազմատառ համառոտագրությունները (երեք և ավելի տառ-

երով). օրինակ՝ կբլ (=կաթողիկոս), Սնկ (=Սահակ):

Համառոտագրությունը գրային հրեույթ է, շուրի բառակազմական արժեք (պլան): Համառոտագրվել կարող են ոչ միայն բաղադրյալ անունները, տերմինները, սարքեր բառակապակցություններ, այլև առանձին բառեր, պարզ անուններ, ընդ որում դրանք կարգացվում (արտասանվում) են ամբողջությամբ, նախատիպի վերականգնումով: Համառոտագրությունը ամփոփվում է կետադրական նշանով (միջակերտով), երբեմն՝ առանց կետադրական նշանի: Առանց կետադրական նշանի են, օրինակ, գիտական որոշ տեքստերում եղածները, չափ ու կշռի միավորների անունների զգալի մասի համառոտագրությունները. օր.՝ կզ (=կիլոգրամ), կմ (=կիլոմետր), մ (=մետր): Նշված և այլ որոշ հատկություններով սրանք տարբերվում են հապավումներից (տե՛ս):

Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի գրության մեջ գործում են համառոտագրության հետևյալ կանոնները.

ա) Գրության մեջ սյահպանվում է բառի (բառաձևի) միայն առաջին տառը. օր.՝ թ. (=թվականին), մ. թ. ա. (=մեր թվագրությունից առաջ), հ. (=հատոր), մ. (=մաս), Ա. Սուրբասյան (Աշոտ Սուրբասյան):

բ) Պահպանվում են բառի, անվանման սկզբնատառերը՝ ձայնավոր + բաղաձայն (եւր) կադասարով. Ավ. (=Ավետիք), ազ. (=ակադեմիկոս), Արտ. (=Արտաշէս):

գ) Պահպանվում են բառասկզբի երկու կամ երեք բաղաձայն տառերը. Հր (=Հրաշյա), Վրթ. (=Վրթանես):

դ) Պահպանվում է բառասկզբի բաղաձայնական մասը՝ անհրաժեշտության դեպքում միջբաղաձայնական ձայնավորի սղումով. Հովհ. (=Հովհաննես), վրկ. (=վարկյան), պրոֆ. (=պրոֆեսոր):

ե) Բառի բոլոր կամ չմնական մասի բաղաձայնները սյահպանվում են. ւղվում (կրճատվում) են միայն ձայնավորները. օր.՝ հմմտ. (=համեմատել, համեմատիր), մլն. (=միլիոն):

զ) Պահպանվում են բառի առաջին և վերջին բաղաձայնները. օր.՝ դ-ր (=դոկտոր). գրվում են ուժիկով:

է) Համառոտագրության հոգնակին դրսևորվում է դրա կրկնությամբ. օր.՝ բնկ. բնկ. (=բնկերներ), թթ. (=թվականներին):

բ) Եթե սլետք է համառոտվի անվան, հայրանվան, ազգանվան կապակցությունը, սովորաբար համառոտվում են անունը և հայրանունը, իսկ եթե սլետք է համառոտվի անվան և ազգանվան կապակցությունը, ապա համառոտվում է միայն անունը՝ օր.՝ Վ. Գ. Հովհաննիսյան (=Վաղարշակ Գրիգորի Հովհաննիսյան), Հ. Հակոբյան (=Հակոբ Հակոբյան), Հ. Թումանյան (=Հովհաննես Թումանյան): Համառոտագրությունները նկատելիորեն մոտ են տառային (նշյունական) հապավումներին, երբ արտահայտվում են բառակապակցական անվան

սկզբնատառերով, առանց միջակետով ամփոփելու. օր.՝ ՀԱ. ԼՔՀԼ (=Հրաշյա Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի), «ԲՆՀ» (=«Բանբեր Երևանի համալսարանի»), Այսպիսի համառոտագրություններում սովորաբար գործածվում է մեծատառ գրություն, թեև դա պարտադիր չէ:

Լինում են բառային, բառարվային, բվային համառոտագրություններ. օր.՝ «1982 թվականին» կուսակցությունը կարելի է համառոտել՝ 1982 թ., 1982 թ-ին, 1982-ին, 82 թ., 82 թ-ին: Սակայն բոլոր տիպի կրճատումները հավասարաչափ տարածված չեն: Հմմտ. նաև՝ օլիմպիադա-80, երգ-82 ևն:

Կեկն. Աղայան է. Բ., Բաբսեղյան Հ. Խ., Հայոց լեզու. դասագիրք IV դասարանի համար, Ե., 1981: Տե՛ս նաև գիր, զրչություն բառահոգվածների գրականության ցանկերը:

ՀԱՄԽԱՏԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ||сравнительная грамматика, լեզվաբանական գի-
տական, քերականագիտության ճյուղերից մեկը. հենվում է պատմական հայեցակետի
վրա, կիրառում է համեմատական մեթոդ, այսինքն՝ լեզվական փաստերը, իրողություն-
ները դիտարկում է՝ դրանք համեմատելով ցեղակից լեզուների համապատասխան
փաստերի, իրողությունների հետ և այդ կերպ վերականգնում հնագույն լեզվաժխակ-
ներ, նախածնի:

Հայերենի համեմատական փերականությունը կիրառելով այս հայեցակետը՝ թափան-
ցում է նախադրային հայերենի պատմության խորքերը և բացահայտում նրա ծագման
ու ցեղակցության ակունքները, նրա նախնական շրջանի օրինաչափությունները. կատա-
րում անհրաժեշտ ու հնարավոր վերականգնումներ: Համեմատական տեսանկյունը հե-
տաքրքրել է դեռևս ուշ միջնադարի և անցյալ դարի առաջին կեսի հայ քառարանագիր-
ներին ու քերականներին: Այս բնագավառում արժեքավոր դիտարկումներ ունեն. օրինակ,
Հայկազյան քառարանի հեղինակները, Խ. Արովյանը և այլք: Սակայն հիմնադիր ծե
համարվում եվրոպացի հայագետներ Հ. Պետերմանը և Ֆ. Վինդիշմանը, որոնց հանրա-
հայտ ուսումնասիրությունները լույս տեսան նույն դարի 30—40-ական թվականներին:
Հայերենի ծագման ու ցեղակցության վերաբերյալ ձևավորվեց երեք հիմնական տեսու-
թյուն՝ «Հայերենը—իրանական բարբառ» (Հայերենը իրանական խմբի հնդեվրոպական
լեզու է), «Հայերենը—հնդեվրոպական անկախ լեզվաճյուղ» և «Հայերենը—երկցեղ լեզու»
(մանրամասն տե՛ս հայերենագիտության պատմություն բառահոգվածում): Սրանցից հազ-
թանակ տարավ երկրորդը, և հայերենի համեմատական քերականությունը դրվեց ամուր
հիմքերի վրա:

Այս բնագավառում ուշագրավ ուսումնասիրություններով հանդես են եկել հայ և
այլազգի շատ լեզվաբաններ ինչպես անցյալում, այնպես էլ նոր ու նորագույն ժամա-
նակներում. դրանցից են՝ Խ. Գոշե, Ֆ. Բուպս, Ֆ. Մյուլլեր, Պ. դը Լազարդ, Հ. Հյուրշման,
Ս. Բուզգե, Հ. Պեդերսըն, Ա. Մեյե, Բ. Պատկանյան, Հ. Աճառյան, է. Բենվենիստ,
Ֆ. Ֆեյդի, Գ. Ջահուկյան, է. Աղայան, է. Թումանյան և ուրիշ: Այժմ այս ուղղությամբ
էական աշխատանքներ են տարվում հատկապես ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտում: Հայե-
րենի համեմատական քերականությունը իրեն դասընթաց կարգացվում է բուհերում:
Նրա պրոբլեմատիկան ընդգրկում է հայերենի կազմի բոլոր կողմերը՝ հնչյունաբանու-
թյունը, բառագիտությունը, ձևաբանությունը, շարահյուսությունը ևն: էական առաջընթաց
է կատարվել բառային (արմատի) ստուգաբանության բնագավառում:

Կեկն. Աճառյան Հ., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 1—6, Ե.,
1952—1971: Հայոց լեզվի համեմատական փերականության հաբցեր, Ե., 1979:
Մեյե Ա., Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Ե., 1979: Պեդերսըն Հ., Հայե-
րեն և դրացի լեզուները, Վիեննա, 1906: Джаукян Г. Б., Очерки по истории
дописьменного периода армянского языка, Е., 1967. նույնի՝ Сравнительная
грамматика армянского языка, Е., 1981. Патканов К., Исследование о сос-

таве армянского языка. СПб, 1864. Сараджева Л. А., Армяно-славянские лексико-грамматические параллели, Е., 1980. Туманян Э. Г., Структура индоевропейских имен в армянском языке, М., 1978. Hübschmann H., Armenische Grammatik. 1—2, Leipzig, 1895—1897. Lagarde P., de, Armenische Studien, Göttingen, 1877. Lieden E., Armenische Studien, Göteborg, 1906. Meillet A., Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique, Vienne, 1936. Petermann H., Grammatica linguae arménicae, Berolini, 1837. Solta G. R., Die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen, Wien, 1960. Windischmann F., Die Grundlage des Armenischen im arischen Sprachstamme, 1846.

ՀԱՄԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐ || степени сравнения, կամ համեմատության աստիճանների կարգ (категория степеней сравнения), քերականական կարգ, արտահայտում է առարկայի կամ գործողության հատկանիշի աստիճանը, չափը՝ այլ առարկայի կամ առարկաների (և կամ գործողության) միևնույն հատկանիշի անմիջական համեմատությամբ (երբեմն էլ առանց դրան)։ Դրսևորվում է ածականական (որակականների ոլորտում) և մասնակիորեն՝ մակրայական համակարգերում։ Քերականորեն արտահայտվում է տարբեր միջոցներով (մասնակավորում, օժանդակ բառ, նկարագրական եղանակ ևն)։ Սակայն արտահայտության մի շարք ձևերում բառային ու քերականական այնքան սերտ շփումներ ունեն, որ հիմք է տալիս այս կարգը դիտելու իբրև բառաքերականական։ Տարբերում են համեմատության երեք աստիճան՝ դրական, բաղդատական, զերու-դրական։ Ածականը համեմատության աստիճաններ է կազմում իր բոլոր կիրառություններում (իբրև որոշիչ, իբրև ստորոգելիական վերադիր և իբրև պարագա)։

Դրական աստիճանը (положительная степень) հատկանիշը արտահայտում է առանց որևէ համեմատության։ Սա փաստորեն ելակետային ձև է բուն համեմատության աստիճանների համար, և լիզվաբանների մի մասը այն ինքնուրույն աստիճան չի համարում։ Դրական աստիճանը իրականում հանդես է գալիս իբրև աստիճանավորման հարացույցի «ուղիղ ձև», ինչպես ուղղական հոլովը և անորոշ դերբայը՝ համապատասխան հարացույցներում։

Բաղդատական աստիճանը (сравнительная степень) (առաջ ասում էին նաև համեմատական աստիճան) արտահայտում է առարկայի (գործողության) համեմատվող հատկանիշի հավասարական, առավել կամ նվազ լինելը այլ առարկայի կամ առարկաների (գործողության) միևնույն հատկանիշի նկատմամբ։ Ըստ այդմ էլ բաղդատականը լինում է հավասարական, առավելական, նվազական։

Հավասարական բաղդատականը արտահայտում է համեմատվող միասեռ, միատեսակ հատկանիշների հավասարություն։ Կադապարման մեջ օգտագործվում են համապատասխան դերանուններ և կապեր, որոնք այստեղ կաաարում են օժանդակ բառի դեր. սրինակ՝ մահու չափ դաժան, Աշխենի պես համեստ, եղբորդ նման ջանասեր, քաղցր ինչպես մեղր, սպիտակ ինչպես ձյուն։

Համեմատության եղբորը կարող են արտահայտվել բարդ նախադասություն կազմող (բաղադրիչ) նախադասությունների մեջ։ Սրինակ՝ «Ռազմաճակատը նույնքան (այնքան, այնչափ) աննկուն ու ամուր է, որքան (որչափ, ինչքան) աննկուն ու ամուր է նրա թիկունքը»։ Հավասարականը կարող է վերաբերել միևնույն առարկայի տարբեր հատկանիշների աստիճանավորմանը. «Տղադ որքան խելացի, նույնքան և բարի է»։ «Ինչպես լավ է նվագում, այնպես էլ լավ է երգում»։

Առավելական բաղդատականն արտահայտում է համեմատվող հատկանիշի առավելությունը համեմատության մյուս հզրի նկատմամբ։ Սա բաղդատականի ամենակարևոր, հիմնական տարբերակն է. հաճախ «բաղդատական» ասելով հասկանում են հենց առա-

վելական աստիճանը: Գրաբարում սա կազմվում էր ա) զրական աստիճանի վրա ավելացնելով -գոյն մասնիկը՝ լավագոյն, մեծագոյն, բ) Համեմատության առաջին եզրում ածականը մնում է զրական աստիճանում, մյուս եզրում առարկայի անունը վերցվում է ֆան նախադրությամբ. մեծ ֆան զԱ.բագած, բարի ֆան զԱ.բամ, գ) նախորդ Լգրբ մասնիկավոր բաղդատականի ձև է, հաջորդ եզրը՝ ֆան նախադրությամբ. մեծագոյն ֆան զնա: Նոգրաբարյան հայերենում աստիճանաբար հաստատվեց վերլուծական է. ա-նակը՝ օժանդակ բառերի (աստիճանավորում, սաստկություն նշող բառերի) գուգորդում-ներով: Միջին հայերենում և հատկապես բարբառներում հաճախացավ ալլ, ալ, ալի, ալի, ալվելի, դահա և նման բառերի գործածությունը: Բարբառներում ֆան նախադրությու-նը հաճախ հանդիպում է ձևաբանորեն վերակազմավորված տեսքով՝ ֆան-+գ>ֆանց, ֆանջ ևն: Ժամանակակից զրական հայերենում բաղդատականի արտահայտման եղա-նակները բազմազան են, հիմնականը ալվելի օժանդակ բառի գուգորդումն է զրական աստիճանի հետ. ալվելի մեծ, ալվելի լավ, ալվելի զեղեցիկ ևն: Համեմատության մյուս եզրը արտահայտվելու դեպքում կաղապարումը կարող է փոխվել. ա) նախորդող Լգրբ մնում է զրական աստիճանում, երկրորդ եզրը՝ ֆան նախադրությամբ. «Արարատը բարձր է, քան Արագածը», բ) նախորդող Լգրբ վերլուծական բաղդատական է, հաջոր-դողը՝ ֆան նախադրությամբ. «Արարատը ավելի բարձր է, քան Արագածը»: Երբեմն ֆան-ը գործածվում է ընթերցմատարով՝ ֆան ըն. «Արարատը ավելի բարձր է, քան թե Արագածը»: Երկրորդ եզրը կարող է պարզապես վերցվել բացառականի ձևով. «Արարա-տը բարձր է Արագածից», «Արարատը ավելի բարձր է Արագածից»:

Նվազական բաղդատականն արտահայտում է համեմատվող հատկանիշի նվազ լինե-լը համեմատության մյուս եզրի նկատմամբ: Կաղապարման մեջ օգտագործվում են նվազականություն արտահայտող բառեր. նվազ, սլակաս, քիչ, սակավ, մի քիչ, մի փոքր, փոքր-ինչ ևն: Համեմատության մյուս եզրում կարող է արտահայտվել ֆան (նաև ֆան ըն) նախադրությունը. «Քո բանջարանոցը սակավ բերքատու է», «Քո բանջարանոցը սակավ բերքատու է, քան հարևանինը»: Հմմտ. նաև խոսակցականում և հատկապես բարբառներում տարածված հետևյալ ածանցական ձևերը. կարմրավուն, հեմակավուն, քրվաշ: Արևմտահայ որոշ բարբառներում տարածված են -կեկ ածանցով ձևեր:

Գերադրական աստիճանը (превосходная степень) արտահայտում է առարկայի (գործողության) համեմատվող հատկանիշի զերազանցություն՝ այլ առարկաների միև-նույն հատկանիշի նկատմամբ, կամ՝ առանց անմիջական համեմատության: Հետևյալ էլ գերադրականը լինում է հաբարեական (կամ համեմատությամբ) և բացարձակ:

Հաբարեական գերադրականն արտահայտում է համեմատվող հատկանիշի աստի-ճանի, չափի լիակատար գերազանցությունը համեմատության մյուս եզրի նկատմամբ: Գրաբարում սա կազմվում էր օժանդակ բառի դերում հանդես եկող մի քանի մակբայ-ների (կարի, յոյժ, սաստիկ, անհնարին ևն) գուգորդումներով զրական աստիճանի հետ. յոյժ մեծ, սաստիկ ուժեղ: Այն համանման կաղապարումներով արտահայտվում է մի-ջին գրական հայերենում և բարբառներում: Ժամանակակից զրական հայերենում արտա-հայտության ձևերը մի քանիսն են: Այսպես՝ զրական ձևին ավելանում է ամենա- նա-խածանցը. ամենալավ, ամենամեծ, ամենազեղեցիկ: Զրական ձևին նախահար գուգորդվում է ամենից (նաև բոլորից) բացառականը. ամենից մեծ, բոլորից մեծ, հմմտ. նաև՝ ամե-նաբարձր վագող(ը), ամենից արագ վագող(ը): Այս գուգորդումը կարող է լինել բաղդա-տականի կամ բացարձակ գերադրականի հետ. ամենից ավելի մեծ, բոլորից ավելի ուժեղ, ամենից շատ զեղեցիկ: Հաբարեական գերադրականի (ինչպես և բաղդատականի) իմաս-տը կարելի է արտահայտել կրկնությամբ. անհաղթներից անհաղթը, ամենաուժեղներից ամենաուժեղը, (հմմտ. լավից լավը, ուժեղից ուժեղը), հմմտ. նաև՝ լավերի մեջ լավը. վատերի մեջ ամենավատը:

Բացարձակ գերադրականը արտահայտում է հատկանիշի գերազանցություն՝ առանց

աւմիջական համեմատության, կազմվում է դրական աստիճանին ավելացնելով -գույն մասնիկը. լավագույն, խոշորագույն, մեծագույն: Երբեմն այս մասնիկը գրեւորում է հարաբերական գերադրականի իմաստ, երբ համեմատության մյուս եզրը առկա է, կամ ակնկալվում է. Աշտոր մեր թիմի լավագույն լողորդն է: Ավելի հաճախ բացարձակ գերադրականը կազմվում է գերազանցություն, սաստկություն արտահայտող բառերի (բառակապակցությունների) և դրական աստիճանի գույգորդումներով: Այսպիսի բառերից են՝ ջատ, շափագանց, աւտակարգ, շափից տվելի, շափից դուրս, ծայրահեղ, ծայր աստիճանի, վերին աստիճանի, խիստ, սաստիկ, բացառիկ, անհրաժեշտ, անասելի են:

Գրկն. Աճառյան Հ., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 1, Ե., 1952: Սիւսանյան Հ. Ա., Ածականը ժամանակակից հայերենում, Ե., 1962: Տե՛ս նաև ածական, խոսքի մասեր բառահոգվածների գրականության ցանկերը:

ՀԱՄԱՆԱԿԱՆ ԲԱՐՐԱԿՆԻ||хемшинский диалект, արեւմտյան՝ կը ճյուղի բարբառ. խոսվել է Համշենի, Տրապիզոնի, Սամսունի տարածքներում և հարակից վայրերում. այժմ նրանով խոսում է Սև ծովի կովկասյան ափերի հայ բնակչության զգալի մասը: Չայնավորներն են՝ ա, օ, ու, է, ի, ր, ն, օ, ու. Բաղաձայնական (պայթականների ու հպաշփականների՝ համակարգը՝ Լուսշարք խլազուրկ (բ^h -բ-փ, ձ^h -ձ-ց): Ետնալեզվային ալաթականներն ունեն քմայնացած տարբերակներ: Լեզվատաժնային բաղաձայններից առաջ՝ ր > շ (մարդ > մաշտ), այլ դիրքերում, մասնավորապես առաջնալեզվային շփականներից ու կիսավականներից առաջ՝ ր > յ (հարսն > հայս): Շեշտը՝ վերջնավականում: Գոյականն ունի թվի, հոլովի, առկայացման կարգեր: Թվակարգն ունի երկակի արտահայտություններ. դույզանության գաղափարի համար գործածվում է -վի (f) մասնիկը՝ յրշվի, աշվի: Հիմնական հոգնակերտներն են՝ -իւ, -նիւ, -նի: Բացառականում՝ -էն/ըն, -մէն վերջավորությունները, գործիականում՝ -օվ, -մօվ: Բոլոր հոլովները քրոշիչ հոդ են ստանում: Անորոշ դերբայը ունի -ուշ վերջավորությունը՝ խօսուշ «խոսել»: Ժգրություններն են՝ ի, օ, ու: Ըղծական եղանակը կազմվում է անորոշի հիմքով ու դիմային վերջավորություններով: Սահմանականի ներկայում՝ զու վերջահար տարրը. զրբիմ զու «գրում եմ»: Ապառնիում ինի կամ իդի (<բիդի)՝ զրբիմ ինի (իդի) «գրելու եմ»: Կան շարունակականի ձևեր: Ունի խոսվածքային տարբերակներ:

Գրկն. Աճառյան Հ., Քերականություն Համշենի բարբառի, Ե., 1947:

ՀԱՅՆԵՐԵՆ ԿԱՄ ՀԱՅՈՑ ԼԵՋՈՒ||армянский язык, հայերի, հայ ժողովրդի լեզուն. խոսվում է Հայկական ՍՍՀ-ում, ՍՍՀՄ-ի այլ հանրապետություններում, մասնավորապես Վրաց. ՍՍՀ-ում և Ադրբ. ՍՍՀ-ում, ինչպես և Սփյուռքում. խոսողների թիվը՝ ավելի քան 6,5 մլն, որից շուրջ 3 միլիոնը՝ ՀՍՍՀ-ում: Պատկանում է հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին, որի մեջ ներկայանում է սատեմ խմբում՝ որպես ինքնուրույն, անկախ ճյուղ (միջին դիրք է գրավում հունական, սլավոնական և իրանական լեզվաճյուղերի միջև):

Հայերենը աշխարհի հնագույն լեզուներից մեկն է. այն հնդեվրոպական միասնության շրջանից ինքնուրույն, անկախ զարգացման ուղի է մտել շատ վաղ ժամանակներից: Ըստ առավել հավանական մեկնաբանության՝ հայոց լեզուն սկզբնապես հաստատվել է հրեզավրոպական նախնական տարածքի գրեթե կենտրոնական (Օնախահայրենիքային) արևալուծ: Հնդեվրոպական բարբառային տրոհման վաղագույն շառավիղներից մեկը եղել է հենց հայերենը (հայկական ճյուղը). այդ ին վկայում, որինակ, նրա հորինվածքի հնատիպ տարրերը: Բնականաբար չի կարելի խստագույնս գույահեռնի տնցկացնել հայ ժողովրդի էթնիկական ծագման ու հայերենի լեզվական էությունը միջև: Հայերի էթնիկական ակունքները միատարր չեն. թեև դրանց հիմնադրանքները սերում է հայա-առ ցեղամիությունից: Ընդ որում հայերի եկվոր լինելու վարկածը այժմ գիտական հետաքրքրություն չի ներկայացնում: Հավաստին այն է, որ մեր թվագրությունից շատ

դարեր առաջ Հայկական լեռնաշխարհում ավարտվում է հայերի էթնիկական կազմավորումը, և երևան են գալիս հայկական պետական միավորումներ (պատմագիտական աղբյուրներում սրանք տարբեր անուններով են հիշատակված)։ Տեղի ունեցավ նաև լեզվի միասնականացում. բոլորը դարձան միալեզու ժողովուրդ։

Ազգակից ու ոչ ազգակից ցեղերի համախմբումը, միավորումը, լեզվական միասնականացումը և հայ ժողովրդի պետականորեն կազմավորվելը մեծապես նպաստել են հայերենի գործառնությունների ոլորտի ընդլայնմանը։ Դեռևս նախամեսրոպյան շրջանում նրանով ստեղծվել է բանավոր գրականություն, կատարվել են թատերական ու գուսանական ներկայացումներ, հեթանոսական պաշտամունքային արարողություններ, ապա և՛ քրիստոնեական քարոզչություն ու արքունական գործառնություններ։ Գրավոր լեզու է դարձել V դ-ի սկզբներին։ Արդեն նույն դարում նրանով ստեղծվել է ինքնուրույն ու թարգմանական հարուստ ու գեղեցիկ գրականություն։

Հայոց լեզվի ծագման ու ցեղակցության վերաբերյալ եղել են տարբեր մեկնաբանություններ, հյուսվել են այլևայլ վարկածներ, տեսություններ։ Ոմանք նույնիսկ հայերենը նույնացրին նախամայր լեզվի հետ, ոմանք էլ նրա հնությունը կապեցին նույն հայկական լեզվի հետ։ Միայն պատմահամեմատական հայերենագիտությունը և վաժապորտում դրեց գիտական հիմքերի վրա՝ բացահայտելով հայոց լեզվի հնդեվրոպական ակունքները։ Այնուամենայնիվ, նոր ժամանակներում ևս ոմանք հայերենը համարել են երկնից, տարբեր ակունքներից սերած լեզու։ Մտոր վորձեց գանազանել «բնական» և «քեական» հայերեններ. առաջինը իբրեւ Եգիպտոսի հայերենն է կամ աշխարհագրորդ, որի համակարգային հոգնակերտը -և- մասնիկն է, երկրորդը՝ գրաբարն է, որի համակարգային հոգնակերտը ֆ մասնիկն է։ Այս տարբերակումը այնպես էլ գիտական հիմնավորում չստացավ։ Իսկ անվանի հայագետ Գ. Ղափանցյանը վորձեց հայերենի մեջ գանազանել երկու շերտ՝ հնդեվրոպական ու տեղական. ընդ որում կարևոր ու հիմնական համարեց երկրորդը։ Տեղական ասելով նա հասկանում էր փոքրասիական ու կովկասյան լեզվական նստվածքները։ Սակայն ուսումնասիրությունները բերում են այն համոզման, որ փոքրասիական լեզուները հիմնականում հնդեվրոպական ծագում ունեն, իսկ կովկասյան տարրերը էական տեղ չունեն հայերենի հորինվածքում։ Համեմատական մեթոդի գործադրումով արդեն XIX դ-ի առաջին կեսերին հաստատվել էր հայերենի հնդեվրոպական բնույթը։ Նախ ձևավորվեց «հայերենը—իրանական քարքառ» տեսությունը, որի ներկայացուցիչները (Հ. Պետերման, Ֆ. Վինդիշման, Ֆ. Բոպպ, Ֆ. Մյուլլեր և այլք) հաստատելով, որ հայերենը հնդեվրոպական լեզու է, գտնում էին, թե այն պատկանում է իրանական խմբին։ Հետագայում ճանաչում գտավ «հայերենը—անկախ հնդեվրոպական լեզվաճյուղ» տեսությունը, որի հիմնադիրն էր Հ. Հյուբշմանը (ականավոր հետևորդներից են՝ Ա. Մեյեն, Հ. Աճառյանը և ուրիշ.)։ Այժմ հայերենագիտությունը հետևում ու զարգացնում է այս տեսությունը։

Իր պատմական զարգացման ընթացքում հայերենը շփումներ է ունեցել բազմաթիվ լեզուների հետ. փոխազդեցությունների հետևանքով այն ավելի է հարստացել. նրա հորինվածքում տեղ են գտել (մերվել են) հազարավոր փոխառություններ, հնթաշերտային տարրեր ու այլ նստվածքներ։ Թե հայոց լեզուն երբ է տարրորոշվել, առանձնացել հնդեվրոպական միասնության շրջանից, երբ է մտել ինքնուրույն, անկախ զարգացման ուղի, դժվար է ասել։ Սակայն մի բան պարզ է, որ նա երբեք չի կորցրել իր ինքնուրույնությունը, ինքնատիպությունը. սնվել է նաև արևմտին ակունքներից, վտակներից. հզորացել է ու հարստանել առ այսօր։

Հայերենագիտական աղբյուրները, մասնավորապես բազմալաստակ հայագետ Հ. Աճառյանի ուսումնասիրությունները հաստատում են, որ հայոց լեզուն պահպանել է լեզվական վկայություններ դեռևս հին միջերկրական, մերձավորարևելյան, փոքրասիական, կովկասյան, հունահռոմեական ու այլ քաղաքակրթությունների շրջանից. նրա մեջ կան

տրարտական, խեղճական, խուռիական, թրակափողոցիական, առաջին՝ իրանական, իրե-
րակովկասյան, արաբական, ռուսական և այլ ծագումի բառեր։ Իր հերթին հայերենը
հարևան լեզուներին է փոխանցել բազմաթիվ բառեր։ Կատարել է փոխառու լեզվի դեր։

Լեզուների շարքում հայերենը ներկայանում է իր տեական կյանքով, նա բոլորել է
խոցեղային, էթնիկական, ազգային փուլերը։ Կտնվելով հնգեվրոպական տարածքի կենտ-
րոնական արևալում և սպասարկելով մի ժողովրդի, որը մշտապես ունեցել է մշակութա-
յին վերելք՝ ապրել է բարձրացող, զարգացող հասարակական կյանքով, — հայոց լեզուն
անընդհատ առաջադիմել է ու հաղթահարել ճանապարհին եղած բոլոր խոչընդոտները։

Տարբերում են հին հայերենը || древнеармянский язык (կազմավորման շրջանից՝
էրևանահայերենից սկսած մինչև X—XI դդ.), միջին հայերենը || среднеармянский язык
(XI—XVI դդ.), նոր հայերենը || новоармянский язык (XVII դ-ից մինչև մեր ժամա-
նակները)։ Վերջինս երկու դրսևորում ունի՝ արևմտահայերեն և արևելահայերեն։ Հայոց
զրական լեզվի համար էլ առանձնացվում են երեք փուլեր՝ հին զրական հայերեն կամ
զրաբար (V—XI դդ.), միջին զրական հայերեն (XI—XVI դդ.), նոր զրական հայերեն
(XVII դ-ից մինչև մեր օրերը)։ Նոր զրական հայերենը երկճյուղ է՝ արևմտահայ զրա-
կան լեզու և արևելահայ զրական լեզու։ Նոր հայերենը հարուստ է բարբառներով (շուրջ
60 բարբառ)։

Հին հայերենը թեև ունեցել է բարբառային տարբերացումներ, բայց դրանք ուժեղ
չեն եղել։ զրական տարբերակի համար առանձնացնում են դասական, ետդասական և
այլ ենթաշրջաններ։ Եղել են հիմնականում ոճական առանձնացումներ, մանավանդ կասյ-
ված լեզվամշակութային ուղղությունների (դպրոցների) դործառնություն հետո Այս տե-
սանկյունից ուշագրավ է հատկապես հունարան դպրոցի կատարած աշխատանքը (տե՛ս
նունագրան հայերեն)։

Խոսակցական հին հայերենը իր բնական էվոլյուցիայով աստիճանաբար հեռանում
է զրական տարբերակից և հիմք է դառնում հայերենի մի նոր փուլի՝ միջին հայերենի
համար։ Որոշակիորեն ուրվագծվում են հայերենի բարբառները, դրանց արևմտյան ու
արևելյան խմբավորումները։ Թեև հին զրական հայերենի գործառնությունները նկատելիո-
րեն անցնում են միջին զրականին, բայց այն առանձին բնագավառներում դեռևս պահ-
պանում է իր գործառնությունները։ Սակայն ժողովուրդը հստակորեն ղանադանում է
խոսակցական հայերենը «զրոց» լեզվից՝ զրաբարից։ Միջինհայերենյան շրջանում (ուշ
միջնադարում) էլ կատարվեցին զրաբարի մշակութային փորձեր (տե՛ս լատինարան հա-
յերեն)։ Միջին զրական հայերենը, ի տարբերություն թերական զրաբարի, հաստատում
է կցական կառուցատիպ։ Ըստ էության այս լեզուն կամուրջ գցեց հին հայերենից նորին
նրա ընդերքում սաղմնավորվեցին աշխարհաբարի՝ նոր հայերենի տարրերը։

Չնայած միջինհայերենյան զրական լեզվի համակարգի ընդհանրացնող միտումին,
այն մնաց բարբառայնորեն խիստ տարբերակված վիճակում։ Նրկու խոշոր բարբառային
միավորումների (արևմտահայ և արևելահայ), մասնավորապես պոլսահայ ու Արարատ-
յան բարբառների հիմքի վրա սկսած XVII դ-ից կազմավորվեցին երկու աշխարհաբար
տարբերակներ՝ արևմտահայերենը կամ արևմտահայ աշխարհաբարը և արևելահայերենը
կամ արևելահայ աշխարհաբարը։ Սրանք արդեն XIX դ. կեսերին ձևավորվում են իբրև
անկախ զրական լեզուներ՝ իբրև արևմտահայ զրական աշխարհաբար և արևելահայ
զրական աշխարհաբար, կամ, ինչպես ալժմ ասում են՝ արևմտահայ զրական լեզու և
արևելահայ զրական լեզու։ Թուրքական բարբառոտների կոզմից արևմտահայության բնա-
ջնդան կամ տեղահանության հետևանքով՝ թուլացան արևմտահայ զրական լեզվի հա-
սարակական հիմքերը, այն մնում է իբրև սփյուռքահայության հիմնական զանգվածի
զրական (ու խոսակցական) լեզուն։ Հայ ազգային զրական լեզվի բոլոր էական գործա-
ռնությունները այժմ փաստորեն իրականացնում է արևելահայ զրական լեզուն, որը մի-
տում է դառնալու ընդհանուր հայության զրական լեզուն։ Այժմ ժամանակակից կամ

արդի հայոց լեզու ասելով ըստ էության հասկանում ենք այդ լեզուն (տե՛ս նաև զԳՊՐԱՐ, միջին հայերեն, արևմտահայ գրական լեզու, արևելահայ գրական լեզու, բարբառ բառահոգվածները)։

Հնչյունական կազմով հարուստ լեզու է. գրական հայերենն ունի մինչև 36 հնչյուն. բարբառներում դրանց թիվն անցնում է 40-ից։ Շեշտը հիմնականում ուժային է և աստատվում է վերջնավանկում (որոշ բարբառներ շեշտում են վերջընթեր վանկի ձայնալորը)։ Հնադույն փուլերում մասամբ և որոշ բարբառներում կան նաև երկբարբառները։ Հնդեվրոպականի համեմատությամբ առկա են բաղաձայնների տեղաշարժեր. ևտգրարարյան հայերենի որոշ վիճակներում որոշակի տեղաշարժ են կատարել պայթականներն ու հպաշփականները։ Հարուստ է ձևարանական կարգերով (հոլով, թիվ, առումներ, ածականի համեմատության աստիճաններ, դեմք, եղանակ, ժամանակ, կերպ, բայասեռ, հաստատման ժխտման կարգ ևն)։ Կառուցատիպով հին գրական հայերենը գերազանցապես թեքական է, ևտգրարարյանը՝ գերազանցապես կցական, համադրական բարդություններին զուգահեռ կան նաև վերլուծական շատ կազմություններ (ձևեր)։ Բարդություններով շատ հարուստ է, հարուստ է նաև բառակազմական կաղապարներով (ածանցում, բարդացում, հասլավում)։

Հայերենի հատկանշական գծերի շարքում կարելի է նշել նաև հետևյալները։

ա) Հայկական ճյուղը հնդեվրոպական ընտանիքում, հունականի պես, ներկայանում է մեկ լեզվով՝ հայերենով. ուստի ճյուղային հատկանիշների բացահայտման համար ևս պահանջվում է հայերենի խոր ու համակողմանի գննություն։

բ) Հնագիր է, գրավոր աղբյուրները՝ V դ-ի սկզբներից. ավանդված է հարուստ ու գեղեցիկ (ինքնուրույն ու թարգմանական) գրականությամբ։ Կան սկզբնաղբյուրներ, որոնք նոր ժամանակներին են հասել շնորհիվ հայերեն թարգմանության։ Հայ մատենագրությունը ամփոփում է իր մեջ էական տեղեկություններ Կովկասի, Մերձավոր արևելքի, Փոքր Ասիայի ու այլ շրջանների (երկրների ու ժողովուրդների) վերաբերյալ՝ երբեմն պարունակելով հնագույն կամ միակ ինֆորմացիան։ Նաև այդ է պատճառը, որ հայոց լեզուն ունի հարյուրավոր այլազգի (հնդեվրոպարան ու ոչ հնդեվրոպարան) ուսումնասիրողներ աշխարհի բազմաթիվ երկրներում։ Այժմ էլ, պայմանավորված նաև Սփյուռքի վիճակով (արևմտահայերենի տարածքային դրվածքով), հայերեն, հայագիր գրականությունը պարունակում է ծավալուն ինֆորմացիա բազմաթիվ երկրների ժողովուրդների տնտեսական, քաղաքական, մշակութային կյանքի վերաբերյալ. այս իմաստով նույնպես այն ետ չի մնում աշխարհի առավել զարգացած լեզուներից։

գ) Չնայած քաղաքական ու սոցիալական ծանր պայմաններին՝ միշտ զարգացող լեզու է եղել. երկար դարեր իրականացրել է գրական լեզվի բազմաբնույթ զործառություններ, իր ուսերին կրել է երեք մեծ (հին, միջին, նոր) քաղաքակրթություններ. նա հայ անզուգական հանճարներ խորենացու ու նարեկացու, գեղեցկախոս ու զարնանարույր հայրենների ու մեծարվեստ Քուչակի, բոցաշունչ Արովյանի ու մեծատաղանդ Բաֆֆու, ամենայն հայոց բանաստեղծ Թումանյանի ու խորախորհուրդ երգիչ Իսահակյանի, գիտության կորիֆեյներ Վ. Համբարձումյանի ու Հրաչյա Աճառյանի լեզուն է։

դ) Հորինվածքով ինքնատիպ է. հնդեվրոպական ընտանիքում աչքի է ընկնում արտասովոր հնատիպ ձևերով. հնչյունական հարուստ կազմով. որը հնարավորություն է տալիս ուղղակի փոխառություններում պահպանելու փոխառուի արտասանության հարազատությունը. կան հնչյուններ, որոնք բացակայում են մյուս հնդեվրոպական լեզուներում. կան հնչյունական համապատասխանություններ, որոնք չունեն իրենց «զուգահեռը» մյուս ցեղակից լեզուներում։ Բառապաշարում հանդիպում են հազարավոր բառեր ու արմատներ, որոնք բացակայում են այլ (հնդեվրոպական ու ոչ հնդեվրոպական) լեզուներում։ Հնդեվրոպարանության մեջ էլ հայերենը առավել շատ դիտարկվող լեզուներից է (մանավանդ այժմ)։

ե) Երկարակյաց է. ունի զարգացման տարրեր փուլեր ու վիճակներ, հարուստ է տերիտորիալ ու այլ տարրերականերով: Ընդ որում հատկապես նոր գրական հայերինը պատկանում է նպաստավոր դիրքում. այն բարբառային ու այլ վիճակներից քաղում է լեզվական հարուստ նյութ, բառապաշարային տարրեր, բառակազմական կաղապարներ, բարձրաձայններ, ոճաարտահայտչական տարրեր միջոցներ. նրա թիկունքում միշտ զգացվում է դարավոր հարուստ մատենագրության, ձեռագիր ու տպագիր գանձերի հզոր ու հարստ շնչառությունը: Բացի այդ՝ հնագիր լինելը և հայ ժողովրդի մշակութային գրեթե անընդհատական վերելքը նրան պայմաններ են տվել մշտապես զարգանալու, առաջընթաց ապրելու, հարստանալու, և այն այժմ աշխարհի առավել զարգացած լեզուներից մեկն է: Այսպիսի լեզուն հիրավի նրանով խոսող ժողովրդի հարատևման, անմահության վիճակն ու կարևորագույն գործոններից մեկն է. եթե ոչ ամենակարևորը:

զ) Առավել ուսումնասիրված լեզուներից մեկն է. իսկ հայերենագիտությունը՝ առաջնակարգ, խոշորագույն նվաճումներ, ձեռքբերումներ ունեցող լեզվալսնական գիտական-գործից (ուսմունքներից) մեկը: Հայերենի ուսումնասիրությամբ զբաղվել են մեծատաղանդ մանկ-քերականներ (սկսած Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականության արվեստ» գրքի բարձրագույն շրջանից), հունարան դպրոցի հայտնի դեմքեր, որոնք թեև նրա մշակության գործը տանում էին հունական քերականության հետևողությամբ, բայց էական դեր ունեցան հայոց լեզվի օրինաչափությունների բացահայտման բնագավառում, — ապա և՛ լատինարան դպրոցի բաշահմունտ գործիչները, որոնք թեև նրա մշակությունը տարան լատինական քերականության հետևողությամբ, բայց էական դեր ունեցան հայերենի ամբողջական նկարագրության խնդրում: Այնուամենայնիվ, անգերազանցելի ներդրում ունեցան ինքնատիպ ականավոր քերականներ ու լեզվաբաններ, հայերենագիտության մեծ երախտավորներ Մ. Ջամշյանը, Գ. Ավետիսյանը, Ա. Բազրատունին, Ա. Այտրեյանը, Լ. Պալատյանը, Մ. Աբեղյանը, Ստ. Մալխոսյանցը, Գ. Ղափանցյանը, Հ. Աճառյանը, Գ. Ջահուկյանը, է. Ալալյանը, այլազգի հայագետներ Հ. Պետերմանը, Հ. Հյուբշմանը, Ս. Մելեն և այլք:

Գրկն. Աղայան է. Բ., Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 1—2, Ե., 1958—62: Լճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մ. 1—2, Ե., 1940—51. Նույնի՝ Լիա-
լատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 1—6, Ե., 1952—71: Ջահուկյան Գ. Բ.,
Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Ե., 1969:

ՀԱՅԵՐԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԵՍՆԵՐ, ո՛չ անցյալում և ո՛չ էլ այժմ չի եղել ու չկա որևէ հանդես (կամ թերթ), որը միայն հայերենագիտական թեքում ունենալով Եղածներն ունեն (ունեղել էն) բանասիրական կամ պատմաբանասիրական ուղղություն: Սրանցից առաջին հայտնիներն են՝ «Բազմավեպ», «Հյուսիսափայլ», «Հանդես ամսօրեայ», «Լրաբեր», «Բանբեր մատենագիտության», «Պատմա-բանասիրական հանդես», «Հայոց լեզուն և գրականությունը դպրոցում», «Բանբեր Իրևանի համալսարանի»: Սրանք ավելի ճիշտ կլինի կոչել հայագիտական հանդեսներ: Հայտնի են նաև Երևանում լույս տեսնող երկու ժողովածուներ՝ «Լեզվի և ոճի հարցեր» և «Հայոց լեզու և գրականություն» (միջբուհական ժողովածու):

«Բազմավեպը» Մխիթարյանների օրդանն է, լույս է տեսնում 1843 թ.-ից, Վենետիկի Սուրբ Ղազար կղզում: Ամսագիր է դարձել 1858—1872 թթ.-ին: Սակայն նրա բնույթը հետագայում էլ փոփոխությունների է ենթարկվել: 1971 թ.-ից լույս է տեսնում տարեկան երկու-երեք հատորով: Արտահայտել է ավանդապահական տրամադրություններ ևս:

«Հյուսիսափայլ» ամսագիրը լույս է տեսել 1858—62 թթ.-ին, 1864 թ.-ին (խմբագիրը եղել է Ստ. Նազարյանը): Նրան Լոռուից աշխատակցել է մեծ հեղափոխական-դեմոկրատ Մ. Նալբանդյանը: Ամսագիրը էական դեր է ունեցել գրապայքարում, սլաքարել է գրա-

կան աշխարհաբարի հաղթանակի համար և կողմնորոշումներ է սովել նրա մշակութային խնդրում:

«Հանդէս ամսօրեայ»-ն հրատարակում են վիեննայի Միխիթարյանները 1882 թ-ից (վիեննայում): Մինչև 1914 թ-ը ամենամսյա էր, հետագայում՝ անկանոն պարբերականությամբ: Մեծ ազանդ ունի նաև հայերենագիտության պատմության մեջ:

«Լրաբեր» (հասարակական գիտությունների) ամսագիրը հրատարակում է ՀՍՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների բաժանմունքը, լույս է տեսնում 1940 թ-ից (նախնական, մինչև 1966 թ-ը, կոչվել է «Տեղեկագիր»):

«Լուսիններ մատենադարանի» հանդեսը նախապես (մինչև 1950 թ-ը) ուներ «Գիտական նյութերի ժողովածու» խորագիրը, լույս է տեսնում 1941 թ-ից: Ունի «Տեղեկատու» բաժին: Բնագրերի ու հոդվածների մի մասը լույս է տեսնում ռուսերեն, նյութերն ունենում են ռուսերեն և ֆրանսերեն ամփոփումներ:

«Պատմա-բանասիրական հանդիսը» եռամսյա է և լույս է տեսնում 1958 թ-ից: Նրա մեջ նկատելի տեղ է հատկացվում նաև հայերենագիտության հարցերին: ՀՍՍՀ ԳԱ նախագահության օրգանն է:

«Հայոց լեզուն և գրականությունը պլուրոցում» հանդեսը եղել է «Սովետական մանկավարժ» ամսագրի հավելվածը, լույս է տեսել 1965 թ-ից, 1983 թվականից դարձել է ինքնուրույն ամսագիր: Ունի մեթոդամանկավարժական, գիտատեսական և այլ ուղղություններ:

«Լուսիններ Երևանի համալսարանի» քառամսյա հանդեսը հրատարակվում է 1967 թ-ից: Նրա մեջ զգալի տեղ է հատկացվում հայերենագիտական նյութերին: Սրանք ունեն հայերեն (ռուսերեն տեքստերի համար) և ռուսերեն (հայերեն տեքստերի համար) սովորականություններ:

«Լեզվի և ունի հարցեր» ժողովածուն հիմնադրվել է 1960 թ.: Հրատարակում է ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտը: Արդեն լույս են տեսել ութ հատորներ: Հական դեր ունի հատկապես երիտասարդ գիտաշխատողների ուսումնասիրությունները հրապարակելու գործում:

«Հայոց լեզու և գրականություն» միջբուհական ժողովածուն լույս է տեսնում 1983 թ-ից: Ամենամսյա ժողովածու է և հրատարակվում է պրակներով: Հական դեր ունի բուհերի դասախոս-գիտնականների ուսումնասիրությունները հրապարակելու գործում:

Արտասահմանյան ժամանակակից հայերենագիտական հանդեսներից կարելի է նկատել «Հայ լեզվաբանական տարեգիրքը», որի առաջին հատորը լույս է տեսել 1980 թ-ին: Հիմնական նախաձեռնողն է Քլիվլենդի (ԱՄՆ) համալսարանի լեզվաբանական խմբի տնօրեն, տեղանի հայագետ Ջոն Գրեյին: Տպագրությունը իրականացնում է նույն համալսարանի հրատարակչությունը: Հանդեսին աշխատակցում են նաև սովետահայ լեզվաբաններ: ՀԱՅԵՐԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՕՋԱԽՆԵՐ, այն դպրոցները, ինստիտուտները, ամբիոնները, որոնք զբաղվում են հայերենագիտության հարցերով, այն վայրերը, որտեղ մշակում են հայերենագիտական պրոբլեմներ: Անցյալում զուտ հայերենագիտական օջախներ չեն եղել: Եղածներն ընդհանուր հայագիտական ուղղություն են ունեցել, բացի հայոց լեզվի այն ամբիոններից, որոնք մասնակիորեն եղել են ուսաստանյալ ու արտասահմանյան բուհերում: Առավել հայտնի հայագիտական օջախներ են եղել Լազարյան ճեմարանը, Ներսիսյան դպրոցը, Գևորգյան ճեմարանը, Նշանավոր Միխիթարյան միաբանությունը և այլն: Ել գործում է Սրանք մեջ հայերենի ուսուցման, հայերենագետ կադրերի պատրաստման գործը դրված էր բարձր մակարդակի վրա, և նրանցում կատարվում էին հայագիտական (հայերենագիտական) արժեքավոր ուսումնասիրություններ: Նշանակալից գեր են ունեցել Պետերբուրգի համալսարանի հայոց լեզվի (արևելյան լեզուների), Խրիստի ու այլ համալսարանների հայոց լեզվի ամբիոնները: ՀՍՍՀ-ում կան հայոց լեզվի բազմաթիվ բուհական ամբիոններ, Երևանի պետական համալսարանում կա հայագիտական կենտրոն:

որոնք մեծ ներդրում ունեն հայերենագիտության առաջընթացի մեջ, Հայերենագիտական արժեքավոր ուսումնասիրություններ են կատարվում հանրահոշակ Մատենադարանում: Այնուամենայնիվ այժմ հայերենագիտության ամենամեծ օջախը ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտն է: ՀՍՍՀ-ում հայերենագիտությունը պետական հոգատարության առարկա է. հայոց լեզվի հետ կապված հարցերի կարգավորման մեջ մեծ դեր ունի ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին աորենթեր տեւմինարանական կոմիտեն:

Մխիթարյան միաբանությունը հիմնադրել է Մխիթար Սեբաստացին 1701 թ. սեպտեմբերի 8-ին, Կ. Պոլսում. այն իրենից ներկայացնում է կրոնական ու գիտամշակութային կենտրոն: Նախապես կոչվել է «Անտոնյան միաբանություն»: 1706 թ. փոխադրվել է Մեֆոն (Հունաստան), իսկ 1712 թ.-ից հաստատվել է Վենետիկի մոտ գտնվող Ս. Ղազար կղզում: Գնալով այս միաբանությունը ավելի ու ավելի ընդարձակեց իր գործունեության ոլորտները՝ արժեքավոր ներդրումներ կատարելով հայագիտության մեջ: 1773 թ. միաբանության մի ճյուղը առանձնացավ և իր աշխատանքները ծավալեց նախ Տրիեստում, ապա (1811 թ.-ից) Վիեննայում: Երկու խումբն էլ հայագիտության պատմության մեջ բաժանում գտան Մխիթարյաններ անունով: Ականավոր ներկայացուցիչներից են՝ Գ. Ավետիսյանը, Մ. Չամչյանը, Մ. Ավդերյանը, Հ. Ավգետյանը, Ղ. Ինճիճյանը, Մ. Զախչախյանը, Ղ. Ա. իշանը, Գ. Զարբհանալյանը, Ա. Բազրատունին, Վիեննայի Մխիթարյաններից՝ Ա. Այտրնյանը, Պ. Հովնանյանը, Հ. Գաթրճյանը, Հ. Տաշյանը և ուրիշներ: Վենետիկի Մխիթարյանները հրատարակում են «Բազմավէպ» ամսագիրը (1843 թ.-ից), իսկ Վիեննայի Մխիթարյանները՝ «Հանդէս ամսօրէայ» ամսագիրը (1887 թ.-ից): Երկու խմբերն էլ կատարել են հայերենագիտական մեծարժեք ներդրումներ, բառարանական-տեքստարանական, բառարանագրական, քերականագիտական և այլ բնույթի գործեր: Վենետիկի Մխիթարյանները հրապարակ հանեցին հայ բառարանագրության անմա. կոթող «Նոր հայկազյան բառարանը» («Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի»): Նոր ժամանակներում Մխիթարյանների գործունեությունը ստացել է որոշակի սահմանափակում, և միաբանությունը այլևս չունի հայագիտական առաջատար ջոկատի դեր:

Լազարյան ճեմարանը հիմնադրվել է Մոսկվայում հայտնի Լազարյանների նախաձեռնությամբ ու միջոցներով: Եղել է հայագիտական (նաև արևելագիտական) խոշոր կենտրոն: Այստեղ այլ գիտակարգերի հետ միասին ավանդվել են մի շարք լեզուներ (լատիներեն, ֆրանսերեն, վրացերեն, ռուսերեն, գերմաներեն, պարսկերեն, թուրքերեն, արաբերեն և հայերեն): 1827 թ. փերանվանվել է Արևելյան լեզուների Լազարյան ինստիտուտ: Հայերը այն միշտ կոչել են «Լազարյան ճեմարան»: Ժեմարանի ուսուցիչներ են եղել Հ. Այամդարյանը, Ս. Կարենցին, Մ. Նալբանդյանը, Մ. Սալլանթյանը, Ս. Շահագիրը և այլք: Այստեղ սովորել են Ի. Պատկանյանը, Գ. Դողոխյանը, Հ. Հովհաննիսյանը, Վ. Տերյանը, Ս. Մանդինյանը, Ա. Բաճաթրյանը, Ի. Սիմոնովը, Գ. Զուբարը, Ալ. Մյասնիկյանը, Կ. Մելիք-Օհանջանյանը, այլազգի շատ գործիչներ: Ժեմարանի տպարանը լույս է ընծայել տասներեք լեզուներով գրականություն, այդ թվում հայերենագիտական արժեք ունեցող քերականություններ, բառարաններ, ճարտասանական երկեր: Հայագիտական գործունեությունը բնութագրական է եղել ճեմարանի ամբողջ պատմության մեջ: Ժեմարանի 40 հազարանոց գրահավաքածուն դարձել է երևանի Ալ. Մյասնիկյանի անվան հանրապետական գրադարանի հիմնարար ֆոնդերից մեկը: Այժմ նրա շենքում տեղավորված են ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհրդին կից Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի մշտական ներկայացուցչությունը և ՍՍՀՄ ԳԱ Ասիայի ժողովուրդների պատմության ինստիտուտը:

Հայերենագիտական կադրեր պատրաստելու և հայագիտական գործունեություն ծավալելու խնդրում էական տեղ է պատկանում Երկու այլ օջախների ևս՝ Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը (հիմնադրվել է 1824 թ.) և Էջմիածնի Գեորգյան ճեմարանը (1874 թ.): Ներսիսյան դպրոցի շրջանավարտներից են Խ. Աբովյանը և Ստ. Նազարյանը: Գեորգյան

ճեմարանի շատ շրջանավարտներ դարձան հայոց լեզվի որակյալ մասնագետներ, գիտնականներ, մշակույթի գործիչներ:

ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտը հայերենագիտական ամենախոշոր օջախն է. նրանում մշակվում են հայերենագիտական գրեթե բոլոր գիտակարգերի, ինչ-որ շափով նաև բնագիտություն (կառուցվածքային, կիրառական) լեզվաբանության պրոբլեմները: Հիմնադրվել է 1943 թ.՝ ՍՍՀՄ ԳԱ հայկական ֆիլիալի դրականության և լեզվի ինստիտուտի հիմքի վրա, 1964 թ.-ից կոչվում է Հ. Աճառյանի անունով, գերեկտորը՝ Ա. Ս. Ղարիբյանը (1943—1950, 1956—1962), Գ. Ղափսեցյանը (1950—1956), այժմ՝ Գ. Բ. Զահուկյանը (1962-ից): Տարբեր տարիների գերեկտորի տեղակալի պաշտոններ վարել են է. Բ. Աղայանը, Վ. Թոսյանը, Հ. Մուրադյանը, այժմ՝ Ն. Ա. Պառնասյանը:

Ինստիտուտն ունի հետևյալ բաժինները. ա) բնագիտություն և համեմատական լեզվաբանության (վարիչ՝ է. Բ. Աղայան), բ) տիպարանական-լուրջալուրջական ուսումնասիրությունների (վարիչ՝ Հ. Զաքարյան), գ) ժամանակակից հայոց լեզվի (վարիչ՝ Ս. Գ. Աբրահամյան, նախկինում վարել են Գ. Սևակը, ապա Ա. Ա. Աբրահամյանը), դ) հայոց լեզվի պատմության (վարիչ՝ Լ. Ս. Հովսեփյան, նախկինում՝ Ս. Ղազարյանը, ապա՝ Վ. Դ. Առաքելյանը), ե) բարբառագիտության (վարիչ՝ Ա. Խաչատրյան, նախկինում՝ Հ. Դ. Մուրադյան), զ) բառարանագրության (վարիչ՝ Օհանյան Հ. Ա., նախկինում՝ Մ. Գևորգյան, է. Բ. Աղայան, Ե. Գ. Տեր-Մինասյան, Հ. Հ. Կոստանյան), է) տեքմեմաբանության (վարիչ՝ Ա. Ս. Սարգսյան), բ) կիրառական լեզվաբանության (վարիչ՝ Ա. Ս. Խաչատրյան), թ) հայկական ճամբարաբանության (վարիչ՝ Լ. Հովհաննիսյան, նախկինում՝ Ա. Ա. Աբրահամյան), ժ) բարտաբանի և բազմազման (վարիչ՝ Գ. Բ. Թոսունյան), ժա) կառուցվածքային և մաթեմատիկական լեզվաբանության (վարիչ՝ Վ. Մ. Գրիգորյան). վերջինիս մեջ է մտնում ինֆորմացիոն-հաշվողական համակարգը (ղեկ.՝ Ռ. Ուրուբյան), ժբ) օտար լեզուների ամբիոն (վարիչ՝ է. Դելալյան):

Մատենադարանը կրում է Մեսրոպ Մաշտոցի անունը և հայկական ամենախոշոր ձեռագրատունն է: Հայերեն ձեռագրերի թիվը հասնում է շուրջ 25.000-ի. դրանց մոտ կեսը պահպանվում է այստեղ: Նրանում պահվող ձեռագրերի բնագիտությունը քանակը այժմ 16142 միավոր է, որից 10856-ը հայերեն ամբողջական ձեռագրեր են, 2025-ը՝ հայերեն պատառիկներ, 382-ը՝ հայերեն համայնիկներ, 235-ը՝ նորագույն ձեռագրեր, 2479-ը՝ օտարալեզու մատյաններ և 159-ը՝ անտիպ ձեռագրացուցակներ: Հայաստանի կառավարության որոշմամբ 1959 թ. այստեղ հիմնադրվել է ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր հին ձեռագրերի ինստիտուտը: Այլևայլ բնույթի ուսումնասիրություններին գուգահեռ նրանում կատարվում են նաև հայերենագիտական հետազոտություններ:

Մատենադարանը գտնվում է Երևանում. նրա շենքը վեհանիստ ու վսեմաշուք կոթող է. արտաքին տեսքն անդամ այցելուին ներշնչում է պատկառանք. պաշտամունքային համակում, մեծ հարգանք հայ իմաստասիր ու գրքասեր ժողովրդի նկատմամբ. նրա հարուստ գրապահոցներից մշտապես զգացվում է դարավոր մշակույթի ոսկե ֆոնդի խորհրդավոր ու հավերժական շնչառությունը: Հին և միջնադարյան Հայաստանում ևս մատենադարան ունենալը թանկագին գանձ է դիտվել: Եվ նոր Մատենադարանը ընթացող տվեց հին գրչատների, ձեռագրատների, մշակութային այլ օջախների հայրենասիրական հոգույններին, սուղ հնարավորություններով գործող գրիչներին նրանում փոխտրինեցին լայն ու հարմարավետ պայմաններում աշխատող գիտնականներ, որոնք զննում, ուսումնասիրում ու պահպանում են Մատենադարանի գանձերը: Այն դարձել է նաև մի անդուգական թանգարան, ուր աշխարհի տարբեր ժայրերից եկող այցելուների շարքը վերջ չունի:

Հայոց լեզվի ամբիոնները հայերենագիտական կարևորագույն օջախներ են. կան արևմտաասիական որոշ երկրներում, ՍՍՀՄ-ի որոշ եղբայրական հանրապետությունների քոհերում, հիմնականում Հայկական ՍՍՀ քոհերում՝ Երևանի պետական համալսարան:

նում, Երևանի, Գորիսի, Լենինականի, Կիրովականի մանկավարժական ինստիտուտներում, Սրանց մեջ առաջնակարգ տեղ ունի Երևանի պետական համալսարանի հայոց լեզվի ամբիոնը, այն զբաղվում է հայերենագիտական գրեթե բոլոր պրոբլեմներով, համարված է բարձր պատրաստականություն ունեցող կադրերով, Համալսարանի հնագույն ամբիոններից մեկն է, այն ղեկավարել կամ նրանում աշխատել են մեծանուն հայագետներ Գ. Ղափանցյանը, Հ. Աճառյանը, Մ. Արեղյանը, Ավելի ուշ շրջանում որպես վարիչ պաշտոնավարել են Գ. Սևակը, Հ. Բարսեղյանը, այժմ (1976 թ-ից) ամբիոնը վարում է պրոֆ. Ա. Սուքիասյանը, Համալսարանում կա նաև հայոց լեզվի մի այլ ամբիոն (նախապատրաստական ֆակուլտետում), որի վարիչն է դոց. Լ. Հ. Ղազանչյանը, Հայերենագիտական աշխատանքներ են տարվում նաև համալսարանի ընդհանուր և համեմատական լեզվաբանության ամբիոնում (վարիչ՝ Հ. Զ. Պետրոսյան, նախկինում՝ Գ. Ղափանցյան, է. Բ. Աղայան)։

Լենինականի մանկավարժական ինստիտուտի հայոց լեզվի ամբիոնը վարում է պրոֆ. Հ. Ամալյանը, Կիրովականի պետական մանկավարժական ինստիտուտի հայոց լեզվի ամբիոնը՝ դոց. Ս. Վարդանյանը, Երևանի Խ. Աբովյանի անվան պետական մանկավարժական ինստիտուտում կան երկու ամբիոններ՝ ա) հայոց լեզվի ամբիոն (վարիչ՝ պրոֆ. Վ. Ա. Քոսյան, նախկինում՝ Ա. Ս. Ղարիբյան, Ա. Ա. Արրահամյան), բ) հայոց լեզվի և տարրական ուսուցման մեթոդիկայի ամբիոն (վարիչ՝ պրոֆ. Ա. Տեր-Գրիգորյան)։

Երևանի Համալսարանի հայագիտական կենտրոնում (գիտական ղեկավար՝ ակադ. է. Բ. Աղայան) նույնպես կատարվում են կարևոր ուսումնասիրություններ, քառարակության (կամ վերահրատարակության) են պատրաստվում հայերենագիտական արժեքավոր երկեր, ինչպիսիք են նոր հայկազյան բառարանը, Հ. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանը», Ա. Մելիքի «Հայագիտական ուսումնասիրությունները» են (որպես բաժնի վարիչ պաշտոնավարում է Ա. Մադոյանը, նախկինում՝ է. Ա. Պիպուզյանը)։

Հայերենագիտական աշխատանքներ են կատարվում նաև Երևանի Վ. Բրյուսովի անվան պետական մանկավարժական ինստիտուտի հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնում (վարիչ՝ դոց. է. Խոնդկարյան), Ստեփանակերտի պետական մանկավարժական ինստիտուտի հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնում (վարիչ՝ դոց. Ա. Խանյան, առաջ՝ պրոֆ. Գ. Անտոնյան)։ Ուշագրավ աշխատանքներ էին կատարվում Երևանի պետական եկոակա մանկավարժական ինստիտուտի (նախկին) հայոց լեզվի ամբիոնում, որը վարում էր հանգուցյալ Խ. Կանայանը, Մեթոդական հարցեր են մշակվում ՀՈՍՀ լուսավորության մինիստրության ՄԻԳ ինստիտուտի հայոց լեզվի և գրականության դասավանդման մեթոդիկայի բաժիններում։

Որոշակի աշխատանքներ կատարվում են նաև հանրապետության բուհերի ուսուցչական լեզվի ու օտար լեզուների ամբիոններում։ Շատ մասնագետներ հայերենի և այլ լեզուների փաստերը դիտարկում են գոգադրությամբ, ինչպես՝ պրոֆեսորներ Ռ. Սանուշարյանը (Վ. Բրյուսովի անվան մանկավարժական ինստիտուտի ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնի վարիչ), Գ. Նալբանդյանը (Երևանի պետական համալսարանի իրանական բանասիրության ամբիոնի վարիչ) և այլք։

Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր աեւմինաբանական կոմիտեն հիմնադրվել է 20-ական թվականներին, նախապես կառավարական հատուկ հանձնաժողով էր, Այն ունի Մինիստրների խորհրդի որոշմամբ հաստատված կանոնադրություն, Կոմիտեի կազմը հաստատվում է Մինիստրների խորհրդի կողմից, Հարցերը պատրաստվում են մասնագետների կողմից՝ հասարակական այլ շրջանների ներգրավումով, Կոմիտեն ունի նախագահ (այժմ՝ Հ. Մ. Բազդադարյանը), նախագահի տեղակալ և գիտական բարտուղար, Կոմիտեն քննարկում և որոշումներ է ընդունում հայերենի ուղղագրության (և ուղղախոսության), կետագրության, սեբմինաշինության, այլ հասունացած հարցերի վերաբեր-

յալ՝ նրա որոշումները նորմատիվ ու պարտադիր են՝ Որպես կոմիտեի գիտական քարտուղար առաջ պաշտոնավարել է Ս. Ղազարյանը, այժմ՝ Հ. Բարսեղյանը:

ԿԵԼԵՆ. Աբգարյան Կ., Մատենադարան, Ե., 1963: Ակիմեան Ն., Ակնարկ մը Վիեննական Մխիթարեան միաբանութեան գրական գործունեութեան վրա, Վիեննա, 1912: Բարսեղյան Հ. Խ., Տերմինաբանական ուղեցույց, Ե., 1964. նույնի՝ Տերմինաբանական և ուղղագրական տեղեկատու, Ե., 1978: Իզնատյան Ա., Հազարյան ճեմարան, Ե., 1969: Հայերենագիտութեան կենտրոնը («Հայրենիքի ձայն», 1980, № 41): Ղազարյան Ս., Ուղեցույց տերմինաբանական կոմիտեի որոշումներին, Ե., 1945: Շիրինյան Խ., Անմար օջախ («Գրական թերթ», 1981, № 11): Չուղասղյան Բ., Հայոց ձեռագրերի գանձարանում («Հայոց լեզուն և գրականությունը դպրոցում», 1983, № 1): Սարգսեան Բ., Երկհարիւրամեա գրականական գործունեութեան և նշանաւոր գործիչներ Վիեննայի Մխիթարեան միաբանութեան, Վիեննայ, 1905:

ՀԱՅԵՐԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՐԳ. ՀԱՅ ԼԻԳՎԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՍՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ԲՆԱԳԱՎԱՌՆ Է: Այն իր մեջ ներառում է հայ քերականագիտությունն, պատմությունը, հայ բարբառագիտությունն, պատմությունը, հայ բառարանագրության պատմությունը և հարակից այլ գիտաճյուղեր: Հայ լիգվարանության սլաւոնաբանությունը քննում է հայ լեզվաբանական մտքի ձևավորումը, զարգացումը և արդի վիճակը: Բայց նրա հիմնական հարցադրումները հայերենագիտական բնույթ ունեն (մասնավորապես՝ աղբյուրաբանական): Ահա թե ինչու հայերենագիտության պատմությունը ինչ-որ չափով նաև հայ լեզվաբանության պատմություն է: Բացի այդ՝ հայ լեզվաբանական ուսմունքների հնագույն հանգրվանը, հայերենագիտական դիտարկումները, ուսումնասիրության արդյունքները էապես ամփոփվել են հայ քերականագիտական աշխատություններում: Հստակ է, որ հայերենագիտության պատմությունը ամենից առաջ հայ քերականության (քերականագիտության) պատմություն է:

Նշված պրոբլեմատիկան հետաքրքրել է և՛ հայ, և՛ այլազգի հայերենագետների (ինչպես անցյալում, այնպես էլ նոր ժամանակներում): Սակայն այս բնագավառում մեծ է հասկացվել է. Բ. Աղայանի ու Գ. Բ. Զահուկյանի ներդրումը: Աղայանի «Հայ լեզվաբանության պատմություն» երկհատոր աշխատության մեջ հայ լեզվաբանությունը, հայերենագիտական մտքի պատմությունը ներկայացված է սկզբից մինչև մեր օրերը: Հեղինակը նյութը բախել է երեք շրջանների մեջ: Առաջինը ընդգրկում է կազմավորումից մինչև համեմատական լեզվաբանությունն ընկած շրջանը, երկրորդը՝ սովետահայ լեզվաբանության շրջանը: Յուրաքանչյուր մասում հանգամանորեն բնութագրված են եղած ուսմունքները, ուղղությունները (դպրոցները), տեսությունները: Դպրոցների առանձնացման մեջ հաշվի են առնված այն ըմբռնումները, որոնք հայերենագետները արտահայտել են հայոց լեզվի ծագման ակունքների վերաբերյալ: Առաջին գրքում հեղինակը հանգամանորեն բնութագրել է չորս դպրոցի գործունեությունը: Առաջին դպրոցի բնորոշ գիծն այն է, որ հայերենը համարում է բաբելոնյան խառնակությունից առաջացած լեզու: Այս դպրոցի գործած ժամանակաշրջանում կատարվել են քերականագիտական ուշագրավ մեկնություններ (մեկնիչ քերականների շրջան), բազմաթիվ, մեծ մասամբ ոչ գիտական ստուգաբանություններ, ստեղծվել են բառարաններ են: Երկրորդ դպրոցը ելնում էր այն գաղափարից, թե հայերենը նախամայր լեզու է (եղել է Աղամի լեզուն): Այս դավանանքն ունեին Հ. Ղուկաս Ինճիճյանը, Մխիթար Սեբաստացին, Միքայել Զամչյանը և այլք: Այս շրջանում հայերենագիտական հարցադրումներով, ուսումնասիրություններով հանդես են գալիս նաև այլազգի գիտնականներ: Մեծ առաջադիմություն են ունենում քերականագիտությունը, բառարանագրությունը և այլ գիտաճյուղեր: Երրորդ դպրոցի հատկանշական կողմն այն է, որ

Նրա ներկայացուցիչները (Հ. Պետերման, Ֆ. Վինդիշման, Ֆ. Մյուլլեր, Ռ. Գոշե ևն), հայերենը համարելով հնդեվրոպական լեզու, այն հատկացնում են արիական-իրանական ճյուղին, իբրև նրա մի «բարբառ»։ Զորրորդ դպրոցը, որի հիմնադիրն է Հ. Հյուբշմանը (հականավոր ներկայացուցիչները՝ Ա. Մեյեն, Հ. Աճառյանը և այլք), նույնպես հայերենը համարում է հնդեվրոպական լեզու և այն դիտում է իբրև ինքնուրույն-անկախ ճյուղ։ Վերջին երկու դպրոցները նույնպես էական ներդրում ունեն հայերենագիտության պատմության մեջ։ Աշխատության երկրորդ հատորում հանգամանորեն բնութագրված է սովետական շրջանի մի շարք ահանավոր հայերենագետների (Ստ. Մալխասյանցի, Հ. Աճառյանի, Գր. Ղափանցյանի, Գ. Սևակի, Գ. Զահուկյանի և այլոց) գործունեությունը։

Գրաբարագիտությունը երկար ժամանակ գերիշխող դիրք է ունեցել հայերենագիտության մեջ։ Նա էլ անցել է իր զարգացման փուլերը։ Ըստ է. Բ. Աղայանի՝ նոր գրաբարագիտությունը կարելի է ներկայացնել հետևյալ շրջաններով. ա) բանասիրական ուսմանտիպի շրջան (XVIII դ-ի վերջերից մինչև XIX դ-ի կեսերը), երբ լիովին գերիշխում է գրաբարի ուսումնասիրությունը, հինգերորդ դարը դիտվում է իբրև «գրականության ծաղկման և գրաբարի անաղարտ, կատարյալ վիճակի դարաշրջան»։ Հետագա զարբեր բնորոշվում են որպես անկման, աղավաղման, քայքայման դարաշրջաններ։ Այս մոտեցումը հիմնված է անցյալի իդեալականացման, պատմության ուսմանսիկ պատկերացման վրա։ բ) պատմաֆենական ուսմանտիպի շրջան (XIX դարի քառասունական թվականներից մինչև դարավերջը, առանձին դեպքերում՝ մինչև մեր օրերը), երբ հաստատվում է պատմական հայեցակետը, գրաբարի զարգացումը, նրա հետ կատարված փոփոխությունները դիտվում են իբրև էվոլյուցիոն պրոցեսի արտահայտություն և ոչ թե Նրա աղավաղում, անկում կամ քայքայում։ Այս շրջանում են տարրորոշվում ռամկական ու դասականը, սահմանագծվում գրաբարի ու աշխարհաբարի տիրապետության շրջանները, ուրվագծվում դասական գրաբարն ու ետդասականը. գ) սոցիոլոգիական էվոլյուցիոնիզմի շրջան (XIX դ-ի վերջին քառորդը և XX դ-ի առաջին կեսը), երբ գրաբարագիտության (նաև հայերենագիտության) մեջ թափանցում են սոցիոլոգիական ուղղության հայացքները, լեզվական փոփոխությունների մեջ հիմնական դեր է ստանում սոցիոլոգիական-հասարակական գործոնին։ Այս ըմբռնումը հստակ դրսևորվում է Հ. Աճառյանի շրջանաբաժանումներում. դ) Մառի նու ուսմունքի տիրապետության շրջան (XX դ-ի 30—40-ական թվականներ), «ըստ էության լեզվի պատմությունը բացասվում էր՝ վերածվելով հասարակական ֆորմացիաների պատմության»։ ե) մաբխիստական լեզվաբանության զարգացման շրջան (1950 թվականից հետո)։

Գրաբարի պատմության և նրա շրջանաբաժանման համար է. Բ. Աղայանը իբրև էական է բնդունում այն հանգամանքը, որ այն որպես գրական լեզու գոյատևել է մինչև XIX դարի կեսերը։ Այս հիմունքով նա գրաբարի ողջ պատմությունը բաժանում է երկու դարաշրջանի՝ ճինհայեբեկյան և ետինհայեբեկյան։ Առաջին շրջանում գրաբարի գործառական ոլորտը լայն էր, այն նաև խոսակցական էր։ Երկրորդ շրջանում այն խոսակցական չէր, նրա գործառական ոլորտը նկատելի չափով նեղանում է։ Ուսումնասիրության մակարդակի (աստիճանի) առումով առաջին շրջանը առաջնություն ունի։ Երկրորդը հայերենագետների կողմից քիչ է դիտարկված։

Հայ քերականության պատմությունը հանգամանորեն մշակվել է հասկապես Գ. Զահուկյանի ուսումնասիրություններում։ Հայ քերականական մտքի զարգացումը նա ներկայացրել է սկզբից մինչև XIX դարն ընկած ժամանակաշրջանով։ Դեռևս «Հին հայերենի ուղղման սիստեմը և նրա ծագումը» (Ե., 1959) աշխատության մեջ անվանի լեզվաբանը ուրվագծել է հայ քերականագիտական մտքի հիմնական շրջանաբաժանումը, այն է՝ ա) երկրորդ ֆեոականության շրջան (V դ-ից մինչև XVII դ-ի սկզբները), բ) լատինատիպ ֆեոականությունների շրջան (XVII դ-ի սկզբներից մինչև XVIII դ-ի կեսերը), գ) ինֆնատիպ ֆեոականությունների շրջան (XVIII դ-ի երկրորդ կեսից մինչև այժմ)։

Հեղինակը նշում է, որ հայ քերականության պատմությունը սկիզբ է առնում Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականական արվեստ» աշխատության թարգմանությամբ (V դ.)։ Այն մինչև XVII դ-ի սկզբները պահպանվեց իրեն քերականության հիմնական ձեռնարկ՝ ուղեկցվելով անհրաժեշտ մեկնություններով ու լրացումներով։ Չնայած հայերենի մեջ լատիներենի քերականության հետևողությամբ արված որոշ արհեստական ներմուծություններին՝ լատինարան (հայ և այլազգի) քերականները նկատելիորեն առաջ մղեցին հայ քերականությունը։ Հայ քերականության պատմության մեջ իրենց արժանի տեղն ունեն Ֆրանցիսկոս Լիվուլայի, Կղեմես Գալանոսի, Ռսկան Երևանցու, Հովհաննես Կոստանդնուպոլսեցու, Սիմեոն Զուղայեցու, Յոհան Շրյոդերի և այլոց աշխատությունները։ Այնուամենայնիվ հայ քերականությունը փայլեց իր նվաճումներով, երբ այն դարձավ ինքնատիպ։ Հիշենք Մխիթար Սեբաստացու, Բաղդասար Դպիրի (ոմանք սրանց դասում են լատինարանների շարքը), Միքայել Չամչյանի, Գաբրիել Ավետիքյանի, Միքայել Սալյանի, Վրթանես Տալրիսյանի, Արսեն Այարնյանի, Արսեն Բագրատունու, Ստ. Պալասանյանցի և այլ շատերի նշանավոր քերականությունները։

Հեղափոխությունից հետո լայն ասպարեզ բացվեց հայերենագիտության բուռն զարգացման համար։ 1920-ական թվականներին մշակութային (կուլտուրական) հեղափոխության պահանջներին զուգընթաց կատարվեց ուղղագրական բարեփոխություն, գրությունը մոտեցվեց արտասանությանը, և բավարար հիմքեր ստեղծվեցին անգրագիտությունը իսպառ վերացնելու համար։

Փորձեր արվեցին գայրոցական նոր ծրագրերին համապատասխան մայրենի լեզվի ձեռնարկներ ստեղծելու ուղղությամբ։ Հրապարակ եկան Ա. Ղարիբյանի և Գ. Սևակի կազմած դասագրքերը, որոնք մի քանի տասնամյակ շարունակ օգտագործվեցին դպրոցներում։ Կազմվեցին նաև բուհական ձեռնարկներ, որոնց մեջ կարելի է նշել Գ. Սևակի «Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթացը», Հ. Աճառյանի «Հայոց լեզվի պատմություն» (Երկու մասով), Ս. Ղազարյանի «Հայոց լեզվի համառոտ պատմությունը», Գ. Զահուկյանի «Լեզվաբանության պատմությունը» (երկհատոր) ևն։ Կատարվեցին գիտական կարևորագույն հետազոտություններ։

Հայ լեզվաբանությունը նույնիսկ Ն. Մառի հիմնադրած «լեզվի նոր ուսմունքի» գերիշխանության սլայմաններում էական առաջընթաց ապրեց։ Լույս տեսան այնպիսի արժեքավոր գործեր, ինչպիսիք են Հ. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանը», Մ. Աբիդյանի «Հայոց լեզվի տեսությունը», Գ. Ղափանցյանի «Ընդհանուր լեզվաբանությունը», է. Բ. Աղայանի «Լեզվաբանության ներածությունը», Ստ. Մալխասյանցի «Հայերենի բացատրական բառարանը» ևն։ Սրանք էական գեր ունեցան լեզվաբանական-քերականագիտական մտքի հետագա զարգացման մեջ։

Նոր ժամանակներում ստեղծվեցին անհատական ու կոլեկտիվ արժեքավոր ուսումնասիրություններ, բացատրական, թարգմանական և այլ տիպի մեծակտավ բառարաններ ու այլ երկեր։ Դրանցից կարելի է նշել Գ. Բ. Զահուկյանի «Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները», լեզվի ինստիտուտի կոլեկտիվի ստեղծած բառահատոր բացատրական բառարանը, է. Բ. Աղայանի բացատրական բառարանը, Հ. Բարսեղյանի ուղղագրական-ուղղախոսական, տերմինաբանական բառարանը, Ա. Սուքիասյանի հոմանիշների բառարանը ևն։

Այժմ հայերենագիտությունը դարձել է միջազգային գիտական հասարակայնության հետաքրքրության ու ուշադրության առարկա։ Արդեն կայացել են միջազգային հայերենագիտական զիտաժողովներ։ Առաջինը տեղի է ունեցել 1979 թ., ԱՄՆ-ում՝ Պենսիլվանիայի համալսարանում (Ֆիլադելֆիա), երկրորդը՝ 1982 թ.՝ Երևանում։ Սովետական Հայաստանից առաջինին մասնակցել են ակադեմիկոսներ է. Բ. Աղայանը, Գ. Բ. Զահուկյանը և պրոֆ. Ն. Պառնասյանը։ Երևանյան զիտաժողովին մասնակցում էին սովետական

տական ու արտասահմանյան նշանավոր գիտնականներ, հայագետներ, կարգաքննիչ շուրջ հարյուր զեկուցումներ (արվեստին հաղորդումներ)։

Այս և հետագա միջազգային գիտաժողովները մեծ օգուտ կբերեն հայերենագիտության առաջընթացի բնագավառում։

Գրկն. տե՛ս հայերենագիտություն բառահոգվածում։

ՀԱՅԵՐԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ||учение об армянском языке, арменистика, հայ լեզվաբանություն մի բնագավառն է, ուսմունք հայերենի մասին։ Ավելի նեղ ըմբռնում է, քան հայագիտությունը (арменоведение) և մտնում է սրա գիտակարգերի շարքը (հայ գրականագիտության, պատմագիտության, ազգագրության ևն-ի հետ միասին)։ Սակայն երբեմն «հայագիտություն» տերմինը գործածվում է նաև «հայերենագիտություն» նշանակությամբ։ Հայերենագիտությունն ինքը հայերենագիտական գիտակարգերի, գիտաճյուղերի յամբողջություն է։ Նրա մեջ են առնվում, օրինակ, հայոց լեզվի պատմությունը, հայ բերականագիտությունը, հայերենագիտության պատմությունը, հայ բարբառագիտությունը, հայ սնագիտությունը, հայոց լեզվի մեթոդիկան, հայ բառաբանագրությունը։

Հայերենագիտությունը մասնավոր լեզվաբանություն է, նրա ուսումնասիրության առարկան հայոց լեզուն է։ Թեև բնդունված է ասել, որ նրա սկզբնավորումը կասված է Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականության արվեստի» թարգմանության հետ, հարկ է նշել, որ հայոց լեզվի ուսումնասիրությունը ավելի հին ակունքներ ունի, և ուսուցին լուրջ ուսումնասիրողների մեջ չի կարելի չնշել նաև հանճարեղ Մեսրոպ Մաշտոցին։ Հայերենի խոր ու բազմակողմանի ուսումնասիրությամբ միայն նա կարող էր ստեղծել ինքնատիպ ու կատարյալ գիր, այբուբեն։ Հայերենի գիտական ուսումնասիրությունը առաջ մղեցին հմուտ մեկնիչ-քերականները, ապա լատինաբանները, ուշ ժիջնադարի այլ լեզվաբաններ ու քերականներ։ Հայերենագիտությունը էական առաջընթաց տուրեց XIX և XX դարերում։ Նրա զարգացումն ավելի բուռն եղավ սովետական շրջանում։

Թեև հայերենագիտության պատմության մեջ եղան շրջաններ, երբ հայոց լեզվի հարցերը դիտարկվում, մեկնաբանվում էին այլ լեզուների ուսմունքների հետևողությամբ (հունաբաններ, լատինաբաններ), այնուամենայնիվ, հայերենի քննությունը աստիճանաբար բնկավ իր իսկական հունի մեջ, և հայերենագիտությունը դարձավ մեթոդականորեն կուռ ու հեռանկարային գիտակարգ։ Օրյեկտի ուսումնասիրության անհրաժեշտությամբ պայմանավորված՝ հայերենագետների կազմը զնալով ընդլայնվեց, նրա մեջ ներդրավելցին նաև շատ այլազգի գիտնականներ։

Շատ են հայերենագիտության օջախները (տե՛ս)։ Դրանք ցրված են շատ երկրներում (արտասահմանում, ՍՍՀՄ-ի տարբեր հանրապետություններում), սակայն հիմնականում տեղավորված են ՀՍՀՄ-ում։ Բազմաթիվ են նաև հայերենագիտական հանդեսները (տե՛ս), սրանք էլ միակենտրոն չեն, սակայն հեղափոխությունից հետո հիմնականում գործում են Հայաստանի սահմաններում։ Մեծ է հայերենագետների բանակը։ Առաջվա տառնյալների փոխարեն այժմ գործում են հարյուրավորներ, մեծ մասը՝ պիտության թեկնածուներ ու դոկտորներ։ Արտասահմանում գործող հայերենագետների թիվը ևս հարյուրների է հասնում։ Հայոց լեզուն բնդհանուր ուշադրության առարկա է. նրանով զբաղվում են հայեր, ռուսներ, վրացիներ, ադրբեջանցիներ, գերմանացիներ, անգլիացիներ, ֆրանսիացիներ, լեհեր և այլք։ Տե՛ս նաև՝ հայերենագիտության պատմություն, լեզվի պատմություն, բերականագիտություն, համեմատական բերականություն, պատմական բերականություն, նկարագրական բերականություն, լեզվի մեթոդիկա բառահոգվածները։

Գրկն. Ալեքսանյան Վ. Խ., Հայ լեզվագիտությունը սովետական շրջանում, Ե., 1981. Աղայան Է. Բ., Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 1—2, Ե., 1958—

—1962, Կոստանյանց Կ., Հայագիտությունը արևմտյան Եվրոպայում, Թիֆլիս, 1910, Լեզվաբանական և հայագիտական ուսումնասիրություններ, Ե., 1951, Հայերենագիտությունը 60 տարում, Ե., 1981, Միջազգային հայերենագիտական գետնածողով, Ե., 1982, Շրումպի Գ. Ա., Ուսումնասիրություն հայ լեզուի հիմնականագրության յարեմուտա (ժդ—ժթ դար, թրգմ. և լրց. Գ. Զարբհանայանի), Վենետիկ, 1895, Ջահուկյան Գ. Ռ., Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում (V—XV դդ.), Ե., 1954, նույնի՝ Գրաբարի քերականության պատմություն, Ե., 1974, նույնի՝ Պատմահամեմատական լեզվաբանության զարգացման ժամանակակից շրջանը և հայագիտությունը («Հայոց լեզվի համեմատական քերականության հարցեր» ժողովածուում, Ե., 1979), Վերդյան Ռ. Հ., Քոսյան Վ. Ա., Սովետահայ լեզվաբանությունը 40 տարում, ՊԲՀ, 1960, № 4:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԻՐ|| армянское письмо, ինքնատիպ գրային համակարգ, որ ստեղծվել է հայերենի համար՝ V դարի սկզբին (ըստ գերակշռող կարծիքի՝ 406 թվականին) Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից: Հայ ժողովրդի կյանքում ճակատագրական դեր խաղացած այս մեծագործությունը պայմանավորված էր ժամանակի տնտեսական, քաղաքական, պետական ու պաշտամունքային գործոններով, մշակութային ակնհայտ վերելքով: Գրերի գյուտով հայերենը թևակոխում է իր զարգացման նոր, գրավոր փուլը: Ըստ հայ պատմիչների՝ Մեսրոպից առաջ, մի որոշ շրջանում հայերը գործածել են հունական կամ ասորական գրեր:

Նախամեսրոպյան շրջանում հայերի գիր ունենալու հարցը տարակարծությունների տեղիք է տվել հայերենագետների մոտ: Նրանց մի մասը գտնում է, թե հայերը նշված շրջանում ունեցել են գիր ու գրականություն, մյուս մասը հերքում է այդ կարծիքը: Առաջին տեսակետի օգտին են խոսում, օրինակ, հետևյալ հավաստի (կամ այդպիսին թվացող), մասամբ և հիմնավորման կարոտ փաստարկները.

1. Հայոց լեզուն խոսվել է փոքրասիական-հնդեվրոպական հնագույն քաղաքակրթության առանցքային տարածքներում, այն ուժեղ ու տևական շփում է ունեցել հարևան, մանավանդ մերձավորարևելյան ու իրանական վաղեմի հարուստ մշակույթի հետ, և գրերի գյուտից շատ դարեր առաջ էլ գործածել է իբրև ցեղային հզոր միության, ավելի ուշ շրջանում նաև՝ իբրև պետական-պաշտոնական ու պաշտամունքային լեզու, ժողովրդական բարձրարվեստ, գեղեցիկ բանահյուսության լեզու: Հասարակական լի կյանքով ապրող, զարգացած մի ժողովրդի լեզվի համար գրի առկայությունը անբնական չի կարող երևալ: Սրան պետք է ավելացնել բազմաթիվ գրավոր լեզուների հարևանությունը և դրանով պայմանավորված առնչակցություններն ու ազդեցությունները Այսպես՝ խեթերենի համար (XX—XII դդ.) գործադրվել են գաղափարագիր և սեպագիր (հնչյունագրության-վանկագրության իսկոն տարրերով) համակարգեր: Գիր են ունեցել նաև խեթական ճյուղին պատկանող մի քանի այլ լեզուներ: Գրավոր լեզուներ էին աքքադերենը, պարսկերենը (պահլավերենը), ասորերենը, հունարենը ևն: Պահպանվել են մոտ 400 ուրարտական արձանագրություններ (սեպագիր), որոնց մեծ մասը վերծանված է: Սրանց վերաբերյալ հիշատակություն ունի դեռևս Մ. Խորենացին: Գիտական քննության են Լևոնյանի Գ. Ա. Մելիքիշվիլին, Ի. Մ. Դյակոնովը, Ն. Հարությունյանը, Մ. Իսրայելյանը, Հ. Ղարազյոզյանը և այլք: Նշված արձանագրություններից մեկը, որ հայտնաբերվեց Նրևանի Արինբերդ կոչվող վայրում, վկայում է էրեբունի-Նրևան քաղաքի հիմնադրումը ուրարտական Արգիշտի թագավորի կողմից (782 թ. մ. թ. ա.):

Հայաստանի տարածքում մնացել են պատկերագրության հետքեր, որոնք հայտնի են ժայռապատկերներ անունով: Սրանցից շատերը այժմ տեսք ունեն, այդ պատճառով կոչվում են նաև այժապատկերներ: Իբրև քարե մատյաններ՝ սրանք տեղեկություններ են տալիս Հայաստանի նախաբնիկների ապրելակերպի, մտածելաձևի, մշակույթի մասին:

կան Արապածի, Գեղամա լեռների, Սյունիքի ժայռերի վրա: Այս հանգամանքը ևս խոսում է գրի նկատմամբ մեր նախնիների ունեցած հետաքրքրությունն մասին: Բազմաթիվ այլազոր արհանագրություններ ևս խոսում են այն մասին, որ հին հայերը ունեցել են գրավոր խոսքի խիստ պահանջ և անհրաժեշտության դեպքում դիմել են ջուլնիսկ այլ, ստոր գրերի: Այսպես, պահպանվել են բազմաթիվ արձանագրություններ՝ ասորագիր և ասորերեն (Սևանի ավազանում, Սիսիանում, Գառնիում, մ. թ. ա. 11 դ.), հունագիր և հունարեն (Արմավիրում, Տիգրանակերտում, Բաշ Աբարանում, էջմիածնում, Գառնիում և այլուր, մ. թ. ա. III—մ. թ. IV դդ.), որոնցով հետաքրքրվել են հայ և այլազոր գիտնականներ, ինչպես՝ Ա. Յա. Բորիսովը, Կ. Վ. Տրեբերը, Ա. Ի. Բուտունովան, Հ. Մանանդյանը, Ա. Գ. Փերիխանյանը, Ս. Լիսիցյանը և այլք: Հայտնաբերվել են նաև լատինագիր (լատիներեն) արձանագրություններ (Խարբերդում, Վաղարշապատում և ուրոշ այլ վայրերում, վերաբերում են մինչքրիստոնեական շրջանին): Սրանց անդրադարձել են Ղ. Ալիշանը, Բ. Ն. Առաքելյանը և ուրիշ:

2. V դարում, գրի առնվելու շրջանում հայերենը ուներ մշակված քերականական կառուցվածք, հարուստ բառապաշար. այն գեղեցիկ ու ռճավորված լեզու էր: Նրանով կատարվեց Աստվածաշնչի թարգմանությունը, որ և համարվեց «թարգմանությունների թագուհի», նրանով շարադրվեցին ու թարգմանվեցին գիտական, պատմական ու փիլիսոփայական ծանրակշիռ երկեր. փայլատակեց բանաստեղծական արվեստը, որի նախամեսրոպյան նմուշները ևս անպուգական հորինվածք ունեն: Օտարաբանությունը գրեթե տեղ չուներ այդ լեզվում: Դրան պետք է ավելացնել նրա ծավալուն (նաև պետական-պաշտոնական, պաշտամունքային և այլ) գործառությունները: Բացի այդ՝ հելլենիստական մշակույթը մեծ ազդեցություն ուներ Հայաստանում. արքունական վերնախավը ստեղծել էր թատրոն, հարգի էր դպրությունը. երբեմն-երբեմն անառարկելի հզորության հասած հայ պետականությունը իր դիրքերը ամրացնելու համար պետք է գարկ տար նաև մշակութային գործին, հովանավորեր դիտությունն ու արվեստը, ստեղծեր գիր ու գրականություն, դպրություն, վարեր ծավալուն պաշտոնական դրադրություններ: Մյուս կողմից՝ հեթանոսական մեհենական պաշտամունքի գործիչները, մանավանդ դարգացած երկրում, հազիվ թե յուր գնային առանց գրավոր խոսքի. առանց դպրության: Հետևապես՝ գրավոր նախագարկացում շուրջնոց մի լեզվի համար առեղծվածային է այսպիսի բարձր հասարակական դերը, դժվար մեկնաբանելի են նման գործառությունները:

3. Որոշ հայագետներ ուշադրություն են հրավիրում նաև հետևյալ մասնակի վկայություններին. ա) Դեռևս Մաշտոցի կենսագիր Կորյունը նկատում է, որ մաշտոցյան այբուրենից առաջ եղել են այսպես կոչված դանիելյան նշանագրեր, որոնք, սակայն, հայերենի հնչյունական կազմը չարտահայտելու պատճառով՝ մի կողմ են թողնվել. բ) Հայերն ունեցել են դպրության պաշտամունք՝ կապված Տիր աստծու հետ: Մի ժողովուրդ, որ ունեցել է այսպիսի պաշտամունք, պետք է, որ գիր ունենար, գ) Գիւր քառը հայերենում հին է և այն ժողովրդի հիշողության մեջ մնացել է նաև հմայության հետ կապված. «գիր անել», «գրողը տանի». դ) Ըստ Խորենացու վկայության՝ Դարանաղյաց Անիում եղել են մեհենական մատյաններ, որից ակնկալվում է մեհենական մշակույթի, հայկական գիր ու գրականության առկայություն. այն կարող էր լինել զաղափարանշանների համակարգ, որի սարքերը պահպանվել են հայ հին ու միջնադարյան մատենագրության մեջ. ե) Հույն հեղինակ Փիլոստրատոսը (մ. թ. 111դ.) վկայում է, թե իր ժամանակ Տավրոսի լեռներում բռնված հովապի վզին եղել է մի ոսկյա մանյակ՝ «Արշակ թագավորից՝ նվեր նյուսիայի աստծուն» հայատառ մակագրությամբ. զ) Հույն մի այլ մատենագիր՝ Հիպոլիտոսը (մ. թ. 111 դ.) դիր ունեցող ժողովուրդների շարքում թվում է նաև հայերին. է) Որոշ աղբյուրներում խոսվում է Աստվածաշնչի մի նախնական թարգմանության մասին՝ Գրիգոր Լուսավորչի կողմից. ը) Ոմանց կարծիքով հայերը դեռևս IV

դարում ունեցել են հունականից ու ասորականից տարբեր շարժական տոմար, որ նույն-
պես, կողմնակի կերպով ակնարկում է դպրության առկայություն.

4. Նախամեսրոպյան դպրությունը ոչնչացվել է մոլեռանգ քրիստոնյաների կողմից,
և այդ պատճառով ոչ մի հետք չի պահպանվել: Հայագետների մեծ մասը (Հ. Մանանդ-
յան, Հ. Աճառյան, Մ. Արեղյան, Սո. Մալխասյանց, է. Աղայան և այլք) վճռականորեն
հերքում են նախամեսրոպյան շրջանում հայերի հայալեզու գիր ու գրականություն ունե-
նալու վերաբերյալ եղած վարկածները: Այս կապակցությամբ պրոֆ. է. Բ. Աղայանը
նաև նկատում է. ա) նախամաշտոցյան հայ հեթանոսական մատենագրություն չէր կա-
րող ստեղծվել զաղափարանշանների (խորհրդանշանների) միջոցով, որովհետև սրանք
գործածության միայն նեղ ոլորտ կարող էին ունենալ՝ սահմանափակված քրմական դասի
գործունեությամբ, բ) այլագիր հայերեն գրականություն չէր կարող ստեղծվել թեկուզ
այն պարզ պատճառով, որ չկար հայերենի հնչյունական կազմին, հնչույթաբանական
դրվածքին համապատասխանող գրատեսակ, և պատմիչների կողմից այլ գիր գործառն-
լու վերաբերյալ վկայությունները ոմանք ճիշտ չեն մեկնաբանել. մենք չենք ունեցել
ստարատառ հայալեզու մատենագրություն, գ) բառ էության եղել է ստարալեզու հայ
գրականություն, որը հասարակական-պատմական, պաշտամունքային հանգամանքներիով
պայմանավորված՝ չի պահպանվել, դ) «ղանիւլյան նշանագրերը» հայկական գրեր չէին,
և նրանք որևէ դեր չեն ունեցել մեսրոպյան այբուրենի ստեղծման գործում:

Այս ամենով հանդերձ նախամեսրոպյան շրջանում հայերի գիր ու գրականություն
ունենալու կամ չունենալու վերաբերյալ արված մեկնաբանությունների մեջ գեոևս կան
որոշ աղոտ կետեր:

Հայկական գիրը ստեղծողի անունով կոչվում է մեսրոպյան գիր (նաև մեսրոպյան
այբուրեն), մաշտոցյան գիր (նաև՝ մաշտոցյան այբուրեն): Այբուրենում կա 36 տառ:
Յուրաքանչյուր տառ ունի զծագրական-կառուցվածքային, գործառական ինքնատիպու-
թյուն, և սերում է այլագիր կամ հայագիր նախատիպարից, այսինքն՝ հորինված է որևէ
գրանշանի (տառի) հետևողությամբ: Ըստ Հ. Աճառյանի՝ 16 տառ (Բ, Գ, Դ, Ծ, Զ, է, Ք,
Ի, Ս, Մ, Ո, Պ, Բ, Ի, Փ, Ք) ունեն հունական նախատիպար, 9 տառ (Ժ, Հ, Յ, Շ, Ծ,
Ջ, Լ, Վ, Տ)՝ իրանական, մեկը (Ծ-ն)՝ ասորական, երկուսը (Ը, Յ)՝ հայկական-
մնացածների ծագումը անորոշ է: Ոմանք տառերի մեծ մասի ծագումը կապում են Դա-
նիել Ասորու կարծեցյալ այբուրենի հետ, որը, սակայն, չհիմնավորված տեսակետ է: Ըստ
պրոֆ. է. Բ. Աղայանի՝ այն տառերը, որոնք կան մեսրոպյան այբուրենում, բայց ժա-
մանակի գրատեսակներում չեն եղել, Մեսրոպը այբուրենում շարակարգել է հասուկ
սկզբունքով. տվյալ տառը տեղագրել է նախատիպար ծառայած տառից հետո: Այսպիսի
հայագիր ծագումի տառեր են՝ Դ, Ը, Ժ, Լ, Խ, Չ, Լ, Վ (սրանք հունական այբուրենում
բացակայում են):

Հայկական գրի վերաբերյալ կարելի է անել նաև հետևյալ նկատումները.

ա) Ամենից առաջ՝ այն հնչյունական-տառային գրատեսակ է, իր կազմով ամբող-
ջական է, այսինքն՝ նրանում տառային նշանակումներ ունեն ոչ միայն բաղաձայնները,
այլև ձայնավորները. սրանով նա հեռանում է սեմական բաղաձայնագրից և մոտենում
հունականին:

բ) Բազմատառ միակ գիրն էր ժամանակի այբուրենների շարքում. այն հորինվել
էր սպասարկելու այնպիսի հնչյունաշատ մի լեզվի. ինչպիսին հայոց լեզուն է:

գ) Ամենահնչույթաբանված գիրն էր ժամանակի գրատեսակների (այբուրենների)
մեջ. ամեն հնչույթ (հնչյուն) ուներ իր գրային նշանը: Կազմված էր հնչյունական սկզբ-
բունքով՝ «մեկ հնչյունին մեկ տառ, մեկ տառին մեկ հնչյուն»: Մասնակիորեն որոշ տա-
ռեր արտահայտում էին նաև հիմնական հնչույթատարբերակներ: Չնայած որոշ տեղա-
շարժերին, հայկական գիրը առ այսօր հետևում է նշված սկզբունքին:

դ) նրանում գրեթե բացակայում են բաղադրյալ տառերը. միակ բաղադրյալը ու գրությունն էր. բացառված էին հնչյունատարրերիչ նշանները, տառակցումները:

է) Տառերի համակարգումով, դրանց կառուցվածքով, դասավորությամբ, ինչպես և գրաբանական այլ տեսանկյուններով ևս այն ինքնատիպ է, անմիջականորեն չի պատճենում օտար որևէ համակարգ: Այս տեսանկյունով ևս նա աշխարհի հազվագյուտ տառատեսակներից է:

զ) Ինքնատիպությունը երևում է նաև տառերի թվային արժեքների մեջ. այստեղ ևս արուրենի համակարգայնությունը հասել է իր կատարելությանը, մասնավորապես միավորները, տասնավորները, հարյուրավորները և հազարավորները արտահայտելու տեսանկյունով:

է) Գործադրության մեջ մնալով ավելի քան մեկուկես հազարամյակ՝ այն համեմատաբար քիչ փոփոխության է ենթարկվել և այժմ էլ հաջողությամբ սպասարկում է հայոց լեզվին:

ը) Նրանով հայոց լեզուն դարերին է հանձնել հարուստ ու ղեղեցիկ գրականություն և հիմա էլ հզոր գործոն է հայ ժողովրդի սոցիալիստական վերափոխություններում, նրա տնտեսական, քաղաքական, գիտական ու մշակութային կյանքում: Հայկական հին, միջին և նոր քաղաքակրթությունների դիրք է և իր արժեքավոր ավանդն ունի համաշխարհային կուլտուրայի գանձարանում:

թ) Հայկական գիրը միատիպ, միատարր չէ. այն ներկայանում է տարատեսակներով (տե՛ս հայկական գրատեսակներ):

Կրկն. Աբրահամյան Ա. Կ., Հայոց գիր և գրչություն, Ե., 1973: Աղայան Է. Բ., Նախամատուցյան հայ գրի ու գրականության, մեսրոպյան այբուրենի և հարակից հարցերի մասին, Ե., 1977: Անատյան Հ., Հայոց գրերը, Ե., 1984: Աֆրիկյան Ֆ., Տառարվեստ (հայկական գեղարվեստական տառատեսակների 120 տախտակ), Ե., 1984: Հայ ձեռագրային գաղափարչություն (կազմ. Լ. Ա. Դուրնովո), Ե., 1978: Մարտիրոսյան Հ. Ա., Գիտությունն սկսվում է նախնադարում, Ե., 1978: Տիրատուրյան Կ., Հայոց գիրը (գեղարվեստական տառաձևեր), Ե., 1963: Տե՛ս նաև գրչություն և Մեսրոպ Մաշտոց բառահղվածների գրականության ցանկը:

ՀԱՅՈՒԱՆԱՆ ԳՐԱՏԵՍԱՆՆԵՐ, հայկական գրերը (մեսրոպյան այբուրենը) ներկայացնող այն համակարգերը, որոնք իրարից տարբերվում են տառերի (գրանշանների) զծագիր տեսքով կամ կառուցվածքով, չափսով, տողի վրա ունեցած դիրքով, գործադրման ժամանակաշրջանով, մի մասը՝ նաև գործառնությամբ: Դրանց հիմնական անվանումները աղվել են միջին դարերում, սակայն նոր շրջանում արված դիտարկումները, վերախմբավորումները հանգեցրին նոր անվանումների ևս: Գրատեսակների քննությամբ առաջին անգամ լրջորեն դրադվել է Ղ. Ինճիճյանը: Նա դանազանել է՝ Խեկալազի (V—IX դդ.), միջակազի (X—XI դդ.), բոլորզի (XI—XIII դդ.), նոտրզի (XIV—XV դդ.), դրամազի, կոնդակազի, փառազի, վարազազի, նշանազի (գաղափարազի): Հետագա ուսումնասիրողները (Ն. Քարամյանց, Հ. Տաշյան, Գ. Հովսեփյան, Հ. Անատյան, Կ. Ղաֆազարյան, Լ. Քոչանջյան, Ա. Գ. Աբրահամյան և այլք) առանձնացնում են այլ տարատեսակներ ևս, ինչպես շղագիրը, Երկաթագրի առանձին տեսակներ ևն: Թեև յուրաքանչյուր տեսակի համար սովորաբար նշվում են կիրառության որոշակի շրջաններ, բայց հայերենագետների մի մասը հակված է կարծելու, որ, բացի շղագրից, մյուսները խոր հնություն ունեն:

Ա. Գ. Աբրահամյանը առանձնացնում է 6 հիմնական գրատեսակ՝ մեսրոպյան, բոլորզի՝ Խեկալազի, միջին և մանր մեսրոպյան Խեկալազի, ուղղազի՝ Խեկալազի, բոլորզի, նոտրզի, շղագիր: Կան նաև անցման գրեր (переходное письмо)՝ մի տե-

սակից մյուսին անցնող, ինչպես՝ անցման երկարագիր (երկաթագրից բոլորգրին), անցման բոլորգիր (բոլորգրից նոտրգրին)։

Նշենելով հայերենագիտական գրականության մեջ արված այս և այլ դիտարկումներից՝ կարելի է առանձնացնել հետևյալ գրատեսակները՝ գրչագիր, երկարագիր (մեսրոպյան և միջին մեսրոպյան երկաթագիր, ուղղագիր, երկաթագիր, բոլորգրի երկաթագիր), բոլորգիր, նոտրգիր, շղագիր, գլխագիր, զարդագիր, դրամագիր, կոնդակագիր, վարձյալագիր, փակագիր, փառագիր (այս տերմինները, մանավանդ սրանց հոգնակին, նշանակում են նաև գրային տվյալ համակարգի տառանձին միավորը կամ միավորները)։

Իրչագիրը (իրչագիր), նաև՝ աղյուսակգիր, ուղղանկյուն երկարագիր, հին հայկական գրատեսակն է. հետագայում ունեցել է տարբերակներ։ Իբրև գրչության հիմնական գիր գործել է մինչև XIII դարը։ Հետագայում նեղանում է սրա գործածության ոլորտը։ Այժմ հիմնականում կիրառվում է որպես գլխագիր, վերնագրային տառատեսակ։

Երկարագիրը (երկարագիր, армянское унциальное письмо) նույնպես հին գրատեսակ է. լայնորեն գործածվում էր (այժմ էլ) հատկապես վիմագրության մեջ՝ բարի վրա, երկաթե ձողիկով, «գրիչով» (որից էլ՝ «երկաթագիր» անունը)։ Սերում է գրչապիր տառատեսակից։ Գրիչից էր V—XIII դդ-ում։ Հաճախ գրատեսակ էր մասնավորապես գլխագրի համար։ Նկատի ունենալով գրատեսակի էվոլյուցիան, նրա կառուցվածքին ու գործածական տեղաշարժերը, տարբերում են՝ գլխագիր երկարագիր (կամ բոլորգրի երկարագիր և կամ բուն մեսրոպյան երկարագիր), միջին երկարագիր (կամ միջին մեսրոպյան երկարագիր և կամ ուղղագիր երկարագիր), փոքր երկարագիր։

Բոլորգրի երկարագիրը բնութագրվում է հետևյալ հատկանիշներով։ Տառերը համեմատաբար խոշոր են, ունեն այժմյան մեծատառի ձևը, տառասյունների միացնող գծերը կոր, կամարած են, գրանշանները բարձրությամբ հավասար են (այսինքն վերնական և ստորնական տարբերությունները ակնհայտ չեն)։ Այս երկաթագրով տեքստը, տողը գրության բառանշատում դեռևս շուներ, եթե, իհարկե, կեսով չէր անջատված։ Նոր տղի սկզբնատառը փոքր-ինչ գուրս էր ընկած (այժմ՝ խորքային է)։ Հիմնական կետայրական նշանը միջակետն էր, որ դրվում էր այժմյան դիրքից քիչ վեր։ Համառոտագրված էին հիմնականում տերունական անունները (բառերը)։ Ուղղագրի երկարագրի տառասյունները միացնող գծիկները ուղիղ են, գրանշանները զծագրական այլ հատկանիշներով հիմնականում նման են բոլորգրի տեսակին, թեև տառերը քիչ փոքր են։

Երկաթագրի տարատեսակների գործածությունը ինչ-որ չափով կուսված էր տեքստի բնույթի (եկեղեցական՝ կրոնական-պաշտամունքային, վիմագրական են) հետ։

Բոլորգիրը (бологир, армянское круглое письмо, армянские маюскулы), նաև՝ բոլորագիր, բոլորակ գիր, որ փոքր երկաթագրից է սերում, ձևավորվել ու գործածության մեջ է դրվել X—XI դդ-ից, գերիշխող է դառնում ավելի ուշ։ Լինելով համարավետ գրատեսակ՝ դարձավ (XVI դ-ից) հայ տպագրության գիրը։ Ունի երկու հիմնական տարատեսակ՝ կլիկկյան և աբեսկյան։ Երկրորդը առաջինից տարբերվում է տառերի քիչ խոշորությամբ և առանձին մի քանի տառերի զծագրական ձևավորումով։ «Բոլորգիր» անվանումը հավաստի մեկնություն չունի։ Երկաթագրի համեմատությամբ տառերը նկատելիորեն փոքր են, ատկա է մեծատառի ու փոքրատառի զանազանություն։ Գրության մեջ գործածություն են ստանում և, օ. Ֆ տառերը։ Տեքստում տեղ է գտնում բառանշատում, առկա են կետադրության հիմնական նշանները։

Նոտրգիրը (нотрир, скоропись), սերում է բոլորգրից, մշակվել ու հաճախեցվել է արագագրության համար, հաշվի է առնված նաև տեղի խնայողությունը։ Ըստ այսմ էլ՝ տառերը ձևոք են բերել համապատասխան զծագրումներ, կառուցվածքային ու դիրքային հատկանիշներ։ Անվանումը (<նոտր-գիր) սերում է հունական *notarios* (լատ. *notarius*) «ղպիր, գրագիր» բառից, իբրև՝ ղպիշների, գրագիրների գիր։ Գործածությամբ հայտնի է XIII դարից, թեև առավել տարածում է գտնում XV դարից։ Ընկած է ձեռագիր գրա-

տարբերակների համբույժ: Սկսած XIX դարից աստիճանաբար փոխարինվում է շղատորով: Շղագիրը (шагирь, ученик) սերում է բոլորգրից (վաղ արտահայտությունները X—XI դդ-ից, ծավալուն գործածությունը՝ XIX դ-ից): Տառերն ունեն շեղ դիրք. գրվում են կապակցված, անկյունները կտրադված են և կցվում են իրար մազանման դժիկներով: Չեռագիր տեքստի շղագրությունը, որ համադոր է նոտրգրին, և տպագիրը այժմ տարբեր իրացումներ ունեն (տպագրության մեջ շղագիր՝ շեղագիր կամ շղատառ՝ շեղատառ անուններով կոչում են որոշակի տպագիր տառատեսակը, որից էլ՝ «շղագրություն» տեղմինի համապատասխան իմաստավորումը):

Գլխագիրը (заглавное письмо) այն գրատեսակն է, որը, ունենալով մեծատառերի ձև, առաջ հիմնականում գործածվում էր տեքստի (գրքի, սկզբնահանդեսի արտահայտություն) համար. կոչվում է նաև գլխատառ: Այն այժմ էլ պահպանում է իր հիմնական գործածությունները (Հայկական գրեթե բոլոր տառատեսակներն ունեն գլխագրի տարրեր): Նրա տառեր համեմատաբար խոշոր է և առաջ դիրքով նկատելիորեն առանձնանում էր բուն տեքստից:

Ջարդագիրը (узорчатое письмо), նաև՝ դրվագագիր, գեղարվեստորեն ձևավորված գրատեսակն է: Ըստ գրանշանի՝ տառի ներկայացրած պատկերի, այսինքն՝ ըստ դրա ձևավորման բնույթի՝ միջնադարյան գրչագրությունը դանազանում էր այսպիսի զարդագրեր՝ ծաղկագիր (ծաղկապատկերներով ձևավորված), բուշնագիր կամ ծագագիր և կամ ճենգագիր (որևէ թռչունի պատկերով), վիշապագիր (վիշապների և կամ այլ առասպելական կենդանիների պատկերով), մարդագիր (մարդու պատկերով), զագանագիր կամ կենդանագիր (վագրի, առյուծի, եղնիկի և կամ այլ որևէ կենդանու պատկերով) ևն: Զարդարվում էին հատկապես գլխագրերը (գլխատառերը), երբ այն շատ շքեղ էր ձևավորվում, կոչվում էր փառագիր:

Զարդագրության առաջին թաղը սերտորեն կապված էր մանրանկարչության հետ, որ միջնադարյան Հայաստանում հասել էր բարձր զարգացման: Այն իր ծաղկումը ապրեց հատկապես կիլիկյան և սյունյաց գրչություններում:

Փակագիրը (враз) կապգրի տեսակ է. գործածվել է հայ հին ու միջնադարյան գրչության, հատկապես վիմագրության մեջ (հիմնականում անձնանունների համար). բառի մեջ տառերը համակցվում են սկզբնատառի (որոշ փակագիր) կամ այլ որևէ տառի (անորոշ փակագիր) հետ:

Վարագագիրը մատանու և կնիքների վրա փորագրվածն է, դրամագիրը՝ Ռուբինյանների դրամների վրա եղածը, իսկ կոնդակագիրը՝ կաթողիկոսի պաշտոնական գրությունների մեջ գործածվածը:

Գրկն. տե՛ս հայկական գիր և գրչություն բառահոգվածներում:

ՀԱՅՅԱԿԱՆ ՀՈՒՈՎ||ВИНИТЕЛЬНЫЙ НАДЕЖ, հուովի տեսակ, գրաբարի բերականության մեջ հայտնի է նաև խնդրական, աղերսական, կրողական անուններով: Իբրև հարացույցի անկախ անդամ, ինքնուրույն հուով՝ դորձառել է գրաբարում, մասամբ էլ ետգրաբարյան հայերենի որոշ վիճակներում (միջին գրական հայերեն, առանձին բարբառներ): Եթե ուղղականի համար առավել բնորոշը ինքնական արտահայտելն է, ապա սրա համար ամենաբնորոշը ուղիղ՝ կրող խնդիրն արտահայտելն է: Երկուսն էլ հարաբերակցվող տարրեր են ներգործական կառուցվածքի նախադասություններում՝ ուղղականն իբրև ներգործող սուբյեկտի հուով, իսկ հայցականն իբրև կրող օբյեկտի հուով (բերականական հուովներ): այստեղից էլ՝ կրող խնդրի հուով, կրող խնդրի հայցական անվանումները: Երբ խնդրի բովանդակությունը պարունակվում է խնդրառու բայի նշանակության մեջ (ներքին խնդիր), գործ ունենք ներքին խնդրի հայցականի հետ, ինչպես՝ երգ երգել, խաղ խաղալ, տուն տունել, զբոժ գործել, կոչ կոչել: Ուղիղ խնդրի այլ արտահայտությունները բնութագրվում են իբրև առտափին խնդրի հայցական: Խնդրի բնույթով պայմանավորված առանձ-

նացնում են նաև կրկնակ հայցականը կամ երկուսը հայցականը: Ավանդական քերականության հետևողությունը այսպես են կոչում (աշխարհարարում) անել, բնութել, գործել, շինել, ասել, անվանել, կանչել, կոչել, լինել, համարել, հաշվել և մի քանի այլ բայերի խնդիրը: օրինակ՝ «Լուսնային կոչեցին Սահակ»:

Հին գրական հայերենում եզակի հայցականը հոլովակազմությամբ գրեթե չէր տարբերվում եզակի ուղղականից, այն նույնպես գուրկ էր հատուկ հոլովակերտից և գիտակցվում էր «գրո» վերջավորությամբ: Այնուամենայնիվ եզակի հայցականը ևս դիտվում էր իբրև թեք հոլով, շնայած իր «ուղիղ» ձևին: Միակ տարբերիչ հատկանիշը, որով եզակին հեռանում էր եզակի ուղղականից, զ նախգրի առկայությունն էր հայցականում (որոշյալ առման դեպքում)՝ -Ս, -զ, -ն հոդերը ազատորեն դուգորդելի են նաև զ-ի առկայության դեպքում: Ե հոդը և՛ հոգնակի ուղղականում, և՛ հոգնակի հայցականում սակավադեպ էր հանդիպում: Զ նախդիրով (որոշյալ առումով) հայցականը հայտնի է որոշյալ հայցական անունով:

Հոգնակի հայցականը կազմվում է հոգնակի ուղղականի հիմք-+ս հոգնակերտ-եռլովակերտ կաղապարով: Այսպես՝ սիրտ+ք > (զ) սիրտ+ս, տիտան+ք > (զ) տիտան+ս, ձկուն+ք > (զ) ձկուն+ս, ափուն+ք > (զ) ափուն+ս, ատամուն+ք > (զ) ատամուն+ս, աստեղ+ք > (զ) աստեղ+ս: Դերանունների հայցականը կազմությամբ հարաբերակցում է կա՛մ ուղղականի, կա՛մ տրականի հետ. տարբերակիչ նշանը զ նախդիրն է, որի առկայությունը հաստատուն է, քանի որ դերանվանական հայցականը գրեթե միշտ որոշյալ է. այսպես՝ մեզ > զմեզ, բեզ > զբեզ, ձեզ > զձեզ, նա > զնա, այս > զայս ևն:

Բովանդակության (ու կիրառական) պլանում հայցականն ունեւ ֆունկցիոնալ բազմազանություն: Այն արտահայտում էր ուղիղ խնդիրը, տարբեր պարագաներ (տեղի՝ ուղևորման, ժամանակի, շափի ու քանակի ևն): Զուգորդելի էր կապերի հետ:

Վաղմիջին հայերենյան տեքստերում որոշակիորեն գործում էին նաև հայցականի գրարարատիպ կաղապարները: Սակայն աստիճանաբար, զ-ի անկման պրոցեսին զուգահեռ, նորատիպ հոգնակերտներ են հաստատվում և՛ հոգնակի ուղղականում, և՛ հոգնակի հայցականում (-եւ, -նի, -նեւ, -վի ևն), նույնիսկ այդպիսի հակում է հանդես բերում -է մասնիկը: Այս ամենը հանգեցրին հայցական > ուղղական տեղաշարժին. ձևավորվեց նոր հոլով՝ ուղղական-հայցական, որը հաստատուն արմատներ գցեց նոր գրական հայերենում և բարբառների մեծ մասում:

Գրաբարի զ-ն արդեն մասնիկացած և հոդի վերածված երբեմնի նախդիրն է. ներկայանում էր ըզ||զ (հնչյունաբանորեն պայմանավորված) տարբերակներով. եթե հոգառուն բաղաձայնասկիզբ է՝ (ը)զ. (ը)զտուն, (ը)զքաղաք. երբ նա ձայնավորասկիզբ է՝ զ. զառաւոտ, զաւր (զօր): Զ նախդիրով հայցականը կարող էր ունենալ նաև որևէ հոդ. օր.՝ զտունն, զառաւոտն: Այս նախդիրը պահպանվել է որոշ բարբառների հայցականում (Մշո, Տիգրանակերտի, Առտիալի, Սասունի, Շատախի ևն): Արևմտահայ գրական աշխարհաբարի վաղ շրջանում այն մասամբ գործածական էր անունների հետ, այժմ հիմնականում հանդիպում է դերանվանական հայցականում՝ զիս, զնա, զինքն, զուր ևն: Արևելահայ գրական աշխարհաբարը այն կորցրել է իսպառ:

Անձնական դերանուններում վաղ ժամանակներից սկսած հայցականը ձևաբանական անցում է կատարում դեպի տրականը: Այսպես եղավ նաև արևելահայերենի անունների (գոյականի) հետ՝ անձի առման դեպքում: Գոյացավ հոլովական մի տարբերակ՝ հայցական-տրական կամ տրական-հայցական: «Դու վիրավորեցիր ինձ: Դու վիրավորեցիր Արամին»: Այլ դերանուններում և բոլոր անուններում իրի առման դեպքում անցում կատարվեց դեպի ուղղականը (հասկանալի է՝ անձի առման դեպքում՝ զեպի սեռ.-տրականը), գոյացավ ուղղականի մի տարբերակ՝ ուղղական-հայցական կամ հայցական-ուղղական. «Վարպետը ջարդեց խալը»: «Դու սա չես կարող ջարդել»:

Հայցականի այս տեղաշարժերը նկատի ունենալով, Մ. Արեղյանի հետևողությամբ՝ նոր գրական հայերենում և բարբառների մի մասում (որոնք զ շունեն) առանձին, անկախ հայցական հոլով չի ճանաչվում, թեպետ հայերենագետների մի մասը այդ կարծիքին չէ, ժամանակակից գրական հայերենում իրի առման կրող խնդրի ֆունկցիան ենթակայի հարաբերությամբ զանազանվում է շարադասությամբ, հնչերանդով կամ արտակառուցվածքային գործոններով, Հմմտ. «Լեզուբանությունը որոշում է գիտակցությունը»: «Նպատակը արարացնում է միջոցը» են:

Կեկե. Արեղյան Մ., Հայցական հոլովը մեր աշխարհագրում, Վաղարշապատ, 1909, Մալխասյանց Ստ., Հայցական հոլովը աշխարհագրի մեջ, Թիֆլիս, 1910. նույնի՝ Դարձյալ հայցական հոլովը, «Նոր դպրոց», 1909, № № 11—12, Պետրոսյան Հ. Չ., Հայցական հոլովի ձևավորման մի քանի հարցերի մասին, «Տեղեկատվություն», 1957, № 5, Տե՛ս նաև հոլով բառահոգվածի դրականության ցանկը:

ՀԱՄԻԱՐԱՆ, ասում են նաև՝ հանգստառա՞ն, է՞նք հակադրած՝ շրջուն բառա՞ն (обратный словарь), բառարանի տեսակ, բառացանկը չի հետևում այբբենական սովորաբան կարգին (ձախից աջ՝ ըստ սկզբնատառերի), այլ դասավորվում է հակառակ կողմից՝ ըստ վերջնատառի, հանդերի այբբենական՝ աջից ձախ դնացող կարգի: Առաջ ալֆաբետի բառարաններ մեծ մասամբ կազմում էին բանաստեղծներին օգնելու նպատակով, որպեսզի նրանք նմանահանգ բառերը հեշտ գտնեն. այժմ դրանց գործառնությունը, հերթ մեծացել ու ընդլայնվել է: Դրանք հատկապես պետք են գալիս մեքենական թարգմանության բնագավառում, նաև՝ լեզվաբանության որոակի դիտարկումներ իրացնելիս:

Այս տիպի բառադրություններ երևան եկան XIX դարում: Կարելի է նշել, օրինակ, Խ. Գալֆայանի «Յանգարան կամ բառագիրք յանգաց հայկազեան լեզուի» (Թեոդոսիա, 1862), որը պարունակում է շուրջ 12 հազար բառ, Պ. Խ. Թևրդյանի «Յանգարան նոյնաձայն և նոյնալայն դասերում» (Պոլիս, 1905), Խ. Աթանասյանի «Հանգստանը» (Բեյրութ, 1961), ՀՍՍՀ ԳԱ և համալսարանի հաշվողական կենտրոնի (Հեղինակային կոլեկտիվի) կազմած «Հայոց լեզվի հանգարաններ» (Ե., 1976): Վերջինս պարունակում է շուրջ 42 հազար բառ:

ՀԱՆՐԱԿԻՏԱԿԱՆ ԲԱԽԱՐԱՆ||энциклопедический словарь, բառարանի տեսակ, առանձնանում է ուրույն բառացանկով, բառահոգվածի ինքնատիպ կառուցվածքով, ընդգրկած նյութով, նպատակադրումով:

Այսպիսի բառարանի բնորոշ տեսակներ են, օրինակ, հանրագիտարանները և կենսագրական բառարանները. որոշ տեղմիջաբանական բառարաններ ևս հարում են հանրագիտականին: Սրանք որոշակիորեն սարքերվում են լեզվական բառարաններից (տե՛ս):

Հանրագիտարանը (энциклопедия) լինում է ընդհանուր և ճյուղային: Առաջինը առհրաբար ունենում է սովելի ծավալուն, ընդարձակ բառացանկ և ընդգրկում է մարդկային հասարակության սնտեսական, մշակութային, դիտական ու քաղաքական կյանքին, բնությանը վերաբերող բառեր, տերմիններ, հասուկ անուններ, նշանավոր սլատմական, սլետական, գիտական, քաղաքական (նաև արվեստի ու դրականության բնագավառի) գործիչների անուններ, ընդ որում բառացանկը չի սահմանափակվում մեկ լեզվի բառապաշարով, ինչպես և ժամանակագրական այս կամ այն կտրվածքով: Բառացանկում տեղ են գրավում գոյական բառերը կամ դրանցով բաղադրված բառակապակցությունները: Մյուս խոսքի մասերը ըստ էության տեղ չունեն հանրագիտարանում: Գլխաբառի վերաբերյալ բառարանագրական նշումները սուղ են. սովորաբար փոխառյալ՝ օտար բառի ծագման ակունքներն են հիշատակվում, երբեմն էլ՝ բառակազմական, ուղղագրական կամ արտասանական մասնակի նշումներ արվում: Բառահոգվածներն ունեն համակողմանի քննական մեկնաբանություն, փաստական նյութի ծավալուն ընդգրկումով, անհրաժեշտության դեպքում՝ նկարագրողումներով, դանկերով, աղյուսակներով ու այլ ցուցա-

դրումներով: Հայերը հանրագիտարան ստեղծելու փորձեր արել են անցյալ դարում և մեր դարի առաջին կեսերին: Սակայն լիարժեք այսպիսի գործ կարող էր զույգ բերել միայն անհրաժեշտ գիտական, նյութական, հրատարակչական-տպագրական հնարավորություններ լինելու դեպքում: Արդեն սկսած 1974 թ-ից լույս են տեսնում «Հայկա» և սովետական հանրագիտարանի» հատորները: Այն նախատեսված է տասներկու հիմնական հատորներով (վերջերս լույս տեսավ տասներկուերորդը): Նրա բառացանկը բաղկացած է շուրջ 38767 գլխաբառից:

Ճյուղային հանրագիտարանները ընդգրկում են այս կամ այն բնագավառին, մասնագիտացմանը հատուկ բառապաշար. ըստ այդմ լինում են՝ բժշկական, գրականագիտական ևն: Կան մանկական և այլ հանրագիտարաններ ևս: Մեզ մոտ դեռևս լիարժեք ճյուղային հանրագիտարաններ չեն ստեղծված, թեև այդ ուղղությամբ աշխատանքներ տարվում են:

Հանրագիտարանները (ինչպես բնահանուր, այնպես էլ ճյուղային) լինում են բնագիտական և համառոտ:

ՀԱՊԱՎՈՒՄ || аббревиатура, բաղադրության՝ բարդության ուրույն տեսակ, երբ բառային միավոր է ստեղծվում բաղադրյալ՝ բառակապակցական անվանումների, տերմինների, բաղադրիչների կրճատված մասերի կամ սկզբնատառերի (սկզբնահնչյունների) համակցությամբ. ընդ որում՝ առանձին դեպքերում համակցվող (սովորաբար վերջին) տարրը կաբող է կրճատված չլինել, մնալ, պահպանվել ամբողջական բառի տեսքով:

Հասկանալի է, որ առանձին տեսակներ հայտնի են դեռևս 19-րդ դարում, թեև դրա բնորոշ զարգացումը և լայն տարածումը հատկանշական են 20-րդ դարին: Սովետական շրջանում հայոց գրական լեզվի բուռն զարգացումը՝ կապված հասարակական կյանքի մեծ առաջընթացի, կուլտուրական ու գիտատեխնիկական խոշոր տեղաշարժերի, ինչպես և հասարակական ու պետական նոր մարմինների, կազմակերպությունների ձևավորման հետ, — մեծապես նպաստեց բաղադրյալ անվանումների, տերմինների ստեղծմանը: Արտեց հաճախական գործածությունը անհրաժեշտաբար հանգեցրեց հապավումների գոյացմանը: Նախապես այս կատարվեց գրավոր լեզվում, հետագայում հասկանալի է, որ հապավումները աստիճանաբար անցան նաև բանավոր լեզվին: Դրանք հնարավորություն են տալիս խուսափելու երկար բաղադրյալ անվանումներից, խնայելու գրության տեղը, ժամանակը, հետևապես և արտասանական էներգիան, խոսքը դարձնելու ավելի համառոտ ու արագ ընկալելի: Անհարկի հապավումները խճողում են լեզուն, դժվարացնում նրա ընկալելիությունը, ծանրաբեռնում խոսքը:

Հիմքում ընկած են համառոտագրությունները, թեև հապավումն ուրույն բառակազմություն է, բաղադրության ինքնատիպ տեսակ, և էսպես առաքելվում է դրանցից: Այսպես՝ ա) հապավումը սերում է առնվազն երկու բաղադրիչից. մինչդեռ համառոտավոր կարող է և մեկ բառը, բ) համառոտագրությունը կարգացվում է ամբողջությամբ, վերականգնված տեսքով (ձևով), մինչդեռ հապավումն արտասանվում է ինքնին, առանց վերականգնման, գ) համառոտագրությունը գրային երևույթ է, կատարվում է գրավոր խոսքում, այն բնորոշ չէ բանավոր խոսքին, իսկ հապավումը երկուսին էլ բնորոշ է, դ) համառոտագրությունը սերստում կարող է կետադրական նշանով (օր. միջակերտով) տրոհված կամ չտրոհված լինել, իսկ հապավումը այդպիսի տրոհում չունի, ե) համառոտագրությունն ըստ էության բառակազմական արժեք չունի, իսկ ամեն հապավում, ինչպես վերը նշվեց, բառակազմության արդյունք է:

Հասկանալի է, որ բաղադրիչը կարող է լինել բառի սկզբնամաս կամ սկզբնատառ, կամ վերջնամաս և կամ առանձին բառ: Սկզբնամասը կարող է լինել հնչյուն կամ բառասկզբի հնչյունական որոշակի կապակցություն, որը կարող է համընկնել սկզբնավանդի կամ չհամընկնել նրան: Առանձին բառը գերազանցապես հանդես է գալիս իբրև հապավման վերջնաբաղադրիչ: Արտասանական պլանում (բանավոր խոսքում, կարգալիս)

սկզբնատառերը հնչում են համապատասխան տառային անվանումներով, կամ էլ՝ տառի ալթերնատիվ արժեքով (հնչյունական նշանակումներով)։ ասենք՝ կ-ն կ(ր) և կ։

Հստ կրճատումից ստացված աւսերի բնույթի և դրանց համակցման եղանակի՝ զանազանում են.

ա) Տառային հապավում, որը կազմվում է սկզբնատառի բաղադրյալ անվանման բաղադրիչների սկզբնատառերի համակցումով, միավորումով, Հայերենում, ի տարբերություն այլ լեզուների, այսպիսի հապավումները քիչ են. հմմտ. ուսերեն KIICC (= KaΠῑCεC), Պետք է նշատի ունենալ նաև հետևյալը։ Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի տառերի ալթերնատիվ անվանումները երկու կարգով են՝ ավանդական և նոր։ Ավանդական անվանումները հապավական բաղադրություններում գրեթե դեր չունեն։ Հստ նոր անվանումների ձայնավորների տառերը մենաբարբառային արտասանություն ունեն (բացի ա-ի-), իսկ բաղաձայններինը՝ բաղաձայն + (ր) կաղապարով. օր.՝ ա, է, ի, կ(ր), բ(ր), գ(ր)։ Բաղաձայնաչափ (միայն բաղաձայն տառերից կազմված) հապավումներում միակ ձայնավորումն այս (ր)-ն է։ Սա նման է այն երևույթին, երբ բառի մեջ բաղաձայնական հատակումներն (ր) ձայնավորումն ունեն. հմմտ. Ս(ր)Մ(ր)Կ(ր)Կ(ր) և Մ(ր)Կ(ր)րտիչ։ Քեն, իհարկե, հայերենի համար «բաղաձայնական հապավում» կազմելը պայմանական է. բանի որ մեր լեզվում սոսկ բաղաձայնով բառ կազմելը հնարավոր չէ։ Տառային հապավումը կարող է ներկայանալ իբրև տառանունների միավորում, համակցում, սա առկա է, օրինակ, ուս. ՅԵՅԲ հապավման մեջ, հայերենը փոխառել է էսէո ձևով, որից էլ՝ էսէոական։ Սակայն մեր լեզվում այժմ չի գիտավորվում դրա՝ տառանուններից սերած լինելը։

բ) Հնչյունական հապավում, որն ունի միայն լիահունչ ձայնավորում, «բաղաձայնական» չէ. կազմված է նախատառի բաղադրության բաղադրիչների սկզբնահնչյուններից. օր.՝ բուհ, գէս, նկւլ, ՄԱՎ, ԻԱ (դիտությունների ակադեմիա)։ Սրանց արտասանական պայմանը բնութագրվում է ոչ թե տառանուններով, այլ տառերի ալթերնատիվ արժեքով (հնչյունական նշանակումներով), թեև ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում ձայնավորների արտասանությունը ձևականորեն համընկնում է համապատասխան տառի ալթերնատիվ նոր անվանմանը (աւ = ա, է = է)։

գ) Տառահնչյունական հապավում, որի կազմում կան և՛ սկզբնատառային, և՛ սկզբնահնչյունական բաղադրիչներ, ինչպես՝ ՍՍՀՄ (= ՍըՍըՀըՄ)։

Ոմանք այս հրեք տեսակները խմբավորում են մեկ տիպի՝ տառային հապավման մեջ։

դ) Բառամասային կամ, ինչպես ընդունված է ասել, վանկային հապավում, որը կազմված է նախատառի բաղադրության բաղադրիչների սկզբնամասերից. առանձին դեպքերում (սակավաղևպ) իբրև հապավման վերջնաբաղադրիչ հանդես է դալիս նաև որևէ վերջնամասային տառը, կամ էլ՝ միևնույն նախատառի բաղադրիչի և՛ սկզբնամասը, և՛ վերջնամասը։ Որինակ՝ ժողկրթաժվաւր, տեղկում, աւհկում, պաւտուս, ուսմասվաւր։ Նշված բառամասերը կարող են արտասանական պլանում համընկնել կամ չհամընկնել նախատառի բաղադրության վանկերին. այսպիսի՝ զին- (<զինվորական) բառամասը զինկում հապավման մեջ պահպանել է իր վանկակազմարը, նույնը -բաժ- (<բաժ-նի) բառամասը՝ ժողկրթաժվաւր հապավման մեջ. մինչդեռ -մաս- (<մա-սի) բառամասը և -մասսվաւր հապավման մեջ չի պահպանել իր վանկակազմարը. հմմտ. աւհ- (<աւհ-նետակցական) բառամասը աւհկում հապավման մեջ։ Այս բառամասերը, որոնք մեծ մասամբ միավանկ առարկեր են, բոլոր դեպքերում հապավման մեջ արտասանությամբ վերահարմարվում են հայերենի փակ վանկերի կազմության նորմաներին։

ե) Վանկաբառային (բառամասաբառային) հապավում, որի բաղադրիչների մեջ կան բառամասային տառը, և՛ բառային միավոր, բառ, ինչպես, բաղաձայն (= բաղ-սո-

վետ), աշխօր (= աշխ-օր), պետրանկ (= պետ-բանկ), ֆաղլուսգանց (= քաղ-լուս-
ցանց)։

գ) Վանկատառային հապավում, որը ստեղծվում է և՛ բառամասի, և՛ տառի (տառերի) միավորումով. ՀամԿԵՄ, ՀամԿ(բ)Կ, Ավելի հարմար է կոչել բառամասատառային հապավում։

է) Ռաուտառային հապավում. սակավ հանդիպող տեսակներից է. մեծ մասամբ բառի և տառային (հնչյունական) հապավման բաղադրությունն է. օր.՝ Երևանգէս, Փա-
նաֆեոգէս։

ը) Տաուսրվային հապավում, երբ հապավման տարրերից մեկը (սովորաբար վերջի-
ներ) թիվ է, իսկ մյուսը՝ տառային (հնչյունական) է. օր.՝ 11-2: Հինում է նաև բառա-
մասսրվային՝ ՏՈՒ-104:

Հստ հապավմանը մասնակցող տարրերի բնույթի՝ զանազանում են միատիպ և
խառը հապավումներ։ Միատիպ հապավումները բաղադրված են կարգի միավորներ
էն (կամ տառեր՝ հնչյուններ, կամ էլ՝ միայն բառամասեր), ինչպես՝ զագս, բուհ, ֆաղ-
ղեկ։ Խառը հապավման բաղադրվածները տարատիպ միավորներ են՝ (բառամաս, տառ՝
հնչյուն կամ բառ)։ Այսպես խառն են տառահնչյունական, վանկաբառային, վանկատա-
ռային, բառատառային հապավումները։ Կարելի է զանազանել նաև համադրական և հա-
րադրական հապավումներ։ Համադրականի բաղադրվածները գրվում և արտասանվում են
միասնաբար, ինչպես՝ ՍՄԿԿ, բուհ, ֆաղմուղկրթաւիւն։ Հարադրականի բաղադրվածները,
կամ դրանցից որևէ մեկը, գրվում էն անջատ և արտասանվում՝ դադարով, ինչպես՝
ՀՍՍՀ ԳԱ, Հայկական ՍՍՀ։ Ավելի նպատակահարմար է առանձին բառի և հապավման
բաղադրությունը կոչել ճապավական կապակցություն կամ բառահապավական կապակ-
ցություն։ Կան նաև զեղջուրով հապավումներ, երբ նախատիպ բաղադրյալ անվան որևէ
անդամ հապավման մեջ դուրս է թողնվում. օր.՝ կինբաժին (= կանանց հետ տարվող աշ-
խատանքի բաժին)։ Երբեմն միևնույն բառից առնվում են երկու մաս՝ սկզբնամասը և
վերջնամասը. օր.՝ զինկոմատ (= զին-վորական կոմ-իսարի-ատ)։

Հապավումների վերաբերյալ կարելի է անել հետևյալ նկատումները. ա) Հապավումը
ամենից առաջ բաղադրություն է. նրա կազմության հիմքում միշտ ընկած է բաղադրյալ
անվանում. բ) հապավման կրճատված բաղադրիչը, որ ոմանք կոչում են քիմա, ոմանք՝
հապավույթ, իմաստաբանական ինքնուրույն միավոր չէ, թեև կարող է ձևականորեն եր-
բեմն համընկնել համապատասխան տարրի հետ. գ) Ստեղծվում է հաճախակի գործած-
վող բաղադրյալ անունները համառոտելու, գրավոր տեքստում սեղ շահելու, դրանք
արագ և հեշտ ընկալելու անհրաժեշտությունից. դ) Հապավման կրճատված բաղադրիչ-
ները միայն սիմվոլիկ նշանակություն ունեն և միշտ կախման մեջ են համապատասխան
նախատիպից. հապավման իմաստը միշտ ածանցվում է չհապավված բաղադրյալ անունից,
ընկալվում, «վերծանվում» է դրա հարաբերակցությամբ. ե) Տիպական հապավումները
կիսով չափ բառայնացած տարրեր են. նրանց բառայնացումը լրիվ է, եթե խզում է
առաջանում նախատիպ բաղադրյալ անվան և հապավման հարաբերակցության մեջ.
այսպես հեշտ բառայնանում են փոխառյալ հապավումները, որոնց մեջ «ստուգաբանա-
կան» իմաստը, «ներքին ձևը» լրիվ մթագնում է, ինչպես՝ նէպ, ցէս, ՏԱՍՍ, զագս. այս-
պիսին կարող է լինել նաև ոչ փոխառյալ, բնիկ հապավումների հետ, ինչպես՝ բուհ հա-
պավումը հայերենում. գ) Հապավումների ուղղագրության հարցը վերջնականապես
կանոնավորված չէ. այսպես՝ տառային (հնչյունական, տառահնչյունական) հապավում-
ների մի մասը գրվում է մեծատառով (ՍՄԿԿ, ՍՍՀՄ, ՀՍՍՀ), մի մասը՝ փոքրատառով
(բուհ, զագս). փոխառյալների զգալի մասն ունի ստուգաբանական գրություն. նէպ, ցէս,
ՅՈՒՆԵՍԿՕ, ՆԱՏՕ, Կան նաև կրկնակ գրություններ, երկգրություններ. միևնույն հա-
պավման մեջ կարող են լինել մեծատառ ու փոքրատառ գրություններ. օր.՝ ՀամԿ(բ)Կ,
ՀամԿԵՄ. է) Նախադասության մեջ ֆունկցիավորում է իրեն մեկ բառ (նախադասու-

թյան մեկ անգամ). հիմնականում գոյականներ են, հոլովվում են ի հոլովմամբ, տառադարձություններ և վանկաբառային հետևում են վերջնաբառի հոլովման տիպին. օր.՝ ՏԱՍՍ-ի, բայց ՍՍՀ Սիուրյան: Հոգնակին հետևում է սովորական կաղապարներին, միավանկը՝ -եր, բազմավանկը՝ -ներ մասնիկով. բուհեր, արհկոմներ, ժողկրթբաժնավարներ, կան նաև անհոգնակա հապավումներ: Հոդառու են ՏԱՍՍ-ը, բուհը, զինկոմը. բ) Բնորոշ են բառակազմական պլանով ևս. դրանց ածանցումով և բարդացումով նոր բառեր (բաղադրություններ) են կազմվում. օր.՝ բուհ+ական > բուհական, արհմիություն+ական > արհմիութենական, սովխոգ+ային > սովխոգային, հմմտ. Զոր+ա+գէս > Զորագէս. թ) Հապավման կրճատված բաղադրիչը (տառը, բառամասը) կաղապարվում է ըստ այն հաջորդականության, հերթականություն, որ նա ունի նախատիպ բաղադրության, անվանման մեջ. այն պահանջում է իր հնչյունաարտասանական տեսքը. կաղապարվելիս հնչյունափոխության չի ենթարկվում. այսպես՝ լուսավորությունը բառաձևի լուս բառամասը հենց այդ տեսքով էլ մտնում է հապավման մեջ (և՛ շեշտակիր, և՛ անշեշտ դիրքում). օր.՝ լուսբաժին, Բաղյուսաշխատանք, այսպես և՛ շին մասը նույնությամբ պահպանվում է շինվարչություն, Բաղշին և այլ հապավումներում. ժ) Կան վերահիմնադրված հապավումներ, որոնք վերահանգնելի չեն, չունեն համարժեք նախատիպ կազմություններ. օր. աշխօր հապավումը հնարավոր չէ փոխարինել աշխատանքային օր կապակցությամբ:

Գրկն. տե՛ս բառակազմություն բառահոգվածում:

ՀԱՅԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ||словарь аббревиатур, բառարանի տեսակ. նրա մեջ բառացանկը ներկայացնում է լեզվի մեջ գործածվող հապավումները, բառահոգվածում արվում են դրանց անհրաժեշտ մեկնաբանությունները. բերվում են տեքստային կամ հեղինակային օրինակներ: Այսպիսի բառարան ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի համար ստեղծել է Ալ. Մարգարյանը: Այն ընդգրկում է շուրջ 4000 հապավում: Հեղինակը նյութեր է քաղել առկա բացատրական բառարաններից, մամուլից, գիտական ու գեղարվեստական գրականությունից: Բառարանում գլխաբառից հետո տրվում է հապավման «վերծանությունը» կամ բացատրությունը՝ մեծ մասամբ տեքստային օրինակների ցուցադրումով: Փոխառյալ հապավումների դեպքում գլխաբառից հետո նախ փակագծում տրվում է փոխառյալ ձևը՝ համապատասխան վերծանությամբ, ապա փակագծից դուրս՝ հայերեն թարգմանությունը, որին հաջորդում է բնագրային օրինակը: Բառարանում առկա են գտել նաև հապավումներից ածանցված (ածանցմամբ կամ բարդացմամբ ստեղծված) բառեր:

Գրկն. Մարգարյան Ալ. Ս., Հայոց լեզվի հապավումների բառարան, Ե., 1979:

ՀԱՋԻՆԻ (ՀԱՃԻՆԻ) ԲԱՐԲԱՌ||аджинекий диалект, արևմտյան՝ կը ճյուղի բարբառ (կիլիկյան խմբից). խոսվել է Հաջրն (Հաճրն) քաղաքի և շրջակա որոշ գյուղերի հայ բնակչության կողմից: Մոտ է Զեյթունի բարբառին: Ձայնավորներն են՝ ա, է, ի, օ, ու, բ, ւ, օ, ու: Ունի ի > իլ, ու > ուլ երկբարբառացումներ: Բառասկզբի հինհայերենյան և և ո ձայնավորներն ունեցել են ոչ միաափայ գարգացումներ: Բաղաձայնական (պայթականների ու կիսաշփականների) համակարգը՝ եռաշարք (ձայնեղ > խուլ տեղաշարժեքով): Որոշ հայազեռներ ճանաչում են եռաշարք խլազուրկ համակարգ (բ՝ — ք — փ, ձ՝ — ծ — ց): Առկա է ձայնավորների ներգաշնակության երևույթը: Գոյականն ունի թվի, հոլովի, առկայացման կարգեր: Հոգնակերտներն են՝ -իլ, -նիլ, -նի, -վընի, -դիք, -դալ ևն: Բացառականում՝ հիմնականում -ի, գործիականում՝ -իվ (նաև -օֆ) վերջավորությունը: Բոլոր հոլովները ստանում են նաև որոշիչ հոգ. անորոշ հոգը՝ ետադաս: Գերանվանական հոլովման մեջ հայցականը երբեմն վ-ով է: Տարբեր կանոնավորությամբ առկա են 4 լծորդություններ: Բայն ունի սահմանական, հրամայական և ըզձական եղանակներ: Ըզձական եղանակը կազմվում է անորոշի հիմքով և դիմային վերջավորություն-

ներով. սահմանական եղանակի ներկայում՝ նախադիր զր աարրը. զր կրչիէմ (զգրում եմ), ապառնին՝ բի նախահար տարրով (բի սիլիէս «սիրելու ես»)։

Գրկն. Գասպարյան Հ., Հաջրնի բարրաոք, Ե., 1966։

ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ-ԺԽՏՄԱՆ ԿԱՐԳ||категория утверждения и отрицания. լեզվական կարգ, որը դրսևորվում է բառային ու քերականական (ձևաբանական, շարահյուսական) սլաններում և իրականացվում է հաստատումով և ժխտումով (կամ՝ հաստատման և ժխտման հակադրությամբ). կարելի է ասել՝ հակադարձման կարգ։ Հաստատումը (утверждение) որևէ հատկանիշի, գոյության, վերաբերումի հավաստումն է։ Այս դեպքում բառի, առույթի, նախադասության բովանդակությունը հավաստվում է, պրոցեսայնությունը իրացվում էրականորեն։ Քերականական սլանում նշույթավոր չէ։ Հարցուպատասխանական խոսքի մեջ այն արտահայտվում է հատուկ հաստատական բառերով (утвердительные слова), մեծ մասամբ հաստատական եղանակավորող բառով. այո՛, հաբկավ, իհաբկե, իրոհ ևն։ Ժխտումը (отрицание)՝ հաստատման բացառումն է։ Այս դեպքում բառի, առույթի, նախադասության բովանդակությունը չի հավաստվում, պրոցեսայնությունը չի իրացվում։ Ժխտումը միշտ նշույթավոր է։ Կան հատուկ ժխտական ածանցներ (նախածանցներ), ինչպես՝ ահ-., դի-., ու-., ապ-., ժխտական բառեր (отрицательные слова). այդ թվում ժխտական դերանուններ (ոչ ոհ, ոչինչ, ոչ մեկը) և ժխտական եղանակավորող բառեր. առավել շատ գործառում է ո՛չ (չէ՛) բառը. ապա և՛ բնավ, երբեք ևն։ Հաստատումն էլ մասամբ կարող է դրսևորվել ածանցումով. համտ. հետևյալ հաստատում — ժխտում հակադրությունները՝ համեզ — անհամ, զունավոր — անզույն։ Ոակալե բառազիսական սլանում ժխտումը միշտ իրացվում է ժխտական մասնիկով կամ ոչ բառի բաղադրությամբ. հաբմաբ — անհաբմաբ||ոչ հաբմաբ, ամեն ինչ — ոչինչ, ամեն մեկը — ոչ մեկը, ամեն ոհ — ոչ ոհ։

Ձևաբանական սլանում հաստատում-ժխտումը ունի իր ձևակազմական ինքնատիպ կաղապարը։ Այն կապված է բայի ստորոգական ֆունկցիայի դրսևորման հետ. արտահայտում է բայիմաստ-հատկանիշի հաստատումը կամ դրա բացասումը։ Սա էլ հիմք է տալիս խոնարհման համակարգում տարրորոշելու հաստատական՝ դրական և ժխտական մանրահամակարգերը։ Հայերենում ժխտական խոնարհումը միշտ նշույթավոր է։ Ժխտական դրվածքը իրացվում է չ մասնիկով (պատմականորեն՝ չ<ոչ) և ոչ, մի՛ օժանդակ բառերով։ Հին գրական հայերենում ժխտական խոնարհման ձևերը կազմվում էին հաստատական ձևի վրա ոչ օժանդակ բառի ավելացումով՝ նախադիր, իբրև նախահար շեշտակիր տարր. ո՛չ սիրեմ, ո՛չ սիրես, ո՛չ սիրէ։ Միայն արգելական հրամայականն էր կազմվում մի՛ օժանդակ բառով. մի՛ սիրեր, մի՛ խաղար, մի՛ սիրէք, մի՛ խաղայք։ Այս բառ-մասնիկը զուգորդվում է նաև ստորադասականի ձևերի, անորոշի հետ, կարող է նույնիսկ ետադաս լինել, միջնորդավորվել այլ բառերով։ Մասնակիորեն գործառել է նաև չ- մասնիկը։ Սա ծաղալուն գործածությունն ստացավ արդեն միջին դրական հայերենում, թեև զրաբարաւտիպ խոնարհման ժխտականները դեռևս հետևում էին ոչ-ով կաղապարին։ Վերլուծական կազմություններում չ-ն ավելանում է օժանդակ բային՝ սկզբից. չէ ի հրամայել, չէիք ի խօսել։ Համադրականում հաստատական ձևին՝ սկզբից. չերամ, չերաս։ Արգելականը երկու տարբեր զարգացումներ ունեցով. մի-ով կաղապարը ժառանգորդական էր, հետևում էր զրաբարին, մյուսը կազմվում էր մի՛ արգելականով և անորոշ դերբայով. մի՛ տալ, մի՛ առնուլ։ Բարբառներում ևս գործածվում են նույն միջոցները. տարբերությունները երևում են դրանց հնչյունական փոփոխությունների և զուգորդման տիպերի մեջ։ Այսպես՝ Պոլսի բարբառում գործածություն ունի չ- մասնիկը, որը ավելանում է հաստատական ձևի վրա (չլոեմ, չլսէլ, չլսած, չէրսաւ), իսկ վերլուծական ձևերում՝ օժանդակ բային (նույնպես սկզբից). չէմ սիրէր, չէնք սիրէր, չէնք սիրէր զօր. համտ. չը բիլի սիրէմ, արգելականը՝ մի՛ լսիլ, մի՛ լսիք։ Բարբառների զգալի մասում

գործածական են և՛ շ-ն, և՛ ոչ-ը: Այսպես՝ Ղարաբաղի բարբառում շ-ն ավելանում է օժանդակ բային՝ ասլւմ շլւմ, ըսրլական շլւմ, իսկ ոչ-ը՝ խոնարհվող համադրական ձևին, ասլւմ վեշ, ասէս վեշ (սշասեմ, շասես): Հարկադրական եղանակիչին ևս ավելանում է շ-ն՝ սկզբից. ասէլ շլպիտիւմ, ասել շլպիտիս:

Ժամանակակից արևելահայ դրական լեզվում բայի ժխտական ձևերի կազմությունը բնորոշ է հետևյալ դժերով:

1. Իբրև ժխտական իմաստի ցուցիչներ օգտագործվում են շ- մասնիկը և մի՛ օժանդակ բառը: Չ-ն բաղաձայնից առաջ արտասանվում է շը, բայց գրվում է շ: Մի՛ օժանդակ բառը (բառ-մասնիկը) միշտ շեշտված է և գրավոր խոսքում ունենում է շեշտանշան: Չ մասնիկը նախադաս է, միանում է դերբային, խոնարհվող բային (ընդ որում և օժանդակ բային) ու պիտի (պետք է) եղանակիչին՝ սկզբից. մի՛-ն միշտ նախադաս է բայաձևին կամ հարադրական բայի բայական բաղադրիչին և հանդես է գալիս միայն հրամայականի ժխտական՝ արգելական ձևերում. այն կոչվում է մի՛ արգելական մասնիկ:

2. Եթե բայաձևը բազադրյալ է, կազմված դերբայով ու օժանդակ բայով, շ-ն ավելանում է օժանդակ բային, և այս դեպքում օժանդակ բայը շեշտակիր է ու դերբային նախադաս (հմմտ. գրում եմ—չեմ գրում, գրելու եմ—չեմ գրելու, գրել եմ—չեմ գրել): Այդպիսին է նաև պայմանական կամ ենթադրական եղանակի ժխտական խոնարհման ձևերի կազմությունը (հմմտ. կգրեմ—չեմ գրի, կգրեի—չէի գրի):

3. Եթե բայաձևը պարզ է և կազմված պիտի (պետք է) եղանակիչով, ապա շ-ն ավելանում է այդ եղանակիչին, և այդ դեպքում եղանակիչը ստանում է շեշտ (հմմտ. պիտի գրեմ—չպիտի գրեմ, պետք է գրեմ—չպետք է գրեմ): Եվ եթե չպետք է բաղադրությունը գործառում է որպես բաղադրյալ ստորոգյալ, շ-ն կարող է ավելանալ սկզբից կամ է տարրին (չպետք է զնալ, պետք չէ զնալ):

4. Եթե բայաձևը պարզ է և կազմված կ- եղանակիչով, ապա ժխտականը կազմվում է ժխտման դերբայով և չեմ օժանդակ բայի շարքով (ներկայի ու անցյալի ձևերով). հմմտ. կգրեմ—չեմ գրի, կգրեի—չէի գրի: Բայական հարացույցի շարքերում սա միակ դեպքն է, երբ ժխտականի կազմության մեջ դրականը մի կողմ է թողնվում:

5. Մնացած դեպքերում պարզ՝ համադրական բայաձևերի ժխտականը կազմվում է շ- մասնիկի հավելումով բայաձևին (հմմտ. գրել—չգրել, գրած—չգրած, գրող—չգրող, գրեցի—չգրեցի, գրեմ—չգրեմ, եմ—չեմ, կամ—չկամ, ունեմ—չունեմ ևն):

6. Ուրույն կազմություն ունի հրամայականի ժխտականը՝ արգելական հրամայականը: Այստեղ խոնարհվող բայի հետ գործառում է մի՛ օժանդակ բառը (մանրամասնությունները տե՛ս Ուրամայականի եղանակի բառահոգվածում):

Շարահյուսական պլանում ևս հաստատում-ժխտումն ունի բազմակերպ դրսևորումներ: Այսպես՝ ըստ այս իմաստավորումների զանազանում են հաստատական և ժխտական նախադասություններ. «Ի՜նչուր քաց Լ» — «Ի՜նչուր քաց չէ»): Անկախ այս կառուցվածքներից՝ հնչերանգը կարող է հաստատական կամ ժխտական իմաստավորում տալ նախադասությանը: Բարդ նախադասության բաղադրիչներից մեկը կարող է լինել ժխտական, մյուսը՝ հաստատական. «Եթե դու չառարկես, մենք կսկսենք այդ գործը»: Ներհակական հարաբերություն արտահայտող կապակցության մեջ գործածվում է ոչ քե ժխտականը ալլ-ի հարաբերակցությամբ՝ «չ քե... ալլ. «Ոչ թե դու, այլ Սուրենը», «Ոչ թե սպանվել է, այլ՝ վիրավորվել»: Համադասական կապակցությամբ հարաբերակցվող ստորոգյալներին ժխտականը (հաջորդող բաղադրիչ նախադասության մեջ) կարելի է փոխարինել ոչ բառով. «Ի՜նչու պարզեատրվել ես, իսկ Արամը՝ ոչ»: Ժխտում է արտահայտում նաև ոչ... ոչ գուցադրական շաղկապը, որով բացառվում են համազոր (համազաս) անդամներ (ենթականներ, խնդիրներ, պարադոքսներ, ստորոգյալներ). ստորոգյալի վրա դրվելու դեպքում ժխտումը վերաբերում է ամբողջ նախադասությանը: Այսպես՝ «Այսօր ոչ բանջարե-

զեն ունենք, ոչ էլ միտք»։ «Այդ մասին ոչ դու ես խոսում, ոչ էլ թողնում ես, որ մենք արտահայտվենք»։

Ժխտումը կարող է լինել միակի, կրկնակի և բազմակի։ Միակի ժխտումը /простое (однокрatное) отрицание/ այն է, երբ ասույթի, արտահայտության կամ նախադասության մեջ ժխտումը մեկ անգամ է դրսևորված. օր.՝ «Երեխան ուտել չի ուզում»։ Կրկնակի ժխտումը (двойное отрицание) այն է, երբ առկա են երկու ժխտում, որոնցից մեկը կարող է լինել բառային, մյուսը քերականական, ինչպես՝ «Դիմորդը ոչինչ չպատասխանեց»։ Կրկնակի կարող է ժխտվել բարդ ստորոգյալը (այս դեպքում նա արտահայտում է հաստատում). օր.՝ չեմ կարող չգնալ (=պիտի գնամ)։ Բազմակի ժխտումը (многokратное, кумулятивное отрицание) տարածվում է ասույթի (նախադասության) բոլոր անդամների կամ դրանց մեծ մասի վրա. «Ոչ ոք ոչինչ չխոսեց», «Ոչ մեկը ոչ մի կերպ չմիջամտեց»։

Որոշ դեպքերում հաստատական կաղապարը արտահայտում է ժխտում, իսկ ժխտականը՝ հաստատում, ինչպես, օրինակ, հոգեբանական հարցման դեպքում (հմտ. «Կես գիշերին փողոցում կթափառե՞ն» և «Դու իմ հարազատը չե՞ս. ես քո եղբայրը չե՞մ»։ Կատարելի, իրականալի դործողության բացասումը անցյալի պլանում հանգեցնում է հաստատական իմաստավորման, ինչպես՝ կարգար—չկարգար, դնար—չգնար, կգնար—չէր գնա. հմտ. գնալու էի—չէի գնալու։

Այս երևույթի ոճաբանական պլանը ևս հարուստ է։ Այսպես, հաստատականը ուրույն հնչերանգով իմաստավորվում է իբրև ժխտական, օր.՝ «Տղադ գնա՛ց գյուղ»։ —Հա՛, վազեց... (այսինքն՝ «չգնաց»), կամ՝ «Աղջիկդ ընդունվե՛ց համալսարան»։ —Հա՛, ընդունվեց... (այսինքն՝ «չընդունվեց»)։

Կրկն. տե՛ս բայ, նախադասությամբ բառահոգվածներում։

ՀԱՎԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ կամ ԱՎԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ||позназм, լեզվական համիմաստ կամ հոմանիշ տարրերի (բառերի, դարձվածքների, կառույցների) հավելական գործադրումը. կիրառվում է նաև իբրև ոճաարտահայտչական միջոց (թեև ինքնին, որպես անհարկի գործածություն, խոսքի համար ըստ էության թերություն է). օր.՝ ավաբտել վերջացնել. սև խավաբ. խաղայր գնայր (կորին)։ Զտրամաբանված հավելադրումը կարող է հանդեցնել նույնաբանության (տե՛ս)։ Որոշ դրսևորումներում մոտ է աստիճանավորմանը (տե՛ս), բայց չի նույնանում նրա հետ։ Կարող է արտահայտվել լեզվի կառուցվածքի (հորինվածքի) տարրեր կողմերում՝ մակարդակներում։

ՀԱՏԿԱՑՈՒՑԻՉ||несогласованное определение, նախադասության երկրորդական (կախյալ, ստորադաս) անդամ, գոյականով դրսևորված (նաև գոյականաբար առնված) գերադաս անդամի լրացում. արտահայտում է ստացականություն՝ պատկանելություն, հատկացում, վերաբերում, սերում՝ ծագում, ամբողջը՝ մասի հարաբերությամբ, պատկանում, տարածական, խնդրային, ենթակայական ու համատիպ այլ հարաբերություններ։ Սևոական (սեռ.-տրական) հոլովի հիմնական կիրառություններից մեկն է։ Հատկացուցիչ ունեցող լրացյալը (գերադաս անդամը) կոչվում է նատկացյալ։ Շարադասությամբ հատկացուցիչը նախորդում է հատկացյալին. հին գրական հայերենին բնորոշ էր հատկացուցչի ետադաս գործածությունը. դուստր իմ, կալուածք իշխանաց։

Խոսքիմասային արտահայտությամբ դրսևորվում է իբրև՝

ա) գոյական նատկացուցիչ. ունի հաճախական, տարածված կիրառություններ՝ քերականական հարուստ իմաստավորումներով. այսպես՝ ստացականություն-պատկանելություն (կայտնտեսության այգին, Լեւիսայի կոշիկները, հոգ տունը), վերաբերում, հատկացում, սերում, ծագում (չրի սառնությունը, ծաղկի բույրը, խաղողի այգին, նաչի սեղանը, դաշտի զեփյուղը, տեւենների սոսափյուներ, քոչունների երամը, աւելի ջերմությունը, քսոան նամակը, Մաւբսի ուսմունքը, դիրեկտորի հրամանը, Համոյի թողը,

հաղթանակի տոներ), պատճառ (ուրախության լաց, բաժանման թախիժ, տխրության մորմոր), գործողության հետ կապված առարկայի և գործողության սուբյեկտի գաղափարներ, բառերի բնորոշյուն, բարիքների բաշխում, արտադրանքի թողարկում, կնոջ համբույրը, քչնամու հարվածը, պիտեների երգումը, նախագանի էլույթը, Բաբուլայի զեկուցումը:

բ) ղերանուն հատկացուցիչ. այսպիսի գործառնություն ունեն հիմնականում առարկայանիշ ղերանունները, որոնք հանդես են բերում գոյական հատկացուցիչն բնորոշ, մասնաճորհապես և տաքական, վերաբերության իմաստավորումներ. օր.՝ իմ հայրը, քո եղբայրը, նրա գրիչը, սրա բույրը, ձեռ նամակները, ղրանց շարժումը:

Հասկացուցիչ պատոն կարող են վարել նաև գոյականաբար առնված ածականը, թվականը, ոչ առարկայանիշ ղերանունների մեծ մասը, որոշ ղերբայներ, առհասարակ լեզվական ամեն արտահայտություն, տարրի Այսպես՝ մեծի խոսքը, լավի օգտակարությունը, ղեղեցիկի մայքը, փոքրի թոթովանքը (ածականական հատկացուցիչ), տասի կեսը, յոթերորդի ցուցանիշները, երկուսի բազմապատիկը (թվականական հատկացուցիչ), Բանիսի տունը, յուրաքանչյուրի ներգրումը, բոլորի ուղաղրությունը, այսօրանի հոգսը (ղերանվանական հատկացուցիչ), ղեկուցողի ձայնը, վագոդի շնչառությունը, փոխաղբվածի գնահատականները (ղերբայական հատկացուցիչ), Դերբայներից այսպիսի կիրառություն ունեն հարակատարը, ենթակայականը, կատարելի II-ը, մասամբ և անորոշի սեռ-արականը (սեռականը): Գոյականաբար գործածությամբ հատկացուցիչները իմաստաբանական պլանում նորություն չեն բերում: Հատկացուցիչը և հատկացյալը կարող են նույնաբան լինել (օր.՝ ոճիրների ոճիրը, մեծերի մեծը, լավերի լավը, բաշերի քաղը, իղձերի իղձը). այսպիսի կառույցը հիմնականում գործածվում է ոճաարտահայտչական (աղղուական-սաստկական) նախակությամբ, մասամբ և բերականական արժեքով (ղերաղրականի համար):

Հատկացուցիչն տրվող հարցերն են ո՞ւմ, ինչի՞, ինչերի՞, որոնք սովորաբար առնվում են հատկացյալի հետ:

Գրկն. տե՛ս նախադասություն բառահոգվածում:

ЗАЩИТЫ СВОЕГО ИМЯ, բառ կամ բառակապակցություն, որով անհատապես անվանվում է առարկան՝ այն առանձնացվելով միատիպ առարկաների շարքում. այսինքն՝ տրվում է տվյալ տեսակի առարկաներից մեկին, արտահայտում է անհատ առարկա: Հատուկ անունների (հատկանունների) մեջ խմբավորվում են՝ անձնանուններ, տեղանուններ, կենդանիների անուններ, չրանուններ (ղետերի, ծովերի, լճերի, նեղուցների անունները), աստղանուններ, ղիցանուններ, նյութական մշակույթին վերաբերող անուններ, տիեզերական անուններ, բուսանուններ (ФИТОНИМЫ), տարերային աղետների հետ կապված անուններ (АНЕМОНИМЫ), ժամանակաղրական հատվածներ (օրինակ, Նոր տարի) և ող անվանումներ (ХРОНОНИМЫ), տրանսպորտային միջոցների, տնտեսական (արտադրական), շինարարական միավորումների, ձևնարկությունների, հիմնարկությունների, կազմակերպությունների, ընկերությունների, այլևայլ միությունների, մամուլի օրգանների, հրատարակությունների (լրագրերի, ամսագրերի), հրատարակչությունների, արվեստի ու գրականության ստեղծագործությունների, առևտրական, կենցաղային ու այլ օբյեկտների, տոնական օրերի, մականիշների, կոգերի և այլ կարգի մի շարք անվանումներ:

Հատուկ անուններն ուսումնասիրող գիտակարգը կոչվում է հատկանունաբանություն (ОНОМАТОЛОГИЯ, ОНОМАСТИКА). մասնում է բառագիտության մեջ իրրև ենթաբաժին. ոմանք էլ այն ղիտում են իրրև լեզվաբանության առանձին բնագավառ (ճյուղ, բաժին): Եյս գիտակարգը քննում է հատուկ անունների բնույթը, ծագումը, պատմականորեն կրած փոփոխությունները, կառուցվածքը, գործառնությունը, տարածվածությունը և հարակից

այլ հարցեր: Ըստ հատուկ անունների շերտերի ներկայանում է առանձին գիտաճյուղերով, ինչպես՝ տեղանունաբանություն (топонимика), անձնանունաբանություն (антропонимика), դիցանունաբանություն (теонимика), ապա և՛ կենդանիների անունների ուսմունքը (зоонимика), նյութական մշակույթինը (хрематономика), տիեզերական անուններինը (космонимика) ևն:

Հատուկ անունները կազմությամբ լինում են պարզ, եթե արտահայտված են մեկ բառով, մենարյառ են, բաղադրյալ կամ բառակապակցական, եթե արտահայտված են բառակապակցությամբ. հմմտ. Արարս, Արագած, Մասիս, Երևան, Արա, Տիգրան, Ռուբեն և Սևանա լիճ, Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզ, «Սովետական Հայաստան» (թերթ), Հակոբ Պարոնյան, Սերգեյ Աշոտի Գալստյան:

Հայերենում անձնանուն ասելով (լայն իմաստով) ամենից առաջ հասկանում ենք անձ, բանական էակ արտահայտող բառ, ի տարբերություն կենդանիներ ու իրեր արտահայտող բառերի (մարդ, աշակերտ, կին, երեխա ևն), — ապա և՛ այն հատուկ անունը (антропоним), որը տրվում է անձերից մեկին՝ մյուսներից ղանադանելու համար (Աշոտ, Գրիգոր, Լուսիկ, Հասմիկ ևն): Անձնանունների խմբում ղանադանում են՝ բուն անձի անունը, ազգանունը, հայրանունը, կեղծանունը՝ ծածկանունը, մականունը ևն:

Անձի անունը (личное имя) հիմնականն է տվյալ անհատ անձնավորության համար. այն տրվում է ծննդյան օրվանից, որ և հաստատվում է նրա համար որպես սլաշտոնական (անձնագրային) անվանում: Սակայն առօրյա գործածություններում մարդ կարող է ունենալ նաև բնտանեկան (ոչ սլաշտոնական) անուն, որը լինում է սլաշտոնականի այս կամ այն ձևափոխությունը կամ նոր անուն (հմմտ. Կարապետ||Կարո, էդուարդ||էդիկ ևն): Ազգանունը (фамилия) սովորաբար ժառանգաբար անցնող անուն է, որ հանդես է գալիս բաղադրյալ անձնանվան մեջ իբրև մասնավորող բաղադրիչ, ինչպես՝ Ավետիք Իսահակյան, Հովհաննես Թումանյան ևն: Դրա հոգնակին արտահայտում է՝ ա) տվյալ բնտանիքի, գերդաստանի անդամների ամբողջությունը, բ) տվյալ անունը կրող մարդկանց (անձերի) խումբը: Ազգանունների գործածությունը բաղադրյալ անձնանունների կազմում պատմականորեն շատ հին չէ: Հայրանունը (отчество) նույնպես բաղադրյալ անձնանուններում գործածվում է իբրև մասնավորող բաղադրիչ, հայերենում՝ սեռ.-տրական հոլովածուով. օր.՝ Վոլոդյա Սերոբի Պետրոսյան: Անձի անունը, ի տարբերություն ազգանվան, սերնդից սերունդ ժառանգաբար սակավադեպ է փոխանցվում. ասենք, հայրը գավակին իր անունը չի տալիս, թեև երբեմն այս դեպքում թոռանը տրվում է սլապի կամ տատի (ըստ բնական սեռի) անունը: Ահա թե ինչու հայերենում անվան, հայրանվան և ազգանվան նույնություն քիչ է լինում (հմմտ. ռուս. Иван Иванович Иванов): Անունը կարող է տրվել հոր գծով (патроним), և կամ՝ մոր գծով (матроним):

Անձնանունների մեջ ուրույն շերտ են կազմում կեղծանուններ՝ ծածկանուններ, մականուններ: Կեղծանունը կամ ծածկանունը (псевдоним) հնարված անձնանուն է, որը այս կամ այն հանդամանքով պայմանավորված՝ փոխարինում է անձի կամ բաղադրյալ անվանը (բուն՝ հիմնական անվանը զուգահեռ կամ լիակատար փոխարինումով): Այսպիսի անվանումների հաճախ դիմում են գրողները, արվեստի բնագավառի գործիչները, ծածուկ գործունեության անձինք: Գրողների կեղծանունները հաճախ կոչում են նաև գրական անուններ, ինչպես՝ Բաժֆի (Իսկականը՝ Հակոբ Մելիք-Հակոբյան), Մուրացյան (Գրիգոր Տեր-Հովհաննիսյան), Շիրվանզադե (Ալեքսանդր Մովսիսյան), Նուր-Իոս (Միքայիլ Հովհաննիսյան), Պերն Պոռչյան (Հովհաննես Առաքելյան), Դանիել Վառուժան (Զապաթյուրյան), Միսաի Մեծաբենց (Մեծատուրյան), Եղիշե Չառենց (Սողոմոնյան), Նաիրի Ջաբլյան (Հայաստան Ողիագարյան), Պառույր Ուսկ (Ղազարյան), Հովհաննես Շիրազ (Կարապետյան): Ինչպես նկատելի է, ծածկանունը կարող է փոխարինել բուն անվանը ամբողջությամբ, կամ՝ միայն ազգանվա-

ևր: լինում են նաև խմբային ծածկանուններ, ինչպես՝ Դամառ-Քարիպա, որը կազմվել է երեք գրական գործիչների (Գևորգ Քանանյանի, Մնացական Թխուրյանի, Ռաֆայել Պատկանյանի) անունների սկզբնամասերով (որոշ փոփոխությամբ): Մականունը (прозвище) անձին տրվում է իբրև լրացուցիչ, հավելյալ անուն՝ նրա անհատականությանը բնորոշ որևէ հատկանիշ, աչքի զարնող գիծ նկատի ունենալով. շատ տարածված է բարբառներում, ժողովրդախոսակցական լեզվում և ունի խիստ ընդգծված արտահայտչականություն: Այսպես՝ որդակի իրադրությունում, խոսողական ոլորտում գլխի մազերը թափված, ճաղատ մարդուն (նրա բացակայությամբ) Քաշալ անունով են կոչում: Ժողովրդախոսակցական լեզվում այսպիսի անվանումները կոչվում են փոստանուն (փոստանուն), փոխ անուն: Հաճախ սրանք չեն զատնում ազգանունների կազմության. օրինակ՝ Չվակերյան, Աճառյան ևն:

Անձանունների (բուն անձի անունների) մեջ բառայնորեն արտահայտվում է նաև բնական սեռը. բոստ այդմ դրանք կարելի է երկու խմբի բաժանել՝ տղական անձնանուններ և իգական անձնանուններ: Հմմտ. Արա, Վարդան, Աշոտ, Սմբատ և Աշխեն, Փառանձեմ, Հասմիկ, Աստղիկ: Որոշ դեպքերում այդ տարբերակումը (խոսքային իրադրությունից դուրս) որոշելի դժվար է. օր.՝ Խոջանիկ, Արշալույս:

Հայկական անձնանունների ստուգաբանական ու պատմական քննություն կատարել է մեծանուն լեզվաբան Հ. Աճառյանը: Ուսումնասիրության արդյունքները սովորված են նրա «Հայոց անձնանունների բառարանում» (հ. 1—5, Ե., 1942—1962): Անձնանունները նա դիտարկում է տարբեր խմբերով. 1) նախահայկական (Արամ, Մանավազ), որոնք համեմատաբար քիչ են, 2) անծանոթ, որոնց ծագման ակունքները այժմ հավաստի մեկնաբանություն չունեն (Հայկ, Արմենակ, Արամայիս, Արա, Ամասիս), 3) բուն հայկական (Տիրայր, Աստղիկ, Գյուտ, Իշխան, Ռաթիկ), 4) պահլավական (Վարդան, Վահան, Զոհրապ, Խոսրով, Համագասպ, Այսաշես, Գուրգեն, Աշխեն, Արշակ, Արտավազդ, Տրդատ, Վոամշապուհ), 5) ասորական (Արշամ, Արգար, Ծղիշ, Գաղիշ), 6) եբրայական (Ադամ, Եվա, Աբել, Աբրահամ, Սահակ, Դանիել, Գաբրիել, Դավիթ, Հակոբ, Սողոմոն, Զաքարիա), 7) հունական (Անաստաս, Ղևոնդ, Գևորգ, Գրիգոր, Կիրակոս, Հովսիսիմե, Ստեփան), 8) արարական (Համամ, Մլեհ), որոնք շատ քիչ են, 9) լատինական (Անտոն, Լևոն, Զաբել, Հեթում), 10) կրոնական-թարգմանական կամ դրանց հետևողությամբ ստեղծված (Հարություն, Առաքել, Աստվածատուր, Մխիթար, ապա և՛ Համբարձում, Զատիկ, Դավուստ, Մարգար, Խաչատուր, Մկրտիչ, Ավետիս, Ավագ, Սրբուհի), 11) ժողովրդական, որոնք անձի անհատականությունը բնորոշող, նրա հետ այս կամ այն ցանկությունը, գաղափարը կապող իմաստ ու արտահայտություն ունեն (Թուխձամ, Վարդիթեր, Հերիթնայ, Զանալան, Վարդերես, Քնարիկ, Ապրես, Համեստ, Հնազանդ), 12) սելջուկ-թաթաւան (Ասլան, Զիվանշիր, Գյուլնիզար, Թամամ, Գյուլնարա, Գյուլխանում), 13), եվրոպական (Ժոզեֆ, Ալբերտ, Էդուարդ, Վիկտորյա, Էմմա, Զուլիկա, Օֆելյա, Համլետ), 14) ռուսական (Արայում, Նիկոլայ, Վոլոդյա, Սլյա, Մարուսյա), 15) հայ ազգային. սրանք նոր անվանումներ են նորակերտ կազմությամբ կամ չեն հայկականի վերականգնումով (Հայաստան, Արաքսի, Սասիս, Արմենուհի, Ազատ, Սիրանուշ, Հրանուշ, Հրաչուհի, Վշտիկ, Մարտիկ, Հայկաթամ, Աղավնի, Հասմիկ, Փայլակ, Լուսիկ, Ազատուհի):

Տեղանունը (топоним) կամ աշխարհագրական անունը (географическое название) այն բառն է կամ բառակապակցությունը, որը արտահայտում է աշխարհագրական օբյեկտ. վայր, տեղ: Տեղանունների մեջ մտնում են ջրանունները (гидронимы), ընդ որում՝ ծովանունը (пелагоним), ինչպես՝ Սև ծով, Կասպից ծով, լճանունը (лимноним), ինչպես՝ Սևանա լիճ, Վանա լիճ, գետանունը (потамоним), ինչպես՝ Հրազդան, Արաքս, Արփա, Նախնանունը (илоним) ևն: Զանազանում են նաև բնականությունները (բնակավայրերի անունները, ойконимика), ինչպես՝ Կիրովական, Մեղրի, Բերդ, Հաթերք, մսկե-

բնութային անունները (оронимика), ինչպես՝ Արագած, Արարատյան դաշտ, Հայկական բարձրավանդակ, ներհաղափային անվանումները (Շրջանային, Գայի փողոց, Լենինի անվան հրապարակ), ինչպես և՝ հոլամասերի, հոգային այլևայլ զանգվածների, մարտահատիճների, երթուղիների և այլ մեծ ու փոքր տարածքների անվանումները: Երբեմն ըստ մոլորակների (երկնային ու երկրային) տարածքների՝ զանազանում են երկրանուններ (геонимы), լուսնանուններ (селенонимы), մարսանուններ (марсионимы) ևն:

Հայկական տեղանուններում կան ինչպիսի հնատիպ, խոր հնություն ունեցող, այնպես էլ նորաստեղծ ու նորատիպ անվանումներ: Հին շերտից են, օրինակ, հետևյալ տեղանունները. Արաքս, Մասիս, Արագած, Տարոն, Գորիս, Երևան, Հրազդան ևն, նորերից են՝ Լենինական, Կիրովական, Բերքառատ, Տարսնիկ, Գանձարար ևն:

Հատուկ անունների բնութագրությունը կարելի է ամբողջացնել հետևյալ հատկանիշներով.

ա) Բառակազմական պլանում լինում են պարզ և բաղադրյալ, թեև այսպիսի տերմինավորումը հաջող չէ, քանի որ պարզ հատուկ անունը ինքնին, իբրև բառ կարող է լինել ինչպես պարզ՝ արմատական (Արամ, Արաքս, Սևան), այնպես էլ բաղադրյալ՝ բարդ, ածանցավոր (Կիրովական, Նորաշեն, Պարոնյան). փաստորեն պարզ ասելով այստեղ հասկացվում է առանձին բառով ներկայացողը՝ մենաբառ հատուկ անունը, իսկ բաղադրյալը՝ բառակապակցությամբ ներկայացողը (հմտ. Աշոտ, Մասիս, Տիգրան, Սևան և Սևանա լիճ, Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզ, «Սովետական Հայաստան», Հանրա Հակոբյան, Սերգեյ Աշոտի Դալստյան: Բաղադրյալ, ավելի ճիշտ՝ բառակապակցական հատուկ անունները կարող են կազմված լինել մեկից ավելի հատուկ բաղադրիչներով (օր.՝ Դոնի Ռոստով, Էլզաս-Լոթարինգիա), հատուկ և հասարակ անունների բաղադրությամբ (Վանա լիճ, Արփա-Սևան ջրասուար), մակդիր-բաղադրիչով (Աշոտ երկաթ, Գալլ Վալան, Ներսես Մեծ), անձնանունների ղեկավարում նաև որտեղացի լինելը ցույց տվող բաղադրիչով (Մովսես հորենացի, Գրիգոր Նարեկացի), հայրանուն բաղադրիչով (Տրդատ որդի Խոսրովու, Ռուսերենի հետևողությամբ՝ Ռուբեն Հայրապետովիչ. վերջին ձևը, հայերենում համապատասխան կազմություն չլինելու պատճառով, խոսակցականում լայն տարածում է գտել), ազգանուն բաղադրիչով (Խաչատուր Աբովյան, Հարություն Ալամդարյան), հայրանուն և ազգանուն բաղադրիչներով (Իշխան Երեմի Խլղաթյան, Եղիշե Սերգեյի Սահակյան). վերջին երկու կազմությունները այժմ շատ տարածված են: Առկա հատուկ անվան բազայի վրա կարելի է նոր հատուկ անուն ստեղծել. օր.՝ Ստեփանավան, Տիգրանակերտ, Վաղարշապատ (սրանք անձնանուններից որոշակի բաղադրիչներով ստեղծված տեղանուններ են), Տիգրանուհի, Սահականուշ (անձնանունից՝ անձնանուն), Ազգանունները ստեղծվում են անձի անունից՝ մասնիկավորմամբ. ինչպես՝ -յան (Մամիկոնյան, Արամյան), -ունի (Խոփոռունի, Բագրատունի), -ունց (Մամունց, Բակունց), այժմ ավելի գործածական է -յան մասնիկը: Երբեմն սրանք ունենում են Տեղ-կամ Մելիք- բաղադրիչ (Տեղ-Ղազարյան, Մելիք-Հակոբյան), կան և երկու ազգանուններից բաղադրվածներ (Ջաքարյան-Կարապետյան): Միևնույն անձնանունից կարելի է ստեղծել նրա փառաբանականը՝ -իկ մասնիկով, օր.՝ Քաչիկ, Արամիկ, երբեմն մասնակի կրճատումներով, օր.՝ Սուրիկ, Արսո (< Արտավազ): Տեղանունների կազմության ժամանակ ևս գործածվում են մասնավորող տարրեր (մասնիկներ, բառաբաղադրիչներ), ինչպես՝ լիճ, զետ, ձոր, ալի, գյուղ, հովիտ, -անդ, -ոն (Է), -ական, -իդ, -ուտ, -չեն, -ունց ևն:

բ) Ծագումնաբանական տեսանկյունից կան հատուկ անուններ, որոնց սերումը կամ նախնական իմաստավորումը (բնիմաստը) պարզորոշ չէ. այսպիսի անուններ են, օրինակ, Վան, Հայկ, Արաքս, Մասիս. կան և նորակերտ, «ներքին ձև» ակնառու անուններ, ինչպես՝ Համեստ, Նորաշեն, Պայծառ:

Ժամանակակից հատուկ անունները ևս, այս տեսանկյունից, լինում են իմաստով

սյուստնադարձանված և շարժանականված: Ստուգաբանությունը խորանալով դրանց պատմության մեջ՝ բացահայտում է (ինչպես բնիկ, այնպես էլ փոխառյալ տարրերի) նախնական իմաստավորումը, բնիմաստը. այսպես՝ Պետրոս (<հուն. «քար»), Պողոս (<լատ. «փոքրիկ»), Լեոն (<լատ. հուն. «առյուծ»), Գուրգեն (<պարսկ. «գալիկ»), Գրիգոր (<հուն. «արթուն»), Սելուստիոս (<պարսկ. «փափագող»), Ալավերդի (<թուրք. «աստված տվեց»): Առհասարակ հատուկ անունների կազմավորման բազան հասարակ անուններն են: Անցումը հասարակից հատուկին կատարվում է իմաստի նեղացումով, ինչպես՝ հասմիկ > շահմիկ, ծաղիկ > մաղիկ, հաբուրյուն > շահուրյուն:

Հատուկ անձնանունը կարող է սերել հասարակ բուսանունից, ծագկանունից (Հասմիկ, Շուշան, Ծաղիկ)՝ մասնավոր իգական անձնանունը, կենդանու անունից՝ ածանցումով կամ առանց դրան (Աղավնի, Վարուժան, Գառնիկ, Արծվիկ, Նզնիկ), բնության ալլելայի իրերի, Էրևույթների անուններից. օր.՝ Աստղիկ, Արշալույս, Արևգ. այն կարող է ստեղծվել տվյալ օբյեկտը, անհատականությունը բնութագրող, աչքի զարնող, բնորոշորեն հատկանիշի ընկալման հիմքի վրա. ինչպես՝ Ազատ, Ապրես, Ազնիվ, Համեստ, Մկրտիչ, Խաչատուր, Որջանիկ: Կարող է իմաստավորման հիմք դառնալ մարդու սովորությունը, զբաղմունքը կամ այլ հատկանշական գիծ. օր.՝ Դարբինյան, Զվակերյան: Երբ անվանաստեղծության մեջ առկա է որոշակի միտում, ապա անձնանունը ձևով է բերում արտահայտչական ուժ, այն հաճախ դառնում է գեղարվեստական խոսքի պատկերավորման միջոց (օր.՝ Յոթնվիմերան, Գառնակերյան, Փողջատյան):

զ) Իմաստաբանական պլանում հատուկ անունը բնորոշ է նրանով, որ արտահայտում է եզակի, անհատական հասկացություն. ըստ ոմանց հատուկ անունը հասկացություն չի արտահայտում:

Եթե մի բառ տեսակից առանձնացնում է անհատը, փոխակերպելի է (Երևան||Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաք), թեև թարգմանելի չէ, զբաղոր խոսքում միայն զբաղարձվում է (բառերի ղգալի մասի գիպքում), ունի շեշտված, ընդգծված անվանական գործառություն, գոյության իրավունք է ստանում կոլեկտիվ ստեղծագործությամբ, սերումով կարող է անհատական ստեղծագործություն լինել, ենթարկվում է փոխանցման՝ վերաիմաստավորման (հատուկ > հասարակ, հասարակ > հատուկ), իմաստաբանական պլանում արտահայտում է անձ, իր, սեռ (արական կամ իգական), կարող է հոդառու լինել, քերականական, բառակազմական այլ հատկանիշներ ունենալ, տրամաբանական դատողության մեջ գործառություն ունենալ ևն, — չի կարող հասկացություն չարտահայտել:

Անվանադրումը կատարվում է որոշակի հիմունքներով: Սրանք կարող են լինել իմաստաբանական, արտասանական, ցուցաբերախոսական և այլ տարրեր բնույթների: Այսպես՝ կրոնական ազդեցությունն իր հետ բերում է համապատասխան անվանումներ, մեծ, հեղինակավոր անձերի անունները ավելի արագ ու լայն տարածում են գտնում: Ննդները հաճախ նորածնին տալիս են ավելի կարճ, հնչեղ ու լազուկ արտասանություն անեցող անուն:

Ամեն բառ, բառակապակցություն (անձի կամ իրի նշանակությամբ) գործածվում է հատուկ անվան արժեքով, եթե այն առանձնացնում է մասնավոր օբյեկտ (առարկա). ինչպես՝ արևելք > Արևելք, արևմուտք > Արևմուտք, մինիստրների խորհուրդ > Հայկական ՍՍՀ մինիստրների խորհուրդ, գիտությունների ակադեմիա > Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիա, Երագ > «Երագ» գործարան: Հատուկ անունը էապես կառչած է անհատ առարկայից. այն չի կարող դուրս գալ այդ շրջանակից, ներառել տվյալ դասի այլ անդամներ, կամ ամբողջ դասը, սրա մի մասը, խումբը, առհասարակ բազմություն, բացի մասնավոր այն դեպքերից, երբ նրա իմաստաբանական դաշտում կատարվում է

* Համաձայն շեմ, հատուկ անունը անվանում է առարկան, այն էլ եզակի, առանձին առարկան և ոչ թե առարկաների դասի՝ սեռի, տեսակի են հասկացությունը (Խմբ.):

տեղադրված, անցում: Մինչդեռ հասարակ անունը դուր արտահայտող բառ է, դասի հաս-
կացություն անուն, և առարկայական վերաբերությունամբ (խոսքային իրադրությամբ
պայմանավորված) կարող է նշանակել նաև դասի ներկայացուցիչը (կամ նրա մի խում-
բը): Ահա թե ինչու հատուկ անունը ձևաբանական պլանում սովորաբար անհոգական է:
Իմաստափոխական առանձին գեպերով հատուկ անունները հարում են հասարակ անուն-
ներին. օրինակ, կարող են փոխաբերական իմաստավորումներ ունենալ, ստանալ իմաս-
տի ընդլայնում են. այսպես՝ Արտաշատ > «Արտաշատ» (գինու անուն), Սևան > «Սևան»
(զատարոնում), Ամպեր > ամպեր, Հուդա > հուդա, Յադո > յադո, Իենետգեն > ռենետգեն,
Մեկենաս > մեկենաս են:

Ի տարբերություն հասարակ անունների, որոնք լինում են թանձրացական ու վերա-
ցական, հատուկ անունները թանձրացական (կոնկրետ) իմաստ ունեն, նույնիսկ այն
դեպքում, երբ նրանք հանդես են գալիս գույս անվանողական դերով, ինչպես՝ նորածնին
կոչեցին Աբամ: Նրա անունը Սահակ է: Բացի այդ՝ կան հասարակ անուններ՝ ընդլայն-
ված իմաստավորումով. կարող են ունենալ նյութային-դանգվածային, բաժանական
(թվարկում ունեցող) իմաստներ, կարող են արտահայտել նույնիսկ բնության եզակի,
մեկ հատ առարկա (յարև, լուսին, հարավ, հյուսիս են):

Ե) Բերականական պլանում ևս հատուկ անունները թեև հասարակ անունների հետ
խմբավորվում են բառաբերականական-խոսքիմասային մեկ դասի մեջ՝ գոյականներում,
այնուամենայնիվ դրսևորվում են ուրույն վարքագծով: Այսպես՝ ա) հոգնակի չունեն,
բացի մասնավոր դեպքերից, բ) հանդես են գալիս բերականական առկայացման ինքնա-
սիպ ձևավորումով: Հատուկ անունը դերանվան նման առկայացած է: Սակայն, եթե
դերանվանական առկայացումը պայմանավորված է միայն խոսքային որոշակի իրադրու-
թյուններում, ապա հատուկ անունների զգալի մասը առարկայացած է ինքնին, խոսքա-
յին բոլոր իրադրություններում: Այլ հասկանիչներով դերանունը հարում է հասարակ
անուններին: Հատուկ անունը բառային կամ բերականական լրացուցիչ առկայացում է
պահանջում այն դեպքում միայն, երբ առկա է «համանունություն», այսինքն՝ դասի մի
այլ ներկայացուցիչ ևս կրում է նույն անունը, օրինակ՝ Աշոտ Նրկաթ, Արշակ Նրկորդ,
Ներսես Մեծ, Էդրայր Աշոտը, քույր Աննան, բժիշկ Սուրենը: Հայերենում բերականական
առկայացումները արտահայտվում են հոգեբով: Նախապես հատուկ անունները հոգ չէին
ստանում, կամ ստանում էին հատուկ պայմաններում: Գրարարում, միջին գրական հա-
յերենում, արևմտահայ գրական լեզվում և արևմտահայ որոշ բարբառներում գրեթե
այդպես է: Հետագայում մանավանդ աշխարհաբարում, ընդ որում և արևելահայ գրա-
կան լեզվում հատուկ անունները, չնչին բացառություններով, դարձան հոգառու լինելով
ինքնին առկայացած՝ հատուկ անունները խոսքի մեջ դառնում են այլ՝ բերականորեն
կապված բառերի առկայացման հենարան (օր.՝ Նուրի աղաները, Հայաստանի գե-
տերը):

գ) Բառարանագրական պլանում սրանք մշակվում են առանձին կամ հանրագիտա-
կան բառարաններում: Բացատրական բառարաններում սովորաբար հատուկ անունները
բացառվում են: Անձնանունների, տեղանունների բառարաններում կարող են տրվել գլխա-
բառի ստուգաբանական մեկնություններ, ապա դրանց ընդլայնված կամ համառոտ բա-
ցատրությունը: Այժմ, օրինակ, տալագրվում է հայկական տեղանունների մեծ բառա-
րան (հանրագիտական բնույթի): Նրանում տեղ են գտնում հայկական հազարավոր
տեղանուններ: Արդեն կան անձնանունների կենսագրական բառարաններ:

է) Հատուկ անուններն առանձնահատուկ գծեր ունեն նաև ուղղագրական պլանում:
Սրանք գրավոր խոսքում արտահայտվում են ուրույն ուղղագրությամբ. սովորաբար
սկզբնագիրը պրվում է մեծատառով, բաղադրյալները (բառակապակցությամբ դրսևոր-
վողները) ունեն դրության որոշակի կանոններ (տե՛ս Խառնակ ԼՈՒՍՈՒՆՆԵՐԻ ՈՒՂՂԱԳՐՈՒ-
ԲՈՒՄԸ): Փոխառյալ մենարառ հատուկ անունները մայրենի լեզվում չեն թարգմանվում,

գրավոր տեքստում գրանք միայն գրադարձվում են. օր.՝ Москва > Մոսկվա, «Правда» > «Պրավդա»: Իսկ բառակապակցական հատուկ անունների միայն հասարակ անուն բաղադրիչն է թարգմանվում. Լթե բոլոր բաղադրիչներն էլ, առանձին-առանձին վերցրած, հասարակ անուն են, ապա թարգմանվում է ամբողջ բառակապակցությունը. օր.՝ Новая земля > նոր երկիր, հմմտ. Организация объединенных наций > Միավորված ազգերի կազմակերպություն: Ջակերտների մեջ առնված անունները սովորաբար չեն թարգմանվում (հմմտ. «Սովետական Հայաստան» թերթը||газета «Советская Армения» կամ՝ «Правда» > «Պրավդա»: Ինականաբար չեն թարգմանվում նաև այն բառակապակցական հատուկ անունները, որոնց բաղադրիչները ինքնին վերցրած հատուկ անուններ են:

բ) Թեև հատուկ անունը, ինչպես և ամեն մի բառ, լեզվական նշան, տվյալ խոսող հանրության համար պարտադրական է, այնուամենայնիվ այն կոլեկտիվ պայմանավորվածությամբ կամ պաշտոնական կարգով փոխարինելի է: Նույնիսկ պաշտոնական (անձնագրային) անունները փոխարինվում են, Լթե գրանք հաստատվում են համապատասխան մարմինների կողմից: Բայց քիչ չեն երկարակյաց անունները. օրինակ, Մասիս, Արարատ, Արաչած, Վան անունները հաջարամյակներ շարունակ պահպանում են իրենց գործածությունը: Սովետական Հայաստանի տարածքում եղած բազմաթիվ պատմական տեղանուններ, որոնք այլալեզու հնչումներով աղավաղվել էին, վերականգնվեցին. շատերը ստացան նոր անվանումներ: Նման պրոցեսն կատարվեց նաև ազգանունների հետ: Այժմ էլ անունների հայերենացումը լայն ընդգրկումներ ունի: Հնչյունափոխությամբ կամ դրության ակունքների, ավանդույթների հետ կապված դոյանում են անվան տարբերակներ. որոնք երբեմն հեռանում են միմյանցից անճանաչելիության աստիճանի. օր.՝ Եղիարեթ||Երասայետ||Երաս||Եղսա||Եղս||Եղիս (հմմտ. այլ լեզուներից անցած՝ էլիգարեթ||Ելիգավետա||Էլիգ||Էլգա||Լիգա||Ջարել||Իգարել||Բելա են): Հայ մատենագրություն են թափանցել անունների այլադրություններ, ինչպես՝ Դիկկենս||Դիկինս, Գրիմ||Գրիմ, Աղեքսանդր||Ալեքսանդր, Պղատոն||Պլատոն, Կիկերոն||Ցիցերոն, Տիդիս||Թիֆլիս, Երասխ||Արաքս||Արագ են: Անվանափոխությունը կարող է կատարվել ուրիշ պատճառներով եւ: Երբեմն միևնույն օբյեկտը կարող է ստանալ տարբեր անվանումներ, ինչպես, օրինակ, Սասնիք ձովը հայտնի է մի քանի տառնյակ անուններով: Սակայն այս բոլորը միանգամից չի տրվում. մեծ մասամբ գրանք բաշխվում են ժամանակի մեջ: Անվանումների տեականությունը հարաբերական է:

թ) Ձեռքած այլևայլ բնույթի տարբերություններին, հատուկ և հասարակ անուններն ունեն նաև որոշակի առնչություններ, և երբեմն ջնջվում են գրանք զանազանող հատկանիշները: Առավել շատ են այն բաղադրյալ հատուկ անունները, որոնք ունեն հասարակ անուններով արտահայտված բաղադրիչ:

Հատուկ անուններից ածանցումով կազմվում են բազմաթիվ հասարակ անուններ, ինչպես՝ Մարքս > մարքսիստ, մարքսիզմ, մարքսյան, Լենին > Լենինյան, Եվրոպա > եվրոպական, Երեան > Երեանյան են:

Մեծ է հատուկ անունների զործառական (հաղորդակցական-ճանաչողական, ինֆորմացիոն են) արժեքը: Սրան անդրադառնում են փիլիսոփայության, պատմագիտության, ազգագրության, ժողբանահյուսության, լեզվաբանության (լեզվաբանական հնչաբանություն, հանրալեզվաբանություն են) և այլ գիտությունների ու գիտակարգերի մեջ: Որոշ հատուկ անուններ արժեքավորվում են նաև իրեն հասարակական-իրավական կատեգորիաներ:

Գրկն. Անսույան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 1—5, Ե., 1942—1962: Ռաբսելյան Հ. Խ., Հատուկ անուն, Ե., 1964: Ավետիսյան Տ. Մ., Հայոց մի խումբ ազգանունների դասակարգման փորձ («Լեզվի և ոճի հարցեր», 6, 1982):

ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՌԵՂԱԳՐՈՆԹՅՈՒՆԸ, ուղղագրական կանոնների (նորմաների) համակարգ, որ սահմանված է հատուկ անունների համար. կապված է մեծատառերի գործածության հետ (տե՛ս մեծատառ գրություն): Հատուկ անունը եթե մեկաբառ է, նրա սկզբնահնչյունը (երբեմն էլ երկհնչյունը) գրվում է մեծատառով, ինչպես՝ Գառնի, Աշխեն, Գրիգոր, Երևան, Եվրոպա ևն: Բառակապակցական հասուկ անունների համար սահմանված են գրության հետևյալ կանոնները (տե՛ս տերմինաբանական կոմիտեի համապատասխան որոշումը, 1963 թ. հունվար):

1. Բոլոր բաղադրիչների սկզբնահնչյունները գրել մեծատառով.

ա) Այնպիսի բառակապակցական անուններում, որոնց բոլոր բաղադրիչները, առանձին-առանձին վերցրած, հատուկ անուններ են. օր.՝ Դոնի Ռոստով, Վոլգա-Դոն, էլդաս-Լոթարինգիա:

բ) Պետությունների, Սովետական Միության միութենական ու ինքնավար հանրապետությունների, ինքնավար մարզերի բառակապակցական հատուկ անուններում. օր.՝ Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն, Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետություն, Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավար Մարզ, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ:

գ) Այն բառակապակցական հատուկ անուններում, որոնց մեջ լրացյալը հատուկ անուն է, իսկ վերադիր բաղադրիչը՝ սարբերակում մտցնող լրացում (եռադաս կամ նախադաս որոշիչ, մակդիր-մականուն). օր.՝ Աշոտ Երկաթ, Տիգրան Երկրորդ, Փոքր Ասիա, Փոքր Մասիս, Նոր Արեշ, Արևելյան Եփրատ ևն:

2. Միայն առաջին բաղադրիչն է սկսվում մեծատառով.

ա) Աշխարհագրական այն բառակապակցական հատուկ անուններում, որոնց մեջ լրացյալն առանձին վերցրած հատուկ անուն չէ. օր.՝ Սև ծով, Հրո երկիր, Սևանա լիճ, Հայկական պար:

բ) Գրական, գիտական, արվեստի և այլ երկերի, ստեղծագործությունների, լրագրերի, պարբերականների բառակապակցական անուններում, որոնք առնվում են շակերտների մեջ. օր.՝ «Հաջի խնդիր», «Ամբոխները իսլազարված», «Գրական թերթ», «Պիտեղ կանչ»:

գ) Հիմնարկների, ձեռնարկությունների, կուսակցությունների, կազմակերպությունների ու չանաչան այլ հաստատությունների և առարկաների (տարբերանշաններ, շքանշաններ ևն)՝ շակերտների մեջ առնվող պայմանական անուններում. օր.՝ «Նոր կյանք» կուտնտեսություն, «Մուրճ ու մանգաղ» գործարան, «Աշխատանք» սպորտային ընկերություն, «Մայրական փառք» շքանշան:

դ) Պետության կողմից շնորհվող շքանշանների բառակապակցական հատուկ անուններում. օր.՝ Աշխատանքային կարմիր դրոշի շքանշան, Կարմիր աստղի շքանշան, Հայրենական պատերազմի առաջին աստիճանի շքանշան:

ե) Համաշխարհային կազմակերպությունների, հաստատությունների, եղակի բաղաբական, արհմիութենական և հասարակական մարմինների ծավալուն և համառոտ բառակապակցական անուններում. օր.՝ Միավորված ազգերի կազմակերպություն, Անվտանգության խորհուրդ, Շախմատի համաշխարհային ֆեդերացիա:

զ) Պետական-կառավարական ու կուսակցական ղեկավար մարմինների բառակապակցական անուններում, օր.՝ (ՀՍՍՀ) Գերագույն սովետ, Մինիստրների խորհուրդ, (ՀԿԿ) Կենտրոնական կոմիտե, (Անգլիայի) Համայնքների պալատ:

է) Պատմահասարակական համաշխարհային նշանավոր անցքերի, պատմահնգագիտական և պետական տոների բառակապակցական անուններում. օր.՝ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխություն, Հայրենական մեծ պատերազմ, Մայիսի մեկ, Նոր տարի, Մարտի ո՞թ:

3) Վերոհիշյալ կանոնների մեջ չմտնող բառակապակցական անվանումները, եթե

չին տեղայնացված, որպես հասարակ անուններ գրել փոքրատառով. օր.՝ արտաքին գործերի մինիստրություն, պետական պլանային հանձնաժողով, լուսավորության մինիստրություն, սովետական բանակ, սովետական կառավարություն, կոմունիստական կուսակցություն, հերագույն գլխավոր հրամանատար, սոցիալիստական աշխատանքի հերոս, գլխավոր դատախազ, հերոսուհի մայր ևն:

4. Հապավումներում մեծատառով գրել՝

ա) Տառային հապավումներն ամբողջությամբ (օր.՝ ԿԿ, ՍՍՀՄ, ԱՄՆ, ՀԼԿԵՄ, ՄՏԿ, ՀՕՊ, ՊԱՊ ևն): Հասարակ անուն դարձած մի շարք հապավումներ գրել փոքրատառով (բուհ, նէպ, գէս, զագս):

բ) բառակապակցական հատուկ անունների ոչ ստառային հապավումների միայն առաջին տառը (Կենտկոմ, Պետխորհուրդ, Ժողպալատ ևն):

գ) Հասարակ անվան հորժածություն ունեցող բառակապակցական անունների տեղայնացնող բաղադրիչի առաջին տառը (Հայկինո, Հայպետհրատ, Համկոմկուս, Հայմատատ, Լենֆիլմ ևն):

դ) իսկի տիպի հապավումների նաև առանձին բաղադրիչների առաջին տառերը (ՍՍՀ Միություն, ՀամԼԿԵՄ, Հայկական ՍՍՀ, ՀամԿ(բ)Կ ևն):

5) Դիվանագիտական և պաշտոնական փաստաթղթերի ու հաղորդումների մեջ թույլատրվում է մեծատառի ադատ գործածություն՝ ըստ ընդունված կարգի: Այսպես և՛ մասնագիտական որոշ գրություններում, օրինակ, աստղագիտական տերմինաբանության մեջ (Երկիր, Մարս, Յուպիտեր ևն):

Լինում է նաև կրճատված, համառոտված անուններ, որոնք թեև պաշտոնական անունումներ չեն, բայց ընդունված, ճանաչված ու «փոխարինող» են. այսպես՝ Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն > Սովետական Միություն, Լեոնային Վարաբադի Ինքնավար Մարզ > Լեոնային Ղարաբադ:

Վրացական տեղանունների վերջին ի-ն պահպանվում է միայն Թբիլիսի բառում, մնացածներում այն ընկնում է (Բորժոմ, Բաթում, Ախալքալաք, Սուխում, Քութայիս ևն):

Նախապես հատուկ անունների գրությունը հասարակ անունների գրությունից որևէ տարբերություն չունեն, քանի որ դա կապված է մեծատառերի ու փոքրատառերի տարբերակված գործածության հետ, իսկ այդ տարբերակումը երկաթագիր տեքստերում, մասամբ և ավելի ուշ շրջանում, գոյություն չունեն:

Գրկն. տե՛ս ուղղագրություն բառահոգվածում:

ՀԱՏՈՒՅԹԱՎՈՐՈՒՄ || сегментация, լեզվաբանական վերլուծության եղանակ. խոսքի՝ խոսքաչափի գծային մասնատումը, տրոհումը (անդամատումը) լեզվական միավորների առանձնացման, բացահայտման նպատակով: Նայած թե անդամատումը կատարվում է էաուցվածքային ո՛ր մակարդակում, ըստ այդմ էլ զանազանում էն հնչյունաբանական հատույթավորում (фонетическая сегментация), որի խնդիրն է հնչյունաբանական միավորների (հնչյուն, վանկ, հնչաբառ, հնչատակտ, հնչադասույթ) բացահայտումը, ձևաբանական հատույթավորում (морфологическая сегментация), որի խնդիրն է ձևաբանական միավորների (ձևույթներ, ձևույթային տարրերակներ, բառաձևեր, հիմք, վերջավորություն ևն) բացահայտումը, շարահյուսական հատույթավորում (синтаксическая сегментация), որի խնդիրն է շարահյուսական միավորների (նախադասություն, բառակապակցություն, շարույթ ևն) բացահայտումը:

Յուրաքանչյուր առանձնացված տարր կոչվում է հատույթ (сегмент) կամ հատույթային միավոր (сегментная единица):

Հատույթավորումը կատարվում է տարրեր սկզբունքներով. օրինակ՝ հնչյունաբանական հատույթավորումը կարող է կատարվել այս կամ այն տեղությունամբ դադարի հաշվառումով՝ բացառելով իմաստային կոդեր: Զևաբանականում հաշվի է առնվում նաև

բովանդակային կողմը, շարահյուսականում՝ մաքի կամ սրա բաղադրիչների արտահայտումը են:

Լեզվաբանական որոշ տարրեր չեն բացահայտվում հստակությամբ, ինչպիսին, օրինակ, տարբերակիչ հատկանիշներն են ու առոգանույթները: Առոգանական միավորները (չեչտ. չնչերանգ, կցույթ) այդ պատճառով էլ կոչվում են վերջնային կամ վերհատույրային միավորներ (суперсегментные единицы): Սրանք մի տեսակ վյա են դալիս առաջիններին:

ՀԱՐԱՐԵՐԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՈՒՆ||относительное местоимение, բովանդակության պլանում շտարբերակված, շտարորոշված կամ անորոշ առարկայնության, հատկության կամ գործողության այլևայլ հանգամանքներ ակնարկող այն դերանունը, որը իմաստաբանական առկայացում է ձեռք բերում այլ՝ հարաբերակից բառերի առնչությամբ: Հայերենում և որոշ այլ լեզուներում հարաբերականները հիմնականում սերում են հարցական դերանուններից, սակայն նրանցից տարբերվում են չեզոք (պատմողական) չնչերանգով, ստորագասական շաղկապներին բնորոշ կիրառություններով և այլ որոշ հատկանիշներով: Երբեմն այս երկու խմբերը առնում են միասին և կոչվում հարցական-հարաբերական:

Հին գրական հայերենի առավել գործածական հարաբերականներն են՝ ուր, ոյք, վի: Ետգրաբարյան հայերենում ծավալուն գործածություն պահպանեց ուր դերանունը: Միջին գրական հայերենում սա անհոլով ու անհոգնական էր: Իրանիշ արժեքով գործածվում էր զինչ-ը: Մասնակի գործածություն ունեւր զոր ձեւը (իբրև ուղղական՝ ուղիղ ձեւ): Ուր հարաբերականը բարբառներում ներկայանում է չնչյունական-տարափոխ տեսքով՝ վար, վար, վոր, վու, յույ, օր, բաղադրված՝ վարնօր են:

Ժամանակակից գրական հայերենում հարցականների մեծ մասը գործածվում է իբրև հարաբերական. սրանք շարահյուսության մեջ կոչվում են հարաբերական բառեր և կիրառությամբ հարաբերակից են ստորագասական շաղկապներին՝ երկրորդական նախադասությունը կապում են գլխավոր նախադասության համապատասխան անգամի հետ: Դրանցից են՝ ով, ինչ, ուր, արոնք, երբ, ուր, ուրևու, ուրևան, ինչքան, ինչպես: Սրանք պահպանում են նույն ձևաբանական հատկությունները (հոլովակազմություն, հոդառություն), ինչ որ ունեն հարցական կիրառություններում: Սակայն հարցականների մի մասը գործածվելով չեզոք (պատմողական) կամ բացականչական չնչերանգով՝ ձեռք չեն բերում ստորագասական շաղկապներին բնորոշ կիրառություններ: Հմմտ. ինչպիսի՝ մարդիկ եք դուք: Ինչպիսի՝ մարդիկ եք դուք... Սա հասկացա, թե ինչպիսի մարդիկ եք դուք: Ինչպիսի մարդիկ էլ լինեն, բեզ պիտք է որ լավ ընդունեն:

Բաղադրյալ ձևերում հանդես եկող տարրեր են՝ ինչ-, ուր-, -քան, -պիսի, -տեղ, -պես, -չալի: Կան նաև հարադիր ձևեր՝ ով ուր, ուր ուր, արոնք ուր, ովքեր ուր, ինչ ուր, ինչպես ուր, ինչ ուր, ուրքան ուր են:

Դերկն. տե՛ս դերանուն բառահոգվածում:

ՀԱՐԱԿՐՍԿԱՆ ԲԱՅՆԵՐ||составные глаголы, ասում են նաև հարապիւր բայեր, բայական հարադրություններ. բայականական ինքնատիպություն ունեցող բառախումբ. առանձին չերոտ են ներկայացնում հարադրական (վերլուծական) բարդությունների շարքում: Բաղադրիչներից մեկը (վերջինը) անպայման բայ է: Բովանդակության պլանում բնորոշ այն է, որ բաղադրությունը ամբողջությամբ (միասնաբար) մեկ բառային իմաստ է արտահայտում: Բազմաթիվ այսպիսի բայեր փոխարենական իմաստավորումներով՝ դարձվածքային գործառություն ունեն, վերածվել են դարձվածքի: Հոդառությունը կարող է հանգեցնել շարահյուսական նախատիպին կամ համարժեք բառակապակցությանը (հմմտ. կրակ տալ և կրակը տալ, ձեռք մեկնել և ձեռքը մեկնել): Անկասկած սա պար-

տաղրական հարաբերակցություն չէ (հմմտ. աչք գցել||աչքը գցել, գլուխ տանել||գլուխը տանել)։

Այս բայերը լինում են երկու տեսակ՝ հարադրավոր բայեր և զուգարայական հարադրություններ կամ՝ զուգադրական բայեր։

1. Հարադրավոր բայը կազմված է հարադրից (այսինքն՝ ոչ բայական բաղադրիչից) և բայական մասից՝ հարադիր-բայական բաղադրիչ կաղապարով։ Հարադիրը ընդթափանցում է հետևյալ հատկանիշներով.

խոսքիմասային արտահայտությամբ կարող է լինել՝

ա) զոյական (մեծ մասամբ մարմնի մասերի անուններ). ուղիղ կամ թեք հոլովածներով, ինչպես, ուղղ.-հայց. հոլովով՝ արև անել, արգելք լինել, հով անել, գերի ընկնել, խելքը գնալ, ծնունդ առնել, մութն ընկնել, ականջ դնել, աչք ածել, գլուխ դնել, դադար անել, երես տալ, երդում ուտել, գրույց անել, թև առնել, խելք անել, խոսք առնել, կյանք տալ, կոխվ անել, առիթ տալ, կատակ անել, խաղ անել, ձայն հանել, միտք անել, փառք տալ, պատիվ տալ. սեռ.-տրական հոլովով՝ աչքի ընկնել, աչքի զարնել, այցի գալ, գլխի ընկնել, գլխի գցել, գործի անցնել, գրի առնել, խելքի բերել, խոսքի բռնվել, ծնկի գալ, կայծակին տալ, կարգի բերել, կողքի ընկնել, հաշվի նստել, հաշվի առնել, ոտքի ելնել, սովի մատնել, սրի քաշել, վաճառքի հանել, ուշքի բերել, փախուստի դիմել, բացառական հոլովով՝ աչքից ընկնել, գործից գցել, խելքից հանել, հալից ընկնել, ձեռքից գնալ, թթից բերել, գործիական հոլովով՝ աչքով անել, գլխովն անցնել, երեսով տալ, խոսքով ընկնել, ձեռքով անել, տակով անել, մտքով անցնել, քնով ընկնել, ներզոյական հոլովով՝ մտքում դնել.

բ) ածական (ինքնին կամ հոդառու, զոյականարար գործածված)՝ անպատիվ անել, թևաթափ անել, անգիր տնել, արժանի լինել, խայտառակ անել, նեղր գցել, սեր տալ, գինաթափ անել, կայծակնահար լինել, ուշույնաց լինել, արյունաքամ լինել, կարմրին տալ,

գ) ղերանուն՝ իրար անցնել, իրար խառնել, իրենով անել.

ե) լրվական (ոչ ինքնին, հարադրված)՝ մեկը տաս անել, (այքերը) չորս անել, (խոսքը) մեկ անել, ի մի դումարել, ի մի բերել.

զ) ձայնաբկություն՝ հարայ տալ, ախ քաշել, սուս կենալ, հաֆ անել, վայ տալ ևն.

Բաղմաթիվ են նաև տեղ ցույց տվող մակրայինում ու տարածական իմաստ ունեցող կապերով հարադիրները, ինչպես՝ առաջ բերել, դեմ անել, դեն դցել, դուրս բերել, ետ գնալ, ներս դալ, վայր ընկնել, վեր ածել, վրա բերել, մեջ ընկնել, վեր թռչել, մոտ քաշել, վրա ընկնել ևն.

կարող է լինել նաև՝

ա) բայարմատ կամ անկախ գործածություն չունեցող այլ տարր (արմատ, հիմք ևն), օր.՝ անց կենալ, թավալ տալ, թաք կենալ, կանգ առնել, վազ տալ, փուլ ածել, մտիկ տալ, ման գալ, կոտր ընկնել, լոք սալ, շուռ դալ, կուշ գալ, կուլ տալ, դուր գալ, ծառս լինել, երևան բերել, խաբս սալ, հմմտ. նաև՝ հուս տալ, իմաց տնել, խույս տալ, կանգ առնել, թիկն սալ, ետ դալ, դանց առնել, ժած գալ, կախ ընկնել, պահ տալ, պոկ գալ, քարշ տալ, շաղ տալ, տեղի տալ, փոխս ընկնել.

բ) հոդառու բառաձև. թեին տալ, քամուն տալ, սպիտակին տալ, կանաչին տալ, չլսելուն տալ, չտեսնելուն տալ.

գ) անկախ գործածություն չունեցող բաղադրություն (բարդություն). բացուխուփ անել, ելումուտ անել, հալումաշ լինել, շուռումուռ դալ, ջարդուփշուր լինել, ջարդուխուրդ լինել, տակնուվրա անել, ձեռնամուխ լինել, խելքահան անել, անձնասուր լինել ևն.

դ) բազմությունական, կրկնավոր հարադրություն, համադրական բարդություն. Շնորհում՝ այսպիսի հարադիրը ևս կարող է անկախ գործածություն ունենալ կամ չունենալ. Այսպես, նշված կամ այլ հարադրությամբ՝ աղաչանք-պաղատանք անել, արյուն-քրտինք թափել, գիշեր-ցերեկ անել, ախ ու վախ անել, բաց ու խուփ անել, դեղ ու դարման

անիլ, ներս ու դուրս անել, ծանր ու թեթև անել, վեր ու վար անել, ցիր ու ցաւ անել, դեռ ու դեն ընկնել, ձեռքով-ոտքով անել, աչքով-ունքով անել, կրկնավոր հարադրութեամբ՝ ալան-թալան անել, խօնջիկ-մօնջիկ գալ, կտոր-կտոր անել, շուռ ու մուռ գալ, վեր-վեր թռչել, պատառ-պատառ անել, բզիկ-բզիկ անել, ծառս-ծառս լինել, թեթևի տալ, խելք խելքի տալ, ձեռք ձեռքի տալ, մատը մատին չխփել, մեջք մեջքի տալ, ճակատ ճակատի տալ, ուս ուսի տալ, կցական բարդութեամբ՝ անցուդարձ անել, գլուխկոնծի տալ, կալմեջ անել, համտեա անել, հարցութորձ անել, չեմուշում անել, ցաքուցրիվ անել, քանդութարափ անել ևն:

Խոնարհվում է բայական մասը (բաղադրիչը). ընդ որում՝ պիտի եղանակիչը, մի արգելափակում անմիջականորեն նախահար դիրք ունեն բայական բաղադրիչի հանդեպ, իսկ կ'«եղանակիչը», չ ժխտականը միանում են նրան՝ սկզբից (դիմավոր բաղադրյալ կաղապարի դեպքում օժանդակ բայը նախահար դիրք ունի դերբայի նկատմամբ, իսկ չ-ն օժանդակ բային միանում է սկզբից). օրինակ՝ գլուխ է պահում, գլուխ պիտի պահի, գլուխ մի՛ պահիր, գլուխ կպահի, գլուխ չպահի, գլուխ չե՛մ պահի, գլուխ չի՛ պահում, պլուխ չպիտի՛ պահի: Ինչպես նկատելի է, շեշտադրութիւնը միակերպ չէ: Պետք է նկատի ունենալ, որ խոսակցական տարբերակում հնարավոր է ոտ-չ բաղադրիչների այլ շարակարգութիւն: Բայական բաղադրիչը կարող է սեռը պահպանել, կարող է և նոր իմաստավորում ստանալ: Այսպես՝ անել բաղադրիչը կարող է բաղադրութեանը բերել պատճառական իմաստի երանգ, ինչպես՝ անհանդիստ անել, բախտավոր անել, անմահ անել (հմտ. անհանգստ ւնենել, բախտավորացնել, անմահացնել): Հարադրի կրկնութիւնը ևս կարող է բաղադրութեանը տալ կերպային՝ բազմապատկական իմաստավորում. հմտ. քավալ տալ և քավալ-քավալ տալ, ետ մղել և ետ-ետ մղել, ծառս լինել և ծառս-ծառս լինել, վեր ցատկել և վեր-վեր ցատկել, այսպես և՛ պատառ-պատառ անել, մաս-մաս անել, ծվեն-ծվեն անել:

Հարադրավորները կարող են ունենալ իրենց համադրական զուգահեռները (հմտ. նիշները)՝ մեծ մասամբ և նույնարմատ, ինչպես՝ պար գալ և պարել, գրույց անել և գրուցել, խայտառակ անել և խայտառակել, ապտակ տալ և ապտակել, բարե տալ և բարենել, գրոհ տալ և գրոհնել: Կան և անհամարժեքութիւններ, օր.՝ կանգ առնել և կանգնել, բափ տալ և բափել, քաշ տալ և քաշել:

II. Զուգաբայական հարադրութիւնները (զուգադրական բայերը) բնորոշ են նրանով, որ դրսևորվում են երկու բայական բաղադրիչներով, որոնցից յուրաքանչյուրը պահպանում է իր հարաբերականորեն անկախ (միջնադադարով) արտասանութիւնը և ինքնուրույն բառաշեշտը: Բովանդակային պլանում առկա է մեկ ընդհանուր, ամբողջական բառիմաստ: Բաղադրիչների միջև եղած դադարը դրավոր խոսքում արտահայտվում է գծիկով, թեև այն երբեմն չի դրվում: Բաղադրութեան անդամները պետք է իմաստային (մերձավոր՝ հոմանիշային, պատճառահետևանքային, հաջորդականութեան, հետևողութեան, մասնավորման-կրկնրետացման, գործողութեամբ հարաբերակցող ևն) առնչութեան մեջ լինեն. այսպես՝ առնել-ծախել, գրել-կարդալ, եփել-թափել, գնալ-գալ, գողովել-զարդարվել, ուտել-խմել, հալվել-մաշվել, գնալ-ընկնել, գնալ-տեսնել, ծլել-ծաղկել, ասել-խոսել, նստել-վեր կենալ ևն: Խոնարհվում են առանձին-առանձին (գնում-գալիս է, գնացել-եկել է, գնաց-եկավ):

Իմաստային առնչակցութիւն ունենալուց բացի, բաղադրիչները համաձայնում են ըստ անդամ և դիմավոր ձևերի (ուտել-խմել, մեռնել-պրծնել, թողնել գնալ, կերավ-խմեց, մեռավ-պրծավ, թողեց-գնաց): Սրանց ժխտականի և սահմանականի ապառնու ձևերը սահմանափակ կիրառութիւն ունեն: Անորոշ դերբայի ձևերը հոլովվում են երկու բաղադրիչներով (գնալ-գալը, գնալու-գալու, դնալուց-գալուց, գնալով-դալով). հնարավոր է նաև միայն վերջին բաղադրիչի հոլովումը (գնալ-գալով, գնալ գալուց): Կրկնահարադիրներ լինում են մասամբ՝ մեկ միարժու քայաբաղադրիչ+հարադրական քայ կաղապարով, ինչպես, ծեծեց դուրս արեց, կտրեց դեն գցեց, հմտ. նաև՝ վեր կենալ գնալ,

բերել: ցույց տալ, թե ստեղծել, ևս լրացնել: Պատճառական ձևերը, որ կազմվում են անուրոշ դերբայ + տալ բայաբաղադրիչ կաղապարով (գրել տալ, գրել է տալիս, գրել է տվել, գրել տվեց), հարում են ձևակազմությանը:

Խոնարհման ժամանակ պիտի եղանակիչը նախորդում է հարադրությանը (պիտի գնա-դա, պիտի ասի-խոսի), կ-ն սովորաբար հանդես է գալիս երկու բաղադրիչների հետ. կգա-կգնա, կասի-կխոսի), չ-ն՝ նույնպես (չգա-չգնա, չասի-չխոսի): Օժանդակ բայը հիմնականում միջադաս է (գալու է գնալու, ասում է խոսում), ժխտականը նախադաս է հարադրությանը (չի գալու գնալու, չի թողնում գնում):

Պատճառականների խոնարհման դեպքում այս տարրերը հարում են տալ բային. ընդ որում պիտի-ն էլի նախադաս է (չպիտի գրել տամ, պիտի գրել տամ), մյուսները սովորական կարգով են (գրել եմ տալիս, գրել չեմ տալիս, գրել տվեցի, գրել չտվեցի, գրել կտամ, գրել չեմ տա, գրել տուր, գրել մի՛ տուր): Կան և ոչ կանոնական գործածություններ:

Բաղմաթիվ հարադրական բայեր դարձվածաբանական միավորներ են (սիրտ տալ, աչքով անել, գլուխ հանել, գլուխ տանել, ձեռք առնել, լեզվին տալ, դուրս տալ ևն): Սրանք խոսքը դարձնում են ավելի արտահայտչական, տպավորիչ ու պատկերավոր:

Հարադիր բայերով մեր լեզուն շատ հարուստ է. դրանք հայոց լեզվի ճկունությունը, բառակազմական անսպառ հնարավորությունները հաստատող երևույթներ են: Դրանցով հարուստ են հայերենի բոլոր վիճակները, ինչպես՝ ձուներ դնել, ակն առնուլ, խրատ տալ, միջամուխ լինել, տեղի տալ, ձայն ածել (գրաբար), բարբառներում՝ լաց լիլ, թաց թլիլ, դուս անիլ, մտիկ անիլ, ման ածիլ, շանց տալ (Թբիլ. բրբ.), ցրիվ տալ, ժած գալ, մտիկ տալ, փուլ գալ, անց կենալ (Արարատ. բրբ.), յէր կէնալ, պար կալ, փօլ կալ, շոռ ածել (Ղրբ. բրբ.) ևն:

Հարադրական բայերին ուղադրություն են դարձրել դեռևս ուշ միջնադարի հայ բերականներն ու բառարանագիրները: Նոր ժամանակներում այս կարգի բայերի բառարանական հատկանիշները դիտարկեց հատկապես Մ. Արեղյանը: Այս հարցին հանգամանորեն անդրադարձել են նաև Ա. Արրահամյանը, Ալ. Մարգարյանը և այլք:

Իրկն. Արահամյան Ա. Ա., Բայը ժամանակակից հայերենում, գիրք 1, Ե., 1962: Մարգարյան Ա., Հայերենի հարադիր բայերը, Ե., 1966: Տե՛ս նաև լրատվագիտություն բառահղվածի գրականության ցանկը:

ՀԱՐԱԿԱՏԱՐ ԴԵՐՐԱՅ||результативное причастие, причастие прошедшее-статусное, դերբայի տեսակ. արտահայտում է ավարտված վիճակի գործողություն կամ եղելություն (պրոցեսայնություն), երբեմն՝ հետևանքի հարատևության իմաստաբանողով. գործառական պլանը միատարր չէ. տարբերակելով եզրական կերպը՝ կարող է ժամանակային հաջորդականության պլանում (հարացուցային շարքերում) առանցքային պահի հանդեպ նախորդող դրվածք ստեղծել. օժանդակ բայի եմ խմբի հետ կազմում է սահմանականի կատարյալ կերպի վիճակային ներկա, իսկ կ- խմբի հետ՝ նույն կերպի վիճակային անցյալ՝ նստած եմ, փնած եմ, նստած էի, փնած էի. գուցորդվում է լինել օժանդակ բայի հետ և մասնակցում անորոշ դերբայի տեսական կերպի վերլուծական մանրահամակարգի կաղապարմանը. նստած լինել, գնացած լինել, փնած լինել: Բնութագրական պլան ունենալը ավելի է ընդլայնում այս դերբայի կիրառական ոլորտը. այն կարող է ունենալ ածականական, մակրայական կիրառություններ, գոյականաբար գործածվել ու ձեռք բերել համապատասխան գործառություններ:

Հին հայերենում սրա իմաստը արտահայտվում էր անցյալ դերբայով և ընդհուպ մինչև աշխարհարարի քերականությունը այն ներկայացվում էր իբրև այդ դերբայի մի տարրերակ (անկախ դերբայ ճանաչվեց Մ. Արեղյանի կողմից): Մինչդեռ արդեն միջին հայերենի վաղ շրջանից սկսած նա ձևավորված էր իբրև անկախ, ինքնուրույն դերբայ:

-ած մասնիկով: Դեռևս զրարարում հանդիպում ենք մի շարք բառերի, որոնք ունեն -ած (ուած) ածանց (անկած, անկուած, արարած, ասացուած, դարձուած, արկած, հայեցուած, հատած են), որոնք, սակայն, բայանուն, բայածական են: Միայն նոգրարարյան հայերենում այս -ած մասնիկով ձևավորվեց առանձին դերբայ՝ վաղակատար դերբայի ձևավորմանը զուգահեռ (հին անցյալ դերբայի կաղապարի հիմքի վրա): Միայն Զուղայի բարբառը չզարգացրեց հարակատարի առանձին կաղապար: Մյուսներն ունեն (թեև ֆունկցիոնալ առանձնահատկություններով). այսպես՝ սիրած (Պոլսի, Մեղրու, Նոր Նախիջևանի բրբ.), ուզած (Մարաղայի բ.), կօրած (Ղրբ. բ.): Հստ որոշ հայերենագետների՝ -ած մասնիկով այս դերբայը նախապես միայն կրավորական նշանակություն ունեւ, բայց այդ գիտողությունը հաստատելու համար նրանք հիմնավոր փաստարկումներ չեն անում: Սույն մասնիկը բարբառներում հանդիպում է նույն տեսքով՝ -ած կամ սրա հընչյունափոխական տարատեսակներով՝ -ած, -ւած, -ւծ, -օծ են:

Արեւմտահայ գրական լեզվում ևս հարակատար դերբայը կազմվում է -ած մասնիկով. սիրած, սիրված, կարդացած, կարդացված, տեսած, տեսնված. ունի բնութագրական-ածականական պլան, հոգ է ստանում, դործածվում է գոյականաբար, գոգորդվում է եմ/էի-ի և լինել-ի շարքերի հետ (հարացուցային ոլորտ է մտնում). մասնակի տարբերություններով հանդերձ (օրինակ, ներգործականների գոգորդումները եմ/էի խմբի հետ)՝ ունի էական բնահանրություններ արեւելահայ գրական լեզվի հարակատարի հետ:

Արեւելահայ գրական լեզվում ևս հարակատարը կազմվում է նիմֆ+-ած կաղապարով. ընդ որում անորոշ դերբայի հիմքով կազմվում է ե խոնարհման պարզ (անբայածանց) և կրավորական ու բազմապատկական հարակատարը. դրել > գրած, երգել > երգած, նստել > նստած, կարդացվել > կարդացված, խմել > խմած, գրվել > գրված, կտրատել > կտրատած, իսկ անցյալ կատարյալի հիմքով՝ մյուս բոլոր բայերի հարակատարը. կարդացած, դաւած, մտած, թռած, փախած, վարժեցրած, սովորեցրած, կերպարյին հասկանիչով հարաբերակից է վաղակատարին, ունի կատարված (ավարտված) եզրական կերպ, բայց վիճակային հատկությամբ նրանից էապես տարբերվում է: Ենթակայականի և կատարելի II-ի հետ հարաբերակից է բնութագրական դերբով: -Վ- ածանցի առկայությամբ և բացակայությամբ մտնում է սեռանիշ՝ ներգործական (պատճառական) — կրավորական հակադրությունների մեջ. կարդացած — կարդացված, վարժեցրած — վարժեցված:

Չ նախամասնիկով մտնում է հակադարձման (հաստատման-ծիտման) հարաբերության մեջ. գրած (գրված) — չգրած (չգրված), կարդացած (կարդացված) — չկարդացած (չկարդացված): Կարող է հոգ ստանալ, գործածվել գոյականաբար, դրսևորել փոխանվանական իմաստ (նստած երեխան > նստածը, փոխադրված աշակերտը > փոխադրվածը): Այս դեպքում նա հոլովվում է (ի հոլովումով), հոգնակի ձև է ստանում. նստածը — նստածները, բերածը — բերածները: Փոխանունությունը երբեմն իրացվում է մասամբ նաև առանց հոգի. օր.՝ Այստեղ փոխադրվածներ չկան. կամ՝ Փոխադրվածներ չատ ունենք: Դիմաստացական հոգերով մտնում է համապատասխան հարաբերության մեջ գործողությունը կատարողի (ստացողի) և խնդրի (ստացյալի) հետ. գրածը (= թո գրածը և կամ այն, որ դու ևս գրել), բերածս (= իմ բերածը և կամ այն, որ ևս եմ բերել): Զուգորդվում է կապի հետ:

Հոգավոր ձևերում (մասամբ և առանց հոգի) այս դերբայը կատարում է գոյականին բնորոշ պաշտոններ (ենթակա, գոյականական անդամի լրացում, խնդիր, պարագա են): Իներնին կարող է հանդես գալ ածականական կիրառություններով (հիմնականում իբրև որոշիչ). Բնած երեխա, ծաղկած երկիր, պարզեցրած բանվոր, Բացի որոշիչ լինելուց՝ հարակատարը մի շարք բայերի դեպքում (որոշ ածականների նման) կարող է մակբայապարագայա՝ ան (ձևի պարագայի) պաշտոն վարել. օր.՝ զմայլված դիտել, բարկացած խոսել, շվարած նայել: Առանձին բայերի դեպքում կարող է համեմատության աստիճա-

նափորում ունենալ. հաջողված—ավելի հաջողված—ամենահաջողված: Սակայն — դույն մասնիկով ձևեր չունի:

Զուգորդվելով եմ/էի և լինել օժանդակ բայերի հետ՝ մասնակցում է դիմավոր (եղանակային) ձևերի կազմությանը. այս կերպ ստեղծվում են ոչ տևական—տևական՝ կերպային հակադրություններ. նստած եմ—նստած եմ լինում, նստած էի—նստած էի լինում: Այս հակադրության առաջին եզրում ներգործական ձևը դրսևորվում է վաղակատար դերբայով. գրել եմ—դրած եմ լինում, իմել եմ—խմած եմ լինում: Այս միաժամանակ նշանակում է, թե հարակատարն ունի հարացուցային պլան: Օժանդակ բայի հետ ունեցած զուգորդումներում տեղի է ունենում հարացուցային ու բնութագրական դերերի բաշխում: Այդ երևում է նաև կաղապարումից: Ինչ-որ չափով նրանով և օժանդակ բայով բարդացված ստորոգյալը մոտ է անվանաբայական ստորոգյալի կաղապարին. հմմտ. Կաղնին կանգուն է. Կաղնին կանգուն չէ: Կաղնին ընկած է. Կաղնին ընկած չէ: Մինչդեռ «կախյալ» դերբայների դեպքում կաղապարը մասամբ այլ է. Կաղնին ընկել է: Կաղնին չի ընկել:

Վիճակահետևանքային ուժեղ նստվածքով տեղի է բացատրել նաև այն, որ ներգործական հարակատարը ստորոգական պլան չունի. չի զուգորդվում եմ/էի իմքի հետ, հարացուցային շարք չի մտնում. լինել-ի հետ կազմում է վերլուծական անորոշ դերբայ՝ գրած լինել, փխաղելված լինել:

Լինում է դերբայական դարձվածքի առանցքային անդամ. ընկերոջս ուղղված (նամակը), անտառում բուսած (կաղնին), տնից հեռացած (պտտանին): Առնում է բայական (խնդրապարագայական) լրացումներ: Ունի գոյականացման, ածականացման միտումներ, խորոված, սիրած, կաբղացած «զաբղացած», նշանած, հստած, խմած, հաբած: Հանդես է գալիս բառակազմական ոլորտում. կտրվածություն, մանվածապատ, մեծածուրքություն: Ոմանք առաջարկում են կոչել նախընթացական դերբայ:

Իրկն. տե՛ս դերբայ բառահոգվածում:

ՀԱՐԱՄԻՏՈՒՄ կամ սերտանում (конвергенция), երկու կամ ավել հնչյունների մերձեցումը, սերտանումը կամ պարզերի բարդացումը (համատեղումը)՝ մեկ միավորի մեջ՝ հատկանիշների նմանողությամբ կամ նույնացումով, ըստ այդմ էլ կոչում են նաև՝ հնչյունների կամ հնչյունական սերտանում, բարդացում կամ համատեղում, իսկ մերձակցող տարրերը՝ հաբույքներ (конвергенты): Սա պատմական հնչյունափոխության մի դրսևորումն է, մի տեսակի Սրա ակնառու օրինակ է $սլ + հ > փ$ անցումը սեփական բառում (սեպուհ + ական > սեպհական > սեփական). հմմտ. արտասունք > արտասուք > արթսունք > արցունք, այսինքն՝ $տ + ս > ր / ս > ց$: Միջին հայերենյան և բարբառային արտահայտություններից են՝ պատասխան > պացխան, կրտսեր > կրցեր (տս > թս > ց), թլուառ > շուառ, վասն > վանց, քանզ > քանց, պատիժ > պստիճ են. հմմտ. նաև ազոխ > անձուխ, Լրազ > էրնձ, քանց > քընց (Տիգրանակերտի բրբ.):

Սրան կարելի է հատկացնել նաև մենաբարբառացումը, ինչպես՝ եա > ե (սիրեալ > սիրել), այ > ա (հայր > հար), այ > է (հայր > հէր): Սերտանում կարող են ունենալ նաև ձևաբանական տարրերը, ինչպես՝ եր-բ > -երբ (տղերք, տեղերք), ո + վ > -ով (գետ-ո + վ > գետ + ով), բառակազմական որոշ տարրեր, ինչպես՝ -ա + կան > -ական (նյութ-ա + կան > նյութ + ական):

Այս տերմինը գործածվում է արտահայտելու համար նաև այն երևույթը, երբ լեզուների մեջ տևական շփումով գոյանում են ընդհանրական (ոչ ծագումնաբանական) տարրեր. լեզվական այսպիսի մերձակցությունները, ըստ ն. Տրուբեցկոյի, կարող են հանգեցնել «լեզվամիությունների» գոյացման:

Իրկն. տե՛ս հնչյունափոխություն բառահոգվածում:

ՀԱՐԱՆՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆ, բառերի կամ այլ միավորների ձևաիմաստային փոխհարաբերության այն դեպքն է, երբ հնչումով (հաճախ նաև գրությամբ) մոտ բառերը իմաստային ինչ-որ նման գծեր են հուշում, ցուցադրում, թեև դրանք էապես տարիմաստ բառեր են։ Այս հիմունքով առանձնացվում են հաճախում բառերը (паронимы), ինչպես՝ սլաշտույաննի-սլահայաննի, հրատարակություն-հրատարակչություն, ժամավաճառ-ժամավճար, ձիավարություն-ձիավարժություն, հոռետես-հեռատես, նաև՝ այգաբաղ-այգեբաղ, ասլացույց-ասլացուցում, զգայություն-զգացում-զգացմունք, խոստանալ-խոստովանել, հազվագյուտ-հազվադեպ, հասարակայնություն-հասարակություն, հասկացողություն-հասկացություն, հատկանիշ-հատկություն, հետևորդ-հետևորդ, հնարանություն-հնէաբանություն-հնագիտություն, հոգեկան-հոգեոր, ձեռ առնել-ձեռք առնել, ճշգրտել-ճշտել, մակերես-մակերևույթ, մասնակի-մասնավոր, որակավորում-որակում, պատրաստակամություն-պատրաստականություն, պարտականություն-պարտավորություն, ռեկլամ-ռեզլամենտ, վերաբերել-վերաբերվել են։ Հարանունությունը կարող է բառերի գործածության շփոթություն առաջ բերել, ուստի պետք է դժույշ լինել և խուսափել պատրանքից։ Սակայն այս գործադրելի է ոճաարտահայտչական պլանում, խոսքային դարձվածքներում, երբ հարանուն բառերը պատկերավորության նպատակներով գուգահեռաբար գործածվում են՝ էլենելով դրանց արտասանական (կառուցվածքային) կամ իմաստաբանական ընդհանրություններից։

ՀԱՐԱՍՈՒԹՅՈՒՆ, փոխազդեցական հնչյունափոխության մասնավոր դեպք (տեսակ)։ հնչյունը որոշ (հիմնականում հոգեբանական) գործոնների ազդեցությամբ կրկնվում է հնչյունաշարքի հաջորդ որևէ մասում։ Բնորոշ է խոսակցական տարբերակին, հատկապես բարբառներին, որտեղից էլ այն երբեմն թափանցում է գրական լեզու։ Օրինակ՝ կանաչ > կանանչ, ճանաչ > ճանանչ (ն-ի կրկնություն), Ղարաբաղի, Շամախու բարբառներում՝ ուրեշտակ > ուրիշտակ (ր-ի կրկնություն)։ Ռեզայինի հարասություն օրինակներ են՝ մեք > մեմք, մաչ > մանչ (մ > ն անցումով)։

Կրկն. տե՛ս հնչյունափոխություն բառահոգվածում։

ՀԱՐԱՑՈՒՅՑ || парадигма, ընդհանրական հատկանիշներով միավորվող տարրերի, ձևերի շարք։ նախապես առանձնացվել է ձևաբանական մակարդակում, ապա տեղափոխվել նաև այլ բնագավառներ (հնչույթաբանական, բառակազմական, շարահյուսական են)։ ըստ այդմ էլ զանազանում են՝ ձևաբանական, հնչույթաբանական, շարահյուսական, բառակազմական, բառաիմաստաբանական հարացույցներ։

Ձևաբանական հարացույցը (морфологическая парадигма) միևնույն բառույթը ներկայացնող բառաձևերի շարք է։ Շարքի (հարացույցի) յուրաքանչյուր անդամ մյուսին կամ մյուսներին հակադրվում է և՛ ձևով, և՛ իմաստով (բովանդակությամբ)։ Եթե նույնիսկ ձևական ակնհայտ հակադրություն չկա, ապա իմաստագործառական նվազագույն տարբերություն անգամ անհրաժեշտ է ինքնուրույն, անկախ անդամ ձևանշվելու համար։ Ըստ խոսքիմասային ոլորտի տարբերում են այսպիսի հարացույցներ՝ անվանական (именная парадигма), բայական (глагольная парадигма), կամ էլ՝ գոյականական, ածականական, դերանվանական, մակբայական, ավելի մասնավորված՝ հոլովական (падежная парадигма), խոնարհման (парадигма спряжения), համեմատության աստիճանների՝ լավ—ավելի լավ—լավագույն—ամենալավ (ամենից լավ) են։

Հարացույցը համակարգայնացած անդամների շարք է. շարքը կարող է ունենալ ենթաշարքեր։ Սրանք կարող են ներկայանալ իբրև լրիվ հարացույցներ (полная парадигма) կամ լրիվ շաբլոններ և ոչ լրիվ կամ քերի հարացույցներ՝ շաբլոններ (неполная парадигма)։ Այսպես՝ գրել, կարդալ բայերի խոնարհման հարացույցը լրիվ է, իսկ պակասավոր բայերինը (օր.՝ կամ, ունեմ)՝ թերի։ Շարքի անդամների քանակը ևս կարող է տարբեր լինել, այսպես՝ գոյականական հոլովական հարացույցի անդամների քանակը ժամանակակից գրական հայերենում ավելի քիչ է, քան դերանվանականը (առաջինում՝ 5, երկրորդում՝ 6)։

Քանի որ հարացույցի յուրաքանչյուր բառածն (անդամ) սովորաբար համատեղում է մեկից ավելի քերականական իմաստներ (ասենք, թիվ, հոլով, առում ևն), ապա նրա ոչ բառակապակցական անվանումը դառնում է պայմանական. այսպես՝ ֆաղափ բառածնը ոչ թե սոսկ ուղղական է, այլ՝ եզակի անորոշ ուղղական. ունեմ ոչ թե պարզապես ներկա է, այլ՝ սահմանական եղանակի առաջին դեմքի եզակի թվի ոչ տևական շարքի ներկա:

Հարացույցի շարքերում (աղյուսակների մեջ) անդամների դասավորությունը հաճախ պայմանական է, թեև այն կայունացած է ավանդությամբ: Այնուամենայնիվ, ելակետը սովիդ ձևն է (исходная форма), որը հայերենի անվանական՝ հոլովական հարացույցում ուղղականն է, բայական խոնարհման հարացույցում՝ անորոշ ղերբայը, ածականական հարացույցում՝ ղրական առտիճանը, թվակազմության մեջ՝ եզակի ձևը ևն: Սակայն, ասենք, տրամայականական հիմնավորում չկա, որ բացառականը աղյուսակում տեղակայվում է գործիականից առաջ: Դիմային շարքերում ընդունված է առաջին դեմք (խոսողը), երկրորդ դեմք (խոսակիցը), երրորդ դեմք (հաղորդակցվողներից դուրս գտնվողը) դասավորությունը: Ժամանակները իմացական սլանում թեև ունեն անցյալ, ներկա, ապառնի հաջորդականությունը, բայց հաճախ ներկայացվում են ներկա—անցյալ—ապառնի դասավորությամբ: Սա պայմանավորված է նրանով, որ ներկան առանցքային լզանին համընկնողն է, մյուս երկուսը վերցվում են դրա հարաբերությամբ:

Հնչույթաբանական հաբացույցը (фонологическая парадигма) ղիրքով հերթագայվող հնչյունների շարք է: Շաբահյուսական հաբացույցը (синтаксическая парадигма) կառույցների այս կամ այն հատկանիշով (հիմունքով) կատարված վերափոխումների շարք է. ինչպես՝ «Դու աշխատում ես», «Դու աշխատի՛ր», «Դու կաշխատես» ևն, կամ՝ «Դու կարող ես աշխատել», «Դու կսկսես աշխատել», և կամ՝ «Հայրը սիրում է տղային», «Հայրն է սիրում տղային», «Հայրը տղայի՛ն է սիրում» ևն:

Բառակազմական հաբացույցը (словообразовательная парадигма) ազգակից բաղադրիչ տարրով ընդհանրացված բաղադրյալ բառաշարքն է. օրինակ՝ մարդասեր, հայրենասեր, որդեսեր, ղրքասեր, որսասեր, թատերասեր, բանասեր, քաղաքային, աղ-ղային, քարային, ջրային, խոսքային, տեղային:

Բառաիմաստաբանական հաբացույցը (лексико-семантическая парадигма) իմաստային ղաշտերում խմբավորված բառաշարքն է, ինչպես՝ ժամանականիշ բառերը, անձ-նանիշ բառերը, ղիմանիշ բառերը, այս կամ այն արհեստին վերաբերող բառերը, ասացական բայերը, հարթության, մեծության, բարձրության, թանձրացականության, վերացականության, հավաքականության, նյութայնության և այլ հատկություններով միավորվող բառաշարքերը:

Դրկն. տե՛ս ձևաբանություն բառահողվածում:

ՀԱՐԱՑՈՒՑՈՒԹՅՈՒՆ||парадигматика, ի տարբերություն շարակարղության, երբ լեղվա-կան միավորների հարաբերակցությունը ղրսերովում է գծային հաջորղականության կար-ղով, այսպես է կոչվում այղ միավորների այնպիսի հարաբերակցությունը, որ գոյանում ու պահպանվում է խոսողների ղիաակցության մեջ՝ ղրանց որևէ ընղհանրական հատկա-նիշով: Հարացուցային հարաբերություններում՝ ա) նրա յուրաքանչյուր անղամ բնու-թայրվում է շարքի մյուս անղամների նկատմամբ ունեցած հարաբերակցությամբ, որը կարող է իրացվել արմատների, հիմքերի, ածանցական տարրերի, իմաստների, բառա-ձևերի, կառույցների, հնչյունական-արտասանական որևէ հատկանիշի միջոցով, բ) այն գծային բնույթ ղունի. նրա տարրերը գործածությամբ միմյանց հարաբերակցում են «կամ-կամ» սկղբունքով: Լեղվի կառուցվածքային ղիտարկման հարացուցային ու ղա-բաղարղային տեսանկյունները որոշակիորեն սահմանաղծել է Ֆ. ղը Սոսյուրը. ընղ որում հարացուցայինը նա կոչում էր ղուղուղական («ասողիատիվ»): Հարացուցությունը ար-

տաճայտվում է լեզվի կառուցվածքի տարրեր մակարդակներում, պլաններում (տե՛ս հստակացում) :

Այսպես է կոչվում նաև լեզվաբանության (քերականագիտության) այն բաժինը, որը լեզուն դիտարկում ու քննում է նշված տեսանկյունով :

ՀԱՐՄԱՐՈՒՄ || аккомодация, փոխադրեցական հնչյունափոխության մասնավոր դեպք (տեսակ) . տեղի է ունենում բաղաձայնի և ձայնավորի (կամ ձայնավորի և բաղաձայնի) մի և, երբ նախորդողի արտասանական վերջը (դարձը) հարմարվում է հաջորդողի արտասանական մուտքի (սկզբի) հետ, կամ հսկառակը (հաջորդողի արտասանական մուտքը հարմարվում է նախորդողի դարձի հետ) : Այսպես՝ ետնալեզվային գ. կ. ֆ պայթականները առաջնային շարքի ձայնավորներից առաջ հարմարումով քմայնանում են . դրանց հարմարումը կարող է տեղի ունենալ նաև յ կիսառձայնից առաջ եղած դիրքում (կեր, կիսել, կյանք) : Հնչույթաբանական պլանում, հարմարումով պայմանավորված, տարրերակման ծանրաբեռնությունը կարող են միաժամանակ իրենց վրա վերցնել և՛ բաղաձայնական հատկանիշը, և՛ ձայնավորականը : Այսպիսին է վիճակը, օրինակ, Ղա-րաբաղի բարբառում, ան, օ, ու ձայնավորներից առաջ եղած դիրքում . հմբ—հաբ, ծօբ—ծոբ են :

Գրկն. տե՛ս հնչյունափոխություն բառահոգվածում :

ՀԱՐՑ || вопрос, հաղորդակցական ուրույն գործառություն ունեցող արտասանվածք (բառ, բառակապակցություն, նախադասություն) . խոսողը հարցը սովորաբար ուղղում է խոսակցին՝ նրանից պատասխան ստանալու միտումով (երկխոսության պլան) . խոսողը հարցը կարող է ուղղել և իրեն, մանավանդ ներքին խոսքի դեպքում (մենախոսության պլան) : «Ամեն մի իմացական հաղորդակցման պրոցես սկսվում է հարցումից . հարցումը բուն նշանի բացակայության նշան է, այսինքն՝ այն բանի նշան, որ հարցնողի մոտ չկա իրականության որևէ կողմի վերաբերյալ անմիջական կամ միջնորդավորված տեղեկություն, և նա ձգտում է այդ ձևոք բերել» (Գ. Զահուկյան) : Ինչպես հարցը, այնպես էլ պատասխանը հարցուսլատուսլական խոսքի մի կողմն են : Պատասխանը լինում է ժխտական՝ բացասական կամ դրական՝ հաստատական : Պատասխանական բառեր են՝ այո՛, իհարկե, հաբեալ, ո՛չ, բնավ, երբեք, կասկածանք արտահայտողներ են՝ թեհեա, գուցե, երեի, անիմացություն արտահայտողներ են՝ չգիտեմ, չեմ իմանում են : Հարցը կարող է արվել ոչ մեջբերված (կամ ուղղակի) և կամ անուղղակի խոսքի ձևով . առաջին դեպքում այն կոչվում է անմիջական կամ ուղղակի հարց (непосредственный, прямой вопрос), երկրորդ դեպքում՝ անուղղակի (косвенный вопрос) : Որոշ ոճերում գործածական է, այսպես կոչված, հարտասանական հարցը (риторический вопрос) :

Հարցական արտասանվածքը բնորոշ է ամենից առաջ հարցական հնչերանգով, հարցական բառերով : Հարցական բառեր են, օրինակ, աղոյո՞ւք, մի՞քե, չե՞ որ, ապա և՛ հարցական դերանունները : Սրանք գրավոր խոսքում գործածվում են հարցական նշանով : Անուղղակի հարցը մեծ մասամբ առանց այդպիսի նշանի է, օրինակ՝ «Ես այդպես էլ չիմացա, թե նա երբ է դալու» :

Հարցը տրվում է նախադասության որևէ անդամի, եթե ցանկանում ենք պարզել, բացահայտել այն : Բայական անդամի հարցը կառուցվում է անել, լինել բաղադրիչներով և ունի դիմավոր ու անդեմ արտահայտություններ : Դիմավոր են, օրինակ, ի՞նչ է անում, ի՞նչ է արել, ի՞նչ է անելու, ի՞նչ կանի, ի՞նչ է լինում, ի՞նչ է եղել, ի՞նչ է լինելու, ի՞նչ էլիքի . անդեմ են, օրինակ, անորոշ, հարակատար դերբայներին տրվողները՝ ի՞նչ անել, ի՞նչ լինել, ի՞նչ արած, ի՞նչ եղած են :

Կրկն. Զառուկյան Գ. Բ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքներ, Ե., 1974, Ղուկասյան Ս. Վ., Ժամանակակից հայերենի հարցատեսակները («Լեզվի և ոճի հարցեր», № 5, 1978):

ՀԱՐՑԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐ||вопросительное местоимение, դերանվան տեսակ. դրսևորվում է հարցական հնչերանգով, արտահայտում է հարցում խոսողին անծանոթ առարկայի, հատկության (քանակի, տեղի, ժամանակի, ձևի) և գործողության այլ հանգամանքների վերաբերյալ: Եթե խոսողը խոսակցին ասում է՝ «Ո՞ւր ես գնում», ապա գնալու գործողության տեղի պարագան (վայրը) խոսողին անհայտ է, և այն ուզում է իրեն պարզ, հայտնի դարձնել հարցումով:

Հարցական դերանունները հնչերանգով ու կիրառությամբ հակադրվում են հարաբերական դերանուններին, և քանի որ դրանք այլ հակադրություններ չունեն, ոմանք այդ երկու խմբերը առնում են միասնաբար՝ կոչելով հարցական-հարաբերական:

Գրաբարի հարցական դերանուններն են՝ ո՞, ո՞վ, զի՞, զի՞նչ, քանի՞ ևն, ո՞ր, ո՞վ անձնանիչ ևն, զի՞, զի՞նչ՝ իրանիչ: Սրանց գուգահեռ գործածական էին հարցական այլ բառեր ու բառակապակցություններ՝ րնդէ՞ր, վասն է՞ր, է՞ր աղագաւ, զիս՞րդ, որոնց մէջ իբրև բաղադրիչ տարրեր հանդես են գալիս հարցական դերանունների ձևեր (ընդ-է՞ր, զի-արդ ևն): Սրանք նշանակում են՝ ի՞նչ, ինչո՞ւ, ինչի՞ց, ինչպե՞ս, ի՞նչ պատճառով: Ձի՞ և զի՞նչ հարցականները անհոգնական են: Հոլովման ախար հիմնականում դերանվանական է: Որ հարաբերականը, ստանալով հարցական հնչերանգ (ո՞ր), գործածվում է հարցական դերանվան դերով: Սրա ուղղականը անհոգնական է. ուղղ. (եզակի, հոգնակի)՝ ո՞ր, եզ. սեռ.՝ որոյ, հոգն. սեռ.-տր.՝ որո՞ց: Հետևում է անվանական հոլովման, ինչպես և՛ քանի՞ հարցականը:

Միջին գրական հայերենում ո՞վ, ի՞նչ հարցականները հստակաբանակված լիմաստներ ունեն, առաջինը՝ անձնանիչ, երկրորդը՝ իրանիչ: Այս տարբերակումը հաստուկ է հայերենի բոլոր փուլերին, վիճակներին: Բարբառներում սրանք ներկայանում են հիմնականում հնչյունափոխ տեսքով. հո՞ւ, հի՞նչ, հո՞վ, վէ՞վ, վա՞վ, վէ՞ր (ո՞ր) ևն: Նոր գրական հայերենում հարցականներն ունեն դերանվանական-անվանական կամ անվանական հոլովում: Արևմտահայ գրական լեզվում ո՞վ հարցականը չի հոլովվում, թեք ձևերին փոխարինում են ո՞ր հարցականի ձևերը, իսկ սա սեռ.-տրականում ունի ու՝ որո՞ւ:

Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի հարցական դերանուններն են՝ ո՞վ, ի՞նչ, ինչպիսի՞, ինչքա՞ն, ինչպե՞ս, ինչո՞ւ, ո՞ր, որքա՞ն, որչա՞փ, որպիսի՞, ո՞րեւորդ, որտե՞ղ, ե՞րբ, ո՞ր, քանի՞, քանի՞եւորդ: Ո՞վ դերանվան հոգնակին լինում է ուլկե՞ր, որը թեք ձևեր չունի և հոգառու չէ: Եզակին հետևում է դերանվանական-անվանական հոլովմանը (ո՞վ, ո՞ւմ, ումի՞ց, ումո՞վ): Ի՞նչ-ի հոգնակին լինում է ինչե՞ր, երկուսն էլ հոլովվում են ի հոլովմամբ: Եզակին կարող է ածականական կիրառություն էլ ունենալ: Ն՞րք հարցականը հոլովվելու դեպքում հետևում է վա հոլովմանը (երբվա, երբվանից). հոգնակի ձև չունի և հոգառու չէ: Մեծ մասը, ինքնին կամ գոյականաբար գործածվելու դեպքում, ենթարկվում է ի հոլովման: Ո՞ր-ի հոգնակին գոյականաբար առնվելու դեպքում լինում է որո՞նք, որը հետևում է գ հոլովման. հոգնակին հոգառու չէ: Քանի՞ հարցականը գոյականաբար գործածվելու դեպքում ստանում է քանի՞սը ձևը. հոգնակի չունի: Որտե՞ղ հարցականը հոլովվում է ինքնին, ոչ փոխանունաբար, ի հոլովումով. հոգնակի չունի: Գոյականաբար գործածությամբ հոլովվում են՝ որքա՞ն, որչա՞փ, ինչպիսի՞, որպիսի՞, քանի՞եւորդ, ո՞րեւորդ: Կիրառական պլանում ինչպե՞ս-ը հարցում է գործողության կատարման ձևի, ո՞ւր-ը՝ տեղի, վայրի, ե՞րբ-ը՝ ժամանակի, ինչո՞ւ-ն՝ պատճառի վերաբերյալ: Բոլորն էլ պարագայական գործառնություն ունեն: Բաղադրյալ ձևերում հանդես եկող տարրեր են՝ ինչ-, որ-, -քան, -պես, -պիսի, -տեղ, -չափ: Կան նաև հարադիր ձևեր՝ այս ո՞ր, այդ ի՞նչ, այսպես ո՞ւր ևն:

Ծրբեմն հարցական դերանունները դործածվում են բացականչական հնչերանգով: Օրինակ՝ Ինչպիսի՞ ընկեր էր Վազգենը:

Գրկն. տե՛ս դերանուն բառահոգվածում:

ՀԱՐՑԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ||вопросительное предложение, նախադասության տեսակ. առանձնացվում է հարցական հնչերանգով, որոշակի հաղորդակցական միտումով (նպատակադրումով): Կարող է դրսևորվել հաստատական և ժխտական կառույցներով (Դու գնացի՞ր դպրոց: Դու չգնացի՞ր դպրոց): Ամենից շատ դործածվում է այս կամ այն ինֆորմացիան ստանալու նպատակով. օր.՝ «Ո՞ւր է տանում այս ճանապարհը»: «Ե՞րբ է եկել հայրդ»: Հարցում կրողը սովորաբար նախադասության որևէ անդամ է կամ նրա վերլուծական ձևի որևէ սարր (Դո՞ւք ասացիք այդ բանը: Դուք ասե՞լ եք այդ բանը: Դուք չե՞ք ասել այդ բանը): Հարցումը համընկնում է տրամաբանական շեշտի հետ, տվյալ հնչաբանի ոլորտում՝ բառական շեշտի հետ. հմմտ. «Հայրիկը գնաց»: «Հայրի՞կը գնաց»: «Հայրիկը գնա՞ց»: Գրավոր խոսքում հարցական նշանը դրվում է հարցում պարունակող բանի (բաղադրիչի) վրա: Պարզ նախադասության մեջ սովորաբար հարցում արտահայտող միայն մեկ բառ է լինում: Բարդ (նաև միավորյալ) նախադասության մեջ կարող են լինել մեկից ավելի հարցումներ:

Եթե նախադասության մեջ կան հարցական դերանուններ, հարցականը կրում են դրանք. օր. «Քանի՞ մետր վարեցիք»: «Ի՞նչ արժե ձմերուկը»: Այլ կառույցներում, երբ դրանք առկա չեն, հարցումը կարող են իրենց վրա վերցնել, հարցմանը կարող են նպաստել երկբայական-հարցական եղանակավորող բառերը (մի՞թե, արդյո՞ք, չի՞նի՞, չի՞նի՞, չե՞ որ), նույնիսկ շաղկապը (Այդ դո՞ւ արեցիր, քե՞ն եղբայրդ): Եղանակային արտահայտությունը գրեթե նույնն է, ինչ պատմողականի դեպքում. «Հանձնարարությունը կատարո՞ւմ ենք (կատարե՞լ ենք, կատարե՞նք, կկատարե՞նք, պիտի կատարե՞նք) ժամանակին»:

ՀԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ԲԱՌԱՐԱՆ, ասում են նաև զբոլի լեզվի բառարան (словарь языка пш-сатсля): Բառարանի տեսակ. ընդգրկում է որևէ հեղինակի կամ նրա այս կամ այն երկի բառապաշարը: Սովորաբար պատկանում է բացատրական բառարանների շարքին: Մեզ մոտ ստեղծված են դեռևս սահմանափակ թվով հեղինակային բառարաններ: Այսպիսի աշխատանքների կատարել են այլ ժողովուրդներ ևս: Կազմված են, օրինակ, Շեքսպիրի, Գյոթեի, Պուշկինի և այլ մի շարք առավել հայտնի դրոշների լեզվի բառարանները: Տարածված են նաև այս կամ այն ստեղծագործությանը կից բերվող բացատրական բառացանկերը: Հայ մի շարք պրոզաների երկերի առանձին հրատարակություններում այս բանն արված է: Հեղինակային բառարանները իրենք ստանում են համաբարբառային բնույթ: Այս ձևով, օրինակ, վաղուց ներկայացված է Աստվածաշնչի բառապաշարը:

Լեզվաբան Ա. Քոչոյանը կազմել է Մայաթ-նովայի հայերեն խաղերի բառարանը (Ե., 1963): Համեմատաբար ամբողջական տեսք ունեն «Հովհ. Թումանյանի գեղարվեստական երկերի բառարանը» (կազմ. Լ. Բ. Պետրոսյանը, Ե., 1976): Ընդգրկում է քառք 9.000 բառահոգված. նկատի է առնված հեղինակի «Երկերի ժողովածուի» I, II, III (1940—1951) և VI (1959) հատորների նյութը. բառացանկից դուրս են մնացել հատուկ առանձինները (մասնակիորեն մեկնաբանված ևն հավելվածում), օտարազիր բառերը, բնականաբաններով արտահայտված թվականները: Գլխաբառն ունի բառարանագրական, քերականական, ոճական նշումներ, բացատրություն, տեքստային վկայություն, բառագործածության տեղի ցուցում, վերջում՝ բառակապակցություններ, դարձվածքներ: Ուշագրավ է նաև Ա. Հ. Պապոյանի «Պարույր Սևակի շափածոյի բառարանը» (հ. 1—2, Ե., 1981—82): Այն ընդգրկում է հեղինակի գեղարվեստական երկերում գործածված բոլոր բառերը (մաս

12.000 բառ)։ Գազմվել է շուրջ 145 հազար քարտի հիման վրա։ Ըստ բառարանագրության վկայության՝ Պ. Սևակը չափաժույի ինքնուրույն ստեղծագործություններում գործածել է 14.2000 բառ, թարգմանություններում նաև՝ 3100 բառ (բացառված հատուկ անունները, թվով մոտ 500), ստեղծել է շուրջ 1150 բառային նոր կազմություններ։ Բառահոգվածում գլխաբառը մեկնաբանվում է քերականական, ոճական, իմաստարանական բնութագրությամբ, յուրաքանչյուր բառի գործածության հաճախականության նշումով։

ՀԵՏՄԵՍՐՈՊՅԱՆ ՀԱՅՆՐԵՆ. մեսրոպյան հայերենին անմիջականորեն հաջորդող (461 թ.-ից հետո եկող շրջանի գրաբարը։ Հայտնի է նաև ոչ դասական գրաբար, ետոսկեղարյան ճայլերեն անուններով։ Եթե մեսրոպյան շրջանը բնութագրական է Մեսրոպի, Սահակի ու նրանց աշակերտների (առաջին թարգմանիչների) գործունեությամբ, ապա հետմեսրոպյանում արգեն գործում են գրանց աշակերտները (աշակերտների աշակերտները կամ երկրորդ թարգմանիչները)։

Հայերենագիտության մեջ այս շրջանի հայերենի համար առանձնացնում են բառապաշարային, բառակազմական, իմաստարանական, քերականական ուրույն գծեր, հատկանիշներ, որոնք հատկանշական չեն մեսրոպյան հայերենի համար։

Գրկն. Աղայան Է. Բ., Գրաբարի պատմության շրջանաբաժանումը, ՊԲՀ, 1973, № 2; Անառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մ. 2, Ե., 1951; Առաքելյան Վ. Գ., Ակնարկներ հայոց գրական լեզվի պատմության, Ե., 1981; Ջահուկյան Գ. Բ., Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը, Ե., 1964։

ՀԵՐԹԱՎՈՐԱԿԱՆ ՎԵՐԵԾՈՎԱՆՆԵ. алтернатива. հնչյունափոխության տեսակ. հրնչյունի որակական կամ քանակական փոփոխություն ձևույթի (արմատի) կամ բառի սուհմալներում՝ ֆունկցիոնալ որոշակի ծանրաբեռնությամբ։ Այն կարող է բառաստեղծական արժեք (բառակազմական սյւան) ունենալ, երբ, ասենք, հնչյունափոխությամբ պատմականորեն գոյանում են երկու կամ ավել արմատատարրերակներ (բառատարրերակներ)։ օրինակ՝ աղծ||աղտ, տուզ-անք||տուծ-ել, -սուն (ձեռնասուն)||սան։ Կարող է այն հանգեցնել հիմքատարրերակների գոյացման (ձևակազմական սյւան), ինչպես՝ կիւն||կ(ը)ն-ա||կան-այք. ձևույթարանական պլանում սրանք ներկայանում են իրրե տարրերակների (էնթաձևույթների) շարք։ Հմմտ. նաև՝ գիւ||գ(ը)ւ-ի և գիւ||գ(ը)ւ-իչ։ Հերթագայությամբ կարող են նաև քերականական իմաստներ տարրերակվել (ներքին թերում), որ դրա ձևակազմական հիմնական և կարևոր գործառնությունն է, ինչպես՝ հաւս(ը)ն||հաւսին|| ||հաւսուն||հաւսանց (գրբ.), տուն||տան, հայւ||հոււ ևն։

Հերթագայվում են և՛ բաղաձայնները (բաղաձայնական հերթագայություն||чередование согласных), և՛ ձայնավորները (ձայնավորական հերթագայություն||чередование гласных)։ Ձայնավորների հերթագայությունը առավել հայտնի է ձայնդարձ (ան՝ս) անունով։ Հերթագայությունը կարող է սլայմանավորված լինել հնչյունադիրքով, կարող է և կախում չունենալ դրանից։ Տէ՛ս նաև լծուղություն բառահոգվածը։

Գրկն. տէ՛ս հնչյունափոխություն բառահոգվածում։

ՀԻՄՔ||ОСНОВА, բառի իմաստակիր այն մասը, որը բառակազմության կամ ձևակազմության մեջ էլածն է։ Ըստ գործառնական սյւանի՝ գանադանում հն բառակազմական և ձևակազմական հիմքեր։ Բառակազմակա՞հ հիմք /словообразовательная (словообразующая) основа/ բառի իմաստակիր ա.՞ մասն է, որը բաղադրվելով ածանցի կամ այլ հիմքի հետ՝ կազմում է բառ կամ նոր բառ, ինչպես՝ խոս+ք>խոսք, հայր+ական>>հայրական, հաց+թուխ>հացթուխ։ Ձևակազմական հիմք (формообразующая основа) բառի իմաստակիր այն մասն է, որը բաղադրվելով ձևակազմական մասնիկի հետ՝ կազմում է միևնույն բառի այս կամ այն ձևը, ինչպես՝ ծառ+ը>ծառը, ծառ+ից>ծառից, ծառ+եր>ծառեր ևն։ Երկու տիպի հիմքերն էլ կարող են լինել միաձևույթ, երկձևույթ, բազմաձևույթ. այսպես՝ բերված բոլոր օրինակներում հիմքը միա-

ձևույթ է. այն համընկնում է արմատի հետ և կոչվում է արմատական հիմք (корневая основа), կամ պարզ հիմք /простая (непроизв.) осн./: Երկձևույթը կարող է լինել արդ կամ ածանցավոր. բարդ հիմք (сложная основа) կազմված է երկու արմատից, ինչպես՝ ֆաբաշ-ից, ծավալի-ով. ածանցավոր հիմք (производная основа) կազմված է հիմնական ձևույթից և ածանցից՝ հատիչ-ով, րոշ-ել, «Ածանցավոր հիմք» գաղափարը ձևակազմության մեջ ունի նաև մասնավոր ըմբռնում. այն նշանակում է տվյալ ածանցով ձևավորված հիմք, ինչպես բայի ձևակազմության կաղապարներում: Այստեղ ածանցավոր հիմք ասելով ամենից առաջ հասկանում են բայածանցով ձևավորված հիմքը, և ոչ թե այս կամ այն ածանցն ունենալը, ինչպես՝ րոշ-ել + ել, րոշ-ցն + ել, գտ-ն + ել:

Կարող է հիմքը ձևավորված լինել ներույթով, ինչպես՝ գրա-տախտակ, ինձն-իշ: Հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականության մեջ ըստ հիմքակազմիչ հատուկ տարրի (ձայնավոր, ձևույթ) առկայության զանազանում են՝ բնավոր հիմք (тематическая основа) և անբուն հիմք (атематическая основа): առաջինը ձևավորված է հատուկ հիմքակազմիչ տարրով, երկրորդը այդպիսի տարր չունի: Որինակ՝ գրեմ բառածնում գրե- հիմքը ձևավորված է և բնակազմիչով, իսկ, ասենք, բերի բառածնի բեր- հիմքը անբուն է:

Ըստ ձևակազմական ոլորտների զանազանում են՝ անվանական հիմք (именная основа), երբ հիմքը ծառայում է անվանական ձևերի կազմությանը (օրինակ՝ ֆազաֆ-ից, երկր-ով), բայական հիմք (глагольная основа), կամ բայահիմք, երբ նրանով և համապատասխան մասնիկներով կազմվում են բայական ձևեր (խոսեցն-ել, խոսեցր-ի): Անվանական հիմքեր են՝ հոլովական հիմք և հոգնակիական, հոգառական, ածականի համեմատության առոթնանավորման հիմքեր: Բայական համադրական ձևերում առկա են ղերբայական հիմքեր, խոնարհման հիմքեր: Հին հայերենում գործառում էին երկու հիմնական բայահիմքեր՝ ներկայի հիմք (սահմանական եղանակի սեկատար ներկայի հիմքը) և անցյալ կատարյալի հիմք (սիր-ել + մ, սիրեց + ի): Արդի գրական հայերենում էլ ունի ոլորտում գործում են երեք հիմք՝ ա) անորոշ ղերբայի հիմք, բ) անորոշ ղերբայի ձեր իբրե հիմք, գ) անցյալ կատարյալի հիմք (հմտ. գր + ել, գրել + ու, գրեց + ի):

Երբեմն զանազանում են անցյալ կատարյալի ցոյական և բեական հիմքեր (հիմա-տարբերակներ). հմտ. գրեց-ի և խոսեցր-ի:

Հինում են նաև ձևակազմական խառը հիմքեր՝ հոլովական-հոգնակիական, հոլովական-հոգառական, անվանաբայական ևն: Թեքական լեզուներում հիմքերը մեծ մասամբ այսպիսին են. օրինակ՝ գրաբարում սիրտ + ք, սիրտ + ս (հոգն., ուղղ. և հայց.) ձևերում սիրտ- հիմքը հոլովական-հոգնակիական է, որովհետև նրան միացող վերջավորությունները՝ -ե, -ս, հոլովակերտ-հոգնակերտներ են և ոչ թե սոսկ հոլովակերտ կամ հոգնակերտ: Արդի հայերենում ֆաբ-ը, ֆաբ-ի, ֆաբ-իր, ֆաբ-ել ձևերի հիմքերը նույնպես միասլանային չեն, որոշվում են ավելացող մասնիկի բնույթով:

Միևնույն բառածնում կարող են միասամանակ արտահայտություն գտնել տարբեր մասնիկներ, այս հատկապես՝ կցական լեզուներում: Այսպիսի դեպքերում, ընդ որում և Լատիներարյան հայերենում, հարմար է զանազանել՝ նախահիմք կամ բացարձակ հիմք, երբ այն ձևակազմական շարքերում, հարսցույցում չի դառնում մի այլ հիմքակազմության տարր կամ բաղադրիչ, ապա առաջնային, երկրորդային, երրորդային հիմքեր՝ յուրաքանչյուր կատեգորիական նշանակության համար: Այսպես՝ ժամանակակից գրական հայերենի անվանական բառածնը կարող է, եռակի մասնիկավորմամբ պայմանավորված, երեք հիմքեր սեղակայել. հոգնակիական հիմք (աչակերտ + ներ), հոլովահիմք՝ (աչա-կերտներ-ից), հոգառական հիմք (աչակերտներեց-ս): Առաջնայինը այստեղ համընկնում է նախահիմքի հետ: Հիմքերի աստիճանականություն կարող է լինել նաև բայի ձևակազմության մեջ. հմտ. սովոր + ել, սովոր-եցն + ել, սովորեցվ + ել:

Հիմքերը կարող են դրսևորվել հնչյունաբանական, ձևաբանական տարբերակներով: Այսպես, շեշտակի հիմք՝ ծառա՛յ > ծառա՛յ + ք, սարեցի՛ > սարեցի՛ + ք (անհնչյունափոխ հոգնակիակազմ հիմքեր), շեշտափոխ հիմք՝ քա՛ր + (ը) > քար + ի՛ (ն) (շեշտափոխ հոլովակազմ հիմք), անհնչյունափոխ հիմք (օրինակ, -ներ հոգնակերտից առաջ բոլոր հոգնակիակազմ հիմքերը, բացի երկիր բառից. շարժում > շարժում + ներ, բարիք > բարիք + ներ, առու > առու + ներ, բայց՝ երկիր > երկր + ներ), հնչյունափոխ հիմք՝ չուր > չր + ի, շարժում > շարժմ + ան (հնչյունափոխ հոլովահիմք), վանկայնորեն վերակազմավորված և չվերակազմավորված հիմքատարբերակներ. աս-տ(ը)ղ > աստ-ղի, աստ-ղեր, ձևաբանորեն վերակազմավորված և չվերակազմավորված հիմքատարբերակներ. համտ. քա-զաք + ի, քաղաք + ից, քաղաք + ով և կին > կն + ոջ, կնոջ + ից, մարդ > մարդիկ > մարդկ + անց, մարդկանց + ից:

Կցական լեզուներում, այդ թվում և ևտգրաբարյան հայերենում, հիմքի և ավելացող մասնիկի համակցումը թույլ է, հիմքը գիտակցվում է անկախաբար և շատ դեպքերում կարող է գործածվել իբրև ինքնուրույն բառաձև, մանավանդ որ ձևականորեն այն կարող է համընկնել բառի ուղիղ ձևին. օրինակ, դաշտ, դաշտ-ի, դաշտ-ից, դաշտ-ով, դաշտ-ում շարքի մեջ դաշտ- հիմքը: Բայական հիմքերը այս հատկությունը չունեն:

Հայերենի բայական հիմքերն ունեն կառուցվածքային ու իմաստաբանական յուրահատկություններ: Առհասարակ հիմքը բառիմաստի գաղափար է արտահայտում. բայական հիմքը բայիմաստի կրողն է:

Հայերենի որոշ բայահիմքեր կերպային իմաստավորումներ են ստացել: Սովորաբար անցյալ կատարյալի հիմքը ավարտված կերպիմաստի կրողն է, անորոշ դերբայի հիմքը՝ անավարտ կերպի: Սակայն հայերենի բայն իրացնում է նաև եռակերպության միտումը (կատարված, կատարվող, կատարելի), և դերբայների մեջ երեք կերպերի արտահայտման համար դեր են ստանձնել դերբայական չճշգրտվորությունները ևս, դիմավոր ձևերի մեջ՝ նաև կ- եղանակիչը:

Բառակազմական հիմքերը երեք տիպի են՝ ածանցյող, բաբղոզ և բաբղածանցյող: Ածանցյող հիմքը (производящая основа) ածանց է առնում սկզբից և վերջից (ան-ճա-ջող, խոս-ուն), բաբղածանցյող հիմքը ևս ածանց է առնում սկզբից և վերջից (օրինակ՝ ան-հիշարժան, հեղափոխ-իչ): Բաբղոզ հիմքը լինում է սերող և բալլադրող (մանրամասն տե՛ս բաղադրություն բառահոլովածում), ինչպես՝ քաղաքա-տիպ, քարա-շեն, որոնց մեջ քաղաքա-, քարա- սերող հիմքեր են, իսկ -տիպ, -շեն՝ բաղադրող:

Պատահում է, որ հիմքը գործառում է միաժամանակ և՛ բառակազմական, և՛ ձևաբանական ոլորտներում, ինչպես՝ քաղ-ել բառաձևի հիմքն է: Սա լինում է այն դեպքում, երբ հիմքին ավելացող մասնիկը երկբնույթ է, գործում է և՛ իբրև ածանցական տարր, և՛ իբրև ձևակազմիչ տարր: Այսպիսի հիմքերը կարելի է կոչել բառակազմական-ձևակազմական:

Իրեն. Աղայան Է. Բ., Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Ե., 1957: Սևառյան Հ., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 3, Ե., 1957, հ. IV, Ա, Բ, Ե., 1959—1961: Ջահուկյան Գ. Բ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974:

ՀԱՅՈՒՐԱՅՈՒՆ ՀԱՅՆՐԻՍ (1848—1908), գերմանացի լեզվաբան-հայագետ (նաև իրանագետ). ծնվել է հուլիսի 1-ին, էրֆուրտում. ուսումնառությունը ձեռք է բերել տարբեր համալսարաններում: 1872 թ. նրան շնորհվել է դոկտորի դիտական աստիճան: Հայագիտական մի ուսումնասիրության համար դառախոսի սլաշտոն է ստացել Հայացիգի համալսարանում, որն այն ժամանակ Լեիտքերականների կենտրոնն էր: Ավելի ուշ Ստրասբուրգի համալսարանում կարդացել է դասախոսություններ հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականության գծով: 1875 թ. լույս տեսավ նրա «Հայերենի տեղը հնդեվրոպա-

կան լեզուների մեջ՝ հողավածը, որը մեծ հռչակ քերեց նրան։ Մինչև այդ իշխում էր այն կարծիքը, թե հայերենը իրանական լեզու («քարրառ») է։ Համակողմանի ու խորությամբ դիտարկելով հայ-իրանական լեզվական ընդհանրությունները և դրանց մեջ զանազանելով բնիկ հայկականն ու իրանականից կատարված փոխառությունները՝ նա եկավ այն համոզման, որ հայոց լեզուն, պատկանելով հնդեվրոպական ընտանիքին, նրա մեջ ներկայանում է իբրև ինքնուրույն, անկախ ճյուղ և միջին դիրք է զբաղում՝ սլավոնականի ու իրանականի հանգեպ։ Այս ուշադրավ տեսությունն իր ընդլայնված փաստական հաստատումը գտավ նրա հետագա հետազոտություններում, մասնավորապես «Հայկական ուսումնասիրություններ» (Armenische Studien, 1883) շարքում և «Հայերենի քերականության» (գերմ., մ. 1, 1895, մ. 2, 1897) մեջ։ Հնչյունական համապատասխանությունների մի շարք օրենքներ ձևակերպելուն զուգահեռ՝ նա տվեց նաև բազմաթիվ բառերի ճիշտ ստուգաբանություններ (1971 հասարակ անուն և 217 հատուկ անուն)։ Հայերենի համար կազմեց գիտական տառադարձական այբուբեն, որն այժմ էլ դործադրության մեջ է։ Ունի հայագիտական այլ արժեքավոր գործեր ևս։ Հյուրըմանի առաջ քաած գալիարներն ու սկզբունքները հեղաշրջող նշանակություն ունեցան հայերենագիտության մեջ։ Վախճանվել է հունվարի 21-ին, Ստրասբուրգում։

Երկեր. Hübschmann H., Über die Stellung des Armenischen im Kreize der indogermanischen Sprachen, "Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung der indogermanischen Sprachen", 1877. Bd. 23. նույնի՝ Armenische Grammatik, 2 Aufl., Lpz., 1896։

Գրկն. Աղայան Է. Բ., Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 1, Ե., 1958։

ՀՆԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ||арханэмы, այն բառերը, արտահայտությունները, դարձվածքները, քերականական ձևերը, որոնք այս կամ այն պատճառով գործածությունից դուրս են եկել (կամ մղվել են պասսիվ բառապաշար), սակայն որոշակի անհրաժեշտությամբ նորից գործածության մեջ են դրվում. խոսողը սովորաբար գիտակցում է դրանց նացած լինելը, հին բառաշերտին պատկանելը։ Հնարանությունների մի տեսակն են կազմում պատմաբաները (историзмы), որոնք կապված են հասարակական կյանքում կատարված տեղաշարժերի հետ, արտահայտում են անցյալին վերաբերող առարկաներ, երևույթներ, ինչպես՝ այբուձի, մենյան, ֆուրմ, մոզ, աղախին, բեզ, նախարար, սենեկապետ, տանուտեւ, զգիւ, նէպման, բանֆակ, լիկկալան, հեղկոմ, կուսրօթ, վաւժապետ ևն։

Հնարանությունների մեջ ուրույն տեղ ունեն գրաբարաբանությունները (грабаризмы), որոնք այս կամ այն հաճախականությամբ, լայն կամ նեղ գործածություններով տեղ են գրավում արդի գրական հայերենի բառապաշարում, ինչպես՝ ԲաղաՄամայր, սկնքնդ ալկան՝ ատամն քնդ ատաման, ի հեճուկս, խնդրո առաւկա, ի փառս, ճականե ճանվանե։

Հնարանությունները գործածվում են ոճավորման միտումներով, խոսքին վսեմություն, ճոխություն տալու, անցյալի բնահասարակական կոլորիտ ստեղծելու, կերպարի անհատականությունն ընդգծելու և այլ նպատակներով։ Դրանցից մեծապես չզտվում են պատմավիպառաններն ու պատմաբանները։

Գրկն. տե՛ս բառագիտություն բառահողվածում։

ՀՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ||налеография, պատմաբանասիրական բնույթ ունեցող գիտակարգ-ուսումնասիրում է գրի զարգացման պատմությունը, գրատեսակների ու գրանշանների կրած փոփոխությունների ընթացքը, հնագույն գրավոր հուշարձանները, նրանց հետ կապված առանձին հարցեր (ստեղծման ժամանակը, տեղը, հեղինակի ինքնության հաստատումը, գրավոր տեքստի ճիշտ վերծանումը ևն)։ Չնայած որ հնագրական ուսումնասիրություններ կատարվել են դեռևս վաղնշական ժամանակներում, սակայն իբրև հա-

Ճշմարտարար անկախ, ինքնուրույն գիտակարգ այն ձևավորվել է XVIII դարում՝ մասնա-
հորապես ֆրանսիացի գիտնական Բ. Մոնֆոկոնի ջանքերով, որը շատ քան է արել հնա-
գրության սկզբունքների մշակման գործում՝ հենվելով հունական գրչության ուսումնասի-
րության տվյալների վրա: Դեռևս բնդհանուր հնագրություն չի ստեղծվել. այն իրակա-
նում ներկայանում է մասնավոր գիտաճյուղերով (օր.՝ հայկական հն., հունական հն.,
լատինական հն., սլավոնական հն., չինական հն., արաբական հն., վրացական հն., են):
Ժամանակակից հնագրությունը բավականաչափ ընդլայնել է իր պրոբլեմատիկան, և
բազմաթիվ են նրա հարցադրումները: Այսպես՝ նրան հետաքրքրում են նաև գրանշան-
ների (տառերի) կառուցվածքը, դրանց ծագման ակունքները, այլ գրերի հետ ունեցած
սոնչակցությունները, գրանշանի գործառությունը, կիրառությունը՝ կապված ոչ միայն
նրա հնչյունական կամ իմաստային (իդեական) նշանակումների, այլև համառոտագրու-
թյան, ծածկագրության, թվագրության, գրչության արվեստի, թվային արժեքի և այլ
խնդիրների հետ: Նա գրադրվում է նաև գրության նյութի ու միջոցների հարցերով: Հնա-
գրությունը արդեն դիտարկումներով ու քննության եղանակներով հարուստ գիտակարգ է,
հնչվարվում է որոշակիորեն մշակված սկզբունքներով, ինչպես և հենվում է հարակից
գիտությունների (օր.՝ լեզվաբանության, տեքստաբանության, արվեստագիտության, մտ-
եսմբ և քիմիայի, ֆիզիկայի) տվյալների վրա, օգտվում է նաև ուսումնասիրության
նրանց եղանակներից, մեթոդներից: Հայկական հնագրությունը հիմնադրվել է XIX դա-
րում, որի մեջ մեծ ծառայություն ունի Հ. Տաշյանը: Հայոց գրերի պատմական զարգաց-
ման հարցերին ուսումնասիրություններ են նվիրել այլ հայագետներ ևս (Գ. Հովսեփյան,
Հ. Անտոյան, Ա. Գ. Աբրահամյան և այլք): Հնագրական հարուստ պրոբլեմատիկա ունի
ՀՍՍՀ Միներալների խորհրդին առնթեր Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտը՝
Մատենադարանը: Այժմ կարևոր տվյալներ կան հայկական գրերի ծագման, նրանց տե-
ւականների, կառուցվածքի, կրած փոփոխությունների, գործադրման ժամանակաշրջանի,
այլև հայկական գրության, գրչության պատմության ու հարակից շատ հարցերի վերա-
բերյալ:

Հնագրական հետազոտություններով հարուստ տվյալներ են հավաքվել զբանյուրի ու
զանազան պիտույքների վերաբերյալ: Հաստատվում է, որ ինչպես այլուր, մեզ մոտ ևս
հնագույն գրանյութը եղել է Գաւր, ամենաին վիմագրությունը՝ ժայռապատկերները:
Հայաստանին հարեան որոշ ժողովուրդներ (խեթեր, ասորեստանցիներ ևն) արձանագրու-
թյուններ են թողել աղյուսի լրծած սալիկների վրա. սրանք շատ հարմար էին հատկա-
պես սևադրության համար: Այսպիսի գրությունից մասնակիորեն օգտվել են նաև ուրար-
տացիները: Եգիպտոսում, ասյա և հարակից տարածքներում հայտնի էր պապիրոսը:
Մաշայն սալիկներն ու պապիրոսը Հայաստանում ճանաչում չգտան: Առավել հայտնի էր
մազաղաքը (неграмент), որը պատրաստվում էր հիմնականում կենդանիների մորթուց
(մաշկից): Մուշի մեծագիր Տոնուկանը, որ գրվել է 1202 թ. և Մատենադարանի ամենա-
մեծ ձեռագիրն է, պատրաստված է հորթի ավելի քան 600 կաշվից: Խուլքը, որից չինա-
ցիները օգտվում էին շատ վաղուց, Մերձավոր արևելքում գործածություն է ստանում
VII—IX դդ-ից (այն պատրաստվում էր բամբակից կամ մետաքսից): Հայկական հնա-
գույն՝ թղթի վրա գրված ձեռագիրը 981 թ-ից է: Հայաստանում թուղթը աստիճանաբար
գուրս է մղում մազաղաքին:

Գրչությունը պահանջում էր մշակված, հարմար գրամիջոցներ, դրենական պիտույք-
ներ՝ Դանոն, գրիչ, մկրատ, ներկաւրկղ, քանաֆ, ներկանյութեր ևն, Թանաքը հնում ունի
միջան անունը, որ փոխառություն է հունարենից: Գործածվել է տարբեր գույնի ու բարձ-
րորակ թանաք: Թանաքամանը հայտնի էր կապամաւ անունով, որ հաճախ ծառայում էր
ևս իբրև զբաղառուփ: Իբրև գրիչ՝ գործածվել է երկաթյա, ասյա կղեղնյա ձողիկը: Մա-
եսմբ գործածվել է փետրագրիչը (սագի փետուրից), եղել են նաև ինքնահոս զրիչներ:
Տեղագծումները կատարվում էին տողաշարով:

Իրկն. Արահամյան Ա. Գ., Հայկական պալեոգրաֆիա, Ե., 1948. Նույնի՝ Հայոց
գիր և գրչություն, Ե., 1973: Սեառյան Հ., Հայոց գրերը, Ե., 1983: Ղափաղա-
յան Կ., Հայկական գրի սկզբնական տեսակները, Ե., 1958: Տաշեան Հ., Ակնարկ
մեր հայ հնագրության վրա, Վիեննա, 1898:

ՀՆՋՄԱՐՏԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆ, ասում են նաև պարզապես՝ արտաբերություն (артикуляция),
երբեմն՝ արտասանություն, բոլոր այն գործողությունների (ֆիզիոլոգիական, շարժողա-
կան, արտաշնչական են) ամբողջությունը, որոնց արդյունքը հնչյունաբանական միավորի
(հնչյունի, վանկի են) արտասանությունն է, ձայնաարտաբերական հատկությունների
ձևավորումը, նրա գոյացումը: Արտասանական այն օրգանը, որի աշխատանքով իրացվում
է հնչյունաբանական տվյալ միավորի արտաբերությունը, կոչվում է արտաբերիչ (арти-
кулятор): Ինչքան էլ խոսքն ընթանա դանդաղ, հնչյունաշղթայի տարրերի արտասանու-
թյունը կատարվում է արագ, և հաճախ նախորդ տարրի արտաբերությունը ղեկ չափաբա-
ված՝ արտաբերիչները նախասլատրաստվում են հաջորդ միավորի արտաբերությանը:
Այնուամենայնիվ հնչյունաբանական միավորի, հնչյունի արտաբերության երեք հիմնա-
կան փուլեր են առանձնացվում՝ մուտք (экскурсия, приступ), պահի՝ պահում, կայք
(выдержка), դադար՝ կամ ելք, նաև՝ էջք (рекурсия, отступ): Մուտքն այն է, երբ
արտաբերիչները շեղոք վիճակից անցնում են տվյալ հնչյունի արտաբերությանը (նա-
խասլատրաստում): Պահին այն է, երբ արտաբերիչները գտնվում են տվյալ հնչյունի
արտաբերությանը բնորոշ դիրքում: Դադարն այն է, երբ նրանք տվյալ հնչյունի արտա-
բերությունը ավարտելով՝ վերադառնում են շեղոք դիրքին:

Ըստ արտաբերիչների տեղի և կամ ըստ ղեկային արձագանքարանի մասնակցությու-
նի կամ մեկուսացման՝ զանազանում են բերանային արտաբերություն (ротовая артикуля-
ция), ղեկային արտաբերություն (носовая артикуляция):

Յուրաքանչյուր հանրություն, սերունդ խոսել սովորելու ընթացքում ձևոր է բերում
տվյալ լեզվին բնորոշ արտաբերական ունակությունների, նորմաների համակարգը, որը
կոչվում է արտասանական կամ արտաբերական բազա: Լեզվի բազմահնչյունությունը իր
հետ բերում է արտաբերական ունակությունների բազմազանություն ու հարստություն:
Այսպիսի լեզուներից է նաև հայերենը: Հայերենում կան այնպիսի հազվագեղ պատահող
հնչյուններ, ինչպիսիք են, օրինակ, ծ, ց բաղաձայնները, որոնք հնդեվրոպական այլ լեզու-
նում չեն հանդիպում: Կան լեզուներ, որոնց մեջ չկան ծ, ց, և հնչյուններ կամ շնչեղ բաղաձայ-
ններ: Հետևապես նշված հնչյունների համար արտաբերական ունակություններ չեն կառող
ունենալ այդպիսի լեզուներով խոսողները: Հայերս դժվարանում ենք անգլերենի Լի
հնչյունի արտաբերության մեջ: Իսկ եթե որևէ ոուսի առաջարկենք արտասանել փայտ և
պայտ բառերը, ապա նա երկուսն էլ կարտաբերի пайт:

Նայած թե արտաբերիչների աշխատանքով այս կամ այն հնչյունն է արտաբերվում,
թե նրան արտասանական որևէ երանգ է հաղորդվում, զանազանում են՝ հիմնական ար-
տաբերություն (основная артикуляция) և լրացուցիչ արտաբերություն (дополни-
тельная артикуляция): Առաջինով ստեղծվում է տվյալ հնչյունի որակաբանական
հիմնական բնութագիրը, իսկ երկրորդով նրան հաղորդվում է ձայնաարտասանական այս
կամ այն երանգը: Այսպես՝ երբ առաջնալեզվային կամ ետնալեզվային բաղաձայնի ար-
տաբերման ժամանակ մասնակիորեն մասնակցում է նաև լեզվամեջքի միջին մասը (կոշտ
քիմրի հետ), ապա բաղաձայնը ձևոր է բերում բմայնացում (палатализация), իսկ
եթե ոչ չբթնային ձայնավորի արտաբերմանը մասնակիորեն մասնակցեն շրթուները,
կունենաք շրթնայնացում (лабиализация), եթե ղեկային արձագանքարանը մեկուսա-
ցած չէ՝ ղեկայնացում (назализация), եթե արտաբերմանը համակցվում է շունչ (հա-
գադ)՝ շնչեղացում (аспирация) ևն:

ՀԱՉԵՐԱՆՑ՝ интонация, հնչյունաբանական վերահատույթային (առոգանական) միավոր, սրա ոլորտի մեջ է առնվում ասույթը կամ նախադասությունը ամբողջությամբ վերցրած, ինչպես և դրանց բաղադրիչները՝ առանձին-առանձին: Հորինվածքով բարդ է, կազմված արտասանական ավելի փոքր տարրերից: Նրա կաղապարում գործառում են խոսքի մեղեդիականությունը, տեմպը, տակտը, ռիթմը, խոսքեւանգը, դադարը, տրամաբանական շեշտը ևն:

Խոսքի մեղեդիականությունը (мелодика речи) բնութագրվում է հիմնականում ձայնի բարձրության փոփոխությունների զրկածքով, դրանց հաջորդականությամբ: Նայած թե այս հատկանիշով լեզվական ինչ միավոր է առանձնացվում, բայց այդ էլ զանազանում են՝ վանկի մեղեդիականություն (мелодика слога), բառի մեղեդիականություն (мелодика слова) ևն: Դրսերվում է հուզազգացական և քերականական գործառություններով: Արտասանվածքին (ասույթ, արտահայտություն, նախադասություն) տալիս է այս կամ այն երանգ: Հստ այդմ զանազանում են հարցական հնչերանգ (вопросительная интонация), որով առանձնանում է, օրինակ, հարցական նախադասությունը, բացականչական հնչերանգ (восклицательная интонация), որով առանձնանում է, օրինակ, բացականչական նախադասությունը, հուրդուրական կամ հրամայական հնչերանգ (повелительная, императивная интонация), որով առանձնանում է, օրինակ, հրամայական նախադասությունը, շեզոք կամ նորմալ հնչերանգ (нормальная интонация), ոչ աֆեկտիվ, սովորական հնչերանգը, որով առանձնանում է, օրինակ, պատմողական նախադասությունը:

Խոսքի համար ամենաբնորոշ հնչերանգը շեզոքն է: Բայց մյուսները ևս շատ կարևոր են և հատկանշական են բազմակերպ դրսերումներով: Այսպես՝ բացականչական հնչերանգի հետ կարող են առնչվել վերաբերմունքի այսպիսի ձևեր՝ զարմանք, սարսափ, վիշտ, ցնծություն, հիացմունք, ափսոսանք, իղծ, ցանկություն, բերկրանք, հիասթափություն, հանդիմանություն, զժկամություն, հեզանք, կարոտ, աղերսանք, աղաչանք ևն, հարցականի հետ՝ սպասելիք, հաստատում, երկմտություն, հուսախաբություն ևն, հրամայական-հորդորականի հետ՝ հրաման, հորդոր, կամք, կոչ, սուստում, խնդրանք, բաշտերանք ևն:

Խոսքի տեմպը (темп речи) բնութագրվում է տվյալ ժամանակահատվածում հնչյունաբանական միավորները արտաբերելու արագությամբ, լինում է աւազ, դանդաղ և րնդհատական: Աւազ տեմպը (быстрый темп) բնորոշ է արտասանվածքի որոշ տարրերի սղումով, դանդաղ տեմպը (медленный темп)՝ արտասանվածքի տարրերի հստակ արտաբերումով, լնդհատական տեմպը (прерывистый темп)՝ դրանց տրոհումով արտասանական բաղադրիչների, հատվածների: Սրա հետ առնչություն ունի խոսքի ուժգնությունը:

Խոսքի ռիթմը (ритм речи) բնութագրվում է հնչյունաբանական միավորների արտաբերման լարվածության արապացման և դանդաղեցման, երկար ու կարճ, շեշտված ու անշեշտ (ոժեզ և թույլ) վանկերի փոխհաջորդմամբ: Այն լինում է կանոնավոր և անկանոն: Առաջինի ղեպրում նշված փոխհաջորդումը համաչափ է, երկրորդում՝ ոչ: Քանաստեղծական խոսքի կարևոր հատկանիշներից մեկն է:

Խոսքի տակտը (такт речи) արտասանության այն հատվածն է, որը բնութագրվում է արտաբերական մեկ հոսքով և առանձնանում է շեշտով ու դադարով:

Խոսքեւանգը (тембр речи) խոսքի կամ նրա այս կամ այն հատվածի, առհասարակ արտասանվածքի հուզաարտահայտչական ղունավորումն է: Կարևոր դեր ունի լնդվի արտաայտման (էքսպրեսիվ) գործառության մեջ: Այն ղզաղական վերաբերմունքի դրսերման լավագույն միջոցներից մեկն է:

Խաղաւը (навяз) խոսքի շղթայի որեէ մասի, ասույթի կամ նրա առանձին հատ-

վածներին այս կամ այն տեղում է արտաբերության և ձայնի կասեցումով: Նայած թե սրանով լեզվական (հնչյունաբանական) ինչ միավոր է առանձնացվում, տարրերում են՝ շաբահյուսական կամ բերականական դադար (синтаксическая пауза, грамматическая пауза), երբ այն կապված է արտասանվածքի շարահյուսական բաղադրիչների փոխհարաբերության հետ, ոչ շաբահյուսական դադար (несинтаксическая пауза), երբ այն չի մեկնաբանվում կառուցվածքային գործոններով, ինչպիսին, օրինակ, շնչառական դադարն է (дыхательная пауза), երբ խոսողը կասեցնում է խոսքը՝ շունչ առնելու նպատակով: Արտասանական շղթայում այս առումով դրսևորվում են՝ բացարձակ, միջվանկային, միջհնչաբառային (միջբառային), միջհնչաշարային և այլ դադարներ:

Հնչերանգը ամբողջությամբ գրավոր տեքստում արտահայտելը դժվար է կամ անիրագործելի, այդ պատճառով նրա որևէ տարրն է հատուկ կետադրությամբ արտահայտվում (տե՛ս առողանույրյան նշաններ): Ահա թե ինչու բանավոր խոսքը գրավորի համեմատությամբ ավելի կենդանի է ու արտահայտիչ: Հնչերանգը թեև ինքնին հնչյունաբանական միավոր է, բայց տարրերակում է բերականական իմաստներ, այսինքն՝ բերականական արտահայտման միջոց է: Այն նաև ստորոգման կառուցվածքային ուրույն միջոց է՝ ի տարբերություն դրա բայական արտահայտության: Այն ձևավորում է ոչ միայն մտքի ավարտվածությունը, այլև որոշ տիպի (օրինակ, անդեմ) նախադասության ստորոգումը:

Հնչերանգը լպետք է շփոթել ձայներանգի հետ, որը հիմնական տոնի և օրերտոնների խմբավորում է, և խոսքերանգի հետ, որը հնչերանգային հորինվածքի տարրերից միայն մեկն է:

Գրկն. Խաչատրյան Ա. Հ., Թոխմախյան Լ. Ն., Խոսքի տեմպը («Լրաբեր», 1974, № 6), Ղուկասյան Ս. Վ., Ժամանակակից գրական հայերենի առանց հարցական բառի հարցման հնչերանգը («Լրաբեր», 1975, № 9), նույնի՝ Ժամանակակից հայերենի հարցատեսակները («Լեզվի և ոճի հարցեր», 1978, № 5), Հնչերանգը և շնչառ. ժամանակակից հայերենում, Ե., 1978:

Հնչյուններ||звукн, կամ խոսքի հնչյուններ (звукн речи), խոսքի նվազագույն արտասանական տարրերը, որոնցով նյութական իրացում են ստանում լեզվի կառուցվածքային, իմաստակիր միավորները: Ավանդական հնչյունաբանությունը հնչյուն տերմինը գործածել է նաև «հնչույթ» նշանակությամբ, և նախկին մոտեցումը դեռևս մասամբ է հաղթահարված:

Հնչյունը ձայնային ու արտասանական տարրերի ամբողջություն, միասնություն է և լեզվի կառուցվածքում ունի իր դերը: Այն բարդ ու տարաբնույթ միավոր է, և կարելի է դիտարկել տարբեր տեսանկյուններով: Հնագույն շրջանից սկսած հնչյունները խմբավորվել են ըստ որևէ բնորոշ հատկանիշի: Առավել հին դասակարգումները գերազանցապես հիմնված են վանկաբառային սկզբունքի վրա: Այն հնչյունները, որոնք ունեն վանկարար հատկություն, կարող են ինքնին վանկ կազմել, կոչվել են վանկաբառ հնչյուններ /слоговые (слоγοобразующие) звукн/, իսկ այն հնչյունները, որոնք վանկարար հատկություն չունեն, ինքնին չեն կարող վանկ կազմել, կոչվել են ոչ վանկաբառ հնչյուններ /неслоговые (неслогообразующие) звукн/, վերջինները վանկ են կազմում միայն որևէ վանկարարի հետ միասին: Հայերենում վանկարար են ձայնավորները, ոչ վանկարար՝ քաղածայնները (տե՛ս առանձին բառահղվածներով):

Ժամանակակից հնչյունաբանությունը, շրջափարպելով նշված մեկնաբանությամբ, մատնացույց է անում արտասանական ու ձայնային մի շարք գծեր, հատկանիշներ, որոնցով ավելի հստակ ու ամբողջական են բնութագրվում այդ երկու խմբերը, թեև վանկարարության սկզբունքը մինչև այժմ էլ մնում է իբրև ուժեղ չափանիշ՝ ձայնավորներն ու քաղածայնները տարբերելու խնդրում: Զայնավորների համար բնութագրական են հետևյալ

հատկությունները. ա) սրանց արտաբերմանը մասնակցում է ամբողջ արտասանական խոռոչը. լարվածությունը տարածվում է ամբողջ այգ խոռոչի վրա. բ) արտաբերվում էն օդի թույլ հոսանքով. գ) արտամղումը որևէ խոչընդոտի չի հանդիպում. արտաբերվում էն առանց որևէ արգելքի (փակվածքի կամ նեղվածքի) հաղթահարման, դ) ձայնաբանական տեսանկյունից դիտելով՝ բնորոշ էն նրանով, որ ամբողջությամբ կազմված էն երաժշտական ձայնից. աղմկային ձայն չկա. կամ լինում է այնքան քիչ, որ հաշվի չի առնվում: Բաղաձայնների համար բնութագրական էն հետևյալները. ա) սրանց արտաբերման համանակ արտաբերիչ օրգանների լարվածությունը տեղայնանում. կենտրոնանում է արտասանական խոռոչի այս կամ այն մասում. բ) արտաբերվում էն օդի համեմատաբար ուժեղ հոսանքով. գ) արտամղումը կատարվում է խոչընդոտի, արգելքի (փակվածքի կամ նեղվածքի) հաղթահարումով. դ) ձայնաբանական տեսանկյունից դիտելով՝ բնորոշ էն աղմուկի (աղմկային ձայնի) առկայությամբ. երաժշտական ձայն կարող է լինել. կարող է և չլինել:

Հնչյունները խմբավորվում. դասակարգվում էն նաև ձայնաբանական հիմունքով. բոլոր աչքի տարբերում էն երաժշտական հնչյուններ (музыкальные звуки) և աղմկային հնչյուններ (шумные звуки): Երաժշտական էն այն հնչյունները, որոնք ամբողջությամբ կազմված էն երաժշտական ձայնից (ձայնավորները), և կամ՝ որոնց մեջ զերիշխում է այն (ձայնորդները): Սրանք կոչվում էն նաև սոփոկ հնչյուններ (сопоровые звуки): Աղմկային կոչվում էն այն հնչյունները, որոնք ամբողջությամբ կազմված էն աղմկային ձայնից (խուլ բաղաձայնները), և կամ՝ որոնց մեջ զերիշխում է այն (ձայնեղ բաղաձայնները):

Հնչյունները լինում էն նաև լիակատար (полногласные звуки) և ոչ լիակատար (неполногласные звуки): Առաջիններն ունեն սովորական հնչեղություն. երկրորդները՝ պակաս: Հայերենի ձայնավորները լիակատար էն. բացի ը-ից. վերջինս բնորոշ է թույլ արտասանությամբ. զրիթ շեշտակիր չէ. որոշ դիրքերում գրությամբ չի արտահայտվում:

Լինում է նաև անցումային հնչյուն (переходный звук, гласид). սա գոյանում է որևէ հնչյունի արտաբերությանը բնորոշ դրությունից (դրվածքից) արտասանական օրգանների՝ հաջորդ հնչյունի արտաբերությանը բնորոշ դրվածքին անցնելու պահին, երբ բերանի խոռոչով արտաշնչվող օդի հոսանքը չի դադարում: Անցման արագ լինելու դեպքում դժվար է լինում որոշել անցումային հնչյունի բնույթը: Այն կարող է նաև հանդես գալ՝ դժվար կադասարվող հնչյունների միջև՝ արտասանական դյուրություն ստեղծելու համար: Այսպիսին էն. օրինակ, կցույթում տեղակայող հնչյունական տարրերը (հայերենում յ-ն, մասամբ և՛ ղ-ն):

Ըստ հնչեղության հնչյունները ներկայանում էն հաջորդական շարքով՝ առավել հնչելիներից մինչև պակաս ու նվազագույն հնչելիները: Այս տեսանկյունից առաջին տեղում էն ձայնավորները (ամենահնչելի լս-ն է), ապա՝ ձայնորդները, հետո ձայնեղները, վերջում՝ խուլերը (մասնավորապես խուլ պայթականները): Իսկ դորժածության հաճախականությամբ առավել գործածական էն՝ ա, է, ն, ր, ի, մ ևն (ամենագործածականը ա-ն է): Հաճախականության շարքը հայերենի տարրեր փուլերում (վիճակներում) շնչին հանդիպող հնչյուններ է տալիս: Ըստ էության առավել քիչ գործածականները հայաշփականներն էն. ամենաառավել՝ փ-ն: Հնչյունական կազմը տոկոսային հարաբերությամբ ունի այսպիսի տեսք (բոլոր 2. Ահառյանի հաշվումների). դուրսարում՝ ձայնավորներ—36,7%, բաղաձայններ—54,9%, երկրորդադներ—8,2%, աշխարհաբարում՝ ձայնավորներ—41%, բաղաձայններ—59%, կարելի է ասել, որ հայերենը երաժշտական, փափուկ ու հնչեղ լեզու է:

Այլ արտասանական (հնչյունաբանական) որոշ միավորներ, նույնիսկ առանձին ձևաբանական տարրեր ու բառային միավորներ կարող էն ձևականորեն համընկնել այս կամ այն հնչյունին, ինչպես՝ երկբաց վանկերը, ու բառը (շաղկապը), ա հոգակապը, ի, ու հոգակապները, տ, ք ածանցները, -ն (ը), -ս, -դ հոգերը ևն:

Մեծ է հնչյունի բեկաչողական դերը. լեզվական այլ միավորների ըմբռնումը ն՝ խոսողի, ն՝ խոսակցի կողմից՝ հենված է հնչյունների տարբերացման, նրանց ճանաչման, նույնականության հաստատման, հնչյունաշղթայի գիտակցման վրա (ֆունկցիաների մասին աե՝ս հնչույթ բառահոգվածում)։

Գրկն. տե՛ս հնչյունաբանություն բառահոգվածում։

ՀՆՉՅՈՒՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐ||фонетические единицы, լեզվի (խոսքի) հնչյունա-
կան համակարգի կառուցվածքային տարրերը՝ ձայնավորներ, բաղաձայններ, երկբար-
բառներ, վանկ, շեշտ, հնչեբանգ ևն։ Որանք բնորոշ են միասլանայնությամբ, զուտ ար-
տասանական բնույթ ունեն, ինքնին իմաստ չեն արտահայտում. լեզվի մեջ իմաստային
կողմի հետ կապվում են միջնորդարար՝ մասնակցելով իմաստային տարրերի (բառեր,
ձևույթներ) կամ միտք արտահայտող միավորների (ասույթ, նախադասություն) կազմու-
թյանը։ Այսպես՝ կ բաղաձայնը ինքնին ոչ մի իմաստ չի արտահայտում, բայց մասնակ-
ցելով կաբ, կող, փակ, կեր բառերի, -իկ, -ուկ, -ակ մասնիկների կազմությանը՝ դառ-
նում է դրանց նյութական իրացման տարր, դրանց սարտասանական ավարտությունը,
ամբողջությունը պայմանավորող բաղադրիչ։ Այսպես էլ՝ սա-բե-բի՛ն վանկերը ինքնին
իմաստ չունեն, բայց մասնակցելով սաբ-եբ-ի-ն) բառածևի իմաստային միա-
վորների արտասանական ձևավորմանը, նյութական իրացմանը՝ կապվում են, թեև ոչ
անմիջականորեն, այդ իմաստների հետ։

Հնչյունաբանական միավորները մի զգալի մասով արտաբերվում են գծային շարքով,
բաշիված են ժամանակի վրա. մեկը արտաբերվում է մյուսի արտասանական ավարտից
հետո։ Դրանց մի մասն էլ կարծես թե մակարբերվում է գծային տարրերի վրա։ Ըստ ա ղմ
էլ դրանք լինում են՝ գծային միավորներ և վերգծային միավորներ։ Գծային են, օրինակ,
հնչյունները (ձայնավորները, բաղաձայնները), վանկը ևն, վերգծային են՝ շեշտը և առո-
գանական-հնչերանգային այլ տարրեր։

Խոսքի արտասանական պլանը ներկայանում է որոշակի տարրերի աստիճանականու-
թյամբ։ Եթե բնդունենք ամենամեծ ու բաց միավորը հնչաշղթան (հնչյունական շղթան,
հնչյունաշարքը), ապա սրա հատույթավորմամբ կառանձնացվեն հետևյալ ստորակարգ-
վող միավորները. հնչադասույթ—հնչաաակտ—հնչաբառ—վանկ—հնչյուններ (—տարբե-
րակիչ հատկանիշներ)։

Հնչաշղթան արտասանական միավորների գծային լզլանն է, դրանց շարակարգուծու-
նը. նրա հատույթները (հատվածները) իրար հարաբերում են կցույթով, բաժանվում են
միմյանցից որոշակի դադարով, հնչերանգային ուրույն ավարտվածությամբ ևն։ Եթե
հնչաշղթայի տվյալ հատույթը համընկնում է նախադասությանը, ապա այն կոչվում է
հնչադասույթ, եթե այն համընկնում է բառակապակցությանը կամ շարույթին, այն կոչ-
վում է հնչատակտ։ Իսկ եթե համընկնում է բառին (կամ բառածևին՝ իր նախահար և
վերջահար տարրերով հանդերձ), կոչվում է հնչաբառ (фонетическое слово)։ Այս բա-
ղադրիչների միջև եղած դադարներն էլ աստիճանաբար նվազում են։

ՀՆՉՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ||фонетика, կոչվել է նաև՝ ձայնագիտություն. լեզվաբանության՝
հայերենագիտության բաժիններից մեկը. երբեմն առանձնացնում են իբրև ինքնուրույն
գիտակարգ։ Ուսումնասիրում է հնչյունաբանական միավորները՝ ձայնավոր և բաղաձայն
հնչյունները, երկբարբառները, երկհնչյունները, վանկը, շեշտը, հնչերանգը ևն, նաև՝ նշված
միավորների տարբերակները, գործածության դիրքերը, ունեցած դերը լեզվի կառուցված-
քում, ապա և՝ կատարում է դրանց դասակարգումը, պարզաբանում կրած փոփոխու-
թյունների բնույթը, անդրադառնում գրության, գրաբանության, ուղղագրության, ուղղա
խոսության (գրության և արտասանության փոխհարաբերության) հարցերին։

Սա ըստ էության ուսմունք է ամենից առաջ հնչյունի մասին, որը բարդ ու տարաբնույթ
երևույթ է, և այն կարելի է դիտարկել այլևայլ կողմերից, տարբեր մեթոդներով, մոտեցումնե-

րով: Հետ այդմ էլ զանազանում են հնչյունաբանական այսպիսի գիտաճյուղեր՝ ձայնաբանական, արտաբերական, փորձառական, բնդհանուր, պատմական, նկարագրական, համեմատական հնչյունաբանություններ, հնչույթաբանություն ևն:

Ձայնաբանական հնչյունաբանությունը կամ ձայնախոսությունը (акустическая фонетика) հնչյունը դիտարկում է ձայնային կողմից: Չայնը ուսումնասիրվում է ֆիզիկայի մեջ. ահա թե ինչու երբեմն հնչյունաբանական այս գիտաճյուղը կոչվում է նաև հրնչյունների ֆիզիկա:

Արտաբերական կամ արտասանական հնչյունաբանությունը (артикуляторная фонетика) հնչյունը դիտարկում է արտաբերական կողմից: Ուղեղը համապատասխան խորային կենտրոններով և նյարդային ցանցով գործի է դնում արտասանական ապարատը, որի շնորհիվ արտաբերվում են խոսքի հնչյունները: Այս պրոցեսը բնականաբար ունի նաև ֆիզիոլոգիական կողմ: Ահա թե ինչու հնչյունաբանական այս գիտաճյուղը հայտնի է նաև հնչյունների ֆիզիոլոգիա անունով:

Հնչյունների ձայնային-արտասանական հատկանիշների դիտարկումները (ձայնաբանական հնչյունաբանությունը և արտաբերական հնչյունաբանությունը) երբեմն ամբողջացնում են մեկ գիտաճյուղի՝ հնչյունախոսության մեջ: Այս նույն հատկանիշների քննությունը կարելի է կատարել ոչ միայն սոսկ բնական դիտողականությամբ, հիմնված մեծ մասամբ անհատական ընկալումների, տպավորությունների վրա, այլև տեխնիկական միջոցների, հատուկ գործիքների, սարքերի գործադրումով: Այս դեպքում ունենք փորձառական հնչյունաբանություն (экспериментальная фонетика): Հայերենի փորձառական հնչյունաբանության հիմնադիր է ճանաչված անվանի հայագետ Հ. Աճառյանը: ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտում էա փորձառական հնչյունաբանության լաբորատորիա, որտեղ նշված ուղղությամբ կարևոր ուսումնասիրություններ են կատարվում:

Հնչյունաբանությունն ունի այս կամ այն լեզվի վերաբերյալ շմասնավորված պրոբլեմատիկա, որով զբաղվում է բնդհանուր հնչյունաբանությունը (общая фонетика). սրա հետազոտության արդյունքներից օգտվում են առանձին լեզուների մասնավոր ուսմունքները, այդ թվում և հայերենի հնչյունաբանությունը:

Տարբերում են նաև պատմական հնչյունաբանություն (историческая фонетика) և համեմատական հնչյունաբանություն (сравнительная фонетика): Առաջինը լեզվի հնչյունները քննում է դրանց պատմական դարգացման մեջ՝ պատմականորեն կրած փոփոխությունների դիտարկումներով. դրա համար էլ նա հենվում է գրավոր աղբյուրների ընձեռած փաստերի վրա: Հայերենի պատմական հնչյունաբանությունը դիտարկում է V դարից մինչև մեր օրերն ընկած ժամանակաշրջանը (գրավոր փուլը) և նկատելի հաջողությունների է հասել այս բնագավառում: Համեմատական հնչյունաբանությունը փաստերը դիտարկում է՝ դրանք համեմատելով ցեղակից (կամ տիպաբանական պլանով) այլ լեզուների փաստերի հետ, բացահայտում է հնչյունական համապատասխանություններ, ձևակերպում դրանք արտացոլող հնչյունաբանական բանաձևեր, հնչյունական օրենքներ: Հայերենի համեմատական (ու պատմական) հնչյունաբանության բնագավառում արժեքավոր ուսումնասիրություններով հանդես են եկել հայագետներ Հ. Պետերմանը, Հ. Հյուբշմանը, Ա. Մեյեն, Հ. Աճառյանը, Գ. Ջահուկյանը, է. Աղայանը և այլք:

Հայերենագիտությունը կարևոր արդյունքներ ունի նաև նկարագրական հնչյունաբանության (описательная фонетика) բնագավառում: Սա լեզվի հնչյունական համակարգը դիտարկում է ստատիկ կտրվածքով, համաժամանակյա (սինխրոնիկ) պլանով և բացահայտում է լեզվական որոշակի փուլի, վիճակի հնչյունաբանական միավորները, դրանց տարբերակները, որոշում այդ տարրերի գործածության դիրքերը, կառուցվածքային դերը, գործառությունները: Այս տեսանկյունով էական քայլեր են արված հայերենի երեք հիմնական փուլերի (գրաբար, միջին հայերեն, նոր գրական հայերեն) ու բարբառների հնչյունական համակարգերի ուսումնասիրության ուղղությամբ:

Կարևոր գիտաճյուղ է հնչույթաբանությունը (ФОНЕТОЛОГИЯ), որը հնչյունը դիտարկում է ֆունկցիոնալ տեսանկյունով՝ նկատի ունենալով նրա դերը լեզվի կառուցվածքում: Ուսկայն ոմանք սա դիտում են իբրև հնչյունաբանությունից զուրա, ինքնուրույն ու անկախ գիտակարգ: Եվ այսպիսի մոտեցումը պատճառարանում են նրանով, որ հնչյունաբանությունը դիտարկում է այնպիսի երևույթներ, որոնք լեզվի բուն կառուցվածքի տարրեր չեն: Հնչյունաբանությունը միայն նախապատրաստում է բուն լեզվաբանական քննություններ՝ սվյալներ տալով հնչույթաբանական վերլուծություններին: Հայերենի հնչյունական համակարգի հնչույթաբանական վերլուծություններով զբաղվել են հասկապես է. Բ. Աղայանը, Գ. Բ. Զահուկյանը և այլք: Հնչյունաբանական գիտաճյուղեր են նաև զբաղանությունը, ուղղագրությունը, ուղղախոսությունը, թեև այժմ դրանք առանձին են դիտարկվում:

Իրկն. Արեղյան Մ., Հայոց լեզվի տեսություն, Ե., 1965: Աղայան է. Բ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 1967. նույնի՝ Դրաբարի քերականություն, հ. 1, Ե., 1964: Անառյան Հ., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 6, Ե., 1971: Այտրենեան Ա., Քննական քերականություն աշխարհաքար կամ արգի հայերէն լեզուի, Վիեննա, 1866: Առաքելյան Վ. Գ. և այլք, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 1, Ե., 1979: Ավաղյան Ս. Ա., Վիճական արձանագրությունների հնչյունաբանություն (X—XIV դդ.), Ե., 1973: Առաքելյան Վ. Գ., Ժամանակակից հայերենի հնչյունաբանություն, Ե., 1955: Զահուկյան Գ. Բ. և այլք, Հայոց լեզու, մ. 1, պ. Ա, Ե., 1980: Զահուկյան Գ. Բ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974: Ղափանցյան Գ., Լնդհանուր լեզվաբանություն, Ե., 1939:

ՀԱՆՉՈՒՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՏԱՍԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ՝||ФОНЕТИЧЕСКИЕ (ЗВУКОВЫЕ) СООТВЕТСТВИЯ, մեկ նախաձեռնից սերող ձևույթներում առտահայտվող այն համապատասխանությունները, որոնք հիմնականում կանոնավոր, օրինաչափ հնչյունափոխությունների արդյունք են: Սրանց բացահայտումը հանգեցնում է լեզուների ցեղակցության հաստատմանը, և այդ պատճառով այս հասկացությունը անկյունաքարային գաղափար է համեմատական քերականության մեջ: Այսպես՝ հնդեվրոպական նախալեզվի հնչյունները ցեղակից լեզուներում ունեցել են օրինաչափ զարգացում: Յուրաքանչյուր ցեղակից լեզու, այդ թվում և հայերենը, ունի կանոնավոր համապատասխանություններ մի կողմից նախալեզվի հետ, մյուս կողմից՝ ցեղակից մյուս հնդեվրոպական լեզուների հետ, օրինակ՝ հնխ. *h₁*-ին համապատասխանում են հայերենում՝ բ. *h* (վ) (ph₁եմ), ռուսերենում՝ б (беру), լատիներենում՝ f (fero), հունարենում՝ φ (phero), սանսկրիտում՝ bh (bharami):

Հնդեվրոպական—հայերեն համապատասխանություններն ունեն մոտավորապես այսպիսի տեսք (ըստ Ա. Մելեի).

$h_1 > f, \text{ } || \text{ } v, dh > \eta, g'h > \delta, q, g^2h(g^wh) > q, \text{ } \varphi, d,$

$h > u, d > u, g' > \delta, g^2(g^w) > k, p > ֆ, \text{ } i, l > p, j, \text{ } i,$

$k' > u, k^2(k^w) > f, ph > \psi, th > p, k'h > (?), k^2h(k^wh) > \text{խ}, s > ֆ, (f),$

$\bar{a}, \bar{a} > a, \bar{e} > i, \bar{e} > e, (i), \bar{o} > u, \bar{o} > o, (u),$

$i > i, u > u, \text{ } r > ar, \text{ } l > al, \text{ } n > an, \text{ } m > am, \text{ } r > r, \text{ } l > l || \eta, \text{ } n > ֆ, \text{ } m > մ,$

$w(v) > i(v), q:$

Սրանք հիմնական համապատասխանություններն են. կան նաև մասնավոր դեպքեր:

Համապատասխանությունների շարք գոյություն ունի նաև մի կողմից՝ պարսարի, մյուս կողմից՝ բարբառների ու ետգրաբարյան գրական հայերենի միջև: Այսպես՝ գրք. $h > \text{նոր գրական հայերենում՝ } i$, Արարատյան բարբառում՝ i , Ղրբ. բարբառում՝ $e(p\dot{e})$. հմմտ. $\delta i\text{տ} > \delta i\text{տ} || \delta bi\text{տ}$ (ծրէտ), այ $>$ այ (գրական լեզվում), է (Արարատյան բարբառում), $\ddot{u}(u)$ (Ղարաբաղի բրբ. -ում): հմմտ. $hայր > hայր, hէր, h\ddot{u}ր, կամ՝ մայր > մայր, մէր, մար:$ Տե՛ս նաև հնչյունական օրենք:

ՀՆՋՅՈՒՆԱՓՈԽՈՒՄՈՒՆ ՍՐԵՆՔ || фонетический закон, կանոնավոր բնույթ ունեցող՝ բնականաբան ընշյունափոխությունը, որ գործում է որոշակի ժամանակաշրջանում, որոշակի տարածքում, զրսևորվում պատմականորեն և արտացոլում միևնույն լեզվի միջփոխային, միջբարբառային, գրական լեզվի ու բարբառների, ինչպես և տվյալ լեզվի ու ցեղակից մյուս լեզուների (դրանց ու նախալեզվի) ընշյունական համապատասխանությունները, կարելի է արտահայտել բանաձևերով: Ընդ որում բանաձևը կարող է ներկայանալ միակի համադատասխանությամբ կամ երկակի-բազմակի համապատասխանություններով: Միակի են, օրինակ, չնխ. $dh > հայ. դ.$ նաև՝ $d > տ,$ $g' > ծ,$ $k' > ս$ բանաձևերի համապատասխանությունները. բազմակի են՝ չնխ. $hh > հայ. ր,$ $ι(υ),$ $g'h > ծ,$ $q, g^2h > գ,$ $ջ, ժ$ են: Առաջին տիպի բանաձևերը ընշյունագիրքից կախում չունեն, երկրորդ տիպի բանաձևերի յուրաքանչյուր մասնավոր համապատասխանություն պայմանավորված է որոշակի գիրքով: Այսպես՝ չնխ. $hh > հայ. ր, ι(υ)$ բնականաբան բանաձևում $hh > ր$ մասնավոր համապատասխանությունը գործում է ա) բառակցքում՝ ձայնավորից առաջ, բ) ն, Ե, Ը, դ ձայնորդներից հետո: Իսկ $hh > ι(υ)$ համապատասխանաբար գործում է ետծայնավորային գիրքում:

Մեծա երիտերականները հռչակել էին այն միտքը, թե ընշյունական օրենքները բացառություններ չեն ճանաչում: Իրականում զրանք ունեն որոշակի սահմանափակություններ: Ինչում է, օրինակ, տաբանական սահմանափակում, երբ օրենքը գործում է մի տարածքում, իսկ մի այլ տարածքում այն դեր չունի: Սրա ակնառու վկայություններ են, օրինակ, բաղաձայնական տեղաշարժերի այլաբնույթ զրսևորումները հայերենի բարբառներում: Դասենք՝ զրաբարյան ձայնեղներին խույեր են համապատասխանում բարբառների միայն մի մասում, մյուսներում գործում է այլ համապատասխանություն: Այսպես՝ $ui > o$ փոփոխությունը առկա է Աղուիսի, Համշենի, Ակնա, Կիլիկիայի տարածքներում: $hi > ի$ տեղաշարժը՝ Վանի, Մարաղայի, Խոյի, Բայազետի և որոշ այլ վայրերում միայն: Կա նաև ժամանակային սահմանափակում, երբ օրենքը գործում է միայն ժամանակագրական որոշակի կտրվածքում: Այսպես՝ Ե-ից հետո ձայնեղների վերածումը շնչեղ խույերի արդեն դադարել է արևելահայ գրական լեզվում. հմմտ. վաբդ, մաբդ, կաբդ, եւդ, բայց՝ աբբանյակ, աբգասի՛ (առհասարակ զրաբարից և այլ լեզուներից կատարված գրական փոխառություններում): Չի գործում նաև ձայնեղների խլացումը Ղարաբաղի բարբառում: Այն դադարել է վազուց, քանի որ թուրքական և թուրքերենի միջոցով կատարված փոխառություններում այն չի նկատվում, օրինակ՝ գ'ծգմլ, դոնա, ջամ, բալու, բազուր են:

Կան այլ գործոններով պայմանավորված սահմանափակություններ ևս: Երբեմն այլևայլ հանգամանքներ (այլ ընշյունական օրենքի ներգործություն, արտասանական խոչընդոտի առկայություն, իմաստաբանական-հոգեբանական գործոններ ևն) խանգարում են տվյալ օրենքափոխության լիակատար զրսևորմանը: Այսպես՝ բառակցքում $o > վո$ առիցումը բացառվել է ով բառում, նաև փոխառյալ մի քանի բառերում, օր.՝ Ովսսենա, օվկիանոս, օվազիս $>$ օսազիս): Շնչեղ. Լ-ն բառասկզբում ձայնավորից առաջ համապատասխանում է հայերենի ք-ին ($tek^2 > քեփ$), բայց՝ $iu >$ դու. հմմտ. $g' > ծ,$ բայց՝ $eg'o >$ ես են:

Թեև չի կարելի բացարձակացնել ընշյունական օրենքների դերը, բայց մեծ է դրանց նշանակությունը լեզվի պատմական կյանքում: Նշանավոր հայագետ Հ. Հյուբշմանը ամենից առաջ ընշյունական օրենքների բացահայտումով և դրանց բանաձևերի կիրառումով կարողացավ դիտական կողմնորոշում ստեղծել հայ-իրանական լեզվական ընդհանրությունների զնահատման բնագավառում և հաստատել, որ հայոց լեզուն հնդեվրոպական ընտանիքում ինքնուրույն, անկախ ճյուղ է (ոչ թե «իրանական բարբառ»):

Հայերենագիտության մեջ մեծ արձագանք գտավ Աճառյանի օրենքը (закон Ачаря-на): Իր «Քննություն վանի բարրառի» աշխատության մեջ նա նախագծեր այն ձևակերպել է այսպես. «Վանի բարրառում ա ձայնավորը, գտնվելով գրարարի թրթռուն պայթականից առաջացած խուլի մոտ, դառնում է նախկին խուլից առաջացած խուլի մոտ մնում է ա», օր.՝ բան > սլան, բարի > սլարի: Յրենքը նոր լույս է սփռում հայերենի հնչյունական համակարգի պատմական զարգացման հարցի բնութագրման վրա: 2. Աճառյանը ինքը մեծ նշանակություն է տվել իր այս հայտնագործությանը:

Գրկն. տե՛ս հնչյունափոխություն բառահոգվածում:

Հնչյունափոխությունների նշան|| диакритический знак, պայմանական գրային նշան, որ դրվում է տառի հետ (վրան, կողքին, տակը, վերևի աջ կամ ձախ անկյունում) արտահայտելու համար այլ հնչյուն (հնչույթ), քան ուրիշ նշանով կամ առանց որևէ նշանի լինելու դեպքում: Հայերենի լատինագիր տառադարձություններում մի շարք տառեր այսպիսի նշաններով են, ինչպես՝ ž (ժ), č (ճ), š (շ), ģ (ց), ĵ (ջ), ĥ (խ):

Բարրառային հայագիր տառադարձական գրության մեջ նաև կան այդպիսի նշաններ, ինչպես՝ ï, ð, ñ (հմմտ. ա, օ, ու), կ', գ', ֆ' (հմմտ. կ, գ, ֆ): Հնդեվրոպական գրություններում (համեմատական բերականության մեջ) առկա են, օրինակ, g', k' (քմայինների շարքում), a, a (երկար և կարճ ձայնավորներ), m, n, l, r (վանկարար ձայնորդներ, հմմտ. m, n, l, r ոչ վանկարարներ) ևն:

Հնչյունատարբերիչ միջոցներն նշանը այլևայլ գործառնություններ կարող է ունենալ հնչյունական և հնչույթային տառադարձություններում, տարբերակելով մեկ՝ հնչույթ, մեկ՝ հնչույթատարբերակ, բայց բոլոր դեպքերում այն միասնական արժեք ունի (մանավանդ միջագույն տառադարձություններում): Այսպես՝ [—] նշանը արտահայտում է ձայնավորի քանակը՝ երկարությունը, [˘]՝ նույնպես քանակ՝ կարճությունը, հմմտ. a և a, [˘] նշանը՝ շնչեղությունը, հմմտ. l և l (p և տ), / օ՝ վանկարարությունը, հմմտ. m և m, [—]՝ ձայնավորի ոչ վանկարարությունը, հմմտ. u և i, u, [˘] կամ «փշիկ» կոչվող նշանը՝ փափկությունը, հմմտ. k և k (k' և k), [°]՝ տառի վերևի աջ անկյունում արտահայտում է շրթնայնություն, ինչպես՝ k°, q° ևն:

Հնչյունափոխություն|| фонетическое (звуковое) изменение, մասնակիորեն կոչվել է նաև ձայնափոխություն, ասում են նաև հնչափոխություն. հնչյունաբանական միավորի (հնչյուն, վանկ, առողանական տարրեր ևն) փոփոխությունը, որն է հատկանիշ կորցնելը կամ ձևափոխելը՝ կապված այլևայլ գործոնների հետ: Թե ինչու լեզվի մեջ հնչյունափոխություն է կատարվում, սպառնիչ մեկնաբանություն չկա: Ոմանք ուշադրություն են հրավիրում արտասանական էներգիայի տնտեսման («նվազագույն ճիգերի») սկզբունքի վրա, որ խոսողը միտում ունի դեպի հեշտ, սահուն արտասանությունը, և հակում է ցուցաբերում գեղեցիկ ու հաճելի արտասանության նկատմամբ (գեղագիտական միտում): Ոմանք էլ ընդգծում են սերունդների փոփոխության խնդիրը, երբ, ասենք, գոյանում են արտասանական տարբերություններ՝ սերունդների հաջորդականությամբ պայմանավորված: Երբեմն մեջ են բերում այլ գործոններ, ինչպես՝ հնչարտարերության բնակլիմայական հանգամանքները, տնտեսական-քաղաքական, նույնիսկ աշխարհագրական (տարածական) պայմանները ևն:

Եթե հնչյունափոխությունը դրսևորվում է միայն տվյալ լեզվավիճակում, հատուկ է միայն լեզվի տվյալ փուլին, կոչվում է համաժամանակյա /синхронное фонетическое (звуковое) изменение/, ինչպես հին հայերենում r > n անցումը ն-ից առաջ. y > u

աւելումը հաջորդող $ց-ից$, $չ-ից$ առաջ ($գրեց + ցես > գրեսցես$, $գրեց + չիք > գրեսչիք$), հմմտ. նաև՝ $բ > ք$ նույն դիրքում. $արար + ցես > արասցես$, $արար + չիք > արասչիք$ ։ Իսկ եթե հնչյունափոխությունը նկատելի չափով հարատևում է ժամանակի մեջ, կամ այն բնորոշ է լեզվի այլ փուլերի նս. ապա այստեղ արդեն գործ ունենք պատմական հնչյունափոխության հետ [историческое фонетическое (звуковое) изменение], ինչպես հին հայերենի երկրարբառների վերացումն է ետգրարարյան շրջանում, բառասկզբում $ե > յ$ ե, $■ > վ$ ո զարգացումները, $բ-ից$ հետո ձայնեղների շնչեղխյացումը, բաղաձայնական տեղաշարժերը ևն։

Ըստ փոփոխությունների բնույթի զանազանում են հնչյունափոխության հիմնական տեսակներ և մասնավոր դեպքեր։ Հիմնական տեսակներն են՝ դիրքային, փոխազդեցական, րեզիանական (րեզիանուր-պատմական) հնչյունափոխությունները։ Մասնավոր դրսևորումներն են՝ առնմանում, տառնմանում, հնչյունի անկում, հնչյունի հավելում, դափնափոխություն, ամփոփում, հաւմաւում, հերթազայություն (բաղաձայնական հերթազայություն և ձայնդարձ), հնչյունափոխություն առտասանական բազայի հետ կապված, հնչյունափոխություն ժողովրդական ստուգաբանության հետ կապված ևն (սրանք տե՛ս առանձին խոտանոցվածներով)։

Նաև ած թե հնչյունաբանական ինչ միավոր է փոփոխվում, զանազանում են՝ ձայնավորի հնչյունափոխություն, բաղաձայնի հնչյունափոխություն, երկրարբառի հնչյունափոխություն, ետգրարբառի հնչյունափոխություն, երկհնչյունի փոփոխություն, շեշտափոխություն, վանկափոխություն, հնչեւանգային փոփոխություն ևն։

Հայերենի հաւելումները հիմնականում ունեցել են (ունեն) տեմբրային փոփոխություն. բանալային փոփոխությունը գրեթե բնորոշ չէ։ Մասամբ առկա է փոփոխություն բառ բացվածության, որ կապված է հին է. երկրարբառակերպի (= փակ ձայնավորի) մենաբարբառացման հետ. է > ե, կէս > կես, սէր > սեր (այստեղ, բացի ուղղագրական տեղաշարժից, առկա է հնչյունափոխություն նս)։ Զայնավորական համակարգում ավելացել են աւ. օւ, ու, ե (ըէ), ր՝ և այլ մի բանի տարրեր, որոնք տարածքային սահմանափակություն ունեն (առկա են առանձին բարբառներում)։ Մենաբարբառացմանը զուգահեռ նկատելի են նաև երկրարբառացման երևույթ, երկհնչյունների կազմավորում ևն։

Հին հայերենյան երկրարբառներն ու ետգրարբառները այլևայլ փոփոխություններ են ունեցել միջին հայերենում և ետգրարբառյան այլ վիճակներում։ Այ երկրարբառը, որը գրաբարում չէր հնչյունափոխվում, հետագայում ունեցել է այ > ա, այ > է, այ > այ զարգացումներ, առաջինը ավելի շատ՝ արևմտահայ տարածքում, երկրորդը՝ արևելահայ, երրորդը՝ դրական հայերենում։ Աւ երկրարբառը նս գրաբարում անհնչյունափոխ էր, հետագայում փակվանկային դիրքում վերածվեց օ-ի (աւ > օ)։ Խա-ն գրաբարում շեշտակիր դիրք ուներ, շեշտագրկությամբ՝ էա > ե։ Արդեն միջին հայերենում այս երկրարբառը չէր ար. Այ-ը շեշտագուրկ դիրքում վերածվում է ու-ի։ Այս օրինաչափությունը պահպանվեց նաև միջին հայերենում։ Սակայն պատմականորեն այն ունեցավ ոյ > ի, ոյ > ու (ու), ոյ > ույ զարգացումներ։ Իւ երկրարբառը գրաբարում ուներ նս տարբերակ։ Այս հարաբերակցությունը հետագայում լուծվում է հօգուտ իւ-ի, որը և ունեցավ՝ իւ > յու, իւ > ի, իւ > ու (ու) զարգացումներ։ Հին երկրարբառների վերացումը հիմնականում արտահայտվել է մենաբարբառացումով (монофтонгизация), զուգակցվել է գրական հայերենում տեղ գտած երկհնչյունացումով և որոշ բարբառներում դրսևորված երկրարբառացումով (дифтонгизация), ինչպես՝ ոյ > ույ, իւ > յու կամ՝ ե > իէ, ո > ուե ևն։

Բաղաձայնների փոփոխության մեջ հատկանշական են տեղաշարժերը (տե՛ս բաղաձայնական տեղաշարժեր), թեև առկա են նաև մի շարք դեպքեր, երբ այս կամ այն բաղաձայնը կորցնում է արտասանական կամ ձայնարանական որևէ հատկանիշ կամ ձևոր է բերում նորը։ Բաղաձայնական կազմի մեջ եղած տեղաշարժերից կարելի է նշել, օրի-

նակ, ւ ձայնորդի կորուստը. ֆ իսկ շփականի կազմավորումը, ղ ձայնորդի (հետագայում՝ ձայնեղի) գոյացումը հնդեվրոպական 1-ի հիմքի վրա են:

Հնչյունափոխությունը կարող է բառի ոլորտում լինել եզակի, կամ գուցակցվել այլ դեպքերով: Այսպես՝ հին ասյերենյան արտասուֆ բառը մեզ է հասել արցունֆ տեսքով (հնչյունաձգմով). նրա մեջ կատարվել են հետևյալ հնչյունական տեղաշարժերը. ա) փոփոխություն շեշտադուրկ աւ-ի անկում, բ) տարնմանություն՝ $u + u > p + u$, գ) սերտանում, ձուլում՝ $p + u > g$, դ) ն-ի հավելում: Երբեմն բառը հնչյունափոխության է ենթարկվում անհանաչելիության աստիճանի. գրաբարյան ելեղեցի բառը Ղարաբաղի բարբառում հնչում է յէխձէ, փոխառյալ եղիսարեք անունը՝ Յեխսա, Հաբուրյունը՝ Խունի:

Հնդեվրոպական **bhrater* > նոր հայերեն ախպեր || աղբար || յեխպայր զարգացումները կատարվել են հետևյալ բաղմադեպ հնչյունափոխություններով. ա) ապաշնչեղացում՝ $h > p$ (շնչեղ ձայնեղ > պարզ ձայնեղ), բ) ձայնավորների քանակային տարբերության վերացում՝ $\bar{a} > a$, գ) միջձայնավորային $i > j$ անցում, -դ) շեշտափոխությամբ՝ $e(b) > > q$ (ն-ի սղում): Այս փոփոխություններով նախահայերենում զարգացման նոր բն-

թացք բռնեց արդեն **bhrater* > բրայր. սա էլ՝ b տարնմանությամբ՝ **բրայր* > **բլայր*, գ) դրափոխությամբ՝ **բլայր* > **լբայր*, է) բաղաձայնից առաջ $i > j$ օրենքով՝ **լբայր* > **ղբայր*, բ) բառասկզբի ղ-ի ձայնավորումով (իրեն աղ կամ եղ)՝ **ղբայր* > *եղբայր* || աղբայր: Հին գրական հայերենում հաստատվեց եղբայր ձևը: Ետգրաբարյան հայերենում շարունակվեցին փոփոխությունները. թ) արևելահայ գրական լեզվում (բառասկզբում) $e > j$ և (բառամիջում) $ղ > խ$ պ տեղաշարժերով հաստատվեց յեխպայր արտասանությունը (գրվում է սվանդարար՝ եղբայր). որոշ բարբառներում բառասկզբի ա ձայնավորումով և բառամիջի ալ > ա անցումով՝ աղբար, բարբառների մի մասում էլ՝ $ղ > խ$ և ալ > է անցումներով գոյացավ ախպէր ձևը:

Անկասկած այս փոփոխությունները կատարվել են ժամանակադրական տարրեր կտրվածքներում, թեև բացառված չէ դրանց մի մասի միաժամանակյա իրացումը: Այսպես՝ $i > j$ անցումը նախորդել է շեշտադուրկ ն-ի անկմանը, այլապես այդ անցումը չէր կատարվի: $h > p$ զարգացումը ետգրաբարյան փոփոխություն է, իսկ, ասենք, դրափոխությունը և ղ-ի ձայնավորումը կարող էին միաժամանակ էլ տեղի ունենալ:

Հնչյունափոխությունը լեզվի աստիճանական զարգացման դրսևորում է. թռիչքաձև անցումները, հնչյունական մուտալիան (фонетическая мутация), հնչյունական փոփոխությունները քիչ հավանական են: Այսպես՝ հն/ս. $s > հ$ ալ. և համապատասխանությունը կարծես թե ուսումնական (մուտացիայի) արդյունք է, քանի որ $s > f$ ուղղակի զարգացում չի նկատվում: Մինչդեռ այստեղ առկա են միջանկյալ օղակներ, թեև դրանք դեռևս պարզորոշ չեն. առաջարկվել են $s > h > f$, $s > sw > f$ և այլ զարգացումներ:

Ուսումնական տալավորություն է թողնում հնչյունական տարանցումը (переход звуков), երբ անհայտ, չմեկնվող պատճառներով որևէ հնչյուն լիովին փոխում է իր որակը՝ վերածվելով այլ հնչյունի (մանսավանդ տեղայնացումով) կամ տեղի է ունենում հնչյունի ներմուծում, հավելում ևն, ինչպես՝ ոզնի > կոզնի. պորինջան > կորինջան, պտտուր > կտտուր ևն, որոնք մասնակի երևույթներ են:

Հնչյունափոխությունը կարող է հանգեցնել հնչույթաբանական տեղաշարժերի, ասենք, հնչույթաբանական հին հակադրությունները փոխարինել նորերով, կամ ստեղծել բոլորովին նոր հակադրություններ ևն: Այսպես տեղի են ունենում հնչույթավորում, վերահնչույթավորում, ապահնչույթավորում: Առաջինը հնչյունական (հնչույթային) համակարգում նոր հնչույթի կազմավորումն է՝ եղած որևէ հնչույթատարբերակի հիման վրա կամ առանց դրան: Այսպես՝ ղ-ն գոյացավ $i > j$ զարգացումով (հնդեվրոպական հնչույթատարբերակի հիման վրա): Ետգրաբարյան հայերենում կազմավորվեց ֆ հնչույթը: Երկ-

բորդը որևէ հնչունական միավորի վերածումն է մի այլ հնչունական միավորի, ինչպես՝
երկրաբբառացումն է կամ մենաբարբառացումը: Սրան է հարում ը-ի զարգացումը որոշ
գիրքերում, ինչպես՝ խառ(ը)ն > խաւը, սսոռ(ը)ն > սսոր, դառ(ը)ն > դաոր, ին(ը)ն >
> ինը, տաս(ը)ն > տասը ևն: Այս դեպքում սովա է ֆունկցիոնալ տեղաշարժ. ը-ն հան-
գեւ է գալիս նոր վանկակաղապարում և փոխում է բառի արտասանական բնույթը, նրա
բնկալումը (բառապատկերը) ևն: Երրորդը հնչույթի վերածումն է մի այլ հնչույթի տար-
բերակի կամ բոլորովին դուրս մնալը տվյալ հնչույթային համակարգից. օրինակ, գրա-
բարում առկա էր ւ հնչույթատարրերակ, որը հետագայում դադարեց ֆունկցիավորելուց:

Հնչյունափոխությունը կարող է և մնալ արտասանական ոլորտում, առաջ չբերել
հնչույթաբանական տեղաշարժ: Այսպիսի փոփոխությունները մեծ մասամբ կապված են
լինում լրացուցիչ արտաբերության հետ. դրանք ժամանակի ընթացքում - և միայն որո-
շակի հանգամանքներում կարող են հանգեցնել նոր որակների:

Այսպիսի երևույթներից են՝ ոնգայնացումը, շարնայնացումը, ձայնեղացումը, շնչե-
ղացումը, փմայնացումը, ապառնգայնացումը, ապաշրթնայնացումը, ապաձայնեղացումը
(խլացումը), ապաստույաշչակալանացումը (ապաստույակալանացումը, ապաշչակալանացումը),
ապաշնչեղացումը ևն:

Ոնգայնացումը (назализация) կարող է գոյանալ հնչյունադիրքով պայմանավոր-
ված, կից, հարևան ոնգային ադդեցությամբ. բնականորալ անկման բառաձևում կ-ն
ունի ոնգային երանգ: Ապառնգայնացումը (денализация) սրա հակառակ երևույթն
է. երբ ոնգային կամ ոնգայնացած հնչյունը կորցնում է իր ոնգայնությունը, ոնգային
երանգը: Սա հայերենում հազվադեպ երևույթ է: Առհասարակ ոնգայնացումը և ապառն-
գայնացումը հայերենում գրեթե չեն հասցրել հնչույթային նոր որակի ստեղծմանը:
Շրթնայնացումը (лабиализация, огубление) գոյանում է կից, հարևան շրթնային
ադդեցությամբ: Հակառակ երևույթը՝ ապաշրթնացումը (делабализация) շրթնային
երանգի, շրթնայնության կորուստն է: Հնդեվրոպական ետնալեզվայինները ունեցել են
շրթնային երանգ, որը ցեղակից լեզուներում մեծ մասամբ (այդ թվում և հայերենում)
վերացել է: Չայնեզացումը (вокализация) խուլի՝ երաժշտական ձայնի երանգ ձեռք
բերելն է ձայնեղի կամ ձայնորդի հարևանության պայմաններում: Ժամանակակից գրա-
կան հայերենում անգամ խուլերը ձայնեղին մոտ են հնչում, օրինակ, ընկեւ, սմայ,
բանտ, հարկ, հաճե բառերում: Դեռևս նախահայերենում հնդեվրոպական խուլերը ձայ-
նորդներից հետո ձայնեղանում էին, ինչպես՝ *ark² > աւրգել(ք), *penk²e > քինգ, *art >
> (զ)աւղ, *ort¹ > մաւղ ևն: Խուլերի շարքի ձայնեղացումը բաղաձայնական տեղաշար-
ժի տիպ է հայերենի որոշ բարբառներում: Ապաձայնեղացումը (десвокализация) երա-
ժշտական ձայնի, տոնայնության կորուստն է կամ խլացումը:

Փմայնացումը (палатализация) կամ փափկացումը կատարվում է սովորաբար
տոնայնային շարքի ձայնադիրքից և յ-ից առաջ: Այսպես՝ կ-ի քմայնացում ունենք կիւ,
կեւ, կյաւն բառերում: Քմայնացումը լուրջ տարածված է բարբառներում: Ապափմայնա-
ցումը (депалатализация) քմային երանգի, քմայնության կորուստն է, փափուկների
կոշտացումը կամ կատկայնացումը: Ապաստույաշչակալանացումը՝ ապաստույակալանացումը կամ
ապաշչակալանացումը (дезассибиляция) սուլական կամ շչական տարրի (դրվածքի) կո-
րուստն է, ինչպես՝ աղաշ- > աղօթք, ամաշ- > ամօթ (շչականի կորուստ), հմմտ. չ > ծ,
ն > ծ, շ > ց, շ > ս, ժ > զ հարբերդ-նրկնայի բարբառում (շչական > սուլական):

Շնչեղացումը (аспирация) հագագի (շնչի) ավելացումն է բաղաձայնի մեջ, ինչ-
պես ունենք, օրինակ, փտել բառում (արտասանվում է՝ փրբել): Չայնեղների շնչեղա-
ցումը բաղաձայնական տեղաշարժի ուրույն տիպ է հայերենի որոշ բարբառներում:

Ապաշնչեղացումը (дезаспирация) հագագային տարրի վերացումն է բաղաձայնի
կազմում: Այսպես, օրինակ, հնդեվրոպական շնչեղ ձայնեղները, կորցնելով շնչեղությու-
նը, վերածվեցին պարզ, ոչ շնչեղ ձայնեղների (bh > բ, dh > դ ևն). հմմտ. f > կ՝ աշf >

➤ աշկ, քաջք ➤ քաշկ (բարբառներում)։ Որոշ դիրքերում Բ-ի ապաշնչեղացում կա նաև արևելահայ գրական լեզվի մեջ։

Գործառական՝ բառակազմական, ձևակազմական պլաններում հնչյունափոխությունն ունի որոշակի ժանրարևոնություն։ Այն ստեղծում է հիմքատարբերակներ, բառակազմական բաղադրիչների տարբերակներ. կես և կիս-ատ, կիս-հլ, զիր և գ(ր)բ-ային, ձու և ձ(ը)վ-ի, ձ(ը)վ-եր։ Կարող է տարբերակել բառիմաստներ, քերականական իմաստներ. տուն և տան, հայր և հոր (տե՛ս նաև հերթադարձություն, ձայնադարձ բառահոգվածները)։

Հնչյունափոխության կամ հնչափոխության բնորոշ երևույթներից են նաև վանկափոխությունը, շեշտափոխությունը, հնչերանգային փոփոխությունները։ Վանկափոխությունը կարող է դրսևորվել հետևյալ դեպքերով. ա) փակ ➤ բաց (և հակառակը), օր.՝ զիր ➤ գ(ը)-րի, սեր ➤ սի-րո, բ) լիահունչ ➤ ոչ լիահունչ՝ գաղտնավանկ, օր.՝ ջուր ➤ ջ(ը)ր-կիր, գ) գաղտնավանկի անկում՝ վանկարարի սղման պատճառով, օր.՝ աս-տ(ը)ղ ➤ աստ-ղեր, դ) բաղաձայնական եզրում այլևայլ տեղաշարժեր, օր.՝ սուր ➤ ս(ը)-րել, հարք ➤ հար-քավայր, անցք ➤ անց-քեր, մարդ ➤ մար-դու։ Վանկաբանական փոփոխությունը կարող է հանգեցնել շեշտադրության փոփոխության։

Շեշտափոխությունը կարող է վերաբերել շեշտի բնույթին կամ շեշտադրության կազմակերպման. ասենք՝ երաժշտական ➤ ուժային, վերջնավանկային ➤ վերջնթերվանկային (կամ հակառակը)։ Հնդեվրոպական—հայերեն զարգացման մեջ նախկին երաժշտական շեշտը հայերենում դարձավ ուժային և հաստատվեց վերջնթեր վանկում։ Շեշտադրությունը այլևայլ դրսևորումներ ունի հայերենի առանձին փուլերում, վիճակներում։ Կարող է վերջնթեր շեշտը փոխարինվել վերջնավանկային շեշտով. ինչպես՝ մա՛տ(ը)ն ➤ ➤ մատի՛ն, հա՛րս(ը)ն ➤ հարսի՛ն, հակառակը՝ քաղա՛ք ➤ քաղա՛քի։ Շեշտադրության փոփոխությունը ևս առնչություն ունի բառակազմության կամ ձևակազմության հետ. ինչպես՝ լինե՛լ և լա՛ց լինել, բողնե՛լ և բա՛ց բողնել, օ՛պերա ➤ օպերայի՛ն, գրո՛ւմ եմ և շե՛մ գրում, գրի՛ր—մի՛ գրի՛ր։ Հնչերանգային փոփոխությունները կարող են դրսևորվել կապված խոսքի մեղեդիականության, տեմպի, ռիթմի, դադարների, խոսքերանգի այլևայլ տեղաշարժերի հետ։

Հնչյունափոխությունը ժամանակակից գրական հայերենում։ Այս փուլի հնչյունափոխության հիմունքները լսվ հասկանալու համար պետք է ելնել հետևյալ հարցադրումներից.

ա) Հնչյունափոխությունը պատմական է, հնուց ժառանգաբար եկո՞ղ, թե՞ գործուն երևույթ է ժամանակակից գրական հայերենում։ Պատմական, ոչ գործուն են, օրինակ, բաղաձայնական փոփոխությունների մեծ մասը, և ձայնավորի երկհնչյունացումը բառակզորում (ե ➤ յե). նույն դիրքում ո ➤ վո անցումը, փակ վանկում սու ➤ օ անցումը (աւր ➤ օւր, աւծ ➤ օծ) ևն։ Ձայնավորների ու երկհնչյունների հնչյունափոխությունը դերագանցապես հնուց ժառանգորդաբար անցած երևույթ է. օրինակ, ի ➤ ը, (ը), ու ➤ վ, (ը), ե ➤ ի, ույ ➤ ու, յա ➤ ն անցումները։

բ) Փոփոխվողը հնչյունաբանական ի՞նչ միավոր է (ձայնավոր, բաղաձայն, երկհնչյուն)։

գ) Տվյալ հնչյունափոխությունը կատարվում է բոլո՞ր բառերում, թե՞ առանձին բառերում կամ բառախմբերում։

դ) Հնչյունափոխությունը պայմանավորված է շեշտափոխությամբ (շեշտադրության փոփոխությամբ), թե՞ կապված է այլ գործոնների հետ։

ե) Հնչյունափոխությունը բառակազմական (ածանցում, բարդացում), թե՞ ձևակազմական (հոլովում, խոնարհում, հոգնակիակազմություն, հոդառություն) պլանում է իրացվում։ Այս կապակցությամբ ի՞նչ բնորոշ դրսևորումներ կան. հմմտ. լույս ➤ լուսավոր, բայց՝ լույսեր, լույսի (ածանցման դեպքում առկա է ույ ➤ ու հնչյունափոխություն, ձևակազմական պլանում՝ ոչ)։

զ) Հնչյունափոխությունը իր հետ բերո՞ւմ է քերականական իմաստի փոփոխություն,

թծ՝ ոչ. հմմտ. տուն > տան, հայր > հոր, լավություն > լավության և սեր > սիրո, մարմին > մարմնի, շուր > ջրի, բույս > բույսի:

1. Ձայնավորների հնչյունափոխությունը

Ձայնավորների հնչյունափոխությունը հիմնականում կապված է շեշտափոխության հետ. շեշտադրված ձայնավորը կորցնում է իր լիահնչությունը, վերածվում թույլ. ոչ լիահունչ ք-ի, կամ սղվում, մասամբ՝ վերածվում այլ լիահունչ ձայնավորի: Համեմատաբար ավելի չափ հնչյունափոխվում են լ(և), ի, ու ձայնավորները, առանձին դեպքերում նաև զաղտնավանկային (ը)-ն: Այս ձայնավորները, շեշտափոխության հետ կապված, հազվադեպ են հնչյունափոխվում:

լ(և) > ի. այսպես հնչյունափոխվում է՝ ա) մի քանի միավանկ-վերջավանկ բառերի է-ն. էջ > իջնել, էգ > իգակալ, էշ > իշաբև, բ) մի քանի միավանկ-երկիական բառերի և առանձին երկվանկ-բազմավանկ բառերի փակ (շեշտադրված) վանկի է-ն, որը հին (գրաբարյան) ուղղագրությամբ գրվել է լ, տառով. ինչպես՝ վեն (<վէն) > վինել, վեպ (<վէպ) > վիպասան, գես (<գէս) > գիսավոր, գեր (<գէր) > գիրանալ, կես (<կէս) > կիսատ, գենք (<գէն-) > գինվոր, ղեզ (<ղէղ) > ղիզել, տեր (<տէր) > տիրանալ, զէ (<զէշ) > զիշակեր, գետ (<գէտ) > գիտենալ, պարտեզ (<պարտէզ) > պարտիզպան, հանդես (<հանդէս) > հանդիսավոր:

ի > բ. այսպես հնչյունափոխվում է մի քանի միավանկ-վերջավանկ բառերի ի-ն. ինձ > բնձույտ, իղձ > բղձական, ինչք (<ինչ-) > բնչասեր:

ի > (ը). ա) մի շարք միավանկ-երկիական բառերի ի-ն. ուրտ > ս(ը)րտի, գիծ > ղ(ը)ծի, գիր > գ(ը)րել, բ) մի քանի երկվանկ-բազմավանկ բառերի շեշտադրված փակ վանկի ի-ն. արնին > արն(ը)նի, հարինջ > հար(ը)նջագույն:

ի > զրո (սղում, անկում). ա) մի քանի երկվանկ-բազմավանկ բառերի շեշտադրված փակ վանկի ի-ն. երկիր > երկրագործ, ծաղիկ > ծաղկամույլ, ղեղին > ղեղնագույն, նկարիչ > նկարչություն, ուսուցիչ > ուսուցչանոց, վերջին > վերջնական, մարմին > մարմնեղ, բ) երբեմն՝ երկվանկ-բազմավանկ բառի բաց վերջնավանկի ի-ն (հաջորդող ձայնավորից առաջ). բարի > բարություն, գերի > գերություն, գինի > գինաբույ:

ի > յ. երկվանկ-բազմավանկ բառերի վերջին բաց վանկի ի-ն՝ -սկ մասնիկից առաջ. որդի > որդյակ, հոգի > հոգյակ, սղավնի > սղավնյակ, կղզի > կղզյակ, պատանի > պատանյակ:

ի > ն. մի շարք երկվանկ-բազմավանկ բառերի բաց վերջնավանկի ի-ն՝ հաջորդող ա ձայնավորի (հոդակապի) հետ. այսինքն՝ իւ-ա > ն. որդի > որդեսեր, այգի > այգեսպան, ոսկի > սսկեզօծ, բարի > բարեկամ, հոգի > հոգեկան, գինի > գինեւուն:

նույն հնչյունափոխությունը հանդիպում ենք նաև ի-ի անհնչյունափոխ դեպքերի. որինակ՝ իւ > իմի, իմեր, իւ > իրեր, իւային, դիւք > դիւքի, դիւքային, դիւքեր, կիւն > կիրենի, կիրեն, կոմունիստ > կոմունիստի, լենին > լենինի, լենինյան, որդի > որդիական, արդի > արդիական, բերի > բերեություն, արի > արիանալ, այրի > այրիանալ, գլուղացի > գլուղացիություն:

ու > (ը). ա) մի շարք երկվանկ-միավանկ բառերի ու-ն. ջուր > ջ(ը)րի, սուտ > ս(ը)տի, ս(ը)տեր, ցուրտ > ց(ը)րտի, ց(ը)րտեր, մուր > մ(ը)րի, բ) մի քանի երկվանկ-բազմավանկ բառերի վերջին փակ վանկի ու-ն. սնունդ > սն(ը)նդի, սն(ը)նդաբու, ժողովուրդ > ժողով(ը)րդի, ժողով(ը)րդական, խօսհուրդ > խօսհ(ը)րդի, խօսհ(ը)րդային:

ու > վ. բառավերջի բաց վանկի ու-ն՝ հաջորդող ձայնավորից առաջ. ծու > ծվածեղ, առու > առվակ, Բաբու > Բաբվեցի, կասու > կասվախաղ, մեղու > մեղվանոց:

նույն հնչյունափոխությունը հանդիպում ենք նաև ու-ի անհնչյունափոխ դեպքերի.

աբու > արուի, դասատու > դասատուի, բուհ > բուհի, բահական, դուխ > դուխի, դուխ-
սեր, խուր > խուրի, խուրե, ոուս > ոուսի, ոուսներ, բուր > բուրի, բուրներ:

ու > զրո (սղում, անկում). մի բանի երկվանկ-բազմավանկ բառերի շեշտադրված
փակ վանկի ու-ն. անասուն > անասնուպահ, զուխ > զլխավոր, վարուն > զարնան, առ-
սուշ > տեսչություն, ամուր > ամբուրյուն:

(ր) > զրո (սղում, անկում). վերջնագաղտնավանկ (ր)-ն, երբ այն վերացվում է
զանկաբաժանով՝ կապված զանկային վերակառուցման հետ. փոք(ր) > փոքություն,
աստ(ր) > աստղագաղ, մանրամաս(ր) > մանրամասնություն:

ա > զրո (սղում, անկում). հազվագեղ երևույթ է. փաղ > փաղենի, կոճակ >
կոճկեկ:

ա > (ր). վազել > վազվ(ր)ել, ծակել > ծակծ(ր)ել, վառել > վառվ(ր)ում.

ո > (ր). փոքել > փոքվ(ր)ել (տարածված երևույթ չէ):

Նշված դեպքերից պետք է տարբերել այն հնչյունափոխությունները, որոնք իմաստ
են տարբերակում (ու > ա, այ > ո, յու > յա):

2) Բաղաձայնների հնչյունափոխությունը

Ժամանակակից գրական հայերենում բաղաձայնական հնչյունափոխությունները չեն
են: Սակայն կան հարցեր, որոնց պարզաբանման համար հարկ է լինում անդրադառնալ
պատմական հնչյունափոխության որոշ երևույթների: Դրանցից են՝ ա) վերացել է գրա-
բարի ւ ձայնորդը, գոյացել է ֆ խուլ բաղաձայնը, որը գրաբարում չկար. բ) ձայնեղ
պայթականներն ու հալափականները ր-ից հետո և այլ որոշ դեպքերում վերածվել են
խուլ շնչեղների, մասամբ և՛ պարզ խուլի. բ > փ, պ, գ > ք, դ > ք, ծ > ց, ջ > շ (նուրբ,
եղբայր, երգ, մարգ, բարձր, վերջ). այժմ հսկում կա որոշ բաղաձայններ նույն դիր-
քում արտասանել ըստ գրության. նոր փոխառություններում այդ փոփոխությունը արդեն
չկա. գ) բաղաձայնի անկում, օրինակ, ն-ի անկում բառավերջում, ինչպես՝ ծուկն > ծուկ,
մուկն > մուկ, գառն > գառ, լեսոն > լեռ, հաւուն > հաւս, էւրն > յոք, անձն > անձ,
բեռն > բեռ ևն: Յ-ի անկում նույն դիրքում. արեալ > արեա, ծառայ > ծառա: Հմմտ. նաև
անկման այլ դեպքեր. փոխել փոխ + փոխել > փոփոխել, հեղել > հեղ + հեղել > հեղեղել,
բախել > բախ + բախել > բաբախել: ղ) ն > ր կամ (ր) > ր զարգացում բառավերջում.
ինն > ինը, տասն > տասը, սառն > սառը, ճ) յ > հ՝ բառասկզբում ձայնավորից առաջ.
ի օգուտ > յօգուտ > հոգուտ, Յակոբ > Հակոբ, յաջող > հաջող:

3. Նրկհնչյունների հնչյունափոխությունը

Հիմնականում պայմանավորված է բառակազմության պլանում կատարվող շեշտա-
փոխությամբ. երկհնչյունը՝ ա) վերածվում է պարզ ձայնավորի, մասամբ՝ (ր)-ի, բ)
սղվում է Այսպես՝

յա > ե. մի շարք երկվանկ-բազմավանկ բառերի վերջնավանկի յա-ն. ատյան >
> ատենակալ, մատյան > մատենագիր, գործունյա > գործունեություն, պատյան > պա-
տենավոր, վայրկյան > վայրկենական, առօրյա > առօրեական, պաշտոնյա > պաշտոնեա-
կան:

յու > ե՝ հազվագեղ. միություն > միութենական, արյուն > արենակցական:

ույ > ու. մի շարք բառերի փակ վանկի ույ-ը. գույն > գունավոր, լույս > լուսաւ-
ծակ, բույր > բուրավետ, կառույց > կառուցել, ատամնաբույժ > ատամնաբուժարան,
անասնաբույժ > անասնաբուժական, զգույշ > զգուշություն:

ույ, յու > զրո (սղում, անկում). տեղի է ունենում առանձին բառերում. սառույց > սառ-
ցահատ, կապույտ > կապտել, արյուն > արնաշաղախ, ալյուր > ալրոտ:

ույ, յու > (ր). հազվագեղ. օրինակ՝ բույն > բ(ր)նավորվել, պտույտ > պտ(ր)տահողմ
կամ՝ պտտահողմ, պտ(ր)տել, ձյուն > ձ(ր)նագնդի:

Ձևակազմության հետ կապված շեշտադրությունը երկհնչյունի փոփոխության պատճառ չի դառնում. այսպես՝ մատյան > մատյանի, լույս > լույսի, լույսեր, զույն > զույնի, զույներ: Երբեմն պարզ ձև նախորդ էլ բառակազմության հետ կապված հնչյունափոխվում է, իսկ ձևակազմության դեպքում՝ ոչ. ինչպես՝ վեպ > վիպասան, բայց՝ վեպի, վեպեր: Այս նշանակում է, թե նոր գրական հայերենը միտում ունի դեպի անհնչյունափոխ հիմքերը. հնչյունափոխությունը առավել կապված է բառակազմության հետ, որի կաղապարները գերազանցապես զալիս են հնուց:

Բառակազմության, մասամբ և ձևակազմության հետ կապված՝ երբեմն տեղի են ունենում այլ բնույթի հնչյունափոխություններ ևս, ինչպես՝ ա) յ ձայնակապի ներմուծում՝ հորանջից խուսափելու համար. կարդա-յ-ի, Արա-յ-ի, արքա-յ-ի, դեպո-յ-ի, գրե-(յ)-ի, արու-(յ)-ի, Թբիլիսի-(յ)-ի. բ) վա կապակցության անկում աստված բառի հոլովա՜նքում՝ աստծու. գ) ա > (ը), ո > (ը), այ > (ը)՝ կրկնավոր բայակազմություններում՝ վախ > վախվիսել, փութ > փութփել, փայլ > փայլփլել. դ) Ն-ի վերականգնում որոշ միավանկ բառերի հոգնակիակազմության ժամանակ. օրինակ՝ զառ (<զառն) > զառներ, ծուկ (<ծուկն) > ծկներ. կամ՝ ն-ի վերականգնում բառակազմության ժամանակ. ինչպես՝ իներ (<ինն) > իննսուն, սառչ (<սառն) > սառնուրջուն, տասը (<տասն) > տասներորդ. ե) ֆ-ի անկում բարդացման կամ ածանցման ժամանակ. միտֆ > մտավոր, խոսֆ > խոսակից, աշֆ > աշառու. գ) կրկնավոր բարդությունների հետ կապված՝ առաջին բաղադրիչի սկզբնաբաղաձայնի անկում (առոֆ—փառոֆ, ալան—րալան). երկրորդ բաղադրիչի սկզբում բաղաձայնի, ավելի հաճախ՝ մ-ի հավելում (ոլոր—մոլոր, աման—շաման), նույն դիրքում բաղաձայնի փոխարինում (քելիկ—մելիկ, պարապ—սաբապ, լորի—փորի, հազ—մազ, զիզի—պիզի, խունջիկ—մունջիկ, ծուխ—մուխ), ձայնավորի փոփոխություն (ծակ—ծուկ, փալաս—փուլուս, մառդ—մուրդ, մանր—մունր), ձայնավորի ու բաղաձայնի փոփոխություն (հաղցր—մեղցր). այլ փոփոխություններ (կաս—կարմիր, լեփ—լեցուն, նեփ—ներմակ, շիփ—շիտակ). է) ա-ի հավելում ա > ա հերթագայությունից հետո՝ անուն > անվան. ը) ու > ա, յու > յա, ալ > ո հերթագայություններ, որոնք ձևաբանական (ձևակազմական) նշանակություն ունեն. տուն > տան, արյուն > արյան, հայր > > հոր:

Իրկն. Արեգյան Մ., Հայոց լեզվի տեսություն, Ե., 1965: Աղալյան Է. Բ., Լեզվաբանություն և երաժշտություն, Ե., 1967: Անառյան Հ., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 6, Ե., 1971: Լյուբենան Ա., Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզուի, Վիեննա, 1866: Բալդամյան Բ. Հ., Բաղաձայնների փոփոխությունները բարբառներում («Լրաբեր», 1967, 1): Ղափանցյան Կ., Ընդհանուր լեզվաբանություն, Ե., 1939: Ջահուկյան Գ. Բ. և այլք, Հայոց լեզու, մ. 1, պր. Ա, Ե., 1980: Ջահուկյան Գ. Բ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974:

ՀԱՉՅՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ՝ ԱՐՏԱՍԱՆԱԿԱՆ ՐԱԶԱՅՈՎ ՊԱՅՄԱՆԱՎՈՐՎԱԾ, հնչյունափոխության տեսակ, երբ արտասանական բազան պատճառ է դառնում հնչյունի (կամ հրնչյունաբանական որևէ այլ միավորի) փոփոխության: Հաճախ կատարվում է փոխառյալ բառերում, երբ առկա են տարբերություններ փոխատու և փոխառու լեզուների արտասանական բաղաձայնների միջև: Սրանով են, օրինակ բացատրվում հունարենի Θ հնչյունի փոխարինումները հայերենում՝ ր-ով, իսկ ռուսերենում՝ ֆ-ով (հմմտ. Թեոդոսիա և Феодосия), հայերեն վժանի թուրքական Ուջան, Ձազեծուրի Ջանգեզուր արտասանությունները իրանական xsaθra > հայ. աշխարհ, Miθra > Միհր փոխարինումները: Քանի որ հին հայերենում չկար ֆ հնչյունը, այլ լեզուներից կատարված այն փոխառություններում, որտեղ առկա էր այդ հնչյունը, դա փոխարինվում էր փ կամ և հնչյունով: Նոր

հաւելնի որոշ բարբառներում էլ այդ հնչյունը չկա, և դրանց մէջ առկութիւն է ֆ > փ անցումը:

Պէկն. տե՛ս հնչյունափոխություն բառահոգւածում:

Հնչյունափոխություն ժողովրդական (կամ կեղծ) ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ ԿԱՊ-
ՎԱԾ. հնչյունափոխության տեսակ, արդյունք է բառի նշանակության (իմաստի) կաշ-
ծեցյալ մեկնության, այսինքն՝ երբ «ժողովրդական առարկանությանը» ուղեկցում է
հնչյունի այս կամ այն տիպի փոփոխություն: Հին հայ առևտրականների ժարգերում
ոտներեն ՕՍՈՒՆԿԱ «սխալ» բառը, մեկնաբանվելով հայերեն «հաշիվ» բառով, հնչյունա-
փոխությամբ ստացել էր հաշիվկա տեսքը: Այսպես և՛ ց > ա. ճրագալոյց > ճրագալույս >
> ճրագլուս (բրբ. մեկնաբանված «լույս» բառով), ղ > ր և հ-ի հավելում. արղել >
> հարբուկ, հարբուկել՝ մեկնաբանված «հարթ» բառով, իւ||լու > ւ. շյուղաղիւ > շելա-
ղիւ (վերջինս մեկնաբանված է «շեղ» բառով, իբրև շեղ դիրքով դրված), կ > ք. վարդա-
բեկել > վարճաբեկել (մեկնաբանված «վարճ» բառով): Թուրքերը հայկական ՈՆՈՒՆ առ-
վանումը մեկնաբանելով «երկար» բառով՝ դարձրել են Ուզունլար. Արագածը՝ «խաժաշակ»
իմաստավորմամբ՝ Ալագյոզ, Ալագյազ. Նորստուր (Նորադուսր) «հարթ» իմաստավոր-
մամբ՝ Նորադուզ, Էան՝ Տաուշ > Թուշու (սեփամարզ), Կապան > Ղափան («կշէնք»),
Համառ. նաև՝ հաշմանդամ > հաշվանդամ, մայրապետ > մայրամպետ, հուն. օրգանոն
հայ. երգեհոն, հուն. էփիմեռոն հայ. եփրեմվերդի (իբրև եփրեմի տե՛ս):

Պէկն. տե՛ս հնչյունափոխություն բառահոգւածում:

Հնչյունների ԱՆԿՈՒՄ||выкидка звука. диереза, հնչյունափոխության տեսակ, երբ դի-
րով կամ փոխադրեցությամբ և կամ այլ անհայտ պատճառներով հնչյունազբալից
հնչյունը (հնչյունախումբը, հնչյունակապակցությունը) դուրս է բնկնում, փերանում է.
բայտ այդմ էլ զանազանում են՝ սկզբնահնչյունի անկում, միջնահնչյունի անկում, վերջ-
նահնչյունի անկում, հնչյունի կլանում, հնչյունի կրճատում են:

Սկզբնահնչյունի անկման (афтерезис) դեպքեր են. յ > զրո՝ յիշոց > ուշունց (Ղարա-
բաղ), ուշունց (Կարճեան), յաջող > աջող (Հոռի), յիսուն > իցցուն (Հոռի), լծծուն (Ղա-
րաբաղ), ա > զրո՝ սկեսուր > գկսուր, սկեսաւր > գկսււր (Մալաթ/ա), պի > զրո՝ պիտի >
> տի (բարբառների մի մասում), հ > զրո՝ Հակոբ > Ակուփ, ւ > զրո՝ Եղունգ > ղեյնը
(Ղարաբաղ):

Միջնահնչյունի անկման (сигкoнa) դեպքեր են. ր > զրո՝ երբ > յիւլ (Սվեդիա),
հիբ (Ղարաբաղ), հէբ (Կոզեն), արժել > իժիլ (Սվեդիա), անժիլ (Ղարաբաղ), բարձու-
նալ > բիժուլիլ (Կարճեան), պր՝ցրճնալ (Ղարաբաղ), շարժ > ժնժ (Կոզեն, Ղարաբաղ),
դուրս > ւուս (Գորիս, Կոզեն, Ղարաբաղ), դուս (Հոռի, Կարին), չրաղաց > ճաղաց (Ղա-
րաբաղ, Գորիս), ներս > նէս (Կարին), արշառ > աշառ (Ղարաբաղ, Հոռի, Գորիս), օրհ-
նել > օխնիլ (Հոռի), Էան՝ բարել > բաշել, խարշել > խաշել, տրգալ > գղալ, ա > զրո՝
ապառտամբ > ապառամբ, անյաուր > անցվուր, բանաուր > բանվուր, վերագնել > վերցնել,
բուսանել > բուսնել, տեսանել > տեսնել, հասանել > հասնել, անցանել > անցնել, հազա-
նել > հազնել, մեռանել > մեռնել, համառ. հարսանիք > հարսնիք (բարբառների մի մա-
սում). ուղ > զրո՝ մեծացուցանել > մեծացնել, խօսեցուցանել > խոսեցնել, հ > զրո՝
պահս > պաս, մեծաւորգո > մեծարգո, դա > զրո՝ վարդապետ > վարպետ, ւ > զրո՝
երեսուն > երսուն (միջին հայերենում և բարբառների մի մասում), խ > զրո՝ ջախջա-
խել > ճրճէխէլ (Ղարաբաղ), տ > զրո՝ պատճառ > պաճառ:

Արեւելահայ դրախտ լեզվի խոսակցական տարբերակում, երբ գոգակցվող բաշա-
ծայնները արատաւական եղանակով, տիպով կամ այլ որևէ հատկանիշով մերձավոր
են, դրանցից մեկի տնկում է կատարվում. օրինակ՝ սղ > զ. որպեսզի > որպեզի (= վօր-
պէզի), սշ > շ. մատաւար > մատար, շխլ > շլ. աշխղեկ > աշղեկ (= աշղէկ), տն > ն.

պատճառ > պատճու, պատճեն > պատճեն(ն), տգ > գ, ոհնտգհն > ոհնգհն (= ոհնգհն), ստծ > սսծ, աստուածոյ > աստծո, ասսծու

Վերջնահնչյունի անկման (аноконя, усечение звука) դեպքեր են. բաղաձայն + +-(ը)ն կապալիցության մեջ (ը)ն-ի կորուստ՝ ալն > ալ, արեղակն > արեղակ, ասեղն > ասեղ, այծեամն > այծյամ, ափն > սփ, անձն > անձ, բռն > բռ, բուն > բու, գառն > գառ, դիակն > դիակ, եղեամն > եղյամ, եղէզն > եղեզ, եթն > յոթ, թոռն > թոռ, կախն > կաթ, կայա՛ն > կայծակ, ձմեռն > ձմեռ, շարժումն > շարժում, շուրթն > շուրթ, որդն > որդ, ուն > ող, սերմն > սերմ, սկիզբն > սկիզբ, ունկն > ունկ, ուսումն > ուսում են, ի > զրո՝ արծուի > արծիվ, աեղի > տեղ, պատասխանի > պատասխան, յ > զրո՝ արքայ > արքա, ժառայ > ծառա, փեսայ > փեսա, բհ > զրո՝ ճանաստար > ճամփա (այս բոլորը գրական լեզվում և բարբառների մեծ մասում), նան՝ ֆ > զրո՝ կուրծք > կործ (Ղարաբաղ, Կարճևան), և > զրո՝ աշխարհ > աշխար (Կարճևան), խռնար > խռնար (Կարճևան), խունար (Ղարաբաղ), ս > զրո՝ չեմ գալիս > չեմ գալի, ր > զրո՝ համար > համա (Թիֆլիս), մի՛ գրիր > մի՛ գրի (բարբառների մի մասում), լ > զրո՝ չեմ կարդալ > չեմ կարդա, չեմ գրիլ > չեմ գրի (արևելահայ գրական լեզվում)։ Հնչյունի անկման երևույթ է հ-ի վերացումը որոշ բառերում՝ Ե-ից հետո. օրինակ, աշխարհ > աշխար, ճանապարհ > ճանապար, բնդհանուր բառում և նրանից բաղադրվածներում են։

Հնչյունի կլանման (абсорбция, поглощение звука) դեպքեր են ամփոփման որոշ երևույթներ, ինչպես, օրինակ, ոչ վանկարար ձայնորդի վերացումը երկբարբառի կազմում. եւ > ն, իւ > ի են։ Հայերենը այլ բնորոշ հատկեր չի տալիս։

Առավել տարածված են հնչյունական կրճատումները (կամ հնչյունի կրճատումը), երբ հնչյունաշղթայից (հնչարարից, բառաձևից) դուրս է ընկնում ամբողջ հնչյունական պակցություն (կարող է նշանակել նաև առանձին հնչյունի սղումը). օրինակ՝ ի՛նձ տուր > ի՛տո կամ ի՛ (Ղարաբաղ), այս ժամ > այժմ (գրական լեզվում և բարբառների մի մասում), Աստվածատուր > Մատուր, Հայրապետ > Հերեղ, Հարի, Հարուրյուն > Խունի, Խաչատուր > Խաչի, Խէջօ, Կաբապետ > Կաբօ, Մկրտիչ > Մրկօ, Սարգիս > Սաֆօ, Պետրոս > Պլտի, Յեղիսարեք > Յեխսա, Յեխսօ (բարբառներում), ցտեսություն > ցր (խոսակցական տարբերակում) են։

Գրկն. տե՛ս հնչյունափոխություն բառահոգվածում։

ՀԵՉՅՈՒՆԻ ՀԱՎԵԼՈՒՄ || փրивавка звука, հնչյունափոխության տեսակ, երբ դիրքով պայմանավորված կամ փոխազդեցական պատճառներով և կամ անհայտ պարագաներում հնչյունաշղթայում (հնչարարում, բառաձևում) ավելացվում, ներմուծվում է հրնչյուն, հնչյունական տարր, ըստ այդմ էլ դանազանում են հնչյունի նախահավելում, միջնահավելում, վերջնահավելում։

Հնչյունի նախահավելում (протеза, подставка звука) ասելով սովորաբար հասկանում են ձայնավորի կամ բաղաձայնի ավելացում հնչարարի (բառի, բառաձևի) սկզբում. ալսպես՝ +ե||ա (եղբայր, աղբար), +ե (երասան, երանգ), +ա (անուն, այր, ամիս), +ի (ինն), +հ (հանդ, հպարտ, հուժկու, հմուտ, հլու, հզօր, հսկայ, հորթ, հոտ, հովի, հագանել, հարբել, հապա), հմմտ. ամաչել > հրմանչիլ (Մեղրի, Ղարաբաղ), ինչ > հինչ (Կարճևան, Ղարաբաղ), բնտրել > հրնդրել (Կոզեն, Ղարաբաղ), ուլ > հնլ (Կարճևան, Ղարաբաղ), ալեուր > հր՛լվուր (Ղարաբաղ, Մեղրի), նուլիվուր (Սվեդիա), անեւ > հանէւ (Կոզեն, Ղարաբաղ), ածան > հաձուն (Մալաթիա), երինչ > հլրինչ (Կաբավարերդ, Ղարաբաղ), +ր՝ սա > րսա, դա > րդա, նա > րնա (Կեսարիա), +նր՝ հեւ > նրհէտ (Ղարաբաղ, Կաբավարերդ), +ի՛ գալ > իքնլ, տալ > իդնլ (Տիգրանապոլիս), +գ՝ արթուն > գնրթուն (Ղարաբաղ), գարթուն (Լոռի), +(ը) կամ ը կամ ու (ոուս, բոուս, ուոուս)։

Հնչյունի միջնահավելումը (эпентеза, вставка звука) ձայնավոր կամ բաղաձայն

տարրի սովորացումը, ներմուծումն է հնչարանի (բառի, բառաձևի) մեջ, ինչպես՝ +բ կամ +ղ (սովորաբար նր, մե կապակցությունների մեջ՝ զմբբել, թմբբել, ումբբ, համբբել, ծունդր, մանդր, ծանդր, թոնդիր)։ առկա է հատկապես ետգրարարյան հայերենում՝ միջին հայերենում, բարբառներում։ +ն՝ մեք > մենք, արտասուք > արցունք, կանաչ > կանանչ, կամաղ > կամանց, ճանաչ > ճանանչ, կամուրջ > կարմունջ, մեծ > մէնծ, քիթ > քինթ, զարմացաք > զարմացանք, ի սրտից > ի սրտաց > սրտանց են (ետգրարարյան հայերենում, հիմնականում բարբառներում, միջին գրական հայերենում, մասամբ էլ նոր գրական հայերենում)։ +տ (սովորաբար սե կապակցության մեջ)՝ հոսորով > հոստորով (միջին հայերենյան տեքստերում), սրա > րստրա, նան՝ դեկտեմբեր, +մ (հոկտեմբեր), +խ՝ ելթն > օխար (Ղարաբաղ), +թ՝ օրհնել > օրթնէլ (Ղարաբաղ), օրթնիլ (Կարճևան), +լ՝ կոկիկ > կուկլիգ՝, տափակ > տափլակ, վախկոտ > վրխլրկոտ (բարբառներում ու հայերենի տարբեր վիճակներում)։ +բ՝ նապաստակ > ըլբաստրակ (Ղարաբաղ), լըպրագտակ (Կարճևան), հրեշտակ > հը՝րիշտրնկ (Ղարաբաղ), հմմտ. շրխկ > շրլխկ, թրխկ > թրլխկ, թրմփ > թրլմփ, դրմբ > դրլմբ։ +ց՝ թոուցի > թոցուցի, փախուցի > փախցուցի (արևմտահայերենում)։ Միջնահայկերյան մի տեսակն է անցումային հնչյունի ներմուծումը, ինչպես՝ հայերենում յ-ի ավելացումն է միջձայնավորային դիրքում (կարդայի, խոսելի, դեպոյի, արուի, Թրիլիսիի)։ Մի այլ տեսակն է միջնահայկական ձայնավորումը (анаптикес), որ բնորոշ է հայերենի բոլոր վիճակներին, հիպոթեզն է հայերենը խոսափում է բաղաձայնական կուտակումներից և դրանք վերացնում է զաղտնավանկային (ը)-ով. գրել, մկրտել, մրթմրթալ։

Հնչյունի վերջնահայկերյան (эпитеза) դեպքեր են. +ն՝ դու > դուն, դրացի > դրացին (արևմտահայերենում), մի > մին (Ղարաբաղ, Կաթավաքերդ), ձի > ձին, թի > թին (Սվեդիա), +նլ (ըստ որոշ հայերենագետների վերջնահայկերում է, բայց կարող է և արմատական լինել)՝ անթէղնը, խրլէղնը, խօրթնը, ճօղնը, սիբէղնը (Ղարաբաղ, Գորիս)։ +բ՝ մեծացո > մեծացո՛ւր (արևմտահայերենում), մեծացրո՛ւ (արևելահայերենում), +լ՝ աչկր, թամբը, թութր (Լոռի), +բ՝ աշխարք, աշունք, զարունք||կ՝ արունք (բարբառներում)։

Գրկն. տե՛ս հնչյունափոխություն բառահոգվածում։

ՀԱՉՅՈՒՆԻ ՉԱՅՆԱՅԻՆ ՀԱՏԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ, ձայնի բարձրությունը, ուժգնությունը (ինտենսիվությունը), հնչեղությունը, տեղությունը, հիմնական տոնը, զերտոնները, ձայնի բանգը, որոնք էարևոր դեր ունեն խոսքի հնչյունի կազմության մեջ։ Մարդկային խոսքն ընկալվում է հենց հնչյունի ձայնային այդ հատկությունների շնորհիվ։

Ձայնը սովորաբար գոյանում է առաձգական միջավայրում պիրկ մարմնի տատանումների հետևանքով։ Ձայնի աղբյուր կարող են լինել բախումը, շփումը, պայթյունը, հարվածը ևն։ Սրանք առաջ են բերում օդի (առաձգական միջավայրի) շերտերի համապատասխան տատանումներ, որոնք շերտից շերտ անցնելով՝ հասնում են կենդանու լսողական ապարատին, ականջին և նրա կողմից ընկալվում իբրև ձայնի զգայություն, ձայն։ Մարդկային հնչարտարբերության համար ձայնի աղբյուր են ձայնալարերը, առհասարակ արտասանական խոռոչը։

Ձայնի բարձրությունը (высота звука) պայմանավորված է տատանումների հաճախականությամբ, ինչքան սա բարձր է, այնքան էլ մեծ է ձայնի բարձրությունը։ Բարձրությունը որոշվում է մեկ վայրկյանում եղած տատանումների քանակով, չափման միավորը հերցն է։ Ինչքան ձայնալարերը կարճ են ու պիրկ, լարված, այնքան տատանումների քանակը մեծ է։ Ահա թե ինչու տղամարդկանց ձայնի բարձրությունը ավելի փոքր է, քան կանանց ձայնինը, երեխաներինը ավելի մեծ է, քան չափահասներինը։ Մարդու ականջը չի կարող ընկալել ամեն հաճախականությամբ ձայն. սովորաբար այն ընկալում է 16 հերցից մինչև 20 հազար հերց հաճախականությամբ ձայնը։ Նշված առհ-

մանից բարձր հաճախականությամբ ձայները՝ ուլտրաձայները (УЛЬТРА-ЗВУКИ) մարդու ականջը չի ընկալում. նշված սահմանից ցածր հաճախականությամբ ձայները՝ ինֆրաձայները, մարդու ականջը նույնպես չի ընկալում: Կան կենդանիներ, որոնք համար ընկալելի են ուլտրաձայները, կան այնպիսիները, որոնց համար ընկալելի են ինֆրաձայները: Չայնային սպեկտրում եղած էներգիայի կուտակման գոտիները կոչվում են ափսոսված կամ ֆսումանտներ (նաև հարմոնիկներ): Հիմնական տոների և դերտոների տիրույթները տարբեր են: Ամենաբարձր հաճախականությամբ բնորոշ է ձայնավորը: Չայնի բարձրության փոփոխությունները կարևոր դեր ունեն երաժշտական շեշտի մեջ և հնչեբանգային շորինվածքում:

Չայնի ուժգնությունը (СИЛА ЗВУКА), ասում են նաև ինտենսիվություն (ИНТЕНСИВНОСТЬ ЗВУКА), կախված է տատանվող ալիքի թափից (ամպլիտուդայից), նրա ձևից, միջավայրից, այսինքն՝ այն էներգիան է, որը անցնում է 1 սմ² մակերեսով մեկ վայրկյանի ընթացքում: Համարյա միավորը ղեցիրելն է: Սովորական խոսակցության մեջ հնչյունական ուժգնության մակարդակը չի անցնում 80—90 դբ-ից: Ուժգնության կազմավորման մեջ դեր ունեն նաև խոսքային շնչառությունը, արտաբերիչների, արտասանական խոռոչի միջանային շարվածությունը ևն: Չայնի ուժգնության հետ կապված է նաև ձայնի հզորությունը կամ հնչեղությունը (ГРОМКОСТЬ ЗВУКА): Այն ականջին բերում է ձայնային տալիսության սաստկություն, զորություն, և նրանով ձայնը միջավայրում ավելի մեծ տարածում է ստանում: Չայնային ուժգնությունը ձայնավորների մեջ նվազում է հետևյալ հաջորդականությամբ՝ ա, օ(ո), է(ե), ու, ի, ր: Ըստ փորձառական տվյալների՝ բազմավանկ բառերում շեշտված վանկի ուժգնությունը մեծ է նախորդող վանկի համեմատությամբ, սկզբնավանկներ ավելի բարձր է, քան հաջորդողներ:

Չայնի տևողությունը [ДЛИТЕЛЬНОСТЬ (ДОЛГОТА) ЗВУКА] պայմանավորված է տատանումների տևողությամբ: Ինչքան տատանումների տևողությունը երկար է, այնքան էլ ձայնի տևողությունը մեծ է: Հայերենի ձայնավորները ըստ տևողության ներկայանում են հետևյալ հաջորդականությամբ՝ ա, օ(ո), է(ե), ու, ի, ր: Շփական բաղաձայնները պայթականների համեմատությամբ ակնհայտորեն տևական են, այսպես և՛ խուլները՝ ձայնեղների, շեշտված վանկը՝ անշեշտի, սկզբնավանկն ու վերջնավանկը՝ միջնավանկի համեմատությամբ:

Յուրաքանչյուր ձայնային կազմավորման բնորոշ են նիմնական տոն և գերտոներ: Հիմնական տոնը (ОСНОВНОЙ ТОН) բնորոշ է ավելի ցածր հաճախականությամբ և մարդկային հնչարտաբերության մեջ կապված է ձայնալարերի տատանումների հետ: Գերտոները (ОБЕРТОНЫ) բնորոշ են ավելի բարձր հաճախականությամբ և մարդկային հնչարտաբերության մեջ կապված են հիմնականում արտասանական խոռոչի արձագանքաբանների հետ. երբեմն կոչում են արձագանքաբանային տոներ: Հիմնական տոնի և գերտոների համակցումով գոյանում է ձայնեւանգը (ТЕМБР ЗВУКА): Չայնավորները միմյանցից տարբերվում են ձայներանգով:

Չայնային այս հատկությունները դեր ունեն ոչ միայն հնչյունի կազմության մեջ, այլև արտասանական այլ տարրերի համար: Այսպես՝ շեշտը կարող է բնութագրվել ձայնի բարձրության փոփոխություններով (երաժշտական շեշտ), ուժգնությամբ (ուժային շեշտ), տևողությամբ (շանակային շեշտ): Ըստ տևողության ձայնավորը կարող է երկար կամ կարճ լինել:

Տարբերում են երաժշտական ձայն (МУЗЫКАЛЬНЫЙ ЗВУК, ТОН, ГОЛОС) և աղմկային ձայն (ШУМ): Առաջինը պարբերական (ոբյեկտի) տատանումների արդյունք է, երկրորդը՝ ոչ պարբերական կամ խառն հիպո ձայներն էլ դեր ունեն հնչյունի կազմավորման մեջ: Կան հնչյուններ, որոնք ամբողջությամբ կազմված են երաժշտական ձայնից (ձայնավորները), կան հնչյուններ, որոնք ամբողջությամբ կազմված են աղմկային ձայնից (խուլ

բաղաձայնները), կան նաև հնչյուններ, որոնց կազմում կան և՛ երաժշտական, և՛ աղմկա-
յին ձայներ (ձայնեղ բաղաձայնները, ձայնորդները):

ԿԵԼՆ. տե՛ս հնչյունաբանություն բառահոգվածում:

ՀԱՉՅՈՒՆԻ ՓՈԽԱՐԻՆՈՒՄ կամ հնչյունափոխարինում|| замена (субституция) звуков, фонетическая замена, հնչյունափոխության տեսակ. մի հնչյունի փոխարինումը մի այլ հնչյունով, որ առավել հանդիպում է փոխառյալ բառերում (տե՛ս հնչյունափոխու-
թյուն արտասանական բազայի հետ կապված): Իրրև փոխարինող տարր կարող է հան-
դես գալ կից հնչյուններից մեկը՝ սրա վերաարժեքավորումով, ինչպես՝ (լ)ն > ր-
սառ(լ)ն > սառը, ին(լ)ն > ինը, տաս(լ)ն > տասը: Հնչյունափոխարինումը կարող է
գուցահեռ դարգացման արդյունք լինել, ինչպես՝ ախուն > բրբ. անում (անում), Արախ||
|| նրախ, արագ|| նրագ են: Կարող է այն դրսևորվել իրրև հնչյունական տարանջում,
ինչպես՝ պորինջան > կորինջան: Սակայն ամեն հնչյունափոխություն (մի հնչյունի վե-
րածվելը մի այլ հնչյունի) չի կարելի դիտել իրրև հնչյունափոխարինում, ինչպես, օրի-
նակ, ջ > ծ (ջուր > ծուր), ք > ծ (քերական > ծերական), շ > ց (շամիչ > ցամից), շ > ս
(կթաշեմ > զր քասիմ) անցումներն են, որ առկա են խարբերդ-ճրդնկայի բարբառում:

ԿԵԼՆ. տե՛ս հնչյունափոխություն բառահոգվածում:

ՀԱՉՅՈՒՆԻ ՔԱՆԱԿ (հնչյունի ամանակ, հնչյունի տեղություն|| количество, долгота звука, այն տեղությունը՝ ժամանակամիջոցը, որի ընթացքում արաբերվում է հնչ-
յունը: Որոշ լեզուներում, այդ թվում և հայերենում, այս հատկանիշը հնչույթատարբերիչ
ն անակություն չունի: Ձայնավորները քանակային հատկանիշով (հիմունքով) լինում
են երկար ու կարճ: Գրավոր շրջանի հայերենը ձայնավորների քանակային տարբերու-
թյուն չի ճանաչում, թեև ձայնավորը հնչյունադիրքով (վանկի կառուցվածքով, նա-
խորդող կամ հաջորդող հնչյունի բնույթով, շեշտադրությամբ) պայմանավորված կարող
է երկար կամ կարճ լինել: Այսպես՝ շեշտակիր և բաց վանկի ձայնավորների համեմա-
տաբար երկար են հնչում: Որոշ ձայնարկություններում, հնչերանգով պայմանավորված,
ձայնավորի արտասանական տեղությունը կարող է մեծ լինել:

Բաղաձայնների առանձնացումն ըստ տեսականության մասնակի դեպքերով է դրսևոր-
վում: Կրկնակ բաղաձայնը կարող է տեսականության սպավորությու-
ն ստեղծել. հմմտ. ԲԵՆԵԼ և ԲԵՆԵԼ: Առհասարակ պայթականների համեմատությամբ շփականները ալվելի
տեսական են հնչում: Այս հանգամանքը նկատի ունենալով կրկնակ բաղաձայններն ու
շփականները խմբավորում են տեսական բաղաձայնների մեջ:

ՀԱՉՈՒՅԹ|| фонема, ըստ հոգեբանական ըմբռնման՝ արտասանական և ձայնային հատ-
կություններով նման, կոնկրետ հնչյունների հոգեբանական համարժեքը մեր գիտակցու-
թյան մեջ, կամ՝ այդպիսի առանձին հնչյունների ընդհանրական պատկերացումը (հոգուեն դե
կուրտենե), ըստ ֆունկցիոնալ ըմբռնման՝ հնչյունաբանական այն նվազագույն միավորը,
որն ունի իմաստատարների շարժումը՝ նշանակություն, ալվելի ճշգրտված հնչյունաբանական
այն նվազագույն միավորը, որով մի բառ, բառածե կամ ձևույթ տարբերվում է մյուսից
(է. Շեքերա): Նույնպիսի մոտեցումով նշանավոր սարուկտուրալիստ Ն. Տրուբեցկոյը
«հնչույթ» պաղափարը մեկնաբանեց այսպես. հնչույթը տվյալ հնչյունական կազմու-
թյանը հատուկ հնչույթաբանորեն էական հատկանիշների ամբողջությունն է: Հնչույթը
իրացվում է խոսքի հնչյունների (տարբերակների) մեջ: Ըստ դեկրիպտիվ լեզվաբանու-
թյան՝ հնչույթը ենթահնչույթների դաս է: Ըստ է. Բ. Աղայանի իմացաբանական բնու-
թագրման՝ հնչույթը լեզվական այն նվազագույն նյութական միավորն է, որը իր բոլոր
դրսևորումների մեջ ունի միայն տարբերակիչ հատկանիշներ, այսինքն՝ այն միայն
տարբերակիչ հատկանիշներն ունեցող հնչյունների ընդհանուրն է: Նրա յուրաքանչյուր
դրսևորման մեջ, բացի էական, տարբերակիչ հատկանիշներից, կարող է լինել այլ որևէ.

ա: էական, մասնակի հատկանիշ: Այս կարգի հատկանիշները երեք խմբով են ներկայա-
նում՝ անհատական, պատահական և մշտական: Առաջինը պայմանավորված է խոսող
անհատի արտասանական յուրահատկություններով, երկրորդը պայմանավորված է հնչ-
յունական միջավայրով (ենթահնչույթային հատկանիշ), մշտական են ամենից առաջ
տարբերակիչները, թեև կան այնպիսիները, որոնք ենթահնչույթային լինելով՝ տվյալ
տարբերակը բնութագրում են մշտապես:

Ավանգական քերականությունը չէր տարբերակում «հնչյուն» և «հնչույթ» հասկա-
ցությունները, թեև տարբերայնորեն նա ինչ-որ չափով իրացնում էր հնչույթաբանական
վերլուծությունը: Հայերենագիտությունը այդ տարբերակումն արեց սովետական շրջա-
նում, նախ հետևելով հոգեբանական, ապա՝ կառուցվածքային (ֆունկցիոնալ) ըմբռնմա-
նը: Այն այժմ դիտվում է իբրև լեզվի հնչյունաբանական (արտահայտություն պլանի)
նվազագույն դժային միավոր, տարբերակիչ հատկանիշների ամբողջություն, որի գործա-
ռությունը իրացվում է հենց այդ հատկանիշներով և դրանց շնորհիվ է տարբերակում
բառեր ու բառաձևեր: Ահա թե ինչու հնչույթի համար հատկանշական է ամենից առաջ
նրա տարբերակիչ ֆունկցիան /дифференциальная (сигнификативная) функция/,
կամ իմաստատարբերակիչ ֆունկցիան (смыслоразличительная функция): Գործառ-
կան պլանում ընդգծվում է նաև նրա ընկալողական ֆունկցիան (перцептивная функ-
ция), քանի որ նա իր նյութական հատկանիշներով տրվում է լսողական ընկալումնե-
րում (ոմանք այս ֆունկցիան վերագրում են հնչյուններին, այսինքն՝ ենթահնչույթներին,
հնչույթի տարբերակներին): Նշում են նաև նրա ազդանշանող ֆունկցիան (демарка-
ционная функция), որ դեր ունի հնչյունաբանական տվյալ տարրի (միավորի) սահմա-
նագծում:

Հնչույթը խոսքի շղթայում, խոսքաշարում դրսևորվում է առանձին, կոնկրետ՝ նման
հնչյունների կամ հնչյունատարբերակների (հնչույթատարբերակների|| варианты фонем)
մեջ: Այս տարբերակները դասկրիպտիվ (ամերիկյան նկարագրական) լեզվաբանության
հետևողությամբ կոչվում են եերահնչույթներ կամ ալլոֆոններ (аллофоны): Սրանք
գտնվում են լրացուցիչ բաշխման (дополнительная дистрибуция) մեջ, այսինքն՝ ար-
տասանությամբ և ձայնային հատկանիշներով հնչյունական մերձավոր այնպիսի տարրեր
են, որոնք չեն կարող հանգես գալ միևնույն հնչյունական միջավայրում, չեն կարող հա-
վադրվել և իմաստատարբերիչ գործառություն ունենալ: Կյանք, կող, փակ, անկյուն,
բանկ բառերում ունենք մեկ կ հնչույթ, թեև յուրաքանչյուր բառում կ-ի տարբերակները
այլ են (փափկացած, շրթնայնացած, առանց նկատելի երանգի, ոնգայնացած-փափկա-
ցած, ոնգայնացած-ձայնեղացած): Այդ տարբերակները չեն կարող միմյանց դիրքում
հանդես գալ: Օրինակ՝ կյանք բառի կ-ն չի կարող տեղ գտնել կող բառում՝ ո-ից առաջ:
Այս երկու կ-երով նվազագույն գույգ կազմել հնարավոր չէ հայերենում (բացի որոշ
բարբառային վիճակներից): Թուրք այդ կ-երը մեկ կ հնչույթի տարբերակներն են:

Պրոֆ. է. Բ. Աղայանը, բոլոր գործածության ոլորտի, հնչույթները բաժանում է եր-
կու խմբի՝ միևնույն և տարբեր: Մենուրա հնչույթները «կարող են հանդես գալ միայն
հնչույթների մի կարգին հատուկ ոլորտում, օրինակ՝ ա հնչույթը կարող է լինել միայն
ձայնավորին հատուկ ոլորտում՝ միշտ պահպանելով վանկարար դերը, կ-ն կարող է
հանդես գալ միայն բաղաձայնական ոլորտում՝ միշտ պահպանելով իր բաղաձայնական
դերը: Ուրեմն՝ սրանք մենուրա են: Տարբերակ հնչյունները կարող են հանդես գալ տար-
բեր կարգի հնչույթներին հատուկ ոլորտներում, օրինակ, դասական դրաբարում ու-ն և
ի-ն կարող էին լինել և՛ ձայնավորական ոլորտում, իբրև վանկարար, և՛ բաղաձայնա-
կան ոլորտում՝ իբրև բաղաձայն:

Եթե երկու հնչույթ հակադրվում են իրար մեկական տարբերակիչ հատկանիշով,
ապա դրանք կոչվում են մերձավոր կամ լծուղ հնչույթներ, ինչպես՝ ս-զ (խություն—ձայ-
նեղություն), ս-շ (սուլականություն—շականություն), կ-տ (ետնալեզվություն—առաջ-

նախնական) ևն: Իսկ հթե դրանք հակադրվում են միաժամանակ այլ հատկանիշներով, ապա կոչվում են մեկուսացած հնչույթներ. օրինակ՝ հայերենի յ-ն հակադրվում է մյուս հնչույթներին միաժամանակ մի քանի հատկանիշներով և չունի իր մերձավոր հակադրությունը, հետևապես նա մեկուսացած է:

Դեկն. տե՛ս հնչյունաբանության բառահոգվածում:

ՀՆՇՈՒՅԹԱԲԱՆԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ||фонологический (фонематический) анализ լեզվաբանական վերլուծության եղանակ. որի խնդիրն է բացահայտել լեզվի հնչույթները, որոշել դրանց տարրերակները (ենթահնչույթները), գործառության ոլորտները (դիրքերը), պարզել տարրերակիչ հատկանիշների համակարգը, հակադրությունների բնույթը, հնչյունական ֆունկցիաները (հնչույթի ունեցած դերը լեզվի կառուցվածքում): Վերլուծության կարևոր փուլերից մեկը հնչույթների բացահայտումն է: Սա կատարվում է տարբեր մոտեցումներով: Առավել ճանաչում գտած եղանակը հակադրությունն է (оппозиция, противопоставление) կամ հակադրությունների մեթոդը, որի մեկնաբանությունը սովորաբար արվում է նշանավոր հնչույթաբան Ն. Տրուբեցկոյի հետևողությամբ:

Տուրաքանչյուր հնչյուն որոշակի հնչյունական հատկանիշների (ձայնեղություն, խլություն, շնչեղություն, տեղայնություն, շրթնայնություն ևն)ամբողջություն է: Մի հրնչյուն մյուսից պետք է տարբերվի առնվազն մեկ հնչյունական հատկանիշով (фонематический признак): Հնչյունների հակադրությունը բոտ այդմ էարող է լինել մենահատկանիշ (տարրերություն մեկ հնչյունական հատկանիշով) և երկհատկանիշ-բազմահատկանիշ կամ բազմահատկանիշ (տարրերություն մեկից ավելի հնչյունական հատկանիշներով): Հակադրությունը հնչույթային կամ հնչույթաբանական է (фонологическое противопоставление, фонологическая оппозиция), եթե նրա իրացումը հանգեցնում է բովանդակային պլանի տարբերացման: Այսպես՝ երկու տարիմաստ բառեր կամ բառաձևեր կարող են արտասանական-ձայնային հատկություններով նույնական լինել և միայն մեկ նվազագույն հնչյունաբանական տարրով (հնչույթով) և կամ սրա միայն մեկ հատկանիշով տարբերվել: Դրանք կոչվում են հակադրության անդամներ (члены оппозиции), իսկ երկուսը միասին՝ նվազագույն զույգ (минимальная пара): Որինակ՝ պայտ-փայտ, դե-տե, կո-խո: Հակադրության անդամներից մեկը սովորաբար լինում է հնչույթավոր (маркированный член), մյուսը՝ անհնչույթ (немаркированный член): Որինակ՝ պայտ-փայտ հակադրության հնչույթավոր անդամը երկրորդն է, քանի որ ոչ շնչեղություն—շնչեղություն հարաբերակցության մեջ շնչեղությունը պատկանում է դրան:

Այսպիսի հակադրություններն էլ հանգեցնում են հնչույթների բացահայտմանը. օրինակ՝ պայտ-փայտ հակադրության մեջ առանձնանում են պ և փ հնչույթները, դե-տե հակադրության մեջ՝ դ և տ: Այլ հակադրությունների դիտարկումները բերում են նոր հնչույթների առանձնացում: Այսպես վերլուծությունը շարունակվում է այնքան, մինչև որ լիովին բացահայտվում են ուսումնասիրվող լեզվի բոլոր հնչույթները:

Հնչույթային հակադրությունը կարող է լինել մերձավոր՝ լծոցական (пропорциональное противопоставление, коррелятивная оппозиция), եթե հակադրվող հնչույթները լծորդ են, և ոչ լծոցական, մեկուսի (изолированное противопоставление), եթե հակադրվում են ոչ լծորդ հնչույթներ: Լծորդական հակադրություններն իրենց հերթին լինում են մենանիշ (одномерная оппозиция) և բազմանիշ (многомерная оппозиция): Առաջինում անդամների բոլոր նույնական հատկանիշները հատուկ են միայն տվյալ հակադրությանը, ինչպես՝ ա-բ. երկրորդում անդամների միջև եղած ընդհանուր հատկանիշները կարող են լինել նաև ուրիշ հակադրություններում, ինչպես՝ պ-բ (հմտ, ա-դ, կ-զ): Լծորդական հակադրությունները կարող են լինել նաև աստիճանական (ступенчатое противопоставление, градуальная оппозиция) և ոչ աստիճանական:

ճական (неградуальная оппозиция): Առաջինում հակադրության անդամների տարբերակիչ հատկանիշները միևնույն հատկանիշի աստիճաններն են՝ թույլ կամ նվազ. այսպիսին է, օրինակ, օ-ո՛ւ ձայնավորների հակադրությունը՝ իրկրորդում հակադրության անդամներից մեկն ունի, իսկ մյուսը չունի տվյալ տարրերակիչ հատկանիշը, ինչպես՝ դ-տ (դ-ն ունի ձայնեղություն, իսկ տ-ն գուրկ է դրանից), հմմտ. փ-պ: Այս հակադրությունը կոչվում է նաև մասնական (привативное противопоставление): Վերջինս լի-նում է զծային կամ շղրայական /линейное (цепное) противопоставление, цепочки/, եթե հակադրության երեք և ավելի անդամների մեջ փոխվում է մեկ կարգի հատկանիշը, օր.՝ բ-դ-գ հակադրություններում՝ տեղայնությունը (երկշրթնային-առաջ-նալեզվային-ձայնալեզվային) և փնջային (пучковая оппозиция, пучки), եթե դրանց մեջ փոխվում են տարրեր կարգի հատկանիշներ, օրինակ՝ բ-պ-փ (ձայնեղություն-խու-թյուն-շնչեղություն):

Բացահայտել հնչույթները ամենից առաջ նշանակում է տվյալ հնչյունական կազմության (բովանդակության) մեջ առանձնացնել տարբերակիչ /дифференциальный (различительный, конститутивный) признак/, կամ իմաստատարերիչ (смыслоразличительный признак) և ոչ տարբերակիչ (недифференциальный признак) հատկանիշները: Դրա համար յուրաքանչյուր հնչյունական հատկանիշ փորձարկվում է նվազագույն գույգի հակադրությամբ: Այս կերպ պարզվում է, որ, օրինակ, հայերենի կ-ի մեջ տարբերակիչ են պայթականությունը (կաբ-խոբ), ձայնալեզվայնությունը (կեբ-տեբ), խույությունը (կեբ-դեբ), ոչ շնչեղությունը (կաբ-բաբ): Իսկ փափկությունը, որ կա, օրինակ, կյառի բառի կ-ի մեջ կամ կոշտությունը, որ կա, օրինակ, փակ բառի կ-ի մեջ, հնչույթաբանորեն տարբերակիչ (էական) չեն, որովհետև այդպիսի կ-երով հակադրական նվազագույն գույգ դրական հայերենում չունենք:

Հնչույթաբանական վերլուծության մեջ կարևոր ողակներ են հնչույթատարբերակների (ենթահնչույթների) առանձնացումը և դրանց գործածության դիրքերի (հնչյունական միջավայրի, շրջապատի) պարզումը: Հնչույթի և նրա տարբերակների փոխհարաբերությունները, ղեկրիպտիվ լեզվաբանության հետևողությամբ, դիտարկվում են լրացուցիչ բաշխման սկզբունքով: Հաստատված է, որ փոխադարձաբար իրար փոխարինող հնչյունական տարրերը ընդգրկում են հնչույթի գործածության բոլոր միջավայրերը, ուստի դրանք համարվում են հնչույթներ, իսկ փոխադարձաբար միմյանց բացառող հնչյունական տարրերը իրար միջև բաժանում են հնչույթի գործածության միջավայրերը, մի մասում հանդիպում է մի տարրերակր, մյուսում ուրիշ տարրերակ, այսինքն՝ սրանք գտնվում են լրացուցիչ բաշխման հարաբերության մեջ և ենթահնչույթներ են:

Պրոֆ. է. Բ. Աղայանը բաշխման սկզբունքը փոխարինում է ոլորտ զաղափարով. նա տարբերում է ոլորտ, գերոլորտ, կիսոլորտ, մեծոլորտ, մանրոլորտ հասկացությունները: Ոլորտը (сфера) ընդգրկում է ամեն կարգի նարավոր կապակցությունները, հնչյունական գույգորդումները, այն միջավայրերը, որոնց մեջ կարող է գործածվել տվյալ հնչյունական տարրը: Բայց չկա մի հնչյուն, որն ընդգրկի հնչյունական ոլորտն ամբողջությամբ: Գերոլորտը (мегасфера) ոլորտի ամբողջական ընդգրկումն է մասնակի սահմանափակումով: Այսպիսի սահմանափակում ունի զրախորի ու ձայնավորի ոլորտը բոլորակերպ: Կիսոլորտը (гемисфера) այն է, երբ ամբողջական ոլորտի մի մասն ընդգրկում է տվյալ տարրը, մյուս մասը՝ նրան մերձավոր մի այլ տարր՝ առաջ բերելով ենթահնչույթային տարբերակում, օրինակ՝ զրաբարում՝ ու ձայնավորը և ու(ւ) ձայնորդը միմյանց բացառող միջավայր՝ ոլորտ ունեն: Մեծոլորտը (макросфера) այն է, երբ ամբողջական ոլորտի մեծագույն մասն ընդգրկում է տվյալ հնչույթի մեկ դրսևորումը, իսկ սահմանափակ պայմաններում հանդես է գալիս մի ուրիշ դրսևորումը՝ արտասանական տարրերակը, ընդ որում հնչույթն ընդգրկում է մեծոլորտը: Մանրոլորտը (микросфера) այն է, երբ ամբողջական ոլորտի ծավալի մեծագույն մասն ընդգրկում է որևէ

հնչույթ, իսկ որոշ մասում (որոշ դիրքում կամ կապակցության մեջ) հանդես է գալիս նրա տարբերակը: Եթե տարբերակների գոյությունը պայմանավորում է դիրքը, ապա առկա են դիրքային տարբերակներ (позиционные варианты), իսկ եթե այն պայմանավորում է այլ հնչյունական տարրի կամ հնչույթի համակցությունը, ապա առկա են փոխազդեցական կամ համակցական տարբերակներ (комбинаторные варианты): Առաջինի արտահայտություն են որոշ բարրաոններում հանդիպող շնչեղ ձայնեղ հնչյունները՝ պարզ ձայնեղների հարսբերությամբ, երկրորդի արտահայտություն են փափկացածները՝ առաջնային շարքի ձայնավորների մոտ, կատկայնացածները՝ ետին շարքի ձայնավորների մոտ: Տարբերակները կոչվում են ազատ, եթե միմյանց կարող են փոխարինել միևնույն միջավայրում, դիրքում՝ առանց ֆունկցիոնալ տարբերակման, առանց իմաստատարբերիչ նշանակության:

Հնչույթային սյուրտները լինում են ձայնավորական, բալաձայնական, ձայնորդային: Ձայնավորական ոլորտ են կազմում այն բոլոր դիրքերն ու կապակցությունները, որոնց մեջ հնչույթը վանկարար է. կոչվում է նաև զազայլեային ոլորտ, կենտրոնական ոլորտ: Բաղաձայնական ոլորտ են կազմում այն դիրքերն ու կապակցությունները, որոնց մեջ հնչույթը ոչ վանկարար է, ոչ էլ վանկարարների բաղադրիչ. կոչվում է նաև կողմնային ոլորտ: Ձայնորդային ոլորտ են կազմում այն դիրքերն ու կապակցությունները, որոնց մեջ հնչույթը վանկարների ոչ վանկարար տարրն է. կոչվում է նաև զազաքնամերձ ոլորտ կամ կենտրոնամերձ ոլորտ: Գրաբարում ձայնորդային ոլորտում էին գտնվում ու ն ի հնչույթների ենթահնչույթները:

Այսպիսով, հնչույթաբանական վերլուծության մեջ առաջին պլանում է հնչույթային դիրք կամ հնչույթադիրք (фонологическая позиция) գաղափարը: Այն կարող է լինել ուժեղությամբ դիրք կամ աբսոլյային դիրք (позиция релевантности) և կամ ուժեղ դիրք (сильная позиция), ուժեղ հնչույթադիրք, որտեղ իրացվում է տվյալ հնչույթաբանական հակադրությունը բնորոշ, հստակ տեսքով, ինչպիսին ժամանակակից գրական հայերենի սլաշականների համար բառասկզբն է, բայց հնչույթադիրք (слабая позиция) կամ շեղով դիրք, շեղովացման դիրք (позиция нейтрализации), երբ նրա մեջ հակադրությունը հստակ չէ կամ բացակայում է (մինչդեռ այլ դիրքերում այն առկա է). հմմտ. զեր-կեր և մեզ-մեկ, (մինչդեռ Ե-ի համար բառասկզբի դիրքը թույլ է, քանի որ այդ դիրքում նա գրեթե հանդես չի գալիս), բացառված դիրք (позиция исключения), երբ այլ դիրքերում հակադրովող գույգի անդամներից մեկը կամ երկուսն էլ տվյալ դիրքում հանդես գալ չեն կարող. որինակ՝ դասական գրաբարում բազմավանկ բառերի վերջում ե-ի հակադրությունը բացակայում է, որովհետև այդ դիրքում ե լինել չի կարող: (Տե՛ս նաև լեզվաբանական վերլուծություն բառահոգվածը):

Դրկն. տե՛ս հնչյունաբանություն բառահոգվածում:

ՀԵՓՈԼՈԳԻԱ ԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ||ФОНОЛОГИЯ, լեզվաբանական՝ հնչյունաբանական գիտակարգ, որն ուսումնասիրում է հնչույթները, հնչյունի գործառական (ֆունկցիոնալ) հատկությունները: Հաճախ առանձնացվում է հնչյունաբանությունից՝ սրան թույնելով խոսքի հնչյունների ձայնային ու արտասանական հատկությունների քննությունը: Հնչույթաբանությանը այս տեսակետից ամենից առաջ հետաքրքրում են լեզվի հնչույթային համակարգի խնդիրները, ինչպես՝ հնչույթների բացահայտումը, նրանց տարբերակների (ենթահնչույթների) որոշումը, գործածության դիրքերի առանձնացումը, հնչույթային՝ տարբերակիչ հատկանիշների բացահայտումը, համակարգային կապերի ու փոխհարաբերությունների հաստատումը ևն: Նախապես հնչույթաբանությունը համաժամանակյա (սինխրոնիկ) ուսմունք էր, աստիճանաբար այն ընդգրկեց նաև պատմական պլանը, ստեղծվեց պատմական հնչույթաբանություն (историческая фонология):

Հնչույթաբանական և ձևաբանական առնչակցությունների հիման վրա ձևավորվել է

մի նոր գիտական գ' ձևահնչույթաբանությունը (морфология), որը ուսումնասիրում է հնչույթները՝ որպես բառաձևեր ու ձևույթներ կազմող տարրեր, թե, ասենք, ինչ հնչույթային կաղապար կարող է ունենալ ձևույթը, նրա սկիզբը կամ վերջը, ձևույթային տարբերակները (ենթաձևույթները) հնչույթային ինչ հարաբերակցություններ ունեն (հմմտ. կատու և կատվախաղ)։

Ինչպե՞ս հնչյունաբանությունը բառահոգվածում։

Հոգի արտիկլ (член), մասնիկ կամ ոժանդակ բառ, որն արտահայտում է քերականական առկայացում կամ անառկայացում։ Առկայացումը հայերենում ներկայանում է չորս տարբերակով. իբրև ցուցական, դիմորոշ, ստացական, որոշյալ առումների Ըստ այդմ էլ առկա են ցուցական հոգ (указательный артикль), դիմորոշ հոգ (персональный (личностноопределяющий) артикль), ստացական հոգ (посесивный артикль), որոշիչ հոգ (определенный артикль)։ Անառկայացումը ներկայանում է երկու տարբերակով՝ քնդհանուր անորոշ առում և մասնական անորոշ առում։ Առաջինը որոշակի նյութական արտահայտություն չունի. այսմանականորեն նրա համար ընդունվում է գրոց ցուցիչ, որը կոչվում է «զրո» հոգ (нулевой артикль)։ Երկրորդը արտահայտվում է մի տարրով, որը կոչվում է անորոշ հոգ (неопределенный артикль)։

Հայերենում առկայացուցիչ հոգերն են -ս, -դ, -ն (ը)։

II հոգը առումն արտահայտում է առաջին դեմքի հարաբերությամբ, ծագում է նույն արմատաձևից, որը և ընկած է այս, սա ցուցական դերանունների հիմքում. սրա հետևողությամբ հայերենում ես տեսքն է ընդունել հնդեվրոպական *eg'ō ձևը։ Առկա է հայերենի պարզացման բոլոր փուլերում, վիճակներում։ Անկախ ֆունկցիոնալ բազմազանությունից, ունի դիմայնության ուժեղ երանգ, նախապես քերականական բազմիմաստությամբ արտահայտել է դիմորոշ, ցուցական, ստացական առումներ, թեև գերիշխում էր ցուցականությունը։ Նոգրաբարյան հայերենում արտիճանաբար ուժեղանում են դրա ֆունկցիոնալ տարբերացումները, նրա մեջ առավել հաստատվում է ստացական առումը, և նվազում են այլ առումներով կիրառությունները։

Ժամանակակից գրական հայերենում ևս գործածվում է հիմնականում ստացական, ինչ-որ չափով նաև դիմորոշ նշանակություններով, և եռաշարք հոգերից միակն է, որ ղեկնս պահպանում է, թեև խիստ սահմանափակ չափով, ցուցական առումը։ Այն հանդես է գալիս բոլոր հոլովածների հետ, փոխանվանական ձևերում, նաև բաշխական, խնդրառական հոգնակերտության կաղապարներում։ Այսպես՝ սիրտս = իմ սիրտը (ստացականություն), մեծս = մեծ տղաս, իմ մեծ տղան (փոխանունություն), սիրտներս = մեր սիրտը (բաշխական-ստացական հոգնակի), հետներս = մեզ հետ (խնդրառական հոգնակի), գիշերս = այս գիշեր (ցուցականություն), ուսուցիչս՝ հմմտ. ես՝ ուսուցիչս (դիմորոշություն)։

Ի հոգը առումն արտահայտում է երկրորդ դեմքի հարաբերությամբ, ծագում է նույն արմատաձևից, որը և ընկած է այդ, դա դերանունների հիմքում. սրա հետևողությամբ դու տեսքն է ընդունել հնդեվրոպական *tu ձևը։ Առկա է հայերենի պարզացման բոլոր փուլերում, վիճակներում։ Ենթարկվել է հնչյունական վերափոխության (սարաճման)՝ դ > տ, ք։ Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում արտասանվում է խլացումով (ապաձայնեղացում)։ Անկախ ֆունկցիոնալ բազմազանությունից, ունի դիմայնության ուժեղ երանգ, նախապես քերականական բազմիմաստությամբ արտահայտել է դիմորոշ, ցուցական, ստացական առումներ, թեև գերիշխում էր ցուցականությունը։ Նոգրաբարյան հայերենում նրա պարզացումը հիմնականում ղենում է ս հոգին գուգահեռ Տարբերությունն այն է, որ արևելահայ գրական լեզվում արդեն կորցրել է ցուցական իմաստը։ Այլ ֆունկցիաներով նա համարժեք է ս ին, Այսպես՝ սիրտդ = իմ սիրտը (ստացականություն), մեծդ = մեծ տղադ, իմ մեծ տղան (փոխանունություն), սիրտներդ = ներ սիրտը (բաշխական-ստացական հոգնակի), հետներդ = մեզ

հետ (խնդրառական հոգնակի), ուսուցիչը՝ հմտ. դու՝ ուսուցիչդ (դիմորոշություն)։

Ն-ն ամենահաճախական գործածություն ունեցող հոդն է. նախապես առկայացրածն արտահայտում էր երրորդ դեմքի հարաբերությամբ. սերում է նույն արմատահնչյունից, որն ընկած է նա, այն ցուցական դերանունների հիմքում։ Այս միաժամանակ նշանակում է, որ երեք (-ս, -դ, -ն) հոդերն էլ ծագումով դերանվանական մասնիկներն են։ Առկա է հայերենի զարգացման բոլոր փուլերում, վիճակներում։ Նախապես քերականական բազմիմաստությամբ մասնակիորեն արտահայտել է դիմորոշ, ստացական, որոշյալ առումներ, իսկ հիմնական դերը ցուցական առումն արտահայտելն էր։ Նտգրաբարյան հայերենում նրա զարգացումը շնթացավ -ս, -դ հոդերին զուգահեռ։ Նրա մեջ աստիճանաբար, որոշյալ առման ընդլայնման հետ կապված, մարում են դիմորոշ, ստացական, ցուցական իմաստավորումները, և նոր հայերենում պահպանվում են ստացականի ու դիմորոշի երանգներ միայն, իսկ ցուցական իմաստը իսպառ վերանում է։ Գրաբարյան զ-ի անկման հետևանքով ն-ն դառնում է որոշյալ առման միակ ցուցիչը։ Սա նույնպես փոխանություն, ստացական-բաշխական ու խնդրառական հոգնակերտության տարր է։ Ժամանակակից գրական արևելահայերենում, քանի որ բովանդակային պլանում չի սահմանափակված դիմային ու ստացական իմաստավորումներով, սրա կիրառական ոլորտը ավելի լայն է, քան ս, դ հոդերինը։ Բայց վերջիններս կարող են իրենց ֆունկցիան կատարել բոլոր հոլովածների հետ, իսկ ն-ն՝ միայն ուղղական-հայցական, սեռական-տրական հոլովների հետ։

Նտգրաբարյան հայերենում ն ձևույթը հանդես է գալիս ն. ը տարբերակներով։ Ը տարբերակը առաջացել է վերջնահանգում (ը)ն > ը զարգացումով. հմտ. բառակազմական հետևյալ տեղաշարժերը՝ խառն = խառ (ը)ն > խառը, սառն = սառ (ը)ն > սառը, պառն = պառ (ը)ն > պառը, տասն = տաս (ը)ն > տասը, ինն = ին (ը)ն > ինը են։ Այս կերպ բաղաձայնահանգ հիմքերին կցված ն հոդը նույն օրինաչափությամբ փոխարինվել է ը-ով. ֆաղաֆն = ֆաղաֆ (ը)ն > ֆաղաֆը։ Այս ը տարբերակը ևս արևելահայ գրական լեզվում հանդիպում է նույն հոլովների հետ, ինչ որ ն-ն։ Ն և ը տարբերակները հնչյունաբանական պայմանավորվածություն ունեն. ն-ն ավելանում է ձայնավորահանգ բառածին, ը-ն՝ բաղաձայնահանգ։ Այժմ ն-ն բավականին ընդլայնել է գործածության ոլորտը, ձեռք է բերել նոր ֆունկցիաներ, այդ թվում նաև շարահյուսական (նախադասության որոշակի անդամներ տարբերակելու) հատկանիշ։ Այս հատկության շնորհիվ թեև միաժամանակ որոշյալ առման ցուցիչ է, նա հաստատված է ուղղ.-հայցական և սեռական-տրական հոլովածներում, իսկ մյուս հոլովածների ոլորտից գուրս է մղվել այդպիսի ֆունկցիոնալ ծանրաբեռնվածություն չունենալու պատճառով։

Առկայացուցիչ ս, դ, ն հոդերը եռաշարք են՝ պայմանավորված եռադիմայնությամբ։ Բաղաձայնահանգ բառածին ավելանալու դեպքում արտասանվում են հենարանային (սնցումային) ը ձայնավորով, որը գրությամբ չի արտահայտվում. իբրև (ը)ս, (ը)դ, (ը)ն. հայրս = հայր (ը)ս, հայրդ = հայր (ը)դ, հայրն = հայր (ը)ն։ Սրանք հայերենի բառածնի կազմում ամենավերջին զուգորդվող ձևակազմական մասնիկներն են. սրինակ՝ մերձավոր + ներ + ից + ս, մերձավոր + ներ + ից + դ, ֆաղաֆ + ներ + ի + ն։

Անուրոշ հոդը անառկայացման համար է։ Գործածությամբ հարաբերակցում է «գրո» հոդին, բայց համարժեք չէ նրան, քանի որ այն այնուամենայնիվ մասնավորում է բառիմաստը միակիության մթազնած քանակային հատկանիշով։ Հայերենում, ինչպես այլ լեզուներում, զարգացել է մի քանակական թվականի հիմքի վրա։ Դեռևս գրաբարում այս բառի որոշ կիրառություններ արտահայտում էին անառկայացում՝ ստեղծելով առումային հակադրության շաղկապած եզր։ Նտգրաբարյան հայերենում այն ակնհայտորեն ձեռք է բերում հոդային գործածություն, մանավանդ երբ թվականական նույն իմաստի համար ստեղծվում է մեկ բառը։ Միջին գրական հայերենում և բարբառներում հանդիպում ենք սրա այլևայլ հնչյունական վերակազմավորումների (տարափոխությունների),

խնայեա՝ մն (մրն), մին, մե, լմ(մ), մր(մ), մայն ևն: Բարբառների մի մասում նա առնու է, իբրեւ ժանդակ բառ (օրինակ՝ Ղարաբաղի, Հաղարթի, Կարճնանի, Գորիսի, Թրիլիսի, Ուրմիայի և այլ բրբ.), մի մասում նա վերջահար ան- ղե տ աւարը է (օրինակ, Վանի, Շատախի, Կարնո, Առտիալի, Պոլսի և այլ բրբ.): Անո- բո՝ հոգը վերջահար է նաև արեւմտահայ գրական լեզվում (մաւղ մր, փաւ մր): Արեւմտա- հայերենի այս հոգը արեւելահայերենի համեմատութեամբ ավելի հաճախական գործածու- թյուն ունի և կիրառութիւններով, ոճաարտահայտչական երանգներով ավելի հարուստ է:

Արեւելահայ գրական լեզվի մի անորոշ հոգը նախահար է, անշեշտ, ինչպես առհա- տարակ հայերենում, նույնպես գրվում է բոլոր հոլովածների հետ: Այն կիրառութիւննե- րի մի մասով է անորոշ հոգ. որոշ գործածութիւններ մեկ թվականի արժեքով են: Հմմտ. նո այդ գործը հանձնարարեց մի (=ինչ-որ) վարպետի: Նա այդ գործը հանձնարարեց մի (=մեկ) վարպետի:

Հոգառութիւնը ներկայանում է հոգառու բառածն (որը սովորաբար եզակի կամ հօգնակի բառածն է) + հոգ կաղապարով: Հոգառուն հայերենում զոյականն է կամ գո- յա՝ առարար առնված որեւէ բառ: Անձնական գերանունները և ցուցականներից առարկա- յանիչները սովորաբար առկայացած են բառիմաստով և հոգառու չինել չեն կարող: Միայն հին գրական հայերենում մասնակիորեն դրանք և դիմավոր բայածէները հոգ էին ստանում ոճաարտահայտչական հիմունքով: Սեռական (սեռ.-տրական) հոլովն առկա- յացուցիչ հոգեր ստանալով արտահայտում է ստացյալը՝ Արշակի՛ն, Իմր, Նրանը: Կրկնահոգութիւնը նրան բերում է ստացյալի ստացյալը արտահայտելու հնարավորու- թյուն՝ Իմի՛ն, Բոնի՛ն:

Գրկն. տե՛ս առկայացման և անառկայացման կարգ բառահոգվածում:

ՀՈՂԱՎՈՐՈՂ || соединительная морфема, соединительный аффикс, соединительный гласный, интерфикс, բառակազմական կաղապարներում հանդես եկող բաղադրիչ տարր (ծնույթ): Որոշ լեզուներում, այդ թվում և հայերենում ունի ձայնավորական դրսևորում. այդպիսի դերով հայերենում հանդես են գալիս ա, մասամբ՝ և ձայնավոր- ները: Հոգակապի բովանդակային կողմը նրա բաղադրական դերն է. ա ն ազդանշում է սերող (ածանցող) հիմքի ավարտը՝ հարելով հիմքին, կամ բաղադրելիության (զուգոր- դելիության) սկիզբը՝ հարելով ավելացող մասնիկին (ածանցին): Հոգակապը ձևակա- նորեն քանդում, վերացնում, մթազնել է տալիս բարդության բաղադրիչների շարահյու- սական կապը, անհնարին դարձնում դրանց «ինքնուրույնութիւնը», «անկախութիւնը», սլոխինքն՝ բառաբաղադրիչի բառային էությունը: Այն բարդութիւնները, որոնք ունեն հոգակապ, կոչվում են հոգակապով բաղադրութիւններ (գրասեղան, ջրատար, քարաշատ):

Հայերենում հնագույն շրջանից սկսած հիմք (բուն) ձևավորող, բնակազմիչ ա տարրը վերաարժեքավորվել է իբրեւ բաղադրող միավոր՝ ներույթ և իրար է կապել բաղադրու- թյան բաղադրիչներ: Լինելով իմաստից զուրկ միավոր՝ այն հաճախ գիտակցվում է սե- րող հիմքի հետ, հմմտ. զր-ա+տախտակ, մեծ-ա+միտ և քաղաք+ա-կան, համ-ա+ +բարբառ: Սովորաբար բացառվում է հաջորդող ձայնավորասկիզբ բաղադրիչից առաջ և նախորդող ձայնավորավերջ բաղադրիչից հետո. օր.՝ արագընթաց, բաղմաղպ, պրա- ում, դասընկեր, Երդասաց, դրոսայի, թանաքաման, լողավաղան, լուսաստղ, լուսար- ձակ, հմմտ. նաև՝ բազմերանգ, պարկերակ, ժպտերես, ձեռներեց, մեներգ, վերելակ, հւյորդի, քաջորդի, լավորակ, որոնց մեջ առկա են և=է, ո=օ արտասանութիւնները: Նաև՝ ռադիոգիր, կինոէպոպեա, ֆոտոռադիոսլուր ևն: Բայց պարտադրական չէ, որ.՝ լեզվարեստանիք, ամենաբնտիր, հեռուստատեկնարկ, էլեկտրաապրանք, հեռուստաաշուա- րակ ևն: Բառակազմության մեջ կարող է դուրս բնկնել. օր.՝ ողջամիտ > ողջ(ա)մաու- թյուն, լրջամիտ > լրջատութիւն, պահապան > պահպանութիւն, հմմտ. թույլատրել > > թույլտվութիւն: Այս ա հոգակապը անմիջականորեն (Երբեմն էլ՝ միջնորդավորված)

նախորդող ի ձայնավորի հետ սերտաձուլով առաջ է բերում և տարրը (ի-+ա > յա > և), որը նույնպես, ա-ի հետևողությամբ, ցիտակցվում է իբրև հոգակապ. օր.՝ բարի-+ա-+կամ > բար-+կամ, գինի-+ա-+աուն > գին-+ա-+աուն, նաև՝ այցետոմս, ծաղկեփռնջ (ծաղիկ-+ա-+փունջ > ծաղկ-+ա-+փունջ), հաշվենկատ (հաշիվ-+ա-+ենկատ > հաշվ-+ա-+ենկատ), ծաղկեսպակ, բաժնետեր, բաժնետոմս, հաշվեհարդար, հմմտ. նաև՝ փոխ-փոխ (< փոխ ի փոխ), շարեշար (< շար ի շար), պատեպատ (< պատ ի պատ), որոնք համաբանությամբ դոյացած բաղադրություններ են. այսպես և՛ դուրեկան, շահեկան ևն:

Գրկն. տե՛ս բառակազմության բառահոգվածում:

ՀԱՆՈՎ||надеж, կամ հոլովի կարգ (категория надеж), բերականական կարգ, դրսևերվում է անվանական ու դերանվանական համակարգերում, մասամբ և այլ բառախմբերում. արտահայտում է բառի որոշակի դրվածքը (ասպեկտը, տեսանկյունը) խոսքի, հիմնականում նախադասության ու բառակապակցության մեջ, որ նույնն է՝ գործողի (այդ թվում՝ ներգործողի), խնդրի (այդ թվում՝ կրողի) և պրոցեսայնության (գործողության) հարաբերություններ, վերաբերության (պատկանելության, հատկանշային-բնութագրական), նաև պարագայական (տարածաժամանակային, գործելակերպի ևն) դրվածքներ: Հայերենի հոլովներն իրացնում են ենթակայի, կոշականի, գոյական որոշչի, ստորոգելիական գոյական վերադրի, հասկացուցչի, նախադասության կողմնակի մի շարք անդամների, խնդիրների ու առանձին պարագաների ֆունկցիաներ: Տարածաժամանակային գործառություններում դրանք դրսևորում են հետևյալ իմաստները. ա) այն տարածքը կամ ժամանակային սլափ, որի սահմաններից սկիզբ է առնում գործողությունը, բ) այն տարածքը՝ մակերեսը, որի վրա տեղի է ունենում գործողությունը, և այն ժամանակային սլափ, որին համընկնում է գործողությունը, գ) այն տարածքը, ժամանակաշափր (ժամանակային կտրվածքը), որի շրջանակներում, սահմաններում կամ որի մեջ (ընթացքում) կատարվում է գործողությունը:

Այս կարգը սովորաբար ներկայանում է հարացույցով, և հոլով տերմինը գործածվում է նշելու հստակ այդ հարացույցի յուրաքանչյուր անդամը: Նշված առումով հոլովը հոլովական իմաստի և ձևի (հոլովաձևի) միասնությունն է: Մեկ հոլովաձևը կարող է համատեղել տարրեր մասնավոր իմաստներ. արտահայտության սլանում միևնույն իմաստավորման համար կարող են լինել այլևայլ կաղապարներ (արտահայտության միջոցներ): Ձևի և իմաստի միասնությունը հաշվի առնելով հայերենում զանազանում են՝ ուղղական, սեռական, տրական, հայցական, բացառական, գործիական, ներդոյական հոլովներ (տե՛ս առանձին բառահոգվածներում):

Կազմությամբ՝ կառուցվածքով լինում են վերլուծական հոլով (аналитический надеж) և համադրական հոլով (синтетический надеж): Համադրական ներկայանում է հոլովահիմք + հոլովակերտ (մասնիկ, վերջավորություն) կաղապարով կամ ներքին թերմով. օրինակ՝ ծառ + ից, ծառ + ով, (տուն) > տան, (հայր) > հոր: Վերլուծականը ներկայանում է նախդրի և հոլովվող բառաձևի զուգորդումով. գրաբարում՝ ի սրաէ, ի վետոյ: Կառուցվածքով տիպիկ հոլովական կաղապարը համադրական է: Հոլովական ամբողջ հարացույցը կարող է ներկայանալ համագրական ձևերով, մինչդեռ այն ի՛ր կարող համալրված լինել միայն վերլուծական ձևերով: Հայերենում համադրական հոլովները հարացույցում գերակշռում են:

Այն հոլովաձևեր, որը կազմվում է նախդրի մասնակցությամբ, կոչվում է նաև նախդրիվ կամ նախդրավոր հոլով: Այսպես է կոչվում հոլովը նաև այն դեպքում, երբ նախդրի զուգորդությամբ այն կարող է ձեռք բերել հարացույցի այլ անդամի (հոլովի) ֆունկցիա. օրինակ, նախդրիվ հայցականը՝ սրականի նշանակությամբ. առ նա||ցնու = նրան (գրբ.): Առանց նախդրի լինելու դեպքում հոլովը կոչվում է աննախդիր (бес-

предложный падеж): Երբեմն առանձնացնում են՝ սինկրետիկ հոլով (синкретический падеж) և հեղ հոլով (узкий падеж): Առաջինը համատեղում է մեկից ավելի թերականական-հոլովական իմաստներ (ֆունկցիաներ), ինչպես արդի հայերենի ուղղական-հայցականը (ներգործողի, կրողի և այլ ֆունկցիաներ): ավելի բնորոշը գերանվանական հոլովման հարացույցի անդամն է, օրինակ, իմ-ը սինկրետիկ եղանակով արտահայտում է հոլովի, թվի, գեմքի իմաստներ:

Հստ արտահայտած հարաբերության (դրվածքի, ասպեկտի) բնույթի գանազանում են՝ գերականական հոլով (грамматический падеж) և կոնկրետ (конкретный падеж) համ տառածական հոլով: Առաջինը տարբերակում է ենթական կամ խնդիրը, ինչպես գրաբարի ուղղականն ու հայցականն են: Մյուսները հայերենում որոշակիորեն սահմանագծված չեն: Առհասարակ հայերենի հոլովները բազմիմաստ են, օրինակ, բացառականը կարող է տարբերակել անշաղկապ անուղղակի խնդիրը, ներգործող և մասնակի բնորոշները, մի շարք պարագաներ (տեղի, ժամանակի, պատճառի են):

Տարբերում են նաև ուղղ հոլով (прямой падеж) և քեֆ հոլով (косвенный падеж): Ուղիղ է համարվում ուղղականը (կամ ուղղական-հայցականը), որը հոլովականներից զուրկ է՝ դրո վերջավորությամբ, և համարվում է բառի ուղիղ նե: Թեք հոլով է կոչվում հարացույցի մյուս՝ յուրաքանչյուր անդամ, որը արտահայտում է կախյալ լրացական հարաբերություն:

Գրաբարում հոլովակազմությունը, այսինքն՝ հոլովի կազապարումն ուներ հետևյալ բնորոշ գծերը: Անվանական հարացույցում՝ հային 5—6 հոլով, ուղղական, սեռական-տիրական, հայցական, բացառական, գործիական, ղերանվանական հարացույցում սեռականը և տրականը առանձին, անկախ հոլովներ էին: Վերջիններս գրաբարագիտության մեջ անկախ են ճանաչվում նաև անվանական ուղղումում: Մոակայն՝ դրանց կազապարման տարբերությունը անունների հոգնակիում իսպառ չէա, իսկ եզակիում այն հանգեցվում է մասնակի, ոչ էական գեպքերի:

Որոշ քերականներ սրանց գուգահեռ ճանաչում էին ևս չորս հոլով՝ պատմական, օլաուտական, ներգոյական և կոչական: Գ. Ավետիքյանի հետեողությամբ սրտնք աստիճանաբար դուրս մղվեցին գրաբարի հոլովական հարացույցից: Սրանցից կոչականը (կոչվել է նաև՝ հեչական, աուսական), որ հոլովակերտից զուրկ ձև է և հաճախ գուգորգվում է սուբյուարկու ով բառով, իմաստ չուներ հարացույցի ինքնուրույն անդամ դիտելու: Մյուսներն էլ նախորդոր ձևեր էին: Պարառականը (նաև՝ աուտագոյական, շեջական) գործիականն է Վ նախդիրով (զգեսով, զքաղաքա), պատմականը բացառականն է նույն նախդիրով (զհորէ, զնմանէ), ներգոյականը (նաև՝ կապոյական, կայական) ի(յ) նախդիրի և տրականի կամ հայցականի գուգակցման գեպքերից է ի քաղաքի, ի քաղաքս, յամս: Հայցականը (որոշյալ առման գեպքում) և բացառականը նախորդավոր էին. առաջինը Վ նախդիրով՝ (զ)տուն, (զ)տունս, երկրորդը՝ ի(յ) նախդիրով, ի սբտէ, ի քաղաքէ, յանուանէ:

Համադրական հոլովակազմության մեջ գործառում են ինչպես բուն հոլովակերտները (-յ, -վ||ւ||բ են), այնպես էլ հոլովակերտի դեր ստանձնած բնակերտները (ի, ու), հոգնակերտ-հոլովակերտները (-ք, -ց, -ս): Բնակերտների մի մասը՝ ա, ո (նաև՝ ո-ա, ի-ա), հիմնականում ազդանշում են հոլովման տիպը: Հոլովահիմքերը երկու հիմնական տարբերակներ ունեն՝ բուն հոլովակազմ հիմք և հոլովակազմ-հոգնակիակազմ հիմք. առաջինը եզակիի հարացույցում, երկրորդը՝ հոգնակիի:

Միջին գրական հայերենում հոլովակազմությունը դրսևորվում է կամ գրաբարական (առավել վաղ շրջաններում), կամ ինքնատիպ, նոր կազապարումով: Նորը հետևում է կցական կառուցատիպին, որը տարրորոշում է հոլովակազմ և հոգնակիակազմ հիմքերը իրեն անկախաբար ֆունկցիավորող միավորներ: Զ- նախդիրի անկումը հայցականում և նոր հոգնակերտների (-եք, -նի, -նեք) հաստատումը հոգնակի ուղղականումը

և հայցականում աստիճանաբար հանդերձն տվող երկու հոլովների նույնացմանը Ուղղականը ավելի է միտում ելակետային ձև դառնալու հարացույցի անդամների կադապարման համար: Հարացույցում ասված են 4—6 անդամներ: Սեռ-տրականում գերիշխում է ի մասնիկը, գործիականում՝ -ով-ը: Տեղի է ունենում նաև հոգնակերտ-հոլովակերտի տարրորոշում: Տիրապետող է դառնում հախաճիմ + հոգնակերտ + հոլովակերտ (+ հոդ) կադապարը. զետ + եր + օվ + ն (= զետերովն):

Բարբառների մի մասը (կր ճյուղ) ներգոյական չգարգացրեց, մյուս մասում (ու մ ճյուղ) այն ձևավորվեց իբրև ինքնատիպ հոլով: Որոշ բարբառներ բացառականը (եզակի, հոգնակի) ձևավորում են ից մասնիկով, այլ բարբառներ՝ -լ, (էն), -մէն, -ա (ան) և այլ մասնիկներով: Կան բարբառներ, որոնց հոլովական հարացույցն ունի 4 անդամ (ուղղ.-հայցական, սեռ.-տրական, բացառական, գործիական), դերանվանական համակարգում՝ 5 (սեռական, տրական առանձին հոլովներով), մեծ մասամբ արևմտահայ բարբառներում, կան և 5 անդամներ (դերանվանականում՝ 6) ունեցողներ մեծ մասամբ արևելահայ բարբառները: Այսպես էլ արևմտահայ գրական լեզուն ձևաբանորեն տարբերակում է 4 հոլով, արևելահայ գրական լեզուն՝ 5 հոլով (դերանվանական համակարգում համապատասխանաբար՝ 6): Ժամանակակից գրական հայերենի լեզվական հարացույցում կան՝ ուղղ.-հայցական, սեռ.-տրական (դերանվանական համակարգում սեռականը և տրականը առանձին հոլովներ են), բացառական, գործիական, ներգոյական:

Հին գրական հայերենի հոլովական հարացույցի անդամների հակադրությունը մասամբ ձևաբանական հստակություն չունի, քան ինքնուրույն արտահայտություն ունեցող լեզար եզակի ու հոգնակի շարքերում սեռական—տրական հակադրություն, եզակի ուղղական—հայցական տարբերությունն էլ թույլ էր, իսկ հոգնակի սեռական ու բացառական հակադրությունը դրսևորվում էր նրանով, որ վերջինս նախդրավոր (վերլուծական) կազմություն ուներ. նախդիրին հարող բառածեր սեռ.-տրականի հետ նույնն էր. սրտից, զետոց > ի սրտից, ի զետոց: Այդ է պատճառը, որ հայերենագիտական տեքստերում երբեմն գործածում են սեռական—տրական գուգադիր անվանումը:

Ետգրաբարյան հայերենում, մանավանդ նոր գրական հայերենում, տեղի ունեցավ նաև հայցական-ուղղական նույնացում: Սակայն Ստ. Պալասանյանը, այնուամենայնիվ, արևելահայ գրական աշխարհաբարում ճանաչում էր 7 հոլով՝ հաշվի առնելով նաև ներգոյականը: Մ. Աբեղյանը ելնելով վերը նշված նույնացումներից՝ արևելահայ գրական լեզվում ճանաչեց միայն 5 հոլով: Հետագայում Ա. Ղարիբյանի և Գ. Սևակի պնդումով քերականության մեջ նորից ճանաչվեց 7 հոլով: Այժմ սովետահայ հայերենագետների մի խումբը ընդունում է 7, մի այլ խումբ՝ 5, ոմանք էլ՝ 6 հոլով: Այսպիսի կատեգորիկ մոտեցումը միայն տարընթացություն բերող, հարցին պարզաբանություն չտվող ըմբռնման հետևանք է: Իրականում հայերենի արդի փուլում անվանական հոլովման հարացույցի մեջ առկա են հիմնականում 4—5 անդամներ, դերանվանական-անվանականում՝ 5—6: Ուստի և հոլովական համակարգի գիտականորեն ստույգ և միանշանակ քնութագրությունը հետագային է մնում:

Հայ քերականության մեջ հոլովներին անուններ են տվել մասամբ հետևելով հունա-լատինական քերականությանը: Այժմ արդեն որոշ անուններ իմաստով պատճառարանված չեն. նրանք գործածվում են անվանդարար: Մինչև վերջին տասնամյակները հոլովական հարացույցում կատարված պատմական տեղաշարժերը չհանգեցրին անվանումների փոփոխության: Այսպես՝ կարելի էր կարծել, որ ուղղական-հայցական, սեռական-տրական նույնացումները կհանգեցնեին նոր անվանումների: Սակայն այդպիսիք գործածության մեջ չդրվեցին: Ոմանք նախկին «ուղղական» և «հայցական» տերմինները գուգակցեցին իբրև ուղղական-հայցական կամ հայցական-ուղղական և կամ սոսկ ուղղական, իսկ սեռականն ու տրականը իբրև սեռական-տրական կամ սոսկ տրական: Նույն մոտեցումով գործի դրվեցին՝ տրական-հայցական, հայցական-տրական: Ոմանք էլ չեն

բացառում առհասարակ հոլովական հարացույցի անդամները կոչել համարներով. առաջին, երկրորդ, երրորդ են, ինչպես այդ արվում է որոշ լեզուների քերականության մեջ:

Ըստ էության ավելի նպատակահարմար է հոլովները կոչել զուգակցված ձևով՝ ելնելով հոլովական հարացույց ունեցող լեզուները սովորեցնելու մեթոդական պահանջներից: Քոլոր այն դեպքերում, երբ առկա է հարացույցի որոշ անդամների նույնացում հարացուցային տվյալ շարքում կամ առհասարակ, կարելի է դրանք կոչել զուգակցված ձևերումներով. այսինքն՝ ուղղական-հայցական, հայցական-ուղղական, սեռական-տրական, տրական-սեռական, տրական-հայցական, հայցական-տրական: Լեզվաբանական աւերստի մեջ բացառված չէ նրանց, ում ձևերը նշել իբրեւ՝ սեռ.-տրակ.-հայց. (սեռական-տրական-հայցական): Եթե ձևակազմական զուգահեռ շարքում տվյալ անդամն ունի ինքնատիպ ձև, կարելի է այդ շանել: Այսպես՝ իմֆլ ղերանունը եզակի սեռականում ունի իւ, տրականում և հայցականում իւրեն ձևերը, մինչդեռ հոգնակի շարքում տարբեր ձևեր չէ: Եւ Այս դեպքում հոգնակի սեռականը ևս կարելի է առանձին անունով կոչել: Այսպես՝

Ուղղ. ինքը իրենք
Սեռ. իր իրենց
Տր.-հայց. իրեն իրենց
Բաց. իրենից իրենցից
Գործ. իրենով իրենցով

Արդի գրառան հայերենի հոլովական հարացույցում կարող են լինել 4—6 անդամներ, Անվանումներ գործածելիս յուրաքանչյուր դեպքում հարկավոր է առանձին մոտեցում ցույցերել: Օգտակար կլինի, եթե նորմատիվ-գիտական քերականությունը ղեկավարվի այս սկզբունքով: Իհարկե, առհասարակ-մենագրական աշխատություններում մոտեցումը համեմատաբար ազատ է:

Իրզն. Արևիլյան Մ., Աշխարհագրի հոլովները, Վազարշապատ, 1908. նույնի՝ Հայոց լեզվի տեսություն, Ե., 1965: Աբրահամյան Ա. Ա., Գրաբարի ձևոնարկ, Ե., 1976: Աբրահամյան Ս. Գ. և այլք, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 2, Ե., 1974: Աղայան Է. Ռ., Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Ե., 1967: Անաոյան Հ., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 2—3, Ե., 1954—1957: Այտրենյան Ա., Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզուի, Վիեննա, 1866: Առաքելյան Վ. Գ., Ժամանակակից հայերենի հոլովների և հոլովական կապակցությունների իմաստային առումները, Ե., 1957: Առատրյան Մ., Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, Ա. Ե., 1970: Բարսեղյան Հ. Խ., Մ. Արեղյանի հինգ հոլովի տեսությունը և նրա հին ու նոր քննադատությունները, Ե., 1967: Խիսանյան Ռ., Արդի հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Ե., 1971: Մալխասյանց Ստ., Գրաբարի հոլովումը, խոնարհումը և նախդիրները, Թիֆլիս, 1910 (2-րդ հրատ.): Ջահուկյան Գ. Բ., Հին հայերենի հոլովական սխտեմը և նրա ծագումը, Ե., 1959. նույնի՝ Ժամանակակից հայերենի հոլովական համակարգը, Ե., 1967: Սևակ Գ., Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Ե., 1955:

ՀԱՎԱՎԱՐՄ||склонение, բառի (անվան, դերանվան, դերբայի, առհասարակ գոյականաբար գործածվածի) ձևակազմական շարքը հոլովական հատկանիշով, հոլովական ձևակազմության տիպը: Ըստ հոլովական հիմքակազմության զանազանում են՝ բնավոր հոլովում (тематическое склонение) և անբուն հոլովում (атематическое склонение): Առաջինի դեպքում հոլովական հարացույցի անդամները ձևավորվում են բնավոր հիմքով, այսինքն՝ առմատ (նախահիմք) + բնակազմիչ ձայնավոր + հոլովակերտ կադապա-

րով, երկրորդի պէպեքում՝ անբուն չիմքով, այսինքն՝ արմատ (նախահիմք) + հոլովակիւթ կաղապարով:

Հին դրական հայերենում գերիշխում էր բնավոր տիպը, թեպետ, այն հասակորեն դրսևորվում էր հարացույցի ոչ ամբողջ շարքում: Հմմտ.

բնավոր հոլովում			անբուն հոլովում	
	եզակի	հոգնակի	եզակի	հոգնակի
Ուղղ.	որդի	որդի + ք	հայր	հար + ք
Սեռ. - ար.	ուրդւ-ո + յ	ուրդւ-ո + ց	հար	հար + ց (հարանց)
Հայց.	(օ) որդի	(ղ) որդի + օ	(ղ) հայր	(գ) հար + օ
Բաց.	յուրդւ-ո + յ	յուրդւ-ո + ց	ի հար + ի	ի հար + ց (ի հարանց)
Գործ.	ուրդւ-ո + վ	ուրդւ-ո + վ + ք	հար + ք (հարամք)	հար + ք + ք (հարամքք)

Փրեթե նույն սկզբունքով էն պահպանում միահիմք և տարահիմք հոլովումները: Առաջինի դեպքում հարացույցի անդամները ձևավորվում են նույն հոլովահիմքով, երկրորդի պէպեքում՝ ոչ միասնական հոլովահիմքերով կամ հիմքի այլևայլ ձևաբանական վերականգնման օրումներով: Ժամանակակից դրական հայերենում հմմտ.

եզակի թիվ				
միահիմք հոլովում			տարահիմք հոլովում	
Ուղղ. - հայց.	քար + «գրո»	մարդ + «գրո»	կին + «գրո»	
Սեռ. - ար.	քար + ի	մարդ + ու	կ(ը)ն + ոչ	
Բաց.	քար + ից	մարդ + ուց	կնոջ + ից	
Գործ.	քար + ով	մարդ + ով	կնոջ + ով	
Ներգ.	քար + ում			

հոգնակի թիվ				
միահիմք հոլովում			տարահիմք հոլովում	
Ուղղ. - հայց.	քարեր + «գրո»	մարդիկ + «գրո»		
Սեռ. - ար.	քարեր + ի	մարդկ + անց		
Բաց.	քարեր + ից	մարդկանց + ից		
Գործ.	քարեր + ով	մարդկանց + ով		
Ներգ.	քարեր + ում			

Հավի առնելով հիմքակազմության և մասնիկավորման միատիպությունը՝ հաճախ պահպանում են կանոնավոր (правильное склонение) կամ րեղնանրական հոլովում և անկանոն (զարտուղի, այլանկ) հոլովում (неправильное склонение): Հոլովման հիմքը կարող է ներկայանալ հնչյունաբանական տարրերակներով: Այսպես, օրինակ, ժամանակակից դրական հայերենի ի րեղհանրական հոլովման հիմքն ունի հնչյունավոր և ունի հնչյունավոր տարրերակներ. հմմտ. քար-, մարդ- և ջուր-||ջր-, սիրտ-||սրտ-: Սա անկանոնություն չէ: Անկանոն հոլովումը շեղումներ ունի կամ հիմքակազմությամբ, կամ էլ մասնիկավորմամբ: Ժամանակակից դրական արևելահայերենում անկանոն հոլովում ունեն աղջիկ և սեր բառերը, որոնց սեռ.-արականը ձևավորվում է կանոնավոր շարքերում չհանգիստող հոլովակերտներով՝ (աղջիկ) > աղջկ + ա, (սեր) > սիր + ո: Տա-

բաձնություններ կան նաև հարացույցի այլ անդամների կազմության մեջ: Անկանոն հոլովումներն ավելի շատ էին հին պրական հայերենում:

Հոլովման տիպերի գոյացման մեջ կարող է դեր ունենալ նաև բառաձևերի, վերջնա-
նորի հնչյունաբանական կաղմբ: Ըստ այդմ գաճազանում են՝ ձայնորդային (ձայնորդա-
նիմֆ), բաղաձայն, բաղաձայնակալ, բաղաձայնահանգ (բաղաձայնահիմֆ) հոլովում և
ձայնավոր (ձայնավորահանգ) հոլովում: Այս տարբերակումը հիմնականում վերաբերում
է գրաբարի հոլովմանը: Առաջինը հատկանշական է նրանով, որ ձայնորդով վերջացող
որոշ բառեր (մասամբ էլ այլ վերջնահանգի բառեր) հետևում են հոլովակազմության
իմաստիս, այլարևույթ կազապարների, որոնք էապես տարբերվում են բնակերտ-հալո-
վակերտ ունեցող հոլովաձևերից (ձայնավորահանգներից): Այս գաճազանությունը հստակ
երևում է հետևյալ գուգադրումից:

ձայնավոր հոլովում

	Եզակի	հոգնակի
Ուղղ.	սիրտ	սիրտք
Սեռ. - սր.	սրտի	սրտից
Հայց.	(զ)սիրտ	(զ)սիրտս
Բաց.	ի սրտէ	ի սրտից
Գործ.	սրտիւ	սրտիւք

ձայնորդային հոլովում

Եզակի		Բոզնակի	
աստղ	ձուկն	աստեղք	ձկունք
աստեղ	ձկան	աստեղց	ձկանց
(զ)աստղ	(զ)ձուկն	(զ)աստեղս	(զ)ձկունս
յաստեղէ,	ի ձկանէ	յաստեղց	ի ձկանց
աստեղք	ձկամբ	աստեղքք	ձկամքք

Նրբիմն ձայնավոր հոլովումը կոչում են վերջադրական (ետմասնիկավոր), իսկ ձայ-
նորդայինը՝ ներդրական: Տարբերում են նաև արտափին և ներփին հոլովումներ: Այսպիսի
տիպեր ճանաչվում են, օրինակ, արդի պրական հայերենի հոլովման մեջ՝ բոլոր եզակի
սեռականի կազմության: Արտաքինն այն է, որ հետևում է հոլովանիմֆ-հոլովակերտ
կաղապարին. օրինակ՝ քաղաք+ի, մարգ+ու, կն+ոջ, օր+վա, գարն+ան ևն: Ներքի-
նի դեպքում սեռականը ձևավորվում է ներքին թեքումով (արմատի կամ ձևույթի և կամ
հիմքավերջի ձայնավորի, երկհնչյունի փոփոխությամբ), օրինակ՝ (տուն) > տան, (ար-
յուն) > արյան, (հաղթություն) > հաղթության, (հայր) > հոր, որոնց մեջ առկա են
ու > ա, յու > յա, այ > ո հերթագայություններ (անցումներ):

Հայերենում հոլովումները մասնակիորեն ներկայանում են իմաստային և ձևային
տարատեսակներով: Նրբ հոլովման որոշակի կաղապարի է հետևում իմաստային դաշ-
տով բնագիտություն ունեցող որեւէ բառախումբ, ունենք իմաստային հոլովում, ինչպես,
օրինակ, արդի պրական հայերենում ժամանականիշ բառերի մի խմբի վա հոլովումն է
(օրվա, գիշերվա, տարվա), անձնանիշների մի խմբի ոջ հոլովումը (քրոջ, ընկերոջ, տա-
լոջ): Իսկ երբ բառի վերջնահանգը կանխորոշում է հոլովման այս կամ այն տիպը,
ունենք ձևային հոլովում, ինչպես՝ -ուրջուն ածանց ունեցողները սովորաբար ներքին
հոլովման են հետևում, ի հանգողները՝ ու հոլովման:

Եթե հոլովական հարացույցի այս կամ այն անդամը ձևավորվում է նախդրի մաս-
նակցությամբ, այսինքն՝ երբ առկա է նախդրավոր հոլով, հոլովումն էլ պայմանականո-
րեն կոչում են նախդրավոր, իսկ երբ հարացույցում չկա այդպիսի կազմութուն ունեցող
անդամ, այն կոչվում է աննախդիր:

Տարբերակում են նաև անվանական հոլովում (именное склонение) և դերանվա-
նական հոլովում (местоименное склонение): Եթե անվանական հոլովմանը բնորոշ են
մասնիկավորումը, ներքին թեքումը, ապա դերանվանականը բնորոշ է արտահայտության
այլ, ինքնատիպ միջոցներով, օրինակ, տարարմատ ձևերով: Հայերենում մաքուր դերան-
վանական հոլովումը մասամբ հատուկ է գրաբարին: Ժամանակակից գրական հայերե-
նին հատուկ է դերանվանական-անվանական խառը տիպը, քանի որ հարացույցի ան-
դամների մի մասը ձևավորվում է ինքնատիպ՝ սուպլետիվ ձևերով, իսկ մյուս մասը
(բացառական, զործիական, ներգոյական) անվանատիպ կազմություն ունի:

Անվանական հոլովում

գրաբար

	Եզակի	ճոզնակի
Ուղղ.	որդի	որդիք
Սեռ.-տր.	որդույ	որդուց
Հայց.	(ղ)որդի	(զ)որդիս
Բաց.	յորդույ	յորդուց
Գործ.	որդով	որդովք

աշխարհաբար

	Եզակի	ճոզնակի
Ուղղ.-հայց	որդի	որդիներ
Սեռ.-տր.	որդու	որդիների
Բաց.	որդուց	որդիներից
Գործ.	որդիով	որդիներով

Դերանվանական հոլովում

գրաբար

	Եզակի		ճոզնակի	
Ուղղ.	ես	սա	մեր	սորա
Սեռ.	իմ	սորա	մեր	սոցա
Տր.	ինձ	ամա	մեզ	սոցա
Հայց.	զիս	զսա	զմեզ	զսոսա
Բաց.	յինէն	ի ամանէ	ի մէնջ	ի սոցանէ
Գործ.	ինեւ	սովաւ	մեւք (մեօք)	սորաւք

Դերանվանական-անվանական հոլովում

աշխարհաբար

	Եզակի		ճոզնակի	
Ուղղ.	ես	դու	մենք	դուք
Սեռ.	իմ	քո	մեր	ձեր

հայերենի (արևմտահայ ու արևելահայ գրական լեզուների) ալիի լան 83 հազար բառ ու դարձվածքային միավոր։ Բնականաբար հիմնական բառամթերքը արևելահայ գրական լեզվինն է։ Հնդ որում բառահոգվածում արվում են գրական հայերենի նորմավորումը արտահայտող քերականական, ոճական, բառագործածական նշումներ։ Բառահոգվածը հագեցված է հոմանիշային հարուստ ցուցադրումներով, զրեթե հոմանիշային լիակատար շարքով, բառարանագրական անհրաժեշտ նկատումներով։

ՀՈՄԱՆԻՇՈՒԹՅՈՒՆ || СИНОНИМНЯ, լեզվական որոշ միավորների (բառերի, մասնիկների՝ ածանցների, առասարակ ձևայինների) ձևաիմաստային փոխհարաբերության դեպքերից մեկը, երբ դրանք արտասանությամբ, հնչյունական կազմով տարբեր են, իմաստով՝ մոտ, մերձավոր, կամ նույնը. սա վերաբերում է նաև որոշ դարձվածքների ու շարահյուսական (քերականական) կառույցների։

Հոմանիշության հարաբերության մեջ գտնվող տարրերը կոչվում են հոմանիշներ (СИНОНИМЫ), իսկ դրանք քննող ուսմունքը՝ հոմանիշաբանություն կամ հոմանիշագիտություն (СИНОНИМИКА)։ Զանազանում են՝ բառային հոմանիշություն (лексическая СИНОНИМНЯ), համապատասխանաբար՝ հոմանիշ բառեր (лексические синонимы), բերականական՝ ձևաբանական, շարահյուսական հոմանիշություն /грамматическая (морфологическая, синтаксическая) СИНОНИМНЯ/, բայց էլ՝ շարահյուսական հոմանիշներ, ձևաբանական հոմանիշներ, բերականական հոմանիշներ /грамматические (морфологические, синтаксические) синонимы/, դարձվածաբանական հոմանիշություն (фразеологическая СИНОНИМНЯ), բայց էլ՝ դարձվածքային հոմանիշներ (фразеологические синонимы)։

Հոմանիշությամբ հարաբերակցող լեզվական տարրերի խումբը կոչվում է հոմանիշային շարք (СИНОНИМИЧЕСКИЙ РЯД), իսկ հարաբերակցող յուրաքանչյուր տարր՝ հոմանիշային շարքի անդամ։ Այսպես՝ քաջ—արի—խիզախ—կտրիճ—անվեհեր—համարձակ—աներկյուղ—սրտոտ, հիանալ—սքանչանալ—հմայվել—հրապուրվել—զմայլվել (բառային հոմանիշների շարք), Մի ձեռքը ծափ չի տա—Մի ծաղկով զարուն չի գա—Մի ծեղնակը պարուն չի քերի, տախտակը պակաս—գլուխը դատարկ—խելքը պակաս (դարձվածքային հոմանիշների շարք), ամենալավ—լավագույն—ամենից լավ (քերականական հոմանիշության շարք)։ Շարքի անդամները կարող են միարևույթ կամ տարաբնույթ լինել (համադրական բարդություն—հարադրական բարդություն, բառ—դարձվածք, վերլուծական ձև—համադրական ձև են)։ Առավել շատ է միարևույթ անդամներով հոմանիշությունը, ինչպես՝ գեղեցիկ—սիրուն—նախշուն (աղջիկ), հետազոտել—քննել—ուսումնասիրել (գիտական թեմա), բայց քիչ չէ նաև տարաբնույթը. օր.՝ հրեհհել—կրակ տալ, վախենալ—դույնը գցել || թուրք բերանում շորանալ || լեզին պատռել || շոքերը դողալ, խոսել տալ—խոսեցնել, աշխատանքի մեջ—աշխատանքում, հերոսի պես—հերոսաբար։ Հոմանիշությունը իրացնող մասնիկները կամ ածանցները կոչվում են հոմանիշ մասնիկներ կամ հոմանիշ ածանցներ, ինչպես՝ -ով || -ել (համով—համեղ), ան || տ (անգետ—տգետ)։

Շարքի անդամները կարող են իմաստային-գործառական այլևայլ առնչակցություններ (հարաբերակցություններ) ունենալ։ Այսպես՝ դրանք կարող են լիովին համընկնել, այս դեպքում առկա են բացարձակ հոմանիշներ։ Այսպիսի հոմանիշները լեզվի մեջ քիչ են լինում, բանի որ դրանք հակասում են լեզվի պարզության սկզբունքին, ծանրաբեռնում են լեզվի արտահայտության պլանը։ Եվ մեծ մասամբ եղածները մենիմաստ բառեր են։ Բազմիմաստ բառերի մեջ այսպիսի հոմանիշությունը հազվագեպ է։ Բազմիմաստությունը դեպքում, երբ հոմանիշությունը իրացվում է որևէ մեկ իմաստով, առկա է մասնակի հոմանիշություն (բերք—լրագիր), իսկ եթե բոլոր իմաստներով է, ապա՝ լիով կամ լիակատար հոմանիշություն (օր.՝ զգեստ—հագուստ)։

Երբ առկա է բազմիմաստ անդամների իմաստային մասնակի համընկնում, հոմանիշությունը լրիվ չէ, շարքի անդամները կոչվում են հարաբերական հոմանիշներ:

Հոմանիշությունը գնահատելիս պետք է հաշվի առնել շարքի անդամների ինչպես ընդհանրությունները, այնպես էլ տարբերությունները: Այսպես՝ ա) հոմանիշները մերձավոր են բազմիմաստ անդամի որևէ մեկ իմաստով, օր.՝ քերթ բառը հոմանիշ է լրագիր բառին իր մեկ նշանակությամբ միայն. բ) իմաստային ընդգրկմամբ առկա է մասնակի համընկնում, օր.՝ հեր—մազ—վարս—գես—ծամ շարքում միավորող իմաստը «մազ» հասկացությունն է. ծավալային ընդգրկումները տարբեր են, յուրաքանչյուրը վերաբերում է առարկայի որոշակի տարատեսակին. գ) շարքի անդամները իմաստով մոտ են, արտահայտում են միևնույն ստորական, երևույթը, հատկանիշը, տարբերվում են դրսևորման այս կամ այն ուժգնությամբ՝ աստիճանականությամբ, օր.՝ գելվյուռ—հով—լամի—հուլմ—փոքորիկ—մրրիկ. դ) արտահայտում են մեկ ընդհանրական իմաստ, բաղադրյալներում են իմաստաբանական տարբեր ակունքներից, օր.՝ անծայն—անշշուկ—լուռ. դատել—մտածել—խորհել. ե) իմաստաբանական ընդհանրության հետ՝ ունեն սուբյեկտիվ վերաբերմունքի, հուզաարտահայտչականության տարբերություններ, օր.՝ ուտել—խմել—լափել. ձիծաղել—հոհուլ. զ) իմաստաբանական ընդհանրության հետ՝ ունեն կիրառական (գործառական) տարբերություններ, պատկանում են տարբեր ոճերի, բառաշերտերի (հասարակ, վեհ, գրասենյակային, հրապարակախոսական, գրական, բնտանական-կենցաղային, համագործածական, մասնագիտական են), կամ էլ քերականական-շարահյուսական որոշ կառույցներում (կաղապարներում), կապակցություններում իրար չեն կարող փոխարինել. հմմտ. մաքուր երկինք, չինջ երկինք, բայց միայն՝ մաքուր մարդ:

Բովանդակության պլանում եղած փոխհարաբերությունները հնարավորություն են տալիս տարբերելու հոմանիշության երկու դրսևորում՝ համանիշություն և նույնանիշություն:

Համանիշությունը հոմանիշության այն դեպքն է, երբ շարքի անդամները իմաստով միայն մոտ, մերձավոր են, դրանք նույնական չեն, օր.՝ մաքուր—անաղարտ—անբիծ—անբասիր—հստակ—վճիտ—անարատ: Գործառական-ոճական պլանում սրանք կարող են փոխարինելի չլինել: Համապատասխանաբար զանազանում են՝ համանիշ բառեր (բառային համանիշություն), համանիշ մասնիկներ, շարահյուսական (բերականական) համանիշներ (շարահյուսական՝ բերականական համանիշություն), դարձվածաբանական՝ դարձվածաբանական համանիշներ (դարձվածաբանական համանիշություն), համանիշային շարհ հասկացությունները (տերմիններ):

Նույնանիշությունը հոմանիշության այն դեպքն է, երբ շարքի անդամները իմաստով համընկնում են և գործառական-ոճական պլանում գրեթե չեն տարբերվում (հմմտ. բացարձակ հոմանիշներ): Սակայն, ըստ էության նույնանիշությունը հակառակ է լեզվի սյարգության միասնության. նույնանիշային շարքի անդամներից մեկը պահպանվում, մյուսները դուրս են մղվում, կամ էլ յուրաքանչյուր անդամ հատկացվում է գործառական-կիրառական որևէ պլանի (ոլորտի): Այսպես՝ նմույց և ծի բառերը «նույնանիշներ» են. մինչդեռ առաջինը բնորոշ է վեհ, վսեմ ոճին, իսկ երկրորդը՝ սովորական կամ շեգոք. հմմտ. «Սասունցի Դավիթը հեծավ իր նմույցը և սլացավ կովի դաշտ»։ «Ֆերմայի վարիչը նստեց իր ձին և բռնեց կուտնտեսության դաշտ» (հմմտ. նաև՝ հեծավ—նստեց, սլացավ—բռնեց): Համապատասխանաբար զանազանում են՝ նույնանիշ բառեր (բառային նույնանիշություն), նույնանիշ մասնիկներ, շարահյուսական՝ բերականական նույնանիշներ (շարահյուսական՝ բերականական նույնանիշություն), զարձվածաբանական՝ դարձվածաբանական նույնանիշներ (դարձվածաբանական նույնանիշություն), նույնանիշային շարհ են: Այսպես՝ այտ—բուշ, ագի—սուշ, մազ—վարս—հեր—գես, նոր տաքի—ամանոր, սառը—պաղ, մայրաճաղափ—ճաղաճաճայր, սպիտակ—հերմակ, հեշտ—դյուրին, օժիտ—

բաժին, նաճաղարհ—նաճիւ—ուղի, կրակ—հուր, հանգցնել—մաքել, մեխ—գամ, կար—
ղալ—ընթերցել, քաղաք—աւա, -ուրեն||-արար||-պէս (առատորեն—առատաբար—
առատապէս), -ային||-ական (բառային—բառական), վագել տալ—վագեցնել: Երբեմն
միևնույն տերմինահամակարգին պատկանող նույնանիւնները կոչւմ են բազմանուններ,
որ.՝ լրագրող—ժուռնալիստ, կենսաբան—բիոլոգ, փոշեծուծ—փոշեծծիչ:

Հոմանիշային հարստութիւնը լեզվի հարստութեան չափանիշներից է: Հոմանիշները
էական դեր ունեն գեղարվեստական, հրապարակախոսական, գիտական ոճերում, կարևոր
միջոց են գեղարվեստական պատկեր ու գրական կերպար ստեղծելու գործում, պատկե-
րավոր խոսք կառուցելու խնդրում: Պրոնք կանխում են անհարկի կրկնությունները, ար-
տաւանութեանը տալիս են տահունութիւն, անկաշկանդ լինացք: Հոմանիշութիւնը հնա-
րավորութիւն է տալիս լեզվական փոխակերպումներ կատարելու (անհրաժեշտութեան
դեպքում): օր.՝ Արևը խաւնեց խոտը—խոտը խաւնեց արեւից: Բետս—իճճ Բետ: աշխա-
տանքում—աշխատանքի մեջ:

Իրկն. Պառնասյան Լ. Ա., Շարահյուսական հոմանիշները ժամանակակից հայե-
րենում, Ե., 1970: Ա. Սուխոյան, Հոմանիշները ժամանակակից հայերենում,
Ե., 1971: Տե՛ս նաև բառագիտությունը բառահոգվածի գրականութեան ցանկը:

ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ||повелительное наклонение, императив, բայական եզանակ,
դրսերովում է հայերենի բոլոր վիճակներում, արտահայտում է հրամայաբար, հարկա-
դրաբար, հորդորով (երբեմն՝ անհրաժեշտությամբ) իրականալի գործողութիւն: Զա-
նագանում են բուն հրամայական և հորդորական հրամայական տարատեսակներ: Բուն
հրամայականը գրաբարում կազմվում է արմատական հիմքով (հե՛ղ, գէ՛ն, հա՛ս, տե՛ս),
անցյալի հիմքի վ տարրի անկումով (աղա՛, անսա՛, գրեա՛, կարգեա՛), երբեմն անցյալ
կատարյալի շեշտված հիմքով՝ բազմեա՛ց, խորհեա՛ց, կրավորականը՝ -իւ վերջավորու-
թյամբ (տեսի՛ր, թողի՛ր): Հոգնակին ունի -լէ վերջավորութիւն, որը ավելանում է
անցյալ կատարյալի հիմքին (գրեցէ՛ք, աղացէ՛ք), կրավորականում՝ -այլ/արուլ (գրե-
ցա՛յք, գրեցարու՛ք): Հորդորական հրամայականը (побудительное повелительное)
միշտ չէ, որ արտահայտվում է կառուցվածքային ինքնատիպ գծերով, գրաբարում
կազմվում է երկրորդ ապառնիի հոգնակի երկրորդ դեմքի ձևից, եզակի թվում տեղի է
ունենում $f > r$ փոխարինում, հոգնակին մնում է նույնը, ի տարբերութիւն հրամայա-
նանի մյուս ձևերի՝ շեշտը կարող է ակնհայտ սրութիւն չունենալ (գրեալի՛ր, գրեալի՛ր):
Արտահայտում է հորդորով, խնդրանքով, դրդումով կատարելիք, իրականալիք գործո-
ղութիւն, հմտ. «կատարեցե՛ք հրամանը» (բուն հրամայական) և «Դու գնա, ես քիչ
հետո կգամ» (հորդորական հրամայական): Հորդորական հրամայականը որոշ հայերե-
նագետների կարծիքով պէտք է դասել ստորադասականի (ըզականի) ձևերի շարքը:
Հրամայականի ժխտականը՝ արգելական հրամայականը (запретительное повелитель-
ное) վերլուծական կազմութիւն ունի, կազմվում է մի օժանդակ բառով (բառ-մասնի-
կով) և խոնարհված բայաձևով, վերջինիս կաղապարը գրաբարում կարելի է հանել ներ-
կայի (եզակի և հոգնակի երկրորդ դեմքի) ձևերից, եզակիում $u > r$ փոխարինումով
մի՛ գրեր, մի՛ հայիր), հոգնակիում՝ եղածի պահպանումով (մի՛ գրէք, մի՛ հայիր):

Միջին գրական հայերենում հորդորականի ձևերը վերանում են, եթե շահվեն որոշ
գործածութիւններ: Բուն հրամայականն էլ որոշ դեպքերում գրաբարատիպ կաղապարով
է հանդես գալիս նոր կառուցատիպի հաստատումը կատարվեց եզակիում -լ (այլ տար-
բերակներում՝ -իւ) վերջավորությամբ՝ վհաւէ՛, հաշվէ՛, հոգնակիում՝ -լէ, որը ավելա-
նում է անցյալ կատարյալի հիմքին: Բարբառներում հրամայականի կազմութիւնը ներ-
կայանում է այլևայլ կաղապարներով, մեծ մասամբ ունենալով միջինհայերենյան
տիպերներ: Արևմտահայ գրական լեզվում այն կազմվում է (եզակիում) ե և ի խոնարհ-
ման բայերի տնորոշ դերբայի հիմքին է, վերջավորութիւնն ավելացնելով (գրէ՛, վագէ՛,

դ ր ա կ ա ն խ ո ն ա ր հ ու մ		
ն գ ա կ ի		հ ո գ ն
անորոշ դերբայի հիմք	անցյալ կատարյալի հիմք	բուն կազմութիւն անցյալ կատարյալի հիմք
գրի՛ր կարդա՛	մոտեցի՛ր հեռացի՛ր մտի՛ր թռի՛ր խոսեցրո՛ւ հեռացրո՛ւ հանգցրո՛ւ	գրեցե՛ք կարդացե՛ք մոտեցե՛ք հեռացե՛ք մտե՛ք թռե՛ք խոսեցրե՛ք հեռացրե՛ք հանգցրե՛ք գրվեցե՛ք կտրատեցե՛ք բզկտեցե՛ք ծակոտեցե՛ք թռչկոտեցե՛ք
գրվի՛ր կտրատի՛ր բզկտի՛ր ծակոտի՛ր թռչկոտի՛ր		

Կ Ա Ն Ո Ղ Ա Վ Ո Ր Բ Ա Յ Ե Ր Ի Հ Ր Ա Մ Ա Յ Ա Կ Ա Ն

Ա Պ Ա Ի Ն Ի

Ո Չ Տ Ե Վ Ա Կ Ա Ն Կ Ե Ր Պ Ի

ա կ ի	ժ ի տ տ կ տ ն		
	ե գ տ կ ի		
Երկրորդաբար	բուն կտգմություն		Երկրորդաբար
անորոշ դերբայի հիմք	անորոշ դերբայի հիմք	անդյալ կատարյալի հիմք	անորոշ դերբայի հիմք
դրե՛ր	մի՛ գրիւ մի՛ կարգա	մի՛ սոտեղիւ մի՛ հեռացիւ մի՛ մտիւ մի՛ թոիւ մի՛ խոսեցրու մի՛ հեռացրու մի՛ հանգցրու	մի՛ մոտենա մի՛ հեռանա մի՛ մտնիւ մի՛ թռչիւ մի՛ խոսեցնիւ մի՛ հեռացնիւ մի՛ հանդցնիւ
գրվե՛ք կարատե՛ք բզկտե՛ք ծախտե՛ք թռկոտե՛ք	մի՛ գրվիւ մի՛ կարատիւ մի՛ բզկտիւ մի՛ ծախտիւ մի՛ թռկտիւ		

Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ		յուսչմողսով դրական	Տ Ե Վ Ա Կ Ա Ն Կ Ե Ր Պ Ի Հ Ա Ր Ք Ե Ր		
Հ Ա Ր Ք Ե Ր			նախորդող ապառնի	համընկնող ապառնի	հաջորդող ապառնի
խոնարհում հոգնակի			եզակի—հոգնակի	եզակի—հոգնակի	եզակի—հոգնակի
քուն կազմութիւն	երկրորդաբար		զնացած եղի՛ր զնացած եղե՛ք	զնալիս եղի՛ր զնալիս եղե՛ք	զնալու եղի՛ր զնալու եղե՛ք
մի՛ գրեք	մի՛ գրեցեք	յուսչմողսով դրական	զնացած մի՛ լինիր (զնացած մի՛ եղիր) զնացած մի՛ եղեք	զնալիս մի՛ լինիր (զնալիս մի՛ եղիր) զնալիս մի՛ եղեք	զնալու մի՛ լինիր (զնալու մի՛ եղիր) զնալու մի՛ եղեք
մի՛ կարգաք	մի՛ կարդացեք				
մի՛ մոտենաք	մի՛ մոտեցեք				
մի՛ հեռանաք	մի՛ հեռացեք				
մի՛ մտնեք	մի՛ մտեք	յուսչմողսով դրական	զնացած մի՛ լինիր (զնացած մի՛ եղիր) զնացած մի՛ եղեք	զնալիս մի՛ լինիր (զնալիս մի՛ եղիր) զնալիս մի՛ եղեք	զնալու մի՛ լինիր (զնալու մի՛ եղիր) զնալու մի՛ եղեք
մի՛ թռչեք	մի՛ թռեք				
մի՛ խոսեցնեք	մի՛ խոսեցրեք				
մի՛ հեռացնեք	մի՛ հեռացրեք				
մի՛ հանգցնեք	մի՛ հանգցրեք	յուսչմողսով դրական	զնացած մի՛ լինիր (զնացած մի՛ եղիր) զնացած մի՛ եղեք	զնալիս մի՛ լինիր (զնալիս մի՛ եղիր) զնալիս մի՛ եղեք	զնալու մի՛ լինիր (զնալու մի՛ եղիր) զնալու մի՛ եղեք
մի՛ դրվեք	մի՛ դրվեցեք				
մի՛ կտրատեք	մի՛ կտրատեցեք				
մի՛ բզկտեք	մի՛ բզկտեցեք				
մի՛ ծակոտեք	(մի՛ ծակոտեցեք)	յուսչմողսով դրական	զնացած մի՛ լինիր (զնացած մի՛ եղիր) զնացած մի՛ եղեք	զնալիս մի՛ լինիր (զնալիս մի՛ եղիր) զնալիս մի՛ եղեք	զնալու մի՛ լինիր (զնալու մի՛ եղիր) զնալու մի՛ եղեք
մի՛ թռչկոտեք	—				

խօսել), ա խոնարհման բայերի նույն հիմքին ա ավելացնելով (կարդա՛, մնա՛). պատ-
ճառականի եզակին կազմվում է անցյալի հիմքից (կարդացո՛ւր, տեսցո՛ւր): Հոգնակին
կազմվում է -եմ վերջավորությամբ, որը ավելանում է անցյալ կատարյալի հիմքին
(գրեցե՛մ, խօսեցե՛մ, մնացե՛մ): Արգելականի ձևերը կազմվում են մի տարրի և բայա-
ձևի զուգորդումով. բայաձևը կարելի է հանել բղձականի երկրորդ դեմքից՝ եզակիում
ս>ր փոխարինումով (մի՛ գրեր, մի՛ գրեմ, մի՛ խօսիր, մի՛ խօսիմ):

Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում ևս հրամայական եղանակն ունի մեկ
ժամանակ՝ ապառնի, և եզակի ու հոգնակի ձևեր. Դրական ձևերը կազմվում են անորոշ
դերբայի կամ անցյալ կատարյալի հիմքի և վերջավորությունների համակցումով, ժխտա-
կանը՝ մի արգելականով և խոնարհվող բայաձևերով: Եվ դրական, և ժխտական ձևերը
ստանում են սուր շեշտ. ժխտականում շեշտվում է մի արգելականը: Կանոնավոր բա-
յերի հաստատական՝ դրական խոնարհման ձևերն ունեն կազմության հետևյալ առանձ-
նահատկությունները:

1. Ե խոնարհման պարզ բայերի, կրավորականների և բազմապատկականների եզա-
կին կազմվում է անորոշ դերբայի հիմքով և -իւր վերջավորությամբ, օր. գր-ի՛ր, գրվ-ի՛ր,
թուկոտ-ի՛ր:

2. Ա խոնարհման պարզ բայերի եզակին կազմվում է անորոշ գերբայից՝ լ-ի ան-
կումով. օր. կարդ-ա՛, աղ-ա՛, խաղ-ա՛: Այստեղ ա խոնարհիչը վերջավորության արժեք
է ստանում:

3. Սոսկածանցավորների ու պատճառականների եզակին կազմվում է անցյալ կա-
տարյալի հիմքից. ընդ որում առաջիններն ստանում են -իւր, իսկ երկրորդները՝ -ու
վերջավորությունը. օր.՝ մոտեց-ի՛ր, հեռաց-ի՛ր, գտ-ի՛ր, թո-ի՛ր, հեռացր-ո՛ւ, մոտեցր-ո՛ւ,
մացր-ո՛ւ:

4. Հոգնակին կազմվում է անցյալ կատարյալի հիմքով և -եմ վերջավորությամբ.
օր. գրեց-ե՛մ, կարդաց-ե՛մ, մոտեց-ե՛մ, հեռաց-ե՛մ, գտ-ե՛մ, թո-ե՛մ, հեռացր-ե՛մ,
մոտեցր-ե՛մ, մացր-ե՛մ, գրվեց-ե՛մ, կտրատեց-ե՛մ, բզկտեց-ե՛մ, նստոտեց-ե՛մ, թուկո-
տեց-ե՛մ:

5. Ե խոնարհման պարզ բայերի, կրավորականի, բազմապատկականների հոգնա-
կին, եզակի ձևերի հետևողությամբ, երկրորդաբար կարող է կազմվել նաև անորոշ դեր-
բայի հիմքից, օր.՝ գր-ե՛ք, գրվ-ե՛ք, թուկոտ-ե՛ք:

Կանոնավոր բայերի ժխտական խոնարհման ձևերն ունեն կազմության հետևյալ
առանձնահատկությունները:

1. Եզակին կազմվում է մի՛ արգելականը դնելով դրական խոնարհման համապա-
տասխան եզակի ձևերի վրա. օր.՝ մի՛ գրիր, մի՛ կարդա, մի՛ մոտեցիր, մի՛ հեռացիր,
մի՛ մտիր, մի՛ թոիր, մի՛ խոսեցրու, մի՛ հեռացրու, մի՛ հագցրու, մի՛ գրվիր, մի՛
կտրատիր, մի՛ բզկտիր, մի՛ փոշոտիր, մի՛ թուկոտիր: Երկրորդաբար՝ սոսկածանցավոր-
ների ու պատճառականների եզակին կազմվում է խոնարհվող բայի այլ կազառարով.
և խոնարհման ղեկբում անորոշի հիմքին ավելացնում ենք -իւր վերջավորությունը (մի՛
մտնիր, մի՛ թուիր, մի՛ խոսեցնիր, մի՛ հեռացնիր, մի՛ հագցնիր), ա խոնարհման ղեկ-
բում՝ -ա, մի՛ մոտենա, մի՛ հեռանա: Այս կազմությունը անցյալում ավելի կանոնական
էր համարվում:

2. Հոգնակին կազմվում է մի՛ արգելականի հավելումով խոնարհվող բայաձևին,
որը իր հերթին կազմվում է անորոշ դերբայից՝ լ>մ փոխարինումով, կամ անորոշ դերբայի
հիմքին ավելացնելով -եմ (և խոնարհման բայերի ղեկբում). -ա՛մ (ա խոնարհման բայերի
ղեկբում) վերջավորությունները. օր.՝ մի՛ դրեք, մի՛ կարդաք, մի՛ մոտենաք, մի՛ հե-
ռանաք, մի՛ մտնեք, մի՛ թուեք, մի՛ խոսեցնեք, մի՛ հեռացնեք, մի՛ հագցնեք, մի՛ գրվեք,
մի՛ կտրատեք, մի՛ փոշոտեք, մի՛ թուկոտեք: Դրական խոնարհման եզակի թվի ձևերի
հետևողությամբ սրտնք էլ երկրորդաբար հոգնակին կարող են կազմել անցյալ կատար-

յալի հիմքով. սր՝ մի՛ գրեցեք, մի՛ կարդացեք, մի՛ մոտեցեք, մի՛ հեռացիք, մի՛ մտիք, մի՛ թուեք, մի՛ խոսեցրեք, մի՛ հեռացրեք, մի՛ գրվեցեք: Բազմապատկականների այսպիսի երկրորդական ձևերը սակավ գործածական են:

Բաղադրյալ (երկրորդական վերլուծական) տեսական շարքերը ներկայանում են մանրահամակարգով, որն արտահայտում է հրամայարար. հորդորով իրականանալի գործողություն՝ համընկնող, նախորդող և հաջորդող դրվածքներով (զնայիս եղիք, զնացա՛ձ եղիք, զնալու՛՛ եղիք). արգելական մանրահամակարգում՝ զնայիս մի՛ լինի՛ր կամ զնայիս մի՛ եղիք, զնացաձ մի՛ լինի՛ր կամ զնացաձ մի՛ եղիք, զնալու մի՛ լինի՛ր կամ զնալու մի՛ եղիք):

Բուն հրամայականն ունի անմիջական ապառնու նշանակություն, գործողություն իրականացումը նախատեսվում է հաղորդակցման ակտին, խոսելու պահին անմիջականորեն հաջորդող դրվածքում: Անորոշ դերբայի մուտքը հրամայականի կազմության մեջ պիտի բացատրել այս եղանակի կերպարկումով: Հնագույն շրջանում հաստատական խոնարհման հրամայականն ունեցել է կատարելի կերպ, իսկ ժխտականը՝ անկատար: Այժմ արդեն այդ իմաստավորումները հրամայականի կաղապարման մեջ աստիճանաբար կորցնում են իրենց դերը: Միտում է նկատվում պարզապես ժխտականը կազմել դրական ձևերի և մի՛ արգելական մասնիկ-բառի գուցորդումով:

Հրամայականի ժխտականը վերլուծական բայածն է: Մի տարրը՝ օժանդակ բառը, ձևով նույնական է մի եղանակավորող բառի հետ («Մի՛ գնա տես՝ ինչ եղավ...») և մի անորոշ հոդի՝ անորոշ դերանվան հետ («Մի՛ մարդ տեսա»): Ժխտականի մի-ն միտ շեշտակիր է: Խոսակցական-բարբառային ձևերում հանդիպում է բաղադրված ձև. մի՛ գնա > մի՛ք գնա: Գրական լեզվին սա խորթ է: Ծիլտ չէ նաև Ե տարրի բացթողումը՝ մի՛ գրի (փոխ. մի՛ դրիր): Տեսական-վերլուծական շարքերում մի-ն տեղակայվում է օժանդակ բայի և դերբայի միջև՝ զնայիս մի՛ եղիք: (Տե՛ս սխեման):

Քանի որ հրամայական եղանակի ձևերը գործառնությամբ ուղղված են խոսակցին, այդ պատճառով ունեն մեկ՝ երկրորդ դեմք. քանի որ արտահայտում են իրականացման ենթակա գործողություն, այդ պատճառով ունեն մեկ՝ ապառնի ժամանակ: Ունեն սուր չէտ, որ պրոթյամբ սովորաբար արտահայտվում է:

Կերկն. տե՛ս եղանակի բառահոգնաձևում:

ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ || повелительное предложение. կոչվում է նաև հուրդուրական նախադասություն (побудительное предложение). Թեև սա գործառնությամբ ոչ լիովին է նույնանում բուն հրամայականի հետ, նախադասության տեսակ. արտահայտում է խոսողի թելադրանքը՝ կատարելու տվյալ գործողությունը: Իմաստաբանական (բովանդակա.ին) պլանում այդ թելադրանքը կարող է դրսևորվել իբրև անմիջական հրաման, կարգադրություն, կոչ, առաջարկ, պահանջ, խորհուրդ, հորդոր, խնդրանք: Արտահայտությունն սլոգսում այն առանձնանում է հրամայական-հորդորական հնչերանգով, եղանակային որոշակի արտահայտությամբ, իսկ գործառական սլոգսում՝ հաղորդակցական ինքնատիպ միտումով (նպատակադրումով), ոճական այլևայլ կիրառություններով: Հրամայական կարող է լինել ինչպես երկկազմ, այնպես էլ միակտում նախադասությունը, օրինակ՝ «Խոսեցին և ձեռ շաբեբը. բնկերներ»։ «Մի՛ լինի՛ր ուրազի պես...»: «Կրակ. — հոչեց հրամանատարը»։ «Վծխե՛լ»:

Որկնալմ և դիմավոր միակազմ նախադասություններում հրամայական հնչերանգը կապված է բայական, հասակապես հրամայական եղանակով դրսևորված, ստորոգ աի հետ, թեև մասնակիորեն այդպիսի (էպպես հորհորական) գործառնությամբ հանդես են գալիս նաև պայմանական, ըղձական, նույնիսկ սահմանական եղանակի բայերը: Ապպես՝ «Վրենկվե՛՛ և, տղ՛՛րք, պինդ կպահե՛՛ և ձեռ դիբեբը»։ «Գնա՛՛ն այստեղից. — սատկությունամբ դիմեց եղբայրս»։ «Նվիրվե՛՛ն, բարեկամներ, այս կաբեուր գործին»։ Ըրա-

կանի հատկապես ժխտական ձևերն են ունենում այսպիսի կիրառություն, ապա և՛ բող
եղանակավորիչով. «Զգնա ս նրա մոտ»։ «Թող զնա»։

Հրամայական հնչերանգի կետադրական նշանը գրավոր խոսքում շեշտն է՝ [՝],
որը սովորաբար համընկնում է շեշտակիր տեղամի (բառի) բառական շեշտին։ Սակայն
գրավոր խոսքում արտահայտություն ունի հիմնականում սուր (սաստկական) հրամա-
յականը։ Հորդորական և այլ արտահայտություններում շեշտանշան չի դրվում։ Այն
դեպքում կարող է լինել նաև անհատական շեշտանշում՝ գրողի հայեցողությամբ։

Գրկն. տե՛ս նախադասությունն բառահղվածում։

ՀՈՒՆԱՐԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ, V դ-ի կեսերից մինչև VIII դ-ի սկզբները Հայաստանում գործած
գիտական-թարգմանական ուղղության՝ այսպես կոչված հունարան լատինյի թարգմանու-
թյունների (հունարենի հետևողությամբ մասնակիորեն վերափոխված) լեզուն՝ գրաբա-
րը։ Այս դպրոցի ներկայացուցիչները (Մովսես Խորենացի, Դավիթ Քերական, Դավիթ
Անհալթ փիլիսոփան, Մամբրե Վերծանողը և ուրիշ.), ունենալով հունական ուսումնա-
ռություն, գիտական, մասնավորապես փիլիսոփայական, տրամաբանական, ճարտասա-
նական, քերականական երկեր թարգմանելու շարժառիթներից մղված, հայերենը մշակե-
ցին հունարենի հետևողությամբ։ Հայոց լեզվի բառապաշարը հարստացրին անհրաժեշտ
բառերով, տերմիններով, բառակազմական կաղապարներով, հատկապես բառապատճե-
նումներով՝ դրան գուգահեռ հայերենի քերականական համակարգ մուծելով որոշ ար-
հեստական ու խորթ ձևեր։ V դարի II կեսին թարգմանվեց Դիոնիսիոս Թրակացու «Քե-
րականության արվեստ» գիրքը, որը մեծ դեր ունեցավ հայ լեզվաբանական-քերականա-
գիտական մտքի զարգացման պատմության մեջ. այդ ժամանակ էլ ստեղծվեց ու
համակարգվեց հայ քերականական տերմինաբանությունը, որը փոփոխություններով,
համալրումով հանդերձ՝ մինչև այսօր էլ հաջողությամբ սպասարկում է հայերենագիտու-
թյանը, հայ լեզվաբանությանը։ Այդ տերմիններից են, օրինակ, բայ, մակբայ, դերանուն,
շաղկապ, ներկա, ապառնի, հառակատար, եզակի, բերականություն ևն։

Դասական գրաբարը նկատելիորեն աղքատ էր նախասմանիկներով։ Հունարանների
ստեղծած նախածանցների զգալի չափով ընդլայնեցին հայերենի բառակազմական ոլոր-
տը։ Բառապաշարի հարստացման մեջ էական դեր ունեցան մասնավորապես հետևյալնե-
րը՝ ապ, առ, առտ, բաղ, բաց, զեր, դեր, ենթ, հակ, հոմ, մակ, յառ, ներ, շաղ, շառ,
պառ, օտոռ, վեր, տառ, տրամ, փաղ, փառ, փոխ։ Մի թվականի և սա, դա, նա գերա-
նունների համար գանազանվեց տեղանական սեռ, ինչպես՝ ար, եղ, իղ, մի, լեզ, մու,
համապատասխանաբար՝ սա, սէ, ևն։ Մուծվեցին երկակիի ձևեր, ինչպես՝ Պետրոս ժերկու
Պետրոսները», այսու «այս երկուսը», մոնք «մենք երկուսս» ևն։ Դործարկվեցին՝ սեռա-
կանի համար -ոջ, -ոյր, տրականի համար՝ -ում, ներգոյականի ու բացառականի հա-
մար՝ -լն/ն մասնիկները։ Դասական թվականների մեջ «դոյացան» երկիր, երիւ, շօրիւ,
ճնգիւ ևն ձևերը։ Նորամուծություններից են նաև՝ բաւց «առանց», սերկեան «այսօր»,
նայո «այն», ուզոն, ուզան, ուրար, հիզան, հիրար «որպես, ինչպես» բառերը։ Արհես-
տական մուծում կատարվեց նաև բայական շեղի մեջ։ Այն նորարանությունները,
որոնց կարիքը հայերենում զգաղվում էր, յնականաբար պահպանվեցին ու դարձան
հարազատ ձևեր, իսկ մյուսները, մանավանդ քերականական նորամուծությունները,
չլինե լիովին մերժվեցին, ընդունելություն չգտան։

Գրկն. Անանյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մ. 2, Ե., 1951, Մանանդյան Հ.,
Հունարան դպրոցը և նրա դարգացման շրջանները, Վիեննա, 1928; Մուրադյան
Ա. Ն., Հունարան դպրոցը և նրա դերը հայերենի քերականական տերմինաբանու-
թյան ստեղծման գործում, Ե., 1971; Ջահուկյան Գ. Ս., Քերականական և ուղղա-
գրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Ե., 1954։

Ձ, ձ [j], հայկական այբուբենի տասնյոթերորդ տառը, անվանումը՝ ձա: Նախատիպարը անորոշ է. ոմանք կապում են հայկական Ս-ի, ոմանք էլ՝ Ձ-ի հետ: Թվային արժեքն է ութսուն, ութսունհարյուր: Արևելահայ գրական լեզվի այբբենական համակարգում սրա դերն է առաջնալեզվային ձայնեղ հպաշփական (սուլական) բաղաձայն հնչույթի արտահայտումը: Հին գրական հայերենում, հայերենագեաների մի մասի կարծիքով, ձ հպաշփականն ունեցել է նաև շնչեղացած տարրերակ, թեև դրա շնչեղությունը հնչույթատարբերիչ նշանակություն չի ունեցել: Խոսքարարյան հայերենում այս բաղաձայնն ունի համապատասխանությունների շարք՝ պայմանավորված բաղաձայնական տեղաշարժով, ինչպես՝ խլացում (կիլիկյան հայերենում և որոշ բարբառներում)՝ ձ > ծ, շնչեղխլացում (արևմտահայ գրական լեզվում և որոշ բարբառներում)՝ ձ > զ: Բարբառների մի մասում սա ունի շնչեղացած տարրերակ, մասնավորապես քառասկզբի դիրքում, թեև շնչեղությունը և ոչ շնչեղությունը այստեղ ևս չեն ներկայանում հնչույթաբանական հակադրությամբ (ծ:ձ հակադրությունը իմաստատարբերիչ ֆունկցիա չունի):

Արտասանական ու ձայնաբանական բնութագիրը հիմնականում նույնն է հայերենի բոլոր վիճակներում, փոփոխություն, ուր այն առկա է: Սրա արտաբերման ժամանակ լեզվի ծայրը հարկում ու փակվածը է ստեղծում վերին առամենալարի մակերեսի հետ՝ ետևի (ներսի) կողմից, բերանի հտատամնային խոռոչում կուտակված սղի ճնշմամբ փակվածքը վերածվում է նեղվածքի (զ-ին բնորոշ դրվածքի): Շնչեղացած տարրերակի դեպքում նեղվածքային արտաբերությանը ուղեկցում է նկատելի շունչ (հագագ): Ձայնալարերը թրթռում են: Նվազագույն հնչույթաբանական հակադրություն է կազմում (մերձավոր լծորդական հարաբերակցության մեջ է) մի կողմից զ-ի հետ (սուլականություն—շնչականություն, ծոն—ձոն, ծորի—ջորի), մյուս կողմից՝ ծ-ի հետ (ձայնեղություն—խլություն, ձեր—ծեր, ձին—ծին):

Հին գրական հայերենում և արևելահայ գրական լեզվում գրությունը հիմնականում համապատասխանում է արտասանությանը (ծեևո, առծեռն, ձյուն): Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում ավանդական գրությամբ ձ տառը առանձին գիրքերում (որինակ՝ Ե-ից հետո մի շարք դեպքերում) արտահայտում է հարաբերակից շնչեղ խուլ հպաշփականը՝ զ (վառձ, բառձ, որձ, վրձին, հմմտ. օձ): Կիլիկյան հայերենում և արևմտահայ գրական լեզվում, թեև հիմնականում պահպանվում է ավանդական՝ մեսրոպյան ուղղագրությունը, բայց առաջինում արտասանվում էր ձ, երկրորդում՝ զ:

Ունի նեղեզրույական առնչակցություններ, ինչպես՝ g'h > ձ (*g'heimer > *ձիմեան > ձմեռն, *emg'hi > ինձ):

Դերկն. տե՛ս հայկական գիր բառաձոգվածում:

ՁԱՅՆԱԿԱՊ, հայերենում այսպես է կոչվում միջձայնավորային յ-ն և առհասարակ անցումային այն հնչյունը, որը, ձևակազմական կամ բառակազմական փոփոխությունների հետ կապված, գոյանում է բաղադրության միջձայնավորային կցույթում՝ հորանչից խոսափելու համար: Այսպես՝ րի+ակ > րի+յ+ակ (գրվում է՝ րիակ), գրե+ի > գրե+յ+ի (գրվում է գրեի), Մառո+ի > Մառո+յ+ի (գրվում է Մառոյի), առու+ի > առու+յ+ի (գրվում է առուի), խաղա+ի > խաղա+յ+ի (գրվում է խաղայի): Մա հրկհնչյուն է կազմում հաջորդող ձայնավորի հետ. րիակ = րի+յակ, գրեի = գրե+յի, Մառոյի = Մառո+յի, առուի = առու+յի:

Հնում այսպիսի գործառույթուն մասնակիորեն ունեին նաև վ(ւ) և հ հնչյունները. օրինակ՝ փաւաւոն, Աբւահամ, զեհեն, յասաւփոլ (այժմ՝ յասաւփոլ կամ յասաուլ), Բաւոս (այժմ՝ Բաոս), օվազիս (այժմ՝ օազիս): Ժամանակակից խոսակցական հայերենում վ

անցումայինը դեռևս որոշ դիրքերում թույլ կերպով գործառում է. այսպես՝ աու = ա(վ)ու, աուլ, կաուլուկ, էաուր բառերում ունենք ա(վ)ու արտասանություն:

Առավել հստակ գործառություն ունի յ ձայնակապը: Թեև նրա համար կան միջձայնավորային ուժեղ և թույլ դիրքեր, որոշ դեպքերում էլ գրությամբ չի արտահայտվում, բայց շատ բնորոշ տարր է հայի արտասանական բազայում:

Չնակազմական բաղադրություններում յ-ն առավել շատ հանդիպում է հիմքի և վերջավորության, դերբայի և օժանդակ բայի միջձայնավորային կցույթներում. բազե(յ)ի, կրա(յ)ի, գրե(յ)ի, գրելու (յ)եմ:

Բառակազմական բաղադրություններում այն բնորոշ տեղ ունի բաղադրիչների միջձայնավորային կցույթներում. ուղի + ական > ուղի(յ)ական, մանրէ + աբան > մանրէ(յ)աբան, հի + անալ > հի(յ)անալ: Այսպես է՝ հնչաբառի բաղադրիչների միջձայնավորային կցույթներում. դու էլ > դու(յ)էլ, նա էլ > նա(յ)էլ. բայց՝ նա է՛լ չի գալ: Գործածվում է նաև փոխառյալ բառերի էրկձայնավորները (էրկբարբառները) էրկհնչյունավորելու համար:

Ձայնակապը բացառվում կամ գրեթե բացառվում է. ա) ամենա-, հակա-, ենթա-, վերա-, ճախու-, ինքնա-, կիսա-, համա- նախաձայններով ստեղծված և կինո-, միկրո-, ֆուտոտուրբո- նախաբաղադրիչներից հետո եկող կցույթներում. ամենաարագ, ամենախմաստուն, ամենարևոտ, ամենաօգտակար, ամենաուժեղ, ամենաէժան, հակաազգային, հակաօդային, հակաիմպերիալիստական, ենթասփիք, վերստատեստավորում, համաարարական, նախաօլիմպիական, ինքնարդարացում, կիսաանալիստային. բ) էրբ կցույթում տեղի է ունենում հնչյունափոխություն և էրկձայնավորներից (կրկնակ ձայնավորներից) մեկը վերածվում է բաղաձայնի. օրինակ. կատու + ի > կատվ + ի, ձու + ի > ձվ + ի, բայց՝ առու + ի > առու(յ)ի, ածու + ի > ածու(յ)ի. գ) երբ հնչաբառում ձայնավորահաջորդ բաղադրիչը էի օժանդակ բայի շարքն է՝ գրելու էի (էիւ, էիւ, էինւ, էին). էւ-ի դեպքում նկատելիորեն արտասանվում է՝ գնալու(յ)էւ. դ) կրկնությունից, նախասությունից կամ հարասությունից խուսափելու համար. օր.՝ ուլի + ալին > ուլեալին, համար. Ասոշիելտեդ: Բացառված չէ նաև լայ եռահնչյունի գոյացում այս կապակցություններում, որ խոթ չէ ժամանակակից հայերենին՝ ուլլային, համար. [մյայն] կամ [միյայն] < (միայն), լուլյայն ևն, գուցե և [Ասոշիելտեդ]. ե) բաղադրության կամ բառակապակցության միջբաղադրիչային՝ հորանջ ստեղծող դադարի դեպքում, մանավանդ կցական բարդություններում. լիիրավ, ծայրեծայր, սյուսումենայնիվ, այնուամենայնիվ, լեզվարնտանիք, արուզ, լատինաամերիկյան, էլեկտրաէներգիա, հիդրոէլեկտրակայան, կինոարվեստ, միկրոսխարհ, ռադիոալիք: Այսպես է վիճակը նաև հարադիր բարդությունների դեպքում, օրինակ՝ ուշի ուշով, օրը օրին, մի առ մի, համար. վերլուծական հետևյալ ձևերը՝ չի տաում, չի ուտում, չի օգնում. գ) փոխառյալ բառերի օտարաբան արտասանություններում: Դեռևս անցյալ դարի վերջերին Մ. Աբեղյանը նկատել է, որ որոշ փոխառյալ բառերի կից ձայնավորները կարող են արտասանվել առանց ձայնակապի, օրինակ. բուա, կլոսոն: Սակայն այժմ առանց ձայնակապի արտաբերությունը արդեն կայունացել է որոշակի դիրքերում, այն օտար բոլոր բառերի համար չի կարող հատկանշական լինել: Գործում են տարրեր, օրինակ, դրային արտասանության, օտարաբանության, հայերենացման և այլ միտումներ:

3 ձայնակապը գրությամբ արտահայտվում է ա և ո ձայնավորներից (տառերից) հետո, բացառությամբ փոխառյալ բառերի (օր.՝ հայոց, Լեւոնի, բայց՝ նովոկաին, պոեմ): Այն գրությամբ չի արտահայտվում ե(է), ի, ու ձայնավոր տառերից հետո. բացառությամբ այն դեպքերից, երբ այն արմատական է (Սեբեյի, հոկեյի ևն): Գծիկը ևս բացառում է նրա պրությունը. օր.՝ ժա-ից հետո գրեցեք դա, համար. ՆԱՏՕ-ի:

ԱՍՅՆԱՎՈՐ(ՆԵՐ) || гласные, վանկարար հատկություն ունեցող հնչյուններ, ամբողջապես

կազմված են երաժշտական ձայնից, բնորոշ են նաև արտասանական կոդմով (օդի թույլ հոսանք, առանց արգելքի արտաբերություն, լարվածության շտեղայնացում)։ այս հատկություններով նրանք տարբերվում են բաղաձայններից (տե՛ս)։ Միմյանցից զանազանվում են ձայներանգով, որը պայմանավորված է արտասանական խոռոչում եղած շարժուն օրգանների (լեզու, շրթունքներ, փափուկ քիմք) գրաված դիրքով, արձագանքարանի ձևով, չափսով, ձայնի այլևայլ հատկություններով։ Այսպես՝ ըստ լեզվի և նրա տարբեր մասերի դիրքի զանազանում ենք՝ առաջնային շարՖի, միջին շարՖի, ետևի (ետին) շարՖի, ապա և՛ ստորին բարձրացման, միջին բարձրացման, վերին բարձրացման ձայնավորներ։

Առաջնային շարՖի ձայնավորների (гласные переднего ряда) արտաբերման ժամանակ լեզուն ամբողջ իրանով, զանգվածով մղվում է առաջ, լեզվի ծայրը հանգչում (նստում, կուչում) է ստորին ատամնաշարին, և դեպի քիմքը տարբեր աստիճանի բարձրացումներ է ունենում լեզվամեջքը իր միջին մասով, ընդ որում բարձրացող մասը ինչ-որ չափով սահմանադրում է բերանային արձագանքարանը՝ այն վերածելով առաջնային ու ետին խոռոչների՝ այս դեպքում առաջնայինի փոքրացումով։ Այսպես արտաբերվում են գրական հայերենի է(ե), ի և որոշ բարբառների ն, օ, ու ձայնավորները։

Ետին շարՖի ձայնավորների (гласные заднего ряда) արտաբերման ժամանակ լեզուն ամբողջ իրանով, զանգվածով մղվում է ետ, լեզվի ծայրը հետանում է ստորին ատամնաշարից, և դեպի քիմքը տարբեր աստիճանի բարձրացումներ է ունենում լեզվամեջքը իր ետևի մասով։ Այս դեպքում էլ բարձրացող մասը ինչ-որ չափով սահմանադրում է բերանային արձագանքարանը՝ առաջնային խոռոչի մեծացումով (ետինի փոքրացումով)։ Այսպես արտաբերվում են գրական հայերենի ա, օ, ու ձայնավորները։

Միջին շարՖի ձայնավորների (гласные среднего ряда) արտաբերման ժամանակ լեզուն մի տեսակ միջին դիրք է բռնում առաջնային ու ետին շարքերի հանդեպ, և դեպի քիմքը տարբեր աստիճանի բարձրացումներ է ունենում լեզվամեջքը՝ հարթությամբ, հրապարակաձև։ Այսպես արտաբերվում են հայերենի ը ձայնավորը, որոշ բարբառների ի՛(ը՛), ե(ըէ) ձայնավորները։ Միջին շարքը կարող է ունենալ առաջահայաց (առաջնային շարքին հարող) և ետահայաց (ետին շարքին հարող) տարբերակներ, օրինակ՝ ի՛(ը՛) -ն և ե(ըէ) -ն առաջահայաց տեսակներն են (ըստ այդմ՝ առաջնային և ետին շարքերն էլ իրենց հերթին էարող են ներկայանալ միջահայաց տարատեսակներով)։ Սակայն ի՛(ը՛) և ե(ըէ) ձայնավորների արտասանական հատկությունները դեռևս փորձառական մեթոդներով չեն դիտարկված։ Կարելի է կարծել, որ ի—ի՛(ը՛) և է—ե հակադրությունները իրացված են բաց և փակ դրվածքներով։ Ղարաբաղի բարբառում ի՛(ը՛) -ն համդիսում է հիմնականում անշեշտ դիրքում։ Մինչդեռ է—ե հակադրությունն առկա է նաև շեշտված դիրքում, օրինակ՝ ծէ՛րան («ծիրան») — ձէ՛րան («ձերից»)։ Նման ա՛ պել («ա՛յ քաղոր»), ա՛ պել («ա՛յ խենթ»), թեև դա ծավալուն ոլորտ չունի, բոլոր դիրքերը չի ընդգրկում։

Հայ հնչյունաբանության մեջ առաջնային, միջին, ետին շարքերի փոխարեն գործածվել են առաջնալեզվային, միջնալեզվային, ետնալեզվային ձայնավորներ անվանումները։ ասպիսի տերմինավորմանը այժմ հետևում են քչերը։ Ոմանք առաջնային շարքի ձայնավորները կոչում են նաև քերե, ետին շարքինը՝ ծանր։

Ստորին բարձրացման ձայնավորների (гласные нижнего подъема) արտաբերման ժամանակ լեզվի լսրձ ուցող մասը քիմքի հանդեպ գտնվում է ամենացած դիրքում։ Այսպես արտաբերվում են գրական հայերենի ա ձայնավորը, որոշ բարբառների ն, և Կան բարբառներ, որոնց ա-ն համեմատաբար ավելի նեղ է։ Վերին բարձրացման ձայնավորների (гласные верхнего подъема) արտաբերման ժամանակ լեզվի բարձրացող մասը քիմքի հանդեպ գտնվում է համեմատաբար ամենաբարձր դիրքում։ Այսպես արտաբերվում են գրական հայերենի ի, ու, բարբառների ն, ի՛(ը՛) ձայնավորները։ Միջին բարձրաց-

ման ձայնավորների (гласные среднего подъема) արտաբերման ժամանակ լեզվի բարձրացում մասը գրավում է մի տեսակ միջին դիրք ստորին և վերին բարձրացումների հանդեպ: Այսպես արտաբերվում են ի, յ ձայնավորները, որոշ բարբառների ե(ը) -ն:

Եթե արևելահայ գրական լեզվի ձայնավորների դասակարգումը (ըստ լեզվի և նրա տարբեր մասերի դիրքի) արտահայտելու լինենք պարզ սխեմայով, ապա կունենանք այսպիսի տեսք.

շարքեր	առաջնային շարք	միջին շարք	ետին շարք
բարձրացումներ			
վերին բարձրացում	ի	—	ու
միջին բարձրացում	է, (է)	ը	օ (օ)
ստորին բարձրացում	—	—	ա

Ինչպես նկատելի է, գրական հայերենը ավելի հարուստ է ետին շարքի ձայնավորներով, ըստ բարձրացման՝ միջին իմբով, առավել աղքատ է միջին շարքով և ստորին բարձրացման տեսակով:

Ըստ շրթունքների դիրքի տարբերում են՝ շրթնային (շրթնայնացած) և ոչ շրթնային (չշրթնայնացած) ձայնավորներ: Շրթնային կամ շրթնայնացած ձայնավորները [губные (лабиализованные, огубленные) гласные] արտաբերվում են շրթունքների կորացումով և մի փոքր առաջ ձգված դիրքով. սրանք են՝ օ, ու (դրական լեզվում և բարբառներում), նաև՝ օ, ու (որոշ բարբառներում): Ոչ շրթնային կամ չշրթնայնացած ձայնավորները [неллабиализованные (неогубленные) гласные] արտաբերվում են շրթունքների չեզոք դիրքով. այսպիսիք են՝ ա, է, ի, ը (գրական լեզվում և բարբառներում), օ (որոշ բարբառներում):

Հայերենը մասնակիորեն տարբերակում է բաց և փակ ձայնավորներ: Բաց||լայն (открытые гласные) կոչվում են այն ձայնավորները, որոնց արտաբերման ժամանակ արտասանական խոռոչի և բերանի բացվածությունը մեծ է, իսկ լեզուն էլ՝ փռված դիրքով: Այսպիսին է համարվում հինհայերենյան և ձայնավորը: Բաց արտաբերությունը ձայնավորին բերում է հնչեղության ուժեղացում: Եթե համեմատելու լինենք ձայնավորները, ապա առավել բացը և առավել հնչեղը դրանց մեջ ա-ն է: Սակայն ինչպես ա-ն, այնպես էլ մյուսները, բացի գրաբարյան ե-ից, չունեն հարաբերակից փակ (նեղ) տարատեսակ: Փակ||նեղ [закрытые (узкие) гласные] կոչվում են այն ձայնավորները, որոնց արտաբերման ժամանակ արտասանական խոռոչի և բերանի բացվածությունը փոքր է, իսկ լեզուն էլ՝ կծկված դիրքով: Այսպիսին է համարվում հինհայերենյան է-ն, ի տարբերություն բաց ե-ի: Փակ արտաբերությունը նվազեցնում է ձայնավորի հնչեղությունը: Ձայնավորների մեջ այս տեսանկյունից ամենանեղը ի-ն է:

Կրճատ շրջանի հայերենն ըստ էության հնչույթաբանորեն չի տարբերակում նաև երկու ու կարճ ձայնավորներ: Հայտնի է, որ երկու ձայնավորների (долгие гласные) արտասանական-ձայնային տեղությունը ավելի մեծ է, քան կարճ ձայնավորներին (краткие гласные): Բնականաբար, հնչյունադիրքով պայմանավորված քանակային տարբերությունը նկատելի է: Սակայն որոշ հայերենագետներ կարծում են, որ նախահայերենում կային երկար ու կարճ ձայնավորներ, սակայն գրաբարը այդ տարբերությունը չի պահպանել: Միակ ձևը, որ հնարավոր է դարձնում դատելու երկարի հնագույն արտահայտության մասին, տալ թայի տաց ձևն է. սա նախահավելված չի ստանում, որ նշանակում է, թե գրաբարում ա-ն դեռևս ուներ երկար հնչում, որ և կանխել է նախա-

համբավածը: Ոմանք հրկար—կարճ տարբերացում դիտում են Շամախու բարբառում: Ձուտ ձայնավորակազմ ձայնարկություններում ձայնավորը սովորաբար երկար է հնչում:

Ըստ քմային վարազույրի դիրքի ձայնավորները լինում են ոնգային (ոնգայնացած) և ոչ ոնգային (չոնգայնացած): Ռոնգային կամ ոնգայնացած [носовые (назализованные) гласные] արտաբերման ժամանակ քմային վարազույրը իջնում է ցած, կոկորդիջ եկող ձայնային ալիքները թափանցում են նաև ոնգային խոռոչ և արձագանքում են նաև աչնոնգ. ձայնավորն ստանում է ոնգային երանգ: Այսպիսի ձայնավորներ հայերենը չունի. բացառություն է ը-ի ոնգային արտաբերությունը որոշ ձայնարկություններում, օրինակ, բիր, հիր (վերջինս ունի նաև «կոկորդային սլայթյուն» ը-երի միջև): Ոչ ոնգային կամ չոնգայնացած ձայնավորների [неносовые (неназализованные) гласные] արտաբերության ժամանակ քմային վարազույրը բարձրանում է վեր և փակում ղեպի ոնգային խոռոչ տանող անցքը. կոկորդիջ եկող ձայնային ալիքները թափանցում են միայն բերանային խոռոչ և արձագանքում են միայն այնտեղ: Հայերենի ձայնավորները բնութագրվում են ոչ ոնգայնությամբ:

Գրաբարն ունի վեց ձայնավոր՝ ա, ե, ո, ը, ի, ու: Նույնքան ձայնավոր ունի նաև արդի գրական հայերենը. դրանք են՝ ա, է(ե), օ(ո), ու, ը, ի: Բարբառներում դրանց ավելանում են՝ օ̇, օ̈, օ̉, ե(րէ), ի(ր) ևն: օ̇, օ̈, օ̉ ձայնավորներ կան Ղարաբաղի, Գորիսի, Հաղրութի, Մեղրու, Կաթավաթերդի, Կարճևանի, Կոզենի, Մալաթիայի, Մարազայի, Շատախի, Հաճրնի, Սասունի, Վանի, Ուրմիայի, Բուրդուրի, Կեսարիայի, Կարնո բարբառներում: Ավելի լայն տարածք ունի օ̈-ն. այն հանդիպում է այլ բարբառներում ևս:

Գործածության հաճախականությամբ առաջին տեղում է ա-ն, ապա է(ե)-ն, հետո՝ մյուսները: Բոլորն էլ վանկարար են, կազմում են վանկաբուն: Հնչյունափոխության նկատմամբ առավել զգայուն են է-ն, ի-ն, ու-ն, շեշտադրությամբ, հնչեցությամբ և տին տեղում է ը-ն: Գործածության դիրքով բառավերջը առավել սահմանափակ միջավայրն է, մտնավանդ գրարարում: Ձայնավորները առավել շատ հանդիպում են բառամիջում և բառասկզբում:

Վեյն. Արամյան Ա. Մ., Ժամանակակից հայերենի ձայնավորները, Ե., 1962: Хачатрян А. А. Спектральный рентгенологический анализ гласных армянского и английского языков, Е., 1963: Տե՛ս նաև հնչյունաբանություն բառահոդվածի գրականության ցանկը:

ՉՈՅՆՈՎՈՐՆԵՐԻ ՆԵՐՊԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ||гармония гласных, сингармонизм, առնմանությամբ հարող հնչյունափոխության տեսակ. բառի (հնչյունաշարքի) ձայնավորներից մեկը ազդում է մյուսի (կամ մյուսների) վրա՝ նմանեցնելով կամ նույնացնելով իրեն (ասենք, մի շարքի ձայնավորը՝ մի այլ շարքի ձայնավորի վրա, շրթնայնացածը՝ շրթնաչափավոր վրա ևն): Հայերենում ներդաշնակությունը առկա հստակ կանոնավորված չէ, ինչպես այդ տեւում ենք, օրինակ, թուրքական լեզուներում, բնորոշ է հիմնականում մի քանի բարբառների, նեղ տարածք ունի (Ղարաբաղ, Մեղրի, Ագուլիս ևն), հաճախ խախտվում էրկա՝ էտնիսվում է դիրքային-փոխադրական ու այլևայլ գործոնների ազդեցությամբ (մասնակիներեն, հուսիս փաստերով դրոսեղվում է նաև հայերենի այլ վիճակներում, օրինակ, միջին հայերենում):

Ըստ ազդման ուղղության լինում է՝ առաջընթաց, երբ նախորդն է ազդում հաջորդի վրա, ետընթաց, երբ հաջորդն է ազդում նախորդի վրա: Ըստ ազդեցության արդյունքի լինում է՝ լրիվ, եթե առկա է նույնացում, բերի՝ կամ մասնակի, եթե առկա է նմանեցում: Այսպես՝

ա) Առաջընթաց լրիվ հերգաշնակություն, (ր) > ու (ու-ի ազդեցությամբ), ձուկն > > ձուկուն (Կարճևան), (ր) > ու (ու-ի ազդեցությամբ), ձուկն > ձուկուն (Ղարաբաղ).

է > ու (ու-ի ազդեցությամբ)՝ ուղեղ > ուղուղ (Բուրդուր). ւ > ու (ու-ի ազդեցությամբ)՝ ջուներ > ջունու (ն. տ.):

բ) Առաջընթաց մասնակի ներդաշնակություն. (ը) > ու (օ-ի ազդեցությամբ)՝ մուկն > մօկուն (Ղարաբաղ):

գ) Ետընթաց լրիվ ներդաշնակություն. (ը) > ու (ու-ի ազդեցությամբ)՝ քրու > քու-քու (Պուլիս), կկու > գուգուֆ (Կեսարիա), պտուկ > պուտուկ (միջին հայերեն). (ը) > ի (ի-ի ազդեցությամբ)՝ բլիբ > բիլիբ, բրինձ > բիրինձ (Կաթավարերդ), գզիբ > կի-գիբ (Բուրդուր). ե > օ (օ-ի ազդեցությամբ)՝ խելօֆ > խօլօֆ (ն. տ.). ե > ու (ու-ի ազդեցությամբ)՝ եղունգն > ուլունգ (ն. տ.). ա > ի (ի-ի ազդեցությամբ)՝ շամիլ > շիմիլ (Կարճեան):

դ) Ետընթաց մասնակի ներդաշնակություն. (ը) > ու (օ-ի ազդեցությամբ)՝ խնձուր > խունձուր (Կաթավարերդ):

Ներդաշնակությամբ են ստացված՝ բաժակ > պսմակ, բամբակ > պսմբակ (Ուրմիա), աղաբ > անրան (Ուրմիա, Ղարաբաղ), Ղազար > Ղանգար, դատարկ > տանուակ (Ղարաբաղ):

Այս բոլորը պատմական հնչյունափոխությամբ գոյացած փաստեր են, ներդաշնակու-
ր, ունը դրսևորվում է նաև համաժամանակյա (սինխրոնիկ) պլանում: Ղարաբաղի բար-
բառում բառի ձևափոխության ժամանակ (բառակազմության կամ ձևակազմության հետ
կապված) ակնհայտ ներդաշնակություն է կատարվում. այսպես՝ պլմն «բան» > պլմին
«բանին», բայց պատ > սլատին («պատ» և «պատին»), ծօր «ծոր» > ծօրին «ծորին»,
բայց՝ ծոր «ծսր» > ծօրին «ծօրին»: Եթե հիմքում ան, օ, ու, ի ձայնավորներից որևէ
մեկն է, հոլովական վերջավորությունը ի է, այլ դեպքերում՝ է:

Իսկն, Բալբամյան Խ. Հ., «Նախավորների ներդաշնակության օրենքը բարբառնե-
րում» («Տեղեկագիր», 1964, № 12): Տե՛ս նաև հնչյունափոխություն բառահոգվա-
ծի գրականության ցանկը:

ՉԱՅՆԵՎՈՐՆԵՐԻ ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, ժամանակակից արևելահայ դրական լեզվի ձայ-
նավորների գրության համար դործում են հետևյալ կանոնները.

1. Ա, ի, ու տառերի գրությունը հիմնականում համապատասխանում է արտասանու-
թյանը, ինչպես՝ ֆաբ, զին, տուն. ի տառը երկհնչյունների գրության մեջ (իա, իո, իե
են) սովորաբար համապատասխանում է յ հնչյունին (օրինակ՝ հեֆիաթ, ռադիո, պրեմիեր,
կարիերա):

2. Է տառի գրությունը համապատասխանում է արտասանությանը, այն արտահայ-
տում է առաջնային շարքի միջին բարձրացման ձայնավորը: Իր այս նշանակությամբ
գործածվում է բառասկզբում. օրինակ՝ է, էի, էիբ, էբ, էինբ, էիբ, էին, էակ, էական, էապես,
էրանիտ, էգ, էգոիզմ, էգոցենտրիզմ, էգուց, էրան, էրիլ, էրիկետ, էքնիկական, էժան, էլ,
էլամերեն, էլեկտրական, էլեկտրիֆիկացիա, էլեկտրոն, էլի, էլիֆսիբ, էկզոտիկ, էկլեկտիկ,
էկոլոգիա, էկրան, էմպիրիկ, էմուլսիա, էշ, էշելոն, էպիգոդ, էպիբել, էպիկական, էշ,
էսկիմոս, էստոնական, էստրադա, էվոլյուցիա, էվկալիպտ, էտյուդային, էրա, էֆսկավա-
տոր, էֆսկուրսիա, էֆսպեգիցիա, էֆեկտ են: Եթե որևէ արմատ, բառ կամ ստուգաբա-
նական տարր մտնում է բաղադրության մեջ իրեն հաջորդող բաղադրիչ, ապա դրանց
սկզբի է-ն պահպանում է իր գրությունը. այսպես՝ շէ, շէի, շէիբ, շէբ, շէինբ, շէիբ, շէին,
այգեէտ, անէանալ, անէական, անէջֆ, արուէգ, բազմաէջ, գէս, գոդէրոցֆ, Խե-
գէս, Էլէէջ, Էսէո, Էսէսական, ինշէն, կինոէկրան, կինոէպոպեա, կվինտ-Էսենցիա, հիդ-
րոէներգիա, հնէաբան, մանրէ, մանրէագերծ, Մինգեշաուրգէս, ուրէէ, ջերմաէլեկտրակա-
յան, ռադիոէլեկտրոնիկա, վայրէջֆ, ֆոտոէլեմենտ են:

3. Ե տառը բառասկզբում արտահայտում է յև երկհնչյունը. Ես, երեկ, երկիր, եռալ,
Երգ, երկար, երեֆ, երագ: Այս գրությունը պահպանվում է նաև բաղադրության մեջ
(բառամիջում), թեև բաղաձայնից հետո Ե-ն արտասանվում է է. ճամբեգ, օտաբերկրյա,

լուսերես, տասներեք, ծովեզերք, հորեղբայր, անեղծ, ապերախտ, երփներանգ, ամենա-
երկար, ինֆնաեռ, անելանելի, ֆայլերգ, շֆերք, ջերմեռանդ, խառներամ, բաղմեռանգ,
առերևույթ, հնչերանգ, ապերջանիկ, ոնգեղջյուր, շաֆաբեղեգ, լայնեզր, պարզերես, սե-
րես, բացերես, ուղերք, վերելք, տաղերգու, արևելք, ողբերգու, ֆնաբերգու, Միջերկրա-
կան (ծով): Ուս վերաբերում է նաև օժանդակ բայի ներկայի ձևերի ետբաղաձայնական
արտասանությանը (եմ, ես, ենֆ, եֆ, են, գրել եմ, գրել ես են): Ան նախածանցից հետո
նկատվում են նաև արտասանական տարբերակներ՝ ե և յե. ոմանք ուշադրություն են
հրավիրում, օրինակ, հետեյալ բառերի արտասանության վրա. աներեսկայելի, անենրա-
կա, աներկյուղ, անեկամտաբեր, աներախտիք, հմմտ. նաև՝ ֆսաներկու, ֆսաներեք, պա-
րեղանակ, հորեղբայր, մակերիկամ, գերեբջանիկ, արֆալիսկոպոս, ԼԻԽՄ, կոմերիտ,
կոմերիտական, բաներիտ: Նկատելի տարբերակներ կան չ և կ նախամասնիկներից հե-
տո. շերգել, շեփել, շերկարել, շեգրափակել, կերգեմ, կեփեմ, բայց՝ չեմ, չես, չենք, չեմ,
չեն, չեկավ:

Արտասանական տատանումներ ունի նաև այն ե-ն, որը գրությամբ ամփոփված է
և-ի մեջ. բերես, գեռես, այլես, այլեայլ, ինչեկ, ինչեկցե, ովեկ, ովեկցե, երբեկ, երբեկ-
ցե, որեկ, որեկցե, իսկույն եեր: Զուտ յեվ հնչում ունեն բեպետե, բեկուզե, մեկեկես
բաղադրություններում:

Այսպիսով՝ ետբաղաձայնական դիրքում կանոնականը, չնչին բացառություններով,
է արտասանությունն է: Այլ դեպքերում ե-ը արտասանությամբ համարժեք է և-ին.
գետ, հետք, վերք, բազե, բոպե, ծեր, տարեվերջ, մեր, տեր, լեռ են, այսինքն՝ բառամի-
ջում և բառավերջում առաջնային շարքի միջին բարձրացման ձայնավորը արտահայտ-
վում է ե տառով: Այս ձայնավորի կապակցությունը վ բաղաձայնի հետ գրվում է հա-
տուկ տառով՝ ե կամ եվ տառակապակցությամբ: Դեռևս վաղմիջին-հայերենյան տեքստերում
հանդիպում ենք այս ե-ին. սա մեծատառ չունի. մեծատառ ձևին փոխարինում է եվ
տառակապակցությունը, ե-ի մեծատառ տարբերակով՝ Ե, ինչպես՝ Եվրուպա, Եվրինե: Եթե
այսպիսի հատուկ անուններից կազմվում են հասարակ անուններ, տառակապակցությու-
նը սլահայանվում է, ընդ որում՝ Ե մեծատառ տարբերակին փոխարինում է և փոքրատա-
ռը, օրինակ՝ համաեվրոպական, հեղեվրոպական: Տարբերակող գրության սկզբունքով
եվ տառակապակցությունը (կամ տարբերակված գրությունը) գործածվում է նաև այն
դեպքում, երբ վ-ն հանդես է գալիս՝ ա) իբրև բաղադրության մեջ հաջորդող բաղադրիչ՝
բառի, արմատի սկզբնահնչյուն. տարեվերջ, այլեվարա, գերեվարել, զինեվետ, կա-
րեվեր, այլեվարս, ազեվագ, ոսկեվագ, ոսկեվարս, ոսկեվառ, հագրեվարդ, հոգեվիճակ,
բարեվայելույ, բաժնեվնար, զինեվանառ, հոգեվարք, բ) տողադարձի ժամանակ հաջորդ
տողին անցնող մասի (վանկի) սկզբնահնչյուն՝ արե-վային, բարե-վել են: Այլ դեպքե-
րում (նաև՝ երբ և ձայնավորը վ-ի հետ կապակցություն է ստեղծում իբրև երկհնչյունի
տարր կամ երբ բաղադրության մեջ հաջորդող բաղադրիչը վ-ով սկսվող ածանց է)
գործածվում է և տառը. նաև, բեև, ե, ոգեուել, կարեու, ուղեսու, իբրև են:

4. Ս տառի գրությունը համապատասխանում է արտասանությանը, այն արտահայ-
տում է ետին շարքի միջին բարձրացման շրթնային ձայնավորը: Իր այս նշանակությամբ
նա գործածվում է բառասկզբում. օգուտ, օրինակ, օդ, օր, օձել, օվկիանոս, օգնել, օդ, օր-
դանական, օդի, օրրան, օղակ, օջախ, օֆսիյանալ, օձիք, օրո՛ր, օրյեկտ, օպերա, օսլոի-
կա են: Երբ որևէ արմատ, բառ կամ ստուգաբանական տարր մտնում է բաղադրության
մեջ իբրև հաջորդող բաղադրիչ, ապա դրանց սկզբի օ-ն պահպանում է իր գրությունը.
ապաքս՝ ազգօգուտ, ականջօդ, ամենօրյա, այդօրինակ, անդօվկիանոսյան, անօգուտ,
անօդ, անօրեն, աշխատօր, աշխօր, ապօրինի, առօրեական, առօրյա, բազմօրինակ,
բառօրություն, բացօրյա, բոնօղակ, գազօջախ, գիշերօրիկ, դգօտ, դօտ, եռօրյա, զօձել,
զօր ու գիշեր, բնօրինակել, ինֆնօրո՛ր, կանխօրոք, կեսօր, հակաօդային, հանապաղօր-
յա, հանօգուտ, հնօրյա, հօգուտ, հօդս ցնդել, ՀՕԿ, ՀՕՊ, միջօրե, ՄՕՊՐ, նախօրե, նա-

խօրոհ, շաբաթօրյակ, շինօրյակտ, ոսկեզօծ, պարօղակ, պետօպերա, Զայալօղլի, ջրօրհնեն, ջրօխիղ, սալօշար, սլնօգեիկա ևն: Բառավերջում չի հանդիպում (բայց՝ ՆԱՏՕ, 3ՈՒՆԵՍԿՕ):

5. Ու տառը բառասկզբում արտահայտում է վո հնչյունակապակցությունը. բացառություն են կազմում ով բառը և սբա հոգնակին՝ ովևեր (սրանց մեջ ո-ն համարժեք է օ տառին). օրինակ՝ ոգելից, ոգևորել, ոգի, ոգնի, Ողիսական, ոչոռ, ոչորել, ոլորոտ, ոխ, ումակ, ողբ, ողկույզ, ողնաշար, ողորկ, ոշխար, ոշինչ, ոշ ոհ, ոշ, ոռոգել, ոսկի, ոսկոր, ոսոխ, ոսպ, ոստ, ոստայն, ոտի, որակ, որբ, որդ, որբ, ործ, որմնաղիւ, որովայն, որոտ, որպես, որպիսի, որս, որտեղ, որհան: Այս գրությունը պահպանվում է նաև բաղադրության մեջ (բառամիջում). թեև բաղաձայնից հետո ո-ն արտասանվում է օ, մենդիորտ, վայլունմակ, շաբոթակ, պարզորոշ, ֆեռորդի, անսորշ, ձկնորս, անողնաշարավոր, անասկուր անորակ, սարդոստայն, անողորմ, անողոհ, տեռողորմյա, ան- նախածանցից հետո որոշ բառերում էան արտասանական տարբերացումներ (ո-վո). անողնաշար, անօխսիլայ, անողջամիտ: Հմմտ. ամենաուրակյալ, ամենաողսրկ, արջաուրս, ներառն, խաղառն: Այլ դեպքերում ո-ն համարժեք է օ-ին. հոտ, զուտ, ղեպո, սովոր, նովոկաին, Մարլո, բոլոր, լող, կոր, ֆո ևն (այսինքն՝ արտահայտում է ետին շարքի միջին բարձրացման շրինակին ձայնավորը): Ռուսերենից և օտար լեզուներից փոխառնված բառերի սկզբի վո հնչյունափոխությունը այդպես էլ զրկում է՝ վո. օրինակ, Վոլոդյա, Վորոշիլով, Վոլգա, վոլտ, վոլֆրամ: Մի քանի օտար անուններ, ջրոնք փոխառնվել են հնում, և որոնք սկզբում ունեցել են ո գրություն, բայց աժմ արտասանում ենք վո, պահպանում են ավանդական գրությունը. ինչպես՝ Ումիղդ, Ումիղդսիլատ, Ուլիսես: -Վոր աճանցի վ-ն միշտ զրկում է, բայց կարող է և ամփոփվել, և-ի մեջ՝ ուղեւոր, հոգևոր, ոգևորվել ևն:

6. Ա տառը արտահայտում է միջին շարքի, միջին բարձրացման ձայնավորը. բառասկզբում զործածվում է դ, մ, ն հնչյուններից (տառերից) առաջ և լսող յառում. բաղադրության մեջ այն պահպանում է իր գրությունը. հմմտ. ընդունելի—անընդունելի, բնտիւր—ամենաբնտիւր, ընկեր—դասընկեր, ընդ—խոչընդոտ, ըմբռնելի—անըմբռնելի, ըզծալի—անընդծալի, այսպես և՛ անընկեց, այլընթերցում, այլընտիւր, անընդգրկելի, անընդհատ, անընդմեջ, անընդունակ, անընթեռնելի, անընկնելի, անընտել, առաջընթաց, առընթեր, առազընթաց, բառընտրություն, գահընկեց, գետընկեց, գիրկընդխառն, գարծընթաց, գաւթընկեր, դասընթաց, դյուրըմբռնելի, դյուրընկալ, ետընթաց, երկընտրանք, զուգընկեր, զուդընթաց, բազընկեց, բերըմբռնում, լեզվաընտանիք, խոչընդոտ, կայուրընտիւր, հսկընդդեմ, համընդհանուր, հակընթաց, համընթաց, համընկնել, համընթաց, հասընտիւր, հյուընկալ, նաչընկեր, նառընտիւր, նեպընթաց, մակընթացություն, մաղընտել, մեկընդմիջտ, մեկընդմեջ, մեղվաընտանիք, մերընդմերք, նախընթաց, նախընտրական, ներըմբռնում, ներընկալում, նորընծա, նորընտիւր, որոտընդոտ, որսընկեր, պաշլուսլիւսլիւմ, պարընկեր, օաղիտընդունիչ, սընթաց, օրստօրե: Բառավերջի դիրքում ա-ն հոգ է, մասնակի դեպքերում՝ արմատահնչյուն. գիրքը, տունը, հմմտ. ինք, տասը, սառը:

Պաղտեավանկային ր ձայնավորը գրությամբ չի արտահայտվում, բացի տողադարձի հետ կապված դեպքերից (ստանալ և լս-տանալ, սսլիտսիլ և լս-սլիտակ, զղույշ և լզ-զույշ, զրել և զր-րել, աստղ և աս-տրղ) և տաղաչափության պահանջով կատարվող գրությունից:

Հայնավորների ուղղագրության (և ուղղախոսության) մեջ ուրույն տեղ ունեն ձայնավորական գուգորդված գրությունները (ձայնավոր տառերի կից գրությունները), «կրկնակ ձայնավորների» (կրկնակ տառերի, կրկնատառ) գրությունները (և դրանց արտասանությունները), օտար՝ փոխառյալ բառերի երկբարբառային արտասանություն ունեցող գրությունների տառադարձումները (զրադարձումները). աա, աե, ալ, աը, ալ, աո, աու,

աօ, եե, էի, եռ, եռու, եօ, էա, էի, էռ, էռու, իի, իա, իե, իռ, իռու, իօ, ոռ, ոա, ոե, ոէ, ոի, ոռու, ուռու, ուա, ուե, ուէ, ուի, ուռ, օա ևն: Այսպես՝

աւ. երկգրութիւն (կրկնակ, կրկնատառ գրութիւն). հանդիպում է բաղադրութեան կցութեամբ, բաղադրիչների սահմանագծում. ամենաարագ, հակաարարական, համաարարական, արմատացի (արտասանվում են առանձին-առանձին՝ հորանջով): Օտար՝ փոխառյալ բառերում այս երկգրութիւնն արտասանվում է իբրև տեական ա. Տրանսլատ, Հաւաքա, Քաւրի, Սաւղի:

Ա-ով սկսվող այլ կիցգրութիւններ են՝

աե. հանդիպում է բաղադրութեան կցութեամբ (ամենաերկար, համաեւրոպական) և առանձին օտար՝ փոխառյալ բառերում, հատկապես աերո- բաղադրիչի մեջ (աերոպի- նամիկա, նաև՝ մաեսուրո, աերոզոլ ևն): Արտասանվում է իբրև ա+յե:

աէ. հանդիպում է բաղադրութեան կցութեամբ. ամենաէական, սկզբնաէ ևն: Արտասանվում է հորանջով:

ար. հանդիպում է նույնպիսի դիրքում. ամենաընտիր, ամենարեզունակ, լեզվարե- տանի՞ ևն: Արտասանվում է հորանջով:

աի. հանդիպում է հիմնականում օտար բառերի գրութեան մեջ. արտասանվում է ձայնակապով, իբրև ա+յի. աւիաիկ, աւիաիզմ, կարաիբյան, կակաին, մայաիկ, նաիվ, նովոկաին, Պորտ Սաիդ, պրոգաիկ, ուրաի, Ուկրաինա, հմմտ. նաիրի, նաիրիտ, նաիր- յան, հայերենի բառակազմական կցութենքում (հակաիմպերիալիստական, հակաիրանա- կան, ամենաիմաստուն ևն)՝ հորանջով:

առ. բառակազմական կցութեամբ արտասանվում է իբրև ա+վո (ամենաուռաշակի, եմբարոռվայնային ևն). փոխառյալ բառերի հնագույն գրութիւններում արտասանվում էր վ անցումայինով, որ երբեմն գրութեամբ արտահայտվում էր և այժմ էլ մասամբ սլահական է այդ գրութիւնը (Շմալոն, Փարալոն, բայց՝ բառս): նորագույն փոխա- ոութիւններում հազիվ լսելի այդ անցումայինը չի գրվում (աուրա, լաուս, կակաու, Մաու, աուիստ, բաուբա, մակաու, մաբաուն):

առու. հանդիպում է բառակազմական կցութեամբ (ամենաուրախ, հակաուռուցիային, համաուկրաի՞ական, նպատակաուղղել ևն). արտասանվում է հորանջով: Օտար՝ փոխառ- յալ բառերում՝ անցումային թույլ վ-ով (աուլ, աուլենցիա, աուտոգաֆե, Աուստրոլից, Բաուսուլ, Բաուման, գաւաուզ(ներ), Դվինեա-Բիսաու, Դաուգալա, լաուրեատ, լաուրա, լոկաուտ, Կաուոնա, կաուչուկ, Կաուցկի, հաուբից, Չաուֆիկաու, դաուրմա, մաուզեր, Միդգեյսուր, Նյուֆաունդլենդ, նոկաուտ, նոկդաուն, պաուպեր, Պաուլ, ռաունդ, Սաուդյան Արաբիա, սկաուտ, Քելվերաուն, ֆաունա):

աօ. Բառա՝աւմական կցութեամբ (ամենաօգտակար, հակաօղային, հնչյունաօպերա- տոր). արտասանվում է հորանջով:

եե. կրկնակ գրութիւն՝ բաղադրութեան կցութեամբ և օտար՝ փոխառյալ բառերում (հրեերեն, կորեերեն, Մեներվայն). արտասանվում է յ ձայնակապով:

Ե-ով սկսվող այլ կիցգրութիւններ են՝

եա. արտասանական պլանում հստակ չի տարրորդված: Հայերեն և հայերենում բա- ղադրված ու ոչ բառերի մեջ, նկատելիորեն նաև օտար՝ փոխառյալ բառերում միտում է դեպի յա երկհնչյունը (հրեա, Անդրեաս, Բվեարկել, իդեալ, պլեադա, ստեալին, ռեակ- տիվ, ռեակտոր, ռեաբիլիտացիա, նեանդերթալյան, իդեալիզմ, նեապոլ, լաուրեատ, ռեակցիա, ռեալ, սեանս): Բացառված չէ թույլ անցումային տարրով արտասանութիւնը (իբրև ե+յա): Որոշ բաղադրութիւնների կցութեամբ՝ հորանջով (ափեալի, հոգեառ), թեև անցումային տարրը նույնպես չի բացառված: Արտասանական ավելի հաստատուն տա- րերակ է ե+յա կաղապարը (րոպեական, մարգարեական, հրեական, Բնեած, կորեացի, կորեական, Բադդեական, ափեական, արամեական, այժմեական, հասցեագրել, մանի- ֆեական, պաշտօնական, նոոմեական, բազեակիր, հյուլեական, քեական, միջօրեական):

Այս էան օտար՝ փոխառյալ այն բառերում, որտեղ ե-ն շեշտված է (ասամբլեա, բակայեա, զայլանտերեա, դայերեա, Գվինեա, Դուլսինեա, Էրիտրեա, Էպոպեա, Կուրեա, Իդեա, Մեդեա ևն)։

Եի. բաղադրության կցույթում. կարող է արտասանվել հորանջով, ինչպես՝ բացելի-բաց, այլ դեպքերում՝ ե+յի (գրելի, խոսելի, արևիստ, պանքելիստ, կոֆելին, ապարանիդ)։

Եո. ձևակազմական բաղադրության կցույթում. արտասանվում է իբրև ե+յո (բոպեով, բալեով), այլ դեպքերում՝ յո, որ հանդիպում է հիմնականում օտար՝ փոխառյալ բառերի մեջ (Նապոլեոն, ստերետիպ, էլեոնորա, ֆեոդալ, ֆամելեոն, ամեոբա, իդեոյոգ, Բարբոզիմեոս, Գեոբգի, բեոբեմ, բեոբետիկ, կլեոպատրա, Թեոդոսիա, բեոյոգիա, խոբեոգրաֆիկ, լեգեոն, Լեոնարդո, պալեոլիթ, Լեոսյուլ, մետեոբ, մետեոբիտ, նաև՝ ե+(յ)ո (Լեո, Քեոսյո, Բոոնեո, նեոկանտաիան, նեոֆաշիզմ, ուոստատ, Մոնտիդեո, Գեդեոն, Նեոն)։ Թեև օտարաբանություն է ըօ նշումը, բայց գրային արտասանությունն այս շարքում իրեն զգալ է տալիս։

Եու. բաղադրության կցույթում և որոշ օտար՝ փոխառյալ բառերում. արտասանվում է իբրև ե+յու՝ թույլ անցումայինով (պաշտոնեություն, մարզարկություն, խաբեություն, հրեուհի, Ալեուսյան կղզիներ, մասամբ՝ յու (օր.՝ լինություն), իսկ Սեու բառում անցումայինը գրեթե չի լսվում, երկբարբառակերպի արտասանություն է (eu կամ eʷ)։

Եօ. հազվագեպ տառագուգորդում. օրեօ բառում ըստ էության արտասանվում է հորանջով։

Էա. արտասանվում է յ ձայնակապով՝ է+յա (էակ, էապես, էական, հնէաբան, հնէաբանական)։

Էի. արտասանվում է յ ձայնակապով, իբրև է+յի (Էի, Էիբ, Էինգ, Էիֆ, Էին, շԷի, շԷիբ, շԷինգ, շԷիֆ, շԷին, Նմմտ, մանրէի)։

Էո. արտասանվում է իբրև է+յո (Էոլիական, մանրէով, է-ով, Էոմեն Սյու, Էոգոյան)։

Էու. արտասանվում է յ ձայնակապով՝ իբրև է+յու (օր.՝ էություն)։

Իի. կցական բարդությունների բաղադրիչների սահմանագծում՝ գրեթե առանց անցումայինի, հորանջով (լիիմաստ, լիիբալ, միիշխանություն), ձևակազմական կցույթներում յ անցումայինով, իբրև ի+յի (Բաֆֆիի, Թբիլիսիի, Մերիի, Ժյուրիի)։

Իա. ա) յա երկհնչյունի այլագրություններից որոշ հայերեն (հայերենացած) և օտար՝ փոխառյալ բազմաթիվ բառերում (հեֆիաթ, Նդիագար, Բենիամին, Ուսիան, Ուսիան, դաստիարակ, Գերմանիա, պրոլետարիատ, սոցիալիզմ)։ Փոխառյալ այն բառերում, որոնց մեջ ի տարրը շեշտված է, սովորաբար՝ ի+յա, այսինքն՝ ձայնակապով (Էիա, Մարիա, ֆիզիոթերապիա, «Լեոսիա», ներալգիա), բ) բաղադրությունների կցույթներում սովորաբար՝ ի+յա, այսինքն՝ ձայնակապով (արդիական, դարիբալդիական, անդիական, անդրիագործ, գոյուրչիանալ, կղզիանալ, հավաստիանալ, հիանալ, հիասթափվել, հիաստանչ, հղիանալ, բիբլիական, գյուղացիական, հնոտիավաճառ, հնդկացիական, ձիաբույծ, ձիական, դպտիական, կանացիական, մարիական, մեղեդիական, քիսկ, էջմիածին, լիակատար, դիակ, սնոտիապաշտ, միաբջիջ, լիություն, միակ, լեդիսանալ, միակոդմանի, լկտիանալ, միապետ, միաշֆանի, միանալ, ֆադենիական, միասին)։

Իե. հայերեն ու հայերենում բաղադրված բառերի ու բառաձևերի մեջ՝ ի+յե, այսինքն՝ անցումային տարրով (ծիեր, քիեր, տիեզերֆ, մարիերեն, խուրիերեն, լեզգիերեն, անդիերեն, զանիերեն, նուբիերեն, ապա և՝ Գաբրիել, Գանիել անձնանուններում)։ Որոշ օտար՝ փոխառյալ բառերում՝ յե (օրինետացիա, Վիետնամ, պրեմիեր, պրեմիերա, ֆեյիետոն, կարիերա, Զուլիետա, հիգիենիկ, Լիլիենբալ, վարիետե, հիերոգլիֆ, Վիեննա, Չենիետա, Շադիե, կլիենտ, Տարիել, Մարիետա)։ սրանց մի մասում իե (յե) արտասանությունն անսովոր չէ։

Իո. ա) յո երկհնչյունի այլագրությունը (ուալիո, մեղայիոն, դոմինիոն, մարիոնետա-

յին, միլիոն, կիոն, իդիոմ, Մաբիո, Դիոնիսիոս, աֆսիոմա, պիոնե, շեմպիոն, տենդեն-
ցիոզ, ֆրակցիոն, Ուփդիոս, ստացիոնա, գիլիոսին, Անտիոֆ, միլիցիոներ, ինտերնացիո-
նալ, մեկիոնացիա, կվոլյուցիոնիզմ, նացիոնալիզմ, ռացիոնալ, ստացիոն, ֆիզիոլոգ,
ակցիոներ, ֆիզիոքսերապիա, դեզինֆեկցիոն, ամբիոն, ինֆեկցիոն, ավիացիոն, դիսեր-
տացիոն, մաւմաբիոն, կոնցեսիոններ, պանսիոնատ), հայերեն բառերից սրանց է հետևում
օրիորդ բառը: ք) Օտար՝ փոխառյալ բառերի արտասանությունը կարող է մասամբ կա-
տարվել նաև ի+յո կաղապարով, իբրև արտասանական տարբերակ (Խուանտա, Վիոլե-
տա, Լիո դը ժանելյո, իոն, կիոսկ, սիոնիզմ, տրիո): Ղ) Անցումային տարր է՝ նաև
հայերեն բառերի բաղադրիչների կցույթում (լիովին, հետիոտն, ադիոգրամ, վատանկիո-
րեն, անդառնալիորեն, Յրիլիսիով, օդիով, ձիով, ուղիով):

իու. ա) լու երկհնչյունի այլազրույթյուններից, հիմնականում օտար՝ փոխառյալ
բառերում (լեկտուրիում, ամոնիում, կոնոլիիում, հերբաբիում, Մաբիոս, սիբիոս, աբ-
իիվաբիոս, ակվաբիում, սիմպոզիում, օպիում, կադմիում, կալցիում, զերմանիում,
ստրոնցիում, լիլիում, ցելսիուս, տրիումֆ, տրիումվիբատ: ք) Հայերեն բառերի բաղա-
դրույթյունների կցույթներում՝ ի+յու (ադիուքյուն, լիուլի, հոլիուքյուն, ուոչակիուքյուն,
ձիուց, բիուց, լիուքյուն, միուքյուն, աբիուքյուն, ֆադիենիուքյուն, վադեմիուքյուն, ֆա-
լաֆացիուքյուն, կանացիուքյուն, միումանի բառում միտում է դեպի հորանջը):

իօ. առկաղեսզ գրույթյուն, արտասանվում է լու (պերիօդոնտիտ, պերիօստիտ):

ոո. կրկնակ գրույթյուն, արտասանվում է կրկնակ (ավելի ճիշտ՝ տեական) ձայնա-
փոր, սուկա է օտար՝ փոխառյալ բառերի մեջ կամ դրանցից սերող բաղադրույթյուններում
(բանկոուպ, գլուդկոուպ, կոուպառ, կոուպերատիվ, կոուպերացիա, կոուդինատ, կոուդինա-
ցիա, սպաուկոուպերացիա, կոուպտացիա):

Ու-ով սկսվող կիցգրույթյուններ են՝

ոա. հայերեն բաղադրույթյունների կցույթում՝ հորանջով, առանց անցումային տառի
(ալեուակումբ, կինոակնարկ, կինոասլաբատ, հիդրոակուստիկական, միկրոաշիւարհ):
Օտար՝ փոխառյալ բառերում արտասանվում է իբրև ոա (Լրկբարբառակերպ), բուա, կու-
լիցիա (սրանց հայերենացումը էարող է ընթանալ վ անցումայինով, հմմտ. օա):

ոե. հանդիսում է փոխառյալ բառերում, արտասանվում է իբրև ո+յե, այսինքն՝
յ ձայնակապով (պոեմ, պոետ, պոեզիա, կանոն, սագոնեի, սլոն):

ոէ. բաղադրույթյան կցույթում, արտասանվում է հորանջով (կինոէկրան, հիդրոէլեկ-
տրակայան):

ոի. արտասանվում է իբրև ո+յի, այսինքն՝ յ ձայնակապով, հիմնականում օտար՝
փոխառյալ բառերի մեջ (էլիպսոիդ, մետալոիդ, մոնոլոիդ, բանտոիդ, ալկալոիդ, ստիկ,
հերոին):

ոու. հանդիսում է փոխառյալ բառերում, արտասանվում է իբրև ու կամ թույլ
անցումային տարրով, իբրև ո+(վ)ու, (Ջոուլ, սոուա, կլոուն, Լոուրենս, Նոու, հմմտ.
օու):

ոօ. կցույթներում հանդիսող գրույթյուն, արտասանվում է հորանջով (կինոօպերա-
տուր, միկրոօբզանիզմ):

ուու. կրկնազրույթյուն (օտար՝ փոխառյալ բառերում և բաղադրույթյան կցույթներում),
արտասանվում է իբրև կրկնակ՝ տեական ձայնափոր (վակուում, ազդուություն, ծաղբա-
ծուություն, ստնաուություն, Լեկուություն, այլազրույթամբ (այլահնչությամբ)՝ երկվու-
թյուն, ստնտվություն):

Ու-ով սկսվող այլ կիցգրույթյուններ են՝

ուա. որոշ կցույթներում՝ հորանջով (այսուամենայնիվ, այդուամենայնիվ, այնուա-
մենայնիվ), բառերի մեծ մասում՝ ոա կամ թույլ անցումային տարրով, իբրև ու+(վ)ա
(իբրև արտասանական տարբերակներ)՝ ալելուական, ալտուալ, ամպուա, աֆսուուա,
բուդուա, բուրժուա, գուաշ, դոնժուանություն, դուալիզմ, էվակուացիա, Անտուան, էդու-
աբդ, Լուաբա, Ռենուաբ, Խուանիս, իգուան, կուլուաբ, մադեմուագել, մեմուաբ, յագուաբ,

նյութան (յութ+ա), նիկարագուա, սլավոուս, ռեզերվուա, ռեպերտուա, երկուական, բեկ-
նածուական, օդաչուական, տիբագուական, զնչուական, վաշխառուական, ծաղրածուական:
Պետք է նաև նկատել, որ ու-ն ա-ից (մասամբ և ո-ից) առաջ միտում է վ արտասանության
ուն. արտասանվում է թույլ անցումային յ-ով կամ առանց դրան, իբրև ու+ն կամ
սե. հանդիպում է հիմնականում օտար՝ փոխառյալ բառերում (դուետ, ինֆլուենցիա,
մուլտիպլ, սիլուետ, Սուեզ, Սուետին, Սուլս, Վենեսուելա, հմտ. Ռեննա):

ուե. հազվադեպ գրություն. միտում ունի հորանջով արտասանության (օր.՝ աբուեզ):

ուի. հայերեն բառերի ձևակազմական բաղադրություններում արտասանվում է իբրև
ու+ի. այսինքն՝ յ ձայնակապով (քեկնածուի, աբուի, մոլոլածուի, օդաչուի). օտար՝
փոխառյալ բառերում հայերենացումը կատարվում է հոգուտ ու+յի կաղապարի, թեև
առաջմ սովորական է սի (երկբարբառակերպ) արտասանությունը (սյուիտ, ինտուիցիա,
կազուիստիկա, Ուիտնի, Ուինստոն, Լուիզա, ալտուիզմ, լյուիզիտ):

ուո. հազվադեպ հանդիպում է օտար՝ փոխառյալ բառերի գրություններում. արտա-
սանվում է իբրև սո (երկբարբառակերպ), կամ՝ անցումային խույլ տարրով, իբրև
ու+ (վ)ս (Սուրֆ, լիբուտուզ, Գոլդուոտեր, Սուլ-ստրիտ):

օա. արտասանվում է իբրև օա կամ թույլ անցումային վ տարրով, իբրև օ+(վ)ա
(օր.՝ օալիս բառում), հմտ. օա:

Կան նաև եռասյառ գրություններ, ինչպես՝ աուա (Լաուադե, Մոհամմեդ Մաուա՝ եթով-
պացի, որ կարծում են 200 տարեկան է), աուի (մաուիմ), աուե (Ալգենհաուեր, Շոպեն-
հաուեր), իաու (ձիաուժ), իուա (Ուադիոալիբ, Ուադիոակումբ), իոն (Ուադիոելույթ), իուր (Ու-
դիորենդունիշ), իոու (Ուադիոունկնդիր), օուե (Սուեն) ևն: Մյանք արտասանվում են կամ
իբրև եռաբարբառակերպ, որ բւտ էության օտարաբանություն է, օր.՝ օուե (Շոպենհաու-
եր), կամ իբրև երկհնչյունի ու պարզ ձայնավորի զուգորդում, օր.՝ ի-յա-ու (ձիաուժ),
ա-ո-յի (մաուիզմ), վ անցումայինով՝ Շոպենհաու(վ)եր, կամ հորանջով՝ Ուադիո-ելույթ
(Ուադիո-յելույթ):

Դեպք. աե՝ս ուղղագրություն, ուղղախոսություն բառահոգվածներում:

ՉԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐԻ ՈՒՂՂԱԼՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ. հիմնականում կանոնավորած ու կառուցած
է. յուրաքանչյուր ձայնավոր (մանավանդ շեշտված դիրքում) հանդես է գալիս իր ձայ-
նային-արտասանական բնորոշ գծերով: Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի
ձայնավորների ուղղախոսությունը բնորոշ է հետևյալ բնութագրական հատկանիշներով.
ա) իբրև արտասանական սարրեր կարող են հազվադեպ համընկնել բառին (օրինակ՝
ու շաղկապը, է սծանդակ բայը, ի նախդիրը, առանձին ձայնարկություններ), առավել
հաճախական՝ ձևույթին (օրինակ. -ր հողը, ի. ու հոլովակերտները, -ի, -ու, -ն ածանց-
ները), նաև՝ հոդակապին (օրինակ, ա. և. ալր+ա+տուն, գր+ա+սախտակ, զին-և-
տուն) ևն, արմատահնչյունին, սրինակ, մանրէ, բառում է. ն. բ) շեշտակիր ձայնավորնե-
րը ալտաւանվում են առավել ուժգնությամբ ու հնչեղությամբ, մասամբ և՝ տեղությամբ.
թեև սրանց համար բնորոշը ուժային շեշտն է, բայց հարցական ու բացականչական
հնչերանգներում կարող են ստանալ երաժշտական շեշտ. գ) դիրքով պայմանավորված
կարող են լինել երկար կամ կարճ, բաց կամ փակ (առանց հնչույթաբանական դերի).
դ) բացի լ-ից՝ մյուսները շեշտակիր ու լիահունչ են. լ-ն միայն ձայնարկություններում
և որոշ փոխառյալ բառերում կարող է շեշտակիր լինել. ե) վանկարարության ֆունկցիան
բոլորի համար էլ հատկանշական է. կարող են հանդես գալ նույնատիպ վանկակաղա-
պարներում. լ-ն գրեթե երկբաց վանկ չի կազմում. շեշտափոխական հնչյունափոխության
նկատմամբ առավել զգայուն են ի, ու ձայնավորները, մասամբ՝ ե(լ)-ն, հին գրությամբ՝
լ. ն. (լ)-ի հնչյունափոխությունը (անկումը) պայմանավորված չէ շեշտափոխությամբ
(նա սովորաբար անշեշտ է), այլ կապված է վանկի (զաղտնավանկի) վերակառուցման
հետ. հմտ. աստ(լ)դ (=աս—տըդ) և աստ—ղալին. զ) գրեթե բոլոր ձայնավորները

շեշտադրուկ դիրքում կարող են վերածվել ը-ի, մինչդեռ սա ոչ մի այլ ձայնավորի չի վերածվում. է) երկու և ավել ձայնավորների զուգորդումով բառ չի կազմվում. բաղա-
 ձայնական տարրի առկայությունը անհրաժեշտ է. կրկնակ ձայնավորներ և ձայնավորա-
 կան այլ զուգորդումներ մասնակիորեն (դիրքային սլայմանավորվածությամբ) կարող
 են լինել բառի մեջ, բայց առհասարակ հայերենի համար ձայնավորական կուտակում-
 ները բնորոշ չեն. օտար (փոխառյալ) բառերի երկրարբաները հայերենացվում են, վե-
 րածվում երկրարբանակերպի (երկհնչյունի). է) ամեն ձայնավոր յ-ի հետ կարող է
 կազմել երկրարբանակերպ (երկհնչյուն). յ-ն ի և ը ձայնավորների հետ կարող է երկ-
 հնչյուն կազմել՝ զուգակցելով միայն սկզբից (յի. ըր). թ) բոլոր ձայնավորներն ունեն
 գրային արտահայտություն, ը-ն մի շարք դիրքերում չի գրվում. ը) գրավոր տեքստում
 ա, օ, է, ը, ու տառերի գրությունը (գրային արտահայտությունը) համապատասխանում
 է արտասանությանը (ինչպես գրված է, այնպես էլ արտասանվում է). ե-ը որոշ դիրքե-
 րում՝ յե, որոշ դիրքերում՝ է, մասամբ՝ յ. ո-ն = վո Կամ օ, ի-ն հիմնականում՝ ի, մա-
 սամբ՝ յ. հմմտ. երես, աներես, զետ, հրեա, ուրոշ, անուրոշ, զոհ, զինի, հեփար են:

Շամանակակից գրական արևելահայերենի ուղղախոսությունը թեև հիմնականում
 մերժում է ձայնավորական կուտակումները, բայց ուղղագրությունը հանդուրժում է ձայ-
 նավոր տառազուգորդումներ, կիցգրություններ, կրկնակ տառեր, ինչպես՝ աա, աե, աէ,
 ար, աի, աո, աու, աօ, եե, եա, եի, եո, լ — ևօ, էա, էի, էո, էու, իի, իա, իե, իո, իու,
 իօ, ուո, ոա, ուէ, ոի, ոու, ոօ, ոու, ուա, ուե, ուէ, ուի, ուո, օա են: (Սրանց գրության
 ու արտասանության մասին տե՛ս ձայնավորների ուղղագրությունը բառահոգվածում):

ՋԱՅՆԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆ || междометие, կոչվել է նաև ախտակրություն, միջաբերություն. շթեք-
 վող խոսքի մաս. արտահայտում է հուզազգացական անմիջական վերաբերմունք, կամա-
 յին մղում. որոշ ձայնարկություններ էլ բնական ձայների հնչյունավորված վերարտա-
 դրություն են: Այս կարգի բառերը արտասանական տեսանկյունից բնորոշ են սակավա-
 հնչյունությամբ, մի քանիսը նույնիսկ բաղկացած են մեկական ձայնավորներից:
 Հայերենի բոլոր ձայնավորները կարող են գործածել իբրև ձայնարկություն: Որոշ ձայ-
 նարկություններ ունեն հնչարտաբերական ուրույն գրվածք (ներծծում հիշեցնող, ինչպես՝
 ծը «ոչ», շթունքների արտասովոր թրթռոցներով, օրինակ՝ սազոո, երբ դիմում են ձիուն):
 Ողանակավորող բառերից տարբերվում են ամենից առաջ արտահայտած վերաբերմունքի
 բնույթով և ոչ ցայտուն անվանողական դերով: Արտասանությունը բնորոշ է նաև հնչե-
 րանգային տարբերացումներով, որը հանգեցնում է իմաստաբանական ու կիրառական
 տարապլանայնության: Չունեն նաև ձևաբանական-կառուցվածքային որոշակի կաղապա-
 րում, ձևավորում: Հիմնականում միաձևույթ են: Նշված և այլ պատճառներով ձայնար-
 կությունների դասակարգման հարցը մասնագետներին կանգնեցնում է զգվարություննե-
 րի առաջ:

Ձայնարկությունները բառաբերականական այն միակ խումբն են կազմում, որը
 առավել բնդհանրական գծեր ունի տարբեր լեզուներում: Ընդհանրությունները բացա-
 տրվում են ոչ ցեղակցությամբ, և ոչ էլ լեզուների պատմական կամ նախապատմական
 փոխազդեցություններով: Այնուամենայնիվ, դրանք ունեն նաև ինքնատիպ արտահայտու-
 թյուններ նույնիսկ միևնույն լեզվի դարգացման տարբեր փուլերում, վիճակներում:

Ներկայանում են երեք հիմնական խմբերով՝ զգացական, կոչական, նմանաձայնա-
 կան:

Զգացական ձայնակրությունները (ստում են նաև՝ բացականչական) արտահայտում
 են հուզազգացական վերաբերմունք. մեծ մասամբ բազմիմաստ են: Սրանց առավել
 բնորոշ իմաստներն են՝ դրական հույզերի արտահայտումը (օրինակ՝ ուրախություն,
 հիացմունք, հրճվանք, հաճելիություն, կարոտ, բավականություն, հաստատում, հավա-
 նություն են), բացասական հույզերի արտահայտում (օրինակ՝ ցավ, վիշտ, տառապանք,

դժգոհություն, սրտնեղություն, անբավականություն, տհաճություն, խորշանք ևն), այլև-
այլ զգացմունքների, վերաբերմունքային երևույթների արտահայտում (օրինակ՝ զար-
մանք, ցավակցություն, կարեկցանք, ափսոսանք, գանգատ, հարցում, դիմում, հետաքրք-
րություն, հանդիմանություն, կշտամբանք, անտարբերություն, արհամարհանք, հեղեանք,
ծաղր, հիասթափություն, խրախուսանք, վախ, սարսափ, հուսահատություն, սպառնալիք,
սաստում, շողոքորթություն, քծնանք, դժկամություն, բարկություն ևն)։ Միևնույն ձայ-
նարկության իմաստային կոնկրետացումը, մասնավորումը արտահայտության պլանում
ունի իր համապատասխան հնչերանգային կաղապարը։ Գրավոր խոսքում կետադրությունը
գրվում է ըստ տվյալ հնչերանգի, այսպես՝ հր՛, հր՞, հր՝։ Քանի որ խոսքաշարում մե-
կուսանում է դադարով, ապա սա արտահայտվում է ստորակետով. որևէ բառի հետ
գրվելու դեպքում՝ նրա հետ միասին է առանձնացվում ստորակետով. հմմտ. «Վա՛յ,
այդ դո՛ւ ես» և «Վա՛յ Արամ, այդ դո՛ւ ես»։ Կրկնավորները գրվում են գծիկով։

Կան այնպիսի զգացական ձայնարկություններ, որոնք բնորոշ են հայերենի բոլոր
վիճակներին, փուլերին, ինչպես՝ վահ, վայ, ախ ևն։ Կան նաև այնպիսիները, որոնք առ-
կա են ժամանակագրական այս կամ այն կտրվածքում, կամ առավել բնորոշ են որևէ
փուլի, օրինակ, դրաբարում՝ ելուկ (=վախ, վայ, ափսոս), օշ (=երանի), բարե (զար-
մանքի արտահայտություն)։

Գրական հայերենում գործածական են՝ ա, ախ, ահ, աման, ավաղ, բա, բաս, է,
էլի, էխ, էհ, էհե, էհեյ, էյ, ըհ, ըհր, բու||բուհ, ի, իա(յա), իֆ, հա, հայ, հաւայ, հր,
հրմ, հի, պահ, ջան, հեյ ջան, վախ, հեյ վախ, վահ, վա, վայ, վի, վույ, վաշ, վաշ-վիշ,
սու, ուխայ (օխայ), ուհ, ուռուա (ուռա), ուֆ, ֆու||ֆու, ֆուհ||ֆուհ, փիե, օ, օհ, օհո, օյ,
օֆ ևն։ Կան կրկնավորներ ևս՝ բա-բա-բա, բու-բու-բու, հայ-հայ, հի-հի, պահ-պահ,
վախ-վախ, վահ-վահ, վույ-վույ ևն։ Սրանց մեծ մասը հատուկ է հայերենի այլ փուլերի,
վիճակների։

Վոչական ձայնարկությունները (ասում են նաև կամային) արտահայտում են կա-
մային մղումներ՝ կոշ, կանշ, խրախուսանք, հորդոր, դիմում, արգելում, վանում ևն։
Դրանցից են՝ ա, այ, դե, դեհ, էյ, էհեյ, հայ-հաւայ, հեյ, չու, ջու-ջու, ով, տու,
բշա, փիշի-փիշի, փիշտ, ծո, բա, աղէ, օն։ Մի մասը գրաբարյան է (աղէ, օն), մի մա-
սը բարբառային (ծո, բա), մյուսներն էլ ժողովրդախոսակցական ափսոսանքներ ունեն։
Այստեղ էլ, ինչպես նկատելի է, կան կրկնավորներ։ Հետաքրքրական է, որ կենդանիներին
գիմելու համար առկա են հիմնականում սարբերակված ձայնարկություններ, որ կարելի
է դիտել իբրև երբեմնի դասային տարբերակման մեացուկ։ Այս հատկապես բնորոշ ար-
տահայտություններ ունի բարբառներում։ Այսպես՝ Ղարաբաղի բարբառում նկատում ենք՝
նու-նու, բիշ կամ բիշ-բիշ (հավին դիմելիս), հո կամ հո-հո (անասունին), չու (էշին),
փիշտ կամ փիշտ-փիշտ (կատվին), նուխ կամ նուխ-նուխ (խոզին), տրսլոո||տպոո
(ձիուն), բուշի-բուշի (շանը)։

Գրավոր խոսքում կետադրությունը գրվում է ըստ տվյալ հնչերանգի, այսպես՝ է՛յ,
է՛յ։ Քանի որ խոսքաշարում մեկուսանում է դադարով, ապա սա արտահայտվում է
ստորակետով. որևէ բառի հետ գրվելու դեպքում՝ նրա հետ միասին էլ կարող է սուսան-
նացվել ստորակետով. հմմտ. «Հե՛յ, ո՞ւր եք», «Ա՛յ Արամ, հերիք է՝ շարություն անես»։
Կրկնավորները գրվում են գծիկով։

Նմանաձայնական ձայնարկությունները (ասում են նաև՝ բնածայնական) առարկա-
ների, կենդանիների արձակած ձայների հնչյունական վերաբնութագրություններն են. եղել
ևն լեզվի հնարարին վիճակում, առկա են, գոյանում են նաև այժմ. օրինակ՝ բրխկ,
բրբխկ, շրխկ, շրբխկ, շրխկ, ծիվ, ծիվ-ծիվ, հաֆ-հաֆ, ծուղուղու, դա-դա,
նրոո, կու-կու ևն։ Սրանց մեջ էլ կան կրկնավորներ, որոնք գրվում են գծիկով (գրավոր
խոսքում)։ Ըստ հնչերանգի գրվում է շեշտ, կամ բացականչական նշան։ Եթե միակ ձայ-
նավորումը բ-ն է, այն գրվում և արտասանվում է շեշտված, իսկ եթե բառը երկվանկ

է՝ նույն ը ձայնավորով, գրվում է երկրորդ վանկինը. հմմտ. քլխկ և բրբխկ: Քանի որ խոսքաշարում մեկուսանում է դադարով, սա արտահայտվում է ստորակետով:

Չայնարկությունները թեև նախադասության անդամ չեն լինում, մեծ է դրանց դերը խոսքի մեջ: Նրբեմն, հաղորդակցման պահանջներով պայմանավորված, որոշ այլ խոսքիմասային տարրեր վերածվում են ձայնարկության, կամ գործածվում են նաև ձայնարկության ոլորտում: Այսպես՝ ասված իմ, բռավո, քիս, զահրումար, շոո, շոո ու ցավ, զոտնա, ամմեն||ամեն, սպրիս||սպրես, կեցցես, անուշ, բարև, համմե, մեղա, ա՛ռ, ա՛ռ ևն: Սրանց մի մասը գործածվում է նաև դրական լեզվում: Նմանաձայնական ձայնարկություններն ունեն անվանակազմական և բայակազմական ակտիվ դործառություն, ինչպես՝ դուալ և դոոոց, բզզալ և բզզոց, բրխկալ և բրխկոց: Մյուս երկու տեսակները այս տեսանկյունից ետին պլանում են: Այս խումբը ոմանք առանձնացնում են և դիտում իբրև ինքնուրույն խոսքի մաս՝ նմանաձայնություններ անունով:

Չայնարկությունները թեև հասկացություններ չեն արտահայտում, բայց հանրորեն զիտակցված ու արժեքավորված լեզվական նշաններ են և, ի տարբերություն կենդանական ճիշերի, հիմնականում ձեռքբերովի են. նոր սերունդը դրանք բնագործին չի մառանգում: Պետք է նաև նկատել, որ ոչ մի կենդանի բնական ձայների ընդօրինակում՝ բնաձայնություն չունի: Կենդանական ճիշերը կենդանու բնագոյային վարքագծի դրսևորման միջոց են: Այնուամենայնիվ, ձայնարկությունները, որպես լեզվական նշաններ, բնորոշ են նշանակողի և նշանակվողի կապի անմիջականությամբ, որ հատուկ չէ այլ խոսքի մասերի:

Գրկն. տե՛ս խոսքի մասեր բառահոգվածում:

ՉԱՅՆԻԱՐՉ||альтернация, ասում են նաև ձայնավորների հերթազարկում (чередование гласных), հնչյունափոխության տեսակ, երբ միևնույն ձևույթի մեջ հնչյունի (ձայնավորի) փոփոխությամբ տարբերակվում են բառիմաստներ կամ քերականական իմաստներ: Հայերենում այս երևույթը ձևաբանական կարևոր դեր է ունեցել, մանավանդ հոլովակազմության մեջ, ձայնդարձով տարբերակվել են հոլովածներ կամ հոլովահիմքեր: Գրարարում և հանգն ունեցող որոշ բառեր ենթարկվել են ձայնդարձի օրենքին, ինչպես՝ հաբս(ը)ն||հաբսին||հաբսունե||հաբսանց, կամ՝ մատ(ը)ն||մատին||մատունե||մատանց, այսինքն՝ (ը) — ի — ու — ա փոփոխությամբ: Այս երևույթն ունի հնդեվրոպական ակունքներ: Նախալիզվում առկա էր եռաստիկուն ձայնդարձ՝ վերին, միջին, ստորին աստիճաններով (համապատասխանաբար՝ e — o — գրո): Հայերենը չի հետևում եռաստիճան ձայնդարձի օրենքին, թեև բառակազմական պլանում ևս պահպանել է արմատատարբերակներ, որոնք հնդեվրոպական ձայնդարձի գործունեության արդյունք են, ինչպես՝ հետ(թ) < հնդեվր. *ped, ուտ(թ) < հնդեվր. *pod: Ինչպես նկատելի է, սրանք համապատասխանում են հնդեվրոպական ձայնդարձի վերին և միջին աստիճաններին: Կան այլ համապատասխանություններ ևս (միաստիճան, վերին-ստորին, միջին-ստորին ևն): Այս օրինաչափության արդյունք են սան||սուն, ցիլ||լալծ, ձիծ||ծուծ և այլ տարբերացումներ:

Նոր հայերենը ձայնդարձի օրենքին հետևում է մասնակի (այն էլ ձևակազմական առանձին) դեպքերում, ինչպես ու||ա, այ||ո հերթադարձություններն են (օր.՝ տուն||տան, հայր||հոր):

Գրկն. տե՛ս հնչյունափոխություն բառահոգվածում:

ՉԽՎ||форма, լեզվաբանության մեջ այսպիս է կոչվում արտահայտության պլանի գրեթե ամեն միավոր. նրա մեջ և նրանով են դրսևորվում բովանդակության պլանի պրոյեկցիաները: Առանց իմաստի, բովանդակային կողմի, առանց ֆունկցիայի ձև լինել չի կարող, լեզվաբանության մեջ հենց ձևաին ու իմաստային կումլոր ունեցող միավորի վերաբեր-

յալ է գործածվում այս տերմինը: Շեյնի էությունը անհամապատասխան է փրագմատիկական դիտարկումը: Ղեկնա ֆորմալիզմ չէ, ֆորմալիզմը լեզվական ձևախմբաբանության միավորը: Բնութագրության մեջ ձևային կողմին առանձնություն տալն է, կամ պարզապես՝ իմաստային կողմի անտեսումը: Սակայն համարյա «ձև» տերմինը գործածում ենք (սինեկդոխային իմաստավորմամբ) ձևախմբաբանության միավորը իր ամբողջության մեջ արտահայտելու համար: Սա արդեն իմաստային կողմի անտեսում չէ: Նրբեմն այս տերմինով նշում են լեզվի բովանդակային կողմի այս կամ այն հարաբերակցությունը: Այսպես՝ ներքին ձև (внутренняя форма) ասելով հասկանում են՝ ա) բառի իմաստային հորինվածքը, նրա կառուցվածքը, բ) ավելի իմաստավորման և նրա արտահայտման միջև եղած հարաբերակցությունը եղանակը:

Գործածում են բառային ձև կամ բառաձև (форма слова, словоформа) և բերական ձև (грамматическая форма) տերմինները՝ նշելու համար հարադասության շարքի անդամը, որը արտահայտում է բառիմաստի և քերականական իմաստի (կամ իմաստաների) ավելի համակցությունը: Զանազանում են բառ կազմության պարզ ձև (непроизводная ф.), բաղադրյալ ձև (составная ф.), ածանցավոր ձև (производная ф.), բառ բաղադրիչների համակցման կամ գուգորդման տիպի՝ վերլուծական ձև (аналитическая ф.), համադրական ձև (синтетическая ф.), բառ խոսքիմասային պատկանելության՝ անվանական ձև (именная ф.), բայական ձև (глагольная ф.), դերանվանական ձև (местоименная ф.), բառ հարադասության դրսևորման՝ հարադասային ձև (парадигматическая ф.), հոլովական ձև կամ հոլովաձև, խոնարհման ձև են: Խոնարհված ձևերն են բառ էության նաև դիմավոր ձևեր են: Յուրաքանչյուր դիմավոր ձև նաև որևէ եղանակի, ժամանակի, ԲՈՒԹԻ դրսևորման ձև է. բառ այդ գործածվում են այսպիսի տերմիններ՝ եղանակային ձևեր, ժամանակային ձևեր, դիմանկանակային ձևեր, դիմաժամանակային ձևեր, եղանակաժամանակային ձևեր, եղակի ձևեր, հոգնակի ձևեր: Բայասեռի հատկանիշով տարբերում են՝ սեռային ձևեր, անսեռ կամ չեզոք ձևեր, համապատասխանաբար՝ ներգործական ձևեր, պատճառական ձևեր, կրավորական ձևեր, հակադարձման հատկանիշով՝ նաստատական կամ զրական ձևեր, ժխտական կամ բացասական ձևեր: Դիմավոր ձևերի տարբերությամբ գործածում են՝ վերբայական կամ անդեմ ձևեր:

Ըստ հարադասային շարքում ունեցած դերի ու ֆունկցիոնալ (անվանողական) ծանրաբեռնության զանազանում են՝ ուղիղ ձև (прямая ф.) ինչպես ուղղական հոլովը հոլովական հարադասությամբ, անորոշ դերբայը՝ բայական հարադասությամբ, և քեմ ձևեր (косвенные ф.), ինչպես մյուս հոլովները հոլովական հարադասությամբ, մյուս բայաձևերը բայաձևերի շարքում (խոնարհման հարադասությամբ):

Կեկն. Աղայան Է. Ռ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 1967: Սևակ Գ., Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Ե., 1955:

ՄԵՎԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ|| морфология, քերականության ենթաբաժիններից մեկը, ուսումնասիրում է բառույթի կազմության տարրերը, ձևույթները, նրանց տեսակները, տարբերակները (ենթաձևույթները), նրանց գործածության դիրքերը (բաղադրումը), գուգորդելիությունը (գործառությունները), քերականական իմաստները, դրանց արտահայտությունը միջոցները, ձևակազմական կարգերը, բառույթի կազմը, նրա հարադասային շարքերը, հարադասային անդամների կիրառությունը (գործառությունը), բառաձևի կազմը՝ հիմքը և վերջավորությունները, անվանական ու բայական ձևակազմությունները, խոսքի մասերը և հարակից այլ հարցեր: Նշված իրողությունները կարելի է դիտարկել նկարագրական, պատմական, համեմատական հայեցակետերով. բառ այդ էլ զանազանում ենք նկարագրական, պատմական, համեմատական ձևաբանություններ (описательная морфология, историческая морфология, сравнительная морфология):

Հայերենի ձևաբանական համակարգի դիտարկումները կատարվել են վաղուց, և նրա առաջընթացը կապված է առհասարակ հայ քերականության անցած ուղու հետ:

Գրկն. տե՛ս Բերականություն բառահոլ/ածում:

ՉԵՎԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ||**формообразование**, միևնույն բառի տարբեր ձևերի կազմություններ, որ սովորաբար արտահայտվում է հարացուցային շարքով: Ներկայանում է իբրև քերականական իմաստի և նրա արտահայտության միջոցների միասնություն: Երբեմն շփման կետեր է ունենում բառակազմության հետ: Այդպիսի դեպքերում դրանց սահմանագծումը զժվարանում է: Հայերենում ձևակազմությունն արտահայտվում է իբրև հոլովակազմություն, հոգնակիակազմություն, հոդառություն, համեմատության աստիճանավորում, խոնարհման շարքերի կազմություն ևն: Քերականության մեջ ձևակազմությունը ենթադրում է արտահայտության և բովանդակության պլանների սերտ համակցություն և այն ոչ մի կապ չունի ֆորմալիզմի հայեցակետի հետ: Հետևապես ձևակազմությունն սերմինից խուսափելը արգարացված ու նպաստակահարմար չէ:

Երբեմն քերականական արտահայտության միջոցները օգտագործում են բառիմաստներ տարբերակելու համար. օրինակ, հայերենում կրկնությամբ նոր բառեր ենք կազմում՝ տեսակ-տեսակ, աբազ-աբազ, վազվզել, մասամբ շեշտն էլ բառիմաստ է տարբերակում՝ մի և մի՛, էլ և է՛լ, ներքին թերումով ունենք՝ սան և ձեռնասուն արմատատար քերականի: Մասնիկավորումն այս կապակցությամբ ավելի լայն ոլորտ ունի: Բառակազմական մասնիկը ավելացնելով արմատին՝ ստանում ենք բառ (փրկ+ել, վրկ+անք), ավելացնելով բառին՝ նոր բառ (հայր+ական, մայր+ական, հաղախ+ալիք): Բայց որոշ մասնիկավորումներ թվում են բառակազմական-ձևակազմական, օրինակ՝ բազմապատկական մասնիկավորումն այդպիսին է. կտրել-կտրատել, նստել-նստատել: Որոշ հայերենագետներ այսպիսի երկպլանայնություն են տեսնում նաև բայի այլ ձևակազմություններում, օրինակ, պատճառական (վազել-վազեցնել, խոսել-խոսեցնել, գրել-գրել տալ), նույնիսկ կրավորական (գրվել, կարգացվել) մասնիկավորումներում:

Բոլոր դեպքերում պետք է միևնույն արմատով ու քերականական միջոցներով կազմված բառերը տարբերել միևնույն բառի քերականական ձևերի շարքից. հմմտ.

Տարբեր բառեր՝ ընդհանուր արմատով

Միևնույն բառի քերականական տարբեր ձևեր

քար
քարային
քարել
քարքարոտ

բար(ը)	քարեր(ը)
քարի(ն)	քարերի(ն)
քարից	քարերից
քարում	քարերում

Հայերենը առավել հարուստ է անվանական (գոյականական) և բայական ձևակազմություններով: Յուրաքանչյուր ձևակազմություն ներկայանում է հարացուցային շարժերով (парадигматические ряды): Շարքի ամեն մի անդամ, որ բառածն է, կամ բառափոխական ձև, ներկայանում է քերականական իմաստների ու դրանց արտահայտության միջոցների հարակցությամբ: Հնդ որում լինում են համադրական ձևեր, ինչպես՝ այգին, այգուց, գրեմ, և վերլուծական ձևեր, ինչպես՝ մառդ մը, գրում եմ, ի սրտե, գրելիս եմ լինում:

Հարացուցային յուրաքանչյուր շարք բնութագրվում է ըստ կարգերի: Այսպես, օրինակ, անվանական ձևակազմության շարքերի ուղիղ ձևում առկա են՝

- ա) Եզակի անորոշ ուղղական՝ այգի.
- բ) Եզակի որոշյալ ուղղական՝ այգին.
- գ) Դիւա-ցուցա-ստացական եզակի ուղղական՝ այգիս.

- զ) մասնակի-անորոշ ուղղական՝ մի այգի.
- ե) փոխանուն հոգակի ուղղական՝ այգուներ (ս. դ).
- զ) հողագործի հոգակի ուղղական՝ աստված.
- է) հոգնակի անորոշ ուղղական՝ այգիներ.
- ը) հոգնակի որոշյալ ուղղական՝ այգիները.
- թ) դիմա-ցուցա-ստացական հոգնակի ուղղական՝ այգիներս.
- ժ) փոխանուն հոգնակի ուղղական՝ այգիներինը.
- ծա) հողագործի հոգնակի ուղղական՝ պապուն.
- ժբ) բաշխական հոգնակի ուղղական՝ սիրտներս (դ. ր):

Այս ուղղակիաները այս կամ այն սահմանափակումով արացույցում ունեն իրենց հարաբերակից անդամները:

Գրկն. Ուոուայան Լ. Լ., Ժամանակակից հայերենի անվանական բառափոխության ձևային նկարագրությունը (սլենգի և ոճի հարցեր», № 6, 1982): ՏԼՍ նաև ձևաբանությունը բառահոսովածի պրականության ցանկը:

Ձևվորվածք || **Морфема**, մասնակիորեն զործածված է նաև՝ ձևակ. նվազագույն ձևախմբային միավոր (կամ ձևի ու խմբատի միասնություն կազմող նվազագույն միավորը). ձևային մասնակի հիմնական տարրն է: Ըստ արտահայտում խմբատի բնույթի զանազանում են հիմնական ձևայիններ և երկրորդական ձևայիններ: Հիմնական ձևայինները արտահայտում են շմանավորված (շտարբերակված, շամբողջացած, ոչ ավարտուն) բառիմաստ, ինչպես՝ վեր-, հի-, վազ-, ի տարբերություն բառերի, որոնց խմբատը ավարտուն ու ամբողջացած է (հմտ., փրկել, հիանալ, վազ): Բացի այդ՝ հիմնական ձևայինների զործածական ոլորտը բառաձևն է, իսկ բառերինը՝ նախադասությունը: Դրանք կարող են ձևականորեն համընկնել բառին, էրբ սա արտահայտված է մեկ հիմնական ձևայինով՝ արմատով (արմատական ձևայիններ, արմատական բառեր): Երկրորդական ձևայինների արտահայտում են ածանցային կամ թերականական խմբատներ, նույնպես զործածում են բառաձևի ոլորտում, բառի ձևաբանական կազմի մեջ (ուս-ան-ող-ներ-ի-ն): Ըստ այդմ զանազանում են երկրորդական բառակազմական (կամ իրահարաբերական) ձևայիններ, որ ածանցներն են, և երկրորդական բառահարաբերական ձևայիններ կամ ձևակազմական ձևայիններ: Երկրորդ խմբի մեջ մտնում են նաև վերջավորությունները: Ոմանք սրանց շարքում դնում են նաև օժանդակ, սպասարկու որոշ բառեր, օրինակ, կապիր, Ածանցներով հիմնական ձևայիններից կազմվում են բառեր, իսկ բառերից՝ նոր բառեր: Ձևակազմական ձևայիններով կամ, ինչպես այլ կերպ ասում են, ձևորդներով կազմվում են միևնույն բառի տարբեր ձևեր (բնականաբար ավելանալով համապատասխան ձևակազմական խմբերին):

Ձևայինը կարող է ձևականորեն համընկնել արտասանական-հնչյունական միավորի, օրինակ, հնչյունին (ինչպես՝ -հ հոգնակերար, -ի հոլովակերար, -ս, -դ, -ն (ը) հոգերը) կամ վանկին (ինչպես՝ ֆա-տաշ), բայց դրանք տարբեր մակարդակի միավորներ են, և չպետք է շփոթել միմյանց հետ:

Ձևաբանական որոշ նվազագույն տարրեր երբեմն առանձնացնում են բուն ձևայիններից և խմբավորում ու կոչում ներույր (интерфлекс), հատկապես բաղադրական կամ առկա հիմքակազմիչ դեր ունեցողները (հողակապր, հոլովիչը, խոնարհիչը, բունը կամ բնակերտ ձայնավորը):

Կառուցվածքային լեզվաբանության (մասնավորապես ղեկրիպտիվ լեզվաբանների) հետևողությամբ հաշվառվում են ձևային և ենթաձևայիններ հասկացություններ, ներառյալները (агломерация) ավյալ ձևային տարրերակներն են, գտնվում են լրացուցիչ բախման մեջ, այսինքն՝ խմբատով բնդհանրական տարրեր են, սակայն չեն կարող հանդես գալ միևնույն դիրքում, շրջապատում և միմյանցով փոխարինելի չեն: Այսպես՝

կիւն||կ(ւ)ն-ոչ||կան-այր. -ն||-ք (որոշյալ տուման ձեռյթի հնթաձեռյթները՝ արքան||
||քաղաքը): Ձեռյթային այն տարբերակներ, որոնք փոխարինելի են միեւնոյն դիրքում,
կոչվում են ազատ տարբերակներ (ինչպես՝ վեղ-ի և վեղ-ու, ծնկ-ան և ծնկ-ի):

Կեկն. տե՛ս Բերականոնություն բառահոգվածում:

Ղ, ղ [ɣ], հայկական այբուբենի տասնութերորդ տառը, անվանումը՝ ղատ. ևն
թաղրվում է հունական նախաստիպար. ոմանք կապում են հայկական լ-ի հետ: Թվային
արժեքն է իննսուն, իննսուներորդ: Ղ-ով վերջանում է տասնավոր նշող տառերի շարքը՝
Ժամանակակից արևելահայ դրական լեզվի այբբենական համակարգում տառային ար-
ժեքն է ետնալեզվային (փափկաքմային, կատկային) ձայնեղ շփական բաղաձայնի ար-
տահա տոմբ: Արտասանական, ձայնաբանական բնութագիրը հետևյալն է. սրա արտա-
բերման ժամանակ լեզուն ետևի մասով և փափուկ քիմքը լեզվակով մոռենում են իրար՝
սուսք բերելով նեղվածք. ձայնալարերը թրթռում են: Նվազագույն հնչույթաբանական
հակադրություն է կազմում (մերձավոր լծորդական հարաբերակցության մեջ է) ի-ի
հետ (ձայնեղություն—խություն. փող—փոխ, ալլ—ախ), վ-ի հետ (ետնալեզվայնություն—
շրթնատամնայնություն. կող—կով): Ունի հնդեվրոպական տոնչակցություններ, մի շարք
ղեկքերում սերում է հնդեվրոպական | ձայնորդից (*sald > աղ/աղտ): Զարգացել է
նախա.այերենի լ-ի կատկային տարբերակից՝ շփականների երկշարք համակարգայնու-
թյան պահանջով. ի-ին լծորդ «բաց վանդակը» լրացնելու միտումով (հմտ. ս—ղ,
շ—ժ, իս—գրո, ապա՝ իս—ղ): Հին գրական հայերենում ղ տառով արտահայտվում էր
ետնալեզվային (կատկային) ձայնորդ լ հնչույթատարբերակը: Այդ երևում է թեկուզ
ներանից, որ մի շարք ղեկքերում փոխառյալ բառերի լ-ն հայերենում տառադարձվել է
ղ տառով. իսկ հայերենից փոխառյալ բառերը այլ լեզուներում՝ | տառով: Հնագույն
հայերենում սրանով բառ չէր սկսվում. սպասվելիք բառասկիզբն ունի ձայնավորում,
ինչպես՝ եղուկ, եղունգն, ուլուկ, եղբայր: Դասական գրաբարում արդեն կային ղեկ, ղեն-
ջակ, Ղաղար ևն, թեև ըստ էության ոչ բնիկ բառերում: Որոշ բառերում պահպանված է
տարբերակային վիճակը՝ ջիլ||ջիղ, աղի||ալնալի: Սակայն հին գրական հայերենում լ-ն
և ղ-ն արդեն ինքնուրույն հնչույթներ էին: Ըստ է. Բ. Աղայանի՝ լ-ն և ղ-ն գրաբարում
հնչույթաբանական հակադրություններ ունեին բառավերջում ա, ե, ո, ու, ք ձայնավորնե-
րից հետո, բառամիջում՝ առհասարակ ձայնավորներից հետո. հակադրությունների չեզո-
քացում կար բառավերջի դիրքում՝ ի-ից հետո (ջիլ-ջիղ, ջիլ-ջիղ). ենթահնչույթային
հարաբերության մեջ էին բառասկզբում: Ուղղաբարյան փուլում ղ-ն ավարտել էր իր
ձայնեղացման (ձայնորդ > ձայնեղ) էվոլյուցիան: Բարբառային որոշ տարածքներում
հանդիպում է նաև բառասկզբի դիրքում՝ ղանծիլ (< աղանծել), ղարկիլ (< ուղարկել),
ղօւմի (< ողորմի), ղաշանի (< ազաշանք)՝ Մեղրու, Կարճևանի և այլ որոշ բարբառ-
ներում: Կան նաև ձայնավորումով տարբերակներ, օրինակ՝ ղ||լլ՝ ղանծիլ||լլղանծիլ (Մեղ-
րի, Ղարաբաղ): Շատախի բարբառում՝ ղ > կ՝ Ղաղար > Կաղար: Առհասարակ բարբառ-
ների մեծ մասում բառասկզբի դիրքում քիչ է պատահում:

Ետդրաբարյան հայերենի որոշ հնչյունակապակցություններում առկա է ղ-ի ապա-
ձայնեղացում: Ժամանակակից դրական հայերենում ղ+պայրական, ղ+կալաշփական
կաղասյարներում առկա է իլացում, թեև ավանգա՛տն գրությամբ այն արտահայտվում
է ղ տառով. ղք > լսպ (կղբայր, աղբ, աղբյուր). ղո > իո (աղտ, կեղտ), ղբ > իբ||իկ
(ճեղք, մեղք), ղծ > ից (ղեղձ, հեղձուցի):

Ըստ բարբառագիտական տվյալների՝ Մարաղայի, Շամախու, Թրիխսիի, Ուրմիայի
բարբառներում և Արարատյան բարբառի սոսանձին խոսվածքներում (նոր Բայազետ,
Հոկտեմբերյան) կա սրա ետնալեզվային-կոկորդային պայթական տարբերակը՝ [ɣ].
հավանաբար օտար ազդեցությամբ գոյացած:

ՂԱԶԱՐՅԱՆ ՍԵՐՈՒ ՂԱԶԱՐԻ (1910—1962), լեզվաբան-հայերենագետ. ծնվել է 1910 թ. Բիթլիսում. բարձրագույն կրթություն ստացել է Երևանի մանկավարժական ինստիտուտում: 1940 թ.-ից մինչև իր կյանքի վերջը դասախոսել է Երևանի սլետական համալսարանում. 1942-ին առաջել է բանասիրական գիտությունների թեկնածուի, 1953-ին՝ գոկտորի գիտական աստիճան: 1937—48 թթ. եղել է «Ուղեկական դպրոց» թերթի խմբագիր: 1944—59 թթ. աշխատել է նաև ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտում նախ որպես գիտնական քարտուղար, ապա՝ որպես Հայոց լեզվի պատմության բաժնի վարիչ: Զբաղվել է հիմնականում Հայոց լեզվի պատմության, դրա բարձր ու միջին հայերենի, դրանց զարգացման, պատմականորեն կրած փոփոխությունների հարցերով. մասնավորապես թնեել է ժամանակակից հայերենի ամար ուսերենի ունեցած բարերար ազդեցության հարցը: Բեղմնավոր աշխատանք է կատարել տերմինաբանական կոմիտեում, կազմել է համապատասխան ուղեցույց («Ուղեցույց տերմինաբանական կոմիտեի որոշումների», Ե., 1945): Կազմել է նաև դպրոցական-ուսումնական ձեռնարկներ: Ունի բազմաթիվ հոգվածներ՝ նվիրված հայերենագիտության այլևայլ հարցերի: Վախճանվել է 1962 թ.-ի ապրիլի 11-ին, Երևանում:

Երկեր. Գրաբարի դասագիրք (Ե., 1951), Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն (Ե., 1954), Ժամանակակից հայոց լեզուն և ուսերենի դերը նրա հարստացման գործում (Ե., 1955), Միջին հայերեն, գ. 1 (Ե., 1940), Հայոց գրական լեզվի պատմություն, հ. 1 (Ե., 1961):

Գրկն. Աղայան Է. Բ., Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 2, Ե., 1962:

ՂԱՐԱԲԱՎԻ ԲԱՐՅԱՆ|| карабахский диалект, արեւելյան՝ ում ճյուղի բարբառ. խոսվում է ՀՀԽՍՀ-ում. հարակից այլ վայրերում, նաև հյուսիսային Կովկասի ու Միջին Ասիայի որոշ տարածքներում: Այժմ հայերենի գրեթե ամենաշատ խոսողներ ունեցող բարբառն է: Տարբերակված է ենթաբարբառներով ու խոսվածքներով: Ոմանք նրա ենթաբարբառներ են համարում նաև Գորիսի ու Հաղորթի բարբառները: Զայնավորենք են՝ ա, է, ը, ր, ի, ի' (ը'), ու, օ, ւն, ու, օ: Բառասկզբում առկա են ե>լէ(լրէ), է, հէ, ա զարգացումներ. ես>լէս, երկու>լրկու, երին>հէրին, երկաք>աւրկաք: Նույն դիրքում կարող է լինել ո-ին նախադիր վ շրթնայինի հավելում. որդի>վրէրի: Շեշտը՝ վերջընթեր վանկում: Կա շեշտանախորդ՝ շեշտագուրկ դիրքում ր-ի անսովոր առատություն: Առկա է ձայնավորների ներդաշնակության երևույթը: Բառասկզբի դիրքով հետեւում է երկշարժ ձայնեղադուրկ բաղաձայնական համակարգին: Հնչույթաբանական որոշ հակադրություններում առկա է եռաշարժություն, ինչպես՝ կ—կ'—ք (օր.՝ կազ—կ'ազ, կալ—կ'ալ, հմմտ. նաև՝ կաւ—քաւ): Սակայն քմայնացմամբ գոյացած հնչույթաբանական հակադրությունները ձավայուն համակարգայնություն չունեն: Պարզապես ետնալեզվային սլաքականներն ունեն ուժեղ քմայնացած տարբերակներ: Բացակայում է ֆ խուլ շփականը: Գոյականն ունի թվի, հոլովի առկայացման կարգեր. կա նաև անձի ու իրի քերականական տարբերակում: Հոգնակերտներն են՝ -լր, -նէ, -ք', -օտանք, -լրք են: Որոշյալ առման դեպքում բառերը ենթարկվում են է(ն) հոլովման, անորոշ առման դեպքում՝ ու (ծառէն||ծառու, քաւէն||քաւու): Բոլոր հոլովները որոշիչ հոգ են ստանում: Բացառականն ու դործականը ունեն համադրական ու վերլուծական ձևեր: Համապատասխանաբար վերջավորություններն են -ա (մասամբ՝ -աւա. օժանդակ տարրը՝ աւա, նրէստա) և -ալ (օժանդակ տարրը՝ աւալ). այսպես՝ տաւա «տնից», ախաօւ աւա «եղրորից», մրաւա «մեղնից», քաւէն նրէստա «քարից» և՝ քաւալ «քարով», հո՛ւր աւալ «ումով»: Կան անձներականի ձևեր. լրկուքան (և՛ երկոքան), ի'րիքան (և՛ երեքան): Բայն ունի է, ի, ա լծորդուի ուններ: Հարուստ է դերբայական ձևերով. Կատարելի դերբայն

ունի -ական վերջավորությունը (ըստական «ասելու»), վաղակատարը՝ ալ (ասալ, կ'ը-
րալ): Անկատար դերբայն ունի ում/լմ վերջավորությունը: Սահմանական ներկան կազմ-
վում է անկատար դերբայով և օժանդակ բայով. ասքմ ըմ «ասում եմ», օզում ըմ «ուզում
եմ»: Հարկադրականը՝ պիտի օժանդակ բառով, ժխտականում՝ նաև վրէշ: Կա անմիջա-
կան ապառնու կազապար՝ ք'ըննլի (լ) ըմ «զնալու վրա եմ»: Կան նաև շարունակականի
ձևեր:

Գրկն. Անտոյան Հ., Քննություն Ղարաբաղի բարբառի, Վաղ., 1901: Դավթյան Կ.,
Հեռնային Ղարաբաղի բարբառային բարոեգր., Ե., 1966:

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲԱՐԲԱՐ|| карадагский диалект, արևելյան՝ ս ճյուղի բարբառ. որոշ
հատկանիշներով մոտ է կանգնած Ղարաբաղի, այլ հատկանիշներով՝ Մեղրու բարբառին:
Խոսվում է Իրանում՝ Աբաքու գետի մերձափնյա հայաբնակ գյուղերում: Չայնավորների
կազմում կան նաև՝ ա, օ, ու, ը, լ: Բաղաձայնական (սլալթականների ու հսլալթա-
կանների՝ կիսաշփականների) համակարգը՝ Լոալարք՝ ք—սլ—փ, ձ—ծ—ց: Բացակայում
է ֆ խուլ շփականը: Եանալեզվային սլալթականներն ունեն քմայնացած տարբերակներ:
Շեշտը՝ վերջնիքներ չ'անկում: Գոյականն ունի թվի, հոլովի, առկայացման կարգեր: Հոդ-
նակերտներն են՝ -լք/-էք, -ք, -լքք, -օտլնք՝ -լ' սասնիկը գործածվում է նաև բազմա-
վանիների համար: Բացառականի կաղապարը վերլուծական է: Բայն ունի ի, ա լծորդու-
թյուններ: Ապառնի դերբայի կաղապարումը -ական մասնիկով է: Սահմանական ներկան
կազմվում է ս տարրն ունեցող անկատար դերբայով և օժանդակ բայով՝ գիբիլիս ըմ
«դրում եմ»: Անցյալի կաղապարներում հանդիս է գալիս լնլ օժանդակ բառը. գիբիլիս
ըմ լնլ «գրում էի»:

Գրկն. Ղարիբյան Ա., Հայ բարբառագիտությունը, Ե., 1953:

ՂԱՐԻԲՅԱՆ ԱՐԱՐԱՏ ՍՍՀԱՅԻ (1899—1977), լեզվաբան-հայերենագետ, ծնվել է հուն-
վարի 27-ին, Սրբաշատի շրջանի Դարդալու (աժմ՝ Այգեգյարդ) գյուղում. բարձրագույն
կրթությունն ստացել է Երևանի պետական համալսարանում: 1937 թ. ստացել է բանա-
սիրական գիտությունների թեկնածուի, իսկ 1940 թ.՝ դոկտորի գիտական աստիճան,
1947 թ. ընտրվել է ՍՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ, 1960-ին՝ իսկական անդամ: Տարբեր
ժամանակներում պաշտոնավարել է իրրի հայոց լեզվի սմբիոնի վարի (համալսարանում
և մանկավարժական ինստիտուտում), լեզվի ինստիտուտի ղեկավար էն: Երիտասարդա-
կան տարիներին դասախոսական աշխատանք է կատարել հանրապետության տարբեր
քոհներում: Զբաղվել է հիմնականում հայոց լեզվի պատմության, հայ բարբառագիտու-
թյան, հայոց լեզվի մեթոդիկայի, բառարանագրության և այլ հարակից պրոբլեմներով.
դպրոցական դասագրքերի ու ձեռնարկների հեղինակ է: Հայերենի բարբառների ձեռագ-
նական դասակարգման մեջ ալիլացրել է 4-րդ՝ ս ճյուղը: Փորձել է յուրովի զարգացնել
այդ դասակարգման սկզբունքները: Կառարել է նաև բարբառների խմբավորում՝ նշյու-
նարանական սկզբունքի կիրառումով: Ունի բազմաթիվ հոդվածներ՝ նվիրված հայերե-
նագիտության այլևայլ հարցերի: Վախճանվել է մարտի 1-ին, Երևանում:

Երկեր. Հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրության ներածություն (Ե., 1937),
Համառոտություն հայ բարբառագիտության (Ե., 1941), Հայ բարբառագիտություն
(Ե., 1953), Հայոց լեզվի դասավանդման մեթոդիկա (Ե., 1954), Հայերենի նա-
րահայտ բարբառների մի նոր խումբ (Ե., 1958), Հայոց լեզվի քերականություն
(Ե., 1924 և հետագա հրատարակություններ), Հայերեն ուղղագրության նոր բա-
ռաբան (Ե., 1944—47), Հայոց լեզվի քերականության, ուղղագրության և կետա-
գրության ուղեցույց (հեղինակակից, Ե., 1957), Մանկավարժական լեզվաբանու-
թյուն (Ե., 1969), Թուս-հայերեն բառարան (Ե., 1968—82):

ՂԱՓԱՆՅՅԱՆ ԳՐԻԳՈՐ ԱՅՎԱԶԻ (1887—1956), անվանի լեզվաբան-հայագետ. ծնվել է փետրվարի 17-ին (29)-ին, Աշտարակում. բարձրագույն կրթություն ստացել է Պետերբուրգի համալսարանում. ավարտել է նրա արևելյան լեզուների ֆակուլտետը. աշակերտել է ն. Մառին. թեև լեզվաբանության շատ հարցերում չհետևեց իր ուսուցչին, Ջրաղվել է գիտամանկավարժական գործունեությամբ նախ՝ էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, ապա՝ Երևանի պետական համալսարանում (1921-ից): Եղել է ընդհանուր լեզվաբանության մեթոդների վարիչ, ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտի դիրեկտոր (1950—56): 1930 թ. ստացել է պրոֆեսորի կոչում, 1942-ին՝ գիտության վաստակավոր գործչի կոչում, ՀՍՍՀ ԳԱ հիմնադիր անդամներից է, եղել է նրա հասարակագիտական բաժանմունքի ակադեմիկոս քարտուղար, ունեցել է պատմաբանասիրական հետաքրքրություններ: Հայերենի ծագման և ցեղակցության վերաբերյալ զարգացրել է այն տեսությունը, թե նրա մեջ առկա է երկու շերտ՝ հնդեվրոպական և տեղական, ընդ որում հիմնականը տեղական շերտն է: Տեղական տառերով նա հասկանում էր փոքրասիական ու կովկասյան այն լեզվանստվածքը, որ, անվանի հայագետի կարծիքով, խոր արմատներ ունի հայերենում: Իր մենագրություններում և բազմաթիվ հոդվածներում ուշագրավ դիտողություններ է արել տեսական լեզվաբանության, հայերենի զարգացման պատմության, հայ ժողովրդի կազմավորման ակունքների, նրա հնագույն լեզվաէթնիկական առնչակցությունների վերաբերյալ: Վախճանվել է մայիսի 3-ին, Երևանում:

ԽՐԿՆԵ. լեզվաբանական դիսցիպլինաներ և լեզու (1914), Ընդհանուր լեզվաբանություն (Ե., 1937—39), Ուրարտուի պատմությունը (1940), Հայերենի և լազոմեզրելական լեզուների փոխհարաբերության մասին (ռուս., Ե., 1952), Հայաստան՝ հայերի բնորրան (ռուս., 1947), Հայոց լեզվի պատմություն (Ե., 1961), Историко-лингвистические работы, 1—2 (Ե., 1955—1975):

Գրկն. Գրիգոր Ավագի Ղափանցյան (գիտական գործունեություն համառոտ ակնարկ), Ե., 1959: Աղալյան Է. Բ., Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 2, Ե., 1962:

Ճ, Ե [Շ]. հայկական այբուբենի տասնիններորդ տառը, անվանումը՝ ճե. ոմանք կապում են պահլավական, ոմանք էլ՝ հունական նախատիպերի հետ: Թվային արժեքն է հարյուր, հարյուրեւորդ: Այս տառով սկսվում է հարյուրավոր նշող տառերի շարքը: Այբբենական համակարգում նրա դերն է առաջնալեզվային հպաշփական (շչական) խուլ բաղաձայն հնչույթի արտահայտումը:

Ճ հնչույթի արտասանական ու ձայնաբանական բնութագիրը գրեթե ընդհանուր է հայերենի բոլոր վիճակներում. փոփոխում: Սրա արտաբերման ժամանակ լեզվի առաջամասը մեջքային համեմատաբար լայն գոտիով հպվում և փակվածք է ստեղծում վերին առամնալարի հիմքերը Լրիզող շերտի՝ լնդերքի (ալվեոլների) ու նախաքիմքի (քիմքի առաջամասի) հետ. բերանի ետավեոլային խոռոչում կուտակված օդի ճնշումով այդ փակվածքը վերածվում է նեղվածքի (շ-ին բնորոշ դրվածքի). շրթունքները մասնակիորեն առաջ են ձգվում. ձայնալարերը չեն թրթռում. նվազագույն հնչույթաբանական հսկայորություն է կազմում (մերձավոր լծորդական հարաբերակցության մեջ է) ց-ի հետ (խութություն—ձայնեղություն. ճոն-ջոն), ծ-ի հետ (շչականություն—սուլականություն. ճիլ-ծիլ), չ-ի հետ (ոչ շնչեղություն—շնչեղություն. կտրիճ-կտրիչ):

Գրությունը համապատասխանում է արտասանությանը. հնչյունաշղթայում, միջավայրով պայմանավորված, կարող է այլ հնչյունի երանգ ստանալ, օրինակ, ձայնեղացում

ունենալ. ինչպես՝ ճանճ բառում: Կայուն է հնչյունափոխության նկատմամբ: Հնդեվրոպական տարածքում հազվագեղ է հանդիպում:

Կրկն. տե՛ս հայկական գիր բառահոգվածում:

ՃԱՐՏԱՍՍԱՆՈՒԹՅՈՒՆ կամ հռետորություն (риторика), խոսելու արվեստը և գիտություն նրա մասին. ճանաչում է ունեցել գեղես անտիկ աշխարհում: Ծագել է մ. թ. ա. 6—5-րդ դարերում, հին Հունաստանում: Հայ ճարտասանությունը իր ձևավորումն ու զարգացումն սկսել է մ. թ. ա. I դարում: Գրերի գյուտից հետո ստեղծվել է նաև ճարտասանական թարգմանական ու ինքնուրույն գրականություն: Հայտնի է, օրինակ, Հովհան Մայրավանեցու «Խրատ վարուց» ժողովածուն: Միջնադարյան հայկական համալսարաններում ճարտասանությունը եղել է ավանդվող սուրբալու ճարտասանական արվեստը գործադրվել է նաև նոր ժամանակներում, մանավանդ հրապարակախոսական ու քաղաքական բնագավառներում:

Կրկն. Մելիֆոնյան Մ. Կ., Հռետոր դառնում են, Ժ., 1977. նույնի՝ Հրեղեն խոսքի ուժը, Ե., 1979: Պողոսյան Պ. Մ., Հռետորական արվեստի մասին, Ե., 1974, նույնի՝ Ոճագիտական ըմբռնումների ծագումն ու զարգացումը հին Հունաստանում և Հռոմում, Ե., 1975:

Մ, մ [m], հայկական այբուբենի քսաներորդ տառը, անվանումը՝ մլն. սերում է հունական նախատիպարից: Այբբենական համակարգում սրա տառային արժեքն է երկշրթնային ոնգային՝ հպանցումային ձայնորդ բաղաձայն հնչույթի արտահայտումը. թվային արժեքը՝ երկու հարյուր, երկուհարյուրերորդ: Մ հնչույթի արտաբերական ու ձայնաբանական բնութագիրը նույնն է հայերենի բոլոր վիճակներում, փոփոխում: Հպման ու փակվածքի բնույթով հարում է բ, պ, փ բաղաձայններին, սակայն փակվածքը ավարտվում է ոչ թե հստակ պայթյունով կամ վերածումով պարզորոշ նեղվածքի, այլ պահումի (կացքի) տևումով ու անցումով. բնդ որում՝ մինչև պահումի անցումը քմային վարագույրը իջնում է ցած, և ձայնային ալիքները (ձայնալարերը թրթռում են) թափանցում են նաև ոնգային խոռոչ և արձագանքում են նաև այնտեղ՝ առաջ բերելով ոնգային երանգ: Քանի որ արտաբերման ժամանակ օդի աղատ ելք կա թթի խոռոչով, փակվածքի պայթյունի համար անհրաժեշտ ճնշում չի առաջանում, այսպես և՛ ն-ի արտաբերման դեպքում: Նվազագույն հնչույթաբանական հակադրություն է կազմում (մերձավոր լծորդական հարաբերության մեջ է) ն-ի հետ՝ տեղայնությամբ (երկշրթնայնություն—առաջնալեզվայնություն, հում—հուն, տամ—տան):

Ունի հնդեվրոպական առնչակցություններ, ինչպես՝ m > մ (*mater > մայր, *mes > մեհ): Մինչդեռ հնդեվրոպական m-ն եռաֆունկցիոնալ ձայնորդ էր (վանկարար, բաղաձայնական, երկրարբառի ոչ վանկարար տարր), հայերենում մ-ն միայն ձայնորդ բաղաձայն է:

Գրությունը համապատասխանում է արտասանությանը, կայուն է հնչյունափոխության նկատմամբ: Մասնավոր դիրքերում առկա է մ > ն անցում (պատմականորեն). գրեմք > գրենք, որ արձանագրում են դեռևս միջինհայերենյան տեքստերը: Չեղանկազմական սլլանում սրանով է արտահայտվում մ դիմային մասնիկը՝ եմ, գրեմ, կարդամ:

Կրկն. տե՛ս հայկական գիր բառահոգվածում:

ՄԱԼԱԹԻԱՅԻ ՐԱՐՐԱՌ||малатийский диалект, արևմտյան՝ կր ճյուղի բարբառ. խոսվել է Մալաթիա (Մելիտե, Մելիտինե) քաղաքում և շրջակա հայաբնակ որոշ վայրերում: Չայնավորներն են՝ ա, է, ի, օ, ու, ր, ան, օ, ու: Բառասկզբի դիրքում հինհայերենյան ե-ին համապատասխանում է է (երես > էրէս), մասամբ՝ ի (երեք > իրէք) կամ այլ ձայնավոր: Նույն դիրքում՝ ո > օ (որք > օրք). բայց՝ ով > վով: Առկա է ձայնավորների ներդաշնակության երևույթը: Շեշտը՝ վերջնավանկում: Բաղաձայնական (պայթականնե-

բի ու հալաչփականների՝ կիսաչփականների) համակարգը՝ երկշարք խլազուրկ (ձայնեղ > > շնչեղ խուլ, խուլ > ձայնեղ տեղաշարժերով), Գոյականն ունի թվի, հոլովի, առկայացման կարգեր, Հոգնակերտներն են՝ -էր, -նէր, -ստան, -դանք, -ք, -դէք ևն, Բոլոր հոլովները կա- բող ևն ստանալ նաև որոշիչ հող. անորոշ հողը՝ ևտադաս, Բացառականում՝ -է (-լն), -մէ (մէն) վերջավորութիւնները, գործիականում՝ -օք/մօք: Բայն ունի է, ի, ա լծորդութիւններ, Վաղակատար դերբայի վերջավորութիւնը ձևավորվում է ր տարրով: Կան գրական հա- յերենի բոլոր եղանակները: Ըղծական եղանակը կազմվում է անորոշի հիմքով և դիմա- յին վերջավորութիւններով: Սահմանականի ներկան կազմվում է ա օժանդակ տարրով (վերջահար). հմտ. Բլրիմ «գրեմ» և Բլրիմ ա «գրում եմ»: Պայմանականում՝ զը տարրը (զը Բլրիմ «կգրեմ»), հարկադրականում՝ բիդի (բիդի Բլրիմ «այիտի գրեմ»), Երկուսն էլ՝ նախահար: Կան նաև շարունակականի ձևեր:

Գրկն. Գանիեւյան Թ., Մալաթիայի բարբառը, Ե., 1967:

ՄԱՆԽԱՍՅԱՆՑ ՍՏԵՓԱՆ ՍԱՐԳՍԻ (1857—1947), անվանի լեզվաբան-հայագետ. ծնվել է հոկտեմբերի 25-ին (նոյեմբերի 7-ին), Ախալցխայում: 1874—78 թթ. սովորել է էջ- միածնի Գևորգյան ճեմարանում, 1889-ին ավարտել է Պետերբուրգի համալսարանի արևելյան լեզուների ֆակուլտետը, այդտեղ էլ ստացել է թեկնածուի գիտական աստի- ճան: 1940-ին ստացել է բանասիրական գիտությունների դոկտորի աստիճան, ՀՍՍՀ ԳԱ հիմնադիր անդամներից է: Երկար տարիներ գրադվել է ուսուցչությամբ, շուրջ 20 տարի պաշտոնավարել է Թիֆլիսի ներսիսյան դպրոցում: Կյանքի վերջին տարիներին ամբող- ջովին գրադված էր գիտահետազոտական աշխատանքով: Ունեցել է պատմաբանասիրա- կան լայն հետաքրքրություններ: Հրատարակել է Ստեփանոս Տարոնացու (Ասողիկ) «Պատմութիւն տիեզերական» գիրքը՝ քննական տեքստով ու ծանոթագրություններով (1885), այսպես և՛ Ղևոնդ վարդապետի «Պատմութիւնը», Ղազար Փարպեցու (1904), Ազաճանգեղոսի (1909), Մ. Խորենացու (1913) «Պատմությունները» (Առաջինի աշխա- տանքներին մասնակցել է նաև Գ. Տեր-Մկրտչյանը), Ամիրդովլաթի «Օգուտ բժշկության» գիրքը (1940): Թարգմանություններ է կատարել այլ լեզուներից և գրաբարից: Նրա բա- նասիրական ծանրակշիռ հետազոտություններից են՝ «Ուսումնասիրություն Փավստոս Բուզանդի պատմության» (Վիեննա, 1896), «Սեբեոսի պատմությունը և Մ. Խորենացին» (Թիֆ., 1899), «Խորենացու առեղծվածի շուրջը» (Ե., 1940) ևն: Մեծ վաստակ ունի նաև հայերենագիտության բնագավառում: Հատկապես գրադվել է գրաբարի կառուցվածքի նկարագրությամբ, սոցիալաբարի քերականության հարցերով, բառարանագրությամբ: Բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, հոդվածներ է նվիրել հայերենագիտությանը հուզող շատ հարցերի, հայտնի է նաև բանավիճային ելույթներով (հոդվածներով): Նրա նշա- նավոր «Հայերեն բացատրական բառարանը» արժանացել է պետական բարձրագույն մրցանակի: Վախճանվել է հուլիսի 21-ին, Երևանում:

Երկեր. Գրաբարի հոլովումը, խոնարհումը և նախդիրները (Թիֆ., 1891), Գրա- բարի համաձայնությունը (Թիֆ., 1892), Հայերեն բացատրական բառարան, հ. 1—4 (Ե., 1944—45): Տե՛ս նաև՝ Մատենագրական ցանկ Ստեփան Մալխասյանցի աշխատությունների (կազմ. Ա. Ավագյան, ԱԺ, 3, 1948):

Գրկն. Աղայան է. Ռ., Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 2, Ե., 1962: Պետ- րոսյան Հ. Գ., Ստ. Մալխասյանցի լեզվաբանական հայացքները («Լեզվի և ոճի հարցեր», հ. 1, Ե., 1960):

ՍԼԻՄԱՅ||наречие, խոսքի մաս, կոչվել է նաև առբայ: Ցույց է տալիս հատկանիշի (հիմնականում սյրոցեռայնության) հատկանիշ, կիրառությամբ հիմնականում բայի լրա- ցում է (մակ+բայ), թեև մասնակիորեն կարող է լինել նաև այլ խոսքի մասի (անվան՝ ցույցականի, իր խոսքի մակբայի) լրացում: Բայերի գուգորդությամբ մակբայները արսու-

հայտում են գործողության տարրեր հանգամանքներ (տեղ, ժամանակ, ձև, քանակային հատկանիշ են)։ Համանման իմաստներով նրանք զուգորդվում են բայանունների հետ. արագ շարժում, հապեալ եզրակացություն, շեշտակի հարված, հանդիմանաբար ելույթ են։ Դրվելով ածականի վրա՝ դրանք մեծ մասամբ սաստկացնում են նրա իմաստը, կամ հատկանշային (որակաքանակային) այս կամ այն երանգն են հաղորդում, այս կամ այն մասնավորումն են տալիս նրան։ Այս և այլ որոշ դեպքերում մակբայը ածականի հետ առնվում է իրրև նախագասության մեկ անգամ. բալական ուժեղ, խիստ ցայտուն, համարյա հավասար, ամբողջովին մերկ, բարոյապես բույլ, հոգեպես վհատ են։ Մասնակիորեն կապակցություններ են ստեղծում թվականների հետ. հազիվ երեք (հոգի), շուրջ տասը, մոտ հինգ (մարդ), դերանունների հետ՝ համարյա բոլոր (ժողովականները), գրեթե բոլոր (շրջանավարտները), մակբայների հետ՝ համարյա միաժամանակ, գրեթե լիովին, համարյա ամբողջովին, նույնիսկ ոչ բայանուն գոյականների հետ՝ եռակի ներս, դանդաղ քայլերով։ Բառերի մի խումբ (առաջ, հետո, հեռու, մոտ, վեր, ցած են) հոլովաձևի հետ կապ է, բայի հետ՝ մակբայ։

Բառափոխական պլան գրեթե չունի. մտնում է շթեքվող խոսքի մասերի շարքը. բաց էության զուրկ է քերականական-կարգային հատկանիշներից (հոլով, թիվ, առումներ են), սակավ մակբայներ են հոլովվում. հոդառու են առանձին ձևերում, կիրառական ոլորտում հիմնականում պարագայական գործառություն ունեն. կապերի հետ սակավ են զուգորդվում։

Ձևակազմական հատկությունների մեջ թերևս կարելի է նշել այն, որ մի քանի տեղանիշ ու ժամանականիշ մակբայներ գոյականների նման հոլովվում են, թեև կարող են հարացուցային այս կամ այն անգամը չունենալ. օրինակ՝ երեկ—երեկվա—երեկվանից, այսօր—այսօրվա—այսօրվանից, ներս(ը)—ներսի—ներսից—ներսում։ Որոշ մակբայներ էլ որակական ածականների նման ունեն համեմատության աստիճաններ, ինչպես՝ արագ—ավելի արագ—ամենաարագ, դանդաղ—ավելի դանդաղ—ամենադանդաղ։ Գրաբարում հնարավոր էր նաև —գոյն մասնիկով ձև՝ վաղադոյն, յառաջագոյն, որ նոր հայերի մոտ չի պատահում։

Պատմականորեն սերում է այլ նյութական խոսքի մասերից։ Հետ այդմ զանազանում են՝ գոյականակազմ կամ անվանակազմ մակբայ (հայրաբար, եղբայրաբար, արմատապես, վայրկենապես, ընկերաբար), ածականակազմ մակբայ (քնքշաբար, ազահարար), բովանակակազմ մակբայ (եռակի, երիցս, եռապատիկ), դերանվանակազմ մակբայ (ամենուր, ինքնըստինքյան, այլուր), մակբայակազմ մակբայ (շուտափույթ, շուտ-շուտ, արագ-արագ), բնածայնական մակբայ (ըստ Հ. Աճառյանի՝ առավել հատուկ են բարբառներին)։ Այլ խոսքի մասերի, առանձին բառաձևերի (օրինակ, եզակի կամ հոգնակի հոլովաձևերի) հաճախական մեկուսացած գործածությունը իրրև պարագա սովորաբար հանգեցնում է մակբայացման (адвербиализация), ինչպես, գրաբարի հայցականից՝ գցալոց և գցերեկ, զկնի, ցմահ, բացառականից՝ ի մօտոյ, ի սկզբանէ, ի հախտենից, վաղուց, յանպատրաստից, գործիականից (կամ նրա վրայով)՝ հազիւ, կանխաւ, հաւկաւ, սակաւ, բնաւ, լիովին, բոլորովին, զխոսովին, փութով, ամենևին, մասամբ, զիտմամբ, աշխարհաբարի բացառականից՝ միանգամից, ներգոյականից՝ հետագայում, նիմնականում, ներկայումս, գործիականից՝ շուտով։ Հմմտ. նաև՝ ներհուստ, արտահուստ։

Կազմությամբ լինում է պարզ կամ արմատական (այժմ, միշտ, հետո, նախ, շարունակ, հավերժ, հանկարծ, շտապ, շուտ, արդեն, հապճեպ), ածանցավոր (ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում՝ —բար, —որեն, —պես, նաև՝ —ովին||ովի, —պատիկ, —ուց, —անց, —ուստ, —ակի, —վարի, —զին ածանցներով. հերոսաբար, վայրկենապես, հմտորեն, զլիովին, յուրովի, եռապատիկ, մանկուց, սրտանց, վերուստ, շեշտակի, քաղաքավարի, ցավագին), բարդ (ամենուրեք, մեշտեղ, լիաձայն, միաբերան, սրտատրոփ), ընդ որում՝ կրկնավորներ կամ հարադրական կրկնավորներ՝ նաև նախդիրներով ու շաղկապներով

բաղադրված (հիվանդ-հիվանդ, տաք-տաք, մեկ-մեկ, շտապ-շտապ, արագ-արագ, աեղից տեղ, բառ առ բառ, դեմ առ դեմ||դեմադեմ, մեկ առ մեկ||մեկատմեկ, ժամանակ առ ժամանակ, մերթ ընդ մերթ, վանկ առ վանկ), այլ ճարտարավոր ձևեր (գիշեր-ցերեկ, առավոտ-իրիկուն, աջ ու ձախ, դես ու դեն), մակրայական կապակցություներ (ամենից ավելի, մեծ մասամբ, չափից դուրս, հանդիսավոր կերպով, առաջին հայացքից, օր օրի վրա, մի կերպ, այլ կերպ ևն): -Բար, -պես, -օրեն մասնիկները համանշան հարաբերակցություն ունեն. հմմտ. վայրկենաբար||վայրկենապես, (վայրկենօրեն): Հատկանշական է այն, որ մի քանի պարզ մակրայներ ունեն ամենցավոր և այլ կաղապարներ. հմմտ. արագ||արագորեն||արագ կերպով:

Իմաստաբանական հիմունքով, որը և պայմանավորում է համապատասխան կիրառական պլան, զանազանում են՝ ժամանակի, տեղի, ձևի, չափի կամ չափ ու քանակի, բնօրինակական մակրայներ:

Ժամանակի մակրայը (наречие времени) ցույց է տալիս գործողության (պրոցեսայնության) ժամանակը՝ այս կամ այն կտրվածքով, ոլորտի սահմանափակումով կամ առանց դրան: Սրանք ժամանակային պլանը առկայացնող բառային միջոցներ են: Նույնազանության մեջ վարում են ժամանակի պարագայի պաշտոն և առնում ե՞րբ հարցր: Մի քանիսը տարրորոշում են ժամանակային հաջորդականությունն ըստ առանցքային պահի. իբրև նախորդող, համընկնող, հաջորդող. օրինակ՝ երեկ—այսօր—վաղը. առանցքային հատված են նշում նաև՝ այժմ, հիմա, ներկայումս, վերջերս. համապատասխանաբար նախորդող են՝ առաջ, հնում, հաջորդող են՝ հետո, հետագայում ևն: Ժամանակակից գրական արևելահայերենում ժամանականիշ են՝ այժմ, արդեն, արդ, արդեն իսկ, այլևս, այսուհետև, այսօր, այնուհետև, ամենամիս, առայժմ, առավոտյան, առիավետ, ապա, գիշեր-ցերեկ, ցերեկ, դարեդար, դեռ, դեռևս, երբեմն, երբեք, հեռու, երեկ, երեկոյան, ժամ առ ժամ, ժամանակ առ ժամանակ, ընդմիջտ, հավետ, հավիտյան, հետո, հետագայում, հիմա, միշտ, մշտապես, դարձյալ, նախ, նախապես, նախօրոք, ներկայումս, շուտ, շուտով, վաղ, վաղը, վաղուց, վաղօրոք, իսկույն, վերջերս, վերջապես, վերջի վերջո, տակավին, տարեցտարի, բոլոր առ բոլոր, ցմահ, ուշ, օրենքուն, օրեցօր, օրստօրե, մերթ ընդ մերթ ևն:

Այս խմբին պատկանող որոշ մակրայներ գալիս են գրաբարյան շրջանից՝ իմաստի պահպանումով կամ մասնակի փոփոխությամբ, ինչպես՝ արդ, այժմ, տակավին, դեռ, դեռևս, արդեն, արդեն իսկ, այսօր, երեկ, (հերո), (ցերեկ), վաղ, այսուհետև, այնուհետև, միշտ (հանապազ), հավետ, հավիտյան, երբեմն, երբեք, դարձյալ, առաջ (<յառաջ), իսկույն, հար, մերթ ընդ մերթ, օրստօրե (<օր ըստ օրէ) ևն: Ետգրաբարյան շրջանում նախկին որոշ ժամանականիշ մակրայներ գործածությունից աստիճանաբար դուրս եկան, ինչպես՝ ամառայնի, անազան «ուշ» ևն: Բարբառներում հանդիպողները յուրեն նկատելի ձևաբանական տարբերություններ. հմմտ. էրէզ, էֆուց, հէրու, ցուցական եռաշարքայնությամբ՝ հրէս, հրէդ, հրէն (լոռու բ.), յէրէզ, անօրը||էնօրը, ասօր, մեզալօր, կանուխ, հէրու, յառդօն (կարնո բ.), մրհէկ, էֆուց, էրմզ, ասօր, ալօր, կմլօր, կրնախանց, քըշրհանա, հրոնէ (Գորիսի բ.), անուր, էտնէ «հետո», ի՛րիկանց «երեկ», ցուցական եռաշարքայնությամբ՝ հէսէ, հէդէ, հէնէ (Մեղրու բ.): Ղարաբաղի բարբառում ժամանականիշ բառերը, այդ թվում և մակրայները ուրույն թվում ունեն՝ կասկած բացի ժամանակի բնույթի հետ, այսինքն այն վաղակատար, թե ներկա կամ այլ ժամանակով է. հմմտ. հիբի||հիբ «երբ», մրհէնգ՝ի||մրհէնգ՝ «հիմա», րզ՝ի||էրմզ «երեկ», կրնուխէ||կանուխ, քըշրհանէ||քըշրհանա «առավոտյան», րսօրէ||ասօր «այսօր». այսպես՝ Հիբի՞ յըս յէկալ (=Ծ՛րբ ես եկել), Հի՞բ ըս ք՛ընամ (=Ծ՛րբ ես գնում): Այս և այլ որոշ բարբառներում ժամանակային պլանը կարող է ներկայացվել որոշակի հաջորդականության շարքով (տե՛ս ժամանակ բառահոգվածը):

Տեղի մակրայը (наречие места) ցույց է տալիս գործողության կատարման տեղը,

նախադասության մեջ վարում է տեղի պարագայի պաշտոն և առնում ուրտե՞ղ, ո՞ւր հարցերը Այս խմբի մեջ մտնում են հետևյալ մակրայնները՝ ամենուր, ամենուրեմ, ուլուր, առաջ, դյուզ առ գյուզ, գյուզեգյուզ, դեմառղեմ (ղեմ առ դեմ), դեմդիմաց, դեմ-համ-դիման, դեմուղեմ, րնդառաջ, հեռու, մեջտեղ, վառ, վեր, տեղ-տեղ, տեղից տեղ: Հին գրական հայերենում որոշ տեղի մակրայններ ունեն նաև դիմայնություն: Եթե, ասենք, ցուցական դերանունը կարող է առարկան ստենել այս կամ այն դեմքի հարաբերությամբ, ապա տեղի մակրայն էլ կարող է որևէ վայր (տարածական ոլորտ) առնել այս կամ այն դեմքի հարաբերությամբ. այսպես՝ առաջին դեմքի հարաբերակցության իմաստ կա աստ, այսք, սատի, այսրէն, աստէն, աստանօր, յայսկոյս, երկրորդ դեմքի հանդեպ՝ այդք, այտի (այդի), այդրէն, երրորդ դեմքի հանդեպ՝ անդ, անդք, անտի, անդէն, անդ-րէն, անդուտ, յայնկոյս: Շարժման և դադարի հետ կապված տարածական տարրերակումները նոր հայերենում մասնակիորեն կան միայն ցուցական դերանուններում: Այսպես՝ «Ո՞ւր ես գնում», բայց՝ «Որտե՞ղ ես ապրում»: Գրաբարում տեղայնությունը մակրայնների մեջ տարբերակված էր այլ տեսանկյունով (ասպեկտով) ևս. ա) ըստ ուղևորման տեղի՝ այսք, այդք, անդք, որոնք գործածվում են ուղևորման հաջակա՛նի հետ, բ) ըստ դադարման տեղի՝ աստ, անդ, որոնք գործածվում են ներդոյակա՛նի իմաստ արտահայտող վերլուծական ձևերի հետ, գ) ըստ ելման տեղի՝ աստի, այտի (այդի), անտի, որոնք գործածվում են բացառականի հետ: Ելման իմաստավորումն ունեն նաև այն բոլոր մակրայնները, որոնց կազմության մեջ կա ուստ բաղադրիչը՝ անդուտ, ուստեմ, ուստեմն, այլուստ||յայլուստ, բացուստ||ի բացուստ, երկնուստ||յերկնուստ, ի մօտուստ||մօտուստ, յետուստ, ներհուստ||ի ներհուստ, ի վերուստ, առաջուստ||յառաջուստ, հեռուստ||ի հեռուստ ևն:

Միջին գրական հայերենը մասամբ պահպանել է գրաբարյան այս մակրայնները, մասամբ՝ էլ զարգացրել է այլ ձևեր: Բարբառներում էլ կան (շարժման, ուղևորման հետ կապված) տարածական ոլորտների դիմային առումներ, ինչպես՝ դէսք, դէտր, դէնր (Արար. ք.), տէս, տէտ, տէն (Ղրբ. ք.), որոնք նշանակում են «դեպի այս կողմ, դեպի այդ կողմ, դեպի այն կողմ»: Հմմտ. կարնո բարբառում սարին, էսրին «այս կողմ», անրին, էնրին «այն կողմ» ձևերը:

Որոշ տեղի մակրայններ Ղարաբաղի բարբառում կարող են հոլովվել. որ՝ տր՝յէր «դեպի վեր»—տր՝յէրան—տր՝յէրավր, տրվեր «դեպի վար»—տրվէրան—տրվէրավր: Կան նաև ստացական հոդերով մակրայացումներ. օր՝ ըռաչկէս «իմ առաջ», ըռաչկէտ «քո առաջ», ըռաչկէն «իր առաջ». բացառիկ ձևեր են՝ առէս, առէտ, առէն (=«իմ ձեռքին, քո ձեռքին, իր ձեռքին»):

Արևելահայ գրական լեզուն շարժման՝ ուղևորման ու դադարի հետ կապված՝ մասնակի տարբերակներ ունի ցուցական դերանուններում (ո՞ւր, ուրտե՞ղ), միայն դադարի (ներգոյակա՛նի իմաստավորման) հետ կապված՝ ցուցական դերանուններում (այստեղ, այդտեղ, այնտեղ). տեղի մակրայններում համապատասխան տարբերակումներ չկան:

Չափ ու քանակի մակրայն (наре́чие меры и количе́ства) արտահայտում է գործողության կամ որակային (նույնիսկ քանակային) հատկանիշի չափը, սաստկության աստիճանը, քանակային կողմը: Ելնելով մասնավոր իմաստավորումներից՝ տրվել են նաև համապատասխան անվանումներ, ինչպես՝ աստիճանի մակրայն (наре́чие степеней), քանակային մակրայն (наре́чие количе́ства). չափի մակրայն են նախադասության մեջ լինում են չափ ու քանակի պարագա և առնում ինչա՞ն, որա՞ն, ինչա՞փ, որա՞փ, ի՞նչ աստիճանի հարցեր: Առավել գործածականներից են՝ ամբողջովին, ամենեին, առավել, առավել ևս, առավելապես, ավել, ավելի, ավելի ևս, բազմակի, բազմիցս, բոլորովին, զերազանցապես, զբերե, դարձյալ, եռակի, երիցս, երիցս անգամ, էլ ավելի, րնդամենը, իսպառ, հագիվ, հաճախ, հաճախակի, համարյա, հիմնականում, մասամբ, մասնակիորեն, մեծ մասամբ, մոտավորապես, նորից, շատ-շատ, շատ քի բիշ, չափազանց, սակավ:

սաստիկ, վերին աստիճանի, վերստին, փոքր առ փոքր, փոքր-ինչ, փոքրիշատե, քա-
նիցս, քառակի, քիչ-քիչ ևն:

Մակրայների այս խումբը հայերենի այլ փուլերում, վիճակներում կառուցվածքային,
խմաստարանական ու գործառական կական տարբերություններ չունի: Մակավ լինում են
նաև գոյականի, ածականի, թվականի (նույնիսկ մակբայի) լրացում (մյուս մակրայները
գոյականի լրացում լինելիս առնում են ածականին բնորոշ հարց. օրինակ՝ դանդաղ բն-
թացք, ինչպիսի՞ ընթացք):

Չնի մակբայը (нарекание образа действия) արտահայտում է գործողության կա-
ռուցման ձևը, նախադասության մեջ վարում է ձևի պարագայի պաշտոն և առնում ինչ-
պե՞ս հարցը: Այս խմբի մակրայներից են՝ ազնվորեն, առաջ, առաջ-առաջ, առաջորեն,
ակամայից, արտափուտ, բարեկամարար, բարոյապես, գործնականորեն, ցիտակցարար,
դանդաղ, դանդաղորեն, զույգ-զույգ, ընկերաբար, ծանր-ծանր, իսկույն, լրջորեն, կամաց,
կամաց-կամաց, հուզվադեպ, հուպնեպ, հանկուտ, հիմնովին, հետզհետե, հստակապ,
ձեռագ, մաս-մաս, մե՞ քնդ մե՞, մերք քնդ մերք (մերքընդմերք), միանամուտ, միաձայն,
միանգամայն, միանգամից, միասին, ներփուտ, շարունակ, չորեքրար, տեսականորեն,
փոխփոխ, քաղաքականապես, քաջարար, ֆիզիկապես:

Որոշ կապեր ստացական հոգ առնելով ձևոք են բերում մակրայապարագայական
գործառություն, որ դիտվում է նաև իբրև մակրայացման ուրույն էղանակ. հատուկ է
նոր հայերենին, որ՝ հետս, հետներս, հետդ, հեամերդ, հետք, հետներք:

Ազանդական քերականությունը, մասամբ և որոշ հայերենագետներ նոր ժամանակ-
ներում մակբայի առանձին տեսակ էին ճանաչում նաև էղանակավորող բառերը, իբրև
էղանակավորող մակրայներ (морально наречия). այժմ դրանք խմբավորված են որ-
պես առանձին խոսքի մաս (տե՛ս էղանակավորող բառեր):

Այս խոսքի մասի մեջ հաճախ առանձնացվում է նաև քնդհանրական մակրայների
խումբը, սրանք այն մակբայներն են, որոնք գործառական պլանում կարող են հանդես
գալ մեկից ավելի մակբայական նշանակություններով, սուներ, ձևի և չափի ու քանակի,
տեղի և ժամանակի են: Այսպիսիներից են՝ առաջ, ետ (տեղ, ժամանակ), մեկ-մեկ (ձև,
չափ), բերներեան (տեղ, չափ), նաև՝ անընդհատ, շարունակ, անդադար, մերքընդմերք,
մերք-մերք, սուեպ-սուեպ են, որոնք արտահայտում են տեղ կամ ժամանակ և կամ
չափ:

Երբեմն խմաստային ու կիրառական հատկությունների հիման վրա դանդաղում
են՝ պարսպալսկա՞ն և հատկանշային մակրայներ, նայած թե գործողություն կամ առար-
կա, թե՞ որակային հատկանիշ են բնութագրում: Այս տեսանկյունից պարսպալսական են
տեղի, ժամանակի, չափի ու քանակի մակրայները, ձևի մակբայը հիմնականում հասկա-
նշային է:

Կրկն. Անառյան Հ., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 5, Ե., 1965:
Խիսանյան Լ., Մակրայները ժամանակակից հայերենում (Երևանի համալսարա-
նի «Ուսանողների դիտական աշխատությունների ժողովածու», 1948, № 4): Քյուրե-
շյան Ա. Ն., Ընդհանրական մակրայները հայերենում, ԲԵՀ, 1979, № 1: Նույնի՝
Հայերենի մակրայները (թեկնած. դիս., Ե., 1955): Տե՛ս նաև խոսքի մասեր բա-
ռահողվածի դրականության ցանկը:

ՄԱՌ ՆԻՊՈՂԱՅՈՍ ՅԱԿՈՎԼԵՎԻՉ (1864—1934), սովետական ականավոր գիտնական՝
լեզվաբան-հայագետ, արևելագետ, ծնվել է դեկտեմբերի 25-ին, Քութայիսում (հայրը՝
շոտլանդացի, մայրը՝ վրացուհի): 1884-ին ավարտել է տեղի գիմնազիան, ապա ընդուն-
վել Պետերբուրգի համալսարանի արևելյան ֆակուլտետը: 1891-ին նշանակվել է նույն
համալսարանի հայագիտության ամբիոնի պրիվատ-դոցենտ, 1900-ին՝ հայ-վրացական
բանասիրության ամբիոնի վարիչ: 1901-ին ստացել է բանասիրական գիտությունների

դոկտորի աստիճան. 1909-ին դարձել է ակադեմիկոս: Հայաստանում կառարել է արդյունավետ պեղումներ: 1934-ին լույս տեսավ «Анн. Книжная история города и раскопки на месте городища» (М—Л., Երկրորդ հրատ., Երևան, 1939) գիրքը: Հայագիտական-բանասիրական մեծ արժեք ունի նրա «Сборник притч Вардана» СПБ, 1—1899, II, 111—1894) աշխատությունը, որը Վ. Այգեկցու առակների տեքստերի քննական ժողովածուն է: Հայերենագիտական ուսումնասիրությունների մեջ անդրադարձել է հայոց լեզվի ծագման ակունքների, այլ լեզուների հետ նրա ունեցած առնչակցությունների հարցերին, հատուկ ուսումնասիրություն է նվիրել հին գրական հայերենին՝ գրաբարին: Մառի կարծիքով պետք է տարբերել երկու հայերեն՝ բնական և բեական (բոս-ի և -եր հոգնակերտների արտահայտությունների): դրանք (առաջինը՝ գրաբարը, երկրորդը՝ աշխարհարարը) սերում են միմյանցից տարբեր ակունքներից: Հայերենը համարում էր խաչավորված (խառնածին՝ երկցեղ) լեզու. ըստ էության ժխտում էր հայերենի ցեղակցությունը հնդեվրոպական լեզուների հետ: Հնդեվրոպական և սեմական լեզուներից զատ նա փորձեց ուրվագծել մի այլ լեզվաշխարհ՝ հաբեթականը: Սկզբում նա այսպես էր կոչում միայն քարթվելականը, ապա՝ առհասարակ կովկասյանը, հետագայում դրա մեջ առավ նաև միջերկրականի որոշ լեզուներ, ինչպես՝ պելասգերենը, էտրուսկերենը և բասկերենը: Հայերենը դիտվեց իրրե հաբեթականից պրոմեթեդականին (հնդեվրոպականին) անցնող լեզու: Ն. Մառը գիտական լայն հետաքրքրություններ ունեցող անհատականություն էր. նա նաև հայ մշակույթի, մատենագիտության քաջամուտ գիտակ էր: Վախճանվեց նոյեմբերի 20-ին, լենինգրադում:

Երկեր. Նիկողայոս Մառի հայագիտական տպագիր աշխատությունների ցուցակ (Նիկողայոս Յակովլևիչ Մառ, Ե., 1965):

Գրկն. Աղայան Է. Բ., Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 2, Ե., 1962: Մովսիսյան Ա., Ն. Յա. Մառի կյանքը և ստեղծագործությունը, Ե., 1946. Նույնի՝ Ն. Մառը հայերենի մասին (ԱԺ, 3, 1948):

ՄԱՍՆԱԿԻՏԱԿԱՆ ԲԱԽԱՐԱՆ||специальный (отраслевой) словарь, ասում են նաև տերմինաբանական բառարան (терминологический словарь). բառարանի տեսակ. ընդգրկում է այս կամ այն բնագավառի, երբեմն մի քանի մասնագիտությունների համահավաք տերմինաբանությունը, երբեմն էլ նաև անվանակարգությունը: Հստ տյգմ էլ գտնադանում են՝ լեզվաբանական, գրականագիտական, փիլիսոփայական, բաղաճական, տնտեսագիտական, իրավաբանական, սպորտային, բժշկական, մաթեմատիկական, պոլիտեխնիկական, երաժշտական, բուսաբանական, ռազմական և այլ տիպի բառարաններ: Հինում են նաև տերմինաբանական անվանացանկեր, տերմինաբաններ (միալեզվյան, երկլեզվյան. բազմալեզվյան), տերմինաբանական-բացատրական կամ բազմաբանական-բացատրական բառարաններ (լեզվական կամ հանրագիտական բնույթի):

Այսպիսի բառարաններ ստեղծելու փորձեր արվել են նաև անցյալում, սակայն այս բնագավառը բուռն վերելք ու առաջընթաց ապրեց միայն սովետական շրջանում: Դեռևս 20-ական թվականներից սկսած հայ մշակույթի ու գիտության մի շարք գործիչներ ձեռնամուխ եղան մասնագիտական բառարաններ ստեղծելու գործին: Այդ էին պահանջում գիտության, մշակույթի, տնտեսության, քաղաքական ու սոցիալական վերափոխությունների, ռազմական գործի, հասարակական կյանքի այլ բնագավառների, կուլտուրական հեղափոխության և տեխնիկական վերելքի շահերը:

Ստորև ներկայացնում ենք մասնագիտական բառարանների մի քանի տեսակներ.

ա) Լեզվաբանական բառարան (лингвистический словарь). բառացանկն ընդգրկում է լեզվաբանական տերմինները, երբեմն էլ անվանակարգերը (լեզուների, գրատեսակների, լեզվաբանների անուններ ևն): Այս տիպի թարգմանական-բացատրական (հանրագիտական թեքումի) բառարան է Հ. Պետրոսյանի, Ս. Գալստյանի, Բ. Ղարազյուլյանի «Լեզվաբանական բառարանը» (Ե., 1975): Բառացանկն ընդգրկում է հայ լեզուաբանա-

կան քերականագիտական տերմինաբանությունը (V դարից մինչև մեր ժամանակները), ժամանակակից լեզվաբանական գրականության մեջ ճանաչում գտած տերմինները, աշխարհի լեզուների, դրանց գրատեսակների անվանումները, Բառացանկում զխաբառին կից նշվում է հայերենագիտական տերմինի վաղագույն օգտագործողի անունը, գործածությունից դուրս եկած տերմինը բերվում է աստղանիշով, տերմինների զգալի մասի համար բերվում են ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն (անհրաժեշտության դեպքում նաև հունարեն ու լատիներեն) համարժեքները կամ թարգմանությունները, Դրանցից հետո հաջորդ տողում բերվում են բառարանում տվյալ զխաբառին հղված թուր տերմինները, այսինքն՝ զխաբառի «հոմանիշները»։ Բառահոգվածի հաջորդ մասում բացատրվում է տերմինը (անհրաժեշտության դեպքում՝ օրինակների ցուցադրումով)։ Լեզուների անվանումներին վերաբերող բառահոգվածներում տրված են հարկավոր տեղեկություններ, բնութագրություններ, տվյալներ են բերվում խոսող ժողովրդի, խոսողների թվի, տարածքի, ապա և բարբառային տարբերակումների, գրի մասին։ Բառահոգվածը վերջում ունի տեղեկատու բաժին, որտեղ թվարկվում են տվյալ զխաբառով կազմված բառակապակցական տերմինները։

Երբեմն լեզվաբանական են կոչում առհասարակ ոչ հանրագիտական բառարանները։

բ) Գրականագիտական բառարան (литературоведческий словарь). բառարանում տեղ են գտնում գրականագիտական, գրականության տեսությանն ու սյաւամությանը վերաբերող տերմինները, մասնագիտական բառերն ու անվանումները։ Այդպիսին է Էդ. Զրբաշյանի և Հ. Մախչանյանի կազմած «Գրականագիտական բառարանը» (Ե., 1972, երկր. հրատ. 1980)։ Մա ունի շուրջ 500 բառահոգված, որոնք արտահայտում են մասնագիտական բնագավառի (գրականագիտություն, գրականության տեսություն, մասնավորապես՝ գրական սեռ, ժանր, գրականագիտական ուղղություններ, գրական ստեղծագործության կառուցվածքային, լեզվաոճական, տաղաչափական առանձնահատկություններ են) տերմինաբանությունը։ Գլխաբառի դիմաց բերվում են նաև օտար՝ փոխառյալ ձևեր, նաև՝ հայերեն «հոմանիշը»։

գ) Բժշկական կամ բժշկագիտական բառարան (медицинский словарь). բառացանկն ընդգրկում է բժշկությանը վերաբերող տերմինները։ Հայերեն բժշկական բառարաններ ու բառացանկեր ստեղծվել են դեռևս միջնադարում։ Այս բնագավառի արժեքավոր գործերից է Ա. Ամասիացու «Անգիտաց անպէտը» (XV դ., հրատարակվել է 1926 թ. Վիեննայում, ունի 3754 բառահոգված)։ Բժշկական բառարանագրությունը հետազայում ավելի աշխուժացավ, 1822 թ. լույս տեսավ Միքայել Բեստենի (Միքայել Տեր-Պետրոսյանց-Պատկանյանի) «Բժշկականութիւն կամ բժշկական բառգիրք» աշխատությունը (երկր. հրատ. 1832-ին). ընդգրկում է շուրջ 5000 բառահոգված, լատիներեն գլխաբառի դիմաց տրված են հայերեն, իտալերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, հունարեն, արաբերեն, պարսկերեն ու տաճկերեն համարժեքները։ 1924-ին հրատարակվեց Վ. Արծրունու «Ռուս-լատին-հայերեն բժշկագիտական բառարանը» (18—19 հազար բառահոգվածով)։ Այն վերամշակված («Ռուսերեն-լատիներեն-հայերեն բժշկագիտական տերմինների բառարան») հրատարակություն ունեցավ 1956-ին։ Բառարանը մեծ առաջընթաց էր հայ բժշկագիտական բառարանագրության պատմության մեջ։ Հայտնի է նաև Մ. Արեղյանի, Լ. Հովհաննիսյանի, Ա. Տեր-Պողոսյանի կազմած «Լատին-ռուս-հայերեն բժշկական բառարանը» (1937), որը պարունակում է շուրջ 20.000 բառահոգված։

դ) Բուսաբանական բառարան (ботанический словарь). բառացանկում ընդգրկվում են բուսանունները, ավելի շատ են թարգմանական, թարգմանական-բացատրական տիպի բառարանները։ Կան նաև բուսաբանական տերմինաբաններ։ Առաջին խոշոր գործը Ղ. Ալիշանի «Հայրուսակ կամ հայկական բուսաբանություն» աշխատությունն է (Վենետիկ, 1895), որի բառահոգվածներում բուսանուններն ստացել են ընդարձակ մեկնաբանություն։ Ըստ հեղինակի համարակալումների՝ բառարանում տեղ են գտել շուրջ 3400 բուսանուն։

Նորագույն շրջանի բառարաններից են՝ Ա. Արարատյանի, Թ. Մատուրյանի, Թ. Քոչարյանի «Ռուս-հայերեն բուսաբանական տերմինների համառոտ բառարանը» (Ե., 1941), Թ. Մատուրյանի «Բույսերի անունների լատիներեն-հայերեն-ռուսերեն բառարանը» (Ե., 1970), Պ. Ղանդիլյանի, Ա. Հովսեփյանի, Լ. Պետրոսյանի «Բուսաբանական բառարանը» (Ե., 1975), Ռ. Ղազարյանի «Բուսանունների հայերեն-լատիներեն-ռուսերեն-անգլերեն-ֆրանսերեն-գերմաներեն բառարանը» (Ե., 1981)։

Ե) Աշխարհագրական բառարան (географический словарь). բառացանկում տեղ են գտնում աշխարհագրական անունները (տեղանունները)։ Լինում է բացատրական, թարգմանական, հանրագիտական և այլ բնույթի։ Կան և աշխարհագրական տերմինաբաններ, տեղեկատու-բառարաններ (բառացանկեր) ևն։ Աշխարհագրական անուն ասելով հասկանում ենք տեղանունները, այն բառերը, որոնք արտահայտում են աշխարհագրական օբյեկտ, վայր, տեղ։ Ըստ այդմ էլ զանազանում ենք՝ բնականություններ (բնակավայրերի անունները), ջրանուններ (ծովանուն, գետանուն, լճանուն, ճահճանուն), երկրի մակերևույթային տարածքների, հողամասերի, անտառամասերի, մարգագետինների, երթուղիների անունները, ներքաղաքային անվանումները ևն։ Ահա թե ինչու այս տիպի բառարանները կոչում են նաև տեղանունների բառարան (словарь топонимов), թեև սա կարող է ունենալ բառացանկի այս կամ այն սահմանափակումը։

Աշխարհագրական բառարաններ կազմվել են նաև անցյալում։ Ժամանակակից ուշագրավ բառարաններից են հետևյալները։

1. Կ. Ավետիսյանի «Աշխարհագրական անունների բացատրական բառարանը» (Ե., 1969), որի մեջ աշխարհագրական անունները՝ տեղանունները, հանգամանորեն պարզաբանված են, բառահոլովածում արված են դրանց ծագմանը, պատմական զարգացմանը վերաբերող մեկնաբանություններ։ 2) Կ. Հ. Զերքեգյանի «Ֆիզիկական աշխարհագրության տեղեկատու համառոտ բառարանը» (Ե., 1976), որը նույնպես հագեցված է հանրագիտական բնույթի մեկնաբանություններով։ 3) ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության լույս ընծայած (հեղինակային կոլեկտիվի) «Հայկական ՍՍՀ աշխարհագրական անունները» բառացանկ-տերմինարանը (Ե., 1951), որն ունի հայերեն և ռուսերեն անվանացանկեր՝ հանդերձ համառոտ բացատրություններով։ 4) Ա. Ա. Ասլանյանի և Հ. Ղ. Գրգեարյանի «Հայկական ՍՍՀ աշխարհագրական անունների համառոտ բառարանը» (Ե., 1981), որն ընդգրկում է հանրապետության բնակավայրերի, վարչատերիտորիալ շրջանների, լեռնաշղթաների, լեռնանցքների, պատմական վայրերի, դաշտերի, սարահարթերի, ջրանունների, արհեստական շրամբարների և այլ տեղանունների բացատրությունը։ 5) Հրատարակվում է (1986-ից) հեղինակային կոլեկտիվի (Թ. Հակոբյան, Հ. Բարսեղյան, Ս. Մելիք-Բախչյան) Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների (հանրագիտական) բառարանը, որի բառացանկում տեղ են զտել հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը պահպանված տեղանունները՝ աշխարհագրական, պատմական, լեզվաբանական և այլ կարգի տեղեկություններով։ Բազմահասոր այս բառարանը հագեցված է անհրաժեշտ քարտեզներով, լուսանկարներով և այլ ցուցադրական նյութերով։ 6) 1963 թ. լույս տեսավ Ս. Ս. Նրեմյանի «Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույցի» աշխատությունը, որի մեջ պատմական բացատրություններով բերված են նաև «Աշխարհացույցում» տեղ գտած տեղանունները («Բացասրագիր» խորագրով հատվածում, էջք 31—99)։

զ) Պոլիտեխնիկական բառարան (политехнический словарь). բառացանկը հիմնականում ընդգրկում է գիտատեխնիկական տերմինաբանությունը։ Ավելի շատ ստորածված են թարգմանական (ռուս-հայերեն) տիպի բառարանները։ Կարող է ընդգրկել մասնավոր՝ ճյուղային նեղ տերմինաշերտ, կարող է և ներառել տարբեր մասնագիտացումների վերաբերող համահավաք տերմինաբանություն։ Առաջին տիպի գործեր են, օրինակ, Հ. Աճառյանի, Հ. Զարգարյանի, Դ. Հակոբջանյանի, Ա. Տոնյանի, Հ. Քաջազնունու կազմած «Ռուս-հայերեն բառարան շինարարական կառուցվածքների» (Ե., 1928), Գ. Ա.

Անտոնյանի «Ռուս-հայերեն ավտոմորֆիային բառարանը» (Ե., 1973), իսկ երկրորդ տիպի բնորոշ նմուշ է հեղինակային կոլեկտիվի կազմած «Ռուս-հայերեն պոլիտեխնիկական բառարանը» (Ե., 1957), որի մեջ տրված են քսանից ավելի մասնագիտությունների վերաբերող մոտ 25 հազար տերմիններ (ինչպես՝ ավտոմորֆիային, մեքենագիտական, էամրջաշինական, էլեկտրատեխնիկական, շինարարական, ճարտարապետական, երկրաբանական ևն)։

Մասնագիտական-թարգմանական բառարանների թիվը տասնյակների է հասնում։ Նրանցից կարելի է նշել նաև՝ Ա. Տոնյանի և Վ. Տոնյանի «Մաթեմատիկական տերմինների բառարանը» (Ե., 1965), Թ. Ավյալբեկյանի «Ռուս-հայերեն տնտեսագիտական տերմինների բառարանը» (Ե., 1964), Ֆ. Հ. Խլղաթյանի «Ոճաբանական տերմինների բառարան-տեղեկատուն» (Ե., 1976) ևն։

ՄԱՆԱԽԻՎ||аффикс, формант, ձևույթ (հնչյունը կամ հնչյունախումբը), որը չունի բառիմաստ և անկախ՝ ինքնուրույն գործածություն, և որի իմաստը դրսևորվում է բառաձևական կամ ձևակազմական գործառնություններով։ Ըստ այդմ էլ զանազանվում են բառակազմական մասնիկ (словообразовательный аффикс), որ հայերենում կոչվում է նաև ածանց (տե՛ս) և ձևակազմական մասնիկ կամ բառափոխական մասնիկ և կամ բառաճարձարական մասնիկ (формобразующий аффикс), որպիսին է, օրինակ, վերջավորությունը։

Ըստ արմատի նկատմամբ ունեցած դիրքի զանազանում են՝ նախամասնիկ (префикс), որը նրան միանում է սկզբից (ան-տուն, շ-տես), միջմասնիկ (инфикс), որը հանդես է գալիս արմատի մեջ (հայերենում գրեթե չկա), վերջամասնիկ (суффикс, постфикс), որը նրան միանում է վերջից (համ-եղ, գր-իշ, մրս-կան)։ Զևակազմական պահանջում այս տարբերությունը սովորաբար առնվում է նաև հիմքի ու բառաձևի հարաբերությամբ, այսպես՝ շ-գա-մ, կ-գա-ս, քար-եք, գլուխ-դ։ Հայերենում ձևակազմական միջմասնիկներ չկան, նախամասնիկներն էլ քիչ են (շ-, կ-)։ վերջիններիս շարքը պետք է դասել նաև այսպես կոչված նախաձուլվելիք (аугмент, приращение), որ մասնակիորեն ցուցադրում են հնչեկրոպական որոշ լեզուներ (սանսկրիտ, հունարեն, հին հայերեն), ինչպես՝ եհաս, եմուտ, էած (գրաբարում)։ Սակայն շատ են վերջամասնիկները (հոլովական, հոգնակերտ, խոնարհման վերջավորությունները, որոշիչ, դիմացուցական, դիմաստացական հոգերը)։ Կան մասնիկներ, որոնք դրսևորում են բառակազմական ու ձևակազմական նշանակություններ, նախած թե ինչ տեսանկյունով են դիտվում, դրանցից են՝ ածականի համեմատության աստիճաններ կազմող -զույն, ամենա-, անորոշ դերբայի -ել և -ալ մասնիկները, բայի հիմքակազմիչ տարրերը ևն։ Սրանք կարելի է կոչել բառակազմական-ձևակազմական մասնիկներ։ Ոմանք հոդակապն էլ համարում են մասնիկի տեսակ, սակայն հայերենագիտության մեջ այդպիսի բաղադրական տարրը կոչվում է ներույր (интерфикс)։

Մասնիկ ստանալու երևույթը կոչվում է մասնիկավորում (аффиксация)։ Նույն դիրքային հատկանիշով զանազանում են՝ նախամասնիկավորում (префиксация), միջմասնիկավորում (инфиксация) և վերջամասնիկավորում (суффиксация)։

Մասնիկավորման մեջ ըստ հաջորդականության զանազանվում են՝ առաջնային մասնիկ (первичный аффикс), որը անմիջականորեն արմատին կամ հիմքին ավելացողն է (շ-կամ, ան-բուխտ, շ-գա, գա-մ), երկրորդային մասնիկ (вторичный аффикс), որը ավելանում է անմիջապես առաջնայինին (աշխատ-անք-ային, քաղութ-ներ-ի, մարդ-ու-ն), երրորդային մասնիկ (третичный аффикс), որը անմիջականորեն ավելանում է երկրորդայինին (աշակերտ-ներ-ից-ս)։ Հայերենում չորրորդական մասնիկն անսովոր է,

Երբեմն մասնիկ են համարվում բառ-մասնիկները, օրինակ, եղանակիչ բառերը (անհրաժեշտության եղանակի սլիտի, տրեմտահայերենի կու տարրերը), եղանակավորող որոշ բառեր՝ բող, մի, այո, ոչ (հմմտ. նաև ոչ բաղադրիչ ոչ համակարգային, ոչ շրջա-

յին, ոչ շնչեղ, ոչ պատեն կապակցություններում), արգելական հրամայականի մի՞ տարրը. ոմանք նույնիսկ սրանց շարքն էին դասում առանձին շաղկապների Հայ անցյալի քերականության մեջ վերջածանցները հաճախ ներկայացված են անանցակերտ մասնիկներ անունով (տեքմինով)։

ԿԵԼԵ. տե՛ս անանց և բառակազմություն բառահղվածներում։

ՄԱՐԱՂԱՅԻ ԲԱՐԲԱԼ՝ марагинский диалект, արևելյան՝ ել(լ) ճյուղի բարբառ. խոսվել է Մարաղա քաղաքում և նրա շրջակա բնակավայրերում, այժմ՝ ԼՂԻՄ-Մարաղա և Ազուիսի շրջանի Ազա գյուղերում։ Չայնավորներն են՝ ա, է, ու, ի, օ, ը, ֆ, փ, ունի երկբարբառներ՝ րի, րէ, ուի, ուէ, օու, օի։ Գործում է ձայնավորների ներդաշնակության օրենքը։ Հստ բառակազմի դիրքի՝ երկշարք բաղաձայնական համակարգ (ձայնեղների խլացում տեղաշարժով). ետնալեզվայիններն ունեն քմայնացած տարբերակներ։ Բաղաձայնից առաջ՝ կ > յ և ն > հ՝. նույն դիրքում՝ կիսաշփականների շփականացում, Առկա է նաև ն > խ (հաց > խաց)։ Կա ղ կոկորդային։ Բացակայում է ֆ խուլ շփականը։ Գոյականն ունի թվի, հոլովի, առկայացման կարգի։ Հիմնական հոգնակերտներն են՝ -իբ, -նիբ, -ֆիբ։ Բացառականում՝ -էն, գործիականում՝ -օվ վերջավորությունը։ Կա նաև անձի ու իրի քերականական տարբերակում։ Սահմանական ներկան կազմվում է անորոշ դերբայ + օծանդակ բայ կաղապարով (օր.՝ սիբել իմ «սիրում եմ»)։ Անցյալ անկատարում ներկայի ձևին ավելանում է լբ մասնիկը (սիբել իմ լբ)։ Վաղակատար դերբայում կա ր տարրը։ Եղանակների կազմը հետևում է գրական լեզվին։ Ոմանք սա համարում են Ուրմիայի բարբառի խոսվածք։

ԿԵԼԵ. Անառյան Հ., Քննություն Մարաղայի բարբառի, Ե., 1926։

ՄԱՐԱՇԻ ԲԱՐԲԱԼ՝ маращкий диалект, արևմտյան՝ կը ճյուղի բարբառ. խոսվել է Մարաշում և շրջակա հայաբնակ գյուղերում։ Չայնավորներն են՝ ա, է, օ, ի, ու, ր, ֆ, փ, ու։ Գործում է ձայնավորների ներդաշնակության երևույթը։ Բաղաձայնական (պայթականների ու հպաշփականների՝ կիսաշփականների համակարգը՝ երկշարք խլագուրկ (բ—փ, ձ—ց)։ Գոյականն ունի թվի, հոլովի, առկայացման կարգի։ Հոգնակերտներն են՝ -իբ, -նիբ, -ֆ, -ղաֆ, սաօնֆ են։ Հոլովներն ստանում են նաև որոշիչ հոգ. անորոշ հոգը՝ ետադաս։ Բացառականի վերջավորությունն է -էն. որոշ բառերի բացառականի վերջավորությունը ձևավորվում է մ տարրով։ Կա նաև վերլուծական բացառական։ Գործիականում կա -էվ վերջավորությունը։ Բայի լծորդությունների մեջ կա նաև ու, խոնարհման մեջ՝ շարունակականի ձև։ Սահմանական ներկան կազմվում է դը (զ||զի, զու) նախահար տարրով, ապառնին՝ բիղե տարրով։

ԿԵԼԵ. Անառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մ. 2, Ե., 1951։ Դավիթ Բեկ ԼԳ.

Ս., Չայնական ուսումնասիրություն Մարաշի բարբառի, «ՀԱ», 1896, № 2, 4, 8, 12։

ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ ԱԼԵՔՍԱՆԿԻ ՍԻՄՈՆԻ, լեզվաբան-հայերենագետ, ծնվել է 1924 թ. մարտի 15-ին, Գորիսի շրջանի Քարաշեն գյուղում։ Ավարտելով Գորիսի մանկավարժական ուսումնարանը՝ մի քանի տարի զբաղվել է ուսուցչությամբ։ Բարձրագույն կրթություն ստացել է Երևանի պետական համալսարանում, 1953 թ. ստացել է բանասիրական գիտությունների թեկնածուի, 1967-ին՝ դոկտորի գիտական աստիճան, 1969-ին՝ պրոֆեսորի կոչում։ Այժմ նույն համալսարանի հայոց լեզվի ամբիոնի պրոֆեսոր է։ Զբաղվում է հայոց լեզվի և հայ լեզվաբանության պատմության, ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի կառուցվածքի, բարրադրությունների, բառաքնության ու բառարանագրության հարցերով։ ունի բազմաթիվ հոդվածներ՝ նվիրված հայերենագիտության այլևայլ պրոբլեմներին։ Համալսարանում դասախոսում է 1950 թ.ից։

Երկեր. Արդի հայերենի կապերը (Ե., 1955), Միքայել Նալբանդյանի լեզվագիտական գործունեությունը (Ե., 1957), Խաչատուր Արուստիանի և աշխարհաբարը (Ե., 1958), Հայերենի հարադիր բայերը (Ե., 1966), Հայոց լեզու (հեղինակակից, Ե., 1964, Կրկրորդ հրատ, 1970), Գորիսի բարբառը (Ե., 1974), Հայոց լեզվի հապավումների բառարան (Ե., 1979), Հայոց լեզվի հապավումները, Ե., 1984:

ՄԵԹՈԴ, կամ լեզվաբանական մեթոդ (метод, лингвистический метод), լեզվի քննության եղանակների, դիտարկման ձևերի ամբողջությունը: Մինչև XVIII դ-ի վերջերը լեզվի քննության հիմնական հայեցակետը եղել է նկարագրականը: XIX դ-ի սկզբներից առաջին պլան մղվեցին պատմական ու համեմատական հայեցակետերը: Նոր ժամանակներում, մասնավորապես ստրուկտուրալիզմի (կառուցվածքային լեզվաբանության) մեջ նկարագրական հայեցակետին սկսեցին առավելություն տալ: Բացի այդ՝ մաթեմատիկական որոշ պրոցեդուրաներ տեղափոխվեցին նաև լեզվաբանության քննադատորեն վախճան տարրեր ժամանակներում, տարբեր գիտակարգերի կանխադրույթներով պայմանավորված, կազմավորվեցին ու զործադրվեցին հետազոտության այլևայլ եղանակներ, մեթոդներ: Առավել հայտնի մեթոդներից են՝ պատմաֆոնետիկականը, ներքին վերականգնումների մեթոդը, նկարագրականը (ստրուկտուրալիստականը), լեզվավիճակագրականը, լեզվաաշխարհագրականը, ցուցադրականը, փոքրածավալներ են:

Պատմաֆոնետիկական մեթոդը (сравнительно-исторический метод) ձևավորվել ու առաջին անգամ լրջորեն կիրառվել է XIX դ. սկզբներին: Նույն դարի և հետագա շրջանի լեզվաբանական խոշորագույն շատ նվաճումներ կապված են այդ մեթոդի անվան հետ: Մեթոդը ելնում է լեզվական ընդհանրությունների գաղափարից: Նրան առավել հետաքրքրում են ձագումնաբանական ընդհանրությունները, որոնք սերում, ծագում են մեկ հիմքից (ակունքից), մեկ նախաձևի պատմական տարբեր զարգացումներն են, տարբեր էվոլյուցիաները: Այն լեզուները, որոնք ունեն այսպիսի ընդհանրություններ, կոչվում են ցեղակից լեզուներ (родственные языки): Այն լեզուն, որից սերում, ծագում են ցեղակից լեզուները, կոչվում է նախալեզու (праязык) կամ հիմն լեզու: Ցեղակից լեզուների ամբողջությունը կազմում է մեկ ընտանիք կամ լեզվաընտանիք (семья языков, семейство языков):

Պատմահամեմատական մեթոդի խնդիրն է բացահայտել լեզուների մեջ եղած ծագումնաբանական ընդհանրությունները, հաստատել այդ լեզուների ցեղակցությունը, վերականգնել այն նախաձևերն ու նախափեմաները, որոնք ընկած են նշված ընդհանրությունների հիմքում: Այսպես՝ համեմատելով հայ. մայր, ուս. мать, գերմ. Mutter, լատ. mater, հուն. meter, սանսկր. matar, իրան. madar բառերը՝ դժվար չէ վերա-

կանգնել դրանց *mater նախաձևը: Այս էլ նշանակում է, թե այդպիսի ընդհանրություններ ունեցող լեզուները ցեղակից են և սերում են մեկ նախալեզվից: Այս մեթոդը ղեմ է կամայական համեմատություններին և ելնում է դիտական սկզբունքներից: Համեմատվող միավորները ձագումնաբանական են միայն այն դեպքում, երբ նրանք լեզվաբանական նույնություն ունեն, այսինքն՝ իմաստով նույնական կամ մերձավոր են, հնչյունական կազմով էլ՝ ընդհանուր, և եթե կան տարբերություններ, ապա դրանք պետք է մեկնաբանվեն հնչյունական համապատասխանությունների օրենքներով:

Նկարագրական մեթոդը (описательный метод) այն մոտեցումն է, երբ բացահայտվում են լեզվի որոշակի փուլի օրինաչափությունները: Սա համաժամանակյա (սինխրոնիկ) մոտեցում է: Ավանդական նկարագրական մեթոդը, համակարգային վերլուծության հաստատումով, փոխարինվեց ստրուկտուրալիստական մեթոդով (структурный метод), որի բնորոշ արտահայտությունն է դեսկրիպտիվ մեթոդը (дескриптивный метод), ավելի նեղ առումով՝ բաշխումային մեթոդը (дистрибутивный метод): Ստրուկտուրալիստական մեթոդի սկզբունքների համար ընդհանուրն այն է, որ՝ ա) լեզվի

նկարագրությունը պետք է լինի ամբողջական, հետևողական (անհակասական), պարզ (տնտեսամոլ), բ) լեզվի, իբրև նախադասության համակարգի, ուսումնասիրության մեջ առաջնությունը պետք է տալ կառուցվածքային կողմին, գ) լեզուն որոշակիորեն համակարգայնացած կառուցվածք է, և այդ կառուցվածքը ներկայանում է վերակարգությամբ, (հիերարխիայով) հարաբերակցվող առանձին մակարդակներով, դ) նկարագրական վերլուծության խնդիրն է՝ բացահայտել յուրաքանչյուր մակարդակի միավորները, սրանց տարբերակները, գործածության դիրքերը (միջավայրը, շրջապատը), որոշել միավորների համակարգային կապերը, փոխհարաբերությունները և ունեցած դերը (գործառությունները) կառուցվածքում:

Ներքին վերականգնումների մեթոդը (метод внутренних реконструкций) համեմատաբար նոր է և դեռևս ավարտուն չէ իր սկզբունքներում: Նա հենվում է լեզվի համակարգայնության գաղափարի վրա: Ի տարբերություն արտաքին վերականգնումների, որոնց հետևում է պատմահամեմատական մեթոդը, սա դիտարկում է լեզվի ներքին հորինվածքի տարրերը, առանձնացնում համակարգային և ոչ համակարգային դրսևորումները, ժամանակագրական կտրվածքները, թափանցում հնագույն վիճակների խորքերը և վերականգնում նախաձևեր, հնագույն կտրվածքի տարրեր: Հմմտ. $\delta\epsilon\kappa - (<\delta\epsilon\kappa + \epsilon) ||$ $||\delta\epsilon\kappa\delta||\delta\epsilon\kappa - (<\delta\epsilon\kappa + \epsilon\text{ակալել, } \delta\epsilon\kappa - \text{բաղատ})$: Այստեղ ակնհայտ երևում է ավելի հին $\delta\epsilon\kappa -$ տարրը:

Լեզվաաշխարհագրական մեթոդը (метод лингвистической географии), նույնպես համեմատաբար նոր է, սակայն արդեն արժանացել է լայն ճանաչման: Հիմնականը սրա համար լեզվական իրողությունների տարածական բնորոշումների (և ժամանակագրական շերտերի) դիտարկումներն են: Ղեկավարվում է լեզվաբանական արեալի (տարածություն) գաղափարով: Արևալային նշանակումները արտահայտվում են հատուկ քարտեզների մեջ: Նախապես գործադրվել է բարբառային տարածքում, բարբառագրության մեջ, ապա սկսել է լայնորեն կիրառվել համեմատական քերականության բնագավառում:

Ձուգադրական մեթոդը (сопоставительный метод) գործադրվում է տարբեր լեզուների իրողությունների բաղդատական քննության բնագավառում՝ անկախ դրանց ցեղակից կամ ոչ ցեղակից լինելուց: Այս մեթոդով ղեկավարվող լեզվաբանական ուսումնառություններում է զուգադրական լեզվաբանություն կամ զուգադրական ֆեռականություն:

Լեզվավիճակագրական մեթոդը (лингво-статистический метод) մաթեմատիկական մեթոդի տարբերակներից է, լեզվական դիտարկումներում գործադրում է քանակային հաշվառման եղանակներ ու ձևակերպում համապատասխան բանաձևեր:

Փորձառական մեթոդը (экспериментальный метод) լեզվաբանական փորձերի դիմելն է, հատկապես հնչյունաբանական միավորների, հնչյունների ձայնային ու արտասանական հատկությունների դիտարկումը՝ հատուկ սարքերի գործադրումով: Ժամանակակից հնչյունաբանական լաբորատորիաները ղեկավարվում են այս մեթոդով:

Կրկն. Աղայան Է. Բ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 1967. Նույնի՝ Դաշխումային մեթոդը և տարբեր մակարդակների լեզվաբանական միավորների որոշումը (ԲԵՀ, 1968, № 3): Մուրադյան Հ., Լեզվաբանական աշխարհագրությունը և նրա խնդիրները («Հայերենի բարբառագիտական ատլաս», 1, Ե., 1982): Ջահուկյան Գ. Բ., Հայոց լեզվի նկատմամբ լեզվաժամանակագրության մեթոդը կիրառելու մասին («Լրաբեր», 1969, № 9): ՏԵՄ Նաև լեզվաբանություն բառադրվածի գրականության ցանկը:

ՄԵԾԱՏԱՌ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, գրության ձև, եղանակ, երբ բառը ամբողջությամբ կամ նրա սկզբնահնչյունը գրվում է մեծատառով: Պատմականորեն սա ավելի հին է, քան փոքրատառ գրությունը, քանի որ հայկական տառերը նախապես մեծատառի տեսքն ունեին: Գնալով մեծատառ գրությունը սահմանափակվում է: Այժմ մեծատառ գրություն ունենա) հատուկ անունները (տե՛ս ճատուկ անունների ուղղագրությունը), բ) խոսքի, պարբե-

բության, ուղղակի խոսքի առաջին բառի, նաև՝ վերջակետից հետո եկող բառի սկզբնա-
հնչյունը, գ) վերնագրի սկզբնահնչյունը կամ հիմնական վերնագրերի բոլոր բառերը
(մանավանդ տպագիր տեքստում), դ) տառային հապավումների մեծ մասը, ե) բանաս-
տեղծական խոսքում ոտանավորի յուրաքանչյուր տողի սկզբնատառը, զ) պաշտոնական՝
դիվանագիտական, միջպետական գրություններում առանձին բառերի սկզբնատառը (ինչ-
պես՝ Կառավարութիւն, Կողմեր, Պայմանագիր, Նախագահ, Մինիստր ևն), է) մասամբ
և անհատական-անձնական ու քաղաքավարական գրություններում (դիմում, նամակ,
հմտ. փու և Գուֆ ևն), ը) բացահայտության նպատակով՝ հայտարարութիւնները, ազ-
դերը, ցուցանակային բառերն ու անունները ևն, թ) մի շարք այնպիսի բառերի սկզբնա-
հնչյունը, որոնք տեքստում որոշակի միտումով (ոճաարտահայտչական, ազդուարանա-
կան-սաստկական ևն) գրողի, շարադրողի կողմից առանձնացվում են (օր.՝ Հոկտեմբեր,
Արևմուտք, Հայրենիք ևն). ոմանք թյուրիմացարար այսպիսի գրութիւնը որակում են
«ուղղագրական սխալ», քանի որ այդ բառերը հատուկ անուններ չեն, մոռանալով, որ
մեծատառը միայն հատուկ անվան համար չէ, Հին տեքստերում մեծատառով էին գրում,
օրինակ, ցեղանունները, դիցանունները, դավանանքի անունները, հոգևոր տիտղոսներ,
այլևայլ կոչումներ նշանակող բառերը, որոնք նույնպես հատուկ անուններ չէին: Արև-
մտայն գրության մեջ մինչև հիմա էլ մեծատառով են Աստված, Աբաբիշ, Տէր, նաև՝
Վեհափառ, Նորին Սրբազնութիւն, ապա և՝ ամիսների, շաբաթվա օրերի անունները
(Մարտ, Մայիս, Իրեֆշաբբի, Չոբեֆշաբբի ևն), ինչպես և այլ մի շարք բառեր:

Մեծատառ կամ փոքրատառ գրութիւնը էապես չի հակադրում գրավորը բանավորին,
չի փոխում լեզվական տվյալ միավորի բնույթը: Կան լեզուներ, որոնց գրության մեջ մե-
ծատառ ու փոքրատառ տարբերակում չկա էլ: Դրան հակառակ, լեզուներ կան (օրինակ,
գերմաներեն), որոնց մեջ ավելի ընդլայնված է մեծատառ գրութիւնը: Թեև լեզուն,
գրավոր խոսքը իրացնում է իր գործառութիւնը առանց նշված տարրերակման, այնուա-
մենայնիվ, պետք է նկատել, որ մեծատառ գրութիւնը տեքստում ունի առանձնացման
որոշակի դեր, նպաստում է լեզվական միավորի ավելի հեշտ ու արագ ընկալմանը, ինչ-որ
չափով ազդանշանում այդ միավորի սակախ լինելը, հեշտացնում անձանոթ հատուկ
անվան ընկալումը, մասնակիորեն գրությամբ տարբերակում է բանավոր խոսքի հնչե-
րանգային որոշ տարրեր:

Գրկն. աճ՝ս ուղղագրութիւնը բառահղվածում:

ՄԵԴՐՈՒ ԲԱՐՔԱԻ||мегринский диалект, արեւելյան՝ ս ճյուղի բարբառ. խոսվել է Մեզ-
րիում: Զայնավորենք են՝ ա, է, ի, ի', ու, օ, ր, րէ, ւն, օ, ու: Բառասկզբի հինհայերեն-
յան և-ին համապատասխանում են տարբեր ձայնավորներ՝ ի, է, ա, ր ևն, մասամբ էլ
սկզբից այն ստանում է հազագ, կամ բոլորովին ընկնում է: Նույն դիրքում՝ ո>ու կամ
հազագավորումով՝ ոու, ոօ, և էլամ փոխվում է այլ ձայնավորի: Առկա է ձայնավորների
ներդաշնակության երևույթը՝ Շեշտը՝ վերջնթեր վանկում: Բաղաձայնական (պայթու-
կանների ու հպաշխականների՝ կիսաշփականների) համակարգը՝ եռաշարք (գրարարա-
կերպ), այսինքն՝ բ—պ—փ, ծ—ծ—ց: Նտնալեզվային պայթականներն ունեն քմայնացած
տարբերակներ: Բացակայում է ֆ խուլ շփականը: Գոյականն ունի, թվի, հոլովի, սովակայացման
կարգեր. կա նաև անձի ու իրի քերականական տարբերակում: Հիմնական հոգնակերտներն են՝
—աւր/ւն, —նէ, —է: Բոլոր հոլովները կարող են որոշիչ հոդ ստանալու Հատուկ անունները որոշիչ
հոդ չեն ստանում: Բացառականը կազմվում է —է վերջավորությամբ. կա նաև վերլուծական կա-
զապար՝ էնից/նէնից տարրով, որը դերանվանական ձևերում հանդես է գալիս իրրե հոլովա-
կերտ վերջավորութիւն: Գործիականում առկա է —ավ վերջավորութիւնը, ներգոյականում՝
—ամ. դերանվանական կաղապարներում՝ —նէավ/նէնավ և —նէամ/նէնամ: Հոգնակին հե-
տևում է ու հոլովման: Բայն ունի սահմանական, ըղծական, հարկադրական, հրամայա-
կան եղանակներ, ա, է, ի լծորդութիւններ: Անկատար դերայում առկա է ս տարրը,

ապառնիում՝ -ացուկ||-ասկան վերջավորությունները՝ Սահմանական ներկան կազմվում է անկատար դերբայով և օժանդակ բայով. խրսէս իմ «խոսում եմ»։ Անցյալ տեկատարում սրան սովելանում է լն օժանդակ բառը՝ խրսէս իմ լն։ Հարկադրականի էադադարում գործում է մէտիլ օժանդակ բառը (մէտիլ ասիմ «սլիտի տսեմ»)։ Բացառւայում է կը «եղանակիչը»։

Գրկն. Աղայան Էդ., Մեղրու բարբառը, Ե., 1954։

ՄԵՅՅ (Meillet) ԱՆՏՈՒԱՆ (1866—1936), ֆրանսիացի ականավոր լեզվաբան-հայագետ, հնդեվրոպարան, ծնվել է նոյեմբերի 11-ին, Մուլենում. ֆրանսիական և արտասահմանյան այլ մի քանի ակադեմիաների անդամ. սովորել է Սորբոնի համալսարանում։ Հիանալիորեն տիրապետում էր հայերենին. երկու անգամ (1891-ին և 1903-ին) եղել է Հայաստանում։ 1902—05 թթ-ին Արևելյան կենդանի լեզուների դպրոցում դասավանդել է հայոց լեզու։ 1919-ին, Ֆ. Մակլերի և ուրիշ հետ, հիմնադրել է «Հայագիտական րեկերությունը»։ Հայերենագիտական ուսումնասիրությունների (մենագրությունների, հոլովածների) մեջ քննել է հայոց լեզվի համեմատական քերականության սյրոբլեմները, անդրադարձել է հայերենի պատմության, ուղղագրության, ստուգաբանության և հարակից այլ հարցերի. գրել է հին գրական հայերենի՝ գրաբարի դասադիրքի Հետևելով Հ. Հյուբշմանին՝ նա ևս իր հետազոտություններով հաստատեց, որ հայերենը լինելով հնդեվրոպական լեզու՝ ներկայանում է իբրև անկախ, ինքնուրույն ճյուղ (հնչյունական հատկանիշներով հարում է հնդ-իրանականին, լեռնո-սլավոնականին և հունականին՝ սերտ մերձակցություն չունենալով որևէ մեկի հետ)։ Ձևակերպել է հայերենի հնչյունական համապատասխանությունների մի շարք օրենքներ (բանաձևեր). հանդամանորեն մշակել է համեմատական ձևաբանության ու շարահյուսության հարցերը. նրա ազդեցությունը հայերենագիտական մտքի զարգացման պատմության մեջ ակնհայտ է։ Ունեցել է հայերենագետ շատ հետևորդներ։ Նրան է աշակերտել նաև մեծանուն հայագետ Հ. Աճառյանը։ Վախճանվել է սեպտեմբերի 21-ին։ Թաղված է Մուլենում։

Երկեր. Հայագիտական ուսումնասիրություններ (Ե., 1978), Position dialectal de l'arménien (MSL, IX, 1896), Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique (V, 1903, Երկր. հրատ. 1936), Recherches sur la Syntax comparée de l'arménien (MSL, X—1898, XI—1900, XII—1903, XVI—1910, XVII—1911), Altarmenisches Elementarbuch (Heid., 1913)։

Գրկն. Աղայան Է. Բ., Հայ լեզվաբանության պատմություն, Ե. 1. Ե., 1958։

ՄԵՆԱԲԱՐԲԱԽ||ՄՈՈՓՏՈՒՄ, պարզ՝ Հայերանգով և բանաձային հատկանիշով մեկ ամբողջություն, միասնություն կազմող ձևնավորը՝ ի տարբերություն երկբարբառի (Լուսրարբառի), ինչպես՝ ա, ր, ու, ի ևն։ Լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում հնարավոր են՝ մենաբարբառացում (ՄՈՈՓՏՈՒՄԻՅԱՑԻՅԱ), երբ, ասենք, երկբարբառը վերածվում է մենաբարբառի՝ աւ > օ (աւր > օր), իւ > ի, ու (սիւն > սին, սուն), երկբարբառացում (ԱՌՓՏՈՒՄԻՅԱՑԻՅԱ), երբ, հակառակը, մենաբարբառն է վերածվում երկբարբառի, ինչպես նկատելի է հայերենի որոշ բարբառներում. սրան հարաբերակից երևույթ է Երկհնչյունացումը (մանրամասն տե՛ս ԵՆՀՅՈՒՆԱՎՈԽՆՈՐՅՈՒՆ բառահոգվածում)։

ՄԵՆԻՄԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ||ՄՈՈՍԵՄԻՅԱ, լեզվական միավորի (բառի, մասնիկի, արմատի, առհասարակ ձևույթի) մեկ իմաստ ունենալը, միայն մեկ նանակությամբ զործածվելը։ Ըստ այդմ գանազանում են՝ մենիմաստ բառ, մենիմաստ մասնիկ, մենիմաստ ածանց, մենիմաստ ձևույթ, ինչպես՝ սարյակ, խնձորենի, սալուր, անասնաբույժ բառերն էն, որոշ ձևակազմական վերջավորություններ, ապ-, դժ-, տ- ժխտական նախածանցները ևն։ Մենիմաստության հակում ունեն հատկապես մասնագիտական բառերը,

տերմինները, հատուկ անունները, Բառապաշարի մեջ մենիմաստ բառերը համեմատաբար ավելի քիչ են, քան բազմիմաստները: Հաղորդակցական՝ շարակարգային պլանում բառը (բառաձևը) կարող է միայն մեկ բառիմաստով գործածվել:

Գրկն. Աղայան է. Բ., լեզվաբանության ներածություն, Ե., 1967:

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՅ, հանճարեղ գիտնական, հայերենագետ, մեծ հայրենասեր, որի անունը սրբության սրբոց է հայ ժողովրդի համար, որի գործունեությունը լի է մեծամեծ արարումներով, հայրենանվեր կերտումներով: Անվանումը համակցված է. որոշ աղբյուրներում նա կոչվում է ՄԵՍՐՈՍ, այլ աղբյուրներում՝ Մաշտոց: Մնվել է Տարոնի Հացեկ գյուղում. հոր անունը՝ Վարդան: Հստ որոշ աղբյուրների Մաշտոցը սոցիալական ծագումով սերում է հասարակ կամ «ազատ» շինականի տնից, ոմանք էլ վերագրում են ազնվականական ծագում (ոչ այնքան հավաստիությամբ կապում են, որինակ, Մամիկոնյան տոհմի հետ): Նախապես ստացել է հունական կրթություն: Անհավանական է համարվում այն վարկածը, որ նա ուսումնառություն է ստացել անվանի հոգևորականի՝ Ներսես Մեծի մոտ: Ավելի հավանական է համարվում, որ նա սովորել է Անտիոքի հունական դպրոցում: Ապա Մաշտոցը տեղափոխվելով Վաղարշապատ՝ ծառայության է մտնում հայոց թագավոր Խոսրով III-ի արքունիքում իբրև դիվանադպիր: Թեպետ նրա նախնական ուսումնառության վերաբերյալ կան միայն կցկտուր տեղեկություններ, այնուամենայնիվ, կասկածից վեր է, որ ուսումնասեր հայորդին լուրջ կրթություն է ստացել և ճանաչված է եղել իբրև համբավավոր ուսումնական, մտավորական: Այլապես նրա մուտքը արքունական ծառայություն՝ որևէ հիմնավորում չէր ունենա: Որոշ տեղեկություններ կան այն մասին, որ նա դիվանադպրի պաշտոնը թողնում և անցնում է գինվորական ծառայության: Բայց շատ շանցած՝ նա գերադասում է հոգևոր գործունեությունը՝ Գողթն գավառի ճգնարաններից մեկում: Կրոնական քարոզչությունը թեև նրան կարող էր քրիստոնեական հիերարխիայում նոր աստիճան ու փառք բերել, սակայն ինքը՝ հայրենասեր, լայն հետաքրքրությունների, հետախույզ ոգու ու մտքի տեր, որոնումների հակումով գիտնականը մեծ հիասթափություն է ապրում սեփական հայագիր գրականության, մշակույթի շոյությունից: Նա իր մտահոգությունների մասին տեղյակ է պահում կաթողիկոս Սահակ Պարթևին: Համակարծիք երևու խոշոր, իմաստուն հայերը հայկական գիր ունենալու փափագով դիմում են հայոց թագավոր Վոամշապուհին: Թագավորը ընդառաջ է գնում նրանց մտահոգությանը և նշում, թե ինքը տեղեկություն ունի այն մասին, որ Աղձնիքի Արզն քաղաքի Դանիել եպիսկոպոսի մոտ կան հայկական գրեր: Ապա Արզն է ուղարկվում Վահրիճ անունով մեկը, որը Հաբել քահանայի աջակցությամբ բերում է այդ գրերը: Սակայն գրերի գործադրումից զուրկ են այն եզրակացության, որ դրանք միայն մասամբ են համապատասխանում հայերենի հնչյունական կազմին: Գրի պակասը լրացնելու կամ նոր այբուբեն ստեղծելու նպատակով Մեսրոպը, մի քանի աշակերտների ուղեկցությամբ, գործուղվում է Ասորիք (Միջագետք): Նա լինում է Ամիդ, Եղեսիա քաղաքներում: Տեղացի գիտնականները Մեսրոպին մեծ աջակցություն են ցույց տալիս: Այբուբենի վերջնական ձևավորումը կատարվում է Սամոսատ քաղաքում, Հոռփանոս անունով մի գեղագրի մոտ: Իր շնորհաշատ աշակերտներից երկուսի օգնությամբ Մեսրոպը սկսում է Սողոմոնի առականների թարգմանությունը: Հավանաբար նկատի է ունենում դրանց բարոյախրատական բնույթը: Հայերեն թարգմանված առաջին արտահայտությունը (խոսքը), որ շատ բնորոշ է մատաղ սերնդի դաստիարակության խնդրում և որը դարձավ հայ մանկավարժության նշանաբան, սա է. «Ճանաչել գիմաստութիւն և գխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ, ընդունել զդարձուածս բանից, ի միտ առնուլ զարդարութիւն ճշմարիտ և ուղղել գիրաւունսս»:

Հայ ժողովուրդը ընծայությամբ դիմավորեց հրաշագործ զավակին, հայկական այբու-

բննի ստեղծողին՝ փառաբանելով նրա մեծ ու հերոսական առարկելության հաջող սովոր-
տը: Մեսրոպ Մաշտոցը դարձավ հայ առաջին ուսուցիչը: Բացվում են դպրոցներ, և
կրթության ու դաստիարակության գործը լայն արձագանք է գտնում Հայաստանի ամբողջ
տարածքում: Հայոց լեզուն դառնում է գրավոր, իսկ շնորհիվ ինքնուրույն ու թարգմա-
նական գրականության՝ հարստանում է հայերենի բառապաշարը, մշակվում նրա քերական-
ականական կառուցվածքը: Հայերենը այսպես դարձավ զարգացած գրական լեզու: Ըստ
կենսագիր Կորյունի՝ Մեսրոպը գիր է ստեղծել նաև աղվանների համար և օգնել է այդ
խնդրում վրացիներին: Հայերենագիտության մեջ տարակարծություններ են ստեղծվել
այն հարցի շուրջը, արդյոք Մեսրոպը այբուբենի տառերը ամբողջությամբ նորովի է
ստեղծել, թե՞ լրացրել է դանիելյան նշագրերի սակասը: Հավաստին այն է, որ Մեսրոպը
հայերեն տառերը ստեղծելիս նկատի է ունեցել հարևան ժողովուրդների (հունական, սե-
մական, ասորական, պահլավական) փորձը, հայագիր տառերի համար օգտվել է եղած
նախատիպարներից, իսկ մի մասը ստեղծել է հիմք ընդունելով արդեն իսկ ստեղծ Կոն-
ստանդինյան տառերը (այն դեպքերում, երբ տվյալ հնչյունի համար նախատիպար տառեր չեն
եղել նշված ժողովուրդների գրատեսակներում): Հայկական գիրը հիրավի մեսրոպյան է:
Այն մեծ դեր ունեցավ հայ ժողովրդի տնտեսական, մշակութային, քաղաքական կյան-
քում, հայ քաղաքակրթության առաջընթացում: Մաշտոցը քաջատեղյակ էր հայերենի
տաղաչափությանը: Ինքը մեծարվեստ բանաստեղծ էր: Հայկական ամենախոշոր ձե-
ռագրատունը՝ Մատենադարանը, կոչվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անունով: Մաշտոցը մա-
հացել է 440 թվականի փետրվարի 17-ին և թաղված է Օշական գյուղում:

Գրկն. Ալոնց Ն., Մաշտոցը և նրա աշակերտները, Վիեննա, 1925: Աբրահամյան
Ա., Հայոց գիր և գրչություն, Ե., 1973: Ակիմյան Ն. Ս., Մաշտոց վարդապետ,
Վիեննա, 1949: Աղայան Է. Բ., Նախամեսրոպյան հայ գրի և գրականության, մես-
րոպյան այբուբենի և հարակից հարցերի մասին, Ե., 1977. Նույնի՝ Մեսրոպ
Մաշտոցի գործը (ԲԵՀ, 1982, № 3): Անառյան Հ., Հայոց գրերը, Ե., 1968: Առ.
Մեսրոպ Մաշտոց, Ե., 1963: Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Ե., 1962, 1981: Մարտի-
րոսյան Ա., Մաշտոց, Ե., 1982: Մեսրոպ Մաշտոց (հոգվածների ժողովածու), Ե.,
1963: Սևակ Գ., Մեսրոպ Մաշտոց: Հայկական գրերի ու մատենագրության սկզբնա-
վորումը, Ե., 1962: Манандян Я., Месроп Маштоц и борьба армянского
народа за культурную самобытность, Е., 1941:

ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ, պայմանականորեն այսպես է կոչվում հին գրական հայերենի՝
գրաբարի պատմության վաղ շրջանը, սկսած գրերի ստեղծումից, այսինքն՝ V դ-ի սկզբից
մինչև նույն դարի 60-ական թվականները: Հայտնի է նաև դասական գրաբար, ոսկեդար-
յան հայերեն անուններով: Հայերենագետներից շատերը այս շրջանի վերջը արտահայ-
տում են որոշակի տարեթվով, այն է՝ 460 թվականը, որից հետո (461 թ-ից) սկսվում
է հետմեսրոպյան հայերենի (տե՛ս) շրջանը:

Այս փուլը հատկանշական է գրաբարի հիմնական գործառնությունների ուրվագծումով
ու ծավալումով, թեև պահպանվեցին պատմահասարակական անբարենպաստ պայման-
ները և դարի առաջին կեսերին հայերենը զրկվեց նաև պետական աջակցությունից:
Նշված շրջանի հայերենի գրականորեն ամրապնդվելը, նրա մշակության խնդիրը իրակա-
նացվում էր հիմնականում Մեսրոպի, Սահակի ու նրանց աշակերտների (առաջին թարգ-
մանիչների) ջանքերով: Ըստ Հ. Աճառյանի՝ մեսրոպյան շրջանի հայերենից պահպանվել
են թվով 41 գործեր (ինքնուրույն ու թարգմանական): Սրանց լեզուն ներկայանում է 4
հիմնական տարբերակներով կամ ոճերով՝ եզնիկյան (հիմնական երկերն են՝ Աստվա-
ծաշունչը, «Եղծ աղանդոցը», այլևայլ մեկնություններ, ճառեր, վկայաբանություններ, մեծ
մասամբ թարգմանական բնույթի), Եփրեմյան (Եփրեմ Ասորու Հին կտակարանի մեկնու-
թյունը, Համարարբառը, թարգմանական այլևայլ գործեր), Կյուրեղյան («Թուղթք Սա-

հախալ և Մաշտոցի», մեծ մասամբ կրոնական-թարգմանական գործեր), ազաթանդեղյան (Ազաթանդեղյանի, Փավստոսի «Պատմությունները», Կորյունի երկը, թարգմանական գործեր): Առաջինը «քոլորից կանոնավորը, ճիշտը, հստակը, արվեստավորն ու գեղեցիկն է», երկրորդը՝ «ամենից պարզն ու հասարակը», երրորդը «ներկայացնում է բարեխառն և բռնում է երկուսի միջին տեղը», չորրորդը՝ «պերճ, բազմազարդ, մթին ու հաճախ անկանոն»:

Հայերենագետները մենոպյան հայերենի համար առանձնացնում են բառապաշարային, բառակազմական, իմաստարանական, քերականական ուրույն գծեր, հատկանիշներ, որոնք հետագա (հետմենոպյան) շրջանի համար հատկանշական չեն:

Կրկն. Աղայան Է. Բ., Գրաբարի պատմության շրջանաբաժանումը, ՊԲՀ, 1973, № 2, Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մ. 2, Ե., 1951, Առափելյան Վ. Գ., Ակնարկներ հայոց գրական լեզվի պատմության, Ե., 1981, Ջահուկյան Գ. Բ., Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը, Ե., 1964:

ՄԻԱԿՈՍՏԱՆԱԿԱՆ ՊԵՐՋԱՆԱԿԱՆ ՊԵՐՋԱՆԱԿԱՆ ՊԵՐՋԱՆԱԿԱՆ || односоставное предложение, ի տարբերություն երկ-
կամ նախադասության, որի առանցքային՝ գլխավոր անդամները (ենթական ու ստորոգյալը) առկա են, կամ եթե չեն արտահայտված, ապա մտքով հասկացվում ու վերականգնելի են. — ալսպես է կոչվում այն նախադասությունը, որը՝ ա) ունի գլխավոր անդամներից միայն մեկը՝ ստորոգյալը, իսկ դժա սպասելի ենթական չկա, հնարավոր էլ չէ վերականգնել (ներմուծել), կամ այն ակնարկվում է անորոշ կերպով, կամ վերագրվում է հայտնի կամ անհայտ խմբի. բ) գլխավոր անդամների՝ ենթական ու ստորոգյալի փոխարեն ունի մեկ գերադաս անդամ (անունով կամ բայով՝ դերբայով արտահայտված): Ըստ այդմ էլ միակազմ նախադասությունները լինում են՝ դիմավոր (личное предложение)՝ ձևական դիմավոր, անորոշ դիմավոր, ընդհանրական դիմավոր և անդեմ (безличное предложение)՝ բայական անդեմ ու անվանական անդեմ:

Տանի որ դիմավոր միակազմ նախադասությունը չունի ստորոգյալին հարսերակցող Լնբաձա, դուրկ է գործողության սուբյեկտի արտահայտությունից, ապա նրա դիմայնությունը բաժնում է ձևական, և այն այդ պատճառով կոչվում է նաև ձևական դիմավոր նախադասություն: Սրա ստորոգյալը կարող է լինել բայական (մրենց, լուսանում է, անձրևում է, ցրտեց). կամ անվանական, ավելի ճիշտ՝ անվանարայական (ամառ է, մուր է, խաղաղություն է, իրիկուն է, շոգ է):

Եթե չկա ստորոգյալին հարսերակցող ենթակա, բայց դիմայնությունն, այնուամենայնիվ, անորոշ կերպով ակնկալվում է, ապա այդպիսին կոչվում է անորոշ դիմավոր նախադասություն (неопределенно-личное предложение), օր.՝ Նդրոցս պարզևաուրել են մեզալով: Այդ երգչուհուն շատ են փառաբանում:

Երբ դիմայնությունը խիստ ընդհանրական է, դուրկ է մասնավոր հատկաթումներից, բունի որ հավասարապես կարող է վերաբերել բոլոր դեմքերին, — առկա է ընդհանրական դիմավոր նախադասություն (обобщенно-личное предложение), ինչպես՝ Հացը հացաբուրին տուր, մեկն էլ՝ ավել: Առավել շատ տեղ է գտնում առաձներում, ասացվածքներում, թեավոր խոսքերում: Սովորաբար դիմայնությունը դրսևորվում է՝ ա) պայմանական եղանակի հոգնակի երրորդ դեմքով (օր.՝ Մի ձեռքով երկու ձմեռով չեն բռնի), բ) սահմանականի անկատար ներկայի հոգնակի երրորդ դեմքով (օր.՝ Քտերն աշնանն են համբուրում), գ) հրամայականի եղակիով (օր. Մի՛ լինի՜ր ուրազի պես), դ) ըղձակունի եղակի երկրորդ դեմքով (օր.՝ էլ ինչ ասես դրան, անուղղելի է), ե) տնջյալ կատարյալով (օր.՝ նկան-զնացին, ոչինչ չհասկացանք), զ) կրավորակերպ չեղոք բայով (օր.՝ չի նստվում, չի խոսվում, այստեղ չի լսվում, այստեղ չի ուտվում):

Ոմանք տիպիկ դիմավոր միակազմ նախադասությունները առնում են միասին և կո-

չում անենթակա նախադասություն (бесподлежащее предложение, թեև անենթակա են ոչ միայն դրանք, այլև անդամ միակազմ նախադասությունները:

Անդեմ նախադասությունը (безличное предложение) հայերենում բնորոշ է նրանով, որ փաստորեն նրա կազմում չկան պիտավոր անդամներ (ենթակա ու ստորոգյալ), և դրանց փոխարեն առկա է դերադաս անդամ (անվամբ կամ բայով արտահայտված)՝ ինքնին կամ լրացումներով հանդերձ: Սրա միակազմ լինելը պայմանավորված է հենց այդ գերադաս անդամի առկայությամբ: Եվ քանի որ բացակայում է նաև ստորոգյալը (դիմավոր բայը), ուստի ստորոգման ֆունկցիան (դերը) ստանձնում է հնչերանգը: Գերադաս անդամը նման տիպի նախադասություններում առանցքային դեր ունի մտքի արտահայտման, ընդարձակ լինելու դեպքում նաև՝ նրա կազմում եղած այլ անդամների շարահյուսական փոխհարաբերությունը իրացնելու խնդրում: Եթե այն արտահայտված է բայով, նախադասությունն էլ կոչվում է բայական՝ դերբայական (инфинитивное предложение), իսկ եթե արտահայտված է անունով (սովորաբար գոյականով), նախադասությունը կոչվում է անվանական (номинативное (назывное) предложение):

Հայերենում բայական անդեմ նախադասությունը գերազանցապես դրսևորվում է անորոշ դերբայով. արտահայտում է հրաման, կարգադրություն, արգելում, մասամբ և՛ հորդոր, պահանջ ևն: Այսպես՝ Բաճե՛ր պահել ընկերոջ պատիվը, օգնել նրան դժվարին պահին, նեցուկ լինել նրան: Լինել, քե՛զ շիճել...: Չծխել: Չաղմկել: Անվանական անդեմ նախադասությունը դերադաս անդամը սովորաբար արտահայտվում է գոյականի ուղղ.-հայցական (ուղղական) հոլովով. օր.՝ «Պարզկա զիշեր: Մաքուր, անամպ երկինք: Հեռվում առկայծող սուտյուր»: Կարող է (մասամբ) արտահայտվել նաև ածականով («Լավ, էս այդ մասին կմտածեմ»), թվականով («Ահա և երեուզը...», մակբայով «Արագ, շոտ, ուշանում է նք»), ձայնարկությամբ («Ափսո՜ս, հազար ափսո՜ս...»), Լզանակավորող բառով («Խրանի՛՝ ձեզ, անհոգ մարդիկ»), Երբ գերադասը բայանուն է, լրացումը կարող է խնդրառական-պարագայական դրսևորում ունենալ (Անցում խոր ձորերով: Հանդիպում գրողների հետ): Ոմանք այս տիպի նախադասությունների շարքն են դասում անվանական մի շարք բառակապակցություններ (մանավանդ վերնագրային գործածություն ունեցողները): Սակայն բառակապակցությունը (ոչ բոլորը) կարող է նախադասության դերով գործառնել, եթե նա ստանում է համապատասխան հնչերանգային ավարտվածություն:

Միակազմ նախադասությունները հաղորդակցական պլանում համարժեք են երկկազմ նախադասություններին: Կառուցվածքով կարող են լինել համառոտ, միայն գերադաս անդամով արտահայտված (Ամառ: Տոբ: Չխոսել: Լոն: Լուսացավ: Մրենց: Շոգ է:) և ընդարձակ, երբ գերադաս անդամն ունենում է լրացումներ (Արտասովոր ամառ: Սոսկալի տոբ: Վերջապես լուսացավ: Բաճե՛րացնել աշխատանքի արտադրողականությունը): Կարող է լինել բարդ նախադասության բաղադրիչ. օր.՝ «Էլ ինչո՞ւ բողաբկել. ամեն ինչ պարզ է մեզ համար»: «Առա՛ջ և միմիայն առա՛ջ, որովհետև հետ նահանջելու տեղ չունենք»: Լինում են պատմողական, հարցական, բացականչական, հրամայական (հորդորական) բնույթի: Գերադաս անդամը կարող է հոդառու լինել. օր.՝ Ծնողների միակ մառա՞նցը...: Եվ ահա մեր Բաղաբը:

Ոմանք միակազմ նախադասությունների շարքն են դասում նաև, այսպես կոչված, բառ-նախադասությունը (слово-предложение): Ի տարբերություն մենաբառ մյուս միակազմ նախադասությունների՝ սրանք գրեթե չեն կարող լրացում ստանալ ու ծավալվել, դառնալ ընդարձակ: Բառ-նախադասությունը մենաբառ է, կամ դրսևորվում է կայուն բառակապակցությամբ: Զանազանում են հաստատական, մխտական և հաբցական տեսակներ:

Հաստատական բառ-նախադասությունները արտահայտվում են այո, հա, իհարկե, անշուշտ, ինչպես չէ, հաբկավ և մի շարք նման (իմաստաբանորեն առնչվող) բառերով: Մեծ մասամբ հանդիպում են երկխոսություններում: Ժխտական բառ-նախադասությունները

րը, որոնք նույնպես մեծ մասամբ դրսևորվում են երկխոսությունների մեջ, արտահայտվում են ոչ, չէ, բնավ և այլ որոշ բառերով: Եթե առկա է հարցական հնչերանգ, ապա նախադասությունը կոչվում է հարցական բառ-նախադասություն (Չէ՞: Այո՞):

Բառ-նախադասությունների արժեք ունեն նաև ողջույնի, բարևի, շնորհակալության և հարակից իմաստավորումներով բառերը, ինչպես՝ կեցցե՛ս, բարե՛ւ, ողջույն, ներողություն, շնորհակալություն, բարի նաճապարհ, ցտեսություն: Իսկ այս իմաստավորումներով բառակապակցությունները (երբ նրանք ստանում են ավարտուն հնչերանգ) կարելի է դիտել իրրև անդեմ նախադասություն (բարե ձեզ, բարի նաճապարհ):

Գրկն. Ավագյան Վ. Գ., Միակզմ նախադասությունների ուսուցումը, Ե., 1974, Գյուլբուղաղյան Ս., Միակզմ նախադասությունը ժամանակակից հայերենում, Ե., 1967, Հայրապետյան Վ. Ն., Արդի հայերենի անդեմ և անվանական նախադասությունների քերականական կառուցվածքը («Լեզվի և ոճի հարցեր», № 6, 1982), Հարությունյան Հ. Ա., Անդեմ նախադասությունները ժամանակակից հայերենում (դասախոսություն), Ե., 1970, ՏԵՍ նաև նախադասություն բառահոգվածի գրականության ցանկը:

ՄԻՋԱՆԻՅԱԼ ՄԻԱՎՈՐ||ВВОДНАЯ ЕДИНИЦА, նախադասության սահմաններում շարակարգայնորեն մեջ ընկած տարր՝ նախադասություն, բառակապակցություն, բառ, որը թեև քերականորեն (կառուցվածքայնորեն) չի կապված նախադասության կամ նրա որևէ անդամի հետ, բայց այս կամ այն վերաբերությունը, իմաստային երանգն է հաղորդում նրան. ըստ այդմ էլ լինում են՝ միջանկյալ նախադասություն (вводное предложение), միջանկյալ բառակապակցություն (вводное словосочетание), միջանկյալ բառ (вводное слово). օր.՝ «Հոփսիկը (ես քեզ նրա հետ ծանոթացրել եմ) այժմ դասախոս է»: «Հայկը, անշուշտ, բազմակողմանիորեն զարգացած մարդ է»: «Դու, առանց կատակի, սիրո՞ւմ ես նրան»: «Սարգիսը, այո, բարի մարդ է»:

Միջանկյալ նախադասությունը կարող է ներմուծվել ինքնին կամ շաղկապով, շաղկապական բառով. հմմտ. «Այդ մարդը (առաջ էլ ասել եմ) շատ կոպիտ է». «Այդ մարդը (ինչպես առաջ էլ ասել եմ) շատ կոպիտ է»:

Միջանկյալ միավորները հնչերանգային ակնհայտ տրոհում ունեն և գրավոր խոսքում բաժանվում են ստորակետով, փակագծերով, միջանկյալ նախադասությունը՝ նաև ստորակետ-գծով: Միջանկյալ բառերի դեր կատարում են նաև եղանակավորող բառերը, որոնց զգալի մասը հնչերանգային ուժեղ տրոհում չունենալու դեպքում (գրավոր խոսքում) կետադրությամբ չի բաժանվում և դառնում է նախադասության անդամ:

Ոմանք միջանկյալների այն տեսակը, որն արտահայտում է ոչ թե վերաբերմունք, այլ իրազեկություն, լրացուցիչ տեղեկություն, կոչում են ներդրյալ միավոր (ներդրյալ նախադասություն, ներդրյալ բառ են):

ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆ||среднеармянский язык, հայոց լեզվի զարգացման փուլերից (վիճակներից) մեկը. հին հայերենին հաջորդող շրջանի լեզուն. կազմավորվել է գրարարի խոսակցական տարրերակի հետագա էվոլյուցիայով (որակական-աստիճանական անցումով): Իրրև գրական լեզու գործածվել է XII—XVI դարերում. որպես այդպիսին այն ունի նաև միջին գրական հայերեն անվանումը: Նրա տարրերը գրարար մատենագրություն են թափանցել ավելի վաղ ժամանակներում: Իր բնորոշ գծերով առավելապես արտահայտվել է Կիլիկիայի հայկական թագավորության շրջանակներում, նրա ազդեցության ոլորտներում, այստեղից էլ՝ Կիլիկյան հայերեն հորջորջումը: Նկատելի միտում է դրսևորել տարածվելու և ընդհանուր հայության գրական լեզվի գործառություններ ստանալու ուղղությամբ: Կիլիկյան թագավորության անկումը, բարրառային տարրերացումների, դրանց ազդեցության ուժեղացումը և սլաոմահասարակական այլ անբարենպաստ հան-

գամանքներ միծապես խոչընդոտեցին միջին գրական հայերենի հետագա զարգացմանը և ընդհանրացմանը. նրան զուգահեռ մերթ ընդլայնելով, մերթ նեղացնելով գրական լեզվի իր գործառնությունները՝ գործածվում էր նաև պարսարբու՝ Վերջինիս ազգեցությունը միջին գրական հայերենի հորինվածքի ձևավորման վրա ականհայտ է. այդ էն վկայում գրաբարյան ու գրաբարատիպ ձևերի առատ գործածությունները նրանում:

Հնչյունական համակարգում պահպանված է հին հայերենի (գրաբարի) ձայնավորական կազմը՝ ա, ե, ի, ո, ու, ը: Առանձին տարրերակներում տոկոս էն այսպիսի փոփոխություններ՝ ա) ե պարզ ձայնավորի և է երկրարբատակերպի աստիճանական մերձեցում, ապա նույնացում, բ) բառասկզբի (երբեմն նաև բառամիջի) ե-ի երկհնչյունացում, իբրև ե>յե (ie), գ) նույն դիրքում՝ ո>վո (vo) կամ ո>ուո (uo), դ) հին երկրարբատների վերացում, մասնավորապես փակ վանկերում աւ>օ աււցում, ե) խուլ շփական ֆ-ի կազմավորում, զ) բաղաձայնական (պայթականների ու հալափականների) տեղաշարժեր, հիմնականում ձայնեղների խլացում և խուլների ձայնեղացում: Շեշտը գերազանցապես դրսևորվում է վերջնավանկում, որոշ տարրերակներում՝ վերջերթեր վանկում:

Քերականական համակարգում, ի տարբերություն գրաբարի, զարգացնում է կցական կառուցատիպ: Գոյականն ունի հոլովի, թվի, առկայացման (հոգային առումների) կարգեր: Հոլովական կազմն բուս էության շի փոխվում. տեղի է ունենում որոշյալ հայցականի գ-ի հաճախական անկում, ինչպես և՛ ուղղական-հայցական և սեռական-տրական նույնացումներ, գործիականում (-բ-ին զուգահեռ) -ով վերջավորությունն ընդլայնում է իր գործառնությունները (մասնակիորեն արտահայտվում է նաև -օմ տարրը). բացառականում հաճախանում է է-ն, որոշ տարրերակներում երևան է գալիս համադրական ներգոյականի ձև (-ույ մասնիկով), որը հետագայում դառնում է օրինաչափական արևելյան աշխարհաբարում. որոշակիորեն ուրվագծվում են ոջ, վաև, աև և այլ հոլովումներ. իբրև ընդհանրական հոլովում հաստատվում է ու-ն, մանավանդ հոգնակի ձևերում (որոշ տարրերակներում՝ -ի-ն): Տեղաշարժեր են կատարվում նաև գերանվանական հոլովման մեջ: Հոգնակիականությունը նոր կաղապարներում սահմանագծվում է հոլովակազմությունից (հնատիպ՝ գրաբարակերպ ձևերում դեռևս գործում են -բ, -գ, մասամբ և -ու տարրերը). համակարգայնանում էն -եւ, -եի, -եււ հոգնակիւտները. որոշ հիմքերի հետ գործածական են նաև -ստւն, -բ, -աւն, -վի և այլ մասնիկներ:

Բայն ունի եղանակի, ժամանակի, կերպի, թվի, գեմքի, բայասեռի, հաստատման-ժխտման կարգեր: Խոնարհման հնատիպ ձևերին զուգահեռ պարզանում ու յայն կիրառություն են ստանում նաև նոր կաղապարներ: Որոշ տարրերակներում հին ներկայի ձևերն ստանում են ստորադասականի (ըղծականի) իմաստ: Հիմնական տարրերակում ներկան արտահայտվում է կու մասնիկի (բառ-մասնիկի) բաղադրությամբ: Առանձին տարրերակներում արտահայտություն են գտնում կրավորականի -վ- ածանցը, վաղակատարի -եւ||-ել և հարակատարի -աւ մասնիկները:

Շարահյուսական առանձնահատկություններից են՝ շարադասություն նկատելի փոփոխությունները, մի շարք կապակցություններում համաձայնության վերացումը, նոր շաղկապների կազմավորումը, հին նախդիրների գործածության խիստ սահմանափակումը, կապական նոր գույորդումների հաստատումը ևն:

Տեղաշարժեր են կատարվում նաև բառային կազմում. առկա են բազմաթիվ նորակազմություններ, իմաստափոխության դեպքեր, փոխառություններ ևն: Բառակազմական հիմնական կաղապարները պահպանվում են (մասնավորապես ածանցումը, բարդացումը). կար պատճենում:

Միջին հայերենով ավանդված են հարուստ ու զեղիցիկ գրականություն, ինքնուրույն ու թարգմանական երկեր. նրանով են ստեղծագործել Յրիկը, Վարդան Այգեկցին, Քուշակը, Ամիրդովլաթը, Մ. Հերացին, պահպանվել են գիտական, պատմական, փիլիսոփա-

յական մեծարժեք աշխատություններ, ձեռագիր հիշատակարաններ, վիճագիր արձանագրություններ, հանրահռչակ հայրեններ, գուսանական երգեր ևն: Իբրև գրատեսակներ «գոսուգործվել են երկաթագրի հետագա ձևափոխությունները (մասնավորապես բոլորգիրը, շղագիրը, նոտրգիրը):

Կեկն. Ակնաբկներ միջին գրական հայերենի պատմության, Ա-Բ, 1972—1975, Անառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մ. 2, Ե., 1951 նույնի՝ Լիակատար բերականություն հայոց լեզվի, հ. 1—6, Ե., 1952—1971, Ալտունեան Ա., Քննական բերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի, Վիեննա, 1866: Հովնանեան Ղ., Հետազոտությունք նախնեաց ոամկօրէնի վրայ, Վիեննա, 1897: Ղալաբյան Ս., Միջին հայերեն, գիրք Ա, Ե., 1960: Մուրադյան Հ., Հայոց լեզվի պատմական բերականություն, Ե., 1982: Զահուկյան Գ. Բ., Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը, Ե., 1964. նույնի՝ Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Ե., 1969: Karst I., Historische Grammatik des Kilikisch-Armenischen, Strassburg, 1901:

ՄԵԼԻՔԱՐ ՍԵՐԱՍՏԱՅԻ (1676—1749), հայ մշակույթի խոշոր գործիչ, հայագետ, Մխիթարյան կաթոլիկ միաբանության հիմնադիրը. ծնվել է փետրվարի 7-ին Սեբաստիայում: Ուսումնառություն է ձեռք բերել տեղի, ապա՝ էջմիածնի, Սևանի, Կարինի վանքերում: Մի որոշ շրջանում աշխատել է որպես ուսուցիչ, զբաղվել է նաև քարոզչական աշխատանքով: Քսանամյա տարիքում ձեռնադրվում է քահանա, շատ շանցած՝ վարդապետ: 1701-ին համախոհների աջակցությամբ հիմնադրում է կրոնական միաբանություն Պոլսում. հինգ տարի հետո այն տեղափոխվում է Մեթոն (Հունաստան), որը Վենետիկի ենթակայության մեջ էր: 1717-ից միաբանությունը հաստատվում է Վենետիկում (Ս. Ղազար կղզում): Վատիկանը 1912-ին Մխիթարին ճանաչում է իբրև միաբանության առաջնորդ և նրան շնորհում արքանոր կոչում: Հետագայում միաբանությունը կոչվում է նրա անունով (հետմահու): Սեբաստացին միաբանության մեջ կատարել է եռանդուն վարչակազմակերպական աշխատանք և մեծապես մտահոգված է եղել հայ ժողովրդի լուսավորության խնդրով. գրել է կրոնական-աստվածաբանական բնույթի գործեր, մեկնություններ, կատարել թարգմանություններ, պատրաստել տաղարան: Հայերենագիտական աշխատությունները հիմնականում ունեն քերականագիտական, բառարանագրական բնույթ: Նա, շնչաված Յու. Շրյոդերի քերականությունը, հեղինակ դարձավ աշխարհաբարի առաջին քերականության (ՁԴուոն քերականութեան աշխարհաբար լեզուին հայոց», առաջին մասը՝ թուրքերեն, երկրորդ մասը՝ հայերեն): Ուշագրավ է հատկապես նրա «Մերականութիւն գրաբար լեզուի հայկազեան սեռի» գիրքը (1730, Երկր. հրատ. 1770), որի մեջ փորձել է հաղթահարել լատինարանությունը: Առավել նշանակալից ներդրում է նրա «Բառգիրք հայկազեան լեզուի» (հ. 1—2, 1749—69) աշխատությունը, որը ներառում է շուրջ 100 հազար բառ: Սեբաստացու ազդեցությունը հայ մշակույթի, հայագիտության պատմության մեջ մեծ է. նա ունեցավ շատ հետևորդներ: Վախճանվել է ապրիլի 27-ին, Վենետիկում:

Կեկն. Ալալյան է. Բ., Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 1, Ե., 1958: Թուրոսյան Հ., Վարք Մխիթարայ արքայի Սեբաստացույ, Վնտ., 1932: Զահուկյան Գ. Բ., Գրաբարի քերականության պատմություն (XVII—XIX դդ.), Ե., 1974:

ՄՇՈ (ՄՈՒՇԻ) ԲԱՐԲԱԽ||мушский диалект, արևմտյան՝ կլ ճյուղի բարբառ. խոսվել է Մուշի (Մշո) գաղտի հայաբնակ տարածքում, Ալաշկերտում և հարակից այլ վայրերում: Երկայանում է խոսվածքային տարրերակներով (բավականին ինքնատիպ գծեր ունի Ալաշկերտի խոսվածքը): Ձայնավորներն են՝ ա, է, ի, օ, ու, ը (մասսոմք և՛ մս): Ունի իէ, ուօ երկբարբառացումներ (հնչյունադիրքով պայմանավորված), որոնք համապա-

տասխանարար գրվում են՝ ե. ո: Բառասկզբում նկատելի են գրաբարյան ե-ի երկհնչյունացման և ո-ին նախադիր վ շրթնայինի ավելացման դեպքեր: Բաղաձայնական (պայթականների ու հպաշփականների՝ կիսաշփականների) համակարգը՝ քառաշարք (բ⁶—բ—պ—փ, ծ⁶—ծ—ծ—ց): Կա նաև ձայնեղ հազագ՝ ն: Որոշ խոսվածքներում՝ ն > խ: Ոտնալեզվային պայթականները որոշ խոսվածքներում ունեն քմայնացած տարրերակներ: Գոյականն ունի թվի, հոլովի, առկայացման կարգեր: Հոգնակերտներն են՝ -ևր, -ներ, -ի, -վի, -ղիք, -ղանք, -ստան ևն: Առանձին խոսվածքների հայցականում կա գ- նախդիր: Բացառականը՝ -ից (-ուց), -էն վերջավորություններով: Հոլովները ստանում են նաև որոշիչ հոգ: Ստացական հոգը հաճախ ունենում է ի ձայնավորում՝ վերջից: Անորոշ հոգը՝ ետադաս (կան նաև նախադաս գործածության դեպքեր): Բայն ունի ա, ե, ի (պատճառականը՝ ու) լծորդությունները: Միավանկ բայերն ունեն ի նախահավելված: Ըղձական եղանակը կազմվում է անցյալի հիմքով և դիմային վերջավորություններով: Սահմանական ներկան կազմվում է նախադիր կը||զը տարրով: հմմտ. խրմիմ և կրիւմիմ:

Կրկն. Լադղասարյան-Լափալյյան Ս., Մշո բարբառը, Ե., 1958: Մաղարյան Ք. ԼԳ., Ալաշկերտի խոսվածքը (Ապարան-Արագածի տարածք), Ե., 1985: Շահնազարյան Ս., Մշոյ բարբառը և իր ժողովուրդին դիմաստուները, Պեյրուք, 1972: Натканов К., Мушский диалект, СПб., 1875. Мсерянц Л., Этюды по армянской диалектологии, М., 1897—1899.

ՍՈՒՐԱՎՅԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԳԱՎԽԻ (1920—1986), լիզվարան-հայերենագետ, ծնվել է դեկտեմբերի 2-ին, Մեղրիում: Բարձրագույն կրթությունն ստացել է Երևանի պետական համալսարանում: 1958 թ. ստացել է բանասիրական գիտությունների թեկնածուի, 1974-ին՝ դոկտորի գիտական աստիճան, 1983-ին՝ պրոֆեսորի կոչում: 1958 թ-ից աշխատել է ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտում: 1965—72 թթ. վարել է նույն ինստիտուտի դիրեկտորի տեղակալի (գիտության գծով) պաշտոնը: 1972 թ-ից՝ նույն ինստիտուտի բարբառագիտության լաբինը: Հիմնականում զբաղվել է հայոց լեզվի պատմության, պատմական քերականության, բարբառագիտության և հարակից այլ հարցերով: Հրապարակել է մի շարք հոդվածներ՝ նվիրված հայերենագիտության տարբեր պրոբլեմների: Գիտահետազոտական աշխատանքներին զուգահեռ կատարել է նաև դասախոսական աշխատանք: Մահացել է հունիսի 3-ին, Երևանում:

Երկեր. Կարճևանի բարբառը (Ե., 1960), Կաթավարերդի բարբառը (Ե., 1967), Հ. Աճառյանի բարբառագիտական ժառանգությունը («Լեզվի և ոճի հարցեր», 1978, № 5), Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության (հեղինակակից, Ե., 1972), Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիր (Ե., 1977), Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. 1, Հնչյունաբանություն (Ե., 1982), Լեզվաբանական աշխարհագրությունը և նրա խնդիրները («Հայերենի բարբառագիտական ատլաս», 1982, № 1):

ՄՈՒՐՎԱԼՅԱՆ ԱՐՄԵՆԱԿ ԱՐՏԵՄԻ (1910—1967), լեզվարան-հայերենագետ, ծնվել է հոկտեմբերի 7-ին, Սդնախ քաղաքում (այժմ՝ Վրաց. ՍՍՀ-ում): Բարձրագույն կրթությունն ստացել է Երևանի պետական համալսարանում: 1938 թ. բանասիրական գիտությունների գծով պաշտպանել է թեկնածուական, 1948-ին՝ դոկտորական դիսերտացիա: Աշխատել է ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտում: Հիմնականում զբաղվել է հայ-վրացական (կովկասյան) լեզվական ընդհանրությունների հարցով: Առավել ուշագրավ են նրա այն ուսումնասիրությունները, որոնք վերաբերում են հայերենի բառապաշարին, բառակազմությանը, դարձվածաբանությանը: Ունի նաև հոդվածներ՝ նվիրված հայերենագիտության տարբեր պրոբլեմներին:

կրկեր. Հայ-վրացական բառային զուգահեռությունները (1947), Հայերեն և վրացերեն լեզուների ձևաբանական-իմաստաբանական ընդհանրությունները, Աժ, 3, 1948, Հայերենի մասնիկները և նրանց առնչությունները վրաց և կովկասյան մյուս լեզուների հետ (Ե., 1949), Հայոց լեզվի բառային կազմը (Ե., 1955), Հայոց լեզվի դարձվածաբանություն և բայակազմություն (Ե., 1959)։

3. յ [y], հայկական այբուբենի քսանմեկերորդ տառը, անվանումը՝ հի (յի). ոմա՞ք կապում են հունական, ոմանք էլ՝ պահլավական նախատիպարի հետ։ Այբբենական համակարգում սրա դերն է միջնալեզվային շփական ձայնորդ բաղաձայն հնչույթի արտահայտումը։ Քվային արժեքը՝ երեւ հարյուր, երեւհարյուրերորդ։ Յ հնչույթի արտաբերման ժամանակ լեզուն միջին մասով բարձրանում է դեպի կոշտ քիմքը՝ նրա հետ ստեղծելով նեղվածք, իսկ լեզվի եզրերը հանգչում են կոշտ քիմքի հանդիպակաց մասերին. օդը արտամղվելով շփվում է մեջտեղում առաջացած ճեղքի պատերին. ձայնալարերը թրթռում են։ Արտաբերությամբ հարում է ի ձայնավորին, որի հետ հին հայերենում ուներ նաև կիրառական առնչակցություններ։ Այս հանգամանքը յ-ին դնում է միջին դիրքում բաղաձայնների ու ձայնավորների հանդեպ, որի համար էլ այն ստացել է նաև կիսաձայն անունը։ Սակայն եթե յ-ի դեպքում առկա է նեղվածք, ապա ի-ի դեպքում խոշորագույն չկա, առկա է (թեկուզ նեղ) բացվածք։ Միահատկանիշ հակադրություն չունի. այսպես՝ նա Բ, Ո, Ղ ձայնորդներին հակադրվում է ոչ միայն տեղայնությամբ, այլև արտաբերման եղանակով։

Ունի հնդեվրոպական առնչակցություններ. զարգանում է հնդեվրոպական ձայնորդ

i(y)-ից և ունի համապատասխանություն միջձայնավորային ի-ի հետ (*māter > մայր,

*pāter > հայր, *bhrāter > եղբայր, *bhereti > բերէ (<բերեյ)։ Գրաբարում գործառությամբ բաղաձայն էր բառասկզբի դիրքում. յատուկ, յարմար, յղեմ, այսպես և բառավերջում՝ արեայ, խոյ, զոյ. երկրարբառների և եռարբառների կազմում նա ի հնչույթի տարբերակ է, իբրև ոչ վանկարար տարր. վանկարարից առաջ գրվում էր Ե տառով (եա, եայ), վանկարարից հետո յ տառով (ոյ, այ, եայ), իսկ ե+յ > է. բերեյ > բերէ։

Գրաբարում գրվում և արտասանվում էր ա, ո ձայնավորներից հետո։ Սկսած XIII դարից գրավոր աղբյուրները արձանագրում են յ և հ տառերի փոխարինում բառասկզբի դիրքում։ Սա նշան էր, թե այդ դիրքում արդեն առկա էր յ > հ անցում, ինչպես՝ յատակ > հատակ, յատուկ > հատուկ, յարութիւն > հարութիւն, յավէտ > հավետ, յիմար > հիմար, յիշել > հիշել։ Նոր ուղղագրությունը օրինականացրեց այս գրությունը։ Միջին հայերենյան տեքստերում թեև բառավերջի դիրքում մասնակիորեն պահպանվում էր բառավերջի գրությունը, բայց յ-ի անկումը ակնհայտ էր երկվանկ-բաղմավանկ բառերի վերջում. արեայ > արեա, ծառայ > ծառա. նոր ուղղագրությունը օրինականացրեց նաև սրա գրությունը։ Այս հնչույթը իր արտասանությունը պահեց միավանկ բառերի վերջում՝ հայ, խոյ, նայ, զոյ։

Արեւելահայ գրական լեզվում յ բաղաձայնի գրությունը հիմնականում համապատասխանում է արտասանությանը (յոք, յար, բեյ, հայերեն)։ Երկրարբառակերպի (երկհնչյունի) բաղադրիչ լինելու դեպքում մասնակիորեն խախտվում է այդ համապատասխանությունը։ Բառասկզբի դիրքում այն գրությամբ կարող է շարտահայտվել, օր.՝ յե երկհնչյունի համար գործածվում է Ե տառը (գրությունը ավանդական, արտասանությունը՝ նոր, երկհնչյունային)։ Այս հանգամանքը ոմանց մոտ առաջ է բերում այն պատճառները, թե մենք ունենք յե անունով տառ, կամ յե արտասանությամբ ձայնավոր։ Յա երկհնչյունի գրության մեջ յ-ն արտահայտվում է (մատյան, սենյակ), կամ գրվում է ի տառով (հեքիաթ, սոցիալիզմ, Եղիազար), և կամ Ե տառով՝ երեա, Բվեարկել։ Յա երկհնչյունի գրության մեջ արտահայտվում է յ տառով (յոք, յոդ), ի տառով (ռադիո)։

Ն-ն երկհնչյուն է կազմում բոլոր ձայնավորների հետ՝ միանալով նրանց սկզբից և վերջից (ի. ր ձայնավորների դեպքում՝ միայն սկզբից)։ այ, յա, ույ, յու, էյ, յե կամ՝ ե, ոյ, յո, յի, յը։

Միջձայնավորային յ-ն կոչվում է ձայնակապ, որը երկհնչյուն է կազմում հաջորդող ձայնավորի հետ։ հա-յե-րեն, կա-յա-րան, հա-յո-ց։ Քանի որ գրությամբ արտահայտվում է ա-ից և ո-ից հետո, մյուս ձայնավորներից հետո այս յ-ն գրությամբ մնում է շարտահայտված, ինչպես՝ միայն, միակ, գրեի, էի, էիւ, դասատուի, պոետ, պիես։ Սրա հետ են կապված տողադարձի որոշ անհարմարություններ, երբ վանկաբաժանը անց է կացվում երկհնչյուն արտահայտող տառակապակցության միջով։ օրինակ՝ ճեփ-ւար, սոցի-ալիզմ են։

Ձևակազմական պլանում այս հնչույթով էր արտահայտվում հինհայերենյան ի նախդիրի դիրքային տարբերակը (ձայնավորից առաջ)՝ յանուանէ, յամէ, որը Լեոգրաբարյան հայերենում արտահայտվեց ն-ով և ամրացավ այս գրությամբ, օրինակ՝ յօգուտ > հօգուտ, յականէ, յանուանէ > հականէ հանվանէ։ —

Իրկն. տե՛ս հայկական գիր բառափոխությունում։

Ն, ն [ո], հայկական այբուբենի քսաներկուերորդ տառը, անվանումը՝ նու. նախատիպարը հունական է։ Այբբենական համակարգում սրա դերն է առաջնալեզվային ռնգային հպանցումային ձայնորդ բաղաձայն հնչույթի արտահայտումը, թվային արժեքը՝ շուրս ճարյուր, շուրսիարյուրեւորդ։ Ն հնչույթի արտասանական ու ձայնաբանական բնութագիրը նույնն է հայերենի բոլոր վիճակներում, փուլերում։ Հպման ու փակվածքի բնույթով հարում է ոյ, տ, ք բաղաձայններին, սակայն փակվածքը ավարտվում է ոչ թե հստակ պայթյունով կամ վերածումով պարզորոշ նեղվածքի, այլ պահումի (կացքի) տևումով ու անցումով, ընդ որում՝ մինչև պահումի անցումը բնական վարագույրը իջնում է ցած, և ձայնային ալիքները (ձայնալարերը թրթռում են) թափանցում են ռնգային խոռոչ և արձագանքում են նաև այնտեղ՝ առաջ բերելով ռնգային երանգ։ Քանի որ արտաբերման ժամանակ օդի ազատ ելք կա քթի խոռոչով, փակվածքի պայթյունի համար անհրաժեշտ ճնշում չի առաջանում. այսպես և՛ մ-ի արտասանության դեպքում, նվազագույն հնչույթաբանական հակադրություն է կազմում (մերձավոր լծորդական հարաբերակցության մեջ է) մ-ի հետ՝ տեղայնությամբ (առաջնալեզվայնություն—երկշրթնայնություն, հուն-նում, տան-տամ)։

Ունի հնդեվրոպական առնչակցություններ, ինչպես՝ ո > ն (*g²en > կին, *nizdo > նիստ), ո > ան (*wik^hnti > *գիսան > քսան), m > ն (*dek^hm > տասն, *septm > էւթն)։ Պատմական շրջանում՝ մասնակիորեն մ > ն զարգացում՝ գրեմք > գրենք։ Շրթնային պայթականներից առաջ՝ ն > մ, որ գրությամբ միշտ չէ, որ արտահայտվում է. արյան + բ > արյամբ, շարժման + բ > շարժմամբ. հմմտ. գամբյուլ, ամբար, ամբարիշտ։ Այս դիրքում ան նախածանցի ն-ն թեև հնչում է մ-ին մոտ, բայց գրությունը պահպանում է. անբիծ, անպարտելի, անպայման, անպարկեշտ, անփույթ, անփորձ, անբասիւր։ Այլ դեպքերում գրությունը համապատասխանում է արտասանությանը (սեղան, նուռ, բանական)։

Պատմականորեն առկա է ն—ը փոխարինում մի շարք բառերի վերջնահանգում (բառավերջի դիրքում). սառն > սաուր, դառն > դաուր, խառն > խաուր, ինն > ինը, տասն > տասը են, որոնց մեջ ն տարրը արտասանվում էր զաղտնավանկային (ը) ձայնավորումով։ Հենց այս ը-ն էլ վերաարժեքավորումով փոխարինվեց ն-ին։ Բարբառախոս որոշ տարածքներում տեղի ունեցավ (ը)ն > նը տեղաշարժ, ինչպես՝ գառ(ը)ն > կ'առներ, մուկն > մօկներ, ձուկն > ձուկներ (Ղարաբաղի բրբ.)։

Ձևակազմական պլանում այս հնչույթով է արտահայտվում ն հոդը։ Սա բաղաձայնից հետո արտասանվում էր (ը)ն և վերը նշված հնչյունափոխական տեղաշարժով փոխա-

բիւլեց ը տարբերակով (բաղաձայնահանգ դիրքում). քաղաք(ը)ն > քաղաք, ջուր(ը)ն > ջուր: Ձայնավորահանգ դիրքում այն պահպանվեց ն արտասանությամբ (առանց ձայնավորման). արքան, գինին, հոգին: Բայի ձևակազմության (բայակազմության) մեջ կան -ն- սոսկածանց՝ գտնել, հագնել, մտնել, -ն գիմային մասնիկ (վերջավորութիւն)՝ գնան, երգեն:

Գրկն. տե՛ս հայկական գիր բառահոգվածում:

ՆԱԽԱՆԴՅԱՆ ՄԻՔԱՅԵԼ ՂԱԶԱՐԻ (1829—1866), նշանավոր հեղափոխական-դեմոկրատ, հայագետ, անվանի գրող, հրապարակախոս. ծնվել է նոյեմբերի 2-ին (14-ին) Նոր Նախիջևանում. նախնական կրթությունը ստացել է ծննդավայրում, ապա տեղափոխվելով Պետերբուրգ և քննություն հանձնելով տեղի համալսարանում՝ ստանում է հայոց լեզվի ուսուցչի իրավունք: Աշխատանքի է անցնում լադարյան ճեմարանում, սակայն հաճախորդների պահանջով ազատվում է աշխատանքից: Մի որոշ շրջանում Մոսկվայի համալսարան է հաճախում իբրև ազատ ունկնդիր: 1858—60 թթ.-ին եռանդուն մասնակցությամբ է ունենում «Հյուսիսսփայլի» աշխատանքներին: 1860-ին Պետերբուրգի համալսարանում քննություններ է հանձնում և ստանում հայ-վրացական լեզուների գծով թեկնածուի աստիճան: Հատուկ նպատակադրումով լինում է Հնդկաստանում և եվրոպական երկրներում: Հեղափոխական գործունեության համար ձերբակալվում է ու աքսորվում: Աքսորված (Կամիշին) հասնելուց շատ շանցած՝ մարտի 31-ին (ապրիլի 12-ին) մահանում է: Հայերենագիտական գործունեությունը եղել է բազմադան: Նա դրապույթարի խաղորագույն դեմքերից էր և տեսականորեն ու գործնականում էապես նպաստեց գրական աշխարհաբարի հաղթանակի և նրա ժողովրդականացման գործին, գիտական կանխորոշում տվեց նոր գրական հայերենի մշակման ուղիների խնդրում: Նա պնդում էր, որ աշխարհաբարը պետք է մշակել «ինքնուրույնարար», առանց կուլ գնալու գրաբարին կամ բարբառներին: Նրա ձեռնարկած գործերի թվում ուշագրավ է հատկապես «Մեր լեզվի արմատական բարեփոխության մի փորձ» վերնագրով աշխատությունը, որից միայն հատվածներ են պահպանվել: Հայերենագիտական բմրոնումները մեծ մասամբ արտահայտել է գրական-հրապարակախոսական, քննադատական երկերում:

Ծրկեր. Ծրկերի լիակատար ժողովածու, հ. 1—4, Ե., 1940—49:

Գրկն. Ալայան Է. Բ., Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 1, Ե., 1958: Ին-նիկյան Ա. Մ., Միքայել Նալբանդյանի կյանքի և գործունեության տարեգրությունը, Ե., 1954: Մարգարյան Ալ., Մ. Նալբանդյանի լեզվագիտական գործունեությունը, Ե., 1957: Саркисян Х., Микаэл Налбандян и вопросы языка, Е., 1955.

ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐ|| члены предложения, նախադասության ոլորտում շարահյուսորեն գործառող, այսինքն՝ նրա կազմությանը մասնակցող, կազապարման տարր հանդիսացող բաղադրիչները՝ բառերն ու բառակապակցությունները: Ըստ կազմի կարող է լինել մենաբառ, երբ արտահայտված է որևէ նյութական իմաստ ունեցող իոսքի մասով, վերլուծական, երբ նյութական իմաստ ունեցող բառը (բառաձևը) դուգորգված է որևէ օժանդակ (սպասարկու) բառով (օր.՝ ընկերոջ հետ, մարդու մեջ, զբում ևմ), բառակապակցական, երբ նախադասության անդամի դերում հանդես է գալիս անտրոհելի բառակապակցություն, օր.՝ ճիճկ կիլոմետր (ճանապարհ), մեկ ժամ (քայլել): Ոչ բոլոր բառերն ու բառակապակցություններն են գործառում իբրև նախադասության անդամ: Նախադասության անդամ չեն, օրինակ, կոչականը, միջանկյալ բառերն ու բառակապակցությունները, խոսքի մասերից՝ ձայնարկությունները, եղանակավորող բառերը, կապերը, շաղկապները:

Ըստ նախադասության կաղապարման մեջ ունեցած դերի զանազանում են՝ գլխավոր և երկրորդական անդամները։ Գլխավոր անդամները (главные члены) ենթական ու ստորոգյալն են, որոնք էական դեր ունեն նախադասության կազմության մեջ։ Նրանք առանց այլ անդամների էլ նախադասություն են կազմում։ Երկրորդական անդամները (второстепенные члены) լրացնում, պարզաբանում են գլխավոր անդամի բովանդակային պլանը (նշանակությունը)։ Երկրորդական են՝ որոշիչը, հատկացուցիչը, բացահայտիչը, խնդիրներն ու պարագաները։ Գլխավոր անդամները միշտ լրացյալ են լինում։ Երկրորդականը գլխավորի նկատմամբ՝ միշտ լրացում։ Լրացում հանդիսացող անդամը կոչվում է ստորադաս անդամ։ Լրացյալը՝ զերադաս անդամ։ Գլխավոր անդամները միշտ պերադաս են։ Եթե ստորադաս անդամը իր հերթին ունի լրացում, ապա սրա նկատմամբ ինքը գերադաս է։ Կան դեպքեր, երբ նախադասությունը գլխավոր անդամներ չի ունենում։ Այս դեպքում գործառում են գերադաս և ստորադաս անդամներ։ Այսպես՝ անդամ նախադասություններում գանազանում են զերադաս անդամ, որը հաղորդում պարունակող հիմնական անդամն է, և ստորադաս՝ կախյալ անդամ, որը երկրորդական անդամի գործառություն ունի։ Օր.՝ «Նվաճել նոր բնագծեր» նախադասության մեջ զերադաս անդամն է նվաճել, կախյալ անդամներ են նոր և բնագծեր։ Ընդ որում բնագիծ բաղադրիչը ստորադաս է նվաճել գերադասի նկատմամբ, իսկ նոր-ը՝ բնագծեր-ի նկատմամբ։ Դերայական դարձվածում հանդես եկած երկրորդական անդամները (խնդիրները, պարագաները), ենթական ու ստորոգյալին կոչվում են կոդմնակի անդամներ (կոդմնակի խնդիր, կոդմնակի պարագա, կոդմնակի ենթական)։

Կաղապարման մեջ առանցքային խոսքի մասեր են գոյականներն ու բայերը։ Եվ բայ դրանցով արտահայտվելու հատկանիշի՝ զանազանում են գոյականական և բայական անդամներ։ Գոյականական անդամը արտահայտվում է գոյականով, և նրա լրացումները հիմնականում լինում են որոշիչը, հատկացուցիչը, բացահայտիչը։ Բայական անդամը արտահայտվում է բայով (դիմավոր կամ անդամ), և նրա լրացումները հիմնականում լինում են խնդիրներն ու պարագաները։ Հմմտ. «Իմ մեծ ուղին՝ Սուրենը...» և «Այսօր շարադրություն եմ գրելու»։

Նախադասությունը կարող է ունենալ նաև բազմակի անդամներ (однородные члены)։ Այսպես են կոչվում նախադասության այն անդամները (գլխավոր կամ երկրորդական), որոնք կատարում են միևնույն շարահյուսական ֆունկցիան, նույնարժեք կապի, հարաբերության մեջ են այլ անդամների հետ։ Ըստ կաղապարվող անդամների քանակի կաղապարները լինում են՝ երկանդամ (հայրն ու մայրը եկան, գրելն ու կարդալը շտեպանք, կամ՝ ղեկցի միջոց, բանջարեղեն), բազմանդամ (տեկեցիք տանձենի, խնձորենի, դեղձենի, ծիրանի)։

Երկանդամ ու բազմանդամ կաղապարների դեպքում անդամները կարող են հարաբերակցել իրար շաղկապով և անշաղկապ։ Սովորաբար գործառում են համադասական (միավորիչ, հակադրական, տրոհական) շաղկապներ՝ մենադիր և, ու, րե, ոչ, կամ, մեյք, կրկնադիր և գուգադիր և...և, ոչ...ոչ, քե...քե, կամ...կամ, ոչ միայն...այլև, ոչ քե...այլ, ինչպես...այնպես էլ, ինչպես...այնպես և։ Բազմանդամ կաղապարի դեպքում շաղկապը դրվում է սովորաբար վերջին անդամից առաջ։ Օր.՝ «Կենդանաբանական այգում տեսանք վագր, արջ, ուղտ, աղվես և այլ կենդանիներ»։ «Քեզ համար ղեկ եմ գրչատուփ, մատիտ ու զրիչ»։ Երբ թվարկման հնչերանգը հարմարեցված է գույգ անդամների, ապա յուրաքանչյուր գույգի միջև շաղկապ է դրվում։ Օր.՝ «Ամուսնության են պատրաստվում Սուրենն ու Աշխենը, Դրիգորն ու Վարդուհին, Վարդանն ու Սիրանը»։ Երկանդամ ու բազմանդամ կաղապարներում, երբ կրկնադիր շաղկապը կրկնվում է յուրաքանչյուր բաղադրիչի հետ, այն արտաբերվում է սուր (սաստկական) շեշտով։ «Ո՛չ նրա հեռագրին սպասիր, ո՛չ էլ նամակին»։ «Ընկերս և՛ աշխատում է, և՛ սովորում»։ «Նա և՛ հայր ունի, և՛ մայր»։ Բազմակի անդամներ չեն համարվում այն համադաս բաղադրիչները, որոնք՝ ա) կայուն

բառակապակցության (օրինակ, հարադրական բարդության կամ դարձվածքի) բաղադրիչներ են. «նա գիշեր-ցերեկ աշխատում է»։ «Իմ գալն ու գնալը նրանց չի հետաքրքրում»։ Բ) նույն բառի կրկնությունն են, ինչպես՝ «Գնաց, գնաց Արեգը քաջ»։ «Ասում ես, ասում, լսող չկա»։

Նայած թե համագոր առհամները ինչ տեսակի են՝ գտնադանում են բազմակի ենթացականեր, ստորոգյալներ, որոշիչներ, հատկացուցիչներ, բացահայտիչներ, խնդիրներ, պարագաներ։ Այսպես՝ «Արարատը, Սևանը, Հրադդանը, Արագածը հային հարազատ անուններ են» (բազմակի ենթականեր)։ «Գազազած կենդանին մոռնում էր, լուսավիշում, ծառս լինում, բայց ոչ ոք նրան ուշադրություն չէր դարձնում» (բազմակի ստորոգյալներ)։ Բազմակի ստորոգյալների դեպքում կարող են օգտագործվել շաղկապներ (վերը նշվածներից բացի՝ բայց, սակայն, ոչ, քե...այլ, ապա), իսկ հանգույցը (օժանդակ բայը) յուրաքանչյուր անգամի հետ սովորաբար չի կրկնվում։ Բազմակի որոշիչները լինում են համասեռ (однородные определения) և անհամասեռ (неоднородные определения), Համասեռ են կոչվում այն բազմակի որոշիչները, որոնք նույն կարգի են, հատկանիշներով միատեսակ են, նրանց միջև կարելի է դնել համադասական շաղկապներ (օր.՝ Գնեցի կարմիր, կանաչ ու կապույտ գույնի մատիտներ)։ Անհամասեռ են կոչվում այն բազմակի որոշիչները, որոնք այս կամ այն հատկանիշով նման չեն իրար (օր.՝ Գնեցի կաշվե տաֆ ձեռնոցներ)։ Այս տեսակները հնչերանգային կաղապարում ևս ունեն տարբերացումներ, որ արտահայտվում է (գրավոր խոսքում) կետադրությամբ։ Այսպես՝ անհամասեռ որոշիչները ստորակետով չեն տրոհվում։

Մյուս բազմակիները (բազմակի լրացումները) կաղապարային նորություն չեն բերում։

Բազմակի անդամները կարող են ունենալ ամփոփարառ (обобщающее слово)։ Սա բազմակի անդամների հետ պատկանում է իմաստային նույն դաշտին, սակայն բովանդակությունը ավելի ընդհանուր է, բազմակի անդամների իմաստների հանդեպ ունի սեռի կամ ամբողջի իմաստ, նախադասության այլ անդամների հետ գտնվում է միևնույն շարահյուսական կապի, հարաբերության մեջ։ Ամփոփարառի դերում հանդես են գալիս ամենից ավելի որոշյալ դերանունները, դերանվանակազմ որոշ մակբայներ, նաև առանձին գոյականներ։ Այս անդամը սովորաբար շարահյուսությամբ նախորդում է բազմակի անդամներին, գրավոր խոսքում տրոհվում է բութով, երբեմն միջակետով. օր.՝ «Սեդանին զրված էր թաբ միրգ՝ խնձոր, դեղձ, խաղող, տանձ»։ «Այդ պահին նրա վրա ազդում էր ամեն ինչ՝ շշուկը, նվաղը, դրսի սղմուկը, նույնիսկ մեղմ կատակը»։ «Մենք նրան որոնեցինք ամենուր՝ տանը, այգում, փողոցում, աշխատանքի վայրում և օրիշ տեղեր»։ Ոմանք այս կաղապարը դիտում են իբրև բացահայտիչ-բացահայտյալ հարաբերակցության դրսևորումներից մեկը։

Գրկն. Փիլիպոսյան Ռ. և., Նախադասության կողմնակի անդամների ուսուցումը, Ե., 1968։ Ընդհանուր և նախադասությունների բառահոգվածի գրականության ցանկը։

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ՝ предложение, հին քերականության մեջ նաև՝ խոսք, բան, շարահյուսական կապ (միավոր), ի տարբերություն հասկացություն արտահայտող միավորների (լրացիչ, բառակապակցությունների)՝ ամփոփ միտք ձևավորող, արտահայտող, հաղորդող միավոր է և ունի հնչերանգային ավարտվածություն։ Նախադասության սկիզբը կամ ավարտը կարող է համընկնել բացարձակ դադարներին, երբ նրանով սկսվում կամ ավարտվում է խոսքը, կարող է և համընկնել շարահյուսական դադարին, որը համաձայնարար ավելի տեսական է, քան հնչաբանի (միջբառային) կամ հնչաշարային (միջհնչաշարային) դադարն է։ Կառուցվածքային բարձր մակարդակում գործառույթ ասույթ է ներառում է ստորին մակարդակների բոլոր կառույցներն ու բաղադրիչ տարրերը։ Ամենաբնորոշ հատկանիշը ստորոգական գործառույթությունն է, հատկանիշի վերագրու-

մը, հատկացումը առարկային, ստորոգումը: Խոսքի մեջ նախադասությունները միմյանց հետ ունենում են մտքի կաս, այլապես ծավալուն խոսքը չի կարող կատարել հաղորդակցական իր դերը: Նրկար ժամանակ նախադասությունը դիտվում էր իբրև ստորոգում ունեցող բառակապակցություն: Սակայն բառակապակցությունը և նախադասությունը տարբեր միավորներ են. բառակապակցությունը մտնում է նախադասության մեջ իբրև կառուցվածքային տարր: Թեև բառը, բառակապակցությունը կառուցվածքայնորեն տեղակայվում են նախադասության մեջ, սակայն ավարտուն հնչերանգի դեպքում դրանք կարող են ֆունկցիավորել նախադասության դերում՝ ձեռք բերելով հաղորդման գործառություն: Նախադասությունը, իբրև քերականական վերացական կառույց, տարբերվում է նաև ասույթից:

Հայ քերականության մեջ նախադասություն տերմինը մուտք է գործել տրամաբանության բնագավառից: Այժմ այն գործառում է քերականական նշանակությամբ: Տրամաբանության մեջ նրան համարժեք տերմինը դատողությունն է (հմմտ. նաև՝ ֆեռակա-նություն—տրամաբանություն, բառ—հասկացություն հարաքերակցությունները):

Դատողությունը թեև կապված է նախադասության հետ, բայց տարբեր է նրանից: Տրամաբանական այդ միավորը (կարգը) արտահայտվում է նախադասության միջոցով: Բառերի միևնույն զուգորդումը, որ տրամաբանության մեջ դիտվում է իբրև դատողություն, քերականության մեջ համարվում է նախադասություն: Նախադասությունը միևնույն դատողությանը արտահայտություն է տալիս տարբեր միջոցներով (մանավանդ տարբեր լեզուներում): Այս նշանակում է, թե դատողությունը և նախադասությունը կարող են կառուցվածքով չհամընկնել: Բացի այդ՝ կան նախադասություններ, որոնք տիպիկ դատողություն չեն արտահայտում (հրամայականը, որոշ հարցական ու բացականչական նախադասություններ):

Կա նախադասության նաև հոգեբանական ըմբռնում: Եթե տրամաբանության մոտեցումով նախադասությունը բառերով արտահայտված դատողություն է, ապա հոգեբանության մոտեցումով նախադասությունը բառերով արտահայտված պատկերացումների զուգորդում է: Մինչդեռ քերականական նախադասությունը և հոգեբանականը կարող են իրենց հերթին չհամընկնել. հոգեբանական նախադասության ենթակա կարող է դառնալ առաջին իսկ ծագած, արթնացած պատկերացումը, որը լեզվական պլանում կարող է ենթակա չլինել. այսպես՝ Նս տեսնում եմ կրակ. այստեղ քերականական ենթական Նս-ն է, մինչդեռ հոգեբանական պլանում այն կրակն-ն է:

Նախադասությունները խմբավորվում, դասակարգվում են տարբեր հիմունքներով. այսպես՝

Հստ կառուցվածքային հատկանիշի, ավելի ճիշտ, ըստ ստորոգումների քանակի՝ պարզ և բարդ: Պարզ կարող է լինել միակազմ և երկկազմ, բարդը՝ բարդ համադասական և բարդ ստորադասական. վերջինս, իբրև բաղադրիչ նախադասություններ, ներառում է զլխավոր նախադասությունը և երկրորդական նախադասությունը: Նայած թե նախադասություն կազմող տարրերը լրիվ են, թե զեղջված, զանազանում են լրիվ նախադասություն և քերի նախադասություն: Հստ երանգի, ավելի ճիշտ ըստ հնչերանգային կաղապարման ու հաղորդման նպատակադրումի, զանազանում են՝ պատմողական, հարցական, բացականչական, հրամայական (նորդորական) նախադասություններ: (Նախադասության նշված տեսակներից յուրաքանչյուրը տե՛ս առանձին բառահոդվածով):

Ջանազանում են բայական ու անվանական նախադասություններ: Նախադասությունը կոչվում է բայական (глагольное предложение), երբ ստորոգյալն արտահայտված է բայով, կամ երբ գերադաս անդամը (միակազմ նախադասության մեջ) արտահայտված է դերբայով. «Տրակտորը վարում է դաշտը», «Քայլել միայն մայթով»: Այն կոչվում է անվանական (именное предложение), երբ ստորոգյալն ունի անվանական բաղադրիչ (ստորոգելի, ստորոգելիական վերադիր). «Սա գեղեցիկ քաղաք է», կամ՝ երբ գերադաս

անդամը (միակազմ նախադասության մեջ) արտահայտված է գոյականով (անունով կամ ոչ բայական այլ տարրով). «Քար լուծյուն. ոչ մի շարժում...»: «Ափսո՛ս իգիթ քո յարին»: Հայերենում ըստ էության առկա են բայական և անվանաբայական նախադասություններ:

Հստ հակադարձման կարգի՝ զանազանում են հաստատական և միտական նախադասություններ: Նախադասությունը կոչվում է հաստատական (утвердительное предложение), երբ նրա ստորոգյալը (բայը, ստորոգյալի բայական բաղադրիչը) հաստատական՝ դրական խոնարհման ձևն ունի. «Երեխաները աղմկում են», «Փողոցը աղմկու է»: Նախադասությունը կոչվում է միտական (отрицательное предложение), երբ նրա ստորոգյալը (բայը, ստորոգյալի բայական բաղադրիչը) ժխտական խոնարհման ձևն ունի. «Երեխաները չեն աղմկում», «Փողոցը աղմկու չէ»: Անդամ նախադասությունների դեպքում մեկնաբանությունն այլ է:

Երբեմն առանձնացնում են, այսպես կոչված, բառ-նախադասություն (слово-предложение): Այժմ սրանով ոմանք հասկանում են պատասխանական որոշ բառերով դրսևորվող ասույթ-արտահայտությունները (ո՛չ, այո՛, չէ՛, բնա՛վ):

Կրկն. Գաբեղինյան Կ. Լ., Ժամանակակից հայոց լեզու՝ (Բարդ նախադասություն), Ե., 1984: Ղուկասյան Ս. Վ., Ժամանակակից հայերենի հարցական նախադասությունները և դրանց դասակարգումը («Լրաբեր», 1972, № 6): Պաոնասյան Ն. Ա., Անշաղկապ բարդ նախադասությունը ժամանակակից հայերենում («Լեզվի և ոճի հարցեր», 1964, № 2): Վերդյան Ռ. Հ., Բարդ ստորադասական նախադասության շարահյուսություն, Ե., 1970: ՏԼ՝ս նաև շաբահյուսություն բառահղվածի գրականության ցանկը:

ՆԱԽԱՆԱՅԾՈՒՆ||праармянский язык, հայերենի ներկայացրած վիճակը հնդեվրոպական միասնությունից (նախալեզվից) անջատվելուց հետո, գրեթե մինչև հայ էթնիկական լեզվի կազմավորման ավարտումը: Հայերենը նախապես հնդեվրոպական մի բարբառ էր՝ որոշակի արեալային հատկանիշներով: Մինչև գրավոր դառնալը նա անցել է երկարատև պատմական պարզացման շրջան, շփումներ ունեցել տարբեր լեզուների հետ, նդել է փոխառուի և փոխառուի դերում, նրա հորինվածքում տեղ են գտել հնդեվրոպական ու այլ լեզուների ենթաշերտային նստվածքներ: Այս շրջանում հայերենի կառուցվածքի (ու գործառությունների) մեջ տեղի են ունեցել այլևայլ բնույթի փոփոխություններ. կատարվել են տեղաշարժեր հնչյունական համակարգում (ձայնավորական, ձայնորդային, բաղաձայնական), բառապաշարի մեջ, քերականական կառույցներում: Հայերենը բնորոշ է բաղաձայնների ինքնատիպ, օրինաչափ տեղաշարժերով: Արդեն գրի առնվելու նախօրյակին էթնիկական հայերենը (կարելի է ասել՝ ընդհանուր հայերենը||общеармянский язык) իր բնական էվոլյուցիայով ու բանավոր մշակությամբ հասել էր բարձր մակարդակի և առաջնակարգ տեղ ուներ ժամանակի առավել զարգացած լեզուների շարքում: Նախահայերենի օրինաչափությունները բացահայտվում են ներքին ու արտաքին վերականգնումներով (ներքին վերականգնումների մեթոդով ու պատմահամեմատական մեթոդով): Նախահայերենն ընկած է հին հայերենի, նրա գրական ու խոսակցական տարբերակների հիմքում:

Կրկն. Անառյան Հ., Հայոց լեզվի սլաոմություն, մ. 1, Ե., 1940: Джаукян Г. Б.,

Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, Е., 1967.

ՆԱԽԱՍՈՒԹՅՈՒՆ||антиципация, предвосхищение, փոխազդեցական հնչյունափոխության տեսակ (դեպք). հնչյունը որոշ (հիմնականում հոգեբանական) գործոնների ազդեցությամբ հանդես է գալիս նախորդող որևէ մասում: Ոչ հաճախական երևույթ է. մասնակիորեն առկա է բարբառներում. ինչպես՝ ալաշանֆ > ղանշանֆ (Կոզեն), իրիկուն > իրիկգուն (Պոլիս), հմմտ. գոֆանշ > զոնֆանշ, ականշ > անկանշ:

նախօրինակ||предлог, կապի տեսակ. առավել հատուկ էր հին գրական հայերենին՝ գրաբարին: Լ. Աճառյանի բնութագրությամբ՝ նախդիրները նախասյնս «առանձին ու անկախ հոլովված բառեր էին, որոնք հնդեվրոպական նախալեզվում իրենց ինքնությունը կորցնելով՝ դարձել են նախադրություն կամ մակբայ, իսկ այժմ՝ է՛լ ավելի թուլանալով ու շեշտից զրկվելով՝ դարձել են երկրորդական բառեր, գրեթե հավասար մասնիկներին: Նախդիրներից շատերը տակավին մատենում են իրենց հոլովական վիճակը, թեև ուրիշները այլևս անճանաչելի են դարձել: Հին գրական հայերենն ունեւ ի(յ), առ, ընդ, գ, րստ, ց նախդիրները: Սրանք բնորոշ են հետևյալ բնութագրական գծերով.

ա) «Մաշված» են. սահմանափակ հնչյունակազմ ունեն. կան այնպիսիները, որոնք կազմված են մեկ ձայնավորից կամ մեկ բաղաձայնից:

բ) Զուրկ են բառային (լեքսիկական) իմաստից, առարկայի կամ հատկանիշի գաղափար չունեն, արտահայտում են քերականական՝ վերաբերական (ռելացիոն) իմաստ, վերացարկման աստիճանով գրեթե հավասար հոլովական վերջավորություններին և անկախ գործածությամբ թեև բառ են համարվում, բայց արտասանական ինքնուրույնությունից գրեթե զուրկ են, իսկ բաղաձայնական տարր լինելու դեպքում (յ, գ, ց) զրկում են կապվող բառին (հոլովածին) կից՝ անանջատ. հմմտ. յանուն, ցնա, գտուն և ի սրտէ, առ աբխալ, ի տուն:

գ) Կարող են լինել հոլովակազմիչ կամ հոլովառու, այսինքն՝ ձևավորել հարացուցային անդամ՝ բաղադրելով վերլուծական հոլովածն (օրինակ, ի նախդիրը գրաբարի բացառականում. ի փաղափէ, յաբխալէ, ի զետոյ), կամ ձևավորել նախադասության անդամ՝ գուգորդվելով կապվող բառի հետ. ի տուն, ընդ վուղ. ինքնին նախադասության անդամ չեն լինում, ինչպես մյուս կապերը:

դ) Զուգորդելի են տարբեր հոլովածների հետ. այսպես, օրինակ՝ գ նախդիրը դրվում էր սրականի հետ՝ զափի հարկանել, ծափ գծափի հարկանել, բացառականի հետ՝ զմէջ, զսպարապետէ, հայցականի հետ՝ զքուր, զհուլ, գտուն, գործիականի հետ՝ զփաղափաւ(ն), զբլրով(ն). ընդ-ը դրվում է բոլոր թեք հոլովների հետ: Մինչդեռ, ասենք, ց նախդիրը դրվում էր միայն հայցականի հետ:

ե) Գրաբարում գուգորդելի են միայն թեք հոլովածների հետ, ուղղականը նախդիր չէր առնում, միշտ աննախդիր էր:

զ) Գործածվում են նախահար, գուգորդվում կապվող բառի (հոլովածին) հետ՝ սկզբից, անշեշտ են. կարող են մենադիր կամ գուգադիր լինել, այսինքն՝ նախդիր + կապվող բառ կամ նախդիր + նախդիր + կապվող բառ կաղապարների բաղադրիչ լինել: հմմտ. զփաղափ, ցայժմ, ցղաշտ, բայց՝ առ ի յայտնելոյ, առ ի շգոյէ: Ուղղորակա՜նր նախդրի մենադիր գործածությունն է:

է) Մի քանիսը դրսևորվել են նաև բառակազմական պլանով. գ-ն բառակազմական տարր է, օրինակ, հետևյալ ձևերում. զգալ, զգեստ, զգօն, զեկուցանել, զգնուլ, զբաղվել, զայրանամ, զերծ, զարկ, զ > u անցումով՝ սբափիլ, սփողել, սփռել, սփռվել. նաև ի-ի յ տարբերակը՝ յերկուանամ, յանցանեմ, յառնեմ, յաւելում, յատանեմ բայերում, հմմտ. յանցանք, յարգանք, ընդաւրմանամ, ընդունեմ, ցերեկ, ցայգ, ցանկ:

Միջին գրական հայերենում նախդիրներն աստիճանաբար վերանում են, սլահայանվում են միայն գրաբարատիս գուգորդումներում, մասամբ և համաբանությամբ կազմված ձևերում, ի յառ «շարունակ», ի կից «կողքին», ի զառ «հեռու», ի ճետ «միասին»:

Որոշ բարբառներ (Մշո, Առախալի, Կիլիկահայ) սլահայանել են գ նախդիրը, այլ բարբառներ (օրինակ, Ողմի, Զեյթունի)՝ միայն դերանունների մեջ: Մի քանի բարբառներում կան նախդիրների միայն աննշան հետքեր. օրինակ Ղարաբաղի բարբառում՝ զի-րավ տալ, զիւավ ածել, զիմքր, առէս, առէտ, առէն, տուրուր տալ (< ընդ իրեար տալ):

Արևմտահայ գրական լեզուն մասնակիորեն պահել է զ նախորդը, հատկապես դերանունների հայցականում. զինքը, զնա: Նոր գրական հայերենում գործածվում են նախորդվոր բառաբաղադրություններ, որոնց գզալի մասը ավանդությամբ է հկել կամ գրավոր փոխառություն է գրաբարից. առավել, գլխավայր, բառ առ բառ, դեմ առ դեմ, ուրուրնդոստ, անընդատ, օրստօրե, ըստ այդմ, ըստ կարգի, ըստ էության, ըստ ամենայնի, ըստ երևույթին, ըստ արժանվույն, ըստ իս, ինքնըստինքյան, ցտեսություն, ցմահ, բացեիրաց, օրեցօր, առայժմ, մեկընդմիջտ, օրնիրուն, մերձիմահ, արմանհ-գարմանհ, զանցանհ, զարնել են:

Առավել հին բառաբաղադրություններում նրանք չեն գիտակցվում, կամ գրեթե չեն գիտակցվում. օրինակ՝ ընկեր (<ընդ+կեր), ըմբռնել (<ընդ+բռնել), նիստ (<նի+ստ):

Գրաբարյան նախորդները հիմնականում ձևավորում էին պարագաներ, խնդիրներ՝ արտահայտելով տարածական, վերաբերության, ժամանակային և հարակից այլ իմաստավորումներ. այսպես՝ ԱՌ.— դրվում էր տրականի, հայցականի, բացառականի հետ արտահայտում էր պատճառի, ժամանակի, տարածական (առնթերության, ուղևորման, վայրի), հանգման, մատուցման, վերաբերության, նպատակի հարաբերություն. առ քաղցի, առ ահի, առ իս, առ ավն, առ նանապարհաւ, առ մօրէ. այժմ սահմանափակ գործածություն ունի. առ այսօր, առ մեկը հունիսի. Զ.— դրվում էր տրականի, հայցականի, բացառականի, գործիականի հետ. որոշյալ առման ցուցիչ էր հայցականում, բացառականի հետ կազմում էր «պատմական», գործիականի հետ՝ «պարտական» հոլով. ունի նաև մասնավոր իմաստավորումներ. ծափ գծափի հարկանել, զմտաւ ածել, զմէնչ, զհալաբաւ(ն). որոշ բայերի հետ դրսևորում է գորացուցիչ (էմֆատիկ) նշանակություն. զանգանեմ, զարմանամ, զարհուրեմ, զիւանեմ. ԸնԴ.— դրվել է բոլոր թեք հոլովների հետ. արտահայտում էր տարածական, ժամանակային և այլ հարաբերություններ. մասամբ համապատասխանում է այժմյան զիմաց, վոխարեն, համար կապերի իմաստներին. ընդ նմա, ընդ խոտոյ, ընդ երկիր, ընդ բանին, ընդ աջմէ, ընդ գրով. ԸՍՏ.— դրվում էր տրականի, հայցականի, բացառականի հետ. արտահայտում էր տարածական, հիմունքի, հաջորդականության հարաբերություններ. մասամբ համապատասխանում է այժմյան համեմատ, համածայն կապերի իմաստներին. ըստ նմին օրինակի, ըստ շափ, մի ըստ միօչէ. այժմ գործածական է հիմունքի հարաբերության իմաստով (ըստ դիրեկտորի կարգադրության, ըստ սլայմանի). Ի(Յ).— դրվում էր տրականի, հայցականի հետ, կազմում էր վերլուծական բացառական. դրվելով հզակի տրականի, հոգնակի (մասամբ և եզակի) հայցականի հետ՝ ձևավորում էր բաղադրյալ ձև՝ ներգոյականի նշանակությամբ. ի սրտի, ի սրտէ, ի սիրտս, ի զետ. արտահայտում էր նաև ուղևորման տեղի, ժամանակային և այլ հարաբերություններ՝ ի տուն, ի գրել: Ձայնավորասկիզբ բառի հետ գործածվում է սրա յ տարբերակը՝ յանուն, յարհայէ. Յ.— դրվում էր միայն հայցականի հետ, արտահայտում էր տրականի իմաստ (նախորդի հայցական), ունի նաև այժմյան մինչև կապի իմաստ. ցղաշտ, ցտուն, ցնա:

Կան նախորդվոր բառաբաղադրություններ, որոնց մի մասը ունի կայուն բառակապակցության՝ դարձվածքի նշանակություն. առ ոչինչ համարին, առ երես, առ հասարակ, առ ժամանակ, զսրով երբալ, ձեռօք ածել, զմտածել, զամօրի հարկանել:

Գրկն. Թոսունյան Գ. Բ., Գրաբարի նախադրությունները (V—XI դդ.) (սկզբի և ռեհ հարցեր, № 7, 1983): Տե՛ս նաև կապ բառահոգվածի գրականության ցանկը՝ ՆԵՐՊՈՑԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎ||предложный падеж, հոլովի տեսակ, առկա է արևելահայ գրական լեզվում և արևելահայ մի շարք բարբառներում (ու՛մ ճյուղ). միակ հոլովն է, որ միայն պարագայական կիրառություն ունի, գործառում է իբրև տեղի և ժամանակի պարագա: Բովանդակային պլանում սահմանագծում է ժամանակային ու տարածական (տեղի, տարածքի) որոշակի ոլորտ: Ի տարբերություն իմաստաբանորեն առնչվող այլ

հոլովներ (հայցական, բացառական, գործիական, տրական, սեռ.-տրական, ուղղ.-հայցական), որոնց կիրառություններում էլ կա նման ասպիկտ, ներգոյականը սահմանափակում է ժամանակային կտրվածքը, տարածքայնությունը, արտահայտելով այն ժամանակը, որի սահմաններում կատարվում է մի բան, այն վայրը, տեղը, որի սահմաններում տեղա է, պարունակվում է մի բան:

Կազմվում է ուղղ.-հայցականի ձև + ում կաղապարով. ուղղ.-հայցականի ձևը այստեղ ներգոյականի հոլովահիմքն է, որը կարող է լինել հեղյունափոխ կամ անհեղյունափոխ. վերջնահանգի ի-ն կարող է պահպանվել, թեև ավելի հաճախ հասարակ անուններում այն ընկնում է. օրինակ. Լոռի > Լոռիում || Լոռում, Շուշի > Շուշիում || Շուշում, Շամախի > Շամախիում || Շամախում, Վեդի > Վեդիում || Վեդում, Մեղրի > Մեղրիում || Մեղրում, Խրիվիսի > Խրիվիսիում || Խրիվիսում, բայց՝ ավելի հաճախ՝ այգում, հոգում, ոսկում: Մի խումբ բառեր համադրական ներգոյական չունեն. դրանցից են՝ ա) մարդկանց և կենդանիների հատուկ և հասարակ անունները, բ) վերացական հասկացությունների անունները, այդ թվում՝ -ում, -ույթուն մասնիկով գոյականները, գ) ժամանականիշ մի շարք բառեր, ընդ որում տարվա եղանակների, ամիսների, շաբաթվա օրերի անունները, նաև՝ այսօր, երեկ, կեսօր, առավոտ, ցերեկ, գիշեր բառերը և մի քանի այլ բառեր, դ) բոլոր այն բառերը, որոնք տարածական (տեղայնության, տարածքային) պարունակությամբ չեն կարող առնվել:

Կան դեպքեր, երբ ներգոյականի իմաստավորումով հանդես են գալիս այլ հոլովներ. օրինակ, այդպիսի դերով կարող է հանդես գալ հայցական հոլովը (նոր հայերենում՝ ուղղ.-հայցականի համապատասխան տարբերակը). «Տղաս Երևան է ապրում», որ հատուկ է բարբառներին, ժողովրդախոսակցական տարբերակին: Սա հայտնի է իբրև ներգոյական-հայցական (կամ հայցական-ներգոյական): Նման կիրառություն ունի նաև սեռ.-տրականը. «Նա պարապում է տանը», «Պեղումները կատարվեցին XIX դարի վերջերին»: Սա էլ հայտնի է իբրև ներգոյական-տրական (կամ տրական-ներգոյական):

Ներգոյականի իմաստը հաճախ արտահայտվում է վերլուծական կաղապարով, մանավանդ այն բառերի համար, որոնք համադրական ձև չունեն. այն է՝ սեռ.-տրականի ձև + մեջ. այսպես՝ աշխատանքում || աշխատանքի մեջ, այգում || այգու մեջ, բայց միայն՝ մաքուր մեջ, եղնիկի մեջ, բանվորի մեջ, լոտյան մեջ, շաբժման մեջ, զեղեցկույթյան մեջ: Երբեմն հոգնակի ձևերը ևս (նաև եզակի համադրական ներգոյականի բացառումով) կրկնակ ձևեր, զուգաձևեր ունեն. ուրախությունների մեջ || ուրախություններում, շաբժումների մեջ || շաբժումներում: Այս հոլովը զուգադրվում է միայն ս, դ հոգերի հետ: Կապերի հետ կապակցություններ չունի: Դերանվանական ներգոյականը կազմվում է տրական + ում կաղապարով, առաջին ու երկրորդ դեմքի անձնական դերանունների դեպքում՝ տրական + ն (ան) + ում կաղապարով (սրանում, նրանում, ինձնում, մեզանում, քեզնում, քեզանում ևն), վերլուծականը՝ սեռականի և մեջ կապի զուգորդումով. իմ մեջ, մեր մեջ:

Իրկն. տե՛ս հոլով բառահոգվածում:

ՆԻԿՈՄԵԴԻԱՅԻ ԲԱՐՐԱԹ || НИКОМЕДИЙСКИЙ ДИАЛЕКТ, արևմտյան՝ կր ճյուղի բարբառ. խոսվել է Նիկոմեդիա քաղաքում և շրջակա որոշ հայաբնակ գյուղերում, այդ թվում և Ասլանբեկում: Չուսումնասիրված բարբառ է. Հ. Աճառյանը մի փոքրիկ ուսումնասիրություն ունի (Վենետիկ, 1898) նվիրված Ասլանբեկի ենթաբարբառին: Սա հարուստ է ձայնավորական կազմով. նրա մեջ կան նաև նն, օօ, ոօ, բաց է(և), ռնգային ա: Բաղաձայնական (պայթականների ու հղաշփականների՝ կիսաշփականների) համակարգը՝ եռաշարք խլազուրկ՝ քհ — ք — փ, ձհ — ձ — ց: Ինգայինից առաջ օ > ա, բաղաձայնից առաջ՝ կիսաշփական > շփական: Քերականական հորինվածքով հարում է պոլսահայ բարբառին (ոմանք համարում են նրա խոսվածքը): Շարունակականի կաղապարում կա հայ է տարրը. ներկան նախահար գր մասնիկով. գր սիրիմ հայ է:

ԵԿԱՐԱԿՐԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ||описательная, синхроническая (синхронная) грамматика, լեզվաբանական գիտակարգ, քերականագիտության ճյուղերից մեկը. լեզուն դիտարկում է ստատիկ կտրվածքով, նկարագրում տվյալ փուլին, լեզվավիճակին բնորոշ երևույթները, բացահայտում նրա հորինվածքի ներքին համակարգային կապերն ու փոխհարաբերությունները: Նյութի բնության եղանակներով, հետապնդած նպատակներով զանազանվում է պատմական ու համեմատական քերականություններից:

Հայերենը ներկայանում է հինգ հիմնական լեզվավիճակներով՝ գրաբար, միջին գրական հայերեն, բարբառներ, արևմտահայ գրական լեզու, արևելահայ գրական լեզու. բոլոր այդմ էլ ունենք տարբեր նկարագրական քերականություններ: Գրաբարի կամ հին գրական հայերենի նկարագրական բերականությունը ստեղծվել է ղեկավարում: Նրա առանձին խոհանարարությունների նկարագրությունը նախապես տրվել է մեկնիչ-քերականների կողմից: Ավելի ուշ շրջանում կարևոր ներդրում ունեցան լատինաբան քերականները: Սակայն ինչպես հունաբանները հունարենի, սրանք էլ լատիներենի հետևիկությունամբ գրաբարի նկարագրության մեջ մոռացին նաև հայերենին խորթ երևույթներ: Այս խորթ երևույթների ներմուծման դեմ առաջինը ուժեղ հարված հասցրին Մխիթարյանները: Այս տեսանկյունից մեծ նշանակություն ունեցան հատկապես Գ. Ավետիքյանի, Ա. Բագրատունու, Մ. Զամչյանցի, Վ. Զալրիսյանի և այլ հայերենագետների քերականությունները: Նոր և նորագույն շրջանում արժեքավոր աշխատանքներով հանդես եկան Հ. Աճառյանը, Մ. Աբեղյանը, Ս. Մալխասյանցը, Ա. Աբրահամյանը, Ս. Ղազարյանը, է. Աղայանը, Վ. Առաքելյանը, է. Թումանյանը և ուրիշներ:

Միջին գրական հայերենի նկարագրական բերականությունը հանգամանորեն չի մշակված. թեև նրա կառուցվածքը (կամ առանձին համակարգեր) ուշադրությամբ դիտարկված է՝ մեծ մասամբ պատմական մեկնաբանություններով, էքսկուրսներով: Այս տեսանկյունից հատուկ արժեք ունի Յ. Կարստի ուսումնասիրությունը: Սովետական շրջանում այս պրոբլեմով զբաղվել են Ս. Ղազարյանը, Հ. Մուրադյանը և լեզվի ինստիտուտի մի քանի գիտաշխատողներ: Միջին հայերենի վերաբերյալ արժեքավոր ուսումնասիրություններ ունեն նաև արևմտահայ հայերենագետները:

Հայերենի նկարագրական բարբառագիտությունը մեծ նվաճումներ ունի. բնականաբար պատմական բարբառագիտությունը էական առաջընթաց չունի, որովհետև մեր բարբառները անհրաժեշտ նյութ չեն տալիս դրա համար:

Արևմտահայերենի նկարագրական բերականությունը շնայած ակնհայտ առաջընթացին՝ ղեկավարում է ավանդական քերականության սահմանագծերում: Արժեքավոր գործն այս բնագավառում առայժմ մնում է Ա. Այտընյանի քերականությունը:

Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի նկարագրական բերականությունը սկիզբ է առնում Ստ. Պալասանյանի գրքերով: Նրա հիմնական բաժիններն են՝ հնչյունաբանությունը (հնչյունախոսությունը, հնչյունափոխությունը, հնչյութաբանությունը), գրաբանությունը, ուղղագրությունը և ուղղախոսությունը, բառագիտությունը (բառակազմությունը, բառապաշարի ուսմունքը), բառարանագրությունը, ձևաբանությունը, շարահյուսությունը, ոճագիտությունը: Իբրև դասընթաց այն ավանդվում է բուհերում:

Հնչյունաբանության բնագավառում առաջնակարգ դեր ունեն հատկապես Հ. Աճառյանի, Մ. Աբեղյանի և Գ. Ղափանցյանի ուսումնասիրությունները: Հնչյունների ձայնային ու արտասանական հատկությունների փորձառական քննության բնագավառում արժեքավոր ներդրում ունեն Ա. Արամյանը, Ա. Խաչատրյանը, Վ. Հայրսույետյանը, Խ. Թոխմախյանը և ուրիշներ: Հնչյունաբանական միավորների բնույթի ու գործառությունների մասին ուշագրավ գիտողություններ կան է. Բ. Աղայանի, Գ. Բ. Զահուկյանի ուսումնասիրություններում. մենագրական ուսումնասիրությամբ հանդես է եկել Վ. Գ. Առաքելյանը:

Դեմոկրատիայի հարցերը հանգամանորեն քննված են Հ. Աճառյանի, է. Բ. Աղայանի, Գ. Բ. Զահուկյանի և այլ հայագետների աշխատություններում: Այս բնագավառում հարցադրումները վերաբերում են առհասարակ հայերենի գրային համակարգերին՝ գրատեսակներին, սկսած հնագույն (մեսրոպյան) շրջանից մինչև մեր օրերը: Այսինքն՝ դիտարկումները կատարվում են պատմականորեն, թեև ուղղագրության բարեփոխության հետ կապված՝ գրարանության որոշ խնդիրներ լուծվեցին նաև սովետական շրջանում (օրինակ՝ նոր այբուբենում ե||է, ո||օ, և տառերի այբբենական արժեքի սահմանումը ևն):

Ուղղագրության հարցերը աշխուժորեն քննարկվել են գեոևս անցյալ դարի էրկրորդ կեսին. էդան նույնիսկ սուր բանավեճեր՝ կապված, օրինակ, Վ-ի և վ-ի դրությունների հետ (վյունագրություն, վեվագրություն): Բանավեճային հարցերի զգալի մասը նորագույն շրջանում լուծում ստացավ 1922 թ-ի ուղղագրական բարեփոխության մեջ և տեղափոխական կոմիտեի որոշումներում: Ուղղագրության բարեփոխության նախապատրաստման շրջանում իրենց ինքնատիպ մեկնարանություններով հանդես են եկել Հ. Աճառյանը, Գ. Ղափանցյանը և այլ հայերենագետներ: Նոր ուղղագրության տեսաբանն ու ոգեշնչողը Մ. Աբեղյանն էր: Հայերենի ուղղագրության պատմությունը մենագրական ուսումնասիրությամբ ներկայացրեց Ս. Գյուլբուրդյանը:

Ուղղախոսությունը համեմատաբար սակավ մշակված բաժին է: Սովետական շրջանում, սակայն, նրա պրոբլեմատիկան միշտ եղել է տեղափոխական կոմիտեի ուշադրության կենտրոնում: Ուղղախոսության հարցերի վերաբերյալ մենագրական ուսումնասիրությամբ հանդես է եկել Թ. Ղարազյուլյանը: Այնուամենայնիվ, որոշ հարցեր դեռևս իրենց վերջնական մեկնարանությունը չեն ստացել:

Բառագիտության պրոբլեմները բազմակողմանի դիտարկվեցին հատկապես վերջին տասնամյակներին: 1940—50-ական թվականներին այս բնագավառում էական գործ կատարեցին Հ. Աճառյանը, Ս. Ղազարյանը, Գ. Սևակը, ավելի ուշ՝ է. Աղայանը, Ա. Սուքիասյանը, Ա. Մուրվալյանը, Հ. Կուսիկյանը, Հ. Օհանյանը, Ս. էլոյանը, Տ. Ավետիսյանը, Խ. Շալունցը և ուրիշներ: Դեմոկրատիայի հանգամանորեն քննված են Մ. Աբեղյանը, է. Աղայանը, Խ. Իշխանյանը, Լ. Ղազանչյանը և այլ հայերենագետներ: Բառակազմության հարցերը ևս լավ են լուսաբանված. կիրառվեցին նաև կառուցվածքային հետազոտության սկզբունքներ (օրինակ, Ս. Գալստյանի և այլոց կողմից):

Վերանայությունը համեմատաբար ավելի խոր ու համակողմանի մշակված բաժիններից է: Նախասովետական հայերենագետներից այս բնագավառում կարևոր ներդրում է արել Ստ. Պալասանյանը. սովետական շրջանում առավել համապարփակ տեսությամբ հանդես եկավ Մ. Աբեղյանը. նրա աշխատությունները իրենց հարցադրումներով, նկարագրության եղանակներով նոր ուղի բացեցին հայ նկարագրական բերականության համար: Այս բնագավառում արժեքավոր ներդրում ունեցան Գ. Սևակը, է. Աղայանը, Գ. Զահուկյանը, Վ. Առաքելյանը, Ա. Աբրահամյանը, Ս. Աբրահամյանը, Հ. Բարսեղյանը, Մ. Ասատրյանը, Ա. Մարգարյանը, Խ. Իշխանյանը, Ա. Սուքիասյանը, Ս. Գյուլբուրդյանը, Ն. Պառնասյանը, Գ. Գարեգինյանը, Ս. Գալստյանը, Հ. Օհանյանը և ուրիշներ:

Շարահյուսության հարցերը նախապես հանգամանորեն մշակվել են Մ. Աբեղյանի կողմից («Աշխարհարարի շարահյուսություն» գրքում): Երկար ժամանակ գործածության մեջ պահվեց Գ. Սևակի դպրոցական դասագիրքը («Հայոց լեզվի շարահյուսություն», 1—38-րդ հրատարակություններ, Ե., 1936—1981): Համեմատաբար նոր ժամանակներում հաջորդաբար լույս են տեսնում Վ. Առաքելյանի, Ս. Աբրահամյանի, Ն. Պառնասյանի, Ս. Գյուլբուրդյանի, Վ. Քոսյանի, Բ. Վերդյանի, Ա. Քյուրթյանի, Ա. Պապոյանի, Ա. Մարությանի, Խ. Բաղիկյանի և այլոց ուշագրավ ուսումնասիրությունները: Շարա-

հյուսության հարցերը յուրովի են քննված Գ. Զահուկյանի «Ժամանակակից հայերենի տեսութայան հիմունքները» աշխատության մեջ:

Ունադիտության հարցերը ուշադրության արժանացան հիմնականում 1950-ական թվականներից սկսած: Լույս են տեսել ընդհանուր բնույթի (ամբողջական ընդգրկումով) աշխատություններ, ինչպես և ուսումնասիրություններ՝ նվիրված այս կամ այն պրոբլեմին, մասնավոր հարցին: Այս տեսանկյունից օգտակար աշխատանքներ են հրատարակել Վ. Առաքելյանը, Գ. Վահանյանը, Հր. Կոստանյանը, Պ. Պողոսյանը, Գ. Զահուկյանը, Յ. Խլղաթյանը, Ռ. Իշխանյանը, Մ. Ավագյանը, Ս. Գյուլբուղաղյանը, Ա. Պապոյանը, Ռ. Սաքապետոյանը, Ա. Մարությանը և այլք:

Գրկն. Արելյան Մ., Հայոց լեզվի տեսություն, Ե., 1965: Աբրահամյան Ա. Ա., Գրաբարի ձևոնարկ, Ե., 1952—1976: Այուրեևան Ա., Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզուի, Վիեննա, 1866: Ալեքիմեան Գ., Քերականություն հայկական, Վենետիկ, 1815: Ռազրատունի Ա., Հայերեն քերականություն ի սկստ զարգացելոց, Վենետիկ, 1852: Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 1 (Առաքելյան Վ. Դ., Խաչատրյան Ա. Հ., էլոյան Ս. Ա.), հ. 2 (Աբրահամյան Ս. Գ., Պառնասյան Ն. Ա., Օհանյան Հ. Ա.), հ. 3 (Աբրահամյան Ս. Գ., Պառնասյան Ն. Ա., Օհանյան Հ. Ա., Բաղդկյան Խ. Գ.): Պալասանյան Ստ., Ընդհանուր տեսություն արևելյան գրավոր լեզվի հայոց, Թիֆլիս, 1870: Սուֆիասյան Ա. Մ., Ժամանակակից հայոց լեզու, Ե., 1982: Սևակ Գ., Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Ե., 1955:

«ՆՇԱՆԱԿԻՄԻՔ ԻՄԱՍՏՆՈՅ», ձեռագրերում, քերականությունների հավելվածներում և այլուր հանդիպող և սարբեր կառուցվածք ու գործառություն ունեցող գրանշանների խումբ (շարք), որոնց մասին նաև հիշատակություններ են անում պատմիչներ, քերականներ և այլ աղբյուրներ, և որոնք հայտնի են նաև «նշանագիր այբուբենից», «նշանագիր անուանց, կարճարանություն» և այլ հորջորջումներով: Սրանց վրա առաջին անգամ ուշադրություն է դարձրել Մ. Զամչյանը, ապա՝ այլ հայ ու այլազգի գիտնականներ: Նշանագրերի մի մասը կապգրերի տեսք ունի, ստեղծված է համեմատաբար ուշ շրջանում: Մյուսները գաղափարագիր նշաններ են և ըստ էության ավելի հին ակունքներ ունեն, մասամբ նման են այլ որոշ ժողովուրդների (խեթեր, եգիպտացիներ, Հնդկաստանի նախաբնիկներ) գործածած գաղափարագրերին: Դրանք մասամբ պատկերագրի տեսք ունեն, մասամբ էլ զուտ գաղափարագրային են, սլայմանական նշանով արտահայտում են բառը (հասկացությունը): Կարելի է կարծել, որ սրանք հայկական մեհենական գրի մնացորդներ են: Այս գրանշանները գործածված են նաև աստղագիտական (տիեզերագիտական) ու տոմարական տեքստերում:

Գրկն. տե՛ս հայկական գիր բառահոգվածում:

ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԲԱՐՔԱԽ||НОВОНАХИЧЕВАНСКИЙ ДИАЛЕКТ, արևմտյան՝ կը ճյուղի բարբառ. խոսվել է Ղրիմի, ապա և Նոր Նախիջևան քաղաքի ու հարակից վայրերի հայ բնակչության կողմից: Այժմ խոսվում է Դոնի Ռոստովի մարզի հայաբնակ գյուղերում: Բարբառախոս այս բնակիչների նախնիները գաղթել են Ղրիմից. այստեղից էլ՝ Ղրիմի (Խրիմի) բարբառ անվանումը: Զայնավորենք են՝ ա, է, օ, ի, ու, ը, օ, նւ. վերջին երկուսը՝ հիմնականում փոխառյալ բառերում: Միավանկների սկզբում առկա է հինհայերենյան ե-ի երկհնչյունացում՝ նախադիր յ կիսաձայնով, նույն դիրքում՝ ո-ին նախադիր վ շրթնայինի հավելում: Առկա է ձայնավորների ներդաշնակության երևույթը: Բաղաձայնական (սլայթականների ու հպաշփականների՝ կիսաշփականների) համակարգը՝ եռաշարք իլազուրկ (բ⁶—բ—փ, ձ⁶—ձ—ց): Որոշ խոսվածքներում առկա է նաև խուլերի շարքը: Գոյականն ունի թվի, հոլովի, առկայացման կարգեր. կա նաև անձի ու իրի քե-

բականակա՛ն տարբերակու՛մ: Հոգնակերտներն են՝ -էր, -նէր, -դիւ, -գանւ, -վանւ, -վրդիւ՝ են: Բացառականու՛մ՝ -է վերջավորութիւնը: Որոշ բառերի բացառականի վերջավորութիւնը ձևավորվում է մ տարրով: Հոգնակին՝ ու հոլովմամբ: Որոշիչ հոդ են ստանում բոլոր հոլովները, անորոշ հոդը՝ ևտադաս: Բայական լծորդութիւններն են՝ է, ա, ի (պատճառական ձևերում նաև ու): Ըղձական եղանակը կազմվում է անորոշի հիմքով և դիմային վերջավորութիւններով. սահմանական ներկան՝ զր (զ, ք) նախահար տարրով. հմմտ. զր բէրիւ:

Գրականութեան մեջ կիրառված բարբառ է (հատկապես Ռ. Պատկանյանի ստեղծագործութիւններին շնորհիւ):

Գրկն. Անառլան Հ., Քննութիւն նոր նախիջևանի (նրիմի) բարբառի, Ե., 1925: ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ԲԱՐԲԱՐ||НОВОЛЖУЛЬФИНСКИЙ ДИАЛЕКТ, արևելյան՝ ում ճյուղի բարբառ, ասում են նաև Ջուղայի բարբառ: Խոսվում է նոր Ջուղայի (այժմ՝ Սպահանի թաղամաս) հայ բնակչութեան կողմից (գաղթեցված XVII դ-ի սկզբներին՝ Ջուղայից): Այս բարբառով է խոսում նաև Շիրազի, Հնդկաստանի ու հարակից այլ վայրերի հայ բնակչութեան զգալի մասը: Չայնավորներն են՝ ա, է, օ, ի, ա, ը. երկու ձայնավոր երկբարբառային արտասանութիւն ունեն, գրվում են ե, ո, արտասանվում՝ ie, uo: Գրաբարի պայթական ու հպաշփական՝ կիսաշփական ձայնեղները բառասկզբում վերածվել են շնչեղ ձայնեղների, իսկ բառամիջում և բառավերջում՝ շնչեղ խուլների. դիտվում է իբրև քառաշարք համակարգ (բ^ո—բ—պ—փ, ծ^ո—ծ—ծ—ց): Առկա է հ>խ անցում: Միավանկների բառասկզբի դիրքում հինհայերենյան ե-ն երկհնչյունացել է՝ նախադիր յ կիսաձայնով, նույն դիրքում՝ ո-ն նախադիր տվելացել է վ շրթնայինը: Քերականական հորինվածքում ունի նմանութեան գծեր Արարատյան բարբառի հետ: Գոյականն ունի թվի, հոլովի, առկայացման կարգեր. կա նաև անձի ու իրի քերականական տարբերակում: Հոգնակերտներն են՝ էր, -նէր, -ւ, -անի, -նի, -աւլնւ են: Ն հոգն ստանում են նաև բաղաձայնահանգ բառերը: Կան դասական թվականների ինքնատիպ մասնիկավոր ձևեր: Բայական հիմնական լծորդութիւններն են՝ է, ի, ա: Չեզոք և կրավորական բայերի անկատար դերբայն ունի -ման վերջավորութիւնը. մասման ամ սմաշվում էմ, վազման ամ սվազում էմ:

Գրկն. Անառլան Հ., Քննութիւն նոր Ջուղայի բարբառի, Ե., 1940:

ՆՈՐԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ||НЕСЛОГОИЗМЫ, այն բառերը, արտահայտութիւնները, դարձվածքները, որոնք ստեղծվում կամ փոխառվում են նոր առարկաներ, երևույթներ (հասկացութիւններ) արտահայտելու համար, և որոնց նորաստեղծ (նորամուտ) լինելը գիտակցվում է խոսողի կողմից: Այսպիսիք են. օրինակ, հեռուստացույց, տիեզերազնագ, անվաղող, նախիտ, աւտադրամաս, մակնիշ, լուսնագնաց, գերկարնալիւ, մեկնաւի, գիտափորձ, մարզիչ, հրքիռամիջուկային բառերը՝ արդի գրական հայերենում: Տարբերում են բառային նորաբանութիւն և իմաստային նորաբանութիւն. առաջինը բնորոշ է նրանով, որ նորաստեղծ կամ նորամուտ է և՛ ձևով (արտահայտութեան պլանով), և՛ իմաստով, երկրորդը նախկին բառի մեջ նոր իմաստի հաստատումն է: Նորաբանութիւնները նախ տեղ են գտնում պարսիկ բառապաշարում, ապա աստիճանաբար դառնում են լայնորեն գործածվող բառեր: 20—30-ական թթ-երին նորաբանութիւն հանդիսացած բազմաթիւ բառեր այժմ արդեն լայն գործածութիւն ստացած, լեզվի բառապաշարում մերված միավորներ են, ինչպես՝ կոլանտեսութիւն, աշխօր, կենտկում, օղակավար, սոցմրցութիւն: Այսպիսի ճակատագիր չունեն, անկասկած, դիպվածային բառերը, որոնք ստեղծվում են խոսքային տվյալ իրադրութեան համար, և նրանց շնչին մասը միայն կարող է համագործածական դառնալ: Որոշ նորաբանութիւններ, հասարակական կյանքի արագ վերափոխութիւններով, տեղաշարժերով պայմանավորված, կարող են նույնիսկ դառնալ հնաբանութիւններ կամ պատմաբառեր, ինչպես, սովետական շրջանում ստեղծված՝ հեղկում, ժողկում, կուսբջիչ, նէպման են:

Շ, շ [Շ], հայկական այբուբենի քսաներեքերորդ տառը, անվանումը՝ շա. նախա-
տիպարը հունական (ըստ ոմանց՝ պահլավական) է: Այբբենական համակարգում սրա
տառային արժեքն է առաջնալեզվային (նախաքմային) խուլ շփական (շշական) բաղա-
ձայն հնչույթի արտահայտումը, թվային արժեքն է հինգ հարյուր, հինգհարյուրերորդ:
Շ հնչույթի արտասանական ու ձայնաբանական բնութագիրը նույնն է հայերենի բոլոր
վիճակներում, փոփոխություն: Սրա արտաբերման ժամանակ լեզվի առաջամասը մեջքային
համեմատաբար լայն գոտիով մոտենում է վերին լնդերքին (ալվեոլներին) ու նախա-
քիմքին (կոշտ քիմքի առաջամասին)՝ առաջ բերելով նեղվածք: Շրթունքները մասնա-
կիորեն առաջ են ձգվում: Օդի արտամղումը ստեղծված նեղվածքով թողնում է շշոցի
սպառնալիցություն: Ձայնալարերը չեն թրթռում: Նվազագույն հնչույթաբանական հակա-
դրություն է կազմում (մերձավոր լծորդական հարաբերության մեջ է) մի կողմից՝ ս-ի
հետ (շշականություն—սուլականություն. շուտ—սուտ, շահել—սահել), մյուս կողմից՝ ժ-ի
հետ (խլություն—ձայնեղություն. բաշին—բաժին, խաշ—խաժ, ուշ—ուժ):

Ունի շնդվորոսական առնչակցություններ, օրինակ, զարգանում է rs կապակցությու-
նից. rs > rʒ (*lrs > քաւրշամել, *g²hrs > գաւրշել, *k²rs > քաւրշել): Կայուն է հնչյունա-
փոխության նկատմամբ. բարբառներում ենթարկվում է մասնակի՝ փոխազգեցական-դիր-
քային հնչյունափոխության, ինչպես՝ շունշ > սունշ, դրափոխության՝ շխ > խշ (բաշխել >
> բախշել են: Գրությունը համապատասխանում է արտասանությանը (շատ, փուշ, աշ-
խաբեն): Պատմական շրջանում (գրաբար, էտգրաբարյան հայերեն) շ+նպաշփական,
շ+նպալալայական և այլ որոշ կապակցություններից առաջ, մասնակի բացառություննե-
րով, առկա է (ր) ձայնավորում. շտապ = (ր)շտապ:

Գրկն. տե՛ս հայկական գիր բառահոգվածում:

ՇԱՂԱԽԻ ԲԱՐԲԱԽ||шагахский диалект, արևելյան՝ u ճյուղի բարբառ. ըստ ոմանց՝
ենթաբարբառային դիրքում է Ղարաբաղի ու Հաղրութի բարբառների հանդեպ. խոսվում
է ՂԷՄ Հաղրութի շրջանի առանձին գյուղերում և հարակից որոշ վայրերում (ընդ որում
Նաև Բեյվան ու Շաղախ գյուղերում): Ձայնավորներն են՝ ա, օ, ը, բ, ըէ, ի, ու, օւ, օ, օ:
Լաղաձայնական (պայթականների ու հպաշփականների) համակարգը՝ երկշարք ձայնե-
կապուրկ: Նտնալեզվային պայթականներն ունեն քմայնացած տարբերակներ. առկա են
a՝ բաղաձայն, փափուկ լ՛: Շեշտը՝ վերջընթեր վանկում: Գոյականն ունի թվի,
հոլովի, առկայացման կարգեր. քերականորեն տարբերակում է անձի ու իրի կարգը
(առումները): Հոգնակերտներն են՝ -էր, -ըր, -նէ/-նէք, -ք, -անք են (համադրական ներգո-
յականը՝ -ում մասնիկով): Բացառական, գործիական, ներգոյական հոլովներն ունեն
համադրական և վերլուծական ձևեր: Տարբերակված են նաև որոշյալ ու անորոշ հոլո-
վումներ: Բայական լծորդություններն են՝ ի, ա. սահմանականի ներկան կազմվում է ս
սարբն ունեցող անկատար դերրայով և օժանդակ բայով. օժանդակ բայը շունի անցյա-
լի ձևեր. անցյալի անկատարում գործում է լ՛նալ տաւրը. անցյալ կատարյալը շունի հա-
մադրական ձևեր. գործում են վաղակատարի կաղապարները: Ապառնին կազմվում է
-ալուն մասնիկով՝ կիրքլակուն րմ: Հայտնի է նաև Քեյվան-Շաղախի բարբառ անունով:

Գրկն. Ղարիբյան Ա., Հայերենի բարբառների մի նոր ճյուղ (ԵՊՀ-ի «Գիտ. աշ-
խատ.» 1939, հ. 11), Լեւոնյան Բ. Խ., Շաղախի ենթաբարբառը (թեկնած. դիս.,
անտիպ., Ե., 1975):

ՇԱՂԱԽ||СОЮЗ, շթեքվող խոսքի մաս. կապերի հետ միասին մտնում է սույասարկու՝
թերիմաստ բառերի խմբավորման մեջ, արտահայտում է քերականական որոշակի հարա-
բերություն (կապակցություն). իրար է կապակցում շարահյուսական տարբեր միավոր-
ներ՝ համադրա բառեր, բարդ նախադասության բաղադրիչ մասեր, խոսքի այլ տարրեր:
Շաղկապների գործառական սյուանր միայն քերականական-շարահյուսական է. այն

իմաստով էլ քերականական է, արտահայտում է հասկացությունների (առարկաների) կամ մտքերի (ստորոգումների) փոխհարաբերությունը՝ փոխկապակցությունը (համագորկամ կախյալ)։ Լեզվի մյուս քերականական իմաստներն էլ նույն հարթության վրա են։ Օրինակ, հոգը արտահայտում է առարկայի որոշակի հարաբերակցությունը հաղորդակցվողների նկատմամբ։ Հոլովը կարող է արտահայտել ստացողի հարաբերությունը ստացյալի նկատմամբ, սեռանիշ մասնիկը՝ ներգործողի և կրողի փոխհարաբերությունը են։ Շաղկապների դեպքում էլ իմացական-տրամաբանական կամ հասկացական պլանի քերականական արտահայտությունը պարտադիր չէ։ Շարահյուսական միավորների փոխկապակցությունը կարող է շաղկապով արտահայտվել կամ շարտահայտվել։ Հմմտ. «Աշոտը և Սուրենը եկան»։ «Անձրևը սաստկացավ, և մենք արագացրինք մեր քայլերը»։ Նույնը կարելի է՝ «Աշոտը, Սուրենը եկան»։ «Անձրևը սաստկացավ. մենք արագացրինք մեր քայլերը»։ Բոլոր լեզուներում էլ հնագույն բանավոր խոսքը խիստ աղքատ է եղել շաղկապներով, բայց դա չի խանգարել լիարժեք հաղորդակցմանը։ Այժմ էլ շաղկապի բացակայության պայմաններում շարահյուսական տարրերի փոխկապակցությունը ընկալվում է հնչերանգով կամ արտակառուցվածքային գործոններով, իմացաբանորեն։ Հայտնի բան է, որ հոգի բացակայությունը ուսանողին չի խանգարում իմացաբանորեն զանազանելու որոշյալը անսրոշից։ Ժիշտ չեն այն լեզվաբանները, որոնք անշաղկապ խոսքի (նախադասության) մեջ քերականական համադասություն կամ ստորադասություն են որոնում։ Նրանք այդպիսի պարագաներում քերականական վերլուծությունը փոխարինում են իմացաբանական-տրամաբանական դեհաստումներով։

Եթե ասում ենք՝ «Ես գիտեմ, որ Արամը լավ տղա է», ապա մենք գործ ունենք բարդ նախադասության կապակցված բաղադրիչների ստորադասական՝ կախյալ հարաբերության հետ։ Այս հարաբերությունը, որ քերականորեն արտահայտված է ու շաղկապով, չի պայմանավորում նախադասության տվյալ բովանդակությունը։ Նույն միտքը կարող ենք արտահայտել այլ կառուցվածքներով. «Ես գիտեմ, Արամը լավ տղա է»։ «Ես գիտեմ Արամի լավ տղա լինելը»։ «Ես գիտեմ Արամի լավ տղա լինելու մասին»։ Շաղկապը խոսքի մեջ միայն քերականական ցուցիչ է։ Նրա առկայությունը կամ բացակայությունը նկատելիորեն ազդում է նաև խոսքի (նախադասության) հնչերանգային հորինվածքի վրա։

Ուրեմն՝ շաղկապը բովանդակային պլանում ունի քերականական իմաստ։ Արտահայտության պլանում այն ներկայանում է իբրև բառ-մասնիկ (մասնիկ-բառ), իբրև երկրորդական ձևույթ, ինչպես կապն է։ Այն միայն պայմանականորեն է բառ կոչվում։ Պատճառներից մեկն էլ սա է, որ շաղկապների մի մասը, հատկապես բաղադրյալները, մինչև այսօր էլ հանգամանորեն չեն բառարանագրված։

Կապերն էլ կապակցական գործառություն ունեն։ Սակայն կապը արտահայտում է գերադաս և կախյալ (լրացյալ և լրացում) բառերի հարաբերություն. գործառելով կախյալի ոլորտում՝ նրան ձևավորում է իբրև նախադասության ինքնուրույն անդամ։

Մինչդեռ շաղկապը կարող է միայն համագործ, համապաշտոն բառեր կապակցել, դրանց կապակցական հարաբերությունն արտահայտել։ Բացի այդ, շաղկապը գործառում է նաև բարդ նախադասության ոլորտում՝ կապակցելով նրա մասերը, բաղադրիչ համագործ նախադասությունները կամ երկրորդականը զխավորի հետ, իսկ կապը այդպիսի գործառություն չունի։ Այնուամենայնիվ, շաղկապը իմաստաբանական ու կիրառական որոշակի առնչություններ ունի կապի հետ, կապով և շաղկապով կառուցվածքները երբեմն փոխակերպելի են. հմմտ. «Արմենը և իր ընկերները այցելեցին մեզ» և «Արմենը իր ընկերների հետ այցելեց մեզ»։ Բացի այդ՝ երկուսն էլ միայն քերականական գործառությամբ են բնորոշ։ Այս պլանը շաղկապին հարաբերության մեջ է դնում նույնիսկ հոլովի հետ. հմմտ. նույն նախադասությունը. «Արմենը ընկերներով այցելեց մեզ»։ Կիրառական ականառու հարաբերակցություն կա որոշ շաղկապների (ստորադասական) և

հարաբերական դերանունների միջև ներկուսն էլ կախյալ հարաբերության արտահայտիչներ են, երկրորդական նախադասությունը կապակցում են գլխավորի հետ: Հմմտ. «Արմենը դպրոց չգնաց, որովհետև հիվանդ էր» և «Դու կկարդաս այն գիրքը, որը հանձնարարված է»: Սակայն, ի տարբերություն այդ շաղկապների, հարաբերական դերանունները կարող են գոյականաբար գործածություն ունենալ, հոգ ստանալ, հոգնակի կազմել, հոլովվել, գործառել իրեն նախադասության ինքնուրույն անդամ: Մի քանի շաղկապներ էլ քերականական համանունության մեջ են մակբայների ու եղանակավորող բառերի հետ, ինչպես՝ ապա, էլ, միայն ևն:

Ըստ կազմության շաղկապները լինում են՝ պարզ (և, ու, ուրեմն, սակայն, թեպետ, մինչև, թեկուզ, թե, եթե, ևս, որ, բայց, իսկ, այլ, կամ, էլ, քան, ապա ևն), ածանցավոր (այլապես, հետևապես, հետևաբար), բարդ և բարդաձանցավոր, ընդ որում՝ կցականներ (այնինչ, այսինչ, այնուամենայնիվ, այնուհանդերձ, որովհետև, մինչդեռ, թեև ևն), հարադրականներ կամ բառակապակցականներ (կամ թե, ասես թե, միայն թե, քան թե, ապա թե, նայած թե, ասես թե, կարծես թե, որպես թե, քանի որ, հենց որ, մինչև որ, թե որ, այնպես որ, մանավանդ որ, շնայած որ, շնայելով որ, այնքան որ, ոնց որ, այնքանով որ, ուստի և, ուրեմն և, թեկուզ և, ինչպես և, բայց և, և ոչ թե, էթե ոչ, ապա թե ոչ, եթե միայն ևն): Հարադրական բարդությունների մեջ, ինչպես նկատելի է, ակտիվ դեր ունեն լին. ու, և պարզ շաղկապները:

Կառուցվածքային ու կիրառական-դիրքային հատկանիշով առանձնանում են՝ մեկադիր շաղկապներ (և, թե, որ, իսկ, սակայն ևն), կրկնադիր, կրկնավոր շաղկապներ (համադասականները սովորաբար շեշտակիր են՝ և...և, ո՛չ...ո՛չ, է՛լ...է՛լ, կա՛մ...կա՛մ ևն), գուգադիր կամ ցուգադրական շաղկապներ (ոչ միայն...այլև, թեև...բայց, շնայած...բայց, որովհետև...ուստի, թեպետ...բայց, քանի որ...ուստի, թեպետ...սակայն, շնայած...սակայն, թեկուզ...բայց, թեև...այնուամենայնիվ, եթե...ապա, եթե...ուրեմն ևն, հմմտ. նաև հետևյալ գուգադրական կապակցությունները՝ մեկը...մյուսը, մի կողմից...մյուս կողմից, ինչպես...այնպես, որքան...այնքան, նախ...ապա, նախ...հետո ևն):

Պատմականորեն, ըստ սերման լինում են՝ անվանակազմ (կամ, սակայն), բայական (նայած, շնայած), դերանվանակազմ (այնինչ, այսինքն, որպեսզի), մակբայական (հետևաբար, հետևապես), շաղկապակազմ (թե որ, եթե որ, թեև), եղանակավորող բառերից գոյացած (միայն, ոչ...ոչ) ևն: Ռադադրյալ (բարդ, ածանցավոր) շաղկապների զգալի մասը միատարր չէ, ներկայանում է իրեն տարբեր խոսքի մասերի պատկանող տարրերի բաղադրություն, այսպես՝ կապ և շաղկապ (մինչև որ, քան թե), կապ և դերանուն (ընդ որում, ըստ որում), դերանուն և շաղկապ (ինչպես և, ինչպես նաև), բայց և՛ դերանուն և՛ դերանուն (այսինքն, այսուամենայնիվ): Որոշ կապեր գործածվում են նաև շաղկապարար (ինքնին, նայած, շնայած, մինչև, որպես, իբր) կամ ու, թե շաղկապների գուգակցումով (շնայած որ, մինչև որ, իբր թե ևն):

Ժամատարանական ու կիրառական հատկանիշներով զանազանում են համադասական և ստորադասական խմբեր, որոնք ներկայանում են իրենց ենթախմբերով (ենթատեսակներով):

Համադասական շաղկապները (сочинительные союзы) արտահայտում են համագաս կապակցություն, այսինքն՝ կապակցում են նախադասության համադաս, համապատասխան անդամներ, բարդ համադասական նախադասության մասեր, խոսքի բաղադրիչ (ոչ կախյալ) այլ տարրեր: Ժամանակակից գրական հայերենում գործածական են՝ և, ու, թե, նաև, ևս, էլ, այլև, ինչպիսի և, ինչպես նաև, նույնպես և, նմանապես, բայց, իսկ, սակայն, այլ, մինչդեռ, միայն, այնինչ, ապա, բայց և այնպես, և սակայն, այնուամենայնիվ, թե չէ, էթե ոչ, և ոչ թե, այլ ոչ թե, բայց ոչ, կամ, կամ թե, կամ թե չէ, և կամ, կամ...կամ թե չէ, կամ...կամ թե, կամ...և կամ, ո՛չ...ո՛չ, թե՛...թե՛, է՛լ...է՛լ, և՛...և՛, ոչ միայն...այլև, ոչ միայն...այլ նաև, ինչպես...այնպես էլ, եթե...ապա, ոչ թե...

այլ ևն։ Սրանց ենթատեսակներն են՝ միավորիչ, ներհակական, տրոհական։ ա) միավորիչ շաղկապները (соединительные союзы, նաև՝ միավորիչ-հավելական) արտահայտում են թվարկման կամ հավելական կապակցություն (հարաբերություն)։ Առաջին նշանակությամբ գործածվում են՝ և, ու (մասամբ՝ քե-ն), նաև՝ ո՛չ...ո՛չ, քե՛...քե՛, է՛լ...է՛լ, և՛...և՛ գուցադրականները, ընդ որում՝ ու-ն սովորաբար կապակցում է ավելի փոքր միավորներ (նախադասության համազոր անդամներ) և ավելի սերտ հարաբերակցության արտահայտիչն է, քան և-ը, հատկապես երբ սրանք գործածված են միևնույն նախադասության ոլորտում։ Հավելական նշանակությամբ գործածվում են՝ նաև, ևս, էլ, այլև, ինչպես և, ինչպես նաև, նույնպես և, նմանապես, ոչ միայն...այլև, ոչ միայն...այլ նաև, ինչպես...այնպես էլ։ բ) ներհակական կամ հակադրական շաղկապները (противительные с.) արտահայտում են ներհակական-հակադրական (հակասման՝ անհամապատասխանության, սահմանափակման՝ վերապահության, հանդիպադրական, ներհակության, պայմանականության) կապակցություն։ բայց, իսկ, սակայն, այլ, մինչդեռ, միայն, այնինչ, ապա, բայց և այնպես, այնուամենայնիվ, քե չէ, եթե ոչ, և ոչ քե, այլ ոչ քե, բայց ոչ, եթե...ապա, ոչ քե...այլ։ գ) Տրոհական կամ բաժանական շաղկապները (разделительные с.) արտահայտում են տրոհական-բաժանական կապակցություն։ կամ, կամ քե, կամ քե չէ, և կամ քե, կամ...կամ քե չէ, կամ...կամ քե, կամ...և կամ։

11. Ստորադասական շաղկապները (подчинительные с.) արտահայտում են կախյալ հարաբերություն, երկրորդական նախադասությունը կապում են գլխավորի հետ։ Այս գործառնությամբ նրանք մի հարթության վրա են հարաբերական դերանունների հետ, մյուս կողմից էլ՝ այսպիսի կիրառական հատկանիշով նրանք հակադրվում են համադասական շաղկապներին։ Ժամանակակից գրական հայերենում գործածական են՝ որ, թե, ինչ, իբր թե, մինչ, մինչև, հենց, նախքան, քանի, ինչ, մինչև որ, հենց որ, քանի դեռ, թե չէ, երբ որ, եթե, թե որ, միայն թե, եթե միայն, նայած, նայած թե, որովհետև, քանի որ, չէ որ, մանավանդ որ, հավանական է որ, թեև, թեկուզ, թեկուզ և, թեպետ, թեպետ և, չնայած, չնայած որ, փոխանակ, որպեսզի, միայն թե, ինչ է թե, թե ինչ է, ասես թե, կարծես թե, ոնց որ, ոնց որ թե, ինչպես որ, ինչպես, կարծես, որպես թե, քան, քան թե, ուստի, ուրեմն, այնպես որ, հետևաբար, հետևապես, ուստի և, ուրեմն և, և ուրեմն, այսինքն, այն է, եթե... ապա, եթե... ուրեմն, եթե... ապա ուրեմն, թե... ուրեմն, թե որ... ուրեմն, թե որ... ապա ուրեմն, թեև... բայց, թեպետ... բայց, թեպետ... սակայն, թեպետ... այնուամենայնիվ, չնայած որ... բայց, թեկուզ... բայց, թեկուզ... բայց և այնպես, թեև... բայց և այնպես, թեև... սակայն, թեպետ... սակայն ևն։

Հստ արտահայտած կապակցության բնույթի (ըստ իմաստի) սրանք լինում են՝ մեկնական կամ բացատրական||пояснительные с. (որ, թե, ինչ, իբր թե, թե իբր), ժամանակային||союзы времени (մինչ, մինչև, հենց, նախքան, քանի, ինչ, մինչև որ, հենց որ, քանի դեռ, թե չէ, որ, երբ որ), պայմանի||союзы условия (եթե, թե, թե որ, որ, միայն թե, եթե միայն, նայած, նայած թե, քանի դեռ, եթե... ապա, եթե... ուրեմն, եթե... ապա ուրեմն), պատճառի և հիմունքի||причинные с. (որովհետև, քանի որ, որ, չէ որ, մանավանդ որ, նամանավանդ որ), գիշական||уступительные с. (թեև, թեկուզ, թեկուզ և, թեպետ, թեպետ և, չնայած, չնայած որ, փոխանակ, թեև... բայց, թեպետ... բայց, թեպետ... սակայն, թեպետ... այնուամենայնիվ, թեպետ և... այնուամենայնիվ, չնայած որ... բայց, թեկուզ... բայց, թեկուզ... բայց և այնպես, թեև... բայց և այնպես, թեև... սակայն, թեպետ... սակայն), նպատակի||целевые с. (որպեսզի, որ, միայն թե, ինչ է թե, թե ինչ է), ճամնատուրյան (ասես թե, կարծես թե, ոնց որ, ոնց որ թե, ինչպես որ, ինչպես, կարծես, որպես թե, քան, քան թե), մակաբերական (հետևանքի, եզրակացական)՝ ուստի, ուրեմն, հետևաբար, հետևապես, ուստի և, ուրեմն և, և ուրեմն, այնպես որ), բացահայտման (այսինքն, այն է)։

Կան շաղկապներ, որոնք կարող են գործածվել մեկից ավելի նշանակություններով։

դրանք կարելի է կոչել ընդհանրական, ինչպես՝ և (թվարկվողական-հավելական), բե (համադասական-ստորադասական, միավորիչ-տրոհական), ու (մեկնական-պայմանի-պատճառի-նպատակի-համեմատություն)։

Որոշ շաղկապներ գործառույթ են նաև բառակապակցական, բառակազմական, դարձվածաբանական ոլորտներում, ինչպես՝ աղ ու հաց||աղուհաց, առևտուր, փոքր ու մեծ, առքուփառքով ևն։

Կան շաղկապներ, որոնք գալիս են զրաբարյան շրջանից, օրինակ՝ և, այլ, այլև (<այլ և), այլևս (<այլ ևս), բայց, սակայն, բե, մանավանդ, ֆանգի, ուպեսգի (<որպէս գի), մինչ, մինչդեռ ևն։ Միջին հայերենում գործածական էին այլ, երե, բե չէ, ինչու, կամ, ապա, և, ու ևն։ Բարբառները աղքատ են շաղկապներով. գործածվողներին էն՝ և, ալ||էլ, կամ, կամ քէ, քէ||քա, վօր||վաւ ևն։

Կրկն. Անառյան Հ., լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 5, Ե., 1965։
Կարենցիյան Կ., Շաղկապները ժամանակակից հայերենում, Ե., 1963։ Շաբաթիանյան Պ., Գրաբարի շաղկապները, Ե., 1960։ Տե՛ս նաև խոսքի մասեր բառահոգվածի գրականության ցանկը։

ՇԱՄԱԽԻԻ ՐԱՐԲԱԻ||шамახинский диалект, արևելյան՝ ում ճյուղի բարբառ. խոսվում է Շամախի քաղաքում, շրջակա որոշ բնակավայրերում (մասամբ և Բաքվի հայ բնակչության մեջ)։ Ունի էական ընդհանրություններ Ղարաբաղի բարբառի հետ։ Չայնավորներն են՝ ա, ան, ան, է, ը, ը, ի՛, ի, օ, օ, օ, ու, ու։ Ունի երկբարբառացումներ՝ ան, օու, օ, ը։ Միավանկ բառերի սկզբում՝ և>յէ, հէ զարգացումներ. ևս>յէս, էրք>հէփ։ Բառասկզբի ո-ից առաջ վ շրինայինի հավելում. ոսկի>վօսկի, ոսպն>վօսպ։ Բաղաձայնական (պայթականների ու հպաշփականների՝ կիսաշփականների) համակարգը՝ երկշարք ձայնեղադուրկ։ Ետնալեզվային պայթականներն ու առաջնալեզվային տ, ծ բաղաձայններն ունեն քմայնացած տարրերականներ։ Կա նաև ղ բաղաձայն, որը, հավանաբար, վրացական ազդեցության արդյունք է։ Շեշտը՝ վերջնավանկում։ Գոյականն ունի թվի, հոլովի, առման կարգեր. կա նաև անծի ու իրի քերականական տարբերակում։ Հոգնակերտներն են՝ -էր, -նէր, -լէմ, -մ, -էրմ, -նի ևն։ Անվանական հարացույցում՝ 5, դերանվանականում՝ 6 հոլովածներ։ Բացառականում՝ -ան (կա նաև վերլուծական կաղապար), գործիականում՝ օ/օվ, ներգոյականում՝ ըմ վերջավորությունները։ Որոշ գերանուններ ստանում են հավելական -իկ/-ից մասնիկավորում (կրկնողաբար). յէս>յէսիգ>յէսիգի(ս). յէսիգիգի(ս)։ Եղանակների կազմով հետևում է գրականին։ Լծորդություններն են՝ է, ի, ա։ Սահմանական ներկան կազմվում է անկատար դերբայով և օժանդակ բայով՝ ըստասըմ ամ «սպասում եմ»։ Պայմանականում՝ կը/-կի-, հարկադրականում՝ ըիդի։

Կրկն. Բաղրամյան Ռ. Հ., Շամախիի բարբառը, Ե., 1964։

ՇԱՊԻՆ-ԿԱՐԱՆԻՍԱՐԻ (Շապին-Կարահիսարի) բարբառ||шапин-гарансарский диалект, արևմտյան՝ կը ճյուղի բարբառ. խոսվել է Փոքր Հայքի Շապին-Կարահիսար քաղաքում և Ամպտերի գավառում։ Միջին դիրք ունի հարբերդի, Երզնկայի, Սեբաստիայի և Եվդոկիայի բարբառների հանդեպ։ Բաղաձայնական (պայթականների ու հպաշփականների՝ կիսաշփականների) համակարգը՝ եռաշարք խլազուրկ (քհ—բ—փ, ձհ—ծ—ց)։ Կան նաև քմայնացած ձայնավորներ (ան—օ)։ Բառասկզբում՝ հ-ի ձայնեղացում։ Միավանկների սկզբում՝ հինհայերենյան և-ի երկհնչյունացում՝ նախադիր յ կիսաձայնով. նույն դիրքում ո-ին նախադիր վ շրինայինի հավելում։ Բոլոր հոլովները որոշիչ հոգ են ստանում. անորոշ հոգը՝ ետադաս։ Կա շարունակականի ձև՝ դաւ/դէ տարրով. գրսիմ դաւ, գէնամ դէ։ Հանգամանորեն չի ուսումնասիրված։

Կրկն. Անառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մ. 2, Ե., 1951։ Զանուկյան Գ. Բ., Հայ բարբառագիտության ներածություն, Ե., 1972։

ՀԱՏԱԽԻ ԲԱՐՐԱԽ||шатахский диалект, արևմտյան՝ կր ճյուղի բարբառ. խոսվել է Շատախի (նախկին Ռշտունիքում, Վանա լճից հարավ) շուրջ 58 հայաբնակ գյուղերում։ Լեզվաբանների մի մասն այն համարում է վանի բարբառի խոսվածք։ Ձայնավորներն են՝ ա, օ, է, բ, ի, ու, ոփ, օ, օ։ Առկա են երկբարբառացումներ՝ ե (ie), ո (uo), ո (üö), Միավանկների սկզբում՝ ե > յէ զարգացում (երգ > յէրգ, ես > յէս)։ Կան նաև՝ ե > հե, ե > է (երբ > հեփ, երազ > էրազ)։ Բառասկզբում՝ ո > ու, վա, վօ։ Բաղաձայնական (պայթականների ու հպաշիականների՝ կիսաշիականների) համակարգը՝ երկշարք ձայնեղազուրկ (ձայնեղ > խուլ տեղաշարժով)։ Առկա է հ > խ անցում. կա նաև ձայնեղ հ։ Շեշտը՝ վերջնավանկում։ Գոյականն ունի թվի, հոլովի, առկայացման կարգեր. կա նաև անձի ու իրի քերականական տարբերակում։ Հոգնակերտներն են՝ -եր, -ֆյեր, -տեր, -ֆյտեր, -ստար, -էլ, -ներ ևն։ Որոշյալ հայցականում կա գ- նախդիրը։ Որոշիչ հոգր և-ն է, որը դրվում է ձայնավորահանգ բառերի վրա։ Անձնանունները ուղղականում որոշիչ հոգ չեն ստանում։ Անորոշ րմ/մ հոգր ետադաս է։ Բացառականում՝ -ից, գործիականում՝ -ով։ Բայն ունի ա, ի լծորդություններ։ Վաղակատար դերբայը ձևավորվում է -իք, հա- րակատարը՝ -ած (նաև՝ -ուկ) վերջավորությամբ։ Հղձական եղանակը կադմվում է անորոշի հիմքով և դիմային վերջավորություններով. սահմանական ներկայում՝ կր/կ սարրը (նախադիր). հմմտ. խաղամ և կրխաղամ։

Գրկն. Մուրազյան Մ., Շատախի բարբառը, Ե., 1962։

ՀԱՐԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆ||порядок, расположение, խոսքի տարրերի՝ բառերի, նախադասու- թյան անդամների, բառակապակցության անդամների, բարդ նախադասության բաղա- դրիչների շարակարգային՝ գծային որոշակի հաջորդականություն, որը հնարավորություն է տալիս ձևավորելու խոսքը. նրա միավորների դիրքն ու հարաբերակցությունները։ Հայն իմաստով այն ստորաժվում է բոլոր տեսակի բաղադրությունների վրա (ձևույթային, բառակազմական ևն)։ Նախադասության անդամների դասավորության վերաբերյալ գոր- ծածոմ են նաև բառերի դասավորություն (порядок слов) տերմինը, որը լինում է ազատ կամ կայուն։ Ազատ շաբաղասությունը կամ բառերի ազատ դասավորությունը (свободный порядок) այն է, երբ նախադասության անդամների տեղափոխու- թյունը չի պայքում նրանց շարահյուսական պաշտոնները պահպանվում են։ Օրինակ՝ «Հայրը սի- րում է որդուն», «Որդուն սիրում է հայրը»։ Երկու դեպքում էլ հայրը ենթական է, որդուն՝ ուղիղ խնդիր։ Կայուն շաբաղասությունը կամ բառերի կայուն դասավորությունը [несво- бодный (твёрдый) порядок] այն է, երբ նախադասության անդամների տեղափոխու- թյունը բացառվում է, քանի որ այդ անելու դեպքում դրանց ֆունկցիան չի պահպան- վում, նորմալ նախադասություն չի ձևավորվում։ Նախադասության անդամների բնորոշ- ված, առավել գործածական շարահյուսությունը կոչվում է սովորական (нормальный порядок)։ Այսպես, օրինակ, ժամանակակից գրական հայերենի համար բնորոշված է ենթակայի (ստորոգյալի հանդեպ), հատկացուցչի, որոշչի նախադաս գործածություն, բացահայտչի ետադաս գործածություն ևն։

Այս տեսանկյունից բառակապակցության մեջ զանազանում են՝ նախադաս անդամ (препозитивный член) և ետադաս անդամ (постпозитивный член), ինչպես՝ նախա- դաս որոշիչ (препозитивное определение), ետադաս որոշիչ (постпозитивное опре- деление), նախադաս հատկացուցիչ, ետադաս հատկացուցիչ ևն։

Երբ սովորական նախադասության մեջ կատարվում է այս կամ այն տեղափոխու- թյունը՝ կապված իմաստային կամ ոճաարտահայտչական երանգավորումների հետ, ապա գոյանում է շրջուն շաբաղասություն (инверсия, обратный порядок)։ Ուս նկատելի չափով կապված է տրամաբանական շեշտի գործածության հետ։ Հմմտ. «Հայրը սիրում է որդուն» և «Հայրը որդուն է սիրում»։

Շարադասության ոլորտի մեջ ընդգրկվում են ոչ միայն նախադասության ու բառակազմության անդամները, այլև բարդ նախադասության բաղադրիչները: Այսպես՝ սովորական շարադասությամբ հրկրորդական նախադասությունը (գլխավորի համեմատությամբ) կարող է լինել առաջադաս (նախադաս), միջադաս և ետադաս (վերջադաս): Բացի այդ՝ հիմնականում միջադաս են միջանկյալ բառերն ու միջանկյալ նախադասությունները: Նախադասության անդամ չհանդիսացող այլ բառերից կոչականները, եղանակավորող բառերը, ձայնարկությունները կարող են լինել նախադաս, միջադաս ու վերջադաս: Կապական հոլովառություններում շարադասությունը մեծ մասամբ կայուն է, կապվող բառի համեմատությամբ՝ կամ նախադաս, կամ ետադաս, մասնակի ղեկավարում և նախադաս, և վերջադաս:

Կայուն շարադասությունը օգտագործվում է բառային խոսքիմասային իմաստների, այլ քերականական իմաստների ու ֆունկցիաների տարբերակման համար: Այսպես՝ արևմտահայերենում ենթակայի ու կրող խնդրի ֆունկցիաները հիմնականում զանազանվում են շարադասությամբ. նախադասը միշտ ենթական է. հմտ. «Սաթենիկը կսիրէ եղբայրը» և «եղբայրը կսիրէ Սաթենիկը»: Առաջինում ենթական Սաթենիկն է, երկրորդում՝ եղբայրը: Շարադասության այս գործառությունը արևելահայերենում հազվադեպ է: Կայուն շարադասություն ունեն բացահայտիչն ու բացահայտյալը. բացահայտիչը միշտ ետադաս է (հաջորդում է բացահայտյալին), ուղղականով արտահայտված գոյական որոշիչը, դրան հակառակ, միշտ նախադաս է (հմտ. Վարդան գորավարը և զուրավար Վարդանը):

Հայերենը, հիմնականում հետևելով ազատ շարադասությանը, ունի կայուն շարադասության մի շարք կառույցներ:

Ժամանակակից արևելահայ դրական լեզվում շարադասությունը բնութագրվում է հետևյալ հիմնական գծերով.

ա) Սովորական շարադասությամբ ենթական զբաղվում է ստորոգյալից առաջ, ծավալուն լինելու դեպքում՝ ենթականի խմբի վերջում. «Տերեները վաղահաս ցրտերից դեղնել են». «Մեր այգու ծառերի տերեները վաղահաս ցրտերից դեղնել են»: Ենթականի ետադաս գործածությունը հիմնականում ոճաարտահայտչական հիմունքներ ունի. օր.՝ «Գեղեցիկ էր այդ առավոտը» (Բաֆֆի):

բ) Անվանաբայական (կամ բաղադրյալ) ստորոգյալի և բայական բաղադրյալ (բարդ) ստորոգյալի դեպքում հանգույցը (կամ օժանդակ բայը) դերբային կամ վերադրին նախադաս է, եթե՝ 1) նախորդող բառը տրամաբանական շեշտ ունի («Ես եմ գալու»), 2) այն արտահայտված է եմ-ի ժխտականով, ստորոգյալն էլ դրսևորված է խոնարհված (հարացուցային) բայով. «Ես չեմ գալու», 3) երբ եմ-ը բաղադրյալ կառուցվածքում լինել բայի հետ է. գրած եմ լինում, գրելու եմ լինելու, գրելիս եմ եղել: Հմտ. Այդ ժամին ես լինում եմ տանը: Այդ ժամին ես լինելու եմ տանը: Այդ ժամին ես եղել եմ տանը: Հարադրական բայերի կազմում ես եմ-ը ունի նման շարադասություն. գրել եմ տանը, լաց եմ եղել, դուրս եմ արել:

գ) Սովորական շարադասությամբ որոշիչն ու հատկացուցիչը նախադաս են գերադասի (լրացյալի) հանդեպ, բացահայտիչը միշտ ետադաս է (մասնական բացահայտիչը շարադասությամբ ազատ է). եթե գերադասը միաժամանակ ունի հատկացուցիչ ու որոշիչ լրացումներ, հատկացուցիչը նախորդում է որոշիչին («մեր փոփրիկ այգին»), եթե այն միաժամանակ ունի հարաբերական ու որակական ածականներով որոշիչներ, նախորդում է հարաբերականը (աբծարյա փայլուն դոտի), թեև, իհարկե, սա պարտադրական չէ:

դ) Բայական անդամների լրացումների շարադասությունը նկատելիորեն ազատ է, կարող են դրվել լրացյալից (բայական անդամից) և՛ առաջ, և՛ հետո: Սովորական շարադասությամբ ուղիղ խնդիրը զբաղվում է ստորոգյալից հետո. շարադասությունը կարող է փոխվել տրամաբանական շեշտի հետ կապված կամ այլ անդամների հարաբերակցությամբ պայմա-

նավորված: Մյուս խնդիրներն էլ գրեթե այդպիսի շարադասություն ունեն: Այս նկատմամբ վերաբերում է նաև պարագաներին, թեև որոշ պարագաներ հակում ունեն կայուն դիրքի. օրինակ՝ նպատակի պարագան սովորական շարադասությամբ ստորոգյալից հետո է դրվում. «Երեխան գնաց հսկի»: «Մենք պատրաստվում ենք մեկնելու»:

Գրկն. Բաղիկյան Խ. Ժամանակակից հայերենի շարադասությունը և նրա ուսուցումը (պարզ և բարդ նախադասություններ), Ե., 1984: Տե՛ս նաև կապակցություն, նախադասություն, շաբաժնություն բառահոգվածների գրականության ցանկը:

ՇԱՐԱԿԱՐԳՈՒԹՅՈՒՆ||СИНТАГМАТИКА, ի տարբերություն հարացուցության, էրբ լեզվական միավորների հարաբերակցությունը գոյանում ու պահպանվում է դրանց որևէ բնական հատկանիշով, այսպես է կոչվում այնպիսի հարաբերակցությունը, որը ծավալվում է տարածաժամանակային պլանում, զծային հաջորդականության կառուցով, որ միավորների միաժամանակյա արտաբերությունը բացառվում է, և մեկը արտասանվում է մյուսից հետո: Այսպես՝ ես—իմ—ինձ, տուն—սառն—տնից, զնում եմ—զնացի—կզնամ հարաբերակցությունները հարացուցային են, իսկ «Ես - գնացի - տուն»՝ շարակարգային: Շարակարգային հարաբերություններում կառուցվածքային տարրերը հարաբերակցում են «և-և» սկզբունքով:

Շարակարգությունը սովորաբար դիտվում է միևնույն մակարդակում՝ միապլանայնությամբ (բառակազմություն, բառակապակցություն, նախադասություն), որ սովորաբար այսմանավորված է լինում շարույթների բնույթով:

Լեզվի կտրվածքի դիտարկման շարակարգային ու հարացուցային տեսանկյունները առաջին անգամ որոշակիորեն սահմանագծել է Ֆ. դը Սոսյուրը. հարացուցայինը նա կոչում էր ասոցիատիվ՝ զուգորդական:

ՇԱՐԱՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ, բարդ նախադասության բաղադրիչների շարակարգային ստորադասական կապի ձև, կապակցության եղանակ (տեսակ), էրբ դրանց հարաբերակցությունը դրսևորվում է հնչերանգով, մասնավորապես որոշակի դադարով՝ առանց կապակցության սովորական քերականական կամ բառային միջոցների (առանց շաղկապների, շաղկապական տարրերի): Գրավոր խոսքում այն արտահայտվում է կետադրական նշանով, սուբորաբար բուծով կամ ստորակետով. օր.՝ «Ես չեմ թողնի, ես չեմ թողնի՝ դու մեռնիս» (Ավ. Իսահ.): Հնչերանգի տարբերակիչ, ազդանշանային գործառնությունը այս հարաբերակցության մեջ նկատելի չափով քերականական արժեք ունի:

Գրկն. Պապոյան Ա. Հ., Կախյալ շարահարությամբ բարդ նախադասությունները արգի հայերենում, Ե., 1968: Տե՛ս նաև նախադասություն, կապակցություն բառահոգվածների գրականության ցանկը:

ՇԱՐԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ||СИНТАКСИС, քերականության երկու հիմնական բաժիններից մեկը (մյուսը՝ ձևաբանությունը), որն ուսումնասիրում է բառակապակցություններն ու նախադասությունները (նախադասության մեջ բառակապակցությունների դերը, գործառնությունները), ինչպես և դրանց տիպերը, կապակցության եղանակները, փոխհարաբերությունները: Ոմանք շարահյուսությունը բնութագրում են սլարգապես իբրև ուսմանը նախադասության մասին: Երբեմն զանազանում են մեծ շաբաժնություն (большой синтаксис), որը զբաղվում է նախադասության պրոբլեմներով, և փոքր շաբաժնություն (малый синтаксис), որը քննում է բառակապակցության հարցերը: Ոմանք տարբերում են առտաֆին շաբաժնություն (внешний синтаксис), որը ուսումնասիրում է բառակապակցություններն ու նախադասությունները (բուն շարահյուսությունն է), և ներֆին շաբաժնություն (внутренний синтаксис), որը դիտարկում է ներբառային (ներբառային) բաղադրիչների շարակարգային հարաբերությունները:

Պատմականորեն շարահյուսության պրոբլեմները ավելի ուշ են դիտարկվել, քան ձևաբանականը: Բացի այդ, այն երկար ժամանակ դտնվել է տրամաբանական ու հոգեբանական ըմբռնումների ազդեցության տակ:

Հայերենի շարահյուսական կառուցվածքի մասին մասնակի դիսկուսիոնների հանդիպում ենք դեռևս մեկնիչ-քերականների մոտ, այն էլ ձևաբանական մեկնություններին առնչված: Երկար ժամանակ նախադասության անդամները չէին գատված խոսքի մասերից, նախադասությունը՝ խոսքից, իսկ տրամաբանության գաղափարների ազդեցությամբ հաճախ շարահյուսական կարգերը սյարգարանվում էին իրրե տրամաբանական երևույթներ: Ուշադրության արժանի դիտարկումների հանդիպում ենք հատկապես Վ. Արևիցու, Կ. Գալանոսի, Յ. Շրյոդերի, Ս. Զուդայեցու աշխատություններում: Համեմատաբար ավելի ծավալուն մեկնաբանություններ տալիս է Մ. Սերաստացու քերականությունը: Բայց շարահյուսական կարգերն առավել լայն դիտարկումների են ենթարկվում Մ. Զամչյանի, Գ. Ավետիսյանի, Վ. Զալրխյանի, Ա. Բագրասունու և նոր շրջանի այլ լեզվաբանների աշխատություններում: Ստ. Մալխասյանցը շաբանյուսության փոխարեն գործածում է նամաձայնություն տերմինը: Նրա «Գրաբարի համաձայնությունը» առաջին գիրքն է, որ ամբողջապես նվիրված է գրաբարի շարահյուսությանը: Հայերենի շարահյուսությանը արժեքավոր ուսումնասիրություններ է նվիրել Ա. Մեյլեն: Աշխարհաբարի շարահյուսության հարցերը հանգամանորեն մշակված են Ա. Այտրնյանի (արևմտահայերենում), Մ. Արեղյանի, Գ. Սեակի, Վ. Առաքելյանի, Ս. Արրահամյանի, Ն. Պառնասյանի, Բ. Վերդյանի, Վ. Քոսյանի, Գ. Գարեգինյանի, Ս. Գյուլբուդաղյանի և այլոց աշխատություններում: «Շարահյուսություն» տերմինը գործածվում է Մ. Արեղյանի հետևողությամբ:

Կեկն. Արեղյան Մ., Հայոց լեզվի տեսություն, Ե., 1965: Աբրահամյան Ս. Գ., Հայոց լեզու (Շարահյուսություն), Ե., 1984: Աբրահամյան Ս. և այլք, Հայոց լեզու, մ. 11, Ե., 1975: Աբրահամյան Ս. Գ. և այլք, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 3, Ե., 1976: Առաքելյան Վ. Գ., Հայերենի շարահյուսություն, հ. 1—2, Ե., 1859—1964, նույնի՝ Ներածություն «Հայերենի շարահյուսության», Ե., 1959: Մալխասյանց Ստ., Գրաբարի համաձայնությունը, Թ., 1892: Մխիթարյան Հ., էջեր հայ շարահյուսության պատմությունից (5—15-րդ դարեր), Կիրովական, 1979: Սեակ Գ., Հայոց լեզվի շարահյուսություն, Ե., 1937—1980:

ՇՍՐՈՒՅԻ || **сИНТАГМА**, լեզվական տարրերի գծային հաջորդականության դրսևորում, կարող է առնվել իմաստարոժականային (երկայլանային) միավորների՝ բաղադրության ու բառակապակցության բաղադրիչների, բաղադրիչ նախադասությունների շարակարգության վերաբերյալ, կամ էլ՝ խոսքի հնչերանգային-արտասանական տարրերի հաջորդականության նկատմամբ: Առաջին դեպքում այն համընկնում է բաղադրյալ բառին, բառաձևին (վերլուծական, համադրական), բառակապակցությանը կամ նախադասությանը (ինչպես՝ ան-տուն, ծով-ափ, լաց լինել, աջ ու ձախ, կանաչ այգի, արագ անհետանալ, ծով-ի, դեպի ծով, «Լուսնմ՝ շեմ վնա»), երկրորդ դեպքում՝ հնչատակտին (ինչպես՝ «Ոչ էի դեպքում || շհամաձայնվես»): Երկրորդ դեպքում շարույթները միմյանցից տարրորոշվում են դադարով (բացարձակ կամ հարաբերական), շեշտով (շարույթային շեշտով): Այս տարրորոշումը կարող է համընկնել կամ չհամընկնել շարահյուսական անդամատմանը (հատույթավորմանը):

Տարբերում են արտաքին շաբույթ (внешняя синтагма), երբ այն համընկնում է շարահյուսական բառակապակցությանը, և ներքին շաբույթ (внутренняя синтагма), երբ այն համընկնում է համադրական բառաբաղադրությանը կամ համադրական բառաձևին. հմմտ. Բայել արագ և արագաբայլ, սաբի մաբղիկ և սաբեցինեբը, կանաչ այգի և այգեգործ: Շարույթի տարրերը արտաբերվում են ժամանակի մեջ բաշխված, մեկը մյուսի հետևից, միաժամանակյա արտաբերությունը բացառված է:

կան շարույր տերմինի այլ ըմբռնումներ ևս: Առաջին անգամ դրա գաղափարը ավել է Ֆ. դը Սոսյուրը:

ԿելՇ. տե՛ս շարահյուսություն բառահոգվածում:

ՇԵՇՏ||ударение, հնչյունաբանական վերգծային (վերնատույթային) միավոր. վանկարադ հնչյունի առանձնացումն է ձայնի բարձրության փոփոխություններով կամ ձայնի ուժգնության մեջ կամ ձայնի տեղությունում: Ըստ այդմ էլ գանազանում են՝ երաժշտական շեշտ / музыкальное (мелодическое, тоническое) ударение, тон /, ուժային կամ արտաշնչական շեշտ / слоговое (динамическое, экспираторное) ударение /, քանակային շեշտ / количественное (квантитативное) ударение /: Ինքնին իմաստ չի արտահայտում, բայց կարող է տարբերակել բառային ու քերականական իմաստներ: Երաժշտական շեշտը, որ բնութագրվում է ձայնի բարձրության փոփոխություններով, մասնակի դրսևորում ունի հայերենի հարցական ու բացականչական առոգանություններում (հնչերանգային որոշ կառուցումներում): Մեր լեզվի հիմնական շեշտը ուժայինն է, որը բնութագրվում է վանկարարի ուժգնացումով, ուժգնության մեծացումով:

Նայած թե լեզվական ինչ միավոր է շեշտվում, տարբերում են՝ վանկային շեշտ (слоговое ударение), բառային կամ բառական շեշտ (словесное уд.), ֆրազային շեշտ (фразовое уд.): Առանձնացնում են նաև տրամաբանական շեշտը (логическое уд.), որը կոչվում է նաև խոսքային՝ հարտասանական՝ իմաստային շեշտ: Սա արտահայտվում է իմաստակիր միավորի այն վանկում, որը կրում է բառական շեշտ, և համընկնում է նրան. բայց վերջինիս համեմատությամբ ավելի ուժեղ է և իմաստային երանգ է բերում ամբողջ նախադասությանը (ասույթին): Այսպես՝ «Հայկը հաղթեց Սոսին», «Հայկը հաղթեց Սոսին»: Յուրաքանչյուր զեպքում տրամաբանական շեշտ կրողը նախադասության բովանդակության մեջ մղված է առաջին պլան: Բացառիկ դեպքերում այս շեշտը կարող է առանձնացնել նույնիսկ բառամաս՝ չհամընկնելով բառական շեշտին, օր.՝ «Ո՛ր թե պա՛միդուր, այլ՝ պո՛միդուր»:

Ըստ շեշտակիր միավորի ոլորտում գրաված դիրքի գանազանում են՝ կայուն կամ կապված շեշտ [устойчивое (неподвижное, связанное) уд.] և ազատ կամ փոփոխական շեշտ [свободное (подвижное, разноместное) уд.]: առաջինը տարբեր ձևերում նույնադիրք է, իսկ երկրորդը՝ այլադիրք (սկզբնավանկ, միջնավանկ, վերջնավանկ են):

Հայերենի շեշտը կայուն է. այն վերջնավանկային է: Եթե այլևայլ փոփոխությունների (ձևակազմության, բառակազմության) հետ կապված՝ բառը փոխում է վանկադրականությունը, նրան ավելանում է նոր վանկ (վանկեր), ապա շեշտը, դրան համապատասխան, տեղափոխվում է նոր ավելացված վերջնավանկը. օրինակ՝ դա՛շտ > դաշտա՛յին: Ահա թե ինչու հայերենի շեշտը կոչվում են նաև կայուն-շարժական: Որոշ հանգամանքներով պայմանավորված՝ շեշտը կարող է արտահայտվել նախավերջին վանկում. այս դեպքում նա կոչվում է հալաշեշտ:

Ըստ ուժգնության, հնչեղության (սրության) աստիճանի և գործառական կարևորության գանազանում են՝ գլխավոր շեշտ (главное уд.) կամ հիմնական շեշտ (основное уд.) և երկրորդական շեշտ (второстепенное уд.) կամ րույլ շեշտ (слабое уд.): Սրանք սովորաբար տարբերակվում են բազմավանկ բառերում (հնչաբառերում). այսպես՝ հա՛կահասարակա՛կա՛ն բառում առկա են գլխավոր (վերջնավանկում) և թույլ (սկզբնավանկում. սխալմանակա՛նորեն արտահայտել ենք բութի նշանով) շեշտեր: Այսպիսի հակադրության մեջ դիտարկորը երբեմն կոչվում են ուժեղ շեշտ, իսկ եթե այն առավել ուժգնությամբ է դրսևորվում՝ սուր կամ զուրեղ շեշտ:

Յուրաքանչյուր լեզվի, այդ թվում և հայերենին, բնորոշ է շեշտի կանոնավորված գործածություն՝ շեշտում կամ շեշտադրություն (акцентуация): Հնդեվրոպական շեշտը եղել է երաժշտական ու փոփոխական: Հայերենը պահել է դրա մասնակի արտահայտություններ (հնչերանգային՝ հարցական ու բացականչական կաղապարներում, որոշ հայ-

նարկություններում, հարցական բառերում): Գեռես հնագույն՝ նախագրային հայերենում հաստատվել է ուժային ու կայուն շեշտը՝ վերջընթեր վանկում: Ընդ որում շեշտագրկված վերջնավանկը (ձայնավորը կամ սա՝ բաղաձայնով հանդերձ), արտասանական թուլացման պատճառով, ժամանակի ընթացքում ընկել է: Ահա թե ինչու շատ դեպքերում, ցեղակից լեզուների համեմատությամբ, հայերենի բառածեր մեկ վանկով կարճ է. հմմտ.

*penk²e > քինգ, *k¹erdi > սիրտ, *mater > մայր: Վերջնավանկի անկումով պայմանավորված՝ արդեն գրաբարում նախկին վերջընթեր վանկի շեշտը դարձավ վերջնավանկային: Սակայն որոշ (հիմնականում արևելահայ), օրինակ, Ղարաբաղի, Կարճևանի, Հաճընի, Կաքավաբերդի, Բուրդուրի, Գորիսի, Հաղրութի և այլ մի քանի բարբառներում այն վերջընթեր վանկում է. օր.՝ Ղարաբաղի բրբ.՝ մրւա՛ֆէր (=մորաքույր), մրւքօ՛րուն (=մարդկայնություն): Գլխավոր շեշտը միջին հայերենի բազմավանկ բառերում արտահայտվում էր լիահունչ վերջնավանկում, երկրորդականը՝ սկզբնավանկում (որոշ տարբերակներում գլխավորը՝ վերջընթեր վանկում): Բնականաբար հայերենի բոլոր փուլերում, վիճակներում շեշտադրությունը ներկայանում է բացառություններով, մասնակի շեղումներով:

Ժամանակակից գրական հայերենի շեշտադրության համար կարելի է նշել հետևյալ հատկանշական դեպքերը.

ա) Նախ պետք է նկատի ունենալ, որ շեշտը դրսևորվում է երեք աստիճաններով՝ ստորին (բույլ), միջին (սովորական), վերին (սուր): Առաջինը հանդես է գալիս բազմավանկ բառերի սկզբնավանկում՝ գլխավոր շեշտի հակադրությամբ. երկրորդը սովորական (հիմնական բառական) շեշտն է, որը սովորաբար տեղակայվում է բառի լիահունչ վերջնավանկում (և միավանկում): Երկուսն էլ դրությամբ (կետադրությամբ) շեն արտահայտվում: Դրանք նշվում են միայն նշյունական տառադարձություններում, առաջինը [՝] նշանով, իսկ երկրորդը [ˊ]: Երրորդը, որ սովորաբար գրությամբ արտահայտվում է, բնորոշ է իր առավել ուժգնությամբ և հանդիպում է կոչական բառերում (նաև կոչական ձայնարկություններում), հրամայական բայերում, մի՞ արգելականում, կրկնավոր շաղկապներում, որն է բառում, որը սաստկության երանգ ունի, ինչպես՝ «Թե ո՞րն է, այդ ես չգիտեմ»: Գրությամբ կարող է արտահայտվել նաև տրամաբանական շեշտը, թեև հայերենի կետադրությունը այսպիսի կանոն չի օրինականացրել (նորմավորել): Մասնակիորեն դրսևորվող երաժշտական շեշտը գրությամբ համատեղում է հարցականին ու բացականչականին:

բ) Բոլոր ձայնավորներն էլ կարող են շեշտվել: Սակայն ը-ի շեշտառությունը խիստ սահմանափակ է. շեշտվում է միայն այն դեպքում, երբ նա բառի միակ ձայնավորումն է (և այդ բառը ձայնարկություն է). ինչպես՝ թրը՛խկ, շրը՛խկ, շրը՛խկ, հը՛: Որոշ բարբառներում ը-ն կարող է և շեշտվել, օրինակ, Շամախու բարբառում և Լոռու խոսվածքում:

գ) Երկվանկ-բազմավանկ բառերում սովորաբար շեշտվում է վերջնավանկի ձայնավորը, եթե այն ը չէ. օր.՝ քաղա՛ք, արո՛ր, գինի՛, բազն՛, գարո՛ւն: Շեշտը արտահայտվում է վերջընթեր վանկում, եթե վերջնավանկը ձայնավորված է ը-ով (զրվող կամ չզրվող). օր.՝ աշակե՛րտը, դիմո՛ւղը, բա՛րձր, ա՛ստգ: Միավանկ բառի շեշտը ուժգնությամբ հավասար է բազմավանկի շեշտին (հմմտ. տա՛ֆ և ֆաղա՛ֆ):

դ) Ի՞նչ շարք բազմավանկ բառերում շեշտվում է և՛ վերջնավանկը (գլխավոր շեշտ), և՛ սկզբնավանկը (երկրորդական շեշտ). օր.՝ մի՛նչևիպփոխակա՛ն, հա՛մահամալսաւա՛նակա՛ն: Որոշ բառերում գլխավոր շեշտը հանդես է գալիս կա՛մ սկզբնավանկում, կա՛մ միջնավանկում, օր.՝ նա՛մանավանդ, ո՛րեւէ, ո՛րեկիցե, ո՛րեւե՛րդ, ֆանի՛եւո՛ւղ, տասնմե՛կեւո՛ւղ, մի՛միայն, իհա՛րկե: Տասանումներ ևս կան:

ե) Հարադրական բայերի շեշտը դրսևորվում է նախորդող՝ ոչ բայական բաղադրիչում. պա՛ր գալ, բա՛ց անել, լա՛ց լինել, խելի՛ գալ, ցո՛ւց տալ: Վերլուծական անորոշի

Լուղապարում և համապատասխան հարացուցային շարքերում շեշտված է նյութական իմաստ արտահայտող դերբայ-բաղադրիչը (գրե՛լ տալ, գրե՛լ եմ տալիս, գրա՛ծ լինել, գրա՛ծ եմ լինում)։ Սուր շեշտ են կրում ժխտական օժանդակ բայը, մի՛ արգելականը, հաստատական հրամայական բայաձևը, կոչականը (նաև կոչական ձայնարկությունները), կրկնավոր մի քանի շաղկապներ. օր.՝ շե՛մ գա, մի՛ գնա, հեռացի՛ր, «Երևխանե՛ր, վաղը մեկնում ենք ճամբար», և՛... և՛, կա՛մ... կա՛մ, թե՛... թե՛, ո՛չ... ո՛չ։

զ) Խուսերենից և այլ լեզուներից փոխառնված հատուկ և մի շարք հասարակ անունների շեշտադրությունը մեծ մասամբ պահպանվում է ուղիղ ձևերում. թեք ձևերում այն հետևում է հայերենի նորմային. օր.՝ Լե՛րմոնտով և Լե՛րմոնտովի՛, մատե՛րիա և մատե՛րիայի՛, օ՛պերա և օպե՛րայի՛, Լո՛նդոն և Լոնդոնի՛։

է) Մի շարք միավանկ բառեր, բաղադրության, վերլուծական ձևերի բաղադրիչներ (նախահար, վերջահար տարրեր) շեշտադրվել կամ անշեշտ են, ինչպես՝ այսպես կոչված բառ-մասնիկները, եղանակավորիչները (օրինակ՝ մի՛ եղանակավորողը), ըստ, ի, առ նախդիրները. որոշ շաղկապներ, կապերը, օժանդակ բայերի հաստատական ձևերը ևն։

ր) Գրական հայերենի բառական շեշտը նկատելիորեն թույլ է, թեև հաղորդակցական այս կամ այն նկատառումով այն (նույնիսկ երկրորդականը) կարող է ուժեղացվել իսկ տրամաբանական շեշտը, որի ուժգնությունն ավելի մեծ է, կարող է դրսևորվել նախադասության (ասույթի, արտահայտության) ցանկացած բառի մեջ և ազդել շարադասության վրա՝ իմաստային երանգ հաղորդելով գրաբովանդակությանը։ Այսպես՝ Լթե շեշտվում է ստորոգյալին նախորդող բառը (անդամը), օժանդակ բայը (հանգույցը) նախադասվում է հմմտ. «Ես գնացել եմ դրադարան» և «Ես եմ գնացել գրադարան», «Նա մեղավոր է» և «Նա է մեղավոր»։ Այս տեղաշարժին է հետևում նաև ստորոգյալին հաջորդող ինդիքը (կամ պարագան), երբ սա առնում է տրամաբանական շեշտ. հմմտ. «Սովխոգի բանվորները հավաքում են բամբակը» և «Սովխոգի բանվորները բամբա՛կ(ն) են հավաքում»։ այսպիսի նախորդումը, ինչպես նկատելի է, կատարվում է օժանդակ բայով հանդերձ։

Հայերենում շեշտը իմաստատարբերիչ նշանակություն զրեթե չունի. նրա գերը հիմնականում սահմանանիշ է, ազդանշում է հնչաբառի կամ այլ արտասանական միավորի ավարտը, արտասանական ամբողջություն, ավարտություն է տալիս նրան։ Այս հատկությամբ է պայմանավորված նաև մեր շեշտի տաղաչափական գործառնությունը։ Որոշ կիրառությունների իմաստատարբերիչ հատկությունը կարծեցյալ է. հմմտ. բա՛ց էր և բացե՛ր, բա՛յլ էր և բայե՛ր։

Կեկն. Հնչեբանգը և շեշտը ժամանակակից հայերենում, Ե., 1978։ Թոխմախյան Ի. Մ., Ժամանակակից հայերենի շեշտաբանությունը, Ե., 1983։

ՇԵՇՏԱՓՈԽԱԿԱՆ ՀՆՉՅՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ, դիրքային հնչյունափոխության տեսակ. կապված է վանկարների շեշտադրվածության հետ. հայերենում դրսևորվում է լայն տարածքով, բնորոշ է նրա բոլոր փուլերին, վիճակներին։ Երբ բառակազմությամբ կամ ձևակազմությամբ բառն աճում է (բառաձևին ավելանում է նոր վանկ), օրինաչափորեն շեշտը տեղաշարժ է կատարում դեպի նոր ավելացած վանկը, և շեշտադրվել (շեշտադրված) ձայնավորը (երկրարբառը կամ եռարբառը) հնչյունափոխվում է։ Ոչ բոլոր ձայնավորներն են ենթարկվում այս հնչյունափոխությանը։ Համեմատյան դեպս հին գրական հայերենում այս երևույթն ավելի հատկանշական էր։ Այն բնորոշ էր նաև միջին հայերենին, կանոնավոր արտահայտություններ ունի բարբառներում։ Նոր հայերենի, ընդ որում և արևելահայ գրական լեզվի շեշտափոխական հնչյունափոխությունը նկատելի չափով ժառանգորդական է, այսինքն այդ երևույթը թափանցել է այլ վիճակներից (գրաբարից, բարբառներից ևն)։ Առավել դրսևորվում է միավանկներում, երկփակ և բաց վերջնավանկներում։

Հին գրական հայերենում շեշտադրվել երկրարբառներն ու եռարբառները հիմնա-

էանում ամփոփվում էին. իսկ երկբարբառակերպը վերածվում էր սլարգ ձայնավորի. սենեակ > սենեկի, պաշտօնեայ > պաշտօնի, սէր > սիրոյ: Լիահունչ ձայնավորների մի մասը վերածվում էր (ը)-ի:

Շեշտակիր ձայնավորը բնականաբար հնչում է հստակ, համեմատաբար տևական, երկար, մանավանդ երբ շեշտը ուժեղ (սուր, գորեղ) է, ունի ավելի մեծ ուժգնություն: Կարծիք կա, թե նախագրային հայերենի վերջնթեր շեշտն ուժեղ լինելով՝ առավել թուլացրել է շեշտահաջորդ, վերջին վանկը, որը և կորցնելով իր ուժգնությունը՝ մեծ մասամբ սղվել է: Մինչդեռ որոշ բարբառներում (Ղարաբաղ, Ազուլիս, Լոռի ևն), ընդհակառակը, շեշտահաջորդը մնացել է լիահունչ, սղվել կամ թուլացել է շեշտանախորդ վանկի ձայնավորը. օր.՝ նրվրցրիւ՛րէր օջրաղացաբարեր, ջրաղացի քարեր» (Ղրբ.):

Ժամանակակից գրական արևելահայերենում առկա են հետևյալ շեշտափոփական հնչյունափոխությունները. է > ի, ի > (ը), ը, ի > գրո (անկում), ու > (ը), վ, ու > գրո (անկում), յս > ե, ք > (ը), ույ > ու, գրո (անկում) ևն:

Շեշտափոփական այս հնչյունափոխությունը կարող է ունենալ այլևայլ սահմանափակումներ. ա) իմաստաբանական գործոններով պայմանավորված. հմմտ. վարչություն || վարիչություն, ուղով || ուղիով, համարիչ || համրիչ, անցավոր || անցվոր. բ) բառի վերջնահանգի բնույթով պայմանավորված (հմմտ. կարմիր || կարմրին, բայց՝ կոմունիստ || կոմունիստի, մարքսիզմ || մարքսիզմի), գ) ձևաբանական գործոններով պայմանավորված, օրինակ, -ներ հոգնակերտի հիմքը անհնչյունափոխ է. զարուն > զարուններ, զրիչ > զրիչներ ևն:

Գրկն. տե՛ս հնչյունափոխություն բառահոգվածում:

Ո, ո [ո], հայկական այբուբենի քսանչորսերորդ տառը, անվանումը՝ օ (մեսրոպյան այբուբենում), կամ նաև՝ վո (Եսմէսրոպյան շրջանում, մասնավորապես արևելահայ գրական լեզվի այբուբենում). նախատիպը հունական է. Թվային արժեքն է վեց հարյուր, վեյհարյուրերուրդ: Մեսրոպյան այբուբենում սրա դերն է ետին շարքի միջին բարձրացման շրթնայնացած (շրթնային) ձայնավորի արտահայտումը (ուղի, բոց, ձուր): Հին (գրաբարյան) տեքստերի ընթերցանության ժամանակ ո-ն բառասկզբի դիրքում և բառամիջում ձայնավորից հետո կարդացվում է վո (ըստ հետին, նոր արտասանության): Արևելահայ գրական լեզվի (նոր) այբուբենում սա նույնպես ետին շարքի միջին բարձրացման ձայնավորի համար է. սակայն բառասկզբի դիրքում և բառամիջում ձայնավորից հետո արտասանվում է վո (ուղի, որս, սովնաուրակյալ): Ով բառում և նրանով կազմված էլամ բաղադրված ձևերում արտասանվում է օ (ովհե, օվե ևն): Հնատիպ որոշ լատերում (փոխառություններում) պահպանում է հին, ավանդական կամ նոր արտասանությունը, հմմտ. Ովսաննա, Ոլիմպիա և Ումիզդ, Ողիսես:

Ո ձայնավորի արտասանական ու ձայնաբանական բնութագիրը նույնն է օ-ի հետ. աբստրակտան ժամանակ լեզուն ամբողջ դանդաղածով (իրանով) բերանի խոռոչում մղվում է էս, Լտեի մասով այն զմրեթաձև բարձրանում է դեպի փափուկ քիմքը՝ գրավելով մի տեղակ միջին դիրք վերին և ստորին բարձրացումների հանդեպ (լեզվի ծայրը հեռանում է ստորին ատամնաշարից), իսկ կծկվածությունը և բերանի բացվածությունը միջին չափի են. շրթունքները ձգվում են առաջ՝ որոշ կորացումով. ինչպես մյուս բոլոր ձայնավորների դեպքում՝ ձայնաչարերը թրթռում են. էներգիայով, հնչեղությամբ (ուժգնությամբ) ա-ից թույլ է, բայց մյուսներից այս կամ այն չափով ուժեղ է:

Ունի հնդեվրոպական առնչակցություններ, ինչպես՝ օ > ո (*pod > ոտն, *od > > հոտ): Հին գրական հայերենի բառավերջի դիրքում գրեթե չէր հանդիպում (բացառություններ են՝ ֆո, այո, ֆո, ֆասո ևն): Կայուն էր շեշտափոփական հնչյունափոխության նկատմամբ: Ետդրայարյան հայերենում բնորոշ է ուրույն զարգացումներով. օր.՝ ո > ո(օ), ևող, փոս, ֆո. ո > վո (vo)՝ բառասկզբում (որոշ տարածքներում հիմնականում միա-

վանկներին դեպքում), ընդ որում կան նաև բացառություններ ու շեղումներ: Ու-ի այս և այլ զարգացումների գրային արտահայտությունները տարբեր են. օ և վո արտասանվելիս գրական հայերենում զրվում է ո տառով (ով, որակ են). մի քանի (հիմնականում փոխառյալ) բառերի գրության մեջ՝ ո > օ (օվկիանոս, օազիս): Օտարաբանություն է որոշ փոխառյալ բառերում ո > ը արտասանությունը. դիրեկտոր > դիրեկտոր, տրակտոր > տրակտոր, դոկտոր > ղոկտոր, ինչպես և ո > ա արտասանությունը՝ Մոսկվա > Մասկվա, Վոլոդյա > Վալոդյա, Տոլստոյ > Տալստոյ, պոմիդոր > պամիդոր: Այս բառերի համար ճիշտը ո-ի գրության ու արտասանության համապատասխանությունն է: Այժմ փոխառյալ բառերի բառասկզբի վո (vo) հնչյունակապակցությունը գրվում է ըստ արտասանության. Վոլոդյա, Վոլգա, վոլտ: Բարբառագիտական տեքստերում ո ձայնավորը գրությամբ տառադարձվում է օ, վո-ն՝ վօ (վօդ, օսկի, վօրքի):

Միջին գրական հայերենի տեքստերը վկայում են ո > ո(օ), վո, ա, յ, ու, ուօ զարգացումների կան և անկման դեպքեր (օր.՝ ժողովեմ > ժողվեմ):

Բարբառային որոշ տարածքներում (Ղարաբաղ, Ուրմիա, Վան, Համշեն, Շատախ, Հաճըն) կա սրա առաջնային շարքի տարբերակը՝ օ: Թեև օ:օ հնչույթաբանական հակադրությունը այնքան էլ ակնառու չէ, այնուամենայնիվ, օ-ն ունի ուրույն գործառնություն. այն սոսկ դիրքային (արտասանական) տարբերակ չէ: Այսպես՝ փափուկ (քմայնացած) բաղաձայնի համակցությամբ նա դրսևորում է իմաստատարբերիչ դեր Ղարաբաղի բարբառում. ծօր «ծոր» — ծօր «ծոր»: Ո > վո (վօ) անցումը շատ բարբառների համար հատկանշական երևույթ է: Առանձին բարբառներում՝ բառասկզբի դիրքում այն համատարած է (օրինակ Բուրդուրի բարբառում), այլուր այն դրսևորվում է որոշ սահմանափակություններով, կապված՝ ա) վանկաբնույթի հետ, բ) վանկաբանական հետ, գ) բառասկզբի դիրքի հետ. օր.՝ ով > վօվ (Դերսիմ-Տիգրանակերտ), ոսպն > վօսպ, ոտն > վօտ (Ուրմիա), ոտն > վօղի, ոսպն > վօսպ (Կարին), Այսպիսի իրացումներ կան Մեղրու, Առտիալի, Արարատյան և մի քանի այլ բարբառներում: Ո > օ զարգացում (մասամբ միավանկների, հիմնականում երկվանկ-բազմավանկների սկզբում) առկա է այլ որոշ բարբառներում. ոզ > օզ, ոչխար > օչխար (Կոզեն), որբ > օրփ (Մալաթիա), ոսկի > օսգի (Հաճըն, Տիգրանակերտ), օսկի (Մալաթիա, Սասուն), ոսպն > օսպ (Սասուն), այսպես և՛ Վանի, Շատախի, Կեսարիայի, Կարնո, Մշո, Տրապիզոնի, Խարբերդի, Համշենի, նոր Բայազետի բարբառներում ու խոսվածքներում: Կան նաև՝ ո > վր (մասնակիրորեն), օր.՝ ուրծ > վրւծ (Սվեդիա), ոսպն > վրսր, օրբ > վրբփ (Տիգրանակերտ), ո > վրէ՛ ոսկի > վրէսկէ, որս > վրէս, ոտն > վրէներ, որ > վրէր, ոչ > վրէչ (Ղարաբաղ), ոսկի > > վրէսկի, որս > վրէս (Կարճևան), ո > վէ (մասնակիրորեն)՝ ոչ > վէչ, որ > վէր (Կոզեն), ով > վէվ, որ > վէր (Դերսիմ), հո > վրէ՛ հոտ > վրէտ, հոր > վրէր (Ղարաբաղ), ո > վուէ (մասնակիրորեն)՝ ոտն > վուէղփ (Հաճըն), վուէտ (Ուրմիա), փոզ > > վուէղ (Աշտարակ). առկա է այլ տարածքներում ևս (Զուղա, Եվդոկիա, Վան, նոր Բայազետ), ո > ուօ (Վանի, Մշո, Կարնո, Ուրմիայի, Հաճընի բարբառներում, Արարատյանի որոշ խոսվածքներում՝ Լոռի, նոր Բայազետ, Աշտարակ, Հոկտեմբերյան), ո > ուօ՛ Վան, Շատախ, ո > ու՛ Շատախում, ո > վուօ՛ Վանում, ո > աու՛ Սվեդիայում, ո > վա՛ ով > վավ (Մալաթիա, Շատախ), որ > վար (Շատախ, Ղարաբաղ) ո > վա՛ ով > վավ (Ուրմիա), ո > է՛ կով > գէվ (Հաճըն), ո > րէ՛ փոս > փրէս (Կարճևան), ո > ա՛ խոով > > խրոավ (Կարճևան, Ղարաբաղ), կով > կավ, ծով > ծավ, խորովել > խրւավիլ (Կարճևան), ո > գրո (անկում)՝ ուղորմի > ղօրմի, ո > ու՛ ուրծ > ուրծ (Մեղրի), Հաճախադեպ զարգացում է՝ ո > ու. ծով > ծուվ, կով > գուվ (Սվեդիա), հող > հուղ, փոք > փուք (Սասուն, Թրիխսի), ոչ > ուչ, ծուպ > ծուպ (Մեղրի, Կարճևան), ո || ով > նու (Ղարաբաղ, Մեղրի), ո > վու՛ ուղի > վուրքի (Թրիխսի), ո > ուր (Քեսար), ո > ուր (Զեյթուն), ո > ուէ (Ուրմիա, Մարաղա) ևն:

Շեշտափոխական հնչյունափոխության նկատմամբ հետգրաբարյան հայերենում ևս այն կայուն է: Բարբառներում այդպիսի հնչյունափոխություններ մասնակիրորեն դրսևոր-

վում են, ինչպես՝ պօրտ > պուրտույէր, փօս > փուսուվէր, ծօր > ծուրույէր ևն (Ղրբ.), որ ինչ-որ չափով ձայնավորների ներդաշնակության հետ է կապված:

Ձևակազմական պլանում այս ձայնավորով են արտահայտվում՝ ո հոլովիչը, ո խոնարհիչը և ո դիմային վերջավորությունը (գրաբարում. ողոյ, զոմ, հասո), ո հոլովակերտը նոր գրական հայերենում՝ սիր-ո:

Գրկն. տե՛ս հայկական գիր բառահոգվածում:

ИЗУПІ РԱՐԱԽՔ||ВОЗМСКИЙ ДИАЛЕКТ, արևմտյան՝ կը ճյուղի բարբառ. խոսվել է Ոգիմ գյուղում (Արևմտյան Հայաստան, Բաղեշի մոտակայքում): Լեզվաբանների մի մասը համարում է Վանի բարբառի խոսվածք կամ ենթաբարբառ: Ձայնավորներն են՝ ա, օ, (օ), է, ր, ի, ու, ու, օ, օ, (օ). կան երկբարբառներ (նաև երկբարբառակերպներ). բազմայնների թիվը հասնում է 38-ի: Նրանց մեջ կան քմայնացածներ. դ, տ, լ առաջնայնավայինները ևս ունեն քմայնացած տարբերակներ: Բաղաձայնական (պայթականների ու կիսաշփականների՝ հպաշփականների) համակարգը՝ երկշարք ձայնեղազուրկ (կա այլ ըմբռնում ևս): Գոյականն ունի թվի, հոլովի, առկայացման կարգեր: Հիմնական հոգնակերտներն են՝ -իւ, -նիւ, նաև՝ -ֆ, -ստաւ (ստօւ, -ֆիւ) ևն: Որոշ բառեր որոշյալ հայցականում ունեն գ- նախդիրը: Բացառականը կազմվում է է-ով, ունի նաև ց տարրով տարբերակ. որոշ բառերի բացառականում առկա է մ տարրը. կա նաև վերլուծական ձև: Բայական լծորդություններն են՝ ի, ա: Վաղակատարը ձևավորված է ր տարրով: Ըղծականը կազմվում է անորոշ դերբայի հիմքով և դիմային համապատասխան վերջավորություններով, իսկ սահմանականի ներկան՝ կը նախամասնիկով, հմմտ. խառնիմ և կրիսառնիմ:

Գրկն. Անաոյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մ. 2, Ե., 1951: Հովսեփյան Ն. Ն., Ոգմի բարբառը, Ե., 1970 (անտիպ):

ИД||СТН.ՅԵ, հուգաարտահայտչական-գնահատողական նշանակությամբ օժտված լեզվական-խոսքային տարրերի ամբողջությունը, համակարգը, որը հատուկ է հաղորդակցական այս կամ այն ոլորտին (իրադրությանը, սոցիալական կամ պրոֆեսիոնալ խավին՝ խմբավորմանը, անհատին): «ИД» բառը (հմմտ. հուն. stýlos) նախապես նշանակել է սրածայր ձողիկ, որով հենքը գրել են: Հետագայում «ИД» հասկացությունն անցավ գրելաձևին. աստիճանաբար այն ճանաչվեց իբրև խոսքի գեղագիտական հուգաարտահայտչական-գնահատողական հնարավորությունների իրացման եղանակ: Այս ըմբռնումը տարածվեց գեղարվեստական գրականության ու արվեստի մի շարք ձևերի վրա: Սակայն մինչև այսօր էլ այս հասկացության շրջանակները հստակորեն չեն գծված:

Ոճերի խմբավորման հարցում կան տարբեր մոտեցումներ: Հայերենագիտության մեջ ընդունված է հետևյալ խմբավորումը. կան գործառական, անճատական և իրադրական ոճատեսակներ:

Գործառական ոճերը (функциональные стили), որ կոչվում են նաև լեզվական ոճեր, լեզվի այն տարբերացումներն են, ոճավորումները, որոնք կապված են հասարակական կյանքի այս կամ այն բնագավառի (սոցիալական միջավայրի՝ խմբավորման՝ մարմինների, մասնագիտացումների) և գործառական այլ ոլորտների (գրավոր-գրական-գրքային, բանավոր-խոսակցական, պետական, պաշտամունքային ևն) հետ: Ըստ այդմ էլ գանազանում են՝ առօրյա-խոսակցական, վարչագործաբարական, գիտական, հրապարակախոսական, գեղարվեստական ոճեր: Սրանցից յուրաքանչյուրին բնորոշ են որոշակի հատկություններ. ա) առօրյա-խոսակցական ոճը (обиходно-разговорный стиль) բնորոշ է առօրյա բանավոր հաղորդակցմանը, որը սովորաբար տեղի է ունենում ընտանիքի անդամների, ծանոթների, բարեկամների, աշխատանքային ընկերների, սպասարկման ոլորտի աշխատողների ու հաճախորդների, ինչպես և այլոց միջև, և որը դրսևորվում է հիմնականում երկխոսության ձևով: Սրա մասնավոր կամ հարակից դրսևորումներն են՝ կենցաղային ոճը (бытовой стиль), խոսակցական ոճը (разговорный стиль, стиль

разговорной речи) ևն։ Այս ոճատեսակին հատուկ են հուզականությունն ու պատկերավորությունը, արտահայտչականությունն ու անմիջականությունը։ Նրանում հաճախական գործածություն ունեն հարցուպատասխանական կաղապարներն ու բացականչական նախադասությունները, ձայնարկություններն ու եղանակավորող բառերը, երբեմն լինում են մասնակի կառուցվածքային շեղումներ կանոնական՝ նորմավորված ձևերից։ Խոսքի տեմպը, առհասարակ հնչերանգային համապատկերը կարող է արագ փոփոխվել։ բ) Վարչադոգմաբանական ոճը (административно-деловой стиль) բնորոշ է պետական-վարչական մարմինների հաղորդակցման ոլորտին։ Պրակտիկում է պաշտոնական գրագրությունների (դիվանագիտական փաստաթղթերի, օրենքների, հրամանագրերի, դիմումների, արձանագրությունների, ակտերի ևն) տեքստերում։ «Զուրկ է հուզականությունից և պատկերավորությունից, բառերը գործածվում են ուղղակի իմաստով։ Խոսքը հակիրճ է, ձևակերպումները՝ ճշգրիտ, բացակայում են բացականչական նախադասությունները և ձայնարկությունները, պարտադիր է քերականական կառուցվածքայինությունը»։ Ունի իրեն հատուկ բառային շերտ, կաղապարումներ։ Այս ոճատեսակի մասնավոր կամ հարակից դրսևորումներից են՝ դոգմաբանական ոճը (деловой стиль), գրասենյակային ոճը (канцелярский стиль), պաշտոնական ոճը (официальный стиль) ևն։ գ) Գիտական ոճը (научный стиль) բնորոշ է գիտական գրականությանը, դասախոսություններին, գիտական զեկուցումներին ու բանավեճերին, քննադատական գրականությանը ևն։ Հարուստ է գիտատեխնիկական, մասնագիտական տերմինաբանությամբ, դատողամտածական բնույթի բառակապակցություններով, կաղապարումներով, շաղկապներով։ Սակավ գործածություն ունեն հուզաարտահայտչական տարրերն ու միջոցները։ Սամանումները, ձևակերպումները, բնութագրությունները միտում են ճշգրտության։ Այս ոճատեսակի մասնավոր կամ հարակից դրսևորումներից է գիտահանրամատչելի ոճը (научно-популярный стиль), որը բնորոշ է համանուն գրականությանը (ոլորտին) և ներառում է նախորդ երկու ոճերի որոշ տարրեր։ Կան նաև պրոֆեսիոնալ՝ մասնագիտական (профессиональный стиль) ոճատարբերակներ։ դ) Հրապարակախոսական ոճը (публицистический стиль) համատեղում է գիտական ու գեղարվեստական խոսքի (ոճի) սուանձնահատկությունները։ Նպատակն է ներգործել, ազդել ընթերցողի, ունկնդրի ոչ միայն մտքի՝ դատողության վրա, այլև կամքի, գգացմունքների, երևակայության վրա՝ մղելով նրան ցանկալի գործողության։ Հարուստ է հուզաարտահայտչական միջոցներով։ Հարակից կամ մասնավոր դրսևորումներից է ճառասանական ոճը (ораторский стиль)։ ե) Վեղարվեստական ոճը (литературно-художественный стиль, стиль художественной литературы) բնորոշ է գեղարվեստական գրականությանը (և՛ արձակին, և՛ չափածոյին), բանահյուսական սյառումներին։ Սրան հատուկ են պատկերավորությունն ու հուզաարտահայտչականությունը։ Ըստ անհրաժեշտության կարող է ընդգրկել նախորդ բոլոր ոճերի տարրերը (եթե այդ պահանջում են գրական կերպարներն ու գեղարվեստական պատկերներ ստեղծելու խնդիրները)։ Սրա մասնավոր դրսևորումներից է բանաստեղծական ոճը (поэтический стиль)։

Իրադրական ոճերը (ситуативные стили) պայմանավորված են խոսքային իրադրությամբ, հաղորդակցվողների վիճակով, փոխհարաբերությամբ։ Լինում են՝ հանդիսավոր, հույուրական, մտերմական-փաղափշական, կատակարան, հեզնական, հասարակաբանական-գոեհկարանական (գոեհիկ), պաշտոնական-իրադրական ևն։ Այսպես՝ ա) հանդիսավոր ոճը (торжественный стиль) գործադրվում է այն դեպքում, երբ խոսողը կամ գրողը ցանկանում է ընդգծել առարկայի, երևույթի, իրադարձության վեհությունը, կարևորությունը, մեծարման անհրաժեշտությունը։ Հատուկ է հանդիսավոր հավաքույթների (զեկուցումների, ճառերի, հորելյանական մեծարումների) խոսքին, տարելիցներին նվիրված ելույթներին, հոգվածներին։ Սրա սաստկական դրսևորումն է վեհամբարձ ոճը (высокопарный стиль, бомбаст) կամ «վերամբարձ տոներ»։ բ) Հորդորական ոճը

(побудительный стиль) գործադրվում է այն դեպքում, երբ խոսողը կամ գրողը հոր-
դորում, խրատում, ինչ-որ բանի է մղում (կամ աշխատում է ետ պահել) մեկին. հա-
տուկ է ուսուցողական-խրատական խոսքին, բարոյախոսական գրույցներին: Սրա
սաստկական գրսերումն է այսպես կոչված «հրամայական տոնը»: ղ) Մտեցմական-
փաղափշական ոճը (ласкательный стиль) գործադրվում է այն դեպքում, երբ խոսողը
կամ գրողը ուզում է արտահայտել մտերմական վերաբերմունք խոսակցի կամ մի այլ
անձի (առարկայի, երևույթի) նկատմամբ. դրսերվում է մտերմական գրույցներում,
նամակագրության մեջ, գեղարվեստական խոսքի որոշ տեսակներում: ղ) Կատակարան
ոճը (шутливый, юмористический стиль) գործադրվում է ծիծաղաշարժ իրադրություն,
ախույժ մթնոլորտ ստեղծելու համար: Բնորոշ է հատկապես երգիծական ստեղծագործու-
թյուններին (կատակերգություններին, ֆելիետոններին, հանարներին, կատակներին): և)
Հեղճական ոճը (пронический стиль) գործադրվում է խոսակցի կամ այլ անձի վերա-
բերյալ հեղճանքի (սքոզված, նուրբ ծաղրի) արտահայտման համար: Սրա սաստկական
գրսերումն է ծաղրական ոճը (сатирический стиль): ղ) Հասարակաբանական-գոեհկաբա-
նական ոճը (просторечный стиль, вульгарный стиль) դրսերվում է հասարակաբանու-
թյուններով, գոեհկաբանություններով, մասնավորապես ոչ բարեկիրթ վերաբերմունքի դեպ-
քում (անպարկեշտ, գոեհիկ արտահայտություններում, հայհոյանքներում ևն): է) Պաշ-
տոնական-իրադականը պաշտոնական երանգ ունեցող իրադական ոճ է. գործադրվում
է ոչ մտերմական, պաշտոնական հարաբերությունների պայմաններում: Ունի շորություն,
առնություն: Բացառվում են մտերմական-փաղաքշական ոճի տարրերը:

Անհատական ոճերը (индивидуальные стили) այն տարբերացումներն են, «որոնք
հանդես են գալիս լեզվական միջոցների անհատական օգտագործման մեջ՝ կապված
անհատների հակումների, բնավորության, խառնվածքի, կրթության, դաստիարակության
ուճաշակի, իրականության նրանց ընկալման հետ»: Լինում են՝ բաբճ կամ վսեմ (вы-
сокий стиль), միջին կամ խառն (средний стиль), պաբգ կամ հասարակ (низкий
(простой) стиль): Առաջինին բնորոշ են ծավալուն ու բարդ նախադասությունների
առկայություն, դարձվածքների ու փոխաբերությունների, գրքային բառերի ու արտահայ-
տությունների առատ գործածություն: Եթե բարձր ոճի հատկությունները շարաշահվում
են, ապա գոյանում է խբլին ոճ: Երկրորդին բնորոշ է լեզվաարտահայտչական միջոց-
ների չափավոր գործածություն: Երրորդին բնորոշ են «արտահայտության սլարգ ու սո-
վորական միջոցներն ու եղանակները, համառոտ կամ քիչ երկրորդական անդամ-
ներ ունեցող նախադասությունները, հարաբերական բառերն ու արտահայտությունները»:
Առաջին երկուսը դրսերվում են հատկապես գեղարվեստական, գիտական ու հրապարա-
կախոսական երկերում. երրորդը՝ հիմնականում առօրյա-խոսակցական, վարչագործա-
բարական ոլորտներում: Անհատական ոճերի մեջ առանձնահատուկ տեղ ունի այս կամ
այն հեղինակի կամ զբոլի ոճը (օր.՝ Բաֆֆու ոճը, Թումանյանի ոճը, Խորենացու ոճը ևն):

Ոճավորման բնույթով կամ գործստական ոլորտով պայմանավորված՝ կան ոճատե-
սականն ալ տարրերակնճր. այսպես՝ գանադանում են բերբային ոճ (газетный
стиль), ակադեմիական ոճ (академический стиль), բանահյուսական՝ ասմունբային
ոճ (народно-поэтический стиль) ևն:

Ոճերի համար բնութագրական են որոշակի հատկություններ՝ դրական կամ բացա-
ռական: Ոճերի դրական հատկություններից են՝ աբտահայտչականությունը, հուգականու-
թյունը, պատկերավորությունը, կանոնավորությունը, պաբգությունը, սեղմությունը, պա-
տեհությունը, բովանդակայնությունը, բազմազանությունը: Այսպես՝ ա) աբտահայտչակա-
նությունը ստեղծվում է ոճաարտահայտչական միջոցների նպատակային գործադրումով,
բ) հուգականությունը ստեղծվում է նշված միջոցների այնպիսի գործադրումով, որն
ազդում է ունկնդրի կամ ընթերցողի զգացմունքների, տրամադրության վրա, գ) պաբ-
գությունը ոճաարտահայտչական այնպիսի միջոցների ընտրությունն է, որոնք

հնարավորություն են տալիս խոսքի առարկան ներկայացնելու առավել կոնկրետ, կենդանի, զգայական ընկալումների համար ակնառու հատկությունների ցուցադրմամբ, գ) կանոնավորությամբ լեզվի նորմատիվության պահպանումն է, կանոնական ձևերի գործադրումը, ե) պարզությունը լեզվական տարրերի, կաղապարների, կառույցների այնպիսի գործադրումն է, երբ լիովին ապահովվում է բովանդակության հասկանալիությունը, Ն) սեղմությունը (լակոնաբանությունը, լակոնական ոճը) ստեղծվում է նշված միջոցների տնտեսված գործադրումով, երբ լիովին պահպանվում է մտքի, բովանդակության հասկանալիությունը, զ) պատեհությունը խոսքային տվյալ միջավայրի (իրադրության, ոլորտի) համար առավել նպատակահարմար միջոցների ընտրությունն է ու գործադրումը, է) բովանդակայնությունը ունենդիրների, ընթերցողների համար անհրաժեշտ, հետաքրքրական ու բովանդակալից նյութի ընտրությունն է և նրա հետևողական շարադրանքը, նորմաների (հարցադրումների հաջորդականության, շարադրանքի ամբողջականության ևն) պահպանումը, Ը) բազմազանությունը արտահայտման, շարադրանքի ձևերի նպատակային ընտրությունն է, անհարկի կրկնությունների փոխարեն հոմանիշության կիրառումը, իմաստային նրբերանգների հաշվառումը ևն: Դրական ոճի արտահայտություն է նաև բարեհնչությունը:

Ոճի բացասական հատկություններից են՝ ձգձգվածությունը, անհարկի կրկնություններ թույլ տալը (նույնաբանությունը||тавтология), անկանոնությունը, անկապակցությունները, փրունությունը (ճոռոմությունը||эвфунизм), լեզվաարտահայտչական բազմազան տարրերի աղքատ գործադրումը ևն:

Գրկն. տե՛ս ոճագիտություն բառահոգվածում:

ՈՃԱԱՐՏԱՀԱՅՏՉԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐ, լեզվի հորինվածքի այն տարրերը, կառույցները, արտահայտություններն ու իմաստավորումները, որոնք գործածվում են ոճավորման նպատակով: Դրանք բավականաչափ շատ են և դեռևս հստակ խմբավորումներով (դասակարգումով) չեն ներկայացված: Մեծ մասը կարելի է ընդգրկել երկու հիմնական խմբերի մեջ՝ ոճական (ոճաբանական, խոսքաառատանայտչական) հնարներ կամ բանադարձումներ և այլաբերություններ կամ դարձույթներ (տե՛ս առանձին բառահոգվածներով): Առաջինները բնորոշվում են հիմնականում արտահայտության պլանի առանձնահատկություններով, իսկ երկրորդները՝ բովանդակային-իմաստային պլանի հատկություններով: Սակայն կան նաև միջոցներ, որոնք առանձնանում են երկպլանային հատկություններով (ինչպես, օրինակ, շրջաբանությունը, համեմատությունը, ճարտասանական հարցը, ճարտասանական բացականչությունը ևն): Բաժանումն ըստ էության պայմանական է. պատահում է, որ միևնույն միջոցը դասվում է մեկ առաջին, մեկ երկրորդ խմբում: Ոմանք նույնիսկ ոճական հնարների մեջ են առնում նաև դարձույթները: Այս դեպքում արդեն վերը կատարված բաժանումը դառնում է ավելորդ:

Գրկն. տե՛ս ոճագիտություն բառահոգվածում:

ՈՃԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ||стилистика, ասում են նաև՝ ոճաբանություն (որ կարող է նշանակել նաև լեզվի ոճերի ամբողջությունը, դրանց համակարգը). լեզվաբանական գիտակարգ (միջգիտակարգ), որն ուսումնասիրում է լեզվի ոճական համակարգը. հարում է նաև գրականագիտությանն ու գեղագիտությանը: Թեև գրականության լեզուն (գեղարվեստական խոսքը) ունենում է ուժեղ գեղագիտական հնչելություն, կարծես դառնում է արվեստի երևույթ, այնուամենայնիվ նա չի կորցնում իր լեզվաբանական հայեցակետը. ըստ այդմ էլ ոճագիտությունը ամենից առաջ լեզվաբանական գիտակարգ է, անկախ գրականագիտության, գեղագիտության և այլ հարակից գիտությունների հետ ունեցած սերտ առնչակցություններից: Իրրև ինքնուրույն, անկախ գիտակարգ կազմավորվել է նոր ժամանակներում, սակայն նրա ականքները բավականին հին են: Հենց ոճագիտության

հարցերը քննում էին մերձավոր գիտությունների (փիլիսոփայություն, ճարտասանություն, տեքստաբանություն ևն) հարցադրումների կապակցությամբ:

Այժմ բավականին հարուստ ու բազմազան է այս գիտակարգի պրոբլեմատիկան. հիմնական հարցադրումներն են՝ ա) ի՞նչ է ոճը, բ) ոճերի տեսակները, հատկությունները, գ) ոճաարտահայտչական միջոցները, դ) լեզվի կառուցվածքային տարրերի ոճաբանական հնարավորությունները ու դրանց իրացման (կամ ոճավորման) եղանակները են:

Հայ ոճագիտությունը ևս անցել է զարգացման տևական շրջան. այն նախապես զարգանում էր կապված քերականական մեկնությունների, ճարտասանական արվեստի, գրականագիտական ու տեքստաբանական աշխատանքների հետ: Ինքնատիպ քերականությունների ստեղծմանը զուգահեռ հանգամանորեն բացահայտվում էին գրաբարի ոճաբանական առանձնահատկությունները: Ընդ որում մշակվում էին ինչպես տեսական, այնպես էլ գործնական ոճաբանության հարցեր: Ոճագիտական միտքը մեծ առաջընթաց ապրեց հատկապես սովետական շրջանում: Ստեղծվեցին ոճագիտական ձեռնարկներ, բառարաններ, հանգամանորեն քննվեցին մի շարք գրողների լեզվի ու ոճի հարցերը:

Լեզուն (խոսքը) կարելի է ոճավորել կառուցվածքային տարրեր միջոցներով (հրելյունական տարրերով, բառերով, դարձվածքներով, ձևաբանական ու շարահյուսական կաղապարներով ևն): Եվ ահա ելնելով լեզվի կառուցվածքային տարրերի ոճաբանական իրացումներից՝ զանազանում են, օրինակ, բառային, բերականական (ձևաբանական, շարահյուսական) ոճաբանություններ (ոճագիտություններ):

Բառային ոճաբանությունը (лексическая стилистика) ուսումնասիրում է բառերի ռեալական հատկությունները: Այսպիսի հատկություններով ամենից առաջ հանդես են գալիս հոմանիշները, համանունները, հականիշները, նորաբանություններն ու հնարանությունները, մեզմարանություններն ու գոեհարանությունները, բարբառայնությունները, ժարգոնային բառերը, մասնագիտական բառերն ու տերմինները, օտարաբանություններն ու մաքրամոլությունները, ինչպես և այլ շերտերի բառեր ու բառախմբեր (օրինակ, վարչաբանություններն ու կաղապարայինները), դարձվածքները, առածներն ու ասացվածքները, թեմալոր խոսքերը:

Բերականական ոճաբանությունը (грамматическая стилистика) զբաղվում է քերականական միջոցների, կաղապարների՝ կառույցների ոճական հատկություններով: Այստեղ կարևոր տեղ ունեն որոշակի նպատակադրումով կատարվող փոխարինումներն ու փոխակերպումները (քերականական մի ձևի՝ կառույցի փոխարինումը մի այլ ձևով՝ կառույցով): Սրա ենթաճյուղերն են ձևաբանական ոճաբանությունը (морфологическая стилистика) և շարահյուսական ոճաբանությունը (синтаксическая стилистика), նայած թե ինչպիսի ձևերի՝ կաղապարների ոճաբանական իրացում է առկա, ձևաբանական, թե՛ շարահյուսական: Ձևաբանական են հոգնակի թվի, հոդային առման, համեմատության աստիճանների ձևերի, հոլովաձևերի, խոսքիմասային տարրեր արտահայտությունների (դերանվանական, բայական ձևերի) իմաստային դրսևորումների սգտագործումը ոճաբանական նպատակներով: Ավելի հարուստ ու բազմազան են շարահյուսական միավորների, կառույցների (նախադասության անդամների, դերբայական դարձվածքների, նախադասությունների, շաղկապների ու շաղկապական բառերի զուգորդումների) ոճաբանական դրսևորումները:

Առանձնացնում են նաև զոգծնական ոճագիտությունը (практическая стилистика), որը զբաղվում է գործնական՝ պրակտիկ խնդիրներով:

Դրկն. Սյեմսոնյան Վ. Հովհ. Շիրազի ստեղծագործությունների լեզուն և ոճը (թեկնած. դիս., Ե., 1965): Սոմախյան Վ. Դ., Ավետիք Իսահակյանի պոեզիայի բառապաշարի ոճաբանական առանձնահատկությունները (բառարանով հանդերձ), Ե., 1954. Նույնի՝ Ակնարկներ հայոց գրական լեզվի պատմության, Ե., 1981. Նույն-

նի՝ Գրիգոր Նարեկացու լեզուն և ոճը, Ե., 1975: Ավագյան Մ., Նաիրի Զարյանի ստեղծագործությունների լեզուն և ոճը, Ե., 1961: Եզեկյան Լ. Կ., Բաֆֆու սաեղծագործությունների լեզուն և ոճը (ըստ պատմավեպերի նյութի), Ե., 1975: Իշխանյան Խ., Բակունցի լեզվական արվեստը, Ե., 1965: Լեզվի ու ոճի հարցեր, պրակ. 1—7, Ե., 1960—1983: Խլղարյան Ֆ. Հ., Ոճաբանական տերմինների բառարան-տեղեկատու, Ե., 1976: Նույնի՝ Դ. Դեմիրճյանի «Վարդանանք» պատմավեպի լեզուն և ոճը (թեկնած. դիս., Ե., 1971): Կանայան Խ. Մ., Իսահակյանի ստեղծագործությունների լեզուն, Ե., 1941: Կոստանյան Հր., Հ., Ակնարկներ վերջին տասնամյակի սովետահայ արձակի լեզվի ու ոճի մասին, Ե., 1957: Հաբուրյունյան Հ., Գրողի լեզվի և ոճի հարցեր, Ե., 1979: Մառության Ա., Զարեհի չափածո ստեղծագործությունների լեզուն և ոճը (թեկնած. դիս., Ե., 1965): Մելիքյան Ս. Ա., Հ. Թումանյանի պոեզիայի լեզուն և ոճը, Ե., 1969, նույնի՝ Ակնարկներ հայոց լեզվի ոճաբանության, Ե., 1984: Մեսրոպյան Խ., Մուրացանի պատմվածքների լեզուն (թեկնած. դիս., Ե., 1949): Պապոյան Ա. Հ., Պարույր Սևակի չափածոյի լեզվական արվեստը, Ե., 1970: Պետրոսյան Մ. Հ., Ոճագիտական բմբոնումները «Պիտոյից գրքում» և Թևոնի համարնույթ գործերում (ԲԵՀ, 1973, № 1): Պողոսյան Պ. Մ., Բայի եղանակային ձևերի ոճական կիրառությունները արդի հայերենում, Ե., 1959. նույնի՝ Հայոց լեզվի ոճական համակարգի բմբոնումը 17—19-րդ դարերի ճարտասանական աշխատություններում («Լրաբեր», 1976, № 1). նույնի՝ 17—18-րդ դդ. հայ ոճագիտական բմբոնումների պատմությունից (ԲԵՀ, 1974, № 3). նույնի՝ Հայ ոճագիտական տերմինաբանության զարգացման առաջին փուլը (ԲԵՀ, 1981, № 2), նույնի՝ Հայերենի ոճական համակարգը և հայ ոճաբանական տերմինաբանությունն ըստ հայ ճարտասանների («Հայոց լեզու և գրականություն» ժող., 1983, պր. 1—2), նույնի՝ Խոսքի արվեստը (Ե., 1983): Ջահուկյան Կ. Բ., Խլղարյան Ֆ. Հ., Հայոց լեզու: Ընդհանուր գիտելիքներ: Ոճաբանություն, Ե., 1976: Ջրբաշյան Էդ., Գրականության տեսություն, Ե., 1967: Ջրբաշյան Էդ., Մախչանյան Հ., Գրականագիտական բառարան, Ե., 1972: Վահանյան Կ. Հ., Հայոց լեզվի ոճաբանության ձեռնարկ, Ե., 1956: Տերտերյան Ա., Շիրվանզադեի լեզուն և ոճը (ԳԱ լեզվի ինստիտուտի «Գիտական աշխատությունների» ժողովածու, 1947, № 2):

ՈՃԱԿԱՆ ՀՆԱՐՆԵՐ (ոճաբանական՝ խոսքաբանական լեզվական հնարներ) || фигуры речи, стилистические фигуры). ասում են նաև՝ բանադարձումներ, ճարտասանական ձևեր. լեզվաարտահայտչական՝ ոճաարտահայտչական այն միջոցները, որոնք բնորոշ են ամենից առաջ արտահայտության պլանի (կամ շարակարգային) հատկություններով: Դրանցից առավել հայտնի են հետևյալները՝ անհետևողություն, անշաղկապություն, ավելադրություն, աստիճանավորում, բազմաշաղկապություն, բառախաղ, զեղչում, զորացում, ընդլայնում, ընդճատում, կրկնություն, հակադրություն, համեմատություն, հաբանունաբանություն, հաբտասանական բացականչություն, ճարտասանական հարց, միակցում, միավորում, շրջագրում, շրջադասություն, շրջաբանություն:

ԱՆՀԵՏԵՆՈՂՈՒՅՈՒՆ (анаколуф) նախադասության բաղադրիչների, մասերի կապակցության կանոնների (նորմաների) խախտում է՝ բովանդակության պլանում դրանց հարաբերակցության պահպանմամբ: Սրա դրսևորումներից է բակառությունը (իմաստային համաձայնությունը || синезис), երբ համաձայնությունը խախտված է արտահայտության պլանում, ասենք, երբ եզակի ենթակայի հետ դրված է հոգնակի ստորոգյալ («Հիվանդների մեծ մասը ապաքինվեցին»): Շարահյուսության մեջ անհետևողության արժեքով առավել գործածական է անկապակցություն տերմինը:

ԱՆՇԱՂԿԱՎՈՒՅՈՒՆ (асиндетон, бессоюзие) կապակցության այն ձևը կամ եղանակը

է, Երբ կառույցի բաղադրիչները միասին չեն առանց շաղկապի, շաղկապական բառերի։ Սա խոսքին բերում է հուզաարտահայտչական երանգ, արագացած՝ սահուն արտասանություն, սեղմասություն, հնչերանգային դյուրին ավարտվածություն (կաղապարում)։ օր.՝ «Նկա, տեսա, հաղթեցի»։ Բնորոշ է հատկապես լեզվի խոսակցական տարրերակին։

Աստինանավորումը (градиция) հարիմաստ կամ համանիշ բառերի, լեզվական այլ միավորների շարակարգումն է ըստ ուժեղացող՝ սաստկացող կամ նվազող նշանակության։ Ըստ այդմ էլ զանազանում են բարձրացող աստինանավորում (восходящая градиция, климакс), օր.՝ «Հաղթեց, չախչախեց, ոչնչացրեց», և իջնող աստինանավորում (нисходящая градиция, антиклимакс)։ «Գոռգոռաց, մոթմոթաց, ապա նվաց ու լռեց»։

Բազմաշաղկապությունը (полисиндетон, многосоюзнe) նախադասության իրար հաջորդող համադոր, բազմակի անդամների կամ առանձին նախադասությունների կապակցումն է միևնույն շաղկապով, երբ անհրաժեշտ է լինում խոսքը դարձնել ավելի ախթմիկ, առանձին բառեր (հասկացություն, միտք) ընդգծել, հնչերանգը դանդաղեցնել, արտահայտածի տպավորությունն ուժեղացնել ևն։ Օրինակ՝

Մանուշակներ ոտքերիս, ու շուշաններ ձեռքերիս,
Ու վարդերը այտերիս, ու գարունը կրծքիս տակ,
Ու երկինքը հոգուս մեջ, ու արևը աչքերիս,
Ու աղբյուրները լեզվիս՝ սարից իջա ևս քաղաք,—
Ու քայլեցի խայտալուվ ու շաղ տալով մայթերին
Մանուշակներ ու վարդեր, ու շուշաններ ձյունաթույր,
Ու մարդիկ ինձ տեսնելով՝ իրենց հոգնած աչքերին
Տեսան ուրիշ մի աշխարհ, գարուն տեսան նորաբույր...

(Զ. Շիրազ)

Բառախաղը (каламбур, игра слов) բառերի անսպասելի, սրամիտ համակցություն, գուգակցություն է՝ հիմնված հնչյունական (արտասանական) նմանության կամ նույնության և իմաստային տարբերության վրա։ Սա գործածվում է ծիծաղաշարժ, կատակային իրադրություն (տպավորություն) ստեղծելու, հեգնելու կամ ծաղրելու միտումով։ Օր.՝ «Գիտի կոբժանել, բայց և... զոբժ անել (Պ. Սևակ)։

Ջեղչումը (эллипсис) նախադասության՝ բառակապակցության հեշտ վերականգնելի և մտքով հասկացվող անդամի (բաղադրիչ տարրի, մասի) բացթողումն է։ խոսքին բերում է սեղմություն, նրան տալիս է հույզ, ներգործուն ուժ ևն։ Օր.՝ «Նս իմ խոստումը կատարեցի, իսկ դո՛ւ...»։

Ջորացումը (ազդեաբանությունը, սաստկացումը||эмпазa) ասույթի, նախադասության այս կամ այն տարրի առանձնացումն է հնչերանգով, կրկնումով, շարադասության փոփոխումով և այլ միջոցներով։ օրինակ, Լս, դու, նա, մենք, դուք, նրանք դերանունները կարելի է զորացնել համապատասխանաբար ինքու, ինքդ, ինքր, ինքներս, ինքներդ, իրենք զորացուցիչ տարրերի գուգորդումով (Լս ինքս, դու ինքդ ևն)։ Ջորացումը կարող է իրացվել նաև շեշտով (տրամաբանական, սուր ևն)։

Ընդլայնումը (амплификация) բնութագրական տարրերի, հոմանիշների շարակարգումն է արտահայտչականության ուժեղացումով (ավելադրությանը և բարձրացող աստինանավորմանը մերձավոր հնար է)։ օր.՝ «Հմուտ վարպետ է. ոսկի ձեռքեր ունի»։ «Շատ խելոք է. Սողոմոն իմաստունը ի՞նչ է նրա մոտ»։

Ընգնատումը (հատումը||апоσιопеза, апоэнопезис) խոսքային-արտասանական շղթային (հաջորդականությանը) հանկարծակի դադար տալն է, որով ասույթի, նախադասության կաղապարը անավարտ է մնում, սակայն արտասանվածքն ուղեկցվում է

բուն հուզականությամբ կամ խոսողի ակնհայտ երկմտությամբ: Սրա տարբերակն է նախահատումը (просионеза), երբ հատումը կատարվում է ասույթի սկզբի մասում, թեև սա կարող է հուզաարտահայտչական թույլ երսժգ միայն ունենալ. օր.՝ Սերգեյ Աշոտովիչ ասելու փոխարեն՝ Աշոտովիչ:

Կրկնությունը (повтор, ретрива), նաև՝ կրկնաբերություն, հնչյունի, հնչյունակապակցության, բառի, լեզվական այլ միավորի (կամ նրա որևէ հատույթի) մեկից ավել արտասանելն է՝ ընդունված հաջորդականությամբ: Ըստ այդմ էլ զանազանում են հընչյունակրկնություն (звучовой повтор), բառակրկնություն (словесный повтор) և: Հնչյունակրկնության տեսակներից են առձայնույթը (ассонанс), որ նույն (կամ համահունչ) ձայնավորի կրկնությունն է, և բաղաձայնույթը (аллитерация), որ բաղաձայնի կրկնությունն է: Երկուսն էլ համահնչյունություն, հնչյունական ներդաշնակություն, բառահնչյունություն ստեղծելու համար են և կարող են զործադրվել միևնույն տեքստում, ինչպես՝

— Վուշ-վո՛ւշ, Անո՛ւշ, վուշ-վո՛ւշ, քուրի՛կ,

վո՛ւշ քու սերին, քու յարին...

Վուշ-վո՛ւշ, Սարո՛, վուշ-վո՛ւշ, իդի՛թ,

վո՛ւշ քո սիրած սարերին...

(Է. Թումանյան)

Բառակրկնությունը բառական միավորի կրկնությունն է. օրինակ՝ «Իմ հեռո՛ւ, հեռո՛ւ, հեռո՛ւ, նաիրյան դալար՝ բարդիս: Դիրքով հարաբերակցող կրկնությունը կոչվում է զուգահեռություն (параллелизм): Սրա դրսևորումներից են՝ սկզբնակրկնությունը, վերջակրկնությունը, բաղնյուսումը և խաչակերպը: Սկզբնակրկնությունը (анафора) վերաբերում է սկզբնահնչյունի, սկզբնաբառի կամ սկզբի որևէ այլ տարրի կրկնությանը, ինչպես՝ «Արշակը լիովին աչքեր էր դառել, որ մղկտացնում էր նայողին: Արշակը պետք է մեռներ, Արշակը պիտի մնար այս շարագոթ, անսիրտ օտարության մեջ» (Դ. Դեմիրճյան): Վերջակրկնությունը (эпифора) վերջնատարրի կրկնությանն է վերաբերում, ինչպես՝

Անհույս իմ տան հույս ձեռներ,

Մրոտ ձեռներ՝ կույս ձեռներ,

Մեր օջախը վառ պահող

Մորս ձեռներ, յույս ձեռներ:

(Է. Շիրազ)

Հիշում եմ դեմքը քո ծեր, մայր իմ անուշ ու ունդին,

հույս խորշումներ ու գծեր, մայր իմ անուշ ու անդին:

(Ե. Չարենց)

Բաղնյուսումը (символика) նախորդ հնարների համակցումն է, ինչպես՝

Սիրտդ որպես վառ ատրուշան, պահիւ վառ,

Սիրտդ հրկեզ մթնում դաժան, պահիւ վառ:

(Վ. Տերյան)

Հուզահեռություն կարող է ստեղծվել նաև այն դեպքում, երբ ընդհանուր անդամով հարաբերակցող երկու բառակապակցությունների (նախադասությունների) տարրերի հակադիր (խաղի ձևով) շարակարգում է կատարվում. սա կոչվում է խաչակերպ (хиазм).

օր.՝ «Պետք է ուտել ապրելու համար և ոչ թե ապրել ուտելու համար» (Յիցերոն),
Հմմտ. նաև Պրուդոնի «Աղքատության փիլիսոփայությունը» և Կ. Մարքսի «Փիլիսոփա-
յության աղքատությունը» վերնագրումները. Կ. Մարքսը այստեղ դիմել է խաշակերտին:

Հակադրությունը (контраст) իրար հակիմաստ բառերի (կամ այլ տարրերի) շա-
րակարգումն է որոշակի միտումով. գեղարվեստական ստեղծագործության մեջ լինում է
նաև նկարագրության, պատկերների հակադրում: Ունի մասնավոր դրսևորումներ (антите-
теза, оксюморон ևն). օր.՝ «Պատերազմ և խաղաղություն», «Անմեղ մեղավորներ»
վերնագրումները արված են այս սկզբունքով: Հմմտ. նաև՝ «Քո կույր սըքով ես տեսել»:
Սրանից պետք է տարբերել պիտակարանությունը (катахреза), որը մակդիրի՝ գերա-
դաս անդամի հետ իմաստով անհարիր լինելն է. օր.՝ կոշտ շոյել, դառը ժպիտ: Վերջինս
ըստ էության այլարերության տարատեսակ է:

Համեմատությունը (сравнение) մի առարկայի կամ երևույթի նմանեցումն է կամ
դրա բացառումը մի ուրիշի հանդեպ՝ նրանց համար ընդհանուր (նաև այդպիսին դիտվող)
կամ էլ տարբերող հատկության հիման վրա: Կարող է դրսևորվել քերականորեն (հմմտ.
ածականի համեմատության աստիճանների կադապարները) կամ բառայնորեն: Համե-
մատությունը սովորաբար երկանդամ կառուցվածք ունի. այն, որը համեմատվում է,
այսինքն համեմատելին, համեմատվող հատկանիշը և այն, որի հետ համեմատությունն
իրացվում է: Համեմատվող հատկանիշը կոչվում է համեմատության հիմք: Կադապարնե-
րում գործածվող օժանդակ, սպասարկու բառերից են՝ պես, նման, ինչպես, ոնց ու, բան
ևն: Օր.՝

Ամպերը դանդաղ ուղտերի նման՝

Նոր են չոր խմած ձորից բարձրանում...

Մոտեցավ սրահին, կախ տրվալ սրնին

Ուն հրադանը՝ սև ոձի նման...

(Լ. Թումանյան)

Հաբանոմաբանությունը (нарономазия) հարանունների այնպիսի գործածությունն
է տեքստում, որ առաջ է բերում խոսքի պատկերավորություն կամ երգիծանքի տպավոր-
ություն. հիմքում ընկած է հարանունների բառասպատկերային կամ իմաստային հարա-
բերակցությունը:

Ճառասանական բացականչությունը (риторическое восклицание) բացականչական
նախադասության (հնչերանգի) օգտագործումն է որևէ բան ընդգծելու համար. օր.՝

Ինչպիսի հերոս ընկերներ մեռան,—

Մեռան՝ չկորա ն...

(Լ. Հակոբյան)

Ճառասանական հարցը (риторический вопрос) հարցական նախադասության
(հնչերանգի) օգտագործումն է որևէ բան հաստատելու համար. այն պատասխան չի
ենթադրում (ինչ-որ շափով պատասխանը պարունակում է իր մեջ) և ուժեղացնում է
արտասանվածքի հուզաարտահայտչականությունը: Հաճախ է հանդիպում ճառասանական
խոսքում, շափածո ու դրամատիկական ստեղծագործություններում: Օրինակ՝ «Հիմի է՛լ
լրո՞ւնք, ևղբա՛րք, հիմի է՛լ» (Ռ. Պատկանյան), «Մի՞թե վերջին պոեմն եմ ես, վերջին
երգիչն իմ երկրի» (Վ. Տերյան), «Նվ գո՛ւ, Բրուտոս» (Լ. Կեսար):

Միակցումը (аноконье) տարասեռ (կամ երկսեռ) կառույց է. երկու նախադասու-
թյունների համակցումն է մեկի մեջ՝ գերադաս անդամի շուրջը. օր.՝ «Դոսում մեկը

կանգնած է. քեզ է սպասում»։ Բնորոշ է հատկապես խոսակցական լեզվատարբերակին։

Միավորումը (зевгма) նախադասության մեջ որևէ կրկնվող անդամի ամփոփումն է մեկի մեջ. օր.՝ «Մեկը ձեռքերն է թափահարում, մյուսը՝ թաշկինակը, մի երրորդը՝ գլխարկը»։

Շրջագրումը (գրաշրջում, բառաշրջում|| анаграмма) տառերի (հնչյունների) արհեստական վերադասավորումով մի բառից նոր (այլ) բառ կամ բառակապակցություն ստեղծելն է։ Հազվագեպ գործածություն ունի (մասնավորապես բանաստեղծական խոսքում, մականուններում՝ կեղծանուններում են)։

Շրջադասությունը (инверсия) նախադասության կամ բառակապակցության անդամների ոչ սովորական (ոչ կանոնական) շարակարգումն է, շրջուն շարադասությունը. բնորոշ է հատկապես շափածո խոսքին։

Շրջաբանությունը /парафраза, перифраз(a)/ նկարագրական՝ բառակապակցական անվանում (բնութագրություն) է՝ բուն մենաբառ անվանման փոխարեն (կամ նրան գուգահեռ). փոխարինումը կարող է կատարվել փոխաբերական իմաստավորումով կամ առանց դրան. օր.՝ Ծղիշ||Ավարայրի բլրուլը, առյուծ||կենդանիների արքան, նավթ||ուսկի։ Կարելի է ասել այլասություն։ Փոխաբերական իմաստավորման դեպքում մոտենում է բառափոխարինմանը (վերանվանումին)։

Կերկն. տե՛ս ոճագիտություն բառահոգվածում։

ՈՐՈՇԻՄ||определение, նախադասության երկրորդական (կախյալ, ստորադաս) անդամ, գոյականով արտահայտված գերադաս անդամի լրացում (այստեղ գերադասը կարող է լինել նաև գոյականաբար առնված ոչ բայական անդամը). ցույց է տալիս լրացյալի օրպիսությունը, որակային, քանակային, չափային, բնութագրական-պրոցեսային հատկանիշը և հարակից այլ հատկանիշներ։ Որոշիչ ունեցող լրացյալը (գերադաս անդամը) կոչվում է որոշյալ։ Շարադասությամբ որոշիչը նախորդում է որոշյալին. հին հայերենում որոշիչը հիմնականում ետադաս էր. օր.՝ որդի Բաջ, այր իմաստուն և լուսաւոր։ Որոշիչ պաշտոնավարություն ունեն հիմնականում ածականներն ու թվականները, ոչ անձնանիչ մի շարք դերանուններ, որոշ գոյականներ ու դերբայներ, առանձին բառակապակցություններ։ Այս տեսանկյունից նրա հիմնական դրսևորումներն են՝

ա) ածական որոշիչ. ածականի կարևորագույն կիրառություններից մեկն է. «Մեր կուտնտեսությունը ծառաշատ այգիներ ունի». «Նրանք Բաղդր խաղող են աճեցնում»։ Կարող է լինել կրկնությամբ՝ սուր-սուր քարեր, փունջ-փունջ աղջիկներ, տեսակ-տեսակ ծաղիկներ։ Այս դեպքում որոշյալը հոգնակի թվով է դրվում։ Որականական ածականը կարող է որոշիչ լինել համեմատության իր բոլոր աստիճաններով։ Գոյականական անդամը կարող է ունենալ համասեռ (միասեռ) և անհամասեռ (տարասեռ) երկու և ավելի որոշիչներ։

բ) գոյական որոշիչ. սովորաբար այսպիսի պաշտոնավարություն ունեն բնութագրիչ հատկությամբ հանդես գալու ունակ գոյականներ. դրսևորվում են ուղիղ և թեք (ուղղ.-հայցական, սեռ.-տրական, գործիական, մասամբ և՛ բացառական) հոլովներով։ Այսպիսի գործածություն ունենում են և՛ հատուկ, և՛ հասարակ գոյականները. «Ծրիտասարդ ալպինիստները կհասնեն Մասիս սարի գագաթը», «Մենք այդ սովորեցինք վարպետ Սահակից»։ Այսպես և՛ սարի ծաղիկ, դաշտի շուշան, սուրճի բաժակ, ճաշի աման, մսով ճաշ, պատվերով համերգ, կապրոնից գուլպա են։

գ) վերանուն որոշիչ. այսպիսի գործածություն ունեն ոչ բոլոր դերանունները (օրինակ, առարկայանիչ դերանունները գրեթե բացառված են). նույնիսկ կան դերանուններ, որոնց հարացուցային մի ձևը չի լինում, մյուսները լինում են (հմմտ. ո՞ր և որո՞նք)։ Ավելի հաճախական գործածություն ունեն ածականներին ու թվականներին հարաբե-

քակցող գերաւելեցներ. այս առմար, այսքան մարդ, սույն գիւմումը, ինչ-որ բան, միեւնոյն անձը, այսպիսի գործ, ամբողջ բերքը:

դ) լրվական որոշիչ. կարող է որոշիչ լինել ինքնին և իբրև անտրոհելի բառակապակցութեան անդամ: Ինքնին որոշիչ է լինում սովորաբար լրացյալի բաժանական իմաստովորման դեպքում. երեւ հրացան, տասը բանվոր, երկուրդ դասարանը, երեւակաւ տետր:

է) դերբայ որոշիչ. այսպիսի գործառութիւն ունեն անորոշի սեռ.-տրականը, կատարելի 11-ը, հարակատարը, ենթակայականը, օրինակ՝ խմելու ջուր, զնալի՛մ ճամփա, քնած երեխա, վագուլ ձի:

Որոշիչը կարող է արտահայտվել կապական հոլովառութեամբ, ինչպես ծովի շափ սեր, սարի պես թիկունք, առանց դավանանքի մարդ: Այն կարող է արտահայտվել անտրոհելի բառակապակցութեամբ, օրինակ՝ կոմերիտականին վայել վերաբերմունք, լայն թիկունքով հովիվ, բոլոր տեսակի կահույքները, տարբեր գույնի դրոշակներ, տասը տարվա գինի, երկու կիլոգրամ հաց, երեւ մետր կտոր, հինգ հեկտար հող, հիսունի շափ հանքափորներ, երեւ հատ ձագ, երկու գլուխ սոխ, երկու կտոր շաքար, երկու գույք գուլպա, հինգ անուն գիրք, երկու ձեռք շոր, քսան աստիճան տաքութիւն, հարյուր տոկոս առաջադիմութիւն, տասնհինգ լրվականի դեպքերը, առաջին կարգի շքանշան, երկուրդ կարգի ալյուր, մեկական կտոր պանիր, մեկ քառուրդ հեկտար հող, տասը ռուբլու միք: Որոշիչն տրվում են հետևյալ հարցերը՝ ինչպիսի՞ն, ո՞ր, որքա՞ն, ինչքա՞ն, ո՞րեւորդ, որոնք առնվում են սովորաբար գերադաս անդամի հետ. այսպես՝ «Սերգեյի աղջիկը սովորում է հինգերորդ դասարանում», «ո՞ր դասարանում»:

Գրկն. տե՛ս նախադասութիւն, նախադասութեան անդամներ բառահոլովածներում:

ОПРЕДЕЛИТЕЛЬНОЕ МЕСТОИМЕНИЕ||определяющее местоимение, դերանվան տեսակ. արտահայտում է առարկաների առկայացած (որոշյալ, հայտնի) ամբողջութիւն՝ միասնաբար կամ առանձին-առանձին վերցրած, և կամ այն հատկանիշը, որով առկայացվում է առարկաների այսպիսի ամբողջութիւնը, կամ նրա որեւէ ներկայացուցիչ:

Հին դրական հայերենի որոշյալ դերանուններին են՝ ամենեւին, ամենեւեւ, բոլորեւի՛ն, բոլորեւեւ, ամենայն, իւրաքանչիւր, անձեւիւր են: Ամենեւին, ամենեւեւ, բոլորեւի՛ն, բոլորեւեւ առարկայանիշ են, հոլովվում են ու անեղական են: Միջին գրական հայերենի որոշյալներին են՝ ամէն, ամէն մէկ, բարբառներում՝ ամէն, ամէն մէկը, ևս մինը, ողջ են: Ղարաբաղի բարբառն ունի ուրույն ձև՝ յօխ «բոլորը»:

Ժամանակակից արեւելահայ դրական լեզվի հիմնական որոշյալ դերանուններն են՝ ամեն, ամեն ոք, ամեն մի, ամեն մեկը, ամենք, բոլոր, յուրաքանչիւր, յուրաքանչիւր ոք, ամեն ինչ, ողջ, ամբողջ, համայն, ամենայն: Սրանցից առարկայանիշ են՝ ամեն ոք, ամեն մեկը, ամենք, յուրաքանչիւր ոք, ամեն ինչ. հոգնակի ձևեր չունեն: Ածականական գործածութիւն ունեն՝ ամեն, ամեն մի, բոլոր, յուրաքանչիւր, ողջ, ամբողջ, համայն, ամենայն: Հոդառու են, գոյականաբար գործածվում ու հոլովվում են՝ ամեն, բոլոր, յուրաքանչիւր, ողջ, ամբողջ. հետևում են ի հոլովմանը. հոգնակի ձևեր չունեն: Որոշյալի նշանակութեամբ են գործածվում որոշ կապակցութիւններ՝ այս մեկը, այդ մեկը են. հմմտ. ո՞ր մեկը՝ անորոշ նշանակութեամբ:

Ը. Անառայան որոշյալ դերանունները դիտարկում է անորոշների մեջ, իսկ ոմանք միտական դերանունները դիտում են որպէս որոշյալների մի ենթախումբ (իբրև սրանց միտական գրականորման ձևեր):

Գրկն. տե՛ս դերանուն բառահոլովածում:

2. չ [չ], հայկական այբուբենի քսանհինգերորդ տառը, անվանումը՝ չա. նախատիպար է համարվում հայկական Ուն: Այբբենական համակարգում սրա դերն է առաջնա-

լեզվային հաշտփական (շշական) շնչեղ խուլ բաղաձայն հնչույթի արտահայտումը, թվա-
յին արժեքը՝ յոթ հարյուր, յոթհարյուրերորդ:

Չ հնչույթի արտասանական, ձայնարանական բնութագիրը գրեթե նույնական է հա-
յերենի բոլոր վիճակներում, փուլերում: Սրա արտաբերման ժամանակ լեզվի առաջամասը
մեջքային համեմատաբար լայն դոտիով հպվում և փակվածք է ստեղծում վերին ատամ-
նաշարի հիմքերը երիզող շերտի՝ լնդերքի (ալվեոլների) ու նախաքիմքի (կոշտ քիմքի
առաջամասի) հետ. բերանի ետալվեոլային խոռոչում կուտակված օդի ճնշումով այդ
փակվածքը վերածվում է նեղվածքի (շ-ին բնորոշ դրվածքի). շրթունքները մասնակիորեն
առաջ են ձգվում. նեղվածքային դրվածքին բնորոշ է շնչի (հագագի) նկատելի արտա-
մղում: Ձայնալարերը չեն թրթռում: Նվազագույն հնչույթարանական հակադրություն է
կալում (մերձավոր լծորդական հարաբերակցության մեջ է) մի կողմից՝ Ե-ի հետ (շնչե-
ղություն—ոչ շնչեղություն, կտրիշ—կտրիճ), մյուս կողմից՝ Գ-ի հետ (շշականություն—
սուլականություն. շիւ—ցիւ, շար—ցար):

Ձևակազմական (և բառակազմական) պլանում սրանով է արտահայտվում շ ժխտա-
կան մասնիկը՝ շասես, շուտես. բաղաձայնախորդ դիրքում ունի (ք) ձայնավորում՝
շ(ք) զնաս. հմմտ. շ(ք) տես, շ(ք) կամ:

Գրությունը հիմնականում համասպատասխանում է արտասանությանը. ժամանակա-
կից արեւելահայ գրական լեզվի ուղղագրական (ավանդական) կանոնների համաձայն՝
երբեմն, հատկապես Ե-ից հետո մի շարք դեպքերում արտահայտվում է զ տառով (վերջ,
արջ, որջ. նաև՝ աջ):

Ունի հնդեվրոպական մասնակի առնչակցություններ:

Դրկն. տե՛ս հայկական գիր բառահոգվածում:

Պ, պ [p], հայկական այբուբենի քսանվեցերորդ տառը, անվանումը՝ պե. ունի հու-
նական նախատիւն: Թվային արժեքն է ուր հարյուր, ութհարյուրերորդ: Հին գրական
հայերենի և արեւելահայ գրական լեզվի այբբենական համակարգերում սրա դերն է երկ-
շրթնային խուլ պայթական պարզ բաղաձայն հնչույթի արտահայտումը: Այս հնչույթի
արտաբերման ժամանակ շրթունքները հպվում են և փակվածք են ստեղծում. շրթունքների
ևտնում (բերանի խոռոչի հտշրթնային հատվածում) կուտակված օդի ճնշումով վայրկե-
նապես բացվում է փակվածքը, և արտաբերությունը ավարտվում է պայթյունով: Արտա-
սանական դրվածքով հարում է բ և փ պայթականներին: Ձայնալարերը չեն թրթռում: Արտա-
սանական և ձայնարանական բնութագրով նույնական է հայերենի այլ վիճակներում,
փուլերում: Նվազագույն հնչույթարանական հակադրություն է կազմում (մերձավոր լծոր-
դական հարաբերակցության մեջ է) փ-ի հետ (խլություն—ձայնեղություն. բար—պար,
բաս—պաս), փ-ի հետ (ոչ շնչեղություն—շնչեղություն. պայտ—փայտ), կ-ի հետ (շրթ-
նաություն—ետնալեզվայնություն. պար—կար, պետ—կետ), տ-ի հետ (շրթնայնու-
թյուն—առաջնալեզվայնություն. ոսպ—ոստ):

Միջին գրական հայերենում և արեւմտահայ գրական լեզվում թեև բաղաձայնական
տեղաւարժով առկա է ձայնեղացում՝ պ > բ, սակայն գրությունը հիմնականում պահ-
պանված է հինը՝ մեսրոպյանը: Բարբառային տեքստերում տառադարձվում է ըստ ար-
տասանության: Ժամանակակից արեւելահայ գրական լեզվում (ինչպես և գրաբարում)
դրությունը համասպատասխանում է արտասանությանը. առանձին դեպքերում հնչյունական
միջավայրով պայմանավորված այս կամ այն երանգն է ստանում, ինչպես, ձայնեղու-
թյան երանգ՝ ամպ բառում:

Ունի հնդեվրոպական առնչակցություններ, ինչպես՝ Խ > պ (*bendh > պ/նդ):

Դրկն. տե՛ս հայկական գիր բառահոգվածում:

ՊԱՆՍԱՆՅԱՆ ՍՏԵՓԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍԻ (1837—1889), անվանի լեզվաբան, հայագետ,
ծնվել է Ռումիսիայի Բոտոշան քաղաքում. կրթություն ստացել է նախ ծննդավայրում,

ապա՝ Փարիզում: Ուսուցչական աշխատանք է տարել Թեոդոսիայում, Նոր Նախիջևանում, Թիֆլիսում, էջմիածնում: Ունեցել է պատմաբանասիրական հետաքրքրություններ: Կասկած չունենալով գրական աշխարհաբարի հաղթանակի մեջ՝ նա միաժամանակ անդրադարձել է այն հարցին, թե ինչ ուղիներով պետք է ընթանա արևելահայ գրական աշխարհաբարի մշակումը: Խիստ անհրաժեշտ էր համարում զավառական բարբառների նյութի խելացի օգտագործումը: Դեմ էր լեզվի հորինվածքի արհեստականացմանը: Համարվում է արևելահայ գրական աշխարհաբարի գիտական ուսումնասիրության հիմնադիր: Շատ բան է արել գիտական ու գործնական քերականությունների ստեղծման ուղղությամբ: Այլ ուսումնասիրություններից նշանավոր են «Պատմություն հայոց սկզբից մինչև մեր օրերը», «Պատմություն հայոց գրականության» (հ. 1, 1865), «Մովսես Խորենացի և նրա պատմությունը» (1863) աշխատությունները: Մահացել է փետրվարի 19-ին, էջմիածնում:

Ծրկեր. Գործնական քերականություն հայերեն լեզվի (Թիֆլիս, Ա-Բ, 1869), Հնդհանուր տեսություն արևելյան նոր գրավոր լեզվի հայոց (ն. տ., 1870), Քերականություն մայրենի լեզվի (ն. տ., 1874 թ.):

Գրկն. Աղայան է. Ռ., Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 1, Ե., 1958: Աբրահամյան Ա. Ա., Պալասանյանը և աշխարհաբարի քերականության իր զասագիրքը (ՀԼԳԴ, 1974, № 2):

ՊԱՆԱՍԱՎՈՐ ԲԱՅԵՐ||недостаточные (неполные) глаголы, այն բայերը, որոնք հարադույցի բոլոր շարքերը, խոնարհման բոլոր ձևերը չունեն: Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում այսպիսիք են՝ եմ, կամ, գիտեմ, ունեմ, արժեմ, հուսամ, ցանկամ, կենամ բայերը: Սրանցից եմ, կամ, գիտեմ, ունեմ բայերը ունեն միայն սահմանական եղանակի անկատար ներկա և անկատար անցյալ ժամանակաձևերը (եմ—էի, կամ—կայի, գիտեմ—գիտեի, ունեմ—ունեի): չունեն անորոշ դերբայի ձև: Արժեմ բայը, որն ունի անորոշի ձև, նույնպես նշված էրկու ժամանակներն ունի (արժեմ—արժեի): Հուսամ բայը չունի անկատարի ձև: հետևապես և՛ համապատասխան դիմավոր ձևեր, առհասարակ սահմանական եղանակի ձևերը զրեթե զործածական չեն: Կան սրա մյուս եղանակաձևերը (հուսամ, կհուսամ, պիտի հուսամ, հուսա՛մ, հուսացե՛ք): Ծանկամ բայն ունի ըզձականի և հարկադրականի ձևեր (ցանկամ, կցանկամ, պիտի ցանկամ): Կենամ բայն ունի միայն հրամայականի ձևեր (կա՛ց, կացե՛ք): արգելականի ձևերը (մի՛ կաց, մի՛ կացե՛ք) քիչ զործածական են: Կենամ «ապրել» բայի ձևերը ևս պակասավոր են (կեցցեմ, կեցցես, կեցցե, կեցցենք, կեցցեք, կեցցենք, կեցցեք): որոնք ըզձականի հարադույցի մեջ են մտնում: Պալասավոր են համարում նաև լվալ բայը, որը սակայն գրական լեզվի սուրբ չէ. զործածվում է միայն սրա հրամայականի եզակին՝ լվա՛ (մի՛ լվա):

Գրկն. տե՛ս բայ բառահոգվածում:

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ||условное наклонение, кондиционалис, իբրև եղանակի տեսակ արևելահայերենի համար առանձնացրել է Ստ. Պալասանյանը: Մ. Աբեղյանի կողմից ստացել է վերանվանում՝ ենթադրական եղանակ: Այժմ առավել ընդունված է պայմանական կամ ենթադրական ելուճակ անվանումը: Քերականագիտության մեջ բնութագրվում է այսպես. «ցույց է տալիս խոսողի հաստատ համոզմունքը, ենթադրությունը խոսքի պահից հետո կամ մի այլ ժամանակակետից հետո զործողության կատարման վերաբերյալ», այլ բնութագրությամբ՝ «ցույց է տալիս պայմանով, երբեմն ենթադրաբար, իսկ հաճախ էլ՝ հաստատապես կատարվելիք զործողություն»: Ներկայանում է երկու համադրական ժամանակներով (ապառնի, անցյալ), ունի նաև երկրորդական-վերլուծական (բաղադրյալ) ժամանակաձևեր:

Ենթադրական ապառնու դրական ձևերը կազմվում են ըզձական ապառնու ձևերից՝ կ— եղանակիչի նախահավելումով (կցրեմ, կկարդամ): Ժխտականի ձևերը կազմվում են

ժխտման դերբայով և օժանդակ բայի ներկայի շարքի ժխտական ձևերով (չեմ գրի, չեմ կարդա)։ Դրական (հաստատական) ձևերը դրսևորում են ռեալիզմի հաստատ համոզմունքը կամ ենթադրությունը խոսելու պահից հետո կատարվելիք գործողության իրագործման վերաբերյալ, կան նաև մասնակի այլ իմաստավորումների ժխտական ձևերը բացառում են նշված իմաստները։

Ենթադրական անցյալի դրական ձևերը կազմվում են ըղձական անցյալի ձևերից՝ կ- եղանակիչի նախահավելումով (կգրեի, կկարդայի)։ Ժխտականի ձևերը կազմվում են ժխտական դերբայով և օժանդակ բայի անցյալի շարքի ժխտական ձևերով (չէի գրի, չէի կարդա)։ Ժխտականի այս ձևերը, ինչպես ապառնիում, բաղադրյալ-վերլուծական են։ Դրական (հաստատական) ձևերը արտահայտում են ռեալիզմի համոզմամբ կամ ենթադրությամբ անցյալում հնարավոր, բայց անհրաժեշտ պայմանի բացակայության պատճառով չկատարված գործողություն կամ եղելություն։ Ժխտական ձևերը «ցույց են տալիս անցյալում տեղի ունեցած գործողություն, որը, սակայն, ըստ խոսողի, չէր կատարվի, եթե նրան նախորդեր մեկ այլ գործողություն կամ եղելություն»։

Իբրև երկրորդական վերլուծական (բաղադրյալ) ժամանակաձևեր առանձնացվում են՝ ապառնի անկատար (վազելիս կլինեմ), անցյալի անկատար (վազելիս կլինեի), հարակատար (վազած կլինեմ), անցյալի հարակատար (վազած կլինեի), երկրորդական ապառնի (վազելու կլինեմ), անցյալի ապառնի (վազելու կլինեի)։

Պետք է, սակայն, նկատել, որ ենթադրական կամ պայմանական համարված իմաստավորումները նշված ձևերի հետ էական կապեր չունեն։ Նրանք առնչություն ունեն այդ ձևերի ոճաչարահյուսական գործառնությունների և համապատասխան առկայացուցիչ տարրերի (բառերի), եղանակավորիչների հետ, ինչպես՝ երե, զուցե ևն։ Մենք այս ձևերը նպատակահարմար գտանք ներկայացնելու ըղձականի հարացույցում, իբրև վերջինիս կիրառականակային ուրույն դրսևորումներից մեկը (տե՛ս ըղձական եղանակ)։ Որոշ հայերենագետներ (օր. է. Բ. Աղայանը) պայմանական, ենթադրական անվանումները ճանաչում են սոսկ քերականական ավանդությանը տուրք տալով։

Գրկն. տե՛ս եղանակ բառահոգվածում։

ՊԱՌՆԱՍՅԱՆ ՆՎԱՐԳ ԱՎԵՏԻՍԻ, սովետահայ լեզվաբան-հայերենագետ. ծնվել է 1930 թ.-ի հուլիսի 1-ին, Երևանում։ Բարձրագույն կրթությունն ստացել է Երևանի պետական համալսարանում (ավարտել է բանասիրական ֆակուլտետը՝ 1951 թ.)։ 1956 թ. ստացել է բանասիրական գիտությունների թեկնածուի, 1972-ին՝ դոկտորի գիտական աստիճան, 1981-ին՝ պրոֆեսորի կոչում։ Աշխատում է ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտում նախ որպես կրտսեր, ապա 1963-ից՝ որպես ավագ գիտաշխատող, 1979-ից՝ որպես դիրեկտորի տեղակալ)։ Զբաղվում է հիմնականում հայերենի կառուցվածքի (ձևաբանության, շարահյուսության), բառարանագրության, խոսքի մշակույթի հարցերով։ Մասնակցել է «Ժամանակակից հայերենի բացատրական բառարանի» կազմման (հ. 1, 1969), խմբագրման (հ. 2, 1974) աշխատանքներին, հեղինակն է «Ժամանակակից հայոց լեզու» գիտական քերականության (1974—1979) ժառանգ (հ. 2, 1974), «Բառակապակցություն» և «Բարդ ստորադասական նախադասություն» (հ. 3, 1976) գլուխների։ Ունի բազմաթիվ արժեքավոր հոդվածներ՝ նվիրված հայերենագիտության այլևայլ բնագավառների։ Զուգահեռաբար կատարում է դասախոսական աշխատանք։

Նրկեր. Ստորադասական կապակցությունը ժամանակակից հայերենի բարդ նախադասություններում (Ե., 1961), Անշաղկապ բարդ նախադասությունները ժամանակակից հայերենում («Լեզվի և ոճի հարցեր», պրակ. 2, Ե., 1964), Շարահյուսական համանիշները ժամանակակից հայերենում (Ե., 1970), Զևաբանական և բառաքերականական համանիշները ժամանակակից հայերենում («Հայոց լեզվի կառուցվածքը», Ե., 1975), Քերականական համանունները ժամանակակից հայերենում (Ե., 1979)։

ՊԱՏԿԱՆՅԱՆ ՔԵՐՈՎԱՐՆ ՊԵՏՐՈՍԻ (1833—1889), անվանի լեզվաբան-հայագետ, գրող, ծնվել է մայիսի 4-ին (16-ին), ըստ որոշ աղբյուրների՝ մայիսի 23-ին, Նոր Նախիջևանում։ Նախնական կրթությունն ստացել է Ստավրոպոլում, ապա սովորել է Լազարյան ճեմարանում (Մոսկվա), Դորպատում և Պետերբուրգում։ Մի որոշ շրջանում պաշտոնավարում է որպես ուսուցիչ (Թիֆլիսում), հետո՝ 1861-ից աշխատանքի է անցնում Պետերբուրգի համալսարանում։ 1885-ից՝ գիտությունների ակադեմիայի թղթակից անդամ։ Տիրապետում էր բազմաթիվ լեզուների։ Վախճանվել է ապրիլի 2-ին (14-ին) Պետերբուրգում։ Ունեցել է պատմաբանասիրական հետաքրքրություններ։ Զբաղվել է հայերենի ծագման ակունքների, այլ լեզուների հետ նրա ունեցած առնչակցությունների, հայ բարբառների գերի հարցերով։

Այն կարծիքն է հայտնել, թե գրաբարը արդեն V դարում զարգացող լեզու չէր, «արվեստական» էր։ Հնում եղել են շատ բարբառներ. գրաբարը նախապես մի բարբառ էր, վերնախավի, արքունիքի լեզուն՝ գրական աստիճանի բարձրացած։ Ոկզբում հարել է «հայերեն-իրանական բարբառ» տեսությանը։ Հայերենի ծագումը և ցեղակցությունը որոշելու խնդրում կարևոր էր համարում բարբառների համակողմանի ուսումնասիրությունը։ Ուշադրություն է հրավիրել հայ-փոքրասիական, հայ-թուրքական լեզվական ընդհանրությունների վրա։ Իր ուշ շրջանի ուսումնասիրություններում հարել է Հյուսիս-արևելյան տեսությանը։ Ունի պատմաբանասիրական բնույթի բազմաթիվ ուսումնասիրություններ։

Երկեր. Исследование о составе армянского языка (СПб, 1864), Исследование о диалектах армянского языка (СПб, 1869), Материалы для армянского словаря (СПб, 1—2, 1882—1884).

Գրկն. Աղայան Է. Բ., Հայ լեզվաբանության սլաւոնություն, հ. 1, Ե., 1958, Սաղյան Մերի, Պատկանյաններ, Ե., 1982:

ՊԱՏԿԻՆՈՒՄ||калька, փոխառության եղանակ, ձև, երբ լեզվական միավորը՝ բառը, կայուն բառակապակցությունը, դարձվածաբանական միավորը, արտահայտությունը (երբեմն նաև նախադասությունը) ստեղծվում է այլ լեզվի համապատասխան միավորի կազմության կաղապարով, նրա հետևողությամբ (ընդօրինակումով)։ Ընդ որում այդ փոխառությունը կարող է իրաջվել միայն իմաստով, կամ նաև կազմության կաղապարով (կաղապարող տարրերը՝ մայրենի բառակազմական նյութից, կամ և՛ մայրենի, և՛ այլ լեզուի միավորներից)։ Նայած թե լեզվական ինչ միավոր է այսպես փոխառվում և պատճենումը ինչ եղանակով է կատարվում, զանազանում են սլաւոնական հետևյալ տիպերը՝ բառային (բառապատճենում), դարձվածային, իմաստային, կառուցվածային (բառակազմական, կաղապարային), ոմանք նաև՝ շաբաղյուսական. երբեմն առանձնացնում են նաև՝ մասնակի պատճենում (կիսապատճենում)։

Հստ էության բառապատճենումները դրսևորվում են իմաստային կամ կառուցվածքային եղանակներով, կարող են լինել լրիվ (լիակատար) և մասնակի։ Իմաստային են, օրինակ, гараж>ավտոտնակ, концерт>համերգ, спортсмен>մարզիկ։ Այս տիպի սլաւոնականներում կաղապարային նշանակումներ չեն լինում, կամ գրեթե չեն լինում։ Կարևորը փոխառու լեզվի հետևողությամբ բառ կազմելն է։ Գլուխ բառի «գրքի դուխ» իմաստավորումը կատարված է հունարենի հետևողությամբ. միջին հայերենում արարելների հետևողությամբ «գրքի գլխի» համար գործածվել էր դուխ բառը։ Կառուցվածքային սլաւոնականներում զուգահեռությունը և՛ իմաստային, և՛ կաղապարային է. օր.՝ ударник>հարվածային, подполье>ընդհատակ, паровоз>ջգեֆարշ, пятиборье>հնգամարտ, тепловоз>ջերմաֆարշ, райком>շրջկոմ, самосвал>իմֆաբաֆ, противгаз>հակազագ, самолет>իմֆաբիո, самовар>իմֆաեո, пятилетний план>հնգամյա պլան։ Կաղապարային ընդհանրությունը կարող է բացարձակ լինել, ինչ-

պես՝ космический корабль > տիեզերանավ, красногвардеец > կարմիր զվարդիակա՛ն, опытное поле > փորձադաշտ, Պատճենումի հարաբերակցող բաղադրիչները՝ կաղապարատարրերը, կարող են իմաստով նույնական լինել կամ հանդես գալ մերձավոր նշանակութուններով. (հմտ. пулемет > գնդացի) կամ դրսևորվել ոչ նույնական հաջորդականությամբ. օր.՝ metropolis > քաղաքամայր (այժմ՝ մայրաքաղաք): Դարձվածքային պատճենումներից են, օրինակ, медвежья услуга > առօրի ծառայություն. пятая колонна > ճիւղհեռուղ շարասյուն են:

Մասնակի պատճենումների՝ կիսապատճենումների կաղապարատարրերը արտադրյալում են և՛ փոխառյալ, և՛ մայրենի միավորներով, ինչպես՝ автостоянка > ավտոկանգառ, электростанция > էլեկտրակայան, кинозвезда > կինոաստղ:

Հայոց գրական լեզուն պատճենումներ է կատարել դեռևս գրարարի վաղ շրջանից սկսած: Այս եղանակով ևս հարստացել է հայերենի բառապաշարը, ստեղծվել են նոր բառեր, բնիկ բառերը ձեռք են բերել նոր իմաստավորումներ: Այս քննադատում ևս մեր մայրենին ցուցաբերել է բառակազմական մեծ կարողություն, ունակություն:

Գրկն. տե՛ս փոխառություն բառահոգվածում:

ՊՍՏՄԱԿԱՆ ՀՆՉՅՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ|| историческое звуковое изменение, հնչյունափոխության տեսակ. ժամանակագրական որևէ կտրվածքով շահմանափակված հնչյունափոխությունը, որը բնորոշ է տարբեր լեզվավիճակների, լեզվի զարգացման տարբեր փուլերի: Այսպիսի հնչյունափոխության պատճառները, սկզբնավորման ակունքները (ինչ դեպքից, դիրքից է եկել), ընթացքի ժամանակաշրջանը (երբ է սկսվել, երբ է ավարտվել կամ երբ կավարտվի) հաճախ դժվար է մեկնաբանել. մեծ մասամբ իր բնույթով չպատճառաբանվող է: Պատմականորեն կարող են փոփոխվել հնչյունաբանական բոլոր միավորները՝ ձայնավորները, բաղաձայնները, երկբարբառները, վանկի, հնչերանգի կաղապարները, շեշտը ևն: Առավել հեշտ է հետևել հնչյունաբանական այն միավորների փոփոխությանը, որոնք գրանշաններով արտահայտված են: Պատմական շրջանում տեղի են ունեցել՝ հնչույթավորում, ապահնչույթավորում, հնչյունի անկում, հավելում, լարգեցում, բարդացում, դրափոխություն, ամփոփում-կրճատում, մենաբարբառի վերածում բաղաձայն+ձայնավոր կապակցության, երկբարբառի մենաբարբառացում, երկբարբառի երկհնչյունացում, երկբարբառի վերածում բաղաձայն+ձայնավոր կապակցության, եռաբարբառի երկհնչյունացում, եռաբարբառի մենաբարբառացում, երկբարբառակերպի մենաբարբառացում ևն: Այսպես՝ ստորև կցուցադրվեն ձայնավորների ու երկբարբառների (նաև եռաբարբառների) առավել ցայտուն մի քանի փոփոխություններ:

ա) Հնչույթավորման կամ վերահնչույթավորման դեպքերից են ի հնչույթի կալուսվորումը ետգրաբարյան հայերենում՝ գրական լեզուներում և մի շարք բարբառներում, և հնչույթատարբերակի վերահնչույթավորումը կապված երկբարբառների ու եռաբարբառների տեղաշարժերի հետ, դ ձայնորդի վերաարժեքավորումը և հաստատվելը իբրև ետնալեզվային ձայնեղ շիական հնչույթ:

բ) Մենաբարբառի «երկբարբառացում», ինչպես՝ ե > յե՝ բառասկզբում և բառամիջում ձայնավորից հետո. գրական հայերենում՝ ես > ես [յես], երազ > երազ [յերազ], ամենաերկաւր > ամենաերկար [ամենայերկար]: Այստեղ իրականում ունենք ոչ թե երկբարբառացում, այլ երկհնչյունացում, սովելի ճիշտ վերածում երկբարբառակերպի, քանի որ նոր հայերենում ըստ էության ունենք երկբարբառակերպներ (երկհնչյուններ) և ոչ թե երկբարբառներ: Երկհնչյունացումը, մասամբ և երկբարբառացումը, ավելի տարածված են բարբառներում, ինչպես՝ ո > աու (Սվեդիա), ո > ուօ (Վան, Շատախ), ո > ուօ (Վան, Մուշ, Կարին, Ուրմիա, Հաճրն, Արարատյանի որոշ խոսվածքներ), ո > ուր, ա > ուլ (Քեսաիք), ե > լե (Ղարաբաղ, Կարճևան, Մեղրի), ե > յե (գրեթե բոլոր բարբառ-

նկրում), ե>յե (վան), ե>իե (Շատախ, Հաճըն, Մուշ, Կարին, Զուղա, Արարատյանի
որոշ խոսվածքներ), ու>էու, ու>աու (Սվեդիա), ու>օու (Ոգիմ, Քեսաբ), ի>ըէ
(Ղարաբաղ, Կարճևան), ի>այ (Սվեդիա, Ագուլիս), ի>ույ, ի>էյ (Ագուլիս) ևն:

զ) Մենաբարբառ>բաղաձայն+ձայնավոր կապակցություն. ո>վո՝ բառասկզբում.
ոտն>ոտն (=վոտք), ուս>ուս (=վորս)՝ զրական լեզվում: Բարբառների մեծ մա-
սում ևս՝ ո>վօ. ոտն>վօտ (Ուրմիա), ոսպն>վօսպ (Կարին). նաև՝ ո>վր (Սվեդիա,
Տիգրանակերտ), ո>վէ (Կոզեն, Դերսիմ). հմմտ. մենաբարբառ>բաղաձայն+երկրաբ-
առականը(՝). ո>վրէ (Ղարաբաղ), ո>վուօ (վան), ո>վուէ (Ուրմիա, Հաճըն) ևն:

դ) Երկբարբառ>մենաբարբառ: Արդեն միջինհայերենյան տեքստերում նկատվում
էն այսպիսի զարգացումներ՝ այ>ա, է. եա>ե, ա. իւ>ու, ի. ոյ>ու, ի ևն: Այսպիսի
զարգացում առավել շատ ցուցադրում են բարբառները, ինչպես՝ այ>է՝ այս>էս,
այդ>էտ, այն>էն, հայր>հէր, մայր>մէր, փեսայք>փէսէք (Արարատյան բարբառ),
լայն>լէն, կայծակ>կէծակ (Ղարաբաղ), այծ>էծ, հայր>խէր (վան). այս փոփո-
խության համար փաստեր են տալիս շատ բարբառներ: Այ>ա՝ հայր>հար||հար,
մայր>մար (Ղարաբաղ, Մեղրի, Կարճևան), այս>աս, այդ>ադ, այն>ան (Սվեդիա),
Այ>ա՝ այս>աւս, այդ>ադ, այն>ան (Մեղրի), Այ>ա՝ գայլ>կուլ (Ղարաբաղ),
Աւ>օ՝ նաւք>նօք, աղաւնի>յրդօնիգ՝, աւրէն(f)>օրէնք՝ (Ղարաբաղ), աւաւտ>
>աւօտ (վան). այս հնչյունափոխության համար փաստեր են տալիս Հաղրութի, Գո-
րիսի, Կարճևանի, Մեղրու և այլ որոշ բարբառներ: Աւ>ու՝ աւաւտ>աւուտ (Ղարաբաղ,
Գորիս), աւք>ուք, աւծ>ուծ (Սվեդիա), հաւանաբար աւ>օ>ու զարգացումով: Եա>է՝
հրէալ>զրէլ (Արարատյան բրբ.), կորեակ>կօրէկ (Ղարաբաղ, Գորիս), սարեակ>
>սարէկ, ցորեան>ցօրէն (վան), ցօրէն (Ղարաբաղ), ցօրեն, կօրեկ (զրական լեզ-
վում): Եա>ա՝ բերեալ>պիրալ, մեռեալ>մրէռալ, երկոքեան>ըրկութան (Ղարաբաղ,
Գորիս): Եա>ի՝ լեան>լիո, կերեալ>գէրիր (Հաճըն), գրե՛ա>կ՛ը՛րի՛ (Ղարաբաղ,
Գորիս): Ոյ>ու՝ լոյս>լուս, ծոյլ>ծուլ, կապոյտ>կապուտ (Ղարաբաղ). առկա է նաև
Գորիսի, Հաղրութի, Մեղրու, Կարճևանի և այլ որոշ բարբառներում: Ոյ>է (մասնակիո-
րեն)՝ քոյր>քէր (Ղարաբաղ), զրոյց>զրէց (Սվեդիա): Ոյ>ի (մասնակիո-
րեն)՝ Արարատյան խոսվածքներ, Բեյլան, Կոզեն, Թբիլիսի): Իւ>ու՝ սիւն>սուն, ծիւն>
>ծուն (Ղարաբաղ). առկա է նաև Ուրմիայում, Մարաղայում, Վանում, Մեղրիում,
Ագուլիսում, Կարճևանում և այլ որոշ տարածքներում: Իւ>ու՝ -ութիւն>-օթուն. եղբայ-
րութիւն>ըխպրօթուն (Ղարաբաղ). առկա է նաև Պոլսի, Թբիլիսիի, Գորիսի և այլ որոշ
բարբառներում: Իւ>ի՝ սիւն>սին, -ութիւն>-ուքին. մեծութիւն>մէծութին (Արարատ-
յան բրբ.), ալիւր>ալիր (Ղարաբաղ). առկա է նաև Հաճընի, Կոզենի, Կարճևանի և այլ
որոշ բարբառներում: Իւ||էւ>է. հարիւր||հարեւր>հարէր (Սվեդիա), -ուքիւն>-ուքէն.
մեծութիւն>մէնծութէն (Կարնո բրբ.): Ուա>ու (մասնակիորեն)՝ աստուած>աստուծ
(Ղարաբաղ): Ուա>ա (մասնակիորեն)՝ դժուար>տը՛ժար (Ղարաբաղ):

ե) Երկբարբառ>երկննչյուն կամ երկբարբառակերպ. պատմական այս հնչյունափո-
խությունը զրական հայերենում հասցրել է այսպիսի արդյունքների. այ>այ՝ փայտ>
>փայտ, հայր>հայր. եա>յա (այծյամ, եղյամ, երկամյա, տասնամյակ, վաղորդյան,
պատանյակ, որդյակ, կղզյակ, աղավնյակ, տասնյակ, դղյակ, սենյակ, սարյակ, կա-
տարյալ, անցյալ, մեռյալ, դարձյալ, հեծյալ, օրհնյալ, որոշյալ, սովյալ, տվյալ). ոյ>ույ՝
լոյս>լույս, հոյս>հույս, բոյս>բույս, կոյս>կույս, իւ>յու՝ սիւն>սյուն, ալիւր>
>ալյուր, անկիւն>անկյուն: Բարբառները ցուցադրում են այսպիսի զարգացումներ՝
աւ>աւ||աու (Առտիալ), ոյ>այ (Սվեդիա), ոյ>ուէ, աւ>ուր (Քեսաբ), իւ>իու
(Սուշավա): Պետք է նկատել, որ սրանց երկբարբառ լինելը բարբառագիտության մեջ
վերջնականորեն չի հիմնավորված: Ոմանք գտնում են, թե զրական լեզուն երկհնչյուն-
ները փոխառել է դրաբարից. մինչդեռ զրաբարյան երկբարբառները իրենց ուրույն աբ-
տասանությամբ չեն պահպանվել ետգրաբարյան փուլում:

գ) Երկբարբառ > քաղաձայն + ձայնավոր կապակցություն. ուե > վե՝ արուեստ > արվեստ, ուա > վա՝ աստուած > աստված (գրական լեզվում), շուան > շովան (Ղարաբաղ, Գորիս), լուանալ > լովանալ (Հոռի), Ուա > վա՝ լուալ > վալ (Վան), Ուե > վե || վե || վրէ՝ աղուէս > աղվես (գրական լեզվում), աղվէս (Վան, Հոռի), աղվրէս (Ղարաբաղ):

է) Երկբարբառակերպ > մենաբարբառ. է > ե(է)՝ էշ > էշ, կէս > կես, պարտէզ > պարտեզ (գրական լեզվում). էշ > էշ, անէծք > անէծք (Վան), էդ > էգ, գէշ > գէշ, անսէր > անդէր (Մեղրի), ձէթ > ծէթ (Ղարաբաղ), դէզ > դէզ (Կարճեան):

ը) Խոաբարբառ > երկբարբառակերպ (երկհնչյուն). Եայ > յա՝ փայտեսայ > փայտոյա, պաշտոնեսայ > պաշտոնյա (գրական լեզվում), քրրիստոնեսայ > հայ քրրիստոնյա (Ղարաբաղ, Հաղրութ, Կարճեան ևն), Իայ > ըէ՝ միայնակ > մըէնակ (Ղարաբաղ), Եաւ > յո՝ արղեալ > արդյոք, Եաւթն > յոթ (գրական լեզվում), հմմտ. Եաւ > յօ՝ յօթը (Կեսարիա):

թ) Խոաբարբառ > մենաբարբառ. Եայ > ի՝ փայտեսայ > փրէդի (Ղարաբաղ), Եայ > ե՝ փայտեսայ > փայտե (գրական լեզվում և որոշ բարբառներում, ինչպես Վանի բարբառում՝ ապակեսայ > ապակէն). Եաւ > օ՝ Եաւթն > օխտը (Ղարաբաղ, Խայ > է՝ միայնակ > մէնակ (Վան):

ժ) Խոաբարբառ > եռաբարբառակերպ. Եայ > յայ՝ լոճեայն > լոճյայն (գրական լեզվում):

ժա) Եռաբարբառ > ձայնավոր + քաղաձայն կապակցություն. Եաւ > եւ(և) բարեաւ > բարե (գրական լեզվում), Եաւ > էվ՝ սեաւ > սէվ (Արարատյան բրբ.), բարեաւ > փարէվ (Կեսարիա), Եաւ > ավ՝ բարեավ > սլարավ (Ղարաբաղ), Եաւ > եվ՝ սեաւ > սեվ (Վան):

Քաղաձայնների պատմական հնչյունափոխության մասին տե՛ս՝ քաղաձայնական տեղադրմեր:

Գրկն. տե՛ս հնչյունափոխություն բառահոգվածում:

ՊԼՏՄԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ || историческая грамматика, լեզվաբանական դիտարկ, քերականագիտության ճյուղերից մեկը. լեզուն դիտարկում է պատմականորեն, շարժման (դինամիկայի, ժամանակի) մեջ. բացահայտում է լեզվի զարգացման օրինաչափությունները՝ գրավոր շրջանի տարբեր փուլերում ու միջփուլային անցումներում. հենվում է գրավոր աղբյուրների ընձեռած տվյալների վրա:

Հայերենի պատմական քերականությունն ուսումնասիրում է ամբողջ գրավոր շրջանում (սկսած 5-րդ դարից մինչև մեր օրերը) հայերենում կատարված տեղաշարժերը, Այն իր ձևերի տակ ունի հարուստ մատենագրություն, գիտական ու գեղարվեստական ճոխ գրականություն: Չնայած սուանձին ուսումնասիրությունների մեջ եղած ակնասրկային դիտարկումներին՝ հայերենի պատմական քերականությունը իբրև ինքնուրույն գիտակարգ ձևավորվեց 19-րդ դարի կեսերին՝ մեծանուն հայերենագետ Ա. Այտրեյանի ջանքերով: Մասնակիորեն պատմական հայեցակետ է գործադրված նույն դարի երկրորդ կեսի ու մեր դարի առաջին կեսի որոշ այլ հայերենագետների երկերում: Այս բնագավառում իրենց մեծ ներդրումն ունեն Անտուան Մեյեն ու Հ. Աճառյանը: Այլ մոտեցումներով հանդերձ՝ հիմնականում պատմական քերականության սկզբունքներով են շարադրված Հ. Աճառյանի «Լիակատար քերականությունը», Յ. Կարստի հայտնի գիրքը միջին հայերենի վերաբերյալ: Պատմական քերականության առանձին հարցեր են մշակել Գ. Զահուկյանը, Է. Աղայանը, Է. Թումանյանը, ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտի որոշ գիտաշխատողներ ու այլ հայերենագետներ: Այս գիտակարգը իբրև դասընթաց կարդացվում է Հայաստանի մի քանի ինստիտուտներում: Այն ընդգրկում է հայերենի հորինվածքի բոլոր կողմերը՝ հնչյունաբանությունը (նաև ուղղագրությունը), բառակազմությունը, ձևաբանությունը, շարահյուսությունը, Ըստ այդմ էլ զանազանում են՝ պատմական հնչյունաբանություն, պատմական ձևաբանություն, պատմական շարանյութություն ևն: Հանգամանորեն մշակված են պատմական հնչյունաբանության ու ձևաբանության հարցերը:

Կրկն. Աճառյան Հ., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 1—6, Ե., 1952—1971; Ալտրենեան Ա., Քննական քերականություն աշխարհարար կամ արդի հայերէն լեզուի, Վիեննա, 1866; Գլուկրուդաղյան Ա., Հայերենի ուղղագրության պատմություն, Ե., 1973; Հայոց լեզվի պատմական ֆեռականություն, հ. 2, Ե., 1975; Ջահուկյան Կ. Ռ., Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Ե., 1969; Պետրոսյան Հ. Չ., Գոյականի առումները հայերենում, Ե., 1960, նույնի՝ Գոյականի թվի կարգը հայերենում, Ե., 1972, նույնի՝ Ակնարկներ հայերենի պատմական ձևաբանության (Հոդային կարգը), Ե., 1976; Кусикян И. К., Очерки исторического синтаксиса литературного армянского языка, М., 1969. Томсон А., Историческая грамматика современного армянского языка города Тифлиса, СПб. 1890. Туманян Э., Очерки исторического развития падежных форм новоармянского литературного языка, М., 1962. Karstj, Historische Grammatik des Kilikisch—Armenischen, Strassburg. 1901.

ՊԱՏՄԱՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ||сравнительно-историческое языкознание, լեզվաբանության կարևորագույն բնագավառ, ուսմունք. իր հիմնական գծերով ձևավորվել է XIX դ-ի սկզբներին: Առանցքային հարցադրումներով, հայեցակարգերով ու հետազոտական եղանակների զործագրումով այն էապես տարբերվում է լեզվաբանական մտքի զարգացման նախորդ շրջանից: Այսպես՝ ա) եթե նախորդ շրջանում լեզվաբանական միտքը չէր ձևավորված իրրև ինքնուրույն գիտակարգ, զարգանում էր հիմնականում հարակից գիտությունների (փիլիսոփայություն, տրամաբանություն, բանասիրություն ևն) ընդերքում, սույա պատմահամեմատական լեզվաբանությունը հաստատվեց իրրև ինքնուրույն գիտություն, բ) թեև մինչև XVIII դ-ի վերջերը առանձին լեզուների ուսումնասիրությամբ կուտակվել էր փաստական հարուստ նյութ, սակայն լեզվական երևույթների դիտարկումները սահմանափակված էին գերազանցապես նկարագրական քերականությունների շրջանակներում, պատմական ու համեմատական հայեցակետերը անհրաժեշտ զործագրում չէին ստացել, քերականության ըմբռնումն էլ ավելի լայն էր. այն ներկայանում էր իրրև մերձավոր գիտաճյուղերի ամբողջություն և հետաույնդում էր մեծ մասամբ զործնական, բանասիրական նպատակներ, գ) նշված շրջանում ուսումնասիրողները չէին կարող ղեկավարվել գիտականորեն մշակված սկզբունքներ ունեցող հետազոտական մեթոդով, որովհետև այդպիսին չկար: Կուտակված լեզվաբանական նյութը ենթակա էր համակողմանի մշակման, դասդասման, պահանջ ուներ դիտարկման նոր տեսանկյունների, բնության նոր եղանակների:

Եվ ահա XIX դ-ի սկզբներից որոշակիորեն ուղղագծվեցին պատմահամեմատական մեթոդի հիմնական սկզբունքները. մեթոդի կիրառումով էլ հիմնադրվեց լեզվի գիտությունը: Սակայն պատմահամեմատական լեզվաբանությունը միանգամից չստեղծվեց. այն անկասկած ունեցել է իր նախապատմությունը: Արդեն XVII և մանավանդ XVIII դդ-ում հայտնի էին «լեզուների ցեղակցություն», «հիմք (մայր) լեզու» գաղափարները, սեմական և հնդեվրոպական տարածքներում բացահայտ ու ակնառու էին դարձել ծագումնաբանական բնույթի շատ ընդհանրություններ (և՛ բառային, և՛ քերականական):

Լեզվաբանական այս ուսմունքը պատմական է այնքանով, որ լեզվի փաստերը, իրողությունները նա դիտարկում է ժամանակի մեջ, շարժման՝ դինամիկայի մեջ, պատմականորեն կրած փոփոխություններով, համեմատական է այնքանով, որ այդ փաստերը նա քննում է դրանք համեմատության մեջ դնելով այլ փաստերի հետ, մասնավորապես ցեղակից լեզուների համապատասխան իրողությունների հետ՝ վերականգնելով հնագույն (հատկապես նախադրային, գրավոր աղբյուրներով չվկայված) լեզվաժիճակներ կամ առանձին նախաձևեր: Ընդ որում մեթոդը ելնում է լեզվական ընդհանրությունների գաղափարից: Մի կողմ թողնելով պատմահական դեպքերը և ըստ էության շրջան-

ցելով լեզուների փոխազդեցությամբ գոյացած տարրերը՝ նա հենվում է ծագումնաբանական ընդհանրությունների վրա։ Սրանք լեզուների մեջ եղած այն ընդհանրական տարրերը (հնչյուններ, ձևույթներ, բառեր, քերականական ձևեր) են, որոնք սերում, ծագում են մեկ հիմքից, աղբյուրից (ակունքից) և հետևապես մեկ նախաձևի պատմական տարրեր զարգացումներն են, տարրեր էվոլյուցիաները։ Այսպիսի ընդհանրություններ ունեցող լեզուները համարվեցին ցեղակից, իսկ այն լեզուն, որից սերում են այդ լեզուները՝ նախալեզու։ Ցեղակցությամբ միավորված լեզվախմբերը կոչվեցին լեզվաընտանիքներ, կամ պարզապես՝ ընտանիքներ, ինչպես՝ հնդեվրոպական, թուրքական, իբերա-կովկասյան, սեմական, չին-տիբեթական ևն։ Պատմահամեմատական մեթոդի հիմնական խնդիրն է՝ բացահայտել լեզուների մեջ եղած ծագումնաբանական ընդհանրությունները, դրանով իսկ հաստատել այդ լեզուների ցեղակցությունը, վերականգնել հնագույն այն լեզվավիճակները, նախաձևերը, որոնք ընկած են նշված ընդհանրությունները հիմքում։ Այս մեթոդը վճռականորեն դեմ է ամեն տեսակի կամայական, գիտական հիմքից զուրկ համեմատությունների։ Ծագումնաբանական ընդհանրություններ հաստատելիս նա ղեկավարվում է որոշակի գիտական սկզբունքներով, դիտարկումները կատարում է պատմականորեն՝ ընդգրկելով լեզվի կազմի բոլոր տարրերը (հնչյուններ, ձևույթներ, բառեր, քերականական ձևեր ևն), բացահայտում է համեմատվող միավորների լեզվաբանական նույնությունը, պահանջում, որ դրանք՝ ա) բովանդակության պլանում, իմաստով լինեն ընդհանրական (մերձավոր կամ նույնական), բ) այդպիսին լինեն նաև արտահայտության պլանում, հնչյունական կազմով, և եթե այստեղ կան տարբերություններ, ապա սրանք մեկնաբանելի լինեն հնչյունական համապատասխանությունների օրենքներով։ Այսպես՝ համեմատելով հայ. մայր, ռուս. мать (матери), լատ. mater, գերմ. Mutter, սանս. matar, հուն. meter ընդհանրությունները, հաստատում ենք դրանց ծագումնաբանական լինելը (սերումը նախալեզվի *mater ձևից), քանի որ բոլորն ինչպես բովանդակության, այնպես էլ արտահայտության պլաններում լեզվաբանորեն նույնական են։ Առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե, օրինակ, հայ. մայր և լատ. mater բառերը հնչյունական կազմով ընդհանրություն չունեն, սակայն իբրև տարբերող հատկանիշ երևացող *e*-ն հայերենում, շեշտադրությամբ պայմանավորված, սղվում է, իսկ *i* > *y* համապատասխանությունը վավերացվում է այլ բազմաթիվ դեպքերի միջնաշարավորային հնչյունադիրքով, ինչպես՝ լատ. pater > հայ. frater > եղբայր, կամ՝ հնդեվր. *bhere-ti > հայ. բերէ (<բերեյ) ևն։

Պատմահամեմատական լեզվաբանության հիմնադիրների շարքում ամենից առաջ կարելի է նշել գերմանացի ականավոր լեզվաբաններ Ֆ. Բոպպին, Յակ. Գրիմին, Դանիացի Ռ. Ռասկին, ռուս. լեզվաբան Ալ. Վոստոկովին։ Ֆ. Բոպպի առաջին ուսումնասիրությունը լույս տեսավ 1816 թ.-ին. այն նվիրված էր սանսկրիտի խոնարհման համակարգին՝ համեմատությամբ հունարենի, լատիներենի, պարսկերենի, գերմաներենի համապատասխան համակարգերի։ 1830-ական թթ.-ին սկսեցին լույս տեսնել նրա համեմատական քերականության հատորները («Համեմատական քերականություն սանսկրիտի, զենդերենի, հայերենի, հունարենի, լատիներենի, հին սլավոներենի, գոթերենի և գերմաներենի», հ. 1—3, 1833—1852. սլավոներենը մտցվեց աշխատության երկրորդ հատորից, իսկ հայերենը՝ դրա երկրորդ հրատարակության մեջ)։ Ռ. Ռասկը զբաղվել է հիմնականում գերմանական լեզուների համեմատական քերականության հարցերով։ Նրա աշխատությունը, որ պատրաստ էր արդեն 1814 թ.-ին («Ուսումնասիրություն հին հյուսիսային լեզվի բնագավառում, կամ իսլանդերենի ծագումը»), լույս տեսավ 1818-ին։ Նա արեց նաև կարևոր դիտողություններ լեզուների մերձավոր ցեղակցությունը որոշելու խնդրում։ Յակ. Գրիմը հիմնականում զբաղվել է լեզվի պատմության ու պատմական քերականության հարցերով։ Նրա «Գերմաներենի քերականության» առաջին հատորը

յույս տեսաւ 1819-ին, նա իրավամբ համարվում է պատմական քերականության հիմ-
նադիրը (իսկ հայ իրականության մեջ համանման դեր հատկացվում է Ա. Այտընյանին),
Ալ. Վոստոկովի ուսումնասիրութիւնը՝ «Դատողութիւններ սլավոններենի մասին» (1820)
նույնպէս ինքնատիպ էր ու արժեքավոր, նշված լեզվաբանների (հիմնադիրների) քննու-
թյան ճշանակները, առաջ քաշած մի շարք դրույթներ էական դեր ունեցան պատմահա-
մեմատական լեզվաբանության սկզբունքների մշակման ու հաստատման, նրա հետագա
մեծ առաջընթացի գործում:

Պատմահամեմատական լեզվաբանության պրորլեմատիկան ղեալով ընդլայնվում է
Այս տեսանկյունից հատկապէս նշանակալից է Ա. Շլայխերի ներգրումը Մեծ է նրա
«Հնդգերմանական լեզուների համեմատական քերականության համառոտութիւն» (1861)
աշխատության նշանակութիւնը համեմատական քերականության սկզբունքների հետա-
գա մշակման բնագավառում: Սակայն նա համեմատական քերականության հիմնական
նպատակը տեսնում էր սոսկ նախալեզվի վերականգնման մէջ: Դրա համար նա հետագա-
յում քննադատվեց, քանի որ եղած վերականգնումները հայտնի շափով պայմանական
էին, և նախալեզվի համակարգը իր ամբողջության մեջ վերականգնել թերեւ հնարավոր
չէր: Ականավոր գիտնականը միաժամանակ հնդեվրոպական լեզուների փոխհարաբերու-
թիւնը և նախալեզվի նկատմամբ դրանց հարաբերակցութիւնը փորձեց ներկայացնել
«ծննդաբանական ծառի» տեսքով: Սակայն այդ գաղափարն ըստ էության պարզունակ
պատկերացում էր ստեղծում նշված բնագավառում:

Պատմահամեմատական լեզվաբանության առաջընթացը XIX դ-ում մեծապէս պայ-
մանավորված էր նաև այլ լեզվաբանների (գիտնականների) ջանքերով: Դրանց շարքում
կարելի է նշել. օրինակ, Վ. Ֆոն Հումբոլդտի, Ա. Պոտտի, Օտ. Շրադերի, Գ. Կուրցիուսի,
Ֆ. Դիցի, Ֆ. Միկլոշիչի և այլոց անունները: Սակայն այն իրականում թևակոխեց զար-
գացման նոր փուլ հատկապէս երիտքերականների ուսումնասիրութիւններով: Սրանք
հաստատեցին պատմականության սկզբունքը, կարևոր տեղ հատկացրին ոչ միայն դա-
ւական, այլ նաև կենդանի՝ խոսակցական լեզուների ուսումնասիրութիւնը, հատուկ
ուշադրութեամբ քննեցին ու ձևակերպեցին հնչյունական համապատասխանության բազ-
մաթիւ օրենքներ: Ուշագրավ հետազոտութիւններով հանդես եկան Հ. Պաուլը, Գ. Օստ-
հոֆը, Կ. Բրուգմանը, Բ. Դելբրյուկը և այլք: Համեմատական քերականության նախորդ
շրջանի էական նվաճումները ամփոփվեցին Կ. Բրուգմանի «Հնդգերմանական լեզուների
համեմատական քերականության հիմունքները» աշխատության մեջ (հ. 1—2, 1886—
1892): սրա շարահյուսության բաժինը գրեց Բ. Դելբրյուկը: Երիտքերականների գաղա-
փարները լայն արձագանք գտան լեզվաբանական աշխարհում: Նրանց մշակած սկզբունք-
ները գործադրվեցին այլևայլ լեզուների, լեզվախմբերի (լեզվաճյուղերի) ուսումնասի-
րության մեջ: Լեզվաբանական այս առաջընթացը աշխուժացում ապրեց նաև հետագայում,
մանավանդ սոցիոլոգիական ուղղության ներկայացուցիչների, մասնավորապէս Ֆ. դը
Սոսյուրի և Ա. Մեյեի հետազոտութիւններով:

Համեմատական քերականության նվաճումները իրենց ամփոփիչ շարադրանքը գտան
Ա. Մեյեի «Հնդեվրոպական լեզուների համեմատական ուսումնասիրության ներածութիւն»
(1903) գրքում: Ռուս լեզվաբանութիւնը ևս նշված բնագավառում ակնհայտ նվաճումներ
ունեցավ: Արժեքավոր հետազոտութիւններով հանդես եկան Ֆ. Խ. Բուսլանը, Ֆ. Ֆ. Ֆոր-
տունատովը, Բոդուեն դե Կուրտենեն և այլք:

Հայ լեզվաբանության մեջ ևս, շնայած միջնադարյան որոշ բառարանագիրների ու քերա-
կանների մասնակի դիտարկումներին, համեմատական ու պատմական հայեցակետերը մինչև
XIX դ-ի առաջին տասնամյակները էական գործադրում չստացան: Այդ հայեցակետերի հիմ-
նավոր կիրառման պատիվը վերագրվում է եվրոպացի հայագետներ Հ. Պետերմանին և
Ֆ. Վինդիմանին: Արժեքավոր ուսումնասիրութիւններով հանդես եկան Պոլ դը Լազարդը,
Հ. Հյուբշմանը և այլք: Հայագրի լեզվաբաններից այս բնագավառում մեծ վաստակ քե-

րեցին Հ. Տաշյանը, Հ. Աճառյանը, Գ. Ղափանցյանը, ապա և՛ Է. Աղայանը, Գ. Զահուկյանը և ուրիշներ: Համեմատական քերականության բնագավառի ծանրակշիռ գործ է Հ. Աճառյանի «Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի» աշխատությունը (հ. 1—6, Ե., 1952—1971), որը Ֆ. Բուպպի, Ա. Շլայխերի, Կ. Բրուգմանի, Ա. Մեյեի՝ վերը նշված գործերից հետո վերջին ամբողջական, ծավալուն, ամփոփիչ քերականությունն է. նրա մեջ տեղ են գտել համեմատական քերականության բնագավառում մինչ այդ եղած բոլոր էական նվաճումները: Հայերենի փաստերը, որ դասական հնդեվրոպաբանություն մեջ համեմատաբար քիչ էին դիտարկված, աստիճանաբար ստանում են լայն մեկնաբանություններ:

Վերջին տասնամյակներին պատմահամեմատական մեթոդի ընդերքում ձևավորվեց նոր տեսություն (հայեցակարգ)՝ ներքին վերականգնումների մեթոդը: Սա հնարավորություն է տալիս տվյալ լեզվի սակավաթիվ փաստերի հիման վրա լայն վերականգնումներ կատարելու, մի բնագավառում ստացված արդյունքները տարածելու այլ բնագավառների վրա, ժամանակագրական տեսանկյունից ավելի ուշ կտրվածքներում եղած շահավարդայնացած ու շեղվող տարրերի հիման վրա որոշելու այլ, ավելի հին շերտերի ձևերը, վերականգնելու հնագույն վիճակներ ու նախաձևեր: Կոշվում է ներքին վերականգնումների մեթոդի տարբերություն դասական կամ բուն պատմահամեմատական մեթոդի, որը էապես անտափին վերականգնումներ է հետապնդում: Այսպես, առանց այլ լեզուների փաստեր ներգրավելու՝ հայերեն ձևը, ձև(ք), ձևերակալել ձևերի համեմատությամբ, Իլենկովից առաջ $r > n$ հնչյունական սինցման օրենքի առկայությունից, կարելի է նախնականի համար իբրև կոդմենորոշիչ տարր դիտել ձև-տարբերակը:

Պատմահամեմատական լեզվաբանությունը մեծ նվաճում է լեզվի գիտության պատմության մեջ. XIX և XX դդ-ի լեզվաբանական խոշորագույն ձեռքբերումները զերազուցապես կապված են նրա սկզբունքների կիրառման հետ: Կ. Մարքսը և Ֆ. էնգելսը միջուկադրությամբ են հետևել լեզվաբանական այդ բնագավառի զարգացմանը: Այժմ էլ (ինչպես Սովետական Միությունում, այնպես էլ արտասահմանյան շատ երկրներում) մեծ նշանակություն է տրվում այդ ուղղությամբ կատարվող աշխատանքներին: Առհասարակ XX դարը ինչպես լեզվի գիտության մյուս բնագավառներում, պատմահամեմատական լեզվաբանության մեջ ևս առաջ բերեց նոր պատկերացումներ, սկզբունքներ, դիտարկման տեսանկյուններ, դոյացան նոր պրոբլեմներ, հին հարցադրումներն ստացան նոր մեկնաբանություններ: Այսպես՝ ա) լեզվական դիտարկումներում համակարգային վերլուծության գաղափարի հաստատում. լեզվի հորինվածքում տարբերակված գնահատում ստացան ինչպես համակարգայնացած, այնպես էլ շահավարդայնացած տարրերը, բ) լեզվաբանական նոր նյութի ներգրավմանը զուգընթաց՝ նոր մեթոդների կիրառում, հետազոտության նոր եղանակների գործադրում. կիրառվեցին մաթեմատիկական-քանակական, լեզվավիճակագրական մեթոդներ, կատարվեցին ներքին վերականգնումներ, լեզվաաշխարհագրական սկզբունքները տեղ գտան հնդեվրոպական բարբառների ուսումնասիրության մեջ, սկսեցին համաժամանակյա քննության տեսանկյունները փոխադրել տարածամանակյա (դիախրոնիկ) պլան, մասնավոր (ներընտանիքային) համեմատություններից անցնել ընդհանուր (միջընտանիքային) համեմատությունների, գ) տարածքային ու ժամանակագրական գործոնների հաշվառում. հնաստիպ երևույթները դիտարկվեցին ժամանակագրական տարբեր կտրվածքներում, նախալեզուն դիտարկվեց զարգացման պրոցեսի մեջ. նրա հին շերտերի վերականգնումները դարձան ավելի հավաստի:

Այս տեսանկյունները արժեքավորվեցին մի շարք լեզվաբանների ուշագրավ ուսումնասիրություններով. դրանցից են՝ Հ. Հիրտը, Ա. Կյունին, է. Բենվենիստը, Ծ. Կուրթովիչը, Վ. Պիզանին, Զ. Բոնֆանտեն, Վ. Գեորգիևը, Ֆ. Շպեխտը, Յ. Պոկոտնին, Վ. Պոլսոնը և ուրիշ:

Պատմահամեմատական լեզվաբանության առաջընթացը նախապես ակնառու էր

հնդեվրոպական տարածքում, այն աստիճանաբար, հնդեվրոպաբանության հետևողությամբ ու նրա նվաճումների ոգտագործումով, իր լուսման բերեց նաև այլ լեզուների ու լեզվա-
լժբերի ուսումնասիրության մեջ: Սակայն դեռևս կան լեզուներ (օրինակ, նեղոսյան-
լադյան, գվինեական, ավստրալիական, շուկոտ-կամչատկյան, մունդա ևն), որոնց ըն-
դակցական առնչակցությունները համեմատական հայեցակետով հանդամանորեն չեն
ուսումնասիրված, կամ առայժմ աղոտ են մեկնաբանված:

- Կրկն. Անաոյան Հ., լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 1—6, Ե.,
1952—1971, Հայոց լեզվի համեմատական ֆեռականության ճարգետ, Ե., 1979,
Աղայան Է. Բ., Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 1—2, Ե., 1958—1962,
Ջահուկյան Կ. Բ., լեզվաբանության պատմություն, հ. 1—2, Ե., 1960—1963,
Հմմտ. ՀՍՀ, հ. 9, 1983:

ՊԱՏՄՈՂԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ||повествовательное предложение. նախադասության
տեսակ, առանձնացվում է պատմողական (չեզոք) հնչերանգով, եղանակային որոշակի
արտահայտությամբ, հաղորդակցական միտումով (նպատակադրումով): Այն հիմնակա-
նում ինֆորմացիա մատուցող նախադասություն է: Կարող է դրսևորվել հաստատական
կամ ժխտական կառուցատիպով: Գործառական պլանում ամենատարածվածն է, եղանա-
կային արտահայտությամբ՝ ամենահարուստը. սրա ստորոգյալը չի արտահայտվում
միայն բայի հրամայական եղանակով: Օրինակ՝ Հանձնարարությունը կատարում ենք
(կատարել ենք, կատարելու ենք, կատարենք, կկատարենք, պիտի կատարենք) ժամա-
նակին: Կիրառություն ունի լեզվական բոլոր ոճերում, ոլորտներում: Հնչերանգային
տարբերակումը զրավոր խոսքում շունի համապատասխան արտահայտություն, կետա-
դրական նշան: Այսպես՝ «Նաղաշ Հովնաթանի հասուն շրջանի ստեղծագործություններից
բեկորներ են պահպանվել էջմիածնի մայր տաճարում: Դատելով տաճարի քմբթի, կա-
մարների ու սյուների վրա վերանորոգման ժամանակ բացված հատվածներից՝ Հովնա-
թանի զարդապատկերները ներկայացրել են Արևելքին բնորոշ ծաղկային մոտիվներով
զուգորդված հորինվածքներ: Առավել հետաքրքիր են թեմատիկ որմնանկարներից պահ-
պանված բեկորները»: Այստեղ բերված Լրիք նախադասություններն էլ պատմողական են:

Կրկն. տե՛ս նախադասություն բառահոգվածում:

ՊԱՐԱԿԱ||ОБСТОЯТЕЛЬСТВО. նախադասության երկրորդական (կախյալ, ստորադաս)
անդամ, բայական դերադաս անդամի լրացում (մասնակիորեն պարագա ունեն նաև
որոշ ածականներ ու բայանուններ). ցույց է տալիս գործողության հետ կապ ունեցող
այլևայլ հանդամանքներ (տեղ, ժամանակ, չափ ու քանակ, սյատևաո, հիմունք, ձև ևն):
Խոսքի մասերից հիմնականում պարագայական կիրառություն ունեն մակբայները. պա-
րագա կարող են լինել նաև գոյականներ, որոշ ածականներ, թվականներ, դերանուններ,
դերբայներ: Հիմնական տեսակներն են՝ տեղի, ժամանակի, ձևի, չափի (չափ ու քանակի),
պատճառի, հիմունքի, գիշման, նպատակի, պայմանի ևն:

ա) Տեղի պարագան (ОБСТОЯТЕЛЬСТВО МЕСТА) ցույց է տալիս այն տեղը, վայրը,
որի մեջ (վրա), որի սահմաններում մի բան է սլարունակվում, կամ դեպի ուր ուղղվում,
ընթանում է գործողությունը, և կամ որտեղից սկսվում է այն: Արտահայտվում է տեղի
մակբայներով, որոշ դերանուններով, գոյականներով, կապական հոլովառությամբ, բա-
ռակապակցություններով: Օր.՝ «Ամենուր նախապատրաստվում էն ընտրություններին»,
«Այստեղ կառուցվելու է ստորգետնյա ուղի», «Մենք նրան հանդիպեցինք կամուրջի վրա»,
«Գեկուցման մեջ հետաքրքիր շատ բան գտանք»: Ժամանակակից սրական հայերենում
դրսևորվում է բոլոր հոլովներով (ուղղ.-հայցական, սեռ.-տրական, բացառական, գոր-
ծիական, ներգոյական): Այսպես՝ «Հասմիկին տարան պիոներական ճամբար», «Նա
նստեց պատահած արոոին», «Արևը ծագելուն պես մենք գուրս եկանք ֆաղափից»:

«Մայրով քայլելիս էլ պետք է գգուշանալ մեքենաներից», «Այդու՜մ գրոսնողները այսօր քիչ են»։ Հիմնական հարցերն են՝ ո՞ւր, ուրե՞ղ, ուրեղի՞ց, ուրեղո՞ւմ. եթե առկա է կապական հոլովառություն, գերադաս անդամի հետ՝ հարցը վերցվում է նաև կապով. «Երևիսաները գնացին դեպի անտառ»։ հարց՝ «դեպի ո՞ւր գնացին», կամ՝ «ո՞ւր գնացին»։ «Աշխենի մեջ մեծ սեր կա նկարչությամբ զբաղվելու»։ հարց՝ «ո՞ւմ մեջ կա»։

բ) Ժամանակի պարագան (обстоятельство времени) ցույց է տալիս այն ժամանակահատվածը, որի ընթացքում սկսվում կամ ընթանում և կամ ավարտվում է գործողությունը. արտահայտվում է ժամանակի մակրայով, որոշ գոյականներով ու դերանուններով, դերբայով (այս դեպքում արտահայտում է այն ժամանակամիջոցը, որի ընթացքում կատարվում է մի զուգահեռ գործողություն), կապական հոլովառությամբ, բառակապակցություններով։ Հմմտ. ուսումնական տարում. անցած ամսում բառակապակցությունները՝ «Մենք առդեն ասլրում ենք զարգացած սոցիալիզմի շրջանում», «Գիշերը սաստիկ անձրև եկավ», «Սառույցի վրա սահելիս ընկա», Հմմտ. «Ես երբեիցե չեմ տեսել նրան» (արտահայտված է անորոշ դերանունով)։ «Այս անգամ նա չկար երեկոյին»։ «Այդ ժամանակ նա դուռն էր բերիս էր»։ Ժամանակակից գրական հայերենում զրահան հայերենում զրահանում է բոլոր հոլովներով (ուղղ.-հայցական, սեռ.-տրական, բաշ- անկան, գործիական, ներգոյական)։ Այսպես՝ «Յերեկը գրողների տանը հանդիպում կա», «Լենուօրին սաստիկ շոգ էր», «Վաղվանից քննություններն սկսվում են», «Յերեկով դժվար է որս անել» են։ Ժամանականիշ որոշ բառեր պարագայի պաշտոն վարելիս հանդես են գալիս կապակցություններով։ Որոշ ժամանականիշ բառեր ժամանակի պարագա կարող են լինել միայն բառակապակցությամբ. օր.՝ այդ օրը, մի օր, հետևյալ օրը, ամեն օր։ Հիմնական հարցերն են՝ ե՞րբ, երբվանի՞ց։

գ) Ձևի պարագան (обстоятельство образа действия) արտահայտում է գործողության կատարման ձևը, եղանակը. զրահանում է ձևի մակրայով, գոյականի ու անորոշ դերբայի գործիական հոլովով, հարակատար դերբայով, որոշ (ձևի մակրայնիսին հարաբերակից) ածականներով ու դերանուններով, բաշխական թվականներով, կապական հոլովառությամբ։ «Անծանոթը բարեկամաբար ժպտաց ինձ», «Մեր սերունդը խաղաղ ապրեց», «Երևիսաները գետափին վազում էին ցատկոտելով», «Դիսերտանտը առարկում էր հուզված ու վրդովված», «Ծառերը կանգնած են մահանում», «Նա այնպե՛ս է ուզում գալ քեզ մոտ», «Աշխենը ծաղկանոցի մեջ թռչկոտում էր եղնիկի պես», «Հեծյալ գունդը ճողմի պես առաջ սլացավ»։ «Ծերունին ծիծաղում էր քի տակ»։

Ձևի պարագային տրվում է ինչպե՛ս հարցը։

դ) Չափի (չափ ու աստիճանի, չափ ու փանակի) պարագան (обстоятельство меры и степени) գործողությունը՝ հատկանիշը բնութագրում է քանակային, չափակչոյին, աստիճանականության և հարակից այլ հարաբերություններով։ Արտահայտվում է չափ ու քանակի մակրայով, որոշ գոյականներով, դերանուններով, բառակապակցություններով, կապական հոլովառությամբ. «Մենք բազմիցս հանդիպել ենք իրար»։ «Հակորը օրերով դաշտից տուն չի գալիս»։ «Թշնամին գլխովին ջախջախվեց», «Շատ անգամ ենք անցել այդ խանութի մոտով», «Այնքան սպասեցինք քեզ, որ ձանձրացանք»։ Տրվում են ինչ-փա՞ն, ի՞նչ չափով, ուրփա՞ն, ինչփա՞ն ժամանակով հարցերը։

է) Պատճառի պարագան (обстоятельство причины) ցույց է տալիս գործողության կատարման պատճառը, արտահայտվում է հիմնականում գոյականի բացառական (մասամբ և գործիական) հոլովով, կապական հոլովառությամբ, երբեմն և անորոշ դերբայի բացառականով։ Իմաստաբանական առնչություններ ունի հիմունքի պարագայի հետ։ Օրինակներ՝ «Բարձր գնահատականն ստացած դիմորդը ուրախությամբ ցնծում էր», «Թշնամուն գերի ընկած զինվորը անից դողում էր», «Երկար փնելուց երեխայի աչքերը ուռել էին»։ Հիմնական հարցերն են՝ ինչի՞ց, ի՞նչ պատճառով, ինչո՞ւ։

զ) Հիմունքի պարագան ցույց է տալիս գործողության կատարման հիմունքը, նա-

խաղըրյալը, տվյալը, արտահայտվում է գոյականի բացառական ու գործիական հոլովներով, կապական հոլովառությամբ (մասամբ և այլ՝ գոյականաբար առնված բառով)։ «Ուն ամպերի կուտակումից հետևեցրինք, որ անձրև է գալու», «Գնե՛նք արալի հրամանով գերիներին տարան հարցաքննության», «Ըստ եղած տվյալների հայրիկը գեո Մոսկվայում է», «Դիրեկտորի կազադրուքյան համաձայն կարիներտի կահավորումը այսօր պետք է ավարտվի», «Անհերքելի փաստերի հիման վրա նրան ազատություն շնորհվեց»։ Հիմնական հարցն է՝ ի՞նչ հիմունքով։

է) Զիջման պարագան ցույց է տալիս գործողության կատարման հակառակ հիմունքը, այն հակաժամանքը, որին հակառակ իրացվում է գործողությունը, արտահայտվում է հիմնականում կապական հոլովառությամբ, և հարցի մեջ ներառվում է կապը՝ չնայած ինչի՞ն, չնայելով ինչի՞ն, հակառակ ինչի՞ն, փոխանակ՝ փոխարեն ինչի՞ն ևն։ Այսպես՝ «Վնայած բժիշկների բոլոր ջանքերին՝ հիվանդը չփրկվեց», «Հակառակ մեր քախանձսներին՝ վարդանը երեկոյին չմասնակցեց», «Վնայելով սառնաչունը՝ ֆամուն՝ խիզախ ալպինիստները մագլցում էին լեռնալանջով»։

ը) Նպատակի պարագան (ОБОСТОЯТЕЛЬСТВО ЦЕЛИ) ցույց է տալիս գործողության կատարման նպատակը, արտահայտվում է գոյականի, անորոշ դերբայի տրական, մասամբ և այլ հոլովներով, կապական հոլովառությամբ։ Հիմնական հարցերն են՝ ինչի՞, ինչի՞ համար, ի՞նչ նպատակով։ Այսպես՝ «Հեծվորը աղջկան ուղարկեց ջրի», «Ուղևորը բեր կիր», «Սարգիսը միևնույնություն է գնացել կոմբինատի գործով», «Մենք դասախոսին դիմեցինք կարևոր հարցով», «Ծավալվում է համաեվրոպական մեծ շարժում խաղաղության համար», «Նրանք ամեն ինչ արեցին հանուն հաղթանակի», «Ի՞նչանավորումն հիշարժան տարելիցի՝ մենք հանդիպում կազմակերպեցինք «Հաղթանակ» զրոսայգում»։ «Դուք այդ արեցիք ցուցադրաբար՝ ի տես բոլորի»։

բ) Պայմանի պարագան (ОБОСТОЯТЕЛЬСТВО УСЛОВИЯ), ցույց է տալիս այն հանգամանքը, որը պայմանավորում է գործողության կատարումը, արտահայտվում է հիմնականում կապական հոլովառությամբ կամ ուրույն բառակապակցությամբ, այդ պատճառով հարցը առնվում է կապով կամ բառակապակցության գերադաս անդամով, ի՞նչ (ո՞ր) պարագայում, ի՞նչ (ո՞ր) դեպքում, ի՞նչ պայմանով ևն։ Օրինակ՝ «Այս դեպքում (պարագայում, պայմանով) մենք կանցնենք գործի»։

ժ) Եղանակային պարագան այն անդամն է, որը հնչե՛րանգային ու իմաստարանական անցումով սերում է եղանակային բառերից և վերածվում է նախադասության այս կամ այն հանգամանքը (ասենք, գործողության կատարման հավաստիությունը կամ անհավաստիությունը) արտահայտող անդամի։ Այն դրավոր խոսքում չի տրոհվում կետադրական նշանով (ստորակետով)։ «Վահանը իբրև կհասնի դրան», «Խաբձես անձրև է գալու»։ Ուղորարար հարց չի ընդունում։

Որոշ որակական ածականներ նույնպես պարագա լրացում են ստանում, սա արտահայտում է տարածական, ժամանակային կամ այլ սահմանափակում (սահմանափակման պարագա)՝ ընկերական միջավայրում համարձակ, քաղաքում հայտնի, դրսում անհամեստ, ֆիզիկապես տկար, արտաքուստ գեղեցիկ, վազելու մեջ հաջողակ, կրակելու մեջ անհաջող, չափ ու ֆանակի պարագա՝ բոլորովին անտեղյակ, անչափ բարի ևն։

Եկն. տե՛ս նախադասությունը բառահոլովածում։

ՊԱՐԻՆԲՈՒԹՅՈՒՆ||а63аа, կապակցված (համեմատաբար ծավալուն) տեքստի բաղկացուցիչ մաս (բաղադրիչ, հատված), որը ներկայանում է մեկ կամ մի քանի ֆրազներով (նախադասություններով) և որը բնորոշ է բովանդակության միասնությամբ ու հարաբերական ավարտվածությամբ։ Տեղակայվում է գրավոր տեքստի նոր տողերի (красные строки) միջև։ Իրականում պարբերությունը բանավոր և գրավոր տեքստերին հատուկ

երևույթ է. միջպարբերությամբ այն դադարը ավելին է, քան միջֆրազայինը. հենց նոր տողն էլ պայմանավորված է դրանով:

Պարբերություններում բովանդակության միասնությունը դրսևորվում է տարբեր միջոցներով (ինչպիսիք են՝ շաղկապներն ու շաղկապական բառերը, խոսքի առարկաների նույնությունը արտահայտող բառերի առկայություն, որոշ տարբերի գեղչում, ստորոգյալների ժամանակային հարաբերակցություններ են): Պարբերությունների միջև եղած սահմանագծերում նշված կապերը նվազում, թուլանում են, որ և իր հերթին ազդանշում է նախորդի ավարտը, հաջորդի սկիզբը: Պարբերությունների կապերի համար կարևոր դեր ունեն հատկապես առաջին ֆրազները:

Գրկն. Գաբելյան Կ. Լ., Ժամանակակից հայոց լեզու (Բարդ նախադասություն), Ե., 1984: Հակոբյան Հ. Գ. Պարբերությունը Գ. Դեմիրճյանի պատմվածքներում («Լեզվի և ոճի հարցեր», № 4, 1977):

ՊԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ|| период, շարահյուսական ուրույն կառույց (բարդ կամ բազմաբարդ նախադասություն, արտահայտություն, ասույթ), որի բաղադրիչ տարրերը գտնվում են բովանդակային, կառուցվածքային, ուղղահայաց համաշափության, ներդաշնակ համապատասխանության մեջ: Բնութագրական են հատկապես հետևյալ գծերը. ա) ծավալուն ու երկկազմ է, ամփոփված բարդ նախադասության մեջ. բաղկացած է երկու հակադիր կամ զուգահիռ մասերից, որոնք հնչերանգով ևս տրոհված են. բ) առաջին մասը կազմված է ներդաշնակ հարաբերակցություն ունեցող, համաշափ դասավորված տարրերից, անդամներից (երկու և ավելի), որոնք միմյանց նկատմամբ համասեռ են, միարևույթ և կառուցվածքով, հնչերանգային բնութագրով՝ մերձավոր: Սա կարևորագույն մասն է, որն ըստ անդամների քանակի լինում է երկանդամ, եռանդամ, բազմանդամ: Երկրորդ մասը փակում, ամբողջացնում է պարբերությամբ (ինչպես կառուցվածքով, այնպես էլ բովանդակությամբ). գ) երկրորդ մասը առաջինի հետ միանում է շաղկապով, շաղկապական կամ ընդհանրացնող բառով, կամ էլ առանց դրանց. դ) առաջին մասի բաղադրիչ տարրերը սովորաբար միմյանց հարաբերակցում են համադասական կապակցությամբ. ե) հնչերանգային դրվածքը բնութագրվում է աստիճանական բարձրացումով (առաջին մասում), դադարով (երկրորդի սկզբում), ակնհայտ իջեցումով (վերջում). զ) բնորոշ է կառուցվածքային, իմաստաբանական ավարտվածությամբ, բովանդակային կապակցվածությամբ, միասնությամբ, ամբողջականությամբ, նաև՝ մասերի համաշափությամբ, կապակցող տարրերի (շաղկապների) միօրինակությամբ, բաղադրիչների (անդամների) արտասանական գրեթե նույն տևողությամբ, կառույցների կադասարային մերձակցությամբ, հնչերանգային հստակ անցումներով են:

Այս ամենը պարբերությունն տալիս են երաժշտականություն, ուղիղություն, արտասանվածքը դարձնում են գեղեցիկ, սահուն, արտահայտիչ: Պարբերությամբ գեղեցկախոսության կարևորագույն միջոցներից է. այն հաճախակի գործածվում է գրական խոսքում, արձակում, մասնավորապես շափսծոյում, հրապարակախոսության ու ճարտասանության մեջ: Խմբավորումները (տեսակավորումները) կատարվում են կառուցվածքային, իմաստաբանական և այլ հատկանիշներով: Առաջին բնութագրությունները տրվել են անտիկ մտածողների կողմից: Այս գաղափարը հետագայում մշակվել է նաև հայ մատենագրության մեջ:

Պարբերության բնորոշ գծերը ցուցադրող օրինակներից է հետևյալը.

Երբոր բացվին դռներն հուսո,
Երբ մեր երկրեն փախ տա ձմեռ,
Զքնաղ երկիր մեր Արմենիո,
Երբ փայլեն յուր թաղերիկ օրեր,

Որքոր ծառերն հազնին տերև,—
Ցանկամ տեսնել դիմ կիլիկիա
Աշխարհն, որ ինձ ետուր արև:

(Ռուսինյան)

ԿԻԼԵ. Առաքելյան Վ., Հայերենի պարբերությունը, Ե., 1968: Գաղեղինյան Գ. Լ.
Ժամանակակից հայոց լեզու (Բարդ նախադասություն), Ե., 1984:

ՊՐՈՍՏՈՅ ԲԱՍԻ||простое (непроизводное) слово, ի տարբերություն բաղադրյալ բառի՝
առվորարար այսպես է կոչվում միաձևությամբ, մեկ հիմնական ձևությից, արմատից բաղ-
կացած բառը. նույնանում է արմատական բառ հասկացություն: Սակայն արմատական
բառը կարող է ներկայանալ հարացուցային շարքով, իբրև բառությ: Հենդ որում՝ եթե
հարացուցային անդամները ձևավորվում են մասնիկավորումով, ապա հարացուցի
առանձին (կամ բոլոր) անդամները կարող են ներկայանալ ձևակազմական տարբերով
(մասնիկներով), օր.՝ բնկեր-ներ-ից-ս, ֆաղաֆ-ի, մաղդ-կ-անց-ից ևն: Այսպես բա-
ռությն իր առանձին ձևերում դառնում է երկձևությ, եռաձևությ ևն: Սակայն դրանով
բառը չի դառնում բաղադրյալ (ածանցավոր կամ բարդ). այստեղ բառաձևն է բաղա-
դրյալ, այն էլ ձևակազմական ձևությներով: Եթե այսպիսի բառաձևը մտնում է բառա-
կազմական կաղապար, ապա նրա թեքությը դիտվում է իբրև ածանց: Այսպես՝ հայոց
բառը բաղադրյալ, ածանցավոր է, թեև ոց-ը երբեմնի թեքությ է. վազֆ բառը
նույնպես ածանցավոր է, թեև ֆ-ն երբեմնի թեքությ է: Կարող է պատահել, որ
այսպիսի թեքությը պատմական էվոլյուցիայի մեջ իմաստազրկվի ու վերածվի սոսկ
բաղադրական տարրի (ինչպես՝ ֆ-ն խոսք, միտք, փառք և շատ այլ բաղադրություննե-
րում):

Որոշ բաղադրություններում բաղադրիչը ներկայանում է այս կամ այն մասնիկով
ձևավորված տեսքով. օրինակ՝ վազֆուղի բառը բաղադրյալ է. առկա են երկու արմատ
և մեկ ածանց (վազ-ֆ-ուղի), բայց բառակազմական վերլուծություններում հաճախ սա-
բնութագրվում է ոչ թե բարդածանցավոր, այլ՝ բարդ: Առաջընթաց բարդության մեջ բա-
ղադրիչներից մեկը արմատ է, մյուսը՝ ածանցավոր բայահիմք: Այս բաղադրությունն էլ
դասվում է բարդության շարքը: Բարդ են համարվում նաև քարացած հոլովաձևերով բա-
ղադրությունները, ինչպես՝ պատվոգիր, ձեռքագատ ևն: Երբեմնի նախդրավոր բաղադրու-
թյունները (կազմված առ, լստ, բնդ, գ, ի, ց տարբերով) այժմ դասվում են բարդու-
թյունների շարքը, թեև դրանք հիմա ազատ կերպով կարելի է կոչել ածանցավոր, որով-
հետև այդ տարբերը արդեն համադրության մեջ բառային արժեքը կորցրած, սոսկ ղե-
րիվացիոն գործառություն ունեն:

Բայա՛ւազմական պլանում «պարզ» հասկացությունը մի քիչ այլ մեկնաբանություն
ունի: Այստեղ պարզ բայ ասելով հասկացվում է անբայածանց բայը, քանի որ բալը,
մանավանդ անդամ ձևերում, ոչ բաղադրյալ լինել չի կարող: Դիմավոր որոշ ձևեր ներ-
կայանում են արմատական տեսքով (բե՛ր, տա՛ր, աբի՛, ե՛կ, բա՛ց ևն), թեև հարացույ-
ցի այլ ձևերում դրանք բաղադրյալ են: Իսկ ե և ա խոնարհման պարզ բայի հարացույցի
առանձին անդամներ ածանցավոր հիմքով են, ինչպես՝ գրել > գրեց-ի, խոսել > խոսեց-ի,
կարել > կարեց-ի: Այստեղ պարզ բայ հասկացությունը հիմնված է անորոշ դերբայի
հիմքի բնկաձևան վրա (գր-ել, խոս-ել, կար-ել):

Բայի ուղիղ ձևի՝ անորոշ դերբայի ել և ալ մասնիկները երկդիմի են: Սրանք բայա-
կազմական (խոսքիմասակազմության) պլանում բառակազմական տարրեր են (քար-ել,
երգ-ել ևն), իսկ մյուս բայաձևերի համեմատությամբ (հարաբերակցությամբ)՝ վերջա-
վորություններ (հմտ. քար-ել, քար-ած, քար-եմ): Այս միաժամանակ նշանակում է,
թե պարզ բառ և բաղադրյալ բառ տարբերացումները ինչ-որ տեղ պայմանական են

դառնում: Ուրեմն՝ տեղափոխել որքանով բարդ է, նույնքանով էլ՝ բարդաժանցալոր. զբել նույնքան պարզ է, որքանով և՛ բաղադրյալ:

Գրկն. տե՛ս բառակազմություն բառահոգվածում:

ՊԱՐԶ ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆ||простое предложение, ամփոփ միտք արտահայտող, մեկ ստորոգումով գրասերվող նախադասությունը: Կառուցվածքային հիմնական տարրերը (բաղադրիչներն) են գլխավոր և երկրորդական (որոշ կառույցներում՝ գերադաս և ստորադաս) անդամները: Գլխավոր անդամներն են ենթական ու ստորոգյալը, երկրորդական են լրացման դերով հանդես եկողները (որոշիչը, հատկացուցիչը, բացահայտիչը, խնդիրներն ու պարագաները): Պարզ նախադասությունը կարող է լինել ճամառոտ (простое нераспространённое предложение), եթե կազմված է միայն գլխավոր անդամներից, րեղարձակ (простое распространённое предложение), եթե, բացի գլխավոր անդամներից, առկա են նաև երկրորդական անդամներ (կամ նույնիսկ՝ մեկ երկրորդական անդամ): Հմմտ. «Փոթորիկը մոլեգնում է» և «Այսօրվա փոթորիկը մոլեգնում է մի անհավոր կատաղությանը»:

Օրբ պարզ նախադասության մեջ առկա են գլխավոր անդամները (ենթական ու ստորոգյալը կամ ենթական խումբն ու ստորոգյալի խումբը), ապա այն կոչվում է երկ-կազմ նախադասություն, իսկ եթե առկա է միայն մեկ գլխավոր անդամը (կամ նախումբը), և կամ գլխավորի փոխարեն առկա է գերադաս որևէ անդամ (կամ նրա խումբը), ապա այն կոչվում է միակազմ նախադասություն: Հնչերանգային կաղապարով և հաղորդման նպատակադրումով լինում են՝ պատմողական, հարցական, հրամայական (հորդորական), բացականչական տարատեսակներ:

Գրկն. տե՛ս նախադասություն բառահոգվածում:

ՊԵՒԵՐՍՈՒՆ (ՊԵՒԵՐՍԵՆ) ՀՈՒԳԵՐ (1867—1953), դանիացի լեզվաբան-հայագետ. ծնվել է ապրիլի 7-ին, Հելսինկիում, բարձրագույն կրթությունն ստացել է Կոպենհագենի համալսարանում, 1897 թ. նրան շնորհվել է դոկտորի գիտական աստիճան, 1917—37 թթ-ին եղել է համեմատական քերականության ամբիոնի վարիչ: Պատմահամեմատական լեզվաբանության (մասնավորապես հնդեվրոպաբանության) ականավոր դեմքերից մեկն է. դրադվել է հնդեվրոպական, սեմական, ուգրա-ֆիննական լեզուների համեմատական հնչյունաբանության ու ձևաբանության հարցերով. արժեքավոր ուսումնասիրություններ է կատարել նաև հայերենագիտության դժով: Հանգամանորեն քննել է հայերենի հորինվածքի տարրերը. բազմաթիվ փաստերի դիտարկումներով սույնատեղի է լուսաբանել հայերենի ծագման և այլ լեզուների հետ նրա ունեցած առնչակցությունների հարցերը: Անտարակուսելի էր համարում հայերենի հնդեվրոպական բնույթը, դիմ է արտահայտվել կովկասյան մեկնաբանություններին, ուշադրություն է դարձրել հայ-թուրքական լեզվական առանձին նմանություններին: Մշակել, զարգացրել է լեզուների ցեղակցության ռեկոստրա-աիկ տեսությունը: Մահացել է հոկտեմբերի 25-ին, Կոպենհագենում:

Խրկեք. նպաստ մը հայ լեզուի պատմության (Վիէնա, 1904), Հայերեն և դրոշի լեզուները (ն. տ. 1907), Հին հայերենի ցուցական դերանունները (ն. տ. 1907):

Գրկն. Աղայան է. Բ., Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 1, Ե., 1958:

ՊԵՏԵՐՄԱՆ ՀԱՅՆՐԻՆ (1801—1876), գերմանացի նշանավոր լեզվաբան, սեմագետ, հայագետ, հայերենի համեմատական ուսումնասիրության հիմնադիր, 1837 թ-ից Բեռլինի համալսարանի սյրոֆեսոր: Հայերենի մեջ հմտացել է Վենետիկի Մխիթարյանների մոտ: 1852—55 թթ. ճանապարհորդում է Արևելքում (Դամասկոս, Երուսաղեմ, Կիլիկիա, Մոսկով, Բազդադ ևն), որ և հիմք դարձավ «Ճանապարհորդություն դեպի Արևելք» երկհա-

տոր աշխատության (1860—61, երկր. հրատ. 1865), որտեղ հետաքրքրական տեղեկություններ է հաղորդում հայերենի մասին 1837 թ. լույս տեսավ նրա հայտնի աշխատությունը՝ «Հայերենի քերականությունը», որը հեղինակին մեծ փառք բերեց։ Այս գիրքն ունեցավ վերահրատարակություններ, առաջին վերահրատարակությունը՝ 1842 թ-ին, երկրորդը՝ 1872-ին։

Քերականությունը բաղկացած է երկու մասից։ Առաջին մասը, որ ունի երեք գլուխ, նվիրված է հնչյունաբանական-արտասանական միավորներին, գրությանը, կետադրությանը։ Այստեղ հեղինակն անդրադառնում է այբուբենին, ուղղագրությանն ու արտասանությանը (արևմտահայ. երկրորդ հրատարակության մեջ նաև արևելահայ), տալիս է հնչյունների դասակարգում, պարզարանում է շեշտի, հնչյունազուգորդումների, վանկակազմության, համառոտագրությունների հետ կապված և հարակից այլ հարցեր։ Այս կապակցությամբ նա հատուտապես է հնչյունական մի շարք համապատասխանություններ։ Համեմատության մեջ է առնում շուրջ 103 բառ։ Մերձավոր ցեղակցություն է տեսնում հայերենի ու իրանական լեզուների միջև։

Գրքի երկրորդ մասը նվիրված է հիմնականում խոսքի մասերին։ Այստեղ հեղինակը նախապես քննում է արմատների կազմությանն ու արմատատիպերին (հայերենի արմատի հնչյունական կաղապարներին) վերաբերող հարցեր։ Ծանաչում է յոթ հոլովում, հետևելով Գ. Ավետիքյանին՝ գրաբարում զանազանում է վեց հոլով։ Ընդլայնում է գերանունների շրջանակը, տարբերակում է տասը խումբ։ Ընդունելությունը դիտում է որպես բայական առանձին եղանակ։ Փորձում է բայաժամանակները ներկայացնել ինքնատիպ մեկնաբանությամբ։ Գրքի հաջորդ հրատարակություններում ավելացվում են տեքստեր, բառարան, քերականական վերլուծության նմուշ, գրականության ցանկ, կատարվում են մասնակի այլ փոփոխություններ։

Աշխատությունը կարևոր ներդրում էր հայերենագիտության սլաւոնության մեջ։ Նրա շնորհիվ ամենից առաջ հայերենը ճանաչվեց որպես հնդեվրոպական լեզու և այն մտավ հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականության ոլորտը, ինչ-որ չափով լույս սփռեց հայերենի ծագման ակունքների և նրա ցեղակցության հարցերի վրա։ Թեև, իհարկե, այդ գիրքը փաստորեն դարձավ «հայերենը—իրանական բարբառ (լեզու)» տեսության անկյունաքարը։ Սույն գրքի գրախոսականում, որի շնորհիվ Պետերմանի աշխատությունը ավելի մեծ համարում ձեռք բերեց, Լ. Գիֆենբախը ևս նույնատեղի հարմար է գտնում հայերենը հատկացնելու «արիական» կամ մարա-սլաւոնական ճյուղին՝ իր հերթին նպաստելով նշված տեսության մասսայականացմանը, մինչև որ Հ. Հյուբշմանի կողմից այն հիմնավորապես հերքվեց։

1866 թ. Պետերմանը հրապարակեց ուսումնասիրություններ Ադուլիսի և Թիֆլիսի բարբառների մասին։ Նա նաև գրախոսել է (1867 թ.) Ա. Այտրնյանի «Քննական քերականությունը»։

Երկր. Grammatica linguae armeniacae. Ե., 1837.

Գրկն. Աղայան Է. Ռ., Հայ լեզվաբանութ. նպատմություն, հ. 1, Ե., 1958; Զահուկյան Գ. Ռ., Գրաբարի քերականության պատմություն, Ե., 1971; Հմմտ. ՀՍՀ, հ. 9, 1983.

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ ՀՐԱՆՏ ԶԻՆՍՎՈՐԻ*, լեզվաբան-հայերենագետ, ծնվել է 1927 թ. հունվարի 4-ին, ԼՂԽՄ Սարաակերտի շրջանի Հաթերք գյուղում։ 1946 թ. ավարտել է Ստեփանակերտի ուսուցչական ինստիտուտը, 1951 թ.՝ Երևանի պետական համալսարանը։ 1954 թ. բանասիրական գիտությունների թեկնածուական, 1973-ին՝ դոկտորական դիսերտացիա, 1978-ին ստացել է պրոֆեսորի կոչում։ 1955—56 թթ. աշխատել

* Բառահողմածը մտցված է խմբագրության կողմից։

ի նրանի համալսարանի հրատարակչությունում որպես խմբագիր, 1957—63 թթ.՝ ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտում որպես գիտաշխատող, 1963-ից ցայսօր դասախոսում է համալսարանում: Զբաղվում է հիմնականում ընդհանուր լեզվաբանության, հայերենի համալսարանական ու պատմական քերականության, բառարանագրության հարցերով: Ունի մի շարք հոդվածներ՝ նվիրված հայերենագիտության տարբեր պրոբլեմներին:

Երկեր. Գոյականի առումները հայերենում (Ե., 1960), Գոյականի թվի կարգը հայերենում (Ե., 1972), Ակնարկներ հայերենի պատմական ձևաբանության (Ե., 1976), լեզվաբանական բառարան (հեղինակակից, Ե., 1975):

ՊՈԼՍԻ ԲԱՐԲԱԻ|| константинопольский диалект, ասում են նաև պոլսահայ բաբառ. արևմտյան՝ կը ճյուղի բարբառ. խոսվել է Կոստանդնուպոլիս (այժմ Ստամբուլ) քաղաքում: Ձայնավորներն են՝ ա, է, ի, օ, ու, ր. կան նաև օ, ու, որոնք հանդիպում են հիմնականում փոխառյալ բառերում: Բաղաձայնական (պայթականների ու հպաշփականների) համակարգը՝ երկշարք խլազուրկ (խուլերի ձայնեղացում, ձայնեղների պահպանում), այսինքն՝ ք—փ, ծ—ց: Կատարվում է կիսաշփականի շփականացում (հպաշփականի պարզեցում)՝ բառամիջում բաղաձայնից առաջ. մէջք > մէշկ: Շեշտը՝ վերջնավանկում: Գոյականն ունի թվի, հոլովի, առկայացման կարգեր: Հոգնակերտներն են՝ -էր, -եւր, -վընէր, -իք, -դիք են: Բացառականի վերջավորությունն է -է (-մէ, -եւէ): Բոլոր հոլովներն ստանում են որոշիչ հոգ. անորոշ մը/մըն հոգը՝ վերջադաս: Հոգնակին հետևում է հիմնականում ու հոլովման: Բայական լծորդություններն են՝ է, ի, ու: Ըղծական եղանակը կազմվում է անորոշ դերբայի հիմքով և համապատասխան դիմային վերջավորություններով: Սահմանականի ներկան կազմվում է զը նախահար տարրով. զը զըւրւմ գորում եմ», շարունակականում սրան ավելանում է գօր տարրը. զը զըւրէմ գօր: Ապառնիում ըղծականի ձևը գուգորդվում է բիդի նախահար մասնիկով (բառ-մասնիկով). բիդի զըւրէմ գօրելու հմ: Հիմնականում այս բարբառն է ընկած արևմտահայ գրական աշխարհաբարի կազմավորման հիմքում:

Գրկն. Անառյան Հ., Քննություն պոլսահայ բարբառի, Ե., 1941:

Ձ, ջ [j], հայկական այբուբենի քսանյոթերորդ տառը, անվանումը՝ ջն. կապում են իրանական նախատիպարի հետ. թվային արժեքն է ինը հարյուր, իննհարյուրերորդ: Սրանով ավարտվում է հարյուրավոր արտահայտող տառերի շարքը: Արևելահայ գրական լեզվի այբբենական համակարգում սրա դերն է առաջնալեզվային ձայնեղ հպաշփական (շչական) բարդ բաղաձայն հնչույթի արտահայտումը: Հին գրական հայերենում, հայերենագետների մի մասի կարծիքով, ջ հպաշփականն ունեցել է նաև շնչեղացած տարբերակ, թեև դրա շնչեղությունը հնչույթատարբերիչ նշանակություն չի ունեցել: Ծագարյան հայերենում այս բաղաձայնն ունի համապատասխանությունների շարք՝ պայմանավորված բաղաձայնների տեղաշարժով, ինչպես՝ խլացում (կիլիկյան հայերենում և որոշ բարբառներում), իբրև՝ ջ > ճ, շնչեղխլացում (արևմտահայ գրական լեզվում և որոշ բարբառներում), իբրև ջ > շ: Բարբառներում սա ունի շնչեղացած տարբերակ, մասնավորապես բառասկզբի դիրքում, թեև շնչեղությունը և ոչ շնչեղությունը այստեղ ևս չեն ներկայանում հնչույթաբանական հակադրությամբ (ջ՝ ջ հակադրությունը իմաստատարբերիչ դեր չունի):

Արտասանական ու ձայնաբանական բնութագիրը նույնն է հայերենի բոլոր վիճակներում, փուլերում, ուր այն առկա է. արտաբերման ժամանակ լեզվի առաջամասը մեջքային համեմատաբար լայն գոտիով հպվում և փակվածք է ստեղծում վերին ատամնաշարի հիմքերը երիզող շերտի՝ լնդերքի (ալվեոլների) ու նախաքիմքի (կոշտ քիմքի առաջամասի) հետ. բերանի ետալվեոլային խոռոչում կուտակված օդի ճնշումով այդ փակվածքը վերածվում է նեղվածքի (ծ-ին բնորոշ դրվածքի). շրթունքները մասնակի-

րեն առաջ են ձգվում. շնչեղացած տարրերակի դեպքում նեղվածքային դրվածքին բնորոշ է շնչի (հագագի) նկատելի արտամղում: Չայնալարերը թրթռում են, նվազագույն հնչույթաբանական հակադրություն է կազմում (մերձավոր լծորդական հարաբերակցության մեջ է) մի կողմից՝ ծ-ի հետ (շչականություն—սուլականություն. Ջոն—ծոն, ջոբի—ծոբի). մյուս կողմից՝ ճ-ի հետ (ձայնեղություն—խություն. Ջոն—ճոն):

Հին գրական հայերենում և արևելահայ գրական լեզվում գրությունը հիմնականում համապատասխանում է արտասանությանը (ջուր, ականջ, տանջանք): Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում ավանդական գրությամբ չ տառը առանձին դիրքերում (օրինակ, բ-ից հետո՝ մի շարք դեպքերում) արտահայտում է հարաբերակից շնչեղ խուլ հպաշփականը՝ չ (վերջ, արջ, նաև՝ սոջ, առաջ): Կիլիկյան հայերենում թեև պատմական հնչյունափոխությամբ առկա էր չ>ճ, բայց պահպանվում էր մեսրոպյան գրությունը: Արևմտահայ գրական լեզվում էլ գրությունը մեսրոպյան է, թեև առկա է շնչեղ խլացում՝ չ>շ: Բարբառներում գրությամբ արտահայտվում, տառադարձվում է ըստ արտասանության:

Ունի հնդեվրոպական առնչակցություններ, ինչպես՝ g^2h (gwh)>չ (* g^2hermo >>չերմ, * g^2hisla >շիլ||շիղ), մասնակիորեն՝ dy >չ, y >չ (* $yuro$ >ջուր):

Գրկն. տե՛ս հայկական զիւր բառահոգվածում:

ՋԱԶՈՒԿԱՆ ԳԵՎՈՐԳ ԲԵՐԼԱՐԻ, անվանի լեզվաբան-հայագետ, ծնվել է 1920 թ. ապրիլի 1-ին, ՀՍՍՀ Ստեփանավանի շրջանի Շահնաղար (այժմ՝ Կալինինոյի շրջանի Մեծավան) գյուղում: Բարձրագույն կրթություն ստացել է Երևանի պետական համալսարանում, մի որոշ շրջանում կատարել է ուսուցչական աշխատանք. 1945 թ-ից ցայսօր դասախոսում է նույն համալսարանում. 1947-ին ստացել է բանասիրական գիտությունների թեկնածուի, 1955-ին՝ դոկտորի աստիճան, 1968-ին դարձել է ՀՍՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ, 1977-ին՝ իսկական անդամ: 1965-ին նրան շնորհվել է ՀՍՍՀ գիտ. վաստ. գործչի կոչում: Պաշտոնավարել է իրրև ամբիոնի վարիչ. 1962-ից ԳԱ լեզվի ինստիտուտի դիրեկտորն է: Ունի լեզվաբանական լայն հետաքրքրություններ (ընդհանուր լեզվաբանություն, լեզվաբանության պատմություն, համեմատական քերականություն, հայոց լեզվի սլասմություն, հայերենի առանձին փուլերի նկարագրություն, բարբառագիտություն, ոճագիտություն, բառարանագրություն ևն): Տվել է լեզվաբանական-քերականադիսական մտքի զարգացման պատմության շրջանաբաժանումներ ինչպես ընդհանրապես, այնպես էլ հայ իրականության մեջ, որոշակի հիմունքներով ու հատկանիշներով առանձնացրել է հայոց լեզվի պատմության փուլերը (հիմնական շրջաններն ու ենթաշրջանները)՝ ճշգրտելով նախորդ շրջանաբաժանումները, հարցադրման նոր տեսանկյուններ է մտցրել, հայոց լեզվի ծագման ակունքների ու այլ (ուրարտերեն, խուրիերեն, խեթա-լուվիերեն, փոյուգիերեն, պելասգերեն, ակկադերեն, հին մակեդոներեն, կովկասյան) լեզուների հետ նրա ունեցած առնչակցությունների հարցի քննության մեջ. գտնում է, որ Հայաստանի լեզուն հնդեվրոպական է, պատկանում է հին անատոլիական խմբին և հարում է արևմտյան բարբառներին: Հետազայում, արմենների հետ ձուլվելուց հետո, այս լեզուն պահպանվում է իրրև ենթաշերտ: Ուրարտերենը մերձավոր ցեղակցական կապեր ունի հնդեվրոպական լեզուների հետ. այն միջին դիրք է գրավել խուրիերենի և հնդեվրոպականի միջև: Անդրադատելով ժամանակակից հայերենի կառուցվածքի և նրա նկարագրության հարցերին՝ նա առաջարկում է նախաբերակցական ֆեռականության հիմունքները, որը նոր տեսանկյուններ է մտցնում հայոց լեզվի նկարագրական քերականության մեջ, էական ներդրում ունի բարբառների ուսումնասիրության բնագավառում. կատարել է հայ բարբառների բազմահատկանիշ դասակարգում, փաստորեն հիմնադրելով նոր գիտակարգ՝ վիճակագրական բարբառագիտությունը: Ունի բազմաթիվ ստուգաբանություններ: Ուշագրավ դիտարկումներ ունի հայերենի տառադարձության, ուղղագրության, տերմինաշինության

և հարակից այլ հարցերի շուրջը: Հանդես է եկել բազմաթիվ մեծարժեք հոդվածներով՝ նվիրված հայերենագիտության այլևայլ պրոբլեմներին:

Երկեր. Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում (Ե., 1954), Հին հայերենի հոլովման սխեմներ և նրա ծագումը (Ե., 1959), լեզվաբանության պատմություն, հ. 1—2 (Ե., 1960—1962), Ուրարտերենը և հնդեվրոպական լեզուները (Ե., 1963), Հայաստանի լեզուն և նրա առնչությունը հնդեվրոպական լեզուների հետ (Ե., 1964), Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը (Ե., 1964), Հնդեվրոպական, իուռա-ուրարտական և կովկասյան լեզուների փոխհարաբերությունը (Ե., 1967), Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը (Ե., 1969), Ակնարկներ հայերենի նախագրային շրջանի պատմության (Ե., 1967, ռուս.), Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները (Ե., 1970), Հայ բարբառագիտության ներածություն (Ե., 1972), Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները (Ե., 1974), Գրաբարի քերականության պատմություն XV—XIX դդ. (Ե., 1974), Հայերենի համեմատական քերականություն (Ե., 1982, ռուս.), Հայոց լեզու: Հնդհանուր գիտելիքներ: Ոճաբանություն (հեղինակակից, Ե., 1976).
Общее и армянское языкознание, Е., 1978.

Գրկն. Աղայան է. Բ., Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 2, Ե., 1962:

Խ, ու [r], հայկական այբուբենի քսանութերորդ տառը, անվանումը՝ ռա. դիտում են իրեն հայկական երկու Բ-երի միացման արդյունք, ոմանք սլահավական առնչակցություն են տեսնում: Թվային արժեքն է հազար, հազարերորդ. սրանով է սկսվում հազարավոր էշանակող տառերի շարքը: Այբբենական համակարգում սրա դերն է առաջնալեզվային (ալվեոլային) շփակյալ՝ թրթռացող, թրթռուն, թրթռական) ձայնորդ բաղաձայն հրնչույթի արտահայտումը, Բ-ի հետ կազմում է թրթռացող բաղաձայնների խումբը, սակայն ի տարբերություն «մենաթրթիռ» Բ-ի, կոչում են «բազմաթրթիռ»: Սրա արտաբերման ժամանակ լեզուն ծայրային մասով մոտենում է վերին ատամնաշարի հիմքերին (լնդերքին, ալվեոլներին)՝ առաջ բերելով նեղվածք. լեզվի ծայրը ուժեղ թրթռում է, այսինքն՝ արտամղվող օդի հոսանքի ճնշմամբ լեզվի ծայրը նկատելի արագությամբ մոտենում է պասսիվ օրգանին և հեռանում նրանից: Զայնալարերը նույնպես թրթռում են: Նվազագույն հնչույթաբանական հակադրություն է կազմում (մերձավոր լծորդական հարաբերակցության մեջ է) Բ-ի հետ (բազմաթրթիռ—մենաթրթիռ. լուռ—լուր, կուռ—կուր):

Հնդեվրոպական առնչակցությունները մասնակի են, ինչպես՝ sr > n. trs > քառ- (ամեն) || քառշամել: Գրաբարը ն-ից առաջ հիմնականում ունի ո, մ-ից առաջ՝ ր. առն, առնեմ, զառն, ամառն, բառնալ, ձեռն, բայց՝ զարմ, քարմ: Բառասկզբում համարյա չէր հանդիպում, բնիկ հայերեն բառերից միայն՝ ոռնգն. դասական հայերենում եղածները հիմնականում փոխառություններ են՝ ոազմ, ոռնիկ, ոսմիկ են: Էլ ավելի վաղ շրջանում, Բ-ի նման, բառասկզբում ստանում էր ձայնավորում՝ առու, առնւծ, ոռնալ. հմմտ. (p) ոռուս || (ու) ոռուս՝ Լսողության շարժման հայերենում:

Հին հայերենը բազմաթիվ փաստերով վկայում է r > n և n > r անցումներ, ինչպես՝ ձեր- > ձեր (ձերբակալել և ձերն, ձերն). հմմտ. առնեմ—առարի, ձմեռն > ձմեռայնոյ, այր—առն, դուռն—դրան, յառնել—յարեայ, դառնալ—դարծ, բառնալ—բարձի, ընթեռնուլ—ընթերցայ, լեռն—լերին: Խ-ին մոտ հնչելը կամ r > n անցումը դրությամբ չի արտահայտվում, եթե՝ ա) հաջորդող ն-ն հոդ է (բարն, ջուրն, սարն), որը սկզբից ունի գաղտնավանկային (p) ձայնավորում՝ բար(p)ն, ջուր(p)ն, սար(p)ն, բ) բն հնչյունակապակցությունը գոյացել է հնչյունափոխությամբ. զարուր > զարնանային, արյուն > արնակալած: Առհասարակ, հայերենի բոլոր վիճակներում, փուլերում գրությունը համապատասխանում է արտասանությանը (զառ, առկա, ոռմբ, կառապան):

Գրկն. տե՛ս հայկական զիր բառահոգվածում:

ԲԻՒՊՈՍԹՈՅԻ ԲԱՐԲԱԹ. արևմտյան՝ կը ճյուղի բարբառ, խոսվել է Թոգոսթոյի հայության կողմից: Ունի նկատելիորեն մոտ գծեր Պոլսի բարբառի հետ (ոմանք համարում են նրա խոսվածքը): Ջայնավորների կազմով հարում է գրական արևմտահայերենին: Բաղաձայնական (սլայթականների ու հպաշփականների՝ կիսաշփականների) համակարգը՝ երկշարք խլազուրկ (բ—փ, ձ—ց՝ $\text{պ} > \text{բ}$, $\text{ծ} > \text{ձ}$ տեղաշարժերով): Բոլոր հոլովները որոշիչ հոդ են ստանում: Անորոշ հոդը դրվում է ետադաս: Ներկան կազմվում է զը նախահարաբարով. զը սիրիմ «սիրում եմ»: Շարունակականի կաղապարում՝ զօր (զօ, օր) տարբեր, ապառնիում՝ բըղը (բըղ, բըղըր):

Գրկն. Անառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մ. 2, Ե., 1951:

Ա. ս [s], հայկական այբուբենի քսանիններորդ տառը, անվանումը՝ սե. սերում է հունական նախատիպարից: Այբբենական համակարգում սրա դերն է առաջնալեզվային (ատամնային) խուլ շփական (սուլական) պարզ բաղաձայն հնչույթի արտահայտումը, թվային արժեքը՝ երկու հազար, երկուհազարերորդ: Արտասանական ու ձայնարանական բնութագիրը ընդհանուր է հայերենի բոլոր վիճակներում, փոփոխում: Սրա արտաբերման ժամանակ լեզուն առաջամասով մոտենում է վերին ատամնաշարի հիմքերը երիզող շերտին (վերին լնդերքին, ավելուներին), առաջ բերելով նեղվածք՝ կլորավուն անցքի տեսքով. օդի որոշ տեղում թյամբ արտամղումը այդ անցքով թողնում է սուլոցի տպավորություն: Ջայնալարերը չեն թրթռում: Նվազագույն հնչույթաբանական հակադրություն է կազմում (մերձավոր լծորդական հարաբերակցության մեջ է) մի կողմից՝ գ-ի հետ (խլություն—ձայնեղություն. սուր—զուր, սուտ—զուտ), մյուս կողմից՝ շ-ի հետ (սուլականություն—շչականություն. սուտ—շուտ, սահել—շահել):

Գրությունը համապատասխանում է արտասանությանը (սուր, սաւ, սսել, սուս, մաս): Կայուն է հնչյունափոխության նկատմամբ: Ունի հնդեվրոպական առնչակցություններ, ինչպես՝ $k' > u$ * $k'erdī > սիրտ$, * $dek'm > տասն$). $ns/ms > u$ (* $omso > ուս$, * $m̄omso > միս$, *(a) $m̄ens > ամիս$), $st > ստ$ (* $vesto > (զ)զեստ$, $sp > սպ$ (* $spr- > սպառնամ$), $ps > u$ (* $prepsā > երես$): Պատմական շրջանում (գրաբար, ետգրաբար. հայերեն) ս+հպաշփական, ս+հպապայքական և այլ որոշ կապակցություններից առաջ, մասնակի բացառություններով առկա է (ը) ձայնավորում. ստույգ > (ը)ստույգ, սկիզբ > (ը)սկիզբ:

Ձևակազմական սլանում սրանով է արտահայտվում գրաբարի հոգնակի հայցականի հոգնակերտ-հոլովակերտը՝ (զ)տունս, (զ)որդիս, բայի ձևակազմության մեջ եզակի երկրորդ դեմքի վերջավորությունը (ես, գրես, կարդաս), առաջին դեմքի հոդը՝ գիրքս, որդիս են, հմմտ. իբրև հիմքակազմ տարր՝ երկուսը, քանիսը են, որ նույն հայցականի վերջավորությունից է սերում:

Քառակազմական պլանում ունի մասնակի գործառություններ, իբրև հին հայցականի հոգնակերտ-հոլովակերտի ուրույն զարգացում. Մասիս, Ղարս:

Գրկն. տե՛ս հայկական զիր բառահոգվածում:

ՍՍ.ՀՄՍՆԱՆԱԿՆ ԵՂԱՆԱԿ||изъявительное наклонение, բայական եղանակ. արտահայտում է գործողության իրացում՝ առանց խոսողի սուբյեկտիվ գնահատության (տեսանկյան): Գրեկորվել է հայերենի բոլոր վիճակներում: Հայ քերականությունը գրաբարի սահմանականում տարբերակում է հետևյալ ժամանակները՝ ներկա, անցյալ անկատար, անցյալ կատարյալ, վաղակատար-հարակատար ներկա, վաղակատար-հարակատար անցյալ, բաղադրյալ սպասունի, բաղադրյալ անցյալ սպասունի (կան այլ մոտեցումներ ևս):

Առաջին երեքը կազմվում են խոնարհման հիմքով և վերջավորությամբ, այսինքն՝ հա-
մադրական կաղապար ունեն. բերե-մ, բերե-մֆ, բեր-էի, բերեց-ի: Մյուսները կազմվում
են դերբայով և օժանդակ բայով. բերեալ եմ (վաղակատար-հարակատար ներկա),
բերեալ էի (վաղակատար-հարակատար անցյալ), բերելոց եմ (բաղադրյալ ապառնի),
բերելոց էի (բաղադրյալ անցյալ ապառնի): Միջին հայերենում ավելանում են սահմա-
նականի ժամանակաձևերը. ոմանք զանազանում են մինչև ինը ժամանակ՝ ներկա, անց-
յալ, անկատար, ապառնի, անցյալ ապառնի, վաղակատար, անցյալ վաղակատար, հա-
րակատար, անցյալ հարակատար և անցյալ կատարյալ: Ներկան և անցյալ անկատարը
կազմվում են կու նախահար տարրով. կու տեսանեմ, կու տեսանէի. ձայնավորից առաջ
համախանում է կ- տարրերակը. կասեմ, կասէի: Ապառնի և անցյալ ապառնի ժամանակ-
ները կազմվում են ապառնի դերբայով և օժանդակ բայի ներկայի ու անցյալի ձևերով.
գնալու (գնալոց, գնալոյ) է, գնալու (գնալոց, գնալոյ) էր: Վաղակատարի և անցյալ վա-
ղակատարի կաղապարում գործում են վաղակատար դերբայը և օժանդակ բայի ներկայի
ու անցյալի ձևերը. գնացեր (գնացել) է, գնացեր (գնացել) էր, հարակատարում և անցյալի
հարակատարում՝ հարակատար դերբայը և նույն օժանդակ բայի-ներկայի ու անցյալի
ձևերը. խօսած եմ, խօսած էի:

Բարբառներն ունեն միջին հայերենին, մասամբ և նոր գրական հայերենին հարա-
բերակից ձևեր: Այսպես՝ Ղարաբաղի բարբառում սահմանականն ունի հիմնականում
բաղադրյալ (վերլուծական) կաղապարներ. խօսում ըմ (ներկա), խօսում ի (անցյալի
անկատար), խօսալ ըմ (վաղակատար), խօսալ ի (անցյալի վաղակատար), խօսած ըմ
(հարակատար), խօսած ի (անցյալի հարակատար), խուսույական ըմ (ապառնի), խու-
սույական ի (անցյալի ապառնի), ք'ը՛նալի (յ) ըմ (անմիջական ապառնի): Ավանդաբար
առանձնացվում է նաև անցյալ կատարյալը (խուսէցէ):

Արևմտահայ գրական լեզվում առանձնացվում են ներկա, անցյալի անկատար,
ապառնի, անցյալի ապառնի, անցյալ կատարյալ պարզ ժամանակները և վաղակատար,
անցյալի վաղակատար, հարակատար, անցյալի հարակատար, ապառնի, անցյալի ապառ-
նի բաղադրյալները, ապա և երկրորդական բաղադրյալ ժամանակները: Ներկան կազմ-
վում է կր/կ մասնիկի և խոնարհվող բայաձևերի զուգակցումով (կր գրեմ, կասեմ),
անցյալ անկատարը՝ նույն մասնիկի և դրանց անցյալի ձևերի զուգակցումով (կբ
գրէի, կասէի), ապառնին՝ ըղձականի ապառնու ձևերին պիտի օժանդակ բառի նախա-
հավելումով, անցյալի ապառնին՝ ըղձականի անցյալի ձևերին նույն տարրի հավելու-
մով (պիտի գրեմ, պիտի գրէի): Անցյալ կատարյալը կազմվում է անցյալի հիմքով և
վերջավորությունների որոշակի շարքերով (-ի, -իր, -ինֆ, -իֆ, -ին և -ալ, -աւ, -աւ,
-աւնֆ, -աւֆ, -աւն): Վաղակատար ժամանակը կազմվում է վաղակատար դերբայով և
օժանդակ բայի ներկայի ձևերով (գրեմ եմ, կարդացեմ եմ), անցյալի վաղակատարը՝
նույն դերբայով և օժանդակ բայի անցյալի ձևերով (գրեմ էի, կարդացեմ էի), հարա-
կատարը՝ հարակատար դերբայով և օժանդակ բայի ներկայի ձևերով (նստած եմ, նստած
եմֆ), անցյալի հարակատարը՝ նույն դերբայով և օժանդակ բայի անցյալի ձևերով
(նստած էի, նստած էինֆ): Բաղադրյալ ապառնին կազմվում է ապառնի դերբայով և
օժանդակ բայի ներկայի ձևերով (գրելու եմ, կարդալու եմ), բաղադրյալ անցյալի
ապառնին՝ նույն դերբայով և օժանդակ բայի անցյալի ձևերով (գրելու էի, կարդալու էի):

Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի քերականության մեջ հանաչում էր գտել
մի մոտեցում, համաձայն որի սահմանական եղանակն ունի ութ բաղադրյալ և մեկ պարզ
ժամանակ՝ չհաշված երկրորդական բաղադրյալ ժամանակները: Աստիճանաբար հարա-
կատար դերբայով և օժանդակ բայի ներկայի ու անցյալի ձևերով կազմված ժամանակ-
ների հարցը տարակարծություններ առաջ բերեց: Ոմանք դրանք դուրս գցեցին խոնարհ-
ման հարացույցից և առաջարկեցին հետևյալ շարքերը: Սահմանական եղանակն ունի
երեք ժամանակ՝ ներկա, անցյալ, ապառնի: Ներկան իրացվում է մեկ (բաղադրյալ)

Ժամանակաձևով, որ կոչվում է անկատար ներկա (настоящее несовершенное). այն կազմվում է անկատար դերբայով և օժանդակ բայի ներկայի ձևերով (բերում եմ, բերում եմ): Անցյալը իրացվում է հինգ ժամանակաձևերով, որոնցից չորսը բաղադրյալ են՝ անկատար անցյալ, կատարելի անցյալ, վաղակատար ներկա, վաղակատար անցյալ, մեկը՝ պարզ, որ է անցյալ կատարյալը: Անկատար անցյալը (прошедшее несовершенное, имперфект) կազմվում է անկատար դերբայով և օժանդակ բայի անցյալի ձևերով (բերում էի, բերում էի): Կատարելի անցյալը (будущее прошедшего) կազմվում է կատարելի դերբայով և օժանդակ բայի անցյալի ձևերով (բերելու էի, բերելու էի): Վաղակատար ներկան (перфект)՝ վաղակատար դերբայով և օժանդակ բայի ներկայի ձևերով (բերել եմ, բերել եմ), վաղակատար անցյալը (плюсквамперфект, давнее прошедшее время)՝ նույն դերբայով և օժանդակ բայի անցյալի ձևերով (բերել էի, բերել էի), անցյալ կատարյալը (прошедшее совершенное)՝ անցյալ կատարյալի հիմքով և ուրույն վերջավորությունների շարքերով՝ -ի, -իր, (-եց), -ին, -իք, -իք|| -ա, -աւ, -աւ, -ան, -աք, -ան: Ապառնին իրացվում է մեկ բաղադրյալ ժամանակաձևով, որ կատարելի ներկան է. կազմվում է կատարելի դերբայով և օժանդակ բայի ներկայի ձևերով (բերելու եմ, բերելու եմ): Այս եղանակը մասնակիորեն ունի նաև համադրական ձևեր:

Ժամանակակից հայերենի գիտական քերականության մեջ կա նաև այն կարծիքը, որ ինքնուրույն ժամանակաձևեր են հաշվադրվում ներկան ու հաշվադրվում անցյալը: Այսպիսի ժամանակաձևեր կազմում են մի շարք շեղոք ու կրավորական սեռի բայեր: Հարակատար ներկան կազմվում է հարակատար դերբայով և օժանդակ բայի ներկայի ձևերով (ֆնած եմ, ֆնած եմ), հարակատար անցյալը՝ նույն դերբայով և օժանդակ բայի անցյալի ձևերով (ֆնած էի, ֆնած էի): Այսպես կոչված երկրորդական բաղադրյալ ժամանակները կազմվում են անկատար II (զուգընթացական), հարակատար ու ապառնի (կատարելի I) դերբայներով և լինել բայի սահմանականի ձևերով: Հիմնական տարատեսակներն են՝ ներկա (բերելիս եմ լինում), անցյալի անկատար (բերելիս էի լինում), հարակատար (բերած եմ լինում), անցյալի հարակատար (բերած էի լինում), ապառնի (զնալու եմ լինում), անցյալի ապառնի (զնալու էի լինում), ապառնի անկատար (զնալիս եմ լինելու), ապառնի հարակատար (զնացած եմ լինելու), ապառնի կատարելի (զնալու եմ լինելու):

Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի սահմանական եղանակի հարացույցը ճիշտ պատկերացնելու համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև հետևյալը:

1. Այս հարացույցը ներկայանում է երեք տիպի շարքերով. ա) ոչ տևական կերպի նամադրական շարքեր, բ) ոչ տևական կերպի վերլուծական շարքեր, գ) տևական կերպի վերլուծական շարքեր:

2. Ոչ տևական կերպի համադրական շարքերի անդամները ներկայանում են անորոշ դերբայի հիմք+դիմալին վերջավորություն կաղապարով: Պակասավոր բայեր են, ունեն ոչ լրիվ հարացույց, երկու ժամանակ՝ ներկա և անցյալ, որոնք համապատասխանաբար համընկնում են ներկայի ու անցյալի պլաններին: Եզրական կերպով նույնն են (անկատար կերպ): Այսպիսի հարացույց ունեն եմ, կամ, գիտեմ, ունեմ, արժեմ բայերը, որոնցից միայն արժեմ բայն ունի անորոշ դերբայի ձև (արժել): Սրանք տևական—ոչ տևական կերպահակադրության մեջ ներկայացնում են ոչ տևական կոդմը: Տևականները՝ լինում եմ, (կենում եմ), (գիտենում եմ), իմանում եմ, ունենում եմ, արժենում եմ, ունեն և՛ անորոշի ձևեր, և՛ ամբողջական (լրիվ) հարացույց, ինչպես սահմանականի մյուս շարքերը, սրանք էլ ապառնիի պլան չունեն: Տե՛ս սխեմա № 1:

3. Ոչ տևական կերպի վերլուծական շարքերը ևս ունեն ներկայի ու անցյալի պլաններ, սակայն կերպաժամանակային հարաբերակցություններն այլ են: Կաղապարները բաղադրյալ-վերլուծական են՝ հաջորդականություն արտահայտող վաղակատար, անկա-

ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԻ ՈՉ ՏԵՎԱԿԱՆ
ԿԵՐՊԻ ՀԱՄԱԴՐԱԿԱՆ ՇԱՐՔԵՐ

անցյալի պլան	ներկայի պլան	ապագայի պլան
կայի, գիտեի, ունեի, (էի) չկայի, չգիտեի, չունեի, (չէի)	կամ, գիտեմ, ունեմ, (եմ) չկամ, չգիտեմ, չունեմ, (չեմ)	չ կ ա

ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԻ ՈՉ ՏԵՎԱԿԱՆ
ԿԵՐՊԻ ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ՇԱՐՔԵՐ

անցյալի պլան	ներկայի պլան	ապագայի պլան
հաջորդում առանցքային պահ (համընկնում) նախորդում	հաջորդում առանցքային պահ (համընկնում) նախորդում	չ կ ա
պատահում ներկա անցյալ	պատահում ներկա անցյալ	պատահում ներկա անցյալ
գնալու էի չէի գնալու գնում էի չէի գնում գնացել էի չէի գնացել	գնալու եմ չեմ գնալու գնում եմ չեմ գնում գնացել եմ չեմ գնացել	կատարյալ կերպի վիճակային հուզված էի հուզված չէի
կատարյալ կերպի վիճակային հուզված էի հուզված չէի	կատարյալ կերպի վիճակային հուզված եմ հուզված չեմ	

ԱՆՑՑԱԼԻ ՊԼԱՆ

Հաջորդում Հաջորդող առանցքային պահ (Համընկնում) Նախորդում	Հաջորդող ապառնի Հաջորդող ներկա Հաջորդող անցյալ գնալու էի լինելու գնալու չէի լինելու գնալիս էի լինելու գնալիս չէի լինելու գնացած էի լինելու գնացած չէի լինելու
Հաջորդում բուն առանցքային պահ (Համընկնում) Նախորդում	ապառնի ներկա անցյալ գնալու էի լինում գնալու չէի լինում գնալիս էի լինում գնալիս չէի լինում գնացած էի լինում գնացած չէի լինում
Հաջորդում Նախորդող առանցքային պահ (Համընկնում) Նախորդում	Նախորդող ապառնի Նախորդող ներկա Նախորդող անցյալ գնալու էի եղել գնալու չէի եղել գնալիս էի եղել գնալիս չէի եղել գնացած էի եղել գնացած չէի եղել

սար 1, կատարելի 1 դերբայների և օժանդակ բայերի եմ (ներկայի պլան) ու էի (անցյալի պլան) խմբերի զուգորդումներով: Յուրաքանչյուր ժամանակային պլանում առկա է մեկ մանրահամակարգ՝ մեկ առանցքային պահով և եռաժամանակային (անցյալ—ներկա—ապառնի) իրացումներով: Այս մանրահամակարգերից զատ յուրաքանչյուր ժամանակային պլան ունի մեկական կերպավիճակաժամանակային անդամներ՝ կատարյալ կերպի վիճակային ներկա (հուզված եմ, նստած եմ) և անցյալ (հուզված էի, նստած էի): Տե՛ս սխեմա № 1:

4. Տեական կերպի վերլուծական շարքերը նույնպես ներկայանում են ներկայի, անցյալի պլաններով: Յուրաքանչյուր պլանում տեղակայվում են երեքական առանցքային պահեր (բուն առանցքային պահ՝ ԲԱՊ, նախորդող առանցքային պահ՝ ՆԱՊ, հաջորդող առանցքային պահ՝ ՀԱՊ)՝ նախորդող, համընկնող և հաջորդող դրվածքներով: Հաջորդականության այս դրվածքներն արտահայտվում են հարակատար (վաղակատարի փոխարեն),

ՆԵՐԿԱՅԻ ՊԼԱՆ

Ա Պ Ա Ռ Ն Ի Ի			Պ Լ Ն Գ Կ Ա		
Հաջորդող նախորդում	Հաջորդող առանցքային պահ (Համընկնում)	Հաջորդող նախորդում	Հաջորդող ապառնի	գնալու նմ լինելու գնալու չնմ լինելու	
			Հաջորդող նեղիկ	գնալիս նմ լինելու գնալիս չնմ լինելու	
			Հաջորդող անցյալ	գնացած նմ լինելու գնացած չնմ լինելու	
Հաջորդող նախորդում	Հաջորդող առանցքային պահ (Համընկնում)	Հաջորդող նախորդում	ապառնի	գնալու նմ լինում գնալու չնմ լինում	
			նեղիկ	գնալիս նմ լինում գնալիս չնմ լինում	
			անցյալ	գնացած նմ լինում գնացած չնմ լինում	
Հաջորդող նախորդում	Հաջորդող առանցքային պահ (Համընկնում)	Հաջորդող նախորդում	նախորդող ապառնի	գնալու նմ նշել գնալու չնմ նշել	
			նախորդող նեղիկ	գնալիս նմ նշել գնալիս չնմ նշել	
			նախորդող անցյալ	գնացած նմ նշել գնացած չնմ նշել	

անկատար II (անկատար I-ի փոխարեն) և կատարելի I դերրայներով Առանցքային պահի նկատմամբ համընկնող, նախորդող և հաջորդող դրվածքների հարաբերությունները արտահայտում են լինել բայի սահմանականի ձևերը (նեղկայի պլանում՝ լինում եմ, եղել եմ, լինելու եմ, անցյալի պլանում՝ լինում էի, եղել էի, լինելու էի): ՏՃՍ սխեմա № 2:

Բաղադրյալ-վերլուծական այս բայաձևերի «ուղիղ ձևը» վերլուծական անորոշն է (գնալիս լինել, գնացած լինել, գնալու լինել):

Որևէ բայաձև բնութագրելու, նրա բովանդակային կողմը բացահայտելու համար պետք է նշել եղանակային իմաստը, ժամանակային պլանը, առանցքային պահը, մասնաբաժանակարգում ունեցած դրվածքը, կերպային կամ կերպավիճակային բնույթը, դեմքը, թիվը, բայասեռը Անկասկած, հարացուցային շարքի կաղապարները գործառական

պլանում ամփարժեք են. որոշ ձևեր ունեն սահմանափակ կիրառություններ և կամ սոսկ կառուցվածքային հնարավորություններ են:

Տեական կերպի վերլուծական (բաղադրյալ) շարքերում եմ/էի խումբը միջդերբայական դիրք ունի. գնալիս եմ լինում, գնացած եմ լինում, գնալիս եմ եղել, գնալիս էի լինում ևն.

Ոչ տեսական համադրական շարքերի ժխտական ձևերը կազմվում են չ նախամաս-
նիկի համեկումով խոնարհվող բային. չկա, չկար, չունի ևն: Ոչ տեսական կերպի վերլու-
ծական շարքերում չ-ն ավելանում է օժանդակ բային՝ սկզբից. այս դեպքում շեշտվում
է օժանդակ բայը և այն դրվում է դերբային նախահար. չեմ գրում, չէի գրում: Հարա-
կատարով կազմված վիճակայինների կաղապարում օժանդակ բայը իր դիրքը չի փո-
խում, մնում է ետադաս. նստած չէ, նստած չէի: Տեսական կերպի վերլուծական շարքե-
րում ժխտականի կաղապարը հետևում է հաստատականին՝ օժանդակ բայի ժխտականը
միջդերբայական դիրք ունի. հմմտ. գնալիս եմ լինում և գնալիս չեմ լինում:

Գրկն. տե՛ս Եղանակ քառահոդվածում:

ՍԱՍՈՒՆԻ ԲԱՐՐԱԹ||сасунский диалект, արևմտյան՝ կը ճյուղի բարբառ. խոսվել է Սասունում և շրջակա հայաբնակ որոշ գյուղերում: Այժմ ՀՍՍՀ-ում այս բարբառով խոսում է Բալինի և Աշտարակի շրջանների բնակչության մի մասը (նախկին սասունցիներ): Նախկինում դիտվել է իբրև Մշո բարբառի ենթաբարբառ: Չայնավորներն են՝ ա, օ, ու, է, ը, ի, օ: Կան երկրարրաոացումներ՝ ո՛, օ՛ւ: Բառասկզբում՝ ո > օ (օսկի > օսկի), և > է (երկինգ > էրգինգ): Բաղաձայնական (պայթականների ու հպաշփականների) կիսաշփականների համակարգը՝ եռաշարք (ձայնեղ > խուլ, խուլ > ձայնեղ տեղաշարժերով): Գոյականն ունի թվի, հոլովի, հոդային առման կարգեր: Հոգնակերտներն են՝ -իւ, -ի, -աւն, -նիւ, -դիւ, -վընի, -ստան, -դան, -դօն, -վըղան: Հայցականում առէա է գ- նախդիրը: Որոշ բառերի բացառականը ձևավորվում է մ տարրով: Բացառականում հանդիպում են -էն, -ինն, Լրբեմն -ուց, գործիականում՝ -ով, -լնով վերջավորությունները: Հոգնակին՝ ու հոլովմամբ: Հոլովներն ստանում են նաև որոշիչ հոդ, անորոշ հոդ՝ Ետադաս (մադղմ = մի մադղ): Բայական լծորդություններն են՝ ի և ա: Վաղակատար դերբայը ձևավորվում է ր կամ յ տարրով. հարակատարում կա -ուկ: Ըղձական երանակը կազմվում է անորոշի հիմքով և դիմային վերջավորություններով. սահմանական ներգան կազմվում է զը նախահար տարրով՝ զը կըլմ թղրում եմ: Ապառնիում՝ դը (բըղ) նախահար տարրը. դը կըլմ թղբլու եմ:

Ըստ բարբառագետ Հ. Ադամյանի՝ Սասունի բարբառը ներկայանում է հնթաբար-բառերով. մեկը մոտկանի ներաբառառն է, Զայնաժորներն են՝ ա, օ, ու, ի, ր, է. կան երկրաբարբառացումներ՝ ե և ո (=ie, uo), Բաղաձայնակուն համակարգով հետևում է միջինհայերենյան տեղաշարժերին, Հայցականում կա զ- նախդիր. բացառականի վերջավորությունները զանազան են. հարակատարում կա -ուզ. սահմանականի ներկան կազմվում է զը նախադաս տարրով. կա շարունակականի ձև, Գ. Բ. Զահուկյանը զա- նաչանում է բուն Սասունի և Տալվորիկ-Մոտկանի բարբառները:

Գրկն. Գևորգյան Վ. Ա., Սասունի բարբառը, Ե., 1954; Աղաձյան Հ. Ա., Մոտկան-Սասունի բարբառը (Թեկնած. դիսերտ., անտիպ, Ե., 1969); Զահուկյան Գ. Բ., Հայ բարբառագիտության ներածություն, Ե., 1972:

ՍԵՐԱՍԻՒԱՅԻ ԲԱՐՐԱՎ||севастийский диалект, արմատյան՝ կը ճյուղի բարրառ. խոս-
վիլ է Փորր Հայրի Սերաստիա թաղարում և շրջակա հայաբնակ մի շարք գյուղերում:
Չախնավորների կազմում կան նաև ւն, օ, օւ. շեշտված դիրքում առկա են և և ո ձայնա-
վորների նրկրարրառացումներ (ե>իէ, ո>ուէօ): Մասնակիորեն առկա է ձայնավորնե-

րի ներդաշնակության երևույթը: Բաղաձայնական (պայթականների ու հայաշիականների՝ կիսաշիականների) համակարգը եռաշարք՝ Բ՝—Բ—Վ: Բառասկզբում՝ Բ-ի ձայնեղացում: Առկա են նաև՝ Բ > Բյ, Կ > Ե, ինչպես և Բ > Ֆ (միավանկ բառերի օ-ից առաջ՝ հոգր > ֆօգր): Որոշ բառերի բացառականի վերջավորությունը ձևավորվում է մ տարրով: Հոլովներն ստանում են նաև որոշիչ հոգ. անորոշ հոգը՝ ետադաս: Բայական լծորգություններում կա նաև ու: Սահմանական ներկայի կաղապարում՝ վերջահար զր (զեյլէ զր, զէրբա զր), շարունակականը՝ զօր տարրով (բէլէմ զօր), ապառնին՝ բիդի (նախահար, վերջահար) կամ բի:

Գրկն. Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մ. 2, Ե., 1951:

ՍԵՌԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎ||родительный падеж, հոլովի տեսակ. հայերենում ըստ էության բնորոշ կաղապարով դրսևորվում է միայն դերանվանական հոլովման մեջ: Արտահայտում է պատկանելություն, ստացականություն, վերաբերություն, այսինքն՝ հատկացուցիչ, իբրև գոյականական անդամի լրացում: Անվանական հոլովակազմության մեջ ձևաբանական ինքնատիպություն չունի: Հայ քերականները, սակայն, մինչև վերջերս այն ճանաչել են իբրև ինքնուրույն, անկախ հոլով նաև անվանական հարացույցում: Մինչդեռ հայոց լեզուն անվան համար սեռական (նաև տրական) հոլովի ինքնատիպ կառուցածներ չի զարգացրել: Հին գրական հայերենում ևս առկա էր մեկ սեռական-տրական հոլով: Մ. Արևելյանի հետևողությամբ՝ հայերենագետների մեծ մասը անվանական հարացույցում ինքնուրույն սեռական հոլով (տրականից տարբեր) չի ճանաչում: Ժամանակին Հ. Աճառյանն էլ հաճախ դրանց հարացույցային ինքնուրույն անդամի արժեք չէր տալիս և գործածում էր «սեռական-տրական» տերմինը: Նոր գրական հայերենում ոմանք այդ երկու հոլովները զանազանելու համար հիմք են ընդունում այն երևույթը, որ սեռականը բացառում է ն հոգը, իսկ տրականի համար այն ունի հոլովատարբերիչ նշանակություն (մանրամասն տե՛ս տրական հոլով բառահոգվածում): Իրականում ն հոգը, իր կիրառություններում թեև կարող է շարահյուսական ֆունկցիա ունենալ, տարբերակել նախադասության որոշ անդամներ, այնուամենայնիվ չունի այդ նշանակությունը: Հետևապես արդարացված է սեռական-տրականի (տե՛ս) միավորումը:

«Սեռական» և «տրական» անվանումները երբեմն գործածվում են որոշ պայմանականությամբ՝ կա՛մ ավանդույթին, ավանդական քերականության հետևողությամբ, կա՛մ նաև նկատի ունենալով շարահյուսական որոշակի ֆունկցիաների քերականական տարբերակման անհրաժեշտությունը՝ սեռականը իբրև հատկացուցիչ, իսկ տրականը հանգման խնդրի ու որոշ պարագաների համար: Այս իմաստով սեռականը (նաև դերանվանական սեռականը) միակ հոլովն է, որը բայական անդամի լրացում գրեթե չի լինում, աչքի չի ընկնում ֆունկցիոնալ բազմազանությամբ: Առավել բնորոշ կիրառությունը հատկացուցիչն արտահայտելն է, և դիտվում է իբրև հատկացուցիչ հոլով: Քանի որ նրա հիմնական իմաստավորումներից մեկը ստացականությունն է, կոչվել է նաև ստացական հոլով (посесивный падеж), ստացական սեռական (посесивный родительный):

Դերանվանական սեռականն ունի կառուցվածքային ինքնատիպ գծեր: Այն իր կաղապարով որոշակիորեն հակադրվում է հարացույցի բոլոր մյուս անդամներին, այդ թվում և տրականին: Մի քանի անձնական և այլ դերանունների սեռականը հիմնականում տարարմատ, տարահիմք կազմություն ունի: Այսպես՝ ուղղականի համեմատությունամբ առկա են՝ ես-իմ, մեք-մեք, դու-դու, դուք-դուք, նա-նուրա, սա-սուրա, դու-դուրա, նա-նուրա, սոյն-սուրին, դոյն-դուրին, նոյն-նուրին, զի՛-է՛ր, ո՛-ո՛յր ևն. դուք-մեք, նա-նուրա, սա-սուրա, դա-դուրա, ինքը-իք ևն (ժամանակակից գրական հայերենում): Համեմատական կաղապարում տեսնում ենք նաև հայերենի այլ փուլերում, վիճակներում (միջին գրական հայերեն, բարբառներ, արևմտահայ գրական լեզու): Զուգորդելի է կապերի, հիմնական-

նում Լտադրութիւնների հետ. իմ մասին, բո մասին, նրա մասին: Երրորդ դեմքի անձ-
նա՝ ան դերանվան սեռականը կապական զուգորդումների մեջ ավելի լայն ոլորտ ունի,
բան առաջին և երկրորդ դեմքի սեռականները. հմմտ. նրա մոտ, նրա համար, բայց՝
ինձ մոտ, բեզ մոտ, ինձ համար, բեզ համար, մեզ համար, ձեզ այնս:

Այս հոլովը ստացական նշանակութեամբ հոգառու է. առաջին և երկրորդ դեմքի
դերանունների սեռականները, զուգորդվելով ստացական հոգերի հետ, առաջ են բերում
ստացական փոխանուն ձևեր, որոնք հոլովական ինքնուրույն հարացույց ունեն. իմս,
իմի, բոնդ, բոնր: Երրորդ դեմքի եզակիի համար հիմք է դառնում նրա տրականի ձևը՝
իւրենը. հոգնակիի համար սեռ.-տրական-հայցականի ձևը՝ իւրենցը, այսպես և ցուցա-
կանների դեպքում՝ սրանը, դրանը, նրանը, սրանցը, դրանցը, նրանցը: Սրանք դիտվում
են իբրև ուղղականի ձևեր, որոնց սեռականը կլինի՝ իմիս, իմի, բոնիդ, բոնի: Մյուսնե-
րի վեր ձևերը զործածական չեն: Այս ձևերի համարանութեամբ անունները, գոյականա-
բան զործածված բառերը ևս կազմում են ստացական փոխանունություն. օրինակ՝ Գրի-
գորի > Գրիգորիներ, լաւի > լաւիներ, մյուսի > մյուսիներ են:

Հայերենագիտական գրականութեան մեջ այսպիսի «սեռականը» հայտնի է փոխա-
նուն սեռական անունով: Սա կարող է երկրորդային փոխանունութեամբ ստեղծել նոր
փոխանուն սեռական՝ ստացյալի ստացյալը արտահայտելու համար. իմինը (= իմ գրքի
թերթերը), բոնիներ, համապատասխանաբար՝ իմինի(ս), բոնինի(դ) սեռականներով:
Եւ այս ա միայն կառուցվածքային հնարավորություն է, քիչ զործածական, սահմանա-
փակ բառեր է ընդգրկում. հիմնականում բնորոշ է խոսակցական տարրերակին և բար-
բառներին:

Դրկն. տե՛ս հոլով բառաւորացածում:

ՍԵՐԱԿԱՆ-ՏՐԱԿԱՆ 2. ||родительный-дательный, հոլովի տեսակ. առկա է անվա-
նական (անունների և գոյականաբար զործածված բառերի) ձևակազմութեան մեջ, ար-
տահայտում է պատկանելություն, վերաբերություն, ստացականություն (հատկացուցիչը),
ինչպես և ունի խնդրային (հանգման-մատուցման) ու պարագայական (տեղի, ժամանա-
կի, շափ ու քանակի) կիրառություններ, մասնավոր այլ իմաստավորումներ: Հայ քերա-
կանութեան մեջ մինչև վերջերս դիտվում էր բաժանված՝ իբրև սեռական հոլով և տրա-
կուն հոլով (տե՛ս համապատասխան բառահոլվածները): Այժմ էլ որոշ հայագետներ
ճանաչում են այդպիսի անկախ հոլովներ նաև անվանական հարացույցում: Սակայն հա-
յերենագետների մեծ մասն ընդունում է մէկ հոլով՝ սեռական-տրական, որը ներկայա-
նում է իր կիրառական, մասամբ և կառուցվածքային տարրերակներով:

Գրաբարում սեռ.-տրականը հատկանշական է հոլովակազմութեան բաղադրանու-
թեամբ: Այն ունի և՛ մասնիկավոր, և՛ ներքին թերումով (նաև ձայնդարձով) կաղա-
պարներ: Մասնիկավոր ձևերում առկա է արմատ (նախադիմք) + բնակերտ + հոլովակերտ
(կամ բնակերտով հիմք + հոլովակերտ) կաղապարը. օրինակ՝ զայլ-ո + յ, տիտան-ա + յ,
որտեղ ո-ն և ա-ն հիմքակազմ տարրեր՝ բնակերտներ են, իսկ յ-ն՝ հոլովակերտ, հետևա-
բար զայլ-ո-, տիտանա- մասերը կլինեն բնավոր կամ բնակերտով հիմքեր: Որոշ ձևերում
վերավորութեան անկումով՝ բնակերտն իր վրա է վերցնում նաև հոլովակերտի ֆունկ-
ցիան: Այսպես՝ սրտի, ծովու ձևերի ի, ու տարրերը (սրտ + ի, ծով + ու) բնակերտ-հոլո-
վակերտ են: Բնակերտով այս հիմքերը կարող են հոլովակազմ դերով հանդես գալ հա-
րացույցի այլ անդամների կառուցվածքում, նույնիսկ հոգնակի հարացույցում: Օրինակ՝
զետո- + վ > զետով (Լղակի զործիական), զետո- + ց > զետոց (հոգն. սեռ.-տրական):
Սակայն գրեթե ոչ մի բնակերտով հիմք իր այդ դերով չի հանգիստում հարացուցային
բոլոր կառուցածներում:

Իբրև բնակերտներ հանգես են գտնիս ա, ի, ո, ու ձայնավորները: Թե բառային ինչ

խմբեր ո՞ր բնակերտով են մտնում հոլովակազմության մեջ, դժվար է կոահել եզակի ուղղականի ձևից: Հայագետներից ոմանք (Ա. Մեյե, Հ. Աճառյան, Գ. Զահուկյան, Ա. Աբրահամյան և այլք) կողմնորոշման ձևաբանական կամ հնչյունաբանական մի քանի ազդանշաններ են մատնացույց անում, սակայն դրանց արդյունավետությունը մասամբ է երևում:

Ներքին թեքումով կառուցածները կա՛մ հնդեվրոպական ձայնդարձի ուրույն զարգացումներն են, կա՛մ էլ դրանց զուգահեռ՝ արմատահնչյունի փոփոխությունների վրա հիմնված և ձևաբանական (հոլովատարբերիչ) արժեք ստացած կազմություններ: Ձայնդարձը շատ լավ պահպանվել է այն բառերում, որոնք եզակի ուղղականում ունեն բաղաձայն + (ը) ն վերջնահանգ: Այստեղ (ը) > ի (ու, ա) հերթագայությամբ ունենք, օրինակ՝ հարս(ը)ն — հարսին (հարսունք, հարսանք): Հարսին ձևը մասնիկավոր սեռական-տրական չէ, սրա վերաբերյալ կիրառելի չեն հիմք և վերջավորություն հասկացությունները: Սեռ.-տրականի հոլովական իմաստն արտահայտված է արմատահնչյունի փոփոխությամբ՝ ներքին թեքումով: Այսպիսի բնույթ ունեն նաև բաղաձայն + (ը) ղ և բաղաձայն + (ը) ր վերջնահանգն ունեցողների սեռական-տրական ձևերը, որոնք թեև հնդեվրոպական ձայնադարձով չեն մեկնաբանվում, բայց զուգահեռ ընթացող երևույթներ են: Ներքին թեքումով են սեռ.-տրական կերտում նաև հայր, մայր, քույր, եղբայր և մի քանի այլ բառեր (հայր > հաւր, մայր > մաւր, քույր > քեռ, եղբայր > եղբաւր):

Հոգնակի սեռական-տրականն ունի հետևյալ կաղապարները. ա) եզակի սեռական-տրականի հիմք + ց, բ) եզակի սեռ.-տրականի ձև + ց, գ) եզակի գործիականի հիմք + ց: Առաջին կաղապարին հետևում են պարզ բնակերտներ (ի, ու, ա, ո) ունեցողները (սրտի) > սրտից, (ծովու) > ծովուց, (գետո-յ) > գետոց, (տիտանա-յ) > տիտանաց: Երկրորդ կաղապարին հետևում են բաղաձայն + (ը) ն վերջնահանգն ունեցողների մի մասը և ում + (ը) ն, մ + (ը) ն, բաղաձայն + (ը) ղ, բաղաձայն + (ը) ր վերջնահանգներ ունեցողները. օրինակ՝ ձուկն > ձկան > ձկանց, հարցում > հարցման > հարցմանց, դուստր > դստեր > > դստերց, աստղ > աստեղ > աստեղց: Երրեմն առանձին բառաձևերում այս ց-ն ձայնավորում է ստանում (դստեր || դստերաց, աստեղց || աստեղաց): Երրորդ կաղապարին հետևում են այն բառերը, որոնք եզակի հարացույցի գործիականում փոխում են բնակերտը. օրինակ՝ ի > ա. աշակերտի > աշակերտաւ > աշակերտաց, ո > ա. պատանույ > պատանեաւ > պատանեաց: Այս կաղապարին են հետևում նաև եզակի ուղղականում բաղաձայն + (ը) ն վերջնահանգն ունեցողների մի մասը: Ընդ որում՝ (ը) — ի հերթագայությամբ կազմվում է եզակի սեռ.-տրականի ձև, ի — ա հերթագայությամբ՝ եզակի գործիականի հիմք, այն տարբերությամբ, որ եզակի գործիականի հիմքավերջում ք հոլովակերտից առաջ տեղի է ունենում ն > մ առնմանական անցում. մատան + ք > մատամբ, մինչդեռ հոգն. սեռ.-տրականում՝ մատան + ց:

Ետգրաբարյան հայերենում հիմքերը (այդ թվում՝ վերջնահանգն ու բնակերտները) և հոլովակերտները նկատելի վերակազմավորումներ ունեցան: Փոխվեց վերջնահանգի բնույթը՝ ն-ի հաճախական անկումով պայմանավորված. բնակերտ-հոլովակերտները հիմնականում դարձան հոլովակերտ կամ ունեցան ձևաբանական սերտաճում հոլովակերտի հետ, ձայնդարձը և ներքին թեքումը հասան նվազագույնի: Իբրև հոլովակերտ (մանավանդ հոգնակիում) հաճախացավ ի մասնիկը (նախկինում՝ բնակերտ-հոլովակերտ): Հոգնակիում տեղի ունեցավ հիմքերի համատարած միասնականացում, երբ հոգնակերտ են -եք, -նեք մասնիկները:

Ժամանակակից գրական արևելահայերենում եզակի սեռ.-տրականը կազմվում է մասնիկավորումով և մասամբ՝ ներքին թեքումով: Մասնիկավոր ձևերը կազմվում են մեկ ընդհանրական և մի քանի մասնական կաղապարներով: Ընդհանրական կաղապարն է եզակի ուղղականի ձև (հնչյունափոխ կամ անհնչյունափոխ) + ի (քաղաք) > քաղաք-ի, (սեղան) > սեղան-ի, (հարս) > հարս-ի, (աստղ) > աստղ-ի: Մասնական կաղապարներ

բում հոլովակերտը այլ է, և քիչ բառեր են հետևում դրանց. (գինի) > գին-ու, (մարգ) > մարգ-ու, (ծուկ) > ծկ-ան, (քույր) > քր-ոջ, (օր) > օր-վա: Ներքին թևքում ունեցող ձևերում առկա են ու—ա և այ—ո հերթագայությունները՝ տուն—տան, հայր—հոր: Այլաձև հոլովման աղբիկ բառն ունի ա հոլովակերտը (աղբիկ > աղբկա), սև բառը՝ ս (սևր > սիրո):

Հոլովումը որոշվում է եզակի սեռ.-տրականով, ըստ բերված հոլովակերտների (ի, ու, ան, վա, ոջ) և հերթագայությունների բնույթի, բացի մեկ՝ ց հոլովումից, որ որոշվում է հոգնակի սեռ.-տրականի ցուցիչով: (Իրականում այստեղ ունենք ոչ թե ց, այլ անց, ենց, ոնց, ունց): Հոգնակի սեռ.-տրականը համակարգային հոլովակազմության մեջ ունի հոգնակի ուղղականի ձև+ի կաղապարը. (գինիներ) > գինիներ+ի, (ձկներ) > ձկներ+ի, (աղբիկներ) > աղբիկներ+ի, (քույրեր) > քույրեր+ի, (օրեր) > օրեր+ի, (քաղաքներ) > քաղաքներ+ի, (տներ) > տներ+ի, (հայրեր) > հայրեր+ի: Մասնական և այլաձև հոլովումները, ինչպես երևում է բերված օրինակներից, հոգնակիում վերակազմավորվելով՝ հետևում են ընդհանրական-համակարգային ի հոլովման: Միայն մարգ, կին բառերն են, որ հոգնակիում չեն հետևում այդ կաղապարին, հարում են անեզականների կառուցվածքին: Եւրդ բառի հոգնակի սեռ.-տրականը կազմվում է հոգնակի ուղղականի ձև+անց կաղապարով՝ (մարդիկ) > մարդկ+անց: Ինքնաբերական է՝ եզակի ուղղականի ձև (ի—ա հերթագայությամբ)+անց (կանայք) > կան+անց: Անեզական հավաքականները հոգնակի սեռ.-տրականում ուղղականի հոգնակերտ-հավաքականները՝ -անք, -ոնք, -ունք, -ենք փոխարինում են համապատասխանաբար՝ -անց, -ոնց, -ունց, -ենց մասնիկներով. (Վարդանանք) > Վարդան+անց, (պապոնք) > պապ+ոնց, (Վեդունք) > Վեդ+ունց, (Գրիգորենք) > Գրիգոր+ենց:

Եզակի (առանձին ղեպքերում և հոգնակի) սեռ.-տրականի ձևը կարող է ելահիմք դառնալ հարադույցի այլ թեք հոլովաձևերի կաղապարներում: Օրինակ, ոջ հոլովման և այլ/ո ներքին թևքման սեռ.-տրականը բացառականի և գործիականի հիմք է. հոր > հորից, հորով, կնոջ > կնոջից, կնոջով: Երբեմն մասնական այլ հոլովման բառեր ևս նման կաղապարումներ ունեն. այսպես՝ զարնան > զարնանից, օրվա > օրվանից: Հոգնակիում -անց մասնիկով և առհասարակ անեզական-հավաքականների հոգնակերտ-հոլովակերտով սեռ.-տրականը հոլովահիմք է բացառականում և գործիականում. օրինակ՝ կանանց > կանանց+ից, կանանց+ով, մարդկանց > մարդկանց+ից, մարդկանց+ով, պապոնց > պապոնց+ից, պապոնց+ով: Այսպիսի հիմքերում -անց հոգնակերտ-հոլովակերտը ձևաբանորեն վերակազմավորվում է և դառնում սոսկ հոգնակերտ, հոլովակերտի ֆունկցիան անցնում է ավելացող -ից, -ով մասնիկներին:

Եզակի սեռ.-տրականի -ու մասնիկը ազդանշում է բացառականում -ուց հոլովակերտի մասին: Իսկ ներքին թևքման առանձին ձևեր իբրև գործիականի հոլովակերտ պահանջում են -ք մասնիկը. արյուն > արյամք, հաղթուրյուն > հաղթուրյամք, այսպես և ում հանգող բառերի ղեպքում. շաւժման > շաւժմամք: Թեև, իհարկե, այս կաղապարներում ով-ը բացառված չէ. արյունով, հաղթուրյունով, շաւժումով ևն:

Անոական-տրականը ունի բազմազան զուգորդումներ յապերի հետ, այն իր այս հատկությամբ առաջնային դիրք ունի մյուս հոլովների համեմատությամբ (մանրամասն տես կապ բառահոգվածում): Իբրև կապվող բառ (կապի խնդիր) կարող է լինել անհոգ և հոգառու: Հմմտ. խոստումների մասին||չնայած խոստումներին, անի համար||անին զուգրնթաց: Զուգորդելի է -ս, -դ հոգների հետ ստացական ու դիմորոշ նշանակություններով՝ զբիս, զբիդ, առաջավորներես(դ). մեր՝ առաջավորներես խնդիրը..., ձեր՝ առաջավորներիդ խնդիրը...: Ն(ր) հոգի հետ զուգորդվում է միայն որոշակի կիրառություններում: Նախադասության որոշ անդամներ միայն հոգառու են. օրինակ՝ ամստունները, տարվա եզանակների անունները ժամանակի պարագայի պաշտոնում, նոյեմբերին, հունվարին, զարնանք, աշնանք, հմմտ. կեսօրին, կեսգիշերին ևն:

Ստացական իմաստավորման հետ կապված հոդառությունը կարող է ներկայանալ ստացական փոխանունության կադապարներով. այս դեպքում սեռ.-տրականի ձևը վերականգնվում է հատուկ տարրով (սովորաբար -ն հոդով) և, իբրև հոդառական հիմք, զուգորդվում է -ս, -դ, -ն հոդերի հետ:

Ն(ր) հոդի զուգորդումներով արտահայտվում է ստացյալը. Արամի > Արամին-ը (=Արամի ունեցածը, ասենք՝ Արամի տետրը): Այսպիսի հիմքի հետ -ս, -դ ստացականները զուգորդվում են հիմնականում հատկանիշի անունների, գոյականաբար գործածվածների դեպքում, սովորաբար արտահայտելով կրկնակի ստացականություն: Այսպես՝ մեծին-ս (=իմ մեծի ունեցածը, ասենք՝ իմ մեծ տղայի գլխարկը), մեծին-դ (=քո մեծի ունեցածը, ասենք՝ քո մեծ տղայի գլխարկը): Ուղղական-հայցականի զուգորդումները արտահայտում են մեկ ստացականություն. մեծս=իմ ունեցած մեծը. օրինակ, իմ մեծ տղան:

Սեռական-տրականը, ինքնատիպ որոշ կիրառություններով հանդերձ, համատեղում է դերանվանական սեռականի և տրականի ֆունկցիաները: Չեփակին հայցականը անձի առումով կառուցվածքային տեղաշարժ է կատարել դեպի այս հոլովը: Այս հանգամանքը նկատի ունենալով կարելի է զանազանել սեռ.-տրականի կիրառական մեկ տարբերակ ևս՝ հայցական-տրական: Եվ այս ոչ միայն անձի առումով կրող խնդրի համար, այլ անձնական դերանունով արտահայտված կրող խնդրի համար՝ դերանվանական հարացույցում: Վերջինիս համար թերևս կարելի է նաև գործածել՝ տրական-հայցական: Հմմտ. Դու գովում ես Արամին: Արամը գովում է քեզ:

Դեկն. տե՛ս նույն թառահոդվածում:

ՍԵՆԱԿ (ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ) ԳՈՒԴՆԵՆ ԳՐԻԳՈՐԻ (1904—1980), լեզվաբան-հայագետ. ծնվել է ապրիլի 14-ին, Թիֆլիսում. սկզբնական կրթությունն ստացել է ներսիսյան դպրոցում. բարձրագույնը՝ Երևանի պետական համալսարանում: 1940-ին ստացել է բանասիրական գիտությունների թեկնածուի, 1948-ին՝ դոկտորի գիտական աստիճան, 1956-ին ընտրվել է ՀՍՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ, 1971-ին՝ իսկական անդամ: Ստացել է նաև Հայկական ՍՍՀ և Վրացական ՍՍՀ գիտության վաստակավոր գործչի կոչումներ: 1931—1979 թթ. ղապախոսել է Երևանի պետական համալսարանում: Դասախոսություններ է կարդացել նաև ուրիշ բուհերում: 1941—1971 թթ. վարել է համալսարանի հայոց լեզվի ամբիոնի վարիչի պաշտոնը: 1932—1940 թթ-ին եղել է տերմինաբանական կոմիտեի գիտական քարտուղարը. մի որոշ շրջանում՝ որպես ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտի ժամանակակից հայոց լեզվի, վերջին շրջանում՝ խոսքի մշակույթի ու տերմինաբանության բաժնի (սեկտորի) վարիչ: Զբաղվել է հիմնականում ժամանակակից հայոց լեզվի տեսության ու պատմության, տերմինաբանության: ու խոսքի մշակույթի հարցերով: Ունի բազմաթիվ հոդվածներ՝ նվիրված հայերենագիտության այլևայլ հարցերի: Ունի նաև ուսումնասիրություններ նվիրված Մեսրոպ Մաշտոցի գործունեությանը («Մեսրոպ Մաշտոց», Ե., 1962): Կատարել է նաև թարգմանություններ, այդ թվում Ա. Ս. Պուշկինի «Եվգենի Օնեգինի» հայերեն թարգմանությունը: Ղեկավարում էր հայ էսպերանտիստների խումբը: Մահացել է սեպտեմբերի 14-ին, Երևանում:

Իրկեր. խոսքի մասերի ուսմունքը (Ներածություն, Երևանի պետ. համալսարանի «գիտ. աշխատություններ», 1939, հատ. 11), ժամանակակից հայոց լեզվի տեսություն, գ. 1, Ե., 1939, գ. 2, Ե., 1947. Նույնի վերամշակված հրատարակությունը՝ «Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց» (Ե., 1955), «Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմություն» (Ե., 1948), Հայոց լեզվի զարգացման սովետական փուլը (Ե., 1946), Հայոց լեզվի շարահյուսություն (դասագիրք, Ե., 1937—1980):

Իրկեր. Աղայան է. Բ., Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 2, Ե., 1962:

ՍԻՆԽՐՈՆԻԱ||синхрония (հուն. synchronos «համաժամանակյա, միաժամանակյա»), լեզվի քննության երկու կարևորագույն հայեցակետերից, տեսանկյուններից մեկը (մյուսը՝ դիախրոնիա), որը լեզվական փաստերը, իրողությունները քննում է ստատիկ կտրրվածքով, դրանք դիտարկում համաժամանակյա պլանով, տվյալ ժամանակահատվածի լեզվավիճակում, բացահայտում վերջինիս կառուցվածքային հատկությունները, կառուցվածքի տարրերի համակարգային կապերն ու հարաբերությունները։ Անկասկած, լեզվական տվյալ վիճակը միայն հարաբերականորեն է կայուն. նրա մեջ տեղի են ունենում անընդհատական փոփոխություններ, տեղաշարժեր (թեև աննկատելի)։ Այդ փոփոխությունները կարող են կատարվել և՛ ներքին միտումով (համակարգի թելադրանքով), և՛ արտաքին գործոնների ազդեցությամբ։

Ըստ Սոսյուրի՝ համակարգայնությունը դրսևորվում է հենց սինխրոնիկ պլանում։ Այդ սլասմառով նշված հայեցակետերից առաջնությունը նա տալիս է սինխրոնիային։ Սինչդեռ այդ երկու տեսանկյունները չի կարելի հակադրել, ավելին՝ դրանք միմյանց լրացնում, լծանդակում են։ Թե ո՞ր հայեցակետին պետք է հետևել, այդ պայմանավորված է տվյալ ուսումնասիրության բնույթով ու նպատակադրումով։ Հայերենագիտության մեջ սինխրոնիկ և դիախրոնիկ պլանները զուգակցված են. ուսումնասիրություններ են կատարվում թե՛ մեկ, թե՛ մյուս հայեցակետով։

Գրկն. Աղայան Է. Բ., *Լեզվաբանության ներածություն*, Ե., 1967. նույնի՝ *Գրաբարի քերականություն*, հ. 1, Սինխրոնիա, գիրք Ա, Ե., 1964; Զահուկյան Գ. Բ., *Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը*, Ե., 1969; Джаукян Г. Б., *Общее и армянское языкознание*, Е., 1978.

ՍԻՐԻԱՅԻ՝ ՍՅՈՒՐԻԱՅԻ ԲԱՐԲԱԽ, արևմտյան՝ կը ճյուղի բարբառախումբ, որի մեջ մտնում են Արամայի, Քաբուսիի, Սվեդիայի, Քեսարի և այլ բարբառներ։ Կոչվում է նաև Անտիոքի կամ Քեսաբ-Սվեդիայի բարբառ։ Աճառյանը նկատում է. «Հայերենի ամենից այլափոխված բարբառն է, որ խոսվում է Սվեդիա դավառում և Ասորիքի մի քանի հայաբնակ գյուղերում... Ունեմ այս բարբառի ընդարձակ ուսումնասիրությունը, որ առայժմ անտիպ է»։ Բարբառը պահել է երկբարբառներ (ալ, ար, ալ, էլ, Ե, Եա)։ Բաղաձայնական (պայթականների ու հպաշփականների) համակարգը՝ Լուաշարք խլազուրկ (շնշեղ ձայնեղ—պարզ ձայնեղ—շնշեղ խուլ)։ Հայցականում առկա է զ- նախդիրը, բացառականն ու ներգոյականը՝ գրաբարականի։

Գրկն. Աճառյան Հ., *Հայոց լեզվի պատմություն*, մ. 2, Ե., 1951։

ՍՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ||стенография, գրության եղանակ, հատուկ դրային նշանների համակարգով, որ նախատեսվում է արագ գրելու համար։ Առաջին ճանաչված հեղինակն է համարվում հռոմեական հայտնի հոետոր Ցիցերոնին սղագրած ստրուկներից մեկը՝ Տիրոնը։ Հետագայում գրության այս ձևն անցել է այլ ժողովուրդների, այդ թվում հայերին։ Ամենահին սղագրական եղանակներից է համառոտագրությունը։

Բանավոր խոսքում մարդը մեկ րոպեի ընթացքում արտասանում է շուրջ 140—150 բառ, իսկ սովորական այբուբենի տառերով նա կարող է նույն ժամանակահատվածում դրել մոտ 15—20 բառ։ Գրավոր խոսքի այս սահմանափակությունը հաղթահարելու նպատակով մարդիկ հորինել են սղագրական նշանների համակարգ։ Հայկական այսպիսի նշաններ պահպանվել են 12—13-րդ դդ-ից։ Եթե առաջ սղագրելու ունակությունը անհատ մարդկանց մենաշնորհն էր, հետագայում արդեն այն ուսուցման առարկա է դառնում (մանավանդ հեղափոխությունից հետո) և կարգավորվում է պետականորեն։ Հայկական սղագրական նշանների հիմքում ընկած են մեսրոպյան այբուբենի տառերը։

Գրկն. Մուրադյան Ք., *Սղագրություն*, Ե., 1982։

ՍՎԵԴՆԻՍԿԻ ԲԱՐՐԱԽ||сведнийский диалект, արևմտյան՝ կը ճյուղի բարբառ. խոսվել է Սվեդիայի հայաբնակ գյուղերում։ Սույն բարբառի նկարագրությունը տրվում է ըստ Յոզուն-Օլուկի խոսվածքի։ Չայնավորների կազմում կան քմայնացածներ՝ ւն, օ, ու։ Առկա են նաև աու, էու, էու, ւնյ երկբարբառներ։ Բառասկզբի ե-ն երկհնչյունացել է յ կիսաձայնով կամ վերածվել այլ ձայնավորի, օրինակ, ր-ի. օր.՝ Երեսուն > յիսուն, Լեկու > Լոգր։ Նույն դիրքում ո-ին նախադիր (մի քանի բառերում) ավելացել է վ շրթնայինը, կամ այն վերածվել է այլ ձայնավորի։ Բաղաձայնական (պայթականների ու հպաշփականների՝ կիսաշփականների) համակարգը՝ եռաշարք (ձայնեղ > խուլ տեղաշարժերով)։ Կա ղ կոկորդայինը (հավանաբար արաբերենի ազդեցությամբ)։ Որոշ դիրքերում՝ կ > յ։ Քիթ բառն ունի ֆէնթ արտասանությունը։ Գոյականն ունի թվի, հոլովի, հոդային առման կարգեր։ Հոգնակերտներն են՝ -իւ, -էնֆ, -նա, -էֆ, -ղաֆ, -վրղաֆ, -նիւ, -լուն, -սղուն ևն։ Սեռականն ու տրականը ունեն նաև տարբերիչ գծեր։ Հայցականում՝ գ- նախդիրը։ Կա վերլուծական (նախդրավոր) ներգոյական։ Անորոշ հոդը՝ վերջահար։ Որոշյալ առումն ունի արտահայտության նաև ինքնատիպ գծեր։ Ըզձական եղանակը կազմվում է անորոշի հիմքով և դիմային վերջավորություններով. սահմանական ներկան կազմվում է նախահար զը տարրով. զը կըրիմ «գրում էմ»։ Կա շարունակականի ձև։

Գրկն. Անդրեասյան Տ., Սվեդիայի բարբառը, Ե., 1967։ Ղաբիրյան Ա., Հայ բարբառագիտություն, Ե., 1953։ Փաշայան Ա. Ա., Սվեդիայի բարբառի մասին, ՊԲՀ, 1963, № 4։

ՍՏԱՑԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՈՒՆ||притяжательное местоимение, դերանվան տեսակ. արտահայտում է պատկանելություն, առարկայի պատկանելը երեք դեմքերից որևէ մեկին։ Բնականաբար անձնական դերանվան սեռականը կատարում է այդ դերը։ Սակայն «ստացական դերանուն» ասելով ամենից առաջ հասկանում ենք ձևարանական ուրույն մանրահամակարգով ներկայացող և ստացականություն արտահայտող դերանունների խումբը։ Գրաբարում այդպիսիք էին իմ, քո(քոյ), իւր, մեր, ձեր (նաև սրանցից ածանցված՝ մերային, ձերային, իւրային) ձևերը, որոնք սերում են անձնական դերանունների սեռականից։ Հոլովման տիպը դերանվանական-անվանական է։ Այսպես՝

Ուղղ.	իմ	իմք	մեր	մերք
Սեռ.	իմոյ	իմոց	մերոյ	մերոց
Տր.	իմում	իմոց	մերում	մերոց
Հայց.	զիմ	զիմս	զմեր	զմերս
Բաց.	յիմմէ	յիմոց	ի մերմէ	ի մերոց
Գործ.	իմով	իմովք	մերով	մերովք

Ստացականության իմացական պլանը հետազայում չվերացավ, պարզապես այս մանրահամակարգը ետգրաբարյան հայերենում փոխարինվեց կառուցվածքային այլ ձևերով։ Այս կառուցաձևերում լայն գործառնություններ ստացան ստացական հոդերը։ Սրանք ավելանալով սեռական լրացման վրա՝ արտահայտում են ստացյալի գաղափարը. օրինակ՝ իմ գիրքը||իմս, ավելանալով լրացյալի վրա՝ փոխարինում են լրացմանը. իմ գիրքը > գիրքս։ Լրացյալը համառոտվում է նաև ն(ը) հոդով՝ իմ գիրքը > իմը, քո գիրքը > քոնը, իւր գիրքը > իւրենը, թեև վերջին ձևում նույն ֆունկցիայով, իբրև հոդառու հիմք, հանդես է գալիս տրականի ձևը՝ իւրեն։

Որոշ հայագետներ ստացական դերանուն են համարում նաև նոր գրական հայերենի անձնական դերանունների սեռականի ձևերը, որ հիմնավորված չէ։

Կրկն. Աճառյան Հ., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 2, Ե., 1954,
Արտահամայն Ա., Գրաքարի ձեռնարկ, Ե., 1976:

ԱՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ||составительное наклонение, КОНЪЮНТИВ, իրականադի-
թյուն արտահայտող եղանակներից մեկը. ճանաչում է գտել հատկապես գրաքարի քե-
րականության մեջ, Գրաքարի ստորադասական եղանակն ունեն առաջին ապառնի, երկ-
րորդ ապառնի ժամանակաձևեր: Հունարան հայերենում սրա մեջ ներմուծվել էին նաև
արհեստական ձևեր, որոնք հետագայում գուրս թողնվեցին:

Առաջին ապառնին արտահայտում է խոսելու պահից հետո իրականանալի՝ անկա-
տար կերպի գործողություն: Ունի համագրական և բաղադրյալ՝ վերլուծական կաղապար-
ներ. համագրականը կազմվում է ներկայի հիմքով և -իցեմ||-իցիմ վերջավորության
շարքով. շաւթիցեմ, հալիցիմ: Բաղադրյալը կազմվում է ապառնի դերբայով և օժանդակ
բայի իցեմ-ի շարքով. սիրելոց իցեմ:

Երկրորդ ապառնին արտահայտում է խոսելու պահից հետո իրականանալի՝ կատարյալ
կերպի գործողություն. ունի համագրական և բաղադրյալ՝ վերլուծական կաղապարներ.
համագրականը կազմվում է անցյալ կատարյալի հիմքով և -ից||-այց վերջավորության
շարքով. շաւթեցից, հալեցայց. բաղադրյալը կազմվում է անցյալ դերբայով և օժանդակ
բայի իցեմ-ի շարքով. սիրեալ իցեմ:

Կրկն. տե՛ս Եղանակ բառահոգվածում:

ԱՏՈՐՈՎՅԱԼ||сказуемое, նախադասության գլխավոր անդամներից մեկը. հավասարա-
կան, ոչ կախյալ հարաբերակցության մեջ է նախադասության մյուս գլխավոր անդամի՝
ենթակայի հետ. արտահայտում է ստորոգելի հատկանիշ ու այն վերագրում ենթակա-
յին, այսինքն՝ ցույց է տալիս, թե ինչ է անում, ինչ է լինում, ով կամ ինչ է ենթակա-
ն օրոշ կարգերով հետևում, համաձայնում է նրան:

Հստ ստորոգյալի կաղապարի խոսքիմասային արտահայտության՝ զանազանում են
ունվանական և բայական ստորոգյալներ: Անվանական (именное сказуемое) կոչվում
է այն ստորոգյալը, որը կամ որի մի բաղադրիչը (ստորոգելիական վերադիրը) արտահայտ-
ված է անունով (գոյականով կամ այլ խոսքի մասով, գոյականաբար առնված բառով). «Սա
քո գնած զիրեն է», «Շարադրանքը սահուն է», «Միրզը բաււմ է»: Բայական (глагольное
сказуемое) կոչվում է այն ստորոգյալը, որը արտահայտված է խոնարհված (հարա-
ցուցային) բայով. «Վարդը բուրում է», «Անձրևը սաստկանում է»:

Նույն հիմունքով տարբերում են նաև պարզ ստորոգյալ (простое сказуемое), որը
արտահայտվում է խոնարհված բայով, և բաղադրյալ ստորոգյալ (составное сказуемое),
որը փաստորեն նույնանում է վերը նշված անվանական ստորոգյալին: Սակայն այս
տարբերակումը որևէ նոր բան չի ավելացնում նախորդին, և սրա լեզվաբանական ար-
ժեքը թույլ է:

Հայերենի ստորոգյալը իր քերականական արտահայտություններում լինում է բա-
յական և անվանաբայական:

Բայական ստորոգյալը, արտահայտության ձևերով, եղանակներով պայմանավորվա՞ն,
լինում է երկու տեսակ՝ պարզ բայական և բաղդ՝ բաղադրյալ բայական: Պարզ բայա-
կան ստորոգյալը (простое глагольное сказуемое) արտահայտվում է բայի խոնարհ-
ված՝ հարացուցային (համագրական կամ վերլուծական) ձևով. այսպես՝ «Զյունը նստեց
(նստել է, նստելու է, կնստի, պիտի նստի, նստած է, հմմտ. նստած է լինում, նստած է
եղել, նստելիս կլինի ևն): Ստորոգյալը պարզ բայական է նաև այն դեպքերում, երբ
արտահայտված է հարադրական բայով. «Ծրեխան աչքերը բացօթյալի էր անում», «Դու
ձառուղիում անցուղաբռն էիր անում», «Նամակը դրել էր տալիս Սոսին», Բաղդ կամ բաղադրյալ
բայական ստորոգյալը (сложное глагольное сказуемое, составное глагольное

сказуемое) արտահայտվում է դիմավոր բայ+անորոշ դերբայ կաղապարով, դիմավոր բայն այստեղ ներկայանում է կերպանկալին ուրույն երանդավորումով: Հնդ որում՝

ա) որոշ բայեր դիմավոր ձևում արտահայտում են գործողության սկիզբ, ընթացք, ավարտ, ինչպես՝ սկսել, շարունակել, դադարել, պատրաստվել. «Մեկը սկսեց նվագել (շարունակեց երգել, պատրաստվեց գնալ)», «Հուսատուն դադարեց առկայծել»:

բ) Մի շարք բայեր այդ կաղապարում արտահայտում են կամային մղում, ձգտում, ցանկություն գործողության կատարման համար, ինչպես՝ կամենալ, փորձել, մտադրվել, ուզել, ձգտել, աշխատել, ջանալ, վճռել, հրամայել, հակվել, որոշել, օխտել, խոստանալ, կարող լինել. օր.՝ «Դու կարող ես գնալ (աշխատի՞ր գլուխ բերել, փորձի՞ր համոզել)»:

գ) Որոշ բայեր արտահայտում են որևէ բան անելու պարտավորվածություն, համաձայնություն, կամ հակառակը, սահմանափակությունը, կաշկանդվածությունը. ստիպել, պարտավորվել, համարձակվել, համաձայնվել, հարկադրված լինել, նաև՝ մոռանալ. «Նա ստիպեց հեռանալ (պարտավորվեց կատարել, համարձակվեց կոպտել, մոռացավ ձևակերպել)»:

դ) Կան բայեր, որոնք արտահայտում են մտածական, հոգեկան, հուզադրացական պրոցեսներ (մտածել, վախենալ, ամաչել, սպառնալ, սարսափել, խնդրել, աղաչել). «Նա մտածեց լուծում գտնել (վախեցավ խոսել, ամաչեց հայտնել, խնդրեց պատմել, աղաչեց լռել)»:

Անվանաբայական կամ բայանվանական ստորոգյալը (именное глагольное сказуемое, глагольно-именное сказуемое) բաղկացած է որևէ անվանական տարրից, մասից և բայական մասից: Հայերենի քերականության մեջ անվանական մասը կոչվում է ստորոգելիական վերադիր (ստորոգելի), բայական մասը՝ հանգույց (связка): Ստորոգելիական վերադիրը արտահայտվում է գոյականով, ածականով, թվականով, դերանունով, գոյականաբար առնված բառով: Հանգույցը արտահայտվում է վերացական եմ, լինեմ բայերի շարքերով, կամ էլ մի շարք այլ դիմավոր բայերով, որոնք թեև հիմնական կիրառություններում նյութական իմաստ ունեն, բայց ստորոգելիի հետ գործածվելիս ունենում են վերացական բայի արժեք, ինչպես՝ անել, գործել, դառնալ, երևալ, լվալ, կոչվել, հոչակվել, հանաչվել, ստանալ, ձևանալ, մնալ, հաշվել, հանդիսանալ, համարվել, նշանակվել, առաջադրվել ևն: Միշտ բաղադրյալ է:

Հետ վերադրի խոսքիմասային արտահայտության՝ կաղապարը իրացվում է հետևյալ գուգորդումներով.

ա) գոյական վերադիր+հանգույց. այս կաղապարում գոյականը գերազանցապես դրված է լինում ուղղ.-հայցական հոլովով, մասամբ էլ թեք հոլովներով. այսպես՝ «Ուսվարդի բույր է»: «Գիրքը հայերկիին է»: «Դու ի՞նչ բանի ես»: «Ես քո կարծիքին չեմ»: «Աշոտը իմ հին ընկերներից է»: «Նա էլ մի լավ օրում չէ»:

Այստեղ, եմ և լինեմ բայերի շարքերից բացի, հանգույցի դերում կարող են հանդես գալ այլ վերացական (կամ ավյալ գործածությամբ այդպիսի սրժեք ստացած) բայեր. դառնալ, լվալ, երևալ, ձևանալ, մնալ, հաշվել, հանդիսանալ, հոչակվել, համարվել, կոչվել, անվանվել, նշանակվել, առաջադրվել:

բ) Ածական վերադիր+հանգույց. այս կաղապարում ածականը կարող է հանդես գալ համեմատության բոլոր աստիճաններով: Հանգույցի դերում, եմ, լինեմ բայերի շարքից բացի, կարող են հանդես գալ՝ լվալ, երևալ, դառնալ, ձևանալ, մնալ, համարվել, հանդիսանալ, գտնել, կարծել, հոչակել, զգալ, ցույց տալ ևն. այսպես՝ «Հայրս բարի է», «Դու էլ բարի կլինես», «Սահակը ամենաաշխատասերն է ձեր խմբում», «Դու նրան հաճախ ես քվում»:

Ածականը վերադրի պաշտոնը վարում է և՛ ինքնին, և՛ գոյականաբար գործածու-

թյամբ. հմմտ. «Քո բերածը մեծ է» և «Քո բերածը մեծն է», հմմտ. նաև՝ «Քո ընդգծածը մեծ-ն է»:

գ) Դերանուն վերադիր + հանգույց. առարկայանիշ դերանունները վերադրի պաշտոնը վարում են ինքնին. ընդ որում դրվում են ուղիղ, մասամբ և թեք հոլովածներով. հանգույցի դերում հանդես են գալիս վերացական բայերը, հատկապես եմ և լինեմ բայերի շարքերը: Մյուս դերանունները պաշտոնը վարում են ոչ միակերպ: Կան այնպիսիները, որոնք ածականի պես վերադիր են լինում ինքնին (ոչ հոգառու ձևում) և փոխանվանական արժեքով. դոյականաբար գործածությամբ, ինչպես՝ այսֆան, այդֆան, այնֆան, այսչափ, այդչափ, այնչափ, միևնույն, ինչ, որֆան, որչափ, ինչֆան, ուրիշ, ֆանի (ֆսունիսը), ամեն ինչ, այսինչ: Մի մասը միայն գոյականաբար գործածությամբ է վերադիր լինում, ինչպես՝ այսպիսի, այդպիսի, այնպիսի, նույն, մյուս, նույնպիսի, բոլոր, յուրաֆանչյուր, ամեն, ողջ, ամբողջ, որ, սույն, ինչպիսի, որպիսի, որևրորդ, ֆանիերորդ: Լիքանիսը վերադիր են լինում ինքնին (առանց գոյականաբար գործածվելու), ինչպես՝ ոչինչ, այսպես, այդպես, այնպես, ինչպես, երբ: Կան այնպիսիները, որոնք վերադրի պաշտոն չեն վարում, ինչպես՝ յուրաֆանչյուր ու, ամեն ու, ում, ուման, որևէ, երբևիցե, նույնպես: Ոմանք այստեղ, այդտեղ, այնտեղ դերանունների և օժանդակ (էական) բայերի զուգորդումներում դերանունը համարում են ոչ թե վերադիր (ստորոգելի), այլ՝ պարագայ:

դ) Խվական վերադիր + հանգույց. այս կաղապարում թվականը կարող է հանդես գալ և՛ ինքնին, և՛ գոյականաբար առնված. «Մենք միլիոն ենք», «Քո ասածը հինգերորդն է»:

ե) Մակբայ վերադիր + հանգույց. այս կաղապարը հազվադեպ է իրացվում (Ուշ է: Շուտ է: Ընթացքը դանդաղ է):

զ) Դերբայ վերադիր + հանգույց. այս կաղապարում հանդես են գալիս անորոշ դերբայն ու բնութագրական պլան ունեցողները (անկախ դերբայները)՝ հարակատարը, ենթակայականը, կատարելի II-ը: Այս պաշտոնում նրանք կարող են գործառել հոգով և առանց հոդի. «նա ուտող-ուրացող է», «նա նեղացողը չեմ»:

Վերադիրը (ստորոգելին) կարող է դրսևորվել կապական հոլովառությամբ. «Հայրս արձակուրդի մեջ է»: «Խոսքը քո մասին է»: «Փոխհատուցման պարտականությունը մեզ վրա է»:

Անվանաբայական ստորոգյալի հանգույցը կարող է միադիմություն ունենալ (պետք է, անհրաժեշտ է, կարելի է, անկարելի է, անհնար է, դժվար է, հեշտ է ևն):

Զանազանում են նաև տրամաբանական, հոգեբանական, ֆերականական ստորոգյալներ: Տրամաբանական ստորոգյալը (логическое сказуемое) պրեդիկատն է, իմաստային ստորոգյալը, որը հասկացական-մտային հաղորդում (ինֆորմացիա) է տալիս. հոգեբանական ստորոգյալը (психологическое сказуемое), որը պատկերացումների շարքում (զուգորդումներում) երկրորդն է, հոգեբանական ենթակային հաղորդող պատկերացումն է. ֆերականական ստորոգյալը (грамматическое сказуемое) բուն ստորոգյալն է, որը բնութագրվում է լեզվական-քերականական (շարահյուսական) հատկանիշներով:

Ստորոգյալն իր լրացումներով կոչվում է ստորոգյալի խումբ (группа сказуемого):

Ստորոգյալին տրվող հարցերը պայմանավորված են նրա բնույթով: Եթե ստորոգյալը բայական է, արտահայտված է խոնարհված (հարացուցային) ձևով, կամ նրա կազմի մեջ կա նյութական իմաստ ունեցող դիմավոր բայ, ապա հարցը ունի հարադիր բայի տեսք (հարադիրը հարցական ի՞նչ բառն է) և բայական կարգերով այն համասյատասխանում է ստորոգյալին. ի՞նչ է անում, ի՞նչ է արել, ի՞նչ է անելու, ի՞նչ ենք անում, ի՞նչ եմ անում ևն: Իսկ եթե ստորոգյալը բայանվանական է, ապա հարադիրը անվանական կարգերով համասյատասխանում է վերադրին, բայական մասը բայական կարգերով՝

հանգույցին. ո՞վ է, ովքե՞ր են, ո՞վ կլինի, ովքե՞ր կլինեն, ի՞նչ է, ինչե՞ր են, ի՞նչ կլինի, ինչե՞ր կլինեն, ի՞նչ դառնալ, ինչե՞ր կդառնան են: Այս հարցերը սովորաբար առնվում են ենթակայի հետ. օր.՝ «Աշխատանքը ղեկեցկացնում է մարդուն»: Հարց՝ աշխատանքը ի՞նչ է անում: «Ինեչյանը մեր դիրեկտորն է»: Հարց. ինեչյանը ո՞վ է: Հաղվաղեալ հնայն ղեկերը, երբ ստորոգյալը հարց չի ընդունում: Այսպիսին են որոշ բայական ստորոգյալներ, օրինակ, կամ, գիտեմ, ունեմ բայերով արտահայտվածները:

Կեկն. Քյուրեջյան Ա. Ն., Անվանական բաղադրյալ ստորոգյալը և նրա խնդիր ու պարագա լրացումները, Ե., 1975. Նույնի՝ Նմ օժանդակ բայն իբրև ինքնուրույն ստորոգյալ, ԲՆՀ, 1979, № 1: Տե՛ս նաև Նախադասություն բառահոգվածի գրականության ցանկը:

ՍՏՈՐՈԳՈՒԹՅՈՒՆ || предикация, շարահյուսական կարգ, որով նախադասության բովանդակությունը վերագրվում, հատկացվում է իրականությանը և որը, դրանով իսկ, ընկած է նախադասության կազմավորման հիմքում՝ նրան դարձնելով հաղորդակցական արժեք ունեցող կառույց (միավոր): Ստորոգումը սովորաբար իրացվում է ստորոգյալով, միակազմ անդամ նախադասության մեջ՝ գերադաս անդամով ու համապատասխան հնչերանգով: Ստորոգյալի գործառնություններում այն իրացվում է դիմաեղանակաժամանակային ու թվային հարաբերակցություններով: Այսպես՝ «Բողոքողները բացվում են» նախադասության ստորոգյալը բայիմաստի առնչակցությունը ենթակայի հետ հաստատում է թվով (պրոցեսայնության սուբյեկտը մեկից սվելի՝ հոգնակի է), դեմքով (սուբյեկտը հաղորդակցվողներից դուրս է՝ երրորդ դեմք), հատկանիշը վերագրվում է ներկայում՝ խոսելու պահին (ներկա ժամանակ), այդ վերագրումը բառայնորեն եղանակավորված չէ (հմմտ. երևի բացվում են, գուցե բացվում են, անշուշտ բացվում են ևն), գործողության (եղելության) և իրականության հարաբերակցությունը ներկայացված է առանց խոսողի սուբյեկտիվ վերաբերմունքի (սահմանական եղանակ): Առաջ տարածված էր այն կարծիքը, որ ստորոգումը հատկանիշի վերագրումն է ենթակային:

Կեկն. Այալյան Է. Ս., Հեղվական աշխարհի ներքին կերպավորումը և արտաքին վերաբերությունը, Ե., 1981: Տե՛ս նաև Նախադասություն բառահոգվածի գրականության ցանկը:

ՍՏՈՒԿԱԲԱՆԱԿԱՆ ԲԱԽԱՐԱՆ || этимологический словарь, բառարանի տեսակ, որի մեջ տրվում է բառի (ծնույթի) ստուգաբանությունը, ծագումը (սովորաբար՝ պատմական փոփոխություններով, ցեղակից լեզուների հետ ունեցած համապատասխանություններով): Կազմվում է որևէ մեկ լեզվի կամ ցեղակից լեզուների և կամ լեզվաընտանիքի որևէ ճյուղի համար: Եթե բառացանկում ընդգրկվում են միայն արմատները, արմատական բառերը, ապա այն կարող է կոչվել նաև առմատական բառարան (корневой словарь):

Հայերենի համար ստուգաբանական բառարան կազմելու փորձեր արվել են դեռևս տեղյալ դարում, մանավանդ երբ համեմատական լեզվաբանությունը սկսեց լուրջ բայլեր անել: Առաջին շատ թե քիչ լուրջ գործը Պոլ դը Լազարդի «Armenische Studien» («Հայկական ուսումնասիրություններ», Գյոթինգեն, 1847) աշխատությունն է, որտեղ արված է շուրջ 2413 բառի ստուգաբանություն: Անդրադառնալով այս խնդրին՝ Հ. Հյուբշմանը հավաստի է համարում շուրջ 1971 ստուգաբանություն:

Հայերենագիտության այս բնագավառի ամենախոշոր գործը Հ. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարան» է (առաջին հրատ. 1—7, Ե., 1926—1935, Երկր. հրատ. 1—4, Ե., 1971—1979): Բառացանկն ընդգրկում է հայոց լեզվի բոլոր արմատները՝ շուրջ 11 հազար: Դրանցից 2221-ը անվավեր է համարված, մնացած 8775-ից ստուգաբանված է 5095-ը (1604 արմատի ստուգաբանությունը ինքը հեղինակն է առաջարկել): Հեղինակի նկատմամբ՝ հնդեվրոպականի համար վերականգնված 2223 արմատներից 927-ը պահ-

պանված է հայերենում: Արմատներից 4015-ը համարված է փոխառյալ, 155-ը բնածայնական է. իսկ 3680-ը չի ստուգաբանվել:

Սույն բառարանում տիպական բառահոգվածները ներկայանում են հինգ բաժնով. ա) Բառագիտություն: Գլխաբառ արմատի դիմաց տրված են քերականական նշումներ, բացատրվում է իմաստը, ուղենշվում նրա պատմական էվոլյուցիան, բերվում են համապատասխան վկայություններ (գրավոր աղբյուրներից), որոնց մեջ երևում է արմատի բառակազմական պլանը, ցուցադրվում են նրանից կազմված բառերը, հնչյունափոխված ձևերը, տարբեր գրչությունները ևն: բ) Ստուգաբանություն: Բնիկ հայերեն բառի դիմաց տրվում են հնդեվրոպական նախալեզվի վերականգնված ձևը, ցեղակից լեզուների վկայությունները, իսկ եթե բառը փոխառյալ է, նշվում է աղբյուրը (փոխատու լեզուն)՝ համապատասխան բառի (արմատի) ցուցադրումով: Վերջում նշվում է ճիշտ ստուգաբանողի անունը և աղբյուրը: Զստուգաբանված արմատների դիմաց արվում է համապատասխան նշում: գ) Ստուգաբանությունների պատմություն: Բերվում են տվյալ արմատի վերաբերյալ անցյալում արված բոլոր ստուգաբանությունները: Այս բաժինը հիմնականում տեղեկատու նշանակություն ունի: զ) Բառաբանություն: Բերվում են արմատի համապատասխանությունները նոր հայերենի բարբառներում՝ ցուցադրելով դրա հնչյունական, իմաստաբանական, բառակազմական զարգացումները, փոփոխությունները: Գավառական ձևերը վերցված են հայերենի մի քանի տասնյակ բարբառներից: ե) Փոխառություն հայերենից: Այստեղ նշվում է, թե տվյալ արմատը, իբրև հայերենից կատարված փոխառություն, ո՞ր լեզուներում է առկա:

Բառարանի առաջաբանում հեղինակը հանգամանորեն պարզաբանում է իր աշխատության կառուցվածքը, մեկնաբանում ստուգաբանական այն սկզբունքները, որոնցով ղեկավարվել է ինքր: Առաջաբանին կից տրված են համառոտագրական ընդարձակ ցանկեր: Բառարանի առաջին հրատարակության 7-րդ հատորը հավելվածային է, և երկրորդ հրատարակության ժամանակ այն մուծվել է համապատասխան բաժինների մեջ: Հ. Աճառյանի այս աշխատությունը անգնահատելի ներդրում է հայերենագիտության մեջ. համաշխարհային բառարանագրությունը նման այլ գործ չգիտի:

УСЛОВИЯ НА ПИШЕМЪ СЛОВОУСЛОВИЯ. լեզվաբանական (իմաստաբանությանը, պատմական բառագիտությանը հարող) դիտաճյուղ. որը քննում է բառի կամ ձևույթի ծագումը, նրա նախնական իմաստը, կազմը (կառուցվածքը, ձևը), գործառնությունը, ինչպես և դրանց հետագա էվոլյուցիան: Այս տերմինով կոչում են նաև բուն ստուգաբանական պրոցեսը, գիտամեթոդական եղանակների գործադրումը, բառը (ձևույթը) ստուգաբանելը: Բնականաբար այս գիտաճյուղը ղեկավարվում է պատմական հայեցակետով և հենվում է պատմական իմաստաբանության ու պատմական հնչյունաբանության մշակած սկզբունքների վրա:

Նախնական՝ սկզբնական իմաստը կոչվում է բնիմաստ (ЭТИМОН): Արմատի կամ ձևույթի բնիմաստը վերականգնելը ղեկավարին գործ է: Այդ վերականգնումն ըստ էության կարող է ավարտուն լինել միայն հարաբերականորեն, որովհետև այն ամեն անգամ ներկայացնում է ժամանակադրական հաջորդականության մի կտրվածք, որն ունի իր նախապատմությունը: Բնիմաստի հիմքում ընկած է որոշակի ներքին ձև. սա ռազքի զարնոդ՝ հատկանիշի և անվանումի (բառանվանման) պատճառաբանված կապի եղանակն է, ձևը: Մարդիկ առարկաներին անուններ են տալիս նկատի ունենալով որևէ հատկանիշ, հատկապես այն, որը տվյալ խոսող հանրության համար ռազքի զարնոդ է, կամ գիտակցվում է իբրև այդպիսին: Այդ հատկանիշը առարկայի համար կարող է լինել էական էամ ոչ էական: Այսպես՝ ձեռնադիկ անվանման հիմքում չի ընկած այդ բույսի (ծաղկի) կենսաբանության (ներքին հորինվածքի, էական հատկանիշների) մասնագիտական քննությունը. իրականում այդ բառի ներքին ձևը կապված է այն գիտակցության (ընկալման) հետ,

որ նշված ծաղիկը երևան է գալիս դեռևս ձյան տիրապետության շրջանում: Ուրեմն «ձնծաղիկ» հասկացության (բառիմաստի, բնիմաստի) հիմքում ընկած է ծաղկի և ձյան իմաստաբանական կապի («նեբրին ձևի») ընկալումը:

Կան բառեր, որոնց բնիմաստը երկար ժամանակ պահպանվում է: Սակայն գիտակցությունը միշտ առաջ է գնում. բնիմաստը նրան չի կարող «կաշկանդել» պահպանողականությամբ: Տարօրինակ կլիներ, որ ընկեր բառը այժմ իմաստավորված լիներ իր բնիմաստով, իբրև «միասին ուտող», իսկ մարդ բառը՝ իբրև «մահկանացու, մեռնող», կամ լմբոնելը կասեինք բռնելու գաղափարի հետ: Այս տեսանկյունից բնիմաստի մթազնումը պատմական անհրաժեշտություն է: Այն պայմանավորում է լեզվական նշանի այլևայլ վերականգնողումներն ու բազմապլան զուգորդումները:

Ըստ «նեբրին ձևի» առկայության, պահպանման բառերը լինում են՝ իմաստով պատճառաբանված և իմաստով չպատճառաբանված: Առաջին խմբի բառերից են՝ հեռուստացույց, ձկնորս, արևածաղիկ, ինֆնաբիո և այսպես բոլոր բաղադրյալ, հատկապես՝ բարդ բառերը: Երկրորդ խմբից են՝ փառ, փայտ, փալաֆ, դյուղ, ծառ, այսինքն՝ բոլոր արմատական բառերը: Բնիմաստի մթազնումը միայն խոր հնությամբ չի պայմանավորված: Կան նորակազմ (հատկապես փոխառյալ) բառեր, որոնց «նեբրին ձևը» խոսողները արդեն չեն գիտակցում, ինչպես՝ զսլոս, ղէս, ճէպ:

Ստուգաբանության խնդիրն է խորանալ բառի պատմության մեջ, վերականգնել նրա նախնական իմաստը, բնիմաստը, «նեբրին ձևը»: Այս խնդրով մարդիկ զբաղվել են շատ վաղուց, դեռևս մինչև ստուգաբանության դիտական հիմունքների մշտկումը: Հենրի Բառը ստուգաբանում էին հաճախ արտաքին նմանությունների հիման վրա, ոմանք հաշվի էին առնում նաև պրությունը, տառաձևը («գրային սիմվոլիկա»): Ստուգաբանությունը գիտություն դարձավ, երբ նրա մեջ մուտք գործեցին պատմահամեմատական լեզվաբանության սկզբունքները: Ոչ գիտական մեկնաբանությունները հայտնի են ժողովրդական կամ կեղծ ստուգաբանություն [народная (ложная) этимология] անունով [այս մասին տե՛ս նաև հնչյունափոխություն ժողովրդական ստուգաբանության հետ կապված բառահոգվածը]: Հայ մատենագրությունը ստուգաբանության տվյալներ տալիս է դեռևս V դարից: Հիշենք, թեկուզ, Եզնիկի, Մ. Խորենացու ստուգաբանությունները: Կարևոր դիտողություններ արել են հայ միջնադարյան բառարանագիրները: Ուշագրավ դիտարկումներ կատարել են նոր հայկազյան բառարանի հեղինակները: Հայերենի գիտական ստուգաբանության հիմք դրեցին Հ. Պետերմանը, Ֆ. Վենդիշմանը, մասնավորապես Պոլ դը Լազարը, Հ. Հյուրշմանը և Ա. Մեյեն: Այս բնագավառում անգնահատելի աշխատանք կատարեց մեծանուն հայագետ Հ. Աճառյանը: Անգլոգական կոթողներ են հատկապես նրա «Հայերեն արմատական բառարանը» և «Հայոց անձնանունների բառարանը»: Ստուգաբանական գործունեությունը շարունակվում է նաև արդի հայերենագետների շրջանում (է. Բ. Աղայան, Գ. Զահուկյան, Ա. Մարգարյան, Պ. Բեդիրյան և այլք):

Կեկե. Աղայան է. Բ., Բառաքնական և ստուգաբանական հետազոտություններ, Ե., 1974: Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1—4, Ե., 1971—1979:

ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ ԱՇՈՏ ՄՈՒՐԱԿԻ, լեզվաբան-հայերենագետ, ծնվել է 1922 թ. օգոստոսի 18-ին, Խիֆլիսում: Բարձրագույն կրթությունն ստացել է Երևանի պետական համալսարանում: 1954 թ. ստացել է բանասիրական գիտությունների թեկնածուի, 1972 թ.՝ գոյտորի գիտական աստիճան, 1974-ին՝ պրոֆեսորի, 1980-ին՝ գիտության վաստակավոր գործչի կոչում: 1954—66 թթ-ին աշխատել է ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտում որպես ավագ դիտաշխատակից: 1966-ից առ այսօր աշխատում է Երևանի պետական համալսարանում, 1976-ից՝ որպես հայոց լեզվի ամբիոնի վարիչ: Զբաղվում է հիմնականում հայոց լեզվի կառուցվածքի ու տեսության, բառարանագրության հարցերով և հարակից պրոբլեմներով:

բով: Հրապարակել է բազմաթիվ հոդվածներ նվիրված հայերենագիտության կարևորագույն հարցերին: Հավաքել, գիտականորեն մշակել ու բառարանագրել է շուրջ 83 հարյուր հոմանիշ (բառ ու դարձվածք), նրա մասնակցությամբ բառարանագրվել է նաև 20 հազ. դարձվածաբանական միավոր, քննել է հայերենի բառերի կադապարման հիմունքները և ուղարկել բառակազմական բառարանը (Ս. Ա. Գալստյանի հեղինակակցությամբ), և օտար բառերի բառարանը, մասնակցել է «Ժամանակակից հայոց լեզվի բառարանական բառարանի» կազմման աշխատանքներին (հ. 1 և 3, Ե., 1969—74):

Խելիւր. Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Ե., 1962: Հոմանիշները ժամանակակից հայերենում, Ե., 1971: Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարան (հեղինակակից Ս. Ա. Գալստյան), Ե., 1975: Ժամանակակից հայոց լեզու, Ե., 1982:

Վ. վ [v], հայկական այբուբենի երեսուներորդ տառը, անվանումը՝ վեվ. նախադասարար հայկական է: Այբբենական համակարգում սրա դերն է շրթնատամնային շփական ձայնեղ բաղաձայն հնչույթի արտահայտումը, թվային արժեքը՝ երեք հազար, երեքհազարերորդ: Արտաբերման ժամանակ ստորին շրթունքը մոտենում է վերին կտրիչներին (տտամնաշարին)՝ առաջ բերելով թույլ նեղվածք: Ձայնալարերը թրթռում են: Նվազագույն հնչույթաբանական հակադրություն է կազմում (ետզրաբարյան հայերենում) ֆ-ի հետ (ձայնեղություն—խլություն, վազ—ֆազ), դ-ի հետ (շրթնատամնայնություն—ետնալեզվայնություն, խալ—խաղ):

Վ տառը հին գրական հայերենում ուներ հարաբերակցություն v-ի հետ. որոշ դիրքերում այդ հարաբերակցությունը հավանաբար ենթահնչույթային է եղել: Հայերենագետները միասնական կարծիք չունեն այդ հարցում: Ըստ է. Բ. Աղայանի վ-ն և v-ն որոշ դիրքերում հնչույթաբանական նույն արժեքն ունեն, արտահայտում էին նույն հնչույթը, տարբերությունը միայն գրային էր՝ պայմանավորված զրաբարի գրության համակարգով: Վ-ն գրվում էր բառասկզբում՝ ձայնավորից, նաև (ը) գաղտնավանկայինից առաջ (վատ, վերջ, վնաս), բառամիջում և բառավերջում՝ ո-ից հետո (հովովել, գետով), այլ դիրքերում և երկբարբառի (և եռաբարբառի) ոչ վանկարարի համար՝ ա, աւագ, քաւ, անիւ, արտիւ, աւր, սեւա, արեւ: Ու-ից հետո վ (ւ) հնչույթը լինել չի կարող, ինչպես՝ ծովու, արտու (գործիականի հոլովածներ):

Նոր (արևելահայ գրական լեզվի) ուղղագրությամբ բառասկզբում ո-ից առաջ վ տառը չի գրվում, բացի օտար փոխառություններից, ինչպես՝ ուրվի, ուրս, բայց՝ Վոլգա, վոլտ: Մնացած դիրքերում գրությունը համապատասխանում է արտասանությանը (վազ, վերելք, վիճակ, հավասար, հավատ, հավ): Որոշ դեպքերում (օրինակ, եվ կամ յեվ հնչույթակապակցության դեպքում) վ հնչույթը կապակցության մյուս տարրերի հետ արտահայտվում է և տառով, բացի ուղղագրական կանոններով արված սահմանափակումներից (որոշ բառարանագրություններ, տողադարձ, հատուկ անվան սկիզբ, օրինակ՝ արեւ-վից, Եվրոպա, Եվրոպական, հնդեվրոպական, հոգեվարճ, այգեվետ):

Նոր (արևելահայ) ուղղագրությունը ընդլայնեց վ տառի գործառությունը, այն որոշ դիրքերում փոխարինեց մեարդայան այբուբենի v տառին. աւագ > ավագ, հաւ > հավ, այսինքն՝ այն բոլոր դեպքերում, ուր v-ի արտասանությունը պահպանված է վ-ի արժեքով՝ իրեն շրթնատամնային շփական ձայնեղ բաղաձայն հնչույթ:

Վ (ւ) -ն ունի հեղեվրոպական առնչակցություններ, ինչպես՝ bh > վ կամ v (բանիւ, ամաւ, արտիւ, գետով). *bhi > վ (ւ), որ գործիականի հոլովակերտն է ձայնավորից (բնակերտից) հետո. v > վ, p > v (*ovipa > հովի):

Ետզրաբարյան հայերենի տեքստերը արմատական հնչյունափոխություն գրեթե չեն տրվածագրում. կան մասնակի զարգացումներ, օրինակ, վ > յ Ղարաբաղի բարբառում՝ վեր > յւր (վեր կաց > յւր կաց): Ժամանակակից գրական հայերենում էլ նա հնչյունափոխության նկատմամբ կայուն է:

Որոշ դեպքերում ապաձայնեղացում ունի, ձեռք է բերում ֆ-ի երանգ, ինչպես՝ ավ-տու, հաբավ բառերում: Դեռևս միջին հայերենյան տեքստերը արձանագրում են վ(ւ) > ֆ արտասանական անցում՝ նաֆր, ինչֆի ևն:

Ձևակազմական պլանում այս հնչույթով է արտահայտվել ին հայերենի գործիականի հոլովակերտը: Գրավոր շրջանում այն ձևաբանական սերտաճումով վերակազմավորվել է բնակերտի հետ, և միասին են հանդես եկել. ինչպես՝ գետ-ո + վ > գետ + ո-վ > > գետ + ով:

Գրկն. տե՛ս հայկական գիր բառահոգվածում:

ՎԱՂԱԿԱՏԱՐ ԳԵՐԲԱՅ||perfectное причастие, դերբայի տեսակ. արտահայտում է կատարված՝ ավարտված գործողություն: Բնութագրական պլան լուծի, «կախյալ» դերբայ է: Ժամանակային հաջորդականության պլանում (դիմահարացուցային ոչ տևական շարքերում) գործառում է որպես բուն առանցքային պահի հանդես նախորդող դրվածք ստեղծող. գրել(եմ), գրել(էի): Նրանով դրսևորվում է կատարված՝ ավարտված կերպ: Այս հատկանիշով նա հարաբերակից է հարակատար դերբային, սակայն նրանից տարբերվում է զուտ կերպային բնույթով և վիճակային չէ: Զուտ կերպային լինելու հանգամանքը նրան դնում է մի պլանի վրա անկատար I-ի ու կատարելի I-ի (վերջինիս ոչ բոլոր կիրառությունների) հետ. հմմտ. գում (եմ), գրել (եմ), գրելու (եմ): Այլ դերբայների նա հակադրվում է և՛ կառուցվածքով, և՛ իմաստաբանությամբ, և՛ գործառությաններով:

Հին հայերենում սրան համապատասխանում էր անցյալ դերբայը, որից էլ նա սերում է: Վերջավորության եա > ե անցումով գործածական էր դեռևս միջին գրական հայերենում: Սակայն այստեղ վաղակատարն արդեն ուներ նաև Ե-ով տարբերակ, օրինակ, գնացել և գնացեր: Բարբառներում այս երկու կաղապարներն էլ զուգահեռ կամ անկախ զարգացում ստացան: Արևմտահայ բարբառներին հիմնականում բնորոշ է Ե-ով, արևելահայ բարբառներին՝ Ի-ով տարբերակը: Արևմտահայ գրական լեզվում վաղակատարը կազմության երկու կաղապար ունի. ա) անորոշ դերբայի հիմք + եր (ե խոնարհման բայերի համար)՝ տեսեր, գրեր, սիրեր, բ) անցյալ կատարյալի հիմք + եր (ա խոնարհման բայերի համար)՝ կարդացեր, խնդացեր, խաղացեր:

Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի վաղակատարը ստահիմք կազմություն ունի. կազմվում է՝ ա) ե խոնարհման պարզ, կրավորական ու բազմապատկական բայերի համար՝ անորոշ դերբայի հիմք + ել վերջավորություն կաղապարով (գրել, գրվել, կտրատել, կտրատվել), բ) մյուս բայերի համար՝ անցյալ կատարյալի հիմք + ել կաղապարով (կարդացվել, գտել, բռնել, խոսեցրել): Սևոստիան է Զուգորդվում է եմ/էի շարքերի հետ:

Գրկն. տե՛ս դերբայ բառահոգվածում:

ՎԱՆԻ ԲԱՐԲԱՅ||ванский диалект, արևմտյան՝ կր ճյուղի բարբառ. խոսվել է վան քաղաքում և հարակից հայաբնակ որոշ վայրերում: Ձայնավորներն են՝ ա, ն, է, օ, ի, ու, ր, օ, ն: Կան նաև երկբարբառացումներ՝ ե (ie) և ո (uo), ո (öü): Ա՛ ձայնավորը հիմնականում դրսևորվում է ապաձայնեղացած բաղաձայնից հետո: Այս հոփոխությունը հիմք է դարձել Անադյանի օրենքի համար: Բառասկզբում առկա է ր-ի առկում, կամ՝ ր > ի անցում: Առհասարակ ր ձայնավորն ունի սահմանափակ գործածություն: Միավանկների սկզբում՝ ե > յե (ես > յես, երբ > յեի): Ե-կվանկների սկզբում (պայմանավորված հաջորդող բաղաձայնով)՝ յե կամ է (երեսուն > յեռուն, երազ > էրազ): Միավանկների սկզբում՝ ո > վո (ով > վով, ոխ > վոխ). բազմապատկանների սկզբում՝ ո > օ: Մասնակիորեն առկա է ձայնավորների ներդաշնակության երևույթը: Բաղաձայնական (պայթականների ու կիսաշփականների) համակարգը՝ երկշարք ձայնեղագույրկ (ոլ—լի:

ծ—ց): Առկա է ու > խ զարգացում: Գոյականն ունի թվի, հոլովի, առկայացման կարգեր. կա նաև անձի ու իրի քերականական տարբերակում: Հոգնակներտներն են՝ -եր, -ներ, -ի տեղ, -ստաղ են: Բացառականի վերջավորությունն է՝ -ից, մասնակիորեն՝ -էն: Հոգնակի սեռ.-տրականում՝ -աց: Անորոշ հոգը՝ ետադաս: Բայն ունի երեք լծորգություն: Վաղակառար դերրայի վերջավորությունը ձևավորվում է ր տարրով: Ըղծականը կազմվում է անորոշի հիմքով և դիմային վերջավորություններով. սահմանական ներկան կազմվում է նախադիր կր/կ տարրով. կուգեմ, կու կյամ: Ապառնին՝ պիտի օժանդակ բառով (պիտի սիրեմ):

Կրկն. Աճառյան Հ., Քննություն Վանի բարբառի, Ե., 1953:

ՎԱՆԿ՝ СЛОГ, կոչվել է նաև՝ Ենգ, փաղառություն, գրվել է նաև՝ վանգ, հնչյունաբանական-արտասանական միավոր, ըստ ոմանց՝ արտաբերական-շարակարգային նվազագույն միավորը. բնորոշ է արտասանական մեկ մղումով: Խոսքը, հնչյունաշղթան արտաբերվում է արտասանական ինքնուրույն միավորներով. հնչյունները ևս նվազագույն են, բայց խոսքաշղթայում արտասանական ինքնուրույնություն չունեն, նրանք արտաբերվում են իրեն վանկ կամ վանկի տարր (բաղադրիչ): Վանկը բնութագրվում է ինչպես արտամղվող օդի հոսանքի ուժով, այնպես էլ արտասանական խոռոչի մկանային լարվածության ուժեղացումով ու թուլացումով, հնչեղության բարձրացումով ու անկումով: Մեծ է վանկի դերը արտահայտաբանական պլանում: Պետք է նկատի ունենալ, որ խոսքի միավորները, տարրերը, բաղադրիչները, որոնք արտասանվում են հաջորդաբար, գծային շարքով, տարրորդված են վանկերի, վանկատված են: Այս հանգամանքը տնտեսում է արտասանական լենդգիան, պայմանավորում հնչարտաբերական արագությունը, խոսքի տեմպը, նպաստում նրա ուղիղությանը: Տարբերում են վանկի զուգար և վանկաբաժան հասկացությունները: Վանկի զագարը (вершина слога) վանկային՝ արտասանական մղումի ամենալարված, ամենահնչեղ փուլն է, վանկաբաժանը (слоγο-раздел) երկու վանկային՝ արտասանական մղումների սահմանագիծն է, միջվանկային կցույթը, որը համընկնում է լարվածության թուլացման, հնչեղության անկման հետ, և մի տեսակ տրոհում-բաժանում է մի վանկը մյուսից:

Վանկը կազմված է վանկաբնից (слоговое ядро) և վանկային եզրերից: Վանկաբունը հիմնականում համընկնում է վանկի զագաթի հետ, որը ներկայանում է վանկաբար հնչյունով, պարզ ձայնավորով (մենաբարբառով), թեև առանձին լեզուներում վանկաբար կարող են լինել նաև ձայնորդները կամ առանձին ձայնորդներ: Վանկաբունը կարող է արտահայտվել նաև երկրարբառով, երկրարբառակերպով, երկհնչյունով, եռարբառով: Այսպիսի դեպքերում վանկի զագաթը որոշվում է սրանց վանկաբար տարրով: Վանկը կառուցվածքով կարող է լինել բաց (открытый слог) և փակ (закрытый слог): Առաջինում վանկաբունը երկու կողմից կամ միայն վերջից ազատ, բաց է, չունի բաղաձայնական (ոչ վանկաբար) տարր. օրինակ՝ կա-տու, սու-րու, լու-սա-տու: Երկրորդում վանկաբունը երկու կողմից կամ միայն վերջից ունի ոչ վանկաբար (բաղաձայնական) եզր. օրինակ՝ կա-կուտ, աչ-ղեկ, մա-գիկ, ա-գ(ր)ղ են:

Ավելի մանրամասն տարբերակումով վանկերը ներկայանում են հետևյալ տարատեսակներով.

ա) երկրաց վանկ (открытый неприкрытый слог), որը երկու կողմից բաղաձայնական եզր չունի, ազատ է, ինչպես՝ ա-բազ, ա-բու, ու-շաղիր: Հայերենի բոլոր ձայնավորները կարող են երկրաց վանկ կազմել: Ը-ն սակավ դեպքերում. օր.՝ ք-հը: Այս տիպի վանկերը գործածության հաճախականությամբ ետին տեղում են:

բ) երկփակ վանկ (закрытый прикрытый слог), որը երկու կողմից էլ բաղաձայնական եզր ունի, փակ է. օրինակ՝ կա-կուտ, մա-մին, շա-ժու, մա-գիկ:

գ) Իկգրեափակ կամ սկգրեափակ-վերջաբաց վանկ (открытый прикрытый слог),

որը սկզբից ունի բաղաձայնական եզր, իսկ վերջից չունի, ազատ է, ինչպես՝ լու-սաւ-տու, բա-ցա-կա: Հայերենը հնագույն շրջանից սկսած միտում ունի դեպի վանկային՝ այս աի-պը: Այժմ էլ սա գերակշռող վանկատեսակ է:

դ) Վերջափակ կամ սկզբնաբաց-վերջափակ վանկ (закрытый неприкрытый слог), որը սկզբից չունի բաղաձայնական եզր, իսկ վերջից ունի, փակ է, ինչպես՝ աբ-ժեք, աշ-խատանք, իջ-վածք:

Ոչ վանկարար հղորդ կարող է բաղկացած լինել մեկ բաղաձայնից կամ բաղաձայնական կապակցությունից: Հայերենում այդ կապակցությունը կարող է ներկայանալ երկու, հաղվադեպ՝ երեք բաղաձայնով, այն էլ գերազանցապես՝ բառավերջի եզրում. օրինակ՝ պատմ-վածք, ար-գելի-ներ, մի-ջանցի-ներ: Վանկի սկզբում կարող է լինել բաղաձայն +յ կիսաձայն կաղապարը. գյու-ղացի, բյու-րավոր:

Նկատի ունենալով վանկային եզրերը՝ տարբերում են վանկասկիզբ և վանկավերջ տերմինները: Վերը բերված օրինակներից երկում է, որ հայերենում վանկասկիզբը չի հանդուրժում բաղաձայնական կուտակում:

Ավելի խոշոր հնչյունաբանական-արտասանական միավորի՝ հնչաբառի կազմում ըստ դիրքի զանազանում են՝ սկզբնավանկ (начальный слог), միջնավանկ (средний слог), վերջնավանկ [последний (конечный) слог], վերջնավանկի հարաբերությամբ՝ նախավերջին վանկ կամ վերջրեքեք վանկ (предпоследний слог), վերջից հաջված՝ նախավերջրեքեք վանկ (предпредпоследний слог), այսինքն՝ վերջից հաջված երրորդ վանկը:

Ըստ հնչեղության կամ լիահնչության զանազանում են՝ լիահունչ վանկ և ոչ լիահունչ վանկ կամ զալտնավանկ (նաև՝ սուլ վանկ): Առաջինում վանկարար տարրը լիահունչ է, ունի սովորական հնչեղություն, երկրորդում այն պակաս հնչեղ է կամ ոչ լիահունչ. հմմտ. աւ-տ(ր)դ, աբ-կ(ր)դ, ս(ր)-բան, ք(ր)-լուր: Հայերենում ոչ լիահունչները կազմվում են ր ձայնավորով, որը զաղտնավանկի տարր դիտելով՝ գրությամբ հիմնականում չեն արտահայտում: Առանձին դեպքերում, երբ այն շեշտվում է, լիահնչություն է ստանում:

Ըստ շեշտադրության կամ շեշտվածության լինում են՝ շեշտակի վանկ (ударный слог) և անշեշտ վանկ (безударный слог), հմմտ. կա-նա՛շ, գա-րո՛ւն, ա՛ս-տ(ր)դ: Շեշտակրի հարաբերությամբ առանձնացնում են՝ շեշտահաջորդ վանկ (заударный слог), շեշտանախորդ վանկ (предударный слог), հմմտ. ծըռտա՛-կէր «ծառերի տակերը» և հըզըս-կը-նէ՛ (Ղարաբաղի բրբ.): Վանկերի բնույթը, կառուցվածքը, դիրքերը կարող են ստեղծել հնչյունափոխության պայմաններ: Ընդ որում հնչյունափոխությունը կարող է զուգակցվել վանկափոխությամբ:

Ըստ վանկաբնի բնույթի կարելի է դանազանել՝ պարզ վանկ և բաղադրյալ վանկ. առաջինում վանկարունը արտահայտվում է պարզ ձայնավորով (մենարարառով), երկրորդում՝ երկարարառով կամ եռարարառով: Բաղադրյալը կարող է իր տեղություններ հավասար լինել երկու պարզ վանկերի գումարին: Այսպես (որոշ լեզուներում նաև ըստ երկար ու կարճ ձայնավորների առկայության) վանկերը ստանում են քանակաչի՞ն տարբերություն՝ երկար վանկ (долгий слог) և կարճ վանկ (краткий слог): Հայերենում վանկերը կարող են երկար ու կարճ լինել նաև վանկի կառուցվածքով պայմանավորված (բաց, փակ են): Այս գործոնները ևս հաշվի են առնվում հայ տաղաչափության մեջ:

Հնչյունաբանական ավելի խոշոր միավորները ներկայանում են վանկային որոշակի կազմով (միավանկ, երկվանկ, մեկուկես վանկանի): Վանկաբանակությունը կարևոր գործոն է նաև ձևակազմական պլանում: Այսպես՝ հոգնակիակազմության մեջ այն շատ կարևոր գործոն է (հատկապես ետգրաբարյան հայերենում). այն մի շարք կաղապարներում կանխորոշում է հոգնակերտ ձևույթի (մասնիկի) տարբերակը, այսպես՝ ժամա-նակակից գրական հայերենում միավանկ բառերն ընդունում են -եք հոգնակերտ. երգ-

վանկ-բազմավանկները՝ -ներ, մեկուկես վանկանի (զաղտնավանկը՝ վերջում) բառերը՝ նույնպես -եր են: Վերջին դեպքում դեր ունի զաղտնավանկի դիրքը. հմմտ. ֆաբ-եր, ֆադաֆ-ներ, ստեղծագործություն-ներ, կրակ-ներ, աստղ-եր, նեղ-եր են: Վանկաքանակությունը գրաբարում դեր ունի բայի ձևակազմության մեջ. միավանկների անցյալ կատարյալի եզակի երրորդ դեմքը նախահավելված էր ստանում, ինչպես՝ եղիտ, ետես, Ղառ: Ապառնիի ձևերում միավանկները, ի տարբերություն երկվանկ-բազմավանկների, հիմքում չունեն $\text{յ} > \text{ս}$ անցում. հմմտ. բացցես, բացցես, լացցես, կեցցես, խցցես, լցցես, անցցես, ցուցցես, կալցես, բայց՝ սիրեսցես, գրեսցես:

Խոսքի շղթայում վանկերի արտաբերումը կատարվում է գծային՝ ժամանակային հարաբերակցությամբ. վանկարաժանի ընտրությունը (слогоделение), կատարվում է որոշակի հիմունքով, որը ամեն ժողովուրդ մշակում է իր հնչարտաբերական նորմաներին համապատասխան: Ամեն մի լեզու ըստ այդմ ունի իր վանկային կալվապարեններ, վանկակազմակերպումներ: Այսպես՝ ժամանակակից դրական հայերենում՝ ա) միջձայնավորային բաղաձայնը վանկ է կազմում հաջորդող վանկարարի հետ. օրինակ՝ բա-րակ (բարակ), ա-բա-զա-սը-լաց (աբազասլաց). բ) նույն դիրքում գտնվող երկու բաղաձայններից առաջինը վանկ է կազմում նախորդ, իսկ մյուսը՝ հաջորդ վանկարարի հետ, ինչպես՝ աբ-ցունֆ (աբցունֆ), պար-գել (պարգել). գ) նույն դիրքում գտնվող երկուսից ավել բաղաձայններից միայն մեկը, վերջինն է անցնում հաջորդ վանկարարին, եթե նախորդ երկուսը կապակցություն են կազմում. ինչպես՝ մարդ-կային (մարդկային), ալ-վաժ-ներ (ալվաժներ), իսկ եթե այդպիսի կապակցությունը բացառվում է, բաղաձայնական գույքորդումները տրոհվում, վանկատվում են (ը) ձայնավորումով. օրինակ՝ Մը-կըր-տիչ (Մկրտիչ). Եթե եռաբաղաձայնի կամ քառաբաղաձայնի վերջինը յ-ն է, այն կարող է անցնել հաջորդ վանկին միայնակ կամ նախորդող բաղաձայնի հետ. Վմըչ-յաժ||Վմըչ-կյան, Մըխչ-յան||Մըխչ-յան, Գալըստ-յան||Գալըստ-յան, Գաթըրն-յան||Գաթըրն-յան. դ) յ-ն բաղաձայնահաջորդ դիրքում իս գործառում է իրեն բաղաձայն՝ ալ-յուն (սովյուն), ար-յուն (արյուն), բացի մի քանի դեպքերից. գյու-ղական, հաղթու-րյուն, որանդ հստակ երևում է նրա կիսաձայն լինելը:

Եթե վանկարարն արտահայտենք $\mathcal{Q}$ (ձայնավոր) տառով, իսկ ոչ վանկարարը՝ $\mathcal{P}$ (բաղաձայն) տառով, ապա ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվին բնորոշ վանկակազմակերպումները մեկ բառի սահմաններում կներկայանան հետևյալ տեսքով (խոսքի մեջ վանկատումը կատարվում է հնչարարի սահմաններում).

1. Միավանկ բառերում.

1. $\mathcal{Q}$ կաղապար. ու, ի, ը՝ (ձայնարկություն).
2. $\mathcal{Q}\mathcal{P}$ կաղապար. առ, լջ, իծ, ուծ, օր, ըն (ձայնարկություն).
3. $\mathcal{Q}\mathcal{P}\mathcal{P}$ կաղապար. աբու, ուշֆ, իղծ, լջֆ, բստ, օհմ.
4. $\mathcal{Q}\mathcal{P}\mathcal{P}\mathcal{P}$ կաղապար. անցֆ բառում.
5. $\mathcal{P}\mathcal{Q}$ կաղապար. սա, դու, բե, հո, լի, հր.
6. $\mathcal{P}\mathcal{Q}\mathcal{P}$ կաղապար. կաբ, տեր, սուր, ծիտ, կոր, ըր՝ ո:
7. $\mathcal{P}\mathcal{Q}\mathcal{P}\mathcal{P}$ կաղապար. մարդ, բերք, խոբք, իուրծ, գր՝ նգ:

$\mathcal{Q}\mathcal{P}\mathcal{P}$ և $\mathcal{P}\mathcal{Q}\mathcal{P}\mathcal{P}$ հնարավոր են այն դեպքում, երբ $\mathcal{P}\mathcal{P}$ -ն կապակցելի են, կարող են արտասանվել առանց միջբաղաձայնական ձայնավորման: Այստեղ $\mathcal{P}\mathcal{P}$ -ն կարող է լինել շփակյալ + պայրակալ (նպաշփակալ)՝ սկ, զգ, շտ, խտ, վր, դծ ևն, ընդ որում և՛ ձայնորդ (ձայնորդ շփակալ) + պայրակալ (հպաշփակալ)՝ մսլ, մբ, նգ, նկ, յգ, ոֆ, նծ ևն, մասամբ (հիմնականում փոխառյալ բառերում)՝ պայրակալ-պայրակալ. տշ (մատշ), կտ (ցատկ, ակտ, տակտ), հաճախական՝ ֆ ածանցով (րափֆ, դեպֆ): Հնարավոր է պայրակալ + շփակալ. ֆս, եթե ս-ն հոդ չէ (Մաֆս, դուֆս), սլս (զիսլս), բս (Հոբս). հաճախական են փոխառյալ բառերում:

8. ԲԶԲԲԲ կաղապար. բույլ, ցանֆ:

9. ԲԲԶԲ կաղապար. բյուր, բյուր, նյուր, նյուր:

10. ԲԲԶԲԲ կաղապար. նյարդ, լյարդ, կյանֆ:

11. Մեկուկես վանկանի կամ գաղտնավանկով երկվանի բառերում.

ա) սկզբնագաղտնավանկով բառերում.

1. ԲԶ գաղտնավանկ+լիահունչ վանկ. բ(ր)-ծիշկ, ս(ր)-առն, գ(ը)-լուխ, կ(ը)-բակ, հ(ը)-լու: Այս կաղապարներում լիահունչը կարող է լինել ԲԶ՝ հ(ը)-լու, ԲԶԲ՝ կ(ը)-բակ, ԲԶԲԲ՝ հ(ը)-բաշֆ, ԲԶԲԲԲ՝ ջ(ը)-բանցֆ.

2. ԶԲ գաղտնավանկ+լիահունչ վանկ. (ը)ս-կիզբ, (ը)շ-ուսպ, (ը)գ-գույշ. լիահունչի կաղապարները հիմնականում պահպանվում են:

3. Մասամբ և՛ ԲԶ գաղտնավանկ+ԲԶԲԲ լիահունչ կամ ոչ լիահունչ վանկ. բ(ր)-բլիկ, բ(ը)-ռունցֆ.

բ) վերջնագաղտնավանկով բառերում.

լիահունչ վանկ+ԲԶԲ գաղտնավանկ. աւ-կ(ը)գ, աւ-տ(ը)գ, մա-ն(ը)ր, նո-ս(ը)ր:

III. Երկվանկ-բազմավանկ բառերում.

ա) սկզբնավանկի կաղապարներ.

1. Զ կաղապար (երկբաց վանկ), երբ սրան (բառասկզբի կամ բառի առաջին ձայնավորին) հաջորդում է մեկ բաղաձայն. ա-բագ, ու-ծեղ, ի-դական, է-ժան, օ-ժիտ: Այս կաղապարն ը-ով գրված հնարավոր չէ: Գրությամբ հաջորդող բաղաձայնը (անցումային հրնչյունը, ձայնավորը) կարող է արտահայտված չլինել, այսինքն՝ գրավոր խոսքում ընկած լինել հաջորդող ձայնավոր տառից առաջ. է-ական, ա-էրոսյան, ա-ուտոգաֆի: Օտարաբան արտասանություններում այստեղ կարող է լինել ԶԶ կաղապար, կամ՝ ԶԶԲ, ԶԶԲԲ, որպիսի արտասանությունները հայերենին խորթ են, կամ դուրս գեռնա խորթ են. հմմտ. ա-ուր-տա||աուր-սաւ, ա-երոսյան կամ աւ-երոսյան են:

2. ԶԲ կաղապար (սկզբնաբաց-վերջափակ վանկ), երբ սա նախորդում է որևէ բաղաձայնի. աշ-խատանք, աղ-ջիկ, աբ-մատ, ուծ-գին:

3. ԶԲԲ կաղապար (սկզբնաբաց-վերջափակ վանկ), երբ նախորդում է որևէ բաղաձայնի, և ԲԲ-ն կապակցելի են. աբ-նանալ, ընդ-սծել, ինծ-նից: Երբ ԲԲ-ն ևս կապակցություն է, գոյանում են վանկային տարբերակներ. է-ս-կուրսի, և է-քրս-կուրսի: Առաջին դեպքում դործում է միավանկ բառի վանկավերջի և երկվանկ-բազմավանկ բառերի վերջնավանկի սկզբունքը, երբ ևս-ն կապակցված, առանց ձայնավորման է արտաբերվում, օրինակ, Մաբֆա, Աբաֆա, մետաֆա են, երկրորդ դեպքում՝ պայրական+շփական, հայերենի համար խորթ, անկապակցելիություն:

4. ԲԶ կաղապար (սկզբնափակ-վերջաբաց վանկ), երբ սա նախորդում է որևէ բաղաձայնի. քա-բակ, կ(ը)-բակ, շու-տով, շի-տակ, ցն-րեկ, ցո-րեն: Գրությամբ հաջորդող բաղաձայնը (կամ անցումային հնչյունը, ձայնակապը) կարող է և արտահայտված չլինել. օրինակ՝ շէի, շէիբ, լիոռիբմ, պոետ (շէ-յի, շէ-յիբ, բի-յոռիբմ, ~~պոետ~~, Օտարաբան արտասանություններում այստեղ հնարավոր են ԲԶԶ, ԲԶԶԲ և այլ կաղապարներ. հմմտ. լա-ուրա, լաու-րա, ա-ուման, Բաու-ման:

5. ԲԲԶ կաղապար (սկզբնափակ-վերջաբաց վանկ. ԲԲ-ն միայն՝ բաղաձայն+յ), երբ հաջորդում է որևէ բաղաձայնի. Ջյու-բական, հյու-բանոց, ձյու-նէ:

6. ԲԲԶԲ (սկզբնափակ-վերջաբաց վանկ. ԲԲ-ն միայն՝ բաղաձայն+յ). մյու-գային, լյար-դից:

7. ԲԶԲ կաղապար (երկփակ վանկ), երբ նախորդում է որևէ բաղաձայնի. կաբ-կուտ, հաց-թուխ, ջր-կիր, փր-փուր:

8. ԲԶԲԲ կաղապար (երկփակ վանկ), երբ նախորդում է որևէ բաղաձայնի, և ԲԲ-ն կապակցելի են. վերց-նել, ձաղր-ված, ջրնջ-ված, փրկ-ված, գլծտ-վի, հարց-նել, զարկ-վել, վարժ-վել:

բ) Վերջնավանկի կաղապարներ.

1. Բառավերջում Չ (երկբաց) վանկակաղապարը բացառվում է, հանդիպում է բառամիջում, ույն էլ բառասկզբի կաղապարից սերող՝ ա-րագ ամենս-ա-րագ, է-ժան ամեն-է-ժան, ինչպես և օտար՝ փոխառյալ որոշ բառերի վերջում. օրինակ՝ ամսլու-ա, բո-ա, կակա-ս են:

2. ՉԲ և ՉԲԲ, ՉԲԲԲ կաղապարները ևս բնորոշ չեն վերջնավանկին. տողադարձում հնարավոր են միայն օտար՝ փոխառյալ բառերում. մե-մու-ուր, դեպերտու-ար, լաու-րե-ատ:

3. Բնորոշ են հետևյալ կաղապարները՝ ԻՉ (կա-տու, հի-մա, առ-կա), ԲՉԲ (կար-կա ձ, ւս-րագ, ար-կրդ), ԼՉԲԲ (ան-շարժ, մե-տախ, շար-վածք, աշ-խույժ): ԲՉԲԲԲ-ն հազվադեպ է. մի-ջանցի, բը-սունցի, ա-ռանցի: Փոխառյալ օտար բառերի վերջնավանկը ավելի հաճախակի կարող է լինել ԲՉԲԲԲ կաղապարով՝ ին-ֆարկտ, ինչպես և օտարաբան արտասանություններում՝ Գը-դանսկ, հմմտ. Գը-դա-նրսկ:

դ) Միջնավանկի կաղապարներ.

Միջնավանկերը հետևում են կամ սկզբնավանկերի կամ վերջնավանկերի կաղապարներին, այսինքն՝ բառամիջում նոր տիպի վանկ չի գործածվում: Որոշ վանկակաղապարներ ունեն սահմանափակ կիրառություն կամ էլ բացառվում են այդպիսի դիրքերում (օրինակ, ՉԲ կաղապարը):

Քանակային հարաբերությամբ վանկերը ավելի շատ են, քան բառերը: Հստ է. Բ. Աղայանի հաշվումների՝ չասական հայերենում այն ներկայանում է 3:7 հարաբերությամբ: Ավելի շատ են սկզբնափակ և վերջափակ վանկերը. քիչ չեն նաև երկփակները: Վերջին տեղում են երկբացները:

Կրկն. Тошян С. Б., Слоγο-раздел и строение слога в армянском языке, «Вопросы языкознания», 1969, № 3.

Տե՛ս նաև հնչյունաբանություն բառահոգվածի հրականություն ցանկը:

ՎԱՆԿԻ ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ. հայերենի ուղղագրությունը հիմնականում հետևում է հնչյունական սկզբունքին, վանկագրությունը բնորոշ չէ: Հնչյունական-տառային գրությունը վերաբերում է ձայնավոր և բաղաձայն հնչյուններին, երկբարբառներին, եռարարբառներին, երկհնչյուններին: Վանկի գրությունը նույնպես հետևում է այդ սկզբունքին, գրային նշաններով, ստանդարտ արտահայտվում է ոչ թե վանկը, այլ նրա կազմի մեջ եղած հնչյունները: Վանկի ուղղագրությունը ուշադրություն է գրավում միայն այն տեսանկյունից, որ գաղտնավանկը հիմնականում հետևում է բաղաձայնական գրությանը, գրանշաններով (տառերով) արտահայտվում են բաղաձայնական եզրերը, իսկ վանկարար ձայնավորը գրությամբ չի արտահայտվում. օրինակ՝ Մկրտիչ (= Մր-կր-տիչ), սկսել (= լս-կլ-սել), սոսող (= աս-տղ): Մինչդեռ լիահունչ վանկերը միշտ տառային գրություն ունեն (ֆա-ղաֆ, րա-բե-կամ): Որոշ դեպքերում տողադարձի կամ տողաշարիական պահանջներով, գաղտնավանկը ևս հետևում է հնչյունական գրությանը: Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի ուղղագրական կանոնով տողադարձի ժամանակ հաշորդ տողն անցած գաղտնավանկը բաղաձայնական գրության է հետևում այն դեպքում, եթե նրանով սկսվող կամ նրանով արտահայտված բաղադրիչը արմատ է կամ բառարազարդիչ, օրինակ՝ ան-գլուխ, ան-կրկնելի, ուշա-դրություն:

Վանկը կարող է լիահունչ լինել, բայց հետևել հնչյունական գրությանը: Սա վերաբերում է այն վանկերին, որոնց վանկարարը լ-ն է, և սա միշտ գրությամբ արտահայտվում է. օրինակ՝ ըն-կեր, լս-տույզ, ըմ-բռնել, ըն-դունակ են:

Լիահունչ վանկի հնչյունական գրությունը մասամբ խախտվում է այն դեպքում, երբ այն արտահայտված է յեվ (yev) կամ եվ (ev) հնչյունակապակցությամբ. ընդ որում յեվ հնչյունակապակցությունը գրվում է եվ, եվ տառակապակցություններով կամ և գրանշանով, իսկ եվ հնչյունակապակցությունը՝ եվ (ե-վ՝ տողադարձի նշանով), կամ և:

Այսպես՝ երբ վանկարունը և ձայնավորն է և նրան հաջորդում է է բաղաճայնը, ապա՝ 1. եվ գրվում է բառասկզբում, երբ բառը հատուկ անուն է (եվրուպա, եվդոկիա): 2. եվ գրվում է՝ ա) երբ տվյալ բառը սերում է առաջին կետում նշված հնչյունաակիզորենեցող հատուկ անունից (եվրոպական, եվրատոմ): երկու դեպքում էլ այս գրությունը արտահայտում է յեվ (yev) հնչյունակապակցությունը, բ) էլիք առաջ է բառաբաղադրություն, ընդ որում ե-ն ազդարարում է նախորդ բաղադրիչի ավարտը, իսկ վ-ն հաջորդող սրմատական բաղադրիչի սկզբնահնչյունն է. օրինակ՝ հոգեվարժ (հոգե-վարժ), տաբեվերչ. այստեղ արդեն եվ սառակապակցությունը արտահայտում է եվ (ev) հնչյունագույնը: 3. ե-վ գրվում է տողադարձի ժամանակ, ավելի ճիշտ՝ երբ դրանց միջև վանկարաժանն ու տողադարձը համընկնում են. ե-ն տողադարձի նշանով մնում է նախորդ տողի վերջում, իսկ վ-ն առանց որևէ նշանի (բառի շարունակության հետ) տեղափոխվում է հաջորդ տողի սկիզբը. արտասանությունը նույնն է. 4. այլ պարագաներում գրվում է ե, որը անկախ բառ նշանակելու դեպքում, առհասարակ բառասկզբում և ձայնավորից հետո արտահայտում է յեվ (yev) հնչյունակապակցությունը՝ ե, ես, եք, նաև, բևե, մնացած դիրքերում՝ եվ (ev). արե, բարե, տերե, նրեան:

Գրկն. տե՛ս ուղղագրության բառահոգվածում:

ՎԱՆԿԻ ՈՒՂՂԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ: Վանկը հնչյունաբանական միավոր է, իբրև այդպիսին միապլանային է, ունի միայն արտասանական բնութագրություն: Հայերենի վանկը (վանկարունը) ունի լիահունչ կամ ոչ լիահունչ արտասանություններ: Բացի ը-ով կազմված վանկերից, մնացած բոլոր ձայնավորներով կազմվածներն ունեն լիահունչ արտասանություն, և վերջիններիս վանկարարները միշտ գրությամբ արտահայտվում են: Ոչ լիահունչ վանկերի մի մասի վանկարարը ես գրությամբ արտահայտվում է բառասկզբում է. մ. ղ բաղաճայններից առաջ, օրինակ՝ ըմբոնել (ըմ-բոնել), ըլծակսն (ըլ-ծակսն), ընդունակ (ըն-դունակ), ինչպես և սրանցով բաղադրվածներում՝ ա-նրն-տել, օ-բլս-տօրել: Երբ ոչ լիահունչը գրությամբ չի արտահայտված, արտասանությունն էլ կոչվում է զաղտնավանկային, ինչպես՝ զնալ (=զը-նալ), ասալ (=աս-ալ): Գրությամբ արտահայտված ոչ լիահունչ վանկարների արտասանությունը համարժեք է զաղտնավանկային հնչմանը. հմմտ. ըմ-բոնել (<ըմբոնել) և աս-ալ (<ասալ). ֆունկցիայով սրանք համարժեք են լիահունչներին:

Զաղտնավանկային արտասանությունը պայմանավորող գործոններն են՝

ա) Բաղաճայնական կուտակումների տարալուծման միտումը վանկասկզբում. մ(ը)նալ, գ(ը)նալ, ս(ը)րան, ք(ը)րու, կ(ը)տուց. այս արտասանությունը կարող է պահպանվել բառաբարդության (բաղադրության) մեջ. հետամ(ը)նուց, պատկերաս(ը)րան, ազոավակ(ը)տուց, աղաք(ը)րու: Երբ բաղադրիչների կասլը մթաղնած է, կարող է հաջորդաբարվել զաղտնավանկային արտասանությունը. նման դեպքում կից բաղաճայնների միջև (ը)-ի տեղով անցնում է վանկարաժանը. տիկ-նոչ (<տի+կին), համալ-սաբան (<համա-լսաբան), աշխատակցել, զործակցել. հմմտ. եռակցել (եռա-կրցել), բեռակնոչ (բե-ռա-կը-նոչ), թևն բացառված չէ բեռակ-նոչ, եռակ-ցել արտասանությունը (վանկատուժը): Որոշ դեպքերում արտասանությունը վերանում է նաև հաջորդող ձայնավորասեիզր վանկի ավելացմամբ. աստ(ը)լ > աստղային:

բ) Վանկակազմության նորմաների պահպանման միտումը վանկասկզբում և վանկավերջում՝ ձևակազմական ու բառակազմական բաղադրիչների կցույթներում. այսպես՝ կ նախամասնիկ+բաղաճայն դիրքում ունենք կ+(ը)+բաղաճայն արտասանությունը. կ(ը)զբեմ, կ(ը)կարգամ. չ նախամասնիկ+բաղաճայն դիրքում ունենք չ+(ը)+բաղաճայն արտասանությունը. չ(ը)զբեմ, չ(ը)կարգամ. բաղաճայն+ս (ղ. ն) հոգ > բաղաճայն+(ը)+ս (ղ. ն) հոգ. օրինակ՝ զիբբ(ը)ս, զիբբ(ը)ղ, գրբ. զիբբ(ը)ն. նաև՝ անդրա-

վարտի՛ > անդ-րա-վարտի՛. հմմտ. անդ(ը)ր-օվկիսնոսյան, երբ մասնավանդ այս բաղադրիչը հրկրորդական շեշտ ունի (անդրօվկիսնոսյան):

զ) Սերումը որևէ լիահունչից (հնչյունափոխությամբ). զիր > զ(ը)րել, սուր > > ս(ը)րել, սրինգ > սր(ը)նգի:

զ) Գաղտնավանկն ունի կառուցվածքային գրեթե նույն կաղապարները, ինչ ունեն լիահունչ վանկերը. օրինակ՝ ԲԶ (կը-դը-նամ, կը-խոսեմ, չը-գը-նամ), ԶԲ (ըս-կսեմ, ըս-տույզ), ԲԶԲ (կըր-ճատել, ան-տըր-տունջ), ԲԶԲԲ (կըրը-նել, շըրջ-վել). կենսունակ չեն ԲԲԶ, ԶԲԲ, ԶԲԲԲ, Զ կաղապարները:

Գաղտնավանկի, առանց այն էլ թույլ, հնչեղությունը որոշ դիրքերում հասցվում է նվազագույնի: Դրա հիմնական պատճառներից են՝ ա) վանկարնի գրությամբ շարտահայտվելը և գրային արտասանության միտումը, բ) միևնույն (օտար, փոխառյալ) բառի օտար հնչման ազդեցությունը, այսինքն՝ բառի օտար հնչման հետևողությամբ արտասանությունը, գ) բարբառային արտասանության ազդեցության լուրացումը: Գրային արտասանության միտումը անցյալում որոշ հայերենագետների մղել է այն մտքին, որ հարկավոր է հրաժարվել (ը) արտասանությունից: Այժմ էլ գաղտնավանկային արտասանությունը կանոնական է, թեև ուսերենի և այլ լեզուների ազդեցությամբ ոմանք սղում են այդ (ը)-ն հատկապես փոխառյալ՝ օտար բառերի սկզբում (սկզբնավանկում), ինչպես՝ սպորտ, ստեպ, ստադիոն, սպեցիֆիկ, սցենար, ստուգիա, Ստրուվե, շտամպ, շտուրման, սկանդալ և նման սկիզբ ունեցող այլ բառերում: Այս տեսանկյունից կարծեցյալ է նաև հետևյալ բառերի սկզբնավանկի արտասանությունն առանց (ը)-ի. կրախ, գրամ, կրեպ, գրունտ, կրոս, կրուպա, կրոն, կլիենտ, սխեմա, սխուլաստիկ, պրոբլեմ, գրիպ, տրեստ, րյուկ, տրակտոր, տրիրոն, տրամվայ, Բրեստ, կրակով, Գրոգնի, Գրեգդեն, Բրյուսով: Կանոնական չէ նաև փոխառյալների բառամիջի բաղաձայնական կուտակումները առանց (ը) ձայնավորման արտասանելը. էֆտազ, էֆսկուրսիա, ֆոֆտոտո, էֆտուակտ, էֆպրոպրիացիա, կոնսպեկտ, Ավստրալիա, զանգստեր, Ռայխստագ, Բելիցսկի, մասշտաբ: Նորագույն այն փոխառությունները, որոնք պասսիվ բառապաշարի տարրեր են, դեռևս ուղղախոսական տեսանկյունից կատարյալ իրացում չունեն, և սրանց արտասանությունը այդ իսկ պատճառով կանոնավորված համարել չի կարելի: Այսպես՝ ֆս կապակցությունը բառավերջի դիրքի արտասանության հետևողությամբ կարող է առհասարակ վանկավերջում էլ արտաբերվել առանց (ը) ձայնավորման. էֆտազ (= էֆս-տազ), հմմտ. քաֆտոզ (= քաֆս-տոզ, քա-ֆըս-տոզ):

Այսպիսով՝ վանկերի ուղղախոսությունը արևելահայ գրական լեզվում որոշակիորեն կանոնավորված ու կայունացած է. տարբերությունները մասնակի բնույթ ունեն: Դրանցից են, օրինակ, հետևյալները՝

ա) Կարևոր է յ կիսաձայնի դիրքը վանկաւման ժամանակ, ասենք, ան-կյուն թև անկ-յուն, աղ-բյուր թև աղբ-յուր, կըղ-գյակ թև կըղգ-յակ. այժմ երկու արտասանությունն էլ ընդունելի է համարվում:

բ) Ուշադրություն են գրավում գաղտնավանկային ու ոչ գաղտնավանկային արտասանություն, գաղտնավանկի տեղի հարցերը. հմմտ. պատժը-վել և պատրժ-վել, գտնը-վել և գտրն-վել, պննը-վել և պնրն-վել, կամ (ը)-ի արտասանությունը փոխառյալ՝ օտար բառերի սկզբում՝ լսելի ը-ով, թույլ (ը)-ով, թև առանց դրան: Այստեղ ձևաբանական շփոխանիշի կիրառումը (ստեպ-ստեպներ) գեոևս հարցի վերջնական լուծում չի բերում:

գ) Արտասանական տարբերակների գոյացումը վանկավերջում, մանավանդ բաղաձայնական կուտակումների դեպքում:

Դրկն. տե՛ս ուղղախոսությունը բառահոգվածում:

ՎՈՐՍՍԱՆԳՆՈՒՄ || реконструкция, նախաձեռն կամ հին ձևի վերաստեղծում եղած (գրավոր կամ բանավոր) փաստերի դիտարկումներով. տարբերում են առտաֆին վերականգնում (внешняя реконструкция) և ներֆին վերականգնում (внутренняя реконструк-

ԱՄՆ)։ Առաջինին դիմում է պատմահամեմատական մեթոդը, իսկ երկրորդին՝ ներքին վերականգնումների մեթոդը (տե՛ս)։

ՎԵՐԴՅԱՆ ՐԱԴԻԱՆ ՀԱԿՈՒԻ, լեզվաբան-հայերենագետ, գրող, ծնվել է 1919 թ-ի սեպտեմբերի 20-ին, Ադրբ. ՍՍՀ Մարտակերտի շրջանի Բ. Սարով գյուղում։ Բարձրագույն կրթությունն ստացել է Երևանի Խ. Աբովյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտում, 1952-ին պաշտպանել է թեկնածուական, 1971-ին՝ դոկտորական դիսերտացիա, 1973-ին ստացել է պրոֆեսորի կոչում։ Վարել է մի քանի պաշտոններ, ինչպես՝ նշված ինստիտուտի պրոռեկտոր (գիտական աշխատանքների գծով, 1965—1969), բանասիրական ֆակուլտետի դեկան (1964 և 1978 թթ.)։ Այժմ պաշտոնավարում է որպես նույն ինստիտուտի հայոց լեզվի ամբիոնի պրոֆեսոր։ Պարգևատրվել է մեդալներով ու կառավարական պատվոգրերով։ Գեղարվեստական հիմնական երկերից են՝ «Քեզ համար, լենինգրադ» (1951), «Ծաղիկներս մնացին հեռվում» (1964), «Այրվող ալիքներ» (1977), «Ինչպես է գալիս երջանկությունը» (1957), «Արտակարգ դեպքաններ» (1984)։ Հայերենագիտական կարևորագույն ուսումնասիրությունները վերաբերում են շաբահյուսության, սովետահայ լեզվաբանության պատմության, դպրոցական ձեռնարկների բնագավառներին։

ԽԵԼԵՐ. Բարդ ստորադասական նախադասության շաբահյուսություն (Ե., 1970), նախադասությունների հաճախականությունը հայ պատմավեպերում (ՀԼԳԴ, 1973, № 5—6), Սովետահայ լեզվաբանությունը 40 տարում (հեղինակակից, ՊԲՀ, 1960, № 4), Հայերեն լեզուի դասագիրք (հեղինակակից, Ե., 1966, 1968)։

ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆ, բարդության տեսակ. այն կայուն բառակապակցությունն է, որի բաղադրիչները միակցված չեն, գրեթե արտասանվում են միջբառային դադարով, և բաղադրիչներից մեկը, որոշ դեպքերում երկուսն էլ, ունենում են բառաշեշտ։ Ընդ որում՝ բաղադրիչները հարաբերականորեն պահում են իրենց բառային (ոչ ազատ) իմաստը։ Դարձվածքային բարդության մեջ դրանք շունեն ուղղակի իմաստ. բաղադրիչներն այստեղ ներկայանում են փոխաբերական իմաստավորումով։ Գրավոր խոսքում բաղադրիչները գրվում են անջատ, առանձին դեպքերում՝ միության գծիկով։ Բաղադրիչների փոխհարաբերության շաբահյուսական դրվածքը հիմնականում պահպանվում և գիտակցվում է։ Բարդության այս տեսակը, Մ. Աբեղյանի հետևողությամբ, կոչում են հաբադական։ Սրա դրսևորումները միակերպ չեն։ Զանազանում են՝ սովորական, բաղնյուսական, կրկնափոխ և հատվածական հաբադություններ (բարդություններ)։

Սովորական հաբադությունները բնորոշ են նրանով, որ սրանց բաղադրիչները մեծ մասամբ կախյալ (լրացում-լրացյալ) հարաբերություն ունեն, տրոհված են միջբառային դադարով, չեն բաղադրված համադասական շաղկապներով, մի բաղադրիչը մյուսի կրկնությունը չէ (բաղադրիչների նույնության բացառում)։ օրինակ՝ առաջ ընկնել, զլուխ քերել։ Գրությունը՝ անջատ, առանց գծիկի։

Բաղնյուսական հաբադությունները բնութագրվում են հետևյալ հատկանիշներով.

ա) Բաղադրիչները իրար նկատմամբ համազոր են. մեծ մասամբ համադասական հարաբերության մեջ են. կարող են բաղադրված լինել կապակցական տարրով (ու. մասամբ նաև և համադասական շաղկապներով), ինչպես՝ սմայ ու զամայ, գիլ ու գլոր, դեղ ու դարման, զարդ ու զարդարանք, ժամ ու պատարագ, լուռ ու մունջ, խաղ ու պար, խոսք ու զրույց, խելք ու միտք, խիղճ ու խղճմտանք, ծաղր ու ծանակ, կյանք ու արև, հոգս ու ցավ, ձայն ու ծպտուն, նետ ու աղեղ, շենք ու շնորհք, ողջ ու առողջ, չոր ու ցամաք, ցաք ու ցրիվ, ուժ ու կորով։ Այս բարդություններում չնայած շաղկապական տարրի առկայությանը՝ միջբաղադրիչային դադար կա, որ հիշեցնում է միջբառային դադարը, մանավանդ որ անկախաբար շեշտակիք են։ Միասնական շեշտադրությամբ սրանք կորցնում են այդ դադարը և միավորվում, համադրվում մեկ ամբողջության մեջ՝ դառնալով, վերածվելով կցական բարդության. ինչպես՝ ուղն ու ծուծր > ուղնուծուծր, առ ու ծախ >

> առուծախ, նազ ու տուզ > նազուտուզ, լաց ու կոծ > լացուկոծ, կարգ ու կանոն >
> կարգուկանոն, հատ ու կենտ > հատուկենտ, տուն ու տեղ > տունուտեղ:

բ) Գրավոր խոսքում անշաղկապ բաղճյուսականների միջբաղադրիչային դադարը արտահայտվում է միության գծիկով. օր.՝ տասը-քսան, մեկ-երկու, հագած-կապած, անթիվ-անհամար, այսօր-վաղը, գիշեր-ցերեկ, աղմուկ-սղաղակ, արար-աշխարհ, հարայ-հրոց, բութ-բորան, դեղ-դարման, գունա-գհուլ, բարով-խերով, թանկ-էժան, ահել-ջուհել: Այս դադարը կարող է փոխարինվել շաղկապով, ինչպես՝ գիշեր ու ցերեկ, անթիվ ու անհամար, հագած ու կապած, բութ ու բորան, դեղ ու դարման, թանկ ու էժան, ահել ու ջահել:

գ) Բաղադրությունը (բարդությունը) հոլովվում և հոգ է ստանում իբրև մեկ ամբողջական բառ. այսպես՝ անց ու դարձ(ը) > անց ու դարձի(ն), անց ու դարձից, անց ու դարձով են: Հազվագեպ է պատահում, որ նախորդող բաղադրիչը ևս հոլովվի, ինչպես՝ հայր ու մայր, հոր ու մոր, հոր ու մորից են:

դ) Բարդության յուրաքանչյուր բաղադրիչ ունի իր շերտը. սովորաբար երկուսն էլ բառական շեշտ են ստանում, թեև դրանցից մեկը կարող է իր ուժգնությամբ գերիշխել մյուսին:

ե) Բաղադրիչների դերում սովորաբար հանդես են գալիս հոմանիշ, իմաստով մերձավոր, իմաստաբանական նույն դաշտին պատկանող արմատական բառեր (բառահիմքեր). ջանք ու եռանդ, երգ ու տաղ, դարդ ու ցավ, բութ ու բորան, ժամ ու ժամանակ, ահ ու սարսափ, հագած-կապած, լուռ ու մունջ, թև ու թիկունք, գունդ ու կծիկ, ահ ու դող, ախ ու վախ, բառ ու բան, դատ ու դատաստան են: Կան հեռավոր ստեղծակցություն ունեցող, նույնիսկ հականիշային հարաբերությամբ դրսևորվող բաղադրիչներ, որոնք սակայն իմաստային դաշտով հարաբերակցվող են. աջ ու ձախ, քար ու հող, լավ ու վատ, թաց ու չոր, մեծ ու փոքր, օր ու պիշեր, գիշեր ու ցերեկ, թանկ ու էժան:

զ) Բաղադրության իմաստը բաղադրիչների արտահայտած իմաստների նկատմամբ կարող է ունենալ ընդլայնում, ձեռք բերել լրացուցիչ երանգներ (հավաքականություն, մոտավորություն, սաստկություն են). խաղք ու խայտառակ, գուգված-զարդարված, երևք-չորս, հինգ-վեց:

է) Բաղադրությունը կարող է կազմվել կրկնահարադիր բայերի հարադիրը ձևավորելու համար. օր.՝ չարգ ու խուրդ անել, ջիր ու ցան անել:

Կրկնավոր հարադրությունները բնութագրվում են հետևյալ հատկանիշներով.

1. Բարդությունը կազմվում է նույն բառի կրկնությամբ. բաղադրիչների միջև կա միջբառային դադար, որը գրավոր խոսքում արտահայտվում է միության գծիկով. յուրաքանչյուր բաղադրիչ ունի իր բառաշեշտը. խումբ-խումբ, տեսակ-տեսակ, արագ-արագ, մեծ-մեծ, գունդ-գունդ, տեղ-տեղ:

2. Բաղադրիչները սակավ դեպքերում կարող են՝ ա) բաղադրված լինել շաղկապական տարրով և արոհված լինել դադարով. օր.՝ ինձ ու ինձ, ձեզ ու ձեզ, դեմ ու դեմ: բ) բաղադրված լինել նախդիրով և տրոհված լինել դադարով. մեկ առ մեկ, մեջ ընդ մեջ. հմմտ. նաև՝ օր օրի վրա (կտադրությամբ):

3. Բաղադրությունը կարող է կազմվել կրկնահարադիր բայերի հարադիրը ձևավորելու համար, ինչպես՝ վեր-վեր թռչել, բզիկ-բզիկ անել: Կարող է, անկախ դորժածություն ունենալով հանդերձ, ֆունկցիավորել նաև իբրև հարադիր. ուս ուսի տալ, ձեռք ձեռքի տալ, մեջք մեջքի տալ, ճակատ ճակատի տալ, ձեռքից ձեռք անցնել, գլուխ գլխի տալ, թև թևի տալ, ուս ուսի տալ:

4. Բաղադրիչների խոսքիմասային արտահայտությամբ՝ կադապարումն ունի այսպիսի տեսք.

ա) գոյական + գոյական (> ածական կամ մակբայ). գույն-գույն, փունջ-փունջ, խումբ-խումբ, հիվանդ-հիվանդ, ուլունք-ուլունք, կտոր-կտոր, ծալ-ծալ, թել-թել, տե-

սակ-տեսակ, տեղ-տեղ, գունդ առ գունդ, ժամ առ ժամ, ժամանակ առ ժամանակ, րոպե առ րոպե, տուն առ տուն: Այս կաղապարում բաղադրիչներից մեկը կարող է լինել հոլովածևով գրանորվել. դուրից գյուղ, քաղաքից քաղաք, հեռու հեռում, հեռու հեռվից, փողոցից փողոց, կողք կողքի, լանջ լանջի, օր օրի:

բ) ածական+ածական ($>$ սաստկական ածական, մակբայ). գառը-դառը, խոշոր-խոշոր, ծանր-ծանր, մեծ-մեծ, շատ-շատ, շեկ-շեկ, սև-սև, շոր-շոր, պաղ-պաղ, տաք-տաք, քիչ-քիչ, քիչ առ քիչ:

գ) րվական+րվական ($>$ բաշխական թվական, երբեմն մակբայ). մեկ-մեկ, երկու-երկու, երեք-երեք, հազար-հազար:

դ) դերանուն+դերանուն ($>$ ածական, սաստկական դերանուն). այս-այս, քանի-քանի, այսքան-այսքան, այսինչ-այսինչ, բոլոր-բոլոր, իրեն-իրեն, որքան-որքան, ինչ-ինչ, ով-ով, ապա և՛ ինձ ու ինձ, քեզ ու քեզ, ինչ ու ինչ, մեզ ու մեզ, ձեզ ու ձեզ:

ե) մակբայ+մակբայ ($>$ սաստկական մակբայ). արագ-արագ, ուշ-ուշ, շուտ-շուտ, մերթ-մերթ, երբեմն-երբեմն, ստեպ-ստեպ, նաև՝ մերթ րնդ մերթ:

զ) ձայնաբկություն+ձայնաբկություն ($>$ սաստկական ձայնաբկություն). հե՛յ-հե՛յ, Վա՛յ-Վա՛յ, ա՛խ-ա՛խ, փի՛շտ-փի՛շտ:

5. Առավել հարուստ գործառնություն ունեն բարբառներում ու ժողովրդախոսակցական տարբերակում և այնտեղից էլ թափանցում են գրական լեզու (պաղ-պաղ, ծուփ-ծուփ, ալվան-ալվան, հոնգուր-հոնգուր, հազար-հազար, փաթիլ-փաթիլ, ողջ-ողջ, ծիլ-ծիլ, խուրձ-խուրձ, մեկ-մեկ. նա բաղադրող տարրով՝ թրբիկ հա թրբիկ, բեր հա բեր, կեր հա կեր, տուր հա տուր):

6. Կրկնավորները բառարանագրական պլանում չեն արժեքավորվում իբրև գլխաբառ. նրանք սովորաբար մեկնաբանվում, բնութագրվում են բառահոգվածի վերջում՝ կայուն բառակապակցությունների շարքում:

7. Բաղադրիչներից մեկը կարող է ներկայանալ հնչյունափոխված տարբերակով.

ա) առաջին բաղադրիչի սկզբնաբաղաձայնի անկում (առոթ-փառոթ, ալան-թալան):

բ) երկրորդ բաղադրիչի սկզբում բաղաձայնի, ավելի հաճախ մ-ի հավելում (ոլոր-մոլոր, ավել-մավել, աման-շաման, աղքատ-մաղքատ). այս երևույթը առկա է սովորաբար ձայնավորասկիզբ բաղադրիչի դեպքում:

գ) Երկրորդ բաղադրիչի սկզբնաբաղաձայնի փոխարինում. $p > մ$ (թելիկ-մելիկ), $h > մ$ (հաց-մաց), $u > ս$ (պարապ-սարապ), $l > փ$ (լոթի-փոթի), $ս > փ$ (սուս-փուս), $p > մ$ (բարակ-մարակ), $պ > մ$ (պակաս-մակաս, պղտոր-մղտոր) $զ > պ$ (զիզի-պիզի), $p > վ$ (թոի-վոի), $խ > մ$ (խունջիկ-մունջիկ), $ծ > մ$ (ծուխ-մուխ, ծուռտիկ-մուռտիկ), $կ > մ$ (կլոր-մլոր), $շ > մ$ (շեկիկ-մեկիկ) ևն: Ինչպես նկատելի է, ավելի շատ փոխարինումը մ-ով է կատարվում:

դ) Ձայնավորի փոփոխություն հաջորդող բաղադրիչում (մանր-մունր, ծակ-ծուկ, ծակ ու ծուկ, փալաս-փուլուս, լակոտ-լուկուտ, ձեն-ձուն, մարդ-մուրդ, մանր-մունր, վաշ-վիշ). ձայնավորի և բաղաձայնի փոփոխություն նույն դիրքում (բաղցր-մեղցր):

ե) Առաջին բաղադրիչի առաջին ձայնավորին հաջորդող բաղաձայնի փոփոխություն. րնդ որում բաղադրիչը համառոտվում է նշված բաղաձայնից հետո. ճեփ-ճերմակ, կաս-կարմիր, լեփ-լեցուն, դափ-դատարկ, շիփ-շիտակ:

Հատվածակալան հաղադրությունները (բարդությունները) նույնանում են այն հատվածական բաղադրությունների հետ (տե՛ս բաղադրություն բառահոգվածը), որոնց բաղադրիչները հարաբերականորեն անջատ արտասանություն ունեն, իսկ գրավոր տեքստում բաղադրիչների տրոհումը արտահայտվում է միության գծիկով, գոյանում են շարահյուսական ազատ (սովորաբար համադաս) բառակապակցություններից. գիտական ու (ե) տեխնիկական $>$ գիտատեխնիկական, պատմական ու (ե) բանասիրական $>$ պատմա-բանասիրական, ռազմական ու (ե) հեղափոխական $>$ ռազմա-հեղափոխական, ռազմական ու

(և) ձովային > ուղիւն-ծովային, ուղիւն ու (և) օղային > ուղիւն-օղային են, Բաղադրիչների փոխհարաբերությունը կարող է դրսևորվել համագործությամբ, գուգադրությամբ են, Հմմտ. նյութիս-աբեւլյան, հայ-ռուսական, ռուս-հայերեն, գրական-գեղարվեստական, մաթեմատիկական, սովետա-լեհական. սրանց մեծ մասի բաղադրիչների փոխհարաբերությունը այժմ տանում է դեպի համակցում: Այսպես հատվածական բաղադրությունները (բարդությունները, հարադրությունները) վերածվում են համադրական բարդությունների. օր.՝ գիտա-մասնայական > գիտամասնայական, գիտա-հանրամատչելի > գիտահանրամատչելի. ժողովրդա-տնտեսական > ժողովրդատնտեսական: Այս անցումը կատարվում է հատկապես այն դեպքում, երբ բաղադրիչները միմյանց նկատմամբ ներկայական հարաբերություն չունեն կամ ընկալվում են ոչ հատուկ տրոհումով: Հատվածականներից պետք է տարբերել նմանատիպ, բայց շահառույթավորված բաղադրիչով սինվանական հարադրականները, որոնք էսպես բաղադրական են. ինչպես՝ աղբյուր-հուշարձան, բաղնիք-վաղաքատուն, գեներալ-մայոր, ինժեներ-քիմիկոս, լուսանկար-մեղադրանք, հուշարձան-կոթող, հյուրանոց-ռեստորան, մսուր-մանկապարտեզ, վագոն-ռեստորան, տիեզերագնաց-օդաչու, խրճիթ-ընթերցարան:

Հարադրական բարդությունները լինում են անվանական և բայական: Անվանականը իր հերթին լինում է գոյականական (տուն ու տեղ, ահ ու դող), ածականական (լուռ ու մունջ, լավ ու վատ), բովանական (երեք-չորս, հարյուր մեկ), կան նաև մակբայական (ես ու առաջ, վեր ու վար), շարկապական (ապա թե ոչ, քան թե) և այլ հարադրություններ: Բայականը հիմնականում ներկայանում է հարադրական՝ հարադիր բայերով (տե՛ս առանձին բառահոգվածով):

Գրկն. տե՛ս բառակազմություն բառահոգվածում:

ՎԵՐՋԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ||**окончание**, կամ՝ բեֆույր (флексия). մասնիկի տեսակ. բառափոխական կամ ձևակազմական այն ձևույթը, որը ավելանում է հիմքին՝ վերջից և արտահայտում բուն քերականական (վերաբերական, ռելացիոն) իմաստ: Կարող է ունենալ մեկ քերականական իմաստ (սովորաբար կցական կառուցատիպ ունեցող լեզուներում) կամ համատեղել մեկից ավելի քերականական իմաստներ (սովորաբար թեքական կառուցատիպ ունեցող լեզուներում): Հմմտ. աշխարհաբարում՝ հայերի (=հայր-եր-ի) և գրաբարում՝ ևսուց (=ևար-ց): Ըստ արտահայտած իմաստների զանազանվում են հոլովական (հոլովակերտ||**подлежащие окончания**), հոգնակերտ, խոնարհման (դիմային||**личные окончания**), հոդառական վերջավորություններ. համապատասխանաբար՝ Բար-ի, Բար-եր, Բար-եմ, Բար-ը: Հնարավոր (սպասելի) վերջավորության նյութական արտահայտության բացակայությունը կոչվում է զրո վերջավորություն (нулевое окончание):

Մեկ թեքույթը կարող է համատեղել քերականական տարբեր իմաստներ ու գործառություններ, օրինակ, հոլովական ու հոգնակի իմաստներ (գլխավորի հոգնակի սեռ-տրականի -ց-ն), հոլովական (շարահյուսական) ֆունկցիա և առման իմաստ (արևելա-յայ գրական լեզվի սեռ-տրականի ն-ն.), հոլովի, հոգնակի իմաստներ և հիմքակազմ գործառություն (-անց մասնիկը սեռ-տրականում և բացառականում, գործիականում. հմմտ. պապոնց (=պապ-ոնց) և պապ-ոնց-ից):

Գրաբարի անվանական ձևակազմության մեջ վերջավորությունները կադապարվում են այսպես. հոգնակերտ+հոդ (ծառո-յ-ն), հոլովակերտ-հոգնակերտ+հոդ (ծառո-ց-ն), հոլովակերտ+հոգնակերտ (ծառո-վ-ն), հոլովակերտ+հոգնակերտ+հոդ (ծառո-վ-ն-ն): Ուղիղ բառաձևն ունի զրո հոլովակերտ, ուստի գործում են հոլովակերտ+հոգնակերտ (ծառ+զրո+ք>ծառք) և հոլովակերտ+հոդ (ծառ+զրո+ն) կադապարները: Գրական աշխարհաբարում հնարավոր են հետևյալ կադապարները՝ հոլովակերտ (նաև զրո հոլովակերտ)+հոդ (ծար-ր, ծար-ի-ն). հոգնակերտ+հոլովակերտ (ծար-եր-ի),

հոգնակերտ + հոլովակերտ + հոդ (քար-եր-ի-ն, ուր-եր-ի-դ), մասնակիորեն՝ հոգնակերտ-«հիմնակերտ» + հոլովակերտ (կան-անց-ից) :

Քայական ձևակազմության մեջ (դրարարում) առկա են ներկայի կամ անցյալ կատարյալի հիմքին ավելացող վերջավորությունների շարքեր, ընդ որում՝ յուրաքանչյուր վերջավորություն ավելանում է համապատասխան հիմքին և էապես բազմաֆունկցիոնալ է. զրե-մ, զրե-ս, զրէ (<զրե-յ), զրեց-ի, զրեց-եւ ևն, ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում նույնպես (խոնարհման համադրական ձևերում)՝ քայական (անորոշ դերբայի կամ անցյալ կատարյալի) հիմքին ավելացող վերջավորությունները դիմա-ժամանակա-թվա-յին իմաստներ են արտահայտում։ Անցյալ կատարյալի ձևերում դրանք հանդես են գալիս նրկու շարքով՝ -ի, -իր, (-եց, -ու), -ինք, -իք, -ին և -ա, -աւ, -ավ, -անք, -աք, -ան։

Հստ էության կցական կառուցատիպի լեզուներում, այդ թվում և ետգրարարյան հայերենում, մանավանդ գրական աշխարհարարում յուրաքանչյուր նախորդող վերջավորություն միաժամանակ հիմքակազմ տարր է մասնիկավորման վերակարգության (հիերարխիայի) մեջ. հմմտ. խոսք-եր, խոսքեր-ի, խոսքերի-ս, ՏԵ՛ս ևաև հիմք բառահոգվածը։

Գրկն. տե՛ս ձևաբանություն բառահոգվածում։

ՎԻՃԱԿ||**СТАТУС**, քայական կարգ (հայերենում). սրա իմաստաբանական պլանն ունի արտահայտության այլ ձևեր ևս։ «Վիճակ» ասելով հասկանում ենք տմենից առաջ իրերի (նյութի), հոգեկան երևույթների (պրոցեսների) դրությունը՝ ստատուսը։ Հստ այդմ գործածում ենք այսպիսի բառեր (բառակապակցություններ, արտահայտություններ)՝ հոգեկան վիճակ, բարվոք վիճակ, իրավիճակ, իրադրություն ևն, վիճակի իմաստ կարող են արտահայտել գոյականները (պատերազմ, խաղաղություն, անդորր), վիճակային հատկանիշ՝ ածականը (պինդ, գազալին, կայուն, հիվանդ, լավ, ծանր)։ Վիճակի իմաստը որոշակի տեղ ունի քայակազմության մեջ. նկատի ունենք, մանավանդ, -ան ածանցով կազմությունները՝ պնդանալ, կայունանալ, հիվանդանալ, լավանալ, ծանրանալ։ Սրանց մեջ արտահայտվում է վիճակի փոփոխություն, վերածում, անցում մի վիճակից մի այլ վիճակի։

Վիճակի գաղափարը ստանալով ձևաբանական արտահայտություն՝ դառնում է բնականական կարգի Հայերենը ձևաբանական արտահայտություն է տվել այն իմաստավորմանը, որով պրոցեսայնությունն ստանում է կայունացում (մնայուն դրություն, անցում բնութագրական կամ ուղեկցող պլանի)։ Այն դերբայական հորինվածքի հատկանշական գծերից մեկն է։

Վիճակայնությունը թեև մոտ է կերպիմաստին, սակայն վիճակը կերպ չէ։ Նա պրոցեսայնությունը կայուն հատկանիշ դարձնելու միտում է, իմաստավորում, պրոցեսայնությունը «անվանացնող» կամ «մակբայացնող» հատկություն։ Մինչդեռ կերպը «բայացնող» է։ Վիճակը փոխում է բայի պաշտոնը, գործառությունը, կերպը՝ ոչ, ինչքան բայի մեջ վիճակի գաղափարն ուժեղ է նստած, այնքան առաջնային են դառնում անվանական (կամ մակբայական) հատկանիշներն ու գործառությունները։

Վիճակայնությունը բնորոշ էր դեռևս հին գրական հայերենի դերբայներին, մանավանդ ենթակայական (ներկա) դերբային։ Դերբայակազմության մեջ վիճակայնություն — անվիճակայնություն հակադրությունը քերականորեն արտահայտվում էր մասնիկավորմամբ։ Տարբերակման այս եղանակը պահպանվեց նաև ետգրարարյան հայերենում, ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի դերբայներից վիճակային են հարակատարը, անկատար II-ը, կատարելի II-ը, ենթակայականը։ Մյուսները (անորոշի կադապարների մի մասը, անկատար I-ը, կատարելի I-ը, վաղակատարը և ժխտականը) վիճակային

չեն. կատարելի 1-ը մասնակիորեն վիճակի երանգ է ստանում վերլուծական անորոշի կազմում՝ մանրահամակարգի թելադրանքով:

Դժվար չէ նկատել, որ վիճակայնությունը երկրային է՝ բնութագրական և ուղեկցող: Բնութագրականը դերբային հնարավորություն է տալիս ունենալ անվանական՝ ածականական (կատարելի II, ենթակայական, հարակատար) կամ մակբայապարագայական (հարակատար) գործառություններ: Իսկ գոյականաբար ու մակբայաբար այս գործառությունները պայմանավորված են վիճակային դերբայի հենց ածականական հարաբերակցություններով (ածականն է, որ արտահայտում է կայուն որակային հատկանիշ, կարող է գոյականաբար գործածվել, ձեռք բերել հոգառություն, հոլովակազմություն, թվակազմություն, ունենալ հոլովներին բնորոշ պաշտոններ, ինչպես և՛ ձևի մակբայի պես պարագա լինել): Այս միաժամանակ նշանակում է, թե վիճակային իմաստավորումը նկատելի չափով ընդլայնում է դերբայի բովանդակային ու կիրառական պլանները:

Ուղեկցող վիճակի գաղափարը հաստատված է անկատար դերբայում: Այն ուղեկցող վիճակի պլան է ստեղծում ստորոգյալի համար. վազելիս ընկավ, զնալիս հանդիպեցի: Դիտվում է իբրև ժամանակի (թերևս ճիշտ կլինի ասել՝ վիճակաժամանակային) պարագա: Եթե ևս ասում եմ՝ «նա ապշած լսում էր», ապա այստեղ հարակատարն ըստ էության վիճակային պարագայի կիրառություն ունի:

Եվ քանի որ վիճակը ենթադրում է հատկանիշի կայունացման միտում (մնայունություն), ապա սրանով իմաստավորված որոշ դերբայներ՝ հարակատարը, անկատար II-ը, սրանց հետևողությամբ կատարելի 1-ը (եռակերպության թելադրանքով), զուգորդվելով լինել սծանդակ բայի հետ, կազմում են վերլուծական անորոշի տեսական կերպի շարքը (մանրահամակարգը). գրած լինել, գրելիս լինել, գրելու լինել:

Իրկն. Աբրահամյան Ա. Ա., Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, Ե., 1953: Աղայան Է. Բ., Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Ե., 1967: Պետրոսյան Հ. Զ., Հայերենի բայի ձևակազմության մի քանի հարցեր (ԲԵՀ, 1984, № 2):

ՎԻՆՒՆՇՄԱՆ ՅՐԻՒՐԻՆ (1811—1861), գերմանացի նշանավոր արևելագետ (իրանագետ, հայագետ), ունի ներդրում հատկապես իրանահնդկական հնագիտության բնագավառում, ճանաչված է որպես հայերենի համեմատական ուսումնասիրության հիմնադիր (Հ. Պետերմանի հետ միասին), եղել է Բավարիայի գիտությունների ճեմարանի ականավոր զեմբլերից մեկը, Էկեղեցական իրավունքի պրոֆեսոր (Մյունխենում):

Հայագիտական առավել հայտնի աշխատությունը, որ կոչվում է «Հայերենի տեղը արիական լեզվաբանի մեջ», նվիրված է հայոց լեզվի բնույթի, նրա ծագման ու ցեղակցության հարցերին: Ուսումնասիրության այս վերնագիրը հետազոտում սիմվոլիկ նշանակություն ունեցավ նշված հարցերով զբաղվող հայագետների համար. օրինակ, համանման հարցադրումով հանդես եկան Ֆ. Մյուլլերը, Հ. Հյուբշմանը և այլք: Իր այս հետազոտության (հոգվածի) մեջ, որը լույս է տեսել Հ. Պետերմանի քերականության հրատարակումից ինը տարի հետո (1846-ին), և, հեղինակի իսկ վկայությամբ, այն պատրաստ է եղել շուրջ տասը տարի առաջ, բազմաթիվ փաստարկումներով աշխատում է հաստատել այն գաղափարը, որ հայոց լեզուն հնդեվրոպական է և մտնում է արիական (հնդ-իրանական) ճյուղի մեջ:

Վինդիշմանը դիտարկումների ոլորտի մեջ առավ հայերենի կազմի տարրեր կոդմեր: Հատկապես նրան զբաղեցրել են հայերենի ու այլ ցեղակից լեզուների հնչյունական, քերականական, ինչ-որ չափով նաև բառային համապատասխանությունների խնդիրները: Քննությունից արված հիմնական հետևությունն այն է, որ պարսկերենին ու ղենդերենին գուգահեռ եղել է մի հին իրանական «բարբառ», որից էլ սերում է հայոց լեզուն: Այնուամենայնիվ, նշանավոր հայագետը չկարողացավ ճշգրտել իր տեսակետը հնդեվ-

րուպական տարածքում հայերենի գրաված տեղի վերաբերյալ, հայ-իրանական լեզվական ընդհանրությունների գնահատման մեջ հստակորեն տարրորոշել քնիկն ու փոխառյալը, որ մեծ հաջողությամբ հետազայում արեց անվանի հայագետ Հ. Հյուբշմանը և դրանով իսկ հիմնավորեց հայերենի ինքնուրույն, անկախ ճյուղ լինելը հնդեվրոպական ընտանիքում:

Այլ ուսումնասիրություններում (և տարբեր առիթներով) ևս նա անդրադարձել է հայագիտության պրոբլեմներին: Նրա հոդվածները հին պարսկական արվեստի մասին լույս են տեսել «Zoroastrische Studien» ժողովածուում (Բեռլին, 1863): Հմմտ. ՀՍՀ, հ. 9, 1984:

Երկեր. Aufsatz über die armenische Literatur, M. 1835. Die Grundlage des Armenischen im arischen Sprachstamme (Abhandlungen der ersten Classe der b. Ak, der Wissenschaften, B. IV, Abth. II, M., 1846).

Գրկն. Շումայֆ Գ., Ուսումնասիրությունը հայ լեզուի եւ մատենագրութեան յարեմուտս (Ժդ—Ժթ դար), Վնտ., 1895: Աղայան Է. Բ., Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 1, Ե., 1958:

Վ.ՊԱՍԱՆԱԿԱՆ ՀԱՅՆԵՐԵՆ, հայ վիպասանության լեզուն, հին հայերենը գրի առնվելու նախօրյակին: Պահպանվել են մեկ տասնյակից ավել չափածո «պատառիկներ» (հատվածներ) հայ հին պատմիչների (մասնավորապես Մ. Խորենացու) երկերում: Հստ. Հ. Աճառյանի՝ հայերը մինչև V դարը գիր, գրավոր գրականություն չեն ունեցել. եղել է, սակայն, բանավոր գրականություն, որը բաղկացած էր ժողովրդական երգերից, գրույցներից, առասպելներից, դյուցազներգություններից, որոնք սերնդից սերունդ (դարից դար) փոխանցվում էին բանավոր կերպով: Բայց գրի առնվեցին դրանց սակավաթիվ հատվածներ միայն: Հենց այդ վիպասանությունների անունով էլ կոչվում է մեր լեզվի պատմության մի շրջանը: Մեզ հասած չափածո «պատառիկների» լեզուն անկասկած ժամանակի հայերենն է: Դրանց մեջ, ըստ Հ. Աճառյանի նկատումների, արտահայտություն են գտել 183 բառ, որոնցից 16-ը հատուկ անուններ են. լեզուն ամբողջությամբ աչքի է ընկնում բանաստեղծական շնչով, պատկերավորությամբ, տաղաչափական բարձր արվեստով, պարզությամբ, հարուստ ու գունեղ ոճավորումներով, ժողովրդախոսակցական տարրերով, երբեմն՝ ավելի ուշ շրջաններին քնորոշ կառուցածներով:

Գրկն. Աբեղյան Մ., Երկեր, Ա, Ե., 1966: Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մ. 2, Ե., 1951:

Տ, տ [t], հայկական այբուբենի երեսունմեկերորդ տառը, անվանումը՝ տյուն, ունի իրանական նախատիպար. թվային արժեքն է չորս հազար, չորսհազարերորդ: Արևելահայ գրական լեզվի այբբենական համակարգում սրա դերն է առաջնալեզվային խուլ պայթական պարզ բաղաձայն հնչույթի արտահայտումը: Այս հնչույթի արտաբերման ժամանակ լեզվի առաջամասը մեջքային կողմով հպվում ու փակվածք է ստեղծում վերին ատամնաշարի մակերեսի հետ՝ ետևի (ներսի) կողմից և մասամբ՝ լնդերքի (ալվեոլների) հետ. բերանի ետատամնային խոռոչում կուտակված օդի ճնշմամբ այդ փակվածքը վայրկենապես բացվում է, և արտաբերությունը ավարտվում է պայթյունով. ձայնալարերը չեն թրթռում: Արտաբերական դրվածքով հարում է դ, ր պայթականներին: Արտասանական ու ձայնաբանական բնութագիրը նույնական է հայերենի այն վիճակներում ու փուլերում, որտեղ նա առկա է: Նվազագույն հնչույթաբանական հակադրություն է կազմում (մերձավոր լծորդական հարաբերակցության մեջ է) դ-ի հետ (ձայնեղություն—խություն. տեր—դեր, տատ—դատ), ք-ի հետ (ուշ շնչեղություն—շնչեղություն. տեր—քեր, տուր—քուր), կ-ի հետ (առաջնալեզվայնություն—ետնալեզվայնություն. տեր—կեր, տես—կես), պ-ի հետ (առաջնալեզվայնություն—շրթնայնություն. ոստ—ոսպ):

Ունի հնդեվրոպական առնչակցություններ, ինչպես d > տ (*k'erdī > տիրա, *dek'mi >

>տասն), st>ստ ('ster->ստերջ): Նտգրաբարյան հայերենի որոշ տարածքներում (կիլիկյան հայերեն, արևմտահայ գրական լեզու, որոշ բարբառներ) բաղաձայնական տեղաշարժով ունեցել է տ>ղ զարգացում, թեև գրությունը հիմնականում պահպանված է (մեսրոպյան-ավանդական): Միջինհայերենյան (կիլիկյան) տեքստերում հաճախ օտար բառերի ճիշտ արտասանությունը պահպանելու միտումով լ-ն տառադարձվում էր տ՝ յ կարգալու համար: Հին գրական հայերենում և արևելահայ գրական լեզվում գրությունը համապատասխանում է արտասանությանը (տուն, կատու, պառ): Հնչյունական միջավայրով պայմանավորված՝ կարող է ձայնեղի կամ շնչեղի երանգ ստանալ. շնչեղացում կա, օրինակ, փտել բառում, ձայնեղացում, օրինակ, քանտ բառում:

Բառակազմական պլանում այս հնչույթով է արտահայտվում ս ածանցը (տղևտ, տհաս): Ձևակազմական պլանում՝ -տ հոդը (տ<ղ). սա՝ որոշ բարբառներում, միջինհայերենյան որոշ տարածքներում: Ժամանակակից գրական հայերենի -ղ հոդը ևս հնչում է տ-ին մոտ:

Գրկն. տե՛ս հայկական գիր բառահոգվածում:

СУ.ՎԱՉԱՓՈՒԹՅՈՒՆ|| метрика, բանասիրական գիտակարգ. մշակում է բանաստեղծական խոսքի հիմունքները, ուսումնասիրում չափածո ստեղծագործությունների կառուցվածքը, դրանց ձևերն ու տեսակները: Այս բնագավառի կարևորագույն հասկացություններն են՝ ուրիմ, ոտի, անդամ, բանատաղ, հանգ (հանգիտություն), հատած, տուն, չափ, ոտանալու:

Խիթմը (ритм<հուն. rhytmos «համաչափություն») հավասար միավորների պարբերական, կանոնավոր կրկնությունն է, որ հանդիպում է բնական ու հասարակական երևույթների մեջ, դրսևորվում է խոսողության, արվեստի (երաժշտության, պարարվեստի) և այլ բնագավառներում: Սա չափածո խոսքը արձակից տարբերող կարևորագույն հատկանիշ է: Հայ չափածոյում ուրիթմը հիմնականում առաջանում է վանկերի թվով հավասար տողերի կրկնությունից:

Ոտիլ կամ բանաստեղծական ոտիլը (стопа) բանատողում որոշակի կանոններով հարաբերակցող վանկերի պարբերաբար կրկնվող խումբն է: Հայերենում այն սովորաբար ներկայանում է մեկ շեշտված և մեկ կամ ավելի անշեշտ վանկերի միասնությամբ: Հայ տաղաչափության մեջ երկու հարևան ոտքերի միասնությունը կոչվում է անդամ կամ բառի ոտի:

Բանատաղը (стихотворная строка) բանաստեղծական խոսքի՝ ուրիթմով ավարտուն հատվածն է, որը արտասանությամբ (և գրությամբ) ամբողջանում, առանձնանում է իրրև ինքնուրույն միավոր. ոտանավորի ուրիթմը գոյանում է հենց հավասար տողերի պարբերական կրկնությունից: Կարող է համընկնել նախադասությանը կամ չհամընկնել (ներառել այն, կամ էլ կազմել դրա մի մասը):

Հանգը (рифма) բանաստեղծական տողավերջերի հնչյունական-արտասանական համահնչունությունն է՝ նման կամ նույնական հնչյունակապակցություններով: Հանգային ոտանավորը հայ իրականության մեջ հիմնականում ստեղծվում է XII—XIII դդ-ից սկսած: Տաղաչափության այն բաժինը, որն ուսումնասիրում է հանգը, առձայնույթը և բաղաձայնույթը, կոչվում է հանգիտություն:

Հատածը (цезура) համեմատաբար երկար բանատողի ներսում արտահայտվող դադարն է, որը ավելի տևական է, քան սովորական միջբառային դադարը: Այն հեշտացնում է երկար տողի արտասանությունը, ուժեղացնում է ոտանավորի ուրիթմը:

Բանաստեղծական տունը (строфа) իմաստով և հանգավորումով սերտորեն կապված բանատողերի միասնությունն է: Նման կառուցվածքի տների կրկնությունը ուժեղացնում է ոտանավորի ուրիթմը: Տունը կարող է կազմված լինել երկու և ավելի տողերից: Ամենաբնորոշը շորս բանատող ունեցող տունն է:

Բանաստեղծական չափը (метр, размер) ոտանավորի հոբինվածքի, պարբերաբար

կրկնվող տարրերի հատկանիշներն են, դրանց համակարգությունը, նեղ իմաստով՝ քանատողը իր կազմիչ տարրերով:

Ուտանավորը (СТИХ) բանաստեղծական չափի, ոտքի կանոններով ստեղծված խոսք, բանաստեղծական տուն և ձևով ու բովանդակությամբ մեկ միություն կազմող տների շարք է: Տերմինը գործածվում է այլ իմաստներով ևս:

Հայ տաղաչափության մեջ կար այն պատկերացումը, թե մեր ազգային ոտանավորը մեծ մասամբ կազմված է յամբի (երկվանկ ոտք՝ վերջահար շեշտով) և ափսոսանքի (եռավանկ ոտք՝ վերջահար շեշտով) խառնուրդից: Այժմ այս ըմբռնումը համարվում է հնացած: Գտնում են, որ հայկական ոտանավորը, հայերենի շեշտադրության օրենքների համապատասխան, հիմնականում վանկային բնույթ ունի, բնութագրվում է տողերի մեջ եղած վանկերի քանակով և ներտողային բաժանումներով՝ հատածների օգնությամբ:

Գրկն. Արեղյան Մ., Հայոց լեզվի տաղաչափություն (մետրիկա), Ե., 1933: Բախարյան Ավ., Հին հայոց տաղաչափական արվեստը, Շուշի, 1891: Գասպարյան Ի., Սովետահայ պոեզիայի տաղաչափությունը, Ե., 1979: Զրբաշյան Էդ. Մ., Գրականության տեսություն, Ե., 1967: Զրբաշյան Էդ., Մախչանյան Հ., Գրականագիտական բառարան, Ե., 1972:

ՏԱՇՅԱՆ ՀԱՆՈՐ Հ. (1866—3.2.1933), անվանի հայագետ, Մխիթարյանների Վիեննական դպրոցի ականավոր գործիչներից մեկը. ծնվել է Կարեն Արծաթի գյուղում: Նախնական կրթությունն ստացել է տեղում. 1880-ին տեղափոխվում է Վիեննա, ընդունվում Մխիթարյան միաբանության «Կղերանոցը». համակողմանի ուսումնառություն է ձեռք բերում նշանավոր հայագետների միջավայրում, օժվում է քահանա: Կարճատև վարում է ուսուցչի (դասախոսի) պաշտոն, ապա լիովին տրվում է գիտական գործունեության: Եղել է լայն հետաքրքրությունների տեր գիտնական: Գիտահետազոտական գործունեության հիմնական բնագավառներն են հայ բանասիրությունը, մատենագիտությունը, հնագիտությունը, ազգագրությունը, պատմագիտությունը, լեզվաբանությունը, մասնավորապես դրաբարագիտությունը:

Հատկապես արժեքավոր ներդրում է նրա «Ուսումնական հայերեն լեզուի» ուսումնասիրությունը (հիմքում ընկած է Հ. Ք. Սպենյանի աշխատասիրությունը): Դասական հայերենով գրված այս գրքում հեղինակը ղեկավարվել է այն նպատակադրումով, որ շարադրի հայոց լեզվի պատմությունն ամբողջական ընթացքով, սկզբից մինչև նոր ժամանակները: Մասնավորապես դիտարկման նյութ է դարձրել պարարի անցած ուղին, նրա էվոլյուցիան նշված ժամանակաշրջանում: Սակայն լույս է տեսել այս աշխատության միայն «Անգիր ժամանակներ» մասը: Այստեղ հեղինակը հանգամանորեն անդրադառնում է հայերի ու հայոց լեզվի ծագման հարցին, ամփոփ կերպով ներկայացնում դրա մասին եղած կարծիքները, տեսությունները, պարզ է դարձնում այդ բնագավառում եղած հակասությունները, թեև, իհարկե, վճռական խոսք չի ասում նշված հարցի վերաբերյալ:

Հայերենի ծագման ու նրա ցեղակցության խնդրում Տաշյանը հետևում է Հ. Հյուբշմանին՝ միաժամանակ ընդգծելով հայերենի ակնհայտ մերձավորությունն իրանականին: Հետագայում Յ. Կարստին ուղղված մի նամակում, որի հայերեն ամփոփ շարադրանքը լույս է տեսել 1934 թ. («Հանդէս ամսօրեայ»-ում)՝ «Թէ ինչպէս կազմուեցաւ հայ ազգը» վերնագրով, այն միտքն է դարգացնում, թե հայկական ցեղային միությունը, վաղնջական ժամանակներից հաստատվելով պատմական Հայաստանում, իրեն է ձուլել տեղացիներին, և այս հիմքի վրա էլ կազմավորվել է հայ ժողովուրդը: Հայերի մի տարրը կազմած արմենները իրանական ծագում ունեն: Ահա թե ինչու Արմեն և Արմենիա անունները հայ էթնոսի կողմից ճանաչում, ընդունելություն չստացան: Մերժում է հայերի

ամբողջապես եկվոր ու ոչ տեղածին յինելու վարկածը: Հայ ժողովրդի կազմավորման մեջ էական լինելու ունեցել հայաշան, ուրարտացիները և արմինները՝ առաջինների առաջնությամբ: Անկասկած, հայ էթնիկական կազմավորմանը մասնակցել են այլևայլ տարրեր ևս, և հայոց լեզուն դարերի ընթացքում շփումներ է ունեցել և փոխազդեցությունների մեջ եղել բազմաթիվ այլ լեզուների հետ, բայց չի կորցրել իր ինքնությունը և հնգվորոպական բնույթը:

Տաշյանը նաև հայտնի բառագետ էր, տերմինաբան: Ուշագրավ է հատկապես նրա «Բառախոսական դիտողություններ» (Վիեննա, 1926) աշխատանքը: Այստեղ նա ցուցադրում է եվրոպական լեզուներում գործածվող դիտական տերմինների հայերեն համարժեքները:

Երկեր. Յուցակ հայերեն ձեռագրաց կայսերական մատենադարանին ի Վիեննա (1891), Յուցակ հայերեն ձեռագրաց Մխիթարեան մատենադարանին ի Վիեննա (1895—96), Ակնարկ մը հայ հնագրության վրայ. ուսումնասիրություն Հայոց գրչության արվեստին (Վ., 1898), Արշակունի դրամներ, մ. Ա և Բ (1917), Մատենագրական մանր ուսումնասիրություն: Մասն Ա (1895), մասն Բ (1901), մասն Գ (ՀԱ, 1900—1901): Ուսումն դասական հայերեն լեզուի (պր. Ա—Դ, Վիեննա, 1920):

Կրկն. Աղայան է. Բ., Հայ լեզվաբանության սլոտմություն, մ. 1, Ե., 1958: Ալիբեկյան Հ. Ն., Յակոբոս վ. Տաշեան, «Հանդէս ամսօրեայ», 1933, № 1—2:

СУП||ОУКВА. պարմանական հնչյունագիր նշան, որով արտահայտվում է հնչույթը (կամ հնչյունը), երբեմն՝ հնչույթատարբերակը. կոչվում է նաև տառանշան: Տառերը համակարգվում են այբուբենում, նրա մեջ ունեն կայուն դասավորություն: Յուրաքանչյուր տառ ունի իր ինքնատիպ կառուցվածքը, այբբենական արժեքը, գործառական պլանը, ուղղագրական իրացումը:

Լինում են պարզ՝ մենագիր տառեր (простые буквы) և բաղադրյալ տառեր (составные буквы)՝ երկգիր տառեր (диграфы), եռագիր տառանշաններ: Հայերեն տառերը մենագիր են. միակ երկգիր տառը ուն է գրարարյան ձեռագիր և ընդհանուրհայերենյան տպագիր գրություններում: Գրության ձևով որոշ տարբերություններ ունեն ձեռագիր տառերը (рукописные буквы) և տպագիր տառերը (печатные буквы): Զեռագիր տառերը, մյուս (տպագիր, մեքենագիր) տառերի հետ ունեցած ընդհանրություններով հանդերձ, ունեն ինքնատիպություն, անհատական երանգներ. ամեն մարդ իր ձեռագիրն ունի: Զեռագրի մեջ տառերը սովորաբար միացած են լինում մազազգծերով (բառի գրության սահմաններում). ուն նրա մեջ բաղադրյալ տառ չէ: Սա չի վերաբերում մինչդեռ ձեռագրերին: Հայերեն տպագրությունն ունի հարուստ տառատեսակներ:

Տառը սովորաբար արտահայտում է մեկ հնչույթ. այսպիսի գործառություն ունեն հայերենի տառերը՝ չնչին բացառություններով: Միայն և գրանշանն է, որ որոշ բառերի գրության մեջ արտահայտում է ev [էվ], որոշ բառերի գրության մեջ՝ yev [յեվ] հրնչյունակապակցությունները (հնչույթակապակցությունները), ինչպես՝ արև, բարև, բայց՝ նսււ, քեւ: Հին հայերենի գրության մեջ որոշ տառեր մասնակիորեն, առանձին դիրքերում արտահայտել են նաև հիմնական հնչույթատարբերակներ. օրինակ, ե, յ տառերը. հմմտ. գետ, մատեն, առեւծ, նաւաւ, աւր, հաւատամ են:

Տառը նաև տառադարձական այբուբենի միավոր է. ըստ այդմ էլ գործածելի են՝ հայագիր տառեր, լատինագիր տառեր տերմինակապակցությունները: Առաջինով համակարգայնացած է հայագիր տառադարձական այբուբենը, երկրորդով՝ լատինագիր տառադարձական այբուբենը: Հայ բարբառագրության մեջ ունենք մի կողմից՝ դաշտ, ծառ, մյուս կողմից՝ dašt, car: Մեսրոպյան այբուբենում տառերը առանց հնչյունատարբերիչ

նշանների են, քարրառագրական տառադարձություններում (և՛ հայագիր, և՛ լատինագիր համակարգերում) գործածվում են նաև այդպիսի նշաններով տառեր, երբ անհրաժեշտ է լինում գրությամբ արտահայտել քարրառային այնպիսի հնչույթներ (հնչյուններ), որոնք գրական հայերենում չկան. ինչպես՝ ւն, օն, ու կամ այնպիսիները, որոնց լատինական համարժեքները չկան. ինչպես՝ ւ (ծ), շ (ն), շ (շ), ւ (ց) ևն: Այսպես վարվում են նաև գրական հայերենի հնչյունական և լատինագիր տառադարձություններում:

Երբեմն ըստ որոշակի հնչյունական միավոր արտահայտելու հատկանիշի գործածում են՝ ձայնավոր տառ (гласная буква), եթե նրանով արտահայտվում է ձայնավոր հնչույթը (կամ հնչյունը) և բաղաձայն տառ (согласная буква), եթե նրանով արտահայտվում է բաղաձայն հնչույթ (կամ հնչյուն):

Ավելի հաճախական գործածություն ունեն մեծատառ [прописная (большая) буква] և փոքրատառ [строчная (маленькая) буква] տերմինները: Առաջին տիպը բնորոշ է մեծությամբ (տառերը համեմատաբար խոշոր են), հաճախ նաև գծագրական-կառուցվածքային հատկանիշներով ու գործառնությամբ: Հին հայկական այբուբենի տառերը միայն մեծատառեր էին: Կա այն կարծիքը, թե Մ. Մաշտոցը ստեղծել է հայկական գրի միայն մեծատառ տեսակը. փոքրատառերը ետմևսրոպյան շրջանից են գալիս: Ոմանք էլ գտնում են, թե փոքրատառերը եղել են, սակայն դրանք գործառնությամբ մեծատառերից տարբերվել են. գործածվել են սովորական դրություններում (մեծատառերը մատենագրության, պաշտոնական գրագրությունների համար էին): Գրավոր տեքստերը, հուշարձանները փոքրատառերը մասնակիորեն արձանագրում են մոտ VII դարից: Սակայն մեծատառի և փոքրատառի հստակ տարբերակված գրության չենք հանդիպում նույնիսկ վաղմիջինհայերենյան տեքստերում: Աստիճանաբար կանոնավորվում են այդ երկու գրությունները, մանավանդ XIX դարում և ավելի նոր ժամանակներում (թեև ոչ լիովին): Այժմ մեծատառերի գործածության ոլորտը փոքրատառերի համեմատությամբ շատ նեղ է: (Մանրամասն տե՛ս՝ մեծատառ գրությունը քառահոդվածում):

Ուղղաբարյան (և Լտղաբարյան) հայկական այբուբենը ներկայանում է մեծատառ և փոքրատառ տարատեսակներով:

Դրկն. տե՛ս հայկական գիր քառահոդվածում:

ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆ||транскрипция, տեքստի արտահայտումը հնչյունական գրության սկզբունքով. լինում են ճնշույրային տառադարձություն (фонематическая транскрипция), եթե տառերով (գրանշաններով) արտահայտում ենք հնչույթները («մեկ հնչույթին մեկ գրույթ» սկզբունքով) և ճնշունական տառադարձություն (фонетическая транскрипция), եթե տառերով (գրանշաններով) արտահայտում ենք հնչյունները, հնչույթների հիմնական տարբերակները («մեկ հնչյունին մեկ տառ՝ գրանշան» սկզբունքով): Հնչյունական գրությունը միտում ունի նմանվելու տառադարձությանը, սակայն այդ երկուսը չեն նույնանում, որովհետև առաջին դեպքում ինչ-որ չափով զանազանություն կա գրության ու արտասանության միջև: Ահա թե ինչու նկատելիորեն տարբերվում են ուղղագրական և տառադարձական պլանները:

Ըստ գրանշանների ընտրության լինում են տարբեր տառադարձություններ, օրինակ, հայերենի համար գործում են հայագիր տառադարձություն և այլագիր՝ լատինագիր տառադարձություն: Հայագիր տառադարձության հիմքում ընկած են հայկական գրերը, մեսրոպյան այբուբենի տառերը. օրինակ, որոշ բարբառներում հանդիպող շնչեղ ձայնեղները տառադարձում ենք այսպես՝ ք՝ կամ քհ, գ՝ կամ գհ, դ՝ կամ դհ, ծ՝ կամ ծն, ջ՝ կամ ջհ: Լատինագիր տառադարձության հիմքում ընկած են լատինական այբուբենի տառերը, օրինակ, նույն շնչեղ ձայնեղներն ունեն հետևյալ տառադարձական գրությունը. հ՝ կամ bh, ց՝ կամ gh, ժ՝ կամ dh, յ՝ կամ jh, յ՝ կամ jh: Երկու տառադարձություններում էլ անհրաժեշտաբար գործածված են հնչյունատարբերիչ նշաններ:

Տառադարձական գրանշանների համակարգը կոչվում է տառադարձական այբուբեն: Ազգային տառադարձական այբուբենների կողքին գործածվում է նաև միջազգային տառադարձական այբուբենը, որը ստեղծվել է Միջազգային հնչյունաբանական ընկերության կողմեց. 1886 թ. ու որը անընդհատ լրացվում, մշակվում ու կատարելագործվում է:

«Տառադարձություն» է կոչվում նաև գրային արտահայտության այն եղանակը, ձևը, որ գործադրվում է սովորական ուղղագրական համակարգում՝ օտարամուտ հատուկ անունների, տերմինների, նոմենկլատուրային գրությունների և այլ շթարգմանվող բաների համար: Սակայն այսպիսի եղանակը ավելի մոտ է գրադարձության գործառնությանը: Այս նշանակության համար հայերենում տառադարձություն և գրադարձություն տերմինները համարժեք են:

Հայերենի համար լատինադիր տառադարձական այբուբեններ են առաջարկել Ն. Մառը և Հ. Հյուրչմանը: Ավելի շատ ճանաչում ունի վերջինիս առաջարկածը (տե՛ս ստորև):

ա — a	ժ — ž	ճ — ċ	ռ — r	(և — ew, yew)
բ — b	ի — i	մ — m	ս — s	(օ — o)
գ — g	լ — l	յ — y	վ — v	(ֆ — f)
դ — d	խ — x	ն — n	տ — t	(ու — u)
ե — e	ծ — c	շ — š	ր — r	
զ — z	կ — k	ո — o	ց — c	
է — e	հ — h	չ — č	ւ — w	
բ — ə	ձ — j	պ — p	փ — p' (ph)	
թ — t' (th)	ղ — γ	շ — j	ք — k' (kh)	

Հնում փոխառյալ բառերի (հատուկ անունների) գրության համար որոշակի կանոններ մշակված չէին, բուն իմաստով տառադարձություն կամ գրադարձություն չկար էլ: Օտար տառը փոխարինվում էր համարժեք կամ մերձավոր տառով (նկատի ունենալով դրանց հնչումը, արտասանությունը): Կիլիկյան հայերենում բաղաձայնական տեղաշարժով ձայնեղները վերածվել էին խուլերի, իսկ սրանք՝ ձայնեղների: Փոխառյալ բառերի գրության մեջ այս հանգամանքը հաշվի էր առնվում. ձայնեղները գրվում էին խուլերի տառերով (ձայնեղ արտասանելու համար), իսկ խուլերը՝ ձայնեղների տառերով (խուլ արտասանելու համար), օրինակ՝ bazar > պազար (=բազար), bagon > պաբոն (=բաբոն): Մատենագրության մեջ կան բառեր, որոնք ավանդված են ինչպես դասական, այնպես էլ կիլիկյան գրությամբ:

Տառադարձության սկզբունքները նկատելի չափով կանոնավորվեցին և նորմավորվածի ուժ ստացան տերմինաբանական կոմիտեի որոշումներով:

Համաձայն այդ որոշումների՝ օտար (փոխառյալ) բառերի գրության մեջ պետք է ղեկավարվել հետևյալ սկզբունքներով.

ա) Օտար ր-ն և ուսերենի ր-ն բառասկզբում տառադարձվում է ռ (ռադիո, ուրբի), բառամիջում՝ ր (Պետերբուրգ, Գուրկի), լ, ն ձայնորդներից առաջ՝ ո (Բեռլին, Առնոլդ), սակայն երբեմն խախտվում է այս կանոնը: Նշված դիրքում օտար բառի ր(ր)-ն մեծ մասամբ հնչում է ո, բայց որոշ բառերում այն տառադարձվում է ր (Կարլ բառում և ինտեր-բաղադրիչում՝ (ինտերնատ, կոմինտերն, ինտերնացիոնալ)):

բ) Կրկնակ բաղաձայնները սովորաբար հայերենում արտասանվում են իրրե մենաբաղաձայն և այդպես էլ գրվում են (КОММУНИСТ > կոմունիստ, КОЛЛЕКТИВ > կոլեկտիվ). բացի մի քանի բառերից, որոնց մեջ կրկնակ (կամ տեական) արտասանությունը և գրությունը պահպանվում են. масса > մասսա, вилла > վիլլա, ванна > վաննա): Սակայն այնքան էլ որոշակի չէ, թե հատկապես որ բառերում են այդ կրկնակ արտասանությունները պահպանվում:

Կրկնակ ԴԴ-ն (հմպտ. քք-ն)՝ ո-ով (Մառ, տեռո), բայց ռուսերենից փոխառնված բառերում է, ի ձայնավորներից առաջ՝ Ե (տերիտորիա)։ Սակայն միշտ չէ կրկնակի մե- նատառ գրության կանոնը պահպանվում (օր.՝ Հաբեիս, Իբաբեուրի են)։

զ) Ստար х, кs (ռուս. кс) բաղաձայնական կապակցությունները տառադարձվում են նս կապակցությամբ (Մաբս, դուբս), երբեմն՝ կս (Ակսակով, Ակսել)։

դ) Կրկնակ օօ-ն՝ ոռ (կոուլեբատիվ, կոուդինացիա), որ հայերենում հնչում է իրրև երկար օ (կամ դրան մոտ)։

Լ) Բառասկզբի ռուս. во > վո (վոլտ, վոլգա)։

զ) Բառավերջի а-ն կրճատվում է. бригада > բրիգադ, теорема > բեռեմ, формула > ֆոմուլ, реплика > ռեպլիկ, увертюра > ուվերտյուր, оперета > օպերետ, кантата > կանտատ, серенада > սերենադ, թեև այստեղ էլ կան տարբերակացություններ։ Մի շարք բառերում ավանդաբար այդ а-ն հաստատված է. ֆիզիկա, դիպլեկտիկա։

է) Քանի որ շնչեղ խուլների համար հայերենն ունի ստանձին տառեր, փոխառյալ բառերի բաղադրյալ գրությունները փոխարինվում են հայերեն մենատառերով. ph > փ, kh > ք, th > ք։

ը) Іа (ռուս. ня, я) > յա կամ իա (հմպտ. վոլոդյա, Ասյա, բայց՝ Լիա, Մարիա, Կերմանիա, սոցիալիզմ)։

թ) Іа, Іу (ռուս. ля, лю) > լյա, լյու (էվոլյուցիա, լյապտուս), սա 1953 թ. որոշմամբ, իսկ 1933 թվականի որոշմամբ գրվում էր լա, լու։

ժ) ъе > յե, ъе > իե. (объект > օբյեկտ, Поволжье > Պովոլժիե)։

ժա) же, ше, ше, че > ժո, շո, շո, շո (дирижёр > դիրիժոր)։

ժբ) электро- > էլեկտրա- (электротехника > էլեկտրատեխնիկա)։

ժգ) Բառասկզբում е > ե, э > է (Енисей > ենիսեյ, Эмма > էմմա)։

Որոշումների մեջ կան նաև մասնավոր նկատումներ ևս, բայց դեռևս կան չկանոնավորված գրություններ, տարբերակացություններ։

Տառադարձական սկզբունքները մշակելիս սովորաբար հաշվի են առնում հետևյալ հանգամանքները.

ա) Տառադարձությունը պետք է լինի ամբողջական, իր սկզբունքների մեջ հետևողական։ Խոսքի (լեզվի) մեջ չպետք է լինի հնչյունական մի տարր (միավոր), որ դուրս մնա տառային արտահայտությունից, չխախտվի «մեկ հնչյունին (հնչույթին)՝ մեկ տառ (գրություն, գրույթ)», մեկ տառին (գրույթին)՝ մեկ հնչյուն (հնչույթ)» բանաձևը։ Ընդ որում հնչյունատարրերիչ նշանները պետք է միշտ նույն արժեքով գործածվել։

բ) Պետք է հստակ տարբերակել հնչյունական և հնչույթային տառադարձությունները.

գ) Պետք է հստակ տարբերակել տառադարձական ու գրադարձական և այբբենական (գրաբանական) ու ուղղագրական պլանները։

դ) Տառադարձությունը պետք է արտահայտի միայն տվյալ լեզվավիճակի (փուլի) հնչյունական պատկերը, նույն տառադարձական այբուբենը կիրառելի չէ տարբեր լեզուների, այլ լեզվավիճակների համար։

Երբեմն գրադարձական մոսուցումը ներթափանցում է տառադարձության մեջ, Հայատառ գրության (ուղղագրության) ազդեցությամբ, ասինք, գրաբարյան աւր բառը տառադարձում են аур, իսկ հայատառ բառաձևը՝ hawaton, մինչդեռ այս ա-երը թեև նույնագիր են, բայց գործառական պլանում համարժեք չեն, իսկ ա-ն և v-ն որոշ դիրքերում համարժեք են, բայց այլագիր են։ Հայերենի լատինագիր տառադարձական այբուբենը պետք է վերանայել և հարմարեցնել հայերենի տարբեր վիճակներին։ Հյուսիսային առաջարկած լատինագիր տառադարձությունը, լինելով հիմնականում գրաբարի համար, առանց որոշակի լրացումների ու մասնակի վերաարժեքավորման, չի կարելի կիրառել ևտգրաբարյան հայերենի (միջին գրական հայերենի, արևմտահայ և արե-

վելահայ գրական լեզուների, բարբառների) նկատմամբ: Այն նույնիսկ չի վերացնում գրաբարում մասնակիորեն գրսևորում գտած՝ գրության ու արտասանության տարբերությունները, այլագիր տառանշաններով արտահայտված հնչույթատարբերակների հնչույթային-ֆունկցիոնալ ընդհանրությունները կամ հնչյունական-արտասանական տարբերությունները: Բացի այդ՝ գրության մեջ այբրենական ու ուղղագրական պլանների ոչ հստակ տարբերակման պատճառով և հետևելով ուղղագրական իրացումներին՝ այն ինչ-որ չափով չի արտահայտում հնչյունների (հնչույթների) գործառական բնութագիրը, ունի տառաֆունկցիոնալ հնչյունների (հնչույթատարբերակների) միատառ գրությամբ տառադարձում. հմմտ. օրինակ, *ւ-ի* արժեքները *աւր*, *բանիւի* և *հաւատ*, *նաւ* գրություններում (ըստ այդմ էլ՝ *awr*, *baniwk*, *hawat*, *naw*), *ե-ի* արժեքները *զետ*, *երեւ* և *մատեան*, *առեւծ*, *հրեայի* գրություններում (ըստ այդմ էլ՝ *get*, *erek*, *malean*, *arewc*, *hreyak*): Առկա է նաև նույնարժեք՝ նույնական հնչույթների այլատառ գրություն կամ տառադարձում. ինչպես՝ *հաւատով* (վ՝ հնչույթը *ւ* և վ՝ գրություններով), ըստ այդմ էլ՝ *hawaton*: Միևնույն հնչույթի տարբերակների (ենթահնչույթների) այլատառ գրության օրինակներ են՝ լուելեայն, միայն:

Անհրաժեշտ է գանազանել գրանշանի այբրենական, ուղղագրական և տառադարձական պլանները: Թեև դրանք որոշակիորեն կապված են միմյանց հետ, այնուամենայնիվ, դրանց պլանները նույնը չեն, երբեմն նույնիսկ մեկը գոյություն ունի առանց մյուսի. օրինակ՝ գրաբարում ունի այբրենական արժեք չունի, բայց ունի ուղղագրական իրացում, իրեն բաղադրյալ՝ վերլուծական գրություն: Ի տառի այբրենական արժեքը մեկն է՝ առաջնային շարքի միջին բարձրացման ձայնավոր հնչույթի արտահայտումը. մինչդեռ ուղղագրական պլանում այն ունի եռակի իրացում, արտահայտում է՝ ա) առաջնային շարքի միջին բարձրացման ձայնավոր հնչույթ (զետ, երեւ), բ) երկրարքառի վանկարար, լ/ահունչ տառը (առեւծ-բււր, առուեստ), գ) երկրարքառի ու եռարարքառի ոչ վանկարար տառը (ես, եւոյ, եաւ):

Տարրնթացություններն ավելի շատ են բարբառային տառադարձություններում: Նախ՝ բարբառային տեքստերում չորս տարբեր գրությունների ենք հանդիպում.

1. Հատուկ հայագիր տառադարձական համակարգ, որտեղ, հիմնականում պահպանելով մեսրոպյան գրությունը, վերացված են որոշ տառեր ու ավելացված նորերը, կամ էլ՝ հին տառերին տրված են նոր արժեքներ, ընդ որում՝ ա) վերացված է *ւ-ը*, ավելացված է ուն ($< n + i$), բ) հնչյունատարբերիչ նշաններով և հին տառերով ստեղծված են նոր գրանշաններ՝ *աւ*, *օւ*, *նու*, *դ*, (*դ*), *ը*, *ի*, *ն*, *ր*, *գ*, *դ*, *ծ*, *ջ*, *ն*, կամ հրկու տառերի գուգորումամբ՝ բաղադրյալ տառեր՝ *իւ* ($= \text{նու}$), *էօ* ($= \text{օւ}$), *ըէ*, *ուէ*, *ըհ* (*ըհ*), *բհ* (*բհ*), *զհ* (*զհ*), *դհ* (*դհ*), *ծհ* (*ծհ*), *ջհ* (*ջհ*), *կյ* (*կ*), *բյ* (*բ*), *նյ* (*ն*) ևն, դ) *ո* և *ե* մենադիր տառերը երբեմն վերաարժեքավորված արտահայտում են երկրարքառներ (երկրարքառակերպներ) և *ո* = *ուօ*, *ե* = *իէ*, իսկ *է-ն* գործածվում է հին հայերենի *ե-ի* նշանակությամբ, իրեն *[e]*: Այստեղ ակնհայտ միտում կա գրությունը համապատասխանեցնելու արտասանությանը. օր.՝ *յէրք*, *վօրթի*, *աստըղ* (երդ, որդի, աստղ):

2) Արևելահայ գրական լեզվի ուղղագրությունը (գրությունը), ինչպես, օրինակ, Գ. Թ. Զահուկյանի «Հայ բարբառագիտության ներածություն» մեջ, ԳԱ լեզվի ինստիտուտի կողմած գաղափարական բառարանում (անտիպ) են:

3) Խուսադիր տառադարձական այբուբեն, որը մասնակի նեղուրտ գործածություն ունի և կիրառման համար այնքան էլ հարմար չէ:

4) Հատինագիր տառադարձություն, Հ. Հյուբշմանի առաջարկածի հետևողությամբ, այսինքն, գրաբարյան լատինագիր տառադարձական այբուբենը՝ որոշ փոխություններով, լրացումներով:

Բարբառային հայագիր տառադարձություններում երբեմն միևնույն հնչույթի համար

տարբեր գրանշաններ են գործածում, օրինակ՝ ա) ստաջնային շարքի ստորին բարձրագ-
ման ա-ն ոմանք արտահայտում են շրջված ձևով՝ [m], ոմանք՝ սովորական ա տառով՝
հնչյունատարբերիչ [...] նշանի առկայությամբ, իբրև [m̃] (հմմտ. համապատասխանա-
բար էօ և օ, իւ և ու), բ) երբեմն երկրարբառները (երկրարբառակերպները)՝ կա՛մ քա-
ղաղրյալ տառով (վերլուծական գրությամբ), օրինակ՝ ուէ, կամ էլ՝ բաղաղրյալ-վերլու-
ծական նույն գրությամբ, բայց տառերից մեկի (սովորաբար հաջորդի) փոքր տեսակով՝
տեղադրված հիմնական տառի վերևի աջ անկյունում, իբրև [uː], գ) մասնակիորեն
մենաբարբառն էլ արտահայտված է բաղաղրյալ-վերլուծական գրությամբ, օր.՝ ը՛ կամ
ը՛ (վրէզ, մրէս), որը իբրև մենաբարբառ կարելի է տառադարձել և գրանշանով (իբրև
վեզ, մես)։

Պատահում է, որ խախտվում է հնչյունատարբերիչ նշանի միասնական գրությունը,
ինչպես՝ ա) փափկությունը (քմայնացումը) արտահայտելու համար, ընդունված հնչ-
յունատարբերիչ նշանի փոխարեն, ոմանք գործածում են յ-ի մանրագիր տեսակը, հմմտ.
f', կ', գ' և f), կ), գ' և բ) շնչեղությունը արտահայտելու համար ընդունված նշանի
փոխարեն ոմանք գործածում են ն տառը (վերլուծական գրություն), իբրև քն, զն, ղն
կամ րն, զն, ղն, ոմանք՝ փշիկ [ʼ]։

Այս ամենը նշանակում է, թե՛ ա) հայկական տառադարձությունը պետք է ունենա
հնչյունաբանական և հնչույթաբանական տառադարձական այբուբենը, բ) հայերենի
յուրաքանչյուր փուլ, վիճակ պետք է ունենա իր տառադարձական այբուբենը, գ) լա-
տինագիր տառադարձության հիմքում պետք է զնել Հ. Հյուրշմանի առաջարկածը, դ)
համապատասխանեցնել հայագիր ու լատինագիր տառադարձությունները։

Գրկն. Բարսեղյան Հ. Խ., Տերմինաբանական ուղեցույց, Ե., 1964։ Ջանսուկյան Դ.
Բ., Օտարազգի բառերի տառադարձման սկզբունքները, «Լրաբեր» հաս. գիտ.,
1972, № 3, նույնի՝ Ինչ ցույց տվեց բանավեճը, ԳԹ, 16, 2, 1973, Ղաբաղյույան
Խ., Օտարազգի բառերի տառադարձման շուրջը, «Լրաբեր», հաս. գիտ., 1973, № 1,
նույնի՝ Ժամանակակից հայերենի ուղղախոսությունը, Ե., 1974։ Տերմինաբանա-
կան և ուղղագրական տեղեկատու (կազմող և խմբագիր Հ. Խ. Բարսեղյան), Ե.,
1978։

ՏԱՐԱՄԻՏԻՄ կամ տարաճում||дивергенция, պատմական հնչյունափոխության մի
գրսեորումն է, մի տեսակը. մեկ հնչյունի վերածումը ինքնուրույն տարրերի՝ սրանց վե-
րաարժեքավորումով (վերաֆունկցիավորումով), հնչույթավորումով, կամ՝ բարդ հնչյու-
նի տարրալուծումը պարզերի, ինչպես և հիմք լեզվի հնչյունների տարաճումը ցեղակից
լեզուներում (բարբառներում)։ Ըստ այդմ էլ կոչում են նաև հնչյունի պարզեցում, տա-
րաճում, տարատեղում (խկ տարամիտած տարրերը՝ ռուս. дивергенты)։ Օրինակ՝
հնդեվրոպական 1-ի նախահայերենում զարգացած տարբերակները հնչույթավորվեցին,
որի ավարտը տեսնում ենք արդեն գրավոր շրջանում (1 > ր, դ), մինչև հիմա էլ կան եր-
բեմնի տարբերակների հետքերը. ջի||ջիդ, ալ և աևալի։

Այսպես և՛ ց > ք, ս. վացուն (<վեց||վաց-) > վաթսուն, հմմտ. վեց > վէս (նիկո-
մեդիա), չ > ք, (շ). աղաչ- > աղօթ(ք), ամաչ- > ամօթ, ժանաչ- > ծանօթ, ծ > տ, ս.
ծածանել > տատանել, սասանել, հմմտ. արած- > արօտ. զ > շ (շիական տարրի խլա-
ցումով)՝ միշնակ > մըշնէկ (Ուրմիա), միշնակ (Ղարաբաղ), ն > շ՝ կարճ > գարշ (նի-
կոմեդիա), ծ > գ՝ ինծ > իգ (հաջորդող բաղաձայնից առաջ). իգ տօ (Ղարաբաղ).
հմմտ. սինծ > սեզներ||սըէզներ (նույն բարբառում)։ Որոշ (օրինակ, Ուրմիայի, մասամբ
և Պոլսի) բարբառներում, հնչյունադիրքով սլայմանավորված, առկա են՝ զ > շ, ծ > լ,
ծ > ս, չ > շ և նման անցումներ 2-ին հայերենյան հնչյունները այլևայլ տարաճումներ են
ունեցել ետգրաբարյան վիճակներում. օրինակ՝ իւ > յու (գրական լեզվում), ի (Արարատ-

յան բարբառում). ու (Ղարաբաղի բարբառում). սիւն > սյուն, սին, սփուն. Սա չպետք է շփոթել մենարարառացման հետ, որն ինքնին առանձին վերցրած հարամիտում՝ սերտաճում է. Հմմտ. նաև՝ այ > է (գրաբար > Արարատյան բարբառ), այ > ւ (գրաբար > Ղարաբաղի բարբառ) և այ > ւն, է (գրաբար > տարբեր բարբառներ), իւ > յու, ու, ի (գրաբար > նոր հայերեն):

Տե՛ս նաև ճարամիտում բառահոգվածք:

Գրկն. տե՛ս հնչյունափոխություն բառահոգվածում:

ՏԱՐԲԵՐԱԿԻՉ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐ || днстннктивныне ((днфференцнальныне, констнтутнвыне) прнзнакн, կոչվում են նաև իմաստատարբերիչ նատկանիշներ (смыслоразлнчнтельныне прнзнакн), էական նատկանիշներ (существенныне прнзнакн), հնչյութների արտաբերական ու ձայնային այն հատկանիշները, որոնցով նրանք հակադրվում են նվազագույն զույգերում և տարբերակում բառեր (բառիմաստներ) ու բառաձևեր: Ոմանք աշխարհի լեզուներում դրանք ներկայացնում են 12 կամ 13 դույզ հակադրություններով: Հայերենի համար, ըստ է. Բ. Աղայանի՝ ընդունելի են՝ 1) ձայնավորություն—բաղաձայնություն, 2) թավություն—անոսրություն, 3) ցածր տոնայնություն—բարձր տոնայնություն, 4) բեմոլ տոնայնություն—հասարակ տոնայնություն, 5) ձայնեղություն—խլություն, 6) հստակություն—աղոտություն, 7) շնչեղություն—ոչ շնչեղություն, 8) պայթաշփականություն—ոչ պայթաշփականություն, 9) ոնկայնություն—ոչ ոնկայնություն, 10) անընդհատականություն—ընդհատականություն, 11) միաթրթուրություն—բազմաթրթուրություն, 12) լարվածություն—ոչ լարվածություն:

Ընդ որում՝ ա) «թավությունը և անոսրությունը բնութագրվում է բաղաձայն հընչյունի ձայնային հատկանիշներով, նրա թողած ձայնային տալավորությամբ, ընկալողականությամբ, առաջիններն ունեն խտացած ձայնային սպեկտր, որի մեջ գերակշռում է մեկ կենտրոնացած ֆորմանտ կամ ֆորմանտային շրջան, իսկ անոսր բաղաձայնները՝ համեմատաբար ցրված՝ մեկ կամ մի քանի կենտրոնական ֆորմանտներ կամ ֆորմանտային շրջաններ: Թավ հնչյունները բնորոշվում են ետին, իսկ անոսրները՝ առաջնային ու շրթնային արտասանությամբ»: բ) «Ցածր տոնայնությունը և բարձր տոնայնությունը պայմանավորված են հնչյունների կազմավորման տեղով. օր.՝ Լուին շարքի ձայնավորները համեմատաբար ավելի ցածր տոնայնություն ունեն, իսկ առաջնային շարքի ձայնավորները՝ համեմատաբար բարձր: Ետնալեզվային և շրթնային բաղաձայններն ավելի ցածր տոնայնություն ունեն, քան միջնալեզվայիններն ու ատամնայինները»: գ) Բեմոլ տոնայնությունը և հասարակ տոնայնությունը կապված են շրթնայնացման հետ. սա հանգեցնում է տոնայնության զգալի իջեցմանը, որ բեմոլ տոնայնություն է: դ) Հստակությունը և աղոտությունը կապված են արտամղվող օդի հոսանքի առջև լրացուցիչ պատնեղի ստեղծման հետ. օրինակ՝ բ, սյ, փ բաղաձայնները հստակ են, ունեն մեկ պատնեղ, իսկ վ, ֆ բաղաձայնները՝ աղոտ, որովհետև ունեն լրացուցիչ պատնեղ: Առաջինները բնորոշ են աղմուկի ուժղությունամբ: Լեզվատամնային—սուլական, միջնալեզվային—շլական, Լտնալեզվային—կատկային, պայթաշփական—պայթական հակադրություններում առաջինները աղոտ են, երկրորդները՝ հոտակ: ե) Անընդհատականությունը և ընդհատականությունը բնորոշվում են օդի հոսանքի արտամղման բնույթով. առաջինի դեպքում օդի հոսանքը արտամղվում է առանց ընդհատման (օր.՝ ձայնավորների, շփականների դեպքում), երկրորդի դեպքում այն արտամղվում է ընդհատումներով: Առաջին հատկանիշ ունեցողները բնորոշ են նաև արտասանության աստիճանական ու սահուն սկզբնավորումով, երկրորդ հատկանիշն ունեցողները՝ միանգամյա ու կտրուկ սկզբնավորումով: Սրան հարաբերակից է միաթրթուրություն—բազմաթրթուրություն (բ—ռ) հակադրությունը, զ) Լարվածություն—ոչ լարվածություն հակադրությունը կապված է արտասանական խոռոչի, արտաբերիչների լարվածության հետ: Այսպես, միևնույն բարձրության ձայնավորները

կարող են, լեզվի բարձրացման աստիճանի հետ կապված, հակադրվել լարվածության առկայությանը (լեզվի առավել բարձրացման դեպքում) և բացակայությանը (նվազագույն բարձրացում)։

Հնչյունական այն հատկանիշները, որոնք իմաստատարների ղեկը չունեն, կոչվում են ոչ տարբերակիչ, ոչ էական հատկանիշներ։ Յուրաքանչյուր լեզու, լեզվավիճակ ունի իր տարբերակիչ ու ոչ տարբերակիչ հատկանիշների համակարգը։ Այսպես՝ փափկությունը և կոշտությունը տարբերակիչ չեն հայոց գրական լեզվում, բայց ուսեբեքնում տարբերակիչ են, տարբերակիչ են նաև հայերենի որոշ բարբառներում, այդ թվում և Ղարաբաղի բարբառում։

Հնչույթի կազմում տարբերակիչ հատկանիշները սահմանափակ են, հետևապես նրա հնչույթային հակադրություններն էլ շատ չեն։ Օրինակ, կ-ն ունի պայթականություն, ետնալեզվայնություն, խլություն, ոչ շնչեղություն, որոնցով մտնում է պայթականություն—շփականություն (կ-խ), ետնալեզվայնություն—առաջնալեզվայնություն (կ-ա), խլություն (ոչ ձայնեղություն)—ձայնեղություն (կ-զ), ոչ-շնչեղություն—շնչեղություն (կ-բ) հակադրությունների մեջ։ Յուրաքանչյուր հնչույթ մյուս հնչույթներին հակադրվում է մեկ կամ մի քանի հատկանիշներով. հմմտ. պ—փ (պայտ—փայտ) և ն—հ նետ—հետ) հակադրությունները։

Որոշ լեզվաբանների համար հնչույթը վերացական կատեգորիա է, որն իրացվում է կոնկրետ հնչյունների (տարբերակների) ենթահնչույթների մեջ։ Պրոֆ. է. Աղայանը հնչույթի բնորոշ դիմն է համարում նրա նյութականությունը. նյութական են ոչ միայն հնչույթն իրացնող հատկանիշները, այլև ինքը հնչույթը։

Յուրաքանչյուր հնչույթ մյուս հնչույթներին հակադրվում է առնվազն մեկ էական հատկանիշով։ Այն հատկանիշը, որը իմաստատարների ղեկ ունի, որով մի հնչույթ հակադրվում է մի այլ հնչույթի և տարբերակում է բառեր կամ բառաձևեր, կոչվում է հնչույթաբանորեն էական հատկանիշ (կամ պարզապես էական հատկանիշ), այժմ ավելի շատ ասում են՝ հնչույթային հատկանիշ, տարբերակիչ հատկանիշ։ Միշտ չէ, որ էական հատկանիշը նաև տարբերակիչ է։ Այսպես, հայերենի հ հնչույթի համար էական հատկանիշներ են տեղայնությունը (կոկորդայնությունը), խլությունը, շփականությունը։ Սակայն սրանցից իմաստատարների հատկություն ունի տեղայնությունը (օր.՝ հոտ-խոտ հակադրության մեջ), բայց այդպիսին չեն խլությունն ու շփականությունը, որովհետև միայն դրանցից որևէ մեկով հակադրություն չկա։ Այսպիսի հատկանիշները կոչվում են հավելական (избыточные признаки)։ Սրանք թեև հնչույթաբանական արժեք չունեն, բայց էական են, որովհետև առանց դրանց տվյալ հնչույթը կորցնում է իր ինքնությունը։

Գրկն. տե՛ս հնչյունաբանական միավորներ բառահոգվածը։

ՏԱՐՆՄԱՆՈՒՄ կամ ՏԱՐՆՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ||ДИССИМИЛЯЦИЯ, հնչյունափոխության տեսակ. առնմանության հակառակ երևույթն է, երբ բառի մեջ, հնչյունաշարքում մի հնչյուն ազդում է նույնական կամ նման մի այլ հնչյունի վրա և պատճառ է դառնում նրա փոփոխության՝ հեռացնելով իրենից, երբեմն հասցնելով անկման։ Ազդում և ազդվում են սովորաբար միատիպ հնչյունները (ձայնավորը՝ ձայնավորի հետ, բաղաձայնը՝ բաղաձայնի հետ)։ Սա կատարվում է հնչարտաբերական նման կամ նույնական կաղապարը չկրկնելու միտումով։ Ըստ ազդման ուղղության լինում են՝ առաջընթաց տաքնմանում (прогрессивная диссимилиация), երբ նախորդ հնչյունն է ազդում հաջորդի վրա, և ետընթաց տաքնմանում (регрессивная диссимилиация), երբ հաջորդ հնչյունն է ազդում նախորդի վրա։ Տարբերում են նաև՝ կից տաքնմանում (контактная диссимилиация), երբ ազդողը և ազդվողը հնչյունաշղթայում անմիջական հարևաններ են, և ոչ կից տաքնմանում (дистактная диссимилиация), երբ ազդողը և ազդվողը միջնորդավորված են այլ հնչյունով (կամ հնչյուններով)։

Առաջընթաց կից տարեմանության օրինակներ հայերենը գրեթե չի վկայում, մասնակի դեպքերով դրսևորվում է առաջընթաց ոչ կից տարեմանությունը, ինչպես՝ դող-դոզ > դողդոզ, կաշ-կաշ > կակաշ: Խոլընթաց կից տարեմանության երևույթ է ցց > սց ժանցումը գրաբարի որոշ (երկվանկ-բազմավանկ) բայահիմքերում. գրեցցես > գրեսցես, աղացցես > աղասցես: Համեմատաբար հաճախական են Խոլընթաց ոչ կից տարեմանության դեպքերը, ինչպես՝ *սառաւարտ > սաղաւարտ, *(ե)րայր > եղբայր (հին հայերենում), ուրուր > ուլուր «արծիվ» (Առտիալ), խաղող > խավուղ (Տիգրանակերտ), աղաշանֆ > ղաշանֆ (Ղարաբաղ), երես > իրէս, շերեփ > շիրէփ, ցերեկ > ցիրէկ, երեֆ > իրէֆ, տերեւ > տիրէւ (Ղարաբաղի և այլ որոշ բարբառներում). դեռես միջին հայերենում՝ ցերեկ > ցորեկ: Տարեմանությունը և առեմանությունը կարող են և դրսևորվել միևնույն բառի մեջ:

Շրթնայիններից առաջ մ և ն հնչյունները կարող են դրսևորել ինչպես առեմանություն, այնպես էլ տարեմանության միտումներ. օրինակ՝ սիմֆոնիա || սինֆոնիա, ինֆուրմացիա || իմֆուրմացիա (տե՛ս նաև առեմանում բառահոգվածը):

Տարեմանության որոշ դեպքեր, ինչպես՝ փառօք-փառօք > առօք-փառօք, բառ-բառ > բարբառ, սառ(ն)-սառ(ն) > սարսուռ են, ոմանք կոչում են տարաբանություն իբրև համաբանության հակառակ երևույթ. մինչդեռ համաբանությունը գործածությամբ առնչված տարրեր բառերի հարաբերակցության հետևանք է, իսկ բերված փաստերը սովորական տարեմանության երևույթներ են միևնույն բարդության սահմաններում: Իսկական տարաբանությունը պետք է որոնել կրկնությունից դուրս:

Երբեմն վանկային տարեմանում (СЛОГОВАЯ ДИСИМИЛЯЦИЯ) են կոչում նույնական կամ նման վանկերից մեկի անկումը մյուսի ազդեցությամբ, բայց այս երևույթը առավել հայտնի է ամփոփում (տե՛ս) անունով:

Գրկն. տե՛ս հնչյունափոխություն բառահոգվածում:

ՏԵՐ-ԿՐԻԿՈՐՅԱՆ ԱՇՈՏ ԵՐԵՄԻ, լեզվաբան-հայերենագետ, ծնվել է 1927 թ. հունվարի 5-ին, Սևանի շրջանի լճաշեն գյուղում: Բարձրագույն կրթությունն ստացել է Խ. Արովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտում: 1958 թ. ստացել է բանասիրական գիտությունների թեկնածուի, 1972-ին՝ գեղարվեստի գիտական թեկնածուի, 1974-ին՝ պրոֆեսորի կոչում: Որոշ տարիների պաշտոնավարել է որպես ուսուցիչ, դպրոցի դիրեկտոր, գիտաշխատող, կատարել է խմբագրական աշխատանք: 1971 թ.-ից նույն ինստիտուտում աշխատում է որպես հայոց լեզվի և տարրական ուսուցման մեթոդիկայի ամբիոնի վարիչ: Հիմնականում զբաղվում է հայոց լեզվի դասավանդման մեթոդիկայի հարցերով, բառարանագրությամբ, կազմում է դասագրքեր, այբբենարաններ: Ունի մի շարք հոգվածներ՝ նվիրված հայերենագիտության այլևայլ պրոբլեմների:

Նրկեր. Գործնական աշխատանքներ հայոց լեզվի մեթոդիկայից (մեթոդական ցուցումներ, Ե., 1979), Գրաճանաչության մեթոդիկա (Ե., 1968), Ինչպես պարասել նոր այբբենարանով (օգնություն 1-ին դասարանի ուսուցիչներին, հեղինակակից, Ե., 1971), Խոսքի զարգացման մեթոդիկա (ուսումնական օժանդակ ձեռնարկ, Ե., 1974), Կետադրության ուսուցումը տարրական դասարանում (Ե., 1973), Ուղղագրական բաղադրույկ (տարրական դասարանների աշակերտների համար, Ե., 1973—1979), Քերականության մեթոդիկա (Ե., 1977), Հայոց լեզվի մեթոդիկա (Ե., 1980), Կարդալու և գրելու սկզբնական կարողությունների ձևավորումը (Ե., 1985):

ՏԵՐՄԻՆ||термин, բառ կամ բառակապակցություն, որն արտահայտում է տնտեսական, քաղաքական, գիտական, մշակութային կյանքին, տեխնիկային բնորոշ հասկացություններ: Բառապաշարում սուտանձնանում է հետևյալ բնութագրական գծերով. ա) այն հաս-

կացության անուն է. ք) նրա իմաստը գիտականորեն սահմանելի է, ավելի ճիշտ՝ իմաստի հիմքում ընկած է գիտական սահմանումը. նրա բովանդակության ըմբռնումը միտում է ճշգրտության (թեև հարաբերական), որը և պայմանավորում է տերմինի գիտական արժեքը. «տերմինային իմաստը ճշգրտորեն սահմանելի հասկացություն է» (է. Բ. Աղա-յան). այս հանգամանքը նկատի ունենալով՝ ոմանք առաջարկում են տերմինի փոխա-րեն գործածել զիտարառ. գ) բովանդակային պլանը միշտ ձգտում է մենիմաստության. տերմինների մեծ մասը մենիմաստ է, թեև բազմիմաստությունը ևս ուղեկցում է որոշ տերմինների. գ) հիմնականում գոյականական արտահայտություն ունի. կան իոսքի մասեր, որոնք տերմինային արժեք չեն ստանում (օրինակ՝ կապերը, շաղկապները), կա-ն այնպիսիները, որոնք կարող են հանդիս գալ իբրև բաղադրյալ տերմինի մաս (օրինակ՝ որոշ ածականներ, թվականներ): Բայական տերմիններն էլ ունեն գոյականացման մի-տում, օրինակ՝ վիրահատել > վիրահատում. ե) ըստ էության զերծ է հուզագրգացական երանգավորումներից:

Տերմինները ամբողջանում են տերմինահամակարգերում: Համակարգումը կատար-վում է ըստ որոշակի տերմինաբանական բնագավառների, գիտակարգերի, մասնագիտու-թյունների, գիտաճյուղերի, ինչպես և՛ դրանց ներսում, ըստ այդմ էլ զանազանում են՝ գիտական, ֆաղափական, գիտատեխնիկական, տեխնիկական, սպորտային, միջուկային (ինտերնացիոնալ), մասնագիտական, հրապարակախոսական, լեզվաբանական, մաթե-մատիկական, բժշկական, ֆիզիկական, փիլիսոփայական, պատմագիտական, գրական-գիտական, ֆերականական (ֆերականագիտական), ռեալիտական, հնչյունաբանական, ձևաբանական, շարահյուսական ևն:

Սակայն տերմինաբանական այս մասնաշերտերի միջև խիստ անջրպետ չկա. կան բազմաթիվ տերմիններ, որոնք գործառություն ունեն մի քանի տերմինաշերտերում: Ժա-մանակակից տերմինները քանակային գերակշռություն ունեն բառապաշարի շեղոք շեր-տի նկատմամբ, և զնալով այդ գերակշռությունը մեծանում է: Տերմինների մի մասը գործածվում է իբրև սովորական բառ. օր.՝ սիրտ, գլուխ, քեև, ծառ, նշան, վարդ. կան նաև այնպիսիները, որոնք միայն տերմինային գործառություն ունեն. օր.՝ հնչույթ, շա-րույթ, ձևորգ, ենթահնչույթ: Կառուցվածքային պլանում տերմինաստեղծությունը բառա-ստեղծությունից էական տարբերություն չունի: Սրանք էլ լինում են պարզ և բաղադրյալ, դրսևորվում են ածանցումով, բարդությամբ և կայուն բառակապակցություններով:

Տերմինների համակարգայնացումը դրսևորվում է նաև ստորակարգությամբ, աստի-ճանակարգությամբ (հիերարխիայով): Օրինակ, լեզվաբանական տերմինները իրենց տերմինահամակարգում ներկայանում են մակրո- և միկրոհամակարգերով (մանրա-հա-մակարգերով)՝ վերից վար և վարից վեր. օրինակ՝ ֆերականական տերմին—ձևաբանական տերմին—խոսքի մաս—գոյական. այսպես և՛ մարդկային լեզու—լեզվաբանական—առան-ձին լեզու—բարբառաճյուղ—բարբառ—ենթաբարբառ:

Ոմանք առաջարկել են հայերենացնել «տերմին»։ Մասնակիորեն գործածված է ևզր. համապատասխանաբար՝ տերմինաշինություն > Եզրաշինություն:

Իրկն. տե՛ս տերմինաբանություն բառահոդվածում:

ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ||терминология, լեզվի մեջ գործածվող տերմինների ամբողջու-թյունը, տերմինահամակարգերը, ինչպես և՛ ուսմունք դրանց մասին: Վերջին նշանակու-թյամբ այժմ գործածության մեջ է դրվում տերմինագիտությունը: Սա մտնում է բա-ռագիտության մեջ իբրև ենթաբաժին, սակայն երբեմն դիտվում է իբրև ինքնուրույն բնագավառ, լեզվաբանական առանձին գիտակարգ կամ գիտաճյուղ: Ըստ է. Բ. Աղայանի բնութագրության՝ տերմինագիտության խնդիրն է ստեղծել լեզվաբանական ընդհանուր տեսություն տերմինաբանության ու տերմինահամակարգերի մասին, ուսումնասիրել

լեզվի տերմինների բառակազմական, իմաստարանական ու գործառական յուրահատկությունները, տերմինաստեղծության՝ տերմինաշինության միջոցներն ու եղանակները:

Կա հարակից մի բնագավառ, տերմինարանական մասնաշերտ, որ կոչվում է անվանակարգություն (номенклатура), որը տնտեսական, գիտական, քաղաքական, մշակութային կյանքին և տեխնիկային վերաբերող առարկաների, պրոցեսների, անվանումների ամբողջությունն է. սրա բնորոշ հատկանիշը անվանողական գործառությունն է և հենց դրանով էլ մեկուսանում է բուն կամ սովորական տերմիններից: Անվանակարգության շրջանակներում բնորոշ կիրառություն ունեն հատուկ անունները, որոնք տերմինարանական արժեք չունեն: Երբեմն տերմինարանություն շրջանակներն այս առումով ավելի ձև են ներգրավում:

Հստ գործածության բնագավառների տերմինարանությունը լինում է՝ գիտական (научная т.), քաղաքական (политическая т.), գիտատեխնիկական (научно-техническая т.), սպորտային (спортивная т.), միջազգային (международная т.) կամ ինտերնացիոնալ (интернациональная т.), մասնագիտական (профессиональная т.), հրապարակախոսական (публицистическая т.), ըստ մասնագիտացումների՝ լեզվաբանական, մաթեմատիկական, բժշկական, ֆիզիկական, փիլիսոփայական, պատմագիտական, գրականագիտական, բնագիտական, արվեստագիտական, իրավագիտական ևն, ըստ առանձին գիտակարգերի, գիտաճյուղերի՝ ֆերականագիտական, ռնագիտական, ռադիոտեխնիկական, հնչյունաբանական, ձևաբանական, շարահյուսական ևն:

Կա հարակից մի բնագավառ ևս, որը կոչվում է տերմինաշինություն. սա տերմինակերտություն է և էապես կապված է բառաշինության, բառակերտության հետ. զբաղվում է տերմիններ ստեղծելու միջոցներով ու եղանակներով, գործադրում է դրանք: Տերմինաշինությամբ զբաղվում են ոչ միայն լեզվաբան-հայերենագետները, այլև այլ մասնագիտացման անձինք: Այժմ արդեն կարելի է ասել, թե ինչպես բառաշինությունն առհասարակ, այնպես էլ տերմինաշինությունը դառնում է համաժողովրդական գործ: Կարևոր էրևոյթ է նաև այն, որ հայերը այս խնդրով զբաղվում էին դեռևս հնագույն ժամանակներից. գրերի գյուտից էլ առաջ: Ամենահին հայ մասնագիտական (գիտականորեն մշակված) տերմինարանությունը լեզվաբանական-քերականագիտականն է, որի ստեղծումը պայմանավորված է Դ. Խրակացու «Քերականության արվեստ» գրքի թարգմանությամբ (V դ.): Տաղանդավոր թարգմանիչը կարողացել է ստեղծել ազգային այնպիսի տերմինահամակարգ, որն անհրաժեշտ լրացումներով արդեն ավելի քան մեկուկես հազարամյակ հաջորդությամբ սպասարկում է մեր լեզվի ուսմունքին և գրեթե զերծ է օտարաբանություններից: V դարում սկիզբ դրված ինքնուրույն ու թարգմանական գրականության առաջընթացը հետագայում բարենպաստ հող ստեղծեց հայ ազգային գիտական տերմինարանության այլևայլ համակարգերի ստեղծման ու հարստացման համար: Ընդ որում տերմինաշինությունը բուռն ու անկաշկանդ վերելք ունեցավ հատկապես սովետական կարգերում, երբ հայոց լեզուն թևակոխեց զարգացման նոր փուլ: Բնականաբար սա էլ պայմանավորված էր հայ ժողովրդի հասարակական կյանքի, տնտեսության, գիտության, մշակույթի, տեխնիկայի աննախընթաց վերելքով:

Սովետական Հայաստանում տերմինաշինության գործը կարգավորվում է նաև պետականորեն: Դեռևս քսանական, հատկապես երեսունական թվականներին կառավարական հատուկ հրահանգներով, ապա Մինիստրների խորհրդին առընթեր տերմինարանական կոմիտեի հրապարակած որոշումներով տերմինաշինությունը ղրվեց ամուր, գիտական հիմքերի վրա, մեկընդմիջտ կանխվեցին տարրենթացություններն ու կամայական, սուրյեկտիվ միջամտությունները: Հրատարակվեցին ուսումնասիրություններ, կազմակերպվեցին գիտական բանավեճեր, լույս տեսան բազմաթիվ տերմինարանական բառարաններ, մասնագիտացված բուհական դասադրքեր, ձեռնարկներ ևն, որոնք մեծապես նպաստեցին տերմինարանության հարստացման գործին:

Գրկն. Աղայան Է. Ռ., Տերմինագիտություն, Ե., 1978; Բաբսեղյան Հ., Տերմինա-
բանական և ուղղախոսական տեղեկատու, Ե., 1978; Իշխանյան Ռ. Ա., Ակնարկ
հայերենի տերմինաշինության, Ե., 1981; Մուրադյան Ա. Ն., Հունարան դպրոցը և
նրա դերը հայերենի քերականական տերմինաբանության ստեղծման գործում, Ե.,
1971; Շալունց Ռ. Ն., Տերմինային համանշտություն և բազմիմաստություն (սլեզ-
վի և ոճի հարցեր», հ. 8, Ե., 1984); Պետրոսյան Լ. Ռ., Հայերեն գրականագիտա-
կան տերմինաբանություն (ն. տ.): Տաշյան Հ., Բառախոսական դիտողություններ
հայերէն գիտական լեզուի մասին, Վիեննա, 1926; Ղազանշյան Լ., Հայերեն
լեզվաբանական տերմինների համակարգային-կառուցվածքային վերլուծություն
(սլեզվի և ոճի հարցեր, հ. 4, Ե., 1977, էջք 200—377). նույնի՝ Տերմինների
սլատճառաբանվածությունը գիտության լեզվում և տերմինաբանական համակար-
գերում (ն. տ. հ. 8):

ՏԵՐՄԻՆԱՍՅԱՆ ԵՐՎԱՆԴ ԳԱԼՈՒՍՏԻ (1879—1974), անվանի հայագետ, բանասիրական
գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ծնվել է նոյեմբերի 7-(19)-ին Արթիկի շրջանի
Հառիճ գյուղում. ավարտել է Գևորգյան ճեմարանը: Բարձրագույն կրթությունն ստացել
է Լայպցիգի (Գերմանիա) համալսարանում. ավարտել է փիլիսոփայության ֆակուլտե-
տը և ստացել փիլիսոփայության դոկտորի աստիճան: Աշխատել է Գևորգյան ճեմարա-
նում, Երևանի պետական համալսարանում, ԳԱ լեզվի ինստիտուտում. մի շարք տարի-
ներ ղեկավարել է այս ինստիտուտի բառարանագրության բաժինը (սեկտորը). եղել է
տարբեր ամբիոնների վարիչի պաշտոնում, վարել է այլ պաշտոններ ևս:

Երկար տարիների բեղմնավոր գիտամանկավարժական գործունեության (և այլ
ծառայությունների) համար պարգևատրվել է Աշխատանքային կարմիր դրոշի շքանշանով,
Մենսրոպ Մաշտոցի, Խաչատուր Աբովյանի անվան և այլ մեդալներով. արժանացել գի-
տության վաստակավոր գործչի կոչման: Ունեցել է բանասիրական լայն հետաքրքրու-
թյուններ: Հրապարակել է նաև տեքստաբանական, բառարանագրական արժեքավոր
գործեր: Ռուս-հայերեն քառահատոր ակադեմիական բառարանի հեղինակներից է: Անդ-
րադարձել է հայկական գրերի ստեղծման թվականի և հարակից այլ հարցերի: Պատ-
րաստել ու հրատարակել է Եղիշի պատմության համեմատական-քննական բնագիրը
(«Վասն վարդանայ եւ հայոց պատերազմին», Ե., 1957): Մահացել է հուլիսի 12-ին,
Երևանում:

ՏԵՐՎԻՇՅԱՆ ՍԵՐՈՎԸՆ (10.1.1846—1.1.1892), անվանի հայագետ, Մխիթարյանների Վիեն-
նական դպրոցի ակադեմիկոս դեմքերից մեկը. ծնվել է Պոլսում, կրթություն է ստացել
Վիեննայի Մխիթարյան վանքում, 1866-ին ձեռնադրվում է վարդապետ: Սովորում, տի-
րապետում է մի շարք լեզուների (հունարեն, լատիներեն, գերմաներեն, սանսկրիտ,
պահլավերեն ևն): Գիտական գործունեության հիմնական բնագավառներն են տեսական
լեզվաբանությունը, հնդեվրոպաբանությունը, հայերենագիտությունը. կատարել է թարգ-
մանություններ: 1877 թ. լույս է տեսնում նրա լեզվաբանական-հայերենագիտական
ուսումնասիրությունների առաջին գիրքը՝ «Das altarmenischen Ք» (Վիեննա) գիրքը:
Սրա մեջ հեղինակը դիտարկում է հայերենի և հնչյունն ունեցող բառերը և փորձում
բացահայտել այդ հնչյունի համապատասխանությունները այլ լեզուների համարժեք
տարրերի (միավորների) հետ: Գիտնականին հռչակ բերեց «Հնդեվրոպական Նախալե-
զուն» (Պոլիս, 1885) գիրքը: Նրա մեջ ամփոփված են հնդեվրոպաբանության առավել
կարևոր, էական նվաճումները: Հեղինակը հանգամանորեն պարզաբանում է նախալեզ-
վի հետ կապված հարցերը, անդրադառնում հնդեվրոպական հին քաղաքակրթության
պատմությանը, ինչպես նաև հնդեվրոպական լեզվաբանության անցած ուղուն:

1887 թ. նա հիմնադրում է հայերեն առաջին լեզվաբանական հանդեսը՝ «Լեզուն»:
Սույն հանդեսում և այլ պարբերականներում նա հրապարակում է բաղմաթիվ արժեքավոր

առումնասիրություններ՝ նվիրված հայերենագիտության ու ընդհանուր լեզվաբանության
 առաջին հարցերին: Անվանի տեսաբանն ընդգծում է, որ ոչ մի նախալեզու դեռևս
 ժարդկային նախաստեղծ լեզու չէ: Մարդկային լեզուն մենածին, մենակունք չէ: Լեզուն
 էապես հասարակական է, հատուկ բանական էակներին: Կենդանական լեզու չկա: Այս
 կապակցությամբ նա ընդգծում է լեզվի ու մտածողության սերտությունը: Հնդեվրոպական
 ցեղակից լեզուներից ոչ մեկն էլ (այդ թվում և սանսկրիտը) նախամայր լեզու չէ: Բո-
 լորն էլ գուստր լեզուներ են, թեև, այնուամենայնիվ, սանսկրիտին «ավագ քրոջ» պա-
 տիվն է հատկացնում՝ նախալեզվին ավելի մոտ լինելն ու ավելի շատ հնատիպ ձևեր
 ունենալը հաշվի առնելով: Հայերենի ցեղակցության խնդրում տուրք չտալով հանդերձ
 բանական տեսությանը՝ տեղանի հայագետը որոշակի դիրքորոշում չցուցաբերեց մեր
 լեզվի մերձավոր ցեղակցությունը մեկնաբանելիս: Քաջատեղյակ էր հնդեվրոպական
 բառապաշարին: Կատարել է հայերեն բառերի մի շարք ճիշտ ստուգաբանություններ:

Կրկն. Աղայան Է. Բ., Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 1, Ե., 1958:

ՏԵԿՍՏ||ТЕКСТ (<լատ. *textus* «հյուսվածք, միակցում»), իմաստով շաղկապված խոս-
 քային միավորների (արտասանվածք, ասույթ, պարբերույթ են) հաջորդականությունը,
 արտասանված ամբողջական խոսքը: Լինում է գրավոր և բանավոր, չափաժող կամ առ-
 ձակ: Տեքստի հատվածները միմյանց հետ կապվում են ուրույն միջոցներով, ինչպես՝
 բառատեսակների, բառատարբերակների նպատակադրված ընտրությունը, որոշ շաղ-
 կապների նախագիր գործածությունը, պարբերությունների սահմանագծումը, հակադրու-
 թյունների գործադրումը, բառերի կապակցության եղանակների ուրույն կիրառություն-
 ները, չարադրանքի նախորդ և հաջորդ հատվածների միջև բառային հարաբերակցու-
 թյունների հաստատումը, բանավոր տեքստում նաև հնչերանգային միջոցների գործադրումը:
 Տեքստը դառնում է լեզվաբանական (բանասիրական) ու այլ մոտեցումներով քննու-
 թյան օտարկա:

Հատուկ նպատակադրությամբ խոսքից կարող է առանձնացվել ւեքստային հատ-
 ված՝ հետադոտակտն կամ գործնական խնդիրների հետ կապված, ինչպես՝ բիլալոգու-
 րյան տեխստ, փոխալոգուրյան տեխստ, լեզվակամ վերլուծուրյան տեխստ են:

ՏԵԿՍԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ||ТЕКСТОЛОГИЯ, բանասիրական գիտակարգ, որը գիտական, հա-
 մեմատական քննությամբ ճշգրտում է պատմական (գրավոր) աղբյուրների տեքստերը,
 բնագրերը, որոշում դրանց (մասնավորապես թվագրություն շունեցողների) ժամանա-
 կաշրջանը, հեղինակային պատկանելությունը են, ինչպես և՛ դրանք պատրաստում է
 հրատարակության: Հայ տեխստաբանությունը նկատելի նվաճումներ է ունեցել անցյա-
 րում, ինչպես և ունի մեծ առաջընթաց այժմ: Տեքստաբանական (բնագրագիտական)
 լուրջ աշխատանքներ են սարվում հասկապես Մատենադարանում:

ՏԻԻՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԲԱՐԲԱԼ||ТИГРАНАКЕРТСКИЙ ДИАЛЕКТ, արևմտյան՝ կր ճյուղի բարբառ.
 խոսվել է Տիգրանակերտ քաղաքում և հարակից հայաբնակ որոշ գյուղերում: Չայնա-
 վորներն են՝ ա, փ, Լ, ր, ի, օ, ու: Միավանկների սկզբում և >յէ գարգացում (երկ-
 հնչյունավորում). ես >յէս, երբ >յէփ: Բազմավանկների սկզբում և >է (եռագ >էրփ),
 և >ի (եռեկոյ >իբիլուն) են: Բառասկզբում՝ ո >օ (ոսկի >օսգի), մասնակիո-
 րեն ո-ին նախադիր ավելացել է ղ շրթնայինը: Բաղաձայնական (պայթականների ու
 կիսաշփականների) համակարգը՝ երկշարք խլազուրկ (բ—փ, ծ—ց): Ունի նաև փոխառյալ
 հնչյուններ: Շեշտը՝ վերջնավանկում: Գոյականն ունի թվի, հոլովի, հոգային
 առման կարգեր: Հոգնակերտներն են՝ -իբ, -նիբ, -վրնիբ, -դիբ, -վրդիբ են: Բացառա-
 կանում՝ -է, մասամբ՝ -ց վերջավորությունը: Կա նաև վերլուծական բացառական: Գոր-
 ծիականը՝ -օվ վերջավորությամբ: Հոգնակին՝ ու հոլովմամբ: Անորոշ հոգը՝ վերջահար:

Բայական լծորդություններն են՝ ի, ա/ն: Միավանկ բայածներ չկան: Վաղակատար գերբայի վերջավորությունը ձևավորվում է ր տարրով: Ըղձականը կազմվում է անորոշի հիմքով և դիմային վերջավորություններով, սահմանական ներկան՝ զր նախահար տարրով: հմմտ. քրիմ և զրքրիմ: Հարկադրականը՝ մրն տարրով. մրն քրիմ ապիտի գրեմոս Ժխտական խոնարհումն ունի նաև ինքնատիպ կաղապարներ:

Գրկն. Հանեյան Ա. Ն., Տիզրանակերտի բարբառը, Ե., 1978:

ՏՈՂԱԳԱՐԺ||перенос, գրության մեջ կիրառվող այն միջոցը (էղանակը) երբ նախորդ տողում տեղ չլինելու պատճառով՝ բառի մի մասը տեղափոխվում է հաջորդ տողի սկիզբը, և նախորդ տողում մնացած (թողնված) մասի վերջում դրվում է կետադրական հատուկ նշան, որը ենթաման է և կոչվում է տողաղարձի նշան: Տողաղարձի հիմքում ընկած է վանկատման սկզբունքը: Հնագույն տեքստերում նույնպես այս սկզբունքը հաշվի էր առնվում, թեև երբեմն անտեսվում էր: Ըստ Հ. Աճառյանի հաշվումների՝ Ագաթանգեղոսի կրկնագիր օրինակում 700 տողաղարձի դեպքերից 500-ի մեջ վանկատմութ հաշվի է առնված: Որոշ դեպքերում գաղտնավանկային ր-ն գրությանը արտահայտվում է, որոշ դեպքերում՝ ոչ: Որոշակի կանոններ չէին գործում: Երբեմն տողաղարձի ժամանակ անտեսվում էր երկբարբառային արտասանությունը: V—IX դարերի գրություններում տողաղարձի նշանը գործածված չէ, իսկ վիմագրություններում վանկատմութ գրեթե անտեսված է:

Թեև Թրակացու քերականության թարգմանության մեջ կար վանկի ուսմունքը, բայց բառանշառ գրությունը բնորոշ չլինելով երկաթագրին՝ այդպես էլ այն մնաց առանց վանկատմութ կատարված գրության: Տողաղարձը կանոնավորվեց հայ հմուտ քերականների ու գրիչների աշխատանքով: Այս ուղղությամբ նկատելի աշխատանք տարավ. օրինակ, Գևորգ Սկեռացին. նա ձևակերպեց վանկատման ու տողաղարձի մի շարք կանոններ: Այնուամենայնիվ տողաղարձը երկար ժամանակ կանոնական վիճակի չհասցվեց:

Տերմինաբանական կոմիտեի 1971 թ. դեկտեմբերին կայացած նիստում հաստատվել են տողաղարձի հետևյալ կանոնները.

1. Տողաղարձը հիմնականում կատարվում է բառը վանկերի բաժանելով (վանկատմութ), ըստ որի՝

ա) երկու ձայնավորների միջև եղող մեկ բաղաձայնը անցնում է հաջորդ տողը. օրինակ. ա-շա-կե-րտ, զա-րու-ն, բա-նա-կա-յին, դա-սա-րան, կա-տու, ճե-ֆի-սը, պի-ո-նե-ր:

բ) երկու ձայնավորների միջև եղող երկու և ավելի բաղաձայններից հաջորդ տողն է անցնում միայն վերջին բաղաձայնը. օրինակ՝ ա-ր-ձան, բու-ր-ժու-ա-կան, բե-ր-ի, Աստ-ղիկ, Ա-ր-ձ-վիկ, բա-ր-գ-ման, բա-ր-ձ-ու-նալ, ե-ր-կ-դի-մի, ա-ռ-ան-ց-մե-ր:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ 1. Յ հնչյունին նախորդող բաղաձայնը կամ բաղաձայններից վերջինը տողաղարձի ժամանակ կարող է յ-ին միացած անցնել հաջորդ տողը, կարող է շահել հի. օրինակ՝ անկ-յուն||ան-կյուն, ա-ր-յո-ր||ա-ր-յո-ր, գո-չ-յուն||գո-չյուն, գի-տո-ր-յուն||գի-տո-րյուն, կո-ս-տ-յում||կո-ս-տյում, Հա-կո-ր-յան||Հա-կո-րյան, հո-ր-ե-լ-յա-ր||հո-րե-լյա-ր, մա-տ-յան||մա-տյան, սե-ն-յա-կ||սե-նյակ, սի-ն-յո-ր||սի-նյո-ր, վա-լ-յու-տ||վա-լյու-տա, ու-լ-տ-յալ||ու-լ-տյալ:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ 2. Բառամիջի ձայնավորից առաջ ընկած և-ը տողաղարձի ժամանակ գրվում է ել, և լ-ն անցնում է հաջորդ տողը. օրինակ՝ ե-ր-ն-վան, բա-ր-ն-վել, սե-վա-րոյ-ր, տե-ր-ն-վա-րա-լի:

2. Գաղտնա ան-ը. այսինքն՝ արտասանվող, բայց չգրվող ր ունեցող բառերի տողաղարձի ժամանակ ր-ն գրվում է միայն տողաղարձի և հաջորդ տողի սկզբի վանկե-

բում. օրինակ՝ շրդ-բա, կր-տրտել, կտր-տել, Մր-կրտիշ, Մկր-տիշ, Երբե-մրն, գրլ-խա-
վոր:

Այսպես նաև փոխառյալ բառերում՝ դեմո-կրատիա||դեմոկր-ատիա, էլեկ-տրա-
կոն||էլեկտր-ական, մինիս-տրություն||մինիստր-ություն, մաես-տրոն, սուրս-տը-
րատ, էֆս-պրոպրիացիա, էֆսպրո-պրիացիա:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ 1. Պետք է խուսափել տողադարձի ժամանակ ավելորդ և ներմու-
ժելուց, այսինքն՝ փոխանակ գրելու խառնը-վածք, մարմը-նի, կազմը-վել, կար-մրու-
թյուն, վերցը-նել, հարցը-րին, էֆրս-կուրսիա, սուրս-տրատ, ինֆըն-իշխան, համը-
րնքաց, մատի-տըն ընկալ, Դավի-թըն ասաց, պետք է գրել՝ խառն-վածք, մարմ-նի,
կազմ-վել, կարմ-ություն, վերց-նել, հարց-րին, էֆս-կուրսիա, սուրս-տրատ, ինֆ-նիշ-
խան||ինֆն-իշխան, համ-ընքաց||համը-ընքաց, մա-տիտն ընկալ, Դա-վիթն ասաց:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ 2. Զբ, զգ, շտ, սպ, ստ և նման հնչյունակապակցություններով
սկսվող հատուկ անունների տողադարձի ժամանակ այդ հնչյունակապակցությունները
հաջորդ ձայնավորից չեն անջատվում, որպեսզի հատուկ անվան դրությունը ը-ով չսկսվի,
այսինքն՝ պետք է տողադարձել՝ Ստե-վան, Սպար-տակ, Ստրաս-բուրգ, և ոչ թե՝ Ըս-
տեվան, Ըսպար-տակ, Ըստ-րասբուրգ:

3. Բարդ և նախածանցավոր բառերը կարելի է տողադարձել նաև առանց լ'անկատ-
ման՝ հաջորդ տողը վոխադրելով արմատը կամ սմբողջական բառը, այսինքն՝ ոչ
միայն կարելի է գրել՝ արագըն-քաց, զերբ-նական, ւո-նոգուտ, ա-նոռոշ, հա-կազդել,
ծո-վեգր, զե-սուփ, ինֆ-նիշխան, համ-ընքաց, վայ-րէշք, այլ նաև՝ արագ-ընքաց,
ան-ոգուտ, ան-ոռոշ, հակ-ազույել, ծով-եգր, զետ-սփ, ինֆն-իշխան, համը-ընքաց,
վայր-էշք:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ. Եթե բարդ կամ ածանցավոր բառի հաջորդ տողն անհնող մասը
ը գաղտնավանկով սկսվող արմատ կամ նրանով կազմված բառամաս է, ապա այդ
գաղտնավանկի ը-ն չի գրվում. օրինակ՝ դարա-ղուխ, Երկնա-սլաց, լեռնա-քնակ, զսու-
ֆննիշ, շարա-ղրել, հակա-կղերական, փոխ-զնդալետ, հեղա-շրշում, ապա-շնորհ, ան-
վնաս, դիմա-դրման, կարգա-դրում, հաշվե-տվություն, արե-մոյսն, հակա-կրտսն, հա-
խա-ղրյալ, բացա-տրական, սլալեռ-գրաֆիա, ցինկո-դրաֆ:

4. Տառային և վանկատառային հապավումները չեն տողադարձվում. օրինակ՝
ՍՍՀՄ, ԽՍՀՄ, ՀամԼԿԵՄ, ՀամԿ(Բ)Կ, ՀԿԿ:

Տողադարձի այս կանոնների անպատեհություններից մեկն էլ այն է, որ միասնական
արտասանություն ունեցող երկհնչյունը տրոհվում է գրությամբ. օրինակ՝ ԽԵՖԻ-աք (յա
Երկհնչյունն է):

Գրկն. սե՛ս ուղղագրություն բառահոգվածում:

ՏԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ||печатание, ձեռագիր կամ մեքենագիր տեքստի վերարտադրումն է
հատուկ մեքենաների միջոցով՝ նույն տառաձևերի դրոշմումով կամ տպագրական որո-
շակի տառատեսակներով: Սրա արդյունքը լինում է տպագիր տեքստը: Այսպիսի տեքս-
տը (գիրք, պարբերական՝ հանգես, թերթ ևն) ունի ակհայտ առավելություններ. ա) այն
չի սահմանափակված մեկ կամ մի քանի օրինակով. սովորաբար ներկայանում է մեծ
տպագրականով, բ) նրա մեջ հեշտ է իրացվում ուղղագրության որոշակի սկզբունքը,
ինչպես և գրատեսակի ու տառատեսակի միասնականացման միտումը, գ) մասսայա-
կան է. ժամանակին նպաստեց անգրագիտության վերացմանը, լուսավորության, կրթու-
թյան գործի առավել լավ կադմակերպմանը, ազգային-գրական լեզվի նորմաների արագ
ընդհանրացմանն ու տարածմանը, լեզվի գործառական պլանի ընդլայնմանը ևն: Այժմ
քաղաքակիրթ մարդը չի կարող ապրել ի հասարակական կյանքով, առանց տպագրու-
թյան, առանց տպագիր տեքստի: Տպագրությունը սոցիալ-հասարակական վերափոխու-
թյունների, մշակութային առաջընթացի հզոր գործոնն է:

Տպագրության պլուտը (1440-ական թթ.) պատկանում է Յոհան Գուտտենբերգին՝ Հայ իրականության մեջ այն կիրառությունն ստացավ XVI դ-ի սկզբներին։ Հայերեն առաջին տպագիր գիրքը լույս տեսավ 1512 թ., Վենետիկում։ Դա «Ուրրաթագիրքն» էր, որը պարունակում է բժշկությանը վերաբերող նյութեր։ Հայ առաջին տպագրիչը Էդել է Հակոբ Մեղապարտը, որի մասին կան միայն սուղ տեղեկություններ։ Հետագայում (Վենետիկից բացի՝ այլ վայրերում ևս) ստեղծվեցին շատ տպարաններ (մեծ մասամբ Հայաստանի սահմաններից դուրս՝ հայաբնակ գաղութներում), որոնք էական դեր ունեցան հայ մշակույթի զարգացման մեջ։ Տպագրական գործի կարևոր կենտրոններ դարձան՝ Վենետիկը, Վիեննան, Ամստերդամը, Նոր Զուլան, Լիովը, Պոլիսը, Մադրասը, Պետերբուրգը, Նոր Նախիջևանը, ապա և Շուշին, Թիֆլիսը, Երևանը ևն։ 1771 թ. տպարան հիմնվեց էջմիածնում։ Մինչև այժմ գործել է հայկական շուրջ 300 տպարան. ընդ որում՝ Ուզբեկական Հայաստանում հիմա գործում են ժամանակակից տեխնիկայով հագեցած բազմաթիվ տպարաններ։ Մինչև 1800 թվականը լույս տեսած գրքերի թիվը հասնում է հազարի։ XIX դ-ի առաջին կեսին հրատարակվել է մոտ 1700 գիրք։ Այժմ Հայկական ՍՍՀ-ում տարեկան լույս է տեսնում ավելի քան հազար գիրք։ Բնականաբար սրանց պետք է ավելացնել Սփյուռքում լույս տեսածները։ Պատկառելի թիվ է կազմում նաև դրանց տպաքանակը։ 1794 թվականին Մադրասում լույս տեսավ հայ առաջին պարբերականը՝ «Ազդարար» շաբաթաթերթը։ XIX դ. առաջին կեսին արդեն կային մոտ 30 պարբերականներ։ 1843-ին Վենետիկում լույս տեսավ «Բազմավեպը», 1856-ին «Պոլսում»՝ «Մեղուն», 1858-ին Մոսկվայում՝ «Հյուսիսսփայլը», 1886-ին էջմիածնում՝ «Արարատը», 1887-ին Վիեննայում՝ «Հանդես ամսօրյան», 1872-ին Թիֆլիսում՝ «Մշակը»։ Հայկական պարբերականների ընդհանուր քանակը հաշվվում է հարյուրներով։

Գրկն. Աբգարյան Գ., Մատենադարան, Ե., 1962; Աղախանյան Գ., Գիրքը և պարբերական մամուլը Հայկական ՍՍՀ-ում 40 տարում (վիճակագրական տվյալներ), Ե., 1960; Դավթյան Հ., Հայ գիրքը 1801—1850 թթ., Ե., 1967; Իշխանյան Ռ., Հայ հնատիպ գիրքը, Ե., 1968; Լևոնյան Գ., Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Ե., 1946։

ՏՐԱԿԱՆ ՀՈՒՆՎ. || дателный надеж. հուլովի տեսակ. հայերենում ըստ էության դրսևորվում է միայն դերանվանական հոլովման մեջ, արտահայտում է հանգման, մատուցման առարկան (խնդիրը), իբրև բայի լրացում։ Հայ քերականները մինչև վերջերս այն ճանաչել են իբրև ինքնուրույն, անկախ հոլով նաև անվանական հարացույցում։ Մինչդեռ հայոց լեզուն անվան համար տրական (և սեռական) հոլովի ինքնուրույն կառուցածներ չի զարգացրել։ Հին գրական հայերենում նա առկա էր մեկ սեռական-տրական հոլով։ Միայն «տարբերիչ» հատկանիշը, որով փորձում էին հիմնավորել անվանական տրականի ինքնուրույնությունը, այն էր, որ որոշ բառերի եզակի հոլովակազմության մեջ զուգահեռաբար գործածական էին և՛ համակարգայնացած հոլովակերտներ, և՛ երկրորդաբար՝ չ կամ ուն մասնիկը. հմմտ. տեղւոյ || տեղւոջ, տաւոյ || տաւոջ, այգւոյ || այգւոջ, կղզւոյ || կղզւոջ, առաջնոյ || առաջնում, հնոյ || հնում, նորոյ || նորում, վերջնոյ || վերջնում ևն։ Երկրորդ ձևերը սովորաբար գործածվում էին ի(յ) նախդիրով՝ ներգոյականի իմաստ արտահայտելու համար։ Այստեղ հոլովակերտները միմյանց փոխարինող ազատ տարբերակներ են, հետևապես չեն կարող դիտվել հոլովատարբերիչ արժեքով։

Մ. Արեղյանի հետևողությամբ՝ հայերենագետների մեծ մասը (նոր հայերենում) անվանական հարացույցում ինքնուրույն տրական հոլով (սեռականից տարբեր) չի ճանաչում։ Հ. Աճառյանը և որոշ այլ հայագետներ համախ հարացույցում տեղադրում են ոչ թե սեռական և տրական հոլովներ, իբրև ինքնուրույն անդամներ, այլ՝ սեռական-տրական (տե՛ս)՝ իբրև հարացույցի մեկ անդամ։

Արևելահայ գրական լեզվում սեռական—տրական տարբերակման համար հոլովա-տարբերիչ արժեք կարող էր ձևոք բերել և որոշիչ հոդր։ Սակայն նրա միտումը իր ալարտին չհասավ։ Դրական հայերենի ֆունկցիաների տարբերակման այլ միջոցներ գտավ, և ն-ն կապես մեաց իբրև որոշյալ առման ցուցիչ։ Անկասկած կան այնպիսի կառուցվածքային դրսևորումներ, երբ կարելի է կարծել, թե ն-ն ունի հոլովատարբերիչ և անակոթյուն։ Այսպես՝ համեմատենք այնպիսի դիրքեր, որտեղ ն-ի որոշյալ առման իմաստը մթագնած է. «Հորը վերադարձած նամակում որդին վիրավորական բան չէր գրել» և «Հոր վերադարձած նամակում որդին վիրավորական բան չէր գրել»։ Այսպի-սի խոսքաշարերում հայր բառի որոշյալ լինելը և հոդով գրեթե չի պայմանավորված, այն որոշյալ է իմացական պլանում և հակադրվում է ամենից առաջ արտակառուցված-քային դորժոններով։ Առաջինում ունենք կողմնակի հանգման անուղղակի խնդիր, երկ-րորդում՝ կողմնակի ենթադրա։ Սակայն նման դեպքերում հանգման-մատուցման խնդիրը (բուն կամ կողմնակի) սովորաբար զուգորդվում է կրավորական բայի հետ։ Ամենա-հաճախ ֆունկցիոնալ տարբերակը անցնում է շարահյուսական պլան (հորը վերադարձ-ված նամակում)։

Եթե կառուցվածքային այսպիսի վիճակները նկատի ունենալով տարբերակենք սե-ռական և տրական հոլովներ, ուսյա ուղղականի հոդառու և անհոդ որոշ ձևեր նույնպես կարելի կլինի տարբեր հոլովներ համարել։ Ն հոդր, թեև կարող է իր կիրառություննե-րում շարահյուսական ֆունկցիա ունենալ, ասենք, նախադասության որոշ անդամներ տարբերակել, այնուամենայնիվ նրա հոլովատարբերիչ դերը կարծեցյալ է, պատրան-քային. այն ամենից առաջ որոշյալ առման ցուցիչ է և պայմանավորում է գոյականի ձևակազմության կամ հոլովական հարացույցի որոշյալ շարքը։ Դերանվանական հոլով-ման մեջ և տարրը տրականում հաստատվեց հոլովատարբերիչ նշանակությամբ, որով-հետև այն կաշկանդված չէր առման ֆունկցիայով. առարկայանիչ (անձնական ու ցու-ցական) դերանունները ինքնին առարկայացած, որոշյալ են (սրան, դրան, նրան, իրեն, հմմտ. սեռ.՝ սրա, դրա, նրա, իր)։

Դերանվանական տյականն ունի կառուցվածքային ինքնատիպ դեր. այն իր կաղապարով որոշակիորեն հակադրվում է հարացույցային բոլոր մյուս անդամներին, այդ թվում և սե-ռականին։ Մի բանի անձնական, մասամբ և այլ դերանունների տրականը հիմնականում տարարմատ-տարահիմք կազմություն ունի։ Այսպես՝ ուղղականի և սեռականի համեմա-տությամբ առկա են՝ (ես-իմ)-իմծ, (մեք-մեք)-մեզ, (դու-քո)-քեզ, (դուք-ձեք)-ձեզ, (եմ-նորա)-նմա, (սա-սուրա)-սմա, (դա-դորա)-դմա, (սոյն-սորին)-սմին, (ո՞-ո՞յր)-ո՞ւմ, (զի՞-է՞ր)-ի՞մ, (ումն-աբումն)-ումնեմն ևն (գրաբարում), (ես-իմ)-իմծ, (մեք-մեք)-մեզ, (դու-քո)-քեզ, (դուք-ձեք)-ձեզ, (եա-նրա)-նրան, (սա-սրա)-սրան, (դա-դրա)-դրան, (ինքր-իր)-իրեն ևն (ժամանակակից գրական հայերենում)։ Համանման կաղապարներով այն տեսնում ենք հայերենի այլ փուլերում, վիճակներում։

Արևելահայ գրականում որոշ կապերի հետ զուգորդումներ ունենում են առաջին և երկրորդ դեմքի տրական ձևերը. իմծ պես, իմծ նամար, քեզ պես, քեզ նամար, մեզ պես, ձեզ պես։ Երրորդ դեմքը այսպիսի զուգորդում չունի. նրան փոխարինում է սեռա-կանը. նրա պես, նրա նամար, ինչպես այլ դերանունների դեպքում. սրա պես, դրա պես (և ոչ՝ սրան պես, դրան պես)։

Ստացական փոխանունություն է կազմում երրորդ դեմքի դերանվան տրականը. փոխակ՝ (ինքր—իր)—իրենը։ Հմմտ. սրանը, դրանը, նրանը, քոնը ևն։

Հին գրական հայերենում դերանունների հայցականը գրեթե միշտ կաղապարված էր զ նախդիրով. զիս, զմեզ, զքեզ, զձեզ, զնա, զնոսա, զսա, զդա, զսոսա, զդոսա, զայս-զայդ, զայն, զսոյն, զդոյն, զնոյն, զոր, զորս, զո՞, զո՞վ, զո՞յս, զի՞, զոմն, զոմ, զո-մանս, զիմն ևն։ Ետգրաբարյան հայերենի տարբեր փուլերում (վիճակներում) լրիվ կամ մասամբ վերացավ այս նախդիրը։ Անձնանիչ դերանունների աննախդիր հայցակա-

նը հարեց տրականին. այլ դեպքերում, անվանական ձևերի նման, անձի առման դեպքում՝ տրականին, իրի առման դեպքում՝ ուղղականին, այսինքն այս երկրորդ կաղապարումը հանգեցրեց հայցականի վերացմանը, նրա բաշխմանը ուղղական-հայցական և սեռական-տրականի վրա: Իսկ առաջին կաղապարումը առաջ բերեց հոլովական հայացույցի նոր, վերականգնողական անդամ՝ տրական-հայցական (կամ հայցական-տրական (дательный-винительный, винительный-дательный): Համեմատաբար բերենք գրաբարի և արդի գրական հայերենի համապատասխան հարացուցային շարքերը.

գրաբար			արդի գրական հայերեն		
Ուղղ.	ես	մեք	Ուղղ.	ես	մենք
Սեռ.	իմ	մեր	Սեռ.	իմ	մեր
Տր.	ինձ	մեզ	Տր.-հայց.	ինձ	մեզ
Հայց.	դիս	զմեզ	Բաց.	ինձնից	մեզնից
Բաց.	յինէն ի մէնջ		Գործ.	ինձնով	մեզնով
Գործ.	ինեւ մեր (մեօք)		Ներգ.	ինձնում	մեզնում

Որոշ դերանունների հոլովական հարացույցում կա սեռ.-տրական-հայցական՝ ում, իրենց, նրանց, միմյանց: Սակայն այսպիսի հոլով առանձնացնելիս պետք է հաշվի առնել եզակի-հոգնակի հարաբերակցությունները: Այս տեսանկյունից միայն ում, միմյանց, իրար, մեկմեկու ձևերն է կարելի նշված հոլովի ներկայացուցիչներ համարել.

Գրկն. տե՛ս Եղիով բառահոգվածում:

ՏՐԱՊԵԶՈՆՏԻ ԲԱՐԲԱՆ||трапезонтский (трапезондский, трабзонский) диалект, արեմտյան՝ կը ճյուղի բարբառ, խոսվել է Տրապիզոն քաղաքում և շրջակա որոշ վայրերում: Շատ նման է Պոլսի բարբառին: Սակավորեն գործածական են օ, ւն ձայնավորները: Առկա է ձայնավորների ներդաշնակության երևույթը: Բաղաձայնական (սլաշականների ու կիսաշփականների) համակարգը՝ երկշարք խլազուրկ (խուլ > ձայնեղ սեղաշարժով՝ ք—փ, ծ—ց): Հոլովներն ստանում են նաև որոշիչ հոգ. անորոշ հոգը՝ ևտադաս: Որոշ բառերի բացառականի վերջավորությունը ձևավորվում է մ տարրով: Քեռնարձման մեջ նկատելի են հետևյալները. 1) Սահմանական ներկայի և անկատարի մասնիկն է ձայնավորով սկսվող բառերի համար գ, բաղաձայնով սկսվող բառերի համար՝ ևտադաս զու, զուգիմ, սիրիմ զու, նայէի զու, 2) Շարունակական ներկան կազմվում է էր մասնիկով, զառնիմ էր, սիրիմ էր, 3) Շարունակական անկատարը՝ ունի մասնիկով, ինչ. զէփէյի ունի, նայէի ունի, 4) Բացասական բայերի մեջ դերբայն էլ է խոնարհվում «ժանդակ բայի հետ. ինչ. շիմ քամ, շիմ ուգիմ. կամ էական բայի կրկնությամբ՝ շիմք իմացիք իմք»:

Գրկն. Անառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մ. 2, Ե., 1951: Զահուկյան Գ. Բ., Հայ բարբառագիտության ներածություն, Ե., 1972:

ՏՐՈՂՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ||разделяющие знаки, կետադրական նշանների խումբ. գործածվում են տրոհում, անջատում, ավարտ (շարահյուսական դադար) արտահայտելու համար: Համեմատաբար հաճախական գործածվողներից են, ունեն գործածության լայն ոլորտ: Հայերենում այս խմբին են պատկանում վերջակետը, ստորակետը, միջակետը և բութը:

Վերջակետը (անցյալում նաև՝ ավարտյալ կետ, մեծակետ) կետադրական հնագույն նշաններից մեկն է՝ [•], դրվում է նախադասության (պարզ, բարդ) վերջում, որ բնորոշ է համեմատաբար տեղական դադարով (տողի վրա, իբրև երկու կետեր՝ մեկը մյուսից վեր): Գործածվում է բոլոր տեսակի հնչերանգներով (պատմողական, հար-

ցական, բացականչական, հրամայական) նախադասությունների վերջում: Ձևով համապատասխանում է ռուսերենի *двоеточие* նշանին, մինչդեռ գործառնության մեջ *ТОЧКА* նշանին: Այլ լեզուներում էլ վերջակետը, ռուսերենի նման, տրտահայտվում է մեկ կետով:

Միջակետը, որ ձևով համապատասխանում է ռուսերենի *ТОЧКА* նշանին (արտահայտվում է մեկ կետով, առդի վրա)՝ [.], բայց գործառնության խիստ տարբերվում է նրանից, դրվում է՝ ա) բարդ համադասական նախադասության մեջ՝ անջատելու համար մտքով սերտ կապված, բայց նկատելի անկախություն ունեցող բաղադրիչ նախադասությունները, մանավանդ երբ հաջորդողը այս կամ այն չափով մեկնաբանություն է տալիս նախորդողին, սկզբների տակից դուրս սահեց լուսինը. խավարը ետ ընկրկեց աղոտ փայլից. ես գտա ճանապարհը: բ) Ուղղակի խոսքից առաջ, երբ այն հաջորդում է հեղինակային խոսքին և լսողն է չակերտների մեջ ու սկսվում է մեծատառով. Բժիշկը դեղատոմսը մեկնեց հիվանդին և ժպտալով ասաց. «Ձեզ համար գրել եմ մաքուր օդ և սլաքառ արև»: գ) Ժամանակակից համառոտագրություններում, ինչպես՝ ընկ., պրոֆ., և. Ս. Հալայան, բրբռ. (=բարբառային), հմմտ. (=համեմատի'ր), հմայտ. (=համալսարանականում է) ևն:

Ստորակետը (*ЗАПЯТАЯ*), անցյալում նաև՝ կիսակետ, ստորին, ստորատ՝ [.], գրվում է նախադասության մեջ, առդի վրա տարբեր գործառնություններով, ինչպես՝ ա) նախադասության համադոր (բաղմակի) անդամների միջև, երբ դրանք կապված չեն և, ու, կամ շաղկապներով, բ) բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչ նախադասություններն անջատելու համար, եթե դրանք չեն կապված և կամ ու շաղկապներով. այս շաղկապներից առաջ ստորակետ դրվում է, եթե բաղադրիչ համադաս նախադասությունների ենթակաները տարբեր են, գ) գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև, նաև՝ ենթաստորադասությամբ կապված երկրորդականների միջև, ապա և՝ համաստորադասությամբ կապված երկրորդականների միջև, եթե դրանք կապված չեն և կամ ու համադասականներով. երկրորդականի հետ ստորակետը դրվում է ըստ շարահյուսության (առջևից, երկու կողմից, վերջից), դ) կոչական խոսքի (արտասանվածքի) մյուս տարրերից անջատելու համար, ե) ձայնարկությունը խոսքի (արտասանվածքի) մյուս տարրերից անջատելու համար, զ) միջադաս տրոհված լրացումները (ընդ որում և տրոհված դերբայական դարձվածք) նախադասության (խոսքի) մյուս տարրերից անջատելու համար, է) լրացման ու լրացյալի շարահյուսական կապը ճշտելու համար, բ) միջանկյալ միավորները խոսքի (արտասանվածքի) մյուս տարրերից անջատելու համար, եթե դրանք չեն առնված փակագծերի մեջ, թ) բացահայտիչից հետո (որոշ բացառություններով) նախադասության հաջորդող անդամներից անջատելու համար, ժ) մասնական բացահայտիչի հետ՝ ըստ շարահյուսության (առջևից, երկու կողմից, ետևից), թա) հաստատող և բացասող (ծիտող) բառերի հետ՝ ըստ շարահյուսության (առջևից, երկու կողմից, ետևից), ժբ) կրկնադիր շաղկապներից առաջ՝ առաջինի բացառումով:

Բուրբ [՝], Թրակացու քերականության հետևողությամբ, նախապես դիտվել է իրեն առողջանության նշան, հունարեն բուր շնչալը (*гравис, тяжелое (тупое) ударение*) նշան: Քանի որ հայերենում շնչալը ուժային էր և չունեւ այդպիսի տարբերակ, այն կիրառվեց իջնող հնչերանգի համար և աստիճանաբար դարձավ շարահյուսական դադար (տրոհում) արտահայտող նշան: Այն դրվում է անջատելի բառի վրա, վերջին տառի վերին աջ անկյունում: Հիմնական կիրառություններում այն դրվում է՝ ա) բացահայտյալի վրա՝ բացահայտիչից (կամ նրա խմբից) անջատելու համար, բ) տրոհված վերջադասորոշիչի և պարագայի վրա, գ) ղեղման դեպքում (վերականգնելի անդամին նախորդող բառի վրա), դ) տրոհված դերբայական դարձվածք անջատելու համար, երբ այն վերջադաս կամ նախադաս է, ե) ամփոփիչ այն բառի վրա, որի բովանդակային պլանը բացահայտվում է բաղմակի անդամների թվարկումով. «Ես գնեցի թարմ

միրգ՝ տանձ, խնձոր, դեղձ, խաղող»։ գ) թվարկումներից առաջ, նախորդող բառի վրա, երբ դրանք սկսվում են նոր տողից և համարակալված են, է) հակիրճ ուղղակի խոսքից առաջ, երբ այն գրվում է առանց շակերտների, ը) նախադասության մեջ իրար հաջորդող, բայց իրար հետ չկապակցված բառերից առաջինի վրա, թ) թվարկում ցույց տվող նախ, ապա, հետո, առաջին, երկրորդ, երրորդ են բառերի վրա, ը) մեկնական ու հարաբերակից իմաստ ունեցող այսինքն, այսպես, ինչպես, ընդ որում, ուր են, այն է, օրինակ են բառերի վրա։ Հաճախ բոլորի կրկնությունից խուսափելու համար օրինակ և որոշ նման բառեր առնվում են ստորակետի մեջ (ինչպես, օրինակ, կամ՝ ինչպես, օրինակ)։

Կան կետադրություններ, որոնք կա՛մ անհատական, հեղինակային հիմնավորում ունեն, կա՛մ էլ դեռ չեն ձևակերպված։

Գրկն. տե՛ս կետադրությունն բառահոգվածի դրականության ցանկը։

ՏԻՄԸՈՒՄ || одособлечение, նախադասության այս կամ այն (երկրորդական) անդամի արտասանական առանձնացումը հնչերանգային տարրերով (դողդաղով), շեշտով՝ այն ավելի ակնառու դարձնելու, նրան շարահյուսական որոշակի անկախություն (ինքնուրույնություն) տալու նպատակով։ Հայերենում տրոհումը պայմանավորված է հիմնականում շրջուն շարահասության, տվյալ անդամի ծավալումով, գերադաս անդամի ծանրաբեռնվածությամբ ևն։ Գոյականական անդամի լրացումներից տրոհվում են որոշիչն ու բացահայտիչը, հազվադեպ՝ հատկացուցիչը։ Բայական անդամի լրացումներից հիմնականում տրոհվում են պարագաները, մասամբ և՛ խնդիրները։ Եվ այսպես հատկանշական գծերով առանձնանում են՝

ա) տրոհված որոշիչը (одособленное определение). սովորաբար տրոհվում է ետադաս որոշիչը (ծավալունը, բազմակին, բառակապակցությամբ կամ դերբայական դարձվածով արտահայտվածը). օր.՝ «Մենք այդ ժամանակ երեխաներ էինք՝ սպասում ու անհոգ», «Այդ մարդը, եղբոր պես հաճախ, այժմ մեր հյուրն է»։ «Մեզ կարող էր փրկել մի գործաս»՝ զինված ժամանակակից տեխնիկայով»։

բ) տրոհված բացահայտիչը (одособленное приложение). սա միշտ տրոհված է. օր.՝ «Դու շատ ես հանդիմանում ինձ՝ Դո ամենալավ բարեկամին»։ «Սոսը, որպես առաջնավոր կոլտնտեսական, պարգևատրվեց»։

գ) տրոհված պարագան (одособленное обстоятельство). (բազմակին, բառակապակցությամբ դրսևորվածը, դերբայական դարձվածով արտահայտվածը). օր.՝ «Նա երբեք այդպես չէր խոսում՝ հուզված ու վիրավորված», «Մայրը սպասում էր որդուն՝ երկյուղը սրտում»։ «Մենք շատ առաջ գնացինք՝ կատաղի մաքտեր մղելով բշտամուղեմ»։

Գրկն. Մարուքյան Ա. Ա., Տրոհվող լրացումները արդի հայերենում, Ե., 1975։

Տե՛ս նաև նախադասությունն բառահոգվածի գրականության ցանկը։

Ը, Ե [ɛ], հայկական այբուբենի երեսուներկուերորդ տառը, անվանումը՝ րեն, սերում է հունական նախատիպարից։ Այբբենական համակարգում սրա տառային արժեքն է առաջնալեզվային (ծայրալեզվային-ալվեոլային) շիտական՝ թրթռացող ձայնորդ (նայ) բաղաձայն հնչույթի արտահայտումը, թվային արժեքը՝ հինգ հազար, հինգհազարերորդ։ Լ-ի հետ կազմում է թրթռացող բաղաձայնների խումբը, սակայն, ի տարբերություն բազմաթրթիռ Ռ-ի, սա կոչվում է միաթրթիռ։ Արտաբերման ժամանակ լեզուն ծայրային մասով մոտենում է վերին առամենաշարի հիմքերին (լնդերին, ալվեոլներին)՝ առաջ բերելով նեղվածք. լեզվի ծայրը թրթռում է (այն մոտենում և հեռանում է պասսիվ օրգանից, թեև ոչ այնպիսի արագությամբ ու ուժգնությամբ, ինչպես Ռ-ի դեպքում է)։ Զայնալարերը ևս թրթռում են։ Նվազագույն հնչույթաբանական հակադրություն է կազմում Ռ-ի հետ (միաթրթիռ—բազմաթրթիռ. լուր-լուռ, կուր-կուռ)։

Ունի հնդեվրոպական առնչակցություններ, ինչպես ɛ > e (*bhero > բերեմ, *k^{er}-

di > uիրտ), r > աւ (rk²thos > աւշ), *bhr > բբ, *dr > ԲԲ, *g²r > րկ, *rs > րշ||ն:

Հնագույն հայերենում բառասկզբում չէր հանդիպում. ստանում էր ձայնավորում՝ երեւ, եւազ, եւանգ. բայն բառը փոխառութիւն է հունարենից: Ըստ էութեան բաղաձայնից առաջ եղել է միայն ւ, քան հարաբերակից՝ լծորդ ուն. վաւբ, մաւտ, վաւկ, աւբայ, աւտ. մից առաջ կարող էր լինել միայն ւ, նից առաջ՝ ո (ւ + մ > ւմ, ո + ն > ոն). հմմտ. յաււմ և դաւն (ւ — ո հարաբերակցութեան մասին տե՛ս նաև ո բառահոգւածում):

Որոշ բարբառներում (բառասկզբի դիրքում) հանդիպում է ինքնին կամ ձայնավորումով. օրինակ, Ղարաբաղի բարբառում՝ ր ձայնավորումով, որը նախորդող ձայնավորումից առկայութեամբ վերանում է. րախա||րախա (< երախայ), րաձէլ||րաձէլ (< աւաձէլ), րազի||րազի (սերագում), Լրէվան||Լրէվան (Երևան). նման վիճակ առկա է նաև Մեղրու բարբառում:

Հնչյունափոխութեան նկատմամբ կայուն է. կան մասնակի դեպքեր, ինչպես՝ ւ-ի ւնկում (հնագույն շրջանում). րհ > հ, րշ > շ. պարհել > պահել, մարհ > մահ, պարշաւ > պաշտել: Թրիլիսի բարբառում նից առաջ՝ ւ (մէրնէլ «մեռնել»)՝ վրացերենի ազդեցությամբ: Որոշ բարբառներում հնչյունական միջավայրով պայմանավորված՝ ւ > յ (Հաճըն, Զեյթուն, Խոտորչուր) կամ ւ > շ (Հաճըն, Նոր Նախիջևան, Համշեն ևն), ւ > ծ (Նոր Նախիջևան):

Ձևակազմական պլանում այս հնչույթով է արտահայտվում ւ դիմայինը խոնարհման առանձին ձևերում (ինքնին կամ այլ տարրի բաղադրությամբ). օրինակ՝ գրեւ, կարդաւ: Այս տարրը կա նաև արևմտահայերենի վաղակառարում:

Գրկն. տե՛ս հայկական գիր բառահոգւածում:

Յ. ց [c], հայկական այբուբենի երեսուներեքերորդ տառը, անվանումը՝ ցո. նախադասարի հարցը պարզորոշ չէ: Պրոֆ. է. Բ. Աղայանը հավանական է համարում այս տառի ինքնատիպ լինելը, որ Մաշտոցը այն հորինելիս որևէ նախադասար նկատի չի ունեցել: Այբբենական համակարգում սրա դերն է առաջնալեզվային հպաշիական (սուլական) բարդ խուլ շնչեղ բաղաձայն հնչույթի արտահայտումը, թվային արժեքը՝ վեյ հազար, վեցհազարերորդ:

Հնչույթի արտասանական, ձայնարանական բնութագիրը գրեթե ընդհանուր է հայերենի բոլոր վիճակներում, փոփոխում. սրա արտաբերման ժամանակ լեզվի ծայրը հեղում և փակվածք է ստեղծում վերին առամենաշարի մակերեսի հետ՝ ետևի (ներսի) կողմից, բերանի ետատամենային խոռոչում կուտակված օդի ճնշմամբ փակվածքը վերածվում է նեղվածքի (ս-ին բնորոշ դրվածքի). նեղվածքային դրվածքին բնորոշ է շնչի (հագագի) նկատելի արտամղում. ձայնալարերը չեն թրթռում: Նվազագույն հնչույթաբանական հակադրություն է կազմում (մերձավոր լծորդական հարաբերակցութեան մեջ է) մի կողմից՝ ծ-ի հետ (շնչեղութիւն — ոչ շնչեղութիւն. ցին — ծին, ցալի — ծալի), մյուս կողմից՝ շ-ի հետ (սուլականութիւն — շլականութիւն. ցար — շար, ցիր — շիր):

Հնդեվրոպական առնչակցությունները լրիվ բացահայտված չեն. առկա է՝ *sk > ց, որ արտահայտված է, օրինակ, գրաբարի սեռ.-տրականի հոգնակերտ-հոլովակերտով: Գրութիւնը համապատասխանում է արտասանութեանը. կայուն է հնչյունափոխութեան նկատմամբ:

Գրկն. տե՛ս հայկական գիր բառահոգւածում:

ՅՈՒՅԱՆ ԳԻՐԱՆՈՒՆ||указательное местоимение, դերանվան տեսակ. արտահայտում է առարկայի կամ հատկանշի (նաև հատկանշի հատկանշի) դադափար՝ հաղորդակցվողների նկատմամբ ցուցական հարաբերակցություններով. այսինքն՝ ցուցականութիւնը այստեղ իրացվում է եռադիմային իմաստավորումներով: Դրսևորում է հիմնականում ձևաբանական ու գործառական նույն հատկությունները, ինչ հարաբերակից խոսքի մասը (գոյական, ածական, թվական, մակբայ): Դիմայնութիւնը թելադրում է

Եռաշարքայնություն: Սակայն ցուցական դերանունը չի մատնանշում դիմքը, այլ արտահայտում է առարկա, հատկանիշ, հատկանշի հատկանիշ այս կամ այն դիմքի (խոսողի, խոսակցի, մի երրորդ անձի) հարաբերությամբ: Սրանց համար հատկանշաշանը դիմացուցական իմաստավորումն է և ոչ դիմառությունը, որ առկա է անձնական դերանունների մեջ: Ահա թե ինչու սրանց ստորոգյալը միշտ միևնույն (երրորդ) դիմքն ունի. «Սա իմ եղբայրն է», «Դա քո եղբայրն է», «Սա գնաց», «Դա գնաց»:

Հին գրական հայերենի առավել պործածական ցուցականներն են՝

սա դա նա սոքա դոքա նոքա
այս այդ այն այսք այդք այնք (այսոքիկ, այդոքիկ, այնոքիկ)
սոյն դոյն նոյն սոքին դոքին նոքին (սոյնք, դոյնք, նոյնք)

Սրանցից սա, դա, նա շարքը միշտ առարկայանիշ էր՝ կիրառությամբ հարաբերակից գոյականներին: Հոլովումը հիմնականում դժբանակական էր: Մինչդեռ ետդարարյան հայերենում բացառական, գործիական, ներգոյական հոլովները աստիճանաբար հետևում են անվանական հոլովման կադապարին:

Միջին գրական հայերենի ցուցականները ներկայանում են մասնակի փոփոխություններով. հիմնականում պահպանված է եռադիմային հարաբերակցությունը՝ եռաշարքայնությունը. ինչպես՝ այս-այդ-այն (այսոք, այդոք, այնոք), իսա, իտա, ինա են: Ըստ Հ. Աճառյանի՝ բարբառներում ցուցականների ընդհանուր թիվը հարյուրից անցնում է: Դրանք ներկայանում են հնչյունական տարափոխություններով, ինչպես և, առանձին դեպքերում, ձևաբանական վերակազմություններով, մասամբ և՛ կիրառական առանձնահատկություններով: Այսպես՝ էս, էդ, էն (Արարատյան բրբ.), էս, էտ, էն (Ղարաբաղի բ.), անս, անդ, անն (Մեղրու բ.), հոկ, դոկ, նոկ (Ագուլիսի բ.): Որոշ բարբառներում, սակայն, եռաշարքայնությունը մասնակիորեն խախտված է:

Ցուցականների համակարգով արևմտահայ և արևելահայ գրական լեզուներն ունեն ընդհանրություններ և տարբերություններ: Երկուսի մոտ էլ պահպանված է եռաշարքայնությունը: Այսպես, արևմտահայ գրական լեզվում՝ սա, դա, նա, այս, այդ, այն, ասիկա, առիկա, անիկա: Սույն, դույն, նույն շարքից (ինչպես արևելահայ գրական լեզվում) սակավ գործածական է սույն-ը, հաճախական՝ նույն-ը. դույն ցուցականը գործածությունից դուրս է մղված:

Սա, դա, նա շարքը, որ առարկայանիշ է, արևմտահայ որոշ բարբառների ազդեցությամբ՝ գրական լեզվում պահպանել են (հատկապես սա-ն) ածականական գործածություն. ուս տղան, սա աղջիկը, սա կոշիկը:

Արևելահայ գրական լեզվի ցուցական դերանուններն են՝ սա, դա, նա, սրանք, դրանք, նրանք, այս, այդ, այն, այսպիսի, այդպիսի, այնպիսի, նույնպիսի, այսպես, այդպես, այնպես, նույնպես, այսքան, այդքան, այնքան, նույնքան, այսչափ, այդչափ, այնչափ, նույնչափ, այստեղ, այդտեղ, այնտեղ, (նույնտեղ), սույն, նույն, միևնույն, մյուս: Ինչպես նկատելի է, բարդ ցուցականների մեջ օրինաչափորեն հանդես են գալիս այս-, այդ-, այն-, նույն-, -պես, -պիսի, -քան, -չափ, -տեղ բաղադրիչները:

Սա, դա, նա խումբը առարկայանիշ է և կիրառությամբ հարաբերակից է գոյականներին: Նա (նրանք) ցուցականը գործառում է նաև որպես անձնական գերանուն: Հոլովումը դերանվանական-անվանական է: Հարացույցը բազկացած է 6 անդամից: Սեռականը որոշակիորեն զանազանվում է տրականից. հայցականը ձևավորվում է կամ ուղղականի ձևով (իր ցույց տալու, իրի առման դեպքում), կամ տրականի ձևով (անձ ուղղականի ձևով (իր ցույց տալու դեպքում), այսինքն՝ տեղի է ունեցել հայցական-ուղղական, հայցական-տրական համընկնում: Ուղղականը (ուղղական-հայցականը), սեռականը, տրականը (տրական-հայցականը) միմյանց հակադրվում են տարարմատությամբ (տարահիմքությամբ), օրինակ՝ սա—սրա—սրան, դա—դրա—դրան. հոգնակի սեռականը, տրականը (տրական-հայցականը) ունեն միևնույն ձևը՝ սրանց, դրանց, նրանց. առկա է ներգո-

յականի համադրական ձև. բացառականը, գործիականը և ներգոյականը կազմվում են տրականի ձևից, համապատասխանաբար՝ -ից, -ով, -ում վերջավորություններով (սրան-ից, դրան-ից, նրան-ից, սրան-ով, դրան-ով, նրան-ով, սրանց-ից ևն)։

Սրանց հոգնակին կազմվում է տրականի ձևից՝ -ի մասնիկով՝ սրան-ի, դրան-ի, նրան-ի. հոլովվում են ց հոլովմամբ (սրանի > սրանց, դրանի > դրանց ևն)։ Հոգ չեն ստանում. միայն փոխանվանական նշանակությամբ սեռականի ձևը կարող է որոշիչ հոգ ստանալ (սրանը, դրանը, սրանցը ևն)։ Կիրառական սլանում վարում են գոյականա-կան պաշտոններ։

Այս, այդ, այն ցուցականները հարաբերակից են նախորդի հետ, սակայն հիմնա-կանում ածականական կիրառություն ունեն. չեն հոլովվում, եզակի-հոգնակի հակադրու-թյուն չեն ստեղծում, առարկայանիչ կարող է լինել միայն փոխանունությամբ (առանց հոդի). այս դեպքում նրանք ձևոր ևն բերում ուղղականի և հայցականի (ուղղական-հայցականի) գործառություններ։ Կարող են զուգորդվել որոշ կապերի հետ, որոնք գո-յականի հետ զուգորդվելիս թեք հոլով են պահանջում. օրինակ՝ այս մասին, այդ մա-սին, այն մասին (հմտ. բնկերոջս մասին, աշակերտի մասին)։ Այս, այդ ցուցական-ները նույն ցուցականի և այլ դերանունների հետ կարող են հարադրական ձևեր կազմել. այս նույն, այդ նույն, այս մենի, այդ դուի, բոլոր այս, բոլոր այդ ևն, ինչպես՝ այս նույն պահին, այդ նույն պահին։

Այսպիսի, այդպիսի, այնպիսի խումբը հարաբերակից է ածականներին, կիրառու-թյամբ լինում է որոշիչ։ Այսպես, այդպես, այնպես ցուցականները հարաբերակից են մակբայներին, կիրառությամբ լինում են ձևի պարագա։ Այսչափ, այդչափ, այնչափ, այսքան, այդքան, այնքան ցուցականները հարաբերակից են ինչպես ածականներին, թվականներին, այնպես էլ մակբայներին. կիրառությամբ լինում են որոշիչ կամ պարա-գա։ Ածականական կիրառություն ունեցողների մի մասը փոխանունությամբ (երբեմն առանց հոդի) կարող են ձևոր բերել անվանական հատկանիշներ։ Հոգնակի են կազմում -եր, -ներ մասնիկներով. հոլովվում են ի հոլովմամբ։ Այստեղ, այդտեղ, այնտեղ խում-բը հարաբերակից է մակբային. կիրառությամբ լինում է տեղի պարագա, ինքնին հո-լովվում է (ինչպես բոլոր հոլովվող փոխանունները՝ ի հոլովմամբ)։ Ներգոյական չի կազմում, հոգնակի չունի։

Սույն ցուցականը գրաբարյան փոխառություն է, ունի սահմանափակ գործածություն։ Նույն, միևնույն, նույնիպիսի, նույնչափ, նույնքան, մյուս ցուցականները հարաբերակցող առկայացումով են գրանցվում. ցուցականությունն արտահայտում են ոչ թե հաղոր-դակցվողների, այլ որևէ՝ այս կամ այն առնչակցությունն ունեցող հատկանիշի հարա-բերակցությամբ. «Քույրս կարմիր գլխարկ ունի. նույնպիսի գլխարկ զու էլ ունես»։

Գրկն. տե՛ս դերանուն, խոսքի մասեր բառահոդվածներում։

Ի, ւ [w], հին հայկական այբուբենի երեսունչորսերորդ տառը, անվանումը՝ վյուն (նյուն). ունի հունական նախատիպար։ Թվային արժեքն է յոթ հազար, յոթհազարերորդ։ Այբբենական համակարգում սրա դերը բնորոշ էր հետևյալով. ա) գործառում էր իբրև վ գրույթի դիրքային տարբերակ՝ ա, ի, և ձայնավորներից հետո (բառավերջում և միջ-ձայնավորային դիրքում). աւագ, հիւանդ, հարւաւ, տեւեւ, հովիւ, այսինքն՝ արտահայ-տում էր շրթնատամնային ձայնեղ շփականը, բ) տառանշում էր երկշրթնային ձայնորդ հնչյունը, երբ երկբարրադի և եռարարրադի կազմում հանդես էր գալիս իբրև ոչ վան-կարար տարր (սա վանկարարից առաջ լինելու դեպքում, չհաշված ուն, արտահայտվում է ու գրանշանով). իբրև՝ աւ, իւ, եւ, տւ, եաւ, տյւ. աւր, սիւն, առեւծ, սակաւ, արդեաւի, գ) գործածվում էր ու տառի զուգակցությամբ. ոււ > ու բաղադրությունը արտահայտում էր ետին շարքի վերին բարձրացման շրթնայնացած ձայնավոր հնչույթը՝ տուն, ուղտ, ուռնի, առու։ Որոշ հայերենագետներ կարծում են, թե այս տառաբաղադրությունը ունե-ցել է երկբարրադային արտասանություն։

Ի (վ) -ն ունի հնդեվրոպական առնչակցություններ. ինչպես՝ $bh > i$ կամ վ (տարբերությունը գրության մեջ է). $*bhi > -i$ (վ). բանի, ամա, գետով. հմմտ. բ, դ, մ(ն) ձայնորդներից հետո՝ բ (ղստերբ, աստեղբ, ձեռամբ). նաև՝ $p > i$ (ձայնավորի և բաղաձայնի միջև, միջձայնավորային դիրքում). $*septim > եւթն$, $*pepnt > քիւանդ$, $*ovi-pa > օվի$, $t > i$ (ձայնավորի և ձայնորդի միջև). $*patrós > քաւր$, $*matrós > մաւր$:

Այս տառը հին գրական հայերենում բառասկզբի գործածություն գրեթե չունի:

1922 թվականի ուղղագրական ռեֆորմով հանվել է այբուբենից. նրա տառաշարային տեղում իբրև ինքնուրույն տառ է ճանաչվել ու մուծվել $n + i > ni$ բաղադրությունը: Այն բոլոր դեպքերում, երբ i -ը համահունչ և համարժեք է եղել վ-ին, այն փոխարինվել է վ-ով. աւագ > ավագ, անիւ > անիվ, եւ կապակցությունը այժմ գրվում է եվ կամ և (պայմանավորված ուղղագրական նոր կանոններով):

Պատմական (գրավոր) շրջանում ենթարկվել է հնչյունափոխության իբրև երկրարժանի տարր՝ դրա տեղաշարժի հետ կապված, ինչպես՝ աւ > օ, աւր > օր, իւ > ու, ի, յու, սիւն > սին, սուն, սյուն: (Ի-ի մասին տե՛ս նաև վ տառին վերաբերող բառահոգվածում):

Ետգրարարյան շրջանում մասնակիորեն դրսևորվել է որոշ բարբառների երկրարժանացումներում. օրինակ, Մուշի և Վանի բարբառներում առկա են՝ վուր > վուր, Սուշավայի խոսվածքում նաև ձայնավորից հետո՝ զաւ, հաւ:

Գրկն. տե՛ս հայկական գիր բառահոգվածում:

Ու, ու [u], նոր այբուբենի երեսունչորսերորդ տառը, անվանումը՝ ու, թվային արժեքով հավասար է i -ին: Արտահայտում է ետին շարքի վերին բարձրացման շրթնայնացած ձայնավոր հնչույթը: Հին հայկական այբուբենում այս տառը չկար, և ու հնչույթը արտահայտվում էր ու ($n + i$) բաղադրյալ գրությամբ: Այս գրությանը տառային արժեք տրվեց 1922 թվականի ուղղագրական ռեֆորմով: Ու ձայնավորի արտասանական, ձայնաբանական բնութագիրը հետևյալն է. սրա արտաբերման ժամանակ լեզուն բերանի խոռոչում ամբողջ զանգվածով (իրանով) մղվում է ետ, լեզվի ծայրը հեռանում է ստորին ատամնաշարից, լեզվամեջքը ետևի մասով բարձրանում է դեպի փափուկ քիմքը՝ սրա հանդեպ գրավելով շատ մոտ դիրք (ավելին, քան o -ի դեպքում). լեզվի կծկվածությունը զգալի է, բերանի բացվածությունը՝ փոքր: Սա նեղ ձայնավոր է: Շրթունքները համեմատաբար քիչ են բացված, քան o -ի դեպքում, բայց ավելի են ձգված ու կլորացած. էներգիայով, ուժգնությամբ (հնչեղությամբ) նկատելիորեն թույլ է, տեղությունամբ՝ քիչ (կարճ):

Ունի հնդեվրոպական առնչակցություններ, ինչպես՝ $o > u$ ($*dóm > տուն$, $*dō > > տու-|| տուրf$), $*om > ում$ ($*omso > ուս$), $*on > ուն$ ($*pont > հուն$), նաև՝ $u/\bar{u} > ու$ ($*dhuk'ter > դուստր$, $*tu||tu > դու$): Գրաբարի ու-ն, ի-ի նման, սլահապանել է հնդեվրոպական ձայնորդի եռակի գործառությունները՝ ձայնավորական, բաղաձայնական, իբրև երկրարժանի ոչ վանկարար տարր: Հին գրական հայերենի գրությունը հիմնականում արտահայտում էր այս տարբերությունները (թեև որոշ հայագետների կարծիքով ու գրությունը ունեցել է երկրարժանային արտասանություն): Իբրև բաղաձայն այն գրվել է վ կամ i տառերով. առաջինը բառասկզբում և n -ից հետո, երկրորդը՝ միջձայնավորային դիրքում և բառավերջում՝ ձայնավորներից հետո (բացի n ձայնավորից): Զայնավորական (վանկարարի) գործառության դեպքում գործածվում էր ու տառակապակցությունը (տուն, շուն), ինչպես և երկրարժանի դեպքում՝ վանկարարից առաջ (ուս, ուի, ուե, բացի n վանկարարից), վանկարարից հետո՝ i (աւ, եւ, իւ, նաև՝ n -ից առաջ՝ տյ, տ): Գրաբարի տեքստն ընթերցելիս այժմ ձայնավորանախորդ ու-ն կարդում ենք վ՝ աւուեստ > աւվեստ:

Ենթարկվում է շեշտափոխական հնչյունափոխության՝ ու > ը կամ ու > զրո և կամ ու > վ:

Ժամանակակից գրական հայերենում ու > (ը) փոփոխությունը սահմանափակված է բառերի առանձին խմբով և վանկաբնույթով. երկփակ-միավանկ մի շարք բառերի ու-ն դառնում է (ը). օրոք > ջրի. փուշ > փշոտ. երկվանկ-բաղմավանկ բառերի վերջին վանկի ու-ն՝ ա) կարող է ընկնել (զարուն > զարնան), բ) վերածվել (ը)-ի (փախուստ > փախստի). գ) կարող է պահպանվել (անուշ > անուշահոտ):

Նախափակ (վերջաբաց) վանկի ու-ն կարող է՝ ա) պահպանվել (ու > ու. դասա-
տաի, գնչուական, շինծուություն), բ) ավելի հաճախ՝ վերածվել վ-ի (ծու > ձվի, առու > առվակ):

Ետգրաբարյան հայերենում պատմական հնչյունափոխությամբ ունենք ու-ի տարբեր զարգացումներ. ամենաբնորոշ ու տարածված փոփոխությունը ձայնավորանախորդ դիրքում ու > Վ անցումն է. արուեստ > արվեստ, աղուկ > աղվես (Ժամանակակից գրական հայերենում). առկա է գրեթե բոլոր բարբառներում:

Բարբառները ցուցադրում են նաև այսպիսի տեղաշարժեր. ու > աու՝ շուն > շաուն, փուռ > փաուռ (Սվեդիա), ու > Լու՝ տուն > դէտն, թուղթ > թէուղթ (նույն բարբառում), նման երկբարբառացում է նաև՝ ու > օու (Ոգիմ, Քեսաբ), Ու > օ (օ)՝ Ղարաբաղի, Ղարաղաղի, Հաղորթի, Կոզենի, Մեղրու, Մալաթիայի, Կարճևանի, Սվեդիայի և այլ ուր ու բարբառներում. օրինակ՝ գլուխ > գ'լօխ (Կոզեն), քրօխ (Մալաթիա), կ'ր'լօխ (Ղարաբաղ), ուտել > օտիլ (Կարճևան), կուժ > կօժ, ծուխ > ծօխ, թուրք > թօրք, սուտ > սօտ (Ղարաբաղ), ու > ը՝ անուն > անըմ (Կոզեն, Ղարաբաղ), ութսուն > ըթսուն (Կարճևան). ու > ու՝ թունդ > թունդ, փշուր > փոշուր (Կարճևան), լուծ > լուժ (Ղարաբաղ), Ու > զրո (անկում)՝ ուղարկել > զարկիլ (Կարճևան), զարկէլ (Ղարաբաղ):

Ձայնավորանախորդ դիրքում ու > Վ (ւ) անցումը գրավոր աղբյուրները արձանագրում են դեռևս VI—VII դարերից, ինչպես՝ թուի > թվի || թի, արուեստ || արվեստ, Ավելի ուշ շրջանում, մանավանդ անցյալ դարի երկրորդ կեսին, հայ մշակույթի գործիչների մեջ մղվում է գրապայքար ու > Վ (ւ) արտասանական անցումը Վ-ով (հյունագրություն), թե Վ-ով (վեվագրություն) արտահայտելու հարցի շուրջը: 1922 թվականի ռեֆորմը վերջ տվեց այդ պայքարին՝ գրությունը արտասանությանը համապատասխանեցնելու սկզբունքի կիրառումով: Այն բոլոր դեպքերում, երբ ու-ն և Վ-ը համարվեց են վ-ին, գործածվում է վերջինս. Վ-ը բոլորովին հանվեց այբուբենից, ու + Վ (ու) տառակապակցությունը, որ հին ուղղագրության համաձայն արտահայտում էր ետին շարքի վերին բարձրացման շրջնայնացած ձայնավոր հնչույթ, նույն գործառությամբ ճանաչվեց ինքնուրույն տառ և տեղադրվեց այբուբենի տառաշարքում Վ-ի տեղում: Ժամանակակից արևելահայերենի գրության մեջ ու-ի գրությունը համապատասխանում է արտասանությանը (ուրագ, ուրուր, առու): Նոր գրական հայերենում այն երկհնչյունի տարր է, իբրև ույ, յու (լույս, հույս, բյուր, գյուղ):

Ու հնչույթը (ինքնուրույնաբար կամ նաև իբրև երկհնչյունով տարր) համեմատաբար հաճախական է միևնույն բառի սահմաններում (բայց ոչ ա-ի շափ). այսպես՝ զաղու-րաբարություն, գյուտաբարություն, հուսադրություն:

Ձևակազմական պլանում սրանով են արտահայտվում՝ ա) սեռականի հոլովակերտը (գինու, մարդու), խոնարհիչը (գրաբարում՝ հեղում), դիմային վերջավորությունը (Ժամանակակից գրական հայերենի պատճառականի հրամայական ձևերում)՝ խոսեցր՝, բառագիտական պլանում՝ ու շաղկապը, որը բառակազմական գործառություն ևս ունի՝ կցական ու հարադրական որոշ բարդություններում. առուծախ, բացուխուի անէյ, կերուխում են: Կա նաև ու ածանց. կծու, ազդու, նատու:

Երակայնության ջանկը տե՛ս հայկական գիր բառահոգովածում:

ՈՒՎՂԱԿՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ || орфографический словарь, բառարանի տեսակ. բառացանկում գլխադասոր ներկայացվում է սովոր լեզվի համար ընդունված, սահմանված,

նորմավորված ուղղագրությամբ, ինչում է ընդարձակ կամ սահմանափակ բառացանկով և որևոր դեպքում ընդգրկվում է մասնական (օրինակ, ուղղագրական դժվարություններ կայացնող) բառաշերտ: Մեծ մասամբ ուսուցողական նպատակադրում ունի, նպաստում է ճիշտ գրելուն: Ահա թե ինչու շատ են այս տիպի դպրոցական բառարանները:

Ուղղագրական բառացանկեր հայտնի էին դեռևս միջնադարում: Սակայն այս տիպի բնորոշ բառարաններ Երևան եկան հիմնականում մեր դարի առաջին տասնամյակներից: Կարելի է նշել, օրինակ, Գ. Վանցյանի «Գրպանի ուղղագրությունը» (Թիֆլիս, 1906), Մ. Աբելյանի «Ուղղագրական բառգիրքը» (Թիֆլիս, 1909, ունեցել է այլ հրատարակություններ ևս): Սովետական շրջանում դպրոցական ուսուցման, մամուլի, հրատարակչական գործի, առհասարակ կուլտուրական հեղափոխության առաջընթացը մեծապես նպաստեց ուղղագրական բառարաններ ստեղծելու գործին: 1930 թ. լույս տեսավ Ն. Ալլահվերդյանի «Նոր ուղղագրական բառգրքույկը», որը պարունակում է շուրջ 4500 բառ: 40—60-ական թվականներին շատ թե թիշ տարածում գտած բառարաններից են՝ Ա. Ղարիբյանի «Ուղղագրական համառոտ բառարանը» (1940), որը պարունակում էր շուրջ 5 հազար բառ (վերամշակված հրատարակությունները՝ 1945, 1947 թթ-ին), Նրա և Գ. Պարիսի «Դպրոցական ուղղագրական բառարանը» (1956, 1959), Նրա և Գ. Շևկյանի «Դպրոցական ուղղագրական բառարանը» (1967, ունեցել է նաև հետագա հրատարակություններ), որը պարունակում է մոտ 18 հազար բառ: 1973 թ. լույս տեսավ Հ. Խ. Բարսեղյանի «Հայերեն ուղղագրական-ուղղախոսական, տերմինաբանական բառարանը», որը նշանակալից ներդրում է հայ բառարանագրության մեջ: Բառացանկում կան 152 հազ. բառ. «Բառարանը, բացի պրական հայերենի լայն գործածության բառերից, պարունակում է նաև հնացած ու բարբառային որոշ թվով բառեր, որոնց շատ հաճախ հանդիպում ենք ոչ վաղ անցյալի պրականության մեջ, ինչպես և՛ գիտական ու գիտատեխնիկական դրականության մեջ լայն գործածություն ունեցող մասնագիտական տերմիններ», ընդ որում՝ ընդգրկում է նաև լայն տարածում գտած հապավումները: Բառացանկում հատուկ անունները սեղ շին գտելու Դասավորությունը այբբենական է: Անհրաժեշտության դեպքում տրվում են քերականական նշումներ: Ի՞նչ բառի գրությունը չի համապատասխանում արտասանությանը, համապատասխան ուղղախոսական նշում է տրվում: Անհրաժեշտ տեղեկություն է տրվում տերմինների գործածության բնագավառի վերաբերյալ: Գլխաբառերն ունեն նաև բառագործածությանը՝ բառաշերտին վերաբերող նշումներ:

ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ|| орфография, правописание, լեզվի համար հանրության կողմից ընդունված, պաշտոնական ճանաչում գտած գրության կանոնների (նորմաների) համակարգը: Ամեն մի լեզու հետևում է որոշակի ուղղագրության սկզբունքի (սկզբունքների): Առավել հայտնի են ուղղագրության հետևյալ սկզբունքները՝ հնչյունական (фонетический принцип) կամ հնչույթային (фонематический принцип), պատմական (исторический принцип) կամ ավանդական (традиционный принцип), ձևաբանական (морфологический принцип), սիմվոլիկ [символический (дифференцирующий) принцип], բառակազմական սկզբունք (словообразовательный принцип): Ըստ այդմ էլ գանադանում են ուղղագրության կամ գրության տեսակները:

Հնչյունական գրությունը (фонетическое написание) ղեկավարվում է «մեկ հնչյունին՝ մեկ դիր (տառ), մեկ դրին (տառին)՝ մեկ հնչյուն» սկզբունքով: Մեսրոպյան գրությունը (ուղղագրությունը) հետևում է սրան: Ժամանակակից արևելահայ գրությունը ևս հիմնականում հնչյունական է: Գրության այս տեսակն ըստ էության ենթադրում է հնչույթային գրություն (фонематическое написание), բանի որ ավանդական լեզվաբանությունը չէր տարբերում «հնչյուն» և «հնչույթ» հասկացությունները, իսկ տառը սովորարար ստեղծվում է հնչույթի և ոչ թե Նրա տարբերակի համար: Համապատաս-

խանարար հնչույթային գրության սկզբունքը կլինի՝ «մեկ տառին (գրույթին)՝ մեկ հնչույթ, մեկ հնչույթին՝ մեկ տառ (գրույթ)»։ այս սկզբունքով են՝ սաբ, զաւրուն, կա-
 փու, հազ, ճայ, սու՛ն գրությունները։ Կանոնական ու հստակ տեսքով սա ներկայանում
 է տառադարձական գրություններում։ Պատմական՝ ավանդական գրությունը (тради-
 ционное написание) այն է, երբ գրում ենք, հետևելով ոչ թե նոր արտասանությանը,
 այլ ավանդությանը, այսինքն՝ պահպանում ենք հին ուղղագրությունը, չնայած փոփոխ-
 ված արտասանությանը։ Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի ուղղագրությունը
 միայն մասամբ է ավանդական։ Այս սկզբունքով են գրվում, օրինակ, հետևյալ բառերը՝
 երգ, երկիր, ուրբ, ուրս, վարդ, բաւժը, անգամ, արգ։ Բաղաձայնների արտասանությունն
 այժմ առանձին դեպքերում համապատասխանեցվում է գրությանը՝ գրությունը և ար-
 տասանությունը մերձեցնելու միտումով։ Այս միտումին համապատասխան մասնակիո-
 րեն կատարվել է նաև ավանդականի փոխարինում հնչյունականով։

Ստուգաբանական գրությունը (этимологическое написание) պատմականի մի
 տեսակն է. սրա սկզբունքն է՝ «գրել ստուգաբանելով», այսինքն՝ ստուգաբանական
 տարրը բաղադրության մեջ պահպանում, հանգես է գալիս իր գրությամբ։ Այսպիսի
 գրություն ունեն, օրինակ, հետևյալ բառերը՝ ապօրինի, հօգուտ, մանրէ, որևէ, ինչևէ,
 երբևէ։

Վեաբանական գրությունը (морфологическое написание) այն է, երբ ձևույթը
 կամ բառը (արմատը), չնայած տարրեր բաղադրություններում ունեցած այլահնչությա-
 նը, արտասանական փոփոխությանը, պահպանում է միևնույն գրությունը։ Տարածված
 սկզբունք է ուսուցանելու։ Հայերենում կան մասնակի արտահայտություններ, հմմտ.
 աւտղ (=աստղ) և աստղալից (=աստղ-), կաղը (=կաղը) և կաղբային (=կաղբ-):
 Այս սկզբունքի խախտում է՝ բրիխկ և բրիխկալ, չրիխկ և չիխկալ, ճրբք և ճրբնրալ,
 թեև արտասանական պլանում սրանք նույնն են։ Նույն սկզբունքի անտեսում է նաև
 գաղտնավանկի գրությունը սովորական դիրքում և տողադարձի ժամանակ։ Հայերենում
 գրությունը հետևում է արտասանությանը. սրա ցայտուն արտահայտություն են հետևյալ
 գրությունները՝ կին||կան (-այք), բայց՝ կն-ոջ. Աշխենը գնաց||Աշխենն ու Սուրենը գնա-
 ցին։

Սիմվոլիկ՝ խորհրդանշական գրությունը (символическое написание), որ կոչվում
 է նաև տարբերակիչ գրություն (дифференцирующее написание), հիմնականում հա-
 մանունները գրությամբ զանազանելու համար է։ Հայերենը մասամբ հետևում է այս
 սկզբունքին. հմմտ. Ասիա (աշխարհագրական անուն) և Ասյա (անձնանուն)։ Հմմտ.
 հնում նաև՝ տէր և Տէր։ Սրան կարելի է հատկացնել նաև այն, երբ հասլավումներում
 միևնույն տառերը (հնչյունները) տարբեր բառերի նշաններ են, ինչպես՝ ՍՄԿԿ (Կենտ-
 րոնական, կոմիտե), ՀՍՍՀ (սովետական, սոցիալիստական)։

Հինում է նաև ոչ տարբերակիչ գրություն (недифференцирующее написание),
 երբ տարանունները, տարբեր բառաձևեր կամ այլահունչ ձևույթատարրերակները գրու-
 թյամբ չեն զանազանվում, հանգես են գալիս իրրև նույնագիրներ։ Հայերենում սրան
 կարելի է հատկացնել՝ ուրս (=ուրս) և ուրս (=ուրս), վաւս (=վաւրս) և վաւս
 (=վաւս), ապա և՛ յ ձայնակապի գրությամբ արտահայտվելու ու չարտահայտվելու
 դեպքերը. հմմտ. նաև՝ գծիկով գրություններում՝ 7-ամյա և 7-ական, որտեղ 7 թվա-
 նշանը մի դեպքում յոթն-, մյուս դեպքում՝ յոթ- բաղադրիչների ցուցիչ է։

Բառակազմական գրությունն այն է, երբ գրելիս հետևում ենք բառի կազմությանը.
 րստ այդմ զանազանում ենք սինջատ գրություն (հմմտ. բառանջատ գրություն), միաց-
 յալ կամ անանջատ գրություն, գծիկով գրություն։ Անջատ գրության ժամանակ բաղա-
 դրության տարրերը (բաղադրիչները) գրվում են միմյանցից գատ, ինչպես վարվում ենք
 հարադիր բարդությունները գրելիս (բաց անել, հուպ տալ, գրել տալ, ճարյուր մեկ,

հազար ինը հարյուր ութսունմեկ), այնպիսի բառակապակցությունների, բաղադրյալ հատուկ անունների դեպքերում են, ինչպես՝ ֆաղափից ֆաղափ, երկրից երկիր, մեջք մեջքի տված, ձեռք ձեռքի տված, ուս ուսի տված, այ կարմիր, բաց կապույտ, մուգ կարմիր, պատն ի վեր, սառն ի վեր, իսկույն եւր, ըստ արժանվոյն, տեւ Սահակ, մելիք Աբամ, Սմբատ քեկ, Լեոնարդո դա Վինչի, Լյուդվիգ վան Բեթհովեն, Հաբուս ալ Իսաիդ, Հո Շի Մին, Նյու Յորք, Սան Ֆրանցիսկո, Փոֆր Ասիա, Ալմա Աբա, Լոս Անջելոս, Լա Մանչ ևն։ Միացյալ գրության դեպքում բաղադրիչները գրվում են կից (կիցգրություն), ինչպես վարվում ենք կցական բարդությունները գրելիս։ Գծիկով գրվում են կրկնավոր բարդությունները և այլ որոշ բաղադրություններ (ֆիշ-ֆիշ, ոլոր-մոլոր, խրեխր-ընրեցաւ-րան, Դավիթ-Ռէկ ևն. տե՛ս նաև գծիկ, միության գծիկ)։ Կան այնպիսի բաղադրություններ, որոնք ունեն խառը գրություն, ինչպես՝ մերթ ընդ մերթ||մերթընդմերթ, ղեմ առ ղեմ||ղեմառղեմ, մեկ առ մեկ||մեկատմեկ ևն։

Հայերենի ուղղագրության կանոնները նախապես մշակվել են V դարում հայկական գրերի ստեղծող մեծահանճար Մ. Մաշտոցի կողմից։ Մեսրոպյան ուղղագրությունը կամ հայ դասական ուղղագրությունը ղեկավարվում էր հնչյունական սկզբունքով. այն հնչյունական գրություն էր։ Նտգրաբարյան հայերենում ուղղագրությունը էական փոփոխությունների չենթարկվեց։ Մասնակի բարեփոխություններ կատարվեցին կապված հնչյունական համակարգի առանձին տեղաշարժերի հետ, ինչպիսիք էին, օրինակ, երկբարբառների ու որոշ ձայնավորների պատմական հնչյունափոխությունները, բաղաձայնական տեղաշարժերը, հնչյունափոխությամբ պայմանավորված օ, ֆ տառերի մուտքը ևն։ Սակայն հայ մտավորականությունը հետևողականորեն պայքարում էր դասական մեսրոպյան ուղղագրությունը անաղարտ պահպանելու համար։ Էական փոփոխություններ կատարվեցին Հայաստանի սովետականացումից անմիջապես հետո, որին սակայն արտասահմանյան (Սփյուռքի) հայությունը չհետևեց։ Նոր ուղղագրությունը, որի հիմունքները մշակվել էին Մ. Արեղյանի կողմից և պաշտոնական ճանաչում ու հաստատում գտել 1922 թ., բնորոշ է հետևյալ փոփոխություններով. ա) այբուբենից հանվեցին օ, է, Վ տառերը, դրա հետ կապված ընդլայնվեցին ո, ե, վ տառերի գործառությունները. բ) վ արտասանելու դեպքում միշտ գրվեց վ (թեև պահպանվեց և գրությունը, որը եվ տառակապակցության էր տարալուծվում տողադարձի ժամանակ. գ) ու գրվեց միայն այնտեղ, որտեղ այն արտասանվում էր. դ) հ գրվեց ամեն տեղ, երբ այն արտասանվում էր. ե) հին երկբարբառները գրվեցին ըստ նոր հնչման. զ) յ-ն գրությամբ արտահայտվեց գրեթե բոլոր դիրքերում։

Ինչպես նկատելի է, այս բարեփոխությամբ ավանդական ուղղագրությունը սահմանափակվեց, և գրությունը մեծապես արտասանությանը։ Հետագայում առանձին որոշումներով շտկվեցին այս բարեփոխության որոշ ծայրահեղություններ։ ՀՍՍՀ կենտգործկոմին առընթեր տեղիներական հանձնաժողովի նախագծով 1939 թ. կայացած որոշման համաձայն վերականգնվեցին օ և է տառերը, ձայնակապ յ-ն գրվեց միայն ա և ո տառերից հետո։

Եվ այսպես զանազանվեց երկու ուղղագրություն՝ բուն մեսրոպյան, դասական կամ ռին (ղբարւսրյան) և նոր (կամ առեւելահայ)։ Ըստ է. Բ. Աղայանի՝ գրաբարի ուղղագրությունը, հնչյունական լինելով հանդերձ, ունեցել է նաև մասնակի կանոններ, որոնցով որոշվել են այս կամ այն տառի գործածության ուրույն հանգամանքները։ Բաղաձայնների գրությունը լիակատար հնչույթային է եղել։ Որոշ տարբերություններ պայմանավորված էին բարբառային ներթափանցումներով։ Նորը թեև հնչյունական սկզբունքի ավելի բնորոշ ու ծավալուն արտահայտություն (գործառություն) էր, և գրությունը նկատելիորեն մոտեցրեց արտասանությանը, սակայն նա ինչ-որ չափով նվազեցրեց անցյալի գրավոր մշակույթին հաղորդակից լինելու հնարավորությունը, դժվարություններ ստեղծեց արևմտահայության և արևելահայության մերձեցման խնդրում։ Քաղա-

բակիրթ ու հին գրավոր մշակույթ ունեցող ժողովուրդները առհասարակ խոսափում են ուղղագրության մեջ արմատական փոփոխություններ կատարելուց։

Հետ լեզվական այն տարրերի, միավորների, որոնց վերաբերյալ սահմանված են ուղղագրական կանոններ, զանազանում են՝ հատուկ անունների ուղղագրություն, ծայրնավորների ուղղագրություն, բաղաձայնների ուղղագրություն, երկհնչյունների ուղղագրություն, երկրաբանների ուղղագրություն, վանկի ուղղագրություն, փոխառյալ բառերի ուղղագրություն են (տե՛ս առանձին վերնագրերով)։

Ուղղագրություն ասելով հասկանում ենք նաև ուսմունք ուղղագրական նորմաների մասին. նրա պրոբլեմատիկան հաճախ ընդլայնվում է, և ներառվում են տողադարձի ու կետադրության առանձին հարցեր։

Կրկն. Արեղյան Մ., Հայոց լեզվի ուղղագրությունը, Խիֆլիս, 1892, նույնի՝ Ուղղագրության ուղեորմը, Ե., 1925; Աբրահամյան Ա. Գ., Հայոց գիր և գրչություն, Ե., 1973; Աղայան Է. Բ., Գրաբարի քերականություն, հ. 1, գիրք Ա, Ե., 1964; Աղայան Է. Բ., Բարսեղյան Հ. Խ., Հայոց լեզու, դասագիրք 4-րդ դասարանի համար, Ե., 1981; Անառյան Հ., Հայոց գրերը, Վիեննա, 1928; Բարսեղյան Հ., Տերմինաբանական ուղեցույց, Ե., 1964. նույնի խմբագրությամբ՝ Տերմինաբանական և ուղղագրական տեղեկատու, Ե., 1978, նույնի՝ Հայերեն ուղղագրական-ուղղախոսական, տերմինաբանական բառարան, Ե., 1973; Գյուլբուդյան Ա. Վ., Հայերենի ուղղագրության պատմություն, Ե., 1973; Իշխանյան Ռ., 500 բառ, որոնք..., Ե., 1971—1980; Ղաֆաղարյան Կ., Հայկական գրի սկզբնական տեսակները, Ե., 1939; Մենևիշևան Գ., Հայերէն լեզուի ուղղագրութեան խնդիր, Վիեննա, 1910; Ջանուկյան Գ. Բ., Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում V—XV դդ., Ե., 1954։

ՈՐԴԱԽՈՍԱԿԱՆ ԲԱԽԱՐԱՆ||орфоэпический словарь, բառարանի տեսակ. կարող է ընդգրկել լեզվի մեջ գործածվող բոլոր բառերը՝ սահմանված, նորմավորված արտասանությամբ. կարող է և ներառել միայն գրության ու արտասանության տարբերություն կամ արտասանական դժվարություն ունեցողները։ Տիպիկ ուղղախոսական բառարաններ չեն ստեղծվել, մեծ մասամբ դրանք ունեցել են առանձին բառարաններին կից կազմված բառացանկերի տեսք կամ էլ զուգակցված այլ բնույթի (օր.՝ ուղղագրական) բառարանի բառացանկի հետ. օրինակ, Ա. Ս. Ղարիբյանի և Գ. Պարիսի «Դպրոցական ուղղագրական բառարանի» բառացանկին կից՝ վերջում կա «Ուղղախոսական համառոտ բառարան» հատվածը։ Ամենաընդարձակը այս բնագավառում Հ. Խ. Բարսեղյանի կազմած «Ուղղագրական-ուղղախոսական, տերմինաբանական բառարան» է (Ե., 1973)։ Գլխաբառի դիմաց փակագծերում ցուցադրված են գրությանը չհամապատասխանող արտասանությունները (բառերը կամ համապատասխան հնչյունակապակցությունները). շեշտի նշանը գործածված է շեշտադրության մեջ կանոնական դեպքերի համար. ձայնարկություններն ունեն համապատասխանաբար բացականչական նշան կամ շեշտանշան։

ՈՐԴԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ||орфоэпия, տվյալ լեզվի համար հանրության կողմից ճանաչում գտած, ընդունված (սահմանված) արտասանական նորմաների (կանոնների) ամբողջությունը, դրանց համակարգը և ուսմունք այդ համակարգի վերաբերյալ։ Թեև ուղղախոսության հարցերը, կապված գրության ու արտասանության փոխհարաբերության հետ, մասնակիորեն դիտվել են վաղ քերականների կողմից, այնուամենայնիվ, դրանք գիտական բնության առարկա դարձան սկսած XIX դարից. ընդ որում անցյալ դարում «ուղղախոսություն» ասելով հիմնականում հասկանում էին առհասարակ լեզվի կառուցվածքի տարրերի կանոնական գործածություն՝ խոսելու ժամանակ։ Դեռևս Մ. Քաղիաղյանը որոշակի դիտողություններ է արել գաղտնավանկային ր-ի և հնչյունաբանական

այլ տարրերի արտասանության վերաբերյալ: Հետաքրքրական դիտարկումներ է արել նաև Ա. Այտընյանը իր «Քննական քերականության» մեջ: Նա դիտողություններ ունի, օրինակ, ը ձայնավորի գրության ու արտասանության հարցի շուրջը, մի շարք բաղաձայնների արտասանական բնույթի մասին՝ կապված հնչյունադիրքի հետ: Արժեքավոր նկատումներ ունեն նաև աշխարհարարի քերականները, նոր ժամանակների հայերենագետները (Ստ. Պալասանյան, Մ. Աբեղյան, Գ. Ղափանցյան, Հ. Աճառյան և այլք): Այս տեսանկյունից ուշագրավ են Մ. Աբեղյանի «Հայոց լեզվի տեսություն», «Հայոց լեզվի ուղղագրությունը», «Հայոց լեզվի տաղաչափություն» ուսումնասիրությունները: Նորագույն շրջանում այս հարցին տարբեր առիթներով անդրադարձան Ա. Ղարիբյանը, Գ. Սևակը, է. Աղայանը, Գ. Զահուկյանը, գիտության այլ գործիչներ, արվեստագետներ, գրողներ, թատերագետներ, մամուլի աշխատողներ, դերասաններ, ուսուցիչներ և այլք: Այս պրոբլեմին նվիրված արժեքավոր ուսումնասիրություններ ունի Թ. Ա. Ղարազյուլյանը: Պրոֆ. է. Աղայանն իր «Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը» (1967) աշխատության մեջ ուղղախոսական մի շարք երևույթներ քննել է վիճակագրական տվյալների օգտագործումով և հանգել հետաքրքրական հետևությունների: Այս ուղղությամբ մեծ աշխատանք է կատարված տերմինաբանական կոմիտեում. ձևակերպված են բազմաթիվ ուղղախոսական կանոններ, հնարավորին չափ նորմավորվել է գրության ու արտասանության փոխհարաբերությունը: Նշված գործում նկատի են առնված արևելահայ գրական լեզվի արտասանական օրինաչափությունների դիտական դիտարկումները, մեր լեզվի զարգացման ու առաջընթացի միտումները: Ուղղախոսության որոշ հարցեր դայրոցում դարձել են ծրագրային ուսուցման առարկա: Այնուամենայնիվ, ինչպես այլ լեզուներ, հայերենը էս լիովին չի վերացրել արտասանական այլահնչումները (ազատ տարրերացումները):

Գրությունը (ուղղագրությունը) սովորաբար ավելի ընդհանրական բնույթ ունի, քան արտասանությունը, որի մեջ անհատական գործոնները ավելի հաճախ են իրենց զգալ տալիս: Կան մի շարք հանգամանքներ, որոնք կարևոր, երբեմն վճռական դեր են կատարում խոսողի արտասանության, սրա այս կամ այն կողմի ձևավորման մեջ: Դրանցից են՝ ա) կրթադաստիարակչական պրոցեսը (ընթացքը), ընտանեկան միջավայրը. բ) սոցիալական պատկանելությունը (ինչ խավի ներկայացուցիչ է), պրոֆեսիոնալ միջավայրը. գ) նախկինում բարբառախոս լինելը. դ) էթնիկական միջավայրը, շփումը այլալեզու մարդկանց հետ, տվյալ բառի՝ փոխառյալ տարրի բնիկ հնչմանը տեղյակ ծանոթ լինելը (այլ, օտար լեզուներ իմանալը). ե) հին՝ ավագ թե նոր՝ երիտասարդ սերնդին պատկանելը. զ) դրավոր ավանդույթների առկայությունը ևն:

Ուղղագրությունը համեմատաբար պահպանողական է, արտասանության փոփոխությունը ավելի արագ է կատարվում: Արտասանական նորմաները ձևավորվում են բանավոր հաղորդակցման պրոցեսում: Գրավոր տեքստի բանավոր վերարտադրումը հետևում է բանավոր խոսքին, այլապես գրավոր խոսքի դեպքում կունենանք սոսկ գրային արտասանություն: Գրաբարյան տեքստերի ընթերցման ժամանակ դեկավարվում ենք նոր արտասանությամբ. օր.՝ մաբղ, եբգ, ուղի բառերը կարդում ենք մաբբ, յեբբ, վուբի:

Ուղղախոսությունը ամենից առաջ վերաբերում է հնչյունաբանական՝ հնչաբանական միավորներին (ձայնավոր ու բաղաձայն հնչյուններ, երկհնչյուններ, երկբարբառներ, վանկ, շեշտ, հնչերանդ ևն): Ըստ այդմ ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի ուղղախոսությունը կարելի է ներկայացնել հետևյալ հիմնական հարցադրումներով՝ ձայնավորների ուղղախոսություն, բաղաձայնների ուղղախոսություն, երկհնչյունների ուղղախոսություն, վանկի ուղղախոսություն, շեշտի ուղղախոսություն, հնչերանգային միավորների ուղղախոսություն, գրություն և արտասանություն:

Ուղղախոսությունը և ուղղագրությունը սերտորեն կապված են միմյանց հետ: Այստեղից էլ գոյանում է գրության ու արտասանության փոխհարաբերության հարցը:

Հնչյունական ուղղագրության մեջ սրանք համապատասխանում են Հայերենը թեև հիմնականում հետևում է հնչյունականին, բայց ունի գրության այլ սկզբունքների իրացում

Երբ խոսում ենք գրության և արտասանության փոխհարաբերության մասին, բնականաբար նկատի ենք ունենում գրավոր խոսքը՝ Տեքստը կարդալը (ընթերցելը) գրածի ճարձրաձայն կամ մտովի (մտքում) վերարտադրելն է։ Գրական լեզվի ուղղախոսական կանոնները օգնում են տեքստի ճիշտ վերարտադրությանը և գրության ու արտասանության անհամապատասխանությունների հաղթահարմանը։ Նախ գրավոր խոսքը լիովին չի արտահայտում բանավորի բոլոր տարրերը։ Հետևապես գրությունը ինչ-որ չափով պակասավոր է լինում։ Բացի այդ, անհամապատասխանություններ լինում են նաև կապված ավանդական, ստուգաբանական սկզբունքների իրացման հետ։ Հայերենում գրությամբ արտահայտվում է միայն ուժեղ, սուր շեշտը, այլ ղեպքերում շեշտը արտասանվում է անկախ գրությունից։ Հնչերանգային շատ տարրեր գրությամբ չեն արտահայտվում, բայց խոսելիս արտասանվում են։ Հայերենում գրությամբ չեն արտահայտվում՝ ա) անցումային կամ կիսաձայն յ-ն որոշ դիրքերում, բ) գաղտնավանկային ը-ն, բացի առանձին դեպքերից, գ) անցումային վ տարրը։ Որոշ հնչյուններ, երկհնչյուններ, եռահնչյուններ այլագրություններ ունեն։

Գրության և արտասանության փոխհարաբերությունների մասին տե՛ս նաև ձայնավորների ուղղագրություն, բաղաձայնների ուղղագրություն, երկհնչյունների ուղղագրություն, փոխառյալ բառերի ուղղագրություն բառահոգվածները։

Կրկն. Աբելյան Մ., Հայոց լեզվի տեսություն, Ե., 1965, նույնի՝ Հայոց լեզվի ուղղագրությունը, Թիֆ., 1892։ Աղայան Է. Բ., Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Ե., 1967։ Աղայան Է. Բ., Բաբսեղյան Հ. Խ., Հայոց լեզու, 5—7 դասարանների համար, Ե., 1970։ Ղաբաղյույան Թ. Ա., Ժամանակակից հայերենի ուղղախոսությունը, Ե., 1974։ Նույնի՝ Հարցաբան ժամանակակից հայերենի գրական արտասանության, Ե., 1979։ Ղաբաղյան Ա., Հայերենի ուղղախոսության հարցի մասին, «Սովետական մանկավարժ», Ե., 1955, № 8։ Ղաբաղյան Ա., Պարիս Գ., Հայոց լեզվի քերականության, ուղղագրության և կետադրության ուղեցույց, Ե., 1957։

ՈՒՂԱԿԱՆ-ՀԱՅՅԱԿԱՆ||именительный-винительный, հոլովի տեսակ. առկա է հարաբարյան փուլում, միջինհայերենյան հոլովակազմության նորատիպ կառուցվածքում, բարբառների մեծ մասում, նոր գրական հայերենում։ Համատեղում է նախկին հայցականի և ուղղականի բոլոր ֆունկցիաները. արտահայտում է ենթական («Անձրևը դադարեց»), ուղիղ խնդիրը («Արևը խանձեց խոտը»), կոչականը («Պրովետարներ բոլոր երկրների, միացե՛ք»), ստորոգելիական գոյական վերադիրը («Արիստոտելը փիլիսոփա է»), դերանուն վերադիրը («Քո ուզածը դա է»), գոյականաբար գործածված վերադիրը («Քո ընտրածը վեցերորդն է»)։ «Իմ արտասանածը ա-ն է»), միակազմ անվանական նախադասության գերադաս անդամը («Ուշ աշուն։ Անձրևախառն ձյուն։ Անհրապույր ձառուղիներ...»), գոյական որոշիչը («ծաղիկ հասակ, փառ լոթյուն»), իրի առման կրող խնդիրը («Վարպետը մշակեց փառը», «Մենք վարպետ հրավիրեցինք»), տեղի պարադան («Վարդը գնալու ենք գյուղ»), ժամանակի պարադան («Գիշերը անձրև էկավ»), չափ ու քանակի պարադան («Այս վերարկուն արժե 80 ռուբլի»)։

Միջին գրական հայերենում, հոլովակազմության նոր տիպաբանության հետ կապված, հարաբարյան ուղղականի համեմատությամբ եզակի ուղղական-հայցականի ձևում քիչ փոփոխություն է նկատվում։ Սակավ տարբերություններից են, օրինակ, և վիրչնաեզրի անկումը առանձին բառերում, և հոդի ը տարբերակի մուտքը են։ Հոգնակի ուղղական-հայցականում աստիճանաբար հաստատվում են -եր, -նի, -ներ, -վի հոգնակերանները,

ինչպես եզակիում, հոգնակիում ևս գործածական էին -ս, -զ, -ն (լ) հոգերը Եզակի ուղղական-հայցականը բառերի մեծ մասի համար դառնում է հոլովահիմք թեք ձևերի համար, և հոգնակիակազմ հիմք՝ հոգնակի ուղղական-հայցականի համար:

Հոգնակի ուղղ.-հայցականն էլ իր հերթին դառնում է հոլովահիմք համապատասխան թեք ձևերի համար: Այսպես՝ եզ. ուղղ.-հայցական՝ սար, փաղափ, հզ. սեռ.-տր.՝ սար-ի, փաղափ-ի, հոգն. ուղղական-հայց.՝ սարեր, փաղափներ, հոգն. սեռ.-տր.՝ սարեր-ի, փաղափներ-ի: Այն բարբառներում, որոնց հայցականում վերացած է գ նախդիրը, գործում է ուղղ.-հայցականի այս կաղապարը:

Հայցական > ուղղական ձևաբանական անցմամբ պայմանավորված՝ ևսգրաբարյան հայերենում ընդլայնվում է ուղղ.-հայցականի գործառական ոլորտը: Այս հոլովին նախկին հայցականը բերեց նաև իր զուգորդումները կապերի հետ: Գրաբարի ուղղականը զուգորդումներ չունեն նախդիրների, առհասարակ կապերի հետ:

Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի ուղղ.-հայցականն ունի հոգային բոլոր առումները (որոշյալ, անորոշ, ստացական, ցուցական, ղեկավարող), հոգնակին՝ -եր, -ներ, -իկ, -այք հոգնակերտները, անեզական-հավաքականակերտ -անք, -ոնք, -ենք, -ունք մասնիկները, մասամբ իբրև հնաբանություն՝ և հոգնակերտը, բաշխական-ստացական կառուցածն (սիրտներս, միտքներս), խնդրառական հոգնակի ձևեր (հետներս, մեջներս), բուն փոխանվանական ձևեր (լավը, երեքը, դրածը), ստացական փոխանունության կառուցվածքներ (Աշոտինը, լավինը, մեծինս, երեքինը): Համանման ձևեր զարգացրել է առհասարակ նոր հայերենը (նաև արևմտահայ գրական լեզուն և բարբառները):

Դեկն. տե՛ս հոլով բառահոլովածում:

||ԻՂԱԱՄՆ ՀՈԼՈՎ||именительный падеж, հոլովի տեսակ. արտահայտության պլանում բնորոշ է հոլովակերտի բացակայությամբ. երբեմն պայմանականորեն ընդունվում է հոլովահիմք (նախահիմք) + «զրո» հոլովակերտ կաղապարը: Կիրառական պլանում բազմաֆունկցիոնալ է: Նրա ձևում ավելի ակնառու է դրսևորվում բառի անվանողական ֆունկցիան. ըստ այդմ էլ գործածում են անվանական ուղղական տերմինը, իսկ որոշ լեզուներում այս հոլովը հենց այդպես էլ կոչվում է՝ անվանական հոլով (именный): Եվ քանի որ հայերենի նման կառուցատիպ ունեցող լեզուներում ուղղականը մի շարք դեպքերում ֆունկցիայով ելակետային է, ստորոգման առարկան է ենթական, ապա այն կոչում են նաև ենթակայի հոլով: Բայց նա ձևով էլ ելակետային է. հիմքակազմության սկիզբով բազադրիչ տարր է, այն ուղիղ ձևն է, որի համեմատությամբ առնվում են մյուս՝ թեք ձևերը. ըստ այդմ էլ կոչում են նաև ուղիղ հոլով (прямой падеж):

Քանի որ հայերենում կոչական հոլովը ձևով նույնացել է ուղղականին, ըստ այդմ էլ ուղղականի կիրառական մի տարբերակը կոչում են կոչական ուղղական: Հին հայերենում ևս կոչականը ինքնուրույն ձև չուներ, թեև հաճախ զուգորդված էր կոչական ձայնարկությունների հետ, և մի որոշ շրջանում, հունարենի հետևողությամբ, այն դիտվում էր իբրև առանձին հոլով՝ կոչական, կոչական հոլով (звательный падеж, вокатив): Շարահյուսական մակարդակում կոչականը խոսքի տարր է, արտահայտում է այն առարկան (անձ կամ իր), որին դիմում է խոսողը: Ժամանակակից գրական հայերենում ևս այս ֆունկցիայի համար առանձին, ինքնատիպ ձևաբանական տարբերակում չկա, և կոչականը դիտվում է իբրև ուղղ.-հայցականի կիրառական տարբերակներից մեկը:

Հին գրական հայերենում եզակի ուղղականը զուրկ էր նյութական հոլովակերտից. այն կարող էր մասնիկավորում ունենալ միայն այլ կարգային իմաստների (առումների, հոգնակի թվի) համար՝ զուգորդվելով հոգերի, հոգնակերտների հետ. ուղիւս, ուղիդ, ուղին, ուղիք ևն: Հնդեվրոպական այս հոլովը, որն առանձին դեպքերում մասնիկավոր բառածն էր, հայերենում հոլովակազմությամբ լիովին մասնիկազերծ եղավ, արմատը

բեռնաճափվելով հոլովակերտից՝ դուրս հառնեց իբրև լատույթի հիմնական, ելահիմք ձև՝ չեղած անվանողական ֆունկցիայով, կոչականի, ենթակայի և քերականական այլ առոններով: Արդեն զրարարում այն գիտակցվեց հոլովահիմք (նախահիմք) + «զրո» հոլովակերտ կաղապարով: Այս եզակի ուղղականը միայն մասամբ դարձավ ելահիմք հղակի հարացույցի անդամների և հոգնակի ուղղականի ձևավորման համար:

Հոգնակի ուղղականը կազմվում է հիմնականում հոլովակազմ-հոգնակիակազմ հիմք + հոլովակերտ-հոգնակերտ կաղապարով: Ընդ որում այս հիմքը եզակի ուղղականի ձևն է և կամ նրա հնչյունաբանորեն-ձևաբանորեն վերակազմավորված տարբերակը: Մտադին հիմքակազմությունն ունեն այն բոլոր բառերը, որոնք եզակի սեռ.-տրականում ունեն քնակերտ-հոլովիչ. օրինակ՝ սիրտ (>սրտի)>սիրտ. տխրան (>տխտանայ)>>տխտան. գետ (>գետոյ)>գետ. ծով (>ծովու)>ծով. աշակերտ (>աշակերտի)>աշակերտ. պատանի (>պատանոյ)>պատանի: Եզակի ձևի համեմատությամբ հոգնակիակազմ հիմքը հնչյունաբանորեն-ձևաբանորեն վերակազմավորված է (սեռ.-տրականի վրա ու կամ անկախաբար) այն բառերի հոգնակի ուղղականում, որոնց եզակիի վերջնահանգր սովորաբար ունի այսպիսի տեսք. բաղաձայն + (ը)ն, ում + (ը)ն, մ + (ը)ն, բաղաձայն + (ը)ր, բաղաձայն + (ը)դ: Բաղաձայն + (ը)ն վերջնահանգր բառերի մի մասի հոգնակի հիմքավերջում վերակազմավորումով փոխարինվում է բաղաձայն + ուն կաղապարով՝ վերջնահանգում (ը) — ու հերթագայությամբ. օր.՝ ծուկ (ը)ն > ծկուն + ւ, ափ (ը)ն > ափուն + ւ, բառերի մի մասում էլ՝ բաղաձայն + ին կաղապարով՝ այս անգամ՝ (ը) — ի հերթագայությամբ. բեռ (ը)ն > բեռին + ւ: Այսպես և՛ ում + (ը)ն > մ + ուն, նաբցում (ը)ն > նաբցումն + ւ, մ + (ը)ն > մ + ուն, ատամ (ը)ն > ատամուն + ւ: Իսկ բաղաձայն + (ը)ր, բաղաձայն + (ը)դ վերջնահանգերում (ը) — ե հերթագայությամբ գոյանում է սեռ.-տրականի ձև, որը ծառայում է իբրև հիմք հղակի ու հոգնակի հարացույցների այլ ձևերի կազմության համար. (աստղ) > աստեղ > աստեղ + ւ, (դուստր) > դստեր > դստեր + ւ:

Հոգնակի ուղղականում իբրև հոգնակերտ-հոլովակերտ ֆունկցիավորում է հիմնականում -ւ մասնիկը: Հանդիպում են նաև՝ -ական, -ան, -անի, -եան, -եար (եր), -եաւ, -ուեայ, -տի, -ոտի, -իկ, -այն (եայն), -անք, -իք (ինք), -ոյք, -ունք, -էք, -օրէք, -օնք:

Պերանվանական ուղղականը չունի հոլովակերտ, այն արմատական ձևում համատեղում է բառիմաստը և քերականական իմաստները: Այսպես՝ ես ձևը արտահայտում է խոսողի դիրքում գտնվող անձ, ուրեմն և՛ առաջին դեմք, նաև՝ ուղղական հոլով, հղակի թիվ: Սա ձևն արտահայտում է խոսողի նկատմամբ ցուցական (տարածական-դիրքային) հորաբերությանը առնված առարկա (անձ կամ իր), հղակի թիվ, ուղղական հոլով: Այս ուղղականը թեք հոլովների հետ գտնվում է սուպլետիվ (տարարմատ-տարահիմք) հալարերակցության մեջ. ես-իմ-ինձ, սա-սրա-սրան ևն: Հոգնակին ձևավորվում է սուպլետիվ հղակիով կամ անվանակերպ, հաճախ և հոգնակի տարրով. հմմտ. ես-մենք, դու-դուք, նա-նոք, ինքն-ինքնեանք, իւրեանք, սա-սոք, դա-դոք, նա-նոք, այս-այսք, այդ-այդք, այն-այնք, ո՞-ո՞ք, ոմն-ոմանք (զրարարում), ես-մենք, դու-դուք, ես-նեանք, սա-սրանք, դա-դրանք, ով-ովքեր, ինքը-իքնք ևն (արևելահայ գրական լեզվում):

Պերանվանական ուղղականի հիմնական գործառական դերը ենթական ու ստորոգյական վերադիրն արտահայտելն է, անվանականի համեմատությամբ ֆունկցիոնալ առումնափակությամբ է բնորոշ: Սահմանափակ է նաև կապական զուգորդումներում: Հարացույցի այլ անդամների կաղապարներում հիմքակազմիչ դերով պրեթն չի ֆունկցիավորում: Հոգների հետ զուգորդելի չէ: Գրարարում այն կարող էր հոգ ստանալ առարտահայտչական (ազդուական-սասական) նշանակությամբ, օրինակ՝ Զեմք մեր միայն՝ որպես դուդ կարծես: Զի՞նչ է այդ, գոր դուք գործէք: Մի պղծեսցին զբանակս իւրեանց լոր եսդ իջանեմ: Զի՞ դառմանայիք իցեն գոր եսս սրարից ձեզ:

Վաղմիջին հայերենյան տեքստերում որոշակիորեն գործում էին նաև ուղղակուհի գրաբարատիպ կաղապարները, թեև աստիճանաբար հաստատվում էր կաղմության քերականական նոր տիպոլոգիա (կառուցատիպ)։ Սրա հետ կապված, մանավանդ հայցակառուցի ս-ի փոխարեն նոր հոգնակերտների, մասամբ և նախկին Բ-ի մուտքը, ինչպես և եղակի հայցականում զ-ի սկսած անկումը հանգեցրին ուղղական և հայցական հոլովների նույնացմանը։ Օրինակ՝ եզակի ուղղ.-հայցական՝ զետ, հոգնակի ուղղ.-հայցական՝ զետե, կամ զետի։ Այսպես նոր հայերենում հաստատվեց ուղղական-հայցական հոլով (տե՛ս)։

Գրկն. տե՛ս հոլով բառահոլովածում։

ИІІІІІІІ ІІІІІІІІ чужая речь, այլ անձի գրավոր կամ բանավոր մեջբերված խոսք։ Այսպես կոչվում է Հեղինակային խոսքի հակադրությամբ, որին նա սովորաբար ուղեկցում է։ Գործածվում է տարբեր ոճերում՝ ղեդարվեստական, գիտական, քաղաքական, հրապարակախոսական, առօրյա խոսակցական ևն։ Այսպիսի կառույցներով հաճախ են մեջբերումներ արվում ականավոր դեմքերի, գիտնականների, մարքսիզմ-լենինիզմի դասականների երկերից։ Սակայն միշտ չէ, որ Հեղինակը մեջբերում է ուրիշ անձի խոսք։ Նա կարող է մեջբերել և իր խոսքը. օր.՝ Ես նրան ասացի (ասելու եմ, կասեմ, ասում եմ)։ «Դժվարության պահին չպետք է ընկնիլ»։ Երբեմն մեջբերվում են ոչ թե ասածը, պատմածը կամ գրածը, այլ մտածածը, խորհածը («ներքին խոսքը»)։ օր.՝ Նա երևի մտածում է. «Լավ խաբեցի այդ գեղջուկին»։ Մովալով կարող է լինել ընդարձակ և համառոտ։ Սակայն խոսողներն առհասարակ խուսափում են ընդարձակ խոսք մեջբերելուց։ Հեղինակը կարող է և ուրիշի խոսքին դիմել՝ այն մեջբերելով մասնակիորեն (առանձին բառեր ու բառակապակցություններ, որոնք գրավոր տեքստում բերվում են հիմնականում շակերտների մեջ)։ Լինում են երկու տեսակ՝ ուղղակի և անուղղակի։

Ուրիշի խոսքը կոչվում է ուղղակի (прямая речь), երբ խոսողն այն մեջբերում է բառացիորեն, առանց փոփոխության։ Անուղղակի խոսքից տարբերվում է կառուցվածքային գծերով (մասամբ և բովանդակային կողմով)։ Ուրիշի ասածը ներկայացվում է նույնությամբ՝ սլահպանելով քերականական (ձևաբանական, շարահյուսական), բառային ու արտասանական-հնչերանգային (գրավոր խոսքում նաև գրության) յուրահատկությունները։ Հեղինակային խոսքին միանում է կապակցության ուրույն միջոցներով ու եղանակներով, նրան հարաբերակցում է ոչ համադասությամբ, ոչ էլ ստորադասությամբ, այլ իմաստով և ուրույն հնչերանգով։ Ուղղակի խոսքն անկախ նախադասություն է. կաղմությամբ կարող է լինել պարզ (երկկազմ, միակազմ), բարդ (համադասական, ստորադասական), բազմաբարդ։ Ըստ հաղորդման նպատակի ու համապատասխան հնչերանգի՝ պատմողական, հարցական, քաջականչական, հրամայական։ Շարահյուսությունն ազատ է։ Օր.՝ Քարտուղարուհին ասաց. «Վաղն ընդունելության օր է»։ — Անցումով գնացեք, — ասաց միլիցիոները։

Ուրիշի խոսքը կոչվում է անուղղակի (косвенная речь), երբ խոսողն այն մեջբերում է ոչ նույնությամբ, կառուցվածքով (մասամբ և բովանդակությամբ) փոփոխված, «պատմողաբար», թեև միտքն ընդհանուր առմամբ պահպանվում է։ Ուղղակի խոսքից տարբերվում է հիմնականում կառուցվածքային գծերով։ Ուրիշի ասածը ներկայացվում է ոչ բառացի, առկա են քերականական, արտասանական-հնչիւրանգային նկատելի փոփոխություններ (տարբերություններ)։ Հեղինակային խոսքին միանում է կապակցության ուրույն միջոցներով։ Անուղղակի խոսքը երկրորդական նախադասություն է և գլխավորին (հեղինակային խոսքին) միանում է սբ. թե շաղկապներով, նրա հանդեպ ունենալով ստորադասական կապ, իբրև խնդիր երկրորդական նախադասություն։ Շարահյուսությամբ եսադաս է։ Երբեմն ուղղակի խոսքից զանազանվում է միայն շաղկապի առկայությամբ. հմմտ. «Ես նրան ասացի, որ ուրախ լինելը մեծ բարիք է մարդու համար» և Ես նրան ասացի. «Ուրախ լինելը մեծ բարիք է մարդու համար»։

Հեղինակային խոսք (авторская речь), որ ուղղակի խոսքի հարաբերությամբ անախ նախադասություն է, իսկ անուղղակիի հարաբերակցությամբ՝ ղիխալոր, ուրիշի խոսքին ուղեկցող կառույց է: Այն ա) ազդանշանում է, որ հաջորդելու է ուրիշի խոսք, բ) նշում է, թե ում է պատկանում այդ խոսքը, գ) հաճախ էլ ակնարկում է, թե ով է խոսակիցը, կամ ում մասին է խոսքը: Հեղինակային խոսքը կարող է տեքստում արտահայտություն չունենալ, երբ ինքնին հասկանալի է, մանավանդ երկխոսություններում: Հեղինակային խոսքն ուղղակի խոսքի հետ հարաբերակցություն է հաստատում գերազանցապես ասացական բայերով (ասել, հարցնել, արտասուսել, պատմել ևն), մասամբ և հարաբերակից բայերով (ընդհատել, միջամտել, շարունակել ևն): օր.՝ Նույթ ունեցողը շարունակեց. «Մենք այսպես չենք կարող միմյանց հասկանալ»: Հեղինակային խոսքն անուղղակի խոսքի նկատմամբ լինում է նախադաս և նրանից անջատվում է գա. արով (գրավոր խոսքում՝ ստորակետով): Ուղղակի խոսքի հարաբերությամբ այն ունենում է հետևյալ շարադասությունն ու կետադրությունը (ուղղագրությունը): Այն կարող է լինել նախադաս, միջադաս և վերջադաս (ետադաս): Երբ հեղինակային խոսքը նախադաս է, ուղղակի խոսքից անջատվում է միջակետով, ուղղակի խոսքն առնվում է չակերտների մեջ և սկսվում է մեծատառով. օր.՝ Կողքի նստողն առարկեց. «Դուք այստեղ չպետք է ծխեք»: Երբ այս դիրքում ուղղակի խոսքը համառոտ է, սովորաբար հեղինակային խոսքի վերջին բառի վրա դրվում է բութ. օր.՝ Կողքի նստողն առարկեց՝ լծի՛ն: Երբ հեղինակային խոսքը վերջադաս է, ուղղակի խոսքից անջատվում է ստորադասով ու անջատման գծով, երբևմն՝ միայն անջատման գծով, իսկ ուղղակի խոսքն առնվում է չակերտների մեջ. օր.՝ «Այստեղ չի կարելի ծխել»,— առարկեց սիկիկնր: Կամ՝ «Այստեղ չի կարելի ծխել»— առարկեց տիկիկնր: Երբ հեղինակային խոսքը միջադաս է, ուղղակի խոսքից անջատվում է (ևրկու կողմից) ստորակետով ու անջատման գծով: Այս դեպքում ուղղակի խոսքը կարող է առնվել չակերտների մեջ. նոր տողից սկսելու դեպքում (հատկապես երկխոսություններում) չակերտներ չեն դրվում, տողն սկսվում է անջատման գծով. հմմտ. «Զգնա՛ս,— պնդեցի ես,— մայրիկը քեզ բան ունի առնելու»: Եվ՝

— Զգնա՛ս,— պնդեցի ես,— մայրիկը քեզ բան ունի առնելու:

Երկխոսություններում առհասարակ երբ մի ուղղակի խոսքին հաջորդում է մյուսը, որանք սկսում են նոր տողից՝ համապատասխան կետադրությամբ. տողի սկզբից դրվում է անջատման գիծ, ապա տեքստն սկսվում է մեծատառով:

Ուղղակի խոսքը կարելի է վերածել անուղղակի խոսքի և հակառակը, թեև ամեն կառույցի համար սա պարտադրական չէ: Այս փոխակերպումն իրացվում է կառուցվածքային որոշակի փոփոխություններով: Այսպես՝ ուղղակին անուղղակիի վերածելիս՝ ա) դառնում է խնդիր երկրորդական նախադասություն և հեղինակային՝ գերադաս նախադասության հետ մտնում ստորադասական կապակցության մեջ (գոյանում է բարդ ստորադասական նախադասություն), բ) ուղղակի խոսքով արտահայտված պատմողական, բացականչական, հրամայական նախադասությունները փոխակերպումից հետո ղիխալորի հետ կապվում են ու շաղկապով, իսկ հարցականը՝ րն շաղկապով, գ) ոչ պատմողական նախադասությունները ձեռք են բերում պատմողականին բնորոշ հնչեքանգ, դ) բայական եղանակները, բացի հրամայականից, պահպանվում են. վերջինս փոխարինվում է ըղձականով, ե) ուղղակի խոսքի սուգատ շարադասության փոխարեն հիմնականում հաստատվում է կայուն շարադասություն. անուղղակին սովորաբար դրվում է վերջադաս, զ) կոչականը, ըստ կառուցվածքի պահանջների, դառնում է ենթակա կամ խնդիր, և կամ ընկնում է, է) կատարվում է դիմային փոփոխություն, ըստ այն բանի, թե՛ 1. այն անձը, որի մասին խոսվում է ուղղակի խոսքում, որ դեմքին է պատկանում, 2. ում է ուղղված խոսքը, 3. ում մասին է խոսքը. ըստ այդմ էլ կատարվում են համապատասխան տեղաշարժեր անձնական դերանունների մեջ, բ) վերանում են որոշ ձայն-

նարկութիւններ, ճշանակավորող ու վերաբերական բառեր, կապակցութիւններ (ախպէր, ախպեր ջան, տնաշեն, հոգի ջան, քեզ մատաղ են). թ) ժամանականիշ (ժամանակային պլան արտահայտող) բառերը փոխում են իրենց հաջորդականութեան պլանը (առենք այսօր > նույն օրը, այդ օրը, վաղը > հաջորդ օրը, երեկ > նախորդ օրը): Ուսուցիչն ասաց. «Վաղը կղափ նոր գրեւորվ»: Ուսուցիչն ասաց, որ հաջորդ օրը զանգ նոր գրեւորվ: Տեղաշարժեր են լինում նաև հնչերանգային պլանում:

Ուրիշի խոսքը կարող է ներկայանալ խառը տեսքով, երբ ուղղակի և անուղղակի խոսքերը փոխադարձաբար ներթափանցում են միմյանց մեջ: Երբեմն այդպիսի ուրիշի խոսքը կոչում են կիսաուղղակի խոսք (полупрямая речь):

Գրկն. տե՛ս շաբախյուսութիւն բառահոգւածում:

ՈՒՐՄԻԱՅԻ ԲԱՐՐԱԻ||урмийский диалект, արեւելյան՝ ս ճյուղի բարբառ. նախապէս համարվել է Մարաղայի բարբառի ենթարարբառ. շփման կետեր ունի վանի բարբառի հետ: Ներկայանում է երկու հիմնական ենթաբարբառներով՝ Ուրմիայի և Խոյի: Հայաշէի է նաև Խոյի բարբառ (хоинский диалект) անունով: Խոսվել է Ուրմիո լճի հյուսիս-արևմտյան տարածքներում, Խոյում և հարակից վայրերում: Չայնավորներն են՝ ա, օ, է, ի, օ, ու, ւ, օ, ու: Առկա է մեկ երկրորդա՝ ուօ (տառադարձվում է՝ օ): Միավանկ-ների սկզբում՝ ե > յէ գարգացում (եւ > յէւ, երբ > յէփ), երկվանկ-բազմավանկների սկզբում՝ ե > ի, մասամբ՝ ե > յէ (երաւ > իրաւ, երկինք > իրկինք): Բառասկզբում հիմնականում՝ ո > լո (ոսպն > վոսպ, ոսկի > վոսկի): հմմտ. ով > վոփ: Բաղաձայնական (պայթականների ու կիսաշփականների) համակարգը՝ երկշարք ձայնեղացուրկ (ւպ—փ, ծ—ց): Ետնալեզվային պայթականներն ունեն քմայնացած տարբերակներ: Որոշ խոսվածքներ ունեն զ կոկորդայինը: Կա նաև ճ բաղաձայնը, որը ք, նք տարբերին փոխարինողի դեր ունի (այլ բաղաձայնից առաջ): Որոշ տարածքներում՝ հ > խ: Որոշ խոսվածքներում շկա ֆ խուլ շիականը: Գոյականն ունի թվի, հոլովի, առկայացման կարգեր. կա նաև անձի ու իրի քերականական տարբերակում: Հոգնակերտներն են՝ -էր, -նէր, -քներ, -տանք, -բանք, -ստաւււ են: Բացառականում՝ -է, գործիականում՝ -օվ վերջավորութիւնը: Որոշ բառերի բացառականի վերջավորութիւնը ձևավորվում է մ տարրով: Անորոշ հոյը՝ նախադասութեան ունի է, ա լծորդութիւններ: Վաղակատարի վերջավորութիւնը ձևավորվում է ր տարրով, անկատար դերբայը՝ ս մասնիկով: Սահմանական ներկան կազմվում է անկատար դերբայով ու օժանդակ բայով. կ'իւէս էմ գործում եմ: Պայմանականում՝ կ(ր), հարկադրականում՝ աի ճշանակիչները:

Գրկն. Ասատույան Մ. Ն., Ուրմիայի (Խոյի) բարբառ, Ե., 1962:

Փ, փ [ph, p'], հայկական այբուբենի երեսունհինգերորդ տառը, անվանումը՝ փյուր, նախատիպարը հունական է: Այբբենական համակարգում սրա դերն է երկշրթնային շնչեղ խուլ (բարդ) պայթական բաղաձայն հնչույթի արտահայտումը, թվային արժեքը՝ ութ հազար, ութհազարեւորդ: Փ հնչույթի արտասանական, ձայնաբանական բնութագիրը նույնական է հայերենի բոլոր վիճակներում, փուլերում: Արտաբերման ժամանակ շրթունքները հպվում և փակվածք են ստեղծում. բերանի խոռոչի ետշրթնային հատվածում կուտակված օդի ճնշմամբ վայրկենապէս բացվում է փակվածքը, և արտաբերութիւնն ավարտվում է պայթիւնով, որին ուղեկցում է նկատելի շունչ (հագագ): ձայնալարերը չեն թրթռում: Արտաբերական դրվածքով հարում է պ և բ պայթականներին: Նվազագույն հնչույթարանական հակադրութիւն է կազմում (մերձավոր լծորդական հարաբերակցութեան մէջ է) մի կողմից՝ պ-ի հետ (շնչեղութիւն—ուշ շնչեղութիւն՝ փայտ—պայտ). մյուս կողմից՝ ք-ի հետ (շրթնայնութիւն—ետնալեզվայնութիւն՝ փուլ—քուլ): Բոլոր, փուրել—բուրել), ք-ի հետ (շրթնայնութիւն—առաջնալեզվայնութիւն՝ փուլ—քուլ):

Հին գրական հայերենում գրութիւնը համապատասխանում էր արտասանութեանը:

Անելահայ գրական լեզվում էլ ուղղակի է ավանդական գրությունը առանձին դիրքերում (օրինակ, Ե-ից հետո սրուշ բառերում) արտահայտված է բ տառով. երբ, հարբել, որբ, համբույր: Արեմտահայ գրական լեզվում, շնայած բ > փ բաղաձայնական տեղաշարժին, գրությունը ավանդական է: Բարբառներում տառադարձությունը հետևում է արտասանությանը: Հնչյունափոխության նկատմամբ կայուն է Ունի հնդեվրոպական ժանկացություններ, ինչպես՝ քի > փ (*spinel > փայլ, *lapin > լափել):

Գրկն. տե՛ս հայկական դիր բառահոգվածում:

ՓՈՒՆԱԳԱՐՉ ԳԵՐԱՆՈՒՆ||ВЗАИМНОЕ МЕСТОИМЕНІЕ, դերանվան տեսակ, արտահայտում է գործողության կամ գրության փոխկապակցված ու տոկայացած առարկաներ. հաղորդակցվողներին խոսքային իրադրության (կոնտեքստով) հայտնի են այդ առարկաները: Այսպես՝ «Աշտոր և Սուրենը լավ աղաներ են. նրանք իրար շատ են հարգում»:

Հին գրական հայերենի փոխադարձ դերանուններն էին՝ միմևանց, իրեւաց: Սրանք ուղղական հոլով շունեն և անեզական էին: Միջին գրական հայերենում այս դերանունները պահպանվեցին որոշ փոփոխություններով, զոյացան և նոր ձևեր, ինչպես՝ մէկմէկի, մէկզմէկի. բայց Այտրեյանի նաև՝ մէկն մէկալին: Հմմտ. բարբառներում՝ իբօբ, յիբօբ, գիբօբ, Ղարաբաղում՝ ուրնու, մինմը՛նու (մունմը՛նու), վանում՝ իրնու, պուլահայ բարբառում՝ մէզզմէզու, իբարու, արեմտահայ գրական լեզվում՝ մէկզմէկու, իբարու:

Ժամանակակից արեւելահայ գրական լեզվում գործածական են՝ միմյանց, իբար, մէկմէկու (մէկմէկի): Սրանք ուղղական և ներգոյական հոլովներ շունեն և անեզական են, իսկ սեռական, տրական, հայցական հոլովներն ունեն միևնույն ձևը, այնպես որ հոլովական հարացույցը բաղկացած է երեք ձևից. օր.՝ սեռ.-տր.-հայց.՝ միմյանց, բաց.՝ միմյանցից, գործ.՝ միմյանցով: Բնականորեն նախադասության մեջ կարող են լինել միայն լրացում:

Գրկն. տե՛ս դերանուն բառահոգվածում:

ՓՈՒՆԱԶԻԻՅԱԿԱՆ ՀՆՉՅՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ||зависимое (обусловленное) звуковое изменение, зависимое ((обусловленное) фонетическое изменение, հնչյունափոխության հիմնական տեսակներից մեկը, երբ հնչյունը ենթարկվում է որակական կամ քանակական փոփոխության և կամ որոշ տեղաշարժերի՝ պայմանավորված բառի, հընչյունաշարքի (հնչյունաշղթայի) մի այլ (կից կամ ոչ կից, հարևան) հնչյունի ազդեցությամբ: Այսպիսի հնչյունափոխություն առաջ բերող հանգամանքներում շատ անգամ կարևորություն ունեն հնչյունադիրքը, հնչյունական միջավայրը, շրջապատը. նման դեպքերում հնչյունափոխությունը կարող է մեկնարանվել իբրև դիրքային, իբրև համակցական /комбинаторное звуковое (фонетическое) изменение/:

Փոխազդեցական բնույթի են՝ հաղմարումը, աոնմանումը, տաբմանումը, հնչյունի պարզեցումը, բարդացումը, այլևայլ հավելումներ, ամփոփումը ևն (տե՛ս առանձին բառահոգվածներով):

Գրկն. տե՛ս հնչյունափոխություն բառահոգվածում:

ՓՈՒՆԱԿՆԻՊՈՒՄ ԿԱՄ ՓՈՒՆԱԿՆԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ||трансформация, միևնույն բովանդակությունը (միտքը, հասկացությունը) լեզվական տարրեր միջոցներով, կառույցներով արտահայտելը, մի կաղապարը մյուսով փոխարինելը, որ կոչվում է նաև փոխկաղապարում (трансмоделирование): Այսպիսի գործողությունների կատարվում են առօրյա խոսքի մեջ, ինչպես և հատուկ նպատակներով: Հնում որոշակի տեղ էր գրավում ճարտասանության (ճարտասանական խոսքի) մեջ: Փոխակերպումներին ծանոթ են եզել նաև հին քերականները: Նորը այս բնագավառում այն է, որ ընդլայնվել-ընդհանրացվել ու ձևակա-

նացվել է այդ բնագավառում: Այն հատկապես մշակվեց ամերիկյան փոխակերպումը (transформационная грамматика), մասնավորապես նրա հայտնի ներկայացուցիչ Ն. Խոմսկու կողմից: Փոխակերպական բերականությունը ելնում է միջուկային նախադասություն (ядерное предложение) և փոխակերպներ (трансформация) դադարեցնելու: Առաջինը համարվում է հիմնական միավորը, որի նկատմամբ կիրառվում են անմիջական բաղադրիչներով վերլուծության կանոնները, մյուսները դիտվում են որ հիմնական, որոնք միջուկայինից տարբերվում են որոշակի հատկանիշներով և նրան են անցնում հատուկ կանոններով:

Փոխակերպության դեպքերից են՝ ա) ներգործական կառուցվածքի նախադասություններում փոխակերպական կառուցվածքի նախադասություն, ինչպես՝ «Քամին օրորում է կակաշները» փոխակերպում օրորվում են քամուց: բ) երկրորդական նախադասություններում դերբայական դարձված: «Երբ զանգը կհնչեց, մենք մտանք լսարան» փոխակերպում Զանգը հնչելուն պես՝ մենք մտանք լսարան: գ) ուղղակի խոսք փոխակերպում անուղղակի խոսք: օր.՝ Ուսուցիչն ասաց: «Ինչու դասը լավ չես սովորել» փոխակերպում Ուսուցիչն ասաց, որ ես դասը լավ չեմ սովորել: դ) նախադասության տեսակների փոփոխություն, օրինակ, պատմողական փոխակերպում, բացականչական: հաստատական փոխակերպում օր.՝ «Քամին սաստկացավ» փոխակերպում «Քամին սաստկացավ»: «Այդ փաստը պետք է նկատել» փոխակերպում «Այդ փաստը չի կարելի չնկատել»: պարզ նախադասություններում փոխակերպում: «Ընկերս եկավ» փոխակերպում «Այդ ընկերս է, որ եկավ», ե) համադասական կապակցություններում ստորոգյալական կամ այլ կապակցություն: օր.՝ «Ես և դու կգնանք» փոխակերպում «Ես քեզ հետ կգնամ», «Ոչ թե դու, այլ ես եմ գնալու» փոխակերպում «Ես առանց քեզ եմ գնալու»: զ) դերբայական դարձվածքներում փոխակերպում: պարզ դրած (ուսին) փոխակերպում ուսին: միջին տարիք ունեցող կին փոխակերպում տարիքի (կին): սե դույն ունեցող (թանաք) փոխակերպում սե դույնի (թանաք): հիվանդներ բնորոշվում են հիվանդների բնորոշվելով: զնացքի ժամանակը փոխակերպում զնացքի ժամանակ: մասնակցել պատերազմին փոխակերպում պատերազմին: պատասխանել ընդդիմախոսին փոխակերպում պատասխանել ընդդիմախոսին: է) բառակապակցություններում փոխակերպում: բառակապակցություններում փոխակերպում: մաղերը սե փոխակերպում սե փոխակերպում: բառի ձև փոխակերպում բառաձև: սարի լանջ փոխակերպում սարալանջ: ը) համադրական հոլոված կապական հոլովակություն: աշխատանքի մեջ փոխակերպում աշխատանքում: սեղանի վրա փոխակերպում սեղանին են: թ) ստացական հատկացյալ փոխակերպում ստացական բառակապակցություն: սիրտդ փոխակերպում սիրտ: գլուխդ փոխակերպում գլուխ: սրտներս փոխակերպում սրտերը, համար: վրաս փոխակերպում վրա: հետս փոխակերպում հետ (խնդրառական կապակցություն):

Փոխակերպումը կարող է ներկայանալ աստիճանակարգային հարաբերակցությամբ: այսպես՝ երկրորդական նախադասություններում դերբայական դարձվածքներում փոխակերպում: օր.՝ «Այն տունն է իմը, որը նոր է կառուցվել» փոխակերպում «Նոր կառուցված տունն է իմը» փոխակերպում: փոխակերպում տունն է իմը:

Փոխակերպության յուրաքանչյուր դեպք իրացվում է որոշակի կանոններով, կառուցվածքային տեղաշարժերով: Այսպես՝ երկրորդական նախադասություններում դերբայական դարձվածի վերածելիս տեղի են ունենում հետևյալ փոփոխությունները: ա) վերացվում են գլխավոր նախադասության հարաբերյալը և երկրորդականի հարաբերական բառերն ու շաղկապները: բ) երկրորդական նախադասության պարզ ստորոգյալը վերածվում է դերբայի (կամ՝ եթե սա գոյականաբար է գործածված, կապական հոլովակությունում ձևի), գ) եթե երկրորդական նախադասության ստորոգյալը բաղադրյալ է, ապա նրա հանգույցը վերանում է կամ՝ վերածվում դերբայական ձևի, դ) երկրորդականի հարաբերական դերանվամբ արտահայտված ենթական վերանում է, իսկ գոյականով (գոյականաբար առնված) ենթական պահպանվում է ուղղական (ուղղ.-հայցական) կամ սեռական (սեռ.-տրական) հոլովով, իբրև կողմնակի ենթակա: օր.՝ «Մեծարիր այն մարդուն, որին ժողովուրդը հարգում է» փոխակերպում «Մեծարիր ժողովրդի հարգած մարդուն»:

«Մենք նոր իմացանք, որ Հակոբը դեպուտատության թեկնածու է»² «Մենք նոր իմացանք Հակոբի՝ դեպուտատության թեկնածու լինելը»։ «Երբ դիրեկտորը ներս մտավ, աշակերտները զգաստացան»³ «Դիրեկտորի ներս մտնելու ժամանակ (պահին) աշակերտները զգաստացան»։

Իրկն. Զանուկյան Կ. Ռ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974: Տե՛ս նաև նույնի՝ Общее и армянское языкознание, Е., 1978.

Փոխանցում|| конверсия, транспозиция, անցում քերականական մի կարգից մյուսին, փոխարար նկատի է առնվում խոսքի մասերի փոխանցումը։ Լինում են՝ զոյականացում, ածականացում, մակրայացում, դերանունացում ևն։ Անցումը կարող է կատարվել բազմիմաստության, փոխարարական իմաստավորման և այլ հիմքի վրա. կարող է լինել լիակատար անցում, կամ անցում՝ նախատիպի պահպանումով։ Այսպես՝ սուր (ածական) > սուր (սառը գնքի տեսակ՝ զոյական), կոմերիտական, կոլտնտեսական, կուսակցական (ածական) > կոմերիտական, կոլտնտեսական, կուսակցական (զոյական), ռոլիդ (ածական) > ռոլիդ «ուղիղ գիծ» (զոյական), մեկ, մի (թվական) > մեկը, մի (դերանուն), հեռու (ածական) > հեռու (մակրայ)։

Ի՞նչպե՞ս անցումը զոյականաբար գործածություն է լայն իմաստով, երբ նաև այլ խոսքի մասի որոշ բառեր, ինչպես և լեզվական ամեն մի արտահայտություն հոդառությանմբ (երբեմն էլ առանց հոդի) ստանում են զոյականական հատկանիշներ (թիվ, հոլով) ու զոյականի կիրառություններ (գործառություններ)։ Օրինակ՝ մեծը, հինգը, զբաժը, վաղոդը, աբազ-ը, զբեցի-ն, «Պոլետարենե բոլոր երկրների, միացե՛՛ք»-ը, ու-ն, ե-ր ևն։

Փոխանցումը լայն ըմբռնմամբ կոչվում է փոխակարգություն (гипостазис), երբ այն չի հասկացվում սոսկ զոյականացումը կամ զոյականաբար գործածությունը, այլ առհասարակ խոսքի մասերի փոխադարձ անցումները։ Բուն փոխանցումն այն է, երբ այն կատարվում է առանց արտաքին փոփոխության։ Օրինակ՝ խմած, նաբրած, զբոլ բայածականները, որոնք ունեն նաև զոյականական գործածություններ, կամ՝ քամիչ (ածական) > քամիչ (զոյական)։

Իրկն. տե՛ս խոսքի մասեր բառահոդվածում։

Փոխանցում, այն բառը (խոսքի մասը), որը գործածված է զոյականաբար և հատկանիշի անունով արտահայտում է առարկան, կամ ստացողի անունով՝ ստացյալը, և կամ՝ լեզվական արտահայտություն (բառ, բառաձև, բառակապակցություն, նախադասություն, ասույթ ևն), որը զոյականի առումով է գործածված, զոյականացված է տվյալ գործածությամբ։ Փոխանուն կարող է ստեղծվել ածականից (փոխանուն ածական՝ մեծը, փոքրը), թվականից (փոխանուն քվական՝ երեքը, երկուսը), դերանունից (փոխանուն դերանուն՝ նույնը, այսքանը), գիրքայից (փոխանուն դերայ՝ գրածը, վաղոդը)։ Այս դեպքերում հատկանիշի անունով արտահայտվում է այդ հատկանիշն ունեցող առարկան։ Ստացյալի արտահայտման համար հայերենը օգտագործում է սեռական (կամ սեռական-տրական) հոլովը։ Այսպիսի փոխանունը հայ քերականության մեջ կոչվում էր փոխանուն սեռական (բաժակինը, իմը, քոնը)։ Բոլոր այս փոխանունները ձևոք են բերում զոյականի հատկանիշներ՝ հոլով, հոլովում, հոգառություն, մեծ մասամբ նաև հոգնակիակազմություն ու զոյականական գործառություն։ Բուն այս փոխանուններից պետք է տարրերել այն դեպքերը, երբ լեզվական որևէ արտահայտություն զոյականացվում և ձևոք է բերում նույնպիսի անվանական հատկանիշներ ու գործառություններ, ինչպես՝ Սեղան-ը զոյական է. Կարմիր-ը ածական է. Ու-ն շաղկապ է. Խոսում եմ-ը դիմավոր ձև է ևն։

(լավը—լավի—լավին—լավից, իմը—իմի—իմին—իմից ևն),

Քանի որ իմաստարանական պլանում առկա է տեղաշարժ, ապա սա դիտվում է իբրև փոխաբերական իմաստավորման մի դրսևորում՝ փոխանունություն։ Հայերենում, չնչին բացառություններով, փոխանունությունը արտահայտվում է հոդառությամբ։

ՓՈԽԱՌՅԱԼ ԲԱՌԵՐԻ ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի համար փոխառյալ բառերի ուղղագրության (տառադարձության, ավելի ճիշտ՝ գրադարձության) կանոնները դեռևս վերջնականորեն չեն մշակված ու ճշգրտված: Հաշվի առնելով անցյալի փորձը և այլ լեզուների համար սահմանված նորմաները՝ այժմ գործադրվում են որոշակի կանոններ, որոնցով իրացվում է այդ ուղղագրությունը: Հին փոխառություններում հետևում էին օտար արտասանությանը, իսկ արտասանական տարբերությունների դեպքում գրադարձումը կատարվում էր մերձավոր հնչյունի տառով: Այսպես՝ 1-ն հիմնականում փոխարինվում էր ձայնորդ Վ-ով (Աղեքսանդր, Պղատոն ևն), իսկ լատինական Ը-ն արտահայտվում էր հայերեն համարժեքով՝ Կ (Կիկերոն, Սիկիլիա, Կրկես, Կեսար, Կենտրոն), թեև այժմ արդեն հիմնականում հետևում են այդ հնչյունի՝ նշված բառերում ունեցած ուշ արտասանությանը (Իբրև ց, օրինակ՝ Ցիցերոն, Սիցիլիա): Հունարենի հետևողությամբ կատարված փոխառյալ որոշ բառերում ունենք Բ (Բիմիա, Բյուր), մինչդեռ այժմ հետևելով ռուսերենին՝ որոշ բառերում տեղակայում է խ-ն (խրոնիկա, խոլերա, սխեմա): Օտար լեզուների Բ-ն գրադարձվում էր փ (փիլիսոփա, սոփեսա), այժմ արդեն Ֆ-ն կա և ստահարձվում է նույնությամբ՝ ֆիզիկա, ֆուտբոլ (նաև՝ Սոֆիա): Ո > վո տարբերակում ունենք Մովսես, Թովմաս և մի քանի այլ բառերում:

Այժմ փոխառութիւնները հիմնականում կատարվում են ռուսերենի հետևողությամբ, հետևապես ընդօրինակվում է ռուսական արտասանությունը։ Սակայն ռուսերենը հընչ-յունաշատ լեզու չէ (չհաշված բաղաձայնների կոշտ և փափուկ հնչույթատեսակները), հետևապես դժվարություններ են լինում գրագարծություններում։ Նման դեպքերում առաջնություն է տրվում փոխառու օտար լեզվի արտասանությանը։ Հմմտ. Ханой և Հանոյ, Гейне (Heine) և Հայնե։ Ռուսերենում չկան հայերենին բնորոշ մի շարք հընչ-յուններ՝ р, փ, ф, ք, ձ, ջ, ծ, ն, հ, ղ, առկա է մեկ р հնչույթ (հայերենում՝ ո, ր)։ Ավանդական գրությամբ որոշ զուգահեռներ խախտված են, օրինակ՝ Լիբանան—Ливан, Բաբելոն—Вавилон, բարբարոս—варвар, Լիբիա—Ливия։ Այլ անհամապատասխանու-թյուններից ևն հետևյալները. ա) անլիահնչության փոխարեն լիահնչություն՝ գրության պահպանումով. трактор—տրակտոր, բ) փափկության թուլացում. директор—դիրեկ-տոր (և ոչ ձիրեկտոր), գ) ый, нй հնչյունակապակցությունների տառադարձում ի-ով. Максим Горький—Մաքսիմ Գորկի, դ) һ (հ)-ի վերականգնում՝ Хо Ши Мин—Հո, Շի Մին, ե) շնչեղների վերականգնում, ինչպես ունենք, օրինակ, բաф, բեոբևд, բեոբիа բառերում, զ) о, е, э տառերի գրությունը կանոնավորված է հայերենում գործող կա-նոնների հետևողությամբ (орган—օրգան, Волгоград—Վոլգոգրադ, эстетика—էսթե-տիկա), է) щ-ն՝ շշ. (Щорс—Շչորս), ը) я, ю տառերը՝ յա, յու (бояр—բոյար, дюжина—դյուժին), ի-ին հաջորդող դիրքում՝ я—ա (Россия—Ռուսիա), թ) այսպես և՛ йо, ё, ъё—յո, ня—իա, но, ъо —իո, ве,—իե, чѐ, щѐ, шѐ, жѐ—չո, շո, ժո, ժ) кс—քս (Ալեքսեј, ապեքս, բիֆշտեքս, բոքս, բոքսիտ, բուքսիր, դուքս, էլիքսիր, էքսկավատոր, էքսկուրսիա, էքսպանսիա, էքսպեգիցիա, էքսպերտիզա, էքսպոզիցիա, էքսպո-նատ, էքսպորտ, էքսպրոմտ, էքսպրոպրիացիա, էքստազ, էքստենսիվ, էքստենոն, էքստրա, ին-դեքս, իքս, լյուքս, կալցեքս, կեքս, կլաքսոն, կոդեքս, կոմպլեքս, կոնտեքստ, կոքս, Մեք-սիկա, Շեքսպիր, պարադոքս, պաքսիմատ, ռեֆլեքս, սաքս(եր), Քսերքսես, սաքսոֆոն, Սիքստոս, սֆինքս, հմմտ. հայերեն բնիկ կամ հին փոխառյալ բառերում՝ արտաքսել,

Արաքս, Արաքսյա, բերանքսիվայր, Ալեքսան, մետաքս, Մելիքսեթ, թաքստոց, սաւա-
մոքս (մասնակիորեն՝ կս—կս. Ակսակով, Ակսել), ժ) ք—ո՝ բառասկզբում, ք—ք՝ մյուս
գիրքերում, բացի ի, ն ձայնորդներից առաջ ընկած դիրքից. рубль—ռուբլի, трактор—
տրակտոր, парламент—պառլամենտ, Берлин—Բեռլին, Берн—Բեռն, ժա) կրկնակ
բաղաձայնները (կրկնաբաղաձայնները) փոխարինվում են մեկ բաղաձայնով, բացի այն
դեպքերից, երբ նրանք հայերենում էլ տեղական են հնչում. օրինակ՝ коммунист—կո-
մունիստ, բայց՝ ванна—վաննա, масса—մասսա: Հատուկ անունների գրութային մեջ և
այլ որոշ բառերում կրկնակ բաղաձայնները երբեմն պահպանվում են, օրինակ՝ Бопи—
—Բոպպ, Гримм—Գրիմմ, Шиллер—Շիլլեր. ժբ) քք—ո, երբ այդ կապակցությունը
համեմատաբար կարճ է հնչում. օրինակ՝ корректный—կոռեկտ, բայց՝ территория—
տերիտորիա (ի-ից առաջ), ժգ) «ծրկձայնավորները» (երկհնչյունները) գրադարձվում
են նույնությամբ, անկախ հայերենում ունեցած արտասանությունից. անցումային
հնչյունը կամ ձայնակապը գրութայամբ չի արտահայտվում. այսպես՝ ан—աի, ае—ան,
ау—աու, оа—ոա, ои—ոի, оу—ու, оэ—օե:

Գրադարձական այս կանոնները երբեմն խախտվում են, մասնավորապես որ փոխառյալ
բառերի մի զգալի մասի արտասանությունը դեռևս լիովին չի նորմավորված:

Գրկն. տե՛ս ուղղագրություն բառահոգվածում:

ՓՈՆԱԽՅԱԼ ԲԱՌԵՐԻ ՈՒՂՂԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ: Առհասարակ այս կարգի բառերի արտա-
սանությունը հետևում է գրությանը (տառագարծությանը կամ գրադարձությանը): Պարզ
ձայնավորը (մենաբարբառը) կամ բաղաձայնը տառադարձվում է հայերեն համապա-
տասխան տառով և նույնությամբ էլ արտասանվում է. օրինակ՝ սովետ, տանկ (<со-
вет, танк), լեռմոնտով (<Лермонтов): Ռուսերենի երկհնչյունները մեծ մասամբ
տառադարձվում են հայերենի համապատասխան երկհնչյուններն արտահայտող տառա-
գրություններով. օրինակ՝ ю—յու, я—յա (Брюсов—Բրյուսով, Брянск—Բրյանսկ):
Օտար երկբարբառները հայերենացվում են կամ երկհնչյունացումով (սոցիալիզմ, ուս-
ղիո), կամ վերածումով ձայնավոր + երկհնչյուն կապակցության (պոետ, պոյեկտ), և
կամ պահպանում են բնիկ արտասանությունը (օտարաբանություն)՝ նեղ շրջաններում,
վասամբ էլ հանդես են գալիս արտասանական տարբերակներով, օրինակ՝ ю—իո (ար-
տասանական պլանում յո կամ ի + յո, նաև ю, еа—եա (արտասանական պլանում յա
կամ ե + յա, նաև еа). գրությունը պահպանվում է ըստ տառադարձական կանոնների:

Կրկնակ բաղաձայնների արտասանությունը հիմնականում փոխարինվում է մեկ
բաղաձայնի արտասանությամբ (մենաբաղաձայնացում), ինչպես՝ аккордеон—ակոր-
դեոն, агрессия—ագրեսիա, коллектив—կոլեկտիվ, территория—տերիտորիա, բացի
այն դեպքերից, երբ դրանց տեղական հնչումը զգալի է վերջին դեպքում դրանց կրկնակ
գրությունն էլ պահպանվում է: Այս խնդրում, սակայն, դեռևս հստակ նորմավորում
չ'ա, կարող է՝ ա) կրկնակ գրությունը պահպանվել՝ տեղական արտասանությամբ. օրի-
նակ՝ մասսա, САУУ, էմմա, աբբա, բուդդա, ալլաի, բալլադ, ալմեհն, Հելլադա, զամմա,
ժաճնա, Լ.տտիկա), բ) կրկնակ գրությունը պահպանվել՝ մենաբաղաձայնացումով.
օրինակ՝ Լիսսուրի, Լիսսաչուսերս, գ) կրկնակ գրությունը պահպանվել՝ արտասանա-
կան տարբերակներով, ինչպես, ասենք, Լիսսիլ:

Բառասկզբի բաղաձայնական կապակցությունները տրոհվում են (ը) ձայնավորու-
մով. տրակտոր = տ(ը)րակտոր, Քրիլիսի = Խ(ը)րիլիսի, այսպես և այլ բառերում (սխե-
մա, սխոլաստիկ, կլիենտ, գլսբուս, Բլոկ, Շչորս, Շչեբրա, Սմիթ, զվադիա, Գվինեա,
Շվեյցարիա, Գվանսկ): Երբ այդ կապակցություններն ունեն սուլաշչյական-խլիչական
(հալաշչյական) կադասյարր, ձայնավորումը կատարվում է սկզբից. թեև գրական լեզվի
որոշ ոճերում, ուրոտներում (օրինակ, ոտարարանություններում) նրա արտասանու-
թյունը կարող է նվազագույնի հասցվել, նույնիսկ՝ վերանալ. սպորտ|| (ը)սպորտ, սկա-

Ֆանդր|| (ը) սկաֆանդր, այսպես և՛ այլ բառերում (սպիրտ, սպիկուլյացիա, ստադիոն, ոտածոր, ստրեպտոցիդ, ստեուլինգ, ստիրեոսկոպ, ստոիկ, Ստուիպին, Ստալին, Շչորս, Շչեդրին, Շվեդիա, շտար, շտատ, Շտուտգարտ, Շպիցբերգեն, Սպարտակ, Սպինոզա, Սկունդինավիա, Ստոկհոլմ, սցենար)։ Նույն կաղապարը հոսքաղաձայն զուգորդման մեջ նույնպես բնի թույլ (ը) ձայնավորում։ Ստրելցով, ստրատեգիա, Ստրասբուրգ, Ստրուվե, Ստյուարտ, Սկրյարին, շպրից, շտրեյկբրեյսեր, շպրոտ, Շտրաուս։ Այսպիսի ձայնավորում առկա է այլ կաղապարի դեպքում ևս, օրինակ, սլավոն|| (ը) սլավոն, Սլավիկ|| (ը) Սլավիկ։ Օտարաբանություն է դիտվում բաղաձայն + ր կաղապարը նույն դիրքում առանց (ը) ձայնավորման արտաբերելը։ Բրազիլիա = Բ(ը) րազիլիա, Բրեստ = Բ(ը) րեստ. այսպես և այլ բառերում (գրիպ, Գրիմմ, գրամ, դրանիս, գրոսմայստեր, Գրիգ, Գրիգորի, դրամա, դրեյֆ, Դրեզդեն, Բրակիա, խրոնիկա, կրոս, Կրոնշտադտ, շրիֆտ, «Պրավդա», Պրոմեթեոս, Վրանգել, տրամվայ, տրիբուն, տրիլիոն, տրիո, տրակտոր, տրոյեյրուս, տրիումֆ, տրեստ, Տրոյա, քրեստոմատիա, Քրիստոս, Ֆրանսիա, ֆրանկ, հմմտ. բաղաձայն + ո՛ Փոյուգիա)։

Թեև արտասանական որոշ ոճերում, ոլորտներում բառակզբի բաղաձայնական նման կապակցությունները կարող են (ը) ձայնավորում չստանալ, կամ, լինելու դեպքում, կորցնել այն, այնուամենայնիվ, ձևակալման կաղապարներում այդ (ը) -ն արտահայտություն է ստանում, վերականգնվում է վանկաքանակության պահպանման միտումով. օրինակ՝ ստեպ > (ը) ստեպներ, շտաբ > (ը) շտաբներ։ Սա կարող է արդյունք լինել նաև բնիկ հայերին բառերի բաղաձայնական սկզբի կաղապարների համաբանական ազդեցության։ Հակառակ դեպքում, առանց (ը) ձայնավորման ստեպ և շտաբ բառերը, իբրև միավանկներ, պետք է զուգորդվեն -եր (և ոչ -ներ) հոգնակերտների հետ։ Զպետք է անտեսել այն հանգամանքը, որ նոր հայերենում բառակզբի նման կաղապարի (սուլաշական + պայրական կամ հյուշիական) դեպքում -եր հոգնակերտը բացառված է։

Բառամիջի բաղաձայնական կուտակումների արտասանությունը հետևում է հայերենի վանկատման օրինաչափությանը, բաղաձայնական զուգորդումները տրոհվում են (ը) ձայնավորումով կամ նրանց միջև անցնում է վանկաբաժանը, իսկ վանկավերջում առկա են հայերենին ոչ խորթ կապակցություններ, Այսպես՝ Դոլ-ֆրստ-րիմ (Գոլֆստրիմ), դան-գրու-տեր (գանգստեր), Բի-ֆրշ-տեֆա (Բիֆշտեֆա), Աֆ-դա-նրս-տան (Աֆդանստան), աֆտ-բալիտ (անտրակտ), Բել-գր-բադ|| Բելգ-բադ (Բելգրադ), ալ-յումին|| ա-լյումին (ալյումին), Ա-վրստ-րիա (Ավստրիա), Գինգ-բուրգ (Գինգբուրգ), Գի-նրգ-բուրգ խրախուսելի չէ, որովհետև այդ բառը կարելի է ազատ արտասանել առանց (ը) ձայնավորի, ևլ-մրս-լև (Եմլսև), Էֆս-կա-վատուր|| Էֆրս-կա-վատուր (առաջինը նախընտրելի է, որովհետև վանկավերջում ևս սովորաբար արտասանվում է առանց ը ձայնավորի), Էֆս-պրես|| Էֆրս-պրես (առաջինը նույնպես նախընտրելի է), Ինս-տի-տուտ|| Իներտ-տի-տուտ (առաջինը նախընտրելի է), կոնգ-բես (կոնգրես), Կոն-նրշ-տադտ|| Կոննշտադտ (Կրոնշտադտ), Էյ-նրշ-տեյն (Էյնշտեյն), Մուսոր-գրսկի (Մուսորգսկի), պար-ֆյու-մերիա|| պարֆ-յումերիա (պարֆյումերիա), սինկ-բետիզմ (սինկրետիզմ), Սոկ-բատ (Սոկրատ), Ժոնգ-լյուր (Ժոնգլյոր)։

Բառավերջի բաղաձայնական կապակցությունների արտասանությունը մասամբ հայերենացվում է՝ կրկնակների մենաբաղաձայնացումով կամ (ը) ձայնավորումով, մասամբ պահպանվում է տեական հնչումով, երբեմն էլ՝ արտասանական տարբերակներով (որոշ դեպքերում էլ՝ զուգատեղումով)։

Բառավերջի կրկնակների մենաբաղաձայնացումը ավարտուն երևույթ չէ. դրանք ավելի շուտ տեական են հնչում։ Համենայն դեպս այստեղ արտասանական տարբերակներից խուսափելը դժվար է. հմմտ. Գրիմմ|| Գրիմ, Բուպ|| Բուպ, ֆինն|| ֆին, բայց միանշանակա՛ն են՝ Բոնն, Կանն, Ուատտ, Մանն, Տասս ևն. Ոչ կրկնակներում (ը) ձայնավո-

րում կա, օրինակ, հետևյալ կապակցություններում, մեծ մասամբ առանձին շփական-
ների ու ձայնորդների, ինչպես և՛ պայքսկան-շփական զուգորդումներում. մոդեոն =
= մոդեո(ք)ն, անսամբլ = անսամբ(ը)լ, մետր = մետ(ը)ր, Մինսկ = Մին(ը)սկ, Բուսուսկ =
= Բուստ(ը)սկ, էոնստ = էոն(ը)ստ: Քս կապակցությունը արտասանվում է առանց
ձայնավորման (թեև բառամիջում այն ունի ք(ը)ս տարբերակ ևս). օրինակ՝ Մարքս,
դոբա. հմմտ. հայերեն՝ հոգս (= հոգս): Պս, քս կապակցությունները արտասանվում
են առանց ձայնավորման. զիպս, էլիպս, Քեոպս, Հոբս: Հնարավոր է դառնում նույնիսկ
եռաբաղաձայն զուգորդում՝ առանց ձայնավորման. տեֆստ, կարստ, ինֆարկտ, սֆինքս:

Հայերենը առհասարակ խուսափում է երկու պայթականների կապակցությունից,
օրինակ, բարբառներում առկա է կտ > լստ անցում (հայերենացում). ակտ > ախտ,
դոկտոր > դոխտոր, տրակտոր > տրախտոր: Գրական լեզուն փոխառյալ բառերի ճշնշ-
ւամբ արդեն համակերպվում է նման կապակցությունների, ինչպես՝ էֆեկտ, տակտ, սկտ,
հայ. ցատկ: Երբեմն նման դեպքերում առկա է նաև մենաբաղաձայնացում. Բրանդտ,
Վանդտ, Շմիդտ, Հումբոլդտ (մասնակի կամ լիակատար տոնմանումը այստեղ կարող
է հանգեցնել նաև տեական հնչման, իբրև տեական դ կամ տ):

Հայերենում Լուսալեզվային (ինչ-որ շահով նաև առաջնալեզվային) պայթական-
ներն ու հպաշփականները առաջնային շարքի ձայնավորներից ու յ-ից առաջ արտասան-
վում են որոշ քմայնացումով (ինչպես՝ մատյան, յոթերորդ, արդյունք, պատյան, առա-
վոտյան, կյանք, գյուղ, գեր, գեղեցիկ, գիր, տիկին, Տիդրան). սա վերաբերում է նաև
օտար՝ փոխառյալ բառերին: Սակայն օտարաբանություն է ուսերենի հետևողությամբ
դրանց խիստ քմայնացած, փափկացրած արտասանությունը. ինչպես՝ դիետա, տեխնի-
կում, Բորոգինո, դիրեկտոր, դիկտոր, տիպ, կոսսյում, կոմեդիա, նադյա, Վոլոդյա,
Էյումա, էայուդ, դիպլոմ, ակադեմիա: Կատարվում է նաև լ-ի անտեղի փափկացում՝
վալս, բոլշեիկ, ասֆալտ, մուլտ, ալբոմ, կուլտուրա, ֆիլտր, Մալթա: Այս արտաբերու-
թյունը այնքան ճշող է, որ նույնիսկ նշանավոր հայագետ Գ. Ղափանցյանը հակված էր
դա կանոնական դիտելու: Անկասկած, որոշակի դիրքում հայերենի համար խորթ չէ լ-ի
փափուկ արտասանությունը, ինչպես օր.՝ յ-ից առաջ՝ ալլուր, լլարդ. հմմտ. Լյուրա, լյապ-
սուս:

Օտարաբանություն է նաև ուսերենի անշեշտ օ-ի հետևողությամբ ա կամ ր ար-
տասանելը. օրինակ, հետևյալ բառերում՝ Բորոգինո, Լոսկվա, դիրեկտոր, օսլերատոր,
Վիկտոր, Յակով: Հանձնարարելի չէ նաև ե > ի արտասանական անցումը մի շարք բա-
ռերում. կոմբինեզոն, պլեխիլիլն, Ավենաբիուս, ինտելիգենտ, դեֆիցիտ, մանեկեն
(> մանիկեն), վենտիլ, ինժեներ (> ինժիներ), թեև սրանք հիմնականում առնմանու-
թյան կամ տարնմանությամբ հետևանք են:

Օտար՝ փոխառյալ բառերի շեշտադրությունը բառի ուղիղ ձևում հիմնականում պահ-
պանվում է նույնությամբ (ըստ բնիկ արտասանության), թեև ձևերում այն սովորաբար
հայերենացվում է (շեշտը արտահայտվում է վերջնավանկում). օրինակ՝ էն՝րմոնտով
(Ле́рмонтов), բայց՝ Լեռմոնտովի: Թեև երբեմն ուղիղ ձևերի համաբանությամբ թեթ
ձևերում ևս այն պահպանվում է:

Հնչյունաբանական, հնչերանգային այլ միավորների արտասանությունը հիմնակա-
նում հայերենացված է, թեև տարրնթացությունները մասնակիորեն այստեղ էլ են իրենց
զգալ տալիս:

Արտասանական մի շարք տարրնթացություններ կասկած են օտար՝ փոխառյալ
բառերի շկայունացած տառադարձության (զրադարձության) հետ: Կայուն,
միօրինակ արտասանություն հաստատելու ուղղությամբ զգալի աշխատանք է տանում
տեղմինաբանական կոմիտեն, կազմակերպվել են գիտական բանավեճեր: Սակայն այս
բնագավառում դեռևս անելիքներ շատ կան:

Տե՛ս նաև փոխառյալ բառերի ուղղագրությունը բառահղվածք:

ՓՈՒՍԱԿԵԱՆՔՈՒԹՅՈՒՆ||заимствование, լեզվական այս կամ ուն տարրի, հիմնականում րառի անցումը մի լեզվից մյուսին՝ այդ լեզուների շփման, փոխազդեցութեան հետեան-
քով (կատարվում է նոր հասկացութիւններ, իմաստներ կամ եղածների տարբերացում-
ներ արտահայտելու նպատակով): Այսպես են կոչվում նաև փոխառվող տարրերը՝ բա-
ռերը (ածանցները, րառակազմական կաղապարները են): Այն լեզուն, որը փոխառութեան
աղբյուրն է, կոչվում է փոխատու լեզու, իսկ այն լեզուն, որը փոխառնողն է, կոչվում
է փոխառու լեզու: Ըստ անցման եղանակի զանազանում են՝ անմիջական (ուղղակի),
միջնորդական (անուղղակի), բանավոր, գրեւոր (գրավոր), գրական փոխառութիւն-
ներ: Փոխառութիւնը անմիջական է (прямое заимствование), երբ այն կատարվում է
փոխատու լեզվից ուղղակիորեն, առանց մի երրորդ լեզվի միջնորդութեան, ինչպես ու-
սերենից կատարված սովետ, բոլշևիկ, սովխոզ րառափոխառութիւնները հայերենում:
Այն միջնորդական (косвенное заимствование) է, երբ անցումը կատարվում է մի
երրորդ լեզվի միջնորդութեամբ, ինչպես հունարենից, լատիներենից կամ այլ լեզուներից
ոուսերենի միջոցով կատարված րառափոխառութիւնները հայերենում: Կասկածալ, պիո-
ներ, շեմպիոն, ատոմ, փիլիսոփա, կողեքս, պլենում, կորպուս, կոմունա, կոմունիզմ,
ինտերնացիոնալ, սոցիալիզմ, կիրենեակա, ռադիո, ավտոբուս, էլեկտրոն, մոտոցիկ-
լետ, կասկտան, մարշալ, ֆուտբոլ, պոեմ, ինֆարկտ, մագնիտոֆոն, րալլադ, էներգիա են:

Փոխառութիւնը բանավոր (устное заимствование) է, եթե անցումը կատարվում
է խոսակցական ճանապարհով: Կոչվում է գրավոր կամ գրական՝ գրեւոր / письменное
(книжное) заимствование], եթե այն կատարվում է գրքերի, գրավոր աղբյուրների
միջոցով: Սովորաբար բանավոր փոխառութիւնները ավելի շուտ են հարմարվում փո-
խատու լեզվի արտասանական նորմաներին, քան գրեւորի: Արդի փոխառութիւնները
երբեմն արհեստականորեն հարմարեցվում են փոխատու լեզվի արտասանութեանը (երբեմն
նաև գրութեանը): Առանձնանում են նաև, այսպես կոչված, կրկնակ փոխառութիւններ
(двойное заимствование, дублиеты), ասում են նաև՝ ստուգաբանական կրկնակներ
(этимологические дублиеты), երբ միևնույն րառը տարբեր ժամանակներում տարբեր
տեւքով է փոխառնվում՝ առաջ բերելով կրկնակներ: Այսպիսի փոխառութիւններ հայե-
րէն ունի հատկապես իրանական լեզուներից՝ նրանց հետ ունեցած երկարատև շփման
հետեանքով: Այսպես՝ պաշտպան||փուշտիպան, հրասախ||ֆարսախ, Արամազդ||Արմիզդ||
||Հրամիզ|| (Հրամիզ), Վահագն||Վահրամ, Պարս||Պահլավ են: Նայած այն բանին,
թե ինչպես են կատարվում փոխառութիւնները, զանազանում են նաև արտաքին և ներ-
քին փոխառութիւններ: Արտաքին փոխառութիւնը (внешнее заимствование) միջլեզ-
վական ուրտ ունի, անցումը կատարվում է մի լեզվից այլ լեզվի, իսկ ներքին փոխա-
ռութիւնը (внутреннее заимствование) կատարվում է տվյալ լեզվի վիճակների կամ
փուլերի միջև (մի վիճակից մի այլ վիճակի, նախորդ փուլից հաջորդ փուլին): Ժամա-
նակակից գրական արեւելահայերենը, բացի այլ լեզուներից կատարված փոխառութիւն-
ներից, ունի նաև ներքին փոխառութիւններ, որոնք եկել են գրաբարից, միջին հայերե-
նից, արեւմտահայ գրական լեզվից, առանձին րարբառներից, խոսակցական (ժողովրդա-
խոսակցական) տարրերակից: Այսպես՝ պարետ, մարտկոզ, ոռոմբ, ական (գրաբարից),
հանրախանութ, գործընթաց, աղջնակ (արեւմտահայերենից), մեմուտ, մարմանդ, սլոռ
(խոսակցականից), շմուշկ, դահուկ, կոլուակ (րարբառներից): Բարբառների վրայով
փոխառութիւններ են թափանցում գրական հայերեն նաև այլ լեզուներից (ինչպես՝
սազ, մանգալ, մարալ, ջեյրան, դուրբան, բոգրաշ), որոնց մեծ մասը ներդրուտ ոճի
գործածութիւն ունի:

Փոխառութիւնների մի մասը իր հետ բերում է փոխատու լեզվին բնորոշ (տեղա-
յին) գաղափարներ, հասկացութիւններ (րառիմաստներ), ինչպիսի՝ սովետ (ոուսական),

զեյգեր (խառնակ), բումբեր (ավազակ), պուր (վրացական), չուր (հնդկական)։

Փոխառու լեզվի բառը փոխառու լեզվում հարմարվում է ոչ միայն արտասանական (հնչյունական) նորմաներին, այլև մերվում է բառակազմական ու քերականական պայմաններում, այն մտնում է բառակազմական կաղապարներ (օրինակ՝ դառնում է ածանցման, բարդացման կամ հապավման բաղադրիչ), ենթարկվում է հոլովման ևն։ Բաղադրյալները հետադարձ զրկվում են «ներքին ձևից», և հաճախ բաղադրյալը զիտակցվում է իրեն սլարգ։

Հիմնականում լինում են բառային փոխառություններ (лексическое заимствование) կամ բառափոխառություններ։ Սակայն լեզվական ուժեղ ու տևական շփումները կարող են հանգեցնել այլ տարրերի, օրինակ, ածանցների փոխառության, որ պայմանավորված է ածանցման որոշակի կաղապար ունեցող բառերի հոծ անցումներով ևս։ Հայերենում գործածություն են ստացել -իզմ, -իստ, միկրո-, մակրո-, միլի-, ավտո-, ելիդս-, էլեկտրո- և այլ կաղապարատարները, որոնց մեծ մասը, սակայն, բնիկ բառերի հետ զուգորդումներ դեռևս չունի։ Երբ փոխառվում է ոչ թե բառը (լեզվական միավորը), այլ նրա կազմության կաղապարը, ապա ունենք պատճենում։ Փոխառությունը կարող է խոչընդոտել նրա հետևողությամբ ստեղծված նորակերտ մայրենի բառի կամ ավանդականի գործածությանը։ Այս հիմքի վրա գոյանում է այսպես կոչված «միջազգային» կամ «ինտերնացիոնալ» բառի և մայրենի բառի մրցություն (դեկլադատ—պատգամավոր, սեսիա—նստաշրջան, սիմպոզիում—գիտաժողով, սոլիստ—մեներգիչ||մենակատար, ռեպրտուար—խաղացանկ||երգացանկ)։ Այստեղ հաղթում է մայրենին, եթե այն արտասանական ու իմաստային «արժանիքներով» համարժեք դիրքում է, կամ առավելություն ունի փոխառյալի նկատմամբ, ընդլայնում է գործածության ոլորտը և մեծացնում գործածության հաճախությունը։

Փոխառությունը բառասլաշարի հարստացման կարևորագույն միջոցներից (աղբյուրներից) մեկն է, թեև անհարկի փոխառությունները ծանրաբեռնում, խճողում են լեզուն։ Պայքարը անհարկի փոխառությունների դեմ երբեմն հասնում է ծայրահեղության (մաքրամոլության), որից պետք է խուսափել։ Հայոց լեզուն իր ինքնուրույն, անկախ զարգացման շրջանում շփումներ է ունեցել այլ բաղմաթիվ լեզուների հետ։ Փոխազդեցությունների արդյունքն այն է, որ հայոց լեզուն կատարել է բազմաթիվ փոխառություններ, մասամբ և եղել է փոխառու լեզվի դերում։

Ըստ Հ. Աճառյանի (և այլ որոշ հայերենագետների) տվյալների՝ հայերենը այլ լեզուներից փոխ է առել բառեր՝ սկսած հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, քնդ որում ըստ փոխառության տեղանքների զանազանում են՝ հին միջերկրական տառածի լեզուներից եկող, ուրարտական, իուտիական, խեթական, բաղափոյուզիական, ասորական, ասորական, իրերա-կովկասյան, իրանական, հունական, լատինական, երեսույնական, արաբական, վրացական, բուրբական, ռուսական, եվրոպական ևն։

Հին միջերկրական ֆալաֆալերությունը կրած լեզուներից հայերենը շատ փոխառություններ չունի։ Հ. Աճառյանը նշում է չորս բառ (գինի, յուզ, թուզ, սպունգ)։ Քիչ են (թերևս՝ լիովին չեն բացահայտված) քրական-փոյուզիական փոխառությունները, ինչպես՝ աջայակ, աղյուս, աստված, արագիլ, կարիճ, սայլ, սեխ, սրինգ, փանդիո(ն)։ Ըստ էության հայերենում շատ է ուրարտա-իուտիական բառաշերտը։ Այս կապակցությամբ Հ. Աճառյանը նկատում է. «Հայերենը փոխ է առել խաղերենից ոչ միայն իր սովորական բառամթերքի մի կարևոր մասը, այլև իր անձնական հատուկ անունների մի մասը և տեղական անունների ամենախոշոր մասը։ Սխալ չի լինի ասել, որ եթե խաղիական արյունը շարունակում է ապրել մեր արյան մեջ և խաղիական երկիրը շարունակում է իր գոյությունը Հայաստանում, նույնպես և խաղերենը շարունակում է ապրել հայերեն լեզվի ծալքերում, հայկական շրթունքի վրա»։ Սակայն, ինչպես նկատում է մեծանուն

հայագետը, այդ փոխառությունները առայժմ հաստատել չովար է, և ինքը բերում է 15 բառ միայն (ընկույզ, ծիրան, կարաս, կտավ, հաճար ևն)։ Գ. Ղափանցյանը և Գ. Ջահուկյանը ավելացնում են նաև քուրց, ծես, ձուկ, հատել, հոսել, հույր, շերտ, ուղի բառերը։ Հայ ժողովրդի կազմավորման մեջ նշանակալից դեր խաղացած խոտիական ցեղերի լեզուներից ևս մնացել է ուժեղ բառային նստվածք։ Սակայն այն քիչ է դիտարկված, անվանի հայագետ Գ. Ղափանցյանը այդ կարգի փոխառություններից նշում է՝ խնձոր, խոռ, ծառա, շանք բառերը։ Խեթականից եկող բառաշերտում նշվում են 42, թեև ըստ Գ. Ղափանցյանի՝ հայ-խեթական բառային ընդհանրությունները շատ են։ Ասորական փոխառությունների թիվը հասնում է 27-ի (անագ, բերդ, գագաթ, թոնիր, կղզի, կմախք, հալավ, ուրագ, քաղաք ևն), իբեռա-կովկասյանը՝ 117 (բակ, զավառ, գոթան, լակոտ, խոփ, ծիծ, ճանճ, ծուխ, ոչխար, խոտ, մոծակ ևն), որից բուն վրացականը՝ 57-ի (թոկ, խազ, ծես, ծիտ, ճոն, մաշիկ, պոռչ ևն), իրանականը՝ շուրջ 1400-ի (բազն, կաշաղակ, կապիկ, մոզես, հովազ, սիրամարգ, վագր, վարազ, վիշապ, փիղ, գաղար, թութ, կաղամբ, կապար, կնճիթ, հասմիկ, մանուշակ, նոճի, շաղգամ, սոխ, վարդ, վարունգ, ապակի, արճիճ, գոհար, զմրուխտ, ժանգ, խունկ, նավթ, պողպատ, գես, բազուկ, դաստակ, հրակ, ճակատ, բժիշկ, դարման, մահ, ազգ, դայակ, երիտասարդ, հարազատ, հարևան, պապ, պառավ, օտար, աշակերտ, գուսան, դաստիարակ, դպիր, խրատ, հանճար, մատյան, նկար, պատկեր, վարդապետ, բախտ, բագին, դրախտ, դե, դժոխք, կախարդ, հրեշտակ, մարգարիտ, մեհյան, նվեր, տաճար, մաճ, պարտեզ, փեթակ, գոմեշ, դերձակ, ճախարակ, դահլիճ, դարպաս, զնդան, պատըշգամբ, պարիսպ, սրահ, ախոռ, ամբար, ավազան, բանտ, գանձ, թանկ, ապարանջան, աստառ, բամբակ, գրպան, թագ, կերպաս, մուշտակ, շապիկ, կարագ, ճաշ, շաքար, պանիր, բաժակ, բարձ, գահ, կուժ, ճրագ, մոմ, շիշ, տախտակ, տաշտ, ժամ, դրամ, հազար, փող, աշխարհ, դաշտ, անապատ, դեսպան, իշխան, ոստիկան, պետ, սեպուհ, սպարապետ, գատ, նամակ, գունդ, դրոշ, թշնամի, զրահ, սաղավարտ, կապույտ, կարմիր, ճերմակ, սև, սպիտակ, ամբարիշտ, անուշ, պատիվ, հրաման ևն), լատինականը (և՛ հինը, և՛ նորը)՝ 10-ի, ինչպես՝ կայսր, արկղ, մարգարիտ ևն, ասորականը՝ 211-ի (արեղա, առնետ, բուրգ, գուլպա, թարգման, լավաշ, խավիժ, խմոր, ծրար, կաթսա, կատու, կացին, կաքավ, կոմս, ձեթ, մագաղաթ, մանանա, մանգաղ, շաքաթ, շամփուր, շուկա, սատանա, ուրբաթ, քահանա, քնար, քուրմ ևն), հունականը՝ 918-ի (ամբիոն, այբ, արգասիք, ափսե, բարբարոս, բեմ, գաղափար, գավաթ, եթեր, զեփյուռ, զմուռս, թատրոն, լապտեր, լիտր, կաղապար, կանոն, կարկին, կենտրոն, կիթառ, կլիմա, հյույժ, հյուպատոս, հոնտոր, մանյակ, մեղեդի, մետաքս, մղոն, պանդոկ, պնակ, պոետ, անտին, սատրապ, ստամոքս, տաղանդ, տետր, տիպ, տիտան, տոմար, տոմս, բոպ, բուրգ, քարտեզ, քարտուղար ևն), եբրայականը՝ 138 (+98 անձնանուն), ինչպես՝ ալեյուիա, ամե՛ն, գեհեն, եղեմ, մեսիա, հոքելյան, հոքելյար, Օվսաննա ևն, արաբականը՝ 202-ի (ազապ, ալքիմիա, աճապարար, ափիոն, աթլաս (ատլաս), բադրիջան, բալասան, թաս, խիկար, խսիր, կավատ, կլայնկ, հաշիշ, հերիսա, հինա, հուրի, ճիտ, մելիք, մզկիթ, մկրատ, մոմիա, մունետիկ, նազաշ, նարինջ, ոհհան, սադափ, սնդուկ, սուլթան, տնազ)։ քուրճականը՝ 170-ի (բարբառներում՝ մի քանի հազարի), ինչպես՝ արխ, բալասան, վառոդ, բեղ, բեկ, բիճ, ելակ, երշիկ, զմրուխտ, տոպրակ, թութեշ, Թուրքական փոխառությունների մի մասը պարսկա-արաբական ակունքներ ունի։ Փոխառությունների մեջ բավական տեղ են գրավում եվրոպական լեզուներից, ոուսերենից և ոուսերենի միջոցով աշխարհի այլ լեզուներից (ուշ միջնադարում կամ նոր ժամանակներում, այդ թվում և սովետական շրջանում) կատարված փոխառությունները (թեյ, հայդուկ, հերոս, հորիզոն, փարոս, գունդստար, պրինց, կարդինալ, մարաշախտ, մարկիզ, պատրոն, պոռն, ոուսերենից՝ սովխոզ, սովետ, նէպ, բորշչ, շինել, սապոգ, դրուժինա, ոուսերենի միջոցով՝ վիտամին, պենցիլին, տրանսֆորմատոր, էքսկավատոր, բուլդոզեր, դիրեկ-

տոր, ոեկտոր, սիմֆոնիա, կոմպոզիտոր, պառլամենտ ևն: Այս փոխառությունների թիվը մի քանի հազարի է հասնում: Ըստ ժամանակագրական կտրվածքների սրանք բաժանվում են երկու խմբի՝ նոր փոխառություններ և նորագույն փոխառություններ:

Փոխառությունների բնութագրության, զնահատման մեջ պետք է հաշվի առնել երկու կարևոր հանգամանք. ա) լեզվական շփումների, փոխազդեցությունների բնույթը, բ) փոխառությունների արժեքը: Հնագույն շրջանում ցեղային-ցեղակից լեզուների ուժեղ շփումներում փոխազդեցությունը կարող է խաչավորման բնույթ ընդունել: այս դեպքում դժվար է որոշել փոխատուի և փոխառուի դիրքը, մանավանդ երբ փոխազդեցության մեջ մտածների մի մասը անհետանում է, առանց էական հետք թողնելու պատմությանը (ոմանք այս կարգի փոխառությունները կոչում են ստացվածիային կամ ենթաշերտային): Այս իմաստով հայ-իրանական, հայ-կովկասյան, հայ-փոքրասիական (և այլ որոշ) բառային ընդհանրություններում կան մութ կետեր, թե ո՞րն է բնիկը, ո՞րը փոխառյալը: Ուստի Հ. Աճառյանի բերած ցանկերը այս տեսակետից մասամբ վիճարկելի են: Բացի այդ՝ փոխառյալ բառը կարող է դիպվածային շերտից դուրս չգալ և որևէ կենսունակություն չցուցաբերել: Այսպիսի բառերը շատ թե քիչ կարևոր դեր չեն խաղում փոխառու լեզվի կյանքում: Հ. Աճառյանի բերած ցանկերը այս տեսակետից ևս պետք է տրվածելով, զնահատություն տալ: Դրանց մեջ կան նաև դիպվածային, սյուտահական փոխառություններ: Բացի այդ՝ պետք է հաշվի առնել նաև հետևյալը՝ լեզվական ընդհանրությունների մեջ կարող են լինել՝ ա) ծագումնաբանորեն ընդհանուր բառեր, բ) փոխառյալ բառեր: Որպեսզի պարզ լինի, արդյոք տվյալ ընդհանրությունները ծագումնաբանական են, թե ոչ, դրանք պետք է լեզվաբանական նույնություն ներկայացնեն և բավարարեն առնվազն երկու պահանջ. ա) իմաստի ընդհանրություն (նույնություն, մերձավորություն), բ) հնչյունական կազմի՝ արտասանության ընդհանրություն (նույնություն), իսկ եթե կան տարբերություններ, ապա դրանք պետք է մեկնաբանվեն հընչյունական համապատասխանությունների օրենքներով: Այս մոտեցումով նշանավոր հայագետ Հ. Հյուբշմանը կարողացավ հայ-իրանական լեզվական ընդհանրությունների մեջ առանձնացնել երկու բառաշերտ՝ բնիկ և փոխառյալ: Բնիկ համարվեցին այն ընդհանրությունները, որոնք հայերենը, իրանականից անկախ, բերել է հնդեվրոպական միասնության շրջանից կամ նախահայերենից: Սրանք թեև ունեն իմաստային ընդհանրություններ իրանական զուգահեռների հետ, բայց հետևում են հնդեվրոպական—հայերեն հնչյունական օրենքներին, ինչպես որ իրանականն էլ հետևում է հնդեվրոպական—իրանական հնչյունական համապատասխանություններին. հմմտ. հնդկվր. $g^2 > \text{հայ. կ. և հնդեվր. } g^2 > \text{իր. } g$ (*gow > հայ. կով, իրան. gav), $p > ք$ (*ped > հետ), $p > ք$ (*ped > pay):

Փոխառյալ համարվեցին հայ-իրանական այն ընդհանրությունները, որոնք հայոց լեզուն իրանական լեզուների հետ հրկարատես շփման հետևանքով է դրանցից փոխ առել, օրինակ՝ վալիկ, զաւազան: Սրանք բնիկ հայերեն բառեր լինել չէին կարող, որովհետև հնչյունական համապատասխանություններով հետևում են հնդեվրոպական—իրանական տեղաշարժին: Սրանից հետևում է, թե բնիկ հայերեն բառեր պետք է համարել նրանք, որոնք հայերենը բերել է հնդեվրոպական նախաշրջանից, նախահայերենից, իսկ փոխառյալը՝ այն բառերը, որոնք հետագայում այլ լեզուներից մուտք են գործել հայերեն: Սակայն վաղ շրջանի փոխառությունները ժամանակի ընթացքում մերվում են լեզվի մեջ և դառնում են հարստացած ու մայրենի. խոսողները մոռանում են, չեն գիտակցում դրանց փոխառյալ լինելը: Իմ հաճախ դրանք էլ նորագույն փոխառությունների հանդեպ դիտվում են բնիկ: Այդպես բնիկ հայերեն բառեր տեղմինն ունի նաև պայմանական ըմբռնում: Թեև փոխառյալը այլալեզու սերում ունի, բայց օտար բառեր և փոխառյալ բառեր տեղմինները մասամբ են համընկնում: Այսպես՝ ՍՍՀՄ ժողովուրդների լեզուներից փոխառյալ բառերը շենք դիտում իբրև «օտար», այլ կոչում ենք «փոխառյալ», իսկ արտասահմանյան լեզուներից փոխառնվածները և՛ օտար, և՛ փոխառյալ:

2. Աճառյանն իր «Հայոց լեզվի պատմություն» առաջին հատորում փայլուն նմուշ է տալիս, թե ինչպես լեզուների ընդհանրությունները զանազանելի են այլ միջոցներով ևս:

ա) Երբ ընդհանուր բառը բաղադրյալ է և նրա բաղադրիչները անկախաբար չկան մի լեզվի մեջ, ուրեմն բառը փոխառյալ է: Բառը փոխառու լեզվի մեջ սովորաբար հանդես է գալիս բառակազմական ավելի բազմազան ճյուղավորումներով, տարածքային հարուստ գծերով: աչքի է ընկնում հաճախական գործածությամբ և առավել կենսունակությամբ: Այսպես սլարգվում է, որ աբուտավարի, նյութի, մաշխալելի բառերը հայերենից անցած փոխառություններ են վրացերենում, քանի որ նի-նյուր, աբտ, վար, մաշկ, բիլ բաղադրիչները հայերենում կան, վրացերենում՝ ոչ:

բ) Երբ լեզուներից մեկը տվյալ ընդհանուր բառի համար ցեղակից լեզուներում ունի իր զուգահեռները, իսկ մյուսը չունի, ապա վերջինիս մեջ բառը փոխառյալ է: այսպես է որոշվում, օրինակ, հումի||ումի, նավի բառերի փոխառյալ լինելը վրացերենում:

գ) Երբ տվյալ լեզվի բառը այլալեզու ծագում ունի և երրորդ մի լեզվի հնչյունափոխական սրենքներին է հետևում, ուրեմն փոխառվել է այդ «միջնորդ» լեզվի վրայով: Այսպիսի մեկնաբանությունը ավելի վստահելի է դառնում մանավանդ այն դեպքում, երբ պատմական հնարավոր շփումը իրականացվում է հենց այդ «միջնորդ» լեզվի միջոցով: Մի շարք բառեր երբայերենից և ասորերենից վրացերենը փոխառել է հայերենի վրայով: տվյալ դեպքում հայերենը փոխառուի դեր է կատարել:

Գրկն. Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 1—2, Ե., 1940, 1951, ՏԵՍԵՆԱՆ ԲԱՌԱՊԻՍՏՈՐՅՈՒՆ ԲԱՌԱՀՈՂՎԱԾԻ զրականության ցանկը:

ՓՈՔՐԱՏԱՌ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, գրության ձև, եղանակ, երբ բառը ամբողջությամբ կամ նրա որոշ հնչյուններ գրվում են փոքրատառով: Պատմականորեն այս գրությունը, ի տարբերություն մեծատառ գրության (տե՛ս), ավելի ուշ շրջանի է վերաբերում, քանի որ հայկական տառերը նախապես մեծատառի տեսքով էին: Փոքրատառ գրությունն ըստ էության կիրառություն է ստացել սկսած VII—VIII դդ-ից (ըստ ոմանց՝ ավելի վաղ): Փոքրատառը ձևավորվեց երկաթագրի (գրչագրի) հիմքի վրա, իսկ փոքրատառ գրությունը աստիճանաբար դարձավ գրության հիմնական տեսակ: Ուստի նախում է տեղը, նպաստում արագագրությանը (ժամանակի խնայողություն): Այս և այլ հատկությունների շնորհիվ լեզուներում այն այժմ մեծ տարածում ու կիրառություն ունի:

Փոքրատառ գրության հատուկ կանոններ չկան, պետք է պարզապես իմանալ ու կարողանալ բացառել մեծատառ գրությունը:

Գրության այս ձևն ըստ էության ղեկավարություն չունի: Հիմնական ղեկավարությունը կապված է այն դեպքերի հետ, երբ առկա են գրությանն ու արտասանության տարբերություններ, որոնք էլ նորմավորված են ուղղագրության կանոններով:

Ք, ք [kh, k'], հայկական այբուբենի երեսունվեցերորդ տառը, անվանումը՝ քե, նախատիպարը հունական է: Այբբենական համակարգում սրա դերն է ետևալեզվային շնչեղ խուլ (բարդ) պայթական բաղաձայն հնչույթի արտահայտումը, թվային արժեքը՝ ինը հազար, իննհազարերորդ: Ք հնչույթի արտասանական և ձայնաբանական բնութագիրն ընդհանուր է հայերենի բոլոր վիճակներում, փուլերում: Սրա արտաբերման ժամանակ լեզուն ետևի մասով հսկվում ու փակվածք է ստեղծում փափուկ քիմքի (քմայնացման դեպքում՝ հիմնականում կոշտ քիմքի) հետ, բերանի խոռոչի երախին հարող հատվածում կուտակված ոդի ճնշումով փակվածքը վայրկենապես բացվում է, և արտաբերությունը ավարտվում է սլայթյունով, որին ուղեկցում է նկատելի շունչ (հազագ): Ձայնաչարերը չեն թրթռում: Արտաբերական ղեկավարվ հարում է կ, գ պայթականներին: նվազագույն հնչույթաբանական հակադրություն է կազմում (մերձավոր լծորդական հարաբերակցության մեջ է) կ-ի հետ (շնչեղություն—ոչ շնչեղություն՝ քաղ—կաղ, քեղ—կեղ), ք-ի հետ (ետևալեզվայնություն—առաջնալեզվայնություն՝ քաղել—բաղել, քո—կո):

րել—քերել), փ.ի հետ (հտնալիզվայնություն—շրթնայնություն՝ փող—փող, փորել—փորել):

Հին գրական հայերենում գրությունը համապատասխանում էր արտասանությանը ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում էլ այդպես է. ավանդական գրությամբ առանձին հեղափոխություն (օրինակ, ր-ից կամ ձայնավորից հետո որոշ բառերում) արտահայտված է գ տառով. երգ, կարգ, հոգ: Արևմտահայ գրական լեզվում, շնայած $q > f$ բաղաձայնական տեղաշարժին, գրությունը ավանդական է: Բարբառներում տառադարձությունը հետևում է արտասանությանը:

Ունի հնդեվրոպական առնչակցություններ. ինչպես՝ $k^2 (kw) > f$, $*lik^2 > Էլիփ$ (լիա-նեմ), $*tek^2 > քեփ-Էմ$, $*sw > f$, $*swesor > ֆոյր$, $*swopno > ֆուն$, $*swidr > ֆիրուն$, $s > f$ ($s > ֆ > f$ կամ $s > sw > f$, բայց ոմանց՝ $s > hw > f$), $*mes > մեֆ$, մասամբ՝ $tw > f$ (ֆեպ բառում):

Կայուն է հնչյունափոխության նկատմամբ, Լուգրաբարյան հայերենում մասնակիորեն ենթարկվել է փոփոխության. ինչպես՝ որոշ դիրքերում $f > ֆ$ (Վան, Ուրմիա, Սեբաստիա). զիմիֆտեր > կիմիֆտեր «զինիներ», $նֆ > ֆ$ (Ուրմիա), $f > շ$ ՝ առաջնային շարքի ձայնավորներից առաջ (Աշտարակ, Գետափ, մասամբ՝ Տաթև):

Գրկն. տե՛ս նայկական զիր բառահոգվածում:

ՔԱՐՈՒՍԻՆԻ ԲԱՐՐԱՌ||кабучнейский диалект, արևմտյան՝ կը (կամ կա) ճյուղի բարբառ. խոսվել է Անտիոքից արևմուտք գտնվող Քարուսին գյուղում: Ոմանք համարում են Անտիոքի (Քեսար-Սվեգիայի) բարբառի խոսվածք: Չայնավորական կազմում կան նաև ֆ, ֆ, ֆ: Բաղաձայնական (պայթուկանների ու կիսաշփականների) համակարգը՝ եռաշարք (ձայնեղ > խուլ, խուլ > ձայնեղ տեղաշարժերով): Կա երկբարբառացում, մասնակիորեն նաև ձայնավորների ներդաշնակություն: Բացառական ունի համադրական ու վերլուծական ձևեր: Ի նախդիրը հաճախական գործառություն ունի Որոշիչ հոգ էն ստանում բոլոր հոլովները. անորոշ հոգը՝ ետադաս: Բայական լծորդություններում նաև՝ ու: Առկա է շարունակականի ձև: Ներկայի կաղապարում՝ զը մասնիկը: Հստ ոմանց կան նաև եռաբարբառներ ու քառաբարբառ:

Գրկն. Ղաբիբյան Ա., Հայերենի նորահայտ բարբառների մի նոր խումբ, Ե., 1958:

ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ: Այսպես է կոչվել XVII—XVIII դդ-ի արևելահայ աշխարհաբարը, որը գործածվելով գրաբարին ու բարբառներին զուգահեռ՝ զրսևորել է ընդհանրաձայն ալիֆբայտ միտումներ: Նրա հիմքում ընկած են արևելահայ բարբառները, հատկապես Արարատյան սարածքի խոսակցական հայերենը. գրականորեն մշակվում էր գրաբարի ազդեցությամբ: Նախապես այն գործածվում էր գործնական-գործարարական, դատարանական գրագրության, նամակագրության, գանազան ատենախոսությունների, միջբարբառային հաղորդակցման համար, ավելի ուշ նաև մամուլի մեջ: Դառնալով գրավոր լեզու՝ այն հետագայում ընկավ արևելահայ գրական աշխարհաբարի հիմքում: Նրա կառուցվածքային գծերի մասին գաղափար էն տալիս Յ. Շրոյդերի, Կ. Սարաֆյանի, Զաքարիա Ազուլեցու և այլ հեղինակների բերած տեքստերը:

Գրկն. Մկրտչյան Է., Աշխարհաբարի սարերը միջնադարի գրական հուշարձաններում, Ե., 1980: Զախովյան Գ. Ս., Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը, Ե., 1964. Նույնի՝ Հայ լեզվաբանական միտքը և աշխարհաբարի հարցերը XVIII—XIX դարերում (գոկտ. դիս., անտիպ, Ե., 1954):

ՔԱՆԱԿԱԿԱՆ ԽՎԱԿԱՆ||количественное числительное, թվականի տեսակ. արտահայտում է քանակային հատկանիշ՝ ամբողջ թվերով. արտահայտության պլանում ունի որո-

շակի կառուցվածքային գծեր, որոնք պայմանավորված են թվերի իրական հարաբերակցություներով, կա այս տերմինի ավելի լայն ըմբռնում. այդ դեպքում նրա մեջ առնվում են Լրեթ տեսակի թվականներ՝ բացարձակ, բաշխական և կոտորակային: Այստեղ արվող բնութագրություններում ֆանկական և բացարձակ ըմբռնումները նույնական են: Բոլոր քանակական թվականները ներկայանում են երկու տասնյակից ավելի տարրերով (թվային հասկացություններով) ու սրանց տարբեր բաղադրություններով՝ հիմնված տասնորդական համակարգի վրա: Ընդ որում՝ առաջին տասնյակը ներկայանում է հիմնականում արմատական բառերով՝ մեկ (գրաբարում մի), երկու, երեք, չորս (<չորս>), հինգ, վեց, յոթ (<եփն||եփն>), ութ, ինը (<ինն>), տասը||տաս (<տասն>): Արմատական են նաև՝ զրո, ֆան, հարյուր, հազար, միլիոն, միլիարդ: Տասնմեկից մինչև տասնինը և հաջորդ յուրաքանչյուր տասնյակում սրանց հարաբերակցող թվերը կազմվում են կցական բաղադրությամբ, ընդ որում՝ սկզբում գրվում է տասնավորը, հետո միավորը. տասնմեկ, տասներկու, տասներեք, ֆանմեկ, ֆաներկու, ֆաներեք, երեսունմեկ, հիսուներկու, ինսունինը ևն: Այստեղ որոշ տասնավորներ մտնելով բաղադրության մեջ՝ ենթարկվում են հնչյունափոխության. հմմտ. տասը||տաս > տասն-, ինը > ինն- (վերականգնվում է գրաբարյան տեսքը): Գրաբարում այս հաջորդականությունը երկրորդ տասնյակում հակառակն է, նախ միավորն է, հետո՝ տասնավորը. մետասան, երկոտասան: Բացի այդ՝ տասնյոթ, տասնույթ և տասնինը թվականների համարժեքները շաղկապով են՝ յոթնետասն, ութնետասն, իննետասն: Հետագայում (ետգրաբարյան հայերենում) հաստատվեց տասնավոր-միավոր բաղադրությունը, և որոշ փոփոխություն. վիճակներում շաղկապները դուրս մնացին: Բարբառները մեծ մասամբ պահպանում են: Այսպես նաև հաջորդ տասնյակներում. ֆան և մեկ, երեսուն և իննգ, որոնք սովորական հարադրական բաղադրություններ են:

Տասնյակների մեծ մասը ածանցավոր են՝ երեսուն, ֆառասուն, հիսուն, վարսուն, յոթանասուն, ութսուն, ինսուն: Սրանց -սուն բաղադրիչը երբեմնի տասն ձևի ուրույն զարգացման արդյունք է: Ոմանք սա ոչ թե ածանց են համարում, այլ՝ արմատ. այդ դեպքում սրանցով բարդվածները դիտվում են բաղադրությունների բացառված չէ, սակայն, որ սրանք դիտվեն սովորական պարզ բառեր: Միավորների անուններից մի քանիսը հնչյունափոխված կամ ձևափոխված են. հմմտ. չորս (<չորս>) || ֆառ. հինգ > հիսուն (<յիսուն>), վեց > վար-, յոթ > յոթան- (եփն||եփան-):

Թվականների հոլովակազմության մեջ ֆունկցիավորում են գոյականական բնակերտները՝ ի, ու, տ, ո, ի-ա ևն. օրինակ՝ մի > միո, երկու > երկուց, երեք > երեք, չորս > չորից, հինգ > հնգի, հարիւր > հարիւրոյ, բեր > բիրու ևն: Որոշ դեպքերում առկա էր նաև ձայնդարձի երևույթը (օրինակ՝ տասն > տասին, տասունք, տասանց, եփն > եփան, եփանք), հարացույցն ունեւ հզակի և հոգնակի շարքեր, անհոգնական էր մի-ն, որը սեռ.-տրականում ուներ տարբերակներ՝ միոյ, միոչ, դերանվանական հոլովման հետևողությամբ նաև՝ միում: Երկու, երեք, չորս անհզական էին, հնգից բարձրին ունեին հզակի և հոգնակի ձևեր: Բառի ուղիղ ձևից հնարավոր չէր որոշել, թե որ քանակականը ինչպիսի հոլովման է հետևում: Նոր հայերենում սրանք միորինականացան և հետևեցին ընդհանրական (զբական լեզվում՝ ի հոլովման): Հոգառու են և կարող են հանդնա գալ փոխանվանական գործառնությամբ:

Հարյուրից, հազարից, միլիոնից բարձր թվերը կազմվում են հարադրությամբ. այսպես՝ հարյուր մեկ, հարյուր երկու, հազար մեկ, հազար երկու, հարյուր ֆանմեկ, հուզար ֆանմեկ, մեկ միլիոն հարյուր մեկ, մեկ միլիոն ֆանհինգ հազար երկու հարյուր մեկ, երեք միլիարդ, երկու հարյուր միլիոն հինգ հազար չորս հարյուր ֆանմեկ:

Այսպիսով, քանակական թվականները լինում են պարզ (մեկ, երկու), ածանցավոր (երեսուն, հիսուն), բարդ կցական (տասնմեկ, քսանչորս), հարադրական (հարյուր մեկ, հինգ հարյուր քսանմեկ), բարդածանցավոր, որոնց մեջ կարելի է մտնել բոլոր

առանցավոր տառնյակներն ու նրանցով բաղադրվածները (իննսունմեկ, հարյուր իննսունմեկ)։

Արտահայտվում են բառային գրությամբ՝ մեկ, երկու, առանձին տառերով ա (=մեկ), բ (=երկու), թվանշաններով՝ 1 (=մեկ), 2 (=երկու), բառով և թվանշանով՝ 6 հազար, 8 հարյուր։

Ունեն ռուսական՝ լեզվաարտահայտչական պլան։ Օրինակ, հազար քանակական կարող է խոսքաշարով պայմանավորված, նշանակել անորոշ քանակի թիվ. «Հազար չահլիճներ վիտում են հիմի» (Հ. Քումանյան), հմմտ. հազար ու մի հոգսեր։

Քանակական թվականը ելահիմք է այլ տեսակի թվականների կազմության համար։ Օրինակ՝ երկու > երկուրդ (դասական), երկուական (բաշխական), երկու երրորդ (կոտորակային)։

Գրկն. տե՛ս րվական բառահոգվածում։

ՔԵՍԱՐԻ ԲԱՐԲԱՌ՝ кесарин диалект, արևմտյան՝ կր ճյուղի բարբառ. խոսվել է Քեսարի շրջանում (պատմական Անտիոքի մոտերքը, Սվեդիային հարևան), մոտ է Սվեդիայի, Զեյթունի, Հաճրնի բարբառներին։ Ոմանք այժմ համարում են Անտիոքի (Քեսար-Սվեդիայի) բարբառի իրավածք։ Չայնավորական կաղմում կան նաև ան, օ. ու։ Բնորոշ է երկրորդական զարգացումներով (օու, ուէ, էյ, իե)։ Առկա է ձայնավորների ներդաշնակության երևույթը։ Բաղաձայնական (սյայթականների ու կիսաշփականների) համակարգը՝ եռաշարք (ձայնեղ > խուլ, խուլ > ձայնեղ տեղաշարժերով)։ Գոյականն ունի թվի, հոլովի, առման կարգեր։ Հոգնակերտներն են՝ -սղուն, -նա, -նիւ, -ղուն, -ք, -նէք, -իւ, -վուն։ Որոշյալ հայցականը՝ գ- նախդիրով. կա նաև վերլուծական բացառական։ Որոշիչ հոդ են ստանում բոլոր հոլովները. անորոշ հոգը՝ եռադաս։ Սահմանականի ներկայի կաղապարում կա հա/հալ տարրը (նախահար). հայ կլրիմ պարում եմ։

Գրկն. Ղաբիբյան Ա. Ս., Հայ բարբառագիտություն, Ե., 1953։

ՔԵՐԱՎԱՆԱՆԱՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐ, լեզվի կառուցվածքի այն տարրերը, կառույցները, որոնցով արտահայտվում են քերականական իմաստները։ Դրանցից կարևորագույններն են՝ բառերի դասավորություն, կրկնություն, բառազուգում, մասնիկավորում, ներքին բեմում, շեշտ և հնչեցանք, օժանդակ բառեր։

Բառերի դասավորությունը (порядок слов) բառերի կայուն շարակարգության այն տեսակն է, որն արտահայտում է քերականական իմաստ, տարբերակում նախադասության անդամների գործառնություններ։ Օրինակ, արևմտահայերենում ենթակայի և կրող խնդրի շարահյուսական զանազանումը կատարվում է այդ միջոցով։ Հմմտ. «Մաթենիկը կսիրե եղբայրը» և «եղբայրը կսիրե Մաթենիկը». առաջինում ենթական Սաքենիկն է, երկրորդում՝ եղբայրը, այսինքն՝ ենթական շարադասությամբ միշտ նախորդում է կրող խնդրին։ Արևելահայերենում այդ տարբերակումը իրացվում է հոլովով. հմմտ. «Մաթենիկը սիրում է եղբորը» և «եղբորը սիրում է Մաթենիկը»։ Անկասկածաբար բառերի դասավորությունից՝ առաջինում և երկրորդում ենթական Սաքենիկն է։

Կրկնությունը (повтор) հիմնականում բառակազմական միջոց է (օր.՝ արագ-արագ, վազվզել). այն հաճախ գործածվում է բառիմաստի սաստկացման համար։ Միակ դեպքը, որ բնորոշ է քերականական արժեքով, գրարարի առնեմ բայի արմատի կրկնությունն է անցյալի հիմրակաղմության մեջ. առնեմ > առաբի (<առ+առ-ի)։

Բառացումը (сложение) նույնպես հայերենի համար սովորական շէ (եջ միածին > էջմիածին, ես ինչ իմանամ > եսիմ, Ղրբ-ի բարբառում՝ ինձ տուր > ի). այն ըստ էության միայն բառակազմական միջոց է, երբ արմատների՝ բառերի զուգակցումով բառեր (կամ նոր բառեր) են ստեղծվում (օր.՝ քաղ+տաշ > քաղտաշ, հոր+եղբայր > հորեղբայր, այս+օր > այսօր)։

Մասնիկավորումը (аффиксация) հայերենում քերականական իմաստներ արտահայտելու հիմնական միջոցն է։ Ծթե սա բառակազմական (ածանցական իմաստներ արտահայտող) միջոց է, այդ դեպքում ասում ենք՝ ածանցում (տե՛ս)։ Քերականական նշանակությամբ գերակշռում է վերջամասնիկավորումը, երբ այս կամ այն քերականական իմաստն արտահայտելու համար բառը (հիմքը) ստանում է վերջավորություն։ Ինչպես՝ ֆաղափ + ի, ֆառ + եր, ուղի + ս, մառդ + ւր, գրեց + ի։

Ձևակազմական նախամասնիկավորման երևույթ է ժամանակակից հայերենի շ և կ մասնիկների միացումը բայական ձևերին (չգամ, կղնամ)։

Ներքին րեֆումը (внутренняя флексия) քերականական իմաստի արտահայտումն է արմատահնչյունի փոփոխությամբ։ Այն տարբերակում է ն՝ բառիմաստ (հմմտ. սան և ձեռնասուն), ն՝ քերականական իմաստ։ Հայերենում գործառում է հիմնականում երկրորդ նշանակությամբ։ Առավել հատկանշական է գրաբարին, քան հտերաբարյան հայերենին։ Գրաբարում այն տարբերակում էր առանձին բառերի սեռ-տրական ձևը, սրանից սերող կամ այլ հոլովահիմքեր։ Ինչպես՝ ճարս(ը)ն||ճարսին||ճարսուն-ք||ճարսան-ց, կամ՝ մատ(ը)ն||մատին||մատուն-ք||մատան-ց։ Համեմատն նշանակություններով մասնակիորեն պահպանված է նոր հայերենում (օր.՝ ճայր||հոր||հոր-ից)։

Սծանդակ բառերը (служебные слова), թեև նկատելի տարածում ունեն, սակայն գործառությամբ զիջում են մասնիկավորմանը։ Հիմնականում գործառում են վերլուծական ձևերում (հոլովակազմության մեջ, ածականների համեմատության աստիճանների կադապարներում, բայական կառույցներում)՝ իբրև նախահար կամ վերջահար տարրեր։ Օր.՝ մարդու մեջ, ավելի լավ, ամենից լավ, գրում եմ, մարդ դարձավ, պիտի գնամ, մի՛ գնա։

Շեշտը (ударение) հայերենում սակավադեպ կարող է քերականական արտահայտության միջոց լինել, հազվադեպ տարբերակում է անորոշ առումը՝ որոշյալ առումից (բարբառային երևույթ է)։ առավել շատ հատույթավորող (սահմանանիշ) արժեք ունի հմմտ. Դուռը բա՛ց էր և Դուռը բացե՛ր։ Մասամբ կարող է բառիմաստ տարրերակել հմմտ. էլ (=նույնպես), է՛լ (=այլևս)։

Հնչեցանքը (интонация) առավել շատ ստորոգման միջոց է (մասնավորապես անդեմ նախադասություններում), նախադասությունների շարահյուսական զանազանման միջոց (ըստ հարցական, բացականչական և այլ հնչերանգների), ինչպես և ունի քերականական այլ գործառություններ։

Երբեմն այս միջոցներին ավելացնում են տաբուրմատությունը/տաբահիմնությունը (супплетивизм), երբ քերականական տարբերացումները գոյանում են արմատների (հիմքերի) փոխարինումով։ Օրինակ՝ ես—իմ—ինձ, դու—դու—քեզ, ուտեմ—կերու, գամ—եկա ևն։

Գրկն. Աղայան Է. Բ., Հնչվաբանության ներածություն, Ե., 1967, Ղափանցյան Փ., Հնչանուր լեզվաբանություն, Ե., 1939։

Քերականական կատեգորիան||грамматическая категория, քերականական իմաստի ու նրա արտահայտության միջոցների ամբողջությունը։ Լինում են ձևաբանական կարգեր (морфологические категории) և շարահյուսական կարգեր (синтаксические категории)։ Ձևաբանական կարգերը իրենց հերթին լինում են անվանական և բայական։ Հայերենի հիմնական անվանական կարգերն են՝ առումները (առկայացման և անառկայացման կարգը), անձի ու իրի կարգը, հոլովը, թիվը, ածականի համեմատության աստիճանավորումը, բայական կարգերից են՝ եղանակը, ժամանակը, կերպը, դեմքը, բայասեռը, հաստատում-ժխտումը (հակադարձումը)։ Կան կարգի, որոնք դրսևորվում են գոյականի և բայի մեջ (օրինակ, թիվը), դերանվան ու բայի մեջ (օրինակ, դեմքը)։ Ձևաբա-

նական կարգեր են նաև խոսքի մասերը: Շարահյուսական կարգեր են բառակապակցությունը, նախա.ասությունն ու նրա անդամները, կապակցության ձևերը ևն:

Դրկն. Աղայան է. Բ., *Լեզվաբանության ներածություն*, Ե., 1967:

ՔՆՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ||Граммати́ка. Լեզվաբանական գիտակարգ. Կոչվում է նաև Բերականոնագիտություն: Նախապես նրա պրոբլեմատիկան ծավալուն էր, ներկայանում էր ընդարձակ հարցադրումներով. ուսմունք էր լեզվի ամբողջ հորինվածքի ու հարակից հարցերի մասին: Այդպիսին էր, օրինակ, անտիկ քերականությունը: Բնորոշ տիպար է Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականության արվեստը»: Հին քերականության հիմնական խնդիրներից մեկը բանավոր ու գրավոր խոսքի հմտություններ տալն էր. աստիճանաբար այն դարձավ բանասիրական գիտելիքների ձեռնարկ: Ահա թե ինչու լեզվաբանական մտքի անցած ուղին ընդհուպ մինչև XVIII դ-ի վերջերը ոմանք կոչում են բանասիրական ֆեռականություն (филологическая грамматика) շրջան:

Քերականության լայն ըմբռնումը, այս կամ այն սահմանափակումներով, պահպանված է նաև մեր օրերում: Այսպես՝ գիտական (научная грамматика) կամ ակադեմիական ֆեռականությունը իր մեջ ընդգրկում է լեզվի ամբողջ կազմը (հորինվածքը). ըստ այդմ էլ կառուցվում են նկարագրական, պատմական, համեմատական ֆեռականությունները (տե՛ս առանձին բառահոգվածներով): Սակայն այժմ «քերականություն» ասելով ամենից առաջ հասկացվում է ուսմունք լեզվի քերականական կառուցվածքի մասին. այն ներկայանում է երկու հիմնական ենթաբաժիններով՝ ձևաբանություն և շարահյուսություն: Երբեմն ձևաբանության մեջ առնում են նաև բառակազմությունը: Հայերենի բառակազմությունը, թեև ներկայացվում է ձևաբանությունից դատ, սակայն վերջինիս մեջ հանդամանորեն քննվում են խոսքիմասային կազմության կազապարները: Ոմանք այս տիրմինը գործածում են նաև «քերականական կառուցվածք» նշանակությամբ, որ այնքան էլ նպատակահարմար չէ: Եթե գիտական քերականությունը ունի նպատակաուղղվածություն դեպի կանոնականը, նկարագրության մեջ ղեկավարվում է նորմատիվ սկզբունքներով, ապա նա կոչվում է նորմատիվ ֆեռականություն (нормативная грамматика). հիմնական գծերով նա ներկայացվում է դպրոցական ֆեռականություն (школьная грамматика) մեջ, որը գիտակցել է տալիս լեզվի նորմատիվ օրինաչափությունները՝ ամրապնդելով համապատասխան գիտելիքներ, գրավոր ու բանավոր խոսքի անհրաժեշտ հմտություններ:

Փեռականություն տերմինը երբեմն գործածում են, ինչպես ասվեց, քննության՝ նկարագրության օբյեկտը նշելու համար, կամ էլ՝ տվյալ լեզվի ձևոնարկ (դասագիրք) նշանակությամբ:

Հայ քերականության (քերականագիտության) պատմությունն ընդգրկում է տեսական ժամանակաշրջան. այն հարուստ է քերականագիտական ուղղություններով, տեսություններով, արժեքավոր աշխատություններով (տե՛ս հայերենագիտության պատմություն):

Քերականության նոր բնագավառ է այսպես կոչված հաբաբեռակցական ֆեռականությունը, որի հիմնական խնդիրն է տալ լեզվի կառուցվածքի նկարագրությունը արտահայտության ու բովանդակության պլանների միասնությամբ, գրանց փոխհարաբերության հաշվառումով: Ուսումնասիրությունը սովորաբար սկսվում է արտահայտության պլանից, ապա անցում է կատարվում բովանդակային պլանին՝ բացահայտելով երկուսի փոխհարաբերությունը: Այս քերականության մեջ ավելի հստակ բավարարում են ստանում լեզվի պարզ, ամբողջական, հետևողական (անհսկասական) նկարագրության պահանջները: Կուռ մշակված պրոցեդուրաների կիրառումով յուրաքանչյուր մակարդակում բացահայտվում են այդ մակարդակի միավորները, տարրերը, որոշվում դրանց տարբերակները, գործածության դիրքերը, միասպլանային ու երկսպլանային (ձևափմաստային կամ հեբաբովանդակային) կազապարները, փոխկազապարումները:

Այս աիսի քերականության սկզբունքները հիմնականում մշակվել են պրոֆ. Գ. Բ.

Ջահուկյանի կողմից: Նա այդ սկզբունքները մասնավորապես կիրառել է ժամանակակից հայերենի նկարագրությանը նվիրած իր աշխատությունների մեջ:

Կրկն. Աբրահամյան Ս. Գ. Ժամանակակից հայերենի քերականություն, Ե., 1969—1975: Ջահուկյան Գ. Ռ., Հայոց լեզվի սլաւոմա-համեմատական քերականության հիմունքները, «Տեղեկագիր», 1955, № 1. նույնի՝ Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Ե., 1969: Տե՛ս նաև՝ նկարագրական փերականություն, պատմական փերականություն, համեմատական փերականություն բառահոգվածների գրականության ցանկերը:

ՔՈՍՅԱՆ ՎԱՀԱՐՇԱԿ ԱՐՁՈՒՄԱՆԻ, լեզվաբան-հայերենագետ, ծնվել է 1927 թ. հունիսի 15-ին, Սայրտակի շրջանի Մեծ Պարնի գյուղում. բարձրագույն կրթությունն ստացել է Երևանի Խ. Աբովյանի անվան պետական մանկավարժական ինստիտուտում: 1953 թ. ստացել է բանասիրական գիտությունների թեկնածուի, 1968 թ.՝ դոկտորի գիտական աստիճան, 1970-ին՝ պրոֆեսորի կոչում, 1982-ին՝ ՀՍՍՀ բարձրագույն դպրոցի վաստակավոր գործչի կոչում: Դասախոսական աշխատանք է կատարել Հայաստանի տարրեր քուհերում, 1971—1978 թթ-ին պաշտոնավարել է ՀՍՍՀ ԴԱ լեզվի ինստիտուտում (Լզիլ է դիրեկտորի տեղակալ), 1951—71 թթ. և 1978-ից մանկավարժական ինստիտուտի դասախոս, պրոֆեսոր և բանասիրական ֆակուլտետի դեկան, այժմ՝ հայոց լեզվի ամբիոնի վարիչ: Զբաղվել է հայերենի գիտական քերականության, հայոց լեզվի պատմության, լեզվի մեթոդիկայի և հարակից այլ հարցերով: Ունի մի շարք հոգվածներ՝ նվիրված հայրենագիտության տարրեր պրորլեմների:

ՆԵԿԵՐ. Աբովյանի լեզվաբանական հայացքները (Հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի «Գիտական աշխատությունների ժողովածու», 1957, № 6), ժամանակակից հայերենի բառակապակցությունները (Ե., 1975), ժամանակակից հայերենի նախադասության վերլուծության հարցեր (Ե., 1976), Գրարի բառակապակցությունները (Ե., 1980), Հայոց լեզու, 1 մաս, Ա պրակ (Ե., 1980, հեղինակակից), Հայերեն լեզուի դասագիրք (Ե., 1966, երեք. հրատ. 1968, հեղինակակից), Հայոց լեզու II հատ., բուհական դասագիրք (Ե., 1975, հեղինակակից), Միջին հայերենի բառակապակցությունները (Ե., 1984):

Ե [ew||yew], հայերենի այբբենական համակարգում երեսունյոթերորդ գրանշանը. սովորաբար կոչում են յեվ. գրության մեջ արտահայտում է եվ (ev) կամ յեվ (yev) հնչյունակապակցությունները (աբև, բաբև, տեբև, կեղև, հաև, քեև, և), որոնք գրվում են եվ տառակապակցությամբ՝ ա) եթե բառաբաղադրության մեջ տարրեր արմատաբաղադրիչների (բառաբաղադրիչների) են վերաբերում. օրինակ՝ տաբեվեբչ, հոգեվաբե, այգեվետ. իսկ եթե վ-ն վերաբերում է ածանցական տարրի, ապա և և վ տառերը ամփոփվում են և-ի մեջ (օր.՝ հոգևոր, ոգևորել). բ) տողադարձի ժամանակ վանկաբաժանն անցնում է դրանց միջև. աբև-վային, տեբև-վաբափ, բաբև-վել. գ) ս.դ կապակցությունը արտահայտված է հատուկ անվան սկզբում. բնդ որում, քանի որ և-ի մեծատառ ձև չկա, տառակապակցության անդամներից մեծատառով գրվում է ե-ր. իբրև եվ-եվրոպա, եվդոկիա, իսկ այդպիսի հատուկ անուններից սերող հասարակ անուններում պահպանվում է բաղադրյալ գրությունը՝ ե-ի փոքրատառ ձևով. եվրոպացի, եվրոպական, հեղեվրոպական:

Մեսրոպյան՝ հին այբուբենում այս գրանշանը չկար. միջին հայերենյան տեքստերը վկայում են սրա վաղ գործածության մասին. գոյացել է և և յ (և) տառերի համակցումից: Թվային արժեք չունի:

Գրկն. տե՛ս նայկական զիր բառահոգվածում:

Ս, օ [օ], հայերենի այբբենական համակարգում նախաձերձին՝ երեսունութերորդ տառը, անվանումը՝ օ. փոխառված է հունական այբուբենից: Մեսրոպյան այբուբենում այս տառը չկար. այն ներմուծվեց աւ>օ զարգացումից գոյացած ձայնավորը (ետին շարքի միջին բարձրացման՝ շրթնայնացած) նշելու համար՝ ի տարբերություն հին, բուն՝ ուով գրվող ձայնավորի: Այս տարբերության համար առաջ երբեմն աւ-ի վրա դրվում էր օ կամ օ նշանը ($\overset{\circ}{\text{աւ}}, \overset{\infty}{\text{աւ}}$), երբեմն էլ այն պարզապես փոխարինվում էր օ նշանով (բաղադր||բաղադր):

Գրավոր տեքստերը այս տառը արձանագրում են մոտ XI դարից. նրա գործածությունն ավելի հաճախանում է XIV—XV դարերից: 1922 թվականի ուղղագրական ռեֆորմով, լ-ի և լ-ի հետ, հանվեց գրական արևելահայերենի այբուբենից, սակայն 1939 թվականին այն վերականգնվեց:

Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի ուղղագրական կանոնների համաձայն այս տառը այժմ մասամբ համարժեք է ո տառին, երբ արտահայտում է ետին շարքի միջին բարձրացման՝ շրթնայնացած ձայնավորը, և իր այդ արժեքով գործածվում է բառասկզբի նշված ձայնավորի համար. օր, օրևան, օձ, օգակ, օգուտ. բառաբաղադրության մեջ պահպանվում է այս գրությունը. օրլուտօրե, ալսօր, անօրևան, ամենաօգտակար, ստուգաբանական գրությամբ՝ հօգուտ, ալսօրինի ևն: Բառասկզբի դիրքում այս ձայնավորի համար բացառությամբ պահպանվում է ո տառը միայն ով բառում և նրանից սերող ձևերում. ովեկ, ովքեր ևն: Սա հայերեն (ոչ փոխառյալ) միակ բառն է, որի սկզբում չի կատարվել ո>վո զարգացում և ժամանակակից գրական հայերենում արտասանվում և գրվում է այնպես, ինչպես գրաբարում (V դարում): Բարբառային տառադարձություններում գրությունը հետևում է արտասանությանը՝ օ>օ (վօրքի, վօրս, օր, հօր):

Այս ձայնավորի արտասանական, ձայնաբանական և այլ բնութագրությունների վերաբերյալ տե՛ս նաև ո տառին վերաբերող բառահոգվածում:

Գրկն. տե՛ս հայկական զիր բառահոգվածում:

ՍԺԱՆԿԱԿ ԲԱՅ||служебный глагол, վերացական՝ նյութական իմաստից դուրկ բայ, որն ունի ձևաբանական և շարահյուսական ուրույն գործառնություններ, որոշ դերբայների հետ գույգորդվելով կազմում է դիմավոր ձև, իսկ որոշ դերբայների ու այլ խոսքի մասերի հետ՝ բաղադրյալ ստորոգյալ: Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում այսպիսի գործառնությամբ հանգես են դալիս ևս և լինել (լինել) բայերը իրենց շարքերով:

1. Եւ-ը ունի դեմքի, հակադարձման, թվի, ժամանակի, կերպի հատկանիշներ (առաջին, երկրորդ, երրորդ դեմքեր, եզակի ու հոգնակի թիվ, ներկա ու անցյալ ժամանակ, անկատար կերպ):

2. Ի տարբերություն լինել (լինել) բայի՝ իմաստով ավելի վերացական է՝ հարում է ձևակազմական մասնիկի իմաստին:

3. Բայական (ձևաբանական) գործառնությամբ ցույց է տալիս ոչ թե ժամանակ, այլ ժամանակային պլան, ժամանակային հարաբերություն (քերականական իմաստ)՝ դեմքի, թվի, կերպի հատկանիշներով հանդերձ, շարահյուսական գործառնությամբ՝ ստորոգման գաղափար, ունի ստորոգողի հատկություն:

4. Հստ դիմա-թվա-ժամանակային իմաստավորումների ներկայանում է երկու շարքով, որոնք կոչվում են ժամանակային հատկանիշով (ներկայի շարք կամ ներկայի ձևեր և անցյալի շարք կամ անցյալի ձևեր):

Ներկայի շարք

հմ	ենք
հս	եք
է	են

անցյալի շարք

էի	էինք
էիր	էիք
էր	էին

5. Գրութիւնը. ներկայի շարքում «հիմքի» ձայնավորը գրւում է ե-ով, բացի եզակի երրորդ դեմքից, որտեղ այն դրւում է է-ով: Անցյալի շարքում նույն ձայնավորը գրւում է միայն է-ով:

6. Արտասանութիւնը. ե-ը արտասանւում է է, եթե նախորդող բառը բաղաձայնահանգ է, կամ յե (եթե նախորդողը ձայնավորահանգ է). հմմտ. գրել եմ և գրելու եմ:

է գրութիւնը արտասանւում է է. հմմտ. գրելու էի գրել էի: (Եզակի երրորդ դեմքի է-ն ձայնավորահանգ բառից (բառաձևից) հետո արտասանւում է յ անցումայինով: է-ից հետո լսվող յ ձայնակապը չի գրւում. է(յ)ի, է(յ)իր են:

7. Ձևաբանական պլանում դիմավոր ձևեր կազմելիս զուգորդւում է անկատար 1, կատարելի 1, վաղակատար, հարակատար դերբայների հետ, այս եղանակով կազմւում են անկատար ներկա, անկատար անցյալ, կատարելի ներկա, կատարելի անցյալ, վաղակատար ներկա, վաղակատար անցյալ, հարակատար (վիճակային) ներկա և անցյալ ժամանակաձևերը (դիմավոր շարքերը). գրում եմ, գրում էի, գրելու եմ, գրելու էի, գրել եմ, գրել էի, նստած եմ, նստած էի):

8. Շարահյուսական պլանում դառնում է բաղադրյալ (սովորաբար անվանաբայական) ստորոգյալի մաս՝ հանգույց:

9. Դիմավոր ձևեր կազմելիս և շարահյուսական գործառութիւններում շարադասությամբ հարաբերակցող բառի նկատմամբ հտադաս է. գրում եմ, քնած եմ, հիվանդ եմ: Շեշտադրությամբ պայմանավորված՝ կարող է նախադաս դրվել. Ես եմ գրում: Երեխան է քնած: Ես եմ հիվանդ:

10. Ժխտական ձևերը կազմւում են չ մասնիկի ավելացումով՝ սկզբից.

Ներկայի շարք

չեմ	չենք
չես	չեք
չի (չէ)	չին

անցյալի շարք

չէի	չէինք
չէիր	չէիք
չէր	չէին

Ընդ որում՝ որոշ գործառութիւններում եզակի երրորդ դեմքի «հիմքի» ձայնավորը դառնում է ի. է>չի, որոշ գործառութիւններում էլ պահպանւում է նույնությամբ: Չի ձևը գործածւում է դիմավոր բաղադրութիւններում (չի գրել, չի խոսում, չի գնալու). հարակատարի հետ (իմաստային երանգներով պայմանավորված) երկու ձևերն էլ գործածւում են, թեև գերիշխում է չէ-ն (փոխադրված չէ, չի փոխադրված): Այլ (շարահյուսական) գործառութիւններում օգտագործւում է չէ ժխտականը (հիվանդ չէ, աշխատող չէ):

11. Դիմավոր ձևերում ժխտականը գործածւում է հարաբերակցող բառին նախադաս (չեմ գրում, չեմ գրելու, չեմ գրել, չի գրելու): Այլ (շարահյուսական) գործառութիւններում այն հտադաս է (հիվանդ չէ, աշխատող չէ):

12. Ժխտական դերբայի հետ զուգորդւում են օժանդակ բայի (եմ-ի շարքի) միայն այս ժխտական ձևերը (չեմ գրի, չէի գրի):

13. Լինել (լինեմ) բայը միայն որոշ գործառութիւններում է օժանդակ, նա գործածւում է նաև նյութական իմաստով. օրինակ, «Նա ցերեկը տանը չի լինում»: Թուրմյուս բայերից, այդ թվում և եմ-ի շարքից, տարբերւում է կերպային հատկանիշով. նա ունի տեական կերպի իմաստ: Ունի դերբայական ու դիմավոր անկանոն ձևեր: Հարա-

կատար, անկատար II և կատարելի I դերրայների հետ կազմում է վերլուծական անորոշ (զնալու լինել, զնացած լինել, զնալիս լինել): Այսպիսի կապակցություններ նա կազմում է նաև այլ խոսքի մասերի հետ (հիվանդ լինել, առողջ լինել): Դիմավոր ձևերում կատարելի I, հարակատար և անկատար II դերրայների հետ հարացուցային շարքեր է կազմում (զրելու լինեմ, գրած լինեմ, գրելիս լինեմ): Այլ զուգորդումներով նա դառնում է բաղադրյալ ստորոգյալի մաս (աշխատող լինեմ, առողջ լինեմ): Եւ-ի զուգորդումներին հակադրվում է կերպային իմաստով՝ գրում եմ (ոչ տևական կերպ), զրելիս եմ լինում (տևական կերպ):

Գրկն. տե՛ս քայ բառահոգվածում:

ՍՏԱՐ ԲԱՌԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ կամ՝ օտարազգի բառերի բառարան, էրբեմն՝ այլալեզու բառերի բառարան || СЛОВАРЬ ИНОСТРАННЫХ СЛОВ, բառարանի տեսակ. հիմնականում լինում է բացատրական՝ լեզվական-բանասիրական տիպի, Բառացանկում ընդգրկում է օտար՝ փոխառյալ այլ բառեր, որոնց օտարամուտ լինելը խոսողը գիտակցում է: Այսպես հասկացվում են այլալեզու բառերը, ոչ միայն օտար լեզուների բառերը, քանի որ մեզ մոտ «օտար լեզու» հորջորջումը առնչվում է արտաբանման ներկրների լեզուների հետ (ՍՍՀՄ Լեզվաբանական ժողովուրդների լեզուները այստեղ բացառվում են): Օտար բառերը սերում են ինչպես եվրոպական, այնպես էլ այլ լեզուներից: Դրանք հայերենին են անցել թարգմանական գրականության և բանավոր խոսքի միջոցով: Նորագույն շրջանում դրանք հայերենի մեջ են թափանցել հիմնականում ուսանողների միջնորդությամբ:

Օտար բառերի բառարանագրման փորձեր արվել են դեռևս միջնադարում, ինչպես՝ «Բառք երբայականքը», «Բառք վարդան գրոց»-ը, արդեն մեր դարում՝ Ա. Տեր-Ղազարյանի «Հանրամատչելի բառարան օտարազգի բառերի և գործածության մեջ մտած մարերի ու դարձվածքների» աշխատությունը (Թիֆլիս, 1908): Այս բնաղավառի համեմատաբար ուշագրավ գործ է Մ. Հարությունյանցի «Բացատրական բառգիրք օտարազգի բառերի...» աշխատությունը (Ալեքսանդրապոլ, 1912). բառացանկում զվարթառի դիմաց տրվում են ծագումը (փոխառու լեզուն), հայերեն համանշանակը, մեկնաբանությունը, որը երբեմն հանրագիտական բնույթի է: Բառարանը պարունակում է շուրջ 10 հազար բառահոգված. վերջում ունի օտարազգի բառերու 1912 թ. Բոստոնում լույս է տեսել Ալեքսանդր Մելիքի «Բառարան հայերենի մեջ գործածվող օտարազգի բառերու և ոճերու» աշխատությունը: Հրատարակության է տրված Ա. Սուքիասյանի համատիպ բառարանը:

ՍՏԱՐԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ || СЛОВАРСТВО, օտարալեզու՝ այլալեզու բառ, դարձվածք, արտահայտություն, արտասանություն (արտասանական երանգ), հնչում, որ գործածվում է մայրենի լեզվում, թափանցում է նրա մեջ, և որի օտարամուտ լինելը (մերված չլինելը մայրենի լեզվում) խոսող հանրության կողմից գիտակցվում է, և կամ որի համարժեք թնիկ միավոր առկա է մայրենի լեզվում: Հայերենում (նրա սարքեր փուլերում) տեղ գտած օտարաբանություններից են՝ հունարանությունները, ասորաբանությունները, լատինարանությունները, բուլղարանությունները, արաբաբանությունները, իրանաբանությունները ևն: Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում մասնակիորեն տարածված են եվրոպաբանություններն ու ռուսաբանությունները:

Զանազանում են բառային, դարձվածային, ուղղախոսական և այլ օտարաբանությունների Բառայինը գոյանում է այլևայլ սյուտեռներով և թափանցում է տարբեր ուղիներով. դրանցից են՝ այլազգի միջավայրի նկարագրության պահանջը, օտարամոլության ճնշումը, զանազան տղոցություններ, մայրենի բառին առաջնություն չտալը ևն: Ժամանակակից հայերենում այսպիսի օտարաբանություններից են՝ մերսի «շնորհակալություն», բիսլոգիա «էկենաբանություն», գեոլոգիա «երկրաբանություն», սապոն

«օճառ», սով «հյութ», սմետան «թթվասեր», սումկա «պայուսակ», բալկոն «պատշգամբ», շկաֆ «պահարան», կուրոկ «գավաթ», նաև՝ սաղ, բռավո, հոբբի ևն:

Ուղղախոսական օտարաբանությունները ևս մեծ մասամբ հետևանք են այլ լեզուների ազդեցության, մայրենի հնչումը լավ չիմանալու, օտարամոլության ևն: Երբեմն հաճախ են ռուսական փոխառությունները արտասանվում են բաղաձայնների չափից ավելի փափկացումով, կամ այլալեզու երկրաբանները հնչում են անփոփոխ (մանրամասն տե՛ս ուղղախոսություն բառահոգվածում):

Եթե ասում են «ժամը փանի՞սն է», ապա սա հայերենին բնորոշ արտահայտություն է, իսկ եթե ասենք՝ «Ո՞ր ժամն է», ապա սա արդեն կլինի օտարաբանություն (ռուսերենի ազդեցություն):

Գեղարվեստական ստեղծագործություններում օտարաբանությունները օգտագործվում են ռեալիստական նպատակներով, իբրև ռեալիստական հնար, երբ հատկապես անհրաժեշտ է լինում ստեղծել համասպասողական բնապատկեր (կոլորիտ), կամ ընդգծել տվյալ կերպարի անհատականությունը ևն:

Գրկն. Անաոյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մ. 1—2, Ե., 1940—1951: Ղազարյան Ս., Ժամանակակից հայոց լեզուն և ռուսերենի դերը նրա հարստացման և զարգացման գործում, Ե., 1955: Տե՛ս նաև ուղղախոսություն, սեռաբանություն բառահոգվածների գրականության ցանկերը:

ՍԻՄԻԻԻ (ՍԻՏԻԻԻ) ԲԱՐՐԱԻ, արեմտյան՝ կր ճյուղի բարբառ. դիտարկումներ ունի միայն Հ. Աճառյանը: Եռուվել է Սև ծովի ափին՝ Օրտու բաղաբում (մինչդեռ գյուղերը պահպանում են Համշենի բարբառը): Այստեղ էլ սլաճական բաղաձայնները երկու աստիճան ունեն՝ թրթռուն և թավ, բայց որում խուլերը դառնում են թրթռուն, իսկ թրթռունները՝ թավ. ինչ. կառու: >գաղու, բերուն >փէրան: Կիսաշփականները բաղաձայնից առաջ վերածվում են շփականի, նաև կ>յ, գ>յ (որոշ բաղաձայններից առաջ): Միավանկների սկզբում հին ե-ի երկհնչյունացում՝ նախադիր յ կիսաձայնով. նույն դիրքում ո-ին նախադիր վ շփականի հավելում: Շուն և դուն բառերն ունեն վերջավոր սեռական-տրական՝ շունան, դունան: Բացառականի վերջավորությունը որոշ բառածների ղեպքում ձևավորվում է մ տարրով. հատկացուցիչը հոդառու է. անորոշ հոդը՝ ետադաս: Բայական լծորդություններում ռնգայինից առաջ՝ է>ի, շարունակականում՝ զօր օժանդակ բառը (բաղմիմ զօր), ապառնիում՝ բի տարրը (բի անիմ «անելու ևմ»): Ժխտական խոնարհման կաղապարներում օժանդակ բայը կրկնվում է (չէմ դէսւււր էմ):

Ոմանք համարում են Պոլսի բարբառի խոսվածք:

Գրկն. Անաոյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մ. 2, Ե., 1951: Զահուկյան Գ. Ռ., Հայ բարբառագիտության ներածություն, Ե., 1972:

Ֆ, ֆ [f], հայկական այբուբենի վերջին՝ երեսունիններորդ տառը, անվանումը՝ ֆը. փոխառյալ տառ է: Գրավոր տեքստերում հանդիպում է XIII դարից, ինչպես փոխառյալ, այնպես էլ հինհայերենյան բառերում (իւնֆի, նաֆր, շնոֆոր): Հին գրական հայերենը ֆ հնչույթ (և այբուբենում համապատասխան տառ) չի ունեցել: Այլ լեզուներից կատարված փոխառություններում այդ հնչույթը տառադարձվել է փ կամ ֆ տառով: Կա կարծիք, որ ուշ գրաբարյան ու ետգրաբարյան տեքստերում ֆ տառի գործածությունը կապված է փոխառյալ բառերի տառադարձման հետ: Այս կապակցությամբ մեծանուն հայագետ Հ. Աճառյանը նկատում է, թե ֆ հնչույթը գոյացել է հայերենի հնչարտաբերական բազայի վրա. գեղես կիլիկյան հայերենում միջձայնավորային վ-ն կից ձայնավորի անկման դեպքում արտասանվել է ֆ. հաւաւէլ > հաւվէլ > հաֆէլ, հաւսսաւ > հաւվսաւ > հաֆսաւ. «Սա հնարավորություն տվեց այնուհետև ճիշտ հնչյունով փոխառնելու ֆուլա, ֆիլի պ և այլն ձևով բառերը և ստեղծելու նորահնար ֆ տառը»:

հնչույթի կազմավորումը թելադրում էր հայերենի շփականների երկշարքայնությունը. համակարգայնության միտումը հանգեցրեց ձայնեղ—խույ լծորդության ավարտմանը. լրացվեց վ-ին լծորդ «րաց վանդակը». հմմտ. ս—զ, շ—ժ, խ—ղ, վ—զրո, ապա՝ վ—ֆ:

Բարբառները ևս վկայում են ֆ-ի կազմավորում հայերենի հիմքի վրա, ինչպես և որոշ դիրքերում ն>ֆ զարգացում (հալ>ֆալ, հոբը>ֆոբը): Որոշ (օրինակ, Ղարս-բաղի, Հաղրութի, Կաթավարերդի, Կարճևանի, Մեղրու, Մարաղայի, Թբիլիսիի) բարբառներում այս հնչույթը չկա, փոխարենը գործածվում է փ. փայտօն, փիզիկա (=ֆայտօն, ֆիզիկա):

Արտասանական, ձայնարանական ընդհանրությունները է հետևյալով. սրա արտաբերման ժամանակ ստորին շրթունքը մոտենում է վերին կտրիչներին (ատամնաշարին)՝ առաջ բերելով նեղվածք (լարվածությունը ավելի ուժեղ է, քան վ-ի դեպքում). ձայնավարերը չեն թրթռում: Նվազագույն հնչույթարանական հակադրություն է կազմում (մերձավոր լծորդական հարաբերակցության մեջ է) վ-ի հետ (խլություն—ձայնեղություն. ֆազ—վազ) տեղայնությամբ՝ խ-ի և հ-ի հետ:

Ժամանակակից գրական հայերենում գրությունը հիմնականում համապատասխանում է արտասանությանը: Բարբառային տառադարձություններում ևս գրությունը հետևում է արտասանությանը: Այբբենական համակարգում թվային սրժեք չունի:

Գրկն. տե՛ս հայկական գիր բառահոդվածում:

ՖՐԱԶ||фраза (<հուն. phrasis «արտահայտություն, արտահայտության եղանակ»), խոսքի միավոր. կարող է համընկնել կամ չհամընկնել նախադասությանը. երկրորդ դեպքում նախադասության առանձնացման մեջ գլխավոր տեսանկյունը կառուցվածքային-քերականական տարրերի հարաբերակցությունն է, իսկ ֆրազի առանձնացման մեջ՝ հնչերանգային տարրերի հարաբերակցությունը: Ինչու էլ պարզ և բարդ: Բազմաշարույթ ֆրազի (նախադասության) մեջ շարույթային շեշտը կարող է առանձնացնող, առանցքային դեր ունենալ. այդ դեպքում ֆրազային շեշտը (фразовое ударение) կհամընկնի իմաստային՝ տրամաբանական շեշտի հետ. «Հայրս մինչև այժմ կարի ֆաբրիկայում է աշխատում»: Ոմանք զանազանում են միանգամ և երկանգամ ֆրազների Նրկանդամը հնչերանգային հատկանիշով տրոհվում է երկու մասի. «Մեր ֆաղաբը/շատ գեղեցիկ է»:

Բ Ա Ռ Ա Ց Ա Ն Կ

Ա. ա 7

ձրեղյան Մանուկ հաշատուրի 9
 Արովյան հաշատուր Ավետիֆի 10
 Արահամյան Աշոտ Արսենի 11
 Արահամյան Սերգեյ Գյանջումի 11
 ագրաֆիա 284
 Ազուլիսի բարբառ 11
 ադամախնձոր 282—283
 ազատ բառակապակցություն 111, 297
 ազատ լծորդություն 272
 ազատ կապակցություն 297
 ազատ շարադասություն 491
 ազատ շեշտ 495
 ազատ տարատեսակում 102
 ազատ տարբերակներ 407, 445
 ազատ տարբերացում 102
 ազգականական բառեր 121
 ազգակից բառեր 121—123
 ազգամիջյան լեզու 267
 ազգային լեզու 267
 ազգանուն 359
 ազդանշանող ֆունկցիա 404
 ազդուարանություն 506
 ալբանական ճյուղ 269
 ալվեոլային բաղաձայններ 83
 ալվեոլներ 283
 ալփաբետ||ալփափետք 25
 ամական, ամական անուն 12
 ամակսն դերանուն 179
 ամական դերբայ 181
 ամական որոշիչ 502
 ամականակազմ գոյական 158
 ամականակազմ կապ 295
 ամականակազմ մակբայ 451
 ամականակազմություն 108
 ամականական բառակապակցություն 112
 ամականակերտ ամանց 16

ամականացում 13, 18, 608
 ամանց 14
 ամանցական իմաստ 243
 ամանցական նշանակություն 243
 ամանցային իմաստ 16, 243
 ամանցային նշանակություն 243
 ամանցային տարբերակներ (ամանցա-
 տարբերակներ) 16
 ամանցավոր ամական 13, 74
 ամանցավոր բայ 74
 ամանցավոր բառ 74
 ամանցավոր գոյական 74, 158
 ամանցավոր դերանուն 74, 179
 ամանցավոր եղանակավորող բառ 196
 ամանցավոր թվական 74, 231, 619
 ամանցավոր հիմք 379
 ամանցավոր ձև 442
 ամանցավոր մակբայ 74, 451
 ամանցավոր շաղկապ 488
 ամանցող հիմք 18, 380
 ամանցում 18
 ակադեմիական բառարան 124
 ակադեմիական ոճ 502
 ակադեմիական քերականություն 622
 ակնարկ 28
 Ակնի (Ակնա) բարբառ 20
 ակտիվ բառապաշար 115
 ակտիվ օրգաններ 284
 ակցենտ 20, 56
 Ալույան էդուարդ Բագրատի 20
 աղերսական հոլով 348
 աղմկային հնչյուններ 386
 աղմկային ձայն 402
 աղյուսակգիր 347
 աղփաբետք||աղփափետք 25
 անական 22
 Անառյան Հրաչյա Հակոբի 23
 Անառյանի օրենք 391

աճուն երկբարբառ 202
 Ամայյան Հայկ Մեսրոպի 24
 ամանակ 56
 Ամասիայի բարբառ 24
 ամերիկա՝նդկացիական լեզուներ 271
 ամերիկյան ստրուկտուրալիզմ 252
 ամենգիւ 284
 ամփոփաւրառ 476
 ամփոփում 25
 ալբրէն 25
 ալբրէնաւուն 25
 ալբուրէն 25
 ալլաբանութիւն 28
 ալլաբերութիւն 28
 ալլագիրներ 323
 ալլագրութիւն 170
 ալլահունչներ 49, 404
 ալլաձն հոլովում 415
 ալծապատկերներ 343
 Ալտրնյան Արսէն 31
 անաժանց բայ 93
 անանջատ գրութիւն 168, 596
 անանցողական բայեր 98
 անավարտ կերպ 305
 անարթրիա 284
 անբարենշնչութիւն 32
 անբուն խոնարհում 279
 անբուն հիմք 152, 379
 անբուն հոլովում 414
 անգիր լեզուներ 271
 անդէմ բայեր 93
 անդէմ ձևեր 93, 180, 442
 անդէմ նախադասութիւն 467
 անդրադարձ դերանուն 32
 անգրադարձ սևո 99
 անեզական բառեր 123
 անեզականներ 227
 անենթակա նախադասութիւն 467
 աներևոյթ 46, 180
 աներևոյթ եղանակ 46
 անընդհատականութիւն 576
 անիսկական բարդութիւն 138
 անիսկական երկրարբառ 202
 անիսկական կապեր 294
 անլիաձայնութիւն 32
 անխառն լեզու 271
 անխոսութիւն 284
 անկախ նախադասութիւն 156

անկանոն բայեր 32, 93
 անկանոն խոնարհում 279
 անկանոն հոլովում 415
 անկասկայելիքություն 36, 505
 անկաստար I 36
 անկաստար II 37
 անկատար անցյալ 534
 անկատար կերպ 305
 անկատար ներկա 534
 անկենսունակ ածանց 17
 անհամաձայնություն 38
 անհամասեռ երկրորդականներ 208
 անհամասեռ համաստորադասութիւն 296
 անհամասեռ որոշիչներ 476
 անհատական ոճեր 502
 անհետնողութիւն 505
 անհնչունափոխ հիմք 229, 389
 անհոգնական բառեր 123
 անհոգնականներ 227
 անհոգականայ բարդութիւններ 318
 անհոլով բառեր 123
 անհրաժեշտության եղանակ 38
 անձայն բաղաձայններ 80
 անձայններ 80
 անձայնութիւն 284
 անձի անուն 359
 անձի առում 39
 անձի և իրի առումներ 39
 անձի և ոչ անձի կարգ 39
 անձնական դերանուն 43
 անձնանիշ բառեր 120
 անձնանիշ գոյական 158
 անձնանուն 359
 անձնանունաբանութիւն 47, 359
 անձնանունների բառաւան 44
 անձնաւորում 28
 անձներական թվական 231—232
 անձն լեզուներ 268
 անմիջական ապառնի 238
 անմիջական բաղադրիչներով վերլուծու-
 թիւն 251
 անմիջական հարց 375
 անմիջական փոխառութիւն 613
 աննախդիր հոլով 411
 աննախդիր հոլովում 417
 աննշույթ անդամ 405
 անշաղկապ բարդ նախադասութիւն 135
 անշաղկապ կապակցութիւն 298

անշաղկապություն 505
 անշեշտ բառ 121
 անշեշտ վանկ 555
 անոսրություն 576
 անորոշ առում 53
 անուրոշ դերանուն 45
 անուրոշ դերբայ 45
 անորոշ դերբայի հիմք 95
 անորոշ դիմավոր նախադասություն 466
 անորոշ եղանակ 194
 անորոշ հոդ 408—409
 անորոշ հոլովում 418
 անշատ գրություն 168, 596
 անջատական լեզու 268
 անջատման պիծ 143
 անջատման խնդիր 276
 անջատման խնդիր երկրորդական նա-
 խադասություն 210
 անսեռ բայեր 98
 անստույգ բառ 122
 անվանաբայական ստորոգյալ 547
 անվանադիտություն 47
 անվանաժանց բայ 93
 անվանակազմ ածական 13
 անվանակազմ բայ 93
 անվանակազմ դոյական 158
 անվանակազմ մակբայ 451
 անվանակազմ շաղկապ 488
 անվանակազմություն 108
 անվանական անդեմ նախադասություն 460,
 467
 անվանական արմատ 68
 անվանական բաղադրություն 76
 անվանական բայեր 93
 անվանական կարգեր 621
 անվանական հարադրական բարդություն-
 ներ 564
 անվանական հարացույց 373
 անվանական հիմք 379
 անվանական հոլով 601
 անվանական հոլովում 417
 անվանական ձև 442
 անվանական նախադասություն 477
 անվանական ստորոգյալ 546
 անվանական ուղղական 601
 անվանակարգություն 580
 անվանակերտ ածանց 16
 անվանառիսկ հոլովում 179

անվանափոխություն 29
 անվանողական գործառություն 104
 անվանում 48
 անվավեր բառ 122
 անտրոհելի (ոչ ազատ) բառակապակ-
 ցություն 111
 անցման գիր 346
 անցյալ դերբայ 47
 անցյալ ժամանակ 235, 238
 անցյալ կատարյալ 534
 անցյալ կատարյալի հիմք 379
 անցողական բայեր 98
 անցողական սեռ 98
 անցումային հնչյուն 386
 անուղղակի խնդիր 275
 անուղղակի խոսք (ուրիշի) 603
 անուղղակի հարց 375
 անուղղակի փոխառություն 613
 անուն 48
 անփոփոխ բառեր 123
 անփոփոխակ 49
 աշակերտական բառապաշար 116
 աշխատանքային լեզու 267
 աշխարհաբար 49
 աշխարհաբարյաններ 164
 աշխարհագրական անուն 48, 360
 աշխարհագրական բառարան 457
 աշխարհագրական դասակարգում 172
 աշխարհիկ բառեր 122
 ապադարձ 57, 145
 ապաթարց 57, 145
 ապահանջույթավորում 393
 ապաձայնեղացած բաղաձայններ 83
 ապաձայնեղացում 394
 ապաշնչեղացած բաղաձայններ 83
 ապաշնչեղացում 394
 ապաշնչականացում 394
 ապաշրթնայնացած բաղաձայններ 83
 ապաշրթնայնացում 394
 ապառնգայնացած բաղաձայններ 83
 ապառնգայնացում 394
 ապառնի I 298
 ապառնի II 299
 ապառնի դերբայ 298
 ապառնի ժամանակ 235
 ապաստուգարանություն 246
 ապաստուլականացում 394
 ապաստուլաշնչականացում 394

ապաքմայնացած բաղաձայն 83
 ապաքմայնացում 394
 աջակողմյան գրություն 167
 աջընթաց գրություն 167
 առած 173
 առածական ներկա 238
 առանձնական կաղապար 290
 առանցքային պահ 234
 առաջադաս էրկրորդական նախադասու-
 թյուն 208
 առաջընթաց առնմանում 54
 առաջընթաց-Լտրնթաց առնմանում 54
 առաջընթաց լրիվ առնմանում 54
 առաջընթաց լրիվ ներդաշնակություն 431
 առաջընթաց կից տարնմանում 578
 առաջընթաց մասնակի առնմանում 54
 առաջընթաց մասնակի ներդաշնակություն
 432
 առաջընթաց ներդաշնակություն 431
 առաջընթաց ոչ կից տարնմանում 578
 առաջընթաց տարնմանում 577
 առաջին ապառնի 298, 546
 առաջին դեմք 176
 առաջնալեզվային բաղաձայններ 82
 առաջնայնալեզվային ձայնավորներ 429
 առաջնային ածական 15
 առաջնային արծագանքարան 283
 առաջնային համադրական բաղադրու-
 թյուն 78
 առաջնային հիմք 19, 379
 առաջնային մասնիկ 458
 առաջնային շարքի ձայնավորներ 429
 առաջնաքմային բաղաձայններ 83
 առավելական բաղադրական 328
 առարկայական իմաստ 242
 առարկայական նշանակություն 242
 առարկայական վերաբերություն 243
 առարկայանիշ բառեր 120
 առաքական հոլով 159
 Առաքելյան Վարդա Դավթի 49
 աորայ 450
 արդրություն 50
 արկայազման և անարկայազման կարգ 50
 արձայնություն 507
 արձևոն բառարան 124
 արձանագրություն||արձանագրություն 54
 արձանագրություն-տարնմանում 54—55
 արշերտ 261

արողականական միավորներ 259
 արողանություն նշաններ 304
 արողանություն 55—56
 արողանություն 57, 260
 արողական հոլով 147
 Առտիալի բարբառ 57
 աստիճան լեզու 268
 ասորյա-խոսակցական ոճ 500
 ասորյա խոսք 282
 Ասատրյան Մանվել Նզուրի 58
 ասացական բայեր 93
 ասացվածք 173
 ասիական լեզուներ 268
 ասմունքային ոճ 502
 աստիճանական հակադրություն 405
 աստիճանավորում 506
 աստիճանի մակբայ 453
 աստղանիշ 147
 ասույք 58
 ավանդական գրություն 168, 596
 ավանդական լեզվաբանություն 255
 ավարտելի կերպ 305
 ավարտված կերպ 305
 ավելադրություն 357
 Ավետիսյան Գաբրիել 58
 ավատարիական լեզուներ 270
 ավարտաբանական լեզուներ 270
 Ավատրո-Հունգարիայի բարբառ 57
 ատամնալեզվային բաղաձայններ 83
 ատամնային բաղաձայններ 83
 ատամնաշարեր 283
 ատամնաշրթնային բաղաձայններ 83
 ատամնաքմային բաղաձայններ 83
 Արաբկիրի բարբառ 59
 արագ տեմպ 384
 արագադրություն 168—169
 արագախոսություն 285
 արական անձնանուն 360
 Արամոյի բարբառ 59
 Արաբական բարբառ 60
 արդելական հրամայական 421
 արդի դրական հայերեն 62
 Արդվինի բարբառ 61
 արեսլ 132
 արեալային լեզվաբանություն 253
 Արեշի բարբառ 61
 Արեշ-Հավսուրի բարբառ 61
 արիական ճյուղ 269

աչհաւարական արտահայտութիւն 70
 արհեստական լեզու 267, 271
 արհեստավորական լեզու 257
 արձագանքարան 283
 արձագանքարանային տոներ 402
 արձակ տեքստ 582
 արձանագրութիւն 168—169
 արմատ 67
 արմատական բառ 67, 121, 526
 արմատական բառսրան 549
 արմատական լեզուներ 268
 արմատական հիմք 19, 375
 արմատական ձևույթ 68, 444
 արմատական մակբայ 451
 արմատակրկնութիւն 309—310
 արմատահնչիւն 68
 արվեստագիտական տերմինաբանութիւն 580
 արտաբերական բազա 70, 383
 արտաբերական խոռոչ 282
 արտաբերական հնչյունաբանութիւն 388
 արտաբերիչ 383
 արտաբերութիւն 383
 արտաբերականութիւն 68
 արտահայտման ֆունկցիա 265
 արտահայտչական բառապաշար (բառաշար) 116
 արտահայտչական միջոցներ 68
 արտահայտութեան պլան 260
 արտաբերականութիւն 70
 արտաշնչական շնչ 495
 արտասանական ապարատ 282
 արտասանականութիւն: բազա 70, 383
 արտասանական գործարաններ 282
 արտասանական խոռոչ 282
 արտասանական հնչյունաբանութիւն 388
 արտասանականութիւն 70
 արտաքին թեքում 226
 արտաքին լեզվաբանութիւն 255
 արտաքին խնդիր 275
 արտաքին խնդրի հայցական 348
 արտաքին խոսք 281
 արտաքին հոլովում 226, 416
 արտաքին շարահյուսութիւն 493
 արտաքին շարույթ 494
 արտաքին վերականգնում 521, 560
 արտաքին փոխառութիւն 613
 արտուղի բայեր 93

արեւելահայ գրական աշխարհագրագիտ 49
 արեւելահայ գրական լեզու 49, 62
 արեւելահայերեն 62, 332
 արեւելյան լեզուներ 268
 արեւելյան հնդեվրոպական լեզուներ 270
 արեւմտահայ գրական աշխարհագրագիտ 49
 արեւմտահայ գրական լեզու 66
 արեւմտահայերեն 66, 332
 արեւմտահայերենյան բառաշար 115
 արեւմտյան հնդեվրոպական լեզուներ 270
 աֆորիզմներ 173
 աֆորիզմային քննադատական 270

Ո. Բ. 72

Քաղաքացիների կրթական կոմիտե 73
 բազմաբարդ նախադասութիւն 156
 բազմաթիւ շփական 81
 բազմաթիւութիւն 576
 բազմակիցական բառարան 124
 բազմակետ(եր) 145
 բազմակի անդամներ 475
 բազմակի բացահայտիչներ 476
 բազմակի ենթականեր 476
 բազմակի ժխտում 357
 բազմակի խնդիրներ 476
 բազմակի հատկացուցիչներ 476
 բազմակի որոշիչներ 476
 բազմակի պարագաներ 476
 բազմահամադրական լեզու 268
 բազմահատկանիշ գասակարգում 172
 բազմահատկանիշ վիճակագրական դասակարգում 130
 բազմանիշ հակադրութիւն 403
 բազմաշարականութիւն 506
 բազմապատկական ածանց 17
 բազմապատկական բայ(եր) 96
 բազմապատկական թվական 231
 բազմապատկական կերպ 304
 բազմավանկ բառ 121
 բազմիմաստ ածանց 16, 73
 բազմիմաստ բառ 73, 119
 բազմիմաստ ձևույթ 73
 բազմիմաստ մասնիկ 73
 բազմիմաստութիւն 73, 119
 բաժանական շարական 489
 բայի ճշգրտում 270
 բակառութիւն 74, 320, 505

բաղադրական ածանց 17
 բաղադրական բառակապակցություն 78
 բաղադրական հիմք 78, 138
 բազուդրիչներ 75
 բաղադրյալ ածական 74
 բաղադրյալ ածանց 16
 բաղադրյալ բաղադրական հիմք 114
 բաղադրյալ բայական ստորոգյալ 546
 բազադրյալ բառ 74, 121, 526
 բաղադրյալ գոյական 74
 բաղադրյալ դերանուն 74
 բաղադրյալ թվական 74, 231
 բաղադրյալ կապ 295
 բաղադրյալ հատուկ անուն 361, 395
 բաղադրյալ ձև 442
 բաղադրյալ մակբայ 74
 բաղադրյալ շաղկապ 488
 բաղադրյալ ստորոգյալ 546
 բաղադրող բաղադրական հիմք 12
 բաղադրող հիմք 78, 380
 բաղադրություն 75
 բաղաձայն (ներ) 79
 բաղաձայն հոլովում 416
 բաղաձայն տառ 571
 բաղաձայնական գիր 155
 բաղաձայնական կապակցություն 295
 բաղաձայնական կրկնություն 310
 բաղաձայնական համակարգ 83
 բաղաձայնական հերթագայություն 378
 բաղաձայնական հոլովում 416
 բաղաձայնական տեղաշարժ 85
 բաղաձայնահանգ բառեր 104, 121
 բաղաձայնահանգ հոլովում 416
 բաղաձայնահիմք հոլովում 416
 բաղաձայնասկիզբ բառեր 121
 բաղաձայնների առաջին տեղաշարժ 85
 բաղաձայնների երկրորդ տեղաշարժ 85
 բաղաձայնների հնչյունափոխություն 397
 բաղաձայնների տեղաշարժ 85
 բաղաձայնների ուղղագրություն 86
 բաղաձայնների ուղղախոսություն 89
 բաղաձայնույթ 507
 բաղաբկություն 91
 բաղդատական աստիճան 328
 բաղկացական թվական 232
 բաղկացության խնդիր 276
 բաղճյուսական բարդություն 139, 561
 բաղճյուսական հարադրություն 561

բաղճյուսում 507
 բաղձանքի եղանակավորող բառեր 197
 Բաղրամյան Ռուբեն Հառուբյունի 92
 բայ 92
 բայախմբեր 95
 բայածական 97, 181
 բայածանց 16
 բայածանց ածական 97
 բայածանց գոյական 97
 բայակազմ ածական 13, 97
 բայակազմ բայ 93
 բայակազմ գոյական 97, 158
 բայակազմ կապ 295
 բայակազմ շաղկապ 488
 բայակազմություն 108
 բայական ածական 97
 բայական անդամ 475
 բայական անդամի լրացումներ 273
 բայական անդամ նախադասություն 466—
 —467
 բայական արմատ 68
 բայական բառակապակցություն 113
 բայական գոյական 97, 158
 բայական կարգեր 621
 բայական հարադրական բարդություն 564
 բայական հարադրություն 76, 367
 բայական հարացույց 373
 բայական հիմք 379
 բայական ձև 442
 բայական նախադասություն 477—478
 բայական սեռ 98
 բայական ստորոգյալ 546
 բայակերտ ածանց 16
 բայահիմք 379
 բայունվանական ստորոգյալ 547
 բայանուն 97, 180
 բայասեռ 98
 բայասեռային իմաստ 243
 բայասեռի կարգ 98
 բայարմատ 68
 բայի անդամ ձևեր 180
 բան 280
 բանադարձում 505
 բանասիրական բառարան 124, 256
 բանասիրական բերականություն 622
 բանասիրություն 100
 բանաստեղծական արտահայտություն 70
 բանաստեղծական խոսք 282

բանաստեղծական ոճ 501
 բանաստեղծական ոտք 503
 բանաստեղծական շափ 566
 բանաստեղծական տուն 568
 բանավոր արտահայտություն 70
 բանավոր լեզու 271
 բանավոր խոսք 281
 բանավոր տեքստ 582
 բանավոր փոխառություն 613
 բանատող 568
 բաշխական բովական 101, 619
 բաշխական հոգնակի 230
 բաշխում 101
 բաշխումային մեթոդ 460
 բաշխումային վերլուծություն 102
 բառ 102
 բառաբարդացում 137
 բառաբարդում 109, 137
 բառադանձարան 149
 բառագիտական միավորներ 105—106
 բառագիտական վերլուծություն 249
 բառագիտություն 107
 բառաիմաստաբանական հարացույց 374
 բառախաղ 506
 բառակազմական բառաբան 108
 բառակազմական գրություն 596
 բառակազմական համաբանություն 315
 բառակազմական հարացույց 374
 բառակազմական հիմք 378
 բառակազմական ձևակազմական ածանց 12
 բառակազմական մասնիկ 458
 բառակազմական վերլուծություն 250
 բառակազմություն 108
 բառական իմաստ 241
 բառական համանուններ 324
 բառակապակցական անդամ 474
 բառակապակցական եղանակավորող բառ 323
 բառակապակցական հատուկ անուն 359, 361
 բառակապակցական շաղկապ 488
 բառակապակցություն 110
 բառակերտություն 108
 բառակրկնություն 310, 507
 բառահարաբերական մասնիկ 458
 բառահոդված 194
 բառածն 127, 442
 բառամասաբառային հապավում 352

բառամասաթվային հապավում 353
 բառամասային հապավում 79, 352
 բառամասային հապավույթ 79
 բառամասատառային հապավում 353
 բառամեջ 105
 բառային արտահայտություն 70
 բառային-բառապաշարային վերլուծություն 249
 բառային իմաստ 241
 բառային կազմ 114
 բառային հիմնական ֆոնդ 114
 բառային հոմանիշներ 419
 բառային հոմանիշություն 419
 բառային ձև 442
 բառային ժակարդակ 259
 բառային միավորներ 259
 բառային շեշտ 495
 բառային ոճաբանություն 504
 բառային փոխառություններ 614
 բառայնացած կապակցություն 297
 բառանշատ գրություն 596
 բառաշերտ 114
 բառաշրջում 509
 բառապաշար 114
 բառապատճենում 514
 բառասկիզբ 105
 բառաստեղծություն 108
 բառավերջ 105
 բառատառային հապավում 353
 բառատարբերակներ 118
 բառատեսակներ 118
 բառաբան 123
 բառարանագիտություն 125
 բառարանագրական նշումներ 125
 բառաբանագրություն 125
 բառարանային իմաստ 242
 բառարանային նշանակություն 405
 բառարգելում 117
 բառադանկ 125—126
 բառափոխական մասնիկ 458
 բառափոխառություններ 614
 բառափոխարինում 117
 բառափոխություն 226
 բառաքերականական համանուններ 325
 բառաքննություն 107
 բառերի ազատ դասավորություն 491
 բառերի դասավորություն 491, 620
 բառերի կայուն դասավորություն 491

բառի մեղեդիականություն 384
 բառի նշանակություն 241
 բառիմաստ 241
 բառիմաստի բեռացում 245
 բառիմաստի բնականում 245
 բառիմաստի նեղացում 245
 բառիմաստի նորացում 245
 բառիմաստի շրջում 245
 բառ-մասնիկ 103, 286, 458
 բառ-նախադասություն 467, 478
 բառույթ 127, 259
 բարակք 80
 բարբառ 128, 267
 բարբառագիտական ատլաս 132
 բարբառագիտական քարտեզ 132
 բարբառագիտական քարտեզագրություն
 132
 բարբառագիտություն 131, 254
 բարբառագրություն 131—132
 բարբառաճյուղ 128
 բարբառային արտասանություն 70
 բարբառային բառաշերտ 115
 բարբառային բառաբան 133
 բարբառային բառեր 122
 բարբառային խոսք 282
 բարբառայնություն 115
 բարդ ածական 13, 75
 բարդ բաղաձայններ 83
 բարդ բայ 94
 բարդ բայական ստորոգյալ 546
 բարդ բառ 74, 138
 բարդ բառակապակցություն 110
 բարդ գոյական 75, 158
 բարդ դերանուն 75, 179
 բարդ նշանակավորող բառ(եր) 196
 բարդ թվական 75, 231, 619
 բարդ կապ(եր) 295
 բարդ համադասական նախադասություն
 133
 բարդ հիմք 379
 բարդ մակբայ 451
 բարդ նախադասություն 134
 բարդ շաղկապ 488
 բարդ ստորադասական նախադասություն
 135
 բարդաձանցավոր ածական 13
 բարդաձանցավոր բայ 94
 բարդաձանցավոր բառ 75

բարդաձանցավոր գոյական 158
 բարդաձանցավոր թվական 619
 բարդաձանցավոր շաղկապ 488
 բարդաձանցող հիմք 380
 բարդաձանցում 136
 բարդացում 137—138, 620
 բարդող հիմք 380
 բարդություն 138
 բարեհնչություն 140
 բարձր ոճ 502
 բարձր տոնայնություն 576
 բարձրաոճ բառապաշար (բառաշերտ) 116
 բարձրացող ստորձանավորում 506
 բարձրացող երկբարբառ 202
 Բարսեղյան Հովհաննես Խաչատուրի 110
 բաց ձայնավոր(ներ) 430
 բաց վանկ 554
 բացականչական բառ(եր) 121
 բացականչական հնչերանգ 384
 բացականչական ձայնարկություն 439
 բացականչական նախադասություն 141
 բացականչական նշան 55
 բացահայտիչ 141
 բացահայտիչ երկրորդական նախադասու-
 թյուն 209
 բացահայտման շաղկապ 489
 բացահայտյալ 141
 բացահայտության նշաններ 143, 304
 բացառական հոլով 147
 բացառման խնդիր 276
 բացառված դիրք 407
 բացատրական բառաբան 229
 բացատրական շաղկապ 489
 բացարձակ ավարտ 105
 բացարձակ դերադրական 329
 բացարձակ դադար 385
 բացարձակ դերբայ 181
 բացարձակ թվական 619
 բացարձակ հիմք 19, 379
 բացարձակ հոմանիշներ 419
 բացարձակ սկիզբ 105
 բնական խոսք 282
 բնույտ տոնայնություն 576
 Թեյլանի բարբառ 150
 բերանային արձագանքաբան 283
 բերանային արտաբերություն 383
 բերանային բաղաձայններ 80
 բերանային խոսք 283

բժշկագիտական բառարան 456
 բժշկական բառարան 456
 բժշկական տերմին 579
 բժշկական տերմինաբանություն 580
 բնագիտական տերմինաբանություն 580
 բնակազմիչ ձայնավոր 152
 բնականուն 360
 բնածայնական բայ(եր) 93
 բնածայնական բառեր 123
 բնածայնական գոյական(ներ) 158
 բնածայնական ձայնարկություն(ներ) 440
 բնածայնական մակբայ 451
 բնածայնություն 151
 բնավոր խոնարհում 279
 բնավոր հիմք 152, 379
 բնավոր հոլովում 414
 բնիկ ածանց 18
 բնիկ բառեր 122, 616
 բնիկ հայերեն բառեր 122, 151, 616
 բնիմաստ 242, 550
 բնության խնդիր 274
 բոլորագիր 347
 բոլորակ գիր 347
 բոլորաձև երկաթագիր 347
 բոլորգիծ երկաթագիր 347
 բոլորգիր 347
 բովանդակային սլւան 260
 բրգաձև կոճիկներ (գեղձեր) 283
 բութ 56, 588
 բութ շեշտ 588
 բուն 152
 բուն իմաստ 241
 բուն հրամայական 421
 բուն մեսրոպյան երկաթագիր 347
 բուն ներկա 237
 բուն նշանակություն 241
 բուսաբանական բառարան 456
 բուսանուն(ներ) 48
 Բուրդուրի բարբառ 152
 բենոագիր 156
 բենոագրություն 156

Գ, գ 152

գազանագիր 348
 գաղափարագիր 154, 156
 գաղափարագրություն 154
 գաղտնագրեր 288

գաղտնավանկ 555
 Գասպարյան Գասպար Կառապետի 153
 գավազանագիր ծածկագիր 288
 գավառաբանություն 115
 գավառաբարբառ 128
 գավառական բառարան 133
 գավառական բառեր 122
 գավառական բարբառ 128
 գեղագրություն 168—169
 գեղարվեստական ոճ 501
 գետանուն 360
 գերադաս անդամ 110, 475
 գերադաս նախադասություն 135
 գերադրական աստիճան 329
 գերմանական ճյուղ 270
 գերոլորտ 406
 գերտոներ 402
 գիծ 143
 գիտաբառ 122, 579
 գիտական բառապաշար 116
 գիտական բառեր 122
 գիտական լեզու 268
 գիտական ոճ 501
 գիտական տերմին 579
 գիտական տերմինաբանություն 580
 գիտական քերականություն 622
 գիտահանրամատչելի ոճ 501
 գիտատեխնիկական բառապաշար 116
 գիտատեխնիկական տերմին 579
 գիտատեխնիկական տերմինաբանություն 580
 գիր 154
 գլխաբառ 125
 գլխագիր 348
 գլխագիր երկաթագիր 347
 գլխավոր անգամներ 475
 գլխավոր ժամանակներ 237
 գլխավոր նախադասություն 135, 156
 գլխավոր շեշտ 495
 գլխատառ 348
 գլոսեմատիկա 252
 գծային լեզու 271
 գծային հակադրություն 406
 գծային միավորներ 260, 387
 գծիկ 143
 գծիկով գրություն 596
 Դյուլբուդադյան Սիրաֆ Վաղարշակի 157
 զոյական, զոյական անուն 157

գոյական դերանուն 158, 179
 գոյական դերբայ 159, 180
 գոյական որոշիչ 509
 գոյականակադմ կապ 294
 գոյականակադմ մակրայ 451
 գոյականակադմություն 108
 գոյականական անդամ 475
 գոյականական անդամի լրացումներ 273
 գոյականական բառակապակցություն 111
 գոյականակերտ ածանց 16
 գոյականացում 159, 608
 Գորիսի բաբրառ 159
 գործառական ոճ 500
 գործառական տարրերակներ 266
 գործարարական խոսք 282
 գործարարական ոճ 501
 գործիական հոլով 159
 գործնական ոճագիտություն 504
 գործուն բառաշերտ 115
 գոնհիկ բառեր 122
 գրաբանական ուղղագրական վերլուծություն 249
 գրաբանություն 69
 գրաբար 161
 գրաբարաբանություն 115, 381
 գրաբարյան բառաշերտ 115
 գրաբարյաններ 164
 գրադարձություն 164
 գրական անուն 359
 գրական աշխարհաբար 49
 գրական արտասանություն 71
 գրական արևելահայերեն 62
 գրական արևմտահայերեն 66
 գրական թարգմանություն 225
 գրական լեզու 267
 գրական խոսք 282
 գրական նորմա 260
 գրական փոխառություն 613
 գրականագիտական բառարան 456
 գրականագիտական տերմին 579
 գրականագիտական տերմինաբանություն 580
 գրամիջոցներ 69
 գրային արտահայտություն 70
 գրային արտասանություն 70, 72
 գրայնություն 382
 գրաչրջում 509
 գրապալաբար 164

գրասենյակային արտահայտություն 70
 գրասենյակային լեզու 268
 գրասենյակային ոճ 501
 դրավոր լեզու 271
 դրավոր խոսք 281
 դրավոր տեքստ 582
 դրավոր փոխառություն 613
 գրելագրություն 284
 գրենական սյուտույքներ 382
 դրիչ 165
 գրողի լեզվի բառապաշար 116
 գրողի լեզվի բառարան 377
 գրողի ոճ 502
 գրչագիր 347
 գրչության արվեստ 166
 դրչություն 166
 Վրոյություն 167
 գրություն 260
 գրրային արտահայտություն 70
 գրքային արտասանություն 72
 գրքային բառեր 122
 գրրային լեզու 268
 գրքային փոխառություն 613
 գումարգիր ծածկագիր 288

Գ. դ 170

դադար 384
 դանդաղ տեմպ 384
 դանիական սարուկտուրալիզմ 252
 դանիելյան նշանագրեր 155
 դասական գրաբար 263—264, 465
 դասական գրություն 168
 դասական րվական 171
 դասական հայերեն 161, 263
 դասական ուղղագրություն 597
 դասակարգում 172
 դարձվածաբանական արտահայտություն 172
 դարձվածաբանական բառաբան 173
 դարձվածաբանություն 174
 դարձվածային բառակապակցություն 78
 դարձվածային իմաստ 243
 դարձվածային միավորներ 259
 դարձվածային նշանակություն 408
 դարձվածի 175
 դարձվածիային արտահայտություն 70, 172
 դարձվածիային կապակցություն 176

դարձվածքային համանիշներ 420
 դարձվածքային հոմանիշներ 419
 դարձվածքային միասնություններ 175
 դարձվածքային նույնանիշներ 420
 դարձվածքային սերտաճումներ 175
 դարձվածքային տարրերակներ 176
 դարձույթ 28
 դարձք 383
 դեմք 176
 դեմքի կարգ 176
 դեակրիպտիվ մեթոդ 460
 դերանվանակազմ բայ 93
 դերանվանակազմ մակբայ 451
 դերանվանակազմ շաղկապ 488
 դերանվանական-անվանական հոլովում 179, 417
 դերանվանական գոյական 159
 դերանվանական հոլովում 417
 դերանվանական ձև 442
 դերանվանական մակբայ 179
 դերանվանատիպ հոլովում 179
 դերանուն 178
 դերանուն ածական 179
 դերանուն գոյական 158, 179
 դերանուն թվական 179
 դերանուն մակբայ 179
 դերանունացում 180, 608
 դերանունություն 178
 դերբայ 93, 180
 դերբայ ածական 13, 181
 դերբայ գոյական 180
 դերբայակազմ հիմք 379
 դերբայական դարձված 185
 դերբայական ձև 442
 դեֆեկտավոր արտասանություն 72
 Դեմարի բարբառ 188
 Դիալեկտի բարբառ 188
 դիալեկտիկ 189
 դիդակտիկ լեզվաբանություն 255
 դիդարթրիա 284
 դիմաեղանակային ձև 442
 դիմաժամանակային ձև 442
 դիմային իմաստ 243
 դիմային համաձայնություն 321
 դիմային վերջավորություններ 564
 դիմապակաս բայ(եր) 93
 դիմավոր բայ(եր) 93

դիմավոր ձևեր 93, 442
 դիմավոր նախադասություն 466
 դիմորոշ առում 51
 դիմորոշ հոդ 408
 դիսվաժային բառեր 122, 485
 դիսվաժային իմաստ 242
 դիսվաժային նշանակություն 512
 դիրքային ճշգրտափոխություն 189
 դիրքային տարրերակներ 407
 դիցանունաբանություն 47, 359
 դպրոցական բառարան 124
 դպրոցական քերականություն 622
 դպրություն 190
 դրական առիճան 328
 դրական ձև 442
 դրամագիր 348
 դրավիդյան լեզուներ 270
 դրափոխություն 191
 դրվագագիր 348
 դուսար լեզուներ 269
 դուր 325

Ե. Ե 191

եյլսիայի բարբառ 193
 Էզակի թիվ 226
 Էզակի ձև 442
 Էզոպոսյան լեզու 28
 Էզր 579
 Էզրային կերպեր 305
 Ելք 383
 Եղանակ 194
 Էղանակաժամանակային ձև 442
 Էղանակային իմաստ 243
 Էղանակային ձև 194, 442
 Էղանակային մակբայ 195
 Էղանակային սլարազա 524
 Էղանականիշ բառեր 197
 Էղանակափոխություն բառեր 195
 Էղանակավորող մակբայ 454
 Էղանակափոխություն 197
 Էղանակի կարգ 194
 Էղանակիչ բառեր 121
 Էդրայրագիր ծածկագիր 238
 Էնթադրուտի Էղանակ 512
 Էնթադրուտ 198
 Էնթադրուտ երկրորդական նախադասություն 209

Լեռակայական դերբայ 199
 Լեթակայի խումբ 199, 204
 Լեթակայի հոլով 601
 Լեթահնչոյթներ 404
 Լեթաձևոյթներ 444
 Լեթամայն 52, 145
 Լեթամնա 145, 583
 Լեթաշերտ 261
 Լեթաստորադաս Երկրորդական նախադասութիւններ 208
 Լեթաստորադասութիւն 208, 296
 Լոարարբառ 201
 Լոարարբառակերպ 201
 Լոագիր տառանշան 570
 Լոաշարք բաղաձայնական համակարգ 84
 Լոաշարք խլազուրկ համակարգ 84
 Լոաշարք միջինհայերենյան համակարգ 84
 Լոաստիճան բաղաձայնական համակարգ 84
 Լվգոկիայի բարբառ 201
 Լտադաս անդամ 491
 Լտադաս հատկացուցիչ 491
 Լտադաս որոշիչ 491
 Լտադրութիւն 294
 Լտատամնային բաղաձայններ 83
 Լտրնթաց-առաջնթաց առնմանումներ 54
 Լտրնթաց առնմանում 54
 Լտրնթաց լրիվ առնմանում 54
 Լտրնթաց լրիվ ներդաշնակութիւն 432
 Լտրնթաց կից տարնմանում 578
 Լտրնթաց մասնակի առնմանում 54
 Լտրնթաց մասնակի ներդաշնակութիւն 432
 Լտրնթաց ներդաշնակութիւն 431
 Լտրնթաց ոչ կից տարնմանում 578
 Լտրնթաց տարնմանում 577
 Լտին արձագանքարան 283
 Լտին շարքի ձայնավորներ 429
 Լտմասնիկավոր հոլովում 416
 Լտնալեզվային բաղաձայններ 82
 Լտնալեզվային ձայնավորներ 429
 Լտնաքմային բաղաձայններ 83
 Լրաժշտական հնչիւններ 386
 Լրաժշտական ձայն 402
 Լրաժշտական շեշտ 495
 Լրախ 283
 Լրախային խոռոչ 283

Երգնկայի բարբառ 201
 Երիտքերականական ուղղութիւն 252
 Երկաթագիր 347
 Երկակի թիվ 228
 Երկայն (երկար) 55—56
 Երկաստիճան բաղաձայնական համակարգ 84
 Երկար ձայնավորներ 430
 Երկար վանկ 555
 Երակարացման նշան 55
 Երկբայական եղանակավորող բառ(եր) 196
 Երկբանայի ծածկագիր 288
 Երկբարբառ 202
 Երկբարբառակերպ 202, 204
 Երկբարբառային արտասանութիւն 72
 Երկբարբառացում 203, 392, 463
 Երկբարբառոնների ուղղագրութիւնը 203
 Երկբարբառոնների ուղղախոսութիւնը 203
 Երկբաց վանկ 554
 Երկգիր տառ 570
 Երկգրութիւն 170
 Երկիմաստ բառ 74, 119
 Երկիմաստութիւն 119
 Երկլեզվյան բառարան 124
 Երկլեզվութիւն 261
 Երկխոսութիւն 280
 Երկկազմ նախադասութիւն 203, 527
 Երկննչիւն 204
 Երկհնչիւնների հնչիւնափոխութիւնը 397
 Երկննչիւնների ուղղագրութիւնը 204
 Երկննչիւնների ուղղախոսութիւնը 206
 Երկշարք բաղաձայնական համակարգ 84
 Երկշարք խլազուրկ համակարգ 84
 Երկշարք ձայնեղազուրկ համակարգ 84
 Երկշրթնային բաղաձայններ 82
 Երկվանկ բառ 121
 Երկվորյակ (երկորյակ) 325
 Երկրանուն 361
 Երկրորդ ապառնի 299, 546
 Երկրորդ դեմք 176
 Երկրորդ լեզու 271
 Երկրորդ հայցական 349
 Երկրորդական անդամներ 475
 Երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներ 534
 Երկրորդական բառակազմական ձևութներ 444

երկրորդական բառահարաբերական ձև-
վայթներ 444

երկրորդական բառեր 119

երկրորդական ժամանակներ 237

երկրորդական իմաստ 242

երկրորդական իրահարաբերական ձևույթ-
ներ 444

երկրորդական կարգի երկրորդական նա-
խադասություն 208

երկրորդական ձևույթներ 444

երկրորդական նախադասություն 208

երկրորդական նշանակություն 242

երկրորդական շեշտ 495

երկրորդային ածանց 15

երկրորդային համադրական բաղադրու-
թյուն 78

երկրորդային հիմք 19, 379

երկրորդային մասնիկ 458

երկցեղ լեզու 271

երկփակ վանկ 554

երրորդ դեմք 176

երրորդական կարգի երկրորդական նա-
խադասություն 208

երրորդային ածանց 15

երրորդային հիմք 19, 379

երևանի բարրատ 60

Ձ, զ 211

զարդագիր 156, 348

զարդագրություն 168—169

զարմացական նշան 55

զարտուղի բայ(եր) 93

զարտուղի խոնարհում 279

զարտուղի հոլովում 415

զրադմունքային բառապաշար 116

զդայական աֆագիա 284

զգացական բայ(եր) 93, 120

զգացական բառեր 120

զգացական խոսք 281

զգացական ձայնարկություն(ներ) 439

զեղչված ենթակայով նախադասություն
212, 226

զեղչված ստորոգյալով նախադասություն
212, 226

զեղչում 212, 506

զեղչումով հապավում 353

Ջեյրուհի բաբառ 212

զիջական եղանակավորող բառ(եր) 197

զիջական երկրորդական նախադասություն
211

զիջական շաղկապ 489

զիջման պարագա 524

Ջմյուռնիայի բաբառ 213

զողվածով կապակցություն 135, 299

զորավոր դերանուն 179

զորացում 506

զորացուցիչ ածանց 17

զորեղ շեշտ 495

«զրո» հոդ 408

«զրո» վերջավորություն 564

զուգահայտական հարադրություններ 76,
368—369

զուգարանություն 132

զուգադրական բայեր 76, 369

զուգադրական բառարան 124

զուգադրական մեթոդ 461

զուգադրական շաղկապներ 488

զուգադրական քերականություն 461

զուգահեռություն 507

զուգընթացական դերբայ 36—37

զուգորդական բայեր 76

Է, է 213

էական բայ 93

էական դերանուն 43

էական հատկանիշներ 576—577

էական սևո 98

էթնիկական լեզու 267

էթնոլեզվաբանություն 256

էմոտիվ ֆունկցիա 265

էպիգրաֆիկա 155

էջք 383

էսկիմոս-ալեուտյան լեզուներ 271

էսպերանտո 271

էքսպրեսիվ արտահայտություն 70

Ը, ր 214

ըղծական եղանակ 216

ըմպան 283

ըմպանային խոռոչ 283

ընդարձակ բառակապակցություն 169

ընդարձակ բառարան 124

ընդամենական խառն 221

ընդլայնում 506

ընդհանրական ապառնի 238

ընդհանրական դիմավոր նախադասություն 466

ընդհանրական կադապար 290

ընդհանրական հնչյունափոխություն 222

ընդհանրական հոլովում 415

ընդհանրական մակրայ 454

ընդհանրական ներկա 237

ընդհանրական շաղկապ 460

ընդհանուր դերբայ 181

ընդհանուր իմաստ 242

ընդհանուր լեզվաբանություն 253

ընդհանուր հայերեն 478

ընդհանուր հնչյունաբանություն 388

ընդհանուր նշանակություն 242

ընդհանուր-պատմական հնչյունափոխություն 222

ընդհանուրհայերենյան բառաշերտ 115

ընդհատական տեմպ 384

ընդհատականություն 576

ընդհատում 506

ընդունելության ապառնի 298

ընդունելության ներկա 199

ընդունելություն 180

ընթացակցական դերբայ 181

ընթերցանություն 281

ընկալող գործարան 282

ընկալողական ֆունկցիա 404

ընտանեկան-կենցաղային բառեր 122

ընտանիք 269, 460

Թ, ք 223

թանձրացական բայեր 93

թանձրացական բառեր 119

թանձրացական գոյականներ 157

թանձրացական իմաստ 242

թանձրացական նշանակություն 242

թավ 57

Թավրիզ-Մոզգոկյան բաբրառ 223

թավություն 576

թարգմանական բառարան 224

թարգմանական-բացատրական բառարան 224, 455

թարգմանական-տերմինաբանական բառարան 224

թարգմանական-տերմինաբանական բացատրական բառարան 224

թարգմանություն 224

թարմատար բառեր 121

Թրիլիսիի բաբրառ 225

թևական եղանակ 194

թեմա 353

թերանուն 178

թերթային արտահայտություն 70

թերթային ոճ 502

թերթի լեզու 268

թերի առնմանում 54

թերի համաձայնություն 322

թերի հարացույց 373

թերի նախադասություն 225

թերի ներդաշնակություն 431

թերիմաստ բառեր 119

թեք հոլով 412

թեք ձևեր 442

թերական լեզու 268

թերվող խոսքի մասեր 287

թեֆում 226

թերույթ 226, 564

թիվ 226

թիկություն 285

թվատություն 285

թոթովախոսություն 284

թոխարական ճյուղ 269

թոքեր 282

թռչնագիր 348

րվական, րվական անուն 231

րվական դերանուն 179

րվականակազմ ածական 232

րվականակազմ բայ 93, 232

րվականակազմ գոյական 158, 232

րվականակազմ դերանուն 232

րվականակազմ մակրայ 232, 451

րվականակազմություն 108

րվականական բառակապակցություն 113

րվականակերտ ածանց 16

րվակարգ 226

րվակարգային իմաստ 243

րվային համաձայնություն 320

րվարկվող գոյականներ 158

րվի կարգ 226

թրակափոխությունից 269

Քրթոացող բաղաձայններ 81

Քրթուուն բաղաձայններ 80

Քրթուուն շփականներ 81

Քուամնյան էրերի Գրիգորի 233

Քույլ բաղաձայններ 79

Քույլ հնչույթադիրք 407

Քույլ շեշտ 495—496

Քույլ վարում (խնդրառություն) 278

Քուրքական լեզուներ 270

Քնավոր արտահայտություն 70

Քնավոր խոսքեր 179

Ժ, ժ 233

Ժամանակ 234

Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզու 62

Ժամանակակից արևմտահայ գրական լեզու 66

Ժամանակակից գրական հայերեն 62

Ժամանակակից հայոց լեզու 62

Ժամանակային դերբայ 37

Ժամանակային իմաստ 243

Ժամանակային ձև 442

Ժամանակային շաղկապ 489

Ժամանակային սլան 235

Ժամանակի կարգ 234

Ժամանակի մակրայ 452

Ժամանակի պարագա 523

Ժամանակի սլարագա երկրորդական նախադասություն 210

Ժայռապատկերներ 343

Ժարգոն 267

Ժարգոնային արտահայտություն 70

Ժարգոնային արտասանություն 71

Ժեստերի լեզու 271

Ժխտական ածանց 16

Ժխտական բայեր 94

Ժխտական բառեր 121, 355

Ժխտական բառ-նախադասություն 467

Ժխտական ղեւանուն 238

Ժխտական դերբայ 239

Ժխտական եղանակավորող բառ(եր) 197

Ժխտական ձև 442

Ժխտական նախադասություն 478

Ժխտման ղերբայ 239

Ժխտում 355

Ժողովրդախոսակցական բառաշերտ 115

Ժողովրդական բարբառ 128

Ժողովրդական ստուգաբանություն 551

Խ, ի 239

Իբերա-կովկասյան լեզուներ 270

Իգական անձնանուն 360

Իդիոմ 176

Իդիոմատիկ արտահայտություն 70

Իմաստ 241

Իմաստաբանական մակարդակ 258

Իմաստաբանական վերլուծություն 249

Իմաստաբանություն 244

Իմաստալից ասույթներ 173

Իմաստալից խոսք(եր) 172—173

Իմաստային համաձայնություն 74, 320, 505

Իմաստային հոլովում 416

Իմաստային միավորներ 259

Իմաստային շեշտ 495

Իմաստային պատճենում 514

Իմաստատարների ճատկանիշներ 406, 576

Իմաստատարների Ֆունկցիա 404

Իմաստափոխություն 244

Իմաստի բնույթայնում 245

Իմաստի նեղացում 245

Իմաստի նորացում 245

Իմաստի շրջում 245

Իմաստների բաղադրում 247

Իմաստների բեռացում 245

Իմաստով չպատճառաբանվող բառեր 104, 119

Իմաստով պատճառաբանվող բառեր 104, 119

Իմաստույթ 49, 172, 241

Իմացական բայեր 93

Ինտերնացիոնալ բառեր 122

Ինտերնացիոնալ տերմին 579

Ինտերնացիոնալ տերմինաբանություն 579

Ինքնուրույն բառեր 119, 183

Իշխանյան Ռաֆայել Ավետիսի 247

Իջնող աստիճանավորում 506

Իջնող երկրարբառ 202

Իսկական բարդություն 138—139, 317

Իսկական երկրարբառ 202

Իսկական կապեր 294

Իրադրական իմաստ 242
 Իրադրական նշանակություն 242
 Իրադրական ոճ 501
 Իրանիշ բառեր 120
 Իրանիշ գոյական 158
 Իրավագիտական տերմինաբանություն 580
 Իրի առում 42

Լ, լ 248

Լատինաբան նայերեն 248
 Լատինագիր այբուբեն 27, 155
 Լատինագիր տառադարձություն 28, 571
 Լատինադիր տառեր 570
 Լակոնական ոճ 503
 Լայն ձայնավոր 430
 Լարվածություն 576
 Լեզվաաշխարհագրական մեթոդ 461
 Լեզվաբանական աշխարհագրություն 132, 255
 Լեզվաբանական ատլաս 132
 Լեզվաբանական բառարան 124, 256, 455
 Լեզվաբանական գիտակարգեր 253
 Լեզվաբանական կաղապար 496
 Լեզվաբանական հնէաբանություն 255
 Լեզվաբանական մեթոդ 460
 Լեզվաբանական միջգիտակարգեր 255
 Լեզվաբանական վերլուծություն 240
 Լեզվաբանական տերմին 579
 Լեզվաբանական տերմինաբանություն 580
 Լեզվաբանական քարտեզագրություն 132
 Լեզվաբանության ներածություն 254
 Լեզվաբանության պատմություն 254
 Լեզվաբանություն 251
 Լեզվարնտանիք 269, 460
 Լեզվալեզային բաղաձայններ 83
 Լեզվածայրային բաղաձայններ 83
 Լեզվակ 283
 Լեզվական արեալ 256
 Լեզվական բառարան 256
 Լեզվական կաղապար 290
 Լեզվական կառուցվածք 298
 Լեզվական կարգեր 257
 Լեզվական կուլտուրա 285
 Լեզվական համակարգ 319
 Լեզվական մակարդակներ 258

Լեզվական միավոր 259
 Լեզվական մշակույթ 285
 Լեզվական նորմա 260
 Լեզվական շփում 260
 Լեզվական ոճ 500
 Լեզվական պլան 260
 Լեզվական տարբերակներ 266
 Լեզվական փոխազդեցություններ 260
 Լեզվակարգային իմաստ 242
 Լեզվակարգային նշանակություն 242
 Լեզվամեջք 283
 Լեզվավիճակագրական մեթոդ 461
 Լեզվատամնային բաղաձայններ 83
 Լեզվարմատ 283
 Լեզվափիլիսոփայություն 255
 Լեզվաքմային բաղաձայններ 83
 Լեզվի դասավանդման մեթոդիկա 261
 Լեզվի ծայր 283
 Լեզվի կողքեր 283
 Լեզվի մերոդիկա 256, 261
 «Լեզվի նոր ուսմունք» 253
 Լեզվի պատմություն 262
 Լեզու 265
 Լեզու 283
 Լեհահայ բարբառ 57
 Լենինգրադյան դպրոց 253
 Լերկք 80
 Լիակաղապար 290
 Լիակատար առնմանում 54
 Լիակատար բառապատճենում 514
 Լիակատար բառարան 124
 Լիակատար համաձայնություն 322
 Լիահունչ հնչյուններ 386
 Լիահունչ վանկ 555
 Լիաձայնություն 272
 Լիիմաստ բառեր 119
 Լծորդ հնչույթներ 404
 Լծորդական հակադրություն 405
 Լծորդակիցներ 272
 Լծորդություն 272
 Լճանուն 360
 Լնդերք 283
 Լոգոպեդիա 285
 Լրացման լրացում 272
 Լրացյալ 272
 Լրացում 272
 Լրացուցիչ արտաբերություն 383
 Լրացուցիչ բաղաձայն 101, 404

լրիվ առնմանում 54
 Լրիվ բայեր 93
 Լրիվ բառապատճենում 514
 Լրիվ համաձայնություն 323
 Լրիվ համանուններ 323
 Լրիվ հարացույց 373
 Լրիվ նախադասություն 273
 Լրիվ ներդաշնակություն 431
 Լուսնանուն 361

Լ, խ 273

Խաչակերպ 507
 Խաչավորում 260
 Խառը համանուններ 323
 Խառը հապավում 353
 Խառը հիմքեր 379
 Խառը հնչեցանգով նախադասություն 274
 Խառը հոլովում 418
 Խառը ոճ 502
 Խառնածին լեզու 271
 Խառքերդի բարբառ 274
 Խեթական ճյուղ 269
 Խլացում 394
 Խնդիր 274
 Խնդիր երկրորդական նախադասություն 209
 Խնդրական հոլով 348
 Խնդրային բառակապակցություն 114
 Խնդրառական հոգնակի 230
 Խնդրառություն 277
 Խոյի բարբառ 605
 Խոնարհիչներ 95
 Խոնարհման հարացույց 373
 Խոնարհման հիմք 379
 Խոնարհման ձև 442
 Խոնարհման վերջավորություն 564
 Խոնարհում 278
 Խոսակցական լեզու 267
 Խոսակցական ոճ 500
 Խոսողական ակտ 280
 Խոսողություն 280
 Խոսվածք 128
 Խոսք 280
 Խոսքաարտահայտչական հնարներ 505
 Խոսքակարգային իմաստ 242
 Խոսքային ապարատ 282

Խոսքային արտահայտություն 70
 Խոսքային գործունեություն 280, 314
 Խոսքային իրադրություն 280
 Խոսքային շեշտ 495
 Խոսքային շնչառություն 282
 Խոսքարկման ֆունկցիա 265
 Խոսքերանդ 384
 Խոսքի գործարաններ 282
 Խոսքի խանգարում 284
 Խոսքի կուլտուրա 285
 Խոսքի հնչյուններ 385
 Խոսքի մասեր 286
 Խոսքի մեղեդիականություն 384
 Խոսքի մշակույթ 285
 Խոսքի ոիթմ 384
 Խոսքի տակտ 384
 Խոսքի տեմպ 384
 Խոսքի մասային իմաստ 243
 Խոսողների բարբառ 287
 Խրթին ոճ 502
 Խուլ բաղաձայններ 80
 Խուլ շնչեղներ 80
 Խուլերի համակարգ 84
 Խուլուհամրություն 285

Մ, ծ 287

Ժագումնարանական դասակարգում 172
 Ժածկագիր 156
 Ժածկագրություն 288
 Ժածկալեզու 267
 Ժածկանուն 359
 Ժաղկագիր 348
 Ժաղրական նշան 55
 Ժաղրական ոճ 502
 Ժայրային բաղաձայններ 83
 Ժովանուն 360

Կ, կ 288

Կադիկ 282
 Կազանի դպրոց 253
 Կախման կետեր 145
 Կախյալ բառեր 119
 Կախյալ դերբայ 182
 Կախյալ կապակցություն 297
 Կախյալ նախադասություն 208
 Կակազություն 285

կաղապար 289
 կաղապարում 289
 կաղապարույթ 173
 կայուն բառակապակցություն 77, 106, 297
 կայուն շարահասություն 491
 կայուն-շարժական շեշտ 495
 կայուն շեշտ 495
 կանոնավոր բայեր 93
 կանոնավոր խոնարհում 279
 կանոնավոր հոլովում 415
 կապ 291
 կապական բառեր 123, 294
 կապական խնդրառություն 277
 կապական հոլովառություն 277
 կապակցական բառեր 121
 կապակցական բարդություն 139
 կապակցություն 293
 կապգիր 169
 կապգրություն 168—169
 կապի խնդիր 123
 կապված շեշտ 495
 կապվող բառ 123, 291
 կառավարում 277
 կառույց 251
 կառուցվածք 298
 կառուցվածքային լեզվաբանություն 252, 255
 կատակաբան ոճ 502
 կատարելի I 298
 կատարելի II 299
 կատարելի անցյալ 534
 կատարելի դերբայ 298
 կատարելի կերպ 305
 կատարելի ներկա 594
 կատարյալ ենթամնա 145
 կատարյալ կերպ 305
 կատարող գործարան 282
 կատարված կերպ 305
 կատարվող կերպ 305
 կատիկ 282
 կատկայնացում 394
 կարգային իմաստ 243
 կարգալարկություն 284
 կարիքի բարբառ 301
 կարճ ձայնավորներ 430
 կարճ վանկ 555
 կարճևանի բարբառ 301

կարճ բարբառ 301
 կարստ ֆոֆ 302
 կացք 383
 կախավարեղի բարբառ 302
 կելտական ճյուղ 270
 կեղծ երկրորդային 202
 կեղծ ստուգաբանություն 551
 կեղծանուն 359
 կենդանագիր 348
 «կենդանական լեզու» 271
 կենդանի լեզու 271
 կենսագրական բառարան 302
 կենսունակ ածանց 17
 կենտում լեզուներ 270
 կենցաղային խոսք 282
 կենցաղային ոճ 500
 կես ենթամնա 146
 կեսարիայի բարբառ 303
 կետագիր ծածկագիր 288
 կետադրական նշաններ 303
 կետադրական վերլուծություն 249
 կետադրություն 303
 կետ-գիծ 143
 կերպ 304
 կերպային դերբայներ 181
 կերպային իմաստ 243
 կերպի կարգ 304
 կիլիկիայի բարբառ 306
 կիլիկյան հայերեն 468
 կինետիկ լեզու 271
 կիսանենթամնա 146
 կիսաձայն 472
 կիսաձայններ 81
 կիսաշփական բաղաձայններ 81
 կիսաշփականների համակարգ 84
 կիսաուլայթական բաղաձայններ 81
 կիսուլորտ 406
 կիր 98
 կիրառական լեզվաբանություն 254
 կիրք 57
 կից առնմանում 54
 կից տարնմանում 577
 կիցգրություն 170
 կոկորդ 282
 կոկորդային բաղաձայն 82
 կոկորդային խոռոչ 282
 կոկորդային-պայթական բաղաձայն 82
 կողմնակի անդամներ 475

կողմնակի էնթակա 475
 կողմնակի իմաստ 242
 կողմնակի խնդիր 475
 կողմնակի նշանակություն 242
 կողմնակի պարագա 475
 կողքային բաղաձայն 81
 կողքային շփական 81
 կոնդակագիր 348
 կոնկրետ գոյական(ներ) 157
 կոնկրետ հոլով 412
 կոնստրուկտիվիզմ 255
 կոնտեմպտ 307
 կոշտ բաղաձայններ 83
 կոշտ քիմք 283
 կոշտացում 394
 կոշտքմային բաղաձայններ 83
 կոշական 307
 կոշական բառեր 121
 կոշական հոլով 412, 601
 կոշական ձայնարկություններ 307, 440
 կոշական ուղղական 601
 կոտորակային լվական 231, 308, 619
 կուլենի բարբառ 309
 կրավորական ածանց 17
 կրավորական բայեր 97—98
 կրավորական սևո 99
 կրավորակերպ շեղոթներ 100
 կրեոլ լեզու 261, 271
 կրկնաբերություն 507
 կրկնակ բաղաձայններ 83, 170, 309
 կրկնակ գրություն 170
 կրկնակ հայցական 349
 կրկնակ հնչյուն 309
 կրկնակ ձայնավորներ 170, 310
 կրկնակ փոխառություններ 613
 կրկնական բարդություն 140
 կրկնական թվական 231
 կրկնակի ժխտում 357
 կրկնահարադիրներ 369
 կրկնահնչյուն 309
 կրկնասյուն 325
 կրկնավոր ածական 310
 կրկնավոր բաղադրություն 76
 կրկնավոր բայ 94
 կրկնավոր բարդություն 139, 561
 կրկնավոր գոյական 310
 կրկնավոր հարադրություն (բարդություն)
 551—562

կրկնավոր ձայնարկություն 310
 կրկնավոր մակբայ 451
 կրկնավոր շաղկապ 488
 կրկնիմաստ բառ 74, 119
 կրկնիմաստություն 119
 կրկնություն 305, 507, 620
 կրող խնդիր 274
 կրող խնդրի հայցական 348
 կրող խնդրի հոլով 348
 կրողական հոլով 348
 կղազություն 168—169
 կղական բարդություն 138—139, 316
 կցական լեզու 268
 կցույթ 69, 311
 կուսիկյան Հովսեփ Կառապետի 311

Լ. և 312

հագագ 57
 հագագային բաղաձայններ 80, 312
 հագագային հնչյուն 312
 Հաղբուրի բարբառ 313
 հակաբանություն 29
 հակադարձ բառարան 350
 հակադարձման կարգ 355
 հակադրական բաշխում 102
 հակադրական շաղկապներ 489
 հակադրության անդամներ 405
 հակադրություն 405, 508
 հականիշ ածանցներ 17—18
 հականիշ բառեր 120
 հականիշներ 313
 հականիշություն 313
 հակառակ հիմունքի երկրորդական նա-
 խադասություն 211
 հաղորդակցում 314
 հաղորդման ֆունկցիա 265, 314
 հաճախականության բառարան 124
 Հաճընի բարբառ 354
 համաբանական իմաստափոխություն 246
 համաբանական հնչյունափոխություն 314
 համաբանություն 315
 համաբարբառ 315
 համագործածական բառաշերտ 116
 համագործածական բառապաշար 116
 համագործածական բառեր 122
 համադաս նախադասություններ 131
 համադասական կապակցություն 297

համադասական շաղկապներ 488
 համադասություն 296
 համադրական բաղադրություն 78
 համադրական բայեր 94
 համադրական բառադարձություն 139, 316
 համադրական լեզու 268
 համադրական հոլով 411
 համադրական ձև 442
 համաժամանակյա հնչյունափոխություն 391
 համակարգ 319
 համակցական հնչյունափոխություն 189, 606
 համակցական տարբերակներ 407
 համահունչ ածանցներ 17, 324
 համահունչ մասնիկներ 324
 համահունչներ 323
 համաձայնություն 319, 494
 համաձուլում 322
 համանիշ ածանցներ 18
 համանիշ բառեր 120, 420
 համանիշ մասնիկներ 420
 համանիշային շարք 420
 համանիշություն 420
 համանուն ածանցներ 17, 324
 համանուն բառեր 120, 323
 համանուն դարձվածքներ 176, 324
 համանուն մասնիկներ 324
 համանունների բառարան 322
 համանունների շարք 323
 համանունություն 323
 համառոտ բառարան 124
 համառոտ խոսք 281
 համառոտագրության նշաններ 304, 325
 համառոտագրություն 325
 համասեռ երկրորդականներ 208
 համասեռ կաղապար 290
 համասեռ կապակցություն 297
 համասեռ համաստորադասություն 296
 համասեռ որոշիչներ 476
 համաստորադաս երկրորդական նախադասություններ 208
 համաստորադասություն 208, 296
 համատեքստ 307
 համարմատ բառեր 121
 համեմատական բառարան 124
 համեմատական բարբառագիտություն 131
 համեմատական լեզվաբանություն 254

համեմատական հնչյունաբանություն 388
 համեմատական ձևաբանություն 442
 համեմատական փերականություն 327
 համեմատության աստիճաններ 328
 համեմատության աստիճանների կարգ 328
 համեմատության աստիճանների հարացույց 373
 համեմատության խնդիր 276
 համեմատության հիմք 508
 համեմատության շաղկապներ 489
 համեմատություն 508
 համըմբռնում 29
 համընթացական դերբայ 36—37
 համընկնող դրվածք (համընկնում) 235
 Համշենի բառարան 330
 համրություն 285
 հայ լեզվաբանություն 253
 հայագիտություն 342
 հայագիր տառադարձություն 571
 հայագիր տառեր 570
 հայերեն 330
 հայերենագիտական հանդեսներ 334
 հայերենագիտական օջախներ 335
 հայերենագիտության պատմություն 339
 հայերենագիտություն 340
 հայերենի համեմատական քերականություն 327
 հայկական գիր 343
 հայկական գրատեսակներ 346
 հայկական ճյուղ 269
 հայհոյական արտահայտություն 70
 հայհոյական բառեր 122
 հայոց լեզու 330
 հայոց լեզվի պատմություն 263
 հայրանուն 359
 հայցական հոլով 348
 հայցական-տրական 349, 543, 587
 հայցական-ուղղական 349
 հանգ 568
 հանգաբառարան 350
 հանգաբառ 350
 հանգիստություն 568
 հանգման խնդիր 275
 հանգման խնդիր երկրորդական նախադասություն 210
 հանգույց 547
 հանդիսավոր ոճ 501
 հանրագիտական բառարան 124, 350

հանրագիտարան 350
 հանրագրություն 168—169
 հանրալեզվաբանություն 255
 հանրախոսություն 256
 հապավական բաղադրություն 79
 հապավական կապակցություն 353
 նապավում 351
 հապավումային գոյական 158
 նապավումների բառաբան 354
 հապավույթ 79, 353
 Հաջրնի բառբան 354
 հաջորդող դրվածք (հաջորդում) 235
 հասարակ անուններ 157, 178
 հասարակ գոյականներ 157
 հասարակ ոճ 502
 հասարակ տոնայնություն 576
 հասարակաբանական արտահայտություն 70
 հասարակաբանական-գոեհկաբանական ոճ 502
 հասկացական կարգեր 257
 հաստատական բայեր 94
 հաստատական բառեր 121, 355
 հաստատական բառ-նախադասություն 467
 հաստատական եղանակովորող բառ(եր) 198
 հաստատական ձև 442
 հաստատական նախադասություն 478
 հաստատման-ծխտման կարգ 355
 հաստատում 355
 հավասարական բաղդատական 328
 Հավարիքի (Հավարիկի) բառբան 61
 հավաքական գոյական(ներ) 158
 հավաքական թիվ 228
 հավաքական թվական 232
 հավաքականակերտ-հոգնակերտներ 229
 հավելադրություն 357
 հավելական իմաստ 242
 հավելական հատկանիշ 577
 հավելական նշանակություն 2
 հատած 568
 հատկաբանություններ 178
 հատկանշային մակրայներ 454
 հատկանունաբանություն 47, 353
 հատկացյալ 357
 հատկացուցիչ 357

հատկացուցիչ երկրորդական նախադասու-
 թյուն 209
 հատկացուցչի հոլով 539
 հատվածական բաղադրություն ??
 հատվածական բարդություն 140, 319
 հատվածական հապավույթ 79
 հատվածական հարադրություն 561, 563
 նատուկ անուն 157, 358
 նատուկ անունների ուղղագրություն 365
 հատուկ գոյական(ներ) 157
 հատում 506
 հատույթ 366
 հատույթային միավորներ 260, 366
 նատույթավորում 366
 հարաբարդ բառեր 140
 հարաբերական ածական 12
 հարաբերական բառեր 123, 367
 հարաբերական գերադրական 329
 նաբաբերական դերանուն 367
 հարաբերակցական քերականություն 622
 հարաբերյալ բառեր 123, 156
 հարադիր 76, 368
 հարադիր բայ(եր) 367
 հարադրական բաղադրություն 75, 561
 նաբադրական բայ(եր) 94, 367
 հարադրական բարդություն 138—139
 հարադրական թվական(ներ) 231, 619
 հարադրական շաղկապ(ներ) 488
 հարադրավոր բայ(եր) 78, 368
 հարադրյալ 76
 հարադրություն 138
 հարալեզվաբանություն 70
 հարակատար անցյալ 534
 նաբակատար դերբայ 370
 հարակատար ներկա 534
 հարակցական անվանական բաղադրու-
 թյուն 76
 հարակցական դերբայ 36—37
 հարակցական կրկնավոր ??
 նաբամիտում 372
 հարանուն բառեր 120, 373
 հարանունաբանություն 508
 նաբանունություն 373
 հարաշնչտ (հարաշնչտուոր) 56, 495
 հարաշնչտ բառ 121
 հարապարույկ 56
 հարասություն 373
 հարացույց 373

հարացուցային ձև 442
 հարացուցային շարք 443
 հարացուցություն 374
 հարկադրական եղանակ 38
 հաբմարում 375
 հարց 375
 հարցական բառեր 121, 375
 հարցական բառ-նախադասություն 468
 հարցական դերանուն 376
 հարցական-հարաբերական գերանուն 367, 376
 հարցական հնչերանգ 384
 հարցական նախադասություն 377
 հարցական նշան 55
 հարցուպատասխանական բառեր 121, 197
 հարցուպատասխանական խոսք 282
 հեգ 554
 հեգնական ածանց 17
 հեգնական ոճ 502
 հեգնանք 29
 հեղինակային բառարան 377
 հեղինակային խոսք 281, 604
 հեղինակային հոգնակի 29
 հեղինակի լեզու 268
 հետդասական դրաբար 263
 հետդասական հայերեն 263
 հետմեսրոպյան հայերեն 264, 378
 հետևանքի երկրորդական նախադասություն 211
 հերթագայական լծորդություն 272
 հերթագայություն 378
 հիերոգլիֆ 156
 հիերոգլիֆային (հիերոգլիֆյան) գիր 156
 հիմնական արտաբերություն 383
 հիմնական իմաստ 242
 հիմնական ձևությ 444
 հիմնական նշանակություն 242
 հիմնական շեշտ 495
 հիմնական տուն 402
 հիմունքի շաղկապ 489
 հիմունքի պարագա 523
 հիմունքի պարագա երկրորդական նախադասություն 210
 հիմն 378
 հիմք լեզու 269, 460
 հին գրական հայերեն 161, 263

հին գրություն 168
 հին իմաստ 242
 հին հայերեն 263, 392
 հին նշանակություն 242
 հմայագրություն 168—169
 շյուրշման Հայերի 380
 հյունագրություն 168, 594
 հնաբանություններ 381
 հնագիր լեզու 271
 հնագրություն 381
 հնասիական լեզուներ 270
 հնացած բառեր 122
 հնդեվրոպաբանություն 251
 հնդեվրոպական ընտանիք 269
 հնդեվրոպական լեզվաբանություն 251
 հնդեվրոպական լեզուներ 269
 հնդիրանական ճյուղ 269
 հնչաբանություն 69
 հնչաբառ 69, 121, 387
 հնչադասությ 387
 հնչամիջոցներ 69
 հնչանշահներ 69
 հնչաշղթա 69, 387
 հնչատակտ 69, 387
 հնչարան 283
 հնչարտաբերական բազա 70
 հնչարտաբերություն 383
 հնչափոխություն 69, 391
 հնչերանգ 69, 384, 621
 հնչյուն (ներ) 385
 հնչյունաբանական դասակարգում 172
 հնչյունաբանական հատույթավորում 366
 հնչյունաբանական միավորներ 259, 387
 հնչյունաբանական վերլուծություն 249
 հնչյունաբանական տերմինաբանություն 580
 հնչյունաբանություն 387
 հնչյունագիր 156
 հնչյունագրություն 154
 հնչյունադիրք 189
 հնչյունախոսություն 388
 հնչյունական այբուբեն 27
 հնչյունական բառ 121
 հնչյունական գրություն 595
 հնչյունական կրճատում 400
 հնչյունական համարանություն 315
 հնչյունական համապատասխանություններ 389

հնչյունական հապավում 352
 հնչյունական հատկանիշ 405
 հնչյունական մուտացիա 393
 հնչյունական սերտաճում 372
 հնչյունական տառադարձություն 571
 հնչյունական տարանջում 393
 հնչյունական օրենք 390
 հնչյունակապակցություն 295
 հնչյունակրկնություն 507
 հնչյունատարբերակներ 404
 հնչյունատարբերիչ նշան 27, 391
 հնչյունափոխ հիմք 229, 380
 հնչյունափոխարինում 403
 հնչյունափոխություն 391
 հնչյունափոխություն արտասանական բա-
 ֆայով պայմանավորված 398
 հնչյունափոխությունը ժամանակակից
 գրական հայերենում 395
 հնչյունափոխություն ժողովրդական
 ստուգաբանության հետ կապված 399
 հնչյունափոխություն կեղծ ստուգաբանու-
 թյան հետ կապված 399
 հնչյունի ամանակ 403
 հնչյունի անկում 399
 հնչյունի կլանում 400
 հնչյունի կրճատում 400
 հնչյունի նավելում 400
 հնչյունի ձայնային հատկությունները 401
 հնչյունի միջնահավելում 400
 հնչյունի նախահավելում 400
 հնչյունի վերջնահավելում 400
 հնչյունի տևողություն 403
 հնչյունի փոխարինում 403
 հնչյունի բանակ 403
 հնչյունների տեղափոխություն 191
 հնչույթ 403
 հնչույթաբանական լծորդություն 272
 հնչույթաբանական հարացույց 374
 հնչույթաբանական վերլուծություն 249,
 405
 հնչույթաբանություն 389, 407
 հնչույթագիրք 407
 հնչույթային գրություն 595
 հնչույթային հակադրություն 405
 հնչույթային հատկանիշ 577
 հնչույթային մակարդակ 258
 հնչույթային ոլորտներ 407

հնչույթային տառադարձություն 571
 հնչույթավորում 515
 հնչույթատարբերակներ 404
 հոգեբանական ենթակա 199
 հոգեբանական լեզվաբանություն 256
 հոգեբանական ստորոգյալ 548
 հոգեբանական ուղղություն 251
 հոգելեզվաբանություն 256
 հոգնակերտ մասնիկներ 229
 հոգնակերտ վերջավորություններ 229,
 564
 հոգնակի թիվ 227
 հոգնակի ձև 442
 հոգնակիական ձև հիմք 229, 379
 հոդ 408
 հոդակապ 410
 հոդակապով բարդություն 410
 հոդառական հիմք 379
 հոդառություն 410
 հոդի կարգ 50
 նույն 411
 հոլովակազմ-հոգնակիական ձև հիմք 229,
 379
 հոլովական իմաստ 243
 հոլովական համաձայնություն 321
 հոլովական հարացույց 373
 հոլովական հիմք 379
 հոլովական ձև 442
 հոլովական վերջավորություն 564
 հոլովակերտ 564
 հոլովակերտ-հոգնակերտ 229
 հոլովաձև 442
 հոլովառություն 277
 հոլովի կարգ 411
 հոլովում 414
 հոմանիշ ածանցներ 18, 419
 հոմանիշ բառեր 120, 419
 հոմանիշ դարձվածքներ 176
 հոմանիշ մասնիկներ 419
 հոմանիշաբանություն 419
 հոմանիշագիտություն 419
 հոմանիշային շարք 419
 հոմանիշային շարքի անդամ 419
 հոմանիշներ 419
 հոմանիշների բառաբան 418
 հոմանիշություն 419
 հոտենտոտիզմ 285
 հորանջ 311

հորդորական հնչերանգ 384
հորդորական հրամայական 421
հորդորական նախադասություն 425
հորդորական ոճ 501
հպական բաղաձայններ 81
հպանցումային բաղաձայններ 82
հպաշփական բաղաձայններ 81
հպաշփականների համակարգ 84
հպապայթական բաղաձայններ 81
հոետորություն 449
հրամայական եղանակ 421
հրամայական հնչերանգ 384
հրամայական նախադասություն 425
հրապարակախոսական խոսք 282
հրապարակախոսական ոճ 501
հրապարակախոսական տերմինաբանություն 580
հուգարտուհայտչական բառապաշար
(բառաշերտ) 116
նունարան հայերեն 426
հունագիր այբուբեն 27
հունական ճյուղ 269
հունգարահայ բարբառ 57

Չ, ձ 427

ձագագիր 348
ձախակողմյան գրություն 167
ձախընթաց գրություն 167
ձայնաբանական հնչյունաբանություն 388
ձայնագիտություն 387
ձայնալարեր 283
ձայնախոսություն 388
ձայնածերպ 283
ձայնակապ 427
ձայնակրական սեռ 98
ձայնավոր հոլովում 416
ձայնավոր տառ 570
ձայնավորական հերթագայություն 378
ձայնավորահանգ բառեր 121
ձայնավորահանգ հոլովում 416
ձայնավորասկիզբ բառեր 121
ձայնավոր (ներ) 428
ձայնավորների հերթագայություն 441
ձայնավորների հնչյունափոխություն 396
ձայնավորների ներդաշնակություն 431
ձայնավորների ուղղագրություն 432

ձայնավորների ուղղախոսություն 438
ձայնաբկություն 439
ձայնափոխություն 391
ձայնդարձ 441
ձայնեղ բաղաձայններ 80
ձայնեղ շնչեղներ 80
ձայնեղացած բաղաձայններ 83
ձայնեղացում 394
ձայնեղների համակարգ 84
ձայներանգ 402
ձայնի բարձրություն 401
ձայնի հզորություն 402
ձայնի տևողություն 402
ձայնի ուժգնություն 402
ձայնորդ բաղաձայններ 79
ձայնորդահիմք հոլովում 221
ձայնորդային հոլովում 416
ձայնորդ(ներ) 79—80
ձեռագիր 166
ձեռագիր տառ 570
ձեռք լեզու 271
ձև 441
ձևաբանական բառ-մասնիկներ 286
ձևաբանական գրություն 596
ձևաբանական դասակարգում 173
ձևաբանական իմաստ 243
ձևաբանական կարգեր 257, 621
ձևաբանական հատույթավորում 366
ձևաբանական հարացույց 379
ձևաբանական հոմանիշներ 419
ձևաբանական հոմանիշություն 419
ձևաբանական մակարդակ 259
ձևաբանական միավորներ 259
ձևաբանական ոճաբանություն 504
ձևաբանական վերլուծություն 250
ձևաբանական տերմինաբանություն 580
ձևաբանություն 442
ձևակ 49, 258
ձևակազմական հիմք 378
ձևակազմական ձևույթներ 444
ձևակազմական մասնիկներ 458
ձևակազմություն 443
ձևական բառեր 119
ձևական դիմավոր նախադասություն 466
ձևական իմաստ 242
ձևական նշանակություն 242
ձևահնչույթաբանություն 408
ձևային հոլովում 416

ձևի մակրայ 454
 ձևի պարագա 523
 ձևի պարագա երկրորդական նախադասություն 210
 ձևորդ 258
 ձևույթ 444
 ձևույթային կապակցություն 296
 ձևույթային մակարդակ 258
 ձևույթային վերլուծություն 250

Ղ, դ 445

Ղազարյան Սեփոք Ղազարի 446
 զատասություն 285
 Ղարաբաղի բարբառ 446
 Ղարաղաղի բարբառ 447
 Ղարիբյան Արարատ Սահակի 447
 Ղափանցյան Գրիգոր Այվազի 448
 ղեկավարող գործարան 282
 ղերկք 80

Ճ, 6 448

ճահճանուն 360
 ճանաչողական ֆունկցիա 265
 ճարտասանական բացականչություն 508
 ճարտասանական խոսք 282
 ճարտասանական հարց 375, 508
 ճարտասանական շեշտ 495
 ճարտասանական ոճ 501
 ճարտասանություն 449
 ճյուղային հանրագիտարան 351
 ճնճղագիր 848

Մ, Վ 449

մաթեմատիկական լեզվաբանություն 255
 մաթեմատիկական տերմին 579
 մաթեմատիկական տերմինաբանություն 580
 Մալաթիայի բարբառ 449
 մալայա-պոլինեզյան լեզուներ 270
 Մալխասյանց Ստեփան Սարգսի 450
 մակաբերական (հետևանքի) շաղկապներ 489
 մակաժական իմաստ 242
 մակակետ 145
 մականուն 360

մակաշերտ 261
 մակրայ 450
 մակրայ գերանուն 179
 մակրայական թայ 93
 մակրայական կապ 295
 մակրայական մակրայ 451
 մակրայական շաղկապ 488
 մակրայական բառակապակցություն 113
 մակրայական դերբայ 181
 մակրայական թվական 252
 մակրայակերտ ածանցներ 16
 մակրայացում 451, 608
 մակդիր 29
 մակերևութային անուններ 360—361
 մակկոկորդ 283
 մակրոլեզվաբանություն 255
 մամուլի լեզու 268
 մայր լեզու 269
 մայրենի լեզու 271
 մանկական բառեր 122
 մանկական լեզու 271
 մանկավարժական լեզվաբանություն 255
 մանրակաղապար 290
 մանրոլորտ 406
 մաշտոցյան գիր 345
 Մառ Նիկողայոս Ֆակուլիսի 454
 մասնագիտական բառապաշար 116
 մասնագիտական բառարան 455
 մասնագիտական բառեր 122
 մասնագիտական լեզուներ 267
 մասնագիտական խոսք 282
 մասնագիտական ոճ 501
 մասնագիտական տերմին 579
 մասնագիտական տերմինաբանություն 580
 մասնակաղապար 290
 մասնական բացահայտիչ 142
 մասնական հակադրություն 406
 մասնական ուղիղ խնդիր 275
 մասնակի առնմանում 54
 մասնակի համաձայնություն 322
 մասնակի համանուններ 323
 մասնակի ներդաշնակություն 431
 մասնակի պատճենում 514
 մասնավոր իմաստ 242
 մասնավոր լեզվաբանություն 253
 մասնավոր նշանակություն 242
 մասնիկ 458

մ.ս.ս.հ.կ.ա.վ.ր.ր.ում 458, 621
 մասունք բանի 286
 մատանիաձև կոճիկ 283
 մատնախոսություն 70
 մատուցման խնդիր 275
 • մատուցման խնդիր երկրորդական նա-
 խադասություն 210
 Մաւրադայի բարբառ 459
 Մաւրաշի բարբառ 459
 Մարգարյան Լևոնաւնդր Սիմոնի 459
 մարդագիր 348
 մարսանուն 361
 մաքրամոլություն 117
 մերթ 460
 մեծ ենթամենա 145
 մեծ շարահյուսություն 493
 մեծակաղապար 290
 մեծատառ 571
 մեծատառ գրություն 461
 մեծոլորտ 406
 մեկնական շաղկապ(ներ) 489
 մեկուկես վանկանի բառ(եր) 121
 մեկուսացած հնչույթներ 405
 մեկուսի հակադրություն 405
 մեհենագրություն 168—169
 մեհենական գիր 155
 մեղմասություն 117
 Մեղրու բարբառ 462
 Մեյլե Անտուան 463
 մենարառ անդամ 474
 մենարառ հատուկ անուն 361
 մենարբառ 202, 463
 մենարբարբառացում 203, 392, 463
 մենագիր տառ 570
 մենախոսություն 280
 մենանիշ հակադրություն 405
 մենիմաստ ածանց 16, 463
 մենիմաստ բառեր 119, 463
 մենիմաստ ձևույթ 463
 մենիմաստ մասնիկ 463
 մենիմաստություն 119, 463
 մեղքմային բաղաձայններ 83
 մեռած լեզուներ 271
 Մեւրոպ Մաշտոց 464
 մեւրոպյան այբուբեն 25, 345
 մեւրոպյան գիր 345
 մեւրոպյան դրություն 168

մեւրոպյան հայերեն 264, 465
 մեւրոպյան ուղղագրություն 597
 մետալեգվաբանական կաղապար 290
 մետալեգվաբանություն 255
 մերձավոր հակադրություն 405
 մերձավորական թվական 232
 միադեմ (միադիմի) բայեր 93
 միաթրթիռ շփական 81
 միաթրթռություն 576
 միալեգվյան բառարան 124
 միակազմ նախադասություն 466, 527
 միակի ժխտում 357
 միակցում 508
 միահիմք հոլովում 415
 միայնակ լեզուներ 269
 միասնության խնդիր 277
 միավանկ բառ 121
 միավորիչ շաղկապ(ներ) 489
 միավորում 509
 միատիպ հասկացում 353
 միացյալ գրություն 596
 միկրոլեգվաբանություն 255
 միջադաս երկրորդական նախադասու-
 թյուն 208
 միջագգային բառեր 122
 միջագգային լեզու 271
 միջագգային տառադարձական այբուբեն
 572
 միջագգային տերմին 579
 միջագգային տերմինաբանություն 580
 միջածանց 14
 միջածանցում 18
 միջակ բաղաձայններ 80
 միջակետ 588
 միջակետ-գիծ 143
 միջանկյալ բառ 123, 468
 միջանկյալ բառակապակցություն 468
 միջանկյալ միավոր 468
 միջանկյալ նախադասություն 468
 միջատամնային բաղաձայններ 83
 միջարկություն 439
 միջբաղաձայնական ձայնավորում 401
 միջբառային դադար 385
 միջէթնիկական լեզու 267
 միջին բարձրացման ձայնավորներ 429—
 —430
 միջին գրական հայերեն 263
 միջին երկաթագիր 347

միջին ճայերեն 263, 332, 468
 միջին մեսրոպյան երկաթագիր 347
 միջին շարքի ձայնավորներ 429
 միջին ոճ 502
 միջին սեռ 98
 միջին հայերենյան բառաշերտ 115
 միջին շարառային դադար 385
 միջին շաշարույթային դադար 385
 միջնուղային բարբառ 128
 միջմասնիկ 458
 միջմասնիկավորում 458
 միջնալեզվային բաղաձայններ 82
 միջնալեզվային ձայնավորներ 429
 միջնահնչյունի անկում 399
 միջնավանկ 555
 միջնաքմային բաղաձայններ 83
 միջնորդական փոխառություն 613
 միջոցի խնդիր 276
 միջոցի խնդիր երկրորդական նախադասություն 210
 միջվանկային դադար 385
 միջցեղային լեզու 267
 միջուկային նախադասություն 251, 607
 միության գծիկ 143
 Մխիթար Սեբաստացի 470
 Մշո (Մուշի) բարբառ 470
 մշտական մակդիր 29
 մոնոլոլական լեզուներ 270
 մոսկովյան դպրոց 253
 մտածական բայեր 93
 մտածական բառեր 120
 մտածական խոսք 281
 մտավոր խոսք 281
 մտերմական արտահայտություն 70
 մտերմական-փաղաքշական ոճ 502
 Մուրադյան Հովհաննես Դավթի 471
 Մուրվալյան Արմենակ Արտեմի 471
 մուտք 383

Յ, յ 472

Ն, ն 473

Նալբանդյան Միքայել Ղազարի 474
 նախագաղափար 109
 նախադաս անդամ 491
 նախադաս հատկացուցիչ 491
 նախադաս որոշիչ 491

Նախադասության անդամներ 474
 նախադասություն 476
 նախադասությունների կապակցություն 297
 նախադրություն 294
 նախալիզու 269, 460
 նախալեզվաբանություն 255
 նախածանց 14
 նախածանցում 18
 նախաճայերեն 264, 478
 նախահավելված 458
 նախահար բառ 121
 նախահարաշեշտ (նախահարաշեշտություն) 56
 նախահարում 507
 նախահիմք 19, 379
 նախամայր լեզու 269
 նախամասնիկ 458
 նախամասնիկավորում 458
 նախապարույկ 56
 նախասություն 478
 նախավերջընթեր վանկ 555
 նախավերջին վանկ 555
 նախատիպ բառեր 121
 նախատիպ համադրական բաղադրություն 78
 նախաքմային բաղաձայններ 83
 Ռախդի 294, 479
 նախդրավոր կրկնավոր 77
 նախդրավոր հոլովում 411, 417
 նախորդող դրվածք (նախորդում) 235
 նայեր (նայ ձայնորդներ, նայ բաղաձայններ) 80
 նատուր-բիոլոգիական ուղղություն 251
 նեղ հոլով 412
 նեղ ձայնավորներ 430
 նեղվածքային բաղաձայններ 81
 նեոլինգվիստիկա 252
 ներազդման ֆունկցիա 265
 ներգոյական հոլով 480
 ներգործական բայեր 98
 ներգործական սեռ 99
 ներգործող խնդիր 275
 ներդրական հոլովում 416
 ներդրյալ միավոր 468
 ներկա դերբայ 199
 ներկա ժամանակ 235, 237
 ներկայի հիմք 379

ներհակական շաղկապ 489
 ներմարմնավորյալ լեզուներ 268
 ներսադրական 57, 145
 ներսահատ 57, 145
 ներունակություն 50
 ներքին թեքում 226, 621
 ներքին լեզվաբանություն 255
 ներքին խնդիր 275
 ներքին խնդրի հայցական 348
 ներքին խոսք 281
 ներքին հոլովում 416
 ներքին ձև 442
 ներքին շարահյուսություն 493
 ներքին շարույթ 494
 ներքին վերականգնում 560
 ներքին վերականգնումների մեթոդ 461, 521
 ներքին փոխառություն 613
 ներույթ 258, 444, 458
 նիկոմեդիայի բարբառ 481
 նկարագրական բառագիտություն 107
 նկարագրական բարբառագիտություն 131
 նկարագրական լեզվաբանություն 252, 254
 նկարագրական հնչյունաբանություն 388
 նկարագրական ձևաբանություն 442
 նկարագրական մեթոդ 460
 նկարագրական ֆեռականություն 482
 նմանաբանություն 315
 նմանակություն 315
 նմանաձայնական բառեր 123
 նմանաձայնական ձայնարկություն 440
 նմանաձայնություն 151, 441
 նյութական իմաստ 242
 նյութական նշանակություն 242
 նյութային գոյական 158
 նյութային-զանգվածային գոյական 120
 նյութանիշ բառ 119
 նշանագիտություն 314
 նշանագիր 325
 «նշանագիրի իմաստունոց» 484
 նշանագրություն 168
 նշանակողական ֆունկցիա 265
 նշանակություն 241
 նշույթավոր անդամ 405
 նոտրգիր 347
 նոր գրություն 168
 նոր իմաստ 242

նոր լեզվաբանություն 255
 նոր հայերեն 49, 263, 332
 նոր նախիջևանի բարբառ 484
 նոր նշանակություն 242
 նոր Զուղայի բարբառ 485
 նոր տող 524
 նոր ուղղագրություն 597
 նորաբանություններ 485
 նորադիր լեզու 271
 նորակերտ բառ 122
 նորմալ հնչերանգ 384
 նորմատիվ բառարան 124
 նորմատիվ քերականություն 622
 նստատակի շաղկապ(ներ) 489
 նստատակի պարագա 524
 նստատակի սյարագա երկրորդական նստատակի
 իադասություն 211
 նվազաբերություն 30
 նվազադույն զույգ 405
 նվազադույն միավորներ 260
 նվազական ածանց 17
 նվազական բազդատական 329
 նվազական թվական 232
 նվազափաղաքական ածանց 17
 նվազուն Լրկբարբառ 202
 նույնաբանություն 503
 նույնագիր բառեր 170
 նույնագիրներ 323
 նույնահունչ ածանցներ 17, 324
 նույնանիշ ածանցներ 18
 նույնանիշ բառեր 120
 նույնանիշ մասնիկներ 420
 նույնանիշային շարք 420
 նույնանիշություն 420
 նույնանուն բառեր 120, 323, 420
 նույնարմատ բառեր 121
 նուրբ 80

Շ, շ, 486

Շաղախի բարբառ 486
 շաղկապ 486
 շաղկապակազմ շաղկապներ 488
 շաղկապական անվանական բաղադրու-
 թյուն 76
 շաղկապական բառեր 123
 շաղկապական կրկնավոր 77

շագկասյավոր քարդ նախադասություն
 134—135
 Շամախիի քաղաք 490
 Շապին-Գարահիսարի (Շապին-Կարահի-
 սարի) քաղաք 490
 Շաուախիի քաղաք 491
 շարադասություն 491
 շարակարգություն 493
 շարահարություն 493
 շարահյուսական դադար 385
 շարահյուսական իմաստ 243
 շարահյուսական կապակցություն 297
 շարահյուսական կարգեր 258, 621
 շարահյուսական համանիշներ 420
 շարահյուսական հատույթավորում 366
 շարահյուսական հարսցույց 374
 շարահյուսական հոմանիշներ 419
 շարահյուսական հոմանիշություն 419
 շարահյուսական մակարդակ 259
 շարահյուսական միավորներ 259
 շարահյուսական նշանակություն 243
 շարահյուսական ոճաբանություն 504
 շարահյուսական վերլուծություն 250
 շարահյուսական տերմինաբանություն 580
 շարանյութություն 259
 շարահյուսույթ 49
 շարժաբանություն 70
 շարժամիջոցներ 69
 շարժողական աֆազիա 284
 շարժումների լեզու 271, 314
 շարույր 494
 շարունակական ժամանակատարբերակ 237
 շարունակական ներկա 238
 շեշտ 55, 495, 621
 շեշտաբանություն 56
 շեշտադրություն 495
 շեշտակիր հիմք 380
 շեշտակիր վանկ 555
 շեշտահաջորդ վանկ 555
 շեշտանախորդ վանկ 555
 շեշտանշան 55
 շեշտափոխ հիմք 380
 շեշտավիճակալի նշանակություն 497
 շեշտափոխություն 395
 շեշտույր 56
 շեշտված բառ 121
 շղաղիք 348
 շղագրություն 168, 348

շղթայական հակադրություն 406
 շնչառական դադար 385
 շնչավորի և անշունչի առումներ 43
 շնչափող 282
 շնչեղ բաղաձայններ 80
 շնչեղ խուլներ 80
 շնչեղ ձայնեղներ 80
 շնչեղացած բաղաձայններ 83
 շնչեղացում 383, 394
 շնչեղների համակարգ 84
 շնչեղ շփականներ 81
 շրթնային բաղաձայններ 82
 շրթնային ձայնավորներ 430
 շրթնայնացած բաղաձայններ 83
 շրթնայնացած ձայնավորներ 430
 շրթնայնացում 383, 394
 շրթնատամնային բաղաձայններ 82—83
 շրթունքներ 283
 շրջաբանություն 509
 շրջագրում 509
 շրջադասություն 509
 շրջուն բառարան 350
 շրջուն շարադասություն 491
 շուրջառ 55
 շփական բաղաձայններ 81
 շփականների համակարգ 83

Օ, ո 498

Ողմի քաղաք 500
 ոլորակ 56
 ոլորտ 406
 ոն 500
 ոնաաբտաինայտչական միջոցներ 503
 ոճաբանական վերլուծություն 251
 ոճաբանություն 503
 ոճագիտական տերմին 579
 ոճագիտական տերմինաբանություն 580
 ոնագիտություն 256, 503
 ոնական նշաններ 505
 ոչ աստիճանական հակադրություն 405—
 —406
 ոչ գործուն բառաշերտ 115
 ոչ դասական գրաբար 378
 ոչ էական հատկանիշներ 577
 ոչ լարվածություն 576
 ոչ լիահունչ հնչյուններ 386
 ոչ լիահունչ վանկ 555

ոչ լծորդական հակադրություն 405
 ոչ լրիվ հարացույց 373
 ոչ կից առնմանում 54
 ոչ կից տարնմանում 577
 • ոչ շարահյուսական դադար 385
 ոչ շնչեղ բաղաձայններ 80—81
 ոչ շրթնային ձայնավորներ 430
 ոչ ռնգային բաղաձայններ 80
 ոչ ռնգային ձայնավորներ 431
 ոչ վանկարար հնչյուններ 385
 ոչ տարբերակիչ դրություն 596
 ոչ տարբերակիչ հատկանիշներ 406, 577
 ոչ տևական կերպ 305
 ոչ տևական կերպի համադրական շար-
 քեր 534
 ոչ տևական կերպի վերլուծական շարքեր
 534
 ոսկեդարյան հայերեն 263, 465
 օտանավոր 569
 օտք 568
 օրական ածական 12
 օրոշիչ 509
 օրոշիչ երկրորդական նախադասություն
 209
 օրոշիչ հոգ 408
 օրոշյալ 509
 օրոշյալ առում 52
 օրոշյալ դերանուն 510
 օրոշյալ հայցական 53, 349
 օրոշյալ հոլովում 418
 օրոշյալ և անօրոշ առումներ 52
 օրոշչային բառակապակցություն 114

Չ. չ 510

չակերտներ 146
 չափազանցություն 29
 չափածո տեքստ 582
 չափական թվական 232
 չափի մակրայ 453
 չափի պարագա 523
 չափ ու աստիճանի պարագա 523
 չափ ու քանակի մակրայ 453
 չափ ու քանակի պարագա 523
 չափ ու քանակի (ու աստիճանի) պար-
 ագա երկրորդական նախադասու-
 թյուն 210
 չեզոք բայեր 98

չեզոք բառաշերտ 116
 չեզոք բառապաշար 116
 չեզոք սեռ 98
 չեզոքացման դիրք 407
 չթեքվող խոսքի մասեր 287
 չթվարկվող գոյական(ներ) 158
 չին-տիրեթական լեզուներ 270
 չշրթնայնացած ձայնավորներ 430
 չռնգայնացած ձայնավորներ 431

Պ. պ 511

Պալաստինյան Ստեփան Հովնանենսի 511
 պակասավոր բայեր 93, 512
 պահք (պահում) 383
 պայթական բաղաձայններ 81
 պայթականների համակարգ 84
 պայթաշփական բաղաձայններ 81
 պայմանական եղանակ 512
 պայմանական կամ էնթադրական եղանակ
 512
 պայմանի շաղկապ(ներ) 489
 պայմանի պարագա 524
 պայմանի պարագա երկրորդական նա-
 խադասություն 211
 պաշտամունքային լեզու 267
 պաշտոնական արտահայտություն 70
 պաշտոնական լեզու 267
 պաշտոնական խոսք 282
 պաշտոնական ոճ 501
 պաշտոնական-իրադրական ոճ 502
 պապուա լեզուներ 270
 Պաոնաոյան նվառդ Ավետիսի 513
 պասսիվ բառապաշար 115
 քյասսիվ օրգաններ 284
 պատիվ 325
 Պատկանյան Քերովբե Պետրոսի 514
 պատկերագիր 156
 պատկերադրություն 154
 պատկերավոր արտահայտություն 70
 պատկերավոր խոսք 281
 պատճառական ածական 17
 պատճառական բայեր 96, 98
 պատճառական հոլով 147
 պատճառական սեռ 99
 պատճառի պարագա 523
 պատճառի պարագա երկրորդական նա-
 խադասություն 210

պատճառի և հիմունքի շաղկապներ 489
 պատճենում 514
 պատմաբաններ 381
 սլաւոնադիտական տերմինաբանութիւն 580
 պատմական բառագիտութիւն 107
 պատմական բարբառագիտութիւն 131
 պատմական գրութիւն 168, 596
 պատմական լեզվաբանութիւն 254
 պատմական հնչյունաբանութիւն 388, 517
 պատմական հնչյունափոխութիւն 392, 515
 պատմական հնչույթաբանութիւն 407
 պատմական հոլով 412
 պատմական ձևաբանութիւն 442, 517
 պատմական ներկա 238
 պատմական շարահյուսութիւն 517
 պատմական փերականութիւն 517
 պատմահամեմատական լեզվաբանութիւն 251, 518
 սլաւոնահամեմատական մեթոդ 460
 պատմողական եղանակ 194
 պատմողական նախադասութիւն 522
 պատվազրութիւն 168
 պարագա 522
 պարագա երկրորդական նախադասութիւն 210
 պարագայական բառակապակցութիւն 114
 պարագայական մակրայ(ներ) 454
 պարադոքս 29
 պարառական հոլով 412
 պարբերութիւն 524
 պարբերութիւն 525
 պարզ ածական 13
 պարզ ածանց 15
 պարզ բաղաձայններ 83
 պարզ բայ 93, 526
 պարզ բայական ստորոգյալ 546
 պարզ բառ 121, 528
 պարզ բառակապակցութիւն 110
 պարզ գոյական 158
 պարզ դերանուն 179
 պարզ եղանակավորող բառ 196
 պարզ ընդարձակ նախադասութիւն 527
 պարզ թվական 231, 619
 պարզ կապ 295
 պարզ հատուկ անուն 359, 361
 սլաւոն համառոտ նախադասութիւն 527
 պարզ հիմք 379

պարզ հոլովում 418
 պարզ ձև 442
 պարզ մակրայ 451
 պարզ նախադասութիւն 527
 պարզ շաղկապ 488
 պարզ ոճ 502
 պարզ ստորոգյալ 546
 պարզ տառ 570
 պարսկահայոց և Ասորականի բարբառ 223
 պարույկ 55—56
 Պեղերսըն (Պեղերսեն) Հոլզեր 527
 պետական լեզու 267
 Պետերման Հայնրիխ 527
 Պետրոսյան Հրանտ Զինավորի 528
 սիտակաբանութիւն 508
 պոլիտեխնիկական բառարան 457
 պոլսահայ բարբառ 529
 Պոլսի բարբառ 529
 Պրագայի լեզվաբանական խմբակ 252
 պրոֆեսիոնալ ոճ 501

Ջ, ջ 529

Զահուկյան Գևորգ Բեգլարի 530
 ջրանուն 48, 360
 Զուղայի բարբառ 485

Ռ, ո 531

ռադիոտեխնիկական տերմինաբանութիւն 580
 ռամկորեն 263
 ռիթմ 568
 ռնգախոսութիւն 285
 ռնգային արձագանքարան 283
 ռնգային արտաբերութիւն 383
 ռնգային բաղաձայններ 80
 ռնգային խոռոչ 283
 ռնգային ձայնավորներ 431
 ռնգայինացած ձայնավորներ 431
 ռնգայինացում 383, 394
 Ռոդոսքոյի բարբառ 532
 ռոմանական ճյուղ 270
 ռուսագիր այբուբեն 27, 155
 ռուսական լեզվաբանութիւն 253

ապագախոսություն 285
 աբսոլյուտական եղանակ 532
 առհասարակական եղանակավորող բու-
 ռեր 196
 առհասարակական խնդիր 276
 առհասարակական պարագա 524
 Եամողիական լեզուներ 270
 սաստկական ածանց 17
 սաստկական դերանուն 179
 սաստկական եղանակավորող բառեր 196
 սաստկացում 506
 Սասունի բարբառ 538
 սատեմ լեզուներ 270
 Սերաստիայի բարբառ 538
 սեղմ բաղաձայններ 81
 սեմագիր ալբուրեն 27, 155
 սեմական լեզուներ 270
 սեմա-քամյան լեզուներ 270
 սեպագիր 156
 սեպագրություն 156, 168
 սեռական ճոխվ 539
 սեռական-տրական 540
 սեռանիշ բայ 98
 սեռանիշ ձև 442
 սեռի խնդիր 275
 սերող բաղադրական հիմք 78
 սերող կաղապար 290
 սերող հիմք 18—19, 78, 380
 սերող քերականություն 255
 սերտաճում 372
 սիմվոլիկ գրություն 596
 սինխրոնիա 544
 սինկրետիկ հոլով 412
 Սիրիայի (Սյուրիայի) բարբառ 544
 սլավոնագիտություն 253
 սլավոնական լեզվաբանություն 253
 սլավոնական ճյուղ 269
 սխալագրություն 168—169
 սկզբնաբաց-վերջափակ վանկ 555
 սկզբնական իմաստ 242
 սկզբնական հոլով 147
 սկզբնական նշանակություն 242
 սկզբնակրկնություն 507
 սկզբնահնչյունի անկում 399
 սկզբնավանկ 555
 սկզբնատառային հապավույթ 79

սկզբնատիպ համադրական բաղադրու-
 թյուն 78
 սկզբնափակ-վերջաբաց վանկ 554
 սղագրություն 169, 544
 սյուն 325
 սյունակետագիր ծածկագիր 288
 Սյունյաց բարբառ 159
 սոնոր հնչյուններ 386
 սոսկ 57
 սոսկածանց 16, 95
 սոսկածանցավոր բայ 95—96
 սովետական լեզվաբանություն 253
 սովորական իմաստ 241
 սովորական հարադրություն 561
 սովորական նշանակություն 241
 սովորական շարադասություն 491
 սոցիալական տարբերակներ 266—267
 սոցիոլոգիական ուղղություն 252
 սպասարկու բառեր 119, 123
 սպորտային տերմին 579
 սպորտային տերմինաբանություն 580
 Սվեդիայի բարբառ 545
 ստացական ածական 13
 ստացական սոում 52
 ստացական դերանուն 545
 ստացական հոգնակի 230
 ստացական հոդ 408
 ստացական հոլով 539
 ստացական սեռական 539
 ստոծանի 282
 ստորադաս անդամ 110, 475
 ստորադաս նախադասություն 135, 208
 ստորադասական եզանակ 546
 ստորադասական կապակցություն 297
 ստորադասական շաղկապ 489
 ստորադասություն 296
 ստորակետ 588
 ստորակետ-գիծ 143
 ստորատ 57, 588
 ստորին աստամնաշար 283
 ստորին բարձրացման ձայնավորներ 429
 ստորին ծնոտ 283
 ստորին շրթունք 283
 ստորոգային մակարդակ 259
 ստորոգելի 547
 ստորոգելիական երկրորդական նախադաս-
 ություն 209

ստորոգելիական վերադիր 547
 ստորոգյալ 546
 ստորոգյալի խումբ 204, 548
 ստորոգում 549
 ստրուկտուրալիզմ 252
 ստրուկտուրալիստական մեթոդ 460
 ստրուկտուրալիստական ուղղություն 252
 ստուգաբանական արմատ 68
 ստուգաբանական բառարան 549
 ստուգաբանական գրություն 168, 596
 ստուգաբանական իմաստ 242
 ստուգաբանական կրկնակներ 613
 ստուգաբանական նշանակություն 242
 ստուգաբանական վերլուծություն 256
 ստուգաբանություն 550
 սուղ 57
 սուղ վանկ 555
 Սուլավայի բարբառ 57
 սուլական շփական 81
 սուլաշլականներ 81
 սուր (սուր շեշտ) 56—57, 495
 Սուֆիասյան Աշոտ Մուրադի 551
 Սևակ (Գրիգորյան) Գուրգեն Գրիգորի 543

Վ, վ 552

վահանաձև կոճիկ 282
 վաղ աշխարհաբար 264
 վաղակատար անցյալ 534
 վաղակատար դերբայ 553
 վաղակատար ներկա 534
 վայելչագրություն 168—169
 վայրենթաց գրություն 167
 վայրկենական բաղաձայններ 81
 Վանի բարբառ 553
 վանկ 554
 վանկարածան 554
 վանկաբառային հապավում 79, 352
 վանկարուն 554
 վանկագրություն 154, 168
 վանկակաղապար 556
 վանկակապակցություն 296
 վանկային առնմանում 578
 վանկային եզրեր 554
 վանկային հապավում 79, 352
 վանկային հապավույթ 79
 վանկային շեշտ 495

վանկային տարնմանում 578
 վանկատառային հապավում 79, 353
 վանկատում 556
 վանկարար հնչյուններ 385
 վանկափոխություն 395
 վանկաքանակություն 555
 վանկի գագաթ 554
 վանկի մեղեդիականություն 384
 վանկի ուղղագրություն 558
 վանկի ուղղախոսություն 559
 վարազագիր 348
 վարչագործարարական ոճ 501
 վարում 272
 վեվագրություն 168, 594
 վերաբերական 195
 վերաբերական իմաստ 243
 վերաբերական նշանակություն 243
 վերաբերողական բառեր 197
 վերաբերության խնդիր 276
 վերաբերության խնդիր երկրորդական
 նախադասություն 210
 վերականգնում 560
 վերահնչույթավորում 515
 վերամբարձ ոճ 501
 վերատամնային բաղաձայններ 83
 վերաքական բայեր 93—94
 վերաքական բառեր 120
 վերաքական գոյական 157
 վերաքական իմաստ 242
 վերաքական նշանակություն 242
 վերգծային հատույթ 367
 վերգծային միավորներ 260, 367, 387
 Վերդյան Բեգդան Հակոբի 561
 վերին ատամնաշար 283
 վերին բարձրացման ձայնավորներ 429
 վերին ծնոտ 283
 վերին շրթունք 283
 վերլուծական անդամ 474
 վերլուծական բաղադրություն 75
 վերլուծական բայ 94
 վերլուծական բառգործություն 561
 վերլուծական լեզու 268
 վերլուծական հոլով 411
 վերլուծական ձև 442
 վերհատույթային միավորներ 260, 367
 վերջադաս երկրորդական նախադասու-
 թյուն 208
 վերջադասական հոլովում 416

վերջակետ 587
 վերջածանց 14
 վերջածանցում 18
 վերջակրկնություն 507
 վերջահար բառ 121
 վերջամասնիկ 458
 վերջամասնիկավորում 458
 վերջավորություն 564
 վերջընթեր վանկ 555
 վերջնահնչյունի անկում 400
 վերջնավանկ 555
 վերջնավանկային շեշտ 495
 վիճակ 565
 վիճակագրական բառարան 124
 վիճակագրական բարրառագիտություն 131
 վիճակային գերբայներ 181—182

 Տ. տ 567
 տալաշափություն 568
 տաճկահայերեն 66
 տաշ 143
 Տաշյան Հակոբոս Վ. 569
 տառ 570
 տառադարձական այբուբեն 28, 572
 տառադարձություն 571
 տառաթվային հապավում 353
 տառահնչյունական հապավում 352
 տառային այբուբեն 27, 164
 տառային հապավում 79, 352
 տառային հապավույթ 79
 տառայնադրություն 168—169
 տարածական հոլով 412
 տարահիմք հոլովում 415
 տարահիմքություն 621
 տարաձևում 575
 տարամիտում 575
 տարասեռ կաղապար 290
 տարաստորադաս երկրորդականներ 208
 տարաստորադասություն 296
 տարարմատություն 621
 տարբերակիչ գրություն 596
 տարբերակիչ հատկանիշներ 406, 576—577
 տարբերակիչ մակարդակ 258
 տարբերակիչ ֆունկցիա 404
 տարնմանություն 577
 տարնմանում 577
 տարնմանում-տոնմանում 55
 տարրույթային մակարդակ 258

տարրույթներ 258
 տեղանուն 48, 360
 տեղանունարանություն 47, 359
 տեղանունների բառարան 457
 տեղեկատու բառարան 124
 տեղի մակբայ 452
 տեղի պարագա 522
 տեղի պարադա Լրկրորդական նախա-
 դասություն 210
 տեսական թվական 232
 տեսական լեզվաբանություն 254
 Տեր-Գրիգորյան Աշոտ Երվանդի 578
 տերիտորիալ բարբառ 128
 տերիտորիալ տարբերակներ 266
 տերմին 578
 տերմինաբանական բառապաշար 116
 տերմինաբանական բառարան 455
 տերմինաբանություն 579
 տերմինագիտություն 579
 տերմինահամակարգ 579
 տերմինային բառապաշար 116
 տերմինաշինություն 579—580
 տերմինարան 455
 Տեր-Մինասյան Երվանդ Գալուստի 581
 Տերվիշյան Սերովք 581
 տերունական բառեր 325
 տեխստ 582
 տեխստաբանություն 582
 Տիգրանակերտի բարբառ 582
 տիպաբանական դասակարգում 172
 տիրանուն 176
 տոհմային լեզու 268
 տողադարձ 583
 տողադարձի նշան 145, 583
 տպագիր տառ 570
 տպագրություն 584
 տրական-հայցական 349, 543, 587
 տրական հոլով 587
 տրամաբանական ենթակա 199
 տրամաբանական շեշտ 495
 տրամաբանական ստորոգյալ 548
 Տրապիզոնի բարբառ 587
 տրոհական շաղկապ(ներ) 489
 տրոհելի բառակապակցություն 111
 տրոհված բացահայտիչ 589
 տրոհված լրացում 273
 տրոհված որոշիչ 589
 տրոհված պարագա 589

տւոճության նշաններ 804, 587

տրոհում 589

տունգուս-մանջուրական լեզուներ 270

տեական բաղաձայններ 81

տեական կերպ 305

տեական կերպի վերլուծական շարքեր 534

Ր, ր 589

րեական հայերեն 455

րեական հիմք 379

Ց, ց 590

ցածր տոնայնություն 576

ցեղակից բառեր 121

ցեղակից լեզուներ 269, 460

ցեղակցություն 268

ցեղային լեզու 267

ցեղանունաբանություն 47

ցոյական հիմք 379

ցուցական ածական 13

ցուցական առում 51

ցուցական դերանուն 590

ցուցական եղանակավորող բառ(եր) 196

ցուցական հոդ 408

ցուցական հոլով 159

Ի, ի 592

Ու, ու 593

ուգրա-ֆիննական լեզուներ 270

ուժային շեշտ 495

ուժեղ բաղաձայններ 79

ուժեղ հնչույթադիրք 407

ուժեղ շեշտ 495

ուժեղ վարում (խնդրառություն) 277

ուղիղ խնդիր 274

ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասու-
թյուն 209

ուղիղ հոլով 412, 601

ուղիղ ձև 374, 412, 442

ուղղագիծ երկաթագիր 347

ուղղագրական բառաբան 594

ուղղագրություն 595, 598

ուղղախոսական բառաբան 598

ուղղախոսական վերլուծություն 249

ուղղախոսություն 598

ուղղական-ձայնական 349, 600

ուղղական հոլով 601

ուղղակի իմաստ 242

ուղղակի խոսք (ուրիշի) 603

ուղղակի հարց 375

ուղղակի նշանակություն 242

ուղղակի փոխառություն 613

ուղղակի երկաթագիր 347

ուրիշի անուղղակի խոսք 603

ուրիշի խոսք 282, 603

Ուրմիայի բարբառ 605

Փ, փ 605

փակ ձայնավորներ 430

փակ վանկ 554

փակագիր 348

փակագծեր 146

փակվածքային բաղաձայններ 81

փաղառություն 554

փաղաքշական ածանցներ 17

փաղաքշական բառեր 122

փառագիր 348

փափկացած բաղաձայններ 83

փափկացում 394

փափկաքմային բաղաձայններ 83

փափուկ բաղաձայններ 83

փափուկ քիմք 283

փիլիսոփայական լեզվաբանություն 255

փիլիսոփայական տերմին 579

փիլիսոփայական տերմինաբանություն 580

փնջային հակադրություն 406

փոխաբերական իմաստ 242

փոխաբերական նշանակություն 242

փոխաբերություն 30

փոխադարձ դերանուն 606

փոխադարձ սեռ 99

փոխադարձության խնդիր 277

փոխազդեցական հնչյունափոխություն 606

փոխազդեցական տարբերակներ 407

փոխակարգություն 608

փոխակերպական վերլուծություն 251

փոխակերպական քերականություն 252,
607

փոխակերպներ 607

փոխակերպություն 28, 606

փոխակերպում 606

փոխանցում 608

փոխանուն 178, 608

փոխանուն ածական 608

փոխանուն դերանուն 608

փոխանուն դերբայ 608
 փոխանուն թվական 608
 փոխանուն սեռական 540, 608
 փոխանունություն 30
 փոխառյալ ածանց 18
 փոխառյալ բառաշերտ 115
 փոխառյալ բառեր 122, 616
 փոխառյալ բառերի ուղղագրությունը 609
 փոխառյալ բառերի ուղղախոսությունը 610
 փոխառու լեզու 271, 613
 փոխառություն 613
 փոխատու լեզու 613
 փոխարինագիր ծածկագիր 288
 փոխկաղապարում 290, 606
 փորձառական հնչյունաբանություն 388
 փորձառական մեթոդ 461
 փոփոխական շեշտ 495
 փոքր երկաթագիր 347
 փոքր շարահյուսություն 493
 փոքրատառ 571
 փոփոխատառ գրություն 617
 փոքրացում 30
 փոքրիկ ենթամնա 146
 Ք, ք 617
 Քարուսիեի բարբառ 618
 քաղաքական տերմին 579
 քաղաքական տերմինաբանություն 580
 քաղաքավարական խոսք 281
 «Բաղաճառական» հայերեն 618
 քամյան լեզուներ 270
 ֆունկցիոնալ քվակա 618
 քանակային մակրայ 453
 քանակային շեշտ 495
 քառաշարք բաղաձայնական համակարգ 84
 քարացած արտահայտություն 70
 քարացած բառաձևեր 109
 քարտարան 125
 քնական հայերեն 453
 Քելվան-Շաղախի բարբառ 486
 Քեսաբի բարբառ 620
 քերականագիտական տերմին 579
 քերականագիտական տերմինաբանություն 580
 քերականագիտություն 254, 622
 ֆեռականական արտահայտության միջոց-
 ներ 620

քերականական արտահայտություն 70
 քերականական բառեր 119
 քերականական դադար 386
 քերականական ենթակա 199
 քերականական իմաստ 243
 ֆեռականական կարգ 257, 621
 քերականական համաբանություն 315
 քերականական համանիշներ 420
 քերականական համանուններ 323
 քերականական հոլով 412
 քերականական հոմանիշներ 419
 քերականական հոմանիշություն 419
 քերականական ձև 127, 442
 քերականական միավորներ 259
 քերականական նույնանիշներ 420
 քերականական ոճաբանություն 504
 քերականական ստորոգյալ 548
 ֆեռականություն 254, 622
 քերականույթ 49, 260
 քիմիական տերմին 579
 քիմիական տերմինաբանություն 580
 քիմք 283
 քմային բաղաձայններ 83
 քմային վարագույր 283
 քմայնացած բաղաձայններ 83
 քմայնացում 383, 394
 Քոսյան Վաղարշակ Արցունյանի 623
 Լ 623
 Օ, օ 624
 օդի հոսանք 282
 օժանդակ բայ 93, 624
 օժանդակ բառեր 103, 123, 621
 օղակետագիր ծածկագիր 288
 օտար բառեր 122, 616
 օտար բառերի բնագրան 626
 օտար լեզու 271
 օտարաբան արտասանություն 70
 օտարաբանություն 626
 Օրդուի (Օրտուի) բարբառ 627
 օրինակելի արտասանություն 72
 Ֆ, ֆ 627
 ֆորմանտներ 402
 ֆրագ 628
 ֆրագային շեշտ 495
 ֆունկցիա 241
 ֆունկցիոնալ իմաստափոխություն 245
 ֆունկցիոնալ լեզվաբանություն 252

ՈՐՈՍԵՐՆԵ ՏԵՐԻՆԱՅԱՆԿ

- аббревиатура 351
- абзац 524
- аблатив 147
- аблятив 147
- абсолютное начало 105
- абсолютный исход 105
- абсорбция 400
- абстрактное значение 242
- абстрактное слово 120
- абстрактное существительное 157
- абстрактный глагол 93
- австралийские языки 269
- австронезийские языки 269
- авторская речь 281, 604
- агглютинативные языки 268
- аграфия 284
- агулисский диалект 11
- Адамово яблоко 283
- адвербиализация 451
- аджинский диалект 354
- административно-деловой стиль 501
- адстрат 261
- адъективация 13
- адъективированное причастие 181
- адъективное словосочетание 112
- азбука 25
- академический стиль 502
- акинский диалект 20
- аккомодация 375
- активные органы 284
- активный словарь 115
- акустическая фонетика 388
- акцент 20
- акцентология 56
- акцентуация 495
- алалия 284
- алексия 284
- аллгория 28
- аллитерация 507
- алломорфы 444
- аллофоны 404
- аллюзия 28
- алфавит 25
- альвеолы 283
- альвеолярные согласные 82
- альтернация 378
- амасийский диалект 24
- американский структурализм 252
- амнезия 284
- аморфные языки 268
- амплификация 506
- анаграмма 509
- анаколуп 36, 505
- анализ по непосредственно состав-
ляющим 251
- аналитическая форма 442
- аналитический падеж 411
- аналитический язык 268
- аналогия 315
- анапстиксис 401
- анартрия 284
- анафора 507
- анимонимы 358
- аномальный глагол 32
- антиклимакс 506
- антитеза 508
- антифразис 29
- антиципация 478
- антонимия 313
- антонимы 120, 313
- автономазия 29
- антропоним 359
- антропонимика 47, 359
- апеллятивная функция 265
- апикальные согласные 83
- апозиопезис 506
- апокойну 508
- апокопа 400

апонопеза 506
апостроф 145
аппозиция 141
арабкирский диалект 59
арамейский диалект 59
араратский диалект 60
ардвинский диалект 61
ардальский (ардеальский) диалект 57
арсал 132
ареальная лингвистика 253
ареш-аварикский диалект 61
арменистика 342
арменоведение 342
армянские маюскулы 347
армянский язык 330
армянское круглое письмо 347
армянское письмо 343
армянское унциальное письмо 347
армянское языкознание 253
артикуль 408
артикулятор 283
артикуляторная фонетика 388
артикуляционная база 70
артикуляционные органы 282
артикуляционный аппарат 282
артикуляционный канал 282
артикуляция 383
арханизмы 381
асиндетон 505
аспираты 80
аспирация 383, 394
аспирированные согласные 83
ассимиляция 54
ассонанс 507
атематическая основа 379
атематическое склонение 414
атематическое спряжение 279
атрибутивное словосочетание 114
аугмент 458
аустро-азиатские языки 269
афазия 485
аферезис 399
афония 284
афоризмы 173
африканские языки 269
аффертивные глаголы 120

аффикс 458
аффиксация 18, 458, 621
аффрикаты 81
ашхарабар 49
безличное предложение 466—467
безличные глаголы 93
безударное слово 121
безударный слог 555
бейланский диалект 150
бесписьменный язык 271
бесподлежащее предложение 467
беспредложный падеж 411—412
бессоюзе 505
бессоюзное сложное предложение 135
билабиальные согласные 82
билингвизм 261
биографический словарь 302
биологический натурализм 251
благозвучие 140
ближайшее будущее 238
боковой фриктивный 81
большая буква 571
большой синтаксис 493
бомбаст 501
ботанический словарь 456
бранное выражение 70
Бранные слова 122
будущее время 238
буква 570
букварь 25
буквенный алфавит 27
бурдурский диалект 152
быстрый темп 384
быстрый стиль 500
бытовая речь 282
ванский диалект 553
варваризм 626
варианты фонем 404
введение в языкознание 254
вводная единица 468
вводное предложение 468
вводное слово 123, 468
вводное словосочетание 468
велярные согласные 83
верхние зубы 283
верхняя губа 283
вершина слога 554

вещественное значение 242
 вещественное существительное 120, 158
 взаимное местоимение 606
 взаимный диалог 99
 взрывно-фрикативные согласные 81
 взрывные согласные 81
 вибранты 81
 вид 304
 винительный падеж 348
 винительный-дательный 587
 внешнее дополнение 275
 внешнее заимствование 613
 внешний синтаксис 493
 внешняя лингвистика 255
 внешняя реконструкция 560
 внешняя речь 281
 внешняя синтагма 494
 внутреннее дополнение 275
 внутреннее заимствование 613
 внутренний синтаксис 493
 внутренняя лингвистика 255
 внутренняя реконструкция 560
 внутренняя речь 281
 внутренняя синтагма 494
 внутренняя флексия 621
 внутренняя форма 442
 возвратное местоимение 32
 возвратный залог 99
 возимский диалект 500
 вокализация 394
 вокализованные согласные 83
 вокатив 601
 вопрос 375
 вопросительная интонация 384
 вопросительное местоимение 376
 вопросительное предложение 377
 вопросительные слова 121
 вопросительный знак 55
 восклицательная интонация 384
 восклицательное предложение 141
 восклицательные слова 121
 восклицательный знак 55
 восточноармянский литературный язык 62
 восточноиндоевропейские языки 270
 восходящая графика 506
 восходящий дифтонг 202

время 234
 вспомогательные слова 119
 вспомогательный глагол 93
 вставка звука 400
 вторичный аффикс 458
 второе передвижение согласных 85
 второй язык 271
 второстепенное значение 242
 второстепенное ударение 495
 второстепенные слова 119
 второстепенные члены 475
 вульгарные слова 122
 вульгарный стиль 502
 выделяющие знаки 143
 выдержка 383
 выкидка звука 399
 выражение 70
 высказывание 58
 высокий стиль 502
 высокопарный стиль 501
 высота звука 401
 вязь 348
 гадрутский диалект 313
 газетное выражение 70
 газетный стиль 502
 газетный язык 268
 гаплогогия 25
 гармония гласных 431
 геминаты 83, 309
 геминированные гласные 310
 геминированные звуки 309
 геминированные согласные 309
 генеалогическая классификация 172
 генеративная грамматика 255
 географическая классификация 172
 географический словарь 457
 географическое название 360
 геоним 361
 гетерогенная модель 290
 гибридный язык 271
 гидроним 360
 гипербола 29
 гипотаксис 608
 гипотаксис 296
 главное предложение 156
 главное ударение 495
 главные члены 475
 глагол 92

глагол бытия 93
 глагольная основа 349
 глагольная парадигма 373
 глагольная форма 442
 глагольное имя 97
 глагольное предложение 477
 глагольное прилагательное 97
 глагольное сказуемое 546
 глагольное словосочетание 113
 глагольно-именное сказуемое 547
 глагольный корень 68
 глайд 386
 гласная буква 571
 гласные 428
 гласные верхнего подъема 429
 гласные заднего ряда 429
 гласные нижнего подъема 429
 гласные переднего ряда 429
 гласные среднего подъема 430
 гласные среднего ряда 429
 глоссематика 252
 глотка 283
 глухие придыхательные 80
 глухие согласные 80
 глухонмота 285
 говор 128
 голос 402
 голосовая щель 283
 голосовые связки 283
 гомогенная модель 290
 горисский диалект 159
 гортанная полость 282
 гортанный согласный 82
 гортань 282
 государственный язык 267
 гатентотизм 285
 грибар 161
 грабаризмы 115, 381
 гравис 588
 градиция 506
 градуальная оппозиция 405
 грамматика 254, 622
 грамматическая аналогия 315
 грамматическая категория 257, 621
 грамматическая пауза 385
 грамматическая синонимия 419
 грамматическая стилистика 504
 грамматическая форма 127, 442
 грамматические единицы 259
 грамматические омонимы 323
 грамматические синонимы 419
 грамматические слова 119
 грамматический падеж 412
 грамматическое выражение 70
 грамматическое значение 243
 грамматическое подлежащее 199
 грамматическое сказуемое 548
 граммема 260
 графема 260
 графика 69
 графическое выражение 70
 графическое сокращение 325
 громкость звука 402
 группа подлежащего 199
 группа сказуемого 548
 губно-губные согласные 82
 губно-дентальные согласные 83
 губно-зубные согласные 82
 губные гласные 430
 губные согласные 82
 губы 283
 давнепрошедшее время 534
 дактилология 70
 дательный падеж 585
 дательный-винительный 587
 датский структурализм 252
 двосточие 588
 двойное заимствование 613
 двойное отрицание 357
 двойной звук 309
 двойной согласный 83, 309
 двойственное число 228
 двугласный 204
 двугубные согласные 82
 двусложное слово 121
 двусоставное предложение 203
 двухрядная система согласных 84
 двуязычный словарь 124
 девербативные глаголы 93
 девокализация 394
 девокализованные согласные 83
 деепричастный оборот 185
 дезаспирация 394
 дезаспирированные согласные 83
 дезаспиляция 394
 действительный залог 99

- делабиализация 394
- дслабиализованные согласные 83
- деловая речь 282
- деловой стиль 501
- демаркационная функция 404
- деназализация 394
- деназализованные согласные 83
- деноминативное прилагательное 13
- деноминативный глагол 93
- денотативная функция 265
- дентальные согласные 83
- депалатализация 394
- деривационное значение 243
- дсривация 18
- дескриптивная лингвистика 252, 254
- дескриптивный метод 460
- детерминатив 22
- детские слова 122
- детский язык 271
- дефис 143
- деэтимологизация 246
- дэмарский диалект 188
- диакритический знак 27, 391
- диалект 128
- диалектизм 115
- диалектная речь 282
- диалектное произношение 70
- диалектные слова 122
- диалектный словарь 133
- диалектография 132
- диалектологическая карта 132
- диалектологический атлас 132
- диалектологический словарь 133
- диалектология 131, 254
- диалог 280
- диафрагма 282
- диахроническая лингвистика 254
- диахрония 189
- дивергенты 575
- дивергенция 575
- диграф 570
- диереза 399
- дизартрия 284
- динамическое ударение 495
- дисемия 119
- диссимиляция 577
- дистактная ассимиляция 54
- дистактная диссимиляция 577
- дистинктивные признаки 576
- дистрибутивное множественное 230
- дистрибутивный анализ 102
- дистрибутивный метод 460
- дистрибуция 101
- дифтонг 202
- дифтонгизация 203, 392, 463
- дифтонгическое произношение 72
- дифтонгонд 202
- дифференциальная функция 404
- дифференциальные признаки 406, 576
- дифференцирующее написание 596
- длительность звука 402
- длительные согласные 81
- длительный вид 305
- долгие гласные 430
- долгие согласные 309
- долгий слог 555
- долгота звука 402—403
- дополнение 274
- дополнительная артикуляция 383
- дополнительная дистрибуция 101, 404
- дорсальные согласные 83
- дочерние языки 269
- дравидийские языки 269
- древнеармянский литературный язык 161
- древнеармянский язык 263, 332
- дробное числительное 308
- дрожащие согласные 81
- дублиеты 613
- дуративный вид 305
- дыхательная пауза 385
- дыхательное горло 282
- евдокийский диалект 201
- едесийский диалект 193
- единичная модель 290
- единственное число 226
- ерзинкайский диалект 201
- жаргон 267
- жаргонное выражение 70
- жаргонные слова 122
- желательное наклонение 216
- живой язык 271
- зависимое звуковое изменение 606
- зависимое предложение 208

- зависимое сочетание 297
- зависимое фонетическое изменение 606
- зависимые слова 119
- заглавное письмо 348
- заглавное слово 125
- задненёбные согласные 83
- заднеязычные согласные 82
- зазубные согласные 83
- заканье 285
- заимствование 613
- заимствованные слова 122
- закон Ачаряна 391
- закрытые гласные 430
- закрытый неприкрытый слог 555
- закрытый прикрытый слог 554
- закрытый слог 554
- залог 98
- замена звуков 403
- западноармянский литературный язык 66
- западноиндоевропейские языки 270
- запретительное повелительное 421
- занятая 588
- застывшее выражение 70
- заударный слог 555
- звательный падеж 601
- звездочка 147
- звонкие придыхательные 80
- звонкие согласные 80
- звуки 385
- звуки речи 385
- звуковое изменение 391
- звуковое письмо 154
- звуковой повтор 507
- звуковые соответствия 389
- звукоподражание 151
- звукоподражательное существительное 158
- звукоподражательные слова 123
- звукоподражательный глагол 93
- звукосочетание 295
- звз 283
- звзгма 509
- звзгуиский диалект 212
- знание 311
- звизк переноса 145
- звизки препинания 303
- знаменательные слова 119
- значение 241
- значение слова 241
- зоонимика 47, 359
- зубные согласные 83
- иберийско-кавказские языки 269
- игра слов 506
- идеограммы 156
- идеография 154
- идиома 176
- идиоматическое выражение 70
- иероглифическое письмо 156
- иероглифы 156
- избыточные признаки 577
- изменение значения 244
- изменяемые части речи 287
- изоглосса 132
- изолированное противопоставление 405
- изолирующие языки 268
- изъявительное наклонение 532
- илоим 360
- именительный падеж 601
- именительный-винительный 600
- именная основа 379
- именная парадигма 373
- именная форма 442
- именное глагольное сказуемое 547
- именное предложение 477
- именное сказуемое 546
- именное склонение 417
- именное словосочетание 111
- именной корень 68
- императив 421
- императивная интонация 384
- имперфект 534
- имплозивные согласные 81
- имя 48
- имя прилагательное 10
- имя существительное 157
- имя числительное 231
- инвариант 49
- инверсия 491, 509
- индейские языки Америки 269
- индивидуальные стили 502
- индоевропеистика 251
- индоевропейские языки 269
- индоевропейское языкознание 251
- инкорпорирующие языки 268

- иносказание 28
- иностранные слова 122
- иностранный язык 271
- иноязычное произношение 70
- иноязычные слова 122
- интеллектуальная речь 281
- интеллектуальные слова 120
- интенсивность звука 402
- интенциональное значение 242
- интердентальные согласные 83
- интернациональная терминология 580
- интернациональные слова 122
- интернациональный язык 271
- интерфикс 410, 444, 458
- интонационные знаки 55
- интонация 384, 621
- инфикс 14, 458
- инфиксация 458
- инфинитив 45
- инфинитивное предложение 467
- инфинитивный оборот 185
- иронический стиль 502
- ирония 29
- исконные слова 122
- искусственный язык 271
- историзмы 381
- историческая грамматика 517
- историческая диалектология 131
- историческая морфология 442
- историческая фонетика 388
- историческая фонология 407
- историческое звуковое изменение 392, 515
- историческое фонетическое изменение 392
- историческое языкознание 254
- история языка 262
- история языкознания 254
- исход слова 105
- исходная форма 374
- исходное значение 242
- исходный падеж 147
- исчисляемое существительное 158
- итеративный вид 304
- кабуснейский диалект 618
- кавычки 146
- кадык 282
- казанская школа 253
- какавабердский диалект 302
- какофония 32
- каламбур 506
- каллиграфия 169
- калька 514
- канцелярский стиль 501
- канцелярский язык 268
- канцелярское выражение 70
- карабахский диалект 446
- карадахский диалект 447
- каринский диалект 301
- карчеванский диалект 301
- катахреза 508
- категориальное значение 243
- категория артикля 50
- категория вида 304
- категория времени 234
- категория залога 98
- категория лица 176
- категория лица и не лица 39
- категорияклонения 194
- категория определенности и неопределенности 52
- категория падежа 411
- категория степеней сравнения 328
- категория утверждения и отрицания 355
- категория числа 226
- каузативный залог 99
- качественное прилагательное 12
- квантитативное ударение 495
- кентум языки 270
- кесабский диалект 620
- кесарийский диалект 303
- киликский диалект 306
- кинесика 70
- китайско-тибетские языки 269
- классификация 172
- климакс 506
- клинопись 156
- книжное выражение 70
- книжное заимствование 613
- книжные слова 122
- книжный язык 268
- количественное ударение 495
- количественное числительное 618
- количество звука 403

комбинаторное звуковое изменение 606
 комбинаторное фонетическое изменение 606
 комбинаторные варианты 407
 коммуникативная функция 265, 314
 коммуникация 314
 композита 138
 компоненты 75
 конвергенты 372
 конвергенция 372
 конверсия 608
 кондиционалис 512
 конечный слог 555
 конкорданс 315
 конкретное значение 242
 конкретное существительное 157
 конкретные слова 119
 конкретный глагол 93
 конкретный падеж 412
 консонантизм 83
 консонантное письмо 155
 константинопольский диалект 529
 конститутивные признаки 406, 576
 конструктивизм 255
 конструкция 251
 контактная ассимиляция 54
 контактная диссимиляция 577
 контаминация 91
 контекст 307
 контраст 508
 контрастирующая дистрибуция 102
 кончик языка 283
 конъюнктив 546
 корень 67
 корень языка 283
 корневая основа 379
 корневое слово 67
 корневой определитель 22
 корневой словарь 549
 корневые языки 268
 коррелятивная оппозиция 405
 корреляция 272
 косвенная речь 603
 косвенное дополнение 275
 косвенное заимствование 613
 косвенные формы 442
 косвенный вопрос 375

косвенный падеж 412
 космонимика 359
 косноязычие 285
 красная строка 524
 краткие гласные 430
 краткий словарь 124
 краткий слог 555
 креольский язык 271
 крзеевский диалект 309
 криптограммы 288
 криптография 288
 крылатое выражение 70
 крылатые слова 173
 культовый язык 267
 культура речи 285
 кумулятивное отрицание 357
 курсив 348
 лабиализация 383, 394
 лабиализованные гласные 430
 лабиализованные согласные 83
 лабиальные согласные 82
 лабио-дентальные согласные 82
 лапидарные надписи 155
 ласкательные слова 122
 ласкательный стиль 502
 ласкательный суффикс 17
 латеральный согласный 81
 легкие 282
 лексема 127
 лексика 114
 лексикализованное сочетание 297
 лексикография 125
 лексикологические единицы 105
 лексикологический анализ 249
 лексикология 107
 лексикон 123
 лексико-семантическая парадигма 374
 лексическая синонимия 419
 лексические единицы 105, 259
 лексические синонимы 419
 лексическое заимствование 614
 лексическое значение 241
 ленинградская школа 253
 лепетание 284
 лигатура 169
 лимоним 360
 лингвистика 251

лингвистическая география 132, 255
лингвистическая модель 290
лингвистическая палеонтология 255
лингвистические дисциплины 253
лингвистические единицы 259—260
лингвистические категории 257
лингвистический анализ 249
лингвистический ареал 252
лингвистический метод 460
лингвистический словарь 256, 455
лингвистическое картографирование
132
лингво-альвеолярные согласные 83
лингво-дентальные согласные 83
лингво-носовые согласные 83
лингво-палатальные согласные 83
лингво-статистический метод 460—
461
линейное противопоставление 406
линейные единицы 260
линский язык 271
литературная норма 260
литературная речь 282
литературное произношение 71
литературно-художественный стиль
501
литературный язык 267
литературоведческий словарь 456
литота 31
лицоопределяющий артикль 408
лицо 176
личное имя 359
личное местоимение 43
личное предложение 466
личные окончания 566
личные формы 93
личный глагол 93
логическое подлежащее 199
логическое сказуемое 548
логическое ударение 495
логограмма 325
логопедия 285
ложная этимология 551
ложный дифтонг 202
макролингвистика 255
макромодель 290
макросфера 406
малайско-полинезийские языки 269

малатийский диалект 449
маленькая буква 571
малый синтаксис 493
марагинский диалект 459
марашский диалект 459
маркированный член 405
марсоним 361
математическая лингвистика 255
материальное значение 242
матроним 359
мгновенные согласные 81
мегасфера 406
мегринский диалект 462
медицинский словарь 456
медленный темп 384
междометие 439
международная терминология 580
международные слова 122
международный язык 271
межзубные согласные 83
мейозис 30
мелодика речи 384
мелодика слова 384
мелодика слога 384
мелодическое ударение 495
мертвый язык 271
местоимение 178
местоимение-существительное 158
местоименная форма 442
местоименное наречие 179
местоименное прилагательное 179
местоименное склонение 417
местоименное существительное 158—
159, 179
местоименное числительное 179
металингвистика 255
металингвистическая модель 290
метатеза 191
метафора 30
метод 460
метод внутренних реконструкций
461
метод лингвистической географии
461
методика преподавания языка 261
метонимия 30
метр 568
метрика 568

микролингвистика 255
 микромодель 290
 микросфера 406
 минимальная пара 405
 минимальные единицы 260
 младограмматическое направление 252
 младописьменный язык 271
 многозначные слова 119
 многократное отрицание 357
 многократный вид 304
 многомерная оппозиция 405
 многосложное слово 121
 многосоюзе 506
 многоточие 145
 многоязычный словарь 124
 множественное число 227
 модальность 197
 модальные наречия 454
 модальные слова 121, 195
 моделирование 289
 модель 289
 монгольские языки 269
 монолог 280
 моносемантические слова 119
 моносемия 463
 монофонг 202, 463
 монофонгизация 203, 392, 463
 морфема 444
 морфемное сочетание 296
 морфемный анализ 250
 морфологическая классификация 172
 морфологическая парадигма 373
 морфологическая сегментация 366
 морфологическая синонимия 419
 морфологическая стилистика 504
 морфологические единицы 259
 морфологические категории 257, 621
 морфологические синонимы 419
 морфологический анализ 250
 морфологическое написание 596
 морфология 442
 морфонология 408
 московская школа 253
 моторная афазия 284
 музыкальное ударение 495
 музыкальные звуки 386
 музыкальный звук 402
 мужской диалект 470
 мягкие согласные 83
 мягкое нёбо 283
 мягконёбные согласные 83
 надгортаник 283
 надзубные согласные 83
 надпись 169
 назализация 383—384
 назализованные гласные 431
 назальные согласные 80
 название 48
 назывное предложение 467
 наименование 48
 наклонение 194
 написание 167
 наречие 128, 450
 наречие времени 452
 наречие количества 453
 наречие меры и количества 453
 наречие места 452
 наречие образа действия 454
 наречие степени 453
 наречие-местоимение 179
 наречное местоимение 179
 наречное причастие 181
 наречное словосочетание 113
 нарицательное имя 157
 нарицательное существительное 157
 народная этимология 551
 народно-поэтический стиль 502
 наскальные изображения 154
 настоящее время 237
 настоящее несовершенное 534
 натурбиологическое направление 251
 научная грамматика 622
 научная терминология 580
 научно-популярный стиль 501
 научно-техническая терминология 580
 научный стиль 501
 научный язык 268
 национальный язык 267
 начало слова 105
 начальный слог 555
 неблагозвучие 32
 нёбная занавеска 283
 нёбные согласные 83

небо 283
 неградуальная оппозиция 406
 недифференцирующее написание 596
 недлительный вид 305
 недостаточный глагол 93, 512
 независимое предложение 156
 независимое сочетание 297
 неизменяемые слова 123
 неизменяемые части речи 287
 неисчисляемое существительное 158
 нелабнализированные гласные 430
 неличные глаголы 93
 неличные формы 93
 неличные формы глагола 180
 немаркированный член 405
 немота 285
 неназализованные гласные 431
 неносовые гласные 431
 неносовые согласные 80
 неогубленные гласные 430
 неоднородное соподчинение 296
 неоднородные определения 476
 неоднородные члены 475
 неоллингвистика 252
 неологизмы 485
 неопределенная форма глагола 45
 неопределенное местоимение 45
 неопределенное наклонение 194
 неопределенно-личное предложение 466
 неопределенный артикль 408
 непереходный глагол 98
 неполная ассимиляция 54
 неполная парадигма 373
 неполногласие 32
 неполногласные звуки 386
 неполное предложение 225
 неполное согласование 322
 неполнозначные слова 119
 неполные глаголы 93, 512
 непосредственный вопрос 375
 неправильное склонение 415
 неправильное спряжение 279
 неправильный глагол 32, 93
 непридыхательные согласные 81
 непронзводная основа 379
 непронзводная форма 442
 непронзводное слово 526
 нераздельное написание 168
 несамостоятельные слова 119
 несвободный порядок 491
 несинтаксическая пауза 385
 несклоняемые слова 123
 неслоговые звуки 385
 неслогообразующие звуки 385
 несовершенный вид 305
 несогласованное определение 357
 нижние зубы 283
 нижняя губа 283
 низкий стиль 502
 никомедийский диалект 481
 нисходящая грация 506
 нисходящий дифтонг 202
 новая лингвистика 255
 новоармянский язык 332
 новоджультинский диалект 485
 новое значение 242
 новонахичеванский диалект 484
 новообразующая аналогия 315
 номенклатура 580
 номинатив 601
 номинативная функция 104
 номинативное предложение 467
 нормальная интонация 384
 нормальный порядок 491
 нормативная грамматика 622
 нормативный словарь 124
 носовая артикуляция 383
 носовая полость 283
 носовой резонатор 283
 носовые гласные 431
 носовые согласные 80
 нулевое окончание 564
 нулевой артикль 408
 обертоны 402
 обиходно-разговорный стиль 500
 областной словарь 133
 областные слова 122
 обобщающее слово 476
 обобщенно-личное предложение 466
 обособление 589
 обособленное обстоятельство 589
 обособленное определение 589
 обособленное приложение 589
 образная речь 281
 образное выражение 70

обратный порядок 491
 обратный словарь 350
 обращение 307
 обстоятельное словосочетание 114
 обстоятельство 522
 обстоятельство времени 523
 обстоятельство меры и степени 523
 обстоятельство места 522
 обстоятельство образа действия 523
 обстоятельство причины 523
 обстоятельство условия 524
 обстоятельство цели 524
 обусловленное звуковое изменение 606
 обусловленное фонетическое изменение 606
 общая модель 290
 общая фонетика 388
 общеармянский язык 478
 общее звуковое изменение 222
 общее значение 242
 общее фонетическое наменение 222
 общее языкознание 253
 общение 314
 общеупотребительные слова 122
 объектное словосочетание 114
 огубление 394
 огубленные гласные 430
 однозначные слова 119
 однокорневые слова 121
 однократное отрицание 357
 одномерная оппозиция 405
 однородное соподчинение 296
 однородное сочетание 297
 однородные члены 475
 односложное слово 121
 односоставное предложение 466
 одноязычный словарь 124
 омонимика 360
 окказиональное значение 242
 окказиональные слова 122
 окончание 564
 окостенелое выражение 70
 оксюморон 508
 олицетворение 28
 омографы 170

омонимия 323
 омонимы 120, 323
 омофоны 323
 ономастика 47, 358
 ономатология 47, 358
 ономатопись 151
 ономатопоэтические слова 123
 описательная грамматика 482
 описательная диалектология 131
 описательная лингвистика 254
 описательная морфология 442
 описательная фонетика 388
 описательный метод 460
 оппозиция 405
 определение 509
 определенный артикль 408
 определитель корня 22
 определительное местоимение 510
 определительное словосочетание 114
 опрощение 246
 оптатив 216
 опущение 213
 ораторская речь 282
 ораторский стиль 501
 органы речи 282
 оронимика 361
 орфографический словарь 594
 орфография 168, 595
 орфоэпический словарь 598
 орфоэпия 598
 основа 378
 основная артикуляция 383
 основное значение 242
 основное ударение 495
 основной тон 402
 отвлеченное существительное 187
 отглагольное имя 180
 отглагольное прилагательное 13, 97, 181
 отглагольное существительное 97, 158
 отглагольный глагол 93
 открытые гласные 430
 открытый неприкрытый слог 554
 открытый прикрытый слог 554
 открытый слог 554
 отложительный падеж 147

относительное местоимение 367
относительное прилагательное 12
отраслевой словарь 455
отрицание 355
отрицательное местоимение 238
отрицательное предложение 478
отрицательное причастие 239
отрицательные слова 355
отступ 383
отчество 359
отыменное прилагательное 13
отыменное существительное 158
отыменный глагол 93
официальная речь 282
официальное выражение 70
официальный стиль 501
официальный язык 267
падеж 411
падежная парадигма 373
падежные окончания 564
пазиграфия 169
пазилалля 256
палатализация 383, 394
палатализованные согласные 83
палатальные согласные 83
палеоазнатские языки 269
палеография 381
папуа-языки 269
парадигма 373
парадигма склонения 373
парадигма спряжения 373
парадигматика 374
парадигматическая форма 442
парадигматический ряд 443
парадокс 29
параллелизм 507
параллельный словарь 124
парантез(а) 123
паратаксис 296
парафраза 509
паронимы 120, 373
парономазия 508
партитивное числительное 308
пассивные органы 284
пассивный словарь 115
патроним 359
пауза 384

пелагоним 360
первичные слова 121
первичный аффикс 458
первое передвижение согласных 85
первоначальное значение 242
перебой звуков 393
перевод 224
переводной словарь 224
передвижение согласных 85
передненёбные согласные 83
переднеязычные согласные 82
перенос 583
переносное значение 242
перестановка 191
переходный глагол 98
переходный звук 386
период 525
перифраз(а) 509
персонный артикль 408
перстневидный хрящ 283
перфект 534
перфективное причастие 553
перцептивная функция 404
петроглифы 154
печатание 584
печатные буквы 570
пиктограммы 156
пиктография 154
пирамидальные хрящи 283
писец 165
письменная речь 281
письменное заимствование 613
письменность 166—167, 190
письменный язык 271
письмо 154
план выражения 260
план содержания 260
пласт слов 114
племенной язык 267
плеоназм 357
плюсквамперфект 534
побочное значение 242
побудительная интонация 384
побудительное повелительное 421
побудительное предложение 425
побудительный стиль 502
побуквенное произношение 70

- повелительное наклонение 421
- повелительное предложение 425
- повествовательное предложение 522
- повседневная речь 282
- повседневный язык 268
- повтор 309, 507, 620
- повтор согласных 310
- повторение 309
- поглощение звука 400
- поговорка 173
- подвижное ударение 495
- подлежащее 198
- подлежащее придаточное предложение 209
- подставка звука 400
- подчинение 296
- подчинительная связь 296—297
- подчинительные союзы 489
- позиционное звуковое (фонетическое) изменение 189
- позиционные варианты 407
- позиция исключения 407
- позиция нейтрализации 407
- позиция релевантности 407
- познавательная функция 265
- полисемантические слова 119
- полисемия 73
- полисиндетон 506
- полисинтетические языки 268
- политехнический словарь 457
- политическая терминология 580
- полная ассимиляция 54
- полная модель 290
- полная парадигма 373
- полногласие 272
- полногласные звуки 386
- полное предложение 273
- полное согласование 322
- полнозначные слова 119
- полные глаголы 93
- полный словарь 124
- положительная степень 328
- полувзрывные согласные 81
- полупрямая речь 605
- полуторасложное слово 121
- полуфривативные согласные 81
- поляризация значений 245
- принудительный залог 99
- понятийные категории 257
- порождающая грамматика 255
- порождающая модель 290
- порядковое числительное 171
- порядок 491
- порядок слов 491, 620
- посессивное множественное 230
- посессивный артикль 408
- посессивный падеж 539
- посессивный родительный 539
- последовательное подчинение 296
- послелог 294
- пословица 173
- постоянные эпитеты 29
- постпозитивное определение 491
- постпозитивный член 491
- постфикс 458
- потамоним 360
- поэтическая речь 282
- поэтический стиль 501
- поэтическое выражение 70
- пояснительные союзы 489
- поясняющие знаки 143
- праармянский язык 478
- правильное склонение 415
- правильное спряжение 279
- правильные глаголы 93
- правописание 168, 595
- пражский лингвистический кружок 252
- практическая стилистика 504
- праязык 269, 460
- превосходная степень 329
- предвосхищение 478
- предикация 549
- предлингвистика 255
- предлог 294, 479
- предлог-послелог 291
- предложение 476
- предложно-послеложное управление 277
- предложный падеж 480
- предметное значение 242
- предпоследний слог 555
- предпредпоследний слог 555
- предударный слог 555
- презрительное (пренебрежительное) выражение 70

пренебрежительный суффикс 17
 препалатальные согласные 83
 препозитивное определение 491
 препозитивный член 491
 прерывистый темп 384
 префикс 14, 458
 префиксация 458
 прибавка звука 400
 привативное противопоставление 406
 придаточное времени 210
 придаточное дополнение 209
 придаточное меры и степени 210
 придаточное места 210
 придаточное несогласованное определение 209
 придаточное образа действия и сравнения 210
 придаточное обстоятельственное 210
 придаточное определительное 209
 придаточное подлежащее 209
 придаточное предложение 208
 придаточное приложение 209
 придаточное причинное (причины) 210
 придаточное сказуемое 209
 придаточное следствия 211
 придаточное условия 211
 придаточное уступительное 211
 придаточное цели 211
 придыхательные согласные 80
 прикладная лингвистика 254
 прилагательное 12
 прилагательное-местоимение 179
 прилагательное-причастие 181
 приложение 141
 примыкание 50
 принудительное наклонение 38
 приращение 458
 приступ 383
 притяжательное местоимение 298
 притяжательное прилагательное 18
 причастие 180
 причастное прилагательное 13
 причастный оборот 185
 провинциализм 115
 прогрессивная ассимиляция 54
 прогрессивная диссимилиация 577
 прозвище 360

производная основа 379
 производная форма 442
 производное слово 74
 производящая основа 380
 произношение 70
 проклитика 121
 прономинализация 180
 прописная буква 571
 пропорциональное противопоставление 405
 просиопеза 507
 просодема 57, 260
 просодические единицы 260
 просодические знаки 55
 просодия 56
 простая основа 379
 простое глагольное сказуемое 546
 простое нераспространенное предложение 527
 простое отрицание 357
 простое предложение 527
 простое распространенное предложение 527
 простое сказуемое 546
 простое слово 121, 526
 простое словосочетание 110
 простой стиль 502
 просторечное выражение 70
 просторечный стиль 502
 простые буквы 570
 простые согласные 83
 протеза 400
 противительные союзы 489
 противопоставление 405
 профессиональная речь 282
 профессиональная терминология 580
 профессиональные слова 122
 профессиональные языки 267
 профессиональный стиль 501
 прошедшее время 238
 прошедшее несовершенное 534
 прошедшее причастие 47
 прошедшее совершенное 534
 прямая речь 603
 прямая форма 442
 прямое дополнение 274
 прямое заимствование 613
 прямое значение 242

прямой вопрос 375
прямой падеж 412, 601
псевдоним 359
психолингвистика 256
психологическое направление 251
психологическое подлежащее 199
психологическое сказуемое 548
публицистическая речь 282
публицистическая терминология 580
публицистический стиль 501
публичная речь 282
пунктуационные знаки 303
пунктуация 303
пуризм 117
пучки 406
пучковая оппозиция 406
рабочий язык 267
разговорный стиль 500
разговорный язык 267
разделительное числительное 101
разделительный союз 489
раздельное написание 168
разделяющие знаки 587
разноместное ударение 495
разноспрягаемый глагол 32
разноязычный словарь 224
раскатистые согласные 81
расположение 491
распределительное числительное 101
распространитель корня 22
расстройство речи 284
расширение значения 245
регрессивная ассимиляция 54
регрессивная диссимилиация 577
редупликация 309
резонатор 283
результативное причастие 370
реконструкция 560
рекурсия 383
реляционное значение 243
репрезентативная функция 265
реприза 507
референтная функция 265
речевая деятельность 280
речевая ситуация 280
речевое выражение 70
речевой акт 280
речевой аппарат 282

речевые органы 282
речение 58
речь 280
ритм 568
ритм речи 384
риторика 449
риторический вопрос 375, 508
риторическое восклицание 508
рифма 568
родительный-дательный 540
родительный падеж 539
родной язык 271
родовой язык 267
родственные слова 121
родственные языки 269, 460
родство языков 269
ротовая артикуляция 383
ротовая полость 283
ротовой резонатор 283
ротовые согласные 80
рукописные буквы 570
рукопись 166
русское языкознание 253
самодийские языки 269
самостоятельные слова 119
сасунский диалект 538
сатирический стиль 502
сатэм языки 270
сведийский диалект 545
свистящие согласные (фрикативные)
81
свободная корреляция 272
свободное варьирование 102
свободное словосочетание 297
свободное сочетание 297
свободное ударение 495
свободный порядок 491
связанное ударение 495
связка 547
связь 295
сдвиг согласных 85
севастьянский диалект 538
сегмент 366
сегментация 366
сегментные единицы 260, 366
селеноним 361
сема 241
семантика 244

семантическая когнитивация 247
семантические единицы 259
семантический анализ 249
семасиология 244
семейство языков 460
семема 241
семиотика 314
семито-хамитские языки 269
семья языков 269, 460
сенсорная афазия 284
середина слова 105
сбилянты 81
сигнификативная функция 404
сила звука 402
силлабическое письмо 154
силовое ударение 495
сильная позиция 407
сильное управление 278
сильные согласные 79
символическое написание 596
симплока 507
сингармонизм 431
синезис 74, 505
синекдоха 29
синкопа 399
синкретизм 322
синкретический падеж 412
синонимика 419
синонимический ряд 419
синонимия 419
синонимы 120, 419
синтагма 494
синтагматика 493
синтаксема 259
синтаксис 493
синтаксическая парадигма 374
синтаксическая пауза 385
синтаксическая сегментация 366
синтаксическая синонимия 419
синтаксическая стилистика 504
синтаксические единицы 259
синтаксические категории 258, 621
синтаксические синонимы 419
синтаксический анализ (разбор) 250
синтетическая форма 442
синтетический падеж 411
синтетический язык 268

синхроническая (синхронная) грамматика 482
синхроническая (синхронная) лингвистика 254
синхрония 544
синхронное звуковое (фонетическое) изменение 391
система 319
система согласных 83
ситуативное значение 242
ситуативные стили 501
сказуемое 546
склонение 414
скобки 146
скорпись 169, 347
скрещение (скрещение языков) 260
слабая позиция 407
слабое ударение 495
слабое управление 278
слабые согласные 79
славяноведение 253
славянское языкознание 253
слитное написание 168
словарная статья 125
словарное значение 242
словарный состав 114
словарь 114, 123
словарь аббревиатур 354
словарь антропонимов 44
словарь идиом 173
словарь иностранных слов 626
словарь личных имен 44
словарь омонимов 322
словарь синонимов 418
словарь-справочник 124
словарь топонимов 457
словесное выражение 70
словесное ударение 495
словесность 190
словесный повтор 507
словник 126
слово 102
словоизменение 226
словообразование 108
словообразовательная основа 378
словообразовательная парадигма 374
словообразовательный аффикс 14, 458

- словообразовательный словарь 108
 словообразующая аналогия 315
 словообразующая основа 378
 слово-предложение 467, 478
 словопроизводство 108
 словосложение 137
 словосочетание 110
 словотворчество 108
 словоформа 127, 442
 слог 554
 слоговая диссимилиация 578
 слоговое сочетание 296
 слоговое ударение 495
 слоговое ядро 554
 слоговые звуки 385
 слоговое деление 556
 слогаобразующие звуки 385
 слогораздел 554
 сложение 138, 620
 сложная основа 379
 сложное глагольное сказуемое 546
 сложное предложение 134
 сложное слово 74, 138
 сложное словосочетание 110
 сложноподчиненное предложение 135
 сложнопроизводное слово 75
 сложносочиненное предложение 133
 сложные согласные 83
 служебные слова 119, 123, 621
 служебный глагол 624
 смешанный язык 271
 смирнейский диалект 213
 смысл 241
 смысловое изменение 244
 смыслоразличительная функция 404
 смыслоразличительные признаки 576
 смычно-взрывные согласные 81
 смычно-гортанный согласный 82
 смычно-проходные согласные 82
 смычно-фрикативные согласные 81—82
 смычные согласные 81
 собирательное существительное 158
 собирательное число 228
 собственное имя 157, 358
 собственное существительное 157
 совершенный вид 305
 советское языкознание 253
 согласная буква 571
 согласные 79
 согласование 319
 согласование в лице 321
 согласование в числе 320
 согласование по падежу 321
 согласование по смыслу 74, 320
 соединительная морфема 410
 соединительный аффикс 410
 соединительный гласный 410
 соединительный союз 489
 созидательная аналогия 315
 сокращенное написание 325
 сонанты 79
 сонорные звуки 386
 сонорные согласные 80
 соподчинение 296
 сопоставительный метод 461
 соизагательное наклонение 546
 составляющие 75
 составная форма 442
 составное глагольное сказуемое 546—547
 составное сказуемое 546
 составное слово 74, 121
 составной глагол 367
 составные буквы 570
 социолингвистика 255—256
 социологическое направление 252
 сочетание 295
 сочинение 295—296
 сочинительная связь 296—297
 сочинительное сочетание 297
 сочинительные союзы 488
 союз 486
 союзное сложное предложение 135
 союзные слова 123
 союзы времени 489
 союзы условия 489
 специальный словарь 455
 спинка языка 283
 спиранты 81
 спортивная терминология 580
 спряжение 278
 сравнение 508
 сравнительная грамматика 327
 сравнительная диалектология 131
 сравнительная морфология 442

сравнительная степень 328
 сравнительная фонетика 388
 сравнительное языкознание 254
 сравнительно-исторический метод 460
 сравнительно-историческое языкознание 251, 518
 сравнительный словарь 124
 средний слог 555
 среднесарматский язык 332, 468
 средненёбные согласные 83
 среднеязычный согласный 82
 средний залог 98
 средний стиль 502
 старое значение 242
 старописьменный язык 271
 статистическая диалектология 131
 статистический словарь 124
 статус 565
 стенография 169, 544
 степени сравнения 328
 стилистика 256, 503
 стилистические фигуры 505
 стилистический анализ 251
 стиль 500
 стиль разговорной речи 500—501
 стиль художественной литературы 501
 стих 569
 стихотворная строка 568
 стопа 568
 страдательный залог 99
 строфа 568
 строчная буква 571
 структура 298
 структурализм 252
 структуральная лингвистика 252, 255
 структурная лингвистика 255
 структурный метод 460
 струя воздуха 282
 ступенчатое противопоставление 405
 субстантивация 159, 608
 субстантивное причастие 180
 субституция звуков 403
 субстрат 261
 субъектное причастие 199
 сужение значения 245
 суперсегментные единицы 260, 367

суперстрат 261
 супплетивизм 621
 суффикс 14, 458
 суффиксация 458
 существенные признаки 576
 существительное 157
 существительное-местоимение 179
 существительное-причастие 180
 сфера 406
 сценическая речь 282
 сюникский диалект 159
 табу 117
 тавтология 503
 тайнопись 288
 тайный язык 267
 такт речи 384
 тахилалия 285
 тбилисский диалект 225
 твердое нёбо 283
 твердонёбные согласные 83
 твердые согласные 83
 твердый порядок 491
 творительный падеж 159
 тебриз-моздокский диалект 223
 тезаурус 149
 текст 582
 текстология 582
 тема 152
 тематическая основа 152, 379
 тематический гласный 152
 тематическое склонение 414
 тематическое спряжение 279
 тембр звука 402
 тембр речи 384
 темп речи 384
 теонимика 47, 359
 теоретическая лингвистика 254
 термины 578
 терминологический словарь 455
 терминология 579
 тигранакертский диалект 582
 типологическая классификация 172
 тире 143
 толковый словарь 149
 тон 402, 495
 тоническое ударение 495
 топоним 360
 топонимика 47, 359

торжественный стиль 801
 точка 588
 трабзонский диалект 587
 традиционная лингвистика 255
 традиционное написание 596
 транскрипция 571
 транслитерация 164
 транс моделирование 290, 606
 транспозиция 608
 трансформационная грамматика 252, 607
 трансформационный анализ 251
 трансформация 606
 трансформы 607
 трапезондский (трапезонтский) диалект 587
 трахея 282
 третичный аффикс 458
 трехрядная система согласных 84
 трифтонг 201
 трифтонгоид 201
 троп 28
 тунгусо-маньчжурские языки 269
 тупое ударение 588
 тюркские языки 269
 тяжелое ударение 588
 увеличительный суффикс 17
 ударение 55, 495, 621
 ударное слово 121
 ударный слог 555
 удвоение 309
 удвоение согласных 310
 удвоенные согласные 83
 удвоенный звук 309
 узкие гласные 430
 узкий падеж 412
 узорчатое письмо 348
 узуальное значение 241
 указательное местоимение 590
 указательный артикль 408
 уменьшительный суффикс 17
 универсальная модель 290
 управление 277
 урмийский диалект 605
 уровни языка 258
 усечение звука 400
 условное наклонение 512
 устаревшие слова 122

устная речь 281
 устное выражение 70
 устное заимствование 613
 устный язык 271
 устойчивое ударение 495
 уступительный союз 489
 утвердительное предложение 478
 утвердительные слова 355
 утверждение 355
 фамилия 359
 фамильярное выражение 70
 фаринкс 283
 фатическая функция 265
 фигуральное выражение 70
 фигуры речи 505
 филологическая грамматика 622
 филологический словарь 256
 филология 100
 философская лингвистика 255
 финно-угорские языки 269
 фитонимы 358
 флексия 226, 564
 флективные языки 268
 фонема 403
 фонематическая транскрипция 571
 фонематический анализ 405
 фонетика 387
 фонетическая аналогия 315
 фонетическая замена 403
 фонетическая классификация 172
 фонетическая мутация 393
 фонетическая сегментация 366
 фонетическая транскрипция 571
 фонетические единицы 259, 387
 фонетические соответствия 389
 фонетический алфавит 27
 фонетический анализ 249
 фонетический закон 390
 фонетический признак 405
 фонетическое изменение 391
 фонетическое написание 595
 фонетическое письмо 154
 фонетическое слово 121, 387
 фонологическая корреляция 272
 фонологическая оппозиция 405
 фонологическая парадигма 374
 фонологическая позиция 407
 фонологический анализ 249, 405

фонологическое противопоставление 405
фонология 389, 407
форма 441
форма слова 442
формальное значение 242
формальные слова 119
формант(а) 258, 458
формообразование 443
формообразующая основа 378
формообразующий аффикс 458
фраза 628
фразеологизм 175
фразеологическая единица 175, 259
фразеологическая синонимия 419
фразеологические единства 175
фразеологические синонимы 419
фразеологические сочетания 176
фразеологические сращения 175
фразеологический словарь 173
фразеологическое значение 243
фразеология 173
фразовое ударение 495
фрикативные согласные 81
функциональная лингвистика 252
функциональные стили 500
харбердский диалект 274
хемшинский диалект 330
хиазм 507
хиатус 311
хойский диалект 605
хоторджурский диалект 387
хремотонимика 47, 359
хрононимы 358
цезура 568
целевые союзы 489
цепное противопоставление 406
цепочки 406
части речи 286
частичная ассимиляция 54
частная лингвистика 253
частная модель 290
частное значение 242
частотный словарь 124
чередование 378
чередование гласных 378, 441
чередование согласных 378
чёрпаловидные хрящи 283

чёрточка 143
четырёхрядная система согласных 84
числительное 231
числительное-местоимение 179
число 226
член 408
члены оппозиции 405
члены предложения 474
чтение 281
чужая речь 282, 603
чужие слова 122
шагахский диалект 486
шамахинский диалект 490
шапин-гарансарский диалект 490
шатахский диалект 491
шипящие согласные (фрикативные) 81
школьная грамматика 622
школьный словарь 124
шум 402
шумные звуки 386
шутливый стиль 502
штамп 173
щелевые согласные 81
щитовидный хрящ 282
эвфемизм 117
эвфония 140
эвфуизм 503
эзопов язык 28
экскурсия 383
экспериментальная фонетика 388
экспериментальный метод 461
экспираторное ударение 495
эксплозивные согласные 81
экспрессивная функция 265
экспрессивное выражение 70
экстенциональное значение 242
эллипсис 212, 506
эмотивная функция 265
эмоциональная речь 281
эмоциональные слова 120
эмфаза 506
эмфатическое местоимение 179
энклитика 121
энциклопедический словарь 350
энциклопедия 350
эпентеза 400
эпиграфика 155

эпитеза 401
эпитет 29
эпифора 507
эскимосско-алеутские языки 269
эсперанто 271
этимологические дублиеты 613
этимологический анализ 250
этимологический корень 68
этимологический словарь 549
этимологическое значение 242
этимологическое написание 596
этимология 550
этимон 242, 550
этнический язык 267
этнолингвистика 256
этнонимика 47
юмористический стиль 502
ядерное предложение 607
язык 265, 283

язык автора 268
язык жестов 271
«язык» животных 271
язык-основа 269
язык прессы 268
языки папуа 269
языковая единица 259
языковая модель 290
языковая норма 260
языковая система 319
языковая структура 298
языковедение 251
языковой контакт 260
языковой словарь 256
языковые взаимодействия 260
языковые категории 257
языкознание 251
язычок 283

Պետրոսյան Հրանտ Զինավորի
ՀԱՅԵՐԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Петросян Грант Зинаворович
АРМѢНОВЕДЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ

(На армянском языке)
Ереван «Аастан» 1987

Հրատ. խմբագիր՝ Մ. Վ. Խրկանյան
Նկարիչ՝ Հ. Կ. Մնացականյան
Գեղ. խմբագիր՝ Դ. Ա. Պապոյան
Տեխն. խմբագիր՝ Ա. Մ. Բլբուլյան
Վերստուգող սրբագրիչներ՝ Խ. Բ. Մարգարյան, Կ. Ա. Տոնոյան

ԲԱՌԱՐԱՆԻՑ ՕԳՏՎՈՂՆԵՐԻՆ

Խնդրում ենք ձեր դիտողություններն ու առաջարկություններն ուղարկել հետևյալ հասցեով.

375049, Երևան, Մոավյան փող. № 1, պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետ, ընդհանուր և համեմատական լեզվաբանության ամբիոն:

ՀԵՂԻՆԱԿ

НБ 5385

Հանձնված է շարվածքի 10. 06. 1986 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 8. 10. 1987 թ. ՎՖ 00709:

Ֆորմատ՝ $60 \times 90^{1/16}$, Թուղթ տպ. № 2, Տառատեսակ՝ «Գրքի սովորական»։ Տպագրություն՝
րարձր։ 43,0 պայմ. տպագր. մամ., 45,5 պայմ. ներկ թերթ, 57,93 հրատ. մամ. + 14
ներդիր։ Տպաքանակ՝ 20000, Պատվեր՝ 1770, Գինը՝ 4 ռ.:

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան-9, Ավ. Իսահակյան 28:

Издательство «Айастан», Ереван-9, ул. А. Исаакяна, 28.

ՀՈՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական
կոմիտեի № 1 տպարան, Երևան—10, Ալավերդյան 65:

Типография № 1 Госкомитета Арм. ССР по делам издательств, поли-
графии и книжной торговли Ереван-10, ул. Алавердяна, 65.

A II
75523